

संशोधित (पाण्डुलिपि)
जति

रामायन सप्तकोटि अपारा
७६५ २-४-५५

रामचरित
मानस
सहित
मानसभारती
संस्कृत पद्यानुवाद

भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-२०

श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास-रचित

श्रीरामचरितमानस

सहित

पांक्ति-अनुपांक्ति संस्कृत पद्यानुवाद

मानस-भारती

रचयिता

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न, एम० ए०-लब्धस्वर्णपदक, पीएच्० डी०

प्रकाशक

भुवन वाणी ट्रस्ट

मौसम बाग (सीतापुर रोड), लखनऊ-२२६ ०२०

‘प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी ।
सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ॥’

द्वितीय प्रथम संस्करण—

१९६४ ई०

पृष्ठसंख्या— $15 \times 22 \div 5 - 4 + 740 = 744$ (डिमाई)

मूल्य— ८०.०० रुपये

मुद्रकः—

वाणी प्रेस

मौसम बाग (सीतापुर रोड), लखनऊ-२२६ ०२०

॥ ग्रन्थसमर्पणम् ॥

श्रीमद्रामचरित्रमानसमयं दीपं य आदीपयत्
तस्मै सिद्धकवीश्वराय तुलसीदासाय गोस्वामिने ।
तस्यैवामरवाक्कृतोहितमयीं भक्त्याऽर्पयाम्यानम-
न्त्रेतां 'मानसभारती' भवतु सम्मोदावहेषा सदा ॥

—जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साशीर्वाद प्रशस्तिर्था

प्रो० बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

एन्० १६/४३, पत्तकार नगर
विनायका, वाराणसी-२२१००१
दिनाङ्कः ३-१-८१

श्रीमता सुगृहीतनामधेयेन प्रतिभाशालिना विविधशास्त्राभ्यास-सप्तासावित-
श्रुत्पत्तिर्वमवेन प्राप्तनसंस्कारपरिस्फुर्त्कवित्वचमत्कृतिभाजाऽस्मदीयान्तेवासिना 'रटाटे'
वंशभूषणेन जनार्दनशास्त्रिणा चिरकालं परिश्रम्य महाकविप्रवतशिखामणि-तुलसीदास-
कृतस्य 'रामचरितमानसस्य' प्रतिच्छाया रूपेण गोर्वाणवाणीमणिदर्पणे प्रतिबिम्बिता
'मानसमारसी' नाम नवीनाकृतिराविर्भाविता परिशीलयतां निवृत्तं प्रमोदप्रवाहमाधत्ते ।

बुधकरप्रायस्येवंविधस्य महतः कार्यस्य पूर्त्या दिष्ट्या वर्धते कविरस्य असी चिरस्य
प्रशंसाभाजनं भूयादिति मे मनोषा । रामायणसाहित्यपरम्परायाः संस्कृतकाव्यरत्न-
मालायाश्च वृद्धिरनया नूतनया रचनया क्रियमाणा कस्य वा न सहृदयस्य हृदयमुल्लासयेत् ।
प्राथम्ये भगवतीं वाचामधिष्ठात्रीं यदयं कविरेवंविधानन्यानपि रचनाविशेषान् विनिर्माय
सर्वविधां सौभाग्यान्निबृद्धिमवाप्य सुचिरं जीव्यादिति ।

(ह०) बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

॥ श्रीः ॥

रेवाप्रसाद द्विवेदी

का० हि० वि० विद्यालयस्य प्राच्यविद्याधर्मविज्ञानसंकाये प्रमुखः,
साहित्यविद्याध्यक्षश्चः

जयति जनार्दन-संज्ञः संस्कृत-कविता-प्रभातरश्मि-रविः ।
श्रम - धृति - विनय - प्रज्ञा - प्रकर्षभूमिः कविप्रवरः ॥ १ ॥
जयति च तुलसीदासः शङ्कररूपो जनार्दनेनापि ।
एवं यस्य पदेभ्यः श्लोकादशा मुदा वितन्यन्ते ॥ २ ॥
गोस्वाम्यार्यस्तुलसी रामचरितमानसेन मन्त्रेण ।
अधि-हिमगिरि-विन्ध्यावनि धर्मवृषोत्सारणां निराकुरुते ॥ ३ ॥
संप्रति मानसकाव्ये संस्कृतमासाद्य रूपमिदमेष्टः ।
शिष्टेऽप्यवनिक्षेत्रेऽप्यतिप्रगल्भेत् सनातनस्थित्यै ॥ ४ ॥
तुलसी-मानसनलिनीमेतां कृत्वा च भारतीं हृदये ।
संस्कृत-काव्य-कृषीवल-युवा स्वधर्मं चिरं स्थिरयेत् ॥ ५ ॥
संस्कृतभाषानामनि रत्नगृहे रन्तिदेव-सवतु-सिते ।
सोऽयं मानसनकुलः सुवर्णमूर्तिश्चिरं स्थिरं लुठतात् ॥ ६ ॥
इति कामयते रेवाप्रसाद-शब्दः सनातनार्थश्च ।
कश्यपवंश्यः कश्चिद् द्विवेद एष प्रसन्नात्मा ॥ ७ ॥

पूज्यपाद परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य
अनन्तश्रीविभूषित स्वामी हरिहरानन्द सरस्वती
'श्रीकरपात्री जी महाराज'

॥ श्रीहरिः ॥

आयुष्मता जनार्दन गङ्गाधर रटाटे महोदयेन विरचितो 'मानस-
भारती' नामको रामचरितमानसस्य संस्कृतपद्यानुवादो मया समवलोकि-
तः । स च मानसभावानुरूपः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः सहृदयजनग्राह्योऽवश्यं सङ्ग्राह्यः ।

पोषणकुल चतुर्दशी, रविवासरः, २०३७ वैक्रमाब्दः

(ह०) करपात्र स्वामी

डॉ० जनार्दन दत्त शुक्ल, डी०फिल्०

आई० सी० एस्० (रिट०)

भूतपूर्व सलाहकार, उत्तर प्रदेश शासन

अध्यक्ष, उ०प्र० नैतिक शिक्षा समिति

५, बटलर रोड, लखनऊ

रामचरितमानस के संस्कृत पद्यानुवाद पर भूमिका

साधारण तौर पर संस्कृत के ग्रन्थों का हिन्दी तथा अन्य आधुनिक भाषाओं में अनुवाद होता है। भुवन वाणी ट्रस्ट ने तुलसीदास के हिन्दी ग्रन्थ रामचरितमानस को संस्कृत में पद्यानुवाद कराके अनूठा तथा प्रशंसनीय कार्य किया है। इस कार्य द्वारा मानस सिद्ध ग्रन्थ को अनुपम अपितु उचित सम्मान और सत्कार दिया गया है, जो ठीक ही है। मानस इस योग्य है। अनुवाद पंक्ति-अनुपंक्ति है। अनुवाद सरल है, और शब्दानुवाद है, भावानुवाद नहीं। मानस का मूल पाठ बायें पृष्ठ पर है और संस्कृत अनुवाद दायें पृष्ठ पर। चौपाई के लिए अनुष्टुप्, उसी प्रकार दोहा, सोरठा तथा अन्य हिन्दी छन्दों के लिए संस्कृत अनुवाद में समग्र ग्रन्थ में पृथक्-पृथक् छन्दों का एक ही प्रकार से निर्वाह किया गया है। जैसे दोहा के लिए इन्द्रवज्रा, उपजाति, तो सोरठा के लिए सदैव भुजंगप्रयात। अन्य छन्दों के लिए भी उसी प्रकार निर्धारित संस्कृत छन्द।

एक विशेषता यह बहुत अच्छी है कि हिन्दी मूल पाठ में ह्रस्व और दीर्घ एकार और ओकार अलग-अलग चिह्नों से लिखे गये हैं। इससे अवधी न जाननेवाले शुद्ध पढ़ सकेंगे।

इस सफल और प्रशंसनीय प्रयास के लिए हिन्दी तथा संस्कृत-जगत तथा तुलसी और मानस के प्रेमी, अनुवादकर्ता डॉ० जनार्दन गंगाधर रटाटे, साहित्याचार्य, साहित्यरत्न के सदैव ऋणी रहेंगे। उन्होंने महान् प्रयास किया है।

भुवन वाणी ट्रस्ट तो ऐसे प्रशंसनीय, ज्ञानवर्द्धक साहित्य-सेवा में वर्षों से रत है। ट्रस्ट के मुख्यन्यासी सभापति श्री नन्दकुमार अवस्थी को इतने महान् कार्य के सम्पन्न होने पर बहुत बधाइयाँ।

तुलसीकृत मानस के पद्यानुवाद 'मानस-भारती' के संस्कृत-काव्य में प्रवेश से संस्कृत भाषा का साहित्य समृद्ध हुआ है, ऐसा मेरा मत है।

६ अप्रैल, १९८१

(ह०) जनार्दन दत्त शुक्ल

विश्वनाथ भट्टाचार्यः

प्रोफेसर (संस्कृतपालिबिभागस्य)

एम्. ए., पीएच्. डी., साहित्यशास्त्री

का० हि० वि० वि०

दि० २९-१-२१

डाक्टर श्रीजनार्दनगङ्गाधररटाटेमहाशयो वर्शनाविशास्त्रविशेषज्ञोऽपि साहित्य-
विद्यायां नितरां प्रावीण्यं भजत इति तत्परिचितानां नाविदितम् । इदानीं भक्तकवि-
पुङ्गवानां श्रीमत्तुलसीदासमहामागानां रामचरितमानसाख्यस्य ग्रन्थरत्नस्य काव्यमयं
संस्कृतानुवावं प्रस्तूय तेन स्वकीयानुपमा कवित्वशक्तिः समेषां संस्कृतज्ञानां गोचरीकृतेति
नितरां नः प्रमोदस्थानम् ।

काव्यं हि नाम सहृदयस्य, कवेर्हृदयनिष्पन्नः । अत एव भाषान्तरनिबद्धं काव्यं
नानाभासां यथामूलं भाषान्तरे विपरिणमयितुं शक्यम् । काव्यस्य काव्यमयं भाषान्तर-
करणं कविर्नैव साध्यम् । सामान्यकाव्यविषये यद्येवं तर्हि परःसहस्रंजनेरद्यापि प्रतिदिनं
सश्रद्धं पठ्यमानस्य रामचरितमानसस्य काव्यमयं संस्कृतरूपान्तरं कीदृक् कठिनमिति
स्वत एव स्पष्टम् । प्रस्तुतमिव संस्कृतरामचरितमानसं स्थालीपुलाकन्यायेन बृष्टवती
मे बृढोऽयं विश्वासो यदत्र सुकठिने काव्यानुवावे श्रीरटाटेमहाशयः स्वकीयां कारयित्रीं
भावयित्रीं च प्रतिमां सममेव प्रमाणीकृतवानिति । अत एव नेदमनुवादमात्रम्, अपि तु
यथामूलं सर्वैर्गुणालङ्कारैर्भावगाम्भीर्येण च पुरस्कृतं नूतनमेव सत्काव्यम् ।

रघुवंशप्रदीपस्य रामचन्द्रस्य पुण्यजीवनमुपजीव्य महर्षिर्वाल्मीकिः, महाकविः
कालिदासः भक्तश्रेष्ठस्तुलसीदासश्च कवीनां कामपि यशःसरणिं प्रवर्तितवन्तः । तामेव
सरणिं समाश्रित्य श्रीरटाटेमहाशयस्य अनश्वरं यशः, व्यर्थमहिम्ना सर्वा च शिवेत्-
रक्षतिभूयादित्याशास्य सहृदयान् ग्रन्थस्यास्याध्ययनेन विगलितवेद्यान्तरमानन्दमनुभवितुं
प्रार्थयते ।

(ह०) विश्वनाथ भट्टाचार्यः

पी० एन्० पट्टाभिराम शास्त्री

विद्यासागर, विद्यावाचस्पति,
शास्त्ररत्नाकर

मीमांसा-प्रवक्ता

संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी-२
दि० १९-२-८१

संस्कृतसाहित्ये चिरन्तनाः कविशिरोमणयः काव्यपुरुषस्य सुषमां समेधयितुं नैकविधानि काव्यानि रचयन्तः तेष्वपि विविधान् रसांश्च पाययन्तो विशेषेण समाज-समुन्नतये नैतिकान् धार्मिकान् आध्यात्मिकांश्च विषयान् ग्राहयन्तः पुण्यश्लोकाः प्रथित-यशसश्चामुद्वस्रिति न तिरोहितं न स्समेषाम् । तत्राविकविस्तपोधनो बल्मीकजन्म-मुनिविश्वस्य जगतश्शासितारं निखिलसंस्कृतसाहित्यस्य मूलं भगवन्तं वेदपुरुषमेव रामायणात्मनाऽऽविरकार्षीदिति धन्यधन्योऽयमस्माकं देशः । तदेव ग्रन्थरत्नमवलम्ब्य कालिदासमवभूतिप्रभृतयो महाकवयः कमनीयानि काव्यानि नाटकानि च रचयाम्बभूवुः, यैश्च न केवलं प्राचेतसीयकाव्यनायकस्य पुरुषोत्तमस्य श्रीरामभद्रस्य सच्चारित्रं लोकेष्वनु-प्रविष्टम् किन्तु वेदपुरुषस्य वैदिकं मतमपि सर्वत्र प्रसूतमभवत् । तदस्य सच्चारित्रस्य वैदिकस्य च मतस्य किञ्चिदिव क्षीणतामुपगम्यमानस्य दशां संवीक्ष्य श्रीगोस्वामि-तुलसीदासतपस्विनः साधारणसर्वजनश्रेयसे हिन्दीभाषया मनोहरं 'रामचरितमानसम्' स्थाने निबबन्धुः । वाल्मीकिरामायणे लोकानां यावृशी भवितभावना यावांश्च श्रद्धातिशयः यावती चाध्यात्मिकशक्तिसमेधकत्वबुद्धिः सर्वात्मना तद्विषं सर्वमपि रामचरित-मानसेऽप्यस्तीति कथनं नातिशयोक्तये स्यात् ।

एतादृशस्य महतः काव्यस्य रामचरितमानसस्य 'रटाटे' इत्युपाह्वेन पण्डितवरेण श्रीजानार्दनगङ्गाधरेण संस्कृतच्छन्दोबद्धैः कृतोऽनुवादो नाम्ना 'मानसभारती' इति विदुषां मनांसि रञ्जयति । तदस्याध्ययनेन नितरां प्रसीदामि । कवयितारः स्वतन्त्र-काव्यनिर्माणवसरे नियतिकृतनियमराहित्यमवलम्बमाना अपि काव्यानुशासनमर्यादा-मनुल्लङ्घ्य प्रकृतवर्णनाविषयधारासु निमज्जन्त उन्मज्जन्तश्च प्रतिपाद्यविषयोपबृंहणाय विविधान् गुणानलङ्कारांश्च स्वेच्छानुसारेण सन्निवेशयन्ति । अनुवादकार्ये तु प्रवृत्ताः कवयो न स्वतन्त्रा भवन्ति, अनुद्यमानसन्दर्भाधीना एव ते भवेयुः । अतोऽत्र दुष्करमिव कर्म । मूलस्य शब्दार्थानि तद्गतभावञ्चानुसृत्यैवानुवादः कर्तव्यो भवति । रटाटे महोदयस्सावधानेन मनसा श्रीगोस्वामिनो भावं यथायथं संरक्षमाणः कार्यमिव समपादयत् । न केवलं श्रीगोस्वामिनः शब्दार्थानि भावञ्चानुसृतवान् जनार्दनगङ्गाधरः, अपि तु रामचरितमानसस्यच्छब्दांस्तपि अनवितस्यास्य काव्यस्याध्ययनेन स्पष्टमद्यगम्यते—यत् हिन्दीसंस्कृतयोः कियत्सेकद्वयं वर्तत इति । अनेन स्पृहणीयानुवादकार्येण हिन्दी-भाषाया गौरवं संवर्धितमिति विश्वसिमि । श्रीगोस्वामिनः जनन्या अनुकार्यत्वं सुताया-श्चानुकर्तृत्वं प्रतिपादयाम्बभूवुः, जनार्दनस्तु सुताया अनुकार्यत्वं जनन्याश्चानुकर्तृत्वं प्रतिपादयन् 'परस्परं भावयन्तः' इति पार्यसारथेर्वचनं सत्यापयतीव ।

परम्पराप्राप्तविद्याविशदो 'रटाटे' महोदयः स्ववैदुष्याविष्काराय समुचितं पदं शिक्षाक्षेत्रेऽलममानोऽपि अनितरसाधारणेनानुवादव्यापारेणानेन सुमहत्तः पदस्थावाप्तये कपाटमुद्घाटयतीवेति तस्मै सर्वविधं श्रेयः प्रयश्च प्रब्रूयामारमण इति मवाराध्यवेत्तां स्तोमि ।

मानस-भारती के प्रणेता

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न

एम्० ए० (संस्कृत)-लब्धस्वर्णपदक, पीएच्० डी०

भूमिका

मानसभारत्याः कवयितुर्विदुषः

(मानसानुवादस्य कर्तुः) वक्तव्यम्

वन्दे

गिरिशवाल्मीकितुलसीगीतसरत्नयो ।

सवातसूनु

श्रीसीतारामौ

सर्वार्थसिद्धये ॥

विदितमेवेदं सर्वेषां यदयं नरदेहो दुर्लभतमस्तत्तापि भारतभूवीति वेदानामपि सम्मतं वर्तते । नरदेहं प्राप्य मनसा वाचा कर्मणा यया कयापि रीत्या विहिता परमेशस्य सेवा ऐहिकं पारलौकिकञ्च शं तनोत्येव ।

अमुमेव सिद्धान्तं मनसि निधाय ते ते महात्मानो भक्ताः कवयश्च स्वसामर्थ्यानुसारं परमेशस्य सेवां समपादयन् ।

परमेशस्य अनेकेषु रूपेषु श्रीरामरूपं 'मर्यादापुरुषोत्तम' इति विशिष्टया पदव्या समलङ्कृतं वर्तते । तस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रत्येकं चरितमादर्शरूप-मनुकुर्वतां शङ्करञ्चेति सुनिश्चितं शिष्टानां मतम् ।

अत एव देवर्षिणा नारदेन उपदिष्ट आदिकविर्महर्षिर्वाल्मीकिः श्रीरामचरितं प्रसादमाधुर्यादिगुणलसितं 'श्रीमद्वाल्मीकिरामायण'मिति नाम्ना अग्रथनात् । तस्यैव सरणिमनुसृत्य अनेकैः कविभिर्मनीषिभिश्च संस्कृतगिरा, प्राकृतगिरा लोकभाषया च श्रीरामचरितमुपवर्णितम् ।

श्रीमान् गोस्वामी तुलसीदासस्तेषां समेषां पूर्वकवीनां मनीषिणाञ्च सरणिमनुसृत्य तेषां विचारान् सङ्गृह्यापि स्वप्रतिभया अनन्यसाधारणीकृतं नूतनं किमपि श्रीराम-चरितं तत्तत्कल्पघटनासंवलितं 'रामचरितमानस' नाम्ना प्रभोः श्रीरामचन्द्रस्य पादपाथोजयोः समर्पितवान् । अस्य ग्रन्थस्य विषयाधिकारिसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमिदम्—

१. इदं रामचरितप्रधानं श्रीरामचरितमानसं शास्त्रं, काव्यमनुशीलयतां चिन्ता-मणिश्च वर्तते । तमोव्याप्तान्तःकरणत्वाद् विकलो गोस्वामी तुलसीदासस्तत्परिहाराय इदं विरचितवान् ।

गुरुपरम्परया प्राप्तमिदं गोस्वामिना तुलसीदासेन । तत्राप्यस्य आदिगुरुभंगवान् सदाशिवः श्रोत्री च परमा जिज्ञासुर्भगवती गिरिराजनन्दिनी । मानसे अन्येऽपि अस्य वक्तारः श्रोतारश्च उक्ताः सङ्केतिताश्च सन्ति । ते यथा— शिवलोमशो, लोमशमुनि-काकभृशुण्डो, काकभृशुण्डिविहङ्गमनायको, याज्ञवल्क्यभारद्वाजौ च । गोस्वामिना तदेतद् रामचरितं सदाशिवमानसगोपितं सूकरक्षेत्रे स्वगुरोर्नरहरिदासात् प्राप्तं श्रीराम-पुर्या रचयित्वा प्रसादमाधुर्याभ्यां परिपूर्णं भक्तिरसप्रवाहि लोकोत्तरचमत्कारपूर्णं शास्त्र-काव्योभयलक्षणसमन्वितमनुशीलयतां चिन्तामणिरूपेण परिणामितम् ।

२. अस्य अधिकारिणः काकभृशुण्डिविहङ्गमाधिपतिसंवादे उत्तरकाण्डे निरूपिताः श्रद्धालुत्वादिगुणविशिष्टा देहिनाः ।

३. प्रयोजनस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावो विषयस्य ग्रन्थस्य च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः ।

४. इदं स्वान्तस्तमश्शान्तये तथा सर्वेषामपि स्वान्तेषु स्थितस्य तमसो विनाशाय, सर्वेषामपि हिताय, कलिमलपरिहाराय, सुमङ्गलावाप्तये, सकलसदभीष्टपुरुषार्थसिद्धये च कृतं वर्तते ।

अस्य ग्रन्थरत्नस्य विषये केचन^१ इदमाक्षिपन्ति—

१. वाराणसीस्थ विक्रमपरिषदा १९७२ वर्षे प्रकाशितं तु० प्र० प्र० खण्डात्मकं मानसं द्रष्टव्यम् ।

इदं न किमपि नूतनम्, अपि तु तेषां तेषां नानापुराणनिगमागमादीनां सम्मतस्य विषयस्य कथाप्रसङ्गसमूहस्य च केवलं सङ्ग्रह एव ।

इदमस्य आक्षेपस्य उत्तरम्— संसारे सर्वमपि वस्तु सृष्टेः प्राक् परमात्मनि स्थितं ततश्चाविर्भूतमिति दृष्ट्या तु ब्रह्मा अपि न किमपि नूतनं करोति, तथापि स सृष्टेः कर्ता सर्वैः स्वीक्रियते, तस्य सृष्टेर्वैचित्र्यं सकलाकर्षकत्वञ्च सर्वैरपि स्वीक्रियेते, इत्यनया रीत्या आक्षेपश्चेत् तत्रापि स आक्षेपः सुवचः । नो चेदत्रापि स आक्षेपो दुर्वचः ।

वस्तुतस्तु गोस्वामिना स्वकीयप्रतिभाबलेन गुरुकृपया स्वेष्टदेवताकृपया चेदं सुरचितं मानसं सर्वथा नूतनं सङ्ग्रहमिदं पूर्वोक्तलोकोत्तरचमत्कारजनकत्वादिसार्थक-विशेषणसम्पन्नं लौकिकानां लोकोत्तराणाञ्च समानरूपेण आवर्जकमिति सर्वेषां विचारकाणां शास्त्रज्ञानां काव्यज्ञानां मम च सुदृढं मतमास्ते ।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि उल्लेखनीयं यत् कैश्चित् पण्डितम्मन्यैः स्वकीयमति-वैशिष्ट्यं प्रदर्शयद्भी रामचरितमानसस्य चोपाई-दोहादीनां ते ते असम्बद्धा अपि सम्बद्धा इव प्रतीयमानाः प्राचीनभारतीयराजनीतिप्रतिकलाः शास्त्रान्तरप्रतिकलाश्च अर्थाः प्रतिपाद्यन्ते गोस्वामी तुलसीदास आक्षिप्यते च, किन्तु तेषां समेषां निराकरणं श्रीमत्पण्डितप्रवरैर्विष्वनाथशास्त्रिदातारमहोदयैः पृथग् ग्रन्थरूपेण क्रियमाणमस्तीति विस्तरभयात् तच्चर्चात्र न क्रियते ।

गोस्वामितुलसीदासस्य जीवनवृत्तम्

अयं महापुरुषो बान्दाजनपदस्य राजापुरनामके ग्रामे आत्मारामदूवेनामकस्य एकस्य लब्धसम्मानस्य ब्राह्मणस्य तत्पत्न्या हुलसीदेव्याश्च पुत्र आसीत् ।

१५५४ वैक्रमाब्दे श्रावणशुक्लसप्तम्यां मूलनक्षत्रे अयं जन्म लब्धवान् ।

जन्मकाले अयं रोदनं न व्यदधात्, अपि तु अस्य मुखाद् 'रामेति' शब्द उदपतत् । अयं तस्मिन्नेव काले द्वात्रिंशद्दन्तयुत आसीत् । एतादृशमद्भुतं बालकमालोक्य अमङ्गलशङ्कया अस्य पिता एनं त्यक्तुमैच्छत् । ततोऽस्य माता एनं गुप्तरूपेण दासी-द्वारा दास्याः श्वशुरालयमप्रेषयत् । तद्द्वितीयदिने अस्य माता स्वशरीरमत्यजत् । चुनियानाम्नी सा दासी अस्य लालनं पालनञ्च अकरोत् । कियता कालेन सापि देहमत्यजत् । अमुमित्थमनाथमालोक्य जगज्जननी अन्नपूर्णा प्रच्छन्नब्राह्मणीवेषेण आगत्य अभोजयत् ।

इतः सदाशिवस्य प्रेरणया महात्मा श्रीनरहर्यानन्द एनं स्वान्तेवासिनमकरोद् 'रामबोले'त्यस्य नाम चाकरोत् । स महात्मा प्रयागेऽस्य यज्ञोपवीतसंस्कारं वैष्णवीय-संस्कारपञ्चकञ्च अकरोत् । अयोध्यायामसौ अध्ययनं समादयत् । कियत्कालानन्तरं गुरुशिष्यो सूकरक्षेत्रमयाताम् । तत्र गुरुरेनं रामचरितमश्रावयत् । ततः काशीमागत्यायं शेषसनातननामकाद् गुरोः साङ्गं वेदमधीतवान् । ततो गुरोरनुज्ञया स्वग्रामं गत्वाऽयं स्वपरिवारं विनष्टं विज्ञाय पितॄणां श्राद्धादि सम्पाद्य तत्रैव वसन् जनान् रामकथामश्रावयत् ।

ततो भारद्वाजगोत्रां रत्नावलीमयं पर्यणयत् । एकदा तातगृहं गतां पत्नीमनुगतोऽयं तया देहतुच्छतामुपदिष्टो विरक्तः सन् काशीमागमत् । अत्र वसन्नयं मानससरोवरनामकस्य स्थानस्य समीपे काकभ्रूशुण्डेर्दर्शनमाप्तवान् ।

तत एकेन प्रेतेन निर्दिष्टोऽयं रामभक्तशिरोमणिं हनुमन्तमवालीकयत् । राम-दर्शनाय प्रार्थितो हनुमानेन चित्रकूटं गन्तुमादिष्टवान् । चित्रकूटं गत्वाऽयं तत्र भगवतो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनं प्राप्तवान् ।

ततो हनुमत् एवाज्ञया अयमयोध्यामगमत् । मध्येमार्गं प्रयागेऽयमेकस्य वटवृक्षस्य अधस्ताद् भरद्वाजयाज्ञवल्क्ययोर्दर्शनमाप्तवान् । ततः काशीमागत्य काशीस्थे प्रह्लादघटटे वसन् अयं श्रीशम्भोराज्ञया पुनरयोध्यां गत्वा रामचरितमानसस्य रचनामारभत । ग्रन्थे पूर्णे जातेऽयं पुनः काशीमागमत् । अत्रायं रामचरितमानसं गौरीशङ्कराभ्यामश्रावयत् । विविधेषु द्विटसु द्वेषं कुर्वत्स्वपि अयं गौरीपतिना प्रशंसितः । अस्य रामचरितमानसमपि गौरीपतिना प्रशंसितम् ।

यतिवर्यो मधुसूदनसरस्वती अपि एनमित्थं प्राशंसत्—

आनन्दकाननेऽह्यस्मिञ्जङ्गमस्तुलसी ततः ।
कवितामञ्जरी यस्य रामभ्रमरभूषिता ॥

जीवनस्य अन्तिमे भागे अयं काश्यामसिघट्टसमीपे न्यवसत् । तत्र कलियुगेन बाध्यमानोऽयं हनुमता आदिष्टः सन् विनयपत्रिकां रचयित्वा विनयद्योतकैः पदैः श्रीरामं तद्भक्तिसाधकानन्यान्पि देवानवर्णयत् । भगवान् श्रीरामः प्रमुदितः सन्नेन निर्भयमकरोत् ।

अन्ते १६८० वैक्रमाब्दे श्रावणशुक्लसप्तम्यामयं रामनामोच्चारयन् शरीरमत्यजत् ।

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

मानस-भारती

इदानीं मानसभारत्या विषये किञ्चिद् विचार्यते—

केचन इत्थं शङ्कन्ते—

सत्सु अपि विविधेषु श्रीमद्वाल्मीकिरामायणाध्यात्मरामायणादिषु संस्कृत-रामायणग्रन्थेषु गोस्वामिना तुलसीदासेन स्वाप्नकालिकेन भगवतः शङ्करस्य आदेशेन लोकभाषया रामचरितमानसं विरचितम् । अस्य तथा विरचने अन्ये इमेऽपि हेतवः सन्ति—

संस्कृतभाषा बुधजनवेद्यापि साधारणजनैरवेद्या । तेषां साधारणजनानां संसारक्लेशनाशनमेतस्य सेवनेन यथा भवेत् तथाविधया भाषया अस्य निर्माणमपेक्षितमासीत् । अतो गोस्वामिना लोकभाषया इदं विरचितम् ।

तदानीन्तने समये जनाः संस्कृतभाषां वरां लोकभाषामवराञ्च मन्यन्ते स्म । एतद्विषये गोस्वामिना स्वयमेवोक्तम्—

स्यास सुरभि पय विसव अति, गुनद करहि सब पान ।

गिरा ग्राम्य सिय-राम-जस, गार्वाहि सुनिहि सुजान ॥

(बा० का० दो० १० ख)

तर्हि का आवश्यकता अस्य मानसभारतीनामकस्य संस्कृतभाषारूपस्य काव्यमयस्य मानसानुवादात्मकस्य भगीरथप्रयासस्य ? यतो गोस्वामिना यत् सारल्यदृष्ट्या संस्कृतभाषातो लोकभाषायामानीतं तदेव वस्तु पुनः संस्कृतभाषायां प्रणीय तिरोहितं विधीयते अनेन प्रयासेन ।

अस्याः शङ्काया निवारणार्थं स्वोद्देश्यस्पष्टीकरणार्थञ्च इदमुच्यते—

(क) संस्कृतभाषा केवलं बुधजनैर्वेद्या न साधारणजनैरिति कथनं पूर्वाग्रहस्तत्त्वाद्-

पेक्षणीयम्, यतो यथा-यथा संस्कृतभाषा सेव्यते तथा-तथा सा स्वात्मगूहितं वस्तु अनायासं प्रकाशयति स्वगुणैः सेवमानानाकर्षयति चेति सर्वेषां साधारणजनानामपि अनुभवः ।

(ख) संस्कृतभाषा वरा लोकभाषा अवरा चेति धारणा तदानीन्तने समये अस्तु, किन्तु इदानीन्तने समये तादृशी धारणा नास्ति केषामपि सहृदयानां विचारचतुराणां जनानाम्, प्रत्युत इदानीन्तने समये सर्वे स्वीयां राष्ट्रभाषां मातृभाषाञ्च वरामेव मन्यन्ते । इदमपि अवधेयं यज्जनाः संस्कृतभाषां सर्वभारतीयभारोपीयभारतीयार्यभाषाणां जननीं मन्यन्ते, इदमेवास्ति भाषाविज्ञानविद्भिः स्वीकृतं तथ्यमपि ।

अतो विविधासु संस्कृतेतरासु भाषासु रामचरितमानसस्य गद्यरूपेषु पद्यरूपेषु च अनुवादेषु सत्स्वपि संस्कृतभाषायामेतादृशस्य तदनुवादस्य अभावः कष्टकमासीत् । तस्य कष्टकस्य निष्कासनमनेन मानसभारतीनामकेन कवितामयेन संस्कृतानुवादेन सम्पादित-मास्ते ।

(ग) यस्मिन् स्थले जनैर्हिन्दी न बुध्यते, किन्तु संस्कृतभाषा बुध्यते तथैव च व्यवहारः सम्पाद्यते तस्मिन् स्थले तथा यस्मिन् स्थले हिन्दुपेक्षया संस्कृतभाषा अधिकं समाद्रियते तस्मिन् स्थले च अयमनुवादो विशेषरूपेण लोकप्रियो भविष्यति, तत्रत्यैरयं पठिष्यते, मननविषयः करिष्यते, तद्द्वारा मूलरामचरितमानसे निगूहितं भक्तिदर्शनं, नीतिशास्त्रं, शास्त्रान्तरतत्त्वानि काव्यवैशिष्ट्यञ्चेति सर्वमनुभवविष्यते ।

(घ) कस्यापि विषयस्य ग्रन्थस्य वा स्थापनं संस्कृतभाषात्मके अविनाशिनि पुटके क्रियते चेत् तस्य शास्त्रीयत्वमविनाशित्वं सुस्थिररूपवत्त्वञ्च सम्पद्यते । अनयाऽपि दृष्ट्या अस्य अनुवादस्य सार्थक्यम् ।

(ङ) संस्कृतभाषाया भाषका अध्येतारो विचारकाश्च स्वदेशे विभिन्नेषु विदेशेष्वपि अत्यधिकाः सन्ति । इदमाग्राभ्यजनसम्मतं तथ्यं यद् यादृशो महान् ज्ञाननिधिः संस्कृत-भाषायां वर्तते, यादृशी संस्कृतभाषा सरला, सरसा, सनातनी च वर्तते, तादृशं सर्वं वैशिष्ट्यमन्यत्र दुर्लभतमं वर्तते ।

अतोऽस्यां भाषायां कवयित्तस्य अनुवादस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वञ्चेत्युभयमपि अद्वितीयं वर्तते ।

(च) रामचरितमानसस्य सम्मानो देशे विदेशेष्विति सर्वत्र समानरूपेण वर्तते । तदाश्रितोऽयं संस्कृतानुवादोऽपि हरिहरमिलनमिव गङ्गायमुनामिलनमिव च सर्वथा पावन इत्यत्र नास्ति कश्चन संशयलेशोऽपि ।

एतैरेव कारणैः पूर्वं विविधैस्तत्तच्छतके वर्तमानैः कविवर्यैर्भक्तैश्च संस्कृतभाषायां यथावसरं यथामति च रामचरितमानस्य टीकानुवादादि कृतम् ।

तद् यथा—

(अ) गोस्वामितुलसीदासस्य^१ शिष्येण रामकृद्विवेदमहोदयेन रामचरितमानसस्य 'प्रेमरामायण' नाम्ना पद्यमयी संस्कृतटीका विरचिता । सैवेदानीं मानसस्य 'संस्कृत-पद्यानुवाद' इति प्रथां श्रिता वर्तते । सा टीका तेन १६६२ वैक्रमाब्दात् पूर्वं विरचितेति निश्चीयते, यतस्तस्याः सुन्दरकाण्डस्य प्रतिलिपिः १६६२ वैक्रमाब्दे जाता । तस्याष्टीकाया अन्यत् प्रतिलिपिद्वयम् एशियाटिकसोसाइटीसंस्थायां कालिकातानगरे, इण्डिया आफिसपुस्तकालये लन्दननगरे चास्ति सुरक्षितम् ।

स्वटीकाविषये स्वयं ग्रन्थकारेण उक्तम्—

१. काशिराजग्यामद्वारा प्रकाशितस्य रामचरितमानसस्य सम्पादकात्मनिवेदनं मया एतत्कथने सकृत्ज्ञताप्रकाशमाधारीकृतमस्ति ।

“भाषारामायणस्यैषा टीका नीका मया कृता ।
नीरसस्य परं फीका यो ही का कुटिलः सदा ॥”

इदानीमस्य प्रेमरामायणस्य काण्डत्रयमेव अयोध्याकिष्किन्धासुन्दरनामकमुपलभ्यते,
नान्यत् ।

अस्य रामायणस्य रचना सर्गबद्धा वर्तते । तत्र अयोध्याकाण्डे—२१ सर्गाः,
किष्किन्धाकाण्डे—६ सर्गाः, सुन्दरकाण्डे—६ सर्गाः सन्ति ।

(आ) श्रीमन्नारायणाचार्यस्वामिना^१ कृतः संस्कृतानुवादोऽधुना अरण्यसुन्दरेति काण्ड-
द्वयस्यैव उपलभ्यते । अस्य रचनाकालः १८५० वैक्रमाब्दसन्निधिकोऽस्तीत्यनुमीयते ।

अत्रापि सर्गात्मिका रचनापद्धतिः । मध्ये मध्ये यत्रमूलापेक्षया संस्कृतपद्यानि
अधिकानि वर्तन्ते तत्र मूलभागे स्थानं रिक्तं स्थापितमास्ते, येन मूलानुवादयोर्मेलने
पाठकानां सोकर्यं स्यात् ।

(इ) पण्डितप्रवरैः^२ राष्ट्रभाषासेवकैः सुधाकरद्विवेदिमहोदयैः कृतोऽनुवादोऽपि
प्रशंसाहः ।

अत्रायं विशेषो यदन्त्यानुप्रासमेलनं कृतमास्ते, किन्तु तादृशे यत्ने व्याकरणनियमाना-
मुपेक्षा जाता । अस्य रचनाकालः १९९८ वैक्रमाब्द इति सभास्यैरुक्तम् ।

दृश्यतां कानिचन उदाहरणानि—

राम एक तापसतिय तारी	एकां स्त्रियमतारयद् रामः ।
नाम कोटि खल कुमति सुधारी	नाम कोटिखलकुमतीन् श्यामः ॥
सो महेश मोहि पर अनुकूला	अस्त्यनुकूलो मम स महेशः ।
करहि कथा मुदमंगलमूला	मुन्मङ्गलगथकुदशेशः ॥
बोली सती मनोहरबानी	अथोवाच वाणीं मनोहरीम् ।
भयसंकोच प्रेमरससानी	भयप्रेमसङ्कोचरसभरीम् ॥

(ई) ‘तुलसीमानसनलिन’ नाम्ना श्रीमतीनलिनोसाधले (पराडकर) महोदयया
क्रियमाणः पद्यबद्धः संस्कृतानुवादः ‘पुणे’तः, ‘शारदा’ पत्रिकायां पृथक् च प्रकाशयमानो
वर्तते । अद्य यावत् केवलं बालकाण्डानुवादः ५२ तरङ्गेषु विरचितः प्रकाशितोऽस्ति ।
तस्मिन् कुत्रचिदार्याछन्दसा, कुत्रचिदनुष्टुभा, कुत्रचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिच्छन्दसा च
रचना कृता आस्ते । प्रति चौपाई नियता पद्यसङ्ख्या नास्ति ।

उक्तरूपेषु सर्वेष्वपि टीकानुवादादिषु तरतमभावो विचारकैरुक्तः ।

एतत्सर्वविधोक्तटीकानुवादाद्यापेक्षया मानसभारत्या वैशिष्ट्यमिदं यदियं
पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादरूपिणी नियतच्छन्दोबद्धा च्युतसंस्कृतिदोषरहिता, यथासम्भवं
सुगमया संस्कृतभाषया समुपनिबद्धा अविकला चेति विद्वत्सम्मतिः ।

(उ) इदानीन्तने समये प्रायः सर्वत्र लोकैः रामचरितमानसस्य नित्यो, नैमित्तिकः,
काम्यो निष्कामश्च पाठः क्रियते । मूलपाठेन सहितोऽयं कवितामयोऽनुवादो दृष्टिगोचरः

१. हिन्दुस्तानी बुकडोपो लखनऊतः प्रकाशितः सुन्दरकाण्डानुवादोऽत्र मया स्वकथने
आधाररूपेण स्वीकृतो वर्तते । तदर्थं तत्सम्पादकप्रकाशको धन्यवादार्थोऽप्येते ।

२. नागरीप्रचारिणीसभाया ‘आर्यभाषा पुस्तकालये’ सुरक्षिता ‘मानसपत्रिका’
नाम्नी पत्रिका मया स्वकथने आधाररूपेण स्वीकृता । तदर्थं तत्रत्या अधिकारिणो
व्यवस्थापकाश्च धन्यवादार्थोऽप्येते । (तत्सङ्ख्या—तु० ८२१ रा० १ सु० ५) ।

सन् पठनविषयतां गतः स्वाभाविकरूपेण अनायासमेव संस्कृतभाषायां प्रवेशं कर्तुं तद्गतं रसमास्वादयितुञ्च पाठकान् प्रेरयिष्यति ।

एतेन अनुवादेन रामचरितसाहित्यपरम्परा संस्कृतकाव्यपरम्परा च वृद्धिं नेष्यते इत्ययमपि प्रयासोऽस्य रचयितुर्वर्तते ।

(ऊ) यदा सर्वत्र देशे विदेशेषु च मानसचतुश्शतीमहोत्सवाः सोत्साहं समायोज्यमाना आसन्, तदैवास्य अनुवादस्य रचनायाः प्रकाशनस्यापि प्रारम्भः कृत आसीत् । इदमेव चासीद् रचयितुः प्रकाशकस्यापि चेतसि यदाश्वेव अयं पद्यबद्धोऽनुवादः सहृदयानां पाठकानां करकञ्जपुटकं समागतो भवेत्, समाजस्य, राष्ट्रस्य राष्ट्रभाषायाः, संस्कृतभाषायाश्च सेवायां समर्पितं नवीनतमं पुष्पञ्च स्यात्, किन्तु श्रेयांसि बहुविधानीत्युक्त्यनुसारं विघ्नबाहुल्यादेतावता विलम्बेनापि परमेशस्य जगन्मयस्य करुणावरुणालयस्य सगोरीशङ्कराभिन्नस्य ससीतस्य श्रीरामचन्द्रस्य सुप्रसादात् सर्वेषां पुरः उपस्थाप्यमानोऽयमनुवादो मानसचतुश्शतीमहोत्सवाय शाश्वतो वाक्प्रसूनोपहारो जात इति महतः प्रमोदस्य विषयो वर्तते ।

कृतज्ञताप्रकाशनं धन्यवादप्रकाशनञ्च

यस्य मातृपितृकुलदेवतेष्टदेवतादिरूपस्य परमेशस्य ससीतस्य रामचन्द्रस्य कृपया इयं मानसभारती पूर्णतां प्राप्ता तस्मै सर्वप्रथमं प्रणामाञ्जलिततिभिः साकं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

रामचरितसागरतलावगाहकान् कवीश्वरकपीश्वरगोस्वामितुलसीदासानेतन्कार्यसाधकान् मुहुः प्रणमामि ।

गोस्वामी तुलसीदासो भगवन्तं रामचन्द्रं स्त्रेष्टदेवतारूपेण श्रीमन्तं बटुकवर्यं हनुमन्तं तत्प्रापकपरमसहायकरूपेण च प्राप्तवान् । अहन्तु तावुभावपि विद्यागुरुरूपेण प्राप्तवानस्मीति श्रीमते पण्डितप्रवररामचन्द्रशास्त्रिहोसमनेमहोदयाय श्रीमते पण्डितप्रवरबटुकनाथशास्त्रिखिस्तेमहोदयाय च सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

यथावसरं निर्देशनं प्रयच्छद्भ्यः श्रीकृष्णाश्रमस्वामि (हेब्बारशास्त्रि) महोदयेभ्योऽपि सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

अस्या रचनायाः प्रशंसकेभ्यो मह्यमाशीर्वादं प्रयच्छद्भ्यो गुरुवर्ययतिवर्यविद्वद्वर्येभ्यश्च सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

मानसभारत्याः प्रणयने गोरक्षपुरस्थाद् गीतामुद्रणालयात् प्रकाशितो हिन्दुनुवादः 'सार ततो ग्राह्यमपास्य फलिवति' सूचितमनुसरता मया आधाररूपेण स्वीकृत इति तत्सम्पादकप्रकाशकादिभ्यो धन्यवादं निवेदयामि ।

अस्मिन्नवसरे श्रीजगन्नाथशास्त्रि मानवल्लिमहोदयं श्रीकृष्णकुमारव्यासमहोदयञ्च कथं विस्मराणि याभ्यामनुवादप्रेरणादानं विधाय (सम्पाद्य) स्वीयं श्रीरामभक्तत्वं प्रमाणितम् । तत् तावुभौ धन्यवादैर्योजयामि ।

अयमपि अद्भुतः संयोगो यदकस्मादेकस्मिन्नेव समये भिन्नभिन्नस्थाने सङ्कल्पद्वयं समुदितम्; तत्पूर्तये प्रयत्नशीलयोरवस्थिमहोदयस्य मम च सम्मेलनं काश्यां जातम् । स अयोध्यादिनगरेषु श्रीमद्रामचरितमानसस्य पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादकार्यं कारयितुं कमपि विद्वांसं मार्गयन् काशीमागतः । ततः उक्ताभिधानयोर्महोदययोः प्रेरणया स मम साक्षिष्यं प्राप्तः । अहमपि भावानुवादमात्रं कुर्वन्नासम् । अवस्थिमहोदयेन स्वविश्वस्तोद्देश्यानुसारमुपस्थापितः पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादस्य प्रस्तावो मह्यमरोचत । तत इयं मानसभारती वर्तमानं स्वीयं रूपं ग्रहीतुं प्रवृत्ता ।

प्रकाशकरूपायामि ज्येष्ठजनसुलभं स्नेहं मह्यं प्रयच्छते स्वयमपि विविघकाव्य-
निबन्धादिप्रधानग्रन्थप्रणेते राष्ट्रभाषाया राष्ट्रियतायाश्च परमसेवकाय आदर्शचरिताय
भुवनवाणीविश्वस्तस्य मुख्याधिष्ठात्रे श्रीमन्नन्दकुमारावस्थिमहोदयाय साधुवादं निवेदयामि
येन सततं मदीयो रचनाविषयक उत्साहो वर्द्धितः एतावत्कालपर्यन्तं महत् धैर्यं
समाश्रित्य एतन्महत्कार्यं साधयता स्वकीयं नन्दकुमारत्वञ्च सुप्रमाणितम्

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि उल्लेखनीयं वर्तते यदवस्थिमहोदयो न केवलं प्रकाशकः,
अपितु भुवनवाणीविश्वस्तस्य संस्थापकः, तदुद्देश्यानां पूतो^१ सततं यत्नशीलः, अवैतनिकः,
सम्मानादिरूपद्रव्यस्यापि अग्रहीता व्यवस्थापकः सञ्चालकश्च वर्तते । स्वव्यक्तित्वा-
नुसारं स आत्मानं प्रकाशकमपि न स्वीकरोति, किन्तु इदं सर्वसम्मतं तथ्यं यद् 'यः
स्वयम्प्रकाशो भवति स एव परप्रकाशकोऽपि ।' इत्यस्मिन्नर्थे स प्रकाशकोऽस्त्येव ।
इदं विश्वस्तमपि अव्यावसायिकसंस्था सत् नागरीलिपेः, राष्ट्रभाषायाः, भारतीयसंस्कृतेः
भारतीयसंस्कृत्याधाराणां संस्कृतभाषादीनामपि उन्नयने सततं यत्नशीलं वर्तते ।

सदैव स्वच्छलेखनेन रचनोत्साहवर्धनेन च तदनुकूलतां सम्पादयन्तीं धर्मपत्नीं
सौभाग्यवतीं लक्ष्मीदेवीं वाल्यावस्थानपि रचनोत्साहं लेखनोत्साहञ्चास्माकीनं वर्धयतः
सूनूनपि शुभाशिषा योजयामि ।

मुद्रणकार्यसहयोगिनः श्रीविनयकुमारावस्थि, श्रीविजयकरणद्विवेदिशास्त्रि-प्रभृतीन्
सुहृदोऽपि धन्यवादयोजयामि ।

अन्ते इदं कामयमानः स्वकीयं वक्तव्यं पूर्णतां नयामि—

कुलेष्टदेवगुर्वादिमूर्तिभेदयुतोऽपि यः ।

सर्वात्मा जानकीजानिः सदास्तु मुदितो मयि ॥

जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

भूमिका का हिन्दी-अनुवाद

(विद्वान् अनुवादकर्ता महोदय का वक्तव्य)

शिव ने, वाल्मीकि-तुलसी ने, गायो रम्यकथा जिनकी ।

सर्वशुमार्य वन्दना मारुति-युक्त सीता-सीतापति की ॥

सबको यह विदित ही है कि यह नरदेह दुर्लभ है और भारतभूमि में विशेष
रूप से दुर्लभ है, ऐसा वेदों को भी सम्मत है । नरदेह पाकर मन से, वाणी से, कर्म से,
जिस किसी भी रीति से की गयी परमात्मा की सेवा इस लोक में तथा परलोक में प्राप्य
कल्याण विस्तारित करती ही है ।

इसी सिद्धान्त को मन में रखकर उन-उन महात्माओं, भक्तों और कवियों ने अपनी
शक्ति के अनुसार परमात्मा की सेवा की है ।

परमात्मा के अनेक रूपों में से श्रीराम-रूप 'मर्यादापुरुषोत्तम' इस विशिष्ट उपाधि
से सुशोभित है । उस मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचन्द्र का प्रत्येक चरित्र आदर्शरूप है
और अनुकरण करनेवालों का कल्याण करनेवाला है, ऐसा शिष्टजनों का मत है ।

इसीलिए देवर्षि नारद से उपदिष्ट आदिकवि महर्षि वाल्मीकि ने श्रीराम के
चरित्र को प्रसाद, माधुर्य आदि गुणों से शोभित 'श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्' इस नाम

से ग्रथित किया। उन्हीं के मार्ग का अनुसरण कर अनेक कवियों और मनीषियों द्वारा संस्कृतभाषा से, प्राकृतभाषा से और लोकभाषा से श्रीराम के चरित का वर्णन किया गया।

श्री गोस्वामी तुलसीदास ने उन सब पूर्व कवियों और मनीषियों के मार्ग का अनुसरण कर उनके विचारों का संग्रह करने पर भी अपनी प्रतिभा से अनुपम बनाया गया, अवर्णनीय नये रूप वाला उस-उस कल्प की घटनाओं से सम्मिलित श्रीरामचरित 'रामचरितमानस' नाम से प्रभु श्रीरामचन्द्र के चरण-कमलों में समर्पित किया।

इस ग्रन्थ के विषय, अधिकारी, सम्बन्ध और प्रयोजन रूप चार अनुबन्ध ये हैं:—

१. यह रामचरित-प्रधान 'श्रीरामचरितमानस', शास्त्र, काव्य और अनुशीलन करने वालों के लिए चिन्तामणि है। तमस् से व्याप्त अन्तःकरण वाले होने के कारण विकल हुए गोस्वामी तुलसीदास ने उसके निवारण के लिए इसकी रचना की।

गोस्वामी तुलसीदास द्वारा यह गुरुपरम्परा से प्राप्त किया गया है। उस परम्परा में भी इसके आदिगुरु भगवान् सदाशिव हैं और सुननेवाली हैं परम जिज्ञासु भगवती गिरिराजनन्दिनी। मानस में अन्य भी इसके वक्ता और श्रोता कहे गये हैं और सङ्केतित भी हैं। वे इस प्रकार हैं— शिव और लोमश, लोमशमुनि और काकभृगुण्डि, काकभृगुण्डि और खगराज तथा याज्ञवल्क्य और भरद्वाज। गोस्वामी द्वारा वही यह सदाशिव के मानस में गुप्त रखा हुआ रामचरित सूकरक्षेत्र में अपने गुरु नरहरिदास से पाया गया और श्रीरामपुरी में रचना कर प्रसाद तथा माधुर्य से परिपूर्ण, भक्तरस के प्रवाह वाला, लोकोत्तर चमत्कार से पूर्ण, शास्त्र और काव्य—दोनों के लक्षण से युक्त तथा अनुशीलन करनेवालों के लिए चिन्तामणि के रूप में परिणत किया गया।

२. इसके अधिकारी काकभृगुण्डि और खगराज के संवाद में उत्तरकाण्ड में निरूपित श्रद्धालुता आदि गुणों से विशिष्ट प्राणी हैं।

३. प्रयोजन का और ग्रन्थ का जन्यजनकभाव तथा विषय और ग्रन्थ का प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव सम्बन्ध है।

४. यह अपने अन्तस्तमस् की शान्ति के लिए तथा सभी के अन्तःकरण में स्थित तमस् के विनाश के लिए, सभी के कल्याण के लिए, कलमलों के निवारण के लिए, परममङ्गल की प्राप्ति के लिए और सभी उत्तम अभीष्ट पुरुषार्थों की सिद्धि की लिए किया गया है।

इस ग्रन्थरत्न के बारे में कुछ लोग^१ यह आक्षेप करते हैं—

यह कुछ भी नया नहीं है, अपितु उन-उन अनेकविध पुराण, निगम, आगम आदि के सम्मत विषय तथा कथा-प्रसङ्गों के समूह का सङ्ग्रह मात्र है।

इस आक्षेप का यह उत्तर है—संसार में सब वस्तुएँ सृष्टि के पूर्व परमात्मा में स्थित होती हैं और उन्हीं से प्रकट होती हैं, इस दृष्टि से तो ब्रह्मा भी कुछ भी नया नहीं करते, फिर भी वे सबके द्वारा सृष्टि के रचयिता स्वीकार किये जाते हैं और उनकी सृष्टि की विविधता तथा सभी को आकृष्ट करने की विशेषता सभी के द्वारा स्वीकार की जाती है। इस रीति से आक्षेप हो, तो वह आक्षेप ब्रह्मा के बारे में भी सरलता से कहा जा सकता है, नहीं तो वह आक्षेप गोस्वामीजी के बारे में और मानस के बारे में कठिनाई से भी नहीं कहा जा सकता है।

वास्तव में तो गोस्वामीजी द्वारा अपनी प्रतिभा के बल से, गुरु-कृपा से और

१ चाराणसीस्थ विक्रमपरिषद् द्वारा १९७२ ई० वर्ष में प्रकाशित तु० प्र० प्र० सङ्गोष्मक मानस दृष्टध्य है।

अपनी इष्टदेवता की कृपा से सुरचित यह मानस सर्वथा नूतन, सङ्ग्रह से पृथक्, पूर्वोक्त लोकोत्तरचमत्कारजनकता आदि सार्थक विशेषणों से युक्त है और लौकिक तथा लोकोत्तर सभी के लिए समान रूप से आकर्षक है, ऐसा सब विचारकों का, शास्त्रज्ञों का, काव्यज्ञों का और मेरा भी सुदृढ़ मत है ।

इस प्रसङ्ग में यह भी उल्लेखनीय है कि अपनी बुद्धि की विशेषता का प्रदर्शन करनेवाले कुछ विद्वत्ताभिमानियों द्वारा रामचरितमानस की चौपाई, दोहा आदि वे-वे असम्बद्ध होने पर भी सम्बद्ध के समान प्रतीत होनेवाले प्राचीन भारतीय राजनीति के तथा अन्य आस्तिक शास्त्रों के प्रतिकूल अर्थ प्रतिपादित किये जाते हैं और गोस्वामी तुलसीदास पर आक्षेप किया जाता है, किन्तु उन सबका निराकरण श्रीमान् पण्डितप्रवर विश्वनाथशास्त्रिदातार महोदय के द्वारा अलग ग्रन्थरूप से किया जा रहा है, इसलिए विस्तार के भय से उस सबकी चर्चा यहाँ नहीं की जा रही है ।

गोस्वामी तुलसीदास का जीवनवृत्त

ये महापुरुष बान्दा जनपद के राजापुर नामक गाँव में आत्माराम द्वे नामक एक सम्मानप्राप्त ब्राह्मण के और उनकी पत्नी हुलसीदेवी के पुत्र थे । १५५४ विक्रम सम्वत् में श्रावण शुक्ल सप्तमी को मूल नक्षत्र में इन्होंने जन्म ग्रहण किया ।

जन्म के समय ये रोये नहीं, अपितु इनके मुख से 'राम' ऐसा शब्द निकला । ये उसी समय बत्तीस दाँतों से युक्त थे । इस प्रकार के अद्भुत बालक को देखकर अमङ्गल की शङ्का से इनके पिता ने इन्हें त्यागना चाहा । उसके बाद इनकी माता ने इन्हें गुप्त रूप से दासी के द्वारा दासी के ससुराल भेज दिया । उसके दूसरे दिन इनकी माता ने शरीर त्याग दिया । चुनिया नाम की उस दासी ने इनका लालन-पालन किया । कुछ समय बाद उसने भी देह त्याग दिया । इन्हें इस प्रकार अनाथ देखकर जगन्माता अन्नपूर्णा बनावटी ब्राह्मणी के वेष से आकर भोजन कराती थीं ।

इधर सदाशिव की प्रेरणा से महात्मा श्री नरहर्यानन्द ने इन्हें अपना शिष्य बनाया और इनका नाम 'रामबोला' रखा । उन महात्मा ने प्रयाग में इनका यज्ञोपवीत संस्कार और पाँच वैष्णवीय संस्कार किये । अयोध्या में इन्होंने अध्ययन किया । कुछ समय बाद गुरु और शिष्य सूकर क्षेत्र में गये । वहाँ गुरु ने इन्हें 'रामचरितमानस' सुनाया । उसके बाद काशी आकर उन्होंने शेषसनातन नामक गुरु से अङ्गों-सहित वेद का अध्ययन किया । उसके बाद गुरु की आज्ञा से अपने गाँव जाकर ये अपने परिवार को विनष्ट समझकर पितरों का श्राद्ध आदि सम्पन्न कर वहीं रहते हुए लोगों को रामकथा सुनाने लगे ।

उसके बाद भारद्वाज गोत्र की रत्नावली से इन्होंने विवाह किया । एक बार पिता के घर गयी हुई पत्नी के पीछे गये हुए ये उसके द्वारा देह की तुच्छता का उपदेश पाकर विरक्त होकर काशी आये । यहाँ रहते हुए इन्होंने मानस-सरोवर नामक स्थान के पास काकभुशुण्डि का दर्शन पाया ।

उसके बाद एक प्रेत से निर्दिष्ट हुए इन्होंने रामभक्त-शिरोमणि हनुमानजी को देखा । राम के दर्शन के लिए प्रार्थित हुए हनुमान ने इन्हें चित्रकूट जाने का आदेश दिया । चित्रकूट जाकर इन्होंने वहाँ भगवान् राम और लक्ष्मण का दर्शन पाया ।

उसके बाद हनुमानजी की ही आज्ञा से ये अयोध्या गये । रास्ते में प्रयाग में इन्होंने एक वटवृक्ष के नीचे भरद्वाज और याज्ञवल्क्य का दर्शन पाया । उसके बाद काशी आकर काशीस्थित प्रह्लाद घाट पर रहते हुए इन्होंने श्रीशम्भु की आज्ञा से पुनः

अयोध्या जाकर रामचरितमानस की रचना का आरम्भ किया। ग्रन्थ पूर्ण होने पर ये पुनः काशी आये। यहाँ इन्होंने रामचरितमानस गौरी और शङ्कर को सुनाया। अनेक द्वेषी लोगों के द्वारा द्वेष किये जाते रहने पर भी ये गौरीपति के द्वारा प्रशंसित हुए।

यतिवर्य मधुसूदन सरस्वती ने भी इनकी इस प्रकार प्रशंसा की—

इस आनन्दवनी में तुलसी जङ्गम तुलसी भूषह है।

जिसकी कविता-रूप मञ्जरी राममधुप से भूषित है॥

जीवन के अन्तिम भाग में ये काशी में असीघाट के पास निवास करते रहे। वहाँ कलियुग से त्रासित हो रहे इन्होंने हनुमानजी से आज्ञाप्त होकर विनयपत्रिका की रचना कर विनयसूचक पदों से श्रीराम का और उनकी भक्ति के साधक अन्य देवों का भी वर्णन किया। भगवान् श्रीराम ने प्रसन्न होकर इन्हें निर्भय बनाया।

अन्त में १६८० विक्रम सम्वत् में श्रावण शुक्ल सप्तमी को राम-नाम का उच्चारण करते हुए इन्होंने शरीर त्यागा।

वे सुकृती रससिद्ध कवीश्वर विजययुक्त हैं सन्तत ही।

जिनके यशरूप कलेवर में जरा-मरण की भीति नहीं॥

मानस-भारती

अब मानसभारती के बारे में कुछ विचार किया जा रहा है—

कुछ लोग ऐसी शङ्का करते हैं—

अनेक श्रीमद्वाल्मीकिरामायण, अध्यात्मरामायण आदि संस्कृत रामायण ग्रन्थों के रहने पर भी गोस्वामी तुलसीदास के द्वारा स्वप्नकाल में प्राप्त भगवान् शङ्कर की आज्ञा से लोकभाषा में रामचरितमानस की रचना की गयी। इसकी लोकभाषा में रचना करने के बारे में अन्य ये भी हेतु हैं—

संस्कृत भाषा विद्वज्जनों द्वारा जानने योग्य होने पर भी साधारण जनों द्वारा जानने योग्य नहीं है। उन साधारण जनों के सांसारिक क्लेशों का नाश इसके सेवन से जिस प्रकार हो, उस प्रकार की भाषा से इसकी रचना अपेक्षित थी। इसलिए, गोस्वामीजी द्वारा लोकभाषा से इसकी रचना की गयी।

उस समय लोग संस्कृत भाषा को श्रेष्ठ और लोकभाषा को अश्रेष्ठ मानते थे। इस विषय में गोस्वामीजी द्वारा स्वयं ही कहा गया है—

स्याम सुरभि पय बिसव अति, गुनव करहि सब पान।

गिरा ग्राम्य सिध-राम-जस, गारहि सुनि सुजान॥

(बा० का० दो० १०ख)

तो इस मानसभारती नामक संस्कृतभाषा-रूप काव्यमय मानसानुवाद-रूप भगीरथ-प्रयास की क्या आवश्यकता है? क्योंकि गोस्वामीजी द्वारा जो वस्तु सरलता की दृष्टि से संस्कृतभाषा से लोकभाषा में लायी गयी, वही वस्तु पुनः संस्कृतभाषा में रचकर इस प्रयास के द्वारा छिपायी जा रही है।

इस शङ्का का निवारण करने के लिए तथा अपने उद्देश्य के स्पष्टीकरण के लिए यह कहा जा रहा है—

(क) 'संस्कृतभाषा केवल विद्वज्जनों द्वारा जानने योग्य है, साधारण जनों द्वारा जानने योग्य नहीं', ऐसा कथन पूर्वाग्रह से ग्रस्त होने के कारण उपेक्षणीय है, क्योंकि संस्कृत

भाषा जैसे-जैसे सेवन की जाती है, वैसे-वैसे वह अपने भीतर छिपायी हुई वस्तु को अनायास प्रकाशित करती है और अपने गुणों से सेवनकर्ताओं को आकर्षित करती है, ऐसा सब साधारण जनों का भी अनुभव है ।

(ख) संस्कृतभाषा श्रेष्ठ है और लोकभाषा अश्रेष्ठ है, ऐसी धारणा उस समय हो, किन्तु इस समय वैसी धारणा किन्हीं भी विचारचतुर सहृदय जनों की नहीं है, अपितु इस समय सब लोग अपनी राष्ट्रभाषा और मातृभाषा को श्रेष्ठ ही मानते हैं । यह भी ध्यान देने योग्य है कि लोग संस्कृतभाषा को सब भारतीय, भारोपीय तथा भारतीय आर्यभाषाओं की जननी मानते हैं और यही भाषाविज्ञान के वेत्ताओं द्वारा स्वीकृत तथ्य है ।

इसलिए, संस्कृतेतर अनेक भाषाओं में रामचरितमानस के गद्यरूप तथा पद्यरूप अनुवादों के रहने पर भी संस्कृतभाषा में इस प्रकार के अनुवाद का अभाव कण्टक रहा । उस कण्टक का निष्कासन इस मानसभारती नामक कवितामय संस्कृतानुवाद से पूरा किया गया है ।

(ग) जिस स्थान में लोगों के द्वारा हिन्दी नहीं समझी जाती, किन्तु संस्कृतभाषा समझी जाती है और उसी से व्यवहार किया जाता है, उस स्थान में, तथा जिस स्थान में हिन्दी की अपेक्षा संस्कृत का अधिक समादर किया जाता है, उस स्थान में भी यह अनुवाद विशेष रूप से लोकप्रिय होगा, वहाँ के निवासियों द्वारा यह पढ़ा जायगा और मनन का विषय बनाया जायगा तथा उस क्रियाकलाप द्वारा मूल रामचरितमानस में छिपा हुआ भक्तितदर्शन, नीतिशास्त्र, अन्य शास्त्रीय तत्त्व और काव्यगत विशेषता —इन सबका अनुभव किया जायगा ।

(घ) यदि किसी भी विषय की अथवा ग्रन्थ की स्थापना संस्कृतभाषा-रूप अविनाशी ढिब्बे में की जाती है, तो उसकी शास्त्रीयता, अविनाशिता और सुस्थिररूपता सिद्ध होती है । इस दृष्टि से भी इस अनुवाद की सार्थकता है ।

(ङ) संस्कृतभाषा के बोलनेवाले, अध्ययनकर्ता और विचारक अपने देश में और विभिन्न विदेशों में बहुत अधिक हैं । यह ग्रामीण जनों तक को सम्मत तथ्य है कि जैसा ज्ञान का महान् भण्डार संस्कृतभाषा में है, संस्कृतभाषा जैसी सरल, सरस और सनातन है, वैसी सब विशेषता अन्यत्र सर्वथा दुर्लभ है ।

इसलिए, इस भाषा में कविताबद्ध किये गये अनुवाद की महत्ता और विशेषता —दोनों अद्वितीय हैं ।

(च) रामचरितमानस का सम्मान देश में और विदेशों में सर्वत्र समान रूप से है । उस पर आश्रित यह संस्कृतानुवाद भी हरि-हर-मिलन के समान और गंगा-यमुना-मिलन के समान सर्वथा पावन है, इस विषय में थोड़ा भी कोई सन्देह नहीं है ।

इन्हीं कारणों से पहले उस-उस शतक में विद्यमान कविवर्यों और भक्तों द्वारा अवसर के अनुसार और मति के अनुसार संस्कृतभाषा में रामचरितमानस के टीका, अनुवाद आदि कार्य किया गया । वह इस प्रकार है—

(अ) गोस्वामी तुलसीदासजी^१ के शिष्य रामकृष्णदेव महोदय के द्वारा रामचरितमानस की 'प्रेमरामायण' नाम से पद्यमय संस्कृत टीका रची गयी । वही इस समय 'मानस का संस्कृतपद्यानुवाद' ऐसी प्रसिद्धि को प्राप्त है । वह टीका उनके द्वारा १६६२ विक्रम सम्वत् के पूर्व रची गयी, ऐसा निश्चित होता है, क्योंकि उसके सुन्दरकाण्ड की प्रतिलिपि

१ काशिराजन्वास द्वारा प्रकाशित रामचरितमानस का सम्पादकीय आत्मनिवेदन मेरे द्वारा इस कथन में कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वक आधार बनाया गया है ।

१६६२ विक्रम सम्बत् में की गयी। उस टीका की अन्य दो प्रतिलिपियाँ 'एशियाटिक सोसाइटी संस्था' में कलकत्ता नगर में और 'इण्डिया आफिस पुस्तकालय' में लन्दन नगर में सुरक्षित है।

अपनी टीका के विषय में स्वयं ग्रन्थकार के द्वारा कहा गया है—

“भाषा रामायणस्यैषा टीका नीका मया कृता ।
नौरसस्य परं फीका यो हो का कुटिलः सदा ॥”

वर्तमान में इस 'प्रेमरामायण' के तीन ही काण्ड— अयोध्या, किष्किन्धा और सुन्दर—उपलब्ध हैं, तदितर नहीं।

इस रामायण की रचना सर्गबद्ध है। उनमें से अयोध्याकाण्ड में २१ सर्ग, किष्किन्धाकाण्ड में ६ सर्ग और सुन्दरकाण्ड में ६ सर्ग हैं।

(आ) श्रीमन्नारायणाचार्य स्वामी^१ द्वारा किया गया संस्कृतानुवाद इस समय अरण्य और सुन्दर—इन दो काण्डों का ही उपलब्ध है। इसका रचनाकाल १८५० विक्रम सम्बत् के आसपास है, ऐसा अनुमान किया जाता है।

इसमें भी सर्गात्मक रचनापद्धति है। बीच-बीच में जहाँ मूल की अपेक्षा संस्कृत पद्य अधिक हैं वहाँ मूलभाग में स्थान रिक्त रखा गया है, जिससे मूल और अनुवाद को मिलाने में पाठकों को सुविधा हो।

(इ) पण्डितप्रवर^२ तथा राष्ट्रभाषा के सेवक सुधाकर द्विवेदी महोदय द्वारा किया गया अनुवाद भी प्रशंसनीय है। इस अनुवाद में यह विशेष बात है कि इसमें अन्त्यानुप्रास मिलाया गया है, किन्तु वैसा प्रयत्न करने पर व्याकरण के नियमों की अपेक्षा हो गयी है। इसका रचनाकाल १९९८ विक्रम सम्बत् है, ऐसा समा के लोगों द्वारा बतलाया गया।

कुछ उदाहरण देखे जायें—

राम एक तापसतिथि तारी	एकां स्त्रियमत्तारयद् रामः ।
नाम कीटिललकुमति सुधारी	नाम कीटिललकुमतीन् श्यामः ॥
सो महेस मोहि पर अनुकूला	अस्त्यनुकूलो मम स महेशः ।
करहि कथा मुदमंगलमूला	मुन्मङ्गलगायकृदशेषः ॥
बोली सती मनोहरबानी	अथोवाच वाणीं मनोहरीम् ।
भयसंकोच प्रेमरससानी	भयप्रेमसङ्कोचरससरीम् ॥

(ई) 'तुलसीमानसनलिन' नाम से श्रीमतीनलिनी साधले (पराडकर) महोदया के द्वारा किया जा रहा पद्यबद्ध संस्कृतानुवाद 'पुणे' से 'शारदा' पत्रिका में और पृथक् रूप से प्रकाशित हो रहा है। अब तक केवल 'बालकाण्डानुवाद' ५२ तरङ्गों में रचित प्रकाशित हुआ है। उसमें कहीं आर्या छन्द से, कहीं अनुष्टुप् से, कहीं इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा के उपजाति छन्द से रचना की गयी है। प्रत्येक चोपाई के लिए निश्चित पद्यसङ्ख्या नहीं है।

१ हिन्दुस्तानी बुकडिपो, लखनऊ से प्रकाशित सुन्दरकाण्ड का अनुवाद यहाँ मेरे द्वारा अपने कथन में आधार-रूप से स्वीकार किया गया है। उसके लिए, उसके सम्पादक और प्रकाशक महोदय को धन्यवाद दिया जा रहा है।

२ 'नागरी प्रचारिणी सभा' के 'आर्यभाषा पुस्तकालय' में सुरक्षित 'मानसपत्रिका' नामक पत्रिका मेरे द्वारा अपने कथन में आधार के रूप में अपनाई गयी है। उसके लिए वहाँ के अधिकारियों तथा व्यवस्थापकों को धन्यवाद दिया जा रहा है। (पत्रिका जिल्द की संख्या— तु०८२१-रा १-सु०५)

उक्त रूप वाले सभी टीका; अनुवाद आदि में उत्कृष्टता, अपकृष्टता आदि विचारकों द्वारा विचारणीय है।

इन सब प्रकार के वर्णित टीका, अनुवाद आदि की अपेक्षा मानसभारती की विशेषता यह है कि यह पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादरूपवाली, नियत छन्दों में निबद्ध, व्युत्संस्कृतिदोष से रहित, यथासम्भव सुगम संस्कृतभाषा में विरचित और सम्पूर्ण है, ऐसी विद्वानों की सम्मति है।

(उ) वर्तमान समय में प्रायः सर्वत्र लोगों द्वारा रामचरितमानस का नित्य, नैमित्तिक, सकाम और निष्काम पाठ किया जाता है। मूल पाठ के साथ यह कवितामय अनुवाद दृष्टिगोचर होने पर पठन का विषय बनकर स्वाभाविक रूप से अनायास ही संस्कृत भाषा में प्रवेश करने के लिए और उसमें स्थित रस का आस्वादन करने के लिए पाठकर्ताओं को प्रेरित करेगा।

इस अनुवाद से रामचरितसाहित्य की परम्परा और संस्कृत काव्य की परम्परा भी वृद्धि को प्राप्त होगी, यह भी प्रयास इसके रचयिता का है।

(क) जब सर्वत्र देश में और विदेशों में मानसचतुर्दशीमहोत्सव सोत्साह समायोजित हो रहे थे, उसी समय इस अनुवाद की रचना का और प्रकाशन का प्रारम्भ किया गया था और यही बात रचयिता के तथा प्रकाशक के मन में थी कि शीघ्र ही यह पद्यबद्ध अनुवाद सहृदय पाठकों के करकमलपुटक में आ जाय तथा समाज की, राष्ट्र की, राष्ट्रभाषा की और संस्कृतभाषा की सेवा में समर्पित नवीनतम पुष्प हो, किन्तु 'कल्याण अनेक विघ्नों से सङ्कुलित होते हैं' इस उक्ति के अनुसार विघ्नों की अधिकता के कारण इतने विलम्ब से भी परमेश्वर जगन्मय करुणासागर गौरीसहित शङ्कर से अभिन्न जानकीसहित श्रीरामचन्द्रजी की महती अनुकम्पा से सबके सामने उपस्थित किया जा रहा यह अनुवाद मानसचतुर्दशीमहोत्सव के लिए शाश्वत वाक्पुष्पोपहार हुआ है, यह महान् आनन्द का विषय है।

कृतज्ञता-प्रकाशन तथा धन्यवाद-प्रकाशन

जिन माता-पिता-कुलदेवता-इष्टदेवता आदि रूप वाले परमेश्वर जानकीसहित रामचन्द्रजी की कृपा से यह मानसभारती पूर्णता को प्राप्त हुई है, उनके प्रति मैं सबसे पहले प्रणामाञ्जलिपरम्परा के साथ कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

रामचरितरूप सागर का तल तक अवगाहन करनेवाले तथा इस कार्य के साधक कबीश्वर, कपीश्वर और गोस्वामी तुलसीदासजी को मैं बार-बार प्रणाम करता हूँ।

गोस्वामी तुलसीदासजी ने भगवान् रामचन्द्रजी को अपने इष्टदेवता के रूप से और श्रीमान् बटुकश्रेष्ठ हनुमान्जी को उनके प्रापक परमसहायक के रूप से प्राप्त किया था; मैंने तो उन दोनों को विद्यागुरु के रूप में प्राप्त किया है; इसलिए, श्रीमान् पण्डितप्रवर रामचन्द्र शास्त्री होसमने महोदय के प्रति तथा श्रीमान् पण्डितप्रवर बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते महोदय के प्रति मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

अवसर के अनुसार निर्देशन देनेवाले श्रीकृष्णाश्रम स्वामी (हेब्बार शास्त्री) महोदय के प्रति भी मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

इस रचना के प्रसंसक तथा मुझे आशीर्वाद देनेवाले गुरुवर्य, यतिवर्य और विद्वद्वर्यो के प्रति मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

मानसभारती के प्रणयन में गोरखपुरस्थित गीताप्रेस से प्रकाशित हिन्दी अनुवाद 'असार छोड़कर सार लेना चाहिए' इस सूक्ति का अनुसरण करनेवाले मेरे द्वारा आधार-रूप

से अपनाया गया है, इसलिए उसके सम्पादक, प्रकाशक आदि महोदयों के प्रति मैं धन्यवाद निवेदन करता हूँ ।

इस अवसर पर मैं श्री जगन्नाथ शास्त्री मानवल्ली महोदय को तथा श्री कृष्णकुमार व्यास महोदय को कैसे भूलूँ, जिन दोनों के द्वारा इस अनुवाद के लिए मुझे प्रेरणादान कर अपना रामभक्तत्व प्रमाणित किया गया है । इसलिए, मैं उन दोनों के प्रति भी धन्यवाद निवेदन करता हूँ ।

यह भी अद्भुत संयोग रहा कि एकाएक एक ही समय भिन्न-भिन्न स्थान पर दो सङ्कल्प उत्पन्न हुए; उनकी पूर्ति के लिए प्रयत्नशील अवस्थी महोदय की ओर मेरी भेंट काशी में हुई । वे अयोध्या आदि नगरों में श्रीमद्रामचरितमानस के पङ्क्त्यनुपङ्क्ति अनुवादकार्य को करवाने के लिए किसी विद्वान् को खोजते हुए काशी आये ।

उसके बाद उक्त नाम वाले दोनों महोदयों की प्रेरणा से वे मेरे पास आये । मैं भी केवल भावानुवाद कर रहा था । अवस्थी महोदय द्वारा अपने ट्रस्ट के उद्देश्य के अनुसार उपस्थित किया गया पङ्क्त्यनुपङ्क्ति अनुवाद का प्रस्ताव मुझे रुचिकर लगा । उसके बाद यह मानसभारती अपने वर्तमान रूप को ग्रहण करने में लग गयी ।

प्रकाशक के रूप में होने पर भी ज्येष्ठजनों में सुलभ स्नेह मुझे देनेवाले, स्वयं भी अनेक काव्य, निबन्ध आदि प्रमुख ग्रन्थों के रचयिता, राष्ट्रभाषा के तथा राष्ट्रियता के परम सेवक, आदर्श चरित वाले, भुवन वाणी ट्रस्ट के मुख्याधिष्ठाता श्रीमान् नन्दकुमार अवस्थी महोदय के प्रति मैं साधुवाद निवेदन करता हूँ, जिनके द्वारा निरन्तर मेरा रचना-सम्बन्धी उत्साह बढ़ाया गया है और इस महान् कार्य को साधकर अपना नन्दकुमाररत्न सुप्रमाणित किया गया है ।

इस प्रसंग में यह भी उल्लेखनीय है कि अवस्थीमहोदय भुवन वाणी ट्रस्ट के प्रकाशकमात्र नहीं हैं, अपितु उसके संस्थापक, उसके उद्देश्यों की पूर्ति में सतत यत्नशील, अवैतनिक, सम्मान आदि के रूप में प्राप्य धन (आनरेरियम) को भी न लेनेवाले व्यवस्थापक और सञ्चालक हैं । अपने व्यवित्तत्व के अनुसार वे अपने को प्रकाशक के रूप में भी स्वीकार नहीं करते, किन्तु यह सर्वसम्मत तथ्य है कि 'जो स्वयंप्रकाश होता है वह ही दूसरे का भी प्रकाशक होता है ।' इस अर्थ में वे प्रकाशक हैं ही । यह ट्रस्ट भी अभ्यावसायिक संस्था होते हुए नागरीलिपि, राष्ट्रभाषा, भारतीय संस्कृति और भारतीय संस्कृति के आधार संस्कृतभाषा आदि के उन्नयन में सतत यत्नशील है ।

सदैव स्वच्छलेखन से और रचनासम्बन्धी उत्साह बढ़ाने से तद्विषयक अनुकूलता देनेवाली धर्मपत्नी सौभाग्यवती लक्ष्मीदेवी को तथा बाल्यावस्था वाले होने पर भी हम लोगों के रचना-सम्बन्धी तथा लेखन-सम्बन्धी उत्साह को बढ़ानेवाले पुत्र-पुत्रियों को भी मैं शुभाशीर्वाद देता हूँ ।

मुद्रणकार्य में सहयोग देनेवाले श्री विनयकुमार अवस्थी, श्री विजयकरण त्रिवेदी शास्त्री आदि मित्रों को भी मैं धन्यवाद देता हूँ ।

अन्त में यही कामना करता हुआ मैं अपना वक्तव्य पूरा करता हूँ:—

कुलेष्टवेषगुर्वादिकतनुधर रूपों से जो नित्य भेद्युत ।

किर भी एक मेघिलीपति वह मुझपर रहे प्रीतियुत सन्तत ॥

(डॉ०) जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न

एम० ए० (संस्कृत)-संघस्वर्णपदक, पीएच० डी०

प्रकाशकीय

विश्व-वाङ्मय से निःसृत अगणित भाषाई धारा ।

पहन नागरी-पट सबने अब भूतल-भ्रमण विचारा ॥

विषय-प्रवेश

‘भुवन वाणी ट्रस्ट’ का मूल लक्ष्य है ‘भाषाई सेतुबन्धन’ के द्वारा राष्ट्र का भावात्मक समन्वय । देश में प्रचलित विविध लिपियों और भाषाओं में अपरिमित ज्ञान-भण्डार सहस्राब्दियों से सिर्जित और सञ्चित होता आ रहा है । उस विविध भाषाई ज्ञानकोष के पीछे एक निष्ठा, एक संस्कृति और एक आचार-परम्परा वर्तमान है । लिपियाँ भी सब ब्राह्मी लिपि से उद्भूत हैं और उनके स्वर-व्यञ्जनों का वर्गीकरण भी समान है । किन्तु कालान्तर में नाना कारणों से अक्षरों की आकृतियों में भेद हो जाने से भाषाएँ एक-दूसरे से अधिक पृथक् हो गईं । इसके फलस्वरूप वे और उनके सद्ग्रन्थ अपने-अपने अञ्चलों में सीमित-से होकर रह गये । यद्यपि तीर्थों, सन्तों और मनीषियों ने समस्त राष्ट्र को एक सांस्कृतिक इकाई में सदैव बाँधे रखा; फिर भी जनसाधारण अपने-अपने अञ्चल की भाषा में उपलब्ध साहित्य में ही सीमित होकर रह गया । अल्बत्ता नागरी लिपि और हिन्दी भाषा का विस्तार अपेक्षाकृत कुछ अधिक रहा । वह देश के दूसरे भाषाई अञ्चलों में भी न्यूनाधिक प्रवेश पाती रही ।

स्वतन्त्रता-प्राप्ति के बाद

आज़ादी प्राप्त होने के बाद सारे राष्ट्र में एकच्छन्न लोकतन्त्र स्थापित हुआ । राष्ट्र छोटा हो या बड़ा, वह एक भाषा-भाषी ही अथवा अनेक; समग्र राष्ट्र को एकात्म बनाये रखने के लिए एक राष्ट्रभाषा और एक राष्ट्रलिपि अनिवार्य है । सुतरां यहीं से इन पंक्तियों के लेखक का भाषाई सेतुबन्धन का कार्य आरम्भ हुआ । तब से सन् १९६९ ई० के पूर्वार्ध तक एकाकी कार्य करते हुए, १९६९ ई० के उत्तरार्ध में ‘भुवन वाणी ट्रस्ट’ की स्थापना की । ट्रस्ट ने, तब से अब तक, प्रायः सभी भारतीय एवं भारत में स्थायित्व प्राप्त कर लेनेवाली विदेशी भाषाओं के विशाल लोकप्रिय ग्रन्थों का हिन्दी अनुवाद सहित नागरी लिप्यन्तरण एक विशाल पैमाने पर प्रस्तुत कर दिया है । नागरी लिपि में अनुपलब्ध कतिपय स्वर-व्यञ्जनों को, दूसरी भाषाओं के मूल पाठ के लिप्यन्तरण को शुद्ध प्रस्तुत करने के उद्देश्य से, सिरजा है । असमिया, बँगला, ओड़िया, नेपाली, तमिल, मलयालम, कन्नड, तेलुगु, मराठी, गुजराती, राजस्थानी, गुरुमुखी, कश्मीरी, संस्कृत, अरबी, फ़ारसी, उर्दू, सिन्धी, हिन्दी आदि के अनेक अनुपम बृहद् ग्रन्थों का प्रकाशन हो चुका है । अब वह कार्यक्षेत्र बढ़कर विदेशी भाषाओं तक पहुँचकर “भुवन वाणी” के नाम को चरितार्थ कर रहा है ।

विधान-निर्मात्री परिषद् का उचित निर्णय

यह पहले निवेदन कर चुका हूँ कि हमारे बहुभाषी देश में, अनेक संयोगों के फलस्वरूप, हिन्दी भाषा और नागरी लिपि का विस्तार अपेक्षाकृत विस्तृत और कमोबेश

सर्वाञ्चलीय है। अतः राष्ट्रीय भावना ने ओतप्रोत सभी भाषाई अञ्चलों ने हिन्दी को राष्ट्रभाषा स्वीकार किया और नागरी लिपि ने, हिन्दी का कलेवर होने के नाते, सहज ही जोड़लिपि का स्थान लिया। यहाँ तक सब ठीक रहा, सब सन्तुष्ट रहे।

भ्रान्ति-उत्पन्न

हम लोग मनुष्य हैं। मानव की सहज दुर्बलताएँ हमारे साथ हैं। हिन्दी के अतिपक्षधरों ने दुन्दुभि बजाई। स्वयंसिद्ध मान लिया कि हिन्दी अपेक्षाकृत सर्वगुण-सम्पन्ना है, भाषाओं की राजधानी है। अहिन्दीभाषियों की कठिनाइयों, और उन कठिनाइयों के बावजूद हिन्दी को राष्ट्रभाषा मान लेने में उनका उत्सर्ग, इसकी कद्र नहीं की गयी। राष्ट्रभाषा-विरोध और अंग्रेजी में प्रेम का आरोप लगाया गया। ऐसी बातों की प्रतिक्रिया भी अच्छी कैसे हो सकती है? अहिन्दीभाषियों की राष्ट्रभाषा के प्रति शक्ति में मातृभाषा की सुविधा का मोह प्रत्यक्ष है। अहिन्दीभाषियों का अपनी मातृभाषा के गौरव पर आघात समझकर कुछ अनमना होना आश्चर्य नहीं। चिराग, पहले घर में, तब मस्जिद में। जो मातृभाषा पर परवान न होगा वह राष्ट्रभाषा के लिए त्यागशील कब होगा? स्वतन्त्रता-प्राप्ति के बाद अंग्रेजी भाषा और अंग्रेजीयत की नकल का बोलवाला हिन्दी-क्षेत्र में ही उत्कर्ष पर पहुँचा है। अहिन्दीभाषी अंग्रेजी का आश्रय अपनी कठिनाई को कम करने के लिए ही करते हैं। अंग्रेजी को सम्पर्क भाषा का दर्जा दिलाना तो अंतर्राज्य में शह्र लगाने समर्थ जगह के सामने अर्द्ध देने के समान है; अंग्रेजी-प्रेम नहीं। अपनी मातृभाषा को राष्ट्रभाषा पद के लिए प्रस्तावित करने पर, न केवल हिन्दी वरन् अन्य सभी भाषाओं के विरोध का सामना अवश्यम्भावी था। इसलिए अंग्रेजी तो अर्द्ध का मुहरा मात्र है। हम लोगों को यह स्मरण रखना चाहिए कि आधी शताब्दी पूर्व से ही दक्षिणाञ्चल में हिन्दी बड़े प्रेम से अपनाई गयी थी।

अकिञ्चन् का भी एक मत

विधान-निर्मात्री परिषद् ने सम्मुख संस्कृत को राष्ट्रभाषा स्वीकार करने का भी एक प्रस्ताव आया था। देश के प्रति अन्य निष्ठावान् उद्भट मनीषियों ने इस पक्ष में बड़ा जोर लगाया। किन्तु वह प्रस्ताव पारित न हो सका। संस्कृत अतिकठिन है, मृतभाषा है, इस प्रकार के कुनकों ने भाषा के एकमात्र समाधान को निरस्त कर दिया। विषय में मृतप्राय, निजी क्षेत्रविहीन, और मुड़िया (महाजनी) के समान बिना माताओं के अभ्यास मात्र से लिखी-पढ़ी जा सक्ती इरानी (हिब्रू) तो इस्राइल राज्य के तनते ही एक जीती-जागती भाषा के रूप में जम गयी, किन्तु सभी भाषाओं की अपेक्षा आज भी सम्पन्न, नियमानुकूल, युगानुयुग एकरूपा संस्कृत को उसके अपने ही विनाश देश में राष्ट्रभाषा का स्थान नहीं प्राप्त हो सका। अहिन्दी-भाषियों को विरोध नहीं था। वे सन्तुष्ट रहते कि राष्ट्रभाषा संस्कृत को सीखने में सबको समान श्रम करना होगा। मातृभाषा की सहजसुविधा हिन्दीभाषा-भाषी को मिल जाने की स्पर्धा का अवसर न आता। ज्ञान-विज्ञान के अमित भण्डार, संस्कृत के माध्यम से, देश ही नहीं, विश्व के सम्मुख ज्ञान के कपाट खुल जाते। सदैव नियमानुकूल चलनेवाली संस्कृतभाषा को सीखना जितना सरल है, उतना ही अंग्रेजी, हिन्दी को सीखना अन्य भाषाभाषियों के लिए कठिन है। परन्तु अब उस सौभाग्य का द्वार तो बन्द हो चुका है। अब हिन्दी भाषा ही सारे देश की राष्ट्रभाषा है और नागरी ही राष्ट्रलिपि। संस्कृत के बाद, यही दूसरा उचित क्रम था। किन्तु यह भी स्मरणीय है कि क्षेत्रीय हिन्दी एक वस्तु है, और राष्ट्रभाषा हिन्दी एक दूसरी वस्तु है।

उसके सँवारने में देश के सभी भाषा-भाषियों का समान अधिकार है। हिन्दी के अतिपक्षधर उस पर अपने एकाधिकार और सगेपन को भूल जायें।

राष्ट्रभाषा हिन्दी का स्थान !

हिन्दी को राष्ट्रभाषा के पद पर आसीन किया गया, इसलिए कि अन्य सभी भारतीय भाषाओं की अपेक्षा उसका प्रसार अधिक विस्तीर्ण और सर्वाञ्चलीय है। इसलिए नहीं कि वह अथवा उसका साहित्य अपेक्षाकृत श्रेष्ठ है, या अन्य भाषाएँ कहीं से निम्न स्तर पर हैं। अपितु सही तो यह है कि कई भारतीय भाषाएँ ऐसी हैं जिनका साहित्य हिन्दी की अपेक्षा कहीं अधिक सम्पन्न, समृद्ध, प्राचीन और ज्ञान का भण्डार है।

महाराजधानी का पद दिल्ली को प्राप्त है; तदर्थ उसके अपने गुण और परिस्थितियाँ हैं। इसके यह अर्थ नहीं कि वाराणसी, टाटा, झेरिया कोलरी, बम्बई और राउरकेला आदि के अपने महत्त्व निम्न कोटि के हो गये। देश के कल्याण के लिए सबका अपना-अपना महत्त्व है, अपनी-अपनी उपयोगिता है। न कोई अदना है, न कोई आला।

सुतरां, हिन्दी, राष्ट्रभाषा होते हुए भी, भाषाओं की माला का सुमेरु नहीं है। वह तो वह आत्मोत्सर्ग-स्वरूप धागा है, जिसके बल पर समस्त भाषाओं की गुरियाँ परस्पर गुँथी हुई हैं। भारत का सकल ज्ञानभण्डार, सबके लिए, उस धागे के सहारे सुलभ है। फिर सुमेरु की श्रेष्ठता ही क्या ? वह तो धागा टूटते ही अन्य गुरियों के समान ही बिखरकर लुठक जायगा। अतः राष्ट्रभाषा हिन्दी कृत्रिम श्रेष्ठता वाला सुमेरु नहीं है। वह तो अपनी लिपि 'नागरी' के बल पर, अपने को धागा के समान लुप्त करके, सभी भाषाओं को एकजुट करने और उनको उनके सीमित भाषाई अञ्चलों से उठाकर सारे राष्ट्र में व्याप्त करने का अद्वितीय उत्तरदायित्व धारण किये है।

ध्यान रखें कि यदि अन्य सभी भारतीय भाषाएँ और भारतीय लिपियाँ भावुकता में विभोर होकर स्वयं को विसर्जित कर एकमात्र हिन्दी भाषा और नागरी लिपि को ही स्वीकार कर लें, तो यह देश का अपने हाथों आत्मघात होगा। अनेक भारतीय भाषाओं में, हजारों वर्षों का ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, काव्य और सदाचार-साहित्य सब मिलकर भारत की आत्मा है, और विश्व के लिए भी प्रेरणासूत्र है। क्या कभी यह सम्भव है कि वह सब का सब नागरी में लिप्यन्तरित और हिन्दी में अनूदित किया जा सके ? कदापि नहीं। तब उस ज्ञानराशि की वही दशा होगी जो आज हमारे अतीत के ज्ञान-गौरव को लिये दूए पाली और प्राकृत की दशा है। उनका नाम ही सुनते हैं।

अतः सब देशवासियों को गाँठ बाँध लेना चाहिए कि हिन्दी अखिल देश की सम्पर्क भाषा है और नागरी लिपि सम्पर्क लिपि। सभी अञ्चलीय भाषाओं का मूल्यवान् साहित्य सारे देश में पढ़ा जाय, इसके लिए नागरी लिपि और हिन्दी भाषा का उपयोग है। अपने क्षेत्र में सभी भाषाएँ एवं लिपियाँ, न केवल यथावत् कायम रहें, वरन् उत्तरोत्तर समृद्ध होतो जायें। और धीरे-धीरे यही हमारी मनोवृत्ति विश्व की अन्य भाषाओं के प्रति भी होनी चाहिए। 'भुवन वाणी ट्रस्ट' का तदनुरूप यही मन्त्र है:—

प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी।

सम्पूर्ण विश्व में घर - घर है पहुँचानी ॥

रामायन सतकोटि अपारा

'भुवन वाणी ट्रस्ट' द्वारा प्रकाशित सानुवाद लिप्यन्तरित ग्रन्थों पर ध्यान देते ही यह प्रश्न उठता है कि रामायण, महाभारत और नाना धर्मग्रन्थों को ही 'भाषाई सेतुबन्धन' के लिए क्यों अपनाया गया। मेरा अनुभव है कि भौतिक चकाचौंध में विमुग्ध

आज के युग में भी, सर्वाधिक पठन-पाठन इन सदाचार-ग्रन्थों का ही देखने में आता है। जनसामान्य श्रद्धा से, द्रव्य खर्च करके इन पुनीत पुस्तकों को बाजार में तलाश करता, क्रय करता और केवल एक बार नहीं, बार-बार उनके पठन में शान्ति प्राप्त करता है। अतः भाषा और लिपि के माध्यम से राष्ट्रीय और अन्तर्राष्ट्रीय सौहार्द एवं एकात्मभाव प्राप्त करने के लिए इन सदाचार-ग्रन्थों का आश्रय लेना ही श्रेयस्कर समझा गया।

एक सन्त का कथन है, “आये थे हरि-मजन को, ओटन लगे कपास”। भगवान की कृपा से यहाँ बात कुछ उलटी हुई—“ओटन चले कपास को, धाय मिले रघुनाथ”। अक्षरों को ओटते-ओटते नाना सद्ग्रन्थों और अनेक भाषाओं के रामायण ग्रन्थों का नागरी-जगत में उदय हो गया। इतने क्षेत्रों में, इतनी भाषाओं में, पुरातन से सन्तों और भक्तों ने इतने विपुल रूप में भगवान का यशोगान किया है, इससे यह भी प्रत्यक्ष हुआ कि विश्वव्याप्त ब्रह्म का अलौकिक चरित्र जिस युग में और जिस किसी भी भूखण्ड में किसी भी भाषा अथवा वर्णना में हुआ है, वह सब रामचरित ही है। सचराचर में व्याप्त ब्रह्म का ही वह गान है। मानव का जन्म पाकर, लोक में उसका क्या आचार होना चाहिए, सर्वत्र इसी का निरूपण है। इसी भाव में गोस्वामीजी ने कहा, “रामायन सतकोटि अपारा”।

मानस का संस्कृत-अनुवाद क्यों ?

सविनय निवेदन है कि संस्कृत भाषा विविध भाषाओं की जननी और अपरिमित ज्ञान-राशि का भण्डार है। अलौकिकता यह है कि सभी भाषाएँ कालान्तर में अपना रूप बदलती रहती हैं। रामचरितमानस की भाषा भी आज की भाषा नहीं है। किन्तु संस्कृत सदाबहार और जराविहीन देवभाषा है। जो रूप वाल्मीकि के समय था, वही कालिदास के रघुवंश में, वही मध्ययुगीन काव्यों में, और वही रूप डॉ० रटाटे के आधुनिक काव्य ‘मानस-भारती’ में परिलक्षित है। (१) अतः रामायणों में सर्वाधिक प्रचलित रामचरितमानस को यदि भाषा की दृष्टि से एक अजर-अमर शाश्वत रूप प्रदान करना है तो उसको संस्कृत-कलेवर में भी लाना कर्तव्य है। (२) एक अन्य प्रेरणासूत्र भी रहा। न केवल राष्ट्रभाषा हिन्दी, वरन् सभी भाषाओं में प्राप्त रामायण-ग्रन्थों का उद्गम संस्कृत का महाकाव्य वाल्मीकि-रामायण है। अतः लोक में सर्वाधिक पढ़ी जानेवाली रामायण ‘तुलसी-रामचरितमानस’ को देवभाषा संस्कृत में रूपान्तरित करके रामायण-जननी देवभाषा के ऋण से, रञ्जमात्र ही सही, कुछ तो उऋण हुआ जाय। इन दो प्रेरणाओं ने संस्कृत-पद्यानुवाद की आकांक्षा को जन्म दिया। आकांक्षा से संकल्प, और संकल्प के फलस्वरूप प्रस्तुत ग्रन्थ ‘मानस-भारती’ का अवतरण। अगले अमुबन्ध में चर्चित क्रमिक वृत्त और विद्वान् अनुवादक डॉ० जनादेन गज्जाधर रटाटे की साधना की बदौलत हम अपने उपर्युक्त लक्ष्य को प्राप्त कर सके हैं—

निगमागम, पुनि वाल्मीकि, संस्कृत-ग्रन्थों का दर्पण ।
 ‘रामचरितमानस’ हिन्दी में तुलसिदास-कृत अर्पण ॥
 धनि ‘मानस-भारती’ अहा ! ‘मानस’ ने बदली काया ।
 संस्कृत के किसलय-सुमनों से ‘रामचरित्र’ सजाया ॥
 लिपि नागरी, राष्ट्रभाषा, सुरभाषा—पद्य-समुच्चय ।
 सकल धरातल सदा सुवासित करो, ग्रन्थ हे ! जय-जय ॥
 हिन्दी-संस्कृतयुक्त ग्रन्थ की आओ करें आरती ।
 सुरभाषा से हुई उऋण कुछ हिन्दी अमरभारती ॥

संकल्प सिद्ध

संस्कृत अनुवाद की व्यवस्था के लिए, हमने काशी की शरण ली। काशी में हमारे एक अनन्य सहायक, वहाँ के मूर्धन्य एवं प्रख्यात प्रकाशक "मास्टर खेनाडीलाल एण्ड संस" फर्म के अध्यक्ष स्वर्गीय श्री दाबू वैजनाथलाल यादव एक सम्मानित व्यक्ति थे। विश्वविद्यालय, संस्कृतमहाविश्वविद्यालय, काशी में निवसित भारत के किसी भी अञ्चल के विद्वान्, सर्वत्र उनकी सोहादे और सम्मान के साथ पैठ थी। काशी में जब भी हमारा किसी भी प्रकार का प्रायः अग्रकता, उनकी रसाई और प्रत्युत्पन्नमति उसका अचूक समाधान कर देती। स्व० श्री यादव मुझे लेकर मानमन्दिर पहुँचे। वहाँ लोकप्रख्यात महामहोपाध्याय स्व० श्री पं० आम्बिकादत्त व्यास के पौत्र श्री कृष्णकुमार व्यास जी से वार्ता हुई। रमालवत् मृदु और विनम्र श्री व्यास अविलम्ब हम लोगों को साथ लेकर मुहल्ला वासोदोला में श्रीगङ्गाधरशास्त्री-श्रवण पहुँचे। वहाँ परम्परा से अधिकृत महामहोपाध्याय घराने के स्व० श्री लक्ष्मण शास्त्री जी महामहोपाध्याय के प्रतिभाशाली सुपुत्र पं० श्री जगन्नाथ शास्त्री तैलङ्ग के सम्मुख मानस के संस्कृत अनुवाद की योजना रखी गयी। संयोग से उनी मध्य संस्कृत मासिक 'सूर्योदय' के सम्पादक श्री गोविन्द सरहरि वैजापुरकर भी आ उपस्थित हुए। बात सन् १९७२ ई० के उत्तरार्ध की है।

गोष्ठी में चर्चा हुई कि एक सुयोग्य तरुण महाराष्ट्र विद्वान् श्री रटाटे भी मानस के अनुवाद में दत्तचित्त है। उनको ही यह कार्य सिपुर्द किया जाय, ऐसा निर्णय लिया गया। श्री रटाटे का वहीं साक्षात् हुआ; उनके द्वारा अनूदित श्लोक सामने आये। उनका अनुवाद निस्सन्देह सुन्दर था और सुन्दरकाण्ड से आरम्भ हुआ था। मैंने उनके सम्मुख अनुवाद के साथ मूल ग्रन्थ को भी रखने और पंक्ति-अनुपक्ति जवाबी संस्कृत अनुवाद करने का प्रस्ताव रखा। यह सुझाव श्री रटाटे जी को भी बहुत पसन्द आया। उन्होंने पंक्ति-स्वच्छन्द अनुवाद के बजाय हमारी प्रस्तावित पद्धति को सहर्ष अपनाया और 'भुवन वाणी ट्रस्ट' के हेतु तत्काल बालकाण्ड से कार्य आरम्भ कर दिया। धीरे-धीरे 'मानस-भारती' का अनुवाद और प्रकाशन चलता रहा, और आज उसके सम्पूर्ण होकर जनता के समक्ष अवतरित होने की शुभ घड़ी आयी।

एक कमी हमारी ओर से रह गयी। ट्रस्ट के बहुभाषाई त्रैमासिक 'वाणी सरोवर' में धारावाहिक रूप में पाठकों के सम्मुख आरम्भ से ही प्रस्तुत करने के लोभ का हम संवरण नहीं कर सके। 'वाणी सरोवर' का साइज डिमाई अठपेजी होने के कारण, कम्पोज छोटे १२ प्वाइण्ट टाइप में करना पड़ा। अन्यथा, कुछ बड़े टाइप में, रायल साइज में अधिक सुन्दर होता।

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

३०-३२ वर्ष की आयु की विसात ही क्या? उस समय श्री रटाटे संस्कृत में एम० ए०, शास्त्री और साहित्याचार्य, हिन्दी में साहित्यरत्न, प्रायः सदैव प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण, लब्धानेकस्वर्णपदक, संस्कृत में धारावाहिक व्याख्याता, अनेक प्रतिष्ठित विद्यालयों में प्राचार्य और सन् १९७३ ई० में डॉक्ट्रेट ऑफ़ फ़िलासफ़ी—इन सबमें निष्णात हो चुके थे। परिवार की वैदिक और पौराणिक परम्परा, उनकी जन्मजात मेधा और ओज, बाल्यावस्था से ही सतत श्रमशील—इन गुणों से समलंकृत डॉ० रटाटे के हाथों 'मानस-भारती' जैसा भगीरथ-कार्य सम्पन्न हो सका। काव्य-सौष्ठव के सम्बन्ध में

उद्भट विद्वानों की प्रशस्तियाँ स्वयं दर्पण हैं। यही नहीं, जब जिसने इस काव्य का अवलोकन किया, विना पंक्तिभेद सबने अनुवाद की भूरि-भूरि सराहना की।

‘मानस-भारती’ से तुलसी के मानस को संस्कृत भाषा का अमरत्व और सदाबहार नवयौवन प्राप्त हुआ। संस्कृत भाषा के अरि-पूरे अंक में ‘मानस’ जैसे ग्रन्थशिरोमणि की वृद्धि हुई। संस्कृत भाषा का विश्व में आदर है; उसके माध्यम से देश-विदेश, सर्वत्र मानस को विश्व में प्रवेश का अवसर प्राप्त हुआ। श्री रटाटे का सुयश भी संस्कृत भाषा के तद्वत् अजर-अमर हुआ। और इन सबके प्रसाद से ‘भुवन वाणी ट्रस्ट’ में चल रहे ‘वाणी यज्ञ’ का और भी भुवन-नभ में व्याप्त हुआ। “शशिना च निशा, निशया च शशिः, शशिना निशया च विभाति नभः”, यह उक्ति चरितार्थ हुई।

कार्य के दौरान कई बार श्री रटाटे सपरिवार लखनऊ ट्रस्ट कार्यालय में पधारे। उनकी शालीन धर्मपत्नी का श्री ‘मानस-भारती’ के पुष्कल कार्य के प्रति अनवरत उत्साह रहा। साकार ओज और स्फूर्ति-जैसे उनके शिशुओं से परिवेश विनोदमय होता रहा। हम भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि मंगलमयी ‘मानस-भारती’ के अनुरूप वे और उनकी परम्परा और उनका परिवार सदैव मंगलमय रहे। डॉ० रटाटे भुवन वाणी ट्रस्ट की विद्वत्-परिपक्व के वरिष्ठ सदस्य हैं।

डालमिया परिवार

‘मानस-भारती’ के एक सीमित कार्य की बात नहीं है! भुवन वाणी ट्रस्ट के भाषाई सेतुबन्धन के कार्य पर पुण्यश्लोक श्री जयदयाल डालमिया जी और उनके शीलवान पुत्र श्री विष्णुहरि डालमिया जी की आरम्भ ही से हम पर छत्र-छाया रही। श्री डालमिया जी का समस्त परिवार भारतीय परम्परा का मूर्तिमान् प्रतीक है। जितने उदार और धर्मशील, उतने ही निस्पृह और मौन। अपने प्रति उनके उपकार को हम कभी भूल नहीं पाते।

वेदमत सोधि, सोधि-सोधि कं पुरान सबै, संत औ असंतन को भेद को बतावतो ।
कपटी, कुराही, क्रूर, कलि के कुचाली जीव, कौन रामनामहू की चरचा चलावतो ॥
‘वेनी’ कवि कहै, मानो-मानो हो प्रतीत यह, पाहन-हिचे में कौन प्रेम उपजावतो ।
भारी भवसागर उतारतो कवन पार, जो पं यह रामायन तुलसी न गावतो ॥

आभार-प्रदर्शन

उपर्युक्त सहायकों के प्रति हम अतिशय अनुग्रहीत हैं। उत्तर प्रदेश शासन और केन्द्रीय शिक्षा मंत्रालय तथा राजभाषा विभाग की ओर से भी ट्रस्ट के ‘भाषाई सेतुबन्धन’ कार्य को सदैव प्रोत्साहन और सहायता रही है। न केवल हम उनके नितान्त आभारी हैं, वरन् अपने कर्तव्यपथ पर उत्तरोत्तर रत रहने के लिए सदैव कृतसंकल्प और यत्नशील हैं।

नन्दकुमार अवस्थी

मुख्यन्यासी सभापति, भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-३

विषयानुक्रमिका

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
नवाक्षपारायण के विश्राम-स्थान	३२	कामदेव का देवकार्य के लिए	
मासपारायण के विश्राम-स्थान	३२	जाना और भस्म होना	९०-९१
बालकांड	३६-३७—२५६-२५७	रति को वरदान	९४-९५
मङ्गलाचरण	३६-३७	देवताओं का शिवजी से ब्याह के	
गुरु-वन्दना	३८-३९	लिए प्रार्थना करना, सप्तर्षियों	
ब्राह्मण-संत-वन्दना	३८-३९	का पार्वती के पास जाना	९४-९५
खल-वन्दना	४०-४१	शिवजी की विचित्र बारात और	
संत-असंत-वन्दना	४०-४१	विवाह की तैयारी	९६-९७
रामरूप से जीवमात्र की वन्दना	४२-४३	शिवजी का विवाह	१०४-१०५
तुलसीदासजी की दीनता और		शिव-पार्वती-संवाद	१०८-१०९
रामभक्तिमयी कविता की महिमा	४४-४५	अवतार के हेतु	११६-११७
कवि-वन्दना	४८-४९	नारद का अभिमान और	
वाल्मीकि, वेद, ब्रह्मा, देवता,		माया का प्रभाव	११८-११९
शिव, पार्वती आदि की वन्दना	४८-४९	विश्वमोहिनी का स्वयंवर,	
श्रीसीताराम-धाम-परिकर-वन्दना	५०-५१	शिवगणों को तथा भगवान को	
श्रीनाम-वन्दना और नाम-महिमा	५२-५३	शाप और नारद का मोह-भङ्ग	१२२-१२३
श्रीरामगुण और श्रीरामचरित		मनु-शतरूपा-तप एवं वरदान	१२८-१२९
की महिमा	५६-५७	भानुप्रताप की कथा	१३४-१३५
मानस-निर्माण की तिथि	६२-६३	रावणादि का जन्म, तपस्या और	
मानस का रूपक और माहात्म्य	६२-६३	उनका ऐश्वर्य तथा अत्याचार	१४६-१४७
याज्ञवल्क्य-भरद्वाज-संवाद तथा		पृथ्वी और देवतादि की	
प्रयाग-माहात्म्य	६८-६९	कृष्ण पुकार	१५२-१५३
सती का भ्रम, श्रीरामजी का		भगवान् का वरदान	१५४-१५५
ऐश्वर्य और सती का खेद	७०-७१	राजा दशरथ का पुत्रेष्टि यज्ञ,	
शिवजी द्वारा सती का त्याग,		रानियों का गर्भवती होना	१५४-१५५
शिवजी की सभाधि	७६-७७	भगवान् का प्राकट्य, बाललीला	१५६-१५७
सती का दक्ष-यज्ञ में जाना	७८-७९	विश्वामित्र का राजा दशरथ	
पति के अपमान से दुखी होकर		से राम-लक्ष्मण को माँगना	१६४-१६५
सती का योगाग्नि से जल जाना,		विश्वामित्र-यज्ञ की रक्षा	१६६-१६७
दक्ष-यज्ञ-विध्वंस	८०-८१	अहल्या-उद्धार	१६६-१६७
पार्वती का जन्म और तपस्या	८०-८१	श्रीरामलक्ष्मणसहित विश्वामित्र	
श्रीरामजी का शिवजी से विवाह		का जनकपुर में प्रवेश	१६८-१६९
के लिए अनुरोध	८६-८७	श्रीराम-लक्ष्मण को देखकर	
सप्तर्षियों की परीक्षा में		जनकजी की प्रेममुग्धता	१७०-१७१
पार्वतीजी का महत्त्व	८८-८९	श्रीराम-लक्ष्मण का	
		जनकपुर-निरीक्षण	१७२-१७३

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
पुष्पवाटिका-निरीक्षण, सीताजी का प्रथम दर्शन, श्रीसीतारामजी का परस्पर दर्शन	१७६-१७७	श्रीरामजी को महल में भेजना श्रीराम-कैकेयी-संवाद श्रीराम-दशरथ-संवाद, अवध- वासियों का विषाद, कैकेयी को समझाना	२७२-२७३ २८०-२८१ २८२-२८३
श्रीसीताजी का पार्वती-पूजन एवं वरदान-प्राप्ति तथा राम-लक्ष्मण-संवाद	१८०-१८१	श्रीराम-कौसल्या-संवाद श्रीसीता-राम-संवाद	२८६-२८७ २९२-२९३
श्रीराम-लक्ष्मणसहित विश्वामित्र का यज्ञशाला में प्रवेश	१८४-१८५	श्रीराम-कौसल्या-सीता-संवाद श्रीराम-लक्ष्मण-संवाद	२९४-२९५ २९६-२९७
वन्दीजनों द्वारा जनकप्रतिज्ञा की घोषणा	१८८-१८९	श्रीलक्ष्मण-सुमित्रा-संवाद श्रीरामजी, लक्ष्मणजी, सीताजी का महाराज दशरथ के पास विदा माँगने जाना, दशरथजी का सीताजी को समझाना	२९८-२९९ ३००-३०१
राजाओं से धनुष न उठना, जनक की निराशाजनक वाणी श्रीलक्ष्मणजी का क्रोध	१९०-१९१ १९०-१९१	श्रीराम-सीता-लक्ष्मण का वन- गमन और नगरवासियों को सोये छोड़कर आगे बढ़ना	३०२-३०३
धनुषभङ्ग जयमाल पहनाना	१९४-१९५ १९६-१९७	श्रीराम का शृङ्गवेरपुर पहुँचना, निषाद के द्वारा सेवा	३०६-३०७
श्रीराम-लक्ष्मण और परशुराम-संवाद	२००-२०१	लक्ष्मण-निषाद-संवाद, श्रीराम- सीता से सुमन्त्र का संवाद, सुमन्त्र को लौटना	३०८-३०९
दशरथजी के पास जनकजी का दूत भेजना, अयोध्या से बारात का प्रस्थान	२०८-२०९	केवट का प्रेम और गङ्गा-पार जाना	३१२-३१३
बारात का जनकपुर में आना और स्वागतादि	२१८-२१९	प्रयाग पहुँचना, भरद्वाज-संवाद, यमुनातीरनिवासियों का प्रेम	३१४-३१५
श्रीसीता-राम-विवाह बारात का अयोध्या लौटना और अयोध्या में आनन्द	२३०-२३१ २४६-२४७	तापस-प्रकरण यमुना को प्रणाम, वनवासियों का प्रेम	३१८-३१९ ३२६-३२७
श्रीरामचरित सुनने-गाने की महिमा	२५६-२५७	श्रीराम-वाल्मीकि-संवाद चित्तकूट में निवास, कोल- भीलों के द्वारा सेवा	३३०-३३१
अयोध्याकांड २५८-२५९-४३६-४३७		सुमन्त्र का अयोध्या को लौटना और सर्वज्ञ शोक देखना	३३६-३३७
मङ्गलाचरण रामराज्याभिषेक की तैयारी, देवताओं की व्याकुलता तथा सरस्वतीजी से उनकी प्रार्थना	२५८-२५९ २६०-२६१	दशरथ-सुमन्त्र-संवाद, दशरथ- मरण	३३८-३३९
सरस्वती का मन्थरा की बुद्धि फेरना, कैकेयी-मन्थरा-संवाद	२६४-२६५	मुनि वसिष्ठ का भरतजी को बुलाने के लिए दूत भेजना	३४२-३४३
कैकेयी का कोपभवन में जाना दशरथ-कैकेयी-संवाद और दशरथ-शोक, सुमन्त्र का महल में जाना और वहाँ से लौटकर	२७०-२७१	श्रीभरत-शत्रुघ्न का आगमन और शोक	३४४-३४५

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
भरत-कोसल्या-संवाद और दशरथजी की अन्त्येष्टि-क्रिया	३४६-३४७	इन्द्र की चिन्ता, सरस्वती का इन्द्र को समझाना	४१६-४१७
वसिष्ठ-भरत-संवाद, श्रीरामजी को लाने के लिए चित्रकूट जाने की तैयारी	३५०-३५१	श्रीराम-भरत-संवाद	४२०-४२१
अयोध्यावासियों सहित श्रीभरत-शत्रुघ्न आदि का वन-गमन	३५८-३५९	भरतजी का तीर्थ-जल-स्थापन तथा चित्रकूट-भ्रमण	४२६-४२७
निषाद की शङ्का और सावधानी	३६०-३६१	श्रीराम-भरत-संवाद, पादुका-प्रदान, भरतजी की विदाई	४२८-४२९
भरत-निषाद-मिलन और संवाद और भरतजी का तथा नगरवासियों का प्रेम	३६२-३६३	भरतजी का अयोध्या लौटना, भरतजी द्वारा पादुका की स्थापना, नन्दिग्राम में निवास और श्रीभरतजी के चरित्र-श्रवण की महिमा	४३२-४३३
भरतजी का प्रयाग जाना और भरत-भरद्वाज-संवाद	३६८-३६९	अरण्यकांड ४३८-४३९—४७६-४७७	
भरद्वाज द्वारा भरत का सत्कार	३७४-३७५	मङ्गलाचरण	४३८-४३९
इन्द्र-बृहस्पति-संवाद	३७६-३७७	जयन्त की कुटिलता और फल-प्राप्ति	४३८-४३९
भरतजी चित्रकूट के मार्ग में श्रीसीताजी का स्वप्न, श्रीरामजी को कोल-किरातों द्वारा भरतजी के आगमन की सूचना, रामजी का शोक, लक्ष्मणजी का क्रोध	३८०-३८१	अत्रिमित्र एवं स्तुति श्रीसीता-अनसूया-मिलन और श्रीसीताजी को अनसूयाजी का पातिव्रतधर्म कहना	४४२-४४३
श्रीरामजी का लक्ष्मणजी को समझाना एवं भरतजी की महिमा कहना	३८४-३८५	श्रीरामजी का आगे प्रस्थान, विराध-वध और शरभंग-प्रसंग	४४४-४४५
भरतजी का मन्दाकिनी-स्तन, चित्रकूट में पहुँचना, भरतादि सबका परस्पर मिलाप, पिता का शोक और श्राद्ध	३८४-३८५	राक्षस-वध की प्रतिज्ञा करना सुतीक्ष्णजी का प्रेम, अगस्त्य-मिलन, अगस्त्य-संवाद, राम का दण्डक-वन-प्रवेश और जटायु-मिलाप	४४६-४४७
वनवासियों द्वारा भरतजी की मण्डली का सत्कार, कैकेयी का पश्चात्ताप	३९४-३९५	पञ्चवटी-निवास और श्रीराम-लक्ष्मण-संवाद	४५०-४५१
श्रीवसिष्ठजी का भाषण	३९६-३९७	शूर्पणखा की कथा, शूर्पणखा का खर-दूषण के पास जाना और खर-दूषणादि का वध	४५२-४५३
श्रीराम-भरतादि का संवाद जनकजी का पहुँचना, कोल-किरातादि की भेंट, सबका परस्पर मिलाप	४०८-४०९	शूर्पणखा का रावण के निकट जाना, श्रीसीताजी का अग्नि-प्रवेश और माया-सीता	४५८-४५९
कोसल्या-सुनयना-संवाद, श्रीसीताजी का शील	४१०-४११	मारीच-प्रसङ्ग और स्वर्णमृदा-रूप में मारीच का मारा जाना	४६०-४६१
जनक-सुनयना-संवाद, भरतजी की महिमा	४१४-४१५	श्रीसीताहरण और श्रीसीता-विलाप	४६२-४६३
जनक-वसिष्ठादि-संवाद,			

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
जटायु-रावण-युद्ध	४६४-४६५	सुन्दरकांड ५००-५०१-५३६-५३७	
श्रीरामजी का विलाप,		मङ्गलाचरण	५००-५०१
जटायु का प्रसंग	४६६-४६७	हनुमान्जी का लङ्का को प्रस्थान,	
कबन्ध-उद्धार	४६८-४६९	सुरसा से भेंट, छाया पकड़ने-	
शबरी पर कृपा, नवधा-भक्ति-		वाली राक्षसी का वध	५००-५०१
उपदेश और पम्पासर की		लङ्कावर्णन, लङ्किनी-वध,	
और प्रस्थान	४६८-४६९	लङ्का में प्रवेश	५०२-५०३
नारद-राम-संवाद	४७४-४७५	हनुमान्-विभीषण-संवाद	५०४-५०५
सन्तों के लक्षण और सत्संग-		हनुमान्जी का अशोकवाटिका	
भजन के लिए प्रेरणा	४७६-४७७	में सीता को देखकर दुखी	
किष्किधाकांड ४७८-४७९-४९८-४९९		होना और रावण का सीताजी	
मङ्गलाचरण	४७८-४७९	को भय दिखलाना	५०६-५०७
श्रीरामजी से हनुमान्जी का		श्रीसीता-त्रिजटा-संवाद	५०८-५०९
मिलना और श्रीराम-सुग्रीव		श्रीसीता-हनुमान्-संवाद	५०८-५०९
की मित्रता	४७८-४७९	हनुमान्जी द्वारा अशोक-	
सुग्रीव का दुःख सुनाना,		वाटिका-विध्वंस, अक्षयकुमार-	
बालिवध की प्रतिज्ञा, श्रीरामजी		वध और मेघनाद का हनुमान्जी	
का मित्र-लक्षण-वर्णन	४८२-४८३	को नागपाश में बाँधकर	
सुग्रीव का वैराग्य	४८२-४८३	सभा में ले जाना	५१२-५१३
बालि-सुग्रीव-युद्ध, बालि-उद्धार	४८४-४८५	हनुमान्-रावण-संवाद	५१२-५१३
तारा का विलाप, तारा को		लङ्का-दहन	५१६-५१७
श्रीरामजी द्वारा उपदेश		लङ्का जलाने के बाद हनुमान्जी	
और सुग्रीव का राज्याभिषेक		का सीताजी से विदा माँगना	
तथा अंगद को युवराज-पद	४८६-४८७	और चूड़ामणि पाना	५१६-५१७
वर्षाऋतु-वर्णन	४८८-४८९	समुद्र के इस पार आना,	
शरदऋतु-वर्णन	४८८-४८९	सबका लोटना, मधुवन-प्रवेश,	
श्रीराम की सुग्रीव पर नाराजी,		सुग्रीव-मिलन, श्रीराम-	
लक्ष्मणजी का कोप	४९०-४९१	हनुमान्-संवाद	५१८-५१९
सुग्रीव-राम-संवाद और		श्रीरामजी का वानरों-सहित	
सीताजी की खोज के लिए		समुद्रतट पर पहुँचना	५२०-५२१
बन्दरों का प्रस्थान	४९२-४९३	मंदोदरी-रावण-संवाद	५२२-५२३
गुफा में तपस्विनी के दर्शन	४९४-४९५	रावण को विभीषण का समझाना	
वानरों का समुद्र तट पर आना,		और विभीषण का अपमान	५२४-५२५
सम्पाती से भेंट और बातचीत	४९६-४९७	विभीषण का भगवान्	
समुद्र लाँघने का परामर्श,		श्रीरामजी की शरण के लिए	
जाम्बवंत का हनुमान्जी को		प्रस्थान और शरण-प्राप्ति	५२६-५२७
बल याद दिलाकर उत्साहित		समुद्र पार करने के लिए	
करना	४९६-४९७	विचार, रावण-दूत शुक का	
श्रीराम-गुण का माहात्म्य	४९८-४९९	आना और लक्ष्मणजी के पत्र	
		को लेकर लोटना	५३०-५३१

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
दूत का रावण को समझाना और लक्ष्मणजी का पत्र देना	५३२-५३३	का मूर्च्छित होना, भरत- हनुमान-संवाद	५७६-५७७
समुद्र पर श्रीरामजी का क्रोध और समुद्र की विनती	५३४-५३५	श्रीरामजी की प्रलापलीला, हनुमान्जी का लौटना, लक्ष्मणजी का उठ बैठना	५७६-५७७
श्रीराम-गुणगान की महिमा	५३६-५३७	रावण का कुम्भकर्ण को जगाना, कुम्भकर्ण का रावण को उपदेश और विभीषण-कुम्भकर्ण-संवाद	५७८-५७९
लङ्काकांड ५३८-५३९—६२८-६२९		कुम्भकर्ण-युद्ध और उसकी परमगति	५८०-५८१
मङ्गलाचरण	५३८-५३९	मेघनाद का युद्ध, रामजी का लीला से नागपाश में बँधना	५८४-५८५
नल-नील द्वारा पुल बाँधना, श्रीरामजी द्वारा श्रीरामेश्वर की स्थापना	५३८-५३९	मेघनाद-यज्ञ-विध्वंस, युद्ध और मेघनाद-उद्धार	५८८-५८९
श्रीरामजी का सेनासहित समुद्र- पार उतरना, सुबेलपर्वत पर निवास, रावण को व्याकुलता	५४०-५४१	रावण का युद्ध के लिए प्रस्थान और श्रीरामजी का विजय-रथ तथा वानर-राक्षसों का युद्ध	५९०-५९१
रावण को मंदोदरी का समझाना, रावण-प्रहस्त-संवाद	५४२-५४३	लक्ष्मण-रावण युद्ध	५९४-५९५
सुबेल पर श्रीरामजी की झाँकी और चन्द्रोदय-वर्णन	५४४-५४५	रावण-मूर्च्छा, रावण-यज्ञ- विध्वंस, राम-रावण-युद्ध	५९४-५९५
श्रीरामजी के बाण से रावण के मुकुट-छत्रादि का गिरना	५४६-५४७	इन्द्र का श्रीरामजी के लिए रथ भेजना, राम-रावण-युद्ध	६९८-६९९
मंदोदरी का फिर रावण को समझाना और श्रीराम की महिमा कहना	५४८-५४९	रावण का विभीषण पर शक्ति छोड़ना, रामजी का शक्ति को अपने ऊपर लेना, विभीषण- रावण-युद्ध	६०२-६०३
अंगदजी का लङ्का जाना और रावण की सभा में अंगद-रावण- संवाद	५५०-५५१	रावण-हनुमान्-युद्ध, रावण का माया रचना, रामजी द्वारा माया-नाश	६०४-६०५
रावण को पुनः मंदोदरी का समझाना	५६२-५६३	घोर युद्ध, रावण की मूर्च्छा	६०६-६०७
अंगद-राम-संवाद	५६४-५६५	त्रिजटा-सीता-संवाद	६०८-६०९
युद्धारम्भ	५६४-५६५	राम-रावण-युद्ध, रावण-वध, सर्वत्र जयध्वनि	७१०-७११
माल्यवान् का रावण को समझाना	५७०-५७१	मंदोदरी-विलाप, रावण की अन्त्येष्टि-क्रिया	६१२-६१३
लक्ष्मण-मेघनाद-युद्ध, लक्ष्मणजी को शक्ति लगना	५७०-५७१	विभीषण का राज्याभिषेक	६१४-६१५
हनुमान्जी का सुषेण वैद्य को लाना एवं सञ्जीवनी के लिए जाना, कालनेमि-रावण-संवाद, मकरी-उद्धार, कालनेमि-उद्धार	५७४-५७५	हनुमान्जी का सीताजी को कुशल सुनाना, सीताजी का आगमन और अग्निपरीक्षा	६१६-६१७

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
देवताओं की स्तुति, इन्द्र की अमृतवर्षा	६१८-६१९	(श्रीरामगीता), पुरवासियों की कृतज्ञता	६६२-६६३
विभीषण की प्रार्थना, श्रीरामजी के द्वारा भरतजी की प्रेमदशा का वर्णन, शीघ्र अयोध्या पहुँचने का अनुरोध	६२४-६२५	श्रीराम-वसिष्ठ-संवाद, श्रीरामजी का भाइयों-सहित अमराई में जाना	६६४-६६५
विभीषण का वस्त्राभूषण बरसाना और वानर-भालुओं का उन्हें पहनना	६२४-६२५	नारदजी का आना और स्तुति करके ब्रह्मलोक को लौट जाना	६६६-६६७
पुष्पक विमान पर चढ़कर श्रीसीतारामजी का अवध के लिए प्रस्थान	६२६-६२७	शिव-पार्वती-संवाद, गरुड़-मोह, गरुड़जी का काकभुशुण्डि से राम-कथा और राम-महिमा सुनना	६६६-६६७
श्रीरामचरित्र की महिमा	६२८-६२९	काकभुशुण्डि का अपनी पूर्व-जन्मकथा और कलिमहिमा कहना	६८०-६८१
उत्तरकांड ६३०-६३१—७२८-७२९		गुरुजी का अपमान एवं शिवजी के शाप की बात सुनना	७०२-७०३
मङ्गलाचरण	६३०-६३१	रुद्राष्टक	७०४-७०५
भरत-विरह तथा भरत-हनुमान्-मिलन, अयोध्या में अनन्द	६३०-६३१	गुरुजी का शिवजी से अपराध-क्षमापन, शापानुग्रह और काकभुशुण्डि की आगे की कथा	७०६-७०७
श्रीरामजी का स्वागत, भरत-मिलाप, सबका मिलनानन्द	६३४-६३५	काकभुशुण्डिजी का लोमशजी के पास जाना और शाप तथा अनुग्रह पाना	७०८-७०९
राम-राज्याभिषेक, वेद-स्तुति, शिव-स्तुति	६४०-६४१	ज्ञान-भक्ति-निरूपण, ज्ञान-दीपक और भक्ति की महान् महिमा	७१२-७१३
वानरों की ओर निषाद की विदाई	६४६-६४७	गरुड़जी के सात प्रश्न तथा काकभुशुण्डि के उत्तर	७१८-७१९
रामराज्य का वर्णन	६४८-६४९	भजन-महिमा	७२०-७२१
पुत्रोत्पत्ति, अयोध्याजी की रमणीयता, सनकादि का आगमन और संवाद	६५०-६५१	रामायण-माहात्म्य, तुलसी-विनय और फलस्तुति	७२२-७२३
हनुमान्जी के द्वारा भरतजी का प्रश्न और श्रीरामजी का उपदेश	६५८-६५९	रामायणजी की आरती	७३०-७३१
श्रीरामजी का प्रजा को उपदेश		शुद्धिपत्र	७३३-७४०

नवाह्नपारायण के विश्राम-स्थान

विषय	पृष्ठ-संख्या	विषय	पृष्ठ-संख्या
पहला विश्राम	११४-११५	छठा विश्राम	४६४-४६५
दूसरा ,,	१८४-१८५	सातवाँ ,,	५४६-५४७
तीसरा ,,	२५४-२५५	आठवाँ ,,	६३८-६३९
चौथा ,,	३२०-३२१	नवाँ ,,	७२८-७२९
पाँचवाँ ,,	३८६-३८७		

मासपारायण के विश्राम-स्थान

पहला विश्राम	५६-५७	सोलहवाँ विश्राम	३२०-३२१
दूसरा ,,	७४-७५	सत्रहवाँ ,,	३३०-३३१
तीसरा ,,	९४-९५	अठारहवाँ ,,	३५४-३५५
चौथा ,,	११४-११५	उन्नीसवाँ ,,	३७४-३७५
पाँचवाँ ,,	१३२-१३३	बोसवाँ ,,	३८६-३८७
छठा ,,	१५०-१५१	इक्कीसवाँ ,,	४३६-४३७
सातवाँ ,,	१६८-१६९	बाईसवाँ ,,	४७६-४७७
आठवाँ ,,	१८४-१८५	तेईसवाँ ,,	४९८-४९९
नवाँ ,,	२००-२०१	चौबीसवाँ ,,	५३६-५३७
दसवाँ ,,	२१८-२१९	पचीसवाँ ,,	५७०-५७१
ग्यारहवाँ ,,	२३६-२३७	छब्बीसवाँ ,,	६०६-६०७
बारहवाँ ,,	२५६-२५७	सत्ताईसवाँ ,,	६२८-६२९
तेरहवाँ ,,	२७४-२७५	अट्ठाईसवाँ ,,	६७२-६७३
चोदहवाँ ,,	२९०-२९१	उन्तीसवाँ ,,	७१२-७१३
पंद्रहवाँ ,,	३०८-३०९	तीसवाँ ,,	७२८-७२९

श्रीमद्भगवत्स्वामी तुलसीदास-रचित

श्रीरामचरितमानस

एवं संस्कृत-प्रधानुवाद

मानस-भारती

रचयिता

श्री जनार्दन गंगाधर रटाटे एम० ए०,

साहित्यरत्न

जीएच. डी

अनुलितबलधामं स्वर्णशैलाभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिवरदूतं वातजातं नमामि ॥

श्रीराम-पञ्चायतन

रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरम् ।
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ॥
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तिमूर्तिम् ।
वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥

रामचरितमानस

बालकाण्ड

वर्णानामर्थसंधानां रसानां छन्दसामपि ।
मङ्गलानां च कर्तारौ वन्दे वाणीविनायकौ ॥ १ ॥
भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरम् ॥ २ ॥
वन्दे बोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपिणम् ।
यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते ॥ ३ ॥
सीतारामगुणग्रामपुण्यारण्यविहारिणौ ।
वन्दे विशुद्धविज्ञानौ कवीश्वरकपीश्वरौ ॥ ४ ॥
उद्धवस्थितिसंहारकारिणीं क्लेशहारिणीम् ।
सर्वश्रेयस्करिणीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम् ॥ ५ ॥
यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुरा
यत्सत्त्वादमृषैव भाति सकलं रज्जौ यथाहेभ्रमः ।
यत्पादप्लवमेकमेव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षवतां
वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ ६ ॥
नानापुराणनिगमागमसम्मतं यद्
रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि ।
स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथगाथा-
भाषानिबन्धमतिमञ्जुलमातनोति ॥ ७ ॥

पाठकों को विदित है कि अवधी भाषा में 'एकार' और 'ओकार' की मात्रा ल्हस्व और दीर्घ—दो प्रकार से बोली जाती हैं। यथा—'जे बिन काज-दाहिने बायें', 'जो जस कीन सो तस फल चाखा'। इनमें 'जे, ने और जो, सो' में ए और ओ की मात्राएं क्रमशः दीर्घ और ल्हस्व हैं। संस्कृत अनुवाद 'मानस-भारती' सहित 'श्रीरामचरितमानस' के प्रकाशन को देश-देशान्तर में शुद्ध पढ़ा जाय—अवधी में अनभ्यस्त समुदाय के पाठ करते समय, ल्हस्व-दीर्घ एकार-ओकार के उच्चारण में भ्रम उत्पन्न होकर छन्द और लय भंग न हो जाय—इस हेतु सर्वभारतीय काशिराज-न्यास द्वारा प्रकाशित मानस-संस्करण में प्रयुक्त ल्हस्व तथा दीर्घ क्रमशः 'ॐ', 'ॐ' के प्रयोग मानस-पाठ के प्रस्तुत संस्करण में किया गया है। पूज्य श्री विनोबा भावे जी ने भी अपने तमिळ-देवनागरी लिप्यन्तरण में इन मात्रा-चिह्नों का प्रयोग किया है। भुवन वाणी ट्रस्ट भी, उर्दू-फारसी के सामासिक पदों, कश्मीरी, तमिळ, तेलुगु, मलयाळ

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

वालकाण्डम्

श्रीशम्भुगौरीमहितं गजास्यं सर्वार्थसिद्धिप्रदमिन्दुभास्यम् ।
चतुर्भुजं साधक-बुद्धिलास्यं वन्देऽर्पयन्तं रघुनाथदास्यम् ॥ क ॥
साकेतसिंहासनराजमानं स्वभ्रातृभिर्मारुतिना च युक्तम् ।
वसन्तमन्तर्वहिरिष्टरूपं नमामि सीतापतिमाप्तकामम् ॥ ख ॥

श्रीरामकीर्तिलतिकालसितं विकासि
वालमीकिवाक्यरचनासरसप्रवाहम् ।
गोस्वामिदासतुलसीकृततीर्थपङ्क्ति
तापापहं जयति मानसमत्युदारम् ॥ ग ॥

पार्वतीशिवगोविन्दपरब्रह्मस्वरूपिणम् ।
सद्गुरुं सर्वदा नमि मदर्थं कल्पपादपम् ॥ घ ॥

नानाविधप्रसृतवाङ्मयसाधकानां
योगेन पापकलितापहरा सुलक्ष्मीः ।
लब्धुं चराचरमयेशकृपामजस्र-
मारच्यतेऽतितनुमानसभारतीयम् ॥ ङ ॥

गोस्वामितुलसीदासरामायणकथाश्रिता ।
भावानुवावरूपैषा जयतात् संस्कृताकृतिः ॥ च ॥

चौपाईप्रथितानुष्टुप् छन्दसीह मया ध्रुवम् ।
दोहेन्द्रोपेन्द्रवज्रोपजातिच्छन्दसि योजितः ॥ छ ॥

छन्दः प्रमाणिकानामिच्छन्दस्यत्र प्रयोजितम् ।
सोरठा च भुजङ्गाख्यप्रयाते प्रतिवेदितः ॥ ज ॥

और कन्नड़-ग्रंथों के देववागरी-लिप्यन्तरणों, तथा अवधी, ब्रजभाषा में इन विशिष्ट ह्रस्व-दीर्घ उच्चारणों को खास अवसरों पर व्यक्त करने के लिए, इन्हीं मात्रा-आकृतियों का प्रयोग कर रहा है। तदर्थ हम सर्वभारतीय काशिराज-न्यास तथा उसके मंत्री श्री रमेशचन्द्र देव के अतिशय अनुगृहीत हैं। यह भी ज्ञातव्य है कि दक्षिणी लिपियों की स्वरावलियों में 'एकार' और 'ओकार' के ह्रस्व एवं दीर्घ—दो रूपों का प्रयोग सदैव से प्रयुक्त होता आ रहा है।

—नन्दकुमार अवस्थी, सम्पादक 'वाणीसरोवर'

सो०—जो सुमिरत सिधि होइ, गननायक करिवर - बदन ।

करउ अनुग्रह सोइ, बुद्धिरासि सुभ - गुन - सदन ॥ १ ॥

मूक होइ बाचाल, पंगु चढ़इ गिरिवर गहन ।

जासु कृपाँ सौ दयाल, द्रवउ सकल कलिमल - दहन ॥ २ ॥

नील - सरोरुह - स्याम, तरुन - अरुन - बारिज - नयन ।

करउ सौ मम उर धाम, सदा छीरसागर - सयन ॥ ३ ॥

कुंद - इंदु - सम देह, उमारमन करुना - अयन ।

जाहि दीन पर नेह, करउ कृपा मर्दन - मयन ॥ ४ ॥

बंदउं गुरु - पद - कंज, कृपांसिधु नररूप हरि ।

महामोह - तम - पुंज, जासु बचन रबि - कर - निकर ॥ ५ ॥

बंदउं गुरु - पद - पदुम - परागा । सुरचि - सुवास, सरस अनुरागा ॥

अमिअ - मूरिमय चूरन चारू । समन सकल भव - रुज - परिवारू ॥

सुकृति - संभुतन विमल विभूती । मंजुल - मंगल - मोद - प्रसूती ॥

जन - मन - मंजु - मुकुर - मल - हरनी । किए तिलक गुन-गन-वस-करनी ॥

श्रीगुर - पद - नख - मनि - गन - जोती । सुमिरत दिव्य दृष्टि हियँ होती ॥

दलन मोहतम सो सुप्रकासू । वड़े भाग उर आवइ जासू ॥

उधरहि विमल विलोचन ही के । मिटहि दोष-दुख भव-रजनी के ॥

सूझहि राम चरित मनि मानिक । गुप्त प्रगट जहँ जो जेहि खानिक ॥

दो०—जथा सुअंजन अंजि दृग, साधक सिद्ध सुजान ।

कौतुक देखत सैल बन, भूतल भूरि निधान ॥ १ ॥

गुरु - पद - रज - मृदु - मंजुल - अंजन । नयन-अमिअ, दृग-दोष-विभंजन ॥

तेहि करि विमल विवेक - विलोचन । वरनउं राम-चरित भवमोचन ॥

बंदउं प्रथम महीसुर - चरना । मोह - जनित संसय सब हरना ॥

सुजन-समाज सकल - गुन - खानी । करउं प्रनाम सप्रेम सुवानी ॥

साधु - चरित सुभ चरित कपासू । निरस विसद गुनमय फल जासू ॥

जो सहि दुख परछिद्र दुरावा । बंदनीय जेहि जग जस पावा ॥

मुद - मंगलमय संत - समाजू । जो जग जंगम तीरथराजू ॥

राम - भक्ति जहँ सुरसरि - धारा । सरसइ ब्रह्मविचार - प्रचारा ॥

बिधि - निषेधमय कलिमल - हरनी । करम - कथा रबिनंदिनि वरनी ॥

हरि - हर - कथा विराजति बेनी । सुनत सकल - मुद - मंगल - देनी ॥

बटु बिस्वास अचल निज धरमा । तीरथराज समाज सुकरमा ॥

सबहि सुलभ सब दिन सब देसा । सेवत सादर समन कलेसा ॥

अकथ अलौकिक तीरथराऊ । देइ सद्य फल प्रगट प्रभाऊ ॥

दो०—सुनि समुझहि जन मुदित मन, मज्जहि अति अनुराग ।

लहँहि चारि फल अछत तनु, साधु - समाज प्रयाग ॥ २ ॥

स्मृतेर्यस्य सिद्धिर्भवेत् कार्यजाते गणेशो द्विपात्यः समूहश्च बुद्धेः ।
 शुभानां गुणानां वरं धाम पूज्यो मयि स्यात् कृपालुः सदा विघ्नहर्ता ॥ १ ॥
 कृपातो भवेद्यस्य मूकोऽपि वाग्मी गिरीन् दुर्गमान् पङ्कुरालङ्घ्यते च ।
 समेषां कलेर्नाशको यो मलानां दयालुर्द्वेद् देवदेवो मयोशः ॥ २ ॥
 सदा क्षीरसिन्धो भवेन्निद्रितो यः स्वरूपेण नीलाम्बुजश्यामवर्णः ।
 विकासिप्रकृष्टारुणाब्जे क्षणो यो वसेन्मानसे मेऽनिशं सर्वसेव्यः ॥ ३ ॥
 शिवश्चन्द्रकुन्देन्दुगौरो दयाया निवासोऽसमानः प्रियः शैलजायाः ।
 चिरस्नेहयुक्तश्च यो दीनलोके मयि स्यात् कृपालुः स पुष्पेषुमर्दः ॥ ४ ॥
 गुरोस्तस्य पादाम्बुजे नौमि नित्यं हरियों नराख्यः कृपासागरश्च ।
 महामोहमोहान्धकारस्य नाशे वचो यस्य सूर्याशुपुञ्जस्वरूपम् ॥ ५ ॥

वन्दे परागमनिशं सद्गुरोः पादपद्मयोः । मुहूर्तिं गन्धलसितं सरसञ्चानुरागतः ॥
 सञ्जीवनीपद्मेश्चरुतमं चूर्णमिदं मतम् । यत्नूनं भवरोगाणां परिवारस्य शामकम् ॥
 पुण्यकृत्नीलकण्ठस्य विभूतिविमला तनो । प्रसवित्री दिव्यरूपा मञ्जुमङ्गलमोदयोः ॥
 जनचित्तोज्ज्वलादर्शदोषपुञ्जहरं परम् । गुणसन्दोहवशकृद् यदि स्यात् तिलकायितम् ॥
 श्रीगुरोः पादनखरज्योतिर्मणिगणोज्ज्वलम् । यस्य स्मृतेर्दिव्यदृष्टिर्जायते मानसे क्षणात् ॥
 तज्ज्योतिर्दलनं मोहरूपिणस्तमसः स्मृतम् । आयात्येतद् यस्य चित्ते स नरोऽत्यन्तभाग्यवान् ॥
 तज्ज्योतिषा विकसिते स्यातां हृन्मयनेऽमले । विलोप्यन्ते दुःखदोषा भवराट्यास्तदागमात् ॥
 दृश्या अदृश्या ये यस्यां कस्यामपि खनौ स्थिताः । दृश्यन्ते रामचरितमुक्तामणिगणास्तु ते ॥

यथाञ्जनं मञ्जु विधाय नेत्रे सिद्धाः सुविज्ञा गुणसाधकाश्च ।
 शैले वने भूमितले निधानं पश्यन्ति कौतूहलतोऽप्यनेकम् ॥ १ ॥

गुरोः पादरजः सौम्यं मञ्जुलं तत् सदञ्जनम् । यन्नेत्रयोः सुधारूपं तयोर्दोषान् निवारयत् ॥
 विवेकनेत्रे विमले कृत्वा तेनैव साम्प्रतम् । वर्णये रामचरितं भवबन्धविमोचनम् ॥
 सर्वेषां मोहजन्यानां सन्देहानां विनाशकान् । प्रथमं भूमिदेवानां चरणान् नौमि सादरम् ॥
 ततः सर्वगुणोदारमणिपुञ्जप्रसू खनिम् । सतां समाजं वन्देऽहं सुवाचा प्रेमपूर्वकम् ॥
 शुभं चरित्रं साधूनां कार्पासः सुयशाः क्षितौ । गुणवन्नीरसं यस्य विशदञ्च फलं मतम् ॥
 दुःखं सोढ्वापि येनात्र परच्छिद्रं निवार्यते । वन्दनीयं यशः प्राप्तं हेतुना तेन भूतले ॥
 सुजनानां समाजस्तु शिवमोदमयः स्मृतः । यो जङ्गमस्तीर्थराजः प्रथितो जगतीतले ॥
 रामभक्तियुक् धारा चुरनद्याः प्रकीर्तिता । ब्रह्मातृत्वविचारस्य प्रचारश्च सरस्वती ॥
 कलिजानां कल्मषानां हन्त्री विधिनिषेधयुक् । श्रौती कर्मकथा यत्र यमुना परिकीर्तिता ॥
 त्रिवेणीरूपिणी भाति कथा हरिहराश्रिता । श्रवणादेव या सर्वमङ्गलानन्ददायिनी ॥
 स्वधर्मे दृढविश्वासो यत्राक्षयवटो मतः । सर्वाणि शुभकर्माणि सामग्री तीर्थराजया ॥
 सर्वत्र सुलभः सोऽयं सर्वेभ्यः सर्वदः सदा । सर्वान् शमयति क्लेशान् सादरं यदि सेव्यते ॥
 गिरामविषयस्तीर्थराजो लोकविलक्षणः । आविष्कृतप्रभावस्तु फलं सद्यः प्रयच्छति ॥

ये सत्समाजं वरतीर्थराजं शृण्वन्ति गायन्त्यनुमोदमानाः ।
 गाहन्ति चातिप्रणयेन ते स्युश्चतुःपुमर्थाप्तियुता इहैव ॥ २ ॥

मज्जन - फल पेखिअ ततकाला । काक होहि पिक, बकउ मराला ॥
 सुनि आचरज करै जनि कोई । सतगंगति - महिमा नहि गोई ॥
 बालमीक नारद घटजोनी । निज-निज मुखनि कही निज होनी ॥
 जलचर थलचर नभचर नाना । जे जड़ चेतन जीव जहाना ॥
 मति - कीरति - गति - भूति - भलाई । जब जेहि जतन जहाँ जेहि पाई ॥
 सो जानव सतसंग - प्रभाऊ । लोकहुँ वेद न आन उपाऊ ॥
 बिनु सतसंग विवेक न होई । रामकृपा - बिनु गुलभ न सोई ॥
 सतसंगत मुद - मंगल - मूला । सोइ फल-सिधि, सब साधन फूला ॥
 सठ सुधरहि सतसंगति पाई । पारस - परस कुधानु सुहाई ॥
 बिधिवस सुजन कुसंगत परहीं । फनि-मनि-सम निज गुन अनुसरहीं ॥
 विधि-हरि-हर-कवि-कविद-वानी । कहत साधु - महिमा सकुचानी ॥
 सो मो - सन कहि जात न कैसे । साक - वनिक मनि - गुन - गन जैसे ॥

दो०—बंदउँ संत समान चित, हित अनहित नहि कोइ ।

अंजलि - गत सुभ सुमन जिमि, सम सुगंध कर दोइ ॥ ३(क) ॥

संत सरल-चित जगत - हित, जानि सुभाउ सनेहु ।

बाल - बिनय सुनि करि कृपा, रामचरन - रति देहु ॥ ३(ख) ॥

बहुरि बंदि खलगन सति भाएँ । जे बिनु काज दाहिनेहु वाएँ ॥
 परहित - हानि लाभ जिन्ह - केरें । उजरें हरष, बिपाद वसेरें ॥
 हरि - हर - जस राकेस राहु - से । पर - अकाज भट सहसबाहु - से ॥
 जे पर - दोष लखाहि सहसाखी । परहित - घृत जिन्हके मन माखी ॥
 तेज कृसानु, रोष महिपेसा । अघ - अवगुन - धन - धनी धनेसा ॥
 उदय केनु सम हित सबही - के । कुंभकरन - सम सोवत नीके ॥
 पर अकाजु लागि तनु परिहरहीं । जिमि हिम-उपल कृषी दलि गरहीं ॥
 बंदउँ खल जस सेष सरोषा । सहस - वदन वरनइ परदोषा ॥
 पुनि प्रनवउँ पृथुराज - समाना । पर अघ सुनइ सहसदस काना ॥
 बहुरि सक्र सम बिनवउँ तेही । संतत सुरानीक हित जेही ॥
 वचन वज्र जेहि सदा पिआरा । सहसनयन पर - दोष निहारा ॥

दो०—उदासीन - अरि - मीत - हित, सुनत जरहि खल - रीति ।

जानि पानि जुग जोरि जन, बिनती करइ सप्रीति ॥ ४ ॥

मैं अपनी दिसि कीन्ह निहोरा । तिन्ह निज ओर न लाउब भोरा ॥
 बायस पलिअहि अति अनुरागा । होहि निरामिष कबहुँ कि कागा ॥
 बंदउँ संत - असज्जन - चरना । दुखप्रद उभय बीच कछु बरना ॥
 बिछुरत एक प्रान हरि लेहीं । मिलत एक दुख दारुन देहीं ॥
 उपजहि एक संग जग माहीं । जलज - जोंक जिमि गुन विलगाहीं ॥
 सुधा, सुरा सम साधु, असाधु । जनक एक जग जलधि अगाधु ॥
 भल, अनभल निज - निज करतूती । लहत सुजस अपलोक बिभूती ॥
 सुधा, सुधाकर, सुरसरि, साधु । गरल, अनल, कलिमल-सरि, व्याधु ॥
 गुन - अवगुन जानत सब कोई । जो जेहि भाव नीक तेहि सोई ॥

स्नानतो यत् फलं त्वस्मिस्तत्प्रणादेव दृश्यते । काकाः पिका भवन्त्यस्माद् बकाश्च कलहं सकाः ॥
न मन्येताद्भुतं किञ्चिन्नशम्य फलमोदशम् । सत्सङ्गतेहि महिमा न कदाप्यावृतः क्वचित् ॥
वाल्मीकीनारदोऽगस्त्य इति सर्वे महर्षयः । स्वमुखैरेव जगदुः स्वं स्वं वृत्तमनेकशः ॥
पयश्चराः स्थलचरास्तथैव च नभश्चराः । नानाविधा जीवपुञ्जा जडास्तद्वत्सचेतनाः ॥
तेषु येन यदा यत्र यथा चैव प्रयत्नतः । कीर्तिर्मतिर्गतिर्भूतिर्भद्रता वा समजिता ॥
स सर्वोऽपि प्रभावोऽस्ति सतां सङ्गस्य निश्चितम् । प्राप्तेरुपाय एतेषां नोक्तोऽन्यो लोकवेदयोः ॥
सत्सङ्गेन विना नैव विवेको जायते क्वचित् । सत्सङ्गोऽपि सुलभो नास्ति रामकृपां विना ॥
सत्सङ्गो मूलमित्युक्तो मङ्गलस्य मुदस्तथा । साधनानितुगुणाणि सत्सङ्गाप्तिः फलं स्मृतम् ॥
कुधातुर्जायते स्वर्णं स्पर्शात् स्पर्शमणेर्यथा । शठाः सरलतां यान्ति तथा सत्सङ्गतेः क्षणात् ॥
कुसङ्गातिं गताः सन्तः कदाचिद् दैवतो यदि । तेऽनुयान्ति गुणानेव मणीन् फणिगणा इव ॥
विधि-विष्णु-स्थाणु-विज्ञ-कवीनामपि भारती । महिमानं सज्जनानां वक्तुं सङ्कोचमास्थिता ॥
न शक्यन्ते मणिगुणा वक्तुं शाकविशा यथा । न शक्यन्ते मया वक्तुं स तेषां महिमा तथा ॥

येषां हितो वाप्यहितो न कोऽपि तान् सज्जनान् नौमि समानचित्तान् ।

यथाञ्जलिस्थानि सुमान्यभेदं कुर्वन्ति हस्तौ सुरमी शुभानि ॥ ३ ॥ क

जगद्धिताः सन्त - उदारचित्तास्तेषामिति स्नेहगुणौ विदित्वा ।

तान् मानये रामपदाब्जसंक्तिं दद्युश्च ते बालवचो निशम्य ॥ ३ ॥ ख

वन्दे खलगणान् भूयः सत्त्वसंयुतभावतः । अनुकूलायाऽपि वामा विना हेतुं भवन्ति ये ॥
येषामभिमतो लाभः परकीयहितक्षयः । परोच्छेदे प्रहर्षोऽस्ति विपादश्च स्थितौ मतः ॥
यशःपूर्णन्दवे राहुतुल्याः केशव-शूलिनोः । सहस्रभुजवद् वीराः परस्याकार्यसाधने ॥
नेत्रैः सहस्रसङ्ख्याकैः पश्यन्ति परद्रूपणम् । येषां चित्तं मक्षिकास्ति परेषां हितसर्पिवे ॥
अग्नयो दाहके तापे कोपे महिषवाहनाः । पापदोषधनानां ये धनिनो गुह्यकेश्वराः ॥
सर्वेषां श्रेयसे येषां धूमकेतुरिवोदयः । कुम्भकर्णसमा लोके निद्रिता एव ये हिताः ॥
यथा कृषिं नाशयित्वा नश्यन्ति करकाः स्वयम् । तथान्यकार्यनाशाय खलास्तनुमपि स्विकाम् ॥
मुखैः सहस्रैः सक्रोधा वर्णयन्त्यन्यदुर्गुणान् । ये वन्दे तान् खलान् नित्यं शेषनागस्वरूपिणः ॥
पृथुपाथिवतुल्यांस्तान् प्रणमामि पुनः खलान् । कर्णैर्दशसहस्रैर्ये शृण्वन्त्यन्याघसञ्चयान् ॥
पुरुहूतेन सदृशांस्तान् मुहुर्विनयाम्यहम् । सेनासुरा हिता मान्या येषां तु प्रतिवासरम् ॥
रोचते सर्वदा येभ्यः कुलिशं वचनात्मकम् । दोषान् परेषां पश्यन्ति सहस्रैर्नयनैश्च ये ॥

मध्यस्थमित्रारिहितं निशम्य खला ज्वलन्तीति मतास्ति रीतिः ।

इत्थं विदित्वाञ्जलिबद्धपाणिः सप्रेम तान् मानयते जनोऽयम् ॥ ४ ॥

बहुप्रकारो विनयः स्वतः सम्पादितो मया । किन्तु ते न भविष्यन्ति प्रमत्ता अपकर्मणि ॥
अत्यन्तेनानुरागेण पालिता अपि वायसाः । किं भविष्यन्ति कुत्रापि ते कदापि निरामिपाः ॥
पादाविदानीं वन्देऽहं सतां चैवासतामपि । दुःखप्रदावुभौ किन्तु कोऽपि भेदस्तयोर्मतः ॥
तत्रैकस्तु वियोगस्य क्षण एव हरत्यसून् । ददाति दारुणं दुःखं योगस्यैव क्षणेऽपरः ॥
साधवसाधू जगत्त्यस्मिन्नुत्पद्येते समं सदा । गुणा भिन्नास्तयोः किन्तु जलौका पद्मयोरिव ॥
सुधया सुरया तुल्यौ साधवसाधू स्थितावुभौ । किन्त्वभिन्नौ जगत्सिन्धुस्तयोर्जन्मप्रदायकः ॥
सज्जना दुर्जनाश्चापि स्वस्वकर्मानुसारतः । विख्यातं यत्नभन्ते ते सुयशोऽप्यशोधनम् ॥
सुधासुधांशुसाधूनां गीर्वाणसरितस्तथा । लालासरिद्रयाधकल्किदोषाग्नीनां विषस्य च ॥
गुणानवगुणान् सर्वे जना जानन्ति निश्चितम् । किन्तु यद् रोचते यस्मै तत् तस्मै शोभनं मतम् ॥

दो०—भलो भलाइहि पं लहइ, लहइ निचाइहि नीचु ।

सुधा सराहिअ अमरताँ, गरल सराहिअ मीचु ॥ ५ ॥

खल - अध - अगुन - साधु - गुनगाहा । उभय अपार उदधि अवगाहा ॥
तेहि तें कछु गुन - दोष बखाने । संग्रह - त्याग न विनु पहिचाने ॥
भलेउ - पोच सब विधि उपजाए । गनि गुन - दोष वेद बिलगाए ॥
कहिहि वेद - इतिहास - पुराना । विधि-प्रपंचु गुन-अवगुन-साना ॥
दुख-सुख, पाप-पुन्य, दिन-राती । साधु - असाधु, सुजाति - कुजाती ॥
दानव - देव, ऊँच अरु नीचू । अमिअ सुजीवगु, माहरु मीचू ॥
माया - ब्रह्म, जीव - जगदीसा । लच्छि-अलच्छि, रंक-अवनीसा ॥
कासी - मग, सुरसरि - क्रमनासा । मरु - मारव, महिदेव - गवासा ॥
सरग - नरक, अनुराग - विरागा । निगमागम गुन - दोष - विभागा ॥

दो०—जड़ - चेतन गुन - दोषमय बिस्व कीन्ह करतार ।

संत हंस - गुन गहिहि पय परिहरि बारि - बिकार ॥ ६ ॥

अस विवेक जब देइ बिधाता । तब तजि दोष गुनहि मनु राता ॥
काल सुभाउ करम बरिआई । भलेउ प्रकृति-बस चुकइ भलाई ॥
सो सुधारि हरिजन जिमि लेहीं । दलि दुख दोष, बिमल जसु देहीं ॥
खलउ करहि भल पाइ सुसंगू । मिटइ न मलिन सुभाउ अभंगू ॥
लखि सुवेष जग बंचक जेऊ । वेष - प्रताप पूजिअहि तेऊ ॥
उघरहि अंत न होइ निबाहू । कालनेमि जिमि रावन राहू ॥
कियेहुँ कुवेषु साधु - सनमानू । जिमि जग जामवंत - हनुमानू ॥
हानि कुसंग, सुसंगति लाहू । लोकहुँ वेद विदित सब काहू ॥
गगन चढ़इ रज पवन - प्रसंगा । कीचहि मिलइ नीच-जल-संगा ॥
साधु - असाधु - सदन सुक - सारीं । सुमिरहि राम, देहि गनि गारीं ॥
धूम कुसंगति कारिख होई । लिखिअ पुरान मंजु मसि सोई ॥
सोइ जल, अनल, अनिल - संघाता । होइ जलद जग - जीवनदाता ॥

दो०—ग्रह, भेषज, जल, पवन, पट, पाइ कुजोग - सुजोग ।

होहि कुबस्तु - सुबस्तु जग, लखहि सुलच्छन लोग ॥ ७ (क) ॥

सम प्रकास तम पाख दुहुँ, नाम - भेद विधि कीन्ह ।

ससि-सोषक-पोषक समुझि, जग जत-अपजस दोन्ह ॥ ७ (ख) ॥

जड़ - चेतन जग जीव जत, सकल राममय जानि ।

बंदउँ सबके पदकमल सदा जोरि जुग - पानि ॥ ७ (ग) ॥

देव, दनुज, नर, नाग, खग, प्रेत, पितर, गंधर्व ।

बंदउँ किन्नर, रजनिचर, कृपा करहु अब सब ॥ ७ (घ) ॥

आकर चारि लाख चौरासी । जाति जीव जल-थल-नभ-वासी ॥

साधुः सदैवाऽऽश्रयते निकामं साधुत्वभावं विपरीतमन्यः ।
अमृत्युदानेन सुधा प्रशस्या मृत्युप्रदानेन विषं प्रशस्यम् ॥ ५ ॥

खलानां पापदोषाणां सतां च गुणसम्पदाम् । कथा अपारा गम्भीरा भूतलेऽम्बोधयो मताः ॥
अतो दोषा गुणास्तेषां केचिदेवान्न वर्णिताः । विना परिचयं तेषां न स्यातां त्यागसङ्ग्रहौ ॥
विधात्रा रचिताः सर्वे सज्जना दुर्जनास्तथा । विचार्य गुणदोषौ तु श्रुत्या पार्थक्यमाहितम् ॥
इतिहासाः पुराणानि वदन्ति श्रुतयस्तथा । गुणावगुणसंयुक्ता यद् विधेः सृष्टिरीदृशी ॥
सुखदुःखे पुण्यपापे वासरो रजनी तथा । साधवसाधु शुभा जातिस्तथैवाशुभरूपिणी ॥
अमरा राक्षसाश्चैव उत्तमा अधमा अपि । सुधा हालाहलं रम्यं जीवनं मरणं तथा ॥
माया शुद्धमपि ब्रह्म जीवश्च जगदीश्वरः । एवं लक्ष्मीरलक्ष्मीश्च दरिद्रः पृथिवीपतिः ॥
काशी मगसरो गङ्गा कर्मनाशानदी तथा । मालवो मरुदेशश्च तथा भूदेवसैनिकौ ॥
स्वस्तथा नारकं स्थानं विरागो राग एव च । एतेषां तु गुणा दोषा विभक्ता निगमागमैः ॥

विनिमित्तं दोषगुणं जडञ्च चिदात्मकं विश्वमिदं विधात्रा ।

त्यक्त्वा विकाराख्यजलं तु सन्तो हंसा गुणारूपं पय आपिबन्ति ॥ ६ ॥

हंसीयो दीयते धात्रा विवेकस्वीदृशोयदा । तदा दोषान् परित्यज्य गुणैर्वारज्यते मनः ॥
कालस्य प्रकृतेस्तद्वत् कर्मणश्च प्रभावतः । सन्तोऽपि मायावज्जगद्भ्रश्यन्ति श्रेयसःववचित् ॥
ईशभक्ताः प्रमादं तं शोधयन्ति यथा सदा । दलयित्वा दुःखदोषान् ददते निर्मलं यशः ॥
तथा सत्सङ्गतो दुष्टोऽपि कुर्वन्ति मङ्गलम् । किन्तु तेषां नित्यरूपो दुःस्वभावो न हीयते ॥
साधुवेषधरा ये स्युर्वञ्चका जगतीतले । तान् पूजयन्ति मनुजा वेपथ्यैव प्रभावतः ॥
सस्यात्प्रकटितो दम्भस्त्वन्तं यावन्न निर्वहेत् । यथा राहो रावणस्य कालनेमेश्च लोकेतम् ॥
साधवस्तु कुवेषेऽपि धृते पूजामवाप्नुयुः । जाम्बवान्क्षराजेन्द्रो मारुतिर्ऋष्यपुतां यथा ॥
हानिः कुसङ्गात्सत्सङ्गाल्लाभो भवति निश्चितम् । इदं ख्यातं श्रुतौ लोके जानते च समे जनाः ॥
गगनं याति धूलिस्तु पवनस्य प्रसङ्गतः । पङ्कत्वं याति सैवाधोगामितोऽप्रसङ्गतः ॥
साधोरसाधोश्च गेहे विहङ्गाः शुकरारिकाः । रटन्ति रामं दुःशब्दान् प्रत्येकञ्च गदन्ति ते ॥
धूमः कुसङ्गतेर्हेतोः कज्जलं कथ्यते जनैः । स तु मञ्जुमसीभूतः पुराणं लिखति ध्रुवम् ॥
स जलानलवातानां सङ्गात् सङ्घातरूपवान् । पयोदः सञ्जीवनस्य दाता लोकाय जायते ॥

ग्रहौषधी वातजले पटश्च सुसङ्ग - दुःसङ्गताः पदार्थाः ।

भवन्ति सद्बस्तु कुवस्तु चेत्थं जानन्ति शिष्टाः सुविचारयुक्ताः ॥ ७ ॥ क

तुल्यप्रकाशान्धतमोयुतौ द्वौ पक्षौ कृतं नाम पृथग् विधात्रा ।

शोषश्च पोषं शशिनो विभाव्य यशोऽयशो दत्तमिदं जनेन ॥ ७ ॥ ख

चराचरा ये जगतीह जीवास्तान् राममन्त्रान् परिबुध्य सर्वान् ।

तेषां समेषामपि पादपद्म-पुञ्जानहं सन्ततमानमामि ॥ ७ ॥ ग

सुरासुराहीन् पितृपक्षिमर्त्यान् गन्धर्व - किम्पूष - रात्रिगांश्च ।

सदैव वन्दे सकलानपीमान् कुर्वन्तिवदानो मयि सुप्रसादम् ॥ ७ ॥ घ

चतुर्युक्ताशीतिलक्षसङ्ख्यजातिषु संस्थिताः । चतुर्विधा ये च जीवाः स्वेदाण्डोद्भिज्जरायुजाः ॥

सीय - राममय सब जग जानी । करउँ प्रनाम जोरि जुग - पानी ॥
 जानि कृपाकर किकर मोहू । सब मिलि करहु छाड़ि छल-छोहू ॥
 निज बुधि - बल - भरोस मोहि नाही । तातें बिनय करउँ सब - पाहीं ॥
 करन चहउँ रघुपति - गुनगाहा । लघु मति मोरि, चरित अवगाहा ॥
 सूझ न एकउ अंग उपाऊ । मन - मति रंक, मनोरथ राऊ ॥
 मति अति नीच, ऊँचि रुचि आछी । चहिअ अमिअ, जग जुरइ न छाछी ॥
 छमिहहि सज्जन मोरि ढिठाई । सुनिहहि बालबचन मन लाई ॥
 जौ बालक कह तोतरि बाता । सुनिहि मुदित मन पितु अरु माता ॥
 हँसिहहि कूर, कुटिल, कुचिचारी । जे पर - दूपन - भूपनधारी ॥
 निज कवित्त केहि लाग न नीका । सरस होउ अथवा अति फीका ॥
 जे पर - भनिति सुनत हरपाहीं । ते बर - पुरुष बहुत जग नाही ॥
 जग बहु नर सर-सरि-सम भाई । जे निज बाढ़ि बढ़हि जल पाई ॥
 सज्जन सकृत् सिधु सम कोई । देखि पूर बिधु बाढ़इ जोई ॥

दो०—भाग छोट, अभिलाषु बड़, करउँ एक बिस्वास ।

पैहँहि सुख सुनि सुजन सब, खल करिहँहि उपहास ॥ ८ ॥

खल - परिहास होइ हित मोरा । काक कहहि कलकंठ कठोरा ॥
 हंसहि बक, दादुर चातकही । हँसहि मलिन खल बिमल बतकही ॥
 कबित - रसिक न रामपद - नेहू । तिन्ह कहँ सुखद हास रस एहू ॥
 भाषा - भनिति, भोरि मति मोरी । हँसिवे जोग, हँसें नहि खोरी ॥
 प्रभु - पद प्रीति न सामुझि नीकी । तिन्हहि कथा सुनि लागिहि फीकी ॥
 हरि-हर-पद रति, मति न कुतरकी । तिन्ह कहँ मधुर कथा रघुवर की ॥
 राम - भगति - भूषित जिये जानी । सुनिहँहि सुजन सराहि सुबानी ॥
 कबि न होउँ, नहि बचन - प्रबीनू । सकल कला सब बिद्या - हीनू ॥
 आखर, अरथ, अलंकृति नाना । छंद, प्रबंध, अनेक विधाना ॥
 भाव-भेद, रस-भेद अपारा । कवित-दोष-गुन विविध प्रकारा ॥
 कवित - बिवेक एक नहि मोरें । सत्य कहउँ लिखि कागद कोरें ॥

दो०—भनिति मोरि सब गुन-रहित, बिस्व-बिदित गुन एक ।

सो बिचारि सुनिहँहि सुमति, जिन्ह कें बिमल बिबेक ॥ ९ ॥

एहि महँ रघुपति-नाम उदारा । अति पावन पुरान-श्रुति-सारा ॥
 मंगल - भवन, अमंगल - हारी । उमा सहित जैहि जपत पुरारी ॥
 भनिति बिचित्र सुकबि - कृत जोऊ । राम - नाम - विनु सोह न सोऊ ॥
 बिधुवदनी सब भाँति सँवारी । सोह न बसन बिना बर - नारी ॥
 सब गुन - रहित कुकबिकृत वानी । राम-नाम-जस-अंकित जानी ॥
 सादर कहँहि, सुनिहि बुध ताही । मधुकर सरिस संत गुनग्राही ॥
 जदपि कवित - रस एकउ नाही । राम - प्रताप प्रगट एहि माहीं ॥
 सोइ भरोस मोरें मन आवा । केहि न सुसंग बड़प्पनु पावा ॥
 धूमउ तजइ सहज करुआई । अगर - प्रसंग सुगंध बसाई ॥
 भनिति - भदेस, वस्तु भलि बरनी । राम - कथा जग - मंगलकरनी ॥

सीताराममयं ज्ञात्वा सर्वं तैः पूरितं जगत् । प्रणमामि मुहुः कृत्वा साञ्जली युगलौ करो ॥
ज्ञात्वा मां सेवकं सर्वे भवन्तोऽत्र कृपाकराः । विहाय कपट छिद्रं मयि कुर्वन्तु सत्कृपाम् ॥
निजधीबलविश्वासो मम चित्ते न विद्यते । विनयानुनयो कुर्वे सर्वेषां पुरतस्ततः ॥
निरूपयितुमिच्छामि गुणान् रघुपतेरहम् । मतिर्मन्दास्ति मेऽगाधं चरितं राघवस्य तु ॥
लेशोऽप्युपायस्य नैव कोऽपि विज्ञायते मया । मनोबुद्धी दरिद्रे मे किन्तु राजा मनोरथः ॥
मतिर्ममाधमातीव वाञ्छातीव समुन्नता । तत्क्रमप्यत्र लभ्यं न वाञ्छा त्वमृतपानगा ॥
धृष्टतां मे क्षमिष्यन्ति सर्वे सत्पुरुषा भूवि । बालवाक्यानि च मम श्रोष्यन्ति प्रेमपूर्वकम् ॥
यथा ग्रस्तं वदति यद्वचनं कोऽपि बालकः । तन्मातापितरौ नूनं शृणुतो हृष्टमानसौ ॥
किन्तु कूरा हसिष्यन्ति कुटिलाः कुविचारिणः । ये परेषां दूषणानि भूषणानि दधत्यदः ॥
काव्यं स्वरचितं कस्मै विश्वस्मिन्नैव रोचते । तद् भवेत्सरसं वापि नीरसं सर्वथा भवेत् ॥
परकीयं तु काव्यं ये श्रुत्वा हृष्यन्ति तत्क्षणात् । त उत्तमजना लोके विद्यन्ते नाधिका ध्रुवम् ॥
सरोनदीसमा नैके वर्तन्ते भद्र भूतले । जलं सम्प्राप्य ये बृद्ध्या वर्धन्ते निजयाजनाः ॥
कोऽप्येव किन्तु भवति सज्जनः सागरो यथा । योऽवलोक्य विशुं पूर्णं परोत्कर्षेण वर्धते ॥

मी

दैवं तु मन्दं परमोऽभिलाषो विश्वास एकोऽस्ति परं मदीयः ।

हृष्टा भविष्यन्ति निशम्य सन्तो दुष्टा करिष्यन्ति तथोपहासम् ॥ ८ ॥

:/

खलैः सम्पादितः किन्तु परिहासोऽपि मे हितः । वाचं पिकस्यापि काकाः कटुकां निर्दिशन्ति हि ॥
यथा हंसान् वकाः भेकाश्चातकांश्चैव नित्यशः । विहसन्ति तथा वार्तां विमलां मलिनाः खलाः ॥
न ये सहृदया रामपादप्रेमयुता न वा । तेभ्योऽपि हास्यरसदा स्यादेवा कविता मम ॥
आदौ भाषाकृतिरियं मन्दा च मम शेमुषी । न कोऽपि दोषस्तेषां यदुपहास्यां हसन्ति ते ॥
हरिपादप्रेम येषां नास्ति वा सुष्ठु बोधनम् । तैः श्रूयमाणा तेभ्यो न कथेयं रुचिराभवेत् ॥
येषां हरेर्हरस्यापि पादयोः प्रेम वर्तते । मतिः कुतर्कहीना च तेभ्यो रामकथा प्रिया ॥
इमां कथां रामभक्त्या ज्ञात्वा चित्ते सुभूषिताम् । श्रोष्यन्ति सज्जना वाण्या प्रशंसन्तोऽतिभद्रया ॥
कविर्नास्मि न वा वाक्यरचनाकुशलोऽस्म्यहम् । विविधाभिः सुविद्याभिः कलाभिश्च विना स्थितः ॥
वर्णा नानाविधा अर्था अलङ्कारास्तथैव च । छन्दसु नानारूपेषु रचनाऽनेकरूपिणी ॥
भावभेदा असङ्ख्येया रसभेदास्तथैव च । कविताया असङ्ख्येया भेदाश्च गुणदोषगाः ॥
एतेष्वेकस्यापि नैव विवेको मयि विद्यते । लिखित्वा कर्गदं नूतने वच्मि सत्यं मुहुर्मुहुः ॥

कृतिर्मदीयाऽन्यगुणं विहीना त्वेकोऽतिविख्यातगुणः स्थितोऽस्याम् ।

विचार्य तं निर्मलबोधयुक्ताः श्रोष्यन्त्यवश्यं सुधियोऽमुमस्मात् ॥ ९ ॥

अस्यां रघुपतेर्नाम वर्तते पावनं परम् । पुराणानां श्रुतीनां च सारं रम्यं तथोन्नतम् ॥
निकेतनं मङ्गलस्य सकलामङ्गलापहम् । निरन्तरं जपति यद् गिरिजासहितः शिवः ॥
यात्युत्कृष्टा सुकविना कृतापि कविता मता । रामनाम विना सा तु कदाप्यत्र न शोभते ॥
यथा विधुमुखी काचिद् बहुधा भूषितापि सा । शाट्यादिरूपवसनं विना नैवात्र शोभते ॥
किन्तु हीनामपि गुणैः कवितां कुक्कवेर्भुवि । रामस्य नाम्ना यशसा चाङ्कितं वीक्ष्य सद्वुधाः ॥
आदरेण थावयन्ति शृण्वन्ति च मुदा युताः । सन्तो गुणग्राहिणो हि भवन्ति मधुषा इव ॥
यद्यप्येकोऽपि न रसो वर्ततेऽस्यां कृतौ मम । तथापि प्रकटो रामप्रतापोऽत्र सदा स्थितः ॥
अयमेव दृढश्चित्ते मम विश्वास आगतः । महत्त्वं को न सम्प्राप्तः सत्सङ्गस्य प्रभावतः ॥
सहजां कटुतां त्यक्त्वा धूमोऽप्यगुरुसङ्गतः । यथा सुगन्धो भवति तथैवा कविता मम ॥
यद्यपीयं सुभद्रा न तथाप्यस्यां गुणोऽस्ति यत् । जगच्छ्रेयःकारि-रामकथावस्तु निरूपितम् ॥

५१

छं०—मंगल-करनि कलि-मल-हरनि तुलसी कथा रघुनाथ की ।

गति कूर कबिता-सरित की, ज्यों सरित पावन पाथ की ॥

प्रभु सुजस-संगति-भनिति भलि होइहि सुजन मनभावनी ।

भव अंग भूति मसान की सुमिरत सुहावनि पावनी ॥

दो०—प्रिय लागिहि अति सबहि मम भनिति राम-जस-संग ।

दारु बिचारु कि करइ कौउ, बंदिअ मलय-प्रसंग ॥ १०(क) ॥

स्याम सुरभि पय बिसद अति, गुनद करहि सब पान ।

गिरा ग्राम्य सिय-राम-जस, गावहि सुनिहि सुजान ॥ १०(ख) ॥

मनि, मानिक, मुकुता - छवि जैसी । अहि, गिरि, गज-सिर सोह न तैसी ॥

नृप - किरीट, तरुनी - तनु पाई । लहहि सकल सोभा अधिकाई ॥

तैसेहि सुकवि - कवित बुध कहहीं । उपजहि अनत, अनत छवि लहहीं ॥

भगति - हेतु विधि - भवन बिहाई । सुमिरत सादर आवति धाई ॥

राम - चरित - सर विनु अन्हवाएँ । सो थम जाइ न कोट उपाएँ ॥

कवि कोबिद अस हृदय बिचारी । गावहि हरि-जस कलि-मल-हारी ॥

कीन्हें प्राकृत - जन - गुन - गाना । सिर धुनि गिरा लगत पछिताना ॥

हृदय सिधु, मति सीप समाना । स्वाति सारदा, कहहि सुजाना ॥

जौ बरषइ बर - बारि - बिचारु । होहि कवित - मुकुतामनि चारु ॥

दो०—जुगति बेधि पुनि पोहिअहि राम-चरित बर-ताग ।

पहिरहि सज्जन बिमल - उर, सोभा अति अनुराग ॥ ११ ॥

जे जनमे कलिकाल कराला । करतव - वायस, वेप - मराला ॥

चलत कुपंथ वेद - मग छाँड़े । कपट-कलेवर, कलि-मल-भाँड़े ॥

बंचक भगत कहाइ राम के । किकर कंचन, कोह, काम के ॥

तिन्ह महुँ प्रथम रेख जग मोरी । धींग, धरमध्वज, धंधक - धोरी ॥

जौ अपने अवगुन सब कहऊँ । वाढ़इ कथा, पार नहि लहऊँ ॥

ताते मै अति अलप बखाने । थोरे महुँ जानिहि सयाने ॥

समुझि बिबिधि-विधि बिनती मोरी । कोउ न कथा सुनि देखि खोरी ॥

एतेहु पर करिहि जे असंका । मोहि ते अधिक ते जड़, मति-रंका ॥

कवि न होऊँ, नहि चतुर कहावउँ । मति अनुरूप राम - गुन गावउँ ॥

कहुँ रघुपति के चरित अपारा । कहुँ मति मोरि निरत - संसारा ॥

जोहि मारुत, गिरि - मेरु उड़ाहीं । कहहु तूल केहि लेखे माहीं ॥

समुझत अमित राम - प्रभुताई । करत कथा मन अति कदराई ॥

दो०—सारद, सेस, महेस, बिधि, आगम, निगम, पुरान ।

नेति - नेति कहि जासु गुन करहि निरंतर गान ॥ १२ ॥

सब जानत प्रभु - प्रभुता सोई । तदपि कहें विनु रहा न कोई ॥

तहाँ वेद अस कारन राखा । भजन-प्रभाउ भाँति-बहु भाषा ॥

एक, अनीह, अरूप, अनामा । अज, सच्चिदानंद, पर - धामा ॥

कलेर्मलस्य हारिणी शुभा च राघवी कथा ब्रवीति काव्यगां गतिं तुलस्यनन्यदासकः ।
कृतिप्रवाहिनी हि मे पवित्रगङ्गाया समा स्थिताऽपि वक्रवाहिनी तथापि सर्वपूजिता ॥
सुरामकीतिसङ्गमाद्भवेदियं सुरुषिणी सतां रुचेर्विधायिनी स्मृताऽपि पापहारिणी ।
यथा शिवस्य वधर्मणि श्मशानभूतिरुत्तमा तथैव सर्वतो वरा रघूत्तमस्य सत्कथा ॥
अतीव रम्या कविता मदीया श्रीरामकीर्ते - वरसङ्गमेन ।

वन्धं यथा स्यान्मलयेन साकं काष्ठं विचारेण विनाऽपि लोकं ॥ १० ॥ क
सीतेशयोन्नाम्यगिराऽपि बद्धं शृण्वन्ति गायन्ति यशः सुबोधाः ।

शुभ्रं पयः श्यामगवापि सूतं यथातिगुण्यं सकलाः पिबन्ति ॥ १० ॥ ख

मणिमाणिक्यमुक्तानां यादृग्भा भासते स्वतः । स्वहेतुषु न सा तादृग् कुलाद्रिगजमूर्धसु ॥
अवाप्य मुकुटं राजस्तर्ण्याश्च कलेवरम् । नूनमेतदधिकं कान्तिं लभन्ते सकला अपि ॥
बुधा वदन्ति यत् तद्वत् काव्यं सुकविनिर्मितम् । उत्पद्यतेऽप्यत्र नूनमन्यत्र लभते रुचम् ॥
हेतुना भक्तिरूपेण विहाय ब्रह्मणः पदम् । धावित्वा शारदायातिस्मृतानु कविना क्षणात् ॥
विनाऽवगाहनं रामचरित्राख्ये सरोवरे । स तच्छ्रमो नापगच्छेत्कोटियत्नान्तरैरपि ॥
इत्थं विचार्य कवयः कोविदाश्च जना भूवि । हारकं कलिदोषाणां गायन्ति श्रीहरेर्यशः ॥
क्रियमाणे प्राकृतस्य जनस्य गुणवर्णने । अनुसन्तप्यते शीर्षं ध्रुवन्ती शारदा भृशम् ॥
हृदयं सागरं तद्वद् बुद्धिं मौक्तिकशुक्तिकाम् । शारदामपि च स्वाती कथयन्ति बुधा इह ॥
अस्मिन् सुयोगे चेद्द्वर्षेद् विचारसलिलं शुभम् । तर्हि जायेत कविता मुक्ता लोकहितावहा ॥

आविध्य युक्त्या सुजनाः सुगुम्पय ताः सुन्दरे रामचरित्रसूत्रे ।

स्वे निमले वक्षसि धारयन्ति वरानुरागः सुषमा यथा स्यात् ॥ ११ ॥

कराले कलिकाले ये प्राणिनो जनिमागताः । वायसव्यवहारा ये वेपतो हंसरूपिणः ॥
वेदमार्गं परित्यज्य कुमारं समुपाश्रिताः । मूर्तिमन्तश्छला ये च कलिकल्मषभाजनम् ॥
ख्यापयन्तो रामभक्तिं स्विकां मुष्णन्ति ये जनान् । किङ्कराः सततं ये च लोभस्य क्रोधकामयोः ॥
तेष्वीदृशेषु लोकेषु पुरोगण्योऽस्मि भूतले । धृष्टधर्मध्वजशटेष्वाद्यादौ गण्यतां गतः ॥
स्वकीयान् सकलान् दोषान् कथयिष्यामि चेदहम् । अतिवर्धयिष्यति कथापारयिष्ये न तर्हि ताम् ॥
तस्मादेव मया दोषाः केचिदेव निरूपिताः । ज्ञास्यन्ति चतुरा लोकाः स्वल्पेनैवापि निश्चितम् ॥
अमुं नानाप्रकारं मे विनयं परिबुद्धय च । श्रुत्वा कथामिमां कोऽपि दोषं दास्यति न क्वचित् ॥
एवं सत्यपि ये कञ्चित् करिष्यन्तीह संशयम् । मत्तोऽपि ते जडतरा धीदरिद्राश्च निश्चितम् ॥
नाहं कवयिता वापि चतुरः ख्यापितो जनैः । किन्तु रामस्य गायामि गुणान् बुद्धिबलं यथा ॥
क्वानन्तानि चरित्राणि रघुनाथस्य भूतले । वव च संसारभोगेषु समासक्ता मतिर्मम ॥
उड्डीयन्ते मारुतेन येन मेरुपमा नगाः । तूलस्य तस्य पुरतो गणना का मता भवेत् ॥
ज्ञात्वा श्रीरामचन्द्रस्य प्रभुतां त्वन्तर्वजिताम् । तत्कथारचने चित्तं विकलं जायते बहु ॥

सरस्वती शेषशिबौ विधाता वेदाः पुराणानि च शास्त्रपुञ्जाः ।

यं नेति नेतीति वदन्त एव गायन्ति यस्यार्थगुणान् सदैव ॥ १२ ॥

सर्वे जानन्ति रामस्य प्रभुतां वागगोचराम् । तथापि नावशिष्टोऽस्ति कोऽपि तद्वर्णनं विना ॥
एतस्मिन् विषये श्रुत्या त्वयं हेतुनिरूपितः । सज्जनैर्बहुधा गीतः प्रभावो भजनस्य यत् ॥
यः परेशोऽनीह एको नामरूपविवर्जितः । अजन्मा च परं धाम सच्चिदानन्दविग्रहः ॥

व्यापक, बिस्वरूप, भगवाना । तेहि धरि देह, चरित कृत नाना ॥
 सो केवल भगतन - हित लागी । परम कृपाल, प्रनत - अनुरागी ॥
 जेहि जन पर ममता अति छोह । जेहि कहना करि, कोन्ह न कोह ॥
 गई बहोर, गरीब - नेवाजू । सरल, सबल, साहिब रघुराजू ॥
 बुध बरनहि हरि - जस अस जानी । करहि पुनीत, सुफल निज वानी ॥
 तेहि बल मैं रघुपति - गुन - गाथा । कहिहउँ नाइ राम - पद माथा ॥
 मुनिन्ह प्रथम हरि - कीरति गाई । तेहि मग चलत सुगम मोहि भाई ॥

दो०—अति अपार जे सरित-बर, जौ नृप सेतु कराहि ।

चढ़ि पिपोलिकउ परम - लघु, बिनु श्रम पारहि जाहि ॥ १३ ॥

ऐहि प्रकार बल मनहि देखाई । करिहउँ रघुपति - कथा सुहाई ॥
 व्यास आदि कवि - पुंगव नाना । जिन्ह सादर हरि-सुजस बखाना ॥
 चरनकमल बंदउँ तिन्ह केरे । पुरवहु सकल मनोरथ मेरे ॥
 कलि के कबिन्ह करउँ परनामा । जिन्ह बरने रघुपति-गुन-ग्रामा ॥
 जे प्राकृत कवि परम सयाने । भाषां जिन्ह हरि-चरित बखाने ॥
 भए, जे अहहि, जे होइहि आगें । प्रनवउँ सबहि कपट सब त्यागें ॥
 होहु प्रसन्न, देहु वरदान । साधु - समाज भनिति - सनमान ॥
 जो प्रबंध बुध नहि आदरही । सो श्रम वादि वालकवि करही ॥
 कीरति, भनिति, भूति, भलि सोई । सुरसरि - सम सब कहूँ हित होई ॥
 राम - सुकीरति, भनिति भदेसा । असमंजस अस मोहि अँदेसा ॥
 तुम्हरी कृपां सुलभ सोउ मोरे । सिअनि सुहावनि टाट - पटोरे ॥
 करहु अनुग्रह अस जिय जानी । विमल जसहि अनुहरै सुबानी ॥

दो०—सरल कबित, कीरति विमल, सोई आदरहि सुजान ।

सहज बयर बिसराइ रिपु, जो सुनि करहि बखान ॥ १४(क) ॥

सो न होइ बिनु विमल मति, मोहि मति-बल अति थोर ।

करहु कृपा, हरि-जस कहउँ, पुनि-पुनि करउँ निहोर ॥ १४(ख) ॥

कबि-कोबिद, रघुबर-चरित मानस-मंजु-मराल ।

बालबिनय मुनि, सुखचि लखि, मो पर होहु कृपाल ॥ १४(ग) ॥

सो०—बंदउँ मुनि - पद - कंजु, रामायन जेहि निरमयउ ।

सखर सुकोमल मंजु, दोष - रहित दूषन - सहित ॥ १४(घ) ॥

बंदउँ चारिउ बेद, भव - बारिधि - बोहित सरिस ।

जिन्हहि न सपनेहुँ खेद, बरनत रघुबर - बिसद - जसु ॥ १४(ङ) ॥

बंदउँ विधि - पद - रेनु, भवसागर जेहि कोन्ह, जहूँ ।

संत - सुधा - ससि - धेनु - प्रगटे खल - बिष - बारुनी ॥ १४(च) ॥

दो०—बिबुध, बिप्र, बुध, ग्रह - चरन, बंदि कहउँ कर जोरि ।

होइ प्रसन्न पुरवहु सकल मंजु मनोरथ मोरि ॥ १४(छ) ॥

व्यापको विश्वरूपश्च भग्नैः पडिभः समन्वितः । धृत्वा नाना तनूनाना चरितानि करोति सः ॥
तत् सर्वं केवलं भक्तहितं साधयितुं स्थितम् । यतः कृपानिधिः सोऽस्ति शरणागतवत्सलः ॥
भवतेषु यस्य ममता कृपा च सततं मता । कृपां कृत्वा पुनः कोपं कदापि कुरुते न यः ॥
गतं प्रापयते दीनबन्धुः स सरलः प्रभुः । सर्वशक्तियुतः सर्वस्वामी च स रघूत्तमः ॥
जात्वैतत् सुधियस्तस्य वर्णयन्ति हरेर्यशः । पावयन्ति निजां वाणीं कुर्वन्ति सुफलां तथा ॥
अस्मादेव बलाद् रामपादयोः शिरसा नतः । करोमि तद्गुणमयीं कथां नाथप्रसादिनीम् ॥
मुनिभिः श्रीहरेः कीर्तिर्गीतास्ति सकलैः पुरा । अतस्तन्मार्गसरणं सुकरं भाति मे जनाः ॥

अतीव या दुस्तरणाः पुनस्ता निर्मापिते सेतुवरे नृपेण ।

भवन्ति तार्याः सरितां प्रधानाः पिपीलिकाभिश्च विना श्रमेण ॥ १३ ॥

प्रदर्शयतिप्रकारेण स्वकाय मनसे बलम् । श्रीमतो रघुनाथस्य करोमि रुचिरां कथाम् ॥
वेदव्यासादिकान् नानाप्रथितान् कविपुङ्गवान् । यैः सादरं हरिगतं सुयशो वर्णितं बहु ॥
तेषां समेषां चरणकमलानि नतोऽस्म्यहम् । सम्पूरयन्तु सकलांस्ते मदीयान् मनोरथान् ॥
तानपि प्रणमामीह कवीन् कलियुगोद्भवान् । वर्णिता यैर्गुणगणा रघुनाथस्य सन्ततम् ॥
ये प्राकृताः कविवरा नैपुण्योत्कर्षशालिनः । भाषायां यैर्वर्णितानि चरितानि हरेर्मुहुः ॥
ये जाता ये वर्तमाना ये भविष्यन्ति चाग्रतः । सकलानेव वन्दे तान् निश्छलां सादरं कवीन् ॥
भूत्वा प्रसन्ना ददतु भवन्तो वरमीदृशम् । यत् साधूनां समाजे मे कविता मानिता भवेत् ॥
विबुधा नैव मन्यन्ते प्रबन्धकवितां तु याम् । तस्यां बाला एव यत्नं कवयः कुर्वन्ते मुधा ॥
कविता कीर्तिरुक्तिश्च सैव सर्वमतीतमा । या गङ्गैव समानस्यात् सर्वेषां हितकारिणी ॥
कीर्तिः सुरम्या रामस्य निकृष्टा कविता तु मे । इदमेवास्ति वैपम्यमिति चिन्ता मम स्थिता ॥
तत् साम्यं सुलभं मे स्याद् भवतां कृपया बुधाः । बलकलेऽपि विभात्येव कौशेयरचिताऽऽकृतिः ॥
इत्थं विचार्य चित्ते स्वे मयि कुर्वन्त्वनुग्रहम् । सदैवानुहरत्येव सुवाणी विमलं यशः ॥

विस्मृत्य वैरं सहजं द्विषोऽपि गायन्ति यां सत्कवितां निशम्य ।

तामेव ऋज्वीं शुचिकीर्तियुक्तां सम्मन्वते विज्ञतमा विदग्धाः ॥ १४ ॥ क

भवेन्न बुद्धि विमलां विना सा बुद्धेर्बलञ्चाऽल्पतरं ममास्ति ।

तथा दयध्वं मुहुरर्थये वः शक्ष्ये यथा रामयशः प्रगातुम् ॥ १४ ॥ ख

श्रीरामवृत्तात्मक - मानसस्य हे मञ्जुहंसाः कवयो बुधाश्च ।

अभ्यर्थनां बालकृतां निशम्य हृदि च दृष्ट्वा कृपयन्तु सर्वे ॥ १४ ॥ ग

मुनीन्द्रस्य पादाम्बुजं तस्य नौमि कृतं येन रामायणं दिव्यरूपम् ।

सुकान्ताक्षरं यत् स्वरेणान्वितञ्च युतं दूषणेनापि दोषप्रहीणम् ॥ १४ ॥ घ

भवाम्भोधिपाराय पोतेन तुल्यान् सदा नौमि वेदांश्चतुःसङ्ख्ययाक्तान् ।

श्रमः स्वप्नकालेऽपि नास्तीह येषां यशो निर्मलं गायतां राघवस्य ॥ १४ ॥ ङ

मुहुः पादरेणुं विधेनौमि तस्य कृतो येन संसाररूपः समुद्रः ।

यतो निर्गताः सन्त इन्द्रमृते गौः खलाः कालकूटं विषं वारुणी च ॥ १४ ॥ च

विद्वद्ग्रह - ब्राह्मणदेवतानां नत्वाऽङ्घ्रिपद्मं विनिवेदयामि ।

यत् ते प्रसन्ना मम पूरयन्तु मनोरथान् सर्वविधान् मनोज्ञान् ॥ १४ ॥ छ

ति

नौ
इन्द्रः सुधा

पुनि बंदउँ सादर, सुरसरिता । जुगल पुनीत, मनोहर - चरिता ॥
 मज्जन - पान पाप हर एका । कहत - सुनत ओक हर अविवेका ॥
 गुर - पितु - मातु महेस - भवानी । प्रनवउँ दीनबंधु, दिन - दानी ॥
 सेवक, स्वामि, सखा सिय-पी के । हित निरुपधि सब विधि तुलसी के ॥
 कलि बिलोकि जग-हित हर-गिरिजा । सावर - मंत्रजाल जिन्ह सिरिजा ॥
 अनमिल आखर, अरथ, न जापू । प्रगट प्रभाउ महेस - प्रतापू ॥
 सो उमेस मोहि पर अनुकूला । करिहि कथा मुद-मंगल-मूला ॥
 सुमिरि सिवा - सिव, पाइ पसाऊ । बरनउँ राम-चरित चित चाऊ ॥
 भनिति मोरि सिव - कृपां विभाती । ससि-समाज मिलि मनहुँ सुराती ॥
 जे ओहि कथहि सनेह समेता । कहिहहि, सुनिहहि, समुझि सचेता ॥
 होइहहि राम-चरन-अनुरागी । कलि-मल-रहित सुमंगल-भागी ॥

दो०—सपनेहुँ साचेहुँ मोहि पर, जौ हर - गौरि - पसाउ ।

तौ फुर होउ जौ कहैउँ सब भाषा-भनिति-प्रभाउ ॥ १५ ॥

बंदउँ अवधपुरी अति पावनि । सरजू सरि कलि - कलुप - नसावनि ॥
 प्रनवउँ पुर - नर - नारि बहोरी । ममता जिन्ह पर प्रभुहि न थोरी ॥
 सियनिदक - अध - ओघ नसाए । लोक बिसोक बनाइ बसाए ॥
 बंदउँ कौसल्या दिसि - प्राची । कीरति जासु सकल जग माची ॥
 प्रगटेउ जहँ रघुपति - ससि चारू । बिस्व - सुखद, खल - कमल - तुसारू ॥
 दसरथराउ - सहित सब रानी । सुकृत - सुमंगल - सूरति मानी ॥
 करउँ प्रनाम करम - मन - बानी । करहु कृपा सुत - सेवक जानी ॥
 जिन्हहि बिरचि वड़ भयउ विधाता । महिमा - अवधि राम - पितुमाता ॥

सो०—बंदउँ अवध - भुआल, सत्य प्रेम जेहि राम - पद ।

बिछुरत दीनदयाल, प्रिय तनु तन इव परिहरेउ ॥ १६ ॥

प्रनवउँ परिजन - सहित विदेह । जाहि राम - पद गूढ़ सनेह ॥
 जोग - भोग महँ राखैउ गोई । राम बिलोकत प्रगटेउ सोई ॥
 प्रनवउँ प्रथम भरत के चरना । जासु नेम - व्रत जाइ न बरना ॥
 रामचरन - पंकज मन जासू । लुबुध मधुप इव तजइ न पासू ॥
 बंदउँ लछिमन - पद जलजाता । सीतल, सुभग, भगत - सुखदाता ॥
 रघुपति - कीरति विमल पताका । दंड समान भयउ जस जाका ॥
 सेप सहस्रसीस जग - कारन । जो अवतरेउ भूमि - भय टारन ॥
 सदा सो सानुकूल रह मो पर । कृपासिंधु सौमित्रि गुनाकर ॥
 रिपुसूदन - पद - कमल नमामी । सूर, सुसील, भरत - अनुगामी ॥
 महावीर दिनवउँ हनुमाना । राम जासु जस आप वखाना ॥

सो०—प्रनवउँ पवनकुमार खल - बन - पावक ग्यानघन ।

जासु हृदय - आगार, बसहि राम सर - चाप - धर ॥ १७ ॥

कपिपति, रीछ, निसाचर - राजा । अंगदादि जे कीस - समाजा ॥
 बंदउँ सबके चरन सुहाए । अधम सरीर, राम जिन्ह पाए ॥
 रघुपति - चरन - उपासक जेते । खग, मृग, सुर, नर, असुर-समेते ॥

पुनश्च शिरसा वन्दे जाह्नवीं शारदां तथा । पुनीतं रमणीयं च विख्यातं चरितं ययोः ॥
स्नानात् पानाच्च पापानि प्रथमा हरते सदा । अविवेकं द्वितीया चश्रवणात् कीर्तनात् तथा ॥
भवानीशङ्करी वन्दे पितरी मम सदगुरु । दीनबन्धू प्रतिदिनं नानादान-विधायिनौ ॥
सीतापतेः सेवकी यौ स्वामिनौ मुहूदौ तथा । सर्वप्रकारं तुलसीदासस्याऽकपटं हितौ ॥
दृष्ट्वा कलियुगं याभ्यां जगतो हितकाम्यया । रचितः शावराख्यानां मन्त्राणां पुञ्ज उत्तमः ॥
येषां वर्णा असम्बद्धा न युक्तोऽर्थो जपस्तथा । तथापि शम्भोर्माहात्म्याद् येषां स्पष्टा मता प्रभा ॥
भूत्वाऽनुकूलो गिरिजापतिर्मयि स शङ्करः । इमां रामकथां मोदशुभमूलां करिष्यति ॥
शिवां शिवञ्च स्मृत्वेत्थं प्रसादं प्राप्य चानयोः । वर्णये रामचरितं रुचिपूर्णेन चेतसा ॥
शोभिष्यते मे कविता श्रीशम्भोः कृपया तथा । चन्द्रेण तारायुक्तेन शोभते रजनी यथा ॥
प्रेम्णा तथावधानेन विज्ञाय कवितामिमाम् । कीर्तयिष्यन्ति ये केऽपि श्रीप्यन्ति च सचेतसः ॥
निश्चयेन भविष्यन्ति ते रामाङ्घ्र्यनुरागिणः । तथा त्यक्त्वा कलेर्दोषान् मुमुक्षुलसमन्विताः ॥

स्वप्नेऽपि यद्यस्ति हरस्य तद्वद् गौर्याश्च सत्यं मयि सुप्रसादः ।

तर्ह्यस्तु सत्यः सततं मयोक्तः सर्वोऽपि भाषाकविताप्रभावः ॥ १५ ॥

अयोध्यां नगरीं नौमि सततं पावनोत्तमाम् । कलिदोषहरां वन्दे सरितं सरयूञ्च ताम् ॥
अयोध्याया नरान् भूयो नागरीश्च नमाम्यहम् । येषु यासु च रामस्य ममता नाल्परूपिणी ॥
सीतायानन्दकास्तत्र कृत्वा क्षीणाघसञ्चयान् । विधाय शोकरहितान् स्वलोकेऽवासायत् प्रभुः ॥
कौशल्यारूपिणीं प्राचीं दिशतां नौमि सन्ततम् । यस्याः सुकीर्तिः सकलं जगद् व्याप्नोति सर्वतः ॥
यस्या रघुपतिश्चाहः प्रादुरासीत् कलानिधिः । खलपद्मपुत्रो यः सर्वलोकसुखप्रदः ॥
सहितं सर्वराज्ञीभिर्नृपं दशरथं स्थितम् । पुण्यस्य निर्मलां मूर्तिं मत्वा सन्मङ्गलस्य च ॥
नमामि कर्मणा वाचा मनसा च पुनः पुनः । अनुगृह्णन्ति व मे सर्वे ज्ञात्वा मां सुतसेवकम् ॥
यान् विरच्य विधातापि महत्त्वं प्राप्तवान् पुरा । मातृत्वेन पितृत्वेन ये महिम्नोऽवधिः प्रभोः ॥

अयोध्यापतिं नौमि भूपालवर्यं प्रभोः पादयोर्यस्य हार्दं सुसत्यम् ।

क्षणाद् दीनबन्धौ विद्युक्ते तृणेन समं त्यक्तवान् यः प्रियञ्चापि देहम् ॥ १६ ॥

विदेहराजं जनकं वन्दे परिजनैर्युतम् । रामपादाब्जयोर्यस्य सुगुहं प्रेम कीर्तितम् ॥
तेन तत् सकलं प्रेम गूहितं योगभोगयोः । सहसा प्रकटं जातं किन्तु तद् रामदर्शनात् ॥
भ्रातृषु प्रथमं वन्दे भरतस्याङ्घ्रिपङ्कजे । यस्य व्रतादिनिगमा अपि वाचामगोचराः ॥
रामपादाब्जयोरुलूब्धं यच्चित्तं मधुपोपमम् । विजहाति न तत् ते च कदाचिदपि न क्वचित् ॥
पादारविन्दे वन्देऽहं लक्ष्मणस्यापि निर्मले । शीतले सुभगे भक्तजनेभ्यः सुखदे सदा ॥
रघूत्तमस्य सत्कीर्तिः पताका विमला मता । तस्यां यस्य यशो जातं दण्ड उन्नायकः शुभः ॥
शेषः सहस्रशीर्षो यो जगतः कारणं परम् । भूमेर्भीतिं निराकर्तुं योऽवतीर्णो रघोः कुले ॥
अनुकूलः सर्वदा स्यान्मयि सर्वविधञ्च सः । कृपासिन्धुर्गुणागारः सुमितानन्दवर्धनः ॥
वन्दे शत्रुघ्नस्य पादकमले विमले सदा । सुवीरः शुभशीलो यो भरतस्यानुगस्तथा ॥
हनुमन्तं महावीरमिदानीं मानयाम्यहम् । श्रीरामेण स्वयं यस्य वर्णितं यश उत्तमम् ॥

सदा नौमि विज्ञानपूर्णं दयालुं खलाख्याटवीपावकं वातसूनुम् ।

यदीये मनोमन्दिरे रामचन्द्रो धनुर्बाणपाणिनिवासं करोति ॥ १७ ॥

कीशनाथो भल्लनाथस्तथा रात्रिञ्चरेश्वरः । अङ्गदप्रमुखानाञ्च कीशानां पुञ्ज उत्तमः ॥
तेषां तस्य च सर्वस्य वन्दे सुपदमण्डलम् । अधमेऽपि शरीरे यैर्लब्धो रामः सतां गतिः ॥
उपासकाश्चरणयो रघुवंशोत्तमस्य ये । खगैर्मृगैः सुरैर्मर्त्यैरसुरैश्चापि संयुताः ॥

बंदउँ पद - सरोज सब केरे । जे विनु काम रामके चेरे ॥
 सुक - सनकादि भगत मुनि नारद । जे मुनिबर विग्यान बिसारद ॥
 प्रनवउँ सबहि धरनि धरि सीसा । करहु कृपा जन जानि मुनीसा ॥
 जनकमुता जग - जननि जानकी । अतिसय प्रिय करुनानिधान की ॥
 ताके जुगपद - कमल मनावउँ । जासु कृपां निरमल मति पावउँ ॥
 पुनि मन - बचन - कर्म रघुनायक । चरनकमल बंदउँ सब लायक ॥
 राजिवनयन, धरें धनु - सायक । भगत - विपति - भंजन, सुखदायक ॥

दो०—गिरा-अरथ, जल-बीचि-सम, कहिअत भिन्न न भिन्न ।

बंदउँ सीता-राम-पद, जिन्हहि परम प्रिय खिन्न ॥ १८ ॥

बंदउँ नाम, राम - रघुवर को । हेतु कृसानु - भागु - हिमकर को ॥
 विधि-हरि-हरमय, वेद - प्रान सो । अगुन, अनूपम, गुननिधान सो ॥
 महामंत्र, जौइ जपत महेसू । कासीं मुकुति - हेतु उपदेसू ॥
 महिमा जासु जान गनराऊ । प्रथम पूजिअत नाम - प्रभाऊ ॥
 जान आदिकवि नाम - प्रतापू । भयउ सुद्ध करि उलटा जापू ॥
 सहस-नाम-सम सुनि सिव-वानी । जपति सदा पिय - संग भवानी ॥
 हरषे हेतु हेरि हर ही को । किय भूषन तिय - भूषन ती को ॥
 नाम - प्रभाउ जान सिव नीको । कालकूट फलु दीन्ह अमी को ॥

दो०—बरषा रितु रघुपति-भगति, तुलसी—सालि सुदास ।

राम - नाम बर बरन - जुग, सावन-भादव मास ॥ १९ ॥

आखर मधुर - मनोहर दोऊ । बरन - विलोचन, जन - जिय जोऊ ॥
 सुमिरत सुलभ, सुखद सब काहू । लोक लाहु, परलोक निबाहू ॥
 कहत, सुनत, सुमिरत, सुठि - नीके । राम-लखन-सम प्रिय तुलसी के ॥
 बरनत बरन, प्रीति बिलगाती । ब्रह्म - जीव - सम सहज सँघाती ॥
 नर - नारायन - सरिस सुभ्राता । जगपालक, विसेपि जन - त्राता ॥
 भगति - सुतिय-कल - करनबिभूषन । जगहित - हेतु विमल विधुपूषन ॥
 स्वाद तोष - सम सुगति - सुधा के । कमठ, सेप - सम धर वसुधा के ॥
 जन - मन - मंजु - कंज मधुकर से । जीह-जसोमति, हरि-हलधर से ॥

दो०—एकु छत्रु, अँकु मुकुटमनि, सब बरननि पर जोउ ।

तुलसी रघुबर - नाम के, बरन बिराजत दोउ ॥ २० ॥

समुझत सरिस, नाम अरु नामी । प्रीति परसपर प्रभु - अनुगामी ॥
 नाम - रूप, दुइ ईस - उपाधी । अकथ, अनादि, सुसामुझि - साधी ॥
 को बड़ - छोट—कहत अपराधू । सुनि गुन - भेद समुझिहहि साधू ॥
 देखिअहि रूप, नाम - आधीना । रूप - ग्यान नहि नाम - बिहीना ॥
 रूप - विसेष, नाम विनु जानें । करतल - गत न परहि पहिचानें ॥
 सुमिरिअ नाम, रूप विनु देखें । आवत हृदय सनेह बिसेषें ॥
 नाम - रूप - गति अकथ कहानी । समुझत सुखद, न परति वखानी ॥
 अगुन - सगुन - बिच, नाम सुसाखी । उभय प्रबोधक, चतुर दुभाषी ॥

चरणाब्जानि वन्देऽहं सर्वेषामपि सन्ततम् । रघुनाथस्य ये सन्ति सेवकाः कामनां विना ॥
भक्ताः शुक्पिसनकप्रमुखा नारदादयः । ये केऽपि मुनिवर्याश्च ज्ञानविज्ञानशालिनः ॥
प्रणोमि सर्वानपि तान् धरणीं शिरसा स्पृशन् । मुनीशा! मां जनं ज्ञात्वा मयि कुर्वन्तु सत्कृपाम् ॥
जनकस्य सुता विश्वजननी जानकी तथा । दयानिधेः प्रियतमा सर्वदा सर्वथा स्थिता ॥
तस्याः पादाम्भोजयुग्मे मानयामि नमाम्यपि । ययोः कृपावशेनाहं प्राप्नुयां विमलां मतिम् ॥
इदानीं रघुनाथस्य मनोवाक्कर्मभिः पुनः । नमामि सकलाहं ते सिद्धिदे चरणाम्बुजे ॥
योऽस्ति राजीवनयनो धनुर्बाणधरस्तथा । भक्तानां विपदां हन्ता तेभ्यः सर्वसुखप्रदः ॥

वागर्थतुल्यौ जलवीचितुल्यौ वाच्यौ पृथक् किन्तु विभेदशून्यौ ।

नमामि सीतारघुनन्दनाङ्घ्री ग्राभ्यां मताः स्निग्धतमास्तु दीनाः ॥ १८ ॥

रामेति नाम वन्देऽहं रघुवंशमणेः प्रभोः । हेतुभूतं जातवेदोदिवाकर - कलाभृताम् ॥
तद् वेदानां प्राणरूपं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । निधानं सद्गुणानां तन्निर्गुणञ्चातुलं मतम् ॥
महेश्वरो महामन्त्रं यं नित्यं जपतीश्वरः । यस्योपदेशो हेतुश्च मुक्तेः काश्यां तनुत्यजाम् ॥
महिमानं तस्य सर्वं जानाति द्विरदाननः । यस्य नाम्नः प्रभावेण प्राप्तवानादिपूज्यताम् ॥
जानात्यादिकवि-नाम्नः प्रतापं यस्य भासुरम् । विपरीतजपेनापि शुद्धतां स हि लब्धवान् ॥
सहस्रनाम-सदृशमिदं श्रुत्वा शिवात् पुरा । गौरी ततस्तेन साकं जपतीदं निरन्तरम् ॥
प्रीतिं दृष्ट्वा नाम्नि तस्याः प्रसन्नः सन् हरस्तदा । स्त्रीभूषणं तां स्वाङ्गेषु चकाराभिन्नभूषणम् ॥
नाम्नः प्रभावं जानाति सम्यग्रूपेण शङ्करः । प्रभावाद् यस्य गरलं प्रायच्छदमृतं फलम् ॥

वर्षर्तुरूपा रघुनाथभक्तिः शालिः सुदासस्तुलसीमतेन ।

रामेति नाम्नोऽक्षरयुगममेतन् मासौ स्थितौ श्रावण-भाद्ररूपौ ॥ १९ ॥

रामेति मधुरे चित्तमोहके गदितेऽक्षरे । वर्णदेहस्य नेत्रे द्वे भक्तानां जीवनञ्च ये ॥
स्मरणे सुलभे सर्वजनेभ्यः सुखदायके । इहलोके तथाऽन्ये च लोके निर्वहिके परे ॥
सुन्दरेऽस्तीव कथने श्रवणे स्मरणे तथा । राम सौमित्रि - सदृशे तुलसीकाय - सुप्रिये ॥
प्रत्यक्षरं वर्णने तु प्रीतिभिन्नाऽनयोर्मता । ब्रह्मजीवसमे त्वेते स्वभावात् सयुजौ मते ॥
नरनारायणसमौ वर्णौ सुभ्रातराविमौ । जगतः पालकौ किन्तु विशेषं भक्तरक्षकौ ॥
भक्तिनार्या इमौ वर्णौ मञ्जुल कर्णभूषणे । निर्मली चन्द्रमूर्या च हिताय जगतो मतौ ॥
सुधाया मुक्तिरूपायाः स्वादतोपसमौ स्थितौ । वसुधाया धरो कूर्मशेषाहीश्वर - भासुरौ ॥
भक्तचित्तारविन्दान्तविहारी मञ्जुषट्पदौ । रसनाख्यशोदायै हलि - कृष्ण - स्वरूपिणी ॥

छत्रन्तु रेफो मुकुटस्थरत्नं मकारवर्णौ - ऽखिलवर्णमूर्ध्नि ।

वर्णौ सुवर्णौ रघुनाथकस्य नाम्नो लसन्तौ तुलसीमतेन ॥ २० ॥

प्रायशो नाम नामी च समानावेव भासतः । नाथसेवकयोः किन्तु तयोः प्रीतिः परस्परम् ॥
नाम रूपञ्चेश्वरस्य द्वावुपाधी प्रकीर्तितौ । अनिर्वाच्यौ तथानादौ विज्ञेयौ सुमनीपया ॥
ज्येष्ठाज्येष्ठत्वकथनमपराधोऽनयोर्मतः । गुणभेदे श्रुते सद्भिः सर्वं तज् ज्ञास्यते स्वयम् ॥
नाम्नो वशे स्थितं लोके रूपमात्रं प्रदृश्यते । नाम्ना विहीनं रूपस्य ज्ञानमुत्पद्यते च न ॥
लोके रूपविशेषोऽपि नाम यावन्न बुध्यते । तावन्न बुध्यते नूनं करस्थोऽपि भवेद् यदि ॥
किन्त्वदृष्ट्वापि रूपञ्चेत् स्मर्यते नाम केवलम् । आयाति रूपं हृदये विशेषपस्नेहसंयुतम् ॥
अकथ्या वर्तते नामरूपवैशिष्ट्यसत्कथा । ज्ञाने सा सुखदा किन्तु वर्णनाय न शक्यते ॥
सगुणागुणयोर्मध्ये नाम साक्षी सुशोभनः । द्वयोः प्रबोधको नूनं द्विभाषी चतुरो मतः ॥

दो०—रामनाम - मनिदीप . धरु, जीह - देहरींद्वार ।

तुलसी—भीतर - बाहेरहुँ, जौं चाहसि उजिआर ॥ २१ ॥

नाम जीहँ जपि जागहि जोगी । विरति, विरंचि - प्रपंच - बियोगी ॥
ब्रह्मसुखहि अनुभवाहि अनूपा । अकथ, अनामय, नाम न रूपा ॥
जाना चहहि गूढ़ गति जेऊ । नाम जीहँ जपि, जानहि तेऊ ॥
साधक नाम जपहि लय लाएँ । होहि सिद्ध अनिमादिक पाएँ ॥
जपहि नामु जन आरत, भारी । मिटहि कुसंकट, होहि सुखारी ॥
राम - भगत जग, चारि प्रकारा । सुकृती चारिउ, अनघ, उदारा ॥
चहुँ चतुर कहूँ, नाम अधारा । ग्यानी प्रभुहि विसेपि पिआरा ॥
चहुँ जुग, चहुँ श्रुति, नाम-प्रभाऊ । कलि विसेपि, नहि आन उपाऊ ॥

दो०—सकल कामना - हीन जे, रामभगति - रस - लीन ।

नाम - सुप्रेम - पियूष - हृद, तिन्हहुँ किए मन मीन ॥ २२ ॥

अगुन, सगुन—दुइ ब्रह्म - सरूपा । अकथ, अगाध, अनादि, अनूपा ॥
मोरें मत, बड़ नामु दुह तें । किअ जेहि जुग निज बस निज वूतें ॥
प्रीढ़ि, सुजन जनि जानहि जन की । कहउँ प्रतीति, प्रीति, रुचि, मन की ॥
एकु दारुगत, देखिअ एकू । पावक - सम जुग - ब्रह्म - विवेकू ॥
उभय अगम, जुग सुगम नाम तें । कहैं नामु वड़ ब्रह्म - राम तें ॥
व्यापकु, एकु, ब्रह्म अविनासी । सत, चेतन, घन - आनंद - रासी ॥
अस प्रभु हृदयँ अछत अविकारी । सकल जीव - जग, दीन - दुखारी ॥
नाम - निरूपन, नाम - जतन तें । सोउ प्रगटत जिमि मोल रतन तें ॥

दो०—निरगुन तें ओहि भाँति वड़, नाम - प्रभाउ अपार ।

कहउँ, नामु बड़ राम तें, निज बिचार - अनुसार ॥ २३ ॥

राम भगत - हित नर - तनु धारी । सहि संकट, किअ साधु सुखारी ॥
नामु सप्रेम जपत, अनयासा । भगत होहि मुद - मंगल - बासा ॥
राम एक तापस - तिय तारी । नामु कोटिखल - कुमति सुधारी ॥
रिषि - हित राम सुकेतु-सुता की । सहित-सेन-सुत कीन्हि विवाकी ॥
सहित - दोष, दुख, दास - दुरासा । दलइ नामु, जिमि रवि निसि नासा ॥
भंजैउ राम आपु भव चापू । भव - भय - भंजन नाम - प्रतापू ॥
दंडक वन प्रभु कीन्ह सुहावन । जन-मन-अमित नाम किअ पावन ॥
निसिचर - निकर दले रघुनंदन । नामु सकल-कलि-कलुप निकंदन ॥

दो०—सबरी, गीध, सुसेवकनि, सुगति दीन्हि रघुनाथ ।

नाम उधारे अमित खल, बेद - विदित गुन - गाथ ॥ २४ ॥

राम, सुकंठ - बिभीषण—दोऊ । राखे सरन, जान सबु कोऊ ॥
नाम गरीब अनेक नेवाजे । लोक, वेद, वर - बिरिद बिराजे ॥
राम भालु - कपि - कटकु बटोरा । सेतु - हेतु श्रमु कीन्ह न थोरा ॥
नामु लेत, भवसिंधु सुखाहीं । करहु विचार, सुजन ! मन माहीं ॥

श्रीरामनामाख्यमणिप्रदीपं द्वारस्य जिह्वाश्रयणे निधेहि ।
अन्तर्वह्निश्चेच्छसि चेत् प्रकाशं साधो प्रकामं तुलसीमतेन ॥ २१ ॥

जपन्तो जिह्वया रामनाम जाग्रति सन्ततम् । धानृप्रपञ्चनिर्मुक्ता विरक्ता योगिनोऽमलाः ॥
ब्रह्मानन्दं त्वनुपमं साक्षात्कुर्वन्ति ते ततः । नामरूपामयैर्हीनं तथा वाचामगोचरम् ॥
जिज्ञासन्ति रहस्यं ये सुगुप्तं परमात्मनः । तेऽपि जप्त्वा जिह्वयेदं तज्जानन्ति श्रमं विना ॥
संलग्ना ये जपन्तीदं लौकिकार्थमभीप्सवः । अणिमादीः प्राप्य सिद्धीः सिद्धकोटिं प्रयान्ति ते ॥
रामनाम जपन्तीदमार्ता भक्तजना यदि । कुसङ्कटानि तीव्राणि लयं यान्ति सुखञ्चते ॥
इत्थं चतुर्विधास्सन्ति भक्ता रामस्य निश्चितम् । एते सर्वेऽप्युदाराश्च धन्याः कलुषवज्रिताः ॥
चतुरेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि नाम्न एवाश्रयो मतः । किन्तु ज्ञानीविशेषेण प्रभोः प्रियतमः स्थितः ॥
नाम्नः प्रभावो वेदेषु युगेषु च चतुर्विपि । कलौ त्रिणिष्टः किन्त्वस्ति नोपायोऽन्योऽत्र विद्यते ॥

सर्वाभिलाषारहिता अपीह ये रामभक्तेः सुरसे च लीनाः ।
नाम्नो वरप्रेम्णि सुधातडागे कृतं मनस्तरपि मीनरूपम् ॥ २२ ॥

अगुणं सगुणञ्चेति स्वरूपं ब्रह्मणो द्विधा । अनाद्यकथ्यानुपमं द्वयमेवातलं तथा ॥
नाम द्वाभ्यामपि ज्येष्ठं मतेन मम निश्चितम् । आयत्तं विहितं येन स्वशक्त्या द्वयमेव तत् ॥
जनस्योक्तिमिमां प्रौढि जानन्तु सुजना नहि । वच्मि चित्तस्य विश्वासं प्रीतिं यस्माद् रुचिं तथा ॥
एकं दारुगतो वल्लिरपरं प्रकटः स्थितः । ब्रह्मणो द्विविधस्यापि ज्ञानं वल्लिसमं मतम् ॥
अगम्यमपि तन्नाम्नः सुगमं जायते द्वयम् । ब्रह्मणो रामतश्चातः प्रोक्तं नाम वरं मया ॥
एकं तद् व्यापकं ब्रह्म विनाशरहितं तथा । सत्तारूपं चिदानन्दसन्दोहात्मकमीरितम् ॥
ईदृशे वर्तमानेऽपि निर्विकारे प्रभौ हृदि । सर्वे दीना दुःखिताश्च जीवाः सन्ति जगत्सहो ॥
नाम्नो निरूपणान्नाम्नः साधनाच्च प्रयत्नतः । रत्नज्ञानाद्यथा मूल्यं स्पष्टं ब्रह्म तथा भवेत् ॥

इत्थं प्रभावोऽस्ति वरिष्ठरूपो नाम्नः परान्निर्गुणतोऽप्यपारः ।

स्वकाद् विचारादधुना वदामि रामाच्च नामास्ति वरिष्ठरूपम् ॥ २३ ॥

रामो भक्तहितार्थाय गृहीत्वा मानवीं तनुम् । स्वयं कण्ठानि सोढ्वा च साधूश्चक्रे सुखान्वितान् ॥
जपन्तः केवलं नाम रामस्य प्रेमपूर्वकम् । भक्ता भवन्त्यनायासं गृहमानन्दभद्रयोः ॥
अतारयत् तापसस्य स्त्रियमेकां रघूत्तमः । कुमतिं खलकोटीनां तस्य नाम त्वमार्जयत् ॥
मुनेरेव हितायेशो सुकेतोस्ताटकां सुताम् । सुबाहुनाम्ना पुत्रेण सैन्येन च युतामहन् ॥
दुराणां दलते नाम दोषदुःखयुतामपि । यथा दिवाकरो देवो दलते यामिनीं ध्रुवम् ॥
स्वयं रामः पुरा शम्भोर्भञ्जयामास कार्मुकम् । नाम्नः प्रतापस्तु विश्वभयं भञ्जयति क्षणात् ॥
राघवो दण्डकारण्यं कृतवान् मञ्जुलं पुरा । असङ्ख्यजनचित्तानि पावयत्यस्य नाम तु ॥
रामो रात्रिञ्चरगणानवधीद् बहुसङ्ख्यकान् । हन्ति नामास्य नियतं सकलं कलिकल्मषम् ॥

गुध्राय रामः सुगतिं शबयै ददौ परेभ्यश्च सुसेवकभ्यः ।

नामामितांस्तारयति स्म दुष्टान् वेदेऽपि नाम्नो महिमास्ति गीतः ॥ २४ ॥

शरणेऽस्थापयद् रामो द्वौ सुग्रीव-विभीषणौ । इति सर्वेऽपि जानन्ति रामस्येमां विशेषताम् ॥
दीनहीनेषु नैकेषु परं नामाकरोत् कृपाम् । अयं नाम्नः सुमहिमा प्रथितो लोक-वेदयोः ॥
ऋक्ष-कीश-चमूं रामः सञ्चितामकरोत् पराम् । सेतुबन्धनसिद्ध्यर्थं नात्पं यत्नं चकार च ॥
नाम्नस्तु ग्रहणैव शुष्यते भवसागरः । तच्चिन्तयन्तु सुजनाः कोऽनयो-र्वररूपधृक् ॥

राम सकुल, रन, रावनु मारा । सीय - सहित, निज पुर पगु धारा ॥
 राजा रामु, अवध रजधानी । गावत गुन सुर, मुनि, बर - बानी ॥
 सेवक सुमिरत नामु सप्रीती । विनु थम प्रबल मोह-दलु जीती ॥
 फिरत सनेहँ, मगन सुख अपने । नाम - प्रसाद, सोच नहि सपने ॥

दो०—ब्रह्म - राम ते नामु बड़, बरदायक - बरदानि ।

रामचरित सतकोटि महँ, लिय महेस जिये जानि ॥ २५ ॥

मासपारायण, पहला विश्राम

नाम - प्रसाद संभु अविनासी । साजु अमंगल, मंगल - रासी ॥
 सुक - सनकादि, सिद्ध, मुनि, जोगी । नाम - प्रसाद ब्रह्मसुख - भोगी ॥
 नारद जानैउ नाम - प्रतापू । जग प्रिय हरि, हरि हर प्रिय आपू ॥
 नामु जपत प्रभु कीन्ह प्रसादु । भगत - सिरोमनि भे प्रह्लादु ॥
 ध्रुव सगलानि जपैउ हरि नाऊ । पायउ अचल अनूपम ठाऊ ॥
 सुमिरि पवनसुत पावन नामू । अपने वस करि राखे रामू ॥
 अपतु अजामिलु, गजु, गनिकाऊ । भए मुकुत हरिनाम - प्रभाऊ ॥
 कहौ कहाँ लगि नाम - बड़ाई । रामु न सकहि नाम-गुन गाई ॥

दो०—नामु राम को कलपतरु, कलि कल्याण - निवासु ।

जो सुमिरत भयो भाँग तेँ, तुलसी तुलसीदामु ॥ २६ ॥

चहुँ जुग, तीनि काल, तिहुँ लोका । भए नाम जपि जीव बिसोका ॥
 वेद, पुरान, संत - मत एहू । सकल सुकृत-फल राम-सनेहू ॥
 ध्यानु प्रथम जुग, मखविधि दूजे । द्वापर परितोषत प्रभु पूजे ॥
 कलि केवल मल - मूल मलीना । पाप-पयोनिधि जन-मन मीना ॥
 नाम कामतरु काल कराला । सुमिरत समन सकल जग-जाला ॥
 राम नाम कलि अभिमत दाता । हित परलोक-लोक, पितु-माता ॥
 नहि कलि करम, न भगति बिबेकू । राम नाम अवलंबन एकू ॥
 कालनेमि कलि कपट - निधानू । नाम - सुमति समरथ हनुमानू ॥

दो०—राम - नाम नरकेसरी, कनककसिपु कलिकाल ।

जापक जन प्रह्लाद जिमि, पालहि दलि सुरसाल ॥ २७ ॥

भायँ, कुभायँ, अनख, आलसहँ । नाम जपत मंगल दिसि दसहँ ॥
 सुमिरि सो नाम, राम - गुनगाथा । करउँ नाइ रघुनाथहि माथा ॥
 मोरि सुधारिहि सो सब भाँती । जासु कृपा नहि कृपा अघाती ॥
 राम सुस्वामि, कुसेवकु मो-सो । निज दिसि देखि दयानिधि पोसो ॥
 लोकहुँ - वेद सुसाहिव रीती । विनय सुनत पहिचानत प्रीती ॥
 गनी, गरीब, ग्रामनर, नागर । पंडित, सूढ़, मलीन, उजागर ॥
 सुकवि, कुकवि निज मति अनुहारी । नृपहि सराहत सब नर - नारी ॥

कुटुम्बसहितं हत्वा रामो युद्धे दशाननम् । ततः ससीतः स्वपुरे चकार चरणस्थितिम् ॥
रामो राजा राजधानी चायोध्यापरिकीर्तिता । सुवाण्या देवमुनयो गायन्त्यस्य गुणान् सदा ॥
किन्तु भक्ताः प्रेमयुक्तं नामस्मरणमात्रतः । विना प्रयासं मोहस्य जित्वा प्रबलवाहिनीम् ॥
प्रेमिणि मग्ना निजानन्दे विचरन्ति स्ववाञ्छया । नाम्नः प्रसादात् तान् कापि चिन्ता न त्रासयत्यदृशः ॥

वरप्रदेभ्योऽपि वरप्रदातृ पराद् वरं नाम तथा च रामात् ।

ज्ञात्वेति चित्ते शतकोटिराम - चरित्रतः शम्भुरदोऽगृहीत् सत् ॥ २५ ॥

मासपारायणे प्रथमो विश्रामः सम्पूर्णः

नाम्न एव प्रसादेन विनाशरहितः शिवः । अमङ्गलोऽपि वेशेन सर्वमङ्गलसूत्करः ॥
सनकाद्याः शुकाद्याश्च नानासिद्धिर्षि-योगिनः । नाम्न एव प्रसादेन ब्रह्मानन्दानुभूतिनः ॥
प्रतापं ज्ञातवान् नाम्नः सकलं नारदो मुनिः । प्रियो हरिस्तु जगतस्तस्य शम्भुस्तयोश्च सः ॥
नाम्नो जपाद् वरकृपां प्रह्लादे कृतवान् हरिः । एतस्मात् कारणाज्जातः स च भक्तशिरोमणिः ॥
ग्लानियुक्तो हरेर्नाम्नः कृतवान् सुजपं ध्रुवः । तेनाचलाद्वितीयं स हरिधामोपलब्धवान् ॥
अतीव पावनं नाम जप्त्वा पवननन्दनः । स्ववशं कृतवानस्ति श्रीरामं नामसेवनात् ॥
गणिकाजामिलो हस्ती सर्वेऽप्येतेऽधमाः पुरा । हरिनाम्नः प्रभावेण सञ्जाता मुक्तिभागिनः ॥
कियत्प्रमाणं नाम्नोऽहं माहात्म्यं वर्णये जनाः । गुणानां वर्णने नाम्नः शक्तो रामोऽपि न स्वयम् ॥

तिष्ठे विशेषात् खलु रामनाम श्रेयोनिवासः सुरपादपश्च ।

दासस्तुलस्या विजयेव यस्य स्मृतेः प्रभावात् तुलसीव जातः ॥ २६ ॥

युगेषु किञ्च सर्वेषु काललोकत्रिके तथा । रामनाम्नो जपाज्जीवा जाताः सन्ति विशोकिनः ॥
एतदेव श्रुतीनाञ्च पुराणानां सतां मतम् । सर्वेषां पुण्यकार्याणां रामे स्नेहो महत् फलम् ॥
सत्याख्ये प्रथमे ध्यानात् वेतायां यजनात् तथा । परितुष्टो भवेदीशः पूजनाद् द्वापरे युगे ॥
किन्तु मूलं कित्त्विष्ये मलिनञ्च युगं कलिः । अस्मिन् जनमनो मीनरूपं पापपयोनिधौ ॥
कलिकाले करालेऽस्मिन् नामोक्तं कल्पपादपः । स्मृतमात्रं जगज्जालं सर्वं शमयति क्षणात् ॥
रामेति तदिदं नाम कलौ वाञ्छितसिद्धिदम् । परलोके हितं लोके मातृपितृस्वरूपधृक् ॥
कलौ न भक्तिर्नो कर्म विवेकोऽपि च नाश्रयः । केवलं रामनामैव संस्मृतं परमाश्रयम् ॥
निशाचरः कालनेमिः कलिः कपटशेवधिः । सुशक्तं तस्य हनने रामनाम च मारुतिः ॥

नामास्ति रामस्य नृसिंहदेवो हिरण्ययुक्तः कशिपुः कलिश्च ।

प्रह्लादतुल्या जपिनश्च तस्य हत्वा सुरारिं परिपाति तत् तान् ॥ २७ ॥

भावेन वा कुभावेन क्रुधाऽऽलस्येन वा पुनः । कथञ्चिदपि सन्नाम्नो दशदिक्षु शुभं जपात् ॥
स्मृत्वा तद् रामनामाहं प्रणम्य च रघूत्तमम् । रघूत्तमस्य सकलान् वर्णयाम्युत्तमान् गुणान् ॥
कुदशां मे स सुदशां सर्वतः साधयिष्यति । कदापि तृप्तिं नायाति कुर्वती यत्कृपा कृपाम् ॥
सुस्वामी रामसदृशः कुदासश्चैव मादृशः । दयानिधिस्तथापि स्वं वीक्ष्य पालयति स्म माम् ॥
सुस्वामिनो रीतिरेषा प्रसिद्धा लोक-वेदयोः । विनयस्य श्रुतावेव प्रीतिं परिचिनोति सः ॥
धनिको निर्धनो वापि ग्रामीणो नागरोऽपि वा । विद्वानविद्वान् सत्कीर्ति-निन्दनीयोऽथवा मतः ॥
सुकविः कुकवि-वापि सर्वदेव यथामति । सर्वे नरास्तथा नार्यः स्तुवन्ति निजभूपतिम् ॥

साधु - सुजान - सुसील नृपाला । ईस - अंस भव परमकृपाला ॥
 सुनि सनमानहि सबहि सुबानी । भनिति भगति-नति-गति पहिचानी ॥
 यह प्राकृत महिपाल - सुभाऊ । जान सिरोमनि कोसलराऊ ॥
 रीझत राम - सनेह निसोते । को जग मंद - मलिनमति मोते ॥

दो०—सठ सेवक की प्रीति - रुचि, रखिहहि राम कृपालु ।

उपल किए जलजान जेहि, सचिव सुमति कपि-भालु ॥ २८(क) ॥

हौहु कहावत, सबु कहत, राम सहत उपहास ।

साहिब सीतानाथ सो, सेवक तुलसीदास ॥ २८(ख) ॥

अति बड़ि मोरि ढिठाई खोरी । सुनि अघ नरकहुँ नाक सकोरी ॥
 समुझि सहम मोहि अपडर अपने । सो सुधि राम कीन्हि नहि सपने ॥
 सुनि, अवलोकि, सुचित चख चाही । भगति मोरि मति, स्वामि सराही ॥
 कहत नसाइ, होइ हियं नीकी । रीझत राम जानि जन-जी की ॥
 रहति न प्रभु चित चूक किए की । करत सुरति सय बार हिए की ॥
 जेहि अघ बधेउ व्याध जिमि वाली । फिरि सुकंठ सोइ कीन्हि कुचाली ॥
 सोइ करतूति बिभीपन केरी । सपनेहुँ सो न राम हियं हेरी ॥
 ते भरतहि भेंटत सनमाने । राजसभाँ रघुवीर बखाने ॥

दो०—प्रभु तरु तर, कपि डार पर, ते किअ आपु समान ।

‘तुलसी’ कहूँ न राम से साहिब सीलनिधान ॥ २९(क) ॥

राम निकाई रावरी, है सबही को नीक ।

जौ यह साँची है सदा, तौ नीको तुलसीक ॥ २९(ख) ॥

जेहि बिधि निज गुन-दोष कहि, सबहि बहुरि सिरु नाइ ।

बरनउँ रघुबर-विसद-जसु, सुनि कलि-कलुष नसाइ ॥ २९(ग) ॥

जागवलिक जो कथा सुहाई । भरद्वाज मुनिवरहि सुनाई ॥
 कहिहुँ सोइ संवाद बखानी । सुनहुँ सकल सज्जन सुखु मानी ॥
 संभु कीन्ह यह चरित सुहावा । बहुरि कृपा करि उमहि सुनावा ॥
 सोइ सिव कागभुसुडिहि दीन्हा । रामभगत, अधिकारी चीन्हा ॥
 तेहि सन जागवलिक पुनि पावा । तिन्ह पुनि भरद्वाज प्रति गावा ॥
 ते श्रोता - वकता समसीला । सर्वेदरसी जानहि हरिलीला ॥
 जानहि तीनिकाल निज ग्याना । करतल - गत आमलक समाना ॥
 औरउ जे हरिभगत सुजाना । कहहि, सुनिहि, समुझहि बिधि नाना ॥

दो०—मैं पुनि निज गुर सन सुनी, कथा सो सुकरखेत ।

समुझी नहि तसि बालपन, तब अति रहेउँ अचेत ॥ ३०(क) ॥

श्रोता - वकता ग्याननिधि, कथा राम कं गूढ़ ।

किमि समुझौ मैं जीव जड़, कलिमल-प्रसित, बिमूढ़ ॥ ३०(ख) ॥

तदपि कही गुर बारहिबारा । समुझि परी कछु मति - अनुसार ॥

#

साधवः सुधियः शीलयुक्ताः पृथ्वीश्वरा अपि । ईशांशभूता उत्कृष्टकृपया संयुतास्तथा ॥
सर्वेषामेव कुर्वन्ति मृदुवाण्या समादरम् । वाचं भक्तिं गतिं तेषां नम्रताञ्चाधिगम्यते ॥
स्वभावोऽयं लौकिकानां नृपाणां वर्तते सदा । समस्तु कोशलाधीशश्चतुराणां शिरोमणिः ॥
स्नेहमादौर्ण शुद्धेन जने स प्रीयते क्षणात् । किन्तु कोमादृशो लोके मन्दो मलिनधीर्भवेत् ॥

रामः कृपालुः शठसेवकस्य प्रीतिं रुचिं मे परिपात्यवश्यम् ।

यः प्रस्तरान् सेतुमथ प्लवङ्गान् ऋक्षांश्च चक्रे सचिवान् सुबुद्धीन् ॥ २८ ॥ क

मां रामदासं कथयन्ति सर्वे रामस्य दासोऽहमपि प्रकथ्ये ।

उपात्तहासं सहते च रामो दासेश्वरौ मादृशमेशतुल्यौ ॥ २८ ॥ ख

इदं मम महाकारं धृष्टत्वं दूषणं तथा । श्रुत्वा घमेऽस्ति विमुखो नरकोऽपि न संशयः ॥
इति विज्ञाय भीतोऽस्मि भयात् स्वेनैव कल्पितात् । किन्तु सर्वमिदं रामः स्वप्नेऽपि ध्यातवान् न मे ॥
श्रुत्वा दृष्ट्वा परीक्ष्यापि तदिदं चित्तचक्षुषा । प्राशंसतैव मे स्वामी भक्तिं मम मतिं तथा ॥
उक्तौ नाशो यद्यपि स्याच्चित्ते स्याच्छ्रुतिता परम् । जनस्य चित्ते शुचितां ज्ञात्वा रामः प्रसीदति ॥
प्रभोश्चित्ते न तिष्ठन्ति प्रमादाः सेवकैः कृताः । तेषां चित्तगुणानेव प्रभुस्तु स्मरते शतम् ॥
वालिनं येन पापेन जघ्ने व्याध इव प्रभुः । तदेव कुत्सितं पापं सुग्रीवोऽप्यकरोत् पुनः ॥
विभीषणस्यापि कर्म तदेवासीत् ततः पुनः । किन्तु स्वप्नेऽपि रामस्तच्चित्ते चिन्तयति स्म न ॥
तौ समादृतवान् किञ्च भरतेन समागमे । प्राशंसदपि तौ राजसभायां रघुपुङ्गवः ॥

श्री
शतशः
रात्रिप्रभुः
ग्राहन्

तरोस्तले स्नानं कपयस्तथोर्ध्वं रामस्तु तानप्यकरोत् स्वतुल्यान् ।

कोऽन्योऽस्ति लोके तुलसीमतेन रामोपमः शीलनिधिर्जनेशः ॥ २९ ॥ क

श्रीराम नूनं भवतो हितेन स्यादेव सर्वस्य हितं जनस्य ।

यद्यस्ति सत्यं त्विदमत्र नित्यं ध्रुवं हितं स्यात् तुलसीयुतस्य ॥ २९ ॥ ख

निजान् गुणांश्चेति निरूप्य दोषांस्तथैव सर्वान् प्रणिपत्य भूयः ।

यशः प्रगायामि रघूत्तमस्य शुद्धं श्रुतं सत् कलिकल्मषघ्नम् ॥ २९ ॥ ग

सुधन्यो याज्ञवल्क्यो यांकथां मञ्जुलमङ्गलाम् । भरद्वाजपिवर्याय श्रावयामास रामगाम् ॥
संवादगां वर्णयिष्ये कथां तामेव विस्तरात् । शृण्वन्तु मुजनाः सर्वे मन्यन्तो मानसे सुखम् ॥
इदं विरचयामास चरितं प्रथमं शिवः । ततश्च श्रावयामास कृपया जगदम्बिकाम् ॥
तदेव चरितं शम्भुर्ददौ काकभुशुण्डिने । तं रामभक्तं तस्याधिकारिणञ्च विवेद सः ॥
ततो लेभे याज्ञवल्क्यस्तत्तु काकभुशुण्डिनः । भरद्वाजाय मुनये सोऽपि श्रावयति स्म तत् ॥
तावुभौ श्रोतृवक्तारौ समशीलौ समेक्षणौ । जानीतश्च हरेर्लीलां सकलां सर्वभावतः ॥
निजज्ञानप्रभावेण तौ कालव्रितयं पुनः । करामलकवत् साक्षात् सर्वदेवावगच्छतः ॥
अन्येऽपि ये रहस्यज्ञा हरिभक्ता इदं तु ते । वृत्तं गायन्ति बहुधा शृण्वन्ति च विदन्ति च ॥

मन्त्रानां

क्षेत्रे ततः सूकरसंज्ञकेऽहं निजाद् गुरोस्तु श्रुतवान् कथां ताम् ।

बाल्यादजान् न पुनस्तथा तामबोध आसं यदतीव नूनम् ॥ ३० ॥ क

मी

कथातिगूढा रघुनन्दनस्य श्रोता च वक्ता च निधी चितोऽस्याः ।

मूढो निबद्धः कलिकल्लिखणेन जाने स्म जीवः किमु मन्दधीस्ताम् ॥ ३० ॥ ख

तथापि सद्गुह्यमां तां भूयोऽप्यश्रावयत् कथाम् । ततो यथामति च सा मम चित्तं समागता ॥

भाषाबद्ध करवि में सोई । मोरें मन प्रबोध जेहि होई ॥
जस कछु बुधि - विवेक - बल मेरें । तस कहिहउँ हियँ हरि के प्रेरें ॥
निज संदेह - मोह - भ्रम - हरनी । करउँ कथा भव-सरिता-तरनी ॥
बुध - विश्राम, सकलजन - रजनि । रामकथा कलिकलुप - बिभंजनि ॥
रामकथा कलि - पंनग - भरनी । पुनि विवेक - पावक कहूँ अरनी ॥
रामकथा कलि कामद गाई । सुजन सजीवनि मूरि सुहाई ॥
सोई वसुधातल सुधा - तरंगिनि । भय-भंजनि, भ्रम-भेक-भुअंगिनि ॥
असुरसेन - सम नरक - निकंदिनि । साधु-बिबुध-कुल-हित गिरिनंदिनि ॥
संतसमाज - पयोधि रमा - सी । बिस्वभार-भर अचल छमा-सी ॥
जमगन-मुहँ मसि जग जमुना-सी । जीवन-मुकुति-हेतु जनु कासी ॥
रामहि प्रिय पावनि तुलसी-सी । तुलसिदास हित हियँ हुलसी-सी ॥
सिवप्रिय मेकलसैलसुता सी । सकल - सिद्धि - सुख - संपति - रासी ॥
सदगुन सुरगन, अंब अदिति-सी । रघुवर-भगतिप्रेम परमिति-सी ॥

दो०—रामकथा मंदाकिनी, चित्रकूट चित चारु ।

तुलसी सुभग सनेह बन, सिय रघुबीर बिहार ॥ ३१ ॥

रामचरित चिंतामनि चारु । संत-सुमति तिय-सुभग-सिंघारु ॥
जगमंगल गुन - ग्राम राम के । दानि मुकुति, धन, धरम, धाम के ॥
सदगुर ग्यान, विराग, जोग के । बिबुध बँद भव-भीमरोग के ॥
जननि - जनक सियराम - प्रेम के । बीज सकल ब्रत, धरम, नेम के ॥
समन पाप, संताप, सोक के । प्रिय पालक परलोक - लोक के ॥
सचिव सुभट, भूपति-विचार के । कुंभज, लोभ-उदधि-अपार के ॥
काम, कोह, कलिमल-करिगन के । केहरि-सावक जन-मन-बन के ॥
अतिथि पूज्य प्रियतम पुरारि के । कामद घन दारिद - दवारि के ॥
मंत्र - महामनि विषय - ब्याल के । मेटत कठिन कुअंक भाल के ॥
हरन मोह-तम दिनकर-कर-से । सेवक - सालि पाल - जलधर-से ॥
अभिमत दानि देवतरु - बर - से । सेवत सुलभ सुखद हरिहर - से ॥
सुकवि-सरद-नभ-मन उडगन-से । रामभगत जन जीवनधन - से ॥
सकल सुकृत-फल भूरि भोग-से । जगहित निरुपधि साधु लोग-से ॥
सेवक - मन - मानस मराल - से । पावन गंग - तरंगमाल - से ॥

दो०—कुपथ, कुतरक, कुचालि, कलि-कपट, दंभ, पाषंड ।

बहन राम-गुनग्राम जिमि, ईधन अनल प्रचंड ॥ ३२(क) ॥

रामचरित, राकेस-कर-सरिस सुखद सब काहु ।

सज्जन कुमुद, चकोर-चित हित, विसेषि बड़ लाहु ॥ ३२(ख) ॥

कीन्हि प्रस्न जेहि भाँति भवानी । जेहि विधि संकर कहा बखानी ॥
सो सब हेतु कहव मैं गाई । कथा प्रबंध विचित बनाई ॥
जेहि यह कथा सुनी नहि होई । जनि आचरजु करै सुनि सोई ॥
कथा अलौकिक सुनहि जे ग्यानी । नहि आचरजु करहि अस जानी ॥
रामकथा के मिति जग नाही । असि प्रतीति तिन्ह के मन माहीं ॥

तामेव भाषया बद्धां रचयिष्येऽधुना तथा । यथा जायेत मे चित्ते प्रबोधस्तुष्टिसंयुतः ॥
मय्यस्ति यादृशं यच्च बलं बुद्धिविवेकयोः । वक्ष्ये तस्यैवानुसारं हरिणा प्रेरितो हृदि ॥
स्वशङ्काभ्रममोहानां निश्चितं विनिवारिणीम् । भवनद्याः कृते नौकां वर्णयिष्ये कथामहम् ॥
बुधविश्रामदात्री च निःशेषजनरञ्जनी । कथा रामस्य तिष्यस्य कलुषानां विभञ्जिनी ॥
कलिरूपाय सर्पाय कथा रामस्य बहिणी । भूयो विवेकरूपाय बह्व्येऽभिमतारणी ॥
कथा रामस्य तिष्ये तु कामधेनुर्मता ध्रुवम् । सृजनेभ्यश्च रुचिरा मता सञ्जीवनोपधिः ॥
सुधातरङ्गिणी सेयं राजते वसुधातले । भीतेविभञ्जिनी भ्रान्तिभेक्यर्थञ्च भुजङ्गिनी ॥
असुराणां बलस्येव नरकस्य निकन्दिनी । साधुदेवकुलस्यापि हिताय गिरिनन्दिनी ॥
सत्समाजक्षीरसिन्धोः कृते लक्ष्मीरिव स्थिता । विश्वभारोत्तोलनाय क्षमेवाचलतां गता ॥
यमदूताननमसीलेपे यमुनया समा । जीवेभ्यो मुक्तिदाने च नूनं काश्येव सत्तमा ॥
पवित्राति प्रिया चैव रामाय तुलसीसमा । हुलसीवास्ति तुलसीदासाय मनसा हिता ॥
शिवायापि प्रियास्त्येपा तुल्या मेकलकन्यया । राशिश्च सर्वसिद्धीनां तथैव सुखसम्पदाम् ॥
सद्गुणानामियं माता देवानामदितिर्यथा । भक्तेः प्रेम्णश्च रामस्य तुल्या परमसीमया ॥

मन्दाकिनी रामकथास्ति रम्या चित्तं मनोज्ञं खलु चित्रकूटः ।

वनं सुहार्दं तुलसीमतेन यत्र प्रभुः संरमते च सीता ॥ ३१ ॥

रामचन्द्रस्य चरितं चिन्तामणिरनुत्तमः । तथा सतां सुधीनार्याः शृङ्गारः परमोज्ज्वलः ॥
श्रीरामस्य गुणग्रामा जगते कुशला मताः । मुक्तेर्धनस्य धर्मस्य प्रदाः परपदस्य च ॥
ज्ञानवैराग्ययोगानां युक्ताः सद्गुरवो मताः । अश्विनौ भवरूपस्य तीव्ररोगस्य नाशने ॥
जननीजनकौ सीतारामयोः प्रेम्ण उद्गमे । सर्वेषां व्रतधर्माणां नियमानाञ्च कारणम् ॥
पापसन्तापशोकानां निश्चिताः शामका मताः । प्रियाः पालनकर्तारो लोकस्यास्य परस्य च ॥
विचारभूपतेरेते सचिवाः सुभटाः स्थिताः । लोभोदधेरपारस्य शोषणे कुम्भजा मताः ॥
कामक्रोधकलिक्रूरमलद्विपगणाय च । भक्तचित्तवनस्थाय मताः केसरिशावकाः ॥
शम्भवेऽभ्यागताः पूज्याः सदा प्रियतमास्तथा । भक्तानां कामदा मेघा दारिद्र्यदवबह्व्ये ॥
मन्त्रा विषयसर्पाय महान्तो मणयस्तथा । लिम्पन्त्येते ललाटस्थां कुलिपिं कठिनामपि ॥
मोहान्धकारहरणे दिवाकरकरा इव । तुल्या जलधरैर्दासरूपशालिसुपालने ॥
अभीष्टकामनापूर्ता कल्पद्रुमवरा इव । सेवने सुलभाः सौख्यप्रदा हरिहराविव ॥
सुकवेः शरदश्चित्तनभसे भगणा इव । रामभक्तजनेभ्यश्च जीवनद्रविणं यथा ॥
सर्वपुण्यफलात्मानो भूरिभोगा इव स्थिताः । हिताय जगतः साधुपुरुषा इव सम्मताः ॥
हंसा इव मता दासमानसोत्तमानसे । गङ्गातरङ्गमालेव सर्वेषामेव पावने ॥

कुमार्गकतर्ककुवृत्तित्यध - पाखण्डदम्भच्छलपुञ्जदाहे ।

पुञ्जा गुणानां रघुनायकस्य दाहे प्रचण्डोऽग्निरिवेन्धनस्य ॥ ३२ ॥ क

प्रभोश्चरित्रं विधुरश्मितुल्यं सौख्यप्रदं सर्वजनेभ्य एव ।

सतां निशापदमचकोरकाणां हृदे सुभवं बहुलाभदञ्च ॥ ३२ ॥ ख

चकारविविधान् प्रश्नान् विधिना येन पार्वती । विधिना येन शम्भुश्च वर्णयामास विस्तरात् ॥
प्रगाय हेतुं तं सर्वं वर्णयिष्यामि साम्प्रतम् । कथाप्रबन्धं निर्माय विचित्रं विविधं तथा ॥
इयं कथा येन पूर्वं श्रुता नैवास्ति कुत्रचित् । स श्रुत्वेमां समाश्चर्ययुक्तो न भवतु क्वचित् ॥
अलौकिकामिमां ये च शृण्वन्ति ज्ञानिनः कथाम् । आश्चर्यं नैव मन्यन्ते ते ज्ञात्वेदं स्वचेतसि ॥
यज्ञास्ति सीमा रामस्य कथायाः क्वापि भूतले । विश्वासोऽयं भवत्येव तेषां चित्ते निरन्तरम् ॥

नाना भाँति राम - अवतारा । रामायन सतकोटि अपारा ॥
कलपभेद हरिचरित सुहाए । भाँति अनेक मुनीसन्ह गाए ॥
करिअ न संसय अस उर आनी । सुनिअ कथा सादर रति मानी ॥

दो०—राम अनंत, अनंत गुन, अमित कथा-विस्तार ।

सुनि आचरजु न मानिहहिं, जिन्ह कें बिमल बिचार ॥ ३३ ॥

ऐहि विधि सब संसय करि दूरी । सिर धरि गुरपद - पंकज - धूरी ॥
पुनि सबही बिनवउँ कर जोरी । करत कथा जेहि लाग न खोरी ॥
सादर सिवहि नाइ अव माथा । वरनउँ विसद राम - गुनगाथा ॥
संवत सोरह सै ऐकतीसा । करउँ कथा हरि-पद धरि सीसा ॥
नौमी भौमवार मधुमासा । अवधपुरी यह चरित प्रकासा ॥
जेहि दिन राम-जनम, श्रुति गावहि । तीरथ सकल तहाँ चलि आवहि ॥
असुर, नाग, खग, नर, मुनि, देवा । आइ करहि रघुनाथक - सेवा ॥
जन्म महोत्सव रचहि सुजाना । करहि राम - कलकीरति - गाना ॥

दो०—मज्जहिं सज्जन - बृंद बहु, पावन सरजू - नीर ।

जपहि राम, धरि ध्यान उर, सुंदर स्याम सरोर ॥ ३४ ॥

दरस, परस, मज्जन अरु पाना । हरइ पाप कह वेद - पुराना ॥
नदी पुनीत अमित, महिमा अति । कहि न सकइ सारदा विमलमति ॥
राम - धामदा पुरी सुहावनि । लोक समस्त विदित, अति पावनि ॥
चारि खानि जग जीव अपारा । अवध तजें तनु नहिं संसारा ॥
सब विधि पुरी मनोहर जानी । सकल सिद्धिप्रद मंगलखानी ॥
बिमल कथा कर कीन्ह अरंभा । सुनत नसाहिं काम, मद, दंभा ॥
रामचरितमानस ऐहि नामा । सुनत श्रवन पाइअ विश्रामा ॥
मन-करि विषय-अनल-वन जरई । होइ सुखी जाँ ऐहि सर परई ॥
रामचरितमानस मुनि - भावन । विरचैउ संभु सुहावन, पावन ॥
त्रिविध दोष, दुख, दारिद-दावन । कलि-कुचालि, कुलि कलुष-नसावन ॥
रवि महेस निज मानस राखा । पाइ सुसमउ सिवा सन भापा ॥
तार्ते रामचरितमानस वर । धरेउ नाम हियँ हेरि हरपि हर ॥
कहउँ कथा सोइ सुखद सुहाई । सादर सुनहु सुजन मन लाई ॥

दो०—जस मानस, जेहि विधि भयउ, जग प्रचार जेहि हेतु ।

अब सोइ कहउँ प्रसंग सब, सुमिरि उमा-वृषकेतु ॥ ३५ ॥

संभु-प्रसाद सुमति हियँ हुलसी । रामचरितमानस - कवि तुलसी ॥
करइ मनोहर मति - अनुहारी । सुजन, सुचित सुनि लेहु सुधारी ॥
सुमति भूमि, थल हृदय अगाध । वेद पुरान उदधि, घन साधू ॥
बरपहि राम - सुजस वर वारी । मधुर, मनोहर, मंगलकारी ॥
लीला सगुन जो कहहि बखानी । सोइ स्वच्छता करइ मल-हानी ॥
प्रेम - भगति जो वरनि न जाई । सोइ मधुरता, सुसीतलताई ॥
सो जल सुकृत-सालि-हित होई । राम - भगतजन - जीवन सोई ॥

अवतारास्तु रामस्य प्रकारैर्यद्दृष्टिः स्थिताः । शतकोटीन्यपाराणि सन्ति रामायणान्यपि ॥
चरितानि सुरम्याणि कल्पभद्रैर्हरेः पुरा । नानाप्रकारैर्गीतानि सन्त्यनेकानि विष्टपे ॥
सन्तश्चित्ते विचार्येदं मा शङ्कां कुर्वन् वचित् । शृणुनैवं रतिं मत्वा सादरं सत्कथामिमाम् ॥

रामोऽस्त्यनन्तोऽस्य गुणा अनन्ता अनन्तमेपाञ्च कथावितानम् ।

श्रुत्वा न मंस्यन्ति विचित्रतां ते येषां विचारा विमलाः सदैव ॥ ३३ ॥

इत्थं दूरीकृत्य सर्वान् बहुरूपांश्च संशयान् । मूर्ध्नि धृत्वा गुरोः पादपद्मयोर्धूलिमादरात् ॥
सर्वेभ्यो विनयं कुर्वन् पुनः साञ्जलिरानतः । यथा कथाया रचने कोऽपि दोषो न संस्पृशेत् ॥
इदानीं सादरं शीर्ष्णां प्रणम्य श्रीसदाशिवम् । विनदां वर्णयामीह श्रीरामगुणसत्कथाम् ॥
एकत्रिषड्वक्त्रह्रस्वसङ्ख्ये वैक्रमे शुभवत्सरे । कथां करोमि संस्थाप्य हरेः पादाब्जयोः शिरः ॥
नवम्यां भीमदिवसे मधुमासे मनोरमे । अयोध्यायामिदं रम्यं चरितं सम्प्रकाशयते ॥
श्रुतिर्गायति यद् यस्मिन् रामजन्म सुवासरे । तस्मिन्स्तत्र समायान्ति तीर्थानि सकलान्यपि ॥
असुरा नागविहगा मनुष्या मुनिदेवताः । अयोध्यां प्राप्य कुर्वन्ति रघुनाथस्य सेवनम् ॥
सम्पादयन्ति सुधियो रामजन्ममहोत्सवम् । गायन्ति ललितां कीर्तिं रघुनाथस्य सन्ततम् ॥

मज्जन्त्यनेकाश्च सतां समूहाः सुपावने नीरवरे सरध्वाः ।

जपन्ति रामस्य च नाम चित्ते ध्यात्वा तमाश्याममनोज्ञमूर्तिम् ॥ ३४ ॥

सरध्वा दर्शनं स्पर्शां मज्जनं पानमेव च । हरन्ति पापमित्याह पुराणसहिता श्रुतिः ॥
पुनीताति नदी चास्या महिमाप्यमितो मतः । शारदापि न शक्तास्ति शुद्धधीर्यस्य वर्णने ॥
शोभना पुर्ययोध्या च रामधामप्रदा सदा । प्रसिद्धा सर्वलोकेषु तथैवातीव पावनी ॥
चतुर्विधाः सन्ति जीवा असङ्ख्या जगतीतले । तेषु तेषां न संसारो येऽयोध्यायां तनुत्यजः ॥
सर्वथा सर्वविधिभिर्ज्ञात्वा रम्यां पुरीमिमाम् । सर्वसिद्धिप्रदां सर्वमङ्गलानां खनि तथा ॥
विमलायाः कथायाश्च समारम्भः कृतो मया । नश्यन्ति यस्याः श्रवणाद् दम्भकाममदादयः ॥
इदं श्रीरामचरितमानसं नाम निर्मलम् । श्रुतिभ्यां श्रवणादेव यस्य विश्रान्तिराप्यते ॥
दम्बह्यते मनोहस्ती विषयाख्यदवानले । यद्यस्मिन्नापते देव तर्हि नूनं सुखी भवेत् ॥
इदं श्रीरामचरितमानसं मुनिभावनम् । श्रीशम्भू रचयामास शोभनञ्च सुपावनम् ॥
दावानलस्त्रिदोषाणां दुःखदारिद्र्ययोस्तथा । कलेः कुवृत्तेः सर्वस्य कलुषस्य च नाशनम् ॥
विरच्य मानसे नैजे न्यधाद् गुप्तमिदं शिवः । पश्चात् प्राप्य शुभं कालमुवाच गिरिजां प्रति ॥
तस्माच्छ्रीरामचरितमानसं वरमीदृशम् । चकार नाम दृष्ट्वेदं मानसे मुदितः शिवः ॥
सुखदां शोभनाञ्चैव वच्मि तामेव सत्कथाम् । शृण्वन्तु सुजनास्तस्मान् मनः संयोज्य सादरम् ॥

सुमानसं यादृशमस्ति जातं यथा च लोकप्रथितेश्च हेतुः ।

सर्वं प्रसङ्गं कथयामि सम्प्रत्युमामहेशौ स्मरणे निधाय ॥ ३५ ॥

शम्भोः प्रसादाद् हृदये सुमतिस्तस्य काशिता । तुलसी रामचरितमानसस्य कविस्ततः ॥
स इदं विदधात्येव सुरम्यं तु यथामति । तथापि सुजनाः ! श्रुत्वा सुचित्तेन विशोध्यताम् ॥
सुमतिर्वसुधा चित्तं तत्रागाधं स्थलं मतम् । वेदाः पुराणान्युदधिः साधवो जलदास्तथा ॥
ते वर्षन्ति वरं वारि रामस्य सुयशो ध्रुवम् । मधुरं सुमनोहारि तथा मङ्गलकारकम् ॥
यद् वर्णयन्ति सगुणां लीलां रामस्य साधवः । तदेव वारिणस्तस्य स्वच्छता मलनाशिनी ॥
अवर्णनीया रामस्य या प्रेमा भक्तिरुच्यते । सैवास्य स्वादुता नूनं तथा शीतलता शुभा ॥
तद् वारि सुकृताख्याय शालये हितकृन्मतम् । रामभक्तजनेभ्यस्तु नूनं जीवनमेव तत् ॥

मेधा-महि गत सो जल पावन । सकलि श्रवन-मग चलेउ सुहावन ॥
भरेउ सुमानस सुथल थिराना । सुखद, सीत, रुचि, चारु, चिराना ॥

दो०—सुठि सुंदर संबाद बर, बिरचे बुद्धि बिचारि ।

तेइ ऐहि पावन सुभग सर, घाट मनोहर चारि ॥ ३६ ॥

सप्त प्रबंध सुभग सोपाना । ग्यान-नयन निरखत मन माना ॥
रघुपति - महिमा अगुन, अबाधा । वरनव सोइ बर-वारि अगाधा ॥
रामसीय - जस सलिल सुधासम । उपमा बीचि विलास मनोरम ॥
पुरइनि सघन चारु चौपाई । जुगुति मंजु मनि-सीप सुहाई ॥
छंद, सोरठा, सुंदर दोहा । सोइ बहुरंग कमल-कुल सोहा ॥
अरथ अनूप, सुभाव, सुभासा । सोइ पराग - मकरंद - सुभासा ॥
सुकृत - पुंज मंजुल अलि - माला । ग्यान, बिराग, बिचार मराला ॥
धुनि, अवरेव कवित-गुन-जाती । मीन मनोहर ते बहुभांती ॥
अरथ, धरम, कामादिक चारी । कहव ग्यान - बिग्यान बिचारी ॥
नव रस, जप, तप, जोग विरागा । ते सब जलचर चारु तड़ागा ॥
सुकृती, साधु, नाम - गुनगाना । ते विचित्र जलबिहग समाना ॥
संतसभा चहुँ दिसि अँवराई । श्रद्धा रितु वसंत सम गाई ॥
भगति - निरूपन बिबिध विधाना । छमा, दया, दम, लता-विताना ॥
सम-जम-नियम फूल, फल ग्याना । हरिपद - रति रस, वेद वखाना ॥
औरउ कथा, अनेक प्रसंगा । तेइ सुक-पिक-बहुवरन विहंगा ॥

दो०—पुलक वाटिका - वाग - बन, सुख सुबिहंग - बिहार ।

माली सुमन, सनेह - जल सौंचत लोचन चारु ॥ ३७ ॥

जे गावहि यह चरित सँभारे । तेइ ऐहि ताल चतुर रखवारे ॥
सदा सुनहि सादर नर - नारी । तेइ सुरवर मानस - अधिकारी ॥
अति खल जे विषई बग-कागा । ऐहि सर निकट न जाहि अभागा ॥
संबुक, भेक, सेवार - समाना । इहाँ न बिषय-कथा-रस नाना ॥
तेहि कारन आवत हियँ हारे । कामी काक - बलाक बिचारे ॥
आवत ऐहि सर अति कठिनाई । रामकृपा विनु आइ न जाई ॥
कठिन कुसंग कुपंथ कराला । तिन्ह के वचन बाध, हरि, व्याला ॥
गृह - कारज, नाना जंजाला । ते अति दुर्गम सैल बिसाला ॥
वन बहु बिषम मोह-मद-माना । नदी कुतर्क भयंकर नाना ॥

दो०—जे श्रद्धा-संबल-रहित, नहि संतन्ह कर साथ ।

तिन्ह कहुँ मानस अगम अति, जिन्हहि न प्रिय रघुनाथ ॥ ३८ ॥

जौं करि कष्ट जाइ पुनि कोई । जातहि नीद जुड़ाई होई ॥
जड़ता जाड़ विषम उर लागा । गऐहुँ न मज्जन पाव अभागा ॥
करि न जाइ सर मज्जन-पाना । फिर आवइ समेत अभिमाना ॥
जौं बहोरि कोउ पूछन आवा । सर-निंदा करि ताहि बुझावा ॥
सकल बिघ्न व्यापहि नहि तेही । राम सुकृपाँ बिलोकहि जेही ॥

तद् वारि पावनं प्राप्तं मेधारूपां वसुधराम् । सञ्चीयप्राचलत् कर्णमार्गेण च शुभेन तत् ॥
स्थले सुमानसे श्रेष्ठे प्रपूर्य स्थिरतां गतम् । चिरायितं तत् सुखदं शीतं रुचिकरं तथा ॥

वरं सुरम्यं मतितो विचार्य न्यवेशि संवादचतुष्टयं यत् ।

अस्थास्ति तद् घट्टचतुष्टयं सत् पूतस्य कान्तस्य सरोवरस्य ॥ ३६ ॥

सप्त काण्डप्रबन्धाः सत्सोपानान्युत्तमानि च । मनःप्रमोदतेयेषां ज्ञानाक्षिभ्यां निरीक्षणात् ॥
बाधहीनं निर्गुणञ्च महिमानं प्रभोस्तु यम् । वर्णयिष्ये स एवास्य वार्यगाधं वरं मतम् ॥
वारि पीयूषसदृशं श्रीसीतारामयोर्यशः । उपमाश्चतरङ्गाणां विलासोऽस्ति मनोरमः ॥
कोमला चारुचौपाई सधना पद्मिनी मता । युक्तयः शुक्तयश्चात्र मञ्जुमुक्ताजनिप्रदाः ॥
छन्दांसि सौरठा दोहामञ्जुवृत्तानि यानि सन्त । तान्येव बहुवर्णानि भान्ति पद्मकुलानि सन्त ॥
औपम्यरहितोऽर्थः सुभावो भाषा च शोभना । त एव केसरः पुष्परस आमोद उत्तमः ॥
सुकृतानां समूहस्तु भृङ्गानां मञ्जुमालिका । ज्ञानं विरागो रुचिरो विचारो मानसौकसः ॥
ध्वनिवक्रोक्तिकवितागुणपुञ्जाश्च ये स्थिताः । ते सर्वे मञ्जुलामीना विविधा वारिगा मताः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थाश्चतुर्विधाः । ज्ञानविज्ञानयोर्यच्च वर्णनं सुविचारितम् ॥
रसा नव जपस्तद्वत् तपोयोगविरागकौ । सर्वे वारिचरास्तेऽस्मिस्तडागे रुचिरे ध्रुवम् ॥
पुण्यात्मसाधुसन्नाम्नां गुणानां गायनानि तु । विचित्रवारिविहगकुलसादृश्यवन्त्यदः ॥
सतां सभामुं परितः सहकारधनावलिः । ऋतुराजवसन्तेन समा श्रद्धा प्रकीर्तिता ॥
विधानैर्विविधैर्भक्तेर्बहुधा स्मिन्नूपणम् । क्षमा दया दमश्चैव रस इत्याजगौ श्रुतिः ॥
अनेकानां प्रसङ्गानां सन्ति या इतराः कथाः । ता एवात्र खगा नानावर्णाः शुक्पिकादयः ॥

रोमाञ्च आरामवनद्रुवादयः सुखं विहारः सुविहङ्गमानाम् ।

कान्तेन नेत्रेण सुचित्तमाली सिञ्चत्यहो तान् प्रियताजलेन ॥ ३७ ॥

गायन्तीदं चरित्रं ये सावधानेन चेतसा । त एवास्य तडागस्य चतुराः सन्ति रक्षकाः ॥
एतत् सदा ये शृण्वन्ति नरानार्यश्च सादरम् । देवश्रेष्ठास्त एवास्य मानसस्याधिकारिणः ॥
येऽतिदुष्टा विषयिणो वकाः काकाश्च सन्ति ते । न यान्ति दुर्भगास्तेऽमुं निकषामानसं सरः ॥
यतः शम्बूकवर्षाभूषैवालसदृशा ध्रुवम् । विषयाख्यरसस्यात्र न सन्ति विविधाः कथाः ॥
अत एवात्रोपयान्तो विजिता हृदि भाविताः । वराका वककाकाभाः सर्वे विषयलोलुपाः ॥
सन्त्यक्तागमने नूनं काठिन्यानि बहून्यपि । न सम्भवत्यागमनमत्र रामकृपां विना ॥
घोरः कुसङ्गः कुपथो वर्ततेऽतिभयानकः । कुसङ्गिनां वचश्चैव व्याघ्रसिंहभुजङ्गमाः ॥
गैहिकानीह कर्माणि प्रपञ्चा विविधाश्च ये । सर्वेऽतिदुर्गमाः शैलास्ते विनालतमा मताः ॥
मोहो मदस्तथा मानः पर्याप्तविषमं वनम् । बहुरूपाः कुतर्काश्च सरितः सन्ति भीषणाः ॥

श्रद्धाख्यपाथेयविवाजिता ये येषां न सद्भिः सह सङ्गमश्च ।

येषां प्रियो नास्ति च रामचन्द्रस्तेभ्योऽस्त्यगम्यं बहु मानसं तु ॥ ३८ ॥

यदयेतेषु पुनः कश्चित् कष्टं सोढुवा व्रजेदपि । तर्हि प्राप्तावेव निद्राकम्पस्तं बाधते भृशम् ॥
आयाति जडताशीतं विषमं तस्य चेतसि । प्राप्तोऽप्येतत् सरस्तस्मात् स्नानं नाप्नोति दुर्भगः ॥
न शक्येते स्नानपाने कर्तुं तेन सरोवरे । अभिमानेन सहितः स परावर्तते ततः ॥
यदि कश्चित् सरोवार्तां प्रष्टुमायाति तं पुनः । सरोनिन्दां तर्हि कृत्वा स तं बोधयति ध्रुवम् ॥
एते विघ्ना न बाधन्ते तं मानसनिषेवणे । रामः सुकृपया दृष्ट्या यं विलोकयते जनम् ॥

सोइ सादर सर मज्जनु करई । महा घोर त्रयताप न जरई ॥
 ते नर यह सर तजहि न काऊ । जिन्ह के रामचरन भल भाऊ ॥
 जो नहाइ चह ओहि सर भाई । सो सत्संग करउ मन लाई ॥
 अस मानस मानस चख चाही । भइ कवि बुद्धि विमल अवगाही ॥
 भयउ हृदय आनंद - उछाहू । उमगैउ प्रेम - प्रमोद - प्रवाहू ॥
 चली सुभग कविता सरिता सो । राम विमल जस जल भरिता सो ॥
 सरजू नाम सुमंगल - मूला । लोक - वेद - मत मंजुल कला ॥
 नदी पुनीत सुमानस - नंदिनि । कलिमल-तून-तरु - मूल-निकंदिनि ॥

दो०—श्रोता-त्रिविध-समाज पुर, ग्राम, नगर, दुहुँ कूल ।

संत-समा अनुपम अवध, सकल सुमंगल-मूल ॥ ३९ ॥

रामभगति सुरसरितहि जाई । मिली सुकीरति सरजु सुहाई ॥
 सानुज राम - समर - जमु पावन । मिलैउ महानदु सोन सुहावन ॥
 जुग बिच भगति देवधुनि - धारा । सोहति सहित सुबिरति-विचारा ॥
 विविधताप - त्रासक तिमुहानी । रामसरूप - सिंधु समुहानी ॥
 मानस मूल, मिली सुरसरिही । सुनत सुजन मन पावन करिही ॥
 बिच-बिच कथा विचित्र बिभागा । जनु सरि तीर-तीर बन-वागा ॥
 उमामहेश - बिबाह बराती । ते जलचर अगनित बहु भाँती ॥
 रघुबर - जनम अनंद - वधाई । भवैर - तरंग - मनोहरताई ॥

दो०—बालचरित चहु बंधु के, बनज बिपुल बहुरंग ।

नृप, रानी, परिजन - सुकृत, मधुकर - बारिबिहंग ॥ ४० ॥

सीय - स्वयंवर - कथा सुहाई । सरित सुहावनि सो छवि छाई ॥
 नदी नाव पटु प्रस्न अनेका । केवट कुसल उतर सबिवेका ॥
 सुनि अनुकथन परस्पर होई । पथिक समाज सोह सरि सोई ॥
 घोर धार भृगुनाथ रिसानी । घाट सुबद्ध राम - बरवानी ॥
 सानुज - राम - बिबाह - उछाहू । सो सुभ उमग सुखद सब काहू ॥
 कहत - सुनत, हरषाहि - पुलकाहीं । ते सुकृती मन मुदित नहाहीं ॥
 रामतिलक हित मंगल - साजा । परब जोग जनु जुरे समाजा ॥
 काई कुमति केकई केरी । परी जासु फल बिपति घनेरी ॥

दो०—समन अमित उतपात सब, भरत-चरित जपजाग ।

कलि-अघ, खल-अवगुन-कथन, ते जलमल, बग, काग ॥ ४१ ॥

कीरति - सरित छहूँ रितु रूरी । समय सुहावनि, पावनि भूरी ॥
 हिम हिमसैलसुता - सिव - ब्याहू । सिसिर सुखद प्रभुजनम - उछाहू ॥
 बरनब राम - बिबाह - समाजू । सो मुद मंगलमय रितुराजू ॥
 ग्रीष्म दुसह राम - बनगवनू । पंथकथा खर आतप - पवनू ॥
 बरषा घोर निसाचर - रारी । सुरकुल - सालि - सुमंगलकारी ॥
 रामराज - सुख, बिनय, बड़ाई । बिसद सुखद सोइ सरद सुहाई ॥
 सतीसिरोमनि सिय - गुनगाथा । सोइ गुन अमल अनूपम पाथा ॥
 भरत - सुभाउ सुसीतलताई । सदा एकरस, वरनि न जाई ॥

स एव सादरं स्नानं करोत्यस्मिन् सरोवरे । महाघोरैस्त्रिभिस्तापैः स कदापि न तप्यते ॥
कदापि ते नरा नैव त्यजन्तीदं सरोवरम् । येषां चित्ते मञ्जुभावो वर्तते रामपादयोः ॥
हे भ्रातरो य एतस्मिन् सरसि स्नातुमीहते । मनः संयोज्य सत्सङ्गं स कुर्यात् प्रयतं नरः ॥
विलोक्य मानसाक्षिभ्यामीदृशं मानसं सरः । अवगाह्य च सञ्जाता मतिः सुविमला कवेः ॥
आनन्दो हृदये जातस्तथैवात्साह एव च । प्रेम्णः प्रमोदस्य चापि प्रवाहः प्रोदगतः परः ॥
तस्मात् सा सुभगा भव्या निर्गता कविता नदी । यस्यां रामस्य विमलं यशो वार्यस्ति सम्भृतम् ॥
अस्या नामास्ति सरयूमूलं सन्मङ्गलस्य च । लोकवेदमतं कूलद्वयं सर्वाङ्गमञ्जुलम् ॥
इयं सुमानससुता पुनीता परमा नदी । मूलात् कलिमलाख्यानां तृणद्रूणां निकन्दिनी ॥

त्रिरूपसच्छ्रोतृसमाज

एव

कूलस्थपूर्वममहापुराणि ।

सतां समा चानुपमास्त्ययोध्या मूलं समेषां वरमङ्गलानाम् ॥ ३९ ॥

रामभक्तिस्वरूपां सा गत्वा देवतरङ्गिणीम् । रामसत्कीर्तिसरयूः शोभना मिलिता तथा ॥
पावनं भ्रातृयुक्तस्य यशो रामस्य युद्धगम् । महानदः शोणभद्रः पावनो मिलितस्तथा ॥
भक्तेर्देवतरङ्गिण्या धारा मध्ये द्वयोस्तयोः । शोभतेऽतितरां ज्ञानवैराग्याभ्यां युता शिवा ॥
त्रिमुखेयं नदी तापत्रयत्रासविधायिनी । याति रामस्वरूपाद्यं समुद्रं प्रति सन्ततम् ॥
इयं मानसमूलाप्ता देवतया सुसङ्गता । करोति पावनं चेतः सरयूः शृण्वतां सताम् ॥
मध्ये-मध्ये कथा नाना विचित्रा यानिवेशिताः । ता एव ननु तीरस्था वनोपवनराजयः ॥
उमामहेशोद्वाहे ये ज्ञातयः पक्षयोर्द्वयोः । त असङ्ख्या जलचराः सन्त्यस्यां बहुरूपिणः ॥
हर्षाभिनन्दनानीह यानि श्रीरामजन्मनः । तान्यावर्ततरङ्गाणामस्यां नद्यां मनोज्ञता ॥

तद्बन्धुयुग्मद्वयबाललीलाः पद्मानि नाना बहुरूपभाञ्जि ।

राजेन्द्रराज्ञीपरिवारपुण्यं

भृङ्गास्तथा

वारिविहङ्गवृन्दम् ॥ ४० ॥

सीतास्वयम्बरकथा यास्यामस्ति सुशोभना । सा शोभनां कान्तिमस्यां सरयवां जनयत्यहो ॥
अनेकाः पटवः प्रश्नास्तरण्योऽस्यां महोज्ज्वलाः । सविवेकान्युत्तराणि कैवर्ताश्चितुराः स्मृताः ॥
इमां श्रुत्वानुकथनं यत् प्रवृत्तं परस्परम् । तदेव सरितस्तीरे पान्थानां शोभते व्रजः ॥
क्रोधः परशुरामस्य घोरा धारा प्रकीर्तिता । रामस्य वचनं श्रेष्ठं घृष्टा बद्धा दृढं वराः ॥
भ्रातृयुक्तस्य रामस्य विवाहस्योत्सवोऽस्ति यः । स एव सर्वसुखद उद्गमोऽस्याः शुभो मतः ॥
येऽमुं कथां वदन्तश्च शृण्वन्तो रोमहर्षिणः । त एवास्यां सकृत्तिनः स्नान्ति सुप्रीतमानसाः ॥
रामराज्याभिषेकाय यच्च माङ्गल्यसज्जनम् । पर्वयोगे तदेवास्यां यात्रिणां ननु सङ्गमः ॥
कैकेय्याः कुमतिस्त्वस्यां जलनीली प्रकीर्तिता । यस्याः फलं महाघोरा घना सा विपदागता ॥

सर्वामितोत्पातविनाशकारि जपश्च योगो भरतस्य वृत्तम् ।

तिष्याघदुष्टावगुणालिचर्चा

जलस्य

पङ्कं

बकवायसाश्च ॥ ४१ ॥

रामकीर्तिनदी चैषा सर्वर्तुषु सुखावहा । अतीव शोभमाना च सदैवात्यन्तपावनी ॥
शिवाशिवविवाहोऽस्यां हेमन्तर्तुमुदावहः । रामजन्मोत्सवश्चास्यां सुखदः शिशिरो मतः ॥
श्रीरामस्य विवाहस्य यत् समाजस्य वर्णनम् । मुग्धयो मङ्गलमयस्तदेव ऋतुपार्थिवः ॥
ग्रीष्मर्तुर्द्वैतसहो रामवनप्रस्थानमीरितम् । वनमार्गकथा तीव्र आतपः पवनस्तथा ॥
वर्षर्तुरीरितं युद्धं प्रचण्डं राक्षसैः सह । यो देवकुलशालिभ्यो रम्यमङ्गलकारकः ॥
सुखं विनयसम्मानौ रामराज्यगुणा इमे । त एव विशदा सुखदा शोभना शरत् ॥
गाथा गुणानां सीतायाः सतीशीर्षमणस्तु या । सैवास्याः पयसः स्वच्छस्तथैवानुपमो गुणः ॥
भरतस्य स्वभावोऽस्या रम्या शीतलता तथा । न शक्यते वर्णयितुं सन्ततैकरसा च या ॥

दो०—अवलोकनि, बोलनि, मिलनि, प्रीति, परसपर हास ।

भायप भलि चहु बंधु की जल-माधुरी-सुबास ॥ ४२ ॥

आरति, बिनय, दीनता मोरी । लघुता ललित सुवारि न थोरी ॥
अदभुत सलिल सुनत गुनकारी । आस - पिआस, मनोमल - हारी ॥
राम - सुप्रेमहि पोषत पानी । हरत सकल कलि-कलुप-गलानी ॥
भव - श्रम - सोपक, तोषक - तोषा । समन दुरित, दुख, दारिद, दोषा ॥
काम, कोह, मद, मोह - नसावन । विमल बिबेक - विराग - बढावन ॥
सादर मज्जन - पान किए तें । मिटहि पाप - परिताप हिए तें ॥
जिन्ह अहि वारि न मानस धोए । ते कायर कलिकाल विगोए ॥
तृषित निरखि रबि-कर-भव-बारी । फिरिहि मृग जिमि जीव दुखारी ॥

दो०—मति अनुहारि सुबारि-गुनगन गनि, मन अन्हवाइ ।

सुमिरि भवानी-संकरहि, कह कबि कथा सुहाइ ॥ ४३(क) ॥

अब रघुपति-पदपंकरुह, हियँ धरि, पाइ प्रसाद ।

कहउँ जुगल मुनिवर्य कर मिलन-सुभग-संबाद ॥ ४३(ख) ॥

भरद्वाज मुनि वसहि प्रयागा । तिन्हहि राम-पद अति अनुरागा ॥
तापस, सम, दम, दया - निधाना । परमारथ - पथ परम सुजाना ॥
माघ मकरगत रबि जब होई । तीरथपतिहि आव सब कोई ॥
देव, दनुज, किनर, नर - श्रेणी । सादर मज्जहि सकल त्रिवेनी ॥
पूजहि माधव - पद - जलजाता । परसि अख्यबटु हरपहि गाता ॥
भरद्वाज आश्रम अति पावन । परम रम्य मुनिवर - मनभावन ॥
तहाँ होइ मुनि रिषय समाजा । जाहि जे मज्जन तीरथराजा ॥
मज्जहि प्रात समेत - उछाहा । कहहि परसपर हरि-गुन-गाहा ॥

दो०—ब्रह्म-निरूपन, धरम बिधि, बरनहि तत्त्व-बिभाग ।

कहहि भगति भगवंत कै, संजुत-ग्यान-बिराग ॥ ४४ ॥

अेहि प्रकार भरि माघ नहाहीं । पुनि सब निज-निज आश्रम जाहीं ॥
प्रति संबत अति होइ अनंदा । मकर मज्जि गवनहि मुनिबंदा ॥
एक बार भरि मकर नहाए । सब मुनीस आश्रमन्ह सिधाए ॥
जागबलिक मुनि परम बिबेकी । भरद्वाज राखे पद टेकी ॥
सादर चरन - सरोज पखारे । अति पुनीत आसन बैठारे ॥
करि पूजा मुनि - सुजसु बखानी । बोले अति पुनीत मृदु बानी ॥
नाथ एक संसउ बड़ मोरें । करगत वेदतत्त्व सबु तोरें ॥
कहत सौ मोहि लागत भय-लाजा । जौ न कहउँ, बड़ होइ अकाजा ॥

दो०—संत कहहि असि नीति, प्रभु ! श्रुति, पुरान, मुनि गाव ।

होइ न बिमल बिबेक उर, गुर सन किएँ दुराव ॥ ४५ ॥

अस बिचारि प्रगटउँ निज मोहू । हरहु नाथ करि जन पर छोहू ॥
राम नाम कर अमित प्रभावा । संत, पुरान, उपनिषद गावा ॥

निरीक्षणं संवदनं मिलापः प्रीतिः सुहासश्च परस्परं यः ।

सद्वन्धुता बन्धुचतुष्टये या सा चाम्मसः स्वादमनोजगन्धौ ॥ ४२ ॥

ममार्तभावो विनयो दीनता च प्रभोः पुरः । अनल्पा लघुता नास्य रम्यनिर्मलपार्षसः ॥
अद्भुतं सलिलं त्वेतद् गुणकृच्छ्रवणादपि । आशानृष्णां मनःपङ्कं हरतीदं ध्रुवं द्रुतम् ॥
इदं सुप्रेम पुष्पाति श्रीरामविषयं स्थिरम् । कलिकल्मषजन्याञ्च स्लानि नाशयति क्षणात् ॥
भवश्रमस्य सततं शोषकं तोषतोषकम् । पापदुःखदरिद्रत्वदोषपुञ्जस्य शामकम् ॥
कामस्य क्रोधमदयोर्मोहस्य च विनाशकम् । विमलस्य विवेकस्य वैराग्यस्य च वर्धकम् ॥
सादरं मज्जनेनास्मिन् पानेनास्य तथैव च । हृदयस्थानि पापानि तापाश्चायान्ति सङ्क्षयम् ॥
मानसानि क्षालितानि नानेन सलिलेन यैः । भीरवस्ते वञ्चित्तास्तु कलिकालेन निश्चितम् ॥
तृषिता भ्रान्तितो दृष्ट्वा सलिलं रविरश्मिजम् । मृगा यथा प्रधावन्ति तथा जीवाश्च दुःखिनः ॥

विचार्य सत्त्रीगुणान् यथाधि प्रस्नाप्य नीरे निजचित्तमस्मिन् ।

स्मृत्वा भवानोगिरिशौ च सम्यक् कथां सुरम्यां कविरत्र वक्ति ॥ ४३ ॥ क

श्रीरामपादाब्जयुगं त्विदानीं धृत्वा हृदि प्राप्य ततः प्रसादम् ।

निरूपये श्रेष्ठमुनिद्वयस्य सङ्गं सुसंवादमपीह रम्यम् ॥ ४३ ॥ ख

भरद्वाजो मुनिस्तीर्थराजे वसति सर्वदा । तस्य रामस्य पदयोरतीव प्रेम वर्तते ॥
स तपस्वी शमी दान्तोदयायाः परमो निधिः । परमार्थपथे नूनं प्रवीणोऽतीव स द्विजः ॥
माघे मकरराशिस्थो यदा भवति भास्करः । तीर्थराजं समायाति सर्वेऽपि प्राणिनस्तदा ॥
त्रिदशा दनुजा मर्त्याः किन्नराश्च समूहगाः । सर्वेऽपि सादरं स्नान्ति त्रिवेणीसङ्गमे वरे ॥
पूजयन्ति पदाम्भोजे श्रीवेणीमाधवस्य च । स्पृष्ट्वाक्षयवटं तेषां रोमहर्षश्च जायते ॥
भरद्वाजस्याश्रमस्तु सर्वथातीव पावनः । अतीव रम्यः श्रेष्ठविगणचित्तप्रसादनः ॥
तेषामृषिमुनीनाञ्च समाजस्तत्र जायते । तीर्थानामधिपं यान्ति प्रयागं मज्जनाय ये ॥
प्रातःकाले स्नान्ति तत्र ते चोत्साहसमन्विताः । गाथा हरिगुणानां ते कथयन्ति परस्परम् ॥

ब्रह्म प्रगायन्ति विधिं वदन्ति तत्त्वप्रमेदानपि वर्णयन्ति ।

प्रभोश्च भव्यां कथयन्ति भक्तिं तदाश्रमे ज्ञानविरागयुक्ताम् ॥ ४४ ॥

सम्पूर्णं माघमासं ते मज्जन्तीत्यम्प्रकारतः । सर्वे प्रयान्ति तदनु पुनश्च स्वं स्वमाश्रमम् ॥
महांस्तत्त्वानन्द एवं भवति प्रतिवत्सरम् । स्नानं विधाय मकरे मुनिवृन्दानि यान्ति च ॥
एकदा पूर्णमकरं कृत्वा स्नानं यथाविधि । सर्वे मुनीश्वराः पश्चात् प्रयाताः स्वं स्वमाश्रमम् ॥
याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं परमज्ञानसंयुतम् । प्रणम्य चरणौ धृत्वा भरद्वाजो न्यवासयत् ॥
प्राक्षालयत् पादपद्मे सादरं तस्य धीमतः । तमुपावेशयत् पश्चादासनेऽतीवपावने ॥
पूजां कृत्वा यशः श्रेष्ठं वर्णयामास सादरम् । अतीव पूतया मृद्व्या वाण्या प्रोवाच तं ततः ॥
हे नाथ संशयोऽस्त्येको महान् मम हृदि स्थितः । समग्रं वेदतत्त्वञ्च वर्तते हस्तगं तव ॥
वदतस्तं संशयं मे प्रजायेते भयत्रये । न वदामीह चेन्नूनं महती हानिरस्ति मे ॥

सन्तः प्रभो ! नीतिमिमां वदन्ति गायन्ति वेदविपुराणपुञ्जाः ।

न जायते यद्धृदि शुद्धबोधो मनोगतञ्चेद् गुरुतः प्रगुप्तम् ॥ ४५ ॥

इत्थं विचार्य कुर्वेहं मोहं प्रकटितं स्वकम् । प्रभो विनाशयेमं त्वं कृत्वास्मिन् स्वजने कृपाम् ॥
रामनाम्नो मञ्जुलस्य प्रभावोऽस्त्यमितः सदा । गीतोऽस्त्युपनिषद्भिश्च पुराणैः साधुभिस्तथा ॥

संतत जपत संभु अविनासी । सिव भगवान ग्यान - गुन - रासी ॥
 आकर चारि जीव जग अहहीं । कासीं मरत परम पद लहहीं ॥
 सोपि राम महिमा, मुनिराया । सिव उपदेसु करत करि दाया ॥
 रामु कवन ? प्रभु पूछउं तोही । कहिअ बुझाइ कृपानिधि मोही ॥
 एक राम अवधेस - कुमारा । तिन्ह कर चरित बिदित संसारा ॥
 नारि बिरहं दुखु लहेउ अपारा । अयउ रोपु, रन रावनु मारा ॥

दो०—प्रभु सोइ राम कि अपर कौउ, जाहि जपत त्रिपुरारि ।

सत्यधाम सबंग्य तुम्ह, कहहु बिबेकु बिचारि ॥ ४६ ॥

जैसें मिटै मोर भ्रम भारी । कहहु सो कथा नाथ विस्तारी ॥
 जागबलिक बोले मुसुकाई । तुम्हहि बिदित रघुपति - प्रभुताई ॥
 रामभगत तुम्ह मन - क्रम - वानी । चतुराई तुम्हारि मैं जानी ॥
 चाहहु सुनै राम - गुन गूढ़ा । कीन्हहु प्रस्न मनहुँ अति मूढ़ा ॥
 तात सुनहु सादर मनु लाई । कहउं राम कै कथा सुहाई ॥
 महामोहु महिषेसु विसाला । रामकथा कालिका कराला ॥
 रामकथा ससि - किरन - समाना । संत - चकोर करहि जेहि पाना ॥
 ऐसेइ संसय कीन्ह भवानी । महादेव तब कहा बखानी ॥

दो०—कहउं सो मति अनुहारि अब, उमा-संभु-संवाद ।

भयउ समय जेहि हेतु जेहि, सुनु मुनि मिटिहि बिषाद ॥ ४७ ॥

एक बार द्वेता जुग माहीं । संभु गए कुंभज रिषि पाहीं ॥
 संग सती जगजननि भवानी । पूजे रिषि अखिलेस्वर जानी ॥
 रामकथा मुनिवर्ज बखानी । सुनी महेश परम सुखु मानी ॥
 रिषि पूछी हरिभगति सुहाई । कही संभु अधिकारी पाई ॥
 कहत, सुनत रघुपति - गुनगाथा । कछु दिन तहाँ रहे गिरिनाथा ॥
 मुनि सन बिदा मागि त्रिपुरारी । चले भवन संग दच्छकुमारी ॥
 तेहि अवसर भंजन महिभारा । हरि रघुवंस लीन्ह अवतारा ॥
 पिता - बचन तजि राजु उदासी । दंडक वन बिचरत अविनासी ॥

दो०—हृदयें बिचारत जात हर, केहि बिधि दरसनु होइ ।

गुप्त रूप अवतरेउ प्रभु, गएँ जान सबु कोइ ॥ ४८(क) ॥

सो०—संकर उर अति छोभु, सती न जानहि मरमु सोइ ।

तुलसी दरसन-लोभु, मन डर, लोचन लालची ॥ ४८(ख) ॥

रावन मरन मनुज कर जाचा । प्रभु बिधि बचनु कीन्ह चह साचा ॥
 जौं नहि जाउं रहइ पछितावा । करत विचार न बनत बनावा ॥
 अेहि बिधि भए सोचबस ईसा । तेही समय जाइ दससीसा ॥
 लीन्ह नीच मारीचहि संग । भयउ तुरत सोइ कपट - कुरंगा ॥
 करि छलु मूढ़ हरी बैदेही । प्रभु-प्रभाउ तस बिदित न तेही ॥
 मृग बधि बंधु-सहित हरि आए । आश्रमु देखि नयन जल छाए ॥
 बिरह - बिकल नर इव रघुराई । खोजत विपिन फिरत दोउ भाई ॥

अविनाशी शम्भुरीश एतज्जपति सन्ततम् । सद्बोधस्य गुणानाञ्च राशिः स भगवान् शिवः ॥
ये केऽपि जीवाः संसारे विवर्तन्ते चतुर्विधाः । देहस्य त्यागतः काश्यां लभन्ते परमं पदम् ॥
सोऽपिरामस्य नाम्नश्च महिमास्ति मुनीश्वर । तदेवोपदिशत्यत्र दयां कृत्वा यतः शिवः ॥
पृच्छामि त्वां प्रभो ! रामः कोऽस्ति कीदृक्स्वरूपधृक् । सर्वमेतत् कथय मां बोधयित्वा कृपानिधे ॥
एकस्तु रामोऽयोध्याया अधिपस्य वरः सुतः । संसाराम्मास्ति विदितं चरितं तस्य सर्वथा ॥
तेन प्राप्तं महद् दुःखं भार्याया विप्रयोगतः । उत्पन्ने महति क्रोधे रावणश्च रणे हतः ॥

रामः स एवेश परो नु कोऽपि जपत्यमुं यं त्रिपुरारिरीशः ।

त्वं सत्यधामासि च सर्ववेत्ता मां ब्रूहि तस्मात् प्रविचार्य तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

यथा ममातितीव्रोऽयं विनाशं प्राप्नुयाद् भ्रमः । तथा तामेव कथय कथां नाथ सविस्तरम् ॥
इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा याज्ञवल्क्य उवाच तम् । प्रभुतां त्वं रघुपतेर्मुने जानासि सर्वथा ॥
श्रीरामस्यासि भक्तस्त्वं मनसा कर्मणा गिरा । त्वया गुप्तामपि तव ज्ञातवानस्मि चातुरीम् ॥
श्रीरामस्य गुणान् गूढांस्त्वं विज्ञातुमिहेच्छसि । अतएवासि कृतवान् प्रश्नान् मूढ इवाञ्जसा ॥
समाहितं मनः कृत्वा शृणु तात समादृतम् । श्रीरामस्यातिरुचिरां कथयामि कथामहम् ॥
महामोहः प्रसिद्धोऽस्ति विशालो महिषासुरः । श्रीरामस्य कथा रम्या कराला कालिका मता ॥
शशिनः किरणैस्तुल्या श्रीरामस्य कथा स्थिता । सन्तश्चकोराः सततं त्यक्त्वा भोगान् पिवन्ति याम् ॥
शङ्कामेतादृशीमेव पुरा कृतवती शिवा । महादेवस्तदोचे तां समाधानं सविस्तरम् ॥

निरूपयिष्याम्यधुना तमेव संवादमिष्टं शिवशक्तिवद्धम् ।

यदा यतश्चापि स आस सर्वः शृणुष्व तं नङ्क्ष्यति ते विषादः ॥ ४७ ॥

त्रेतायुगे प्रवृत्ते च पूर्वस्मिन् काल एकदा । ऋषेरगस्त्यस्य पार्श्वमाजगाम सदाशिवः ॥
तेन साकं जगन्माता भवान्यपि गताभवत् । सर्वस्यैवेश्वरं ज्ञात्वा पूजयामास तं मुनिः ॥
मुनिवर्यस्ततो रामकथां विस्तरतोऽब्रवीत् । प्रसन्नतामनुभवञ् शिवः शुश्राव तां कथाम् ॥
ततो मुनिर्हरेर्भक्तिं पप्रच्छ गिरिशं प्रति । लब्ध्वाधिकारिणं तं तां सरहस्यां शिवोऽब्रवीत् ॥
गाथा गुणानां रामस्य वदञ् शृण्वन्ननेकधा । दिनानि कतिचिद् यावत् तत्रोवास सदाशिवः ॥
ततस्त्रिपुरसंहर्ता मुनिमापृच्छ्य सादरम् । स्वधाम प्रस्थितो दक्षकुमार्या साकमीश्वरः ॥
तस्मिन्नेव शुभे काले भारं भञ्जयितुं भुवः । अवतारं रघोर्वंशे जग्राह श्रीपतिर्हरिः ॥
पितुर्वाक्यात् परित्यज्य राज्यं तापसवेपथूक् । व्यचरद् दण्डकारण्ये विनाशरहितः प्रभुः ॥

ध्यायन् ययौ शम्भुरपि स्वचित्ते प्राप्यं कथं दर्शनमीश्वरस्य ।

ईशोऽवतीर्णोऽस्ति सुगुप्तमेव ज्ञास्यन्ति सर्वेऽपि मयि प्रयाते ॥ ४८ ॥ क

महान् क्षोभ एषोऽस्ति चित्ते शिवस्य न तन्ममं जानाति नूनं सती च ।

तुलस्याह चित्ते भयं शङ्करस्य परं लोचने दृष्टिलोभेन लुब्धे ॥ ४८ ॥ ख

अयाचद् रावणो मृत्युं विधिं मानवहस्ततः । सत्यं विधातुं वचनं विधेरिच्छति चेश्वरः ॥
न यास्यामि समीपे चेत् पश्चात्तापो भविष्यति । इति व्यचारयच्छम्भुः किन्तु युक्तिर्न सङ्गता ॥
रीत्यानया महादेवस्तदा चिन्तावशोऽभवत् । तस्मिन्नेवोक्तसमये दण्डकान् रावणो गतः ॥
मारीचं पापकरणे स नीचो जगूहे सह । तत्क्षणादेव मारीचः सञ्जातः कपटी मृगः ॥
वैदेहीं हृतवान् मूढः कृत्वा कपटमोदृशम् । प्रभावो विदितो नासीत् तस्मै वास्तविकः प्रभोः ॥
मृगं हत्वा पराक्रान्तिं बन्धुना सहितो हरिः । दृष्ट्वा स्वमाश्रमं रिक्तं तद्दृशोर्जलमागतम् ॥
विरहेण व्याकुलोऽस्ति मनुष्य इव राघवः । उभावेव भ्रातरौ तौ सीतामन्विष्यतो वने ॥

तेज
गर्भ

कबहूँ जोग - वियोग न जाकें । देखा प्रगट विरह - दुखु ताकें ॥

दो०—अति विचित्र रघुपति-चरित, जानहिं परम सुजान ।

जे मतिमंद, विमोह-बस, हृदयँ धरहिं कछु आन ॥ ४९ ॥

संभु समय तेहि रामहि देखा । उपजा हियँ अति हरषु विसेषा ॥
भरि लोचन छबिसिंधु निहारी । कुसमय जानि न कीन्हि चिन्हारी ॥
जय सच्चिदानंद जगपावन । अस कहि चलेउ मनोज-नसावन ॥
चले जात सिव, सती समेता । पुनि - पुनि पुलकत कृपानिकेता ॥
सतीं सो दसा संभु कै देखी । उर उपजा संदेहु बिसेषी ॥
संकह जगतबंध जगदीसा । सुर, नर, मुनि, सब नावत सीसा ॥
तिन्ह नृपसुतहि कीन्ह परनामा । कहि सच्चिदानंद परधामा ॥
भए मगन छवि तासु बिलोकी । अजहुँ प्रीति उर रहति न रोकी ॥

दो०—ब्रह्म जौ व्यापक, बिरज, अज, अकल, अनीह, अभेद ।

सो कि देह धरि होइ नर, जाहि न जानत बेद ॥ ५० ॥

विष्णु जो सुर-हित नरतनुधारी । सोउ सर्वग्य जथा त्रिपुरारी ॥
खोजइ सो कि अग्य इव नारी । ग्यानधाम, श्रीपति, असुरारी ॥
संभुगिरा पुनि मृषा न होई । सिव सर्वग्य जान सबु कोई ॥
अस संसय मन भयउ अपारा । होइ न हृदयँ प्रबोध प्रचारा ॥
जद्यपि प्रगट न कहेउ भवानी । हर अंतरजामी सब जानी ॥
सुनहु सती तव नारि सुभाऊ । संसय अस न धरिअ उर काऊ ॥
जासु कथा कुंभज रिषि गाई । भगति जासु मैं मुनिहि सुनाई ॥
सोइ मम इष्टदेव रघुवीरा । सेवत जाहि सदा मुनिधीरा ॥

छं०—मुनि धीर, जोगी, सिद्ध, संतत विमल मन जेहि ध्यावहीं ।

कहि नेति, निगम, पुरान, आगम, जासु कीरति गावहीं ॥

सोइ राम व्यापक, ब्रह्म-भुवन-निकाय, पति-माया धनी ।

अवतरैउ अपने भगत हित, निजतंत्र नित रघुकुलमनी ॥

सो०—लाग न उर उपदेसु, जदपि कहेउ सिवें बार बहु ।

बोले बिहसि महेसु, हरिमाया - बलु जानि जियँ ॥ ५१ ॥

जौ तुम्हरेँ मन अति संदेह । तौ किन जाइ परीछा लेह ॥
तब लगि बैठ अहउँ बटछाहीं । जब लगि तुम्ह ऐहहु मोहि पाहीं ॥
जैसेँ जाइ मोह - भ्रम भारी । करेहु सो जतनु बिबेक बिचारी ॥
चलीं सती सिव आयसु पाई । करहि बिचार करौं का भाई ॥
इहाँ संभु अस मन अनुमाना । दच्छमुता कहूँ नहि कल्याणा ॥
मोरेहु कहें न संसय जाहीं । विधि विपरीत, भलाई नाहीं ॥
होइहि सोइ जो राम रचि राखा । को करि तर्क बढ़ावै साखा ॥
अस कहि लगे जपन हरिनामा । गई सती जहँ प्रभु - सुखधामा ॥

कदापि न स्तः संगोगवियोगी यस्य केनचित् । दृष्टं तस्मिन्नपि स्पष्टं रामे दुःखं वियोगजम् ॥

श्रीरामवृत्तं त्वत्तिचित्रमेव जानन्ति तत् तत्त्वविदां वरिष्ठाः ।

वशा विमोहस्य च बुद्धिमन्दाश्चित्तेऽनर्थं प्रविधारयन्ति ॥ ४९ ॥

शम्भुस्तस्मिन्नेव काले वने रामं व्यलोकयत् । अतीव मुद्विशेषश्च तस्य चित्ते व्यजायत ॥
स्वनेत्रवृष्टिपर्यन्तं शोभामिन्त्वं ददर्श मः । किन्तु ज्ञात्वा तुममयं प्रादात् परिचयं न सः ॥
जय हे सच्चिदानन्द जय जैलोक्यपावन । इत्युक्त्वा प्राचलद् देवः शम्भुः कामविनाशकः ॥
सतीदेव्या सह शिवः प्रचलन्नाग आध्वनि । कृपानिधानं न शिवः जशब्दं रोमाञ्चितोऽभवत् ॥
अपश्यत् तां दगां शम्भोस्तस्मिन्नवमरे ननी । ततः शङ्काविजेषश्च तस्याश्चित्ते व्यजायत ॥
शङ्करोऽस्ति जगद्वन्द्वो जगदीशश्च सर्वथा । मुरा नराश्च मुनयः सर्वे शीर्ष्णान्मन्त्यमुम् ॥
सोऽयं कथं नृपमुतं प्राणमद् विपिनेऽधुना । उक्त्वा च सच्चिदानन्दं परं धामेति सादरम् ॥
तस्य शोभाञ्च दृष्ट्वैव प्रेममग्नाऽभवत् त्विहम् । यदस्य हृदये प्रीतिरधुनापि न रुध्यते ॥ यत्

यद् व्यापकं ब्रह्म विजन्म बुद्धम् अगोचरेच्छारहिताद्वितीयम् ।

तत् किं नरः स्यात् परिगृह्य देहं जानन्ति देवा अपि यन्न सम्भक् ॥ ५० ॥

नृदेहं धारयति यो विष्णुर्देवहिताय च । सोऽपि सर्वज्ञ एवास्ति यथा त्रिपुरसूदनः ॥
सोऽप्यज्ञ इव किं नारीं मार्गयेद् भूतले क्वचित् । असुराणां निहन्ता यो ज्ञानधाम श्रियः पतिः ॥
इतः पुनर्वचः शम्भोः कदापि न मृषा भवेत् । इतः सर्वेऽपि जानन्ति सर्वज्ञः शम्भुरस्ति यत् ॥
अपार ईदृशः सत्याश्चित्ते मन्देह आगतः । ज्ञानं समाधानदं तु कथञ्चिदपि नागतम् ॥
यद्यप्युचं न सुस्पष्टं शिवं किमपि ना सती । तथापि ज्ञातवान् सर्वमन्तर्यीमी सदाशिवः ॥
ऊचे शिवो यत् सति! ते स्वभावोऽस्त्यवलागतः । कदापि संशयश्चित्ते त्वयान स्याप्य ईदृशः ॥
गीतवान् सत्कथां यस्य कुम्भजन्मा मुनीश्वरः । अथावयमहं यस्य भक्तिं तस्मै द्विजन्मने ॥
स एव रामो मे नित्यमिष्टो देवोऽस्ति निश्चितम् । यं सेवन्ते सदा धीरा मुनयश्च मुमुक्षवः ॥
प्रभुं मुनीश्वरा बुधास्तथैव सिद्धयोगिनो । मनस्यतीव निर्मले विचिन्तयन्ति य सदा ॥
श्रुतिः सुशास्त्रसंहतिः पुराणसञ्चयस्तथा । न नेति कीर्तिसन्ततिं वदन्ति यस्य सन्ततम् ॥
स एव सर्ववेष्टकः परेशरामनामधृक् । जगन्त्रिकायनायकः स्वशक्तिस्तपतिर्ध्रुवः ॥
स्वभक्तभद्रकारणादवातरस्त्वतन्तगः । निरञ्जनो निरामयो रघोः कुले महामणिः ॥

न सत्या हृदि प्राप बोधः स्थितिं यच्छिवो यद्यपीत्थं मुहुः प्राह तत्त्वम् ।

तदोचे शिवस्तां विहस्यैव नूनं विबुध्येशमायावलं चेतसि स्वे ॥ ५१ ॥

यदि ते चेतसि महान् सन्देहः सति! वर्तते । तर्हि गत्वा त्वया तस्य परीक्षा किं न गृह्यते ॥
तावदत्र वटच्छायां समाश्रित्य स्थितोऽस्म्यहम् । यावद् गत्वा तत्र देवि नागमिष्यसि मां पुनः ॥
यथा त्वेष विनश्येत् भ्रमस्ते मोहजो महान् । तथा विवेकात् सञ्चिन्त्य सप्रयत्नो विधीयताम् ॥
ततः प्राप्य शिवस्याज्ञां सती याता परीक्षितुम् । विचिन्तयन्ती स्वेनैव परीक्षिष्ये कथं नुतम् ॥
इतः सदनुमानञ्च चकारैतादृशं शिवः । यन्नूनं दक्षकन्याया इदानीं नास्ति मङ्गलम् ॥
यदा ममापि कथनान्न तस्याः संशयो गतः । तदा विधिनानुकूलस्तत्तस्या न मङ्गलम् ॥
रामेण रचितं यत्तु तदेवात्र भविष्यति । विधाय तर्ककः शाखाः सङ्कल्पानां विवर्धयेत् ॥
विचार्येत्थं हरेर्मान्नः प्रारम्भे शङ्करो जपम् । सती तत्र ययी यत्र सुबधामां प्रभुः स्थितः ॥

दो०—पुनि-पुनि हृदयँ विचार करि, धरि सीता कर रूप ।

आगें होइ चलि पंथ तेहिं, जेहिं आवत नरभूप ॥ ५२ ॥

लछिमन दीख उमाकृत वेपा । चकित भए भ्रम हृदयँ विसेपा ॥
कहि न सकत कछु अति गंभीरा । प्रभु - प्रभाउ जानत मतिधीरा ॥
सती कपटु जानैउ सुरस्वामी । सबदरसी, सब - अंतरजामी ॥
सुमिरत जाहि मिटइ अग्याना । सोइ सरवग्य रामु भगवाना ॥
सती कीन्ह चह तहँहुँ दुराऊ । देखहु नारि - सुभाव - प्रभाऊ ॥
निज माया बलु हृदयँ बचानी । बोले विहसि रामु मृदु वानी ॥
जोरि पानि, प्रभु कीन्ह प्रनामू । पिता समेत लीन्ह निज नामू ॥
कहेउ बहोरि कहाँ वृषकेतू । विपिन अकेलि फिरहु कैहि हेतू ॥

दो०—राम-बचन मृदु गूढ़ सुनि, उपजा अति संकोच ।

सती समीत महेश पहिं, चलीं हृदयँ बड़ सोच ॥ ५३ ॥

मैं संकर कर कहा न माना । निज अग्यानु राम पर आना ॥
जाइ उतर अव देहउँ काहा । उर उपजा अति दारुन दाहा ॥
जाना राम सतीं दुख पावा । निज प्रभाउ कछु प्रगटि जनावा ॥
सतीं दीख कौतुकु मग जाता । आगें रामु सहित श्री - भ्राता ॥
फिरि चितवा पाछें प्रभु देखा । सहित बंधु - सिय, सुंदर वेषा ॥
जहँ चितवहि तहँ प्रभु आसीना । सेवहि सिद्ध मुनीस प्रवीना ॥
देखे सिव, बिधि, बिष्णु अनेका । अमित प्रभाउ एक तें एका ॥
बंदत चरन, करत प्रभु सेवा । विविध वेष देखे सब देवा ॥

दो०—सती, बिधात्री, इंदिरा, देखीं अमित अनूप ।

जेहिं जेहिं वेष अजादि सुर, तेहिं तेहिं सन अनुरूप ॥ ५४ ॥

देखे जहँ - तहँ रघुपति जेते । सक्तिन्ह - सहित सकल सुर तेते ॥
जीव चराचर जे संसारा । देखे सकल अनेक प्रकारा ॥
पूजहिं प्रभुहि, देव बहुवेषा । राम - रूप दूसर नहिं देखा ॥
अवलोकै रघुपति बहुतेरे । सीता सहित, न वेष घनेरे ॥
सोइ रघुबर, सोइ लछिमन-सीता । देखि सती अति भई समीता ॥
हृदय कप, तन सुधि कछु नाहीं । नयन मूदि बैठीं मग माहीं ॥
बहुरि बिलोकैउ नयन उधारी । कछु न दीख तहँ दच्छकुमारी ॥
पुनि-पुनि नाइ राम-पद सीसा । चलीं तहाँ जहँ रहे गिरीसा ॥

दो०—गई समीप, महेश तब, हँसि पूछी कुसलात ।

लीन्ह परीछा कवन बिधि, कहहु सत्य सब बात ॥ ५५ ॥

मासपारायण, दूसरा विश्राम

पुनः पुनश्चेतसि संविचार्य धृत्वा स्वरूपं जनकात्मजायाः ।

तथैव सृत्या चलिताग्रगा च यया समागच्छति मानवेन्द्रः ॥ ५२ ॥

दृष्ट्वा सुमित्रातनयो वेषं सत्या कृतं तु तम् । अतीव चकितो जातस्तच्चित्ते च भ्रमो महान् ॥
जातोऽतीव सगम्भीरः किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशक्त् । प्रभोः प्रभावं जानाति मतिधीरः स लक्ष्मणः ॥
विज्ञातवान् सुरस्वामी कपटं तत् सतीकृतम् । सर्वदर्शी स भगवान् सर्वान्तर्यामितायुतः ॥
यस्य स्मरणमात्रेण सर्वाज्ञानं विनश्यति । स एव सर्ववेत्तास्ति श्रीरामो भगवान् प्रभुः ॥
सती तस्यापि पुरतश्छद्मगुप्तिं चिन्तयति । पश्य नार्याः स्वभावस्य प्रभावं सर्वतोमुखम् ॥
स्वमायाया बलं तीव्रं वर्णयित्वा स्वचेतसि । विहस्य प्राह रामस्तां मुद्व्या वाण्या सती तदा ॥
आदौ वद्ध्वाञ्जलितस्यै प्रणामं कृतवान् प्रभुः । पितुनोम्ना सह निज हरिर्नाम गृहीतवान् ॥
ततः पप्रच्छ कुत्रास्ति भगवान् स वृषध्वजः । भ्रमत्यरण्ये भवती पुनरेकाकिनी कुतः ॥

निशम्य गूढं मृदु रामवाक्यं सङ्कोच आसीत् सुमहांश्च सत्याः ।

सातीव नीता चलिता महेशं जातश्च तस्या हृदि तीव्रशोकः ॥ ५३ ॥

यज्ञैवामन्यत मया शङ्करस्य वचः पुरा । स्वकीयं सर्वमज्ञानं रामे चारोपितं मया ॥
गत्वेदानीं शम्भुपार्श्वे तत्र वक्ष्ये किमुत्तरम् । ध्यायन्त्या इति चित्तेऽतिदारुणो दाह आगतः ॥
सत्या प्राप्तं महद् दुःखं रामश्च ज्ञातवान् यदा । तदा प्रभावंस्वं स्पष्टं तस्यै किञ्चिददर्शयत् ॥
मार्गे यान्ती सती देवी कौतुकं पश्यति स्म यत् । अग्रे रामो याति युक्तः सीतया स्वानुजेन च ॥
ततः पृष्ठे यदा पश्यत् तदा तत्रापि राववः । दृष्टस्तया रम्यवेषः सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥
यत्र यत्र च साऽपश्यत् तत्र तत्र प्रभुः स्थितः । संसेवन्ते च तं सिद्धाश्चतुराश्च मुनीश्वराः ॥
शिवान् विधींस्तथा विष्णून्नेकांश्च ददर्श सा । अतिनीमप्रभावेण प्रत्येकमपि ते युताः ॥
वन्दमानान् प्रभोः पादौ सेवमानांश्च राववम् । विभ्रतो विविधान् वेषान् देवान् सर्वान् ददर्श सा ॥

सतीं विधात्रीं कमलाञ्च तत्र सा त्वद्वितीया समितां ददर्श ।

यं यं श्रिता ब्रह्ममुखाश्च वेषं तं तं श्रितास्ता अपि युक्तवेषम् ॥ ५४ ॥

यत्र यत्र यथा रामान् यावतश्च ददर्श सा । तत्र शक्तियुतान् सर्वान् सा देवानपि तावतः ॥
चराचरा ये जीवाश्च सन्ति संसारमण्डले । सकलांस्तान् सती नानाप्रकारांश्च ददर्श सा ॥
रामं पूजयतो देवान् पश्यन्ती बहुवेषगान् । अन्यद् रूपन्तु रामस्य कुत्रापि न ददर्श सा ॥
आलोकयद् रामचन्द्रान् सा तत्रानेकसङ्ख्यकान् । सरीतानपि किन्त्वेपां वेष नानेकसङ्ख्यकम् ॥
तमेव रामं तामेव सीतां तञ्चापि लक्ष्मणम् । इत्थं विलोक्य भूयोऽपि बहुभीताभवत् सती ॥
जातः कम्पो हृदि तथा देहभानं न किञ्चन । उपाविशेण सा मार्गे निमील्य नयने क्षणात् ॥
पुनरुन्मील्य नयने परितः पश्यति स्म सा । अपश्यद् दक्षतनया तदा किमपि तत्र न ॥
पुनः पुनः सा रामस्य पादौ शीर्ष्णां प्रणम्य च । प्राचलत् तत्र यत्रास्ति वटच्छायाश्रितः शिवः ॥

यदा गता सा शिवसन्निधानं विहस्य पप्रच्छ शिवोऽपि तां शम् ।

कथं गृहीतास्ति विभोः परीक्षा सर्वं यथार्थञ्च वदेत्युवाच ॥ ५५ ॥

मासपारायणे द्वितीयो विश्रामः सम्पूर्णः

सतीं समुझि रघुवीर - प्रभाऊ । भय-वस सिव-सन कीन्ह दुराऊ ॥
 कछु न परीछा लीन्ह गोसाई । कीन्ह प्रनामु तुम्हारिहि नाई ॥
 जो तुम्ह कहा, सो मृपा न होई । मोरें मन प्रतीति अति सोई ॥
 तव संकर देखेउ धरि ध्याना । सतीं जो कीन्ह चरित सयु जाना ॥
 बहुरि राम - मायहि सिरु नावा । प्रेरि सतिहि जैहि झूठ कहावा ॥
 हरि - इच्छा, भावी बलवाना । हृदयें विचारत संभु सुजाना ॥
 सतीं कीन्ह सीता कर बेपा । सिव-उर भयउ विपाद विसेपा ॥
 जौं अब करउँ सती-सन प्रीती । मिटइ भगति पथु, होइ अनीती ॥

दो०—परम पुनीत न जाइ तजि, किएँ प्रेम बड़ पापु ।

प्रगटि न कहत सहेसु कछु, हृदयें अधिक संतापु ॥ ५६ ॥

तव संकर प्रभु - पद सिरु नावा । सुमिरत रामु, हृदयें अस आवा ॥
 ओहि तन सतिहि भेट मोहि नाहीं । सिव संकल्पु कीन्ह मन माहीं ॥
 अस विचारि संकर मतिधीरा । चले भवन सुमिरत रघुवीरा ॥
 चलत गगन भै गिरा सुहाई । जय महेस भलि भगति दूढ़ाई ॥
 अस पन तुम्ह विनु करइ को आना । रामभगत समरथ भगवाना ॥
 सुनि नभगिरा सती - उर सोचा । पूछा सिवहि समेत सकोचा ॥
 कीन्ह कवन पन, कहहु कृपाला । सत्यधाम प्रभु दीनदयाला ॥
 जदपि सतीं पूछा बहु भाँती । तदपि न कहैउ त्रिपुर-आराती ॥

दो०—सतीं हृदयें अनुमान किय, सयु जानेउ सर्वथ ।

कीन्ह कपटु मैं संभु-सन, नारि सहज जड़ अग्य ॥ ५७ (क) ॥

सो०—जलु पय सरिस बिकाइ, देखहु प्रीति कि रीति भलि ।

बिलग होइ रमु जाइ, कपट खटाई परत पुनि ॥ ५७ (ख) ॥

हृदयें सोचु समुझत निज करनी । चिता अमित जाइ नहि बरनी ॥
 कृपासिंधु सिव परम अगाधा । प्रगट न कहैउ मोर अपराधा ॥
 संकर - रुख अवलोकि भवानी । प्रभु मोहि तजेउ, हृदयें अकुलानी ॥
 निज अघ समुझि न कछु कहि जाई । तपइ अवाँ इव उर अधिकाई ॥
 सतिहि ससोच जानि वृषकेतू । कही कथा सुंदर सुख - हेतू ॥
 बरनत पंथ विविध इतिहासा । विस्वनाथ पहुँचे कैलासा ॥
 तहँ पुनि संभु समुझि पन आपन । बैठे बट - तर करि कमलासन ॥
 संकर सहज सरूपु सम्हारा । लागि समाधि अखंड अपारा ॥

दो०—सती बसहिँ कैलास तब, अधिक सोचु मन माहि ।

मरमु न कोऊ जान कछु, जुग-सम दिवस सिराहि ॥ ५८ ॥

नित नव सोचु सती - उर भारा । कब जैहउँ दुखसागर - पारा ॥
 मैं जो कीन्ह रघुपति - अपमाना । पुनि पतिवचनु मृपा करि जाना ॥
 सो फलु मोहि बिधाताँ दीन्हा । जो कछु उचित रहा सोइ कीन्हा ॥
 अब बिधि अस वृक्षिअ नहिँ तोही । संकर-विमुख जिआवसि मोही ॥
 कहि न जाइ कछु, हृदय गलानी । मन महुँ रामहि सुमिर सयानी ॥

सती विज्ञाय रामस्य प्रभावमवलोकितम् । भयात् स्वकीयवृत्तान्तं गूहयामास शङ्करात् ॥
ऊचे चहे नाथ! मया परीक्षाकापि नो कृता । तत्र गत्वा प्रणामस्तु भवतेव मया कृतः ॥
भवता यत् पूर्वमुक्तं तद् वचो न मृषा भवेत् । इत्ययं दृढविश्वासो वर्तते मम चेतसि ॥
ततः सदाशिवो ध्यानं कृत्वा तत्त्वं व्यलोकयत् । सत्या कृतं यच्चरितं ज्ञातवान् सर्वमेव तत् ॥
तत्पश्चाद् राममायायै प्रणामं शिरसाकरोत् । या सम्प्रेयं सतीदेवीं पुरानुत्तमभाषयत् ॥
हरेरिच्छात्मकं भावि सर्वतो बलबलमम् । विचारयति शम्भुः स्वेचित्त इत्थं विवेकवान् ॥
सती कृतवनी वेपं यत् सीतायाः पुरा वने । तज्ज्ञात्वासीच्छङ्करस्य विपादोऽतीव चेतसि ॥
यहि सत्या सह प्रेम करोम्यहमितः परम् । तर्हि नश्यति भक्त्यध्वा भवत्यन्याय एव च ॥

एषातिपूता न च हानयोग्या प्रीतो कृतायां महदस्ति पापम् ।

अतः स्फुटं वक्ति न किञ्चिदोशः किन्त्वस्य चित्तेऽस्त्यधिकोऽभितापः ॥ ५६ ॥

ततः शिवः पादपद्मे शिरसा प्राणमत् प्रभोः । तदास्य स्मरतो रामं चित्ते त्विदमुपागतम् ॥
यदनेन शरीरेण सत्या मे नास्ति सङ्गमः । शिवस्तदैव हृदये सङ्कल्पममुमानयत् ॥
विचार्य चानया रीत्या मतिधोरः सदाशिवः । रघुनाथं स्मरन् नैजं प्रस्थितो भवनं प्रति ॥
प्रस्थानसमये तस्य सञ्जाता चान्तरिक्षवाक् । जय शम्भो कृता भक्तेर्दृढता भवतोत्तमा ॥
प्रतिज्ञां भवतोऽन्यः कः कुर्यादित्दृशीं जनः । भवान् रामस्य भक्तोऽस्ति समर्थो भगवांस्तथा ॥
श्रुत्वान्तरिक्षगां वाचं सती चित्ते व्यचिन्तयत् । ससङ्कोचमपृच्छच्च तदानीं सा सदाशिवम् ॥
दयालोमां भवान् ब्रूतां का प्रतिज्ञा कृता कथम् । भवान् दयालुर्दीनेषु सत्यधामास्ति च प्रभो ॥
इत्थं यद्यपि पप्रच्छ प्रकारैर्वहुभिः सती । तथापि त्रिपुरारातिस्तामुवाच न किञ्चन ॥

ततोऽनुमेने हृदये सती यद् वेत्ति स्म सर्वज्ञशिवस्तु सर्वम् ।

मया कृतं छद्म विधाय नूनमज्ञा जडा चास्त्यवला स्वभावात् ॥ ५७ ॥ क

जलं दुग्धतुल्यञ्च विक्रीयते तद् विलोक्या जनैः स्नेहरीतिः सुरम्या ।

विभक्तं जलं स्वादहानिश्च जाता यदा कैतवात्मं पतत्यत्र योगे ॥ ५७ ॥ ख

स्मृत्वा निजं कर्म सत्याशित्ते शोको मूर्च्छास्थितः । वर्ततेऽप्यमिता चिन्ता नार्हा वर्णयितुञ्च या ॥ ५८ ॥
नूनं महानगाधञ्च कृपासिन्धुः सदाशिवः । जातं ममापराधं स प्रकटं नोक्तवान् हरः ॥
विलोक्य रूपं रुद्रस्य भवानी सा सती तदा । ज्ञात्वा शिवेन त्यक्तां स्वां हृदये व्याकुलाभवत् ॥
विज्ञाय स्वकृतं पापं वक्तुं शक्ता न किञ्चन । किन्तु तस्यास्तप्यते स्म हृदयं पुटपाकवत् ॥
चिन्ताग्रस्तां परिज्ञाय सतीदेवीं वृषव्रजः । मुखं प्रदातुं रुचिरां कथां कथयति स्म ताम् ॥
इतिहासान् बहुविधान् मध्येमार्गञ्च वर्णयन् । कैलासाख्यं स्वकंधाम विश्वनाथः समागतः ॥
तत्र भूयः प्रतिज्ञां स्वां स्मृत्वा ज्ञात्वा सदाशिवः । उवाच विशदं वटस्याधः कमलासनमास्थितः ॥
स्वाभाविकं स्वरूपं स्व धारयामास शङ्करः । अखण्डरूपोऽनन्तोऽस्य समाधिः समभूत् तदा ॥

ततः सती शम्भुगिरावुवास शोकश्च तस्या हृदि तीव्ररूपः ।

इदं रहस्यं न विवेद कोऽपि युगोपमानीह च यान्त्यहानि ॥ ५८ ॥

नित्यं नवीनः शोकस्य भारः सत्या हृदि स्थितः । यद् दुःखाब्धेरस्य पारं प्रयास्यामि कदा न्वहम् ॥
अनादरो रघुपतेर्यो मया विहितः पुरा । अनन्तरं वचः पत्युर्मृपेति स्वीकृतञ्च यत् ॥
फलं विधात्वा दत्तं मे तयोरेवापराधयोः । यदासीदुचितं मह्यं तदेव सकलं कृतम् ॥
किन्त्विदं नोचितं भाति विधातरधुना तव । यददो जीवयसि मां शङ्कराद् विमुखामपि ॥
सत्याश्चेतोगता ग्लानिर्वक्तुं किञ्चिन्न शक्यते । तदा सा धीमती चित्ते स्मृत्वा राममुवाच यत् ॥

जौं प्रभु दीनदयालु कहावा । आरति - हरन वेद जसु गावा ॥
तौ मैं बिनय करउं कर जोरी । छूटउ वेगि देह यह मोरी ॥
जौं मोरें सिव - चरन सनेह । मन - क्रम - वचन सत्य ब्रतु एह ॥

दो०—तौ सबदरसी सुनिअ प्रभु, करउ सौं वेगि उपाइ ।

होइ मरनु जौंहि बिनिहिं श्रम, दुसह बिपत्ति बिहाइ ॥ ५९ ॥

ऐहि बिधि दुखित प्रजेसकुमारी । अकथनीय दारुन दुखु भारी ॥
बीतें संवत सहस सतासी । तजी समाधि संभु अविनासी ॥
राम - नाम सिव सुमिरन लागे । जानैउ सती जगतपति जागे ॥
जाइ संभु - पद वंदनु कीन्हा । सनमुख संकर आसनु दीन्हा ॥
लगे कहन हरि - कथा रसाला । दच्छ प्रजेस भए तैहि काला ॥
देखा बिधि बिचारि सब लायक । दच्छहि कीन्ह प्रजापति - नायक ॥
बड़ अधिकार दच्छ जब पावा । अति अभिमानु हृदय तब आवा ॥
नहिं कौउ अस जनमा जग माहीं । प्रभुता पाइ जाहि मद नाहीं ॥

दो०—दच्छ लिए मुनि बोलि सब, करन लगे बड़ जाग ।

नेवते सादर सकल सुर, जे पावत मख-भाग ॥ ६० ॥

किनर, नाग, सिद्ध, गंधर्वा । वयुन्ह समेत चले सुर सर्वा ॥
बिष्णु, बिरंचि, महेसु बिहाई । चले सकल सुर जान वनाई ॥
सती बिलोके व्योम विमाना । जात चले सुंदर बिधि नाना ॥
सुर - सुंदरी करहिं कल गाना । सुनत श्रवन छूटहिं मुनि-ध्याना ॥
पूछैउ तब, सिव कहैउ बखानी । पिता जग्य मुनि, कछु हरषानी ॥
जौं महेसु मोहि आयसु देहीं । कछु दिन जाइ रहौं मिस एहीं ॥
पति - परित्याग हृदय दुखु भारी । कहइ न निज अपराध विचारी ॥
बोली सती मनोहर बानी । भय - संकोच - प्रेम - रस - सानी ॥

दो०—पिता-भवन उत्सव परम, जौं प्रभु, आयसु होइ ।

तौ मैं जाउं कृपायतन, सादर देखन सोइ ॥ ६१ ॥

कहेहु, नीक मोरैहुं मन भावा । यह अनुचित, नहिं नेवत पठावा ॥
दच्छ सकल निज सुता बोलाई । हमरें बयर तुम्हउ विसराई ॥
ब्रह्मसभाँ हम - सन दुखु माना । तैहि तें अजहुं करहिं अपमाना ॥
जौं विनु बोलें जाहु भवानी । रहइ न सीलु, सनेहु न कानी ॥
जदपि मित्र, प्रभु, पितु, गुर-गेहा । जाइअ विनु बोलैहुं, न सँदेहा ॥
तदपि बिरोध मान जहँ कोई । तहाँ गएँ कल्यानु न होई ॥
भाँति अनेक संभु समुझावा । भावी-वस न ग्यानु उर आवा ॥
कह प्रभु, जाहु जौ बिनिहिं बोलाएँ । नहिं भलि बात हमारे भाएँ ॥

दो०—कहि देखा हर जतन बहु, रहइ न दच्छकुमारि ।

दिए मुख्य गन संग तब, बिवा कीन्ह त्रिपुरारि ॥ ६२ ॥

यदि दीनदयालुस्त्वं कथ्यसे सकलैः प्रभो । वेदैर्यशश्च गीतं यत् त्वमार्ति हरसे ध्रुवम् ॥
तर्हि वद्ध्वा करो तुभ्यं करोमि विनिवेदनम् । यद् देहोऽयं शीघ्रमेव रामचन्द्र पतेन्मम ॥
अस्ति स्नेहो यदि मम शङ्करस्य पदाब्जयोः । यदि सत्यश्चास्ति सोऽपि मनोवाक्कर्मभिः सदा ॥

श्रुणु प्रभो सर्वविलोक तर्हि तथा तमेवानु कुरुष्व यत्नम् ।

श्रमं विना स्यान्मरणं यथा मे विपच्च नश्येदतिदुःसहेयम् ॥ ५९ ॥

अनेन विधिनातीव दक्षजा दुःखिताभवत् । अकथ्यं दारुणं तस्या दुःखमप्यभवन्महत् ॥
गतान्यवदसहस्राणि सप्ताशीतिमितानि च । समाधिमत्यजद् देवो विनाशरहितः शिवः ॥
आरब्धवान् रामनाम्नः स्मरणञ्च सदाशिवः । ततो जगत्पति देवमुत्थितं बुबुधे सती ॥
गत्वा ववन्दे चरणौ शङ्करस्य तदैव सा । शङ्करोऽपि ददौ तस्यै विष्टरं स्वस्य सम्मुखम् ॥
ततोऽसौ तां वदन्नासीद् रसाला हरिसत्कथाः । काल तस्मिन्नेव दक्षः प्रजापतिरजायत ॥
सर्वैः प्रकारैस्तं योग्यं ब्रह्मा दृष्ट्वा विचार्य च । प्रजापतीनां सर्वेषां नायकं कृतवान् मुदा ॥
अधिकारन्तु तं दक्षो महान्तं प्राप्तवान् यदा । अति तीव्रस्तस्य चित्ते तदाहङ्कार आगतः ॥
न जनि लब्धवान् कोऽपि कदापि जगतीदृशः । समजायत नो यस्य सम्प्राप्य प्रभुतां मदः ॥

दक्षो मुनीनाह्वयति स्म सर्वान् भव्यं वरञ्चारभते स्म यागम् ।

समानमामन्त्रयति स्म सर्वान् ये यज्ञभागं त्रिदशा लभन्ते ॥ ६० ॥

किन्नरा अहयः सिद्धा गन्धर्वाश्च निमन्त्रिताः । वन्धुभिः सहिताः सर्वे प्राचलंस्त्रिदशा अपि ॥
नारायणं विधातारं विहाय गिरिशं तथा । संयोज्यस्वानि यानानि सर्वेऽन्ये चलिताः सुराः ॥
कैलासस्था सती व्योम्नि विमानानि व्यलोकयत् । तानि नानाप्रकाराणि सुरम्याणि प्रयान्ति च ॥
तादृशं सुरमुन्दर्यो गायन्ति स्म कलं तदा । मुनीनामपि वश्रं ध्यानं यस्मिंश्च कर्णगे ॥
ततः पप्रच्छ सा शम्भुं स च तां प्राह विस्तरात् । किञ्चित् प्रसन्ना सञ्जाता पितुर्यागं निशम्य सा ॥
अनुमन्येत यदि मां तत्र गन्तुं सदाशिवः । दिनानि कतिचिद् गत्वा वत्स्यामि पितृमन्दिरे ॥
पत्या कृतेन त्यागेन तीव्रं दुःखं हृदि स्थितम् । निजापराधं सा किन्तु विचार्योचेन किञ्चन ॥
अन्ते मधुरया वाचा शिवं प्राह सती तदा । प्रेम्णो रसेन भीत्या च सङ्कोचेन सुसक्तया ॥

तातस्य गेहेऽस्ति महोत्सवो मे प्रभो यदि स्याद् भवतो निदेशः ।

तर्हि प्रयास्यामि कृपानिधान समादरात् तस्य विलोकनाय ॥ ६१ ॥

ऊचे शिवस्तां साधूक्तं चेतसे मेऽपि रोचते । इदं त्वनुचितं यत् ते पिता मां न न्यमन्त्रयत् ॥
आहूतवानस्ति दक्षः सर्वा एवात्मजा निजाः । मम वारेण किन्तु त्वां देवि विस्मृतवान् ध्रुवम् ॥
मत् सोऽप्रसन्नः सञ्जातः सभायामेकदा विधेः । तदारभ्याद्यापि मे स विदधात्यवमाननाम् ॥
अनाहूतापि तत्र त्वं भवानि यदि यास्यसि । तर्हि स्थास्यति नोशीलं प्रेम मानोऽथवातव ॥
गृहं यद्यपि मित्रस्य प्रभौश्चैव पितुर्गुरोः । अनाहूतोऽपि तैर्नूनं गच्छेदेव न संशयः ॥
तथापि यत्र मनुते विरोधं कोऽपि देहभृत् । कृते तु तत्र गमने नैव श्रेयो भविष्यति ॥
इत्थं नानाप्रकारैश्च बोधयामास तां शिवः । किन्तु भाविशतात् तस्या न चित्ते बोध आगतः ॥
ततः शम्भुः प्राह चेत् त्वं विनाह्वानं गमिष्यसि । न भविष्यति शं तर्हि तवेति प्रतिभाति मे ॥

बहुप्रयत्नैरुपदिश्य शम्भुर् व्यलोकयत् किन्तु सती न तस्यौ ।

संयोज्य मुह्यान् स्वगणास्तदानीं प्रास्थापयत् तां त्रिपुरारिरीशः ॥ ६२ ॥

पिता - भवन जब गई भवानी । दच्छ - त्रास काहुँ न सनमानी ॥
सादर भलैहि मिली अँक माता । भगिनीं मिलीं बहुत मुमुकाता ॥
दच्छ न कछु पूछी कुसलाता । सतिहि विलोकि जरे सब गाता ॥
सतीं जाइ देखेउ तब जागा । कतहुँ न दीख संभु - कर भागा ॥
तब चित चढ़ेउ, जो संकर कहैऊ । प्रभु-अपमानु समुझि, उर दहैऊ ॥
पाछिल दुखु न हृदयँ अस व्यापा । जस यह भयउ महा परितापा ॥
जद्यपि जग दारुन दुख नाना । सब तें कठिन जाति - अवमाना ॥
समुझि सो सतिहि भयउ अति क्रोधा । बहु विधि जननीं कीन्ह प्रबोधा ॥

दो०—सिव-अपमानु न जाइ सहि, हृदयँ न होइ प्रबोध ।

सकल सभहि हठि-हटक तब, बोलीं वचन सक्रोध ॥ ६३ ॥

सुनहु सभासद सकल मुनिदा । कही सुनी जिन्ह संकर - निदा ॥
सो फलु तुरत लहव सब काहुँ । भली भाँति पछिताव पिताहुँ ॥
संत - संभु - श्रीपति - अपवादा । सुनिअ जहाँ, तहँ अग्नि मरजादा ॥
काटिअ तासु जीभ जो वसाई । श्रवन मूदि न त चलिअ पराई ॥
जगदातमा महेसु पुरारी । जगत-जनक सब के हितकारी ॥
पिता मंदमति निंदत तेही । दच्छ - सुक - संभव यह देही ॥
तजिहउं तुरत देह तेहि हेतू । उर धरि चंद्रमौलि वृषकेतू ॥
अस कहि जोग-अग्नि तनु जारा । भयउ सकल मख हाहाकारा ॥

दो०—सती-नरनु सुनि संभुगन, लगे करन भव खीस ।

जग्य-विधंस बिलोकि मृगु, रच्छा कीन्ह मुनीस ॥ ६४ ॥

समाचार सब संकर पाए । वीरभद्रु करि कोप पठाए ॥
जग्य - विधंस जाइ तिन्ह कीन्हा । सकल सुरन्ह विधिवत फलु दीन्हा ॥
भै जगविदित दच्छ - गति सोइ । जसि कछु संभु-विमुख कै होई ॥
यह इतिहास सकल जग जानी । ताते में सछेप बखानी ॥
सतीं मरत हरि सन बर मागा । जनम-जनम सिवपद-अनुरागा ॥
तेहि कारन हिमगिरि - गृह जाई । जनमीं पारवती - तनु पाई ॥
जब तें उमा सैल - गृह जाई । सकल सिद्धि - संपति तहँ छाई ॥
जहँ - तहँ मुनिन्ह सुआश्रम कीन्हे । उचित बास हिम - भूधर दीन्हे ॥

दो०—सदा सुमन-फल-सहित सब, द्रुम नव नाना जाति ।

प्रगटीं सुंदर संल पर, मनि-आकर बहु भाँति ॥ ६५ ॥

सरिता सब पुनीत जलु बहहीं । खग, मृग, मधुप—सुखी सब रहहीं ॥
सहज बयर सब जीवन्ह त्यागा । गिरि पर सकल करहि अनुरागा ॥
सोह सैल गिरिजा - गृह आएँ । जिमि जनु रामभगति के पाएँ ॥
नित नूतन मंगल गृह तासू । ब्रह्मादिक गावहिं जसु जासू ॥
नारद समाचार सब पाए । कौतुकीं गिरि - गेह सिधाए ॥
सैलराज बड़ आदर कीन्हा । पद पखारि बर आसनु दीन्हा ॥
नारि-सहित, मुनि-पद सिरु नावा । चरन-सलिल सबु भवनु सिंचावा ॥
निज सौभाग्य बहुत गिरि बरना । सुता बोलि भेली मुनि-चरना ॥

यदा भवानी सम्प्राप्ता जनकस्य निकेतनम् । तदा तत्र न सम्मने त्रासादक्षस्य कोऽपि ताम् ॥
अमिलत् केवलं माता त्वेका यद्यपि सादरम् । भगिन्यस्तां मिलन्ति स्म पर्याप्तस्मितसंयुताः ॥
क्षेमप्रश्नानपि तदा दक्षः पप्रच्छ नैव ताम् । विपरीतं किन्तु तस्य तां दृष्ट्वाङ्गानि जज्वलुः ॥
ततो गत्वा मनी देवी यज्ञकर्म ददर्श तत् । किन्तु तत्र न कुत्रापि शम्भोर्भागं ददर्श सा ॥
यदुक्तं शम्भुना पूर्वं चित्तमारोहनि स्म तत् । प्रभोजित्वापमानञ्च तस्या हृदयमज्वलत् ॥
पूर्वंदुःखं न हृदयं तस्या व्याप्तं तथाकरोत् । महातापं ददद्विदं तस्या व्याप्तं यथाकरोत् ॥
विश्वस्मिन् दास्यानीह नाना दुःखानि यद्यपि । जात्यवज्ञानिकठिना तेषु सर्वेषु वर्तते ॥
सती तत् सकलं ज्ञात्वा बभूवातिश्यान्विता । प्राबोधयन् तां जननी प्रकारैर्वहुभिस्ततः ॥

शक्यो न सोढुं गिरिशावमानश्चित्ते प्रबोधोऽप्यभवत् सत्याः ।

हठात् सभां तां सकलां प्रतर्ज्य सक्रोधमूचे वचनं ततः सा ॥ ६३ ॥

सभासदाः सर्वे एव शृण्वन्तु च मुनीश्वराः । यैर्निन्दा जङ्करस्वात्र विहिताप्यथवा श्रुता ॥
सकलैरपि तैस्तस्याः क्षणादेवाप्यने फलम् । तातोऽपि मे सर्वथैव पश्चात्तापं करिष्यति ॥
अपवादः सज्जनस्य शम्भोर्नारायणस्य च । श्रूयते यत्र तत्रास्ति मर्यादा त्वीदृशी ध्रुवा ॥
निन्दाकर्तुः कर्तनीया जिह्वैव स्ववशे यदि । पिधाय श्रवणी नूनं पलायेत ततोऽथवा ॥
महेश्वरः पुरारातिर्जगदात्मैव निश्चितम् । जगतो जनकः कर्ता सर्वेषां श्रेयसस्तथा ॥
तस्यैव निन्दां कुरुते पिता मन्दमतिर्मम । वीजाद् दक्षस्यैव जानं कलेवरमिदं मम ॥
अत एव क्षणादेव त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् । धृत्वा स्वहृदये देवं चन्द्रमौलिं वृषध्वजम् ॥
इत्युक्त्वाज्वालयामास सतीयोगाग्निना तनुम् । सर्वस्मिन्नेव यागे च हाहाकारः क्षणादभूत् ॥

सत्या मूर्तिं शस्त्रगुणा निशस्य मखस्य विध्वंसनमारभन्त ।

मखस्य विध्वंसनवाकल्य चक्रे मुनीशो भृगुरस्य रक्षाम् ॥ ६४ ॥

अमुं सर्वं समाचारं शङ्करः प्राप्तवान् यदा । कोपं कृत्वा वीरभद्रं तदा प्रेषयति स्म सः ॥
वीरभद्रस्तत्र गत्वा यज्ञविघ्नं समाचरत् । देवेभ्यश्चापि सर्वेभ्यो यथाकर्म फलं ददौ ॥
नूनं जगत्प्रसिद्धाभूत् सैव दक्षस्य दुर्गतिः । यादृशी कापि भवति विमुखस्य शिवादिह ॥
इतिहासमिमं सर्वं जानाति सकलं जगत् । सर्वोऽप्ययं वर्णितोऽस्ति तस्मात् सङ्क्षेपतो मया ॥
इतः सती मृत्युकाले हरिं वरमयाचत । प्रतिजन्मानुरागोऽस्तु यत् तस्याः शिवपादयोः ॥
हेतोस्तस्मादेव गत्वा हिमाचलगृहं ततः । पार्वतीनामकं देहं प्राप्य जग्राह जन्म सा ॥
उमा यमारभ्य कालं सम्प्राप्ता गिरिमन्दिरम् । व्याप्ताः सर्वास्तमारभ्य सिद्धयस्तत्र सम्पदः ॥
तस्मिन् रम्यान् यत्न-तत्र मुनयश्चकुराश्चरान् । तेभ्यश्च वासमुचितं प्रददौ हिमभूधरः ॥

सदा सुपुष्पैः सुफलैश्च युक्ताः सर्वेऽपि वृक्षा विविधा नवीनाः ।

आविर्बभूवुश्च गिरौ मनोज्ञा बहुप्रकाराः खनयो मणीनाम् ॥ ६५ ॥

जलं पवित्रं सर्वामु सरित्सु प्रावहत् तदा । सर्वे खगा मृगा भृङ्गाः सुखिनः सर्वथाभवन् ॥
सर्वैर्जीवैः परित्यक्तो विरोधः सहजो निजः । सर्वेऽप्यकुर्वन् सुप्रीतिं गिरौ तस्मिन् परस्परम् ॥
शैलाधिपः शोभते स्म शैलजाया गृहागमात् । यथागमाद् रामभक्तेः सततं शोभते जनः ॥
तस्य गेहे भान्ति नित्यं मङ्गलानि नवानि च । ब्रह्मादयो गिरेर्यस्य प्रगायन्ति यशः सदा ॥
समाचारं सर्वमेव प्राप्तवान् नारदस्ततः । ततश्च कौतुकाद् गेहं शैलेशस्य ययौ मुनिः ॥
अकरोदादरं तस्य समुत्कृष्टं गिरिश्वरः । प्रक्षाल्य चरणौ तस्य ददौ तस्मै वरासनम् ॥
स पत्न्या सहितस्तस्य चरणौ शिरसानमत् । सर्वत्रासिञ्चयच्चैव स्वगेहे चरणोदकम् ॥
अवर्णयद् गिरिवरः सौभाग्यं बहुधा निजम् । सुतामाहूय च तया मुनेः पादावनामयत् ॥

दो०—त्रिकालग्य सर्वग्य तुम्ह, गति सर्वत्र तुम्हारि ।

कहहु सुता के दोष-गुन, मुनिवर हृदयँ बिचारि ॥ ६६ ॥

कह मुनि विहसि गूढ़ मृदुवानी । सुता तुम्हारि सकल गुनखानी ॥
सुंदर, सहज सुसील, सयानी । नाम उमा, अंबिका, भवानी ॥
सब लच्छन - संपन्न कुमारी । होइहि संतत पियहि पिआरी ॥
सदा अचल अहि कर अहिवाता । अहि तैं जसु पैहहि पितु-माता ॥
होइहि पूज्य सकल जग माहीं । अहि सेवत कछु दुर्लभ नाही ॥
अहि कह नामु सुमिरि संसारा । त्रिय चढ़िहि पतिव्रत-असिधारा ॥
सैल ! सुलच्छन सुता तुम्हारी । सुनहु जे अब अवगुन दुइ-चारी ॥
अगुन, अमान, मातुपितु - हीना । उदासीन, सब संसय - छीना ॥

दो०—जोगी, जटिल, अकाम मन, लगन, अमंगल-वेष ।

अस स्वामी अहि कहँ मिलिहि, परी हस्त असि रेख ॥ ६७ ॥

मुनि मुनि-गिरा सत्य जियँ जानी । दुख दंपतिहि, उमा हरषानी ॥
नारदहूँ यह भेदु न जाना । दसा एक, समुझव विलगाना ॥
सकल सखीं, गिरिजा, गिरि, मैना । पुलक सरीर, भरे जल नैना ॥
होइ न मृपा देवरिपि - भापा । उमा सो वचनु हृदयँ धरि राखा ॥
उपजउ सिव - पद - कमल - सनेहू । मिलन कठिन, मन भा संदेहू ॥
जानि कुअवसरु प्रीति दुराई । सखी - उछँग बैठी पुनि जाई ॥
झूठि न होइ देवरिपि - बानी । सोचहि दंपति, सखीं सयानी ॥
उर धरि धीर, कहइ गिरिराऊ । कहहु नाथ, का करिअ उपाऊ ॥

दो०—कह सुनीस, हिमवंत मुनु, जो बिधि लिखा लिलार ।

देव, दनुज, नर, नाग, मुनि, कोउ न मेटनिहार ॥ ६८ ॥

तदपि एक मैं कहउँ उपाई । होइ, करै जाँ दैउ सहाई ॥
जस वरु मैं वरनैउँ तुम्ह पाहीं । मिलिहि उमहि तस संसय नाही ॥
जे - जे वर के दोष बखाने । ते सब सिव-पहि मैं अनुमाने ॥
जाँ विबाहु संकर - सन होई । दोषउ गुन - सम कह सबु कोई ॥
जाँ अहि-सेज सयन हरि करहीं । बुध कछु तिन्ह कर दोषु न धरहीं ॥
भानु, कृसानु सर्व रस खाहीं । तिन्ह कहँ मंद कहत कोउ नाही ॥
सुभ अरु असुभ सलिल सब बहई । सुरसरि कोउ अपुनीत न कहई ॥
समरथ कहँ नहि दोषु गोसाई । रवि, पावक, सुरसरि की नाई ॥

दो०—जाँ अस हिसिषा करहि नर, जड़ बिबेक-अभिमान ।

परहि कलप भरि नरक महुँ, जीव कि ईस समान ॥ ६९ ॥

सुरसरि - जलकृत बारनि जाना । कवहुँ न संत करहि तेहि पाना ॥
सुरसरि मिलेँ सो पावन जैसेँ । ईस - अनीसहि अंतरु तैसेँ ॥
संभु सहज समरथ भगवाना । अहि विबाहँ सब बिधि कल्याना ॥
दुराराध्य पै अहहि महेसू । आसुतोष पुनि किएँ कलेसू ॥
जाँ तपु करै कुमारि तुम्हारी । भाविउ मेटि सकहि त्रिपुरारी ॥

त्रिकालवेत्तास्ति च सर्ववेत्ता सर्वत्र लोके भवतो गतिश्च ।

ब्रवीतु दोषान् सुगुणान् सुताया विचार्य चित्ते मुनिवर्य नूनम् ॥ ६६ ॥

इति श्रुत्वा विदुष्याह गूढं मृदु वचो मुनिः । गिरे तव सुता सर्वगुणानां खनिरद्भुता ॥
सुशीला सुन्दरी चैषा चतुरापि स्वभावनः । उमाश्रितिका भवानीति त्वस्या आख्या प्रकीर्तिता ॥
सर्वैः सुलक्षणैरेषा सम्पन्नास्ति कुमारिका । भविष्यति सदैवैषा प्रियस्य परमा प्रिया ॥
स्थास्यत्यस्या नूनमेव सीभाग्यमचलं सदा । सम्प्राप्स्यतोऽनया त्वस्या जननीजनकौ यशः ॥
सर्वस्मिन्नेव जगति पूजनीया भविष्यति । इमां संसेवमानानां किमप्यस्ति न दुर्लभम् ॥
एतस्या नाम संसृत्य संसारे सर्वमङ्गलम् । पातिव्रत्यं चङ्गवामारोहन्ति स्त्रियो व्रतम् ॥
शैलराज सुता तेऽस्ति ध्रुवमेव सुलक्षणा । येऽश्रुनावगुणा द्वा वा चत्वारः शृणु तानपि ॥
अगुणो मानहीनश्च पितृभ्यां रहितस्तथा । उदासीनश्च निश्शेषसंशयैरपि बर्जितः ॥

योगी जटी कामविहीनचित्तो नग्नस्तथानङ्गलवेषधारी ।

एतादृशं प्राप्स्यति नाथमेवा यदीदृशी हस्तगतास्ति रेखा ॥ ६७ ॥

श्रुत्वा मुनेस्तद्वचनं ज्ञात्वा सत्यञ्च मानसे । दुःखिनां दम्पती जातानुमा तु मुदिताभवत् ॥
न ज्ञातवान् नारदोऽपि रहस्यमिदमुत्तमम् । यतो बाल्यदशैक्येऽपि स्थितो बोधः पृथक्-पृथक् ॥
सर्वालीनां शैलपुत्र्याश्चासन् शैलेशमेनयोः । रोमाञ्चिनानि वर्ष्माणि साश्रूणि नयनान्यपि ॥
भवितुं नार्हति मृषा देवर्षेर्वचनं वचित् । इति कृत्वा शिवा सर्वं चित्ते स्थापयति स्म तत् ॥
शिवाङ्घ्रि कमलस्नेहस्तस्याश्चेतस्य जायत । किन्त्वजायत जङ्घाणि कठिनास्तिः शिवस्य यत् ॥
ततोऽनवसरं ज्ञात्वा सा प्रीतिं समगूहयत् । गत्वा स्दनद्वया उत्सङ्ग उपाविशदसौ पुनः ॥
भविष्यति मृषा नैव देवर्षेर्वचनं वचित् । इति शोचन्ति चतुराः तस्यैव दम्पती तथा ॥
आश्रित्य हृदये धैर्यं प्रोवाचाद्रिपतिस्ततः । हे नाथ! वद कतव्यः प्रयत्नोऽस्माभिरत्र कः ॥

ऊचे मुनीशः शृणु शैलराज यदस्ति भाले लिखितं विधात्रा ।

नरर्षिनागामरदानवाश्च न केऽपि तन्मार्जयितुं समर्थाः ॥ ६८ ॥

तथाप्येकमुपायं त्वां विषयेऽस्मिन् वदाम्यहम् । यर्हि दैवं सहायं स्यात् तर्हि सिद्धो भविष्यति ॥
मया तव समीपेऽद्य वर्णितो यादृशो वरः । निश्शङ्कमेव पार्वत्या लप्स्यते तादृशो वरः ॥
यान् यान् वरगतान् दोषानि ह वर्णितवानहम् । सर्वे ममानुमानेन ते वर्तन्ते सदाशिवे ॥
माङ्गल्यदो विवाहोऽस्या भवेत् सह शिवेन चेत् । तर्हि सर्वेऽपि वक्ष्यन्ति दोषानपि गुणैः समान् ॥
यथा हरिश्शेषशय्यामघिशेते पयोनिधौ । तथापि दोषं कमपि मन्यन्ते तस्य नो बुधाः ॥
लोके भानुः कृशानुश्च गृह्णीतः सकलान् रसान् । तथापि तौ जनः कोऽपि मन्दाविति न मन्यते ॥
शुभाशुभं प्रवहति गङ्गायां सकलं जलम् । अपवित्रां न मनुते कोऽपि देही तथापि ताम् ॥
नास्ति दोषः समर्थस्य भद्र! क्वापि रुदापि चायथा दोषो नास्ति भानोर्वह्नेस्त्रिषोतसोऽपि च ॥

स्पर्धां मनुष्या विदधत्यमूञ्चेद् बोधाभिमानाज्जगतीह मन्दाः ।

आकल्पभेदे निरये पतन्ति जीवोऽपि किं स्यात् क्वचिदीशतुल्यः ॥ ६९ ॥

गङ्गाम्भसापि रचिता विज्ञाता यदि वारुणी । कदापि सज्जनास्तस्याः पानं कुर्वन्ति न क्वचित् ॥
गङ्गाप्रवाहे मिलिता सैव पूता यथा मता । जीवेशयोस्तथैवास्ति भेदः सामर्थ्यसङ्गतः ॥
स्वाभाविकः समर्थोऽस्ति शम्भुः स भगवान् हरः । अतोऽनेन सहोद्वाहे हितं सर्वप्रकारकम् ॥
किन्त्वसौ वर्तते नूनं दुराराध्यो महेश्वरः । पुनरस्याशुतोषोऽपि तपःक्लेशे कृते सति ॥
यदि कुर्यात् तपश्चर्या गिरे तव कुमारिका । भावि नाशयितुं शक्तस्तर्हि त्रिपुरसूदनः ॥

जद्यपि वर अनेक जग माहीं । ऐहि कहैं सिव तजि दूसर नाही ॥
 वरदायक प्रनतारति - भंजन । कृपासिधु सेवक - मन - रंजन ॥
 इच्छित फल, विनु सिव अवराधे । लहिअ न कोटि जोग-जप साधे ॥

दो०—अस कहि नारद सुमिरि हरि, गिरिजहि दीन्हि असोस ।

होइहि यह कल्याण अव, संसय तजहु गिरीस ॥ ७० ॥

कहि अस ब्रह्मभवन मुनि गयऊ । आगिल चरित सुनहु जस भयऊ ॥
 पतिहि अकांत पाइ कह मैना । नाथ न मैं समुझे मुनि - बैना ॥
 जौ घरु, वरु, कुलु होइ अनूपा । करिअ विवाहु सुता - अनुरूपा ॥
 न त कन्या वरु रहउ कुआरी । कंत ! उमा भम प्रानपिआरी ॥
 जौ न मिलिहि वरु गिरिजहि जोगू । गिरिजइ सहज, कहिहि सबु लोगू ॥
 सोइ विचारि पति ! करेहु विवाहू । जेहि न बहोरि होइ उर दाहू ॥
 अस कहि परी चरन धरि सीसा । बोले सहित - सनेह गिरीसा ॥
 वरु पावक प्रगटै ससि माहीं । नारद - वचनु अन्यथा नाही ॥

दो०—प्रिया ! सोचु परिहरहु सबु, सुमिरहु श्रीरामवान ।

पारबतिहि निरसयउ जेहि, सोइ करिहि कल्याण ॥ ७१ ॥

अब जौ तुम्हहि सुता पर नेहू । तौ अस जाइ सिखावनु देहू ॥
 करै सो तपु, जेहि मिलहि महेसू । आन उपायँ न मिटिहि कलेसू ॥
 नारद - बचन सगर्भ, सहेतू । सुंदर, सब गुन - निधि वृषकेतू ॥
 अस विचारि तुम्ह तजहु असका । सबहि भाँति संकर अकलंका ॥
 सुनि पति-बचन हरपि मन माहीं । गई तुरत उठि, गिरिजा-पाहीं ॥
 उमहि बिलोकि नयन भरै वारी । सहित सनेह गोद बैठारी ॥
 बारहि बार लेति उर लाई । गदगद कंठ, न कछु कहि जाई ॥
 जगत - मातु सर्वग्य भवानी । मातु सुखद बोली मृदु वानी ॥

दो०—सुनहि मातु ! मैं दीख अस, सपन सुनावउँ तोहि ।

सुंदर गौर सुविप्रवर, अस उपदेशउ मोहि ॥ ७२ ॥

करहि जाइ तपु सैलकुमारी । नारद कहा सो सत्य विचारी ॥
 मातु-पितहि पुनि यह मत भावा । तपु सुखप्रद, दुख-दोष नसावा ॥
 तपबल रचइ प्रपंचु विधाता । तपबल विष्णु सकल जग-न्नाता ॥
 तपबल संभु करिह संघारा । तपबल सेपु धरइ महिभारा ॥
 तप - आधार सब सृष्टि भवानी । करहि जाइ तपु अस जियँ जानी ॥
 सुनत बचन विसमित महतारी । सपन सुनायउ गिरिहि हँकारी ॥
 मातु पितहि बहुविधि समुझाई । चली उमा तप - हित हरपाई ॥
 प्रिय परिवार, पिता अरु माता । भए विकल, मुख आव न बाता ॥

दो०—वेदसिरा मुनि आइ तब, सबहि कहा समुझाइ ।

पारबती-महिमा सुनत, रहे प्रबोधहि पाइ ॥ ७३ ॥

उर धरि उमा प्रानपति - चरना । जाइ बिपिन लागी तपु करना ॥
 अति सुकुमार, न तनु तप-जोगू । पति-पद सुमिरि तजैउ सबु भोगू ॥

यद्यप्यनेके संसारे वर्तन्ते सुलभा वराः । किन्त्वेतस्याः शिवं हित्वा वरोऽग्यो नैव वर्तते ॥
अभीष्टवरदाता म प्रणतातिविभञ्जनः । कृपासिन्धुः सेवकानां मानसानां सुरञ्जनः ॥
अभीप्सितं फलं लोके शिवस्याराधनां विना । न लभ्यते कोटिसङ्ख्यैर्योगैश्चापि जपैः कृतैः ॥

उक्त्वेति शम्भुं स्मृतवान् सुरपिर्ददौ शुभाशीगिरिराजपुङ्गवं ।

ऊचेऽधुनेदं हितमेव सर्वं त्यजाशु शङ्कां गिरिराज तस्मात् ॥ ७० ॥

इत्युक्त्वा ब्रह्मभवनं प्राचलन्नारदो मुनिः । शृणुष्वग्रे चरित्रं यद् यादृशञ्च यथाभवत् ॥
एकान्तेऽवसरं प्राप्य भर्तारं प्राह मेनका । न ज्ञातवत्यहं नाथ वचनं मुनिनेरितम् ॥
यहि मेहं वरो वंशः सर्वञ्चानुपमं भवेत् । भवेत् कन्यानुरूपञ्च तर्ह्यद्वाहो विधीयताम् ॥
नो चेत् कन्यास्मदीयेयं कुमार्यैव स्थिता भवेत् । कान्त! यस्मादुमा नित्यमस्ति प्राणप्रिया मम ॥
कुत्रचिद् गिरिजायोग्यो न मिलिष्यति चेद् वरः । तर्हि वक्ष्यन्ति सर्वेऽपि स्वभावाद् यद् गिरिजन्दः ॥
तदेतत् प्रविचार्यैव विवाहं कारय प्रिय । यथा पश्चाद् भवेन्नैव तापश्चेतसि नः पुनः ॥
इत्युक्त्वा पादयोः पत्युः शिरो विन्यस्य सापतत् । सस्नेहं प्राह वचनं गिरिशस्तदनन्तरम् ॥
कदापि निष्पतेदग्निः सुधांशोरपि शीतलात् । किन्त्वन्यथा भवेन्नैव वचनं नारदेरितम् ॥

त्यज प्रिये शोकमिमं समग्रं श्रीशं स्मर त्वं भगवन्तमेव ।

यः पार्वतीं निर्मितवान् परात्मा भद्रं करिष्यत्यखिलं स एव ॥ ७१ ॥

इदानीं चेत् तव स्नेहः सुतायां वर्तते प्रिये । तर्हि गत्वा देहि शिक्षां तस्यै त्वेतादृशीं हुतम् ॥
यत् कुर्यात् सा तपस्तादृङ् महेशो लप्स्यते यतः । उपायेनापरेणायं बलेशो यास्यति न क्षयम् ॥
वचनं नारदस्यास्ति सगर्भञ्च सहेतुकम् । वृषकेतुश्च रम्योऽस्ति सर्वसद्गुणशेवधिः ॥
इत्थं विचार्य सकलं त्वमाशङ्कां परित्यज । सर्वैः प्रकारैर्गिरिशो निष्कलङ्कोऽस्ति निश्चितम् ॥
इति श्रुत्वा वचः पत्युः प्रहृष्टा हृदि मेनका । उत्थाय तत्क्षणदेव गिरिजानिकटं गता ॥
उमां विलोक्यैव तस्या आगतं वारि नेत्रयोः । सस्नेहं तां निजोत्सङ्गे मेनोपावेशयत् तदा ॥
पुनः पुनस्तामुरसा निजेनायोजयच्च सा । कण्ठश्च गद्गदस्तस्याः किञ्चिद् वक्तुं न साशक्तः ॥
देवी भवानी सर्वज्ञा जगन्माता महेश्वरी । उवाच सुखदां मृद्वीं वाचं स्वजननीं ततः ॥

मातः शृणुष्वेति विलोकितं मे स्वप्नं त्वहं यं विनिवेदयामि ।

द्रिजोत्तमो गौरमनोरूप उपादिशन् मां कृपयेत्यमेव ॥ ७२ ॥

हे शैलपुत्रि! त्वं गत्वा तपस्तीव्रं समाचर । यद् वचो नारदेनोक्तं तत् सत्यं प्रविचार्य च ॥
एतन् मात्रे च पित्रे ते रोचते स्म मतं पुनः । तपः सुखप्रदं सर्वदुःखदोषविनाशकम् ॥
विधिस्तपोबलेनैव प्रपञ्चं रचयत्यदः । त्रिष्णुस्तपोबलेनैव त्रायते सकलं जगत् ॥
शम्भुस्तपोबलेनैव जगत् संहरते तथा । शेषस्तपोबलेनैव भारं भूम्या दधाति च ॥
भवानि! सकला मृष्टिस्तप आश्रित्य तिष्ठति । इत्थं विचार्य चित्ते स्वे त्वं गत्वा तप आचर ॥
श्रुत्वोमाया इति वचो जननी विस्मिताभवत् । गिरिमाहूय सा सर्वं स्वप्नं श्रावयति स्म तम् ॥
ततः प्रकारैर्विविधैः प्रबोध्य पितरौ स्वकौ । तपः कर्तुं हर्षयुक्ता प्राचलद् गिरिनन्दिनी ॥
परिवारः प्रियस्तातो माता च सहसा तदा । विकला अभवन् सर्वे मुखे वागपि नागम् ॥

ततो मुनिर्वेदशिरा उपेत्य महत्त्वमूचे सकलान् प्रबोध्य ।

श्रुत्वा महत्त्वं गिरिराजपुङ्गवाः सम्प्राप्य बोधं सकला अतुष्यन् ॥ ७३ ॥

उमा प्राणपतेर्भूत्वा चित्ते चरणपङ्कजे । तपः कर्तुं वनं गत्वा समारभत तत् तदा ॥
अतीव सुकुमारोऽस्यास्तपोयोग्यो न विग्रहः । पत्युस्तु पादौ स्मृत्वा सा भोगान् सर्वाञ्जहौ क्षणात् ॥

नित नव चरन उपज अनुरागा । बिसरी देह, तपहि मनु लागा ॥
 संबत सहस मूल - फल खाए । सागु खाइ सत वरप गवाँए ॥
 कछु दिन भोजनु बारि - बतासा । किए कठिन कछु दिन उपवासा ॥
 बेल - पाती महि परइ सुखाई । तीनि सहस संवत सोइ खाई ॥
 पुनि परिहरे सुखानेउ परना । उमहि नामु तव भयउ अपरना ॥
 देखि उमहि तप - खीन सरीरा । ब्रह्मगिरा भै गगन गभीरा ॥

दो०—भयउ मनोरथ सुफल तब, सुनु गिरिराजकुमारि ।

परिहर दुसह कलेस सब, अब मिलिहहि त्रिपुरारि ॥ ७४ ॥

अस तपु काहुँ न कीन्ह भवानी । भए अनेक धीर, मुनि, ग्यानी ॥
 अब उर धरहु ब्रह्म-वर-वानी । सत्य सदा, संतत सुचि जानी ॥
 आवै पिता बोलावन जबहीं । हठ परिहरि घर जाओहु तबहीं ॥
 मिलहि तुम्हहि जव सप्त रिषीसा । जानैहु तव प्रमान बागीसा ॥
 सुनत गिरा-बिधि गगन बखानी । पुलक गात गिरिजा हरषानी ॥
 उमा - चरित सुंदर मै गावा । सुनहु संभु कर चरित सुहावा ॥
 जब तैं सतीं जाइ तनु त्यागा । तब तैं सिव-मन भयउ विरागा ॥
 जपहि सदा रघुनायक - नामा । जहँ-तहँ सुनिहि राम-गुन-प्राप्ता ॥

दो०—चिदानंद, सुखधाम सिव, बिगत-मोह-मद-काम ।

बिचरहि महि धरि हृदयँ हरि, सकल-लोक-अभिराम ॥ ७५ ॥

कतहुँ मुनिन्ह उपदेसहि ग्याना । कतहुँ राम-गुन करहि बखाना ॥
 जदपि अकाम, तदपि भगवाना । भगत-विरह-दुख-दुखित सुजाना ॥
 ओहि विधि गयउ कालु बहु बीती । नित नै होइ रामपद - प्रीती ॥
 नेमु - प्रेमु संकर कर देखा । अबिचल हृदयँ भगति कै रेखा ॥
 प्रगटे रामु कृतग्य कृपाला । रूप-सील-निधि, तेज बिसाला ॥
 बहु प्रकार संकरहि सराहा । तुम्ह बिनु अस व्रतु को निरवाहा ॥
 बहुबिधि राम सिवहि समुझावा । पारबती कर जन्मु सुनावा ॥
 अति पुनीत गिरिजा कै करनी । बिस्तर-सहित कृपानिधि वरनी ॥

दो०—अब बिनती मम सुनहु सिव, जौं मो पर निज नेहु ।

जाइ बिबाहहु सैलजहि, यह मोहि मागें देहु ॥ ७६ ॥

कह सिव, जदपि उचित अस नाही । नाथ-वचन पुनि मेटि न जाहीं ॥
 सिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा । परम धरमु यह, नाथ ! हमारा ॥
 मातु, पिता, गुर, प्रभु कै वानी । बिनहि बिचार करिअ सुभ जानी ॥
 तुम्ह सब भाँति परम हितकारी । अग्या सिर पर नाथ तुम्हारी ॥
 प्रभु तोषेउ सुनि संकर - बचना । भक्ति - विवेक - धर्म - जुत रचना ॥
 कह प्रभु, हर ! तुम्हार पन रहेऊ । अब उर राखेहु जो हम कहेऊ ॥
 अंतरधान भए अस भाषी । संकर सोइ मूरति उर राखी ॥
 तबहि सप्तरिषि सिव पहि आए । बोले प्रभु अति वचनु सुहाए ॥

नित्यं नवोऽनुरागोऽस्या अभवद् भर्तृपादयोः । देहोऽपि विस्मृतो जातस्तपोयुक्तं मनोऽभवत् ॥
आसीद् वर्षसहस्रं सा कन्दमूलफलाशना । पुनर्वर्षशतं साभूत् केवलं शाकभक्षिणी ॥
वार्ताभोजनासासीद् दिनानि कतिचित्ततः । उपवासान् कठोरान् सा चक्रेऽहानि कियन्त्यपि ॥
शुष्काणि विल्वपत्राणि भूमौ यान्यपनन् वने । त्रीणि वर्षसहस्राणि तान्येवाभक्षयत् ततः ॥
शुष्कपर्णान्यपि यदा सा तत्प्राज दृढव्रता । अपर्णेत्याख्यया लोके तदोमा प्रथिताभवत् ॥
उमायास्तपसा क्षीणं शरीरं परिवीक्ष्य च । ब्रह्मवाणी समभवद् गम्भीरा गगनात् तदा ॥

मनोरथस्ते सफलोऽस्ति जातः शृणुष्व नूनं गिरिराजपुत्रि ।

क्लेशान् सप्तर्षस्त्यज दुस्सहंस्त्वं त्वामामिलिष्यत्यधुना पुरारिः ॥ ७४ ॥

तपो भवानि! केनापि नेदृशं विहितं क्वचित् । यद्यप्यनेके सञ्जाता धीरा विज्ञा मुनीश्वराः ॥
इतः परं वरां वाणीं ब्रह्मणो धारयोरसा । सदा सत्यां परिज्ञाय सततं पावनामपि ॥
आगमिष्यति ते तातो यदाह्वानाय पार्वति । तदा हृष्टं परित्यज्य गच्छ तातस्य मन्दिरम् ॥
यदा सप्तर्षयो मान्यास्त्वां मिलिष्यन्त्यसंशयम् । ज्ञास्यसीमां तदा वाणीं सप्रमाणा मृतम्भराम् ॥
इत्थं श्रुत्वा ब्रह्मवाणीं गगनप्रेरितां शुभाम् । पुलकाञ्चित्तसर्वाङ्गा गिरिजा मुदिताभवत् ॥
उमाचरित्रं रुचिरं गीतमेतन् मया मुने । शम्भोश्चरित्रं रुचिरं भरद्वाज! निशामय ॥
यमारभ्य पितुर्यगि सती तत्प्राज विग्रहम् । कालं तमारभ्य शम्भोर्वैराग्यं मानसेऽभवत् ॥
स सर्वदैव श्रीरामनाम्नश्चक्रे जपं तदा । श्रीरामस्य गुणग्रामान्शृणोद् यत्न-तत्र च ॥

शिवश्चिदानन्दसुखालयात्मा

मोहस्मयानङ्गविवर्जितश्च ।

धृत्वा हरिं स्वे हृदि कौ विचरे समस्तलोकस्य सदाभिरामम् ॥ ७५ ॥

उपादिदेश स मुनीन् क्वचित् सद्बोधमुत्तमम् । क्वचिच्च वर्णयामास रामचन्द्रस्य सद्गुणान् ॥
यद्यप्यकामो भगवांस्तथापि स महेश्वरः । विवेकी भक्तविरहदुःखदुःखी स्थितोऽधुना ॥
अनेनैव प्रकारेण प्रययौ समयो महान् । नित्यं नवैव तस्यासीत् प्रीती रामपदाब्जयोः ॥
पश्यति स्म यदा शम्भोर्नियमं स्नेहमव्ययम् । हृदये भक्तिरेखाञ्च श्रीरामस्तस्य निश्चलाम् ॥
कृतज्ञाता कृपालुश्च प्रादुरास तदा हरिः । निधी रूपस्य शीलस्य तीव्रतेजोमयस्तथा ॥
बहुप्रकारैर्गिरिणं प्राशंसज्जगतां पतिः । यत् त्वां विना वर्तते को निर्वहेद् यो व्रतं त्विदम् ॥
ततो बहुविधं रामो बोधयामास शङ्करम् । अश्रावयच्च पार्वत्या देहप्राप्तिं हिमाचलात् ॥
वृत्तं श्लेशनन्दिन्या कर्म चाप्यतिपावनम् । अवर्णयद् विस्तरेण सर्वमेव कृपानिधिः ॥

शम्भोऽधुना मे विनयं शृणुष्व स्नेहोऽस्ति चेत् ते मयि सर्वकालम् ।

गत्वोद्वह त्वं तनयां हिमाद्रेर्मह्यं त्विदं याचितमीश देहि ॥ ७६ ॥

ऊचे रामं शिवो नैतद् यद्यपीहोचितं स्थितम् । तथापि नाथवचनमस्वीकर्तुं न शक्यते ॥
तवाज्ञां शिरसा धृत्वा पालयेयमहं सदा । ममायमेव परमो धर्मो हे नाथ वर्तते ॥
जनन्या जनकस्यापि गुरोर्वाणीं प्रभोरपि । विना विचारं कुर्वीत ज्ञात्वा सर्वसुखावहाम् ॥
त्वन्तु सर्वैः प्रकारैर्म परमो हितकारकः । तस्मान्नाथ तवादेशो मस्तके मम वर्तते ॥
शिवस्य वचसां श्रुत्वा सन्तुष्टोऽभूत् प्रभूर्हरिः । भक्त्या तथा विवेकेन धर्मेण रचनां युताम् ॥
प्रभुरुचे प्रतिज्ञा ते सम्प्राप्ता हर! पूर्णताम् । इदानीं स्थापय स्वान्ते यदुक्तं वचनं मया ॥
एतावदुक्त्वा वचनमन्तर्धनिं गतो हरिः । अस्थापयन्निजे चित्ते मूर्तिं तामेव शङ्करः ॥
तदैव सप्त ऋषयः शम्भोः पार्श्वं समागताः । महेश्वरस्तानवदद् वचनञ्चातिशोभनम् ॥

दो०—पारवती पाँहि जाइ तुम्ह, प्रेम-परिच्छा लेहु ।

गिरिहि प्रेरि पठअहु भवन, दूरि करेहु संदेहु ॥ ७७ ॥

रिषिन्ह गौरि देखी तहँ कैसी । मूरतिमंत तपस्या जैसी ॥
बोले मुनि, सुनु सैलकुमारी । करहु कवन कारन तपु भारी ॥
कैहि अवराधहु, का तुम्ह चहहु । हम सन सत्य मरमु किन कहहु ॥
कहत बचन मनु अति सकुचाई । हँसिहहु सुनि हमारि जड़ताई ॥
मनु हठ परा, न सुनइ सिखावा । चहत वारि पर भीति उठावा ॥
नारद कहा, सत्य सोइ जाना । विनु पंखन्ह हम चहहि उड़ाना ॥
देखहु मुनि, अविवेकु हमारा । चाहिअ सदा सिवहि भरतारा ॥

दो०—सुनत बचन बिहसे रिषय, गिरिसंभव तव देह ।

नारद कर उपदेसु सुनि, कहहु, बसैउ किमु गेह ॥ ७८ ॥

दच्छसुतन्ह उपदेसैन्ह जाई । तिन्ह फिरि भवन न देखा आई ॥
चित्रकैतु कर घर उन घाला । कनककसिपु कर पुनि अस हाला ॥
नारद-सिख जे सुनिहि नर-नारी । अवसि होहि तजि भवन भिखारी ॥
मन कपटी, तन सज्जन चीन्हा । आपु सरिस सबही चह कीन्हा ॥
तैहि के बचन मानि विस्वासा । तुम्ह चाहहु पति सहज उदासा ॥
निर्गुन, निलज, कुबेप, कपाली । अकुल, अगेह, दिगंबर, व्याली ॥
कहहु, कवन सुखु अस बरु पाएँ । भल भूलिहु ठग के बौराएँ ॥
पंच कहें, सिव सती बिबाही । पुनि अवडेरि मराअैन्ह ताही ॥

दो०—अब सुख सोवत, सोचु नहि, भीख मागि भव खाहि ।

सहज अँकाकिन्ह के भवन, कबहुँ कि नारि खटाहि ॥ ७९ ॥

अजहूँ मानहु कहा हमारा । हम तुम्ह कहूँ बरु नीक बिचारा ॥
अति सुंदर, सुचि, सुखद, सुसीला । गावहि बेद जासु जस - लीला ॥
दूषन - रहित सकल - गुन - रासी । श्रीपति पुर - बैकुंठ - निवासी ॥
अस बरु तुम्हहि मिलाउब आनी । सुनत बिहसि कह बचन भवानी ॥
सत्य कहहु गिरिभव तनु एहा । हठ न छूट, छूटै बरु देहा ॥
कनकउ पुनि पपान ते होई । जारेहुँ सहजु न परिहर सोई ॥
नारद - बचन न मैं परिहरऊँ । बसउ भवन, उजरउ, नहि डरऊँ ॥
गुर के बचन प्रतीति न जेही । सपनेहुँ सुगम न सुख-सिधि तेही ॥

दो०—महादेव अवगुन-भवन, विष्णु सकल गुन-धाम ।

जैहि कर मनु रम जाहि सन, तैहि तेही सन काम ॥ ८० ॥

जौ तुम्ह मिलतेहु प्रथम मुनीसा । सुनतिउँ सिख तुम्हारि धरि सीसा ॥
अब मैं जन्मु संभु - हित हारा । को गुन - दूषन करै बिचारा ॥
जौ तुम्हरे हठ हृदय बिसेषी । रहि न जाइ बिनु किए बरेषी ॥
तौ कौतुकिअन्ह आलसु नाहीं । बर - कन्या अनेक जग माहीं ॥
जन्म कोटि - लगि रगर हमारी । बरउँ संभु, न त रहउँ कुआरी ॥
तजउँ न नारद कर उपदेसु । आपु कहहि सत बार महेसु ॥

गत्वा समीपं त्वचलस्य पुत्र्याः प्रीतेः परीक्षां कुरुताविलम्बम् ।

सम्प्रेयं तं प्रेषयतालये तां सन्देहमप्यस्म- निराकुरुष्वम् ॥ ७७ ॥

रत्नाश्री

सप्तपिभिस्तत्र गत्वा सा दृष्टा कीदृशी ततः । तपश्चर्या ननु यथा संस्थिता मूर्तिधारिणी ॥
ऊचुः सप्तर्षयो देवि शृणु शैलेन्द्रकन्यके । त्वमिदं कारणात् कस्मात् करोपि कठिनं तपः ॥
कं त्वमाराधयस्यन्नं कां धारयसि कामनाम् । यथार्थं स्वरहस्यञ्च नैव कस्माद् ब्रवीषि नः ॥
ऊचे शिवा सङ्कुचतिवर्णाच्चारेऽपि मे मनः । भवन्तोऽपि हसिष्यन्ति निश्चयं मम मन्दताम् ॥
हठो धृतो मे मनसा न शृणोति च शिक्षणम् । अम्भस्येव तु तद् भित्तिमुत्तम्भयितुमीहते ॥
नारदेन यदुक्तं तत् सत्यं विज्ञाय सर्वथा । पक्षान् विनैवोड्डयितुमधुनाभिलषाम्यहम् ॥
ममाविवेकं पश्यन्तु वर्तमानं मुनीश्वराः । श्रीशम्भुमेव भर्तारं सदैवाभिलषाम्यहम् ॥

श्रुत्वा वचस्तज्जहसुर्मुनीशा ऊचुश्च देहस्तव शैलजोऽयम् ।

श्रुत्वोपदेशं ननु नारदस्य प्राप्तं स्थितिं त्वं वद कस्य गेहम् ॥ ७८ ॥

उपादिशत् पुरा गत्वा पुत्रान् दक्षस्य नारदः । ततो भूयो न दृष्टं तैः परावृत्य स्वकं गृहम् ॥
स एवानाशयत् पूर्वं चित्रकेतोर्निकेतनम् । इयमेव दशा जाता हिरण्यकशिपोरपि ॥
नारदस्योपदेशं ये शृण्वन्ति च नराः स्त्रियः । गेहं त्यक्त्वावश्यमेव भिक्षाशीला भवन्ति ते ॥
मनस्तस्यच्छलप्रस्तं तनुः सज्जनलक्षणा । सर्वानेव स्वतुल्यान् स कर्तुमिच्छति सर्वदा ॥
विश्वासां तस्य वचने विधाय गिरिनन्दिनि । त्वमिच्छसि पतिं नूनमुदासीनं स्वभावतः ॥
निर्गुणं लज्जया हीनं कुपेपञ्च कपालिनम् । अकुलं गेहरहितं दिग्बस्त्रं सर्पवेष्टितम् ॥
एतादृशं वरं प्राप्य किं सुखं लप्स्यसे वद । भ्रामिता वञ्चकेन त्वं सुष्ठु भ्रान्तिमुपागता ॥
पञ्चसद्वचनात् पूर्वं शिवेनोद्वाहिता सती । पश्चात् सन्त्यज्य तां देवी मृत्युं प्रापयति स्म सः ॥

सुखं स शेतेऽस्य न शुक् त्विदानीं भिक्षां विधायैव भवोऽस्ति नूनम् ।

एकान्तभाजां भवने स्वभावात् स्थातुं कदा किं प्रभवन्ति नार्यः ॥ ७९ ॥

अद्यापि मन्यस्वेदानीमस्माकं भाषितं हितम् । वरोऽस्माभिस्तव कृते सुयोग्योऽस्ति विचारितः ॥
अतीव सुन्दरः पूतः सुखदः शीलवानसौ । यशो लीलाञ्च गायन्ति श्रुतयो यस्य सर्वदा ॥
रहितः सकलैर्दौर्गुणानां राशिरुत्तमः । श्रियः पतिर्वसत्येष पुरे वैकुण्ठनामके ॥
त्वया संयोजयिष्याम आनीयैतादृशं वरम् । श्रुत्वैवेति विहस्योचे भवान्नी तान् मुनीश्वरान् ॥
सत्यं प्रोक्तं भवद्विर्यं देहोऽयं शैलजो मम । त्यक्ष्यतेऽतो हठो नैव देहस्त्यक्तो भवेत् पुनः ॥
कनकञ्चापि लोकेऽस्मिन् प्रस्तरादेव जायते । दाहे कृतेऽपि तद् भूयः स्वभावं विजहाति न ॥
परित्यक्ष्यामि नैवातो वचनं नारदेरितम् । गृहं तिष्ठतु वोच्छिन्नमस्तु नैव विभेम्यहम् ॥
सद्गुरोर्वचने यस्य विश्वासो न हि वर्तते । सुखसिद्धी न सुगमे तस्य स्वप्नेऽपि कुत्रचित् ॥

शिवोऽगुणानां भवनं विशालं विष्णुः समेषां भवनं गुणानाम् ।

यस्यास्ति चित्तं रमितं हि यस्मिन्स्तेनैव कार्यं मतमस्ति तस्य ॥ ८० ॥

अमिलिष्यन् भवन्तश्चेत् पूर्वमेव मुनीश्वराः । अश्रोष्यं भवतां तर्हि धृत्वा शीर्ष्णां सुशिक्षणम् ॥
इदानीं पणिता किन्तु शिवायैव मया जनिः । अतो गुणानां दोषाणां विचारञ्च करोतु कः ॥
यद्यत्र भवतां चित्ते विशिष्टो वर्तते हठः । विना विवाहवार्ताञ्च यदि स्थातुं न शक्यते ॥
तर्हि कौतुकयुक्तानामालस्यं नास्ति कुत्रचित् । वराः कन्याश्च विविधाः सन्ति संसारमण्डले ॥
हठो यावज्जन्मकोटीरयमेव मतो मम । वरयिष्ये शिवं नो चेद् वत्स्याम्येव कुमारिका ॥
उपदेशं नारदस्य न त्यक्ष्यामि कदाचन । शतवारं महेशोऽपि यदि वक्ष्यति मां स्वयम् ॥

मैं पा परउँ, कहइ जगदंवा । तुम्ह गृह गवनहु, भयउ विलंवा ॥
देखि प्रेमु, बोले मुनि ग्यानी । जय - जय जगदंबिके भवानी ॥

दो०—तुम्ह माया, भगवान सिव, सकल-जगत-पितु-मातु ।

नाइ चरन सिर, मुनि चले पुनि-पुनि हरषत गातु ॥ ८१ ॥

जाइ मुनिन्ह हिमवंतु पठाए । करि बिनती गिरजहि गृह ल्याए ॥
बहुरि सप्तरिषि सिव पहि जाई । कथा उमा कै सकल सुनाई ॥
भए मगन सिव, सुनत सनेहा । हरषि सप्तरिषि गवने गेहा ॥
मनु थिर करि तब संभू सुजाना । लगे करन रघुनायक - ध्याना ॥
तारकु असुर भयउ तैहि काला । भुज - प्रताप - बल - तेज बिसाला ॥
तैहि सब लोक - लोकपति जीते । भए देव सुख - संपति - रीते ॥
अजर - अमर सो जीति न जाई । हारे सुर करि विविध लराई ॥
तब विरंचि - सन जाइ पुकारे । देखे विधि सब देव दुखारे ॥

दो०—सब सन कहा बुझाइ बिधि, दनुज-निधन तब होइ ।

संभू-सुक-संभूत सुत, ओहि जीतइ रन सोइ ॥ ८२ ॥

मोर कहा सुनि करहु उपाई । होइहि, ईस्वर करिहि सहाई ॥
सतीं जो तजी दच्छ - मख देहा । जनमी जाइ हिमाचल - गेहा ॥
तैहि तपु कीन्ह संभू - पति - लागी । सिव समाधि बैठे सबु त्यागी ॥
जदपि अहइ असमंजस भारी । तदपि वात अक सुनहु हमारी ॥
पठवहु कामु, जाइ सिव पाहीं । करै छोभु संकर-मन माहीं ॥
तब हम जाइ सिवहि सिर नाई । करवाउब बिबाहु बरिआई ॥
ओहि बिधि भलेहि देवहित होई । मत अति नीक, कहइ सबु कोई ॥
अस्तुति सुरन्ह कीन्ह अति हेतू । प्रगटेउ विषमवान झषकेतू ॥

दो०—सुरन्ह कही निज बिपति सब, सुनि मन कीन्ह बिचार ।

संभू-बिरोध न कुसल मोहि, बिहसि कहैउ अस मार ॥ ८३ ॥

तदपि करव मैं काजु तुम्हारा । श्रुति कह परम धरम उपकारा ॥
पर-हित लागि तजइ जो देही । संतत संत प्रसंसहि तेही ॥
अस कहि चलेउ सबहि सिर नाई । सुमन धनुष कर, सहित सहाई ॥
चलत मार अस हृदयें विचारा । सिव-बिरोध ध्रुव मरनु हमारा ॥
तब आपन प्रभाउ बिस्तारा । निज वस कीन्ह सकल संसारा ॥
कोपेउ जबहि बारिचर - केतू । छन महुं मिटे सकल श्रुति - सेतू ॥
ब्रह्मचर्ज, व्रत, संजम नाना । धीरज, धरम, ग्यान, ब्रियाना ॥
सदाचार, जप, जोग, बिरागा । सभय बिबेक-कटक सबु भागा ॥

छं०—भागैउ बिबेकु सहाय-सहित, सौ सुभट संजुग-महि मुरे ।

सदग्रंथ पबंत कंदरन्हि महुं, जाइ तैहि अवसर दुरे ॥

होनिहार का करतार, को रखवार, जग खरभरु परा ।

डुइ माथ कहि, रतिनाथ जेहि, कहुं कोपि कर धनु-सर धरा ॥

पुनः प्राह जगन्माता भवत्पादानतास्म्यहम् । भवन्तो यान्तु गेहं स्वं विलम्बोऽस्ति स्थितो महान् ॥
इत्थं प्रीति विलोक्यास्या मुनयो ज्ञानिनोऽवदन् । जयताज्जयतात् पूज्या भवानी जगदम्बिका ॥

शिवः परात्मा भवती च माया विश्वस्य सर्वस्य पिता च माता ।

नत्वेति पादौ शिरसाचलंस्ते गात्राणि भूयः पुलकान्वितानि ॥ ८१ ॥

ततस्ते मुनयो गत्वाप्रेषयन् हिमपर्वतम् । स गत्वा विनयं कृत्वा पार्वतीं गृहमानयत् ॥
पुनः सप्तर्षयः सर्वे यात्वा पार्श्वं कर्पादिनः । श्रावयामासुरारम्भादुमायाः सकलां कथाम् ॥
श्रुत्वैव तस्यास्तं स्नेहं शिवो मग्नोऽभवत् सुखे । सप्तर्षयोऽपि संहृष्टा जग्मुः स्वभवनं मुदा ॥
तत्पश्चात् सुस्थिरं कृत्वा शम्भुः सुज्ञानवान् मनः । रामस्य रघूनाथस्य ध्यानस्यारम्भाचरत् ॥
इतस्तस्मिन्नेव काले तारकाश्वयोऽसुरोऽभवत् । प्रतापबलतेजांसि यस्य बाह्योर्महान्ति च ॥
सर्वे लोका लोकपाश्च विजितास्तेन रक्षसाः । सुखसम्पत्तिरहिता बभूवुः सकलाः सुराः ॥
श्वयोऽभून्नैव केनापि स जेतुमजरामरः । बहुयुद्धानि कृत्वापि देवाः सर्वे पराजिताः ॥
विरिञ्चिपार्श्वं गत्वा ते देवा दुःखं न्यवेदयन् । विरिञ्चिः सकलान् देवान् पश्यति स्मातिदुःखितान् ॥

सम्बोध्य सर्वानिवदद् विधाता नाशस्तदा स्यादसुरस्य तस्य ।

पुत्रो यदा स्याद् गिरिशस्य बीजात् स एव जेतुं प्रधाने तमोशः ॥ ८२ ॥

यत्नं सम्पादयन्त्वाणु निशम्य मम भाषितम् । करिष्यतीशः साहाय्यं सर्वं सम्पत्स्यते ध्रुवम् ॥
दक्षस्य यागे या पूर्वं त्यजति स्म सती तनुम् । गृहं यात्वाद्विराजस्य सैव जातास्ति तत्सुता ॥
तया तपः कृतं तीव्रं प्राप्तुं स्वस्याः पतिं शिवम् । इतस्त्यक्त्वा शिवः सर्वं समाधिं धारयन् स्थितः ॥
आश्चर्यं महदेवास्ति यद्यप्यत्र दिवौकसः । तथापि यूयं शृणुत ममैकमिह भाषितम् ॥
गत्वा रतिपतिं शम्भोः पार्श्वं प्रेषयत द्रुतम् । स गत्वा तत्र सङ्क्षोभं करोतु शिवमानसे ॥
ततोऽहमपि सम्प्राप्य शिरो नत्वेशपादयोः । विवाहं कारयिष्यामि तं प्रसाद्य बलादपि ॥
यत्नेनानेनैव देवहितं भवितुमर्हति । अतियुक्तं मतं त्वित्थं देवैः सर्वैः प्रभाषितम् ॥
ततोऽतीवास्तुवन् सर्वे ते पूर्वोक्ताय हेतवे । विप्रेषुस्तदा जातः प्रकटो मीनकेतनः ॥

ते स्वां विपत्तिं सकलां तमूचुः श्रुत्वा स चक्रे हृदये विचारम् ।

शम्भोर्विरोधे न हितं ममास्ति कामो विहस्येति सुरानुवाच ॥ ८३ ॥

तथापि कार्यं युष्माकं करिष्याम्येव निर्जराः । परोपकारः श्रुतिभिः परमो धर्म ईरितः ॥
देहं त्यजति देही स्वं परस्यैव हिताय यः । तमेव सन्तं सन्तः प्रणंसन्ति न संशयः ॥
इत्युक्त्वा शिर आक्षिप्य सकलेभ्यः स निर्ययौ । धनुर्धृत्वा करे पौष्पं युक्तो निजसहायकैः ॥
इत्थं विचिन्तयामास गच्छन् मकरकेतनः । कृते शिवविरोधेऽस्ति मरणं मम निश्चितम् ॥
ततो विस्तारयामास स स्वकीयं पराक्रमम् । समस्तमेव संसारं कृतवान् स्ववशे तदा ॥
यस्मिन्नेव क्षणे रष्टः सञ्जातो मीनकेतनः । तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नाः सकलाः श्रुतिसेतवः ॥
ब्रह्मचर्यञ्च नियमा विविधाः संयमा अपि । धैर्यं धर्मश्च सकलो ज्ञानं विज्ञानमेव च ॥
सदाचारो जपो योगो वैराग्यमपि तत्क्षणात् । सर्वेव सेना सभया विवेकस्य पलायिता ॥

पलायितः सहायकैर्विवेक एव संयुतो भटाश्च तस्य दुर्धराः पराङ्मुखाश्च संयुगात् ।

समे सुपुस्तकाचलप्रकूटकन्दरान्तरे न्यगूहयन्निजां तनुं न रूपमप्यदर्शितं ॥

जनास्तदोचुरत्र किंपुरोऽस्ति भावि हे विधेत्वविष्यतीह कोऽद्य नो जगत्समाकुलं स्थितम् ।

द्विशीर्षगोऽस्ति को नरो यदर्थमेव मन्मथः प्रकुप्य चापसायकावधारयन्निजे करे ॥

दो०—जे सजीव जग अचर-चर, नारि-पुरुष अस नाम ।

ते निज-निज मरजाद तजि, भए सकल वस काम ॥ ८४ ॥

सब के हृदयँ मदन - अभिलाषा । लता निहारि नवहि तरुसाखा ॥
नदीं समगि अंबुधि कहूँ धाई । संगम करहि तलाव - तलाई ॥
जहँ असि दसा जड़न्ह कै बरनी । को कहि सकइ सचेतन-करनी ॥
पसु-पच्छी, नभ - जल - थल - चारी । भए कामवस समय बिसारी ॥
मदन - अंध व्याकुल सब लोका । निसि-दिनु नहि अवलोकहि कोका ॥
देव, दनुज, नर, किनर व्याला । प्रेत, पिसाच, भूत, वेताला ॥
इन्ह कै दसा न कहेउँ वखानी । सदा काम के चेरे जानी ॥
सिद्ध, बिरक्त, महामुनि, जोगी । तेपि कामवस भए वियोगी ॥

छं०—भअँ कामवस जोगीस तापस, पावँरन्हि की को कहै ।

देखहिं चराचर नारिभय, जे ब्रह्मभय देखत रहे ॥

अबला बिलोकिहि पुरुषभय, जगु पुरुष सब अबलामयं ।

दुइ दंड भरि ब्रह्मांड भीतर, कामकृत कौतुक अयं ॥

सो०—धरी न काहँ धीर, सब के मन मनसिज हरे ।

जे राखे रघुबीर, ते उबरे तेहि काल महँ ॥ ८५ ॥

उभय घरी अस कौतुक भयऊ । जौ लगि कामु संभु पहिं गयऊ ॥
सिवहि बिलोकि ससंकेंउ मारू । भयउ जथाथिति सबु संसारू ॥
भए तुरत सब जीव सुखारे । जिमि मद उत्तरि गएँ मतवारे ॥
रुद्रहि देखि, मदन भय माना । दुराधरष दुर्गम भगवाना ॥
फिरत लाज, कछु करि नहि जाई । मरनु ठानि मन रचैसि उपाई ॥
प्रगटैसि तुरत रुचिर रितुराजा । कुमुमित नव तरु-राजि विराजा ॥
बन - उपवन, बापिका - तड़ागा । परम सुभग सब दिसा - विभागा ॥
जहँ - तहँ जनु उमगत अनुरागा । देखि, मुएहुँ मन मनसिज जागा ॥

छं०—जागइ मनोभव मुअँहु मन, बन-सुभगता न परै कही ।

सीतल सुगंध सुमंद मारुत, मदन अनल सखा सही ॥

बिकसे सरन्हि बहु कंज, गुंजत पुंज मंजुल मधुकरा ।

कलहंस, पिक, मुक, सरस रव करि गान नाचहिं अपछरा ॥

दो०—सकल कला करि कोटि बिधि, हारैउ सेन-समेत ।

चली न अचल समाधि-सिव, कोपैउ हृदयनिकेत ॥ ८६ ॥

देखि रसाल बिटपवर - साखा । तेहि पर चढ़ैउ मदन, मन माखा ॥
सुमन - चाप निज सर संधाने । अति रित ताकि श्रवन लगि ताने ॥
छाड़े विषम बिसिख उर लागे । छूटि समाधि, संभु तब जागे ॥
भयउ ईस - मन छोभु विमेषी । नयन उचारि सकल दिसि देखी ॥
सौरभ - पल्लव मदन विलोका । भयउ कोपु, कपैउ तैलोका ॥

चराचरा ये जगतीह जीवा नार्यो नराश्चेत्यभिधानवन्तः ।

सीमां परित्यज्य समेऽपि तेऽद्य क्षणादनङ्गस्य वशं प्रयाताः ॥ ८४ ॥

कामाभिलाषः सर्वेषां हृदये समजायत । लता विलोक्य वृक्षाणां शाखा अपि नति गताः ॥
नद्यश्चोत्साहसम्पन्ना धावन्ति स्मास्ममां निद्रिम् । मङ्गमञ्चकुरन्त्योन्यं सरस्यश्च सरांसि च ॥
एतादृशी दशा यत्र जडानामपि वर्णिना । नहि क्रियाश्चेतनानां वक्तुं शक्नोति तत्र कः ॥
नभोजलस्थलचराः पञ्चवः पनगा अपि । सर्वे कामवशा जाता विस्मृत्य समयं तदा ॥
मदनान्धा व्याकुलाश्च जनाः सर्वे तदाभवन् । चक्रवाकाश्चकवाक्यो नैवापश्यन्नहनिशम् ॥
अमरा दनुजा मर्त्याः किन्नराः पयनाशनाः । भूतप्रेतपिशाचाद्या वेताला अपि ये स्थिताः ॥
इत्येतेषां दशा नैव वर्णितास्ति मयाधुना । ज्ञात्वैतान् मदनस्यैव वशं प्राप्तान् निरन्तरम् ॥
सिद्धा विरक्ता ये केऽपि योगिनश्च महर्षयः । तेऽपि कामवशा भूत्वा तदा जाता वियोगिनः ॥

यदाच योगिपुङ्गवा वशाः स्मरस्य तापसाः पृथग्जनस्थितिं तदास्मरानुगां वदेत्तु कः ।

व्यलोकयन्त तेऽधुना चराचरं बधूमयम् पुरा व्यलोकयन्त ये चराचरञ्च चिन्मयम् ॥

नरात्मकञ्च योषितः समञ्जगद् व्यलोकयन् नराश्च योषिदात्मकं समग्रमेव तत् तदा ।

समस्तलोकमण्डले सुदण्डयुगमसम्मितम् इदं बभूव कौतुकं ध्रुवं रतीशनिर्मितम् ॥

धृतं नैव धैर्यं तदा कैरपीत्थं समेषां मनः संहतं मन्मथेन ।

तदा रक्षिता रामवीरेण ये च त एवोद्धृताः क्रूरकालेऽपि तस्मिन् ॥ ८५ ॥

एवं घटीद्वयं यावत् कौतुकं जातमीदृशम् । यावत्कालं कामदेवः शिवपार्श्वमुपेयिवान् ॥
तदा विलोक्य गिरिशं मदनः शङ्किनोऽभवत् । ततो जगच्च सकलं पूर्वस्थितिमुपागमत् ॥
तथैव तत्क्षणात् सर्वे जीवा जाताः सुखान्विताः । यथा मदेऽस्तं सम्प्राप्ते जायन्ते मदसंयुताः ॥
रुद्रं दृष्ट्वैव मदनो भयभीतोऽभवत् तदा । दुराधर्षं दुर्गमञ्च भगवन्तं वृषध्वजम् ॥
प्रत्यागतौ ललज्जे च कर्तुं शेके न किञ्चन । चित्ते निश्चित्य मृत्युञ्च तत्रोपायञ्चकार सः ॥
क्षणात् प्रकटयामास ऋतुराजं मनोरमम् । नवपुष्पितवृक्षाणां विराजन्ते स्म राजयः ॥
वनानि वाटिकास्तद्वद् वाप्यः पद्माकरा अपि । दिग्विभागाश्च सञ्जाताः सर्वेऽप्यतिमनोहराः ॥
यत्र तत्रानुरागश्च नूनमुद्गच्छति स्म सः । यं दृष्ट्वैवोत्थितो मारो मृतेष्वपि मनस्सु च ॥

मनस्स्वभूत्समुत्थितो मनोभवो मृतेष्वपि न शक्यते स्म भाषितुं वनालिमञ्जुता तदा ।

सुशोतलः सुगन्धवानतीवनन्दमास्तः स्मरात्मकाग्निसत्सखा निरन्तरं बबौ तदा ॥

अनेकपद्मराजयः प्रफुल्लिताः सरस्सु च मनोज्ञभृङ्गराशयः सदैव यासु गुञ्जिताः ।

सुरम्पराविणः पिकाः शुकाश्च मानसौकसः सुदाप्सरोगणास्तदा प्रगाय नृत्यमाचरन् ॥

कृत्वा कलाः कोटिविधाः समग्राः पराजितोऽभून्मदनः ससैन्यः ।

स्थिरः समाधिर्न चचाल शम्भोः क्रुद्धस्ततोऽभूत् कुसुमायुधोऽसौ ॥ ८६ ॥

रसालपादपस्यैकां शाखां दृष्ट्वातिमञ्जुलाम् । आरोहति स्म मदनस्तां सङ्क्रुद्धः स्वमानसे ॥
सन्दधाति स्म बाणान् स सर्वान् स्वान् पुष्पकामुके । कर्णान्तिकं समाकर्षत् संलक्ष्यातिरुपा च तान् ॥
क्षिप्तास्तीक्ष्णास्तेन बाणास्तेऽपतञ्जशम्भुवक्षसि । भग्नः समाधिगिरिशः सहसैवोत्थितोऽभवत् ॥
जातः क्षोभविशेषश्च शम्भोर्मनसि तत्क्षणात् । ततः सनेत्र उन्मील्य दिशः सर्वाव्यलोकयत् ॥
आभ्रपल्लवसैल्लीनं ददर्श मदनं यदा । चुक्रोधातीव स तदा त्रिलोकी कम्पिताभवत् ॥

तब सिवँ तीसर नयन उधारा । चितवत, कामु भयउ जरि छारा ॥
हाहाकार भयउ जग भारी । डरपे सुर, भअ अमुर सुखारी ॥
समुझि कामसुखु सोचहि भोगी । भए अकंटक साधक जोगी ॥

छं०—जोगी अकंटक भए पति-गति, सुनत रति मुखछित भई ।
रोदति, बढति बहु भाँति, कहना करति संकर पहि गई ॥
अति प्रेम करि बिनती विविध विधि, जोरि कर सन्मुख रही ।
प्रभु आसुतोष कृपाल सिव, अबला निरखि बोले सही ॥

दो०—अब तँ रति ! तव नाथ कर, होइहि नासु अनंगु ।
बिनु बपु व्यापिहि सबहि पुनि, सुनु निज मिलन प्रसंगु ॥ ८७ ॥

जब जदुवंस कृष्ण अवतारा । होइहि हरन महामहि - भारा ॥
कृष्ण - तनय होइहि पति तोरा । वचनु अन्यथा होइ न मोरा ॥
रति गवनी सुनि संकर-वानी । कथा अपर अब कहउँ बखानी ॥
देवन्ह समाचार सब पाए । ब्रह्मादिक बैकुंठ सिधाए ॥
सब सुर, विष्णु - बिरंचि - समेता । गए जहाँ सिव कृपानिकेता ॥
पृथक-पृथक तिन्ह कीन्ह प्रसंसा । भए प्रसन्न चंद्र - अवतंसा ॥
बोले कृपासिंधु वृषकेतू । कहहु अमर, आए कैहि हेतू ॥
कह विधि, तुम्ह प्रभु अंतरजामी । तदपि भगति-वस बिनवउँ स्वामी ॥

दो०—सकल सुरन्ह के हृदयँ अस, संकर ! परम उछाहु ।
निज नयनन्हि देखा चहाँहि, नाथ ! तुम्हार बिबाहु ॥ ८८ ॥

यह उत्सव देखिअ भरि लोचन । सोइ कछु करहु मदन-मद-मोचन ॥
कामु जारि, रति कहूँ बरु दीन्हा । कृपासिंधु यह अति भल कीन्हा ॥
साँसति करि, पुनि करहि पसाऊ । नाथ ! प्रभुन्ह कर सहज सुभाऊ ॥
पारबतीं तपु कीन्ह अपारा । करहु तासु अब अंगीकारा ॥
सुनि विधि-बिनय, समुझि प्रभु-वानी । ऐसेइ होउ, कहा सुखु मानी ॥
तब देवन्ह दुंदुभीं बजाई । वरपि सुमन, जय-जय सुरसाई ॥
अवसर जानि सप्तरिपि आए । तुरतहि विधि गिरिभवन पठाए ॥
प्रथम गए जहँ रही भवानी । बोले मधुर वचन छल-सानी ॥

दो०—कहा हमार न सुनेहु तब, नारद कै उपदेस ।
अब भा झूठ तुम्हार पन, जारैउ कामु महेस ॥ ८९ ॥

मासपारायण, तीसरा विश्राम

उन्मीलयामास नेत्रं तृतीयं स्वं ततः शिवः । दृष्ट एवाभवत् तेन दग्धो भस्म च मन्मथः ॥
हाहाकारस्तीव्ररूपो विश्वस्मिन् समजायत । सञ्जातास्त्रिदशा भीता असुराः सुखिनोऽभवन् ॥
स्मृत्वा काममुखस्यासंशित्ता भोगिनो जनाः । मुक्ता जाताः कण्ठकेभ्यः साधवो योगिनस्तथा ॥

अकण्ठकास्तु योगिनो गतिं धवस्य किन्तु सा निशम्य मूर्च्छिता भवद् रतिर्मनोभवप्रिया ।
प्रकुर्वती च रोदनं विलापमप्यनेकधा ततो जगाम सन्निधिं मुधांशुशेखरस्य सा ॥
अनेकधातिभक्तितो विधाय तस्य च स्तुतिं करो विधाय सम्पुटौ स्थितं तस्य सम्मुखम् ।
कृपालुराशुतोषयुङ् महेश्वरः सदाशिवस्तदाबलां विलोक्य तामुवाच मञ्जुलं वचः ॥

भविष्यतीतो रति ते धवस्य त्वनङ्ग इत्येव नवाभिधानम् ।
व्याप्तं करिष्यत्यखिलं विनाङ्गं स्वं सङ्गमेतेन मुहुः शृणुष्व ॥ ८७ ॥

यदावतारो देवस्य श्रीकृष्णस्य यदोः कुले । अपहर्तुं महीभारं भविष्यति महीतले ॥
तदा तव पतिः पुत्रः श्रीकृष्णस्य भविष्यति । भविष्यत्यन्यथा नैव कथञ्चिदपि मे वचः ॥
इति श्रुत्वा वचः शम्भोर्जगामाश्वासिता रतिः । अतः परं विस्तरेण कथयाम्यपरां कथाम् ॥
अयं सर्वः समाचारः सम्प्राप्तस्त्रिदशैर्यदा । विरञ्चिप्रमुखाः सर्वे वैकुण्ठं ते तदागमन् ॥
विरञ्चिमाधवयुतास्त्रिदशास्तदनन्तरम् । तत्र जग्मुर्यत्र देवः कृपाधाम स्थितः शिवः ॥
स्तुतिस्ततस्तैर्विहिता सर्वैरपि पृथक्-पृथक् । चन्द्रावतंसो भगवान् वभूव प्रीतमानसः ॥
ऊचे ततस्तान् देवः स कृपासिन्धुर्वृषध्वजः । अत्र हे त्रिदशा यूयमागताः केन हेतुना ॥
ततः प्राह विरञ्चिस्तमन्तर्यामी भवान् प्रभो । तथापि भक्तिवशतो नाथ किञ्चिन्निवेदये ॥

इत्थं सुराणां हृदये समेषामुत्साह एवास्ति महान् महेश ।
स्वकैर्दिदृक्षन्ति समेऽपि नेत्रैर् हे नाथ भद्रं भवतो विवाहम् ॥ ८८ ॥

अमुं महोत्सवं सर्वे पश्येयुस्तृप्तलोचनम् । तदेव किञ्चित् क्रियतां कन्दर्पमदमोचन ॥
कामं दग्धवापि यद् रत्यै प्रदत्तो भवता वरः । तदतीव कृतं भद्रं सर्वमेव कृपाम्बुधे ॥
विधाय शास्ति प्रथमं ततो विदधते कृपाम् । सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति प्रभूणां वृषभध्वज ॥
अपारं यत् तु पार्वत्या घोरां सम्पादितं तपः । भवानिदानीं तत् सर्वं स्वीकरोतु सदाशिव ॥
श्रुत्वेति विनयं धातुः स्मृत्वा रामवचो मृदु । एवमस्त्विति सम्प्राह मत्त्वानन्दं वृषध्वजः ॥
वादयन्ति स्म विबुधा दुन्दुभीस्तदनन्तरम् । ऊचुः कृत्वा पुष्पवर्षं देवेशो जयतान्मुहुः ॥
ततः सप्तर्षयस्तत्र ज्ञात्वा वसरमागमन् । धातापि प्रेषयामास क्षणादेवादिसद्म तान् ॥
ते तन्नादौ गता यत्र पार्वती संस्थिताभवत् । ऊचुश्च तां सुमधुरं वचनं व्याजसंयुतम् ॥

त्वया श्रुतं नैव तदा वचो नो हे देवि देवर्ष्युपदेशनेन ।
जाता त्वसत्या तव सा प्रतिज्ञा यतोऽस्ति दग्धो गिरिशेन कामः ॥ ८९ ॥

मासपारायणे तृतीयो विश्रामः सम्पूर्णः

सुनि बोलीं मुसुकाइ भवानी । उचित कहैहु मुनिवर बिग्यानी ॥
 तुम्हरेँ जान कामु अव जारा । अव लागि संभु रहे सबिकारा ॥
 हमरेँ जान सदा सिव जोगी । अज, अनवद्य, अकाम, अभोगी ॥
 जौं मैं सिव सेये अस जानी । प्रीति समेत कर्म, मन, वानी ॥
 तो हमार पन सुनहु मुनीसा । करिहहि सत्य कृपानिधि ईसा ॥
 तुम्ह जो कहा हर जारेउ मारा । सोइ अति बड़ अबिवेकु तुम्हारा ॥
 तात अनल कर सहज सुभाऊ । हिम तेहि निकट जाइ नहि काऊ ॥
 गएँ समीप सो अवसि नसाई । असि मन्मथ महेस की नाई ॥

दो०—हियँ हरषे मुनि बचन सुनि, देखि प्रीति-बिस्वास ।

चले भवानिहि नाइ सिर, गए हिमाचल पास ॥ ९० ॥

सबु प्रसंगु गिरिपतिहि सुनावा । मदन - दहन सुनि अति दुखु पावा ॥
 बहुरि कहैउ रति कर वरदाना । सुनि हिमवंत बहुत सुखु माना ॥
 हृदयँ विचारि संभु - प्रभुताई । सादर मुनिवर लिए बोलाई ॥
 सुदिनु, सुनखतु, सुघरी सोचाई । वेगि वेदविधि लगन धराई ॥
 पत्नी सप्तरिपिन्ह सोइ दीन्ही । गहि पद, विनय हिमाचल कीन्ही ॥
 जाइ विधिहि तिन्ह दीन्ही सो पाती । वाचत प्रीति न हृदयँ समाती ॥
 लगन वाचि अज सबहि सुनाई । हरपे मुनि सब सुर - समुदाई ॥
 सुमन - वृष्टि नभ बाजन बाजे । मंगल - कलस दसहुँ दिसि साजे ॥

दो०—लगे सँवारन सकल सुर, बाहन बिबिध बिमान ।

होहि सगुन मंगल सुभद, करहि अपछरा गान ॥ ९१ ॥

सिवहि संभुगन करहि सिंगारा । जटा - मुकुट, अहि - मोरु सँवारा ॥
 कुंडल - कंकन पहिरे व्याला । तन विभूति, पट केहरि - छाला ॥
 ससि ललाट सुंदर, सिर गंगा । नयन तीनि, उपवीत भुजंगा ॥
 गरल कंठ, उर नर - सिर - माला । असिव वेप, सिवधाम कृपाला ॥
 कर त्रिसूल अरु डमरु विराजा । चले बसहुँ चढ़ि, बाजहि वाजा ॥
 देखि सिवहि सुरत्रिय मुसुकाहीं । बर - लायक दुलहिनि जग नाहीं ॥
 बिष्णु, विरंचि आदि सुरब्राता । चढ़ि - चढ़ि बाहन, चले बराता ॥
 सुर - समाज सब भाँति अनूपा । नहि बरात दूलह - अनुरूपा ॥

दो०—बिष्णु कहा अस बिहसि तब, बोलि सकल दिसिराज ।

बिलग-बिलग होइ चलहु सब, निज-निज सहित-समाज ॥ ९२ ॥

बर - अनुहारि बरात न भाई । हंसी करैहु परपुर जाई ॥
 बिष्णु - बचन सुनि सुर मुसुकाने । निज - निज सेन - सहित बिलगाने ॥
 मनहीं मन महेसु मुसुकाहीं । हरि के बिग्य बचन नहि जाहीं ॥
 अति प्रिय-बचन सुनत प्रिय केरे । भृंगिहि प्रेरि, सकल गन टेरे ॥
 सिव - अनुसासन सुनि सब आए । प्रभुपद - जलज सीस तिन्ह नाए ॥
 नाना बाहन, नाना वेपा । बिहसे सिव समाज निज देखा ॥
 कोउ मुखहीन, बिपुल-मुख काहू । बिनु पद-कर कोउ बहु पद-बाहू ॥
 बिपुल नयन कोउ नयन - बिहीना । रिष्टपुष्ट कोउ अति तन - खीना ॥

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भवानो वदति स्म तान् । विज्ञानिनो मुनिवरा युक्तमेवोदितं वचः ॥
इदानीं दग्धवान् कामं भवद्बुद्ध्या महेश्वरः । एतावत्कालपर्यन्तं सविकारो हरोऽभवत् ॥
मम बुद्ध्या किन्तु नूनमस्ति योगी सदा शिवः । अजोऽनवद्यो निष्कामस्तथा भोगविवर्जितः ॥
मया चेत्थं परिज्ञाय शिवो यद्यस्ति सेवितः । कर्मणा मनसा वाचा सन्ततं प्रीतिसंयुतम् ॥
नूनं मुनीशाः शृण्वन्तु प्रतिज्ञां तर्हि तां मम । ईशः कृपानिधिः सत्यां करिष्यत्येव शङ्करः ॥
भवद्भिर्यत् तु कथितं मदनं दग्धवान् हरः । ध्रुवं स एव भवतामविवेको महत्तमः ॥
ताता! वेश्वानरस्यास्ति स्वभावः सहजस्त्वयम् । यत् सन्निधिं तस्य गन्तुं न शक्नोति हिमं क्वचित् ॥
अवश्यमेव नश्येत् तद् गच्छेच्चैत् तस्य सन्निधिम् । अयमेव मतो न्यायः प्रसङ्गे कामरुद्रयोः ॥

हृष्टा मुनीशा हृदि गां निशम्य प्रीतिञ्च विश्वासभरं विलोक्य ।

नत्वादिकन्यां शिरसाचलंस्ते ततः समीपं प्रययुर्हिमाद्रेः ॥ ९० ॥

श्रावयन्ति स्म सर्वं ते प्रसङ्गं तं गिरीश्वरम् । श्रुत्वा स कामदहनं वभूवातीव दुःखितः ॥
रतेर्वरप्राप्तिवार्तां श्रावयन्ति स्म ते ततः । श्रुत्वा हिमाचलोऽतीव मन्यते स्म सुखं हृदि ॥
विचार्य शम्भोः प्रभुतां स्वचित्ते भूधरेश्वरः । आहूतवान् मुनिवरान् स समादरपूर्वकम् ॥
सुवासरं सुनक्षत्रं सुघटीञ्च प्रशोध्य सः । वेदविध्यनुसारं सत्लग्नं निश्चित्य च द्रुतम् ॥
सप्तविंशत्यंशं पश्चात् तां प्रददौ लग्नपत्रिकाम् । गृहीत्वा चरणांस्तेषां चकार विनयं गिरिः ॥
ते च गत्वा पत्रिकां तां प्रददुः परमेष्ठिने । तस्य वाचयतः प्रीतिर्मानसे न ममौ तदा ॥
वाचयित्वा च तां सर्वान् ब्रह्मा श्रावयति स्म च । श्रुत्वा प्रसन्ना सञ्जाता सर्वा देवैर्विसेहतिः ॥
व्योम्नो जाता पुष्पवृष्टिर्वाद्यानि क्वणितानि च । आशासु मङ्गलघटा दशश्वपि सुसज्जिताः ॥

सर्वेऽप्यसज्जन्त सुरास्तदानीं नाना विमानानि च वाहनानि ।

निमित्तजातं हितभद्रमासीच्चक्रुर्मुदेवाप्सरसश्च गानम् ॥ ९१ ॥

तदा शम्भुगणाः शम्भोः शृङ्गारं समपादयन् । जटामुकुटमावध्य तत्राहिं समचूडयन् ॥
शम्भुर्दधार सर्पाणां कुण्डले कङ्कणानि च । देहे विभूतिं सन्दधे वस्त्रार्थं व्याघ्रचर्म च ॥
चन्द्रो ललाटे रुचिरे मस्तके जाह्नवी तथा । नेत्राणि त्रीणि यज्ञोपवीतं विषधरात्मकम् ॥
ग्रीवायां गरलं माला नृमुण्डानामुरःस्थले । स वेपेणाशिवोऽपीत्थं कृपालुः शिवधाम च ॥
त्रिशूलडमरू तस्य करयोः सुविराजितौ । वृषारूढः प्राचलत् स वाद्यानि क्वणितानि च ॥
सुरस्त्रयः शिवं दृष्ट्वा प्राकुर्वन्त स्मितं तदा । ऊचूश्चास्य वरस्याहो बधूः कापि न भूतले ॥
ततो विष्णुविधात्राद्याः सर्वे सुरगणा मुदा । प्राचलन् वरयात्रायामारुह्य स्व-स्ववाहनम् ॥
आसीदनुपमः सर्वैः प्रकारैर्विवुधव्रजः । वरयात्रा न सा किन्तु वरयोग्या तदाभवत् ॥

विहस्य विष्णुस्तत एतदाह सर्वान् समाहूय दिशामधीशान् ।

पृथक् पृथग्भूय चलन्तु सर्वे त्वितः परं स्वस्वसमाजयुक्ताः ॥ ९२ ॥

वरयात्रास्माकमेषा हे भद्रा ! न वरोचिता । करिष्यथोपहासं किं गत्वा परपुरं त्वितः ॥
श्रीविष्णोर्वचनं श्रुत्वा सस्मिता अभवन् सुराः । क्षणात् पृथक् च सञ्जाताः सहिताः स्वस्वसेनया ॥
मनस्येव महेशोऽपि तदानीं सस्मितोऽभवत् । अद्यापि व्यङ्ग्यवाक्यानि यत् त्यक्तानि न विष्णुना ॥
अतिप्रियाणि वाक्यानि श्रुत्वैतानि प्रियस्य सः । सम्प्रेर्य भृङ्गिनं सर्वान् ह्वयति स्म गणान् स्वकान् ॥
निशम्य शङ्करस्याज्ञां सर्व एव समागताः । स्वशिरो नमयामासुस्ते प्रभोः पादपद्मयोः ॥
नानावाहनसंयुक्तं नानावेषधरं तथा । निजं समाजमालोक्य शङ्करः सस्मितोऽभवत् ॥
मुखहीनः कश्चिदसीत् कश्चिद् बहुमुखस्तथा । अङ्घ्रिदोरहितः कश्चित् कश्चिद् बहुङ्घ्रिदोर्युतः ॥
अनेकनयनः कश्चित् कश्चिन्नयनवर्जितः । हृष्टपुष्टः कश्चिदन्यस्तथातिक्षीणविग्रहः ॥

भविष्यद्वा-
पहास्या

छंद—तन-खीन कौड अति पीन, पावन कौड अपावन गति धरें ।
 भूषण कराल, कपाल कर, सब सद्य सोनित तन भरें ॥
 खर, स्वान, सुअर, सृकाल-मुख—गन-बेष अगनित कोगनै ।
 बहु जिनस प्रेत, पिसाच, जोगि-जमात! बरनत नहिं बनें ॥

सो०—नार्वाहि, गार्वाहि गीत, परम तरंगी भूत सब ।
 देखत अति बिपरीत, बोलहिं बचन बिचित्र बिधि ॥ ९३ ॥

जस दूलहु तसि वनी बराता । कौतुक विविध होहिं मग जाता ॥
 इहाँ हिमाचल रचैउ विताना । अति विचित्र नहिं जाइ बखाना ॥
 सैल सकल जहँ लगि जग माहीं । लघु - विसाल, नहिं बरनि सिराहीं ॥
 बन, सागर, सब नदीं, तलावा । हिमगिरि सब कहँ नैवत पठावा ॥
 कामरूप सुंदर तन धारी । सहित समाज, सहित बर नारी ॥
 गए सकल तुहिनाचल गेहा । गार्वाहि मंगल सहित सनेहा ॥
 प्रथमहिं गिरि बहु गृह संवराए । जथाजोगु तहँ - तहँ सब छाए ॥
 पुर - सोभा अवलोकि सुहाई । लागइ लघु विरंचि - निपुनाई ॥

छं०—लघु लाग बिधि की निपुनता, अवलोकि पुर-सोभा सही ।
 बन, बाग, कूप, तड़ाग, सरिता सुभग सब, सक को कही ॥
 मंगल बिपुल तोरन, पताका, केतु गृह-गृह सोहहीं ।
 बनिता-पुरुष सुंदर-चतुर, छबि देखि मुनि-मन मोहहीं ॥

दो०—जगदंबा जहँ अवतरी, सो पुर बरनि कि जाइ ।
 रिद्धि, सिद्धि, संपत्ति, सुख—नित नूतन अधिकाइ ॥ ९४ ॥

नगर निकट बरात सुनि आई । पुर खरभर, सोभा अधिकाई ॥
 करि बनाव, सजि बाहन नाना । चले लेन सादर अगवाना ॥
 हियं हरषे सुर - सेन निहारी । हरिहि देखि, अति भए सुखारी ॥
 सिव - समाज जब देखन लागे । बिडरि चले, बाहन सब भागे ॥
 धरि धीरजु तहँ रहे सयाने । बालक सब लै जीव पराने ॥
 गए भवन पूछहि पितु - माता । कहहि बचन भय - कंपित गाता ॥
 कहिअ काह, कहि जाइ न बाता । जम-कर धार, किधौ बरिआता ॥
 बर बौराह, बसहँ असवारा । ब्याल, कपाल, बिभूषन छारा ॥

छं०—तन छार, ब्याल, कपाल भूषण, नगन, जटिल भयंकरा ।
 सँग भूत, प्रेत, पिसाच, जोगिनि, बिकट-मुख रजनीचरा ॥
 जो जिअत रहिहि बरात देखत, पुन्य बड़ तैहि कर सही ।
 देखिहि सौ उमा बिबाहु, घर-घर बात असि लरिकन्ह कही ॥

दो०—समुक्षि महेस समाज सब, जननि-जनक मुसुकाहिं ।
 बाल बुझाए विविध बिधि, निडर होहु, डर नाहिं ॥ ९५ ॥

गणेषु केऽपि दुर्बलाः परेऽतिपीनविग्रहा अमेध्यवेषिणस्तथा सुमेध्यवेषिणः परे ।
करालभूषणास्तथा कपालयुक्तपाणयः समेऽपि नूतनशोणितप्रलिप्तपूर्णमूर्तयः ॥
खराश्वकोलजम्बुकाननाश्च केपि भासुरा गणोत्करस्य वेषगां गणक्रियां करोतु कः ।
परेतयुविपशाचगश्चयश्च योगिनीयुतस्तदीदृशस्य वर्णनं चयस्य नैव शक्यते ॥

नृत्यन्ति गायन्ति मुदा सुगीतं भूतास्तरङ्गेण युताः समेऽपि ।
विलोमरूपाः प्रतिभान्ति दृष्टौ वाचं प्रयुञ्जन्ति विचित्ररीत्या ॥ ९३ ॥

तादृशी वरयात्रा सा तत्रामीद् यादृशो वरः । आमन् मार्गे कौतुकानि विविधानि प्रगच्छताम् ॥
इतश्च भूधराधीशो रचयामास मण्डपम् । विचित्ररूपमत्यन्तमशक्यं यस्य वर्णनम् ॥
संसारे सकला ये ये यावन्तोऽपि महीधराः । लघुरूपा विशालाश्च येषामन्तो न वर्णने ॥
वनानि सागरा नद्यस्तडागा अपि ये समे । आमन्त्रणं ममेभ्योऽपि प्रेषयामास शैलराट् ॥
कामरूपा धारयन्तो विग्रहान् सुमनोरमान् । समाजैः संयुताः स्त्रीयैर्वरस्त्रीभिश्च संयुताः ॥
हिमाचलस्य भवनमगच्छन् सकला अपि । गायन्ति स्म शुभार्थानि गीतानि स्नेहसंयुताः ॥
असञ्जयत् पूर्वमेव गृहाण्यद्विर्बहून्यपि । यथायोग्यं तत्र तत्र सर्व एव सुसंस्थिताः ॥
नगरस्य तदानीं तां छविं दृष्ट्वा सुशोभनाम् । भासते स्म ब्रह्मणोऽपि नैपुण्यं सृष्टिगं लघु ॥

प्रतीयते स्म वेधसः सुकौशलं लघुध्रुवम् पुरस्य शैलभूपते विलोक्य तादृशीं छविम् ।
अरण्यपुष्पदाटिकातडागकूपनिम्नगा मनोरमाः समा अपि प्रवक्तुमेव कः शकः ॥
सुमङ्गलान्यनेकधा पताकतोरणान्यपि सुमङ्गलाश्च केतवो गृहे गृहे विराजिताः ।
सुरूपदक्षयोषितां नृणाञ्च कान्तिमोप्सितां मनांसि मोहमागतान्यवेक्ष्य योगिनामपि ॥

यत्रावतीर्णा जगदम्बिका सा किं शक्यते वर्णयितुं पुरस्तत् ।
ऋद्धिश्च सिद्धिः सुखसम्पदोऽपि वृद्धि गताः प्रत्यहमेव नूतनाम् ॥ ९४ ॥

श्रुत्वा पुरस्य सविधे वरयात्रां समागताम् । पुरे कोलाहलो जातः शोभा तस्याधिका ततः ॥
वेषान् सञ्जीकृत्य नाना वाहनानि च नैकधा । सादरं स्वागतं कर्तुं चेलुः स्वागतकारिणः ॥
प्रसन्ना हृदये जाता देवसेनां विलोक्य ते । अतीव सुखिनो जाता विलोक्यतु रमापतिम् ॥
यदा शिवसमाजं ते द्रष्टुमारेभिरे तदा । भीतानि तेषां सर्वाणि वाहनानि प्रदुद्रुवुः ॥
धृत्वा धैर्यं स्थितास्तत्र ते केचिद् ये वयोऽधिकाः । प्राणान् धृत्वा बालकास्तु पलायन्ते स्म सर्वतः ॥
गृहान् गतांस्तान् पितरो यदा हेतुमपृच्छताम् । तदा कम्पितगात्रास्ते सभयं जगदुर्वचः ॥
किमुच्यते न वचनं वक्तुं किञ्चन शक्यते । किमियं वरयात्रास्ति किं वेयं यमवाहिनी ॥
वरोऽस्त्युन्मादसंयुक्त आरूढो जरठं वृषम् । व्यालाः कपालं क्षारञ्च भाति तस्येति भूषणम् ॥

तनौ तु भस्मपत्रगाः कपालमेव भूषणं विवस्त्र एव भासते जटाधरो भयङ्करः ।
परेतभूतमण्डलीपिशाचयोगिनीयुतो विचित्रतुण्डधारिभिर्निशाचरैश्च संयुतः ॥
वरस्य यात्रिकाञ्च यो विलोक्य जीवितो भवेद् ध्रुवं सुपुण्यसञ्चयो महाश्च तस्य वर्तते ।
स एव चाद्रिकन्यकाकरग्रहं विलोक्येद् गृहे-गृहेऽपि बालकैः कथयमोरिता तदा ॥

विज्ञाय शम्भोः सकलं समाजं स्मितञ्च चक्रुर्जनका जनन्यः ।
बालाश्च नानाविधि बोधितास्तेर्यन्निर्भयाः स्तास्ति भयं न किञ्चित् ॥ ९५ ॥

लै अगवान वरातहि आए । दिए सबहि जनवास सुहाए ॥
 मैनाँ सुभ आरती सँवारी । संग सुमंगल गावहि नारी ॥
 कंचन - थार सोह वर पानी । परिछन चली हरहि हरपानी ॥
 विकट वेष रुद्रहि जव देखा । अवलन्ह उर भय भयउ विसेपा ॥
 भागि भयन पैठी अति त्रासा । गए महेसु जहाँ जनवासा ॥
 मैना - हृदयें भयउ दुखु भारी । लीन्ही बोलि गिरीसकुमारी ॥
 अधिक सनेहँ गोद बैठारी । स्याम सरोज - नयन भरै बारी ॥
 जेहि बिधि तुम्हहि रूपु अस दीन्हा । तेहि जड़, बरु वाउर कस कीन्हा ॥

छं०—कस कीन्ह बरु बौराह बिधि, जेहि तुम्हहि सुंदरता दई ।
 जो फलु चहिय सुरतरुहिं सो बरबस बबूरहिं लागई ॥
 तुम्ह सहित गिरि तें गिरौं, पावक जरौं, जलनिधि महुँ परौं ।
 घरु जाउ, अपजसु होउ जग, जीवत बिबाहु न हौं करौं ॥

दो०—भई बिकल अबला सकल, दुखित देखि गिरिनारि ।
 करि विलापु, रोदति, बदति, सुता-सनेह सँभारि ॥ ९६ ॥

नारद कर मैं काह विगारा । भवनु मोर जिन्ह बसत उजारा ॥
 अस उपदेसु उमहि जिन्ह दीन्हा । बौरै वरहि लागि तपु कीन्हा ॥
 साचेहुँ उन्ह कें मोह न माया । उदासीन, धनु - धामु न जाया ॥
 पर - घर - घालक, लाज न भीरा । वाँझ कि जान प्रसव कै पीरा ॥
 जननिहि बिकल बिलोकि भवानी । बोली जुत - विवेक मृदु बानी ॥
 अस बिचारि सोचहि मति माता । सो न टरइ जो रचइ विधाता ॥
 करम लिखा जौ वाउर नाहू । तौ कत दोसु लगाइअ काहू ॥
 तुम्ह सन मिटहि कि बिधि के अंका । मातु व्यर्थ जनि लेहु कलंका ॥

छं०—जनि लेहु मातु कलंकु, करुना परिहरहु, अवसर नहीं ।
 दुख-सुख जौ लिखा लिलार हमरें, जाव जहँ, पाउब तहीं ॥
 सुनि उमा-बचन बिनीत कोमल, सकल अबला सोचहीं ।
 बहु भाँति बिधिहि लगाइ दूषन, नयन बारि बिमोचहीं ॥

दो०—तेहि अवसर नारद सहित, अरु रिषि-सप्त-समेत ।
 समाचार सुनि तुहिनगिरि, गवने तुरत निकेत ॥ ९७ ॥

तब नारद सबही समुझावा । पूरुब - कथाप्रसंगु सुनावा ॥
 मयना ! सत्य सुनहु मम बानी । जगदंबा तव सुता भवानी ॥
 अजा, अनादि सक्ति, अबिनासिनि । सदा संभु - अरधंग - निवासिनि ॥
 जग - संभव - पालन - लय - कारिनि । निज इच्छा लीला-वपु-धारिनि ॥
 जनमीं प्रथम दच्छ - गृह जाई । नामु सती सुंदर तनु पाई ॥
 तहँहुँ सती संकरहि बिबाहीं । कथा प्रसिद्ध सकल जग माहीं ॥
 एक बार आवत सिव - संग । देखैउ रघुकुल - कमल - पतंगा ॥
 भयउ मोहु, सिव-कहा न कीन्हा । भ्रम-वस बेषु सीय कर लीन्हा ॥

आनयन् वरयात्रां तां ततः स्वागतकारिणः । तद्गतेभ्यो जनावासान् प्रददुः सुमनोहरान् ॥
आरातिवयं ततो मेना सज्जयामास मङ्गलम् । नार्योऽगायन् सुभद्राणि गीतानि च तया सह ॥
स्वर्णपात्रे शोभते स्म श्रेष्ठे तस्याः करद्वये । हृष्टा विधानुं सा शम्भोरातिवयं तदाचलत् ॥
यदा विकटवेपं तं रुद्रं नार्यो व्यलोकयन् । तदा तु तासां नारीणां चित्ते जातं महद्भयम् ॥
प्रपलाययातिभयतस्ताः सर्वा विविगुर्गृहम् । शिवोऽपितत्रागाद्यत्र जनावासः स्थितोऽभवत् ॥
जातं तीव्रतमं दुःखं मेनाया हृदये ततः । गिरीश्वरकुमारीञ्च सा स्वपाश्वे समाह्वयत् ॥
अतिप्रीत्या निजाङ्गे तामुपवेशयति स्म सा । श्यामाब्जाक्षणोरश्रुवारि प्रपूर्योवाच मेनका ॥
तुभ्यं येन विधानेन प्रदत्तं रूपमुत्तमम् । कथं तव वरस्तेन जडेनोन्मादवान् कृतः ॥

स्वयम्भुवा कथं कृतो वरस्तवोन्मदान्वितः प्रदायि येन ते तनो मनोज्ञतामजे ! मम ।
यदर्हति प्रियं फलं दिवौकसां द्रुमे स्थितिं तदेव कण्टकद्रुमे हठादुपागतं स्थितिम् ॥
करोम्यहं सह त्वयाधुनेव पातमद्रितः कृशानुदाहमेव वा करोमि पातमर्णवे ।
गृहं विनाशितं भवेज्जगत्यकीर्तिरेव वा करग्रहं न किन्तु तेऽनुमोदयामि जीवती ॥

सर्वाबिला व्याकुलतां प्रयाताः सन्दृश्य खिन्नां गिरिराजपत्नीम् ।

कृत्वा विलापं रुदती जगाद स्मृत्वात्मजायाः प्रियतां ततः सा ॥ ९६ ॥

नारदस्य मुनेः कुत्र किं मयापकृतं जनाः । भवनं प्रति तिष्ठद् यदयेनोच्छिन्नं मम क्षणात् ॥
उपदेशः शैलजायै दत्तो येनेदृशः पुरा । यतस्तयोन्मत्तभर्तुः प्राप्यै सम्पादितं तपः ॥
सत्यमेव न तस्यास्ति मोहो मायाथवा वचित् । न धनं न गृहं जाया तदुदासीन एव सः ॥
अतः सोऽन्यगृहध्वंसी नास्य लज्जानवा भयम् । बन्ध्या कथं विजानीयाद् वेदनां प्रसवोद्भवाम् ॥
इत्थं स्वमातरं दृष्ट्वा विकलां गिरिनन्दिनी । मृदवीं विवेकसंयुक्तां वाचं प्रावर्तयत् तदा ॥
इत्थं विचार्य हे मातः शोकं मा कुरु सम्प्रति । न निवर्तयितुं शक्यं विधाना यद् विरच्यते ॥
यहि दैवे मदोन्मत्तो लिखितोऽस्ति मम प्रियः । तर्हि कस्मै किमर्थञ्च कुतो दोषः प्रदास्यते ॥
त्वया प्रोञ्छयितुं शक्या किं विधानाङ्कितालिपिः । अतो मातव्यर्थमेव त्वं कलङ्कं गृहाण मा ॥

कलङ्कमेनमद्य मा गृहाण जन्मदायिनि परित्यजाशु रोदनं प्रसक्तिरस्त्यमुष्य न ।

सुखञ्च दुःखमेव वा यदङ्कितं ममालिके व्रजामि यत्र लप्स्यते मया तदेव तत्र च ॥

विनीतमञ्जु पार्वतीवचो निशम्य तत्क्षणात् समारभन्त शोचितुं समापि स्त्रियस्तदा ।

बहुप्रकारमेव च प्रदूष्य पद्मसम्भवं स्वनेत्रपद्मसन्ततेः समत्यजन् पयस्ततिम् ॥

तस्मिन् प्रसङ्गे मुनिनारदेन सप्तषिभिश्चोपयुतः समैस्तैः ।

श्रुत्वा हिमाद्रिर्घटनामितीमां क्षिप्रं निकेतं प्रययौ स्वकीयम् ॥ ९७ ॥

ततः प्राबोधयत् सर्वान् नारदो मुनिपुङ्गवः । पूर्वं कथाप्रसङ्गं स श्रावयामास चादितः ॥
यन्मेनके वचः सत्यं प्रोच्यमानं शृणुष्व मे । तव पुत्री भवानीयं जगतां जननी ध्रुवम् ॥
अनादिर्जन्मरहिता शक्तिर्नाशिविजिता । अर्धाङ्गे शङ्करस्येयं सर्वदैव निवासिनी ॥
कर्त्रीयं जगतां सृष्टे रक्षायाः संहृतेस्तथा । इच्छया स्वीयया चैषा लीलाविग्रहधारिणी ॥
एषा गत्वा पूर्वकाले जज्ञे दक्षस्य सद्मनि । अस्या नाम सतीत्यासीत् प्रापेयं सुन्दरं वपुः ॥
तत्रापि शङ्करेणैव सती देवी विवाहिता । इयं कथा प्रसिद्धास्ति जगत्सु सकलेष्वपि ॥
आगच्छन्ती सती देवी शङ्करेण सहैकदा । रघुवंशारविन्दस्य भानुं मार्गं ददर्श सा ॥
अस्या मोहोऽभवत्तीव्रः शिवप्रोक्तं न चाकरोत् । ततो भ्रमवशा वेषं सीताया जगृहे त्वयम् ॥

छ०—सिय-बेषु सतीं जो कीन्ह तेहि अपराध संकर परिहरिं ।
हर-बिरहें जाइ बहोरि पितु कें जग्य जोगानल जरीं ॥
अब जनमि तुम्हरे भवन, निजपति लागि, दारुन तपु किया ।
अस जानि संसय तजहु, गिरिजा सर्वदा संकर-प्रिया ॥

दो०—मुनि नारद के वचन तब, सब कर मिटा बिषाद ।
छन महँ व्यापेउ सकल पुर, घर-घर यह संवाद ॥ ९८ ॥

तब मयना - हिमवंतु अनंदे । पुनि - पुनि पारवती - पद बंदे ॥
नारि - पुरुष, सिसु - जुवा - सयाने । नगर - लोग सब अति हरपाने ॥
लगे होन पुर मंगल गाना । सजे सवहि हाटक घट नाना ॥
भाँति अनेक भई जेवनारा । सूपसास्त्र जस कछु व्यवहारा ॥
सो जेवनार कि जाइ वखानी । वसहि भवन जेहि मातु भवानी ॥
सादर बोले सकल बराती । बिपु, बिरंचि, देव सब जाती ॥
बिबिधि पाँति बैठी जेवनारा । लागे परसन निपुन सुआरा ॥
नारिबंद सुर जेवत जानी । लगीं देन गारीं मृदुवानी ॥

छ०—गारीं मधुरस्वर देहि सुंदरि, बिग्य बचन सुनावहीं ।
भोजन करहि सुर अति बिलंबु, बिनोदु मुनि, सचु पावहीं ॥
जेवत जो बढ्यो अनंदु सो, मुख कोटिहूँ न परै कह्यो ।
अचवाई दीन्हे पान, गवने बास जहँ जाको रह्यो ॥

दो०—बहुरि मुनिन्ह हिमवंत कहें, लगन सुनाई आइ ।
समय बिलोकि बिबाह कर, पठए देव बोलाइ ॥ ९९ ॥

बोलि सकल सुर सादर लीन्हे । सवहि यथोचित आसन दीन्हे ॥
बेदी वेद - विधान सँवारी । सुभग सुमंगल गावहि नारी ॥
सिंघासन अति दिव्य सुहावा । जाइ न वरनि, बिरंचि बनावा ॥
बैठे सिव विप्रन्ह सिरु नाई । हृदय सुमिरि निज प्रभु रघुराई ॥
बहुरि मुनीसन्ह उमा बोलाई । करि सिंगारु सखी लै आई ॥
देखत रूप सकल सुर मोहे । बरनै छवि, अस जग कवि को है ॥
जगदंबिका जानि भव - भामा । सुरन्ह मनहि - मन कीन्ह प्रनामा ॥
सुंदरता - मरजाद भवानी । जाइ न कोटिहूँ बदन बखानी ॥

छ०—कोटिहूँ बदन नहि बनै बरनत जगजननि-सोभा महा ।
सकुर्चाहि कहत श्रुति-सेष-सारद, मंदमति तुलसी कहा ॥
छबिखानि मातु भवानि गवनीं मध्य-मंडप, सिव जहाँ ।
अवलोकि सकहि न सकुच, पति-पदकमल मनु मधुकर तहाँ ॥

दो०—मुनि - अनुसासन गनपतिहि, पूजेउ संभु - भवानि ।
कौउ सुनि संसय करै जनि, सुर अनादि जिये जानि ॥ १०० ॥

पुरा चकार जानकीस्वरूपधारणं सती तदादसोऽपराधतः शिवोऽपि तां समत्यजत् ।
कपर्दिनो वियोगतस्ततो जनिप्रदस्य सा प्रगत्य चाध्वरं तर्ज ददाह योगवह्निना ॥
जनिं गृहीतवत्यहो तवालयेऽधुना त्वियं तपः समाचरन् महत् प्रियाय चाष्टमूर्तये ।
अवेत्य चेत्यमेव भो जहोहि सर्वसंशयान् इयं सुता तु ते ध्रुवं सदैव शङ्करप्रिया ॥
श्रुत्वेति वाचं मुनिनारदस्य नाशं विषादः प्रययौ समेषाम् ।
व्याप्तं क्षणादेव पुरे समग्रे गृहे-गृहे वृत्तमिदं मनोजम् ॥ ९८ ॥

मुतो

ततो मेना हिमाद्रिश्च सञ्जातो हर्षनिर्भरौ । पुनः पुनश्च पार्वत्या अवन्देतां पदद्वयम् ॥
नार्यो नरास्तथा वाला युवानः स्थविरा अपि । सर्वेऽपि नागरा लोका अत्यन्तं प्रीतिमाप्नुवन् ॥
गानानि शुभशंसीनि प्रारभ्यन्त पुरे तदा । सर्वे सुवर्णकलशान् सज्जन्ते स्म बहूञ्जनाः ॥
तथा भोजनसामग्री बहुधा तत्र सज्जिता । सूपणास्त्रे यथा तस्याः पद्धतिः प्रतिपादिता ॥
तस्य वर्णयितुं शक्या सामग्री भोजनस्य किम् । अन्नपूर्णा भवानी सा स्वयं यस्मिन् गृहे वसेत् ॥
ततोऽद्विराह्वयत् सर्वान् सादरं वरयात्रिणः । विष्णुं विरञ्चिमन्यांश्च देवान् सर्वविधानपि ॥
उपविष्टा बहूविधास्तदा जेमनपङ्क्तयः । सूपकाराः प्रारभन्त निपुणाः परिवेषणम् ॥
विज्ञाय देवान् भुञ्जानान् मण्डलानि तु योपिताम् । गालीदानं प्रारभन्त वाण्या मृदुलया मुदा ॥

अयोजयन्त गालिकाः स्त्रियः स्वरं मनोरमैर्मनोरमाध्वनि वचः प्रचक्रुरन्यकर्णगम् ।
अतीव मन्थरं सुरा जजक्षुरात्मभोजनं यतोऽलभन्त ते मुदं निशम्य तद् विनोदनम् ॥
मुदां परम्पराभवत् क्षणे तु जेमनस्य यान शक्यतेऽत्र शंसितुं त्वसौ नु कोटिभिर्मुखैः ।
करौ मुखं प्रशोध्य च प्रदाप्य नागवत्तिका विसजिता जना ययुर्यथा च यत्र संस्थितिः ॥

आगत्य भूयो मुनयो हिमाद्रिमश्रावयन्नुद्वहनं कपत्रम् ।

विवाहयोग्यं समयं त्रिलोक्य समाह्वयन् देवगणान् समस्तान् ॥ ९९ ॥

न

आदरेण समाहूताः सर्वे एव दिवौकसः । सर्वेभ्योऽपि प्रदत्तानि विष्टराणि यथोचितम् ॥
वैदिकेन विधानेन वेदिकापि सुसज्जिता । सुमङ्गलानि रम्याणि जगुर्गीतानि योषितः ॥
सिंहासनं वेदिकायामतिदिव्यं विराजितम् । न शक्यं वर्णनं तस्य यतो धात्रैव तत् कृतम् ॥
विप्रानानम्य शिरसा शिवस्तस्मिन्नुपाविशत् । स्मृत्वा च हृदये देवं रघुराजं निजेश्वरम् ॥
ततो मुनीश्वरा देवीमाह्वयन् गिरिनन्दिनीम् । शृङ्गारयित्वा सख्यस्तामानयन्ति स्म मण्डपम् ॥
तस्यारूपं विलोक्यैव सुराः सर्वेऽपि मोहिताः । वर्णयेत् तां रोचिषं यो लोके कोऽस्तीदृशः कविः ॥
ज्ञात्वा जगन्मातरं तां तथा शङ्करभामिनीम् । मनस्येव सुराः सर्वे प्रणामान् समपादयन् ॥
सा सौन्दर्यस्य सीमैव वर्तते शङ्करप्रिया । कोटिसङ्ख्यैरपि मुखैस्तस्यास्तत्रैव वर्ण्यते ॥

प

न शक्यते प्रशंसितुं मुखंस्तु कोटिसङ्ख्यकर्महास्वरूपिणी द्युतिजंगत्कदम्बसुप्रसोः ।
श्रुतिश्च शेषशारदे त्रपान्विताः प्रवर्णने मतोऽस्ति तत्र कोऽल्पधीस्तुलस्यनन्यदासकः ॥
सुकान्तिमञ्जुताखनिर्जंगत्प्रसूर्भवप्रिया जगाम मण्डपान्तरे शिवोऽपि यत्र संस्थितः ।
त्रपामरेण वीक्षितुं शशाक नैव सा तदा धवस्य पादपङ्कजे मनोऽलिरास तत्रगः ॥

तु

आदेशतो विघ्नहरं मुनीनां पुपूजतुः शम्भुरुसा च तत्र ।

श्रुत्वा न कोऽपि प्रकरोतु शङ्कां विज्ञाय चित्ते विबुधाननादीन् ॥ १०० ॥

जसि बिबाह कै बिधि श्रुति गाई । महामुनिन्ह सो सब करवाई ॥
 गहि गिरीस कुस - कन्या - पानी । भवहि समरपी जानि भवानी ॥
 पानिग्रहन जब कीन्ह महेसा । हियँ हरषे तब सकल सुरेसा ॥
 वेदमंत्र मुनिबर उच्चरहीं । जय-जय-जय-संकर, सुर करहीं ॥
 बाजहि बाजन बिबिध बिधाना । सुमनवृष्टि नभ भै बिधि नाना ॥
 हर-गिरिजा कर भयउ बिबाह । सकल भुवन भरि रहा उछाह ॥
 दासी, दास, तुरग, रथ, नागा । धेनु, बसन, मनि, बस्तु-बिभागा ॥
 अन्न, कनकभाजन भरि जाना । दाइज दीन्ह न जाइ बखाना ॥

छं०—दाइज दियो बहु भाँति, पुनि कर जोरि हिम-भूधर कह्यो ।

का देउँ पूरनकाम संकर ! चरनपंकज गहि रह्यो ॥

सिवँ कृपासागर समुर कर संतोषु सब भाँतिहि कियो ।

पुनि गहे पद - पाथोज मयनाँ प्रेम - परिपूरन हियो ॥

दो०—नाथ उमा मम प्रान सम, गृहकिकरी करेहु ।

छमेहु सकल अपराध अब, होइ प्रसन्न बर देहु ॥ १०१ ॥

बहु बिधि संभु सासु समुझाई । गवनी भवन चरन सिह नाई ॥
 जननीं उमा बोलि तब लीन्ही । लै उछंग सुंदर सिख दीन्ही ॥
 करेहु सदा संकर - पद - पूजा । नारिधरमु पतिदेउ न दूजा ॥
 बचन कहत भरै लोचन बारी । बहुरि लाइ उर लीन्हि कुमारी ॥
 कत बिधि सृजीं नारि जग माहीं । पराधीन सपनैहुं सुखु नाहीं ॥
 भै अति प्रेम - बिकल महतारी । धीरजु कीन्ह कुसमय विचारी ॥
 पुनि-पुनि मिलति, परति गहि चरना । परम प्रेमु कछु जाइ न बरना ॥
 सब नारिन्ह मिलि-भेटि भवानी । जाइ जननि-उर पुनि लपटानी ॥

छं०—जननिहि बहुरि मिलि चली, उचित असीस सब काहँ दई ।

फिरि-फिरि बिलोकति मातुतन, तब सखीं लै सिव पहिँ गई ॥

जाचक सकल संतोषि संकर, उमा-सहित भवन चले ।

सब अमर हरषे सुमन बरषि, निसान नभ बाजे भले ॥

दो०—चले संग हिमवंतु तब, पहुँचावन अति हेतु ।

बिबिध भाँति परितोषु करि, बिदा कीन्ह बृषकेतु ॥ १०२ ॥

तुरत भवन आए गिरिराई । सकल सैल - सर लिए बोलाई ॥
 आदर, दान, बिनय, बहुमाना । सब कर बिदा कीन्ह हिमवाना ॥
 जबहि संभु कैलासहि आए । सुर सब निज - निज लोक सिधाए ॥
 जगत - मातुपितु संभुभवानी । तैहि सिंगार न कहउँ बखानी ॥
 करहि बिबिध बिधि भोगबिलासा । गनन्ह - समेत बसहि कैलासा ॥
 हर - गिरिजा - बिहार नित नयऊ । अहि बिधि बिपुल काल चलि गयऊ ॥
 तब जनमेउ षटवदनकुमारा । तारकु असुर, समर जेहि मारा ॥
 आगम, निगम, प्रसिद्ध पुराना । षन्मुख - जन्मु सकल जग जाना ॥

श्रुत्या विधिर्विवाहस्य यादृशोऽस्ति निरूपितः । स सर्वोऽपि विधिस्तत्र कारितस्तैर्मर्हपिभिः ॥
कुशान् गृहीत्वा गिरिराट् स्वात्मजायाः करं तथा । तां भवानीं परिज्ञाय भवायैव समर्पयत् ॥
चकार पाणिग्रहणं यदा देवो महेश्वरः । सञ्जाता हृदये हृष्टास्तदा सर्वे सुरेश्वराः ॥
उच्चारयन्ति स्म सर्वे वेदमन्त्रान् मुनीश्वराः । सुराश्चोचुज्य जय जय शङ्कर इत्यपि ॥
नानाविधानैर्वाद्यानि प्रारभ्यन्ते स्म वादितुम् । नभसः सुमनोवृष्टिस्तथा नानाविधाभवत् ॥
हरस्य गिरिजायाश्च विवाहः समजायत । व्याप्तोऽभवत् तथानन्दः सर्वेषु भुवनेष्वपि ॥
दास्यो दासास्तुरङ्गाश्च स्यन्दनाः कुञ्जरोत्तमाः । गावो वासांसि मणयो नाना वस्तुचयास्तथा ॥
अन्नानि स्वर्णपात्राणि यानेष्वप्युप्य सर्वतः । इति दत्ताः पारिवर्हा येषां शक्यं न वर्णनम् ॥

असौ समर्प्य नैकधा सुपारिवर्हमद्भुतं करौ सुयोज्य चावदत् पुनर्गिरीश्वरः शिवम् ।
किमर्पयामि शङ्कर प्रभो सुपूर्णकामधृग् इति प्रकथ्य संस्थितः प्रगृह्य पादपङ्कजे ॥
शिवः कृपाम्बुधिः प्रियाजनिप्रदस्य सादरं चकार सर्वरीतिभिर्हिमाचलस्य तोषणम् ।
सुहार्दपूर्णचेतसा ततो गिरीश्वरप्रिया पदाम्बुजे समग्रहीद् वृषध्वजस्य चाह तम् ॥

प्राणैः समोमास्ति मता ममेश करोत्विमां स्वालयकिङ्करीं भोः ।

सर्वापराधान् क्षमताममुष्या भवान् वरान् मे मुदितो ददातु ॥ १०१ ॥

शङ्करो बोधयामास श्वश्रून् बहुविधं तदा । ततः सा शङ्करस्याङ्घ्रिद्वयं नत्वा गृह्ययौ ॥
समाह्वयदुमां सोमाजननी तदनन्तरम् । उपादिदेश रुचिरमुमामङ्के निधाय सा ॥
यत् पार्वति ! त्वं सततं कुरु शम्भुपदार्चनम् । नारीधर्मोऽस्त्ययं तासां देवो भर्तैव नापरः ॥
इत्थं वदन्त्यास्तस्यास्तु पूरितं नेत्रयोर्जलम् । ततश्च सा कुमारीं तां स्वोरसा समयोजयत् ॥
ऊचे च यद् विधिलोके किमर्थं सृष्टवान् स्त्रियम् । स्वप्नेऽपि नैव लभते पराधीनो जनः सुखम् ॥
जातातिप्रेमविकला वदन्तीत्थं जनिप्रदा । किन्तु ज्ञात्वा कुसमयं धैर्यं धारयति स्म सा ॥
मिमेल चापतद्भूयः पुट्याः पादौ प्रगृह्य सा । प्रवक्तुं सा परा प्रीतिर्न तयोः कापि शक्यते ॥
ततो भवानी सकलामिलित्वाश्लिष्ययोषितः । पुनर्गत्वा श्लिष्यति स्म जनन्या उरसि द्रुतम् ॥

सा

पुनः समेत्य सा प्रसू चचाल भूधरात्मजासमा अपि स्त्रियोददुः सुयोग्यमङ्गलाशिषः ।

पुनः पुनर्व्यलोकयत् तदा च सा जनिप्रदां सखीजनस्ततस्तु तां निनाय शङ्करान्तिकम् ॥

शिवः प्रतोष्य याचकानेकधा समानपि प्रतिष्ठति स्म मन्दिरं समन्वितोऽद्रिकन्यया ।

सुमानि सर्वदेवता ववर्षुरेव नन्दिता मनोहरानकास्तदा विहायसि प्रवादिताः ॥

प्रीत्या हिमाद्रिः परया शिवेन साकं ययौ प्रापयितुं गृहं तम् ।

नानाप्रकारैः परितोष्य सोऽपि विसर्जयामास वृषध्वजस्तम् ॥ १०२ ॥

तु

समागच्छत् स्वभवनं क्षणादेव गिरीश्वरः । आमन्त्रयामास सर्वान् गिरींश्चापि सरोवरान् ॥
बहुमानेन दानेन विनयेन च सादरम् । ततो विसर्जयामास सर्वानिव हिमालयः ॥
सदाशिवः समागच्छद् यदा कैलासपर्वतम् । सर्वे सुरास्तदा लोकं समागच्छन्निजं निजम् ॥
भवो भवानी द्वावेव जगतः पितरौ मतो । शृङ्गारोऽस्तस्तयोर्नैव कथञ्चिदपि वर्ण्यते ॥
विविधैर्विधिभिर्भोगान् विलासांश्च प्रचक्रतुः । ऊषतुश्च गणैः साकं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥
हरस्य गिरिजायाश्च विहारा नित्यनूतनाः । व्यतिचक्राम विपुलः कालो रीत्यानयातयोः ॥
ततो जज्ञे कार्तिकेयः कुमारस्तु षडाननः । समरे निहतो येन तारकाख्यो महासुरः ॥
निगमागमयोस्तद्वत् पुराणेषु च विश्रुता । लोकैर्जाताप्यस्ति सर्वैः पण्मुखोत्पत्तिस्तत्कथा ॥

छं०—जगु जान षन्मुख-जन्मु, कर्मु, प्रतापु, पुरुषारथु महा ।
 तैहि हेतु मैं बृषकेतु-सुत कर चरित संछेपहि कहा ॥
 यह उमासंभु-विवाह जे नर-नारि कहहिं जे गावहीं ।
 कल्यान-काज, विवाह-मंगल, सर्वदा सुखु पावहीं ॥

दो०—चरित - सिधु गिरिजारमन, वेद न पावहिं पाह ।
 बरनै तुलसीदासु किमि, अति मतिमंद गवाँह ॥ १०३ ॥

संभु - चरित मुनि सरस सुहावा । भरद्वाज मुनि अति सुखु पावा ॥
 बहु लालसा कथा पर वाढ़ी । नयनन्हि नीर, रोमावलि ठाढ़ी ॥
 प्रेम - विवरा, मुख आव न बानी । दसा देखि हरषे मुनिग्यानी ॥
 अहो धन्य ! तव जन्म मुनीसा । तुम्हहि प्रान - सम प्रिय गौरीसा ॥
 सिव - पदकमल जिन्हहि रति नाहीं । रामहि ते सपनेहुँ न सोहाहीं ॥
 बिनु छल विस्वनाथ - पद - नेह । राम - भगत कर लच्छन एह ॥
 सिव - सम को रघुपति - व्रतधारी । बिनु अघ तजी सती - असि नारी ॥
 पनु करि रघुपति - भगति देखाई । को सिव - सम रामहि प्रिय भाई ॥

दो०—प्रथमहिं मैं कहि सिव-चरित, वृक्षा मरमु तुम्हार ।
 सुचि सेवक तुम्ह राम के, रहित समस्त विकार ॥ १०४ ॥

मैं जाना तुम्हार गुन - सीला । कहउँ, सुनहु अव रघुपति - लीला ॥
 सुनु मुनि, आजु समागम तोरें । कहि न जाइ जस सुख मन मोरें ॥
 रामचरित अति अमित मुनीसा । कहि न सकहि सतकोटि अहीसा ॥
 तदपि जथाश्रुत कहउँ बखानी । सुमिरि गिरापति, प्रभु धनुपानी ॥
 सारद दारुनारि - सम स्वामी । रामु सूत्रधर अंतरजामी ॥
 जैहि पर कृपा करहिं जनु जानी । कवि - उर - अजिर नचावहिं बानी ॥
 प्रनवउँ सोइ कृपाल रघुनाथा । बरनउँ विसद तासु गुनगाथा ॥
 परम रम्य गिरिवरु कैलासु । सदा जहाँ सिव - उमा - निवासु ॥

दो०—सिद्ध, तपोधन, जोगिजन, सुर, किनर मुनिवृंद ।
 बसहिं तहाँ सुकृती सकल, सेवहिं सिव सुखकंद ॥ १०५ ॥

हरि - हर - विमुख, धर्म रति नाहीं । ते नर तहँ सपनेहुँ नहिं जाहीं ॥
 तैहि गिरि पर बट - बिटप बिसाला । नित नूतन सुंदर सब काला ॥
 त्रिविध समीर सुसीतलि छाया । सिव - विश्राम - बिटप श्रुति गाया ॥
 एक बार तैहि तर प्रभु गयऊ । तरु बिलोकि उर अति सुख भयऊ ॥
 निज कर डसि नागरिपु - छाला । बैठे सहजहि संभु कृपाला ॥
 कुंद - इंदु - दर - गौर सरीरा । भुज प्रलंब, परिधन मुनिचीरा ॥
 तरुन - अरुन - अंबुज - सम चरना । नख-दुति भगत-हृदय-तम-हरना ॥
 भुजग - भूति - भूषन त्रिपुरारी । आननु सरदचंद - छवि - हारी ॥

दो०—जटा मुकुट सुरसरित सिर, लोचन नलिन बिसाल ।
 नीलकंठ लावन्यनिधि सोह बालबिधु भाल ॥ १०६ ॥

जगत् सुवेति पाण्डुखं समुद्भवं क्रियाचयं प्रतापमद्भुतं तथा महातनुं पराक्रमम् ।
अनेन हेतुना मया वृषध्वजात्मजस्य सच्चरित्रमत्परूपतो निरूपितं मनोरमम् ॥
इमां महेशपार्वतीविवाहमञ्जुलां कथां निरूपयन्ति ये नराः स्त्रियश्च गीतयन्ति याः ।
सुकर्मसञ्चये शिवे विवाहमङ्गले तथा समाप्नुवन्ति सर्वतः परं सुखं सदैव ते ॥

सिन्धुश्चरित्रं गिरिजाप्रियस्य विन्दन्ति वेदा अपि नास्य पारम् ।
दासस्तुलस्या अनुवर्णयेत् किं ग्राम्योऽधिकं मन्दमतिः पुनस्तत् ॥ १०३ ॥

निशम्य शम्भोश्चरितं सरसञ्च शुभावहम् । भरद्वाजो मुनिवरः परमं सुखमाप्तवान् ॥
कथाविषयिणी तस्य लालसा वृद्धिमागता । नेत्रयोर्निरिमापूर्णं रोमाञ्चश्चाभवत् तनो ॥
प्रेमाधीनो मुनिर्जातो मुखाद् वाणी न निर्गता । जहर्पास्य दशां दृष्ट्वा याज्ञवल्क्यो मुनिर्बुधः ॥
ऊचे च यत् तेजन्मास्ति नूनं धन्यं मुनीश्वर । गौरीश्वरो वर्तते ते ध्रुवं प्राणसमः प्रियः ॥
येषां पुंसां रतिर्नास्ति शम्भोः पादारविन्दयोः । स्वप्नेऽपि नैव रोचन्ते प्राणिनो राघवाय ते ॥
छलं विना स्नेहभावो विश्वनाथपदाब्जयोः । रामचन्द्रस्य भक्तस्य त्वेतदेवास्ति लक्षणम् ॥
रामभक्तिव्रतधरः कोऽस्ति शम्भुसमः परः । सतीदेवीसमा नारी येन त्यक्ता विनाप्यघम् ॥
कृत्वा प्रतिज्ञां रामस्य भक्तिर्येन प्रदर्शिता । हे भ्रातः कोऽस्ति रामस्य शिवेन सदृशः प्रियः ॥

उक्त्वा चरित्रं प्रथमं शिवस्य मया तव ज्ञातमिहास्ति मम ।

त्वं रामचन्द्रस्य पवित्रदासः सर्वैर्विकारैरपि वर्जितोऽसि ॥ १०४ ॥

गुणशीले तव समे विज्ञाते सर्वथा मया । वक्ष्ये रघुपतेर्लीलामिदानीं तां शृणु प्रिय ॥
संशृणुष्व मुने! त्वद्य तवैतस्मात् समागमात् । चित्ते मे यत् सुखं जातं न तच्छक्यं प्रभापितुम् ॥
मुनीश ! रामचरितमत्यन्तं पारवर्जितम् । वक्तुं शतं कोटयोऽपि नागेशानां शकानतत् ॥
तथापि कथयामि त्वां तन्मयास्ति यथा श्रुतम् । प्रभुं वाणीपतिं स्मृत्वा धनुष्पाणिं रघूत्तमम् ॥
शारदा काष्ठनारीव स्वामी तस्यास्तु वर्तते । अन्तर्यामी समेषां स रामस्तत्पूतधारकः ॥
कृपां करोति यस्मिन्सयं विज्ञाय स्वकं जनम् । वाणीं नतंयतीशानस्तस्य चित्ताङ्गणे कवेः ॥
तमेव प्रणमाम्यत्र कृपालुं रघुनायकम् । विशदानां गुणानाञ्च गाथां तस्यैव वर्णये ॥
कैलासः परमो रम्यो वरः सकलभूभृताम् । निवासो यत्र सततमुमायाः शङ्करस्य च ॥

तपोधना योगिगणाः सुसिद्धा मुनिव्रजाः किम्पुरुषाः सुराश्च ।

ते तत्र धन्या निवसन्ति सर्वे सेवन्त ईशं सुखकन्दमिष्टम् ॥ १०५ ॥

हरेर्हराद् ये विमुखा येषां धर्मो च नो रतिः । स्वप्नेऽपि ते नरास्तत्र प्रयातुं शक्नुवन्ति न ॥
एकस्तस्मिन् गिरावस्ति विशालो वटभूरुहः । नित्यनूतनरूपो यः सर्वकालं च सुन्दरः ॥
त्रिविधः पवनस्तत्र छाया तस्य सुशीतला । शिवदिश्यामवृक्षोऽसौ यो वेदैरपि कीर्तितः ॥
अधस्तात् तस्य गतवानेकदा शङ्करः प्रभुः । विलोक्य तं तस्य चित्ते जातं महत्सुखम् ॥
स्वकराभ्यां समास्तीर्य चर्म दन्तावलद्विपः । उपाविशत् तत्र शम्भुः कृपालुः सहजेच्छया ॥
कुन्देन्दुशङ्खैः सदृशं गौरं तस्य कलेवरम् । भुजौ प्रलम्बावाजानु परिधानञ्च वल्कलम् ॥
रक्ताम्बुजाभ्यां फुल्लाभ्यां समानी चरणी मतौ । नखद्युतिर्भक्तचित्ततमः पुञ्जस्य हारिणी ॥
भुजङ्गमास्तथा भूतिर्भूपास्त्रिपुरविद्विपः । आननं हारकं तस्य शारदेन्दोरपि द्युतेः ॥

जटा किरीटं शिरसि त्रिमार्गा नेत्राणि तस्योत्पलविस्तृतानि ।

नीलो गले सुन्दरतानिधिः स तथास्य बालेन्दुरशोभि भाले ॥ १०६ ॥

बैठे सोह कामरिपु कैसें । धरें सरीर सांतरसु जैसें ॥
 पारबती भल अवसर जानी । गई संभु - पहि मातु भवानी ॥
 जानि प्रिया आदर अति कीन्हा । वाम भाग आसनु हर दीन्हा ॥
 बैठीं सिव - समीप हरपाई । पूरवजन्म - कथा चित आई ॥
 पति - हियँ हेतु अधिक अनुमानी । बिहसि उमा बोलीं प्रिय बानी ॥
 कथा जो सकल - लोक - हितकारी । सोइ पूछन चह सैलकुमारी ॥
 बिस्वनाथ ! मम नाथ पुरारी । त्रिभुवन महिमा बिदित तुम्हारी ॥
 चर, अरु अचर, नाग, नर, देवा । सकल करहि पदपंकज - सेवा ॥

दो०—प्रभु समरथ सर्वग्य सिव, सकल कला-गुन-धाम ।

जोग-ग्यान-बैराग्य-निधि, प्रनत-कलपतरु नाम ॥ १०७ ॥

जौ मो पर प्रसन्न सुखरासी । जानिअ सत्य मोहि निज दासी ॥
 तौ प्रभु हरहु मोर अग्याना । कहि रघुनाथ - कथा विधि नाना ॥
 जासु भवनु सुरतरु - तर होई । सहि कि दरिद्र - जनित दुखु सोई ॥
 ससिभूषन अस हृदयँ विचारी । हरहु नाथ ! मम मति-भ्रम भारी ॥
 प्रभु जे मुनि परमारथवादी । कहहि राम कहुं ब्रह्म अनादी ॥
 सेस, सारदा, वेद, पुराना । सकल करहि रघुपति-गुन-गाना ॥
 तुम्ह पुनि राम-राम दिन-राती । सादर जपहु अनङ्ग - आराती ॥
 रामु सो अवधनृपति - सुत सोई । की अज, अगुन, अलखगति कोई ॥

दो०—जौ नृप-तनय त ब्रह्म किमि, नारि-बिरहँ मति-भोरि ।

देखि चरित, महिमा सुनत, भ्रमति बुद्धि अति मोरि ॥ १०८ ॥

जौ अनीह व्यापक बिभु कोऊ । कहहु वृत्ताइ नाथ मोहि सोऊ ॥
 अग्य जानि, रिस उर जनि धरहु । जेहि बिधि मोह मिटै, सोइ करहु ॥
 मै बन दीखि राम - प्रभुताई । अति-भय-बिकल न तुम्हहि सुनाई ॥
 तदपि मलिन मन बोधु न आवा । सो फलु भली भाँति हम पावा ॥
 अजहँ कछु संसउ मन मोरें । करहु कृपा, बिनवउँ कर जोरें ॥
 प्रभु तब मोहि बहु भाँति प्रबोधा । नाथ ! सो समुझि करहु जनि क्रोधा ॥
 तब कर अस विमोह अब नाहीं । रामकथा पर रुचि मन माहीं ॥
 कहहु पुनीत राम - गुन - गाथा । भुजगराज - भूषन सुरनाथा ॥

दो०—बंदउँ पद धरि धरनि सिर, बिनय करउँ कर जोरि ।

बरनहु रघुबर-बिसद-जसु, श्रुति-सिद्धांत निचोरि ॥ १०९ ॥

जदपि जोषिता नहि अधिकारी । दासी मन - क्रम - बचन तुम्हारी ॥
 गूढ़उ तत्त्व न साधु दुरावहि । आरत अधिकारी जहँ पावहि ॥
 अति आरति पूछउँ सुरराया । रघुपति - कथा कहहु करि दाया ॥
 प्रथम सो कारन कहहु बिचारी । निर्गुन ब्रह्म सगुन - बपु - धारी ॥
 पुनि प्रभु ! कहहु राम - अवतारा । बालचरित पुनि कहहु उदारा ॥
 कहहु जथा जानकी बिवाहीं । राज तजा सो दूषन काहीं ॥
 बन वसि कीन्हें चरित अपारा । कहहु नाथ जिमि रावन मारा ॥
 राज बैठि कीन्हें बहु लीला । सकल कहहु संकर सुखसीला ॥

तत्रोपविष्टः शुशुभे कामारिः कीदृशस्तदा । शरीरधारी प्रत्यक्षं नूनं शान्तरसो यथा ॥
पार्वती सुपरिज्ञाय शोभनं समयं ततः । शम्भोः समीपं प्रययौ भवानी जगदम्बिका ॥
ज्ञात्वा प्रियतमां तस्याश्चक्रेऽत्यन्तं समादरम् । स्ववामभागे च ददौ हरस्तस्यै वरासनम् ॥
उपाविशत् प्रमुदिता समीपे शङ्करस्य सा । तदैव पूर्वजनुपः कथास्याश्चित्त आगता ॥
पूर्वपेक्षाधिकं प्रेम पत्युश्चित्तेऽनुमाय च । उवाचोमा विहस्यैव तं प्रियं वचनं तदा ॥
सर्वेषामेव लोकानां या कथा हितकारिणी । तामेवाभ्यलपत् प्रष्टुं शैलराजकुमारिका ॥
हे विश्वेश ममापीश त्रिपुरासुरशात्रव । ख्यातस्त्रिष्वपि लोकेषु भवतो महिमा सदा ॥
चराचरास्तथा नागा मनुजा विबुधा अपि । सर्वेऽपि सेवां कुर्वन्ति भवतः पादपद्मयोः ॥

प्रभो ! शिवः शक्तियुतः समज्ञो भवान् गृहं सर्वकलागुणानाम् ।

ज्ञाताविरागप्रणिधानिघश्च नामापि कल्पद्रुथो नतानाम् ॥ १०७ ॥

सुखराणे! प्रसन्नोऽस्ति भवान् यदि ममोपरि । सत्यमेव च जानाति मां स्वीयां सत्यसेविकाम् ॥
तर्हि प्रभो हरतु मे भवान्ज्ञानमात्मगम् । कथयित्वा बहुविधां रघुनाथस्य सत्कथाम् ॥
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य भवनं यस्य वर्तते । सकिं सहिष्यते दुःखं प्राणीदारिद्र्यसम्भवम् ॥
इत्थं विचार्य हृदये भवान् हे शशिभूषण । मतेर्ममातिविपश्च भ्रमं नाथ विनाशय ॥
प्रभो ये मुनयः सन्ति परमार्थविवेचकाः । वदन्ति ते रामचन्द्रमनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥
शेषः सरस्वती वेदाः पुराणान्यपि सर्वदा । सर्वेऽप्येते रघुपतेर्गयन्ति विविधान् गुणान् ॥
भवानभीक्ष्णमप्येवं रामरामेत्यहर्निशम् । अराते पञ्चबाणस्य जपत्यादरपूर्वकम् ॥
अयं रामः स एवास्ति किमयोध्यापतेः सुतः । अथवाजोऽगुणोऽलक्ष्यगती रामः परोऽस्ति किम् ॥

भूभृत्सुतो ब्रह्म कथं स तर्हि चेद् ब्रह्म किं स्त्रीविरहाकुला धीः ।

दृष्ट्वा चरित्रञ्च निश्चय्य तेजो भ्रमत्यतीवैव मतिस्ततो मे ॥ १०८ ॥

अनीहं व्यापकञ्चैव समर्थं ब्रह्म चेत् परम् । तदेव तर्हि सुस्पष्टं मां प्रबोधय हे प्रभो ॥
विचार्य मां बोधहीनां कोपं चेतसि मा कुरु । यथा विनश्यन्मे मोहस्तथैव कुरु तत् समम् ॥
पूर्वं विलोकितारण्ये रामस्य प्रभुता मया । अतिभीत्या विकलया भवन्तं श्राविता न तु ॥
तथापि मलिने चित्ते बोधो नैवागतो मम । यथोचितं फलमपि प्राप्तं तस्य मया समम् ॥
अद्यापि कश्चित् सन्देहो मम चेतसि वर्तते । अतः कृपां प्रकुरुताद् युतपाणिनिवेदये ॥
प्रभो! तदा बहुविधं प्राबोधयत मां भवान् । विचार्य नाथ! तत् सर्वं मा कोपं कुरुतांमयि ॥
विमोहस्तादृशो नैव वर्तते मयि साम्प्रतम् । रुची रामकथायास्तु वर्तते मम मानसे ॥
गाथां गुणानां रामस्य कथयत्वधुना भवान् । भुजङ्गमाधीशभूष देवतानामधीश्वर ॥

वन्दे पदे कौ सुनिधाय शीर्षं संयोज्य पाणी विनयं करोमि ।

रामस्य शुक्लं यश आब्रवीतु निष्कृष्य सिद्धान्तमिह श्रुतीनाम् ॥ १०९ ॥

यद्यपि स्त्रीतनुधरा नाहं तस्याधिकारिणी । तथापि दासी भवतो मनोवाक्कर्मभिर्मता ॥
सुगूढमपि यत् तत्त्वं न तद् गूहन्ति साधवः । समाप्नुवन्ति ते नूनं यत्तार्तमधिकारिणम् ॥
आर्तभावेन पृच्छामि भवन्तं विबुधाधिप । कृत्वा दयां रघुपतेः कथयत्वखिलां कथाम् ॥
विचार्य प्रथमं तन्मां निरूपयतु कारणम् । निर्गुणं ब्रह्म येनैव गृह्णाति सगुणं वपुः ॥
पुना रामावतारस्य कथां वदतु मां प्रभो । पुनश्च बालचरितमुदारं कथयत्वदः ॥
विवाहिता यथा तेन जानकी तद्ब्रवीतु माम् । इदञ्च यद् दूषणेन केन त्यक्तं नृपासनम् ॥
वने वसन् यानि चक्रेऽजन्तानि चरितानि सः । यथा च रावणं युद्धे हतवांस्तद् ब्रवीतु माम् ॥
उपविश्य च राज्ये सनाना लीलाश्चकार याः । सर्वा वदतु ता देव सुखशीलेश शङ्कर ॥

दो०—बहुरि कहहु करुनायतन, कीन्ह जौ अचरज राम ।

प्रजा-सहित रघुवंसमनि, किमि गवने निज धाम ॥ ११० ॥

पुनि प्रभु कहहु सो तत्त्व वखानी । जेहि विग्यान मगन मुनि ग्यानी ॥
भगति, ग्यान, विग्यान, विरागा । पुनि राव वरनहु सहित विभागा ॥
औरउ राम - रहस्य अनेका । कहहु नाथ ! अति विमल बिबेका ॥
जो प्रभु मैं पूछा नहि होई । सोउ दयाल राखहु जनि गोई ॥
तुम्ह त्रिभुवन - गुर, वेद वखाना । आन जीव पाँवर का जाना ॥
प्रस्न उमा कै सहज मुहाई । छल-बिहीन सुनि, सिव-मन भाई ॥
हर - हियँ रामचरित सब आए । प्रेम - पुलक लोचन जल छाए ॥
श्रीरघुनाथ - रूप उर आवा । परमानंद अमित सुख पावा ॥

दो०—मगन ध्यानरस दंड जुग, पुनि मन बाहर कीन्ह ।

रघुपति-चरित महेस तब, हरषित बरने लीन्ह ॥ १११ ॥

झूठेउ सत्य जाहि विनु जानें । जिमि भुजंग विनु रजु पहिचानें ॥
जेहि जानें जग जाइ हैराई । जामें जथा सपन - भ्रम जाई ॥
बंदउँ बालरूप सोइ रामू । सब सिधि सुलभ जपत जिसु नामू ॥
मंगल - भवन अमंगल - हारी । द्रवउ सो दसरथ - अजिर - बिहारी ॥
करि प्रनाम रामहि त्रिपुरारी । हरषि सुध - सम गिरा उचारी ॥
धन्य - धन्य गिरिराजकुमारी । तुम्ह समान नहि कौउ उपकारी ॥
पूछेहु रघुपति - कथा - प्रसंगा । सकल लोक जगपावनि गंगा ॥
तुम्ह रघुबीर - चरन - अनुरागी । कीन्हहु प्रस्न जगत - हित लागी ॥

दो०—रामकृपा तें पारबति, सपनेहुँ तव मन माहि ।

सोक, मोह, संदेह, भ्रम, मम विचार कछु नाहि ॥ ११२ ॥

तदपि असंका कीन्हहु सोई । कहत - सुनत सब कर हित होई ॥
जिन्ह हरिकथा सुनी नहि काना । श्रवन - रंघ्र अहिभवन समाना ॥
नयनहि संत - दरस नहि देखा । लोचन मोरपंख - कर लेखा ॥
ते सिर कटु तुंबरि - समतूला । जे न नमत हरि - गुरपद - मूला ॥
जिन्ह हरिभगति हृदयँ नहि आनी । जीवत सब - समान तैइ प्राणी ॥
जो नहि करइ राम-गुन-गाना । जीह सो दादुर-जीह समाना ॥
कुलिस कठोर निठुर सोइ छाती । सुनि हरिचरित न जो हरपाती ॥
गिरिजा सुनहु राम कै लीला । सुर - हित दनुज - बिमोहनसीला ॥

दो०—राम-कथा सुरधेनु सम, सेवत सबसुख-दानि ।

सतसमाज सुरलोक सब, को न सुनै अस जानि ॥ ११३ ॥

रामकथा सुंदर कर - तारी । संसय - बिहग उड़ावनिहारी ॥
रामकथा कलि - बिटप - कुठारी । सादर सुनु गिरिराजकुमारी ॥
रामनाम - गुन - चरित सुहाए । जनम - करम अगनित श्रुति गाए ॥
जथा अनंत राम भगवाना । तथा कथा, कीरति, गुन नाना ॥
तदपि जथाश्रुत, जसि मति मोरी । कहिहुँ देखि प्रीति अति तोरी ॥

ब्रवीतु भूयः कुरुणानिवास चक्रेऽद्भुतं यच्चरितञ्च रामः ।
प्रजायुतो राघववंशरत्नं कथं प्रयाति स्म निजं स धाम ॥ ११० ॥

ततो ब्रवीतु तत् तत्त्वं मां प्रबोध्य भवान् प्रभो । निमग्ना यस्य विज्ञाने ज्ञानिनो मुनयः सदा ॥
भक्तिं ज्ञानञ्च विज्ञानं तथा वैराग्यमेव च । सविभागं पुनः सर्वं प्रवर्णयतु मां भवान् ॥
यान्यनेकानि रामस्य रहस्यानि पराणि च । ब्रवीतु नाथ! भवतो विवेको विमलो यतः ॥
प्रभो यदन्यत् किमपि नैव पृष्टं मया भवेत् । दयालो सर्वमपितन् मा करोतु निगूहितम् ॥
भवांस्त्रयाणां लोकानां गुर्वेदैनिरूपितः । कथं जानीयुरपरे रहस्यं प्राणिनस्त्वदम् ॥
प्रश्ना इतीमे पार्वत्याः स्वभावादेव सुन्दराः । छलहीनाः श्रुताः शम्भोः प्ररोचन्ते स्म चेतसे ॥
रामवृत्तानि सर्वाणि शम्भोश्चित्ते समाययुः । देहो रोमाञ्चितः प्रेम्णा पूरितञ्च दृशोर्जलम् ॥
रूपं श्रीरघुनाथस्य तस्य चित्ते समागतम् । ततः स परमानन्दः सुखञ्चामितमाप्तवान् ॥

घटीद्वयं ध्यानरसे स मग्नः पुनर्मनो ब्राह्मगतञ्चकार ।

ततश्च तद् रामचरित्रमीश आरब्धवान् वर्णयितुं प्रहृष्टः ॥ १११ ॥

मिथ्यापि सत्यमाभाति यमविज्ञाय सन्ततम् । यथा रज्जुमविज्ञाय रज्जावाभाति पन्नगः ॥
ज्ञाते यस्मिञ्जगत् सर्वं विलयं याति तत्क्षणात् । यथा जागरिते याति विलयं स्वप्नजो भ्रमः ॥
तमेव वन्दे श्रीराममहं बालकरूपिणम् । यस्य नाम्नो जपेनैव सुलभाः सिद्धयः समाः ॥
निकेतनं मङ्गलस्य तथाऽमङ्गलहारकः । द्रवतात् स विहारस्य कर्ता दशरथाजिरे ॥
इत्युक्त्वा त्रिपुरारातिः प्रणम्य च रघूत्तमम् । आनन्दितः सुधातुल्यां वाणीं समुदचारयत् ॥
धन्यासि धन्या त्वं देवि ! गिरिराजकुमारिके ! । उपकारी नास्ति कोऽपि तनुधारीत्वया समः ॥
कथाप्रसङ्गं रामस्य यं मां त्वं पृष्टवत्यसि । गङ्गेव सर्वलोकेभ्यो जगतां सोऽस्ति पावनः ॥
अनुरागवती त्वञ्च रघुवीरस्य पादयोः । जगतामेव भद्राय प्रश्नानप्यकरोरिमान् ॥

गिरिशजे ! रामकृपाप्रसादात् स्वप्नस्थितावप्ययि ! मानसे ते ।

सन्देहशोकभ्रममोहदोषा न मद्विचारेण तु सन्ति केऽपि ॥ ११२ ॥

तथास्ति त्वं कृतवती शङ्कां तामेव पूर्वगाम् । श्रवणात् कीर्तनादस्याः सर्वेषामेव शं यतः ॥
यैः कथा रामचन्द्रस्य कर्णैर्नाकर्णिता जनैः । तेषां कर्णाः सर्पगेहसुपिरैः सदृशा मताः ॥
न कृतं यैः स्वनयनैः प्राणिभिर्दर्शनं सताम् । तानि तेषां सम्मतानि बहिर्बर्हस्थितान्यपि ॥
कटुतुम्बी सदृक्षाणि तानि शीपाणि सन्ति च । नम्रीभवन्ति नो यानि पादमूले हरेर्गुरोः ॥
नानीता यैर्हरेर्भक्तिः कदापि हृदये निजे । शवैः समानास्ते सन्ति जीवन्तोऽपि शरीरिणः ॥
गुणानां रामचन्द्रस्य गानं नैव करोति या । सा जिह्वा वर्तते सत्यं समाना भेकजिह्वया ॥
वक्षःस्थलं तत् कुलिशसदृशं निष्ठुरं दृढम् । न सुप्रीतं भवति यन्निशम्य चरितं हरेः ॥
गिरिजे ! रामचन्द्रस्य लीलां कर्णगतां कुरु । हितावहां देवतानां दनुजानां विमोहिनीम् ॥

स्वर्गोसमा रामकथास्ति लोके संसेवया सर्वसुखप्रदात्री ।

सतां समाजोऽखिलदेवलोको ज्ञात्वेति कोऽमू शृणुयान्न देही ॥ ११३ ॥

कथा श्रीरामचन्द्रस्य करताली मनोरमा । सन्देहात्मविहङ्गानां सदोड्डीनकृतौ रता ॥
कथा श्रीरामचन्द्रस्य कलिदुमपरश्वधः । शृणु त्वं सादरममं गिरिराजकुमारिके ! ॥
गुणनामचरिताणि रामस्य मधुराणि च । वेदैर्गीतान्यनन्तानि जननानि क्रियास्तथा ॥
अनन्तरूपो भगवान् रामचन्द्रो यथा स्थितः । सन्त्यनन्तास्तथा तस्य कथाः कीर्तिर्गुणा अपि ॥
तथापि सकलं तस्य यथामति यथाश्रुतम् । कथयिष्यामि ते प्रीतिं विलोक्य परमामहम् ॥

उमा ! प्रसन्न तव सहज सुहाई । सुखद, संतसंमत, मोहि भाई ॥
 एक बात नहि मोहि सुहानी । जदपि मोहबस कहै भवानी ॥
 तुम्ह जो कहा राम कोउ आना । जेहि श्रुति गाव, धरहि मुनि ध्याना ॥

दो०—कहाँहि-सुनहि अस अधम नर, ग्रसे जे मोह-पिसाच ।

पाषंडी, हरिपद-बिमुख, जानहि झूठ न साच ॥ ११४ ॥

अग्य, अकोविद, अंध, अभागी । काई - बिषय मुकुर - मन लागी ॥
 लंपट, कपटी, कुटिल बिसेपी । सपनेहुँ संत - सभा नहि देखी ॥
 कहाँहि ते वेद - असमत बानी । जिन्ह केँ सूझ लाभु नहि हानी ॥
 मुकुर मलिन अरु नयनबिहीना । राम - रूप देखहि किमि दीना ॥
 जिन्ह केँ अगुन न सगुन बिवेका । जल्पहि कल्पित बचन अनेका ॥
 हरिमाया - बस जगत भ्रमाहीं । तिन्हहि कहत कछु अघटित नाहीं ॥
 बातुल, भूत - बिबस, मतवारे । ते नहि बोलाई बचन बिचारे ॥
 जिन्ह - कृत महामोह - मद - पाना । तिन्ह कर कहा करिअ नहि काना ॥

सो०—अस निज हृदयँ बिचारि, तजु संसय, भजु रामपद ।

सुनु गिरिराजकुमारि, भ्रम-तम-रबि-कर बचन मम ॥ ११५ ॥

सगुनहि - अगुनहि नहि कछु भेदा । गावहि मुनि, पुरान, बुध, वेदा ॥
 अगुन, अरूप, अलख, अज, सोई । भगतप्रेम - बस सगुन सो होई ॥
 जो गुन - रहित सगुन सोई कैसेँ । जलु-हिम-उपल विलग नहि जैसेँ ॥
 जासु नाम भ्रम - तिमिर - पतंगा । तेहि किमि कहिअ बिमोह-प्रसंगा ॥
 राम सच्चिदानंद दिनेसा । नहि तहुँ मोह - निसा - लबलेसा ॥
 सहज प्रकासरूप भगवाना । नहि तहुँ पुनि बिग्यान - बिहाना ॥
 हरष - बिषाद, ग्यान - अग्याना । जीव - धर्म, अहमिति, अभिमाना ॥
 राम ब्रह्म, व्यापक, जग जाना । परमानंद, परेस, पुराना ॥

दो०—पुरुष प्रसिद्ध प्रकास-निधि, प्रगट परावर-नाथ ।

रघुकुलमनि मम स्वामि सोई, कहि सिवँ नायउ माथ ॥ ११६ ॥

निज भ्रम नहि समझहि अग्यानी । प्रभु पर मोह धरहि जड़ प्राणी ॥
 जथा गगन घन - पटल निहारी । झपैउ भानु, कहाँहि कुबिचारी ॥
 चितव जो लोचन अंगुलि लाएँ । प्रगट जुगल ससि तेहिके भाएँ ॥
 उमा ! राम-बिषइक अस मोहा । नभ तम, धूम, धूरि जिमि सोहा ॥
 बिषय, करन - सुर, जीव समेता । सकल एक तेँ एक सचेता ॥
 सब कर परम प्रकासक जोई । राम अनादि अवधपति सोई ॥
 जगत प्रकाश्य, प्रकासक रामू । मायाधीस ग्यान - गुन - धामू ॥
 जासु सत्यता तेँ जड़ माया । भास सत्य - इव मोह - सहाया ॥

दो०—रजत सीप सहँ भास जिमि, जथा भानुकर-बारि ।

जदपि मृषा तिहुँ काल सोई, भ्रम न सकइ कोउ टारि ॥ ११७ ॥

उमे ! नूनं तव प्रश्नः स्वाभाविकमनोरमः । अतीव रुचितो मह्यं सुखदः सम्मतः सताम् ॥
नैव प्ररुचितं मह्यं तवैकं किन्तु भाषितम् । भवानि ! मोहवशया त्वया यद्यपि भाषितम् ॥
त्वया यदुक्तं श्रीरामः कोऽप्यन्यः स भवेदिति । श्रुतयो यं प्रगायन्ति ध्यायन्ति मुनयस्तथा ॥

वदन्ति शृण्वन्त्यधमास्तथेति प्रस्तास्तु ये मोहपिशाचकेन ।

पाखण्डिनो विष्णुपदापवक्त्राः सत्यानूते नैव विदन्ति ये च ॥ ११४ ॥

अज्ञा अकोविदा अन्धास्तथा भाग्यविवर्जिताः । चित्तादर्शं गता येषां विषया जलनीलिकाः ॥
लम्पटाश्ललयुक्ता ये कुटिलाश्च विशेषतः । स्वप्नेऽपि यैः सज्जनानां सभानैव विलोकिताः ॥
वदन्त्येतादृशीं वाणीं त एव श्रुत्यसम्भताम् । नयैः किमपि विज्ञातं लाभो वा हानिरेव वा ॥
म्लानो येषां हृदादर्शो ये च नेत्रविवर्जिताः । कथं पश्यन्तु ते दीना रामरूपं शरीरिणः ॥
सगुणागुणयोर्येषां भेदज्ञानं न विद्यते । जल्पन्ति कल्पितान्येव तेऽनेकानि वचांसि च ॥
भ्रमन्ति ये जगच्चक्रे हरिमायावशं गताः । नैवास्ति दुर्घटं तेषां यत् किञ्चिदपि भाषितम् ॥
वातुला भूतविवशा ये मदोन्मत्ततां गताः । विचार्य वचनं ते तु किमप्युच्चारयन्ति न ॥
पीता महामोहरूपा मदिरा यैश्च देहिभिः । तैरुक्ते वचने कर्णौ योजितव्यौ कदापि न ॥

##

विचार्य चित्ते सकलं त्वमेतद् विहाय शङ्कां भज रामपादौ ।

शृणुष्व शैलेन्द्रमुते ! वचो मे भ्रमान्धकारार्कमयूखतुल्यम् ॥ ११५ ॥

सगुणागुणयोः कोऽपि भेदो नैवास्ति वास्तवम् । इति वेदाः पुराणानि मुनिविज्ञाश्च चक्षते ॥
य एवेशोऽगुणोऽरूपस्तथाऽलक्ष्यो जनेः परः । भक्तप्रेम्णो वशं यातः स एव सगुणः स्थितः ॥
गुणहीनो य एवेशः स एव सगुणः कथम् । इति चेन्नास्ति भेदोऽत्र यथाऽम्भोहिमखण्डयोः ॥
भ्रमान्धकारनाशाय यस्य नामास्ति भास्करः । विमोहस्य प्रसङ्गोऽपि कथं तस्य प्रकीर्त्यते ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽस्ति श्रीरामो दिवसेश्वरः । तस्मिन् मोहनिशीथिन्या लवशेषोऽपि नास्त्यतः ॥
स्वाभाविकप्रकाशात्मा भगवानस्ति निश्चितम् । प्रातःकालोऽपि विज्ञानरूपस्तस्मिन् जायते ॥
हर्षो विषादो विषयज्ञानमज्ञानमेव च । अहङ्कारोऽभिमानश्च जीवधर्मा इमे मताः ॥
जगज्जानाति यद् रामो व्यापकं ब्रह्म वर्तते । परात्मा परमानन्दः पुराणपुरुषस्तथा ॥

तेजोनिधिर्यः पुरुषः प्रसिद्धः परावरेनः प्रकटः समेषु ।

स एव मे राघवरत्नमोशः प्रोच्येति शम्भुः प्रणतिञ्चकार ॥ ११६ ॥

अज्ञानिनो न जानन्ति भ्रममाश्रितमात्मनि । आरोपयन्ति स्वं मोहं ते जडा देहिनः प्रभौ ॥
पटलं वारिवाहानां विलोक्य गगने यथा । मुद्रितो भानुरित्येव वदन्ति कुविचारिणः ॥
यः कोऽपि पश्येत् सयोज्य नेत्रयोरङ्गुलिद्वयम् । अवश्यमेव तस्य स्यात् प्रत्यक्षं चन्द्रमोद्वयम् ॥
उमे ! रामस्य विषये तथेयं मोहकल्पना । यथा तमोधूलिधूमा दृश्यन्ते विमलेऽम्बरे ॥
विषया इन्द्रियाण्येव तत्सुरा जीवसंयुताः । स्वस्वोत्तरस्मात् सर्वेऽपि भवन्तीमे सचेतनाः ॥
सर्वेषामेव किन्त्वेषां परमो यः प्रकाशकः । स एवानादि सद्ब्रह्म रामोऽयोध्याधिपो मतः ॥
जगत् प्रकाश्यं सकलं रामश्चास्ति प्रकाशकः । मायाधीशोऽस्ति बोधस्य गुणानाञ्चापि धाम सः ॥
यस्य रामस्य सत्ताया मायापि जडरूपिणी । सम्प्राप्य मोहसाहाय्यं सदा सत्येव भासते ॥

यथैव युक्तो रजतस्य भासो जलस्य सूर्याशुषु च प्रभासः ।

त्रिकालमेषोऽस्ति मृषा तथापि न कोऽप्यमुं वारयितुं समर्थः ॥ ११७ ॥

अहि बिधि जग हरि-आश्रित रहई । जदपि असत्य, देत दुख अहई ॥
 जौ सपनें सिर काटै कोई । बिनु जागे न दूरि दुख होई ॥
 जासु कृपाँ अस भ्रम मिटि जाई । गिरिजा सोइ कृपाल रघुराई ॥
 आदि-अंत कौउ जासु न पावा । मति अनुमानि निगम अस गावा ॥
 बिनु पद चलइ, सुनइ बिनु काना । कर-बिनु करम करइ बिधि नाना ॥
 आनन - रहित सकलरस - भोगी । बिनु बानी बकता बड़ जोगी ॥
 तन-बिनु परस, नयन-बिनु देखा । ग्रहइ घान-बिनु बास असेपा ॥
 असि सब भाँति अलौकिक करनी । महिमा जासु जाइ नहिं बरनी ॥

दो०—जैहि इमि गार्वाहि बेद-बुध, जाहि धरहिं मुनि ध्यान ।

सोइ दसरथ-मुत्त भगत-हित, कोसलपति भगवान ॥ ११८ ॥

कासीं मरत जंतु अवलोकी । जासु नाम - बल करउँ बिसोकी ॥
 सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी । रघुवर सब उर - अंतरजामी ॥
 विवसहुं जासु नाम नर कहहीं । जनम अनेक रचित अध दहहीं ॥
 सादर सुमिरन जे नर करहीं । भव - बारिधि गोपद-इव तरहीं ॥
 राम सो परमात्मा भवानी । तहुँ भ्रम, अति अबिहित तव बानी ॥
 अस संसय आनत उर माहीं । ग्यान, विराग, सकल गुन जाहीं ॥
 सुनि सिव के भ्रम-भंजन बचना । मिटि गै सब कुतरक कै रचना ॥
 भइ रघुपतिपद - प्रीति - प्रतीती । दारुन असंभावना बीती ॥

दो०—पुनि-पुनि प्रभुपद-कमल गहि, जोरि पंकरुह-पानि ।

बोलीं गिरिजा बचन बर, मनहुँ प्रेमरस सानि ॥ ११९ ॥

ससिकर-सम सुनि गिरा तुम्हारी । मिटा मोह - सरदातप भारी ॥
 तुम्ह कृपाल सबु संसउ हरेऊ । राम - स्वरूप जानि मोहि परेऊ ॥
 नाथ-कृपाँ अब गयउ विषादा । सुखी भयउँ प्रभु-चरन-प्रसादा ॥
 अब मोहि आपनि किकरि जानी । जदपि सहज जड़ नारि अयानी ॥
 प्रथम जो मैं पूछा सोइ कहूँ । जौ मो पर प्रसन्न प्रभु ! अहूँ ॥
 राम ब्रह्म, चिनमय, अबिनासी । सर्व-रहित सब-उर-पुर-बासी ॥
 नाथ धरेउ नरतनु कैहि हेतू । मोहि समुझाइ कहहु वृषकेतू ॥
 उमा - बचन सुनि परम विनीता । रामकथा पर प्रीति पुनीता ॥

दो०—हिये हरषे कामारि तब, संकर सहज सुजान ।

बहु बिधि उमहि प्रसंसि पुनि, बोले कृपानिधान ॥ १२० (क) ॥

नवाह्नपारायण, पहला विश्राम

मासपारायण, चौथा विश्राम

इत्यनेन प्रकारेण श्रीहारावाश्रितं जगत् । यद्यप्यसत्यं सततं दुःखं यच्छति तर्ह्यपि ॥
छिनत्ति कश्चिच्चेत् स्वप्नः स्वप्नद्रष्टुर्यथा शिरः । विना जागरणं तर्हि न तद् दुःखं विनश्यति ॥
यस्यैव कृपया सर्वो भ्रमोऽयं नश्यति क्षणात् । कृपामयः स एवास्ति रघुराजोऽचलात्मजे ॥
आद्यन्ती नाशकत्वात् प्राप्तुं यस्य कोऽपि शरीरवान् । ब्रह्मेत्यगायन् यं वेदा अनुमाय यथामति ॥
विना पादौ चलति तद् विना कर्णौ शृणोति च । नानाविधानि कर्माणि कुरुते च करो विना ॥
मुखजिह्वे विना सर्वान् रसानपि भुनक्ति तत् । महान् योग्यश्च वक्ता तद् विना वाग्निन्द्रियं मतम् ॥
देहं विनापि स्पृशति विना नेत्रे च पश्यति । घ्राणं विनापि सर्वत्र सर्वं गन्धञ्च जिघ्रति ॥
सर्वैः प्रकारैरित्येवं कर्म तस्यास्त्यलौकिकम् । केनापि महिमा यस्य प्रवक्तुं नैव शक्यते ॥

गायन्ति वेदा इति यं बुधाश्च ध्यानं प्रकुर्वन्त्यृषयोऽपि यस्य ।

भवतेष्टकृद् दाशरथिः स एव श्रीकोशलेशो भगवान् परात्मा ॥ ११८ ॥

वाराणस्यां शरीरं स्वं त्यजन्तं वीक्ष्य देहिनम् । यस्य नाम्नो वलेनैव शोकहीनं करोम्यहम् ॥
सोऽयमेव मम स्वामी जडचेतनसत्पतिः । रघुश्चेष्टः समग्राणामन्तर्याम्युरसां मतः ॥
यन्नाम्ना गृह्यमाणेन विवशैरपि मानवैः । दुष्कृतानि प्रदहन्ते बहुजन्मकृतान्यपि ॥
ये पुनर्मानवास्तस्य स्मरन्त्यादरपूर्वकम् । भवाम्बुधिं तरन्त्येव ते नूनं गोष्पदं यथा ॥
स एव परमात्मास्ति भवानि ! रघुनन्दनः । तस्मिन् भ्रमोऽस्तीति ते वागतीवानुचिता मता ॥
एतादृशोऽस्मिन् सन्देहे चित्तं आनीत एव तु । ज्ञानवेराग्यादिरूपा विनश्यन्ति गुणाः समे ॥
भञ्जकानि भ्रमस्येति वचांस्याकर्ण्य धूर्जटेः । तस्याः कुतर्करचना सकलैव व्यलीयते ॥
सञ्जातो प्रीतिविश्वासौ तस्यां रामस्य पादयोः । विनष्टा दारुणा तस्याः सा चासम्भवकल्पना ॥

मुहुर्गृहीत्वेशपदाम्बुजे सा संयोज्य पाथोजसमौ करौ च ।

अत्युत्तमं प्राह वचोऽद्विजाता प्रेम्णो रसे सम्परिमेल्य नूनम् ॥ ११९ ॥

निशम्य भवतो वाणीं समां शशिमरीचिभिः । मम मोहात्मकस्तीव्रो विनष्टः शरदातपः ॥
कृपालुः संशयान् सर्वान् ममैतान् हृतवान् मम । श्रीरामस्य स्वरूपञ्च मतो मम समागतम् ॥
नाथ ! नष्टो विषादो मे कृपया भवतोऽधुना । पादप्रसादाद् भवतो जाताहं सुखिनी प्रभो ! ॥
किङ्करीमेव विज्ञाय स्वामिदानीं तथापि माम् । नारी स्वभावादेवाहं यद्यप्यज्ञानिनी जडा ॥
प्रथमं यन्मया पृष्टं तदेव वदताद् भवान् । यदि प्रसादसम्पन्नो वर्तते मयि हे प्रभो ! ॥
रामोऽस्ति ब्रह्म परममविनाशी च चिन्मयः । सर्वोरः पुरसद्वासः सर्वेभ्यो रहितोऽपि सः ॥
स कस्मात् कारणात् नाथ ! नरदेहं गृहीतवान् । भवानेतत् कथयताद् वृषकेतो ! प्रबोध्य माम् ॥
श्रुत्वोमायां वचोऽत्यन्तं विनयेन समन्वितम् । कथायां रामचन्द्रस्य पूतां प्रीतिं विलोक्य च ॥

ततः स्वचित्ते जहृषे स्मरारिः श्रीशङ्करो बोधयुतः स्वभावात् ।

उमाञ्च नानाविधिभिः प्रशस्य कृपानिधिस्तामिदमेवमाह ॥ १२० ॥ क

नवाहनपारायणे प्रथमो विश्रामः सम्पूर्णः

मासपारायणे चतुर्थो विश्रामः सम्पूर्णः

सो०—सुनु सुभ कथा भवानि, रामचरितमानस बिमल ।

कहा भुसुंडि बखानि, सुना बिहग-नायक गरुड़ ॥ १२० ॥ ख

सो संबाद उदार, जेहि बिधि भा आगे कहव ।

सुनहु राम-अवतार, चरित परमसुंदर, अनघ ॥ १२० ॥ ग

हरि-गुन-नाम अपार, कथा-रूप अगनित, अमित ।

मैं निज-मति-अनुसार, कहउँ उमा ! सादर सुनहु ॥ १२० ॥ घ

सुनु गिरिजा ! हरिचरित सुहाए । बिपुल, बिसद निगमागम गाए ॥

हरि - अवतार हेतु जेहि होई । इदमित्थं कहि जाइ न सोई ॥

राम अतर्क्य बुद्धि - मन - बानी । मत हमार अस, सुनहि सयानी ॥

तदपि संत - मुनि - वेद - पुराणा । जस कछु कहहि स्वमति अनुमाना ॥

तस मैं सुमुखि ! सुनावउँ तोहीं । समुझि परइ जस कारन मोहीं ॥

जब जब होइ धरम कै हानी । बाढ़हि असुर अधम - अभिमानी ॥

करहि अनीति जाइ नहि बरनी । सीढ़हि विप्र, धेनु, सुर, धरनी ॥

तब - तब प्रभु धरि बिबिध सरीरा । हरहि कृपानिधि सज्जन - पीरा ॥

दो०—असुर मारि, थार्पहि सुरन्ह, राखहि निजश्रुति-सेतु ।

जग बिस्तारहि बिसद जस, रामजन्म-कर हेतु ॥ १२१ ॥

सोइ जस गाइ, भगत भव तरहीं । कृपासिंधु जन - हित तनु धरहीं ॥

रामजन्म के हेतु अनेका । परम बिचित्र एक तैं एका ॥

जन्म एक - दुइ कहउँ बखानी । सावधान सुनु सुमति भवानी ॥

द्वारपाल हरि के प्रिय दोऊ । जय अरु बिजय जान सब कोऊ ॥

बिप्र - श्राप तैं दूनउ भाई । तामस असुर - देह तिन्ह पाई ॥

कनककसिपु अरु हाटकलोचन । जगत-बिदित सुरपति-मद-मोचन ॥

बिजई समर - बीर बिख्याता । धरि बराह - बपु एक निपाता ॥

होइ नरहरि दूसर पुनि मारा । जन - प्रह्लाद - सुजस बिस्तारा ॥

दो०—भए निसाचर जाइ तेइ, महाबीर बलवान ।

कुंभकरन रावन सुभट, सुर-बिजई जग जान ॥ १२२ ॥

मुकुत न भए हते भगवाना । तीनि जन्म द्विज-वचन प्रवाना ॥

एक बार तिन्ह के हित लागी । धरैउ सरीर भगत - अनुरागी ॥

कस्यप - अदिति तहाँ पितु-माता । दसरथ - कौसल्या बिख्याता ॥

एक कलप अहि बिधि अवतारा । चरित पबित्र किए संसारा ॥

एक कलप सुर देखि दुखारे । समर जलंधर - सन सब हारे ॥

संभु कीन्ह संग्राम अपारा । दनुज महाबल मरइ न मारा ॥

परम सती असुराधिप नारी । तेहि बल, ताहि न जितहि पुरारी ॥

दो०—छल करि टारैउ तासु ब्रत, प्रभु सुर-कारज कीन्ह ।

जब तेहि जानैउ मरम तब, श्राप कोप करि दीन्ह ॥ १२३ ॥

कथां कर्णगां त्वं शृणुष्वेह भद्रागुमे ! रामचारित्रसन्मानसस्य ।

कुरु

वितत्यैव काको भुशुण्डिजंगाद खगेशश्च शुश्राव यां वनतेयः ॥ १२० ॥ ख

उदारः स संवाद आसीद् यथैव समं तं प्रवक्ष्यामि पश्चादिह त्वाम् ।

शृणुष्वधुना रामचन्द्रावतार-चरित्रं परं रम्यरूपं तमोघ्नम् ॥ १२० ॥ ग

हरेः सद्गुणा नाम रूपं कथेति समे सन्त्यगण्या अपारा असीमाः ।

अहञ्चानुसृत्य स्वकीयां मनीषां वदाम्यद्विजे ! सादरं त्वं शृणुष्व ॥ १२० ॥ घ

गिरिजाते ! शोभनानि चरितानि हरेः शृणु । विमलानि विशालानि गीतानि निगमागमैः ॥
अवतारो हरेर्यस्मात् कारणाद् भवति ध्रुवम् । इदमित्थं तु केनापि तद् वक्तुं नैव शक्यते ॥
अतर्वर्यो वर्तते रामो धीमनोवचनैरपि । मतं ममेदमेव त्वं चतुरे ! कर्णगं कुरु ॥
तथापि सन्तो मुनयो वेदा व्यासोक्तयस्तथा । वदन्ति यत् किञ्चिदपि यथामत्यनुमानतः ॥
तथात्वां सर्वमपि तत्सुमुखि ! श्रावयाम्यहम् । यथा बुद्ध्या ममायाति यादृशञ्चापि कारणम् ॥
यदा यदैव धर्मस्य हानिर्भवति विष्टपे । प्रयान्ति वृद्धिमसुरा अधमा अभिमानिनः ॥
किञ्च कुर्वन्त्यनीतिं ते शक्यं यस्या न वर्णनम् । सीदन्ति ब्राह्मणा गावो विबुधा धरणी तथा ॥
विविधानि शरीराणि प्रभुर्धृत्वा तदा तदा । पीडां सर्वा सज्जनानां हरत्येव कृपानिधिः ॥

हृत्वाऽसुरान् स्थापयति स्वरीशान् निजश्रुतीनां परिपाति सेतुम् ।

तनोति लोके विशवं यशश्च हेतुर्जनेरेष रघूत्तमस्य ॥ १२१ ॥

तदेव तद्यशो गात्वा भवं भक्तास्तरन्त्यपि । हिताय सर्वलोकानां तनुं धत्ते कृपाम्बुधिः ॥
अनेके हेतवः सन्ति रामचन्द्रस्य जन्मनः । प्रत्येकमेव ते सर्वे विचित्राः परमा मताः ॥
एकं जन्मद्वयं वापि कथयामि सविस्तरम् । सावधाना शृणु त्वत्तद् भवानि ! शुभधीयुते ! ॥
वर्तते द्वारपालौ द्वौ प्रियौ पद्मालयापतेः । जयश्च विजयश्चेति सर्वे जानन्ति तौ जनाः ॥
द्वावपि भ्रातरो शापात् सनकादिद्विजन्मनाम् । आसुरीं प्राप्तवन्तौ तौ तमोगुणमयीं तनुम् ॥
एको हिरण्यकशिपुर्हिरण्यक्षस्तथापरः । लोके द्वावपि तौ ख्यातौ देवेन्द्रमदमोचनौ ॥
समरे तौ विजयिनौ विख्यातौ शौर्यसंयुतौ । धृत्वा शरीरं वाराहं जघानैकं तयोर्हरिः ॥
ततो भूत्वा नरहरिर्द्वितीयं निजघान सः । विसृज्य स्वभक्तस्य प्रह्लादस्य यशस्तथा ॥ १२१ ॥

पक्षारमत

तावेव पश्चादसुरौ प्रजातौ वीरौ महान्तौ बलसंयुतौ च ।

भटोत्तमौ रावणकुम्भकर्णौ तौ वेत्ति लोको जयिनौ सुराणाम् ॥ १२२ ॥

पक्ष

नैव मुक्तिं प्राप्तवन्तौ हरिणापि हतावुभौ । यतस्त्रिजन्मप्रमितो विप्रशापोऽभवत् तयोः ॥
ततो भूयोऽप्येकवारं शं सम्पादयितुं तयोः । भक्तानुरागी भगवान् नरदेहं समग्रहीत् ॥
कश्यपस्तत्र तातोऽभूददितिर्जन्मनी तथा । यो विख्यातौ दशरथः कौशल्या चेत्यनन्तरम् ॥
एककल्पेऽनया रीत्याऽवतारं परिगृह्य सः । पावनानि चरित्राणि करोति स्म महीतले ॥
विलोक्य देवानेकस्मिन् कल्पे दुःखं समन्वितान् । जलन्धरेण दैत्येन युद्धे सर्वान् पराजितान् ॥
युद्धं शम्भुस्तेन साकं सञ्चकारातिभीषणम् । हन्यमानोऽपि न हतः किन्तु दैत्यो महाबलः ॥
पत्नी तस्यासुरेशस्य सुस्थिता परमा सती । पुरारिर्नाशकञ्जेतुं तस्या एव बलेन तम् ॥

तस्या व्रतं तत् कपटाद् विनाश्य कार्यं करोति स्म हरिः सुराणाम् ।

तन्मर्म विज्ञातवती यदा सा हरिं तदा सा शपति स्म कोपात् ॥ १२३ ॥

तासु श्राप हरि दीन्ह प्रमाना । कौतुकनिधि कृपाल भगवाना ॥
 तहाँ जलंधर रावन भयऊ । रन हति, राम परम पद दयऊ ॥
 एक जनम कर कारन एहा । जेहि - लगि राम धरी नर - देहा ॥
 प्रति अवतार कथा प्रभु केरी । सुगु मुनि ! वरनी कबिन्ह घनेरी ॥
 नारद श्राप दीन्ह अँक बारा । कलप एक तेहि लगि अवतारा ॥
 गिरिजा चकित भई सुनि बानी । नारद विष्णुभगत पुनि ग्यानी ॥
 कारन कवन श्राप मुनि दीन्हा । का अपराध रमापति कीन्हा ॥
 यह प्रसंग मोहि कहहु पुरारी । मुनि - मन - मोह, आचरज भारी ॥

दो०—बोले बिहसि महेस तब, ग्यानी-मूढ़ न कोइ ।

जेहि जस रघुपति करहि जब, सो तस तेहि छन होइ ॥ १२४ ॥ क

सो०—कहउँ राम-गुन-गाथ, भरद्वाज ! सादर सुनहु ।

भव-भंजन रघुनाथ, भजु तुलसी तजि मान-मद ॥ १२४ ॥ ख

हिमगिरि - गुहा एक अति पावनि । वह समीप सुरसरी सुहावनि ॥
 आश्रम परम पुनीत सुहावा । देखि देवरिषि मन अति भावा ॥
 निरखि सैल, सरि, बिपिन-बिभागा । भयउ रमापति - पद अनुरागा ॥
 सुमिरत हरिहि श्राप-गति बाधी । सहज विमल मन, लागि समाधी ॥
 मुनि - गति देखि सुरेस डैराना । कामहि बोलि कीन्ह सनमाना ॥
 सहित - सहाय जाहु मम हेतू । चलैउ हरषि हियँ जलचरकेतू ॥
 सुनासीर मन महुँ असि त्रासा । चहत देवरिषि मम पुर वासा ॥
 जे कामी लोलुप जग माहीं । कुटिल काक - इव सबहि डैराहीं ॥

दो०—सूख हाड़ लै भाग सठ, स्वान निरखि मृगराज ।

छीनि लेइ जनि जान जड़, तिमि सुरपतिहि न खाज ॥ १२५ ॥

तेहि आश्रमहि मदन जब गयऊ । निज मायाँ बसंत निरमयऊ ॥
 कुसुमित बिबिध बिटप बहुरंगा । कूजहि कोकिल गुंजहि भृंगा ॥
 चली सुहावनि त्रिविध बयारी । काम - कृसानु बढावनिहारी ॥
 रंभादिक सुर - नारि नबीना । सकल असम-सर - कला-प्रबीना ॥
 करहि गान बहु तान तरंगा । बहुबिधि क्रीडहि पानि - पतंगा ॥
 देखि सहाय मदन हरषाना । कीन्हैसि पुनि प्रपंच विधि नाना ॥
 काम-कला कछु मुनिहि न व्यापी । निज भयँ डरैउ मनोभव पापी ॥
 सीम कि चाँपि सकइ कोउ तासू । बड़ रखवार रमापति जासू ॥

दो०—सहित सहाय सभोत अति, मानि हारि मन मैन ।

गहैसि जाइ मुनिचरन तब, कहि सुठि आरत बँन ॥ १२६ ॥

भयउ न नारद - मन कछु रोषा । कहि प्रिय बचन काम परितोषा ॥
 नाइ चरन सिर, आयसु पाई । गयउ मदन तब सहित - सहाई ॥
 मुनि - सुसीलता आपनि करनी । सुरपति - सभाँ जाइ सब बरनी ॥

ततस्तु तस्याः शापाय प्रामाण्यं प्रददी हरिः । निधिनानां कौतुकानां भगवान् स कृपामयः ॥
स जलन्धर एवासीत् तस्मिन् कल्पे तु रावणः । रणे निहत्य यं रामः प्रायच्छत् परमं पदम् ॥
अयमेवाभवत् सर्वो हेतुरेकस्य जन्मनः । आधारयद् रामचन्द्रः शरीरं येन मानुषम् ॥
प्रत्येकमवतारस्य श्रीरामस्य प्रभोः कथा । कविभिर्वहुधानल्पा वर्णितेति मुने ! शृणु ॥
शापं ददी श्रीहरये नारदो मुनिरेकदा । तदर्थमवतारोऽभूत् तस्मिन् कल्पे तदा हरेः ॥
इत्थं श्रुत्वा वचः शम्भोगिरिजा चकिताभवत् । ऊचे न यन्नारदोऽस्ति विष्णुभक्तश्च बोधवान् ॥
तथापि स मुनिः शापं ददी श्रीहरये कुतः । अपराधं कमकरोत् कथञ्च कमलापतिः ॥
अमुं प्रसङ्गं सकलं पुराणैः । ब्रवीतु माम् । महदाश्चर्यमित्येतन्मोहो मनसि यन्मुनेः ॥

ऊचे विहस्यैव शिवस्ततस्तां जानी जडो वापि न कोऽपि लोके ।

यथा यदा यं प्रकरोति रामः स तदज्ञादेव भवेत् तथैव ॥ १२४ ॥ क

वदामीह रामस्य गाथां गुणानां शृणु त्वं भरद्वाज तां मानपूर्वम् ।

मदं गर्वमात्यज्य रामं भवस्य विनाशं भजेत्याह दासस्तुलस्याः ॥ १२४ ॥ ख

आसीदेकातीव पूता हिमाचलगिरौ गुहा । सन्निकर्षेऽवहत् तस्यास्त्रिस्रोताऽजीवशोभना ॥
परमः पावनस्तत्र शोभते स्मैक आश्रमः । विलोकितः सन् देवर्षेर्मनसे रोचते स्म सः ॥
शैलस्त्रवन्तीविपिनविभागानां विलोकनात् । रमापतिपदप्रेम नारदस्याभवत् तदा ॥
श्रीशस्मृतेरेव रुद्धा गतिस्तदक्षणापजा । स्वभावविमले चित्ते समाधिः समजायत ॥
मुनेस्तपोगतिं दृष्ट्वा भीतो जातः सुरेश्वरः । आह्वयत् कामदेवं स तं सम्मानयति स्म च ॥
ऊचे च यद् गच्छ साकं सहायैस्त्वं हिताय मे । इति श्रुत्वा वचः कामो यातो हृदि मुदान्वितः ॥
त्वासोऽयमेव सञ्जातो विबुधेन्द्रस्य मानसे । यत् पुरे मम देवर्षिनिवासमभिकाङ्क्षति ॥
यतो भवन्ति भुवने कामिनो लोलुपाश्च ये । ते विभ्यति समेभ्योऽपि कुटिला वायसा इव ॥

शुष्कास्थि सङ्गृह्य शठः प्रधावेत् कौलेयको धीक्ष्य मृगाधिराजम् ।

ततोऽस्य बुध्येत हतिं यथाज्ञस् त्रेपे न वज्जी च तथा तदानीम् ॥ १२५ ॥

ततो यदा कामदेवो गच्छति स्म तमाश्रमम् । तदा स्वमायया तत्र वसन्तमुदपादयत् ॥
अनेकवर्णा विविधा जाताः कुसुमिता द्रुमाः । कूजन्ति स्म पिकास्तत्र गुञ्जन्ति स्म मधुव्रताः ॥
सुशोभनस्त्रिरूपश्च चलति स्म सदागतिः । पञ्चवाणस्वरूपस्य ज्वलनस्य विवर्धनः ॥
रम्भाप्रभृतयो नाना नूतना विबुधाङ्गनाः । कलासु कामदेवस्य निपुणाः सकला अपि ॥
नानास्वरतरङ्गैस्ता आरभन्ते स्म गायनम् । अक्रीडन् बहुधा चैव गृहीत्वा कन्दुकं करे ॥
दृष्ट्वा सहायकानेतान् मदनो मुदितोऽभवत् । नैकरूपान् प्रपञ्चांश्च स पुनः समपादयत् ॥
किन्तु कामकला कापि नाशकरिणिम्पितुं मुनिम् । भीतो जातः कामदेवस्ततः स्वेनैव पाप्मना ॥
सीमां लङ्घयितुं तस्य किं शक्तः कोऽपि वर्तते । साक्षाद् रमापतिर्यस्य रक्षकोऽस्ति महत्तमः ॥

सहायकैः साकमतीव भीतो मत्वा स्वचित्तेऽभिभवं मनोजः ।

गत्वा तदाङ्घ्री जगृहे महर्षेर्वदन्नतीवातिमयं वचः सः ॥ १२६ ॥

न कश्चिदपि रोषोऽभूद् देवर्षेर्मनसे तदा । प्रियं वचः समुच्चार्य स पुष्पेषुमतोषयत् ॥
पादयोः शिर आनम्य प्राप्यानुज्ञाञ्च नारदात् । ततः सहायकैः साकं परावर्तत मन्मथः ॥
सुशीलता नारदस्य तथैवाचरणं स्वकम् । सभामिन्द्रस्य गत्वा स इति सर्वमवर्णयत् ॥

मुनि सब कैं मन अचरजु आवा । मुनिहि प्रसंसि, हरिहि सिरु नावा ॥
तब नारद गवने सिव - पाहीं । जिता काम, अहमिति मन-माहीं ॥
मार - चरित संकरहि सुनाए । अतिप्रिय जानि, महेस सिखाए ॥
बार बार बिनवउँ मुनि तोही । जिमि यह कथा सुनायहु मोही ॥
तिमि जनि हरिहि सुनावहु कबहूँ । चलेहुँ प्रसंग दुराअहु तबहूँ ॥

दो०—संभु दीन्ह उपदेस हित, नहि नारदहि सौहान ।

भरद्वाज ! कौतुक सुनहु, हरि-इच्छा बलवान ॥ १२७ ॥

राम कीन्ह चाहहि सोइ होई । करै अन्यथा, अस नहि कोई ॥
संभु - बचन मुनि - मन नहि भाए । तब बिरंचि के लोक सिधाए ॥
एक बार करतल बर बीना । गावत हरिगुन गान - प्रवीना ॥
छीरसिंधु गवने मुनिनाथा । जहूँ बस श्रीनिवास श्रुतिमाथा ॥
हरषि मिले उठि रमानिकेता । बैठे आसन रिषिहि समेता ॥
बोले बिहसि चराचर - राया । बहुते दिनन कीन्ह मुनि दाया ॥
काम - चरित नारद सब भाषे । जद्यपि प्रथम बरजि सिवँ राखे ॥
अति प्रचंड रघुपति कै माया । जेहि न मोह, अस को जग जाया ॥

दो०—रुख बदन करि बचन मृदु, बोले श्रीभगवान ।

तुम्हरे सुमिरन तैं मिटाहि, मोह, मार, मद, मान ॥ १२८ ॥

सुनु मुनि ! मोह होइ मन ताकैं । ग्यान - बिराग हृदय नहि जाकैं ॥
ब्रह्मचरज - ब्रत - रत मतिधीरा । तुम्हहि कि करइ मनोभव - पीरा ॥
नारद कहैउ सहित - अभिमाना । कृपा तुम्हारि सकल भगवाना ॥
करनानिधि मन दीख बिचारी । उर अंकुरेउ गरव - तरु भारी ॥
बेगि सो मैं डारिहउँ उखारी । पन हमार सेवक - हितकारी ॥
मुनि कर हित मम कौतुक होई । अवसि उपाय करबि मैं सोई ॥
तब नारद हरिपद सिर नाई । चले हृदयँ अहमिति अधिकाई ॥
श्रीपति निज माया तब प्रेरी । सुनहु कठिन करनी तेहि केरी ॥

दो०—बिरचेउ मग महूँ नगर तेहि, सत जोजन बिस्तार ।

श्रीनिवास-पुर तैं अधिक, रचना बिबिध प्रकार ॥ १२९ ॥

बसहि नगर सुंदर नर - नारी । जनु बहु मनसिज - रति तनुधारी ॥
तेहि पुर बसइ सीलनिधि राजा । अगनित हय - गय - सेन - समाजा ॥
सत सुरेस - सम बिभव - बिलासा । रूप - तेज - बल - नीति - निवासा ॥
बिस्वमोहनी तासु कुमारी । श्री विमोह जिमु रूपु निहारी ॥
सोइ हरि - माया सब - गुन - खानी । सोभा तासु कि जाइ बखानी ॥
करइ स्वयंबर सो नृपबाला । आए तहूँ अगनित महिपाला ॥
मुनि कौतुकी नगर तेहि गयऊ । पुरवासिन्ह सब पूछत भयऊ ॥
सुनि सब चरित भूप-गृहूँ आए । करि पूजा नृप, मुनि बैठाए ॥

दो०—आनि देखाई नारदहि, भूपति राजकुमारि ।

कहहु नाथ गुन दोष सब, ओहि के हृदयें बिचारि ॥ १३० ॥

श्रुत्वाश्चर्यं समुद्भूतं सर्वेषामेव मानसे । मुनिं प्रशस्य ते सर्वे हरये चक्रुरानतिम् ॥
ततः समीपमगमन्नारदो गिरिजापतेः । तस्य चित्तेऽभवद्गर्वो यन्मया मदनो जितः ॥
अश्रावयन्महेशानं चरितं मदनस्य सः । अतिप्रियं तं विज्ञाय महेशः समशिक्षयत् ॥
पुनः पुनरहं कुर्वे विनयं तव हे मुने । अकारयः कर्णयोर्मै यथा त्वं स्वकथामिमाम् ॥
कर्णयोर्मां कारय त्वं कदापीमां हरेस्तथा । र्यहि चर्चा चलेत् तर्हि सर्वथेमां निगूह्य ॥

उपादिशद् यद्यपि तं शमीशस्तन्नारदायैव न रोचते स्म ।

चित्रं भरद्वाज ! शृणु त्वमेतदिच्छा हरेरस्ति बलिष्ठरूपा ॥ १२७ ॥

सर्वं तदेव भवति यद् रामः स्वयमिच्छति । न कोऽपि विद्यते तादृग्यः शक्तः कर्तुमन्यथा ॥
न रोचते स्म शम्भोर्वाग् देवर्षे मनसे यदा । ततस्तदा स देवर्षिः प्राचलद् ब्रह्मणः पदम् ॥
एकदा धारयन् वीणामुत्तमां निजहस्तयोः । गायन् नारायणगुणान् गायने निपुणो भृशम् ॥
क्षीरसिन्धुं गच्छति स्म स मुनीनामधीश्वरः । श्रीनिवासो हरियंत्र श्रुतीनां मस्तकं स्थितः ॥
रमानिवास उत्थाय हृष्टस्तमिलत् ततः । मुनिनैव समेतः स आसने समुपाविशत् ॥
मुनिञ्चराचरपतिर्वदति स्म विहस्य सः । पश्चाद् बहुदिनानां भो भवान् मय्यकरोद् दयाम् ॥
ततः सर्वं कामवृत्तं नारदो वदति स्म तम् । न्यपेक्ष्यद् यद्यपीशः पूर्वमेव तथा मुनिम् ॥
अतिप्रचण्डरूपास्ति माया रघुकुलेशितुः । जातः क ईदृशो लोके यं जीवं सान मोहयेत् ॥

विधाय रूक्षं वदनं मृदूवितं प्रयुक्तवान् सिन्धुमुताधिनाथः ।

भवत्स्मृतेरेव लयं प्रयान्ति मोहो मदो मानमनोभवौ च ॥ १२८ ॥

शृणु नारद तस्यैव चित्ते मोहः प्रजायते । यस्य चित्ते न वर्तते बोधो वैराग्यमेव च ॥
ब्रह्मचर्यव्रतरतो मतिधीरस्तथा भवान् । तुदितुं किं समर्थोऽस्ति भवन्तमपि मन्मथः ॥
अभिमानयुतो विष्णुं वदति स्म ततो मुनिः । वर्तते सकलाप्येषा भगवन् भवतः कृपा ॥
ततो विचार्य मनसि ददर्श करुणानिधिः । यदस्याङ्कुरितश्चित्ते महान् गर्वात्मपादपः ॥
पादपं तं क्षणादेव समुत्पाद्य क्षिपाम्यहम् । सेवकानां हितकृतिः प्रतिज्ञास्ति यतो मम ॥
मुनेर्हितं स्याद् येनैव कौतुकञ्चापि मे भवेत् । अतोऽवश्यं करिष्यामि तमेवाहं समुद्यमम् ॥
शिर आनम्य देवविर्मापतेः पादयोस्ततः । सोऽचलत् तस्य हृदये गर्वस्तु पृथुतां गतः ॥
प्रेरयच्च ततो मायां स्वकीयां कमलापतिः । इतः परं शृणु कृतिं कठिनां निमित्तां तथा ॥

पुरीं तदा वर्त्मनि निर्ममौ सा विस्तारवन्तीं शतयोजनेश्वर ।

श्रीवासपुर्या अपि भव्यरूपा नानाविधा यद् रचनाः प्रजाताः ॥ १२९ ॥

नरा नार्यश्च रुचिरास्तस्यां वासमकल्पयन् । नन्वनेके मनसिजा रतयश्च वपुर्धराः ॥
तस्यां निवासमकरोन्नाम्ना शीलनिधिर्नृपः । असङ्ख्येया यस्य पार्श्वे ह्यहस्तचमूगणाः ॥ इत्ये
यस्य सम्पद्विलासाश्च सुरेश्वरशतोपमाः । रूपतेजश्शक्तिनीतिनिवासः स नृपोऽभवत् ॥
नृपस्य तस्यासीदेका तनुजा विश्वमोहिनी । यस्याः स्वरूपमालोक्य भवेत् पदमापि मोहिता ॥
खनिर्गुणानां सर्वेषां हरेर्मयैव साभवत् । कञ्च वर्णयितुं शक्या भवेत् तस्याः सुरूपता ॥
नृपस्य तस्य दुहिता चिकीर्षुः सा स्वयम्बरम् । अतस्तत्तागता आसन्नसङ्ख्येया महीश्वराः ॥
नगरं तद् गच्छति स्म कौतुकी नारदो मुनिः । तत्रत्यान्नागरान् सर्वं प्रसङ्गं पृच्छति स्म तम् ॥
श्रुत्वा प्रसङ्गं सकलमागच्छद् भूपमन्दिरम् । भूपः कृत्वा मुनेः पूजामुपवेशयति स्म तम् ॥

आनीय सन्दर्शयति स्म तस्मै भूम्या अधीशो निजनन्दिनीं ताम् ।

गुणांश्च दोषान् वद नाथ ! सर्वानस्याः समालोच्य हृदीत्युवाच ॥ १३० ॥

देखि रूप मुनि विरति बिसारी । बड़ी बार लगि रहे निहारी ॥
 लच्छन तासु बिलोकि भुलाने । हृदयँ हरष, नहि प्रगट बखाने ॥
 जो ऐहि बरइ, अमर सोइ होई । समरभूमि तेहि जीत न कोई ॥
 सेवहि सकल चराचर ताही । बरइ सीलनिधि - कन्या जाही ॥
 लच्छन सब बिचारि उर राखे । कछुक बनाइ भूप सन भाषे ॥
 सुता सुलच्छन, कहि नृप पाहीं । नारद चले, सोच मन - माहीं ॥
 करौ जाइ सोइ जतन बिचारी । जेहि प्रकार मोहि वरै कुमारी ॥
 जप - तप कछु न होइ तेहि काला । हे बिधि ! मिलइ कवन बिधि बाला ॥

दो०—ऐहि अवसर चाहिअ परम, सोभा, रूप बिसाल ।

जो बिलोकि रीझै कुअँरि, तब मेले जयमाल ॥ १३१ ॥

हरि सन मागौ सुंदरताई । होइहि जात गहर अति भाई ॥
 मोरें हित हरि - सम नहि कोऊ । ऐहि अवसर सहाय सोइ होऊ ॥
 बहुबिधि बिनय कीन्ह तेहि काला । प्रगटेउ प्रभु कौतुकी कृपाला ॥
 प्रभु बिलोकि मुनि - नयन जुड़ाने । होइहि काजु, हिउँ हरषाने ॥
 अति आरति कहि कथा सुनाई । करहु कृपा करि होहु सहाई ॥
 आपन रूप देहु प्रभु ! मोही । आन भाँति नहि पावौ ओही ॥
 जेहि बिधि नाथ ! होइ हित मोरा । करहु सो बेगि, दास मैं तोरा ॥
 निज माया - बल देखि बिसाला । हियँ हँसि बोले दीनदयाला ॥

दो०—जेहि बिधि होइहि परम हित, नारद ! सुनहु तुम्हार ।

सोइ हम करब, न आन कछु, बचन न मृषा हमार ॥ १३२ ॥

कुपथ माग रुज - व्याकुल रोगी । बैद न देइ - सुनहु मुनि जोगी ॥
 ऐहि बिधि हित तुम्हार मैं ठयऊ । कहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ ॥
 माया - बिबस भए मुनि मूढ़ा । समुझी नहि हरि - गिरा निगूढ़ा ॥
 गवने तुरत तहाँ रिषिराई । जहाँ स्वयंबर - भूमि बनाई ॥
 निज - निज आसन बैठे राजा । बहु बनाव करि सहित - समाजा ॥
 मुनि - मन हरष, रूप अति मोरें । मोहि तजि आनहि बरिहि न भोरें ॥
 मुनि - हित - कारन कृपानिधाना । दीन्ह कुरूप, न जाइ बखाना ॥
 सो चरित्र लखि काहुँ न पावा । नारद जानि सर्वाहि सिर नावा ॥

दो०—रहे तहाँ दुइ रुद्र-गन, ते जानहि सब भेउ ।

बिप्रबेष देखत फिरहि, परम कौतुकी तेउ ॥ १३३ ॥

जेहि समाज बैठे मुनि जाई । हृदयँ रूप - अहमिति अधिकाई ॥
 तहँ बैठे महेस - गन दोऊ । बिप्रबेष, गति लखइ न कोऊ ॥
 करहि कूटि नारदहि सुनाई । नीकि दीन्ह हरि सुंदरताई ॥
 रीझिहि राजकुअँरि छवि देखी । इन्हहि बरिहि हरि जानि बिसेषी ॥
 मुनिहि मोह, मन हाथ पराएँ । हँसहि संभु - गन अति सचुपाएँ ॥
 जदपि सुनिहि मुनि अटपटि बानी । समुझि न परइ, बुद्धि भ्रम-सानी ॥
 काहुँ न लखा सो चरित बिसेषा । सो सरूप नृपकन्याँ देखा ॥
 मकँट - बदन भयंकर देही । देखत हृदयँ क्रोध भा तेही ॥

दृष्ट्वा रूपं मुनिस्तस्या विस्मृत्यैव विरागिताम् । सुदीर्घकालपर्यन्तं पश्यन्नेव स्थितोऽभवत् ॥
दृष्ट्वा तस्या लक्षणानि स्वमपि व्यस्मरत् तदा । जहर्प हृदये किन्तु न स्पष्टं तान्यवर्णयत् ॥
चिचिन्त यद् यो वरयेदेनां स स्यात् सदा मरः । न च तं कोऽपि समरभूमौ जेतुं शको भवेत् ॥
ये चरा अचराश्चैव सेविष्यन्ते समेऽपि तम् । वरयिष्यति यं कन्या राज्ञः शीलनिधेरियम् ॥
सर्वाणि लक्षणानीत्थं विचिन्त्य निदधे हृदि । स्वयमन्यानि निर्माय वभापे कानिचिन्नृपम् ॥
सुलक्षणानि कन्यायाः सन्निरूप्य नृपं प्रति । चचाल नारदः किन्तु चिन्तासीत् तस्य मानसे ॥
यत् तमेव करिष्यामि सुविचार्यं समुद्यमम् । येन मां वरयेन्नूनं सा शीलनिधिकन्यका ॥
जपस्तपो वा कालेऽस्मिन् किञ्चित् कर्तुं शक्यते हे विधातः ! कया रीत्या सा कन्या लप्स्यते मया ॥

अपेक्षितास्मिन् समयेऽतिरम्या शोभा तथा रूपमहो ! विशालम् ।

स्यान्मोहिता मय्यवलोक्य ते द्वे गले निदध्याञ्जयमालिकां मे ॥ १३१ ॥

यात्वा नारायणं देवं याचिष्यामि मनोज्ञताम् । महान् विलम्बस्तत्पार्श्वयाने किन्तु भविष्यति ॥
कल्याणकर्त्ता मे कोऽपि नान्योऽस्ति हरिणा समः । स एवास्मिन्नवसरे भवेन्मम सहायकः ॥
तस्मिन् काले बहुविधं विनयं कृतवान् मुनिः । कृपालुः प्रकटो जातस्ततो लीलामयः प्रभुः ॥
प्रभुं विलोक्य देवर्षेर्जाते नेत्रे सुशीतले । भविष्यत्येव कार्यञ्चेत्यहृष्यत् सोऽपि मानसे ॥
कथामत्यन्तमार्तः सन् हर्षि श्रावयति स्म सः । कृपां कृत्वा सहायोऽस्तु भवानित्यब्रवीच्च तम् ॥
प्रददातु भवान् मह्यं निजं रूपमधीश्वर । अन्येन नैव लप्स्ये तामुपायेन कदाप्यहम् ॥
भवेद् येन प्रकारेण मम कल्याणमीश्वर । तमेव शीघ्रं कुरुताद् भवतः सेवकोऽस्म्यहम् ॥
अवलोक्य स्वकीयाया मायाया विपुलं बलम् । चित्त एव हसित्वा च प्रावोचद् दीनवत्सलः ॥

येन प्रकारेण परं हितं स्यान् नूनं सुरर्षे ! भवतः शृणोतु ।

तमेव कञ्चित् परं करिष्ये मृषा भवेन्नैव वचो मदीयम् ॥ १३२ ॥

रोगेण व्याकुलो रोगी कुपथ्यं यदियाचते । यथा ददाति न भिषग् हे योगिञ्ज शृणुताद्भवान् ॥
तथैवास्ति प्रतिज्ञातं मयापि भवतो हितम् । इत्थं वदित्वा देवर्षिमन्तर्धानमगात् प्रभुः ॥
मायाया विवशीभूतः सुरर्षिर्मूढतां गतः । यन्निगृह्य हरेर्वाचमवगन्तुं स नाशकत् ॥
अगमत् तत्क्षणादेव तत्तर्पणीणामधीश्वरः । स्वयम्वरणसिद्ध्यर्थं यत्नासीन्निमिता स्थली ॥
उपविष्टा नृपा आसन्नासने च निजे-निजे । स्वीयैः समाजैः सहिता विहितानेकभूषणाः ॥
मुनिश्च चित्तं हृष्टोऽभूद् यद् रूपं परमं मम । वरयिष्यति नान्यं मद् विस्मृत्यापि नृपात्मजा ॥
कृपानिधानं भगवान् मुनेः श्रेयोविधित्तया । तादृक् कुरूपं प्रायच्छन्न शक्यं यस्य वर्णनम् ॥
किन्तु तच्चरितं कोऽपि न शक्नोति स्म बोधितुम् । देवर्षिमेव तं ज्ञात्वा सर्वोऽपि शिरसानमत् ॥

गणौ च तत्राभवतां शिवस्य तौ ज्ञातवन्तौ सकलं रहस्यम् ।

विलोक्यन्तावटुः स्म विप्रावास्तामुभावप्यतिकौतुकादयो ॥ १३३ ॥

प्रगत्य नारदमुनिर्यस्यां पङ्क्तावुपाविशत् । संयोज्य हृदये तीव्रमहङ्कारं स्वरूपगम् ॥
तावुपाविशतां पङ्क्तौ तस्यामेवैश्वरो गणौ । तयोर्गतिं विप्रवेष्टाद् विज्ञातुं कोऽपि नाशकत् ॥
अब्रूतां व्यङ्ग्यवाक्यानि देवर्षिश्रुतिगानि तौ । यदस्मै दत्तवान् देवो हरिः सौन्दर्यमुत्तमम् ॥
नूनं दृष्ट्वास्य सौन्दर्यं मोहमेष्यति भूपजा । हरिं ज्ञात्वा सामुमेव विशेषं वरयिष्यति ॥
मुनेश्च मोहः सञ्जातो हृदयत् तस्यान्यहस्तगम् । शम्भोर्गणावहसतामत्यन्तं मोदसंयुतो ॥
मुनिर्यद्यपि शुश्राव साभिप्रायं वचस्तयोः । तथापि धीभ्रमग्रस्तो न विज्ञातुं शशाक सः ॥
इत्यमुं परमं भेदं विजानाति स्म कोऽपि न । केवलं भूपकन्यैव तस्य रूपं ददर्श तत् ॥
मार्कटं वदनं तस्य शरीरञ्च भयङ्करम् । पश्यन्त्या एव कन्यायाश्चित्ते कोपोऽभवत् क्षणात् ॥

दो०—सखीं संग लै कुअँरि तब, चलि जनु राजमराल ।

देखत फिरइ महीप सब, कर-सरोज जयमाल ॥ १३४ ॥

जैहि दिसि बैठे नारद फूली । सो दिसि तेहि न बिलोकी भूली ॥
पुनि-पुनि मुनि उकसहि अकुलाहीं । देखि दसा हर - गन मुसुकाहीं ॥
धरि नृपतनु तहँ गयउ कृपाला । कुअँरि हरषि मेलैउ जयमाला ॥
दुलहिनि लै गे लच्छिनिवासा । नृपसमाज सब भयउ निरासा ॥
मुनि अति बिकल मोहँ - मति नाठी । मनि गिरि गई छूटि जनु गाँठी ॥
तब हर - गन बोले मुसुकाई । निज मुख-मुकुर बिलोकहु जाई ॥
अस कहि दोउ भागे भयँ भारी । बदन दोख मुनि वारि निहारी ॥
बेषु बिलोकि क्रोध अति बाढ़ा । तिन्हहि सराप दीन्ह अति गाढ़ा ॥

दो०—होहु निसाचर जाइ तुम्ह, कपटी पापी दोउ ।

हँसेहु हमहि सो लेहु फल, बहुरि हँसेउ मुनि कोउ ॥ १३५ ॥

पुनि जल दीख रूप निज पावा । तदपि हृदयँ संतोष न आवा ॥
फरकत अधर, कोप मन माहीं । सपदि चले कमलापति पाहीं ॥
देहउँ श्राप कि मरिहउँ जाई । जगत मोरि उपहास कराई ॥
बीचहि पंथ मिले दनुजारी । संग रमा सोइ राजकुमारी ॥
बोले मधुर बचन सुरसाई । मुनि ! कहँ चले बिकल की नाई ॥
सुनत बचन उपजा अति क्रोधा । माया-वस न रहा मन बोधा ॥
पर - संपदा सकहु नहि देखी । तुम्हरेँ इरिषा - कपट बिसेषी ॥
मथत सिंधु रुद्रहि बौरायहु । सुरन्ह प्रेरि, विष - पान करायहु ॥

दो०—असुर सुरा, विष संकरहि, आपु रमा, मनि चार ।

स्वारथ-साधक कुटिल तुम्ह, सदा कपट-व्यवहार ॥ १३६ ॥

परम स्वतंत्र, न सिर पर कोई । भावइ मनहि करहु तुम्ह सोई ॥
भलेहि मंद, मंदेहि भल करहु । बिसमय-हरष न हियँ कछु धरहु ॥
डहकि - डहकि परिचेहु सब काहू । अति असंक, मन सदा उछाहू ॥
करम सुभासुभ तुम्हहि न बाधा । अब लगि तुम्हहि न काहूँ साधा ॥
भले भवन अब बायन दीन्हा । पावहुगे फल आपन कीन्हा ॥
बंचेहु मोहि जवनि धरि देहा । सोइ तनु धरहु, श्राप मम एहा ॥
कपि - आकृति तुम्ह कीन्हि हमारी । करिहहि कीस सहाय तुम्हारी ॥
मम अपकार कीन्ह तुम्ह भारी । नारि - बिरहँ तुम्ह होब दुखारी ॥

दो०—श्राप सीस धरि, हरषि हियँ, प्रभु बहु बिनती कीन्हि ।

निज माया कै प्रबलता, करषि कृपानिधि लीन्हि ॥ १३७ ॥

जब हरि माया दूरि निवारी । नहि तहँ रमा न राजकुमारी ॥
तब मुनि अति सभौत हरि-चरना । गहे पाहि प्रनतारति - हरना ॥
मृषा होउ मम श्राप कृपाला । मम इच्छा, कह दीनदयाला ॥
मैं दुर्बचन कहे बहुतेरे । कह मुनि, पाप मिटिहि किमि मेरे ॥

ततो गृहीत्वा नृपजा सहालीनूनं यथौ राजमरालिकं च ।

आटत् समान् भूभृत ईक्षमाणा जयस्रजं पाणियुगे दधाना ॥ १३४ ॥

उपाविवेश देवर्षिर्यस्यां दिशि मदाम्बितः । सा विस्मृत्यापि नापश्यत् तस्यां दिशि नृपात्मजा ॥
उदतिष्ठन् मुनिः शश्वदभवद् व्याकुलोऽपि सः । स्मितञ्जनक्रतुरीशस्य गणौ सन्दृश्य तद्दृशाम् ॥
धृत्वा नृपतनुं तत्र दयालुर्माध्वोऽप्यगात् । तस्यैव कण्ठे कन्यापि जयस्रजमयोजयत् ॥
पद्मालयानिवासस्तां वधूं रीत्यानयानयन् । राज्ञां समाजः गर्वोऽपि निराशः समजायत ॥
मुनिरत्याकुलो जातो नष्टा मोहेन धीर्यतः । पतितोऽभून्ननुमणिश्च्युतः सन् ग्रन्थितो मुनेः ॥
ततो गणौ शङ्करस्य स्मितं कृत्वोचतुर्मुनिम् । भवान् गत्वा पश्यतु स्वमाननं दर्पणे मुने ! ॥
इत्युक्त्वातीव भीर्ता तौ तस्मात् स्थानात् पलायितौ । मुनिश्च गत्वा सलिले निजं वदनमेक्षत ॥
वीक्षणात् स्वस्य वेपस्य तस्य क्रोधोऽत्यवधत् । ददौ शापञ्चातिघोरं गणाभ्यां शङ्करस्य सः ॥

गत्वा युवां तत् क्षणदाचरौ स्तां द्वावेव पापौ छलसंयुतौ च ।

फलञ्च भुङ्क्तं हसथः स्म यन्मां मुहुर्मुनिं संहसतं त्वितोऽन्यम् ॥ १३५ ॥

तोयेऽपश्यद् यदा भूयः स रूपं स्वं तदाप्तवान् । तथापि तस्य हृदये सन्तोषो भवति स्म न ॥
स्फुरति स्माधरस्तस्य कोपश्चेतसि चाभवत् । अयात् स तत्क्षणादेव कमलापतिसन्निधिम् ॥
चिन्तितं यच्छपेयं किं गत्वा बाहं म्रियेय किम् । ममोपहासं लोके स नूनं कारितवान् हरिः ॥
ततो मध्येमार्गमेव दनुजारिमिमेल तम् । आसीच्च हरिणा सार्कं सैव भूपात्मजारमा ॥
वदति स्म सुरस्वामी मधुरं वचनं ततः । यन्मुने ! व्याकुल इव कुत्र प्रचलितो भवान् ॥
श्रुत्वैवेति वचस्तस्य मुनेः कोपो महानभूत् । मायाया वशतस्तस्य बोधश्चेतसि नाभवत् ॥
ऊचे स यन्न शक्नोषि द्रष्टुमन्यस्य सम्पदम् । विशेषरूपं वर्तते तवेष्ट्या कपटस्तथा ॥
अकरो रुद्रमुन्मत्तं क्षीरसागरमन्थने । तथा सम्प्रेयं देवांस्तं हालाहलमपाययः ॥

रक्षोभ्य ईशाय सुरां विषञ्च दत्वाग्रही रभ्यमणि रमाञ्च ।

वक्रो निजार्थस्य सुसाधकस्त्वं सदा छलस्याचरणं करोषि ॥ १३६ ॥

त्वमत्यन्तं स्वतन्त्रोऽसि न शिरस्यस्ति कोऽपि ते । तदा तदेवाचरसि हृदे यद् रोचते यदा ॥
भद्रं करोष्यभद्रं त्वमभद्रं भद्रमेव च । निदधासि न कञ्चिच्च हर्षं वा विस्मयं हृदि ॥
वञ्चयित्वा वञ्चयित्वा सर्वान् वृष्टोऽसि साम्प्रतम् । निश्शङ्कोऽस्यति शाठ्ये तन्मनस्युत्सहे सदा ॥
शुभाशुभानि कर्माणि त्वां बाधन्ते कदापि न । कश्चिदप्यद्य यावत् त्वामकरोन्न व्यवस्थितम् ॥
साधौ गृह इदानीं त्वं वायनं दत्तवानसि । प्राप्स्यसेऽतोऽवश्यमेव फलं स्वकृतकर्मणः ॥
परिगृह्य तनुं यां मां यतो वञ्चितवानसि । तनुं गृहाण तामेव तुभ्यं शापोऽयमेव मे ॥
कृतवानसि यस्मात् त्वं कीशस्येवाकृतिं मम । कीशा एव करिष्यन्ति तस्मात् तव सहायताम् ॥
वध्वलाभापकारं मे महान्तं कृतवानसि । त्वमप्यतो वधूविप्रलम्भाद् दुःखी भविष्यसि ॥

शापं शिरे स्थाप्य हृदीति हृष्यन् प्रभुर्मुहुस्तद्विनयञ्चकार । शिरोगं प्रणिधाय

स्वकीयमायागततीव्रशक्तिं निधिः कृपायाः स समाचक्ष ॥ १३७ ॥

स्वकीयां श्रीहरिर्मायां यदा दूरं न्यवारयत् । तत्र कापि स्थिता नासीत् कमला वानृपात्मजा ॥
ततोऽतिभीतो देवर्षिरग्रहीच्चरणौ हरेः । ऊचे च यन्मां गोपाय प्रणतार्तिनिवारक ! ॥
कृपालो ! मम शापश्च मृषा भवतु सर्वथा । ऊचे दीनदयालुर्यन्ममैवेच्छा समा त्वियम् ॥
ऊचे मुनिर्यत् प्राज्याणि प्रोक्तवान् दुर्वचस्यहम् । अतो लयं गमिष्यन्ति दुष्कृतानि कथं मम ॥

हृदीक्षरोऽस्तौ नृपः बहु जारमेव

जपहु जाइ संकर - सतनामा । होइहि हृदयँ तुरत विश्रामा ॥
 कोउ नहि सिव-समान प्रिय मोरें । असि परतीति तजहु जनि भोरें ॥
 जेहि पर कृपा न करहि पुरारी । सो न पाव मुनि भगति हमारी ॥
 अस उर धरि महि विचरहु जाई । अब न तुम्हहि माया निअराई ॥

दो०—बहुबिधि मुनिहि प्रबोधि प्रभु, तब भअे अंतरधान ।

सत्यलोक नारद चले, करत रामगुन - गान ॥ १३८ ॥

हर - गन मुनिहि जात पथ देखी । बिगत - मोह, मन हरप बिसेषी ॥
 अति समीत नारद - पहि आए । गहि पद, आरत बचन सुनाए ॥
 हर - गन हम, न बिप्र मुनिराया । बड़ अपराध कीन्ह, फल पाया ॥
 श्राप - अनुग्रह करहु कृपाला । बोले नारद दीनदयाला ॥
 निसिचर जाइ होहु तुम्ह दोऊ । बैभव बिपुल तेज - बल होऊ ॥
 भुज - बल बिस्व जितव तुम्ह जहिआ । धरिहहि बिष्णु मनुज तनु तहिआ ॥
 समर - मरन हरि - हाथ तुम्हारा । होइहहु मुकुत, न पुनि संसारा ॥
 चले जुगल मुनि - पद सिर नाई । भए निसाचर कालहि पाई ॥

दो०—एक कलप ओहि हेतु प्रभु, लीन्ह मनुज-अवतार ।

सुर-रंजन, सज्जन-मुखद, हरि भंजन-भुबि-भार ॥ १३९ ॥

ओहि विधि जनम - करम हरि केरे । सुंदर, सुखद, बिचित्र घनेरे ॥
 कलप - कलप - प्रति प्रभु अवतरहीं । चारु चरित नानाविधि करहीं ॥
 तब - तब कथा मुनीसन्ह गाई । परम पुनीत प्रबंध बनाई ॥
 बिबिध प्रसंग अनूप बखाने । करहि न सुनि आचरजु सयाने ॥
 हरि अनंत, हरि - कथा अनंता । कहहि, सुनिहि बहुबिधि सब संता ॥
 रामचंद्र के चरित सुहाए । कलप कोटि लागि जाहि न गाए ॥
 यह प्रसंग मैं कहा भवानी । हरिमायाँ मोहहि मुनि ग्यानी ॥
 प्रभु कौतुकी, प्रनत - हितकारी । सेवत सुलभ, सकलदुख - हारी ॥

सो०—सुर, नर, मुनि, कोउ नाहि, जेहि न मोह माया प्रबल ।

अस बिचारि मन माहि, भजिअ महामाया-पतिहि ॥ १४० ॥

अपर हेतु सुनु सैलकुमारी । कहउँ बिचित्र कथा बिस्तारी ॥
 जेहि कारन अज, अगुन, अरूपा । ब्रह्म भयउ कोसलपुर - भूपा ॥
 जो प्रभु बिपिन फिरत तुम्ह देखा । बंधु - समेत धरें मुनिवेषा ॥
 जासु चरित अवलोकि भवानी । सती - सरीर रहिहु बौरानी ॥
 अजहुँ न छाया मिटति तुम्हारी । तासु चरित सुनु, भ्रम - रुज - हारी ॥
 लीला कीन्हि जो तैहि अवतारा । सो सब कहिहउँ मति - अनुसारा ॥
 भरद्वाज ! मुनि संकर - बानी । सकुचि सप्रेम उमा मुसुकानी ॥
 लगे बहुरि बरनै वृषकेतु । सो अवतार भयउ जेहि हेतु ॥

दो०—सो मैं तुम्ह सन कहउँ सबु, सुनु मुनीस ! मन लाइ ।

रामकथा कलि-मल-हरनि, मंगल-करनि सुहाइ ॥ १४१ ॥

हरिस्तमूचे यद् गत्वा शिवनामशतं जप । तेन ते हृदये शान्तिर्भविष्यत्येव तत्क्षणात् ॥
उमाधवेन सद्गः कोऽप्यन्यो नास्ति मे प्रियः । मापरित्यज विश्वासं विस्मृत्यापि कदाप्यमुम् ॥
यस्मिन् कृपां न कुरुते त्रिपुरारातिरीश्वरः । देवर्षे ! नैव लभते मम भक्तिं कदापि सः ॥
इति चित्ते निधाय त्वं गत्वा विचर भूतले । इतःपरं ते निकटे माया मे नागमिष्यति ॥

प्रबोध्य नानेति सुरर्षिमीशः पश्चात् ततोऽन्तर्हिततामगच्छत् ।

लोकञ्च सत्याख्यमयात् सुरर्षिर्गायन् गुणान् राममुधाकरस्य ॥ १३८ ॥

विशिष्टानन्द

यदा मुनिं शिवगणी मार्गे यान्तमपश्यताम् । विनष्टमोहं हृदये विक्षेपं—हर्षसंयुतम् ॥
नारदस्य समीपं तावतिभीती प्रजग्मतुः । तस्य पादौ गृहीत्वा च दीनं वचनमूचतुः ॥
आवां गणी शिवस्य स्वो ब्राह्मणो न मुनीश्वरः ! महापराध आवाभ्यां कृतः प्राप्तञ्च तत्फलम् ॥
भवान् करोत्विदानीं नो कृपालो ! शापमोचनम् । ततो दीनदयालुस्तौ सुरर्षिर्वदति स्म यत् ॥
युवामुभावेव गत्वा भवतं क्षणदाचरी । वैभवं विपुलं तेजो बलञ्चेत्पस्तु वां समम् ॥ उज्ज्वलं मुनिं
समग्रं जेष्यथो विश्व भुजशक्त्या यदा युवाम् । तदा तनुं मनुष्यस्य कमलेशो ग्रहीष्यति ॥
समरे युवयोर्मृत्युर्हरेर्हस्ताद् भविष्यति । भविष्यथस्ततो मुक्तो न पुनः संसृतिश्च वाम् ॥
ततस्तौ शिरसा नत्वा मुनेः पादावगच्छताम् । यथाकालञ्च सञ्जातो द्वावेव क्षणदाचरौ ॥

हेतोरमुष्मात् प्रभुरेककल्पे समग्रहीन्मानुषकावतारम् ।

सुरप्रभोदः सुखदः सताञ्च हरिर्धरित्रीभरमङ्गकर्ता ॥ १३९ ॥

इत्थंविधानि जन्मानि कर्माणि च रमापतेः । सन्त्यनेकानि रम्याणि सुखदान्यद्भुतानि च ॥
ईशोऽवतारान् गृह्णाति प्रतिकल्पं यदा यदा । नानाविधानि रम्याणि करोति चरितानि च ॥
तदा तदा कथास्तेषां गायन्ति स्म मुनीश्वराः । परमाणि पवित्राणि काव्यानि विरचय्य च ॥
विविधांस्ताननुपमांस्ते प्रसङ्गानवर्णयन् । आश्चर्यं नैव मन्यन्ते यान् निशम्य विवेकिनः ।
अनन्तोऽस्ति हरिर्नूनमनन्ता च कथा हरेः । सन्तो वदन्ति शृण्वन्ति तां नानाविधिभिः समैः ॥
शोभनानि चरित्राणि श्रीरामस्य कलानिधेः । प्रगातुं कल्पकोट्यापि न शक्यन्ते समानि तु ॥
वक्तीशो यद् गोत्रजाते ! प्रसङ्गमिममब्रवम् । वक्तुं यन्मायया विष्णोर्मुह्यन्ति जर्षयोऽप्यलम् ॥
प्रभुः कौतुकयुक्तोऽस्ति तथा प्रणतशङ्करः । सुलभः सेवमानानां सर्वदुःखनिवारकः ॥

न कोऽप्यस्ति देवर्षिमर्त्येषु तून् न यं मोहयेदीशमाया बलिष्ठा ।

विचार्येति चित्ते शरीरी समग्रं महामायिकेशं भजेद् रामचन्द्रम् ॥ १४० ॥

हेतुमीशावतारस्य शृण्वन्मपि शैलजे ! कथां विचित्रां तस्याहं कथयामि सविस्तरम् ॥
हेतुना येन नियतरूपमगुणं त्वजम् । ब्रह्म जातः कोसलाख्यनगर्याः पृथिवीपतिः ॥
विपिने त्वं चरन्तं यमालोक्तवती प्रभुम् । मुनिवेषं धारयन्तं बन्धुना स्वेन संयुतम् ॥
विलोक्य यस्य चरितं गिरिराजकुमारिके ! सतीशरीरे सञ्जाता त्वमुन्मादवती तथा ॥
यदद्यापि न ते नष्टा छायोन्मादस्य तस्य सा । शृणु वृत्तं प्रभोस्तस्य भ्रमरोगापहारकम् ॥
चक्रेऽवतारे तस्मिन् सयायालीला रमापतिः । निजमत्यनुसारं त्वां कथयिष्यामि ताः समाः ॥
ऋषिरुचे-भरद्वाज ! श्रुत्वेत्थं शाङ्करीं गिरम् । सङ्कुच्य प्रेमसहितमकरोत् पार्वती स्मितम् ॥
ततो वर्णयितुं भूयः समारभत शङ्करः । हेतुना येन सञ्जातः सोऽवतारो रमापतेः ॥

गाथां समग्रां कथयामि तां त्वां शृणु त्वमेकाग्रहृदा मुनीश ! ।

तिष्ठ्याघहर्त्री रघुनाथगाथा कर्त्री शुभस्यास्ति सुशोभना च ॥ १४१ ॥

स्वायंभू मनु अरु सतरूपा । जिन्हु तें भै नरसृष्टि अनूपा ॥
 दंपति - धरम - आचरन नीका । अजहुं गाव श्रुति जिन्ह कै लीका ॥
 नृप उत्तानपाद सुत तासू । ध्रुव हरिभगत भयउ सुत जासू ॥
 लघुसुत - नाम प्रियव्रत ताही । वेद - पुरान प्रसंसहि जाही ॥
 देवहूति पुनि तासु कुमारी । जो मुनि कदम कै प्रिय नारी ॥
 आदिदेव प्रभु दीनदयाला । जठर धरैउ जैहि कपिल कृपाला ॥
 सांख्यसास्त्र जिन्ह प्रगट बखाना । तत्त्व - बिचार - निपुन भगवाना ॥
 तेहि मनु राज कीन्ह बहु काला । प्रभु - आयसु सब विधि प्रतिपाला ॥

सो०—होइ न बिषय-बिराग, भवन वसत भा चौथपन ।

हुदयँ बहुत दुख लाग, जनम गयउ हरिभगति बिनु ॥ १४२ ॥

बरवस राज सुतहि तब दीन्हा । नारि - समेत गवन वन कीन्हा ॥
 तीरथवर नैमिष विख्याता । अति पुनीत साधक - सिद्धिदाता ॥
 वसहि तहाँ मुनि - सिद्ध - समाजा । तहें हियँ हरषि चलेउ मनु राजा ॥
 पंथ जात सोहहि मतिधीरा । ग्यान - भगति जनु धरें सरीरा ॥
 पहुँचे जाइ धेनुमति - तीरा । हरषि नहाने निरमल नीरा ॥
 आए मिलन सिद्ध, मुनि, ग्यानी । धरम - धुरंधर नृपरिषि जानी ॥
 जहँ - जहँ तीरथ रहे सुहाए । मुनिन्ह सकल सादर करवाए ॥
 कस सरीर, मुनि - पट परिधाना । सत - समाज नित सुनिहि पुराना ॥

दो०—द्वादस अच्छर मंत्र पुनि, जपहि सहित-अनुराग ।

बासुदेव - पद - पंकरुह, दंपति-मन अति लाग ॥ १४३ ॥

करहि अहार साक - फल - कंदा । सुमिरहि ब्रह्म सच्चिदानंदा ॥
 पुनि हरि - हेतु करन तप लागे । वारि - अधार, मूल - फल त्यागे ॥
 उर अभिलाष निरंतर होई । देखिअ नयन परम प्रभु सोई ॥
 अगुन, अखंड, अनंत, अनादी । जैहि चितहि परमारथवादी ॥
 नेति नेति जैहि वेद निरूपा । निजानंद, निरूपाधि, अनूपा ॥
 संभु, विरचि, बिष्णु भगवाना । उपजहि जासु अंस तें नाना ॥
 ऐसैउ प्रभु सेवक - वस अहई । भगत - हेतु लीला-तनु गहई ॥
 जौ यह वचन सत्य श्रुति भाषा । तौ हमार पूजिहि अभिलाषा ॥

दो०—ओहि बिधि बीते बरष षट, - सहस बारि-आहार ।

संबत सप्त सहस्र पुनि, रहे समीर - अधार ॥ १४४ ॥

बरष सहस दस त्यागैउ सोऊ । ठाढ़े रहे एक पद दोऊ ॥
 बिधि - हरि - हर तप देखि अपारा । मनु - समीप आए बहु बारा ॥
 मागहु बर, बहु भाँति लोभाए । परम धीर, नहि चलाहि चलाए ॥
 अस्थिमात्र होइ रहे सरीरा । तदपि मनाग मनहि नहि पीरा ॥
 प्रभु सर्वग्य, दास निज जानी । गति अनन्य, तापस नृप - रानी ॥
 मागु - मागु बरु, भै नभबानी । परम गभीर कृपामृत - सानी ॥
 मृतक - जिआवनि गिरा सुहाई । श्रवणरंघ्र होइ उर जब आई ॥
 हृष्टपुष्ट तन भए सुहाए । मानहुँ अबहि भवन ते आए ॥

स्वायम्भुवो मनुस्तस्य शतरूपा सधर्मिणी । उभाभ्यां मानवी सृष्टिर्याभ्यामनुपमाभवत् ॥
 दाम्पत्यधर्मे निरतौ शुभाचाररती च तौ । वेदा अद्यापि गायन्ति मर्यादां सततं ययोः ॥
 नृप उत्तानपादाख्यस्तयोरासीत् तनूद्भूवः । विख्यातः श्रीहरेर्भक्तो ध्रुवो यस्याभवत् सुतः ॥
 प्रियव्रताभिधानोऽभूत्कनीयानात्मजा मनोः । यस्य प्रशंसां कुर्वन्ति वेदा व्यासवचांसि च ॥
 देवहूतिरिति ख्याता स्वायम्भुवमनोः सुता । या सञ्जाना कर्दमस्य मुनेः सहचरी प्रिया ॥
 प्रभुं सर्वस्यादिदेवं दीनेष्वतिदयान्वितम् । याधारयत् स्वजठरे कृपालुं कपिलं मुनिम् ॥
 अवर्णयदतिस्पष्टं यः शास्त्रं साङ्ख्यनामकम् । पञ्चविधैश्वर्यसम्पन्नो निपुणस्तत्त्वचिन्तने ॥
 अकरोद् बहुकालं स राज्यमेतादृशो मनुः । ईशस्य शास्त्ररूपाज्ञां सर्वरीत्याभ्यपालयत् ॥

विरागो न तस्याभवद् भोगपुञ्जाज्जरा चागता तस्य गेहे स्थितस्य ।

विचार्येति चित्तेऽतिदुःखं तदाभूद् विना श्रीशर्मतिं गता तज्जनिर्यत् ॥ १४२ ॥

ततो हठेन प्रायच्छत् स्वराज्यं तनुजाय सः । समेतः सहधर्मिण्या गमनञ्चाकरोद् वने ॥
 नैमिषारण्यमित्यारव्यं विख्यातं तीर्थमुत्तमम् । साधकेभ्यः सिद्धिदातृ पवित्रं परमं मतम् ॥
 तत्रर्षिणाञ्च सिद्धानां वासं कुर्वन्ति सञ्चयाः । हृष्यन् स्वान्तोऽगमत् तत्र सपत्नीकोनृपोमनुः ॥
 अशोभेतां धीरबुद्धी प्रयान्तौ पथि तावुभौ । नूनं बोधस्तथा भक्तिः प्रयान्तौ देहधारिणौ ॥
 चलन्तौ तावुभौ प्राप्ता गोमत्याः सरितस्तटम् । तौ प्रसन्नावकुस्तां स्नानं सुविमले जले ॥
 आगता मिलितुं सिद्धा मुनयो ज्ञानिनस्तथा । विज्ञाय तं भूमिपतिं तथा धर्मधुरन्धरम् ॥
 यत्र यत्र स्थितान्यासंस्तीर्थानि रुचिराणि च । तानि सर्वाणि मुनिभिः सादरं प्रापितावुभौ ॥
 मुनिवासो दधानौ तौ तथा कृष्णकलेवरी । सतां समाजे शृण्वन्तौ पुराणानि निरन्तरम् ॥

मन्त्रं तथा द्वादशवर्णवन्तमास्तां जपन्तौ प्रणयेन तौ द्वौ ।

श्रीवासुदेवस्य पदाब्जयुग्मे जायापतीचित्तमतीव सक्तम् ॥ १४३ ॥

भक्षणार्थं प्रयुञ्जन्तौ शाकं कन्दं तथा फलम् । स्मरन्तौ सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म सन्ततम् ॥
 हरिं तोषयितुं भूय आरभेतामुभौ तपः । मूलं फलादि च त्यक्त्वा जलमेवाश्रितौ ततः ॥
 अयमेवाभिलाषोऽभूत्तयोश्चित्ते निरन्तरम् । यत्लोचनाभ्यां पश्याव तमेव परमंप्रभुम् ॥
 अगुणः खण्डरहितोऽनन्तोऽनादिश्च यो मतः । यं चिन्तयन्ति तत्त्वज्ञाः परमार्थनिरूपकाः ॥
 निरूपयन्ति वेदा यं नेतिनेतीतिभाषिणः । उपाधिहीनोऽनुपमो निजानन्दात्मकश्च यः ॥
 महेश्वरो नाभिजन्मा तथा सिन्धुमुतापतिः । सर्वेऽप्येते बहुविधा जायन्ते यस्य भागतः ॥
 एतादृशोऽपि भगवान् सेवकानां वशे स्थितः । लीलातनूश्च गृह्णाति भक्तानामेव कारणात् ॥
 यद्येतद् वचनं वेदैः सत्यमस्ति प्रभाषितम् । आवयोः कामना तर्हि पूर्णविषयं भविष्यति ॥

पानीयमात्राशनयोऽर्त्तितीर्थं सहस्रषट्कं शरदां व्यतीतम् ।

ततः शरत्सप्तसहस्रकाल-पर्यन्तमास्तां पवनाशनौ तौ ॥ १४४ ॥

ताभ्यां वातोऽपि सन्त्यक्तो दिक्सहस्रसमास्ततः । उभावपि स्थितौ जातौ तावेकचरणाश्रयौ ॥
 विधिर्हरिः शङ्करश्च दृष्टवानन्तं तपस्तयोः । सभार्यस्य मनोः पार्श्वं बहुवारं समागताः ॥
 बहुधा लोभयित्वा ते प्रैरयन् वरयाचने । अतिधीरो न चलितौ किन्तु तौ चालितावपि ॥
 अस्थिमात्रशरीरो तौ स्थितावभवतामुभौ । तथापि मानसे नासीत् तयोः पीडा मनागपि ॥
 अजानान्निजदासौ तौ सर्वज्ञः परमेश्वरः । अनन्यगतिकौ चापि नृपं राज्ञीञ्च तापसौ ॥
 याचतं याचतं चेति नभोवागभवत् ततः । अत्यन्तमेव गम्भीरा कृपामृतसुमेलिता ॥
 मृतसञ्जीवनी वाक् सा शोभया परया युता । यदा श्रवणरन्ध्रेण तयोश्चित्ते समागता ॥
 ओम्भन्तौ हृष्टपुष्टौ त्रिं जातौ देहौ तयोस्तदा । यदिदानीमेव नूनं भवनात् तौ समागतौ ॥

श्रीशमानो

दो०—श्रवन-सुधा-सम बचन सुनि, पुलक प्रफुल्लित गात ।

बोले मनु, करि दंडवत, प्रेम न हृदयें समात ॥ १४५ ॥

सुनु सेवक - सुरतरु - सुरधेनू । बिधि - हरि - हर - बंदित - पद - रेनू ॥
सेवत सुलभ, सकल सुख - दायक । प्रनतपाल सचराचर - नायक ॥
जौ अनाथ - हित ! हम पर नेहू । ती प्रसन्न होइ यह बर देहू ॥
जो सरूप बस सिव मन - माहीं । जेहि कारन मुनि जतन कराहीं ॥
जो भुसुंडि - मन - मानस - हंसा । सगुन - अगुन, जेहि निगम प्रसंसा ॥
देखहि हम सो रूप भरि लोचन । कृपा करहु प्रनतारति - मोचन ॥
दंपति - बचन परम प्रिय लागे । मृदुल, विनीत, प्रेम - रस - पागे ॥
भगत - बछल प्रभु कृपानिधाना । विस्वबास प्रगटे भगवाना ॥

दो०—नील-सरोरुह, नीलमनि, नील-नीरधर - स्याम ।

लाजहि तन सोभा निरखि, कोटि-कोटि सत काम ॥ १४६ ॥

सरद - मयंक - बदन - छवि - सीवा । चारु कपोल, चिबुक, दर ग्रीवा ॥
अधर अरुन, रद सुंदर नासा । बिधु-कर-निकर-बिनिंदक हासा ॥
नव - अंबुज अंबक - छवि नीकी । चितवनि ललित भावेंती जी की ॥
भृकुटि मनोज - चाप - छवि - हारी । तिलक ललाट - पटल दुतिकारी ॥
कुंडल मकर, मुकुट सिर भ्राजा । कुटिल केस जनु मधुप समाजा ॥
उर श्रीबत्स, रुचिर बनमाला । पदिक, हार, भूषन मनजाला ॥
केहरि, कंधर, चारु जनेऊ । बाहु - बिभूषन सुंदर तेऊ ॥
करि - कर - सरिस सुभग भुजदंडा । कटि निषंग, कर सर - कोदंडा ॥

दो०—तड़ित-बिनिंदक पोत-पट, उबर रेख बर तीनि ।

नाभि मनोहर लेति जनु, जमुन-भंवर-छवि छीनि ॥ १४७ ॥

पद - राजीव बरनि नहि जाहीं । मुनि-मन-मधुप बसहि जेन्ह माहीं ॥
बाम भाग सोभति अनुकूला । आदिसक्ति छविनिधि, जगमूला ॥
जासु अंस उपजहि गुनखानी । अगनित लच्छि - उमा - ब्रह्मानी ॥
भृकुटि - बिलास जासु जग होई । राम - बाम - दिसि सीता सोई ॥
छविसमुद्र हरि - रूप बिलोकी । अंकटक रहे नयन - पट रोकी ॥
चितवहि सादर रूप अनूपा । तृप्ति न मानहि मनु - सतरूपा ॥
हृष - बिबस तन - दसा भुलानी । परे दंड - इव गहि पद पानी ॥
सिर परसे प्रभु निज - कर - कंजा । तुरत उठाए करुनापुंजा ॥

दो०—बोले कृपानिधान पुनि, अति प्रसन्न मोहि जानि ।

मागहु बर जोइ भाव मन, महादानि अनुमानि ॥ १४८ ॥

सुनि प्रभु - बचन जोरि जुग पानी । धरि धीरजु बोले मृदु बानी ॥
नाथ ! देखि पदकमल तुम्हारे । अब पूरे सब काम हमारे ॥
एक लालसा बड़ि उर - माहीं । सुगम - अगम कहि जात सो नाहीं ॥
तुम्हहि देत अति सुगम गोसाई । अगम लाग मोहि निज कृपनाई ॥
जथा दरिद्र बिबुधतरु पाई । बहु संपति मागत सकुचाई ॥

श्रुत्वा वचः कर्णमुधासमानं रोमाञ्चिते तद्वपुषो प्रफुल्ले ।

ऊचे मनुर्दण्डसमं प्रणम्य माति स्म चित्ते न च तस्य हार्दम् ॥ १४५ ॥

शृणोतु देव ! दासेभ्यः कल्पद्रुः कामगोर्भवान् । तथा ब्रह्माच्युतेशाननुतपादपरागवान् ॥
सेवने सुलभः सर्वसुखानां दायको भवान् । प्रणतानां पालकोऽस्ति चराचरजगत्पतिः ॥
अनाथहित ! यद्यस्ति भवतः स्नेह आवयोः । तर्हि प्रसादयुक्तः सन् वरमेतं प्रयच्छतु ॥
यदुमेशस्य चित्ते यत् स्वरूपं वसति स्थिरम् । मुनयोऽपि प्रकुर्वन्ति यत्नं यस्योपलब्धये ॥
हंसो विहारी यच्चास्ति काकभ्रूणुण्डिमानस । श्रुतयोयत् प्रशंसन्ति भापित्वा सगुणागुणम् ॥
तदेवावां प्रपश्येव रूपमानुषि चक्षुषाम् । प्रणतानिप्रशमन ! करोत्वेतादृशो कृपाम् ॥
प्रभवेऽरोचते स्माति दम्पत्योरीदृशं वचः । मृदुलं नम्रतायुक्तं तथा प्रेमरसाप्लुतम् ॥
ततः कृपानिधिस्तत्र परेशो भक्तवत्सलः । विश्ववासः प्रकटितः सञ्जातो भगवांस्तदा ॥

— तारीव

सरोजरत्नाम्बुधरः सुनीलैर्निभस्य देवस्य कलेवरस्य ।

विलोक्य शोभां त्रपिता भवन्ति मनोभवानां शतकोटिकोट्यः ॥ १४६ ॥

शारदेन्दुसमं तस्य मुखं सीमाभवद् हृत्ते । कम्बुकण्ठः सुरम्याणि कपोलौ चिबुकन्तथा ॥
ओष्ठौ रक्तौ रदा रम्या मञ्जुला तस्य नासिका । हासश्च चन्द्रकिरणसमूहस्य विनिन्दकः ॥
नवाब्जकान्तिसदृशी नेत्रकान्तिः सुशोभना । दृष्टिर्मनोरमा तस्य रोचते स्म हृदे भृशम् ॥
तस्य कन्दर्पकोदण्डरम्यताहारिके भ्रुवौ । आसीत्ललाटपटले तिलको द्युतिहारकः ॥
माकरे कुण्डले श्रुत्योर्मुकुटं मूर्ध्नि भासितम् । कुटिलाः कुन्तला नूनं मधुपानां कदम्बकम् ॥
श्रीवत्सरत्नमुरसि भासुरा वनमालिका । रत्नानामुज्ज्वलो हारो मणीनां भूषणानि च ॥
सिंहग्रीवासमा ग्रीवा चारु तस्योपवीतकम् । विभूषणानि यान्यासन् बाह्वो रम्याणि तान्यपि ॥
भुजदण्डद्वयं तस्य चासीत् करिकरोपमम् । तूणीरः कटिदेशस्थः करस्थौ चापमार्गणौ ॥

विद्युद्विनिन्दं वसनं सुपीतं तुन्दे च रेखात्रयमुद्विभातम् ।

नाभिः सुरम्या ध्रुवमेव हर्त्री कलिन्दजावतंसुरम्यतायाः ॥ १४७ ॥

शक्यते वर्णनं नैव तस्य पादसरोजयोः । निवसन्ति ययोर्मध्ये मुनिचित्तमधुव्रताः ॥
वामभागे तस्य नित्यमनुकूला विराजते । आदिशक्तिश्छविनिधिर्जगतो मूलकारणम् ॥
यस्या अंशात् प्रजायन्ते गुणानां खनयः समाः । अनन्तसङ्ख्या ब्रह्माण्यः कमला गिरिजास्तथा ॥
केवलं भ्रूविलासेन जगद् यस्याः प्रजायते । वामायां दिशि रामस्य सैव सीता विराजते ॥
ततः कान्तिसमुद्रस्य हरे रूपं विलोक्य तौ । निमेषरोधं सम्पाद्य स्थितौ स्तब्धावुभावपि ॥
उपमारहितं रूपं सादरं तदपश्यताम् । तौ मनुः शतरूपा च तृप्तिं नामन्यतां परम् ॥
आनन्दविवशौ देहदशां व्यस्मरतामुभौ । करैर्गृहीत्वा देवाङ्घ्री पततः स्म च दण्डवत् ॥
स्पृशति स्म प्रभुः पाणिपद्मेन शिरसी तयोः । तावुत्थापयति स्मासौ तत्क्षणात् करुणोत्करः ॥

कृपानिधित्तौ पुनरब्रवीद् यद् विज्ञाय मामत्यधिकं प्रसन्नम् ।

संयाचतं हृद् रुचितं तदेव मां श्रेष्ठदातारमिहानुमाय ॥ १४८ ॥

श्रुत्वा प्रभोर्वचो राजा मेलयित्वा करो स्वकौ । धैर्यमाश्रित्य मृदुलं वचनं प्रभुमब्रवीत् ॥
यन्नाथ ! दृष्ट्वा भवतः पादतामरसद्वयम् । आवयोः सकलाः कामा इदानीं पूर्णतां गताः ॥
तथाप्येकोऽवशिष्टोऽस्ति कामो मे मानसे महान् । स सुपूरश्च दुष्पूरस्तस्माद् वक्तुं न शक्यते ॥
हे स्वामिन् ! किन्तु भवता सुपूरोऽस्ति स पुष्कलम् । तथापि मम कार्पण्याद् दुष्पूरो मे प्रतीयते ॥
यथा दरिद्रः प्राप्यापि कश्चिद् विबुधपादपम् । नूनं करोति सङ्कोचं बहुसम्पत्तियाचने ॥

— यो विनीतो गेखं न प्रस

तासु प्रभाउ जान नहि सोई । तथा हृदयँ मम संसय होई ॥
 सो तुम्ह जानहु अंतरजामी । पुरखहु मोर मनोरथ स्वामी ॥
 सकुच बिहाइ मागु नृप ! मोही । मोरे नहि अदेय कछु तोही ॥

दो०—दानि-सिरोमनि ! कृपानिधि, नाथ ! कहउँ सतिभाउ ।

चाहउँ तुम्हहि समान सुत, प्रभु सन कवन दुराउ ॥ १४९ ॥

देखि प्रीति सुनि वचन अमोले । एवमस्तु करुनानिधि बोले ॥
 आपु - सरिस खोजीं कहँ जाई । नृप ! तव तनय होव मैं आई ॥
 सतरूपहि बिलोकि कर जोरें । देवि ! मागु बर जो रुचि तोरें ॥
 जो बर नाथ ! चतुर नृप मागा । सोइ कृपाल मोहि अति प्रिय लागा ॥
 प्रभु परंतु सुठि होति ठिठाई । जदपि भगत - हित तुम्हहि सोहाई ॥
 तुम्ह ब्रह्मादि - जनक जग - स्वामी । ब्रह्मा, सकल - उर - अंतरजामी ॥
 अस समुझत मन संसय होई । कहा जो प्रभु, प्रवान पुनि सोई ॥
 जे निज भगत, नाथ ! तव अहहीं । जो सुख पावहिं, जो गति लहहीं ॥

दो०—सौइ सुख, सौइ गति, सौइ भगति, सौइ निज-चरन-सनेहु ।

सौइ बिबेक, सौइ रहनि प्रभु, हमहि कृपा करि देहु ॥ १५० ॥

सुनि मृदु, गूढ़, रुचिर वर - रचना । कृपासिंधु बोले मृदु वचना ॥
 जो कछु रुचि तुम्हरे मन माहीं । मैं सो दीन्ह सब, संसय नाहीं ॥
 मातु ! बिबेक अलौकिक तोरें । कबहुँ न मिटिहि अनुग्रह मोरें ॥
 वंदि चरन, मनु कहैउ बहोरी । अवर एक बिनती प्रभु मोरी ॥
 सुत - बिषइक तव पद रति होऊ । मोहि बड़ मूढ़ कहै किन कोऊ ॥
 मनि-बिनु फनि जिमि जल-बिनु मीना । मम जीवन तिमि तुम्हहि अधीना ॥
 अस बर मागि चरन गहि रहेऊ । एवमस्तु करुनानिधि कहैऊ ॥
 अब तुम्ह मम अनुसासन मानी । बसहु जाइ सुरपति - रजधानी ॥

सो०—तहँ करि भोग बिसाल, तात गएँ कछु काल पुनि ।

होइहहु अवध-भुआल, तव मैं होब तुम्हार सुत ॥ १५१ ॥

इच्छामय नरबेष सँवारें । होइहउँ प्रगट निकेत तुम्हारें ॥
 अंसन्ह - सहित देह धरि ताता ! । करिहउँ चरित भगत - सुख - दाता ॥
 जे सुनि सादर नर बड़भागी । भव तरिहहि ममता - मद त्यागी ॥
 आदिसक्ति जैहि जग उपजाया । सोउ अवतरिहि मोरि यह माया ॥
 पुरउब मैं अभिलाष तुम्हारा । सत्य, सत्य, पन सत्य हमारा ॥
 पुनि-पुनि अस कहि कृपानिधाना । अंतरधान भए भगवाना ॥
 दपति उर धरि भगत - कृपाला । तैहि आश्रम निवसे कछु काला ॥
 समय पाइ तनु तजि अनयासा । जाइ कीन्ह अमरावति बासा ॥

दो०—यह इतिहास पुनीत अति, उमहि कही वृषकेतु ।

भरद्वाज ! सुनु अपर पुनि, राम-जनम कर हेतु ॥ १५२ ॥

मासपारायण, पाँचवाँ विश्राम

पादपस्य यतस्तस्य स प्रभावं न बुध्यति । तथा ममापि हृदये संशयः सम्प्रजायते ॥
विजानात्येव सर्वं तमन्तर्यामी यतो भवान् । हे स्वामिन् ! ममतं काममतोनयतु पूर्णताम् ॥
ईशोऽवदद् याच राजन् ! सङ्कोचं परिहाय माम् । न तत् किमपि मे पाश्वर्तुभ्यं देयं न यद् भवेत् ॥

कृपानिधे ! दानशिरोमणे ! च सत्येन भावेन वदामि नाथ ! ।

वाञ्छामि पुत्रं भवता समानं गुह्यं प्रभोः किं नृप इत्यवोचत् ॥ १४९ ॥

तस्यामूल्यं वचः श्रुत्वा विलोक्य प्रेम चेदृशम् । दयानिधिस्तमवदद् भवतादेवमेव तत् ॥
किन्तु प्रगत्य कुत्राहं मृगयिष्ये स्वसन्निभम् । स्वयमेव भविष्यामि तस्मात् तव सुतो नृप ॥
वद्वाञ्छालि समालोक्य शतरूपां हरिस्ततः । ऊच यद् याच तं देवि ! वरो यस्ते प्ररोचते ॥
सोचे यन्नाथ ! पटुना राज्ञा यो याचितो वरः । कृपालो ! रुचिरोऽतीव प्रतिभातः स एव मे ॥
परन्तु धृष्टता नाथ ! महतीयं प्रजायते । रोचते सापि भवते भक्तशङ्कर ! यद्यपि ॥
भवान् ब्रह्मादिजनकः समग्रजगतः प्रभुः । समेषां चेतसामन्तर्यामि ब्रह्म च वर्तते ॥
इति ज्ञाने प्रजाते तु संशयो हृदि जायते । तथापि नाथ ! भवता प्रोक्तं सर्वं प्रमात्मकम् ॥
वर्तन्तेऽत्यन्तमात्मीया भक्ता ये भवतः प्रभो ! । त आप्नुवन्ति यत् सौख्यं यां गतिञ्चाप्नुवन्ति ते ॥

सौख्यञ्च तद् भक्तिगती त एव स्वपादगं प्रेम तदेव सर्वम् ।

प्रभो ! विवेकः स स एव वासः सर्वं ददाति त्वत्थमिवं भवान् मे ॥ १५० ॥

श्रुत्वा तस्यामृदुं गूढां शब्दालि रुचिरां वराम् । अत्रवीत् करुणासिन्धुस्तां राज्ञीं वचनं मृदु ॥
यद् योऽपि कोऽपि मनसि वर्तते ते मनोरथः । स सर्वोऽपि मया दत्त इत्यत्रास्ति न संशयः ॥
अलौकिको विवेकस्ते मातर्मनसि यः स्थितः । अनुग्रहेण मम ते न नङ्क्ष्यति कदापि सः ॥
ततो भूयो हरेः पादौ प्रणम्य मनुरब्रवीत् । इतो ममापराप्येका प्रार्थना वर्तते प्रभो ! ॥
यत् प्रीतिः पुत्रविषया स्ताद् भवत्पादयोर्मम । कश्चिन्मां प्रवदेन्मूढं महान्तमपि किं ततः ॥
न जीवतः सर्पमीनौ मणिनीरे विना यथा । तथा जीवान्यहं नित्यं भवदायत्तजीवनः ॥
याचित्वेति वरं तस्य गृहीत्वाङ्घ्री स्थितो मनुः । दयानिधिस्तमूचेऽथ भवतादेवमेव तत् ॥
इदानीमुररीकृत्य मम त्वमनुशासनम् । प्रगत्य विबुधेन्द्रस्य राजधान्यां स्थितिं कुरु ॥

विशालान् प्रभुज्यैव भोगांश्च तत्र व्यतीते कियत्सम्मिते तात ! काले ।

अधीशो भविष्यस्योऽध्यानगर्ग्यस्तदाहं भविष्यामि नूनं सुतस्ते ॥ १५१ ॥

निजेच्छानिर्मितं वेपं नरस्य परिगृह्य च । प्रकटोऽहं भविष्यामि तव भव्ये निकेतने ॥
अंशैः स्वकीयैः सहितस्तात ! धृत्वा कलेवरम् । करिष्यामि चरित्राणि मद्भक्तसुखदानि च ॥
यानि श्रुत्वा महाभाग्यवन्तो मानेन मानवाः । तरिष्यन्ति भवाम्भोधि त्यक्त्वा मोहं मदं तथा ॥
आदिशक्तिर्यया सर्वमुत्पन्नं क्रियते जगत् । सेयं मम महामाया चावतारं ग्रहीष्यति ॥
पूरयिष्यामि सकलमभिलाषमहं तव । सत्या सत्या ध्रुवं सत्या प्रतिज्ञा वर्तते मम ॥
इत्थं कृपानिधानं स कथयित्वा पुनः पुनः । अन्तर्हितत्वभगमद् भगवान् कमलापतिः ॥
तं भक्तेषु दयावन्तं धृत्वा चेतसि दम्पती । कियत्कालमितं तस्मिन् वासं चक्रतुराश्रमे ॥
आयासेन विना त्यक्त्वा तनू समय आगते । ततस्तावमरावत्यां गत्वा वासं प्रचक्रतुः ॥

अमुं पुरावृत्तमतीव पुतं गिरीशजं श्रावयति स्म शम्भुः ।

पुनर्मरद्वाज ! शृणु त्वमन्यं रामावतारग्रहणस्य हेतुम् ॥ १५२ ॥

मासपारायणे पञ्चमो विश्रामः सम्पूर्णः

३५:

सुनि मुनि कथा पुनीत पुरानी । जो गिरिजा - प्रति संभु बखानी ॥
 बिस्व - बिदित अक कैकय देसू । सत्यकेतु तहँ बसइ नरेसू ॥
 धरम - धुरंधर नीति - निधाना । तेज, प्रताप, सील, बलवाना ॥
 तेहि के भए जुगल सुत बीरा । सबगुन - धाम महा रनधीरा ॥
 राज - धनी, जो जेठ सुत आही । नाम प्रतापभानु अस ताही ॥
 अपर सुतहि अरिमर्दन नामा । भुजबल अतुल, अचल संग्रामा ॥
 भाइहि - भाइहि परम समीती । सकल दोष - छल - बरजित प्रीती ॥
 जेठे सुतहि राज नृप दीन्हा । हरि हित आपु गवन बन कीन्हा ॥

दो०—जब प्रतापरबि भयउ नृप, फिरी दोहाई देस ।

प्रजा पाल अति बेदबिधि, कतहुँ नहीं अघ - लेस ॥ १५३ ॥

नृप - हितकारक सचिव सयाना । नाम धरमरुचि सुक्र - समाना ॥
 सचिव सयान, बंधु बलबीरा । आपु प्रतापपुंज रनधीरा ॥
 सेन संग चतुरंग अपारा । अमित सुभट सब समर जुझारा ॥
 सेन बिलोकि राउ हरषाना । अरु बाजे गहगहे निसाना ॥
 बिजय हेतु कटकई बनाई । सुदिन साधि नृप चलेउ बजाई ॥
 जहँ - तहँ परीं अनेक लराई । जीते सकल भूप बरिआई ॥
 सप्त दीप भुजबल बस कीन्हे । लै-लै दंड छाड़ि नृप दीन्हे ॥
 सकल अवनिमंडल तेहि काला । एक प्रतापभानु महिपाला ॥

दो०—स्वबस बिस्व करि बाहुबल, निज पुर कीन्ह प्रवेसु ।

अरथ, धरम, कामादि सुख, सेवइ समयें नरेसु ॥ १५४ ॥

भूप प्रतापभानु - बल पाई । कामधेनु भै भूमि सुहाई ॥
 सबदुख - बरजित प्रजा सुखारी । धरमसील, सुंदर नर-नारी ॥
 सचिव धरमरुचि हरिपद - प्रीती । नृप-हित-हेतु सिखव नित नीती ॥
 गुर, सुर, संत, पितर, महिदेवा । करइ सदा नृप सब कै सेवा ॥
 भूप धरम जे बेद बखाने । सकल करइ सादर सुख माने ॥
 दिन प्रति देइ बिबिध बिधि दाना । सुनइ सास्त्र - बर, वेद, पुराना ॥
 नाना बापीं, कूप, तड़ागा । सुमन - बाटिका, सुंदर बागा ॥
 बिप्रभवन सुरभवन सुहाए । सब तीरथन्ह बिचित्र बनाए ॥

दो०—जहँ लगि कहे पुरान श्रुति— एक - एक सब जाग ।

बार सहस्र - सहस्र नृप, किए सहित अनुराग ॥ १५५ ॥

हृदयें न कछु फल - अनुसंधाना । भूप बिवेकी, परम सुजाना ॥
 करइ जे धरम करम - मन - बानी । वासुदेव - अपित नृप ग्यानी ॥
 चढ़ि बर बाजि, बार अक राजा । मृगया कर सब साजि समाजा ॥
 बिध्याचल गभीर बन गयऊ । मृग पुनीत बहु मारत भयऊ ॥
 फिरत बिपिन, नृप दीख बराहू । जनु बन दुरेउ ससिहि ग्रसि राहू ॥
 बड़ बिधु, नहि समात मुख माहीं । मनहुँ क्रोध - बस उगिलत नाहीं ॥
 कोलकराल - दसन - छवि गाई । तनु बिसाल, पीवर अधिकाई ॥
 घुरुघुरात हय आरौ पाएँ । चकित बिलोकत कान उठाएँ ॥

कथां पुरातनीं तां त्वं मुने! कर्णगतां कुरु । अवर्णयद् यां भगवान् गिरिशो गिरिजां प्रति ॥
एकोऽस्ति विश्वविदितो देशः कैकयनामकः । तत्र वासं करोति स्म सत्यकेतुर्नराधिपः ॥
नीतेर्निधानमासीत् स तथा धर्मधुरन्धरः । प्रतापवान् स तेजोवाञ्छी लवान् बलवांस्तथा ॥
आस्तां तनूद्भवौ तस्य द्वौ पराक्रमसंयुतौ । वासौ सर्वगुणानां तौ महाधीरो रणाङ्गणे ॥
राज्योत्तराधिकारी यस्तस्यासीज्ज्येष्ठ आत्मजः । प्रतापभानुरित्येतत् तस्यासीन्नाम सार्थकम् ॥
अपरस्यात्मजस्यासीन्नाम तस्यारिमर्दनः । अतुल्यबाहुबलवानचलः समरे च सः ॥
वरं भ्रातृत्वमभवत् तयोर्भ्रात्रोः परस्परम् । सर्वदोषैश्छलैश्चैव रहितं प्रेम चाभवत् ॥
तनूद्भवाय ज्येष्ठाय प्रादाद् राज्यं नराधिपः । रमापतेश्च सेवार्थमगच्छद् विपिनं स्वयम् ॥

प्रतापभानुर्नृपतिर्यदाभूद् अतन्यताह्वयास्य समग्रदेशे ।

सोऽपात् प्रजाः श्रौतविभनत्सेऽस्ति कुत्राप्यघांशोऽपि न तस्य देशे ॥ १५३ ॥

कर्तारज्ञो हितस्यासीत् सचिवस्तस्य काविदः । शुक्राचार्येण सद्गुणो नाम्ना धर्मरुचिस्तथा ॥
पटुना मन्त्रिणा युक्तो बलिवीरानुजेन च । प्रतापपुञ्जः संग्रामधीरः स स्वयमप्यभूत् ॥
अनीकिनी तेन साकमभवच्चतुरङ्गिणी । यस्यामनन्ताः सर्वेऽपि सुभटा जित्वरा रणे ॥
अनीकिनीभीदृशीं स दृष्ट्वा हृष्टोऽभवन्नृपः । क्षणाच्च पटहा नाना समवाद्यन्त निर्भरम् ॥
विधाय सर्वथा सज्जां वाहिनीं विजयाय सः । संसाध्य सुदिनं राजा चलति स्म सडिण्डिमम् ॥
यत्र तत्र नृपैः साकमासन्नानाविधा रणाः । जितास्ते सबलात्कारं नृपेण सकला अपि ॥
भुवो द्वीपानि सस्तौ सोऽकरोद् दोर्वलाद् वशे । करान् गृहीत्वा शश्वत् स भूमिपान् मुञ्चति स्म तान् ॥
तस्मिन् काले समस्यापि मण्डलस्यावनेरभूत् । प्रतापभानुरेवैकः पालकः सर्वसम्मतः ॥

कृत्वा जगद् दोर्वलतः स्वनिधनं पुर्यां निजायामकरोत् प्रवेशम् ।

धर्मार्थकामादिमुखं यथाहं नृपः स काले परिवेते स्म ॥ १५४ ॥

प्रतापभानोर्नृपतेरुपलभ्य बलं तदा । सज्जाता वसुधा सर्वा कामधेनुर्मनोरमा ॥
रहिता सर्वदुःखेभ्यः सुखिनी चाभवत् प्रजा । मनोहरा धर्मशीलाः पुरुषा योषितस्तथा ॥
मन्त्री धर्मरुचिस्तस्य प्रेमवान् हरिपादयोः । हिताय तस्य नृपतेर्नित्यं नीतिमशिक्षयत् ॥
गुरोः सुराणां साधूनां पितृणामग्रजन्मनाम् । सर्वेषामेव सततं नृपः सेवां समाचरत् ॥
ये धर्मा भूमिपालानां सन्ति वेदेषु वर्णिताः । सादरं सकलानेव सुखं मत्वाकरोत् स तान् ॥
अदानं नृपः प्रतिदिनं दानानि विविधानि सः । अश्रुणोद् वरशास्त्राणि वेदान् व्यासवर्चांसि च ॥
स नृपौ विविधा वापीरुदपानाञ्जलाशयान् । उद्यानानि सुरम्याणि पुष्पाणां वाटिकास्तथा ॥
निकेतनानि कान्तानि देवानाञ्चाग्रजन्मनाम् । विचित्राणि समग्रेषु तीर्थेषु निरमापयत् ॥

यावद्विधा वेदपुराणगीता एकैकशस्तान् सकलान् स यागान् ।

सहस्रवारं द्विपुणं महीपः समाचरत् प्रेमभरेण साकम् ॥ १५५ ॥

नाभूत् फलानुसन्धानं राज्ञः किमपि मानसे । धीमान् महाविवेकी च स आसीद् वसुधाधिपः ॥
धर्मं यमकरोत् कञ्चित् कर्मणा मनसा गिरा । सर्वं तं वासुदेवाय ज्ञानी राजा समर्पयत् ॥
एकदा भूमिपालः स समारुहोत्तमं हयम् । सम्पन्नं सज्जयित्वा च सर्वमाखेटसङ्घम् ॥
विन्ध्याचलीमे गहने प्रवेशमकरोद् वने । अमारयच्च हरिणान् पवित्रान् बहुसङ्ख्यकान् ॥
भ्रमन् वने पश्यति स्म वराहं पृथिवीपतिः । ग्रसित्वा ननु शीतोशुं राहं गूढवने स्थितम् ॥
विशालत्वाच्च माति स्म तस्य शीतोशुरानने । ननु सन् कोपवशगः सोऽपि नोद्गिरति स्म तम् ॥
इयं करालकोलस्य वर्णिता दशनच्छविः । शरीरमपि तस्यासीद् विशालं पीवरं तथा ॥
अश्वस्यागमनं ज्ञात्वा कुर्वन् घुरघुरध्वनिम् । कर्णावुत्थाप्य चकितः पश्यति स्म स सूकरः ॥

दो०—नील महीधर - सिखर सम, देखि बिसाल बराह ।

चपरि चलेउ, हय सुटुकि नृप, हाँकि न होइ निबाहु ॥ १५६ ॥

आवत देखि अधिक रव - बाजी । चलेउ बराह मरुत - गति भाजी ॥
तुरत कीन्ह नृप सर संधाना । महि मिलि गयउ बिलोकत बाना ॥
तकि - तकि तीर महीस चलावा । करि छल सुअर सरीर बचावा ॥
प्रगटत, दुरत, जाइ मृग भागा । रिस बस भूप चलेउ संग लागा ॥
गयउ दूरि घन गहन बराह । जहँ नाहिन गज - बाजि - निबाह ॥
अति अकेल, बन विपुल कलेसू । तदपि न मृग - मग तजइ नरेसू ॥
कोल, बिलोकि भूप बड़ धीरा । भागि पैठ गिरिगुहाँ गभीरा ॥
अगम देखि नृप अति पछिताई । फिरैउ, महाबन परैउ भुलाई ॥

दो०—खेद - खिन्न, छुद्धित, तृषित, राजा बाजि - समेत ।

खोजत व्याकुल सरित-सर, जल-बिनु भयउ अचेत ॥ १५७ ॥

फिरत बिपिन आश्रम ओक देखा । तहँ बस नृपति कपट - मुनिबेषा ॥
जासु देस नृप लीन्ह छड़ाई । समर सेन तजि, गयउ पराई ॥
समय प्रतापभानु कर जानी । आपन अति असमय अनुमानी ॥
गयउ न गृह, मन बहुत गलानी । मिला न राजहि नृप अभिमानी ॥
रिस उर मारि, रंक जिमि राजा । बिपिन बसइ तापस कें साजा ॥
तासु समीप गवन नृप कीन्हा । यह प्रतापरवि, तेहि तब चीन्हा ॥
राउ तृषित, नहिँ सो पहिचाना । देखि सुवेष महामुनि जाना ॥
उतरि तुरग तेँ कीन्ह प्रनामा । परम चतुर, न कहैउ निज नामा ॥

दो०—भूपति तृषित, बिलोकि तेहि, सरबर दीन्ह देखाइ ।

मज्जन - पान, समेत हय, कीन्ह नृपति हरषाइ ॥ १५८ ॥

गै श्रम सकल, सुखी नृप भयऊ । निज आश्रम तापस लै गयऊ ॥
आसन दीन्ह, अस्त रबि जानी । पुनि तापस बोलेउ मृदु बानी ॥
को तुम्ह, कस बन फिरहु अकेलें । सुंदर जुबा, जीव परहेलें ॥
चक्रवर्ति के लच्छन तोरें । देखत दया लागि अति मोरें ॥
नाम प्रतापभानु अक्नीसा । तासु सचिव मै, सुनहु मुनीसा ॥
फिरत अहेरें परैउ भुलाई । बड़ भाग देखैउ पद आई ॥
हम कहँ दुर्लभ दरस तुम्हारा । जानत हीं कछु भल होनिहारा ॥
कह मुनि, तात ! भयउ अधिआरा । जोजन सत्तरि नगर तुम्हारा ॥

दो०—निसा घोर, गंभीर बन, पंथ न सुनहु सुजान ।

बसहु आजु अस जानि तुम्ह, जाअहु होत बिहान ॥ १५९ ॥ क

तुलसी जसि भवतब्यता, तंसी मिलइ सहाइ ।

आपुनु आवइ ताहि पहिँ, ताहि तहां लै जाइ ॥ १५९ ॥ ख

भलेहि नाथ ! आयसु धरि सीसा । बाँधि तुरग, तर बैठ महीसा ॥
नृप बहु भाँति प्रसंसेउ ताही । चरन बंदि, निज भाग्य सराही ॥

नीलाद्रिशृङ्गप्रतिमं विशालतनुं किरि तं प्रसमीक्ष्य भूपः ।

चचाल शीघ्रं कशिताश्ववांस्तं ततर्ज रक्षास्ति न तेऽधुनेति ॥ १५६ ॥

अश्वमायान्तमालोक्य वेगेन महता ततः । चचाल वातवेगेन स वराहोऽपि तत्क्षणात् ॥
सपद्येव महीशोऽपि सन्दधाति स्म सायकम् । कोलोऽपि सायकं वीक्ष्य क्षणादेवामिलन्महीम् ॥
नृपः सन्धाय सन्धाय तस्मिन् सायकमक्षिपत् । किन्तु कोलश्छलं कृत्वा रक्षति स्म निजां तनुम् ॥
गूढः कदाचित् स्पष्टश्च वराहो धावति स्म सः । नृपोऽपि कोपवशगस्त्वनुयाति स्म तं पशुम् ॥
वराहस्तादृशं दूरमगच्छद् गहनं घनम् । यत्र नासीद् गतिः क्वापि गजानां वाजिनामपि ॥
नृपोऽभूदेकलोऽतीव क्लेशोऽपि विपिने महान् । तथाप्यनुमृतिं तस्य न तत्याज नृपः पशोः ॥
अवलोक्य महीपालं महाधीरं स सूकरः । प्रपलाय्याति गम्भीरं प्राविशद् गह्वरं गिरेः ॥
तदगम्यं विलोक्याति पश्चात्तापं नृपोऽकरोत् । परावर्तत मार्गन्तु व्यस्मरत् स महावने ॥

श्रमेण खिन्नः क्षुधितस्तृषार्तो ह्येन साकं विकलो महीपः ।

अन्वेषयञ्चापि सरित्सरांसि विना जलं लुप्तमतिः प्रजातः ॥ १५७ ॥

भ्रमंस्ततः स विपिने पश्यति स्मैकमाश्रमम् । कश्चिन्नृपोऽवसत् तस्मिन् व्याजेन मुनिवेषधृक् ॥
प्रतापभानुनृपतिर्यस्य राज्यं पुराहरत् । परिहाय निजां सेनां युद्धाद् यश्चापलायत ॥
प्रतापभानोनृपतेर्ज्ञात्वा कालं गुणान्वितम् । अनुमाय स नैजञ्च सर्वथा गुणवर्जितम् ॥
नायाद् गेहं स तच्चित्ते ग्लानिश्च परमाभवत् । प्रतापभानुमपि स गर्वित्वान्नामिलत् पुनः ॥
निहत्य रोषं हृदये दरिद्र इव किन्तु सः । कुर्वन्नासीद् वने वासं वेषं धृत्वा तपस्विनः ॥
तस्यैव पार्श्वे गमनं करोति स्म महीपतिः । स तं प्रतापसूर्योऽयमिति पर्यचिनोत् तदा ॥
तृषान्वितो महीपालः किन्तु पर्यचिनोन्न तम् । दृष्ट्वा रम्यं तस्य वेषं ज्ञातवांस्तं महामुनिम् ॥
तुरङ्गमात् सोऽवरुह्य ततः प्रणमति स्म तम् । नावदन्नाम किन्तु स्वं परमश्चतुरो नृपः ॥

स भूमिपालं तृषितं विलोक्य सरोवरं दर्शयति स्म तस्मै ।

स्नानञ्च पानं सहितो ह्येन प्रीतोऽकरोत् तत्र च भूमिपालः ॥ १५८ ॥

अलीयत श्रमस्तस्य सुखी जातः स भूमिपः । ततः स आश्रमं स्वीयं तपस्वी नयति स्म तम् ॥
सूर्यास्तकालं विज्ञाय ददाति स्म स आसनम् । अब्रवीच्च ततो भूपं मृदुवाण्या स तापसः ॥
कोऽसि त्वं हेतुना केन भ्रमणं कुरुषे वने । उपेक्ष्य जीवनं स्वीयं तरुणश्च मनोहरः ॥
त्वयि स्थितानि चिह्नानि चक्रवर्तिमहीभुजः । त्वां विलोक्यानुकम्पा मे जायते महती हृदि ॥
भूपोऽवदत् तमेकोऽस्ति प्रतापरविभूषितः । तस्याहमस्मि सचिवो मुनीश ! श्रूयतामिति ॥
मार्गं विस्मृतवानस्मि मृगयार्थमहं भ्रमन् । भागेन महतागत्य दृष्टवान् भवतः पदे ॥
भवतो दर्शनं महामासीद् यद्यपि दुर्लभम् । तथापि लब्धं तद् भद्रं किञ्चिद्भावीति बुध्यते ॥
मुनिस्तं प्राह यत् तात ! सञ्जातं रात्रिगंतमः । इतस्ते नगरञ्चास्ति दूरं योजनसप्ततिः ॥

घोरा निशातीव घनं वनञ्च मार्गोऽपि न त्वं श्रुणु हे सुबुद्धे ! ।

ज्ञात्वेति कुर्वन् निवासमत्र सञ्जात एवोषसि याहि गेहम् ॥ १५९ ॥ क

यादृग् भवता तुलसीमतेन तादृङ् मिलत्येव सहायतापि ।

सायाति पार्श्वं स्वयमेव तस्य तं वा नयत्येव च तत्र संव ॥ १५९ ॥ ख

नाथ ! साधिवति तं प्रीच्य धृत्वाज्ञां मस्तके ततः । पादपे हयमाबध्य तत्र भूप उपाविशत् ॥
बहुप्रकारैरकरोत् प्रशंसां तस्य पार्थिवः । पादौ च तस्य वन्दित्वा प्राशंसन्निर्यति स्विकाम् ॥

पुनि बोलेउ मृदु गिरा सुहाई । जानि पिता, प्रभु ! करउँ छिठाई ॥
 मोहि मुनीस ! सुत - सेवक जानी । नाथ ! नाम निज कहहु बखानी ॥
 तेहि न जान नृप, नृपहि सो जाना । भूप सुहृद, सो कपट - सयाना ॥
 बैरी, पुनि छत्री, पुनि राजा । छल-बल कीन्ह चहइ निज काजा ॥
 समुझि राजसुख, दुखित अराती । अवाँ - अनल - इव सुलगइ छाती ॥
 सरल बचन नृप के सुनि काना । वयर सँभारि, हृदय हरपाना ॥

दो०—कपट - बोरि बानी मृदुल, बोलेउ जुगुति - समेत ।

नाम हमार भिखारि अब, निर्धन, रहित - निकेत ॥ १६० ॥

कह नृप, जे विग्यान - निधाना । तुम्ह सारिखे गलित - अभिमाना ॥
 सदा रहहि अपनपौ दुराएँ । सब विधि कुसल, कुवेष बनाएँ ॥
 तेहि तें कहहि संत - श्रुति टेरे । परम अकिंचन प्रिय हरि केरे ॥
 तुम्ह सम अधन, भिखारि, अगेहा । होत विरंचि - सिवहि संदेहा ॥
 जोसि - सोसि, तब चरन नमामी । मो पर कृपा करिअ अब स्वामी ॥
 सहज प्रीति भूपति कै देखी । आपु - विषय बिस्वास बिसेषी ॥
 सब प्रकार राजहि अपनाई । बोलेउ अधिक सनेह जनाई ॥
 सुनु सतिभाउ कहउँ महिपाला । इहाँ बसत बीते बहु काला ॥

दो०—अब लगि मोहि न मिलेउ कौउ, मैं न जनावउँ काहु ।

लोकमान्यता अनल - सम, कर तप - कानन दाहु ॥ १६१ ॥ क

सो०—तुलसी देखि सुवेषु, भूलहि मूढ़, न चतुर नर ।

सुंदर केकिहि पेखु, बचन सुधा - सम, असन अहि ॥ १६१ ॥ ख

तातें गुपुत रहउँ जग माहीं । हरि तजि किमपि प्रयोजन नाहीं ॥
 प्रभु जानत सब विनहि जनाएँ । कहहु कवनि सिधि लोक रिझाएँ ॥
 तुम्ह सुचि, सुमति, परमप्रिय मोरें । प्रीति - प्रतीति मोहि पर तोरें ॥
 अब जौ तात ! दुरावउँ तोही । दारुन दोष घटइ अति मोही ॥
 जिमि - जिमि तापसु कथइ उदासा । तिमि-तिमि नृपहि उपज बिस्वासा ॥
 देखा स्ववस कर्म - मन - बानी । तब बोला तापस बगध्यानी ॥
 नाम हमार एकतनु भाई । सुनि नृप बोलेउ पुनि सिरु नाई ॥
 कहहु नाम कर अरथ बखानी । मोहि सेवक अति आपन जानी ॥

दो०—आदिमृष्टि उपजी जबहि, तब उत्पति भैं मोरि ।

नाम एकतनु हेतु तेहि, देह न धरी बहोरि ॥ १६२ ॥

जनि आचरजु करहु मन माहीं । सुत ! तप तें दुर्लभ कछु नाहीं ॥
 तपबल तें जग सृजइ विधाता । तपबल बिष्णु भए परित्राता ॥
 तपबल संभु करहि संघारा । तप तें अगम न कछु संसारा ॥
 भयउ नृपहि सुनि अति अनुरागा । कथा पुरातन कहै सो लागा ॥
 करम, धरम, इतिहास अनेका । करइ निरूपन बिरति - बिबेका ॥
 उदभव - पालन - प्रलय - कहानी । कहैसि अमित आचरज बखानी ॥

नृपः पुनश्चावदत् तं मृद्व्या शोभनया गिरा । ज्ञात्वा भवन्तं पितरं कुर्वेहं धृष्टतामिमाम् ॥
स्वीयं मुनीश ! विज्ञाय तनयं सेवकञ्च माम् । भवान् वदतु मां नाथ ! स्वकीयं नाम धाम च ॥
जानाति स्म नृपस्तं न जानाति स्म नृपं तु सः । यतो नृपः पूतचित्त आसीत् स तु पटुश्छले ॥
वैरी पुनः क्षत्रियश्च पुनश्चासीत् स पार्थिवः । चिकीर्षति स्म कार्यं स्वं ततश्छलवलेन सः ॥
निजराज्यसुखं स्मृत्वा ज्ञात्वा रातिञ्च दुःखितम् । ज्वलति स्म च तस्योरः कुम्भकाराग्निना समम् ॥
ततः कृत्वा कर्णगानि नृपसाधुवचांसि राः । स्मृत्वा ग्नीयां शत्रुताञ्च मानसे मुदितोऽभवत् ॥

निमज्ज्य दग्धे मृदुलां गिरं स युक्त्वा समेतामुदचारयत् ताम् ।

यद् भिक्षुरित्येव ममाधुनाख्या यतो दरिद्रोऽस्मि निरालयश्च ॥ १६० ॥

नृपस्तमवदद् यद् ये विज्ञाननिधयो जनाः । भयता सदृशास्सन्ति सर्वथा गर्ववर्जिताः ॥
निगूहितं स्थापयन्ति स्वं रूपं ते निरन्तरम् । कुक्षेपधारणे सर्वविधं क्षेमं स्थितं यतः ॥
सन्तो वेदाश्चात एव वदन्त्याहूतिपूर्वकम् । यत् पराकिञ्चना एव सन्ति श्रीणस्य सुप्रियाः ॥
भवत्समान् द्रव्यहीनान् भिक्षुकान् गृहवर्जितान् । विलोक्य जायते जङ्घा विधेः पशुपतेरपि ॥
योऽस्तु सोऽस्तु भवान् कोऽपि नमामि भवतः पदे । इदानीं मयि हे नाथ ! विदधातु कृपां भवान् ॥
ततः स्वाभाविकं प्रेम स्वस्मिन् दृष्ट्वा महीपतेः । विशिष्टरूपिणं स्वस्मिन् दृष्ट्वा विश्वासमेव च ॥
सर्वैः प्रकारैर्भूपालं कृत्वा तं स्ववशे स्थितम् । दर्शयन्नधिकं स्नेहं भूपालं वदति स्म सः ॥
शृणु भूपाल ! सत्येन भावेन कथयाम्यहम् । व्यतीतः समयो दीर्घो निवासं कुर्वतोऽहं मे ॥

मां नाद्य यावन्मिलति स्म कोऽपि न ज्ञापये कञ्चिदपि प्रति स्वम् ।

लोकप्रतिष्ठा दहनेन तुल्या करोति दाहं हि तपोवनस्य ॥ १६१ ॥ क

तुलस्याह यत् सुष्ठु रूपं विलोक्य भ्रमं यान्ति मूढा न धीरा मनुष्याः ।

मनोज्ञं मयूरं समालोक्य त्वं सुधेवास्ति वाक् तस्य सर्पोऽशनञ्च ॥ १६१ ॥ ख

तत एव क्षितितले गुप्तरूपो वसाम्यहम् । हरि विहाय किमपि न ममास्ति प्रयोजनम् ॥
सर्वमेव विजानीते विनापि ज्ञापनं प्रभुः । वदातः काप्स्यते सिद्धिर्लोकस्य प्रीणनादिति ॥
त्वं शुचिः सुमतिश्चासि ततो मे परमः प्रियः । प्रेमप्रतीती वर्तते तवापि मयि सर्वथा ॥
तात ! त्वद् गूह्यिष्यामि यदीदानीं किमप्यहम् । अतीव दारुणो दोषस्तर्हि मय्यापतिष्यति ॥
यावद् यावदुदासीनं वचो ब्रूते स्म तापसः । तावांस्तावाञ्जायते स्म विश्वासो भूपमानसे ॥
स्ववशं तं यदापश्यत् कर्मणा मनसा गिरा । तदा वक्रसमध्यानी तापसोऽकथयत् स तम् ॥
यद् वर्तते नामधेयं भ्रातरेकतनुर्मम । इति श्रुत्वावदद् भूपः शिरसान्मय तापसम् ॥
स्वनाम्नोऽर्थं विस्तरेण निरूपयतु मां भवान् । भवत्प्रेमसमायुक्तं मां विज्ञाय स्वसेवकम् ॥

ऊचे स यत् सृष्टिरभूद् यदादिः सम्प्राप्तवानस्मि तनुं तदैव ।

तत्कारणादेकतनुर्ममाख्या पुनर्न देहं धृतवान् यतोऽन्यम् ॥ १६२ ॥

मा निधेहि त्वमाश्चर्यं कथञ्चिदपिमानसे । वर्तते पुत्र ! तपसा न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥
वेधास्तपोबलेनैव निर्मिमीते समञ्जगत् । विष्णुस्तपोबलेनैव सञ्जातो लोकरक्षकः ॥
शम्भुस्तपोबलेनैव संहारं कुरुते तथा । संसारे तपसा नास्ति यत्किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥
इति श्रुत्वा नृपरागोऽति जातस्तस्मिन् महीपतेः । पुरातनीमारभत तापसः स ततः कथाम् ॥
कर्मधर्मतिहासान् स विविधान् वदति स्म तम् । विरक्तेश्च विवेकस्य करोति स्म निरूपणम् ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारैः सम्बद्धा जगतः कथाः । अमिताश्चर्यसम्पन्ना वदति स्म सविस्तरम् ॥

तिरगः सत्र

मुनि महीप तापस - बस भयऊ । आपन नाम कहन तब लयऊ ॥
कह तापस, नृप ! जानउँ तोही । कीन्हैहु कपट, लाग भल मोही ॥

सो०—मुनु महीस ! असि नीति, जहँ-तहँ नाम न कहहि नृप ।

मोहि तोहि पर अति प्रीति, सोइ चतुरता बिचारि तब ॥ १६३ ॥

नाम तुम्हार प्रताप - दिनेसा । सत्यकेतु तब पिता नरेसा ॥
गुर - प्रसाद, सब जानिअ राजा । कहिअ न आपन जानि अकाजा ॥
देखि तात ! तब सहज सुधाई । प्रीति, प्रतीति, नीति, निपुनाई ॥
उपजि परी ममता मन मोरें । कहउँ कथा निज, पूछे तोरें ॥
अब प्रसन्न मैं, संसय नाही । मागु जो भूप ! भाव मन माहीं ॥
मुनि सुबचन, भूपति हरषाना । गहि पद, बिनय कीन्हि बिधि नाना ॥
कृपासिधु मुनि ! दरसन तोरें । चारि पदारथ करतल मोरें ॥
प्रभुहि तथापि प्रसन्न बिलोकी । मागि अगम बर होउँ असोकी ॥

बो०—जरा-मरन-दुख-रहित तनु, समर जितैं जनि कोउ ।

एकछत्र रिपुहीन महि, राज कलप सत होउ ॥ १६४ ॥

कह तापस नृप ऐसेइ होऊ । कारन एक कठिन मुनु सोऊ ॥
कालउ तुअ पद नाइहि सीसा । एक बिप्रकुल छाड़ि, महीसा ॥
तपबल बिप्र सदा बरिआरा । तिन्ह के कोप न कोउ रखवारा ॥
जौ बिप्रन्ह बस करहु नरेसा । तौ तुअ बस बिधि, बिष्नु, महेसा ॥
चल न ब्रह्मकुल सन बरिआई । सत्य कहउँ दोउ भूजा उठाई ॥
बिप्र - श्राप, बिनु, मुनु महिपाला । तोर नास नहि कवनेहुँ काला ॥
हरषेउ राउ, बचन मुनि तासू । नाथ ! न होइ मोर अब नासू ॥
तब प्रसाद, प्रभु कृपानिधाना । मो कहूँ सर्व - काल कल्याना ॥

बो०—‘एवमस्तु’ कहि कपटमुनि, बोला कुटिल बहोरि ।

मिलब हमार, भुलाब निज, कहहु त हमहि न खोरि ॥ १६५ ॥

तातें मैं तोहि बरजउँ राजा । कहैं कथा, तब परम अकाजा ॥
छठे श्रवन यह परत कहानी । नास तुम्हार, सत्य मम बानी ॥
यह प्रगटैं अथवा द्विजश्रापा । नास तोर, मुनु भानुप्रतापा ॥
आन उपायँ, निधन तब नाही । जौ हरि - हर कोपहि मन माहीं ॥
सत्य नाथ ! पद गहि, नृप भाषा । द्विज-गुर-कोप, कहहु को राखा ॥
राखइ गुर, जौ कोप - बिधाता । गुर - बिरोध नहि कोउ जगत्ताता ॥
जौ न चलब हम कहे तुम्हारें । होउ नास, नहि सोच हमारें ॥
एकहि डर, डरपत मन मोरा । प्रभु ! महिदेव - श्राप अति घोरा ॥

बो०—होहि बिप्र बस कवन बिधि, कहहु कृपा करि सोउ ।

तुम्ह तजि, दीनदयाल ! निज, हित न देखउँ कोउ ॥ १६६ ॥

मुनु नृप ! बिबिध जतन जग माहीं । कष्टसाध्य, पुनि होहि कि नाही ॥
अहइ एक अति सुगम उपाई । तहाँ परंतु एक कठिनाई ॥
मम आधीन जुगुति, नृप ! सोई । मोर जाब तब नगर न होई ॥

इति श्रुत्वा नृपस्तस्य तापसस्य वशेऽभवत् । समारभत तं वक्तुं नामधेयं निजं तथा ॥
तापसस्तं ब्रवीति स्म यत् त्वां जानामि भूपते ! । कृतवानसि यं व्याजं सर्वो मे रोचते स्मसः ॥

इमां भूप नीतिं समाकर्णय त्वं न चाहर्नुपा यत्रतत्र स्वनाम ।

मम त्वद्यतीवास्ति हार्दं प्रजातं पटुत्वं तदेव त्वदीयं प्रचिन्त्य ॥ १६३ ॥

प्रतापभानुरित्येतन्नामधेयं तव स्थितम् । सत्यकेतुर्महाराज आसीत् तव जनिप्रदः ॥
गुरोः प्रसादात् सकलं जानामि पृथिवीपते ! । परन्तु हानिमात्मीयां परिज्ञाय वदामि न ॥
तव तात ! समालोक्य सरलत्व सहोद्भवम् । तथा प्रियत्वं विश्वासं निपुणत्वञ्च नीतिगम् ॥
समुत्पन्नास्ति ममता महती मम मानसे । अत एव त्वया पृष्ठः कथयामि कथां निजाम् ॥
अहं प्रसन्नोऽस्मीदानीं कोऽपि नास्त्यत्र संशयः । यः पदार्थो मानसाय रोचते तव याच तम् ॥
श्रुत्वेति वचनं रम्यं भूपतिर्मुदितोऽभवत् । प्रगृह्य चरणौ तस्य विनयं बहुधाकरोत् ॥
यद् दयासागर ! मुने ! भवतोऽद्य विलोकनात् । चत्वारोऽपि पुमर्था मे सन्ति पाणितलस्थिताः ॥
तथापि समवालोक्य स्वामिनं प्रीतिसंयुतम् । शोकहीनो भविष्यामि याचित्वा दुर्लभं वरम् ॥

तनुर्जरामृत्युगतातिहीना न कोऽपि जेतास्तु ममाहवे च ।

तथैकचक्रा भुवि शत्रुहीना राज्यस्थितिः कल्पशतं मम स्यात् ॥ १६४ ॥

अवोचत् तं तापसो यद् भूप ! स्तादेवमेव तत् । किन्त्वेकमस्ति कठिनं कर्म त्वं तदपि शृणु ॥
कालोऽपि ते चरणयोर्मूर्धानं न मयिष्यति । विहाय केवलं विप्रकुलं सर्वोऽपि भूपते ! ॥
तपोबलेन भूदेवा बलिष्ठाः सन्ति सन्ततम् । न कोऽपि वर्तते पातातेषां कोपाद् विनश्यतः ॥
अतो यदि त्वं भूदेवान् करिष्यसि वशे नृप ! । तर्हि ब्रह्मोपेन्द्ररुद्रा भविष्यन्ति वशे तव ॥
बलवत्ता न शक्यास्ति कर्तुं विप्रकुलं प्रति । इति सत्यं वदामि त्वामुत्थाप्य स्वभूजावुभौ ॥
विना शापं भूसुराणामाकर्णय महीपते ! । काले कस्मिन्नपि तव नैव नाशो भविष्यति ॥
इत्थं तस्य वचः श्रुत्वा नृपः प्रीतियुतोऽभवत् । अवदच्चाधुना नाथ ! न नाशो मे भविष्यति ॥
प्रसन्नताया भवतो हेऽनुकम्पानिधे ! प्रभो ! । सर्वस्मिन्नपि काले मे भद्रमेव भविष्यति ॥

इत्यस्तु चोक्त्वा कपटी मुनिः स वक्ति स्म वक्रः पुनरेव भूपम् ।

सङ्गं मदीयं निजविस्मृतिञ्च दोषो न मे स्याद् यदि वक्ष्यसि त्वम् ॥ १६५ ॥

अत एव निषेधं ते करोमि पृथिवीपते ! । एतत्कथोक्तौ महती तव हानिर्भविष्यति ॥
षष्ठं श्रवणमेतस्मिन् गच्छत्येव कथानके । भविष्यति प्रणाशस्त इति सत्यं वचो मम ॥
एतत्प्रकटनाद् वापि शापाद् भूमिसुपर्वणाम् । भविष्यत्येव नाशस्ते प्रतापमिहिर ! शृणु ॥
अन्ययत्नेन केनापि न नाशस्ते भविष्यति । भविष्यतो यदि क्रुद्धो माधवोमाधवावपि ॥
पादौ प्रगृह्य तं प्रोचे नृपः सत्यमिदं प्रभो ! । उच्यतां यद् विप्रगुर्वोः कोपात् पातुं शकोऽस्ति कः ॥
यर्हि कुप्येद् विधातापि तर्हि रक्षति तं गुरुः । गुहं प्रति विरोधे तु लोके कोऽपि न रक्षकः ॥
न करिष्याम्यनुसृतिं यद्यहं भवतो गिरः । तर्हि प्रणाशो भावी मे तथा चिन्ता न तस्य मे ॥
एकस्मादेव मे किन्तु बिभेति हृदयं भयात् । यदीश ! शापो विप्राणां भवत्यतिभयानकः ॥

रीत्या कया स्युर्वंशगा द्विजा मे कृत्वा कृपां तामपि मां ब्रवीतु ।

हित्वा भवन्तं निजमार्तसाधो ! पश्यामि नान्यं कमपीह भद्रम् ॥ १६६ ॥

ऊचे स भूप ! विविधा यत्नाः सन्ति महीतले । किन्तु सर्वे कष्टसाध्याः सिध्येयुरथवा न ते ॥
तेषां मध्ये यत्न एकः सुगमोऽतीव वर्तते । परन्तु तस्मिन्नप्येकं कठिनत्वमवस्थितम् ॥
तस्य युक्तिस्तु मे हस्ते वर्तते पृथिवीपते ! । किन्त्वस्ति नैव शक्यं मे गमनं तव पत्तने ॥

आजु लगेँ अरु जब तेँ भयऊँ । काहू के गृह - ग्राम न गयऊँ ॥
जौ न जाउँ, तव होइ अकाजू । बना आइ असमंजस आजू ॥
सुनि महीस - बोलेउ मृदु वानी । नाथ ! निगम असि नीति बखानी ॥
बड़े सनेह लघुन्ह पर करहीं । गिरि निज सिरनि सदा तृन धरहीं ॥
जलधि अगाध मोलि बह फेनू । संतत धरनि धरत सिर रेनू ॥

दो०—अस कहि गहे नरेस पद, स्वामी ! होहु कृपाल ।

मोहि लागि दुख सहिअ प्रभु ! सज्जन दीनदयाल ॥ १६७ ॥

जानि नृपहि आपन आधीना । बोला तापस कपट - प्रबीना ॥
सत्य कहउँ भूपति ! सुनु तोही । जग नाहिन दुर्लभ कछु मोही ॥
अवसि काज मैं करिहउँ तोरा । मन - तन - वचन भगत तैं मोरा ॥
जोग, जुगुति, तप, मंत्र - प्रभाऊ । फलइ तबहि जब करिअ दुराऊ ॥
जौ नरेस ! मैं करौं रसोई । तुम्ह परसहु, मोहि जान न कोई ॥
अन्न सो जोइ - जोइ भोजन करई । सोइ - सोइ तव आयसु अनुसरई ॥
पुनि तिन्ह के गृह जेवई जोऊ । तव बस होइ, भूप ! सुनु सोऊ ॥
जाइ उपाय रचहु, नृप ! एहू । संवत भरि संकलप करेहु ॥

दो०—नित नूतन द्विज सहस - सत, बरेहु सहित परिवार ।

मैं तुम्हरे संकलप लागि, दिनहि करबि जेवनार ॥ १६८ ॥

ऐहि बिधि भूप ! कष्ट अति थोरें । होइहि सकल विप्र बस तोरें ॥
करिहि विप्र होम - मख - सेवा । तेहि प्रसंग सहजेहि बस देवा ॥
और एक तोहि कहउँ लखाऊ । मैं ऐहि वेष न आउब काऊ ॥
तुम्हरे उपरोहित कहूँ, राया । हरि आनब मैं करि निज माया ॥
तपबल तेहि करि आपु समाना । रखिहउँ इहाँ वरष - परवाना ॥
मैं धरि तासु वेषु, सुनु राजा । सब विधि तोर सँवारब काजा ॥
गै निसि बहुत, सयन अब कीजे । मोहि-तोहि भूप ! भेंट दिन तीजे ॥
मैं तपबल तोहि तुरग समेता । पहुँचैहउँ सोवतहि निकेता ॥

दो०—मैं आउब सोइ वेषु धरि, पहिचानेहु तब मोहि ।

जब एकांत बोलाइ, सब, कथा सुनावौं तोहि ॥ १६९ ॥

सयन कीन्ह नृप आयसु मानी । आसन जाइ बैठ छलग्यानी ॥
श्रमित भूप, निद्रा अति आई । सो किमि सोव, सोच अधिकाई ॥
कालकेतु निसिचर तहँ आवा । जेहि सूकर होइ नृपहि भुलावा ॥
परम मित्र तापस - नृप केरा । जानइ सो अति कपट घनेरा ॥
तेहि के सत सुत अरु दस भाई । खल अति अजय, देव - दुखदाई ॥
प्रथमहि भूप समर सब मारे । बिप्र - संत - सुर देखि दुखारे ॥
तेहि खल पाछिल बयर सँभारा । तापस नृप मिलि मंत्र बिचारा ॥
जेहि रिपु छय सोइ रचेन्हि उपाऊ । भावी - बस न जान कछु राऊ ॥

दो०—रिपु तेजसी अकेल अपि, लघु करि गनिअ न ताहु ।

अजहुँ देत दुख रबि - ससिहि, सिर अवसेषित राहु ॥ १७० ॥

अथ यावद् दिनात् तस्मात् समुत्पन्नोऽस्मि यद्दिने । न प्रयातोऽस्मि कस्यापि भवनं वापि पत्तनम् ॥
भाविनी कार्यहानिस्ते न गमिष्यामि यद्यहम् । उपस्थितं पुरो मेऽद्य तदेतदसमञ्जसम् ॥
इति श्रुत्वा तमवदद् भूपतिर्मृदुलं वचः । हे नाथ ! निगमेष्वेषा नीतिरस्ति निरूपिता ॥
कुर्वन्त्येव कनिष्ठेषु प्रीतिं ज्येष्ठा जना निजाम् । धारयन्ति स्वशीर्षेषु तृणानि गिरयः सदा ॥
अगाधो जलधिः फेनं निजे वहति मस्तके । धरणिः सन्ततं रेणुं दधाति निजमूर्धनि ॥

उषत्वेति पादौ जगृहे महीप ऊचे च तं नाथ ! दयां करोतु ।

हे देव ! दुःखं सहतां मय्यं साधुस्तथातेषु भवान् दयालुः ॥ १६७ ॥

तत्पश्चात् स परिज्ञाय स्ववशं पृथिवीपतिम् । तापसश्छन्ननिपुणः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
आकर्ण्य क्षमाघीश ! त्वां सत्यं कथयाम्यहम् । पदार्थः कश्चिदपि मे संसारे नास्ति दुर्लभः ॥
अवश्यमेव सम्पन्नं करिष्यामि तवेहितम् । मनसा वपुषा वाचा भक्तस्त्वं वर्तसे मम ॥
योगस्य युक्तेस्तपसो मन्त्रस्य च पराक्रमः । तदैव फलितां याति क्रियते गूढता यदा ॥
पाकसम्पादनं कुर्यां यद्यहं पृथिवीपते ! । न कोऽपि मां विजानीयात् त्वंकुर्याः परिवेषणम् ॥
तर्हि यो यः प्रणीतं तदुदरं प्रापयिष्यति । स स एव तवादेशं सर्वथा पालयिष्यति ॥
पुनस्तेषां भक्षकाणामन्नं गेहेषु योऽस्त्यति । भविष्यति वशे सोऽपि तव हे पृथिवीपते ! ॥
भूमीश्वर ! प्रगत्य त्वममुं यत्नं समाचर । अमुं गृहाण सङ्कल्पं पूर्णसंवत्सरात्मकम् ॥

महीसुराँल्लक्षमितानजस्रमामन्त्रय त्वं परिवारयुक्तान् ।

त्वदीयसङ्कल्पमितं तथाहं पाकं विधास्ये प्रतिघ्नमेव ॥ १६८ ॥

परिश्रमेण स्वल्पेन विधिनानेन भूमिप ! । सकला अपि भूदेवा भविष्यन्ति वशे तव ॥
होमैर्यगैश्च ते विप्राः करिष्यन्ति सुरार्चनम् । अनायासं भविष्यन्ति तत्सम्बन्धाद् वशे सुराः ॥
एकञ्च कथयामि त्वामितरत् परिचायकम् । यज्ञाहमागमिष्यामि धृत्वा वेषं कदाप्यमुम् ॥
वसुन्धराया अधिप ! तव वंशपुरोहितम् । अपहृत्य समानेष्ये स्वीयां मायां प्रसार्य च ॥
तपोबलेन स्वीयेन निजतुल्यं विधाय तम् । अत्रैव स्थापयिष्यामि यावद् वर्षं न पूर्यते ॥
वेषं तस्य विधायाहमाकर्ण्य महीपते ! । साधयिष्यामि ते कार्यं विधानैः सकलैरपि ॥
व्यतीता विपुला रात्रिर्गत्वा स्वपिहि साम्प्रतम् । इतस्तृतीये दिवसे सङ्गते मे भविष्यति ॥
अहं तपोबलेन त्वां तुरगेण समन्वितम् । सुषुप्तिमेव सम्प्राप्तं प्रापयिष्यामि मन्दिरम् ॥

धृत्वागमिष्यामि तमेव वेषं त्वं माभिजानीहि तदैव नूनम् ।

यदा ह्वयित्वा विजने समग्रामाश्चावयिष्यामि कथामिमां त्वाम् ॥ १६९ ॥

ततः स्वीकृत्य तस्याज्ञां शयनं भूमिपोऽकरोत् । छलज्ञानी सोऽपि गत्वा स्वासने समुपाविशत् ॥
गाढनिद्रावशो जातो नृपः श्रान्तोऽभवद् यतः । तापसः सकथं सुप्यात् तस्य चिन्ताभवत् परा ॥
तदैव तत्रागच्छत् स कालकेतुनिशाचरः । यो वाराहं वपुः कृत्वा नृपमग्नमयद् वने ॥
स आसीत् परमं मित्रं तापसस्य महीपतेः । जानाति स्म च पर्याप्तमतीव कपटं घनम् ॥
शतसङ्ख्याः सुतास्तस्य भ्रातरश्च दशाभवन् । खला अत्यन्तमजया देवेभ्यो दुःखदायकाः ॥
सकलानेव तान् सर्वान् भूपो हन्ति स्म संयुगे । विलोक्य भूसुरान् साधून् विबुधानिपि दुःखितान् ॥
स प्राकृतः पूर्ववैरं स्मृतिपद्धतिमानयत् । मिलित्वा तापसनृपं करोति स्म च मन्त्रणाम् ॥
तमेव यत्नमकरोद् येन शत्रुक्षयो भवेत् । किञ्चिदप्यवनीपालो देवाधीनो न बुद्धवान् ॥

तेजोमयश्चेद् रिपुरेकलोऽपि न तञ्च मन्येत लघुं कदापि ।

अद्यापि भानुं तुदतीन्द्रमेव शीर्षविशेषोऽपि हि सैहिकेयः ॥ १७० ॥

तापस नृप, निज सखहि निहारी । हरषि मिलैउ उठि भयउ सुखारी ॥
 मित्रहि कहि सब कथा सुनाई । जातुधान बोला सुख पाई ॥
 अब साधेउ रिपु, सुनहु नरेसा । जौ तुम्ह कीन्ह मोर उपदेसा ॥
 परिहरि सोच रहहु तुम्ह सोई । बिनु औषध बिआधि बिधि खोई ॥
 कुल - समेत रिपु - मूल बहाई । चौथे दिवस मिलव मै आई ॥
 तापस नृपहि बहुत परितोषी । चला महाकपटी - अतिरोषी ॥
 भानुप्रतापहि बाजि - समेता । पहुँचाएसि छन माझ निकेता ॥
 नृपहि नारि पहि सयन कराई । हयगृहं बाँधेसि बाजि बनाई ॥

दो०—राजा के उपरोहितहि, हरि लं गयउ बहोरि ।

लं राखैसि गिरि खोह महुँ, मायाँ करि मति भोरि ॥ १७१ ॥

आपु बिरचि उपरोहित - रूपा । परैउ जाइ तेहि सेज अनूपा ॥
 जागैउ नृप अनभएँ बिहाना । देखि भवन अति अचरजु माना ॥
 मुनि - महिमा मन महुँ अनुमानी । उठैउ गवौहि जेहि जान न रानी ॥
 कानन गयउ, बाजि चढ़ि तेहीं । पुर - नर - नारि न जानैउ केहीं ॥
 गएँ जाम जुग, भूपति आवा । घर - घर उत्सव बाज बधावा ॥
 उपरोहितहि देख जब राजा । चकित बिलोक सुमिरि सोइ काजा ॥
 जुग सम नृपहि गए दिन तीनी । कपटी मुनि-पद रह मति लीनी ॥
 समय जानि उपरोहित आवा । नृपहि मते सब कहि समुझावा ॥

दो०—नृप हरषैउ पहिचानि गुरु, भ्रम - बस रहा न चेत ।

बरे तुरत सत - सहस बर बिप्र कुटुंब - समेत ॥ १७२ ॥

उपरोहित जेवनार बनाई । छरस, चारि बिधि, जसि श्रुति गाई ॥
 मायामय तेहि कीन्ह रसोई । बिजन बहु, गनि सकइ न कोई ॥
 बिबिध मृगन्ह कर आमिष - राँधा । तेहि महुँ बिप्र-मांसु खल साँधा ॥
 भोजन कहुँ सब बिप्र बोलाए । पद पखारि सादर बैठाए ॥
 परुसन जबहि लाग महिपाला । भै अकासवानी तेहि काला ॥
 बिप्रबृंद उठि - उठि गृह जाहू । है बड़ि हानि, अन्न जनि खाहू ॥
 भयउ रसोई भूसुर - माँसू । सब द्विज उठे मानि बिस्वासू ॥
 भूप बिकल, मति मोहै भुलानी । भावी-बस न आव मुख बानी ॥

दो०—बोले बिप्र सकोप तब, नहि कछु कीन्ह बिचार ।

जाइ निसाचर होहु नृप ! मूढ़ ! सहित परिवार ॥ १७३ ॥

छत्रबंधु तैं बिप्र बोलाई । घालै लिए सहित समुदाई ॥
 ईस्वर राखा घरम हमारा । जैहसि तैं समेत - परिवारा ॥
 संबत - मध्य नास तब होऊ । जलदाता न रहिहि कुल कोऊ ॥
 नृप सुनि श्राप, बिकल अति त्रासा । भै बहोरि बर गिरा - अकासा ॥
 बिप्रहु ! श्राप बिचारि न दीन्हा । नहि अपराध भूप कछु कीन्हा ॥
 चकित बिप्र सब सुनि नभवानी । भूप गयउ जहँ भोजन - खानी ॥
 तहँ न असन, नहि बिप्र सुआरा । फिरेउ राउ, मन सोच अपारा ॥
 सब प्रसंग महिसुरन्ह सुनाई । तसित परैउ अवनी अकुलाई ॥

ततो विलोक्य मित्रं स्वं तं तापसमहीपतिः । भूत्वा प्रसन्न उत्थाय समागत्यामिलच्च तम् ॥
सकलां तां कथां मित्रं प्रोच्य श्रावयति स्म सः । यातुधानोऽपि तां श्रुत्वा सुखं लब्ध्वा तमब्रवीत् ॥
शृणु भूप ! मयेदानीमहितः स्ववणे कृतः । यत् त्वं ममोपदेशस्य कृतवाननुपालनम् ॥
इति श्रित्वा परित्यज्य स्वपत्नेव भवादुना । विधिविधौ भैषज्यं करोति स्म रुजो हृतिम् ॥
प्रवाह्य मूलसहितं सकुलं परिपन्थिनम् । समागत्य मिलिष्यामि चतुर्णां पूरणे दिने ॥
इत्थं प्रतोष्य बहलं तं तापसमहीपतिम् । अतिदम्भी महाकोपी प्राचलत्स निशाचरः ॥
प्रतापमानुं नृपतिं तुरगेण समन्वितम् । निकेतनं क्षणे तस्मिन्नेकस्मिन्नेव नीतवान् ॥
महीपतिं कारयित्वा महिषीपार्श्वेणायितम् । बध्नाति स्माश्वशालायां यथाविधितुरङ्गमम् ॥

विश्वम्भरापालपुरोहितस्य कृत्वा हतिं तं नयति स्म पश्चात् ।

न्यधात् समानीय महीध्रदयां विधाय मायां परिमोह्य बुब्धिम् ॥ १७१ ॥

ततः पुरोहिताकारमात्मानं प्रविधाय सः । रुचिरं तस्य पर्यङ्कं प्रगत्य पतितोऽभवत् ॥
प्रभातात् पूर्वमेवेतो भूपो जागरितोऽभवत् । विलोक्य भवनञ्च स्वमत्याश्चर्यममन्यत ॥
महिमानं मुनेस्तस्य मनस्येवानुमाय सः । तथोत्थितोऽभवद् राज्ञी यथा ज्ञातवती न तम् ॥
ततस्तमेव तुरगमारुह्य वनमभ्यगात् । पुर्यां नरो वा नारी वा ज्ञातवान्नैव कोऽपि तम् ॥
यामद्वये व्यतीते तु राजा भवनमागतः । प्रतिसदमोत्सवा आसन्नभिनन्दनवादनम् ॥
यदा वसुन्धराभर्ता पश्यति स्म पुरोहितम् । स्मृत्वा तदेव कर्म स्वं साश्चर्यं तं तदक्षतम् ॥
युगतुल्यं व्यतीयाय भूपतेस्तद् दिनत्रयम् । लीनाभवत्तस्य बुद्धिः पादयोः शृङ्गिणो मुनेः ॥
आगच्छत् समयं ज्ञात्वा पुरोहितनिशाचरः । पूर्वमन्त्रस्यानुसारं नृपं सर्वमुपादिशत् ॥

गुरुं परिजाय नृपः प्रसन्नः प्रमा भ्रमाधीनतया न तस्य ।

क्षणाद् वृणोति स्म वरान् स लक्षं देवान् पृथिव्याः परिवारयुक्तान् ॥ १७२ ॥

तथा पुरोहितश्छद्मी स पाकं समपादयत् । षड्रसं युगसङ्ख्यञ्च यथावेदेषु कीर्तितम् ॥
मायामयं व्यरचयत् पाकं सकलमेव सः । न कैश्चिदपि गण्यानि व्यञ्जनानि बहूनि च ॥
पशूनामामिषमपि विविधानामपाचयत् । तस्मिन्नमेलयन्मांसं भूदेवानां स पामरः ॥
भोजनार्थं समाहूताः सकलाः पृथिवीसुराः । प्रक्षाल्य पादौ तेषां ते सम्मानेनोपवेशिताः ॥
यदारभत विप्रेभ्यो भूपालः परिवेषणम् । तस्मिन्नेव क्षणे व्योमवाणी रक्षःकृताभवत् ॥
यदुत्थायोत्थाय विप्रवर्गा ! यान्तु निजालयान् । भक्षणेऽस्य महाहानिस्तदन्नं भक्षयन्तु मा ॥
निमित्तो वर्तते पाको मांसेनायं द्विजन्मनाम् । विश्वस्येत्थं न भोवाण्यामुत्थिताः पृथिवीसुराः ॥
भूपोऽभूद् विकलः किन्तु भ्रान्ता धीस्तस्य मोहतः । मुखाद् भाविवशात् तस्य वागेकापि न निर्गता ॥

विप्राः सकोपा अवदंस्ततस्तं न तैर्विचारः कृत एव कोऽपि ।

गत्वा नृप ! त्वं भव यातुधानः समन्वितः स्वेन कुटुम्बकेन ॥ १७३ ॥

क्षत्रबन्धो ! त्वमाहूय वसुमत्याः सुपर्वणः । विनाशयितुमैच्छस्तान् परिवारसमन्वितान् ॥
अस्ति रक्षितवान् धर्ममस्माकं परमेश्वरः । परिवारसमेतस्त्वमधुना नाशमेष्यसि ॥
संवत्सरस्यैव मध्ये विनाशो भवतात् तव । जलप्रदातापि न ते कुले कश्चिद् भविष्यति ॥
श्रुत्वेति शापं भूपोऽतिभीते विकलतामगात् । तदैव भूयः सञ्जाता नभोवाणी मनोहरा ॥
शापं विचार्य नायच्छन् भवन्तोऽस्मै महीसुराः । कञ्चिदप्यपराधं न कृतवानस्ति भूमिपः ॥
इति श्रुत्वा नभोवाणीं सर्वेऽपि चकिता द्विजाः । ततो भूपो गतस्तत्र प्रणीतं यत्र निर्मितम् ॥
न तत्रासीत् प्रणीतं वा नाभवत् सूदभूसुरः । परावृत्तो नृपस्तस्य चिन्तानन्ता मनस्यभूत् ॥
तं प्रसङ्गं स सकलं श्रावयित्वा महीसुरान् । त्रासग्रस्तो व्याकुलश्च पतितो धरणीतले ॥

दो०—भूपति ! भावी मिटइ नहि, जदपि न दूषन तोर ।

किँ अन्वथा होइ नहि, बिप्र - श्राप अति घोर ॥ १७४ ॥

अस कहि सब महिदेव सिधाए । समाचार पुरलोगन्ह पाए ॥
सोचहि, दूषन दैवहि देहीं । बिरचत हंस, काग किय जेहीं ॥
उपरोहितहि भवन पहुँचाई । असुर तापसहि खबरि जनाई ॥
तेहि खल जहँ - तहँ पत्र पठाए । सजि - सजि सेन भूप सब धाए ॥
घेरेन्हि नगर निसान बजाई । बिबिध भाँति नित होइ लराई ॥
जज्ञे सकल सुभट करि करनी । बंधु समेत परैउ नृप धरनी ॥
सत्यकेतु - कुल कौउ नहि वाँचा । बिप्रश्राप किमि होइ असाँचा ॥
रिपु जिति, सब नृप नगर बसाई । निज पुर गवने जय-जसु पाई ॥

दो०—भरद्वाज ! सुनु, जाहि जब, होइ बिधाता वाम ।

धूरि मेरुसम, जनक जम, ताहि ब्यालसम दाम ॥ १७५ ॥

काल पाइ मुनि ! सुनु सोइ राजा । भयउ निसाचर सहित - समाजा ॥
दस सिर ताहि बीस भुजदंडा । रावन नाम वीर बरिबंडा ॥
भूप अनुज अरिमर्दन नामा । भयउ सो कुंभकरन बलधामा ॥
सचिव जो रहा, धरमरुचि जासू । भयउ बिमात्र बंधु लघु तासू ॥
नाम बिभीषन जेहि जग जाना । विष्णुभगत, बिग्यान - निधाना ॥
रहे जे सुत - सेवक नृप केरे । भए निसाचर घोर घनेरे ॥
कामरूप, खल, जिनस अनेका । कुटिल, भयंकर, बिगत - बिबेका ॥
कृपा - रहित, हिंसक, सब पापी । बरनि न जाहि, बिस्व-परितापी ॥

दो०—उपजे जदपि पुलस्त्यकुल, पावन, अमल, अनूप ।

तदपि महीसुर - श्राप - बस, भए सकल अवधूप ॥ १७६ ॥

कीन्ह बिबिध तप तीनिहुँ भाई । परम उग्र, नहि बरनि सो जाई ॥
गयउ निकट, तप देखि बिधाता । मागहु बर, प्रसन्न मैं ताता ॥
करि बिनती, पद गहि, दससीसा । बोलैउ वचन, सुनहु जगदीसा ॥
हम काहू के मरहि न मारें । बानर, मनुज - जाति दुइ बारें ॥
एवमस्तु ! तुम्ह बड़ तप कीन्हा । मैं, ब्रह्माँ मिलि तेहि बर दीन्हा ॥
पुनि प्रभु कुंभकरन पहिँ गयऊ । तेहि विलोकि, मन विसमय भयऊ ॥
जौँ अहि खल नित करब अहारू । होइहि सब उजारि संसारू ॥
सारद प्रेरि तासु मति फेरी । मागैसि नीद मास - षट केरी ॥

दो०—गए बिभीषन पास पुनि, कहेउ पुत्र ! बर मागु ।

तेहि मागैउ भगवंत - पद, कमल - अमल- अनुरागु ॥ १७७ ॥

तिन्हहि देइ बर ब्रह्म सिधाए । हरषित ते अपने गृह आए ॥
मय - तनुजा मंदोदरि नामा । परम सुंदरी नारि ललामा ॥
सोइ मय दीन्हि रावनहि आनी । होइहि जातुधान - पति जानी ॥
हरषित भयउ नारि भलि पाई । पुनि दोउ बंधु बिआहेसि जाई ॥
गिरि त्रिकूट अँक सिंधु - मझारी । बिधि-निर्मित दुर्गम अति भारी ॥

न भाविनाशोऽस्ति वसुन्धरेश ! न विद्यते यद्यपि तेऽपराधः ।

एषोऽन्यथा नैव भवेत् कृतोऽपि शापोऽतिघोरो भवति द्विजानाम् ॥ १७४ ॥

इति तं प्रोच्य सकलाः प्रयाताः पृथिवीसुराः । समाचारं लब्धवन्तः सकलाः पुरवासिनः ॥
चिन्तयन्ति स्म ते सर्वे निन्दन्ति स्म विधिञ्च तम् । हंसं विरचयन्नेव काकं व्यरचयत् तु यः ॥
इतः प्रापय्य भवनं राज्ञः सत्यं पुरोहितम् । अज्ञापयत् समं वृत्तमसुरश्लक्ष्णतापसम् ॥
यत्र तत्राप्रेषयत् स ततः पत्राणि हुर्जनः । सेनाः संयोज्य संयोज्य येनाक्रामन् समेनृपाः ॥
आवेष्टयन् पुरीं तस्य वादयित्वानकं तु ते । नानाविधं प्रतिदिनं प्रावर्तत ततो मृधम् ॥
सर्वे सुवीरा भूपस्य कर्म कृत्वात्यजन् वपुः । बन्धुना सहितो भूपः पतति स्म रणावनो ॥
नावशिष्टोऽभवत् कोऽपि सत्यकेतोः कुले ततः । वसुन्धरामुराणां हि शापो मिथ्या कथं भवेत् ॥
विजित्यारिं पुरीं भूयः संस्थाप्य सकलाः नृपाः । विजयं प्राप्य च यशः प्रयान्ति स्म निजाः पुरीः ॥

यदा भरद्वाज ! शृणुष्व यस्यै भवेद् विधाता विपरीत एव ।

मेवमधूनिश्च पिता यमाभस्तस्मै तथा वाम भुजङ्गमाभम् ॥ १७५ ॥

मुने ! शृणु ततः प्राप्य कालं भूपः स एव तु । परिवारेण सहितः सञ्जातः क्षणदाचरः ॥
शिरांसि दश तस्यासन् भुजदण्डाश्च विंशतिः । आसीद् रावण इत्याख्यः स प्रचण्डो महाभटः ॥
अरिमर्दननामा यो भूपतेरनुजोऽभवत् । स शक्तिधामा सञ्जातः कुम्भकर्णाभिधानवान् ॥
नाम्ना धर्मरुचिर्योऽभूद् यस्तस्य सचिवो मतः । म एव तस्य वैमात्रः कनिष्ठो बान्धवोऽभवत् ॥
यो विभीषण इत्याख्यो यमजानात् समञ्जगत् । नारायणस्य भक्तः स ज्ञानस्यासीन्निधिस्तथा ॥
ये सुता ये सेवकाश्च तस्यासन् पृथिवीपतेः । त एव सर्वे सञ्जाता अतिघोरा निशाचराः ॥
अनेकविधकाङ्क्षानुसारिरूपधराः खलाः । छद्मिनो भयकर्तारो विदेकरहितास्तथा ॥
कृपाहीनाः कलुपिनो हिंसकाः सकला अपि । न येषां दर्शनं शक्यं तथा ते विश्वतापकाः ॥

यद्यप्यजायन्त पुलस्त्यवंशे मलेन हीनेऽनुपमे पवित्रे ।

तथापि शापात् पृथिवीसुराणां सर्वेऽप्यभूवन् कलुषस्वरूपाः ॥ १७६ ॥

त्रयोऽपि भ्रातरोऽकुर्वन्तपो नानाप्रकारकम् । न यस्य वर्णनं शक्यं तत् तीव्रं परमं तथा ॥
तद्विलोक्य तपस्तेषां समीपमगमद् विधिः । अश्रद्धाच्च प्रमत्तोऽस्मि ताता ! याचत वाञ्छितम् ॥
विधाय विनयं पादौ गृहीत्वा दशमस्तकः । प्रयुनाक्ति स्म वाचं यच्छृणोतु जगदीश्वर ! ॥
केनापि मारितोऽपीह न श्रियेय कथञ्चन । वानराणां मनुष्याणामिति जातिद्वयं विना ॥
एवमस्तु त्वया तीव्रं नूनं सम्पादितं तपः । एवं धात्रा मया चैव तस्मै दत्तो वरः सह ॥
ततो ब्रह्मा गच्छति स्म कुम्भकर्णस्य सन्निधिम् । तं समालोक्य चित्तेऽभूदाश्चर्यं परमेष्ठिनः ॥
यद्याहारमयं दुष्टः प्रतिपस्त्रं करिष्यति । तर्हि सर्वञ्जगन्नूनं समुच्छिन्नं भविष्यति ॥
इत्यालोच्य स वाग्देवीं प्रेर्य तस्याभिनन्दयिष्यम् । ततः षण्मासपर्यन्तं स निद्रां याचति स्म तम् ॥

विभीषणाभ्यर्णमयात् ततः स तञ्चावदत् पुत्र ! वरं वृणोष्व ।

स याचति स्मेशपदाब्जयुग्मप्रीतिं स्थिरां निर्मलरूपिणीञ्च ॥ १७७ ॥

इत्थं तेभ्यो वरान् दत्त्वा स्वस्थानमगमद् विधिः । भ्रातरोऽपि त्रयस्ते स्वभवतानि परागमन् ॥
मयासुरस्य तनुजा नाम्ना मन्दोदरीति च । परमा सुन्दरी सासीन् महिलानां शिरोमणिः ॥
मयासुरो रावणाय तामेवानायाय दत्तवान् । विजाय यदयं भावी यातुधानगणेश्वरः ॥
रावणोऽलभत प्रीतिं साध्वीं सम्प्राप्य योषितम् । ततो भ्रात्रोः समुद्वाहं गत्वा कारयति स्म सः ॥
सिन्धौ त्रिकूटनामासीत् कश्चिदेको महीधरः । हिरण्यगर्भरचितः प्रचुरं दुर्गमस्तथा ॥

सोइ मय दानवँ बहुरि सँवारा । कनक - रचित मनभवन अपारा ॥
भोगावति जसि अहिकुल - बासा । अमरावति जसि सक्निवासा ॥
तिन्ह तें अधिक रम्य अति वका । जग-बिख्यात नाम तैहि लंका ॥

दो०—खाई - सिंधु गभीर अति, चारिहुँ दिसि फिरि आव ।

कनक-कोट मन-खचित, दृढ़, बरनि न जाइ बनाव ॥ १७८ ॥ क

हरि - प्रेरित जेहि कलप जौइ, जातुधानपति होइ ।

सूर, प्रतापी, अनुलबल, बल - समेत बस सोइ ॥ १७८ ॥ ख

रहे तहाँ निसिचर भट - भारे । ते सब सुरन्ह समर संघारे ॥
अब तहँ रहहि सक् के प्रेरे । रच्छक कोटि जच्छपति केरे ॥
दसमुख कतहुँ खबरि असि पाई । सेन साजि गढ़ घेरेसि जाई ॥
देखि बिकट भट, वड़ि कटकाई । जच्छ जीव लै गए पराई ॥
फिरि सब नगर दसानन देखा । गयउ सोच, सुख भयउ बिसेषा ॥
सुंदर सहज, अगम अनुमानी । कीन्ह तहाँ रावन रजधानी ॥
जेहि जस जोग, बाँटि गृह दीन्हे । सुखी सकल रजनीचर कीन्हे ॥
एक बार कुबेर पर धावा । पुष्पक - जान जीति लै आवा ॥

दो०—कौतुकीं कैलास पुनि, लोन्हैसि जाइ उठाइ ।

मनहुँ तौलि निज बाहुबल, चला बहुत सुख पाइ ॥ १७९ ॥

सुख, संपति, सुत, सेन, सहाई । जय, प्रताप, बल, बुद्धि, बड़ाई ॥
नित नूतन सब बाढ़त जाई । जिमि प्रति लाभ, लोभ अधिकाई ॥
अतिबल कुंभकरन अस भ्राता । जेहि कहुँ नहि प्रतिभट जग जाता ॥
करइ पान, सोवइ षट मासा । जागत होइ तिहुँ पुर त्रासा ॥
जौं दिन प्रति अहार कर सोई । बिस्व बेगि सब चौपट होई ॥
समर - धीर, नहि जाइ बखाना । तैहि सम अमित बीर - बलवाना ॥
बारिदनाद जेठ सुत तासू । भट महुँ प्रथम लीक जग जासू ॥
जेहि न होइ रन सनमुख कोई । सुरपुर नितहि परावन होई ॥

दो०—कुमुख, अकंपन, कुलिसरद, धूमकेतु, अतिकाय ।

एक - एक जग जीति सक, ऐसे सुभट निकाय ॥ १८० ॥

कामरूप जानहि सब माया । सपनेहुँ जिन्ह कें धरम न दाय ॥
दसमुख बैठ सभाँ अक वारा । देखि अमित आपन परिवारा ॥
सुत - समूह, जन, परिजन, नाती । गनै को पार निसाचर - जाती ॥
सेन बिलोकि सहज अभिमानी । बोला बचन क्रोध - मद - सानी ॥
सुनहु सकल रजनीचर - जूथा । हमरे बैरी बिबुध - बरूथा ॥
ते सनमुख नहि करहि लराई । देखि सबल रिपु, जाहि पराई ॥
तैन्ह कर मरन एक बिधि होई । कहउं बुझाइ, सुनहु अब सोई ॥
द्विज - भोजन, मख, होम, सराधा । सब कै जाइ करहु तुम्ह बाधा ॥

दो०—छुधा - छीन, बलहीन सुर, सहजोहि मिलिहोइ आइ ।

तब मारिहउं कि छाड़िहउं, मलीभांति अपनाइ ॥ १८१ ॥

तमेवालङ्करोति स्म मयाख्यो दानवो मुहुः । तस्मिन् मणिमया आसन्नन्ताः कनकालयाः ॥
यथा विपधरावाता पुरी भोगवती स्थिता । यथा पुरन्दरावाता नगरी चामरावती ॥
रम्यभग्यतरा ताभ्यां सासीद् दुर्गात्मिका पुरी । नाम विख्यातमभवत् तस्या लङ्केति विष्टपे ॥

ख्यातं समुद्रोऽतिगभीररूपमावेष्ट्य तिष्ठत्यभितः पुरीं ताम् ।

सुरत्नपूर्णो दृढहेमसालो न शक्यते यदरचना प्रगातुम् ॥ १७८ ॥ क

कल्पे च यस्मिन् हरिनोदितो यो भवत्यधीशः क्षणदाचराणाम् ।

शूरः प्रतापी बलवानतुल्यस्तस्यां निवासी सवलः स एव ॥ १७८ ॥ ख

अभवन् ये पुरा तस्यां निशाचरमहाभटाः । सकला अपि ते देवैर्निहताः समराङ्गणे ॥
निवसन्त्यधुना तत्र पाकशासननोदिताः । एककोटिमिता यक्षकुलराजस्य रक्षकाः ॥
कुतश्चिज्ज्ञातवानेतं समाचारं दशाननः । ततश्च सेनां संयोज्य गत्वा दुर्गमवेष्टयत् ॥
विलोक्य तं महावीरं तस्य सेनाञ्च भूयसीम् । अपलायन्त ते यक्षाः परिगृह्य निजानसून् ॥
आहिण्ड्य सर्वा नगरीं पश्यति स्म दशाननः । अनश्यत्स्थानचिन्ता च स परं सुखमाप्तवान् ॥
स्वभावादेव रुचिरामगम्याञ्चानुमाग ताम् । तत्र स्वीयां राजधानीमस्थापयत् रावणः ॥
योयोग्यो यस्य तस्मै तद् विभज्यायच्छालयम् । एवं स सकलानेव राक्षसान् सुखिनोऽकरोत् ॥
एकदाक्रामति स्मासी यक्षजात्या अधीश्वरम् । विजित्य तस्य यानञ्च पुष्पकाख्यमुपानयत् ॥

कैलासमार्द्रि कुतुकात् कदाचित् प्रगत्य चोत्थाप्य गृहीतवान् सः ।

स्वदोर्वलं नूनमसौ प्रतोल्य परं सुखं प्राप्य परागमच्च ॥ १७९ ॥

सुखसम्पत्तिस्तनुजास्तस्य सेना सहायकाः । प्रतापो विजयः शक्तिर्मनीषापि प्रशस्यता ॥
तथैधन्त नवा नित्यमेताः सर्वा विशेषताः । ययैधतेऽस्तीव लोभः प्रत्येकं लाभ उद्गते ॥
कुम्भकर्णाभिधस्तस्य भ्रातासीदतिशक्तिमान् । यस्य प्रतिभटो लोके न कुत्राप्युदपद्यत ॥
मद्यं पीत्वा स शेते स्म मासषट्कमितं सदा । तस्मिञ्जागरिते व्रस्ता त्रिलोक्यप्यभवत् क्षणात् ॥
अकरिष्यत् स आहारं यदि प्रतिदिनं क्वचित् । अनङ्क्ष्यत् तर्हि सकलं क्षणादेव जगत् तदा ॥
ईदृशो रणधीरोऽभून्न शक्यं यस्य वर्णनम् । अनन्तास्तत्समा आसंस्तत्र शूरा महाबलाः ॥
मेघनादोऽभवज्ज्येष्ठो रावणस्य तनूद्भवः । वीरेषु सर्वप्रथमं यस्याख्या पर्यलिख्यत ॥
आयोधनावनी कोऽपि न यस्याभिमुखोऽभवत् । यद्भयान्त्रित्यमेवाभूद् देवलोके पलायनम् ॥

अकम्पनो दुर्मुखवज्रदन्तो केतूत्तरो धूममुखोऽतिकायः ।

एकोऽपि जेतुं जगतीं शकोऽभूत् तत्राभवस्ते निकराः सुवीराः ॥ १८० ॥

कामरूपाश्च ते मायामजानन् सकला अपि । स्वप्नेऽप्यभवतां नैव येषां धर्मस्तथा दया ॥
एकदा राजसमित्तावुपविष्टो दशाननः । परिवारं पश्यति स्म स्वकीयं गणनापरम् ॥
पुत्रान् पौत्रान् पुञ्जरूपाञ्जनान् परिजनानपि । कस्तान् गणयितुं शक्तो निशाचरकुलोद्भवान् ॥
तान् सर्वाश्च चमू दृष्ट्वा स्वभावादेव गर्ववान् । वचनं स ब्रवीति स्म कोपप्रदमिश्रितम् ॥
आकर्णयन्तु सकला रजनीचरसञ्चयाः । अस्माकं वैरिणः सन्ति समुदाया दिवौकसाम् ॥
न तेऽभिमुखमागत्य कुर्वन्ति प्रविदारणम् । विलोक्य सवलं शत्रुं ते भवन्ति पलायिताः ॥
एकेन विधिना तेषां कालधर्मो भविष्यति । प्रबोध्य वच्मीदानीं तत् तमेव शृणुतासुराः ॥
द्विजानां भोजने होमे यज्ञेषु श्राद्धकर्मणि । सर्वेष्वेतेषु युष्माभिर्गत्वा बाधा विधीयताम् ॥

क्षुधा कृशा धूतबलाश्च देवा एत्यामिलिष्यन्ति विनैव यतन्म् ।

ततो हनिष्याम्यथवा विहास्ये सर्वैः प्रकारैर्वशगान् विधाय ॥ १८१ ॥

मेघनाद कहूँ पुनि हँकरावा । दीन्ही सिख, बलु - वयर बढ़ावा ॥
 जे सुर समर धीर - बलवाना । जिन्ह केँ लखि कर अभिमाना ॥
 तिन्हहि जीति रन आनेसु बाँधी । उठि सुत पितु-अनुसासन काँधी ॥
 ऐहि बिधि सबही अग्या दीन्ही । आपुनि चलेउ गदा कर लीन्ही ॥
 चलत दसानन डोलति अवनी । गर्जत गर्भ सवहि सुर - रवनी ॥
 रावन आवत सुनेउ सकोहा । देवन्ह तके मेरु - गिरि - खोहा ॥
 दिगपालन्ह के लोक सुहाए । सुने सकल दसानन पाए ॥
 पुनि - पुनि सिघनाद करि भारी । देइ देवतन्ह गारि पचारी ॥
 रन - मदमत्त फिरइ जग धावा । प्रतिभट खोजत, कतहुँ न पावा ॥
 रबि, ससि, पवन, बरुन, धनधारी । अग्नि, काल, जम, सब अधिकारी ॥
 किनर, सिद्ध, मनुज, सुर, नागा । हठि सबही के पंथहि लागा ॥
 ब्रह्मसृष्टि जहँ लगि तनुधारी । दसमुख बसबर्ती नर - नारी ॥
 आयसु करहि सकल भयभीता । नवहि आइ नित चरन विनीता ॥

दो०--भुजबल बिस्व बस्य करि, राखैसि कौउ न सुतंत्र ।

मंडलीक - मनि रावन, राज करइ निज मंत्र ॥ १८२ ॥ क

देव, जच्छ, गंधर्व, नर, किनर, नाग - कुमारि ।

जीति, बरीं निज बाहुबल, बहु सुंदर - बर नारि ॥ १८२ ॥ ख

इंद्रजीत सन जो कछु कहैऊ । सो सब जनु पहिलेहि करि रहेऊ ॥
 प्रथमहि जिन्ह कहूँ आयसु दीन्हा । तिन्ह कर चरित सुनहु जो कीन्हा ॥
 देखत भीमरूप सब पापी । निसिचर - निकर देव - परितापी ॥
 करहि उपद्रव असुर - निकाया । नानारूप धरहि करि माया ॥
 जेहि बिधि होइ धर्म निर्मूला । सो सब करहि वेद - प्रतिकूला ॥
 जेहि-जेहि देस धेनु-द्विज पावहि । नगर, गाउँ, पुर आगि लगावहि ॥
 सुभ आचरन कतहुँ नहि होई । देव, विप्र, गुरु, मान न कोई ॥
 नहि हरि-भगति, जग्य, तप, ग्याना । सपनेहुँ सुनिअ न वेद - पुराना ॥

छं०-- जप, जोग, बिरागा, तप, मख-भागा, श्रवन सुनइ दससीसा ।

आपुनु उठि धावइ, रहै न पावइ, धरि सब घालइ खीसा ॥

अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा, धर्म सुनिअ नहि काना ।

तेहि बहुबिधि त्रासइ, देस निकासइ, जो कह वेद - पुराना ॥

सो०--बरनि न जाइ अनीति, घोर निसाचर जो करहि ।

हिंसा पर अति प्रीति, तिन्हके पापहि कवनि मिति ॥ १८३ ॥

मासपारायण, छंठा विश्राम

आह्वानं मेघनादस्य ततः कारयति स्म सः । प्रशिक्ष्य तं बलं तस्य देवं वीरं तथैधयत् ॥
 ये सुराः समरे धीराः सन्ति शक्तिसमन्विताः । युद्धसम्पादनविधौ ये वर्तन्तेऽभिमानिनः ॥
 जित्वा तान् समरे बद्ध्वाऽऽनयेति सुतमब्रवीत् । सुतोऽप्युत्थाय ताताजामदधान्मस्तके निजे ॥
 एवमेवाज्ञापयत् स सर्वानेव निशाचरान् । निरगच्छत् स्वयञ्चैव गदां कृत्वा करस्थिताम् ॥
 दशानने चलति च कम्पते स्म वसुन्धरा । च्यवन्ते स्म सुरस्त्रीणां गर्भाः कुर्वन्ति गर्जनाम् ॥
 कोपयुक्तं समायान्तं निशम्यैव दशाननम् । गुहाः सुमेरुशैलस्य विबुधैरवलोकिताः ॥
 आशानां पालकानां येलोका आसन् सुशोभनाः । सकला अपि ते शून्या रावणेनोपसादिताः ॥
 पुनः पुनः सिंहनादं विधायान्ध्रमयानकम् । आहूयाहूय देवान् स भापते स्म रूपद वचः ॥
 मत्तो युद्धमदेनासौ धावति स्म भ्रमञ्जगत् । मार्गयन्नपि कुत्रापि प्रतिवीरं न चाप्तवान् ॥
 रविमिन्दुं नभस्वन्तं जलेशमलकापतिम् । वैश्वानरं यमं कालं सर्वानेवाधिकारिणः ॥
 मनुजान् किन्नरान् सिद्धांस्त्रिदशान् पवनशनान् । एवं हठात् समानेव तुदति स्म स्वयङ्ग्रहम् ॥
 यावन्तो ब्रह्मणः सृष्टावभवन् देहधारिणः । सर्वे नरास्तथा नायौ रावणाधीनतामगुः ॥
 भयभीताः सर्वे एव तस्यादेशमपालयन् । नित्यमेवागत्य पादौ विनीता अनमंस्तथा ॥

जगद् वशे दोर्बलतो विधाय व्यधादसौ नो कमपि स्वतन्त्रम् ।

दशाननो मण्डलशीर्षरत्नं राज्यं करोति स्म निजेच्छयैव ॥ १८२ ॥ क

गन्धर्वयक्षामरमानुषाणां किम्पूरुषाणां फणिनां कुमारीः ।

उपायमद् दोर्बलतो विजित्य बह्वीर्वरा रम्यतमाः स नारीः ॥ १८२ ॥ ख

पुरुहूतजितं पुत्रं यत् किञ्चिद् वदति स्म सः । तत् सर्वं ननु तेनापि भवति स्म कृतं पुरा ॥
 आज्ञां येभ्यो ददाति स्म पूर्वमिन्द्रजितोऽप्यसौ । तैः कृतं चरितं यत् तच्च शृण्वित्यूचे शिवः शिवाम् ॥
 दर्शने तेऽभवन् भीमरूपाः सर्वेऽपि पापिनः । निशाचराणां निकरा देवतापरितापिनः ॥
 असुराणां समुदया उपद्रवमकुर्वन्त । नानाविधानि रूपाणि मायां कृत्वा दधुस्तथा ॥
 धर्मा विधानैर्यैरेव भवेन्मूलेन वजितः । तानि वेदविरुद्धानि कुर्वन्ति स्म समानि ते ॥
 यस्मिन् यस्मिन्नाप्नुवंस्ते देशे धेनुं द्विजांस्तथा । तत्र तत्र पुरे ग्रामे खेटे चाग्निमदीपयन् ॥
 शुभमाचरणं नाभूत्लोके कुत्रापि तद्भयात् । न कोऽप्यमन्यत सुरान् भूमिदेवान् गुरुनपि ॥
 हरेर्भक्तिस्तपो यज्ञो ज्ञानचर्चा च नाभवन् । स्वप्नेऽपि नैवाश्रूयन्त वेदा व्यासवचांसि च ॥

तपोयोगवैराग्यज्ञांशजापान् यदाकर्णयत् कुत्रचिद् दिङ्मुखोऽसौ ।

तदेवोत्थितोऽधावदिष्टञ्च नाभूत् क्षणानीतवान्नाशमागृह्य सर्वम् ॥

समो भ्रष्ट आचार आसीज्जगत्यां न यद् धर्मचर्चापि कर्णस्पृशाभूत् ।

व्यतीत्सीत् करोति स्म देशाद्बहिस्तं ब्रवीति स्म यः कोऽपि वेदं पुराणम् ॥

न सा वर्ण्यरूपास्ति घोरा त्वनीतिः कृता यामवद् यातुधानेस्तदेव ।

अति प्रेमवृत्तिर्हि येषां बधेऽस्ति तदा पाप्मनां केव सीमास्ति तेषाम् ॥ १८३ ॥

मासपारायणे षष्ठो विश्रामः सम्पूर्णः

बाढ़े खल बहु, चोर - जुआरा । जे लंपट - परधन - परदारा ॥
 मानहि मातु - पिता नहि देवा । साधुन्ह सन करवावहि सेवा ॥
 जिन्ह के यह आचरन भवानी । ते जानहु निसिचर सब प्राणी ॥
 अतिसय देखि धर्म कै ग्लानी । परम समीत धरा अकुलानी ॥
 गिरि - सरि - सिधु - भार नहि मोही । जस मोहि गरुअ एक परद्रोही ॥
 सकल धर्म देखइ बिपरीता । कहि न सकइ रावन भयभीता ॥
 धेनु रूप धरि हृदय बिचारी । गई तहाँ, जहाँ सुर - मुनि झारी ॥
 निज संताप सुनाअसि रोई । काहू तें कछु काज न होई ॥

छं०—सुर, मुनि, गंधर्वा, मिलि करि सर्वा मे बिरंचि के लोका ।

संग गौतनुधारी भूमि बिचारी परम विकल - भय - सोका ॥

ब्रह्मा सब जाना, मन अनुमाना, मोर कछु न बसाई ।

जा करि तैं दासी, सो अबिनासी हमरैउ - तोर सहाई ॥

सो०—धरनि ! धरहि मन धीर, कह बिरंचि, हरिपद सुमिर ।

जानत जन की पीर, प्रभु भंजिहि दारुन बिपति ॥ १८४ ॥

बैठे सुर सब करहि विचारा । कहँ पाइअ प्रभु, करिअ पुकारा ॥
 पुर बैकुंठ जान कह कोई । कोउ कहू, पयनिधि बस प्रभु सोई ॥
 जाके हृदय भगति जसि प्रीती । प्रभु तहँ प्रगट सदा तैहि रीती ॥
 तैहि समाज, गिरिजा ! मैं रहेऊँ । अवसर पाइ, बचन एक कहेऊँ ॥
 हरि व्यापक सबंत समाना । प्रेम तैं प्रगट होहि, मैं जाना ॥
 देस, काल, दिसि, बिदिसिहु माहीं । कहहु सो, कहाँ - जहाँ प्रभु नाहीं ? ॥
 अग - जगमय, सब - रहित, विरागी । प्रेम तैं प्रभु प्रगटइ जिमि आगी ॥
 मोर बचन सब के मन माना । साधु - साधु करि, ब्रह्म बखाना ॥

दो०—मुनि बिरंचि - मन हरष, तन पुलकि, नयन वह नीर ।

अस्तुति करत जोरि कर, सावधान मतिधीर ॥ १८५ ॥

छं०—जय जय सुरनायक, जन - सुखदायक, प्रनतपाल भगवंता ।

गो - द्विज - हितकारी, जय असुरारी, सिधुसुता - प्रियकंता ॥

पालन सुर - धरनी, अद्भुत करनी, सरम न जानइ कोई ।

जो सहज कृपाला, दीनदयाला, करउ अनुग्रह सोई ॥ १ ॥

जय जय अबिनासी, सब घट बासी, व्यापक, परमानंदा ।

अबिगत, गोतीतं, चरित पुनीतं, मायारहित मुकुंदा ॥

जैहि लागि बिरागी अति अनुरागी, बिगत मोह मुनिबुंदा ।

निसि-बासर ध्यावहि, गुन - गन गावहि, जयति सच्चिदानंदा ॥ २ ॥

जैहि सृष्टि उपाई त्रिविध बनाई, संग सहाय न दूजा ।

सो करउ अधारी ! चित हमारी, जानिअ भगति न पूजा ॥

जो भव-भय-भंजन, मुनिमन - रंजन, गंजन बिपति-बरूथा ।

मन - बच - क्रम - बानी छाड़ि सयानी, सरन सकल सुरजूथा ॥ ३ ॥

सारद, श्रुति, सेवा, रिषय असेषा, जा कहूँ कोउ नहि जाना ।

जैहि दीन पिआरे, बेद पुकारे, द्रवउ सो श्रीभगवाना ॥

भव-बारिधि-मंदर, सब बिधि सुंदर, गुन - मंदिर, सुखपुंजा ।

मुनि, सिद्ध, सकल सुर, परम भयातुर नमत नाथ - पदकंजा ॥ ४ ॥

खलादचौरास्तथा धूर्तावृद्धिप्राप्तास्तदाभवन् । ये लम्पटाः परद्रव्ये परेषां वनितासु च ॥
न मन्यन्ते स्म जननीं पितरञ्चामराञ्जनाः । स्वकीयं साधुभिरपि कारयन्ति स्म सेवनम् ॥
शिवो वदति यद् येषामिदमाचरणं शिवे ! तान् सर्वान् प्राणिनो विद्धि राक्षसानेव केवलम् ॥
इतीदृशीं समालोक्य धर्मस्यातीव दुर्दशाम् । अतीव भीतिसम्पन्ना धरणिर्व्याकुलाभवत् ॥
चिचिन्त नास्ति भारो मे नयद्विश्मभाभूतां तथा । यथा गुरुतमो भाति केवलं परविद्विषः ॥
सकलानेव धर्मान् सा विपरीतानलोकत । नाणवन्तोद् भाषितुं किन्तु भीतातीव दशाननात् ॥
ततो विचार्य हृदये धेनुरूपं प्रगृह्य च । अगमत् तत्र यत्रासन् गूढा देवास्तथर्षयः ॥
मुञ्चन्त्यश्रूणि मन्तापं स्वीयं श्रावयति स्म सा । तस्याः कार्यन्तु केनापि किञ्चिदप्यभवन्न तत् ॥

सुरषिवेदगायकाः समेत्य सर्व एव ते ततः प्रयाणमाचरन् पदं प्रति स्वयम्भुवः ।
सहैव धेनुरूपिणी सही सुदुःखितागमत् अतीव विवल्बत्वन्मायं भयात् तथैव शोकतः ॥
अबुध्यदात्मभूः समं तथानुमानमाचरद् यदत्र नैव मे वशं किमप्यहो भविष्यति ।
जगाद यस्य दास्यसि त्वनाशवान् स एव हि सहायकोऽस्ति सर्वथा ममापि ते च मेदिनि ॥

हृदि त्वं रसे! धीरतां धारयस्व स्मराङ्घ्री हरेरित्यवोचद् विधिस्ताम् ।
प्रभुर्वेत्ति पीडां सदा सेवकानां हरित्यत्यसौ दारुणां ते विपत्तिम् ॥ १८४ ॥

उपविश्य सुराः सर्वे कुर्वन्ति स्म विचारणाम् । कुत्राप्यामः प्रभुं यत् तं गत्वा वक्ष्याम आपदम् ॥
तेषु कोऽप्यवदद् यामो वैकुण्ठनगरीं वयम् । अवदत् कोऽपि दुग्धाब्धौ वसतीशः स एव यत् ॥
भक्तिः प्रीतिश्च यादृश्यौ वर्तते यस्यमानसे । ईशस्तादृश्यैव रीत्या तत्रास्ति प्रकटः सदा ॥
तस्मिन् समाजेश्मपि स्थित आसं हिमाद्रिजे ! अवोचमेकं वचनं सम्प्राप्यावसरं सुरान् ॥
हरिः समानरूपेण सर्वत्र व्यापको मतः । असौ प्रेम्णैव भवति प्रकटो वेदम्यहं त्विति ॥
देशे काले समाशामु कोणाशामु तथैव च । उच्यतां कोऽवकाशोऽस्ति यवेशो नैव वर्तते ॥
चराचरमयोऽप्येव सर्वहीनो विरागवान् । प्रेम्णैव साक्षाद् भवति प्रभुर्वैश्वानरो यथा ॥
इत्थं समेषां चित्तेभ्यो रोचते स्म वचो मम । साधु साधु त्विति प्रोच्य प्राशंसत् कमलासनः ॥

श्रुत्वा विधेर्हृन्मुदितं तनुश्च रोमाञ्जिताक्षीणि वहज्जलानि ।
संयोज्य हस्तौ स्तुतिमाचरत् स समाहितः सन्नतिधीरबुद्धिः ॥ १८५ ॥

सुराणां पते ! स्ताञ्जयस्ते जयोस्तु जनानन्दैश्वर्ययुङ् ! नन्नपाल ! ।
जयस्तेऽस्तु गोविप्रभद्रासुरारे ! समुद्रात्मजायाः पते ! प्रीतियुक्त ! ।
सहीदेवप ! त्वत्कृतिश्चित्ररूपा विजानाति तत्त्वं न कोऽपीह तस्याः ।
स्वभावात् कृपालुर्दयो यश्च दीने कृपामस्मदादौ विधत्तां स एव ॥ १ ॥

जयः स्ताञ्जयस्तेऽविनाशिन् ! समान्तनिवासिन् ! परानन्दरूपेश ! विष्णो ! ।
अमत्यक्षगम्यातिपूताचरित्र ! प्रपञ्चेन हीन ! प्रभो ! मोक्षदायिन् ! ।

विरागा विमोहा मुनीनां समूहा अतीवानुरागाश्च यस्मै भवन्ति । यस्मिन् ॥
अहोस्मन्नयदध्यानवैशिष्ट्यगाना जयस्तस्य सच्चित्तुखस्यास्तु नित्यम् ॥ २ ॥ जस्यैव

स्वयं येन सृष्टिस्त्रिधा निर्मितास्ति सहायः परः कोऽपि नाभूच्च यस्य ।
करोत्वेष सोऽधारिरस्मद्विचिन्तां वयं नैव विद्मस्तदर्चाञ्च भवितम् ।

जगद्भीतिनाशो मुनिस्त्वान्तमुद् यो विपत्सञ्चयानां विनाशस्य कर्ता ।
मनःकर्मवाग्ज्याजवृत्ति विहाय सुरौघा उपेताः श्रयं तस्य सर्वे ॥ ३ ॥

श्रुतिः शारदा शेषसर्वेष्यश्च न कोऽप्येषु जानाति यं देवदेवम् ।
प्रिया यस्य दीना इति प्राह वेदो द्रवेद् देववर्गं षडैश्वर्यवान् सः ।

जगत्सिन्धुमन्थाचलाशेषरम्य ! गुणानां निवासेश ! सौख्यस्य पुञ्ज ! ।
समे देवसिद्धर्षयो भीपरताः प्रभो ! पादपद्मे नमन्ति त्वदीये ॥ ४ ॥

दो०—जानि समय सुर - भूमि, मुनि, बचन समेत सनेह ।
गगनगिरा गंभीर भइ, हरनि - सोक - संदेह ॥ १८६ ॥

जनि डरपहु मुनि - सिद्ध - सुरेसा । तुम्हहि लागि धरिहुँ नर - बेसा ॥
असन्ह सहित मनुज - अवतारा । लेहुँ दिनकर - बंस उदारा ॥
कस्यप - अदिति महातप कीन्हा । तिन्ह कहूँ मैं पूरब बर दीन्हा ॥
ते दसरथ - कोसल्या - रूपा । कोसलपुरी प्रगट नर - भूपा ॥
तिन्ह के गृह अवतरिहुँ जाई । रघुकुलतिलक सो चारिउ भाई ॥
नारद - बचन सत्य सब करिहुँ । परमसक्ति समेत अवतरिहुँ ॥
हरिहुँ सकल भूमि - गरुआई । निर्भय होहु देव - समुदाई ! ॥
गगन - ब्रह्मबानी सुनि काना । तुरत फिरे सुर, हृदय जुड़ाना ॥
तब ब्रह्मा धरनिहि समुझावा । अभय भई, भरोस जियँ आवा ॥

दो०—निज लोकहि बिरंचि ने, देवन्ह इहइ सिखाइ ।
बानर - तनु धरि - धरि महि, हरिपद सेवहु जाइ ॥ १८७ ॥

गए देव सब निज - निज धामा । भूमि सहित मन कहूँ विश्रामा ॥
जो कछु आयसु ब्रह्मा दीन्हा । हरपे देव, बिलंब न कीन्हा ॥
बनचर - देह धरी छिति माहीं । अतुलित बल - प्रताप तिन्ह पाहीं ॥
गिरि - तरु - नख आयुध, सब बीरा । हरि - मारग चितवहि मतिधीरा ॥
गिरि - कानन जहँ - तहँ भरि पूरी । रहे निज - निज अनीक रुचि रूरी ॥
यह सब रुचिर चरित मैं भाषा । अब सो सुनहु जो बीर्चाहि राखा ॥
अवधपुरी रघुकुलमनि राऊ । वेद - बिदित तेहि दसरथ नाऊ ॥
धरम - धुरंधर, गुननिधि, ग्यानी । हृदयँ भगति - मति - सारंगपानी ॥

दो०—कौसल्यादि नारि प्रिय, सब आचरन पुनीत ।
पति - अनुकूल प्रेम दूढ़, हरि - पदकमल विनीत ॥ १८८ ॥

एक बार भूपति, मन माहीं । भै गलानि, मोरें सुत नाहीं ॥
गुर - गृह गयउ तुरत महिपाला । चरन लागि, करि बिनय बिसाला ॥
निज दुख - सुख सब गुरहि सुनायउ । कहि बसिष्ठ बहु विधि समुझायउ ॥
धरहु धीर, होइहहि सुत चारी । त्रिभुवन बिदित, भगत - भयहारी ॥
संगी रिषिहि बसिष्ठ बोलावा । पुत्रकाम सुभज्य करावा ॥
भगति सहित मुनि आहुति दीन्हें । प्रगटे अग्नि चरु कर लीन्हें ॥
जो बसिष्ठ कछु हृदयँ विचारा । सकल काजु भा सिद्ध तुम्हारा ॥
यह हवि बाँटि - देहु, नृप ! जाई । जथा - जोग जैहि, भाग बनाई ॥

दो०—तब अदृश्य भओ पावक, सकल समहि समुझाइ ।
परमानंद मगन नृप, हरष न हृदयँ समाइ ॥ १८९ ॥

तबहि रायँ प्रिय नारि बोलाई । कौसल्यादि तहाँ चलि आई ॥
अर्ध भाग कौसल्यहि दीन्हा । उभय भाग आधे कर कीन्हा ॥
कैकेई कहूँ नृप सो दयऊ । रह्यो, सो उभय भाग पुनि भयऊ ॥
कौसल्या - कैकेई - हाथ धरि । दीन्ह सुमित्रहि, मन प्रसन्न करि ॥
ओहि विधि गर्भ सहित सब नारी । भई, हृदयँ हरषित सुख भारी ॥

विज्ञाय भीतान् विबुधान् महीञ्च सस्नेहमाकर्ण्य वचश्च तेषाम् ।

जाता गनीराम्बरवाक् तदानीं सन्देहजातस्य शुचाञ्च हन्त्री ॥ १८६ ॥

ईशा भवत मा भीता ऋपिसिद्धदिवीकसाम् । युष्मदर्थं ग्रहीष्यामि मानुषीमहमाकृतिम् ॥
अंशैः स्वकीयैः सहितो मानवस्यावतारकम् । उदारे स्वीकरिष्यामि गगनस्य मणैः कुले ॥
अकुर्वतां तपस्तीव्रं कश्यपपिस्तथादिति । ताभ्यामुभाभ्यां दत्तोऽस्ति पूर्वमेव मया वरः ॥
तावेव राड् दशरथः कौशल्या चेति नामतः । भूत्वा नरेश्वरी पुर्यामयोध्यायामुपस्थितौ ॥
अवतारं ग्रहीष्यामि तयोरेवंता मन्दिरम् । रघोः कुले वरभ्रातृचतुष्टयमुरुपधक् ॥
सर्वं सत्यं करिष्यामि नारदस्य मुनेर्वचः । अवतीर्णो भविष्यामि शक्त्या परमया युतः ॥
वसुधारायाः सकलं हरिष्यामि गुरु भरम् । निर्भया भवतेदानीं यूयं विबुधसञ्चयाः ! ॥
इमामित्थं समाकर्ण्य सुरवर्त्मसरस्वतीम् । आश्वस्तहृदया देवाः परावर्तन्त तत्क्षणात् ॥
आश्वासयद् वसुमतीं ततः कमलसम्भवः । सा निर्भयामवत् तस्याश्चित्ते विश्वास आगतः ॥

सम्प्राप्य

लोकं स्वकीयं चतुराननोऽगात् प्रशिष्य देवानिदमेव गर्वान् ।

आगृह्य चागृह्य कपिस्वरूपं गत्वा महीमर्चत विष्णुपादौ ॥ १८७ ॥

स्वानि स्वानि निशान्तानि ततः सर्वेऽगमन् सुराः । तेषां पृथिव्या युक्तानां हृत्सु विश्राम आगतः ॥
यः कश्चिदपि निर्देशो दत्त आसीत् स्वयम्भुवा । तेनाहृष्यन् सुरास्तस्य न बलम्बन्त पूरणे ॥
अगृह्णन्ते वानराणां देहान् भूमितले ततः । बलं तेषु प्रतापश्च तुलनारहितौ स्थितौ ॥
आसन् सर्वेऽपि ते वीरा गिरिवक्षन्खायुधाः । प्रतीक्षन्ते स्म धीवीरा हरेरागमनं समे ॥
महीधरानरण्यानि यत्र तत्र प्रपूय च । स्वीयाः स्वीया रम्यरूपाः सेनाः सयोज्य ते स्थिताः ॥
इदं मनोरमं सर्वं चरितं कीर्तितं मया । त्यक्तं मया यन्मध्येऽभूत् तद्विदानीं शिवे ! शृणु ॥
अयोध्यायां वर्तते स्म रघुवंशमणिनृपः । यस्याभिजा दशरथ इत्यस्ति भुतिकीर्तिता ॥
धर्मिणामग्रणीरासोत् स ज्ञानी गुणशेवधिः । हृदि भक्तिः प्राङ्गोपाणेर्धीश्चास्तां तस्य तद्गता ॥

भार्याः प्रियाः कोसलसूनुमुखाः सर्वाः पवित्राचरणा पुनीताः ।

प्रियानुकूला दृढहार्दयुक्ता हरेः पदाम्भोजयुगे विनीताः ॥ १८८ ॥

एकदा मानसे तस्य वसुमत्याः परेशितुः । इयं ग्लानिः समुत्पन्ना यन्मे पुत्रो न वर्तते ॥
तत्क्षणादेव भूपः स गुरोर्गृहमथागमत् । प्रणम्य चरणी तस्य विनयं बहुधाकरोत् ॥
दुःखं सुखञ्च सर्वं स्वं गुरुं श्रावयति स्म सः । अबोधयद् बहुविधं वसिष्ठो वदति स्म च ॥
धैर्यं धारय चत्वारो भविष्यन्ति सुतास्तव । खपातास्त्रिष्वपि लोकेषु भक्तभीतिविनाशकाः ॥
शृङ्गिनाममुनिं पश्चाद् वसिष्ठमुनिराह्वयत् । अकारयच्च तेनैव पुत्रकामेष्टिमुत्तमाम् ॥
तेनाहुतिषु दत्तासु मुनिना भक्तिपूर्वकम् । अग्निः प्रत्यक्षमभवच्चरुहस्तोऽवदन्नृपम् ॥
व्यचारयद् वसिष्ठर्षियत्किञ्चिदपि मानसे । सर्वमेवाभिलषितं सिद्धं सञ्जातमस्ति ते ॥
वितरेदं हविष्यान्नं प्रगृह्य वसुधाधिप ! । तत्तद्योग्यत्वानुसारं विभागान् प्रविधाय च ॥

ततो गतोऽन्तर्हिततां कृशानुस्तां संसदं सम्प्रतिबोध्य सर्वाम् ।

भूपः परानन्दनिमग्न आसीन् माति स्म हर्षो न च तस्य चित्ते ॥ १८९ ॥

ततो वसुधराधीशः प्रियाः पत्नीः समाह्वयत् । सकला अपि तास्तत्र कोसल्यादय आगताः ॥
पायसात्मचरोरधं कोसल्यायै स दत्तवान् । करोति स्मार्धशेषस्य भागद्वयमिलापतिः ॥
तयोर्मध्याद् भागमेकं कैकेय्यै व्यतरन्नुपः । अकरोदर्धशेषस्य तस्य भागद्वयं पुनः ॥
कोसल्यायाश्च कैकेय्याः करयोस्तौ निधाय सः । प्रसाद्य च तयोश्चित्ते सुमित्रायै प्रदत्तवान् ॥
रीत्यानया तास्तिस्रोऽपि सगर्भा अभवन् स्त्रियः । चित्ते प्रसन्ना जातास्ताश्चान्वभूवन् परं सुखम् ॥

जा दिन तें हरि गर्भहि आए । सकल लोक सुख - संपति छाए ॥
मंदिर महँ सब राजहि रानी । सोभा - सील - तेज की खानी ॥
सुख - जुत कछुक काल चलि गयऊ । जेहि प्रभु प्रगट, सो अवसर भयऊ ॥

दो०—जोग, लगन, ग्रह, बार, तिथि, सकल भए अनुकूल ।

चर अरु अचर हर्षजुत, राम - जनम सुखमूल ॥ १९० ॥

नौमी तिथि, मधु मास पुनीता । सुकल पच्छ, अभिजित हरिप्रीता ॥
मध्यदिवस, अति सीत न घामा । पावन - काल, लोक - विश्रामा ॥
सीतल - मंद सुरभि वह बाऊ । हरषित सुर, संतन - मन चाऊ ॥
बन कुसुमित, गिरिगन मनिआरा । सर्वाहि सकल सरिताऽमृतधारा ॥
सो अवसर विरंचि जत्र जाना । चले सकल सुर, साजि त्रिमाना ॥
गगन विमल संकुल सुर - जूथा । गावहि गुन गंधर्व - वरूथा ॥
बरषहि सुमन सुअंजुलि साजी । गहगहि गगन दुंदुभी वाजी ॥
अस्तुति करहि नाग, मुनि, देवा । बहुबिधि लावहि निज - निज सेवा ॥

दो०—सुर - समूह बिनती करि, पहुँचे निज - निज धाम ।

जगनिवास प्रभु प्रगटे, अखिललोक - विश्राम ॥ १९१ ॥

छं०—भजे प्रगट कृपाला, दीनदयाला, कौसल्या - हितकारी ।

हरषित महतारी, मुनिमन - हारी, अबभुत रूप विचारी ॥

लोचन अभिरामा, तनु घनस्यामा, निज आयुध भुज चारी ।

भूषण - बनमाला, नयन बिसाला, सोभासिधु खरारी ॥ १ ॥

कह दुइ कर जोरी, अस्तुति तोरी केहि बिधि करौ अनंता ।

माया - गुन - ग्यानातीत, अमाना, वेद - पुरान भनंता ॥

करुना - सुख - सागर, सब गुनआगर, जेहि गावहि श्रुति - संता ।

सो मम हित लागी, जन - अनुरागी भयउ प्रगट श्रीकंता ॥ २ ॥

ब्रह्मांड - निकाया, निर्मित - माया, रोम - रोम प्रति वेद कहै ।

मम उर सो बासी, यह उपहासी सुनत, धीर-मति थिर न रहै ॥

उपजा जब ग्याना, प्रभु मुसुकाना, चरित बहुत विधि कीन्ह चहै ।

कहि कथा मुहाई, मातु बुझाई, जेहि प्रकार सुत प्रेम लहै ॥ ३ ॥

माता पुनि बोली, सो मति डोली, तजहु तात ! यह रूपा ।

कीजै सिसुलीला, अति प्रियसीला, यह सुख परम अनूपा ॥

सुनि बचन, सुजाना रोदन ठाना, होई बालक सुरभपा ।

यह चरित जे गावहि, हरिपद पावहि, ते न परहि भवकूपा ॥ ४ ॥

दो०—बिप्र, धेनु, सुर, संत-हित, लीन्ह मनुज - अवतार ।

निज इच्छा निर्मित तनु, माया - गुन - गो पार ॥ १९२ ॥

सुनि सिसु - रुदन परम प्रिय बानी । संभ्रम चलि आई सब रानी ॥

हरषित जहँ - तहँ धाई दासी । आनंद - मगन सकल पुरबासी ॥

दसरथ पुत्रजन्म सुनि काना । मानहुँ ब्रह्मानंद समाना ॥

परम प्रेम मन, पुलक सरीरा । चाहत उठन, करत मति धीरा ॥

जाकर नाम सुनत सुभ होई । मोरें गृह आवा प्रभु सोई ॥

श्रीहरिर्वासराद् यस्मात् तासां गर्भे समागतः । व्याप्ते तस्मादेव लोके सर्वस्मिन् सौख्यसम्पदौ ॥
मन्दिरेषु व्यराजन्त महिष्यः सकला अपि । खनयः कान्ततायास्तास्तथा शीलस्य तेजसः ॥
एवं कपिचदयात् कालस्तासां सुखमयस्ततः । यस्मिन्नीशस्यावतार आगतोऽवसरः स च ॥

योगश्च लग्नं ग्रहतिथ्यहानि तदानुकूलत्वमयुः समानि ।

चराचरा अप्यभवन् प्रहृष्टा यद् रामजन्मास्ति सुखस्य मूलम् ॥ १९० ॥

पवित्रश्चैत्रमासोऽभूत् तिथिश्च नवमी तदा । गुनलपक्षोऽभिजिज्ञामा मुहूर्तश्च हरिप्रियः ॥
मध्यन्दिनं वर्तते स्म नात्युष्णं नातिशीतलम् । स आसीत् पावनः कालो लोकविश्रामदायकः ॥
शीतलः सुरभिर्मन्दो बहति स्म समीरणः । देवा हृष्टाः सतां चित्ते परमोल्लास उदगतः ॥
वनानि पुष्पितान्यासन् मण्युङ्गामा गिरित्रजाः । नद्यस्तथा स्रवन्ति स्म सुधाधाराः समास्तदा ॥
विज्ञातवानवसरं तं यदा कमलासनः । तदाचलन् सुराः सर्वे यानान्यायुज्य तद्युताः ॥
विमलं गगनं पूर्णं सञ्जातं देवतागणैः । गन्धर्वाणां गणाः सर्वे गायन्ति स्म हरेर्गुणान् ॥
वर्णयन्ति स्म ते सर्वे प्रपूर्य स्वाञ्जलीन् मृगैः । तदावाद्यन्त पटहास्तथा दुन्दुभयोऽम्बरे ॥
कुर्वन्ति स्म स्तुतिं नागा मुनयश्च दिवोकसः । आनयन्ति स्म विविधानुपहारान्निजान्निजान् ॥

स्तुतिं विधाय त्रिदिवेशदारः प्राप्तोऽभवद् धाम निजं निजं सः ।

जगन्निवासः प्रभुराविरासीद् विश्रामदः सर्वजगत्तीनाम् ॥ १९१ ॥

अवातरत् सुरेश्वरः कृपालुदीनवत्सलः तथैव कोसलात्मजाहितावहो गुणाकरः ।
जनिप्रदा तदाभवत् प्रमोदपूर्णमानसा महर्षिचित्तहारि तद् विचार्य रूपमद्भुतम् ।
विलोचनप्रमोददं वपुस्तथास्त्रुदोषमत् निजायुधैरलङ्कृतान् समुद्रसङ्ख्यकान् भुजान् ।
विभूषणानि मालिकां वनाख्यकां तथाक्षिणी विशालके दधद् द्युतेरपानिधिः खराहितः । १ ।

करावुभौ सुमेत्य गावदत् तमाचरामि ते विधानतः कुतः स्तुतिं त्वनन्तभावभावित ।
प्रचख्यतुः परं चित्तेर्गुणत्रयाच्च मायिकात् तथैव मानवजितं श्रुतिः पुराणमप्यहो ।
दयामुखाम्बुधिस्तथा समस्तजद्गुणाकरः इतीरयन्ति यं सदा श्रुतिस्तथैव साधवः ।
स एव भङ्गलाय मे स्वभक्तहार्दसंयुतः स्वरूपवानवस्थितः समुद्रकन्यकापतिः । २ ।

अनेकविश्वराशयस्तथैव रोम्णि रोम्णि च वसन्ति मायिका इति श्रुतिः समा वदत्यहो ।
ममोदरे स वासकृन्महोपहासमित्यमुष् निशम्य चिद्वतोऽपि न स्थिरा मतिर्भवेदिह ।
यदेति बोधवत्यभूजनिप्रदा प्रभुः स्मितं व्यधत् यत् स नैकधा चरित्रकञ्चिकीर्षति ।
ततः स पूर्वजन्मतः कथामुपादिशच्च तां यथा लभेत सा मुहुः सुतप्रियत्वमोश्वरे । ३ ।

पुनर्जनिप्रदास्त्रवीद् यदाचलच्च तन्मतिः जहीहि तात ! मत्कृते निजं स्वरूपमोदशम् ।
शिशोश्चरित्रमाचर प्रियस्वभावसंयुतम् भवेदिदं सुखं वरं तथा ममोपमापरम् ।
वचो निशम्य बोधवान् प्रवर्तते स्म रोदने प्रगृह्य शंशवं वपुर्हरिः सुरेश्वरोऽपि सन् ।
चरित्रमेतदेश्वरं प्रकीर्तयन्ति ये नराः हरेः पदं प्रयान्ति ते पतन्ति नो भवान्धुके । ४ ।

स विप्रगोदेवसतां हिताय मेशोऽभ्यगृह्णान्मनुजावतारम् ।

तनुनिजेच्छारचितास्ति यस्य परश्च मायागुणगोचयाद् यः ॥ १९२ ॥

परमं प्रियमाकर्ण्य शिशुरोदननिःस्वनम् । ससम्भ्रमं समागच्छन् महिष्यः सकला अपि ॥
इतस्ततोऽति मुदिताः प्रधावन्ति स्म सेविकाः । आनन्दमग्ना अभवन् सर्वेऽपि पुरवासिनः ॥
पुत्रजन्म स्वकर्णाभ्यां श्रुत्वा दशरथो नृपः । ब्रह्मानन्दे समाविष्टो भवति स्म ध्रुवं तदा ॥
आस्तां चित्ते परं प्रेम रोमाञ्चश्च तदा तनौ । तथापि धियमाश्वास्य लषति स्म समुत्थितुम् ॥
यस्याख्यायाः श्रुतेरेव श्रोतुर्भवति मङ्गलम् । परमेशः समायातः स एव मम मन्दिरम् ॥

परमानंद पूरि मन राजा । कहा बोलाइ बजावहु बाजा ॥
गुर बसिष्ठ कहँ गयउ हंकारा । आए द्विजन सहित नृपद्वारा ॥
अनुपम बालक देखेन्हि जाई । रूप - रासि, गुन कहि न सिराई ॥

दो०—नंदीमुख सराध करि, जातकरम सब कीन्ह ।

हाटक, धेनु, बसन, मनि, नृप बिप्रन्ह कहँ दीन्ह ॥ १९३ ॥

ध्वज, पताक, तोरन, पुर छावा । कहि न जाइ, जेहि भाँति बनावा ॥
सुमन - वृष्टि अकास ते होई । ब्रह्मानंद मगन सब लोई ॥
बुंद - बुंद मिलि चलीं लोगाई । सहज सिंगार किएँ उठि धाई ॥
कनक - कलस, मंगल भरि थारा । गावत पैठहि भूप दुआरा ॥
करि आरति, नैवछावरि करहीं । बार - बार सिमु - चरनन्हि परहीं ॥
मागध, सूत, बंदिगन, गायक । पावन गुन गावहि रघुनायक ॥
सबस दान दीन्ह सब काहू । जेहि पावा, राखा नहि ताहू ॥
मृगमद, चंदन, कुंकुम, कीचा । मची सकल बीथिन्ह बिच - बीचा ॥

दो०—गृह - गृह बाज बधाव सुभ, प्रगटे सुषमाकंद ।

हरषवंत सब जहँ - तहँ, नगर नारि - नर - बृन्द ॥ १९४ ॥

कैकयसुता, सुमित्रा दोऊ । सुंदर सुत जनमत भैं ओऊ ॥
वह सुख, संपति, समय, समाजा । कहि न सकइ सारद, अहिराजा ॥
अवधपुरी सोहइ ऐहि भाँती । प्रभुहि मिलन आई जनु राती ॥
देखि भानु, जनु मन सकुचानी । तदपि वनी संध्या अनुमानी ॥
अगर - धूप बहु, जनु अँधिआरी । उड़इ अवीर, मनहुँ अरुनारी ॥
मंदिर मनि - समूह जनु तारा । नृपगृह - कलस, सो इंदु उदारा ॥
भवन वेद धुनि अति मृदु वानी । जनु खग मुखर समय जनु सानी ॥
कौतुक देखि पतंग भुलाना । एक मास तेई जात न जाना ॥

दो०—मास दिवस कर दिवस भा, मरम न जानइ कोइ ।

रथ समेत रबि थाकेउ, निसा कवन बिधि होइ ॥ १९५ ॥

यह रहस्य काहूँ नहि जाना । दिनमनि चले करत गुनगाना ॥
देखि महोत्सव सुर, मुनि, नागा । चले भवन वरनत निज भागा ॥
औरउ एक कहँ निज चोरी । सुनु गिरिजा ! अति दृढ़ मति तोरी ॥
काकभुसुंडि संग हम दोऊ । मनुज रूप, जानइ नहि कोऊ ॥
परमानंद - प्रेम - सुख - फूले । बीथिन्ह फिरहि मगन - मन - भूले ॥
यह सुभ चरित जान पै सोई । कृपा राम कै जापर होई ॥
तेहि अवसर जो जेहि बिधि आवा । दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा ॥
गज, रथ, तुरग, हेम, गो, हीरा । दीन्हे नृप नानाबिधि चीरा ॥

दो०—मन संतोषे सबन्हि के, जहँ - तहँ देहि असीस ।

सकल तनय चिर जीवहुँ, तुलसिदासके ईस ॥ १९६ ॥

कछुक दिवस बीते ऐहि भाँती । जात न जानिअ दिन अरु राती ॥
नामकरन कर अवसर जानी । भूप बोलि पठए मुनि ग्यानी ॥
करि पूजा, भूपति अस भाषा । धरिअ नाम, जो मुनि गुनि राखा ॥

जातं चित्तं नृपस्यैवं परमानन्दपूरितम् । स वादकान् समाहूय वादनायादिशच्चतान् ॥
हूतिगुरोर्वसिष्ठस्य सन्निधौ प्रेष्यते स्म च । सोऽपि भूमिसुरैः साकं नृपद्वारमुपागमत् ॥
ततो गत्वा पश्यति स्म बालकञ्चोपमापन्नम् । यो रूपो धौ गुणा यस्य नान्तं यान्त्युदिता अपि ॥

नान्दीमुखश्चाध्वविधिं विधाय सर्वं करोति स्म च जातकर्म ।
हिरण्यगोवस्त्रमणीन् ततः स नृपो ददाति स्म महीसुरेभ्यः ॥ १९३ ॥

ध्वजैः पताकैरथ च तोरणैरावृता पुरी । सा यथालङ्कृता तस्या वर्णनं नैव शक्यते ॥
तदा सुमनसां वृष्टिर्जायते स्म नभस्तलात् । अतीव मग्ना अभवन् ब्रह्मानन्दे समे जनाः ॥
वृन्दे वृन्दे सम्मिलित्य चलन्ति स्म पुरस्त्रियः । स्वाभाविकीमेव सज्जां सम्पाद्योत्थाय धाविताः ॥
गृहीत्वा स्वर्णकलशान् पात्रेष्वार्यैर्भद्रकम् । गायन्त्यः प्रविशन्ति स्म द्वारं वसुमतीपतेः ॥
आरातिकथं सुसम्पाद्य कुर्वन्ति स्म परिक्रमम् । पुनः पुनः शिणोस्तस्य ताः पतन्ति स्म पादयोः ॥
मागधा वन्दितः सूतास्तथा गायनकारिणः । गायन्ति स्म गुणान् पुण्यान् रघुवंशाधिपस्य ते ॥
सर्वस्वमपि सर्वेभ्यो ददाति स्म महीपतिः । यश्च तल्लब्धवान् सोऽपि न तत् पार्श्वे व्यधाम्निजे ॥
कस्तूर्या गन्धसारस्य कुङ्कुमस्य च कर्दमः । मध्ये मध्ये व्याप्त आसीत् सकलावपि वीथिषु ॥

गृहे गृहेऽवादि सुधन्यवाद्यं यत् कान्तिकन्दः प्रकटोऽस्ति देवः ।
हृष्टाः समग्रा अपि यत्र तत्र नारीनराणां निकरा नगर्याः ॥ १९४ ॥

सुता केकयराजस्य सुमित्राचेत्युभे ततः । प्रसुवाते स्म तनयान् सकलाङ्गमनोरमान् ॥
सुखस्य तस्यैश्वर्यस्य समयस्य च यस्य च । न शक्ती वर्णनं कर्तुं शारदा नागराट् तथा ॥
रीत्यानया राजते स्म सायोध्या नगरी तदा । यदीशं मिलितुं नूनं समायाता विभावरी ॥
ननु सङ्कोचमाप्ता च समालोक्य दिवाकरम् । तथापि चिन्तयित्वान्तःसन्ध्या भूत्वावसद् ध्रुवम् ॥
पर्याप्तमगुरुधूप आसीत् सन्ध्यागतं तमः । उद्घूर्त्स्वमान् च्चाबीरं तदीयारणरागिता ॥
मणीनां मन्दिरस्थानां समूहा ननु तारकाः । नृपालये यः कलशः स एवेन्दुर्वरः स्थितः ॥
राजगेहेऽस्ति मृद्व्या यो गिराभूद् वैदिको ध्वनिः । तत्कालानुगुणं नूनं वीनां तन्मिश्रितं रतम् ॥
तदेतत् कौतुकदृष्ट्वा सूर्योऽपि व्यस्मरद् गतिम् । यातोऽपि नैव विज्ञातो मासस्तेनाभवत् ततः ॥

च/ण

मासस्वरूपो भवति स्म वारो विज्ञातवान् कोऽपि न मर्मं चेतत् ।
सूर्यः स्थितोऽभूत् सहितो रथेन निशीथिनी स्याद् विधिर्नैव केन ॥ १९५ ॥

रहस्यं कश्चिदप्येतन्न परिज्ञातवांस्तदा । ततो हरिगुणान् गायंश्चलति स्म दिनाधिपः ॥
महोत्सवं तमालोक्य विबुधा मुनयोऽह्यः । स्वं स्वं भाग्यं वर्णयन्तः प्रयान्ति स्म निजालयान् ॥
स्वकीयमन्यदप्येकं चौर्यं त्वां कथयाम्यहम् । शृण्वद्विजे ! यतस्तेऽस्ति मनीषा परमं दृढा ॥
अहं काकभुशुण्डिश्च सहितौ तत्र सुस्थितौ । परं मनुजरूपत्वात् जानाति स्म कोऽपि नौ ॥
परमानन्दतः प्रेमसुखतश्च प्रफुल्लितौ । मग्नौ चित्ते भ्रमावः स्म वीथिषु स्मृतिर्विजितौ ॥
किन्त्वदं चरितं भद्रं स एव ज्ञातुमर्हति । अनुकम्पा भवेद् यस्मिन् रघुवंशमणेः प्रभोः ॥
तस्मिन्नवसरे योऽपि येनैव विधिनागमत् । यद् रोचते स्मापि तस्मै तदेवादानमहीपतिः ॥
गजान् रथान् हयान् हेमसौरभेयीश्च ह्रीरकान् । नानाविधानि वस्त्राणि ददाति स्म धराधिपः ॥

अतोषयत् सर्वमनांसि भूपः सर्वेऽदुराशीरपि यत्र तत्र ।
समेऽपि जीवन्तु सुता नृपस्य दासस्य देवास्तुलसीयुतस्य ॥ १९६ ॥

एवं रीत्या व्यतीयन्त वासराः कतिचित्तुते । गच्छन्त्यावपि न ज्ञाते दिवसक्षणदे तदा ॥
अभिधानविधानस्य विज्ञायावसरं ततः । समामन्त्रयति स्मासौ भूपालो ज्ञानिनं मुनिम् ॥
पूजां कृत्वा तस्य भूप इत्थं कथयति स्म तम् । मुने ! क्रियन्तां ता आख्या भवता या विचारिताः ॥

इन्ह के नाम अनेक अनूपा । मैं नृप ! कहव स्वमति अनुरूपा ॥
जो आनंद - सिंधु - सुखरासी । सीकर तैं तैलोक सुपासी ॥
सो सुखधाम राम, अस नामा । अखिललोक - दायक - विश्रामा ॥
बिस्व भरन - पोषन कर जोई । ताकर नाम भरत, अस होई ॥
जाके सुमिरन तैं रिपु नासा । नाम सत्रुहन वेद प्रकासा ॥

दो०—लच्छन - धाम, राम - प्रिय, सकलजगत - आधार ।

गुरु बसिष्ट तेहि राखा, लछिमन नाम उदार ॥ १९७ ॥

धरे नाम गुरु हृदयँ विचारी । वेद - तत्व नृप तव सुत चारी ॥
मुनि-धन, जन - सरबस, सिव-प्राना । बाल - केलि - रस तेहिं सुख माना ॥
बारैहि ते निज हित - पति जानी । लछिमन राम - चरन रति मानी ॥
भरत - सत्रुहन, दूनउ भाई । प्रभु - सेवक जसि प्रीति बड़ाई ॥
स्याम - गौर, सुंदर दोउ जोरी । निरखाहि छवि जननीं तृन तोरी ॥
चारिउ सील - रूप - गुन - धामा । तदपि अधिक सुखसागर रामा ॥
हृदयँ अनुग्रह - इंदु प्रकासा । सूचत किरन मनोहर हासा ॥
कबहुँ उछंग, कबहुँ बर पलना । मातु दुलारइ कहि प्रिय ललना ॥

दो०—व्यापक, ब्रह्म, निरंजन, निर्गुन, विगत - बिनोद ।

सो अज, प्रेम - भगति - बस कौसल्या कैं गोद ॥ १९८ ॥

काम कोटि छवि, स्याम सरीरा । नील - कंज, बारिद गंभीरा ॥
अरुन चरन - पंकज - नख - जोती । कमल दलन्हि बैठे जनु मोती ॥
रेख कुलिस, ध्वज, अंकुस सोहे । नूपुर धुनि सुनि, मुनि - मन मोहे ॥
कटि किकिनी, उदर त्रय रेखा । नाभि - गभीर - ज्ञान, जेहि देखा ॥
भुज बिसाल भूषन - जुत भूरी । हियँ हरि - नख अति सोभा रूरी ॥
उर मनिहार पदिक की सोभा । विप्र - चरन देखत मन लोभा ॥
कंबु कंठ अति चिबुक सुहाई । आनन अमित मदन - छवि छाई ॥
दुइ - दुइ दसन, अघर अरुनारे । नासा, तिलक, की वरनै पारे ॥
सुंदर श्रवन, सुचारु कपोला । अति प्रिय मधुर तोतरे बोला ॥
चिक्कन कच कुंचित गभुआरे । बहु प्रकार रचि मातु सँवारे ॥
पीत झगुलिआ तनु पहिराई । जानु पानि बिचरनि मोहि भाई ॥
रूप सकहि नहि कहि श्रुति-सेषा । सो जानइ सपनेहुँ जेहि देखा ॥

दो०—सुख - संदोह, मोहपर, ग्यान - गिरा - गोतीत ।

दंपति परमप्रेम - बस, कर सिसुचरित पुनीत ॥ १९९ ॥

ऐहि बिधि राम जगत - पितुमाता । कोसलपुर - बासिन्ह - सुखदाता ॥
जिन्ह रघुनाथ - चरन रति मानी । तिन्ह की यहगति प्रगट, भवानी ! ॥
रघुपति - बिमुख, जतन कर कोरी । कवन सकइ भव - बंधन छोरी ॥
जीव चराचर बस कै राखे । सो माया प्रभु सों भय भाखे ॥
भृकुटि - बिलास नचावइ ताही । अस प्रभु छाड़ि, भजिअ कहु काही ॥
मन - क्रम - बचन छाड़ि चतुराई । भजत, कृपा करिहहि रघुराई ॥
ऐहि बिधि सिसु - बिनोद प्रभु कीन्हा । सकल नगरबासिन्ह सुख दीन्हा ॥
लै उछंग कबहुँक हलरावै । कबहुँ पालनैं घालि झुलावै ॥

सोऽवदत् सन्त्यनुपमा नैकेऽमीषां तथाह्वयाः । निजमत्यनुसारं तान् वक्ष्ये भूप ! तथाप्यहम् ॥
य आनन्दस्य पाथोधिः सुखराशिश्च वर्तते । विन्दुनैकेनापि यस्य त्रिलोकी सुखिनी भवेत् ॥
सुखालयस्य तस्यैव राम इत्यभिधा मता । सर्वेषामपि लोकानां सोऽस्ति विश्रामदायकः ॥
करोत्यन्त्रिलभूमेयः गदा भरणपोषणे । आख्या भरत इत्येव तस्यान्यस्य भविष्यति ॥
यस्य स्मरणमात्रेण भवत्यरविनाशनम् । तस्य शत्रुघ्न इत्याख्या वेदख्याता भविष्यति ॥

रामप्रियः सद्म सुलक्षणानां सर्वस्य लोकस्य य आश्रयश्च ।

गुरुर्वसिष्ठः कुरुते स्म तस्य धन्याभिधां लक्ष्मण इत्युदाराम् ॥ १९७ ॥

गुरुश्चित्ते विचार्यमा व्यधादाख्यास्तथावदत् । चत्वारोऽपि सुता भूप ! वेदतत्त्वानि सन्ति ते ॥
मुनीनां वसु भक्तानां सर्वस्वं शूलिनोऽमवः । त इमे बालकेलीनां रसे सुखममन्वत ॥
ततो बाल्यादेव बुद्ध्वा निजं भद्रं तथाधिपम् । लक्ष्मणो मन्यते स्मैव रति रामस्य पादयोः ॥
ततो भरतशत्रुघ्नावन्योन्यं भ्रातराबुभौ । प्रकुर्वति स्म तां प्रीतिं या गीता स्वामिदासयोः ॥
मनोजयोः श्यामगौरयुग्मयोरुभयोस्तयोः । दृष्ट्वा गोभां जनन्यस्ताश्छिन्दन्ति स्मतृणं समाः ॥
चत्वारोऽपि क्षमेशपुत्राः शीलरूपगुणालयाः । तथापि वर्तते रामः सुखाब्धिः सर्वतोऽधिकः ॥
प्रकाशितोऽस्ति हृदये तस्यानुग्रहचन्द्रमाः । मनोहरस्तस्य हासः सूचयत्येव तत्करान् ॥
कदाचिदङ्गे सङ्गृह्य कदाचिद्दोलनस्थितम् । प्रिय ! बालेति चाभाष्य माता लालयति स्मतम् ॥

यद् व्याप्तिमद् ब्रह्म निरञ्जनाख्यं विनोदहीनं गुणवर्जितञ्च ।

अजं वशं तत् खलु हार्दभक्त्योरङ्के स्थितं कोसलराजपुत्र्याः ॥ १९८ ॥

श्यामे शरीरे तस्यास्ति कामकोटिमनोज्ञता । नीलकञ्जोपमे वारिपूर्णजीभूतसन्निभे ॥
रक्ततत्पादपाथोजनखानां ज्योतिरुज्ज्वलम् । भासते ननु माणिक्यं रक्ताब्जदलमुस्थितम् ॥
वज्रध्वजाङ्कुशानाञ्च रेखा आभान्ति तत्पदोः । नूपुरध्वनिमाकर्ण्य मुह्यन्त्यृषिमनांसि च ॥
किङ्किण्यस्तस्य कट्याञ्च तिस्रो रेखाः पिचण्डके । तैरेव नाभेर्गाम्भीर्यं ज्ञातं यैः सावलोकितम् ॥
भुजौ विशालौ बहुभिर्भूषणैः सुविभूषितौ । हृदये व्याघ्रनखरशोभात्यनुपमा तथा ॥
उरोदेशे रत्नयुक्तमणिहारमनोज्ञताम् । भूदेवपादचिह्नञ्च पश्यतो हृद् विलुप्यति ॥
कण्ठः शङ्खसमस्तस्य हनुश्चातिमनोहरा । अनन्तकामदेवानां भासते छविरानने ॥
द्वौ द्वौ दशनकौ तस्य रक्तवर्णौ तथोष्ठकौ । नासायास्तिलकस्यापि वर्णनायास्ति कः शकः ॥
सुन्दरे श्रवणे तस्य कपोलावतिमञ्जुलौ । अति प्रियाणि ग्रस्तानि मधुराणि वचांसि च ॥
गर्भादेव स्थिताः केशाश्चिक्कणाः कुञ्चिता अपि । प्रकारैर्विविधैर्मात्रा ये विरच्य सुसज्जिताः ॥
आरोपितं हरिद्राभ शरीरे लघुकञ्चुकम् । हस्ताभ्यां तस्य जानुभ्यां चलनं मे प्ररोचते ॥
तद्रूपगाने नो शक्ता वेदाः सर्पाधिराडपि । स एव तद् विजानाति येन स्वप्नेऽपि लोकिताम् ॥

मोहात् परः सौख्यकदम्बकञ्च परोऽस्ति यश्चिद्वचनेन्द्रियेभ्यः ।

जायापतीश्रेष्ठमुहार्दनिघ्नः करोति पूतं स शिशोश्चरित्रम् ॥ १९९ ॥

माता पिता च जगतः सरण्या राम एतया । अयोध्यापुरवासिभ्यः प्रददाति सुखं सदा ॥
यैरस्ति रचिता प्रीती रघुनाथस्य पादयोः । भवानि ! तेषामेषास्ति गतिः प्रत्यक्षरूपिणी ॥
रामात् पराङ्मुखो भूत्वा यत्नकोटीः करोति चेत् । छेतुं तर्ह्यपि नो शक्तः कोऽपि संसारबन्धनम् ॥
सर्वाश्चराचरान् जीवान् या स्थापितवती वशे । सापि माया विभेत्येव प्रभोस्तस्माद् रघूत्तमात् ॥
श्रुवोर्विलासमात्रेण स तां नर्तयति प्रभुः । त्यक्त्वेदृशं प्रभुं कोऽन्यो भजनीयो वदेति माम् ॥
मनसा कर्मणा वाचा सम्परित्यज्य चातुरीम् । भजने कृत एवासौ राघवः कुरुते दयाम् ॥
शिशुलीलां करोति स्म तत इत्थं रघूत्तमः । सर्वेभ्यः पुरवासिभ्यो ददाति स्म सुखं तथा ॥
कदाचिज्जननी स्वाङ्गे गृहीत्वा तं व्यचालयत् । कदाचिदपि दोलायां निधायान्दोलयत् पुनः ॥

दो०—प्रेम मगन कौसल्या, निसि - दिन जात न जान ।

सुत - सनेह - बस माता बालचरित कर गान ॥ २०० ॥

एक बार जननी अन्हवाए । करि सिंगार पलना पौढ़ाए ॥
निज कुल इष्टदेव भगवाना । पूजा हेतु कीन्ह अस्नाना ॥
करि पूजा, नैवेद्य चढ़ावा । आपु गई, जहँ पाक बनावा ॥
बहुरि मातु तहवाँ चलि आई । भोजन करत देख सुत जाई ॥
गै जननी सिमु पहि भयभीता । देखा बाल तहाँ पुनि सूता ॥
बहुरि आइ देखा सुत सोई । हृदयँ कंप, मन धीर न होई ॥
इहाँ - उहाँ दुइ बालक देखा । मतिभ्रम मोर, कि आन बिसेषा ॥
देखि राम, जननी अकुलानी । प्रभु हँसि दीन्ह मधुर मुसुकानी ॥

दो०—देखरावा मातहि निज, अद्भुत रूप अखंड ।

रोम - रोम प्रति लागे, कोटि - कोटि ब्रह्मंड ॥ २०१ ॥

अगनित, रवि, ससि, सिव, चतुरानन । बहु गिरि, सरित, सिंधु, महि, कानन ॥
काल, कर्म गुन, ग्यान, सुभाऊ । सोउ देखा, जो सुना न काऊ ॥
देखी माया सब बिधि गाढ़ी । अति समीत जोरें कर ठाढ़ी ॥
देखा जीव, नचावइ जाही । देखी भगति, जो छोरइ ताही ॥
तन पुलकित, मुख बचन न आवा । नयन मूढ़ि चरननि सिरु नावा ॥
विसमयवंत देखि महतारी । भए बहुरि सिमुरूप खरारी ॥
अस्तुति करि न जाइ, भय माना । जगतपिता, मैं सुत करि जाना ॥
हरि जननी बहुबिधि समुझाई । यह जनि कतहुँ कहसि सुनु माई ॥

दो०—बार - बार कौसल्या, विनय करइ कर जोरि ।

अब जनि कवहुँ ब्यार्य, प्रभु मोहि माया तोरि ॥ २०२ ॥

बालचरित हरि बहुबिधि कीन्हा । अति अनंद दासन्ह कहँ दीन्हा ॥
कछुक काल बीते सब भाई । वड़े भए परिजन - सुखदाई ॥
चूड़ाकरन कीन्ह गुरु जाई । विप्रन्ह पुनि दखिना बहु पाई ॥
परम मनोहर चरित अपारा । करत फिरत चारिउ सुकुमारा ॥
मन - क्रम - बचन अगोचर जोई । दसरथ अजिर विचर प्रभु सोई ॥
भोजन करत बोल जब राजा । नहि आवत तजि बाल - समाजा ॥
कौसल्या जब बोलन जाई । ठुमुकु - ठुमुकु प्रभु चलहि पराई ॥
निगम नेति, सिव अंत न पावा । ताहि धरै जननी हठि धावा ॥
धूसर धूरिभरें - तनु आए । भूपति विहसि गोद बैठाए ॥

दो०—भोजन करत चपल चित, इत - उत अवसर पाइ ।

भाजि चले किलकत मुख, दधि ओदन लपटाइ ॥ २०३ ॥

बालचरित अति सरल सुहाए । सारद, सेष, संभु, श्रुति गाए ॥
जिन्ह कर मन इन्ह सन नहि राता । ते जन बंचित किए विधाता ॥
भए कुमार जबहि सब भ्राता । दीन्ह जनेऊ गुरु - पितु - माता ॥
गुरु - गृहँ गए पढ़न रघुराई । अल्प काल विद्या सब आई ॥
जाकी सहज स्वास श्रुति चारी । सो हरि पढ़, यह कौतुक भारी ॥

समाप्नुता कोसलजा प्रियत्वे यातेऽपि वेत्ति स्म न घलरात्री ।

माता सुतस्नेहवशा सती सा तद्बाललीलाः परिगायति स्म ॥ २०० ॥

एकदा जननी स्नानं रामस्य समकारयत् । शृङ्गारं कारयित्वा च दोलायां तमशाययत् ॥
सा निजस्यान्ववायस्य देवस्येष्टपरात्मनः । पूजा कर्तुं शुचित्वार्थं करोति स्मावगाहनम् ॥
पूजां विधाय नैवेद्यं देवायार्पयति स्म सा । ततस्तत्र गता यत्र पाकः सम्पादितोऽभवत् ॥
पुनर्यदा सा जननी पूजास्थानमुपागमत् । उपागता च तनयं भुञ्जन्तं समलोकयत् ॥
भीता ततः सा सुप्तस्य सन्निकृष्टं शिरोर्गता । शिशुः मुप्तोऽस्ति दोलायामिति तत्र व्यलोकयत् ॥
पूजास्थानं पुनः प्राप्य तमेवापश्यदात्मजम् । हृदि कम्पोऽभवत् तस्याश्रित्तं ध्रैर्यञ्च नाभवत् ॥
अचिन्तयत् सा यद् दृष्ट्वावत् तत्राप्युभौ शिशूः किमयं मे भ्रमो बुद्धेर्विजेषः कोऽपि वा परः ॥
ततः समाकुलां दृष्ट्वा जननीं रघुनन्दनः । स सर्वशः करोति स्म मन्दं हास्यं मनोहरम् ॥

स भातरं दर्शयति स्म नैजमखण्डमाश्वर्यमयञ्च रूपम् ।

यद्गोमरोमश्रिततामुपेता ब्रह्माण्डकोट्यो गुणिता अनेकाः ॥ २०१ ॥

तत्रापश्यदनन्तान् सा रवीन्दुशिववेधसः । बहून् गिरीन् नदीः सिन्धून् पृथिवीं काननानि च ॥
कालं कर्म गुणान् बोधं प्रकृतीरप्यनेकधा । तदप्यपश्यद् यत् पूर्वं न दृष्टं वा श्रुतं तथा ॥
सर्वरीत्या बलवतीं तां मायां पश्यति स्म सा । यातीव भीता देवस्य सम्मुखे साञ्जलिः स्थिता ॥
तं जीवमप्यपश्यत् सा यं माया नर्तयत्यहो । तां भक्तिमपि वातस्या जीवं मुक्तं करोति तम् ॥
तस्याः शरीरे रोमाञ्चो मुखं वाग्वर्जितं तथा । निमील्य नेत्रे जीर्णं मानमयत् तस्य पादयोः ॥
समालोक्य स्वजननीं ततो विस्मयसंयुताम् । भूयः खराभिवाती न शिशुरूपं समग्रहीत् ॥
स्तुतिं कर्तुं न सा शक्ता मन्यते स्म भयं त्विदम् । यज्जगज्जन्मदातारं वेदिम् स्म मुन इत्यहम् ॥
ततो हरिः प्रसू नानाबोधयत् प्रावदच्च ताम् । शृणु मातरम् वृत्तं न कुत्रापि प्रकाशय ॥

ततो मुहुः कोसलराजपुत्री संयोज्य हस्तौ विनयं चकार ।

व्याप्तां न कुर्यादधुना कदापि यन्मां परात्मन् ! भवदीयमाया ॥ २०२ ॥

हरिर्बालचरित्राणि विविधान्यकरोदिति । तथा नैः परमानन्दं सेवकेभ्यो वितीर्णवान् ॥
याते ततः कियत्काले भ्रातरः सकला अपि । वयोधिका भवन्ति स्म स्वजनानन्ददायिनः ॥
गत्वा कारितवांस्तेषां चूडाकर्म ततो गुरुः । विपुलां दक्षिणां भूयो भूमुराः समवाप्नुवन् ॥
मनोहराणि परममसङ्ख्यचरितानि च । रम्याः कुमाराः कुर्वन्तश्चत्वारोऽपि भ्रमन्ति ते ॥
मनसां कर्मणां वाचामपि यो नास्ति गोचरः । स एवेशो विचरति भूभृद्दशरथाजिरे ॥
तं भोजनं प्रकुर्वीणो यदाह्वयति भूपतिः । बालानां मण्डलीं हित्वा समागच्छति नैव सः ॥
कोसलेणशुता चापि यदाह्वानाय गच्छति । तदेशो राघवाणां सस्थित्वा स्थित्वा पलायते ॥
वेदा यमाहुर्नतीति यदन्तं नाप्तवान् शिवः । तं धावति स्म जननी ग्रहीतुं हठपूर्वकम् ॥
धूसरो धूलिपूर्णाङ्गः स समागच्छति स्म तौ । तमुपावेशयत् स्वाङ्गे विहस्य पृथिवीपतिः ॥

सोऽभुङ्कत चित्तं तु चलं तदीयं लब्ध्वा प्रसङ्गं तमितस्ततः सः ।

पलायितोऽभूत् कलकाकलीमान् दध्योदनालिम्पितरभ्यतुण्डः ॥ २०३ ॥

रामस्य बालवृत्तानि रम्याप्यति ऋजूनि च । गीतानि सन्ति वाग्देव्या शेषनागेन शम्भुना ॥
एतेषु मानसं येषामनुरक्तं न वर्तते । विधात्रा ते जना नूनं प्रापिता अति वञ्चनाम् ॥
प्राप्ता यदैव कौमार्यं भ्रातरः सकला अपि । गुरुपितृप्रसूभिस्ते विहिता उपवीतिनः ॥
रामोऽनुजैः सहाध्येतुमगच्छत् सदनं गुरोः । अल्पेनैव च कालेन तान् विद्या आगताः समाः ॥
यस्य स्वामाविकः श्वासश्चतस्रः श्रुतयो मताः । स हरिः पठतीत्येतत् परमं कौतुकं स्थितम् ॥

बिद्या-बिनय - निपुन - गुन - सीला । खेलहि खेल सकल नृपलीला ॥
करतल बान - धनुष अति सोहा । देखत रूप चराचर मोहा ॥
जिन्ह बीथिन्ह बिहरहि सब भाई । थकित होहि सब लोग - लुगाई ॥

दो०--कोसलपुर - बासी नर, नारि, बृद्ध अरु बाल ।

प्रानहु ते प्रिय लागत, सब कहूँ राम कृपाल ॥ २०४ ॥

बंधु सखा संग लेहि बोलाई । वन मृगया नित खेलहि जाई ॥
पावन मृग मारहि जिय जानी । दिन प्रति नृपहि देखारहि आनी ॥
जे मृग राम बान के मारे । ते तनु तजि सुरलोक सिधारे ॥
अनुज - सखा - संग भोजन करहीं । मातु - पिता - अग्या अनुसरहीं ॥
जैहि बिधि सुखी होहि पुरलोगा । करहि कृपानिधि सौइ संजोगा ॥
वेद - पुरान सुनिहि मन लाई । आपु कहहि अनुजन्ह समुझाई ॥
प्रातकाल उठि कै रघुनाथा । मातु - पिता - गुरु नावहि माथा ॥
आयसु मागि करहि पुर - काजा । देखि चरित, हरपइ मन राजा ॥

दो०--व्यापक, अकल, अनोह, अज, निर्गुन, नास न रूप ।

भगत हेतु नानाबिधि, करत चरित्र अनूप ॥ २०५ ॥

यह सब चरित कहा मैं गाई । आगिलि कथा सुनहु मन लाई ॥
बिस्वामित्र महामुनि ग्यानी । बसहि विपिन, सुभ आश्रम जानी ॥
जहँ जप, जग्य, जोग मुनि करहीं । अति मारीच - सुवाहुहि डरहीं ॥
देखत जग्य, निसाचर धारहि । करहि उपद्रव, मुनि दुख पावहि ॥
गाधितनय - मन चिता व्यापी । हरि विनु मरहि न निसिचर पापी ॥
तब मुनिबर मन कीन्ह बिचारा । प्रभु अवतरेउ हरन महि-भारा ॥
एहँ मिस देखौ पद जाई । करि बिनती आनौं दोउ भाई ॥
ग्यान - बिराग - सकलगुन - अयना । सो प्रभु, मैं देखब भरि नयना ॥

दो०--बहुबिधि करत मनोरथ, जात लागि नहि बार ।

करि मज्जन सरऊ - जल, गए भूप - दरबार ॥ २०६ ॥

मुनि - आगमन सुना जब राजा । मिलन गयउ लै विप्र - समाजा ॥
करि दंडवत, मुनिहि सनमानी । निज आसन बैठारैन्ह आनी ॥
चरन पखारि कीन्ह अति पूजा । मो सम आजु धन्य नहि दूजा ॥
बिबिध भाँति भोजन करवावा । मुनिबर हृदय हरष अति पावा ॥
पुनि चरननि मेले सुत चारी । राम देखि मुनि देह बिसारी ॥
भए मगन देखत मुख - सोभा । जनु चकोर पूरनससि लोभा ॥
तब मन हरषि, बचन कह राऊ । मुनि अस कृपा न कीन्हहु काऊ ॥
कैहि कारन आगमन तुम्हारा । कहहु, सो करत न लावउ बारा ॥
असुर - समूह सतावहि मोही । मैं जाचन आयउँ नृप ! तोही ॥
अनुज समेत देहु रघुनाथा । निसिचर - वध, मैं होब सनाथा ॥

दो०--देहु भूप ! मन हरषित, तजहु मोह - अग्यान ।

धर्म - सुजस प्रभु तुम्ह कौं, इन्ह कहँ अति कल्याण ॥ २०७ ॥

विद्यायां विनये शीले गुणे च निपुणाः समे । भूपलीलानुगा एव क्रीडास्ते समपादयन् ॥
दोस्तलेष्वत्यशोभन्त तेषां बाणा धनूपि च । तेषां रूपाणि पश्यन्तो विमुह्यन्ति चराचराः ॥
भ्रातरो यामु बीथीषु विहरन्तश्चलन्ति ते । तामु स्त्रीपुरुषाः सर्वे स्नेहश्रान्ता भवन्ति च ॥

पुष्पस्त्वयोऽप्यनगरस्थितेभ्यः स्त्रीबालकेभ्योऽपि चिरायुषेभ्यः ।
प्रियोऽस्त्यसुभ्योऽप्यधिकं प्रीतीतो रामः कृपालुः सकलेभ्य एभ्यः ॥ २०४ ॥

रामः साकं समाहूय निजान् वन्धूस्तथा सखीन् । करोति मृगयाखेलां गत्वा प्रतिदिनं वनम् ॥
विज्ञाय मानसे पूतान् विनिहन्ति कुरङ्गकान् । आनीय तान् प्रतिदिनं दर्शयत्यधिपं क्षितेः ॥
कुरङ्गका ये रामस्य निहन्यन्ते स्म सायकैः । ते कुरङ्गतनुं हित्वा प्रयान्ति स्म त्रिविष्टपम् ॥
रामोऽनुजैश्च सखिभिः करोति सह भोजनम् । स्वो करोति तथादेशं जनन्या जनकस्य च ॥
विधिना येन सुखिनो भवेयुः पुरवासिनः । तेन तास्ता एव लीलाः करोति करुणानिधिः ॥
आम्नायांश्च पुराणानि शृणोत्येकाग्रचेतसा । बोधयित्वा स्वयञ्चैव कथयत्यनुजान् प्रति ॥
प्रातःकाले समुत्थाय रघुवंशाधिनायकः । नमस्करोति शिरसा मातरं पितरं गुरुम् ॥
सम्प्राप्य तेषामादेशं पुरकार्यं करोति च । दृष्ट्वेति तच्चरित्राणि प्रीतोऽन्तर्भवतीश्वरः ॥

यो व्यापकः कामकलाविहीनो जनुर्गुणाख्याकृतिर्वजितश्च ।
स एव भक्तार्थमनेकदेशः करोत्यतुल्यानि चरित्रकाणि ॥ २०५ ॥

इदं चरित्रं सकल विस्तरेणोक्तवानहम् । शृणु चित्तं समायोज्य तत् परामधुना कथाम् ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो विश्वामित्रो महामुनिः । वने वासं करोति स्म विज्ञाय शुभमाश्रमम् ॥
जपं यागं तथा योगं स यद्वैवाचरन्मुनिः । बिभेति स्माति मारीचात् सुवाहोरपि तत्र सः ॥
दृष्ट्वैव यज्ञं तौ चान्ये समाधावन् निशाचराः । उपद्रवमकुर्वन्श्च मुनिर्दुःखो ततोऽभवत् ॥
चित्तं व्याप्नोति स्म चिन्ता विश्वामित्रमुनेस्तदा । हरिं विना न नङ्क्ष्यन्ति यदिमे पापिनोऽज्ञपाः ॥
ततो मुनिवरश्चित्ते विचारं कृतवानमुम् । हर्तुं वसुधाराभारमवतीर्णोऽस्ति यत् प्रभुः ॥
अनेनैव मिषेणाहं गत्वा द्रष्टव्यमिह तत्पदे । समानेष्यामि सम्प्रार्थ्य द्वावेव भ्रातरावपि ॥
ज्ञानवैराग्ययोः सर्वगुणानाञ्चैव धाम यः । द्रष्टव्यमिह तं परेशानमातृप्ति मम नेत्रयोः ॥

इत्थं स कुर्वन् विविधाभिलाषानगाद् विलम्बोऽप्यभवत् तस्य ।
कृत्वावगाहं सरयूजले स सम्प्राप्तवान् द्वारमिताधिपस्य ॥ २०६ ॥

अशृणोद् वसुधाधीशो मुनेरागमनं यदा । अगच्छन्मिलितुं तं स विप्रवृन्दसमन्वितः ॥
विधाय दण्डप्रणतिं तथा सम्मान्य तं मुनिम् । आनीयोपावेशयच्च स्वकीये विष्टरे नृपः ॥
पादौ प्रक्षाल्य महतीं स पूजां समपादयत् । अवदच्चाद्य मत्तुल्यः कोऽपि धन्योऽस्ति नापरः ॥
नानाविधं भोजनं स ततः कारयति स्म तम् । मुनिवर्योऽतीव मोदं समवाप्नोत् स्वमानसे ॥
चतुरोऽपि सुतान् भूपोऽनामयत् तस्य पादयोः । तेषु रामं मुनिर्दृष्ट्वा व्यस्मरत् स्वतनूमपि ॥
दृष्ट्वा तस्याननस्याभां तावन्मग्नोऽभवन्मुनिः । तनुं दृष्ट्वा पूर्णचन्द्रञ्चकोरो लुब्धतां गतः ॥
हृष्टः सन् हृदि भूपालस्ततः कथयति स्म तम् । ईदृशीं कृतवात्रैव मुने ! पूर्वं भवान् कृपाम् ॥
हेतुना केन भवतः सम्पन्नोऽस्ति समागमः । तदुच्यतां तस्य पूर्तो न विधास्ये विलम्बनम् ॥
मुनिस्तमवदद् यन्मां तुदन्त्यसुरसञ्चयाः । अतस्त्वां याचितुं किञ्चिद्विह सम्प्राप्तवानहम् ॥
अनुजेन समेतं त्वं रघुनाथं प्रयच्छ मे । हतेषु तेषु रक्षस्सु भविता नाथवानहम् ॥

हृष्टेन चित्तेन महीश देहि जहीहि मोहञ्च निजाबुधत्वम् ।
भविष्यतस्ते सुयशश्च धर्मो हितं भविष्यत्यनयोः परञ्च ॥ २०७ ॥

भ्रातरौ
निजभाषयि

सुनि राजा अति अप्रिय बानी । हृदय कंप, मुख दुति कुमुलानी ॥
 चौथें पन पायउं सुत चारी । निप्र ! वचन नहि कहैहु विचारी ॥
 मागहु भूमि, धेनु, धन, कोसा । सर्वस देउं आजु सहरोसा ॥
 देह - प्रान तें प्रिय कछु नाहीं । सोउ मुनि देउं निमिष अक माहीं ॥
 सब सुत प्रिय मोहि प्रान की नाई । राम दंत नहि वनइ गोसाई ॥
 कहूँ निसिचर अति घोर कठोरा । कहूँ सुंदर सुत परम किसोरा ॥
 सुनि नृप - गिरा प्रेमरस - सानी । हृदय हरप माना मुनि ग्यानी ॥
 तब वसिष्ठ बहुविधि समुझावा । नृप - संदेह नास कहूँ पावा ॥
 अति आदर दोउ तनय बोलाए । हृदय लाइ बहु भाँति सिखाए ॥
 मेरे प्रान, नाथ ! सुत दोऊ । तुम्ह मुनि ! पिता, आन नहि कोऊ ॥

दो०—सौंपे भूप रिषिहि सुत, बहुविधि देइ असीस ।

जननी भवन गए प्रभु, चले नाइ पद सीस ॥ २०८ ॥ क

सो०—पुरुषसिंह दोउ बीर, हरषि चले मुनि-भय हरन ।

कृपासिंधु, मतिधोर, अखिलविस्व - कारन - करन ॥ २०८ ॥ ख

अरुन नयन, उर - बाहु बिसाला । नील जलज, तनु स्याम तमाला ॥
 कटिपट पीत, कसैं बर भाथा । रुचिर चाप - सायक दुहुँ हाथा ॥
 स्याम - गौर सुंदर दोउ भाई । बिस्वामित्र महानिधि पाई ॥
 प्रभु ब्रह्मन्यदेव में जाना । मोहि निति पिता तजैउ भगवाना ॥
 चले जात मुनि दीन्हि देखाई । सुनि ताड़का क्रोध करि धाई ॥
 एकहि बान प्रान हरि लीन्हा । दीन जानि तैहि निज पद दीन्हा ॥
 तब रिषि निज नाथहि जियें चीन्ही । विद्यानिधि कहूँ विद्या दीन्ही ॥
 जाते लाग न छुधा - पिपासा । अनुलित बल तनु तेज प्रकासा ॥

दो०—आयुध सर्व समर्पि कै, प्रभु निज आश्रम आनि ।

कंद, मूल, फल - भोजन, दीन्ह भगति हित जानि ॥ २०९ ॥

प्रात कहा मुनि सन रघुराई । निर्भय जग्य करहु तुम्ह जाई ॥
 होम करन लागे मुनि झारी । आपु रहे मख कीं रखवारी ॥
 सुनि मारीच निसाचर कोही । लै सहाय धावा मुनिद्रोही ॥
 बिनु - फर बान राम तैहि मारा । सत जोजन गा सागर पारा ॥
 पावक - सर सुबाहु पुनि मारा । अनुज निसाचर कटकु संधारा ॥
 मारि असुर, द्विज निर्भयकारी । अस्तुति करहि देव - मुनि झारी ॥
 तहूँ पुनि कछुक दिवस रघुराया । रहे, कीन्हि विप्रन्ह पर दायी ॥
 भगति हेतु बहु कथा - पुराना । कहै विप्र, जद्यपि प्रभु जाना ॥
 तब मुनि सादर कहा बुझाई । चरित एक प्रभु देखिअ जाई ॥
 धनुषजग्य सुनि रघुकुल - नाथा । हरषि चले मुनिवर के साथी ॥
 आश्रम एक दीख मग माहीं । खग, मृग, जीव, जंतु तहूँ नाहीं ॥
 पूछा मुनिहि, सिला प्रभु देखी । सकल कथा मुनि कहा बिसेषी ॥

दो०—गौतम-नारि आप - बस, उपल - देह धरि धीर ।

चरनकमल - रज चाहति, कृपा करहु रघुबीर ॥ २१० ॥

पराप्रियायामेतस्यां श्रुतायां वाचि भूभृता । हृदि कम्पोऽभवत् तस्य मुखाभा म्लानतां गता ॥
 सोऽवदत् प्राप्तवानस्मि वार्धक्ये चतुरः सुतान् । भूदेव ! कथितं नैव विचार्य भवता वचः ॥
 महीं धेनुं धनं कोणमपि याचतु मां भवान् । अद्य सर्वस्वमेवाहं प्रदास्यामि मुदान्वितः ॥
 नास्ति प्रियतमं किञ्चिद् देहात् प्राणेषु एव च । अहं निमेष एकस्मिन् मुने ! दास्यामि तानपि ॥
 सर्वेऽपि तनयाः सन्ति मम प्राणममाः प्रियाः । कथमप्यस्ति नो शक्यं दानं रामस्य तु प्रभो ! ॥
 क्वात्ति घोराः कठोराश्च वर्तन्ते क्षणदाचराः । क्व च रम्या देहजाताः किशोराः परमा मम ॥
 तत् प्रीतिरससम्पृक्तं वचः श्रुत्वा महीपतेः । प्रमोद मन्यते स्मासौ स्वचित्ते बोधवान् मुनिः ॥
 ततः प्रकारैर्वह्निर्भविष्ठोऽबोधयद् गुरुः । येन भूपस्य नन्देहो विनाशं समुपागतः ॥
 सोऽस्यादरेण ह्रस्वेन तनयीं तामाह्वयत् । हृदयेन नमायोज्य बहुधाबोधयच्च तौ ॥
 ततोऽवदन्नाथ ! पुत्री ममेतौ द्वावभूः स्थितौ । अस्तीदानीं भवानेव नान्यस्तातोऽनयोर्मुने ! ॥

समार्पयत् तौ मुनये सुतौ राड् अनेकधाशीर्वचनं प्रयोज्य ।
 प्रभुस्ततोऽगाद् जवनं जनन्याः जणम्य पादौ शिरसाचलच्च ॥ २०८ ॥ क

नृसिंहावुभौ प्रीतियुक्तौ प्रवीरौ सहर्षैर्बन्धुं हर्तुमेवान्वयाताम् ।
 उभौ स्तः कृपाभूनिधी धीरबुद्धी समग्रस्य लोकस्य हेतोश्च हेतु ॥ २०८ ॥ ख

रामस्य नयने रक्ते दोर्वक्षांसि पृथूनि च । नीलाम्बुजतमालाभ्यां तुल्यं श्यामं वपुस्तथा ॥
 बद्धं पीताम्बरं कट्यां सन्नद्धश्च वरेपुङ्खिः । करयो रुचिरश्चापो वर्तन्ते सायका अपि ॥
 एवं रम्यौ श्यामगौरौ भ्रातरौ तावुभावपि । विश्वामित्रेण मुनिना सम्प्राप्तौ परमो निधी ॥
 मुनिश्चित्तयति स्मापि विप्रभक्तोऽस्ति यत् प्रभुः । भगवांस्त्यजति स्मायं स्वतातमपि मत्कृते ॥
 गच्छन् दर्शयति स्मासौ ताटकां राक्षसीं मुनिः । सापि शब्दं निशम्यैव कोपं कृत्वाभ्यधावत ॥
 स तस्या हरति स्मासूनेकेनैवेपुणा हरिः । दीनां विज्ञाय तस्यै च ददाति स्म निजं पदम् ॥
 विज्ञायापि निजेशानं मुनिर्विद्यानिधिं ततः । विद्यानां निधये तस्मै विद्यां वितरति स्म सः ॥
 क्षुत्पिपासे न बाधेते नूनं यस्याः प्रभावतः । बलं तेजश्च भासेते तुलनारहिते तनौ ॥

समर्प्य सर्वाण्यपि चायुधानि निजाश्रमं देवमुपानयत् तम् ।
 कन्दास्तथा मूलफलानि भक्ष्यवदात् सुमस्त्या परिबुद्ध्य भव्यम् ॥ २०९ ॥

रघुनाथ उपःकाले वदति स्म मुनिं प्रति । प्रगत्य भयहीनः सन् करोतु यजनं भवान् ॥
 श्रुत्वेति मुनयः सवे यागस्यारम्भमाचरन् । तस्य यागस्य रक्षायै स्वयं रामः स्थितोऽभवत् ॥
 इदं निशम्य मारीचः कोपयुक्तो निशाचरः । मुनिद्रोही धावति स्म गृहीत्वा स्वसहायकान् ॥
 फालहीनेन वाणेन रामः प्रहरति स्म तम् । शतयोजनसिन्धोः स पारे तेनापतत् तदा ॥
 अहन् स बल्लिबाणेन सुबाहुमपि राक्षसम् । इतोऽनुजो राक्षसानां समहार्षादनीकिनीम् ॥
 इत्थं निशाचरान् हत्वाकरोद् विप्रान् स निर्भयान् । दिवौकसश्च मुनयः स्तुन्वन्ति स्म समेऽपि तम् ॥
 कियन्त्यहानि तत्रैव रघूनामधिपः पुनः । न्यवसद् व्यदधाच्चैव विबुधेषु भुवो दयाम् ॥
 कथा नानाविधा भक्त्या पुराणप्रतिपादिताः । अश्वावयन् भूमिदेवा अजानाद् यद्यपि प्रभुः ॥
 ततो मुनिः ससम्मानं प्रतिबोध्य तमब्रवीत् । गत्वैकं पश्यतु भवान् नूतनं चरितं प्रभो ! ॥
 ततो धनुर्यज्ञवातां श्रुत्वा रघुकुलेश्वरः । सहर्षीणां प्रधानेन मुदितश्चलति स्म सः ॥
 मध्येमार्गं ततस्त्वेक आश्रमो दृष्टिमागतः । न केऽप्यासंस्तत्र जीवा नभश्चरमृगादयः ॥
 शिलां विलोक्य तत्रैकां पृच्छति स्म मुनिं प्रभुः । वदति स्म मुनिस्तच्च कथां सर्वां सविस्तरम् ॥

शापस्य निघ्ना खलु गौतमस्त्री धैर्येण पाषाणतनुं दधाना ।
 समीहते पादसरोजपांसुं भवान् रघुश्रेष्ठ ! दयां करोतु ॥ २१० ॥

छं०—परसत पदपावन, सोक-नसावन, प्रगट भई तप-पुंज सही ।
 देखत रघुनायक, जन-सुखदायक, सनमुख होइ, कर जोरि रही ॥
 अति प्रेम अधीरा, पुलक सरीरा, मुख नहि आवइ वचन कही ।
 अतिसय बड़भागी, चरनन्हि लागी, जुगल नयन जलधार वही ॥ १ ॥
 धीरजु मन कीन्हा, प्रभु कहूँ चीन्हा, रघुपति कृपाँ भगति पाई ।
 अति निर्मल बानी, अस्तुति ठानी, ग्यानगम्य जय रघुराई ॥
 में नारि अपावन, प्रभु जग-पावन, रावनरिपु, जन-सुखदाई ।
 राजीवबिलोचन, भव-भय-मोचन, पाहि-पाहि सरनहि आई ॥ २ ॥
 मुनि श्राप जो दीन्हा, अति भल कीन्हा, परम अनुग्रह में माना ।
 देखेउँ भरि लोचन, हरि भवमोचन, इहइ लाभ संकर जाना ॥
 बिनती प्रभु! मोरी, में सति भोरी, नाथ! न मागउँ बर आना ।
 पदकमल-परागा-रस अनुरागा, मम मनमधुष करे पाता ॥ ३ ॥
 जेहि पद सुरसरिता, परम पुनीता, प्रगट भई, सिव सीस धरी ।
 सोई पदपंकज, जेहि पूजत अज, मम सिर धरेउ कृपाल हरी ॥
 ओहि भाँति सिधारी, गौतम-नारी, बार-बार हरि चरन परी ।
 जो अति मन भावा, सो बर पावा, गे पतिलोक अनंदभरी ॥ ४ ॥

दो०—अस प्रभु दीनबंधु हरि, कारन - रहित, दयाल ।
 तुलसिदास सठ ! तेहि भजु, छाड़ि कपट - जंजाल ॥ २११ ॥

मासपारायण, सातवाँ विश्राम

चले राम - लछिमन मुनि संग । गए जहाँ जग - पावनि गंगा ॥
 गाधिसूनु सब कथा सुनाई । जेहि प्रकार सुरसरि महि आई ॥
 तब प्रभु रिषिन्ह - समेत नहाए । बिबिध दान महिदेवन्हि पाए ॥
 हरषि चले मुनिबृंद - सहाया । वेगि-बिदेह नगर निअराया ॥
 पुर - रम्यता, राम जब देखी । हरषे अनुज - समेत विसेषी ॥
 बापीं, कूप, सरित, सर नाना । सलिल सुधासम, मनि - सोपाना ॥
 गुंजत मंजु मत्त - रस भृंगा । कूजत कल बहुवरन बिहंगा ॥
 बरन - बरन बिकसे बनजाता । त्रिविध समीर सदा सुखदाता ॥

दो०—सुमनबाटिका, बाग, बन, विपुल - बिहंग - निवास ।

फूलत, फलत, सुपल्लवत, सोहत पुर चहुँ पास ॥ २१२ ॥

बनइ न बरनत नगर - निकाई । जहाँ जाइ मन तहँई लोभाई ॥
 चारु बजारु, विचित्र अंबारी । मनिमय बिधि जनु स्वकर सँवारी ॥
 घनिक, बनिक बर, धनद - समाना । बैठे सकल वस्तु लै नाना ॥
 चौहट सुंदर गलीं सुहाई । संतत रहहि सुगंध सिचाई ॥
 मंगलमय मंदिर सब केरें । चित्रित जनु रतिनाथ चितेरें ॥
 पुर - नरनारि सुभग, सुचि, संता । धरमसील, ग्यानी, गुनवंता ॥
 अति अनूप जहँ जनक - निवास । बिथर्काहि बिबुध, बिलोकि बिलास ॥
 होत चकित चित, कोट बिलोकी । सकल भुवन - सोभा जनु रोकी ॥

दो०—धवल धाम, मनि - पुरट - पट, सुघटित नाना भाँति ।

सिय - निवास सुंदरसदन, सोभा किमि कहि जाति ॥ २१३ ॥

पवित्रशोकहृत्पदोः प्रलब्ध एव सङ्गमे तपोव्रजात्मिका ध्रुवं स्वरूपिणी स्थिताभवत् ।
विलोक्य राघवाधिपं स्वभक्तसौख्यदायकं विधाय सम्पुटो करो स्थिता पुरश्च तस्य सा ॥
अतिप्रियत्वसम्भ्रमा तनुश्च रोमहर्षिता मुखे तथैव भाषितं न वाक् समागता तदा ।
सुभाषयातिनी परालगत् प्रभोश्च पादयोस्तदीयनेत्रयुग्मकाञ्जलप्रवाह उद्गतः ॥ १ ॥

तु

मनस्यधाञ्च धीरतां प्रभुञ्च बुधयति स्म सा दयात ईश्वराद् रघोः मुभक्तिगाप्तवत्यपि ।
ततो गिरातिपूतया स्तुति सभाचरत् प्रभोः प्रबोधगम्य ! हे रघोः पते ! भवञ्जयो भवेत् ॥
अहन्तु नार्थपावना भवांश्च लोकपावनः प्रभो ! दिशामुखाहितस्तथैव लोकशङ्करः ।
कुशेशयाशिसंयुत ! अवाहिभीतिमोचन ! भवानवत्ववत्त्वहो ! शरण्यामागतास्म्यहम् ॥ २ ॥

यदस्ति शन्तवान् मुनिस्तदाचरच्छिवं मम अहञ्च वेद्यि तां कृति मुनेरनुग्रहं परम् ।
यथाक्षितृषि राघवं अवापहं व्यलोकयम् शिवोऽपि वेत्यदो ध्रुवं वरिष्ठलाममीक्षणम् ॥
इदं निवेदनं मम प्रभो ! यदस्मि मन्दधीः परं वरं तु नार्थयेऽमुमेव नाथ ! चार्थये ।
भवत्पदाब्जपांमुकप्रियत्वरासपानकृद् भवेन्निरन्तरं मम मनोमथो मधुवतः ॥ ३ ॥

सिद्धो

यतः पदाम्बुजद्वयात् परा पवित्ररूपिणी विनिर्गता सुरापगा शिवेन मस्तके धृता ।
पदाम्बुजे त एव ये समर्चन्ति प्रजापतिर्मदीयमस्तके न्यधाद् दयामयो हरिर्भवान् ॥
इति स्थितिं गता निजां महर्षिगौतमाङ्गना पुनः पुनः पदाम्बुजद्वये नता च सा हरेः ।
य ईप्सितोऽसि चेतसे वरं तमाप्तवत्यहो गता च भर्तृविष्टपं प्रकृष्टमोदसंयुता ॥ ४ ॥

तः परं हृदे

स दीनबन्धुर्हरिरित्थमीशो विनैव हेतुं कष्टाकरश्च ।
भजच्छीलितं तुलसीमतेन छलप्रपञ्चं प्रविहाय सर्वम् ॥ २११ ॥

मासपारायणे सप्तमो विश्रामः सम्पूर्णः

मुनिना सह तत्रैव प्रस्थितो रामलक्ष्मणौ । जगतां पावनी गङ्गास्थाने यस्मिंस्थिताभवत् ॥
गाधिसूनुश्च सकलां कथां श्रावयतिस्म ताम् । रीत्या यया सुरनदी समागतवती महीम् ॥
स्नानं प्रभुः करोति स्म ततो मुनिगणैः सह । नानाविधानि नानानि प्राप्नुवंश्च महीसुराः ॥
पुनर्मुनिगणैः साकं प्रसन्नश्चलति स्म सः । सविधं शीघ्रमेवायाद् विदेहनगरस्य च ॥
नगरस्य सुरम्यत्वं यदा रामोऽवलोकयत् । अनुजेन समेतः स विशेषं मुदितोऽभवत् ॥
नाना सरांसि तत्रासन् वाप्यः कूपास्तथापगाः । यत्रासन् मणिसोपानाः मलिलञ्चामृतोपमम् ॥
मकरन्दरसोन्मत्ता अगुञ्जन् मञ्जु पटपदाः । कूजन्ति स्मानेकवर्णा विविधाः पक्षिणः कलम् ॥
विकसन्ति स्म पद्मानि नानावर्णयुतानि च । त्रिप्रकारः प्रवाति स्म समीरः सुखदः सदा ॥

तदा वनोद्यानसुपुष्पवाट्यो येषु स्थितो नैकविहङ्गवासः ।

फुल्लानि सत्पल्लवसस्यवन्ति भान्ति स्म पुर्याः सकलासु दिक्षु ॥ २१२ ॥

न शक्यते निगदितुं पुर्यास्तस्या मनोजता । यत्र याति मनस्तस्यां तत् तत्रैव प्रलुभ्यति ॥
रम्या हृद्वा विचित्राणि तत्रासन् पटलानि च । मणिमन्ति स्वहस्ताभ्यां कृतानि ननु वेधसा ॥
यक्षाधिपेन सद्गुणा धनवन्तो वरा विशः । उपविष्टास्तत्र सर्वं वस्तून्यादाय नैकशः ॥
चतुष्पथा मञ्जुरूपा वीथयश्च सुशोभनाः । निरन्तरं स्थिता आसन् सुगन्धपरिविञ्चिताः ॥
निकेतनानि सर्वेषामासन् मङ्गलवन्ति च । चित्रितैर्ननु कामेन चित्रैः पूर्णानि सर्वतः ॥
सर्वे स्त्रीपुरुषाः पुर्याः सन्तो रम्याश्च पावनाः । धर्मशीला बोधवन्तो गुणवन्तस्तथाभवन् ॥
प्रासादोऽनुपमो यस्यां जनकस्य स्थितोऽभवत् । यस्यैश्वर्यं समालोक्य स्तब्धा जाताः सुरा अपि ॥
विलोक्य यस्य प्राकारं चकितं भवति स्म हृद् । नूनं स सर्वजगतां शोभां रुद्ध्वाभवत् स्थितः ॥

रूपि

शुक्लेषु गेहेषु सुवर्णरत्नपूर्णैः सुरम्या विविधाः पटाश्च ।

मञ्जोस्तु सीतावसतेर्गृहस्य शोभा कथं वर्णयितुं सुशक्या ॥ २१३ ॥

सुभग द्वार सब, कुलिस - कपाटा । भूप - भीर, नट - मागध - भाटा ॥
 बनी बिसाल बाजि - गज - साला । हय - गय - रथ - संकुल सब काला ॥
 सूर, सचिव, सेनप बहुतेरे । नृपगृह - सरिस सदन सब केरे ॥
 पुर - बाहेर सर - सरित - समीपा । उतरे जहँ - तहँ विपुल महीपा ॥
 देखि अनूप एक अँवराई । सब सुपास, सब भाँति सुहाई ॥
 कोसिक कहेउ, मोर मनु माना । इहाँ रहिअ रघुवीर सुजाना ॥
 भलेहि नाथ ! कहि कृपानिकेता । उतरे तहँ मुनिबृन्द - समेता ॥
 बिस्वामित्र महामुनि आए । समाचार मिथिलापति पाए ॥

दो०—संग सचिव सुचि, मूरि भट, भूसुर - बर, गुर, ग्याति ।

चले मिलन मुनिनायकहि, मुदित राउ अँहि भाँति ॥ २१४ ॥

कीन्ह प्रनामु चरन धरि माथा । दीन्हि असीस मुदित मुनिनाथा ॥
 बिप्रबृन्द सब सादर वंदे । जानि भाग्य बड़ राउ अनंदे ॥
 कुसल - प्रस्न कहि बारहि वारा । बिस्वामित्र नृपहि बैठारा ॥
 तेहि अवसर आए दोउ भाई । गए रहे देखन फुलवाई ॥
 स्याम - गौर, मृदु बयस, किसोरा । लोचन - सुखद, बिस्व - चित - चोरा ॥
 उठे सकल जब रघुपति आए । बिस्वामित्र निकट बैठाए ॥
 भअे सब सुखी देखि दोउ भ्राता । वारि विलोचन, पुलकित गाता ॥
 मूरति मधुर मनोहर देखी । भयउ विदेहु, विदेहु बिसेषी ॥

दो०—प्रेम - मगन मनु जानि नृपु, करि बिबेकु धरि धीर ।

बोलेउ मुनिपद नाइ सिरु, गदगद गिरा गभीर ॥ २१५ ॥

कहहु नाथ ! सुंदर दोउ बालक । मुनिकुल - तिलक कि नृपकुल - पालक ॥
 ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा । उभय वेष धरि की सोइ आवा ॥
 सहज बिराग - रूप मनु मोरा । थकित होत जिमि चंद - चकोरा ॥
 ताते प्रभु पूछउँ सतिभाऊ । कहहु नाथ ! जनि करहु दुराऊ ॥
 इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा । बरवस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा ॥
 कह मुनि बिहसि, कहेहु नृप ! नीका । बचन तुम्हार न होइ अलीका ॥
 ये प्रिय सबहि जहाँलगि प्राणी । मन मुसुकाहि रामु, सुनि बानी ॥
 रघुकुल - मनि दसरथ के जाए । मम हित - लागि नरेस पठाए ॥

दो०—रामु लखनु दोउ बंधुबर, रूप - सील - बल - धाम ।

सख राखेउ सबु साखि जगु, जिते असुर संग्राम ॥ २१६ ॥

मुनि ! तव चरन देखि, कह राऊ । कहि न सकउँ निज पुन्य - प्रभाऊ ॥
 सुंदर स्याम - गौर दोउ भ्राता । आनँदहू के आनँददाता ॥
 इन्ह कै प्रीति परसपर पावनि । कहि न जाइ, मन भाव सुहावनि ॥
 सुनहु नाथ ! कह मुदित बिदेहु । ब्रह्म - जीव - इव सहज सनेहु ॥
 पुनि - पुनि प्रभुहि चितव नरनाहु । पुलक गात, उर अधिक उछाहु ॥
 मुनिहि, प्रसंसि, नाइ पद सीसू । चलेउ लवाइ नगर अवनीसू ॥
 सुंदर सदन, सुखद सब काला । तहाँ बासु लै दीन्ह भुआला ॥
 करि पूजा, सब बिधि सेवकाई । गयउ राउ गृह, बिदा कराई ॥

प्रासादस्य समा द्वारो रम्यवज्रकपाटकाः । सम्मर्दस्तत्र भूपानां नटमागधबन्दिनाम् ॥
विशालानिर्मिताः शालास्तत्राश्वानाञ्च दन्तिनाम् । अश्वदन्तिस्थन्दनैर्याः सर्वकालं सुसङ्कुलाः ॥
शूरा अनेके सचिवास्तत्रासन् सेनपा अपि । तेषामपि समस्तानां गृहा राजगृहोपमाः ॥
पुराद् बहिस्तडागानां सविधे मरितामपि । अवातरन् यत्र तत्र बहवो भूमिपालकाः ॥
त्रिलोक्यानुपमामेकां सहकारस्य वाटिकाम् । सर्वमौविध्यसम्पन्नां सर्वरीत्या सुशोभनाम् ॥
अवदत् कौणिको यन्मे मानसं मनुते त्विदम् । कार्या वासोऽस्माभिरत्र रघुवीर ! सुधीयुत ! ॥
नाथ ! साध्वेवेदमित्थं समाभाष्य कृपालयः । मुनिवृन्दयुतस्तत्र वासं कर्तुमवातरत् ॥
ततोऽभ्यागतवानस्ति विश्वामित्रो महामुनिः । इत्यमेतं समाचारं मिथिलेशो यदाप्तवान् ॥

वि

नकंभटैः सत्सचिवैरुपेतो वरद्विजश्रीगुरुबन्धुभिश्च ।
तदाचलत् सम्मिलितुं मुनीशं रीत्यानया मोदमना महीशः ॥ २१४ ॥

पादयोः शिर आघ्राय प्रणाममथ सोऽकरोत् । मुदितो मुनिनाथश्च तस्मै प्रायच्छदाशिषम् ॥
ततः सर्वं विप्रवृन्दं ससम्मानमवन्दत । स्वभाग्यञ्च महन् मत्वा महीशो मुदितोऽभवत् ॥
पुनः पुनस्तं सम्पृच्छ्य प्रश्नं कुशलसङ्गतम् । उपवेशयति स्मासी विश्वामित्रो महीपतिम् ॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्रागतौ बन्धू उभावपि । आस्तां प्रगतवन्तौ यौ लोकिन् पुष्पवाटिकाम् ॥
श्यामगौरौ मृदुतनू किशोरवयसि स्थितौ । चक्षुःसुखकरो विश्वचित्तचौर्यविधायिनौ ॥
यदा रघुपतिः प्राप्त उदतिष्ठन् समेऽपि ते । विश्वामित्रश्च निकट उपवेशयति स्म तम् ॥
तावुभौ भ्रातरौ वीक्ष्य सर्वेऽपि सुखिनोऽभवन् । सर्वेषां वारि नेत्रेषु रोमहर्षश्च मूर्तिषु ॥
मूर्ति विलोक्य रामस्य मधुराञ्च मनोहराम् । विशेषतो विदेहोऽभूद् विदेहो भूपतिस्तदा ॥

जात्वा नृपः प्रेम्णि मनो निमग्नं विवेकमाश्रित्य समेत्य धर्मम् ।
शीर्ष्णां प्रणम्यर्षिपदेऽब्रवीत् स गभीरया गद्गदया गिरिव ॥ २१५ ॥

नाथ ! ब्रवीतु द्वावेव सुन्दरौ बालकाविमी । मुनेः कुलस्य तिलकौ वा भूभृत्कुलपालकौ ॥
अथवा यद् ब्रह्म वेदेनैति नेतीति कीर्तितम् । समागतं किमत्रास्ति तदेवोभयवेशधृक् ॥
विरागरूपतां प्राप्तं यन्मनो मे स्वभावतः । तन्मुह्यत्यमुयोर्दृष्टेर्यथैवेन्द्रोश्चकोरकः ॥
अतो निश्छलभावेन पृच्छामीत्यमहं प्रभो ! भवान् वदतु मां नाथ ! मा करोतु निगूहन्म् ॥
अनयोर्दर्शनादेव परमप्रेमवत् स्थितम् । यन् मनो मे हठादेव ब्रह्मानन्दं समत्यजत् ॥
अवदत् तं विहस्यर्पिर्नृप ! त्वं युक्तमब्रवीः । न शक्या भवितुं मिथ्या कदापि तव भारती ॥
यावन्तः प्राणिनो लोके समेभ्योऽपि प्रियाविमौ । इति श्रुत्वा मुनेर्वाचं रामश्चित्तेऽकरोत् स्मितम् ॥
अब्रूतर्षी रघुकुलमणिदिग्गजाविमी । प्रेषितो मम भद्राय तेनैव च महीभृता ॥

द्वौ-चापि

द्वौ रामसत्त्वक्ष्मणबन्धुवयौ रूपस्य शीलस्य बलस्य गेहे ।
सर्वं जगत् साक्ष्यवतः स्म यत्तमायोधने रात्रिचरान् विजित्य ॥ २१६ ॥

नृपोऽवदद् यदालोक्य चरणौ भवतो मुने ! प्रभावं स्वस्य पुण्यस्य नाहं शक्नोमि भाषितुम् ॥
ताविमौ भ्रातरौ रम्यौ श्यामगौरावभावपि । आनन्दायापि सततमानन्दस्य प्रदायिनौ ॥
अनयोः शोभनः पूतश्चानुरागः परस्परम् । रोचमानो मानसाय गदितुं नैव शक्यते ॥
विदेहोऽब्रूत मुदितो हे नाथ ! शृणुताद् भवान् । सहजोऽस्त्यनयो रागो यथैव ब्रह्माजीवयोः ॥
परमेशं पश्यति स्म नरनाथः पुनः पुनः । गात्रेऽभूत् पुलकस्तस्य सभृत्साहोऽधिगोहृदि ॥
मुनिं प्रशस्य शीर्षं तत्पादयोरानमय्य च । नयति स्म गृहीत्वा तामवनीशः पुरीं प्रति ॥
सर्वकालेषु सुखद आसीन्मन्त्रालयः । सर्वास्तस्मिन्नेव नीत्वा वासं दत्ते स्म भूमिपः ॥
सर्वैः प्रकारैः सम्पाद्य समर्चामथ सेवनम् । आपृच्छ्य च महीपालो याति स्म भवनं निजम् ॥

सुन्दर

दो०—रिषय - संग रघुबंसमनि, करि भोजनु - विश्रामु ।

बंठे प्रभु भ्राता - सहित, दिवसु रहा भरि जामु ॥ २१७ ॥

लखन - हृदयं लालसा बिसेषी । जाइ जनकपुर आइअ देखी ॥
 प्रभु - भय, बहुरि मुनिहि सकुचाहीं । प्रगट न कहहि, मनहि मुसुकाहीं ॥
 राम अनुज - मन की गति जानी । भगत - बछलता हियें हुलसानी ॥
 परम बिनीत सकुचि मुसुकाई । बोले गुर - अनुसासन पाई ॥
 नाथ ! लखनु पुरु देखन चहहीं । प्रभु - सकोच - डर प्रगट न कहहीं ॥
 जौ राउर आयसु में पावौं । नगर देखाइ, तुरत लै आवौं ॥
 मुनि मुनीसु, कह बचन सप्रीती । कस न राम तुम्ह राखहु नीती ॥
 धरम - सेतु - पालक तुम्ह ताता । प्रेम - बिबस सेवक - सुखदाता ॥

दो०—जाइ देखि आवहु नगर, सुख-निधान दौउ भाइ ।

करहु सुफल सब के नयन, सुंदर बदन देखाइ ॥ २१८ ॥

मुनि - पद - कमल बंदि दौउ भ्राता । चले लोक - लोचन - सुख - दाता ॥
 बालकबृंद देखि अति सोभा । लगे संग, लोचन - मनु - लोभा ॥
 पीत बसन परिकर कटि भाथा । चारु चाप - सर सोहत हाथा ॥
 तन अनुहरत सुचंदन खोरी । स्यामल - गौर मनोहर जोरी ॥
 केहरि - कंधर, बाहु बिसाला । उर अति रुचिर नागमनि-माला ॥
 सुभग सोन - सरसीरुह - लोचन । वदन मयंक, तापत्रय - मोचन ॥
 कानन्हि कनक - फूल छवि देहीं । चितवत चितहि चोरि जनु लेहीं ॥
 चितवन चारु, भृकुटि बर वाँकी । तिलक - रेख - सोभा जनु चाँकी ॥

दो०—रुचिर चौतनीं सुभग सिर, मेचक कुंचित केस ।

नख - सिख - सुंदर बंधु दौउ, सोभा सकल सुदेस ॥ २१९ ॥

देखन नगर भूपसुत आए । समाचार पुरबासिन्ह पाए ॥
 धाए धाम - काम सब त्यागी । मनहुँ रंक, निधि लूटन लागी ॥
 निरखि सहज सुंदर दौउ भाई । होहि सुखी लोचन-फल पाई ॥
 जुबतीं भवन - झरोखन्हि लागीं । निरखहि राम - रूप अनुरागीं ॥
 कहहि परसपर बचन सप्रीती । सखि ! इन्ह कोटि-काम-छवि जीती ॥
 सुर, नर, असुर, नाग, मुनि - माहीं । सोभा असि, कहूँ सुनिअति नाहीं ॥
 बिष्णु चारि भुज, विधि मुख चारी । बिकट बेष, मुख पंच पुरारी ॥
 अपर देउ अस कोउ न आही । यह छवि सखी ! पटतरिअ जाही ॥

दो०—बय किसोर, सुषमा - सदन, स्याम - गौर सुखधाम ।

अंग - अंग पर वारिअहि कोटि-कोटि-सत काम ॥ २२० ॥

कहहु सखी ! अस को तनुधारी । जो न मोह यह रूप निहारी ॥
 कोउ सप्रेम बोली मृदु बानी । जो मैं सुना सो सुनहु सयानी ॥
 ए दोऊ दसरथ के ढोटा । बाल मरालन्हि के कल जोटा ॥
 मुनि - कौसिक - मख के रखवारे । जिन्ह रन-अजिर निसाचर मारे ॥
 स्याम गात, कल कंज - बिलोचन । जो मारीच - सुभुज - मधु - मोचन ॥

तपस्विभुवतो रघुवंशरत्नं स भोजनं विश्रमणञ्च कृत्वा ।
उपाविशद् भ्रातृसमेत ईशो दिनं तदासीत् प्रहरावशेषम् ॥ २१७ ॥

मनस्यासीत्लक्ष्मणस्य लालसेयं विधेयतः । यद् विदेहपुरीं गत्वा दृष्ट्वा यास्यावहे पुनः ॥
विभेति स्म स किन्तु शान् मुनेः सङ्कोचति स्म च । अतोऽवदन्न प्रकट मनस्येवाकरोत् स्मितम् ॥
रामोऽनुजस्य मनसो गतिं सम्प्रतिबुद्धवान् । ततश्च मानसे तस्य भक्तवत्सलतोदगता ॥
परं विनीतः सङ्कुच्य मन्दहासं विधाय च । गुरोरनुज्ञां सम्प्राप्य भारतीमुदचारयत् ॥
यद् विदेहपुरीं द्रष्टुं लक्ष्मणो वाञ्छति प्रभो ! । सङ्कोचतो भीतितश्च प्रभोः किन्तु न वक्तव्यम् ॥
आदेशं भवतो नाथ ! यहि सम्प्राप्नुयामहम् । तहि प्रदर्श्य नगरीं प्रत्यानेष्याम्यमुं क्षणात् ॥
इति श्रुत्वा मुनीशस्तं सस्नेहमवदद् वचः । हे राम ! त्वंकया रीत्या नीतिं न परिमोक्ष्यसि ॥
हेतोर्यस्माद् धर्मसेतोः पालकस्तात ! वर्तसे । वर्णाभूय तथा प्रेम्णः सेवकेभ्यः सुखप्रदः ॥

गत्वाथ दृष्ट्वा नगरीं समेतं द्वौ चापि बन्धू सुखसन्निधाने ।

दृशः समेषां सुफला विधत्तं मनोरमे वा वदने प्रदर्श्य ॥ २१८ ॥

मुनेः पदाम्बुजे नत्वा द्वावपि भ्रातरौ ततः । चलतः स्म प्रदौ लोकलोचनेभ्यः सुखस्य तौ ॥
विलोक्य परमां शोभां तयोर्बालकसञ्चयाः । सङ्गतास्ते दृशस्तेषामलुभ्यन्त मनांसि च ॥
पीतवासांसि तूणीरौ कट्योः परिकरद्वयम् । चारू चापी तथा वाणौ भान्ति स्म करयोस्तयोः ॥
रचना सच्चन्दनस्य चानुरूपा शरीरयोः । इत्यासीत् तन्मनोहारि युगलं श्यामगौरयोः ॥
सिहस्कन्धोपमौ स्कन्धौ विशालौ च भुजौ तयोः । उरस्यतीव रुचिरे माले द्विरदमौ कितके ॥
सुभगं रवतकमलतुल्यमक्षिचतुष्टयम् । मृगाङ्गतुल्ये वदने तापत्रयविमोचके ॥
हैमकुण्डलयोर्युग्मं कान्तिदं कर्णयुग्मयोः । मनश्चाचोरयन्ननं नृणां तदवलोकताम् ॥
तयोर्विलोकने चारू भ्रुवो वक्रास्तथोत्तमाः । भालयोस्तैलका रेखाः कान्तेर्मुद्रा ननु स्थिताः ॥

सन्मस्तकस्थे रुचिरे शिरस्त्रे तयोः सुनीलाः कुटिलाश्च केशाः ।

नखादिच्छान्तमनोज्ञबन्धू सुदेशगासीत् सकला च शोभा ॥ २१९ ॥

आयातौ भूपतनुजौ पुरीं समवलोकितुम् । इत्थं यदा समाचारं प्राप्नुवन् पुरवासिनः ॥
सर्वाणि धामकार्याणि त्यक्त्वा धावन् समे मुदा । धावन्ति स्म द्रव्यहीना नूनमुल्लुण्ठितुं निधिम् ॥
स्वाभाविकौ सुन्दरौ तौ विलोक्य भ्रातरावुभौ । लोचनानां फलं प्राप्यते जनाः सुखिनोऽभवन् ॥
भवनानां गवाक्षेषु युवत्यो लग्नतां गताः । निरीक्षन्ते स्म रामस्य रूपं ता अनुरागतः ॥
सानुरागं वदन्ति स्म वचनञ्च परस्परम् । यदालि ! कोटिकामानामेताभ्यां विजिता छविः ॥
देवासुरमनुष्येषु भुजगेषु मुनिष्वपि । नास्ति श्रुतेदृशी शोभा कदाचिदपि केषुचित् ॥
नारायणश्चतुर्बाहुर्नाभिजन्मा चतुर्मुखः । पुरारिः पञ्चवदनस्तथा विकटवेषधृक् ॥
कोऽप्येतादृग्रूपधारी विबुधो नास्ति चापरः । इयं कान्तिर्यस्य कान्त्या सखि ! यायात् समानताम् ॥

शोभानिवासी वयसा किशोरौ सुखालयो श्यामलगौरवणौ ।

प्रतिप्रतीकं परिसारणीयाः कोट्यः शतं पुष्पशरस्य कोट्यः ॥ २२० ॥

सखि ! त्वं कथयैतादृग् वर्तते कः शरीरधृक् । यो मोहवशतां नैति रूपं सन्दृश्य चेदृशम् ॥
सानुरागं ब्रवीति स्म काचिन्मृदुलभारतीम् । श्रुतवत्यस्मि यदहं चतुरे ! शृणु तत् समम् ॥
उभौ दशरथस्यैतौ वर्तते विग्रहोद्भवौ । रम्यमस्त्येतयोर्युग्मं यथा बालमरालयोः ॥
एतौ मुनेः कौशिकस्य सप्ततन्तोः सुरक्षकौ । आयोधनाजिरे याभ्यां वधं नीता निशाचराः ॥
शरीरं श्यामलं यस्य कञ्जरम्ये विलोचने । मारीचस्य सुबाहोश्च मदस्य ध्वंसकोऽस्ति यः ॥

कौसल्या - सुत सो सुख - खानी । नामु राम, धनु - सायक - पानी ॥
गौर किसोर बेपु - वर काछें । कर सर - चाप राम के पाछें ॥
लछिमनु नामु राम - लघु - भ्राता । सुनु सखि ! तामु सुमित्रा माता ॥

दो०—विप्रकाजु करि बंधु दौउ, मग मुनिबधू उधारि ।

आए देखन चापमख, सुनि हरषीं सब नारि ॥ २२१ ॥

देखि राम-छवि कोउ अँक कहई । जोगु जानकिहि यह वरु अहई ॥
जौं सखि ! इन्हहि देख नरनाहू । पन परिहरि, हठि करइ बिवाहू ॥
कोउ कह, ए भूपति पहिचाने । मुनि - समेत सादर सनमाने ॥
सखि ! परतु पनु राउ न तजई । विधि - बस हठि अविवेकहि भजई ॥
कोउ कह जौं भल अहइ विधाता । सब कहूँ सुनिअ उचित फलदाता ॥
तो जानकिहि मिलिहि वरु एहू । नाहिन आलि ! इहाँ संदेहू ॥
जौं विधि - बस अस बनै संजोगू । तौ कृतकृत्य होइ सब लोगू ॥
सखि ! हमरें आरति अति ताते । कबहुँक ए आवाहि ओहि नाते ॥

दो०—नाहि त हम कहूँ सुनहु सखि, इन्ह कर दरसनु द्वरि ।

यह संघटु तब होइ जब, पुन्य पुराकृत भूरि ॥ २२२ ॥

बोली अपर कहेहु सखि ! नीका । ओहि बिआह अति हित सबही का ॥
कोउ कह संकर - चाप कठोरा । ए स्यामल मृदुगात किसोरा ॥
सबु असमंजस अहइ सयानी । यह सुनि अपर कहइ मृदु वानी ॥
सखि ! इन्ह कहूँ कोउकोउ अस कहहीं । बड़ प्रभाउ, देखत लघु अहहीं ॥
परसि जासु पद - पंकज - धूरी । तरी अहल्या कृत - अघ - भूरी ॥
सो कि रहिहि बिनु सिवधनु तोरे । यह प्रतीति परिहरिअ न भोरे ॥
जैहि बिरंचि रचि सीय संवारी । तेहि स्यामल बरु रचेउ विचारी ॥
तासु बचन सुनि सब हरषानी । ऐसेइ होउ, कहहि मृदु वानी ॥

दो०—हियँ हरषहि, वरषहि सुमन, सुमुखि - सुलोचनि - वृंद ।

जाहि जहाँ - जहँ बंधु दौउ, तहँ - तहँ परमानंद ॥ २२३ ॥

पुर पूरव दिसि गे दौउ भाई । जहँ धनुमख - हित भूमि बनाई ॥
अति बिस्तार चारु गच ढारी । विमल बेदिका रुचिर संवारी ॥
चहुँ दिसि कंचन - मंच विसाला । रचे, जहाँ बैठहि महिपाला ॥
तेहि पाछे समीप चहुँ पासा । अपर मंच - मंडली बिलासा ॥
कछुक ऊँचि सब भाँति सुहाई । बैठहि नगर - लोग जहँ जाई ॥
तिन्ह के निकट बिसाल सुहाए । धवल धाम बहुवरन बनाए ॥
जहँ बैठें देखहि सब नारी । जथाजोगु निजकुल - अनुहारी ॥
पुर-बालक कहि-कहि मृदु बचना । सादर प्रभुहि देखावहि रचना ॥

दो०—सब सिसु ओहि मिस प्रेमबस, परसि मनोहर गात ।

तन पुलकहि, अति हरषु हियँ, देखि - देखि दौउ आत ॥ २२४ ॥

सिसु सब राम प्रेमबस जाने । प्रीति - समेत निकेत बखाने ॥
निज - निज रुचि सब लेहि बोलाई । सहित - सनेह जाहि दौउ भाई ॥

राम देखावहि अनुजहि रचना । कहि मृदु, मधुर, मनोहर वचना ॥
 लव - निमेष - महुँ भुवन - निकाया । रचइ जासु अनुसासन माया ॥
 भगति - हेतु सोइ दीनदयाला । चितवत चकित धनुष-मखसाला ॥
 कौतुक देखि चले गुरु - पाहीं । जानि बिलंबु, त्रास मन माहीं ॥
 जासु त्रास, डर कहूँ डर होई । भजन - प्रभाउ देखावत सोई ॥
 कहि बातें मृदु, मधुर, सुहाई । किए बिदा वालक बरिआई ॥

दो०—सभय, सप्रेम, विनीत अति, सकुच - सहित दौड भाइ ।

गुर - पद - पंकज नाइ सिर, बैठे आयसु पाइ ॥ २२५ ॥

निसि - प्रवेस, मुनि आयसु दीन्हा । सबहीं संध्यावंदनु कीन्हा ॥
 कहत कथा - इतिहास पुरानी । रुचिर रजनि जुग-जाम सिरानी ॥
 मुनिबर सयन कीन्हि तब जाई । लगे चरन चापन दौड भाई ॥
 जिन्ह के चरन - सरोरुह लागी । करत विविध जप-जोग विरागी ॥
 तेइ दौड बंधु प्रेम जुनु जीते । गुर - पद - कमल पलोतत प्रीते ॥
 बार - बार मुनि अग्या दीन्ही । रघुबर जाइ सयन तब कीन्ही ॥
 चापत चरन लखनु उर लाएँ । सभय, सप्रेम, परम सचु पाएँ ॥
 पुनि-पुनि प्रभु कह, सोवहु ताता । पौढ़े धरि उर पद-जलजाता ॥

दो०—उठे लखनु निसि बिगत सुनि, अरुनसिखा - धुनि कान ।

गुर तें पहिलेहि जगतपति, जागे रामु सुजान ॥ २२६ ॥

सकल सौच करि, जाइ नहाए । नित्य निबाहि, मुनिहि सिर नाए ॥
 समय जानि, गुर - आयसु पाई । लेन प्रसून चले दौड भाई ॥
 भूप - बागु - वर देखै जाई । जहँ बसंत रितु रही लौभाई ॥
 लागे बिटप मनोहर नाना । बरन - बरन बर बेलि-बिताना ॥
 नव पल्लव, फल, सुमन सुहाए । निज संपति सुर - रूख लजाए ॥
 चातक, कोकिल, कीर, चकोरा । कूजत बिहग, नटत कल मोरा ॥
 मध्य बाग, सरु सोह सुहावा । मनि - सोपान बिचित्र बनावा ॥
 बिमल सलिलु सरसिज बहुरंगा । जलखग कूजत, गुंजत भृंगा ॥

दो०—बागु, तड़ागु, बिलोकि प्रभु, हरषे बंधु - समेत ।

परम रम्य आरामु यहु, जो रामहि सुख देत ॥ २२७ ॥

चहुँ दिसि चितइ पूँछि मालीगन । लगे लेन दल - फूल मुदित मन ॥
 तेहि अवसर सीता तहँ आई । गिरिजा - पूजन जननि पठाई ॥
 संग सखीं सब सुभग सयानीं । गावहि गीत मनोहर बानीं ॥
 सर - समीप गिरिजा - गूह सोहा । बरनि न जाइ, देखि मनु मोहा ॥
 मज्जनु करि सर सखिन्ह समेता । गई मुदित - मन गौरि - निकेता ॥
 पूजा कीन्हि अधिक अनुरागा । निज अनुरूप सुभग बरु मागा ॥
 एक सखी सिय - संगु बिहाई । गई रही देखन फुलवाई ॥
 तेहि दौड बंधु बिलोके जाई । प्रेम - बिबस सीता - पहि आई ॥

दो०—तासु दसा देखी सखिन्ह, पुलक गात, जसु नैन ।

कहु कारनु निज हरष कर, पूछहि सब मृदुबैन ॥ २२८ ॥

प्रादर्शयत् ता रचना रामचन्द्रोऽनुजं स्वकम् । कोमलां मधुरां चित्तहारिणीं प्रोच्य भारतीम् ॥
क्षणार्धार्धमिते काले भुवनानां वहंश्चयान् । निर्मिमीतेऽनादिमाया यस्य सम्प्राप्य शासनम् ॥
दीनानुकम्पाकरणः स एव निजभक्तितः । चकितः सन् पश्यति स्म शालां कोदण्डयागगाम् ॥
विलोक्य कौतुकं सर्वं तावुपाचलनां गुरुम् । जातं विलम्बं विज्ञाय हृदि जातं तयोर्भयम् ॥
भयाद् यस्य भयस्यापि भयं समुपजायते । स एव दर्शयत्येतं भजनस्य पराक्रमम् ॥
मृद्वीर्मञ्जुश्च मधुराः सम्प्रयुज्य स भारतीः । व्यसर्जयद् वलादेव सकलान् बालकांस्ततः ॥

सभीतिहार्दतिविनीतभावं बन्धू ससङ्कोचमुभौ तदानीम् ।

प्रणाम्य गुर्वङ्घ्रिसरोजयोः के निषीदतः स्मापि नियोगमाप्त्वा ॥ २२५ ॥

राक्ष्यां प्रविष्टमात्रायां महविस्ती समादिशत् । ततः सन्ध्यावन्दनं ते सर्वेऽपि समपादयन् ॥
कथेतिहामान् प्राचीनांस्तेषां कथयतां तदा । व्यतीता यामयुगलं मञ्जुला सा निशीथिनी ॥
ततो मुनिवरो गत्वा शयनं समसेवत । पादसंवाहनं बन्धू प्रारभेतामुभावपि ॥
ययोश्चरणपानीयजनुपामुपलब्धये । वैराग्यवन्तः कुर्वन्ति जपं योगञ्च नैकधा ॥
तावेव भ्रातरौ चोभौ नूनं प्रेमवशीकृतौ । समवाहयतां पादपद्मे मग्नं सद्गुरोः ॥
शयनं कर्तुमादेशं ताभ्यां मुनिरदान् मुहुः । ततो रघुवरो गत्वा शयनं स्वं समाश्रयत् ॥
लक्ष्मणस्तूरसि न्यस्य रामाङ्घ्री समवाहयत् । ससाध्वसञ्च सप्रेम प्राप्नुवन् परमं सुखम् ॥
प्रभुर्मुहुस्तमवदद् यद् गत्वा शेषं तात ! हे ! सोऽशेत प्रभुपादाब्जे न्यस्य वक्षःस्थले निजे ॥

रात्रिक्षये लक्ष्मण ओदतिष्ठत् श्रुत्वा रवं कौक्कुटमाश्रवाभ्याम् ।

गुरोः पुरस्ताज्जगतामधीशस्तदोदतिष्ठत् सुमतिश्च रामः ॥ २२६ ॥

सर्वं शौचविधिं कृत्वा कुरुतः स्मावगाहनम् । नित्यं सम्पाद्य मुनये शीर्षेऽनमयतां स्वके ॥
पूजाकालं परिज्ञाय गुरोः प्राप्य च शासनम् । प्रसूनावचयं कर्तुमयातां भ्रातरावुभौ ॥
यात्वाऽलोकयतां रम्यमुद्यानं पृथिवीपतेः । वसन्तर्तुर्यत्र वासमकरोल्लोभसंयुतः ॥
मनोहरा बहुविधाः संलग्ना यत्र शाखिनः । नानावर्णसुरम्याणां वल्लरीणाञ्च मण्डपाः ॥
नूतनैर्दलैः फलैः पुष्परपि युक्ताः सुशोभनाः । शाखिनो विहसन्ति स्म स्वश्रिया सुरशाखिनः ॥
चातकाः कोकिलाः कीराश्चकोराद्याः परेतथा । कजन्ति स्म खगा रम्यं नटन्ति स्म च बहिणः ॥
तस्यारामस्य मध्ये च शोभते स्म वरं सरः । तस्मिन् मणीनां सोपाना विचित्रा एव निर्मिताः ॥
विमलं सलिलं नैकवर्णा राजीवराजयः । अकूजनीरशकुना अगुञ्जंश्च मधुव्रताः ॥

आराममालोक्य सरोवरञ्च हृष्टोऽभवद् बन्धुसमेत ईशः ।

आराम एषोऽस्त्यतिरम्यरूपो यो राममद्राय सुखं ददाति ॥ २२७ ॥

विलोक्य सर्वास्वाशासु समापृच्छय च मालिकान् । चयनं तावारभेतां मुदितौ दलपुष्पयोः ॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र जानक्यपि समागता । मात्रा सम्प्रेषिता सासीर्दचितुं गिरिराजजाम् ॥
तया साकं सख्य आसन् सुभगाश्चतुरास्तथा । या गायन्ति स्म गीतानि सुमनोहरया गिरा ॥
सरोवरसमीपेऽस्ति शोभनं गिरिजागृहम् । अवर्णनीयं यद् दृष्ट्वा चित्तं भवति मोहितम् ॥
स्नात्वा सरोवरे तस्मिन् जानकी सखिभिः सह । प्रसन्नमानसा याता गिरिजाया निकेतनम् ॥
परमेणानुरागेण करोति स्म तदर्चनाम् । मञ्जुलं स्वानुरूपञ्च याचति स्म वरं ततः ॥
सङ्गं विहाय जानक्याः काचिदेका सखी तदा । विलोकनाय पुष्पाणां वाटिकाया गताभवत् ॥
उभावपि भ्रातरौ तौ सा गत्वा समलोकत । भूत्वा च प्रेमविवशा सीतायाः पादवर्मागमत् ॥

तस्याः समैक्षन्त वशां वयस्या यद् गात्रमुद्रोम दृशौ जलाक्ते ।

स्वहर्षहेतुं कथयेति सर्वा मृद्व्या गिरा तां परिपृष्टवत्यः ॥ २२८ ॥

देखन बागु कुअँर दुइ आए । वय - किसोर, सब भाँति सुहाए ॥
 स्याम - गौर, किमि कहीं बखानी । गिरा अनयन, नयन बिनु बानी ॥
 सुनि हरषीं सब सखीं सयानी । सिय - हिउँ अति उतकंठा जानी ॥
 एक कहइ नृपसुत तेइ आली । सुने जे मुनि-सँग आए काली ॥
 जिन्ह निज रूप - मोहनी डारी । कीन्हे स्ववस नगर - नर - नारी ॥
 बरनत छवि जहँ - तहँ सब लोगू । अवसि देखिअहि, देखन जोगू ॥
 तासु बचन अति सियहि सोहाने । दरस - लागि लोचन अकुलाने ॥
 चली अग्र करि, प्रिय सखि सोई । प्रीति पुरातन लखइ न कोई ॥

दो०—सुमिरि सीय नारद - बचन, उपजी प्रीति पुनीत ।

चकित बिलोकति सकल दिसि, जनु सिमु मृगी सञ्जीत ॥ २२९ ॥

कंकन-किंकिनि-नूपुर-धुनि सुनि । कहत लखन सन रामु हृदयँ गुनि ॥
 मानहुँ मदन दुंदुभी दीन्ही । मनसा बिस्व - विजय कहँ कीन्ही ॥
 अस कहि फिरि चितए तैहि ओरा । सिय-मुख-ससि भअे नयन चकोरा ॥
 भए बिलोचन चारु अचंचल । मनहुँ सकुचि निमि तजे दिगंचल ॥
 देखि सीय - सोभा सुख पावा । हृदयँ सराहत, बचनु न आवा ॥
 जनु बिरंचि सब निज निपुनाई । बिरचि बिस्व कहँ प्रगटि देखाई ॥
 सुंदरता कहँ सुंदर करई । छविगहँ दीपसिखा जनु बरई ॥
 सब उपमा कबि रहे जुठारी । कैहि पटतरौं बिदेहकुमारी ॥

दो०—सिय - सोभा हियँ बरनि प्रभु, आपनि दसा बिचारि ।

बोले सुचि मन अनुज-सन, बचन समय अनुहारि ॥ २३० ॥

तात ! जनक - तनया यह सोई । धनुषजग्य जैहि कारन होई ॥
 पूजन गौरि, सखीं ले आई । करत प्रकासु फिरइ फुलवाई ॥
 जासु बिलोकि अलौकिक सोभा । सहज पुनीत मोर मनु छोभा ॥
 सो सबु कारन जान बिधाता । फरकहि सुभद अंग, सुनु भ्राता ॥
 रघुवंसिन्ह कर सहज सुभाऊ । मनु कुपंथ पगु धरइ न काऊ ॥
 मोहि अतिसय प्रतीति मन केरी । जैहि सपनेहुँ पर-नारि न हेरी ॥
 जिन्ह कै लहहि न रिपु रन पीठी । नहि पार्वहि परतिय मनु डीठी ॥
 मंगन लहहि न जिन्ह कै नाहीं । ते नरबर थोरे जग माहीं ॥

दो०—करत बतकही अनुज सन, मन सिय - रूप लोभान ।

मुख - सरोज - मकरंद - छबि, करइ मधुप - इव पान ॥ २३१ ॥

चितवति चकित चहुँ दिसि सीता । कहँ गअे नृप-किसोर मनु - चिता ॥
 जहँ बिलोक मृगसावक - नैनी । जनु तहँ बरिस कमल-सित-श्रेनी ॥
 लता - ओट तब सखिन्ह लखाए । स्यामल, गौर किसोर सुहाए ।
 देखि रूप, लोचन ललचाने । हरषे जनु निज निधि पहिचाने ॥
 थके नयन रघुपति - छवि देखे । पलकन्हिहँ परिहरीं निमेषे ॥
 अधिक सनेहँ देह भे भोरी । सरद-ससिहि जनु चितव चकोरी ॥
 लोचन - मग रामहि उर आनी । दीन्हे पलक - कपाट - सयानी ॥
 जब सिय सखिन्ह प्रेमबस जानी । कहि न सकहि कछु, मन सकुचानी ॥

सावदद् यत् कुमारौ द्वौ वाटिकां द्रष्टुमागतौ । किशोरकौ तो वयसा सर्वरीत्या सुशोभनौ ॥
तो श्यामगौरी वतँते कथं तो वर्णयाम्यहम् । यतोवाणी विना नेत्रे नेत्रे वाणी विना तथा ॥
श्रुत्वेति मुदिता जाताश्चतुरा आलयः समाः । ज्ञात्वा च परमोत्कृष्टां सीताचित्तसमुद्भवाम् ॥
वक्ति स्मैका ततः सख्यस्तावेवैतौ नृपात्मजौ । श्रुतौ यौ मुनिना साकमागतौ स्तो गते दिने ॥
याभ्यां स्वकीयरूपस्य परिनिक्षिप्य मोहिनीम् । नागराः पुरुषा नार्यः सकलाः स्ववशे कृताः ॥
यत्र तत्र जनाः सर्वे वर्णयन्ति च्छविं तयोः । अवश्यमेव द्रष्टव्यौ दर्शनाहविभावपि ॥
इति तद् वचनं तस्याः सीताया अत्यरोचत । तथा तयोर्दर्शनाय जाते तन्नेत्र आकुले ॥
प्रियां वयस्यां तामेव कृत्वाऽग्रे चलति स्म सा । तस्याः पुरातनीं प्रीतिं कोऽपि नालक्षयत् तदा ॥

स्मृत्वा सुरर्षेर्वचनानि सीताचित्सेऽजनि प्रीतिरतीव मेध्या ।

सर्वा दिशः सा चकितेक्षते स्म बाला कुरङ्गी सभयं व नूनम् ॥ २२९ ॥

श्रुत्वा ध्वनिं कङ्कणानां काञ्च्या मञ्जीरयोरपि । चित्ते विमृश्य श्रीरामो लक्ष्मणं समभाषत ॥
मन्ये कामेन जनितो ध्वनिरेप स्वदुन्दुभेः । सङ्कल्पं विश्वविजस्यैव कृत्वा निजे हृदि ॥
इत्याभाष्य परिभ्रम्य तस्यां दिश्यन्वलोकयत् । सीतामुखेन्दवेऽभूता तस्य नेत्रे चकोरकौ ॥
मनोहरे तस्य नेत्रे जाते चाञ्चल्यवर्जिते । नूनं सङ्कुच्य निमिना त्यक्ती जातो दृगञ्चलौ ॥
विलोक्य शोभां सीताया रामः सम्प्राप्तवान् सुखम् । प्राणमत् तां स्वहृदये ह्निनु वाङ् नागता बहिः ॥
नूनं हिरण्यगर्भेण पटुता सकला निजा । कृत्वा मूर्तिमतीं विश्वं प्रकाशयामीत् प्रदर्शिता ॥
सुन्दरीं विदधाति स्म सा तु सुन्दरतामपि । शोभागृहे दीपशिखा नूनं प्रज्ज्वलति स्म सा ॥
कृताः कविमिहच्छिष्टा उपमाः सकला अपि । अतो जनकनन्दियं दीयतां कोपमा मया ॥

प्रवर्ण्य शोभां हृदि जानकीयां दशां निजाञ्चापि विचार्य देवः ।

वक्ति स्म शुद्धेन हृदानुजं स्वं कालानुरूपं वचनं तदानीन् ॥ २३० ॥

सेयमेवास्ति हे तात ! पुत्री जनकभूभृतः । यस्याः कृतेऽयं धनुषः प्रारब्धो वतँते मखः ॥
आनीतवत्यः सन्तीमां सख्यौ गौरीं समचितुम् । चलत्येपा वाटिकायां वितन्वाना निजां प्रभाम् ॥
यस्या अलौकिकीं शोभां कृत्वा दृष्टिपथं गताम् । स्वभावतः पुनीतं मे मनः शोभमुपागमत् ॥
विजानातु विधातैव त्वस्य सर्वस्य कारणम् । भ्रातः ! शृणु ममाङ्गानि शुभदानि स्फुरन्ति तु ॥
सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति जातानां राघवे कुले । यत् कदापि मनस्तेषां नाश्रिते कुपथे पदम् ॥
अत्यन्तमस्ति विश्वासो मह्यं तु मम चेतसः । कदाप्यनेन स्वप्नेऽपि परस्त्री नावलोकिता ॥
रिपवो नावलोकन्ते येषां पृष्ठं रणाजिरे । येषां मनस्तथा चक्षुर्नैर्कर्षन्ति परस्त्रियः ॥
याचका नेति वचनं येभ्यो नैवाप्नुवन्ति च । अल्पसङ्ख्या एव सन्ति लोके ते पुरुषर्षभाः ॥

भ्रात्रा सहेत्यालपते स्म रामः सीतासुरूपेऽस्य मनस्तु लुब्धम् ।

मुखाब्जशोभामधुनश्च तस्याः पानं करोति स्म यथा द्विरेफः ॥ २३१ ॥

पश्यति स्म चतुर्दिक्षु सीतापि चकिता सती । तस्या मनोऽचिन्तयच्च यद् यातो कुत्र भूपजौ ॥
विलोकते स्म यत्नैव सा बालमृगलोचनी । तत्र वर्षाऽजायतेव श्वेतपङ्कजसन्ततेः ॥
ततः सख्योऽदर्शयस्तां वल्लरीवेष्टनान्तरात् । सुशोभनौ श्यामगौरी किशोरवयसावुभौ ॥
तद् रूपं समवालोच्य लोभं प्राप्ते विलोचने । नूनं हृष्टे च सञ्जाते परिज्ञाय निजं निधिम् ॥
दृष्ट्वा रघुपतेः कान्तिं श्रान्ते जाते विलोचने । पक्षमभ्यामपि सन्त्यक्ता निमेषपतनक्रिया ॥
शरीरं विह्वलं जातं स्नेहस्याधिक्यतस्तदा । सा नूनं शारदं चन्द्रं चकोरी पश्यति स्म तम् ॥
रामं लोचनमार्गेण समानीय स्वमानसम् । चतुरा जानकी पक्षमकपाटे पिहितेऽकरोत् ॥
सख्यः परिज्ञातवत्यः सीतां प्रेमवशां यदा । वक्तुं नाशक्नुवत् किञ्चित् सङ्कोचन्ति स्म मानसौ ॥

दो०—लतामवन तें प्रगट भे, तेहि अवसर दोउ भाइ ।

निकसे जनु जुग बिमल बिधु, जलद - पटल बिलगाइ ॥ २३२ ॥

सोभा - सीवें सुभग दोउ बीरा । नील - पीत - जलजाभ - सरीरा ॥
मोरपंख सिर सोहत नीके । गुच्छ बीच - बिच कुसुमकली के ॥
भाल तिलक श्रमबिदु सुहाए । श्रवन सुभग भूषन छवि छाए ॥
बिकट भृकुटि, कच घूघरवारे । नव - सरोज - लोचन रतनारे ॥
चार चिबुक, नासिका, कपोला । हास - बिलास लेत मनु मोला ॥
मुख-छवि कहि न जाइ मोहि पाहीं । जो बिलोकि बहु काम लजाहीं ॥
उर मनि - माल, कंबु कल गीवा । काम - कलभ-कर-भुज बलसीवा ॥
सुमन - समेत वाम कर दोना । सावँर कुअँर, सखी ! सुठि लोना ॥

दो०—केहरि - कटि, पट - पीत घर, सुषमा - सील - निधान ।

देखि भानुकुलभूषनहि, बिसरा सखिन्ह अपान ॥ २३३ ॥

धरि धीरजु अँक आलि सयानी । सीता सन बोली गहि पानी ॥
बहुरि गौरि कर ध्यान करेह । भूपकिसोर देखि किन लेह ॥
सकुचि सीयें तब नयन उघारे । सनमुख दोउ रघुसिध निहारे ॥
नख - सिख देखि राम कै सोभा । सुमिरि पिता-पनु, मनु अति छोभा ॥
परबस सखिन्ह लखी जव सीता । भयउ गहर, सब कहहि सभाता ॥
पुनि आउब अँहि बैरिआँ काली । अस कहि मन बिहसी अँक आली ॥
गूढ गिरा सुनि, सिय सकुचानी । भयउ बिलंबु, मातु - भय मानी ॥
धरि बड़ि धीर, रामु उर आने । फिरी अपनपउ पितु-बस जाने ॥

दो०—देखन मिस मृग, बिहग, तर, फिरइ बहोरि - बहोरि ।

निरखि - निरखि रघुबीर - छवि, बाढ़इ प्रीति न थोरि ॥ २३४ ॥

जानि कठिन सिवचाप बिसूरति । चली राखि उर स्यामल मूरति ॥
प्रभु जब जात जानकी जानी । सुख - सनेह - सोभा - गुन - खानी ॥
परम - प्रेममय मृदु मसि कीन्ही । चारु चित्त - भीतीं लिखि लीन्ही ॥
गई भवानी - भवन बहोरी । बंदि चरन, बोली कर जोरी ॥
जय - जय गिरिबरराज - किसोरी । जय महेश - मुख - चंद - चकोरी ॥
जय गजबदन - षडानन - माता । जगत-जननि दामिनि-दुति-गाता ॥
नहि तव आदि, मध्य, अवसाना । अमित प्रभाउ, वेदु नहि जाना ॥
भव - भव-बिभव-पराभव - कारिनि । बिस्व-बिमोहनि स्वबस-बिहारिनि ॥

दो०—पतिदेवता - सुतीय - सहें, मातु ! प्रथम तव रेख ।

महिमा अमित न सकहि कहि, सहस सारदा-सेष ॥ २३५ ॥

सेवत तोहि सुलभ फल चारी । बरदायनी पुरारि - पिआरी ॥
देबि ! पूजि पदकमल तुम्हारे । सुर - नर मुनि सब होहि सुखारे ॥
मोर मनोरथ जानहु नीकें । बसहु सदा उर - पुर सबही कें ॥
कीन्हैउँ प्रगट न कारन तेहीं । अस कहि, चरन गहे बँदेहीं ॥
बिनय - प्रेम - बस भई भवानी । खसी माल, मूरति मुसुकानी ॥

लतागृहात् सम्प्रकटावभूतां द्वौ भ्रातरौ तत्क्षणमेव तत्र ।

यातौ बहिः शुद्धविधू च नूनं पुञ्जं समुत्सार्य बलाहकानाम् ॥ २३२ ॥

शोभासीमे सुन्दरौ च बन्धू वीरावुभावपि । तयोः शरीरयोः कान्तिर्नीलपीताब्जगोपमा ॥
तयोः शीर्ष्णोः शोभितानि रम्यपिच्छानि बहिणाम् । पुष्पकुड्मलगुच्छाश्च मध्ये मध्ये व्यवस्थिताः ॥
तिलकेश्रान्तिकणिका अपि भान्ति स्म भालयोः । कर्णेषु मञ्जुलानाञ्च भूपानां व्यापृता छविः ॥
तयोर्वक्त्रा भ्रुकुटयः कुञ्चिता अलकास्तथा । तुल्यानि नवपाथोजै रक्तानि नयनानि च ॥
चिबुकै नासिकै रम्ये रम्यास्तद्वत् कपोलकाः । क्रीणन्ति मानसं हासविलासा मूल्यतस्तयोः ॥
निर्वक्तुं न मया शक्या मुखयोः सुषमा तयोः । त्रपन्ते यां विलोक्यैव बहवः कुसुमेपवः ॥
माला मणीनामुरसोग्रीवि कम्बुमनोरमे । वलसीमा भुजाः कामकलमीयकरोपमाः ॥
तयोर्वामे करे यस्य पुटकः पुष्पसंयुतः । स श्यामलः किशोरस्तु परलावण्यवान् सखि ! ॥

पीताम्बरं सिंहकाटि तथैव सुशीलमव्यद्युतिसन्निधानम् ।

दृष्ट्वा विवस्वत्कुलभूषणं तं स्वां व्यस्मरंस्ताः सकला वयस्याः ॥ २३३ ॥

तास्वेका चतुरा काचिद् वयस्याश्रित्य धीरताम् । हस्तौ गृहीत्वा वक्ति स्म विदेहनृपनन्दिनीम् ॥
करोतु भवती ध्यानं गिरिजाया अनन्तरम् । कुतांश्चुनाऽलोकते न भवती नृपनन्दनौ ॥
सीता सङ्कुच्य च ततः स्वदृश्यावुदमीलयत् । पश्यति स्मापि शार्दूलो रघुवंशस्य सम्मुखम् ॥
रामचन्द्रस्य सुषमां दृष्ट्वाऽऽनखशिखान्तगाम् स्मृत्वा च सन्धां तातस्य क्षुब्ध तस्या मनोऽभवत् ॥
पश्यन्ति स्म वयस्यास्ताः सीतां प्रीतिवशां यदा । अवदन् सभयं सर्वा यद् विलम्बोऽभवन् महान् ॥
आयास्यामः श्वोऽत्र भूयस्त्वस्मिन्नेव क्षणे वयम् । इति प्रोच्याहसत् कापि तास्वेका हृदये सखी ॥
सीतापीमां गूढवाणीं श्रुत्वा सङ्कोचमन्वभूत् । जातं विलम्बं ज्ञात्वा च मातुर्भयमन्यत ॥
धैर्यमाश्रित्य परमं राममानीय मानसे । ताताधीनञ्च विज्ञाय सात्मानं प्रत्यवर्तत ॥

मृगद्रुवीनामवलोकनस्य निषान्मुहुः प्रत्यगमत् तदा सा ।

दृष्ट्वा च दृष्ट्वा रघुवीरकान्तिं प्रीतिर्घनाऽतीव समेधते स्म ॥ २३४ ॥

ज्ञात्वा शिवधनुर्मूर्तं सा चित्ते परिशोचती । मनसि श्यामलां मूर्तिं स्थापयित्वाचलत् ततः ॥
विज्ञातवान् यदा देवो यान्तीं जनकनन्दिनीम् । खनि मुखस्य स्नेहस्य कान्तेर्गुणचयस्य च ॥
ततः स परमप्रेममयीं कृत्वा मृदुं मसीम् । चित्तभित्तो मुरम्यायां तया विलिखति स्म ताम् ॥
ततो मुहुः सा याति स्म गिरिजाया निकेतनम् । नत्वा च तस्याश्चरणौ स्तौति स्माञ्जलिपाणिका ॥
जयताज्जयतादद्विवराधिपतिकन्यके ! । जयताद् भवती शम्भुमुखचन्द्रचकोरिके ! ॥
जयतु द्विरदास्यस्य षडास्यस्य च मातुके ! । जगज्जननि ! विद्युत्सङ्काशकान्तिशरीरके ! ॥
आदिमध्यावसानानि भवत्याः क्वापि सन्ति न । सीमावर्जं प्रभावञ्च जानन्ति श्रुतयोऽपि न ॥
भवती विश्वजननस्थितिसंहारकारिणी । विमोहिनी विष्टपानां स्वाधीनैव विहारिणी ॥

नारीषु सर्वासु पतिव्रतासु मातर्भवत्याः प्रथमास्ति रेखा ।

वक्तुं न शक्ता अमितं प्रभावं सहस्रसङ्ख्या अपि वागहीशाः ॥ २३५ ॥

चत्वारोऽपि सुखं लभ्याः पुरुषार्थाः सुसेवया । वरदे ! त्रिपुरघ्नस्य प्रिये ! भवदुपेयया ॥
भवत्याः पूजनं कृत्वा पादपङ्कजयोरुमे ! । सुरा नराश्च मुनयो भवन्ति सुखिनः समे ॥
भवती वेत्ति मे काममोचित्येन समन्ततः । वासं करोति भवती सर्वेषां हृत्पुरे यतः ॥
तस्मादेवाहमपि तं न सुस्पष्टं न्यरूपयम् । इत्युक्त्वा जानकी देव्या अग्रहीत् पादयुग्मकम् ॥
तस्यास्तद्विनयप्रीत्योर्भवपत्नी वशे स्थिता । स्रंसते स्म गलान्माला मूर्तिर्जाता युतस्मिता ॥

सादर सियँ प्रसादु सिर धरेऊ । बोली गौरि, हरषु हियँ भरेऊ ॥
 मुनु सिय ! सत्य असीस हमारी । पूजिहि मन - कामता तुम्हारी ॥
 नारद - बचन सदा सुचि, साचा । सो बरु मिलिहि जाहि मनु राचा ॥

छं०—मनु जाहि राचेउ, मिलिहि सो बरु, सहज, सुंदर, साँवरो ।
 करुनानिधान, सुजान, सीलु - सनेहु जानत रावरो ॥
 ओहि भाँति गौरि-असीस मुनि, सिय-सहित हियँ हरषीं अली ।
 तुलसी भवानिहि पूजि पुनि-पुनि, मुदित मन - मंदिर चली ॥

सो०—जानि गौरि अनुकूल, सिय-हिय-हरषु न जाइ कहि ।
 मंजुल - मंगल - मूल, बाम अंग फरकन लगे ॥ २३६ ॥

हृदयँ सराहत सीय - लीनाई । गुर - समीप गवने दौउ भाई ॥
 राम कहा सयु कौसिक - पाहीं । सरल सुभाउ, छुअत छल नाही ॥
 सुमन पाइ, मुनि पूजा कीन्ही । पुनि असीस दुहु भाइन्ह दीन्ही ॥
 सुफल मनोरथ होहुँ तुम्हारे । रामु - लखनु सुनि भए सुखारे ॥
 करि भोजनु, मुनिवर बिग्यानी । लगे कहन कछु कथा पुरानी ॥
 बिगत दिवसु गुरु - आयसु पाई । संध्या करन चले दौउ भाई ॥
 प्राची दिसि ससि उयउ सुहावा । सिय-मुख-सरिस देखि सुखु पावा ॥
 बहुरि बिचारु कीन्ह मन माहीं । सीय - बदन - सम हिमकर नाही ॥

दो०—जनमु सिंधु, पुनि बंधु बिषु, दिन - मलीन, सकलंक ।
 सिय - मुख - समता पाव किमि, चंदु बापुरो रंक ॥ २३७ ॥

घटइ - बढइ, बिरहिनि - दुखदाई । ग्रसइ राहु निज संधिहि पाई ॥
 कोक - सोकप्रद, पंकज - द्रोही । अवगुन बहुत चंद्रमा तोही ॥
 वैदेही - मुख पटतर दीन्हे । होइ दोषु वड़, अनुचित कीन्हे ॥
 सिय-मुख-छवि बिधु-व्याज बखानी । गुर-पहि चले निसा बड़ि जानी ॥
 करि मुनि - चरन - सरोज प्रनामा । आयसु पाइ कीन्ह बिश्रामा ॥
 बिगत - निसा रघुनायक जागे । बंधु बिलोकि कहन अस लागे ॥
 उयउ अरुन अवलोकहु ताता । पंकज - कोक - लोक - सुखदाता ॥
 बोले लखनु, जोरि जुग पानी । प्रभु - प्रभाउ - सूचक मृदु बानी ॥

दो०—अरुनोदयँ सकुचे कुमुब, उडगन - जोति मलीन ।
 जिमि तुम्हार आगमन सुनि, भए नृपति बलहीन ॥ २३८ ॥

नृप सब नखत करहि उजिआरी । टारि न सकहि चाप - तम भारी ॥
 कमल, कोक, मधुकर, खग नाना । हरषे सकल निसा - अवसाना ॥
 ऐसैहि प्रभु ! सब भगत तुम्हारे । होइहहि टूटें धनुष सुखारे ॥
 उयउ भानु, बिनु श्रम तम नासा । दुरे नखत, जग तेजु प्रकासा ॥
 रबि निज - उदय - व्याज रघुराया । प्रभु - प्रतापु सब नृपन्ह दिखाया ॥
 तव भुज - बल - महिमा उदघाटी । प्रगटी धनु - बिघटन - परिपाटी ॥
 बंधु - बचन सुनि, प्रभु मुसुकाने । होइ सुचि सहज पुनीत नहाने ॥

न्यधात् तं सादरं शीर्ष्णं प्रसादं जनकात्मजा । तां हर्षपूर्णहृदया वदति स्म हिमाद्रिजा ॥
सीते ! ममाशिषं सत्यां विधेहि निजकर्णगाम् । तव चित्तगता वाञ्छा गमिष्यत्येव पूर्णताम् ॥
सदा देवपिवचनं पूतं सत्यञ्च वर्तते । यस्मिन् रक्तं मनस्तेऽस्ति वरः स ध्रुवमाप्स्यते ॥

मनोऽस्ति यत्र रागयुक् स एव लप्स्यते वरः स्वभावतो मनोरमः शरीरतः सितेतरः ।
दयानिधानमेव स सुरम्यबोधसंयुतः स वेत्ति शीलहार्बके त्वदीयके समग्रतः ॥

इमां हिमाद्रिजाशिषं निशम्य जानकीयुताः प्रहर्षमागताः समास्तदालयो मनस्यु ताः ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति यन्मुहुः शिवां समर्च्य हर्षिता हृदि प्रतिष्ठते स्म सा गुहान् ॥

प्रबुध्यानुकूलां शिवां मानसेऽभूद् विदेहात्मजाया वचोऽगोचरा मुद् ।

सुरम्यस्य भद्रस्य मूलं तदानीं स्फुरन्ति स्म वामानि चाङ्गानि तस्याः ॥ २३६ ॥

प्रशंसमानौ हृदये लावण्यं जानकीगतम् । अगच्छतां गुरोः पाश्वर्षं भ्रातरौ तावुभावपि ॥
विश्वामित्रं मुनिं सर्वं रामचन्द्रोऽभ्यभाषत । स्वभावं तस्य सरलं स्पृशत्यपि न कैतवम् ॥
मुनिः पुष्पाणि सम्प्राप्य पूजनं समपादयत् । पश्चादुभाभ्यां भ्रातृभ्यामाशीर्वादमदाच्च यत् ॥
सुफलाः सन्तु युवयोः कृत्स्ना अपि मनोरथाः । इति श्रुत्वा वचो जातो मुखिनो रामलक्ष्मणौ ॥
विज्ञानवान् मुनिवरः कृत्वा तदनु भोजनम् । पुरातनीः कथाः काश्चित् समारभत भाषितुम् ॥
ततो व्यतीते दिवसे गुरोः सम्प्राप्य शासनम् । कर्तुं सन्ध्यामचलतां भ्रातरौ तावुभावपि ॥
सुशोभनः शशधरः प्राच्यां दिश्युदयं गतः । सीतामुखनिभं तञ्च दृष्ट्वा रामः सुखं गतः ॥
करोति स्म विचारं स स्वकीये मानसे पुनः । यत् सीतामुखसङ्काशो वर्तते न हिमांशुमान् ॥

क्षारोदधौ जन्म विषञ्च बन्धुदिने मलावतः सकलङ्क एव ।

सीतास्यसाम्यं कथमभ्युपैति रङ्को वराको रजनीकरोऽयम् ॥ २३७ ॥

क्षयवृद्धियुतो विप्रवासिनीदुःखदायकः । तथां प्रसते राहुः स्वसंयोगमुपागतः ॥
कोकशोकप्रदस्तोयजन्मद्रोहविधायकः । इत्थं हे चन्द्र ! वर्तन्ते बहवोऽवगुणास्त्वयि ॥
अतः सीतामुखीपम्यदानं तुभ्यं कृतं यदि । तर्हि दोषो भवेत् तीव्रः कृतानुचितकर्मणः ॥
वर्णयित्वेन्दुकपटादिति सीतामुखच्छविम् । ज्ञात्वा जातां निशां बह्वीं याति स्म गुरुसन्निधिम् ॥
मुनेः पादारविन्दाभ्यां विधाय प्रणतिं ततः । प्रकरोति स्म विश्रामं तस्मादाज्ञामवाप्य च ॥
द्वियामायां व्यतीतायामुदतिष्ठद् रघूत्तमः । बन्धुं विलोक्य वचनं वक्तुमारभतेदृशम् ॥
अरुणः प्राप्त उदयं तात ! त्वमवलोक्य । सरोरुहेभ्यः कोकेभ्यो लोकेभ्यश्च सुखप्रदः ॥
सम्पुटीकृतपाणिस्तं सुमित्रानन्दनोऽब्रवीत् । मृदु प्रभोः प्रभावस्य सूचनाकारकं वचः ॥

कुमुद्वती सङ्कुचितारुणाप्तेर्नक्षत्रभासो मलिनाश्च जाताः ।

यथा भवत्स्वागतिमानिशम्य जाता महीपा ननु शक्तिहीनाः ॥ २३८ ॥

प्रभां यद्यपि तन्वन्ति भूपनक्षत्रसञ्चयाः । शक्ता वारयितुं नैव किन्तु घोरं धनुस्तमः ॥
पद्मानि कोका मधुपास्तथानानाविधाः खगाः । निशावसाने सर्वेऽपि भवन्ति प्रीतिसंयुताः ॥
एवमेव प्रभो ! सर्वं भवतो भक्तमण्डलम् । जाते भङ्गे कार्मुकस्य प्रीतियुक्त भविष्यति ॥
उदयो भास्वतो जातस्तमो नष्टं विनाश्रमम् । भानि लीनानि जातानि प्रसृता तेजसो ह्युतिः ॥
रघुनाथ ! सहस्रांशुः स्वकीयोदयकैतवात् । सर्वान् दर्शितवान् नाथप्रभावं भूमिपालकान् ॥
बलस्योद्घाटनायैव भवतो भुजयुग्मयोः । धनुर्विघटनस्यैषा पद्धतिः प्रकटा स्थिता ॥
श्रुत्वानुजस्य वचनं करोति स्म स्मितं प्रभुः । ततः सहजपूती तो स्नातः स्म शुचितां गतौ ॥

नित्यक्रिया करि गुरु - पहि आए । चरन - सरोज सुभग सिर नाए ॥
सतानंदु तब जनक बोलाए । कौसिकमुनि - पहि तुरत पठाए ॥
जनक - विनय तिन्ह आइ सुनाई । हरपे, बोलि लिए दोउ भाई ॥

दो०—सतानंद - पद बंदि प्रभु, बैठे गुरु - पहि जाइ ।

चलहु तात ! मुनि कहैउ तब, पठवा जनक बोलाइ ॥ २३९ ॥

नवाह्न पारायण, दूसरा विश्राम

मासपारायण, आठवाँ विश्राम

सीय - स्वयंबरु देखिअ जाई । ईसु काहि धौं देइ बड़ाई ॥
लखन कहा, जस - भाजनु सोई । नाथ ! कृपा तब जापर होई ॥
हरषे मुनि सब, मुनि बर बानी । दीन्ह असीस सबहि सुखु मानी ॥
पुनि मुनिवृंद - समेत कृपाला । देखन चले धनुषमख - साला ॥
रंगभूमि आए दोउ भाई । असि सुधि सब पुरवासिन्ह पाई ॥
चले सकल गृह - काज विसारी । बाल, जुवान, जरठ, नर - नारी ॥
देखी जनक, भीर भै भारी । सुचि सेवक सब लिए हँकारी ॥
तुरत सकल लोगन्ह - पहि जाहू । आसन उचित देहु सब - काहू ॥

दो०—कहि मृदु बचन विनीत तिन्ह, बैठारे नर - नारि ।

उत्तम, मध्यम, नीच, लघु, निज - निज थल अनुहारि ॥ २४० ॥

राजकुअर तेहि अवसर आए । मनहुँ मनोहरता तन छाए ॥
गुनसागर, नागर, बर बीरा । सुंदर, स्यामल - गौर - सरीरा ॥
राज - समाज बिराजत रुरे । उडगन - महुँ जनु जुग बिधु पूरे ॥
जिन्ह कैं रही भावना जैसी । प्रभु - मूरति तिन्ह देखी तैसी ॥
देखाहि रूप महा रनधीरा । मनहुँ वीर रसु धरें सरीरा ॥
डरे कुटिल नृप, प्रभुहि निहारी । मनहुँ भयानक मूरति भारी ॥
रहे असुर छल - छानिप - बेषा । तिन्ह प्रभु प्रगट काल - सम देखा ॥
पुरवासिन्ह देखे दोउ भाई । नर - भूषण, लोचन - सुखदाई ॥

दो०—नारि बिलोकहि हरषि हियँ, निज-निज रुचि - अनुरूप ।

जनु सोहत सिंगार धरि, मूरति परम अनूप ॥ २४१ ॥

बिदुषन्ह प्रभु बिराटमय दीसा । बहु-मुख-कर-पग-लोचन - सीसा ॥
जनक - जाति अवलोकहि कैसैं । सजन सगे प्रिय लागहि जैसैं ॥
सहित - बिदेह बिलोकहि रानी । सिमु - सम प्रीति न जाति बखानी ॥
जोगिन्ह परम तत्त्वमय भासा । सांत, सुद्ध, सम, सहज - प्रकासा ॥
हरि - भगतन्ह देखे दोउ भ्राता । इष्टदेव - इव सब सुखदाता ॥
रामहि चितव भायँ जेहि सीया । सो सनेहु, सुखु नहि कथनीया ॥
उर अनुभवति, न कहि सक सोऊ । कवन प्रकार कहै कवि कोऊ ॥
ऐहि बिधि रहा जाहि जस भाऊ । तेहि तस देखैउ कोसलराऊ ॥

दो०—राजत राज - समाज - महुँ, कोसलराज - किसोर ।

सुंदर - स्यामल - गौर - तन, बिस्व - बिलोचन - जोर ॥ २४२ ॥

कृत्वा नित्यक्रियां सर्वां गुरोः पार्श्वं समागतौ । गुरोः पादाब्जयुगले शीर्षे नमयतः स्म तौ ॥
ततो महीशो जनकः शतानन्दं समाह्वयत् । कौशिकस्य मुनेः पार्श्वं क्षणात् प्रेषयति स्म च ॥
अश्वावयत् समागत्य विनयं जनकस्य सः । कौशिकोऽपि प्रसन्नः सन्नुभौ बन्धू समाह्वयत् ॥

प्रभुः शतानन्दपदे प्रणम्य सूपाविशत् सद्गुरुपार्श्वमेत्य ।

गुरुस्तमूचेऽनु चलस्व वरस ! हूतिं विदेहः कृतवांस्तवास्ति ॥ २३९ ॥

नवाहनपारायणे द्वितीयो विश्रामः सम्पूर्णः

मासपारायणे अष्टमो विश्रामः सम्पूर्णः

निरीक्षिष्यामहे गत्वा वयं सीतास्वयम्बरम् । किञ्च कस्मै वरिष्ठत्वं परमेशः प्रदास्यते ॥
ततः सौमित्रिरवदत् स एव यशसः पदम् । नाथ ! यस्मिन्ननुक्रोशो भवदीयो भविष्यति ॥
निशम्येति वरां वाचमहृष्यन् मुनयः समे । अयच्छत्राशिषमपि सुखं मत्वा समेऽपि ते ॥
ततो मुनीनां वृन्देन सहितः स कृपानिधिः । गच्छति स्म धनुर्यज्ञशालां समवलोकिषुम् ॥
उभावपि भ्रातरौ तौ रङ्गभूमिं समागतौ । समाचारममुं सर्वे प्राप्नुवन् पुरवासिनः ॥
विस्मृत्य गृहकार्याणि गच्छन्ति स्म तदा समे । बाला युवानो जरठाः पुरुषा महिला अपि ॥
महान्तं जनसम्मर्दमपश्यज्जनको यदा । समाह्वयत् तदा पूतान् सकलानपि सेवकान् ॥
तानब्रवीच्च यद् यात सर्वेषामपि सन्निधिम् । प्रयच्छतासनं तेभ्यः सर्वेभ्यश्च यथोचितम् ॥

ते प्रोच्य नम्रां मृदुलाञ्च वाचं नारीनंराश्चक्रुरथोपविष्टान् ।

वरांस्तथा

मध्यमनीचहीनांस्तत्तत्स्वकीयश्रयणानुरूपम् ॥ २४० ॥

तस्मिन्नेव क्षणे तत्र राजपुत्री समागतौ । मनोज्ञतैव प्रत्यक्षं श्रिता तद्देहयोर्ननु ॥
नागरौ वरवीरौ तौ गुणानां सागरावपि । अवर्ततां तयोर्देहौ श्यामगौरी मनोरमौ ॥
पार्थिवानां समाजे तौ परया शोभयान्वितौ । नूनं नक्षत्रपुञ्जानां मध्ये पूर्णौ निशाकरो ॥
यादृशी भावना येषां वर्तते स्म शरीरिणाम् । तैस्तादृशी प्रभोर्मूर्तिरवालोकि शरीरिभिः ॥
विलोकन्ते स्म तद् रूपं महान्तो रणतल्लजाः । यन्नूनं मूर्तिमान् वीररस एव स्थितोऽभवत् ॥
भीता जाताः प्रभुं दृष्ट्वा कुटिला वसुधाधिपाः । यन्नूनं साऽभवन्मूर्तिर्महत्येव भयानका ॥
असुरा ये छलात् तत्र भूपवेषधराः स्थिताः । प्रत्यक्षमेव कालेन तुल्यः प्रभुरदर्शितैः ॥
उभात्रेभ्यः भ्रातरौ तौ लोकितौ पुरवासिभिः । नरभूषणदृक्पुञ्जसुखसन्तानदायिनौ ॥

नपि

चित्ते प्रसन्ना महिला अपश्यन् निजं निजं रागमनुप्रपन्नाः ।

शृङ्गार आभाति ननु प्रगृह्य साम्यातिगां स्वां परमाञ्च मूर्तिम् ॥ २४१ ॥

विद्वद्भिर्भगवांस्तत्र विराड्रूपो व्यलोक्यत । अनेकमुखहस्ताङ्घ्रिनेत्रशीर्षसमन्वितः ॥
जनकस्य ज्ञातिवर्गोर्दृश्यते स्म तथा प्रभुः । यथा विशिष्टः स्वजनो जनानां जायते प्रियः ॥
शिशुतुल्यमपश्यन्तं महिष्यो जनकान्विताः । कथञ्चिदपि नो शक्यं कर्तुं तत्प्रेमवर्णनम् ॥
योगिभ्यो भासते स्मासौ परतत्त्वमयः प्रभुः । शान्तशुद्धसमाकारसहजातप्रकाशधृक् ॥
पश्यन्ति स्म हरेर्भक्ता भ्रातरौ तावुभावपि । इष्टदेवाविवाशेषसुखसन्तानदायको ॥
रामं याभ्यां पश्यति स्म भावाभ्यां जनकात्मजा । न निरूपयितुं शक्ये स स्नेहस्तत् सुखं तथा ॥
चित्तेऽनुभवति स्मैव किन्तु वक्तुं न साशक्तः । कया रीत्या तर्हि कोऽपि कविर्वक्तुं शक्नो भवेत् ॥
एवं रीत्या यस्य भावो यादृक्पुणोऽभ्यवर्तते । कोसलाधिपतिं तं स तादृशं समलोकत ॥

भूमृत्समाजे ससतः स्म तौ द्वौ किशोरकौ कोसलपार्थिवस्य ।

मनोरमश्यामलगौरदेहौ

चोरी

जगत्लोचनसञ्चयस्य ॥ २४२ ॥

सहज मनोहर मूरति दोऊ । कोटि - काम - उपमा लघु सोऊ ॥
 सरद - चंद - निदक मुख नीके । नीरज - नयन भावते जी के ॥
 चितवनि चारु मार - मनु - हरनी । भावति हृदय, जाति नहि बरनी ॥
 कल कपोल, श्रुति - कुंडल लोला । चिबुक, अधर सुंदर, मृदु बोला ॥
 कुमुदबंधु - कर - निदक हांसा । भृकुटी बिकट, मनोहर नासा ॥
 भाल बिसाल तिलक झलकाहीं । कच बिलोकि अलि-अवलि लजाहीं ॥
 पीत चोतनीं सिरन्हि सुहाई । कुसुम - कलीं बिच - बीच बनाई ॥
 रेखें रुचिर कंबु कल गीवां । जनु त्रिभुवन - सुषमा की सीवां ॥

दो०—कुंजर - मनि - कंठा कलित, उरन्हि तुलसिका-माल ।

वृषभ - कंध, केहरि - ठवनि, बलनिधि बाहु बिसाल ॥ २४३ ॥

कटि तूनीर - पीतपट बांधें । कर सर, धनुष बाम वर कांधें ॥
 पीत जग्य - उपबीत सुहाए । नख - सिख मंजु महाछबि छाए ॥
 देखि लोग सब भए सुखारे । अंकटक लोचन चलत न तारे ॥
 हरषे जनकु देखि दीउ भाई । मुनि - पद - कमल गहे तब जाई ॥
 करि बिनती, निज कथा सुनाई । रंग अवनि सब मुनिहि देखाई ॥
 जहं - जहं जाहि कुअर-बर दोऊ । तहं-तहं चकित चितव सबु कोऊ ॥
 निज - निज रुख रामहि सबु देखा । कोउ न जान कछु मरमु बिसेषा ॥
 भलि रचना, मुनि नृप-सन कहेऊ । राजां मुदित महासुख लहेऊ ॥

दो०—सब मंचन्ह तें मंचु अेक, सुंदर, बिसद, बिसाल ।

मुनि समेत दौउ बंधु तहं, बैठारे महिपाल ॥ २४४ ॥

प्रभुहि देखि सब नृप हियँ हारे । जनु राकेस उदय भअें तारे ॥
 असि प्रतीति सब के मन माहीं । राम चाप तोरब, सक नाहीं ॥
 बिनु भंजैहुं भव-धनुषु बिसाला । मेलिहि सीय राम - उर माला ॥
 अस बिचारि गवनहु घर भाई ! । जसु, प्रतापु, बलु, तेजु गवाई ॥
 बिहसे अपर भूप, सुनि बानी । जे अबिवेक - अंध, अभिमानी ॥
 तोरैहुं धनुषु ब्याहु अवगाहा । बिनु तोरें को कुअरि बिआहा ॥
 एक बार कालउ किन होऊ । सिय-हित समर जितव हम सोऊ ॥
 यह सुनि अवर महिप मुसुकाने । धरमसील, हरिभगत, सयाने ॥

सो०—सीय बिआहबि राम, गरब दूरि करि नृपन्ह के ।

जोति कौ सक संग्राम, दसरथ के रनबांकुरे ॥ २४५ ॥

व्यर्थ मरहु जनि गाल बजाई । मन - मोदकन्हि कि भूख बुताई ॥
 सिख हमारि सुनि परम पुनीता । जगदंबा जानहु जियँ सीता ॥
 जगत - पिता रघुपतिहि बिचारी । भरि लोचन छबि लेहु निहारी ॥
 सुंदर, सुखद, सकल गुनरासी । ए दोउ बंधु संभु - उर - बासी ॥
 सुधा - समुद्र समीप बिहाई । मृगजलु निरखि मरहु कत धाई ॥
 करहु जाइ, जा - कहूँ जोइ भावा । हम तौ आजु जनम - फलु पावा ॥
 अस कहि भले भूप अनुरागे । रूप अनूप बिलोकन लागे ॥
 देखिहि सुर नभ चढ़े बिमाना । वर्षाहि सुमन, करहि कल गाना ॥

स्वाभाविकमनोहारिर्मूर्तिमन्तावुभावपि । उपमा कामकोटीनामपि न्यूना तयोः कृते ॥
तयोर्मनोज्ञे वदने शरदिन्दुविनिन्दके । नयने चाब्जसङ्काशे मनसे दायके रुचेः ॥
रम्या दृष्टिस्तयोर्मारमनोहरणकारिणी । हृदयायातिरुचिरा निर्वक्तुं नैव शक्यते ॥
कले कपोलयुगले श्रुतयो लोलकुण्डलाः । रम्याण्योष्ठाश्च चिबुके वाणी च मृदुला तयोः ॥
निशाकरकरत्रातनिन्दकश्च हसस्तयोः । भ्रुकुटयो विकटाकारा नासिके च मनोहरे ॥
तयोर्विशालालिकयोस्तिलके समराजताम् । तयोः कचान् समालोक्य लज्जन्ते स्मालिसञ्चयाः ॥
चतुरस्रे शिरस्त्रे च विराजेते स्म शीर्षयोः । मध्ये मध्ये ययोरासन् निमिताः पुष्पकुङ्कुमलाः ॥
तिस्रो रेखाः सुरचिराः कम्बुमञ्जुलकण्ठयोः । ननु त्रिलोकीसुषमासीमा एवाभवन् स्थिताः ॥

भान्ति स्म हारा गजमौक्तिकानां मालास्तुलस्या उरसोस्तयोश्च ।

वृषांसवन्तौ हरितुङ्गमुद्रौ तौ भव्यसच्छक्तिनिधिप्रवेष्टौ ॥ २४३ ॥

आबद्धकटितूणीरपीताम्बरसमावृतौ । शरपाणी धनुर्युक्तवामस्कन्धविभूषितौ ॥
पीतयज्ञोपवीताभ्यामुभावपि सुशोभितौ । समावृताऽऽनखाशिरां तयोर्मञ्जुमहाच्छविः ॥
इत्याकारो जनाः सर्वे विलोक्य सुखिनोऽभवन् । निर्निमेषाणि नेत्राणि तेषां ताराश्च नाचलन् ॥
तावुभौ भ्रातरौ दृष्ट्वा जनको मुदितोऽभवत् । ततो गत्वा मुनेः पादकमले स समग्रहीत् ॥
उक्त्वा विनीतं वचनं कथामश्रावयन्निजाम् । रङ्गभूमिञ्च सकलां स मुनिं समदर्शयत् ॥
यत्र यत्र प्रयातः स्म कुमारी तौ वरावुभौ । तत्रतत्रैव चकिताः पश्यन्ति स्म समेऽपि तौ ॥
रामं पश्यन्ति स्म तत्र सर्वेऽपि स्वस्वसम्मुखम् । तथापि ज्ञातवान् नैव विशिष्टं कोऽपि मर्म तत् ॥
मुनिर्भूषं भाषते स्म यत् सर्वा रचना वरा । भूपो हृष्टस्ततो जातः प्राप्नोच्च परमं सुखम् ॥

सर्वेषु मञ्जेष्वभवत् सुमञ्च एकोऽस्ति रम्यो विशदो विशालः ।

द्वौ भ्रातरौ तौ मुनिना समेतौ तत्रोपविष्टौ व्यदधान्महीपः ॥ २४४ ॥

प्रभुं विलोक्य सर्वेऽपि निःश्रीका अभवन्तृपाः । राकाघिनाथमुदितमवलोक्येव तारकाः ॥
विश्वास ईदृशो जातः सर्वेषामेव मानसे । न संशयोऽस्ति यद् रामो भञ्जयिष्यति कार्मुकम् ॥
विनापि शङ्करमहाविशिखासनभञ्जनम् । योजयिष्यत्येव मालां रामस्योरसि जानकी ॥
इत्थं विचार्य यातव्यमस्माभिर्वैश्वानराः । हारयित्वा यशो नैजं प्रतापं बलतेजसी ॥
अन्ये नृपास्तु व्यहसन् निशम्येतां सरस्वतीम् । य आसन्नविवेकान्धा अभिमानान्वितास्तथा ॥
जातेऽपि धनुषो भङ्गे विवाहः कठिनो मतः । विना भङ्गं तु कः शक्त उद्वोढुं जनकात्मजाम् ॥
कालोऽप्यस्तु पुरोऽस्माकमेकवारं तमप्यहो । जनकस्य सुतामाप्तुं जेष्यामः समरे वयम् ॥
निशम्यैतन्नृपा अन्ये कुर्वन्ति स्म स्मितं तदा । धर्मशीला हरेर्भक्ताश्चतुरा अपि येऽभवन् ॥

समुद्वक्ष्यतीह प्रमुर्जानकीं तां महीपालगर्वं समग्रं विनाश्य ।

रणे कोऽस्ति तौ द्वौ विजेतुं समर्थः समाघातशूरौ सुतौ दिग्गथस्य ॥ २४५ ॥

इत्थं कृत्वा प्रलपन् मृत्युमृच्छत मा मुघा । किं मनोमोदकैलौके बुभुक्षा विनिवार्यते ॥
तदस्माकं परं पूतमुपदेशं निशम्य भोः ! । जगदम्बां विजानीत चित्ते जनकनन्दिनीम् ॥
विचार्य रघुनाथञ्च जगतां जननप्रदम् । आवृष्टिं निजनेत्राणां पश्यतच्छविमेतयोः ॥
सुन्दरो सुखदो सर्वगुणपुञ्जस्वरूपिणो । उभावपि भ्रातरौ स्तः शिवमानसवासिनौ ॥
परित्यज्य सुधासिन्धुममुं स्वनिकटस्थितम् । मृगाम्बुदृष्ट्वा धावित्वा वृणीध्वे मरणं कुतः ॥
यस्मै यद् रोचते कर्म स गत्वा विदधातु तत् । वयं तु लब्धवन्तः स्मः फलं मानुषजन्मनः ॥
इत्युक्त्वा साधवो भूपा अनुरागसमन्विताः । प्रारब्धवन्तोऽनुपमरूपस्य प्रविलोकनम् ॥
विमानानि समाहूय पश्यन्ति स्माम्बरात् सुराः । वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि गायन्ति स्म तथा कलम् ॥

दो०—जानि सुअवसर, सीय तब, पठई जनक बोलाइ ।

चतुर सखीं सुंदर सकल, सादर चलीं लवाइ ॥ २४६ ॥

सिय - सोभा नहि जाइ बखानी । जगदंबिका रूप - गुन - खानी ॥
उपमा सकल मोहि लघु लागीं । प्राकृत - नारि - अंग - अनुरागी ॥
सिय बरनिअ तेइ उपमा देई । कुकबि कहाइ, अजसु को लेई ॥
जौं पटतरिअ तीय सम सीया । जग असि जुवति कहाँ कमनीया ॥
गिरा मुखर, तन अरध भवानी । रति अति दुखित अतनु पति जानी ॥
बिष - वारुनी बंधु प्रिय जेही । कहिअ रमासम किमि बैदेही ॥
जौं छबि - सुधा - पयोनिधि होई । परम रूपमय कच्छपु सोई ॥
सोभा रजु, मंदरु सिंगारु । मथै पानि - पंकज निज मारु ॥

दो०—अहि बिधि उपजै लच्छि जब, सुंदरता - सुख - मूल ।

तदपि सकोच - समेत कबि, कहाँही सीय समतल ॥ २४७ ॥

चलीं संग लै सखीं सयानी । गावत गीत मनोहर बानी ॥
सोह नवल तनु सुंदर सारी । जगत-जननि अतुलित छबि भारी ॥
भूषन सकल सुदेस सुहाए । अंग - अंग रचि सखिन्ह बनाए ॥
रंगभूमि जब सिय पगु धारी । देखि रूप मोहे नर - नारी ॥
हरषि सुरन्ह दुंदुभी बजाई । बरषि प्रसून अपछरा गाई ॥
पानि - सरोज सोह जयमाला । अवचट चितए सकल भुआला ॥
सीय चकित - चित रामहि चाहा । भए मोह - बस सब नरनाहा ॥
मुनि - समीप देखे दोउ भाई । लगे ललकि लोचन - निधि पाई ॥

दो०—गुरजन - लाज, समाजु बड़, देखि सीय सकुचानि ।

लागि बिलोकन सखिन्ह - तन, रघुबीरहि उर आनि ॥ २४८ ॥

राम - रूपु अरु सिय - छबि देखें । नर - नारिन्ह परिहरीं निमेषें ॥
सोचहि सकल, कहत सकुचाहीं । बिधि-सन बिनय करहि मन-माहीं ॥
हरु बिधि ! बेगि - जनक - जड़ताई । मति हमारि असि देहि सुहाई ॥
बिनु बिचार पनु तजि नरनाहू । सीय - राम - कर करै बिबाहू ॥
जगु भल कहिहि, भाव सब काहू । हठ कीन्हें, अंतहुँ उर दाहू ॥
अहि लालसा मगन सब लोगू । बरु साँवरो जानकी जोगू ॥
तब वंदीजन जनक बोलाए । बिरिदावली कहत चलि आए ॥
कह नूपु, जाइ कहहु पन मोरा । चले भाट, हियँ हरषु न थोरा ॥

दो०—बोले बंदी बचन बर, सुनहु सकल महिपाल ।

पन बिदेह - कर कहाँह हम, भुजा उठाइ बिसाल ॥ २४९ ॥

नूप-भुजबलु-बिधु, सिव - धनु राहू । गरुअ - कठोर, बिदित सब काहू ॥
रावनु, बानु महाभट भारे । देखि सरासन गर्वहि सिधारे ॥
सोइ पुरारि कोदंडु कठोरा । राज - समाज आजु जोइ तोरा ॥
त्रिभुवन - जय - समेत बैदेही । बिनहि बिचार बरइ हठि तेही ॥
मुनि पन, सकल भूप अभिलाषे । भटमानी अतिसय मन माखे ॥

ततः सुकालं प्रतिबुध्य सीतां समाह्वयन्मैयिलभूमिपालः ।

सर्वाः सुरम्याश्चतुरा वयस्याः प्रगृह्य तां सादरमानयंश्च ॥ २४६ ॥

शोभा जनकनन्दिन्या निर्वक्तुं नैव शक्यते । जगज्जनन्या रूपस्य गुणानामपि सत्त्वेनः ॥
मह्यं न्यूनाः प्रतीयन्त उपमाः सकला अपि । प्राकृतस्त्रीप्रतीकेषु यतस्ताः प्रीतिसंयुताः ॥
सीताया वर्णने दत्त्वा ता एव प्राकृतोपमाः । कुकविः कः प्रकथ्येत प्रमृष्टादयशस्तथा ॥
सीता यद्युपमीयेत कयाचिदपि योषिता । तर्हीदृशी रम्यरूपा युवतिः कुत्र वर्तते ॥
स्त्रीषु वागस्ति मुखरा भवान्यर्धतनुस्तथा । पतिं स्वमतनुं ज्ञात्वा रतिरप्यस्ति दुःखिनी ॥
यस्या विषं तथा मद्यं वर्तते प्रियबान्धवौ । तया लक्ष्म्या समा सीता कया रीत्या निरूप्यताम् ॥
भवेद् यद्दिच्छविसुधापानीयनिधिरद्भुतः । पररूपमयस्तत्र भवेच्च यदि कच्छपः ॥
शोभा रज्जूरसोऽपि स्याच्छृङ्गारो मन्दराचलः । मारः स्वपाणिपद्माभ्यां कुर्यात्तन्मन्थनं तथा ॥

रीत्यानयोत्पत्तिमियाद् यदा श्रीमूलं सुखस्यापि सुरम्यतायाः ।

सङ्कोचयुक्ताः कवयस्तदापि वक्ष्यन्ति वंदेहसुतासमां ताम् ॥ २४७ ॥

निजसङ्गे गृहीत्वा तां चतुरा आलयोऽचलन् । गीतानि सुमनोज्ञानि गायन्त्यो रम्यया गिरा ॥
शरीरे नूतने तस्याः शाटी मञ्जुरशोभत । जगज्जनन्या महती कान्तिरौपम्यवजिता ॥
आभूषणानि सर्वाणि देशे भान्ति स्म शोभने । प्रत्यङ्गं सुनिविष्टानि वयस्याभिर्यथोचितम् ॥
यदा विदेहनृपजा रङ्गभूमौ पदे न्यधात् । रूपं तस्यास्तदा दृष्ट्वा नरानार्यश्च मोहिताः ॥
अवादयन्त मुदिता दुन्दुभीस्त्रिदिवा लयाः । प्रवर्ष्य च प्रसूनानि गायन्ति स्माप्सरोगणाः ॥
जयमाला शोभते स्म तस्याः करसरोजयोः । भूभृतश्चकिताः सन्तः पश्यन्ति स्म समेऽपिताम् ॥
राममारभत द्रष्टुं सीता चकितमानसा । ततो मोहवशा जाताः सर्वेऽपि वसुधाधिपाः ॥
अपश्यत् सा मुनेः पार्श्वे तां वुभावपि बान्धवौ । तस्या नेत्रे निधिं प्राप्य लुब्धे जाते स्थिरे तदा ॥

ह्रिया गुरुणां परमं समाजं विलोक्य सङ्कोचमयाच्च सीता ।

विलोकितुं प्रारभताल्लिदेहान् आनीय रामं निजमानसे सा ॥ २४८ ॥

विलोक्य रूपं रामस्य सीतायाः सुपमां तथा । पुरुषैर्महिलाभिश्च परित्यक्तं निमेषणम् ॥
सर्वे विचारयन्ति स्म सङ्कोचन्ति स्म भाषितुम् । कुर्वन्ति स्म मनस्येव प्रार्थनां वेधसं प्रति ॥
जडतां जनकस्याशु विधातर्हरतां भवान् । ददातु तस्मै धिषणामस्माकमिव शोभनाम् ॥
विना विचारं सन्त्यज्य प्रतिज्ञां स्वां नराधिपः । विवाहं कारयतु च वंदेहीरामचन्द्रयोः ॥
वदिष्यन्ति जनाः साधु सर्वेभ्यो रोचते यतः । हृठे कृते तु हृदयमन्तकालेऽपि घक्ष्यति ॥
इत्येतस्यां लालसायां निमग्नाः सकला जनाः । यदेष श्याम एवास्ति सीताया उचितो वरः ॥
ततः समाह्वयद् भूपो जनको बन्दिनो जनान् । आगच्छन्ति स्म ते सर्वे वदन्तो विरुदावलीम् ॥
भूपोऽवदत् तान् यद् गत्वा प्रतिज्ञां कथयन्तु मे । बन्दिनोऽपि प्रयान्ति स्म तेषां हृद्यतिसम्मदः ॥

वरं वचो बन्दिगणा अवोचन् शृण्वन्तु सर्वेऽपि वसुन्धरेशाः ।

वयं प्रतिज्ञां जनकस्य वचमो भुजान् समुत्थाप्य विशालरूपान् ॥ २४९ ॥

राजां भुजबलं चन्द्रः शिवचापो विधुन्तुदः । स गुरुः कठिनश्चेति सर्वेषां विदितं तथा ॥
लङ्केशबाणप्रमुखा वीराः परमदुर्दमाः । शरासनं विलोक्यैव तूष्णीं निरगमन्ति ॥
तदेवातीव कठिनं गिरिशस्य शरासनम् । भूपतीनां समाजोऽयं यो भङ्गं प्रापयिष्यति ॥
त्रयाणामपि लोकानां जयेन सह जानकी । वरयिष्यत्याग्रहेण विचारेण विनैव तम् ॥
श्रुत्वा प्रतिज्ञां पृथ्वीशा अभिलाषमकुर्वत । मनस्यतीव ते क्रुद्धा आसन् ये भटमानिनः ॥

भाषो
गृहीता

त

विलोकिता

प्रत्यक्ष

परिकर बाँधि उठे अकुलाई । चले इष्टदेवन्ह सिर नाई ॥
तमकि, ताकि, तकि सिव-धनु धरहीं । उठइ न, कोटि भाँति बलु करहीं ॥
जिन्ह के कछु विचार मन - माहीं । चाप-समीप, महीप न जाहीं ॥

दो०—तमकि धरहि धनु मूढ़ नृप, उठइ न, चलहि लजाइ ।

मनहुँ पाइ भट-बाहुबलु, अधिकु - अधिकु गरुआइ ॥ २५० ॥

भूप सहस - दस एकहि बारा । लगे उठावन, टरइ न टारा ॥
डगइ न संभु - सरासनु कैसें । कामी - बचन सती - मनु जैसें ॥
सब नृप भए जोगु - उपहासी । जैसें बिनु - विराग सन्यासी ॥
कीरति, बिजय, बीरता भारी । चले चाप - कर बरबस हारी ॥
श्रीहत भए हारि हियँ राजा । बैठे निज - निज जाइ समाजा ॥
नृपन्ह बिलोकि जनकु अकुलाने । बोले बचन रोष जनु साने ॥
दीप - दीप के भूपति नाना । आए सुनि, हम जो पनु ठाना ॥
देव, दनुज धरि मनुज - सरीरा । बिपुल बीर आए रनधीरा ॥

दो०—कुअँरि मनोहर, बिजय बड़ि, कीरति अति कमनीय ।

पावनिहार बिरंचि जनु, रचेउ न धनु दमनीय ॥ २५१ ॥

कहहु काहि यहु लाभु न भावा । काहुँ न संकर - चाप चढ़ावा ॥
रहुउ चढ़ाउव, तोरव भाई । तिलु - भरि भूमि न सके छड़ाई ॥
अब जनि कोउ माखै भटमानो । बीर - बिहीन मही मैं जानी ॥
तजहु आस, निज - निज गृह जाहु । लिखा न बिधि वैदेहि - बिवाहु ॥
सुकृनु जाइ जाँ पनु परिहरऊँ । कुअँरि कुआरि रहउ, का करऊँ ॥
जाँ जनतेउँ बिनु भट भुवि भाई । तौ पनु करि होतेउँ न हँसाई ॥
जनक - बचन सुनि सब नर - नारी । देखि जानकिहि भए दुखारी ॥
माखे लखनु, कुटिल भई भौहें । रदपट फरकत, नयन रिसाँहें ॥

दो०—कहि न सकत रघुबीर - डर, लगे बचन जनु बान ।

नाइ राम - पद - कमल सिरु, बोले गिरा प्रमान ॥ २५२ ॥

रघुबंसिन्ह - महुँ जहँ कोउ होई । तेहि समाज अस कहइ न कोई ॥
कही जनक जसि अनुचित बानी । बिद्यमान रघुकुलमनि जानी ॥
सुनहु भानुकुल - पंकज - भानु । कहउँ सुभाउ, न कछु अभिमानु ॥
जाँ तुम्हारि अनुसासन पावौ । कंदुक - इव ब्रह्मांड उठावौ ॥
काचे घट - जिमि डारौँ फोरी । सकउँ मेरु, मूलक - जिमि तोरी ॥
तव प्रताप - महिमा भगवाना ! । को बापुरो पिनाक पुराना ॥
नाथ ! जानि अस, आयसु होऊ । कौतुक करौँ, बिलोकिअ सोऊ ॥
कमल - नाल - जिमि चाप चढ़ावौ । जोजन - सत - प्रमान लै धावौ ॥

दो०—तोरौँ छत्रक - बंड जिमि, तव प्रताप-बल नाथ ! ।

जाँ न करौँ, प्रभुपद - सपथ, कर न धरौँ धनु - नाथ ॥ २५३ ॥

लखन सकोप बचन जे बोले । डगमगानि महि, दिगज डोले ॥
सकल लोग, सब भूप डेराने । सिय - हियँ हरषु, जनकु सकुचाने ॥

आबध्य ते परिकरमुदतिष्ठन् समाकुलाः । प्राचलंश्च स्वेष्टदेवान् प्रणम्य निजमूर्धभिः ॥
प्रक्षुभ्य वीक्ष्य वीक्ष्यापि गृह्णन्ति स्मेशकामुकम् । तन्नोदस्यते परं कृतकोटिबलैरपि ॥
विचारो लवरूपोऽपि चित्ते येषामवर्तत । न गच्छन्ति स्म ते पार्श्वं चापस्य वसुधाधिपाः ॥

रम्याप्य

प्रक्षुभ्य चापं जगृहजं देशा नोत्थं यदा ते प्रययुः सलज्जम् ।

सम्प्राप्य नूनं भटबाहुसारं गतं गुरुत्वं त्वधिकाधिकं तत् ॥ २५० ॥

सहस्राणि दशेशानां सम्भूयैकक्षणे ततः । आरभन्तोन्नतिं तस्य चालितं तन्न चाचलत् ॥
चाल्यते स्म न तत् कीदृक् त्रिपुरारि शरासनम् । कामिनां वचनैर्यादृक् मनो भर्तृव्रतस्त्रियः ॥
याताः सर्वेऽपि राजान उपहासस्य पात्रताम् । विना वैराग्यभावेन यान्ति संन्यासिनो यथा ॥
निजकीर्तिं विजेतृत्वं महतीं वीरतामपि । अवशं हारयित्वा ते चापहस्तेऽचलंस्ततः ॥
पराजितास्ते मनसा सञ्जाताः श्रीहता नृपाः । तथा निजे निजे गत्वा समाजे समुपाविशन् ॥
तान् भूमिपालानालोक्य जनको व्याकुलोऽभवत् । कोपेन नूनं सिक्तानि वचांसि प्रायुनक् तथा ॥
नानाविधा भूपतयो द्वीपद्वीपनिवासिनः । प्राप्ता निशम्य तां सन्धामस्माभिर्यामुनिश्चिता ॥
धृत्वा शरीरं मानुष्यं देवता दनुजा अपि । अन्येऽपि विपुला वीरा रणधीराः समागताः ॥

रम्यां कुमारीं विजयं महान्तं कीर्तिं मनोज्ञां परमां तथैव ।

यः प्राप्नुयान्नूनमसौ विधात्रा कृतो न चापस्य दमस्य कर्ता ॥ २५१ ॥

कथ्यतां यत्लाभ एष किं कस्मै न प्ररोचते ? । किन्तु केनापि कोदण्डं शम्भोर्न सगुणं कृतम् ॥
बान्धवास्तिष्ठतां दूरे सज्यता भञ्जनं तथा । नाशकं केऽपि विच्छेत्तुं तिलमात्रमपि क्षितेः ॥
वीरमान्यधुना कोऽपि न भवेद् रोपसंयुतः । मया त्विदानीं विज्ञाता पृथिवीवीरवजिता ॥
आशां भवन्तो जह्यु यान्तु च स्वस्वमन्दिरम् । विधिना नास्ति लिखितं वैदेह्याः पाणिपीडनम् ॥
यदि त्यजामि मर्यादां पुण्यं नाशं प्रयास्यति । कुमार्यस्तु कुमार्यैव किमतः करवाण्यहम् ॥
भ्रातरौ ! यच्छर्म्मनिष्ण्वं पृथिवीं वीरवजिताम् । तद्दिग्दं विधायेमां नायास्यमुपहास्यताम् ॥
सर्वे नरास्तथा नार्यः श्रुत्वा जनकभाषितम् । ततश्च जानकीं दृष्ट्वा जाता दुःखसमन्विताः ॥
क्रुद्धो जातो लक्ष्मणस्तद्भ्रुकुटी वक्रतां गते । ओष्ठी स्फुरणसंयुक्ता नयने च रुषारुणे ॥

रामस्य भीतेरशक्यं वक्तुं लग्नानि बाणा इव तद्वचांसि ।

प्रणाम्य कं रामपदाब्जयुग्मे प्रायुङ्क्त सत्यार्थवतीं गिरं सः ॥ २५२ ॥

वर्तमानो यत्र कश्चिदेकोऽपि रघुवंशिनाम् । तस्मिन् समाजे वचनं न कश्चिद् वदतीदृशम् ॥
जनकोऽनुचितं यादृग् वचनं प्रोक्तवानिह । वर्तमानं विबुध्यापि रघुवंशशिरोमणिम् ॥
शृणोतु भास्करकुलक्षीरजन्मसुभास्कर ! । स्वभावतोऽहमाभाषे न कस्मादभिमानतः ॥
भवदीयामनुमतिं यद्यहं समवाप्नुयाम् । उत्तोलयेयं तर्हीदं ब्रह्माण्डं कन्दुकोपमम् ॥
क्षेप्स्यामि भञ्जयित्वा तदामकुम्भोपमं तथा । अहं द्रोष्टयितुं शक्तः सुमेरुं मूलकोपमम् ॥
भगवन् ! भवदीयस्य प्रतापस्य प्रसादतः । कः पदार्थो वराकोऽयं पिनाकोऽस्ति पुरातनः ॥
एतद् विज्ञाय हे नाथ ! भवेदनुमतिर्यदि । कौतुकं प्रविधास्यामि तदप्यद्य विलोक्यताम् ॥
पद्मनालेन सदृशं समारोप्य शरासनम् । धाविष्यामि गृहीत्वैव शतयोजनसम्मितम् ॥

भङ्क्ष्यामि तच्छत्रकण्डडुत्थं भवत्प्रतापस्य बलेन नाथ ! ।

चेन्नो करिष्ये प्रभुपादशापो यच्चापतूणौ करयोर्न घास्ये ॥ २५३ ॥

यस्मिन्नेव क्षणे वाचं सकोपो लक्ष्मणोऽवदत् । तस्मिन्नेवाचलद् भूमिरचलन् दिग्गजा अपि ॥
समे जनाः समे भूपाः सञ्जाता भयसंयुताः । सीताया हृदि मुञ्जाता सङ्कोचं जनको गतः ॥

राम-चरितम्

गुर रघुपति, सब मुनि, मन-माहीं । मुदित भए पुनि - पुनि पुलकाहीं ॥
 सयनहि रघुपति लखनु नैवारे । प्रेम - समेत निकट बैठारे ॥
 बिस्वामित्र समय सुभ जानी । बोले अति सनेहमय बानी ॥
 उठहु राम ! भंजहु भव - चापा । मेटहु तात ! जनक - परितापा ॥
 सुनि गुरु - बचन, चरन सिरु नावा । हरषु - बिषादु न कछु उर आवा ॥
 ठाढ़े भअे उठि सहज सुभाएँ । ठवनि जुबा मृगराजु लजाएँ ॥

दो०—उदित उदयगिरि - मंच पर, रघुबर बालपतंग ।

बिकसे संत - सरोज सब, हरषे लोचन - भृंग ॥ २५४ ॥

नृपन्ह केरि आसा - निसि नासी । बचन-नखत-अवली न प्रकासी ॥
 मानी - महिष - कुमुद सकुचाने । कपटी भूप - उलूक लुकाने ॥
 भए बिसोक कोक - मुनि - देवा । बरिसहि सुमन, जनावहि सेवा ॥
 गुर - पद बंदि सहित - अनुरागा । राम मुनिन्ह - सन आयसु मागा ॥
 सहजहि चले सकल - जग - स्वामी । मत्त - मंजु - बर - कुंजर - गामी ॥
 चलत राम सब पुर - नर - नारी । पुलक - पूरि - तन भए सुखारी ॥
 बंदि पितर, सुर सुकृत सँभारे । जौ कछु पुन्य प्रभाउ हमारे ॥
 ती सिव - धनु मृनाल की नाई । तोरहुँ रामु, गनेस गोसाई ॥

दो०—रामहि प्रेम-समेत लखि, सखिन्ह समीप बौलाइ ।

सीता - मातु सनेह - बस, बचन कहइ बिलखाइ ॥ २५५ ॥

सखि ! सब कौतुक देखनिहारे । जेउ कहावत हितु हमारे ॥
 कौउ न बुझाइ कहइ गुर - पाहीं । ए बालक, असि हठ भलि नाहीं ॥
 रावन - बान छुआ नहि चापा । हारे सकल भूप करि दापा ॥
 सो धनु राजकुअर - कर देहीं । बाल मराल कि मंदर लेहीं ॥
 भूप - सयानप सकल सिरानी । सखि ! बिधिगति कछु जाति न जानी ॥
 बोली चतुर सखी मृदु बानी । तेजवंत, लघु गनिअ न, रानी ! ॥
 कहँ कुंभज ! कहँ सिंधु अपारा ! । सोषेउ, सुजसु सकल संसारा ॥
 रबि - मंडल देखत लघु लागा । उदयँ तामु, तिभुवन - तम भागा ॥

दो०—मंत्र परम लघु, जासु बस, बिधि-हरि-हर, सुर सब ।

महामत्त गजराज कहँ, बस कर अंकुस खर्ब ॥ २५६ ॥

काम कुसुम - धनु - सायक लीन्हे । सकल भुवन अपने बस कीन्हे ॥
 देबि ! तजिअ संसउ अस जानी । भंजब धनुषु राम, सुनु रानी ! ॥
 सखी - बचन सुनि, भै परतीती । मिटा बिषादु, बढ़ी अति प्रीती ॥
 तब रामहि बिलोकि बैदेही । सभय हृदयँ, बिनवति जेहि तेही ॥
 मनहीं मन मनाव अकुलानी । होहु प्रसन्न महेस - भवानी ! ॥
 करहु सफल आपनि सेवकाई । करि हितु, हरहु चाप - गरुआई ॥
 गननायक बरदायक देवा । आजु लगँ कीन्हिउँ तुअ - सेवा ॥
 बार - बार बिनती सुनि मोरी । करहु चाप - गुरुता अति थोरी ॥

दो०—देखि - देखि रघुबीर - तन, सुर मनाव, धरि धीर ।

मरे बिलोचन प्रेम - जल, पुलकावली सरीर ॥ २५७ ॥

गुरु रामस्तथा सर्वे मुनयः स्वस्वचेतसि । जाताः प्रसन्नाः पुलकसंयुक्ताश्च पुनः पुनः ॥
कटाक्षेणैव रामोऽपि सौमित्रि संन्यवारयत् । उपवेशयति स्मापि सप्रेम निजसन्निधौ ॥
विश्वामित्रः परिज्ञाय समयं तं सुगोभनम् । अतीव स्नेहसंयुक्तां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
यत् त्वमुत्तिष्ठ हे राम ! भञ्जयेत्स्वकार्मुकम् । तात ! मैथिलराजस्य परितापं निवारय ॥
श्रुत्वेति स्म गुरोर्वाचं तदङ्घ्री शिरसानमत् । प्रसादो वा विपादो वा तच्चित्ते कोऽपि नागतः ॥
सहजेन स्वभावेन समुत्थाय स्थितोऽभवत् । स्थितिभङ्ग्या लज्जयन् स युवावस्थं मृगाधिपम् ॥

स

मञ्जोदयाद्रावुदयं प्रयाते रघूत्तमे बालदिनाधिनाथे ।

सदम्बुजातानि गतानि हासं हृष्टाश्च जाता नयनद्विरेफाः ॥ २५४ ॥

आशा निशा गता नाशं वसुधाधिपसंहतेः । प्रकाशरहिता जातातदवाकृतारावलिस्तथा ॥
मानयुग्मभूपकुमुदराणिः सङ्कोचमागतः । छान्तिभूषोलूकपुञ्जाः प्रयाताश्च विलीनताम् ॥
मुनिदेवाश्चक्रवाकाः सञ्जाताः शोकवर्जिताः । वर्षयन्तः प्रसन्नानि सेवामज्ञापयंश्च ते ॥
अनुरागेण सहितं प्रणम्य चरणौ गुरोः । रामचन्द्रो यान्नि स्म मुनीननुभति ततः ॥
सर्वेषां जगतां स्वामी रीत्या सहजयाचलत् । मदाकृतमञ्जुवन्दितपुन्यगतिं श्रयन् ॥
रामचन्द्रे चलत्येव सर्वे पुर्या नराः स्त्रियः । पुलकाञ्चितगात्राश्च जाताः सुखसमन्विताः ॥
पितुन् सुरांश्च वन्दित्वा सुकृतान्यपि तेऽस्मरन् । यद्यस्मदीयसुकृतप्रभावः कोऽपि वर्तते ॥
तर्हि प्रमथनाथस्य कोदण्डं विससन्निभम् । विभञ्जयेद् रामचन्द्रो गणाधीश्वर ! हे गुरो ! ॥

प्रेम्णा समेतं प्रविलोदय रामं सखीः समाहूय च सन्निधाते ।

सीताप्रसूः प्रीतिवशैव भूत्वा प्रायो विलम्बेयवदद् वचांसि ॥ २५५ ॥

सखि ! सर्वे तेऽपि सन्ति कौतुकस्यावलोकितः । निगद्यन्ते येऽस्मदीयकल्याणस्य विधायिनः ॥
न कोऽपि विज्ञापयति प्रबोध्य गुरुमेतयोः । यद् वर्तते इमौ बालौ हृष्टौऽस्ति नोचितः ॥
दशाननस्तथा वाणः स्पृशतः स्मापि नो धनुः । सर्वेऽप्येऽपि महीपाला गर्व कृत्वा पराजिताः ॥
धनुस्तदेवैष दत्ते राजपुत्रस्य हस्तयोः । किं बालहंसः जवनोति ग्रीहीतुं मन्दराचलम् ॥
भूपालस्यापि चातुर्यं सकलं विलयं गतम् । विज्ञायते नैव कापि गतिविश्वसृजः सखि ! ॥
ततोऽवदत् तां चतुरा सखी कौमलया गिरा । तेजोवन्तः प्रगल्भा न लघ्वो भूपतिप्रिये ! ॥
कुम्भजन्मा मुनिःकुत्र कुलापारोऽम्भसां निधिः । किन्तु शोषितवान् सर्वलोकं यत्सुयशस्ततः ॥
मण्डलं दिननाथस्य लघु भाति विलोकने । किन्तु तस्योदयादेव नश्यति त्रिजगत्तमः ॥

मन्त्रोऽत्यणीयान् सतु यस्य निघ्नाः समे सुरा ब्रह्महरित्रिनेत्राः ।

दन्तावलेन्द्रञ्च परं प्रसक्तमल्पाङ्कुशं संविदधाति निघ्नम् ॥ २५६ ॥

गृहीत्वा कौसुमं चापं पृष्ठकमपि मन्मथः । स्ववशे कृतवानस्ति जगन्ति सकलान्यपि ॥
ज्ञात्वेति देवि ! भवती परित्यजतु संशयम् । शृणोतु राज्ञि ! यद् रामो भञ्जयिष्यति कार्मुकम् ॥
श्रुत्वा सख्या वचस्तस्या विश्वासः समजायत । विपादो विलयं यातः प्रीतिः परमवर्धत ॥
तदा रामं समालोक्य मिथिलाधिपनन्दिनी । भीतचित्ता करोति स्म यस्य कस्यापि संस्तवम् ॥
प्रसादनं करोति स्म मनस्येवाकुला सती । भवतां प्रीतिसंयुक्ती हे महेश्वर ! हे शिवे ! ॥
कुरुतां सफलामद्य सेवां सम्पादितां निजाम् । हितं कृत्वापहरतां गुरुत्वं कार्मुकस्थितम् ॥
हे गणानामधिपते ! वरदायक ! दैवत ! । विहिता भवतः सेवा मयाद्यावधि वर्तते ॥
भूयो भूयः समाकर्ण्य प्रार्थनां विहितां मया । करोतु परमस्वल्पं गुरुत्वं कार्मुकस्थितम् ॥

सन्दृश्य सन्दृश्य च रामदेहं धैर्यं श्रिता प्रार्थयते स्म देवान् ।

तस्या दूशोः प्रेमजलं प्रपूर्णं रोमोद्गमो वर्ष्मणि वर्तते स्म ॥ २५७ ॥

नीकें निरखि नयन - भरि सोभा । पितु-पनु सुमिरि, बहुरि मनु छोभा ॥
 अहह ! तात दारुनि हठ ठानी । समुझत नहि कछु लाभु, न हानी ॥
 सचिव सभय, सिख देइ न कोई । बुध - समाज बड़ अनुचित होई ॥
 कहँ धनु कुलिसहु चाहि कठोरा । कहँ स्यामल मृदुगात किसोरा ॥
 बिधि ! कैहि भाँति धरौं उर धीरा । सिरस - सुमन - कन वेधिअ हीरा ॥
 सकल सभा कै मति भै भोरी । अब मोहि संभु-चाप ! गति तोरी ॥
 निज जड़ता लोगन्ह पर डारी । होहि हरुअ रघुपतिहि निहारी ॥
 अति परिताप सीय - मन माहीं । लव-निमेष जुग-सय-सम जाहीं ॥

दो०—प्रभुहि चितइ, पुनि चितव महि, राजत लोचन लोल ।

खेलत मनसिज - मीन - जुग, जनु बिधु - मंडल डोल ॥ २५८ ॥

गिरा-अलिनि मुख-पंकज रोकी । प्रगट न, लाज - निसा अवलोकी ॥
 लोचन - जलु रह लोचन कोना । जैसें परम कृपन - कर सोना ॥
 सकुची व्याकुलता बड़ि जानी । धरि धीरजु प्रतीति उर आनी ॥
 तन - मन - बचन मोर पनु साचा । रघुपति-पद-सरोज चितु राचा ॥
 तौ भगवानु सकल - उर - बासी । करिहि मोहि रघुबर कै दासी ॥
 जेहि कै जेहि पर सत्य सनेह । सो तेहि मिलइ, न कछु संदेह ॥
 प्रभु - तन चितइ प्रेम-तन ठाना । कृपानिघान राम सबु जाना ॥
 सिगहि बिलोकि तकेउ धनु कैसें । चितव गरु लघु ब्यालहि जैसें ॥

दो—लखन लखैउ, रघुबंसमनि, ताकेउ हर - कोदंडु ।

पुलकि गात बोले बचन, चरन चापि ब्रह्मांडु ॥ २५९ ॥

दिसिकुंजरहु, कमठ, अहि, कोला । धरहु धरनि, धरि धीर, न डोला ॥
 रामु चहहि संकर - धनु तोरा । होहु सजग, सुनि आयसु मोरा ॥
 चाप - समीप रामु जब आए । नर - नारिन्ह सुर - सुकृत मनाए ॥
 सब - कर संसउ अरु अग्यानु । मंद महीपन्ह - कर अभिमानु ॥
 भृगुपति केरि गरब - गरुआई । सुर - मुनिबरन्ह केरि कदराई ॥
 सिय कर सोचु, जनक - पछितावा । रानिन्ह कर दारुन - दुख - दावा ॥
 संभुचाप बड़ बोहितु पाई । चढ़े जाइ सब संगु बनाई ॥
 राम - बाहुबल - सिधु अपारु । चहत पारु नहि कोउ कड़हारु ॥

दो०—राम बिलोके लोग सब, चित्र लिखे-से देखि ।

चितइ सीय कृपायतन, जानी बिकल बिसेषि ॥ २६० ॥

देखी बिपुल बिकल बँदेही । निमिष बिहात कलप - सम तेही ॥
 तृषित बारि - बिनु जो तनु त्यागा । मुएँ करइ का सुधा - तड़गा ॥
 का बरषा सब कृषी सुखाने । समय चुकै पुनि का पछिताने ॥
 अस जिय जानि जानकी देखी । प्रभु पुलके लखि प्रीति बिसेषी ॥
 गुरहि प्रनामु मनहि - मन कीन्हा । अति लाघव उठाइ धनु लीन्हा ॥
 दमकैउ दामिनि-जिमि जब लयऊ । पुनि नभ, धनु मंडल-सम भयऊ ॥
 लेत, चढ़ावत, खँचत गाढ़े । काहुँ न लखा, देख सबु ठाढ़े ॥
 तेहि छन, राम मध्य धनु तोरा । भरे भुवन धुनि घोर - कठोरा ॥

नयनाभ्यां समालोक्य शोभां तस्य यथोचितम् । स्मृत्वा पुनः पितुः सन्धां तस्या अक्षुभ्यताति हृत् ॥
अहो ! पित्रा प्रतिज्ञातो वर्तते दारुणो हठः । न तेन ज्ञायते कोऽपि लाभो वा क्षय एव वा ॥
सचिवाः सभयाः सर्वे बोधयन्ति न केऽपि तम् । विद्वत्समाजेऽनुचितं महदेतत् प्रजायते ॥
शरासनमिदं कुत्र कठिनं कुलिनादपि । श्यामलो मृदुगात्रोऽयं किशोरः कुत्र वर्तते ॥
विधे ! धैर्यं कया रीत्या धारयानि मनस्यहम् । शिरीषपुष्पलेशेन हीरको वेध्यते किमु ॥
भ्रान्ता जातास्ति धिषणा सर्वस्या अपि संसदः । तदिदानीं चाप ! शम्भोस्त्वमेवासि ममाश्रयः ॥
प्रक्षिप्य लोकेष्वन्येषु जडतामात्मनि स्थिताम् । रघुनाथं समालोक्य भव त्वमधुना लघु ॥
सीताया मानसेऽतीव परितापोऽभवत् तदा । तस्या युगशतानीव लवोऽप्येति स्म नैमिषः ॥

क्रमात् प्रभुं क्षमाञ्च विलोकयन्त्यास्तस्या अमाच्चञ्चलनेत्रयुग्मम् ।

भर्तुरतेः खेलति मीनयुग्मं रत्नोर्विम्बदोलामुपगत्य नूनम् ॥ २५८ ॥

मुखपद्मेन संरुद्धा तस्या वाङ् मधुपालिनी । न जायते स्म प्रकटा समालोक्य त्रपानिशाम् ॥
कोणे लोचनयोरेव तिष्ठति स्माम्बु लोचनम् । कृपणस्यातिमहतो यथा तिष्ठति काञ्चनम् ॥
वृद्धिङ्गतां विकलतां वीक्ष्य सङ्कुचिताऽभवत् । धैर्यमाश्रित्य सा किन्तु चित्ते विश्वासमानयत् ॥
यद् यद्यस्ति प्रतिज्ञा मे सत्या वाक्चित्तकर्मभिः । यदि चित्तेऽचानुरागि सत्यं रामपदाब्जयोः ॥
तर्हि चित्तेषु सर्वेषां वसन् पट्सम्पदां पतिः । संविधास्यत्यवश्यं मां रघुश्रेष्ठस्य सेविकाम् ॥
यस्य यस्मिन् भवत्येव प्रीतिः सत्यस्वरूपिणी । स तं मिलत्येव चात्र कापि शङ्का न विद्यते ॥
दृष्ट्वा प्रभोर्वर्ष्म वार्ष्म निश्चितं प्रेम साकरोत् । कृपानिधानं रामोऽपि सकलं प्रतिबुद्धवान् ॥
विलोक्य जानकीं कीदृक् चापं स समलोकत । संलोकते वनेतेयो लघुं विषधरं यथा ॥

सौमित्रिरालोकत यद् गिरीशधनुः समालोकि रघूत्तमेन ।

तदेदमब्रूत स हृष्टरोमा ब्रह्माण्डमापीड्य पदद्वयेन ॥ २५९ ॥

दिग्गजाः ! कुर्म ! शेषाहे ! वराह ! सकलैरपि । चलेन्नेषा तथेयं क्षमा ध्रियतां धैर्यधारिभिः ॥
धनुस्त्रोटयितुं शैवं रामचन्द्रोऽभिव्याञ्छति । तज्जागृता भवत भोः ! श्रुत्वाद्य मम शासनम् ॥
ततो रामो गच्छति स्म यदा चापस्य सन्निधिम् । प्रार्थ्यन्ते स्म नरैः स्त्रीभिः पुण्यानि विबुधा अपि ॥
सर्वेषामपि सन्देहो बोधशून्यत्वमेव । अभिमानो बालिशानां मेदिन्याः स्वामिनां तथा ॥
अभिमानस्य गुरुता भृगुवंशशिखामणेः । कातरत्वं सुमनसां मुनीनां महतामपि ॥
मैथिल्याः शोचनं पश्चात्तापो जनकभूभृतः । राज्ञीनां दारुणो दुःखदववैश्वानरस्तथा ॥
सम्प्राप्य पृथुलं पोतं महेश्वरशरासनम् । अधिरोहन्ति स्म सर्वे गत्वा निर्माय संहतिम् ॥
सागरं पाररहितं रामबाहुबलात्मकम् । तर्तुं वाञ्छन्ति स्म किन्तु नाविकः कोऽपि नाभवत् ॥

सम्प्रेक्ष्य रामः सकलांश्च लोकाञ् चित्राङ्कितान् प्रेक्ष्य यथा पुनः सः ।

सीतां कृपाम्भोनिधिरीक्षते स्म वेत्ति स्म चेनां विकलामतीव ॥ २६० ॥

अवालोक्त सोऽतीव विकलां मिथिलेशजाम् । निमेषोऽपि प्रयाति स्म तस्य कल्पसमस्तदा ॥
यदि तृड्विकलः कोऽपि विना वारि तनुं त्यजेत् । तर्हितस्मिन् मृते सौघस्तडागः किं करिष्यति ॥
शुष्कायां सस्यसम्पत्तौ कस्मै लाभाय वर्षणम् । व्यतीते समये पश्चात्तापेनाप्यस्ति किं फलम् ॥
इति स्वचित्ते विज्ञाय जानकीमवलोक्य च । विशिष्टां प्रीतिमालोक्य प्रभूरोमाञ्चितोऽभवत् ॥
मनस्येव करोति स्म गुरवे प्रणतिं ततः । लाघवेन विशिष्टेन कोदण्डमुदतोलयत् ॥
तददीप्यत शम्पेव यदा स उदतोलयत् । पुनर्धनुस्तद् गगने मण्डलाकारतां गतम् ॥
गृह्णन् कुर्वन् समोर्वीकं तीव्रमाकर्षयन्नपि । केनापि रामो नो दृष्टः स्थितो दृष्टः समैरपि ॥
तस्मिन्नेव क्षणे रामो मध्ये धनुरभञ्जयत् । ध्वनिना घोरतीव्रेण व्याप्तानि भुवनानि च ॥

छं०—भरै भुवन घोर, कठोर रव, रवि - बाजि तजि मारगु चले ।
चिक्करहि बिगज, डोल सहि, अहि-कोल - कूरम कलमले ॥
सुर, असुर, मुनि कर कान दीन्हें, सकल बिकल बिचारहीं ।
कोदंड खंडेउ राम, तुलसी, जयति वचन उचारहीं ॥

सो०—संकर - चापु जहाजु, सागर रघुबर - बाहुवलु ।
बूड़ सी सकल समाजु, चढ़ा जाँ प्रथमहि मोह - बस ॥ २६१ ॥

प्रभु दीउ चापखंड महि डारे । देखि लोग सब भए सुखारे ॥
कौसिकरूप पयोनिधि पावन । प्रेम - वारि अवगाहु सुहावन ॥
रामरूप - राकेसु निहारी । बद्ध बीचि पुलकावलि भारी ॥
बाजे नभ गहगहे निसाना । देवबधू नाचहि करि गाना ॥
ब्रह्मादिक सुर, सिद्ध, मुनीसा । प्रभुहि प्रसंसहि, देहिं असीसा ॥
वरिसहि सुमन रंग बहु माला । गावहि किनर गीत रसाला ॥
रही भुवन भरि जय - जय बानी । धनुषभंग - धुनि जात न जानी ॥
मुदित कहहि जहँ-तहँ नर-नारी । भजेउ राम संभुधनु भारी ॥

दो०—बंदी, मानघ, सूतगन, बिरुद बढाहि मतिधोर ।
कराहि निछावरि लोग सब, हय, गय, धन, मनि, चीर ॥ २६२ ॥

झाँझि, मृदंग, संख, सहनाई । भेरि, ढोल, दुंदुभीं सुहाई ॥
बाजहि बहु वाजने सुहाए । जहँ - तहँ जुवतिन्ह मंगल गाए ॥
सखिन्ह - सहित हरी अति रानी । सुखत धान, परा जनु पानी ॥
जनक लहेउ सुखु, सोचु बिहाई । परत थकें, थाह जनु पाई ॥
श्रीहत भए भूप धनु टूटे । जैसे दिवस - दीप छबि छूटे ॥
सीय - सुखहि वरनिअ कैहि भाँती । जनु चातकी पाइ जलु - स्वाती ॥
रामहि लखनु विलोकत कैसें । ससिहि चकोर - किसोरकु जैसें ॥
सतानंद तब आयसु दीन्हा । सीताँ गमनु राम - पहि कीन्हा ॥

दो०—संग सखीं सुंदर चतुर, गावाहि मंगलचार ।
गवनी बाल - मराल - गति, सुषमा-अंग अपार ॥ २६३ ॥

सखिन्ह - मध्य सिय सोहति कैसें । छबिगन - मध्य महाछबि जैसें ॥
कर - सरोज जयमाल सुहाई । बिस्व - विजय - सोभा जेहि छाई ॥
तन सकोचु, मन परम उछाहू । गूढ़ प्रेमु लखि परइ न काहू ॥
जाइ समीप राम - छबि देखी । रहि जनु कुअरि चित्र अवरेखी ॥
चतुर सखीं लखि कहा बुझाई । पहिरावहु जयमाल सुहाई ॥
सुनत जुगल कर माल उठाई । प्रेम - बिबस पहिराइ न जाई ॥
सोहत जनु जुग जलज सनाला । ससिहि समीत देत जयमाला ॥
गावहि छबि अवलोकि सहेली । सियँ जयमाल राम - उर मेली ॥

सो०—रघुबर - उर जयमाल, देखि देव बरिसहि सुमन ।
सकुचे सकल भुआल, जनु बिलोकि रबि कुमुदगन ॥ २६४ ॥

जगन्ति घोरकर्कशस्वनेन पूर्णतामगुस्तुरङ्गमा रवेस्तथा अयुर्विहाय पद्धतिम् ।
दिशां गजाश्च चीत्स्वनाश्चलाभवद् वसुधरा समाकुला भुजङ्गमो वराहसूकरस्त्वपि ॥
सुरासुरा मुनीश्वराः श्रवस्थितस्वपाणयः समारम्भन्त विकलवा विचारणं समेऽपि ते ।
अभञ्जयद् रघूत्तमो धनुर्यदेति तेऽविदुस्तदा जयेति तेऽवदन् प्रशंसते तुलस्यदः ॥

कच्छप

गिरीशस्य चापोऽभवत् तोययानं रघुश्रेष्ठदोः सत्वमम्भोनिधिश्च ।

स सर्वोऽपि जातो निमग्नः समाजो य आरोहदावौ वशान् मूढतायाः ॥ २६१ ॥

चापखण्डावुभौ चापि क्षिपति स्म प्रभुर्भुवि । विलोक्यैतत् समे लोका भवन्ति स्म सुखान्विताः ॥
महर्षौ गाधितनये पावने पयसां निधौ । सुगोभनागाधहार्दपयसा परिपूरिते ॥
लोकयित्वा रामरूपं पीर्णमासीमुद्राकरम् । रोमाञ्चपङ्क्तिरूपोऽखीचयो वृद्धिमागताः ॥
प्रवाद्यन्ते स्म नभसि पटहास्तीव्रनिःस्वनाः । नृत्यन्ति स्म तथा गानं कुर्वन्ति स्म सुराङ्गनाः ॥
ब्रह्मादयो दिविपर्दाः सिद्धा मुनिवरा अपि । प्रशंसन्ते स्म देवेशं यच्छन्ति स्म तथाशिषम् ॥
वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि बहुवर्णाः सजस्तथा । गायन्ति स्माश्ववदना गीतानि रसवन्ति च ॥
समग्रेष्वपि लोकेषु व्याप्ता जयजयेति वाक् । धनुर्भञ्जध्वनिर्यस्यां सञ्जातोऽपि न लक्षितः ॥
यत्र तत्र वदन्ति स्म मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । रामो भञ्जितवान् भव्यं त्रिपुरारेः शरासनम् ॥

DI

गणात्मका मागधवन्दिसूताः कीर्तिं वदन्ति स्म सुगोमुषीकाः ।

समेऽपि हर्षाद् वितरन्ति लोका हयान् गजान् रैमणिचौरजातम् ॥ २६२ ॥

मृदङ्गशङ्खांस्यानि मुखस्वनवती तथा । आनकाः कीर्तिपटहा भेर्यः परमशोभनाः ॥
इति रम्याणि वाद्यानि प्रवाद्यन्ते स्म नैकधा । यत्र तत्र रून्ति स्म भद्राणि युवतीस्त्रियः ॥
सखीभिः सहिता राज्ञी तथा प्रमुदिताभवत् । ननु शुष्केषु धान्येषु पानीयं पतितं भवेत् ॥
सन्त्यज्य शोकं जनको नृपः सुखमवाप्तवान् । ननु कश्चित् तरङ्गान्तस्तलमाधारमाप्तवान् ॥
भग्ने शरासने भूपाः सञ्जाताः कान्तिवर्जिताः । यथा भवन्ति दिवसे दीपकाः कान्तिवर्जिताः ॥
शक्यमस्ति कया रीत्या निर्वक्तुं जानकीसुखम् । सा तथासीद् यथा काचित् स्वात्यम्भः प्राप्य चातकी ॥
विलोकते स्म सौमित्रौ रामं रीत्या कया तदा । यथा विभावरीनायं चकोरस्य किशोरकः ॥
आदेशं प्रददाति स्म शतानन्दो मुनिस्ततः । वैदेही च प्रयाति स्म रामचन्द्रस्य सन्निधिम् ॥

3

सख्यो मनोज्ञाश्चतुराश्च साकं सङ्गीतवत्यः शुभगीतकानि ।

सा बालहंस्या व्रजतिस्म गत्या तस्या अपाराभवदङ्गकान्तिः ॥ २६३ ॥

मध्ये सखीनां भाति स्म कथं जनकनन्दिनी । कान्तीनां मध्यगा भाति यथा कान्तिर्महातनुः ॥
जयमाला शोभते स्म तस्याः करसरोजयोः । यस्यां व्याप्ता वर्तते स्म सर्वविश्वजयच्छविः ॥
तस्याः शरीरे सङ्कोचः परोत्साहश्च मानसे । तस्या गूढतमं प्रेम न केनाप्युपलक्षितम् ॥
गत्वा समीपं रामस्य विलोकितवती छविम् । सा चित्रलिखिता नूनं सञ्जाता नृपनन्दिनी ॥
प्रबोध्यामृत चतुरा सखी सम्प्रेक्ष्य तां तथा । शोभनां जयमालां त्वमुरस्यस्य समर्पय ॥
श्रुत्वेति वाचं पाणिभ्यामुदगृह्णाज्जयस्रजम् । प्रेम्णस्तु विवशत्वात् सा न शक्तार्पयितुं तदा ॥
शोभते स्म करो तस्याः सनाले पङ्कजे ननु । यच्छब्दो भीतिसंयुक्ते राकेशाय जयस्रजम् ॥
सख्यश्छविं विलोक्यैतामारम्भन्ते स्म गायनम् । सीताप्युरसि रामस्य जयमालां समर्पयत् ॥

ता

समुद्वाहमालां रघुश्रेष्ठवत्से विलोक्यामरा आचरन् पुष्पवर्षम् ।

नृपाः सर्व आसन् सुसङ्कोचयुक्ता गणाः कैरवाणां ध्रुवं वीक्ष्य भानुम् ॥ २६४ ॥

पुर अरु व्योम बाजने बाजे । खल भअ मलिन, साधु सब राजे ॥
 सुर, किनर, नर, नाग, मुनीसा । जय-जय-जय कहि देहि असीसा ॥
 नार्चहि - गार्वाहि विबुध बधूटी । बार - बार कुसुमांजलि छूटी ॥
 जहँ - तहँ विप्र वेद - धुनि करहीं । बंदी विरिदावलि उच्चरहीं ॥
 महि, पाताल, नाक - जसु व्यापा । राम, बरी सिय, भंजैउ चापा ॥
 करहि आरती पुर - नर - नारी । देहि निछावरि वित्त बिसारी ॥
 सोहति सीय - राम कै जोरी । छबि - सिंगार मनहुँ अेक ठोरी ॥
 सखीं कहहि, प्रभु-पद गहु सीता ! । करति न चरन-परस, अति भीता ॥

दो०—गौतम-तिय-गति सुरति करि, नहि परसति पग पानि ।

मन बिहसे रघुवंसमनि, प्रीति अलौकिक जानि ॥ २६५ ॥

तब सिय देखि, भूप अभिलाषे । कूर, कपूत, मूढ मन माखे ॥
 उठि - उठि पहिरि सनाह अभागे । जहँ - तहँ गाल वजावन लागे ॥
 लेहु छड़ाइ सीय, कह कोऊ । धरि बाँधहु नृपबालक दोऊ ॥
 तोरें धनुष, चाड़ नहि सरई । जीवत हमहि, कुअरि को बरई ॥
 जौ बिदेहु कछु करै सहाई । जीतहु समर, सहित दोउ भाई ॥
 साधु भूप बोले, सुनि बानी । राजसमाजहि लाज लजानी ॥
 बलु, प्रताप, वीरता, बड़ाई । नाक, पिनाकहि - संग सिधाई ॥
 सोइ सूरता कि अब कहूँ पाई । असि बुधि, तौ विधि मुहँ मसि लाई ॥

दो०—देखहु रामहि नयन भरि, तजि इरिषा, महु, कोहु ।

लखन - रोषु - पावकु - प्रबल, जानि सलभ जनि होहु ॥ २६६ ॥

बैनतेय - बलि जिमि चह कागू । जिमि ससु चहै नाग - अरि - भागू ॥
 जिमि चह कुसल अकारन कोही । सब संपदा चहै सिवद्रोही ॥
 लोभी लोलुप कल कीरति चहई । अकलंकता कि कामी लहई ॥
 हरिपद - बिमुख परमगति चाहा । तस तुम्हार लालचु, नरनाहा ! ॥
 कोलाहलु सुनि सीय सकानी । सखीं लवाइ गई, जहँ रानी ॥
 रामु सुभायँ चले गुरु - पाहीं । सिय - सनेहु बरनत मन - माहीं ॥
 रानिन्ह-सहित सोच-बस सीया । अब धौं विधिहि काह करनीया ॥
 भूप-बचन सुनि इत-उत तकहीं । लखनु, राम-डर बोलि न सकहीं ॥

दो०—अरुन नयन, भृकुटी कुटिल, चितवत नृपन्ह सकोप ।

मनहुँ मत्त गज - गन निरखि, सिंघ - किसोरहि चोप ॥ २६७ ॥

खरभरु देखि बिकल पुर - नारीं । सब मिलि देहि महीपन्ह गारीं ॥
 तेहि अवसर सुनि सिव-धनु-भंगा । आयउ भृगुकुल - कमल - पतंगा ॥
 देखि महीप सकल सकुचाने । बाज - झपट जनु लवा लुकाने ॥
 गोरि सरीर भूति भल भ्राजा । भाल बिसाल त्रिपुंड बिराजा ॥
 सीस जटा, ससिबदनु सुहावा । रिस-बस कछुक अरुन होइ आवा ॥
 भृकुटी कुटिल, नयन रिस - राते । सहजहुँ चितवत मनहुँ रिसाते ॥
 वृषभ - कंध, उर - बाहु बिसाला । चारु जनेउ, माल, मृगछाला ॥
 कटि मुनि-बसन, तून दुइ बाँधैं । धनु-सर कर, कुठार कल काँधैं ॥

पुरे तथा विष्णुपदे प्रारब्धं वाद्यवादनम् । दुर्जना मलिना जाताः साधवश्च मुदन्विताः ॥
सुराः किम्पुरुषा मर्त्या भुजगाश्च मुनीश्वराः । वाचं जयजयेत्युक्त्वा ददति स्माशिषं तदा ॥
नृत्यन्ति स्म तथा गानं कुर्वन्ति स्म सुरस्त्रियः । अञ्जलिभ्यः प्रसूनानि क्षिप्यन्ते स्म पुनः पुनः ॥
यत्र तत्र द्विजगणाः कुर्वन्ति स्म श्रुतिध्वनिम् । शश्वदुच्चारयन्ति स्म बन्दिनो विरुदावलीः ॥
व्याप्तं जातं यशो मह्यं पातालैः त्रिदशालये । यद् रामोऽभञ्जयच्छापं वृणुते स्म च जानकीम् ॥
नीराजनं कुर्वते स्म नरा नार्यश्च नागराः । विस्मृत्य निजसामर्थ्यं वितरन्ति स्म ते धनम् ॥
सुशोभते स्म युगलं जानकीरामचन्द्रयोः । युगलं स्थितमेकत्र कान्तिशृङ्गारयोर्ध्रुवम् ॥
सख्यो वदन्ति स्म सीते ! स्वामितश्चरणी स्पृश । सभया किन्तु मातीव चरणी स्पृशति स्म न ॥

स्मृत्वा गतिं गौतमधर्मपत्न्या न सा कराभ्यां स्पृशति स्म पादौ ।

चित्तेऽहसद्

राघववंशरत्नमलौकिकीं

प्रोतिमथावबुध्य ॥ २६५ ॥

दृष्ट्वा सीतां तदा केचित्लुभ्यन्ति स्म महीभृतः । दुष्टाः कुपुत्रा मूढाश्च प्रक्षुभ्यन्ति स्म ते हृदि ॥
उत्थायोत्थाय वर्माणि धृत्वा ते भाग्यवर्जिताः । यत्र तत्र प्रारभन्त केवलं गण्डवादनम् ॥
केचिद् वदन्ति स्म सीता विमुच्य प्रतिगृह्यताम् । समागृह्य निबध्येतां नृपपुत्रावुभावपि ॥
केवलं धनुषो भङ्गान्नेच्छा पूर्णा भविष्यति । वरयिष्यति कोऽस्मासु जीवत्सु नृपनन्दिनीम् ॥
करिष्यति विदेहेशो यदि काञ्चित् सहायताम् । जीयतां समरे सोऽपि बान्धवद्वयसंयुतः ॥
इति श्रुत्वा वचो भूपाः सज्जना इदमब्रुवन् । अमुं समाजं भूपानां दृष्ट्वा लज्जापिलज्जिता ॥
युष्माकं बलवीरत्वे प्रतापो महिमा तथा । प्रतिष्ठापीति सकलं कामुकेन समं गतम् ॥
सैवास्ति वीरता वेयं कुतश्चिद् भाविताऽधुना । दुर्धर्षोऽस्त्यत एवेयं धात्राऽलेपि मुखे मसिः ॥

आतोषमक्षणां रघुनाथ ईक्ष्यो विहाय रोषं मदमप्यथेष्याम् ।

विज्ञाय सौमित्रिरुषं महाग्नं भाव्यं न युष्माभिरहो पतङ्गैः ॥ २६६ ॥

विहङ्गाधिपतेभिर्गणं वायसोऽभिलषेद् यथा । दन्तावलद्विषो भागं शशकोऽभिलषेद् यथा ॥
यथा कुशलमाकाङ्क्षेदकारणविरोधकृत् । यथा सर्वाः श्रियः काङ्क्षेद् गङ्गाधरविरोधकृत् ॥
जनो लोभी लोलुपश्च वाञ्छेत् कीर्तिं कलां यथा । इच्छन्नप्यकलङ्कत्वं कामुको नाप्नुयाद् यथा ॥
नारायणाङ्घ्रिविमुखो यथा वाञ्छेत् पराङ्गतिम् । तथैव हे भूमिपाला ! युष्माकं कामना मता ॥
कोलाहलं निशम्येत्यं सीता शङ्कान्विताभवत् । तत्र तामनयन् सख्यो यत्र भूपप्रियाभवत् ॥
रामः सहजया गत्या चलति स्मान्तिकं गुरोः । स्नेहं जनकनन्दिन्या मनस्येव निरूपयन् ॥
राज्ञीभिः सहिता सीता शोकस्याधीनतां गता । यदिदानीं विधाता किं विधातुमभिवाञ्छति ॥
भूपानां वचनं श्रुत्वा व्यलोकयदितस्ततः । नाशकनोत् किन्तु सौमित्रिर्वक्तुं रामस्य भीतितः ॥

नेत्रेऽरुणे तद्भ्रुकुटी च वक्रे नृपान् सरोषं स विलोकते स्म ।

मत्तेभवत्त्वं प्रविलोक्य नूनं जातोऽभवत् सिंहशिशुः सरोषः ॥ २६७ ॥

विशुब्धतां समालोक्य विकला जम्भसा स्त्रियः । सम्मित्य सर्वा भूपेभ्यः प्रयुञ्जन्ति स्म दुर्वचः ॥
तस्मिन्नेव क्षणे श्रुत्वा शिवचापस्य भञ्जनम् । आगच्छद् भृगुवंशात्मकमलस्य विभावसुः ॥
विलोक्य तं ससङ्कोचा अभवन् भूमिपाः समे । श्येनस्याक्रमणे नूनं विलीना वर्तकाः खगाः ॥
तस्य गौरेऽभवद् देहे विमलं भस्म राजितम् । तथा विशङ्कते भाले त्रिपुण्ड्रं सुविराजितम् ॥
शीर्षस्थिता जटास्तस्य रम्यं शशधराननम् । यदमर्षस्य वशतः किञ्चित् लोहिततां गतम् ॥
भ्रुकुटी कुटिले जाते नयने कोपतोऽरुणे । स्वाभाविकालोकनेऽपि लोकेते स्म रुषा ध्रुक् ॥
वृषस्कन्धावुरो भव्यं बाहू तस्य विशङ्कटौ । मनोरमं यज्ञसूत्रं माला चर्म तथैणवम् ॥
कटिदेशे मुनेर्वस्त्रं बद्धं तूणद्वयं तथा । चापबाणौ करे तस्य कले स्कन्धे कुठारकः ॥

दो०—सांत बेपु, करनी कठिन, बरनि न जाइ सरूप।

घरि मुनि - तनु - जनु बीर रघु, आयउ जहँ सब भूप ॥ २६८ ॥

देखत भृगुपति - वेपु कराला । उठे सकल भय - विकल भुआला ॥
पितु - समेत कहि-कहि निज नामा । लगे करन सब दंड - प्रनामा ॥
जैहि सुभायँ चितवहि, हितु जानी । सो जानइ जनु आइ खुटानी ॥
जनक बहोरि आइ सिरु नावा । सीय बोलाइ प्रनाम करवा ॥
आसिष दीन्हि, सखीं हरषानीं । निज समाज लँ गई सयानीं ॥
बिस्वामित्रु मिले पुनि आई । पद - सरोज मेले दौउ भाई ॥
रामु - लखनु दसरथ के ढोटा । दीन्हि असीस देखि भल जोटा ॥
रामहि चितइ रहे थकि लोचन । रूप अपार मार - मद - मोचन ॥

दो०—बहुरि बिलोकि बिदेह-सन, कहहु काह अति भीर ।

पूछत जानि अजान - जिमि, ब्यापैउ कोपु सरीर ॥ २६९ ॥

समाचार कहि जनक सुनाए । जैहि कारन महीप सब आए ॥
सुनत बचन, फिरि अनत निहारे । देखे चाप - खंड महि डारे ॥
अति रिस बोले बचन कठोरा । कहु जड़ जनक ! धनुष कै तोरा ॥
बेगि देखाउ मूढ़ ! न त आजू । उलटउँ महि, जहँ-लहि तव राजू ॥
अति डर, उत्तर देत नृपु नाहीं । कुटिल भूप हरषे मन माहीं ॥
सुर, मुनि, नाग, नगर-नरनारी । सोचहि सकल, त्रास उर भारी ॥
मन पछिताति सीय - महतारी । विधि अब सँवरी बात बिगारी ॥
भृगुपति - कर सुभाउ सुनि सीता । अरध निमेष कलप - सम बीता ॥

दो०—सभय बिलोके लोग सब, जानि जानकी भीर ।

हृदय न हरषु - बिषाडु कछु, बोले श्रीरघुबीर ॥ २७० ॥

मासपारायण, नवाँ विश्राम

नाथ संभु धनु भंजनिहारा । होइहि कैउ अँक दास तुम्हारा ॥
आयसु काह, कहिअ किन मोही । सुनि रिसाइ बोले मुनि कोही ॥
सेवकु सो जो करै सेवकाई । अरि-करनी करि, करिअ लराई ॥
सुनहु राम ! जैहि सिव-धनु तोरा । सहसबाहु - सम सो रिपु मोरा ॥
सो बिलगाउ बिहाइ समाजा । न त मारे जैहहि सब राजा ॥
सुनि मुनि - बचन लखन मुसुकाने । बोले परसुधरहि अपमाने ॥
बहु धनुही तोरीं लरिकाई । कबहुँ न असि रिस कीन्हि, गोसाईं ! ॥
ओहि धनु पर ममता केहि हेतू । सुनि रिसाइ कह भृगुकुलकेतू ॥

दो०—रे नृप-बालक ! काल - बस, बोलत तौहि न सँभार ।

धनुही - सम ! तिपुरारि - धनु, बिदित सकल संसार ॥ २७१ ॥

लखन कहा हँसि, हमरें जाना । सुनहु देव सब धनुष समाना ॥
का छति - लाभु जून धनु तोरें । देखा राम नयन के भोरें ॥

वेपेण शान्तः क्रियया दृढः स शक्यं न रूपं गदितुञ्च तस्य ।

मुनेस्तनुं वीररसो नु धृत्वा तत्रागमद् यत्र समे महीपाः ॥ २६८ ॥

विलोक्यैवं भृगुपतेर्वेपं तं भीतिकारकम् । उत्थिता अभवन् सर्वे भूपाला भयबिह्वलाः ॥
प्रोच्य प्रोच्य स्वकीयाख्यां सह जन्मप्रदाख्यया । दण्डाकृतिप्रणामानामारम्भं कुर्वन्ते स्म ते ॥
भार्गवो यं हितं ज्ञात्वा स्वभावादप्यलोकत । स नरो ज्ञातवानायुः स्वकीयं पूर्णतां गतम् ॥
ततो जनकभूपालः सम्प्राप्य शिरसानमत् । तथा सीतां समाहूय तया नतिमकारयत् ॥
आशिषो भार्गवोऽयच्छत् सख्यो जाता मुदन्विताः । गृहीत्वा तां नयन्ति स्म चतुरास्ताः स्वमण्डले ॥
ततो मुनिर्गांधिजन्मा सम्प्राप्य मिलति स्म तम् । अनामयद् भ्रातरी तावुभावप्यङ्घ्रिपस्ययोः ॥
वदति स्माप्यमू रामलक्ष्मणी दिग्गथात्मजो । तद् रम्यं युगलं दृष्ट्वा भार्गवोऽयच्छदाशिषम् ॥
रामं विलोक्य तन्नेत्रे स्तब्ध एव व्यतिष्ठताम् । यदनन्तं रामरूपं मारुगर्वविमोचकम् ॥

दृष्ट्वा ततोऽमृत विवेहराजं यद् ब्रूहि कस्मात् परमो जनोघः ।

ज्ञात्वाप्यपृच्छद् भृगुजोऽजतुल्यो व्याप्तो यतस्तस्य तनायमर्षः ॥ २६९ ॥

जनकोऽपि समं वृत्तमुक्त्वा श्रावयति स्म तम् । वसुधराधिपाः सर्वे आगता येन हेतुना ॥
वाचं श्रुत्वा ततोऽन्यत्र तिर्यग् भूत्वावलोकयत् । तत्रावलोकयच्चापखण्डं भूम्यां निपातितम् ॥
सोऽतिक्रोधेन संयुक्तः क्रूरो वाचमुदैरयत् । वद रे मूर्ख जनक ! भञ्जितं केन कार्मुकम् ॥
तं प्रदर्शय शीघ्रं त्वं नो चेदद्यैव बालिश ! । उल्लोटयिष्ये पृथिवीं यावद् राज्यं तव स्थितम् ॥
अतिभीतेर्महीपालो नैव प्रायच्छदुत्तरम् । दृष्ट्वा तत् कुटिला भूपा हृष्टा जाताः स्वमानसे ॥
विबुधा मुनयो नागा नरा नार्यश्च नागराः । शोचन्ति स्म तदा सर्वे तेषां चित्ते महद् भयम् ॥
पश्चात्तापं करोति स्म सीताया जननी हृदि । यद् धाताभ्रंशयत् सर्वं कृतं कृत्यं मनोरमम् ॥
स्वभावं भृगुनाथस्य सीता श्रुतवती यदा । क्षणार्धमपि याति स्म तस्याः कल्पसमं तदा ॥

लोकान् समग्रान् सभयान् विलोक्य भीतां विदित्वा जनकात्मजाञ्च ।

हर्षो विषादोऽपि न यस्य चित्ते वक्ति स्म स श्रीरघुवंशवीरः ॥ २७० ॥

मासपारायणे नवमो विश्रामः सम्पूर्णः

हे नाथ ! गिरिजाधीशधनुर्भञ्जनकारकः । कश्चिदेको दास एव भवदीयो भविष्यति ॥
अनुज्ञा का वर्तते सा कुतो मह्यं न दीयते । इति श्रुत्वा मुनिः कोपी कुपितो वाचमैरयत् ॥
स एव वर्तते दासो दासकार्यं करोति यः । कृते विपक्षकार्ये तु कर्तव्यं प्रविदारणम् ॥
शृणु राम ! धनुः शैवं भञ्जितं येन वर्तते । सहस्रबाहुसदृशः स रिपुर्वर्तते मम ॥
स एनं सम्परित्यज्य समाजं जायतां पृथक् । अन्यथा निहनिष्यन्ते भूपालाः सकला अपि ॥
इमां श्रुत्वा मुनेर्वाचमकरोल्लक्ष्मणः स्मितम् । कुठारधारिणोऽवज्ञां कुर्वाणो व्याहरत् तथा ॥
अस्माभिर्बहवो बाल्ये प्रभज्यन्ते स्म चापकाः । तथापि भवते दृग् रट् कदापि न कृता प्रभो ! ॥
भवतोऽस्मिन्नेव चापे वर्तते ममता कुतः । श्रुत्वेवं भृगुवंशस्य केतुः कोपान्वितोऽब्रवीत् ॥

रे कालनिघ्नस्य महीशसूनो ! सम्भाषमाणस्य न ते विवेकः ।

किं चापकाभो गिरिशस्य चापो विज्ञातसत्त्वो भुवने समग्रे ॥ २७१ ॥

विहस्य लक्ष्मणोऽमृत परिज्ञानेऽस्मदीयके । सर्वे चापाः समाः सन्ति श्रयतामिति हे प्रभो ! ॥
का हानिरथवा लाभः प्रत्नकोदण्डभञ्जने । रामस्त्विदं पश्यति स्म केवलं नूतनभ्रमात् ॥

छुअत टूट, रघुपतिहु न दोसू । मुनि ! बिनु काज करिअ कत रोसू ? ॥
 बोले चितइ परसु की ओरा । रे सठ ! सुनैहि सुभाउ न मोरा ॥
 बालकु बोलि बधउँ नहि तोही । केवल मुनि, जड़ ! जानहि मोही ॥
 बाल - ब्रह्मचारी, अति कोही । बिस्व - विदित छत्रिय - कुल - द्रोही ॥
 भुज - बल भूमि भूप - बिनु कीन्ही । विपुल बार महिदेवन्ह दीन्ही ॥
 सहसबाहु - भुज - छेदनिहारा । परसु बिलोकु, महीपकुमारा ! ॥

दो०—मातु-पितहि जनि सोच-बस, करसि, महीस-किसोर ! ।

गभंन्ह के अर्भक - दलन, परसु मोर अति घोर ॥ २७२ ॥

बिहसि लखनु बोले मृदु बानी । अहो मुनीसु ! महा भटमानी ॥
 पुनि-पुनि मोहि देखाव कुठारू । चहत उड़ावन फूँकि पहारू ॥
 इहाँ कुम्हड़वतिया कोउ नाहीं । जे तरजनी देखि मरि जाहीं ॥
 देखि कुठारू, सरासन - बाना । मैं कछु कहा सहित - अभिमाना ॥
 भृगुसुत समुझि, जनेउ बिलोकी । जो कछु कहहु, सहउँ रिस रोकी ॥
 सुर, महिसुर, हरिजन अरु गाई । हमरें कुल इन्ह पर न सुराई ॥
 बधैं पापु, अपकीरति हारें । मारतहूँ पा परिअ तुम्हारें ॥
 कोटि कुलिस-सम बचनु तुम्हारा । व्यर्थ धरहु धनु - बान - कुठारा ॥

दो०—जो बिलोकि अनुचित कहैउं, छमहु महामुनि धीर ! ।

सुनि सरोष भृगुवंसमनि, बोले गिरा गभीर ॥ २७३ ॥

कौसिक ! सुनहु मंद यहु बालकु । कुटिल काल-बस निज कुलघालकु ॥
 भानु - बंस - राकेस - कलंकू । निपटै निरंकुस, अबुध, असंकू ॥
 काल - कवलु होइहि छन माहीं । कहउँ पुकारि, खोरि मोहि नाहीं ॥
 तुम्ह हटकहु, जाँ चहहु उवारा । कहि प्रतापु - बलु - रोषु हमारा ॥
 लखन कहैउ, मुनि ! सुजसु तुम्हारा । तुम्हहि अछत को बरनै पारा ॥
 अपने मुँह तुम्ह आपनि करनी । बार अनेक भाँति बहु बरनी ॥
 नहि संतोषु त पुनि कछु कहहु । जनि रिस रोकि दुसह दुख सहहु ॥
 बीरब्रती तुम्ह, धीर अछोभा । गारी देत न पावहु सोभा ॥

दो०—सूर समर करनी करहि, कहि न जनावहि आपु ।

बिद्यमान रन पाइ रिपु, कायर कयहि प्रतापु ॥ २७४ ॥

तुम्ह तौ कालु हाँक जनु लावा । बार - बार मोहि लागि बोलावा ॥
 सुनत लखन के बचन कठोरा । परसु सुधारि धरैउ कर घोरा ॥
 अब जनि देइ दोसु मोहि लोगू । कटुबादी बालकु बध - जोगू ॥
 बाल बिलोकि बहुत मैं बाँचा । अब यहु मरनिहार भा साँचा ॥
 कौसिक कहा, छमिअ अपराधू । बाल - दोष - गुन गनहि न साधू ॥
 खर कुठार, मैं अकरुन - कोही । आगें अपराधी - गुरुद्रोही ॥
 उतर देत छोड़ैं बिनु मारें । केवल कौसिक ! सील तुम्हारें ॥
 न त अहि काटि कुठार कठोरें । गुरहि उरिन होतैउँ श्रम थोरें ॥

दो०—गाधिसुनु कह हृदयें हँसि, मुनिहि हरिअरइ सूस ।

अयमय खाँड़ न ऊखमय, अजहुँ न बूझ, अबूझ ॥ २७५ ॥

भग्नं स्पर्शादेव तस्माद् दोषो रामस्य कोऽपि न । मुने ! हेतुं विना रोपं किमर्थं कुरुते भवान् ॥
परश्वभिमुखं वीक्ष्य वदति स्म भृगुत्तमः । रेशठ ! त्वं स्वभावं मे श्रुतवान् वर्तसे न किम् ? ॥
बालकं सम्परिज्ञाय नैव त्वां मारयाम्यहम् । किं रे मुखं ! विजानीषे केवलं मुनिमेव माम् ॥
अहं बालब्रह्मचारी परमः कोपनस्तथा । विश्वस्मिन्नस्मि विदितो द्रोही क्षत्रकुलस्य च ॥
भूपहीनामकरवं पृथिवीं भुजयोर्वलात् । अनेकवारमददामपि विप्रकुलाय ताम् ॥
सहस्रबाहोर्वाहूनां छेदनस्य विधायकम् । विलोकयामुं परशुं कुमार ! पृथिवीपतेः ॥

विधेहि मातापितरौ न शोकवशी पृथिव्या अधिपस्य पुत्र ! ।

विदारको गर्भगतार्भकाणां परश्वधो मेऽति भयानकोऽस्ति ॥ २०२ ॥

विहस्य लक्ष्मणो मृद्वीं प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । अहो ! मुनीनामधिपो मन्यते स्वं महाभटम् ॥
प्रदर्शयति मां भूयो भूयो नैज परश्वधम् । ब्राह्मण्युद्धयितुं चेत् फूत्कृत्य पृथिवीधरम् ॥
वर्तते नैव कोऽप्यत्र कूष्माण्डस्य शलाटुकः । यस्तर्जनीं विलोक्यैव विनाशमुपयास्यति ॥
समालोक्यैव परशुं कार्मुकं विशिखानपि । अहं किञ्चित्कथितवानभिमानसमन्वितम् ॥
भृगुपुत्रं परिज्ञाय यज्ञसूत्रं विलोक्य च । भवान् यत् किमपि ब्रूते सहेतुदं रुद्धकोपवान् ॥
विबुधा भूमिविबुधा हरेर्भक्ताश्च धेनवः । एतेषु वीरतामस्मत्कुलजा दर्शयन्ति न ॥
एतेषां हनने पापमपकीर्तिः पराजये । भवान् हन्ति तवाप्यङ्घ्र्योः पतेम भवतो वयम् ॥
वागेव भवतः कोटिकुलिशैः सदृशी मता । तद् व्यर्थमेव धार्यन्ते चापवाणपरश्वधाः ॥

एतानि दृष्ट्वानुचितं यदुक्तं तन् मर्षणीयं बुध ! हे महर्षे ! ।

श्रुत्वा सरोषं भृगुवंशरत्नं वक्ति स्म गम्भीरगिरा तदानीम् ॥ २०३ ॥

शृणु गाधिसुतर्षे ! यन्मन्दोऽतीवैष बालकः । जिह्मो वणः मन् कालस्य निजवंशस्य नाशकः ॥
प्रभाकरान्ववायस्य राकेशस्यैव लाञ्छनम् । निरङ्कुशः सर्वथैव मुखो भयविवर्जितः ॥
ब्रजिष्यति क्षणादेव कालस्य ग्रासतामयम् । कथयाम्यहमाहूय दोषो मे न ततः परम् ॥
यदि पातुं बाञ्छसीमं तर्ह्येनं विनिवारय । कथयित्वा प्रतापं म ओजो रोपं तथैव च ॥
लक्ष्मणस्तं ब्रवीति स्म सुयशो भवतो मुने ! । कोऽन्यो वर्णयितुं शक्तो भवतः समुपस्थितो ॥
भवान् निजमुखेनैव स्वकीयां विविधां कृतिम् । अनेकवारं विविधैः प्रकारैः प्रत्यपादयत् ॥
यदि तेन न सन्तोषः किञ्चिद् भूयो ब्रवीतु ताम् । रोपं निरुद्ध्य मा दुःखं दुःसहं सहतां भवान् ॥
भवान् वीरव्रती धीरस्तथा क्षोभिविवर्जितः । दुर्भारतीं प्रयुञ्जानो न शोभां लभते ततः ॥

कुर्वन्ति शूराः कृतिमेव युद्धे स्वं ज्ञापयन्ति प्रतिभाष्य नैव ।

सम्प्राप्य शत्रुं युधि विद्यमानं जल्पन्त्यहो ! कापुरुषाः प्रतापम् ॥ २०४ ॥

परन्तु कालं सम्प्रेर्य नूतमानीतवान् भवान् । पुनः पुनर्मम कृते तस्याह्वानं करोति च ॥
लक्ष्मणस्य कठोराणि वचनानि निशम्य सः । सुस्थाप्य घोरं परशुं गृह्णाति स्म स्वके करे ॥
तथावदज्जना ! दोषं मा प्रयच्छन्तु मेऽधुना । वधयोग्यो वर्ततेऽयं बालकः कटुभाषणः ॥
एनं बालकमालोक्य पर्याप्तं पातवानहम् । अयं मुमुर्षुर्जातोऽस्ति सत्यमेवाधुना परम् ॥
कौशिकोऽब्रूत यन्मनुमस्यमर्षयताद् भवान् । दोषान् गुणान् वा बालानां गणयन्ति न साधवः ॥
सोऽब्रूत घोरः परशुरहं कोपी च निर्दयः । अपराधी गुरुद्रोही तथाय पुरतो मम ॥
प्रयच्छत्युत्तरं किन्तु त्यजाम्येनं विना हतिम् । केवलेन त्वदीयेन शीलेन कुशिकोद्भव ! ॥
नो चेदेनं कर्तयित्वा सुकठोरकुठारतः । ऋणाद् गुरोरहं मुक्तोऽभविष्यंश्चमत्तोलघोः ॥

चित्ते हसित्वा वदति स्म कौशो यद् आत्यमुष्मै मुनये हरित्ता ।

खड्गोऽस्ति लोहो न तु खण्डं प्रेम्णेन बुध्यतेऽद्यापि बुधोऽप्यबोधः ॥ २०५ ॥

च/इक्षोर

कहेउ लखन, मुनि ! सीलु तुम्हारा । को नहि जान, विदित संसारा ॥
 माता - पितहि उरिन भअ नीकें । गुर - रिनु रहा, सोचु बड़ जीकें ॥
 सो जनु हमरेहि माथे काढ़ा । दिन चलि गए, व्याज बड़ बाढ़ा ॥
 अब आनिअ व्यवहरिआ बोली । तुरत देउं मैं थैली खोली ॥
 मुनि कटु बचन कुठार सुधारा । हाय ! हाय ! सब सभा पुकारा ॥
 भृगुबर ! परसु देखावहु मोही । विप्र विचारि वचउं, नृपद्रोही ! ॥
 मिले न कबहुं सुभट रन गाढ़े । द्विज - देवता घरहि के बाढ़े ॥
 अनुचित कहि सब लोग पुकारे । रघुपति सयनहि लखनु नैवारे ॥

दो०—लखन - उतर आहुति सरिस, भृगुबर - कोप कृसानु ।

बढ़त देखि जल सम बचन, बोले रघुकुलमानु ॥ २७६ ॥

नाथ ! करहु बालक पर छोह । सूध दूधमुख करिअ न कोह ॥
 जौ पै प्रभु - प्रभाउ कछु जाना । तौ कि बराबरि करत अयाना ? ॥
 जौ लरिका कछु अचगरि करहीं । गुर, पितु, मातु मोद मन भरहीं ॥
 करिअ कृपा सिमु - सेवक जानी । तुम्ह सम सील, धीर, मुनि ग्यानी ॥
 राम - बचन मुनि कछुक जुड़ाने । कहि कछु लखनु बहुरि मुसुकाने ॥
 हँसत देखि, नख सिख रिस व्यापी । राम ! तोर भ्राता बड़ पापी ॥
 गौर सरीर, स्याम मन माहीं । कालकूटमुख, पयमुख नाहीं ॥
 सहज टेढ़, अनुहरइ न तोही । नीचु मीचु सम देख न मोही ॥

दो०—लखन कहेउ हँसि, सुनहु मुनि ! क्रोध पाप कर मूल ।

जैहि बस जन अनुचित करहि, चरहि विस्व-प्रतिकूल ॥ २७७ ॥

मैं तुम्हार अनुचर, मुनिराया ! । परिहरि कोपु, करिअ अब दाया ॥
 टूट चाप नहि जुरिहि रिसाने । बैठिअ, होइहि पाय पिराने ॥
 जौ अति प्रिय तौ करिअ उपाई । जोरिअ कोउ बड़ गुनी बोलाई ॥
 बोलत लखनहि, जनकु डेराहीं । मष्ट करहु, अनुचित भल नाहीं ॥
 थर - थर काँपहि पुर - नर-नारी । छोट कुमार खोट बड़ भारी ॥
 भृगुपति मुनि-मुनि निरभय बानी । रिस तन जरइ, होइ बल हानी ॥
 बोले रामहि देइ निहोरा । वचउं विचारि बंधु लघु तोरा ॥
 मनु मलीन, तनु सुंदर कैसें । विषरस - भरा कनक-घटु जैसें ॥

दो०—मुनि लछिमन बिहसे बहुरि, नयन तरेरे राम ।

गुर - समीप गवने सकुचि, परिहरि बानी बाम ॥ २७८ ॥

अति बिनीत - मृदु - सीतल बानी । बोले रामु जोरि जुग - पानी ॥
 सुनहु नाथ ! तुम्ह सहज सुजाना । बालक - बचनु करिअ नहि काना ॥
 बरर - बालकु एकु सुभाऊ । इन्हहि न संत बिदूषहि काऊ ॥
 तेहि नाहीं कछु काज बिगारा । अपराधी मैं, नाथ ! तुम्हारा ॥
 कृपा कोपु बहु बँधब, गोसाईं ! । मो पर करिअ दास की नाई ॥
 कहिअ बेगि जैहि बिधि रिस जाई । मुनिनायक ! सोइ करौ उपाई ॥
 कह मुनि, राम ! जाइ रिस कसैं । अजहुं अनुज तव चितव अनसैं ॥
 जैहि कैं कंठ कुठार न दोन्हा । तौ मैं काह कोपु करि कीन्हा ॥

लक्ष्मणोऽकथयत् तं यन् मुने ! शीलं भवदगतम् । को जनो न विजानाति प्रसिद्धं तन् महीतले ॥
 ऋणात् पित्रोर्भवान् मुक्तो जातोऽस्ति सुमनोरमम् । ऋणं गुरोरस्ति शिष्टं तच्चिन्ता महती हृदि ॥
 ममैव शीर्ष्णि तन्नूनं भवान् परिगृहीतवान् । बहून्यहानि यातानि बहु बृद्धं कुसीदकम् ॥
 भवानिदानीं हवयतु कमपि व्यावहारिकम् । उद्धाट्याहमपि स्यूतं क्षणादेव ददामि तत् ॥
 वचः कटु निशम्येत्यं स कुठारं, समस्पृशत् । सभा समग्रा हाहेति वचनं समुदैरयत् ॥
 शेषोऽवदद् दर्शयते कुठारं मां भृगूत्तम । किन्तु विप्रं विचार्याहमुपेक्षे भूमिपाहित ! ॥
 कदापि मिलिता नैव महावीरा रणे दृढाः । ततो हे विप्र विबुध ! गृह एवैधितो भवान् ॥
 ततोऽनुचितमस्तीति वदन्ति स्म समे जनाः । रघुनाथश्च सौमित्रि सङ्केतेन न्यवारयत् ॥

हुतोपमैर्लक्ष्मणसद्वचोभिर्भृगूत्तमक्रोधमयं

कृशानुम् ।

दृष्ट्वैधमानं गिरमम्बुतुल्यां ववित स्म देवो रघुवंशभानुः ॥ २७६ ॥

एतस्मिन् बालके स्वामिन्ननुकम्पा विधीयताम् । सरले दुग्धवदने प्रतिघ्नन् मा विधीयताम् ॥
 प्रभावं यद्यवेदिष्यदयं कञ्चिदपि प्रभोः । अकरिष्यत् तर्हि साम्यं किमयं भवतोऽबुधः ॥
 यदि काञ्चिच्चपलतामपि कुर्वन्ति बालकाः । गुरुश्च पितरो तर्हि पूर्यन्ते हृदये मुदा ॥
 अमुं शिशुं सेवकञ्च ज्ञात्वा कृपयतां भवान् । भवांस्तु समशीलोऽस्ति मुनिवीरस्तथाबुधः ॥
 स रामवचनं श्रुत्वा किञ्चिच्छान्तोऽभवत्तदा । उक्त्वा किञ्चिल्लक्ष्मणोऽपि करोति स्म स्मितं मुहुः ॥
 व्याप्तो रुषाऽऽनखशिखं समयमानं विलोक्य तम् । अवदच्चापि हे राम ! भ्राता ते पापवान् परः ॥
 अयं गौरः शरीरेण परं श्यामोऽस्ति चेतसा । नायं दुग्धमुखः किन्तु कालकूटमुखो मतः ॥
 स्वभावादेव वक्रोऽयं त्वां नानुहरते ध्रुवम् । एष नीचः कालतुल्यं प्रविलोकयते न माम् ॥

विहृष्य सौमित्रिरभाषतर्षे ! शृणोतु यद् रुड् वृजिनस्य मूलम् ।

यन्निघ्नलोका विदधत्ययुक्तं चलन्ति विश्वप्रतिकूलमेव ॥ २७७ ॥

अहं दासोऽस्मि भवतो हे मुनीनामधीश्वर ! । तत् कोपमधुनात्यक्त्वा विदधातु भवान् दयाम् ॥
 न योक्ष्यते धनुर्भग्नममर्पकरणादपि । उपविष्टो भवतु भो ! पादोऽस्यातां प्रपीडितौ ॥
 अतिप्रियं यदि धनुस्तर्ह्युपायो विधीयताम् । कञ्चिन्महान्तं गुणिनमाह्वयेदं सुयोज्यताम् ॥
 एवं वदति सौमित्रो सम्प्राप्तो जनको भयम् । अत्रूतोक्त्यानया चालं नास्त्ययुक्तं हितावहम् ॥
 प्रकम्पन्ते स्म सकला नरा नार्यश्च नागराः । चित्तेऽवदंश्चानुजोऽयं कुमारो वितथः परः ॥
 निर्भयं तद्वचः श्रुत्वा श्रुत्वा परशुधारिणः । देहो रुपा दह्यते स्म क्षीयते स्म बलं तथा ॥
 उपकारं ज्ञापयित्वा रामं सम्भाषते स्म सः । पामि स्माहमियत्कालं ज्ञात्वामुं भ्रातरंतव ॥
 मानसं मलिनं कीदृगस्य देहश्च सुन्दरः । यादृक् सुवर्णकलशः पूर्णो गरलवारिणा ॥

श्रुत्वाऽऽहसल्लक्ष्मण एव भूयो रामः कटाक्षेण तमीक्षते स्म ।

याति स्म संकुच्य गुरोः समीपं वामां परित्यज्य सरस्वतीं सः ॥ २७८ ॥

अतीव विनतां मृदवीं शीतलाञ्च सरस्वतीम् । प्रयुनक्ति स्म सीतेशः सुसंयोज्य करद्वयम् ॥
 शृणोतु नाथ ! तु भवान् स्वभावादेव बोधवान् । मा करोतु श्रवणयोर्बालकस्य वचस्ततः ॥
 वरटानां बालकानामेकैव प्रकृतिर्मता । कदापि सज्जनास्तस्माद् ददत्येभ्यो न दूषणम् ॥
 अनेन भवतः किञ्चित् कार्यमस्ति न दूषितम् । आगस्कृदहमेवास्मि भवतो नाथ निश्चितम् ॥
 अतः प्रभो ! कृपाकोपो वधो वाप्यथ बन्धनम् । क्रियतामेषु किमपि मयि दास इव स्थिते ॥
 तदुच्यतां क्षिप्रमेव येन कोपोऽपगच्छतात् । तदेवाहं करिष्यामि हे मुनीनामधीश्वर ! ॥
 मुनिरब्रूत हे राम ! कथं कोपोऽपगच्छतात् । यतोऽधुनापि ते भ्राता मां प्रपश्यति विलितम् ॥
 प्रयुनज्मि न चेदस्य ग्रीवायां स्वं परश्वधम् । तर्हि कोपं विधायापि किं सम्प्राप्तं फलं मया ॥

दो०—गर्भ स्त्रवाहि अवनिप - रवनि, मुनि कुठार - गति घोर ।

परसु - अछत देखउं जिअत, बैरी भूप-किसोर ॥ २७९ ॥

बहइ न हाथु, दहइ रिस छाती । भा कुठार कुठित नृपघाती ॥
भयउ बाम विधि, फिरेउ सुभाऊ । मोरे हृदय कृपा कसि काऊ ? ॥
आजु दया दुखु दुसह सहावा । मुनि सीमिति बिहसि सिर नावा ॥
बाउ - कृपा मूरति अनुकूला । बोलत बचन झरत जनु फूला ॥
जौं पै कृपां जरिहि मुनि ! गाता । क्रोध भएँ तनु राख बिधाता ॥
देखु जनक ! हठि बालकु एह । कीन्ह चहत जड़, जमपुर गेह ॥
बेगि करहु किन आंखिन्ह ओटा । देखत छोट, खोट नृप - ढोटा ॥
बिहसे लखनु, कहा मन माहीं । मूढ़े आंखि कतहुं कोउ नाहीं ॥

दो०—परसुरामु तब राम - प्रति, बोले, उर अति क्रोधु ।

संभु - सरासनु तोरि सठ, करसि हमार प्रबोधु ॥ २८० ॥

बंधु कहइ कटु संमत तोरें । तू छल - बिनय करसि कर जोरें ॥
कर परितोषु मोर संग्रामा । नाहि त छाड़ कहाउब रामा ॥
छलु तजि करहि समर सिवद्रोही । बंधु - सहित न त मारउं तोही ॥
भृगुपति बर्काहि कुठार उठाएँ । मन मुसुकाहि रामु सिर नाएँ ॥
गुनह लखन कर, हम पर रोपू । कतहुं सुधाइहु ते बड़ दोषू ॥
टेढ़ जानि सब बंदइ काह । वक्र चंद्रमहि ग्रसइ न राह ॥
राम कहैउ, रिस तजिअ मुनीसा ! । कर कुठार आगें यह सीसा ॥
जेहि रिस जाइ करिअ सोइ स्वामी । मोहि जानिअ आपन अनुगामी ॥

दो०—प्रभुहि - सेवकहि समर कस, तजहु बिप्रवर रोमु ।

बेषु बिलोकें कहैसि कछु, बालकहू नहि दोमु ॥ २८१ ॥

देखि कुठार-बान-धनुधारी । भै लरिकहि रिस बीर बिचारी ॥
नामु जान पै तुम्हहि न चीन्हा । बंस - सुभायें उतर तेहि दीन्हा ॥
जौ तुम्ह ओतैहु मुनि की नाई । पद - रज सिरसिमु धरत गोसाईं ! ॥
छमहु चूक अनजानत केरी । चहिअ विप्र - उर कृपा घनेरी ॥
हमहि-तुम्हहि सरिबर कसि नाथा ! । कहहु न, कहाँ चरत, कहूँ माथा ॥
राम मात्र लघु नाम हमारा । परसु सहित बड़ नाम तोहारा ॥
देव ! एकु गुनु धनुष हमारें । नव गुन परम पुनीत तुम्हारें ॥
सब प्रकार हम तुम्ह सन हारे । छमहु विप्र ! अपराध हमारे ॥

दो०—वार - बार मुनि, बिप्रवर, कहा राम सन राम ।

बोले भृगुपति सरुष हसि, तहूँ बंधु सम बाम ॥ २८२ ॥

निपटहि द्विज करि जानहि मोही । मैं जस विप्र, सुनावउं तोही ॥
चाप झुवा, सर आहुति जानू । कोपु मोर अति घोर कसानू ॥
समिधि सेन - चतुरंग सुहाई । महा महीप भए पसु आई ॥
मैं ओहि परसु काटि बलि दीन्हे । समर - जग्य - जप कोटिन्ह कीन्हे ॥
मोर प्रभाउ बिदित नहि तोरें । बोलसि निदरि विप्र के भोरें ॥
भंजैउ चापु, दापु बड़ बाढ़ा । अहमिति मनहुं जीति जगु ठाढ़ा ॥

स्रवन्ति गर्भा नृपयोषिताञ्च घोरां गतिं यत्परशोनिशम्य ।

सुस्थेऽपि तस्मिन् परशो मदीये जीवन्तमोक्षेऽहितराट्किशोरम् ॥ २७९ ॥

नाग्रे सरति मे हस्तो हृदयं दह्यते रुपा । नृपघातो कुठारोऽपि कुण्ठां सम्प्राप्तवानयम् ॥
विधिर्मं वामतां यातः स्वभावः परिवर्तनम् । अन्यथा जायतां कीदृक् कदापि हृदि मे दया ॥
दयाद्य साहयति मां दुःसहं दुःखमीदृशम् । श्रुत्वा विहस्य सौमित्रिः शिरसा नमति स्म तम् ॥
भवन्मूर्त्यनुकूलश्च कृपावातोऽपि वर्तते । वचांस्युच्चार्यमाणानि कीर्यन्ते नु मुमानि च ॥
हे मुने ! भवतो गात्रं कृपातो यदि दह्यते । रक्षिष्यति विधातव सञ्जाते क्रुधि तर्हि तत् ॥
मुनिरञ्जत जनक ! पश्यायं बालको हठात् । जडो यमपुरे गेहं विधातुमभियाञ्छति ॥
कस्मादेनं शीघ्रमेव न करोष्यक्षिदूरगम् । दर्शनेऽयं लघुः किन्तु वितथोऽतीव भूपजः ॥
विहस्याभापत ततः स्वमनस्येव लक्ष्मणः । निमीलितेऽक्षियुगले कोऽपि कुत्रापि न स्थितः ॥

रामं ततोऽञ्जत कुठारधारी विधाय कोपं परमं स्वचित्ते ।

प्रमज्ज्य कोदण्डमुमाधिपस्य शठ ! प्रवोवं विदधासि मे त्वम् ॥ २८० ॥

अयं तवैव सम्मत्या भ्राता ते कटु भापते । छलेन त्वं करोयुङ्क्त्वा विनयं विदधासि च ॥
अतो विधेहि संतोषं मम त्वं साम्परायिके । नो चेद् राम इति ख्यातिमिति ऊर्ध्वं परित्यज ॥
छद्मं हित्वा शिवद्रोहिन् ! कुरु युद्धं मया सह । अन्यथा भ्रातृसहितं त्वां हनिष्यामि निश्चितम् ॥
भार्गवो वदति स्मेत्यं समुत्थाप्य परश्वधम् । चित्ते स्मितं करोति स्म श्रीरामो नतमस्तकः ॥
अपराधोऽस्ति सौमित्रेः कोपस्तु क्रियते मयि । क्वचित् क्वचिन् महान् दोषः साधुतायामपि स्थितः ॥
वक्त्रं विज्ञाय कमपि प्रणमन्ति समे जनाः । ग्रसते राहुरपि न वक्त्रं कुमुदबान्धवम् ॥
रामोऽवदन् मुनिस्वामिन्नमर्षं त्यजताद् भवान् । भवत्करे कुठारोऽस्ति शीर्षं मे च पुरःस्थितम् ॥
येन रोषो ब्रजेन्नाशं तदेवेश ! विधीयताम् । भवान् माञ्च विजानातु स्वकीयमनुगामिनम् ॥

त/एव

दाशेशयोर्युद्धमिहास्ति कीदृग् जहातु रोषं ननु विप्रवर्य ! ।

दृष्ट्वैव वेपं वदति स्म किञ्चित् तद् दूषणं नास्ति च बालकस्य ॥ २८१ ॥

भवन्तं वीक्ष्य परशुबाणकोदण्डधारिणम् । वीरं विचार्य सञ्जातो बालकः कोपसंयुतः ॥
नाम जानाति भावत्कं भवन्तं तु न बुद्धवान् । वंशस्वभावानुरूपं दत्तवान् स तदुत्तरम् ॥
आगमिष्यद् भवानत्र मुनिना सदृशो यदि । तर्हि बालोऽभ्यारयिष्यत् प्रभो ! मूर्ध्ना रजोऽङ्घ्रिगम् ॥
भवान् प्रमादं क्षमतां सम्पादितमबोधतः । विप्राणां हृदये यस्मादभीष्टा परमा दया ॥
अस्माकं भवतश्चास्ति कीदृशी समता प्रभो ! । प्रभापतां भवानेव क्व पादः क्वच मस्तकम् ॥
केवलं राम इत्यल्पमभिधानं मम स्थितम् । भवतस्तु महन्नाम स्थितं परशुष्म सह ॥
अस्माकमेक एवास्ति गुणो बाणासनं प्रभो ! । परमाः पावनाः सन्ति भवतस्तु गुणा नव ॥
पराजिताः स्मो भवतः प्रकारैः सकलैरपि । अतोऽपराधानस्माकं हे विप्र ! क्षमतां भवान् ॥

ना

मुनिश्च विप्रेश्वर इत्यभीक्ष्णं रामस्तदा संवदति स्म रामम् ।

भृगून्तमोऽञ्जत ततः सरोषस्त्वञ्चासि वामो निजबन्धुतुल्यः ॥ २८२ ॥

किं मां त्वं परिजानासि केवलं जगतीसुरम् । त्वां श्रावयामि वर्तेऽहं यादृशो जगतीसुरः ॥
चापं स्रुवं विजानीहि तथा मार्गणमाहुतिम् । अमर्षं मम पर्याप्तघोररूपं हुताशनम् ॥
समिद्धरूपास्ति रुचिरा वाहिनी चतुरङ्गिणी । आगत्य पशवो जाता महान्तः पृथिवीश्वराः ॥
अनेनैव कुठारेणच्छित्वा तानददां बलीन् । जपयुक्ताः कृता यज्ञा एवं कोट्यधिका मया ॥
त्वया मम प्रभावोऽयं विदितो नैव वर्तते । मामनादृत्य वदमि तस्मादेव द्विजभ्रमात् ॥
धनुर्भञ्जितवांस्तस्मादेधितोऽस्ति मदस्तव । अहङ्कारस्त्वोदृशो यन्ननु जित्वा जगत् स्थितः ॥

राम कहा, मुनि ! कहहु बिचारी । रिस अति बड़ि, लघु चूक हमारी ॥
छुअतहि टूट पिनाक पुराना । मैं केहि हेतु करौ अभिमाना ॥

दो०—जौं हम निदरहि बिप्र बदि, सत्य सुनहु भृगुनाथ ! ।

तौ अस को जग सुभटु जेहि, भय - बस नावहि साथ ॥ २८३ ॥

देव, दनुज, भूपति, भट नाना । समबल, अधिक होउ बलवाना ॥
जौं रन हमहि पचारै कोऊ । लरहि सुखेन, कालु किन होऊ ॥
छत्रिय - तनु धरि समर सकाना । कुल - कलंकु तेहि पावँर आना ॥
कहउँ सुभाउ, न कुलहि प्रसंसी । कालहु डरहि न रन रघुबंसी ॥
बिप्र - बंस कै असि प्रभुताई । अभय होइ जो तुम्हहि डैराई ॥
मुनि मृदु - गूढ बचन रघुपति के । उघरे पटल परसुधर - मति के ॥
राम ! रमापति ! कर धनु लेहू । खँचहु, मिटै मोर संदेह ॥
देत चापु आपुहि चलि गयऊ । परसुराम - मन बिसमय भयऊ ॥

दो०—जाना राम - प्रभाउ तब, पुलक प्रफुलित गात ।

जोरि पानि, बोले बचन, हृदयें न प्रेम अमात ॥ २८४ ॥

जय रघुबंस - बनज - बन - भानू । गहन - दनुज - कुल - दहन कृसानू ॥
जय सुर - बिप्र - धेनु - हितकारी । जय मद - मोह - कोह - भ्रम - हारी ॥
बिनय - सील - करुना - गुन - सागर । जयति वचन - रचना - अति - नागर ॥
सेवक-सुखद, सुभग सब अंगा । जय ! सरीर छवि कोटि अनंगा ॥
करोँ काह मुख एक प्रसंसा । जय महेस - मन - मानस - हंसा ॥
अनुचित बहुत कहैँ अग्याता । छमहु छमामंदिर दोउ भ्राता ॥
कहि जय - जय - जय रघुकुलकेतू । भृगुपति गए बनहि तप - हेतू ॥
अपभयें कुटिल महीप डैराने । जहँ - तहँ कायर गर्वाँहि पराने ॥

दो०—देवन्ह दीन्हों वुंदुभी, प्रभु पर बरषाहि फूल ।

हरषे पुर - नर - नारि सब, मिटी मोहमय सूल ॥ २८५ ॥

अति गहगहे बाजने बाजे । सर्वाहि मनोहर मंगल साजे ॥
जूथ - जूथ मिलि सुमुखि सुनयनीं । करहि गान कल कोकिलबयनीं ॥
सुखु बिदेह कर बरनि न जाई । जन्मदरिद्र मनहुँ निधि पाई ॥
बिगत त्रास, भइ सीय सुखारी । जनु विधु - उदय चकोरकुमारी ॥
जनक कीन्ह कौसिकहि प्रनामा । प्रभु - प्रसाद धनु भंजैउ रामा ॥
मोहि कृतकृत्य कीन्ह दुहुँ भाई । अब जो उचित सी कहिअ गोसाईं ! ॥
कह मुनि, सुनु नरनाथ ! प्रबीना । रहा बिबाहु चाप - आधीना ॥
टूटतही धनु भयउ बिबाहु । सुर, नर, नाग, बिदित सब काहु ॥

दो०—तदपि जाइ तुम्ह करहु अब, जथा - बंस व्यवहार ।

ब्रूषि बिप्र, कुलवृद्ध, गुर, बेद - बिदित आचार ॥ २८६ ॥

दूत अवधपुर पठवहु जाई । आनहि नृप दसरथहि बोलाई ॥
मुदित राउ, कहि भलेहि कृपाला । पठए दूत बोलि तेहि काला ॥
बहुरि महाजन सकल बोलाए । आइ सबन्हि सादर सिर नाए ॥

ततो रामस्तमभूत विचार्य वदतान् मुने ! । कोपोऽतितीव्रो भवतः प्रमादोऽस्ति लघुर्मम ॥
भग्नः करस्पृष्ट एव पिनाकः प्रतनोऽभवत् । अभिमानं तर्हि केन हेतुना करवाण्यहम् ॥

उक्त्या द्विजं यद्दुर्गमानयामो भृग्वीश ! सत्यं शृणुतादिवं भोः ।

तर्हीदृशः कः सुभटोऽस्ति लोके भीतेर्वशा यं शिरसा नमामः ॥ २८३ ॥

विबुधा दनुजा भूपा अन्ये वा विविधा भटाः । सन्त्वस्माभिः समाः शक्तौ सन्तु वा शक्तिमत्तराः ॥
एतेष्वाह्वयते कोऽपि यद्यस्मान् प्रविदारणे । युध्यामहे सुखेनैव स्यात् कालोऽपि कुतो न सः ॥
धृत्वा तनुं क्षत्रियस्य यो जातो भीतिभान् रणे । स कलङ्कितवान् स्वीयमन्ववायं पृथग्जनः ॥
वच्मि स्वभावादेवाहं न प्रशस्य कुलं स्वकम् । रणे रघुकुलोत्पन्नाः कालादपि न बिभ्यति ॥
ईदृशो महिमा भूमिदेववंशस्य वर्तते । यद् यो बिभेति भवतः स भवत्यभयः सदा ॥
श्रुत्वेत्यं मृदुगूढञ्च रघूणामीशितुर्वचः । उद्धाटिता ज्वनिका ध्रियः परशुधारिणः ॥
सोऽब्रूत गृह्यतां चापः करे राम ! रमापते ! । आकृष्यताञ्च येन स्याद् विलीनीमम संशयः ॥
भार्गवोऽदाद्यदा चापं तदाऽगात् स्वयमेव सः । अभूच्च विस्मयोऽस्तीव चित्ते परशुधारिणः ॥

अबुद्ध रामस्य महस्तदा स देहश्च रोमाञ्चयुतः प्रफुल्लः ।

प्रायुङ्क्त वाचं विहिताञ्जलिः स माति स्म चित्ते न च तस्य हार्दम् ॥ २८४ ॥

रघुवंशाब्जविपिनद्युमणे ! जयताद् भवान् । जयताद् दानवकुलारण्यदाहकपावक ! ॥
जयताद् देवभूदेवगोकल्याणविधायक ! । मदमोहामर्षयुक्तभ्रमहृज् ! जयताद् भवान् ॥
नम्रताशीलकरुणामुख्यसद्गुणसागर ! । जयताद् वाक्यनिर्माणे नागरातीव हे ! भवान् ॥
स्वसेवकानन्ददायिन् ! सकलाङ्गमनोरम ! । जयतात् कामकोटीनां छवेर्देहेन धारक ! ॥
कुर्यामेकेन वक्त्रेण भवतः किं प्रशंसनम् । उमापतेर्मानसस्य मराल ! जयताद् भवान् ॥
अवदं यदबोधेन बहुधानुचितं त्वहम् । क्षमागेहे क्षमेतां मां तस्मै द्वावपि बान्धवौ ॥
रघुवंशध्वज ! भवाञ्जयतात् त्रिरुदीर्य तम् । गच्छति स्म तपोहेतोर्भूगूणामधिपो वनम् ॥
निर्भयाः कुटिला भूपाः सहसा भयमाप्नुवन् । ये च कापुरुषा आसंस्ते तूष्णीं प्रपलायिताः ॥

अवादयन् देवगणास्तु भेरीरवर्षयन् पुष्पचयञ्च देवे ।

मोदान्विताः पुष्महिला नगर्या नाशं गतो मोहमयश्च शूलः ॥ २८५ ॥

अति तीव्रमवाद्यन्त वाद्यानि विविधानि च । सर्वेऽपि मङ्गलं वेषं सज्जयन्ति स्म मञ्जुलम् ॥
सुलोचनाः सुवदना मिलित्वा प्रतिमञ्चयम् । कुर्वन्ति स्म कलं गानं वनप्रियसमस्वराः ॥
न शक्यते निगदितुं सुखं जनकभूभुजः । नूनं सम्प्राप्तवानासीन् निधिं जनननिर्धनः ॥
जानकी विगतत्रासा सुखं प्राप्तवती तदा । हिमांशोरुदयान्नूनं सुखं प्राप्ता चकोरजा ॥
विश्वामित्राय मुनये प्रणामं जनकोऽकरोत् । अवदच्चेशकृपया रामो धनुरभञ्जयत् ॥
कृतवन्ती कृतार्थं मामिमां द्वावपि बान्धवौ । इदानीमुचितं यत् स्याद् वदतामीश ! तद् भवान् ॥
मुनिरब्रूत चतुर ! शृणुष्व पृथिवीपते ! । शरासनाधीनमासीदनयोः पाणिपीडनम् ॥
तत् पाणिपीडनं जातं भग्न एव शरासने । सर्वेषां देवमर्त्याहिमुखानां विदितञ्च तत् ॥

तथापि गत्वा कुरु सर्वमेव यथाकुलाचारमितोऽधुना त्वम् ।

विप्रांश्च वृद्धान् स्वकुलस्य पृष्ट्वा गुरुंश्च वेदोक्तविधानमत्र ॥ २८६ ॥

गत्वा प्रेषय सन्देशहरान् साकेतसत्पुरम् । आनेष्यन्ति समाहूय नृपं दशरथं तु ये ॥
नृपो मुदन्वितोऽब्रूत कृपालो ! साधु वर्तते । ततस्तदैव दूतान् स आहूयाप्रेषयन्नृपः ॥
महाजनानाह्वयत् स सकलास्तदनन्तरम् । शीर्षाणि नमयन्ति स्म समागत्य समेऽपि ते ॥

हाट, बाट, मंदिर, सुरवासा । नगर सँवारहु चारिहुँ पासा ॥
हरषि चले, निज - निज गृह आए । पुनि परिचारक बोलि पठाए ॥
रचहु विचित्र बितान बनाई । सिर धरि वचन चले सचु पाई ॥
पठए बोलि गुनी तिन्ह नाना । जे बितान - बिधि - कुसल, सुजाना ॥
बिधिहि बंदि तिन्ह कीन्ह अरंभा । बिरचे कनक - कदलि के खंभा ॥

दो०—हरित मनिन्ह के पत्र - फल, पटुमराग के फूल ।

रचना देखि विचित्र अति, मनु बिरंचि कर भूल ॥ २८७ ॥

बेनु हरित मनिमय सब कीन्हे । सरल, सपरव, परहि नहि चीन्हे ॥
कनक - कलित अहिबेलि बनाई । लखि नहि परइ सपरन सुहाई ॥
तेहि के रचि - पचि बंध बनाए । बिच - बिच मुकुता - दाम सुहाए ॥
मानिक, मरकत, कुलिस, पिरोजा । चीरि, कोरि, पचि, रचे सरोजा ॥
किए भृंग, बहुरंग बिहंगा । गुंजहि, कूजहि, पवन - प्रसंगा ॥
सुर - प्रतिभा खंभन गढ़ि काढ़ी । मंगल - द्रव्य लिएँ सब ठाढ़ी ॥
चौकें भांति अनेक पुराई । सिंधुर - मनिमय सहज सुहाई ॥

दो०—सौरभ - पल्लव सुभग सुठि, किए नील-मनि कोरि ।

हेम - बौर, मरकत - घवरि लसत पाटमय डोरि ॥ २८८ ॥

रचे रुचिर वर वंदनिवारे । मनहुँ मनोभव - फंद सँवारे ॥
मंगल - कलस अनेक बनाए । ध्वज, पताक, पट, चमर सुहाए ॥
दीप मनोहर मनिमय नाना । जाइ न वरनि विचित्र बिताना ॥
जैहि मंडप दुलहिनि बैदेही । सो वरनै, असि मति कवि केही ॥
दूलहु रामु रूप - गुन - सागर । सो बितानु तिहुँलोक - उजागर ॥
जनक - भवन कै सोभा जैसी । गृह - गृह प्रति पुर, देखिअ तैसी ॥
जैहि तेरहुति तेहि समय निहारी । तेहि लघु लगहि भुवन दस चारी ॥
जो संपदा नीच - गृह सोहा । सो बिलोकि सुरनायक मोहा ॥

दो०—बसइ नगर जैहि लच्छि, करि, कपट, नारि - बर - बेषु ।

तेहि पुर कै सोभा कहत सकुचाई सारव - सेषु ॥ २८९ ॥

पहुँचे दूत राम - पुर पावन । हरषे नगर बिलोकि सुहावन ॥
भूप - द्वार तिन्ह खवरि जनाई । दसरथ नृप सुनि लिए बोलाई ॥
करि प्रनामु तिन्ह पाती दीन्ही । मुदित महीप आपु उठि लीन्ही ॥
बारि बिलोचन वांचत पाती । पुलक गात, आई भरि छाती ॥
रामु - लखनु उर, कर बर चीठी । रहि गजे कहत न खाटी मीठी ॥
पुनि धरि धीर पत्रिका बाँची । हरषी सभा, बात सुनि सँची ॥
खेलत रहे, तहाँ सुधि पाई । आए भरतु सहित - हित - भाई ॥
पूछत अति सनेहँ सकुचाई । तात ! कहाँ तँ पाती आई ? ॥

दो०—कुसल प्रानप्रिय बंधु वीज, अहाँ कहहु कोहि देस ।

सुनि सनेह - साने बचन, बाची बहुरि नरेस ॥ २९० ॥

सुनि पाती पुलके दोउ भ्राता । अधिक सनेहु, समात न गाता ॥

सोऽनूत विपणि वाटं गृहाणि विबुधालयान् । पुरीं भूपयतेमाञ्च हरित्सु सकलास्वपि ॥
प्रीतास्ते चलिताः स्वस्वगृहाणि च समागताः । ह्वयति स्म ततो दासांस्तानाज्ञापयति स्म च ॥
निर्मिमीध्वमलङ्कृत्य मण्डपं बहुचित्रितम् । तद्वचः शिरसा धृत्वा सुखं लब्ध्वा गताश्च ते ॥
न्यमन्त्रयंस्ते विविधान् कुलकान् गुणसंयुतान् । आसन् मण्डपनिर्माणे कुशला ज्ञानिनश्च ये ॥
सम्प्रणम्य विधातारमारम्भं कुर्वते स्म ते । आदौ सुवर्णकदलीस्तम्भान्निर्मिते स्म च ॥

गारुत्मतेः पत्रफलान्यकुर्वन् फलान्यकुर्वन्नपि पद्मरागः ।

परां विचित्रां रचनां विलोक्य चित्तं विधेरप्यभवद् विमुग्धम् ॥ २८७ ॥

हरिन्मणिमयान् वंशान् रचयन्ति स्म ते समान् । सरलान् पर्वसंयुक्तान् परिज्ञानपथातिगान् ॥
अकुर्वन् कनकेनैव ललितां नागवल्लिकाम् । अभात् पर्णवती रम्यानासत्त्वाज्ञायते स्म या ॥
रचयित्वा चित्रयित्वाऽकुर्वन् बन्धं तथैव ते । मुक्तादामानि भान्ति स्म येषां मध्ये स्थितानि च ॥
माणिक्यमश्मगर्भञ्च हीरकं पुष्परामकम् । विशल्योत्कीर्य सञ्चिद्व्य पद्मानि व्यदधुश्च ते ॥
रचयन्ति स्म मधुपान् बहुरङ्गान् खगानपि । य अगुञ्जन्नकुञ्जश्च पद्मस्य प्रसङ्गतः ॥
स्तम्भानुत्कीर्य विबुधप्रतिमास्तेष्वकुर्वत । याः सर्वं मङ्गलद्रव्यं परिगृह्याभवन् स्थिताः ॥
चतुष्कोणानि विविधप्रकारैः कुर्वते स्म ते । स्वभावादेव शोभीनि गजमुक्तामयानि च ॥

आम्रस्य पर्णान्यति सुन्दराणि चक्रुः समुत्कीर्य च नीलरत्नम् ।

पुष्पञ्च हेम्ना स्तवकं तथाश्मगर्भेण कौशेयगुणेन बद्धम् ॥ २८८ ॥

द्वारालङ्कारणं रम्यं वरञ्चारचयन् समे । मदनोऽरचयन्नूनं स्वकीयं पाशसञ्चयम् ॥
अनेकान् रचयन्ति स्म घटान् मङ्गलसंयुतान् । रम्यं ध्वजपताकानि प्रतिसीराश्च चामरम् ॥
दीपान् मनोरमान् नानाविधान् मणिमयानपि । न शक्यते निगदितुं वितानं परमाद्भुतम् ॥
भविष्यति वधूर्यस्मिन् मण्डपे जनकात्मजा । तं वर्णयेदीदृशी धीरस्ति कस्य कवेरिह ॥
यस्मिन् भविष्यति वरो रामो रूपगुणोदधिः । स मण्डपोऽवश्यमेव भाव्यस्त्रैलोक्यविश्रुतः ॥
अभवद् यादृशी शोभा विदेहपुत्रसदमनः । प्रतिगेहं दृश्यते स्म तादृशी सकले पुरे ॥
तस्मिन् काले विदेहस्य पुरी येन विलोकिता । प्रतीयन्ते स्म लघवस्तस्मै लोकाश्चतुर्दश ॥
या सम्पत्नी च गेहेऽपि तस्मिन् काले व्यराजत । तां विलोक्याभवन्मोहो विबुधाधिपतेरपि ॥

यस्यां नगर्यां वसति स्म लक्ष्मीशृङ्गेन नार्याः परिधाय वेषम् ।

तस्या नगर्याः सुषमां प्रगातुं सङ्कोचिनौ वाग् भुजगाधिपश्च ॥ २८९ ॥

पवित्रां प्राप्नुवन् दूता रामस्य नगरीं ततः । समवालोक्य नगरीं मनोज्ञां हर्षमाप्नुवन् ॥
राजद्वारे समाचारं ज्ञापयन्ति स्म ते समे । श्रुत्वा दशरथो भूपस्तान् समाह्वयति स्म च ॥
कृत्वा प्रणामं ते पत्रं तन्महीपतयेऽददुः । स्वयमेवोत्थाय तच्च गृह्णाति स्म महीपतिः ॥
पत्रं वाचयतस्तस्य नेत्रे जातेऽश्रुपूरिते । गात्रं रोमाञ्चितं जातं हृदयं गद्गदं तथा ॥
तच्चित्ते रामसौमित्रो करे पत्रञ्च शोभनम् । गृहीत्वैव स्थितोऽश्वकोन्नाम्लं मिष्टञ्च भाषितुम् ॥
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य पत्रं वाचयति स्म सः । सभा प्रसन्ना सञ्जाता सत्यां वार्ता निशम्यताम् ॥
भवत् खल्वस्त्व वार्ता निशम्यताम् । मित्रभ्रातृयुतः प्राप्तो भरतः पितुरन्तिकम् ॥
ससङ्कोचं पृच्छति स्म स्नेहेन परमेण सः । हे तात ! वर्तते पत्रं कुत एतत्समागतम् ॥

प्राणप्रियो नो कुशलो नु बन्धू देशे च कस्मिंस्त इति प्रभाष्यम् ।

स्नेहेन सिक्तं वचनं निशम्य पत्रं पुनर्वाचयति स्म भूपः ॥ २९० ॥

भूत्वा पत्रमुभावेन बन्धू रोमाञ्चसंयुतो । स्नेहोऽधिकस्तयोगात्रियुग्मे मातिस्म नैव च ॥

उमावपि दलं श्रुत्वा

दि

किं इति

प्रीति पुनीत भरत के देखी । सकल सभां सुख लहैउ विसेपी ॥
तब नृप, दूत निकट बैठारे । मधुर - मनोहर बचन उचारे ॥
भैया ! कहहु कुसल दोउ वारे । तुम्ह नीकें निज नयन निहारे ॥
स्यामल - गौर, धरें धनु - भाथा । बय किसोर, कौसिक मुनि साथे ॥
पहिचानहु तुम्ह ? कहहु सुभाऊ । प्रेम - बिवस पुनि-पुनि कह राऊ ॥
जा दिन तैं मुनि गए लवाई । तब तैं आजु साँचि सुधि पाई ॥
कहहु, बिदेह कवन विधि जाने । सुनि प्रिय बचन, दूत मुमुकाने ॥

दो०—सुनहु महीपति - मुकुट - मनि, तुम्ह सम धन्य न कोउ ।

रामु - लखनु जिन्ह के तनय, बिस्व - बिभूषन दोउ ॥ २९१ ॥

पूछन जोगु न तनय तुम्हारे । पुरुषसिध तिहुपुर उजिआरे ॥
जिन्ह के जस - प्रताप कैं आगे । ससि मलीन, रबि सीतल लागे ॥
तिन्ह कहँ कहिअ नाथ ! किमि चीन्है । देखिअ रबि कि दीप कर लीन्है ॥
सीय - स्वयंबर भूप अनेका । समिटे सुभट एक तैं एका ॥
संभु - सरासनु काहु न टारा । हारे सकल बीर वरिआरा ॥
तीनि लोक महँ जे भटमानी । सभ कैं सकति संभु - धनु भानी ॥
सकइ उठाइ सरासुर मेरू । सोउ हियँ हारि गयउ करि फेरू ॥
जेहि कोतुक सिवसैलु उठावा । सोउ तैहि सभां पराभउ पावा ॥

दो०—तहाँ राम रघुबंसमनि, सुनिअ महा - महिपाल ।

भंजैउ चाप प्रयास - विनु, जिमि गज पंकज - नाल ॥ २९२ ॥

सुनि सरोष भृगुनायकु आए । बहुत भाँति तिन्ह आँखि देखाए ॥
देखि राम-बलु निज धनु दीन्हा । करि बहु विनय, गवनु वन कीन्हा ॥
राजन रामु अतुलबल जैसैं । तेजनिधान लखनु पुनि तैसैं ॥
कंपहि भूप बिलोकत जाकैं । जिमि गज, हरि-किसोर के ताकैं ॥
देव ! देखि तव बालक दोऊ । अब न आँखि - तर आवत कोऊ ॥
दूत - बचन - रचना प्रिय लागी । प्रेम - प्रताप - बीर - रस - पागी ॥
सभा - समेत राउ अनुरागे । दूतन्ह देन निछावरि लागे ॥
कहि अनीति, ते मूदहि काना । धरमु बिचारि, सर्वाहि सुखु माना ॥

दो०—तब उठि भूप वसिष्ट कहूँ, दीन्ह पत्रिका जाइ ।

कथा सुनाई गुरहि सब, सादर दूत बोलाइ ॥ २९३ ॥

सुनि बोले गुर, अति सुखु पाई । पुन्यपुरुष कहूँ महि सुख - छाई ॥
जिमि सरिता सागर महँ जाहीं । जद्यपि ताहि कामना नाही ॥
तिमि सुख - संपत्ति विनिहि बोलाएँ । धरमसील पहि जाहि सुभाएँ ॥
तुम्ह, गुर - बिप्र - धेनु - सुर - सेवी । तसि पुनीत कौसल्या देवी ॥
सुकृती तुम्ह - समान जग माहीं । भयउ, न है कोउ, होनैउ नाही ॥
तुम्ह ते अधिक पुन्य बड़ काकैं । राजन ! राम - सरिस सुत जाकैं ॥
बीर, विनीत, धरम - ब्रत - धारी । गुन - सागर बर बालक चारी ॥
तुम्ह कहूँ सर्व काल कल्याणा । सजहु बरात बजाइ निसाना ॥

भरतस्य प्रेम पूतं प्रविधायाक्षिगोचरम् । समितिः सा समग्रापि सुखं प्राप्ता विशेषतः ॥
उपवेशयति स्मेशस्ततो दूतान् स्वसन्निधौ । मनोहरां मञ्जुलाञ्च भारतीमुदचारयत् ॥
बान्धवा ! वदत द्वौतौ कच्चिद्वन्धुशुभान्वितौ । किं सुष्ठु दृष्टवन्तः स्थ यूयं तौ भ्रातरावुभौ ॥
तौ गौरश्यामलौ वर्णाद् धनुस्तूणीरधारिणौ । उभौ किशोरवयसौ कौशिकषिसमन्वितौ ॥
परितश्चिनुय द्वौ चेद् वदत प्रकृतिं तयोः । महीपौ वदति स्मैतान् प्रेमाधीनः पुनः पुनः ॥
महर्षिर्नीतवान् यस्माद् दिवसाद् भ्रातरावुभौ । अद्यैव तदनु प्राप्तः समाचारस्तयोः कृतः ॥
विदेहस्तौ कया रीत्याऽजानाद् वदत मामिति । इति श्रुत्वा प्रियां वाचं दूताः स्मितमकुर्वन्त ॥

शृणोतु राज्ञां मुकुटस्य रत्नं न कोऽपि धन्यो भवता समोऽस्ति ।

यस्यात्मजौ राघवलक्ष्मणौ स्तो द्वौ सर्वलोकस्य विभूषणं तौ ॥ २९१ ॥

प्रष्टुं योग्यौ न वर्तन्ते भवतस्तनयावुभौ । नरकेसरिणौ लोकत्रयस्यापि प्रकाशकौ ॥
यशसः पुरतस्तद्वत् प्रतापस्य यद्वीरयोः । सुधांशुर्मलिनो भाति भानुर्भाति च शीतलः ॥
ताभ्यां भवान् ववित नाथ ! कथं परिचिताविति । विलोक्यते किं मिहिरः करे संगृह्य दीपकम् ॥
भूपा अनेके जनकतनयायाः स्वयम्बरे । एकैभ्योऽप्यधिका अन्ये महावीरा उपस्थिताः ॥
किन्तु चापं शङ्करस्य नैव कोऽपि व्यचालयत् । बलवन्तः समे वीरा आसंस्तत्र पराजिताः ॥
अभूवस्त्रिषु लोकेषु ये वीरत्वाभिमानिनः । शङ्करस्य धनुःशक्तिं सर्वेषामप्यभञ्जयत् ॥
य उत्तोलयितुं शक्तो मेरुमप्यसुरः शरः । सोऽपि चित्ते पराजित्य परिक्रम्य धनुर्गतः ॥
उत्तोलितः कौतुकेन येन शम्भुशिलोच्चयः । तस्यां सभायां सोऽप्याप्नोद् दशग्रीवः पराभवम् ॥

तत्रैव रामो रघुवंशरत्नं महामहीपाल ! भवान् शृणोतु ।

श्रमं विना भञ्जयति स्म चापं यथा गजेन्द्रः कमलस्य नालम् ॥ २९२ ॥

श्रुत्वा भङ्गं रोपयुक्तस्तत्र भार्गव आगतः । असौ प्रकारैर्वहुभिः करोति स्माक्षितर्जनम् ॥
बलं रामस्य संप्रेक्ष्य सोऽदात् तस्मै स्वकार्मुकम् । विनयं बहुधा कृत्वा प्रयाति स्म च काननम् ॥
राजन् ! रामो यादृशोऽस्ति साम्यवर्जितशक्तिमान् । तादृगेव सुमित्राया नन्दनस्तेजसां निधिः ॥
यस्यावलोकनेनैव कम्पन्ते स्म महीभृतः । यथा मतङ्गजाः सिंहकिशोरस्यावलोकनात् ॥
महाराज ! समालोक्य भवतो बालकावुभौ । अधुनास्मत्लोचनानामग्र आयाति कोऽपि न ॥
रोचते स्म समेभ्योऽपि दूतानां वाक्ययोजना । प्रेम्णि प्रभावे वीराख्ये रसे च मुनिमज्जिता ॥
भवति स्म प्रेममग्नः सभया सहितो नृपः । पुरस्कारञ्च दूतेभ्यो दातुमारभते स्म सः ॥
अनीतिरेषेत्याभाष्याच्छादयन्ति स्म ते श्रुतीन् । धर्मं विचार्य तं तेषां मन्यन्ते स्म समे सुखम् ॥

भूपः समुत्थाय ततो वसिष्ठमुपेत्य तस्मां अददाच्च पत्रम् ।

गुरुं कथां श्रावयति स्म सर्वां दूतान् समाहूय तथादरेण ॥ २९३ ॥

श्रुत्वा गुरुः सुखं प्राज्यं लब्ध्वा कथयति स्म तम् । कृते पुण्यात्मनः पुंस आच्छादितसुखा मही ॥
यथा प्रयान्ति सरितः पारावारस्य सन्निधिम् । यद्यपीच्छा वर्तते न पारावारस्य तद्गता ॥
आमन्त्रणं विनाप्यत्र तथैव सुखमीशिता । धर्मात्मनः सन्निकृष्टं स्वभावेनैव गच्छतः ॥
गुरुभूदेवगोदेवसेवको वर्तते भवान् । कौसल्या च महाराज्ञी तादृगेवास्ति पावना ॥
भवता सदृशः पुण्यसंयुतो जगतीतले । नाभून्न वर्तते कोऽपि भविष्यत्यपि कोऽपि न ॥
भवतोऽपेक्षया कस्य सुकृतं वर्ततेऽधिकम् । राजन् ! रामेण सदृशस्तनूजो यस्य वर्तते ॥
वीरा विनयसम्पन्ना धर्मव्रतधरास्तथा । गुणरत्नाकरवराश्चत्वारोऽपि सुता मताः ॥
भवतो मङ्गलं काले सर्वस्मिन्नपि वर्तते । अतो भेरीघोषपूर्वं वरयात्रा सुयोज्यताम् ॥

बो०—चलहु बेगि, सुनि गुर-वचन, भर्लोहि नाथ, सिरु नाइ ।

भूपति गवने भवन तब, दूतन्ह वासु देवाइ ॥ २९४ ॥

राजा सबु रनिवास बोलाई । जनक - पत्निका बाचि सुनाई ॥
सुनि संदेसु सकल हरपानी । अपर कथा सब भूप वखानी ॥
प्रेम - प्रफुल्लित राजहि रानी । मनहुँ सिखिनि सुनि बारिद-वानी ॥
मुदित असीस देहि गुर - नारी । अति आनंद - मगन महतारी ॥
लेहि परस्पर अति प्रिय पाती । हृदयें लगाइ जुड़ावहि छाती ॥
राम - लखन कै कीरति करनी । बारहि बार भूपवर बरनी ॥
मुनि - प्रसादु कहि, द्वार सिधाए । रानिन्ह तब महिदेव बोलाए ॥
दिए दान आनंद - समेता । चले विप्रवर आसिष देता ॥

सो०—जाचक लिए हुँकारि, दीन्ह निछावरि कोटि बिधि ।

चिरु जीवहुँ सुत चारि, चक्रबति दसरथ के ॥ २९५ ॥

कहत चले पहिरें पट नाना । हरषि हने गहगहे निसाना ॥
समाचार सब लोगन्ह पाए । लागे घर - घर होत बधाए ॥
भुवन चारि - दस भरा उछाहू । जनकसुता - रघुवीर - विआहू ॥
सुनि सुभ कथा लोग अनुरागे । मग, गृह, गलीं सँवारन लागे ॥
जद्यपि अवध सदैव सुहावनि । राम - पुरी मंगलमय पावनि ॥
तदपि प्रीति कै प्रीति सुहाई । मंगल - रचना रची बनाई ॥
ध्वज, पताक, पट, चामर चारू । छावा परम विचित्र बजारू ॥
कनक - कलस, तोरन, मनजाला । हरद, दूब, दधि, अच्छत, माला ॥

बो०—मंगलमय निज - निज - भवन, लोगन्ह रचे बनाइ ।

बीथीं सीचीं, चतुरसम, चौकें चारु पुराइ ॥ २९६ ॥

जहूँ-तहूँ जूथ-जूथ मिलि भामिनि । सजि नव-सप्त सकल दुतिदामिनि ॥
बिधुबदनीं मृग - सावक - लोचनि । निज सरूप रति-मानु-बिमोचनि ॥
गार्वाहि मंगल, मंजुल वानी । सुनि कलरव कलकठि लजानी ॥
भूप - भवन किमि जाइ बखाना । विस्व - विमोहन रचैउ विताना ॥
मंगल द्रव्य मनोहर नाना । राजत, बाजत बिपुल निसाना ॥
कतहुँ बिरिद बंदी उच्चरहीं । कतहुँ वेद - धुनि भूसुर करहीं ॥
गार्वाहि सुंदरि मंगल गीता । लै - लै नामु रामु अरु सीता ॥
बहुत उछाहु, भवनु अति थोरा । मानहुँ उमगि चला चहु ओरा ॥

बो०—सोभा दसरथ - भवन कइ, को कबि बरनै पार ।

जहाँ सकल सुर - सीस - मनि, राम लीन्ह अवतार ॥ २९७ ॥

भूप, भरत पुनि लिए बोलाई । हथ - गय - स्पंदन साजहु जाई ॥
चलहु बेगि रघुवीर - वराता । सुनत पुलक पूरे दोउ भ्राता ॥
भरत सकल साहनी बोलाए । आयसु दीन्ह, मुदित उठि धाए ॥
रवि - रुचि जीन, तुरग तिन्ह साजे । बरन - बरन वर बाजि विराजे ॥
सुभग सकल सुठि चंचल - करनी । अय - इव जरत, धरत पग धरनी ॥
नाना जाति न जाहि बखाने । निदरि पवनु जनु चहत उड़ाने ॥

श्रुत्वा त्वरस्वेति गुरोः सुवाचं साध्वीश ! चोक्त्वा शिरसा प्रणम्य ।

याति स्म भूपो भवनं तदानीं वृत्तेभ्य आराद् वसति प्रदाप्य ॥ २९४ ॥

महीपालः समाहूय सर्वमन्तःपुरं ततः । अत्राचयत्पुरस्तस्य विदेहेश्वरपत्नकम् ॥
सन्देशं तं समाकृष्य राज्यः सर्वा मुदान्विताः । महीपालोऽप्रावयत् ताः सकला अपराः कथाः ॥
प्रेम्णा प्रफुल्लिता राज्यो राजन्ते स्म समा अपि । नूनं मयूषो राजन्ते श्रुत्वा वारिदभारतीम् ॥
गुरुनार्यः प्रमुदिता ददते स्म शुभाशिपः । आनन्दे परमे मग्ना अभवन् मातरः समाः ॥
पत्रं तत् प्रियमत्यन्तं गृह्णन्ति स्म परस्परम् । योजयन्ति स्म हृदये चित्तञ्चाशमयन् निजम् ॥
रामस्य लक्ष्मणस्यापि यथा आचरणं तथा । पुनः पुनर्महीपालो वदति स्म सविस्तरम् ॥
मुनेः प्रसादः सर्वोऽयमित्युक्त्वा द्वारमागमत् । ततः समाह्वयन्ति स्म राज्यो विश्वम्भरापुरान् ॥
ददते स्म तथा दानमानन्देन समन्वितम् । आशीर्वादं प्रयच्छन्तो गच्छन्ति स्म द्विजोत्तमाः ॥

समाहूय नानाविधान् याचकांस्ता अदुश्चैव विश्राजन् कोटिसङ्ख्यम् ।

चिरञ्जीविनः स्युः सुता अब्धिसङ्ख्या महीस्वामिनां स्वामिनो दिग्गथस्य ॥ २९५ ॥

इत्थं वदन्तो यान्ति स्म ते नानापटधारिणः । पटहान् वादयन्ति स्म हृष्टाः पटहवादकाः ॥
लब्धवन्तो यदा सर्वे समाचारममुं जनाः । तदा समारभन्ते स्म प्रतिसद्माभिनन्दनम् ॥
व्याप्नोऽति स्म समुत्साहो भुवनानि चतुर्दश । यत्पाणिपीडनं भावि जानकीरघुवीरयोः ॥
शुभां कथां निशम्यैतां लोकाः प्रीतिसमन्विताः । मार्गमन्दिरवीथीनामारभन्ते स्म भूषणम् ॥
यद्यप्ययोध्या सततं वर्ततेऽतीव शोभना । यतः सा वर्तते रामपुरी पूता शुभान्विता ॥
प्रीत्या रीत्यनुयातायास्तथाप्यद्य समुद्भवात् । सा भद्रया रचनया विशेषेण मुशोभिता ॥
ध्वजैः पटैः पताकाभी रुचिरैश्चामरैरपि । अतीवाद्भुतरूपेण हृद् आच्छादितोऽभवत् ॥
हेमकुम्भैर्द्वारभूषा पल्लवैर्मणिजालकैः । हरिद्रया भार्गवीभिर्दध्ना स्रग्भिस्तथाक्षतैः ॥

निजानि गेहानि सुमङ्गलानि जनाः अकुर्वन् रचनान्वितानि ।

रसैश्चतुर्भिर्विशिष्टाः सुतिक्ता द्वाराणि पूर्णानि च रङ्गवल्त्या ॥ २९६ ॥

नार्यो यूथेषु यूथेषु मिलित्वा यत्र तत्र च । सर्वैः षोडशशृङ्गारैर्भूषिता विद्युदुज्ज्वलाः ॥
सुधांशुतुल्यवदना मृगशावकलोचनाः । ताः स्वकीयेन रूपेण रतिमानविमोचिकाः ॥
गायन्ति स्म सुमङ्गल्यं गीतं मधुरया गिरा । कलकण्ठ्यस्तपन्ते स्म श्रुत्वा यासां कलं रवम् ॥
वर्णनीयं कया रीत्या महीपालस्य मन्दिरम् । वितानं रचितं यस्मिन् सर्वलोकविमोहनम् ॥
मङ्गलानि मनोज्ञानि द्रव्याणि विविधानि च । भान्ति स्म तद्वत् पटहाः प्रणाद्यन्ते स्म भूरिशः ॥
कुत्रचित् कथयन्ति स्म बन्दिनो विरुदावलीम् । कुत्रचिद् भूमिविवुधाः कुर्वन्ति स्म श्रुतिध्वनिम् ॥
कुत्रचिद् भद्रगीतानि गायन्ति स्म वराङ्गनाः । परिगृह्याभिधानानि जानक्या राघवस्य च ॥
आनन्द आसीद्विपुलः स्वल्पञ्चनूपमन्दिरम् । अतो नूनं वर्धते स्म हरित्सु सकलासु सः ॥

शोभां निशान्तस्य च दिग्गथस्य कविः प्रगातुं क इहास्ति शक्तः ।

यस्मिन् समस्तामरशोर्धरतनं रामोऽभ्यगृह्णादवतारमीशः ॥ २९७ ॥

तत्पश्चाद् रतनगर्भाया ईशो भरतमाह्वयत् । तञ्चावदद् यद् गत्वा त्वं योजयाश्वान् गजान् रथान् ॥
रामस्य वरयात्रायां प्रस्थानं कुरु सत्वरम् । श्रुत्वा रोमाञ्चितो जातो तावुभावपि बान्धवौ ॥
भरतो वाजिशालानामध्यक्षानाह्वयत् समान् । आदिशद् वाजिभूषार्थं ते मुदोत्थाय धाविताः ॥
समाकृष्य युथायोग्यं कवीस्त्वानभूषयन् । नानावर्णा वरा एवमासन्नश्वा विभूषिताः ॥
सर्वे तेऽतीव सुभगा गत्या चञ्चलया युताः । ज्वलतीवायमीलायां पदं निदधते स्म ते ॥
न शक्यन्ते निगदितुं नाना जातियुताश्च ते । उड्डीनं कामयन्ते स्म खल्वनादृत्य मारुतम् ॥

सुपर्याणि सम्यग

तिन्ह सब छयल भए असवारा । भरत - सरिस बय राजकुमारा ॥
सब सुंदर, सब भूषनधारी । कर सर-चाप, तून कटि भारी ॥

दो०—छरे, छबीले, छयल सब, सूर, सुजान, नबीन ।

जुग पदचर असवार प्रति, जे असिकला - प्रबीन ॥ २९८ ॥

बाँधैं बिरद बीर रन - गाढ़े । निकसि भए पुर बाहेर ठाढ़े ॥
फेरहि चतुर तुरग गति नाना । हरषहि सुनि-सुनि पनव-निसाना ॥
रथ सारथिन्ह बिचित्र बनाए । ध्वज, पताक, मनि, भूषन लाए ॥
चवँर चाह, किकिनि धुनि करहीं । भानु - जान - सोभा अपहरहीं ॥
सावँकरन अगनित हय होते । ते तिन्ह रथन्ह सारथिन्ह जोते ॥
सुंदर सकल अलंकृत सोहे । जिन्हहि बिलोकत मुनि-मन मोहे ॥
जे जल चलहि थलहि की नाई । टाप न बूड़, बेग अधिकाई ॥
अस्त्र - सस्त्र सबु साजु बनाई । रथी सारथिन्ह लिए बोलाई ॥

दो०—चढ़ि - चढ़ि रथ बाहेर नगर, लागी जुरन बरात ।

होत सगुन सुंदर सबहि, जो जेहि कारज जात ॥ २९९ ॥

कलित करिवरन्ह परीं अँवारीं । कहि न जाहि, जेहि भाँति सँवारीं ॥
चले मत्त गज घंट बिराजी । मनहुँ सुभग सावन - घन - राजी ॥
बाहन अपर अनेक बिधाना । सिबिका सुभग, सुखासन जाना ॥
तिन्ह चढ़ि चले विप्रबर - बृदा । जनु तनु धरैं सकल श्रुति - छंदा ॥
मागध, सूत, बंदि, गुनगायक । चले जान चढ़ि जो जेहि लायक ॥
बेसर, ऊँट, वृषभ बहु जाती । चले वस्तु भरि अगनित भाँती ॥
कोटिन्ह काँवरि चले कहारा । विविध वस्तु, को बरनै पारा ॥
चले सकल - सेवक - समुदाई । निज-निज साजु - समाजु बनाई ॥

दो०—सब कै उर निर्भर हरषु - पूरित पुलक सरीर ।

कबहि देखिबे नयन भरि, रामु लखनु दोउ बीर ॥ ३०० ॥

गरजहि गज, घंटा - धुनि घोरा । रथ रव, वाजि - हिस चहु ओरा ॥
निदरि घनहि घुम्मरहि निसाना । निज - पराइ कछु सुनिअ न काना ॥
महा भीर भूपति के द्वारैं । रज होइ जाइ पषान पबारैं ॥
चढ़ी अटारिन्ह देखिहि नारीं । लिए आरती मंगल - थारीं ॥
गावहि गीत मनोहर नाना । अति आनंदु, न जाइ बखाना ॥
तब सुमंत्र दुइ स्यंदन साजी । जोते रवि - हय - निदक बाजी ॥
दोउ रथ रुचिर भूप पहि आने । नहि सारद - पहि जाहि बखाने ॥
राज - समाजु एक रथ साजा । दूसर तेजपुंज अति भ्राजा ॥

दो०—तेहि रथ रुचिर बसिष्ठ कहैं, हरषि चढ़ाइ नरेसु ।

आपु चढ़ेउ स्यंदन सुमिरि, हर, गुर, गौरि, गनेसु ॥ ३०१ ॥

सहित - बसिष्ठ सोह नृप कैसैं । सुर - गुर - संग पुरंदर जैसैं ॥
करि कुल - रीति, वेद - बिधि राऊ । देखि सबहि, सब भाँति बनाऊ ॥
सुमिरि रामु, गुर - आयसु पाई । चले महीपति संख बजाई ॥

तेष्वाखुडा भवन्ति स्म सुवीराश्छविसंयुताः । भरतेन समाः सर्वे भूमिपालकुमारकाः ॥
सर्वे मनोरमाश्चैव सर्वे भूपणधारिणः । करस्थवाणकोदण्डाः कटिस्थोरुनिषङ्गिणः ॥

सर्वेऽपि रम्याश्छविसंयुताश्च शूराः सुबोधा नवरूपवन्तः ।

पदातिनौ द्वौ प्रतिसादि चास्तां यौ खड्गविद्याविषये प्रवीणौ ॥ २९८ ॥

वीरवेशं धारयन्तो धीराश्च समराङ्गणे । बहिर्निर्गत्य नगरात् तत्रैव समुपस्थिताः ॥
अचालयंस्ते निपुणान् नानागतिषु घोटकान् । दुन्दुभीन् पटहांश्चैव श्रुत्वा मुदान्विताः ॥
क्षत्तारो रचयन्ति स्म स्यन्दनान्द्भुताकृतीन् । ध्वजान् संयोज्य रत्नानि पताका भूषणानि च ॥
चामराणि सुरम्याणि किङ्किण्यस्तेषु शिञ्जिताः ॥ एवं ध्रुवं ते सूर्यस्य स्यन्दनस्याहरन् द्युतिम् ॥
श्यामकर्णा असङ्ख्याता अभूवंस्तत्र सैन्धवाः । ततस्ते योजयन्तिस्म क्षत्तारोऽश्वान् रथेषु तान् ॥
मनोरमा ह्याः सर्वे शोभन्ते स्म स्वलङ्कृताः । यान् समालोक्य हृदयं मुनीनामपि मोहितम् ॥
तथैव ये चलन्ति स्म सलिलेऽपि यथा स्थले । निमज्जन्ते स्म न खुरावेगाधिक्यस्य कारणात् ॥
ततः शस्त्राणि चास्त्राणि सर्वे संयोज्य मण्डलम् । सूताः समेषां रथिनां समाह्वानमकुर्वन्तः ॥

आरुह्य चारुह्य रथान् पुरीतो वरस्य यात्राऽरभत प्रसङ्ग्यं ।

आसीत् सुरस्यं शकुनं समेषां यान्ति स्म ये यत् किमपि प्रकर्तुम् ॥ २९९ ॥

गजवर्येषु ललिताः परिस्तोमाः समाश्रिताः । न शक्यन्ते निगदितुं यादृशास्ते विभूषिताः ॥
चलन्ति स्म गजा मत्ता घण्टिकाभिर्विराजिताः । श्रावणस्याम्बुवाहानां सुरम्या निकरा ध्रुवम् ॥
अन्यान्थनेकरूपाणि तत्रासन् वाहनानि च । शिबिकाः सुभगा आसन् रथाश्चासन् सुखासनाः ॥
तानारुह्य चलन्ति स्म भूमिदेववरजः । नूनं समेषां वेदानां छन्दांसि तनुमन्ति च ॥
सूता मागधजातीया बन्दिनो गुणगायकाः । चलन्ति स्म समारुह्य यथायोग्यञ्च वाहनम् ॥
अश्वतथ्यस्तथा उष्ट्रा वृषभा बहुजातयः । असङ्ख्यवस्तुनिकरं सम्भार्य प्रस्थितास्ततः ॥
वार्तावहाश्चलन्ति स्म गृहीत्वा कोटिवीवधान् । नानाविधानां वस्तूनां कोऽस्ति शक्तो निरूपणे ॥
सकलानां सेवकानां निर्गच्छन्ति स्म सञ्चयाः । स्वीयस्वीयपदार्थानां रचयित्वा कदम्बकम् ॥

चित्ते समेषां परमाऽभवन्मुद् रोमाञ्जिताभ्ये च विग्रहाणि ।

ब्रक्ष्याम आनेत्रभरं कदा नु द्वौ रामसौमित्रिवरौ प्रवीरौ ॥ ३०० ॥

गर्जन्ति स्म गजास्तेषां घोरो घण्टारवोऽभवत् । परितो रथरावोऽभूद् घोटकानाञ्च ह्येषणम् ॥
कृत्वावमानं मेधानां निनदन्ति स्म भेरयः । केनापि न श्रूयते स्म स्वनः स्वीयः परोऽपि वा ॥
जातमीदृक् महद्भूपद्वारदेशेऽथ सङ्कुलम् । यत्पापाणः क्षिप्यते चेत् तर्हि सोऽपि भवेद् रजः ॥
अट्टालिकाः समारुढा विलोकन्ते स्म योषितः । गृहीतवत्यो हस्तेषु मङ्गलातिक्वभाजनम् ॥
प्रगायन्ति स्म गीतानि ता रम्याणि बहूनि च । आनन्दः परमस्तासां प्रवक्तुं नैव शक्यते ॥
ततो विधाय सन्नद्धौ सुमन्त्रः स्यन्दनावुभौ । तयोर्योजितवानश्वौ भास्कराश्वविनिन्दकौ ॥
आनीतवान् स रुचिरो भूपपार्श्वमुभौ रथौ । सरस्वत्याऽपि सौन्दर्यं ययोर्गतिं न शक्यते ॥
राजकीयं वस्तुजातमेकस्मिन् विनिधापितम् । परस्मिन् यो रथस्तेजःपुञ्जोऽभूद् राजितोऽति च ॥

तस्मिन् रथे कान्तिमये वसिष्ठं युक्तो मुदाऽरोहयति स्म भूपः ।

आरोहति स्म स्वयमप्यधीशः स्मृत्वा गुहं शैलसुतां गणेशम् ॥ ३०१ ॥

वसिष्ठेन युतो भूपः शोभते स्म कथं तदा । यथा सुराणां गुरुणा युतो गीर्वाणनायकः ॥
कृत्वा वंशानुगां रीतिं वेदोक्तविधिना नृपः । दृष्ट्वा च सकलान् सर्वविधानैः समलङ्कृतान् ॥
कौसल्यानन्दनं स्मृत्वा लब्ध्वादेशं तथा गुरोः । विधाय शङ्खनिनदं चलति स्म महीपतिः ॥

हरषे, बिबुध बिलोकि बराता । बरषहि सुमन सुमंगल - दाता ॥
 भयउ कोलाहल, हय - गय गाजे । ब्योम बरात - बाजने बाजे ॥
 सुर, नर, नारि, सुमंगल गाई । सरस राग बाजहि सहनाई ॥
 घंट - घंटी - धुनि बरनि न जाहीं । सरव करहि पाइक फहराहीं ॥
 करहि बिदूषक कौतुक नाना । हास - कुसल, कल-गान-सुजाना ॥

दो०—तुरग नचावहि कुअर - बर, अकनि मृदंग निसान ।

नागर नट चितवहि चकित, डगहि न ताल - बंधान ॥ ३०२ ॥

बनइ न बरनत बनी बराता । होहि सगुन सुंदर सुभदाता ॥
 चारा चाषु बाम दिसि लेई । मनहुं सकल मंगल कहि देई ॥
 दाहिन काग सुखेत सुहावा । नकुल - दरसु सबकाहुं पावा ॥
 सानुकूल बहू त्रिबिध बयारी । सघट, सबाल, आव बर - नारी ॥
 लोवा फिरि - फिरि दरसु देखावा । सुरभी सनमुख सिसुहि पिआवा ॥
 मृगमाला फिरि दाहिनि आई । मंगल - गन जनु दीन्हि देखाई ॥
 छेमकरी कह छेम बिसेषी । स्यामा बाम सुतर पर देखी ॥
 सनमुख आयउ दधि अरु मीना । कर पुस्तक दुइ बिप्र प्रबीना ॥

दो०—मंगलमय कल्याणमय, अभिमत - फल - दातार ।

जनु सब साचे होन - हित, भए सगुन अक बार ॥ ३०३ ॥

मंगल सगुन सुगम सब ताके । सगुन ब्रह्म सुंदर सुत जाके ॥
 राम - सरिस बर, दुलहिनि सीता । समधी दसरथु - जनकु पुनीता ॥
 सुनि अस व्याहु सगुन सब नाचे । अब कीन्हे बिरंचि हम सांचे ॥
 ओहि बिधि कीन्ह बरात पयाना । हय - गय गाजहि, हने निसाना ॥
 आवत जानि भानुकुल - केतू । सरितन्हि जनक बंधाए सेतू ॥
 बीच - बीच बर - बास बनाए । सुरपुर - सरिस संपदा छाए ॥
 असन, सयन, बर - बसन सुहाए । पार्वहि सब निज - निज मन भाए ॥
 नित नूतन सुख लखि अनुकूले । सकल बरातिन्ह मंदिर भूले ॥

दो०—आवत जानि बरात बर, सुनि गहगहे निसान ।

सजि गज, रथ, पदचर, तुरग, लेन चले अगवान ॥ ३०४ ॥

मासपारायण, दसवाँ विश्राम

कनक - कलस भरि कोपर, थारा । भाजन ललित अनेक प्रकारा ॥
 भरे सुधासम सब पकवाने । नानाभाँति, न जाहि बखाने ॥
 फल अनेक, बर बस्तु सुहाई । हरषि भेंट - हित, भूप पठाई ॥
 भूषन, बसन, महामनि नाना । खग, मृग, हय, गय, बहुविधि जाना ॥
 मंगल सगुन सुगंध सुहाए । बहुत भाँति महिपाल पठाए ॥
 दधि - चिउरा, उपहार अपारा । भरि - भरि काँवरि चले कहारा ॥
 अगवानन्ह जब दीखि बराता । उर आनंदु, पुलक भर - गाता ॥
 देखि बनाव - सहित अगवाना । मुदित बरातिन्ह हने निसाना ॥

वरयात्रां समालोक्य सुरा जाता मुदान्विताः । शुभदानां प्रसूतानां कुर्वन्ति स्म प्रवर्षणम् ॥
कोलाहलो महानासीदगर्जश्च हया गजाः । वाद्यजातं नाद्यते स्म तथा द्योवरयात्रयोः ॥
सुरनार्यो नूनार्यश्च गायन्ति स्म सुमङ्गलम् । फूत्कारवंशनिचयः सारागरसमोद्यत ॥
घण्टानां घण्टिकानाञ्च न शक्यो गदितुं ध्वनिः । उत्कूदनाः पटुवन्तः स्वव्यायाममदर्शयन् ॥
तत्र नाना कौतुकानि कुर्वन्ति स्म विद्वपाः । कुशलाः परिहासेषु कलगानविशारदाः ॥

अश्वा अलास्यन्त कुमारवर्षेर्मृदङ्गभेरीश्रवणानुसारम् ।

आलोकयन्ति स्म नटाः प्रवीणा यत् ते न तालाद् व्यचलन् कदापि ॥ ३०२ ॥

रचिता वरयात्रा सा गदितुं नैव शक्यते । शकुनानि भवन्ति स्म सुन्दराणि शुभानि च ॥
नीलकण्ठा वामभागे प्रडीनं समकुर्वन्त । नूनं ते कथयन्ति स्म सर्वं भावि सुमङ्गलम् ॥
करटो दक्षिणे भागे रम्ये क्षेत्रे व्यराजत । सम्प्राप्यते स्म सकलैर्नकुलस्यापि दर्शनम् ॥
अनुकूलः प्रवाति स्म त्रिप्रकारोऽपि मास्तः । सबालकाः सकलशा आयाति स्म वरस्त्रियः ॥
परावृत्य परावृत्य शृगालोऽदात् स्वदर्शनम् । समक्षमेव सुरभिर्वत्सं पाययति स्म च ॥
मृगमाला परावृत्य दक्षिणं भागमानमत् । नूनं माला मङ्गलानामालोक्यत समैरपि ॥
क्षेमं क्षेमकरी चिल्ली विशेषं समभाषत । समवालोक्त्य श्यामा वामभागे सुपादपे ॥
आगच्छन्ति स्म पुरतो दधि वैसारिणस्तथा । द्वौ भूमिदेवौ विद्वांसौ करपुस्तकधारिणौ ॥

श्रेयोमयाः सौख्यमयास्तथैव प्रदायितोऽमोष्ठफलव्रजस्य ।

सत्यानि नूनं भवितुं समानि समं तदानीं शकुनान्यभूवन् ॥ ३०३ ॥

तस्य सर्वशकुन्तानि शुभानि सुलभानि च । सगुणं ब्रह्म यस्यास्ति सुकुमाराः कुमारकाः ॥
वरो रामेण सदृशो यत्र सीतासमा वधूः । पूताः सम्बन्धिनश्चाशारथमैथिलसन्निभाः ॥
अनृत्यन् सर्वशकुनान्याकर्ण्योद्वाहमीदृशम् । अवदंश्चाद्य सत्यानि कृतानि विधिना वयम् ॥
वरयात्रानया रीत्या प्रस्थानमकरोत् ततः । गर्जन्ति स्म हया नागास्ताड्यन्ते स्म तथाऽनकाः ॥
आगच्छन्तं परिज्ञाय प्रभाकरकुलध्वजम् । विदेहाधीश्वरः सेतून् सरित्सु निरमापयत् ॥
मध्ये मध्ये सुरम्याणि वासस्थानान्यकल्पयत् । देवलोकसमा येषु पूर्णा आसन् सुसम्पदः ॥
सुशोभनानि वासांसि तथैव शयनासने । प्राप्नुवन्ति स्म सर्वेऽपि यथास्वस्वमनोरुचि ॥
नित्यं दृष्ट्वानुकूलानि नवीनानि सुखानि च । विस्मृतानि स्वगेहानि सकलैर्वरयात्रिभिः ॥

ज्ञात्वोपयान्तीं वररम्ययात्रां निशम्य भेरीरपि नाद्यमानाः ।

विभूष्य नागान् रथपद्मवाहान् आनेतुमग्रेसरिणोऽचलंस्ताम् ॥ ३०४ ॥

मासपारायणे दशमो विश्रामः सम्पूर्णः

पेयैः पूर्णान् घटान् हेमनः स्तृतान्यशनवन्ति च । भाजनानि सुरम्याणि युतानि बहुरीतिभिः ॥
पूरितानि सुधानुल्यैर्मिष्टान्नैः सकलैरपि । नानाप्रकारसहितैरनिरूपणपथातिगैः ॥
नाना फलानि रम्याणि सुवस्तून्परानि च । प्राहिणोदुपहारार्थं मुदितो मेदिनीपतिः ॥
विभूषणानि वस्त्राणि नानारूपान् महामणीन् । खगान् मृगान् हयान् नागान् यानानि विविधानि च ॥
मङ्गलानि सुगन्धीनि रम्याणि शकुनानि सः । अनेकरीतियुक्तानि प्राहिणोन्मेदिनीपतिः ॥
तथा पयस्यं चिपिटानुपहारानसङ्ख्यकान् । आपूर्यापूर्य चलिता वीवधान् वीवधोद्बहाः ॥
यदा स्वागतकर्तारो वरयात्रां व्यलोकयन् । आनन्दपूरितं चित्तं रोमाञ्चश्चाभवत् तनौ ॥
सुसमाजान्वितान् दृष्ट्वा तानग्रादरकारकान् । पटहान् नादयन्ति स्म मुदिता वरयात्रिणः ॥

दो०—हरषि परसपर मिलन हित, कछुक चले बगमेल ।

जनु आनंद-समुद्र दुइ, मिलत बिहाइ सुबेल ॥ ३०५ ॥

बरषि सुमन, सुर-सुंदरि गावहि । मुदित देव दुंदुभीं वजावहि ॥
बस्तु सकल राखीं नृप आगे । बिनय कीन्हि तिन्ह, अति अनुरागे ॥
प्रेम - समेत राखे सबु लीन्हा । मै बकसीस, जाचकन्हि दीन्हा ॥
करि पूजा, मान्यता, बड़ाई । जनवासे कहूँ चले लवाई ॥
बसन बिचित्र पाँवड़े परहीं । देखि धनदु धन - महु परिहरहीं ॥
अति सुंदर दीन्हैउ जनवासा । जहँ सब कहूँ सब भाँति सुपासा ॥
जानी सियँ, बरात पुर आई । कछु निज महिमा प्रगटि जनाई ॥
हृदयँ सुमिरि, सब सिद्धि बोलाई । भूप - पहुनई करन पठाई ॥

दो०—सिधि सब सिय-आयसु अकनि, गई जहाँ जनवास ।

लिएँ संपदा सकल सुख, सुरपुर - भोग - बिलास ॥ ३०६ ॥

निज - निज बास विलोकि बराती । सुर - सुख सकल सुलभ सब भाँती ॥
बिभव - भेद कछु कोउ न जाना । सकल जनक कर करहि बखाना ॥
सिय - महिमा रघुनायक जानी । हरषे हृदयँ, हेतु पहिचानी ॥
पितु - आगमनु सुनत दोउ भाई । हृदयँ न अति-आनंदु अमाई ॥
सकुचन्ह कहि न सकत गुरु - पाहीं । पितु - दरसन - लालचु मन माहीं ॥
बिस्वामित्र बिनय बड़ि देखी । उपजा उर संतोषु बिसेषी ॥
हरषि बंधु दोउ हृदयँ लगाए । पुलक अंग, अंबक जल छाए ॥
चले जहाँ दसरथु जनवासे । मनहुँ सरोवर तकैउ पिआसे ॥

दो०—भूप बिलोके जबहि मुनि, आवत सुतन्ह - समेत ।

उठे हरषि सुखसिधु - महुँ, चले थाह - सी लेत ॥ ३०७ ॥

मुनिहि दंडवत कीन्ह महीसा । बार-बार पद-रज धरि सीसा ॥
कौसिक राउ लिए उर लाई । कहि असीस, पूछी कुसलाई ॥
पुनि दंडवत करत दोउ भाई । देखि, नृपति-उर सुखु न समाई ॥
सुत हियँ लाइ दुसह दुख भेटे । मृतक सरीर प्राण जनु भेटे ॥
पुनि बसिष्ठ-पद सिर तिन्ह नाए । प्रेम-मुदित मुनिवर उर लाए ॥
बिप्रबृंद बंदे दुहुँ भाई । मनभावती असीसें पाई ॥
भरत सहानुज कीन्ह प्रनामा । लिए उठाइ, लाइ उर रामा ॥
हरषे लखन, देखि दोउ भ्राता । मिले प्रेम - परिपूरित गाता ॥

दो०—पुरजन, परिजन, जातिजन, जाचक, मंत्री, मीत ।

मिले जथाविधि सबहि प्रभु, परमकृपाल, बिनीत ॥ ३०८ ॥

रामहि देखि बरात जुड़ानी । प्रीति कि रीति न जाति बखानी ॥
नृप - समीप सोहहि सुत - चारी । जनु धन-धरमादिक तनु-धारी ॥
सुतन्ह - समेत दसरथहि देखी । मुदित नगर-नर-नारि बिसेषी ॥
सुमन बरिसि, सुर हनहि निसाना । नाकनटीं नाचहि करि गाना ॥
सतानंद, अरु बिप्र, सचिवगन । मागध, सूत, बिदुष, बंदीजन ॥

परस्परं सम्मिलनाय हृष्टाः केचिच्चलन्ति स्म विहाय पङ्क्तिम् ।

आनन्दसिन्धुद्वयमेव नूनं विहाय वेलां मिलनं करोति ॥ ३०५ ॥

वर्षयित्वा प्रसूनानि गायन्ति स्म सुरस्त्रियः । मुदिता वादयन्ति स्म दुन्दुभीश्च दिवौकसः ॥
नृपाग्रे स्थापयन्ति स्म वस्तूनि सकलान्यपि । परमेणानुरागेण प्रार्थयन्ते स्म ते जनाः ॥
सर्ववस्तूनि सप्रेम स्वीकरोति स्म भूमिपः । तेभ्यो दत्ताः पुरस्कारास्तानर्थिभ्योऽददुश्च ते ॥
विधाय पूजां सम्मानं प्रशंसाञ्चाप्रगामिनः । ज्ञातिवासं नयन्ति स्म वरयात्रागतान् समे ॥
विलक्षणैश्च वासोभिः कृता पादास्तृतिस्तदा । धनगर्वं कुबेरोऽपि जहाति स्म विलोक्य याम् ॥
ज्ञातिवासो दीयते स्म तेभ्योऽतीव मनोरमः । सर्वेभ्यः सर्वमेवासीत् सोविध्यं यत्र सुस्थितम् ॥
वरयात्रां पुरीं प्राप्तां ज्ञात्वा जनकनन्दिनी । महिमानं निजं कञ्चित् स्पष्टं ज्ञापयति स्म सा ॥
चित्ते संस्मृत्य सकलाः सिद्धीराह्वयति स्म सा । दिग्गथस्य स्वागताय सर्वाः प्रेषयति स्म च ॥

सीतानिदेशं सकला निशम्य ता ज्ञातिवासं ननु सिद्धयोऽगुः ।

प्रगृह्य लक्ष्मीरखिलाः सुखानि भोगान् विलासांश्च सुरेशपुर्याः ॥ ३०६ ॥

स्वीयं स्वीयं यदाऽपश्यन् निवासं वरयात्रिणः । स्वलभन्ताशेषरीत्या सर्वदेवसुखानि ते ॥
नैव जानाति स्म कोऽपि भेदमस्यास्तु सम्पदः । केवलं जनकं सर्वे प्रशंसन्ते स्म ते जनाः ॥
महिमानं परिज्ञाय जानक्या रघुनन्दनः । तस्याः प्रेम च विज्ञाय चित्ते प्रमुदितोऽभवत् ॥
पितुरागमनं श्रुत्वा द्वयोर्वान्धवयोस्तयोः । उत्पन्नः परमानन्दो नैव माति स्म मानसे ॥
भाषितुं शक्नुतस्तौ न सङ्कोचवशतो गुरुम् । आसीत् किन्तु तयोश्चित्ते पितृदर्शनलालसा ॥
विश्वामित्रो यदापश्यन्महान्तं विनयं तयोः । तस्य चित्ते तदोत्पन्नः परितोषो विशेषतः ॥
स प्रसन्न उभौ बन्धू उरसा समयोजयत् । रोमाञ्चितस्तस्य देहो नेत्रे चाश्रुजलाप्लुते ॥
सोऽचलत् तं ज्ञातिवासस्रवमवसद्यत्र दिग्गथः । पिपासितोऽचलन्नूनं लक्ष्योक्त्य सरोवरम् ॥

यदा महीपो मुनिमीक्षते स्म शरीरजान्यां सह चोपयान्तम् ।

समुत्थितः प्रीतमनाः सुखाब्धौ तलं विजानंश्चलति स्म तत्र ॥ ३०७ ॥

दण्डप्रणामं कृतवान् मुनये वसुधाधिपः । तत्पादपांशुमसकृन्निधाय निजमस्तके ॥
कौशिको भूपमुत्थाप्य स्वीरसा समयोजयत् । आशीर्वचः समुच्चार्य पृष्ठवान् कुशलञ्च तम् ॥
ततो दण्डाकृतिनति कुर्वन्तो भ्रातरावुभौ । विलोक्य हृदि भूपस्य न माति स्म प्रसन्नता ॥
स संयोज्योरसा पुत्रम् दुस्सहं दुःखमच्छिक्वत् । असवः सम्मिलन्ति स्म नूनं मृतकवर्ष्मणा ॥
वसिष्ठापादयोः शीर्षं तावनामयतां ततः । प्रेमानन्दी मुनीशस्तावुरसा समयोजयत् ॥
वन्दते स्म भ्रातरो तौ भूमिदेवकदम्बकम् । लभेते स्म च तस्मात् तौ मनोऽभिलषिताशिषः ॥
प्रणामं विदधाति स्म भरतो बन्धुना युतः । रामोऽपि तौ समुत्थाप्य स्वीरसा समयोजयत् ॥
लक्ष्मणो मुदमापन्नो विलोक्य भ्रातरावुभौ । प्रीतेन प्रेमपूजनं शरीरेणामिलच्च तौ ॥

पौराञ्जनान् ज्ञातिजनान् स्वजातिजनान् सुहृद्वाचकमन्त्रिणश्च ।

यथाविधोऽपि मिलति स्म सर्वान् महान् कृपालुविनयान्वितश्च ॥ ३०८ ॥

वरयात्राऽभवत् सुस्था समालोक्य रघूत्तमम् । प्रीतेस्तस्यास्तु सा रीतिर्गदितुं नैव शक्यते ॥
शोभन्ते स्म नृपासन्नाश्चत्वारोऽपि तनूद्भवाः । धर्मार्थकाममोक्षा नु चत्वारस्तनुधारिणः ॥
महीपालं दशरथं समालोक्य सुतैर्युतम् । आसन् विशिष्टं मुदिता नरा नार्यश्च नागराः ॥
सुराः प्रवर्ष्य पुष्पाणि नादयन्ति स्म दुन्दुभीन् । मुहुरप्सरसो गात्वा नृत्यन्ति स्म त्रिविष्टपे ॥
शतानन्दस्तथान्ये च भूदेवा मन्त्रिणां गणाः । विद्वांसो मागधाः सूता बन्दिनां निचया अपि ॥

सहित - बरात राउ सनमाना । आयसु मागि फिरे अगवाना ॥
प्रथम बरात लगन तें आई । तातें पुर प्रमोदु अधिकाई ॥
ब्रह्मानंदु लोग सब लहहीं । बढहुँ दिवस-निसि विधि-सन कहहीं ॥

दो०—रामु - सीय सोभा-अवधि, सुकृत - अवधि दौउ राज ।

जहें-तहें पुरजन कहहि अस, मिलि नर - नारि-समाज ॥ ३०९ ॥

जनक - सुकृत - भूरति बैदेही । दसरथ - सुकृत रामु धरें देही ॥
इन्ह - सम काहुँ न सिब अवराधे । काहुँ न इन्ह - समान फल लाधे ॥
इन्ह सम कोउ न भयउ जग माहीं । है नहि, कतहुँ होनेउ नाही ॥
हम सब सकल सुकृत कै रासी । भओ जग जनमि जनकपुर-बासी ॥
जिन्ह जानकी - राम - छवि देखी । को सुकृती हम - सरिस बिसेषी ॥
पुनि देखब रघुबीर - बिआहू । लेब भली बिधि लोचन - लाहू ॥
कहहि परसपर कोकिलबयनी । ओहि बिआहू बड़ लाभु सुनयनी ! ॥
बड़ भाग बिधि बात बनाई । नयन-अतिथि होइहहि दौउ भाई ॥

दो०—बारहि बार सनेह - बस, जनक बौलाउब सीय ।

लेन आइहहि बंधु दौउ, कोटि - काम - कमनीय ॥ ३१० ॥

बिबिध माँति होइहि पहुनाई । प्रिय न काहि अस सासुर माई ! ॥
तब - तब राम - लखनहि निहारी । होइहहि सब पुर-लोग सुखारी ॥
सखि ! जस राम-लखन कर जोटा । तैसेइ भूप-संग दुइ ढोटा ॥
स्याम - गौर सब अंग सुहाए । ते सब कहहि, देखि जे आए ॥
कहा एक, मैं आजु निहारे । जनु विरंचि निज हाथ सँवारे ॥
भरतु रामही की अनुहारी । सहसा लखि न सकहि नर - नारी ॥
लखनु - सत्रुसूदनु अकरूपा । नख - सिख ते सब अंग अनूपा ॥
मन भावहि, मुख बरनि न जाहीं । उपमा कहुँ त्रिभुवन कोउ नाही ॥

छं०—उपमा न कोउ कह, दास तुलसी कतहुँ कवि-कोविद कहैं ।

बल - विनय - विद्या - सोल - सोभा - सिधु इन्ह से ओइ अहैं ॥

पुर - नारि सकल पसारि अंचल, विधिहि बचन सुनावहीं ।

ब्याहिअहुँ चारिउ भाइ ओहि पुर, हम सुमंगल गावहीं ॥

सो०—कहहि परस्पर नारि, बारि - बिलोचन, पुलक - तन ।

सखि ! सबु करब पुरारि, पुन्य-पयोनिधि भूप दौउ ॥ ३११ ॥

ओहि बिधि सकल मनोरथ करहीं । आनंद उमगि-उमगि उर भरहीं ॥
जे नृप सीय - स्वयंबर आए । देखि बंधु सब, तिन्ह सुख पाए ॥
कहत राम जसु बिसद, बिसाला । निज - निज भवन गए महिपाला ॥
गए बीति कछु दिन ओहि भाँती । प्रमुदित पुरजन सकल बराती ॥
मंगल - मूल लगन दिन आवा । हिमरितु अगहनु मासु सुहावा ॥
ग्रह, तिथि, नखनु, जोगु, बर बारू । लगन सोधि, बिधि कीन्ह बिचारू ॥
पठे दीन्ह नारद - सन सोई । गनी जनक के गनकन्ह जोई ॥
सुनी सकल लोगन्ह यह बाता । कहहि जोतिषी आहि बिधाता ॥

सम्मानयन्ति स्म भूपं सहितं वरयात्रया । लब्धवाजाञ्च परावृत्तास्तेऽग्रसत्कारकारिणः ॥
प्रागेवोद्वाहदिवसाद् वरयात्रा समागता । भवति स्म ततो व्याप्तः पर्याप्तं प्रमदः पुरे ॥
ब्रह्मानन्दं लभन्ते स्म सकला अपि ते जनाः । प्रार्थयन्ते स्म च विधिमहोरात्रो यदेधताम् ॥

शोभावधी रामविदेहकन्ये पुण्यावधी भूमिपती उभौ च ।

अभावि पौरैरिति यत्र - तत्र नारीनराणां निचर्यमितित्वा ॥ ३०९ ॥

मूर्तिर्जनकपुण्यानां वर्तते जनकात्मजा । दिग्ग्रथस्य च पुण्यानि देहधारीणि राघवः ॥ ति
एताभ्यां सदृशः कोऽपि नैवाराधितवाञ्छा शिवम् । एताभ्यां सदृशः कोऽपि फलमप्याप्तवान् न च ॥
एताभ्यां सदृशः कोऽपि न सञ्जातो महीतले । वर्तते नैव भावी न कदाचिदपि कुत्रचित् ॥
वर्तामहे वयं सर्वसुकृतानाञ्च राशयः । जगत्पुद्गलं ये जाता विदेहपुरवासिनः ॥
सुषमा यैरवालोकितं जानक्या राघवस्य च । तैरस्माभिः समानः कः सुकृत्यस्ति विशेषवान् ॥
विवाहं रघुवीरस्य द्रक्ष्यामश्चाधुना वयम् । लप्स्यामहे लोचनानां लाभमित्यवदन् जनाः ॥
तथा कोकिलवाग्दत्तो वदन्ति स्म परस्परम् । महात्लामो विवाहेऽस्मिन् वर्तते हे सुलोचने ! ॥
भागेन महतां सर्वा घटनां कृतवान् विधिः । अस्मदक्ष्यतिथी बन्धू उभावपि भविष्यतः ॥

पुनः पुनः प्रेमवशाद् विदेहः समाह्वयिष्यत्यधिपस्तनूजाम् ।

आयास्यतो नेतुमुभौ च बन्धू प्रसूनवाणासनकोटिरम्यौ ॥ ३१० ॥

तयोरतिथिसत्कारस्तदा नाना भविष्यति । हले ! कस्मै प्रियो न स्यादीदृशः श्वशुरालयः ॥
तदा तदा समालोक्य रामं सौमित्रिमेव च । सुखान्विता भविष्यन्ति सकला नागरा जनाः ॥
रामलक्ष्मणयोर्यादृग् युगलं वर्तते हले ! । कुमारयुगलं तादृगन्यच्च नृपसन्निधौ ॥
श्यामगौरावुभौ तौ स्तस्तथा सर्वाङ्गसुन्दरौ । इत्यभाषन्त ताः सर्वास्तौ विलोक्यागतास्तु याः ॥
तास्वेकाब्रूत यत् तौ स्तो मयाद्यैव विलोकितौ । नूनं विरिञ्चना स्वीयैः पाणिभिस्तौ प्रसाधितौ ॥
अनुरूपोऽस्ति रामस्य भरतः सर्वरीतिभिः । न शक्नुवन्ति सहसा द्रष्टुं तं पुरुषाः स्त्रियः ॥
समानरूपौ वर्तते लक्ष्मणश्चारिसूदनः । सर्वाङ्गाप्यद्वितीयानि सन्त्यानखशिखं तयोः ॥
तानि चित्ताय रोचन्ते न शक्यन्ते तु भाषितुम् । किञ्चिदप्युपमायोग्यं त्रिलोक्यामपि न स्थितम् ॥

तुलस्यनन्ददासको ब्रवीति कोऽपि कुत्रचित् समोऽस्ति नेति काव्यकृच्चया बुधा ब्रुवन्ति च ।

सुशक्तिबोधनम्रताचरित्रकान्तिसिन्धवस्त्वमीव सन्त्यमी ध्रुवं न कोऽपि वर्तते परः ॥

पुरस्थसर्वयोषितः प्रसार्य नैजमञ्चलं वचः प्रकुर्वते गतं विधेः श्वेषु सर्वतः ।

भवन्तु पाणिपीडिनः सुबन्धवोऽब्धिसङ्ख्यकाः पुरेऽत्र रम्यमङ्गलप्रगायिका भवेम च ॥

वदन्ति स्म नार्यस्तदान्योन्यमेतज् जलक्लिन्ननेत्राश्च रोमाञ्चयुक्ताः ।

करिष्यत्युमेशो हले ! सर्वमेव महोपावृभावेव पुण्यस्य सिन्धू ॥ ३११ ॥

एवं रीत्या कुर्वते स्म सर्वा नाना मनोरथान् । आनन्देन भरन्ति स्म सौत्कोत्कं मानसं निजम् ॥
समागच्छन्ति स्म ये च भूपाः सीतास्वयम्बरे । आलोक्य बन्धू सर्वेऽपि ते सुखं समवाप्नुवन् ॥
गायन्तो रामचन्द्रस्य विशदं विपुलं यशः । गच्छन्ति स्म महोपालाः स्वीयं स्वीयं निवेशनम् ॥
एवं रीत्या व्यतीतानि दिनानि कतिचित् ततः । सर्वे हृष्टा भवन्ति स्म पौराश्च वरयात्रिणः ॥
मङ्गलानां मूलरूपं विवाहदिनमागतम् । हेमन्तर्तुमार्गशीर्षो मासो रम्यस्तथागतौ ॥
ग्रहास्तिथिर्योगवारौ भञ्चेति सकलं वरम् । विधिर्मुहूर्तं संशोध्य तं विचारयति स्म च ॥
अप्रेषयत् स देवर्षिद्वारा तां लग्नपत्रिकाम् । ययैव तुल्या गणना विदेहगणकैः कृता ॥
आकर्णयन् यदा सर्वे समाचारमिमं जनाः । अवदन् यद् विधातैव वर्तते गणकोऽन्नगः ॥

दो०—धेनुधूरि - बेला बिमल, सकल - सुमंगल - मूल ।

विप्रन्ह कहैउ विदेह - सन, जानि सगुन अनुकूल ॥ ३१२ ॥

उपरोहितहि कहैउ नरनाहा । अव विलंब कर कारनु काहा ॥
सतानंद तब सचिव बोलाए । मंगल सकल साजि सब ल्याए ॥
संख, निसान, पनव बहु बाजे । मंगल कलस सगुन सुभ साजे ॥
सुभग सुआसिनि गावहि गीता । करहि वेद - धुनि विप्र पुनीता ॥
लेन चले सादर ऐहि भाँती । गए जहाँ जनवास बराती ॥
कोसलपति कर देखि समाजू । अति लघु लाग तिन्हहि सुरराजू ॥
भयउ समउ, अव धारिअ पाऊ । यह मुनि परा निसानहि घाऊ ॥
गुरहि पूछि, करि कुल-बिधि राजा । चले संग मुनि - साधु - समाजा ॥

दो०—भाग्य बिभव अवधेस कर, देखि देव ब्रह्मादि ।

लगे सराहन सहस मुख, जानि जनम निज बादि ॥ ३१३ ॥

सुरन्ह सुमंगल अवसर जाना । वर्षाहि सुमन, बजाइ निसाना ॥
सिव, ब्रह्मादिक विबुध वरूथा । चढ़े बिमानन्हि नाना जूथा ॥
प्रेम - पुलक - तन हृदय उछाह । चले विलोकन राम - बिआह ॥
देखि जनकपुरु सुर अनुरागे । निज - निज लोक सबहि लघु लागे ॥
चितवहि चकित विचित्र विताना । रचना सकल अलौकिक नाना ॥
नगर - नारि - नर रूप - निधाना । सुधर, सुधरम, सुसील, सुजाना ॥
तिन्हहि देखि सब सुर, सुरनारी । भए नखत जनु विधु - उजिआरी ॥
विधिहि भयउ आचरजु विसेषी । निज करनी कछु कतहुँ न देखी ॥

दो०—सिवें समुझाए देव सब, जनि आचरज भुलाहु ।

हृदयें बिचारहु धीर धरि, सिय - रघुबीर - बिआहु ॥ ३१४ ॥

जिन्ह कर नामु लेत जग माहीं । सकल - अमंगल - मूल नसाहीं ॥
करतल होहि पदारथ चारी । तैइ सिय-रामु कहउ कामारी ॥
ऐहि बिधि संभु, सुरन्ह समुझावा । पुनि आगें बर बसह चलावा ॥
देवन्ह देखे दसरथु जाता । महामोद मन, पुलकित गाता ॥
साधु - समाज, संग महिदेवा । जनु तनु धरें करहि सुख सेबा ॥
सोहत साथ सुभग सुत चारी । जनु अपवरग सकल तनुधारी ॥
मरकत - कनक - बरन बर जोरी । देखि सुरन्ह भै प्रीति न थोरी ॥
पुनि रामहि बिलोकि हियें हरषे । नृपहि सराहि सुमन तिन्ह बरषे ॥

दो०—राम-रूपु नख-सिख-सुभग, बारहि बार निहारि ।

पुलक गात, लोचन सजल, उमा - समेत पुरारि ॥ ३१५ ॥

केकि - कंठ - दुति स्यामल अंगा । तड़ित - बिनिदक बसन सुरंगा ॥
व्याह - बिभूषन बिबिध बनाए । मंगल सब, सब भाँति सुहाए ॥
सरद - बिमल - विधु - बदन सुहावन । नयन नवल - राजीव - लजावन ॥
सकल अलौकिक सुंदरताई । कहि न जाइ, मनहीं मन भाई ॥
बंधु मनोहर सोहहि संग । जात नचावत चपल तुरंगा ॥

गोधूलिवेला विमलोपयाता मूलं समेषाञ्च सुपङ्कलानाम् ।

विप्रा वदन्ति स्म विदेहमीशं तथा च बुद्ध्वा शकुनौघमिष्टम् ॥ ३१२ ॥

पुरोहितं भापते स्म विदेहाधिपतिस्ततः । यदिदानीं वर्ततेऽत्र किं विलम्बस्य कारणम् ॥
समाह्वयच्छतानन्दो नृपस्य सचिवांस्ततः । तेऽपि मङ्गलसामग्रीर्योजयित्वाऽनयन् समाः ॥
पणवाः पटहाः शङ्खाः सन्नाद्यन्ते स्म नैकशः । मग्निभ्रयन्ते स्म भद्राणि शकुनानि शुभा घटाः ॥
प्रगायन्ति स्म गानानि पतिमत्यो मनोरमाः । वेदध्वनिं कुर्वते स्म भूमिदेवाश्च पावनाः ॥
वरयात्रां समानेतुमेवं ते प्राचलन् समे । प्राप्तास्तत्र ज्ञातिवासो यत्रासीद् वरयान्निषाम् ॥
समाजं कोसलेशस्य कृत्वा दृक्पथगं तदा । सुरेशमपि ते सर्वे मन्यन्ते स्म परं लघुम् ॥
तेऽवदन् समयो जात इदानीं न्यस्यतां पदम् । श्रुत एवेति वचने ताडयन्ते स्मानकाः क्षणात् ॥
गुहं पृष्ट्वा विधिं कृत्वा कुलप्राप्तं नराधिपः । मुनिसाधुममाजं स्वसङ्गे कृत्वाऽचलत् ततः ॥

भाग्यश्रियो कोसलभूमिपत्य दिवौकसो ब्रह्ममुखा विलोक्य ।

सहस्रसङ्ख्यैर्वदनैरगायन् व्यर्थां परिज्ञाय जनिं स्वकीयाम् ॥ ३१३ ॥

सुमङ्गलस्यावसरं परिज्ञाय दिवौकसः । वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि प्रणाद्यानेकदुन्दुभीन् ॥
वरुथं प्रमथाधीशपद्मजादिदिवौकसाम् । अध्यारोहद् विमानानि मिलित्वा बहुयूथगम् ॥
प्रेम्णा रोमाञ्चितवपुष्मन्त उत्साहिचेतसः । अवलोकयितुं रामविवाहमचलस्ततः ॥
दृष्ट्वा विदेहनगरीमनुरागान्विताः सुराः । लोकास्तेभ्यः समेशोऽपि भान्ति स्म लघवो निजाः ॥
आलोकन्ते स्म चकिता मण्डपं चित्ररूपिणम् । अलौकिकीर्वहुविधाः सकला रचनाश्च ते ॥
आसन् रूपस्य निधयो नरा नार्यश्च नागराः । सुधर्माणः सुसंस्थानाः सुचरित्राः सुबोधिनः ॥
तांस्ताश्च दृष्ट्वा सकला देवा देवस्त्रियस्तथा । अभवन् कान्तिरहितास्तारा भासि विधौर्यथा ॥
विशेषाश्चर्यसंयुक्तस्तदा जातः प्रजापतिः । स तत्र कामपि स्वीयां नापश्यद् रचनां यतः ॥

अबोधयत् सर्वपुरान् गिरीशो यद् विस्मृता सा भवताद्भुतत्वे ।

धृत्वा धृतिं चिन्तयत् स्वचित्ते यज्जानकीरामविवाह एषः ॥ ३१४ ॥

यन्नामग्रहणादेव निखिले जगतीतले । सकलानामभद्राणां यान्ति मूलानि संलयम् ॥
चत्वारोऽपि तथैवाथी यान्ति पाणितलस्थितिम् । तावेव तीतारामौ स्त इत्यवोचदुमापतिः ॥
रीत्यानया सुरगणानाश्वासयदुमापतिः । वरं स्वकीयं वृषभमग्रे प्राचालयत् तथा ॥
सुपर्वाणो दशरथं नृपतिं समलोकयन् । अतिप्रमुदितस्वान्तं रोमाञ्चिततनुं तथा ॥
तेन साकमवर्तन्त साधुभूमिसुरव्रजाः । नूनं सेवन्ते स्म सर्वसुखानि सतनूनि तम् ॥
तेन साकमशोभन्त चत्वारः सुभगाः सुताः । सर्वे सन्तो मूर्तिमन्तो नूनं मोक्षाश्चतुर्विधाः ॥
तदा मरकतस्वर्णवर्णं तद् युगलद्वयम् । स्वल्पैव नाभवत् प्रीतिः समालोक्य दिवौकसाम् ॥
विलोक्य ते पुनराममभवन् प्रीतिमानसाः । कृत्वा प्रशंसां भूपस्य पुष्पपुञ्जमवर्षयन् ॥

रामस्य रूपं सुमगं नखादिशिलान्तमालोकयत्स्वभीक्षणम् ।

रोमाञ्चितं वर्ष्म विलोचनानि साम्भांसि सोमस्य महेश्वरस्य ॥ ३१५ ॥

केकिकण्ठद्युतियुतं रामस्य श्यामलं वपुः । सुपीतवर्णवासांसि विद्युन्निन्दाकराणि च ॥
विवाहभूषा वपुषि विविधा रचितास्तथा । शुभस्वरूपाः सकलाः शोभनाः सर्वरीतिभिः ॥
तुल्यं रम्यं मुखं तस्य शारदीयामलेन्दुना । तल्लोचने नवीनाम्बुरुहलज्जाविधायके ॥
लोकोत्तरा वर्तते स्म सकला तस्य रम्यता । सा चित्तरुचिरा नूनं गदितुं नैव शक्यते ॥
राजन्ते स्म समं तेन बन्धवश्च मनोहराः । यान्ति स्म नर्तयन्ती ये हयाश्चपलतायुतान् ॥

राजकुअंर बर - बाजि देखावहि । वंस - प्रसंसक बिरिद सुनावहि ॥
जैहि तुरंग पर रामु बिराजे । गति बिलोकि, खगनायकु लाजे ॥
कहि न जाइ, सब भांति सुहावा । बाजि - वेषु जनु काम बनावा ॥

छं०—जनु बाजि-वेषु बनाइ मनसिजु, राम - हित अति सोहई ।
आपनै बय, बल, रूप, गुन गति, सकल भुवन विमोहई ॥
जगमगत जीनु - जराव - जोति, सुमोति, मनि, मानिक लगे ।
किंकिनि ललाम लगामु ललित, बिलोकि सुर-नर-मुनि ठगे ॥

दो०—प्रभु मनसाहि लयलीन मनु, चलत बाजि, छबि पाव ।
भूषित उड़गन, तड़ित घनु, जनु बर बरहि नचाव ॥ ३१६ ॥

जैहि बर बाजि, रामु असवारा । तैहि सारदउ न बरनै पारा ॥
संकर राम - रूप - अनुरागे । नयन पंचदस अति प्रिय लागे ॥
हरि हित - सहित रामु जब जोहे । रमा - समेत रमापति मोहे ॥
निरखि राम - छवि बिधि हरषाने । आठइ नयन जानि पछिताने ॥
सुर - सेनप - उर बहुत उछाहू । बिधि ते डेवढ़ लोचन लाहू ॥
रामहि चितव सुरेस सुजाना । गौतम - श्रापु परम हित माना ॥
देव सकल सुरपतिहि सिहाहीं । आजु पुरंदर सम कोउ नाहीं ॥
मुदित देवगन रामहि देखी । नृपसमाज दुहुँ हरषु बिसेषी ॥

छं०—अति हरषु राजसमाज दुहु दिसि, दुंदुभीं बाजहि घनी ।
बरषाहि सुमन सुर, हरषि कहि जय जयति जय रघुकुलमनी ॥
जैहि भांति जानि बरात आवत, बाजने बहु बाजहीं ।
रानी सुआसनि बोलि परिछनि - हेतु मंगल साजहीं ॥

दो०—सजि आरती अनेक बिधि, मंगल सकल सँवारि ।
चलीं मुदित परिछनि करन, गजगामिनि बर नारि ॥ ३१७ ॥

बिधुबदनी सब, सब मृगलोचनि । सब निज तन-छबि रति-मदु-मोचनि ॥
पहिरें बरन - बरन बर चीरा । सकल बिभूषन सजें सरीरा ॥
सकल सुमंगल अंग बनाएँ । करहि गान, कलकंठि लजाएँ ॥
कंकन, किंकिनि, नूपुर बाजहि । चालि बिलोकि, काम - गज लाजहि ॥
बाजहि बाजन बिबिध प्रकारा । नभ अरु नगर सुमंगलचारा ॥
सची, सारदा, रमा, भवानी । जे सुरतिय सुचि, सहज सयानी ॥
कपट - नारि - बर - वेष बनाई । मिलीं सकल रनिवासहि जाई ॥
करहि गान कल मंगल बानी । हरष - बिबस सब, काहुँ न जानीं ॥

छं०—को जान केहि, आनंद-बस सब, अह्नु-बर परिछन चली ।
कल गान, मधुर निसान, बरषाहि सुमन सुर, सोभा भली ॥
आनंदकंदु बिलोकि दूलहु, सकल हियें हरषित भई ।
अंभोज - अंबक - अंबु उमगि, सुअंग पुलकावलि छई ॥

वराश्वान् दशयन्ति स्म महीपतिकुमारकाः । श्रावयन्ति स्म बिभ्रुं तथा वंशप्रशंसकाः ॥
विराजते स्म रामस्तु तदा यस्मिंस्तुरङ्गमे । गतिं तस्य समालोक्य खगेशोऽपि व्यलज्जतः ॥
रम्यः सर्वैः प्रकारैः स गदितुं नैव शक्यते । नूनं गृहीतवानासीद् वाजिरूपं मनोभवः ॥

ध्रुवं विधाय वाजिनः स्वरूपमङ्गवर्जितस्तदा तु रामहेतवे सुशोभयान्वितोऽभवत् ।
वयोमतिस्वरूपसद्वलंस्तथा गुणैर्निर्जः स्थितोऽभवत् विमोहयन् समग्रमेव विष्टपम् ॥
तदीयपृष्ठगास्तृतिर्व्यराजत प्रमान्विता बहुप्रकारकैर्युता सुशोभिरत्नमौक्तिकैः ।
मनोज्ञकिङ्किणीयुतं मनोहर खलीनकं विलोक्य वञ्चनां गताः सुरा नरास्तथर्षयः ॥

ईशस्पृहालीनमनास्तुरङ्गश्चलन्नतीव द्युतिमाप्तवान् सः ।
नक्षत्रविद्युल्लसितोऽम्बुवाहोऽन्वनर्तयद् रम्यतनुं मयूरम् ॥ ३१६ ॥

तुरङ्गमं यमारूढो रामचन्द्रोऽभवत् तदा । शारदापि न शक्नोति प्रकर्तुं तस्य वर्णनम् ॥
तथानुरागी सञ्जातो रामरूपे वृषध्वजः । अति प्रियाणि जातानि चक्षुषि दश पञ्च च ॥
आलोकयद् यदा रामं हार्देन सहितो हरिः । रमासमेतः सम्प्राप्तः सोऽपि मोहं रमापतिः ॥
कान्तिं विलोक्य रामस्य विधाता मुदितोऽभवत् । विज्ञायाष्टैव नेत्राणि पश्चात्तापान्वितोऽभवत् ॥
सुरसेनापतेष्विते परोत्साहोऽभवत् स्थितः । यदाप्नोद् विध्यपेशातो लाभं सार्धगुणाक्षिगम् ॥
रामं समालोकते स्म शुभवोधः सुरेश्वरः । स शापं गौतमर्षेण मन्यते स्म परं हितम् ॥
ईर्ष्यन्ति स्म समे देवा देवलोकपति तदा । यदद्य पुरुहूतेन समः कोऽपि न विद्यते ॥
रामं दृष्ट्वा सुरगणा भवन्ति स्म मुदन्विताः । भवति स्म विशिष्टा मुत्पन्नद्वयसमाजयोः ॥

द्वयोरेव राज्ञोः समाजे परा मुद् घना आनकास्ताडिता अप्यभूवन् ।
मुदावर्षयन् पुष्पपुञ्जं सुराश्च जयं त्रिस्तदोक्त्वा मणे राघवस्य ॥
प्रबुध्येति यात्रां वरस्योपयान्तीं स्वनन्ति स्म वाद्यानि नानाविधानि ।
समाहूय राज्ञी सुभाग्या महेलाः परीक्षार्थमद्राण्युपायोजयच्च ॥

नानाविधातिव्यमलं विधाय संयोज्य भद्राणि समानि चैव ।

प्रीताश्चलन्ति स्म परीक्षणार्थं नार्यो वरा हस्तिगतिप्रयुक्ताः ॥ ३१७ ॥

आसन् सर्वाश्चन्द्रमुख्यः सर्वा हरिणलोचनाः । सर्वा निजवपुःकान्त्या रतिगर्वविमोचनाः ॥
अभूवन् धारयन्त्यस्ता नानावर्णाम्बराणि च । विभूषणानि सर्वाणि सज्जयन्त्यः स्वमूर्तिषु ॥
विधायाङ्गानि सर्वाणि सुमङ्गलयुतानि ताः । अगायन् कलकण्ठेन लज्जयन्त्यः पिकानपि ॥
कङ्कणानि स्वनन्ति स्म किङ्किण्यो नूपुराणि च । गतिं दृष्ट्वा त्रपन्ते स्म कामदेवद्विपा अपि ॥
नानाविधानि वाद्यानि सङ्कुर्वन्ति स्म निस्वनम् । शोभना मङ्गलाचारा जाताः खे नगरे तथा ॥
इन्द्राणी शारदा देवी कमला भवगेहिनी । स्वभावचतुराः पूता अन्या अपि सुराङ्गनाः ॥
कैतवेन वरस्त्रीणां धृत्वा वेषं मनोरमम् । राज्ञीनिवासं सङ्गत्य मिलन्ति स्म समा अपि ॥
प्रगायन्ति स्म गानानि कलया शुभया गिरा । मुदो वशेन केनापि न ज्ञाताः सकला अपि ॥

प्रबुध्येत कः कं तदानन्दनिघ्नः परीक्षार्थमीयुः समाः सत्वरस्य ।
कलं गानमासीन्नदन्ति स्म भेर्यः सुराः पुष्पवर्षाकराः सुष्ठु शोभा ॥
वरं हर्षकन्दं समालोक्य सर्वाः प्रसन्ना भवन्ति स्म चित्ते महेलाः ।
जलञ्चागतं पद्मनेत्रेषु तासां सुरम्यप्रतीकेषु रोमाञ्चपुञ्जः ॥

दो०—जो सुख भा सिय - मातु - मन, देखि राम-वर-बेषु ।

सो न सकहि कहि कलप सत, सहस सारदा - सेषु ॥ ३१८ ॥

नयन नीरु हटि, मंगल जानी । परिछन करहि मुदित मन रानी ॥
वेद - बिहित अरु कुल - आचारु । कीन्ह भली बिधि सब व्यवहारु ॥
पंच - सबद - धुनि मंगल - गाना । पट पाँवड़े परहि बिधि माना ॥
करि आरती, अरघु तिन्ह दीन्हा । राम गमनु मंडप तब कीन्हा ॥
दसरथु सहित - समाज विराजे । बिभव बिलोकि लोकपति लाजे ॥
समय - समय सुर वरपहि फूला । सांति पढ़हि महिपुर अनुकूला ॥
नम अरु नगर कोलाहल होई । आपनि पर कछु सुनइ न कोई ॥
अहि बिधि रामु मंडपहि आए । अरघु देखि, आसन बैठाए ॥

छं०—बैठारि आसन, आरती करि, निरखि बरु, सुख पावहीं ।

मनि, बसन, भूषन, भूरि धारहि, नारि मंगल गावहीं ॥

ब्रह्मादि सुरबर, बिप्र - बेष बनाइ, कौतुक देखहीं ।

अवलोकि रघुकुल - कमल - रवि - छवि, सुफल जीवन लेखहीं ॥

दो०—नाऊ, बारी, भाट, नट, राम - निछावरि पाइ ।

मुदित असीसहि नाइ सिर, हरषु न हृदय समाइ ॥ ३१९ ॥

मिले जनकु - दसरथु अति प्रीतीं । करि वैदिक - लोकि क सब रीतीं ॥
मिलत महा दौड राज विराजे । उपमा खोजि - खोजि कबि लाजे ॥
लही न कतहुँ हारि हिय मानी । इन्ह सम अइ उपमा उर आनी ॥
सामध देखि देव अनुरागे । सुमन वरपि, जसु गावन लागे ॥
जगु बिरंचि उपजावा जब तें । देखे - सुने व्याह बहु तब तें ॥
सकल भाँति सम साजु - समाज । सभ - समधी देखे हम आज ॥
देव - गिरा सुनि सुंदर - साँची । प्रीति अलौकिक दुहु दिसि माँची ॥
देत पाँवड़े अरघु सुहाए । सादर जनकु मंडपहि ल्याए ॥

छं०—मंडपु बिलोकि बिचित्र रचनाँ, रुचिरताँ मुनि-मन हरे ।

निज पानि जनक सुजान सब कहूँ, आनि सिंघासन धरे ॥

कुल - इष्ट - सरिस बसिष्ट पूजे, विनय करि, आसिष लही ।

कौसिकहि पूजत परम प्रीति कि रीति, तौ न परे कही ॥

दो०—बामदेव आदिक रिषय, पूजे मुदित महीस ।

दिए दिव्य आसन सबहि, सब सन लही असीस ॥ ३२० ॥

बहुरि कीन्ह कोसलपति - पूजा । जानि ईस - सम, भाउ न दूजा ॥
कीन्ह जोरि कर विनय - बड़ाई । कहि निज भाग्य - बिभव - बहुताई ॥
पूजे भूपति सकल बराती । समधी - सम सादर सब भाँती ॥
आसन उचित दिए सब काहू । कहाँ काहू मुख एक उछाहू ॥
सकल बरात जनक सनमानी । दान, मान, विनती, वर बानी ॥
बिधि, हरि, हर, दिसिपति, दिनराऊ । जे जानहि रघुबीर - प्रभाऊ ॥

सीताप्रसोह्यभवत् सुखं यद् रामस्य वेषं प्रवरं विलोक्य ।

प्रभू न गातुं शतकल्पतोऽपि सहस्रसङ्ख्याधिकवागनन्तौ ॥ ३१८ ॥

मङ्गलावसरं ज्ञात्वा निरुध्य नयनाम्बु च । पर्यवेक्षां करोति स्म राज्ञी मुदितमानसा ॥
वेदोक्तञ्च कुलप्राप्तमाचारमनुमृत्य सा । व्यवहारं मुष्टुरीत्या सर्वमेवाचरत् तदा ॥
पञ्चवणाः पञ्चनादा भद्रगीतानि चाभवन् । तलाच्छादनवासांसि समास्तीर्यन्त नैकशः ॥
आरात्तिक्यं विधायार्घ्यप्रदानं कुरुते स्म सा । रामचन्द्रो गच्छति स्म मण्डपं तदनन्तरम् ॥
साकं निजसमाजेन राजते स्म हरिद्रथः । तस्य भूति समालोक्य लोकपा अपि लज्जिताः ॥
समये समये देवाः पुष्पाणि समवर्षयन् । तथानुकूलं भूदेवाः शान्तिपाठं समाचरन् ॥
कोलाहलो जायते स्म गगने नगरे तथा । वार्तां निर्जां परां वापि कोऽप्याकर्णयति स्म न ॥
अनेन विधिना रामः समायाति स्म मण्डपे । ततः स लम्भयित्वार्घ्यमुपाविश्यत विष्टरे ॥

उपाविश्य पीठे च नीराज्य नार्यो वरं तं विलोक्याप्नुवन्ति स्म सौख्यम् ।

मणीन् वस्त्रजातानि नाना विभूषा अयच्छन् सुमद्राण्यगायंस्तथैव ॥

वरा ब्रह्ममुख्याः सुरा विप्रदेवाः समालोकयन् कोतुकं तन्मनोजम् ।

रवि राघवीयान्ववायाब्जहर्षं विलोक्योद्भवं मन्वते स्माति धन्यम् ॥

बन्दी नटो नापितवारकौ च रामेक्षणाद्रव्यमवाप्य मूरि ।

प्रीत्याशिषोऽदुः शिरसा प्रणम्य माति स्म तेषां हृदये न हर्षः ॥ ३१९ ॥

प्रीत्या महत्याऽमिलतां जनको दिग्गथस्तथा । विधाय सकला रीतीर्वैदिकीर्णैकिकीरपि ॥
शोभेते स्म महाराज्ञौ सम्मिलन्तावुभावपि । अन्विष्यान्विष्य तत्साम्यं लज्जन्ते स्म कविब्रजाः ॥
तदलब्ध्वा च कुत्रापि चित्ते मत्वा पराजयम् । तैश्चित्ते साम्यमानीतमेतत्तुल्याविमाविति ॥
दृष्ट्वा सम्बन्धिमिलनं प्रीतिमन्तोऽभवन् सुराः । आरभन्त यशोगानं प्रवर्ष्यं कुसुमानि ते ॥
यावदारभ्य लोकानां निर्माणं कृतवान् विधिः । अस्माभिस्तावदारभ्य नानोद्वाहा विलोकिताः ॥
समाजः सज्जतायुक्तः समानः सर्वरीतिभिः । सम्बन्धिनौ समानौ च त्वद्यैवेह विलोकिताः ॥
इत्थं रम्यां तथा सत्यां श्रुत्वा वाचं द्विवीकसाम् । व्याप्ताद्वयोरपि दिशोस्तदा प्रीतिरलौकिकी ॥
पादयोरास्तृति रम्यां तथैवार्घ्यं समर्पयन् । आनीतवान् विदेहेणः सादरं मण्डपं नृपम् ॥

विलोक्य तत्र मण्डपं मनो हृतं मनीषिणां तदीयकान्तिसंयुताद्भुतस्वरूपतस्तदा ।

बुधो विदेहभूमिपः स्वपाणिसञ्चितानि च न्यधाद् वरासनानि तत्समेभ्य एव सादरम् ॥

कुलेष्टदेवस्रसं वसिष्ठमभ्यपूजयद् विधाय च स्तुतिं ततः सुलब्धवात्र शुभाशिषम् ।

तथा च कौशिकार्चनां प्रकुर्वतो महीपतेः सुभव्यहार्दपद्धतिर्न शक्यते प्रभाषितुम् ॥

स वामदेवप्रमुखान् महर्षीन् समर्चयत् प्रीतियुतो महीशः ।

अदात् समेभ्योऽपि वरासनानि समेभ्य एवाशिषमाप्तवांश्च ॥ ३२० ॥

ततः स विदधाति स्म कोसलेशसमर्चनाम् । तं मत्वा शम्भुसदृशं तद्भावो नाभवत् परः ॥
बद्ध्वाञ्जलिं करोति स्म प्रशंसां प्रार्थनाञ्च सः । प्रतिपाद्य स्वभाग्यस्य वैभवस्य तथोन्नतिम् ॥
अपूजयन् महीपालः सकलान् वरयात्रिणः । सम्बन्धिनैव सदृशं सादरं सर्वरीतिभिः ॥
ददाति स्म समेभ्योऽपि विष्टराण्युचितानि च । किमेकेन मुखेनाहुत्साहं वर्णयानि तम् ॥
सकलां वरयात्रां तां जनकः सदमानयत् । दानमानप्रार्थनाभिर्वरेण वचनेन च ॥
विधी रमेशो गिरिशो दिक्पाला दिवसाधिपः । प्रभावं रघुवीरस्य ये विजानन्ति सर्वतः ॥

कपट - बिप्र - बर - बेध बनाएँ । कौतुक देखहि अति सचु पाएँ ॥
पूजे जनक देव - सम जाने । दिए सुआसन बिनु पहिचाने ॥

छं०—पहिचान को कहि जान, सबहि अपान सुधि भोरी भई ।
आनंद - कंदु बिलोकि दूलहु उभय दिसि आनंदमई ॥
सुर लखे राम सुजान, पूजे, मानसिक आसन दए ।
अवलोकि सोलु - सुभाउ प्रभु को, बिबुध मन प्रमुदित भए ॥

दो०—रामचंद्र - मुखचंद्र - छबि, लोचन चारु चकोर ।
करत पान सादर सकल, प्रेमु - प्रमोदु न थोर ॥ ३२१ ॥

समउ बिलोकि बसिष्ठ बोलाए । सादर सतानंदु सुनि आए ॥
बेगि कुअँरि अब आनहु जाई । चले मुदित, मुनि-आयसु पाई ॥
रानी सुनि उपरोहित - बानी । प्रमुदित सखिन्ह-समेत सयानी ॥
बिप्र - बधू, कुल - वृद्ध बोलाई । करि कुल-रीति, सुमंगल गाई ॥
नारि - बेध जे सुर - बर - वामा । सकल सुभायँ सुदरी स्यामा ॥
तिन्हहि देखि सुखु पावहि नारी । बिनु पहिचानि प्रान ते प्यारी ॥
बार - बार सनमानहि रानी । उमा - रमा - सारद - सम जानी ॥
सीय सँवारि, समाजु बनाई । मुदित मंडपहि चलीं लवाई ॥

छं०—चलि त्याइ सीतहि सखीं सादर, सजि सुमंगल भाविनीं ।
नवसप्त साजें सुंदरीं सब, मत्त - कुंजरगामिनीं ॥
कल गान सुनि, मुनि ध्यान त्यागहि, काम - कोकिल लाजहीं ।
मंजीर, नूपुर, कलित कंकन, ताल - गति बर बाजहीं ॥

दो०—सोहति बनिता - बृंद - महुँ, सहज सुहावनि सीय ।
छबि - ललनागन-मध्य जनु, सुषमा तिय - कमनीय ॥ ३२२ ॥

सिय - सुंदरता वरनि न जाई । लघु मति, बहुत मनोहरताई ॥
आवत दीखि बरातिन्ह सीता । रूप - रासि, सब भाँति पुनीता ॥
सबहि मनहि मन किए प्रनामा । देखि राम, भअे पूरनकामा ॥
हरषे दसरथ सुतन्ह - समेता । कहि न जाइ, उर आनँदु जेता ॥
सुर प्रनामु करि, बरिसहि फूला । मुनि-असीस-धुनि मंगल-मूला ॥
गान - निसान - कोलाहलु भारी । प्रेम - प्रमोद - मगन नर - नारी ॥
ऐहि बिधि सीय मंडपहि आई । प्रमुदित सांति पढ़हि मुनिराई ॥
तेहि अवसर कर बिधि - व्यवहारू । दुहुँ कुलगुर सब कीन्ह अचारू ॥

छं०—आचारु करि गुर, गौरि - गनपति मुदित बिप्र पुजावहीं ।
सुर प्रगटि पूजा लेहि, देहि असीस अति सुखु पावहीं ॥
मधुपर्क, मंगल द्रव्य, जो जेहि समय मुनि मन महुँ चहैं ।
भरै कनक - कोपर - कलस सो, तब लिओहि परिचारक रहैं ॥ १ ॥

मनोरमं विप्रवेशं गृहीत्वा कपटेन ते । परं सुखं प्राप्नुवन्तो विलोकन्ते स्म कौतुकम् ॥
विज्ञाय तान् देवतुल्याञ्च जनकः समपूजयत् । विष्टराणि मनोज्ञानि प्रादात्परिचयं विना ॥

विजानीत कं कोऽभिबुध्येत चैव समे विस्मरन्ति स्म रूपं स्वकीयम् ।
वरं तं मुदः कन्दमालोक्य जाता द्वयोराशयोर्भव्यरूपा तथा मुद् ॥
समज्ञः सुरान् रामचन्द्रोऽवबुध्यार्चयन्मानसं विष्टरञ्चाभ्ययच्छत् ।
समालोक्य देवस्य शीलस्वभावे सुरा मोदयुक्ता भवन्ति स्म चित्ते ॥

श्रीरामचन्द्राननचन्द्रशोभामशेषमञ्ज्वक्षिमयाश्चकोराः ।

समे पिबन्ति स्म समानमेव प्रेमप्रमोदे—न्युनो न ॥ तेषाम् ॥ ३२१ ॥

क्ष/न्युतु

समालोक्योचितं कालं वसिष्ठपिः समाह्वयत् । श्रुत्वाऽऽयाति स्म तत्पाश्वं शतानन्दोऽपि सादरम् ॥
वसिष्ठोऽनृत यत् क्षिप्रं गत्वाऽऽनेया नृपात्मजा । सोऽपि लब्ध्वा मुनेराज्ञां चलति स्म मुदान्वितः ॥
निशम्य राजमहिषी पुरोहितसरस्वतीम् । सखीभिः सहिता बुद्धिमती मोदान्विताऽभवत् ॥
विप्रपत्नीः समाहूय तथा वृद्धाः कुलाङ्गनाः । कुलरीतीः सुसम्पाद्य गायति स्म सुमङ्गलम् ॥
आसन् या महिलावेपास्तत्र देववराङ्गनाः । स्वभावादेव सर्वास्ताः श्यामा अपि मनोरमाः ॥
सुखं समाप्नुवन्ति स्म ता दृष्ट्वान्तःपुरस्त्रियः । विनापि तत्परिचयं प्राणेश्योऽप्यभवन् प्रियाः ॥
ताभ्यः पुनः पुना राज्ञी ददाति स्म समादरम् । उमारमाशारदाभिः सदृशीरवबुध्य ताः ॥
जानकीं समलङ्कृत्य समाजं विरचय्य च । गृहीत्वा तां नयन्ति स्म मुदिता मण्डपं प्रति ॥

गृहीत्वानयन् सादरं सर्वसह्यो महेलाश्च सीतां सुभद्रं विभूष्य ।
समा भूषिताः षोडशालङ्क्रियाभिर्मनोज्ञास्तथा मत्तमातङ्गयानाः ॥
बुधा अत्यजन् ध्यानमाकर्ण्य गानं पिका लज्जिताश्चाभवन् मन्मथस्य ।
तुलाकोटिसत्तिकङ्कणीकङ्कणानि स्वनन्ति स्म तालानुरूपाणि रम्यम् ॥

वृन्देऽङ्गनानां सुविराजते स्म सीता प्रकृत्यैव सुरम्यरूपा ।

काश्यङ्गनानां निवहस्य मध्ये नूनं सुरम्या सुषमाङ्गनेव ॥ ३२२ ॥

सुरम्यता जनकजागता वक्तुं न शक्यते । मतिलर्घुर्यतोऽनीव विशाला च सुरम्यता ॥
आगच्छन्तीं समालोक्य जानकी वरयात्रिणः । सुरम्यताया निवहं पवित्रां सर्वरीतिभिः ॥
सर्वे स्वस्वमनस्येव तस्यै प्रणतिमाचरन् । पूर्णकामा भवन्ति स्म रामं तु प्रविलोक्य ते ॥
जातो दशरथो हृष्टः सहितः स्वतनूद्भवैः । हर्षस्तन्मानसे यावांस्तावान् वक्तुं न शक्यते ॥
वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि नतिं कृत्वा दिवोकसः । शुभमूलं जायते स्म मुनीनामाशिषां ध्वनिः ॥
गानानां दुन्दुभीनाञ्च महान् कोलाहलोऽभवत् । नरा नार्यश्च सम्मग्ना आसन् प्रेमप्रमोदयोः ॥
अनेन विधिना सीता मण्डपं समुपागमत् । मुदिताः शान्तिसूक्तानि पठन्ति स्म मुनीश्वराः ॥
तत्कालानुगुणान् कृत्वा व्यवहारान् विधीस्तथा । सर्वाचारानकुस्तां कुलाचार्यावुभावपि ॥

गुरु वंशकृत्यं विधाय त्रिनेत्रां गणेशं प्रसन्नान् द्विजांश्चाच्यन्त ।
सुरा मूर्तिमन्तोऽभ्यगृह्णन्त पूजामदुश्चाशिषः प्राप्नुवन् भव्यसौख्यम् ॥
शुभं क्षौद्रपर्कादि यद् वस्तु जातं क्षणे यत्र चित्ते समैच्छन् मुनीशाः ।
प्रपूर्य स्तरे कानके कुम्भपुञ्जे गृहीत्वाचरन् दासवर्गास्तदेव ॥ १ ॥

कुल - रीति, प्रीति - समेत रवि कहि देत, सबु सादर कियो ।
 अँहि भाँति देव पुजाइ, सीतहि सुभग सिंघासन दियो ॥
 सिय - राम - अवलोकनि परसपर, प्रेमु काहु न लखि परै ।
 मन - बुद्धि - बर - बानी अगोचर, प्रगट कबि कैसें करै ॥ २ ॥

दो०—होम समय तनु धरि अनलु, अति सुख आहुति लेहि ।

बिप्र-वेष धरि बेद सब, कहि बिबाह-बिधि देहि ॥ ३२३ ॥

जनक - पाटमहिषी जग जानी । सीय - मातु किमि जाइ बखानी ॥
 सुजसु, सुकृत, सुख, सुंदरताई । सब समेटि विधि रची बनाई ॥
 समउ जानि मुनिवरन्ह बोलाई । सुनत सुआसिनि सादर ल्याई ॥
 जनक - बामदिसि सोह सुनयना । हिमगिरि - संग बनी जनु मयना ॥
 कनक - कलस, मनि - कोपर रूरे । सुचि - सुगंध - मंगल - जल - पूरे ॥
 निज कर मुदित रायँ अरु रानी । धरे राम के आगँ आनी ॥
 पढ़हि वेद, मुनि मंगलबानी । गगन सुमन झरि, अवसर जानी ॥
 वरु बिलोकि दंपति अनुरागे । पाय पुनीत पखारन लागे ॥

छं०—लागे पखारन पाय - पंकज, प्रेम तन - पुलकावली ।

नम, नगर - गान - निसान - जयधुनि, उमगि जनु चहुँदिसि चली ॥

जे पद - सरोज मनोज - अरि - उर - सर सदैव बिराजहीं ।

जे सकृत सुमिरत, बिमलता मन, सकल कलिमल भाजहीं ॥ १ ॥

जे परसि, मुनिवनिता लही गति, रही जो पातकमई ।

मकरंदु जिन्ह को संभु - सिर, सुचिता - अवधि सुर बरनई ॥

करि मधुप मन मुनि, जोगिजन जे सेइ, अभिमत गति लहैं ।

ते पद पखारत भाग्यभाजनु जनकु, जय - जय सब कहैं ॥ २ ॥

वर - कुअँरि - करतल जोरि साखोचार दौउ कुलगुर करैं ।

भयो पानिगहनु बिलोकि, बिधि, सुर, मनुज, मुनि आनंद भरैं ॥

सुख - मूल दूलहु देखि दंपति, पुलक तन, हुलस्यो हियो ।

करि लोक - बेद - विधानु कन्यादानु नृपभूषन कियो ॥ ३ ॥

हिमवंत जिमि गिरिजा महेसहि, हरिहि, श्री सागर दई ।

तिमि जनक रामहि सिय समरपी, बिस्व कल कीरति नई ॥

क्यों करे बिनय बिदेहु कियो बिदेहु मूरति सावँरों ।

करि होमु बिधिवत, गाँठि जोरी, होन लागों सावँरों ॥ ४ ॥

दो०—जय - धुनि, बंदी - बेदधुनि, मंगल - गान, निसान ।

सुनि हरषहि, वरषहि बिबुध, सुरतरु - सुमन सुजान ॥ ३२४ ॥

कुअँर - कुअँरि कल भावँरि देहीं । नयन - लाभु सब सादर लेहीं ॥

जाइ न वरनि मनोहर जोरी । जो उपमा कछु कहों सो थोरी ॥

स्वयं स्नेहयुक्तो रविर्वशकृत्यं यदब्रूत सर्वं कृतं सादरं तत् ।
प्रपूज्येति देवान् विदेहेशपुत्र्यं मुनीशा अहं रम्यतिहासनञ्च ॥
तदान्योन्यसीतारघुश्रेष्ठवीक्षासुहार्दं न केनापि किञ्चित्च दृष्टे ।
वरस्वान्तघोवाक्परं यत् स्थितं तत् प्रकाशं विदध्यात् किमर्थं कविश्च ॥ २ ॥

शुक्रः सदेहो हवनस्य काले हविः परप्रोतियुतोऽभ्यगृह्णात् ।

वेदाः समे विप्रवर्धराश्च विधीन् वदन्ति स्म विवाहसङ्गान् ॥ ३२३ ॥

विदेहपट्टमहिषी सर्वविष्टपविश्रुता । सीतामाता निगदितुं कथं केन च शक्यते ॥
सुयशः सुकृतं सौख्यं तथैव च मनोजता । सङ्गृह्येति समं धाता निर्माति स्म विभूष्यताम् ॥
विज्ञाय कालमुचितमाह्वयं स्तां मुनीश्वराः । श्रुत्वेव तां सुवासिन्य आनयन्ति स्म सादरम् ॥
वामपार्श्वे मुनयना विदेहस्य व्यराजत । हिमशैलेशसंयुक्ता नूनं मेना व्यराजत ॥
स्वर्णकुम्भान् मणिमयस्तूतानि रुचिराणि च । पूर्णान् पवित्रसद्गन्धयुक्तभङ्गलवारिणा ॥
महीपतिस्तथा राज्ञी मुदितौ निजपाणिभिः । समानीय निघ्नतः स्म रामचन्द्रस्य सम्मुखम् ॥
अपठन् मुनयो वेदं सरस्वत्या सुमद्रया । स्मरन्ति स्म प्रसूनानि विज्ञायावसरञ्च खात् ॥
अनुरागान्वितौ जातौ दम्पती वीक्ष्य तं वरम् । क्षालनञ्चारभेतां तौ पूतयोस्तस्य पादयोः ॥

श्री

पदाब्जावसेकं यदारब्धवन्तौ तयोर्देहयोः प्रेमरोमोद्गमोऽभूत् ।
वियत्पुर्जयोद्गानढक्कानिनादश्चतुर्दिक्षु नूनं समुद्वेलितोऽभूत् ॥
मनोजारिवक्षस्सरस्सङ्गते ये सदा राजिते पादरूपे सरोजे ।
ययोरेकदापि स्मृतेऽश्चित्तशुद्धिर्भवेत् तिष्ठदोषक्षयोऽपि ध्रुवं स्यात् ॥ १ ॥

गताऽऽस्पृश्य ये सद्गतिं स्त्री महर्षेः स्थिता याऽभवत् तीव्रपापौघरूपा ।
मरन्दं ययोः शम्भुकस्थं प्रथन्ते शुचित्वावधि द्योनिवासा अशेषाः ॥
मनोर्ललि विधायर्षयो योगिनो ये प्रसेध्याप्नुवन्तीष्टरूपां गतिञ्च ।
पदे वीक्ष्य ते क्षालिते धन्यराजा जयं त्रिवन्दन्ति स्म सर्वेऽपि लोकाः ॥ २ ॥

गुरु तौ वरस्यापि वधवाः प्रगृह्य करौ तत्प्रशाखाक्रमं भाषतः स्म ।
तयोर्वीक्ष्य पाणिग्रहं धातृमुल्याः सुराः पुरुषास्तापसाश्च प्रहृष्टाः ॥
वरं दम्पती वीक्ष्य सौह्यस्य मूलं तनौ हृष्टरोमे च चित्ते प्रहृष्टे ।
विधिं लौकिकं वैदिकञ्च प्रसाध्याददात् कन्यकां राजभूषा विदेहः ॥ ३ ॥

गिरीशो यथोमामदाच्छङ्कराय यथादाच्च सिन्धुः श्रियं केशवाय ।
विदेहस्तथादाच्च रामाय सीतां यतो मञ्जुनूत्नाऽभवत् कीर्तिरत्र ॥
विदेहः कथं तं स्तुयाद् यद् व्यधात् तं विदेहात्मकं केवलं तीलकायः ।
विधानेन होमस्तथा पर्वबन्धस्ततो दक्षिणावृत्तयोऽग्नेः कृताश्च ॥ ४ ॥

तदा जयास्नायसुभद्रगीतबन्धानकानां निनदं निशम्य ।

सुरा अमोदन्त सुबोधवन्तः प्रावर्षयन् कल्पतरोः सुमानि ॥ ३२४ ॥

कलाः प्रदक्षिणा अग्नेः कुर्वतः स्म वधूवरौ । सादरं चक्षुषां लाभं गृह्णन्ति स्म समे जनाः ॥
मनोहरं तद् युगलं गदितुं नैव शक्यते । यां कामप्युपमां वच्मि सा सैवात्पा भविष्यति ॥

राम - सीय सुंदर प्रतिछाहीं । जगमगात मनि - खंभन माहीं ॥
 मनहुं मदन - रति धरि बहु रूपा । देखत राम - बिबाहु अनपा ॥
 दरस - लालसा, सकुच न थोरी । प्रगटत - दुरत बहोरि - बहोरी ॥
 भए मगन सब देखनिहारे । जनक - समान अपान बिसारे ॥
 प्रमुदित मुनिन्ह भावरीं फेरीं । नेग - सहित सब रीति निबेरीं ॥
 राम सीय - सिर सेंदुर देहीं । सोभा कहि न जाति विधि केहीं ॥
 अरुन पराग जलजु भरि नीकें । ससिहि भूष अहि, लोभ अमी कें ॥
 बहुरि बसिष्ठ दीन्ह अनुसासन । बह दुलहिनि बैठे ओक आसन ॥

छं०—बैठे बरासन रामु - जानकि, मुदित - मन दसरथु भए ।
 तनु पुलक, पुनि-पुनि देखि अपनै सुकृत - सुरतरु - फल नए ॥
 भरि भुवन रहा उछाहु राम-बिबाहु भा, सबहीं कहा ।
 केहि भाँति बरनि सिरात रसना एक, यहु मंगलु महा ॥ १ ॥

तब जनक, पाइ बसिष्ठ - आयसु, ब्याह - साज सँवारि कै ।
 मांडवी, श्रुतकीरति, उरमिला, कुअँरि लई हँकारि कै ॥
 कुसकेतु - कन्या प्रथम जो गुन - सील - सुख - सोभामई ।
 सब रीति, प्रीति - समेत करि, सो ब्याहि नृप भरतहि दर्ई ॥ २ ॥

जानकी - लघु - भगिनी सकल सुंदरि - सिरोमनि जानि कै ।
 सो तनय दीन्हि ब्याहि लखनहि, सकल बिधि सनमानि कै ॥
 जेहि नामु श्रुतकीरति, सुलोचनि, सुमुखि, सबगुन - आगरी ।
 सो दर्ई रिपुसूदनहि भूपति, रूप - सील - उजागरी ॥ ३ ॥

अनुरूप बर दुलहिनि परस्पर लखि, सकुच हिये हरषहीं ।
 सब मुदित सुंदरता सराहँहि, सुमन सुरगन बरषहीं ॥
 सुंदरीं सुंदर बरन्ह सह, सब एक मंडप राजहीं ।
 जनु जीव - उर चारिउ अवस्था बिभुन सहित बिराजहीं ॥ ४ ॥

दो०—मुदित अवधपति, सकल सुत, बधुन्ह - समेत निहारि ।

जनु पाए महिपाल - मनि, क्रिपन्ह-सहित फल चारि ॥ ३२५ ॥

जसि रघुबीर ब्याह - विधि बरनी । सकल कुअँर ब्याहे तेहि करनी ॥
 कहि न जाइ कछु दाइज - भूरी । रहा कनक - मनि मंडपु पूरी ॥
 कंबल, बसन, विचित्र पटोरे । भाँति - भाँति, बहुमोल न थोरे ॥
 गज, रथ, तुरग, दास अरु दासी । धेनु अलंकृत कामदुहा सी ॥
 बस्तु अनेक करिअ किमि लेखा । कहि न जाइ, जानहि जिन्ह देखा ॥
 लोकपाल अवलोकि सिहाने । लीन्ह अबधपति सबु सुख माने ॥
 दीन्ह जाचकन्हि जो जेहि भावा । उबरा, सो जनवासेहि आवा ॥
 तब कर जोरि जनकु मृदु बानी । बोले सब बरात सनमानी ॥

रामेन्दोरपि सीतायाः प्रतिविम्बे मनोरमे । तदा मणिमयस्तम्भसमुदाये व्यराजताम् ॥
गृहीत्वा नैकरूपाणि मनोभवरती ध्रुवम् । विलोकेते स्म रामस्य विवाहमुपमापरम् ॥
अवर्तेतां नात्परूपे तयोः सङ्कोचलालसे । अतः प्रकटितो लीनो तावभूता पुनः पुनः ॥
आनन्दमग्नाः सञ्जाताः सकला अवलोककाः । स्वात्मान विस्मरन्ति स्म जनकेन समं ततः ॥
कारयन्ति स्म मुनयो मोदयुक्ताः प्रदक्षिणाः । सोपहाराः समा रीतीः पूरयन्ति स्म ते तथा ॥
सीताशिरसि मिन्दूरं प्रददाति स्म राघवः । शोभा कयापि रीत्ययं गदितुं नैव शक्यते ॥
अरुणेन परागेण प्रपूर्य जलजं ध्रुवम् । इन्दुं भूषयति स्माहिः सुधाविषयलोभतः ॥
ततः परं वसिष्ठपिः समदादनुशासनम् । तथोपाविणतामेकविष्टरे ती वधूवरी ॥

हरिर्जानकी च स्थितौ भद्रपीठे ततो दिग्गथो हृष्टचित्तोऽभवच्च ।
फलं वीक्ष्य नूतनं स्वपुण्यात्मदेवद्रुमे तस्य देहे मुह्य रोमहर्षः ॥
समग्रेषु लोकेषु पूर्णः क्षणोऽभूत् समोऽन्नत रामस्य जातो विवाहः ।
कथं वर्णयित्वा समाप्येत चैतद् बृहन्मङ्गलं त्वेकरूपास्ति जिह्वा ॥ १ ॥

वसिष्ठस्य शर्मिस्त विदेहोऽन्ववाप्य विवाहस्य सज्जां समां योजयित्वा ।
ततो माण्डवीवेदकीर्त्यमिलाख्या निजभ्रातृपुत्रीः समाहूतवान् सः ॥
गुणानां चरित्रस्य सौख्यस्य कान्तेस्तनुर्या मुताऽद्या च दर्भव्वजस्य ।
समुद्वाह्य हादैन तां सर्वरीत्याऽददात् कैकयीदेहजाताय भूपः ॥ २ ॥

परिजाय सीतानुजां सर्वरम्यस्त्रियां मूर्धरत्नं तदानीं महीपः ।
विवाह्याददात् तां सुमित्रादिजाय विधायादरं सर्वरीत्या च तस्य ॥
मनोज्ञानना रम्यनेत्रा समेषां गुणानां निधिर्याह्यया ख्यातकीर्तिः ।
सुरूपे च शीले प्रसिद्धिं गतां तां रिपुघ्नाय दत्ते स्म विश्वम्भरेशः ॥ ३ ॥

विलोकयानुरूपं तदन्योन्यपुग्मं वराश्चैव बभूवः सलज्जं प्रसन्नाः ।
समे मोदयुक्ताः प्रशंसामकुर्वन् सुरा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि चैव ॥
सुरम्याः सुरम्यैर्वरैः सर्ववच्चो व्यराजन्नमित्रे शुभे मण्डपे च ।
ध्रुवं जीवचित्तेऽब्धिसङ्ख्या अवस्थाः स्वकीयेरधीशंयुताः संव्यराजन् ॥ ४ ॥

सुतानयोध्याधिपतिः समग्रान् वधूयुतान् वीक्ष्य मुदान्वितोऽभूत् ।

आप्नोन्महीपालमणिः स नूनं क्रियासमेतानि चतुःफलानि ॥ ३२५ ॥

यो विधी रघुवीरस्य विवाहस्यास्ति वर्णितः । तेनैव विधिना सर्वे कुमारश्च विवाहिताः ॥
न कापि शक्यते वक्तुं यौतुकानां प्रभूतता । तपनीयैस्तथा रत्नैर्मण्डपः पूर्णतां गतः ॥
कम्बला अपि वासांसि कीशेयान्यद्भुतानि च । नानाविधानि भूरीणि बहुमूल्ययुतान्यपि ॥
दन्तावला रथा वाहाः सेवकाः सेविकास्तथा । अलङ्कृताः कामधेनुप्रतीकाशाश्च धेनवः ॥
इत्थं नानापदार्थानां गणना शक्यते कथम् । न शक्यन्ते च गदितुं तैर्जाता यैर्विलोकिताः ॥
लोकपाला अपि स्तब्धाः सञ्जाता अवलोकयन्तान् । अयोध्येणः सुखं मत्वा गृह्णाति स्म समानपि ॥
स याचकैर्मयो दत्ते स्म यद् यस्मै रोचते स्म तत् । योऽवशिष्टोऽभवत् कोऽपि ज्ञातिवासं स आगमत् ॥
ततः पुटीकृतकरो जनको मृदुलं वचः । अन्नवीत् सकलानेव सम्मान्य वरयात्रिणः ॥

छं०—सनमानि सकल बरात आवर, दान, बिनय, बड़ाइ कै ।
 प्रमुदित महामुनि - वृंद बंदे, पूजि, प्रेम लड़ाइ कै ॥
 सिरु नाइ, देव मनाइ, सब - सन कहत कर संपुट किए ।
 सुर - साधु चाहत भाउ, सिंधु कि तोष जल - अंजलि दिए ॥ १ ॥
 कर जोरि जनकु, बहोरि बंधु - समेत कोसलराय सों ।
 बोले मनोहर बयन, सानि सनेह, सील, सुभाय सों ॥
 संबध राजन रावरें हम बड़े अब सब बिधि भए ।
 ओहि राज - साज - समेत सेवक जानिबे बिनु गथ लए ॥ २ ॥
 ए दारिका परिचारिका करि पालिबों करना नई ।
 अपराधु छमिबो, बोलि पठए, बहुत हों ढीठचो कई ॥
 पुनि भानुकुलभूषन सकल - सनमान - निधि समधी किए ।
 कहि जाति नहि बिनती परस्पर प्रेम - परिपूरन हिए ॥ ३ ॥
 वृंदारका गन सुमन बरिसहि राउ जनवासैहि चले ।
 वुंदुभी, जयधुनि, बेद-धुनि, नम नगर कौतूहल मले ॥
 तब सखी मंगलगान करत, मुनीस आयसु पाइ कै ।
 दूलह - दुलहिनिन्ह - सहित सुंदरि, चलीं कौहबर त्याइ कै ॥ ४ ॥

दो०—पुनि - पुनि रामहि चितव सिय, सकुचति, मनु सकुचें न ।

हरत मनोहर - मीन - छवि, प्रेम - पिआसे नैन ॥ ३२६ ॥

मासपारायण, ग्यारहवाँ विश्राम

स्याम सरीर सुभायें सुहावन । सोभा कोटि - मनोज - लजावन ॥
 जायक - जुत पदकमल सुहाए । मुनि - मन - मधुप रहत जिन्ह छाए ॥
 पीत पुनीत मनोहर धोती । हरति वाल - रवि - दामिनि - जोती ॥
 कल किकिनि, कटि - सूत्र मनोहर । बाहु बिसाल, बिभूषन सुंदर ॥
 पीत जनेउ महाछवि देई । कर - मुद्रिका चोरि चितु लेई ॥
 सोहत व्याह - साज सब साजे । उर आयत उरभूषन राजे ॥
 पिअर उपरना, काखासोती । दुहुँ आँचरहि लगे मनि - मोती ॥
 नयन - कमल, कल कुंडल काना । बदन सकल सौंदर्य - निधाना ॥
 सुंदर भृकुटि, मनोहर नासा । भाल तिलकु रुचिरता - निवासा ॥
 सोहत मोर मनोहर माथे । मंगलमय मुकुता - मनि गाथे ॥

छं०—गाथे महामनि मोर मंजुल अंग सब चित चोरहीं ।

पुर - नारि, सुर - सुंदरी, बरहि बिलोकि, सब तिन तोरहीं ॥

ननि - बसन - भूषन वारि, आरति करहि, मंगल गावहीं ।

सुर सुमन बरिसहि, सूत - मागध - बंदि सुजसु सुनावहीं ॥ १ ॥

समानेव सोऽभ्यागतान् मानयित्वा प्रशंसादरप्रार्थनादानकृत्यैः ।
 प्रमोदान् महर्षिब्रजं सम्प्रणम्य तथा प्रीतियोगं प्रयुज्य प्रपूज्य ॥
 प्रसाद्याखिलेशांश्च मूर्ध्ना प्रणम्य करौ सम्पुटीकृत्य वषित स्म सर्वान् ।
 यदीप्सन्ति भावं सुराः साधवश्च किमम्भोऽञ्जलेरर्पणावबिधितोषः ॥ १ ॥
 विदेहेश्वरः साञ्जलिर्बन्धुयुक्तस्ततः कोशलाधीश्वरं भूय एव ।
 मनोहारिणीं भारतीं भाषते स्म सुसंयोज्य हार्दं सुमावेऽथ शीले ॥
 महीशान ! भावत्कसम्बन्धतोऽद्य वयं सर्वरीत्या महान्तः प्रजाताः ।
 अवोराज्यसज्जान्वितौ शुल्कवर्जौ प्रबोध्यौ मुदासौ सबावां स्वकीयो ॥ २ ॥
 इमा दारिकाः सेविकाः सम्प्रबुध्य विधायापि नूतनां वयां पालनीयाः ।
 कृता धृष्टता यद् भवन्तोऽत्र हृतास्तवागोऽस्मदीयं सुमृष्यं भवद्भिः ॥
 ततो भूषणं भानुवंशस्य चक्रे निर्धि सर्वमानस्य सम्बन्धिनं स्वम् ।
 तदन्योन्यनाश्रं न शक्यं प्रवक्तुमभूतां तयोः प्रेमपूर्णे च चित्ते ॥ ३ ॥
 तदा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि देवाः प्रयाति स्म पृथ्वीपतिर्जातिवासम् ।
 ध्वनिर्दुन्दुभीनां जयस्य श्रुतेश्च विहायोनगयोंमंहत् कौतुकञ्च ॥
 वयस्यास्ततो भद्रगीतान्यगायन् मुनीनामधीशस्य स्मरन्ति प्रलम्ब्य ।
 वरांस्ता गृहीत्वा वधूमिः समेतान् नयन्ति स्म रम्या गृहं कौतुकम् ॥ ४ ॥

श्रीष्टि

स्य

सीता मुह्य राघवमीक्षते स्म सङ्कोचति स्मापि तु तन्मनो न ।
 सम्मोनकान्तिं हरतः स्म चैव तल्लोचने प्रेमपिपासयावते ॥ ३२६ ॥

मासपारायणे एकादशो विश्रामः सम्पूर्णः

शरीरं श्यामलं तस्य स्वभावादेव शोभनम् । तत्कान्तिः कामदेवानां कोटीनामपि लज्जिका ॥
 यावकालङ्कृते तस्य पादपद्मे व्यराजताम् । ययोर्मुनिमनोरूपा मधुषाः सर्वदा स्थिताः ॥
 पीतवर्णं मनोहारि रमणीयञ्च धीतकम् । हरति स्म द्युतिं बालभास्करस्यापि विद्युतः ॥
 कट्यां मञ्जुलकिङ्किण्यः कटिसूत्रञ्च भास्वरम् । विभूषणानि रम्याणि भुजयोश्च विशालयोः ॥
 उपवीतं पीतवर्णं तनोति स्म महाद्युतिम् । करस्थिता मुद्रिका च बलान्वितमचोरयत् ॥
 सकलोद्वाहसज्जाभिः सज्जितः स व्यराजत । उरस्युरोभूषणानि राजन्ते स्म तदीयके ॥
 वैकर्षिकात्मकः पीतः प्रावारः पर्यशोभत । मणयां लम्बिता आसन् दशायुगे यदीयके ॥
 नेत्रे पद्मोपमे रम्ये कर्णयो रम्यकुण्डले । आननन्तु समग्राया रम्यताया निधिर्मतः ॥
 सुन्दरे भ्रुकुटी तस्य नासिका च मनोहरा । सुरम्यताया वसतिर्ललाटे तिलकं स्थितम् ॥
 उद्वाहमुकुटं मूर्ध्नि शोभते स्म मनोहरम् । ग्रथितं मङ्गलमयमुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ॥

स्त

मनोज्ञे किरीटे महारत्नयोगस्तथाङ्गानि सर्वाणि चित्तं त्वहार्षुः ।
 वरं वीक्ष्य पुर्याः समा रम्यवामास्तृणं त्रोटयन्ति स्म देवस्त्रियश्च ॥
 मणीन् वस्त्रभूषादिकञ्च प्रकीर्य जगुर्भद्रमारातिकं संविधाय ।
 सुरा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि कीर्तिं तथाश्रावयन् सूतवन्दिस्तुतिज्ञाः ॥

कौहबराहि आने कुअँर - कुअँरि सुआसिनिन्ह सुख पाइ कै ।
 अति प्रीति, लौकिक रीति लागीं करन, मंगल गाइ कै ॥
 लहकोरि गौरि सिखाव रामहि सीय - सन सारद कहैं ।
 रनिवासु हास - बिलास - रस - बस, जन्म को फलु सब लहैं ॥ २ ॥
 निज - पानि - मनि महूँ देखिअति मूरति सुरुपनिधान की ।
 चालति न भुजबल्ली, बिलोकनि - बिरह - भय - बस जानकी ॥
 कौतुक, बिनोद, प्रमोद, प्रेमु न जाइ कहि, जानहि अलीं ।
 बर - कुअँरि सुंदर सकल सखीं लवाइ जनवासेहि चलीं ॥ ३ ॥
 तेहि समय सुनिअ असीस जहँ-तहँ, नगर-नभ आनँदु महा ।
 चिर जिअहुँ जोरी चारु चारयो, मुदित मन सबहीं कहा ॥
 जोगींद्र, सिद्ध, मुनीस, देव, बिलोकि प्रभु, दुंदुभि हनी ।
 चले हरषि, बरषि प्रसून, निज-निज लोक, जय-जय-जय भनी ॥ ४ ॥

दो०—सहित बधूटिन्ह कुअँर सब, तब आए पितु पास ।

सोभा - मंगल - मोव भरि, उमगैउ जनु जनवास ॥ ३२७ ॥

पुनि जैवनार भई बहु भाँती । पठए जनक बोलाइ बराती ॥
 परत पाँवड़े बसन अनूपा । सुतन्ह - समेत गवन कियो भूपा ॥
 सादर सब के पाय पखारे । जथाजोगु पोढ़न्ह बैठारे ॥
 धोए जनक अवधपति - चरना । सीलु - सनेहु जाइ नहि बरना ॥
 बहुरि राम - पदपंकज धोए । जे हर - हृदय - कमल महूँ गोए ॥
 तीनिउ भाइ राम - सम जानी । धोए चरन, जनक निज पानी ॥
 आसन उचित सबहि नृप दीन्है । बोलि सूपकारी सब लीन्है ॥
 सादर लगे परन पनवारे । कनक - कील, मनि - पान सँवारे ॥

दो०—सूपोदन, सुरभी - सरपि, सुंदर, स्वादु, पुनीत ।

छन महूँ सब कें परसि गे, चतुर सुआर बिनीत ॥ ३२८ ॥

पंच - कवल करि जेवन लागे । गारि - गान सुनि अति अनुरागे ॥
 भाँति अनेक परे पकवाने । सुधा - सरिस, नहि जाहि बखाने ॥
 परसन लगे सुआर सुजाना । बिजन बिबिध, नाम को जाना ॥
 चारि भाँति भोजन - बिधि गाई । एक - एक बिधि, बरनि न जाई ॥
 छरस रुचिर बिजन बहु जाती । एक - एक रस अगनित भाँती ॥
 जेवँत देहि मधुर धुनि गारी । लै लै नाम पुरुष अरु नारी ॥
 समय सुहावनि गारि बिराजा । हँसत राउ, सुनि सहित - समाजा ॥
 ओहि बिधि सबहीं भोजनु कीन्हा । आदर - सहित आचमनु दीन्हा ॥

दो०—देइ पान पूजे जनक, दसरथु सहित - समाज ।

जनवासेहि गवने मुदित, सकल - सूप - सिरताज ॥ ३२९ ॥

सुवासिन्य आनिन्युरासाद्य सौख्यं कुमारान् कुमारीश्च माङ्गल्यगोहम् ।
ततो भव्यहावेन गात्वा सुभद्रं समारब्धवत्यो विधीन् लोकिकांश्च ॥
अशाद् राममार्या तदा प्राप्तदानं तथा शारदाशाद् विदेहस्य पुत्रीम् ।
वशेऽन्तःपुरं हासलीलारसस्य लभन्ते स्म सर्वाः फलं जन्मनस्ताः ॥
समालोक्य पाणिस्थिते रत्नपुञ्जे निधे रम्यरूपस्य मूर्ति स्वकीये ।
वशा दर्शनायोगभीतेश्च सीता चलां न व्यधाद् बाहुबल्लीं स्वकीयाम् ॥
तदौत्सुक्यहार्दानुनोदप्रमोदाः प्रवक्तुं न शक्याः सखीमात्रवेद्याः ।
वरांस्तान् कुमारीश्च सङ्गृह्य सर्वा मनोज्ञालयो ज्ञातिवासं प्रयाताः ॥
तदाकाशपुर्योः समाकर्ण्यतेव शुभाशीरवो हर्ष आसीन्महांश्च ।
समो ऽभूत् हृष्टो यदास्तां सजीवं समुद्रोपमं रम्यपुष्पं चिराय ॥
मुनीनाः सुराः सिद्धयोगीश्वराश्च विलोक्येश्वरं नादयन्ति स्म ढक्काम् ।
जयं प्रोच्य वारत्रयं पुष्पवर्षाः प्रसन्नाः प्रयान्ति स्म लोकान् निजांस्ते ॥

साकं वधूभिः सकलाः कुमारास्ततः पितुः पार्श्वमुपागताश्च ।

मोदेन कान्त्या च शुभेन पूर्णं उद्वेलितोऽभून्ननु बन्धुवासः ॥ ३२७ ॥

ततो विनिर्मितं नानाप्रकारं पङ्क्तिभोजनम् । समाह्वानं करोति स्म जनको वरयात्रिणाम् ॥
आस्तीर्यन्ताद्वितीयानि पादाधोवसनानि च । गमनं विदधाति स्म सुतैः साकं महीपतिः ॥
स प्रक्षालयति स्माङ्घ्रीन् सर्वोपामेव सादरम् । उपवेशयति स्मापि पट्टकेषु यथोचितम् ॥
अयोध्याधिपतेः पादौ जनकोऽक्षालयत् ततः । तस्य शीलं तथा स्नेहो न शक्यते प्रभाषितुम् ॥
पश्चात् क्षालयति स्मासी रामपादसरोरुहे । ये गूहिते शङ्करस्य मन्त्रोपमसरोरुहे ॥
रामचन्द्रेण सदृशाञ्ज् ज्ञात्वा त्रीनपि बान्धवान् । प्राक्षालयत् पदस्तेषां स्वपाणिभ्यां विदेहराट् ॥
ददाति स्म समेभ्योऽपि विष्टराण्युचितानि राट् । आहूतान् विदधाति स्म सूपकारान् समानपि ॥
समादरेण सहितं पद्मावलयः प्रसारिताः । आसन् याः कीलिता हेम्ना मणिपद्मैश्च निर्मिताः ॥

सूपौदनं धेनुघृतञ्च रम्यं पूतं तथा स्वादविधानकारि ।

क्षणात् समं सम्परिवेष्ट्य याताः सूदा विनीताः पट्टतान्विताश्च ॥ ३२८ ॥

जेमनं प्रारभन्ते स्म विधाय ग्रासपञ्चकम् । निशम्य गालिकागानं परं प्रीताः समेऽभवन् ॥
परिविष्टान्यनेकानि मिष्टान्नानि बहूनि च । पीयूषेण समानानि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् ॥
प्रारभन्ते स्म चतुराः सूदाः सम्परिवेषणम् । व्यञ्जनानामनेकेषां को विद्यादभिधा अपि ॥
भोजनानां चतुर्णां ये विधयः सन्ति वर्णिताः । प्रत्येकं तद्विधिगतं वक्तुं शक्यं न भोजनम् ॥
षड्रसानामनेकानि रम्याणि व्यञ्जनानि च । प्रकारा गणनातीताः प्रत्येकं रसगा अपि ॥
योषितोऽगालयन् रम्यध्वनिना भोजनक्षणे । समुच्चार्याभिधानानि नराणां योषितामपि ॥
योग्यकालगता रम्या विराजन्ते स्म गालिकाः । नृपः समाजसहितो हसति स्म निशम्य ताः ॥
रीत्यानया कुर्वते स्म भोजनं सकला अपि । समानं सकलेभ्योऽपि दत्तमाचमनं ततः ॥

आर्चद् विदेहो विटकं प्रदाय दिवस्यन्दनं सर्वसमाजयुक्तम् ।

अगाञ्जनावासमपि प्रसन्नः समस्तभूपालकशीर्षरत्नम् ॥ ३२९ ॥

नित नूतन मंगल पुर माहीं । निमिष-सरिस दिन-जामिनि जाहीं ॥
 बड़े भोर भूपतिमनि जागे । जाचक गुन - गन गावन लागे ॥
 देखि कुअर - वर बहुन्ह समेता । किमि कहि जात, मोदु मन जेता ॥
 प्रातःक्रिया करि गे गुर पाहीं । महाप्रमोदु - प्रेम मन माहीं ॥
 करि प्रनामु - पूजा, कर जोरी । बोले गिरा, अमिअ जनु बोरी ॥
 तुम्हरी कृपा, सुनहु मुनिराजा ! भयउं आजु म पूरन - काजा ॥
 अब सब बिप्र बोलाइ गोसाईं । देहु धेनु सब भाँति बनाई ॥
 सुनि गुर, करि महिपाल - बड़ाई । पुनि पठए मुनिवृंद बोलाई ॥

दो०—बामदेव, अरु देवरिषि, बालमोकि, जाबालि ।

आए मुनिबर - निकर तब, कौसिकादि तपसालि ॥ ३३० ॥

दंड - प्रनाम सबहि नृप कीन्हे । पूजि सप्रेम, बरासन दीन्हे ॥
 चारि लच्छ बर धेनु मगाई । कामसुरभि - सम सील - सुहाई ॥
 सब बिधि सकल अलंकृत कीन्हीं । मुदित महिप महिदेवन्ह दीन्हीं ॥
 करत बिनय बहुविधि नरनाहू । लहेउं आजु जग जीवन - लाहू ॥
 पाइ असीस, महीसु - अनंदा । लिए बोलि पुनि जाचक - वृंदा ॥
 कनक, बसन, मनि, हय, गय, स्यंदन । दिए वृक्षि रुचि, रविकुलनंदन ॥
 चले पढ़त, गावत गुन - गाथा । जय-जय-जय दिनकर-कुलनाथा ॥
 भैहि बिधि राम - बिआह - उछाहू । सकइ न बरनि सहसमुख जाहू ॥

दो०—बार - बार कौसिक - चरन, सीसु नाइ कह राउ ।

यह सबु सुखु मुनिराज ! तव कृपा-कटाच्छ-पसाउ ॥ ३३१ ॥

जनक - सनेहु, सीलु, करतूती । नृप सब भाँति सराह बिभूती ॥
 दिन उठि, बिदा अवधपति मागा । राखहि जनकु, सहित - अनुरागा ॥
 नित नूतन आदर अधिकारी । दिनप्रति सहस भाँति पहुनाई ॥
 नित नव नगर अनंद, उछाहू । दसरथ - गवनु सौहाइ न काहू ॥
 बहुत दिवस बीते अहि भाँती । जनु सनेह - रजु बँधे बराती ॥
 कौसिक - सतानंद तब जाई । कहा बिदेह नृपहि समुझाई ॥
 अब दसरथ कहँ आयसु देहू । जद्यपि छाड़ि न सकहु सनेहू ॥
 भलेहि नाथ ! कहि सचिव बोलाए । कहि जय जीव ! सीस तिन्ह नाए ॥

दो०—अवधनाथ चाहत चलन, भीतर करहु जनाउ ।

भए प्रेमबस सचिव, सुनि, बिप्र, सभासद, राउ ॥ ३३२ ॥

पुरबासी, सुनि चलिहि बराता । वृक्षत विकल परस्पर बाता ॥
 सत्य गवनु सुनि सब बिलखाने । मनहुँ साँझ सरसिज सकुचाने ॥
 जहँ - जहँ आवत बसे बराती । तहँ - तहँ सिद्ध चला बहु भाँती ॥
 बिबिध भाँति मेवा - पकवाना । भोजन - साजु न जाइ बखाना ॥
 भरि - भरि बसहँ अपार कहारा । पठई जनक अनेक सुसारा ॥
 तुरग लाख, रथ सहस - पचीसा । सकल सँवारे नख अरु सीसा ॥
 मत्त सहस - दस सिधुर साजे । जिन्हहि देखि दिसिकुंजर लाजे ॥
 कनक, बसन, मनि भरि-भरि जाना । महिषीं, धेनु, बस्तु बिधि नाना ॥

जायते स्म प्रतिदिनं नूतनं मङ्गलं पुरे । तदा दिवसयामिन्यो यातः स्म निमिषोपमे ॥
अभूज्जागरितं भूपमाणिक्यं परमोपसि । याचका आरभन्ते स्म तद्गुणस्तोमगायनम् ॥
युक्तान् वधूभी रम्याभिः कुमारानवलोक्य तान् । यावान् हर्षस्तस्य चित्ते प्रवक्तुं किं स शक्यते ? ॥
प्रातःक्रियाः स सम्पाद्य याति स्म गुरुसन्निधिम् । पूर्णावास्तां तस्य चित्ते महान्तो स्नेहसम्मदो ॥
नृपः प्रणम्य सम्पूज्य ततः सम्बध्य चाञ्जलिम् । मुधायां सम्प्लुतां नूनं प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
शृणोतु हे मुनिपते ! भवदीयानुकम्पया । अहमद्यास्मि सञ्जातः परिपूर्णमनोरथः ॥
हे स्वामिन्नुना मर्वान् समाहूय महीमुरान् । ददातु तेभ्यः सुरभीभूषिताः सर्वरीतिभिः ॥
इति श्रुत्वा गुरुः कृत्वा भूमिपालप्रशंसनम् । महर्षिवन्दमानेतु हति प्रेषयति स्म च ॥

ततः सुरर्षिर्मुनिवामदेवो वात्मीकिजाबालिमुनी तथैव ।

तत्रागताः सर्वमुनीशपुञ्जास्तपस्विवर्याः कुशिकात्मजाद्याः ॥ ३३० ॥

सर्वेभ्योऽपि करोति स्म ततो दण्डनति नृपः । अर्चयित्वा च सप्रेम विष्टराणि वराण्यदात् ॥
चतुर्लक्षमिता धेनू वरा आनाययच्च सः । कामधेनुसमाः शीलयाः सर्वाः शोभना अपि ॥
सर्वैः प्रकारैः सकला विधाय समलङ्कृताः । महीपालः प्रमुदितो महीदेवेभ्य आर्पयत् ॥
प्रार्थनां विदधाति स्म प्रकारैर्विविधैर्नृपः । लोके लाभं जीवनस्य यदद्यैवाप्तवानहम् ॥
आशीर्वादं भूसुरेभ्यः प्राप्य प्रीतोऽभवन्नृपः । आवाहनं करोति स्म ततो याचकसंहतेः ॥
स्वर्णवासांसि रत्नानि वाजिनो दन्तिनो रथान् । अदाद् रुचिं परिज्ञाय विवस्वत्कुलनन्दनः ॥
गुणगन्थाः प्रगायन्तः प्रयान्ति स्म समेऽपि ते । जयताद् भानुवंशेशो जयताज्जयतात् पुनः ॥
आसीदेवविद्यो रामविवाहस्य समुत्सवः । न शक्यस्तैरपि ध्यातुं ये सहस्रमुखा अपि ॥

पुनः पुनः कौशिकपादयुग्मे प्रणम्य शीर्षं वदति स्म भूपः ।

एतत् सुखं सर्वमृषीश्वरास्ति भवत्कृपापाङ्गदृशः प्रसादः ॥ ३३१ ॥

विदेहाधिपतेः प्रीतिं शीलमाचरणं तथा । भूतिञ्च भूपः प्राशंसत् प्रकारैः सकलैरपि ॥
आपृच्छते स्मायोध्येश उत्थाय प्रतिवासरम् । किन्तु स्थापयति स्मेशो जनकः प्रीतिसंयुतम् ॥
अधिकं वर्धते स्मैव प्रत्यहं नूतनादरः । तथातिथ्यं जायते स्म सहस्राधिकरीतिभिः ॥
पुर्यां नित्यं नूतरूपावास्तामुत्साहसम्मदौ । आशारथस्य गमनं न कस्मा अप्यरोचत ॥
व्यतीता अनया रीत्या दिवसा बहुला अपि । नूनमासन् स्नेहरज्ज्वा निबद्धा वरयान्निणः ॥
विश्वामित्रशतानन्दौ प्रगत्य तदनन्तरम् । सम्प्रबोध्याकथयतां विदेहवसुधाधिपम् ॥
इदानीमनुमन्यस्व महाराजं हरिद्वरम् । तं यद्यपि पृथक्कर्तुं न शक्तः प्रेमतो भवान् ॥
नाथौ ! तथास्त्विति प्रोच्य सचिवान् ह्वयति स्म सः । तेऽप्युक्त्वा जय जीवेति शीर्षाणि समनामयन् ॥

आस्ते त्वयोध्याधिपतिप्रियासुस्तद् बोध्यमन्तर्महिषीनिवासे ।

श्रुत्वेति सौहार्दवशा अभूवन् विप्राः सभास्था जनकोऽपि तद्वत् ॥ ३३२ ॥

वरयात्रां गमिष्यन्तीं निशम्य पुरवासिनः । वार्तां तदीयां विकलाः पृच्छन्ति स्म परस्परम् ॥
सत्यं तद्गमनं श्रुत्वा खिन्ना जाताः समेऽपि ते । दिनावसाने पद्मानि सङ्कोचमगमन् ध्रुवम् ॥
यत्र यत्रागतेः काले न्यवसन् वरयान्निणः । आममन्नं तत्र तत्र प्रेषितं बहुरीतिकम् ॥
नानाविधानि खाद्यानि पक्वान्नानि बहूनि च । अन्या भोजनसामग्री या प्रवक्तुं न शक्यते ॥
अपारा प्रेषितारोप्य भारिकेषु वृषेषु च । रम्याः शय्या अप्यनेका जनकेन विसर्जिताः ॥
अश्वलक्षं पञ्चविंशसहस्रगणिता रथाः । सकला आनखशिखं सर्वतः समलङ्कृताः ॥
दिवसहस्रमिता मत्ता दन्तिनः सुविभूषिताः । लज्जामनुभवन्ति स्म यान् विलोक्य दिशां गजाः ॥
स्वर्ण वासांसि मणयो यानेष्वपूर्य भूरिशः । महिष्यो धेनवो नाना वस्तुजातं तथापितम् ॥

दो०—दाइज अमित न सकिअ कहि, दीन्ह बिदेहँ बहोरि ।

जो अवलोकत लोकपति - लोक - संपदा थोरि ॥ ३३३ ॥

सबु समाजु ऐहि भांति बनाई । जनक अवधपुर दीन्ह पठाई ॥
चलिहि बरात, सुनत सब रानी । बिकल मीनगन जनु लघु पानी ॥
पुनि - पुनि सीय गोद करि लेहीं । देइ असीस, सिखावनु देहीं ॥
होअहु संतत पिअहि पिआरी । चिरु - अहिवात, असीस हमारी ॥
सासु - ससुर - गुर - सेवा करैहू । पति-रुख लखि आयसु अनुसरैहू ॥
अति सनेह - बस सखीं सयानी । नारिधरम सिखवाहि मृदुबानी ॥
सादर सकल कुअरि ममुझाई । रानिन्ह वार - वार उर लाई ॥
बहुरि - बहुरि भेटाहि महतारी । कहहि बिरंचि रचीं कत नारी ॥

दो०—तेहि अवसर भाइन्ह सहित, रामु भानुकुल-केतु ।

चले जनक - मंदिर मुदित, बिदा करावन हेतु ॥ ३३४ ॥

चारिउ भाइ सुभायँ सुहाए । नगर - नारि - नर देखन धाए ॥
कोउ कह, चलन चहत हहि आजू । कीन्ह बिदेह बिदा कर साजू ॥
लेहु नयन भरि रूप निहारी । प्रिय पाहुने भूप - सुत चारी ॥
को जानै केहि सुकृत सयानी । नयन-अतिथि कीन्हे बिधि आनी ॥
मरनसीलु जिमि पाव पिऊषा । सुरतरु लहै जनम कर भूखा ॥
पाव नारकी हरिपदु जैसैं । इन्ह कर दरसनु हम कहँ तैसैं ॥
निरखि राम - सोभा उर धरहू । निज मन फनि, भूरति मनि करहू ॥
ऐहि बिधि सबहि नयन-फलु देता । गए कुअर सब राजनिकेता ॥

दो०—रूप-सिंधु सब बंधु लखि, हरषि उठा रनिवासु ।

करहि निछावरि, आरती, महा मुदित - मन सासु ॥ ३३५ ॥

देखि राम - छवि अति अनुरागी । प्रेमबिबस पुनि-पुनि पद लागी ॥
रही न लाज, प्रीति उर छाई । सहज सनेहु बरनि किमि जाई ॥
भाइन्ह - सहित उवटि अन्हवाए । छरस - असन अति हेतु जेवाँए ॥
बोले रामु सुअवसरु जानी । सील - सनेह - सकुचमय बानी ॥
राउ अवधपुर चहत सिधाए । बिदा होन हम इहाँ पठाए ॥
मातु ! मुदित मन आयसु देहू । बालक जानि, करब नित नेहू ॥
सुनत बचन बिलखैउ रनिवासु । बोलि न सकहि प्रेमबस सासू ॥
हृदयँ लगाइ कुअरि सब लीन्ही । पतिन्ह सौपि, बिनती अति कीन्ही ॥

छं०—करि बिनय, सिय रामहि समरपी, जोरि कर पुनि-पुनि कहै ।

बलि जाउँ तात ! सुजान ! तुम्ह कहूँ, बिदित गति सब की अहै ॥

परिवार, पुरजन, मोहि, राजहि, प्रानप्रिय सिय जानिबी ।

तुलसीस ! सीलु - सनेहु लखि, निज किंकरी करि मानिबी ॥

सो०—तुम्ह परिपूरन - काम, जान - सिरोमनि भावप्रिय ।

जन-गुन-गाहक राम ! दोष-दलन करुनायतन ॥ ३३६ ॥

अशक्यभाषं त्वमितं सुदायं दत्ते स्म नानाविधिकं विदेहः ।

विलोक्य यत्लोककुलेशलोकसम्पद् विभाति स्म कृशस्वरूपा ॥ ३३३ ॥

संविधायानया रीत्या सामग्रीं सकलामपि । प्राहिणोन्मिथिलाभूदयोध्यानगरीं प्रति ॥
वरयात्रां प्रयास्यन्तीं राज्यः श्रुत्वा समा अपि । मञ्जता विकला मीनगणाः स्वल्पजले ध्रुवम् ॥
प्रकुर्वन्ति स्म ताः सीतां स्वकीयाङ्कगतां मुहुः । प्रदायाशीर्वचस्तस्य शिक्षयन्ति स्म तामिति ॥
निजप्रियतमाय त्वं भव प्रियतमा सदा । तवाचल स्तात् सीभाग्यमाणीर्वादोऽयमेव नः ॥
श्वश्रूणां श्वशुरस्य त्वं कुरु सेवां गुरोरपि । पत्युर्भावं समालक्ष्य तस्यादेशं प्रपालय ॥
सीतायाश्चतुराः सख्यः स्नेहातिशययन्त्रिताः । स्त्रीधर्मं मृदुभारत्या शिक्षयन्ति स्म तां तदा ॥
सादरं समुपादिष्य कुमारीः सकला अपि । महिष्यो योजयन्ति स्म निजोरोभिः पुनः पुनः ॥
ताः कुमारीमिलन्ति स्म वारं वारं तु मातरः । वदन्ति स्म च यद्ब्रह्मा कुतो व्यरचयत् स्त्रियः ॥

तस्मिन् प्रसङ्गे निजवन्धुयुक्तो रामो विवस्वत्कुलकेतुरुपः ।

मुदान्वितोऽयाजजनकस्य हर्ष्यं प्रभङ्गकालानुमतेरवाप्त्यं ॥ ३३४ ॥

याण

समुद्रसङ्ख्यांस्तान् भ्रातृन् प्रकृत्यैव मनोरमान् । प्रधावन्ति स्म सन्द्रष्टुं नरा नार्यश्च नागराः ॥
कश्चिदब्रूत यदिमे गन्तुमद्याभिलाषिणः । विदेहेजः प्रेषणस्य सज्जां विहितवान् स्थितः ॥
तस्मादानैत्रसन्तोषं रूपमेपां विलोक्यताम् । चतुर्णां भूपुत्राणां प्रियातिथितनूभृताम् ॥
चतुरे ! को विजानाति कीदृशा सुकृतेन नः । विधाताऽनीय कृतवानस्मन्नेत्रातिथीनिमान् ॥
आप्नुयान् मरणासन्नः कश्चिदप्यमृतं यथा । यथा च क्षुधितः कोऽपि कल्पवृक्षमवाप्नुयात् ॥
पदं पङ्कजनाभस्य चाप्नुयान्नारकी यथा । तथैव प्राप्यतेऽस्माभिरैतेषामवलोकनम् ॥
सुषमा रामचन्द्रस्य दृष्ट्वा हृदि निधीयताम् । विधीयतां मनः सर्पो मूर्तिरस्य च तन्मणिः ॥
रीत्यानया प्रयच्छन्तः समेभ्योऽपि दृशां फलम् । अगच्छन् राजभवनं कुमाराः सकला अपि ॥

रूपोदधौन् वीक्ष्य समस्तबन्धून् राज्ञीनिवासो भवति स्म हृष्टः ।

निक्षेपमातिव्यमपि प्रचक्रुः श्वश्रवः प्रमोदान्वितमानसेन ॥ ३३५ ॥

ता रामकान्तिमालोक्य परप्रेम्णा समन्विताः । प्रेमाधीनाश्चरणयोरयुञ्जंश्च पुनः पुनः ॥
तासां लज्जा स्थिता नैव व्याप्ता प्रीतिश्च मानसातासां स्वाभाविकी प्रीतिः प्रवक्तुं शक्यते कथम् ॥
सोदवर्तस्नापयन्ति स्म ता रामं भ्रातृभिर्युतम् । अतिप्रेम्णाऽभोजयंश्च रसपट्कान्विताशनम् ॥
रामो मनोज्ञावसरं परिज्ञायाभ्यभाषत । भारतीं स्नेहशीलाभ्यां सङ्कोचेन च संयुताम् ॥
अधीश्वरो रत्नवत्या अयोध्यां गन्तुमीहते । अस्मान् यानानुमत्यै स चास्ति प्रेषितवानिह ॥
आदेशं प्रीतमनसा सम्प्रयच्छन्तु मातरः । विज्ञाय बालकानस्मान् स्नेहं कुर्वन्तु सन्ततम् ॥
एवं वचो निशम्यैव खिन्नमन्तःपुरं त्वभूत् । नाशक्नुवन्निगदितुं श्वश्रवः प्रेमवशास्तथा ॥
ता निजहृदयैः सर्वाः कुमारीः समयोजयन् । अर्पयित्वा च अर्तृभ्यः प्रार्थयन्ते स्म भूरिशः ॥

समभ्यर्च्य रामाय सीतां प्रदाय विधायाञ्जलिं भूयशोऽङ्कत राज्ञी ।

सुबोध ! क्षिपामि त्वयि स्वाञ्च तात ! गतिं त्वं विजानासि नूनं समेषाम् ॥

कुटुम्बाय पौरेभ्य ईशाय मह्यं प्रिया जानकी प्राणतुल्येति वेद्यम् ।

तुलस्याप्त ! शीलं निरोक्षाय हार्दं त्वयेयं स्वकीया सुदासीति मान्या ॥

त्वमेवासि सम्पूर्णसर्वाभिलाषः सुविन्मूर्धरत्नञ्च भावप्रियोऽसि ।

जनानां गुणानां ग्रहीतासि राम ! प्रदोषक्षयस्त्वं दयायाश्च गेहम् ॥ ३३६ ॥

अस कहि, रही चरन गहि रानी । प्रेम - पंक जनु गिरा समानी ॥
 सुनि सनेहसानी वर - बानी । बहुविधि राम, सासु सनमानी ॥
 राम बिदा मागत कर जोरी । कीन्ह प्रनामु बहोरि - बहोरी ॥
 पाइ असीस, बहुरि सिरु नाई । भाइन्ह सहित चले रघुराई ॥
 मंजु - मधुर मूरति उर आनी । भई सनेह - सिथिल सब रानी ॥
 पुनि धीरजु धरि, कुअरि हँकारी । बार - बार भेटहि महतारी ॥
 पहुँचावहि फिरि मिलहि बहोरी । बड़ी परस्पर प्रीति न थोरी ॥
 पुनि - पुनि मिलत सखिन्ह बिलगाई । बाल - बच्छ जिमि धेनु लवाई ॥

दो०—प्रेमबिबस नर-नारि सब, सखिन्ह सहित रनिवासु ।

मानहुँ कीन्ह बिदेहपुर, करुनाँ - बिरहँ निवासु ॥ ३३७ ॥

सुक - सारिका जानकी ज्याए । कनक - पिंजरन्हि राखि पढ़ाए ॥
 व्याकुल कहहि, कहाँ बैदेही ? । सुनि, धीरजु परिहरइ न केही ॥
 भए विकल खग - मृग अहि भाँती । मनुज - दसा कैसेँ कहि जाती ॥
 बंधु - समेत जनकु तब आए । प्रेम उमगि लोचन जल छाए ॥
 सीय बिलोकि, धीरता भागी । रहे कहावत परम बिरागी ॥
 लीन्हि रायँ उर लाइ जानकी । मिटी महा मरजाद ग्यान की ॥
 समुझावत सब सचिव सयाने । कीन्ह बिचारु, न अवसर जाने ॥
 बारहि - बार सुता उर लाई । सजि सुंदर पालकी मगाई ॥

दो०—प्रेमबिबस परिवारु सबु, जानि सुलगन नरेस ।

कुअरि चढ़ाई पालकिन्ह, सुमिरे सिद्धि - गनेस ॥ ३३८ ॥

बहुविधि भूप सुता समुझाई । नारिधरम, कुलरीति सिखाई ॥
 दासी - दास दिए बहुतेरे । सुचि सेवक, जे प्रिय सिय केरे ॥
 सीय चलत, व्याकुल पुरवासी । होहि सगुन सुभ मंगल - रासी ॥
 भूसुर - सचिव - समेत समाजा । संग चले पहुँचावन राजा ॥
 समय बिलोकि बाजने बाजे । रथ, गज, बाजि, बरातिन्ह साजे ॥
 दसरथ विप्र बोलि सब लीन्हे । दान - मान परिपूरन कीन्हे ॥
 चरनसरोज - धूरि धरि सीसा । मुदित महीपति पाइ असीसा ॥
 सुमिरि गजाननु, कीन्ह पयाना । मंगल - मूल सगुन भअे नाना ॥

दो०—सुर प्रसून वरषाहि हरषि, करहि अपछरा गान ।

चले अवधपति अवधपुर, मुदित बजाइ निसान ॥ ३३९ ॥

नृप करि बिनय महाजन फेरे । सादर सकल मागने टेरे ॥
 भूषन, बसन, बाजि, गज दीन्हे । प्रेम पोषि ठाढ़े सब कीन्हे ॥
 बार - बार बिरिदावलि भाषी । फिरे सकल, रामहि उर राखी ॥
 बहुरि - बहुरि कोसलपति कहहीं । जनकु प्रेमवस फिरै न चहहीं ॥
 पुनि कह भूपति बचन सुहाए । फिरिअ महीस ! दूरि बढि आए ॥
 राउ बहोरि उतरि भअे ठाढ़े । प्रेम - प्रबाह बिलोचन बाढ़े ॥
 तब बिदेह बोले कर जोरी । बचन सनेह सुधाँ जनु बोरी ॥
 करौँ कवन बिधि बिनय बनाई । महाराज ! मोहि दीन्हि बड़ाई ॥

इत्याभाष्य गृहीत्वाङ्घ्री राज्ञी तूष्णीं स्थिताऽभवत् । प्रेमपङ्के निमग्नासीन्नूनं तस्याः सरस्वती ॥
प्रेमसम्मिश्रितां तस्या निश्म्य प्रवरां गिरम् । श्वश्रून् प्रकारैर्विविधैः श्रीरामः सममानयत् ॥
समस्ततः समापृच्छन् समायोज्य करद्वयम् । अभीष्टं विदधाति स्म प्रणामानां परम्पराम् ॥
आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य नमयित्वा शिरः पुनः । अधिपो रघुवंशस्य प्राचलद् भ्रातृभिः सह ॥
मञ्जुलां मधुरां मूर्ति समानीय निजोरसि । स्नेहेन शिथिला जाता महिष्यः सकला अपि ॥
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य तथाहूय कुमारिकाः । ताभिः साकं मिलन्ति स्म मातरस्ताः पुनः पुनः ॥
प्रथमं प्रापयन्ति स्म मिलन्ति स्म ततो मुहुः । नावर्धतात्पर्यैव प्रीतिस्तासां परस्परम् ॥
मिलमाना मुहुर्मातृस्ता वयस्या व्ययोजयन् । नवसूति यथा धेनुं कोऽपि वत्साद् वियोजयेत् ॥

प्रीतेर्वंशाः स्त्रीपुरुषाः समेऽपि राज्ञीनिवासोऽपि सखीसमेतः ।

विदेहपुर्यां कुरुतः स्म नूनं वामं स्वकीयं करुणावियोगौ ॥ ३३७ ॥

शुकान् यान् सारिका याश्च विदेहाधिपनन्दिनी । अपाठयत् स्थापयित्वा हेमपिञ्जरसञ्चये ॥
ते वदन्ति स्म विकला यत् कुत्रास्ति विदेहजा । इत्थं तेषां वचः श्रुत्वा धैर्यं कं न परित्यजेत् ॥
सञ्जाता विकला इत्थं यदा खगमृगा अपि । शक्यते केन विधिना गदितुं मनुजस्थितिः ॥
ततो विदेह आयातः स्वकीयैर्बन्धवैः सह । प्रेम्णोत्प्लुत्य दृशोस्तस्य सञ्जातं प्रस्तृतं जलम् ॥
पलायते स्म तस्यापि सीतां सम्प्रेक्ष्य धीरता । निगद्यते स्म यः सर्वैः परवैराग्यसंयुतः ॥
गृहीत्वायोजयत् सीतां विदेहेशो निजोरसा । विशालापि लयं याता मर्यादा संविदस्तदा ॥
धीमन्तः सचिवाः सर्वे यदा तं समबोधयन् । खेदानवसरं ज्ञात्वा तदा सोऽपि व्यचारयत् ॥
वारं वारं योजयित्वा हृदयेन समं सुताः । सञ्जाः सुरम्याः शिविकाः समानाययति स्म सः ॥

प्रेम्णो वशं सर्वकुटुम्बमासीद् विज्ञाय भूपोऽपि सुरम्यलग्नम् ।

आरोहयत् ताः शिविकाः कुमारीः संस्मृत्य सिद्ध्यन्वितदन्तिवक्त्रम् ॥ ३३८ ॥

सुताः प्रकारैर्बहुभिर्महीपतिरबोधयत् । नारीधर्मं वंशरीतीरपि ताः समशिक्षयत् ॥
अनेकान् प्रददाति स्म सेवकान् सेविका अपि । ये सीतायाः प्रिया आसन् सेविनः शुचयस्तथा ॥
विदेहजायां गच्छन्त्यां विकलाः पुरवासिनः । शुभानि शिवराशीनि शकुनान्यभवंस्तथा ॥
समन्वितः समाजेन विप्राणां मन्त्रिणामपि । सार्धमेव प्रयाति स्म प्रापणाय महीपतिः ॥
समयं समवालोक्य प्रारब्धं वाद्यवादनम् । रथान् गजान् वाजिनश्चाभूषयन् वरयात्रिणः ॥
महीसुरान् दशरथः समाह्वयानयत् समान् । परिपूर्णान् दानमानकरणेनाकरोच्च तान् ॥
तत्पादपङ्कजरजो निधाय निजमूर्धनि । सम्प्राप्य चाशिपो भूमिपतिर्युक्तोऽभवन्मुदा ॥
संस्मृत्य नागवदनं प्रस्थानं कुरुते स्म सः । भद्रमुलान्यनेकानि शकुनान्यभवंस्तदा ॥

अवर्षयन् हृष्टसुराः सुमानि गणास्तथैवाप्सरसामगायन् ।

अगादयोध्याधिपतिस्त्वयोध्यां विधाय ढक्कानिनदं प्रसन्नः ॥ ३३९ ॥

विधाय प्रार्थनां भूपो जनान् मान्यान्व्यवर्तयत् । समाह्वयत् सादरञ्च याचकान् सकलानपि ॥
तेभ्योऽलङ्कारवासांसि दत्ते स्माश्वान् गजानपि । प्रेम्णा विधाय तान् पुष्टान् सम्पन्नानकरोत् समान् ॥
पुनः पुनः समाभाष्य ते सर्वे विरुदावलीः । ऋस्सु रामं संस्थाप्य प्रत्यागमनमाचरन् ॥
निवर्तनार्थं वक्ति स्म कोसलेशः पुनः पुनः । जनकस्तु प्रेमनिष्णो नेच्छति स्म निवर्तितुम् ॥
पुनर्वक्ति स्म भूपालस्तं मनोज्ञां सरस्वतीम् । यदतीवागतो दूरं तन्महीपो निवर्तताम् ॥
अवतीर्य रथाद् भूपो भवति स्म स्थितस्ततः । वृद्धिं प्रेम्णः प्रवाहोऽपि प्राप्नोति स्माश्रित्युगमे ॥
स्वकरो सम्पुटोक्त्य वक्ति स्म जनकस्ततः । सरस्वतीं मञ्जयित्वा स्नेहपीयूषके ननु ॥
करवाणि कया रीत्या विनयं भवतस्त्वहम् । मह्यं प्रदत्ता महती महाराज वरिष्ठता ॥

मने

दि

दो०—कोसलपति समघी सजन, सनमाने सब भाँति ।

मिलनि परसपर, बिनय अति, प्रीति न हृदयँ समाति ॥ ३४० ॥

मुनि - मंडलिहि जनक सिरु नावा । आसिरबादु सबहि सन पावा ॥
सादर पुनि भेंटे जामाता । रूप-सील-गुन-निधि सब भ्राता ॥
जोरि पंकरुह पानि सुहाए । बोले बचन प्रेम जनु जाए ॥
राम ! करौ कहि भाँति प्रसंसा । मुनि - महेस - मन - मानस - हंसा ॥
करहि जोग, जोगी जैहि लागी । कोहु, मोहु, ममता, मदु त्यागी ॥
व्यापकु, ब्रह्म, अलखु, अविनासी । चिदानंदु, निरगुन, गुनरासी ॥
मन - समेत जैहि जान न बानी । तरकि न सकहि, सकल अनुमानी ॥
महिमा निगमु नेति कहि कहई । जो तिहुँ काल एकरस रहई ॥

दो०—नयन-विषय मो कहूँ भयउ, सो समस्त - सुख - मूल ।

सबइ लाभु जग जोव कहँ, भएँ ईसु अनुकूल ॥ ३४१ ॥

सबहि भाँति मोहि दीन्ह बड़ाई । निज जन जानि, लीन्ह अपनाई ॥
होहि सहस - दस सारद, सेपा । करहि कलप कोटिक भरि लेखा ॥
मोर भाग्य राउर गुन - गाथा । कहि न सिराहि, सुनहु रघुनाथा ! ॥
मैं कछु कहउँ, एक बल मोरें । तुम्ह रीझहु सनेह सुठि थोरें ॥
बार - बार मागउँ कर जोरें । मनु परिहरै चरन जनि भोरें ॥
सुनि बर - बचन, प्रेम जनु पोषे । पूरनकाम रामु परितोषे ॥
करि बर - बिनय ससुर सनमाने । पितु, कौसिक, वसिष्ठ-सम जाने ॥
बिनती बहुरि भरत सन कीन्ही । मिलि सप्रेमु पुनि आसिष दीन्ही ॥

दो०—मिले लखन-रिपुसूदनहि, दीन्हि असीस महीस ।

भए परसपर प्रेनवस, फिरि - फिरि नावहँ सीस ॥ ३४२ ॥

बार - बार करि बिनय - बड़ाई । रघुपति चले, संग सब भाई ॥
जनक गहे कौसिक - पद जाई । चरन-रेनु सिर-नयनन्ह लाई ॥
सुनु मुनीस ! वर-दरसन तोरें । अगमु न कछु, प्रतीति मन मोरें ॥
जो सुखु - सुजसु लोकपति चहहीं । करत मनोरथ सकुचत अहहीं ॥
सो सुखु - सुजसु सुलभ मोहि स्वामी ! सब सिद्धि तव दरसन अनुगामी ॥
कीन्हि बिनय पुनि-पुनि सिरु नाई । फिरे महीसु, आसिषा पाई ॥
चली बरात निसान बजाई । मुदित छोट - बड़ सब समुदाई ॥
रामहि निरखि, ग्राम - नर - नारी । पाइ नयन - फलु होहि सुखारी ॥

दो०—बीच - बीच बर - बास करि, मग लोगन्ह सुख देत ।

अवध समीप पुनीत दिन, पहुँची आइ जनेत ॥ ३४३ ॥

हने निसान, पनव - बर बाजे । भेरि-संख-धुनि, हय-गय गाजे ॥
झाँझि बिरव, डिडिमीं सुहाई । सरस राग बाजहि सहनाई ॥
पुरजन आवत अकनि बराता । मुदित सकल पुलकावलि गाता ॥
निज - निज सुंदर सदन सँवारे । हाट, बाट, चौहट, पुर - द्वारे ॥
गलीं सकल अरगजाँ सिचाई । जहँ - तहँ चौकें चारु पुराई ॥

सम्बन्धिनः स्वानपि कोसलेशः सम्मन्यते स्मैव समप्ररीत्या ।

अन्योन्यमासीन्मिलनेऽति नात्र तत् प्रेम माति स्म न मानसे यत् ॥ ३४० ॥

मुनीनां समुदायाय जनकोऽनामयच्छिरः । अवाप्नोत् सकलेश्योऽपि तेभ्य आशिस्तरस्वतीम् ॥
आदरेण समं भूयो जामातुन् मिलति स्म सः । तान् रूपगुणशीलानां निधीन् भ्रातृन् समानपि ॥
स्वकीयं सम्पुटीकृत्य पद्ममृत्युं करद्वयम् । नूनं प्रेम्णः समुद्भूतां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
करवाणि कथं राम ! भवदीयं प्रशंसनम् । मुनिगौरीपतिमनोमानसालयकृद् भवान् ॥
यस्य प्राप्त्यै विदधते योगिनो योगसाधनाम् । परित्यज्य रूपं मोहं ममतां मदमेव च ॥
यः सर्वव्यापको ब्रह्मा चालक्ष्यो नाशर्वजितः । विद्वानन्दो निर्गुणोऽपि गुणपुञ्जात्मकः स्थितः ॥
मनसा संयुता वाणी परिजानाति नैव यम् । अनुमानं विधायापि यं सर्वं नानुमन्वते ॥
महिमानं श्रुतिर्यस्य नेति नेतीति आपते । त्रयोऽपि कालोपाधीनां तिष्ठत्येकरसश्च यः ॥

दूशोर्ममासौ विषयोऽस्ति जातो मूलं स निश्शेषसुखव्रजस्य ।

लोकेऽस्ति जीवस्य समोऽपि लाभो जातेऽनुकूले सकलाधिनाथे ॥ ३४१ ॥

भवान् वरिष्ठतां मह्यं दत्तवान् सर्वरीतिभिः । परिज्ञाय जनं स्वीयमुररीकृतवानपि ॥
दिक्सहस्रमिता स्यातां यदि वाक् सर्पराडपि । कल्पकोटिमितं यावत् कुर्यातां गणनामपि ॥
गाथा गुणानां भवतः सौभाग्यस्य तथा मम । शक्या समाप्तिं नेतुं न शृणोतु रघुनायक ! ॥
ब्रवीमि किञ्चिदपि यत् तदेकस्माद् बलान्मम । सत्यादत्तादपि स्नेहात् प्रीतो भवति यद्भवान् ॥
स्वकरो सम्पुटीकृत्य याचाम्येतत् पुनः पुनः । यद् विस्मृत्यापि मे चेतो न त्यजेद् भवतः पदे ॥
नूनं स्नेहेन सम्पुष्टाः श्रुत्वा तस्य वरा गिरः । पूर्णकामो रामचन्द्रः परितोषमवाप्तवान् ॥
विधाय प्रार्थनां रम्यां श्वशुरं सममानयत् । ज्ञात्वा पित्रा वसिष्ठेन कौशिकेन तथा समम् ॥
भरतस्य करोति स्म प्रार्थनां जनकस्ततः । सम्मिल्य प्रेमसहितं ददाति स्म तथाशिषः ॥

ततोऽमिललक्ष्मणशत्रुनाशो तथाशिषोऽदाद् वसुमत्यधीशः ।

परस्परं प्रेमवशावभूतां मुहुः शिरोऽनामयतां स्वकीयम् ॥ ३४२ ॥

मुहुः कृत्वा विदेहस्य प्रार्थनाञ्च प्रशंसनम् । रघूनामधिपः सर्वभ्रातृभिः सहितोऽचलत् ॥
गत्वा विदेहनृपतिः कौशिकस्य पदेऽग्रहीत् । पदरेणुं स्वशिरसि नेत्रयोरप्ययोजयत् ॥
चाब्रूत यन्मुनीशान ! भवतो दर्शनाद् वरात् । दुर्लभं नास्ति किमपि विश्वासो मे मनस्ययम् ॥
यत् सुखं यच्च सुयशो लभन्ते लोकपालकाः । परन्तु ते सङ्कुचन्ति कुर्वन्तो यन्मनोरथम् ॥
तत् सुखं तच्च सुयशः सुलभं मेऽस्ति हे प्रभो ! । भवतो दर्शनस्यानुयायिन्यः सर्वसिद्धयः ॥
अभोक्षणमित्थं सम्प्रार्थ्य शिर आनाम्य पादयोः । आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य न्यवर्तत महीपतिः ॥
विधाय भेरीनिनदं वरयात्राचलत् ततः । ज्येष्ठाः कनिष्ठाः सर्वेऽपि प्रसन्ना अभवन् व्रजाः ॥
रामं निरीक्ष्य ग्रामोणाः पुरुषा महिला अपि । विलोचनफलं प्राप्य भवन्ति स्म सुखान्विताः ॥

मध्ये च मध्ये वरवासपूर्वं पथि स्थितेभ्यः सुखमर्पयन्ती ।

दिने पवित्रे निकषा त्वयोध्यां समागतामूद् वरयात्रिका सा ॥ ३४३ ॥

प्रणाद्यन्तान्कास्तत्र नादिताः पणवा वराः । भेरीशङ्खध्वनिरभूदगर्जस्तुरगा गजाः ॥
झञ्झराश्चर्मवाद्यानि सुरम्या डिण्डिमास्तथा । किञ्च फूत्कारवाद्यानि प्रोचन्त रसरागतः ॥
निशम्य वरयात्रां तामायान्तीं पुरवासिनः । सञ्जाता मुदिताः सर्वे तद्देहाः पुलकान्विताः ॥
सज्जयन्ति स्म ते स्वस्वगेहानि रुचिराणि च । हट्टान् मार्गाश्चितुर्मागिन् नगर्यस्तोरणास्तथा ॥
सिञ्चिताः सकला वीथ्यश्चन्दनेन सहेन्दुना । रङ्गवत्यो यत्र तत्र पूर्यन्ते स्म मनोरमम् ॥

मन्त्रादिति

बना बजार, न जाइ बखाना । तोरन, केतु, पताक, विताना ॥
सफल पूगफल, कदलि, रसाला । रोपे बकुल, कदंब, तमाला ॥
लगे सुभग तरु परसत धरनी । मनिमय आलवाल कल करनी ॥

दो०—बिबिध भाँति मंगल-कलस, गृह-गृह रचे सँवारि ।

सुर - ब्रह्मादि सिर्हाहि सब, रघुबर-पुरी निहारि ॥ ३४४ ॥

भूप - भवन तैहि अवसर सोहा । रचना देखि, मदन-मनु मोहा ॥
मंगल - सगुन, मनोहरताई । रिधि, सिधि, सुख, संपदा सुहाई ॥
जनु उछाह सब सहज सुहाए । तनु धरि-धरि दसरथ-गृह छाए ॥
देखन हेतु राम - बैदेही । कहहु लालसा होहि न केही ॥
जूथ - जूथ मिल चलीं सुआसिनि । निज छबि निदरहि मदन-बिलासिनि ॥
सकल सुमंगल सजें आरती । गावहि जनु बहु-बेष भारती ॥
भूपति - भवन कोलाहलु होई । जाइ न बरनि समउ, सुखु सोई ॥
कोसल्यादि राम - महतारीं । प्रेम-बिबस तन-दसा बिसारीं ॥

दो०—दिए दान बिप्रन्ह बिपुल, पूजि गनेस - पुरारि ।

प्रमुदित परम ! दरिद्र जनु, पाइ पदारथ चारि ॥ ३४५ ॥

मोद - प्रमोद - बिबस सब माता । चलहि न चरन, सिथिल भअ गाता ॥
राम - दरस - हित अति अनुरागी । परिछनि-साजु सजन सब लागीं ॥
बिबिध बिधान बाजने बाजे । मंगल मुदित सुमिदाँ साजे ॥
हरद, दूब, दधि, पल्लव, फूला । पान, पूगफल, मंगल - मूला ॥
अच्छल, अंकुर, लोचन, लाजा । मंजुल मंजरि - तुलसि बिराजा ॥
छुहे पुरट - घट सहज सुहाए । मदन - सकुन जनु नीड़ बनाए ॥
सगुन - सुगंध न जाहि बखानी । मंगल सकल सजहि सब रानी ॥
रचीं आरतीं बहुत बिधाना । मुदित करहि कल मंगल-गाता ॥

दो०—कनक-थार भरि मंगलन्हि, कमल-करन्हि लिअँ मात ।

चलीं मुदित परिछनि करन, पुलक-पल्लवित गात ॥ ३४६ ॥

धूप - धूम नभु मेचक भयऊ । सावन घन - घमंडु जनु ठयऊ ॥
सुरतरु-सुमन-माल सुर बरषहि । मनहुँ बलाक-अवलि मनु करषहि ॥
मंजुल मनिमय बंदनिवारे । मनहुँ पाकरिपु - चाप सँवारे ॥
प्रगटहि, दुरहि अटन्ह पर भामिनि । चारु चपल जनु दमकहि दामिनि ॥
दुंदुभि-धुनि घन-गरजनि घोरा । जाचक चातक, दादुर, मोरा ॥
सुर सुगंध - सुचि बरषहि बारीं । सुखी सकल ससि पुर-नर-नारी ॥
समउ जानि, गुर आयसु दीन्हा । पुर-प्रवेसु रघुकुलमनि कीन्हा ॥
सुमिरि संभु, गिरिजा, गनराजा । मुदित महीपति सहित - समाजा ॥

दो०—होहि सगुन, बरषहि सुमन, सुर दुंदुभी बजाइ ।

बिबुध-बधू नार्चहि मुदित, मंजुल मंगल गाइ ॥ ३४७ ॥

मागध, सूत, बंदि, नट, नागर । गावहि जसु तिहु-लोक-उजागर ॥
जय-धुनि, बिमल बेद-बर-बानी । दस दिसि सुनिअ सुमंगल-सानी ॥

हृदोऽभूत् सज्जिनो यादृक् शक्यो वक्तुं न तादृशः । केतुभिस्तोरणैः पार्णैः पताकाभिर्जनाश्रयैः ॥
सफलाः पूगतरवो रम्भा आम्रमहीरुहाः । बकुला नीपपदपास्तमाला अपि रोपिताः ॥
योजिताः सुभगा वृक्षाः स्पृशन्ति स्म वसुन्धराम् । रीत्या कृतानि मणिमत्तदावापि रम्यया ॥

प्र

घटाः शुभार्था विविधप्रकाराः कृताः सुभूष्य प्रतिगोहमेव ।

ब्रह्मादिदेवाः स्तिमिता अभूवन् पुरीं समालोक्य रघूत्तमस्य ॥ ३४४ ॥

तस्मिन्नवसरे भूप्रासादः पर्यशोभत । दृष्ट्वा तद्वचनां चित्तममुह्यन्मदनस्य च ॥
मङ्गलानि निमित्तानि मनोमोहकता तथा । ऋद्ध्यः सिद्ध्यः सौख्यं सम्पत्तिश्च सुशोभना ॥
सर्वेऽपि नूनमुत्माहा मञ्जुलानि स्वभावतः । धृत्वा धृत्वा शरीराणि व्याप्ता दिग्दशमन्दिरे ॥
श्रीरामचन्द्रवैदेहीसमालोकनसम्भवा । न भवेत्लालसा कस्य देहिनः कथ्यतामिदम् ॥
चलन्ति स्म सुवासिन्यः सम्मिलित्य कुले कुले । अवामन्यन्तयाः स्वीयकान्त्या कामप्रियामपि ॥
सज्जयित्वा सुभद्राणि तथातिक्थानि ताः समाः । गायन्ति स्म ध्रुवं कृत्वा नानारूपाणि भारती ॥
कोलाहलो जायते स्म वसुधाधिपमन्दिरे । न शक्यते निगदितुं मुखं तत्कालसम्भवम् ॥
मातरो रामचन्द्रस्य कौस्तुभप्रमुखास्तदा । व्यस्मरन् प्रेमविवशा दशाः स्ववपुषामपि ॥

दानान्यदुर्भूरि महीसुरेभ्यः सम्पूज्य हेरम्बमुमापतिञ्च ।

प्रीताः परं ता अभवन् दरिद्रः सम्प्राप्य नूनं चतुरः पुमर्थान् ॥ ३४५ ॥

मुत्प्रमुद्विवशा जाताः सकला अपि मातरः । नाचलञ्चरणास्तासां गात्राणि शिथिलानि च ॥
पूर्णाः परानुरागेण रामदर्शनहेतवे । आरभन्तेक्षणगताः सामग्रीः सकला अपि ॥
नानाविधानि वाद्यानि प्रारभ्यन्ते स्म नादितुम् । प्रीता मङ्गलसम्भारं सुमित्रा समसज्जयत् ॥
दधि दूर्वाङ्कुराः पीताः पल्लवानि सुमानि च । ताम्बूलपूगप्रसवमुखं भद्रपदं समम् ॥
अक्षता अङ्कुरा धेनुरोचनं लाजका अपि । तुलस्या रम्यमञ्जयं इति सर्वं विराजितम् ॥
घटाः स्वभावसुभगा नानावर्णविचित्रिताः । कृतनीडा ध्रुवं कामशकुन्ता एव राजिताः ॥
शकुनानां सुगन्धस्तु प्रवक्तुं नैव शक्यते । मङ्गलं सकलं राश्यः सकला अप्यसज्जयन् ॥
आरातिक्थं सुसम्पाद्य नानाविधविधानयुक् । कलानि शुभगीतानि ता अगायन् मुदान्विताः ॥

प्रपूर्व भद्रैः कनकस्तृतानि गृहीतवत्योऽञ्जकरंजनन्यः ।

प्रीताश्चलन्ति स्म परीक्षणार्थं गात्राणि तासां पुलकान्वितानि ॥ ३४६ ॥

सञ्जायते स्म गगनं धूपधूमेन मेचकम् । साडम्बरैः श्रावणीयैर्मघैराच्छादितं ननु ॥
सुरपादपपुष्पाणां माला देवा अवर्षयन् । आकर्षयन् मनो नूनं बलाकाखगपङ्क्तयः ॥
विहिता मञ्जुमाणिक्यैर्द्वारलम्बितमालिकाः । नूनं सुनिमिता आसञ्च चापाः क्रतुभूजापतेः ॥
अट्टालिकासु भामिन्यः प्रकाशाश्च तिरोहिताः । रमणीयाश्च चपला दीपिता विद्युतो ध्रुवम् ॥
दुन्दुभीनां ध्वनिर्नूनं घोरो वारिमुचां रवः । याचकाश्चातका भेकास्तथा भूजगभक्षकाः ॥
देवा अवर्षयन् पूतं सुगन्धं सलिलं ध्रुवम् । मुखं प्राप्ताः सस्यतुल्याः सर्वे पूर्नरयोषितः ॥
सम्परिज्ञाय समयमादेशमददाद् गुरुः । प्रवेशं विदधाति स्म रघुवंशमणिः पुरे ॥
स्मृत्वा गङ्गाधरं देवं गिरिजातां गणेश्वरम् । महीपतिः प्रमुदितः समाजेन समन्वितः ॥

आसन् निमित्तानि निनाद्य भेरीः सुरा अकुर्वन् सुमनोऽभिवर्षम् ।

हृष्टा अनृत्यन् विबुधाङ्गनाश्च प्रगाय गीतानि सुमङ्गलानि ॥ ३४७ ॥

मागधा बन्दिनः सूतास्तथैव नटनर्तकाः । अगायन् रामचन्द्रस्य त्रिलोकीराजितं यशः ॥
जयध्वनिस्तथा पूता वरा वेदसरस्वती । सुभद्रमिश्रितो दिक्षु श्रूयेते स्म दशस्वपि ॥

बिपुल बाजने बाजन लागे । नभ सुर, नगर लोग अनुरागे ॥
 बने बराती, वरनि न जाहीं । महा मुदित, मन सुख न समाहीं ॥
 पुरबासिन्ह तब राय जोहारे । देखत रामहि भए सुखारे ॥
 करहि निछावरि मनिगन चीरा । बारि विलोचन, पुलक सरीरा ॥
 आरति करहि मुदित पुर-नारी । हरषहि निरखि कुअर-वर चारी ॥
 सिबिका सुभग ओहार उघारी । देखि दुलहिनिन्ह होहि सुखारी ॥

दो०—अहि बिधि सब ही देत सुख, आए राजदुआर ।

मुदित मातु परिछनि करहि, बधुन्ह - समेत कुमार ॥ ३४८ ॥

करहि आरती बारहि बारा । प्रेमु - प्रमोदु कहै को पारा ॥
 भूषन, मनि, पट नाना जाती । करहि निछावरि अगनित भांती ॥
 बधुन्ह - समेत देखि सुत चारी । परमानंद - मगन महतारी ॥
 पुनि-पुनि सीय-राम-छवि देखी । मुदित सफल जग - जीवन लेखी ॥
 सखी सीय-मुख पुनि-पुनि चाही । गान करहि निज सुकृत सराही ॥
 वरषहि सुमन छनहि छन देवा । नाचहि, गावहि, लावहि सेवा ॥
 देखि मनोहर चारिउ जोरी । सारद उपमा सकल ढँढोरी ॥
 देत न बनहि निपट लघु लागी । अकटक रही रूप अनुरागी ॥

दो०—निगम - नीति, कुल - रीति करि, अरघ - पाँवड़े देत ।

बधुन्ह - सहित सुत परिछि सब, चली लवाइ निकेत ॥ ३४९ ॥

चारि सिंघासन सहज सुहाए । जनु मनोज निज हाथ बनाए ॥
 तिन्ह पर कुअरि - कुअर बैठारे । सादर पाय पुनीत पखारे ॥
 धूप, दीप, नैवेद बेद - विधि । पूजे बर - दुलहिनि मंगलनिधि ॥
 बारहि - बार आरती करहीं । व्यजन, चारु चामर सिर ढरहीं ॥
 वस्तु अनेक निछावरि होहीं । भरी प्रमोद मातु सब सोहीं ॥
 पावा परमतत्व जनु जोगी । अमृतु लहेउ जनु संतत रोगी ॥
 जनम - रंक जनु पारस पावा । अंधहि लोचन - लाभु सुहावा ॥
 मूक - बदन जनु सारद छाई । मानहुं समर सूर जय पाई ॥

दो०—अहि सुख तें सत - कोटि - गुन, पावहि मातु अनंदु ।

भाइन्ह सहित बिआहि घर, आए रघुकुलचंदु ॥ ३५० ॥ क

लोक-रीति जननीं करहि, बर-दुलहिनि सकुचाहि ।

मोडु, विनोदु बिलोकि बड़, रामु मनीह मुसुकाहि ॥ ३५० ॥ ख

देव - पितर पूजे बिधि नीकी । पूजीं सकल वासना जी की ॥
 सबहि बंदि मार्गहि बरदाना । भाइन्ह - सहित राम - कल्याना ॥
 अंतरहित सुर आसिष देहीं । मुदित मातु अंचल भरि लेहीं ॥
 भूपति बोलि बराती लीन्हे । जान, बसन, मनि, भूषन दीन्हे ॥
 आयसु पाइ, राखि उर रामहि । मुदित गए सब निज-निज धामहि ॥
 पुर - नर - नारि सकल पहिराए । घर - घर बाजन लगे बधाए ॥
 जाचक-जन जाचहि जोइ - जोई । प्रमुदित राउ देहि सोइ - सोई ॥
 सेवक सकल बजनिआ नाना । पूरन किए दान - सनमाना ॥

विपुलानाञ्च वाद्यानां समारभ्यत वादनम् । खे देवा नगरे लोका जायन्ते स्मानुरागिणः ॥
अशक्यवर्णनाः सर्वे सञ्जिता वरयात्रिणः । अतिप्रमुदितास्तेषां चित्तेषु न सुखं मितम् ॥
कुर्वन्ति स्म ततः पीरा भूमिपालस्य वन्दनाम् । रामचन्द्रं विलोक्यैव सञ्जाताः सुखिनश्च त ॥
प्रक्षिपन्ति स्म चीराणि मणीनां निकरं तथा । लोचनेषु जलं तेषां देहेषु पुलकस्तथा ॥
कुर्वन्ति स्म प्रमुदिता आरातिक्यं पुरस्त्रियः । दृष्ट्वा हृष्टा भवन्ति स्म कुमारान्श्चतुरो वरान् ॥
शिबिकानां जवनिका अपसार्य मनोहराः । ता नवीना वधूदृष्ट्वा भवन्ति स्म सुखान्विताः ॥

इत्थम्प्रकारैः सुखयन् समग्रान् द्वारं महीपस्य सबन्धुरायात् ।

नीराजयन्ति स्म मुदा जनन्यो वधूसमेतान् सकलान् कुमारान् ॥ ३४८ ॥

प्रकुर्वन्ति स्म ताः सर्वा आरातिक्यं पुनः पुनः । तत्प्रेमहर्षकथने समर्थो वर्ततेऽत्र कः ॥
नानाविधानि वस्त्राणि भूषणानि मणीनपि । अनन्तरीतिर्युक्तानि प्रक्षिपन्ति स्म तास्तदा ॥
वधूसमेतांश्चतुरः समालोक्य तनूद्भवान् । परमानन्दसम्पन्नाः प्रजायन्ते स्म मातरः ॥
सीतारामगतां कान्तिं समालोक्य पुनः पुनः । स्वकीयं जीवनं लोके मत्वा धन्यं मुदा युताः ॥
सीताया आननं सख्यः समालोक्य पुनः पुनः । प्रशस्य मुकुतं स्वीयमाचरन्ति स्म गायनम् ॥
वर्षयन्ति स्म विबुधाः प्रसूतानि प्रतिक्षणम् । नृत्यन्ति स्म स्वनन्ति स्मारपयन्ति स्म यथाचनम् ॥
मनोहरं समालोक्य युगलानां चतुष्टयम् । उपमा विचिनोति स्म शारदा सकला अपि ॥
किन्तु ज्ञात्वा समा अत्पान दातुं शक्नुते स्म सा । केवलं निनिमेषाक्षि स्थिता रूपानुरागिणी ॥

आम्नायनीति कुलरीतिमेव कृत्वा ददत्योऽर्घ्यपदप्रवस्त्रे ।

नीराज्य पुत्रान् सवधून् समग्रान् नृपालयं प्रत्यनयञ् जनन्यः ॥ ३४९ ॥

सिंहासनानि चत्वारि रम्याण्यासन् स्वभावतः । निमित्तानि स्वहस्ताभ्यां नूनं मकरकेतुना ॥
नवा वधूः कुमारान्श्च तेषूपवेशयंस्ततः । पुनीतांश्चरणांस्तेषां क्षालयन्ति स्म सादरम् ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्वेदप्रोक्तविधानतः । वरांस्तथा नववधूराचयन् भद्रशेवधीन् ॥
प्रकुर्वन्ति स्म तास्तेषामारातिक्यं पुनः पुनः । चामरव्यजने रम्ये दोलयन्ति स्म मूर्धसु ॥
नानाविधानां वस्तूनां प्रक्षेपः समजायत । मोदपूर्णा अशोभन्त सकला अपि मातरः ॥
प्राप्तवान् परमं तत्त्वं योगी कश्चिदपि ध्रुवम् । लब्धवान्मृतं कोऽपि रुजा ग्रस्तोऽनिशं ध्रुवम् ॥
आजन्म निर्धनः कोऽपि प्राप्तवान्नुपमम् । नूनमन्धस्य सञ्जातो लाभो रुचिरनेत्रयोः ॥
मूकस्य वदने नूनमुपविष्टा सरस्वती । समरे शौर्यवान् कोऽपि नूनं जयमवाप्तवान् ॥

एभ्यः सुखेभ्यः शतकोटिवारमदभ्रमानन्दमयुर्जनन्य ।

विवाहमापाद्य यतः सवन्धुर्गृहान् समयाद् रघुवंशचन्द्रः ॥ ३५० ॥ क

लोकस्य रीतीर्व्यदधुर्जनन्यो वध्वो वराश्चागुरवत्रपत्वम् ।

मोवं विनोदञ्च विलोक्य भव्यो रामः स्मितं संव्यदधात् स्वचित्ते ॥ ३५० ॥ ख

उत्तमेन विधानेन देवानार्चन् पितृनपि । जातास्तासां यतः पूर्णा मनसः कामनाः समाः ॥
अमुमेव वरं सर्वान् याचन्ति स्म प्रणम्य ताः । भ्रातृयुक्तस्य रामस्य यत् प्रजायेत मङ्गलम् ॥
अन्तहिताः सुमनसः प्रयच्छन्ति स्म चाशिषः । अगृह्णन् मातरः प्रीताः पूरयित्वा निजाञ्चलम् ॥
ततो वसुन्धराधीश आह्वयद् वरयात्रिणः । मणीन् यानानि वासांसि तेभ्योऽदाद् भूषणानि च ॥
आज्ञां लब्ध्वा स्थापयित्वा रामचन्द्रं स्वमानसे । स्वं स्वं धाम प्रयायन्ति स्म मुदिताः सकला अपि ॥
परिधापयति स्मेशः पीरांस्त्रीपुरुषान् समान् । अभिनन्दनवाद्यानि प्रतिवेशमोदितानि च ॥
अयाचन् याचकजना यद् यत् तस्मिन्नुपक्रमे । तत्तदेव ददाति स्म प्रमोदभरितो नृपः ॥
नानाप्रकारैः सकलान् सेवकान् वाद्यवादकान् । परिपूर्णान् करोति स्म दानैः सम्माननैरपि ॥

दो०—देहि असोस जोहारि सब, गावहि गुन - गन - गाथ ।

तब गुर-भूसुर-सहित गृह, गवनु कीन्ह नरनाथ ॥ ३५१ ॥

जो वसिष्ठ अनुसासन दीन्ही । लोक-वेद-विधि सादर कीन्ही ॥
भूसुर - भीर देखि सब रानी । सादर उठीं भाग्य बड़ जानी ॥
पाय पखारि सकल अन्हवाए । पूजि भली विधि भूप जेवाए ॥
आदर, दान, प्रेम परिपोषे । देत असोस चले मन तोषे ॥
बहु विधि कीन्ह गाविसुत - पूजा । नाथ ! मोहि - सम धन्य न दूजा ॥
कीन्ह प्रसंसा भूपति भूरी । रानिन्ह-सहित लीन्ह पग-धूरी ॥
भीतर भवन दीन्ह वर वासू । मन जोगवत रह नृप रनिवासू ॥
पूजे गुर - पद - कमल बहोरी । कीन्ह विनय, उर प्रीति न थोरी ॥

दो०—बधुन्ह-समेत कुमार सब, रानिन्ह-सहित महीसु ।

पुनि - पुनि बंदत गुर - चरन, देत असोस मुनीसु ॥ ३५२ ॥

विनय कीन्ह उर अति अनुरागे । सुत-संपदा राखि सब आगे ॥
नेगु मागि मुनिनायक लीन्हा । आसिरबाहु बहुत विधि दीन्हा ॥
उर धरि रामहि सीय - समेता । हरषि कीन्ह गुर गवनु निकेता ॥
बिप्रबधू सब भूप बोलाई । चैल चारु भूषन पहिराई ॥
बहुरि बोलाई सुआसिनि लीन्हीं । रुचि विचारि पहिरावनि दीन्हीं ॥
नेगी नेग - जोग सब लेहीं । रुचि - अनुरूप भूपमनि देहीं ॥
प्रिय पाहुने पूज्य जे जाने । भूपति भलीभाँति सनमाने ॥
देव देखि रघुवीर - विवाह । वरषि प्रसून, प्रसंसि उछाह ॥

दो०—चले निसान बजाइ सुर, निज - निज पुर सुख पाइ ।

कहत परसपर राम - जसु, प्रेम न हृदयें समाइ ॥ ३५३ ॥

सब विधि सबहि समदि नरनाह । रहा हृदयें भरि पूरि उछाह ॥
जहँ रनिवासु तहाँ पगु धारे । सहित - बहूटिन्ह कुअँर निहारे ॥
लिए गोद करि मोद - समेता । को कहि सकइ भयउ सुखु जेता ॥
बधू सप्रेम गोद वैठारी । वार - वार हिय हरषि दुलारी ॥
देखि समाजु, मुदित रनिवासू । सब कें उर अनंद कियो वासू ॥
कहेउ भूप, जिमि भयउ विवाह । सुनि-सुनि हरषु होत सब काह ॥
जनकराज - गुन - सीलु - वड़ाई । प्रीति - रीति, संपदा - सुहाई ॥
बहुविधि भूप, भाट जिमि, वरनी । रानी सब प्रमुदित सुनि करनी ॥

दो०—सुतन्ह-समेत नहाइ नृप, बोलि बिप्र-गुर-ग्याति ।

भोजन कीन्ह अनेक विधि, घरी पंच गइ राति ॥ ३५४ ॥

मंगलगान करेहि बर - भामिनि । भै सुखमूल मनोहर जामिनि ॥
अँचइ, पान सब काहँ पाए । स्रग - सुगंध - भूषित छवि छाए ॥
रामहि देखि, रजायसु पाई । निज-निज भवन चले सिर नाई ॥
प्रेम, प्रमोदु, बिनोदु, बड़ाई । समउ, समाजु, मनोहरताई ॥
कहि न सकहि सत सारद, सेमू । वेद, बिरंचि, महेस, गनेसू ॥

अदुः प्रणम्याशिषमेव सर्वे गाथा अगायंश्च गुणव्रजस्य ।

ततः समेतो गुरुणा द्विजंश्च नराधिपोऽयाद् भवनं स्वकीयम् ॥ ३५१ ॥

वसिष्ठः प्रददाति स्म यत् किमप्यनुशासनम् । लोकवेदोक्तविधिना व्यदधात् सादरं नृपः ॥ विलोक्य सकला राश्यः सम्मर्दं भूसुपर्वणाम् । विज्ञाय परमं भाग्यमुत्तिष्ठन्ति स्म सादरम् ॥ पादप्रक्षालनं कृत्वा स्नापयित्वा च तान् समान् । रम्येण विधिनाभ्यर्च्य मेदिनीभृदभोजयत् ॥ समादरेण दानेन प्रेम्णा पुष्टाश्च सर्वतः । चलन्ति स्म प्रयच्छन्तस्तुष्टेन मनसाशिषः ॥ विधिभिर्बहुभिर्भूयो गाधिसूनुं समर्चयत् । अन्नूतापि प्रभो ! धन्यो न मया सदृशः परः ॥ तस्य प्रशंसामकरोद् भूरिणो भूमिपालकः । राज्ञीभिः सहितोऽगृह्णात् तथा तत्पादयो रजः ॥ भवनान्तर्वरं वासं तस्मै समुपकल्पयत् । नृपो राज्ञीनिवासश्च प्रतीक्षते स्म तन्मनः ॥ ततः परं गुरोः पादकमले समपूजयत् । प्रार्थनाञ्चाकरोत् तस्य प्रीतिरल्पा न मानसे ॥

सर्वे वधूभिः सहिताः कुमारः राज्ञीसमेतो वसुधाधिपश्च ।

पदे नमन्ति स्म गुरोरभीक्षणं दत्ते स्म चाशोर्वचनं मुनीशः ॥ ३५२ ॥

परानुरागिनमसा नृपः प्रार्थयते स्म तम् । सुतान् सर्वां श्रियञ्चाग्रे निधायाङ्गीकृतेः कृते ॥ अगृह्णाद् दक्षिणामेव संयाच्य तु मुनीश्वरः । आशीर्वादं तथानेकप्रकारं सुवितीर्णवान् ॥ सीतया सहितं रामं स्थापयित्वा स्वमानसे । निजं निकेतनमयाद् गुरुः प्रीतिसमन्वितः ॥ महीपतिर्विप्रपत्नीराह्वयत् सकला अपि । रम्यवासांसि भूषाश्च परिधापयति स्म सः ॥ तत आह्वयति स्मासौ सर्वा अन्याः सुवासिनीः । तासां रुचिञ्च विज्ञाय ताभ्योऽदात् परिधापनम् ॥ पुरस्कारान् दक्षिणाश्चागृह्णन्तर्हीः समे जनाः । अनुसृत्य रुचिं तेषामदान्नृपशिरोमणिः ॥ अतिथीन् यान् बुध्यते स्म पूजनीयास्तथा प्रियान् । उत्तमेन विधानेन भूपस्तान् सममानयत् ॥ विवाहं रघुवीरस्य समालोक्य दिवौकसः । वर्षयित्वा प्रसूनानि सम्प्रशस्य समुत्सवम् ॥

सुराश्चलन्ति स्म निनाद्य भेरीनिजं निजं लोकमवाप्य सौख्यम् ।

परस्परं रामयशो वदन्तो न प्रेम माति स्म मनस्सु तेषाम् ॥ ३५३ ॥

सर्वैः प्रकारैः सर्वेषु मानितेषु महीपतिः । आनन्दभरसम्पूर्णमानसः समाजयत् ॥ यत्र राज्ञीनिवासोऽभूत् तत्रासौ न्यदधात् पदे । तथा वधूभिः सहितान् कुमारान् समलोकत् ॥ उर्व्वेशयदङ्के तानानन्देन समन्वितः । तस्य यावत् सुखं जातं तावद् वक्तुं शकोऽस्ति कः ॥ ततो निजाङ्के सप्रेमं समुपावेशयद् वधूः । मानसे मुदितो भूत्वा वारम्बारमलालयत् ॥ राज्ञीनिवासो मुदितो विलोक्यते समुत्सवम् । आनन्दो वासमकरोत् सर्वेषामेव मानसे ॥ यथा रीत्या विवाहोऽभूद् भाषते स्म नृपः समम् । श्रुत्वा श्रुत्वा भवन्ति स्म प्रसन्नाः सकला अपि ॥ विदेहवसुधेशस्य गुणाञ् शीलमुदारताम् । प्रीतिसम्पादितां रीतिं सम्पत्तिमपि शोभनाम् ॥ नानाप्रकारैर्भूपालोऽवर्णयन्मागधो यथा । श्रुत्वा तस्य कृतिं जाता राश्यः प्रमुदिताः समाः ॥

स्नात्वा महीपस्तनुजं समेतो ज्ञातीन् समाहूय गुरुञ्च विप्रान् ।

सन्धिं करोति स्म बहुप्रकारामित्थं निशा पञ्चघटी प्रयाता ॥ ३५४ ॥

प्रकुर्वन्ति स्म भामिन्यो वरा मङ्गलगायनम् । यामिनी सा जायते स्म सुखमूलं मनोहरा ॥ सर्वे आचमनं कृत्वा ताम्बूलं समभक्षयन् । स्रग्भिः सुगन्धिद्रव्याद्यैर्भूषिताः कान्तिमाप्नुवन् ॥ रामचन्द्रं समालोक्य तस्याज्ञां परिगृह्य च । शिरसा तं प्रणम्यापि स्वं स्वं सद्भाचलन् समे ॥ अनुरागं प्रमोदञ्च विनोदनमुदारताम् । अनेहसं समाजञ्च तन्मनोहारितां तथा ॥ न सन्ति वक्तुं शक्तानि वाक्शतान्युरगाधिपः । वेदाः कुशेशयजुर्महेशश्च गणेश्वरः ॥

सो मैं कहीं कवन विधि बरनी । भूमिनागु सिर धरइ कि धरनी ॥
नृप सब भाँति सबहि सनमानी । कहि मृदु बचन बोलाई रानी ॥
बधू लरिकनी ! पर - घर आई । राखैहु नयन - पलक की नाई ॥

दो०—लरिका श्रमित उनीद - बस, सयन करावहु जाइ ।

अस कहि गे विश्रामगृह, राम - चरन चितु लाइ ॥ ३५५ ॥

भूप - बचन सुनि सहज सुहाए । जरित कमक - मनि पलंग डसाए ॥
सुभग सुरभि - पय - फेन समाना । कोमल - कलित सुपेती नाना ॥
उपबरहन बर वरनि न जाहीं । स्रग - सुगंध मनिमंदिर माहीं ॥
रतनदीप सुठि, चारु चंदोवा । कहत न बनइ, जान जैहि जोवा ॥
सेज रुचिर रचि, रामु उठाए । प्रेम - समेत पलंग पौढाए ॥
अग्या पुनि - पुनि भाइन्ह दीन्ही । निज-निज सेज सयन तिन्ह कीन्ही ॥
देखि स्याम - मृदु - मंजुल गाता । कहहि सप्रेम बचन सब माता ॥
मारग जात, भयावनि भारी । कहि विधि तात ! ताड़का नारी ? ॥

दो०—घोर निसाचर, बिकट भट, समर गर्नहि नहिं काहु ।

मारे सहित-सहाय किमि, खल मारीच-सुबाहु ? ॥ ३५६ ॥

मुनि-प्रसाद बलि तात ! तुम्हारी । ईस अनेक करवरें टारी ॥
मख - रखवारी करि, दुहुँ भाई । गुरु - प्रसाद सब विद्या पाई ॥
मुनितिय तरी लगत पग - धूरी । कीरति रही भुवन भरिपूरी ॥
कमठ - पीठि पबि - कूट - कठोरा । नृप-समाज महुँ सिवधनु तोरा ॥
बिस्वविजय - जसु, जानकि पाई । आए भवन, व्याहि सब भाई ॥
सकल अमानुष करम तुम्हारे । केवल कौसिक - कृपा सुधारे ॥
आजु सुफल जग जनमु हमारा । देखि तात ! बिधुवदन तुम्हारा ॥
जे दिन गए तुम्हहि बिनु देखें । ते विरंचि जनि पारहि लेखें ॥

दो०—राम प्रतोषीं मातु सब, कहि बिनीत बर - बैन ।

सुमिरि संभु, गुर, बिप्रपद, किए नीदबस नैन ॥ ३५७ ॥

नीदउँ बदन सोह सुठि लोना । मनहुँ साँझ - सरसीरुह सोना ॥
घर - घर करहि जागरन नारी । देहि परसपर मंगलगारी ॥
पुरी बिराजति राजति रजनी । रानी कहहि, बिलोकहु सजनी ! ॥
सुंदर बधुन्ह सासु लै सोई । फनिकन्ह जनु सिरमनि उर गोई ॥
प्रात पुनीतकाल प्रभु जागे । अरुनचूड़ बर बोलन लागे ॥
बंदि - मागधन्ह गुनगन गाए । पुरजन द्वार जोहारन आए ॥
बंदि बिप्र, सुर, गुर, पितु, माता । पाइ असीस, मुदित सब आता ॥
जननिन्ह सादर बदन निहारे । भूपति - संग द्वार पगु धारे ॥

दो०—कीन्ह सोच सब सहज - सुचि, सरित पुनीत नहाइ ।

प्रातक्रिया करि तात पहि, आए चारिउ भाइ ॥ ३५८ ॥

नवाह्नपारायण, तीसरा विश्राम

वर्णयानि कथं तर्हि कथा रीत्या चतत् समम् । धारयेद् भूमिनागः किं धरणीं निजमस्तके ॥
सर्वैः प्रकारैर्भूपालः सकलान् सममानयत् । कोमलं वचनं प्रोच्य राश्यः सर्वाः समाह्वयत् ॥
वध्वोऽधुना सन्ति बालाः परगेहमुपागताः । तथा यूयं रक्षतैता दृक्छदानि दृशो यथा ॥

श्रान्ताश्च निद्रावशगास्तनूजाः सुप्तान् समग्रान् विदधध्वमेतान् ।

प्रोच्येति विश्रामगृहं प्रयातो संयोज्य रामाङ्घ्रियुगे स्वचित्तम् ॥ ३५५ ॥

स्वभावादेव रुचिरा वाचः श्रुत्वा महीपतेः । पर्यङ्कान् रत्नजटितान् हैमान् राश्यः समास्तृणन् ॥
कामधेनुपयः फेनसमानान् सुमनोहरान् । अनेकान् कोमलांस्तेषु प्रच्छादनपटानपि ॥
उपधानानि रम्याणि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् । स्रजः मुग्धध्रुव्याणि व्यराजन् मणिमन्दिरे ॥
रम्यरूपा रत्नदीपा उल्लोचश्च मनोहरः । न शक्यन्ते निगदितुं येन दृष्टाः स वेत्ति तान् ॥
विरच्य शय्यां रुचिरामकुर्वन् राममुत्थितम् । प्रेम्णा युतं ताः पर्यङ्के समुपावेशयन्नपि ॥
आदेशं प्रददाति स्म भ्रातृभ्यः स पुनः पुनः । ततस्ते स्वस्वपर्यङ्के शयनं समपादयन् ॥
विलोक्य गात्रं रामस्य श्यामलं मृदुमञ्जुलम् । सप्रेम कथयन्ति स्म वचनं मातरः समाः ॥
कुर्वन्श्च गमनं सृत्यामतीव भयकारिणीम् । हे तात ! केन विधिना ताटकां त्वममारयः ॥

धोरात्रयो यौ विकटौ भटौ च सङ्ख्यातवन्तौ न कमप्यनीके ।

अहन् कथं तौ सहितौ सहायः खलो च मारीचमुवाहुकाख्यौ ॥ ३५६ ॥

त्वय्यात्मानं तात ! ददमो मुनेरेव प्रसादतः । आपत्तीस्ते बहुविधाः परमात्मा न्यवारयत् ॥
रक्षां विधाय यागस्य द्वावपि भ्रातरो युवाम् । गुरोरेव प्रसादेन विद्या अधिगतौ समाः ॥
स्पर्शादेवाङ्घ्रिप्रजसस्तरति स्म मुनेर्वधूः । कीर्तिरेषाऽभितो व्याप्नोज्जगन्ति सकलान्यपि ॥
कठोरं काच्छपात् पृष्ठाद् वज्रादुर्वीधरादपि । कार्मुकं पार्वतीशस्य वृन्दे राज्ञामभञ्जयः ॥
यशो विश्वजयोद्भूतं प्राप्तवाञ्छानकीमपि । विवाह्य सकलान् बन्धून् भवनं स्वमुपागतः ॥
अमानुषाणि ते सन्ति कर्माणि सकलान्यपि । यानि सम्पादितवती केवलं कौशिकी कृपा ॥
अस्माकमद्य जननं सञ्जातं सफलं भुवि । सुधांशुतुल्यं वदनं समवालोक्य तात ! ते ॥
अनालोकयतां त्वां ये व्यतीताः सन्ति वासराः । मा तेषां गणनां कुर्यादस्मदायुषि सृष्टिकृत् ॥

सर्वाः प्रसूः प्रीणयति स्म रामः प्रभाष्य नन्ना मधुराश्च वाचः ।

स्मृत्वा पदानीशगुरुद्विजानां निद्रावशे स्वे कुस्ते स्म नेत्रे ॥ ३५७ ॥

निद्रायामप्यभात् तस्य बहुलावण्यवन्मुखम् । सायं सङ्कोचमागच्छन्नूनं रक्तं सरोरुहम् ॥
सदने सदने नार्यः प्रकुर्वन्ति स्म जागरम् । परस्परमभाषन्त मङ्गला गालिका अपि ॥
राजते रजनी त्वेषा तयैषा पूर्विराजते । विलोक्य वयस्ये ! त्वमिति राश्यः समालपन् ॥
अस्वपंस्तदनु श्वश्र्वो गृहीत्वा मञ्जुला वधूः । अगूढयन् हृत्सु नूनं फणिनः स्वशिरोमणीन् ॥
प्रातः पवित्रे समये प्रभुनिद्रां समत्यजत् । आरावं प्रारभन्ते स्म ताम्रचूडा मनोरमम् ॥
समगायन् गुणगणं बन्दिनो मागधा अपि । वन्दनाय द्वारदेशं सम्प्राप्ताः पुरवासिनः ॥
विप्रान् सुरान् गुरुं तातं मातृरप्यभिवन्द्य ते । सम्पाप्य चाशिषः सर्वे भ्रातरो मोदमान्पुवन् ॥
मुखानि सादरं तेषां विलोकन्ते स्म मातरः । ततस्ते भूभृता साकं द्वारदेशं समागमन् ॥

सम्पाद्य शौचं शुचिनः स्वभावात् प्रस्नाय नद्यामतिपावनायाम् ।

विधाय कात्यं विधिमङ्घ्रिसङ्ख्यास्ते बान्धवास्तातसमीपमायुः ॥ ३५८ ॥

नवाह्नपारायणे तृतीयो विश्रामः सम्पूर्णः

भूप बिलोकि लिए उर लाई । बैठे हरषि रजायसु पाई ॥
 देखि रामु, सब सभा जुड़ानी । लोचन-लाभ-अवधि अनुमानी ॥
 पुनि बसिष्टु मुनि, कौसिकु आए । सुभग आसनन्ह मुनि बैठाए ॥
 सुतन्ह - समेत पूजि पद लागे । निरखि रामु, दोउ गुर अनुरागे ॥
 कहहि बसिष्टु धरम - इतिहासा । सुनहि महीसु सहित - रनिवासा ॥
 मुनि-मन-अगम गाधिसुत-करनी । मुदित बसिष्टु बिपुल विधि बरनी ॥
 बोले बामदेउ सब साँची । कीरति-कलित लोक तिहुँ माची ॥
 सुनि आनंदु भयउ सब काहू । राम - लखन उर अधिक उछाहू ॥

दो०—मंगल, मोद, उछाह नित, जाहि दिवस अहि भाँति ।

उमगो अवध अनंद भरि, अधिक - अधिक अधिकाति ॥ ३५९ ॥

सुदिन सोधि कल कंकन छोरे । मंगल, मोद, बिनोद न थोरे ॥
 नित नव सुख सुर देखि सिहाहीं । अवध-जन्म जाचहि विधि-पाहीं ॥
 बिस्वामित्तु चलन नित चहहीं । राम-सप्रेम-बिनय-बस रहहीं ॥
 दिन - दिन सयगुन भूपति - भाऊ । देखि सराह महामुनिराऊ ॥
 मागत बिदा राउ अनुरागे । सुतन्ह - समेत ठाढ़ भे आगे ॥
 नाथ ! सकल संपदा तुम्हारी । मैं सेवकु समेत - सुत - नारी ॥
 करब सदा लरिकन्ह पर छोहू । दरसन देत रहब मुनि ! मोहू ॥
 अस कहि राउ, सहित-सुत-रानी । परैउ चरन, मुख आव न बानी ॥
 दीन्ह असीस बिप्र बहु भाँती । चले, न प्रीति - रीति कहि जाती ॥
 रामु सप्रेम संग सब भाई । आयसु पाइ फिरे पहुँचाई ॥

दो०—राम-रूपु भूपति-भगति, ब्याहु, उछाहु, अनंदु ।

जात सराहत मनहि मन, मुदित गाधिकुलचंद्र ॥ ३६० ॥

बामदेव, रघुकुल - गुर ग्यानी । बहुरि गाधिसुत-कथा बखानी ॥
 सुनि मुनि - सुजसु मनहि मन राऊ । बरनत आपन पुन्य - प्रभाऊ ॥
 बहुरे लोग रजायसु भयऊ । सुतन्ह - समेत नृपति गृहं गयऊ ॥
 जहँ-तहँ राम-ब्याहु सबु गावा । सुजसु पुनीत लोक-तिहुँ छावा ॥
 आए ब्याहि रामु घर जब तें । बसइ अनंद अवध सब तब तें ॥
 प्रभु - बिबाहुँ जस भयउ उछाहू । सकहि न बरनि गिरा-अहिनाहू ॥
 कबिकुल - जीवनु - पावन जानी । राम - सीय - जसु मंगल - खानी ॥
 तेहि ते मैं कछु कहा बखानी । करन पुनीत हेतु निज बानी ॥

छं०—निज गिरा पावनि करन - कारन, राम - जसु तुलसी कह्यो ।

रघुबीर-चरित अपार - बारिधि, पार कबि कौन लह्यो ॥

उपवीत - ब्याह - उछाह - मंगल, सुनि जे सादर गावहीं ।

बेदेहि - राम - प्रसाद ते, जन, सर्वदा सुख पावहीं ॥

सो०—सिय - रघुबीर - बिबाहु, जे सप्रेम गावहि, सुनहि ।

तिन्ह कहूँ सदा उछाहू, मंगलायतन राम - जसु ॥ ३६१ ॥

मासपारायण, बारहवाँ विश्राम

प्रथम सोपान बालकाण्ड सम्पूर्ण

विलोक्यैव धराधीश उरसा तानयोजयत् । समवाप्य नृपादेशं मुदितास्त उपाविशन् ॥
सभा रामं समालोक्य सकला शीतलाभवत् । अयमेवावधिर्नेत्रलाभस्येत्यनुमान्य च ॥
ततो मुनी समायातो वसिष्ठः कौशिकस्तथा । सुरम्ययोरासनयोस्तावुपावेशयन्नुपः ॥
सुतैः समेतः सम्पूज्य प्राणमच्चरणांस्तयोः । उभावपि गुरु रामं समालोक्यानुरागिणौ ॥
इतिहासं धर्मवद्ध वसिष्ठः समपादयत् । युतो राज्ञोनिवासेन शृणोति स्म महीपतिः ॥
गाधिपुत्रस्य चरितमगम्यं मुनिमानसैः । प्रीतो वसिष्ठो विपुलैः प्रकारैः समवर्णयत् ॥
वामदेवो ब्रवीति स्म यत् सत्यं सकलं त्विदम् । मुनेः सुनलिता कीर्तिस्त्रिलोकीपरिपूरिता ॥
इदं निशम्य सर्वेऽपि जाता आनन्दसंयुताः । जातो विशिष्ट आनन्दो रामलक्ष्मणचेतसोः ॥

मोदोत्सवौ मङ्गलमण्यजलं यान्ति स्म वारा अनयैव रीत्या ।

आनन्दपूर्णा व्यलसत् त्वयोध्या मोदोऽधिकोऽभूदधिकाधिकश्च ॥ ३५९ ॥

सुकङ्कणानि मुक्तानि निर्णीय रुचिरं दिनम् । नस्तोकानि भवन्ति स्म शुभं मोदो विनोदनम् ॥
दृष्ट्वा नवं सुखं नित्यमाकाङ्क्षन् विकलाः सुराः । अयोध्यायां जनिञ्चैव याचन्ते स्म प्रजापतिम् ॥
नित्यमेवाकाङ्क्षति स्म चलितुं कौशिको मुनिः । किन्तु रामीयसप्रेमविनयाधीन आवसत् ॥
दिने दिने शतगुणं प्रमाणं मेदिनीपतेः । दृष्ट्वा महामुनीशानो व्यदधात् तत्प्रशंसनम् ॥
आपृच्छत् तं यदा किन्तु प्रेम्णमज्जनूपस्तदा । तिष्ठति स्म च तस्याग्रे तनुजातैः समन्वितः ॥
सोऽब्रूत यत् प्रभो ! सर्वाः सम्पदो भवतः स्थिताः । तनुजातैर्वंधूमिश्च भवतः सेवकोऽस्म्यहम् ॥
बालकेषु विधातव्यः स्नेह एव निरन्तरम् । दर्शनञ्च प्रदातव्यं मह्यमेव मनारतम् ॥
इत्याभाष्य तनुजातैः राज्ञीभिश्च युतो नृपः । पादयोरपतत् तस्य वागायाति स्म नानने ॥
अनेकरूपा अददादाशिपो वसुधासुरः । अचलच्च ततस्तस्य प्रीते रीतिर्न वर्ण्यते ॥
भ्रातृभिः सकलैर्युक्तो रामस्तं स्नेहसंयुतः । आसीमान्तमनुब्रज्य प्राप्य चाज्ञां परापतत् ॥

रामस्वरूपं वसुधेशभवितं विवाहमुत्साहमपि प्रमोदम् ।

अयात् प्रशंसन्निजचित्त एव मोदाम्बितो गाधिकुलाम्बुजातः ॥ ३६० ॥

रघुवंशगुरुर्जनी वामदेवमुनिस्तथा । गाधिसूनुकथां भूयो भाषेते स्म सविस्तरम् ॥
मुनेः सुष्ठु यशः श्रुत्वा मनस्येव महीपतिः । निजपुण्यप्रभावस्य विदधाति स्म वर्णनम् ॥
ततोऽभवन्नृपस्याज्ञा न्यवर्तन्त जनाः समे । नृपश्च तनुजैः साकं गच्छति स्म निकेतनम् ॥
यत्र तत्र समेऽकुर्वन् रामोद्वाहस्य गायनम् । पवित्रं मुयशस्तस्य त्रिलोकीमप्यपूरयत् ॥
विधाय राम उद्वाहं यतो गेहमुपागमत् । तत एव समग्रा मृदयोध्यां प्राप्य चावसत् ॥
अभवद् यादृगानन्दः प्रभोरुद्वाहकर्मणि । तं प्रवक्तुं न शक्नोति स्तो भारतीभुजगाधिपौ ॥
विज्ञाय कविसन्दोहजीवनस्यातिपावनम् । तथा खानि मङ्गलानां सीतारामगतं यशः ॥
वर्णयित्वा ततः किञ्चिदहं भाषितवानिह । स्वकीयायाः सरस्वत्याः पावनत्वाय केवलम् ॥

विधातुमेव भारतीं निजां पवित्ररूपिणीं यशोऽवदत् तुल्यहो विदेहदेहजापतेः ।
रघूत्तमस्य वृत्तकं त्वपारवारिधिमंतस्तदीयपारमाप्तवान् कविः किमस्ति कोऽप्यसौ ॥
पवित्रसूत्रगं तथा विवाहं शुभोत्सवं निशम्य साबरं तु ये प्रकीर्तयन्ति देहिनः ।
विदेहदेहजारघुप्रवीरसत्कृपावशात् समाप्नुवन्ति ते सुखं विरामवर्जितं ततः ॥

विवाहं विदेहात्मजारामयोर्धेयं प्रगायन्ति शृण्वन्ति हार्वेन साकम् ।

प्रमोदोऽस्ति तेषां कृते नित्यमेव यशो रामगं भद्रसद्मास्ति यस्मात् ॥ ३६१ ॥

मासपारायणे द्वादशो विश्रामः सम्पूर्णः

बालकाण्डात्मकं प्रथमं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

अयोध्याकाण्ड

यस्याङ्के च विभाति भूधरसुता देवापगा मस्तके
भाले बालविधुर्गले च गरलं यस्पोरसि व्यालराट् ।
सोऽयं भूतिविभूषणः सुरवरः सर्वाधिपः सर्वदा
शर्वः सर्वगतः शिवः शशिनिभः श्रीशङ्करः पातु माम् ॥ १ ॥

प्रसन्नतां या न गताभिषेकतस्तथा न मस्ते वनवासदुःखतः ।
मुखाम्बुजश्री रघुनन्दनस्य मे सदास्तु सा मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २ ॥
नीलाम्बुजश्यामलकोमलाङ्गं सीतासमारोपितवामभागम् ।
पाणौ महासायकचारुचापं नमामि रामं रघुवंशनाथम् ॥ ३ ॥

दो०—श्रीगुरु-चरन-सरोज-रज, निज मनु-मुकुर सुधारि ।
वरनउं रघुवर-बिमल-जसु, जो दायकु फल-चारि ॥

जब तें रामु ब्याहि घर आए । नित नव मंगल, मोद - बधाए ॥
भुवन चारिदस भूधर भारी । सुकृत - मेघ बरषहि सुख - बारी ॥
रिधि - सिधि - संपति - नदीं सुहाई । उमगि अवध-अंबुधि कहूँ आई ॥
मनिगन पुर - नर - नारि - सुजाती । सुचि, अमोल, सुंदर सब भाँती ॥
कहि न जाइ कछु नगर-बिभूती । जनु अतनिअ बिरंचि - करतूती ॥
सब विधि सब पुर-लोग सुखारी । रामचंद - मुख - चंदु निहारी ॥
मुदित मातु सब, सखीं, सहेली । फलित बिलोकि मनोरथ - बेली ॥
राम - रूपु - गुन - सीलु - सुभाऊ । प्रमुदित होइ देखि - सुनि, राऊ ॥

दो०—सब कें उर अभिलाषु अस, कहहि मनाइ महेसु ।

आप अछत जुबराज - पद, रामहि देउ नरेसु ॥ १ ॥

एक समय सब सहित - समाजा । राजसर्भा रघुराजु बिराजा ॥
सकल - सुकृत - मूरति मरनाहु । राम-सुजसु सुनि अतिहि उछाहु ॥
नृप सब रहहि कृपा अभिलाष । लोकप करहि प्रीति - रख राख ॥
त्रिभुवन, तीनि काल, जग माहीं । भूरिभाग दसरथ - सम नाहीं ॥
मंगल - मूल रामु सुत जासू । जो कछु कहिअ, थोर सबु तासू ॥
रायें सुभायें मुकुर कर लीन्हा । बदनु बिलोकि, मुकुट सम कीन्हा ॥
श्रवन - समीप, भए सित केसा । मनहुं जरठपनु अस उपदेसा ॥
नृप ! जुबराजु राम कहूँ देह । जीवन-जन्म-लाहू किन लेहू ? ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

अयोध्याकाण्डम्

वामाङ्के लसितास्ति यस्य गिरिजा भागीरथी मस्तके
भाले बालशशी गले च गरलं वक्षःस्थले व्यालराट् ।
सोऽयं भस्मविभास्वरः सुरवरः सर्वेश्वरः सर्वदा
शम्भुः सर्वगतः शिवो विधुनिभः श्रेयस्करः पातु माम् ॥ १ ॥

विकासमेति स्म न याभिषेकान् न स्नानिमप्याटविवासदुःखात् ।
मुखाब्जकान्ती रघुनन्दनीया सा मेऽनिशं रम्यशिवं तनोतु ॥ २ ॥

नीलान्जवर्णातिमृदुप्रतीकं विदेहजाराजितवामभागम् ।
करस्थभव्याशुगचारुचापं रामं रघूनामधिपं नमामि ॥ ३ ॥

श्रीसद्गुरोः पादसरोजरेण्वा कृत्वाऽमलं मानसदर्पणं स्वम् ।
यशोऽमलं राघवगं प्रवन्मि पुमर्थयुग्मद्वयदायकं यत् ॥ ४ ॥

यदारभ्य समुद्वाह्य रामो गेहमुपागमत् । तदारभ्यानिशं नूतनं भद्रं मोदाभिनन्दनम् ॥
चतुर्दशजगद्गुरुविशालगिरिसञ्चये । वर्षयन्ति स्म पुण्यात्ममेधाः सुखमयं जलम् ॥
ऋद्धिसिद्ध्यैश्वर्यरूपास्तरङ्गिण्यसुशोभनाः । अयोध्यारूपिणं सिन्धुमभ्युत्प्लुत्य समागमन् ॥
सुजातयो मणिगणा नरा नार्यश्च नागराः । येऽमूल्याः शुचयो रम्या अप्यासन् सर्वरीतिभिः ॥
पुर्या विभूतिर्गदितुं न किञ्चिदपि शक्यते । एतावत्येवास्ति नूनं विधातुः कृतिचातुरी ॥
सर्वैः प्रकारैः सर्वेऽपि सुखिनो नागरा जनाः । रामचन्द्रस्यास्पृश्यं विधाय स्वाक्षिगोचरम् ॥
मुदिता मातरः सर्वाः सहचर्यस्तयालयः । फलान्वितां समालोक्य स्वकीयां कामनालताम् ॥
रामस्य रूपं चरितं स्वभावञ्च गुणव्रजम् । समालोक्य निशम्यापि नृपः प्रमुदितोऽभवत् ॥

एषोऽभिलाषो हृदये समेषां महेशमाराध्य समेऽवदंश्च ।

स्वयं सुजीवन्नपि योवराज्यं ददातु रामाय नराधिनाथः ॥ १ ॥

एकस्मिन् समये सर्वसमाजेन समन्वितः । रघुराजोऽभवद् राजसभायां सुविराजितः ॥
सुकृतानां समस्तानां मूर्तिरासीन्नराधिपः । रामस्य सुयशः श्रुत्वा तस्यानन्दोऽभवत् परः ॥
कृपामभिलषन्ति स्म तस्य सर्वेऽपि भूमिपाः । आनुकूल्यं पालयन्तो रज्यन्ति स्म च लोकपाः ॥
सर्वेषु त्रिषु लोकेषु कालोपाधिष्वपि त्रिषु । दिग्गन्धेन समः कोऽपि भूरिभाग्यो न वर्तते ॥
मूलं सकलभद्राणां यस्य रामसमः सुतः । कथ्येत तस्य विषये यत् किमप्यल्पमेव तत् ॥
मुकुरं करयोर्भूषो गूहणाति स्म स्वभावतः । विलोक्य वदनं तस्मिन् व्यदधान्मुकुटं समम् ॥
कर्णासन्नस्थितास्तस्य सञ्जाताः कुन्तलाः सिताः । उपदेशं ददाति स्म नूनं वार्धक्यमीदृशम् ॥
यद् योवराज्यं रामाय प्रदाय वसुधापते ! । जन्मजीवनयोर्लाभं किमर्थं स्वीकरोषि न ॥

दो०—यह विचार उर आनि नृप, सुविनु, सुअवसर पाइ ।

प्रेम-पुलकि-तन, मुदित-मन, गुरहि सुनायउ जाइ ॥ २ ॥

कहइ भुआलु, मुनिअ मुनिनायक । भए राम सब बिधि सब लायक ॥
सेवक, सचिव, सकल पुरबासी । जे हमारे अरि, मित्र, उदासी ॥
सबहि रामु प्रिय, जेहि बिधि मोही । प्रभु-असीस जनु तनु धरि सोही ॥
बिप्र - सहित - परिवार गोसाईं । करहि छोहु सब, रौरहि नाई ॥
जे गुर - चरन - रेनु सिर धरहीं । ते जनु सकल बिभव बस करहीं ॥
मोहि सम यहु अनुभयउ न दूजें । मवु पायउँ रज - पावनि पूजें ॥
अब अभिलाषु एकु मनु मोरें । पूजिहि नाथ ! अनुग्रह तोरें ॥
मुनि प्रसन्न, लखि सहज सनेह । कहैउ नरेस, रजायसु देह ॥

दो०—राजन ! राउर नामु - जसु, सब अभिमत - दातार ।

फल-अनुगामी महिपमनि ! मन-अभिलाषु तुम्हार ॥ ३ ॥

सब बिधि गुरु प्रसन्न, जियें जानी । बोलैउ राउ रहंसि, मृदु बानी ॥
नाथ ! रामु करिअहि जुवराजू । कहिअ कृपा करि, करिअ समाजू ॥
मोहि अछत यहु होइ उछाहू । लहहि लोग सब लोचन - लाहू ॥
प्रभु - प्रसाद सिव सबइ निवाही । यह लालसा एक मन माही ॥
पुनि न सोच, तन रहउ कि जाऊ । जेहि न होइ पाछें पछिताऊ ॥
मुनि मुनि दसरथ - बचन सुनाए । मंगल - मोद - मूल मन भाए ॥
सुनु नृप ! जामु बिमुख पछिताही । जामु भजन-विनु, जरनि न जाही ॥
भयउ तुम्हार तनय सोइ स्वामी । रामु पुनीत - प्रेम - अनुगामी ॥

दो०—बेगि, बिलंबु न करिअ नृप, साजिअ सबुइ समाजु ।

सुदिन, सुमंगलु, तबहि - जब, रामु होहि जुबराजु ॥ ४ ॥

मुदित महीपति मंदिर आए । सेवक, सचिव, सुमंत, बोलाए ॥
कहि जयजीव, सीस तिन्ह नाए । भूप सुमंगल बचन सुनाए ॥
जौ पाँचहि मत लागै नोका । करहु हरषि हियँ, रामहि टीका ॥
मंत्री मुदित, सुनत प्रिय बानी । अभिमत-विरव परेउ जनु पानी ॥
बिनती सचिव करहि करि जोरी । जिअहु जगतपति ! वरिस करोरी ॥
जग - मंगल, भल काजु विचारा । बेगिअ नाथ ! न लाइअ बारा ॥
नृपहि मोहु, मुनि सचिव-सुभाषा । बढ़त बौड़, जनु लही सुसाखा ॥

दो०—कहैउ भूप, मुनिराज-कर, जौइ-जौइ आयसु होइ ।

राम - राज - अभिषेक - हित, बेगि करहु सोइ - सोइ ॥ ५ ॥

हरषि, मुनीस कहैउ मृदु बानी । आनहु सकल - सुतीरथ - पानी ॥
ओषध, मूल, फूल, फल, पाना । कहे नाम गनि, मंगल नाना ॥
चामर, चरम, बसन बहुभाँती । रोमपाट - पट अगनित जाती ॥
मनिगन, मंगल - बस्तु अनेका । जो जग जोषु भूप - अभिषेका ॥
वेद - बिदित कहि सकल बिधाना । कहैउ, रचहु पुर बिबिध बिताना ॥

चित्तेऽमुमानोय विचारमोशो लब्ध्वा विनञ्चावसरं मनोज्ञम् ।

रोमोद्गदेहो मुदितश्च चित्ते प्रेम्णा गुरुं श्रावयति स्म गत्वा ॥ २ ॥

भूपोऽब्रूत मुनीणान् ! समाकर्णयतां भवान् । सकलैर्विधिभी रामः सकलार्हः स्थितोऽधुना ॥
सेवारताश्च सचिवाः सकलाः पुरवासिनः । येऽस्माकमरयो मित्राण्युदासीनास्तथैव च ॥
प्रियः समेषामप्यस्ति रामो मम यथा प्रियः । आशीर्वादः प्रभोर्नूनं राजते तद्वपुर्धरः ॥
स्वामिन् ! वमुन्धरादेवाः परिवारसमन्विताः । सकला अपि कुर्वन्ति स्नेहं तस्मिन् यथा भवान् ॥
ये गुरोः पदयो रेणुं धारयन्ति स्वमूर्धसु । ते नूनमधिकुर्वन्ति सकला अपि सम्पदः ॥
मया समानः कोऽप्यन्यो नास्यानुभवमाप्तवान् । भवत्पादरजः पूतं सम्पूज्यावाप्तुं समम् ॥
अभिलापस्त्वेक एव वर्तते मम मानसे । भावत्कानुग्रहान्नाथ ! सोऽपि पूर्णो भविष्यति ॥
स्नेहं सहजमालोक्य प्रसादं प्राप्तवान् मुनिः । वक्तिस्म यन्नराधीश ! राजादेशः प्रदीयताम् ॥

भवद्गतं नाम यशश्च राजन् ! प्रदायके सर्वमनोरथानाम् ।

फलानुगामी क्षितिपालरत्न ! स्थितोऽस्ति भावत्कमनोऽभिलाषः ॥ ३ ॥

गुरुं प्रसन्नं विज्ञाय स्वचित्ते सर्वरीतिभिः । हर्षान्वितो महीपालः प्रायुङ्क्त मृदुभारतीम् ॥
हेनाथ ! भवता रामोयुवराजो विधीयताम् । कृपां कृत्वाऽऽदिश्यते चेत् सामग्री संविधास्यते ॥
मयि जीवत्येव चैष उत्साहोविहिनो भवेत् । लोका लामं लोचनानां लभेरन् सकला अपि ॥
कृतवान् सकलं पूर्णं शिवो नाथप्रसादतः । एक एवाभिलाषोऽयं वर्तते मम मानसे ॥
नास्ति शोकस्ततो देहस्तिष्ठेद्वा नाशमाप्नुयात् । कदाप्यनन्तरं येन पश्चात्तापो भवेन्न मे ॥
निशम्याशारथस्यर्षी रम्याणि वचनान्यति । मूलानि मोदशुभयोर्मुदितो मानसेऽभवत् ॥
सोऽब्रूतेश ! शृणु यतो विमुखा अनुतापगाः । भजनेन विना यस्य चेतोदाहो न शाम्यति ॥
स एव नाथस्तनयः सञ्जातो वर्तते तव । पूतप्रीतेरनुगतेः कर्ता रामो यतः स्थितः ॥

कुरु त्वरां मा च विलम्बमोश ! सर्वं समाजं परिसज्जयस्व ।

तदैव रम्ये दिनमङ्गले स्तो रामो यदा स्याद् युवराट्पदस्थः ॥ ४ ॥

मुदितो मेदिनीनाथः समायाज्ञिजमन्दिरम् । सेवाकर्तृन् सुमन्त्रञ्च सचिवं स समाह्वयत् ॥
आभाष्य जय जीवेति शिरांस्थनमयन् समे । अश्रावयन् महीपोऽपि वचोजातं सुमङ्गलम् ॥
विश्वस्तेभ्यो भवद्भ्यो मे मतं भात्युचितं यदि । तर्हि रामस्य तिलकः कार्यो हृष्टेन चेतसा ॥
श्रुत्वैवेमां प्रियां वाचंमन्त्रिणो मोदमानुवन् । मनोरथात्मके सस्ये पानीयं पतितं ननु ॥
प्रार्थयन्ते स्म सचिवाः सम्पुटीकृतपाणयः । जीवताज्जगतां नाथ ! वर्षकोटिमितं भवान् ॥
विचारितं शिवं कार्यं जगन्मङ्गलकारकम् । त्वरा विधीयतां नाथ ! मा विलम्बो विधीयताम् ॥
मोदते स्म नृपः श्रुत्वा सचिवानां सुभाषणम् । आप्त्वा सुशाखां व्यलसद् वर्धन्ती वल्लरी ननु ॥

भूपोऽब्रुवद् यन् मुनिनायकस्य यो यो निदेशस्तनुमानिह स्यात् ।

रामस्य राज्याप्त्यभिषेकसङ्गं तं तं भवन्तः परिपूरयन्तु ॥ ५ ॥

मुनीशो मुदितो भूत्वा मृदुवाचमुदैरयत् । आनीयतां सुतीर्थानां सर्वेषामपि पुष्करम् ॥
औषधीनां मूलपुष्पफलानां दलसंहतेः । तथान्यानेकभद्राणां नामान्यागण्य सोऽब्रवीत् ॥
चामराणि पृषच्चर्म तथा वस्त्राणि नैकधा । पटा और्णाश्च कौशेयाः सदसङ्ख्येयजातिकाः ॥
गणा मणीनां वस्तूनि शिवरूपाण्यनेकधा । भूपाभिषेकयोग्यानि यानि सन्ति महीतले ॥
तान्यानेतुं स वक्ति स्म श्रुतमुक्त्वा समं विधिम् । पुनरब्रूत यन्नाना वितानं रच्यतां पुरे ॥

सफल रसाल, पूगफल, केरा । रोपहु बीथिन्ह, पुर चहुं फेरा ॥
रचहु मंजु - मनि - चौकें चारु । कहहु बनावन बेगि बजारु ॥
पूजहु गनपति, गुर, कुलदेवा । सब बिधि करहु भूमिसुर - सेवा ॥

बो०—ध्वज, पताक, तोरन, कलस, सजहु तुरग, रथ, नाग ।

सिर धरि मुनिबर-बचन, सबु, निज-निज काजहि लाग ॥ ६ ॥

जो मुनीस जेहि आयसु दीन्हा । सो तेहि काजु प्रथम जनु कीन्हा ॥
बिप्र, साधु, सुर, पूजत राजा । करत राम - हित मंगल - काजा ॥
सुनत राम - अभिषेक सुहावा । बाज गहागह अवध बधावा ॥
राम - सीय - तन सगुन जनाए । फरकहि मंगल अंग सुहाए ॥
पुलकि सप्रेम परसपर कहहीं । भरत - आगमनु - सूचक अहहीं ॥
भए बहुत दिन, अति अवसेरी । सगुन प्रतीति, भेंट प्रिय केरी ॥
भरत-सरिस प्रिय, को जग माहीं । इहइ सगुन - फलु, दूसर नाहीं ॥
रामहि बंधु - सोच दिन - राती । अंडन्हि कमठ-हृदउ जेहि भांती ॥

बो०—ओहि अवसर मंगलु परम, सुनि रहँसेउ रनिवासु ।

सोमत, लखि बिधु बढत जनु, बारिधि-बीचि-बिलासु ॥ ७ ॥

प्रथम जाइ जिन्ह वचन सुनाए । भूषन - बसन भूरि तिन्ह पाए ॥
प्रेम - पुलकि, तन - मन अनुरागी । मंगलकलस सजन सब लागी ॥
चौकें चारु सुमित्राँ पूरी । मनिमय, बिबिध भाँति, अति रूरी ॥
आनंदमगन राम - महतारी । दिए दान, बहु बिप्र हँकारी ॥
पूजीं ग्रामदेबि, सुर, नागा । कहैउ बहोरि देनि बलिभागा ॥
जेहि बिधि होइ राम - कल्यानू । देहु दया करि सो वरदानू ॥
गावहि मंगल कोकिलबयनीं । बिधुबदनीं मृगसावकनयनीं ॥

बो०—राम - राज - अभिषेकु सुनि, हियें हरषे नर - नारि ।

लगे सुमंगल सजन सब, बिधि अनुकूल बिचारि ॥ ८ ॥

तब नरनाहँ बसिष्ठु बोलाए । राम - धाम सिख देन पठाए ॥
गुर - आगमनु सुनत रघुनाथा । द्वार आइ, पद नायउ माथा ॥
सादर अरघ देइ, घर आने । सोरह भाँति पूजि सनमाने ॥
गहे चरन सिय - सहित बहोरी । बोले रामु कमल - कर जोरी ॥
सेवक - सदन स्वामि - आगमनू । मंगल - मूल अमंगल - दमनू ॥
तदपि उचित, जनु बोलि सप्रीती । पठइअ काज, नाथ ! असि नीती ॥
प्रभुता तजि, प्रभु कीन्ह सनेह । भयउ पुनीत आजु यहु गेह ॥
आयसु होइ सो करौ गुसाई । सेवकु लहइ स्वामि - सेवकाई ॥

बो०—सुनि सनेह - साने बचन, मुनि रघुवरहि प्रसंस ।

राम ! कस न तुम्ह कहहु अस, हंस-बंस-अवतंस ! ॥ ९ ॥

बरनि राम - गुन - सीलु - सुभाऊ । बोले प्रेम - पुलकि मुनिराऊ ॥
भूप सजैउ अभिषेक - समाजू । चाहत देन तुम्हहि जुबराजू ॥
राम ! करहु सब संजम आजू । जौ बिधि कुसल निबाहै काजू ॥

रसालाः सफलाः पूगफलान्येकफला अपि । रोप्यन्तां परितो वीधीर्नगर्वाः सकलाः अपि ॥
पूर्वन्तां चारुत्नानां चतुष्कोणा मनोरमाः । आदिश्यतामलङ्कृत्यै हृदयानां त्वरया तथा ॥
प्रपूज्यन्तां गणपतिगुरवः कुलदेवताः । विधीयन्तां सर्वरीत्या सेवा भूमिसुपर्वणाम् ॥

ध्वजाः पताकाः सुवस्तानि कुम्भा अलङ्कयन्तां रथवाजिनागाः ।

शीर्षेषु धृत्वा मुनिवर्यवाचं लग्नाः समे स्वस्वविधावभूवन् ॥ ६ ॥

आदिष्टवान् विधातुं यद् यं मुनीनामधीश्वरः । तेन नूनं पूर्वमेव विहितं वर्तते स्म तत् ॥
अर्चते स्म नराधीशो विप्रान् साधून् सुरानपि । रामस्यार्थं विधत्ते स्म कार्यजातञ्च मङ्गलम् ॥
वृत्ते रामाभिषेकस्य श्रुत एव मनोरमे । अति तीव्रमयोध्यायामभिनन्दनमौद्यत ॥
सुनिमित्तान्यसूचयन्त रामसीताशरीरयोः । मङ्गलानि सुरम्याणि तयोरङ्गानि चास्फुरन् ॥
परस्परं सपुलको सप्रेम वदतः स्म तौ । यत् सूचकानि वर्तन्त इमानि भरतागतेः ॥
दिनान्यगुरतेकानि महत्युत्सुकतास्ति च । जायते शकुनैरेतैः प्रतीतिः प्रियमङ्गतेः ॥
भरतेन समः कोऽप्यो वर्तते प्रिय आवयोः । शकुनानां फलं तस्मादिदमेवास्ति नापरम् ॥
अहर्निशं बन्धुबद्धा चिन्ता रामस्य वर्तते । अण्डेषु तिष्ठति स्वेषु यथा कच्छपमानसम् ॥

परं तदेतदक्षण एव भद्रं राज्ञीनिवासो मुदितो निशम्य ।

भात्येधमानं विधुमैक्ष्य नूनं वारां निधौ वीचिगतो विनासः ॥ ७ ॥

सर्वप्रथममेते यैः समाचाराः निशामिताः । भूषणानि च वासांसि भूरीण्युपगतानि तैः ॥
प्रेमरोमाञ्चिताङ्गास्ता अनुरागाक्तमानसाः । अलङ्कृतुं प्रारभन्त मङ्गलान् कलशान् समाः ॥
सुमित्रा रमणीयानि चतुष्कोणान्यपूरयत् । मनोहराण्यतिशयं नाना मणिमयानि च ॥
आनन्दमग्नतायुक्ता रामचन्द्रजनिप्रदा । आहूय भूमिदेवभ्यो दानं दत्ते स्म भूरिशः ॥
अपूजयद् ग्रामदेवीरमरानुरगानपि । बलिभागप्रदानञ्च प्रतिज्ञातवती ततः ॥
अब्रवीच्च यया रीत्या भवेद् रामस्य मङ्गलम् । वितरन्तु दयां कृत्वा वरदानं तमेव मे ॥
गायन्ति स्म शिवं गीतं कोकिलोपमवायुताः । सुधांशुतुल्यवदना मृगशावकलोचनाः ॥

निशम्य रामावनिपात्रिषेकं वित्ते प्रसन्नाः पुरुषारच नायः ।

समारभन्तापि सुमन्नसज्जां समेऽनुकूलं द्रुहिणं विचार्य ॥ ८ ॥

समाह्वानं वसिष्ठस्याकरोन्नरपतिस्तः । अप्रेषयच्चोपदेशदानार्थं रामसद्म तम् ॥
गुरोरागमनं शृण्वन्नेव राघवनायकः । द्वारदेशं समागम्यानमयन्मस्तकं पदोः ॥
दत्त्वाधर्यं सादरं तस्मै भवनं स तमानयत् । षोडशैरुपचारैश्च सम्पूज्य सममानयत् ॥
विदेहतनयायुक्तो गृह्णाति स्म ततः पदे । भाषते स्म च रामस्तं संयोज्य करतोयजे ॥
सेवकस्योदवसिते यद्यप्यागमनं प्रभोः । मङ्गलस्यास्ति चरणस्तथाऽमङ्गलनाशनम् ॥
तथाप्युचितमेतद् यज्जनमाहूय हार्दयुक् । कार्याय प्रेषयेत् तञ्च भवान्नीतिरियं प्रभो ! ॥
प्रभुः स्नेहं करोति स्म विहाय प्रभुतां भवान् । पवित्रतामुपगतमिदमद्य निकेतनम् ॥
प्रभो ! भवेद् य आदेशस्तमेव करवाण्यहम् । स्वामिसेवाविधावेव लाभः सेवकसंश्रितः ॥

निशम्य सिक्तानि वचांसि हार्वे रामप्रशंसामकरोन् महर्षिः ।

यद् राम ! कस्माद् वदसीदृशं न हंसस्य वंशस्य यतोऽवतंसः ॥ ९ ॥

वर्णयित्वा रघुपतेः प्रकृतिं चरितं गुणान् । प्रेमरोमाञ्चितो भूत्वा मुनीनां पतिरब्रवीत् ॥
समाजमभिषेकस्य कृतवानस्ति भूपतिः । युवराजपदं दातुं तुभ्यं कामयते तथा ॥
अद्य तस्माद् विधेहि त्वं सकलं राम ! संयमम् । कार्यं सकुशलं येन विधाता परिपूरयेत् ॥

गुरु, सिख देइ, राय - पहि गयऊ । राम - हृदय अस बिसमउ भयऊ ॥
जनमे एक संग सब भाई । भोजन, सयन, केलि, लरिकाई ॥
करनबेध, उपवीत, बिआहा । संग - संग सब भए उछाहा ॥
बिमल - बंस यहु अनुचित एकू । बंधु बिहाइ, बड़ेहि अभिषेकू ॥
प्रभु सप्रेम पछितानि सुहाई । हरउ भगत - मन कै कुटिलाई ॥

दो०—तेहि अवसर आए लखन, मगन - प्रेम - आनंद ।

सनमाने प्रिय बचन कहि, रघुकुल - कैरव - चंद ॥ १० ॥

बाजहि बाजने बिबिध बिधाना । पुर - प्रमोदु नहि जाइ बखाना ॥
भरत - आगमनु सकल मनावहि । आवहुं बेगि नयन - फलु पावहि ॥
हाट, बाट, घर, गलीं, अथाई । कहहि परस्पर लोग - लौगाई ॥
कालि लगन भलि केतिक बारा । पूजिहि बिधि अभिलापु हमारा ॥
कनक - सिंघासन सीय - समेता । बैठहि रामु, होई चित - चेता ॥
सकल कहहि, कब होइहि काली । विघन मनावहि देव कुचाली ॥
तिन्हहि सोहाइ न अवध - बधावा । चोरहि चंदिनि राति न भावा ॥
सारद बोलि, बिनय सुर करहीं । बारहि बार पाय लै परहीं ॥

दो०—बिपति हमारि बिलोकि बड़ि, मातु करिअ सोइ आजु ।

रामु जाहि बन, राजु तजि, होइ सकल सुरकाजु ॥ ११ ॥

सुनि सुर - बिनय ठाढ़ि पछिताती । भइऊँ सरोज - बिपिन हिमराती ॥
देखि देव पुनि कहहि निहोरी । मातु ! तोहि नहि थोरिउ खोरी ॥
बिसमय - हरष - रहित रघुराऊ । तुम्ह जानहु सब राम - प्रभाऊ ॥
जीव करम-बस सुख-दुख-भागी । जाइअ अवध देव - हित लागी ॥
बार - बार गहि चरन सँकोची । चली बिचारि, बिबुध-मति पोची ॥
ऊँच निवासु, नीचि करतूती । देखि न सकहि पराइ बिभूती ॥
आगिल काजु बिचारि बहोरी । करिहहि चाह कुसल कबि मोरी ॥
हरषि हृदय दसरथपुर आई । जनु ग्रह - दसा दुसह दुखदाई ॥

दो०—नामु मंथरा मंदमति, चेरी कैकइ - केरि ।

अजस - पेटारी ताहि करि, गई गिरा मति फेरि ॥ १२ ॥

दीख मंथरा नगर बनावा । मंजुल, मंगल, बाज बधावा ॥
पूछैसि लोगन्ह, काह उछाह । राम-तिलकु सृनि भा उर-दाह ॥
करइ बिचार कुबुद्धि, कुजाती । होइ अकाजु कवनि बिधि राती ॥
देखि लागि मधु कुटिल किराती । जिमि गवँ तकइ लेऊँ केहि भाँती ॥
भरत - मातु - पहि गइ बिलखानी । का अनमनि-हसि ? कह हँसि रानी ॥
ऊतर देइ न, लेइ उसासू । नारि-चरित करि, ढारइ आँसू ॥
हँसि कह रानि, गालु बड़ तोरें । दीन्ह लखन सिख, अस मन मोरें ॥
तबहुँ न बोल, चेरि बड़ि पापिनि । छाड़इ स्वास, कारि जनु साँपिनि ॥

दो०—समय रानि कह, कहसि किन, कुसल रामु, महिपालु ।

लखनु, भरतु, रिपुदमनु, सुनि, भा कुबरी-उर सालु ॥ १३ ॥

उपदेशं प्रदायेत्थं गुरुन्पमुपागमत् । विस्मयोऽयं समुत्पन्नस्ततो रामस्य मानसे ॥
सहैवोत्पत्तिमायाताः सकला अपि बन्धवः । भोजनं शयनं केलिवृत्तयो बालसङ्गताः ॥
कर्णवेधो यज्ञसूत्रग्रहणोपयमौ तथा । सकला उत्सवा एवं जाताः सह सहैव नः ॥
अयुक्तमिदमेवैकमन्ववाये सुनिर्मले । अभिषेको यदेकस्य परित्यज्यान्वबान्धवान् ॥
सुशोभनः प्रेमयुक्तः पश्चात्तापः प्रभोरयम् । हरेद् भक्तमनोनात्यं तुलसीत्यभिभाषते ॥

सौमित्रिरागात् क्षण एव तस्मिन् स्नेहे च हर्षे परमे निमग्नः ।

समादृतोऽस्त्वा प्रियभारती तं रघ्वन्ववायाम्बुजशीतरश्मिः ॥ १० ॥

प्रणाद्यन्ते स्म बाह्यानि नानारूपाणि नैकधा । प्रमोदो योऽभवत् पुर्यां स वक्तुं नैव शक्यते ॥
प्रार्थयन्ते स्म सकला भरतस्य समागमम् । यत् स त्वरितमागच्छेदाप्नुयाच्चाक्षिजफलम् ॥
हृदयेष्वध्वसु गेहेषु वीथ्यालो वेदिकास्वपि । परस्परं वदन्ति स्म पुमांसो महिलास्तथा ॥
श्वः कस्मिन् समये लग्नं मङ्गलं तद् भविष्यति । अस्माकं कामनां यस्मिन् विधाता पूरयिष्यति ॥
सिंहासने तापनीये जनकात्मजया युतः । आसिष्यते यदा रामश्चित्तं नः सोऽहमेष्यति ॥
सर्वेऽपि चिन्तयन्ति स्म यत् कदा श्वो भविष्यति । कामयन्ते स्मान्तरायानितो देवाः कुचक्रिणः ।
रोचन्ते स्म न तेभ्यस्त अयोध्यायाः समुत्सवाः । ज्योत्स्नायुता यथा रात्रिश्चोरेभ्यो नैव रोचते ॥
सरस्वतीं समाहूय प्रार्थयन्ते स्म तां सुराः । वारम्वार समागृह्य निपतन्ति स्म पादयोः ॥

अस्माकमालोक्य परां विपत्तिं विधीयतामद्य तदेव मातः ! ।

विहाय राज्यं वनमेतु रामस्तथा समं सिद्ध्यतु देवकार्यम् ॥ ११ ॥

सुराणां प्रार्थनां श्रुत्वा तापयुक्ताभवत् स्थिता । यदम्भोजवनायाहमभवं हिमयामिनी ॥
विलोक्य तां तथा देवाः पुनः सम्प्रार्थ्य चावदन् । दोषो भवत्याः स्वल्पोऽपि हे मातर्न भविष्यति ॥
रघुराजोऽस्ति रहितो विस्मयेन तथा मुदा । प्रभावं रामचन्द्रस्य जानाति भवती समम् ॥
स्वकर्मणां वशो भूत्वा जीवोऽस्ति सुखदुःखभाक् । तस्मादयोध्यां भवती देवभद्राय गच्छतात् ॥
पुनः पुनर्गृहीत्वाङ्घ्रीं तां सङ्कोचेऽक्षिपन् सुराः । देवानां धिपणां तुच्छां विचार्य चलति स्म सा ॥
यदेतेषां वास उच्चैः क्रिया नीचैस्तु वतते । इमे विभूतिमन्येषां शक्नुवन्ति न लोकिषु ॥
विचारं किन्तु सम्पाद्य कार्यजातस्य भाविनः । अभिलाषं करिष्यन्ति कुशलाः क्वयो मम ॥
हृष्टचित्ता समागच्छत् पुरीमाशारथस्य सा । नूनं ग्रहदशाऽऽगच्छत् कापि दुस्सहदुःखदा ॥

मन्दोपलब्धयन्वितमन्थराहया चेटी स्थिता केकयराजपुत्र्याः ।

ताञ्चायशःपेटकमाविरच्य तद्बुद्धिमुब्धाम्य गतोऽपि देवो ॥ १२ ॥

आलोकते स्म नगरं मन्थरा समलङ्कृतम् । अभिनन्दनवाद्यानि भद्राणि रुचिराणि च ॥
अस्ति कस्मादुत्सवोऽयमिति पृष्ठवती जनान् । निशम्य रामतिलकं जाता सन्तप्तमानसा ॥
कुरुते स्म विचारं सा कुजातिः कुमनीषिणी । रात्रावेव कया रीत्या सकलं विघ्नितं भवेत् ॥
मधुकोषं समालोक्य कुटिला कापि भिल्लिनी । यथा प्रतीक्षते कालं तद् गृह्णामि कथन्विद्म ॥
भरतस्य प्रसोः पाशवं विकला गच्छति स्म सा । विहस्याब्रूत तां राज्ञी कुतस्त्वं विकला स्थिता ॥
उत्तरं न प्रदत्ते स्म परमुच्छ्वसति स्म सा । अश्रुधारां मुञ्चति स्म विधाय चरितं स्त्रियः ॥
राज्ञी विहस्य वक्ति स्म कपोलीते समेधितौ । मम चित्तं मन्यते यत्कृष्णस्त्वामशिक्षयत् ॥
ततोऽपि सा महापापा चेटी किमपि नावदत् । परं श्वासं मुञ्चति स्म नूनं कृष्णा भुजङ्गमी ॥

अब्रूत भीता महिषी कुतस्त्वं ब्रूषे शिवं रामनरेशयोर्न ।

सौमित्रिसंयुग्भरतारिहन्त्रोः श्रुत्वेति कुञ्जोरमि तीव्रतापः ॥ १३ ॥

कुञ्जोहृदि

कत सिख देइ हमहि कोउ माई । गालु करख केहि कर बलु पाई ॥
 रामहि छाड़ि कुसल केहि आजू । जेहि जनेसु देइ जुबराजू ॥
 भयउ कोसिलहि बिधि अति दाहिन । देखत, गरब रहत उर नाहिन ॥
 देखहु कस न जाइ सब सोभा । जो अवलोकि मोर मनु छोभा ॥
 पूतु विदेस, न सोचु तुम्हारे । जानति हहु, बस नाहु हमारे ॥
 नीद बहुत प्रिय सेज तुराई । लखहु न भूप - कपट - चतुराई ॥
 सुनि प्रिय बचन, मलिन मनु जानी । झुकी रानि, अब रहु अरगानी ॥
 पुनि अस कबहुँ कहसि घरफोरी । तब धरि जीभ कढ़ावउँ तोरी ॥

दो०—काने, खोरे, कूबरे, कुटिल, कुचाली जानि ।

तिय बिसेषि, पुनि चेरि, कहि, भरत-मातु मुसुकानि ॥ १४ ॥

प्रियबादिनि ! सिख दीन्हउँ तोही । सपनेहुँ तो पर कोपु न मोही ॥
 सुदिनु सुमंगल - दायकु सोई । तोर कहा फुर जेहि दिन होई ॥
 जेठ स्वामि, सेवक लघु भाई । यह दिनकर - कुल - रीति सुहाई ॥
 राम - तिलकु जाँ साँचेहुँ काली । देउँ, मागु मन - भावत आली ॥
 कोसल्या - सम सब महतारी । रामहि सहज सुभायँ पिभारी ॥
 मो पर करहि सनेहु बिसेषी । मैं करि प्रीति - परीछा देखी ॥
 जाँ बिधि जनमु देइ करि छोहू । होहुँ राम - सिय पूत - पुतोहू ॥
 प्रान तें अधिक रामु प्रिय मोरै । तिन्ह केँ तिलक, छोभु कस तोरै ॥

दो०—भरत-सपथ तौहि, सत्य कहु, परिहरि कपट-दुराउ ।

हरष - समय, बिसमउ करसि, कारन मोहि सुनाउ ॥ १५ ॥

एकहि बार आस सब पूजो । अब कछु कहब जीभ करि दूजी ॥
 फोरे जोगु कपार अभागा । भलेउ कहत, दुख रउरेहि लागा ॥
 कहहि झूठि - फुरि बात बनाई । ते प्रिय तुम्हहि, कइ मैं माई ॥
 हमहुँ कहबि अब ठकुरसोहाती । नाहि त मोन रहब दिनु-राती ॥
 करि कुरूप, बिधि परवस कीन्हा । बवा सो लुनिअ, लहिय जो दीन्हा ॥
 कोउ नृप होउ, हमहि का हानी । चेरि छाड़ि अब होब कि रानी ॥
 जारै जोगु सुभाउ हमारा । अनमल देखि न जाइ तुम्हारा ॥
 तातें कछुक बात अनुसारी । छमिअ देवि ! बड़ि चूकि हमारी ॥

दो०—गूढ़, कपट, प्रिय बचन सुनि, तीय अधरबुधि रानि ।

सुरमाया - बस बैरिनिहि, सुहृद जानि पतिआनि ॥ १६ ॥

सादर पुनि - पुनि पूछति ओही । सबरी - गान मृगी जनु मोही ॥
 तसि मति फिरी, अहइ जसि भाबी । रहसी चेरि, घात जनु फाबी ॥
 तुम्ह पूछहु मैं कहत डेराऊँ । घरेहु मोर घरफोरी नाऊँ ॥
 सजि प्रतीति, बहुबिधि गढ़ि-छोली । अवध - साढ़साती तब बोली ॥
 प्रिय सिय-रामु, कहा तुम्ह रानी ! । रामहि तुम्ह प्रिय, सो फुरि बानी ॥
 रहा प्रथम, अब ते दिन बीते । समउ फिरें रिपु होहि, पिरीते ॥
 भानु कमल - कुल - पोषनिहारा । बिनु जल जाति, करइ सोइ छारा ॥
 जरि तुम्हारि, चह सवति उखारी । छँधहु, करि उपाउ - बर-बारी ॥

साब्रूत मातः ! कस्मान् मे कोऽपि शिक्षां प्रदास्यति । कस्याहञ्च बलं प्राप्य प्रयोक्ष्ये गर्वभारतीम् ॥
अद्य रामं परित्यज्य कुशलं कस्य वर्तते । युवराजपदं यस्मै ददाति मनुजाधिपः ॥
कोसल्यायै विधाताद्य सञ्जातोऽस्त्यतिदक्षिणः । समालोक्य त्वदं गर्वस्तस्या माति न मानसे ॥
कुतो न त्वं स्वयं गत्वा सर्वां पश्यसि पृष्ठविम् । यां लोचनातिथिं कृत्वा क्षोभो जातोऽस्ति मेहृदि ॥
तव पुत्रो विदेशेऽस्ति किन्तु शोको न ते स्थितः । विजानासि च यन्नाथो वर्तते वश एव ते ॥
पर्यङ्कोपनिविष्टायै तुभ्यं निद्रातिरोचते । किं न पश्यसि भूपस्य कपटं चातुरीमपि ॥
श्रुत्वा प्रियाणि वाक्यानि ज्ञात्वा तां म्लानमानसाम् । आक्रोश्य राज्ञो वक्ति स्म तूष्णीमेवाधुना भव ॥
पुनरीदृक् कदाचित् त्वं वक्षि चेद् गृहभेदिके ! तर्हि निष्कासयिष्यामि गृहीत्वा रसना तव ॥

काणांश्च खञ्जानथ कुञ्जकांश्च जानातु लोकः कुटिलान् कुवृत्तान् ।

तत्रापि योषाञ्च विशिष्य दासीं प्रोच्याल्पहासा भरतस्य माता ॥ १४ ॥

प्रियावादिनि ! शिक्षां ते दत्तवत्यस्मि केवलम् । अमर्षः स्वप्नकालेऽपि त्वयि मे नैव वर्तते ॥
तदेव सुदिनं सर्वमङ्गलानाञ्च दायकम् । यस्मिन्नेव दिने सत्यं भवेन्नगदितं तव ॥
ज्येष्ठो भवेदधिपतिः कनिष्ठः सेवकस्तथा । दिवाकरकुलस्येयं रीतिरस्ति सुशोभना ॥
वर्तते श्वः सत्यमेव रामस्य तिलको यदि । तर्हि ते चित् रुचितं दास्यामि सखि ! तद् वृणु ॥
कोसल्ययैव सद्गुहाः सकला अपि मातरः । सहजप्रकृतेरेव रामप्रेमास्पदं स्थिताः ॥
विशेषरूपं मयि तु स्नेहं स कृतवान् स्थितः । मया परीक्षां सम्पाद्य तस्य स्नेहोऽस्ति लक्षितः ॥
कृपां कृत्वा यदि विधिर्मह्यं दद्याज्जनि पुनः । तर्हि रामो जानकी च स्यातां पुत्रो वधूर्मम ॥
रामस्तु वर्तते नूनं प्राणेभ्योऽपि प्रियो मम । तस्यैव राज्यतिलकात् क्षोभस्ते वर्तते कथम् ॥

सत्यं ब्रुवे त्वां भरतेन शप्त्वा विहाय भेदं कपटञ्च जल्प ।

हर्षस्य काले कुरुषे विषादं मां श्रावयंतच्चरितस्य हेतुम् ॥ १५ ॥

साब्रूत यन्मे युगपत् पूर्णा आशाः समा अपि । संयोज्य जिह्वा मपरां किञ्चिद् वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥
नूनं स्फोटयितुं योग्यं कपालं दुर्भगं मम । कल्याणोक्तावपि यतो भवती दुःखभाक् स्थिता ॥
मिथ्या सत्यं सुसम्पाद्य व्याहरन्ति जनाश्च ये । त एव ते प्रिया मातरहं कटुतमा तथा ॥
अहमप्यधुना वाचं प्रयोक्ष्ये स्वामिनीप्रियाम् । दिवानिशं मौनमेव संश्रयिष्यामि चान्यथा ॥
कुरुपिणी मां सम्पाद्य पराधीनां व्यधाद विधिः । यदुप्तं तल्लुनाम्यद्य यद् दत्तं तल्लभे तथा ॥
भवेत् कोऽपि महीपालः का हानिस्तेन मे भवेत् । दासीत्वमधुना त्यक्त्वा किं भविष्यामि राज्यहम् ॥
योग्या प्रज्वालनायैव प्रकृतिर्मम वर्तते । न विलोकयितुं शक्यमकल्याणं मया तव ॥
तत एव मया काचिद् वार्ता विस्तरमापिता । हे देवि ! मर्षणीयोऽयं प्रमादोऽस्ति महान् मम ॥

गृहोपधिप्रोतिगिरो निशम्य राज्ञो निराधारमतिर्महेला ।

सुपर्वमायावशगा द्विषं तां विश्वासमागात् सुहृदं विबुध्य ॥ १६ ॥

पुनः पुनः पृच्छति स्म राज्ञी तां ससमादरम् । नूनं शर्व्या गानेन सञ्जाता मोहिता मृगी ॥
तादृशी तन्मतिभ्रान्ता यादृशी भवितव्यता । विज्ञाय दास्यपि प्रीता प्रयोगं सफलं निजम् ॥
साब्रूत यत् पृच्छसि त्वं तदुक्तौ तु बिभेम्यहम् । यतस्त्वयास्ति विहितं नाम मे गृहभेदिनी ॥
नाना संयोज्य विश्वासं दत्त्वाकारं विविच्य च । अयोध्यायाः सार्धसप्तदशा वक्ति स्म साततः ॥
राज्ञि ! त्वया यदुदितं सीतारामौ प्रियो मम । प्रियाहमपि रामस्य तत् सत्यमुदितं तव ॥
किन्तु तत् पूर्वमेवासीत् तेऽधुना दिवसा गताः । स्निग्धाः सपत्ना जायन्ते समये परिवर्तिते ॥
कमलानां कुलस्यास्ति पोषको दिवसाधिपः । किन्तु सोऽपि विना वारिदग्ध्वानयति भ्रमताम् ॥
समुन्मूलयितुं मूलं सपत्नी ते समीहते । रक्ष तत् संविधाय त्वमुपायवरबन्धनम् ॥

दो०—तुम्हहि न सोचु सौहाग-बल, निज बस जानहु राउ ।

मन मलीन, मुह भीठ नृपु, राउर सरल सुभाउ ॥ १७ ॥

चतुर - गँभीर राम - महतारी । बीचू पाइ, निज बात सँवारी ॥
पठए भरतु भूप ननिअउरें । राममातु - मत जानब रउरें ॥
सेवहि सकल सवति मोहि नीकें । गरबित भरतमातु बल पी कें ॥
सालु तुम्हार कौसिलहि माई । कपट चतुर, नहि होइ जनाई ॥
राजहि तुम्ह पर प्रेमु बिमेषी । सवति - सुभाउ सकइ नहि देखी ॥
रचि प्रपंचु, भूपहि अपनाई । रामतिलक - हित लगन धराई ॥
यह कुल उचित राम कहूँ टीका । सवहि सोहाइ, मोहि सुठि नीका ॥
आगिलि बात समुझि, डर मोही । देउ दैउ फिरि, सो फलु ओही ॥

दो०—रचि, पचि, कोटिक कुटिलपन, कोन्हैसि कपट-प्रबोधु ।

कहिसि कथा सत सवति कै, जेहि बिधि बाढ़ बिरोधु ॥ १८ ॥

भावी - बस प्रतीत उर आई । पूंछ रानि, पुनि सपथ देवाई ॥
का पूंछहु तुम्ह अवहुँ न जाना । निज हित-अनहित पसु पहिचाना ॥
भयउ पाखु दिन सजत समाज । तुम्ह पाई सुधि मोहि सन आज ॥
खाइअ, पहिरिअ, राज तुम्हारें । सत्य कहें नहि दोषु हमारें ॥
जौं अमत्य कछु कहव बनाई । तौ बिधि देइहि हमहि सजाई ॥
रामहि तिलक कालि जौं भयऊ । तुम्ह कहूँ बिपति-बीजु बिधि बयऊ ॥
रेख खँचाइ कहउँ बलु - भापी । भामिनि ! भइहु दूध कइ माखी ॥
जौं सुत - सहित करहु सेवकाई । तौ घर रहहु, न आन उपाई ॥

दो०—कद्रू बिनतहि दीन्ह दुखु, तुम्हहि कौसिलां देब ।

भरतु बंदिगृह सेइहहि, लखनु राम के नेब ॥ १९ ॥

कैकयसुता सुनत कटु बानी । कहि न सकइ कछु, सहमि सुखानी ॥
तन पसेउ, कदली - जिमि काँपी । कुबरीं, दसन जीभ तब चाँपी ॥
कहि - कहि कोटिक कपट-कहानी । धीरजु घरहु, प्रबोधिसि रानी ॥
फिरा करमु. प्रिय लागि कुचाली । बकिहि सराहइ, मानि मराली ॥
सुनु मंथरा ! बात फुरि तोरी । दहिनि आँखि नित फरकइ मोरी ॥
दिन - प्रति देखउँ राति कुमपने । कहउँ न तोहि, मोहबस अपने ॥
काह करौं सखि ! सूध सुभाऊ । दाहिन - बाम न जानउँ काऊ ॥

दो०—अपने चलत न आजु लगि, अनचल काटुक कोन्ह ।

कोहि अघ एकहि बार मोहि, दैअ दुसह दुखु दीन्ह ॥ २० ॥

नेहर जनमु भरब बर जाई । जिअत, न करबि सवति-सेवकाई ॥
अरि - बस दैउ जिआवत जाही । भरनु नीक, तेहि जीव न चाही ॥
दीन बचन कह बहुबिधि रानी । सुनि, कुबरीं तियमाया ठानी ॥
अस कस कहहु मानि मन ऊना । सुख-सोहागु तुम्ह कहूँ दिन दूना ॥
जेहि राउर अति अनभल ताका । सोइ पाइहि यहु फलु-परिपाका ॥

चिन्ता न सौभाग्यबलाद् भवत्या जानाति भूपं स्ववशे स्थितञ्च ।

हृद्यानने राण् मलिनश्च मिष्टस् तथास्ति साध्वी प्रकृतिर्भवत्याः ॥ १७ ॥

चतुरातिगभीरा च माता रामस्य वर्तते । मध्येऽवसरमासाद्य स्वकार्यं समपादयत् ॥
भरतः प्रेषितो राज्ञा यन् मातामहमन्दिरम् । मत्तं रामप्रसोरेव तद् भवत्या विबुध्यताम् ॥
मामेव सम्यक् सेवन्ते सपत्न्यः सकला अपि । पत्युरेव बलान्माता भरतस्यास्ति गर्विता ॥
त्वमेव कण्टकमातः ! कौमल्यायाः कृते स्थिता । कपटे चतुरा सास्ति तस्मात् तत्त्वेव बुध्यते ॥
त्वयि विश्वम्भरेशस्य विशिष्टं प्रेम वर्तते । सपत्नीप्रकृतिः सा तन्न शक्नोत्यवलोकितुम् ॥
प्रपञ्चं सुसमायोज्य विधाय स्ववशं नृपम् । रामराज्याभिषेकाय लग्नं सा निसर्चायत् ॥
इदं कुलस्यास्त्युचितं यद् रामतिलको भवेत् । रोचते च समेभ्योऽपि किन्तु मह्यं विशेषतः ॥
परं भावि विचार्यैव मम भीतिः प्रजायते । दद्यात् तस्यै फलं तस्य दैवं सम्भूय पश्चिमम् ॥

कृत्वेति साऽयोज्य च छद्मकोटीर्व्यधत् तस्याः कपटप्रबोधम् ।

शतं समाख्यात् सवधूकथाश्च रीत्या यया वृद्धिमियाद् विरोधः ॥ १८ ॥

अगृह्णामानसे स्थानं विश्वासो भाविनो वशात् । पृच्छति स्म ततो राज्ञी विधाय शपथं तया ॥
साव्रूत किं पृच्छसि त्वं नाजाना अधुनापि किम् । पशवोऽपि विजानन्ति स्वकीये तु हिताहिते ॥
प्रयातः सकलः पक्षः समाजस्य सुसज्जतः । तद्वातास्ति परिज्ञाता त्वयाद्य मम पार्श्वतः ॥
तवैव राज्ये खादामि तथा परिदधाम्यहम् । अतः सत्यस्य कथने कोऽपि दोषो न मे स्थितः ॥
यद्यसत्यं विनिर्माय वदिष्यामि किमप्यहम् । अवश्यं तर्हि मे दण्डं विधाता सम्प्रदास्यति ॥
सञ्जातो रामचन्द्रस्य श्वो राजतिलको यदि । तर्हि तुभ्यं विपदबीजं विधाता नूनमुप्तवान् ॥
रेखां विलिख्य सुबलमेतत् त्वां कथयाम्यहम् । यद् भामिनि ! त्वं सञ्जाता वर्तसे दुग्धमक्षिका ॥
यद्यात्मजेन सहिता सेवकत्वं विधास्यसि । तर्हि गेहे वत्स्यसि त्वमुपायोऽन्यो न विद्यते ॥

कद्रूवाद् दुःखमहो विमात्रे प्रदास्यते कोसलजा च तुभ्यम् ।

सेविष्यते वै सरतोऽपि कारां सौमित्रिरप्येष्यति रामभक्तितम् ॥ १९ ॥

कैकेयीतां निश्म्यैव तस्याः कटुसरस्वतीम् । न वक्तुमशकत् किञ्चित् स्तब्धा भीता तथाऽभवत् ॥
तनुस्तस्याः स्वेदयुक्ता कदलीव च कम्पिता । ततः कुञ्जापि जिह्वां स्वां दशनैः समपीडयत् ॥
उक्त्वा चोक्त्वा कोटिसङ्ख्याः कथाः कपटसंयुताः । राज्ञी प्राबोध्यत् सा यत् कुरुत्वं धैर्यधारणम् ॥
भाग्यं गतं वैपरीत्यं कुकृत्यञ्चाभवत् प्रियम् । मत्वा बर्की राजहंसी राज्ञी प्राशंसदेव ताम् ॥
मन्थरे ! शृणु सत्यैव वर्तते तव भारती । विलोचनं दक्षिणं मे स्फुरति प्रतिवासरम् ॥
निशाकाले च दुःस्वप्नान् पश्यामि प्रतिवासरम् । निजमोहवशात् किन्तु त्वामहं कथयामि न ॥
करवाणि वयस्ये ! किं स्वभावः सरलो मम । न जाने दक्षिणं किञ्चिन्न च सव्यमपि क्वचित् ॥

यावद् बलं मे स्थितमद्य यावत् कृतं न कस्याप्यहितं मयास्ति ।

केनैनसा मे युगपत् तथापि दुःसह्यदुःखं विधिनास्ति दत्तम् ॥ २० ॥

जन्म पूर्णं यापयिष्ये गत्वा तातगृहं त्वहम् । सपत्न्याः किन्तु दासीत्वं करिष्ये नैव जीवती ॥
दैवं द्विषो वशे कृत्वा जीवितं विदधाति यम् । जीवनापेक्षया तस्य वर्तते मरणं वरम् ॥
नानाविधानि दीनानि राश्यवोचद् वचांसि ताम् । निश्म्य तानि सा कुञ्जा स्त्रीमायामतनोत् ततः ॥
विधाय मनसि ग्लानिं कथमेवं प्रभाषसे । प्रत्यहं सुखसौभाग्ये द्विगुणे ते भविष्यतः ॥
यया भवत्या अहितं महदेतत् समीहितम् । आयतो सावश्यमेव फलमेतस्य लप्स्यते ॥

जब तें कुमत सुना मैं स्वामिनि ! । भूख न बासर, नीद न जामिनि ॥
पूछैउं गुनिन्ह, रेख तिन्ह खाँची । भरत भुआल होहि, यह साँची ॥
भामिनि ! करहु, त कहौं उपाऊ । है तुम्हरीं सेवा - बस राऊ ॥

दो०—परउँ कूप तुअ बचन पर, सकउँ पूत-एति त्यागि ।

कहसि, मोर दुखु देखि बड़, कस न करब हित लागि ॥ २१ ॥

कुबरीं करि कवुली कैकेई । कपट - छुरी उर - पाहन टेई ॥
लखइ न रानि निकट दुखु कैसें । चरइ हरित तिन बलिपसु जैसें ॥
सुनत बात मृदु, अंत कठोरी । देति मनहुँ मधु, माहुर घोरी ॥
कहइ चेरि, सुधि अहइ कि नाहीं । स्वामिनि ! कहिहु कथा मोहि पाहीं ॥
हुइ बरदान भूप - सन थाती । मागहु आजु, जुडावहु छाती ॥
सुतहि राजु, रामहि बनवासू । देहु, लेहु सब सवति - हुलासू ॥
भूपति राम - सपथ जब करई । तब मागेहु, जेहि बचनु न टरई ॥
होइ अकाजु, आजु निसि बीतें । बचनु मोर प्रिय मानेहु जी तें ॥

दो०—बड़ कुघातु करि, पातकिनि, कहैसि, कोपगूह जाहु ।

काजु सँवारेहु सजग सबु, सहसा जनि पतिआहु ॥ २२ ॥

कुबरिहि रानि, प्रानप्रिय जानी । बार - बार बड़ि बुद्धि बखानी ॥
तोहि सम हित न मोर संसारा । वहे जात - कइ भइसि अधारा ॥
जौं बिधि पुरब मनोरथु काली । करौं तोहि चख - पूतरि आली ॥
बहुबिधि चेरिहि आदरु देई । कोपभवन गवनी कैकेई ॥
बिपति - बीजु, बरषा - रितु-चेरी । भुइँ भइ कुमति कैकेई केरी ॥
पाइ कपट - जलु, अंकुर जामा । बर दोउ दल, दुख-फल परिनामा ॥
कोप - समाजु साजि सबु सोई । राजु करत, निज कुमति बिगोई ॥
राउर नगर कोलाहलु होई । यह कुचालि कछु जान न कोई ॥

दो०—प्रमुदित पुर - नर - नारि सब, सर्जहि सुमंगलचार ।

अक प्रबिसाँह, अक निर्गमाँह, भीर भूप - दरबार ॥ २३ ॥

बाल - सखा सुनि, हियँ हरषाहीं । मिलि दस-पाँच राम पहि जाहीं ॥
प्रभु आदरहि प्रेमु पहिचानी । पूछाइ कुसल - खेम मृदु बानी ॥
फिरहि भवन, प्रिय - आयसु पाई । करत परसपर राम - बड़ाई ॥
को रघुबीर - सरिस संसारा । सीलु - सनेहु - निबाहनिहारा ॥
जेहि जेहि जोनि करम-बस भ्रमहीं । तहँ-तहँ ईसु ! देउ यह हमहीं ॥
सेवक हम, स्वामी सियनाह । होउ नात यह ओर निबाह ॥
अस अमिलाषु, नगर सब काहू । कैकयसुता - हृदय अति दाहू ॥
को न कुसंगति पाइ नसाई । रहइ न नीच - मतेँ चतुराई ॥

दो०—साँझ समय, सानंद नूपु, गयउ कैकेई - गेहं ।

गवनु निठुरता - निकट किय, जनु धरि देह सनेहें ॥ २४ ॥

हे स्वामिनि ! यदारभ्य मयैतत् कुमत् श्रुतम् । तदारभ्य दिवा क्षुन्न निद्रा वा निशि नास्ति मे ॥
मोहति का मया पृष्ठा रेखामालिख्य तेऽवदन् । वर्तते सत्यमेतद् यद् भरतो राड् भविष्यति ॥
कोपने ! यहि कुरूपे तद्गुरुपायं वदान्यहम् । वर्तते तव सेवाया वशे वसुमतीपतिः ॥

सोचे त्वदुक्तेनपतामि कूपे शक्नोमि हातुं तनुजं पतिञ्च ।

दूष्ट्वाति दुःखं मम वक्षि चेत् त्वं कथं स्वभद्राय न तत् करिष्ये ॥ २१ ॥

कुब्जा निबद्धवचनां कृत्वा भरतमातरम् । कपटच्छुरिकांतीक्ष्णां व्यधत् हृदयाश्मनि ॥
स्वसमीपस्थितं दुःखं राज्ञी नालक्षयत् कथम् । यथा वलिपशुर्घर्मं ह्रीरिचरति केवलम् । तृणं हि
श्रूयमाणा गिरस्तस्या रम्या अन्ते च कर्कशाः । नूनं मधुनि सम्मेल्य सा तां विषमपाययत् ॥
दासी वक्ति स्म तां यत् ते वर्तते वान वा स्मृतिः । तस्याः कथाया योक्तासीन् मां प्रति स्वामिनि ! त्वया
द्वौ वरौ ते न्यासभूतो भूपस्य सविधे स्थितौ । अद्य याचस्व तौ तत् त्वं निजोरः कुरु शीतलम् ॥
देहि राज्यं तनूजाय रामाय वसतिं वने । सपत्न्याः सर्वमुल्लासं त्वमेवोरीकुरुष्व च ॥
ग्रहीष्यति महीपालो रामस्य शपथं यदा । तदा वृणु वरौ येन वचनं न मुधा भवेत् ॥
यास्यत्यद्यतनीया चेन्निडकार्यं भविष्यति । अतो मन्यस्व वचनं मम चित्तादपि प्रियम् ॥

संसाध्य पापातिमहत् कुधातं तां सावदत् कोपगृहं प्रयाहि ।

कार्यं समं त्वं कुरु सावधाना मा याहि विश्वासमत्कितञ्च ॥ २२ ॥

राज्ञी कुब्जां परिज्ञाय प्राणेश्योऽपि प्रियां ततः । तस्या मनीषां महतीं वारम्बारमवर्णयत् ॥
अवदच्च त्वया तुल्या लोके नास्ति हिता मम । मञ्जाता प्रवहन्त्यै त्वं मह्यमाधाररूपिणी ॥
मनोरथं यदि श्वो मे विधाता पूरयिष्यति । तर्हि त्वां प्रविधास्यामि सखि ! नेत्रकनीनिकाम् ॥
एवंरीत्या बहुविधं दत्त्वा दास्यै समादरम् । कैकेयी कोपभवनं समुद्दिष्याश्रयद् गतिम् ॥
विपत्तिर्बीजरूपास्ति दासी वर्पतुरेव च । कैकेय्याः कुमतिर्जाता वपनार्थं वसुन्धरा ॥
लब्ध्वा कपटपानीयं जनिमानोत् तथाङ्कुरम् । वरद्वयं दत्ते तस्य दुःखञ्च फलमन्तिमम् ॥
सा कोपसज्जां सकलामासज्य स्वापमाश्रयत् । राज्यं समुपभुञ्जाना स्वकुमत्या क्षयं गता ॥
नृपालये नगर्याञ्च स्थितः कोलाहलो मुदः । इदञ्च कुत्सितं चक्रं विजानीते स्म कोऽपि न ॥

पुर्याः समे स्त्रीपुरुषाः प्रहृष्टा विभूषयन्ति स्म सुमद्रसज्जाम् ।

एके विशन्ति स्म वियन्ति चान्ये द्वारे महीपस्य सुसङ्कुलत्वम् ॥ २३ ॥

निशम्य बालमित्राणि हृष्यन्ति स्म स्वचेतसि । दशपञ्च च सभिमत्ययन्ति स्माराद् रघूत्तमम् ॥
परिचीय स्नेहमीशस्तान् सम्मानयति स्म च । प्रश्नानपि पृच्छति स्म कुशलक्षेमसङ्गतान् ॥
उपलभ्य प्रियस्याज्ञां विचरन्ति स्म मन्दिरे । प्रशंसां रामचन्द्रस्य कुर्वन्तस्ते परस्परम् ॥
अवदन् यद् विद्यते को रघुवीरसमो भुवि । शीलस्य तद्वत् स्नेहस्य निर्वोढा च निरीक्षकः ॥
भ्रमाम कर्मणां निघ्नायस्यां यस्यां तनो वयम् । तस्यां तस्यामेतदेव यच्छत्वस्मभ्यमीश्वरः ॥
यत् सेवका भविष्यामो वयं सीतापतिः प्रभुः । भवतादपि निर्व्यूढः सम्बन्धोऽयं निरन्तरम् ॥
एषोऽभिलाषो नगरे सकलानामपि स्थितः । किन्तु केकयजाताया हृदि दाहोऽभवन्महान् ॥
न प्रयाति विनाशं क उपलभ्य कुसङ्गतिम् । न स्थितिं याति चातुर्यं मते नीचस्य सेविते ॥

आनन्दयुक्तो नृपतिर्दिनान्ते समग्रजत् केकयजानिकायम् ।

अधाद् गतिं निष्ठुरतासमीपं स्नेहः शरीरं परिगृह्य नूनम् ॥ २४ ॥

कोपभवन सुनि सकुचेउ राऊ । भय - बस अगहुइ परइ न पाऊ ॥
 सुरपति बसइ बाहबल जाके । नरपति सकल रहहि रुख ताके ॥
 सो सुनि तिय - रिस गयउ सुखाई । देखहु काम - प्रताप - बड़ाई ॥
 मूल, कुलिस, असि अंगवनिहारे । ते रतिनाथ - सुमन - सर मारे ॥
 सभय नरेसु प्रिया पहि गयऊ । देखि दसा, दुखु दारुन भयऊ ॥
 भूमि - सयन, पटु मोट - पुराना । दिए डारि तन - भूषन नाना ॥
 कुमतिहि कसि कुबेपता फाबी । अनमहिवातु सूच जनु भाबी ॥
 जाइ निकट, नृपु कह मृदु बानी । प्रानप्रिया ! केहि हेतु रिसानी ॥

छ०—केहि हेतु रानि ! रिसानि, परसत पानि, पानि, पतिहि नेवारई ।

मानहुँ सरोष भुअंग - भामिनि, विषम भाँति निहारई ॥

दोउ बासना रसना, दसन बर, मरम ठाहर देखई ।

तुलसी, नृपति भवतव्यता - बस काम - कौतुक लेखई ॥

सो०—बार-बार कह राउ, सुमुखि ! सुलोचनि ! पिकबचनि ! ।

कारन मोहि सुनाउ, गजगामिनि ! निज कोप कर ॥ २५ ॥

अनहित तोर प्रिया केई कीन्हा । केहि दुइ सिर, केहि जमु चह लीन्हा ॥
 कहु केहि रंकहि करौ नरेसु । कहु केहि नृपहि निकासौ देसु ॥
 सकउँ तोर अरि अमरउ मारी । काह कीट बपुरे नर - नारी ॥
 जानसि मोर सुभाउ बरोरु । मनु तव आनन - चंद - चकोरु ॥
 प्रिया ! प्रान, सुत, सरबसु मोरें । परिजन, प्रजा, सकल बस तोरें ॥
 जौ कछु कहौ कपटु करि तोही । भामिनि ! राम-सपथ-सत मोही ॥
 बिहसि मागु मनभावति बाता । भूषन सजहि मनोहर गाता ॥
 घरी - कुघरी समुझि जियँ देखू । बेगि प्रिया ! परिहरहि कुबेषू ॥

दो०—यह सुनि, मम गुनि सपथ बड़ि, बिहसि उठी मतिमंद ।

भूषन सजति, बिलोकि मृगु, मनहुँ किरातिनि फंद ॥ २६ ॥

पुनि कह राउ, सुहृद जियँ जानी । प्रेम पुलकि, मृदु, मंजुल बानी ॥
 भामिनि ! भयउ तोर मनभावा । घर - घर, नगर, अनंद - बधावा ॥
 रामहि देउ कालि जुबराजू । सजहि सुलोचनि ! मंगल साजू ॥
 दलकि उठेउ, सुनि हृदय कठोरु । जनु छुइ गयउ पाक बरतोरु ॥
 ऐसिउ पीर बिहसि तेहि गोई । चोर-नारि जिमि प्रगटि न रोई ॥
 लखहि न भूप कपट - चतुराई । कोटि - कुटिल - मनि गुरु पढ़ाई ॥
 जद्यपि नीति - निपुन नरनाहू । नारिचरित - जलनिधि अवगाहू ॥
 कपट - सनेहु बड़ाइ बहोरी । बोली बिहसि नयन - मुहु मोरो ॥

दो०—मागु-मागु पे कहहु पिय ! कबहुँ न देहु, न लेहु ।

वेन कहैहु बरवान दुइ, तेउ पावत संदेहु ॥ २७ ॥

जानेउ मरमु, राउ हँसि कहई । तुम्हहि कोहाव परम प्रिय अहई ॥
 थाती राखि, न मागिहु काऊ । बिसरि गयउ मोहि, भोर सुभाऊ ॥

निश्चय कोपभवनं नृपः मङ्कोचमाश्रयत् । भयाघीनस्थितेस्तस्य पादोऽप्यग्रे न चापतत् ॥
यस्य बाह्वोर्वेले देवपतिर्वेमनि निर्भयः । दृशो यस्य विलोकन्ते सकलाः पतयो नृणाम् ॥
स एव योषिनः कोपं धृत्वा शुष्कत्वमाश्रयत् । दृश्येतां कामदेवस्य प्रतापो महिमा तथा ॥
प्रहारं गूलवज्रामिह्वनं देहं सहन्ति ये । निहन्त्यन्ते तेऽपि रत्या नाथस्य सुमनश्शरैः ॥
प्रियायाः पार्श्वमगमत् नभयो वसुधाधिपः । अवलोक्य दणां तस्या दारुणं दुःखमन्वभूत् ॥
धरातले शयाना सा वसाना स्थूलशाटकम् । सम्परित्यक्तविविधविभूषणकलेवरा ॥
कुवेषता विकसिता दुर्मत्यामभवत् कथम् । साददात् सूचनां नूनमसौभाग्यस्य भाविनः ॥
गत्वा समीपं भूपालः प्रायुङ्क्त मधुरां गिरम् । प्राणप्रिये ! कोपयुक्ता वर्तसे केन हेतुना ॥

कुतोऽसि राज्ञि ! रोषयुक् प्रयुज्य वाचमीदृशं स्पृशन्तमेव पाणिना न्यवारयत् पतिं क्षणात्
व्यलोकयच्च रुड्युता भुजङ्गभामिनी ध्रुवं त्वतीव वक्तायुजा विघूर्णते स्म चक्षुषा ।
स्पृहे च जिह्विकाद्वयं वरो तदीयवन्तकौ पदं तथैव मर्मणः समीक्षते स्म दंशितुम्
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति भाविनो वशात् प्रसूनवाणकौतुकं प्रबुध्यते स्म भूपतिः ॥

मुहुर्भूमिनाथो ब्रवीति स्म तां यन् मनोजानने ! स्वक्षियुक्ते ! पिकोक्ते !

मदीयश्रुतिस्थं निदानं विधेहि स्वकीयस्य कोपस्य मातङ्गयाने ! ॥ २५ ॥

अहितं ते प्रिये ! केन वर्तते प्रतिपादितम् । द्विर्मुखः कोऽस्ति सञ्जातोयमः कमभिवाञ्छति ॥
वद कं निर्धनं रत्नगर्भं विदधान्यहम् । वद कं वसुधाधीशं देशान्त्रिकासयान्यहम् ॥
अरिं तवामरमपि शक्तो नाशयितुं त्वहम् । किं पुनः कीटमदृशान् प्राकृतान् पुरुषान् स्त्रियः ॥
परिजानीष एव त्वं वरोह ! प्रकृतिं मम । तवाननस्य चन्द्रस्य चकोरो मानसं मम ॥
प्रिये ! प्राणास्तनूजाताः सकलं स्वं तथा मम । प्रजाजनाः परिजनाः सकला अपि ते वशाः ॥
विधाय कपटं किञ्चिद् यदि त्वां कथयाम्यहम् । तर्हि भामिनि ! रामस्य शपथः शतशो मम ॥
रोचते यन् मानसाय याचस्व त्वं विहस्य तत् । मनोहरे संज्ञनने भूषणानि सुसज्जय ॥
समयं वा कुसमयं विचार्यैक्षस्व मानसे । अरमेव प्रिये ! वेपममुं सन्त्यज्य कुत्सितम् ॥

श्रुत्वेति सा मन्दमतिर्महान्तं विचार्य चित्ते शपथं विहस्य ।

स्थिता च भूषा अदधाद् विलोक्य मृगं ध्रुवं जालमधात् किराती ॥ २६ ॥

तां ज्ञात्वा मुहूर्तं चित्ते महीपः पुनरब्रवीत् । प्रेमरोमाञ्चितो भूत्वा मृदुलां मञ्जुलां गिरम् ॥
सञ्जातं चित्तरचितं वर्तते तव भामिनि ! । हर्षाभिनन्दवाद्यानि निनाद्यन्ते गृहे गृहे ॥
रामाय सम्प्रदास्यामि श्वः पदं युवभूपते । सन्मङ्गलाभूषणानि विभूषय मुलोचने ! ॥
श्रुत्वा तस्याः कठिनं मनो विदलतामयात् । तनूरुहोद्भवः पक्वो विस्फोटोऽस्पृश्यत ध्रुवम् ॥
सागूहत विहस्यैव पीडामेतादृशीमपि । यथा काचिच्चोरनारी प्रकटा नैव रोदिति ॥
नालभ्यत भूपालस्तस्याः कपटचातुरीम् । यतः सा कोटिकुटिलशिरोमणिसुपाठिता ॥
नीतिनैपुण्यसंयुक्तो नृपोऽवर्तत यद्यपि । तथापि नारीचरितमगाधः पयसा निधिः ॥
ततो वृद्धिमुपानीय स्नेहं सा कपटोद्भवम् । आकुञ्च्य माक्षि वदनं विहस्य प्रायुतन् गिरम् ॥

भूते प्रियो मां वृणु वृण्वदं तु ददाति गूहणाति भवांश्च नैव ।

आह स्म दातुं वरदानयुग्मं लाभे तयोरप्यधुनास्ति शङ्का ॥ २७ ॥

विहस्याब्रूत भूपस्तां विज्ञातं मर्म ते मया । यन् मानकरणं तुभ्यं वर्तते परमं प्रियम् ॥
न्यासोक्त्य वरो तो द्वौ न याचितवती पुनः । स्वभावाद् विस्मृतिमतो व्यस्मरं तावद् तथा ॥

झूठेहुँ हमहि दोषु जनि देह । दुइ कै चारि मागि मकु लेह ॥
 रघुकुल - रीति सदा चलि आई । प्रान जाहुँ बर, बचनु न जाई ॥
 नहि असत्य - सम पातक पुंजा । गिरि-सम होहि कि कोटिक गुंजा ॥
 सत्यमूल सब सुकृत सुहाए । वेद - पुरान - विदित मनु गाए ॥
 तेहि पर राम - सपथ करि आई । सुकृत - सनेह - अवधि रघुराई ॥
 बात दृढ़ाइ, कुमति हंसि बोली । कुमत्-कुविहग-कुलह जनु खोली ॥

दो०—भूप - मनोरथ सुभग बनु, सुख सुबिहंग - समाजु ।

भित्तिनि जिमि छाड़न चहति, बचन भयंकर बाजु ॥ २८ ॥

मासपारायण, तेरहवाँ विश्राम

सुनहु प्रानप्रिय ! भावत जी का । देहु एक बर भरतहि टीका ॥
 मागउ दूसर बर, कर जोरी । पुरवहु नाथ ! मनोरथ मोरी ॥
 तापस बेष, बिसेषि उदासी । चौदह बरिस रामु बनबासी ॥
 सुनि मृदु बचन, भूप हियँ सोकू । ससि-कर छुअत, बिकल जिमि कोकू ॥
 गयउ सहमि, नहि कछु कहि आवा । जनु सचान बन झपटैउ लावा ॥
 बिबरन भयउ निपट नरपालू । दामिनि हनैउ मनहुँ तर - तालू ॥
 माथें हाथ, मूदि दोउ लोचन । तनु धरि सोचु लाग जनु सोचन ॥
 मोर मनोरथु - सुरतरु फूला । फरत करिनि जिमि हतैउ समूला ॥
 अवध उजारि कीन्हि कैकेई । दीन्हिसि अचल बिपति कै नेई ॥

दो०—कवनें अवसर का भयउ, गयउ नारि - बिस्वास ।

जोग-सिद्धि-फल-समय जिमि, जतिहि अविद्या-नास ॥ २९ ॥

अेहि बिधि राउ मनहि मन झाँखा । देखि कुभांति कुमति मन माखा ॥
 भरतु कि राउर - पूत न होही । आनेहु मोल बेसाहि कि मोही ॥
 जो सुनि सरु - अस लाग तुम्हारे । काहे न बोलहु बचनु सँभारे ॥
 देहु उतर अनु, करहु कि नाही । सत्यसंध तुम्ह रघुकुल माहीं ॥
 देन कहैहु, अब जनि बर देह । तजहु सत्य, जग अपजसु लेह ॥
 सत्य सराहि कहैहु बर देना । जानैहु, लेइहि मागि चबेना ॥
 सिबि, दधौचि, बलि जो कछु भाषा । तनु-धनु तजेउ, बचन पनु राखा ॥
 अति कटु बचन कहति कैकेई । मानहुँ लोन जरे पर देई ॥

दो०—धरम धुरंधर धीर धरि, नयन उघारे राय ।

सिख धुनि, लीन्हि उसास, असि, मारैसि मोहि कुठायें ॥ ३० ॥

आगे दीखि जरत रिस भारी । मनहुँ रोष - तरवारि उधारी ॥
 मूठि कुबुद्धि, धार निठुराई । धरी कूबरों सान बनाई ॥
 लखी महीप कराल, कठोरा । सत्य कि जीवनु लेइहि मोरा ॥
 बोले राउ कठिन करि छाती । बानी सबिनय तासु सोहाती ॥
 प्रिया ! बचन कस कहसि कुभांती । भोर ! प्रतीति-प्रीति करि हांती ॥

मह्यं वितथमेव त्वं मा प्रयच्छस्व दूषणम् । स्थाने द्वयोश्चतुःसङ्ख्यान् वरान् वृणु यदीच्छसि ॥
रीती रघुकुलस्येयं प्रवृत्तास्ति निरन्तरम् । यत् प्राणा यान्ति चेदयान्तु किन्तु याति न भाषितम् ॥
असत्येन समं नास्ति पातकानां कदम्बकम् । किं गुञ्जा कोटिसङ्ख्यापि भवत्युर्वीधरोपमा ॥
शोभन्ते सत्यमूलानि मुकृतानि समान्यपि । इति श्रुतिपुराणेषु प्रथितं मनुवर्णितम् ॥
तत्रापि रामशपथो वर्तते विहितो मया । स्नेहस्य मुकृतानाञ्च रघुनाथोऽवधिमम ॥
वचो दृढं विधायेत्थं विहस्याकययत् कुधीः । कुमतं कुखगं नूनं निरावृतदृशं व्यधात् ॥

रम्यं वनं भूपमनोरथोऽभूत् सुखं तथा रम्यविहङ्गवन्दम् ।

मोक्तुं किरातीव समीहते स्म शशादनं भीषणपुषितरूपम् ॥ २८ ॥

मासपारायणे त्रयोदशो विश्रामः सम्पूर्णः

प्राणप्रिय ! भवांश्चित्सहचितं शृणुतान्मम । वरेणैकेन ददतां भरतायाभिषेचनम् ॥
करो कृत्वा पुटाकारी वरं याचे तथापरम् । हे नाथ ! पूर्णं कृत्वाद्भवान् मम मनोरथम् ॥
धारयंस्तापसं वेषमुदासीनो विशेषतः । चतुर्दशाब्दपर्यन्तं स्ताद् रामो वनवासयुक् ॥
निशम्य मृद्वीतद्वाचं शुग्जाता नृपमानसे । यथेन्दुरश्मिसंस्पर्शात् कोको वैकल्यमृच्छति ॥
स्तब्धतामभजद् भूपः किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशकत् । व्यधत् वर्तके नूनं श्येन आक्रमणं वने ॥
अभजज्जगतीपालः सर्वथैव विवर्णताम् । प्रहारं चपला नूनं व्यदधात् तालपादपे ॥
निधाय मस्तके हस्तौ निमील्य नयने तथा । अशोचद् भूपतिनूनं शोकोऽशोचद् वपुर्धरः ॥
मनोरथः सुरतरुः सञ्जातः पुष्पितो मम । फली सन् मूलसहितः करिणीतुल्यया हतः ॥
पुरीमयोध्यामुच्छिन्नां व्यदधात् केकयात्मजा । अचलाया विपत्तेश्च व्यदधान्मूलमाश्रयम् ॥

कस्मिन् क्षणे जातमिदं किमस्ति नष्टोऽस्मि विश्वासवशात् स्त्रियोऽहम् ।

सद्योगसिद्ध्यात्मफलाप्तिकाले योगी यथाऽऽज्ञानवशात् प्रणष्टः ॥ २९ ॥

रीत्यानया मनस्येव व्यथते स्म महीपतिः । वीक्ष्य तददुर्दशामेतां कुधी रुष्टाति सा हृदि ॥
चाब्रूत यत्र भरतो भवतो वर्तते सुतः । मां समानीतवानस्ति भवान् मूल्यं प्रदाय किम् ॥
अनुभूता बाणतुल्या यच्छ्रुत्वैव गिरो मम । कुतो न सुविचार्यैव प्रयुनक्ति वचो भवान् ॥
उत्तरं दीयतामिष्टं भवता क्रियते न वा । भवान् रघुकुले सत्यप्रतिज्ञ इति विश्रुतः ॥
उक्तवान् मे वरौ दातुमधुना यच्छतान्न वा । संसारेत्यजतात् सर्वं गृहणीताच्चायशो भवान् ॥
कृत्वा प्रशंसां सत्यस्य वरौ दातुमभाषत । अमन्यतापि चणकानेव याचिष्यते त्वियम् ॥
शिबिर्दध्यङ् बलिरपि यत्किञ्चिदपि चावदन् । तन् धनमपि त्यक्त्वा वाक्प्रतिज्ञामपालयन् ॥
इत्थं ब्रूते स्म कैकेयी वचनं परमं कटु । दग्धेऽङ्गे सा करोति स्म नूनं लवणसेचनम् ॥

धृत्वा धृतिं धर्मधुरन्धरोऽसौ भूपः समुन्मूलयति स्म नेत्रे ।

ककम्पपूर्वोच्छ्वसनं प्रमुच्य वक्ति स्म कुस्थान अमारयो माम् ॥ ३० ॥

सा दृश्यते स्म पुरतो ज्वलन्ती तीव्रया रुषा । नूनं समुद्धृता कोषाद् रुद्धरूपासीत् कृपाणिका ॥
मुष्टिकासीत् कुधीस्तस्या धारा निष्ठुरतातथा । कुब्जात्मशाने संस्थाप्य नीता प्रखरतामपि ॥
अपश्यद् वसुधाधीशः कठोरांतां कृपाणिकाम् । यत् किमेषा सत्यमेव जीवनं मे हरिष्यति ॥
हृदयं कठिनं कृत्वा तां वक्ति स्म महीपतिः । सरस्वतीं सविनयं तद्वचिप्रतिपादिकाम् ॥
वचनानि कुरूपाणि कथं त्वं वदसि प्रिये ! । भीरो ! प्रतीतेः प्रीतेश्च संविधाय प्रणाशनम् ॥

मोरें भरतु - रामु दुइ आँखी । सत्य कहउँ, करि संकरु साखी ॥
अवसि दूतु मैं पठइव प्राता । ऐहहि बेगि, सुनत दोउ भ्राता ॥
सुदिन सोधि, सबु साजु सजाई । देउं भरत कहुं राजु बजाई ॥

दो०—लोभु न रामहि राजु कर, बहुत भरत पर प्रीति ।

मैं बड़ - छोट बिचारि जियेँ, करत रहेउँ नृपनीति ॥ ३१ ॥

राम - सपथ, सत कहउँ सुभाऊ । राममातु कछु कहैउ न काऊ ॥
मैं सबु कीन्ह तोहि बिनु पूछेँ । तेहि ते परैउ मनोरथु छूछेँ ॥
रिस परिहर, अब मंगल - साजू । कछु दिन गएँ, भरत जुबराजू ॥
एकहि बात मोहि दुखु लागा । वर दूसर असमंजस मागा ॥
अजहूँ हृदय जरत तेहि आँचा । रिस, परिहास, कि साँचेहुँ साँचा ॥
कहु तजि रोषु राम - अपराधू । सबु कोउ कहइ, रामु सुठि साधू ॥
तुहँ सराहसि, करसि सनेहू । अब सुनि, मोहि भयउ संदेहू ॥
जासु सुभाउ अरिहि अनुकूला । सो किमि करिहि मातु-प्रतिकूला ॥

दो०—प्रिया ! हास-रिस परिहरहि, मातु बिचारि बिबेकु ।

जैहि देखौं अब नयन भरि, भरत - राज - अभिषेकु ॥ ३२ ॥

जिए मीन बरु बारि - विहीना । मनि-बिनु फनिकु जिए दुख-दीना ॥
कहउँ सुभाउ, न छलु मन माहीं । जीवनु मोर राम - बिनु नाहीं ॥
समुझि देखु जियेँ, प्रिया प्रवीना ! । जीवनु राम - दरस - आधीना ॥
सुनि मृदु बचन, कुमति अति जरई । मनहुँ अनल - आहुति घृत परई ॥
कहइ, करहु किन कोटि उपाया । इहाँ न लागिहि राउरि माया ॥
देहु, कि लेहु अजसु, करि नाहीं । मोहि न बहुत प्रपंच सोहाहीं ॥
रामु साधु, तुम्ह साधु सयाने । राममातु भलि, सब पहिचाने ॥
जस कौसिलाँ मोर भल ताका । तस फलु उन्हहि देउं करि साका ॥

दो०—होत प्रातु मुनिवेष धरि, जौं न रामु बन जाहि ।

मोर मरनु, राउर अजस, नृप ! समुझिअ मन माहि ॥ ३३ ॥

अस कहि, कुटिल भई उठि ठाढ़ी । मानहुँ रोष - तरंगिनि बाढ़ी ॥
पाप - पहार प्रगट भई सोई । भरी क्रोध-जल, जाइ न जोई ॥
दोउ बर कूल, कठिन हठ धारा । भवैर कूबरी - बचन - प्रचारा ॥
ढाहत भूपरूप - तरु - मूला । चली बिपति - बारिधि अनुकूला ॥
लखी नरेस, बात फुरि साँची । तिय मिस मीचु सीस पर नाची ॥
गहि पद, बिनय कीन्ह बैठारी । जनि दिनकर-कुल होसि कुठारी ॥
मातु माथ, अबही देउं तोही । राम-बिरहूँ जनि मारसि मोही ॥
राखु राम कहुं जैहि-तेहि भाँती । नाहि त जरिहि जनम भरि छाती ॥

दो०—देखी ब्याधि असाध नृप, परैउ धरनि धुनि माथ ।

कहत परम आरत बचन, राम - राम, रघुनाथ ! ॥ ३४ ॥

ब्याकुल राउ, सिथिल सब गाता । करिनि कलपतरु मनहुँ निपाता ॥
कंठु सूख, मुख आव न बानी । जनु पाठीनु दीन बिनु पानी ॥

भरतो रामचन्द्रश्च मम द्वे नयने स्थिते । सत्यं वच्मि विधायाहं साक्षिणं गिरिजापतिम् ॥
अवश्यं प्रेषयिष्यामि प्रातः सन्देशवाहकम् । आयास्यतो निशम्येव तावद्भावपि बान्धवो ॥
शोधयित्वा शुभं वारसर्वाः सज्जाविधाय च । दास्यामि भरतायाहं राज्यं वाद्यपुरस्सरम् ॥

रामाय लोभोऽस्ति न राज्यसङ्गः प्रेमास्ति मय्यं भरते च तस्य ।

ज्येष्ठं कनिष्ठञ्च विचार्य चित्ते नीतिं नृपीयां विदधन् स्थितोऽहम् ॥ ३१ ॥

वदामि रामशपथशतं कृत्वा स्वभावतः । यद् राममाता किमपि कदाप्यब्रूत नैव माम् ॥
त्वामपृष्ट्वैव सकलमहं विहितवानिदम् । तेनैव रिक्तः सज्जातो वर्तते मे मनोरथः ॥
इदानीं त्यज रोषं त्वं शुभसज्जां विभूषय । दिनेषु केचन तेषु भरतो योवराज्यभाक् ॥
दुःखं चित्ते समुत्पन्नं विषयस्यैकलस्य मे । यद् वरोऽन्यो याचितोऽस्ति त्वया नैव समञ्जसः ॥
अग्निना तस्य हृदयमद्यापि मम दह्यते । किमेतद् रुदूपरीहासो वस्तुतः सत्यमेव वा ॥
अमर्षं सम्परित्यज्य मन्तुं रामाश्रितं वद । रामोऽस्ति परमः साधुरित्याहुः सकला अपि ॥
प्रशंससिस्म त्वमपि स्निह्यसि स्मापि तं सदा । अधुनैतन्निशम्यास्ति सज्जातो मम संशयः ॥
अनुकूलोऽहितायापि स्वभावो यस्य वर्तते । जनन्याः प्रतिकूलं स करिष्यति कुतोऽपि किम् ॥

सी

हासं रुषञ्च त्यज हे प्रिये ! त्वं याचस्व सञ्चिन्त्य विवेकमेव ।

द्रक्ष्येऽधुनाऽऽलोचनतृप्तिं येन राज्याभिषेकं भरतस्य चाहम् ॥ ३२ ॥

जीवेत नाम शकली कदाचिद् वारिवर्जितः । सर्पोऽपि दीनो दुःखी च फणामणिविवर्जितः ॥
प्रकृतिं स्वां वदामि त्वामधृत्वा छद्म मानसे । न तिष्ठति विना रामं मदीयमिह जीवनम् ॥
प्रिये ! प्रवीणे ! हृदये सुविचार्यावलोकय । यद् रामदर्शनाधीनं जीवनं मम वर्तते ॥
इत्थं राज्ञो गिरो मृद्वीः कुधीः श्रुत्वात्यदह्यत । आहुतिर्नूनमनले घृतस्य पतिताऽभवत् ॥
साब्रूत यद्यपि भवान् यत्नकोटीः करिष्यति । तथापि भवतो माया नात्र स्थानं ग्रहीष्यति ॥
ददानु वा प्रोच्य नेति गृह्णात्वप्यगो भवान् । मह्यं हि नैव रोचन्ते प्रपञ्चा नैकरीतयः ॥
रामस्तु वर्तते साधूः साधुर्नैपुण्यवान् भवान् । साध्वी रामस्य मातापि विज्ञाताः सकलामया ॥
कौशल्या वाञ्छितवती कल्याणं यादृशं मम । कृत्वा सन्धां फलं तस्य तस्यै दास्यामि तादृशम् ॥

सज्जात एवोषसि पारिकाङ्क्षिवेली न रामो यदि पात्यरण्यम् ।

तर्हि क्षयं मेऽपयशः स्वकीयं भवान् विजानातु हवि क्षितीश ! ॥ ३३ ॥

इत्थमुक्त्वा समुत्थाय कुटिला सा स्थिताऽभवत् । वृद्धिं समागता नूनं रोषरूपा तरङ्गिणी ॥
सा किल्बिषावनिधरात् प्रकाशं समुपागता । कोपपानीयं सम्पूर्णां न द्रष्टुमपि शक्यते ॥
वरो तस्याः प्रतीरे स्तोधारा च कठिनो हठः । कुब्जावाणीप्रेरेणा च तदावर्तपरम्परा ॥
समूलं नाशयन्ती सा वसुधाधीशपादपम् । अनुकूलं प्रवृत्तासीदुद्दिश्य विपदम्बुधिम् ॥
अलक्षपन्महीपो यत् स सत्यो विषयोऽभवत् । मूर्ध्नि साक्षान् मृत्युरेव योषिद्व्याजेन नृत्यति ॥
तस्याः पदे गृहीत्वा तां याचते स्मोपवेश्य सः । यद् दिवाकरवंशाय मा भव त्वं कुठारिका ॥
मस्तकं मम याचस्व दास्ये तदपि तत्क्षणम् । किन्तु रामस्य विरहान्ममासून् मा विनाशय ॥
येन केनापि विधिना रामं स्थापय सद्मनि । अन्यथा पूर्णजननं हृदयं ते प्रघक्ष्यति ॥

व्याधि यदाऽऽसाध्यमिलेश्वरोऽवन्तु तदाऽपतत् कौ स्वशिरः प्रताड्य ।

वाचातिपीडान्वितया ब्रुवाणो हा राम ! हा राम ! पते ! रघूणाम् ॥ ३४ ॥

नृपोऽभूद् विकलस्तस्य प्रतीकाः शिथिलास्तथा । नागी कल्पतरोर्नूनमकरोद् विनिपातनम् ॥
कण्ठः शुष्कोऽभवत् तस्य मुखे वागपि नागता । पानीयेन विना नूनं पाठीनो दीनतां गतः ॥

पुनि कह कटु - कठोर कैकेई । मनहुं घाय महुं माहुर देई ॥
जौ अंतहुं अस करतबु रहेऊ । 'मागु-मागु' तुम्ह कहि बल कहेऊ ॥
दुइ कि होइ अक समय भुआला ! । हँसब ठठाइ, फुलाउब गाला ॥
दानि कहाउब अरु कृपनाई । होइ कि खेम-कुसल रोताई ॥
छाड़हु बचनु, कि धीरजु धरहु । जनि अबला-जिमि करुना करहु ॥
तनु, तिय, तनय, धामु, धनु, धरनी । सत्यसंध कहूँ तृन सम बरनी ॥

दो०—मरम बचन सुनि, राउ कह, कहु, कछु दोष न तोर ।

लागेउ तोहि पिसाच जिमि, कालु कहावत मोर ॥ ३५ ॥

चहत न भरत भूपतहि भोरें । विधि-बस कुमति बसी जिय तोरें ॥
सो सबु मोर पाप - परिनामू । भयउ कुठहर जेहि बिधि बामू ॥
सुबस बसिहि फिरि अवध सुहाई । सब - गुन - धाम राम - प्रभुताई ॥
करिहहि भाइ सकल सेवकाई । होइहि तिहुँ पुर राम - बड़ाई ॥
तोर कलंकु, मोर पछिताऊ । मुअहुँ न मिटिहि, न जाइहि काऊ ॥
अब तोहि नीक लाग, कर सोई । लोचन ओट बैठु मुहु गोई ॥
जब लगि जिऔं, कहउं कर जोरी । तब लगि जनि कछु कहसि बहोरी ॥
फिरि पछितैहसि अंत अभागी ! । मारसि गाइ नहारू - लागी ॥

दो०—परेउ राउ, कहि कोटि बिधि, काहे करसि निदानु ।

कपट-सयानि न कहति कछु, जागति मनहुं मसानु ॥ ३६ ॥

राम - राम - रट विकल भुआलू । जनु बिनु पंख विहंग वैहालू ॥
हृदयें मनाव, भोरु जनि होई । रामहि जाइ कहै जनि कोई ॥
उदउ करहु जनि, रवि-रघुकुल-गुर ! । अवध बिलोकि, सूल होइहि उर ॥
भूप - प्रीति, कैकई - कठिनाई । उभय अवधि बिधि रची बनाई ॥
बिलपत नृपहि भयउ भिनुसारा । बीना - वेनु - संख - धुनि द्वारा ॥
पढ़हि भाट, गुन गावहि गायक । सुनत नृपहि जनु लागहि सायक ॥
मंगल सकल सोहाहि न कैसैं । सहगामिनिहि बिभूषन जैसैं ॥
तेहि निसि नीद परी नहि काहू । राम - दरस - लालसा उछाहू ॥

दो०—द्वार भोर-सेवक-सचिव, कहहि उदित रवि देखि ।

जागेउ अजहुँ न अवधपति, कारनु कवनु बिसेषि ॥ ३७ ॥

पछिले पहर भूपु नित जागा । आजु हमहि बड़ अचरजु लागा ॥
जाहु सुमंत ! जगावहु जाई । कीजिअ काजु, रजायसु पाई ॥
गअ सुमंतु तब राउर माहीं । देखि भयावन जात डेराहीं ॥
घाइ खाइ, जनु जाइ न हेरा । मानहुं बिपति - विषाद - बसेरा ॥
पूछैं कोउ न ऊतर देई । गअ जेहि भवन भूप - कैकेई ॥
कहि जयजीव, बैठ सिरु नाई । देखि भूप - गति गयउ सुखाई ॥
सोच - बिकल, बिबरन, महि परेऊ । मानहुं कमल मूलु परिहरेऊ ॥
सचिउ सभीत ! सकइ नहि पूछी । बोली असुभ - भरी सुभ - छूछी ॥

दो०—परी न राजहि नीद निसि, हेतु जान जगदीसु ।

रामु-रामु रटि भोर किय, कहइ न मरमु महीसु ॥ ३८ ॥

पुनः कटु कठोरञ्च कैकेयी समभाषत । नूनं गा विदधाति स्म व्रणे गरलमेलनम् ॥
बन्तेऽप्यासीदेतदेव कर्तव्यं भवता यदि । बलेन केन याचस्व याचस्वेति प्रभाषितम् ॥
एकस्मिन्नेव समये भूप ! किं भवति द्वयम् । अट्टहासविधानञ्च फुल्लनं गण्डयोरपि ॥
दानीतिष्ठयापनप्राप्तिः कार्पण्यकरणं तथा । रणवीरत्वनिर्वहि भवेत् किं क्षेमयुक्तता ॥
परित्यजतु वाचं स्वां धारयत्वथवा धृतिम् । भवानबलया तुल्यं रोदनं विदधातु मा ॥
तनुः सीमन्तिनी सूनुर्भवन् मेदिनी धनम् । सत्यसन्धाय सकलमेतत् वृणसमं स्मृतम् ॥

श्रुत्वा गिरो मर्मभिदोऽवदद् राड् वदात्र दोषो न तवास्ति कोऽपि ।

त्वामाश्रितो योऽस्ति पिशाचतुल्यः कालः स मे ववित तवाननेन ॥ ३५ ॥

भरतो भूपतिपदं विस्मृत्यापि न वाञ्छति । कुमनीया विधिवशादध्यास्ते तव मानसम् ॥
परिणामो वर्ततेऽयं सकलोऽप्यहसां मम । विपरीतोऽस्ति सञ्जातः कुकाले येन मे विधिः ॥
भूयोऽपि मञ्जुलायोध्या सुष्ठु संस्थापयिष्यते । रामस्येशित्वमखिलगुणधाम्नी भविष्यति ॥
सेवकत्वं करिष्यन्ति तस्य सर्वेऽपि बन्धवः । महत्त्वमपि रामस्य विजगत्यां भविष्यति ॥
समाश्रितः कलङ्कस्त्वां पश्चात्तापस्तथा मम । गमिष्यती नैव नाशमावयोर्मृतयोरपि ॥
कुर्विदानीं तदेव त्वं तुभ्यं यत् कर्म रोचते । मच्चक्षुषोः परागास्त्व समाच्छाद्य स्वमाननम् ॥
ब्रुवे पुटीकृतकरो यावज्जीवनवानहम् । तावत्समयपर्यन्तं मां सम्भाषस्व मा पुनः ॥
अभाग्यवति ! भूयोऽन्ते पश्चात्तापमुपैष्यसि । यतस्त्वमधुना धेनुं हंसि पञ्चास्यहेतुना ॥

भूयोऽपतत् कोटिविधि प्रज्ञाप्य करोषि कस्माच्च समग्रनाशम् ।

नाब्रूत किञ्चिच्चतुरा निकृत्याद् असाध्यब्रूतमसौ श्मशानम् ॥ ३६ ॥

राम रामेति विकलो रटति स्म महीपतिः । पक्षीविरहितो नूनं विकलः कोऽपि विष्किरः ॥
हृदयेऽर्थयते स्मासौ मा प्रातःसमयो भवेत् । मा चैतत् कथयेत् कोऽपि गत्वा रामस्य सन्निधिम् ॥
रघूवंशगुरो ! भानो ! मोदयं कुरुताद् भवान् । अयोध्यां प्रेक्ष्य भवतश्चित्ते शूलो भविष्यति ॥
प्रीतिं वसुमतीशस्य कैकेय्याश्च कठोरताम् । सीमापर्यन्तमुभयं विरच्य कृतवान् विधिः ॥
इत्थं विलपतो राज्ञः प्रभातं समजायत । राजद्वारे ध्वनिर्वीणावेणुकम्बूद्भवोऽभवत् ॥
अपठन् बन्दिनोऽगायन् गायका अपि तद्गुणान् । बाणा इवान्वभूयन्त श्रूयमाणा महीभृता ॥
नारोचन्त तथा तस्मै भद्राणि सकलान्यपि । भूषणानि न रोचन्ते सहयान्त्यै स्त्रियै यथा ॥
कोऽपितस्यां निशीथिन्यां भवति स्म न निद्रितः । उत्साहेन तथा रामदर्शनस्याभिलाषया ॥

द्वारे तदामात्यसुसेवकौघा बृष्ट्वोदितं भानुमुदरयन्त ।

नाद्याप्ययोध्यापतिरुत्थितोऽस्ति किं बीजमत्रास्ति विशेषरूपम् ॥ ३७ ॥

अन्तिमे प्रहरे नित्यं जागर्ति वसुधाधिपः । अद्य तत् परमाश्चर्यमस्माभिरनुभूयते ॥
सुमन्त्र ! गच्छ गत्वा च भूपं जागरितं कुरु । करवाम च कार्याणि प्राप्यादेशं महीपतेः ॥
तदनन्तरमेति स्म सुमन्त्रो राजमन्दिरम् । किन्त्वयन् स विभेति स्म तद् विलोक्य भयानकम् ॥
भक्षयिष्यति धावित्वा नूनं बृष्टुं न शक्यते । नूनं विपद्विषादाभ्यां तत्र वासोऽस्ति कल्पितः ॥
प्रश्ने तेन कृते कोऽपि न दत्ते स्म तदुत्तरम् । स्थितो नृपश्च कैकेयी यस्मिन् सद्मन्ययात् स तत् ॥
उच्चार्य जय जीवेति प्रणम्य शिरसास्त सः । दशां विलोक्य भूपस्य प्रयाति स्म च शुष्कताम् ॥
महीपः शोकविकलो विवर्णः पतितो भुवि । नूनं मूलं परित्यज्य पतितं सरसीरुहम् ॥
न शक्नोति स्म सम्प्रष्टुं सचिवो भीतिसंयुतः । तदेवाशुभसम्पूर्णा शुभहीनाप्यभाषत ॥

न भूमिपालः स्वपिति स्म रात्रौ जानाति हेतुं जगदीश एव ।

हे राम रामेति रटन् व्यधत्त प्रातर्न भवं वदति क्षितीशः ॥ ३८ ॥

आनहु रामहि बेगि बोलाई । समाचार तव पूछैहु आई ॥
 चलेउ सुमंतु, राय - रख जानी । लखी, कुचालि कीन्हि कछु रानी ॥
 सोच - बिकल, मग परइ न पाऊ । रामहि बोलि कहिहि का राऊ ॥
 उर धरि धीरजु गयउ दुआरें । पूछैहि सकल देखि मनु मारें ॥
 समाधानु करि सो सबही का । गयउ जहाँ दिनकर-कुल-टीका ॥
 राम सुमंतहि आवत देखा । आदरु कीन्ह पिता - सम लेखा ॥
 निरखि बदन, कहि भूप - रजाई । रघुकुलदीपहि चलेउ लैवाई ॥
 रामु कुभांति सचिव संग जाहीं । देखि लोग जहँ - तहँ बिलखाहीं ॥

दो०—जाइ दीख रघुवंसमनि, नरपति - निपट - कुसाजु ।

सहमि परेउ लखि सिधनिहि, मनहुँ बृद्ध गजराजु ॥ ३९ ॥

सूखहि अधर, जरइ सबु अंग । मनहुँ दीन मनिहीन भुअंग ॥
 सख समीप दीखि कैकेई । मानहुँ मीचु घरीं गनि लेई ॥
 करुनामय, मृदु राम-सुभाऊ । प्रथम दीख दुखु, सुना न काऊ ॥
 तदपि धीर धरि, समउ बिचारी । पूछी मधुर बचन महतारी ॥
 मोहि कहु मातु ! तात-दुख-कारन । करिअ जतन, जेहि होइ निवारन ॥
 सुनहु राम ! सबु कारनु एहू । राजहि तुम्ह पर बहुत सनेहू ॥
 देन कहैन्हि मोहि दुइ बरदाना । मागेउं जो कछु मोहि सोहाना ॥
 सो सुनि भयउ भूप - उर सोचू । छाड़ि न सकहि तुम्हार सँकोचू ॥

दो०—सुत - सनेहु इत, बचनु उत, संकट परेउ नरेसु ।

सकहु त आयसु धरहु सिर, सेटहु कठिन कलेसु ॥ ४० ॥

निधरक बैठि कहइ कटु बानी । सुनत कठिनता अति अकुलानी ॥
 जीभ कमान, बचन सर नाना । मनहुँ महिप मृदु लच्छ समाना ॥
 जनु कठोरपनु धरें सरीरू । सिखइ धनुषबिद्या बर बीरू ॥
 सबु प्रसंगु रघुपतिहि सुनाई । बैठि मनहुँ तनु धरि निठुराई ॥
 मन मुसुकाइ भानुकुल - भानू । रामु सहज आनन्द - निधानू ॥
 बोले बचन बिगत - सब - दूषन । मृदु, मंजुल, जनु बाग - बिभूषन ॥
 सुनु जननी ! सोइ सुतु बड़भागी । जो पितु - मातु - बचन - अनुरागी ॥
 तनय मातु - पितु - तोषनिहारा । दुर्लभ जननि ! सकल संसारा ॥

दो०—मुनिगन-मिलनु बिसेषि बन, सबहि भांति हित मोर ।

तेहि महें पितु-आयसु, बहुरि, संमत जननी तोर ॥ ४१ ॥

भरतु प्रानप्रिय पार्वहि राज । बिधि सब बिधि मोहि सनमुख आज ॥
 जौ न जाउं बन ऐसेहु काजौ । प्रथम गनिअ मोहि मूढ़, समाजा ॥
 सेवाहि अरेंडू, कलपतरु त्यागी । परिहरि अमृत, लेहि बिषु मागी ॥
 तेउ न पाइ अस समउ चुकाहीं । देखु बिचारि मातु ! सन माहीं ॥
 अंब ! एक दुखु मोहि बिसेषी । निपट बिकल नरनायकु देखी ॥
 थोरिहि बात, पितहि दुख भारी । होति प्रतीति न मोहि, महतारी ! ॥
 राउ धीर, गुन - उदधि - अगाधू । भा मोहि तें कछु बड़ अपराधू ॥
 जातें मोहि न कहत कछु राऊ । मोरि सपथ तोहि, कहु सतिभाऊ ॥

शीघ्रमेव समाहूय राममत्र समानय । तत्पश्चात् पुनरागत्य प्रश्नान् कुरु यथासुखम् ॥
चलति स्म सुमन्त्रोऽपि भावं ज्ञात्वा महीपतेः । जानाति स्म च यद् राज्ञी कुचक्रं किमपि व्यधात् ॥
स शोकविकलो जातः पादौ नापततां भुवि । व्यचारयद् यदीशः किं राममाहूय वक्ष्यति ॥
निधाय हृदये धैर्यं द्वारदेशमयात् ततः । विलोक्य खिन्नतां प्राप्तं पृच्छन्ति स्म समेऽपितम् ॥
सकलानां तत्र तेषां समाधानं विधाय सः । अयाद् दिनेशवंशस्य तिलकं यत्र संस्थितम् ॥
सुमन्त्रं समुपायान्तं प्रविलोक्य रघूत्तमः । विज्ञाय पित्रा सदृशं तस्यादरमथाचरत् ॥
विलोक्य तस्य वदनमाज्ञां विश्राव्य भूपतेः । रघुवंशप्रदीपं तं गृहीत्वा चलति स्म सः ॥
रामो विचित्रया रीत्यायाति स्म सह मन्त्रिणा । इदं दृष्ट्वा व्यसीदश्च यत्रतत्र जनाः समे ॥

गत्वक्षतासौ रघुवंशरत्नं भूषं दशां हीनतमामुपेतम् ।

सिंहीक्षणात् स्तब्धमितञ्च पातं नूनं जरां प्राप्तमिमाधिनाथम् ॥ ३९ ॥

शुष्कौ जातौ नृपस्योऽथौ सर्वो देहोऽप्यदह्यत । नूनं दीनोऽस्ति सञ्जातो भृङ्गो मणिर्वजितः ॥
तत्समीपे रोषयुक्तां कैकेयीमीक्षते स्म सः । घटिकागणनां मृत्युरकरोद् भूपतेर्ध्रुवम् ॥
अस्ति स्वभावो रामस्य मृदुलश्च दयामयः । सोऽपश्यत् प्रथमं दुःखं तत्पूर्णं नाशृणोत् क्वचित् ॥
तथापि धैर्यं धृत्वा स विचार्य समयं तथा । मधुराभिर्भारतीभिर्मातरं परिपृष्टवान् ॥
हेतुं तातस्य दुःखस्य मां हे मातरि रूपय । निवारणं तस्य येन प्रयत्नः स करिष्यते ॥
सोच्ये राम शृणु समं कारणं त्विदमेव यत् । परमो वर्तते स्नेहस्त्वयि विश्वम्भरापतेः ॥
वरद्वयं प्रदातुं मे पुरा कथितवानयम् । रुचितं यत् तदेवाहं सञ्चाचितवती च तम् ॥
तन्निशम्याभवच्छोको हृदये वसुधापतेः । सङ्कोचं तव सन्त्यक्तुमयं शक्नोति नो यतः ॥

इतोऽस्ति हार्दं सुतगं ततो वाग् धरापतेर्धर्मविपत्तिरेषा ।

शक्नोषि चेन्मूर्ध्नि गूहाण अस्ति बलेशं महान्तञ्च विनाशयास्य ॥ ४० ॥

निःसङ्कोचं भाषते स्म सोपविष्टा वचः कटु । श्रुत्वा कठितात्पासीद् व्याकुला परमं तदा ॥
तस्या जिह्वाभवच्छापो वचोजातं शरास्तथा । नूनं महीपतिरभूत्लक्ष्येन मृदुना समः ॥
स्वयं कठोरता नूनं परिगृह्य कलेवरम् । सर्वोत्तमस्य वीरस्य धनुर्विद्यामशिक्षत ॥
तत् समग्रं श्रावयित्वा प्रसङ्गं रघुनायकम् । उपविष्टाभवन्मूर्तिमती निष्ठुरता ध्रुवम् ॥
मनस्येव स्मितं कृत्वा भास्करान्वयभास्करः । स्वाभाविकस्यानन्दस्य निधानं रघुनन्दनः ॥
भाषते स्म वचोजातं विगताशेषद्रूपणम् । मृदुलं मञ्जुलमपि नूनं वाचो विभूषणम् ॥
शृणु मातः ! स एवास्ति तनयो बहुभाग्यवान् । अनुरागो वर्तते यः पितुर्मातुस्तथा गिराम् ॥
मातुः पितुश्च तोषस्य विधाता तनुसम्भवः । दुर्लभो वर्तते मातः ! सर्वस्मिन्नपि विष्टपे ॥

वने विशिष्टो मुनिवन्दसङ्गो यस्मिंस्तथा सर्वविधं हितं मे ।

आज्ञास्ति तातस्य च तत्र भूयो मातस्तथा सम्मतिरेव तेऽस्ति ॥ ४१ ॥

प्राणप्रियो मे भरतो राज्यञ्चाधिगमिष्यति । अतो विधर्ममाद्यास्ति सम्मुखः सर्वरीतिभिः ॥
ईदृशायापि कार्याय न यास्यामि वनं यदि । तर्हि मे गणना कार्या प्रथमं मूर्खमण्डले ॥
एरण्डं ये प्रसेवन्ते त्यक्त्वा कल्पपलाशिनम् । परित्यज्य सुधां ये च सञ्चाचन्ते हुलाहलम् ॥
तेऽपि प्राप्येदृशं कालं प्रमादं नैव कुर्वते । मातस्त्वमेव हृदये सुविचार्यावलोक्य ॥
हे मातरेकमेवास्ति दुःखं मम विशेषतः । अत्यन्तमेव विकलं विलोक्य नरनायकम् ॥
अल्पेनैव निमित्तेन दुःखं तातस्य पुष्कलम् । हे मातरस्मिन् विषये विश्वासो मे न जायते ॥
महीपालो धीरतावांस्तथागाधो गुणोदधिः । अवश्यमेव सञ्जातमागः किञ्चिन्महन्मम ॥
हेतुना येन किमपि नैव मां वञ्चित भूपतिः । तेनात्मना शपामि त्वां मातः सत्यं निरूपय ॥

दो०—सहज, सरल रघुबर-बचन, कुमति, कुटिल करि जान ।

चलइ जोंक जल बक्रगति, जद्यपि सलिलु समान ॥ ४२ ॥

रहसी रानि, राम - रुख पाई । बोली कपट - सनेहु जनाई ॥
सपथ तुम्हार, भरत कै आना । हेतु न दूसर मैं कछु जाना ॥
तुम्ह अपराध - जोगु नहि ताता ! । जननी - जनक - बंधु - सुखदाता ॥
राम सत्य सबु, जो कछु कहहु । तुम्ह पितुमातु - बचन - रत अहहु ॥
पितहि बुझाइ कहहु, बलि, सोई । चौथेंपत जेहि अजसु न होई ॥
तुम्ह सम सुअन, सुकृत जेहि दीन्है । उचित न तासु निरादरु कीन्है ॥
लागहि कुमुख, बचन सुभ कैसे । मगहँ, गयादिक तीरथ जैसे ॥
रामहि मातु-बचन सब भाए । जिमि सुरसरिगत-सलिल सुहाए ॥

दो०—गइ मुरुछा रामहि सुमिरि, नृप फिरि करवट लीन्ह ।

सचिव राम-आगमन कहि, बिनय समय-सम कीन्ह ॥ ४३ ॥

अवनिप अकनि, रामु पगु धारे । धरि धीरजु तब नयन उधारे ॥
सचिवैं सँभारि राउ बैठारे । चरन परत, नृप, रामु निहारे ॥
लिए सनेह - बिकल उर लाई । गँ मनि मनहुँ फनिक फिरि पाई ॥
रामहि चितइ रहेउ नरनाहू । चला बिलोचन बारि-प्रवाहू ॥
सोक - बिबस, कछु कहै न पारा । हृदयें लगावत बारहि बारा ॥
बिधिहि मनाव राउ मन माहीं । जेहि रघुनाथ न कानन जाहीं ॥
सुमिरि महेसहि, कहइ निहोरी । बिनती सुनहु, सदासिव ! मोरी ॥
आसुतोष तुम्ह अवडर दानी । आरति हरहु, दीन जनु जानी ॥

दो०—तुम्ह प्रेरक सबके हृदयें, सो मति रामहि बेहु ।

बचनु मोर तजि, रहहि घर, परिहरि सीसु - सनेहु ॥ ४४ ॥

अजसु होउ जग, सुजसु नसाऊ । नरक परीं, बरु सुरपुरु जाऊ ॥
सब दुख दुसह सहावहु मोही । लोचन - ओट रामु जनि होंही ॥
अस मन गुनइ राउ, नहि बोला । पीपर - पात - सरिस मनु डोला ॥
रघुपति, पितहि प्रेमबस जानी । पुनि कछु कहिहि मातु, अनुमानी ॥
देस, काल, अवसर अनुसारी । बोले बचन बिनीत बिचारी ॥
तात कहउँ कछु करउँ ढिठाई । अनुचितु छमब जानि लरिकाई ॥
अति लघु बात लागि दुखु पावा । काहुँ न मोहि कहि प्रथम जनावा ॥
देखि गोसाईंहि, पूँछिउं माता । सुनि प्रसंगु भअे सीतल गाता ॥

दो०—मंगल समय, सनेह - बस, सोच परिहरिअ तात ! ।

आयसु देइअ, हरषि हियें, कहि पुलके प्रभु - गात ॥ ४५ ॥

धन्य जनमु जगतीतल तासू । पितहि प्रमोदु चरित सुनि जासू ॥
चारि पदारथ करतल ताके । प्रिय पितु-मातु प्रान-सम जाके ॥
आयसु पालि, जनम-फलु पाई । ऐहउँ बेगिहि, होउ रजाई ॥
बिदा मातु सन आवउँ भागी । चलिहउँ बनहि बहुरि पग लागी ॥
अस कहि, राम गवनु तब कीन्हा । भूप सोक - बस उतर न दीन्हा ॥

रामस्य वाचः सरलाः स्वभावात् कुधीर्व्यजानात् कुटिलास्तदानीम् ।

जले जलौकैति तु वक्रगत्या जलं स्थितं यद्यपि नात्यहीनम् ॥ ४२ ॥

लब्ध्वा रामस्यानुकूल्यं याता राज्ञी प्रसन्नताम् । स्नेहं कपटसंयुक्तं प्रकाश्य वदति स्म तम् ॥
शपाम्यहं त्वया तद्वद् भरतेनापि सर्वथा । यन्नापरं प्रजानामि राज्ञो दुःखस्य कारणम् ॥
अपराधस्य हे तात ! त्वं योग्यो नैव वर्तसे । जननीतातवन्धुभ्यो दाता सौख्यस्य वर्तसे ॥
राम ! तत् सकलं सत्यं वर्तते त्वं ब्रवीषि यत् । त्वं तातमातृवचसां पालने वर्तसे रतः ॥
प्रबोध्य पितरं ब्रूहि तदेव स्वां समर्पये । येन त्वे वयोभागे नैवास्यापयशो भवेत् ॥
प्रदत्ता येन पूष्येन चास्मै त्वत्सदृशाः सुताः । अनादरस्तस्य कर्तुं न कदाप्युचितो मतः ॥
वचांसि भ्रान्ति भद्राणि कैकेय्याः कुमुखे तथा । गयाप्रभृतितीर्थानि मग्धे विषये यथा ॥
मातुर्वचांसि रामाय रोचन्ते स्म समान्यपि । गङ्गागतानि रोचन्ते यथेभ्योऽपि समान्यपि ॥

मूर्च्छा गता भूमिपतेः स रामं स्मृत्वा पुनः कुक्षिमवर्तयच्च ।

रामस्य सम्प्राप्तिमुदीर्य मन्त्री कालानुरूपं विनयं व्यधत् ॥ ४३ ॥

यदाश्रुणोन्महीपालो यद् रामोऽस्ति समागतः । तदा धैर्यं समाश्रित्य दृशो समुदघाटयत् ॥
दत्त्वा सहायतां मन्त्री समुपावेशयन्नृपम् । ईक्षते स्म नृपो रामं प्रणमन्तं स्वपादयोः ॥
स्नेहेन विकलो भूपः स्वोरसा तमयोजयत् । नूनं फणी मणिं स्वीयं प्रयातं पुनराप्तवान् ॥
राममेव प्रेक्षते स्म वसुधाया अधीश्वरः । लोचनाभ्यां तदीयाभ्यां वारिधारा च निर्गता ॥
वक्तुं किमपि नाशक्नोत् स शोकविवशो नृपः । केवलं स्वोरसा रामं पुनः पुनरयोजयत् ॥
विधिं प्रार्थयते स्मापि तथा रीत्या स्वचेतसि । यया न यायाद् विपिनमधीशो रघुसन्ततेः ॥
ततो महेश्वरं स्मृत्वा विनतः सन्नभाषत । सदाशिव ! प्रार्थनां मे समाकर्णयतां भवान् ॥
आशुतोषो याचकेच्छामनतिक्रम्य दानकृत् । अतो मां सेवकं दीनं विज्ञायार्तिं निवारय ॥

प्रवर्तकः सर्वमनोनिवासी तद् रामचन्द्राय मतिं ददातु ।

हित्वा वचो मे वसतादगारे शीलं परित्यज्य तथैव हार्दम् ॥ ४४ ॥

ममायशो भवेत्लोके सुयशो नाशमाप्नुयात् । नरके निपतेयं वा गच्छेयं वा त्रिविष्टपम् ॥
मया दुस्सहदुःखानि सकलान्यपि साहय । किन्तु नैव भवेद् रामो विमुखो मम चक्षुषोः ॥
इत्थं चिन्तयते स्मेशो मनस्येव न चावदत् । ब्रूते स्म मनस्तस्य पिप्पलच्छदसन्निभम् ॥
प्रेमाधीनं परिज्ञाय पितरं रघुनन्दनः । माता किञ्चित् पुनरपि वक्ष्यतीत्यनुमाय च ॥
देशस्यानेहसस्तद्वदनुकूलं स्थितेरपि । सुविचार्य विनीतानि वचांसि समभाषत ॥
हेतात ! किञ्चित् सम्भाषे धृष्टतां विदधामि च । क्षाम्यमेतदनौचित्यं बालकत्वं विचार्य मे ॥
सम्प्राप्तं भवता दुःखमतिं स्वल्पाय हेतवे । विज्ञापितो न केनापि प्रथमं हेतुरेष मे ॥
समालोक्येदृशं नार्थं मातरं पृष्ठवानहम् । प्रसङ्गं सकलं श्रुत्वा शान्तिं मेऽङ्गानि चाप्नुवन् ॥

प्रेम्णो वशः सन् समये शुभस्य हे तात ! शोकं जहितादिदानीम् ।

ददातु आज्ञां मनसि प्रसन्न इत्थं वदन्नुत्पलको रमेशः ॥ ४५ ॥

तस्यैव वर्तते धन्यं जननं जगतीतले । निशम्य यस्य चरितं प्रमोदो जायते पितुः ॥
पुरुषार्था अब्धिसङ्ख्यास्तस्य पाणितले स्थिताः । पितरौ यस्य वर्तते समानावसुभिः प्रियो ॥
आज्ञायाः पालनं कृत्वा सम्प्राप्य जनुषः फलम् । शीघ्रमेवागमिष्यामि तत् आज्ञा प्रदीयताम् ॥
जनिप्रदां समापृच्छ्य विधास्यामि तथागमम् । भवतश्चरणौ नत्वा पुनर्यास्यामि काननम् ॥
कथयित्वेति रामस्तं गमनं समपादयत् । शोकाधीनो महीपोऽपि प्रददाति स्म नोत्तरम् ॥

आदित्य

नगर ब्यापि गइ बात सुतीछी । छुअत चढ़ी जनु सब तन बीछी ॥
सुनि भअे विकल सकल नर - नारी । बेलि - बिटप जिमि देखि दवारी ॥
जो जहँ सुनइ, धुनइ सिरु सोई । बड़ विषादु, नहि धीरजु होई ॥

दो०—मुख सुखाहि, लोचन सखाहि, सोकु न हृदयँ समाइ ।

मनहुँ करुन - रस - कटकई, उतरी अवध बजाइ ॥ ४६ ॥

मिलेहि माझ बिधि बात बेगारी । जहँ - तहँ देहि कैकइहि गारी ॥
ऐहि पापिनिहि वृद्धि का परेऊ । छाइ भवन पर पावकु धरेऊ ॥
निज कर नयन काढ़ि चह दीखा । डारि सुधा, बिषु चाहत चीखा ॥
कुटिल, कठोर, कुबुद्धि, अभागी । भइ रघुवंस - वेनु - वन - आगी ॥
पालव बैठि, पेड़ुँ ऐहि काटा । सुख महुँ सोक-ठाटु धरि ठाटा ॥
सदा रामु ऐहि प्रान-समाना । कारन कवन कुटिलपनु ठाना ॥
सत्य कहहि कवि, नारि - सुभाऊ । सब बिधि अगहु, अगाध, दुराऊ ॥
निज प्रतिबिंबु बरकु गहि जाई । जानि न जाइ नारि-गति, भाई ! ॥

दो०—काह न पावकु जारि सक, का न समुद्र समाइ ।

का न करे अबला प्रबल, कैहि जग कालु न खाइ ॥ ४७ ॥

का सुनाइ, बिधि काह सुनावा । का देखाइ, चह काह देखावा ॥
एक कहहि, भल भूप न कीन्हा । बरु, बिचारि नहि, कुमतिहि दीन्हा ॥
जो हठि भयउ सकल दुख - भाजनु । अबला - बिबस ग्यानु-गुनु-गा जनु ॥
एक धरम परमिति पहिचाने । नृपहि दोसु नहि देहि सयाने ॥
सिबि, दधीचि, हरिचंद - कहानी । एक - एक सन कहहि बखानी ॥
एक भरत कर संमत कहहीं । एक उदास भायँ सुनि रहहीं ॥
कान मूद कर, रद गहि जीहा । एक कहहि, यह बात अलीहा ॥
सुकुत जाहि अस कहत तुम्हारे । रामु भरत कहँ प्रानपिआरे ॥

दो०—चंदु चवै बरु अनल - कन, सुधा होइ बिषतूल ।

सपनेहुँ कबहुँ न करहि किछु, भरतु राम-प्रतिकल ॥ ४८ ॥

एक बिधातहि दूषनु देहीं । सुधा देखाइ, दीन्ह बिषु जेहीं ॥
खरभरु नगर, सोचु सब काह । दुसह दाहु उर, मिटा उछाह ॥
बिप्रबधू, कुलमान्य जठेरी । जे प्रिय परम कैकई केरी ॥
लगीं देन सिख, सीलु सराही । बचन बानसम लागहि ताही ॥
भरतु न मोहि प्रिय राम-समाना । सदा कहहु, यह सबु जगु जाना ॥
करहु राम पर सहज सनेह । कैहि अपराध आजु बनु देह ॥
कबहुँ न कियहु सवति - आरेसू । प्रीति - प्रतीति जान सबु देसू ॥
कौसल्या अब काह बिगारा । तुम्ह जेहि लागि बज्र पुर पारा ॥

दो०—सीय कि पिय - सेंगु परिहरिहि, लखनु कि रहिहोहि धाम ।

राजु कि भूँजब भरत पुर, नृपु कि जिइहि बिनु राम ॥ ४९ ॥

अस बिचारि उर, छाड़हु कोह । सोक - कलंक - कोठि जनि होह ॥
भरतहि अवसि देहु जुबराजू । कानन काह राम कर काजू ॥

नगरे व्याप्तिमेतिस्म प्रसङ्गः परमाप्रियः । स्पृष्टमेव तनो व्याप्तं वृश्चिकस्य विषं ध्रुवम् ॥
श्रुत्वा सर्वेऽपि विकला जाता नार्याः नरास्तथा । यथा दावानलं वीक्ष्य वीरुधश्च महीरुहाः ॥
यत्रैव यः शृणोति स्म समूर्धानमताडयत् । महान् विपादः सञ्जातो नासीत् कस्यापि धीरता ॥

मुखाणि शुष्काणि दृशोऽस्त्रवंश्च माति स्म शोको न च मानसेषु ।

रसस्य नूनं करुणस्य तेना निनाद्य भेरीरविशत्त्वयोध्याम् ॥ ४६ ॥

मिलितेष्वेव योगेषु विधिरर्थमनाशयत् । इत्थं सर्वे यत्र तत्र कैकेयी समकुत्सयन् ॥
किमेषा पापिनी वस्तु विपरीतमबुध्यत । यत् समाच्छादिते गेहे वैश्वानरमदीपयत् ॥
स्वकराभ्यां समुत्पाट्य दृशौ स्वे द्रष्टुमीहते । सुधां सन्त्यज्य गरलमास्वादयितुमीहते ॥
कुटिला कुत्सितमतिः कठोरा भाग्यवर्जिता । रघुवंशवनायैषा कृशानुः समाजायत ॥
उपविष्टा स्वयं पर्णे महीरुहमकर्तयत् । मुखप्रसङ्गे दुःखस्य सज्जामस्थापयद् वराम् ॥
अस्या रामः प्राणतुल्यो भवति स्म निरन्तरम् । हेतुना केन कीटित्यमधुनेयं समाश्रयत् ॥
सत्यं वदन्ति कवयो यत् स्वभावोऽस्ति योषिताम् । अगम्यो विधिभिः सर्वैरगाधो भेदसंयुतः ॥
प्रतिविम्बं स्वरूपस्य ग्रीहीतुं शक्यते क्वचित् । किन्तु भ्रातः! शक्यते न विज्ञातुं योषितां गतिः ॥

शक्नोति दग्धुं न धनञ्जयः किं सरित्पती माति न कः पदार्थः ।

किं कर्तुमीष्टे सबला न योषित् कं नास्ति कालो जगतीतलेऽस्मिन् ॥ ४७ ॥

विधाता किं श्रावयित्वा पुनः श्रावयति स्म किम् । किं दर्शयित्वेदानीं किं प्रदर्शयितुमीहते ॥
एके वदन्ति स्म साधु कृतवान्नैव भूपतिः । सुविचारमकृत्वैव दत्तवान् कुधियै वरौ ॥
हठं कृत्वा सर्वदुःखभाजनं यदजायत । नूनं बोधो गुणश्चास्य यातोऽस्वीविवशस्थितेः ॥
परिचिन्वन्ति स्म केचिद्य एके धर्मसंस्थितिम् । चतुरास्तेऽदुर्नैव दोषं विश्वम्भराभृते ॥
आथर्वणहरिश्चन्द्रशिबीनां चैव ते कथाः । एक एकान् प्रति तदा वदन्ति स्म सविस्तरम् ॥
एकेऽस्मिन् कथयन्ति स्म कार्ये भरतसम्मतिम् । अन्ये निशम्यापि सर्वमोदासीन्यं समाश्रयन् ॥
श्रवणान्यपि धायान्ये सम्पीड्य रसनां रदैः । कथयन्ति स्म यदियं वार्ता मिथ्यैव वर्तते ॥
एतादृशं कथयतां नक्षयन्ति सुकृतानि वः । भरताय प्रियो रामो वर्तते सदृशोऽसुभिः ॥

क्षरेद् वरं वल्लिकणान् सुधांशुः सुधापि जायेत विषेण तुल्या ।

स्वप्नेऽपि किञ्चिन्न कदापि कुर्याद् रामप्रतीपं भरतस्तथापि ॥ ४८ ॥

एके विश्वस्य निमित्रे प्रयच्छन्ति स्म दूषणम् । येन प्रदर्श्य पीयूषं हालाहलमदीयत ॥
सञ्जातो नगरे क्षोभः सकलानामभुञ्च शुक् । हृद्यभूद् दुस्सहो दाहस्तथोत्साहो व्यनश्यत ॥
ज्येष्ठाः सन्तानमान्याश्च भार्या भूमिसुपर्वणाम् । याश्च केकयनन्दिन्या अभूवन् परमाः प्रियाः ॥
प्रशस्य तस्याः शीलं ता उपदेशगिरोऽब्रुवन् । प्रतीयन्ते स्म तस्यैतु ता गिरो बाणसन्निभाः ॥
रामचन्द्रेण सदृशो भरतोऽपि न मे प्रियः । इत्थं त्वमत्रवीनित्य जानातीदं समं जगत् ॥
रामे च प्रकरोषि त्वं स्नेहं सिद्धं स्वभावतः । तर्हि केनापराधेन तस्मै दत्सेऽधुना वनम् ॥
अभ्यसूयां सपत्नीस्थामकरोस्त्वं कदापि न । विश्वासं प्रीतिमपि ते देशः सर्वोऽपि बुध्यते ॥
अधुना तव कीसल्या कं पदार्थमनाशयत् । हेतुना येन नगरे कुलिशं त्वमापतयः ॥

किं जानकी हास्यति भर्तृसङ्गं किं लक्ष्मणो वत्स्यति धाम्नि वंशः ।

पूराज्यभाक् स्याद् भरतोऽपि किं वा किं जीववान् राडपि रामहीनः ॥ ४९ ॥

इत्थं विचार्य हृदये त्वममर्थं परित्यज । शोकस्यापि कलङ्कस्य भव मैव निकेतनम् ॥
भरतायावश्यमेव प्रदेहि युवराजताम् । किन्तु काननदासेन कार्यं रामस्य किं स्थितम् ॥

नाहिन रामु राज के भूखे । धरम - धुरीन, विषयरस - रूखे ॥
 गुरु - गृह बसहुँ रामु तजि गेह । नृप सन अस बरु दूसर लेहू ॥
 जौ नहि लगिहहु कहें हमारे । नहि लागिहि कछु हाथ तुम्हारे ॥
 जौ परिहास कीन्ह कछु होई । तो कहि प्रगट जनावहु सोई ॥
 राम - सरिस सुत, कानन - जोगू ! । काह कहिहि सुनि, तुम्ह कहूँ लोगू ॥
 उठहु बेगि, सोइ करहु उपाई । जेहि विधि सोकु - कलंकु नसाई ॥

छं०—जेहि भाँति सोकु - कलंकु जाइ, उपाय करि, कुल पालही ।
 हठि फेर रामहि जात बन, जनि बात दूसरि चालही ॥
 जिमि भानु बिनु दिनु, प्रान बिनु तनु, चंद बिनु जिमि जामिनी ।
 तिमि अवध, तुलसीदास, प्रभु बिनु, समुझि धौं जियै भामिनी ॥

सो०—सखिन्ह सिखावनु दीन्ह, सुनत मधुर, परिनाम-हित ।

तेइ कछु कान न कीन्ह, कुटिल प्रबोधी कूबरी ॥ ५० ॥

उतर न देइ, दुसह रिस रूखी । मृगिन्ह चितव, जनु बाधिनि भूखी ॥
 ब्याधि असाधि जानि तिन्ह त्यागी । चलीं कहत मतिमंद - अभागी ॥
 राजु करत, यह दैअँ बिगोई । कीन्हैसि अस, जस करइ न कोई ॥
 अहि बिधि बिलपहि पुर-नर - नारीं । देहि कुचालिहि कोटिक गारीं ॥
 जरहि बिषम जर, लेहि उसासा । कवनि राम बिनु जीवन - आसा ? ॥
 बिपुल बियोग, प्रजा अकुलानी । जनु जलचर गन सूखत पानी ॥
 अति बिषाद - बस लोग लोगाई । गए मातु पहि रामु गोसाई ॥
 मुख प्रसन्न, चित चौगुन चाऊ । मिटा सोचु, जनि राखै राऊ ॥

दो०—नव गयंदु रघुबीर - मनु, राजु अलान समान ।

छूट जानि बन - गवनु सुनि, उर अनंदु अधिकान ॥ ५१ ॥

रघुकुल - तिलक जोरि दोउ हाथा । मुदित मातु-पद नायउ माथा ॥
 दीन्ह असीस, लाइ उर लीन्हे । भूषन - बसन निछावरि कीन्हे ॥
 बार - बार मुख चुंबति माता । नयन नेह - जलु, पुलकित गाता ॥
 गोद राखि, पुनि हृदयँ लगाए । सवत प्रेमरस पयद सुहाए ॥
 प्रेमु, प्रमोदु ! न कछु कहि जाई । रंक धनद - पदबी जनु पाई ॥
 सादर सुंदर बदनु निहारी । बोली मधुर बचन महतारी ॥
 कहहु, तात ! जननी बलिहारी । कबहि लगन मुद मंगलकारी ? ॥
 सुकृत - सील - सुख - सीवै सुहाई । जनम - लाभ कइ अवधि अघाई ॥

दो०—जेहि चाहत नर - नारि सब, अति आरत अहि भाँति ।

जिमि चातक-चातकि तूषित, बृष्टि-सरद-रितु-स्वाति ॥ ५२ ॥

तात ! जाउँ बलि, बेगि नहाहू । जो मन भाव मधुर कछु खाहू ॥
 पितु - समीप तब जाअहु भैया ? । भइ बड़ि बार, जाइ बलि मैआ ॥
 मातु - बचन सुनि अति अनुकूला । जनु सनेह - सुरतरु के फूला ॥
 सुख - मकरंद - भरे श्रियमूला । निरखि राम मनु भवँरु न भूला ॥
 धरम - धुरीन धरम - गति जानी । कहेउ मातु सन अति मृदु बानी ॥

बुभुक्षितो वर्तते न राज्यस्य रघुसत्तमः । विषयासक्तिरहितस्तथा धर्मधुरन्धरः ॥
 रामः स्वमालयं त्यक्त्वा वसन्तादालये गुरोः । गृहाण वसुधानाथादन्यमेवविधं वरम् ॥
 अस्माभिः कथिते मार्गे यदि त्वं न गमिष्यसि । तर्हि कोऽपि करे लाभस्त्वदीये न भविष्यति ॥
 यदि कञ्चित् परीहासमिह त्वं कृतवत्यसि । तर्हि तं प्रकटं कृत्वा विज्ञापय समानपि ॥
 किं काननाय योग्योऽस्ति तनयो रामसन्निभः । इदं निशम्य लोकास्त्वं कथयिष्यन्ति किं वचः ॥
 उत्तिष्ठ क्षिप्रमुद्योगं सम्पादय तमेव च । शोकस्यापि कलङ्कस्य भवेद्दयेन विनाशनम् ॥

ब्रजेद् यथा समग्रशुक् समः कलङ्क एव च तथोद्यमं कुरुष्व भो विधेहि वंशरक्षणम् ।
 वनं प्रयान्तमाग्रहाद् रघूत्तमं निवर्तय तथान्यवृत्तसङ्गतां कथां कदापि मा कुरु ॥
 यथा विना रविं दिनं यथा विनासुभिस्तनुर् यथा च शर्वरीपतिं विना न भाति शर्वरी ।
 तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति रामपूस्तथा न भाति तं विनेति च प्रविद्धि कोपने ! हृदि ॥

इतीमां वयस्या अवोचन् प्रश्रयंस्ति सुभद्रां फले श्रूयमाणां मनोज्ञाम् ।

परं न प्रदत्ते स्म तस्यां श्रुती स्वे तथा जिह्मया कुब्जया बोधिता सा ॥ ५० ॥

त्रिष्टिं

उत्तरं न प्रदत्ते स्म रूक्षा दुस्सहया रूपा । पश्यति स्म च तानूनं मृगीः सिंही क्षुधान्विता ॥
 असाध्यं सम्परिज्ञाय व्याधिं तां जहति स्म ताः । ब्रजन्ति स्म ब्रुवन्त्यस्तां मतिमदामभागिनीम् ॥
 राज्यं विदधतीमेनां भागधेयमनाशयत् । सम्पादितं यदनया तन्न कोऽपि करिष्यति ॥
 व्यलपन्नया रीत्या नरा नार्यस्तथा पुरः । कुर्वाणां च कुचक्राणि समेऽपि निरभत्संयन् ॥
 विषमेण ज्वलन्ति स्म ज्वरेणोच्छ्वासमाश्रिताः । अवोचंश्च विना राममाशा का जीवनस्य नः ॥
 विपुलेन वियोगेन वर्तते व्याकुला प्रजा । नूनं जलचरत्रातः शुष्कतां याति वारिणि ॥
 वशास्तीव्रविषादस्य पुरुषा वनिताश्च । इतः स्वामी रामचन्द्रो याति स्म सविधे प्रसोः ॥
 दृष्टं तस्याननं चित्त उत्साहश्च चतुर्गुणः । चिन्ता व्यनश्यद्दयद् भूपः कदाचित् स्थापयिष्यति ॥

21

स्तथा

रामस्य चित्तं नवनागतुल्यमालानतुल्यञ्च तथैव राज्यम् ।

गम्यं वनं त्वित्यवबुध्य मुक्तं चित्तेऽभवत् तस्य महान् प्रमोदः ॥ ५१ ॥

तिलकं रघुवंशस्य समायोज्य करद्वयम् । मुदितोऽनमयत् स्वीयं मस्तकं मातृपादयोः ॥
 माताऽऽशिषो ददाति स्म स्वोरसा समयोजयत् । तस्मिन् निक्षिपति स्मासौ वासांस्याभरणानि च ॥
 जनयित्री मुखं तस्य चुम्बति स्म पुनः पुनः । स्नेहाम्भो नेत्रयोरासीद् गात्रं रोमाञ्चितं स्थितम् ॥
 अङ्के निधाय रामं सा स्वोरसायोजयत् पुनः । सुशोभनौ रसं प्रेम्णः स्रवतः स्म पयोधरो ॥
 स्नेहप्रमोदौ तस्यास्तु वक्तुं शक्यौ कदापि न । धनेशस्य पदं नूनं लब्धवान् कोऽप्यकिञ्चनः ॥
 आदरेण समं रम्यं समालोक्य तदाननम् । प्रयुक्तं स्म मधुरां जनयित्री सरस्वतीम् ॥
 हे तात ! त्वयि माता ते स्वां निक्षिपति संलप । तत् कदा वर्तते लग्नं प्रमोदशुभकारकम् ॥
 रम्यासीमापुण्यशीलसौख्यानां यन्मम स्थितम् । जन्मग्रहणलाभस्य यत् सम्पूर्णोऽवधिस्तथा ॥

वाञ्छन्ति योषाश्च नराः समे यत् तथाकुलत्वेन महात्मकेन ।

यथा व्रजाश्चातकचातकीनां शरद्वतां स्वातिमुडुं तृषातां ॥ ५२ ॥

हे तात ! निक्षिपानि स्वां स्नानं सम्पादय द्रुतम् । तत् खाद मिष्टं किमपि मनसे रोचते तव ॥
 गमनं कुरु तातस्य समीपे तदनन्तरम् । महान् विलम्बो जातोऽस्ति स्वां निक्षिपति जन्मदा ॥
 अनुकूलं परां मातुः समाकर्ण्य सरस्वतीम् । प्रसूनानि ध्रुवं स्नेहरूपकल्पपलाशिनः ॥
 श्रियो मूलानि सौख्यात्ममरन्दभरितानि च । तानि दृष्ट्वा रामचित्तभृङ्गोऽप्यात्रैव विस्मृतिम् ॥
 सम्परिज्ञाय धर्मस्य गतिं धर्मधुरन्धरः । वाण्या परमया मृद्व्या वदति स्म जनिप्रदाम् ॥

पितां दीन्ह मोहि कानन - राजू । जहँ सब भाँति मोर बड़ काजू ॥
 आयसु देहि मुदित-मन माता । जेहि मुद - मंगल कानन - जाता ॥
 जनि सनेह - बस डरपसि भोरें । आनँदु, अंब ! अनुग्रह तोरें ॥

दो०—वरण चारियस बिपिन बसि, करि पितु - बचन प्रमान ।

आइ, पाय पुनि देखिहउँ, मनु जनि करसि मलान ॥ ५३ ॥

बचन बिनीत मधुर रघुवर के । सर - सम लगे, मातु - उर करके ॥
 सहमि, सूखि, सुनि सीतलि बानी । जिमि जवास परें पावस - पानी ॥
 कहि न जाइ कछु हृदय - बिषाद । मनहुँ मृगी सुनि केहरि - नादू ॥
 नयन सजल, तन थर - थर काँपी । माजहि खाइ मीन जनु मापी ॥
 धरि धीरजु, सुत - बदनु निहारी । गदगद बचन कहत महतारी ॥
 तात ! पितहि तुम्ह प्रान पिआरे । देखि मुदित नित चरित तुम्हारे ॥
 राजु देन कहँ सुम दिन साधा । कहैउ जान बन कहि अपराधा ? ॥
 तात ! सुनावहु मोहि निदानू । को दिनकर-कुल भयउ कृसानू ॥

दो०—निरखि राम - रुख सचिवसुत, कारनु कहैउ बुझाइ ।

सुनि प्रसंगु, रहि मूक जिमि, दसा बरनि नहि जाइ ॥ ५४ ॥

राखि न सकइ, न कहि सक जाहू । दुहँ भाँति उर दारुन दाहू ॥
 लिखत सुधाकर, गा लिखि राहू । विधि गति वाम सदा, सब काहू ॥
 धरम - सनेह उभयें, मति घेरी । भइ गति साँप - छुछुदरि केरी ॥
 राखउँ सुतहि, करउँ अनुरोधू । धरमु जाइ, अरु बंधु - बिरोधू ॥
 कहउँ जान बन, तो बड़ि हानी । संकट ! सोच - बिबस भइ रानी ॥
 बहुरि समुझि तिय - धरमु सयानी । रामु - भरतु दोउ सुत-सम जानी ॥
 सरल सुभाउ राम महतारी । बोली बचन धीर धरि भारी ॥
 तात ! जाउँ बलि, कीन्हैहु नीका । पितु - आयसु सब धरमक टीका ॥

दो०—राजु देन कहि, दीन्ह बन, मोहि न सो दुख लेसु ।

तुम्ह बिनु भरतहि, भूपतिहि, प्रजहि प्रचंड कलेसु ॥ ५५ ॥

जौं केवल पितु - आयसु ताता ! । तौ जनि जाहु जानि बड़ि माता ॥
 जौं पितु - मातु कहैउ बन जाना । तौ कानन सत - अवध - समाना ॥
 पितु बनदेव, मातु बनदेवी । खग - मृग चरन-सरोरुह-सेवी ॥
 अंतहुँ उचित नृपहि बनबासू । बय बिलोकि, हियँ होइ हर्रासू ॥
 बड़भागी बन, अवध अभागी । जो रघुबंसतिलक तुम्ह त्यागी ॥
 जौं सुत ! कहौं, संग मोहि लेहु । तुम्हरे हृदयँ होइ संदेहू ॥
 पूत ! परम प्रिय तुम्ह सबही के । प्रान - प्रान के, जीवन - जी के ॥
 ते तुम्ह कहहु, मातु बन जाऊँ । मै सुनि बचन, बैठि पछिताऊँ ॥

दो०—यह बिचारि, नहि करउँ हठ, झूठ सनेहु बढ़ाइ ।

मानि मातु कर नात, बलि, मुरति बिसरि जनि जाइ ॥ ५६ ॥

देव - पितर सब, तुम्हहि गोसाईं ! । राखहुँ पलक - नयन की नाई ॥
 अवधि अंबु, प्रिय - परिजन मीना । तुम्ह करुनाकर, धरम - धुरीना ॥
 अस बिचारि सोइ करहु उपाई । सबहि जिअत जेहि भेंटहु आई ॥

मह्यं राज्यं काननस्य दत्तवान् वर्तते पिता । यस्मिन् मम महत् कार्यं सर्वथैव भविष्यति ॥
ततो मातर्देहि मह्यमादेशं प्रीतमानसा । गच्छतो मे वनं येन स्यातां मुञ्जङ्गलं तथा ॥
अधीना मम हार्दस्य विस्मृत्यापि विभेहि मा । तवानुकम्पया मातर्भविष्यति मुदेव मे ॥

अरण्यमध्युष्य चतुर्वंशाब्दान् विधाय सत्यां जनकस्य वाचम् ।

प्रक्ष्ये पुनस्ते चरणौ समेत्य मा मानसं त्वं मलिनं विधेहि ॥ ५३ ॥

रघूत्तमस्य भारत्यो विनीता मधुरास्तथा । प्रतीयन्ते स्म विशिखं सद्दृशा मानसे प्रसोः ॥
स्तब्धा भूत्वा गता शोष्यं श्रुत्वा शीतां गिरं तथा । यथा वृष्ट्यम्बुपतनाद् याति शोष्यं यवाङ्कुरः ॥
खेदस्तस्या हृदो वक्तुं न किञ्चिदपि शक्यते । नूनं श्रुत्वा सिंहनादं सञ्जाता विकला मृगौ ॥
नयने सजले जाते कम्पते स्माति तत्तनुः । फेनमत्वादिवर्पस्य मत्स्यमुमादं गता ध्रुवम् ॥
कृत्वाश्रयं धीरताया मुखं दृष्ट्वा सुतस्य च । गद्गदं वचनं माता ततः कथयति स्म तम् ॥
हे तात ! जनकाय त्वमसि प्राणैः समः प्रियः । प्रीतो भवति नित्यं स विलोक्य चरितानि ते ॥
स एव दातुं राज्यं ते शुभं दिनमशोधयत् । तत् केनाद्यापराधेन वनं गन्तुं स उक्तवान् ॥
तात ! तस्य निदानं त्वं कुरु मे कर्णयोगंतम् । वैश्वानरोऽस्ति सञ्जातो दिवाकरकुलाय कः ॥

अमात्यजो वीक्ष्य तु रामभावं प्रबोध्य तामालपति स्म हेतुम् ।

आस्ते स्म मूकेव निशम्य वृत्तं तस्या दशा सा गदितुं न शक्या ॥ ५४ ॥

न सा स्थापयितुं शक्ता याहीति गदितुं च न । द्विरीतिमानभूद् दाहस्तस्या उरसि दारुणः ॥
लिखन्निशीयिनीनाथमलिखत् सिंहिकासुतम् । सकलेभ्योऽपि वामास्ति सर्वदेव विधेर्गतिः ॥
उभे धर्मस्तथा हार्दं तस्या रुन्धः स्म श्रेमुषीम् । तस्या गतिर्जायते स्म सर्पगन्धमुखीसमा ॥
अनुरोधं विधायाम् स्थापयामि सुतं यदि । तर्हि नश्यति मे धर्मो बन्धुवैरञ्च जायते ॥
यदि ब्रूवे वनं यातुं पृथ्वी हानिः प्रजायते । सङ्कटे पतिता चैवं राज्ञी शोकवशाभवत् ॥
ततो मनीषासंयुक्ता नारीधर्मं प्रबुध्य सा । विज्ञाय रामभरती समौ च तनयावुभौ ॥
सरलेन स्वभावेन युक्ता रामजनिप्रदा । महान्तं धैर्यमाश्रित्य ब्रवीति स्म सरस्वतीम् ॥
हे तात ! निक्षिपामि स्वां कृतमस्ति त्वया वरम् । पालनं पितुराज्ञायाः सर्वधर्मशिरोमणिः ॥

उक्तवैश्यवानं वनमेव सोऽदान् न दुःखलेशोऽपि ममास्ति तस्य ।

त्वया विना स्याद् भरतस्य राज्ञो जनस्य चावीनव उपरूपः ॥ ५५ ॥

हे तात ! यद्यादेशोऽस्ति जनकस्यैव केवलम् । प्रसूं महत्तरां ज्ञात्वा तर्हि मा विपिनं व्रज ॥
यदि प्रयातुमटवीं पितरौ समवोचताम् । तर्हि तुभ्यं शतायोध्यासमानं विपिनं मतम् ॥
वनदेवास्तातुल्या वनदैव्यः प्रसूसमाः । खगा मृगाश्च तत्रत्यास्त्वत्पादाम्बुजसेवकाः ॥
अन्ते निवासो विपिने समीचीनो महीपतेः । किन्तु दृष्ट्वा तवावस्थां दुःखं मे मनसि स्थितम् ॥
वनं महाभाग्ययुक्तमयोध्या भाग्यवजिता । तिलकं रघुवंशस्य त्वं यामद्य समत्यजः ॥
हे तात ! यदि वच्मि त्वां यत् साकं नय मामपि । तर्हि चित्ते संशयस्ते समुत्पन्नो भविष्यति ॥
सर्वेषामपि तात ! त्वं परमो वर्तसे प्रियः । त्वं प्राणानामपि प्राणा जीवनं हृदयस्य च ॥
स एव त्वं वदसि मां यन्मातर्यानि काननम् । निशम्य तव वाचस्ता आसित्वानुतपाम्यहम् ॥

विचार्य चैवं न हठं करोमि प्रणीय हार्दं वितथं समृद्धिम् ।

स्वां निक्षिपन्त्या मम वीक्ष्य भावं मा मे स्मृतिं विस्मर भोः कदापि ॥ ५६ ॥

हे नायक ! त्वां सकलाः पितरश्च दिवौकमः । तथा पान्तु यथा पान्ति नयनं पक्ष्मपालयः ॥
वनवासावधिर्वारि प्रियाः परिजना शूषाः । दयाया आकरोऽसि त्वं तथा धर्मधुरन्धरः ॥
एवं विचारं सम्पाद्य तमेवोपायमाचर । जीवत्स्वेव समग्रेषु येनागत्य मिलिष्यसि ॥

जाहु सुखेन बनहि, बलि जाऊँ । करि अनाथ जन, परिजन, गाऊँ ॥
सब कर आजु सुकृत - फल बीता । भयउ कराल कालु बिपरीता ॥
बहुबिधि बिलपि, चरन लपटानी । परम अभागिनि आपुहि जानी ॥
दारुन दुसह दाहु उर ब्यापा । बरनि न जाहि बिलाप - कलापा ॥
राम उठाइ मातु उर लाई । कहि मृदु बचन बहुरि समुझाई ॥

दो०—समाचार तेहि समय सुनि, सोय उठी अकुलाइ ।

जाइ सासु - पदकमल जुग, बंदि, बैठि सिर नाइ ॥ ५७ ॥

दीन्हि असीस सासु मृदु बानी । अति सुकुमारि देखि अकुलानी ॥
बैठि नमितमुख, सोचति सीता । रूप - रासि, पति - प्रेम - पुनीता ॥
चलन चहत बन जीवन - नाथू । कहि सुकृती सन होइहि साथू ॥
की तनु - प्रान, कि केवल प्राना । बिधि - करतबु कछु जाइ न जाना ॥
चार चरन नख लेखति धरनी । नूपुर - मुखर - मधुर कबि बरनी ॥
मनहुँ प्रेम - बस बिनती करहीं । हमहि सीय - पद जनि परिहरहीं ॥
मंजु बिलोचन मोचति बारी । बोली देखि राम-महतारी ॥
तात ! सुनहु, सिय अति सुकुमारी । सास - ससुर - परिजनहि पिआरी ॥

दो०—पिता जनक भूपाल - मनि, ससुर भानुकुल - भानु ।

पति रबिकुल-कैरव-बिपिन-बिधु, गुन - रूप - निधानु ॥ ५८ ॥

मैं पुनि पुत्रबधू प्रिय पाई । रूप, रासि, गुन, सील - सुहाई ॥
नयन - पुतरि करि, प्रीति बढ़ाई । राखैँ प्रान जानकिहि लाई ॥
कलपबेलि जिमि बहुबिधि लाली । सींचि सनेह - सलिल प्रतिपाली ॥
फूलत - फलत, भयउ बिधि बामा । जानि न जाइ, काह परिनामा ? ॥
पलंग पीठ तजि गोद, हिंडोरा । सियँ न दीन्ह पगु अवनि कठोरा ॥
जिअनमूरि जिमि जोगवत रहऊँ । दीप - बाति नहि टारन कहऊँ ॥
सोइ सिय चलन चहति बन साथी । आयसु काह होइ ? रघुनाथा ! ॥
चन्द्र-किरन - रस - रसिक - चकोरी । रबि-रख नयन सकइ किमि जोरी ॥

दो०—करि, केहरि, निसिचर चरहि, दुष्ट जुनु बन मूरि ।

बिष - बाटिकाँ कि सोह, सुत ! सुभग सजीवनि मूरि ? ॥ ५९ ॥

बन - हित कोल - किरात - किसोरी । रचीं बिरंचि विषयसुख - झोरी ॥
पाहन - कृमि जिमि कठिन सुभाऊ । तिन्हहि कलेसु न कानन काऊ ॥
कै तापस - तिय कानन - जोग । जिन्ह तप - हेतु तजा सब भोग ॥
सिय बन बसिहि, तात ! केहि भांती ? । चित्रलिखित कपि देखि डेराती ॥
सुरसर सुभग बनज - बन - चारी । डाबर - जोगु कि हंसकुमारी ॥
अस बिचारि, जस आयसु होई । मैं सिख देउँ जानकिहि सोई ॥
जौं सिय भवन रहै, कह अंबा । मोहि कहँ होइ बहुत अवलंबा ॥
सुनि रघुबीर मातु - प्रियबानी । सील, सनेह, सुधाँ, जनि सानी ॥

दो०—कहि प्रिय बचन बिबेकमय, कीन्हि मातु परितोष ।

लगे प्रबोधन जानकिहि, प्रगटि बिपिन - गुन - दोष ॥ ६० ॥

मासपारायण, चौदहवाँ विश्राम

स्वामेवाहं निश्चिपामि विपिनं समुखं व्रज । विधाय हीनं नाथेन जनं परिजनं पुरम् ॥
सर्वेषामपि पुण्यानां फलमद्य क्षयं गतम् । तथा करालः कालोऽपि गतोऽस्ति विपरीतताम् ॥
एवं विलप्य बहुधा पादो वेष्टयति स्म सा । सम्परिज्ञाय चात्मानमत्यन्ताभाग्यसंयुक्तम् ॥
दारुणो दुस्सहो दाहस्तस्याश्चित्तमपूरयत् । न शक्यते निगदितुं तद्विलापकदम्बकम् ॥
राम उत्थाप्य जननीं स्वोरसा समयोजयत् । मृदूनि वचनान्युक्त्वा भूयस्तां समुपादिशत् ॥

तस्मिन् क्षणे वृत्तमिदं निशम्य सीतोदतिष्ठद् विकलत्वमेव ।

श्वश्रूँ प्रगत्याङ्घ्रिसरोजयुग्मे नत्वा शिरोऽधः प्रविधाय चास्त ॥ ५७ ॥

आशिपं प्रददाति स्म श्वश्रूमृदुलया गिरा । सुकुमारीं समालोक्य वैकल्यं समपद्यत ॥
उपविष्टा शोचति स्म सीता नमितमस्तका । उत्करो मञ्जुलत्वस्य सा पतिप्रेमपावना ॥
ईहते विपिनं गन्तुं नायको जीवनस्य मे । प्रेक्षे पुण्यात्मना केन तस्य सङ्गो भविष्यति ॥
किं केवलं तनुः साकं तेनैष्यन्त्यसवोऽपि वा । विधातुः कर्म किमपि परिजानाति कोऽपि न ॥
चारुपादनखैर्भूमिं व्यलिखज्जनकात्मजा । नूपुरे मुखरे रम्ये कवयोऽवर्णयन्नदः ॥
नूनं प्रेमवशे भूत्वा प्रार्थनां कुरुतः स्म ते । सीतायाश्चरणावावां मा कदापि विमुञ्चताम् ॥
विलोचनाभ्यां मञ्जुभ्यां सलिलं मुञ्चति स्म सा । तस्या दशां विलोक्येमां राममाताभ्यभाषते ॥
हे तात ! शृणु यत् सीता सुकुमारी परा स्थिता । श्वश्रूश्चशुरसम्बन्धिजनानां वर्तते प्रिया ॥

अस्याः पितास्ति क्षितिपालरत्नम् आर्यस्तथा सूर्यकुलस्य सूर्यः ।

भर्तार्कवंशोत्पलकाननेन्दुर् निधिर्गुणानाञ्च मनोज्ञतायाः ॥ ५८ ॥

तथा सम्प्राप्तवत्यास्मि प्रियां पुत्रवधूमहम् । रूपराशिं गुणै रम्यैः शीलेन च समन्विताम् ॥
नेत्रयोस्तारकां भूत्वा प्रेमास्यां वर्धितं मया । अस्यां जनकनन्दिन्यां प्राणाश्च स्थापिता निजाः ॥
बहुधा लालयामि स्म समानां कल्पवीरुधा । पालयामि स्म सिञ्चित्वा स्नेहरूपेण वारिणा ॥
प्रसूनफलवत्याञ्च विपरीतोऽभवद् विधिः । परिणामः स्थितेरस्या न जाने को भविष्यति ॥
पर्यङ्कपृष्ठं सन्त्यज्य दोलाया अङ्कमेव च । न स्थापितवती सीता पदे कठिनभूतले ॥
तुल्यां जीवनमूलेन सदैनां समपालयम् । अपसारयितुं दीपवर्तिकामपि नावदम् ॥
सैव सीता त्वया साकं वनं गन्तुं समीहते । आज्ञा तस्यै भवति का वद हे रघुनायक ! ॥
रसस्येन्दुमयूखानां रसिका या चकोरिका । किं सा योजयितुं शक्ता भास्करस्योन्मुखे दृशौ ॥

करी हरी रात्रिचरादिजीवाश् चरन्ति दुष्टा विपिने प्रभूताः ।

तनूज ! रम्या विषवाटिकायां विभाति सञ्जीवनमूलिका किम् ॥ ५९ ॥

कन्याः कोलकिरातानां काननाय विनिर्मिताः । सुखानि चेन्द्रियार्थानामजानन्त्यो विरिञ्चिना ॥
येषां स्वभावः पाषाणकीटतुल्योऽस्ति कर्कशः । आदीनवः कोऽपि तेषां कानने नैव वर्तते ॥
अथवा काननस्यार्हाः सीमन्तिन्यस्तपस्विनाम् । याभिर्भोगाः परित्यक्तास्तपोऽर्थं सकला अपि ॥
तत् तात ! केन विधिना सीता वत्स्यति कानने । भीता भवत्यवालोक्त्या चित्रलिखितं कपिम् ॥
सुरम्यदेवकासारपद्मकाननचारिणी । वर्तते पल्लवस्यार्हा किं चक्राङ्गकुमारिका ॥
इत्थं विचार्य यादृशः समादेशो भवेत् तव । शिक्षयिष्ये तादृगेव विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
माता वक्ति स्म यत् सीता वसेद् यदि निकेतने । महदेव भवेत् तर्हि मत्कृते त्ववलम्बनम् ॥
निशम्येमां प्रियां वाचं जन्मदाद्या रघूत्तमः । नूनं शीलस्नेहरूपपीयूषेण समाप्नुताम् ॥

प्रियां गिरं प्रोच्य विवेकयुक्तां व्यधत् मातुः परितोषमेव ।

अस्मिन् करोति स्म विदेहजाया दोषं गुणञ्चापि वनीयमुक्त्वा ॥ ६० ॥

मासपारायणे चतुर्दशो विश्रामः सम्पूर्णः

शिष्टिः

मातु - समीप कहत सकुचाहीं । बोले समउ समुझि मन-माही ॥
 राजकुमारि ! सिखावनु सुनहु । आन भाँति जियँ जनि कछु गुनहु ॥
 आपन - मोर नीक जौँ चहहु । बचनु हमार मानि, गृह रहहु ॥
 आयसु मोर, सासु - सेवकाई । सब बिधि भामिनि ! भवन भलाई ॥
 अहि-ते अधिक धरमु नहिँ दूजा । सादर सासु - ससुर - पद - पूजा ॥
 जब-जब मातु करहि सुधि मोरी । होइहि प्रेम-विकल मति - भोरी ॥
 तब-तब तुम्ह कहि कथा पुरानी । सुंदरि ! समुझाअहु मृदु बानी ॥
 कहउँ सुभायँ, सपथ सत मोही । सुमुखि ! मातु-हित राखउँ तोही ॥

दो०—गुर - श्रुति - संमत धरम-फलु, पाइअ विनहिँ कलेस ।

हठ - बस सब संकट सहे, गालव, नहुष नरेस ॥ ६१ ॥

मैं पुनि करि प्रवान पितु - बानी । बेगि फिरब, सुनु सुमुखि ! सयानी ॥
 दिवस जात नहिँ लागिहि बारा । सुंदरि ! सिखवनु सुनहु हमारा ॥
 जौँ हठ करहु प्रेम-वस बामा ! । तो तुम्ह दुखु पाउब परिनामा ॥
 काननु कठिन, भयंकर भारी । घोर घामु, हिम, बारि, बयारी ॥
 कुस, कंटक मग काँकर नाना । चलब पयादेहि, बिनु पदताना ॥
 चरन - कमल मृदु - मंजु तुम्हारे । मारग अगम, भूमिधर - भारे ॥
 कंदर, खोह, नदी, नद, नारे । अगम, अगाध, न जाहिँ निहारे ॥
 भालु, बाघ, बृक, केहरि, नागा । करहि नाद, सुनि धीरजु भागा ॥

दो०—भूमि-सयन, बलकल-बसन, असनु कंद - फल - मूल ।

ते कि सदा सब दिन मिलहि, सबुइ समय-अनुकूल ॥ ६२ ॥

नर - अहार रजनीचर चरहीं । कपट-वेष, बिधि कोटिक करहीं ॥
 लागइ अति पहार कर पानी । विपिन-बिपति नहिँ जाइ बखानी ॥
 व्याल कराल, बिहग बन घोरा । निसिचर - निकर नारि-नर-चोरा ॥
 डरपहिँ धीर गहन, सुधि आएँ । मृगलोचनि ! तुम्ह भीरु सुभाएँ ॥
 हंसगवनि ! तुम्ह नहिँ बन-जोगू । सुनि अपजसु मोहिँ देइहि लोगू ॥
 मानस - सलिल - सुधाँ प्रतिपाली । जिअइ कि लवन-पयोधि मराली ॥
 नव - रसाल - बन बिहरनसीला । सोह कि कोकिल बिपिन करीला ॥
 रहहु भवन, अस हृदयँ विचारी । चंदबदनि ! दुखु कानन भारी ॥

दो०—सहज सुहृद-गुर-स्वामि-सिख, जो न करइ सिर मानि ।

सो पछिताइ, अघाइ उर, अवसि होइ हित-हानि ॥ ६३ ॥

सुनि मृदु बचन मनोहर पिय के । लोचन ललित भरे जल सिय के ॥
 सीतल सिख दाहक भइ कैसेँ । चकइहि सरद - चंद - निसि जैसेँ ॥
 उतर न आव, बिकल बैदेही । तजन चहत सुचि स्वामि, सनेही ॥
 बरबस रोकि बिलोचन - बारी । धरि धीरजु उर, अबनिकुमारी ॥
 लागि सासु - पग, कह कर जोरी । छमबि देबि ! बड़ि अबिनय मोरी ॥
 दीन्हि प्रानपति मोहिँ सिख सोई । जैहि बिधि मोर परम हित होई ॥
 मैं पुनि समुझि दीखि मन-माहीं । पिय-बियोग-सम दुखु जग नाहीँ ॥

दो०—प्राननाथ ! करुनायतन, सुंदर ! सुखद ! सुजान ! ।

तुम्ह-बिनु रघुकुल-कुमुद-बिधु, सुरपुर नरक-समान ॥ ६४ ॥

मातुः समीपे गदितुं सीता सङ्कोचमाश्रिता । इति कालञ्च मनसि ज्ञात्वा सम्भाषते स्म सः ॥
हे महीपालतनये ! समाकर्ण्य शिक्षणम् । मानसे चान्यथाभावं मा कञ्चिदपि चिन्तय ॥
यदि स्वीयं मदीयञ्च कल्याणं त्वं समीहसे । तर्हि मत्वा मम गिरं निवासं कुरु सद्मनि ॥
सम्पालनं ममाज्ञायाः श्वश्रोश्च परिसेवनम् । हे भामिनि ! हितं सद्मवासे सकलरीतिकम् ॥
एतस्मादधिकः कश्चित् परो धर्मो न विद्यते । यत् श्वश्रोः श्वशुरस्यापि पादयोः सादराचनम् ॥
यदा यदा जन्मदात्री स्मरणं मे करिष्यति । हादैन विकला तस्या विस्मृता घ्रीर्भविष्यति ॥
तदा तदा प्रसङ्गास्त्वं कथयित्वा पुरातनान् । हे सुन्दरि ! सरस्वत्या मृद्व्येमां समुपादिश ॥
स्वभावादेव वच्मीदं शपथानां शतं मम । शुभानने ! स्थापये त्वां मातुरेव कृते गृहे ॥

गुरुश्रुतीष्टं सुफलं वृषस्य वलेशं विनैवं विधिनास्ति लभ्यम् ।

सोढा विपत् सर्वजनैर्हठस्थैः सगालवं राग्नहृषप्रधानैः ॥ ६१ ॥

अहं पुनः पितुर्वाचं संविधाय प्रमाणिताम् । परावर्तिष्य आश्वेव चतुरे ! सुमुखि ! शृणु ॥
दिवसानामपगमे न विलम्बः प्रजायते । हे सुन्दरि ! मदीयं त्वमुपदेशं निशामय ॥
हे वामे ! त्वं यदि हठं स्नेहाधीना करिष्यसि । परिणामे तर्हि दुःखमवश्यं पस्तिष्यसे ॥
अतीव भीतिजनकं काननं क्लेशदायकम् । घोरानि तत्र सलिलं पवनश्च हिमातपो ॥
मार्गे कुशाः कण्टकाश्च बहुसङ्ख्या लघूपलाः । पद्भ्यामेव च गन्तव्यं पादव्राणविवर्जितैः ॥
मृदुनी पादकमले मञ्जुले च तव स्थिते । अगम्या विपुलाकाराः सन्ति मार्गे महीधराः ॥
शैलभेदाः परीवाहाः कन्दराः सरितो नदाः । अगम्या अप्यगाधाश्च न शक्यन्तेऽवलोकितुम् ॥
वृकशार्दूलभल्लूकाः पञ्चास्याः कुम्भिनस्तथा । कुर्वन्ति नादं यं श्रुत्वा धीरतापि पलायते ॥

शय्या क्षितौ वल्कलमेव वस्त्रं कन्दानि मूलानि फलानि भक्षः ।

मिलन्ति किं तानि सदा च नित्यं कालानुरूपाणि च किं समानि ॥ ६२ ॥

प्रकुर्वते मनुष्याणामाहारं रजनीचराः । प्रकारकोटीः कण्ठवेषाणां धारयन्ति ते ॥
महीधराणां पानीयमस्यन्तं परिलभ्यते । न शक्यते निगदितुं विपद् गहनसम्भवा ॥
कराला विपिने सर्पा विहगा भीतिकारिणः । नारीनृचौर्यकर्तारः समुदायाश्च रक्षसाम् ॥
गहनस्य स्मृतेरेव सुधीरा अपि बिभ्यति । प्रकृत्यैव च भीरुस्त्वं वर्तसे मृगलोचने ! ॥
हे मानसौकोगमने ! वनयोग्या न वर्तसे । श्रुत्वा ते वनयानं मे दास्यन्त्यप्यशो जनाः ॥
पीयूषेण समानेन पालिता मानसाम्भसा । हंसी लवणपाथोघो जीविता किं भविष्यति ॥
नवीनाभ्रवणोद्देशविहारप्रकृतिश्रिता । वनप्रिया शोभते किं नवकमारिकानने ॥
इत्थं विचार्य हृदये वासं कुरु निकेतने । सुधांशुवदने ! दुःखं कानने वर्तते महत् ॥

स्वभावसद्धर्मुर्गुरुभर्तृशिक्षां यः शीर्षेण धृत्वा परिमन्यते न ।

आतृप्तिं चित्ते तपते स पश्चाद् याति क्षयं तच्छ्रमवश्यमेव ॥ ६३ ॥

प्रियस्य मृदुला रम्याः समाकर्ण्य सरस्वतीः । जलेन पूर्णं सञ्जाते सीताया ललिते दशौ ॥
शीतलं शिक्षणं तस्यै सञ्जातं दाहकं तथा । चक्रवाक्यै यथा रात्रौ चन्द्रो भवति शारदः ॥
नाशकनोदुत्तरं दातुं वैदेही विकलाप्यभूत् । यत् प्रेमवांस्तथा पूतः स्वामी तां त्यक्तुमीहते ॥
हठेनाति समाह्वय सा विलोचनयोर्जलम् । धैर्यञ्चाश्रित्य हृदये वसुधायाः कुमारिका ॥
श्वश्रवाः पदे नमस्कृत्य पुटीकृतकराब्रवीत् । यद् देवि ! सम्मर्षणीयो महान्विनयो मम ॥
तदेव शिक्षणं मह्यं प्राणाधीशोऽस्ति दत्तवान् । विप्रता येन परमं हितं मम भविष्यति ॥
किन्तु स्वकीये हृदये विज्ञाय दृष्टवत्यहम् । लोके प्रियवियोगेण समं दुःखं न विद्यते ॥०

स्वामिन्नसूनां सदयं दयाया मनोज्ञ ! सौख्यप्रद ! सन्मनीष ! ।

रघ्वन्ववायोत्पलशीतरश्मे ! त्वया विना द्यौर्नरकेण तुल्या ॥ ६४ ॥

मातु, पिता, भगिनी, प्रिय भाई । प्रिय परिवार, सुहृद - समुदाई ॥
 सासु, ससुर, गुर, सजन सहाई । सुत सुंदर, सुसील, सुखदाई ॥
 जहँ-लगि नाथ ! नेह अरु नाते । पिय बिनु, तियहि तरनिहु ते ताते ॥
 तनु, धनु, धामु, धरनि, पुर, राजू । पति - बिहीन सबु सोक - समाजू ॥
 भोग रोगसम, भूषन भारू । जम - जातना - सरिस संसारू ॥
 प्राननाथ ! तुम्ह - बिनु जग - माहीं । मो कहँ सुखद, कतहुँ, कछु नाही ॥
 जिय - बिनु देह, नदी-बिनु बारी । तैसिअ नाथ ! पुरुष-बिनु नारी ॥
 नाथ सकल सुख साथ तुम्हारें । सरद-बिमल-बिधु-बदनु निहारें ॥

दो०—खग, मृग, परिजन, नगर, बन, बलकल बिमल दुकूल ।

नाथ - साथ सुरसदन - सम, परनसाल सुख - मूल ॥ ६५ ॥

बनदेवीं, बनदेव उदारा । करिहहिँ सासु-ससुर-सम सारा ॥
 कुस - किसलय - सारथी सुहाई । प्रभु - संग मंजु मनोज - तुराई ॥
 कंद, मूल, फल भमिअ - अहारू । अवध - सौध - सत - सरिस पहारू ॥
 छिनु-छिनु प्रभु-पद-कमल बिलोकी । रहिहउँ मुदित, दिवस जिमि कोकी ॥
 बन - दुख नाथ ! कहे बहुतेरे । भय, बिषाद, परिताप घनेरे ॥
 प्रभु - बियोग - लवलेस - समाना । सब मिलि होहि न कृपानिधाना ! ॥
 अस जियँ जानि, सुजान-सिरोमनि । लेइथ संग, मोहि छाड़िअ जनि ॥
 बिनती बहुत करौ का स्वामी । कहुनामय, उर - अंतरजामी ॥

दो०—राखिअ अवध जौ अवधि-लगि, रहत न जनिअहिँ प्रान ।

दीनबंधु ! सुंदर ! सुखद, सील - सनेह - निधान ॥ ६६ ॥

मोहि मग चलत, न होइहि हारी । छिनु-छिनु, चरन-सरोज निहारी ॥
 सबहि भाँति पिय - सेवा करिहौं । मारग-जनित सकल श्रम हरिहौं ॥
 पाय पखारि, बैठि तरु - छाहीं । करिहउँ, बाउ मुदित मन-माहीं ॥
 श्रम - कन - सहित स्याम तनु देखें । कहँ दुख - समउ, प्रानपति - पेखें ॥
 सम महि, तृन - तरुपल्लव डासी । पाय पलोटिहि सब निसि दासी ॥
 बार - बार मृदु मूरति जोही । लागिहि तात ! बयारि न मोही ॥
 को प्रभु-संग मोहि चितवनिहारा । सिधबधुहि जिमि ससक-सिआरा ॥
 मैं सुकुमारि ! नाथ बन - जोगू ! । तुम्हहि उचित तप, मो कहँ भोगू ! ॥

दो०—ऐसेउ बचन कठोर सुनि, जौ न हृदउ बिलगान ।

तौ प्रभु-बिसम-बियोग-दुख, सहिहहिँ पावैं प्रान ॥ ६७ ॥

अस कहि सीय बिकल भइ भारी । बचन - बियोगु न सकी सँभारी ॥
 देखि दसा, रघुपति जियँ जाना । हठि राखें, नहिँ राखिहि प्राना ॥
 कहेउ कृपाल भानुकुलनाथा । परिहरि सोचु, चलहु बन साथ ॥
 नहिँ बिषाद - कर अवसर आजू । बेगि करहु बन - गवन - समाजू ॥
 कहि प्रिय बचन, प्रिया समुझाई । लगे मातु - पद, आसिष पाई ॥
 बेगि प्रजा - दुख भेटव आई । जननी निठुर, बिसरि जनि जाई ॥
 फिरिहि दसा बिधि ! बहुरि कि मोरी । देखिहउँ नयन मनोहर जोरी ॥
 सुदिन, सुघरी तात ! कब होइहि । जननी जिअत बदन-बिधु जोइहि ॥

जनयित्री जन्मदाता भगिनी बान्धवः प्रियः । परिवारः प्रेमपात्रं वयस्यानां कदम्बकम् ॥
 श्वश्रूस्तथैव श्वशुरो गुरुराप्तः सहायकः । मनोरमो रम्यशीलः सुखदाता तनुद्भवः ॥
 यावन्तएते सम्बन्धा नाथ ! स्नेहाः समा अपि । पत्या विना स्त्रियः सन्ति भानुतोऽप्यतितापकाः ॥
 कलेवरं धनं धाम पू राज्यं धरणिस्तथा । सर्वमप्यस्ति शोकस्य समाजो दयितं विना ॥
 भोगा रोगप्रतीकाशा भाररूपा अलङ्कियाः । संसारे यमराजीययातनापुञ्जसन्निभः ॥
 हे प्राणानामधीशान ! संसारे भवता विना । मत्कृतेनास्ति किमपि क्वचिच्च सुखदायकम् ॥
 यथा जीवं विना देहो नदी च मलिलं विना । तथैव वर्तते नाथ ! महिला पुरुषं विना ॥
 प्रभो ! सुखानि सर्वाणि निवासे भवता सह । शरद्विमलचन्द्राभमुखालोकनतो मम ॥

खगा मृगा बन्धुजना वनं पूर् महीरुहत्वग् विमलं दुकूलम् ।
 हे नाथ ! साकं भवता स्वराभा सुखस्य मूलञ्च पलाशशाला ॥ ६५ ॥

उदारमानसाः सूर्यो विपिनस्य सुरा अपि । श्वश्रूश्चश्वशुरसङ्काशाः करिष्यन्त्यवनं मम ॥
 शोभनास्तरणं दर्भैः पलाशैश्च विनिर्मितम् । शयनीयं रतीशस्य मञ्जुलं प्रभुणा सह ॥
 कन्दो मूलं फलञ्चैव भोजनं सुधया समम् । अयोध्यासोधनतकसमाना वसुधाधराः ॥
 प्रतिक्षणं समालोक्य प्रभोश्चरणपङ्कजे । भविष्यामि तथा प्रीता चक्रवाकी दिने यथा ॥
 बहूनि दुःखान्युक्तानि हे नाथ ! भवताटवेः । अनेकरूपाः सन्तापा विषादा भीतयस्तथा ॥
 अधीश्वरवियोगीयलवलेशसमान्यपि । मिलित्वातानि सर्वाणि न भवन्ति कृपानिधे ! ॥
 इत्थं विज्ञाय हृदये विचक्षणशिरोमणे ! । सङ्गिनीमां प्रकुरुतां मा परित्यजताद् भवान् ॥
 प्रार्थनां कां समधिकामधीश ! करवाण्यहम् । अनुकम्पामय ! समस्वान्तान्तर्बोधसंयुत ! ॥

यद्यावधि स्थापयति स्वपुर्यां भवानसुस्तहि गतानवन्तु ।
 हे दीनबन्धो ! सुखदातिक्रान्त ! शीलस्य हावस्य च सन्निधान ! ॥ ६६ ॥

कुर्वन्त्या गमनं मार्गे न श्रमो मे भविष्यति । प्रतिक्षणं भवत्पादसरोजजन्मविलोकनात् ॥
 प्रिय ! सेवां करिष्यामि प्रकारैः सकलैरपि । मार्गोद्भूतं समग्रञ्च हरिष्ये भवतः श्रमम् ॥
 प्रक्षाल्यपादौ भवतश्छायामध्यास्य तारवीम् । प्रमोदं संविधास्यामि प्रमोदान्वितमानसा ॥
 स्वेदीयकणसंयुक्तां विलोक्य श्यामलां तनुम् । विलोक्यन्त्याः प्राणेशं क्व दुःखावसरो मम ॥
 समे भूमितले घासञ्चास्तीर्य तरुपल्लवान् । पादसंवाहनं दासी पूर्णरात्रौ करिष्यति ॥
 वारं वारं समालोक्य भवतः कोमलां तनुम् । हे तात ! मम वातोऽपि नैव बाधां करिष्यति ॥
 को विलोकयितुं शक्तो मां प्रभोः सङ्गतीस्थिताम् । शशफेरु यथा सिंहवधूं द्रष्टुं न शक्नुतः ॥
 किमहं सुकुमार्यस्मि विपिनाहंस्तथेश्वरः । तपोऽस्ति भवते योग्यं तथा भोगाश्च मत्कृते ॥

एतावृशीः क्रूरगिरो निशम्य यदा न जातं हृदयं विदीर्णम् ।
 तदा महत्नाथ वियोगदुःखं नूनं सहिष्यन्त्यधमासवो मे ॥ ६७ ॥

इत्युक्त्वा विकलातीव सञ्जाता जनकात्मजा । वियोगं वाचिकमपि सोढुं शक्ता न साभवत् ॥
 दशां विलोक्य तस्येमां हृद्यजानाद् रघुप्रभुः । यन्त्रेयं पास्यति प्राणान् हठेन स्थाप्यतेऽपि चेत् ॥
 कृपालुर्भानुवंशस्य स्वामी सम्भाषते स्म ताम् । यत् परित्यज्य शोकं त्वं मया साकं वनं व्रज ॥
 विषादकरणस्यायं समयो नाथ वर्तते । सम्भजं वनयानस्य त्वं सम्पादय सत्वरम् ॥
 प्रियाणि वचनान्वुक्त्वा प्रियां स समुपादिशत् । ततो मातुः पदे नत्वा प्राप्नोति स्म तदाशिषः ॥
 यत् त्वं क्षिप्रं समागत्य प्रजादुःखं विनाशय । निष्ठुरा जननी चेयं त्वां कदापि न विस्मरेत् ॥
 हे विधे ! किं दशेयं मे स्यात् पुनः परिवर्तिता । किं लोचनाभ्यामीक्ष्ये दम्पतीमो मनोहरो ॥
 सुदिनं सुघटो सा च कदा तात ! भविष्यतः । प्रेक्षिष्यते विप्रमुखं जीवती जननी यदा ॥

८

सम्भारं

९

दो०—बहुरि बचछ कहि, लालु कहि, रघुपति, रघुबर, तात ।
कबहि बोलाइ-लगाइ हियँ, हरषि निरखिहउँ गात ॥ ६८ ॥

लखि सनेह - कातरि महतारी । बचनु न आव, बिकल भइ भारी ॥
राम, प्रबोधु कीन्ह बिधि नाना । समउ, सनेहु, न जाइ बखाना ॥
तब जानकी सासु - पग लागी । सुनिअ माथ ! मैं परम अभागी ॥
सेवा - समय, दैअ बनु दीन्हा । मोर मनोरथु सफल न कीन्हा ॥
तजब छोभु, जनि छाड़िअ छोहू । करमु कठिन, कछु दोसु न मोहू ॥
सुनि सिय - बचन, सासु अकुलानी । दसा कवनि बिधि कहौ बखानी ॥
बारहि बार लाइ उर लीन्ही । धरि धीरजु, सिख-आसिष दीन्ही ॥
अचल होउ अहिवातु तुम्हारा । जब लगि गंग-जमुन-जल-धारा ॥

दो०—सीतहि सासु असोस, सिख, दीन्हि अनेक प्रकार ।
चली नाइ पद-पदुम सिरु, अति हित बारहि बार ॥ ६९ ॥

समाचार जब लछिमन पाए । व्याकुल, बिलख-बदन उठि धाए ॥
कंप - पुलक तन, नयन सनीरा । गहे चरन, अति प्रेम - अधीरा ॥
कहि न सकत कछु, चितवत ठाढ़े । मीनु दीन, जनु जल तें काढ़े ॥
सोचु हृदयँ, बिधि का होनिहारा । सबु सुखु - सुकृतु सिरान हमारा ॥
मो - कहूँ काह कहब रघुनाथा । रखिहहि भवन, कि लेहहि साथा ॥
राम बिलोकि बंधु कर जोरें । देह, गेह, सब - सन तृनु तोरें ॥
बोले बचनु राम नय - नागर । सील - सनेह - सरल - सुख - सागर ॥
तात ! प्रेम - बस जनि कदराहू । समुझि हृदयँ, परिनाम उछाहू ॥

दो०—मातु-पिता-गुरु-स्वामि-सिख, सिर धरि करहि सुभायें ।
लहैउ लाभु तिन्ह जनस कर, नतर जनमु जग जायें ॥ ७० ॥

अस जियँ जानि, सुनहु सिख भाई । करहु मातु - पितु - पद - सैवकाई ॥
भवन भरतु - रिपुसूदन नहीँ । राउ बृद्ध, मम दुखु मन - माहीँ ॥
मैं बन जाउँ, तुम्हहि लेइ साथा । होइ सबहि बिधि अवध अनाथा ॥
गुरु - पितु - मातु - प्रजा - परिवारू । सब - कहूँ परइ दुसह-दुख-भारू ॥
रहहु, करहु सब - कर परितोष । नतर तात ! होइहि बड़ दोष ॥
जासु राज, प्रिय प्रजा दुखारी । सो नृपु, अवसि नरक-अधिकारी ॥
रहहु तात ! असि नीति बिचारी । सुनत, लखनु भअ व्याकुल भारी ॥
सिअरें बचन सुखि गअ कैसैं । परसत तुहिन, तामरसु जैसैं ॥

दो०—उतर न आवत प्रेम - बस, गहे चरन अकुलाइ ।
नाथ ! वासु मैं, स्वामि तुम्ह, तजहु त काह बसाइ ॥ ७१ ॥

दीन्हि मोहि सिख नीकि गोसाई । लागि अगम अपनी कदराई ॥
नरबर धीर, धरम - धुर - धारी । निगम-नीति-कहूँ ते अधिकारी ॥
मैं सिसु, प्रभु - सनेह - प्रतिपाला । मंदरु - मेरु कि लेहि मराला ॥
गुरु, पितु, मातु, न जानउँ काहू । कहउँ सुभाउ, नाथ पतिआहू ॥
जहूँ लगि जगत सनेह - सगाई । प्रीत-प्रतीति निगम निजु गाई ॥
मोरें सबइ एक तुम्ह स्वामी । दीनबंधु, उर - अंतरजामी ! ॥

हे वत्स ! हे जालित ! राघवेश ! सोक्त्वा मुहुस्तात ! रघूतमेति ।

कदा समाहूय हृदानुयोज्य द्रक्ष्यामि ते वधम् मुदेत्यवोचत् ॥ ६८ ॥

ततः स समवालोक्य मातरं स्नेहकातराम् । वचः सम्पादनेऽशक्तां परवैकल्यसयुताम् ॥
प्रबोधनं करोति स्म रामस्तस्या अनेकधा । समयः स तथा स्नेहो न शक्येतेऽभिभाषितुम् ॥
ततः श्वश्रवाः पदे सीता प्राणमत् प्रावदच्च ताम् । यदाकर्णयतान्मातः ! परमाभाग्यवत्यहम् ॥
सेवायाः समये मह्यं देवं दत्ते स्म काननम् । न करोति स्म सफलं मामकीनं मनोरथम् ॥
जहातु भवती क्षीमं जहातु न दयां परम् । मम दोषो नास्ति कोऽपि गहना कर्मणो गतिः ॥
निशम्य वाचं सीतायाः श्वश्रूष्याकुलतां गता । करवाणि कया रीत्या वर्णनं तत्परिस्थितेः ॥
सोरसा तां स्वकीयेन पुनः पुनरयोजयत् । धैर्यं समाश्रित्य शिक्षामाशीर्वादिं तथाददात् ॥
अचलत्वं यातु तावत् तावकीना सभर्तृता । गाङ्गायामुनपानीयधारा यावत् स्थिता भवेत् ॥

श्वश्रूरदाच्छिक्षणमाशिषश्च

नानाप्रकारैर्जनकात्मजायै ।

पादाब्जयोरानमयत् स्वशीर्षं परेण हावेन मुहुश्च सीता ॥ ६९ ॥

प्राप्नोदिमान् समाचारान् सुमित्रानन्दनो यदा । व्याकुलः खिन्नवदन उत्थायाधावदेव सः ॥
कम्परोमाञ्चवान् देहस्तस्य नेत्रे च सोदके । अधीरः सन्नति प्रेम्णा रामपादौ समग्रहीत् ॥
वक्तुं किमपि नाशक्नोत् स्थित एवावलोकयत् । जलान्निष्कासितो नूनं विसारो दीनतां गतः ॥
चिन्ताभवत्तस्य चित्ते यद् विधे ! भावि किं स्थितम् । किमस्माकं समं सौख्यं सुकृतञ्चक्षयं गते ॥
नाथो रघ्वन्वायस्य किमां सङ्क्षययिष्यति । स्थापयिष्यति गेहे मामथवा सह नेष्यति ॥
रामो व्यलोकयद् बन्धुं पुटीकृतकरद्वयम् । सन्त्यक्तदेहगेहादिसमग्रविधभावकम् ॥
प्रभाषते स्म वचनं रामो नीतिविशारदः । शीलस्नेहाजिह्वमतानां सौख्यस्य च पयोनिधिः ॥
हेतात ! प्रेमनिघ्नः सन् मा धैर्यरहितो भव । प्रमोदं परिणामाप्यं सुविचार्य स्वचेतसि ॥

पित्रोर्गुरोः शिक्षणमोशितुर्ये स्वभावतः के धृतमाचरन्ति ।

तैरेव लब्धो जनुषोऽस्ति लामो लोकेऽन्यथा निष्फलमस्ति जन्म ॥ ७० ॥

इत्थं विचार्य हृदये भ्रातर्मे शिक्षणं शृणु । जननीजनकाङ्घ्रीणां सेवाकर्मं विधेहि च ॥
भवने नैव वर्तते भरतारिनिषूदनो । वृद्धो वसुन्धराधीशस्तथा मदुःखयुङ्मनाः ॥
एवंस्थिते गृहीत्वा त्वां यदि यास्याम्यहं वनम् । तर्हि सर्वैः प्रकारैः स्यादयोष्या नाथवजिता ॥
गुरो जन्मप्रदे मातृ-प्रजापरिजनेषु च । सर्वेषु भारो दुःखस्य दुस्सहस्य पतिष्यति ॥
अतो निवासं कुर्वन् सर्वाश्च परितोषय । अन्यथा तात ! परमो दोष एव भविष्यति ॥
भवन्ति दुःखसंयुक्ता यस्य राज्ये प्रियाः प्रजाः । अवश्यमेव नरकस्याधिकारी स भूपतिः ॥
तात ! नीतिं विचार्यैवामत्रैव वसतिं कुरु । श्रुत्वैवेति वचोऽतीव व्याकुलो लक्ष्मणोऽभवत् ॥
स शुष्कतां गच्छति स्म शीतलाद् वचनात् तथा । कमलं शुष्कतां याति तुहिनस्पर्शतो यथा ॥

प्रेम्णो वशो नाशकदुत्तराय वैकल्यमेत्पाङ्गिभ्रयुगेऽन्यगृह्णात् ।

हे नाथ ! दासोऽस्मि भवांश्च मर्ता जहाति चेन्मां मम किं वशोऽस्ति ॥ ७१ ॥

हे नाथ ! भवता मह्यं प्रदत्तं शिक्षणं वरम् । किन्तु तन्मम भीरुत्वाद्गम्यं मे प्रतीयते ॥
नरोत्तमा धैर्यवन्तो ये च धर्मधुरन्धराः । निगमानां तथा नीतेर्वर्तन्ते तेऽधिकारिणः ॥
अहन्तु वर्ते नाथस्य प्रेम्णा संलालितः शिशुः । मन्दरं वा मेरुमद्रि मराला धारयन्ति किम् ॥
नाहं जानामि कमपि गुरुं तातञ्च मातरम् । स्वभावतो वदाम्येतद् भवान् विश्वसितुं प्रभो ॥
यावन्तः स्नेहसम्बन्धा वर्तन्ते जगतीतले । प्रीतिस्तथैव विश्वासः स्वयं वेदेन वर्णिताः ॥
एको भवानेव नाथ ! सकलं वर्तते मम । हे दीनबन्धो ! सकलहृदन्तर्गतसंयुत ! ॥

धरम - नीति उपदेसिअ ताही । कीरति-भूति-सुगति-प्रिय जाही ॥
मन - क्रम - बचन चरन-रत होई । कृपासिंधु परिहरिअ कि सोई ॥

दो०—करुणासिंधु सुबंधु के, सुनि मृदु बचन विनीत ।

समुझाए उर लाइ प्रभु, जानि सनेहँ समीत ॥ ७२ ॥

मागहु बिदा मातु - सन जाई । आवहु वेगि, चलहु बन भाई ! ॥
मुदित भए सुनि रघुबर - बानी । भयउ लाभ बड़, गइ बड़ि हानी ॥
हरषित हृदयँ मातु पहि आए । मनहुँ अंध फिरि लोचन पाए ॥
जाइ जननि - पग नायउ माथा । मनु रघुनंदन - जानकि - साथी ॥
पूँछे मातु, मलिन - मन देखी । लखन कही सब कथा विसेषी ॥
गई सहमि, सुनि बचन कठोरा । मृगी देखि दव, जनु चहु ओरा ॥
लखन लखेउ, भा अनरथ आजु । ओहि सनेह-बस करब अकाज ॥
मागत बिदा, सभय सकुचाही । जाइ संग, बिधि ! कहिहि कि नाही ॥

दो०—समुझि, सुमित्राँ राम - सिय, रूपु - सुसीलु - सुभाउ ।

नृप-सनेहु लखि, धुनेउ सिरु, पापनि दीन्ह कुदाउ ॥ ७३ ॥

धीरजु धरेउ कुअवसर जानी । सहज, सुहृद, बोली मृदु बानी ॥
तात ! तुम्हारि मातु बैदेही । पिता रामु, सब भाँति सनेही ॥
अवध तहाँ, जहँ राम - निवासू । तहँई दिवसु, जहँ भानु-प्रकासू ॥
जौ पै सीय - रामु बन जाहीं । अवध तुम्हार काजु कछु नाही ॥
गुर, पितु, मातु, बंधु, सुर, साई । सेइअहि सकल प्रान की नाई ॥
रामु प्रानप्रिय, जीवन जी के । स्वारथ - रहित सखा सबही के ॥
पूजनीय, प्रिय परम जहाँ तें । सब मानिअहि राम के नातें ॥
अस जियँ जानि, संग बन जाहू । लेहु तात ! जग - जीवन - लाहू ॥

दो०—भूरि भाग-भाजनु भयहु, मोहि समेत, बलि जाउं ।

जौ तुम्हरे मन छाड़ि छलु, कीन्ह राम - पद ठाउँ ॥ ७४ ॥

पुत्रवती जुबती जग सोई । रघुपति - भगतु जासु सुतु होई ॥
नतरु बाँझ भलि, बादि विआनी । राम-बिमुख सुत तें हित जानी ॥
तुम्हरेहि भाग रामु बन जाहीं । दूसर हेतु, तात ! कछु नाही ॥
सकल सुकृत कर बड़ फलु एहू । राम - सीय - पद सहज सनेहू ॥
रागु, रोषु, इरिषा, मदु, मोहू । जनि सपनेहु इन्ह के बस होहू ॥
सकल प्रकार बिकार बिहाई । मन-क्रम-बचन करेहु सेवकाई ॥
तुम्ह कहुँ बन सब भाँति सुपासू । संग पितु-मातु रामु-सिय जासू ॥
जोहि न रामु, बन लहहि कलेसू । सुत ! सोइ करेहु, इहइ उपदेसू ॥

छं०—उपदेसु यहू, जौहि तात ! तुम्हरे राम-सिय सुख पावहीं ।

पितु, मातु, प्रिय परिवार, पुर-सुख-सुरति बन बिसरावहीं ॥

तुलसी, प्रभुहि सिख देइ, आयसु दीन्ह, पुनि आसिष दई ।

रति होउ अबिरल, अमल, सिय-रघुबीर-पद नित-नित नई ॥

सो०—मातु - चरन सिरु नाइ, चले तुरत संकित हृदयँ ।

बागुर बिषम तोराइ, मनहुँ भाग मृगु, भाग बस ॥ ७५ ॥

तस्मै धर्मस्य नीतेश्च कर्तव्यमुपदेशनम् । यस्मै सन्ति प्रियाः कीर्तिः सम्पत्तिः सुगतिस्तथा ॥
मनसा कर्मणा वाचा यो जनः पादयो रतः । किं परित्यागयोग्योऽस्ति सोऽनुकम्पादयानिधे ! ॥

दयाम्बुधिः शोभनबान्धवस्य मृदुवीविनीताश्च गिरो निशम्य ।

उपादिशत् स्वाम्युरसा सुयोज्य विज्ञाय हार्देन भयान्वितं तम् ॥ ७२ ॥

याचस्व गमनानुज्ञामुपगम्य जनिप्रदाम् । हे बन्धो ! त्वं समागच्छ चल क्षिप्रञ्च काननम् ॥
रघूत्तमस्य वचनं निशम्य मुदितोऽभवत् । अनश्यन्महती हानिर्लाभश्चाभवदुत्तमः ॥
मातुः समीपमागच्छत् स हर्षान्वितमानसः । नूनमन्धो भूय एव लभते स्म विलोचने ॥
गत्वा जनन्याः पदयोः शीर्षं नमयति स्म सः । अभवद् रामसीताभ्यां साकं तस्य तु मानसम् ॥
खिन्नचित्तं समालोक्य पृच्छति स्म जनिप्रदा । कयां सर्वामकथयल्लक्ष्मणोऽपि सविस्तरम् ॥
निशम्य स्तब्धतां यातासा कठोरा सरस्वतीः । दावानलं समालोक्य परितो हरिणी ध्रुवम् ॥
लक्ष्मणोऽबालोकयद् यज् जातोऽद्यानर्थ ईदृशः । अकार्यमेवा स्नेहस्य वशा सम्पादयिष्यति ॥
गन्तुमाज्ञां याचमानो भयात् सङ्कोचमन्वभूत् । हे विधे ! सह यानाय कथयिष्यत्यसी न वा ॥

सीतारघुश्रेष्ठगतं सुमित्रा रूपं गुणं सच्चरितं च बुद्ध्वा ।

वीक्ष्येशहार्दञ्च शिरोऽभ्यहन सा यत् पापिनी घातयति स्म निन्द्यम् ॥ ७३ ॥

कुत्सितं समयं ज्ञात्वा धीरतां सा समाश्रयत् । स्वभावादेव कल्याणीमन्नवीनं मृदुलां गिरम् ॥
हे तात ! तव मातैव वर्तते जनकात्मजा । पिता च रामचन्द्रोऽस्ति हितकृत् सर्वरीतिभिः ॥
निवासो यत्र रामस्य तत्रायोध्या पुरी स्थिता । निवासो यत्र सूर्यस्य तत्रैव दिवसः स्थितः ॥
यदि निश्चितरूपेण सीतारामावितो वनम् । तर्हि पुर्यामयोध्यायां कार्यं किमपि नास्ति ते ॥
आचार्यस्य पितुर्मातुर्वन्धोर्देवस्य चेशितुः । प्राणानाभिव कर्तव्या सेवा सकलरीतिभिः ॥
रामः प्रियः प्राणतुल्यो जीवनं हृदयस्य च । वर्तते सकलस्यापि सखा स्वार्थविवर्जितः ॥
सम्पूजनार्हा यावन्तः प्रियाश्च परमाः स्थिताः । ते रामस्यैव भावेन सम्मान्याः सकला अपि ॥
इत्थं विज्ञाय हृदये ताभ्यां साकं वनं ब्रज । तात ! लाभं जीवनस्य गृहाण जगतीतले ॥

साकं मया त्वं बहुभाग्यपात्रं जातोऽस्यहं स्वामिह निक्षिपामि ।

यतो मनस्ते कपटं विहाय वधस्त रामस्य पदे निवासम् ॥ ७४ ॥

संसारे वर्तते सैव तनुजन्मवती बधूः । तनुजन्मा भवेद् यस्या रघुनाथीयभक्तिमान् ॥
अन्यथास्ति वरा वन्द्या सा तु व्यर्थजनिप्रदा । या रामविमुखात् पुत्रात् कल्याणं मन्यते स्वकम् ॥
तवैव भागधेयेन रामो गच्छति काननम् । हे तात ! कश्चिदपरो हेतुरस्य न विद्यते ॥
सर्वेषामपि पुण्यानामिदमेव महत् फलम् । यत् स्यात् स्वाभाविकी प्रीती रामसीतापदद्वये ॥
विषयासक्तिकोपेर्ष्या मोहोऽवष्टम्भ एव च । इत्येतेषां विकाराणां वशः स्वप्नेऽपि मा भव ॥
विकारान् सम्परित्यज्य प्रकाराणेषतायुतान् । मनसा कर्मणा वाचा सेवकत्वं समाचर ॥
विश्रामहेतुर्विपिनं त्वत्कृते सर्वरीतिभिः । येन साकं पिता माता रामो जनकजा तथा ॥
येन कल्याणि विपिने लभते न रघूत्तमः । तदेवाचर हे तात ! स्मृतिरेषैव विद्यते ॥

इयं प्रश्नस्तिरस्ति ते यथैव तात ! ते वशाद् विदेहजारघूत्तमाववाप्तसौख्यकौ सदा ।
स्वतातमातुहार्दयुक्कुटुम्बपुःसुखस्य च स्मृतिः क्रियेत विस्मृतियुगेन तेन कानने ॥
तुलस्यनन्ददासकौ ब्रवीत्युदीर्य शासनं प्रदिश्य साऽदवात् पुनर्वहुप्रकारिकाशिषः ।
भवेद् रतिनिरन्तरं सुनिर्मला च तावकी विदेहजातदीशयोः पदे नवा दिने दिने ॥

प्रणम्य प्रसोः पादयोः कं स्वकीयं क्षणात् सोऽचलत् संशयिस्वान्तयुवतः ।

ध्रुवं वागुरागुरुरूपां प्रमज्य सुभाग्यस्य हेतोरपाक्रामदेणः ॥ ७५ ॥

गए लखनु जहँ जानकिनाथू । भे मन मुदित पाइ प्रिय साथू ॥
 बंदि राम - सिय - चरन सुहाए । चले संग, नृपमदिर आए ॥
 कहँहि परस्पर पुर - नर - नारी । भलि बनाइ, बिधि वात बिगारी ॥
 तन कृस, मन दुखु, बदन मलीने । विकल, मनहु माखी मधु-छीने ॥
 कर मीजहि, सिर धुनि पछिताहीं । जनु विनु-पंख बिहग अकुलाहीं ॥
 भइ बड़ि भीर भूप - दरवारा । बरनि न जाइ बिपादु अपारा ॥
 सचिवँ, उठाइ राउ बैठारे । कहि प्रिय वचन, रामु पगु धारे ॥
 सिय - समेत दोउ तनय निहारी । ब्याकुल भयउ भूमिपति भारी ॥

दो०—सीय सहित सुत सुमग दौउ, देखि-देखि अकुलाइ ।

बारहि बार सनेह - बस, राउ लेइ उर लाइ ॥ ७६ ॥

सकइ न बोलि, बिकल नरनाहू । सोक - जनित उर दारुन दाहू ॥
 नाइ सीसु पद, अति अनुरागा । उठि रघुवीर बिदा तव मागा ॥
 पितु असीस - आयसु मोहि दीजै । हरष-समय विसमउ कत कीजै ॥
 तात ! किऐ प्रिय - प्रेम - प्रमादू । जसु जग जाइ, होइ अपवादू ॥
 सुनि सनेह - बस उठि नरनाहू । बैठारे रघुपति गहि बाहू ॥
 सुनहु तात ! तुम्ह कहँ मुनि कहहीं । रामु, चराचर - नायक अहहीं ॥
 सुभ अरु असुभ करम - अनुहारी । ईसु देइ फलु हृदयँ विचारी ॥
 करइ जो करम, पाव फल सोई । निगम-नीति असि कह सबु कोई ॥

दो०—और करे अपराधु, कौउ, और पाव फल-भोगु ।

अति बिचित्र भगवंत-गति, को जग जानै जोगु ॥ ७७ ॥

रायँ राम - राखन - हित - लागी । बहुत उपाय किए छलु त्यागी ॥
 लखी राम - रुख, रहत न जाने । धरम - धुरंधर, धीर, सयाने ॥
 तव नृप, सीय लाइ उर लीन्ही । अति हित बहुत भाँति सिख दीन्ही ॥
 कहि बन के दुख दुसह सुनाए । सासु-ससुर-पितु-सुख समुझाए ॥
 सिय - मनु राम - चरन - अनुरागा । घर न सुगमु, बन बिषमु न लागा ॥
 औरउ सबहि सीय समुझाई । कहि कहि विपिन-विपति अधिकाई ॥
 सचिव - नारि, गुर-नारि सयानी । सहित - सनेह कहँहि मृदु बानी ॥
 तुम्ह कहँ तो न दीन्ह बनवासू । करहु जो कहहि ससुर-गुर-सासू ॥

दो०—सिख सीतलि, हित, मधुर, मृदु, सुनि सीतहि न सौहानि ।

सरद - चंद - चंदनि लगत, जनु चकई अकुलानि ॥ ७८ ॥

सीय सकुच - बस उतर न देई । सो सुनि, तमकि उठी कैकई ॥
 मुनि - पट - भूषन - भाजन आनी । आगें धरि, बोली मृदु बानी ॥
 नृपहि प्रानप्रिय तुम्ह रघुवीरा । सील - सनेह न छाड़िहि भीरा ॥
 सुकृतु, सुजसु, परलोकु नसाऊ । तुम्हहि जान बन कहिहि न काऊ ॥
 अस विचारि, सोइ करहु जो भावा । राम, जननि-सिख सुनि, सुखु पावा ॥
 भूपहि, बचन बानसम लागे । करहि न प्रान पयान अभागे ॥
 लोग बिकल, मुरुछित नरनाहू । काह करिअ, कछु सूझ न काहू ॥
 रामु तुरत मुनि - बेधु बनाई । चले जनक-जननिहि सिर नाई ॥

याति स्म लक्ष्मणस्तत्र यत्रासीन्मैथिलीपतिः । प्राप्य प्रियस्य सङ्गञ्च सञ्जातो हृष्टमानसः ॥
रम्यान् रामस्य सीताया अपि पादान् प्रणम्य सः । सहैव ताभ्यामचलत् प्राप्तोच्च नृपमन्दिरम् ॥
परस्परमभापन्त नरा नार्यश्च नागराः । यदतीव सुरर्च्यैव विधिवन्स्तु व्यनाशयत् ॥
तद्देहाननचित्तानि कृशम्लानव्यथानि च । ते समे विकला नूनं हते मधुनि मक्षिकाः ॥
करानमृद्नन्नाताड्य कं पश्चादतपञ्च ते । नूनं विना पक्षपालीः खगा आकुलतामगुः ॥
जनाकुलत्वं सञ्जातं महद् द्वारे महीपतेः । न शक्यते निगदितुं विषादः पारवर्जितः ॥
उत्थाप्योपावेश्यच्च सचिवो वसुधापतिम् । रामः पदे निहितवानित्युक्त्वा मधुरा गिरः ॥
समवालोक्त्य तनयो सीतायुक्तावुभावपि । विश्वम्भराया अधिपः परमं विकलोऽभवत् ॥

सीतायुतो द्वावपि रम्यपुत्रावालोक्त्य चालोक्त्य विषादयुक्तः ।

पुनः पुनः प्रेमवशं प्रयातो निजोरसा योजयति स्य भूपः ॥ ७६ ॥

विकलो वसुधाधीशः शक्नोति स्म न भाषितुम् । शोकोत्पन्नस्तस्य चित्तेऽभवद् दाहो भयानकः ॥
नमयित्वातिहादेन शीर्षं स्वं तस्य पादयोः । उत्थाय च रघुश्रेष्ठो गमनाज्ञामयाचत ॥
आशीर्वादं तथादेशं तात ! मह्यं प्रयच्छतात् । हर्षस्य समये कस्माद् विषादं कुरुते भवान् ॥
प्रियस्नेहस्य वशतः प्रमादे विहिते पितः ! यशो नङ्क्ष्यति संसारे कलङ्कश्च भविष्यति ॥
निशम्येति वशः प्रेम्ण उत्थाय वसुधाधिपः । बाहू गृहीत्वा व्यदधादुपविष्टं रघुप्रभुम् ॥
तात ! शृणु त्वद्विषये मुनयः कथयन्ति यत् । चराचराणामधिपो वर्तते रघुनायकः ॥
सदृशं शोभनानाञ्चाशोभनानाञ्च कर्मणाम् । विचार्य हृदये देवः परिणामं प्रयच्छति ॥
यः कर्म सम्पादयति स एव फलमश्नुते । एषास्ति नीतिर्वेदानामित्याहुः सकला अपि ॥

किन्त्वत्र मन्तुं कुरुतेऽन्य एव फलं तदीयं लभते परश्च ।

ईशस्य लीला परमा विचित्रा लोकेऽस्ति कस्तत्परिबोधनार्हः ॥ ७७ ॥

रामस्य स्थापनायेत्थं वसुधाया अधीश्वरः । छलं त्यक्त्वा विहितवानुपायानेकतोऽधिकान् ॥
भावं रामस्य सोऽपश्यदवसन्तञ्च बुद्धवान् । धारयन्तं धुरं धर्म्यां धीरं धीमन्तमेव तम् ॥
तदा नृपो जनकजामुरसा समयोजयत् । परप्रेम्णा बहुविधं तथा दत्ते स्म शिक्षणम् ॥
वन्यदुस्सहदुःखानि प्रभाष्याथावयच्च ताम् । श्वश्रूश्च वशुरतातानां सुखं तां समबोधयत् ॥
किन्तु सीतामनो रामपादयोश्चानुरागवत् । तस्यै नारोचत गृहं नाभाच्च विषमं वनम् ॥
उपादिशन्ततोऽन्येऽपि सकला जनकात्मजाम् । उक्त्वा चोक्त्वा काननस्य विपत्तीनां प्रभूतताम् ॥
आचार्यामात्ययोर्भार्ये तथाभ्याश्चतुराः स्त्रियः । स्नेहेन सहितं मृद्व्या सरस्वत्या समालपन् ॥
तुभ्यं तु दत्तवान् नैव वनवासं महीपतिः । तत् कुरु श्वशुरः श्वश्रून् रवश्च वदन्ति यत् ॥

शीता हिता मृद्वभृतापि शिक्षा श्रुता न चारोचत रामपत्न्यं ।

नूनं शरच्चन्द्रमरीचिसङ्गं प्राप्यैव याताकुलतां रथाङ्गी ॥ ७८ ॥

सङ्कोचस्य वशा सीता प्रददाति स्म नोत्तरम् । उदतिष्ठत् कोपयुक्ता कैकेयी मुनिशम्य तत् ॥
सानीय भूषा वासांसि मुनीनां भाजनानि च । निधाय पुरतो मृद्व्या भारण्या समभाषत ॥
प्राणप्रियो वर्तसे त्वं रघुवीर ! महीमैते । भीरुः स शीलं स्नेहञ्च सन्त्यक्ष्यति कदापि न ॥
सुकृतं सुयशो लोकः परश्चैयुर्विनाशनम् । किन्तु भाषिष्यते न त्वां वनं यातुं कदापि सः ॥
विचार्येत्थं तदेव त्वं कुरु यत् ते प्ररोचते । श्रुत्वा शिक्षां मातुरेतां रामोऽपि सुखमन्वभूत् ॥
भान्ति स्म बाणतुल्यानि वचांसीमानि भूभृते । सोऽचिन्तयत् कुतः प्राणा यान्ति नो भाग्यवजिताः ॥
महीपालो मूर्च्छितोऽभूज्जना वैकल्यमाप्नुवन् । तत्र कर्तव्यमास्ते किं तन्न केनाप्यबुध्यत ॥
रामस्तु तत्क्षणादेव कृत्वा वेषं तपस्विनः । प्रणम्य शिरसा तातं मातृरप्यचलत् ततः ॥

भृ

दो०—सजि बन - साजु - समाजु सबु, बनिता - बंधु - समेत ।

बंदि बिप्र-गुर-चरन प्रभु, चले करि सबहि अचेत ॥ ७९ ॥

निकसि, बसिष्ठ द्वार भअे ठाढ़े । देखे लोग बिरह - दव - दाढ़े ॥
कहि प्रिय बचन, सकल समुझाए । बिप्र - वृंद, रघुवीर बोलाए ॥
गुर - सन कहि, बरषानन दीन्है । आदर - दान - बिनय - बस कीन्है ॥
जाचक दान - मान संतोषे । मीत, पुनीत प्रेम परितोषे ॥
दासी - दास बोलाइ बहोरी । गुरहि सौंपि, बोले कर जोरी ॥
सब कै सार - सँभार गोसाईं ! । करवि जनक - जननी की नाई ॥
बारहि बार जोरि जुग पानी । कहत रामु, सब-सन मृदु बानी ॥
सोइ सब भाँति मोर हितकारी । जेहि तें रहै भुआल सुखारी ॥

दो०—मातु सकल, मोरे बिरहँ, जेहि न होहि दुख-दीन ।

सोइ उपाउ तुम्ह करेहु सब, पुर-जन परम प्रवीन ॥ ८० ॥

अेहि बिधि राम सबहि समुझावा । गुर-पद-पदुम हरषि सिरु नावा ॥
गनपति, गौरि, गिरीसु मनाई । चले असीस पाइ रघुराई ॥
राम चलत, अति भयउ बिषादू । सुनि न जाइ पुर-आरत-नादू ॥
कुसगुन लंक, अवध अति सोकू । हरष - बिषाद - बबस सुरलोकू ॥
गइ मुरुछा तब भूपति जागे । बोलि सुमंतु, कहन अस लागे ॥
रामु चले बन, प्रान न जाहीं । केहि सुख-लागि रहत तन माहीं ॥
अेहि तें कवन व्यथा बलवाना । जो दुखु पाइ तजहि तनु प्राना ॥
पुनि धरि धीर, कहइ नरनाह । लै रथु संग, सखा ! तुम्ह जाह ॥

दो०—मुठि सुकुमार कुमार दौउ, जनकसुता सुकुमारि ।

रथ चढ़ाइ, देखराइ बन, फिरेहु गएँ दिन चारि ॥ ८१ ॥

जौ नहि फिरहि धीर दौउ भाई । सत्यसंध, दृढ़व्रत रघुराई ॥
तो तुम्ह बिनय करेहु कर जोरी । फेरिअ प्रभु ! मिथिलेसकिसोरी ॥
जब सिय, कानन देखि डेराई । कहेहु मोरि सिख, अवसरु पाई ॥
सासु - ससुर अस कहेउ सँदेसू । पुत्रि ! फिरिअ, बन बहुत कलेसू ॥
पितुगृह कबहुँ, कबहुँ ससुरारी । रहेहु जहाँ रुचि होइ तुम्हारी ॥
अेहि बिधि करेहु उपाय - कदंबा । फिरइ, त होइ प्रान - अवलंबा ॥
नाहि त मोर भरनु परिनामा । कछु न बसाइ, भएँ बिधि नामा ॥
अस कहि, मुरुछि परा महि राऊ । रामु-लखनु-सिय आनि देखाऊ ॥

दो०—पाइ रजायसु, नाइ सिरु, रथु अति बेग बनाइ ।

गयउ जहाँ बाहेर नगर, सीय-सहित दौउ भाइ ॥ ८२ ॥

तब सुमंत नृप - बचन सुनाए । करि बिनती, रथ रामु चढ़ाए ॥
चढ़ि रथ, सीय-सहित दौउ भाई । चले, हृदय अवधहि सिरु नाई ॥
चलत रामु, लखि अवध अनाथा । बिकल लोग, सब लागे साथ ॥
कृपासिंधु बहुबिधि समुझावहि । फिरहि, प्रेम-बस पुनि फिरि आवहि ॥
लागति अवध भयावनि भारी । मानहुँ कालराति अँधिबारी ॥
घोर जंतु - सम पुर - नर - नारी । डरपहि एकहि एक निहारी ॥

सज्जां समाजञ्च वनस्य सर्वं विधाय पत्नीनिजबन्धुयुक्तः ।

प्रणम्य पादान् गुरुभूसुराणाम् अयात् समाश्चिद्वरहितान् विधाय ॥ ७९ ॥

निष्क्रम्य च वसिष्ठस्य द्वारदेशे स्थितोऽभवत् । दह्यमानानपश्यच्च जनान् विरहवह्निना ॥
प्रियाणि वचनान्युक्त्वा सर्वान् स समबोधयत् । रघुवीरस्ततः पृथ्वीसुरवृन्दं समाह्वयत् ॥
गुरुं सम्भाष्य सोऽयच्छत् तेभ्यः संवत्सराशनम् । सम्मानदानविनयैः करोति स्म वशे च तान् ॥
प्रदाय दानसम्माने याचकान् समतोषयत् । तथा स्नेहेन पूतेन सुहृदः पर्यतोषयत् ॥
सेवकान् स ततोऽनेकान् समाहूय च भविकाः । तान् सम्प्रदाय गुरवे करो संयोज्य चान्नवीत् ॥
भरणं पोषणञ्चैषां समेषामपि हे प्रभो ! । विदधातु भवाञ्जन्मप्रदजन्मप्रदासमम् ॥
स्वकरो सम्पुटाकारो प्रविधाय पुनः पुनः । सकलानपि वक्ति स्म रामो मृदुलया गिरा ॥
स एव मे सर्वरीत्या वर्तते हितकारकः । सुखी स्याद् यस्य यत्नेन वसुधाया अधीश्वरः ॥

वियोगतो मे सकला जनन्यो न स्युर्यथा दुःखितर्वन्ययुक्ताः ।

कुर्वन्तु यत्नं सकलास्तमेव पौरा जना अत्यधिकं प्रवीणाः ॥ ८० ॥

अनेन विधिना रामः सकलान् प्रत्यबोधयत् । प्रमोदयुक्तोऽनमयद् गुरोः पादाब्जयोः शिरः ॥
गणानामधिपं प्रार्थ्य गौरीं गङ्गाधरं तथा । आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य प्रातिष्ठद् रघुनायकः ॥
रामे प्रतिष्ठति महान् विषादः समजायत । तन्नगर्या आर्तनादः श्रोतुमर्हो न चाभवत् ॥
लङ्कायां कुनिमित्तानि शोकोऽयोध्यापुरे महान् । देवलोके समे जाता वशा मोदविषादयोः ॥
यदा नाशं गता मूर्च्छा भूपो जागरितोऽभवत् । स सुमन्त्रं समाहूय तदेत्यं समभाषत ॥
चलति स्म वनं रामो न चलन्त्यसवो मम । कस्मै सुखाय वपुषि निवासं विदधत्यमी ॥
भविष्यति व्यथाकास्विदेतस्या बलवत्तरा । यां व्यथां परिसम्प्राप्य प्राणास्त्यक्ष्यन्ति मे तनुम् ॥
पुनश्च धैर्यमालम्ब्य भाषते स्म नरेश्वरः । प्रस्थानं कुरु साकं त्वं गृहीत्वा स्यन्दनं सखे ! ॥

उभौ कुमारी परभौ मनोजौ कुमारिकाञ्चाति विदेहकन्याम् ।

रथं समारोप्य वनं प्रदर्श्य परेहि यातेषु चतुर्दिनेषु ॥ ८१ ॥

धैर्यवन्तावुभौ बन्धू न परायास्यतो यदि । यतो रघूणामधिपः सत्यसन्धो दृढव्रतः ॥
तर्हि कृत्वा पुटाकारो करो त्वं विनयं कुरु । प्रभो ! परागमयतां मिथिलेशकिशोरिकाम् ॥
यदा सीता वनं दृष्ट्वा भविष्यति भयान्विता । तदाप्त्वावसरं शिक्षां मदीयां वदतामिमाम् ॥
सन्देशं समभाषेतां श्वश्रूस्ते श्वशुरोऽप्यमुम् । परावर्तस्व हे पुत्रि ! क्लेशा बहुविधा वने ॥
तातालये कदाचित् त्वं कदाचिच्छ्वशुरालये । रुचिर्यत्नैव जायेत तव तत्तैव संवस ॥
सम्पादयानया रीत्या प्रयत्नानां कदम्बकम् । परागच्छेच्च यदि सा भवेत् प्राणावलम्बनम् ॥
अन्यथा परिणामे मे मृत्युरेव भविष्यति । वशं किञ्चिच्चलति नयदा वामो विधिर्भवेत् ॥
इत्युक्त्वा मूर्च्छितो भूपो न्यपतद् वसुधातले । रामं सुमित्रातनयं सीताञ्चानीय दशय ॥

लब्ध्वा नृपाज्ञां स कमानमर्थ्य परं लघु स्यन्दनमासुयोज्य ।

पुराद् बहिस्तत्र गतिं व्यधत्त यत्र स्थितं बन्धुयुगं ससीतम् ॥ ८२ ॥

वचनानि महीपस्य सुमन्त्रोऽश्रावयत् ततः । प्रार्थनाञ्च सुसम्पाद्य राममारोहयद् रथम् ॥
बन्धू रथं समारुह्य सीतया सहितावुभौ । अयातां कमयोध्यायै नमयित्वा स्वमानसे ॥
विलोक्य रामं गच्छन्तमयोध्यां नाथवर्जिताम् । वैकल्ययुक्ताः सकलास्तत्सङ्गमभजन् जनाः ॥
कृपासिन्धुर्बहुविधैः प्रकारैः समबोधयत् । परावर्तन्त ते प्रेमवशा भूयः समागमन् ॥
प्रतीयते स्म भयदा तदायोध्या पुरी परम् । अन्धकारमया नूनं स्थिता कालनिशीथिनी ॥
सर्वे पौरा नरा नार्यः समाना घोरजन्तुभिः । भीतियुक्ता भवन्ति स्म समालोक्य परस्परम् ॥

घर मसान, परिजन जनु भूता । सुत - हित - मीत मनहुँ जमदूता ॥
बागन्ह बिटप - वेलि कुम्हिलाहीं । सरित - सरोवर देखि न जाहीं ॥

दो०—हय, गय, कोटिन्ह केलिमृग, पुरपमु, चातक, मोर ।

पिक, रथांग, सुक, सारिका, सारस, हंस, चकोर ॥ ८३ ॥

राम - बियोग बिकल सब ठाढ़े । जहँ - तहँ मनहुँ चित्र लिखि काढ़े ॥
नगर सफल, बन गहबर भारी । खग-मृग विपुल, सकल नर-नारी ॥
बिधि, कैकई किरातिनि कीन्ही । जैहि दव दुसह दसहुँ दिसि दीन्हीं ॥
सहि न सके रघुबर - बिरहागी । चले लोग सब व्याकुल भागी ॥
सबहि बिचार कीन्ह मन - माहीं । राम-लखन-सिय-बिनु सुखु नाहीं ॥
जहाँ रामु, तहँ सबुइ समाजू । बिनु-रघुबीर, अवध नहि काजू ॥
चले साथ, अस मंत्रु दृढ़ाई । सुर - दुर्लभ सुख - सदन बिहाई ॥
राम - चरन - पंकज प्रिय जिन्हही । बिषय-भोग, बस करहि कि तिन्हही ॥

दो०—बालक - वृद्ध बिहाइ गूहँ, लगे लोग सब साथ ।

तमसा-तीर निवासु किय, प्रथम दिवस रघुनाथ ॥ ८४ ॥

रघुपति, प्रजा प्रेमबस देखी । सद्य हृदयँ, दुखु भयउ बिसेषी ॥
करुनामय, रघुनाथ, गीसाई । बेगि पाइअहि पीर पराई ॥
कहि सप्रेम मृदु बचन सुहाए । बहुबिधि राम, लोग समुझाए ॥
किए धरम - उपदेस घनेरे । लोग प्रेम-बस, फिरहि न फेरे ॥
सीलु - सनेहु छाड़ि नहि जाई । असमंजस - बस भे रघुराई ॥
लोग सोग - श्रम - बस गये सोई । कछुक देवमायाँ मति मोई ॥
जबहि जाम जुग जामिनि बीती । राम सचिव-सन कहैउ सप्रीती ॥
खोज मारि, रथु हाँकहु ताता ! आन उपायँ, बनिहि नहि बाता ॥

दो०—राम, लखन, सिय जान चढ़ि, संभु-चरन सिर नाइ ।

सचिवँ चलायउ तुरत रथु, इत उत खोज दुराइ ॥ ८५ ॥

जागे सकल लोग भअँ भोरु । गे रघुनाथ, भयउ अति सोरु ॥
रथ कर खोज कतहुँ नहि पावहि । राम-राम कहि चहुँ दिसि धावहि ॥
मनहुँ बारिनिधि बूड़ जहाजू । भयउ बिकल बड़ बनिक-समाजू ॥
एकहि एक देहि उपदेसू । तजे राम हम, जानि कलेसू ॥
निदहि आपु, सराहहि मीना । धिग जीवतु रघुबीर - बिहीना ॥
जौ पै प्रिय-बियोगु बिधि कीन्हा । तौ कस मरनु न मागें दीन्हा ॥
अहि बिधि करत प्रलाप - कलापा । आए अवध, भरे परितापा ॥
बिषम बियोगु न जाइ बखाना । अवधि-आस सब राखहि प्राना ॥

दो०—राम-दरस-हित नेम - श्रत, लगे करन नर - नारि ।

मनहुँ कोक - कोकी - कमल, दीन, बिहीन - तमारि ॥ ८६ ॥

सीता - सचिव - सहित दौउ भाई । संगेवरपुर पहुँचे जाई ॥
उतरे राम देवसरि देखी । कीन्ह दंडवत हरषु बिसेषी ॥
लखन, सचिवँ, सियँ किए प्रनामा । सबहि-सहित सुखु पायउ रामा ॥
गंग सकल - मुद - मंगल - भूला । सब सुख-करनि, हरनि सब-सूला ॥

भवानि श्मशानानि भूतानि स्वजना ध्रुवम् । सुता हिनाश्च मित्राणि दूताः कार्तान्तिका ध्रुवम् ॥
उद्यानेषु गता शीघ्रं पादपा अपि वीरुधः । न शक्यन्ते स्म सन्द्रष्टुं सरितश्च जलाशयाः ॥

हृयेभकोट्यो हरिणाश्च केल्याः पूःश्वापदाश्चातकनीलकण्ठाः ।

पिका रथाङ्गाः शुक्रसारिकाश्च पद्माहवयाः श्वेतगरुच्चकोराः ॥ ८३ ॥

वियोगे रामचन्द्रस्य विकलाः सकलाः स्थिताः । यत्र तत्र ध्रुवं चित्रलिखिता अभवन् समे ॥
सफलञ्चातिनिविडमभवन्नगरं वनम् । सर्वे नरास्तथा नायों विपुलाः पशवः खगाः ॥
केकयाधीशतनुजां किरातीं कृतवान् विधिः । प्राज्वालयद् या दशसु हरिस्तु दवपावकम् ॥
रघुनाथवियोगाग्निं नैव सोढुमशक्नुवन् । तनश्च व्याकुलाः सर्वे पलायन्ते स्म ते जनाः ॥
कृतवन्तः स्वहृदये विचारं सकला अपि । राममोमित्रिणीतामिविना सोढ्यं न वर्तते ॥
रामो वत्स्यति यत्रैव तत्रैवाशेषसंहतिः । विना रघुणां वीरेण नायोध्यायां प्रयोजनम् ॥
इत्थं दृढं विचारं ते कृत्वा सह विनिर्गताः । विहाय निलयान् युक्तान् सुखेविबुधदुर्लभैः ॥
वर्तते रुचिरे येभ्यो रामस्य चरणाम्बुजे । कदापि वैषया भोगाः किं तान् निघ्नान् प्रकुर्वते ॥

बालांश्च वृद्धान् निलयेषु हात्वा यान्ति स्म लोकाः सकलाः सहैव ।

व्यधत्त वासं तमसाप्रतीरे पौरस्त्यवारेऽधिपती रघूणाम् ॥ ८४ ॥

समालोक्य प्रेमनिघ्नां प्रजां रघुकुलेजितुः । सदये हृदये दुःखं विशिष्टं समजायत ॥
स्वामी रघूणामधिपो वर्तते करुणामयः । पीडां परेषामाश्रये विधत्ते स्मात्मसङ्गताम् ॥
सप्रेम मृदुला रम्याः कथयित्वा सरस्वतीः । रीतिभिर्बहुरूपाभी रामो लोकानबोधयत् ॥
धर्मोपदेशान् विविधान् स तेभ्यः समपादयत् । प्रेमनिघ्नाः परायुर्न ते परायापिता अपि ॥
न शक्यते स्म सन्त्यक्तुं शीलं हार्दमिति द्वयम् । असामञ्जस्यनिघ्नत्वं सम्प्राप्तो रघुनायकः ॥
निद्रां समाश्रयन्ते स्म शोकश्रमवशा जनाः । किञ्चित् मम्मोहिता बुद्धिस्तेषां विबुधमायया ॥
यदैव यामयुगलं व्यतियाति स्म यामिनी । तदैव रामः सचिवं सप्रेम समभाषत ॥
तात ! चिह्नविनाशेन स्यन्दनः परिचाल्यताम् । यतोऽन्येन प्रकारेण न कार्यं सिद्धिमेष्यति ॥

सौमित्रिणीताम्रबोऽध्यरोहन् रथं शिवाङ्घ्रौ शिरसा प्रणम्य ।

क्षणाद् रथं चालयति स्म मन्त्री त्वितस्ततश्चिह्नविनाशपूर्वम् ॥ ८५ ॥

जाते प्रभाते सकला जाता जागरिता जनाः । कोलाहलोस्तीव जातो यदगाद् रघुनायकः ॥
लभन्ते स्म न कुत्रापि सविदं स्यन्दनस्य ते । धावन्ते स्म चतुर्दिक्षु रामरामेति भाषिणः ॥
नूनं सिन्धौ वर्तते स्म यानपावं निमज्जितम् । वर्तते स्म च येनाति व्याकुलो वणिजां गणः ॥
सकला उपदेशं ते यच्छन्ति स्म परस्परम् । स्याम साकं क्लेशयुक्ता इति रामोऽयजत् समान् ॥
निन्दन्ति स्म त आत्मानं प्रशंसन्ति स्म चाण्डजान् । धिग् वर्तते जीवं नो रघुवीरेण वर्जितम् ॥
वियोगं कृतवानस्ति प्रियेण यदि विश्वसृष्ट् । तर्हि कस्माद् याचितोऽपि मरणं नोन दत्तवान् ॥
रीत्यानया प्रकुर्वाणाः प्रलापानां कदम्बकम् । परितापेन सम्पूर्णास्तेऽयोध्यां समुपागमन् ॥
वियोगो विषमस्तेषां प्रवक्तुं नैव शक्यते । अवधेराशया सर्वे प्राणानस्थापयन् निजान् ॥

ते रामवृद्धये नियमं व्रतञ्च नरा महेलाश्च समारभन्त ।

लिप्ताश्च नूनं कमलञ्च कोकी कोकोऽपि दीनानि विना तमोऽरिम् ॥ ८६ ॥

सीतया सचित्रेनापि सहितो भ्रातराबुधौ । प्रगत्य शृङ्गवेराख्यं नगरं समवाप्नुताम् ॥
रामो गीर्वाणसरितं विलोक्यावातरद् रथात् । प्रणामं विदधाति स्म मुद्विशेषेण संयुतः ॥
प्राणमन् मन्त्रिसौमित्रौ तथा जनकनन्दिनी । सकलैः सहितः सोढ्यं प्राप्नोति स्म रघूत्तमः ॥
गङ्गा मूलमशेषाणां मङ्गलानां मुदामपि । हारिणी सर्वशूलानां सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥

कहि - कहि कोटिक कथा - प्रसंगा । रामु बिलोकहि गंग - तरंगा ॥
 सचिवहि, अनुजहि, प्रियहि सुनाई । बिबुधि - नदी - महिमा अधिकाई ॥
 मज्जनु कीन्ह, पंथ - श्रम गयऊ । सुचि जलु पिअत, मुदित मन भयऊ ॥
 सुमिरत जाहि, मिटइ श्रम - भारू । तैहि श्रम ! यह लोकिक व्यवहारू ॥

दो०—सुद्ध सच्चिदानंदमय, कंद भानुकुल - केतु ।

चरित करत, नर - अनुहरत, संसृति - सागर - सेतु ॥ ८७ ॥

यह सुधि गुहँ निषाद जब पाई । मुदित, लिए प्रिय बंधु बोलाई ॥
 लिअ फल - मूल - भेंट भरि भारा । मिलन चलैउ, हियँ हरषु अपारा ॥
 करि दंडवत, भेंटि धरि आगें । प्रभुहि बिलोकत अति अनुरागें ॥
 सहज - सनेह - बिबस रघुराई । पूंछी कुसल निकट बैठाई ॥
 नाथ ! कुसल पद - पंकज देखें । भयउँ भागभाजन जन - लेखें ॥
 देव ! धरनि, धनु, धामु तुम्हारा । मैं जनु नीचु सहित - परिवारा ॥
 कृपा करिअ, पुर धारिअ पाऊ । थापिय जनु, सबु लोगु सिहाऊ ॥
 कहैहु सत्य सबु, सखा सुजाना ! मोहि दीन्ह पितु आयसु आना ॥

दो०—बरष चारिदस बासु बन, मुनि - व्रत - बेषु - अहार ।

ग्राम-बासु नहि उचित, मुनि, गुहहि भयउ दुख-भार ॥ ८८ ॥

राम - लखन - सिय - रूप निहारी । कहहि सप्रेम ग्राम - नर - नारी ॥
 ते पितु-मातु कहहु सखि ! कैसे । जिन्ह पठए बन बालक ऐसे ॥
 एक कहहि, भल भूपति कीन्ह । लोयन-लाहु हमहि बिधि दीन्ह ॥
 तब निषादपति उर अनुमाना । तरु सिमुपा मनोहर जाना ॥
 लै रघुनाथहि ठाउँ देखावा । कहैउ राम, सब भाँति सुहावा ॥
 पुरजन, करि जोहार, घर आए । रघुबर, संध्या करन सिधाए ॥
 गुहँ, सँवारि साँथरी डसाई । कुस - किसलयमय, मृदुल, सुहाई ॥
 सुचि फल, मूल मधुर, मृदु जानी । दोना भरि-भरि राखैसि पानी ॥

दो०—सिय - सुमंत - भ्राता - सहित, कंद - मूल - फल खाइ ।

सयन कीन्ह रघुबंसमनि, पाय पलोदत भाइ ॥ ८९ ॥

उठे लखनु, प्रभु सोवत जानी । कहि सचिवहि सोवन, मृदु बानी ॥
 कछुक दूरि सजि बान - सरासन । जागन लगे बैठि बीरासन ॥
 गुहँ, बोलाई पाहरू प्रतीती । ठावँ - ठावँ राखे अति प्रीती ॥
 आपु लखन - पहि बैठैउ जाई । कटि भाथी, सर - चाप चढ़ाई ॥
 सोवत प्रभुहि निहारि निषाद । भयउ प्रेम - बस हृदयँ बिषाद ॥
 तनु पुलकित, लोचन जलु बहई । बचन सप्रेम लखन - सन कहई ॥
 भूपति - भवन सुभायँ सुहावा । सुरपति - सदनु न पटतर पावा ॥
 मनिमय - रचित चारु चौबारे । जनु रतिपति निज हाथ सँवारे ॥

दो०—सुचि, सुबिचित्र, सुभोगमय, सुमन - सुगंध - सुबास ।

पलंग मंजु, मनि-दीप जहँ, सब बिधि सकल सुपास ॥ ९० ॥

बिबिध बसन, उपधान, तुराई । छीर - फेन - मृदु, बिसद, सुहाई ॥
 तहँ सिय-रामु सयन निसि करहीं । निज छबि रति-मनोज-मदु हरहीं ॥

कोटीः कथाप्रसङ्गानां निगदन् निगदंस्तदा । रामः समालोकते स्म गङ्गाया ऊर्मिसन्ततिम् ॥
अश्रावयत् स सचिवं कनिष्ठभ्रातरं प्रियाम् । विबुधानां तरङ्गिण्या महिमानं महतिनुम् ॥
अकुर्वन् सकलाः स्नानमनश्यत् सरणेः श्रमः । शुचौ नीरे पीत एव सञ्जातं मुदितं मनः ॥
यस्य स्मरणमात्रेण विनश्यति महान् श्रमः । लौकिको व्यवहारोऽयं यत्तस्यापि श्रमोऽभवत् ॥

शुद्धः स सच्चित्प्रमदात्मकन्दो दिनाधिनायस्य कुलस्य केतुः ।

नरानुरूपं चरितं करोति संसारपाथोनिधिसेतुरूपम् ॥ ८७ ॥

यदा गुहो निषादोऽमुं समाचारमवाप्तवान् । तदा स मुदितो बन्धून् प्रियानपि समाह्वयत् ॥
उपहर्तुं फलं मूलं गृहीत्वा पूर्णं काचकान् । मिलितुं चलितोऽपारप्रमोदान्वितमानसः ॥
दण्डप्रणामं कृत्वाग्र उपहारं निधाय सः । परमेणानुरागेण समालोकयदीश्वरम् ॥
सहजस्नेहविवशो रघूनामधिनायकः । अकरोत् कुशलप्रश्नमुपवेश्य स्वसन्निधौ ॥
सोऽवदन्नाथ ! पादाब्जदर्शनात् कुशलं मम । जनानां भाग्ययुक्तानां गणनायां समागतः ॥
देव ! भावत्कानि सन्ति रत्नगर्भाधनं गृहम् । अहञ्च सेवको नीचः परिवारसमन्वितः ॥
कृपां विधाय नगरे पादस्यासौ विधीयताम् । एष्यतां जनसम्मानः प्रशंसेयुर्जनाः समे ॥
रामोऽवदत् समं सत्यमवदो हे सखे ! सुचित् ! । आदेशं दत्तवानस्ति किन्तु तातोऽन्यमेव मे ॥

चतुर्दशाब्दान् विपिने मयोष्यं भक्षं व्रतं वेषमुपेत्य चार्घम् ।

न ग्रामवासो मम युषत इत्थं श्रुत्वा गुहोऽभूत् परमं विषण्णः ॥ ८८ ॥

समीक्ष्य रूपं रामस्य मैथिल्या लक्ष्मणस्य च । ग्रामीणाः पुरुषा नार्यः कथयन्ति स्म हार्दतः ॥
वयस्ये! वद यत् तौ स्तः पिता माता च कीदृशौ । यौ सम्प्रेषितवन्तौ स्त ईदृशौ बालकौ वनम् ॥
एकेऽवदन् यत् साधवेव कृतवान् वसुधापतिः । नेत्रलाभं विधाता नो मिषेणानेन दत्तवान् ॥
हृदयेऽनुमिनोति स्म निषादानां पतिस्ततः । जानाति स्म च यद् रम्यो निवासः शिशपातरुः ॥
रघुनार्थं समागृह्य स तत् स्थानमदर्शयत् । रामोऽवदद् यत् तत् सर्वरीत्यास्ति सुमनोहरम् ॥
पौरा जनान्ति कृत्वा समागच्छन् निजालयान् । तथा सन्ध्यावन्दनार्थं याति स्म रघुनायकः ॥
शय्यां समास्तृणोति स्म कृत्वा संयोजितां गुहः । कुशपर्णमयीं मृद्वीं शोभनां सर्वरीतिभिः ॥
विज्ञाय फलमूलानि मृदुस्वादुशुचीनि च । प्रपूर्णापूर्वं पुटकपुञ्जेऽम्भोऽस्थापयत् तथा ॥

सुमन्त्रसीतानुजसंयुतोऽसौ फलानि मूलानि च भक्षयित्वा ।

निद्रारतोऽभूद् रघुवंशरत्नं भ्राताङ्घ्रिसंवाहनमाचरच्च ॥ ८९ ॥

प्रभुं शयानं ज्ञात्वोदस्थात् सुमित्रातनूद्भवः । अवदत् सचिवं स्वपुत्रं भारत्या मृदुरूपया ॥
किञ्चिद् दूरे समायोज्य विशिखांश्च शरासनम् । वीरासनेनोपविश्य समारभत जागरम् ॥
समाहूय प्रहरिणो विश्वासाहार्ततो गुहः । हार्देन भव्याकारेण स्थाने-स्थाने न्ययोजयत् ॥
उपाविशत् स्वयं गत्वा सुमित्रासुतसन्निधौ । आरोप्य बाणं धनुषि कट्यामावध्य चेषुधिम् ॥
प्रभुं शयानमालोक्य निषदानामधीशितुः । हृदये प्रेमनिष्पत्त्याद् विषादः समजायत ॥
रोमाञ्चसंयुतो देहो नेत्राभ्यामवहज्जलम् । प्रभाषते स्म सप्रेम सुमित्रातनयं वचः ॥
वसुधेशस्य भवनं स्वभावेनैव सुन्दरम् । न शक्नोतीन्द्रसदमापि प्राप्तुं तस्य समानताम् ॥
चन्द्रशाला रम्यरूपास्तस्मिन् मणिमयाः स्थिताः । नूनं याः कामदेवेन स्वकराभ्यां सुसज्जिताः ॥

पूता विचित्रा अति रम्यभोग्याः प्रसूनसदृग्धसुगन्धितास्ताः ।

शय्या मनोज्ञाः सुमणिप्रदीपाः सौख्यं समं सर्वविधञ्च यासु ॥ ९० ॥

वासांस्यनेकरूपाणि चोपबर्हाणि तूलिकाः । पयःफेननिभाः शुभ्राः कोमलाः शोभना अपि ॥
शयाते स्म निशीथिन्यां तासु सीतारघूत्तमौ । हरतः स्माभिमानञ्च स्वकान्त्या रतिकामयोः ॥

ते सिय - रामु साथरीं सोए । श्रमित, बसन बिनु, जाहि न जोए ॥
 मातु, पिता, परिजन, पुरबासी । सखा, सुसील दास अरु दासी ॥
 जोगवहि जिन्हहि प्रान की नाई । महि सोवत, तेइ राम गोसाई ॥
 पिता जनक जग - बिदित प्रभाऊ । ससुर सुरेस - सखा रघुराऊ ॥
 रामचंदु पति, सो बैदेही । सोवत महि, बिधि बाम न केही ॥
 सिय - रघुबीर कि कानन - जोगू ? । करम प्रधान, सत्य कहि लोगू ॥

दो०—कैकयनंदनि मंदमति, कठिन कुटिलपनु कीन्ह ।

जैहि रघुनंदन - जानकिहि, सुख-अवसर दुख दीन्ह ॥ ९१ ॥

भइ दिनकर - कुल - विटप कुठारी । कुमति कीन्ह सब विस्व दुखारी ॥
 भयउ बिषादु निषादहि भारी । राम - सीय महि - सयन निहारी ॥
 बोले लखन मधुर - मृदु बानी । ग्यान - बिराग - भगति - रस - सानी ॥
 काहु न कोउ सुख-दुख-कर दाता । निज-कृत करम-भोग सबु आता ! ॥
 जोग - बियोग - भोग - भल - मंदा । हित - अनहित - मध्यम भ्रम-फंदा ॥
 जनमु-मरनु, जहँ लगि जग-जालू । संपति, बिपति, करमु अरु कालू ॥
 धरनि, धामु, धनु, पुर, परिवारू । सरगु, नरकु, जहँ लगि व्यवहारू ॥
 देखिअ, सुनिअ, गुनिअ मन-माहीं । मोह - मूल परमारथु नाहीं ॥

दो०—सपने होइ भिखारि नृपु, रंकु नाकपति होइ ।

जागै, लामु न हानि कछु, तिमि प्रपंच जियें जोइ ॥ ९२ ॥

अस बिचारि, नहि कीजिअ रोसू । काहुहि बादि न देखिअ दोसू ॥
 मोह - निसाँ सबु सोवनिहारा । देखिअ सपन अनेक प्रकारा ॥
 अहि जग - जामिनि जागहि जोगी । परमारथी, प्रपंच - बियोगी ॥
 जानिअ तबहि जीव जग जागा । जब सब बिषय-बिलास-बिरागा ॥
 होइ बिवेकु, मोह - भ्रम भागा । तब रघुनाथ - चरन अनुरागा ॥
 सखा ! परम परमारथु एहू । मन - क्रम - बचन राम - पद नेहू ॥
 राम ब्रह्म, परमारथ - रूपा । अविगत, अलख, अनादि, अनूपा ॥
 सकल - बिकार - रहित, गतभेदा । कहि नित नेति निरूपहि बेदा ॥

दो०—भगत, भूमि, भूसुर, सुरभि, सुर-हित-लागि कृपाल ।

करत चरित धरि मनुज-तनु, सुनत मिटहि जगजाल ॥ ९३ ॥

मासपारायण, पंद्रहवाँ विश्राम

सखा ! समुझि अस, परिहरि मोह । सिय - रघुबीर - चरन - रत होह ॥
 कहत राम - गुन भा भिनुसारा । जागे जग - मंगल सुखदारा ॥
 सकल सौच करि, राम नहावा । सुचि, सुजान, बट-छीर मगावा ॥
 अनुज - सहित सिर जटा बनाए । देखि, सुमंत्र - नयन जल छाए ॥
 हृदय - दाहु, अति बदन मलीना । कह कर जोरि, बचन अति दीना ॥
 नाथ ! कहैउ अस कोसलनाथा । लै रथु, जाहु राम कें साथी ॥
 बनु देखाइ, सुरसरि अन्हवाई । आनेहु फेरि, बेगि दोउ भाई ॥
 लखनु - रामु - सिय आनेहु फेरी । संसय, सकल संकोच निबेरी ॥

तार्णसने शयातेऽद्य तौ वैदेहीरघूत्तमौ । श्रान्तौ सुवासोरहितौ न शक्यौ समवेक्षितुम् ॥
जन्मदात्री जन्मदाता स्वजनाः पुरवामिनः । मखायो रम्यचरिताः सेवकाः सेविका अपि ॥
यं निजैरमुभिस्तुल्यं कुर्वते स्म सुरक्षितम् । स एवाधिपती रामः शेते विश्वम्भरातले ॥
पितास्ति जनको यस्या लोकख्यातप्रतापवान् । श्वशुरो विबुधेशस्य वयस्यो रघुनायकः ॥
वर्तते रामचन्द्रश्च पतिः सा जनकात्मजा । विश्वम्भरायां निद्राति कस्मै वामो न विश्वसृट् ॥
योग्यो काननवासस्य किं वैदेहीरघूत्तमौ । कर्म प्रधानमस्तीति सत्यं प्रब्रुवते जनाः ॥

धोमान्द्ययुक् केकयराट्सुता सा कीटित्यमेवाचरदुग्ररूपम् ।
या जानकीराघवनायकाभ्यां दुःखं वदाति स्म सुखप्रसङ्गे ॥ ९१ ॥

सञ्जाता भानुवंशात्मतरवे सा कुठारिका । कुमतिः सकलं विश्वं विदधाति स्म दुःखितम् ॥
विषादो विपुलाकारो निपादस्याभवत् तदा । भूमौ शयानावालोच्य जानकीरघुनायकौ ॥
वक्ति स्म लक्ष्मणो वाचं मृदुलां मधुरामपि । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां रसेन समभिप्लुताम् ॥
न कोऽपि सुखदुःखानां दाता कस्यापि वर्तते । भ्रातः! प्रभूञ्जते सर्वे फलं स्वकृतकर्मणाम् ॥
संयोगो विप्रयोगश्च भोगा रम्या अमुन्दराः । विद्विड्वयस्योदासीना भ्रमपाशा इमे समे ॥
यावन्ति लोकजालानि जननं मरणं तथा । सम्पत्तयः सङ्कटाणि कालः कर्मकदम्बकम् ॥
गूढं धनं वसुमती नगराणि कुटुम्बकम् । यावन्तो व्यवहाराश्च स्वर्गो नरक एव च ॥
श्रूयन्ते संविलोक्यन्ते विचार्यन्ते च चेतसि । अज्ञानमूलाः कित्वेते न सन्ति परमार्थतः ॥

स्वप्ने यथा कोऽपि नृपो दरिद्रो भवेद् दरिद्रोऽपि सुपर्वभर्ता ।
न लाभहानी परमुत्थितस्य तथा प्रपञ्चो हृदि वीक्षणीयः ॥ ९२ ॥

इत्थं विचार्य प्रतिघः करणीयः कदापि न । व्यर्थमेव न दातव्यं कस्मैचिदपि दूषणम् ॥
सर्वे मोहनिशीथिन्यां निद्राश्रयणशालिनः । विलोकयन्ति च स्वप्नाननेकतनुधारिणः ॥
अस्यां जगन्निशीथिन्यां योगिनो जागरान्विताः । चिन्तकाः परमार्थस्य प्रपञ्चाच्च वियोगिनः ॥
लोके तदैव विज्ञेयो जीवो जागरणान्वितः । स्यात् सर्वेभ्यो विलासेभ्यो विषयेभ्यो विरागिता ॥
विवेके जनिमायते मोहभ्रान्तिः पलायते । ततोऽनुरागो भवति रघुनाथस्य पादयोः ॥
अयमेव पराकारः परमार्थोऽस्ति हे सखे! । यद् रामपादयोः प्रेम मनोवचनकर्मभिः ॥
राम एवास्ति तद् ब्रह्म परमार्थस्वरूपकम् । अविज्ञेयमनालक्ष्यमनाद्योपम्यवर्जितम् ॥
निश्शेषेभ्यो विकारेभ्यो रहितं भेदवर्जितम् । नेति नेतीति वेदा यं वर्णयन्ति निरन्तरम् ॥

स भवतभूमुसुरधेनुदेव-कल्याणसिद्ध्यं भगवान् कृपायुः ।
करोति लीला नरवर्त्म धृत्वा निशम्य या नश्यति लोकजालम् ॥ ९३ ॥

मासपारायणे पञ्चदशो विश्रामः सम्पूर्णः

परिज्ञायेति हे मित्र ! त्वं मोहं सम्परित्यज । निरतो भव पादेषु मैथिलीरघुवीरयोः ॥
गीयमानेषु रामीयगुणेष्वित्थमभूदुषः । निद्रां समत्यजद् दाता लोकमङ्गलसौख्ययोः ॥
सर्वं शौचविधिं कृत्वाऽकरोद् रामोऽवगाहनम् । शुचिः सुबोधवान् क्षीरं वटस्यानाययत् ततः ॥
अनुजेन समं शीर्ष्णं जटा रचयति स्म सः । तद् विलोक्य सुमन्त्रस्य पूर्णं नयनयोर्जलम् ॥
हृदयं दह्यते स्माति मुखं मलिनतां गतम् । करो संयोज्यातिदीनं वचनं वदति स्म सः ॥
हे नाथ ! कोसलाधीश इत्थं मां समभाषत । यत् स्पन्दनं समगूह्य राघवेण समं ब्रज ॥
वनं प्रदर्श्य गङ्गायां कारयित्वावगाहनम् । परावर्तय लघ्वेव भ्रातरो तावुभावपि ॥
परावर्तय विश्राम्य जानकीरामलक्ष्मणान् । नाशयित्वा सर्वरूपान् सङ्कोचं संशयानपि ॥

बो०—नृप अस कहैउ, गौसाई ! जस, कहइ, करौ, बलि, सोइ ।

करि बिनती पायन्ह परैउ, दीन्ह बाल-जिमि रोइ ॥ ९४ ॥

तात ! कृपा करि कीजिअ सोई । जातैं अवध अनाथ न होई ॥
मंत्रिहि राम उठाइ प्रबोधा । तात ! धरम-मतु तुम्ह सबु सोधा ॥
सिबि, दधीच, हरिचंद नरेसा । सहे धरम - हित कोटि कलेसा ॥
रंतिदेव, बलि भूप सुजाना । धरमु धरैउ, सहि संकट नाना ॥
धरमु न दूसर सत्य - समाना । आगम - निगम - पुरान बखाना ॥
मैं सोइ धरमु, सुलभ करि पावा । तजैं, तिहूँ पुर अपजसु छावा ॥
संभावित - कहूँ अपजस - लाहू । मरन - कोटि - सम दारुन दाहू ॥
तुम्ह-सन तात ! बहुत का कहऊँ । दिऐँ उतरु, फिरि पातकु लहऊँ ॥

बो०—पितु-पव गहि, कहि कोटि नति, बिनय करब कर जोरि ।

चिता कवनिहु बात कै, तात ! करिअ जबि मोरि ॥ ९५ ॥

तुम्ह पुनि पितु-सम अति हित मोरें । बिनती करउँ तात ! कर जोरें ॥
सब बिधि सोइ करतव्य तुम्हारें । दुख न पाव पितु, सोच हमारें ॥
सुनि रघुनाथ - सचिव - संवादू । भयउ सपरिजन बिकल निषादू ॥
पुनि कछु लखन कही कटु बानी । प्रभु बरजे, बड़ अनुचित जानी ॥
सकुचि राम, निज सपथ देवाई । लखन-सँदेसु, कहिअ जनि जाई ॥
कह सुमंतु, पुनि भूप - सँदेसू । सहि न सकिहि सिय, बिपिन-कलेसू ॥
जैहि बिधि अवध आव फिरि सीया । सोइ रघुबरहि, तुम्हहि, करनीया ॥
नतर निपट अवलंब - बिहीना । मैं न जिअब, जिमि जल-बिनु मीना ॥

बो०—मइकें, ससुरें, सकल सुख, जबाँहि, जहाँ मनु मान ।

तहें, तब, रहिहि सुखेन सिय, जब लगि बिपति-बिहान ॥ ९६ ॥

बिनती भूप कीन्ह जैहि भाँती । आरति, प्रीति, न सो कहि जाती ॥
पितु - सँदेसु सुनि कृपानिधाना । सियहि दीन्ह सिख कोटि बिधाना ॥
सासु, ससुर, गुर, प्रिय, परिवारु । फिरहु, त सब कर मिटै खभारु ॥
सुनि पति - बचन, कहति बैदेही । सुनहु प्रानपति ! परम सनेही ! ॥
प्रभु ! करुनामय ! परम विवेकी । तनु तजि, रहति छाँह किमि छँकी ॥
प्रभा जाइ कहें भानु बिहाई । कहें चंद्रिका, चंदु तजि जाई ॥
पतिहि प्रेममय बिनय सुनाई । कहति सचिव-सन गिरा सुहाई ॥
तुम्ह पितु-ससुर-सरिस हितकारी । उतरु देउँ, फिरि अनुचित भारी ॥

बो०—आरति-बस सनमुख भइउँ, बिलगु न मानब तात ! ।

आरजसुत-पद-कमल-बिनु, बादि जहाँ-लगि नात ॥ ९७ ॥

पितु - बैभव - बिलास मैं डीठा । नृप-मनि-मुकुट-मिलित पद-पीठा ॥
सुखनिधान अस पितु - गृह मोरें । पिय-बिहीन मन भाव न भोरें ॥
ससुर चक्कबइ कोसलराऊ । भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ॥
आगें होइ जैहि सुरपति लेई । अरघ, सिधासन, आसनु देई ॥
ससुर अतादस, अवघ - निवासू । प्रिय परिवारु, मातु - सम सासू ॥
बिनु रघुपति - पद - पदुम - परागा । मोहि कैउ सपनेहुँ सुखद न लागा ॥

इत्यग्नौ राड् यदितो ब्रवीति तदेव कुर्यामहमस्म्यधीनः ।
इत्थं स सम्प्रार्थ्य तदङ्घ्रियुग्मे पपात बालोपममारोद ॥ ९४ ॥

तात ! सम्पाद्यानुकम्पां तदेव प्रविधीयताम् । अयोध्या नगरी येन न भवेन्नाथवर्जिता ॥
रामो मन्त्रिणमुत्थाप्य व्यदधात् तत्प्रबोधनम् । सर्वाणि धर्मतन्त्राणि तात ! विज्ञातवान् भवान् ॥
शिविर्नृपो मुनिर्दध्यङ् हरिश्चन्द्रो नराधिपः । कोटितोऽप्यधिकान् क्लेशानसहन् धर्महेतवे ॥
बुद्धिमन्तो रन्तिदेवस्तथा भूमीश्वरो बलिः । सोढ्वा बहुविधापत्तीर्धर्मं नैव समस्त्यजन् ॥
सत्येन सदृशो धर्मं हतरो नैव वर्तते । इत्यागमानि निगमाः पुराणान्यप्यवर्णयन् ॥
तमेव धर्मं सुलभरूपेण प्राप्तवानहम् । त्यागे कृतेऽस्य व्याप्तं स्यादयशो भुवनत्रये ॥
अपकीर्तेश्च सम्प्राप्तिः सम्भावितशरीरिणः । मृत्युकोटिप्रतीकाशतीव्रताप्रदायिनी ॥
भवन्तं किं समधिकं हे तात ! कथयान्यहम् । उत्तरे सम्प्रदत्ते तु पुनः प्राप्तोमि पातकम् ॥

पितुः पदे प्राप्य निगद्य कोटीर् नतेविधायाञ्जलिमर्थ्यमेतत् ।
करोतु चिन्तां न भवान् मदीयां कस्मिन् पदार्थेऽपि कदापि तात ! ॥ ९५ ॥

भवान् पुनः पितुस्तुल्यो ममातिहितकारकः । हे तात ! पाणी संयोज्य प्रार्थनां विदधाम्यहम् ॥
तदेव भवतोऽप्यस्ति कर्त्तव्यं सर्वरीतिभिः । येनास्मदीयशोकेन न तातो दुःखमाप्नुयात् ॥
सम्भाषणं समाकर्ण्य रघुनायकमन्त्रिणोः । निपादराजो विकलो जातः परिजनैः सह ॥
ततः सुमित्रातनयः कट्वीं वाचमभाषत । परमानुचितां ज्ञात्वा प्रत्यषेधदधीश्वरः ॥
रामोऽनुभूय सङ्कोचं प्रदाय शपथं निजम् । सन्देशं लक्ष्मणस्येमं गत्वा मा वदताद् भवान् ॥
ततोऽभाषत सन्देशं सुमन्त्रो वसुधापतेः । सोढुं शक्यति न क्लेशान् वन्याञ्जनकनन्दिनो ॥
येनैव विधिनायोध्यां परावर्तेत जानकी । विधिं तमेव कुरुतं त्वं तथा रघुनायकः ॥
अन्यथा पूर्णरूपेण समाश्रयविवर्जितः । अहं जीविष्यामि नैव यथा मीनो जलं विना ॥

तातार्थयोः सव्मसु सर्वसौख्यं रमेत यत्रापि यदापि चित्तम् ।
सुखं तवा वत्स्यति तत्र सीता यावद् विपन्नाशमसौ न याति ॥ ९६ ॥

विधिना येन कृतवान् प्रार्थनां वसुधाधिपः । तदीये दीनताप्रीती न शक्येतेऽभिभाषितुम् ॥
आकर्ण्य पितृसन्देशमनुकम्पीयशेवधिः । प्रयच्छति स्म सीतायै शिक्षाः कोटिप्रकारिकाः ॥
श्वश्रूणां श्वशुरस्यापि गुरोः प्रियकुटुम्बयोः । इत्थं चिन्ता समग्राणां नश्येद् यदि निवर्तसे ॥
निशम्य पत्युर्वचनमग्नौज्जनकात्मजा । प्राणेश ! परमस्तेहिन् ! समाकर्णयताद् भवान् ॥
प्रभो ! दयावान् परमज्ञानवान् वर्तते भवान् । किं छाया शक्यते रोद्धुं परित्यज्य क्लेशवर्म् ॥
कुत्र प्रगन्तुं शक्नोति प्रभात्यक्त्वा प्रभाकरम् । त्यक्त्वा चन्द्रमसं कुत्र गन्तुं शक्नोति चन्द्रिका ॥
श्रावयित्वा प्रेमपूणमीदृशीं प्रार्थनां पतिम् । सरस्वतीं शोभनां सा सचिवं समभाषत ॥
पितृश्वशुरसङ्काशो वर्तते हितकृद् भवान् । प्रत्युत्तरं ददाम्येति परमानुचितं स्थितम् ॥

आर्त्तवशा सम्मुखतां गतास्मि हे तात ! भवं मनुताद् भवान् न ।
विनार्यपुत्रस्य पदारविन्दे निरर्थकाः सन्ति समेऽपि भावाः ॥ ९७ ॥

श्रियो विलासं तातस्य समालोकितवत्यहम् । यस्याङ्घ्रिपीठं राड् रत्नमुकुटानि मिलन्ति च ॥
ईदृक् सुखनिधानं मे जनकस्य निकेतनम् । न रोचते मे मनसे विस्मृत्यापि प्रियं विना ॥
श्वशुरो मे चक्रवर्ती कोसलानामधीश्वरः । प्रभावः प्रकटो यस्य लोकवृन्दे द्विसप्तके ॥
स्वागतं कुरुते यस्य भूत्वा देवाधिपोऽग्रणीः । निजसिंहासनस्यार्धमासनार्थं ददाति च ॥
ईदृक्प्रकारः श्वशुरो वासोऽयोध्यापुरीगतः । परिवारः प्रेमपात्रं श्वश्र्वो मातृसमास्तथा ॥
रघुनाथीयचरणसरोजरजसं विना । स्वप्नेऽपि सुखदं भाति किमप्येषु कृते न मे ॥

अगम पंथ, बनभूमि, पहारा । करि, केहरि, सर, सरित अपारा ॥
कोल, किरात, कुरंग, बिहंगा । मोहि सब सुखद प्रानपति - संग ॥

दो०—सासु-ससुर-सन मोरि-हुँति, बिनय करबि परि पायँ ।

मोर सोचु जनि करिअ कछु, मैं बन सुखी सुमायँ ॥ ९८ ॥

प्राननाथ, प्रिय देवर, साथ ॥ बीर - धुरीन, धरें धनु-माथा ॥
नहि मग-श्रमु-भ्रमु-दुख मन मोरें । मोहि लगि सोचु करिअ जनि भोरें ॥
सुनि सुमंतु, सिय - सीतलि - बानी । भयउ बिकल जनु फनि मनि-हानी ॥
नयन सूझ नहि, सुनइ न काना । कहि न सकइ कछु अति अकुलाना ॥
राम, प्रबोधु कीन्ह बहु भांती । तदपि होति नहि सीतलि छाती ॥
जतन अनेक साथ - हित कीन्हे । उचित उतर रघुनंदन दीन्हे ॥
मेटि जाइ नहि राम - रजाई । कठिन करम-गति, कछु न बसाई ॥
राम - लखन - सिय - पद सिरु नाई । फिरेउ, बनिक जिमि मूर गवाई ॥

दो०—रथु हाँकेउ, हय राम-तन, हेरि-हेरि हिहिनाहि ।

देखि निषाद, बिषादबस, धुनाहि सीस, पछित्ताहि ॥ ९९ ॥

जासु बियोग, बिकल पसु ऐसैं । प्रजा मातु - पितु जिइहहि कैसैं ॥
बरबस राम, सुमंतु पठाए । सुरसरि-तीर आपु तब आए ॥
मागी नाव, न केवटु आना । कहइ, तुम्हार मरमु मैं जाना ॥
चरन - कमल - रज - कहुं सबु कहई । मानुष - करनि मूरि कछु अहई ॥
छुअत, सिला भइ नारि सुहाई । पाहन - तैं न काठ कठिनाई ॥
तरनिउ मुनि - घरनी होइ जाई । बाट परइ, मोरि नाव उड़ाई ॥
ऐहि प्रतिपालउँ सबु परिवारु । नहि जानउँ कछु अउर कबारु ॥
जौ प्रभु ! पार अवसि गा चहहू । मोहि पद - पदुम पखारन कहहू ॥

छं०—पद-कमल धोइ, चढ़ाइ नाव, न, नाथ ! उतराई चहाँ ।

मोहि, राम ! राउरि आन, दसरथ-सपथ, सब साची कहौ ॥

बर तीर मारहुं लखनु, पै जब-लगि न पाय पखारिहौं ।

तब-लगि, न तुलसीदास-नाथ ! कृपाल ! पार उतारिहौं ॥

सो०—सुनि केवट के बँन, प्रेम - लपेटे, अटपटे ।

बिहसे करनाऐन, चितइ जानकी - लखन - तन ॥ १०० ॥

कृपासिंधु बोले मुसुकाई । सोइ करु, जेहि, तब नाव न जाई ॥
बेगि आनु जल, पाय पखारु । होत बिलंबु, उतारहि पारु ॥
जासु नाम, सुमिरत बैक बारा । उतरहि नर, भवसिंधु अपारा ॥
सोइ कृपालु, केवटहि निहोरा । जेहि जगु किय तिहु पगहु तैं थोरा ॥
पद - नख निरखि, देवसरि हरषी । सुनि प्रभु-वचन, मोहँ-मति करषी ॥
केवट राम - रजायसु पावा । पानि कठवता भरि लैइ आवा ॥
अति आनंद उमगि अनुरागा । चरन - सरोज पखारन लागा ॥
वरषि सुमन, सुर सकल सिंहाही । ऐहि सम पुन्यपुंज कोउ नाही ॥

दो०—पद पखारि, जलु पान करि, आपु, सहित-परिवार ।

पितर पार करि, प्रभुहि पुनि, मुदित गयउ लैइ पार ॥ १०१ ॥

अगम्यमार्गं विपिनधरणिर्धरणीधराः । गजाः केसरिणोऽपाराः सरितश्च जलाशयाः ॥
कोलाः किरातजातीयाः कुरङ्गानममङ्गमाः । प्राणप्रियेण सह मे सर्वेऽप्येते सुखप्रदाः ॥

आर्यायसामीप्यमुपागतो मत् पत्सु प्रपत्यार्थयताद् विनम्रम् ।
कुर्वन्तु मे कामपि ते न चिन्तां स्वभावतोऽहं सुखिनी वनेऽस्मि ॥ ९८ ॥
प्राणानामधिपः साकं वर्तते देवरस्तथा । उभौ धुरीणौ वीराणां धनुस्तुण्डीरधारको ॥
मार्गश्चमस्तन्मम न भ्रमदुःखे च नो हृदि । अतो विस्मृत्यापि शोकं नैव कुर्वन्तु मत्कृते ॥
इमां सुमन्त्र आकर्ण्य सीतायाः शीतलां गिरम् । विकलत्वं गच्छति स्म मणेर्हानो फणी यथा ॥
दृष्टं न किञ्चित्तेत्नाभ्यां न श्रुतिभ्यां श्रुतं तथा । स व्याकुलः परो जातो वक्तुं किमपि नाशकत् ॥
रामः प्रबोधनं तस्य व्यदधाद् बहुरूपकम् । तथापि तस्य हृदयं भवति स्म न शीतलम् ॥
सह यातुं बहुविधान् प्रयत्नान् कुरुते स्म सः । समञ्जसान्युत्तराणि दत्ते स्म रघुनन्दनः ॥
शक्यं लङ्घयितुं नैव शासनं राघवेशितुः । कठिना वर्तते कर्मगतिस्तस्यां न निघ्नता ॥
रामलक्ष्मणसीतानां पत्सु कं प्रणमय्य सः । परावृत्तो हर्षयित्वा वणिङ् मूलधनं यथा ॥

हा

रथं नूनोद प्रतिवीक्ष्य वीक्ष्य रामाङ्गमश्वा व्यदधुश्च क्लृप्तम् ।
तद् वीक्ष्य खेदस्य वशा निषादाः पश्चात्तपन्ति स्म सुताड्य कानि ॥ ९९ ॥

वियोगे यस्य वैकल्यं पशवोऽपीत्यमाभजन् । वियोगे तस्य पितरौ कथं जीवन्ति च प्रजाः ॥
अप्रेषयद् बलादेव सुमन्त्रं रघुनायकः । स्वयञ्च देवसरितस्तीरं सम्प्राप्तवांस्ततः ॥
स याचते स्म कैवर्तं नावं नैवानयत् स च । अभाषत च भावत्कं ममहिं परिबुद्धवान् ॥
भवत्पादाम्बुजरजो वदन्ति सकला जनाः । यन्मूलमेतत् किमपि मानवाकारकारकम् ॥
एतेन स्पृष्टमात्राभूच्छिला योषिन्मनोरमा । कठोरं नैव भवति काष्ठं पाषाणतोऽधिकम् ॥
भविष्यतीयं नौकापि महर्षेः सहस्रमिणी । विनष्टायाञ्च नौकायां मार्गो रुद्धो भविष्यति ॥
पालयाम्येतयैवाहं कुटुम्बं शेषवर्जितम् । उपायमपरं कञ्चित् परिजानामि नाप्यहम् ॥
अवश्यमेव चेत् पारमधीशो गन्तुमीहते । तर्हि पादाब्जयुगलक्षालनाय ब्रवीतु माम् ॥
पदाब्जे प्रमृज्यैव नावं प्रभो ! स्वां समारोहयिष्ये न वाङ्छामि शुल्कम् ।
भवान् मे गतो राम ! दिक्स्वन्दनेन शपामि ब्रुवे सत्यमेवाखिलञ्च ॥
वरं स्यात् तटे लक्ष्मणो मां निहन्त्यात् परं नैव यावत् पदे क्षालयिष्ये ।
तुलस्यात्मदासेश ! तावद् भवन्तं कृपालो ! न नेष्येऽपरं गाङ्गातीरम् ॥

विधाय श्रुतिस्था गिरो धीवरस्य क्रमासंयुता हार्वसंवेष्टिताश्च ।
दयाया निधानं विहासं व्यधत्त समालोक्य सीतासुमित्राजदेहौ ॥ १०० ॥

कृपासिन्धुः स्मितं कृत्वा प्रयुक्तस्म भारतीम् । यद् विधेहि तदेव त्वं येन नश्येन्न ते तरिः ॥
अरमानय पानीयं पादप्रक्षालनं कुरु । विलम्बो जायते तन्नः पार उत्तारितान् कुरु ॥
यस्याभिधाने सम्प्राप्त एकवारमपि स्मृतिम् । उत्तीर्णतां यान्ति लोका अपाराद् भवसागरात् ॥
दयानिधिः स एवाद्य कैवर्तं समवेक्षत । अकरोद्योऽधिकस्वरूपा त्रिलोकी त्रिपदादि ॥
प्रसन्नाभूत् सुरनदी निरीक्ष्य नखरान् पदोः । श्रुत्वेणवाचस्तद्बुद्धिर्गोहाकृष्टास्त यद्यपि ॥
आदेशं रामचन्द्रस्य कैवर्तं उपलब्धवान् । काष्ठनिर्मितपात्रे स सर्वतोमुखमानयत् ॥
अनुरागोत्साहयुक्तः परमानन्दसम्प्लुतः । आरब्धवान् क्षालयितुं पादपानीयजन्मनो ॥
पुष्पाप्यवर्षयन् सर्वे सोत्का ऐहन्त चामराः । व्यचारयन् समोजेन पुण्यपुञ्जोऽस्ति कोऽपि न ॥

प्रक्षाल्य पादौ परिपीय पाथः स्वयं कुटुम्बेन समं तदा सः ।
पितृन् समुत्तार्य ततः परेशं प्रीतोऽनयत् पारममर्त्यनद्याः ॥ १०१ ॥

उतरि ठाढ़ भअ सुरसरि - रेता । सीय - रामु - गुह - लखन - समेता ॥
 केवट उतरि दंडवत कीन्ह । प्रभुहि सकुच, अहि नहि कछु दीन्ह ॥
 पिय - हिय की सिय जाननिहारी । मनि - मुदरी मन - मुदित उतारी ॥
 कहैउ कृपाल, लेहि उतराई । केवट, चरन गहै अकुलाई ॥
 नाथ ! आजु मैं काह न पावा । मिटे दोष - दुख - दारिद - दावा ॥
 बहुत काल मैं कीन्ह मजूरी । आजु दीन्ह बिधि बनि, भलि, भूरी ॥
 अब कछु नाथ ! न चाहिअ मोरें । दीनदयाल ! अनुग्रह तोरें ॥
 फिरती बार मोहि जो देवा । सो प्रसादु मैं, सिर धरि, लेवा ॥

दो०—बहुत कीन्ह प्रभु-लखन-सियें, नहि कछु केवटु लेइ ।

विदा कीन्ह करुनायतन, भगति बिमल, बर देइ ॥ १०२ ॥

तब मज्जनु करि रघुकुल-नाथा । पूजि पारथिव, नायउ माथा ॥
 सियें सुरसरिहि कहैउ कर जोरी । मातु ! मनोरथ पुरउवि मोरी ॥
 पति - देवर - संग कुसल बहोरी । आइ करौं जेहि पूजा तोरी ॥
 सुनि सिय-बिनय प्रेम-रस-सानी । भइ तब बिमल बारि-बर-बानी ॥
 सुनु रघुबीर-प्रिया ! बैदेही ! तब प्रभाउ, जग बिदित न केही ? ॥
 लोकप होहि बिलोकत तोरें । तोहि सेवहि सब सिधि, कर जोरें ॥
 तुम्ह जो हमहि बड़ि बिनय सुनाई । कृपा कीन्ह मोहि दीन्ह बड़ाई ॥
 तदपि देबि ! मैं देबि असीसा । सफल होन - हित निज बागीसा ॥

दो०—प्राननाथ - देवर - सहित, कुसल कोसला आइ ।

पूजिहि सब मन-कामना, सुजसु रहिहि जग छाइ ॥ १०३ ॥

गंग - बचन सुनि मंगल - मूला । मुदित सीय, सुरसरि अनुकूला ॥
 तब प्रभु गुहहि कहैउ, घर जाहू । सुनत सूख मुख, भा उर दाहू ॥
 दीन बचन गुह कह, कर जोरी । बिनय सुनहु, रघुकुलमनि ! मोरी ॥
 नाथ - साथ रहि, पंथु देखी । करि दिन चारि चरन-सैवकाई ॥
 जेहि बन जाइ रहब रघुराई ! परनकुटी मैं करबि सुहाई ॥
 तब मोहि कहँ जसि देब रजाई । सोइ करिहउँ रघुबीर - दोहाई ॥
 सहज सनेह, राम लखि तासू । संग लीन्ह, गुह - हृदय - हुलासू ॥
 पुनि गुहँ, ग्याति बोलि सब लीन्ह । करि परितोष, विदा तब कीन्ह ॥

दो०—तब गनपति, सिय, सुमिरि प्रभु, नाइ सुरसरिहि माथ ।

सखा-अनुज-सिय-सहित-बन, गवनु कीन्ह रघुनाथ ॥ १०४ ॥

तेहि दिन भयउ बिटप-तर बासू । लखन, सखा, सब कीन्ह सुपासू ॥
 प्रात प्रातकृत करि रघुराई । तीरथराजु दीख प्रभु जाई ॥
 सचिव सत्य, श्रद्धा प्रिय नारी । माधव - सरिस मीतु हितकारी ॥
 चारि पदारथ भरा भंडारू । पुन्य - प्रदेस, देस अति चारू ॥
 छेत्तु अगम गढ़ गाढ़, सुहावा । सपनेहुँ नहि प्रतिपच्छिन्ह पावा ॥
 सेन सकल तीरथ बर - बीरा । कलुष - अनीक - दलन रनधीरा ॥

स्थितावभूतामुत्तीर्य द्युनद्या वालुकासु तो । विदेहजारामचन्द्रो गुहलक्ष्मणसंयुतो ॥
कैवर्तोऽपि समुत्तीर्य व्यदधाद् दण्डवन्दनम् । सङ्कोचमाश्रयदिनो यदस्मै न किमप्यदाम् ॥
पतिमानससम्बोधा विदेहाधिपनन्दिनी । अवतारयति स्मेव प्रीतहृन्मणिमुद्रिकाम् ॥
गृह्णोत्तारणार्थं त्वमित्यब्रूत दयामयः । कैवर्तो विकलो भूत्वा तस्य पादो समग्रहीत् ॥
नास्मि सम्प्राप्तवानद्य कं पदार्थमधीश्वर ! । दोषदुःखाधनत्वात्मा शान्तिं यातोऽस्ति पावकः ॥
अहं सुदीर्घसमयं कृतवानस्मि भृत्यताम् । विधाता दत्तवानस्ति बह्वीं मेऽद्य भृतिं प्रियाम् ॥
इदानीं नाथ ! किमपि मम नास्ति समीहितम् । दीनानुकम्पाकरण ! । भवदीयानुकम्पया ॥
भवान् परागतेः काले यत् किञ्चिदपि दास्यति । मूर्ध्नि धृत्वा ग्रहीष्यामि तत् प्रसादस्वरूपकम् ॥

सोमित्रि सीताप्रभवोऽयतन्त प्राज्यं तु दाशो न किमप्यगृह्णात् ।
न्यवर्तयत् तं करुणानिधानं दत्त्वा वरं निर्मलभक्तिरूपम् ॥ १०२ ॥

ततो निमज्जनं कृत्वा रघुसन्ताननायकः । सम्पूज्य पार्थिवेशञ्च निजं नमयति स्म कम् ॥
जानकी देवसरितं करो संयोज्य चान्नवीत् । पूर्णान् करोतु हे मातर्भवती मे मनोरथान् ॥
सह पत्या देवरेण पुनः कुशलसंयुता । समागत्य करिष्यामि भवत्या येन पूजनम् ॥
जानक्याः प्रार्थनां श्रुत्वा तां प्रेमरसस्फुलताम् । उदतिष्ठद् वरा वाणी तदा विमलपायसः ॥
विदेहराजतनये ! रघुवीरप्रिये ! शृणु । कस्मै प्रभावो विदितो न लोके वर्तते तव ॥
तवावलोकनादेव जायन्ते लोकपा जनाः । करो संयोज्य सेवन्ते त्वां समा अपि सिद्धयः ॥
अश्रावयः प्रार्थनां मां यां विशालस्वरूपिणीम् । अकरोरनुकम्पां तां महतां मेऽददास्तथा ॥
आशीर्वादं प्रदास्यामि हे परेणे ! तथाप्यहम् । फलेन संयुतां स्वीयां प्रविधातुं सरस्वतीम् ॥

प्राणेशतद्वन्धुसुभद्रयुक्ता पुरोमयोध्यां पुनरेष्यसि त्वम् ।
यास्यन्ति पूर्तिं तव सर्वकामा व्याप्तिं जगत्येष्यति रम्यकीर्तिः ॥ १०३ ॥

शुभमूलाः समाकर्ण्य देवतद्याः सरस्वतीः । अनुकूलाञ्च तां प्रेक्ष्य सीता मोदयुताभवत् ॥
ततोऽवदद् गुहं देवो यद् याहि त्वं निकेतनम् । श्रुत्वैवायान् मुखे शोण्वयं चित्ते दाहोऽप्यजायत ॥
स्वकरो सम्पुटीकृत्य गुहो दीनं वचोऽब्रवीत् । शृणोतु मे प्रार्थनां मी रघुवंशमणे ! भवान् ॥
हे नाथ ! साकं वसति कृत्वा मार्गप्रदर्शय च । विधाय सेवां पदयोश्चतुर्वासरसम्मिताम् ॥
यदेव विपिनं गत्वा रघुनाथो निवत्स्यति । तस्मिन्नहं विधास्यामि पर्णशालां मनोहराम् ॥
ततश्च यादृशीमाज्ञां देवो मह्यं प्रदास्यति । तदेवाहं करिष्यामि शरणं मे रघूत्तमः ॥
तस्य स्वाभाविकं स्नेहमित्थमालोक्य राघवः । तं साकं विदधति स्म गुहोऽहृष्यत् स्वमानसे ॥
समाह्वयत् ततो ज्ञातीन् निषादेशः समानपि । विधाय परितोषञ्च सकलांस्तान् व्यसर्जयत् ॥

ततो गणेशं निरिशञ्च स्मृत्वा देवो द्युनद्यं च कमानमय्य ।
वयस्यसीतानुजयुग् वनाय यानं रघूनामधिपो व्यधत् ॥ १०४ ॥

तस्मिन्नहनि सञ्जातो वासो नीचैः पलाशिनः । सुव्यवस्थामकुरुतां सुमित्राजः सखा तथा ॥
प्रातः प्रातःकर्म कृत्वा रघूनामधिनायकः । सम्प्रगत्यालोकते स्म तीर्थानामधिनायकम् ॥
वर्तते सचिवः सत्यं श्रद्धा सोमन्तिनी प्रिया । कल्याणकारकं मित्रं वेणीमाधवसन्निभम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाश्च निधानं पूर्णतां गतम् । प्रदेशः पुण्यसम्पूर्णो देशस्तस्याति सुन्दरः ॥
क्षेत्रं तस्य स्थितं दुर्गं दुर्गं शोभनं दृढम् । न प्राप्नुवन्ति स्वप्नेऽपि यत् तस्य परिपन्थिनः ॥
वरास्तत्सैनिका वीरास्तीर्थानि सकलान्यपि । कलुषानीकिनीनाशकारका रणपण्डिताः ॥

संगमु सिंहासनु सुठि सोहा । छत्र अखयवटु मुनि - मनु मोहा ॥
चवर जमुन अरु गंग - तरंगा । देखि, होहि दुख - दारिद भंगा ॥

दो०—सेवहि सुकृती, साधु, सुचि पार्वहि सब मनकाम ।

बंदी बेद - पुरान - गन, कहहि बिमल गुन - ग्राम ॥ १०५ ॥

को कहि सकइ प्रयाग - प्रभाऊ । कलुष - पुंज - कुंजर - मृगराऊ ॥
अस तीरथपति देखि सुहावा । सुख-सागर रघुबर सुख पावा ॥
कहि सिय-लखनहि, सखहि सुनाई । श्रीमुख तीरथराज-बड़ाई ॥
करि प्रनामु, देखत बन - बागा । कहत महातम, अति अनुरागा ॥
ऐहि विधि आइ, बिलोकी बेनी । सुमिरत, सकल सुमंगल - देनी ॥
मुदित नहाइ, कीन्हि सिव - सेवा । पूजि जथाविधि तीरथ - देवा ॥
तब प्रभु भरद्वाज - पहि आए । करत दंडवत, मुनि उर लाए ॥
मुनि-मन-मोद, न कछु कहि जाई । ब्रह्मानंद-रासि जनु पाई ॥

दो०—दीन्ह असीस, मुनीस उर, अति अनंद, अस जानि ।

लोचन-गोचर सुकृत-फल, मनहुं किए बिधि आनि ॥ १०६ ॥

कुसल - प्रसन्न कर, आसन दीन्है । पूजि, प्रेम - परिपूरन कीन्है ॥
कंद - मूल - फल - अंकुर नीके । दिए आनि मुनि, मनहुं अमी के ॥
सीय - लखन - जन - सहित सुहाए । अति रुचि राम मूल-फल खाए ॥
भए बिगतश्रम रामु सुखारे । भरद्वाज, मृदु बचन उचारे ॥
आजु सुफल तपु - तीरथ - त्यागू । आजु सुफल जप - जोग - बिरागू ॥
सफल सकल सुभ - साधन - साजू । राम ! तुम्हहि अवलोकत आजू ॥
लाभ-अवधि, सुख-अवधि, न दूजी । तुम्हरेँ दरस, आस सब पूजी ॥
अब करि कृपा, देहु बर एहू । निज-पद-सरसिज सहज - सनेहू ॥

दो०—करम, बचन, मन छाड़ि छलु, जब लगि जनु न तुम्हार ।

तब लगि सुखु सपनेहुं नहीं, किए कोटि उपचार ॥ १०७ ॥

सुनि मुनि - बचन रामु सकुचाने । भाव - भगति - आनंद - अधाने ॥
तब रघुबर, मुनि - सुजसु सुहावा । कोटि भाँति कहि, सबहि सुनावा ॥
सो बड़, सो सब - गुन - गन - गेहू । जेहि मुनीस ! तुम्ह आदर देहू ॥
मुनि - रघुबीर परसपर नवहीं । बचन - अगोचर - सुखु अनुभवहीं ॥
यह सुधि पाइ प्रयाग - निवासी । बटु - तापस - मुनि - सिद्ध - उदासी ॥
भरद्वाज - आश्रम सब आए । देखन दसरथ - सुअन सुहाए ॥
राम, प्रनाम कीन्ह सब काहू । मुदित भए, लहि लोचन - लाहू ॥
देहि असीस, परम सुख पाई । फिरे, सराहत सुंदरताई ॥

दो०—राम कीन्ह विश्राम निसि, प्रात प्रयाग नहाइ ।

चले सहित-सिय-लखन-जन, मुदित मुनिहि सिर नाइ ॥ १०८ ॥

राम सप्रेम कहेउ मुनि - पाहीं । नाथ ! कहिअ, हम केहि मग जाहीं ॥
मुनि, मन बिहसि, राम-सन कहहीं । सुगम सकल मग तुम्ह कहूँ अहहीं ॥
साथ-लागि, मुनि, सिष्य बोलाए । सुनि मन - मुदित पचासक आए ॥
सबन्हि राम पर प्रेम अपारा । सकल कहहि, मगु दीख हमारा ॥

सिंहासनं रम्यरूपं सुविराजति सङ्गमः । अक्षयाढ्यो वटश्छत्रं मुनिचित्तविमोहकम् ॥
चामरं देवसरितो यमुनायास्तथोर्मयः । याः समालोक्य भवति दुःखदारिद्र्यनाशनम् ॥

कुर्वन्ति सेवां शुचिद्वयसन्तः पूर्णान् लभन्ते सकलांश्च कामान् ।
वेदाः पुराणानि सुबन्दिवाराः पूतं गुणानां निकरं वदन्ति ॥ १०५ ॥

प्रयागस्य प्रभावं तु कोऽस्ति सम्भाषितुं शकः । कलुषत्रातनागानां वधाय हरिरूपिणः ॥
एतादृशं तीर्थराजं समालोक्य सुषोभनम् । प्राप्नोति स्म सुखोदन्वान् रघूणामधिपः सुखम् ॥
प्रभाष्याश्चावयत् सीतां सुमित्रातनयं हितम् । तीर्थराजस्य माहात्म्यं स्वीयेन श्रीमुखेन सः ॥
कृत्वा प्रणामं विपिनवाटिका अवलोकयन् । परमेणानुरागेण महिमानं निरूपयन् ॥
अनेन विधिनाऽऽगत्य त्रिवेणीं स अवलोकयत् । कृते स्मरणमात्रे या सर्वश्रेयांसि यच्छति ॥
आनन्दयुक्तः स्नात्वास सेवते स्म महेश्वरम् । तीर्थानामधिपान् देवानर्चति स्म यथाविधि ॥
भरद्वाजस्य सविध आयाति स्म ततः प्रभुः । दण्डप्रणामं कुर्वन्तमुरसाऽयोजयन् मुनिः ॥
प्रमोदो मुनिचित्तस्य शनयते न प्रभाषितुम् । परब्रह्मानन्दराशिं सम्प्राप्नोति स्म स ध्रुवम् ॥

अदात् तदाशीर्वाचनं मुनीशश्चित्तेऽस्ति मुत् तस्य विबुध्य चेत्थम् ।
दृग्गोचरं पुण्यफलं मदीयं नूनं समानीय विधिर्व्यधत् ॥ १०६ ॥

विधाय कुशलप्रश्नं प्रददाति स्म चासनम् । सम्पूज्य स्नेहसहितं परिपूर्णं व्यधत् तम् ॥
रम्याणि कन्दमूलानि फलपुञ्जं तथाङ्कुरान् । नूनं सुधानिर्मितानि समानीय प्रदत्तवान् ॥
युक्तो जनकनन्दिन्या लक्ष्मणेन गुहेन च । अतिरुच्याऽददाद् रामो रम्यमूलफलान्यपि ॥
श्रमस्य परिहारेण सञ्जातो राघवः सुखी । अभापत भरद्वाजो मृदुलं वचनं ततः ॥
त्यागस्तपश्च तीर्थानि सुफलान्यद्य सन्ति मे । जपयोगौ विरागश्च सुफला अद्य मे स्थिताः ॥
सज्जाः श्रेयस्साधनानां सफलाः सकला मम । अद्य हे राम ! भवतः सुसञ्जातेऽवलोकने ॥
लाभाविधिः सुखस्यापि वर्तते नापरोऽविधिः । पूर्णा जाताः समाशा मे भवदीयावलोकनात् ॥
कृत्वानुकम्पामधुना वरमेतं प्रयच्छतात् । यत् स्यात् स्वाभाविकी प्रीतिर्भवत्पादाम्बुजद्वये ॥

विहाय दम्भं कृतिवाङ्मनोभिर् जनो न दासो भवतोऽस्ति यावत् ।
स्वप्नेऽपि तावत्लभते न सौख्यं सम्पादिते कोटिगुणेऽपि यस्ते ॥ १०७ ॥

समाकर्ण्य मुनेर्वाचो रामः सङ्कोचमाश्रयत् । तस्य भावेन भक्त्या च परमानन्दपूरितः ॥
ततो रघूणामधिपः सुयशः शोभनं मुनेः । कोटिप्रकारैराभाष्याश्चावयत् सकलानपि ॥
महान् स एव सकलगुणवन्दालयस्तथा । प्रयच्छति भवान् यस्मै मुनीश्वर ! समादरम् ॥
मुनी रघूणामधिपो नमतः स्म परस्परम् । अन्वभूतां सुखमपि वचनानामगोचरम् ॥
समाचारममुं प्राप्य प्रयागस्य निवासिनः । वटवस्तापसाः सिद्धा उदासीनास्तथर्षयः ॥
भरद्वाजाश्रमस्थानं सम्प्राप्ताः सकला अपि । समाजोक्तयितुं रम्यो दिग्गजस्य तनूद्भवो ॥
रामस्तेभ्यः समेभ्योऽपि विदधाति स्म सन्नतिम् । सम्प्राप्य चक्षुषोर्लाभं जाता मोदान्विताः समे ॥
आशीर्वादमयच्छंस्ते सम्प्राप्य परमं सुखम् । तद् रम्यतां प्रशंसन्तः परावर्तन्माचरन् ॥

विश्राममीशो व्यदधाद् रजण्यां स्नानं विधायाप्युषसि प्रयागे ।
सौमित्रि सीतामुहदन्वितोऽगान् मूर्ध्ना नमस्कृत्य मुनिं प्रसन्नः ॥ १०८ ॥

यानकाले मुनिं रामः प्रेमयुक्तमभाषत । भवान् प्रभाषतां नाथ ! याम केन पथा वयम् ॥
मुनिर्विहस्य हृदये भाषते स्म रघूत्तमम् । सर्वोऽपि वर्तते मार्गः सुष्ठुगम्यो भवत्कृते ॥
ततः साकं तेन गन्तुं मुनिः शिष्यान् समाह्वयत् । पञ्चाशदधिका आयुः श्रुत्वा प्रीतमानसाः ॥
अपारं प्रेम सर्वेषां रामस्योपरि वर्तते । सकला अप्यभापन्त मार्गोऽस्माभिविलोकितः ॥

मुनि, बटु चारि संग तब दीन्हे । जिन्ह बहु जन्म सुकृत सब कीन्हे ॥
करि प्रनामु, रिषि - आयसु पाई । प्रमुदित - हृदयँ चले रघुराई ॥
ग्राम - निकट जब निकसहि जाई । देखहि दरसु नारि - नर धाई ॥
होहि सनाथ जनम - फलु पाई । फिरहि दुखित, मनु संग पठाई ॥

दो०—बिदा किए बटु, बिनय करि, फिरे पाइ मन-काम ।

उत्तरि नहाए जमुन-जल, जो सरीर - सम स्याम ॥ १०९ ॥

सुनत तीरबासी नर - नारी । धाए निज-निज काज विसारी ॥
लखन - राम - सिय - सुंदरताई । देखि, करहि निज भाग्य बड़ाई ॥
अति लालसा बसहि मन माहीं । नाउ - गाउ बूझत सकुचाहीं ॥
जे तिन्ह - महुँ बयबिरिध, सयाने । तिन्ह, करि जुगुति, रामु पहिचाने ॥
सकल कथा तिन्ह, सबहि सुनाई । बनहि चले पितु - आयसु पाई ॥
मुनि सबिषाद सकल पछिताहीं । रानी - रायँ कीन्ह भल नाहीं ॥
तेहि अवसर अँक तापसु आवा । तेज - पुंज, लघुबयस सुहावा ॥
कवि-अलखित-गति, बेषु बिरागी । मन-क्रम-बचन राम - अनुरागी ॥

दो०—सजल नयन, तन पुलकि, निज, द्रष्टदेउ पहिचानि ।

परैउ वंड-जिमि धरनितल, दसा न जाइ बखानि ॥ ११० ॥

राम सप्रेम पुलकि उर लावा । परम रंकें जुनु पारसु पावा ॥
मनहुँ प्रेमु - परमारथु दोऊ । मिलत धरें तन, कह सबु कोऊ ॥
बहुरि लखन पायन्ह सोइ लागा । लीन्ह उठाइ उमगि अनुरागा ॥
पुनि सिय-चरन-धूरि धरि सीसा । जननि, जानि सिसु, दीन्हि असीसा ॥
कीन्ह निषाद दंडवत तेही । मिलैउ मुदित, लखि रामसनेही ॥
पिअत नयन - पुट रूपु - पियूषा । मुदित, सुअसनु पाइ जिमि भूखा ॥
ते पितु-मातु, कहहु सखि ! कैसे । जिन्ह पठए बन बालक ऐसे ॥
राम - लखन - सिय - रूपु निहारी । होहि सनेह-बिकल नर-नारी ॥

दो०—तब रघुबीर, अनेक बिधि, सखहि, सिखावनु दीन्ह ।

राम - रजायसु सीस धरि, भवन गवनु तई कीन्ह ॥ १११ ॥

पुनि सिय-राम-लखन, कर जोरी । जमुनहि कीन्ह प्रनामु बहोरी ॥
चले ससीय मुदित दोउ भाई । रबितनुजा कइ करत बड़ाई ॥
पथिक अनेक मिलहि मग जाता । कहहि सप्रेम देखि दोउ भ्राता ॥
राज - लखन सब अंग तुम्हारें । देखि सोचु अति हृदय हमारें ॥
मारगु चलहु पयादेहि पाएँ । ज्योतिषु झूठ हमारें भाएँ ॥
अगमु पंथु, गिरि - कानन भारी । तेहि महँ, साथ नारि सुकुमारी ॥
करि, केहरि, बन जाइ न जोई । हम सँग चलहि जो आयसु होई ॥
जाब जहाँ लगि, तहँ पहुँचाई । फिरब बहोरि, तुम्हहि सिरु नाई ॥

दो०—अँहि बिधि पूँछहि प्रेम - बस, पुलक गात जलु नैन ।

कृपासिधु फेरहि तिन्हहि, कहि बिनीत मृदु बँन ॥ ११२ ॥

जे पुर - गाँव बसहि मग - माहीं । तिन्हहि नाग-सुर-नगर सिहाहीं ॥
केहि सुकृती, केहि घरीं बसाए । घन्य, पुन्यमय, परम सुहाए ॥
जहँ - जहँ राम-चरन चलि जाहीं । तिन्ह - समान अमरावति नाहीं ॥

सह यातुं मुनिः प्रादाच्चतुरस्तांस्ततो बद्धन् । यैर्नाजन्मपर्यन्तं सकलं सुकृतं कृतम् ॥
कृत्वा प्रणाममादेशं महर्षेः समवाप्य च । प्रमोदसंयुतमना अचलद् रघुनायकः ॥
यदा निर्गत्य यान्ति स्म कस्माच्चिद् ग्रामसन्निधेः । तदाऽऽध्याय्य नरा नार्यो रूपं तेषां विलोकयन् ॥
सनाथास्ते भवन्ति स्म सम्प्राप्य जनुवः फलम् । साकं सम्प्रेष्य हन्मात्रं परावर्तन्त दुःखिताः ॥

व्यसर्जयत् तान् स बद्धन् सनात्रं मनोरथान् प्राप्य च ते परापुः ।

उत्तीर्य सोऽस्तात् सलिलेऽकंपुञ्ज्या यच्छ्याममासीद् वपुषा समानम् ॥ १०९ ॥

पुरुषा वामनेत्राश्च श्रुत्वा तीरनिवासिनः । प्रधावन्ति स्म विस्मृत्य सर्वे कार्यं निजं निजम् ॥
सौमित्रे रामचन्द्रस्य सीतायाश्च मनोज्ञताम् । विलोक्य निजभाग्यस्य कुर्वन्ति स्म प्रशंसनम् ॥
महारूपा वसन्ति स्म तेषां चित्तेषु लालसाः । पृच्छन्तः सङ्कुचन्ति स्म नाम ग्रामञ्च किन्तु ते ॥
वर्तन्ते स्म वयोवद्धा बुद्धिमन्तश्च तेषु ये । परिचिन्वन्ति स्म रामं सुयुक्तीः प्रविधाय ते ॥
अश्वावयन् कथां सर्वामपि ते सकलानपि । यदयं जनकस्याज्ञां प्राप्य गच्छति काननम् ॥
श्रुत्वैव पश्चादतपन् विपादेन युताः समे । यद् राज्ञी च महाराजः कृतवन्ती न साम्प्रतम् ॥
तस्मिन्नवसरे प्राप्तस्तत्र तापस एकलः । तेजःपुञ्जो लघुवयास्तथा शोभनरूपवान् ॥
कविश्चालक्षितगतिविरागिपरिधानवान् । मनसा कर्मणा वाचा रामचन्द्रानुरागवान् ॥

सवारिनेत्रोऽञ्जितरोमगात्रस्तथा परिज्ञाय निजेष्वदेवम् ।

दण्डेन तुल्यं पतति स्म भूमौ न शक्यते तस्य दशा प्रवक्तुम् ॥ ११० ॥

हृदा रामः सपुलकः सप्रेम तमयोजयत् । नूनं स्पर्शमणि निःस्वः परमः समवाप्तवान् ॥
परमार्थस्तथा स्नेह इत्येती द्वावपि ध्रुवम् । मूर्तिमन्तावमिलतामित्युक्तं सकलैरपि ॥
स्पृशति स्म ततः पादौ सुमित्रातनयस्य सः । तमुत्थाप्याग्रहीत् सोऽपि प्रेमोत्साहसमन्वितः ॥
अस्थापयत् स शिरसि सीतापादरजस्ततः । जननी सा शिशुं मत्वा तस्मै दत्ते स्म चाशिषः ॥
निषादानामधिपतिर्दण्डवन्नमति स्म तम् । रामस्नेहयुतं दृष्ट्वा स तं प्रमुदितोऽमिलत् ॥
अपिबद्धं दृक्पुटाभ्यां स रामरूपात्मकामृतम् । मोदते स्म च सम्प्राप्य यथा स्वन्नं बुभुक्षितः ॥
सखि! आपस्व पितरौ तौ कीदृरूपिणौ स्थितौ । याभ्यां पितृभ्यामीदृक्षौ बालो सम्प्रेषितो वनम् ॥
विलोक्य रामचन्द्रस्य रूपं सौमित्रिणीतयोः । अभवन् स्नेहविकलाः पुरुषा योषितः समे ॥

अनेकरूपा रघुवंशवीरो सख्ये ददाति स्म ततः सुशिक्षाः ।

निधाय शीर्षे रघुनायकाज्ञां यानं गृहं स्वं प्रति स व्यधत् ॥ १११ ॥

पुनः सीतां रामचन्द्रं लक्ष्मणञ्च प्रणम्य सः । पुनर्दिवाकरतनूजातां प्रणमति स्म च ॥
सीतां वितावचलतां मुदितो भ्रातराबुभौ । दिवाकरतनूजायां विदधन् प्रशंसनम् ॥
अमिलन् पथिका नाना सरण्यां गच्छतस्तु तान् । वदन्ति स्म च सप्रेम विलोक्य भ्रातराबुभौ ॥
लक्षणानि धरेशस्य सन्ति भावत्कदेहयोः । विलोक्य शोको विपुलो जायते मानसेषु नः ॥
तथापि मार्गे व्रजतो भवन्तो पादयायिनौ । मिथैव ज्योतिषं शास्त्रमस्मभ्यं सम्प्रतीयते ॥
मार्गोऽगम्योऽस्ति विपुलशैलकाननवानपि । भवद्भ्यां सह तत्रापि सुकुमार्यबला स्थिता ॥
मतङ्गजहरिव्याप्तं वनं द्रष्टुं न शक्यते । यद्याज्ञा दीयते तर्हि चलिष्यामो वयं सह ॥
गन्तव्यं वर्तते यावत् तावत् प्राप्य तत्र च । भवतः शिरसा नत्वा निर्वर्तिष्यामहे पुनः ॥

स्नेहस्य निधना विधिनेत्यपृच्छन् रोमाञ्चगात्राः सज्जलाक्षियुक्ताः ।

न्यवर्तयत् तान् करुणासमुद्रः सम्भाष्य वाचो मृदुला विनीताः ॥ ११२ ॥

सरण्यां संस्थिताः सन् यानि ग्रामाः पुराणि च । तेभ्यो नागामरपुरः स्पृहयन्ति स्म सस्तवम् ॥
कस्मिन् गृहर्तुऽरच्यन्ते केन पुण्यात्मना तथा । धन्यानि पुण्यपूर्णानि परशोभान्वितानि च ॥
यत्र यत्र प्रयातः स्म रघुवंशमणेः पदे । तद्भूमिभागसदृशी वर्तते नामरावती ॥

ता

पुन्य - पुंज मग - निकट - निवासी । तिन्हहि सराहहि सुरपुर-वासी ॥
 जे भरि नयन बिलोकहि रामहि । सीता-लखन-सहित घनस्यामहि ॥
 जे सर - सरित राम अवगाहहि । तिन्हहि देव-सर-सरित सराहहि ॥
 जेहि-तर-तर प्रभु बैठहि जाई । करहि कलपतरु तासु बड़ाई ॥
 परसि राम-पद-पदुम-परागा । मानति भूमि भूरि निज भागा ॥

दो०—छांह करहि घन, बिबुधगन, बरषहि सुमन, सिहाहि ।

देखत गिरि, बन, बिहग, मृग, रामु चले मग जाहि ॥ ११३ ॥

सीता - लखन - सहित रघुराई । गांव-निकट जब निकसहि जाई ॥
 मुनि सब बाल-वृद्ध, नर - नारी । चलहि तुरत गृह-काजु बिसारी ॥
 राम - लखन - सिय - रूप निहारी । पाइ नयनफलु होहि सुखारी ॥
 सजल बिलोचन, पुलक सरीरा । सब भअ मगन, देखि दोउ बीरा ॥
 बरनि न जाइ दसा तिन्ह केरी । लहि जनु रंकन्ह सुर-मुनि-ढेरी ॥
 एकन्ह - एक बोलि सिख देहीं । लोचन - लाहु लेहु, छन एहीं ॥
 रामहि देखि एक अनुरागे । चितवत चले जाहि, संग लाये ॥
 एक नयन - मग छबि उर आनी । होहि सिथिल तन-मन-बर बानी ॥

दो०—एक देखि बट-छांह मलि, डासि मृदुल तृन-पात ।

कहहि, गवाईअ छिनुकु श्रमु, गवनब अबहि कि प्रात ॥ ११४ ॥

एक कलस भरि आनहि पानी । अँचइअ नाथ ! कहहि मृदु बानी ॥
 मुनि प्रिय बचन, प्रीति अति देखी । राम कृपाल, सुसील विसेखी ॥
 जानी श्रमित सीय, मन - माहीं । घरिक बिलंबु कीन्ह, बट-छाहीं ॥
 मुदित नारि - नर देखहि सोभा । रूप अनूप नयन - मनु लोभा ॥
 अँकटक सब सोहहि चहुँ ओरा । रामचंद्र - मुख - चंद - चकोरा ॥
 तरुन - तमाल - बरन तनु सोहा । देखत कोटि - मदन - मनु मोहा ॥
 दामिनि - बरन लखन सुठि नीके । नख-सिख सुभग, भावते जी के ॥
 मुनिपट, कटिन्ह कसे तूनीरा । सोहहि कर-कमलनि धनु-तीरा ॥

दो०—जटा-मुकुट सीसनि सुभग, उर, भुज, नयन बिसाल ।

सरद-परब-बिधु-बदन बर, लसत स्वेद - कन - जाल ॥ ११५ ॥

बरनि न जाइ मनोहर जोरी । सोभा बहुत, थोरि मति मोरी ॥
 राम - लखन - सिय - सुंदरताई । सब चितवहि चित-मन-मति लाई ॥
 थके नारि - नर प्रेम - पिआये । मनहुँ मृगी-मृग देखि दिआ से ॥
 सीय - समीप ग्रामतिय जाहीं । पूँछत अति सनेहँ सकुचाहीं ॥
 बार - बार सब लागहि पाएँ । कहहि बचन मृदु, सरल, सुभाएँ ॥
 राजकुमारि ! बिनय हम करहीं । तिय-सुभायें, कछु पूँछत डरहीं ॥
 स्वामिन ! अबिनय छमवि हमारी । बिलगु न मानब जानि गवाई ॥
 राजकुअँर दोउ सहज सलोने । इन्ह तें लहि दुति मरकत-सोने ॥

दो०—स्यामल - गौर किसोर-बर, सुंबर, सुषमा - ऐन ।

सरद - सबरीनाथ - मुखु सरद - सरोरुह नैन ॥ ११६ ॥

मासपारायण, सोलहवाँ विश्राम
 नवाह्नपारायण, चौथा विश्राम

पुण्यपुञ्जा अवर्तन्त मार्गसन्निधिवामिनः । प्रणमन्ति स्म तान् देवलोकस्यापि निवासिनः ॥
ये नेत्रतृप्तिपर्यन्तं विनोक्तन्ते स्म राघवम् । नोमितिसीनासहितं पानीयधरमेचकम् ॥
येषु रामो गाहते स्म स्रवन्तीषु मरस्मु च । प्राशंसंस्तानि देवानां सरितश्च जलाशयाः ॥
प्रभुः प्रगत्य यस्याधो विधत्ते स्मोपवेशनम् । तस्य प्रशंसां व्यदधुरपि कल्पपलाशिनः ॥
संस्पृश्य रामचन्द्रीयपादपाथोजयो रजः । अतीव भूरि सौभाग्यं मन्यते स्म स्वकं मही ॥

छायामकुर्वञ्जलदा अमर्त्या अवर्षयन् पुष्यचयं तथेच्छन् ।

शीलाटवीपक्षिमृगान् विपश्यन् याति स्म रामोऽपि वनस्य मार्गे ॥ ११३ ॥

सीतया लक्ष्मणेनापि सहितो रघुनायकः । प्रगच्छति स्म निष्क्रम्य ग्रामस्य सविधे यदा ॥
निशम्य वाला वृद्धाश्च नरा नायस्तथा समे । विस्मृत्य गृहकार्याणि प्रचलन्ति स्म तत्क्षणात् ॥
विलोक्य रूपं रामस्य सीताया लक्ष्मणस्य च । सम्प्राप्यलोचनफलं भवन्ति स्म सुखान्विताः ॥
तेषां नेत्राणि साम्भ्रांनि देहाः सपुलका अपि । जाताः प्रेङ्गानन्दमग्ना दृष्ट्वा वीरावुभौ समे ॥
न शक्यते निगदितुं तेषां सा तादृशी दशा । नूनं चिन्तारत्नराशिं प्राप्नुवन्ति स्म निर्धनाः ॥
प्रत्येकं ते समाहूय ददते स्म सुशिक्षणम् । अस्मिन्नेव क्षणे लाभं लोचनानां प्रगुह्यत ॥
केचिद् रामं समालोक्य प्रेमपूर्णस्तथाऽभवन् । यत् तं समालोकयन्तो व्रजन्ति स्म सहैव ते ॥
केचिच्च चक्षुर्मार्गेण चेतस्यानीय तद्दृष्टुम् । देहेन मनसा वाचा वरया मन्दतामगुः ॥

छायां वरां वीक्ष्य वटस्य चैकम् आस्तीर्य पर्णानि मृदूनि घासम् ।

प्रोचुः क्षणं नाशयताच्छ्रमं स्वं प्रयातिदानीमयवा प्रघाते ॥ ११४ ॥

केचित् कलशमापूर्य सर्वतोमुखमानयन् । मृदुवाचा वदन्ति स्म करोत्वाचमनं प्रभो ! ॥
निशम्य प्रियवाक्यानि परं स्नेहं विलोक्य च । कृपामयो रामचन्द्रः सुष्ठुशीलो विशेषतः ॥
जानकीं श्रान्तिसंयुक्तां परिज्ञाय स्वमानसे । तदा वटस्यच्छायायां व्यलम्बत घटीमितम् ॥
विलोकन्ते स्म तत्कान्तिं मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । तद्रूपमुपमावर्जं दृशश्चित्तान्यलोभयत् ॥
सर्वेऽशोभन्त परितो निनिमेषविलोचनाः । रामचन्द्राननविधुं सम्पश्यन्तश्चकरोकाः ॥
तनुर्नैवतमालीयवर्णा परमशोभत । विलोकनेनैव यस्या मुह्यते कामकोटिहृत् ॥
सौदामिनीवर्णयुक्तो रम्योऽभादति लक्ष्मणः । आपादमस्तकं रम्यो मानसेभ्योऽत्यरोचत ॥
मुनिवासो धारयन्तौ कटितूणीरसंयुतौ । करपद्मेऽवशोभन्त धनुषी च शरास्तयोः ॥

शीर्ष्णोः सुरम्ये च जटाकिरीटे वक्षोभुजाक्षीणि विशङ्कटानि ।

शरत्समग्रेन्दुसमातिरम्यमुखद्वये स्वेदकणा व्यराजन् ॥ ११५ ॥

मनोरमं तद् युगलं गदितुं नैव शक्यते । यतस्तत्कान्तिरधिका स्वल्पा च मम शेमुषी ॥
रामचन्द्रस्य सौमित्रेः सीतायाश्च मनोज्ञताम् । चित्तं मनो मतिमपि संयोज्यालोकयन् समे ॥
तथा नार्यो नराश्चासन्नतृप्ताः प्रेमतृड्युताः । यथा हरिण्यो इरिणाः समालोक्य मरीचिकाम् ॥
योषितो ग्रामवासिन्यो जानकीं निकषागमन् । सङ्कुचन्ति स्म सम्प्रष्टुं किन्त्वतिस्नेहकारणात् ॥
वारं वारं नमन्ति स्म पादयोः सकला अपि । स्वभावसरला मृद्वीः प्रयुञ्जन्ति स्म भारतीः ॥
वयं सम्प्रार्थनां कुर्मो महीपालकुमारिके ! । परन्तु स्त्रीस्वभावेन किञ्चित् प्रष्टुं भयान्विताः ॥
अस्माकमेतदौद्ध्यं क्षमतां हेऽस्मदीशवरि ! । अस्मान् ग्राम्याः परिज्ञाय विदधात्वन्यथैव मा ॥
उभौ सहजलावण्ययुतौ नृपकुमारकौ । कान्तिः स्वर्णशमगर्भाभ्यामाभ्यामेवोपसादिता ॥

नीलाम्बुगौरी रुचिरी किशोरी मनोज्ञतायतौ सुषमानिवासौ ।

शरन्नशिनाथसमानने स्तो नेत्रेऽनयोः शारदनीरजाभे ॥ ११६ ॥

मासपारायणे षोडशो विश्रामः सम्पूर्णः

नवाह्नपारायणे चतुर्थो विश्रामः सम्पूर्णः

कोटि - मनोज - लजावनिहारे । सुमुखि ! कहहु को आहि तुम्हारे ॥
 सुनि सनेहमय - मंजुल बानी । सकुची सिय, मन सहूँ मुसुकानी ॥
 तिन्हहि बिलोकि, बिलोकति धरनी । दुहँ सकोच, सकुचति बरबरनी ॥
 सकुचि सप्रेम बालमृग - नयनी । बोली मधुर बचन पिकबयनी ॥
 सहज सुभाय, सुभग, तन गोरे । नामु - लखनु, लघु देवर मोरे ॥
 बहुरि बदन - बिधु अंचल ढाँकी । पिय-तन चितइ, भौंह करि बाँकी ॥
 खंजन - मंजु तिरीछे नयननि । निजपति, कहँउ तिन्हहि सियँ सयननि ॥
 भई मुदित सब ग्रामबधूटी । रंकन्ह राय - रासि जनु लूटी ॥

दो०—अति सप्रेम सिय-पायँ परि, बहुबिधि देहि असोस ।

सदा सौहागिनि होहु तुम्ह, जब-लगि महि अहि-सोस ॥ ११७ ॥

पारबती - सम पतिप्रिय होहु । देवि ! न हम पर छाड़ब छोहु ॥
 पुनि-पुनि बिनय करिअ कर जोरी । जाँ बैहि मारग फिरिअ बहोरी ॥
 दरसनु देब, जानि निज दासी । लखीं सीयँ, सब प्रेम-पिआसी ॥
 मधुर बचन कहि-कहि परितोषी । जनु कुमुदिनीं कौमुदीं पोषी ॥
 तबहि लखन, रघुबर - रुख जानी । पूछैउ मगु, लोगन्हि मृदु बानी ॥
 सुनत नारि - नर भए दुखारी । पुलकित गात, बिलोचन वारी ॥
 मिटा मोदु, मन भए मलीने । बिधि निधि दीन्ह, लेत जनु छीने ॥
 समुझि करमगति, धीरजु कीन्हा । सोधि सुगम मगु, तिन्ह कहि दीन्हा ॥

दो०—लखन-जानकी-सहित तब, गवनु कीन्ह रघुनाथ ।

फेरे सब, प्रिय बचन कहि, लिए लाइ मन साथ ॥ ११८ ॥

फिरत नारि-नर अति पछिताहीं । दैअहि दोषु देहि मन - माहीं ॥
 सहित - बिषाद परसपर कहहीं । बिधि-करतब उलटे सब अहहीं ॥
 निपट निरंकुस, निठुर, निसंकू । जौहि ससि कीन्ह सरुज, सकलकू ॥
 रुख कलपतरु, सागरु खारो । तैहि पठए बन राजकुमारो ॥
 जौ पै इन्हहि दीन्ह बनवासू । कीन्ह बादि बिधि भोग-बिलासू ॥
 ए बिचरहि मग बिनु - पदताना । रचे बादि बिधि बाहन नाना ॥
 ए महि परहि, डसि - कुस पाता । सुभग सेज, कत सृजत बिधाता ॥
 तरुबर-बास इन्हहि बिधि दीन्हा । धवल धाम रचि-रचि श्रमु कीन्हा ॥

दो०—जौ ए मुनि-पट-धर, जटिल, सुंदर, सुठि सुकुमार ।

बिबिध जाँति भूषन-बसन, बादि किए करतार ॥ ११९ ॥

जौ ए कंद - मूल - फल खाहीं । बादि सुधादि असन जग-माहीं ॥
 एक कहहि, ए सहज सुहाए । आपु प्रगट भअ, बिधि न बनाए ॥
 जहँ-लगि बेद कही बिधि - करनी । श्रवन-नयन-मन-गोचर बरनी ॥
 देखहु खोजि, भुअन दस - चारी । कहँ अस पुरुष, कहाँ असि नारी ? ॥
 इन्हहि देखि, बिधि-मनु अनुरागा । पटतर - जोग बनावै लागा ॥
 कीन्ह बहुत श्रम, ऐक न आए । तैहि इरिषा, बन आनि दुराए ॥
 एक कहहि, हम बहुत न जानहि । आपुहि परम धन्य करि मानहि ॥
 ते पुनि पुन्यपुंज हम लेखे । जे देखहि, देखिहहि, जिन्ह देखे ॥

कोटिसङ्ख्याकसुमनोधन्वलज्जाविधायिनी । शुभानने ! प्रभापस्व वर्तते काविमौ तव ॥
निश्म्य स्नेहसम्पूर्णा मञ्जुलाञ्च सरस्वतीम् । सङ्कोचमगमत् सीता मनस्येवाकरोत् स्मितम् ॥
सा ता दग्धोचरीकृत्य धरणि समवेक्षत । सङ्कोचेन द्विरूपेण युक्ताभूद् वरवर्णिनी ॥
सङ्कुच्य प्रेमसहितं बालवातायुलोचना । सम्भापते स्म मधुरं वचनं पिकभारती ॥
योऽयं स्वभावसरलः सुभगो गौरविग्रहः । तथा लक्ष्मण इत्याख्यः कनीयान् देवरो मम ॥
वस्त्राञ्चलेन सङ्गोप्य निजाननकलानिधिम् । प्रियमूर्ति समालोक्य भ्रुवो वक्त्रे विधाय च ॥
विधाय वक्त्रे नयने खञ्जनद्विजमञ्जुले । ता भर्तारं भापते स्म सङ्केतेनैव जानकी ॥
प्रमोदसंयुता जाताः सकला ग्रामयोपितः । नूनं निःस्वैर्द्रव्यरागिर्यथेच्छं समगृह्यत ॥

३

प्रेम्णाति सीतापदयोनिपत्य शुभागिपस्ता ददते स्म नाना ।
सौभाग्ययुक्ता भव सर्वदा त्वं यावन्मही मूर्ध्नि फणीश्वरस्य ॥ ११७ ॥

गिरिराजतनूजेव पत्युः प्रियतमा भव । अस्माकं विषये देवि ! मा कृपां सम्परित्यज ॥
स्वकरो सम्पुटीकृत्य कुर्महे प्रार्थनां मुहुः । यदनेनैव मार्गेण विधेहि त्वं परागतिम् ॥
दर्शनं नः प्रयच्छस्व परिज्ञाय स्वसेविकाः । ततः सीता पश्यति स्म प्रेमवृष्णाकुलाः समाः ॥
उक्त्वा चोक्त्वा मृदुगिरः परितोषमकल्पयत् । परिपुष्टाः करोति स्म ज्योत्स्ना कुमुदिनीर्ध्रुवम् ॥
तस्मिन्नेव क्षणे रामभावं विज्ञाय लक्ष्मणः । सम्पृच्छति स्म पन्वानं जनान् मृदुलयागिरा ॥
श्रुत्वैवेति नरा नार्यो जाता दुःखसमन्विताः । रोमाञ्चितानि गात्राणि जलपूर्णादृशस्तथा ॥
अयाद् विनाशमानन्दो हृदो मलिनतामयुः । अपाहरन्निधिं नूनं सम्प्रदत्त प्रजापतिः ॥
ते धैर्यमाश्रयन्ति स्म विदित्वा कर्मणां गतिम् । रुचिरं निर्णयं कृत्वाऽभापन्त सुगमां सृतिम् ॥

सौमित्रिसीतासहितस्तदानीम् ईशी रघूणां गमनं व्यधत् ।
सर्वान् परावर्तयदुत्तरमयं मनांस्यगृह्णात् तु सहैव तेषाम् ॥ ११८ ॥

परं पश्चात्तपन्ते स्म परायान्तो नराः स्त्रियः । यच्छन्ति स्म च देवाय दोषं ते निजमानसे ॥
ते विषादेन सहितं भाषन्ते स्म परस्परम् । सर्वाणि सन्ति कर्माणि विपरीतानि वेधसः ॥
निरङ्कुशः सर्वथैव निष्ठुरो भयवर्जितः । यो व्यधत् निशानाथं रुक्मलङ्कसमन्वितम् ॥
पलाशिनं कल्पवृक्षं क्षारं वारिनिधिं तथा । स एव भूपतिमुतावस्ति प्रेषितवान् वनम् ॥
वनवासं यदैताभ्यां वर्तते स वितीर्णवान् । तदा तेन कृता भोगा विलासाश्च निरर्थकाः ॥
इमौ विचरतो मार्गे पादत्पाणविवर्जितौ । ततो नानावाहनानिवृथा रचितवान् विधिः ॥
कुशान् पर्णानि चास्तीर्य शयाते भूतले त्विमौ । ततो मनोरमाः शय्याः किमर्थं कुरुते विधिः ॥
वासं महातर्वधस्ताद् विधाताऽऽभ्यां प्रदत्तवान् । ततः शुभ्राणि धामानि कृत्वा कृत्वाऽकरोच्छ्रमम् ॥

यद्यपि वस्त्रौ जटिलौ तथेमौ सुकोमलौ कान्तिसमन्वितौ च ।
नानाविधामूषणवस्त्रजातं विधिः करोति स्म निरर्थमेव ॥ ११९ ॥

फलानि कन्दमूलानि त्विमौ भक्षयतो यदि । मुधाप्रभृतिखाद्यानि व्यर्थानि भुवनत्रये ॥
केचिदन्ये वदन्ति स्म प्रकृत्या सुन्दराविमौ । स्वयं प्राकट्यमायातो विधिना नैव निर्मितौ ॥
यावत्पर्यन्तमाख्याता कृतिर्वेदैः प्रजापतेः । सविस्तरं वर्णयित्वा कर्णद्विचत्तगोचरा ॥
अन्विष्याशाब्धिलोकेषु तावत् समवलोक्य । एतादृशा नरा नार्यः कुत्र सत्तासमन्विताः ॥
इमान् विलोक्य हृदयमनुरक्तं प्रजापतेः । तत एवेदृशानन्यान् कर्तुमारभते स्म सः ॥
अकरोत् परमं यत्नं न कमप्यकरोत् परम् । ईर्ष्यायां स ततोऽरण्यमानीयैतानगूहयत् ॥
केचिदन्ये वदन्ति स्म न जानीमो वयं बहु । किन्तु स्वानेव परमान् घन्यान् मन्यामहे वयम् ॥
जानीमस्तानपि जनान् पुण्यपुञ्जस्वरूपकान् । येऽपश्यन् ये प्रपश्यन्ति तथा द्रक्ष्यन्ति ये त्विमान् ॥

दो०—अहि विधि कहि-कहि बचन प्रिय, लेहि नयन भरि नीर ।

किमि चलिहहि मारग अगम, सुठि सुकुमार सरीर ॥ १२० ॥

नारि, सनेह - बिकल - बस होहीं । चकई साँझ समय जनु सोहीं ॥
मृदु-पद-कमल कठिन मगु जानी । गहबरि हृदय कहिह बर बानी ॥
परसत मृदुल चरन अरुनारे । सकुचति महि, जिमि हृदय हमारे ॥
जौ जगदीस इन्हहि बनु दीन्हा । कस न सुमनमय मारगु कीन्हा ? ॥
जौ मागा, पाइअ बिधि - पाहीं । ए रखिअहि, सखि ! आँखिन्ह माहीं ॥
जे नर - नारि न अवसर आए । तिन्ह सिय-रामु न देखन पाए ॥
सुनि सुरुपु, बूझहि अकुलाई । अव लगि गए कहाँ लगि भाई ॥
समरथ, घाइ बिलोकहि जाई । प्रमुदित फिरहि जनमफलु पाई ॥

दो०—अबला, बालक, वृद्ध-जन, कर मीजहि, पछितार्हि ।

होहि प्रेमबस लोग इमि, रामु जहाँ-जहाँ जाहि ॥ १२१ ॥

गांव - गांव अस होइ अनंदू । देखि भानुकुल - कैरव - चंदू ॥
जे कछु समाचार सुनि पावहि । ते नृप-रानिहि दोसु लगावहि ॥
कहहि एक, अति भल नरनाहू । दीन्ह हमहि जोइ लोचन-लाहू ॥
कहहि परसपर लोग - लोगाई । बातें सरल, सनेह - सुहाई ॥
ते पितु - मातु धन्य, जिन्ह जाए । धन्य सो नगर, जहाँ तें आए ॥
धन्य सो देसु, सैलु, वन, गाऊँ । जहँ-जहँ जाहि, धन्य सोइ ठाऊँ ॥
सुखु पायउ बिरंचि रचि तेही । ए जेहि के सब भाँति सनेही ॥
राम - लखन - पथि - कथा सुहाई । रही सकल मग - कानन छाई ॥

दो०—अहि विधि रघुकुल-कमल-रवि, मग-लोगन्ह सुख देत ।

जाहि चले देखत बिपिन, सिय - सौमित्रि - समेत ॥ १२२ ॥

भागें रामु, लखनु बने पाछें । तापस - वेष विराजत काछें ॥
उभय बीच, सिय सोहति कैसैं । ब्रह्म - जीव - बिच माया जैसैं ॥
बहुरि कहउँ, छवि जसि मन बसई । जनु मधु-मदन-मध्य रति लसई ॥
उपमा बहुरि कहउँ जियँ जोही । जनु बुध-बिधु-बिच रोहिनि सोही ॥
प्रभु-पद-रेख, बीच-बिच सीता । धरति चरन, मग चलति सभिता ॥
सीय - राम - पद - अंक वराएँ । लखन चलहि मगु दाहिन लाएँ ॥
राम - लखन - सिय - प्रीति सुहाई । बचन-अगोचर, किमि कहि जाई ॥
खग-मृग मगन, देखि छवि, होहीं । लिए चोरि चित, राम बटोहीं ॥

दो०—जिन्ह-जिन्ह देखे पथिक प्रिय, सिय-समेत दौड भाइ ।

भव-मगु - अगमु अनंदु तेइ, बिनु श्रम रहे सिराइ ॥ १२३ ॥

अजहुँ जासु उर सपनेहुँ काऊ । बसहुँ लखनु-सिय-रामु बटाऊ ॥
राम - धाम - पथ पाइहि सोई । जो पथ पाव कबहुँ मुनि कोई ॥
तब रघुबीर, श्रमित सिय जानी । देखि निकट बटु, सीतल पानी ॥
तहँ बसि, कंद-मूल-फल खाई । प्रात नहाइ, चले रघुराई ॥
देखत वन, सर, सैल सुहाए । बालमीकि - आश्रम प्रभु आए ॥
राम दीखि मुनि - बासु सुहावन । सुंदर गिरि, काननु, जलु पावन ॥

उक्त्वा तयोक्त्वा मधुरा गिरस्ते नेत्रेषु नीरं समपूरयन्त ।
कथं चलिष्यन्ति सुदुर्गमायां मृताविमोऽतीवसुकुमलाङ्गाः ॥ १२० ॥

विकलत्वं गच्छति स्म प्रेमाधीनोऽबलाजनः । चकवाकीव्रजो नूनं सायङ्काले व्यराजत ॥
मूढस्येतत्पदाब्जानि ज्ञात्वा च कठिनां मृतिम् । वदन्ति स्म वरां वाचं व्यथायुक्तेन चेतसा ॥
अरुणांश्चरणानिपां संपृश्यैवातिकुमलान् । तथा सङ्कोचमेत्युर्वी यथा यन्ति मनांसि नः ॥
यद्येतेभ्यो वने वासं दत्तवाञ्जगदीश्वरः । तर्हि कस्मान्न कृतवान् सरणिं सुमनोमयीम् ॥
प्रार्थितं यदि लभ्येत मन्त्रिकृष्णात् प्रजापतेः । वयस्ये ! तर्हि चक्षुषु स्थापयाम वयं त्विमान् ॥
तस्मिन्नवसरे नापुर्वं नरा महिला अपि । द्रष्टुं सीतारामचन्द्रौ शक्नुवन्ति स्म नैव ते ॥
समपृच्छन् व्याकुलास्ते श्रुत्वा रूपं मनोरमम् । वान्धवा ! अधुना यावत् कियद् दूरं गतास्तु ते ॥
आसन् समर्था ये तेषु ते प्रगत्य व्यलोकयन् । परावर्तन्त मुदिताः सम्प्राप्य जनुषः फलम् ॥

वृद्धा मनुष्या अबलाश्च बालाः प्रधूष्य हस्तावतपंश्च पश्चात् ।
इत्थं जनाः प्रेमवशा अभूवन् यत्रैव यत्रैव रघूत्तमोऽयात् ॥ १२१ ॥

एतादृशो जायते स्म ग्रामे ग्रामे मुदो भरः । विलोक्य भानुवंशात्मकैरवस्य कलानिधिम् ॥
श्रोतुं ये शक्नुवन्ति स्म समाचारं कमप्यमुम् । ते भूमिपाय राज्यं च प्रयच्छन्ति स्म दूषणम् ॥
केचिद् वदन्ति स्म भूपः कृतवानस्ति सुन्दरम् । यदस्मभ्यं लोचनानां लाभं सोऽस्ति प्रदत्तवान् ॥
परस्परं वदन्ति स्म पुरुषा महिला अपि । सरलाः स्नेहसम्पूर्णाः शोभनाश्च सरस्वतीः ॥
तौ मातापितरौ घन्यो याभ्यां नीता इमे जनिम् । नगरी चास्ति साधन्या यस्या एते समागताः ॥
घन्यानि तानि शिखरी देशो ग्रामो वनं तथा । व्रजन्ति यत्र यत्रैते घन्यं स्थानं तदेव च ॥
कृत्वा तस्यैव निर्माणं सुखं सम्प्राप्तवान् विधिः । यस्यैते स्नेहितः सन्ति प्रकारैः सकलैरपि ॥
सुशोभना पथिकयो रामलक्ष्मणयोः कथा । सकलायामपि मृतौ व्याप्तासीत् कानने तथा ॥

रीत्यानया राघववंशपदमरविर्जनान् सख्ययन् पदव्याम् ।
यानं करोति स्म वनं प्रपश्यन् सीतामुमित्रातनुजातयुवतः ॥ १२२ ॥

याति स्म पुरतो रामः पश्चाद् याति स्म लक्ष्मणः । धारयन्तो मुनेर्वेषं व्यराजेतामतीव तौ ॥
शोभते स्मोभयोर्मध्ये तथा जनकनन्दिनी । यथा माया स्थिता मध्ये परात्मप्रत्यगात्मनोः ॥
पुनर्वदामि मच्चित्ते यादृशी तच्छिविः स्थिता । नूनं वसन्तस्मरयोर्मध्ये रतिरशोभत ॥
पुनरन्विष्य हृदये कथयामि समानताम् । शोभते स्म ध्रुवं मध्ये रोहिणी बुधचन्द्रयोः ॥
अधीनपदरेखाणां मध्ये मध्ये विदेहजा । स्थापयन्ती स्वचरणी मार्गेऽयाद् भीतिसंयुता ॥
जानकीरामपदयोरङ्कान् कुर्वन् सुरक्षितान् । प्रदक्षिणक्रमेणैव मार्गे याति स्म लक्ष्मणः ॥
रामलक्ष्मणसीतानां प्रीतिरत्यन्तशोभना । अगोचरा भारतीनां शक्या वक्तुं कथं मया ॥
खगाश्च पशवो दृष्ट्वा कान्तिं तन्मयतामगुः । पथिको राघवाधीशस्तच्चित्तान्यप्यचोरयत् ॥

ये ये प्रियौ तौ पथिकावपश्यन् बन्धु युतौ मैथिलराजपुत्र्या ।
अगम्यमानं जगतो मुदा ते श्रमं विनोदतरन्तदानीम् ॥ १२३ ॥

अद्यापि हृदये यस्य स्वप्नानेहस्यपि द्रवचित् । सीता रामो लक्ष्मणश्च वसेयुः पथिका यदि ॥
तर्हि सम्प्राप्यते सोऽपि रामधामीपदधतिम् । कदाचित् केचिदपि च मुनयः प्राप्नुवन्ति याम् ॥
रघुवीरस्ततो ज्ञात्वा श्रान्तियुक्तां विदेहजाम् । दृष्ट्वा वटञ्च निकटे शीतलं सलिलं तथा ॥
वासं कृत्वा तत्र भूत्वा कन्दं मूलं फलान्यपि । कृत्वावगाहनं प्रातश्चलति स्म रघूत्तमः ॥
शैलान् वनानि सरसीः शोभनानि विलोकयन् । वाल्मीकिराश्रमस्थानं समायाति स्म राघवः ॥
रामोऽवालीकयद् वासं महर्षेरति शोभनम् । मनोरमे गिरिवने पानीयं तत्र पावनम् ॥

सरनि सरोज, बिटप बन फूले । गुंजत मंजु मधुप रस - भूले ॥
खग - मृग बिपुल कोलाहल करहीं । विरहित बैर, मुदित मन चरहीं ॥

बो०—मुचि, सुंदर आश्रमु निरखि, हरषे राजिवनेन ।

मुनि रघुबर - आगमनु मुनि, आगे आयउ लेन ॥ १२४ ॥

मुनि कहूँ राम दंडवत कीन्हा । आसिरबादु बिप्रवर दीन्हा ॥
देखि राम - छबि, नयन जुड़ाने । करि सनमानु, आश्रमहि आने ॥
मुनिबर, अतिथि प्रानप्रिय पाए । कंद - मूल - फल मधुर मगाए ॥
सिय, सौमित्रि, राम, फल खाए । तब मुनि, आश्रम दिए सुहाए ॥
बालमीकि - मन आनंदु भारी । मंगल - मूरति नयन निहारी ॥
तब कर - कमल जोरि रघुराई । बोले बचन श्रवन - सुखदाई ॥
तुम्ह त्रिकाल - दरसी मुनिनाथा । बिस्व बदर - जमि तुम्हरे हाथा ॥
अस कहि, प्रभु सब कथा बखानी । जेहि जेहि भांति दीन्ह बनू रानी ॥

बो०—तात-बचन, पुनि मातु-हित, भाइ भरत-अस राउ ।

मो कहूँ दरस तुम्हार प्रभु ! सबु ममपुन्य - प्रभाउ ॥ १२५ ॥

देखि पाय मुनिराय तुम्हारे । भए सुकृत सब सुफल हमारे ॥
अब जहँ राउर आयसु होई । मुनि उदवेगु न पावै कोई ॥
मुनि-तापस जिन्ह तें दुखु लहहीं । ते नरेस बिनु - पावक दहहीं ॥
मंगल - मूल बिप्र - परितोषु । दहइ कोटि कुल, भूसुर - रोषु ॥
अस जियँ जानि, कहिअ सोइ ठाऊँ । सिय-सौमित्रि-सहित जहँ जाऊँ ॥
तहँ रचि रुचिर परन-तृन-साला । बासु करौं कछु काल, कृपाला ! ॥
सहज, सरल, मुनि रघुबर-बानी । साधु-साधु ! बोले मुनि ग्यानी ॥
कस न कहहु अस रघुकुलकेतु ! । तुम्ह पालक संतत श्रुति - सेतु ॥

छं०—श्रुति - सेतु - पालक राम ! तुम्ह जगदीश, माया जानकी ।

जो सृजति जगु, पालति, हरति, रख पाइ कृपानिधान की ॥

जो सहससीसु, अहीसु, महिधरु, लखनु सचराचर - धनी ।

सुर-काज धरि नरराज तनु, चलै दलन खल-निसिचर-अनी ॥

सो०—राम ! सरूप तुम्हार, बचन - अगोचर, बुद्धिपर ।

अबिगत, अकथ, अपार, नेति-नेति, नित निगम कह ॥ १२६ ॥

जगु - पेखन तुम्ह देखनिहारे । बिधि - हरि - संभु - नचावनिहारे ॥
तेउ न जानहि मरमु तुम्हारा । और तुम्हहि को जाननिहारा ॥
सोइ जानइ जेहि देहु जनाई । जानत तुम्हहि, तुम्हइ होइ जाई ॥
तुम्हरिहि कृपा, तुम्हहि रघुनंदन ! । जानहि भगत, भगत-उर-चंदन ! ॥
चिदानंदमय देह तुम्हारी । बिगत-बिकार, जान अधिकारी ॥
नर - तनु धरेहु संत - सुर - काजा । कहहु, करहु, जस प्राकृत राजा ॥
राम ! देखि-मुनि चरित तुम्हारे । जइ मोहिहि, बुध होहि सुखारे ॥
तुम्ह जो कहहु, करहु, सबु साँचा । जस काछिअ, तस चाहिअ नाचा ॥

बो०—पूछेहु मोहि कि रहौं कहें, मैं पूछत सकुचाउँ ।

जहँ न होहु, तहँ देहु कहि, तुम्हहि देखावौं ठाउँ ॥ १२७ ॥

सरस्सु फुल्लान्यञ्जानि कानने पुष्पिता द्रुमाः । गुञ्जन्तो मञ्जु मधुपास्तन्मयाः सुमनोरमे ॥
कोलाहलं कुर्वते स्म विपुलं विहगा मृगाः । वैरभावेन रहिता अचरन् प्रीतमानसाः ॥

दृष्ट्वाश्रमं रम्यतमञ्च पूतमानन्दितोऽमूदरविन्दनेत्रः ।
रघूत्तमस्यागमनं निश्चय मुनिः समाधात् पुरतो ग्रहीतुम् ॥ १२४ ॥

दण्डप्रणाममकरोन्मुनये रघुनन्दनः । आशीर्वादं ददाति स्म वसुधाविबुधेश्वरः ॥
विलोक्य कान्तिं रामस्य शीते जाते तदक्षिणी । कृत्वा स तस्य सम्मानमाश्रमस्थानमानयत् ॥
प्राणप्रियांस्तानतिथीनुपलभ्य मुनीश्वरः । आनाययत् स्वादवन्ति कन्दं मूलं फलान्यपि ॥
फलानि भक्षयन्ति स्म जानकीरामलक्ष्मणाः । अदान्मुनिस्ततस्तेभ्य आश्रमानतिशोभनान् ॥
सञ्जायते स्म वाल्मीकिमुनेष्विते मुदा भरः । लोचनाभ्यां समालोक्य मूर्ति मङ्गलरूपिणीम् ॥
अधीशो रघुवंशस्य पुटीकृतकरस्ततः । भारतीं प्रयुनक्ति स्म श्रुतिसौख्यप्रदायिनीम् ॥
हे मुनीश ! भवानस्ति कालत्रयविलोककः । बदरीफलतुल्यञ्च स्थितं विश्वं भवत्करे ॥
ईश्वरः कथयित्वेत्यं कथां सर्वामवर्णयत् । रीत्या यया यया राज्ञी दत्ते स्म विपिनस्थितिम् ॥

तातस्य वाङ्मातृहितञ्च सूयो भ्रातुर्नृपत्वं भरतोपमस्य ।
प्रभो ! ममेदं भवदीक्षणञ्च पुण्यप्रभावो मम सर्वमेतत् ॥ १२५ ॥

मुनीश्वर ! समालोक्य भवतश्चरणद्वयम् । सुफलान्यद्य जातानि सर्वाणि सुकृतानि मे ॥
इदानीं यत्र जायेत भवदीयानुशासनम् । मुनिः कोऽपि समुद्वेगं न यत्र समवाप्नुयात् ॥
येभ्यो दुःखं प्राप्नुवन्ति मुनयश्च तपस्विनः । वल्लिं विनैव ते भूमिपतयो यान्ति दग्धताम् ॥
वर्तते श्रेयसो मूलं परितोषो द्विजन्मनाम् । कोटीर्दहत्यन्वयानां रोषो भूमिसुपर्वणाम् ॥
इत्थं विचार्य हृदये तदेव वदतादौ स्थलम् । यत्र गच्छान्यहं सीतामुमित्रासुतसंयुतः ॥
निर्माय यत्र रुचिरां शालां पर्णस्तूर्णरपि । कञ्चित् कालं निवसनं कृपालो करवाप्स्यहम् ॥
स्वभावसरलां वाचं श्रुत्वा रघुकुलेशितुः । मुनिर्बोधयुतोऽबोचत् साधु साध्विति भारतीम् ॥
इत्थं न वक्ष्यति कुतो भवान् रघुकुलध्वज ! । पालकः श्रुतिरूपस्य सेतोरस्ति भवान् सदा ॥

भवान् पालको राम ! वेदात्मसेतोर्जगन्नाथ ! माया विदेहात्मजास्ते ।
जगत्सृष्टिसंरक्षणध्वंसकर्त्री कृपाया विधानस्य या प्राप्य दृष्टिम् ॥
अहीशो महीधृक् कसाहस्त्रयुग् यश्चरस्याचरस्यापि राड् लक्ष्मणः सः ।
सुराणां कृते मर्त्यराड् रूपधारी निरैव दुष्टरक्षश्चमू सन्निहन्तुम् ॥

भवद्रूपमेतद् रघूणामधीश ! वचोऽगोचरं वर्तते धीपरञ्च ।
अगम्यं कथावर्जमन्तेन हीनं सदा नेति नेतीति वेदा वदन्ति ॥ १२६ ॥

प्रेक्षणीयं समं विश्वं प्रेक्षको वर्तते भवान् । विधेर्हरेः शिवस्यापि नृत्यकृत्यस्य कारकः ॥
तेऽपि नैव विजानन्ति रहस्यं भवदाश्रितम् । कोऽपरो वर्तते तर्हि भवतः परिबोधकः ॥
स एव संविजानाति विज्ञाप्रयति यं भवान् । स भवानेव भवति भवति ज्ञात एव च ॥
भावत्कथैव दयया भवन्तं रघुनन्दन ! । जानन्ति भक्ता भद्राश्च ! भक्तानामुरसां कृते ॥
भवदीयं चिदानन्दमयमस्ति कलेवरम् । तथा विकाररहितं विजानन्त्यधिकारिणः ॥
भवान् विबुधकार्याय धूतवान् मानुषीं तनुम् । करोति वक्ति च तथा प्राकृताः पार्थिवायथा ॥
हे राम ! दृष्ट्वा श्रुत्वा च भवतश्चरितव्रजम् । जडा मोहं प्राप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति बुधाः सुखम् ॥
यद् भवान् वक्ति कुशते सकलं सत्यमेव तत् । धारयेद् यादृशं वेषं कुर्यान्नृत्यञ्च तादृशम् ॥

वसामि कुत्रेति भवानपृच्छत् सङ्कोचवान् प्रष्टुमहं स्थितोऽस्मि ।

भवान् न यत्रास्ति तदुच्यतां भोः ! प्रदर्शये स्थानमहं तदानीम् ॥ १२७ ॥

मुनि मुनि - बचन प्रेमरस - साने । सकुचि, राम मन-महँ मुसुकाने ॥
 बालमीकि हँसि कहँहु बहोरी । बानी मधुर अमिअ-रस-बोरी ॥
 सुनहु राम ! अब कहउँ निकेता । जहाँ बसहु सिय-लखन-समेता ॥
 जिन्ह के श्रवण समुद्र - समाना । कथा तुम्हारि सुभग सरि नाना ॥
 भरहि निरंतर होहि न पूरे । तिन्ह के हिय तुम्ह कहँ गृह रूरे ॥
 लोचन चातक जिन्ह करि राखे । रहँहि दरस - जलधर अभिलाषे ॥
 निदरहि सरित, सिंधु, सर भारी । रूप - बिंदु जल होहि सुखारी ॥
 तिन्ह के हृदय - सदन सुखदायक । बसहु बंधु-सिय-सह रघुनायक ! ॥

दो०—जसु तुम्हार मानस विमल, हँसिनि जीहा जासु ।

मुकुताहल गुन-गन चुनइ, राम ! बसहु हियँ तासु ॥ १२८ ॥

प्रभु - प्रसाद सुचि, सुभग, सुबासा । सादर जासु लहइ नित नासा ॥
 तुम्हहि निवेदित भोजन करहीं । प्रभु - प्रसाद पट - भूषण धरहीं ॥
 सीस नवाहि सुर, गुरु, द्विज देखी । प्रीति-सहित करि बिनय बिसेषी ॥
 कर नित करहि राम-पद-पूजा । राम - भरोस हृदय नहि दूजा ।
 चरन, राम - तीरथ चलि जाहीं । राम ! बसहु तिन्ह के मन-माहीं ॥
 मंत्रराजु नित जपहि तुम्हारा । पूजहि तुम्हहि सहित - परिवारा ॥
 तरपन - होम करहि विधि नाना । बिप्र जेवाँइ देहि बहु दाना ॥
 तुम्ह तें अधिक गुरहि जियँ जानी । सकल भायँ सेवहि सनमानी ॥

दो०—सबु करि, मागाँह एक फलु, राम-चरन-रति होउ ।

तिन्ह के मन - मंदिर बसहु, सिय - रघुनंदन दोउ ॥ १२९ ॥

काम, कोह, मद, मान न मोहा । लोभ, न छोभ, न राग, न द्रोहा ॥
 जिन्ह के कपट, दंभ नहि माया । तिन्ह के हृदय बसहु रघुराया ! ॥
 सब के प्रिय, सब के हितकारी । दुख - सुख - सरिस प्रसंसा - गारी ॥
 कहँहि सत्य-प्रिय-वचन बिचारी । जागत, सोवत, सरन तुम्हारी ॥
 तुम्हहि छाड़ि, गति दूसरि नाही । राम ! बसहु तिन्ह के मन-माहीं ॥
 जननी - सम जानहि परनारी । धनु पराव, बिष तें बिष भारी ॥
 जे हरषहि पर - संपति देखी । दुखित होहि पर-बिपति बिसेषी ॥
 जिन्हहि राम ! तुम्ह प्रानपिआरे । तिन्ह के मन, सुभ सदन तुम्हारे ॥

दो०—स्वामि, सखा, पितु, मातु, गुर, जिन्ह के सब तुम्ह तात ।

मन-मंदिर तिन्ह के बसहु, सीय-सहित दोउ आत ॥ १३० ॥

अवगुन तजि, सब के गुन गहहीं । बिप्र - धेनु - हित संकट सहहीं ॥
 नीति-निपुन जिन्ह कइ जग लीका । घर तुम्हार तिन्ह कर मनु नीका ॥
 गुन तुम्हार, समुझइ निज दोसा । जेहि सब भाँति तुम्हार भरोसा ॥
 राम - भगत प्रिय लागहि जेही । तेहि उर बसहु सहित - बंदेही ॥
 जाति, पाँति, धनु, धरमु, बड़ाई । प्रिय परिवार, सदन सुखदाई ॥
 सब तजि, तुम्हहि रहइ उर लाई । तेहि के हृदय रहइ रघुराई ! ॥
 सरगु, नरकु, अपबरगु समाना । जहँ-तहँ देख धरें धनु - बाना ॥
 करम - बचन - मन राउर चेरा । राम ! करहु तेहि के उर डेरा ॥

दो०—जाहि, न चाहिअ कबहुँ कछु, तुम्ह-सन सहज सनेहु ।

बसहु निरंतर तासु मन, सो राउर निज नेहु ॥ १३१ ॥

रसेन सम्भुतं प्रेम्णो निगम्य वचनं मुनेः । सङ्कोचपूर्वकं रामो मनस्येवाकरोत् स्मितम् ॥
ततो हसित्वा वाल्मीकिः पुनरेवाभ्यभाषत । वाच मधुरतायुक्तां सुधारसनिमज्जिताम् ॥
भवाञ्च शृणोतु हे राम ! वचोदानां निकेतनम् । वसति यत्र कुरुतात् सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥
वर्तन्ते श्रुतयो येषां पानीयनिधिमन्त्रिभाः । तेषां चित्तानि ललिता आलया भवतः कृते ॥
नेत्राणि चातकीकृत्य स्वीयानि स्थापितानि यैः । ये भवद्दर्शनाम्भोदलालसां धारयन्ति च ॥
सरितः सागरान् भव्यसरांस्यप्यवमन्वते । रूपविन्दुजलेनैव भवन्ति सुखिनश्च ये ॥
तेषां चित्तस्वरूपेषु सुखदायकसदमसु । सीतासोमित्रिसहितो वसताद् रघुनायक ! ॥

भवद्दयशो निर्मलमानसाख्यकासारहंसी रसनास्ति येषाम् ।

गृह्णाति मुक्ताश्च गणान् गुणानां करोतु वासं हृदि राम ! तेषाम् ॥ १२८ ॥

प्रभोः प्रसादं सुभगं सद्गन्धं पावनं तथा । सादरं परिगृह्णाति नासा येषां निरन्तरम् ॥
कुर्वन्ति भोजनमपि भवते विनिवेदितम् । प्रभूप्रसादरूपाणि वासो भूषा दधत्यपि ॥
सुरान् गुरुन् भूसुरांश्च विलोक्य नमयन्ति कम् । विशिष्टां प्रार्थनां तेषां विधाय प्रीतिसंयुतम् ॥
येषां करा रामपादौ पूजयन्ति निरन्तरम् । राम एवास्ति विश्वामो येषां चित्ते न चापरः ॥
स्वयमेवाङ्घ्रयो येषां रामतीर्थानि यान्ति च । हे राम ! तेषां हृदये निवासं कुरुताद् भवान् ॥
जपन्ति मन्त्रराजं ये भवदीयं निरन्तरम् । परिवाणेण सहिता भवन्तं पूजयन्ति च ॥
कुर्वन्ति तर्पणं होमं विधानैर्वहुरूपकैः । मम्मोज्य विप्रान् ददते तेषां दानानि भूरिशः ॥
भवतोऽप्यधिकं ज्ञात्वा स्वकीये मानसे गुरुम् । सेवन्ते सकलैर्भादैः कृत्वा तस्य समादरम् ॥

कृत्वा समं ते फलमर्थयन्ते स्ताद् रामपादे रतिरित्यमेकम् ।

हृदालयानावसतां तु तेषां विदेहजाराघवनन्दनो द्वौ ॥ १२९ ॥

येषां न मदनः कोपो मोहो मानो मदस्तथा । न लोभः क्षोभरागौ वा न तथा वैरभावना ॥
न दम्भो नैव कपटं येषां माया न विद्यते । करोतु तेषां हृदये निवासं रघुनायक ! ॥
सर्वे येषां प्रियाः सन्ति ये सर्वहितकारिणः । येषां समे सुखं दुःखं प्रशंसा दुर्वचः समे ॥
ये विचार्य प्रभाषन्ते गिरः सत्याः प्रियास्तथा । ये च जागरिताः सुप्ता भवतः शरणे स्थिताः ॥
त्यक्त्वा भवन्तमपरं येषां किमपि नो गतिः । हे राम ! तेषां हृदये निवासं कुरुताद् भवान् ॥
परकीयां योषितं ये मन्यन्ते जननीममाम् । परकीयं धनमपि विषादप्यधिकं विषम् ॥
परस्य सम्पदं दृष्ट्वा प्रमोदं प्राप्नुवन्ति ये । परस्य विपदं दृष्ट्वा विशिष्टं दुःखमेव च ॥
येषां प्रियः प्राणतुल्यो भवान् हे राम ! वर्तते । तेषां मनांसि वर्तन्ते भवतो मङ्गलालयाः ॥

स्वामी सखाम्बा जनको गुरुश्च येषां भवान् सर्वमिहास्ति तात ! ।

हृन्मन्दिराण्यावसतां तु तेषां बन्धू उभौ मंथिलजासमेतौ ॥ १३० ॥

दोषान् सन्त्यज्य सर्वेषां ये गुणानेव गृह्णते । वसुधादेवधेन्वर्थं सहन्ते सङ्कटानि च ॥
संसारे नीतिनैपुण्ये सीमारूपाश्च सन्ति ये । तेषां रम्याणि चित्तानि भवतोऽस्ति निकेतनम् ॥
भवदीयान् गुणानेव यो दोषान् स्वांश्च मन्यते । सर्वैः प्रकारैर्भवति यस्य विश्वास एव च ॥
प्रतीयन्ते प्रिया यस्मै रामभक्तियुता जनाः । तस्यैव हृदये सीतासंयुतो वसताद् भवान् ॥
जाति पङ्क्तिं धनं धर्मं महद्वैशिष्ट्यमेव च । परिवारं प्रियमपि सदनं सुखदायकम् ॥
त्यक्त्वा सर्वं निधत्ते स्वहृदि श्रीमन्तमेव यः । तस्यैव हृदये वासं करोतु रघुनायक ! ॥
स्वर्गापवर्गनरकान् यः समानेव मन्यते । विलोक्ते यन्नतव धृतचापेषुमेव यः ॥
कर्मणा मनसा वाचा भवतः सेवकोऽस्ति यः । तस्यैव हृदये वासं हे राम ! कुरुताद् भवान् ॥

कदापि यो वाञ्छति नैव किञ्चित् तथा भवत्प्रेमसमन्वितो यः ।

तस्यैव चित्ते वसतात् सदैव तदेव नैजं भवतोऽस्ति गेहम् ॥ १३१ ॥

अेहि बिधि मुनिबर भवन देखाए । बचन सप्रेम राम - मन भाए ॥
 कह मुनि, मुनहु भानुकुलनायक ! । आश्रम कहउँ समय - सुखदायक ॥
 चित्रकूट - गिरि करहु निवास । तहें तुम्हार सब भाँति सुपास ॥
 सैलु सुहावन, कानन चारू । करि-केहरि-मृग - विहग - विहारू ॥
 नदी पुनीत, पुरान - बखानी । अत्रिप्रिया निज तप-बल आनी ॥
 सुरसरि - धार, नाउँ मंदाकिनि । जो सब पातक-पोतक-डाकिनि ॥
 अत्रि - आदि, मुनिबर बहु बसहीं । करहि जोग, जप, तप, तन कसहीं ॥
 चलहु, सफल श्रम सब कर करहू । राम ! देहु गौरव गिरिबरहू ॥

दो०—चित्रकूट - महिमा अमित, कही महामुनि गाइ ।

आइ नहाए सरित - बर, सिय - समेत दोउ भाइ ॥ १३२ ॥

रघुबर कहेउ, लखन ! भल घाटू । करहु कतहुँ अब ठाहर - ठाटू ॥
 लखन दीख पय - उतर करारा । चहुँ दिसि फिरेउ धनुष-जिमि नारा ॥
 नदी पनच, सर सम - दम - दाना । सकल-कलुष-कलि, साउज नाना ॥
 चित्रकूट जनु अचल अहेरी । चुकइ न घात, मार मुठभेरी ॥
 अस कहि, लखन ठाउँ देखरावा । थलु बिलोकि, रघुबर सुख पावा ॥
 रमेउ राम - मनु, देवन्ह जाना । चले सहित - सुर - थपति - प्रधाना ॥
 कोल - किरात - बेष सब आए । रचे परन - तृन - सदन सुहाए ॥
 बरनि न जाहि, मंजु दुइ साला । एक ललित लघु, एक विसाला ॥

दो०—लखन - जानकी - सहित प्रभु, राजत रुचिर निकेत ।

सोह मदन मुनि-बेष जनु, रति - रितुराज - समेत ॥ १३३ ॥

मासपारायण, सत्तहवाँ विश्राम

अमर, नाग, किरर, दिसिपाला । चित्रकूट आए तेहि काला ॥
 रामु, प्रनामु कीन्ह सब - काहू । मुदित देव, लहि लोचन-लाहू ॥
 बरषि सुमन, कह देव - समाजू । नाथ ! सनाथ भए हम आजू ॥
 करि बिनती, दुख दुसह सुनाए । हरषित निज-निज सदन सिधाए ॥
 चित्रकूट रघुनंदनु छाए । समाचार सुनि-सुनि मुनि आए ॥
 आवत देखि मुदित मुनिबुंदा । कीन्ह दडवत रघुकुलचंदा ॥
 मुनि रघुबरहि लाइ उर लेहीं । सुफल होन - हित आसिष देहीं ॥
 सिय-सौमित्रि - राम - छबि देखहि । साधन सकल सफल करि लेखहि ॥

दो०—जथाजोग सनमानि प्रभु, बिदा किए मुनिबुंद ।

करहि जोग, जप, जाग, तप, निज आश्रमन्हि सुछंद ॥ १३४ ॥

यह सुधि कोल - किरातन्ह पाई । हरषे, जनु नवनिधि घर आई ॥
 कंद-मूल-फल भरि-भरि दोना । चले रंक जनु लूटन सोना ॥
 तिन्ह महँ, जिन्ह देखे दोउ भ्राता । अपर तिन्हहि पूँछहि मगु-जाता ॥
 कहत - सुनत रघुबीर - निकाई । आइ सबन्हि देखे रघुराई ॥
 करहि जोहार, भेट धरि आगे । प्रभुहि बिलोकिहि अति अनुरागे ॥

रीत्यानया मुनिवरो निलयान् समदर्शयत् । अरोचन्त प्रेमयुक्ता गिरो रामस्य चेतसे ॥
मुनिरभूतार्कवजनायक ! शृणुताद् भवान् । आश्रमं कथयाम्येतत्कालसौख्यप्रदायकम् ॥
भवान् निवासं कुरुताच्चित्रकूटं धराधरैः । सर्वप्रकारं सोविध्यं भवतस्तत्र वर्तते ॥
वसुन्धराधरो रम्यः काननञ्च मनोरमम् । करिकेसरिवातायुविहङ्गमविहारवत् ॥
पुराणवर्णिता पूता स्रवन्ती तत्र वर्तते । तपोधनेनात्रिपत्नी स्वीयेनानयति स्म याम् ॥
धारास्ति देवसरितो नाम्ना मन्दाकिनी स्मृता । सर्वपातकबालानां कृते या डाकिनी स्थिता ॥
अव्यादयो मुनिवरा नाना वासं प्रकुर्वन्ते । जपयोगतपोयुक्ताः कर्पयन्ति कलेवरम् ॥
चलतात् तत्र सर्वेषां कुरुतात् सफलं श्रमम् । गौरवं यच्छताद् राम ! धराधरवराय च ॥

प्रगाथ सोमारहितं महत्त्वं महर्षिरामापत चित्रकूटम् ।

स्नातः स्म चैत्य प्रमुखश्चन्द्यां बन्धू उभौ मैथिलजासमेतौ ॥ १३२ ॥

रघूत्तमो भाषते स्म घट्टो रम्योऽस्ति लक्ष्मण ! । कुवाप्यत्रैवाधुना त्वं कुरु तद् वासयोजनम् ॥
पर्यस्विन्युत्तरतटं ततः सोमित्रिरैधत । अब्रूतापि चतुर्दिक्षु निर्गमो धनुराकृतिः ॥
सरिन्मोर्वी शराः सन्ति शमो दानं दमस्तथा । सर्वाणि कलिपापानि मृगयापशवो मताः ॥
स्थिर आखेटको नूनं चित्रकूटो महीधरः । सन्धानं यस्य न व्यर्थं पुरस्ताद् यः प्रहारकः ॥
इत्थमाभाष्य सोमितिः स्थानं तत् समदर्शयत् । समालोक्य स्थलं सौख्यं प्राप्नोति स्म रघूत्तमः ॥
जानन्ति स्म यदा देवा रतं रामस्य मानसम् । देवस्वपतिमुख्यं ते सह सम्पाद्य निर्गताः ॥
किरातकोलनेपथ्ययुक्ता यान्ति स्म ते समे । रचयन्ति स्म रम्याणि पर्णघासगृहाणि च ॥
न शक्येते निगदितुं तेषु द्वे रम्यसदमनी । लघु रम्यं ययोरेकं विशालमपरं तथा ॥

सौमित्रिसीतासहितोऽधिनाथो निकेतनेऽराजत रम्यरूपे ।

नूनं स्मरोऽभान्मुनिवेषधारी युक्तो वसन्तेन तथैव रत्या ॥ १३३ ॥

मासपारायणे सप्तदशो विश्रामः सम्पूर्णः

अमराः किल्लरानागाः ककुभां पालका अपि । तस्मिन्नवसरे चित्रकूटशैलं समागमन् ॥
प्रणामं सकलेभ्योऽपि करोति स्म रघूत्तमः । देवा लाभं लोचनानां प्राप्य जाता मुदन्विताः ॥
सुमनोवर्षणं कृत्वा देववृन्दमभाषत । अद्य हे नाथ ! सञ्जाता वयं नाथसमन्विताः ॥
प्रार्थनापूर्वकं दुःखं श्रावयन्ति स्म दुस्सहम् । प्रमोदयुक्ताः सदनं यान्ति स्मापि निजं निजम् ॥
चित्रकूटोऽस्ति कृतवान् निवासं रघुनन्दनः । श्रुत्वा श्रुत्वेति वृत्तान्तं मुनयः समुपागमन् ॥
उपागच्छत् समालोक्य मुदितं मुनिमण्डलम् । दण्डप्रणाममकरोद् रघुवंशकलानिधिः ॥
मुनयो योजयन्ति स्म रघुनाथं निजोरसा । फलयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं प्रयच्छन्ति स्म चाशिषः ॥
विलोकन्ते स्म सीताया रामलक्ष्मणयोश्छविम् । मन्यन्ते स्मापि सफलं सकलं साधनव्रजम् ॥

प्रभुः समभ्यर्च्य यथोचितञ्च व्यसर्जयत् तान् निकरान् मुनीनाम् ।

यागं तपो योगजपानकुर्वन् निजाश्रयानेत्य समे यथेच्छम् ॥ १३४ ॥

यदा कोलाः किराताश्च वृत्तान्तं प्राप्नुवन्निमम् । हृष्टा जाता ध्रुवं तेषां गूहानायात्रवो निधिः ॥
पुटकेषु समापूर्य कन्दमूलफलानि ते । चलन्ति स्म यथा स्वर्णमपहर्तुमकिञ्चनाः ॥
तेषां मध्ये व्यलोकन्त ये केचिद् भ्रातरावुभौ । मार्गगा अपरेऽपृच्छंस्तास्तयोर्विषये जनाः ॥
शृण्वन्तः कथयन्तश्च रघुवीरस्य कान्तताम् । समागत्य व्यलोकन्त सकला रघुनायकम् ॥
पुरः संस्थाप्योपहारं प्रकुर्वन्ति स्म वन्दनम् । प्रभमालोकयन्ति स्म परमप्रीतिसंयुताः ॥

चित्र - लिखे - जनु जहँ - तहँ ठाढ़े । पुलक सरीर, नयन जल बाढ़े ॥
 राम सनेह - मगन सब जाने । कहि प्रिय बचन, सकल सनमाने ॥
 प्रभुहि जोहारि बहोरि - बहोरि । वचन विनीत कहहि कर जोरी ॥

दो०—अब हम नाथ ! सनाथ सब, भए देखि प्रभु-पाय ।

भाग हमारे आगमनु, राउर कोसलराय ॥ १३५ ॥

धन्य भूमि, बन, पंथ, पहारा । जहँ-जहँ नाथ ! पाउ तुम्ह धारा ॥
 धन्य बिहग, मृग, काननचारी । सफल जनम भये तुम्हहि निहारी ॥
 हम सब धन्य सहित - परिवारा । दीख दरसु, भरि नयन तुम्हारा ॥
 कीन्ह बासु, भल ठाउँ बिचारी । इहाँ सकल रितु रहव सुखारी ॥
 हम सब भाँति करब सेवकाई । करि-केहरि-अहि-बाघ बराई ॥
 बन बेहड़, गिरि, कंदर, खोहा । सब हमार प्रभु पग-पग जोहा ॥
 तहँ-तहँ तुम्हहि अहेर खेलाउव । सर, निरझर, जल-ठाउँ देखाउव ॥
 हम सेवक परिवार - समेता । नाथ ! न सकुचब आयसु देता ॥

दो०—बेद-बचन-मुनि-मन-अगम, ते प्रभु कहना-ऐन ।

बचन किरातन्ह के सुनत, जिमि पितु बालक-बन ॥ १३६ ॥

रामहि केवल प्रेमु पिआरा । जानि लेउ, जो जाननिहारा ॥
 राम सकल बनचर तब तोषे । कहि मृदु बचन, प्रेम परिपोषे ॥
 बिदा किए, सिर नाइ सिधाए । प्रभु-गुन कहत-सुनत घर आए ॥
 बेहि बिधि सिय-समेत दोउ भाई । वसहि बिपिन, सुर-मुनि-सुखदाई ॥
 जब तैं आइ रहे रघुनायकु । तब तैं भयउ बनु मंगलदायकु ॥
 फूलहि-फलहि बिटप बिधि नाना । मंजु - बलित बर-बेलि - बिताना ॥
 सुरतरु - सरिस सुभायें सुहाए । मनहुं विबुध-बन परिहरि आए ॥
 गुंज मंजुतर मधुकर - श्रेनी । त्रिविध बयारि बहइ सुख-देनी ॥

दो०—नीलकंठ, कलकंठ, सुक, चातक, चक्क, चकोर ।

भाँति-भाँति बोलहि बिहग, श्रवन-सुखद वित-चोर ॥ १३७ ॥

करि, केहरि, कपि, कोल, कुरंगा । बिगत-बैर बिचरहि सब संग ।
 फिरत अहेर, राम-छबि देखी । होहि मुदित मृगवृंद बिसेषी ॥
 विबुध-बिपिन जहँ-लगि जग-माहीं । देखि रामबनु सकल सिहाहीं ॥
 सुरसरि, सरसइ, दिनकर - कन्या । मेकलसुता, गोदावरि धन्या ॥
 सब सर, सिंधु, नदी, नद नाना । मंदाकिनि-कर करहि बखाना ॥
 उदय - अस्त - गिरि, अरु कैलासू । मंदर, मेरु, सकल - सुरवासू ॥
 सैल हिमाचल - आदिक जेते । चित्रकूट - जसु गावहि तेते ॥
 बिधि मुदित मन, सुखु न समाई । श्रम - बिनु बिपुल बड़ाई पाई ॥

दो०—चित्रकूट के बिहग, मृग, बेलि, बिटप, तृन-जाति ।

पुन्यपंज, सब धन्य, अस, कहाँ देव दिन-राति ॥ १३८ ॥

नयनवंत रघुबरहि बिलोकी । पाइ जनम-फल होहि बिसोकी ॥
 परसि चरन-रज, अचर सुखारी । भए परम पद के अधिकारी ॥
 सो बनु, सैलु, सुभायें सुहावन । मंगलमय अति - पावन - पावन ॥

यत्र तत्र स्थिताः सर्वे ते चित्रलिखिता इव । देहा रोमाञ्चितास्तेषामेधिताम्भोयुता दृशः ॥
स्नेहमग्नान् परिजाय सकलान् रघुनायकः । प्रियाणि वचनान्युक्त्वा निश्शेषान् सममानयत् ॥
प्रकुर्वन्तः प्रणामं ते परेणाय पुनः पुनः । नम्रं वचो वदन्ति स्म सम्पुटीकृतपाणयः ॥

जाता इदानीं सकलाः सनाथा वयं विलोभ्येश्वरपादयुग्मम् ।

जाताऽऽगतिर्नः शुभभागधेयाद् भवत्कृता कोशलभूमिपाल ! ॥ १३५ ॥

धन्या भूमिर्वनं धन्यं धन्यो मार्गमहीधरो । यत्र यत्रैव भवता हे नाथ ! निहिते पदे ॥
धन्या विहङ्गमा धन्या मृगाः काननचारिणः । ये भवन्तमबालोक्य सञ्जाताः सफलोद्भवाः ॥
धन्या वयं समग्राश्च परिवारैः समन्विताः । यदालोचनसन्तोषमस्माभिर्वीक्षितो भवान् ॥
स्थानं रम्यं विचार्यैव वसतिर्भवता कृता । अस्मिन् सर्वतुषु भवान् सुखयुक्तो निवत्स्यति ॥
करिष्यामः सेवकत्वं वयं मकलरीतिभिः । गजपञ्चास्यभुजगद्द्वीपिभ्यः परिरक्ष्य च ॥
गहनं विपिनं शैलाः कन्दरा आन्तरा सृतिः । एतत् समग्रमस्माभिः पादे पादेऽस्ति वीक्षितम् ॥
विधास्यामस्तत्र तत्र भवन्तं मृगयारतम् । निर्झरान् दर्शयिष्यामः सरोजलपदानि च ॥
वयं सर्वे सेवकाः स्म परिवारसमन्विताः । आज्ञाप्रदाने मा नाथ ! सङ्कोचं कुरुताद् भवान् ॥

यो वेदवाचो मुनिचेतसश्च परः स ईशः सदनं दयायाः ।

तथा शृणोति स्म किरातवाचो यथा पिता बालतनूजवाचः ॥ १३६ ॥

जानकीप्राणनाथाय केवलं प्रेम रोचते । स त परिविजानातु यः परिज्ञातुमीहते ॥
ततः सर्वान् वनचरान् राघवः पर्यतोपयत् । कथयित्वा गिरो मृद्वीः प्रियतापरिपोषिताः ॥
व्यसर्जयत् तान् यातास्ते शिरोनमनपूर्वकम् । शृण्वन्तस्ते गुणानैशान् वदन्तश्चायुर्गृहान् ॥
रीत्यानया जनकजासयुता भ्रातरादुभौ । विपिनेऽकुस्ता वासं सुरविमुखदायकौ ॥
यदारभ्यागत्य वासमकरोद् रघुनायकः । जायते स्म तदारभ्य वनं मङ्गलदायकम् ॥
नानाप्रकारास्तरवः पुष्पिताः फलितास्तथा । वरावेष्टितवल्लीनां वितानं ललितं स्थितम् ॥
स्वाभाविकमनोज्ञास्ते कल्पपादपसन्निभाः । स्पर्शपूर्णं वनं नूनं परित्यज्य समागताः ॥
गुञ्जन्तिस्मातिरुचिरास्तेषु पटपदपङ्क्तयः । त्रिविधो वहति स्मापि पवनः सुखदायकः ॥

कीरव्रजाः कोकिलनीलकण्ठाश्चकीरचक्राङ्गकचातकाश्च ।

नानाविधं पक्षिगणा अकूज्ज श्रवस्सुखं मानसमोषकञ्च ॥ १३७ ॥

मतङ्गजाश्च पञ्चास्याः कोलाः शाखामृगा मृगाः । सम्परित्यक्तशत्रुत्वा व्यचरन् सकलाः सह ॥
अटतो मृगया हेतो रामस्य प्रेक्ष्य कान्तताम् । मृगवृन्दं विशेषेण जायते स्म मुदन्वितम् ॥
लोके यावन्ति वर्तन्ते विपिनानि दिवौकसाम् । रामस्य विपिनं दृष्ट्वा समान्यैरहन्त तस्मिन् स्थितिम् ॥
गङ्गा सरस्वती भानुकलेवरसमुद्भवा । रेवा गोदावरी धन्या तथान्या अपि निम्नगाः ॥
जलाशया उदन्वन्तो नद्यो नानाविधा नदाः । सर्वे मन्दाकिनीनद्याः कुर्वन्ति स्म प्रशंसनम् ॥
उदयाद्रिस्तथास्ताद्रिः कैलासो वसुधाधरः । मन्दरो मेरुमुख्याश्च ये सर्वे देवतालयाः ॥
शैला शैलेश्वरमुखा यावन्तः सन्ति विष्टपे । चित्रकूटयशोऽग्रायन् तावन्तः सकला अपि ॥
विन्ध्याचलोऽतिमुदितो नामात्तन्मानसे मुखम् । श्रमं विनैव प्राप्नोत् स महत्त्वं परमं यतः ॥

मृगा विहङ्गा अपि चैत्रकूटा लताद्रुमोद्यास्तृणजातयश्च ।

सर्वेऽपि धन्याः सुकृतीषुञ्जा देवा दिवारात्रमिति बुवन्ति ॥ १३८ ॥

रघुत्तमं समालोक्य विलोचनसमन्विताः । शोकहीना भवन्ति स्म सम्प्राप्य जनुषः फलम् ॥
संस्पृश्य चारणी धूलिमचराः सुखमाप्नुवन् । तथा परमधाम्नस्ते सञ्जाता अधिकारिणः ॥
तद् वनं भूधरः सोऽपि स्वाभाविकमनोहरे । श्रेयोमये पावनानां परमाणाञ्च पावने ॥

महिमा कहिअ कवनि विधि तासू । सुखसागर जहँ कीन्ह निवासू ॥
पय - पयोधि तजि, अवध बिहाई । जहँ सिय-लखनु-रामु रहे आई ॥
कहि न सकहि सुपमा जसि कानन । जौ सत-सहस होहि सहसानन ॥
सो मैं वरनि कहीं विधि-केहीं । डावर-कमठ कि मंदर लेहीं ॥
सेवहि लखनु करम - मन - बानी । जाइ न सीलु - सनेहु बखानी ॥

दो०—छिनु छिनु लखि सिय-राम-पद, जानि आपु पर नेहु ।

करत न सपनेहु लखनु-चितु, बंधु-मातु-पितु-गेहु ॥ १३९ ॥

राम-संग सिय रहति सुखारी । पुर-परिजन-गृह-सुरति बिसारी ॥
छिनु-छिनु पिय-बिधु-वदनु निहारी । प्रमुदित मनहुँ चकोर-कुमारी ॥
नाह-नेहु नित बढ़त बिलोकी । हरषित रहति, दिवस जिमि कोकी ॥
सिय - मनु, राम - चरन अनुरागा । अवध-सहस-सम बनु प्रिय लागा ॥
परनकुटी प्रिय, प्रियतम - संगी । प्रिय परिवारु कुरंग - बिहंगा ॥
सासु-समुर-सम मुनितिय, मुनिबर । असनु अमिअ-सम कंद-मूल-फर ॥
नाथ - साथ साथी सुहाई । मयन-सयन-सय-सम सुखदाई ॥
लोकप होहि बिलोकत जासू । तेहि कि मोहि सक विषय-बिलासू ॥

दो०—सुमिरत रामहि, तजहि जन, तृन-सम बिषय-बिलासु ।

रामप्रिया जग-जननि सिय, कछु न आचरजु तासु ॥ १४० ॥

सीय-लखन जेहि विधि सुखु लहहीं । सोइ रघुनाथ करहि, सोइ कहहीं ॥
कहहि पुरातन कथा - कहानी । सुनिहि लखनु-सिय अति सुखु मानी ॥
जब-जब रामु अवध-सुधि करहीं । तब-तब बारि बिलोचन भरहीं ॥
सुमिरि मातु-पितु, परिजन, भाई । भरत - सनेहु - सीलु - सेवकाई ॥
कृपासिधु प्रभु होहि दुखारी । धीरजु धरहि कुसमउ बिचारी ॥
लखि, सिय-लखनु बिकल होइ जाहीं । जिमि पुरुषहि अनुसर परिछाहीं ॥
प्रिया-बंधु-गति लखि रघुनंदनु । धीर, कृपाल, भगत-उर-चंदनु ॥
लगे कहन कछु कथा पुनीता । सुनि, सुखु लहहि लखनु अरु सीता ॥

दो०—रामु, लखन-सीता-सहित, सोहत परन निकेत ।

जिमि बासव बस अमरपुर, सची-जयंत-समेत ॥ १४१ ॥

जोगवहि प्रभु सिय-लखनहि कैसें । पलक, बिलोचन-गोलक जैसें ॥
सेवहि लखनु, सीय - रघुबोरहि । जिमि अबिवेकी पुरुष सरीरहि ॥
जैहि विधि प्रभु, बन बसहि सुखारी । खग-मृग-सुर-तापस-हितकारी ॥
कहेउ राम - बन - गवनु सुहावा । सुनहु, सुमंत अवध जिमि आवा ॥
फिरेउ निषादु प्रभुहि पहुँचाई । सचिव-सहित रथ देखेसि आई ॥
मंत्री बिकल बिलोकि, निषादू । कहि न जाइ जस भयउ बिषादू ॥
राम, राम, सिय, लखन पुकारी । परेउ धरनितल व्याकुल भारी ॥
देखि दखिन दिसि, हय हिहिनाहीं । जनु बिनु पंख, बिहग अकुलाहीं ॥

दो०—नहि तृन चरहि, न पिअहि जलु, मोचहि लोचन बारि ।

व्याकुल भए निषाद सब, रघुबर-बाजि निहारि ॥ १४२ ॥

महिमा केन विधिना गदितुं शक्यते तथोः । ययोनिवासं कृतवान् भगवान् सुखसागरः ॥
परित्यज्य क्षीरमिन्धुं तथाऽयोध्यापुरीमपि । गीतागीमित्रियुग् रामो यत्नागत्याकरोत् स्थितिम् ॥
वनस्य सुपमायादृक् साऽस्ति शक्या न भाषितुम् । स्याद् यद्यपि सहस्राणां शत दशशताननः ॥
तामहं केन विधिना शवनोमि परिभाषितुम् । किं पत्न्यस्य कमठ उत्थापयति मन्दरम् ॥
सौमित्रिस्तौ सेवते स्म कर्मणा मनसा गिरा । तस्य शीलं तथा स्नेहो न शक्येतेऽभिभाषितुम् ॥

प्रतिक्षणं वीक्ष्य रमेशपादान् स्वस्मिन् परिज्ञाय तदीयहार्दम् ।

स्वप्नेऽपि सौमित्रिरधत्त नैव क्षिते स्वबन्धू पितरौ गृहञ्च ॥ १३९ ॥

रामस्य सङ्गती सीता वसति स्म सुखान्विता । पुरीपरिजनागारस्मृतिं सम्पाद्य विस्मृतिम् ॥
प्रतिक्षणं समालोक्य प्रियस्येन्दुसमं मुखम् । तथाऽभवत् प्रमुदिता चकोरकसुता यथा ॥
नाथस्य हार्दं संवीक्ष्य वर्धमानं निरन्तरम् । तथा दृष्ट्वा जायते स्म चक्रवाकी यथाऽहनि ॥
अनुरागान्वितं सीतामनोऽभूद् रामपादयोः । तथाऽयोध्यासहस्रेण समं प्रियमभूद् वनम् ॥
साकं प्रियतमेनासीत् तस्यै पर्णकुटी प्रिया । प्रियकोटुम्बिकममाः कुङ्कुमाश्च विहङ्गमाः ॥
श्वश्रूष्वशुरमङ्काशा मुनिभार्या मुनीश्वराः । अणनं सुधया तुल्यं कन्दमूले फलानि च ॥
छदनास्तरणं रम्यमासीन्नाथस्य सङ्गमे । शतकामीयशयनसदृशं मुखदायकम् ॥
विलोकनेनैव यस्य जायन्ते लोकपालकाः । विषयाणां विलासोऽस्ति किं तं मोहयितुं शकः ॥

स्मृत्यैव रामस्य जनास्त्यजन्ति तृणोपमं वंषयिकं विलासम् ।

तस्यैव रामस्य बधूर्जनान्वा सीताऽऽद्भुतं नो किमपीह तस्यै ॥ १४० ॥

सीतामुमिवातनयो यया रीत्याऽऽप्नुतां सुखम् । अकरोदवदच्चापि तदेव रघुनायकः ॥
पुरातनीर्भाषते स्म कथा आख्यायिका अपि । मत्वा परं सुखं सीतालक्ष्मणौ शृणुतः स्म ताः ॥
अयोध्यायाः स्मृतिं रामः कुरुते स्म यदा यदा । तदा तदाऽम्भसा तस्य पूर्यते स्म विलोचने ॥
मातृर्जनप्रदं बन्धू स्मृत्वा परिजनानपि । भरतस्य स्नेहशीले तथा सेवकभावनाम् ॥
दुःखान्वितो जायते स्म दयायाः सागरः प्रभुः । किन्तु ज्ञात्वा कुसमयं धैर्यमेव समाश्रयत् ॥
तं दुःखितं वीक्ष्य सीतालक्ष्मणौ विकलौ तथा । प्रतिविम्बं पूरुषस्य करोत्यनुसृतिं यथा ॥
दणां प्रियाया भ्रातृश्च विलोक्य रघुनन्दनः । धीरः कृपालुर्भक्तानामुरसां चन्दनं तथा ॥
वक्तुं प्रारभते स्मैव कथां कामपि पावनीम् । यां निशम्य प्राप्नुतः स्म जानकीलक्ष्मणौ सुखम् ॥

रामः ससौमित्रिविदेहजातः पलाशगेहे सुविराजते स्म ।

यथामरेशो वसति स्वपुत्रां शच्या जयन्तेन सुतेन युक्तः ॥ १४१ ॥

तथा पाति स्म सौमित्रि जानकीञ्च रघूत्तमः । पक्ष्मपाली यथा पाति चक्षुरिन्द्रियगोलके ॥
सेवते स्म सुमित्राजो जानकी च रघूत्तमम् । यथा विवेकरहिताः पुरुषाः स्वकलेवरम् ॥
अनेन विधिना देवो वसति स्म वने सुखी । हितस्य कर्ता शकुनमृगदेवतपविनाम् ॥
रामस्यारण्यगमनं रम्यमित्थमवर्णयम् । शृण्विदानीं यथाऽयोध्यां सुमन्त्रः समुपागमत् ॥
रामं प्रापय्य नैषादः परावर्तत पार्थिवः । विलोकते स्म चागत्य रथं सचिवसंयुतम् ॥
दृष्ट्वा निषादं सचिवो विकलत्वं समाश्रयत् । तस्याभूद् यदादृशं दुःखं शक्यते भाषितुं न तत् ॥
हे राम! राम! वैदेहि! सौमित्रे! चेत्युदीर्य सः । अतीव व्याकुलो भूत्वा पतति स्म धरातले ॥
दक्षिणां दिशमालोक्य ह्येपन्ते स्म तुरङ्गमाः । रहिताः पक्षपालीभ्यां विहङ्गा व्याकुला ध्रुवम् ॥

आदन्न घातं त्वपिबन्न पाथो वार्येव दृग्भ्यामपि तेऽभ्यमुञ्चन् ।

सर्वे निषादा विकला अभूवन् हयान् समालोक्य रघूत्तमस्य ॥ १४२ ॥

धरि धीरजु तब कहइ निषाद । अब सुमंत ! परिहरहु विषाद ॥
 तुम्ह पंडित, परमारथ - ग्याता । धरहु धीर, लखि बिमुख विधाता ॥
 बिबिधि कथा कहि-कहि मृदु बानी । रथ बैठारैउ वरवस आनी ॥
 सोक-सियल, रथु सकइ न हाँकी । रघुबर-बिरह-पीर उर बाँकी ॥
 चरफराहि, मग चलहि न घोरे । वन-मृग मनहुँ आनि रथ जोरे ॥
 अडुकि परहि, फिरि हेरहि पीछे । राम-बियोगि-बिकल दुख तीछे ॥
 जो कह रामु, लखनु, बैदेही । हिकरि-हिकरि हित हेरहि तेही ॥
 बाजि-बिरह-गति कहि किमि जाती । बिनु-मनि फनिक बिकल जेहि भाँती ॥

दो०—भयउ निषादु बिषादबस, देखत सचिव-तुरंग ।

बोलि सुसेवक चारि तब, दिए सारथी-संग ॥ १४३ ॥

गुह सारथिहि फिरेउ पहुँचाई । बिरहु-बिषादु बरनि नहि जाई ॥
 चले अवध, लेइ रथहि निषादा । होहि छनहि छन मगन बिषादा ॥
 सोच सुमंत, बिकल, दुख-दीना । धिग जीवन, रघुवीर-बिहीना ॥
 रहिहि न अंतहुँ अधम सरीरु । जसु न लहेउ, बिछुरत-रघुवीरु ॥
 भए अजस - अघ - भाजन प्राणा । कवन हेतु नहि करत पयाना ॥
 अहह ! मंद मनु, अवसर चूका । अजहुँ न हृदय होत दुइ टूका ॥
 मीजि हाथ, सिर धुनि पछिताई । मनहुँ कृपन, धनरासि गवाई ॥
 बिरिद बाँधि, बर - बीरु कहाई । चलेउ समर जनु सुभट पराई ॥

दो०—बिप्र, बिवेकी, वेदविद, संमत, साधु, सुजाति ।

जिमि धोखेँ मद-पान कर, सचिव सोच तेहि भाँति ॥ १४४ ॥

जिमि कुलीन तिय, साधु, सयानी । पतिदेवता करम - मन - बानी ॥
 रहै करम - बस परिहरि नाह । सचिव-हृदयँ, तिमि दारुन दाह ॥
 लोचन सजल, डीठि भइ थोरी । सुनइ न श्रवन, बिकल मति भोरी ॥
 सुखहि अधर, लागि मुहँ लाटी । जिउ न जाइ, उर अवधि-कपाटी ॥
 बिबरन भयउ, न जाइ निहारी । मारेसि मनहुँ पिता - महतारी ॥
 हानि, गलानि, बिपुल मन-व्यापी । जमपुर-पंथ सोच जिमि पापी ॥
 बचनु न आव, हृदयँ पछिताई । अवध काह मैं देखब जाई ॥
 राम - रहित रथ देखिहि जोई । सकुचिहि मोहि बिलोकत सोई ॥

दो०—घाइ पूँछिहहि मोहि जब, बिकल नगर-नर-नारि ।

उतर देव मैं सबहि तब, हृदयँ बज्जु बैठारि ॥ १४५ ॥

पुछिहहि दीन दुखित सब माता । कहब काह मैं तिन्हहि विधाता ॥
 पूछिहि जबहि लखन - महतारी । कहिहउ कवन सँदेस सुखारी ॥
 राम - जननि जब आइहि घाई । सुमिरि वच्छु, जिमि धेनु लवाई ॥
 पूँछत, उतर देव मैं तेही । गे बन राम - लखनु - बैदेही ॥
 जोइ पूँछिहि तेहि ऊतर देवा । जाइ अवध अब यह सुख लेबा ॥
 पूँछिहि जबहि राउ दुख - दीना । जिवनु जासु रघुनाथ - अधीना ॥
 देहउ उतर कौनु मुह लाई । आयउ कुसल कुअर पहुँचाई ॥
 सुनत लखन - सिय - राम - सँदेस । तन - जिमि तनु परिहरिहि नरेस ॥

ततो धैर्यं समाश्रित्य निपादः समभाषत । भवानिदानीं त्यजतु हे सुमन्त्र ! विपादनम् ॥
भवान् पण्डासमायुक्तः परमार्थप्रबोधयुक् । विधिं विज्ञाय विमुखं समाश्रयतु धीरताम् ॥
उक्त्वा कथा बहुविधा उक्त्वा मृदुमरस्वतीः । बलादेव समानीय समुपावेशयद् रथे ॥
शक्तश्चालयितुं नैव स शोकाश्रितिलो रथम् । तीव्रा पीडा तस्य वित्ते रघुत्तमवियोगजा ॥
उल्लोटन्ते स्म तुरगाश्चलन्ति स्मापि नो पथि । आनीयारण्यपशवः स्पन्दने योजिता ध्रुवम् ॥
आहता अपतन् पश्चात् परावृत्य व्यलोकयन् । युक्ता रामवियोगेन कारणाविकला अपि ॥
रामलक्ष्मणसीतानामाख्यां यः कोऽप्यभाषत । विवृत्यैव विवृत्यैव तं स्नेहेन व्यलोकयन् ॥
वियोगस्य दशाश्वानां गदितुं शक्यते कथम् । ते व्याकुलास्तथानुवन् मणिहीना यथाऽहणः ॥

अमून्निपादस्तु विपादनिधनो हयांस्तथा मन्त्रिणमात्रिलोक्य ।

आहूय पश्चाच्चतुरः सुदासान् अप्रेषयत् सारथिना सहैव ॥ १४३ ॥

गुहः परावर्तते स्म समनुव्रज्य सारथिम् । विथोगस्तस्य दुःपञ्च न शक्येतेऽभिभाषितुम् ॥
रथं निपादाः सङ्गृह्य ते कोसलपुरीमयुः । विपादसन्निमग्नाश्च भवन्ति स्म प्रतिक्षणम् ॥
विकलो दुःखदीनश्च सुमन्त्रोऽनुव्यचारयत् । धिग् जीवनं वर्तते यद् रघुवीरेण व्रजितम् ॥
अन्ते वर्तिष्यते नैव नीचमेतत् कलेवरम् । तत् किमर्थं यशोनाम्नोद् वियुज्यद् रघुवीरतः ॥
पात्राण्यधपापयशसोः सञ्जाता असवो मम । तरेते हेतुना केन प्रयाणं नैव कुर्वते ॥
हा! मानसेन मन्देन स्वखालितोऽवसरोऽधुना । न खण्डद्वयतां याति यदद्यापि मनो मम ॥
स पश्चादतपत् पाणी मम्मृद्याऽऽताड्य कं तथा । कोऽप्यपाहारयन्नून धनराशिमकिञ्चनः ॥
सन्धां विद्यायाभिधाय स्वं वीरं परमं तथा । पलायते स्म समरान्नून कश्चित् सुवीरकः ॥

विप्रो विवेकी श्रुतिबोधयुक्तः सुजातिनान् सज्जनसम्मतश्च ।

पीत्वा प्रमादान्मदिरां यथैव तथैव खिलो भवति स्म मन्त्री ॥ १४४ ॥

यथा सुवंशजा काचित् सुशीला चतुरा तथा । मन्यमाना पतिं देवं कर्मणा मनसा गिरा ॥
कर्मनिधना स्वभर्तारं त्यक्त्वा कुर्यात् स्थितिं पृथक् । तथैव दाहणो दाहो मन्त्रिणो हृदयेऽभवत् ॥
नेत्रे जातेऽम्बुसम्पूर्णं दृष्टिर्याति स्म मन्दताम् । न कणौ शृणुतः स्मैव विकला धीर्भ्रमाकुला ॥
ओष्ठौ शौण्ड्यं गच्छतः स्म शुक्लालान्वितं मुखम् । किन्त्वयुर्नामवो यसमादुरोऽवधिकपाटवत् ॥
विवर्णतां स याति स्म न द्रष्टुं शक्यते स्म च । अयं नूनं निहन्वान् मातरं पितरं तथा ॥
हानेर्भर्तानिर्मनो व्याप्नोत् परमाकारसंयुता । यमपुर्याः पथि यथा कश्चिच्छोचति पापकृत् ॥
नायाद् वाक् तस्य वदने स पश्चात्तापयुग्महृदि । यदयोध्यापुरीं गत्वा विधास्ये किं स्वनेत्रगम् ॥
यः कोऽपि द्रक्ष्यति रथं रामचन्द्रेण व्रजितम् । स एव मां समालोक्य सङ्कोचमुपयास्यति ॥

प्रक्षयन्ति माऽऽधाव्य यदैव पुर्यां नरा महेला विकलत्वयुक्ताः ।

दास्ये समेभ्योऽपि तदोत्तरञ्च निवेश्य वज्रं हृदये स्वकीये ॥ १४५ ॥

प्रक्षयन्ति दीना दुःखिन्यः सकला मातरो यदा । किमहं कथयिष्यामि तदा ता हे प्रजापते! ॥
यदा प्रसूर्लक्ष्मणस्य मह्यं प्रश्नं विधास्यति । तदा कं कथयिष्यामि सन्देशं सुखदायकम् ॥
आगमिष्यति चाधाव्य रामस्य जननी यदा । आग्राव्यागच्छति स्मृत्वा घेनुर्वत्सं निजं यथा ॥
तथा पृष्टः प्रदास्येऽहमिदं तस्यै समुत्तरम् । यद् रामचन्द्रः सोमित्रिः सीता च विपिनं गताः ॥
योऽपि प्रक्षयति मामेतत् तस्मै दातव्यमुत्तरम् । अयोध्यानगरीं गत्वा ग्रहीतव्यमिदं सुखम् ॥
दुःखेन दीनो भूमिशो यदा प्रश्नं विधास्यति । रघुवंशाधीशनिधनं जीवनं यस्य वर्तते ॥
प्रगृह्य कीदृग् वदनं तस्मै दास्येऽहमुत्तरम् । प्रापय्य तौ सकुशलं कुमारौ प्राप्तवानिह ॥
सोमित्रिसीतारामाणां स निशम्यैव वाचिकम् । तृणेन सदृशं देहं सन्त्यक्ष्यति महीपतिः ॥

दो०—हृदय न बिदरेउ पंक-जिमि, बिछुरत प्रीतमु नीर ।

जानत हौं मोहि दीन्ह बिधि, यहु जातना-सरीर ॥ १४६ ॥

अहि बिधि करत पंथ पछितावा । तमसा - तीर तुरत रथु आवा ॥
बिदा किए, करि बिनय, निपादा । फिरे पायँ परि, बिकल विपादा ॥
पैठत नगर सचिव सकुचाई । जनु मारैसि गुर - वाँभन - गाई ॥
बैठि बिटप - तर दिवसु गवाँवा । साँझ समय तब अवसर पावा ॥
अवध - प्रवेसु कीन्ह अधिआरें । पैठ भवन, रथु राखि दुआरें ॥
जिन्ह - जिन्ह समाचार सुनि पाए । भूप - द्वार रथु देखन आए ॥
रथु पहिचानि, बिकल लखि घोर । गरहि गात, जिमि आतप ओरें ॥
नगर नारि - नर व्याकुल कैसें । निघटत नीर, मीनगन जैसें ॥

दो०—सचिव आगमनु सुनत सबु, बिकल भयउ रनिवासु ।

भवनु भयंकरो लाग तेहि, मानहुँ प्रेत-निवासु ॥ १७ ॥

अति आरति सय पूछहि रानी । उतरु न आव, बिकल भइ बानी ॥
सुनइ न श्रवन, नयन नहि सूझा । कहहु कहाँ नृपु तेहि-तेहि वृझा ॥
दासिन्ह दीख सचिव - बिकलाई । कौसल्या - गृहँ गई लवाई ॥
जाइ सुमंत्र दीख, कस राजा । अमिअ-रहित जनु चंदु विराजा ॥
भासन - सयन - बिभूषन - हीना । परेउ भूमितल निपट मलीना ॥
लेइ उसासु, सोच अहि भाँती । सुरपुर तें जनु खँसेउ जजाती ॥
लेत सोच भरि छिनु-छिनु छाती । जनु जरि पंख परेउ संपाती ॥
राम - राम कह राम - सनेही । पुनि कह राम - लखन - बँदेही ॥

दो०—देखि, सचिवँ जय जीव ! कहि, कीन्हैउ दंड प्रनासु ।

सुनत उठेउ व्याकुल नृपति, कह सुमंत्र ! कहँ रामु ॥ १४८ ॥

भूप, सुमंत्र लीन्ह उर लाई । वृद्धत कछु अधार जनु पाई ॥
सहित - सनेह निकट बैठारी । पूँछत राउ, नयन भरि बारी ॥
राम - कुसल कह, सखा सनेही । कहँ रघुनाथु, लखनु, बँदेही ॥
आने फेरि, कि बनहि सिधाए । सुनत सचिव-लोचन जल छाए ॥
सोक - बिकल पुनि पूँछ नरेसू । कह सिय - राम - लखन - संदेसू ॥
राम - रूप - गुन - सील - सुभाऊ । सुमिरि-सुमिरि, उर सोचत राऊ ॥
राउ सुनाइ, दीन्ह बनवासू । सुन मन भयउ न हरषु-हराँसू ॥
सो सुत बिछुरत, गए न प्राना । को पापी बड़ मोहि समाना ? ॥

दो०—सखा ! रामु-सिय-लखनु जहँ, तहाँ मोहि पहुँचाउ ।

नाहि त चाहत चलन अब, प्रान, कहउ सतिभाउ ॥ १४९ ॥

पुनि - पुनि पूँछत मंत्रिहि राऊ । प्रियतम - सुअन - संदेस सुनाऊ ॥
करहि सखा ! मोइ बेगि उपाऊ । रामु-लखनु-सिय नयन देखाऊ ॥
सचिव घोर धरि, कह मृदु बानी । महाराज ! तुम्ह पंडित, ग्यानी ॥
बीर - सुधीर - धुरंधर देवा । साधु - समाजु सदा तुम्ह सेवा ॥
जनम-मरन, सब दुख-सुख भोगा । हानि-लाभु, प्रिय-मिलन-बियोगा ॥
काल - करम - बस होहि गोसाईं । बरबस राति - दिवस की नाई ॥

पङ्कोपमं मे न मनो विदीर्णं प्रियोत्तमाख्यात् सलिलाद् विपुज्यत् ।

जानामि तद् यद् विधिरप्यदत्त सुतीव्रबाधाफलमोदहेहम् ॥ १४६ ॥

पथचात्तापं करोति स्म विद्विन्नानेन पद्घतो । तत्क्षणादेव तमसातीरं रथ उपागमत् ॥
ततो विधाय विनयं स निपादान् व्यसर्जयत् । प्रपत्याङ्घ्र्याभ्यर्चयन्तं विपादविकलास्तु ते ॥
नगरं प्रविशन् मन्त्री तादृक्पङ्कोचवानभूत् । गुग्गुमिसुरं गां वा निहत्य प्राप्तवान् ध्रुवम् ॥
उपविष्टो वृक्षमूले स वासरमयापयत् । ततश्चाथसरं सायंसमये लभते स्म सः ॥
जातेऽन्धकारेऽयोध्यायां प्रवेष्टुं कुरुते स्म सः । स्थापयित्वा रथं द्वारे प्राविशद् राजमन्दिरम् ॥
ये ये समाचारमेतं कर्णे कर्तुमशक्नुवन् । स्वन्दनं वीक्षितुं ते ते राजद्वारमुपागमन् ॥
स्वन्दनं सम्परिज्ञाय निरीक्ष्य विकलान् हयान् । गलन्ति स्म शरीराणि करका आतपे यथा ॥
नगर्याः पुरुषा नार्या व्याकुलाः अभवन्तथा । यथा जले क्षयं याते व्याकुलाः शफरीगणाः ॥

सर्वोऽपि सन्ध्यागमनं निशम्य राज्ञीनिवासो विकलत्वमाच्छत् ।

भयानकं गेहमन्नाच्च तस्मै निकेतनं प्रेतगणस्य नूनम् ॥ १४७ ॥

पृच्छन्ति स्म समा राज्ञ्यो महत्याऽऽर्त्या समन्विताः । किन्तुत्तरं न तस्याऽयाद्वाणी च विकलाऽभवत् ॥
शृणुतः स्म श्रुती नैव न चालोकयतां दृशी । सोऽपृच्छत् केवलं भूपं ततं यो यः पुरः समेतु ॥
वैकल्ययुक्तं सचिवं समवालोक्त्य सेविकाः । गृहीत्वा तन्नयन्ति स्म कीसल्यायानिकेतनम् ॥
गत्वा सुमन्त्रो भूपालं समवालोक्त्य तथा । विराजितं निशानाथं सुधया रहितं यथा ॥
विवर्जितस्त्वलङ्कारैः शयनेनासनेन च । अतीव मलिनो भूमितले स पतितोऽभवत् ॥
उच्छ्वासपूर्वमनया रीत्या चिन्तयति स्म सः । सुरलोकात्पतितो ययातिर्भूपतिर्ध्रुवम् ॥
प्रतिक्षणं स शोकेन निजोरसमपूरयत् । दग्धे पक्षद्वये नूनं सम्पातिः पतितोऽभवत् ॥
हे राम! राम! हे राम! स्नेहिन्निति च सोऽवदत् । पुनरेवावदद् राम! हे सोमित्रे! विदेहजे! ॥

विलोक्य मन्त्री जय जीव चोक्त्वा दण्डप्रणामं कुरुते स्म तस्मै ।

शृण्वन्नदस्थाद् विकलो महीपः सुमन्त्र ! रामः क्व वदेत्यवोचत् ॥ १४८ ॥

सुमन्त्रं वसुधाधीश उरसा समयोजयत् । निमज्जन् प्राप्नुते स्मासो नूनं कञ्चित् समाश्रयम् ॥
स्नेहेन सहितं तं स समुपावेश्य सन्निधौ । आपूर्याम्भो नयनयोः पृच्छति स्म महीपतिः ॥
सखे! स्नेहिन्! प्रभावस्व कुशलं रामचन्द्रगम् । रघूणामधिपः कुत्र लक्ष्मणो जानकी तथा ॥
तान् निवर्त्यनयस्त्वं वा यान्ति स्म वनमेव ते । श्रुत्वैवेति दृशोस्तस्य सम्पूरितमभुञ्जलम् ॥
शोकेन विकलो भूयः पृच्छति स्म महीपतिः । सन्देशं वद सीतायाः सोमित्रे राघवेशिनुः ॥
रामस्य रूपं चरितं स्वभावं गुणसञ्चयम् । स्मृत्वा स्मृत्वा स्वहृदये शोचति स्म महीपतिः ॥
राज्यं तस्मै श्रावयित्वा वनवासं प्रदत्तवान् । श्रुत्वा परं यस्य चित्ते न हर्षो दुःखमेव वा ॥
तस्मिन् विद्युक्ते तनये मम प्राणा न निर्गताः । तत् क्रोमया समानोऽस्ति महान् पातककर्मकृत् ॥

सखे ! सुमित्रात्मजजानकीशा यत्रैव तत्रैव नयस्व मां त्वम् ।

नो चेद् धियासन्त्यसवोऽधुना मे सत्येन भावेन निरूपयामि ॥ १४९ ॥

पुनः पुनः पृच्छति स्म मन्त्रिणं वसुधाधिपः । सन्देशं श्रावय मम परमप्रियपुत्रयोः ॥
हे वयस्य ! तमेव त्वं यत्नं सम्पादय द्रुतम् । येन रामं लक्ष्मणञ्च सीतां दर्शय चक्षुषोः ॥
सचिवो धैर्यमाश्रित्य मृदवीं गिरमभाषत । महाराज! भवानस्ति पण्डितो ज्ञानसंयुतः ॥
वीराणां रम्यधैर्याणां भवान् देव ! धुरन्धरः । भवान् सेवितवानस्ति सदा साधुकदम्बकम् ॥
सर्वाणि जन्म मरणं भोगो दुःखं सुखं तथा । हानिर्लाभः प्रियप्राणिसम्मेलनवियुक्तते ॥
कालकर्मवशेनैव भवन्त्येतानि हे प्रभो ! । भवतो निघ्नभावेन क्षणदावासरौ यथा ॥

सुख हरषहि जड़, दुख बिलखाहीं । दोउ सम, धीर धरहि मन माहीं ॥
धीरज धरहु, बिबेकु विचारी । छाड़िअ सोच, सकल हितकारी ॥

दो०—प्रथम बासु तमसा भयउ, दूसर सुरसरि तीर ।

न्हाइ रहे जलपानु करि, सिय-समेत दोउ वीर ॥ १५० ॥

केवट कीन्ह बहुत सेवकाई । सो जामिनि सिंगरौर गवाई ॥
होत प्रात, बट-छोर मंगावा । जटा - मुकुट निज सीस बनावा ॥
राम - सखाँ तब नाव मगाई । प्रिया चढ़ाइ, चढ़े रघुराई ॥
लखन वान - धनु धरे बनाई । आपु चढ़े प्रभु - आयसु पाई ॥
बिकल बिलोकि मोहि, रघुवीरा । बोले मधुर वचन, धरि धीरा ॥
तात ! प्रनामु तात - सन कहैहू । बार - बार पद - पंकज गहैहू ॥
करबि पायँ परि बिनय बहोरी । तात ! करिअ जनि चिता मोरी ॥
बन - मग मंगल - कुसल हमारै । कृपा - अनुग्रह - पुन्य तुम्हारै ॥

छं०—तुम्हरै अनुग्रह तात ! कानन जात, सब सुख पाइहौ ।
प्रतिपालि आयसु, कुसल देखन पाय पुनि फिरि आइहौ ॥
जननीं सकल परितोषि, परि-परि पायँ, करि बिनती घनी ।
तुलसी, करैहु सोइ जतनु, जेहि, कुसली रहहि कोसलघनी ॥

सो०—गुर सन कहब सँदेसु, बार-बार पद-पदुम गहि ।

करब सोइ उपदेसु, जेहि न सोच मोहि अवधपति ॥ १५१ ॥

पुरजन, परिजन, सकल निहोरी । तात ! सुनाओहु विनती मोरी ॥
सोइ सब भाँति मोर हितकारी । जातै रह नरनाहु सुखारी ॥
कहब सँदेसु, भरत के आएँ । नीति न तजिअ राजपदु पाएँ ॥
पालैहु प्रजहि करम - मन - वानी । सेओहु मातु सकल, सम जानी ॥
ओर निवाहैहु भायप भाई । करि पितु-मातु-सुजन-सेवकाई ॥
तात ! भाँति तैहि राखव राऊ । सोच मोर जेहि करै न काऊ ॥
लखन कहै कछु वचन कठोरा । बरजि राम, पुनि मोहि निहोरा ॥
बार - बार निज सपथ देवाई । कहबि न तात ! लखन-लरिकाई ॥

दो०—कहि प्रनामु, कछु कहन लिय, सिय भइ सिथिल-सनेह ।

थकित बचन, लोचन सजल, पुलक-पल्लवित देह ॥ १५२ ॥

तैहि अवसर, रघुवर - रुख पाई । केवट पारहि नाव चलाई ॥
रघुकुलतिलक चले ओहि भाँती । देखउँ ठाढ़, कुलिस धरि छाती ॥
मैं आपन किमि कहीं कलेसू । जितत फिरैउँ लेई राम सँदेसू ॥
अस कहि सचिव बचन, रहि गयऊ । हानि - गलानि - सोच - बस भयऊ ॥
सूत - बचन सुनतहि नरनाहू । परैउ धरनि, उर दासुन दाहू ॥
तलफत बिषम मोह, मन - मापा । माजा मनहुँ मीन कहूँ व्यापा ॥
करि बिलाप, सब रोवहि रानी । महा - बिपति किमि जाइ बखानी ॥
सुनि बिलाप, दुखहू दुखु लागा । धीरजहू कर धीरजु भागा ॥

दो०—भयउ कौलाहलु अवध अति, सुनि नृप राउर-सोर ।

बिपुल बिहग-बन परैउ निसि, मानहुँ कुलिस कठोर ॥ १५३ ॥

जडाः सोख्यप्रमुदिता विपादविकला अपि । किन्तु धीरा जनाश्चित्ते मन्यन्ते सदृशं द्वयम् ॥
मुविचार्य विवेकेन धैर्यमाश्रयतां भवान् । भवान् विमुञ्चताच्छोकं हे सर्वहितकारक ! ॥

पूर्वां निवासस्तमसा प्रतीरे द्वितीयको देवसरित्प्रतीरे ।

स्नात्वाभ्यु पीत्वा वसतः स्म तत्र वीराबुभो मैथिलजासमेतो ॥ १५० ॥

सेवकत्वं बहुविधं कैवर्तः समपादयत् । शृङ्गवेरपुरे सर्वेयापिता सा निशीथिनी ॥
आनाययद् वटक्षीरं जात एवोपसि प्रभुः । उभौ जटात्ममुकुटे कृतवन्तो स्वशीर्षयोः ॥
वयस्यो रामचन्द्रस्य नौकामानाययत् ततः । आरोहति स्म रघुराट् प्रियाऽऽरोहणपूर्वकम् ॥
सज्जीकृत्य धनुर्वाणौ सुमित्रातनयस्ततः । उपलभ्य प्रभोराज्ञां स्वयमारोहति स्म ताम् ॥
मां व्याकुलं समालोक्य रघूणामधिनायकः । धैर्यं समाश्रित्य मूर्ध्नी भापते स्म सरस्वतीम् ॥
तात ! प्रणामं वदतात् तातपादाय मे भवान् । परिगृह्णातु चरणपङ्कजे च पुनः पुनः ॥
ततो निपत्य पदयोः करोतु प्रार्थनामिमाम् । यत्तात् ! चिन्तां काञ्चिच्च मा करोतु भवान् मम ॥
भविष्यतोऽरण्यमार्गे मङ्गलं कुशलञ्च मे । कृपयाऽनुग्रहेणापि भवतः सुकृतेन च ॥

पितः ! कृपाप्रसादतो भवद्गताद् वनं व्रजन् सुखं सन्नग्रूपकं प्रपत्स्य एव सन्ततम् ।
भवत्प्रशिष्टिमप्यहं सुपाल्य भद्रसंयुतः पुनः पदे विलोकितुं विधास्य एव चागतम् ।
समा अपि प्रसूमम प्रतोष्य सर्वेरोतिभिर्मुहुः प्रपत्य पादयोः परार्थनां विधाय च ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति तं प्रयासकं करोतु येन भद्रवान् भवेच्च कोसलाधिपः ॥

गुहं चैव सन्देशमेतं ब्रवीतु मुहुः पादपद्मे तदीये प्रगृह्य ।

तमेवोपदेशं स दद्यान्नृपाय न सच्छोकवान् येन सर्वसहेशः ॥ १५१ ॥

कृत्वानुरोधं सर्वेषां पौराणाञ्च कुटुम्बिनाम् । हे तात ! प्रार्थनामेतां भवान् श्रावयतामम ॥
यत् स एवास्ति मे सर्वैः प्रकारैरहितकारकः । हेतुना यस्य वर्तते नरनाथः सुखान्वितः ॥
सन्देशमेते भरते भवाञ्च श्रावयतादमुम् । यत् स राजपदं प्राप्य नीतिं नैव परित्यजेत् ॥
स पालयेत् प्रजा वाचा मनसा कर्मणा तथा । मातरोऽपि स सेवेत विज्ञाय सकलाः समाः ॥
भ्रातृत्वमन्तर्पर्यन्तं भ्रातृनिर्वहताद् भवान् । विधायं सेवां तातस्य मातृणां स्वजनस्य च ॥
तात ! तेनैव विधिना भवान् स्थापयतान्नपम् । येनैव विधिना चिन्तां कुरुतामम नैव सः ॥
लक्ष्मणो वचनं किञ्चित् कठोरं समभाषत । निपिष्य किन्तु रामस्तं पुनः प्रार्थयते स्म माम् ॥
पुनः पुनः स्वशपथं कारयित्वाऽवदच्च सः । यत्तात ! नैव वदतात् सीमितेर्बालतां भवान् ॥

कृत्वाऽऽनति प्रारभते स्म ववतुं सीता परं सा शिथिलाऽऽस्त हादति ।

श्रान्ता तदुक्तिः सजलेऽक्षिणी च रोमाञ्चयुक्तं भवति स्म गात्रम् ॥ १५२ ॥

तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्य सङ्केतं राघवेशितुः । कैवर्तस्तीरमपरं यातुं नौकामनोदयत् ॥
रघुवंशस्य तिलकमनेन विधिनाऽचलत् । निधाय वज्रं हृदये स्थितः सन् दृष्टवानहम् ॥
क्लेशान् स्वकीयान् केनैव विधिना कथयान्यहम् । गृहीत्वा रामसन्देशं जीवन्नेव परागमम् ॥
इत्थमुक्त्वाऽऽश्रयन्मीनं सचिवस्य सरस्वती । स हानिग्लानिशोकानामधीनत्वमुपागमत् ॥
सूतस्य वाचं श्रुत्वैव वसुधाया अधीश्वरः । अपतद् भुवि तस्यासीच्चित्ते दाहो भयानकः ॥
स विह्वलोऽभवन् मोहव्याकुलं तन्मनोऽभवत् । नूनं व्याप्नोति स्म मीनं नूतनं वर्षपुष्करम् ॥
कृत्वा विलापं सकला राश्यो रोदनमाचरन् । विपत्तिः सा महारूपा गदितुं शक्यते कथम् ॥
दुःखस्याप्यभवद् दुःखं विलापं सुनिश्चय तम् । धीरता धीरतायाश्च पलायनपराऽभवत् ॥

कोलाहलोऽभूत् परमो नगर्यां राड्राश्यगाराश्रुरवं निशम्य ।

वने विशाले पततां रजन्यां वज्रं कठोरं पतति स्म नूनम् ॥ १५३ ॥

प्राण कंठगत भयउ भुआलू । मनि - बिहीन जनु व्याकुल व्यालू ॥
 इंद्री सकल बिकल भई भारी । जनु सर-सरसिज-वनु विनु-वारी ॥
 कोसल्या, नृपु दीख मलाना । रविकुल-रवि अंथयउ जिय जाना ॥
 उर धरि धीर, राम - महतारी । बोली बचन समय - अनुसारी ॥
 नाथ ! समुझि मन, करिअ बिचारू । राम - वियोग - पयोधि अपारू ॥
 करनधार तुम्ह, अवध जहाजू । चढ़ेउ सकल प्रिय-पथिक-समाजू ॥
 धीरजु धरिअ त पाइअ पारू । नाहिं त वूड़िहि सबु परिवारू ॥
 जौं जिये धरिअ, बिनय पिय मोरी । राम-लखनु-सिय मिलहि बहोरी ॥

दो०—प्रिया-बचन मृदु, सुनत नृप, चित्तयउ आँखि उघारि ।

तलफत मीन मलीन जनु, सींचत सीतल बारि ॥ १५४ ॥

धरि धीरजु, उठि बैठ भुआलू । कहु सुमंत ! कहँ राम कृपालू ? ॥
 कहाँ लखनु, कहँ रामु सनेही । कहँ प्रिय पुत्रबधू वैदेही ? ॥
 बिलपत राउ बिकल बहु भाँती । भइ जुग-सरिस, सिराति न राती ॥
 तापस - अंध - साप - सुधि आई । कोसल्यहि सब कथा सुनाई ॥
 भयउ बिकल वरनत इतिहासा । राम-रहित धिग जीवन-आसा ॥
 सो तनु राखि, करब मैं काहा । जेहि न प्रेम-पनु मोर निबाहा ॥
 हा रघुनंदन ! प्राण - पिरीते । तुम्ह विनु जितत बहुत दिन बीते ॥
 हा जानकी ! लखन ! हा रघुबर ! । हा ! पितु-हित-चित-चातक-जलधर ॥

दो०—राम-राम कहि, राम कहि, राम-राम, कहि राम ।

तनु परिहरि रघुबर-बिरहँ, राउ गयउ सुरधाम ॥ १५५ ॥

जिअन - मरन - फलु दसरथ पावा । अंड अनेक, अमल जसु छावा ॥
 जिअत राम-विधु-बदनु निहारा । राम-बिरह करि मरनु सँवारा ॥
 सोक - बिकल सब रोवहि रानी । रूप - सीलु - बलु - तेजु बखानी ॥
 करहि बिलाप अनेक प्रकारा । परहि भूमितल बारहि बारा ॥
 बिलपहि बिकल दास अरु दासी । घर-घर रुदनु करहि पुरबासी ॥
 अंथयउ आजु भानुकुल-भानु । धरम-अवधि, गुन-रूप-निधान ॥
 गारीं सकल कैकइहि देही । नयन - बिहीन कीन्ह जग जेही ॥
 अहि बिधि बिलपत रैन विहानी । आए सकल महामुनि ग्यानी ॥

दो०—तब बसिष्ठ मुनि, समय सम, कहि अनेक इतिहास ।

सोक नेवारैउ सबहि कर, निज बिग्यान-प्रकास ॥ १५६ ॥

तेल नावें भरि नृप-तनु राखा । दूत बोलाइ बहुरि अस भाषा ॥
 धावहु बेगि, भरत पहि जाहू । नृप-सुधि कतहुँ, कहहु जनि काहू ॥
 अंतनेइ कहेहु भरत सन जाई । गुर बोलाइ पठयउ दोउ भाई ॥
 मुनि मुनि - आयसु, धावन धाए । चले बेग, बर - बाजि लजाए ॥
 अनरथु अवध अरंभेउ जब तें । कुसगुन होहि भरत कहूँ तब तें ॥
 देखहि राति भयानक सपना । जागि करहि कटु कोटि कलपना ॥
 बिप्र जेवाँइ, देहि दिन दाना । सिव-अभिषेक करहि बिधि नाना ॥
 मागहि हृदय, महेस बनाई । कुसल सातु-पितु-परिजन-भाई ॥

अभूत् कण्ठगतप्राणो वसुधाया अधीश्वरः । मणिना वर्जितो नूनं भुजगो व्याकुलोऽभवत् ॥
तस्येन्द्रियगणः सर्वः परं वैकल्यमाश्रयत् । विनाम्भसा ध्रुवं पद्मवनं शुष्कं सरोवरे ॥
कौसल्या समवालोक्त्य स्नानं सर्वसहेश्वरम् । रविवर्णरविवीति चास्तमित्यमवैद्धृदि ॥
हृदये धैर्यमाश्रित्य रामस्य जननी ततः । प्रभापते स्म वचनमनुरूपमनेहसः ॥
हे नाथ ! हृदये ज्ञात्वा विचारं कुम्भाद् भवान् । अपारो रामचन्द्रीयवियोगात्मपयोनिधिः ॥
अयोध्या वर्तते पोतं कर्णधारो भवान् स्थितः । सर्वप्रियजनात्माऽयमारूढो यात्रिणां गणः ॥
लप्स्यते तीरमपरं यदि धैर्यं श्रितं भवेत् । परिवारः समग्रोऽपि नो चेन्ममनो भविष्यति ॥
निधास्यति भवांश्चित्ते प्रिय ! मे प्रार्थनां यदि । तर्हि भूयो मित्पपन्ति जानकीरामलक्ष्मणाः ॥

शृण्वन् प्रियाया मृदुलं वचस्तदुन्मील्य नेत्रे नृप ईक्षते स्म ।

वैकल्ययुक्तं मलिनञ्च मीनं शीताम्भसाऽसिञ्चत कोऽपि नूनम् ॥ १५४ ॥

उत्थायोपाविण्णद् भूमिपतिराश्रित्य धीरताम् । वक्षितस्मापि सुमन्त्र ! क्व रामचन्द्रो दयामयः ॥
क्व सुमित्रातनूजातः क्व रामः स्नेहसंयुतः । प्रिया पुत्रवधूः कुत्र वर्तते जनकात्मजा ॥
राजा विलापं कुर्वाणो विकलो बहुरीतिभिः । युगेन तुल्या मञ्जुजाता नैव याति स्म सा क्षपा ॥
तापसान्धस्य शापस्य स्मरणं समजायत । कौसल्यां तां नयैरूपां कथां श्रावयति स्म साः ॥
वर्णयन्नितिहासं स विकलः समजायत । वक्षितस्म यद्विना राममस्त्याशां जीवनस्य धिक् ॥
अहं किं साधयिष्यामि तत् संरक्ष्य कलेवरम् । मम येन न निर्व्यूढा प्रतिज्ञा प्रेमसङ्गता ॥
हा ! रघ्वन्वयमुद्दायिन् ! हा ! प्राणसदृशप्रिय ! । त्वया विना जीवती मे बहवो वासरा गताः ॥
हा जानकि ! सुमित्राज ! हा ! रघूनामधीश्वर ! हा तातहृच्चातकस्य हितकारकवाधर ! ॥

हे राम ! रामेति निगद्य राम ! हे राम ! रामेत्यभिभाष्य राम !

सन्त्यज्य देहं रघुराड्वियोगे भूपः प्रयाति स्म सुपर्वधाम ॥ १५५ ॥

जीवनस्य तथा मृत्योः प्राप्नोदाशारथः फलम् । तस्यामलं यशो व्याप्नोन्नानात्रह्याण्डसञ्चयम् ॥
विलोक्ते स्म जीवन् स रामस्येन्दुसमं मुखम् । रामस्यैव वियोगेन मरणं समसज्जयत् ॥
राज्यः शोकेन विकलाः सर्वा रोदनमाचरन् । रूपं शीलं बलं तेजो वर्णयित्वा महीपतेः ॥
प्रकारैर्बहुसङ्ख्यैस्ता अकुर्वन् परिदेवनम् । पुनः पुनः पतन्ति स्म तथा सर्वसहातले ॥
विलपन्ति स्म विकलाः सेवकाः सेविका अपि । कुर्वन्ति स्म प्रतिगृहं रोदनं पुरवासिनः ॥
अद्यास्तं प्राप्तवानस्ति भास्करान्वयभास्करः । धर्मावधिनिधानं यो गुणसौन्दर्ययोरपि ॥
दुर्वचांसि वदन्ति स्म कैकेयैः सकला अपि । यया लोकः समग्रोऽपि विहितो नेत्रवर्जितः ॥
क्रियमाणे विलापेऽदो विधानेनाऽयजत् क्षपा । ततो ज्ञानेन संयुक्ता आयान्ति स्म महर्षयः ॥

मुनिर्वसिष्ठः समयानुरूपान् उक्त्वेतिहासान् विविधास्तदानीम् ।

न्यवारयत् सर्वजनस्य शोकं कृत्वा स्वविज्ञानमयं प्रकाशम् ॥ १५६ ॥

द्रोण्यां तैलं सम्प्रपूर्वास्थापयद्भूपतेस्तनुम् । दूतानाहूय च तत् इत्थं तान् समभाषत ॥
यूयमाश्वेव धावित्वा संयात भरतान्तिकम् । मा ब्रूत कञ्चित् कुत्रापि समाचारं महीपतेः ॥
एतावदेव वदत गत्वा भरतसन्निधिम् । गुरुः समाहूतवांश्च वर्तते भ्रातराब्रूमी ॥
मुनेराज्ञां निशम्यैव दूता धावनमाचरन् । यान्ति स्म ते लज्जयन्तो वेगेन वरवाजिनः ॥
अयोध्यायां यदारभ्य प्रारम्भोऽनर्थगोऽभवत् । तदारभ्य कुचिह्नानि भरताभ्याशमाययुः ॥
व्यलोकयन्नशिथिलान्मासौस्वप्नान् भयानकान् । तथा जागरितः कट्वोरकरोत् कोटिकल्पनाः ॥
भोजयित्वा महीदेवानदाद् दानानि चान्वहम् । रुद्राभिषेकमकरोद् विधानैर्बहुरूपकैः ॥
संयाचते स्म हृदये महेशमनुकूल्य सः । सशिवाः सन्तु पितरौ भ्रातरश्च कुटुम्बिनः ॥

दो०—ऐहि बिधि सोचत भरत-मन, धावन पहुँचे आइ ।

गुर-अनुसासन श्रवन सुनि, चले गनेसु मनाइ ॥ १५७ ॥

चले समीर - बेग हय हाँके । नाथत सरित, सैल, बन वाँके ॥
हृदयँ सोचु बड़, कछु न सोहाई । अस जानहि जियँ, जाउँ उड़ाई ॥
एक निमेष वरष - सम जाई । ऐहि बिधि भरत नगर निअराई ॥
असगुन होहि नगर पैठारा । रटहि कुभाँति कुखेत करारा ॥
खर, सिआर, बोलाहि प्रतिकूला । सुनि-सुनि होइ भरत-मन सूला ॥
श्रीहत सर, सरिता, बन, वागा । नगर बिसेपि भयावनु लागा ॥
खग, मृग, हय, गय, जाहि न जोए । राम - बियोग - कुरोग विगोए ॥
नगर - नारि - नर निपट दुखारी । मनहुँ सबन्हि, सब संपति हारी ॥

दो०—पुरजन मिलहि, न कहाँहि कछु, गवाँहि जोहारहि, जाहि ।

भरत, कुसल पूछि न सकहि, भय-विषाद मन माहि ॥ १५८ ॥

हाट - बाट नहि जाइ निहारी । जनु पुर-दहँ-दिसि लागि दवारी ॥
आवत सुत, सुनि कैकयनंदिनि । हरपी रविकुल - जलरुह - चंदिनि ॥
सजि आरती, मुदित उठि धाई । द्वारेहि भेटि भवन लैइ आई ॥
भरत दुखित परिवार निहारा । मानहुँ तुहिन वनज-वनु मारा ॥
कैकेई हरषित ऐहि भाँती । मनहुँ मुदित दव लाइ किराती ॥
सुतहि ससोच देखि, मनु मारें । पूछति नैहर कुसल हमारें ॥
सकल कुसल कहि भरत सुनाई । पूछी निज-कुल-कुसल भलाई ॥
कहु, कहँ तात, कहाँ सब माता । कहँ सिय, राम, लखन प्रिय भ्राता ? ॥

दो०—सुनि सुत-वचन सनेहमय, कपट-नीर भरि नैन ।

भरत - श्रवन - मन - सूल - सम, पापिनि बोली बैन ॥ १५९ ॥

तात ! बात में सकल सँवारी । भै मंथरा सहाय बिचारी ॥
कछुक काज बिधि बीच बिगारेउ । भूपति सुरपतिपुर पगु धारेउ ॥
सुनत भरतु भअे बिबस-विषादा । जनु सहमेउ करि, केहरि-नादा ॥
तात ! तात ! हा तात ! पुकारी । परे भूमितल व्याकुल भारी ॥
चलत, न देखन पायउँ तोही । तात ! न रामहि सौपेहु मोही ॥
बहुरि धीर धरि, उठे सँभारी । कहु पितु-मरन-हेतु, महतारी ! ॥
सुनि सुत-वचन, कहति कैकेई । मरमु पाँछि जनु माहुर देई ॥
आदिहु तें सब आपनि करनी । कुटिल, कठोर, मुदित मन बरनी ॥

दो०—भरतहि बिसरेउ पितु-मरन, सुनत राम-वन-गोनु ।

हेतु अपनपड जानि जियँ, थकित रहे धरि मौनु ॥ १६० ॥

बिकल बिलोकि सुतहि, समुझावति । मनहुँ जरे पर लोनु लगावति ॥
तात ! राउ नहि सोचै जोगू । बिढ़इ सुकृत-जसु कोन्हैउ भोगू ॥
जीवत, सकल जनम-फल पाए । अंत, अमरपति-सदन सिधाए ॥
अस अनुमानि, मोच परिहरहु । सहित-समाज, राज पुर करहु ॥
सुनि, सुठि सहमेउ राजकुमारु । पाकें छत, जनु लाग अँगारु ॥
धीरज धरि, भरि लेहि उसासा । पापिनि ! सबहि भाँति कुल नासा ॥

हृवीति चिन्तां भरतो व्यधत् सनागमन् दूतजनास्तदेव ।

आज्ञां गुरोः कर्णगतां विधाय सम्प्रार्थ्य हेरम्भमयादरं सः ॥ १५७ ॥

चलति स्म समीरस्य वेगेनाताड्य सैन्धवान् । उल्लङ्घयन् दुर्गमाणि नदीः शैलान् वनानि च ॥
हृदये महती चिन्ता तत् तस्मै न किमप्यभात् । व्यचारयद् हृदीत्थं यदुड्डीयैव व्रजान्यहम् ॥
एको निमेषो याति स्म तस्य संवत्सरोपमः । विधिनानेन भरतः प्राप्तो नगरसन्निधिम् ॥
नगरं प्रविशत्येव कुचिह्नान्यभवंस्तदा । काकाः कुस्मिन्नरूपेण कुस्थाने रवमाचरन् ॥
प्रतिकूलं स्वनन्ति स्म गदंभा जम्बुका अपि । निशम्यैव निशम्यैव भरतस्य हृदो व्यथा ॥
श्रीहतानि सरो नद्यो वनान्युपवनानि च । पुरी विशेषरूपेण भाति स्म भयकारिणी ॥
खगा मृगा ह्या नागा नाशयन्त विलोकितुम् । रामचन्द्रत्रियोगात्मकुरोगेणातिपीडिताः ॥
नगरस्य नरा नार्यः परमं दुःखसंयुताः । सकलैरपि तेनूनं सम्पत् सर्वाऽपहारिता ॥

पौरा अयुञ्जन् न किमप्यदोचन् प्रणम्य तूष्णीमचलंस्ततश्च ।

प्रष्टुं न शक्तो भरतोऽपि जद्रं मयं विपादश्च मनस्यनूताम् ॥ १५८ ॥

न शक्यन्ते स्म सन्द्रष्टुमापणा अघनानि च । दशाशाब्दोऽपि दावानि नूनं दीप्तोऽभवत् पुरे ॥
आगच्छन्तं तनुजातं ध्रुत्वा कैकयनन्दिनी । मुदन्विता जायते स्म भानुवंशाब्जचन्द्रिका ॥
आरातिवयं सुसंयोज्याऽधावदुत्थाय मुदयुता । द्वार एव मिलित्वा ती निजं भवनमानयत् ॥
परिवारं दुःखयुक्तं भरतः समलोकयत् । नूनं वनं पञ्चकजानां तुहिनाघातसंयुतम् ॥
भवति स्म तथा मोदयुक्ता कैकयनन्दिनी । नूनं किराती मुदिता प्रदीप्य वनपावकम् ॥
विलोक्य तनयौ चिन्ताग्रस्तावौ दास्यसंयुतौ । अपृच्छत् कुशलं कच्चिन्मम तातस्य मन्दिरे ॥
सर्वेषां कुशलं प्रोच्य भरतोऽभावयत् तदा । अपृच्छन् निजवंशस्य कल्याणं मङ्गलं तथा ॥
वद कुत्रास्ति जनकः कुत्र सर्वाश्च मातुरः । कुत्र सीता रामचन्द्रो लक्ष्मणः प्रियवान्धवौ ॥

श्रुत्वा गिरं हार्दमयीं सुतस्य दम्भाम्बु चापूर्य निजाक्षिपुग्मे ।

शूलोपमां भारतहृच्छ्रवोऽर्थं सा पापयुवता वदति स्म वाचम् ॥ १५९ ॥

हे तात ! सकलं वस्तु सुमज्जितमभून्मया । असहाया मन्थराऽसीन्मम साहाय्यकारिणी ॥
व्यध्वंसयन्मध्यएव कार्यं किञ्चिद् द्विधिः परम् । महीपतिर्निहितवान् पादौ सुरपतेः पुरे ॥
तां निशम्यैव भरतो विपादविवशोऽभवत् । नूनं स्तब्धोऽभवन्नागो निशम्य हरिगर्जनाम् ॥
हा तात ! तात ! हा तात ! विधायेत्थं समाह्वयम् । व्याकुलः परमो भूत्वा पतति स्म महीतले ॥
भवन्तं हे तात ! यान्तमशकं नावलोकितुम् । हे तात ! माञ्च रामायनं समर्पितवान् भवान् ॥
पुनः स धैर्यमाश्रित्य सावधानः समुत्थितः । अब्रूतापि ब्रूहि तातमृत्योर्हेतुं जनिप्रदे ! ॥
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं तमभापत कैकेयी । नूनं मर्मस्थलं भित्त्वा तस्मिन् विषमपूरयत् ॥
मूलादेव समारभ्य व्यवहारं निजं समम् । कठोरा कुटिला हृष्टमनसा समवर्णयत् ॥

पितुर्मूर्तिं व्यस्मरदेव सोऽयम् निशम्य रामस्य गतिं वनाय ।

स्वमेव हेतुं हृदये विदित्वा श्रान्तोऽभवन्मौनमुपाश्रितः सः ॥ १६० ॥

सा सुतं व्याकुलं दृष्ट्वा समारभत बोधनम् । नूनं दाहान्विते स्थाने लवणं समयोजयत् ॥
हे तात ! शोकयोग्यो न वसुधाया अधीश्वरः । सम्प्राप्यसुकृतं कीर्तिं प्राप्नोति स्म तयोः सुखम् ॥
फलानि जनुपो जीवन् स सर्वाण्येव लब्धवान् । विबुधानामधीशस्य लोकमन्ते प्रयातवान् ॥
इत्थं विधायाऽनुमानं त्वं शोकं सम्परित्यज । शाधि राज्यं नगर्याश्च सम्भारेण समन्वितः ॥
महीपतिकुमारस्तच्छ्रुत्वा स्तब्धोऽभवत् परम् । परिपक्वे क्षतेऽङ्गारो नूनं निपतितोऽभवत् ॥
स धीरतां समाश्रित्य सोच्छ्वासं वदति स्म ताम् । पापयुक्ते ! त्वया सर्वैः प्रकारैर्नाशितं कुलम् ॥

जौं पै कुरुचि रह्यो अति तोही । जनमत काहे न मारे मोही ॥
पेड़ काटि, तैं पालउ सींचा । मीन जियन, निति बारि उलीचा ॥

दो०—हंसखंसु, दसरथु जनकु, राम - लखन से भाइ ।

जननी ! तू जननी भई बिधि सन कछु न वसाइ ॥ १६१ ॥

जब तैं कुमति ! कुमत जियँ ठयऊ । खंड-खड होइ हृदय न गयऊ ॥
बर मागत, मन भइ नहि पीरा । गरि न जीह ? मुहँ परैउ न कीरा ? ॥
भूपँ, प्रतीति तोरि किमि कीन्ही । मरनकाल बिधि मति हरि लीन्ही ॥
बिधिहुँ न तारि-हृदय-गति जानी । सकल कपट-अघ-अवगुन-खानी ॥
सरल, सुसील, धरम - रत राऊ । सो किमि जानँ तीय - सुभाऊ ॥
अस को जीव-जंतु जग माहीं । जेहि रघुनाथ प्रानप्रिय नाहीं ? ॥
भे अति अहित रामु तेउ तोही । को तू अरसि, सत्य कह मोही ॥
जो हसि, सो हसि, मुहँ मसि लाई । आँखि-ओट उठि बैठहि जाई ॥

दो०—राम - बिरोधी हृदय तैं, प्रगट कीन्ह बिधि मोहि ।

मो समान को पातकी, बादि कहउँ कछु तोहि ॥ १६२ ॥

सुनि सवधुन मातु - कुटिलाई । जरहि गात रिस, कछु न वसाई ॥
तेहि अवसर, कुवरी तहँ आई । वसन - बिभूषन बिबिध बनाई ॥
लखि, रिस भरेउ लखन-लघु-भाई । वरत अनल, घृत-आहुति पाई ॥
हुमगि लात तकि कूबर मारा । परि मुह-भर महि, करत पुकारा ॥
कूबर टूटैउ, फूट कपारू । दलित दसन, मुख रुधिर-प्रचारू ॥
आह दइअ ! मैं काह नसावा । करत नीक, फलु अनइस पावा ॥
सुनि रिपुहन, लखि नख-सिख-खोटी । लगे घसीटन धरि-धरि झोंटी ॥
भरत दयानिधि दीन्ह छड़ाई । कौसल्या पहि गे दोउ भाई ॥

दो०—मलिन बसन, बिबरन, बिकल, कृस सरीर, दुख भार ।

कनक - कलप - बर - बेलि - बन, मानहुँ हनी तुसार ॥ १६३ ॥

भरतहि देखि, मातु उठि धाई । मुरुछित अवनि परी, झई आई ॥
देखत, भरतु त्रिकल भअ भारी । परे चरन तन-दसा बिसारी ॥
मातु ! तात कहँ, देहि देखाई । कहँ सिय, रामु-लखनु दोउ भाई ॥
कैकइ कत जनमी जग-माझा । जौं जनमि त भइ काहे न बाँझा ॥
कुल-कलंकु जेहि जनमेउ मोही । अपजस-भाजन, प्रियजन-द्रोही ॥
को तिभुवन, मोहि सरिस अभागी । गति असि तोरि, मातु ! जेहि लागी ॥
पितु सुरपुर, बन रघुवर - केतू । मैं केवल सब अनरथ - हेतू ॥
घिग मोहि, भयउँ बेनु-वन आगी । दुसह दाह - दुख - दूषन - भागी ॥

दो०—मातु, भरत के बचन मृदु, सुनि, पुनि उठी सँभारि ।

लिए उठाइ, लगाइ उर, लोचन मोचति बारि ॥ १६४ ॥

सरल सुभाय, मायँ हियँ लाए । अति हित, मनहुँ राम फिरि आए ॥
भेंटैउ बहुरि लखन - लघु - भाई । सोकु, सनेहु, न हृदयँ समाई ॥
देखि सुभाउ, कहत सवु कोई । राम - मातु अस काहे न होई ॥
मार्ता, भरतु गोद बैठारे । आंसु पोछि, मृदु बचन उचारे ॥

दुष्टाभिलाषा यद्यासीन्महत्वेतादृशी तव । जातस्यैव न मे कस्मादकरोस्त्वं विनाशनम् ॥
पर्यपिञ्चः पलाशं त्वं तं सन्धिद्य महीरुहम् । जलनिष्कासनं मीनजीवनायाकरोस्तथा ॥

वंशो रवेदिग्रथ एव तातः श्रीरामसौमित्रिसमौ च बन्धू ।

जाता प्रसो ! किन्तु मम प्रसूतत्वं स्वतन्त्रता नास्ति विधेः पुरस्तात् ॥ १६१ ॥

हे कुबुद्धे ! यदैव त्वं कुमतं हृदयेऽकरोः । तदैव न कुतो यातं हृदयं मम खण्डताम् ॥
वरो संयाचमानाया न ते पीडाऽभवत् किमु । गलिता नैव त जिह्वा कृमयो नापतन् मुखे ॥
विश्वासो विधिना केन तव भूपतिना कृतः । प्रतीयते मृत्युकालेऽपाहरत् तन्मति विधिः ॥
ज्ञातवान् न विधाताऽपि योपितो मनसो गतिम् । या खनिः सर्वकपटपापावगुणसङ्घतेः ॥
सरलो रम्यचरितो धर्मनिष्ठश्च भूमिपः । स स्वभावविजानीयाद्विधिना केन योपितः ॥
चराचराणां मध्ये को लोक एतादृशः स्थितः । प्राणतुल्यः प्रियो नास्ति यस्य भानुकुलेश्वरः ॥
जातस्तव स रामोऽपि परमाहेतकारकः । किरूपिणी वर्तसे त्वं सत्यमेवाभिधेहि माम् ॥
या वर्तसे वर्तसे त्वं सुविलिप्य मसीं मुखे । उत्थाय गत्वाऽध्यास्व त्वं पृष्ठे नयनयोर्मम ॥

अदाज्जनि रामविरोधिकुक्षेर्मह्यं यतो नामिसरोजजातः ।

मया समः पापयुतोऽस्ति कोऽन्यो निरर्थकं त्वां कथयामि किञ्चित् ॥ १६२ ॥

जनिप्रदायाः कौटिल्यं निशम्यारिनिपूदनः । अमर्षदह्यमानाङ्गो न किञ्चित्स्ववशोऽप्यभूत् ॥
ततस्तस्मिन्नेव काले कुब्जा तत्र समागमत् । नानाविधानि वस्त्राणि संयोज्याऽलङ्कृतीरपि ॥
समालोक्य क्रोधयुक्तः सञ्जातो लक्ष्मणानुजः । नूनं प्रज्वलितो वह्निः प्राप्नोति स्म घृताहुतिम् ॥
कूबरेऽताडयत् तीव्रं लत्तया स विलोक्य ताम् । मुखाश्रया निपतिता क्रोशन्ती वसुधातले ॥
तस्यास्तु कूबरं भग्नं ललाटं स्फुटितं तथा । दन्ताः प्रभग्ना मुखतो लोहितञ्च प्रवाहितम् ॥
अन्नवीदपि हाघातः ! किमयास्ति विनाशितम् । कल्याणमेव कुर्वत्या सम्प्राप्तं कुतिसतं फलम् ॥
शत्रुघ्नस्तद्वचः श्रुत्वा ज्ञात्वाऽनखशिखं शठात् । वेणीं घृत्वा पुनर्धृत्वाऽऽरभऽतास्या विकर्षणम् ॥
दयानिधानं भरतस्तां ततः पर्यमोचयत् । कौसल्यायाः सन्निकृष्टमैतां द्वावपि बान्धवौ ॥

सा स्नानवस्त्रा विकला विवर्णा दुःखेनपूर्णा कुशगान्धयुक्ता ।

सुवर्णकल्पव्रततिस्त्वरण्ये नूनं तुषारीयविघातयुक्ता ॥ १६३ ॥

विलोक्य भरतं माता समुत्थायाऽभ्यधावत् । प्रमीलोपागमात् किन्तु पतिता मूर्च्छिताऽवनी ॥
तां समालोक्य भरतः पर्याप्तं विकलोऽभवत् । अपतत् तच्चरणयोः सुविस्मृतवपुर्दशः ॥
अन्नवीदपि हे मातः ! पितरं मां प्रदर्शय । कुत्र सीता रामचन्द्रो लक्ष्मणश्चापि बान्धवौ ॥
कुतः प्रजाता जगतो मध्ये केकयनन्दिनी । यदि जाता तर्हि कस्मान्न बन्ध्यास्त्वयुताऽभवत् ॥
या मामसूतान्ववाय कलङ्कतनुधारिणम् । अकीर्तेर्भाजनं स्निग्धजनद्रोहस्य कारकम् ॥
मया समानः कोऽन्योऽस्ति त्रिलोक्यां भाग्यवजितः । यस्य हेतोरस्ति जाता मातरीदृग् गतिस्तव ॥
पिता सुरपुरं यातो यातो रामस्तथा वनम् । स्थितोऽस्मि केवलमहं सर्वानर्थस्य कारणम् ॥
धिङ् मामहं यत् सञ्जातो वेण्वरण्यधनञ्जयः । पात्रं दुस्सहदाहस्य दुःखदूषणयोरपि ॥

निशम्य माता भरतस्य मृद्वीर्वाचः पुनः सत्त्वतयोदतिष्ठत् ।

उत्थाप्य वत्सेन युयोज तं सा दग्धुग्मतश्चाभ्रजलं मुमोच ॥ १६४ ॥

सरलप्रकृतिमता स्वीरसा तमयोजयत् । प्रीत्या परमया नूनं राममेवागतं वनात् ॥
वक्षसा संयुनक्ति स्म ततः सा लक्ष्मणानुजम् । हृदये नैव मातः स्म शोकस्तेहो तदीयके ॥
विलोक्य तस्याः प्रकृतिं सकलोऽप्यवदञ्जनः । न भवेत् केन विधिना रामस्य जननीदृशी ॥
उपवेशयति स्माङ्के माता केकयजासुतम् । प्रोञ्छ्य तत्लोचनजलं वक्ति स्म मृदुलां गिरम् ॥

अजहुँ वच्छ ! बलि, धीरज धरहु । कुसमउ समुजि, सोक परिहरहु ॥
जनि मानहु हिये, हानि-गलानी । काल-करम-गति अघटित जानी ॥
काहुहि दोसु देहु जनि ताता ! भा मोहि सब विधि वाम विधाता ॥
जो एतेहुँ दुख मोहि जिआवा । अजहुँ को जानइ, का तेहि भावा ॥

दो०—पितु - आयस, भूषन - बसन, तात ! तजे रघुवीर ।

बिसमउ, हरपु, न हृदय कछु पहिरे बलकल-चौर ॥ १६५ ॥

मुख प्रसन्न, मन रंग न रोष । सब कर, सब विधि करि परितोष ॥
चले बिपिन, सुनि, सिय-संग लागी । रहइ न राम-चरन-अनुरागी ॥
सुनतहि, लखनु चले उठि साथा । रहहि न, जतन किए रघुनाथा ॥
तव रघुपति सबही सिरु नाई । चले, संग सिय, अरु लघु भाई ॥
रामु, लखनु, सिय बनहि सिधाए । गइउं न संग, न प्रान पठाए ॥
यहु सबु भा इन्ह आंखिन्ह आगें । तउ न तजा तनु, जीव अभागें ॥
मोहि न लाज निज नेहु निहारी । राम-सरिस सुत में महतारी ॥
जिए, मरै, भल भूपति जाना । मोर हृदय सत-कुलिस समाना ॥

दो०—कौसल्या के बचन सुनि, भरत - सहित रनिवासु ।

व्याकुल बिलपत, राजगृह, मानहुँ सोक-नेवासु ॥ १६६ ॥

विलपहि बिकल भरत दोउ भाई । कौसल्याँ लिअे हृदय लगाई ॥
भाति अनेक भरतु समुझाए । कहि विवेकमय बचन सुनाए ॥
भरतहुँ मातु सकल समुझाई । कहि पुरान-श्रुति-कथा सुहाई ॥
छल-बिहीन, सुचि, सरल, सुवानी । बोले भरत, जोरि जुग पानी ॥
जे अघ, मातु-पिता-सुत-मारें । गाइ-गोठ, महिसुर-पुर जारें ॥
जे अघ, तिय-बालक-बध कीन्हें । मीत-महीपति माहुर दीन्हें ॥
जे पातक-उपपातक अहहीं । करम-बचन-मन-भव कवि कहहीं ॥
ते पातक मोहि होहुँ विधाता ! । जौं यहु होइ मोर मत माता ! ॥

दो०—जे परिहरि हरि-हर-चरन, भजहि भूतगन घोर ।

तेहि कइ गति मोहि देउ विधि, जौं जननी ! मत मोर ॥ १६७ ॥

बेचहि बेदु, घरमु दुहि लेहीं । पिसुन, पराय पाप कहि देहीं ॥
कपटी, कुटिल, कलहप्रिय, क्रोधी । वेद - बिदूषक, विस्व - विरोधी ॥
लोभी, लंपट, लोलुपचारा । जे ताकहि परधनु, परदारा ॥
पावौं मैं तिन्ह कै गति घोरा । जौं जननी ! यहु संमत मोरा ॥
जे नहि साधुसंग-अनुरागे । परमारथ - पथ - बिमुख, अभागे ॥
जे न भजहि हरि, नर-तनु पाई । जिन्हहि न हरि-हर-सुजसु सोहाई ॥
तजि श्रुति-पंथ, वाम पथ चलहीं । बंचक, बिरचि बेष, जगु छलहीं ॥
तिन्ह कै गति मोहि संकर देऊ । जननी ! जौं यहु जानौं भेऊ ॥

दो०—मातु, भरत के बचन सुनि, सांचे, सरल, सुभाय ।

कहति, राम-प्रिय तात ! तुम्ह, सदा बचन-मन-काय ॥ १६८ ॥

राम प्रान तेहुँ, प्रान तुम्हारे । तुम्ह रघुपतिहि प्रान तेहुँ प्यारे ॥
बिधु बिष चवै, सबे हिमु आगी । होइ बारिचर बारि - विरागी ॥

हे वत्स! निक्षिपामि स्वां धैर्यमद्यापि संश्रय । कुत्सितं समयं ज्ञात्वा शोकस्य त्यागमाचर ॥
चित्ते हानि तथा ग्लानिस्वकीये मा विचिन्तय । कर्मणामपि कालस्य विज्ञायाऽघटितां गतिम् ॥
हे तात ! मा प्रदेहि त्वं कस्मैचिदपि हृषणम् । मह्यं प्रकारैः सकलैर्विपरीतोऽभवद् विधिः ॥
यदीदृशेऽपि दुःखे मां जीवितामकरोद् विधिः । तर्हि को वेत्ति यत् तस्य वाञ्छितं वर्ततेऽन किम् ॥

ताताज्ञया वस्त्रचिन्तूपणानि तमत्यजत् तात ! रघुप्रवीरः ।

न विस्मयः कोऽपि च तस्य हृषश्चित्ते धृते वत्कलचौरजाते ॥ १६५ ॥

मुखं प्रसन्नं तस्यासीद् रागरोपी न मानसे । सर्वैः प्रकारैः सर्वेषां परितोषं विधाय सः ॥
व्रजति स्म वनं तच्च श्रुत्वा सीता सहाभवत् । नाशवनोत्तं विना स्यात् सा तत्पादानुरागिणी ॥
इति श्रुत्वैव सीमितिरागदुःखाय समतः । यत्ने कृतेऽपि रामेण न गेहे तिष्ठति स्म सः ॥
प्रणमय्य ततः शीर्षं सर्वेभ्यो रघुनायकः । अचलत् सीतया भ्रात्रा लक्ष्मणेन च संयुतः ॥
रामः सुमित्रातनयो वैदेही चागमन् वनम् । किन्तु नाहं गता साकं न प्राणाः प्रेषिता मया ॥
इदं सर्वं जायते स्म नेत्रयोरनयोः पुरः । तथाप्यभाग्यवान्जीवश्शरीरं न समत्यजत् ॥
स्वकीयं स्नेहमालोक्य मम लज्जा न जायते । रामेण सदृशः पुत्रो जननी सदृशी मया ॥
सम्यग् विज्ञातवान् भूपो जननं सरणं तथा । कुलिशानां शतैर्नैव सदृशं मम मानसम् ॥

रामप्रसोहकितमिश्रां निशम्य राज्ञीनिवासो भरतेन साकम् ।

वैकल्यमाप्त्वा व्यलपत् तदानीं महीशगेहं ननु शोकगेहम् ॥ १६६ ॥

बन्धु भरतशत्रुघ्नो खिन्नो व्यलपतामुभौ । ततस्तौ रामजननीं स्वोरसा समयोजयत् ॥
प्रबोधयत् सा भरतं प्रकारैर्वहुसङ्ख्यकैः । अथावयत् समुच्चार्य विवेकजनिता गिरः ॥
भरतोऽपि समा मातृविधत्ते स्म प्रबोधिताः । सुशोभनाः कथाः प्रोच्य पुराणश्रुतिसङ्गताः ॥
छलेन वर्जितां पूतां सरलां शोभनां गिरम् । प्रभापते स्म भरतः पुटीकृतकरद्वयः ॥
यत् पापं मातरं हत्वा पितरं तनुसम्भवम् । शाला गवां भूमिदेवनगरीश्च प्रदह्य यत् ॥
यत् पापं स्याद् बालकानां स्त्रीणामपि वधे कृते । वगस्वाय महीपाय प्रदत्ते गरले च यत् ॥
वर्तन्ते यानि पापानि चोपपापानि यान्यपि । कर्मवाचिचत्तजातानि ब्रूवते यानि पण्डिताः ॥
तानि सर्वाणि पापानि मम सन्तु प्रजापते ! । मतं मम भवेन्मातयद्यस्मिन् कृतकर्मणि ॥

त्यक्त्वा पदान्यच्युतशर्वयोर्धे घोराकृतीन् भूतगणान् भजन्ति ।

तेषां गतिं यच्छतु मे विधाता मतं यदि स्यान्मम मातरत्र ॥ १६७ ॥

विक्रीणन्ति य आम्नायं तथा धर्मं दुहन्ति ये । पिण्डुत्वेन ये युक्ता भाषन्ते परकित्विषम् ॥
छलिनः कुटिला ये च क्रोधिनः कलहप्रियाः । वेदनिन्दाप्रवक्तारः सर्वलोकविरोधिनः ॥
लोभिनो लम्पटा ये च लोलुपाचारतत्पराः । कुदृष्ट्या ये विलोकन्ते परद्रव्यं परास्त्रियः ॥
भोगकर्ता भविष्यामि तेषां धोरगतेरहम् । एतद् यदि स्याज्जननि ! कथञ्चिदपि मे मतम् ॥
साधूनां सङ्गतो येषामनुरागो न वर्तते । परामार्थस्मृतेर्धे च विमुखा भाग्यवर्जिताः ॥
लब्ध्वापि मानुषं देहं माधवं न भजन्ति ये । न येभ्यो रोचते विष्णोर्गिरिशस्यापि सद् यशः ॥
सन्त्यज्य वैदिकं मार्गं वाममार्गं चलन्ति ये । वञ्चका वेपकर्तारश्छलयन्ति जगच्च ये ॥
हिमाचलसुताधीशो गतिं तेषां ददातु मे । कमपि ज्ञातवानेतं भेदं जननि ! यद्यहम् ॥

श्रुत्वा गिरस्ता भरतस्य माता स्वभावसत्त्याः सरलस्वरूपाः ।

वक्ति स्म रामप्रिय एव तात वाक्कायचित्तेरसि सर्वदा त्वम् ॥ १६८ ॥

तुभ्यं तु वर्तते रामः प्राणेभ्योऽप्यधिकः प्रियः । त्वञ्च राघवनाथाय प्राणेभ्योऽप्यधिकः प्रियः ॥
सवेद् विषं सुधारश्मेः सवेद् वैश्वानरो हिमात् । वार्जोऽनसमायुक्ता भवेयुर्वाविरागिनः ॥

भएँ ग्यानु, बरु मिटे न मोह । तुम्ह रामहि प्रतिकूल न होह ॥
 मत तुम्हार यहु, जो जग कहहीं । सो सपनेहुँ सुख-सुगति न लहहीं ॥
 अस कहि मातु, भरतु हियँ लाए । थन पय सर्वाहि, नयन जल छाए ॥
 करत बिलाप बहुत अहि भाँती । बैठैहि वीति गई सब राती ॥
 बामदेउ बसिष्ठ तब आए । सचिव - महाजन सकल बोलाए ॥
 मुनि बहु भाँति भरत उपदेसे । कहि परमारथ - वचन, सुदेसे ॥

दो०—तात ! हृदयँ धीरजु धरहु, करहु जो अवसर आजु ।

उठे भरत, गुर-वचन सुनि, करन कहँउ सबु साजु ॥ १६९ ॥

नृप - ततु बेद - बिदित अन्हवावा । परम विचित विमानु बनावा ॥
 गहि पद, भरत, मातु, सब राखी । रहीं रानि दरसन - अभिलाषी ॥
 चंदन - अगर - भार बहु आए । अमित अनेक सुगंध सुहाए ॥
 सरजु - तीर रचि चिता बनाई । जनु सुरपुर - सोपान सुहाई ॥
 अहि बिधि दाहक्रिया सब कीन्ही । विधिवत न्हाइ तिलांजुलि दीन्ही ॥
 सोधि सुमृति, सब वेद - पुराना । कीन्ह भरत, दसगात विधाना ॥
 जहँ-जहँ, मुनिवर आयसु दीन्हा । तहँ, तस, सहस भाँति सबु कीन्हा ॥
 भए बिसुद्ध, दिए सब दाना । धेनु, वाजि, गज, बाहन नाना ॥

दो०—सिंघासन, भूषन, बसन, अन्न, धरनि, धन, धाम ।

दिए भरत, लहि भूमिसुर, भे परिपूरन काम ॥ १७० ॥

पितु-हित भरत कीन्ह जसि करनी । सो मुख लाख जाइ नहि बरनी ॥
 सुदिनु सोधि, मुनिवर तब आए । सचिव, महाजन, सकल बोलाए ॥
 बैठे राजसभाँ सब जाई । पठए बोलि, भरत दोउ भाई ॥
 भरतु, बसिष्ठ निकट बैठारे । नीति - धरममय वचन उचारे ॥
 प्रथम कथा सब मुनिवर बरनी । कैकइ कुटिल कीन्ह जसि करनी ॥
 भूप - धरमब्रतु - सत्य सराहा । जेहि तनु परिहरि, प्रेमु निबाहा ॥
 कहत राम - गुन - सील - सुभाऊ । सजल नयन, पुलकैउ मुनिराऊ ॥
 बहुरि लखन-सिय-प्रीति बखानी । सोक-सनेह-मगन मुनि ग्यानी ॥

दो०—सुनहु भरत ! भावी प्रबल, बिलखि कहँउ मुनिनाथ ।

हानि, लाभु, जीवनु, मरनु, जसु, अपजसु, बिधि-हाथ ॥ १७१ ॥

अस बिचारि, केहि देखअ दोसू । व्यरथ काहि पर कीजिअ रोसू ॥
 तात ! विचार करहु मन माहीं । सोच-जोगु दसरथु नृपु नाहीं ॥
 सोचिअ विप्र जो वेद - बिहीना । तजि निज धरमु, विषय-लयलीना ॥
 सोचिअ नृपति जो नीति न जाना । जेहि न प्रजा प्रिय प्रान-समाना ॥
 सोचिअ बयसु कृपन - धनवानू । जो न अतिथि-सिव-भगति-सुजानू ॥
 सोचिअ सूदु विप्र - अवमानी । मुखर, मानप्रिय, ग्यान - गुमानी ॥
 सोचिअ पुनि पति - बंचक नारी । कुटिल, कलहप्रिय, इच्छाचारी ॥
 सोचिअ बटु, निज ब्रतु परिहरई । जो नहि गुर - आयसु अनुसरई ॥

दो०—सोचिअ गृही जो मोह बस, करइ करम-पथ त्याग ।

सोचिअ जती प्रपंच - रत, बिगत - बिबेक - विराग ॥ १७२ ॥

बोधे कदाविज्जातेऽपि न भवेन्मोहनाशनम् । रामस्य प्रतिकूलस्त्वं कदाचिदपि नो भवेः ॥
ये केऽपि लोके ब्रूवते यत् कर्मदं मतं तव । स्वप्नेऽपितेलभन्ते न सुखं वा शोभनां गतिम् ॥
इत्युक्त्वा भरतं माता स्वोरसा समयोजयत् । स्नुतं स्तनद्वयाद् दुग्धं जलं पूर्णञ्च नेत्रयोः ॥
विधिनानेन बहुधा कुर्वतां परिदेवनम् । व्यत्ययादुपविष्टानां सकलापि निशीथिनी ॥
वामदेवो वसिष्ठश्च तदा तत्र समागताः । तीसमाह्वयतां सर्वान् सचिवांश्च महाजनान् ॥
वसिष्ठपियंहुविधं भरतं समुपादिशत् । परमार्थमिवद्धोवतीः प्रभाष्य समयोचिताः ॥

हे तात ! धर्मं हृदये श्रयस्व कुर्वन् यस्याचरणस्य कालः ।

श्रुत्वा गुरुवित भरतः समुत्थ आज्ञापयत् कर्तुमशेषसज्जाम् ॥ १६९ ॥

वेदोक्तेन विधानेन स्वापिता भूपतेस्तनुः । विमानमदभुतनमं नानावर्णं व्यरच्यत ॥
भरतोऽस्थापयन्मातृगृहीत्वा चरणान् समाः । रामावलोकनेच्छातो राज्योऽरक्षन् स्वजीवनम् ॥
आनीता बहवोभाराश्चन्दनागुरुसङ्गताः । असीमानेकसद्गन्धयुक्ताः परमशोभनाः ॥
प्रतीरे सरयूनद्याश्चिता सुरचिताऽभवत् । नूनं नुपर्वलोकस्य सोपानानां परम्परा ॥
अनेन विधिना दाहक्रिया सम्पादिता समा । स्नात्वा यथाविधि समैर्दीयते स्म तिलाञ्जलिः ॥
सकलानि विचार्यैव पुराणानि श्रुतिस्मृतीः । विधानं दणमात्राणां भरतः समपादयत् ॥
यत्रादेशं ददाति स्म यादृग्रूपं मुनीश्वरः । महत्प्रविधिभिस्तत्र तादृक् सर्वं व्यधत् सः ॥
विशुद्धः सन् ददाति स्म दानानि सकलान्यपि । धेनूस्तुरङ्गमान् नागान् वाहनानि बहून्यपि ॥

सिंहासनं भूषणवस्त्रजातमन्नं महीं द्रव्यमगारवृन्दम् ।

दत्ते स्म चेत्थं भरतो द्विजास्तत् सम्प्राप्य जाताः परिपूर्णकामाः ॥ १७० ॥

जनिप्रदाय भरतः कर्मपुञ्जं व्यधत् यम् । न शक्यते स गदितुं मुखैर्लक्षाधिकैरपि ॥
समागच्छन् मुनिवरो भद्रं निर्णय वासरम् । महाजनान् स सचिवानाह्वयत् सकलानपि ॥
संसदं भूमिपालस्य प्रगत्योपाविशन् समे । बन्धू भरतशत्रुघ्नो समैर्हृतावुभावपि ॥
वसिष्ठोऽध्यासयत् स्वस्य समीपे भरतं ततः । नीतिपूर्णा धर्मपूर्णा भारतीरुदचारयत् ॥
कथां समग्रां प्रथमं प्राभाषत मुनीश्वरः । यादृशं कुटिलं कर्म व्यदधात् केकयात्मजा ॥
धर्मव्रतं तथा सत्यं प्राशंसद् वसुधापतेः । कलेवरं परित्यज्य प्रेम निर्वहति स्म यः ॥
गुणान् शीलं स्वभावञ्च रामचन्द्रस्य वर्णयन् । मुनीश्वरः साम्बुदृष्टी रोमाञ्चिततनुस्तथा ॥
तत्पश्चाद् वर्णयन् प्रेम जानक्या लक्ष्मणस्य च । मुनिर्बोधयुतोऽप्यासीन्नमनः शोकमोहयोः ॥

अतीव शक्त भरतास्ति दैवमित्यन्नवीद् दुःखयुतो मुनीशः ।

लामक्षयौ जीवनकालधर्मौ विधेः करे सन्ति च कीर्त्यकीर्ती ॥ १७१ ॥

इत्थं विचारं सम्पाद्य कस्मै दोषः प्रदीयताम् । निरर्थमेव क्रियतां कतरस्मिज्जने च रुद् ॥
सम्पादय विचारं त्वं हे तात ! निजमानसे । न वर्तते शोकयोग्य आशारथमहीपतिः ॥
वर्तते शोकयोग्यः स विप्रो यो वेदवर्जितः । यश्चत्यक्त्वा निजं धर्मं विषयासवतमानसः ॥
स शोकयोग्यो नृपतिर्नीतिं जानाति नैव यः । न वर्तन्ते प्रजा यस्मै निजप्राणसमाः प्रियाः ॥
स वर्तते शोकयोग्यो वैश्यो यः कुपणो धनी । अतिथीनां शिवस्यापि भक्तो न कुणलोऽस्ति यः ॥
स शोकयोग्यः शूद्रो यो भूमिदेवापमानकृत् । मुखरः प्रियसम्मानो ज्ञानाहङ्कारसंयुतः ॥
किञ्च सा शोकयोग्यास्ति नारी या पतिवञ्चिका । स्वेच्छाचारवती या च कुटिला कलहप्रिया ॥
ब्रह्मचारी शोकयोग्यः सोऽस्ति त्यक्तव्रतोऽस्ति यः । न विधत्तेऽनुसरणं स्व गुरोः शासनस्य यः ॥

शोच्यो गृही सोऽस्ति वशे स्थितः सन् मोहस्य यः कर्मपथं जहाति ।

शोच्यः स भिक्षुनिरतः प्रपञ्चे सन्त्यक्तवैराग्यविबोधको यः ॥ १७२ ॥

बैखानस सोई सोचै - जोगू । तपु विहाइ जेहि भावइ भोगू ॥
 सोचिअ पिसुन अकारन क्रोधो । जननि - जनक - गुर - बंधु - विरोधी ॥
 सब विधि सोचिअ पर-अपकारी । निज तनु-पोषक, निरदय भारी ॥
 सोचनीय सबहीं विधि सोई । जो न छाड़ि छलु हरि-जन होई ॥
 सोचनीय नहि कोसलराऊ । भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ॥
 भयउ, न अहइ, न अब होनिहारा । भूप, भरत ! जस पिता तुम्हारा ॥
 विधि - हरि-हर - सुरपति - दिसिनाथा । वरनहि सब दसरथ - गुन - गाथा ॥

दो०—कहहु तात ! केहि भाँति, कोउ, करिहि बड़ाई तासु ।

राम, लखन, तुम्ह, सद्गुह-सरित सुअन सुचि जासु ॥ १७३ ॥

सब प्रकार भूपति बड़भागी । वादि विपादु करिअ तेहि लागी ॥
 यह सुनि-सभुजि, सोचु परिहरहु । सिर धरि राज-रजायसु करहु ॥
 रायं, राजपदु तुम्ह कहूँ दीन्हा । पिता-वचनु फुर चाहिअ कीन्हा ॥
 तजे रामु जेहि वचनहि लागी । तनु परिहरैउ राम - विरहागी ॥
 नृपहि वचन प्रिय, नहि प्रिय प्राना । करहु तात ! पितु-वचन प्रवाना ॥
 करहु सीस धरि भूप - गजाई । हइ तुम्ह कहँ सब भाँति भलाई ॥
 परमुराम पितु - अग्या राखो । मारी मातु, लोक सब साखी ॥
 तनय - जजातिहि जोवनु दयऊ । पितु-अग्या अव-अजसु न भयऊ ॥

दो०—अनुचित-उचित बिचार तजि, जे पालहि पितु-बन ।

ते भाजन सुख-सुजस के, बसहि अमरपति-ऐन ॥ १७४ ॥

अवसि नरेस - वचन फुर करहु । पालहु प्रजा, सोकु परिहरहु ॥
 सुरपुर, नृपु पाइहि परितोषू । तुम्ह कहूँ सुकृत-सुजसु, नहि दोषू ॥
 बंद - विदित संमत सबही का । जेहि पितु देइ, सो पावइ टीका ॥
 करहु राजु, परिहरहु गलानी । मानहु मोर वचन, हित जानी ॥
 स्ति, सुख लहव राम - वैदेहीं । अनुचित कहव न पंडित केहीं ॥
 कौसल्यादि सकल महतारीं । तेउ प्रजा-मुख होहि सुखारीं ॥
 मरम तुम्हार - राम कर जानिहि । सो सब विधि तुम्ह सन भल मानिहि ॥
 सौपेहु राजु, राम के आएँ । सेवा करहु सनेह सुहाएँ ॥

दो०—कौजिअ गुर आयसु अवसि, कहहि सचिव कर जोरि ।

रघुपति आएँ, उचित जस, तस, तब, करब बहोरि ॥ १७५ ॥

कौसल्या धरि धीरजु कहई । पूत ! पथ्य गुर - आयसु अहई ॥
 सो आदरिअ, करिअ हित मानी । तजिअ बिषादु काल-गति जानी ॥
 वन रघुपति, सुरपुर नरनाहू । तुम्ह ओहि भाँति तात ! कदराहू ॥
 परिजन, प्रजा, सचिव, सब अंवा । तुम्हही सुत ! सब कहँ अवलवा ॥
 लखि विधि वाम, कालु-कठिनाई । धीरजु धरहु, मातु बलि जाई ॥
 सिर धरि गुर - आयसु अनुसरहु । प्रजा पालि, परिजन-दुखु हरहु ॥
 गुर के वचन, सचिव-अभिनंदनु । सुने भरत, हिय-हित जनु चंदनु ॥
 सुनी बहोरि, मातु - मृदु - बानी । सील - सनेह - सरल - रस - सानी ॥

स वर्तते शोकयोग्यो वानप्रस्थाश्रमान्वितः । तपश्चर्या परित्यज्य भोगा यस्य प्रिया स्थिताः ॥
स शोच्यो योऽस्ति पिण्डो विना हेतुञ्च कुप्यति । मातुः पितुर्गुरोर्बन्धोरपि द्रोहं करोति यः ॥
स वर्तते शोकयोग्यः परेभ्योऽपकरोति यः । निर्दयो भीषणाकारः स्ववपुःपोषकश्च यः ॥
स वर्तते शोकयोग्यः प्रकारैः सकलैरपि । यश्छलं सम्परित्यज्य भवेन्नैव हरेर्जनः ॥
कोसलानामधिपतिः शोकयोग्यो न वर्तते । चतुर्दशसु लोकेषु प्रभावो यस्य विश्रुतः ॥
नाभवन्नैव भवति नाधुना च भविष्यति । अभवद् यादृशो भूपो भरत ! त्वज्जनिप्रदः ॥
विधौ रमेशो गिरिशस्त्रिदिवेशो दिगोश्वराः । आशारथगुणाख्यातं वर्णयन्त्यखिला अपि ॥

प्रब्रूहि हे तात ! कथञ्च कोऽपि तस्य प्रणसां विदधानुमीशः ।

श्रीरामसोमित्रिरिपुघ्नयुष्मत्समाः सुता यस्य पवित्ररूपाः ॥ १७३ ॥

भूपो महभाग्ययुक्तो वर्तते सर्वरीतिभिः । विषादकरणं तस्मै वर्ततेऽर्थविवर्जितम् ॥
इदं निशम्य विज्ञाय शोकस्य त्यागमाचर । आज्ञां वसुमतीशस्य मूर्ध्नि संस्थाप्य चाचर ॥
महीपालपदं तुभ्यं महीपालोऽस्ति दत्तवान् । करणीया त्वया सत्या जनकस्य सरस्वती ॥
यो वाक्यस्थापनायैव रामचन्द्रं समत्यजत् । रामचन्द्रविद्योगाग्नी शरीरमजुहोन्नजम् ॥
प्रियमासीद् वचो राज्ञे नाभवन्नमवः प्रियाः । जनकस्य वचस्तात ! सत्यमेव कुरुष्व तत् ॥
कुरुष्व शीर्षे संस्थाप्य महीपालस्य शासनम् । वर्तते तव कल्याणमस्मिन्सकलरीतिकम् ॥
अपालयज्जन्मदानुराज्ञां रामः कुठारवान् । जन्मदात्रीं निहन्ति स्म साक्षिणः सकला जनाः ॥
ययातये तनूजातः प्रददाति स्य योवनम् । नाभूतां पितुरादेशात् तस्याघोऽप्यशस्तथा ॥

त्यक्त्वोचितत्वानुचितत्वचिन्तां ये तातवाचं परिपालयन्ति ।

भवन्ति सत्कीर्तिसुखालयास्ते वसन्ति देवाधिपधाप्ति चैव ॥ १७४ ॥

अवश्यमेव तत् सत्यं वचनं कुरु भूपते । सम्परित्यज्य शोकं त्वं प्रजानां पालनं कुरु ॥
इत्थं कृते सुरपुरे नृपस्तोषमवाप्स्यति । सुकृतं सुयशोऽपि त्वं नव दोषमवाप्स्यसि ॥
आम्नायसम्मतमिदं सर्वेषामपि सम्मतम् । यद् यस्मै यच्छति पिता स एवाप्नोति राष्ट्रपदम् ॥
शासनं कुरु राज्यस्य ग्लानिं त्वं सम्परित्यज । कल्याणकारकं ज्ञात्वा स्वीकुरु व्याहृतं मम ॥
इदं निशम्य लप्स्येते सुखं सीतारघूत्तमौ । औचित्यरहितं कोऽपि पण्डितो नैव वक्ष्यति ॥
कौसल्याप्रमुखा याश्च वर्तन्ते मातरः समाः । प्रजाजनानां सोख्यात्ता भविष्यन्ति सुखान्विताः ॥
सम्बन्धं तव रामस्य श्रेष्ठं यः कोऽपि वेत्स्यति । त्वत्तः स वेत्स्यति हितं प्रकारैः सकलैरपि ॥
रामचन्द्रे परायाते राज्यं तस्मै समर्पय । तथा रम्येण हार्देन कुरु तस्यैव सेवनम् ॥

आज्ञां गुरोः पालयतामवश्यं मन्त्र्युत्तमाः साञ्जलयोऽन्ववोचन् ।

रामे समेतेऽस्त्युचितं यथैव तदा विधत्तां सकलं तथैव ॥ १७५ ॥

कृत्वाऽऽश्रयं धीरतायाः कौसल्या समभाषत । हे पुत्र ! भद्रङ्करणं वर्तते शासनं गुरोः ॥
कर्तव्यं तस्य सम्मानं विधेयं शं प्रबुध्य च । विषादोऽपि परित्याज्यो ज्ञात्वा गतिमनेहसः ॥
वनेऽस्ति राघवाधीशः सुरेशत्वं गतो नृपः । भवस्यनेन विधिना तात ! त्वमपि कातरः ॥
कुटुम्बिनां समाम्बानां प्रजानां मन्त्रिणामपि । त्वमेव वर्तसे तात ! सकलानां समाश्रयः ॥
वीक्ष्य वामं विधातारं कालस्यापि कठोरताम् । धैर्यमाश्रय माता स्वां निक्षेपं कुरुते त्वयि ॥
शीर्षे धृत्वा गुरोराज्ञां तदीयानुसृतिं कुरु । प्रजानां पालनं कृत्वा दुःखं हर कुटुम्बिनाम् ॥
गुरोर्वाचं तदीयञ्च सचिवोक्ताभिनन्दनम् । अश्रुणोद् भरतो नूनं निजचिन्ताय चन्दनम् ॥
शृणोति स्म ततो मातुर्माद्वेण युतां गिरम् । रसे निमग्नां शीलस्य स्नेहसारल्ययोरपि ॥

छं०—सानी सरल-रस मातु-बानी सुनि, भरत ब्याकुल भए ।
लोचन-सरोरुह खवत, सींचत बिरह-उर-अंकुर नए ॥
सो दसा देखत, सभय तेहि, विसरी सबहि सुधि देह की ।
तुलसी, सराहत सकल सादर, सीवै सहज सनेह की ॥

सो०—भरतु, कमल कर जोरि, धीर-धुरंधर, धीर धरि ।
वचन अमिअँ जनु बोरि, देत उचित उत्तर सबहि ॥ १७६ ॥

मासपारायण, अठारहवाँ विश्राम

मोहि उपदेसु दीन्ह गुर नीका । प्रजा, सचिव, संमत सबही का ॥
मातु उचित धरि आयसु दीन्हा । अवसि सीस धरि चाहउँ कीन्हा ॥
गुर-पितु-मातु - स्वामि - हित-बानी । सुनि, मन मुदित करिअ, भलि जानी ॥
उचित कि अनुचित किएँ बिचारू । धरमु जाइ, सिर पातक भारू ॥
तुम्ह तो देहु सरल सिख सोई । जो आचरत, मोर भल होई ॥
जद्यपि यह समुझत हउँ नीकें । तदपि होत परितोषु न जी कें ॥
अब तुम्ह बिनय मोरि सुनि लेहू । मोहि अनुहरत, सिखावनु देहू ॥
ऊतर देउँ, छमव अपराधू । दुखित - दोष - गुन गनहि न साधू ॥

दो०—पितु सुरपुर, सिय-रामु बन, करन कहहु मोहि राजु ।

अहिते जानहु मोर हित, कै आपन बड़ काहु ॥ १७७ ॥

हित हमार सियपति - सेवकाई । सो हरि लीन्ह मातु - कुटिलाई ॥
मैं अनुमानि दीख मन माहीं । आन उपार्थ, मोर हित नाहीं ॥
सोक - समाजु - राजु - कैहि लेखें । लखन-राम - सिय - बिनु - पद देखें ॥
बादि बसन-बिनु भूपन-भारू । वादि बिरति-बिनु ब्रह्मविचारू ॥
सरज सरीर, वादि बहु भोगा । बिनु हरि-भगति, जायँ जप-जोगा ॥
जायँ जीव - बिनु, देह सुहाई । वादि मोर सबु, बिनु-रघुराई ॥
जाउँ राम - पहि, आयसु देहू । एकहि आँक मोर हित एहू ॥
मोहि नृप करि, भल आपन चहहू । सोउ सनेह - जड़ता - बस कहहू ॥

दो०—कँकेई - सुअ, कुटिलमति, राम - बिमुख, गत लाज ।

तुम्ह चाहत सुख मोहबस, मोहि सँ अधम कँ राज ॥ १७८ ॥

कहउँ साँचु, सब सुनि पतिआहू । चाहिअ धरमसील नरनाहू ॥
मोहि राजु हठि देइहु जवहीं । रसा रसातल जाइहि तबहीं ॥
मोहि समान को पाप - निवासू । जेहि लगि सीय - राम - बनबासू ॥
रायँ, राम कहँ काननु दीन्हा । बिछुरत, गमनु अमरपुर कीन्हा ॥
मैं सठु, सब अनरथ कर हेतू । बैठ, बात सब सुनउँ सचेतू ॥
बिनु - रघुबीर बिलोकि अबासू । रहे प्रान, सहि जग - उपहासू ॥
राम पुनीत, विषय - रस - रूखे । लोलुप भूमि - भोग के भूखे ॥
कहँ - लगि कहौँ हृदय - कठिनाई । निदरि कुलिमु, जेहि लही बड़ाई ॥

अर्जुनस्य सत्प्रसादोत्तां गिरं प्रसोः स्वकर्णगां विधाय विक्लवोऽभवत् तदैव केकयीमुतः ।
विलोचनारविन्दके तदीयके स्तुतो रते असिञ्चतां हृदि स्थितं वियोगनूतनाङ्कुरम् ॥
विलोक्य तस्य तां दशां क्षणे तथास्वरूपके समीनरीक्षणे रतं पुदंशापि विस्मृता ।
तुल्यस्थन्यदासको ब्रवीति सादरं समे सजातहार्दसीपसत्प्रशंसनं समाचरन् ॥

पुष्टाम्भोजहस्तदा कैकयीजः सुवीराग्रणीः सत्तपश्चित्य धैर्यम् ।

सुधासम्प्लुतां नूतमावाध वाचं समेभ्योऽप्यदत्तोत्तरं योग्यरूपम् ॥ १७३ ॥

मासपारायणे अष्टादशो विश्रामः सम्पूर्णः

सुरम्भमुपदेशं मे गुरुरस्ति प्रदत्तवान् । प्रजानां मच्चिदानाञ्च सर्वेषामपि सम्मतम् ॥
माताऽपि योग्यं विज्ञाय प्रददाति स्म ज्ञानम् । अवश्यं कर्तुमिच्छामि तन्निधाय स्वमस्तके ॥
गुरोः पितुस्तथा मातुः स्वामिनः सुहृदो वचः । निश्चयं हृष्टमनसा सुष्ठु ज्ञात्वा समाचरेत् ॥
योग्यताऽयोग्यतावद्धं विचारं कुरुते यदि । तर्हि धर्मो नाशमेति महन् मूढ्येति पातकम् ॥
भवांस्तु मह्यं तामेव साध्वी शिक्षां प्रयच्छति । ज्ञायेत मम कल्याणं यस्या आचरणे कृते ॥
यद्यप्यहं विज्ञानामि सम्यगेनां परिस्थितिम् । परितोषो न भवति तथापि मम चेतसि ॥
कुर्वन्तिवदानीं श्रुतिगां भवन्तः प्रार्थनां मम । यन् मदयोग्यवानुसारं मह्यं ददतु शिक्षणम् ॥
उत्तरं यत् प्रयच्छामि तं मन्तुं मर्षयन्तु मे । दुःखिनस्य गुणान् दोषान् गणयन्ति न साधवः ॥

नाके पिताऽरण्यजानकीशौ तां राज्यशिक्षार्थं ब्रूवते भवन्तः ।

ममात्र जानन्ति हितं सवन्तः कार्यं विशालं निजमेव किं वा ॥ १७७ ॥

सीतापतेः सेवकत्वे कल्याणं मम वर्तते । अपाहरत् तदाकृष्य कुटिलत्वं प्रसोर्मम ॥
कृत्वाऽनुमानं हृदये समालोकितवानहम् । यदन्धेन प्रयत्नेन कल्याणं मे न वर्तते ॥
शोकवृन्दात्मकस्यास्य राज्यस्य गणनास्ति का । पदान्यदृष्ट्वा सोमिलेजनि कीरघुनाथयोः ॥
यथा विना वाससास्ति भूषाभारो निरर्थकः । वैराग्येण विना ब्रह्मविचारोऽपि निरर्थकः ॥
रोगग्रस्तशरीराय नाना भोगा निरर्थकाः । विना भक्त्या माधवस्य जपयोगो निरर्थकौ ॥
विना जीवेन ललिता तनुरस्ति निरर्थिका । रघुवीशेन विना सर्वं वर्ततेऽर्थविवर्जितम् ॥
आदेशं मे प्रयच्छन्तु यानि रामस्य सन्निधिम् । अस्मिन्नेवैकले भद्रं वर्तते मे सुनिश्चितम् ॥
स्वं शं भवन्तो वाञ्छन्ति मां विधाय महीपतिम् । भवन्तस्तदपि स्तेहान्मोहाच्च कथयन्ति माम् ॥

सुदुश्चितः केकयजानुत्तस्य रानात् पराचो निरपत्रपस्य ।

सुखेच्छवो मोहवशा भवन्तः सन्तीह राज्येन ममाधमस्य ॥ १७८ ॥

सत्यं वच्मि भवन्तो मे श्रुत्वेदं विश्वसन्तु च । धर्माचरणवानेव नराणामधिपो भवेत् ॥
यदैव सहै राज्यं भवद्भिर्मे प्रदास्यते । वसुधरा तदैवेयं गमिष्यति रसातलम् ॥
मया समो वर्तते कः कित्तिवाणां निकेतनम् । यस्य हेतोर्वने वासो जानकीरघुनाथयोः ॥
वसुधरेशो रामाय वनवासं प्रदत्तवान् । विद्युज्यमानो गमनं कृतवान् वैबुधे पुरे ॥
अहं शठः समग्राणामनर्थानाञ्च कारणम् । सावधानमनाः सर्वा वार्ता आकर्णयामि च ॥
निकेतनं समालोक्य रघुवीरेण वर्जितम् । लोकोपहासं सोढ्वा च प्राणाः सन्ति स्थिरा अमी ॥
रामात्मपूतविषयरसासिक्ता इमे यतः । सन्तीमे लोलुपा ग्रस्ता भूमिभोगवृक्षभुक्षया ॥
कठोरतां स्वचित्तस्य कियद्दूरं वदान्यहम् । येन वज्रमनादृत्य विशालत्वं समर्जितम् ॥

दो०—कारन तें कारजु कठिन, होइ, दोसु नहि मोर ।

कुलिस अस्थि तें, उपल तें, लोह, कराल - कठोर ॥ १७९ ॥

कैकई - भव - तनु - अनुरागे । पावँर प्राण अघाइ अभागे ॥
जौं प्रिय - बिरहँ, प्राण प्रिय लागे । देखब, सुनब, बहुत अव आगे ॥
लखन-राम-सिय कहँ वनु दीन्हा । पठइ अमरपुर, पति-हित कीन्हा ॥
लीन्ह बिधवपन, अपजसु आपू । दीन्हैउ प्रजहि सोकु - संतापू ॥
मोहि दीन्ह सुखु, सुजसु, सुराजू । कीन्ह कैकई सब कर काजू ॥
अहि तें मोर काह अव नीका । तेहि पर, देन कहहु तुम्ह टीका ॥
कैकई जठर जनमि जग माहीं । यह मोहि कहँ कछु अनुचित नाहीं ॥
मोरि बात सब विधिहि बनाई । प्रजा, पाँच, कत करहु सहाई ॥

दो०—ग्रह - ग्रहीत, पुनि बात बस, तेहि पुनि वीछी मार ।

तेहि पिआइअ बारुनी, कहहु काह उपचार ॥ १८० ॥

कैकई - सुअन - जोगु जग जोई । चतुर विरंचि, दीन्ह मोहि सोई ॥
दसरथ - तनय, राम - लघु - भाई । दीन्ह मोहि बिधि, वादि बड़ाई ॥
तुम्ह सब कहहु कढ़वन टीका । राय - रजायसु सब कहँ नीका ॥
उतर देउं कैहि बिधि कैहि - केही । कहहु सुखेन, जथा-रुचि जेही ॥
मोहि कुमातु - समेत विहाई । कहहु, कहिहि के, कीन्ह भलाई ॥
मो - बिनु को सचराचर माहीं । जेहि सिय - रामु प्राणप्रिय नाहीं ॥
परम हानि, सब कहँ बड़ लाहू । अदिनु मोर, नहि दूषन काहू ॥
संसय - सोल - प्रेम - बस अहहू । सबुइ उचित सब, जो कछु कहहु ॥

दो०—राम - मातु, सुठि, सरलचित्त, मो पर प्रेमु बिसेषि ।

कहइ सुभाय सनेह - बस, मोरि दीनता देखि ॥ १८१ ॥

गुर - बिबेक सागर, जगु जाना । जिन्हहि विस्व कर-बदर समाना ॥
मो कहँ तिलक - साज सज सोऊ । भअँ विधि विमुख, विमुख सबु कोऊ ॥
परिहरि रामु - सीय, जग माहीं । कोउ न कहिहि, मोर मत नाहीं ॥
सो मैं सुनब, सहब सुखु मानी । अंतहुं कीच तहाँ, जहँ पानी ॥
डरु न मोहि, जग कहिहि कि पोचू । परलोकहु कर नाहिन सोचू ॥
एकइ उर बस दुसह दवारी । मोहि लगि भे सिय-रामु दुखारी ॥
जीवन - लाहु लखन भल पावा । सबु तजि, राम-चरन मनु लावा ॥
मोर जनम रघुबर - बन - लागी । झूठ काह पछिताउँ अभागी ? ॥

दो०—आपनि दारुन दीनता, कहउँ सबहि सिरु नाइ ।

देखँ बिनु रघुनाथ पद, जिय कै जरनि न जाइ ॥ १८२ ॥

आन उपाउ मोहि नहि सूझा । को जिय कै रघुबर - बिनु बूझा ॥
एकहि आँक इहइ मन माहीं । प्रातकाल चलिहउँ प्रभु - पाहीं ॥
जद्यपि मैं अनभल, अपराधी । भँ मोहि कारन सकल उपाधी ॥
तदपि सरन सनमुख मोहि देखी । छमि सब, करिहँहि कृपा बिसेषी ॥
सोल - सकुच, सुठि सरल सुभाऊ । कृपा - सनेह - सदन रघुराऊ ॥
अरिहुक - अनभल कीन्ह न रामा । मैं सिमु, सेवक ! जद्यपि बामा ॥

कार्यं कठोरं स्वजनिप्रदाच्च ततो न मे दूषणमस्ति किञ्चित् ।

कुल्यात् पविः प्रस्तरतश्च लोहं कठोररूपं भयदायकञ्च ॥ १७९ ॥

देहे केकयजाजाते प्रियतासंयुता इमे । असवः पूर्णरूपेण सन्त्यभागेन संयुताः ॥ यदा प्रियत्रियोगेऽपि प्राणाः प्रेमास्पदं मम । तदाऽधुनाऽहं द्रक्ष्यामि श्रोष्यामि विषयान् बहून् ॥ सा लक्ष्मणाय सीतायै रामायाप्यददाद् वनम् । पतिं स्वर्गं प्रेषयित्वा हितं तस्य समाचरत् ॥ स्वयं पतिविहीनत्वं गृह्णाति स्मायशस्तथा । प्रजाजनेभ्यो दत्ते स्म शोकं सन्तापमेव च ॥ मह्यं सुखं यशो रम्यं रम्यं राज्यञ्च पर्यदात् । सर्वेषामपि कार्यं सा व्यदधात् केकयात्मजा ॥ एतस्मादधिकं किं मे भविष्यति मनोरमम् । तत्रापि तिलकं दातुं भवन्तः कथयन्ति माम् ॥ जनिं केकयनन्दिन्या उदरात् प्राप्य भूतले । अयोग्यं किञ्चिदप्येतद् वर्तते नैव मत्कृते ॥ विधाता सकलां सज्जां कृतवानस्ति मामकीम् । प्रजाः शिष्टाः पञ्च तर्हि साहाय्यं कुर्वन्ते कुतः ॥

ग्रस्तो ग्रहैर्यो मरुतो वशोऽपि मुहुः स दंशं गमितोऽलिना च ।

स पायितो चेन्मदिराञ्च भूयः केयं चिकित्सा वद तस्य युक्ता ॥ १८० ॥

संसारे योग्यमभवत् कैकेयास्तनुजाय यत् । चानुर्यवान् विधिर्मह्यं तत् सर्वमपि दत्तवान् ॥ दिग्गन्धीयसुतत्वं मे रामीयलघुबन्धुता । इत्याकारं महत्त्वं मे व्यर्थमेवाददाद् विधिः ॥ सर्वे भवन्तस्तिलकं स्वीकर्तुं कथयन्ति माम् । आदेशो वसुधेशस्य सर्वेभ्यो रुचिरो यतः ॥ केभ्यः केभ्यः कथा रीत्या प्रददान्यहमुत्तरम् । सुखं तदेव भापन्तां रुचिर्यस्यास्ति यादृशी ॥ प्रविधाय परित्यागं कुजनन्या सहैव मे । वदन्तु यस्मात् को ब्रूयाद् यन्मया मङ्गलं कृतम् ॥ मया विना वर्तते कः संसारे सचराचरे । प्राणप्रियो न वर्तते यस्मै सीतारघूत्तमो ॥ प्रतीयते परा हानिः सर्वेभ्योऽवाप्तिरुत्तमा । ममैव सन्ति दुर्वारा नास्ति कस्यापि दूषणम् ॥ भवन्तः सन्ति शङ्काया वशाः सद्वृत्तहार्दयोः । तत् सर्वं योग्यमेवास्ति यद् भवन्तो वदन्ति माम् ॥

रामस्य माता बहुसाधुचित्ता मय्यस्ति तस्याः परमञ्च हार्दम् ।

स्वामाविकप्रेमवशा ब्रवीति दीनत्वभावं मम सन्निरीक्ष्य ॥ १८१ ॥

गुरुः सिन्धुविवेकस्य जानातीत्यं समं जगत् । अस्ति यस्य कृते विश्वं करस्थबदरोपमम् ॥ सोऽपि राज्याभिषेकस्य सज्जतां विदधाति मे । जाते प्रजापती वामे यान्ति सर्वेऽपि वामताम् ॥ अस्मिन् लोके परित्यज्य जानकीरघुनन्दनौ । भाषिष्यते कोऽपि नो यन् नाभूदस्मिन्मतं मम ॥ श्रोष्यामि च सहिष्यामि तदहं सुखपूर्वकम् । तत्र पङ्कं भवत्येव पानीयं यत्र वर्तते ॥ नेदं भयं मे यत्लोको मां नीचं कथयिष्यति । परलोकेन सम्बद्धा चिन्ता मम न वर्तते ॥ एक एवोरसि मम दहत्यटविपावकः । मम हेतोरजायेतां दुःखितो जानकीश्वरो ॥ सोमित्रिरेवाप्नोति स्म जनेर्लाभं मनोहरम् । सर्वं विहाय रामीयपादयोरयुनङ् मनः ॥ रामस्य वनवासाय जायते स्म जनिर्मम । पश्चात्तपामि मिथ्यैव कुतोऽहं भाग्यवर्जितः ॥

दीनत्वभावं कठिनं स्वकीयं वदामि सर्वाञ्छिरसा प्रणम्य ।

पादावदृष्ट्वा रघुनायकस्य दाहो न यायात्प्रशमं हृदो मे ॥ १८२ ॥

विज्ञायते नैव यत्न एतस्मादपरो मया । रामं विना कोऽस्ति शक्तो विज्ञातुं हृदयं मम ॥ निश्चयस्त्वयमेवैको मानसे मम वर्तते । प्रातःकाले ब्रजिष्यामि सन्निकृष्टमघीशितुः ॥ नीचो यद्यप्यहं वर्ते तथा मन्तुसमन्वितः । ममैव कारणाज्जातः सर्वोऽप्येष उपद्रवः ॥ शरणे सम्मुखं प्राप्तं समालोक्य तथापि सः । सम्प्रदाय क्षमां मह्यं करिष्यति परां कृपां ॥ शीलसङ्कोचयोर्भव्यसरलप्रकृतेस्तथा । कृपाया अपि हार्दस्य सदनं रघुनायकः ॥ रघूत्तमो न कृतवानकल्याणमरेरपि । वर्ते यद्यप्यहं भुग्नः शिशुर्दासस्तथाप्यहम् ॥

तुम्ह पै पाँच मोर भल मानी । आयसु - आसिष देहु सुबानी ॥
जैहि सुनि बिनय, मोहि जनु जानी । आवहि बहुरि रामु रजधानी ॥

दो०—जद्यपि जनमु कुमातु तें, में सठु सदा सद्दोस ।

आपन जानि न त्यागिहहि, मोहि रघुबीर - भरोस ॥ १८३ ॥

भरत-बचन सब कहँ प्रिय लागे । राम - सनेह - सुधाँ जनु पागे ॥
लोग बियोग - बिषम - बिष दागे । मंत्र सवीज सुनत जनु जागे ॥
मातु, सचिव, गुर, पुर-नर-नारी । सकल सनेहँ विकल भअ भारी ॥
भरतहि कहहि सराहि - सराही । राम - प्रेम - मूरति तनु आही ॥
तात भरत ! अस काहे न कहहु । प्रान - समान राम - प्रिय अहहु ॥
जो पावँर अपनी जड़ताई । तुम्हहि सुगाइ मातु - कुटिलाई ॥
सो सठु कोटिक पुरुष-समेता । बसिहि कलष सत नरक-निकेता ॥
अहि अघ-अवगुन नहि मनि गहई । हरइ गरल, दुख-दारिद दहई ॥

दो०—अवसि चलिअ बन, रामु जहँ, भरत ! मंत्रु भल कीन्ह ।

सोक - सिधु - बूझत सबहि, तुम्ह अवलंबनु दीन्ह ॥ १८४ ॥

भा सब कें मन मोहु न थोरा । जनु घन-धुनि सुनि चातक-मोरा ॥
चलत प्रात लखि निरनउ नीके । भरतु प्रानप्रिय भे सबही के ॥
मुनिहि बंदि, भरतहि सिरु नाई । चले सकल घर, विदा कराई ॥
घन्य भरत - जीवनु ! जग माहीं । सीलु - सनेहु सराहत जाहीं ॥
कहहि परसपर, भा बड़ काजु । सकल चलै कर साजहि साजु ॥
जैहि राखहि, रहु घर रखवारी । सो जानइ जनु गरदनि मारी ॥
कोउ कह, रहन कहिअ नहि काहू । को न चहइ जग जीवन-लाहू ॥

दो०—जरउ सो संपति, सदन, सुख, सुहृद, मातु, पितु, भाइ ।

सनमुख होत जो राम - पद, करै न सहस सहाइ ॥ १८५ ॥

घर - घर साजहि बाहन नाना । हरषु हृदयँ, परभात पयाना ॥
भरत, जाइ घर, कीन्ह बिचारू । नगर, बाजि, गज, भवन, भंडारू ॥
संपति सब रघुपति कै आही । जौं विनु जतन चलीं तजि ताही ॥
तौ परिनाम, न मोरि भलाई । पाप - सिरोमनि साई - दोहाई ॥
करइ स्वामि - हित, सेवकु सोई । दूषन कोटि देइ किन कोई ॥
अस बिचारि, सुचि सेवक बोले । जे सपनेहुँ निज धरम न डोले ॥
कहि सबु मरमु, धरमु भल भाषा । जो जैहि लायक, सो तेहि राखा ॥
करि सबु जतनु, राखि रखवारे । राम - मातु पहि भरतु सिधारे ॥

दो०—आरत जननी जानि सब, भरत सनेह - सुजान ।

कहेउ बनावन पालकीं, सजन सुखासन - जान ॥ १८६ ॥

चक्क-चक्कि जिमि पुर-नर-नारी । चहत प्रात, उर आरत भारी ॥
जागत सब निसि, भयउ बिहाना । भरत बोलाए सचिव सुजाना ॥
कहेउ, लेहु सबु तिलक - समाजु । बनहि देव मुनि रामहि राजु ॥
बेगि चलहु, सुनि सचिव जोहारे । तुरत तुरग, रथ, नाग सँवारे ॥

पञ्चशिष्टा भवन्तोऽपि मत्वाऽस्मिन्नेव मे हितम् । आज्ञां तथाऽऽशिषं मह्यं यच्छन्तु शुभया गिरा ॥
यथा श्रुत्वा प्रार्थनां मे मां परिज्ञायं सेवकम् । राजधानीं पुनरपि समायानु रघतमः ॥

ममोदभवो यद्यपि कुप्रसोश्च शठः सदा द्वेषसंयुतोऽहम् ।

न संविहास्यत्यवबुध्य मां स्वं विश्वास आस्ते मम राघवीयः ॥ १८३ ॥

सर्वेभ्यो रुचिता जाता भरतस्योक्तयस्तदा । नूनं ता रामचन्द्रीयपीयूषसमभिप्लुताः ॥
वियोगतीव्रविपत्तो दग्धा आसन् समे जनाः । मन्त्रान् सबीजानाकर्ण्य जाता जागरिता ध्रुवम् ॥
मातरो मन्त्रिणः पौरा नरा नार्यस्तथा गुरुः । सकला अपि सञ्जाताः स्नेहेन विकलाः परम् ॥
भरतं समभापन्त प्रणस्यापि प्रणस्य ते । रामस्य मूर्तिमत् प्रेम भवतोऽस्ति कलेवरम् ॥
न भापते हे भरत ! तात ! कस्मादिदं वचः । यतो भवान् प्राणतुल्यं प्रियो रामस्य वर्तते ॥
यः कोऽपि नीचतायुक्तः स्वकीयजडतावशात् । सन्देहं मानुकोटिल्याद् भवति प्रविधास्यति ॥
स कोटिसङ्ख्याराहितैः स्ववंशपुरुषैः सह । नरके कल्पशतकपर्यन्तं लप्स्यते स्थितिम् ॥
अहेरवगुणान् पापं परिगृह्णाति नो मणिः । परं दहति दारिद्र्यं दुःखञ्च हरते विषम् ॥

यत्राधिपोऽरण्यसवश्यमित्यं कृतं मतं हे भरत ! प्रकृष्टम् ।

समग्रशोकोदधिसम्पतद्भ्यः समाश्रयोऽयं भवतास्ति दत्तः ॥ १८४ ॥

स्वल्पो मोदोऽभवन्नैव सर्वेषामपि मानसे । चातका नीलकण्ठाश्च श्रुत्वा मेघध्वनि ध्रुवम् ॥
उपःकाले निर्गमस्य ज्ञाते रम्ये विनिर्णये । सर्वेभ्योऽपि प्रियो जातो भरतः प्राणसन्निभः ॥
मुनिं प्रणम्य भरतं प्रणम्य शिरसा ततः । गृहाणि प्रत्ययुः सर्वे सम्प्राप्यानुमतिं गतेः ॥
संसारे भरतस्यैव वर्तते धन्य उदभवः । तस्येति शीलं हार्दञ्च प्रशंसन्तोऽगमन् समे ॥
कथयन्ति स्म चान्योन्यं जातं कार्यं विशङ्कतम् । सर्वेऽपि सज्जयन्ति स्म सामग्रीं गमनस्य ते ॥
तिष्ठ गेहस्य रक्षाया इति संस्थाप्यते स्म यः । स जानाति स्म यत् तस्य कण्ठ एव व्यनाश्यत ॥
कथयन्ति स्म केचिद् यत् स्थातुं कपि मा वद । यतः को नाभिलषति संसारे लाममोद्भवम् ॥

भवन्तु दग्धानि सुखं गृहार्थं बन्धुर्वयस्यः पितरो च तानि ।

रामाङ्घ्रिपौरस्त्यगतौ न यानि हासेन युक्तानि सहायकानि ॥ १८५ ॥

यानानि बहुरूपाणि सज्यन्ते स्म गृहे गृहे । हृदि प्रीतिर्यद्वसति नः प्रस्थानं भविष्यति ॥
विचारं विदधाति स्म भरतः प्राप्य मन्दिरम् । नगरी वाजिनो नागा भवनानि निधिस्तथा ॥
सम्पत्तिः सर्वरूपाणि वर्तन्ते राघवेशितुः । अहं यदि चलिष्यामि तेषां संरक्षणं विना ॥
परिणामे तर्हि भद्रं मम नैव भविष्यति । तथास्ति स्वामिनो द्रोहः किल्बिषाणां शिरोमणिः ॥
स एव वर्तते दासः करोति स्वामिनो हितम् । तस्मै को ह्यधिकान् दोषान् कोऽपि नाम प्रयच्छतु ॥
इत्थं विचारं कृत्वा स आह्वयत् सेवकाञ्छुचीन् । धर्मात् स्वकीयात् स्वप्नेऽपि चलत्वं नैव यान्ति ये ॥
स तान् सर्वं मर्मं चोक्त्वा प्राब्रवीद्धर्ममुत्तमम् । यस्मै कार्याय यो योग्यस्तदर्थं तं न्ययोजयत् ॥
सर्वा व्यवस्थां सम्पाद्य सन्नियोज्य च रक्षकान् । रामस्य मातुः सविधे भरतो व्यदधाद् गतिम् ॥

विज्ञाय मातुः सकलाः परार्ताः स्नेहस्य वेत्ता भरतस्तदानीम् ।

आज्ञापयत् सच्छिबिकाः सुयोक्तुं कर्तुञ्च यानानि सुखासनानि ॥ १८६ ॥

चक्रवाकाश्चक्रवाक्य इव पौरा नराः स्त्रियः । परमार्ता मानसेषु समवाञ्छन्तुर्मुखम् ॥
कुर्वतां जागरं पूर्णरात्र्युषः समजायत । भरतो ह्वयति स्मैव सचिवांश्चातुरीयुतान् ॥
आदिशद्यत् प्रगृह्णीत सामग्रीं तैलकौ समाम् । रघ्वीशाय मृनी राज्यं वन एव प्रदास्यति ॥
द्रुतमेव प्रचलत श्रुत्वेत्थं मन्त्रिणोऽनमन् । असज्जयन् क्षणादेव हयान् नागान् रथानपि ॥

अश्रुधती अह अग्नि समारु । रथ चढ़ि चले प्रथम मुनिरारु ॥
 विप्रवृन्द चढ़ि बाहन नाना । चले सकल तप-तेज-निधाना ॥
 नगर-लोग सब सजि-सजि जाना । चित्तकूट कहँ कीन्ह पयाना ॥
 सिबिका सुभग न जाहि बखानी । चढ़ि-चढ़ि चलत भई सब रानी ॥

दो०—सौं पि नगर सुचि सेवकनि, सादर सकल चलाइ ।

सुमिरि राम-सिय-चरन तब, चले भरत दोउ भाइ ॥ १८७ ॥

राम - दरस - बस सब नर - नारी । जनु करि-करिनि चले तकि बारी ॥
 बन सिय - रामु, समुझि मन माहीं । सानुज भरत पयादेहि जाहीं ॥
 देखि सनेहु लोग अनुरागे । उतरि चले हय, गय, रथ त्यागे ॥
 जाइ समीप, राखि निज डोली । राम - मातु मृदु बानी बोली ॥
 तात ! चढ़हु रथ, बलि महतारी । होइहि प्रिय परिवार दुखारी ॥
 तुम्हरे चलत, चलिहि सबु लोग । सकल सोक-कृस, नहि मग-जोग ॥
 सिर धरि वचन, चरन सिर नाई । रथ चढ़ि चलत भए दोउ भाई ॥
 तमसा प्रथम दिवस करि बासू । दूसर गोमति - तीर निवासू ॥

दो०—पय अहार, फल असन अक, निसि भोजन अक लोग ।

करत राम-हित नेम-व्रत, परिहरि भूषन-भोग ॥ १८८ ॥

सई तीर बसि, चले बिहाने । शृंगवेरपुर सब निअराने ॥
 समाचार सब सुने निषादा । हृदयँ विचार करइ सबिषादा ॥
 कारन कवन, भरतु बन जाहीं ? । है कछु कपट - भाउ मन माहीं ॥
 जौ पै जियँ न होति कुटिलाई । तो कत लीन्ह संग कटकाई ॥
 जानहि सानुज रामहि मारी । करउँ अकंटक राजु सुखारी ॥
 भरत न राजनीति उर आनी । तब कलंकु, अब जीवन-हानी ॥
 सकल सुरासुर जुरहि जुझारा । रामहि समर न जीतनिहारा ॥
 का आचरजु ! भरतु अस करहीं । नहि बिष-बेलि अमिअ-फल फरहीं ॥

दो०—अस बिचारि गुहँ, ग्याति सन, कहैउ, सजग सब होहु ।

हथवांसहु, बोरहु तरनि, कीजिअ घाटारोहु ॥ १८९ ॥

होहु सँजोइल, रोकहु घाटा । ठाटहु सकल मरै के ठाटा ॥
 सनमुख लोह भरत सन लेऊँ । जितत न सुरसरि उतरन देऊँ ॥
 समर मरनु, पुनि सुरसरि तीरा । राम - काजु छनभंगु सरीरा ॥
 भरत भाइ, नृपु, मै जन नीच । बड़ें भाग असि पाइअ मीच ॥
 स्वामि - काज करिहुँ रन रारी । जस धवलिहुँ भुवन दस चारी ॥
 तजउँ प्रात रघुनाथ निहोरें । दुहँ हाथ मुद मोदक मोरें ॥
 साधु - समाज न जाकर लेखा । राम - भगत महु जासु न रेखा ॥
 जायँ जितत जग सो महि - भारू । जननी - जीवन - बिटप - कुठारू ॥

दो०—बिगत - बिषाद निषादपति, सबहि बढ़ाइ उछाहु ।

सुमिरि राम, मागेउ तुरत, तरकस, धनुष, सनाहु ॥ १९० ॥

अरुन्धत्या चाग्निहोतृसम्भृतेन समन्वितः । मुनीश्वरः समग्रादौ रथमारुह्य चाचलत् ॥
आरुह्य नाना यानानि ब्रजा भूमिसुपर्वणाम् । अचलन् निधयः सर्वे तपसस्तेजसस्तथा ॥
सज्जयित्वा सज्जयित्वा सर्वे यानानि नागराः । चित्रकूटं समुद्दिश्य प्रस्थानं समपादयन् ॥
न शक्यन्ते प्रयवन्तु याः शिविकास्ता मनोहराः । आरुह्यारुह्य सकला राज्यः प्रस्थानमाचरन् ॥

दत्त्वा पुरीं पूतमुसेवकानां प्रस्थाप्य सर्वाश्च सुमानपूर्वम् ।

स्मृत्वा तदा मेथिलजेशपादौ यातः स्म बन्धू भरताहितघ्नौ ॥ १८७ ॥

रामावलोकनेच्छाया वशाः सर्वे नराः स्त्रियः । नूनं गजा गञ्जिन्यश्च यान्ति स्मालोक्य जीवनम् ॥
सीतारामौ वनस्थौ स्त इति सञ्चिन्त्य मानसे । पदातिरेव याति स्म भरतोऽनुजसंयुतः ॥
तस्य स्नेहं वीक्ष्य लोकाः सञ्जज्ञाता अनुरागिणः । ह्यनागरथेभ्योऽवतीर्थं त्यक्त्वा च तानयुः ॥
भरतं निकषा गत्वा संस्थाप्य शिविकां निजाम् । राममाता मृदुलया सरस्वत्याऽभ्यभाषत ॥
आरोहस्यन्दनं तात ! माता निक्षिपति स्वकाम् । अन्यथा दुःखयुवताः स्युः प्रिया अपि कुटुम्बिनः ॥
त्वय्यङ्घ्रिगामिनि जनाः सकला अङ्घ्रिगामिनः । कृशाः शोकेन सकला स्मृतियोग्याश्च सन्ति न ॥
शीर्षे धृत्वा वचस्तस्याः पादयोः प्रणम्य कम् । समारुह्य रथं बन्धु उभौ तौ समगच्छताम् ॥
निवासं तमसातीरे विधाय प्रथमेऽहनि । न्यवसन् गोमतीतीरे द्वितीये दिवसे समे ॥

पयःश्रिताः केऽपि फलादिनोऽन्ये केचित् त्रियामं कलभोजिनश्च ।

रामाय सर्वे नियमव्रतस्था आसन् परित्यक्तसुभोगमूषाः ॥ १८८ ॥

सईनद्यास्तटे वासं कृत्वाऽगच्छन्नुर्मुखे । शृङ्गवेरपुरासन्नं प्राप्नुवन्ति स्म ते समे ॥
आकर्णयन्निषादेशः समाचारान् समानपि । तदा विचारमकरोत् सविषादः स मानसे ॥
किं कारणं वर्तते तद् येनैति भरतो वनम् । वर्तते कोऽपि कपटभावोऽस्य मनसि ध्रुवम् ॥
भवेन्न मानसे चास्य भावः कपटगो यदि । तर्हि सेनां स्वेन साकं कृतवान् केन हेतुना ॥
जानात्ययं राघवेन्द्रं निहत्यानुजसंयुतम् । अकण्टक करिष्यामि शासनं सुखसंयुतः ॥
भरतो राजनीतिं स्वमानसे न व्यचारयत् । तदा कलङ्क एवासीदधुना जीवनक्षयः ॥
युद्धे सुरासुराः सर्वे भवेयुर्मिलिता यदि । नास्ति तदृष्यं सङ्ग्रामे विजेता राघवेशितुः ॥
एवं करोति भरत आश्चर्यं वर्ततेऽत्र किम् । गरलस्य व्रततयो न फलन्त्यमृतं फलम् ॥

गुहो विचार्येति समान् सजातीन् वक्ति स्म सर्वे भवताऽप्रमत्ताः ।

कुर्वन्तु नोकाः करणा निमग्ना घट्टावरोधानपि संविद्यन्त ॥ १८९ ॥

घट्टावरोधं कुरुत समायुक्ताः सुमज्जया । यूयं समे विदधत सज्जां मृत्युस्थितेरपि ॥
सम्मुखो भरतस्माहं विधास्ये प्रविदारणम् । जीवन् न तं विधास्येऽहमुत्तीर्णसुरनिम्नगम् ॥
समरे मरणं भूयः सुरस्रोतस्विनीतटे । कार्यं रघुकुलेशस्य शरीरं क्षणभङ्गुरम् ॥
रामस्य बन्धुभूषणं भरतोऽहं जनोऽधमः । ईदृशं मरणं भूरिभागेनैव तु लभ्यते ॥
अधीशानस्य कार्याय योत्स्यामि समराङ्गणे । करिष्ये कीर्तिशुक्लानि भुवनानि चतुर्दश ॥
निमित्ताद् रघुनाथीयात् परित्यक्षामि जीवितम् । वर्तन्ते परमानन्दमोदका मे करद्वये ॥
साधूनां समितौ यस्य गणना नैव वर्तते । तथा रामस्य भक्तानां मध्ये स्थानं न वर्तते ॥
भारो भूत्वा भूतघात्या व्यर्थमेव स जीवति । जनयित्वा यौवनस्य पादपस्य कुठारकः ॥

निषादराजो विगतातिभावो वृद्धिं प्रणोद्योत्सहं समेषाम् ।

संस्मृत्य रामं त्वमियाचते स्म चापेष्टुधौ धर्मं तथा क्षणेन ॥ १९० ॥

बेगहु भाइहु ! सजहु सँजोऊ । सुनि रजाइ, कदराइ न कोऊ ॥
 भलेहि नाथ ! सब कहहि सहरषा । एकहि एक बढ़ावइ करषा ॥
 चले निषाद जोहारि जोहारी । सूर सकल रन रुचइ रारी ॥
 सुमिरि राम - पद - पंकज - पनहीं । भाथीं बाँधि, चढ़ाइन्ह धनहीं ॥
 अँगरी पहिरि, कूँड़ि सिर धरहीं । फरसा, बाँस, सेल सम करहीं ॥
 एक कुसल अति ओड़न खाँड़े । कूँदहि गगन मनहुँ छिति छाँड़े ॥
 निज - निज साजु - समाजु बनाई । गुह राउतहि जोहारे जाई ॥
 देखि सुभट, सब लायक जाने । लै - लै नाम, सकल सनमाने ॥

दो०—भाइहु ! लावहु धोल जनि, आजु काजु बड़ मोहि ।

सुनि सरोष बोले सुभट, बीर ! अधीर न होहि ॥ १९१ ॥

राम - प्रताप, नाथ ! बल तोरे । करहि कटकु बिनु भट, बिनु वीरे ॥
 जीवत पाउ न पाछें धरहीं । रंड - मुंडमय मेदिनि करहीं ॥
 दीख निषादनाथ भल टोलू । कहैउ वजाउ जुझाऊ ढोलू ॥
 बैतना कहत छींक भइ बाँए । कहैउ सगुनिअन्ह खेत सुहाए ॥
 बूढ़ एकु कह सगुन बिचारी । भरतहि मिलिअ, न होइहि रारी ॥
 रामहि भरतु मनावन जाहीं । सगुन कहइ अस, बिग्रहु नाहीं ॥
 सुनि गुह कहइ, नीक कह बूढ़ा । सहसा करि पछिताहि बिमूढ़ा ॥
 भरत - सुभाउ - सीलु बिनु बूझें । बड़ि हित-हानि, जानि बिनु जूझें ॥

दो०—गहहु घाट, भट ! समिटि सब, लेउँ मरम मिलि जाइ ।

बूझि मित्र-अरि-मध्य-गति, तम तब करिहउँ आइ ॥ १९२ ॥

लखब सनेहु, सुभायँ सुहाएँ । बैर - प्रीति नहि दुराँ दुराएँ ॥
 अस कहि, भेंट सँजोवन लागे । कंद, मूल, फल, खग, मृग, मागे ॥
 मीन, पीन, पाठीन पुराने । भरि - भरि भार कहारन्ह आने ॥
 मिलन-साजु सजि, मिलन सिधाए । मंगल - मूल सगुन सुभ पाए ॥
 देखि द्वरि तें कहि निज नामू । कीन्ह मुनीसहि दंड - प्रनामू ॥
 जानि रामप्रिय, दीन्हि असीसा । भरतहि कहैउ बुझाइ मुनीसा ॥
 राम - सखा सुनि, संदनु त्यागा । चले उत्तरि उमगत अनुरागा ॥
 गाउँ, जाति, गुहँ नाउँ सुनाई । कीन्ह जोहार माथ महि लाई ॥

दो०—करत दंडवत देखि तेहि, भरत लीन्ह उर लाइ ।

मनहुँ लखन-सन भेंट भइ, प्रेमु न ह्वयँ समाइ ॥ १९३ ॥

भेंटत भरतु ताहि अति प्रीती । लोग सिहाहि प्रेम कै रीती ॥
 धन्य - धन्य - धुनि मंगल - मूला । सुर सराहि तेहि वरिसहि फूला ॥
 लोक - वेद, सब भाँतिहि नीचा । जासु छाँह छुइ, लेइअ सीचा ॥
 तेहि भरि अंक राम - लघुभ्राता । मिलत पुलक परिपूरित गाता ॥
 राम - राम कहि जे जमुहाहीं । तिन्हहि न पाप - पुंज समुहाहीं ॥
 यह तो राम लाइ उर लीन्हा । कुल - समेत जगु पावन कीन्हा ॥
 करमनास जलु सुरसरि परई । तेहि को, कहहु, सीस नहि धरई ? ॥
 उलटा नामु जपत जगु जाना । बालमीकि भबै ब्रह्म - समाना ॥

भ्रातरः! कुतः क्षीप्रं सज्जां सज्जयतापि भोः । निशम्य राज्ञ आदेशं मा कोऽपि श्रयताद् भयम् ॥ सर्वेऽवदन् हर्षयुक्तानाथ! साध्वस्ति भाषितम् । उत्साहं वर्धयन्ति स्म ततः सर्वे परस्परम् ॥ निषादाः प्रचलन्ति स्म नत्वा नत्वा निजाधिपम् । समे शूरा रणे तेभ्यो रोचते स्मापि योधनम् ॥ पादत्राणयुगं स्मृत्वा रामपादाम्बुजमनोः । तूष्कांस्ते सुसम्बद्ध्य सज्जयन्ति स्म चापकान् ॥ वर्म धृत्वाऽधारयन्त शिरस्त्राणि च मूर्धसु । समानकुर्वन् परशून् वंशान् कुन्तांस्तथैव च ॥ केचित् खड्गप्रहारस्य रोधने निपुणाः स्थिताः । अकूर्दस्त समुत्साहान्नूनं सत्यज्य मेदिनीम् ॥ कदम्बकं तथा सज्जां विनिर्माय निजं निजम् । गत्वा निषादनाथाय ते प्रणामकुर्वन्त ॥ सुभटांस्तान् समालोक्य योग्यान् विज्ञाय चाखिलान् । आख्यामुच्चार्य चोच्चार्य सकलान् सममानयत् ॥

हे बान्धवा ! मा कपटं श्रयध्वमद्यास्ति कार्यं मम मध्यरूपम् ।

श्रुत्वा सरोषाः सुभटा अवोचन्नधीरतां माऽऽश्रय शौर्यशालिन् ! ॥ १९१ ॥

प्रतापाद् रघुनाथस्य बलाच्च भवतः प्रभो । तस्य सेनां विधास्यामो हीनां वीरैर्हयैरपि ॥ जीवन्तो न करिष्यामः पादान् पृष्ठगतान् निजान् । कवन्धमस्तकमयीं विधास्यामश्च मेदिनीम् ॥ निषादराज आलोक्य वीराणां रुचिरं दलम् । आदेशं प्रददाति स्म रणभेरीनिनादितुम् ॥ तस्मिन्नित्यादिशत्येव शिङ्काऽजायत वामतः । वदन्ति स्म निमित्तज्ञा युद्धं रम्यं भविष्यति ॥ कश्चिद्वृद्धो भाषते स्म शकुनं सुविचार्य तत् । भवान् समेतु भरतं नैव युद्धं भविष्यति ॥ अनुकूलयितुं रामं करोति भरतो गतिम् । शकुनं वदतीत्यं यद् विग्रहो नैव वर्तते ॥ श्रुत्वा गुहोऽवदद् वृद्धो रम्यमेव प्रभाषते । पश्चात्तपन्ति वैधेया विधाय सहसा क्रियाम् ॥ अज्ञात्वा कैकयीसूतोः स्वभावं चरितं तथा । वर्तते महती हानिर्विना बोधं कृते रणे ॥

घट्टान् समे रूढ्य सुयुज्य वीरा वेत्स्यामि मर्षाहमपि प्रगत्य ।

मित्रार्थादासीनगतिं प्रबुद्ध्य ततः समागत्य तथा करिष्ये ॥ १९२ ॥

स्वभावेन सुरम्येण हार्दं विज्ञाय तद्गतम् । न गुप्ते भवतः प्रीतिर्वैरं यद्यपि गोपिते ॥ इत्युक्त्वा मैलनीं सज्जां योक्तुमारभते स्म सः । आनेतुमादिशत् कन्दं फलं मूलं खगान् मृगान् ॥ पीनांस्तथैव प्रतनान् मीनान् पाठीननामकान् । भारेष्वापूर्य चापूर्य भारवाहाः समानयन् ॥ संयोज्य मैलनीं सज्जां प्रातिष्ठन् मिलितुं यदा । प्राप्यन्ते स्म निमित्तानि मूलानि श्रेयसां तदा ॥ दूरादेव समालोक्य निगद्य निजमाह्वयम् । स मुनीनामधीशाय व्यदधाद् दण्डवन्दनम् ॥ प्रियं विज्ञाय रामस्य प्रददाति स्म चाशिषम् । प्रबोध्य कैकयीसूनुं वदति स्म मुनीश्वरः ॥ रामस्य सुहृदं श्रुत्वा स्यन्दनं त्यजति स्म सः । अवतीर्य च याति स्म प्रेमोत्साहपरिप्लुतः ॥ श्रावयित्वा गुहः स्वानि ग्रामं जातिं तथाऽऽह्वयम् । भूम्या शीर्षं समायोज्य विदधाति स्म वन्दनम् ॥

तं दण्डपातं भरतो विलोक्य प्रोत्थाप्य वक्षोमिलितं व्यधत् ।

नूनं सुमित्रासुतसम्मिलोऽभूच्चित्ते न माति स्म यतः प्रियत्वम् ॥ १९३ ॥

हार्देन परमेणैव भरतो मिलति स्म तम् । जनास्तथेर्ष्या साकं प्राशंसन् प्रेमपद्धतिम् ॥ विधाय श्रेयसो मूलं धन्यो धन्य इति ध्वनिम् । तं प्राशंसन् सुपर्वाणोऽवर्षयन् कुसुमानि च ॥ यः समैर्विधिभिर्नीचो लोके वेदे च मन्यते । यस्यच्छायामपि स्पृष्ट्वा जनैः स्नानं विधीयते ॥ स्ववक्षसा तं संयोज्य रामस्य लघुबान्धवः । मिलन्नस्ति सरोमाञ्चकलेवरसमन्वितः ॥ रामरामेति सङ्कीर्त्य ये जुष्मां परिगृह्णते । वदनानां पुरस्तेषां पापपुञ्जो न गच्छति ॥ अमुं तु राम एवादी स्वोरसा समयोजयत् । अन्ववायेन सहितं व्यदधात्लोकपावनम् ॥ पानीयं कर्मनाशायाः सुरनद्यां पतेद् यदि । द्रूततर्हि स्वोत्तमाङ्गेन तां संस्थापयेत् तु कः ॥ विश्वं जानाति यन्नाम प्रतिलोमात्मकं जपन् । ब्रह्ममुत्पयो जायते स्म मुनिर्वाल्मीकिना मकः ॥

दो०—स्वपच, सबर, खस, जमन, जड़, पावैर कोल-किरात ।

रामु कहत, पावन परम, होत भुवन बिख्यात ॥ १९४ ॥

नहि अचिरिजु, जुग-जुग चलि आई । केहि न दीन्ह, रघुवीर बड़ाई ॥
 राम - नाम - महिमा सुर कहहीं । सुनि-सुनि अवध-लोग सुखु लहहीं ॥
 रामसखहि मिलि, भरत सप्रेमा । पूछी कुसल, सुमंगल, खेमा ॥
 देखि भरत कर सीलु - सनेह । भा निपाद तेहि समय विदेह ॥
 सकुच, सनेहु, मोदु मन बाढ़ा । भरतहि चितवत अकटक ठाढ़ा ॥
 धरि धीरजु, पद बंदि बहोरी । बिनय सप्रेम करत कर जोरी ॥
 कुसल - मूल - पद - पंकज पेखी । मैं तिहुँ काल कुसल निज लेखी ॥
 अब प्रभु ! परम अनुग्रह तोरें । सहित - कोटि - कुल मंगल मोरें ॥

दो०—समुझि मोरि करतूति, कुलु, प्रभु-महिमा जियें जोड़ ।

जो न सजइ रघुवीर-पद, जग बिधि-बंचित सोइ । १९५ ॥

कपटी, कायर, कुमति, कुजाती । लोक - वेद, बाहेर सब भांती ॥
 राम कीन्ह आपन जबही तें । भयउँ भुवन - भूषन तबही तें ॥
 देखि प्रीति, सुनि बिनय, सुहाई । मिलैउ बहोरि भरत-लघुभाई ॥
 कहि निषाद निज नाम सुवानी । सादर सकल जीहारी रानी ॥
 जानि लखन सम, देहि असीसा । जिअहु सुखी सय लाख बरीसा ॥
 निरखि निषादु, नगर - नरनारी । भए सुखी, जनु लखनु निहारी ॥
 कहहि लहेउ ओहि जीवन - लाहू । भेटैउ रामभद्र भरि बाहू ॥
 सुनि निषादु निज भाग - बड़ाई । प्रमुदित मन लइ चलेउ लेवाई ॥

दो०—सनकारे सेवक सकल, चले स्वामि - रख पाइ ।

घर, तरु-तर, सर, बाग, वन, बास बनाअैन्हि जाइ ॥ १९६ ॥

शृंगबेरपुर भरत दीख जब । भे सनेहँ सब अंग सिथिल तब ॥
 सोहत दिऐ निषादहि लागू । जनु तनु धरें बिनय - अनुरागू ॥
 ओहि बिधि भरत, सेनु सबु संग । दीखि जाइ जगपावनि गंगा ॥
 रामघाट कहँ कीन्ह प्रनामू । भा मनु मगनु, मिले जनु रामू ॥
 करहि प्रनाम नगर - नरनारी । मुदित, ब्रह्ममय बारि निहारी ॥
 करि मज्जनु, मागहि कर जोरी । रामचंद्र - पद प्रीति न थोरी ॥
 भरत कहेउ, सुरसरि ! तव रेनू । सकल सुखद, सेवक - सुरधेनू ॥
 जोरि पानि, बर मागउँ एहू । सीष - राम - पद सहज सनेहू ॥

दो०—ओहि बिधि मज्जनु भरतु करि, गुर-अनुसासन पाइ ।

मातु नहानी, जानि सब, डेरा चले लवाइ ॥ १९७ ॥

जहँ - तहँ लोगन्ह डेरा कीन्हा । भरत सोधु सबही कर लीन्हा ॥
 सुर - सेवा करि, आयसु पाई । राम - मातु पहि गे दोउ भाई ॥
 चरन चांपि, कहि-कहि मृदु वानी । जननी सकल, भरत सनमानी ॥
 भाइहि सौंपि, मातु - सेवकाई । आपु निषादहि लीन्ह बोलाई ॥
 चले सखा - कर सौं कर जोरें । सिथिल सरीर, सनेह न थोरें ॥

लक्ष्मा अविज्ञाः शबरा विषादाः कोलाः किराता यवनाश्च नीचाः ।

रामेति चोक्त्वा परमं पवित्रा भवन्ति लोकप्रथितास्तथैव ॥ १९४ ॥

नाश्चर्यं वर्तते चैवा रीतिः प्राप्ता युगाद् युगाद् । महतां देहिने कस्मै रघुवीरो न दत्तवान् ॥
इत्थं रामाभिधानस्य माहात्म्यमवदन् सुराः श्रुत्वा श्रुत्वा च तत् सौख्यमायोध्येया अप्नुवन् ॥
मिलित्वा राममुद्ददं भरतः प्रेमसंयुतम् । अपृच्छत् कुशलं धेमं मङ्गलञ्च सुशोभनम् ॥
भरतस्य प्रेमशीले कृत्वा लोचनयुग्मम् । निषादः समये तस्मिन् व्यस्मरद् दैहिकीं स्मृतिम् ॥
चित्ते वृद्धिं व्रजन्ति स्म सङ्कोचस्नेहसम्मदाः । निर्निमेषाक्षिगुप्तेन भरतं वीक्षते स्म सः ॥
ततो धैर्यं समाश्रित्य पादयुग्मं प्रणम्य च । प्रार्थनां प्रेमसहितं पुटीकृतकरोऽकरोत् ॥
कुशलानां मूलरूपे विलोक्य पदपङ्कजे । कालत्रयेऽपि कुशलं स्वीयं विज्ञातवानहम् ॥
परमेणानुग्रहेण हे प्रभो ! भवतोऽधुना । वंशकोट्या संयुतस्य सज्जातं मङ्गलं मम ॥

विज्ञाय कृत्यं मम वंशमेव विचार्य चित्ते महिमानमेशम् ।

भजेन्न यो राघववीरपादौ स एव लोके विधिवच्चितोऽस्ति ॥ १९५ ॥

अहं दम्भीकुमतिमान् भीरुः कुत्सितजातिमान् । तथा प्रकारैः सकलैर्लोकैर्देवहिष्कृतः ॥
यदारभ्य स्वकीयं मां व्यधाद् रघुसत्तमः । तदारभ्यैवाहमस्मि जातो भुवनभूषणम् ॥
प्रीतिं विलोक्य चाकर्ण्य विनयं मञ्जुतास्पदम् । भरतस्यानुजोऽरिघ्नः पुनश्च मिलति स्म तम् ॥
कथयित्वा निजं नाम निषादो रम्यया गिरा । सादरं सकलाभ्योऽपि राज्ञीभ्यो नतिमाचरत् ॥
सौमित्रितुल्यं विज्ञाय तस्मै ता आशिपोऽददुः । शतानि वर्षलक्षाणां सुखवाञ्छां जीवितो भव ॥
निषादेशं समालोक्य नागराः पुरुषाः स्त्रियः । मुखेन युक्ता अभवन् नूनमालोक्य लक्ष्मणम् ॥
अवदन् यज्जीवनस्य लाभमेषोऽस्ति लब्धवान् । यद् रामभद्रो हस्ताभ्यामुरसाऽमुमयोजयत् ॥
श्रुत्वा स्वभाग्यवैशिष्ट्यं निषादानामधीश्वरः । प्रमोदयुक्तहृदयो गृहीत्वा नयति स्म तान् ॥

स चेष्टयाऽशास्त समग्रभृत्यान् यान्ति स्म ते प्राप्य निजेशभावम् ।

सरोवनारामनिकेतनेषु तथा द्रुमाधोऽरचयन् निवासान् ॥ १९६ ॥

विलोके स्म भरतः शृङ्गवेरपुरं यदा । प्रतीकाः सकला जाताः प्रेमतः शिथिलास्तदा ॥
निषादस्कन्धदत्तस्वहृस्ती तो समराजताम् । शरीरधारिणौ नूनं विनयः स्नेह एव च ॥
भरतोऽजेन विधिना संयुतः सर्वसेनया । विलोके स्मोपगत्य गङ्गां भुवनपावनीम् ॥
प्रणतिं रामघट्टाय स तदा समपादयत् । मनस्तस्यानन्दमग्नं रामोऽभून्मिलितो ध्रुवम् ॥
प्रकुर्वते स्म प्रणतीर्नागराः पुरुषाः स्त्रियः । आनन्दिता भवन्ति स्म दृष्ट्वा ब्रह्ममयं जलम् ॥
कृत्वा स्नानमयाचन्त ते पुटाकारपाणयः । रामचन्द्रपदप्रीतिरस्माकं न लघुर्भवेत् ॥
प्रभाषते स्म भरतो यद् देवन्दि ! ते रजः । सुखप्रदं समेभ्योऽस्ति सेवकैर्भ्योऽस्ति कामधुक् ॥
अमुमेव वरं याचे करो कृत्वा पुटाकृती । स्वाभाविकं प्रेम मेऽस्तु सीतारामपदद्वये ॥

रीत्याऽनयाऽसौ भरतो निमज्ज्य तथैव सम्प्राप्य गुरोरनुज्ञाम् ।

स्नाताः परिज्ञाय च सर्वमातृर् निवासहेतोर्नयति स्म सर्वान् ॥ १९७ ॥

प्रकुर्वन्ति स्म वसति यत्र तत्र समे जनाः । भरतस्तु समाचारं सर्वेषामप्यवाप्तवान् ॥
संविधाय गुरोः सेवां तस्याज्ञामुपलभ्य च । राममातुः सन्निभकृष्टमेतां बन्धू उभावपि ॥
सम्पीड्य पादान् मातृणामुक्त्वा चोक्त्वा वचो मृदु । सम्मन्यते स्म भरतस्तदा मातुः समा अपि ॥
अर्पयित्वाऽनुजाताय मातृणां सेवनं ततः । निषादानामधिपतेः स्वयमाह्वानमाचरत् ॥
सख्युः करे समायुञ्जन् स्वकरं गच्छति स्म सः । अभवच्छिथिलः कायः स्नेहोऽस्तीयान्न चाभवत् ॥

पूछत सखहि, सो ठाउँ देखाऊ । नेकु नयन - मन - जरनि जुड़ाऊ ॥
जहँ सिय-रामु-लखनु निसि सोए । कहत भरे जल लोचन कोए ॥
भरत - बचन सुनि, भयउ बिषादू । तुरत तहाँ लइ गयउ निषादू ॥

दो०—जहँ सिमुषा पुनोत तर, रघुबर किय विश्रामु ।

अति सनेहँ सादर भरत, कीन्हैउ दंड-प्रनामु ॥ १९८ ॥

कुस - साँथरी निहारि सुहाई । कीन्ह प्रनामु प्रदच्छिन जाई ॥
चरन - रेख - रज आँखिन्ह लाई । बनइ न कहत प्रीति - अधिकाई ॥
कनकबिंदु दुइ - चारिक देखे । राखे सीस, सीय - सम लेखे ॥
सजल बिलोचन, हृदय गलानी । कहत सखा सन बचन - सुबानी ॥
श्रीहत सीय - बिरहँ दुतिहीना । जथा अवध नर - नारि बिलीना ॥
पिता जनक, देउँ पटतर केही । करतल भोगु - जोगु जग जेही ॥
ससुर भानुकुल - भानु भुआलू । जेहि सिहात अमरावतिपालू ॥
प्राननाथु रघुनाथ गोसाई । जो बड़ होत, सो राम-बड़ाई ॥

दो०—पति - देवता, सुतीय - मनि, सीय - साँथरी देखि ।

बिहरत हृदउ न हहरि, हर ! पबि तैं कठिन बिसेषि ॥ १९९ ॥

लालन जोगु लखन लघु - लोने । भे न भाइ अस, अहहि न होने ॥
पुरजन - प्रिय, पितु - मातु - दुलारे । सिय - रघुबीरहि प्रानपिआरे ॥
मृदु मूरति, सुकुमार सुभाऊ । तात वाउ तन लाग न काऊ ॥
ते बन सहहि बिपति सब भाँती । निदरे कोटि कुलिस अहि छाती ॥
राम जनमि जगु कीन्ह उजागर । रूप, सील, सुख, सब गुनसागर ॥
पुरजन, परिजन, गुर, पितु, माता । राम - सुभाउ सबहि सुखदाता ॥
बैरिउ राम - बड़ाई करहीं । बोलनि, मिलनि, बिनय, मन हरहीं ॥
सारद कोटि - कोटि - सत सेवा । करि न सकहि प्रभु-गुन-गन-लेखा ॥

दो०—मुखस्वरूप रघुबंसमनि, मंगल - मोद - निधान ।

ते सोवत कुस डासि महि, बिधि-गति अति बलवान ॥ २०० ॥

राम सुना दुखु कान न काऊ । जीवनतर - जिमि जोगवइ राऊ ॥
पलक नयन, फनि मनि, जेहि भाँती । जोगवहि जननि सकल दिन-राती ॥
ते अब फिरत बिपिन पदचारी । कंद - मूल - फल - फूल - अहारी ॥
धिग कैकई अमंगल - मूला । भइसि प्रान - प्रियतम - प्रतिकूला ॥
मैं धिग! धिग! अघ-उदधि, अभागी । सबु उत्पत्तु भयउ जेहि लागी ॥
कुल - कलंकु करि सूजैउ बिघाता । साई - दोह मोहि कीन्ह कुमाता ॥
सुनि सप्रेम समुझाव निषादू । नाथ! करिअ कत बादि-बिषादू ? ॥
राम तुम्हहि प्रिय, तुम्ह प्रिय रामहि । यह निरजोसु, दोसु बिधि बामहि ॥

छं०—बिधि बाम की करनी कठिन, जेहि मातु कीन्हो बावरी ।

तेहि राति पुनि-पुनि कराह प्रभु सादर सरहना रावरी ॥

‘तुलसी’ न तुम्ह-सो राम प्रीतमु, कहतु हों सौँहें किए ।

परिनाम मंगल जानि, अपने आनिए धीरजु हिए ॥

सखायं वदति स्मैव यत् स्थानं तत् प्रदर्शय । चक्षुषोर्मनसस्यापि दाहं किञ्चिद् विनाशय ॥
यत्र सीतारामचन्द्रौ लक्ष्मणोऽप्यस्वपन् निशि । इत्थं वदत्येव वारितद्दृशोः कोणयोः समैत् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा विपादः समजायत । निपादस्तत्क्षणादेव तस्मिंस्थानेऽन्यच्च तम् ॥

अधः पवित्रस्य सुशिशपाद्रोव्यधत् यत्र श्रमहानिमोशः ।

तत्रातिहादेन समादरेण दण्डप्रणामं भरतो व्यधत् ॥ १९८ ॥

स समास्तरणं रम्यं विलोच्य कुशनिर्मितम् । तस्मै प्रदक्षिणां कृत्वा प्रणामं समपादयत् ॥
धूलिं चरणरेखाणां चक्षुषोः समयोजयत् । तस्य प्रीतेरधिकता प्रवक्तुं नैव शक्यते ॥
कणिकास्तपनीयस्य द्वे चतस्रो व्यलोकयत् । जानक्या सदृशीर्मत्वा निदधाति स्म मस्तके ॥
दृशौ तस्य सपानीये हृदयं रत्नानिसंयुतम् । मनोज्ञया सरस्वत्या स वयस्यमभापत ॥
सीतावियोगात् कणिकाः श्रीहता द्युतिर्वजिताः । यथा पुर्या अयोध्याया विलीनाः पुरुषाः स्त्रियः ॥
जनकं जनकं यस्यास्तुल्यै केन वस्तुना । स्थितौ करतले यस्य भोगो योगश्च भूतले ॥
भूपालः श्वशुरो यस्या भास्करान्वयभास्करः । सेष्यं प्रशंसति स्मैव यमधीशो दिवौकमाम् ॥
प्राणानामधिपो यस्या अधीशो रघुनायकः । महान् भवति यः सोऽपि रामस्यैव महत्तया ॥

योषिर्मणेः सत्पतिदेवतायास् तस्याः स्मृतिं वीक्ष्य विदेहजायाः ।

हृद् भग्न ! सङ्कम्य विदीर्यते न दृढं विशिष्टं पवितोऽपि तस्मात् ॥ १९९ ॥

लावण्यवाँललानाहौ वर्तते लक्ष्मणोऽनुजः । न जातो वर्तते नैव न भावी बन्धुरीदृशः ॥
प्रियः पौरजनानां यो मातृतातमुलालितः । प्राणप्रियो वर्तते यो जानकीरघुनाथयोः ॥
यस्यास्ति कोमला मूर्तिः स्वभावः सौकुमार्यवान् । सन्तापदायको वातश्चास्पृशद्यं कदापि न ॥
सहन्ते विधिभिः सर्वैस्त एते विपदो वने । इति जानदिदं चित्तं वज्रकोटीरकुत्सयत् ॥
स्वीकृत्य जननं रामो व्यदधाद् राजितं जगत् । रूपशीलसुखालेषगुणरत्नाकरोऽस्ति यः ॥
नागरेभ्यः कुटुम्बेभ्यः पितृभ्यो गुरवे तथा । समेभ्योऽपीति रामस्य स्वभावः सुखदायकः ॥
भरातयोऽपि कुर्वन्ति प्रशंसां राघवेणितुः । मनो हरन्ति तस्योक्तिमिलनं विनयस्तथा ॥
वाग्देवताकोटयोऽपि शतकोट्यः फणीशितुः । प्रभोगुणकदम्बानि सङ्ख्यातुं शक्नुवन्ति न ॥

सुखस्वरूपो रघुवंशरत्नं क्षेमस्य मोदस्य च यो निधानम् ।

भास्तीर्य दर्मान् भुवि सोऽपि ज्ञेते विघर्गतिस्तद् बलवत्तमाऽस्ति ॥ २०० ॥

नाशृणोद् दुःखनामापि श्रवोभ्यां राघवः क्वचित् । अपालयन्महीपस्तं समं जीवनशाखिना ॥
यथा दृशः पक्ष्मपालीं यथा सर्पाः फणामणिम् । रक्षन्ति स्म जनन्यस्तं तथा सर्वा अहनिशम् ॥
पादचारी स एवायमधुनाऽटति कानने । फलानि कन्दमूलानि प्रसूनान्यपि भक्षयन् ॥
धिगस्त्वश्रेयसो मूलं सुतां केकयभूपतेः । प्राणप्रियतमस्यैव विपरीताऽभवत् तु या ॥
धिक् स्ताद् धिक् स्ताद् भाग्यहीनं मां किल्बिषयोनिधिम् । यस्यैव कारणेनासन्नत्पाताः सकला अपि ॥
कलङ्कमन्ववायस्य कृत्वा मामसृजद् विधिः । कुमाता मां कृतवती स्वामिद्रोहविधायकम् ॥
इति श्रुत्वा निपादस्तं प्रेम्णा साकमबोधयत् । हे नाथ! कस्मात् कुस्ते भवान खेदं निरर्थकम् ॥
भवान् प्रियोऽस्ति रामस्य रामोऽस्ति भवतः प्रियः । एष एवास्ति सिद्धान्तो दोषो वामविधेः स्थितः ॥

विघेरपट्टरूपिणः कठोररूपिणी क्रिया व्यधत् यो भवत्प्रसूं प्रमत्तबुद्धिसंयुताम् ।

तदा निशीथिनीक्षणे पुनः पुनः समाचरत् प्रभाकरान्वयेश्वरो भवद्गुणप्रकीर्तनम् ॥

तुलस्यभाषत प्रियो भवत्समो न वर्तते प्रभोः प्रियोऽपरो जनस्त्विदं सशक्तिकं ब्रुवे ।

मविष्यतोह मङ्गलं फलोपलब्धिदिष्टके इदं विचार्य मानसे भवानुपेतु धीरताम् ॥

सो०—अंतरजामी राम, सकुच, सप्रेम, कृपायतन ।

चलिअ करिअ विश्रामु, यह बिचारि, बूढ़ आनि मन ॥ २०१ ॥

सखा-बचन सुनि, उर धरि धीरा । बास चले सुमिरत रघुवीरा ॥
यह सुधि पाइ, नगर - नरनारी । चले बिलोकन, भारत भारी ॥
परदखिना करि, करहि प्रनामा । देहि कैकइहि खोरि निकामा ॥
भरि-भरि बारि बिलोचन लेहीं । बाम बिधातहि दूषन देहीं ॥
एक सराहहि भरत - सनेहू । कोउ कह, नृपति निबाहेउ नेहू ॥
निर्दाहि आपु, सराहि निषादहि । को कहि सकइ बिमोह, विषादहि ॥
ऐहि बिधि राति लोगु सबु जागा । भा भिनुसार, गुदारा लागा ॥
गुरहि सुनावैं चढ़ाइ सुहाई । नई नाव सब मातु चढ़ाई ॥
दंड चारि महँ भा सबु पारा । उतरि भरत तब सबहि सँभारा ॥

दो०—प्रातःक्रिया करि, मातु-पद, बंदि, गुरहि सिर नाइ ।

आगें किए निषादगन, दीन्हैउ कटकु चलाइ ॥ २०२ ॥

कियउ निषादनाथु अगुआई । मातु पालकीं सकल चलाई ॥
साथ बोलाइ भाइ लघु दीन्हा । विप्रन्ह-सहित गवनु गुर कीन्हा ॥
आपु सुरसरिहि कीन्ह प्रनामू । सुमिरे लखन-सहित सिय-रामू ॥
गवने भरत पयादेहि - पाए । कोतल संग जाहि डोरिआए ॥
कहहि सुसेवक बारहि - वारा । होइअ नाथ ! अस्व असवारा ॥
रामु पयादेहि - पायं सिधाए । हम कहँ रथ, गज, बाजि बनाए ॥
सिर - भर जाउँ, उचित अस मोरा । सब तैं सेवक - धरमु कठोरा ॥
देखि भरत - गति, सुनि मृदु बानी । सब सेवकगन गरहि गलानी ॥

दो०—भरत तीसरे पहर कहँ, कीन्ह प्रवेसु प्रयाग ।

कहत राम-सिय, राम-सिय, उमगि-उमगि अनुराग ॥ २०३ ॥

झलका झलकत पायन्ह कैसैं । पंकज - कोस ओस - कन जैसैं ॥
भरत पयादेहि आए आजू । भयउ दुखित सुनि सकल समाजू ॥
खबरि लीन्ह, सब लोग नहाए । कीन्ह प्रनामू त्रिवेनिहि आए ॥
सबिधि सितासित नीर नहाने । दिए दान, महिपुर सनमाने ॥
देखत स्यामल - धवल हलोरे । पुलकि सरीर, भरत कर जोरे ॥
सकल - काम - प्रद तीरथराऊ ! । वेद विदित, जग प्रगट प्रभाऊ ॥
मागउँ भीख, त्यागि निज धरमू । आरत काह न करइ कुकरमू ? ॥
अस जियँ जानि सुजान-सुदानी । सफल करहि जग जाचक-बानी ॥

दो०—अरथ न धरम, न काम-रुचि, गति न चहउँ निरवान ।

जनम-जनम रति राम-पद, यह बरदानु न आन ॥ २०४ ॥

जानहुँ रामु कुटिल करि मोही । लोग कहउ गुर - साहिब - द्रोही ॥
सीता - राम - चरन रति मोरैं । अनुदिन बड़उ अनुग्रह तोरैं ॥
जलदु जनम भरि सुरति बिसारउ । जाचत जलु, पबि पाहन डारउ ॥
चातकु रटनि घटैं, घटि जाई । बढैं प्रेमु सब भाँति भलाई ॥

समान्तर्बुधो रामचन्द्रो निवासः कृपायास्तथा हार्दसङ्कोचयोः सः ।

भवान् सम्प्रयाताच्च विश्रान्तिमेतु विचार्येति चित्ते समानीय दाढ्यम् ॥ २०१ ॥

निशम्य वाचं मित्रस्य मनस्याश्रित्य घोरताम् । निवासं प्रति याति स्म स्मरन् रघुकुलाधिपम् ॥
समाचारममुं प्राप्य नागराः पुरुषा स्त्रियः । अवलोकयितुं याताः परमातुरतायुताः ॥
तस्मै प्रदक्षिणाः कृत्वा प्रणमन्ति स्म चैव तम् । दोषान् केकयजातायै पर्याप्तानेव तेऽददुः ॥
अपूरयन् निजदृशोऽपूरयन्म्वुना पुनः । विघात्रे प्रतिकूलाय दूषणान्यपि तेऽददुः ॥
प्राशंसन् केचिदेके तु स्नेहं भरतसङ्गतम् । अवदन् केविदन्ययद् राट् स्नेहं निरवाहयत् ॥
अकुर्वन्निन्दनं स्वस्य निपादस्य प्रशंसनम् । विमोहखेदो तत्कालगतो वक्तुं शकोऽस्ति कः ॥
रीत्याऽनया समे लोका अकुर्वञ्जागरं निशि । जात एवोपसि ततः सन्नद्धा तरिसंहतिः ॥
विहितो गुरुरारूढो नौकां शोभनरूपिणीम् । नौकां नवां समारूढा विहिता मातरः समाः ॥
चतुर्दण्डात्मके काले सर्वे याताः परं तटम् । उत्तीर्य भरतोऽगृह्णात् ततश्च सकलाञ्जनान् ॥

प्रातःक्रियां मातृपदप्रणामं कृत्वाऽऽनमय्याङ्घ्रियुगे गुरोः कम् ।

निषादवारं व्यधधात् तथाग्रे प्राचालयत् संयगणं स्वकीयम् ॥ २०२ ॥

निषादानामधिपतिर्ब्रजति स्म पुरस्तदा । मातृणां शिविकाः सर्वाः सेवकैः समचालयत् ॥
बन्धुं कनिष्ठमाहूय तं ताभिः समयोजयत् । साकं वसुन्वरादेवैर्गमनं व्यधधाद् गुरुः ॥
स्वयं व्यधत् भरतो नति नद्यै सुपर्वणाम् । स्मरति स्म ससोमित्री जानकीरघुनन्दनौ ॥
गमनं पादचार्येव ततः स समपादयत् । यान्ति स्म रज्जुबद्धाश्वाः साकमारोहिवर्जिताः ॥
सेवकाः सुष्ठुचरिताः प्राभाषन्त पुनः पुनः । यद् घोटके समारोहं विदधातु भवान् प्रभो ! ॥
सोऽब्रूत पादचार्येव गच्छति स्म रघूत्तमः । रथा गजा दाजिनश्च किञ्चास्माकं कृते कृताः ॥
इदं योग्यं मम कृते यन्मूढनैव ब्रजान्यहम् । कठोरः सैवको धर्मः सकलेभ्योऽपि वर्तते ॥
भरतस्य गतिं वीक्ष्य निशम्य मृदुलां गिरम् । सेवकानां गणा ग्लान्या सञ्जाता गलिताः समे ॥

यामे तृतीये भरतस्तदानीं व्यधत् तीर्थाधिपतौ प्रवेशम् ।

हे राम ! सीते ! मम राम ! सीते ! वदन् प्रहृष्यन् मुहुरेव हार्दत् ॥ २०३ ॥

विषादिकास्तथा तस्य समशोभन्त पादयोः । संशोभन्तेऽम्बुजयुगे तुषारस्य कणा यथा ॥
पादचार्येव भरत इहाद्य समुपागतः । इति श्रुत्वा समग्रोऽपि समाजो दुःखितोभवत् ॥
स्नानं कृतं समैरेतं समाचारं स लब्धवान् । तदा त्रिवेणीं सम्प्राप्य तस्यै वन्दनमाचरत् ॥
सितासिते जले स्नानं करोति स्म यथाविधि । प्रयच्छति स्म दानानि विप्रान् सम्मन्यते स्म च ॥
तरङ्गान् समवालोक्ष्य श्यामलान् धवलानपि । सरोमाञ्चतनुर्जातो बध्नाति स्म तथाञ्जलिम् ॥
सोऽब्रूत हे तीर्थराज ! सर्वकामप्रदो भवान् । प्रभावो भवतो लोके प्रकटो वेदविश्रुतः ॥
निजं धर्मं परित्यज्य भिक्षां याचेऽधुना त्वहम् । आतं किं कुतिसतं कर्म विदधाति न पूरुषः ॥
इत्थं विचार्य हृदये सुबोधाः सुष्ठुदानिनः । कुर्वन्ति सफलां लोके याचकानां सरस्वतीम् ॥

धमार्थकामो न च कामकामः कैवल्यकामोऽपि च नाहमस्मि ।

रामाङ्घ्रिमक्षितः प्रतिजन्म मेस्ताद् अस्माद् वरान्नापरमेव याचे ॥ २०४ ॥

मां विजानातु कुटिलं स्वयं रघुकुलाधिपः । गुरुस्वामिद्रोहयुक्तं कथयन्तु जना अपि ॥
किन्तु मैथिलजाभानुवंशरत्नरतिर्मम । अनुग्रहेण भवतो गच्छताद् वृद्धिमन्वहम् ॥
आजन्म विस्मरेन्नाम जलदश्चातकस्मृतिम् । याच्यमाने जले वज्रं प्रक्षिपेत् प्रस्तरानपि ॥
रटने चातकस्याल्पे त्वियात् तत्कीर्तिरल्पताम् । वृद्धे तु चातकप्रेम्णि तस्य शं सर्वरीतिभिः ॥

कनकहि बान चढ़इ जिमि दाहें । तिमि प्रियतम - पद नेम निबाहें ॥
 भरत - बचन सुनि माझ त्रिवेनी । भइ मृदु बानि सुमंगल - देनी ॥
 तात भरत ! तुम्ह सब विधि साधू । राम - चरन अनुराग अगाध ॥
 बादि गलानि करहु मन माही । तुम्ह सम रामहि कौउ प्रिय नाही ॥

दो०—तनु पुलकैउ, हियें हरषु सुनि, बेनि बचन अनुकूल ।

भरत धन्य ! कहि धन्य ! सुर, हरषित बरषाहि फूल ॥ २०५ ॥

प्रभुदित तीरथराज - निवासी । बैखानस, बटु, गृही, उदासी ॥
 कहहि परसपर मिलि दस - पाँचा । भरत सनेहु - सीलु सुचि, साँचा ॥
 सुनत राम - गुन - ग्राम सुहाए । भरद्वाज मुनिबर पहि आए ॥
 दंड - प्रनामु करत मुनि देखे । मूर्तिमंत भाग्य निज लेखे ॥
 धाइ, उठाइ, लाइ उर लीन्हें । दीन्हि असीस, कृतार्थ कीन्हें ॥
 आसनु दीन्ह, नाइ सिरु बैठे । चहत सकुच-गृहें जनु भजि पैठे ॥
 मुनि पूँछब ! कछु यह बड़ सोच । बोले रिषि, लखि सीलु-सँकोच ॥
 सुनहु भरत ! हम सब सुधि पाई । विधि-करतब पर किछु न बसाई ॥

दो०—तुम्ह गलानि जियें जनि करहु, समुझि मातु-करतूति ।

तात ! कैकइहि दोसु नहि, गई गिरा मति धूति ॥ २०६ ॥

यहउ कहत, भल कहिहि न कोऊ । लोक - वेदु - बुध - संमत दोऊ ॥
 तात तुम्हार विमल जसु गाई । पाइहि लोकउ - वेदु बड़ाई ॥
 लोक - बेद - संमत सबु कहई । जैहि पितु देइ, राजु सो लहई ॥
 राउ सत्यव्रत ! तुम्हहि बोलाई । देत राजु, सुख, धरमु, बड़ाई ॥
 राम - गवनु - बन अनरथ - मूला । जो सुनि सकल बिस्व भइ सूला ॥
 सो भावी - बस, रानि अयानी । करि कुचालि - अंतहुँ पछितानी ॥
 तहुँउ तुम्हार अलप अपराध । कहै सो अधम, अयान, असाधू ॥
 करतेहु राजु, त तुम्हहि न दोष । रामहि होत सुनत संतोष ॥

दो०—अब अति कीन्हेंहु भरत भल, तुम्हहि उचित मत एहु ।

सकल - सुमंगल - मूल जग, रघुबर - चरन - सनेहु ॥ २०७ ॥

सो तुम्हार धनु - जीवन - प्राणा । भूरिभाग को तुम्हहि समाना ? ॥
 यह तुम्हार आचरजु न ताता ! । दसरथ - सुअन, राम - प्रियभ्राता ॥
 सुनहु भरत ! रघुबर - मन माहीं । पेमपातु तुम्ह सम कौउ नाही ॥
 लखन - राम - सीतहि अति प्रीती । निसि सब तुम्हहि सराहत बीती ॥
 जाना मरमु, नहात प्रयागा । मगन होहि तुम्हरेँ अनुरागा ॥
 तुम्ह पर अस सनेहु रघुबर केँ । सुख जीवन-जग जस जड़ नर केँ ॥
 यह न अधिक रघुबीर-बड़ाई । प्रनत - कुटुंब - पाल रघुराई ॥
 तुम्ह तो भरत ! मोर मत एहू । घरें देह जनु राम - सनेहू ॥

दो०—तुम्ह कहें भरत कलंक यह, हम सब कहें उपदेसु ।

राम-भगति-रस-सिद्धि हित, मा यह समउ गनेसु ॥ २०८ ॥

यथा सन्तापिते स्वर्णे समायाति प्रदीप्तता । निर्व्यूहे प्रेमनियमे तथा प्रियतमाङ्घ्रिके ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा त्रिवेणीतस्तदीयका । सञ्जाता मृदुला वाणी सुमङ्गलविधायिका ॥
असि हे तात ! भरत ! साधुस्त्वं सर्वरीतिभिः । अनुरागोऽगाधरूपो वर्तते रामपादयोः ॥
विदधासि स्वहृदये त्वं तु ग्लानिं निरर्थकम् । त्वया समानो रामस्य वर्तते कोऽपि न प्रियः ॥

रोमाञ्चितं वरुणं मनः प्रसन्नं श्रुत्वाऽनुकूलं वचनं त्रिवेण्याः ।

धन्योऽस्ति धन्यो भरतोऽस्त्युदीर्य सुराः प्रसन्ना अपि पुष्पवर्षाः ॥ २०५ ॥

प्रसन्नमानसा जातास्तीर्थराजनिवासिनः । वैखानसा वर्णिनश्च परिव्राजो गृहस्थिताः ॥
परस्परमभाषन्त मिलित्वा दश पञ्च च । भरतस्य स्नेहशीले शुचिनी सत्यतायुते ॥
आकर्णयन् रामचन्द्रगुणग्रामं सुशोभनम् । भरद्वाजमुनीशस्य सन्निकृष्टं समागमत् ॥
दण्डप्रणामं कुर्वन्तं तमवालोकयन्मुनिः । मन्यते स्म स्वकीयञ्च सीभाग्यं मूर्तिसंयुतम् ॥
धावित्वा तं समुत्थाप्य स्वोरसा समयोजयत् । आशीर्वादं सम्प्रदाय कृतकृत्यं व्यधत् च ॥
अददादासनमुपाविशत् स प्रणमय्य कम् । प्रपलाय्य त्रपागेहं प्रवेष्टुं नूनमैहत ॥
मुनिः किञ्चित् प्रक्ष्यतीति चिन्ता तस्याऽभवत् पराशीलं तथा त्रपां तस्य समालोक्यात्रवीन्मुनिः ॥
भरत ! शृण्वहं सर्वं समाचारमवाप्तवान् । किन्तु विश्वसृजः कृत्ये न वशं किमपि स्थितम् ॥

ग्लानिं स्वकीये हृदि मा कुरु त्वं निजप्रसोराचरणं विचार्य ।

हे तात ! दोषोऽस्ति न कैकयोस्थस्तद्बुद्धिमुद्भ्राम्य गतोक्तिदेवी ॥ २०६ ॥

इत्थं प्रभाषितेऽप्यत्र कोऽपि साधु न वक्ष्यति । यतो लोकस्तथाऽऽम्नायो द्वावपि प्राज्ञसम्मतौ ॥
तात ! मालिन्यरहितं गात्वा ते पावनं यशः । द्वयं लोकस्तथाम्नायो महत्तां समवाप्स्यति ॥
सर्वे वदन्ति लोकस्य वेदस्याप्यास्ति सम्मतम् । राज्यं स एव लभते यस्मै दत्ते जनिप्रदः ॥
यद्यदास्यन्नूपो राज्यमाहूय त्वामृतव्रतः । अभविष्यंस्तर्हि सौख्यं धर्मा वैशिष्ट्यमेव च ॥
मूलं समग्रानर्थानां रामस्य विपिने गतिः । यां श्रुत्वाऽशेषजगतां भवति स्म परा व्यथा ॥
अज्ञानसंयुता राज्ञी सा तदा भाविनो वशा । विधाय दुष्कृतं चान्ते पश्चात्तापयुताऽभवत् ॥
तवापरार्धं तत्रापि यः कोऽपि स्वल्परूपिणम् । वदेत् तर्हि स नीचोऽस्ति दुष्टश्चाज्ञानसंयुतः ॥
अकरिष्यो यर्हि राज्यं नाभविष्यदधं तव । अभविष्यच्च सन्तोषः श्रुत्वा रघुकुलेशितुः ॥

अद्यातिरम्यं भरताकरोस्त्वं तुभ्यं त्वभूद् योग्यमिदं तथैव ।

समग्रसन्मङ्गलमूलमस्ति रामाङ्घ्रिगुम्मे जगतीह हावन् ॥ २०७ ॥

तदेव वर्तते द्रव्यं तव प्राणाश्च जीवनम् । वर्तते त्वत्प्रतीकाशः कोऽपरो भूरिभाग्यवान् ॥
आश्चर्यकृदिदं तात ! त्वत्कृते नैव वर्तते । त्वं दिग्विजयस्य तनयो बन्धू रामस्य च प्रियः ॥
आकर्णय त्वं भरत ! रामचन्द्रस्य मानसे । प्रेमपात्रं त्वयातुल्यो नापरः कोऽपि वर्तते ॥
सुमित्राजस्य सीताया अपि प्रेम परं त्वयि । द्वियामा सा गता तेषां प्रशंसां कुर्वतां तव ॥
मर्माहं ज्ञातवांस्तेषां प्रयागे त्ववगाहताम् । तवानुरागे सम्मग्ना भवन्ति स्म समेऽपि ते ॥
स्नेहो रघ्वन्वयेशस्य तादृशस्त्वयि वर्तते । यादृशो जडमर्त्यस्य संसारे सुखिजीवने ॥
महत्ता नेयमधिका रघुवीरस्य वर्तते । प्रणतस्य यतो रामः कुटुम्बस्यापि पालकः ॥
वर्तते मे मतमिदं यत् त्वं हे भरत ! स्थितः । स्नेहः कलेवरधरो नूनं रघुकुलेशितुः ॥

तुभ्यं कलङ्को भरत ! स्थितोऽयं शिष्टिः समेभ्योऽपि मता त्वयं नः ।

रामीयसद्भक्तिरसस्य सिद्ध्यं जातो गणेशः समयोऽयमेव ॥ २०८ ॥

नव-विधु बिमल तात ! जसु तोरा । रघुवर - किकर कुमुद, चकोरा ॥
 उदित सदा, अंथइहि कबहुँ ना । घाटहि न जग-नभ, दिन-दिन दूना ॥
 कोक-तिलोक प्रीति अति करिही । प्रभु-प्रताप-रवि छबिहि न हरिही ॥
 निसि-दिन सुखद सदा सब काहु । ग्रसिहि न कैकइ - करतबु - राहु ॥
 पूरन राम - सुपेम - पियूषा । गुर - अवमान - दोष नहि दूषा ॥
 राम - भगत अब अमिअं अघाहुँ । कीन्हहु सुलभ सुधा बसुधाहुँ ॥
 भूप भगीरथ सुरसरि आनी । सुमिरत सकल सुमंगल - खानी ॥
 दसरथ - गुनगन वरनि न जाही । अधिकु कहा, जेहि सम जग नाही ॥

दो०—जामु सनेह - सकोच - बस, राम प्रगट भअे आइ ।

जे हर हिय - नयननि कबहुँ, निरखे नहीं अघाइ ॥ २०९ ॥

कीरति-विधु तुम्ह कीन्ह अनूपा । जहुँ बस राम - पेम मृगरूपा ॥
 तात ! गलानि करहु जियँ जाएँ । डरहु दरिद्रहि, पारसु पाएँ ॥
 सुनहु भरत ! हम झूठ न कहहीं । उदासीन, तापस, बन रहहीं ॥
 सब साधन कर सुफल सुहावा । लखन - राम - सिय - दरसन पावा ॥
 तेहि फल कर फलु दरस तुम्हारा । सहित - पयाग सुभाग हमारा ॥
 भरत ! धन्य तुम्ह जसु जगु जयऊ । कहि अस, पेममगन मुनि भयऊ ॥
 सुनि मुनि - बचन सभासद हरषे । साधु सराहि, सुमन सुर वरषे ॥
 धन्य ! धन्य ! धुनि गगन, पयागा । सुनि-सुनि भरतु मगन-अनुरागा ॥

दो०—पुलक गात, हियँ रामु-सिय, सजल सरोरुह-नेन ।

करि प्रनामु मुनि - मंडलिहि, बोले गदगद बैन ॥ २१० ॥

मुनि - समाजु अरु तीरथराजु । साँचिहुँ सपथ, अघाइ अकाजु ॥
 ओहि थल जौं किछु कहिअ बनाई । ओहि सम अधिक न अध, अधमाई ॥
 तुम्ह सबंग्य, कहउँ सतिभाऊ । उर - अंतरजामी रघुराऊ ॥
 मोहि न मातु-करतव कर सोचू । नहि दुखु जियँ, जगु जानिहि पोचू ॥
 नाहिन डर, बिगरिहि परलोकू । पितहु-मरन कर मोहि न सोकू ॥
 सुकृत, सुजस भरि भुअन सुहाए । लछिमन-राम-सरिस सुत पाए ॥
 राम - बिरहुँ तजि तनु छनभंगू । भूप सोच कर कवन प्रसंगू ॥
 राम, लखन, सिय बिनु पग पनहीं । करि मुनि-वेष फिरहि बन-बनहीं ॥

दो०—अजिन बसन, फल असन, महि-, सयन, डासि कुस पात ।

बसि तरु-तर नित सहत हिम, आतप, बरषा, बात ॥ २११ ॥

ओहि दुख - दाहँ दहइ दिन छाती । भूख न बासर, नीद न राती ॥
 ओहि कुरोग कर औषधु नाही । सोधैउँ सकल बिस्व मन माहीं ॥
 मातु कुमत्त बढ़ई अघ - मूला । तेहि हमार हित कीन्ह वसूला ॥
 कलि - कुकाठ कर कीन्ह कुजंजू । गाड़ि अवधि पढ़ि कठिन कुमंजू ॥
 मोहि लगि यह कुठाटु तेहि ठाटा । घालैसि सब जगु बारहबाटा ॥
 मिटइ कुजोगु, राम फिरि आएँ । बसइ अवध, नहि आन उपाएँ ॥
 भरत-बचन सुनि, मुनि सुख पाई । सबहि कीन्हि बहु भाँति बड़ाई ॥
 तात ! करहु जनि सोचु बिसेषी । सब दुखु मिटिहि राम-पग देखी ॥

वर्तते ते यशस्तात ! विमलोऽभिनवो विधुः । किङ्करा रघुनाथस्य कुमुदानि चकोरकाः ॥
उदितोऽयं सर्वदेव नास्तमेति कदाचन । न क्षेप्यति जगद्व्योम्नि प्रत्यहं द्विगुणः स्थितः ॥
त्रिलोकी चक्रवाकोऽस्मिन् परं प्रेम करिष्यति । प्रभुप्रतापमिहरो नास्य कान्ति हरिष्यति ॥
अह्निशं सुखस्यैव दाता सर्वेभ्य एव च । कैकेयीदुष्क्रियारूपो नामुं राहुर्ग्रसिष्यति ॥
पूर्णोऽयं प्रेममुधया रघुवंशेश्वरीयया । गुर्वनादरदोषेण दूष्यते न कदाप्यसौ ॥
रघुवंशेशितुभक्तस्तृप्यन्तां सुधयाऽधुना । त्वयाऽवन्यामपि यतः कृताऽस्ति सुलभा सुधा ॥
आनीतवान् सुरनदी महीपालो भगीरथः । स्मृतैव या समग्राणां मङ्गलानां खनिः स्थिता ॥
गुणा हरिद्रव्यस्यापि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् । अत्र प्रोच्यं किमधिक त्रिलोक्यां नास्ति यत्समः ॥

स्नेहेन शीलेन च यस्य निघ्नः प्रत्यक्षतामं च समेत्य रामः ।

यमोक्षमाणो निजचित्तेनैव कदापि तृप्तिं भजते न शम्भुः ॥ २०९ ॥

कृतवान् कीर्तिशीतांशुं त्वमौपम्येन वर्जितम् । यस्मिन् वसति रामीयस्नेहो मृगवपुर्धरः ॥
ग्लानिं तात ! व्यर्थमेव करोपि निजमानसे । स्पर्शरत्नमवाप्यापि दारिद्र्यात् त्वं विशङ्कसे ॥
आकर्ण्य त्वं भरत ! न मिथ्या ब्रूमहे वयम् । उदासीनास्तपोनिष्ठा निवसामश्च कानने ॥
साधनानां समग्राणां फलं भव्यं सुशोभनम् । सौमित्रिसौतारामाणां दर्शनं समवाप्नुम ॥
फलं फलस्य तस्यैव दर्शनं तव वर्तते । तीर्थराजेन युक्तानामस्माकं भाग्यमुत्तमम् ॥
धन्योऽसि कैकेयीसूनु ! जगन्ति यशसाऽजयः । इत्यमुक्त्वा मुनिः प्रेम्णि निमग्नः समजायत ॥
मुनेर्वचनमाकर्ण्य हृष्टा जाताः सभासदः । प्रशस्य साधिवति सुराः पुष्पवर्षं समाचरन् ॥
गगने तीर्थराजे च धन्यो धन्य इति ध्वनिम् । आकर्ण्यार्कर्ण्य भरतः प्राप्नोत् प्रेमनिमग्नताम् ॥

रोमाञ्चितं तस्य वपुश्च चित्ते सीतेश्वरो पद्मदृशे सनीरे ।

कृत्वा प्रणामं मुनिमण्डलाय स गद्गदां सङ्गिरति स्म वाचम् ॥ २१० ॥

मुनिवृन्दं वर्ततेऽत्र तीर्थराजोऽपि वर्तते । हानिः पर्याप्तरूपा स्यात् सत्येऽपि शपथे कृते ॥
अस्मिन् स्थले प्रभाष्येत किञ्चित् काल्पनिकं यदि । तत्पुण्येन समं पापं नापरं विद्यते महत् ॥
ब्रुवेऽहं सत्यभावेन सर्वज्ञो वर्तते भवान् । अन्तर्यामी मनसि च वर्तते रघुनायकः ॥
जनयिष्याः कर्मणो मे न चिन्ता कापि वर्तते । न च दुःखं मनसि यज्जगद् वेत्स्यति पामरम् ॥
परलोकस्य नाशस्य न भयं विद्यते मम । तातस्य मरणस्यापि न शोको वर्तते मम ॥
यतो भातोऽखिले लोके सुकृतं सुयशस्तथा । सौमित्रिरामसदृशो लब्धो तेन सुतावपि ॥
रामस्यैव वियोगेन क्षणिकं देहमत्यजत् । कृते तस्य महीभर्तुः शोकस्यावसरोऽस्ति कः ॥
किन्त्वपादत्ताणपादा जानकीरामलक्ष्मणाः । मुनिवेषाः पर्यटन्ति विपिनाद् विपिनान्तरम् ॥

फलाशनाश्चर्मधराश्च भूमावास्तोर्यं पर्णानि कुशान् स्वपन्ति ।

न्युष्यापि वृक्षस्य तले सहन्ते हिमातपे वर्षणमाशुगञ्च ॥ २११ ॥

दुःखस्यास्मादेव दाहान् नित्यं वक्षः प्रदह्यते । न दिने जायते क्षुन्ने न निद्रा जायते निशि ॥
अस्य कुत्सितरोगस्य नोषधं किमपि स्थितम् । तदर्थं सकलं विश्वमहमन्विष्टवान् हृदि ॥
जनिप्रदायाः कुमतं पापमूलन्तु वर्धकिः । स चास्मदीयं कल्याणमकरोद् भूरुहादनीम् ॥
कलहेन कुकाष्ठेन कुयन्त्रं व्यदधात् तथा । अर्वाधि कठिनं मन्त्रं पठित्वा न्यखनच्च तत् ॥
इमां सा कुत्सितां सज्जां विनिर्माति स्म मत्कृते । व्यनाशयज्जगत्सर्वं छिन्नं भिन्नं विधाय च ॥
रामचन्द्रे परावृत्ते कुयोगो नाशमेष्यति । भविष्यति स्थिराऽयोध्या नोपायेनेतरेण च ॥
आकर्ण्य भरतस्योक्तिं सुखमन्वभवन्मुनिः । प्रकारैर्बहुरूपैस्तं प्राशंसन् सकला अपि ॥
मुनिरब्रूत हे तात ! शोकं धारय माऽधिकम् । रामस्य चरणी वीक्ष्य सर्वं दुःखं विनङ्क्ष्यति ॥

दो०—करि प्रबोधु मुनिवर कहैउ, अतिथि पेमप्रिय होहु ।

कंद, मूल, फल, फूल, हम, देहि, लेहु करि छोहु ॥ २१२ ॥

मुनि मुनि-बचन भरत-हियँ सोचू । भयउ कुअवसर कठिन सँकोचू ॥
जानि गरुड गुर - गिरा बहोरी । चरन बंदि, बोले कर जोरी ॥
सिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा । परम धरम यहू, नाथ ! हमारा ॥
भरत - बचन मुनिवर - मन भाए । सुचि सेवक-सिष निकट बोलाए ॥
चाहिअ कीन्हि भरत - पहुनाई । कंद, मूल, फल आनहु जाई ॥
भलैहि नाथ ! कहि, तिन्ह सिर नाए । प्रमुदित निज-निज काज सिधाए ॥
मुनिहि सोच, पाहुन बड़ नेवता । तसि पूजा चाहिअ, जस देवता ॥
मुनि रिधि, सिधि, अनिमादिक आई । आयसु होइ सो करहि, गोसाई ॥

दो०—राम-बिरह व्याकुल भरतु, सानुज सहित समाज ।

पहुनाई करि हरहु श्रम, कहा मुदित मुनिराज ॥ २१३ ॥

रिधि-सिधि सिर धरि मुनिवर-बानी । बड़भागिनि आपुहि अनुमानी ॥
कहहि परसपर सिधि - समुदाई । अतुलित अतिथि राम - लघुभाई ॥
मुनिपद बंदि, करिअ सोइ आजू । होइ सुखी सब राज - समाजू ॥
अस कहि रचैउ रुचिर गृह नाना । जैहि बिलोकि बिलखाहि विमाना ॥
भोग, बिभूति भूरि, भरि राखे । देखत जिन्हहि अमर अभिलाषे ॥
दासी-दास साजु सब लीन्हें । जोगवत रहहि मनहि मनु दीन्हें ॥
सब समाजु सजि सिधि पल माहीं । जे सुख सुरपुर सपनेहुँ नाहीं ॥
प्रथमहि बास दिए सब केही । सुन्दर सुखद जथा रुचि जेही ॥

दो०—बहुरि सपरिजन भरत कहै, रिषि अस आयसु दीन्ह ।

बिधि बिसमय-दायकु बिभव, मुनिवर तपबल कीन्ह ॥ २१४ ॥

मुनि - प्रभाउ जब भरत बिलोका । सब लघु लगे लोकपति - लोका ॥
सुख - समाजु नहि जाइ बखानी । देखत, बिरति बिसारहि ग्यानी ॥
आसन, सयन, सुबसन, बिताना । बन-बाटिका, बिहग, मृग नाना ॥
सुरभि, फूल-फल अमिअ समाना । बिमल जलासय, बिबिध विधाना ॥
असन-पान सुचि अमिअ अमी-से । देखि लोग सकुचात जमी - से ॥
सुर, सुरभी, सुरतरु सबही कैं । लखि अभिलाषु सुरेस-सची कैं ॥
रितु बसंत, बह बिबिध बयारी । सब कहँ सुलभ पदारथ चारी ॥
स्रक, चंदन, बनितादिक भोगा । देखि हरष - बिसमय - बस लोगा ॥

दो०—संपति चकई, भरतु चक, मुनि - आयस खैलवार ।

तेहि निसि आश्रम - पिजरां, राखे, भा भिनुसार ॥ २१५ ॥

मासपारायण, उन्नीसवाँ विश्राम

प्रबोध्य तं चर्विवरोऽवदत् तान् प्रेमप्रियैर्नोऽतिथिभिश्च माव्यम् ।

मूलं फलं कन्दमुमे वयं यद् दास्याम ऊरीक्रियतां प्रसादात् ॥ २१२ ॥

मुनेर्वचनमाकर्ण्य मानसे भरतस्य शुक् । यत् कुकालेऽस्ति सम्प्राप्तः सङ्कोचः कठिनो मम ॥
विज्ञाय गौरवयुतं गुरुणां वचनं ततः । प्रणम्य तस्य पादौ स बद्धाञ्जलिरभाषत ॥
कर्तव्या भवतः शिष्टिनिधाय निजमस्तके । अस्माकं परमो धर्मो वर्ततेऽयमधीश्वर ! ॥
अरोचन्त मुनीशस्य चित्ताय भरतोक्तयः । शुचीन् सेवारताञ्च शिष्यान्निकटे स समाह्वयत् ॥
अब्रूतापि विधातव्या भरतस्यातिथिक्रिया । अतः प्रगत्यानयत कन्दमूले फलानि च ॥
नाथ! साध्विति सङ्कथ्य नमयन्ति स्म कानि ते । यान्ति स्मापि विधातुं स्वं स्वं कार्यं मोदसंयुताः ॥
मुनिर्व्यचारयद् भव्यमतिथिं सन्न्यमन्त्रयम् । इदानीं तादृशीष्टार्चा यादृशी देवता स्थिता ॥
श्रुत्वाऽणिमाद्या आयाता ऋद्धयः सिद्धयस्तथा । अबोचन् या भवेदाज्ञा हे नाथ! करवामतत् ॥

विद्युत्तरामो भरतोऽस्ति तप्तः समाजयुक्तोऽनुजसंयुतश्च ।

कृत्वाऽतिथित्वं हरत श्रमञ्च मुनीश्वरो मोदयुगित्यवोचत् ॥ २१३ ॥

शीर्षे धृत्वा मुनीशाज्ञामृद्धयः सिद्धयस्तथा । स्वानां परमसौभाग्ययुक्तत मनुमाय च ॥
ऋद्धीनां निकुरम्भाणि वदन्ति स्म परस्परम् । लघुभ्राता रघुपतेर्वर्ततेऽनुलितोऽतिथिः ॥
अतस्तदेव कर्तव्यमद्य नत्वा मुनेः पदे । सुखयुक्तं भवेद् येन राजकीयं कदम्बकम् ॥
इत्युक्त्वा ता अरचयन् नाना रम्यतमालयान् । विमानानि त्रिलज्जानि भवन्ति स्म विलोक्य यान् ॥
अस्थापयन् भूतिभोगा आपूर्यापूर्णं तास्तदा । अभिलाषान्विता जाता यान् विलोक्य सुरा अपि ॥
दास्यो दासाश्च सकलाः सामग्रीः परिगृह्य च । प्रतीक्षन्ते स्म चित्तानि चित्तेनैकाग्रतायुजा ॥
सिद्धयोऽसज्जयन् सर्वं पल एव सुखव्रजम् । सुखव्रजो यः स्वर्गेऽपि स्वप्नेऽपि सुलभोऽस्ति न ॥
आदौ समेभ्योऽप्यन्येभ्यो निवासान् दर्शति स्म ताः । तादृशान् सुखदान् रम्यान् यस्याभूद् यादृशी रुचिः ॥

कुटुम्बभाजे भरताय पश्चाद् यतो मुनिस्ता अविशत् तथैव ।

ऐश्वर्यमाश्चर्यकरं विधातुस्तपोबलेनारचयन् मुनीशः ॥ २१४ ॥

मुनेः प्रभावं भरतः समवा लोकयद् यदा । तस्मै लोकाधीशलोका भान्ति स्म लघवः समे ॥
न शक्यते निगदितुं सुखोपकरणव्रजः । मुनयोऽपि यमालोक्य विस्मरन्ति स्म बुद्धताम् ॥
आसनानि सुवासांसि शय्यामण्डपसञ्चयः । वनानि वाटिकाश्चासन् विविधा विहगा मृगाः ॥
सुगन्धवन्ति पुष्पाणि सुधाभानि फलानि च । नानाविधानसंयुक्ता विमलाः सलिलाशयाः ॥
शुचीन्यशनपानानि सुधावत्सौधजानि च । यानि वीक्ष्य ससङ्कोचा जनाः संयमिनो यथा ॥
सर्वेषामालयेष्वासन् कामगव्यः सुरदुमाः । यान् विलोक्याऽभवत् काङ्क्षा शच्याः सुरपतेरपि ॥
ऋतुर्वसन्तः पवनो वह्नि स्म त्रिरूपवान् । सर्वेषां सुलभं जातं पुरुषार्थंचतुष्टयम् ॥
मालिकाश्चन्दनं भोगा आसन् योषिन्मुखा अपि । यान् वीक्ष्य लोका आश्चर्यहर्षयोनिघ्नतामयुः ॥

श्रीरास्त कोकी भरतस्तु कोक आज्ञा मुनेः क्रीडन्मेव चास्त ।

तन्निदक्षणे चाश्रमपिञ्जरे या न्यधत् तो कथ्यममूत् तथैव ॥ २१५ ॥

मासपारायणे एकोनविंशो विश्रामः सम्पूर्णः

कीन्ह निमज्जनु तीरथराजा । नाड मुनिहि सिह, सहित समाजा ॥
 रिपि-आयसु-असीस सिर राखी । करि दंडवत, विनय बहु भाषी ॥
 पथगति-कुसल साथ सब लीन्हें । चले चित्रकूटहिं चितु दीन्हें ॥
 रामसखा - कर दीन्हें लागू । चलत देह धरि, जनु अनुरागू ॥
 नहि पद दान, सीस नहि छाया । पेमु - नेमु - ब्रतु - धरमु अमाया ॥
 लखन - राम - सिय - पंथ कहानी । पूछत सखहि, कहत मृदु बानी ॥
 राम-बास - थल - बिटप बिलोकें । उर अनुराग रहत नहि रोकें ॥
 देखि दसा, सुर बरिसहि फूला । भइ मृदु महि, मगु मंगल मूला ॥

दो०—किएँ जाहिं छाया जलद, सुखद वहइ बर बात ।

तस मगु भयउ न राम कहँ, जस भा भरतहि जात ॥ २१६ ॥

जड़ - चेतन मग जीव घनेरे । जे चितए प्रभु, जिन्ह प्रभु हेरे ॥
 ते सब भए परमपद - जोगू । भरत - दरस मेटा भव - रोगू ॥
 यह बड़ि बात भरत कइ नाही । सुमिरत जिनहि रामु मन माहीं ॥
 बारक 'राम', कहत जग जेऊ । होत तरन - तारन नर तेऊ ॥
 भरतु राम-प्रिय पुनि लघु-भ्राता । कस न होइ मगु मंगलदाता ? ॥
 सिद्ध, साधु, मुनिवर अस कहहीं । भरतहि निरखि, हरषु हियँ लहहीं ॥
 देखि प्रभाउ सुरेसहि सोचू । जगु भल भलैहि, पोच कहूँ पोचू ॥
 गुर सन कहेंउ, करिअ प्रभु ! सोई । रामहि - भरतहि, भेट न होई ॥

दो०—रामु सँकोची प्रेम-वस, भरत सपेम-पयोधि ।

बनी बात बैगरन चहति, करिअ जतनु छलु सोधि ॥ २१७ ॥

बचन सुनत, सुरगुरु मुसुकाने । सहसनयन विनु-लोचन जाने ॥
 मायापति - सेवक सन माया । करइ, त उलटि परइ सुरराया ॥
 तब किछु कीन्ह राम-रुख जानी । अब कुचालि करि, होइहि हानी ॥
 सुनु सुरेस ! रघुनाथ - सुभाऊ । निज अपराध रिसाहि न काऊ ॥
 जो अपराधु, भगत कर करई । राम - रोष - पावक सो जरई ॥
 लोकहुँ, बेद बिदित इतिहासा । यह महिमा जानहि दुरबासा ॥
 भरत-सरिस को राम - सनेही । जगु जप राम, रामु जप जेही ॥

दो०—मनहुँ न आनिअ, अमरपति ! रघुवर-भगत-अकाजु ।

अजसु लोक-परलोक, दुख, दिन-दिन सोक-समाजु ॥ २१८ ॥

सुनु सुरेस ! उपदेसु हमारा । रामहि सेवकु परम पिआरा ॥
 मानत सुख, सेवक - सँवकाई । सेवक - बैर, बैर अधिकाई ॥
 जद्यपि सम, नहिं राग न रोष । गहिं न पाप - पूनु, गुन-दोष ॥
 करम - प्रधान विस्व करि राखा । जो जस करइ, सो तस फलु चाखा ॥
 तदपि करहिं सम-बिषम विहारा । भगत - अभगत - हृदय - अनुसार ॥
 अगुन, अलेप, अमान, एकरस । रामु सगुन भँओ भगत-पेम-वस ॥
 राम सदा सेवक - रुचि राखी । बेद, पुरान, साधु, सुर साखी ॥
 अस जियँ जानि, तजहु कुटिलाई । करहु भरत - पद प्रीति सुहाई ॥

स तीर्थानामधिपती करोति स्म निमज्जनम् । नमयित्वा कम्पये समाजेन समन्वितः ॥
मस्तके निदधाति स्म मुनेराज्ञां तथाऽऽशिषम् । दण्डप्रणामं संपाद्य बहु नम्रं वचोऽब्रवीत् ॥
कुशलान् मार्गगमने जनान् सर्वान्सहाकरोत् । अचलत् चित्रकूटाद्री समायोज्य स्वमानसम् ॥
रामस्य सुहृदो हस्ते हस्तं संयोज्य सञ्चलन् । अनुरागो राजते स्म कलेवरधरो ध्रुवम् ॥
पादत्राणे पादयोर्न नच्छाया तस्य मस्तके । धर्मोऽनुरागो नियमो व्रतञ्चाऽकैतवास्पदम् ॥
मार्गे कथा जनकजारामसौमित्रिसङ्गताम् । अपृच्छत् सुहृदं सोऽपि गिरा मृदुलयाऽब्रवीत् ॥
दृष्ट्वा रामस्य वासस्य स्थलानि च महीरुहान् । अनुरागस्तस्य चित्ते निरुद्धोऽपि न्यरोधिन ॥
दशां तस्य समालोक्य सुराः पुष्पाण्यवर्षयन् । अनिमृदुना जाता शिवमूलमभूत् सृतिः ॥

छायामकुर्वञ्जलदास्तदानीं वाति स्म वातः सुखदो वरश्च ।

रामाय तादृक् सरणिर्न जाता यादृक् प्रजाता भरताय सैव ॥ २१६

आसञ्जडाश्चेतनाश्च मार्गेऽनन्ताः शरीरिणः । अपश्यद् यान् प्रभुस्तेषु ये पश्यन्ति स्म च प्रभुम् ॥
परधामाप्तये योग्याः सकला अपि तेऽभवन् । तेषां संसाररुग् नष्टा दर्शनाद् भरतस्य तु ॥
भरतस्य कृते काचिदियं नास्ति विशेषता । विदधाति स्मृतिं यस्य स्वयं रामः स्वमानसे ॥
'राम' इत्येकवारञ्च ये केऽपि ब्रुवते भुवि । भवन्ति सकलास्तीर्णास्तारका अपि ते नराः ॥
तत्पुनर्भरतो रामप्रियो भ्राता लघुस्तथा । भवेन्नैव कथं तस्मै मार्गो मङ्गलदायकः ॥
इत्थं भाषन्ते स्म सिद्धाः साधवश्च मुनीश्वराः । तथा विलोक्य भरतं लभन्ते स्म मुदं हृदि ॥
दृष्ट्वा प्रभावं सञ्जाता चिन्ता सुरपतेरपि । भद्राय भद्रः संसारो नीचो नीचाय वर्तते ॥
गुरुं सोऽब्रूत कुरुतात् तमेवोद्यममीशितः ! । रामस्य भरतस्यापि येन स्यान्नैव सङ्गमः ॥

सङ्कोचवान् प्रेमवशश्च रामः प्रेम्णश्च सिन्धुभरतः स्थितोऽस्ति ।

सिद्धोऽर्थ आध्वंसनमीहते तत् करोतु यत्नं सुविचार्य दम्भम् ॥ २१७ ॥

श्रुत्वैवोक्तिं सुरगुरुविधत्ते स्म स्मितं तदा । जानाति स्म सहस्राक्षमक्षिहीनं तथाऽवदत् ॥
मायापतेः सेवकाय मायां कोऽपि करोति चेत् । सा माया सम्परावृत्य तस्मिन्नेवापतेद्ध्रुवम् ॥
तदा तु किञ्चित् कृतवान् बुद्ध्वा राममनोगतम् । कृतेऽधुना कुकृत्ये तु हानिरेव भविष्यति ॥
रघूत्तमस्य प्रकृतिं शृणु हे विबुधाधिप ! । कृते निजापराधे स न कस्मा अपि कुप्यति ॥
भक्तापराधं कुरुते यः कोऽपि तनुमान् परम् । स दग्धो जायते रामकोपेरूपकृशानुना ॥
इतिहासोऽस्ति विख्यातो वेदेषु भुवनेषु च । महिमानममुं वेत्ति दुर्वासोनामको मुनिः ॥
भरतेन समः कोऽस्ति रामस्नेहसमन्वितः । रामं जपति संसारो रामो जपति यं सदा ॥

चित्तेऽपि मा चानय देवराज ! रामस्य भक्तस्य हितस्य नाशम् ।

लोकोऽयशो दुःखदशाऽन्यलोके दिने दिने शोकसमाजवृद्धिः ॥ २१८ ॥

उपदेशं मामकीनं शृणु हे विबुधाधिप ! । वर्तते रघुनाथाय सेवकः परमः प्रियः ॥
मन्यते स मुखं स्वीयं सेवकस्यैव सेवया । मन्यते चाधिकं वैरं सेवकस्यैव वैरतः ॥
वर्तते यद्यपि समो रागद्वेषौ च तस्य न । पापं पुण्यं गुणं दोषं न प्रगृह्णाति कस्यचित् ॥
लोके प्रधानं कर्मैव स विनिर्मितवान् स्थितः । यो यथा कर्म कुरुते स तथाऽश्नाति तत्फलम् ॥
तथापि विदधात्येव विहारं विषमं समम् । अभक्तनाञ्च भक्तानामनुसृत्य मनांसि सः ॥
अमानैकरसो लेपरहितो गुणवर्जितः । रामोऽस्ति सगुणो जातो भक्तप्रेमवशं गतः ॥
सेवकानां रुचिं रामो निरन्तरमपालयत् । साक्षीणि सन्तः श्रुतयः पुराणानि सुरास्तथा ॥
इत्थं विचार्य हृदये कुटिलत्वं परित्यज । भरतस्य पदद्वन्द्वे कुरु प्रीतिं सुशोभनाम् ॥

दो०—राम-भगत परहित-निरत, पर-दुख दुखी दयाल ।

भगत-सिरोमनि भरत तैं, जनि डरपहु सुरपाल ! ॥ २१६ ॥

सत्यसंध प्रभु सुर - हितकारी । भरत राम - आयस - अनुसारी ॥
स्वारथ - बिबस बिकल तुम्ह होहू । भरत - दोसु नहिं, राउर मोहू ॥
सुनि सुरबर - सुरगुर - बरबानी । भा प्रमोदु मन, मिटी गलानी ॥
वरषि प्रसून हरषि सुरराऊ । लगे सराहन भरत - सुभाऊ ॥
अहिं बिधि भरत चले मग जाहीं । दसा देखि मुनि-सिद्ध सिहाहीं ॥
जबहिं 'रामु' कहि लेहि उसासा । उमगत पेमु मनहुं चहु पासा ॥
द्रवहिं बचन सुनि, कुलिस - पषाना । पुरजन - पेमु न जाइ बखाना ॥
बीच बास करि, जमुनिहिं आए । निरखि नीरु, लोचन जल छाए ॥

दो०—रघुबर-बरन बिलोकि बर-बारि, समेत समाज ।

होत मगन वारिधि-बिरह, चढ़े बिबेक-जहाज ॥ २२० ॥

जमुन तीर तैंहि दिन करि बासू । भयउ समय-सम सबहि सुपासू ॥
रातिहिं घाट-घाट की तरनी । आई अगनित, जाहिं न बरनी ॥
प्रात पार भअँ एकहिं खेवाँ । तोषे रामसखा की सेवाँ ॥
चले नहाइ, नदिहिं सिर नाई । साथ निपादनाथ, दौउ भाई ॥
आगें मुनिबर, वाहन आछें । रामसमाज जाइ सबु पाछें ॥
तैंहि पाछें दौउ वंधु पयादें । भूषन - बसन - बेष मुठि सादें ॥
सेवक, सुहृद, सचिवसुत साथी । सुमिरत लखनु, सीय, रघुनाथा ॥
जहँ - जहँ राम बास - बिश्रामा । तहँ - तहँ करहिं सप्रेम प्रनामा ॥

दो०—मगबासी नर-नारि सुनि, धाम-काज तजि धाइ ।

देखि सरूप-सनेह सब, मुदित जनम-फलु पाइ ॥ २२१ ॥

कहहिं सपेम एक अँक पाहीं । रामु-लखनु, सखि ! होहिं कि नाहीं ? ॥
बय, बपु बरन, रूप, सौइ आली ! सीलु-सनेहु सरिस, सम चाली ॥
बेषु न सो, सखि ! सीय न संगी । आगें अनी चली चतुरंगा ॥
नहिं प्रसन्न मुख, मानस खेदा । सखि ! संदेहु होइ अँहि भेदा ॥
तासु तरक तियगन - मन मानी । कहहिं सकल, तैंहि सम न सयानी ॥
तैंहि सराहि 'बानी फुरि' पूजी । बोली मधुर बचन, तिय दूजी ॥
कहि सपेम सब कथा-प्रसंगू । जैंहि बिधि रामराज-रस भंगू ॥
भरतहिं बहुरि सराहन लागी । सील, सनेह, सुभाय, सुभागी ॥

दो०—चलत पयादें, छात फल, पिता-दीन्ह तजि राजु ।

जात मनावन रघुबरहि, भरत-सरिस को आजु ? ॥ २२२ ॥

भायप, भगति, भरत - आचरनू । कहत - सुनत, दुख-दूषन हरनू ॥
जो किछु कहब, थोर सखि सोई । राम-बंधु अस काहें न होई ? ॥
हम सब सानुज भरतहि देखें । भइन्ह धन्य-जुबती जन लेखें ॥
सुनि गुन, देखि दसा, पछिताहीं । कैकइ-जननि-जोगु सुतु नाहीं ॥
कोउ कह दूषनु रानिहि नाहिन । बिधि सबु कीन्ह हमहि जो दाहिन ॥

रामस्य भक्ताः परभद्रलग्नाः परव्यथाभिर्व्यथिता दयाक्ताः ।

रम्यं करतलं भरतोऽस्ति तेषु तस्माद् भयं मा कुरु तत् सुरेश ! ॥ २१६ ॥

सत्यसन्धः प्रभुर्देवकल्याणस्य विधायकः । रामादेशानुसर्ता च वर्तते कैकयीसुतः ॥
भवसि त्वं स्वार्थनिघ्नो विकलत्वेन संयुतः । तवैव वर्तते मोहो भरतस्य न दूषणम् ॥
सुरेश्वरः समाकर्ण्य सुराचार्यगिरं वराम् । प्रमोदिचित्तः सञ्जातस्तथा ग्लानिविवर्जितः ॥
वर्षयित्वा प्रसूनानि प्रहृष्य सुरशासकः । भरतस्य स्वभावस्याऽऽरभते स्म प्रशंसनम् ॥
अनेन विधिना मार्गे व्यधत् भरतो गतिम् । दृष्ट्वा तस्य दशां सिद्धा मुनयः सेर्ष्यमस्तुवन् ॥
पर्यगृह्णाद् यदोच्छ्वासं रामेति प्रणिगद्य सः । सन्निकृष्टे चतुर्दिक्षु नूनं हार्दमुदच्छलत् ॥
वचः श्रुत्वा द्रवन्ति स्म वज्राणि प्रस्तरा अपि । अयोध्यावासिनां प्रेम गदितुं नैव शक्यते ॥
मध्ये निवासं कृत्वा स यमुनां समुपागमत् । तेन तस्या जले दृष्टे व्याप्तोदम्भस्तदक्षिणी ॥

रामीयवर्णोपममम्बु रम्यं दृष्ट्वा समाजेन समन्वितः सः ।

मज्जन् निमज्जन् विरहात्मसिन्धावारोहति स्मैव विवेकपोतम् ॥ २२० ॥

तस्मिन् दिने सुसम्पाद्य निवासं यमुनातटे । यात्राकृतां कालयोग्या व्यवस्था समजायत ॥
घट्टानामपि घट्टानां निश्चयं तरणिब्रजाः । समायाता अगणिता न शक्यन्ते प्रभाषितुम् ॥
एकस्मिन्नेव गमने परं तीरं गताः समे । अभवन्तपि सन्तुष्टा राममित्रस्य सेवया ॥
स्नानं कृत्वा तथा नद्यैः प्रणमय्य स्वमस्तकौ । साकं निपादनाथेन बन्धू द्वावप्यगच्छताम् ॥
अग्रे मुनिवरा रम्यवाहनानि समाश्रिताः । तेषां पृष्ठे गच्छति स्म राट्समाजोऽखिलात्मकः ॥
उभौ बन्धू गच्छतः स्म तत्पृष्ठे पादचारिणौ । वेपभूषणवस्त्राणि समानान्येव विश्रितौ ॥
ताभ्यां साकं दासमित्रमन्त्रिपुत्रास्तथाऽचलन् । सीतां रामं लक्ष्मणञ्च स्मरन्ति स्म समेऽपि ते ॥
विश्रामवासौ व्यदधाद् यत्र यत्र रघूत्तमः । प्रणामं प्रेमसंयुक्तं तत्र तत्र समाचरन् ॥

श्रुत्वा सुतिस्थाः पुरुषाश्च नायौ हात्वा कृतिं सद्मं च सम्प्रधाव्य ।

रूपञ्च हार्दं प्रविलोक्य सर्वे जनेः फलं प्राप्य गताः प्रमोदम् ॥ २२१ ॥

तास्वेकान्यां भाषते स्म सप्रेम ग्रामसुन्दरी । इमौ वयस्ये ! भवतो नैव वा रामलक्ष्मणौ ॥
सखि ! वर्णो वयो देहस्तान्येव सकलानि च । शीलं स्नेहोऽपि सदृशे तत्समानाऽनयोर्गतिः ॥
सखि ! किन्तु न वेषः स न चाभ्यां सह जानकी । तथा यात्यनयोरग्रे वाहिनी चतुरङ्गिणी ॥
अप्रसन्ने च वदने, मानसे खेदसंयुते । अनेनैव तु भेदेन सन्देहो जायते सखि ! ॥
तस्यास्तर्को रोचते स्म मानसेभ्योऽन्ययोषिताम् । कथयन्ति स्म सकलाश्चतुरा नानया समा ॥
प्रशस्य तां तथोक्त्वा यत् 'सत्याऽस्तु तव भारती' । काचिदन्याऽभाषताऽन्यां सुन्दरी मधुरं वचः ॥
कथाप्रसङ्गं सकलं सप्रेम प्रणिगद्य सा । अभवद् विधिना येन रामराज्यरसक्षयः ॥
ततः समारभत सा भरतस्य प्रशंसनम् । शीलस्य तस्य स्नेहस्य भाग्यस्य प्रकृतेरपि ॥

फलान्यदन् याति च पादचारी विहाय राज्यं जनकप्रदत्तम् ।

कर्तुं प्रसन्नं रघुनाथमेति तत् कोऽद्य तुल्यो भरतेन लोके ॥ २२२ ॥

कैकेयीजस्य बन्धुत्वं भक्तिराचरणं तथा । दुःखदोषध्वंसकानि कीर्तितानि श्रुतानि च ॥
यत्किञ्चिदपि वच्म्यत्र तदल्पं वर्तते सखि ! । एतादृशः कथं न स्याद् राघवेन्द्रस्य बान्धवः ॥
सानुजं भरतं वीक्ष्य वयमद्य समा अपि । योषितां कृतकृत्यानां गणनायां समागताः ॥
श्रुत्वा गुणान् दशां वीक्ष्य पश्चात्तापं समाचरन् । कैकेयिजननीयोग्यो न सूनुरिति चावदन् ॥
काचिन्नारी भाषते स्म न राज्ञ्या दूषणं स्थितम् । विधिः सर्वं विहितवान् योऽस्माकं दक्षिणे स्थितः ॥

कहँ हम लोक - वेद - विधि - हीनी । लघु तिय-कुल, करतूति मलीनी ॥
बसहि कुदेस, कुगाँव, कुबामा । कहँ यह दरसु पुन्य-परिनामा ! ॥
अस अनंदु - अचिरिजु प्रति गामा । जनु मरुभूमि, कलपतरु जामा ॥

दो०—भरत-दरसु देखत खुलैउ, मग-लोगन्ह कर भागु ।

जनु सिंघलबासिन्ह भयउ, विधि-बस सुलभ प्रयागु ॥ २२३ ॥

निज गुन सहित राम-गुनगाथा । सुनत जाहि सुमिरत रघुनाथा ॥
तीरथ, मुनि - आश्रम, सुरधामा । निरखि, निमज्जहि, करहि प्रनामा ॥
मनहीं मन मागहि बर एहू । सीय - राम - पद - पदुम सनेहू ॥
मिलहि किरात, कोल, बनबासी । बैखानस, बटु, जती, उदासी ॥
करि प्रनामु, पूछहि जेहि - तेही । केहि बन लखनु - रामु - बैदेही ॥
ते प्रभु - समाचार सब कहहीं । भरतहि देखि, जनम-फलु लहहीं ॥
जे जन कहहि, कुसल हम देखे । ते प्रिय राम-लखन-सम लेखे ॥
ऐहि विधि वृक्षत सबहि सुबानी । सुनत राम - बनबास - कहानी ॥

दो०—तेहि बासर बसि, प्रातहीं, चले सुमिरि रघुनाथ ।

राम-दरस की लालसा, भरत सरिस, सब साथ ॥ २२४ ॥

मंगल सगुन होहि सब काहू । फरकहि सुखद विलोचन - बाहू ॥
भरतहि सहित - समाज उछाहू । मिलिहहि रामु, मिटिहि दुख दाहू ॥
करत मनोरथ, जस जियँ जाके । जाहि, सनेह - सुराँ सब छाके ॥
सिथिल अंग, पग मग डगि डोलहि । बिहबल बचन पेम-वस बोलहि ॥
रामसखाँ तेहि समय देखावा । सैल - सिरोमनि सहज सुहावा ॥
जासु समीप सरित - पय - तीरा । सीय समेत बसहि दौउ बीरा ॥
देखि करहि सब दंड - प्रनामा । कहि 'जय जानकि-जीवन रामा' ॥
प्रेम-मगन अस राज - समाजू । जनु फिरि अवध चले रघुराजू ॥

दो०—भरत प्रेमु तेहि समय जस, तस कहि सकइ न सेषु ।

कबिहि अगम, जिमि ब्रह्मसुखु, अह-मम-मलिन जनेषु ॥ २२५ ॥

सकल सनेह सिथिल रघुबर केँ । गए कोस दुइ दिनकर ढरकेँ ॥
जलु - थलु देखि बसे निसि बीतें । कीन्ह गवन रघुनाथ पिरितें ॥
उहाँ रामु, रजनी - अवसेषा । जागे, सीयँ सपन अस देखा ॥
सहित - समाज भरत जनु आए । नाथ-बियोग-ताप तन ताए ॥
सकल मलिन मन, दीन, दुखारी । देखीं सामु आन अनुहारी ॥
सुनि सिय-सपन, भरे जल लोचन । भए सोचबस सोच - बिमोचन ॥
लखन ! सपन यह नीक न होई । कठिन कुचाह सुनाइहि कोई ॥
अस कहि, बंधु-समेत नहाने । पूजि पुरारि, साधु सनमाने ॥

छं०—सनमानि सुर, मुनि बंदि, बैठे, उतर दिसि देखत भए ।

नम-धूरि, खग-मृग भूरि भागे, बिकल प्रभु-आश्रम गए ॥

तुलसी, उठे अवलोकि कारनु काह ? चित सचकित रहे ।

सब समाचार किरात-कोलन्हि आइ तेहि अवसर कहे ॥

लौकिकश्रौतमर्यादावर्जिताः क्व वयं स्थिताः । अन्वयेन च कृत्येन मलिनाः पामराः स्त्रियः ॥
वसामः कुत्सिते देशे कुग्रामे कुत्सिताः स्त्रियः । क्व चैतद्दर्शनं पुण्यपरिणामात्मकं स्थितम् ॥
एतादृशे प्रतिग्राममाश्चर्यं सम्मदस्तथा । कल्पद्रुमोऽस्ति सञ्जातो नूनमद्यमरुस्थले ॥

दृष्ट्वा स्वरूपं भरतस्य मार्गलोकीयभाग्यं प्रगतं विकासम् ।

विधेर्वशात् सिंहलवासयुग्म्यो जातः प्रयागः सुलभोऽस्ति नूनम् ॥ २२३ ॥

स्वकीयगुणसंयुक्तरामीयगुणसत्कथाम् । आकर्षयन् गच्छतिस्म स्म रंश्च रघुनायकम् ॥
तीर्थान्युपीणां स्थानानि मन्दिराणि दिवीकसाम् । दृष्ट्वा स्नानं करोति स्म प्रणामञ्च यथाक्रमम् ॥
याचते स्म मनस्येव वरदानमिदं तथा । यत्प्रेमास्तु विदेहशसुतारामपदाब्जयोः ॥
मार्गे कोला मिलन्ति स्म किराता वनवासिनः । वैखानसा वर्णिनश्च परिव्राजो विरागिणः ॥
यं कञ्चिदपि संवन्द्य प्रश्नं स समपादयत् । वर्तन्ते विपिते कस्मिन् जानकीरामलक्ष्मणाः ॥
समाचारं सर्वरूपं कथयन्ति स्म ते प्रभोः । भरतं समवालोक्त्य लभन्ते स्म जनेः फलम् ॥
ये जना अवदन् दृष्ट्वा अस्माभिस्ते समङ्गलम् । रामसौमित्रिसदृशं प्रियान् गणयति स्म तान् ॥
पृच्छन्तनेन विधिना सर्वान् मधुरया गिरा । रामस्य वनवासस्य कथामपि निशामयन् ॥

तस्मिन् दिने तत्र समुष्य कल्पे याति स्म संसृत्य रघुप्रवीरम् ।

रामीयसन्दर्शनलालसाक्ताः सर्वे सहस्था भरतेन तुल्यम् ॥ २२४ ॥

मङ्गलानि निमित्तानि सर्वेषाञ्चाभवंस्तदा । सुखप्रदानि नेत्राणि स्फुरन्ति स्म भुजा अपि ॥
भरतस्य समाजेन युक्तस्य भवति स्म मुद् । सम्मिलिष्यति यद् रामो दुःखदाहो विनङ्क्ष्यति ॥
तथैव सोऽकामयत यथा यस्य हृदि स्थितम् । स्नेहात्ममदिरामता यान्ति स्म सकला अपि ॥
स्रस्तानि तेषामङ्गानि चलाः पादास्तथा सूतौ । प्रेम्णोऽधीना वदन्ति स्म विह्वलानि वचांसि ते ॥
तस्मिन्नेव क्षणे रामवयस्यः समदर्शयत् । उर्वीधरशिरोरत्नं स्वाभाविकमुशोभनम् ॥
यत्समीपे पयस्विन्यः स्रोतस्विन्यास्तटस्थले । वसन्तः स्म प्रवीरो द्वौ विदेहाधिपजायतौ ॥
सर्वे तमद्रिमालोक्य व्यदधुर्दण्डवन्दनम् । जानकीजीवनं रामो जयतादित्युदीर्य ते ॥
ईदृशं प्रेममग्नोऽभूद् वसुमत्यधिपव्रजः । रघूनामधिपोऽयोध्यां परावृत्तो ध्रुवं पुनः ॥

तदा तु हार्दं भरतस्य यादृक् तादृक् प्रवक्तुं न शकोऽस्ति शेषः ।

तथाऽस्त्यगम्यं कवये यथात्मसुखं त्वहन्ताममतावतपुंसे ॥ २२५ ॥

सकलाः शिथिला आसन् रघुवीरस्य हार्दतः । ततः क्रोशद्वयं यातास्तावदस्तं गतो रविः ॥
वीक्ष्याम्बुस्थलसौविध्यं न्यवसन् सागता च निट् । रघुनाथप्रेमवान् स ततोऽग्रे व्यदधाद् गतिम् ॥
तत्र निश्चयशिष्टायां रामो जागरितोऽभवत् । अपश्यदीदृशं स्वप्नं विदेहाधिपनन्दिनी ॥
साऽब्रूत नूनं भरतः प्राप्तः सम्भारसंयुतः । शरीरं तस्य सन्तप्तं नाथीयविरहाग्निना ॥
दीना दुःखेन संयुक्ताः सर्वेऽपि म्लानमानसाः । भिन्नवेषाकारयुक्ताः श्वश्रवः समवलोकिताः ॥
स्वप्नं निशम्य सीताया नेत्रे तस्य कपूरिते । शोकमोचनकर्ताऽपि तदा शोकवशोऽभवत् ॥
सोऽब्रूत लक्ष्मण ! स्वप्नो वर्तते नायमुत्तमः । कठिनं कुसमाचारं कोऽपि नः श्रवयिष्यति ॥
इत्थं निगद्य स्नाति स्म समायुक्तः स बन्धुना । पुराराति समभ्यर्च्य साधुसम्मानमाचरत् ॥

समभ्यर्च्य देवान् मुनींश्च प्रणम्य तथाऽध्युष्य दिश्यैक्षते स्मोत्तरस्याम् ।

रजोऽग्रे, परायुर्मृगाः पक्षिणश्च तथाऽयुः प्रभोराश्रमं खेदयुक्ताः ॥

तुलस्याह दृष्ट्वोस्थितो

हेतुचिन्तस्तथाश्चर्ययुक्तोऽभवन्नैजचित्ते ।

समभ्येत्य कोलाः किराताश्च तत्र तदैवावदन् सर्वरूपन्तु वृत्तम् ॥

सो०—सुनत सुमंगल बैन, मन प्रमोद, तन पुलक भर ।

सरद-सरोरुह नैन, तुलसी भरे सनेह-जल ॥ २२६ ॥

बहुरि सोचवस भे सियरवनू । कारन कवन भरत-आगवनू ? ॥
 एक आइ अस कहा बहोरी । सेन संग चतुरंग, न थोरी ॥
 सो सुनि रामहि भा अति सोचू । इत पितु-वच, इत बंधु-सकोचू ॥
 भरत - सुभाउ समुझि मन माहीं । प्रभु चित-हित, थिति पावत नाही ॥
 समाधान तब भा यह जाने । भरतु कहे महुँ, साधु, सयाने ॥
 लखन लखेंउ, प्रभु - हृदयँ खभारू । कहत समय-सम नीति बिचारू ॥
 विनु पूछें कछु कहउँ गौसाई ! । सेवकु समयँ न ढीठ ढिठाई ॥
 तुम्ह सर्वग्य - सिरोमनि स्वामी ! । आपनि समुझि कहउँ अनुगामी ॥

दो०—नाथ ! सुहृद, सुठि सरल-चित, सील-सनेह-निधान ।

सब पर प्रीति-प्रतीति जियँ, जानिअ आपु-समान ॥ २२७ ॥

बिषई जीव पाइ प्रभुताई । मूढ़ मोह - बस होहि जनार्ई ॥
 भरतु नीति - रत, साधु, सुजाना । प्रभु-पद प्रेमु, सकल जगु जाना ॥
 तेऊ आजु राम - पदु पाई । चले धरम - मरजाद मैटाई ॥
 कुटिल कुबंधु कुअवसर ताकी । जानि राम बनवास अँकाकी ॥
 करि कुमंतु मन, साजि समाजू । आए करै अकंटक राजू ॥
 कोटि प्रकार कलपि कुटिलाई । आए दल बटोरि दीउ भाई ॥
 जौं जियँ होति न कपट कुचाली । कहि सौहाति रथ, बाजि, गजाली ॥
 भरतहि दोमु देइ को जाएँ ? । जग बौराइ राज - पदु पाएँ ॥

दो०—ससि गुर-तिय-गामी नघुषु, चढ़ैउ भूमिसुर-जान ।

लोक-वेद तें विमुख भा, अधम न बेन समान ॥ २२८ ॥

सहसबाहु, सुरनाथु, त्रिसंकू । कहि न राजमद दीन्ह कलंकू ॥
 भरत कीन्ह यह उचित उपाऊ । रिपु-रिन-रंच न राखब काऊ ॥
 एक कीन्ह नहि भरत भलाई । निदरे रामु, जानि असहाई ॥
 समुझि परिहि सौउ आजु बिसेषी । समर सरोष राम - मुखु पेखी ॥
 अँतना कहत नीति - रस भूला । रन-रस-बिटपु पुलक मिस फूला ॥
 प्रभु-पद बंदि, सीस रज राखी । बोले सत्य सहज बलु भाषी ॥
 अनुचित नाथ ! न मानब मोरा । भरत हमहि उपचार न थोरा ॥
 कह लगि सहिअ, रहिअ मनु मारें । नाथ साथ, धनु हाथ हमारें ॥

दो०—छत्रि जाति, रघुकुल जनमु, राम अनुग, जगु जान ।

लातहुँ मारें चढ़ति सिर, नीच कौ धूरि समान ॥ २२९ ॥

उठि, कर जोरि, रजायसु मागा । मनहुँ बीर रस, सोवत जागा ॥
 बाँधि जटा सिर, कसि कटि भाथा । साजि सरासन, सायकु हाथा ॥
 आजु राम - सेवक - जसु लेऊँ । भरतहि समर, सिखावन देऊँ ॥
 राम - निरादर कर फलु पाई । सोवहुँ समर - सेज दीउ भाई ॥
 आइ बना भल सकल समाजू । प्रगट करउँ रिस पाछिल आजू ॥

समाकर्ण्य वाचं सुभद्रां मनोऽभूत् प्रसन्नं शरीरञ्च रोमाञ्चयुक्तम् ।

शरद्वारिजातोपमाक्ष्णोस्तदानीं तुलस्याह पूर्णं प्रियत्वस्य पाथः ॥ २२६ ॥

विदेहराजजाभर्ता शोकनिघ्नोऽभवत् पुनः । भरतस्याऽगतिः केन हेतुना समजायत ॥
तावदेकः समागत्य वदति स्मेदृशं वचः । अनीकिनी तेन साकं विशाला चतुरङ्गिणी ॥
इदं निशम्य रामस्य शोकस्तीव्रत्वमागतः । यदेकतः पितुर्वाक्यं सङ्कोचो भ्रातुरन्यतः ॥
स्वभावं सम्परिज्ञाय भरतस्य स्वचेतसि । प्रभुः स्थापयितुं चित्तं नैव स्थानमवाप्तवान् ॥
अमुमर्थं परिज्ञाय समाधानं तदाऽभवत् । यदस्ति भरतो वाक्ये विवेकी सज्जनस्तथा ॥
अस्ति चिन्ता प्रभोश्चित्त इत्यवैलक्ष्मणो यदा । नीतिं कालस्यानुरूपां विचार्य समभाषत ॥
अपृष्ट एव किमपि हे प्रभो ! कथयाम्यहम् । समये धृष्टनां कुर्वन् दासो धृष्टो न गण्यते ॥
सर्वज्ञानां शिरोरत्नं हे स्वामिन् ! वर्तते भवान् । तथापि समनुमृत्य स्वीयं वीथं वदाम्यहम् ॥

भवान् प्रभो ! मित्रमतीव सद्धृद् स्नेहस्य शीलस्य तथा निधानम् ।

विश्वासहार्दं भवतोऽखिलेषु जानाति चित्ते सकलान् स्वतुल्यान् ॥ २२७ ॥

सम्प्राप्य प्रभुतां जीवा विपयासक्तमानसाः । मूढा मोहवशा भूत्वा रूपं प्रकटयन्ति च ॥
भरतो नीतिनिरतः सज्जनो रम्यबोधवान् । तथा प्रभवद्भिः प्रहार्दंति जानाति सकलं जगत् ॥
स एव चाद्य सम्प्राप्य पदं रघुकुलेशितुः । नाशयित्वा च धर्मस्य मर्यादामस्ति निर्गतः ॥
कुटिलः कुत्सितो बन्धुः समयं वीक्ष्य कुत्सितम् । रामचन्द्रं परिज्ञाय चैकलं वनवासिनम् ॥
कृत्वा कुमन्त्रं मनसि सम्भारान् प्रविधाय च । आगतिं कृतवन्तो स्तः कर्तुं राज्यमकष्टकम् ॥
कुटिलत्वं प्रसङ्कल्प्य भेदकोटिसमन्वितम् । एकलीकृत्य पृतनामुभौ बन्धू समागतौ ॥
यदि दम्भकदाचारौ भवेतां नैतयोर्हृदि । प्ररोचेरस्तर्हि कस्मै रथा अश्वा गजालयः ॥
भरताय प्रदद्यात् को व्यर्थमेवात्र दुपणम् । महीपस्य पदं प्राप्य प्रमत्तं जायते जगत् ॥

चन्द्रोऽभवद् गुर्वबलाप्रभोक्ता भूदेवयानं नहुषोऽध्यतिष्ठत् ।

लोकाञ्च वेदाद् विमुखोऽभवद् यो नीचोऽस्ति को वेनमहीपतुल्यः ॥ २२८ ॥

सहस्रदोस्त्रिशङ्कुश्च विबुधानामधीश्वरः । एषु कस्मै न दत्ते स्म कलङ्कं भूमिभृन्मदः ॥
उपायमेतमुचितं कृतवान् केकयीसुतः । रक्षणीयं नैव किञ्चिद्वृणं शत्रुरिति द्वयम् ॥
भरतस्त्वेकमेवेदं व्यदधान्न शिवप्रदम् । असहायं परिज्ञाय रामं यदपमानयत् ॥
विशिष्टरूपमद्यैव तदिदं तेन वेत्स्यते । मुखं समीक्ष्य रामस्य समरे रोपसंयुतम् ॥
इत्थं वदन्नेव नीते रसं विस्मृतवानसौ । रोमाञ्चमिपतः पुष्पपूर्णो युद्धरसद्रुमः ॥
प्रणम्य पादौ देवस्य धृत्वा शीर्षे च तद्भजः । स्वाभाविकं बलं सत्यं भाषमाणः समब्रवीत् ॥
न विजानात्वनुचितं मदीयं हे प्रभो ! भवान् । अस्मान् नात्रासयत् स्वल्पं केकयाधीशजासुतः ॥
कियत् सोढव्यमस्माभिः स्थातव्यं हतमानसैः । स्थित ईशः सह मया स्थितं हस्ते शरासनम् ॥

सुक्षत्रजाती रघुवंशजन्मा रामानुगोऽस्मीति च वेत्ति लोकः ।

लत्ताप्रहारेऽप्यधिरोहतीह कं नीच आस्ते रजसा समः कः ॥ २२९ ॥

समुत्थायाञ्जलिं बद्ध्वा शिष्टिं संयाचते स्म सः । निद्राधीनो रसो वीरो नूनं जागरितोऽभवत् ॥
जटा आवध्योत्तमाङ्ग आवधनादिषुधि कटौ । कृत्वा शरासनं सज्जं गृहीत्वा विशिखं करे ॥
अब्रूतद्य प्राप्नवानि रामदासयशस्त्वहम् । भरतायोपदेशञ्च यच्छानि प्रविदारणे ॥
सम्प्राप्य राघवाधीशनिरादरभवं फलम् । कुरुतां समरे स्वापं तावुभावपि बान्धवौ ॥
एतत् साध्वेव जातं यदागतः सकलो व्रजः । अद्य पूर्वोद्भवं कोपं प्रकाशं प्रापयाम्यहम् ॥

जिमि करि-निकर दलइ मृगराजू । लेइ लपेटि लवा, जिमि बाजू ॥
तैसेहि भरतहि सेन - समेता । सानुज निदरि, निपातउं खेता ॥
जौं सहाय कर संकर आई । तौ मारउं रन, राम - दीहाई ॥

दो०—अति सरोष माखे लखनु, लखि, सुनि सपथ प्रवान ।

सभय लोक सब, लोकपति, चाहत भभरि भगान ॥ २३० ॥

जगु भय-मगन, गगन भइ बानी । लखन - वाहुबलु विपुल बखानी ॥
तात ! प्रताप - प्रभाउ तुम्हारा । को कहि सकइ, की जाननिहारा ? ॥
अनुचित - उचित काजु किछु होऊ । समुझि करिअ, भल कह सबु कोऊ ॥
सहसा करि, पाछे पछिताही । कहहि वेद-बुध ते बुध नाही ॥
सुनि सुर-वचन लखन सकुचाने । राम - सीयें सादर सनमाने ॥
कही, तात ! तुम्ह नीति सुहाई । सब तें कठिन राजमदु, भाई ! ॥
जो अचवैत नृप मातहि तेई । नाहिन साधुसभा जेहि सेई ॥
सुनहु लखन ! भल भरत-सरीसा । बिधि, प्रपंच महँ सुना न दीसा ॥

दो०—भरतहि होइ न राजमदु, बिधि-हरि-हर-पद पाइ ।

कबहुँ कि काँजी सीकरनि, छीरसिंधु बिनसाइ ॥ २३१ ॥

तिमिर तरुन तरनिहि मकु गिलई । गगनु मगन मकु मेघहि मिलई ॥
गोपद जल बूझि घटजोनी । सहज छमा बर छाड़ै छोनी ॥
मसक फूँक मकु मेर उड़ाई । होइ न नृपमदु भरतहि भाई ॥
लखन ! तुम्हार सपथ, पितु-आना । सुचि सुबंधु नहि भरत-समाना ॥
सगुनु खीर अवगुन जलु ताता ! । मिलइ रचइ परपंचु बिधाता ॥
भरतु हंस रविबंस - तड़ागा । जनमि कीन्ह गुन-दोष - बिभागा ॥
गहि गुन पय, तजि अवगुन बारी । निज जस जगत कीन्ह उजिआरी ॥
कहत भरत - गुन - सीलु - सुभाऊ । पेम - पयोधि मगन रघुराऊ ॥

दो०—सुनि रघुबर-बानी बिबुध, देखि भरत पर हेतु ।

सकल सराहत, राम सो, प्रभु को कृपानिकेतु ॥ २३२ ॥

जौं न होत जग जनम भरत को । सकल धरम-धुर धरनि धरत को ॥
कविकुल अगम भरत - गुन-गाथा । को जानइ तुम्ह बिनु रघुनाथा ॥
लखन, राम, सियें सुनि, सुरबानी । अति सुखु लहैउ, न जाइ बखानी ॥
इहाँ भरतु सब-सहित सहाए । मंदाकिनी पुनीत नहाए ॥
सरित - समीप राखि सब लोगा । मागि मातु-गुर-सचिव-नियोगा ॥
चले भरतु, जहँ सिय - रघुराई । साथ निषादनाथु, लघु भाई ॥
समुझि मातु - करतव सकुचाहीं । करत कुतरक कोटि मन माहीं ॥
रामु-लखनु-सिय सुनि मम नाऊँ । उठि जनि अनत जाहि, तजि ठाऊँ ॥

दो०—मातु-मते महँ मानि मोहि, जो कछु करहि सौं थोर ।

अघ-अवगुन छमि, आदरहि, समुझि आपनी ओर ॥ २३३ ॥

जौं परिहरहि, मलिन मनु जानी । जौं सनमानहि सेवकु मानी ॥
मोर सरन रामहि की पनही । राम सुस्वामि, दोसु सब जनही ॥

यथा मृगाधिपो ध्वस्तं कुरुते कुञ्जरव्रजम् । आक्रामन्ति भरद्वाजखगं श्येनखगो यथा ॥
अनीकिन्या समायुक्तं तथैव भरतं त्वहम् । अवमत्यानुजयुतं पातयिष्यामि संयुगे ॥
यद्येप्यति गिरीणोऽपि कर्तुं तस्य सहायताम् । तर्हि युद्धे हनिष्यामि रामस्य शपथोऽस्ति मे ॥

सौमित्रिमुद्बोध्य परक्रुधुक्त्तिमाकर्ण्य सत्यं शपथञ्च तस्य ।

लोकास्तदीशाः सभयाः समेऽपि पलायनेच्छा विकलास्तथाऽऽसन् ॥ २३० ॥

संसारो भयमम्मनो नभोवाक् ममजायत । वर्णयन्ती बहुविधं मुमित्रासुतदोर्बलम् ॥
हे तात ! महिमानं ते प्रतापञ्च त्वदाश्रितम् । शक्नोति को निगदितुं विज्ञातुञ्च शकोऽस्ति कः ॥
उचितं वाप्यनुचितं कार्यं यत्किमपि स्थितम् । क्रियेत चेद् विचार्यैव सर्वे साधु वदन्ति तत् ॥
कार्यं विधाय सहसा पश्चात्तापयुताश्च ये । न ते बुधा इति बुधा वदन्ति श्रुतयस्तथा ॥
श्रुत्वा विबुधवाचं तां सङ्कोचं लक्ष्मणोऽगमत् । तं रामचन्द्रो वैदेहो सम्मन्येते स्म सादरम् ॥
हे तात ! नीतिरुचिता त्वयाऽस्ति प्रतिपादिता । वर्तने भपतिमदा हे भ्रातः ! सर्वतोऽधिकः ॥
नृपास्तन्मद्यमाचम्य मदमत्ता भवन्ति ते । यैः साधूपुरुषसभा न कदाप्यस्ति सेविता ॥
समाकर्ण्य सौमित्रे ! साधुर्भरतसन्निभः । विधेः प्रपञ्चे कुत्रापि न श्रुतो नावलोकितः ॥

मदो न भौपो भरतस्य शक्यो लब्ध्वा पदं काच्युतशङ्कराणाम् ।

किमम्ललेह्याम्बुकणात् कदापि क्षीरस्य सिन्धुविरसत्वमेति ॥ २३१ ॥

तिमिरं जातु तरुणं वासराधिपतिं ग्रसेत् । प्रविश्य गगनं जातु विलीयेताम्बुदव्रजे ॥
पानीये गोष्पदमिते कुम्भजो मज्जितो भवेत् । स्वाभाविकीं क्षमां जातु वसुधापि परित्यजेत् ॥
जातु माशकफूलकारात् सुमेरुर्डीयितो भवेत् । किन्तु राजमदो भ्रातर्भरतस्य न शक्यते ॥
त्वया शपामि सौमित्रे ! जनयित्रा तथैव च । शुचिः मुबन्धुर्भरतसमानो नैव विद्यते ॥
गुणस्वरूपवत् क्षीरं जलं दोषस्वरूपवत् । सम्मेल्य रचयत्येतं प्रपञ्चं कमलासनः ॥
भरतो वर्तते हंसो भानुवंशजलाशये । जनि प्राप्य गुणान् दोषान् मुविभक्तान् व्यधत्त यः ॥
परिगृह्य गुणक्षीरं दोषवारि विहाय च । स स्वकीयेन यशसा व्यधत्त श्रुतिमज्जगत् ॥
भरतस्य गुणं शीलं स्वभावमपि सङ्गिरन् । रघूणामधिपो जातः प्रमाम्बुधिनिमज्जितः ॥

रामस्य वाचं विबुधा निशम्य विलोक्य हार्दं भरते च तस्य ।

सर्वेऽस्तुवन् को रघुनाथतुल्यो नाथोऽनुकम्पाभवनं परोऽस्ति ॥ २३२ ॥

नाभविष्यद् यदि जनिर्भरतस्य महीतले । आधारयिष्यत् कस्तर्हि सर्वधर्मगतां धुरम् ॥
अगम्यां कविवृन्दस्य भारतीं गुणगां कथाम् । विना भवन्तं को वेत्ति हे रघूणामधीश्वर ! ॥
सीता रामो लक्ष्मणश्च श्रुत्वेमां सुरभारतीम् । आप्तुवन् परमं सौख्यं प्रवक्तुं शक्यते न तत् ॥
इतस्तु कैकयीसूर्युक्तः सर्वैः सहायकैः । देवतद्यां पवित्रायां विदधाति स्म मज्जनम् ॥
निधाय नद्या अभ्याशे सकलान् सहायिनिः । आदेशं याचते स्मापि जनन्याचार्यमन्त्रिणः ॥
भरतस्तत्र याति स्म यत्र सीतारघूत्तमौ । तेन साकं गच्छतः स्म निषादेशोऽनुजस्तथा ॥
वर्तते स्म ससङ्कोचो मातृकर्म विचार्य सः । हृदये विदधाति स्म कुतर्कं कोटितोऽधिकान् ॥
रामः सीता लक्ष्मणश्च नामधेयं निशम्य मे । परित्यज्य स्वकं स्थानमन्यत्रेयुर्न ते क्वचित् ॥

विज्ञाय ते मातृमते स्थितं मां कुर्युर्भवेदल्पमिहाखिलं तत् ।

सम्पृष्य दोषान् वृजिनं मदीयं स्वान् वोक्ष्य दास्यन्ति समादरं मे ॥ २३३ ॥

मलाक्तमानसं ज्ञात्वा 'मां' सन्त्यक्ष्यन्ति चेदपि । सेवकं सम्परिज्ञाय मानं दास्यन्ति मेऽथवा ॥
तथापि शरणं मेऽस्ति रामचन्द्रस्य पादुके । रामोऽस्ति सुप्रभुर्दोषो भृत्यस्यैवाखिलो मतः ॥

जग जस-भाजन चातक - मीना । नेम-पेम निज निपुन नबीना ॥
 अस मन गुनत चले मग जाता । सकुच-सनेहँ सिथिल सब गाता ॥
 फेरति मनहुँ मातु - कृत खोरी । चलत भगति-बल धीरजधोरी ॥
 जब समुझत रघुनाथ - सुभाऊ । तब पथ परत उताइल पाऊ ॥
 भरत-दसा तँहि अवसर कैसी । जल-प्रवाहँ जल-अलि-गति जैसी ॥
 देखि भरत कर सोचु - सनेह । भा निषाद तँहि समयँ विदेह ॥

दो०—लगे होन मंगल सगुन, सुनि-गुनि कहत निषादु ।

मिटिहि सोचु, होइहि हरषु, पुनि परिनाम विषादु ॥ २३४ ॥

सेवक - बचन सत्य सब जाने । आश्रम निकट जाइ निअराने ॥
 भरत दीख बन - सैल - समाजू । मुदित, छुधित जनु पाइ सुनाजू ॥
 ईति - भीति जनु प्रजा दुखारी । त्रिविधताप पीड़ित, ग्रह - मारी ॥
 जाइ सुराज, सुदेस, सुखारी । होहि भरत-गति तँहि अनुहारी ॥
 राम - वास बन - संपति भ्राजा । सुखी प्रजा जनु पाइ सुराजा ॥
 सचिव बिरागु, विवेकु नरेसू । बिपिन सुहावन पावन देसू ॥
 भट जम - नियम, सैल रजधानी । सांति-सुमति सुचि सुंदर रानी ॥
 सकल - अंग - संपन्न सुराऊ । राम-चरन आश्रित, चित चाऊ ॥

दो०—जीति मोह-महिपालु-दल, सहित बिबेक भुआलु ।

करत अकंटक राजु पुरँ, सुख, संपदा, सुकालु ॥ २३५ ॥

बन - प्रदेस मुनि - वास घनेरे । जनु पुर, नगर, गाउँ, गन, खेरे ॥
 विपुल बिचित्र बिहग मृग नाना । प्रजा समाजु न जाइ बखाना ॥
 खगहा, करि, हरि, बाघ बराहा । देखि महिष, वृष, साजु सराहा ॥
 बयर बिहाइ, चरहिँ अँक संगी । जहँ-तहँ मनहुँ सेन-चतुरंगा ॥
 झरना झरहिँ, मत्त गज गाजहिँ । मनहुँ निसान बिबिधि बिधि बाजहिँ ॥
 चक, चकोर, चातक, सुक, पिक गन । कूजत मंजु मराल मुदित मन ॥
 अलिगन गावत, नाचत मोरा । जनु सुराज, मंगल चहु ओरा ॥
 वेलि, बिटप, तृन, सफल - सफूला । सब समाजु मुद-मंगल-मूला ॥

दो०—राम सैल-सोभा निरखि, भरत-हृदयँ अति पेम ।

तापस तप-फलु पाइ जिमि, सुखी, सिराने नेमु ॥ २३६ ॥

मासपारायण, बीसवाँ विश्राम

नवाह्नपारायण, पाँचवाँ विश्राम

तब केवट ऊँचें चढ़ि घाई । कहेउ भरत सन भुजा उठाई ॥
 नाथ ! देखिअहिँ बिटप बिसाला । पाकरि, जंबु, रसाल, तमाला ॥
 जिन्ह तरुबरन्ह - मध्य बटु सोहा । मंजु, बिसाल, देखि मनु मोहा ॥
 नील - सघन पल्लव, फल लाला । अबिरल छाँह, सुखद सब काला ॥
 मानहुँ तिमिर - अरुनमय रासी । बिरची बिधि, सँकेलि सुषमा-सी ॥
 ए तरु, सरित - समीप गौसाई । रघुबर परनकुटी जहँ छाई ॥

लोके यशोभाजने स्तश्चातकः शकरी तथा । यौ स्वीयनियमप्रेमनावीन्यनिपुणौ स्थितौ ॥
इत्थं विचारयंश्चित्ते सरण्यां गच्छति स्म सः । सङ्कोचस्नेहशितिलसकलावयवान्वितः ॥
मात्रा सम्पादितो दोषस्तं परावर्तयद् ध्रुवम् । किन्तु भक्तेरेव शक्त्या धैर्यधुधिरकोऽगमत् ॥
यदा भानुकुलाधीशस्वभावं स व्यचारयत् । तदोत्तानी तस्य पादौ पथ्ययातां पुरस्सरौ ॥
भरतस्य दशा जाता तस्मिन्नवसरे तथा । वारां प्रवाहे भवति वार्ध्रमस्य गतिर्यथा ॥
शोकस्नेहौ समालोक्य भरतं समुपाश्रितौ । तस्मिन् काले निपादेशो जातो विस्मृतदेहवान् ॥

अभूत्तदा रम्यनिमित्तजातं श्रुत्वा विचार्याप्यवदन्निषादः ।

नङ्क्ष्यत्यसौ शुक्, प्रमदश्च भावी भावी विषादः पुनरेव चान्ते ॥ २३४ ॥

अमन्यत स दासस्य सर्वां सत्यां सरस्वतीम् । गत्वाऽऽत्मानं करोति स्म प्राप्तमाश्रमसन्निधिम् ॥
भरतः समवालोक्य वनशैलकदम्बकम् । मुदं प्राप्नोद् रम्यमन्नं प्राप्नोत् क्षुत्पीडितो ध्रुवम् ॥
यथेतिभीतिसङ्ग्रस्ता प्रजा दुःखसमन्विता । मारीभिस्त्रिविधैस्तारैः पीडायुक्ता ग्रहैरपि ॥
रम्यभूषं शुभं देशं गत्वा स्यात् सुखसंयुता । भरतस्य गतिर्जाता तत्समानत्वधारिणी ॥
निवासाद् रामचन्द्रस्य वनसम्पद् व्यराजत । नूनं प्राप्य शुभं भूषं प्रजा सुखसमन्विता ॥
वैराग्यं सचिवस्तत्र विवेकः पृथिवीपतिः । सुशोभनं काननञ्च देशः पावित्र्यसंयुतः ॥
भटा यमाश्च नियमा राजधानी महीधरः । शान्तिः सुशोभना बुद्धीराज्ञ्यौ पूते मनोरमे ॥
राज्यस्य सकलैरङ्गैः सम्पन्नः स सुभूपतिः । प्रमोदस्तस्य हृदये रामपादयुगाश्रयात् ॥

विजित्य मोहं वसुधाधिनाथं सेनायुतं भूमिपतिविवेकः ।

शास्ति स्म निष्कण्टकमेव राज्यं पुरे सुखं श्रीमधुरश्च कालः ॥ २३५ ॥

मुनीनां या वसतयो वनप्रान्तेषु सुस्थिताः । गणास्ताः पत्तनग्रामखर्वटानां पुरामपि ॥
विपुलाश्चित्रविहगाः पशवो विविधास्तथा । प्रजानां समुदायोऽभूद् यः प्रवक्तुं न शक्यते ॥
खड्गान् गजान् पञ्चवक्त्राञ्जशार्दूलान्घोणिनस्तथा । महिषान् वृषभान् वीक्ष्य प्रशस्य नृपसम्भूतम् ॥
एकैवाचरन् सर्वे त्यक्त्वाऽन्योन्यविपक्षताम् । यत्र यत्र स्थिता सैव पृतना चतुरङ्गिणी ॥
निर्झरा निर्झरन्ति स्म चागर्जनं मत्तकुञ्जराः । वादिताः पटहा नूनं त एवानेकरीतिभिः ॥
चकोरचातकपिकशुककोकखग्व्रजाः । प्रीतचित्ता मरालाश्च कूजन्ति स्म मनोहरम् ॥
गुञ्जन्ति स्मालिनिकरानृत्यन्ति स्म च वह्णिणः । नूनं सुशोभने राज्ये सर्वत्र भवति स्म शम् ॥
सफलानि सपुष्पाणि तृणानि तरवो लताः । अभवत् सकलं वृन्दं मूलं सम्मदभद्रयोः ॥

रामस्य शैलस्य निरीक्ष्य शोभां स्नेहः परोऽभूद् भरतस्य चित्ते ।

तपःफलं प्राप्य यथा तपस्वी सम्प्राप्तसौख्यो नियमे समाप्ते ॥ २३६ ॥

मासपारायणे विशो विश्रामः सम्पूर्णः

नवाह्नपारायणे पञ्चमो विश्रामः सम्पूर्णः

ततः प्रधाव्य कैवर्त उच्चैरारोहमाचरत् । भुजावुत्थाप्य भरतं वचनं समभाषत ॥
विलोक्यन्त इमे देव ! विशाला वसुधारूहाः । रसालानां जाम्बवानां तमालजटिनामपि ॥
येषां वराणां वृक्षाणां मध्ये संराजते वटः । विशालो मञ्जुरूपश्च मनो यं वीक्ष्य मुह्यति ॥
पर्णानि धननीलानि लोहितानि फलानि च । छायास्ति निविडा तस्य सर्वकालसुखप्रदा ॥
अन्धकारमयं राशिं तथारुणमयं ध्रुवम् । सुषमामिव सङ्गृह्य विधिना रचितोऽस्ति सः ॥
एते महीरूहाः सन्ति सरितं निकषा प्रभो ! । यत्रास्ति निर्मिता पर्णकुटी रघुकुलेशितुः ॥

तुलसी - तरुवर बिबिध सुहाए । कहूँ-कहूँ सियँ, कहूँ लखन लगाए ॥
बट - छायाँ बेदिका बनाई । सियँ निज - पानि - सरोज सुहाई ॥

दो०—जहाँ बैठि मुनिगन-सहित, नित सिय-रामु सुजान ।

सुनिहि कथा-इतिहास सब, आगम-निगम-पुरान ॥ २३७ ॥

सखा-बचन सुनि, बिटप निहारी । उमगे भरत - बिलोचन वारी ॥
करत प्रनाम चले दोउ भाई । कहत प्रीति, सारद सकुचाई ॥
हरषहि निरखि राम - पद - अंका । मानहुँ पारसु पायउ रंका ॥
रज सिर धरि, हियँ-नयनन्हि लावहि । रघुवर-मिलन-सरिस सुख पावहि ॥
देखि भरत - गति अकथ अतीवा । प्रेममगन मृग, खग जड़ जीवा ॥
सखहि सनेह - बिबस मग भूला । कहि सुपंथ, सुर वरषहि फूला ॥
निरखि सिद्ध - साधक अनुरागे । सहज सनेहु, सराहन लागे ॥
होत न भूतल भाउ भरत को । अचर सचर, चर अचर करत को ॥

दो०—पेम अमिअ, मंदरु बिरहु, भरतु पयोधि गँभीर ।

मथि प्रगटैउ सुर - साधु - हित, कृपासिधु रघुबीर ॥ २३८ ॥

सखा - समेत मनोहर जोटा । लखैउ न लखन सघन बन-ओटा ॥
भरत दीख प्रभु - आश्रमु पावन । सकल - सुमंगल - सदन सुहावन ॥
करत प्रवेस, मिटे दुख - दावा । जनु जोगी परमारथु पावा ॥
देखे भरत, लखन प्रभु - आगे । पूछे बचन, कहत अनुरागे ॥
सीस जटा, कटि मुनिपट बाँधे । तून कसैं, कर सह, धनु काँधे ॥
बेदी पर, मुनि - साधु - समाजू । सीय - सहित राजत रघुराजू ॥
बलकल बसन, जटिल, तनु स्यामा । जनु मुनिवेष कीन्ह रति - कामा ॥
कर - कमलनि धनु - सायकु फेरत । जिय की जरनि हरत, हँसि हेरत ॥

दो०—लसत मंजु मुनि - मंडली, मध्य सीय - रघुचंद्र ।

ग्यान-सभाँ, जनु तनु धरें, भगति - सच्चिदानंद ॥ २३९ ॥

सानुज सखा - समेत मगन - मन । बिसरे हरष-सोक-सुख-दुख-गन ॥
पाहि नाथ ! कहि, पाहि गौसाई । भूतल परे लकुट की नाई ॥
बचन सपेम लखन पहिचाने । करत प्रनामु भरत, जियँ जाने ॥
बंधु - सनेह सरस अँहि ओरा । उत साहिब-सेवा-बस जोरा ॥
मिलि न जाइ, नहि गुदरत बनई । सुकबि लखन-मन की गति भनई ॥
रहे राखि, सेवा पर भारू । चढ़ी चंग, जनु खँच खैलारू ॥
कहत सप्रेम, नाइ महि माथा । भरत, प्रनाम करत रघुनाथा ॥
उठे रामु, सुनि, पेम - अधीरा । कहूँ पट, कहूँ निषंग-धनु-तीरा ॥

दो०—बरबस लिए उठाइ, उर, लाए कृपानिधान ।

भरत राम की मिलनि लखि, बिसरे सबहि अपान ॥ २४० ॥

मिलनि-प्रीति किमि जाइ बखानी । कबिकुल-अगम करम-मन-बानी ॥
परम - पेम - पूरन दोउ भाई । मन-बुधि-चित्त-अहमिति बिसराई ॥

तुलसीपादपवरा विविधास्तत्र शोभिताः । ववचित् ववचिच्च वैदेही लक्ष्मणोऽरोपयत् ववचित् ॥
वेदिकां निमित्तवती ह्यायायां तस्य वतंते । विदहजा स्वीयहस्तसरोजाभ्यां सुशोभनाम् ॥

यत्रोपविश्यापिगणः समेतो सीता च रामः परबोधयुक्तो ।

कथेतिहासाञ् शृणुतः समग्रान् पुराणवेदागमसन्निबद्धान् ॥ २३७ ॥

निशम्य सुहृदो वाचं समालोक्य महीरुहान् । भरतस्याक्षियुगले प्रेमनीरमुदच्छलत् ॥
प्रणमन्तावचलतां तावुभावपि बान्धवौ । भारत्यपि ससङ्कोचा तयोः प्रेम्णः प्रभाषणे ॥
निरीक्ष्य रामपादाङ्कानभूतां तो प्रमोदिनौ । दरिद्रः प्राप्तवानस्ति नूनं स्पृशांमिधं मणिम् ॥
तद्रजो मस्तके न्यस्य तदयोजयतां दृशोः । प्राप्नुतः स्म च रामस्य मिलनेन समं सुखम् ॥
भरतस्यावर्णनीयां परमं वीक्ष्य तां दशाम् । अवतन्त प्रेममग्ना जडा जीवा मृगाः खगाः ॥
हार्दीयविवशत्वेन पन्थानं व्यस्मरत् सखा । वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि प्रोच्य देवाः शुभां सृतिम् ॥
जाताः सिद्धा दशां वीक्ष्य साधकाश्चानुरागिनः । तथा स्वाभाविकप्रीतेरारभन्त प्रशंसनम् ॥
भरतस्योद्भवो यर्हि नाभविष्यन्महीतले । अकरिष्यज्जडं तर्हि कश्चरं तं जडं तथा ॥

प्रेमाऽमृतं मन्धगिरिवियोगो गमोरूपो भरतः पयोधिः ।

प्राकाशयत् सत्सुरशं विधातुं कृपाणवस्तद् रघुराट् प्रमथ्य ॥ २३८ ॥

मनोहरं तद् युगलं वयस्येन समन्वितम् । नाशकनोल्लक्ष्मणोऽद्रुष्टुं घनारण्यतिरोहितम् ॥
संवीक्षते स्म भरत आश्रमं पावनं प्रभोः । मङ्गलानां मनोज्ञानां सर्वेषां शोभनं गृहम् ॥
आश्रमं प्राप्त एवाभूद् दुःखदाहविनाशनम् । नूनं कश्चिद् योगसक्तः परमार्थमवाप्तवान् ॥
संवीक्षते स्म भरतो यत् सौमित्रिः प्रभोः पुरः । वचनं सहितं प्रेम्णा वदन् पृष्टोत्तरं स्थितः ॥
श्रीर्षेजटा तस्य कट्यां बद्धं वासो मुनेस्तथा । तस्मिन्निबद्धास्तूणीराः स्कन्धे चापः शरः करे ॥
वेद्यां मुनीनां साधूनां स्थितमासीत् कदम्बकम् । सीतासमेतो भाति स्म रघूणामधिनायकः ॥
वत्कलं वसनं तस्य सजटा श्यामला तनुः । मुनिवेषधरो जातो नूनं मारो रतिस्तथा ॥
संपृशन् करपद्माभ्यां कार्मुकं विशिखं तथा । हासयुक्तं वीक्षमाणश्चित्तदाहं विनाशयन् ॥

मध्येऽतिकान्तस्य मुनिव्रजस्य भातः स्म सीता रघुनायकश्च ।

मध्ये सभाया ध्रुवमेव बौध्या मक्तिश्च सच्चित्प्रमदः सदेहौ ॥ २३९ ॥

स सानुजो मग्नचेता वयस्येन च संयुतः । हर्षशोको मुखं दुःखं व्यस्मरद् द्रुष्टुं सञ्चयम् ॥
हे नाथ! पातु हे स्वामिन्! भवानित्यभिभाष्य सः । अपतद् दण्डसङ्काशं पारावाराम्बरातले ॥
लक्ष्मणः पर्यचिनुत् वचनैः प्रेमसंयुतैः । भरतं प्रणमन्तं तं ज्ञातवानपि मानसे ॥
इतो रसान्वितं प्रेम बान्धवोपाश्रितं स्थितम् । ततो विवशता तीव्रा सेवायाः स्वामिनः स्थिता ॥
मिलनं नाभवच्छक्यं शक्योपेक्षाऽपि नाऽभवत् । वक्तुं सुकवयः शक्ता गतिं लक्ष्मणचेतसः ॥
सेवायै गौरवं दत्त्वा स तथैव स्थितोऽभवत् । क्रीडकोऽकर्षयत् खस्थं चित्तक्रीडनकं ध्रुवम् ॥
प्रणमय्य शिरः पृष्ठव्यामवदत् प्रेमसंयुतम् । हे राघवेश ! भरतो भवन्तं प्रणमत्ययम् ॥
निशम्येत्थं रामचन्द्र उदस्थात् प्रेमविह्वलः । ववचित् पटः ववचित् तूणोऽपतच्चापश्च मार्गणः ॥

ततः समुत्थाप्य बलात्कृतेस्तं दयानिधिर्वत्सगतं व्यधत् ।

वीक्ष्यातिसवितं भरतेशसिद्धां विनष्टनेजस्मृतयः समेऽपि ॥ २४० ॥

कया रीत्या प्रभाष्येत प्रीतिमिलनसङ्गता । साऽऽस्ते कवित्रजागम्या कर्मणा मनसा गिरा ॥
पूर्णं परेण स्नेहेन तावुभावपि बान्धवौ । विस्मृत्य मानसं बुद्धिं चित्तं तद्वदहङ्कृतिम् ॥

कहहु, सुपेम प्रगट को करई । कैहि छाया कवि-मति अनुसरई ॥
 कबिहि अरथ - आखर - बलु साँचा । अनुहरि ताल - गतिहि, नटु नाचा ॥
 अगम सनेह भरत - रघुबर को । जहँ न जाइ मनु, विधि-हरि-हर को ॥
 सो मैं कुमति कहौ कैहि भाँती । वाज सुराग कि गाँडर - ताँती ॥
 मिलनि बिलोकि भरत-रघुबर की । सुरगन सभय धकधकी धरकी ॥
 समुझाए सुरगुरु, जड़ जागे । बरषि प्रसून, प्रसंसन लागे ॥

दो०—मिलि सपेम रिपुसूदनहि, केवटु भेंटैउ राम ।

भूरि भायँ भेंटै भरत, लछिमन करत प्रनाम ॥ २४१ ॥

भेंटैउ लखन ललकि लघु भाई । बहुरि निषादु लोन्ह उर लाई ॥
 पुनि, मुनिगन दुहुँ भाइन्ह बंदे । अभिमत आसिष पाइ अनंदे ॥
 सानुज भरत उमगि अनुरागा । धरि सिर, सिय-पद-पदुम-परागा ॥
 पुनि - पुनि करत प्रनाम, उठाए । सिर कर - कमल परसि बैठाए ॥
 सीयँ, असीस दीन्ह मन - माहीं । मगन - सनेहँ, देह - सुधि नाहीं ॥
 सब - विधि सानुकूल लखि सीता । भे नि सोच, उर अपडर बीता ॥
 कौउ किछु कहइ, न कौउ किछु पूँछा । प्रेम - भरा मन, निज गति छूँछा ॥
 तैहि अवसर, केवटु धीरजु धरि । जोरि पानि बिनवत प्रनामु करि ॥

दो०—नाथ! साथ मुनिनाथ के, मातु, सकल पुर-लोग ।

सेवक, सेनप, सचिव सब, आए बिकल - बियोग ॥ २४२ ॥

सीलसिधु, सुनि गुर - आगवनू । सिय - समीप राखे रिपुदवनू ॥
 चले सबेग रामु, तैहि काला । धीर, धरम - धुर, दीनदयाला ॥
 गुरहि देखि सानुज अनुरागे । दंड - प्रनाम करन प्रभु लागे ॥
 मुनिबर धाइ लिए उर लाई । प्रेम उमगि भेंटै दोउ भाई ॥
 प्रेम - पुलकि केवट कहि नामू । कीन्ह दूरि तें दंड - प्रनामू ॥
 रामसखा रिषि बरबस भेंटा । जनु, महि लुटत सनेह समेटा ॥
 रघुपति - भगति सुमंगल - मूला । नभ, सराहि सुर, बरिसहि फूला ॥
 जैहि सम निपट नीच कौउ नाहीं । बड़ वसिष्ठ-सम को जग माहीं ॥

दो०—जैहि लखि, लखनहु तें अधिक, मिले मुदित मुनिराउ ।

सो सीतापति - भजन को, प्रगट प्रताप-प्रभाउ ॥ २४३ ॥

आरत लोग, राम, सबु जाना । करुनाकर, सुजान, भगवाना ॥
 जो, जैहि भायँ रहा अभिलाषी । तैहि-तैहि कै तसि-तसि रख राखी ॥
 सानुज मिलि, पल महँ सब काहू । कीन्ह दूरि दुखु, दारुन दाहू ॥
 यह बड़ि बात राम कै नाहीं । जिमि घट कोटि, एक रबि छाहीं ॥
 मिलि केवटहि उमगि अनुरागा । पुरजन सकल, सराहि भागा ॥
 देखीं राम, दुखित महतारी । जनु सुबेलि-अवलीं हिम-मारी ॥
 प्रथम राम भेंटौ कैकई । सरल सुभायँ, भगति-मति-भेई ॥
 पग परि, कीन्ह प्रबोधु बहोरी । काल-करम-विधि-सिर धरि खोरी ॥

दो०—भेंटौं रघुबर मातु सब, करि प्रबोधु - परितोषु ।

अंब! ईस-आघोन जगु, काहु न देखअ दोषु ॥ २४४ ॥

भाषतां, प्रकटं कुर्यात् कस्तत् प्रेम सुशोभनम् । कुर्यादनुसृति कस्यच्छायाया धिषणा कवेः ॥
अर्थानामक्षराणाञ्च सत्यमस्ति बलं कवेः । नटो नृत्यति तालीयामनुसृत्य गतिं यतः ॥
अगम्यो वर्तते स्नेहो रामस्य भरतस्य च । यत्र गन्तुं न शक्नोति मनः काच्युतशूलिनाम् ॥
तदर्थं कुमतिः केन विधिना कथयानि तत् । किञ्छत्रातन्तुना शक्यः सुरागो वादितुं क्वचित् ॥
भरतस्य च रामस्य मिलनं समवेक्ष्य तत् । हृदयं ध्वनते स्मैव भीतानां त्रिविवीकसाम् ॥
उपादिशत् सुरगुरुर्जडा जागरितास्तदा । सुमानि वर्षयित्वा त आरभन्त प्रशंसनम् ॥

सम्मिल्य सप्रेम रिपुघ्नमेव कैवर्तराजं मिलति स्म रामः ।

प्रीत्या महत्या भरतः सुमित्रातनूजमेवामिलवानमन्तम् ॥ २४१ ॥

मिलति स्म समुत्पत्य लक्ष्मणो लघुवान्धवम् । ततो निपादराजं स स्वोरसा समयोजयत् ॥
ततो मुनीन् प्राणमतां भ्रातरौ तावुभावपि । आशिषञ्चाप्यभिषतां प्राप्याऽभूतां प्रमोदिनौ ॥
समुत्साह्यानुरागेण भरतोऽनुजसंयुतः । सीतापदाम्बुजरजो निधाय निजमस्तके ॥
पुनः पुनः प्राणमच्च तावुत्थापयति स्म सा । सस्पृश्य के कराब्जाभ्यामुपवेशयति स्म तौ ॥
आशीर्वादमदात् सीता निजमानस एव तु । यतः प्रेमनिमग्नायास्तस्या देहस्य न स्मृतिः ॥
अनुकूलां वीक्ष्य सीतां प्रकारैः सकलैरपि । निःसङ्कोचोऽभवच्चित्ते निर्गतं कल्पितं भयम् ॥
तदा न कश्चिदवदन्नापृच्छदपि कश्चन । प्रेमपूर्णं मनः स्वस्य गत्या विरहितं स्थितम् ॥
तस्मिन्नवसरे धैर्यं समाश्रित्य निपादराट् । प्रार्थनां व्यदधात् कृत्वा प्रणामं विहिताञ्जलिः ॥

हे नाथ ! साधं मुनिनायकेन पौराः समग्राः सकला जनन्यः ।

अमात्यसेनापतिसेवकाद्याः सम्प्राप्तवन्तोऽत्र वियोगखिन्नाः ॥ २४२ ॥

शीलात्मपुष्करनिधिः समाकर्ण्यऽस्ति गुरोः । विदेहजाया निकटेऽस्थापयद् रिपुसूदनम् ॥
अचलद् वेगसहितं रामस्तस्मिन्ननेहसि । दीनानुकम्पानिरतो धीरो धर्मधुरन्धरः ॥
गुरुं विलोक्यानुरागमग्नीऽनुजयुतोऽभवत् । प्रभुरारभते स्मापि विधातुं दण्डवन्दनम् ॥
तावदाधाय मुनिराट् स्वोरसा तमयोजयत् । प्रेम्णोत्प्लुत्याऽमिलदपि तावुभावपि बान्धवौ ॥
प्रेम्णा रोमाञ्चयुक्तः सन्नाश्राव्याख्यां निषादराट् । दूरादेव करोति स्म लगुडाकारवन्दनम् ॥
विज्ञाय तं राममित्रं बलादेवामिलन्मुनिः । नूनं स्नेहं पयंगुल्लालुठन्तं वसुधातले ॥
मूलं शोभनभद्राणां भक्ती रघुपतेः स्थिता । इत्युक्त्वा गगने देवाः सुमपुञ्जमवर्षयन् ॥
तेऽवदन् नास्ति कोऽप्यन्य एतत्तुल्योऽधमः परः । वसिष्ठेन समानश्च कोऽस्ति लोके महत्तमः ॥

निरीक्ष्य यं लक्ष्मणतोऽधिकञ्च मुनीश्वरः सम्मिलति स्म हृष्टः ।

तत्सर्वमेतद् रघुनाथमवतेः प्रत्यक्षमाहात्म्यमथ प्रतापः ॥ २४३ ॥

विजानाति स्म सकलान् जनानां तान् रघूत्तमः । कुरुणाया निधौ रम्यचित् षडैश्वर्यसंयुतः ॥
यो यादृशेन भावेन स्थितो मिलनकामनः । तादृशं तादृशं तस्य तस्य भावं सुपालयन् ॥
क्षण एवानुजयुतो मिलति स्म समानपि । तेषां नाशयति स्मासौ दुःखं दाहञ्च दारुणम् ॥
रघुवंशेश्वरायेयं वर्तते न विशेषता । यथा कलशकोटीषु स्यात्कार्कस्य दृश्यते ॥
समुत्साह्यानुरागेण मिलित्वा दाशनाथकम् । प्रशंसन्ति स्म तद्भाग्य सकलाः पुरवासिनः ॥
राघवेन्द्रः समा मातृदुःखयुक्ता व्यलोकयत् । नूनं रम्या लतापङ्क्तीस्तुषारेणातिताडिताः ॥
सर्वेभ्यः प्रथमं रामोऽमिलत् केकयनन्दिनीम् । भक्त्या साधुप्रकृत्या च तस्या मतिमसिञ्चत ॥
निपत्य पादयोस्तस्याः प्रबोधं भूरिशोऽकरोत् । निधाय दोषं धातुः के तथा कर्मण्यनेहसि ॥

समाः प्रसूरामिलति स्म रामः कृत्वा प्रबोधं समतोषयत् ताः ।

मातः ! प्रभो निघ्नमिदं जगत् तद् दोषो न कस्मैचन सम्प्रदेयः ॥ २४४ ॥

गुरतिय - पद, बंदे दुहु भाई । सहित - विप्रतिय जे संग आई ॥
 गग - गौरि - सम सब सनमानी ! देहि असीस, मुदित, मृदु वानी ॥
 गहि पद, लगे सुमित्रा - अका । जनु भेंटो संपति अति रंका ॥
 पुनि जननी - चरननि दोउ भ्राता । परे पेम - ब्याकुल सब गाता ॥
 अति अनुराग, अंब उर लाए । नयन - सनेह - सलिल अन्हवाए ॥
 तैहि अवसर - कर हरष - बिपादू । किमि कवि कहै, मूक जिमि स्वादू ॥
 मिलि जननिहि सानुज रघुराऊ । गुर सन कहैउ कि धारिअ पाऊ ॥
 पुरजन पाइ मुनीस - नियोगू । जल-थल तकि-तकि, उतरैउ लोगू ॥

दो०—महिसुर, मंत्री, मातु, गुर, गने लोग लिअे साथ ।

पावन आश्रम गवनु किय, भरत, लखन, रघुनाथ ॥ २४५ ॥

सीय आइ मुनिबर - पग लागी । उचित असीस लही मन - मागी ॥
 गुरपतिनिहि मुनितियन्ह - समेता । मिली पेमु, कहि जाइ न जेता ॥
 बंदि - बंदि पग, सिय सबही के । आसिरवचन लहे प्रिय जी के ॥
 सासु सकल, जब सीयं निहारीं । मूदे नयन सहमि, सुकुमारीं ॥
 परीं बधिक-बस मनहुं मरालीं । काह कोन्ह करतार कुचालीं ॥
 तिन्ह, सिय निरखि निपट दुखु पावा । सो सबु सहिअ, जो दैउ सहावा ॥
 जनकमुता तब, उर धरि धीरा । नील - नलिन - लोयन भरि नीरा ॥
 मिली सकल सासुन्ह, सिय जाई । तैहि अवसर, करुना महि छाई ॥

दो०—लागि-लागि पग सबनि सिय, भेंटति अति अनुराग ।

हृदयें असीसह पेम-बस, रहिअहु भरी - सौहाग ॥ २४६ ॥

बिकल - सनेह सीय, सब रानीं । बैठन सबहि कहैउ गुर ग्यानीं ॥
 कहि जग-गति मायिक, मुनिनाथा । कहे कछुक परमारथ - गाथा ॥
 नृप - कर सुरपुर - गवनु सुनावा । मुनि, रघुनाथ दुसहु दुखु पावा ॥
 मरन - हेतु निज नेहु बिचारी । भे अति बिकल धीर-धुर-धारी ॥
 कुसिल कठोर सुनत कटु बानी । बिलपत लखन, सीय, सब रानी ॥
 सोक - बिकल अति सकल समाजू । मानहुं, राजु अकाजैउ आजू ॥
 मुनिबर, बहुरि राम समुझाए । सहित - समाज सुसरित नहाए ॥
 ब्रतु निरंबु, तैहि दिन प्रभु कोन्हा । मुनिहु कहें, जलु काहुं न लीन्हा ॥

दो०—मोह भएँ, रघुनन्दनहि, जो मुनि आयसु दोन्ह !

श्रद्धा-भगति-समेत प्रभु, सो सबु सादर कोन्ह ॥ २४७ ॥

करि पितु-क्रिया, वेद जसि बरनी । भे पुनीत, पातक - तम - तरनी ॥
 जासु नाम पावक, अघु-तूला । सुमिरत, सकल सुमंगल - मूला ॥
 सुद्ध सो भयउ, साधु - संमत अस । तीरथ - आवाहन, सुरसरि जस ॥
 सुद्ध भएँ दुइ बासर बीते । बोले गुर - सन, राम पिरीते ॥
 नाथ ! लोग सब निपट दुखारी । कंद - मूल - फल - अंबु - अहारी ॥
 सानुज भरतु, सचिव, सब माता । देखि मोहि, पल-जिमि जुग जाता ॥
 सब - समेत पुर धारिअ पाऊ । आपु इहाँ, अमरावति राऊ ॥
 बहुत कहैउ सब, कियउं ढिठाई । उचित होइ, तस करिअ गीसाई ॥

अवन्देतामुभौ बन्धू गुरुपत्न्याः पदद्वयम् । युक्ताया विप्रपत्नीभिः सर्वाभिर्याः सहागताः ॥
उमया गङ्गाया तुल्याः मममानयतां समाः । ता यच्छन्ति स्म मुदिता आशिषो मृदुभाषया ॥
गृहीत्वाङ्घ्रीमुमिताया अङ्कं यातावुभावपि । परमो निधनः कश्चिन्नूनं सम्पत्तिमाप्तवान् ॥
जन्मदायाश्चरणयोर्द्वावपि भ्रातरौ ततः । पततः स्म प्रेमहेतोर्व्याकुलाखिलागतौ ॥
परमेणानुरागेण वक्षसाऽयोजयत् प्रसूः । अस्नापयच्च नयनस्रुतस्नेहामृतेन तो ॥
तदनेहस्समुत्पन्नो विपादं प्रमदं तथा । कविर्वन्देत् कया रीत्या मूकः स्वादं वदेद् यथा ॥
रघुनाथोऽनुजयुतो मिलित्वा जननप्रदाम् । गुरुं वक्ति स्म चरणौ स्थापनीयो ममाश्रमे ॥
आज्ञां मुनीनामीशस्य सम्प्राप्य पुरवासिनः । वीक्ष्य स्थलाम्युसोविध्य निवासं व्यदधुर्जनाः ॥

विप्रप्रसूमन्त्रिगुरुप्रधानान् सार्धं गृहीत्वा परिगण्यलोकान् ।
पूताश्रमाय न्यदधुः पदानि सौमित्रिरामो भरतस्तथैव ॥ २४५ ॥

आगत्य प्राणमत् सीता मुनीशस्य पदद्वयम् । यथोचितं प्राप्नुने स्म चाशिषं मानसेऽस्मिताम् ॥
सहितां मुनिपत्नीभिराचार्यसहधर्मिणीम् । सामिलत् तत्प्रेमयावत् तावद्वक्तुं न शक्यते ॥
आनम्यानम्य चरणान् सर्वेषामपि जानकी । आजीर्वादान् प्राप्नुने स्म मानसाय प्ररोचिताम् ॥
अपश्यत् सकलाः श्वश्रूर्यदा जनकनन्दिनी । सुकुमारी स्तब्धतायुङ्मीलति स्म विलोचने ॥
लुब्धकस्य वशं याता नूनं मानसवासिनीः । किमेतदस्ति कृतवान् कुत्सिताचरणो विधिः ॥
प्राप्नोति स्म पर दुःख जानकी समवेक्ष्य ताः । अचिन्तयद् यत् सोढव्यं तद् यत् साहयते विधिः ॥
ततो विदेहतनया धैर्यमाश्रित्य मानसे । नीलारविन्दसदृशदृशोरापूर्य चामृतम् ॥
गत्वा समा अपि श्वश्रूः सीता सम्मिलति स्म ताः । तस्मिन्नवसरे पृथ्व्या व्याप्तोऽभूत कर्णो रसः ॥

#

संस्पृश्य संस्पृश्य पदे समानां प्रेम्णा परेणाऽमिलति स्म सीता ।
हृदाऽऽशिषोऽदुः प्रियतावशास्ताः सौभाग्ययुक्ता भव सर्वदेति ॥ २४६ ॥

स्नेहेन विकलाः सर्वा राज्ञो मैथिलजा तथा । उपवेष्टुं भाषते स्म सकला बोधवान् गुरुः ॥
मुनीश्वरः प्रोच्य लोकगति मायाविनिर्मिताम् । परमार्थेन सम्बद्धा गाथाः काश्चिदभाषत ॥
अश्वावयन्नाकयानं ततः स वसुधापतेः । श्रुत्वा प्राप्नोति स्म दुःखं दुस्सहं रघुनायकः ॥
हेतुं तत्कालधर्मस्य स्वस्मिन् स्नेहं विचार्य च । वैकल्य संयुतो जातः परं धीरधुरन्धरः ॥
कठोरां वज्रसदृशीं शृण्वन्तः कटुभारतीम् । विलपन्ति स्म सौमित्रिः सीता राज्ञ्यः समा अपि ॥
सकलोऽपि समाजोऽभूच्छोकेन विकलः परम् । नूनमद्यैव मरणं प्राप्तोऽभूद् वसुधाधिपः ॥
उपादिशन्मुनिवरस्ततो रघुकुलाधिपम् । समन्वितः समाजेन गङ्गायां स्नानमाचरत् ॥
व्यधत्त तस्मिन् दिवसे प्रभुनिरुदकं व्रतम् । कथितेऽपि मुनीशेन नागृह्णात् कोऽपि पुष्करम् ॥

कल्ये प्रजाते रघुनन्दनाय दत्ते स्म यां शिष्टिमृषिर्वसिष्ठः ।

सश्रद्ध ईशः परभक्तियुक्तस्तत् सर्वमेव व्यदधात् समानम् ॥ २४७ ॥

यथा निरुक्ताः श्रुतिभिस्तथा कृत्वा पितुः क्रियाः । पापान्धकारतरणिः पवित्रः समजायत ॥
अभिधानं स्थितं यस्य पापतुलाय पावकः । सर्वसन्मङ्गलपदं स्मरणं यस्य वर्तते ॥
समजायत शुद्धः स साधूनां सम्पत्तिस्त्वयम् । तिस्रोताजायते शुद्धायथा तीर्थान्तराह्वयात् ॥
सम्प्राप्तायां शुद्धतायां व्यतिक्रान्ते दिनद्वये । गुरुं सप्रीति वक्ति स्म रघुवंशशिरोमणिः ॥
प्रभो ! सर्वे जना अत्र जायन्तेऽतीव दुःखिनः । कन्दमूलफलाहारा सलिलाहारिणस्तथा ॥
भरतञ्जानुजयुतं सचिवाञ्जननीः समाः । दृष्ट्वा पलात्माऽपि कालो मम याति युगं यथा ॥
अतो भवान् समैर्युक्तो निदधातु पुरे पदम् । भवान् स्थितो वर्ततेऽज्ञ नृप इन्द्रपुरे स्थितः ॥
बहु भाषितवानस्मि कृतवान् धृष्टतां समां । यथा स्यादुचितं नाथ ! तथैव कुरुताद् भवान् ॥

दो०—धर्मसेतु करनायतन, कस न कहहु अस ? राम ! ।

लोग दुखित, दिन दुइ दरस, देखि लहहुं विश्राम ॥ २४८ ॥

राम - बचन सुनि सभय समाजू । जनु जलनिधि महुँ बिकल जहाजू ॥
सुनि गुर - गिरा, सुमंगल - मूला । भयउ मनहुँ, मारुत अनुकूला ॥
पावन पयँ तिहुँ काल नहाहीं । जो बिलोकि अध-ओघ नसाहीं ॥
मंगलमूरति, लोचन भरि - भरि । निरखहि, हरषि दंडवत करि-करि ॥
राम - सैल - बन देखन जाहीं । जहुँ सुख सकल, सकल दुख नाही ॥
झरना झरहि सुधासम बारी । त्रिविध तापहर त्रिविध बयारी ॥
बिटप, वेलि, तृन अगनित जाती । फल, प्रसून, पल्लव बहु भाँती ॥
सुंदर सिला, सुखद तरु - छाहीं । जाइ बरनि बन-छवि कहि पाहीं ॥

दो०—सरनि सरोरुह, जल बिहग, कूजत, गुंजत भृंग ।

बर - बिगत बिहरत बिपिन, मृग - बिहंग बहुरंग ॥ २४९ ॥

कोल, किरात, भिल्ल, बनबासी । मधु, सुचि, सुंदर, स्वादु सुधा-सी ॥
भरि - भरि परनपुटी, रचि रूरी । कंद - मूल - फल - अंकुर - जूरी ॥
सबहि देहि करि बिनय प्रनामा । कहि-कहि स्वाद-भेद, गुन, नामा ॥
देहि लोग बहु मोल, न लेहीं । फेरत राम - दोहाई देहीं ॥
कहहि सनेह - मगन मृदु बानी । मानत साधु, पेम पहिचानी ॥
तुम्ह सुकृती, हम नीच निषादा । पावा दरसनु राम - प्रसादा ॥
हमहि अगम अति, दरसु तुम्हारा । जस मरु-धरनि देवधुनि धारा ॥
राम कृपाल, निषाद - नैवाजा । परिजन-प्रजउ चहिअ, जस राजा ॥

दो०—यह जिये जानि, सँकोचु तजि, करिअ छोहु लखि नेहु ।

हमहि कृतारथ करन लगि, फल - तृन - अंकुर लेहु ॥ २५० ॥

तुम्ह प्रिय पाहुने, बन पगु धारे । सेवा - जोगु न भाग हमारे ॥
देब काह हम तुम्हहि गोसाई । ईधनु - पात किरात - मितार्ई ॥
यह हमारि अति बड़ि सेवकाई । लेहि न बासन - बसन चौराई ॥
हम जड़ जीव, जीवगन - घाती । कुटिल, कुचाली, कुमति, कुजाती ॥
पाप करत, निसि - बासर जाहीं । नहि पट कटि, नहि पेट अघाहीं ॥
सपनेहुँ धरमबुद्धि कस, काऊ । यह रघुनंदन - दरस प्रभाऊ ॥
जब तें प्रभु - पद - पदुम निहारे । मिटे दुसह दुख - दोष हमारे ॥
बचन सुनत, पुरजन अनुरागे । तिन्हके भाग सराहन लागे ॥

छं०—लागे सराहन भाग सब, अनुराग - बचन सुनावहीं ।

बोलनि, मिलनि, सिय-राम-चरन-सनेहु-लखि, मुख पावहीं ॥

नर-नारि निदरहि नेहु निज, सुनि कोल-भिल्लनि की गिरा ।

तुलसी, कृपा रघुबंसमनि की, लोह लै लौका तिरा ॥

सो०—बिहरहि बन चहु ओर, प्रतिदिन प्रसुवित लोग सब ।

जल ज्यों दादुर-मोर, भए पीन पावस प्रथम ॥ २५१ ॥

धर्मस्य सेतुः करुणानिवासो न वक्षि हे राम ! कथं त्विवं त्वम् ।

खिन्ना जना ईक्षणतोऽहो द्वे व्रजन्तु शान्तिं मुनिरित्यवोचत् ॥ २४८ ॥

जनत्रजोऽभवद् भीतः श्रुत्वा रामस्य भारतीम् । नूनं जलनिधेर्मध्ये पोतो विकलतां गतः ॥
निशम्य रम्यभद्रस्य मूलं गुह्यरस्वतीम् । अनुकूलनभस्वद्वान् स नूनं समजायत ॥
जनास्त्रिकालं स्नान्ति स्म पयस्विन्याः शुचौ जले । यस्या विलोकनेनैव विनश्यन्त्येनसां व्रजाः ॥
आपूर्यापूर्य नेत्राणि मङ्गलाकारसंयुतम् । ऐक्षन्त हृष्टा दण्डाभं कृत्वा कृत्वा च वन्दनम् ॥
निरीक्षितुं व्रजन्ति स्म रामस्याद्रि वनं तथा । सुखानि यत्र सर्वाणि सर्वदुःखक्षयास्तथा ॥
निर्जरा निर्जरन्ति स्म यत्र वारि सुधामयम् । वाति स्म त्रिविधो वातस्तापत्रयविनाशकः ॥
यत्रासङ्ख्यकजातीनि तृणानि तरवो लताः । नानाविधानि पुष्पाणि पलाशानि फलानि च ॥
शिला मनोरमा आसन् दुर्मच्छायाः सुखप्रदाः । काननस्यच्छविस्तस्य केन शक्या प्रभाषितुम् ॥

सरस्तु पद्मानि पयोविहङ्गाः कूजामकुर्वन् भ्रमरा अगुञ्जन् ।

सन्त्यक्तवैरा व्यहरन् वने च मृगा विहङ्गा बहुवर्णवन्तः ॥ २४९ ॥

कोलाः किराता भिल्लाश्च काननावासशीलिनः । पवित्रं सुन्दरं स्वादु पीयूषसदृशं मधु ॥
विरच्य पर्णपुटकानापूर्यापूर्य तेषु तत् । कन्दमूलाङ्कुरफलपुञ्जाश्च परिगृह्य ते ॥
यच्छन्ति स्म समेभ्योऽपि विधाय विनयाऽनती । उक्त्वा चोक्त्वाऽभिधानानि स्वादान् भेदान् गुणानपि ॥
जना मूल्यं बह्व्यच्छन् गृह्णन्ति स्म न ते परम् । रघ्वीशेन शपन्ति स्म तत्परावर्तनाय च ॥
स्नेहमग्ना वदन्ति स्म मार्दवेन युतां गिरम् । यत् सन्तः प्रेम विज्ञाय कुर्वते तत्समादरम् ॥
भवन्तः पुण्यसंयुक्ता निषादा अधमा वयम् । रामस्यैव प्रसादेन लब्धवन्तोऽवलोकनम् ॥
भवद्दर्शनमस्मभ्यं परमं दुर्लभं स्थितम् । मरी यथा दुर्लभाऽस्ति घारा जह्नुसुतोद्भवा ॥
कृपालू राघवाधीशो निषादे व्यदधात् कृपाम् । यथा राजा तथैव स्युः प्रजाः परिजना अपि ॥

ज्ञात्वेति चित्ते परिहाय लज्जां कृत्वा कृपां प्रेक्ष्य च हार्दभावम् ।

धन्यान् विधातुं सकलास्तथाऽस्मान् गृह्णन्तु शष्पाणि फलाङ्कुरौ च ॥ २५० ॥

भवन्तो न्यदधुः पादान् प्रिया अतिथयो वने । किन्त्वस्माकं भागधेयं सेवायोग्यं न वर्तते ॥
कंपदार्थं प्रदास्यामो भवद्भ्यः स्वामिनो ! वयम् । मित्रताऽस्ति किरातानां पलाशेन्धनसीमिता ॥
वर्तते दासताऽस्माकमियमेव महत्तमा । यद् भवत्पात्रवस्त्रादि नास्माभिरिह चोर्यते ॥
वर्तामहे वयं जीवा जडा जीवौघघातिनः । कुटिलाः कुत्सिता चाराः कुधियश्च कुजातयः ॥
याप्ति घस्त्रा रजन्यश्च पापमेव प्रकुर्वताम् । तथापि वासः कट्यां न नोदरं पूर्यते च नः ॥
अस्माकं स्वप्नकालेऽपि कीदृशी धर्मशेमुषी । दर्शनस्य प्रभावोऽयं रघुनाथस्य केवलम् ॥
दृष्टमस्ति यतोऽस्माभिः प्रभोः पादाम्बुजद्वयम् । ततो दुस्सहदुःखानि दोषाश्च विगतानि नः ॥
तेषां वचांसि शृण्वन्तः पौराः प्रेमप्रपूरिताः । आरभन्ते स्मापि तेषां भागधेयं प्रशंसितुम् ॥

प्रशंसितुंविधिं समे समारभन्त ते तदा तथानुरागसंयुतां समालपन् सरस्वतीम् ।

प्रभाषणञ्च सङ्गतिं विदेहेजशपादयोस्तदीयहार्दमेव ते विलोक्य सौह्यमानुवन् ॥

स्त्रियो नराः स्वहार्दकं तिरः समाचरन् समे निशम्य तां सरस्वतीं किरातकोलकर्तृकाम् ।

तुलस्यनन्ददासको ब्रवीत्यनुग्रहात् प्रभोः प्रगृह्य नावमेव यत् त्वयः परं तदं गतम् ॥

वनं सर्वतोऽह्निशं पर्यटन्तः प्रसन्ना अमूवञ्जनाः सर्व एव ।

यथा दर्दुरा नीलकण्ठास्तथाऽऽसज् जलादादिमाद् वर्षणस्याति पीनाः ॥ २५१ ॥

पुरजन - नारि मगन अति प्रीती । बासर जाहि पलक - सम बीती ॥
 सीय, सासु प्रति - वेष बनाई । सादर करइ सरिस सेवकाई ॥
 लखा न मरमु राम - बिनु काहूँ । माया सब, सिय - माया - माहूँ ॥
 सीयें, सासु सेवा - बस कीन्हो । तिन्ह लहि सुख, सिख-आसिष दीन्हो ॥
 लखि सिय - सहित सरल दोउ भाई । कुटिल रानि, पछितानि अघाई ॥
 अवनि - जमहि जाचति कैकेई । महि न बीचु, बिधि मीचु न देई ॥
 लोकहुँ, वेद - बिदित कवि कहहो । राम-बिमुख, थलु नरक न लहहो ॥
 यहू संसउ सब के मन माहो । राम-गवनु, बिधि! अवध कि नाही ॥

दो०—निसि न नोद, नहि भूख दिन, भरतु बिकल सुचि सोच ।

नीच कीच बिच मगन जस, मोनहि सलिल-सँकोच ॥ २५२ ॥

कीन्ह मातु - मिस काल कुचाली । ईति - भीति जस पाकत साली ॥
 कैहि बिधि होइ राम - अभिषेक । मोहि अवकलत उपाउ न एकू ॥
 अवसि फिरहि गुर - आयसु मानी । मुनि, पुनि कहब, राम-रुचि जानी ॥
 मातु कहैहुँ बहुरहि रघुराऊ । राम - जननि, हठ करबि कि काऊ ॥
 मोहि अनुचर - कर केतिक वाता । तैहि महुँ कुसमउ, बाम विधाता ॥
 जो हठ करउँ त निपट कुकरभू । हरगिरि तें गुरु सेवक - धरभू ॥
 एकउ जुगुति न मन ठहरानी । सोचत भरतहि रैन बिहानी ॥
 प्रात नहाइ, प्रभुहि सिर नाई । बैठत, पठए रिषयँ बोलाई ॥

दो०—गुरपद - कमल प्रनामु करि, बँठे आयसु पाइ ।

बिप्र, महाजन, सचिव, सब, जुरे सभासद आइ ॥ २५३ ॥

बोले मुनिबर समय - समाना । सुनहु सभासद ! भरत सुजाना ॥
 धरम - धुरीन भानुकुल - भानू । राजा राम स्ववस भगवानू ॥
 सत्यसंध, पालक - श्रुति - सेतू । राम - जनमु जग - मंगल - हेतू ॥
 गुर - पितु - मातु बचन - अनुसारी । खल - दलु - दलन, देव - हितकारी ॥
 नीति, प्रीति, परमारथ, स्वारथ । कौउ न राम-सम जान जथारथ ॥
 बिधि-हरि-हृष-ससि-रवि-दिसिपाला । माया - जीव - करम - कुलि - काला ॥
 अहिप-महिप जहँ-लगि प्रभुताई । जोग - सिद्धि निगमागम गाई ॥
 करि बिचार, जियँ देखहु नीकें । राम - रजाइ, सीस सब ही कें ॥

दो०—राखें राम रजाइ - रुख, हम सब कर हित होइ ।

समुझि सयाने करहु अब, सब मिलि संमत सोइ ॥ २५४ ॥

सब कहूँ सुखद राम - अभिषेक । मंगल - मोद - मूल मग एकू ॥
 कैहि बिधि अवध चलहि रघुराऊ । कहहु समुझि, सोइ करिअ उपाऊ ॥
 सब सादर सुनि मुनिबर - बानी । नय - परमारथ - स्वारथ - सानी ॥
 उतरु न आव, लोग भअ भोरे । तब सिरु नाइ, भरत कर जोरे ॥
 भानुबंस भअ भूप घनेरे । अधिक एक तें एक बड़ैरे ॥
 जनम - हेतु सब कहँ पितु-माता । करम सुभासुभ देइ विधाता ॥
 दलि दुख, सजइ सकल कल्याना । अस असीस राउरि, जग जाना ॥
 सो गोसाईं ! बिधि-गति जेहि छँकी । सकइ को टारि, टेक जो टेकी ॥

हार्दंतिमग्ना अभवन् नरा नार्यश्च नागराः । तेषां दिनानि यान्ति स्म निमेषात्मककालवत् ॥
विदेहजा प्रतिश्वश्रु वेपं कृत्वा पृथक् पृथक् । अनुरूपां करोति स्म सेवामादरसंयुताम् ॥
रामं विना कोऽपि तस्या भेदं न परिवुद्धवान् । मायायां भूमिजातायाः स्थिता मायाः समा अपि ॥
अकरोत् सेवया निघ्नाः श्वयर्जुनकनन्दिनी । अयच्छंस्ताः प्राप्य सोऽयमाशीर्वादञ्च शिक्षणम् ॥
विलोक्य सीतामहितो सरलो भ्रातराबुभो । आतृप्ति पश्चादतपद् राज्ञी कौटिल्यसंयुता ॥
समयाच्चत कैकेयी भूतधार्त्री यमं तथा । किन्तु भूनादिदान्मार्गं विधिर्मृत्युञ्च नाददात् ॥
लोके वेदे च विदितं वदन्ति कवयस्तथा । स्थानं सीतेशविमुखः प्राप्नोति नरकेऽपि न ॥
संशयस्त्वयमेवासीत् सर्वेषामपि मानसे । अयोध्यां प्रति रामस्य गतिः स्याद् वा न वा विधेः ॥

रात्रौ न निद्रा न दिवा बुभुक्षा पवित्रशोके भरतोऽति खिन्नः ।

तलस्थपङ्कप्रणिमग्नमीनो यथाति खिन्नः सलिलात्पतायाः ॥ २५२ ॥

दुष्कृतं काल एवेदं कृतवान् मिपतः प्रसोः । शालिपाकस्य समय इति भीतिर्यथा भवेत् ॥
रामाभिषेको विधिना केनेदानीं भविष्यति । इत्यत्र यत्न एकोऽपि नैव विज्ञायते मया ॥
परावर्तिष्यतेऽवश्यं मत्वाऽऽदेशं गुरोरयम् । किन्तु विज्ञाय रामस्य रुचिं भाषिष्यते मुनिः ॥
परावर्तिष्यते रामो मातुरप्यभिभाषणात् । किन्तु रामस्य जननी प्रसन्नं किं विधास्यति ॥
भारती मम दासस्य कियन्मूल्यवती स्थिता । तत्रापि कुत्सितः कालो विपरीतो विधिस्तथा ॥
करवाणि हठं यहि तत् कुकर्म महद् भवेत् । दासधर्मो गुरुतरो गङ्गाधरगिरैरपि ॥
उपाय इत्थमेकोऽपि नास्याद् भरतमानसे । विचार कुर्वतो रात्रिभरतस्य गता क्षयम् ॥
प्रातर्निमज्जनं कृत्वा प्रभवे प्रणमय्य कम् । उपविष्टस्तत्क्षणे च मुनिनाऽऽहूयते स्म सः ॥

प्रणम्य पादाब्जयुगं गुरोः स उपाविशत् प्राप्य तदीयशिष्टिम् ।

विप्रा महान्तः सचिवाः समेऽपि समासदास्तत्र समेत्य युक्ताः ॥ २५३ ॥

प्रभाषते स्म मुनिराडनुरूपमनेहसः । संसत्सदस्याः ! शृणुत तथा भरत ! रम्यचित् ! ॥
धर्मधुर्धारणरतो भास्कराण्यव्यभास्करः । अधीश्वरो रामचन्द्रः स्ववशो भगवानपि ॥
सत्यप्रतिज्ञासहितः श्रुतिसेतोश्च पालकः । रामस्य जन्म जगतः कल्याणायैव वर्तते ॥
गुरोः पितुस्तथा मातुर्गिरामनुसूतो रतः । खलसङ्घातसंहर्ता देवकल्याणकारकः ॥
नीति प्रीति स्वीयमर्थमर्थ परमरूपिणम् । यद्वद् रामो वेत्ति तद्वत् कोऽपि वेत्ति न तत्स्वतः ॥
विधिर्हरिर्हरश्चन्द्रो भास्करोऽधीश्वरा दिशाम् । माया तद्वशगात्मानः कालः कर्मकदम्बकम् ॥
पन्नगेशो धराधीशा यावत्पर्यन्तमीशिता । योगलभ्याः सिद्धयोऽपि निगमागमकीर्तिताः ॥
कृत्वा विचारं मनसि पश्यताति व्यवस्थितम् । एषां समेषां शिरसि रामस्याज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

चेद् रक्षिते राममनोरथाज्ञे स्याद् भद्रमस्माकमिहाखिलानाम् ।

ज्ञात्वाऽधुनैतच्चतुराः कुरुध्वं सम्मित्य सर्वेऽखिलसम्मतं यत् ॥ २५४ ॥

अभिषेकोऽस्ति रामस्य सर्वेभ्योऽपि सुखप्रदः । मङ्गलस्य प्रमोदस्य मूलमेकमियं सृतिः ॥
अयोध्यां विधिना केन गच्छेद् रघुकुलाधिपः । तमेव ब्रूत विज्ञाय कार्यो यत्नः स एव च ॥
सर्वेऽपि सादरं वाचं शृण्वन्ति स्म मुनीशितुः । नीत्याऽर्थेन स्वकीयेन परार्थेन च मिश्रिताम् ॥
किन्तु नीत्तरमागच्छन्मुग्धा जाताः समे जनाः । प्रणमय्य ततः शीर्षं व्यधत् भरतोऽञ्जलिम् ॥
चाब्रूत यद् भानुवशे सञ्जाता बहवो नृपाः । एकेभ्योऽन्ये च तेभ्योऽन्ये महान्तस्तेऽधिकाधिकाः ॥
सर्वेषां जन्मनो हेतुर्जननी जनकस्तथा । शुभाशुभानां कृत्यानां फलं दत्ते प्रजापतिः ॥
विनाश्य दुःखं सकलकल्याणानि प्रयच्छति । इत्याशीर्भवतोऽस्त्येतज्जानाति सकलं जगत् ॥
भवान् स एवास्ति नाथ ! योऽरुणद् ब्रह्मणो गतिम् । भवता या कृता सन्धानिरोद्धुं तां शकोऽस्तिकः ॥

दो०—बृक्षिअ मोहि उपाउ अब, सो सब मोर अभागु ।

मुनि सनेहमय बचन गुर - उर उमगा अनुरागु ॥ २५५ ॥

तात ! बात फुरि राम - कृपाहीं । रामबिमुख, सिधिसपनेहुँ नाहीं ॥
सकुचउं तात ! कहत अैंक वाता । अरघ तर्जहि बुध, सरबस जाता ॥
तुम्ह कानन गवनहु दोउ भाई । फेरिअहि लखन - सीय - रघुराई ॥
मुनि सुबचन हरषे दोउ भ्राता । भे प्रमोद - परिपूरन गाता ॥
मन प्रसन्न, तन तेजु बिराजा । जनु जिय, राउ रामु भअे राजा ॥
बहुत लाभ लोगन्ह, लघु हानी । सम दुख-सुख, सब रोवहि रानी ॥
कहहि भरतु, मुनि कहा सो कीन्हे । फलु जग-जीवन्ह अभिमत दीन्हे ॥
कानन करउं जनम - भरि बासु । अहि तें अधिक न मोर सुपासु ॥

दो०—अंतरजामी रामु - सिय, तुम्ह सरबग्य, सुजान ।

जौ फुर कहहु, त नाथ निज, कीजिअ बचनु प्रवान ॥ २५६ ॥

भरत बचन मुनि, देखि सनेहू । सभा - सहित मुनि भए बिदेहू ॥
भरत - महा - महिमा जलरासी । मुनि-मत ठाढ़ि तीर अबला-सी ॥
गा चह पार, जतनु हियँ - हेरा । पावति नाव, न बोहितु, बेरा ॥
औरु करिहि को भरत - बड़ाई । सरसी सीपि कि सिंधु समाई ॥
भरतु, मुनिहि मन - भीतर भाए । सहित - समाज राम पहि आए ॥
प्रभु, प्रनामु करि, दीन्ह सुआसनु । बैठे सब, मुनि मुनि-अनुसासनु ॥
बोले मुनिबरु, बचन बिचारी । देस - काल - अवसर - अनुहारी ॥
सुनहु राम ! सरबग्य, सुजाना । धरम - नीति - गुन - ग्यान - निधाना ॥

दो०—सब के उर - अंतर बसहु, जानहु पाउ - कुपाउ ।

पुरजन, जननी, भरत-हित होइ, सौ कहिअ उपाउ ॥ २५७ ॥

आरत कहहि बिचारि न काऊ । सूअ जुआरिहि आपन दाऊ ॥
मुनि मुनि - बचन कहत रघुराऊ । नाथ ! तुम्हारेहि हाथ उपाऊ ॥
सब कर हित, रख राउरि राखें । आयसु किए, मुदित फुर भाषें ॥
प्रथम जी आयसु मो कहुँ होई । मार्थे मानि, करौं सिख सोई ॥
पुनि जैहि कहुँ, जस कहब गोसाई । सो सब भाँति घटिहि सेवकाई ॥
कह मुनि, राम ! सत्य तुम्ह भाषा । भरत - सनेहुँ - बिचार न राखा ॥
तेहि तें कहउं बहोरि - बहोरी । भरत-भगति-बस भइ मति मोरी ॥
मोरें जान, भरत - रुचि - राखी । जो कीजिअ, सो सुभ, सिव साखी ॥

दो०—भरत-बिनय सादर सुनिअ, करिअ बिचार बहोरि ।

करब साधुमत, लोकमत, नृपनय, निगम निचोरि ॥ २५८ ॥

गुर - अनुरागु भरत पर देखी । राम - हृदयँ आनंदु बिसेषी ॥
भरतहि धरम - धुरंधर जानी । निज सेवक तन - मानस - बानी ॥
बोले गुर - आयस - अनुकूला । बचन मंजु, मृदु, मंगल - मूला ॥
नाथ - सपथ, पितुचरन - दोहाई । भयउ न भुअन भरत-सम भाई ॥
जे गुर - पद - अंबुज - अनुरागी । ते लोकहुँ, बेदहुँ बड़भागी ॥
राउर जा पर अस अनुरागु । को कहि सकइ भरत कर भागु ॥

यत्नं स पृच्छत्यधुनेह यन्मां तद् दुर्भगत्वं मम सर्वमेव ।

श्रुतासु तत्प्रेममयीषु धाक्षु गुरोर्भनस्युच्छलति स्म हार्दम् ॥ २५५ ॥

सोऽवदत् तात ! तत् सत्यं रामस्य कृपयैव तत् । न रामविमुखस्यास्ति स्वप्नकालेऽपि सिद्धता ॥
प्रवक्तुमेकं विषयं तात ! सङ्कोचमाश्रये । अर्धं त्यजन्ति विबुधाः सर्वनाश उपस्थिते ॥
कुरुतात् कानने यानं युवां बन्धू उभावपि । तथा परावर्तनीया रामः सीता च लक्ष्मणः ॥
इदं सुवचनं श्रुत्वा प्राप्ता बन्धू उभौ मुदम् । परिपूर्णानि चाङ्गानि प्रमोदेनाऽभवन्तयोः ॥
चित्ते प्रसन्ने सञ्जाते तन्वोस्तेजो व्यराजत । नूनं राड् जीवितो जातो रामो भूपोऽभवत् तथा ॥
लाभोऽधिकोऽन्यलोकेभ्यः स्वल्पा हानिश्च भासितोऽज्ञात्वा दुःखमुखेतुल्ये किन्तु राज्योऽरुदन् समाः ॥
भरतोऽज्रूत विहिते तस्मिन् यदवदन्मुनिः । जगज्जीवेष्टदानस्य यत् फलं तद् भविष्यति ॥
अहं वासं विधास्यामि समग्रं जीवनं वने । एतस्मादधिकं किञ्चिन्न सौविध्यं मम स्थितम् ॥

रामश्च सीता हृदयप्रबोधो भवान् सुबोधः सकलज्ञ एव ।

ब्रवीति चेत् सत्यमिदं प्रभो ! तत् प्रमाणितं स्वं वचनं करोतु ॥ २५६ ॥

निशम्य भरतस्योक्तिं हार्दं तस्य विलोक्य च । व्यस्मरद् देहिकं भान सभया सहितो मुनिः ॥
भरतस्य महाकारो महिमा पयसां निधिः । तस्य तीरे तिष्ठति स्म मुनिधीरबलोपमा ॥
पारं यातुं वाञ्छति स्म चित्ते यत्नान् व्यचारयत् । किन्तु प्राप्नोन्नसानोकां पोत वा पोतवाहकम् ॥
भरतस्य प्रशंसां को विदध्यादपरो जनः । सरोजातपयश्शुक्लो माति किं पयसां निधिः ॥
भरतो रोचते स्मैव मुनये मानसान्तरे । स रामं निकषाऽऽगच्छत् समाजेन समन्वितः ॥
कृत्वा तस्मै नतिं देवो दत्ते स्म रुचिरासनम् । मुनेराज्ञां समाकर्ण्य सकलाः समुपाविशन् ॥
सुविचार्य मुनीशानः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । योग्यां देशस्य कालस्य तथैवावसरस्य च ॥
शृणोतु राम ! सर्वज्ञ ! रम्यबोधसमन्वित ! । धर्मस्य नीतेर्बोधस्य गुणानामपि हे निधे ! ॥

सर्वस्य चित्ते वर्सति करोति भावं कुभावञ्च भवान् सुवेति ।

पौरप्रसूनां भरतस्य शं स्यात् तमेव शीघ्रं विदधातु यत्नम् ॥ २५७ ॥

कदाप्यातिगुता लोकाः प्रभाषन्ते विचार्य न । स्वकीय एवावसरो द्यूतकाराय भासते ॥
समाकर्ण्य मुनेर्वाचं भाषते स्म रघूत्तमः । करे भावत्क एवास्ति यत्नः प्रासङ्गिकः प्रभो ! ॥
भवत्स्पृहायां पातायां सकलानां हितं भवेत् । सत्यां सम्भाष्य चाज्ञायां पालितायां मुदन्वितः ॥
सर्वेभ्यः प्रथमं मे य आदेशो भवतो भवेत् । करिष्यामि तमेवाहं धृत्वाऽऽदेशं स्वमस्तके ॥
यं यथा वक्ष्यति भवान् हे प्रभो ! तदनन्तरम् । स तथा सर्वविधिभिः सेवकत्वं विधास्यति ॥
मुनिरब्रूत हे राम ! सत्यमेव त्वमुक्तवान् । भरतस्य प्रेम रक्षां विचारस्य व्यधत्त न ॥
अहं सङ्कथयामि त्वामत एव पुनः पुनः । निष्ठा भरतभक्तेश्च सञ्जाता मम श्रेमुषी ॥
मदीयेन विचारेण रक्षित्वा भारतीं रुचिम् । करिष्यते यद् भद्रं तत् स्यात् साक्ष्यत्नास्ति शङ्करः ॥

श्राव्यं समानं भरतस्य नात्र तस्मिन् विचारोऽपि पुनर्विधेयः ।

निष्कृष्य सल्लोकमते तदेव राणनीतिमाप्नायगणञ्च कार्यम् ॥ २५८ ॥

अनुरागं गुरोर्वीक्ष्य भरतं समुपाश्रितम् । विशेषाकार आनन्दो रामस्य हृदयेऽभवत् ॥
केकयेशमुताजातं ज्ञात्वा धर्मधुरन्धरम् । निजसेवारतं देहमानसाभ्यां तथा गिरा ॥
स आचार्या देशवाचामनुकूलमभाषत । मङ्गलानां मूलरूपां मञ्जुलां मृदुलां गिरम् ॥
शपेहं भवता नाथ ! पितृपादाश्रयेण च । भरतेन समो लोके नाभवत् कोऽपि बान्धवः ॥
संयुता येऽनुरागेण गुरोः पादारविन्दयोः । ते लोकवेदयोर्दृष्ट्या महासौभाग्यसंयुताः ॥
एतादृशोऽनुरागोऽस्ति यस्योपरि भवत्कृतः । भागधेयं तस्य वक्तुं भरतस्यास्ति कः शकः ॥

लखि लघु बंधु, बुद्धि सकुचाई । करत बदन पर भरत - बड़ाई ॥
भरतु कहहि सोइ किए भलाई ! अस कहि, राम रहे अरगाई ॥

दो०—तब मुनि बोले भरत सन, सब सँकोचु तजि तात ! ।

कृपासिंधु प्रिय बंधु सन, कहहु हृदय के बात ॥ २५९ ॥

मुनि मुनि-बचन, राम-रुख पाई । गुरु - साहिब - अनुकूल अघाई ॥
लखि अपने सिर सबु छरुभारू । कहि न सकहि कछु करहि बिचारू ॥
पुलकि सरीर, सभाँ भअ ठाढ़े । नीरज - नयन, नेह - जल बाढ़े ॥
कहव मोर, मुनिनाथ निबाहा । अहि तें अधिक कहौ मैं काहा ॥
मैं जानउँ निज नाथ - सुभाऊ । अपराधिहु पर कोह न काऊ ॥
मो पर कृपा - सनेहु बिसेषी । खेलत खुनिस न कबहूँ देखी ॥
सिमुपन तें परिहरेउँ न संगू । कबहूँ न कीन्ह मोर मन भगू ॥
मैं प्रभु - कृपा - रीति जियँ जोही । हारेहुँ खेल जितावहि मोही ॥

दो०—महँ सनेह - सकोच - बस, सनमुख कहौ न बंन ।

दरसन, तृपित न आजु लगि, पेम - पिआसे नैन ॥ २६० ॥

बिधि न सकैउ सहि मोर दुलारा । नीच, बीचु जननी - मिस पारा ॥
यहउ कहत मोहि आजु न सोभा । अपनी समुझि साधु, सुचि, को भा ? ॥
मातु मंदि, मैं साधु सुचाली । उर अस आनत, कोटि कुचाली ॥
फरइ कि कोदव बालि सुसाली । मुकता प्रसव कि संबुक काली ॥
सपनेहुँ दोसक - लेसु न काहू । मोर अभाग - उदधि अवगाहू ॥
बिनु समुझें निज-अघ - परिपाकू । जारिउँ जायँ जननि कहि काकू ॥
हृदय हेरि हारेउँ सब ओरा । एकहि भाँति भलैहि भल मोरा ॥
गुर गोसाई, साहिब सिय - रामू । लागत मोहि नीक परिनामू ॥

दो०—साधु सभाँ, गुर-प्रभु-निकट, कहउँ सुथल सति भाउ ।

प्रेम, प्रपंच ? कि झूठ, फुर ? जानहि मनि, रघुराउ ॥ २६१ ॥

भूपति - मरन पेम - पनु राखी । जननी कुमति, जगतु सबु साखी ॥
देखि न जाहि बिकल महतारी । जरहि दुसह जर, पुर-नर-नारी ॥
महीं सकल अनरथ कर मूला । सो मुनि, समुझि, सहिउँ सब सूला ॥
मुनि बन-गवनु कीन्ह रघुनाथा । करि मुनि वेष लखन-सिय-साथा ॥
बिनु पानहिन्ह पयादेहि पाएँ । संकरु साखि, रहेउँ अहि घाएँ ॥
बहुनि निहारि निषाद - सनेहू । कुलिस-कठिन उर भयउ न बेहू ॥
अब सबु आँखिन्ह देखेउँ आई । जित जीव जड़, सबइ सहाई ॥
जिन्हहि निरखि मग साँपनि-बीछी । तजहि बिषम बिषु तामस तीछी ॥

दो०—तेइ रघुनंदनु, लखनु, सिय, अनहित लागे जाहि ।

तासु तनय तजि, दुसह दुख, दैउ सहावइ काहि ? ॥ २६२ ॥

मुनि अति बिकल भरत-बर-बानी । आरति-प्रोति - विनय - नय - सानी ॥
सोक-मगन सब सभाँ खभारू । मनहुँ कमल-बन परेउ तुसारू ॥

मम धीर्याति सङ्कोचं विचार्य भ्रातरं लघुम् । भरतस्यैव पुरतो भरतं सम्प्रशंसतः ॥
भरतस्यैव कथने कृते भद्रं भविष्यति । इति प्रोच्याश्रयन्मनो न रघुवंशशिरोमणिः ॥

मुनिस्त्ववोचद् भरतं तदानीं तात ! त्रपां विश्वतनुं विहाय ।

वन्धुं प्रियं क्षीरनिधि दयाया भाषस्व चित्तस्य निजस्य वस्तु ॥ २५९ ॥

समाकर्ण्य मुनेर्वाचं प्राप्य रामस्य वीक्षणम् । परिपूर्णानुकूलत्वो ज्ञात्वाऽऽचार्यं प्रभुं तथा ॥
परिज्ञाय स्थितं सर्वं कार्यभारं स्वमस्तके । नाणवनीद् भाषितुं किञ्चित् केवलं स व्यचारयत् ॥
उदतिष्ठत् सभायां स रोमाञ्चितकलेवरः । जलवृद्धिं गत तस्य दूशोः पदमसमानयोः ॥
मुनीनामधिपेनैव वचो निर्वाहितं मम । एतस्मादधिकं किं वा वक्तव्यं प्रवदान्यहम् ॥
प्रकृतिं परिजानामि स्वकीयस्य प्रभोरहम् । अपराधिन्यपि क्रोधं कदापि न करोति सः ॥
मयि त्वस्य कृपास्नेहो वर्तते सविशेषकौ । श्रीडायामपि नालोकि कदाप्येतस्य रुष्टता ॥
बाल्यकालादेव सङ्गं नैवास्य त्यक्तवानहम् । कदाप्ययं मनोभङ्ग मम नैव समाचरत् ॥
रीतिं प्रभवनुकम्पायाश्चित्तोऽहं चारु दृष्टवान् । पराजितोऽपि मयि मामयं श्रीडास्वजाययत् ॥

स्नेहत्रपाऽऽयत्ततयैव चाहं नैवावदं सम्मुखमस्य वाचम् ।

नाद्यापि सन्तोषमुपागते स्तो विलोचने प्रेमपिवासिते मे ॥ २६० ॥

न विधिः सोढुमणकम्मयसोमितलालनम् । नीचप्रसूमिपेणैव व्यवधानं व्यधत्त सः ॥
एतत्सम्भाषणमपि मदर्थं नैव शोभते । स्वकीयेनैव बोधेन कः साधुः पूततां गतः ॥
जनिप्रदा बालिशस्ति सद्वृत्तः साधुरस्म्यहम् । इति हृद्यानीतिरेव कुत्सिताचारकोटयः ॥
शाल्यङ्कुरं किं जनयेद्द्रम्यं कोद्रवत्तरी । उत्पादयति मुक्ताः किं श्यामला नीरश्रुवितका ॥
स्वप्नेऽपि दोषलेशोऽपि न कस्याप्यत्र विद्यते । मदीयं दुर्भागधेयमगाधः पयसां निधिः ॥
अकृत्वैव स्वपापीयपरिणामप्रबोधनम् । उक्त्वा वचांसि दुष्टानि व्यर्थमेवादहं प्रसूम् ॥
हृदये वीक्ष्य सर्वत्र पराजयमुपागमम् । एकेनैव प्रकारेण हितं स्यान्मम निश्चितम् ॥
यतो गुरुः समर्थो मे सीतारामो प्रभू तथा । प्रतिभाति ततो मह्यं परिणामो मनोरमः ॥

सत्संसदि स्वामिगुरूपकण्ठं सुभूमिभागे च वदामि सत्यम् ।

मिथ्याऽथवा सत्यमिदं प्रपञ्चः प्रेमाऽथवा राममुनी प्रवित्तः ॥ २६१ ॥

प्रेमप्रतिज्ञां संरक्ष्य भूपतिर्मरणं गतः । जनन्याः कुमतिश्चेति साक्ष्यस्ति जगदेतयोः ॥
मातरः खेदसंयुक्ताः शक्यन्ते नैव वीक्षितुम् । दुस्सहज्वरसन्दग्धाः सन्ति पौरा नराः स्निग्धाः ॥
सर्वेषामप्यनर्थानामहमेव स्थितः पदम् । इति श्रुत्वा तथा ज्ञात्वा सोढाः शूलाः समे मया ॥
निशम्य यद् रघुपतिः काननाय प्रतिष्ठितः । परिधाय मुनेर्वपं सीतासोमित्रिसयुतः ॥
पदातिरेव निरगात् पादत्राणविर्वजितः । व्रणेऽस्मिन्नपि जीवामि साक्ष्यत्र गिरिजापतिः ॥
पुनश्च स्नेहमालोक्य निषादानामधीशितुः । वज्राधिककठोरेऽस्मिञ्जतं छिद्रं न मानसे ॥
अधुनाऽत्र समागम्य दुग्ध्यां सर्वं व्यलोकयम् । जीवन्नय जडो जीवः सकलं साहयिष्यति ॥
यान् समालोक्य मार्गस्थाः सर्पिण्यो वृश्चिका अपि । त्यजन्ति विषमं ध्वेडममर्षं चण्डतायुतम् ॥

सोमित्रिसीतातदिनास्त एव यस्मै प्रतीता अहिता भवेयुः ।

तं कैकयीपुत्रमपास्य दैवं कं साहयेद् दुस्सहदुःखमेव ॥ २६२ ॥

श्रुत्वाऽतिविकलां वाचं भरतस्य वराकृतिम् । अतिप्रीतिप्रार्थनाभिर्नयेन च सुमिश्रिताम् ॥
शोकमग्नाः समे जाता विषादमगमत् सभा । नूनं वने पङ्कजानां तुषारः पतितोऽभवत् ॥

कहि अनेक विधि कथा पुरानी । भरत प्रबोधु कीन्ह मुनि ग्यानी ॥
 बोले उचित वचन रघुनंदू । दिनकर - कुल - कैरव - बन - चंदू ॥
 तात ! जायँ जियँ करहु गलानी । ईस - अधीन जीव - गति जानी ॥
 तीनि काल, तिभुवन मत मोरें । पुन्यसिलोक तात ! तर तोरें ॥
 उर आनत तुम्ह पर कुटिलाई । जाइ लोक - परलोक नसाई ॥
 दोसु देहि जननिहि जड़ तेई । जिन्ह गुर-साधु-सभा नहि सेई ॥

दो०—मिटिहँहि पाप-प्रपंच सब, अखिल - अमंगल - भार ।

लोक सुजसु, परलोक सुखु, सुमिरत नामु तुम्हार ॥ २६३ ॥

कहउँ सुभाउ सत्य, शिव साखी । भरत ! भूमि रह, राउरि राखी ॥
 तात ! कुतरक करहु जनि जाएँ । बैर - पेम नहि दुरइ दुराएँ ॥
 मुनिगन - निकट बिहग-मृग जाहीं । बाधक-बधिक बिलोकि पराहीं ॥
 हित-अनहित पसु-पच्छिउ जाना । मानुष - तनु गुन-ग्यान-निधाना ॥
 तात ! तुम्हहि मै जानउँ नीकें । हरी काह, असमजस जीकें ॥
 राखेउ रायँ सत्य, मोहि त्यागी । तनु परिहरैउ, पेम-पन लागी ॥
 तामु वचन मेटत, मन सोचू । तेहि तें अधिक तुम्हार सँकोचू ॥
 ता पर गुर मोहि आयसु दीन्हा । अवसि जो कहहु, चहउँ सोइ कीन्हा ॥

दो०—मनु प्रसन्न करि, सकुच तजि, कहहु, करौं, सोइ आजु ।

सत्यसंध रघुबर - वचन, सुनि भा सुखी समाजु ॥ २६४ ॥

सुरगन - सहित सभय सुरराजु । सोचहि, चाहत होन अकाजु ॥
 बनत उपाउ करत कछु नाही । राम-सरन सब गे मन माहीं ॥
 बहुरि बिचारि परस्पर कहहीं । रघुपति भगत-भगति-बस अहहीं ॥
 सुधि करि अंबरीष, दुरबासा । भे सुर, सुरपति निपट निरासा ॥
 सहे सुरन्ह बहु काल बिषादा । नरहरि किए प्रगट प्रह्लादा ॥
 लगि-लगि कान कहँहि, धुनि माथा । अब सुर-काज भरत के हाथा ॥
 आन उपाउ न देखिअ देवा । मानत रामु सुसेवक - सेवा ॥
 हियँ सपेम, सुमिरहु सब भरतहि । निज-गुन-सील राम-बस-करतहि ॥

दो०—सुनि सुर-मत, सुरगुर कहैउ, भल तुम्हार बड़ भागु ।

सकल - सुमंगल - मूल जग, भरत - चरन - अनुरागु ॥ २६५ ॥

सीतापति - सेवक - सेवकाई । कामधेनु - सय - सरिस सुहाई ॥
 भरत - भगति तुम्हरेँ मन आई । तजहु सोचु, बिधि बात बनाई ॥
 देखु देवपति ! भरत - प्रभाऊ । सहज - सुभायँ - बिबस रघुराऊ ॥
 मन थिर करहु, देव ! डरु नाही । भरतहि जानि राम-परिछाहीं ॥
 सुनि सुरगुर - सुर - संमत सोचू । अंतरजामी प्रभूहि सकौचू ॥
 निज सिर-भारु भरत जियँ जाना । करत कोटि बिधि उर अनुमाना ॥
 करि बिचारु मन, दीन्ही ठीका । राम - रजायस आपन नीका ॥
 निज पन तजि, राखेउ पनु मोरा । छोहु, सनेहु, कीन्ह नहि थोरा ॥

दो०—कीन्ह अनुग्रह अमित अति, सब बिधि सीतानाथ ।

करि प्रनाम, बोले सरतु, जोरि जलज जुग हाथ ॥ २६६ ॥

ततः कथा बहुविधाः कथयित्वा पुरातनीः । ज्ञानी मुनिः करोति स्म भरतस्य प्रबोधनम् ॥
सरस्वतीं समुचितां प्रायुनग् रघुनन्दनः । दिनेश्वंशकुमुदकाननाय निशाकरः ॥
हे तात ! व्यर्थमेव त्वं मा ग्लानिं कुरु मानमे । जीवानां गतिमीशस्य वशां समवगच्छ च ॥
मतं ममास्ति यत् कालत्रये लोकत्रये तथा । तात ! त्वत्त. सन्त्यघःस्थाः पुण्यात्मानः समे जनाः ॥
आरोप्यमाणे चित्तेऽपि कौटिल्ये केनचित् त्वयि । आरोपकर्तुः क्षीणोऽस्ती लोकोऽयमपरस्तथा ॥
दोष जनन्यै यच्छन्ति त एव ज्ञानवर्जिताः । न सेविताऽस्ति समितिर्यैर्गुरुणां सतामपि ॥

नङ्क्ष्यन्त्यशेषाः कलुषप्रपञ्चा असद्रमारा अपि सर्वरूपाः ।

लोके यशः सुष्ठु सुखं परस्मिस्तवामिधानस्मरणाञ्जनानाम् ॥ २६३ ॥

वक्त्रि स्वाभाविकं सत्यं साध्यन्न गिरिजापतिः । इयं मही हे भरत ! तवैवास्ति सुरक्षिता ॥
हे तात ! व्यर्थमेव त्वं कुतर्कान् मा समाश्रय । वैरस्नेहौ न गोप्येते गोपितावपि तावुभौ ॥
समीपं यान्ति विहगा भृगाश्च मुनिसंहतेः । विलोक्य हिंसकं व्याधं प्रपलायन्त एव ते ॥
हिताहिते विजानन्ति पशवो विहगा अपि । कलेवरं मानुषन्तु निधानं गुणबोधयोः ॥
हे तात ! त्वां विजानामि सम्यग्रूपतया त्वहम् । करवाणि किमन्नाहं दोलात्वं हृदि वर्तते ॥
मां परित्यज्य पाति स्म सत्यमेव महीपतिः । तथा प्रेमप्रतिज्ञायै त्यजति स्म कलेवरम् ॥
प्रोच्छन्ने तस्य भारत्याः विचारो हृदि जायते । ततोऽप्यधिकरूपो मे सङ्कोचो वर्तते तव ॥
तत्रापि मह्यमादेशमाचार्योऽस्ति प्रदत्तवान् । यद् वक्षि कर्तुमिच्छामि तदेवावश्यमेव च ॥

प्रसाद्य चेतः प्रविहाय लज्जां वदाद्य कुर्वीय तदेव चाहम् ।

सत्यप्रतिज्ञेशवचो निशम्य जातः सुखाप्तः सकलः समाजः ॥ २६४ ॥

सुरेशः सभयो जातो देववृन्दसमन्वितः । व्यचारयद् यद् भवितुमीहते कार्यसङ्क्षयः ॥
यत्नस्य कस्यचिदपि करणं नैव शक्यते । ततः सर्वेऽपि ते याताः शरणं राघवेशितुः ॥
पुनर्विचारं सम्पाद्य वदन्ति स्म परस्परम् । भक्तभक्तिपराधीनो वर्तते रघुनायकः ॥
स्मृतिं कृत्वाऽम्बरीषस्य तथा दुर्वाससो मुनेः । निराशः सर्वथा जातः सुराणामधिनायकः ॥
सहन्ते स्म सुराः पूर्वं विषादं बट्वनेहसम् । नरसिंहं करोति स्म प्रह्लादः प्रकटं ततः ॥
कर्णेऽन्योन्यं सुसंयुज्यावदन् कानि प्रताड्य च । सुराणां कार्यमधुना भरतस्य करे स्थितम् ॥
न दृश्यत उपायोऽन्यो हे त्रिविष्टपवासिनः । सुसेवकानामभ्यर्चा मन्यते रघुनायकः ॥
मानसे प्रेमसहितं स्मरन्तु भरतं समे । स्वकीयगुणशीलाभ्यां कुर्वन्तं राघवं वशे ॥

श्रुत्वा मतं सौरमवोचदिन्द्रं सौरो गुरुः साधु महान् विधिस्ते ।

अशेषसद्भद्रपदं जगत्यामस्त्येव हार्दं भरताङ्घ्रिपुत्रे ॥ २६५ ॥

वसुन्धरातनूजायाः पत्युर्दासस्य दासता । कामधेनुप्रतीकाशा वर्ततेऽतीव शोभना ॥
भक्तिभरतसम्बद्धा सम्प्राप्ता तव मानसम् । परित्यज ततश्चिन्तां वस्तु संयुक्तवान् विधिः ॥
भरतस्य प्रभावं त्वं विलोक्य सुरेश्वर ! । सहजेन स्वभावेन तस्याधीनो रघुत्तमः ॥
स्थिरयन्तु मनो देवा ! मा श्रयन्तु तथा भयम् । कैकेयीतनयं ज्ञात्वा छायां रघुकुलेशितुः ॥
देवाचार्यस्य देवानां श्रुत्वा चिन्ताञ्च सम्मतिम् । अन्तर्यामी प्रभुर्जातः सङ्कोचेन समन्वितः ॥
भरतो हृद्यवेद् भारं स्थितं सर्वं स्वमस्तके । कौटिल्यपानुमानानि व्यधत्त हृदये तथा ॥
कृत्वा विचारं मनसि विदधाति स्म निश्चयम् । यद् वर्तते स्वकल्याणं शिष्ट्यां रघुकुलेशितुः ॥
स्वप्रतिज्ञां परित्यज्य प्रतिज्ञां मे स पातवान् । नाल्पां कृपां करोति स्म तथाल्पां प्रियतामपि ॥

परामितानुग्रहमाव्यधत्त विदेहजेशः सकलैः प्रकारैः ।

कृत्वा प्रणामं भरतोऽभ्यधत्त कराब्जयुगलं परिमेल्य नैजम् ॥ २६६ ॥

कहीं - कहावों का अब स्वामी ! । कृपा - अंबुनिधि अतरजामी ! ॥
 गुर प्रसन्न, साहिब अनुकूल। मिटी मलिन-मन-कलपित सूला ॥
 अपडर डरेउं, न सोच समूलें। रबिहि न दोसु, देव ! दिसि भूलें ॥
 मोर अभागु, मातु - कुटिलाई। बिधि गति बिषम, काल-कठिनाई ॥
 पाउ रोपि, सब मिलि मोहि घाला। प्रनतपाल - पन आपन पाला ॥
 यह नइ रीति न राउरि होई। लोकहुं - बेद - बिदित नहि गोई ॥
 जगु अनभल, भल एकु गोसाई। कहिअ होइ भल, कासु भलाई ? ॥
 देउ ! देवतरु - सरिस सुभाऊ। सनमुख-बिमुख न काहुहि काऊ ॥

दो०—जाइ निकट पहिचानि तरु, छाहें समनि सब सोच ।

मागत अभिमत, पाव जग, राउ-रंकु, भल - पोच ॥ २६७ ॥

लखि सब बिधि गुर-स्वामि-सनेहू। मिटेउ छोभु, नहि मन संदेहू ॥
 अब करुनाकर ! कीजिअ सोई। जन-हित, प्रभु-चित छोभु न होई ॥
 जो सेवकु साहिबहि संकोची। निजहित चहइ, तासु मति पोची ॥
 सेवक - हित साहिब - सेवकाई। करै, सकल सुख-लोभ बिहाई ॥
 स्वारथु नाथ ! फिरै, सबही का। किए रजाइ कोटि बिधि नीका ॥
 यह स्वारथ - परमारथ - सारू। सकल सुकृत-फल, सुगति-सिगारू ॥
 देव ! एक बिनती सुनि मोरी। उचित होइ तस, करब बहोरी ॥
 तिलक-समाजु साजि सबु आना। करिअ सुफल प्रभु ! जौ मनु माना ॥

दो०—सानुज पठइअ मोहि बन, कीजिअ सबहि सनाथ ।

नतरु फेरिअहि बंधु दोउ, नाथ ! चलौ मैं साथ ॥ २६८ ॥

नतरु जाहि बन तीनिउ भाई। बहुरिअ सीय - सहित रघुराई ॥
 जेहि बिधि प्रभु प्रसन्न मन होई। करुना सागर ! कीजिअ सोई ॥
 देव दीन्ह सबु मोहि अभाऊ। मोरै नीति, न धरम - बिचारू ॥
 कहउं बचन सब स्वारथ - हेतू। रहत न आरत कैं चित चेतू ॥
 उतरु देइ, सुनि स्वामि-रजाई। सो सेवकु लखि, लाज लजाई ॥
 अस मैं अवगुन - उदधि - अगाधू। स्वामि - सनेहू सराहत साधू ॥
 अब कृपाल ! मोहि सो मत भावा। सकुच स्वामि-मन जाई न पावा ॥
 प्रभु-पद-सपथ कहउं सति-भाऊ। जग - मंगल - हित एक उपाऊ ॥

दो०—प्रभु प्रसन्न मन, सकुच तजि, जो जेहि आयसु देव ।

सो सिर धरि-धरि करिहि सबु, मिटिहि अनट अवरेब ॥ २६९ ॥

भरत-बचन सुचि सुनि, सुर हरषे। साधू सराहि, सुमन सुर बरषे ॥
 असमंजस - बस अवध - नेवासी। प्रमुदित मन तापस - बनबासी ॥
 चूपहि रहे रघुनाथ संकोची। प्रभु-गति देखि, सभा सब सोची ॥
 जनक - दूत तेहि अवसर आए। मुनि बसिष्ठ, सुनि, बेगि बोलाए ॥
 करि प्रनाम, तिन्ह रामु निहारे। बेषु देखि, भअ निपट दुखारे ॥
 दूतन्ह मुनिबर बूझी बाता। कहहु बिदेह - भूप - कुसलाता ॥
 सुनि सकुचाइ, नाइ महि माथा। बोले चर - बर जोरें हाथा ॥
 बूझब राउर सादर साई। कुसल - हेतु सो भयउ गोसाई ॥

भाषेय किं भाषयानि किं वेदानीमधीश्वर ! । अनुकम्पाजलनिधे ! हेऽन्तर्गमनसंयुत ! ॥
गुरुं विज्ञाय मुदितमानुकूल्ययुतं प्रभुम् । कल्पिता मम चित्तस्य बाधा नाशमुपागता ॥
भीतः कल्पितया भीत्या नासीच्चिन्ता समूलिका । सञ्जाते दिग्भ्रमे देव ! न दोषः कोऽपि भास्वतः ॥
मम दुष्टं भागधेयं जनयिष्या अरालता । गतिविधातुर्विषमा कठिनत्वमनेहसः ॥
मिलित्वैतानि सर्वाणि मां सन्धाय व्यनाशयन् । किन्तु प्रणतपालः स्वं प्रतिज्ञां समपालयत् ॥
एषा न वर्तते रीतिर्भवतः कापि नूतना । लोके वेदे च विख्याता न कुत्राप्यस्ति गोपिता ॥
यद्यभद्रं जगत् किन्तु भद्र एको भवान् प्रभो । तर्हि ब्रूतां भवेद् भद्रं केन भद्रेण सैवकम् ॥
देव ! देवद्रुमसमः स्वभावो भवतः स्थितः । न सम्मुखः स कस्यापि कस्यापि विमुखश्च न ॥

विज्ञाय वृक्षं निकटं यदीयुश्लार्थेव तस्याखिलशोकहन्त्री ।

लोकेऽर्थमाना लघितं लग्नन्ते भूपा वरिद्राः सुजनाश्च नीचाः ॥ २६७ ॥

स्नेहं गुरोः स्वामिनश्च दृष्ट्वा सकलरीतिकम् । क्षोभो गतो विनाशं मे कापि शङ्का न चेतसि ॥
भवांस्तदेव कुरुतादधुना हे दयानिधे ! । जनार्थं न भवेद् येन कोऽपि क्षोभो हृदीशितुः ॥
प्रभुं निक्षिप्य सङ्कोचे यः सेवानिरतो जनः । मङ्गलं वाञ्छति स्वीयं मतिस्तस्याधमा स्थिता ॥
सेवाया एव करणे प्रभोर्दासस्य मङ्गलम् । परित्यज्य समग्राणि लोभभावं सुखानि च ॥
प्रभो ! भवत्परायाने स्वार्थः सर्वस्य विद्यते । भवदाज्ञापालनेऽस्ति हितं कोटिप्रकारकम् ॥
अयमेवास्ति निष्कर्षः स्वीयार्थपरमार्थयोः । फलं समस्तपुण्यानां सुगतीनामलङ्कृत्या ॥
मदीयां प्रार्थनामेकां कृत्वा कर्णगतां प्रभो ! । ततस्तदेव कुरुताद् भवान् यदुचितं भवेत् ॥
आनीताऽस्ति समायोज्य सामग्री तैलकी समा । प्रभो ! करोतु सफलां रोचेत मनसे यदि ॥

प्रेष्यो वनायानुजसंयुतोऽहं समेऽपि कार्या अधिराज्ययुक्ताः ।

नोचेत् परेत्यो भवताऽनुजो द्वौ गच्छानि साकं भवताऽहमेव ॥ २६८ ॥

ब्रजाम बन्धवा नो चेत् त्रय एव वयं वनम् । विदधातु परावृत्तिं रघुराट् सीतयान्वितः ॥
प्रभोः प्रसादयुक्तं स्याद् विधिना येन मानसम् । विधिं तमेव कुरुतादनुकम्पाम्बुधे ! भवान् ॥
हे देव ! दत्तवानस्ति मह्यं भारं समं भवान् । किन्तु मह्यस्ति नो नीतेर्धर्मस्यापि विचारणा ॥
कथयामि समा वाणीरहं स्वार्थाय हेतवे । विवेको नैव कुरुत आर्तस्य हृदये स्थितिम् ॥
आदेशं स्वामिनः श्रुत्वा प्रददाति य उत्तरम् । तं सेवकं समालोक्य त्रपाऽपि लभते त्रपाम् ॥
एतादृशोऽगाधरूपो वर्तेऽहं दोषवारिधिः । किन्तु स्वामी स्नेहनिघ्नः साधुमुक्त्वा प्रशंसति ॥
तदेव सम्प्रति मतं रोचते मे दयानिधे ! । स्वामिनो हृदये येन न सङ्कोचमवाप्नुयात् ॥
शपामि देवपादाभ्यां सत्यभावेन वक्ष्येहम् । उपाय एक एवास्ति लोककल्याणहेतवे ॥

त्यक्त्वा त्रपां प्रीतमना अधीशो यस्मै यथाज्ञां वितरिष्यतीह ।

धृत्वाऽखिलः के प्रविधास्यते तां नङ्क्ष्यन्ति विक्षेपयुता अनर्थाः ॥ २६९ ॥

भरतस्य वचः पूतं श्रुत्वा देवा मुदान्विताः । प्राशंसन् साधवश्चैव देवाः पुष्पाप्यवर्षयन् ॥
आश्चर्यस्य वशा जाता अयोध्याया निवासिनः । प्रसन्नमानसा जातास्तापसा वनवासिनः ॥
समाश्रयन्मौनमेव सङ्कोची रघुनायकः । प्रभोर्दंशां समालोक्य शोकमग्ना समा सभा ॥
तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्ता दूता जनकभूपतेः । तेषां श्रुत्वाऽऽगतिं शीघ्रं वसिष्ठेऽपि समाह्वयत् ॥
विधाय प्रणतिं तेऽपि निरक्षन्त रघूत्तमम् । वेषं तस्य समालोक्य सञ्जाता दुःखिनः परम् ॥
समाचारं मुनिवरो दूतान् सम्पृच्छति स्म तान् । यत् संवदत कल्याणं वैदेहवसुधापतेः ॥
निशम्य प्राप्य सङ्कोचमानस्य भुवि मस्तकम् । दूतश्रेष्ठा वदन्ति स्म सम्पुटीकृतपाणयः ॥
विधीयमानो भवता प्रश्नो यः सादरं प्रभो ! । सञ्जातोऽस्ति स एवायं हे स्वामिन् ! भद्रकारणम् ॥

दो०—नाहि त कोसलनाथ केँ, साथ, कुसल गइ नाथ ! ।

मिथिला-प्रवध बिसेष तें, जगु सब भयउ अनाथ ॥ २७० ॥

कोसलपति - गति सुनि जनकीरा । भे सब लोक सोक-बस, बौरा ॥
जेहि देखे, तेहि समय बिदेह । नामु सत्य, अस लाग न केहू ॥
रानि कुचालि सुनत नरपालहि । सूझ न कछु, जस मनि-बिनु ब्यालहि ॥
भरत राज, रघुबर बनबासू । भा मिथिलेसहि हृदय हरांसू ॥
नृप बूझे बुध - सचिव - समाजू । कहहु बिचारि, उचित का आजू ॥
समुझि अवध, असमंजस दोऊ । चलिअ, कि रहिअ, न कह कछु कोऊ ॥
नृपाहि धीर धरि हृदय बिचारी । पठए अवध, चतुर चर चारी ॥
बूझि भरत सति - भाउ - कुभाऊ । आओहु बेगि, न होइ लखाऊ ॥

दो०—गए अवध चर, भरत गति, बूझि, देखि करतूति ।

चले चित्रकूटहि भरतु, चार चले तेरहूति ॥ २७१ ॥

दूतन्ह आइ भरत कइ करनी । जनक-समाज जयामति बरनी ॥
सुनि गुर, परिजन, सचिव, महीपति । भे सब सोच-सनेहें-बिकल अति ॥
धरि धीरजु, करि भरत-बड़ाई । लिए सुभट साहनी बोलाई ॥
घर, पुर, देस, राखि रखवारे । हय-गय रथ बहु जान सँवारे ॥
दुधरी साधि, चले ततकाला । किअे विश्रामु न मग महिपाला ॥
भोरहि आजु नहाइ प्रयागा । चले जमुन उतरन सबु लागा ॥
खबरि लेन हम पठए नाथा । तिन्ह कहि अस, महि नायउ माथा ॥
साथ किरात छ-सातक दीन्हे । मुनिवर तुरत विदा चर कीन्हे ॥

दो०—सुनत जनक-आगवनु सबु, हरषेउ अवध-समाजु ।

रघुनंदनहि सकोचु बड़, सोच - बिबस सुरराजु ॥ २७२ ॥

गरइ गलानि कुटिल कैकेई । काहि कहै, कैहि दूषनु देई ॥
अस मन आनि मुदित नर-नारी । भयउ बहोरि रहब दिन चारी ॥
अहि प्रकार गत बासर सोऊ । प्रात नहान लाग सबु कोऊ ॥
करि मज्जनु पूजहि नर-नारी । गनप, गौरि, तिपुरारि, तमारी ॥
रमा-रमन - पद बंदि बहोरी । बिनवहि अंजुलि-अंचल जोरी ॥
राजा रामु, जानकी रानी । आनंद-अवधि अवध रजधानी ॥
सुबस बसउ फिरि सहित-समाजा । भरतहि, रामु करहुँ जुबराजा ॥
अहि सुख-सुधाँ सींचि सब काहू । देव ! देहु जग-जीवन-लाहू ॥

दो०—गुर, समाज, माइन्ह-सहित, रामराजु पुर होउ ।

अछत राम राजा अवध, मरिअ, माग सबु कोउ ॥ २७३ ॥

सुनि सनेहमय पुरजन - बानी । निंदहि जोग-बिरति मुनि ग्यानी ॥
अहि बिधि नित्यकरम करि पुरजन । रामहि करहि प्रनाम पुलकि तन ॥
ऊंच, नीच, मध्यम नर - नारी । लहहि दरसु, निज-निज अनुहारी ॥
सावधान सबही सनमानहि । सकल सराहत कृपानिधानहि ॥
लरिकाइहि तें रघुबर - बानी । पालत नीति-प्रीति पहिचानी ॥
सील - सकोच - सिधु रघुराऊ । सुमुख, सुलोचन, सरल सुभाऊ ॥

नो चेदयोध्यापुरनायकेन साकं प्रभो ! भद्रमपि प्रयातम् ।

ततस्त्वयोध्यामिथिले विशेषं जातानि सर्वं जगदप्यनाथम् ॥ २७० ॥

मिथिलावासिनः श्रुत्वा गतिं कोशलभूपतेः । लोकाः शोकपराधीना विक्षिप्ताश्चाभवन् समे ॥
येन तस्मिन्नवसरे विदेहोऽभूद् विलोकितः । तस्मै कस्मा अप्यभान्न सत्यं तस्याभिधानकम् ॥
राज्याः कुत्सितरूपं तच्चक्रं श्रुत्वा महीभृते । न किञ्चिदपि भाति स्म विना रत्नं यथाऽहये ॥
राज्यस्य भरतायार्पितं रामस्य च वनस्थितिमाश्रुत्वाऽभूमिथिलाधीशस्तीव्रदुःखान्वितो हृदि ॥
बुधानां सचिवानाञ्च वृन्दं प्रार्थयतेश्वरः । यद् विचार्य प्रवक्तव्यमुचितं वर्ततेऽद्य किम् ॥
ज्ञात्वा दशमयोध्याया द्वयमप्यसमञ्जसम् । गन्तव्यं वा न गन्तव्यमित्यभापत कोऽपि न ॥
ततो धैर्यं समाश्रित्य हृदये वसुधाधिपः । अयोध्यां प्रहिणोति स्म चतुरांश्चतुरांश्चरान् ॥
भरतस्य शुभं भावं ज्ञात्वा कुत्सितमेव वा । परावर्तध्वमाश्वेव न केनापि सुलक्षिताः ॥

गत्वाप्ययोध्यां भरतस्य भावं विज्ञाय वीक्ष्याऽचरणञ्च चाराः ।

ते चित्रकूटं भरतेऽनुयाति चरा विदेहेशपुरीमगच्छन् ॥ २७१ ॥

परावृत्य प्रणिधयो वृत्तं भरतसङ्गतम् । सभायां मिथिलेशस्य प्राभाषन्त यथामति ॥
श्रुत्वा भूपो गुरुजनाः सचिवाश्च कुटुम्बिनः । सर्वेऽपि चिन्ताशोकाभ्यां परं वैकृत्यमाप्नुवन् ॥
धैर्यं श्रित्वा तथा कृत्वा भरतस्य प्रशंसनम् । आह्वयतु सुभटांश्चैव भूपतिर्वाहिनीपतीन् ॥
गृहे पुरे तथा राज्ये स्थापयित्वा स रक्षकान् । असज्जयद् वाहहस्तिरथान् यानकदम्बकम् ॥
संसाध्य द्विघटीलग्नमचलत् तद्वनेहसि । विश्रामं न करोति स्म सतो वसुमतीपतिः ॥
अद्यैवोपसि सुस्नाय तीर्थानामधिनायके । चलितेषु समग्रेषु चावतीर्णेषु भानुजाम् ॥
प्रग्रहीतुं समाचारं प्रेषिताः स्मो वयं प्रभो ! । इति प्रभाष्य ते शीर्षं नमयन्ति स्म भूतले ॥
किरातान् षट् सप्त सङ्ख्यास्तैः साकं समयोजयत् । व्यसर्जयच्च तात् दूतांस्तत्क्षणं मुनिनायकः ॥

विदेहभूपागमनं निशम्य सर्वेऽप्ययोध्यासदनाः प्रसन्नाः ।

रामोऽतिसङ्कोचसमन्वितोऽभूच्चिन्ताकुलोऽभूच्चिबुधाधिपश्च ॥ २७२ ॥

गलति स्म मनस्येव कुटिला केकयात्मजा । साकं समभिभाषेत कस्मै दद्याच्च दूषणम् ॥
इदं चित्ते समानीय मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । यद् भूयोऽपि निवासो नो जातो दिनचतुष्टयम् ॥
इत्यनेन प्रकारेण व्यतीतः सोऽपि वासरः । समग्रा अप्यारभन्त प्रातःकालेऽवगाहनम् ॥
स्नानं सम्पाद्य पुरुषा महिला अप्यपूजयन् । गणाधिनाथं गिरिजां गिरिशञ्च दिनेश्वरम् ॥
ततः प्रणामं सम्पाद्य पादयोः कमलापतेः । करो संयोज्य वस्त्रान्तं प्रसार्य प्रार्थयन्त यत् ॥
रामोऽधिनाथो भवताद् राज्ञी स्ताज्जानकी तथा । अयोध्या राजधानी स्तादानन्दस्य परावधिः ॥
भवेत् सा सुस्थिता भूयः समाजेन समन्विता । भरतं युवराजानं करोतु रघुनायकः ॥
सुसिन्धु सकलानेव सुखात्मसुधयाऽनया । लोकजीवनलाभनः प्रयच्छतु भवान् प्रभो ! ॥

समाजगुर्वाद्यनुजैर्युतस्य रामस्य राज्यं भवतान्नगर्यम् ।

रामे स्थिते कोशलनायके नः स्यान्मृत्युरित्यथितमेव सर्वैः ॥ २७३ ॥

श्रुत्वा स्नेहमयीं वाचमयोध्यापुरवासिनाम् । अनिन्दन् योगवैराग्ये मुनयो ज्ञानशालिनः ॥
अनेन विधिना नित्यकर्म सम्पाद्य नागराः । प्राणमन् रघुवंशेशं रोमाञ्चितकलेवराः ॥
उन्नता मध्यमा नीचाः पुरुषा महिला अपि । स्वस्वभावस्यानुरूपं प्राप्नुवन्ति स्म दर्शनम् ॥
अवधानेन संयुक्तः स सर्वान् सममानयत् । निधानमनुकम्पायाः प्राशंसन् सकला अपि ॥
स्वभावो रघुनाथस्य बाल्यादेवास्त्ययं स्थितः । करोति पालनं नीतेः प्रियतां परिचीय सः ॥
शीलसङ्कोचयोः सिन्धुर्वर्तते रघुनायकः । कान्ताननः कान्तचक्षुः सरलप्रकृतिस्तथा ॥

कहत राम - गुन - गन अनुरागे । सब निज भाग सराहन लागे ॥
हम-सम पुन्य-पुंज जग थोरे । जिन्हहि रामु जानत करि मोरे ॥

दो०—प्रेम-मगन तेहि समय सब, मुनि आवत मिथिलेसु ।

सहित-सभा संभ्रम उठेउ, रबिकुल-कमल-दिनेसु ॥ २७४ ॥

भाइ - सचिव गुर - पुरजन - साथी । आगे गवनु कीन्ह रघुनाथा ॥
गिरिबर दीख जनकपति, जबहीं । करि प्रनामु, रथ त्यागेउ तबहीं ॥
राम - दरस लालसा - उछाहू । पथ-श्रम लेसु - कलेसु न काहू ॥
मन तहें, जहें रघुबर - बैदेही । बिनु मन, तन-दुख-सुख-सुधि केहो ॥
आवत, जनकु चले ओहि भांती । सहित समाज प्रेम - मति - माती ॥
आए निकट, देखि अनुरागे । सादर मिलन परसपर लागे ॥
लगे जनक मुनिजन - पद वंदन । रिषिन्ह प्रनामु कीन्ह रघुनंदन ॥
भाइन्ह-सहित रामु मिलि राजहि । चले लवाइ समेत - समाजहि ॥

दो०—आश्रम सागर सांत रस, पूरन पावन पाथु ।

सेन मनहुं कहना-सरित, लिए जाहि रघुनाथु ॥ २७५ ॥

बोरति ग्यान - बिराग करारे । बचन ससोक मिलत नद - नारे ॥
सोच - उसस समीर - तरंगा । धीरज - तट - तरुबर कर भंगा ॥
बिषम बिषाद तोरावति धारा । भय-भ्रम-भर्वर-अवत अपारा ॥
केवट बुध, विद्या बड़ि नावा । सकहि न खेइ, ऐक नहि आवा ॥
बनचर, कोल, किरात बिचारे । थके बिलोकि पथिक हिय-हारे ॥
आश्रम-उदधि मिली जब जाई । मनहुं उठेउ अंघुधि अकुलाई ॥
सोक बिकल दौउ राज - समाजा । रहा न ग्यानु, न धीरजु, लाजा ॥
भूप - रूप - गुन - सील सराही । रोवहि सोकसिधु अवगाही ॥

छं०—अवगाहि सोक-समुद्र सोचाहि, नारि-नर व्याकुल महा ।

वै दोष, सकल सरोष बोलहि, बाम बिधि कीन्हो कहा ॥

सुर, सिद्ध, तापस, जोगिजन, मुनि देखि दसा बिदेह की ।

तुलसी, न समरथु कोउ, जो तरि सकं सरित सनेह की ॥

सो०—किए अमित उपदेस, जहें-तहें लोगन्ह मुनिबरन्ह ।

धीरजु धरिअ नरेस ! कहेंउ बसिष्ठ बिदेह सन ॥ २७६ ॥

जासु ग्यानु-रबि, भव-निसि नासा । बचन-किरन, मुनि-कमल विकासा ॥
तेहि कि मोह - ममता निअराई । यह सिय - राम - सनेह बड़ाई ॥
बिषई, साधक, सिद्ध, सयाने । त्रिविधि जीव जग, वेद बखाने ॥
राम - सनेह - सरस मन जासू । साधु - सभां बड़ आदर तासू ॥
सोह न राम - पेम बिनु ग्यानु । करनधार - बिनु जिमि जलजानू ॥
मुनि बहुबिधि बिदेहु समुझाए । राम - घाट सब लोग नहाए ॥
सकल सोक - संकुल नर - नारी । सो बासर बीतेउ बिनु - बारी ॥
पसु-खग-मृगन्ह न कीन्ह अहारू । प्रिय परिजन कर कौन बिचारू ॥

रामचन्द्रगुणग्रामं कथयन्तोऽनुरागिणः । सकलाः स्वस्य भाग्यस्य प्रारभन्त प्रशंसनम् ॥
अस्मत्समाः पुण्यपुञ्जाः स्वल्पा एव महीतले । मदीया इति जानाति यानीशो रघुसन्ततेः ॥

तस्मिन् क्षणे प्रेम्णि समेऽपि मग्ना आयातमाकर्ण्य विदेहभूपम् ।

उत्तिष्ठति स्मापि समासमेतः ससम्भ्रमं भानुकुलाब्जभानुः ॥ २७४ ॥

बन्धुभिर्गुरुणाऽमात्यैस्तथा नागरिकैर्युतः । विदधाति स्म गमनमग्रे रघुकुलाधिपः ॥
यदैव मिथिलाधीशः पश्यति स्माचलोत्तमम् । तदैव प्रणतिं कृत्वा तस्मै सरथमत्यजत् ॥
रामावलोकनेच्छायास्तथोत्साहस्य कारणात् । क्लेशाध्वश्रमलेशो च भवतः स्म न कस्यचित् ॥
मनस्तेषामभूत् तत्र यत्र सीतारघूत्तमौ । विना मनो भवेत् केषां सुखदुःखस्मृतिस्तनौ ॥
रीत्यानयाऽऽगच्छति स्म मिथिलाया अधीश्वरः । तस्य स्वजनयुक्तस्य प्रेममत्ताऽभवन्मतिः ॥
तं समीपागतं दृष्ट्वा प्रेममग्नाः समेऽभवन् । परस्परं सम्मिलनमारभन्ते स्म सादरम् ॥
जनको मुनिपादानां समारभत वन्दनम् । ऋपिभ्यो विदधाति स्म प्रणामं रघुनन्दनः ॥
भ्रातृभिः सहितो रामो मिलित्वा वसुधाधिपम् । तदीयजनसंयुक्तं गृहीत्वा नयति स्म तम् ॥

निजाश्रमः शान्तरसेन पूततोयेन पूर्णो भवति स्म सिन्धुः ।

चमूश्च नूनं करुणालवन्ती प्रगृह्य यामैव रघुवंशनाथः ॥ २७५ ॥

तथा न्यमज्जयदियं ज्ञानवैराग्यरोधसी । इमां गिरः शोकयुक्ता अभिलन् नदनालिकाः ॥
शोकोच्छ्वासास्तरङ्गाश्च प्रभञ्जनसमुद्भवान् । ये धीरतारूपतीरतरुत्तमविभञ्जकाः ॥
विषादो विषमाकारो धारासीत् तीव्ररूपिणी । भयभ्रमाअनन्तानि चक्राण्यावर्तका अपि ॥
विद्वांसो धीवरा आसन् विद्याऽऽसीन्महती तरिः । न तां तारयितुं शक्तास्तच्छिल्पं विदितं न तैः ॥
कोलाः किरातजातीया असहाया वनेचराः । पथिकास्तां समालोक्य चित्ते श्रान्ताः पराजिताः ॥
समुद्रमाश्रमाकारं मिलति स्मैत्य सा यदा । तदा समुत्थितो जातः समुद्रः स समाकुलः ॥
शोकेन विकले जाते नृपस्वजनसंहती । स्थितिमन्ति न जातानि बोधो धैर्यं तथा त्रपा ॥
प्रशस्य वसुधाभर्तु रूपं शीलं गुणानपि । अवागाहन्त शुक्सिन्धो सकला अरुदन्नपि ॥

निमज्ज्य शोकसागरे समेऽप्यचिन्तयंस्तदा नरास्तथैव योषितः पराकुलत्वसंयुताः ।

प्रदूष्य पद्मसम्भवं सरोषमबुवन्नपि यदद्य वामरूपवान् विधिः किमेतदाचरत् ॥

विवोक्तसः ससिद्धयस्तपस्विनः समाधिगा मुनिद्रजाश्च वीक्ष्य तां दशां विदेहभूपतेः ।

तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति केऽपि नाभवन् य एव तर्तुमोश्वराः सुहार्दनीरवाहिनीम् ॥

तदा यत्र तत्रोपदेशाननन्तान् मुनीनां वरेण्या अकुर्वन् जनेभ्यः ।

समाश्रीयतां धैर्यमुर्वोश्वरेति ब्रवीति स्म भूपं विदेहं वसिष्ठः ॥ २७६ ॥

बोधरूपो यस्य भानुर्भवरात्रिविनाशकः । वागुरश्मयस्तथा यस्य मुनिपद्मविकासिकाः ॥
आगच्छेतां तस्य पार्श्वे किं मोहो ममता तथा । अयन्तु प्रेममहिमा जानकीरघुनाथयोः ॥
विषयासक्तिसहिताः साधकाः सिद्धबोधिनः । संसारे त्रिविधा जीवा इमे वेदैरिहपिताः ॥
एषु यस्य मनो रामस्नेहेन सरसं स्थितम् । साधूनां समितौ तस्य जायते परमादरः ॥
विना रामस्य हार्देन ज्ञानं नैव विराजते । यथा विना कर्णधारं जलयानं न राजते ॥
मुनिः प्रकारैर्बहुभिर्विदेहं समबोधयत् । रामघट्टे ततः सर्वे जनाः स्नानमकुर्वन्त ॥
शोकेन सङ्कुलाः सर्वे पुरुषा योषितस्तथा । तस्मात् स वासरस्तेषां व्यतीती वारिणा विना ॥
आहारं व्यदधुर्नैव विहगाः पशवो मृगाः । प्रियाणां स्वजनानाञ्च विचारो वर्ततेऽत्र कः ॥

दो०—दौड समाज, निमिराजु-रघुराजु नहाने प्रात ।

बटे सब बट बिटप तर, मन मलीन, कुस गात ॥ २७७ ॥

जे महिसुर दसरथ - पुरबासी । जे मिथिलापति - नगर - निवासी ॥
हंस - बंस - गुर, जनक - पुरोध । जिन्ह जग, भगु-परमारथु सोधा ॥
लगे कहन उपदेस अनेका । सहित - धरम - नय-विरति-विवेका ॥
कौसिक कहि-कहि, कथा पुरानी । समझाई सब सभा सुबानी ॥
तब रघुनाथ कौसिकहि कहेऊ । नाथ ! कालि जल-विनु सवु रहेऊ ॥
मुनि कह, उचित कहत रघुराई । गयउ बीति दिन, पहर अढ़ाई ॥
रिषि-रुख लखि, कह तेरहुतिराजू । इहाँ उचित नहि असन अनाजू ॥
कहा भूप भल, सबहि सोहाना । पाइ रजायसु, चले नहाना ॥

दो०—तेहि अवसर फल, फूल, दल, मूल अनेक प्रकार ।

लइ आए बनचर, बिपुल, भरि-भरि काँवरि द्वार ॥ २७८ ॥

कामद भे गिरि राम - प्रसादा । अवलोकत, अपहरत विषादा ॥
सर, सरिता, वन, भूमि-विभागा । जनु उमगत आनंद - अनुरागा ॥
बेलि- बिटप सब सफल, सफूला । बोलत खग-मृग-अलि अनुकूला ॥
तेहि अवसर बन अधिक उछाह । त्रिविध समीर सुखद सब काहू ॥
जाइ न बरनि मनोहरताई । जनु महि करति जनक-पहुनाई ॥
तब सब लोग नहाइ - नहाई । राम - जनक - मुनि - आयसु पाई ॥
देखि - देखि तरुवर अनुरागे । जहँ - तहँ पुरजन उतरन लागे ॥
दल, फल, मूल, कंद विधि नाना । पावन सुंदर सुधा - समाना ॥

दो०—सादर सब कहें रामगुर, पठए भरि-भरि द्वार ।

पूजि पितर, सुर, अतिथि, गुर, लगे करन फरहार ॥ २७९ ॥

अेहि विधि, बासर बीते चारी । रामु-निरखि, नर-नारि सुखारी ॥
दुहु समाज असि रुचि मन माहीं । विनु-सिय राम, फिरब भल नाहीं ॥
सीता - राम - संग बनवासू । कोटि अमरपुर - सरिस सुपासू ॥
परिहरि लखन - रामु - बेदेही । जेहि घरु भाव, बाम बिधि तेही ॥
दाहिन दइउ होइ जब सबही । राम - समीप बसिअ बन तबही ॥
मंदाकिनि - मज्जनु तिहु काला । राम - दरसु मुद - मंगल - माला ॥
अटनु राम-गिरि, बन, तापस-थल । असनु अमिअ सम कंद-मूल-फल ॥
सुख - समेत संबत दुइ - साता । पल-सम होहि न जनिअहि जाता ॥

दो०—अेहि सुख-जोग न लोग सब, कहहि कहाँ अस भागु ।

सहज - सुभायें समाज दुहु, रामचरन अनुरागु ॥ २८० ॥

अेहि विधि, सकल मनोरथ करहीं । बचन सप्रेम सुनत मन हरहीं ॥
सीय - मातु, तेहि समय पठाई । दासी, देखि सुअवसर आई ॥
सावकास सुनि, सब सिय - सासू । आयउ जनकराज - रनिवासू ॥
कोसल्या सादर सनमानी । आसन दिए समय - सम आनी ॥
सीलु - सनेहु सकल दुहु ओरा । द्रवहि देखि-मुनि कुलिस कठोरा ॥

निमिक्षितोऽपि रघुक्षितो लोकास्तयोश्चोषसि सन्न्यमज्जन् ।

समेऽद्यतिष्ठन् वटतर्वधस्तान् मलावतचित्ताः कृशगात्रयुक्ताः ॥ २७७ ॥

आशारथपुरावासा अभवन् ये महीसुराः । अभवन् मिथिलाधीशनगर्या वासिनश्च ये ॥
आचार्यो हंसवशस्य जनकस्य पुरोहितः । याभ्यां लोकोन्नतिपथः परमार्थश्च शोधितो ॥
उपदेशाननेकास्त आरभन्त प्रभापितुम् । धर्मेण नीत्या वैराग्यविवेकाभ्यां च संयुतान् ॥
पुरातनीः कथा उक्त्वा तथोक्त्वा कौशिको मुनिः । संसद सकलां रम्यभारत्या समबोधयत् ॥
ततो रघूणामधिपः कौशिक समभापत । पानीयेन विनवेश ! ह्योऽवसन् सकला अपि ॥
मुनिर्वक्ति स्म यद् योग्यं भापते रघुनायकः । वासरोऽपि व्यतीतोऽस्ति सार्धद्विप्रहरात्मकः ॥
लक्षयित्वा मुनेर्भावं वक्ति स्म मिथिलाधिपः । यदत्र वतंते नैव योग्यमन्नस्य भक्षणम् ॥
भूपस्य वचनं रम्यं सकलेभ्योऽप्यरोचत । यान्ति स्म मज्जनार्थं ते प्राप्याज्ञां वसुधापतेः ॥

तस्मिन् क्षणे पुष्पफले दलानि मूलानि चानेकविधिश्रितानि ।

बहून्पुष्पाजह्रररष्यवासाः शिष्येषु भारेष्वसकृत् प्रपूर्य ॥ २७८ ॥

रामस्य कृपया जाता गिरयः कामदाः समे । दुःखान्यपहरन्ति स्म केवलं दर्शनादपि ॥
सरोनदीकाननेभ्यो विभागेभ्यो भुवस्तथा । नूनं समुदगच्छतः स्म प्रीतिर्मुत्परमा तथा ॥
समे लता विटपिनः सुपुष्पाः सफला अपि । खगा मृगा मधुकरा अनुकूलं समानदन् ॥
उत्साह आसीत् परमस्तस्मिन्नवसरे वने । वाति स्म त्रिविधो वातः सर्वेभ्योऽपि सुखप्रदः ॥
कान्तता काननगता प्रवक्तुं नैव शक्यते । आतिथ्यं मिथिलेशस्य करोति स्म मही ध्रुवम् ॥
तत्पश्चात् सकला लोकाः कृत्वा कृत्वावगाहनम् । रामस्य मिथिलेशस्य प्राप्यादेशं मुनेरपि ॥
आलोक्यालोक्य रुचिरान् पादपाननुरागिणः । यत्र तत्र प्रारभन्त निवासं पुरवासिनः ॥
कन्दान् फलानि मूलानि दलानि विविधानि च । सुन्दराणि पवित्राणि समानान्यमृतेन च ॥

अप्रेषयद् रामगुरुः समानं प्रपूर्य मारांश्च मुहुः समेभ्यः ।

प्रपूज्य ते पित्रतिथीन् सुरांश्च फलादनारम्भमकुर्वतापि ॥ २७९ ॥

अनेन विधिना याता वासराः सिन्धुसम्मिताः । रामं विलोक्य सुखिनः पुरुषा महिला अपि ॥
स्वजनानां युगस्यासीन्मानसे रुचिरीदृशी । विनैव सीतारामाभ्यां परावृत्तो न मङ्गलम् ॥
सहैव सीतारामाभ्यां निवासकरणं वने । कोटिद्युलोकवासेन समानं सुखदायकम् ॥
विहाय रामं वैदेहीं सुमित्रातनयं तथा । यस्मै रोचेत भवनं तस्यै वामः प्रजापतिः ॥
किन्तु देवं समेभ्योऽपि यदा जायेत दक्षिणम् । तदा समीपे रामस्य निवासो विपिने भवेत् ॥
कालानां त्रितयेऽपि स्यान्मन्दाकिन्यां निमज्जनम् । आनन्दानां शुभानाञ्च माला रामस्य दर्शनम् ॥
अटनं राघवगिरी विपिने तापसस्थले । फलानां कन्दमूलानां सुधाभानाञ्च भक्षणम् ॥
सुखेन युक्ताः शरदः सप्तकद्वयसम्मिताः । यास्यन्त्यो नैव वेत्स्यन्ते पलात्मानेहसा समाः ॥

जनाः समेऽगादिषुरस्य योग्याः सुखस्य न स्मः क्व च दैवमीदृक् ।

स्वाभाविकं साहजिकञ्च हार्दं रामाङ्घ्रियुग्मे निवहद्वयस्य ॥ २८० ॥

अनेन विधिना सर्वे कुर्वन्ति स्म मनोरथान् । तेषां वाचः श्रुता एव हरन्ति स्म मनांसि च ॥
मात्रा वसुधराजायाः प्रेषितास्तदनेहसि । शोभनावसरं दृष्ट्वा समायान्ति स्म सेविकाः ॥
सीताश्वश्वः सावकाशाः सर्वा इति निशम्य च । रात्र्यः सदास्यो मिथिलापतेस्ताः समुपागमन् ॥
कौसल्या सादरं तासामभ्युत्थानं समाचरत् । कालोचितानि दत्ते स्म समानीयासनानि सा ॥
पक्षद्वयस्य लोकानां सर्वेषां शीलहार्दके । दृष्ट्वा श्रुत्वा च कठिनं जातं वज्रमपि द्रुतम् ॥

पुलक-सिथिल तन, बारि बिलोचन । महि नख लिखन लगीं सब सोचन ॥
सब सिय-राम-प्रीति कि-सि मूरति । जनु करुना बहु वेष बिसूरति ॥
सीय-मातु कह, बिधि-बुधि बांकी । जो पय-फेनु फोर पवि-टांकी ॥

दो०—सुनिअ सुधा, देखिअहि गरल, सब करतूति कराल ।

जहँ-तहँ काक, उलूक, बक, मानस सकृत् भराल ॥ २८१ ॥

सुनि ससोच, कह देबि सुमित्रा । बिधि-गति बड़ि बिपरीत बिचित्रा ॥
जो सृजि, पालइ, हरइ बहोरी । बालकेलि-सम, बिधि-मति भोरी ॥
कौसल्या कह, दोसु न काहू । करम-बिबस दुख-सुख, छति-लाहू ॥
कठिन करम-गति जान बिधाता । जो सुभ-असुभ, सकल फल-दाता ॥
ईस - रजाइ सीस सबही कैं । उत्पति, थिति, लय, बिषहु, अमी कैं ॥
देबि ! मोह-बस सोचिअ बादी । बिधि-प्रपंचु अस अचल, अनादी ॥
भूपति जिअब-मरब उर आनी । सोचिअसखि ! लखि निज-हित-हानी ॥
सीय - मातु कह, सत्य सुबानी । सुकृती - अवधि, अवधपति - रानी ॥

दो०—लखनु-रामु-सिय जाहुं बन, भल परिनाम, न पोचु ।

गहबरि हियँ, कह कौसिला, मोहि भरत कर सोचु ॥ २८२ ॥

ईस - प्रसाद, असीस तुम्हारी । सुत - सुतवधू देवसरि - बारी ॥
राम-सपथ मैं कीन्हि न काऊ । सो करि कहउँ, सखी ! सति भाऊ ॥
भरत-सील, गुन, बिनय, बड़ाई । भायप, भगति, भरोस, भलाई ॥
कहत सारदहु कर मति हीचे । सागर सीप कि जाहि उलीचे ॥
जानउँ सदा भरत कुलदीपा । बार-बार मोहि कहँउ महीपा ॥
कसैं कनकु, मनि पारिखि पाएँ । पुरुष परिखिअहि समयँ सुभाएँ ॥
अनुचित आजु कहब अस मोरा । सोक - सनेहँ सयानप थोरा ॥
सुनि सुरसरि-सम पावनि बानी । भई सनेह - बिकल सब रानी ॥

दो०—कौसल्या कह धीर धरि, सुनहु देबि मिथिलेसि ! ।

को बिबेकनिधि-बल्लभहि, तुम्हहि सकइ उपदेसि ॥ २८३ ॥

रानि ! राय - सन अवसर पाई । अपनी भांति कहब समुझाई ॥
रखिअहि लखनु, भरतु गवनाहि बन । जौं यह मत मानै महीप-मन ॥
तौ भल जतनु करब सुबिचारी । मोरें सोचु भरत कर भारी ॥
गूढ़ सनेह भरत - मन माहीं । रहैं, नीक मोहि लागत नाही ॥
लखि सुभाउ, सुनि सरल सुबानी । सब भइ मगन करन-रस रानी ॥
नभ प्रसून झरि धन्य-धन्य धुनि । सिथिल सनेहँ सिद्ध, जोगी, मुनि ॥
सबु रनिवासु बियकि लखि रहेऊ । तब धरि धीर, सुमित्रां कहैऊ ॥
देबि ! दंड जुग जामिनि बीती । राम - मातु, सुनि उठी सप्रीती ॥

दो०—बेनि पाउ धारिअ थलहि, कह सनेहँ सतिभाय ।

हमरें तौ अब ईस गति, कैं मिथिलेस सहाय ॥ २८४ ॥

लखि सनेह, सुनि बचन बनीता । जनकप्रिया गह पाय पुनीता ॥
देबि ! उचित असि बिनय तुम्हारी । दसरथ - धरिनि, राम - महतारी ॥

तासामुद्रोम शिथिलं शरीरं सजले दृशो । महीं नखैर्लिखन्ति स्म चिन्तामप्यारभन्त ताः ॥
जानकीराघवप्रीतेर्मूर्तयः सकला ध्रुवम् । अथवा करुणो नूनं दुःखितो बहुवेषवान् ॥
वक्षि स्म सीतामाता यद् वक्रा धीर्वेधसः स्थिता । वज्रटङ्केन पयसः फेनं भिन्दन् स्थितोऽस्ति यः ॥

विधाणि वृष्टानि सुधा श्रुतैव तत्सर्वकृत्यानि मयङ्कुराणि ।

सर्वत्र काका वककौशिकाश्च हंसाः परं मानस एव वृष्टाः ॥ २८१ ॥

इदं श्रुत्वा शोकयुक्ता सुमित्रा देव्यभाषत । विधेर्गतिरतीवास्ति विपरीताऽद्भुता तथा ॥
यो रक्षति विनिर्माय पुनः संहर्ते जगत् । विवेकवर्जिता घातुर्धीर्बालक्रीडया समा ॥
कौसल्यातां भाषते स्म नास्ति कस्यापि दूषणम् । कर्माधीनानि दुःखानि सुखानि क्षतिरागमः ॥
गहनं कर्मणां यानं जानाति विधिरेव तत् । शुभाशुभानां सर्वेषां फलानि प्रददाति यः ॥
आदेशः परमेशस्य सर्वेषामेव मस्तके । उत्पत्तिस्थितिनाशानां विषस्याप्यमृतस्य च ॥
देवि ! मोहवशं गत्वा व्यर्थमेवास्ति शोचनम् । ईदृगेवाऽचलोऽनादिः प्रपञ्चोऽस्ति प्रजापतेः ॥
जीवनं कालधर्मञ्च हृद्यानीय महीपतेः । यच्छोच्यते वयस्ये ! तद् वीक्ष्य स्वहितसङ्क्षयम् ॥
सीतामाता भाषते स्म यत् सत्यासुन्दरी च वाक् । अयोध्येशस्य महिषी भवती मुकुतावधेः ॥

सौमित्रिसीतातदिना व्रजन्तु वनं फलं तस्य हितं न दुष्टम् ।

सशुद्धमनाः कोसलजाऽभ्यधत्त परं समास्ते भरतस्य चिन्ता ॥ २८२ ॥

ईश्वरस्य प्रसादेन भवत्या आशिषा तथा । सुता मे सुतवध्वश्च पूता गङ्गाम्भसा समाः ॥
रामस्य शपथो नैव कदापि विहितो मया । स एवालि ! मया कृत्वा प्रोच्यते सत्यभावतः ॥
भरतस्य गुणाञ्च शीलं महत्तां विनयं तथा । भ्रातृत्वं भक्तिविश्वासी संसक्ति भद्रकर्मसु ॥
वर्णयन्ती शारदाधोरपि सङ्कोचमृच्छति । किं सिन्धवः शुक्तिकाभिः शक्या नेतुं प्ररिक्ताताम् ॥
निरन्तरं प्रजानामि भरतं कुलदीपकम् । महीपालोऽपीदमेव मां वक्ति स्म पुनः पुनः ॥
कनकं कर्षणं प्राप्य मणिः प्राप्य परीक्षकम् । तथा परीक्ष्यते मर्त्यः कालं प्राप्य स्वभावतः ॥
किन्त्वद्य मम वाणीयमुचिता नैव वर्तते । शोके स्नेहे च भवति विवेको लघुरूपवान् ॥
इमां तस्या गिरं श्रुत्वा पावनीं गङ्गाया समाम् । सञ्जाताः प्रेमविकला राश्यस्ताः सकला अपि ॥

धैर्यं श्रिता कोसलजाऽभ्यधत्त शृणोतु हे देवि ! विदेहराज्ञि ! ।

प्रियां विवेकस्य निधेर्मवन्तीं को वर्तते बोधयितुं समर्थः ॥ २८३ ॥

हे राज्ञि ! लब्ध्वाऽवसरं वसुधाधिपतिं प्रति । स्वतो यावच्छक्यमेव वदतात् प्रतिबोध्य च ॥
यत् स्थापनीयः सौमित्रियर्प्यश्च भरतो वनम् । मतमेतद् यदि मनः स्वीकुर्याद् वसुधापतेः ॥
सुविचारं तर्हि कृत्वा रम्यं यत्नं करोतु सः । भरतस्यैव चिन्ताऽस्ति महती मम मानसे ॥
गुहं प्रियत्वं भरतमानसेऽस्ति प्रतिष्ठितम् । निवासस्तस्य भवने रुचिरो नैव भाति मे ॥
विलोक्य तस्याः प्रकृतिं निशम्य सरलां गिरम् । सञ्जाताः सकला राश्यो निमग्नाः करुणे रसे ॥
प्रसूनवर्षा नभसो धन्यधन्यध्वनिस्तथा । सञ्जाताः स्नेहशिथिला मुनयः सिद्धयोगिनः ॥
राज्ञीनिवासः सर्वोऽपि विलोक्य चकितोऽभवत् । ततो धैर्यं समाश्रित्य सुमित्रा समभाषत ॥
हे देवि ! दण्डयुगला व्यतीतास्ति निशीथिनी । श्रुत्वेति राममातोदतिष्ठत् प्रेमसमन्विता ॥

वासस्थलायाशु पदे प्रयोज्ये स्नेहेन सद्भावयुताऽवदत् सा ।

परेण एवास्त्यधुना गतिनः सहायको वा मिथिलाधिनाथः ॥ २८४ ॥

स्नेहं तस्या वीक्ष्य नम्रां निशम्य च सरस्वतीम् । जनकस्य प्रियाऽगृहणात् तस्याः पूतं पदद्वयम् ॥
अब्रूत देवि ! विनयो भवत्या उचितोऽस्त्ययम् । आशारथप्रिया रामप्रसूश्च भवती स्थिता ॥

प्रभु अपने नीचहु आदरहीं । अग्नि धूम, गिरि सिर तिनु घरहीं ॥
 सेवकु राउ करम - मन - बानी । सदा सहाय महेसु - भवानी ॥
 रउरे अग - जोगु जग को है । दीप सहाय कि दिनकर सोहै ॥
 रामु जाइ बनु, करि सुर काजू । अचल अवधपुर करिहहि राजू ॥
 अमर, नाग, नर, राम-बाहुबल । सुख बसिहहि अपने-अपने थल ॥
 यह सब जागबलिक कहि राखा । देवि ! न होइ मुधा मुनि-भाषा ॥

दो०—अस कहि, पग परि, पेम अति, सिय-हित बिनय सुनाइ ।

सिय-समेत सियमातु तब, चली सुआयसु पाइ ॥ २८५ ॥

प्रिय परिजनहि मिली बैदेही । जो जैहि जोगु, भाँति तैहि तेही ॥
 तापस - वेष जानकी देखी । भा सबु बिकल, बिषाद बिसेषी ॥
 जनक, राम - गुर - आयुस पाई । चले थलहि, सिय देखी आई ॥
 लीन्हि लाइ उर जनक, जानकी । पाहुनि पावन पेम - प्रान की ॥
 उर उमगैउ, अंवुधि - अनुरागु । भयउ भूप - मनु मनहुँ पयागु ॥
 सिय - सनेह - बटु बाढ़त जोहा । ता पर राम-पेम-सिसु सोहा ॥
 चिरजीवी मुनि ग्यान, बिकल जनु । बूड़त, लहैउ बाल - अवलंबनु ॥
 मोह-मगन-मति नहि बिदेह की । महिमा सिय-रघुबर-सनेह की ॥

दो०—सिय पितु-मातु-सनेह-बस, बिकल, न सकी सँभारि ।

धरनिमुताँ धीरजु धरेउ, समउ-सुधरमु बिचारि ॥ २८६ ॥

तापस - वेष, जनक सिय देखी । भयउ पेमु - परितोषु बिसेषी ॥
 पुत्रि ! पबित्र किए कुल दोऊ । सुजस धवल, जगु कह, सबु कोऊ ॥
 जिति सुरसरि, कीरति-सरि तोरी । गवनु कीन्ह, बिधि-अंड-करोरी ॥
 गंग अवनि थल तीनि बड़ेरे । औहि किअै, साधु-समाज घनेरे ॥
 पितु कह, सत्य - सनेह - सुबानी । सीय सकुच, महुँ मनहुँ समानी ॥
 पुनि पितु-मातु लीन्हि उर लाई । सिख, आसिष हित दीन्हि सुहाई ॥
 कहति न सीय, सकुचि मन माहीं । इहाँ बसब रजनीं भल नाहीं ॥
 लखि रुख, रानि जनायउ राऊ । हृदय साराहत सीलु - सुभाऊ ॥

दो०—बार-बार मिलि, भेंटि सिय, बिदा कीन्हि सनमानि ।

कही समय सिर भरत-गति, रानि सुबानि सयानि ॥ २८७ ॥

सुनि भूपाल भरत - व्यवहारु । सोन - सुगंध सुधा ससि - सारु ॥
 मूदे सजल नयन, पुलके तन । सुजसु सराहन लगे मुदित-मन ॥
 सावधान सुनु, सुमुखि ! सुलोचनि । भरत - कथा भव-बंध - बिमोचनि ॥
 धरम, राजनय, ब्रह्मबिचारु । इहाँ जथामति मोर प्रचारु ॥
 सो मति मोरि भरत महिमाही । कहै काह, छलि छुअति न छाँही ॥
 बिधि, गनपति, अहिपति, सिव, सारद । कबि, कोविद, बुध, बुद्धि-बिसारद ॥
 भरत - चरित, कीरति, करतूती । धरम, सील, गुन, विमल बिभूती ॥
 समुझत, सुनत, सुखद सब काहू । सुचि सुरसरि-रुचि, निदर सुधाहू ॥

दो०—निरवधि-गुन, निरुपम पुरुष, भरतु भरत-सम जानि ।

कहिअ सुमेरु कि सेर-सम, कबिकुल-मति सकुचानि ॥ २८८ ॥

प्रभुः स्वतोऽधमस्यापि विदधाति समादरम् । अग्निशैलो धूमघासो दधाते निजशीर्षयोः ॥
नृपालो मनसा वाचा कर्मणा चास्ति सेवकः । सहायको च सततं वर्तते गिरिजेश्वरो ॥
भवत्सहायकपदं प्राप्तुं योग्योऽस्ति को भुवि । सहायकः सन् सूर्यस्य दीपकः किं विराजते ॥
रामचन्द्रो वनं गत्वा कृत्वा कार्यं दिवोकसाम् । अयोध्यानगरे राज्यमचलं प्रविधास्यति ॥
अमरा अहयो मर्त्या रामचन्द्रस्य दोर्बलात् । निजे निजे निवत्स्यन्ति लोके सौख्यसमन्विताः ॥
याज्ञवल्क्यः सर्वमेतत् पूर्वमेवाभ्यभाषत । हे देवि! मिथ्या भवितुं न शक्यं मुनिभाषितम् ॥

प्रोच्येति हादैन परेण पादयुग्मे निपत्याऽऽस्थं विदेहजायै ।

विदेहपत्नी सविदेहजाता याति स्म सम्प्राप्य मनोरमाज्ञाम् ॥ २८५ ॥

प्रियान् कुटुम्बिनः स्वीयान् मिथिलेशसुताऽमिलत् । अभवन् ये यथा योग्यास्तथा रीत्या तथैव तान् ॥
तपस्विवेषसंयुक्तां समवालोक्य जानकीम् । विषादेनाति विकलाः सञ्जाताः सकला अपि ॥
रघूत्तमगुरोराज्ञां सम्प्राप्य मिथिलाधिपः । वासस्थानमयादेत्य जानकीं समलोकयत् ॥
स तां गृहीत्वा स्वीयेन वक्षसा समयोजयत् । स्नेहस्य पूतरूपस्य निजासूनां तथाऽतिथिम् ॥
उद्धमिमाञ्जायते स्म तच्चित्ते प्रेमसागरः । भूपस्य मानसं नूनं तीर्थराजोऽभ्यजायत ॥
सोऽपश्यद् वृद्धिमायान्तं सीतास्नेहात्मकं वटम् । तथा तस्मिन् शोभमानं रामप्रेमात्मकं शिशुम् ॥
मुनिर्भूपप्रबोधात्मा चिरायुर्विकलो ध्रुवम् । मज्जमानः प्राप्नुते स्म बालरूपावलम्बनम् ॥
निमग्ना नाभवन्मोहे विदेहाधिपशेमुपी । अयन्तु महिमा प्रेम्णो जानकीरघुनाथयोः ॥

सीता प्रियत्वस्य वशा स्वपित्रोः सुव्याकुला स्थातुममूत्र शक्ता ।

तथापि धैर्यं श्रयते स्म भूजा विचार्य कालञ्च मनोज्ञधर्मम् ॥ २८६ ॥

तपस्विवेषामालोक्य मैथिलीं मिथिलाधिपः । परप्रियत्ववान् जातः परसन्तोषवानपि ॥
वक्ति स्म पुत्रि! जनने पवित्रे विहिते त्वया । लोकः सुयशसा शुक्ल इति सर्वेऽपि चक्षते ॥
विजित्य कीर्तितटिनी तव देवनदीमपि । कोटि सङ्ख्याधिकाम्भोजजाताण्डानि गता स्थिता ॥
क्षीण्येव तीर्थमुख्यानि गङ्गा कृतवती भुवि । इयं तु कृतवत्यस्ति सद्बृन्दानि बहून्यपि ॥
प्रभाषते स्म स्नेहेन पिता सत्यां सरस्वतीम् । किन्तु सीता मनस्येव सङ्कोचमविशन्ननु ॥
पुनर्माता तथा तातस्तामयोजयतां हृदा । शिष्टीस्तथाऽऽशिषो भद्रा अददातां सुशोभनाः ॥
सीता याति स्म सङ्कोचं चित्त एवावदन्तु न । यदन्न वसती रात्रौ वर्तते नैव मङ्गला ॥
राज्ञी विज्ञाय तद्भावं भूमिपालमवेदयत् । तस्याः शीलं स्वभावञ्च हृदि प्राशंसतामुभौ ॥

मुहुर्मिलित्वा च सुयोज्य सीतां सम्मान्य सम्प्राहिणुतां ततस्तौ ।

अवाप्य कालं भरतस्थितिं तं वक्ति स्म राज्ञी चतुरा सुवाण्या ॥ २८७ ॥

भरतस्य व्यवहृतिं निश्चय्य वसुधापतिः । समां हेमसुगन्धेन सुधाग्लोसारकेण च ॥
पिहिते तत्साम्बुनेत्रे तस्य रोमाञ्चितता तनुः । स चारभत सङ्गातुं सुयशः प्रीतमानसः ॥
सावधाना सुवदने ! सुनेत्रे ! शृणु मे वचः । यत् कथा भरतस्यास्ति भवबन्धविमोचिनी ॥
सदाचारे राजनीतौ तथा ब्रह्मविचिन्तने । वर्तते विषयेष्वेषु यथामति गतिर्मम ॥
माहात्म्यं भारतं वक्तुं धीर्मे शक्नोति सा कथम् । छलं कृत्वापि तच्छायां स्पृष्टुं शक्नोति नैव सा ॥
विधिहेरम्बशेषेभ्यः सरस्वत्यै कपर्दिने । कविकोविदधीरेभ्यो घिषणाविदभ्य एव च ॥
भरतस्य चरित्राणि कीर्तिराचरणव्रजाः । धर्मः शीलं गुणग्रामा विभूतिर्मलवर्जिता ॥
बोधश्रवणकर्माणि समानि सुखदानि च । पूतत्वस्वादयोगङ्गासुधयोर्धर्षकाण्यपि ॥

असीमवैशिष्ट्यमसाम्यमर्थं स्वसाम्ययुक्तं भरतं प्रबुध्य ।

वाच्यः सुमेरुः किमु सेरकाभ इति त्रपामैव घिषणा कवीनाम् ॥ २८८ ॥

अगम सबहि बरनत बरबरनी । जिमि जलहीन मीन गमु धरनी ॥
 भरत अमित महिमा सुनु रानी । जानहि रामु, न सकहि बखानी ॥
 बरनि सप्रेम भरत - अनुभाऊ । तिय-जिय की रचि लखि, कह राऊ ॥
 बहुरहि लखनु, भरतु बन जाहीं । सब कर भल, सब के मन माहीं ॥
 देबि ! परंतु भरत - रघुबर की । प्रीति-प्रतीति जाइ नहि तरकी ॥
 भरतु अवधि सनेह - ममता की । जद्यपि रामु सीम समता की ॥
 परमारथ, स्वारथ, सुख सारे । भरत न सपनेहुं मनहुं निहारे ॥
 साधन, सिद्धि राम - पग - नेह । मोहि लखि परत, भरत-मत एह ॥

दो०—मोरेहुं भरत न पेलिहहि, मनसहुं राम-रजाइ ।

करिअ न सोचु सनेह-बस, कहेउ भूप बिलखाइ ॥ २८९ ॥

राम - भरत - गुन गनत सप्रीती । निसि दंपतिहि पलक-सम बीती ॥
 राज - समाज प्रात जुग जागे । न्हाइ - न्हाइ सुर पूजन लागे ॥
 ने नहाइ गुर - पहि रघुराई । बंदि चरन, बोले रुख पाई ॥
 नाथ ! भरतु, पुरजन, महतारी । सोक - बिकल, बनवास - दुखारी ॥
 सहित - समाज राउ मिथिलेसू । बहुत दिवस भअे सहत कलेसू ॥
 उचित होइ, सोइ कीजिअ नाथा । हित सबही कर रोरें हाथा ॥
 अस कहि, अति सकुचे रघुराऊ । मुनि पुलके, लखि सीलु-सुभाऊ ॥
 तुम्ह बिनु, राम ! सकल सुख-साजा । नरक - सरिस दुहु राज - समाजा ॥

दो०—प्राण-प्राण के, जीव के जिव, सुख के सुख राम ।

तुम्ह तजि तात ! सौहात गृह, जिन्हहि, तिन्हहि विधि बाम ॥ २९० ॥

सो सुख, करमु, घरमु जरि जाऊ । जहें न राम - पद - पंकज भाऊ ॥
 जोगु, कुजोगु, ग्यानु, अग्यानु । जहें नहि राम - पेम परधानू ॥
 तुम्ह बिनु दुखी, सुखी तुम्ह तेही । तुम्ह जानहु जिय, जो जेहि केही ॥
 राउर आयसु सिर सबही के । विदित कृपालहि गति सब नीके ॥
 आपु आश्रमहि धारिअ पाऊ । भयउ सनेह - सिथिल मुनिराऊ ॥
 करि प्रनामु, तब रामु सिधाए । रिषि धरि धीर, जनक पहि आए ॥
 राम - बचन गुरु, नृपहि सुनाए । सील - सनेह - सुभायें - सुहाए ॥
 महाराज ! अब कीजिअ सोई । सब कर धरम-सहित हित होई ॥

दो०—ग्याननिधान, सुजान सुचि, धरमधीर नरपाल ।

तुम्ह बिनु असमंजस-समन, को समरथ ओहि काल ? ॥ २९१ ॥

सुनि मुनि - बचन, जनक अनुरागे । लखि गति, ग्यानु-बिरागु बिरागे ॥
 सिथिल - सनेहें, गुनत मन माहीं । आए इहां कीन्ह भल नाहीं ॥
 रामहि रायें कहेउ बन जाना । कीन्ह आपु प्रिय प्रेम - प्रवाना ॥
 हम अब बन तें बनहि पठाई । प्रमुदित फिरब बिबेक बड़ाई ॥
 तापस, मुनि, महिसुर सुनि, देखी । भए प्रेम - बस बिकल बिसेषी ॥
 समउ समुझि, धरि धीरजु राजा । चले भरत पहि सहित-समाजा ॥
 भरत, आइ आगें भइ लीन्हें । अवसर - सरिस सुआसन दीन्हें ॥
 तात भरत ! कह तैरहुतिराऊ । तुम्हहि बिदित रघुबीर - सुभाऊ ॥

अगम्यः सकलेभ्योऽपि वक्तुं स वरवर्णिनि । अगम्यास्त्यजला भूमिर्गन्तुं शकलिने यथा ॥
राज्ञि! शृण्वमितश्चास्ते महिमा भरताश्रितः । रामो वेत्ति परं सोऽपि वक्तुं शक्नोति नैव तम् ॥
एवं सप्रेम भरतप्रभावं प्रणिगद्य च । पत्न्या मनोर्हच वीक्ष्य वदति स्म महीपतिः ॥
परावर्तत सौमित्रिर्गच्छेच्च भरतो वनम् । स्यात् तर्हि भद्रं सर्वेषां सर्वचित्तेष्विदं तथा ॥
हे देवि ! किन्तु कैकेयीसूतो रघुपतेरपि । शक्येते तर्कितुं नैव प्रीतिविश्वास एव च ॥
स्नेहस्य ममतायाश्च वर्तते भरतोऽवधिः । वर्तते समतासीमा यद्यप्यादित्यवशराट् ॥
परमार्थं स्वीयमर्थं सकलानि सुयान्यपि । स्वप्नेऽपि भरतश्चित्ते पश्यति स्म कदापि न ॥
अस्ति सिद्धिः साधनानां स्नेहो राघवद्वये । भरतस्यायमेवैकः सिद्धान्तो मेऽस्ति भासितः ॥

विस्मृत्य चैवं भरतो न हास्यत्याज्ञां हृदाप्यर्ककुलाधिपस्य ।

चिन्ता ततो हार्दवशेन कार्या भूपोऽन्नवीद् मद्गदवाक् तदेत्यम् ॥ २८९ ॥

रामस्य भरतस्यापि गुणान् सप्रेम गायतोः । दम्पत्योर्व्यतिथ्याति स्म क्षणेन सदृशी क्षपा ॥
प्रातर्जागरितं जातं युग्मं राजसमाजयोः । स्नात्वा स्नात्वाऽऽरभत च विबुधानां समर्चनम् ॥
स्तानं विधाय रघुराड् याति स्म निकषा गृहम् । प्रणम्य पादो सम्प्राप्य चानुकूल्यमभाषत ॥
हे नाथ ! भरतः पौरा जना जन्मप्रदा अपि । शोकेन विकलाः सर्वे वनवासेन दुःखिनः ॥
मिथिलावसुधाधीशः समाजेन समन्वितः । क्लेशजातं सहस्रास्ते बहवो दिवसा गताः ॥
भवेद् यदुचितं नाथ ! तदेव प्रविधीयताम् । सर्वेषामेव कल्याणं वर्तते भवतः करे ॥
इत्थमुक्त्वा रघुपतिः सङ्कोचं परमं गतः । तस्य शीलं स्वभावञ्च वीक्ष्य रोमाञ्चितो मुनिः ॥
सोऽन्नतराम ! सकला सुखसज्जा त्वया विना । द्वाभ्यां राजसमाजाभ्यां नरकेण समा स्थिता ॥

प्राणा असि प्राणगणस्य जीवो जैवः सुखस्थासि सुखञ्च राम ! ।

त्वां तात ! हात्वा रुचितं निशान्तं येभ्योऽस्ति तेभ्यो विधिरस्ति वामः ॥ २९० ॥

तत् सुखं तत् कर्म धर्मः स ब्रजन्तु प्रदग्धताम् । येषु रामपदाम्भोजयुग्मभक्तिर्न विद्यते ॥
योगः कुयोगो ज्ञानञ्च वर्ततेऽज्ञानमेव च । राघवेशप्रेम यत्र प्रधानं नैव वर्तते ॥
विना त्वां दुःखिनः सर्वे सुखिनो ये त्वयैव तोयस्यापि चित्ते यत्किञ्चित् त्वं विजानासि तत् समम् ॥
वर्तते भवदादेशः सर्वेषामपि मस्तके । कृपालुनास्ति विदिता सर्वेषां गतिरुत्तमम् ॥
स्वकीयं पादयुगलं निदधात्वाश्रमे भवान् । इत्युक्त्वा स्नेहणिथिलः सञ्जातो मुनिनायकः ॥
रामो विधाय प्रणतिं व्यदधाद् गमनं ततः । ऋषिर्धैर्यं समाश्रित्य जनकं निकषाऽऽगमत् ॥
अश्रावयन्महीपालं गुरु रामस्य भारतीः । संयुताः शीलहार्दाभ्यां स्वाभाविकमनोरमाः ॥
अधुना हे महाराज ! तदेव प्रविधीयताम् । धर्मयुक्तं भवेद् येन सर्वेषामेव मङ्गलम् ॥

विवेकवान् बोधनिधिः पवित्रो धीरश्च धर्मोऽस्ति भवान् महीप ! ।

द्वैविध्यनाशाय विना भवन्तं शक्तोऽस्ति कोऽस्मिन् समये जगत्पाम् ॥ २९१ ॥

जनकः प्रेममग्नोऽभून्निशम्य मुनिभारतीम् । दृष्ट्वा दशां तस्य बोधवैराग्ये रागवर्जिते ॥
स स्नेहणिथिलो जातश्चित्ते चेद् व्यचारयत् । यदन्तागमनं कृत्वा विहितं न मया शुभम् ॥
वसुंधराधिपो रामं वनं गन्तुं समादिशत् । व्यदधात् स्वयमेवापि प्रियप्रेम प्रमाणितम् ॥
वयस्त्विदानीं विषमं सम्प्रेष्येमान् वनं वनात् । परेभ्यामः प्रमुदिता निजबोधप्रशंसया ॥
तापसा मुनयो विप्रा निशम्येदं विलोक्य च । सञ्जाताः प्रेमविवशा विकलाश्च विशेषतः ॥
कृत्वा विचारं कालस्य धृत्वा धैर्यञ्च भूपतिः । भरतं निकषाऽगच्छत् समाजेन समन्वितः ॥
भरतः पुर आगत्य तस्य स्वागतमाचरत् । कालानुरूपं दत्ते स्म विष्टरञ्च मनोरमम् ॥
मिथिलाभूमिपोऽन्नत हे तात ! भरत ! त्वया । स्वभावो रघुवीरस्य वर्तते बुद्ध एव च ॥

#

दो०—राम सत्यव्रत धरमरत, सब कर सोलु - सनेहु ।

संकट सहत सकोच बस, कहिअ जो आयसु देहु ॥ २९२ ॥

सुनि, तन पुलकि, नयन भरि बारी । बोले भरतु, धीर धरि भारी ॥
प्रभु ! प्रिय, पूज्य पिता-सम आपू । कुलगुरु-सम-हित माय न बापू ॥
कौसिकादि मुनि, सचिव-समाजू । ग्यान - अंबुनिधि आपुनु आजू ॥
सिसु, सेवकु, आयसु - अनुगामी । जानि मोहि, सिख देइअ स्वामी ! ॥
अहि समाज, थल बूझव राउर । मोन, मलिन, मैं बोलव बाउर ॥
छोटे बदन कहउं बड़ि बाता । छमब, तात ! लखि वाम बिधाता ॥
आगम, निगम, प्रसिद्ध पुराना । सेवाधरमु कठिन जगु जाना ॥
स्वामि - धरम स्वारथहि बिरोधू । बैर अंध प्रेमहि न प्रबोधू ॥

दो०—राखि राम-रुख, धरमु, व्रतु, पराधीन मोहि जानि ।

सब के संमत, सबहित, करिअ पेमु पहिचानि ॥ २९३ ॥

भरत-बचन सुनि, देखि सुभाऊ । सहित - समाज सराहत राऊ ॥
सुगम, अगम, मृदु, मंजु, कठोरे । अरथु अमित अति, आखर थोरे ॥
ज्यों मुख-मुकुर मुकुर निज पानी । गहि न जाइ अस अदभुत बानी ॥
भूप, भरतु, मुनि, सहित - समाजू । गे जहँ बिबुध-कुमुद-द्विजराजू ॥
सुनि सुधि, सोच-बिकल सब लोगी । मनहुँ मीनगन नव-जल-जोगी ॥
देव, प्रथम कुलगुर - गति देखी । निरखि बिदेह - सनेह बिसेषी ॥
राम - भगतिमय भरतु निहारे । सुर स्वारथी हहरि हियँ हारे ॥
सब कोउ राम पेममय पेखा । भए अलेख सोच - बस लेखा ॥

दो०—रामु सनेह - सकोच - बस, कह ससोच सुरराजू ।

रचहु प्रपंचहि पंच मिलि, नाहि त भयउ अकाजु ॥ २९४ ॥

सूरन्ह सुमिरि, सारदा सराही । देवि ! देव सरनागत, पाही ॥
फेरि भरत-मति करि निज माया । पालु बिबुध-कुल करि छल-छाया ॥
बिबुध-बिनय सुनि, देवि सयानी । बोली, सुर स्वारथ-जड़ जानी ॥
मो सन कहहु, भरत-मति फेरु । लोचन - सहस न सूझ सुमेरु ॥
बिधि-हरि-हर-माया बड़ि भारी । सोउ न भरत-मति सकइ निहारी ॥
सो मति, मोहि कहत, करु भोरी । चंदिनि कर कि चंडकर चोरी ॥
भरत-हृदयँ सिय - राम - निवासू । तहँ कि तिमिर, जहँ तरनि-प्रकासू ॥
अस कहि, सारद गइ बिधिलोका । बिबुध बिकल, निसि मानहुँ कोका ॥

दो०—सुर स्वारथी, मलीन - मन, कीन्ह कुमंत्र - कुठाटु ।

रचि प्रपंच-माया प्रबल, भय, भ्रम, अरति, उचाटु ॥ २९५ ॥

करि कुचालि, सोचत सुरराजू । भरत-हाथ सब काजु-अकाजू ॥
गए जनकु रघुनाथ - समीपा । सनमाने सब रबिकुल - दीपा ॥
समय, समाज, धरम - अबिरोधा । बोले तब रघुबंस - पुरोधे ॥
जनक - भरत - संबाहु सुनाई । भरत - कहाउति कही सुहाई ॥

सत्यव्रतो धर्मरतोऽस्ति रामः समग्रशीलप्रियतामिरक्षः ।

सङ्कोचनिधनः सहते विपत्तीर् याऽऽज्ञा भवेत् तामनुसृत्य वाच्यम् ॥ २९२ ॥

श्रुत्वा रोमाञ्चिततनुः प्रपूर्वाम्भश्च चक्षुषोः । परमं धैर्यमाश्रित्य भरतः समभाषत ॥
प्रभो ! भवान् प्रियः पूज्यः समस्तातेन वर्तते । कुलाचार्येण तुल्यो तु पितरावपि नो हितो ॥
कोशिकाद्यधिसचिवसमाजोऽन्नास्ति सङ्गतः । तत्राप्यद्य ज्ञानसिन्धुर्भवानप्यत्र वर्तते ॥
शिशुं सेवारतं शिष्टेरनुयानस्य कारकम् । ज्ञात्वा मां यच्छतान्महामुपदेशं भवान् प्रभो ! ॥
अस्मिन् समाजे स्थाने च प्रतिभाष्यो भवान् कथम् । भवाम्यहं मली मौने भाषणे मत्त एव च ॥
लघुना लपनेनाह वच्मि वस्तु महत्तनु । तं तात ! मन्तुं क्षमतां ज्ञात्वा वामं विधिं भवान् ॥
वेदशास्त्रपुराणेषु प्रसिद्धं वर्तते त्विदम् । लोकोऽपि वेत्ति यत् सेवाधर्मः कठिन्तायुतः ॥
स्वामिधर्मं तथा स्वार्थं विरोधोऽस्ति परस्परम् । वैरमास्ते नेत्रवर्जं प्रेमास्ते बोधवर्जितम् ॥

रामस्य भावं व्रतमेव धर्मं पात्वा च बुद्ध्वा मम निधनभावम् ।

हितं समेषां समसम्मतं यत् कार्यं समप्रेम च सम्प्रबुध्य ॥ २९३ ॥

भरतस्याकर्ण्य वाचो विलोक्य प्रकृतिं तथा । प्रशंसति स्म भूपतं समाजेन समन्वितः ॥
सुगमा अगमा मृद्व्यो मञ्जुलाः कठिना अपि । अत्यल्पाक्षरसंयुक्ता अमितार्थसमन्विताः ॥
मुखच्छाया यथाऽऽदर्श आदर्शो निजपाणिगः । सा तु शक्या ग्रहीतुं न तस्य वाचस्तथाऽद्भुताः ॥
ततो महीपो भरतः मुनिश्च ससमाजकाः । अयुस्तत्राभवद् यत्र सुरकैरवचन्द्रमाः ॥
समाचारममुं श्रुत्वा जनाश्चिन्ताकुलाः समे । नूनं मीनगणा नूतनजलयोगाकुलाः स्थिताः ॥
पूर्वं सुराः कुलगुरोः पश्यन्ति स्म गतिं तदा । ततः पश्यन्ति स्म हार्दं विशिष्टं मिथिलापतेः ॥
पश्यन्तिस्मापि भरतं रामभक्तिमयं ततः । दृष्ट्वा देवा निराशाक्ताः स्वार्थिनो विकलाहृदि ॥
सकलानप्यवैक्षन्त रामप्रेयमयान् यदा । अलेखनीयचिन्ताया वशा जाता दिवोकसः ॥

रामोऽस्ति हार्दत्रपयोरधीनश्चिन्तान्वितेन्द्रो वदति स्म चेत्यम् ।

सम्मिल्य सर्वैः कियतां प्रपञ्चो जातोऽन्यथा कार्यविनाश एव ॥ २९४ ॥

ततः सरस्वती स्मृत्वा प्रशंसन्ति स्म तां सुराः । सुरान् सङ्गोपाय देवि ! शरणं समुपागतान् ॥
कृत्वा स्वमायां भरतमनीषां परिवर्तय । तथा कृत्वा छलच्छायां रक्ष बूदं दिवोकसाम् ॥
सुराणां प्रार्थनामेतां श्रुत्वा देवी विवेकिनी । स्वार्थाधीनांस्तथा मन्दान् बुद्ध्वा देवानभाषत ॥
परिवर्तयितुं यस्माद् ब्रूथ मां भारती धियम् । सहस्रेणापि नेत्राणां यूयं मेहं न पश्यथ ॥
विघेर्हरेः शिवस्यापि मायाः सन्ति महाबलाः । किन्तु ता अपि नो शक्ता द्रष्टुं भरतशेमुषीम् ॥
परिवर्तयितुं तस्य तां मां वदथ शेमुषीम् । शक्ता चोरयितुं चण्डकरं किं चन्द्रिका क्वचित् ॥
निवासो भरतस्वान्ते सीताया राघवस्य च । तिष्ठेत् किं तत्र तिमिरं यत्र सूर्यः प्रकाशते ॥
सरस्वती त्वमाभाष्य लोकं याति स्म वेधसः । यान्ति स्म देवा वैकल्यं कोका निट्समये यथा ॥

स्वार्थकलक्षया मलमावसाश्च मन्त्रं कृयन्त्रञ्च सुरा अकुर्वन् ।

मायाप्रपञ्चं प्रबलं विधायारत्युद्भ्रमाऽऽभीमया अभूवन् ॥ २९५ ॥

कुत्सिताचरणं कृत्वाऽचिन्तयत् पाकशासनः । यत् करे भरतस्य स्तः कार्याकार्ये समात्मके ॥
इतो याति स्म जनको निकषा रघुनायकम् । दीपो मिहिरवंशस्य सकलान् सममानयत् ॥
कालधर्मसमाजानां विरोधेन विवर्जितम् । वचनं प्रयुनक्ति स्म रघुवंशपुरोहितः ॥
श्रावयित्वा विदेहस्य संलापं भरतस्य च । प्रभाषते स्म रुचिरा भरतस्य सरस्वतीः ॥

तात राम ! जस आयसु देह । सो सबु करै, मोर मत एह ॥
 सुनि रघुनाथ, जोरि जुग पानी । बोले सत्य, सरल, मृदु बानी ॥
 बिद्यमान आपुनि, मिथिलेसू । मोर कहव, सब भाँति भेदेसू ॥
 राउर - राय - रजायसु होई । राउरि सपथ, सही सिर सोई ॥

दो०—राम-सपथ सुनि, सुनि, जनकु, सकुचे सभा समेत ।

सकल बिलोकत भरत-मुखु, बनइ न अंतर देत ॥ २९६ ॥

सभा सकुच-बस भरत निहारी । राम - बंधु, धरि धीरजु भारी ॥
 कुसमउ देखि, सनेहु सँभारा । बढ़त बिधि, जिमि घटज निवारा ॥
 सोक कनकलोचन, मति छोनी । हरी, विमल गुन-गुन जग-जोनी ॥
 भरत - बिबेक बराहूँ बिसाला । अनायास उधरी तैहि काला ॥
 करि प्रनामु सब कहूँ कर जोरे । रामु, राउ, गुर, साधु निहोरे ॥
 छमब आजु अति अनुचित मोरा । कहउँ बदन मृदु, बचन कठोरा ॥
 हियँ सुमिरी सारदा सुहाई । मानस तँ मुख - पंकज आई ॥
 विमल - बिबेक - धरम - नय - साली । भरत - भारती मंजु मराली ॥

दो०—निरखि बिबेक-बिलोचनहि, सिथिल-सनेहँ समाजु ।

करि प्रनामु बोले भरतु, सुमिरि सीय-रघुराजु ॥ २९७ ॥

प्रभु ! पितु, मातु, सुहृद, गुर, स्वामी । पूज्य, परम हित, अंतरजामी ॥
 सरल, सुसाहिधु, सील - निधानू । प्रनतपाल, सर्वग्य, सुजानू ॥
 समरथ, सरनागत - हितकारी । गुनगाहकु, अवगुन - अध - हारी ॥
 स्वामि ! गोसाँइहि-सरिस गोसाँइ । मोहि समान मैं साँइ दोहाँइ ॥
 प्रभु - पितु - बचन मोहबस पेली । आयउँ इहाँ समाजु सकेली ॥
 जग भल - पोच, ऊँच अरु नीच । अमिअ - अमरपद, माहुरु - मीच ॥
 राम - रजाइ भेट मन माहीं । देखा-मुना, कतहुँ कोउ नाहीं ॥
 सो मैं सब बिधि कीन्हि ढिठाई । प्रभु मानी, सनेह - सैवकाई ॥

दो०—कृपा-भलाई आपनी, नाथ ! कीन्ह भल मोर ।

दूषन भे भूषन - सरिस, सुजसु चारु चहु ओर ॥ २९८ ॥

राउरि रीति, सुवानि, बड़ाई । जगत - बिदित, निगमागम गाई ॥
 कूर, कुटिल, खल, कुमति, कलंकी । नीच, निसील, निरीस, निसंकी ॥
 तैउ सुनि, सरन सामुहँ आए । सकृत् प्रनामु किहँ अपनाए ॥
 देखि दोष, कबहुँ न उर आने । सुनि गुन, साधु-समाज बखाने ॥
 को साहिब, सेवकहि नैवाजी । आपु समाज साज सब साजी ॥
 निज करतूति न समुझिअ सपनें । सेवक सकुच - सोचु उर अपनें ॥
 सो गोसाँइ, नहिँ दूसर कोपी । भुजा उठाइ कहउँ, पन रोपी ॥
 पसु नाचत, सुक पाठ - प्रबीना । गुन - गति-नट पाठक - आधीना ॥

दो०—यों सुधारि, सनमानि जन, किए साधु - सिरमोर ।

को कृपाल बिनु पालिहै, बिरिदाबलि बरजोर ॥ २९९ ॥

हे तात ! राम ! यद् रूपमादेशं सम्प्रदास्यसि । तद् रूपमेव सकलाः कुर्वन्तिवति मतं मम ॥
रघुनाथो निशम्येदं करो कृत्वा पुटाकृती । सरलां मृदुलां सत्यां भावते स्म सरस्वतीम् ॥
मिथिलेशे भवति च स्थानेऽस्मिन् वर्तमानयोः । मम सम्भाषण किञ्चित् सर्वथैवास्त्यसाम्प्रतम् ॥
भवतो मिथिलेशस्य चाज्ञा या कोऽपि मे भवेत् । भवतः शपथं कुर्वे सा सत्यं कथृता भवेत् ॥

ऋषिविवेहः शपथं निशम्य रामस्य सङ्कोचयुतो ससम्भौ ।

समेऽप्यपश्यन् सरतान्नञ्च कोऽपि स्थितो नोत्तरदानशक्तः ॥ २९६ ॥

सङ्कोचस्य पराधीनामपश्यद् भरतः सभाम् । तदा स बन्धू रामस्य भव्यं धैर्यं समाश्रयत् ॥
कुत्सितं समयं दृष्ट्वा स्नेहं समरुणन्निजम् । यथा विन्ध्यं समरुणद् वृद्धिं यान्तं घटोद्भवः ॥
चिन्तात्मको हिरण्याक्षो मतिरूपां वसुन्धराम् । अहरन्निर्मलगुणव्यूहलोकजनिप्रदाम् ॥
भरतस्य विवेकात्मा विशालतनुमान् किरिः । तस्मिन् काले विनाऽऽयासं तस्या उद्धारमाचरत् ॥
कृत्वा प्रणामं सर्वेभ्यः साञ्जली व्यदधात्करो । राम भूपं गुहं साधूनपि प्रार्थयते स्म सः ॥
यदद्यानुचितं तीव्रं भवन्तो मर्षयन्तु मे । यतो वदाम्यान्नेन मृदुना निष्ठुरं वचः ॥
ततोऽस्मरत् स हृदये रम्यरूपां सरस्वतीम् । मानसात् सा समागच्छदरविन्दं मुखात्मकम् ॥
विवेकेनाऽमलेनाकता धर्मेणापि नयेन सा । मराली मञ्जुरूपाऽऽसीद् भरतस्य सरस्वती ॥

विवेकरूपेक्षणतोऽवलोक्य हार्देन मन्दं निखिलं समाजम् ।

कृत्वा प्रणामं भरतोऽभ्यधत्त संस्मृत्य सीतां रघुनायकञ्च ॥ २९७ ॥

प्रभो ! भवान् पिता माता मम स्वामी गुरुः सुहृत् । अन्तर्यामी पूजनीयः परमो हितकारकः ॥
रम्येशः सरलस्वातन्त्रिधानं चरितस्य च । सर्ववेत्ता सुष्ठुबोधस्तथा प्रणतपालकः ॥
शक्तिसम्पन्नतायुक्तः शरणागतमञ्जलः । गुणानां ग्राहको दोषकलुषध्वसकारकः ॥
हे स्वामिन् ! वर्तते स्वामी भवानेव भवत्समः । मया समोऽहमेवास्मि स्वामिद्रोहविधायकः ॥
उलङ्घ्य वचनं मोहवशस्तातस्य चेशितुः । अत्राहं प्राप्तवानस्मि कृत्वा सम्भारसङ्ग्रहम् ॥
संसारे साधु चासाधु प्रोन्नतं नीचतायुतम् । अमृतं देवतपदं गरलं मरणं तथा ॥
यद् राघवेशराजाज्ञां त्यजेन्नजिजनस्यपि । तत् किमप्येषु नैवाहं दृष्टवान् श्रुतवानपि ॥
तदहं कृतवानस्मि धूष्टत्वं सर्वरीतिकम् । किन्तु प्रभुर्मन्यते स्म प्रेम सेवकताञ्च तत् ॥

दयाशुभाभ्यां निजसंश्रिताभ्यां शुभं करोति स्म भवान् प्रभो ! मे ।

दोषा अभूवन् मम भूषणानि रम्यं यशः सर्वत एव चाभूत् ॥ २९८ ॥

पद्धत्या भवदीयायाः सुवाचश्च विशेषता । समग्रविश्वविदिता निगमागमकीर्तिता ॥
कुटिला ये खलाः क्रूराः कुधोयुक्ताः कलङ्किनः । नीचाः शीलेन रहिता निरीशा भयवर्जिताः ॥
शरणं तानपि प्राप्ताञ्च श्रुत्वा सम्मुखमागतान् । कृतानतीनेकदापि स्वकीयान् कुरुते भवान् ॥
दृष्ट्वाऽपि दोषान् हृदये निदधाति कदापि न । तेषां गुणानपि श्रुत्वा सद्बुन्दे नैव गायति ॥
कोऽन्यो दासदयाकर्ता वर्तते प्रभुरीदृशः । सज्जां सर्वाञ्च सम्भारं स्वयमेव करोति यः ॥
निजां कदापि स्वप्नेऽपि न चिन्तयति यः कृतिम् । सङ्कोची तु भवेद् दास इति धत्ते स्वचेतसि ॥
न वर्ततेऽन्यो भवतः स कोऽपि प्रभुरीदृशः । भुजावृत्याप्य वचमीदं निश्चयेन समेन च ॥
नृत्यन्ति पशवः कीराः पाठदक्षा भवन्ति च । भवतस्तद्गतिगुणौ नटपाठकयोर्वशौ ॥

इत्थं सुसंशोध्य जनान् समर्च्य व्यधत्त तान् साधुशिरोमणींश्च ।

विना कृपालुं परिपातु कोऽन्यो हठेन साकं विरुदार्वालि स्वाम् ॥ २९९ ॥

सोक, सनेहँ कि बाल - सुभाएँ । आयउँ लाइ रजायसु बाएँ ॥
 तबहुँ कृपाल, हेरि निज ओरा । सबहि भाँति भल मानैउ मोरा ॥
 देखेउँ पाय सुमंगल - मूला । जानेउँ, स्वामि सहज अनुकूला ॥
 बड़ें समाज बिलोकैउँ भागू । बड़ीं चूक साहिब - अनुरागू ॥
 कृपा, अनुग्रह अंगु अघाई । कीन्ह कृपानिधि सब अधिकाई ॥
 राखा मोर दुलार गोसाईं । अपनें सौल, सुभायँ, भलाई ॥
 नाथ ! निपट मैं कीन्हि ढिठाई । स्वामि - समाज सकोच बिहाई ॥
 अबिनय, बिनय, जथारुचि बानी । छमिहि देउ ! अति आरति जानी ॥

दो०—सुहृद, सुजान, सुसाहिबहि, बहुत कहब बड़ि खोरि ।

आपसु देइअ, देव ! अब, सबइ सुधारी मोरि ॥ ३०० ॥

प्रभु - पद - पदुम - पराग दोहाई । सत्य - सुकृत - सुख - सीवँ सुहाई ॥
 सो करि, कहउँ हिए अपने की । रुचि जागत - सोवत - सपने की ॥
 सहज सनेहँ स्वामि - सेवकाई । स्वारथ, छल, फल चारि बिहाई ॥
 अग्या-सम न सुसाहिब - सेवा । सो प्रसादु, जन पावँ, देवा ! ॥
 अस कहि, प्रेम - बिबस भअ भारी । पुलक सरीर, बिलोचन बारी ॥
 प्रभु - पद - कमल गहे अकुलाई । समउ, सनेहु, न सो कहि जाई ॥
 कृपासिंधु सनमानि सुबानी । बैठाए समीप गहि पानी ॥
 भरत - बिनय सुनि, देखि सुभाऊ । सिथिल - सनेहँ सभा, रघुराऊ ॥

छं०—रघुराज सिथिल - सनेहँ साधु, समाज, मुनि, मिथिलाधनी ।

मन महँ सराहत भरत-भायप-भगति की महिमा घनी ॥

भरतहि प्रसंसत बिबुध बरषत, सुमन, मानस-मलिन से ।

तुलसी, बिकल सब लोग मुनि, सकुचे निसागम नलिन से ॥

सो०—देखि दुखारी - दीन, दुहु समाज नर - नारि सब ।

मधवा महा मलीन, मुए मारि मंगल चहत ॥ ३०१ ॥

कपट - कुचालि - सीवँ सुरराजू । पर-अकाज-प्रिय, आपन काजू ॥
 काक - समान पाकरिपु - रीती । छली, मलीन, कतहुँ न प्रतीती ॥
 प्रथम कुमत करि, कपटु सँकेला । सो उचाटु, सब केँ सिर मेला ॥
 सुरमायाँ सब लोग बिमोहे । राम-प्रेम अतिसय न बिछोहे ॥
 भय-उचाट-बस, मन धिर नाहीं । छन बन-रुचि, छन सदन सोहाहीं ॥
 दुबिध मनोगति प्रजा दुखारी । सरित - सिंधु - संगम जनु बारी ॥
 दुचित, कतहुँ परितोषु न लहहीं । एक-एक सन मरमु न कहहीं ॥
 लखि, हियँ हंसि, कह कृपानिधानू । सरिस स्वान, मधवान, जुबानू ॥

दो०—भरतु, जनकु, मुनिजन, सचिव, साधु-सचैत बिहाइ ।

लागि देवमाया सबहि, जयाजोगु जनु पाइ ॥ ३०२ ॥

कृपासिंधु, लखि लोग दुखारे । निज सनेहँ, सुरपति - छल भारे ॥
 सभा, राउ, गुर, महिसुर, मंत्री । भरत-भगति सब केँ मति जंत्री ॥

चिन्तया वा प्रियत्वेन प्रकृत्या बालकस्य वा । भवदाज्ञां वामभागे विधायाहमुपागतः ॥
तथापि समवालोक्ष्य चानुकम्पामयो भवान् । मामकीनं मन्यते स्म प्रकारैः सकलैः शिवम् ॥
मञ्जुलानां मङ्गलानां मूलं पादौ व्यलोकयम् । स्वाभाविकानुकूलञ्च स्वाभिनं समवेदिषम् ॥
महत्त्वस्मिन् समाजे स्वं भागधेयं व्यलोकयम् । यन्महत्त्वपराधेऽपि प्रेमास्ते स्वाभिनो मयि ॥
साङ्गी च तृप्तिपर्यन्तावनुकम्पाप्रसादको । अधिकं सर्वमन्यच्च विद्यते स्म कृपानिधिः ॥
गोपायति स्म प्रियतां मामकीनामधीश्वरः । स्वभावरम्यवृत्तेश्च भद्रेणापि निजाश्रितैः ॥
हे नाथ ! सर्वथैवाहं कृतवानस्मि धृष्टताम् । सङ्कोचं सम्परित्यज्य समाजस्य तथेशितुः ॥
नम्रतानम्रतावाचं वदामि स्म यथारुचि । परमार्तं परिज्ञाय सम्मर्षयतु मां भवान् ॥

स्वीशं सुबुद्धिं सुहृवं प्रति स्वा बहूवितरास्ते पृथुरूपदोषः ।

ततोऽघुनाऽऽज्ञेय ! वितोर्यतां मे त्वशोधि सर्वं भवता मदीयम् ॥ ३०० ॥

पादरूपसरोजन्मरजसः शपथः प्रभोः । सत्यपुण्यसुखीयानां सीमा मञ्जूलरूपिणी ॥
तमप्यहं संविधाय वदामि निजचेतसः । रुचिं जाग्रत्स्वप्ननिद्रादशास्थितिसमन्विताम् ॥
स्वभावसिद्धप्रियताविहितं सेवनं प्रभोः । विहाय स्वार्थकपटे फलान्यब्धिसमानि च ॥
स्वीशस्य नापरा सेवा तदाज्ञापालनोपमा । प्रसादमाज्ञारूपं तं प्राप्नुयात् सेवकः प्रभो ! ॥
इत्याभाष्य स सञ्जातः परमं प्रियतावशः । रोमाञ्जिता तनुस्तस्य लोचने वारिपूरिते ॥
गृह्णति स्म प्रभोः पादौ भूत्वा वैकल्यसंयुतः । प्रवक्तुं नैव शक्यते स कालः प्रियता च सा ॥
सुगिरा मानयित्वा तमनुकम्पापयोनिधिः । समुपावेशयत् पार्श्वं गृहीत्वा तस्य दीर्घगम् ॥
भरतस्याकर्ण्य वीक्ष्य प्रार्थनां प्रकृतिं तथा । स्नेहेन शिथिली जाता सभा रघुपतिस्तथा ॥

समेऽपि मान्यसंयुताः प्रियत्वतोऽभवंस्तवा सतां व्रजो विदेहराट् तपस्विनो रघूत्तमः ।

ततोऽस्तुवन् मनस्सु ते सुबन्धुताञ्च भारतीं विशेषतां घनाकृतिं तदीयमक्तिसङ्गताम् ॥

सुरारच केकयात्मजातनूदभवस्तुतौ रता मलाक्त चेतसः सुमन्नजस्य वर्षमाचरन् ।

तुलस्यभाषताखिला जना निशम्य विबलवाः क्षपाऽऽगतेः सरोरुहव्रजा इवाऽविकासिनः ॥

समान् वीक्ष्य दीनांस्तथा दुःखयुक्तान् द्वयोर्वन्दयोः पुरुषान् योषितश्च ।

परम्लानतावान् मरुत्वान् मृतांस्तान् पुनर्भारयित्वा शुभं वाञ्छति स्म ॥ ३०१ ॥

कपटस्य कुचक्रस्य सीमा सुमनसां पतिः । वर्तते रुचिरे तस्मै परहानिस्वमङ्गले ॥
करटेन समानास्ति रीतिः पत्युर्दिवौकसाम् । कस्मिन्नपि न विश्वासं करोति स मली छली ॥
प्रथमं कुमतं कृत्वा सच्छलं सममेलयत् । ततः समेषां शीर्षेषु तदुद्भ्रममपातयत् ॥
सुमनोमायया लोकान् सकलानप्यमोहयत् । किन्तु रामगतप्रेम्णस्तेऽधिकं न वियोजिताः ॥
भयोद्भ्रमवशं चेतः स्थिरं कस्यापि नाभवत् । अभूतां रुचिरे तेभ्यः क्षणेऽरण्यं क्षणे गृहम् ॥
जना जाता दुःखयुक्ता द्वैविध्येन मनोगतेः । नद्युदन्वत्सङ्गमस्य वारिं क्षुब्धमभूद ध्रुवम् ॥
अर्थद्वयाक्तचित्तास्ते परितुष्टा न कुवचित् । रहस्यमपि ते स्वीयं नाभाषन्त परस्परम् ॥
दशां वीक्ष्य विहस्यापि हृद्यवोचत् कृपानिधिः । मघवा श्वा युवा चैव वर्तन्ते समतान्विताः ॥

मुनीनमात्यान् भरतं विदेहं विहाय साधूनपि बोधयुक्तान् ।

व्याप्नोत् समानप्यमृताशमाया तदा यथायोग्यमवाप्य लोकान् ॥ ३०२ ॥

कृपारत्नाकरोऽपश्यज्जनान् दुःखसमन्वितान् । स्वकीयेन प्रियत्वेन परव्याजेन वञ्चिणः ॥
गुरोः सभाया नृपतेविप्राणां मन्त्रिणामपि । मतिं समेषां भरतभक्तिः सम्पर्यकीलयत् ॥

रामहि चितवत चित्रलिखे से । सकुचत बोलत, वचन सिखे से ॥
 भरत - प्रीति - नति - बिनय - बढ़ाई । सुनत सुखद, बरनत कठिनाई ॥
 जासु बिलोकि भगति - लवलेसु । प्रेम - मगन मुनिगन, मिथिलेसु ॥
 महिमा तासु कहै किमि तुलसी । भगति सुभायें, सुयति हियँ हुलसी ॥
 आपु छोटि, महिमा बढ़ि जानी । कबिकुल - कानि मानि सकुचानी ॥
 कहि न सकति गुन, रचि अधिकाई । मति-गति, बाल-वचन की नाई ॥

दो०—भरत बिमल जसु बिबल बिधु, सुमति अकोरकुमारि ।

उदित बिमल-जन-हृदय नभ, अकटक रही निहारि ॥ ३०३ ॥

भरत-सुभाउ न सुगम निगमहूँ । लघु-मति-चापलता, कवि छमहूँ ॥
 कहत-सुनत, सति भाउ भरत को । सीय-राम-पद होइ न रत को ॥
 सुमिरत भरतहि, प्रेमु राम को । जेहि न सुलभु, तेहि सरिस बाम को ॥
 देखि, दयाल, दसा सबही की । राम-सुजान, जानि जन-जी की ॥
 धरमधुरीन, धीर, नय - नागर । सत्य - सनेह - सील - सुख - सागर ॥
 देसु, कालु, लखि समउ, समाज । नीति - प्रीति - पालक रघुराज ॥
 बोले वचन, बानि - सरवसु से । हित परिनाम, सुनत ससि-रसु-से ॥
 तात भरत ! तुम्ह धरम - धुरीना । लोक बेद - बिद, प्रेम - प्रबीना ॥

दो०—करम-वचन-मानस बिमल, तुम्ह समान तुम्ह तात ! ।

गुरसमाज, लघु-बंधु-गुन, कुसमयँ किमि कहि जात ॥ ३०४ ॥

जानहु तात ! तरनि-कुल-रीती । सत्यसंध - पितु - कीरति, प्रीती ॥
 समउ, समाजु, लाज गुरजन की । उदासीन, हित, अनहित मन की ॥
 तुम्हहि बिदित सबही कर करम । आपन - मोर, परम हित, धरम ॥
 मोहि सब भाति भरोस तुम्हारा । तदपि कहउँ अवसर - अनुसार ॥
 तात ! तात - बिनु बात हमारी । केवल गुरकुल - कृपाँ संभारी ॥
 नतर प्रजा. परिजन, परिवार । हमहि-सहित सबु होत खुआरु ॥
 जौ बिनु - अवसर अथवँ दिनेसु । जग कैहि कहहु, न होइ कलेसु ॥
 तस उतपातु, तात ! बिधि कीन्हा । मुनि, मिथिलेस राखि सबु लीन्हा ॥

दो०—राजकाज, सब लाज, पति, धरम, धरनि, धन, धाम ।

गुर-प्रसाउ पालिहि सबहि, भल होइहि परिनाम ॥ ३०५ ॥

सहित - समाज तुम्हार, हमारा । घर, वन, गुर-प्रसाद रखवारा ॥
 मातु - पिता - गुर - स्वामि - निदेसु । सकल धरम - धरनीधर सेसु ॥
 सो तुम्ह करहु, करावहु मोह । तात ! तरनिकुल - पालक होह ॥
 साधक एक सकल सिधि - देनी । कीरति, सुगति, भूतिमय बेनी ॥
 सो बिचारि सहि संकट भारी । करहु प्रजा - परिवार सुखारी ॥
 बाँटी बिपति सर्वाहि मोहि भाई । तुम्हहि अवधि-भरि बड़ि कठिनाई ॥
 जानि तुम्हहि मृदु, कहउँ कठोरा । कुसमयँ तात ! न अनुचित मोरा ॥
 होहि कुठायँ सुबंधु सहाए । ओड़िअहि हाथ असनिहु के घाए ॥

दो०—सेवक कर, पद, नयन से, मुख सो साहिबु होइ ।

तुलसी, प्रीति कि रीति सुनि, सुकवि सराहँ सोइ ॥ ३०६ ॥

वीक्षन्ते स्म समे रामं ते चित्रलिखिता इव । सङ्कोचिनो वदन्ति स्म पाठिता इव भारतीः ॥
 प्रीतिर्नतिः प्रार्थना च भरतस्य विशेषता । सुखप्रदाः श्रूयमाणाः प्रवक्तुं कठिनाः परम् ॥
 यदाश्रययुजो भक्तेर्वीक्ष्य लेशं परं लघु । प्रेममग्ना मुनिगणाः सञ्जाता जनकस्तथा ॥
 माहात्म्यं तस्य तुलसीदासो रीत्या कया वदेत् । तद्भवितसुविचाराभ्यां सुधीरुत्तासिनी हृदि ॥
 सा स्वां स्वल्पां परिज्ञाय माहात्म्यं विपुलं तथा । सङ्कोचयुक्ता सञ्जाता मत्वा कविपरम्पराम् ॥
 गुणेष्वतिरुचिस्तस्या वक्तुं शक्ता न सा तु तान् । कवेर्मतेर्गतिर्जाता बालस्योक्त्या समा ततः ॥

शुक्लं यशो ग्लोभरतस्य शुक्लश्चकोरकन्या मुमतिः कवेश्च ।

शुक्लेश्चक्रे भक्तहृदात्मके तं प्राप्तोदयं प्रेक्षत निनिमेषम् ॥ ३०३ ॥

स्वभावः कैकयीसूनोर्न वेदसुगमः स्थितः । क्षमन्तां कवयस्तस्माच्चापल्यं मेऽल्पसंविदः ॥
 वदतः शृण्वतो रम्यं भावं भरतसंश्रितम् । को भवेन्न रतः सीतारघुनाथपदद्वये ॥
 भरतस्य स्मृतौ सत्यां हार्दं रघुकुलेशितुः । न यस्य सुलभं तेन समः को भाग्यवर्जितः ॥
 दयालुः समवालोक्त्य समेपामपि तां दशाम् । रामः सुबोध आवुध्य जनस्य हृदयं तथा ॥
 नीतिविज्ञानसम्पन्नो धीरो धर्मधुरन्धरः । प्रीतेः मत्स्यस्य शीलस्य सुखस्यापि पयोनिधिः ॥
 देशं कालं समालोक्य समाजावसरो तथा । अधीशो रघुवंशस्य नीतेः प्रीतिश्च पालकः ॥
 सर्वस्वानि ध्रुवं वाचो वचनान्युदचारयत् । परिणामे शङ्कराणि समानीन्दुरसेन च ॥
 वर्तसे त्वं भरत ! हे तात ! धर्मधुरन्धरः । वेत्ता लोकस्य वेदानां प्रियत्वे निपुणस्तथा ॥

मलेन हीनः कृतिवाङ्मनोभिर् हे तात ! आस्ते सदशस्त्वया त्वम् ।

बन्धे गुरुणां विषमे च काले कथं लघुभ्रातृगुणाः सुभाष्याः ॥ ३०४ ॥

जानासि तात ! तरणेन्ववायस्य पद्धतिम् । सत्यप्रतिज्ञायुक्तस्य कीर्ति प्रीति तथा पितुः ॥
 कालं सधर्मनिकरं तथा गुरुजनत्रयम् । भावं चित्तस्य मध्यस्थभद्रकृद्विद्विषामपि ॥
 सर्वेषामपि कर्तव्यं विदितं वर्तते तव । तथास्ति विदितो धर्मः स्वस्य मे च हितः परः ॥
 सर्वप्रकारो विश्वासस्तव मे वर्तते तथा । तथापि वच्यम् किञ्चिदनुसारमनेहसः ॥
 अस्माकमर्थो हे तात ! गते जननदायके । केवलं गुरुवंशस्य कृपयैवास्ति साधितः ॥
 नो चेत् प्रजाः परिजनाः परिवारास्तथैव च । अस्माभिः सहिता नाशं ब्रजेयुः सकला अपि ॥
 अस्त ब्रजद् दिनाधीशो विनवावसरं यदि । वद तर्हि भवेत् को न संसारे क्लेशसंयुतः ॥
 तेनैव तुल्यमुत्पातं कृतवान् वर्तते विधिः । परं मुनिविदेहेषौ सकलं समरक्षताम् ॥

राज्यस्य कार्यं सकलं त्रपाञ्च धमदिरौ द्रव्यमहीगृहाणि ।

तेजो गुरोः पास्यति सर्वमेव भद्रं भविष्यत्यपि पाककाले ॥ ३०५ ॥

संयुक्तयोः समाजेन वर्तते तव मे तथा । निकेतने च विपिने रक्षकोऽनुग्रहो गुरोः ॥
 आज्ञायाः पालनं मातुः पितुर्गुर्वीशयोस्तथा । समग्रधर्मधरणीधरः पन्नगनायकः ॥
 तत् स्वयं तन् निर्वह त्वं निर्वाह्य मयाऽपि तत् । भव हे तात ! तरणेन्ववायस्य पालकः ॥
 एकमेतत् साधकाय सर्वसिद्धिप्रदायकम् । त्रिवेणी कीर्तिसम्पत्तिमुरम्यगतिरूपकम् ॥
 विचारं तस्य कृत्वा त्वं सोढवा तीव्रास्तथाऽऽपदः । विघेहि सुखसंयुक्तान् प्रजा अपि कुटुम्बिनः ॥
 विभक्ता विहिताः सर्वे बन्धो ! विपदो मम । किन्तु तीव्रा विपत्तिस्ते वर्ततेऽवधिसीमिता ॥
 विज्ञायापि मृदुं त्वाऽहं वदामि कठिनं वचः । वर्ततेऽनुचितं नैव कुकालेऽस्मिन् कृते मम ॥
 भवन्ति कुत्सिते स्थाने सहाया रम्यबान्धवाः । हस्तैरेवावरोध्यन्ते घाता वज्रोद्भवोऽपि ॥

सेवारताः पादकराक्षितुल्या भवेयुरीशाश्च मुखैः समानाः ।

तुल्यवोचत् कवयो महान्तः श्रुत्वेति गायन्ति सुहार्दरीतिम् ॥ ३०६ ॥

सभा सकल, सुनि रघुवर - बानी । प्रेम-पयोधि - अमिअँ जनु सानी ॥
 सिथिल समाज सनेह - समाधी । देखि दसा चुप सारद साधी ॥
 भरतहि भयउ परम संतोषू । सनमुख स्वामि, बिमुख दुख-दोषू ॥
 मुख प्रसन्न, मन मिटा बिषादू । भा जनु गुँगैहि गिरा - प्रसादू ॥
 कीन्ह सप्रेम प्रनामु बहोरी । बोले पानि - पंकरुह जोरी ॥
 नाथ ! भयउ सुखु साथ गए को । लहेउँ लाहु जग जनमु भए को ॥
 अब कूपाल ! जस आयसु होई । करौं सीस धरि, सादर सोई ॥
 सो अवलंब देव ! मोहि देई । अवधि पार पावौं जेहि सेई ॥

दो०—देव ! देव - अभिषेक हित, गुर - अनुसासनु पाड ।

आनेउँ सब तीरथ-सलिलु, तेहि कहँ काह रजाइ ॥ ३०७ ॥

एकु मनोरथु बड़ मन माहीं । सभयँ, सकोच, जात कहि नाही ॥
 कहहु तात ! प्रभु - आयसु पाई । बोले, बानि सनेह - सुहाई ॥
 चित्रकूट सुचि थल, तीरथ, वन । खग, मृग, सर, सरि, निर्झर, गिरिगन ॥
 प्रभु-पद-अंकित-अवनि बिसेषी । आयसु होइ, त आवौं देखी ॥
 अवसि अत्रि - आयसु सिर धरहु । तात बिगतभय कानन चरहु ॥
 मुनि - प्रसाद बन मंगलदाता । पावन, परम सुहावन, भ्राता ॥
 रिषिनायकु जहँ आयसु देहीं । राखेहु तीरथ - जलु, थल तेहीं ॥
 सुनि प्रभु-बचन, भरत सुखु पावा । मुनि-पद-कमल, मुदित सिर नावा ॥

दो०—भरत - राम - संवाहु सुनि, सकल सुमंगल - झूल ।

सुर स्वारथी सराहि कुल, बरषत सुरतर - फूल ॥ ३०८ ॥

धन्य भरत, जय राम गोसाईं । कहत देव हरषत बरिआई ॥
 मुनि, मिथिलेस, सभाँ, सब काहू । भरत-बचन सुनि, भयउ उछाहू ॥
 भरत - राम - गुन - ग्राम सनेहू । पुलकि प्रससत राउ बिदेहू ॥
 सेवक - स्वामि - सुभाउ सुहावन । नेमु - पेमु, अति पावन - पावन ॥
 मति - अनुसार सराहन लागे । सचिव, सभासद सब अनुरागे ॥
 सुनि - सुनि राम - भरत - संवाहू । दुह समाज - हियँ हरषु - बिषादू ॥
 राम-मातु, दुखु-सुखु-सम जानी । कहि गुन, राम प्रबोधी रानी ॥
 एक कहहि रघुवीर - बड़ाई । एक सराहत भरत - अलाई ॥

दो०—अत्रि कहेउ तब भरत सन, सैल समीप सुकूप ।

राखिअ तीरथ तोय तहँ, पावन अमिअ अनूप ॥ ३०९ ॥

भरत, अत्रि - अनुसासन पाई । जल - भाजन सब दिए चलाई ॥
 सानुज आपु, अत्रि मुनि, साधू । सहित गए जहँ कूप अगाधू ॥
 पावन पाथ, पुन्यथल राखा । प्रमुदित प्रेम, अत्रि अस भाषा ॥
 तात ! अनादि सिद्ध थल एहू । लोपेउ काल, बिदित नहि केहू ॥
 तब सेवकन्ह सरस थलु देखा । कीन्ह सुजल - हित कूप बिसेषा ॥
 बिधि-बस भयउ बिस्व - उपकारू । सुगम, अगम अति धरम-बिचारू ॥
 भरतकूप अब कहिहहि लोग । अति पावन तीरथ जल - जोगा ॥
 प्रेम - सनेम निमज्जत प्राणी । होइहहि बिमल करम-मन-बानी ॥

रघूत्तमस्य वचनं निशम्य सकला सभा । पीयूषेण सुससिक्तं प्रेमपाथोनिधेर्ध्रुवम् ॥
शिथिलोऽभूत् समाजश्च सर्वे स्नेहसमाधिगाः । विलोक्येमां दशां मौनं श्रयति स्म सरस्वती ॥
सन्तोषं परमं प्राप्नोत् कैकेयीतनुसम्भवः । पराङ्मुखा दुःखदोषा नायके सम्मुखे सति ॥
प्रसन्नं तस्य वदनं विपादो नाशमव्रजत् । नूनं मूक जायते स्म वागीश्वर्या अनुग्रहः ॥
प्रणामं विदधाति स्म स पुनः प्रेमसंयुतम् । करारविन्दं संयोज्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
हे नाथ ! सह्यानस्य सुखं सम्प्राप्तवानहम् । लोके ज्ञातस्य जनुपो लाभञ्च समवाप्तवान् ॥
कुपालो ! यादृग्धुना निर्दणो मे भविष्यति । करिष्यामि तमेवाहं सादरं न्यस्य मस्तके ॥
भवान् ददातु हे देव ! मह्यं तदवलम्बनम् । अवधेः पारमाप्स्यामि यस्य सम्पाद्य सेवनम् ॥

सम्प्राप्य हे नाथ ! गुरोरनुज्ञां नाथाभिषेकस्य कृते मया यत् ।

आनीतमास्तेऽखिलतीर्थपाथः काऽऽज्ञा ताराणामधिपस्य तस्मै ॥ ३०७ ॥

महान् मनोरथश्चैको वर्तते मम मानसे । निगद्यते नैव वाचा भीतेः सङ्कोचतश्च यः ॥
तात ! ब्रूहीति देवस्य शासनं समवाप्य सः । भारती प्रयुनक्ति स्म स्नेहमञ्जुकलेवराम् ॥
शुचीनि चित्तकूटस्य स्थलतीर्थवनान्यपि । खगान् मृगान् निर्झरिणीनिझरान् सरसीगिरीन् ॥
विशेषरूपतो भूमिमधीशचरणाङ्किताम् । समालोक्य गमिष्यामि निर्देशो वर्तते यदि ॥
रामोऽज्ञातावश्यमत्रैराज्ञां स्थापय मस्तके । वने विचरणं तात ! कुरु भीतिविवर्जितः ॥
मुनेरनुग्रहाद् भद्रदायकं वर्तते वनम् । परमं पावनं व्रन्धो ! रम्यशोभासमन्वितम् ॥
मुनीनां नायको यस्मिन् निर्देशमपि दास्यति । तस्मिन्नेव स्थले तीर्थपानीयस्थापनं कुरु ॥
निशम्य वाचं देवस्य भरतः सुखभाप्तवान् । मुदितोऽनमयच्छीर्षं मुनेः पादारविन्दयोः ॥

श्रुत्वाभिलाषं भरतस्य तद्वद् रामस्य चाशेषनुसन्नमूलम् ।

स्वार्थाः सुरा अर्ककुलं प्रशस्य चावर्षयन् कल्पतरोः सुमानि ॥ ३०८ ॥

घन्योऽस्ति भरतो रामो जयतादधिनायकः । इति प्रोच्याभवन् हृष्टा बलपूर्वं दिवौकसः ॥
मुनिविदेहभूपालः समितिः सकला अपि । भरतस्य गिरं श्रुत्वा समुत्साहयुजोऽभवन् ॥
गुणग्रामं तथा स्नेहं भरतार्ककुलेशयोः । रोमाञ्चयुक्तः प्राशंसद् विदेहो वसुधाधिपः ॥
यत् सेवकस्य चेशस्य स्वभावोऽस्ति सुशोभनः । एतयोः प्रेमनियमौ पावनेष्वतिपावनौ ॥
अनुसारं निजमतेरारभन्त प्रशंसनम् । सचिवाः समितिस्थाश्च सकला अनुरागिणः ॥
श्रुत्वा श्रुत्वा च संवादं रामस्य भरतस्य च । आस्तां वित्ते मोददुःखे द्वयोरपि समाजयोः ॥
सुखदुःखे समे ज्ञात्वा माता रघुकुलेशितुः । राज्ञीर्वोधयति स्मैव गुणान् प्रोच्य तमाश्रितान् ॥
केचिन्महत्तां प्राशंसन् रघुवंशशिरोमणेः । प्रशंसन्ति स्म सद्भावमपरे भरताश्रितम् ॥

अज्ञूत चात्रिर्भरतं ततो यद् रम्योऽस्ति कूपो निकषा महीध्रम् ।

तत्रैव संस्थापय तीर्थतोयं पूतं सुधारूपसाम्ययुवतम् ॥ ३०९ ॥

आदेशं समवाप्यात्रेः कैकेयीतनुसम्भवः । प्रास्थापयत् समग्राणि भाजनानि तदम्भसाम् ॥
अनुजेनात्रिमुनिना तापसैरपरैः स्वयम् । संयुतस्तत्र याति स्म यत्रागाधोऽभवत् प्रहिः ॥
पूण्ये स्थलेऽस्थापयच्च पावनं सर्वतोमुखम् । अत्रिः प्रेमप्रमुदितस्तत् इत्थमभाषत ॥
अनादिसिद्धं हे तात ! सत्तायुक्तमिदं स्थलम् । लुप्तं कालक्रमात् किन्तु कस्यापि विदितं तत् ॥
आलोकन्ते स्म सरसं स्थलं सेवार्तास्ततः । सुजलस्य कृतेऽकुर्वन् कूपं वैशिष्ट्यसंयुतम् ॥
इत्थं विश्वस्योपकारो देवयोगादजायत । अतीव दुर्गमो धर्मविचारः सुगमोऽभवत् ॥
कथयिष्यन्ति भरतकूपमेतमितो जनाः । तीर्थपानीयसंयोगाज्जातोऽयमतिपावनः ॥
सप्रेम नियमेनास्मिन् स्नानेन तनुधारिणः । मलमुक्ता भविष्यन्ति कर्मणा मनसा गिरा ॥

दो०—कहत कूप - महिमा सकल, गए जहाँ रघुराउ ।

अत्रि सुनायउ रघुबरहि, तीरथ - पुन्य - प्रभाउ ॥ ३१० ॥

कहत धरम - इतिहास सप्रीती । भयउ भोरु, निसि सो सुख बीती ॥
नित्य निबाहि भरत दोउ भाई । राम - अत्रि - गुर - आयसु पाई ॥
सहित - समाज, साज सब सादे । चले राम - वन अटन पयादे ॥
कोमल चरन चलत बिनु-पनहीं । भइ मृदु भूमि, सकुचि मन-मनहीं ॥
कुस, कंटक, कांकरि, कुराई । कटुक, कठोर, कुबस्तु दुराई ॥
महि, मंजुल - मृदु मारग कीन्हें । बहत समीर त्रिविध सुख लीन्हें ॥
सुमन बरषि सुर, घन करि छाहीं । विटप फूलि, फलि, तून मृदुताहीं ॥
मृग विलोकि, खग बोलि सुबानी । सेवहि सकल, राम - प्रिय जानी ॥

दो०—सुलभ सिद्धि सब प्राकृतहु, राम कहत जमुहात ।

राम प्रान प्रिय भरत कहुं, यह न होइ बड़ि बात ॥ ३११ ॥

अेहि बिधि भरतु फिरत बन माहीं । नेमु-प्रेमु लखि, मुनि सकुचाहीं ॥
पुन्य जलाश्रय भूमि - बिभागा । खग, मृग, तरु, तून, गिरि, बन, बागा ॥
चारु, बिचित्र, पवित्र बिसेषी । वृक्षत भरतु, दिव्य सब देखी ॥
सुनि, मन मुदित, कहत रिषिराऊ । हेतु, नाम, गुन, पुन्य - प्रभाऊ ॥
कतहुं निमज्जन, कतहुं प्रनामा । कतहुं बिलोकत मन अभिरामा ॥
कतहुं बैठि मुनि - आयसु पाई । सुमिरत सीय - सहित दोउ भाई ॥
देखि सुभाउ, सनेहु, सुमेवा । देहि असीस मुदित बन - देवा ॥
फिरहि, गएं दिनु पहर अढ़ाई । प्रभु-पद-कमल विलोकिहि आई ॥

दो०—देखे थल - तीरथ सकल, भरत पाँच दिन माझ ।

कहत-सुनत हरि-हर-सुजसु, गयउ दिवसु, भइ साँझ ॥ ३१२ ॥

भोर न्हाइ, सबु जुरा समाजू । भरत, भूमिसुर, तेरहुति - राजू ॥
भल दिन आजु, जानि मन माहीं । रामु कृपाल, कहत सकुचाहीं ॥
गुर, नृप, भरत, सभा अवलोकी । सकुचि राम, फिरि अवनि बिलोकी ॥
सील सराहि, सभा सब सोची । कहुं न राम-सम स्वामि सँकोची ॥
भरत सुजान, राम - रुख देखी । उठि सप्रेम, घरि धीर बिसेषी ॥
करि दंडवत, कहत कर जोरी । राखी नाथ ! सकल रुचि मोरी ॥
मोहि लगि सहेउ सर्वाह संतापू । बहुत भाँति दुखु पावा आपू ॥
अब गोसाईं ! मोहि देउ रजाई । सेवौ अवध, अवधि - भरि जाई ॥

दो०—जोहि उपाय पुनि पाय जनु, देखें दीनदयाल ! ।

सो सिख वेइअ अवधि लगि, कोसलपाल कृपाल ! ॥ ३१३ ॥

पुरजन, परिजन, प्रजा गोसाईं । सब सुचि, सरस, सनेह, सगाईं ॥
राउर बदि, भल भव-दुख-दाहू । प्रभु-बिनु बादि परम-पद-लाहू ॥
स्वामि सुजानु, जानि सब ही की । रुचि लालसा रहनि जन-जी की ॥
प्रनतपालु पालिहि सब काहू । देउ दुहू दिसि ओर निबाहू ॥

कूपस्य माहात्म्यमिदं वदन्तः सर्वेऽगमन् यत्र पती रघूणाम् ।

रघूत्तमं श्रावयति स्म चात्रिस्तीर्थोद्भवं पुण्यमपि प्रभावम् ॥ ३१० ॥

इतिहासं कथयतां सहार्दं धर्मसङ्गतम् । प्रातःकालो जायते स्म सुखं याता च सा क्षपा ॥
बन्धुं कृत्वा नित्यकर्म भरतारिनिपदनौ । आदेशं समनुप्राप्य रामस्यात्वेर्गुरोरपि ॥
संयुतौ साधुसज्जाभिः समाजेन समन्वितौ । पादयानावचलतां रामस्य विपिनेऽटितुम् ॥
मृदुपादौ गच्छतः स्म पादघ्राणविनैव तां । सङ्कोचिनी चित्त एव मृद्वी जाता ततो धरा ॥
उपलान् कण्टकान् दर्भान् सन्धिभागस्तथा निजान् । निगूह्य कुत्सिततनून् दृढानथान् कटूनपि ॥
वसुन्धरा करोति स्म सरणीर्मृदुमञ्जुलाः । वाति स्म पवनो भेदन्नयवान् सुखदायकः ॥
सुराः प्रवर्ष्य पुष्पाणि कृत्वा ह्यायां वलाहकाः । पुष्पैः फलैश्च तरवो मार्दवेन तृणानि च ॥
मृगा विलोकनेनैव खगा उच्चार्य सद्गिरम् । रामप्रियो तौ विज्ञाय सेवन्ते स्म समान्यपि ॥

सर्वापि सिद्धिः सुलभा समेभ्यः सरामवाग्जुस्मणमध्यमेभ्यः ।

रामासुहादयि विशेषरूपं वस्त्वस्ति किञ्चिद् भरताय नतत् ॥ ३११ ॥

इत्यनेन प्रकारेण भरतः प्राचलद् वने । तत्प्रीतिनियमान् वीक्ष्य सङ्कोचं मुनयोऽगमन् ॥
सलिलस्याश्रयान् पुण्यान् विशेषांशांस्तथा क्षितेः । खगान् मृगान् विटपिनस्तृणारण्यवनाचलान् ॥
मञ्जुलानदभुततनून् पूतानपि विशेषतः । विलोक्य सकलान् दिव्यान्पृच्छत् कंकयीसुतः ॥
निशम्य चित्तं मुदितो भापते स्म मुनीश्वरः । कारणान्यभिधानानि प्रभावं सुकृतं गुणान् ॥
क्वचित् स्नानं करोति स्म करोति स्म क्वचिन्नतीः । क्वचिन्मनोऽभिरामाणि वीक्षते स्म स्थलानि सः ॥
उपविश्य क्वचिद्वेषः समवाप्यानुशासनम् । भ्रातरौ स्मरति स्मापि सीतया सहितावुभौ ॥
विलोक्य तस्य प्रकृतिं प्रियत्वञ्च सुसेवनम् । आशीर्वादान् मुदा युक्ता अयच्छन् वनदेवताः ॥
याते परावर्तते स्म सार्वद्विप्रहरे दिने । आगत्यालोक्यदपि देवपादम्बुजद्वयम् ॥

स्थानानि तीर्थानि समान्यपश्यद् भूतात्मसङ्ख्ये भरतो दिनौघं ।

उक्ते श्रुते सद्यशसीशमन्त्रैर् दिनं गतं प्राप्तवती च सन्ध्या ॥ ३१२ ॥

कल्ये जाते सर्व एव समाजो मिलितोऽभवत् । भरतो वसुधादेवा मिथिलाया अधीश्वरः ॥
अद्य रम्यं दिनमिति प्रविज्ञायापि मानसे । सङ्कोचमन्वभूद् वक्तुं कृपालू रघुनायकः ॥
गुरुं नृपालं भरतं संसदञ्च समक्षत । सङ्कोचयुक्तः सन् रामो वसुधां पुनरक्षत ॥
कृत्वा प्रशंसां शीलस्य सर्वा संसदचिन्तयत् । सङ्कोचवान् रामतुल्यो नास्ति कुत्राप्यधीश्वरः ॥
चतुरो भरतो भावं दृष्ट्वा रघुकुलेशितुः । उत्थाय प्रेमसंयुक्तं धृत्वा धैर्यं विशेषतः ॥
प्रणम्य दण्डसदृशं वदति स्म कृताञ्जलिः । यद् देव ! रक्षिता सर्वा मदीया भवता रुचिः ॥
कृते मम सहन्ते स्म सन्तापं सकला अपि । नाना प्रकारैर्दुःखानि प्राप्नोति स्म भवानपि ॥
हे नाथ ! यच्छतान्मह्यभिदानीमनुशासनम् । सेविष्येऽवधिपर्यन्तं गत्वाऽयोध्यापुरीमहम् ॥

पश्येदुपायेन जनस्तु येन दीनानुकम्पिन् ! पुनरङ्घ्रियुगम् ।

वदातु शिक्षामवधिक्षयां तां दयामयाधीश्वर ! कोसलानाम् ॥ ३१३ ॥

पौरा जनाः परिजनाः स्वामिन् प्रकृतयस्तथा । सर्वेऽपि स्नेहसम्बन्धपूतानन्दपरिप्लुताः ॥
भवत्कृते वरोऽस्माकं भवदाहोऽपि वर्तते । परमस्य पदस्यापि लाभो व्यर्थः प्रभुं विना ॥
स्वामिन् ! सुबोधवान् वेत्ति सर्वेषामपि चेतसाम् । चेतसः सेवकस्यापि रुचिं वासञ्च कामनाम् ॥
पालयिष्यत्येषांश्च भवान् प्रणतपालकः । करिष्यत्यन्तपर्यन्तं देव ! निर्वाहमाशयोः ॥

अस मोहि सब बिधि भूरि भरोसो । किँ बिचारु, न सोचु-खरो-सो ॥
 आरति मोर, नाथ कर छोहू । दुहुँमिलि कीन्ह ढीठु, हठि मोहू ॥
 यह बड़ दोषु दूरि करि स्वामी । तजि सकोच, सिखइ अनुगामी ॥
 भरत - बिनय सुनि, सर्वाहि प्रसंसी । खीर - नीर - विवरन - गति हसी ॥

दो०—दीनबंधु सुनि बंधु के, वचन दीन - छलहीन ।

देस, काल, अवसर - सरिस बोले राधु प्रवीन ॥ ३१४ ॥

तान ! तुम्हारि, मोरि, परिजन की । चिता गुरहि, नृपहि, घर-बन की ॥
 माथे पर गुर मुनि, मिथिलेसू । हमहि-तुम्हहि सपनेहु न कलेसू ॥
 मोर - तुम्हार परम पुरुषारथु । स्वारथु, सुजसु, धरभु, परमारथु ॥
 पितु - आयसु पालिहि दुहु भाई । लोक - वेद भल, भूप - भलाई ॥
 गुर-पितु-मातु-स्वामि-सिख पाले । चलेहुँ कुमग, पग परहि न खाले ॥
 अस बिचारि, सब सोच बिहाई । पालहु अवध, अवधि-भरि जाई ॥
 देसु, कोसु, परिजन, परिवारु । गुर-पद-रजहि लाग छरु भारु ॥
 तुम्ह मुनि-मातु-सचिव-सिख मानी । पालेहु पुहुमि, प्रजा, रजधानी ॥

दो०—मखिया मुखु सो चाहिए, खान - पान कहुँ एक ।

पालइ, पोषइ सकल अँग, तुलसी, सहित बिबेक ॥ ३१५ ॥

राजधरम - सरवसु अंतनोई । जिमि मन माहूँ मनोरथ गोई ॥
 बंधु - प्रबोधु कीन्ह बहु भाँती । बिनु आधार, मन तोषु न साँती ॥
 भरत - सील, गुर - सचिव - समाज । सकुच - सनेह - बिबस रघुराज ॥
 प्रभु, करि कृपा, पाँवरी दीन्हीं । सादर भरत, सीस धरि लीन्हीं ॥
 चरनपीठ कहनानिधान के । जनु जुग जामिक प्रजा-प्राण के ॥
 संपुट भरत - सनेह - रतन के । आखर जुग जनु जीव-जतन के ॥
 कुल-कपाट, कर कुसल करम के । बिमल नयन, सेवा - सुधरम के ॥
 भरत मुदित, अवलंब लहे तें । अस सुख, जस सिय-रामु रहे तें ॥

दो०—माणेउ बिदा प्रनामु करि, राम लिए उर लाइ ।

लोग उचाटे अमरपति, कुटिल कुअवसर पाइ ॥ ३१६ ॥

सो कुचालि सब कहूँ भइ-नीकी । अवधि-आस-सम जीवनि जी की ॥
 नतर लखन - सिय - राम - बियोगा । हहरि मरत सब लोग कुरोगा ॥
 रामकृपाँ अवरेब सुधारी । बिबुध-धारि, भइ गुनद गोहारी ॥
 भेंटत भुज भरि, भाइ भरत-सो । राम-प्रेम-रसु कहि न परत सो ॥
 तन - मन - बचन उमग अनुरागा । धीर - धुरंधर, धीरजु त्यागा ॥
 बारिज - लोचन मोचत बारी । देखि दसा, सुर - सभा दुखारी ॥
 मुनिगन, गुर, धुरधीर, जनक-से । ग्यान-अनल मन कसैं कनक-से ॥
 जे बिरंचि निरलेप उपाए । पदुम-पत्र जिमि, जग-जल जाए ॥

दो०—तौउ बिलोकि रघुबर - भरत - प्रीति अनूप अपार ।

सए मगन मन-तन-बचन, सहित बिराग बिचार ॥ ३१७ ॥

एतादृशो वर्तते मे विश्वासो भव्यरूपवान् । विचारे विहिते चिन्ता तृणेनापि समा न मे ॥
मतिर्मदाश्रिता नाशमश्रिता प्रियता तथा । उभे मिलित्वाऽकुरुतां धृष्टं सहउभेव माम् ॥
अमुं महान्तं दोषं मे कृत्वा दूरङ्गतं प्रभो ! । सङ्कोचञ्च परित्यज्य मां शिक्षयतु सेवकम् ॥
भरतस्य प्रार्थनां तां समाकर्ण्योऽस्तुवन् समे । वरटातुल्यगतिकां नीरक्षीरविवेचने ॥

बन्धोः सयाकर्ण्य च दीनबन्धुर् दीना गिरः कंतवर्जिताश्च ।

तद्देशकालप्रसरानुसृत्यमापताकान्वयराट्

प्रवीणः ॥ ३१४ ॥

त्वन्मत्समाश्रितां तात ! तथा परिजनाश्रिताम् । चिन्तां गृहस्यारण्यस्य कुरुतो गुरुभूपती ॥
यदा नः केषु सन्त्येव गुरुर्मुनिरिलापतिः । तदा स्वप्नेऽपि नास्त्येव बलेशो मम तथातव ॥
मदीयानि त्वदीयानि पुमथः परमात्मकः । स्वार्थो यशो मञ्जुरूपं धर्मः कल्याणमेव च ॥
तान्येव यदुभौ बन्धू पालयेव पितुर्विधिम् । राज्ञो व्रतस्य रक्षास्ति लोके वेदे च मङ्गला ॥
गुरोः पितुः प्रसोः पत्युरप्यादेशे सुपालिते । न पादो पततो गते यातेऽपि पथि कुत्सिते ॥
इत्थं विचार्य सन्त्यज्य चिन्तां सर्वविधामपि । प्रगत्य पालयाद्योध्यां यावत् स्यादवधेः क्षयः ॥
देशकोषकुटुम्बानां परिवारादिकस्य च । रक्षाभारो रजस्येव वर्तते गुरुपादयोः ॥
मुनिप्रसूतमन्त्रिणां त्वं मानयित्वा प्रबोधनम् । महीं प्रजां राजधानीमपि पालय केवलम् ॥

मुख्यो भवेदेव मुखेन तुल्यो यत् पातुमत्तुं स्थितमेकमेव ।

रक्षेत् सघोषं सकलाङ्गकानि विवेकतो यत् तुलसीति वक्षित ॥ ३१५ ॥

एतदेवास्ति सर्वस्वं धर्मस्य वसुधाभृताम् । यथा मनोरथो गुप्तरूपस्तिष्ठति मानसे ॥
प्राबोध्यद् बहुविधमेवं बन्धुं रघूत्तमः । तोषः शान्तिः किन्तु नास्तां तस्य चित्ते विनाश्रयम् ॥
शीलं भरतगं वीक्ष्य तथा मन्त्रिगुरुस्त्रजौ । सङ्कोचस्य तथा प्रीतेविवशो रघुनायकः ॥
प्रभुविधायानुकम्पां तस्मै दत्ते स्म पादुके । मूर्ध्नि धृत्वा प्रत्यगृह्णात् सादरं भरतोऽपिते ॥
अनुकम्पानिधानस्य चरणद्वयपादुके । प्रजाजनानां प्राणानां रक्षायै यामिकौ ध्रुवम् ॥
भरतस्नेहर्तनस्य कृते सम्पुटकौ ध्रुवम् । जीवसाधनरुम्पत्यै रामनामाक्षरे ध्रुवम् ॥
कपाटेऽर्ककुलायास्तां करो कुशलकर्मणे । सेवात्मनः सुधर्मस्य दर्शके विमलेऽक्षिणी ॥
भरतो मुदितो जातो लब्ध्वा तदवलम्बनम् । सुखी तथा स सञ्जातः सीतारामस्थितौ यथा ॥

प्रणम्य यातुं समपृच्छदेव तञ्जोरसा योजयति स्म रामः ।

जनान् मरुत्वानुदचाटयच्च लब्ध्वा कुकालं कुटिलस्तदेव ॥ ३१६ ॥

कुयन्त्रमपि तज्जातं सर्वेषां हितकारकम् । अवधेराशया तुल्यो जीवातुर्जीवितुञ्च सः ॥
नो चेत् सीतारामचन्द्रमुभित्ताज वियोगतः । कुरोगतः सर्व एवामरिष्यन् विकला जनाः ॥
रामचन्द्रस्यानुकम्पा ग्रन्थिं सर्वममोचयत् । देवसेनापि सञ्जाता गुणदा पालिका तथा ॥
अमिलद् भरतं बन्धुं रामो बाह्वोःप्रपूर्य तम् । रसो रामस्य हार्दस्य प्रवक्तुं शक्यते न सः ॥
तनो मनसि भारत्यामपि स्नेह उदच्छलत् । धीरतां मुञ्चति स्मैव रामो धीरधुरन्धरः ॥
अरविन्दसमाक्षिभ्यां पानीयं मुञ्चति स्म सः । दशां तस्य समालोक्य दूःखिता वैबुधी सभा ॥
मुनयो गुरुर्षीशतुल्या धीरधुरन्धराः । बोधाग्नी ये हेमतुल्यं कषन्ति स्म मनो निजम् ॥
यान् लेपरहितानेव विरञ्चिरुदपादयत् । जगज्जले समुत्पन्ना ये सरोजदलैः समाः ॥

विलोक्य तेऽपि प्रमुक्तकयीजप्रेमाद्वितीयं परपारवर्जम् ।

मग्ना अभूवस्तनुवाङ्मनोभिस्तस्मिन् विचारेण तथा विरक्त्या ॥ ३१७ ॥

जहाँ जनक-गुर-गति-मति भोरी । प्राकृत प्रीति कहत बड़ि खोरी ॥
 बरनत रघुबर-भरत - बियोगु । सुनि, कठोर कबि जानिहि लोगु ॥
 सो सकोच - रसु, अकथ सुबानी । समउ, सनेहु, सुमिरि सकुचानी ॥
 भेंटि भरतु, रघुबर समुझाए । पुनि रिपुदवनु, हरषि हियँ लाए ॥
 सेवक, सचिव, भरत - रुख पाई । निज-निज काज लगे सब जाई ॥
 सुनि दारुन दुखु दुहँ समाजा । लगे चलन के साजन साजा ॥
 प्रभु - पद - पदुम बंदि दोउ भाई । चले, सीस धरि राम - रजाई ॥
 मुनि, तापस, वनदेव निहोरी । सब सनमानि बहोरि - बहोरी ॥

दो०—लखनहि भेंटि, प्रनामु करि, सिर धरि सिय-पद-धूरि ।

चले सप्रेम असीस सुनि, सकल सुमंगल - मूरि ॥ ३१८ ॥

सानुज राम, नृपहि सिर नाई । कीन्ह बहुत बिधि बिनय-बड़ाई ॥
 देव ! दया-बस बड़ दुखु पायउ । सहित - समाज काननहि आयउ ॥
 पुर पगु धारिअ, देइ असीसा । कीन्ह, धीर धरि, गवनु महीसा ॥
 मुनि, महिदेव, साधु सनमाने । बिदा किए हरि-हर-सम जाने ॥
 सासु - समीप गए दोउ भाई । फिरे बंदि पग, आसिष पाई ॥
 कौसिक, बामदेव, जावाली । पुरजन, परिजन, सचिव सुचाली ॥
 जथा जोगु करि बिनय - प्रनामा । बिदा किए सब सानुज रामा ॥
 नारि - पुरुष लघु, मध्य, बड़ेरे । सब सनमानि, कृपानिधि फेरे ॥

दो०—भरत-मातु-पद बंदि प्रभु, सुचि सनेहँ मिलि-भेंटि ।

बिदा कीन्ह सजि पालकी, सकुच-सोच सब मेटि ॥ ३१९ ॥

परिजन-मातु-पितहि मिलि सीता । फिरी प्रानप्रिय - प्रेम - पुनीता ॥
 करि प्रनामु, भेंटि सब सासू । प्रीति कहत, कबि-हियँ न हुलासू ॥
 सुनि सिख, अभिमत आसिष पाई । रही सीय, दुहु प्रीति समाई ॥
 रघुपति पटु - पालकीं मगाई । करि प्रबोधु, सब मातु चढ़ाई ॥
 बार-बार हिलि-मिलि दुहु भाई । सम - सनेहँ जननीं पहुँचाई ॥
 साजि बाजि - गज - बाहन नाना । भरत - भूप - दल कीन्ह पयाना ॥
 हृदयँ रामु - सिय - लखन - समेता । चले जाहि सब लोग अचेता ॥
 बसह - बाजि - गज - पसु हियँ हारें । चले जाहि परबस मन मारें ॥

दो०—गुर, गुरतिय-पद बंदि प्रभु, सीता-लखन-समेत ।

फिरे हरष - बिसमय सहित, आए परन - निकेत ॥ ३२० ॥

बिदा कीन्ह सनमानि निषादू । चलेउ हृदयँ बड़ बिरह - बिषादू ॥
 कोल, किरात, भिल्ल, बनचारी । फेरे, फिरे जौहारि जौहारी ॥
 प्रभु-सिय-लखन बैठि बट - छाहीं । प्रिय-परिजन - बियोग बिलखाहीं ॥
 भरत - सनेह, सुभाउ, सुबानी । प्रिया-अनुज-सन कहत बखानी ॥
 प्रीति, प्रतीति, बचन, मन करनी । श्रीमुख राम, प्रेम - बस बरनी ॥
 तैहि अवसर खग - भृग - जल-मीना । चित्रकूट चर-अचर मलीना ॥
 बिबुध बिलोकि दसा रघुबर की । बरषि सुमन, कहि गति घर-घर की ॥
 प्रभु, प्रनामु करि दीन्ह भरोसो । चले मुदित मन, डर न खरो-सो ॥

भ्रान्ता मतेर्गत्यस्मिन् जनकस्य गुरोरपि । तत् प्रेम प्राकृतमिति प्रोक्ते दोषो महान् मतः ॥
वर्णयन्तं रघुपतेर्भरतस्य वियोजनम् । कवि निशम्य कठिनं परिज्ञास्यन्ति तं जनाः ॥
स सङ्कोचरसो वक्तुं न शक्य इति रम्यवाक् । स्मृत्वा तत्समये स्नेहं सङ्कोचं समुपागता ॥
अनुशास्ति स्म सम्मिल्य भरतं रघुनायकः । ततः प्रसन्नः शत्रुघ्नमुरसा सममेलयत् ॥
भरतस्य प्राप्य भावं सेवकाः सचिवा अपि । लग्ना जाताः स्वस्वकार्ये प्रगत्य सकला अपि ॥
उभौ समाजौ श्रुत्वैतद् दुःखं दारुणमाप्नुताम् । समसज्जयतां सज्जामुभौ गमनसङ्गताम् ॥
उभौ बन्धु संविधाय प्रभोः पादाब्जयोनंतिम् । चलतः स्मापि रामस्य शिष्टिं धृत्वा स्वशीर्षयोः ॥
समादृत्य मुनीन् पारिकाङ्क्षिणो वनदेवताः । तदा सम्प्रार्थयेते स्म सकलास्तो पुनः पुनः ॥

सौमित्रमालिङ्ग्य तथा प्रणम्य सीताङ्घ्रिधूलिञ्च निधाय मूर्ध्नोः ।

यातः स्म सप्रेम निशम्य चाशीर्वादं समग्रोत्तममद्रुलम् ॥ ३१८ ॥

अनुजेन युतो रामो भूमिपाय प्रणम्य कम् । नानाविधाः करोति स्म प्रशंसाः प्रार्थनास्तथा ॥
अनुकम्पावशो देव ! दुःखमाप्नोद् भवान् बहु । आगच्छत् काननमपि समाजेन समन्वितः ॥
पुराय निदधात्वङ्घ्रौ सम्प्रदायाधुनाशिषम् । निशम्येदं महीपालो धैर्यमाश्रित्य चाचलत् ॥
ततो मानयति स्मेशो मुनीन् साधून् महीसुरान् । तान् विसर्जयति स्मापि ज्ञात्वा हरिहरोपमान् ॥
श्वश्रवाः समीपं यातः स्म द्रावपि भ्रातरौ ततः । परायातः स्मापि नत्वा पादोलब्ध्वा तथाऽऽशिषः ॥
विश्वामित्रं वामदेवं मुनिं जाबालिनामकम् । शुभाचारान् पुरजनान् सचिवाश्च कुटुम्बिनः ॥
यथोयोग्यमभिप्रार्थ्य नतीस्तेभ्यो विधाय च । व्यसर्जयत् समानेव रामोऽनुजसमन्वितः ॥
सीमन्तिनीः पुरुषाश्च लघून् मध्यास्तथोन्नतान् । कृपानिधानं सकलान् मानयित्वा व्यसर्जयत् ॥

नक्षेश्वरोऽङ्घ्रौ भरतस्य मातुः सम्मिल्य चामित्य सपूतहार्दम् ।

व्यसर्जयत् सच्छिबिकाः सुयोग्य विनाश्य लज्जाञ्च शुचं तवोयाम् ॥ ३१९ ॥

प्रसू तातं परिजनान् मिलित्वा मिथिलेशजा । प्राणप्रियप्रेमपूता परावर्तनमाचरत् ॥
कृत्वा प्रणामममिलत् सा श्वश्रूः सकला अपि । नोत्साहो जायते चित्ते कवेस्तत्प्रेमवर्णने ॥
उपदेशान् समाकर्ण्य समवाप्य तथाऽऽशिषः । सीता निमग्ना सज्जाता हार्दं पक्षद्वयोद्भवे ॥
आनाययत् कान्तियुक्ताः शिबिका रघुनायकः । आरोहयत् समा मातुः कृत्वा तासां प्रबोधनम् ॥
सम्मिल्य च सुसम्मिल्य मुहुर्द्वावपि बान्धवौ । समानेनैव हार्देन दूरं प्रापयतां प्रसूः ॥
सज्जयित्वा हयान् नागान् वाहनानि बहूनि च । भरतस्य नृपस्यापि सेनाः प्रस्थानमाचरन् ॥
सीतासौमित्रसहितं रामं सुस्थाप्य मानसे । लोकाश्चेतनया हीना यान्ति स्म सकला अपि ॥
वृषास्तुरङ्गमा नागाः पशवो हृत्पराजिताः । हतचित्ता व्रजन्ति स्म निघ्नतां समुपागताः ॥

प्रणम्य देवो गुरुतृप्रियाङ्घ्रौ सीतासुमित्रातनुजातयुवतः ।

मुद्विस्मयाभ्यां सहितः परागात् प्राप्नोत् तथा पर्णनिकेतनं स्वम् ॥ ३२० ॥

व्यसर्जयत् सुसम्मान्य निषादानामघ्नीश्वरम् । वियोगजमहादुःखयुक्तचित्तोऽचलत् स च ॥
कोलान् किरातान् भिल्लांश्च काननावासशीलिनः । व्यसर्जयत् परावृत्तास्ते प्रणम्य प्रणम्य तम् ॥
समाश्रित्य वटच्छायां प्रभुः सीता च लक्ष्मणः । प्रियकौटुम्बिकजनवियोगाद् दुःखिनोऽभवन् ॥
भारतीं रम्यया वाचा प्रियतां प्रकृतिं तथा । वर्णयित्वा भाषते स्म प्रियां प्रत्यनुजं प्रति ॥
प्रीतिप्रतीती भारत्यौ वाङ्मनःकर्मसंश्रिते । श्रीमुखेन प्रवक्ति स्म प्रेमनिघ्नो रघूत्तमः ॥
तस्मिन् काले गरुत्मन्तो मृगा जलचरा जषाः । चराचराश्चैव कूटाः अभवन् खेदसंयुताः ॥
दिवोकसः समालोक्य रघुवंशेशितुर्दशाम् । सपुष्पवर्षमवदन् गतिं प्रतिनिकेतनम् ॥
कृत्वा प्रणामं दत्ते स्म तेभ्य आशवासनं प्रभुः । भयलेशेनापि हीनास्तेऽचलन् प्रीतचेतसः ॥

दो०—सानुज, सीय - समेत प्रभु, राजत परनकुटीर ।

भगति, ग्यानु, बैराग्य जनु, सोहत धरें सरीर ॥ ३२१ ॥

मुनि, महिसुर, गुर, भरत, भुआलु । राम - बिरहँ सबु साजु विहालु ॥
प्रभु-गुन-ग्राम गनत मन माहीं । सब चुपचाप चले मग जाहीं ॥
जमुना उतरि पार सबु भयऊ । सो बासरु, बिनु भोजन गयऊ ॥
उतरि देवसरि, दूसर बासू । रामसखाँ सब कीन्ह सुपासू ॥
सई उतरि गोमतीं नहाए । चौथें दिवस अवधपुर आए ॥
जनकु रहे पुर, बासर चारी । राज - काज सब साज सँभारी ॥
सौं पि सचिव, गुर, भरतहि राजू । तेरहुति चले, साजि सबु साजू ॥
नगर-नारिनर, गुर-सिख मानी । बसे सुखेन राम - रजधानी ॥

दो०—राम-दरस लगि, लोग सब, करत नेम-उपवास ।

तजि-तजि भूषन, भोग, सुख, जित अवधि कीं आस ॥ ३२२ ॥

सचिव सुसेवक भरत प्रबोधे । निज-निज काज पाइ सिख ओधे ॥
पुनि सिख दीन्हि, बोलि लघु भाई । सौं पी सकल मातु-सेवकाई ॥
भूसुर बोलि, भरत कर जोरे । करि प्रनाम, बय विनय निहोरे ॥
ऊँच - नीच कारजु, भल - पोचू । आयसु देव, न करब सँकोचू ॥
परिजन, पुरजन, प्रजा बोलाए । समाधानु करि, सुबस बसाए ॥
सानुज मे गुर - गेहँ बहोरी । करि दंडवत कहत कर जोरी ॥
आयसु होइ त रहैं सनेमा । बोले मुनि, तन पुलकि सपेमा ॥
समुझब, कहब, करब तुम्ह जोई । धरम - सारु जग होइहि सोई ॥

दो०—मुनि सिख, पाइ असीस बड़ि, गनक बोलि दिनु साधि ।

सिंघासन प्रभु - पादुका, बँठारे निरुपाधि ॥ ३२३ ॥

राम-मातु, गुर-पद सिरु नाई । प्रभु - पद - पीठ - रजायसु पाई ॥
नंदिगाव करि परन - कुटीरा । कीन्ह निवासु धरम-धुर-धीरा ॥
जटाजूट सिर मुनिपट - धारी । महि खनि, कुस-सांथरी सँवारी ॥
असन - बसन - बासन - व्रत - नेमा । करत कठिन रिषिधरम सप्रेमा ॥
भूषन - बसन - भोग - सुख भूरी । मन-तन-बचन तजे तिन तूरी ॥
अवध-राजु, सुर-राजु सिहाई । दसरथ-धनु मुनि, धनदु लजाई ॥
तेहि पुर बसत भरत बिनु-रागा । चंचरीक जिमि चंपक - बागा ॥
रमा-बिलासु राम-अनुरागी । तजत बमन-जिमि जन बड़भागी ॥

दो०—राम पेम - भाजन भरतु, बड़े न ओहि करतूति ।

चातक, हंस सराहिअत, टैंक, विवेक बिसूति ॥ ३२४ ॥

देह दिनहु दिन दूवरि होई । घटइ तेजु - बलु, मुखछवि सोई ॥
नित नव राम - प्रम - पनु पीना । बढ़त धरम-दलु, मनु न मलीना ॥
जिमि जलु निघटत, सरद प्रकासे । बिलसत बेतस, बनज बिकासे ॥
सम - दम - संजम - नियम - उपासा । नखत भरत-हिय-बिमल-अकासा ॥

सीतामुमित्रासुतयुक्त ईशः पलाशकुट्यां सुविराजते स्म ।

भक्तिविरागो ध्रुवमेव बोधः सुशोभिता विग्रहवन्त एव ॥ ३२१ ॥

मुनयो भूसुराचार्या भरतो मिथिलापतिः । इत्ययं रामविरहे समाजो विकलोऽभवत् ॥
गणयन्तो मानसपु प्रभोर्गुणकदम्बकम् । सकला अपि यान्ति स्म सरणो मोनमाश्रिताः ॥
सम्प्राप्ययमुनां सर्वे तस्याः पारं तथाऽऽप्नुवन् । विनैव भोजनं तेषां निर्गतोऽभूत् स वासरः ॥
तेऽकुर्वन् वासमपरमुत्तीर्य सुरनिम्नगाम् । सुप्रबन्धं विधत्ते स्म सर्वं रघुपतेः सखा ॥
सईनदीं त उत्तीर्य गोमत्यां स्नानमाचरन् । चतुर्थे दिवसेऽयोध्यानगरीं समवाप्नुवन् ॥
अवसन्मिथिलाधीशः पुर्यां दिनचतुष्टयम् । राज्यकार्यं समां सज्जाञ्चाकरोत् सुव्यस्थिताम् ॥
राज्यभारं गुर्वमात्यभरतेभ्यः प्रदाय सः । सर्वा सज्जां सुसंयोज्य याति स्म मिथिलां प्रति ॥
नगर्याः पुरुषा नार्यः सम्मान्य गुरुशिक्षणम् । राजधान्यां रघुपतेरवसन् सुखसंयुतम् ॥

सर्वे जना रामविलोकनाय गृहीतवन्तो नियमोपवासान् ।

हात्वा च हात्वा सुखभोगभूषाः सीमाशया किन्त्वमवन् सदेहाः ॥ ३२२ ॥

सचिवान् सेवकान् रम्यान् भरतः समुपादिशत् । प्राप्योपदेशं ते स्वस्वकार्ये संलग्नतामयुः ॥
लघुं बन्धुं समाहूय ततः स तमुपादिशत् । समारपयच्च सकलं तस्मै मातृमुसेवनम् ॥
महीसुरान् समाहूय कैकेयीजः कृताञ्जलिः । प्रणम्य रम्यं विनयं कृत्वा प्रार्थयते स्म तान् ॥
उच्चरुप नीचरुपं कार्यं रम्यञ्च कुत्सितम् । कर्तुमाज्ञां प्रयच्छन्तु सङ्कोचं मा श्रयन्तु च ॥
ततः परिजनान् पौरान् प्रकृतीः स समाह्वयत् । कृत्वा तेषां समाधानं सुखयुक्तमवासयत् ॥
तत्पश्चात्सानुजोऽगच्छदाचार्यस्य निकेतनम् । कृत्वा प्रणामं वक्ति स्म करो कृत्वा पुटाकृती ॥
आज्ञा भवेच्चेद् वत्स्यामि नियमेन समन्वितः । सप्रेम मुनिरब्रूत रोमाञ्चिततनूरुहः ॥
विज्ञास्यसि यदेव त्वं वदिष्यसि करिष्यसि । तदेव सारं धर्मस्य भविष्यसि महोत्तले ॥

श्रुत्वा च शिष्ट्याशिष एवमाप्त्वा हृत्वा क्षणज्ञानं दिवसं सुशोध्य ।

सिंहासनेऽधीश्वरपादुके स स्वस्थापयद् विघ्नविघातपूर्वम् ॥ ३२३ ॥

नमयित्वा शिरः पत्सु राममातुस्तथा गुरोः । रघुवंशाधीशपादपीठादेशमवाप्य च ॥
नन्दिग्रामे विनिर्माय पलाशानां निकेतनम् । धर्मधुधारणे धीरो निवासं कुरुते स्म सः ॥
उत्तमाङ्गे जटाजूटं धृत्वा मुनिपटं तनौ । भूमिं खनित्वा दर्भाणामासनं समयोजयत् ॥
अशने वस्त्रपात्रेषु व्रतेषु नियमेषु च । मुनिधर्मं दृढं प्रेमयुक्तं निर्वहति स्म सः ॥
भूषा महीपवासांसि भोगान् बहुविधं सुखम् । मनसा वपुषा वाचा सन्धां कृत्वा समत्यजत् ॥
अयोध्याया राज्यमिन्द्रः प्राशंसत् सेष्यमेव तत् । दिग्गथस्य धनं श्रुत्वा धनदस्त्रपते स्म च ॥
तस्यामेवावसत् पुर्यां भरतो रागवर्जितः । भ्रमरश्चम्पकोद्याने निवासं कुरुते यथा ॥
विलासान् सिन्धुजाताया रामप्रेमसमन्विताः । महाभाग्ययुता लोकास्त्यजन्ति वमनं यथा ॥

प्रेम्णोऽधिकर्तुर्भरतोऽस्ति पात्रं जातस्ततोऽस्मान्न महान् स कार्यात् ।

सारङ्गचक्राङ्गखगो प्रशस्तौ प्रतिज्ञया चैव विवेकशक्त्या ॥ ३२४ ॥

भवति स्म प्रतिदिनं शरीरं तस्य दुर्बलम् । क्षयतः स्म बलं तेजः सैवासीत् तु मुखच्छविः ॥
प्रतिज्ञा रामहार्दस्य नूत्ना पुष्टा तथानिशम् । गतं धर्मदलं वृद्धिं मलिनं नाभवन्मनः ॥
प्रकाशितायां शरदि क्षयत्यम्बुव्रजो यथा । किन्तु राजन्ति वानोरा विकसन्त्यम्बुजानि च ॥
उपवासः शमदमो संयमो नियमस्तथा । भरतस्य मनोव्योम्नो विमलस्य भसंहतिः ॥

ध्रुव बिस्वासु, अवधि राका-सी । स्वामि-सुरति सुरबीधि बिकासी ॥
 राम - पेम - बिधु अचल, अदोषा । सहित-समाज सोह नित चोखा ॥
 भरत - रहनि, समुझनि, करतूती । भगति-बिरति-गुन बिमल-बिभूती ॥
 बरनत सकल सुकवि सकुचाहीं । सेस - गनेस - गिरा - गमु नाहीं ॥

बो०—नित पूजत प्रभु-पावरी, प्रीति न हृदयें समाति ।

मागि-मागि आयसु करत, राज-काज बहु मांति ॥ ३२५ ॥

पुलक गात, हियँ सिय-रघुबीरू । जीह नामु - जप, लोचन नीरू ॥
 लखन-राम-सिय कानन बसहीं । भरतु भवन बसि, तप तनु कसहीं ॥
 बौड दिसि समुझि, कहत सबु लोग । सब बिधि भरत सराहन-जोग ॥
 सुनि व्रत - नेम, साधु सकुचाहीं । देखि दसा, मुनिराज लजाहीं ॥
 परम पुनीत भरत - आचरनू । मधुर, मंजु, मुद-मंगल-करनू ॥
 हरन कठिन कलि-कलुष-कलेसू । महामोह - निसि - दलन दिनेसू ॥
 पापपुंज - कुंजर - मृगराजू । समन सकल संताप-समाजू ॥
 जन-रंजन, भंजन भव-भारू । राम - सनेह - सुधाकर - सारू ॥

छं०—सियराम - प्रेम - पिपूष - पूरन, होत जनमु न भरत को ।

मुनि-मन अगम जम, नियम, सम, दम, बिषम व्रत आचरत को ॥

दुख, दाह, दारिद, बंभ, दूषन, सुजस-मिस अपहरत को ।

कलिकाल तुलसी से सठन्हि हठि, राम-सनमुख करत को ॥

सो०—भरत-चरित करि नेमु, तुलसी, जो साबर सुनहि ।

सीय-राम-पद पेमु, अवसि होइ, भव-रस बिरति ॥ ३२६ ॥

मासपारायण, इक्कीसवाँ विश्राम

द्वितीय सोपान अयोध्याकाण्ड सम्पूर्ण

विषवासोऽभूद्ध्रुवो ध्यानमवधे राकया समम् । अधिनाथस्मृतिव्योमगङ्गा विकसिताभवत् ॥
अचलो दोषरहितो रामस्नेहकलानिधिः । नित्यं रम्यः शोभते स्म समाजेन समन्वितः ॥
भरतस्य निवासस्य विबोधस्यापि कर्मणः । भक्तेर्विरक्तेर्विमलगुणानां सम्पदस्तथा ॥
वर्णने यान्ति सङ्कोचं शोभनाः कवयः समे । तान्यगम्यानि यद् वाचः शेषहेरम्बयोरपि ॥

नित्यं समार्चन्तु प्रभुपादके स प्रीतिर्न माति स्म च तस्य चित्ते ।

संयाच्य संयाच्य च ते नियोगं व्यधत्त नानाविधराज्यकार्यम् ॥ ३२५ ॥

रोमाञ्चितस्तस्य देहश्चित्ते सीतारघूत्तमौ । रसनायां जपो नाम्नः प्रेमपायश्च चक्षुषोः ॥
रामः सीता च सौमित्रिर्निवसन्ति स्म कानने । तपसा कर्षतिस्माञ्जं भरतो भवने वसन् ॥
पक्षद्वयस्थितिं ज्ञात्वा वदन्ति स्म समे जनाः । प्रशंसार्होऽस्ति भरतः प्रकारैः सकलैरपि ॥
श्रुत्वा व्रतानि नियमान् सङ्कोचं साधवोऽगमन् । मुनीश्वरास्त्रपन्ते स्म समवालोक्त्य तद्दशाम् ॥
कैकेयीतनुजाचारः परमं पावनोऽभवत् । मधुरो मञ्जुलः कर्ता प्रमोदस्य शिवस्य च ॥
कठिनानां तिष्यपापक्लेशानां परिहारकः । विनाशाय महामोहयामिन्या दिवसेश्वरः ॥
पापसन्दोहरूपेभ्यः कुञ्जरेभ्यो मृगाधिपः । सकलस्यापि सन्तापसमाजस्य विनाशकः ॥
लोकरञ्जनकर्तासौ भवभारविभञ्जनः । सारो रघुकुलाधीशस्तेह रूपकलानिधेः ॥

विदेहजारघूत्तमप्रियत्वसत्सुधाप्लुतो न केकयीतनूद्भवो जनि गृहीतवान् यदि ।
तपस्विहृत्परस्थितं शमं दमं यमं क्रमं कठोररूपधारकं व्रतञ्च कः समाचरेत् ॥
तथैव दुःखनिःस्वतावितापदम्भविग्रहं विनाशयेत् प्रदूषणं सुकीर्त्युपाधितश्च कः ।
तुलस्थनग्यदाससत्समाञ्छठान् कलिक्षणे बलादिनान्वयेशितुः पुरःस्थितान् करोतु कः ॥
प्रभृग्वन्ति ये भारतं वृत्तमेतत् समानक्रमं ववित दासस्तुलस्याः ।

ध्रुवं प्रेम सीतातदीशाङ्गिभ्रगं स्याद् विरयती रसाल्लोकितात् स्याच्च तेषाम् ॥ ३२६ ॥

मासपारायणे एकविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

अयोध्याकाण्डात्मकं द्वितीयं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

अरण्यकाण्ड

मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्दं
वैराग्याम्बुजमास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ स्वःसम्भवं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कुशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ॥ १ ॥

सान्द्रानन्दपयोदसौमगतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणौ बाणशरासनं कटिलसत्तूणीरक्षारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटेन संशोभितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं पथिगतं रामाभिरामं भजे ॥ २ ॥

सो०—उमा ! राम-गुन गूढ़, पंडित-मुनि पार्वहि बिरति ।

पार्वहि मोह बिमूढ़, जे हरि-बिमुख, न धर्म रति ॥

पुर - नर - भरत - प्रीति मैं गाई । मति - अनुरूप, अनूप, सुहाई ॥
अब प्रभु-चरित सुनहु, अति पावन । करत जे बन, सुर-नर-मुनि-भावन ॥
एक बार चुनि कुसुम सुहाए । निज कर, भूषन राम बनाए ॥
सीतहि पहिराए प्रभु सादर । बैठे फटिक - सिला पर सुन्दर ॥
सुरपति - सुत, धरि बायस - वेषा । सठ, चाहत रघुपति-बल देखा ॥
जिमि पिपीलिका सागर थाहा । महा - मंदमति पावन चाहा ॥
सीता - चरन चोंच हति भागा । मूढ़, मंदमति - कारन कागा ॥
चला रुधिर, रघुनायक जाना । सीक, धनुष सायक संधाना ॥

दो०—अति कृपाल रघुनायक, सदा दीन पर नेह ।

ता सन आइ कीन्ह छलु, मूरख अवगुन - गेह ॥ १ ॥

प्रेरित - मंत्र ब्रह्म - सर धावा । चला भाजि बायस, भय पावा ॥
धरि निज रूप, गयउ पितु पाहीं । राम-बिमुख राखा तैहि नाहीं ॥
भा निरास, उपजी मन त्रासा । जथा चक्र-भय रिषि दुर्वासा ॥
ब्रह्मघाम, सिवपुर, सब लोका । फिरा श्रमित, व्याकुल-भय-सोका ॥
काहू बैठन कहा न ओही । राखि को सकइ राम कर द्रोही ? ॥
मातु मृत्यु, पितु समन - समाना । सुघा होइ विष, सुनु हरिजाना ॥
मित्र करइ सत रिपु कै करनी । ता कहू बिबुधनदी, बैतरनी ॥
सब जगु, ताहि अनलहु ते ताता । जो रघुबीर-बिमुख, सुनु भ्राता ! ॥
नारद देखा बिकल जयंता । लागि दया, कोमल चित्त-संता ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

अरण्यकाण्डम्

मूलं धर्मतरोविवेकजलधेः पूर्णोद्भुतामोदं
त्रैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरवारभेदनविधौ वातात्मकं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूप्रियम् ॥ १ ॥
अम्भोदाभमुदात्ममञ्जुलतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणिस्थेषुशरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटातिशोभान्वितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं सृतिगतं रामं प्रमोदं भजे ॥ २ ॥

गुणा रामचन्द्रस्य गूढा उमे ! यान् बुधाश्चर्षयः स्युर्विरक्ता विदित्वा ।

विमूढा जना मोहमेवाप्नुवन्ति पराञ्चो मुखे रामतो धर्मतश्च ॥

पीराणां भरतस्यापि प्रीतिं सङ्गीतवानहम् । अनुरूपं निजमतेरुपमार्वाजितां शुभाम् ॥
चरितान्यतिपूतानि देवस्य शृणु साम्प्रतम् । देवर्षिप्रीतिदानि वने यानि व्यधत् सः ॥
अवचित्य प्रसूनानि रमणीयान्यथैकदा । स्वकराभ्यां भूषणानि निर्मिमीते स्म राघवः ॥
देवः सीतातनौ तानि सादरं समयोजयत् । उपविष्टो रम्यरूपे स्फाटिकेयशिलातले ॥
सुराधीशतनूजातो जयन्तः काकवेपथूक् । विलोकयितुमैच्छत् स शठो रघुपतेर्बलम् ॥
यथा पिपीलिका काचित् पारावारस्य गाधताम् । अतीवमन्दमतिका विलोकयितुमिच्छति ॥
पलायते स्म विहितचञ्चुसीतापदक्षतः । मूढो मन्दमनीषावान् सहेतुर्बलिभुक्तनुः ॥
वहति स्म ततो रक्तमजानाद् रघुनायकः । सन्दधति स्म चैषीकं सायकं सायकासने ॥

महान् कृपालू रघुनायकोऽसौ दीनेषु यः स्निह्यति सर्वदेव ।

तमप्यवाप्याचरति स्म दम्भं निकेतनं दोषततेः स मूढः ॥ १ ॥

मन्त्रेण प्रेरितो ब्रह्मासायको धावति स्म सः । साध्वसाक्रान्तहृदयो वायसोऽप्यपलायत ॥
पितुः पार्श्वं गच्छति स्म स्वरूपं परिगृह्य सः । ज्ञात्वा तं रामविमुखं रक्षति स्म परं न सः ॥
स निराशो जायते स्म तस्य त्रासश्च मानसे । चक्रभीतेर्यथा जातो दुर्वासानामको मुनिः ॥
ब्रह्मलोके शम्भुलोके लोकेषु निखिलेष्वपि । विकलो भीतिशोकाभ्यां श्रान्तश्च भ्रमति स्म सः ॥
न कश्चिदप्यवोचत् तम् उपवेष्टुमपि क्वचित् । द्रोहिणं रामचन्द्रस्य कः शक्नोत्यभिरक्षितुम् ॥
तस्मै माता मृत्युतुल्या पिता शमनसन्निभः । सुधा च विषतुल्येति शृणोतु हरिवाहन ! ॥
विदधाति वयस्योऽपि शत्रुकोटिसमां क्रियाम् । दिवोक्तां निर्झरिणी तस्मै वैतरणी स्थिता ॥
तात ! तस्मै जगत् सर्वं वह्नितोऽप्यधिकं स्थितम् । विमुखो यो रामचन्द्रादिति भ्रातर्निशामय ॥
यदा जयन्तं विकलं देवर्षिः समलोकयत् । तदाद्रतां स सम्प्राप्तो मृदुचित्ता हि साधवः ॥

पठवा तुरत राम पहि ताही । कहैसि पुकारि, प्रनत-हित ! पाही ॥
 आतुर, सभय, गहेसि पद जाई । चाहि-चाहि ! दयाल रघुराई ! ॥
 अतुलित बल, अतुलित प्रभुताई । मैं मतिमंद, जानि नहि पाई ॥
 निज-कृत-कर्म-जनित फल पायउँ । अब प्रभु ! पाहि, सरन तकि आयउँ ॥
 सुनि कृपाल, अति आरत बानी । एकनयन करि तजा, भवानी ! ॥

सो०—कीन्ह मोह-बस द्रोह, जद्यपि तेहि कर बध उचित ।

प्रभु छाड़ैउ करि छोह, को कृपाल रघुबीर-सम ? ॥ २ ॥

रघुपति, चित्तकूट बसि, नाना । चरित किए श्रुति-सुधा-समाना ॥
 बहुरि राम, अस मन अनुमाना । होइहि भीर, सबहि मोहि जाना ॥
 सकल मुनिन्ह सन बिदा कराई । सीता - सहित चले द्वी भाई ॥
 अत्रि के आश्रम जब प्रभु गयऊ । सुनत महामुनि हरषित भयऊ ॥
 पुलकित गात, अत्रि उठि घाए । देखि रामु आतुर चलि आए ॥
 करत दंडवत मुनि उर लाए । प्रेम - बारि द्वी जन अन्हवाए ॥
 देखि राम - छबि नयन जुड़ाने । सादर निज आश्रम तब आने ॥
 करि पूजा, कहि बचन सुहाए । दिए मूल-फल, प्रभु मन-भाए ॥

सो०—प्रभु आसन-आसीन, भरि लोचन-सोभा निरखि ।

मुनिवर परम प्रवीन, जोरि पानि अस्तुति करत ॥ ३ ॥

छं०—नमामि भक्त - वत्सलं । कृपालु शील कोमलं ॥
 भजामि ते पद्मं । अकामिनां स्वधामदं ॥ १ ॥
 निकाम - श्यामसुंदरं । भवांबुनाथ - सुंदरं ॥
 प्रफुल्ल - फंज - लोचनं । मवादि - दोष - मोचनं ॥ २ ॥
 प्रलंबबाहु - विक्रमं । प्रमोदप्रमेय - वैभवं ॥
 निषंग - चाप - सायकं । धरं, त्रिलोक - नायकं ॥ ३ ॥
 विनेश - वंश - मंडनं । महेश - चाप - खंडनं ॥
 मुनींद्र - संत - रंजनं । पुरारि - वृंद - भंजनं ॥ ४ ॥
 भगोज - बैरि - वंदितं । अजादि - देव - सेवितं ॥
 विशुद्ध - बोद्ध - विग्रहं । समस्त - दूषणाग्रहं ॥ ५ ॥
 नमामि इंदिरापति । सुखाकरं सतां गति ॥
 भजे सशक्ति - सानुजं । शचीपति - प्रियानुजं ॥ ६ ॥
 त्वदंघ्रि मूल ये नराः । भजंति हीन मत्सराः ॥
 पतंति नो भवार्णवे । वितर्क - वीचि - संकुले ॥ ७ ॥
 विविक्त - वासिनः सदा । भजंति मुक्तये मुदा ॥
 निरस्य इंद्रियादिकं । प्रयांति ते गति स्वकं ॥ ८ ॥
 तमेकमद्भुतं प्रभुं । निरीहमीश्वरं विभुं ॥
 जगदगुरुं च शाश्वतं । तुरीयमेव केवलं ॥ ९ ॥

अप्रेषयत् क्षणादेव स तं रामस्य सन्निधिम् । सगत्वाऽऽक्रोशति स्मेति पातु प्रणतशङ्करः ॥
 बातुरो भययुक्तश्च पादौ तस्य समग्रहीत् । पातु पातु भवान् मां भो दयालो! रघुनायक ! ॥
 उपमारहितेशत्वमुपमारहितं बलम् । मतिमान्द्येन युक्तोऽहं परिज्ञातुं तु नाशकम् ॥
 फलं सम्प्राप्तवानस्मि कृतस्य निजकर्मणः । विचार्य शरणं प्राप्तं रक्षतादधुना प्रभो ! ॥
 अतीव दीनं वचनं तस्य श्रुत्वा कृपानिधिः । शिवे ! व्यघत्त तं मुक्तं प्रविधायैकलोचनम् ॥

यतो ब्रोह्मकर्माकरोन्मोहनिघ्नो व्यघत्तस्य योग्योऽभवद् यद्यपीह ।

व्यमुञ्चत् प्रभुस्तं विधायानुकम्पां कृपालुः समः को रघूणां वरेण ॥ २ ॥

चित्रकूटे वसन्नानाप्रकाराणि रघूत्तमः । सुधासमानि कर्णाभ्यां चरितानि समाचरत् ॥
 अनुमानं करोति स्म ततो रामः स्वमानसे । सर्वे विज्ञातवन्तो मां तत् सम्मदो भविष्यति ॥
 मुनिभ्यः सकलेभ्योऽपि यानानुज्ञामवाप्य तौ । युक्तौ जनकनन्दिन्या यातौ द्वावपि बान्धवौ ॥
 यदान्नेराश्रमस्थानं व्रजति स्म रघूत्तमः । निशम्यैवानन्दयुक्तो भवति स्म महामुनिः ॥
 अथावदन्निरुत्थाय रोमाञ्चितकलेवरः । धावन्तं तं विलोक्येशः स्वयमाशु समागमत् ॥
 दण्डप्रणामं कुर्वन्तमुरसाऽयोजयन् मुनिः । तथा तौ प्रेमपाथोभिरस्नापयदुभौ जनौ ॥
 रामशोभां विलोक्यास्य सञ्जाते शीतलेऽक्षिणी । ततोऽसौ स्वाश्रमं सर्वानादरेणानयन् मुनिः ॥
 विधाय पूजां सम्भाष्य रम्यरूपाः सरस्वतीः । अददात् फलमूलानि रुचितानि हृदे प्रभोः ॥

प्रभुविष्टरे संस्थितोऽभूत् तदानीं दूशोस्तृप्तिपर्यन्तमालोक्य शोभाम् ।

मुनीनां वरोऽतीव कौशल्ययुक्तो व्यघत्त स्तुतिं सम्पुटाकारहस्तः ॥ ३ ॥

नमामि भवतवत्सलं मृदुं कृपास्वभावकम् ।

भजामि पादपङ्कजमकामिनां स्वधामवम् ॥ १ ॥

अतीवकृष्णमञ्जुलो भवाब्धिमन्यमन्दरः ।

प्रफुल्लकञ्जलोचनो मदादिदोषनाशनः ॥ २ ॥

अतर्क्यदोःपराक्रमोऽप्रमेयवैभवोऽस्ति भोः ! ।

निषङ्गचापसायकस्त्रिविष्टपेश्वरो भवान् ॥ ३ ॥

दिनेशवर्षशमूषणं महेशचापखण्डनः ।

मुनीशसत्सुखावहः सुरारिवृन्दमञ्जनः ॥ ४ ॥

मनोजर्वैरिवन्दितस्त्वजादिदेवसेवितः ।

विशुद्धबोधविग्रहः समस्तदूषणापहः ॥ ५ ॥

पतिं श्रियो नमाम्यहं सुखाकरं सतां गतिम् ।

सशक्तिसानुजं भजे शचीपतिप्रियानुजम् ॥ ६ ॥

भवत्पदे तु ये नरा भजन्ति हीनमत्सराः ।

न यान्ति ते भवाम्बुधिं वितर्कबोचिसङ्कुलम् ॥ ७ ॥

विविक्तवासिनः सदा भजन्ति मुक्तये मुदा ।

निरस्य चेन्द्रियादिकं प्रयान्ति ते गतिं निजाम् ॥ ८ ॥

तमेकमद्भुतं प्रभुं निरीहमीश्वरं विभुम् ।

जगद्गुरुञ्च शाश्वतं तुरीयमेव केवलम् ॥ ९ ॥

मजामि भाव - वल्लभं । कुयोगिनां सुदुर्लभं ॥
 स्वभक्त - कल्प - पादपं । समं सुसेव्यमन्वहं ॥ १० ॥
 अनूप - रूप - भूपति । नतोऽहमूर्विजा - पति ॥
 प्रसोद मे नमामि ते । पदाब्ज - भक्ति देहि मे ॥ ११ ॥
 पठंति ये स्तवं इदं । नरादरेण ते पदं ॥
 व्रजंति नात्र संशयं । त्वदीय भक्ति - संयुताः ॥ १२ ॥

दो०—बिनती करि, मुनि, नाइ सिरु, कह, कर जोरि बहोरि ।

चरन-सरोरुह नाथ ! जनि, कबहुँ तज मति मोरि ॥ ४ ॥

अनुसुइया के पद गहि सीता । मिली बहोरि, सुसील, विनीता ॥
 रिषिपतिनी - मन सुख अधिकाई । आसिष देइ, निकट बैठाई ॥
 दिव्य बसन - भूषन पहिराए । जे नित नूतन, अमल, सुहाए ॥
 कह रिषिबधू सरस, मृदु बानी । नारिधर्म कछु व्याज बखानी ॥
 मातु - पिता - भ्राता - हितकारी । मितप्रद सब, सुनु राजकुमारी ! ॥
 अमित - दानि, भर्ता, बयदेही ! । अधम सो नारि, जो सेव न तेही ॥
 धीरज, धर्म, मित्र अरु नारी । आपद - काल परिखिअहि चारी ॥
 वृद्ध, रोगवस, जड़, धनहीना । अंध, बधिर, क्रोधी, अति दीना ॥
 ऐसैह पति कर किए अपमाना । नारि पाव जमपुर दुख नाना ॥
 एकइ धर्म, एक व्रत, नेमा । कार्य-बचन-मन, पति-पद-प्रेमा ॥
 जग, पतिव्रता चारि विधि अहहीं । वेद - पुरान - संत, सब कहहीं ॥
 उत्तम के अस बस मन माहीं । सपनेहुँ आन पुरुष जग नाहीं ॥
 मध्यम, परपति देखइ कैसें । भ्राता, पिता, पुत्र - निज जैसें ॥
 धर्म बिचारि, समुझि कुल, रहई । सो निकिष्ट त्रिय, श्रुति अस कहई ॥
 बिनु अवसर, भय तें रह जोई । जानेहु, अधम नारि जग सोई ॥
 पति-बंचक, परपति-रति करई । रौरव नरक कल्प सत परई ॥
 छनसुख-लागि जनम सत कोटी । दुख न समुझ, तेहि सम को खोटी ॥
 बिनु श्रम नारि परम गति लहई । पतिव्रत - धर्म छाड़ि छल गहई ॥
 पति-प्रतिकूल, जनम जहँ जाई । बिधवा होइ, पाइ तरुनाई ॥

सो०—सहज अपावनि नारि, पति सेवत, सुभ गति लहइ ।

जसु गावत श्रुति चारि, अजहुँ तुलसिका हरिहि प्रिय ॥ ५ (क) ॥

सुनु सीता ! तव नाम, सुमिरि, नारि पतिव्रत करहि ।

तोहि प्रानप्रिय राम, कहिउं कथा संसार-हित ॥ ५ (ख) ॥

सुनि जानकीं परम सुख पावा । सादर, तासु चरन सिरु नावा ॥
 तब मुनि सन कह कृपानिधाना । आयसु होइ, जाउँ बन आना ॥
 संतत मो पर कृपा करेहु । सेवक जानि, तजेहु जनि नेहु ॥
 धर्म - धुरंधर प्रभु कै बानी । सुनि, सप्रेम बोले मुनि ग्यानी ॥
 जासु कृपा, अज, सिव, सनकादी । चहत सकल परमारथ - बादी ॥
 ते तुम्ह राम ! अकाम पिआरे । दीनबंधु ! मृदु बचन उचारे ॥

भजामि भाववल्लभं कुयोगिनां सुदुर्लभम् ।
 स्वभक्तकल्पपादपं समं सुसेव्यमन्वहम् ॥ १० ॥
 असाध्यरूपभूषति नतोऽस्मि भूमिजापतिम् ।
 प्रसीदतां भवन्नते पदाब्जभक्तिदोऽस्तु मे ॥ ११ ॥
 भवत्स्तवं पठन्ति ये नराः समादरादमुम् ।
 असंशयं भवत्पदं व्रजन्ति भक्तिसंयुताः ॥ १२ ॥

स्तुत्वाऽऽनभय्यापि शिरो महर्षिः संयोज्य हस्तो वदति स्म भूयः ।

हे नाथ ! भावत्कपदाब्जयुग्मं नो सन्त्यजेन्मे धिषणा कदापि ॥ ४ ॥

चरणावनसूयाया गृहीत्वा जानकी ततः । मिलति स्म सुशीलेन संयुता विनयान्विता ॥
 ऋषेः सीमन्तिनी सौख्यवैपुल्ययुतमानसा । आशीर्वादं प्रदायोपावेशयन्निजसन्निधौ ॥
 दिव्यवासोभूषणानि परिधापयति स्म सा । यानि नित्यं नूतनानि शोभनान्यमलानि च ॥
 ऋषेःसीमन्तिनी मृद्वी सरसाञ्चावददगिरम् । कांश्चिन् मिषेण तेनैव नारीधर्मानवर्णयत् ॥
 माता पिता बान्धवाश्च वर्तन्ते हितकारिणः । सर्वे मितप्रदाः किन्तु शृणु राजकुमारिके ! ॥
 अमितस्य प्रदातास्ति भर्ता जनकनन्दिनि ! । अधमा वर्तते नारी सा तं या नैव सेवते ॥
 वयस्यो धीरता धर्म इमे च सहृदमिणी । विपत्तेरेव समये परीक्ष्यन्तेऽब्धिसङ्ख्यकाः ॥
 वृद्धो रोगवशो मूर्खः सम्पत्त्या यो विवर्जितः । अन्धो बाधिर्यसंयुक्तो दीनोऽतीव रुषान्वितः ॥
 एतादृशस्यापि भर्तुरपमानं करोति चेत् । नारी यमपुरे नानाविधाः प्राप्नोति यातनाः ॥
 एको धर्मो व्रतञ्चैक नियमोऽप्येक एव यत् । कायेन वाचा मनसा प्रेम पत्युः पदद्वये ॥
 चतुःप्रकारा वर्तन्ते नार्यो लोके पतिव्रताः । सन्तो वेदाः पुराणानि वदन्ति सकलान्यपि ॥
 उत्तमायास्तु हृदये भावः संवसतीदृशः । यत् पत्युरन्यः पुरुषो नास्ति स्वप्नेऽपि भूतले ॥
 मध्यमा परभर्तारं तथा समवलोकते । स्वं तातं भ्रातरं पुत्रं यथा समवलोकते ॥
 या पाति धर्मं विज्ञाय मर्यादां स्वकुलस्य च । सा वर्तते निकृष्टा स्त्रीत्येतत् सम्भाषते श्रुतिः ॥
 भोगीयावसराभावाद् भयाद् वा या स्थिता भवेत् । सा संसारे परिज्ञेया महेला सर्वथाधमा ॥
 करोति परभर्ता या रतिं स्वपतिवञ्चिका । सा कल्पशतपर्यन्तं नरकं याति रौरवम् ॥
 उत्पत्तिशतकोटीनां क्षणिकाय सुखाय या । दुःखं न परिजानाति न दुष्टा सदृशी तया ॥
 विना श्रमेण सा नारी प्राप्नोति परमां गतिम् । या व्याजं सम्परित्यज्य सत्या धर्मं प्रसेवते ॥
 पत्युर्या प्रतिकूला सा यत्नापि लभते जनुः । तन्नैव याति वैधव्यं समवाप्यापि यौवनम् ॥

अपूता स्वभावेन नारी तथापि गतिं याति सेवात इष्टां स्वभर्तुः ।

प्रगायन्ति वेदा यशः सिन्धुसङ्ख्यास्तुलस्यस्ति विष्णोः प्रियाद्यापि तस्मात् ॥ ५ ॥ (क)

सुसंस्मृत्य सीते ! त्वदीयाभिधानं सतीधर्ममत्र स्त्रियः संश्रयन्ते ।

तव प्राणतुल्यः प्रियो रामचन्द्रो भयोक्ता कथा लोककल्याणहेतोः ॥ ५ ॥ (ख)

प्राप्नोति स्म परं सौख्यं श्रुत्वा जनकनन्दिनी । शीर्षं नमयति स्मासी तदीये चरणद्वये ॥
 निधानमनुकम्पाया भाषते स्म ततो मुनिम् । अपरं विपिनं यानि यद्यादेशः प्रजायते ॥
 भवान् मयि प्रकुरुतादनुकम्पां निरन्तरम् । सेवकं मां परिज्ञाय प्रेम सन्त्यजताच्च मा ॥
 धर्मधुर्धारकस्येमामध्वीशस्य सरस्वतीम् । निशम्य प्रेमसंयुक्तं वक्ति स्म ज्ञानवान् मुनिः ॥
 अनुकम्पां यस्य शम्भुर्ब्रह्मा च सनकादयः । परमार्थप्रवक्तारः समीहन्तेऽखिला अपि ॥
 स एव रामचन्द्रोऽस्ति भवान् निष्काममुप्रियः । दीनानां बान्धवो मृद्वीर्भारतीद्वचारयत् ॥

अब जानी मैं श्री - चतुराई । भजी तुम्हहि, सब देव बिहाई ॥
 जेहि समान अतिसय नहि कोई । ताकर सील, कस न अस होई ? ॥
 केहि बिधि कहीं, जाहु, अब स्वामी ! कहहु नाथ ! तुम्ह अंतरजामी ॥
 अस कहि, प्रभु बिलोकि, मुनि धीरा । लोचन जल बह, पुलक सरीरा ॥

छ०—तन पुलक निर्भर, प्रेम-पूरन नयन, मुख-पंकज बिए ।
 मन-ग्यान-गुन-गोतीत प्रभु, मैं दीख, जप-तप का किए ॥

जप, जोग, धर्म - समूह तैं, नर, भगति अनुपम पावई ।
 रघुबीर - चरित पुनोत, निसि-दिन दास तुलसी गावई ॥

दो०—कलिमल - समन, दसन - मन, राम - सुजस सुखमूल ।

सावर सुनहिं जे तिन्ह पर, राम रहहिं अनुकूल ॥ ६ (क) ॥

सो०—कठिन काल मल-कोस, धर्म, न ग्यान, न जोग-जप ।

परिहर सकल भरोस, रामहि भजहिं तैं चतुर नर ॥ ६ (ख) ॥

मुनि-पद - कमल नाइ करि सीसा । चले बनहि, सुर-नर-मुनि-ईसा ॥
 आगैं राम, अनुज पुनि पाछैं । मुनिबर - वेष बने अति काछैं ॥
 उभय बीच श्री सोहइ कैसी । ब्रह्म - जीव - बिच माया जैसी ॥
 सरिता, बन, गिरि, अवघट घाटा । पति पहिचानि, देहि बर बाटा ॥
 जहँ - जहँ जाहि देव रघुराया । करहिं मेघ तहँ - तहँ नभ छाया ॥
 मिला असुर विराध मग जाता । आवतहीं, रघुबीर, निपाता ॥
 तुरतहिं रुचिर रूप तैहि पावा । देखि दुखी, निज घाम पठावा ॥
 पुनि आए, जहँ मुनि सरभंगा । सुन्दर अनुज - जानकी - संग ॥

दो०—देखि राम - मुख - पंकज, मुनिबर लोचन - भृंग ।

सावर पान करत अति, धन्य ! जन्म-सरभंग ॥ ७ ॥

कह मुनि, सुनु रघुबीर ! कृपाला । संकर - मानस - राजमराला ॥
 जात रहेउं बिरचि के घामा । सुनैउं श्रवन, बन ऐहहिं रामा ॥
 चितवत पंथ रहेउं दिन - राती । अब प्रभु देखि जुझानी छाती ॥
 नाथ ! सकल साधन मैं हीना । कीन्ही कृपा जानि जन दीना ॥
 सो कछु देव ! न मोहि निहोरा । निज पन राखैउ जन-मन-चोरा ॥
 तब-लगि रहहु दीन-हित-लागी । जब-लगि मिलौं तुम्हहि तनु त्यागी ॥
 जोग, जग्य, जप, तप, व्रत कीन्हा । प्रभु कहैं देइ, भगति बर लीन्हा ॥
 ऐहि बिधि सर रचि, मुनि सरभंगा । बैठे, हृदयें छाड़ि सब संग ॥

दो०—सीता - अनुज - समेत प्रभु, नील - जलद - तनु - स्याम ।

मम हियें बसहु निरंतर, सगुनरूप श्रीराम ! ॥ ८ ॥

अस कहि, जोग - अग्नि तनु जारा । राम - कृपा, बैकुंठ सिधारा ॥
 ताते मुनि, हरि-लीन न भयऊ । प्रथमहि भेद-भगति बर लयऊ ॥
 रिषि-निकाय, मुनिबर - गति देखी । सुखी भए निज हृदयें बिसेषी ॥
 अस्तुति करहिं सकल मुनिबंदा । जयति प्रनत - हित कश्नाकंदा ॥

कमलायाश्चतुरतामधुना ज्ञातवानहम् । भवन्तं या श्रितवतीत्यक्त्वा सर्वान् दिवोकसः ॥
महतावान् येन तुल्यो न कश्चिदपि वर्तते । एतादृशं भवेन्नैव तदीयं चरितं कुतः ॥
वदानि विधिना केन ब्रजतादधुना प्रभो ! भवानेव विभो ! ब्रूतात्स्थितोऽन्तर्यामितायुतः ॥
इत्युक्त्वा वीक्षतेस्मैव मुनिर्धैर्ययुतः प्रभुम् । तस्य दृष्ट्यां स्तुतं वारितनू रोमाञ्चिताऽभवत् ॥

विकासि रोमवद्वपुः स चाति हादंपूरितस् तदीयके दृशो प्रभोर्मुलाम्बुजेऽति सङ्गते ।
अचिन्तयत् परं हृदयचितो गुणेन्द्रियब्रजात् परो मयेश ईक्षितः कृतं तपो जपादि किम् ॥
जपादिभिः समाधिभिस्तथैव धर्मसञ्चयैः नरः समानतापरां लभेत भक्तिमैश्वरीम् ।
दिवाकरान्वयोत्तमप्रभोः पवित्रवृत्तकं तुलस्यनन्यदासको दिवानिशं प्रणायति ॥
हृच्छासकं तिष्ठ्यमलघ्नमुच्चं यशोऽस्ति रामस्य सुखस्य मूलम् ।
शृण्वन्ति ये सादरमेव तेषु सदानुकूलो रघुनायकः स्यात् ॥ ६ ॥ (क)

सहानस्ति कोशो मलस्येष कालो न धर्मोऽथवा ज्ञानयोगो जपो न ।
अतो ये विहायाश्रयं सर्वमन्यद् भजन्तीह रामं नरास्ते प्रवीणाः ॥ ६ ॥ (ख)

नमयित्वा मुने पादपद्मयोर्मस्तकं निजम् । ईशः सुराणां मर्त्यानां मुनीनाञ्चाचलदत्तनम् ॥
रामः प्रचलति स्माग्रे पश्चात् तस्यानुजः पुनः । मुनिसुन्दरतेपथ्यधारिणो तो सुशोभनो ॥
तयोर्मध्ये शोभते स्म तथैव कमलालया । यथैव मध्ये मायास्ति परात्मप्रत्यगात्मनोः ॥
नद्यो वनानि गिरयः प्रदेशा दुर्गमा गिरेः । स्वामिनं स्वं परिज्ञाय ददते स्म वरां सतिम् ॥
यत्नयत्नाब्रजद् देवो रघूणामधिनायकः । तत्र तत्रैव न भसि मेघाश्लायामकुर्वत ॥
सरव्यां गच्छतां तेषां विराघाख्योऽसुरोऽमिलत् । रघुवंशप्रवीरस्तं प्राप्तमेव न्यपातयत् ॥
तत्क्षणादेव रुचिरं रूपं स समवाप्तवान् । विलोक्य तं दुःखितञ्च घाम स्वं प्राहिणोत् परम् ॥
शरभङ्गो मुनिर्यत्र ततो याति स्म तत्र सः । सहानुजेन रम्येण तथा जनकजातया ॥

विलोक्य रामस्य मुखारविन्दं सन्नेत्रमृङ्गो मुनिपुङ्गवस्य ।
अथावरेणापिबतां रसं तो धन्यत्वयुक्तं शरभङ्गजन्म ॥ ७ ॥

मुनिरब्रूतानुकम्पिन् ! शृणोतु रघुनायक । गिरिराजसुताधीशमानसागारसंश्रित ! ॥
निकेतनं विश्वसूजो ! गन्तुं प्रक्रमवानहम् । श्रुतिभ्यां श्रुतवांस्तावद् यद् रामो वनमेष्यति ॥
प्रतीक्षमाणो भवतो मार्गमस्मि दिवानिशम् । भवतो दर्शनाज्जातमिदानीं शीतलं मनः ॥
सकलैः साधनैर्हीनो वर्तेऽहं हे समेश्वर ! दीनं जनं मां विज्ञाय भवान् विहितवान् कृपाम् ॥
हे देव ! वर्तते नैव मयीयं भवतः कृपा । सन्धां जनमनश्चोर ! भवान् रक्षितवान् निजाम् ॥
विदधातु स्थितिं तावद् भवान् दीनस्य कारणात् । भवतान् मिलिष्यामि यावत् त्यक्त्वा कलेवरम् ॥
तपो व्रतानि कृतवान् योगं यज्ञान् जपं तथा । तत्सर्वं प्रभवे दत्त्वाऽऽगृह्णाद् भक्तिं वरं मुनिः ॥
भक्तिं लब्ध्वा चित्तं कृत्वा शरभङ्गो मुनिस्ततः । हृदयात् सकलासक्तीस्त्यक्त्वा तस्यामुपाविशत् ॥

सीतानुजाभ्यां सहितः प्रभो ! मे नीलाम्बुदश्यामलदेहधारिन् ! ।

करोतु चित्ते वसति सदा मे श्रीराम ! संयुग्गुणरूपयुक्त ! ॥ ८ ॥

इत्थमुक्त्वा तनुं स्वीयां दग्ध्वा योगकृशानुना । रामचन्द्रस्य कृपया वैकुण्ठमगमत् पदम् ॥
याति स्म लीनतां नैव तत एव मुनिर्हरो । पूर्वमेव यतो भेदभक्तिं वरमयाचत ॥
विलोक्य मुनिवयस्य गतिं मुनिकदम्बकम् । जातं विशेषरूपेण सुखयुक्तं स्वमानसे ॥
स्तुतिं प्रविदधातिस्म सर्वं मुनिकदम्बकम् । कृपाकन्दो विजयते नतकल्याणकारकः ॥

पुनि रघुनाथ चले बन आगे । मुनिबर - बृंद बिपुल संग लागे ॥
अस्थि - समूह देखि रघुराया । पूछी मुनिन्ह, लागि अति दाया ॥
जानतहुँ पूछिअ कस स्वामी ? । सबदरसी तुम्ह अंतरजामी ॥
निसिचर-निकर, सकल मुनि खाए । सुनि, रघुवीर-नयन जल छाए ॥

दो०—निसिचर-हीन करउँ महि, भुज उठाइ पन कीन्ह ।

सकल मुनिन्ह के आश्रमन्हि, जाइ-जाइ सुख दीन्ह ॥ ९ ॥

मुनि अगस्ति कर सिष्य सुजाना । नाम सुतीछन, रति - भगवाना ॥
मन - क्रम - बचन रामपद - सेवक । सपनेहुँ आन भरोस न देव-क ॥
प्रभु आगवनु, श्रवन सुनि पावा । करत मनोरथ, आतुर धावा ॥
हे विधि ! दीनबंधु रघुराया । मो से सठ पर करिहहि दाया ॥
सहित-अनुज मोहि राम गोसाईं । मिलिहहि निज सेवक की नाई ॥
मोरे जिय भरोस दूढ़ नाही । भगति, विरति न, ग्यान मन माहीं ॥
नहि सतसंग, जोग, जप, जागा । नहि दूढ़ चरन-कमल अनुरागा ॥
एक बानि करनानिधान की । सो प्रिय जाकें, गति न आन की ॥
होइहैं सुफल आजु मम लोचन । देखि बदन - पंकज भव - मोचन ॥
निभर प्रेम - मगन मुनि ग्यानी । कहि न जाइ सो दसा, भवानी ! ॥
दिसि अरु विदिसि पंथ नहि सूझा । को मैं, चलैउं कहाँ, नहि बूझा ॥
कबहुँक फिरि पाछे पुनि जाई । कबहुँक नृत्य करइ गुन गाई ॥
अबिरल प्रेम-भगति मुनि पाई । प्रभु देखै तरु - ओट लुकाई ॥
अतिसय प्रीति देखि रघुवीरा । प्रगटे हृदय, हरन भव - भीरा ॥
मुनि, मग माझ अचल होइ बैसा । पुलक सरीर, पनस-फल जैसा ॥
तब रघुनाथ निकट लचि आए । देखि दसा, निज-जन मन भाए ॥
मुनिहि राम, बहुभाँति जगावा । जाग न, ध्यानजनित सुख पावा ॥
भूप - रूप तब राम दुरावा । हृदय चतुर्भुज रूप देखावा ॥
मुनि अकुलाइ उठा तब कैसै । बिकल हीन-मनि फनिबर जैसै ॥
आगे देखि राम - तन स्यामा । सीता - अनुजसहित सुखधामा ॥
परैउ लकुट इव चरनन्हि लागी । प्रेम - मगन मुनिबर बड़भागी ॥
भुज बिसाल गहि लिए उठाई । परम प्रीति राखे उर लाई ॥
मुनिहि मिलत अस सोह कृपाला । कनक-तरुहि जनु भेंट तमाला ॥
राम बदन बिलोक, मुनि ठाढ़ा । मानहुँ चित्र-माझ लिखि काढ़ा ॥

दो०—तब मुनि, हृदय धीर धरि, गहि पद बारहि बार ।

निज आश्रम प्रभु आनि, करि, पूजा बिबिध प्रकार ॥ १० ॥

कह मुनि, प्रभु ! सुनु बिनती मोरी । अस्तुति करौं कवन विधि तोरी ॥
महिमा अमित, मोरि मति थोरी । रवि - सन्मुख खद्योत - अँजोरी ॥
श्याम - तामरस - दाम शरीरं । जटा - मुकुट, परिधन - मुनिचौरं ॥
पाणि - चाप - सर, कटि - तूणीरं । नौमि निरंतर श्रीरघुवीरं ॥
मोह - विपिन - घन - दहन - कृषानुः । संत - सरोरुह - कानन - भानुः ॥
निशिचर - करि - बरूथ - मृगराजः । त्रातु सदा नो भव-खग-बाजः ॥
अरुण - नयन - राजीव - सुवेशं । सीता - नयन - चकोर - निशेशं ॥

पुनरग्रे गच्छति स्म रघुवंशाधिपोवनम् । तेन साकं गच्छति स्म महान् मुनिवरव्रजः ॥
कुल्यानां राशिमालोक्य स्वामी राघवसन्ततेः । अतीव करुणाद्रः सन् पृच्छति स्म मुनीस्ततः ॥
तेऽवदन् पृच्छति कुतो भवानस्मानधीश्वर ! । विलोककः समग्राणां सर्वान्तर्गतिकारकः ॥
रात्रिञ्चराणां निकरा मुनीन् सर्वानभक्षयन् । श्रुत्वेदं रघुवीरस्य जलपूर्णं विलोचने ॥

रक्षोविहीनां पृथिवीं करिष्ये भुजौ समुत्तोल्य चकार सन्धाम् ।

स आश्रमान्तर्वमुनीश्वराणां गत्वा च गत्वा सुखिनो व्यधत् ॥ ९ ॥

अगस्त्यस्य मुनेः शिष्य आसीत् परमबोधवान् । सुतीक्ष्ण इति नाम्ना स युक्तः प्रेमयुतः प्रभो ॥
मनसा कर्मणा वाचा सेवको रामपादयोः । स्वप्नेऽपि न करोति स्म विश्वासमपरामरे ॥
प्रभोरागमनं कर्णयुगलेन निशम्य सः । धावति स्म तमुद्दिश्य विदधानो मनोरथान् ॥
हे विधे ! किं दीनबन्धू रघूणामधिनायकः । मत्तल्ये शाठ्यसंयुक्ते सोऽनुकम्पां करिष्यति ॥
अधीशो रामचन्द्रो मामनुजेन समन्वितः । यथैव सेवकं स्वीयं मिलिष्यति तथैव किम् ? ॥
न वर्तते दृढतनुर्विश्वासो मम मानसे । भक्तिविरवितर्बोधो वा मानसे मे न वर्तते ॥
न सत्सङ्गो न वायोगो न यागा न तपोऽथवा । न वर्तते वानुरागो रामपादाम्बुजद्वये ॥
एक एव स्वभावोऽस्ति त्वनुकम्पानिधेः प्रभोः । स वर्तते प्रियस्तस्य न यस्यास्ति परा गतिः ॥
भविष्यतोऽद्य नयने फलेन सहिते मम । संसारबन्धमोक्षस्य समालोक्य मुखाम्बुजम् ॥
निमग्नः परमप्रेम्णि स मुनिर्बोधसंयुतः । भवानि ! सा दशा तस्य गदितुं नैव शक्यते ॥
विजानाति स्म मार्गं न स दिशो विदिशोऽपि वा । कोऽहं कुत्र च यामीति न किञ्चिदपि बुद्धवान् ॥
कदाचित् स परावृत्त्य गच्छति स्म पुरः पुनः । कदाचिन्तयति स्मापि विधाय गुणगायनम् ॥
मुनिः सम्प्राप्तवानासीत् प्रेमभक्तिं निरन्तरम् । प्रभुः समालोकयत् तमाच्छाद्य स्वं पलाशिना ॥
तस्याति विपुलां प्रीतिं समालोक्य रघूत्तमः । हृदये प्रकटो जातो भवभीतेविनाशकः ॥
अचलत्वं स सम्प्राप्तो मुनिर्मार्गं उपाविशत् । रोमाञ्चितं तस्य गात्रं पनसस्य फलं यथा ॥
ततो रघूणामधिपः समायाति स्म सन्निधिम् । दशां दृष्ट्वा स्वभवत्स्य चित्ते प्रमुदितोऽभवत् ॥
मुनिं जागरितं रामो व्यधत् बहुरीतिभिः । न स जागरितो जातः प्राप्नोच्च ध्यानजं सुखम् ॥
ततो भूपात्मकं रूपं गूहते स्म रघूत्तमः । तस्य चित्तेऽदर्शयच्च रूपं सिन्धुभुजान्वितम् ॥
तदा समुत्तिष्ठते स्म तथा व्याकुलितो मुनिः । मणिहीनः फणिवरो याति व्याकुलतां यथा ॥
पुरतः समवालोक्य रामं श्यामलविग्रहम् । सीतानुजाभ्यां सहितमानन्दस्य निकेतनम् ॥
पतति स्म स रामस्य पादयोलगुडो यथा । प्रेममग्नो मुनिवरो महाभाग्येन संयुतः ॥
विशालाभ्यां भुजाभ्यां सगृहीत्वोत्थापयन्मुनिम् । संयुनक्ति स्म परमप्रीत्या स्व हृदयेन च ॥
निधानमनुकम्पायास्तथाऽऽराजन् मुनिं मिलन् । मिलन् स्वर्णानोकहेन तमालानोकहो यथा ॥
स्थितः समालोकते स्म रामचन्द्राननं मुनिः । विनिर्मितोऽभवन्नूनं स चित्रलिखिताकृतिः ॥

ततो मुनिर्धैर्यमुपेत्य चित्ते पुनः पुनः पादयुगे गृहीत्वा ।

आनीय देवं निजमाश्रमञ्च प्रापूजयत् तं विविधैः प्रकारैः ॥ १० ॥

मुनिरब्रूत हे नाथ ! शृणोतु प्रार्थनां मम । करवाणि कया रीत्या भवतः स्तवनं परम् ॥
असीमितोऽस्ति महिमा शेमुष्यल्पा च मे स्थिता । खद्योतस्य प्रकाशः स्याद् यथा व्योममणेः पुरः ॥
अशुक्लपद्ममालिकासमानविग्रहान्वितम् । जटाकिरीटधारिणं मुनेः पटेन संयुतम् ॥
धनुः कलम्बपाणिकं सत्तृणमध्यदेशकम् । अहं नमामि सन्ततं विकतनान्वयेश्वरम् ॥
विमोहकाननं घनं प्रदधुमस्ति योऽनलः । सदम्बुजातकाननप्रबोधनप्रभाकरः ॥
निशीथिनीचरात्मकद्विपत्रजाय यो हरिः । जगत्पतच्छादनः प्रभुः स पातु नः सदा ॥
सुरक्षतपद्मलोचनं सुचारुवेषधारिणम् । विदेहजादुगुल्लसच्चकोरयुग्मकेश्वरम् ॥

हर - हृदि - मानस - बाल मरालं । नोमि राम - उर - बाहु - विशालं ॥
 संशय सर्प - ग्रसन - उरगादः । शमन - सुकर्कश - तर्क - विषादः ॥
 भवभंजन, रंजन - सुर - यूथः । त्रातु सदा नो कृपा - वरूथः ॥
 निर्गुण - सगुण - विषम - सम - रूपं । ज्ञान - गिरा - गोतीतमनूपं ॥
 अमलमखिलमनवद्यमपारं । नोमि राम, भंजन - महि - भारं ॥
 भक्त - कल्पपादप - आरामः । तर्जन - क्रोध - लोभ - मद - कामः ॥
 अति - नागर भवसागर - सेतुः । त्रातु सदा दिनकर - कुल - केतुः ॥
 अतुलित - भुज - प्रताप - बलधामः । कलिमल - विपुल - विभंजन - नामः ॥
 धर्म - वर्म, नर्मद गुण - ग्रामः । संतत शं तनोतु मम रामः ॥

जदपि, बिरज, व्यापक, अबिनासी । सब के हृदयें निरंतर बासी ॥
 तदपि अनुज-श्री-सहित खरारी । बसतु मनसि मम, काननचारी ॥
 जे जानहि, ते जानहुं स्वामी ! । सगुन, अगुन, उर - अंतरजामी ॥
 जो कोसलपति राजिवनयना । करउ सो राम, हृदय मम अयना ॥
 अस अभिमान जाइ जनि भोरे । मैं सेवक, रघुपति पति मोरे ॥
 मुनि मुनि-बचन, राम-मन भाए । बहुरि हरषि, मुनिबर उर लाए ॥
 परम प्रसन्न जानु मुनि मोही । जो बर मागहु, देउं सो तोही ॥
 मुनि कह, मैं बर कबहुं न जाचा । समुझि न परइ, झूठ का साचा ॥
 तुम्हहि नीक लागै रघुराई । सो मोहि देहु दास - सुखदाई ॥
 अबिरल भगति-विरति-विग्याना । होहु सकल - गुन - ग्यान - निधाना ॥
 प्रभु जो दीन्ह, सो बरु मैं पावा । अब सो देहु, मोहि जो भावा ॥

बो०—अनुज-जानकी-सहित प्रभु, चाप-बान-धर राम ! ।

मम हिय-गगन इंदु-इव, बसहु सदा निहकाम ॥ ११ ॥

एवमस्तु करि रमानिवासा । हरषि चले कुंभज रिषि पासा ॥
 बहुत दिवस गुर - दरसन पाएँ । भए मोहि ओहि आश्रम आएँ ॥
 अब प्रभु - संग जाउँ गुर - पाहीं । तुम्ह कहं, नाथ ! निहोरा नाहीं ॥
 देखि कृपानिधि, मुनि चतुराई । लिए संग, बिहसे द्वौ भाई ॥
 पंथ कहत निज भगति अनूपा । मुनि - आश्रम पहुँचे सुर - भूपा ॥
 तुरत सुतीछन गुर पहि गयऊ । करि दंडवत, कहत अस भयऊ ॥
 नाथ ! कोसलाधीस - कुमार । आए मिलन जगत - आधार ॥
 राम - अनुज - समेत - बैदेही । निसि-दिनु देव ! जपत हहु जेही ॥
 सुनत अगस्ति तुरत उठि धाए । हरि बिलोकि, लोचन जल छाए ॥
 मुनि - पदकमल परे द्वौ भाई । रिषि, अति प्रीति लिए उर लाई ॥
 सादर कुसल पूछि, मुनि ग्यानी । आसन बर बैठारे आनी ॥
 पुनि करि बहु प्रकार प्रभु-पूजा । मोहि सम भाग्यवंत नहि दूजा ॥
 जहँ - लगि रहे अपर मुनिवृंदा । हरषे सब बिलोकि सुखकंदा ॥

बो०—मुनि - समूह महे बंठे, सन्मुख सब की ओर ।

सरव - इंदु - तन चितवत, मानहुं निकर - चकोर ॥ १२ ॥

तब रघुबीर कहा मुनि - पाहीं । तुम्ह सन प्रभु ! दुराव कछु नाहीं ॥
 तुम्ह जानहु जेहि कारन आयउँ । ताते तात ! न कहि समुझायउँ ॥

त्रिशूलचित्तमानसालयं शिशुं मरालकम् विशालवत्सबाहुकं नमामि राघवोत्तमम् ॥
 भ्रमात्मकाहिभक्षणक्रियाकरः खगाधिपः महाकठोरतर्कयुग्विषादनाशकारकः ॥
 भवक्षयक्रियाकरः सुपर्ववृन्दरञ्जनः कृपासमूहरूपवान् प्रभुः स पातु नः सदा ॥
 गणायुतं गुणैर्युतं समासमस्वरूपिणम् सुबोधवाक्खसञ्चयात् परञ्च साम्यवर्जितम् ॥
 अनन्तकं सुनिर्मलं समग्रदोषवर्जितम् धरातिभारभञ्जनं नमामि राघवाधिपम् ॥
 स्वभक्तकल्पपादपप्रकृष्टवाटिकातनुः प्रतर्जको मदक्रुधोस्तथैव लोभकामयोः ॥
 अतीवचातुरीयुतो भवाब्धिसेतुरस्ति यः दिवाकरान्वयध्वजः करोतु रक्षणं सदा ॥
 अतुल्यदोःप्रतापवान् बलस्य यो निकेतनम् कलिप्रभूतकित्तिवपणशकारकाभिधः ॥
 सुधर्मवर्मरूपवान् प्रमोदकृद्गुणव्रजः तनोतु राघवाधिपो निरन्तरं शिवं मम ॥

यद्यप्यस्ति रजोहीनो व्यापको नाशवर्जितः । निरन्तरं निवासस्य कर्ता सर्वमनोव्रजे ॥
 तथापि हे खराराते ! सीतानुजसमन्वितः । वनचारी मनसि मे निवासं कुरुताद् भवान् ॥
 जानन्ति ये ते जानन्तु भवन्तं हे परेश्वर ! । सगुणं गुणहीनं वा सर्वमानसयायिनम् ॥
 किन्तु यः कोशलाधीशो राजीवसमलोचनः । स राघवः प्रकुरुतात्मनो मे स्वनिकेतनम् ॥
 एतादृशोऽभिमानो मे विस्मृत्यापि न नश्यतु । यदहं सेवको वर्ते रघुनाथः पतिर्मम ॥
 इति श्रुत्वा मुनेर्वाचं रामो हृद्यभजन्मुदम् । भूयः प्रहृष्य वत्सेन मुनीश्वरमयोजयत् ॥
 अब्रूतापि मुने ! मां त्वं विदिध सुप्रीतिसंयुतम् । याचिष्यसे वरं यं मां तमेव प्रददान्यहम् ॥
 मुनिरब्रूत च वरं वृतवान्न कदाप्यहम् । न जाने वर्तते किं तत् सत्यं वाऽसत्यमस्ति किम् ॥
 ईश ! रघ्वन्ववायस्य भवते यत् प्ररोचते । तदेव यच्छतात्मह्यं हे दाससुखदायक ! ॥
 सोऽवदद् दृढभक्तेस्त्वं तथा वैराग्यबोधयोः । गुणानामपि सर्वेषां ज्ञानस्य च निधिर्भव ॥
 मुनिरब्रूत यं स्वामी प्रादात् तं वरमाप्नवम् । तदेव दत्ताधुना मह्यं यद् वस्तु रोचते ॥

युतो विदेहाधिपजानुजाभ्यां प्रभो ! धनुर्वाणधरश्च राम ।

चित्ते मम व्योम्नि यथोडुराजो तथा भवान् संवसतात् सदैव ॥ ११ ॥

क्षीरसिन्धुमुतावासः प्रोच्य तञ्चैवमस्त्विति । कुम्भजातमुनेः पार्श्वं गच्छति स्म मुदान्वितः ॥
 अनेके दिवसा याताः सम्प्राप्य गुरुदर्शनम् । अमुमाश्रममागत्य चेत्यभाषत तं मुनिः ॥
 अधुना भवता साकं गच्छामि गुरुसन्निधिम् । तथास्मिन् कर्मणि मम नोपकारः स्थितः प्रभो ॥
 मुनेरालोक्य चातुर्यमनुकम्पीयशेवधिः । अगृह्णात् तं स्वेन साकंहसतः स्मापि बान्धवौ ॥
 सरणी वर्णयन् स्वीयां भक्तिमौपम्यवर्जिताम् । दिवोक्तसामधिपतिः प्राप्तोति स्माश्रमं मुनेः ॥
 सुतीक्ष्णस्तत्क्षणादेव याति स्म गुरुसन्निधिम् । विधाय दण्डप्रणतिं वक्तुमारभतेति सः ॥
 कुमारः कोशलाख्यस्य देशस्याधिपतेः प्रभो ! । आधारः सर्वजगतां मिलनाय समागतः ॥
 रामो विदेहसुतया लघुभ्रात्रा च संयुतः । अहनिशं भवान् देव ! यं जपन्नेव वर्तते ॥
 अगस्त्यस्तत्त्रिशम्यैवाऽधावदुत्थाय तत्क्षणम् । हरिबिलोक्य पानीयं व्याप्नोति स्म तदक्षिणी ॥
 उभौ बन्धू अपततां मुनेः पादाम्बुजद्वये । वक्षसाऽयोजयदुभौ प्रीत्या परमया मुनिः ॥
 सादरं कुशलं पृष्ट्वा स मुनिर्बोधसंयुतः । आनीय विष्टरे रम्ये समुपावेशयत् समान् ॥
 ततः कृत्वा प्रभोः पूजां प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । अब्रूत यन्मया तुल्यो भाग्यवानस्ति नापरः ॥
 वर्तन्ते स्म ब्रजास्तत्र यावन्तोऽन्ये तपस्विनाम् । सुखकन्दं समालोक्य प्राहृष्यन् सकला अपि ॥

मध्ये समूहं तपसि स्थितानाम् उपाविशत् सर्वसमुन्मुखः सः ।

शरद्विधुं नूनमुदीक्षते स्म वारश्च कोकाख्यविहङ्गमानाम् ॥ १२ ॥

ईशो रघ्वन्ववायस्य भाषते स्म ततो मुनिम् । हे प्रभो ! भवतः किञ्चिद् गोपनीयं न विद्यते ॥
 भवांस्तं परिजानाति प्राप्तोऽहं येन हेतुना । हे तात ! तस्मादेवाहमवदं विस्तरेण न ॥

अब सो मंत्र देह प्रभु ! मोही । जेहि प्रकार मारौं मुनि - द्रोही ॥
 मुनि मुसुकाने सुनि प्रभु - वानी । पूछेहु नाथ ! मोहि का जानी ॥
 तुम्हरेई भजन - प्रभाव अधारी । जानउँ महिमा कछुक तुम्हारी ॥
 ऊमरि - तरु - बिसाल तव माया । फल ब्रह्मांड अनेक निकाया ॥
 जीव चराचर जंतु - समाना । भीतर बसहि, न जानहि आना ॥
 ते फल - भच्छक कठिन कराला । तव भयँ डरत सदा सोउ काला ॥
 ते तुम्ह सकल लोकपति - साईं । पूछेहु मोहि मनुज की नाईं ॥
 यह वर मागउँ कृपानिकेता । बसहु हृदयँ श्री - अनुज - समेता ॥
 अविरल भगति, बिरति, सतसंगा । चरन - सरोरुह - प्रीति अभंगा ॥
 जद्यपि ब्रह्म अखंड, अनन्ता । अनुभव-गम्य, भजहि, जेहि संता ॥
 अस तव रूप वखानउँ जानउँ । फिरि-फिरि सगुन ब्रह्म-रति मानउँ ॥
 संतत दासन्ह देहु बड़ाई । तातें मोहि पूछेहु रघुराई ॥
 है, प्रभु ! परम मनोहर ठाऊँ । पावन पंचवटी तैहि नाऊँ ॥
 दंडक बन पुनीत, प्रभु ! करहु । उग्र साप मुनिवर कर हरहु ॥
 बास करहु तहँ रघुकुल - राया । कीजे सकल मुनिन्ह पर दाया ॥
 चले राम मुनि - आयसु पाई । तुरतहि पंचवटी निअराई ॥

दो०—गोधराज सैं भेट भइ, बहु विधि प्रीति बढ़ाइ ।

गोदावरी - निकट प्रभु, रहे परन - गृह छाई ॥ १३ ॥

जब ते राम कीन्ह तहँ बासा । सुखी भए मुनि, बीती दासा ॥
 गिरि, वन, नदी, ताल छबि-छाए । दिन-दिन-प्रति अति होहि सुहाए ॥
 खग - मृग - बंद अनंदित रहहीं । मधुप, मधुर गुंजत, छबि लहहीं ॥
 सो बन, वरनि न सक अहिराजा । जहाँ प्रगट रघुबीर बिराजा ॥
 एक बार प्रभु सुख - आसीना । लछिमन, वचन कहे छलहीना ॥
 सुर - नर - मुनि - सचराचर - साईं ! मैं पूछउँ, निज प्रभु की नाईं ॥
 मोहि समुझाई कहहु सोइ देवा । सब तजि करौं चरन-रज-सेवा ॥
 कहहु ग्यान, बिराग, अरु माया । कहहु सो भगति, करहु जेहि दाया ॥

दो०—ईस्वर - जीव - भेद प्रभु ! सकल कहौ समुझाई ।

जातें होइ चरन - रति, सोक - मोह - भ्रम जाइ ॥ १४ ॥

धोरेहि महँ सब कहउँ बुझाई । सुनहु तात ! मति-मन-चित लाई ॥
 मैं अरु मोर - तोर - तैं माया । जेहि - बस कीन्ह जीव निकाया ॥
 गो-गोचर जहँ-लगि मन जाई । सो सब माया जानेहु भाई ! ॥
 तैहि कर भेद सुनहु तुम्ह सोऊ । विद्या, अपर अविद्या, दोऊ ॥
 एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा । जा बस जीव परा भवकूपा ॥
 एक रचइ जग, गुन-बस जाकैं । प्रभु प्रेरित, नहि निज बल ताकैं ॥
 ग्यान, मान जहँ एकउ नाहीं । देख ब्रह्म - समान सब माहीं ॥
 कहिअ तात ! सो परम बिरागी । तृन - सम सिद्धि, तीनि गुन त्यागी ॥

दो०—माया, ईस, न आपु कहैं, जान, कहिअ सो जीव ।

बंध - मोच्छ - प्रद, सर्वपर, माया - प्रेरक सीव ॥ १५ ॥

अधुना यच्छतु भवान् प्रभो ! मन्त्रं तमेव मे । हन्यां येनैव विधिना मुनिविवेककारिणः ॥
मुनिः स्मितं करोति स्म निजम्यप्रभुभारतीम् । अकृतापि विदित्वा किं नाथ ! मां पृष्टवान् भवान् ॥
भावत्कस्यैव पापघ्न ! भजनस्य प्रभावतः । मेऽस्मान् विज्ञानानि कञ्चिद् भवदुपाश्रितम् ॥
वर्तते भवतो माया समोदुम्बरशाखिना । ब्रह्माण्डानां पृथुविद्याः प्रजायस्य फलानि च ॥
जन्तुपुञ्जप्रतीकाशाः सन्ति जीवाश्चराचराः । किमप्यन्यत् जानन्ति यदन्तर्वागकारिणः ॥
तेषां फलानामत्ताऽस्ति कठिनश्च भयानकः । यः कालोऽपि सन्वत्सीतेर्भीतिधुस्तो निरन्तरम् ॥
सकलानां लोकपानां स भवान् सन्नपीश्वरः । सस्पृष्टवान् भवानेतत् सम्पृच्छति नरो यथा ॥
अहं त्वमुं वरं याचे भवन्तं करुणालयः । प्रयच्छित्ते निवसतात् कमलानुजसंयुतः ॥
भवन्त्वविचला भवितः सत्सङ्गश्च विरागिता । प्रवृत्तादास्तुभ्युत्तरे प्रीतिर्भङ्गविवर्जिता ॥
ब्रह्म यद्यप्यस्त्यखण्डं तथैवान्तर्विजितम् । केनलानुनवप्राप्यं यद् भजन्ति च साधवः ॥
यद्यप्येतद्भवद् रूपं वर्णयामि च वेदम्यहम् । परावृत्य परावृत्य मन्ये प्रेम गुणात्मनि ॥
भवान् सदैव दासेभ्यः प्रददाति समादरम् । रघुनायक ! तस्मान् मां पृष्टवान् वर्तते भवान् ॥
वर्तते हे प्रभो ! स्थानमेकं परमसुन्दरम् । पावनं तस्माद्वैयमस्ति पञ्चवटीति च ॥
प्रभो ! पवित्रं कुरुताद् दण्डकं काननं भवान् । निवारयतु तच्छाप मुनीश्वरकृतं दृढम् ॥
निवासं तत्र कुरुताद् रघुवंशाधिनायक ! । अमुकम्पां समग्रेषु दुर्गेषु प्रकरोतु च ॥
समवाप्य मुनेराज्ञां चलति स्म रघूत्तमः । पञ्चवद्याः समीपे स तत्क्षणादेव चागमत् ॥

सङ्गोऽभवद् गृध्रखगेश्वरस्य विवर्यं हार्दं सह तेन चैव ।

गोदावरीपार्श्वनिवासमीशो व्यधत्त संछाद्य पलाशमेहन् ॥ १३ ॥

यदारभ्य करोति स्म वासं तत्र रघूत्तमः । मुनयः मुखिनो जातास्तासश्च विलयं गतः ॥
कान्त्या व्याप्तान्यरण्यानि गोत्रा धुन्योऽम्बुसंश्रयाः । अतीव शोभायुक्तानि भवन्ति स्म दिने दिने ॥
वसन्ति स्मानन्दितानि वृन्दानि मृगपक्षिणाः । गुञ्जन्तो मञ्जु सधुषा अभवन् कान्तिसंयुताः ॥
प्रभाषितुं न शक्तोऽस्ति तद् वनं भुजगाधिपः । यत्र प्रत्यक्षरूपेण राजते स्म रघूत्तमः ॥
सुखपूर्वकमासीत् एकदा रघुनायकः । तदा सोनित्रिरवद् भारतीर्दम्भवर्जिताः ॥
स्वामिन् ! सुराणां मर्त्यानामचरस्य चरस्य च । अहं भवन्तं पृच्छामि स्वकीयं स्वामिन् यथा ॥
सम्यक् प्रबोध्य वदतादधीश्वर ! तदेव नाम् । त्यक्त्वा सर्वं भवत्पादराजः सेवेयं येन च ॥
ज्ञानं विरागं मायाञ्च भवान् मामभिभाषयताम् । गददात् अहितमपि तां प्रकरोति दवां यया ॥

जीवेशभेदं सकलं विविच्य प्रभाषतां सर्वचराचरेण ! ।

स्याद् येन भावत्कपदोः प्रियत्वं शुङ्गोहशङ्काश्च तयं व्रजेयुः ! ॥ १४ ॥

रामोऽवदत् स्वल्प एव प्रबोध्य त्वां वदाम्यहम् । शृणु हे तात ! संशोध्य मनश्चित्तं तथा धियम् ॥
मायाऽहंवृत्तिममते त्वं तवेति च भावने । कृतवत्यस्ति याऽऽयत्तान् देहिन्ः सकलानपि ॥
इन्द्रियाणि तदर्थश्च यदवध्येति मानसम् । मायानैव विजानीहि हे बन्धो ! सर्वमेव तत् ॥
तस्या भदावपि द्वौ तौ कुरु त्वं निजकर्णभो । प्रथमा वर्तते विद्या तथाऽविद्या द्वितीयका ॥
तयोरेकातिदुष्टास्ति तथा दुःखस्वरूपिणी । यस्या निघ्नो देहधारी कूपेऽस्ति पतितो भवे ॥
अन्या विघ्नते लोकं या गुणा यस्या वशेस्थिताः । सा प्रेर्यते परेशेन नास्ति तस्याः स्वकं बलम् ॥
यस्मिन् बोधोऽस्ति मानादिदोष एकोऽपि न स्थितः । समानं ब्रह्म परमं यः सर्वेष्वपि वीक्षते ॥
स एव तात ! वक्तव्यः परवैराग्यसंयुतः । यस्त्यक्तवान् घासतुल्यं सिद्धिद्वयगुणत्रये ॥

न वेत्ति मायां स्वमयेश्वरं वा स एव जीवः परिभाषितोऽस्ति ।

परोऽखिलाद् बन्धनमोक्षदाता मायेरको योऽस्ति शिवः स एव ॥ १५ ॥

धर्म तें विरति, जोग तें ग्याना । ग्यान मोच्छप्रद वेद बखाना ॥
 जातें बेगि द्रवउँ मैं भाई । सो मम भगति, भगत - सुखदाई ॥
 सो सुतंत्र, अवलंब न आना । तैहि आधीन ग्यान - बिग्याना ॥
 भगति, तात ! अनुपम, सुखमूला । मिलइ, जो संत होई अनुकूला ॥
 भगति कि साधन कहउँ बखानी । सुगम पंथ, मोहि पावहिं प्राणी ॥
 प्रथमहि बिप्र - चरन अति प्रीती । निज-निज कर्म-निरत श्रुति-रीती ॥
 ओहि कर फल, पुनि विषय-बिरागा । तब मम धर्म उपज अनुरागा ॥
 श्रवनादिक नव भक्ति दृढाहीं । मम लीला-रति अति मन-माहीं ॥
 संत - चरन - पंकज अति प्रेमा । मन-कर्म-बचन-भजन, दृढ़ नेमा ॥
 गुरु - पितु - मातु - बंधु - पति - देवा । सब मोहि कहँ जानै, दृढ़ सेवा ॥
 मम गुन गावत पुलक - सरीरा । गदगद गिरा, नयन बह नीरा ॥
 काम आदि मद - दंभ न जाकें । तात ! निरंतर बस मैं ताकें ॥

दो०—बचन-कर्म-मन मोरि गति, भजनु करहिं निःकाम ।

तिन्ह के हृदय-कमल महँ, करउँ सदा विश्राम ॥ १६ ॥

भगति-जोग सुनि, अति सुख पावा । लछिमन, प्रभु-चरनन्हि सिरु नावा ॥
 ओहि बिधि गए कछुक दिन बीती । कहत बिराग - ग्यान - गुन - नीती ॥
 सूपनखा रावन कै बहिनी । दुष्ट हृदय, दारुन जस अहिनी ॥
 पचबटी सो गइ अँक वारा । देखि, बिकल भइ, जुगल कुमारा ॥
 भ्राता, पिता, पुत्र, उरगारी । पुरुष मनोहर निरखत नारी ॥
 होइ बिकल, सक मनहि न रोकी । जिमि रबिमनि-द्रव रबिहि बिलोकी ॥
 रुचिर रूप धरि, प्रभु पहि जाई । बोली बचन बहुत मुसुकाई ॥
 तुम्ह सम पुरुष, न मो सम नारी । यह सँजोग विधि रचा बिचारी ॥
 मम अनुरूप पुरुष, जग माहीं । देखेउँ खोजि, लोक तिहु नाहीं ॥
 तातें अब - लगि रहिउँ कुमारी । मनु माना कछु तुम्हहि निहारी ॥
 सीतहि चितइ, कही प्रभु वाता । अहइ कुआर मोर लघु भ्राता ॥
 गइ, लछिमन, रिपु-भगिनी जानी । प्रभु विलोकि, बोले मृदु बानी ॥
 सुंदरि ! सुनु, मैं उन्ह कर दासा । पराधीन नहि तोर सुपासा ॥
 प्रभु समर्थ कोसलपुर - राजा । जो कछु करहि, उनहि सब छाजा ॥
 सेवक सुख चह, मान भिखारी । व्यसनी धन, सुभ गति बिभिवारी ॥
 लोभी जसु चह, चार गुमानी । नभ दुहि दूध चहत ए प्राणी ॥
 पुनि फिरि राम-निकट सो आई । प्रभु लछिमन-पहि बहुरि पठाई ॥
 लछिमन कहा, तोहि सो बरई । जो तृन तोरि, लाज परिहरई ॥
 तब खिसिआनि राम-पहि गई । रूप भयंकर प्रगटत भई ॥
 सीतहि सभय देखि, रघुराई । कहा अनुज - सन सयन बुझाई ॥

दो०—लछिमन अति लाधवें - सो, नाक - कान - बिनु कीन्हि ।

ताके कर रावन कहँ, मनो चुनोती दीन्हि ॥ १७ ॥

नाक-कान-बिनु भइ बिकरारा । जनु स्रव सैल गेरु कै धारा ॥
 खर - दूषन - पहि गइ बिलपाता । धिग-धिग तव पौरुष-बल, भ्राता ! ॥
 तैहि पूछा सब कहैसि बुझाई । जातुधान सुनि, सेन बनाई ॥

विरक्तिर्जायते धर्माद् योगाद् बोधश्च जायते । मुक्तेः प्रदायको बोध इति वेदा अवर्णयन् ॥
अहं यया क्षिप्रमेव भजामि द्रवरूपताम् । वर्तते मम भक्तिः सा भवत्सौख्यप्रदायिनी ॥
अस्ति स्वतन्त्रतायुक्ता साऽऽश्रयान्तरवर्जिता । ज्ञानं तथैव विज्ञानं तदधीनत्वसंयुतम् ॥
हे तात ! मूलं सौख्यस्य भक्तिरौपम्यवर्जिता । तदेव सा मिलति च प्रसन्नाः साधवो यदा ॥
भक्तिसाधनसङ्घातं वच्मीदानीं सविस्तरम् । मार्गोऽयं सुगमो येन देहिनः प्राप्नुवन्ति माम् ॥
प्रथमं परमा प्रीतिः पृथिवीदेवपादयोः । तथा निजे निजे कृत्ये निष्ठा वेदानुसारतः ॥
फलं भविष्यत्यनयोर्विषयेभ्यो विरागिता । ततो धर्मं मामकीने प्रियत्वमुपजायते ॥
श्रवणाद्या नवविधा भक्तिर्दाढ्ययुता भवेत् । तथा मदीयलीलासु चित्ते स्यात् परमा रतिः ॥
सतां पादाब्जयुग्मेषु यस्य प्रेम परं भवेत् । मनो वाक्कर्मभिर्भक्तिनियमो दृढरूपवान् ॥
गुरुं तातं प्रसूं बन्धुं भर्तारं देवतामपि । यामेव सर्वं मन्येत सेवायां यो दृढो भवेत् ॥
रोमाञ्चयुक्तदेहश्च मद्गुणानां प्रकीर्तने । संरुद्धभारतीको यः स्रवन्तीराक्षिसंयुतः ॥
कामादयो मदो दम्भो वर्तन्ते यस्य नैव च । अहं तस्य पराधीनो वर्तं हे तात ! सर्वदा ॥

वाक्कर्मचित्तैर्गतिरस्मि येषां भजन्ति ये मामभिलाषहीनम् ।

हृद्द्रव्यपानीयभवेष्टु तेषां करोमि विश्राममहं सर्वे ॥ १६ ॥

भक्तियोगं समाकर्ण्य परं सुखमवाप्तवान् । प्रभोश्चरणयोः शीर्षं नमितं लक्ष्मणोऽकरोत् ॥
अनेनैव प्रकारेण केचिद् यान्ति स्म वासराः । ज्ञानं चर्चयतोर्नीति विरागित्वं गुणानपि ॥
द्विक्सङ्ख्यामितवक्तव्यस्य स्वसा शूर्पणखाभिधा । दुष्टचित्ता दारुणा च यथा काचिद् विलेशया ॥
सैकदा विदधाति स्म यानं पञ्चवटीं प्रति । दृष्ट्वा कुमारयुगलं जाता वैकल्यसंयुता ॥
हे वैनतेय ! पितरं भ्रातरं तनुसम्भवम् । कमप्यालोक्य रुचिरं नरं नारी तथा समा ॥
जायते विकला चित्तरोधने न शका भवेत् । द्रवत्व यात्यवालोक्त्य रवि रविमणिर्यथा ॥
गृहीत्वा रुचिरं रूपं गत्वा पार्श्वं प्रभोस्तथा । प्रयुनक्ति स्म वचनं विधाय परमं स्मितम् ॥
त्वया समो न पुरुषो न नारी च मया समा । संयोगमेतं कृतवान् विचार्यैव प्रजापतिः ॥
ममानुरूपः पुरुषो नैव लोकेषु वर्तते । अहं विहितवत्यस्मि त्रिषु लोकेषु मार्गणम् ॥
अत एवाद्य पर्यन्तं कुमार्यैव स्थिताऽस्म्यहम् । इदानीं त्वां समालोक्य किञ्चित् तुष्टं मनो मम् ॥
ततः सीतां समालोक्य प्रभुस्तामिदमब्रवीत् । यद् वर्तते मामकीनो लघुबन्धुः कुमारकः ॥
सा लक्ष्मणमयात् सोऽपि ज्ञात्वा तां भगिनीं रिपोः । दृष्ट्वा च देवं मृदुलां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
हे सुन्दरि ! त्वं श्रुणु यद् वर्तेऽहं तस्य सेवकः । पराधीनोऽस्म्यहं तस्मान्न ते सौख्यं भविष्यति ॥
अधीश्वरोऽस्त्ययोऽध्यायाः स देवः शक्तिमानपि । विदधाति स यत् किञ्चित् तत् सर्वं तस्य शोभते ॥
यदि दासः सुखं वाञ्छेद् वाञ्छेन्मानञ्च भिक्षुकः । सम्पत्तिं व्यसनी वाञ्छेद् व्यभिचारी शुभां गतिम् ॥
लोभी यशोऽभिमान्यर्थान् वाञ्छेत् सागरसङ्ख्यकान् । तर्हीमे गगनं दुग्ध्वा दुग्धं वाञ्छन्ति देहिनः ॥
ततस्तस्मात् परावृत्य साऽऽयाद् रामस्य सन्निधिम् । अप्रेषयत् प्रभुर्भूयः समीपे लक्ष्मणस्य ताम् ॥
सोमित्रिरवदत् तां यत् स एव त्वां वरिष्यति । यः सम्प्रभज्य यवसं लज्जां परिहरिष्यति ॥
ततः कोपसमायुक्ता साऽयाद् रामस्य सन्निधिम् । सा प्रकाशयति स्मैव तथा रूपं भयङ्करम् ॥
सीतां भयेन संयुक्तां विलोक्य रघुनायकः । बोधयित्वाऽनुजं नेत्रभङ्ग्या तं समभाषत ॥

तां लक्ष्मणः प्रोक्षतलाघवेन व्यधत्त हीनां श्रुतिनासिकाभिः ।

करेण तस्या अपि रावणाय हूतिं ददाति स्म स नूनमेव ॥ १७ ॥

विकराला जायते स्म सा विना कर्णनासिकाः । निर्गताऽभूद् गैरिकस्य घारा नूनं धराधरात् ॥
खरदूषणयोः पार्श्वं विलपन्ती समब्रजत् । अब्रूत बन्धू ! युवयोर्घिगस्तु बलपौरुषे ॥
ताभ्यां पृष्टा भाषते स्म बोधयित्वा समां कथाम् । निशम्य तां यातुधाना अकुर्वन् सज्जितां चमूम् ॥

धाए निसिचर - निकर - बरूथा । जनु सपच्छ कज्जल-गिरि-जूथा ॥
 नाना बाहन, नानाकारा । नानायुध - धर, घोर, अपारा ॥
 सुपनखा आगें करि लीनी । असुभ रूप श्रुति - नासा - हीनी ॥
 असगुन अमित होहि भयकारी । गर्नाहि न मृत्यु - बिबस सब ज्ञारी ॥
 गर्जहि, तर्जहि, गगन उड़ाहीं । देखि कटकु भट, अति हरषाहीं ॥
 कोउ कह, जिअत धरहु द्वौ भाई । धरि मारहु, तिय लेहु छड़ाई ॥
 धरि पूरि नभ - मंडल रहा । राम बोलाइ अनुज - सन कहा ॥
 लै जानकिहि जाहु गिरि - कंदर । आवा निसिचर - कटकु भयंकर ॥
 रहेहु सजग, सुनि प्रभु कै बानी । चले सहित-श्री, सर-धनु-पानी ॥
 देखि राम, रिपुदल चलि आवा । बिहसि, कठिन कोदंड चढ़ावा ॥

छं०—कोदंड कठिन चढ़ाई, सिर जट-जूट बाँधत, सोह क्यौं ।
 मरकत सयल पर लरत दामिनि, कोटि लौं, जुग-भुजग ज्यों ॥
 कटि कसि निषंग, बिसाल भुज गहि चाप, बिसिल सुधारि कै ।
 चितवत मनहुं मृगराज प्रभु, गजराज - घटा निहारि कै ॥

सो०—आइ गए बगमेल, धरहु - धरहु, धावत सुभट ।

जथा बिलोकि अकेल, बाल - रविहि घेरत दनुज ॥ १८ ॥

प्रभु बिलोकि, सर सकाहि न डारी । थकित भई रजनीचर - धारी ॥
 सचिव बोलि, बोले खर - दूषन । वह कोउ नृपबालक नर - भूषन ॥
 नाग, असुर, सुर, नर, मुनि जेते । देखे जिते, हते हम केते ॥
 हम भरि जन्म, सुनहु सब भाई । देखी नहि असि सुंदरताई ॥
 जद्यपि भगिनी कीन्हि कुरुपा । बध - लायक नहि पुरुष अनुपा ॥
 देहु तुरत निज नारि दुराई । जीअत भवन जाहु द्वौ भाई ॥
 मोर कहा, तुम्ह ताहि सुनावहु । तासु वचन सुनि, आतुर आवहु ॥
 दूतन्ह कहा, राम - सन जाई । सुनत, राम बोले मुमुकाई ॥
 हम छत्री, मृगया बन करहीं । तुम्ह - से खल - मृग खोजत फिरहीं ॥
 रिपु बलवंत देखि, नहि डरहीं । एक बार कालहु - सन लरहीं ॥
 जद्यपि मनुज, दनुज-कुल-घालक । मुनि-पालक, खल-सालक बालक ॥
 जौ न होइ बल, घर फिरि जाहू । समर - बिमुख, मैं हतउं न काहू ॥
 रन चढ़ि, करिअ कपट - चतुराई । रिपु पर कृपा, परम कदराई ॥
 दूतन्ह जाइ तुरत सब कहैऊ । सुनि खर-दूषन-उर अति दहैऊ ॥

छं०—उर दहैऊ, कहैऊ कि धरहु, धाए बिकट भट रजनीचरा ।
 सर - चाप - तोमर - सक्ति - सूल - कृपान - परिघ - परसु धरा ॥
 प्रभु कीन्हि धनुष टकोर प्रथम, कठोर, घोर, भयावहा ।
 भजे बधिर, व्याकुल जातुधान, न ग्यान तेहि अवसर रहा ॥

दो०—सावधान होइ धाए, जानि सबल आराति ।

लगे वरषन राम पर, अस्त्र - सस्त्र बहुभांति ॥ १९ (क) ॥

तिन्ह के आयुध तिल - सम, करि काटे रघुबीर ।

तानि सरासन श्वन लगि, पुनि छाँड़े निज तीर ॥ १९ (ख) ॥

निशाचराणां निकरा धावन्ति स्म बलूथिनः । कज्जलानां क्षितिभृतां सपक्षा निकरा ध्रुवम् ॥
अनेकवाहना नानाप्रकाराकारधारिणः । नानाविधायुधधरा असङ्ख्या घोररूपिणः ॥
स्थापयन्ति स्म ते शूर्पणखां सर्वपुरोगतिम् । शुभभिन्नाकारयुक्तां नासिकाश्रुतिर्वजिताम् ॥
कुनिमित्तान्यसङ्ख्यानि भीषणान्यभवंस्तदा । मृत्योरधीनाः सर्वेऽपि न तान्यगणयन्श्च ते ॥
अगर्जश्वातर्जयस्त उड्डयन्ते स्म पुष्करे । प्रहृष्यन्ति स्म परमं भटा आलोक्य वाहिनीम् ॥
कश्चिद्वधितस्म जीवन्तो ध्रियेतां भ्रातरावुभौ । प्रगृह्येमौ मारणीयो मोषणीया वधूरपि ॥
पूर्णतां सम्प्राप्नुते स्म धूल्या गगनमण्डलम् । ततोऽनुजं समाहूय भाषते स्म रघूत्तमः ॥
गृहीत्वा जानकीं याहि कन्दरं वसुधाभृतः । सम्प्राप्ता यातुधानानां वाहिन्यत्र भयङ्करा ॥
सावधानो भवेत्युक्तिं कृत्वा स्वश्रुतिगां प्रभोः । बाणकोदण्डपाणिः स चलति स्म श्रिया युतः ॥
विलोक्य रामः सम्प्राप्तां शाल्मवाणामनीकिनीम् । विहस्य सज्यमकरोद् दृढाकारं शरासनम् ॥

विधाय नैजकार्मुकं गुणान्वितं भयानकं निवध्य सस्तके जटां तथा व्यराजत प्रभुः ।
हरिन्मणोः शिलोच्चये भुजङ्गमद्वयं यथा विरोधयुग्ं विराजते तडित्सहस्रलक्षकैः ॥
कटौ निषङ्गकं पृथुं विधाय बद्धबन्धनं करे निधाय कार्मुकं शरं विधाय लक्ष्यगम् ।
प्रभूर्वल्लोकतालपात् विना निमेषपातनं गजाधिराजसंहतिं ध्रुवं विलोके हरिः ॥

निजालि विहायागता धावमाना वदन्तः प्रगृह्यः प्रगृह्यः प्रवीराः ।

यथैकाकिनं वीक्ष्य बालं दिनेशं त्रियामाचरास्तं समावेष्टयन्ति ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा देवं नाशकस्ते कर्तुं विशिखवर्षणम् । अभूत् तेषां राक्षसानां वाहिन्याश्चर्यसंयुता ॥
भाषेते स्म समाहूय सचिवान् खरदूषणौ । अयं कोऽपि महीपालबालको नरभूषणम् ॥
सुरासुरा नरा नागा यावन्तो मुनयस्तथा । कियन्तस्तेषु सन्दृष्टा अस्माभिर्विजिता हताः ॥
शृण्वन्तु भ्रातरः ! सर्वे किन्तु पूर्णजनौ वयम् । समालोकितवन्तः स्म नैव सौन्दर्यमीदृशम् ॥
कृता यद्यपि चैताभ्यां स्वसाऽस्माकं कुरुपिणी । तथापि वधयोग्यो न वर्तते पुरुषाविमो ॥
युवां निगूहितां नारीं स्वीयामाशु प्रयच्छतम् । बन्धू उभौ सद्म गत्वा वर्तथां प्राणसंयुतौ ॥
यूयं श्रावयतेत्यं तावस्मदीयं प्रभाषितम् । तदीयं वचनं श्रुत्वा समायात तथा लघु ॥
दूतास्तत् कथयन्ति स्म गत्वा रामस्य सन्निधिम् । श्रुत्वैव तत् स्मितं कृत्वा भाषते स्म रघूत्तमः ॥
समाचरावो मृगयामावां बाहुभवौ वने । मृगयन्तौ पर्यटावो युष्मत्तुल्यान् मृगांस्तथा ॥
रिपुं बलिनमालोक्य नावां भीतियुतौ क्वचित् । कालेनाप्येकवारं तु कुर्वहे प्रविदारणम् ॥
मनुजौ यद्यपि स्वस्तु दनुजान्वयघातको । मुनीनां पालको बाली खलानां शासकावपि ॥
यदि युष्मासु न बलं परायात गृहान् प्रति । कमप्यनीकविमुखमहं हन्मि कदापि न ॥
आयोधनं समारुह्य दम्भचातुर्यसंश्रयः । तथा प्रत्यर्थिनि कृपा परमा भीतता स्थिता ॥
दूताः क्षणादेव गत्वा कथयन्ति स्म तत् समम् । श्रुत्वा जाती दग्धचित्तौ परमं खरदूषणौ ॥

मनस्तयोरवह्यत स्वकानशासताञ्च तौ प्रगृह्यतां भटालपा भयानकास्ततोऽब्रवन् ।
शरान् धनुश्च तोमरं सुशक्तिशूलखड्गकान् सलोहदण्डपश्वधान् गृहीतवन्त एव ते ॥
प्रभुर्धनुर्भवां दृढां टनत्कृतिं भयावहां कठोररूपिणीं तथा व्यधत्त सर्वतः पुरः ।
भयं परं समेऽलपा गतास्तवेडितां तथा न कस्यचित् स्थिता जता तदीयकालखण्डके ॥

ते पर्यधावन्नवधानयुक्ताः प्रत्यर्थिनं शक्तियुतं विदित्वा ।

समारभन्तार्ककुलाघिनाथे शस्त्रास्त्रवर्षं बहुरूपयुक्तम् ॥ १९ ॥ (क)

अखण्डयद् घेतितति तदीयां कृत्वा तिलाभां रघुवंशवीरः ।

आकृष्य कर्णान्तिकमेव चापं शरान् स्वकीयान् क्षिपति स्म भूपः ॥ १९ ॥ (ख)

छं०—तब चले बान कराल । फुंकरत जनु बहु ब्याल ॥
 कोपेउ समर श्रीराम । चले बिसिख निसित निकाम ॥ १ ॥
 अवलोकि खरतर तीर । मुरि चले निसिचर बीर ॥
 भओ क्रुद्ध तीनिउ भाइ । जो भागि रन ते जाइ ॥ २ ॥
 तेहि बधब हम निज पानि । फिरे, मरन मन महुँ ठानि ॥
 आयुध अनेक प्रकार । सनमुख ते करहि प्रहार ॥ ३ ॥
 रिपु परम कोपे जानि । प्रभु धनुष सर संधानि ॥
 छाँडे बिपुल नाराच । लगै कटन, बिकट पिसाच ॥ ४ ॥
 उर-सीस-भुज-कर-चरन । जहँ - तहँ लगे महि परन ॥
 चिक्करत लागत बान । धर परत, कुधर समान ॥ ५ ॥
 भट कटत तन सत खंड । पुनि उठत करि पाषंड ॥
 नभ उड़त बहु भुज-मुंड । बिनु - मौलि धावत रुड ॥ ६ ॥
 खग, कंक, काक, सुगाल । कटकटाहि कठिन कराल ॥ ७ ॥

छं०—कटकटाहि जंबुक, मूत, प्रेत, पिसाच, खर्पर संचहीं ।
 बेताल बीर, कपाल - ताल बजाइ, जोगिनि नंचहीं ॥
 रघुबीर बान प्रचंड, खंडाहि भटन्ह के, उर - भुज - सिरा ।
 जहँ-तहँ परहि, उठि लरहि धर, धर - धर करहि भयकर गिरा ॥ १ ॥
 अंतावरीं गहि, उड़त गीध, पिसाच कर गहि धावहीं ।
 संग्रामपुर - बासी मनहुँ, बहु बाल गुड़ी उड़ावहीं ॥
 मारे, पछारे, उर बिदारे, बिपुल भट कहैरत परे ।
 अवलोकि निज दल बिकल, भट तिसिरादि खर - दूषन फिरे ॥ २ ॥
 सर - सक्ति - तोमर - परसु - सूल - कृपान एकहि बारहीं ।
 करि कोप, श्रीरघुबीर पर अगनित, निसाचर डारहीं ॥
 प्रभु निमिष महुँ रिपु - सर निवारि, पचारि डारे सायका ।
 दस - दस बिसिख उर माझ मारे, सकल निसिचर - नायका ॥ ३ ॥
 महि परत, उठि भट भिरत, मरत न, करत माया अति घनी ।
 सुर डरत, चौदह सहस प्रेत बिलोकि, एक अवधघनी ॥
 सुर - मुनि समय प्रभु देखि, मायानाथ अति कौतुक करचो ।
 देखीहि परसपर राम, करि संग्राम, रिपुदल लरि मरचो ॥ ४ ॥

बो०—राम - राम कहि तनु तजहि, पार्वहि पद निबनि ।
 करि उपाय रिपु मारे, छन महुँ कृपानिधान ॥ २० (क) ॥
 हरषित बरषाहि सुमन सुर, बाजहि गगन निसान ।
 अस्तुति करि - करि सब चले, सोमित बिबिध बिमान ॥ २० (ख) ॥

ततः करालरूपिणः समाचलंश्च मार्गणाः सकृत्कृता भुजङ्गमा अनेकसङ्ख्यका ध्रुवम् ।
रुषा समन्वितोऽभवद् रघूत्तमो रणाजिरे अतीव तीक्ष्णरूपिणः प्रयुक्ततामयुः शराः ॥ १
अतिप्रचण्डरूपिणः समीक्ष्य तस्य मार्गणान् समाद्रवन् पराङ्मुखा भटा निशीथिनीचराः ।
त्रयोऽपि बन्धवोऽवदन् रुषा समन्वितास्ततो विधाय यःपलायनं रणाङ्गणादपक्रमेत् ॥ २
समाचराम तद्वधं वयं स्वयं स्वपाणिभिः परागतास्ततः समे निधाय मानसे मृतिम् ।
अनेकरूपसंयुतेस्त आयुधैरनेकैः प्रहारमाचरन् विमो तवाननाप्रतः स्थिताः ॥ ३
विबुध्य सर्वशात्रवानतीवकोपसंयुतान् विधाय लक्ष्यसङ्गतान् धनुस्तथाशुगान् प्रभुः ।
अनेकसङ्ख्यया युतानजिह्मगान् व्यसर्जयत् अयुश्च खण्डरूपतां भयानकाः क्षपाचराः ॥ ४
उरःस्थलानि मौल्यः कराः पदो भुजास्तथा तदीयकानि भूतले समापतन्निस्ततः ।
कलम्बघात एव ते समाचरन् गजारवम् तदीयविग्रहा महीधरोपमास्तथापतन् ॥ ५
शताधिसङ्ख्यखण्डका निकृत्तवीरविग्रहाः पुनश्च ते समुत्थिता विधाय कृतं परम् ।
बहून्माङ्गहस्तका उदापतन् विहायसि प्रधाविताश्च विग्रहा विनैव मूर्धभिस्तदा ॥ ६
सपिण्डपृष्ठवायसा विहङ्गमाश्च जम्बुकाः भयानकं तथा दृढं कटाकटं समाचरन् ॥ ७
कटाकटात्मनिःस्वनं समाचरन्तदा शिवाः समौघयन् शिरांसि ते पिशाचभूतवीतकाः ।
विनायका भटाः परे कपालतालवादकास्तथैव योगिनीगणः प्रनृत्यतत्परोऽभवत् ॥
रघूत्तमस्य सायकाः प्रचण्डरूपधारिणो व्यखण्डयन् सुवीरसंश्रितानुरःशिरःकरान् ।
कबन्धकाः क्षिति गता उदास्य यत्र तत्र च रणं समाचरन् गिरः प्रमाद्य भीष्मनङ्गहाः ॥ १॥
भटान्त्रकोणसंयुता उदापतंश्च गृध्रकाः तदन्यभागपाणयः प्रधाविताः पिशाचकाः ।
रणाङ्गणस्वरूपिणः पुरस्य वासिनोऽध्रुवम् उदाडयन्त गुड्डिका अनेकसङ्ख्यबालकाः ॥
हतास्तथा पराजिता विदीर्णवत्संयुताः अनेकसङ्ख्यका भटा व्यथारवाःक्षिति गताः ।
विलोक्य विक्लवां निजामनीकिनीं समे भटाः स्थिताः प्रभोः समुन्मुखास्त्रिशोषदूषणी खरः ॥ २॥
कलम्बशक्तितोमरान् परश्वधान् कृपाणकान् समानकालमेव ते समक्षिपन् सहैव च ।
विधाय कोपमर्यमान्वधाधिनाथविग्रहे असीमसङ्ख्यया युता निशीथिनीचरास्तदा ॥
निमेष एव भास्वतः कुलस्य नायकस्ततो निवार्य शत्रुसापकान् सहति चाक्षिपच्छरान् ।
ककुभितान् कलम्बकानुरःस्थले समक्षिपत् पृथक् पृथक् निशीथिनीचराखिलेशितुः पुनः ॥ ३॥
भटा महीं श्रिताः पुनः समुत्थिता रणे रताः मृता न किन्तु कृतं व्यकासयन् परं घनम् ।
सुरा विलोक्य राक्षसां जगत्सहस्रसङ्ख्यकान् तथैकमेव राघवं भयाप्लुतास्तदाभवन् ॥
सुरानृषीश्च राघवो विलोक्य भीतिसंयुतान् समग्रशाम्बरीश्वरोऽकरोत् कुतूहलं परम् ।
विलोक्य राममेव सा परस्परं द्विषां चमूः विधाय साम्परायिकं समीकतो मृति गता ॥ ४॥

हे राम रामेति निमग्न देहं त्यक्त्वात्रजन् धाम परात्मरूपम् ।

न्यहन् विपक्षान् सुविधाय यत्नं कृपानिधानं क्षण एव काले ॥ २० ॥ (क)

अवर्षयन् पुष्पचयं प्रसन्नाः सुरा अनन्ते ध्वनिताश्च भेर्यः ।

संस्तूय संस्तूय गताः समेऽपि नानाविमानैः सहिताश्च कान्त्या ॥ २० ॥ (ख)

जब रघुनाथ समर, रिपु जीते । सुर - नर - मुनि सब के भय बीते ॥
 तब लछिमन सीतहि लै आए । प्रभु - पद परत, हरषि उर लाए ॥
 सीता चितव स्याम मृदु गाता । परम प्रेम, लोचन न अघाता ॥
 पंचवटी बसि श्रीरघुनाथक । करत चरित सुर-मुनि-सुखदायक ॥
 धुआँ देखि खरदूषन केरा । जाइ सुपनखाँ, रावन प्रेरा ॥
 बोली बचन, क्रोध करि भारी । देस - कोस कै सुरति बिसारी ॥
 करसि पान, सोवसि दिनु - राती । सुधि नहि, तव सिर पर आराती ॥
 राज, नीति-बिनु, धन, बिनु-धर्मा । हरिहि समर्पे बिनु, सतकर्मा ॥
 बिद्या, बिनु - बिवेक उपजाए । श्रम - फल पढ़े, किए, अरु पाए ॥
 संग तैं जती, कुमंत्र ते राजा । मान ते ग्यान पान तैं लाजा ॥
 प्रीति प्रनय - बिनु, मद ते गुनी । नासहि बेगि, नीति अस सुनी ॥

सो०—रिपु, रुज, पावक, पाप, प्रभु, अहि, गनिअ न छोड करि ।

अस कहि बिबिध बिलाप, करि लागी रोदन करन ॥ २१ (क) ॥

दो०—सभा - माझ परि व्याकुल, बहु प्रकार कह रोइ ।

तोहि जिअत दसकंधर !, मोरि कि असि गति होइ ॥ २१ (ख) ॥

सुनत सभासद उठे अकुलाई । समुझाई, गहि बाँह उठाई ॥
 कह लंकेस, कहसि निज बाता । कैइ तव नासा - कान निपाता ॥
 अवधनृपति दसरथ के जाए । पुरुषसिंघ बन खेलन आए ॥
 समुझि परी मोहि उन्ह कै करनी । रहित - निसाचर करिहहि धरनी ॥
 जिन्ह कर भुजबल पाइ दसानन । अभय भए विचरत मुनि कानन ॥
 देखत बालक, काल समाना । परम धीर, धन्वी, गुन नाना ॥
 अतुलित बल-प्रताप द्वौ भ्राता । खल-बध-रत सुर-मुनि-सुखदाता ॥
 सोभा - धाम, राम अस नामा । तिन्ह के संग नारि बैक स्यामा ॥
 रूप - रासि बिधि नारि सँवारी । रति सतकोटि तासु बलिहारी ॥
 तासु अनुज काटे श्रुति - नासा । सुनि तव भगिति, करहि परिहासा ॥
 खर - दूषन सुनि लगे पुकारा । छन महँ सकल कटक उन्ह मारा ॥
 खर - दूषन - तिसिरा कर घाता । सुनि, दससीस जरे सब गाता ॥

दो०—सुपनखहि समुझाइ करि, बल बोलेसि बहु भाँति ।

गयउ भवन अति सोचबस, नींद परइ नहि राति ॥ २२ ॥

सुर - नर - असुर - नाग - खग - माहीं । मोरे अनुचर कहँ कोउ नाहीं ॥
 खर - दूषन मोहि सम बलवंता । तिन्हइ को मारइ बिनु भगवंता ॥
 सुर - रंजन, भंजन महि - भारा । जौ भगवंत लीन्ह अवतारा ॥
 तौ मैं जाइ बैरु हठि करऊँ । प्रभु - सर प्रान तजै, भव तरऊँ ॥
 होइहि भजनु न तामस - देहा । मन-क्रम-बचन, मंत्र दृढ़ एहा ॥
 जौ नररूप भूपसुत कोऊ । हरिहुँ नारि, जीति रन दोऊ ॥
 चला अकेल, जान चढ़ि तहवाँ । बस मारीच सिंधु-तट जहवाँ ॥
 इहाँ राम जसि जुगुति बनाई । सुनहु, उमा ! सो कथा सुहाई ॥

दो०—लछिमन गए वनहि जब, लेन मूल - फल - कंद ।

जनकसुता - सन बोले, बिहसि कृपा - सुख - बृंद ॥ २३ ॥

यदा रघूनामधिपः शात्रवान् समरेऽजयत् । व्यतीतञ्च भयं मर्त्यवाच्यमदिवौकसाम् ॥
तदा समानयद् सीतां सुमित्रातनुसम्भवः । पतन्तं स्वपदोरीश उरसा तममेलयत् ॥
सीता समालोकते स्म वपुः श्यामं तथा मृदु । प्रीत्या परमया युक्ता तृप्तिमैतां न तद्दृशो ॥
पञ्चवट्यां वसन् भानुसन्ततेरधिनायकः । सुरपिसुरदातणि चरित्राणि समाचरत् ॥
खरस्य दूषणस्यापि सधवालोक्त्य नाशनम् । सम्प्राप्य रावणं शूर्पणखा प्रेरयति स्म तम् ॥
विधाय कोपं परमं प्रयुनक्ति स्म सा वचः । सन्त्यक्तवान् विचारं त्वं स्वीययोर्देशकोषयोः ॥
करोपि पानं मद्यस्य तथा स्वापं दिवानिशम् । न ज्ञानमस्ति ते यत् ते मस्तकेऽस्ति स्थितो रिपुः ॥
नीत्या विनाप्ते राज्यस्य विना धर्मं धनस्य च । हयंपणेन च विना विहिते शुभकर्मणि ॥
अधीतिकर्म विद्याया विवेकेऽनागते तथा । श्रमात्मकफलान्येव वर्तन्ते सकलान्यपि ॥
यतयो विषयासक्त्या कुमन्त्रेण महीश्वराः । मानेन बोधः पानेन भावो लज्जात्मकस्तथा ॥
प्रणयेन विना प्रीतिर्मदेन गुणवानपि । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति नीतिरेषा श्रुता मया ॥

अरी रोगवैश्वानराघेशसर्पा न ऊनस्वरूपा विचार्याः कदापि ।

निगद्येति नानाप्रकारं विलापं विधायकरोद् रोदनं सा तदानीम् ॥ २१ ॥ (क)

मध्ये सभाया विकलाऽपतत् सा प्रवृत्तं नानाविधमज्ञवीच ।

हे दिङ्मुख ! त्वद्यसुयुक्तदेहे दशा ममेयं भवितुं किमर्हं ॥ २१ ॥ (ख)

उत्तिष्ठन्ते स्म विकलाः श्रुत्वैतत् ते सभासदः । भुजौ प्रगृह्य चोत्थाप्य समाश्वासनमाचरन् ॥
लङ्केश्वरो ब्रवीति स्म यद् वार्ता कथय स्विकाम् । केन कर्णो नासिका च निकृताः सन्ति तावकाः ॥
साब्रतं यदयोध्येशदिररथस्य तनुद्भवो । वने पुरुषशार्दूलौ क्रीडार्थं समुपागतौ ॥
वर्तते मे सुविदितं तयोः कर्तव्यमीदृशम् । यत् तौ करिष्यतो भूमिं रहितां रजनीचरैः ॥
ययोर्भुजबलं प्राप्य दिक्सम्मितमुखान्वित ! । भयेन वर्जिताः सन्तो मुनयोऽटन्ति कानने ॥
विलोकने बालको तौ किन्तु कालोपमौ स्थितौ । अतीव धीरो धानुष्को नानागुणसमन्वितौ ॥
भ्रात्रोर्द्वयोरपि बलं प्रतापश्चासमे स्थिते । रतौ खलानां हनने सुरपिसुखदायकौ ॥
शोभागृहं तयोरेको राम इत्यभिधानवान् । श्यामा सीमन्तिनी चैका वर्तते तेन सङ्गता ॥
राशी रूपस्य विधिना सा नारी वर्तते कृता । तस्यां परिक्षिपेयुः स्वा रतीनां शतकोटयः ॥
छिन्नास्तस्यैवानुजेन श्रुती मे नासिका तथा । व्यदधातां परीहासं श्रुत्वा मां भगिनी तव ॥
श्रुत्वा मदीयमाक्रोशमायातौ खरदूषणौ । क्षणेनैवाहतां सेनां सकलामपि तौ तयोः ॥
श्रुत्वा हतान् दूषणाख्यं खरं मूर्धन्तयान्वितम् । दग्धसर्वाङ्गसंयुक्तो जायते स्म दशाननः ॥

आश्वास्य शूर्पाभनखां स्वसारं निजं बलं वर्णयति स्म नाना ।

चिन्तावशोऽतीव निकार्यमैत् स समग्ररात्रावपि तं न निद्रा ॥ २२ ॥

सुरेषु नृषु रक्षस्सु नागेषु विहगेषु च । न कोऽपि वर्तते योऽतिवर्तते मम सेवकम् ॥
मयैव सद्शावास्तां सबलौ खरदूषणौ । कस्तौ निहन्तुं शक्नोति षडैश्वर्ययुतं विना ॥
सुराणां रञ्जकः सर्वसहाभारस्य भञ्जकः । भगवानेव चेदङ्गीकृतवानवतारकम् ॥
तर्हि गत्वा करिष्यामि सहठं शङ्कतामहम् । त्यक्त्वा सूनं प्रभुवाणेन तरिष्यामि भवं तथा ॥
तामसेन शरीरेण भजनं न भविष्यति । अतो दूढोऽयमेवास्ति मन्त्रो वाक्चित्तकर्मभिः ॥
यदि तौ मानवतनू कौचिद् भूमिपतेः सुतौ । तर्हि तौ समरे जित्वा तां हरिष्यामि मानवीम् ॥
इत्यालोच्यारुह्य यानं स तत्रागमदेकलः । यत्र तीरे सागरस्य मारीचो वासमाचरत् ॥
इतो युक्तिं विधत्ते स्म यादृशीं रघुनायकः । कथां तां रुचिराकारामुमे ! कर्णगतां कुरु ॥

यदा सुमित्रातनयोऽटवीमैत् कन्दांश्च मूलानि फलान्यवाप्तुम् ।

तदा ब्रवीति स्म विदेहजातां सुखानुकम्पानिवहो विहस्य ॥ २३ ॥

सुनहु प्रिया ! व्रत रुचिर, सुसीला । मैं कछु करवि, ललित नर-लीला ॥
 तुम्ह पावक - महुँ करहु निवासा । जौ लगि करौ, निसाचर-नासा ॥
 जबहि राम सब कहा बखानी । प्रभु-पद धरि हियँ, अनल समानी ॥
 निज प्रतिबिम्ब राखि तहुँ सीता । तँसइ सील - रूप - सुबिनीता ॥
 लछिमनहुँ यह मरमु न जाना । जौ कछु चरित रचा भगवाना ॥
 दसमुख गयउ जहाँ मारीचा । नाइ माथ, स्वारथ-रत नीचा ॥
 नवनि - नीच कै अति दुखदाई । जिमि अंकुस, धनु, उरग, विलाई ॥
 भयदायक खल कै प्रिय बानी । जिमि अकाल के कुसुम भवानी ! ॥

दो०—करि पूजा मारीच तब, सादर पूछी बात ।

कवन हेतु मन व्यग्र अति, अकसर आयहु तात ! ॥ २४ ॥

दसमुख सकल कथा तेहि आगें । कही सहित - अभिमान अभागें ॥
 होहु कपट-मृग तुम्ह छलकारी । जेहि बिधि हरि आनौ नृपनारी ॥
 तेहि पुनि कहा, सुनहु दससीसा । ते नर - रूप चराचर - ईसा ॥
 तासों, तात ! बयर नहि कीजै । मारें मरिअ, जिआएँ जीजै ॥
 मुनि-मख राखन गयउ कुमारा । बिनु-फर सर, रघुपति मोहि मारा ॥
 सत जोजन आयउ छन - माहीं । तिन्ह सन बयर किएँ भल नाहीं ॥
 भइ मम कीट-मृग की नाई । जहुँ - तहुँ मैं देखउं दोउ भाई ॥
 जौ नर, तात ! तदपि अति सूरा । तिन्हहि विरोधि, न आइहि पूरा ॥

दो०—जेहि ताड़का-मुवाहु हति, खंडेउ हर-कोदंड ।

खर-दूषन-तिसिरा बधेउ, मनुज कि अस बरिबंड ॥ २५ ॥

जाहु भवन, कुल-कुसल बिचारी । सुनत जरा, दीन्हिसि बहु गारी ॥
 गुरु-जिमि, मूढ़ ! करसि मम बोधा । कहू, जग मोहि समान को जोधा ॥
 तब मारीच हृदयँ अनुमाना । नवहि बिरोधे, नहि कल्याना ॥
 सस्त्री, ममी, प्रभु, सठ, धनी । बैद, बंदि, कवि, भानस - गुनी ॥
 उभय भाँति देखा निज मरना । तब ताकिसि रघुनायक - सरना ॥
 उतर देत मोहि बधब अभागें । कस न मरौ रघुपति-सर लागें ॥
 अस जियँ जानि, दसानन - संगी । चला राम - पद - प्रेम अभंगा ॥
 मन अति हरष, जनाव न तेही । आजु देखिहुँ परम सनेही ॥

छं०—निज परम प्रीतम देखि, लोचन सुफल करि, सुख पाइहौ ।

श्री - सहित, अनुज - समेत, कृपानिकेत - पद मन लाइहौ ॥

निर्बान-दायक क्रोध जा कर, भगति अबसहि बसकरी ।

निज पानि, सर संधानि सो, मोहि बधिहि, सुख-सागर हरी ॥

दो०—मम पाछे घर धावत, घरें सरासन बान ।

फिरि-फिरि प्रभुहि बिलोकिहुँ, धन्य न मो सम आन ॥ २६ ॥

तेहि बन-निकट दसानन गयउ । तब मारीच कपटमृग भयउ ॥
 अति बिचित्र, कछु बरनि न जाई । कनक-देह मनि-रचित बनाई ॥
 सीता, परम रुचिर मृग देखा । अंग - अंग सुमनोहर देषा ॥

रम्यपातिव्रत्ययुक्ते ! सुशीले ! शृणुहे प्रिये ! । मानवीं ललितां लीलां यत् करिष्यामि कामपि ॥
अतस्त्वं वसति तावत् प्रविधेहि विभावसो । अहं यावत् करिष्यामि निशाचरविनाशनम् ॥
विविच्य यावदवदत् सकलं रघुनायकः । तावदेवाविशद् वह्निं सा धृत्वेशपदे हृदि ॥
छायाभूतिं तव नैजां न्यदघ्राज्जनकात्मजा । तादृश्येवातिनम्रा या शीलरूपवती तथा ॥
सुमित्रानन्दनोऽपीदं विजानाति स्म मर्म न । यत् किञ्चिद्विदधाति स्म चरितं परमेश्वरः ॥
अवसद् यत्र मारीचस्तत्रायाद् दिङ्मितामनः । तस्मै नमयति स्मापि नीचः स्वार्थे रतः शिरः ॥
नीचस्य नतिरप्यस्ति महद्बुधप्रदायिनी । यथाङ्कुशस्य धनुषः सर्पमार्जारयोरपि ॥
प्रियापि वाणी दुष्टस्य जायते भयदायिनी । अकालजानि जायन्ते कुसुमानि यथा शिवे ! ॥

मारीच आपाद्य ततः समयां वार्तामपृच्छत् ससमादरं तम् ।

व्यग्रं मनोऽतीव कुतो निमित्तात् प्राप्तो भवांस्तात ! कुतस्तथैकः ॥ २४ ॥

आशासङ्ख्यामितमुखस्तस्याग्रे सकलां कथाम् । भाग्येन वर्जितोऽवोचदभिमानसमन्वितम् ॥
भव त्वं हृदमवातायुर्मायायाः संविधायकः । विधिना येन हृत्वाहमानेष्यामि नृपस्त्रियम् ॥
सम्भाषते स्म स ततो यच्छृणोतु दणानन ! । वर्तते तो नरतनू चेतनाचेतनेश्वरो ॥
मा करोतु भवांस्तात ! ताभ्यां साकं विपक्षताम् । म्रियते मारिते ताभ्यां जीव्यते जीवनेऽपि ॥
गोपायितुं मुनेर्यागं गतवन्तौ कुमारको । तत्राविध्यद् रघुपतिर्मामशत्येन पत्त्रिणा ॥
क्षणेनैवाभवं क्षिप्तस्ततोऽहं शतयोजनम् । ताभ्यां सह कृते वरे कल्याणं न भविष्यति ॥
भृङ्गकीटेन सदृशी सञ्जातास्ति दशा मम । पश्यामि यत्र तन्नैव भ्रातरो तावुभावपि ॥
हे तात ! यदि वर्तते तावुभौ मानुषावपि । तर्ह्यपि प्रतिपक्षित्वे पूर्णता नैव लप्स्यते ॥

यस्ताटकां शोभनबाहुवाच्यञ्चाहन् धनुर्भञ्जयति स्म शम्भोः ।

अहन् त्रिशीर्षं खरदूषणौ च वीरः परोऽसौ मनुजो भवेत् किम् ॥ २५ ॥

अतो विचार्य भद्रं स्ववंशस्यैतु गृहं भवान् । श्रुत्वाैव ज्वलितोऽभूत् स प्रायुनग्वहृदुगिरः ॥
प्रबोधयसि किं मां त्वं रे मूढ ! गुरुणा समः । मया समानो विश्वस्मिन् वर्तते कः परो भटः ॥
ततोऽनुमानं मारीचो विदधाति स्म मानसे । यद् भवेन्नैव कल्याणं विरोधे नवभिः कृते ॥
शस्त्रिणा बुद्धभेदेन प्रभुणाऽनृजुनाऽर्थिना । कविना बन्दिवैद्याभ्यां सूदेन गुणिना तथा ॥
उभाभ्यामपि रीतिभ्यां स्वमृत्युं पश्यति स्म सः । ततोऽबुध्यत् स्वकल्याणं रघ्वीशशरणागतौ ॥
मामुत्तरे दत्त एव भाग्यहीनो हनिष्यति । कुतो न मृत्युमृच्छानि विद्धो रघ्वीशपत्त्रिणा ॥
इत्थं विचार्य हृदये दशग्रीवेण संयुतः । अखण्डरामचरणप्रेमवान् गच्छति स्म सः ॥
तस्य चित्ते परो हर्षः किन्तु नावेदयत् स तम् । यदद्य गत्वा द्रक्ष्यामि परमस्नेहिनं प्रभुम् ॥

अनुत्तमं स्वकं प्रियं विलोक्य संविधाय च स्वकेऽक्षिणी फलान्विते श्रयिष्य एव सम्मदम् ।

विदेहराजजायुजस्तथानुजेन संयुजः कृपालयस्य पादयोर्विधास्य आस्थिरं मनः ॥

प्रवायिकास्ति केवलस्थितेर्धदीयकैव रुट् स्वतन्त्रनिघ्नताकरं तथास्ति यस्य हार्दकम् ।

स एव नेजदोर्गतं विधाय सुस्थिरं शरं हनिष्यतीह मां हरिः सुखस्वरूपवानिधिः ॥

धावन्तमारावतु मां घरायां धनुः कलम्बानपि धारयन्तम् ।

द्रक्ष्यामि देवं मुहुरञ्चितोऽहं न कोऽपि घन्योऽस्ति मया समोऽन्यः ॥ २६ ॥

दशाननो गच्छति स्म तद्वनं निकषा यदा । मारीचोऽपि तदा जातो मृगः कपटबेषधृक् ॥
व्रत्यद्भुतस्य किमपि वर्णनं नैव शक्यते । निमिताऽऽसीत् तनुस्तस्य खचिता रत्नसञ्चयैः ॥
सीता समालोकते स्म परमं रुचिरं मृगम् । यस्य शोभा वर्तते स्म प्रत्यङ्गं सुमनोहरा ॥

सुनहु, देव ! रघुबीर ! कृपाला । अँहि मृग कर अति सुंदर छाला ॥
 सत्यसंध प्रभु ! बधि करि एही । आनहु चर्म, कहति वैदेही ॥
 तब रघुपति, जानत सब कारन । उठे हरषि सुर - काजु सँवारन ॥
 मृग बिलोकि, कटि परिकर बाँधा । करतल चाप, रुचिर सर साँधा ॥
 प्रभु, लछिमनहि कहा समुझाई । फिरत बिपिन निसिचर बहू, भाई ! ॥
 सीता केरि करेहु रखवारी । बुधि, बिबेक, बल, समय विचारी ॥
 प्रभुहि बिलोकि, चला मृग भाजी । धाए रामु सरासन - साजी ॥
 निगम नेति, सिव ध्यान न पावा । मायामृग पाछें सो धावा ॥
 कबहुँ निकट, पुनि दूरि पराई । कबहुँक प्रगटइ, कबहुँ छपाई ॥
 प्रगटत - दुरत, करत छल भूरी । अँहि बिधि प्रभुहि गयउ लै दूरी ॥
 तब तकि, राम कठिन सर मारा । धरनि परेउ करि घोर पुकारा ॥
 लछिमन कर प्रथमहि लै नामा । पाछें सुमिरेसि मन महुँ रामा ॥
 प्रान तजत प्रगटेसि निज देहा । सुमिरेसि रामु समेत - सनेहा ॥
 अंतर - प्रेम तासु पहिचाना । मुनि-दुर्लभ-गति दीन्हि सुजाना ॥

दो०—बिपुल सुमन सुर बरषहि, गार्वाहि प्रभु-गुन-गाथ ।

निज पद दीन्ह अमुर कहँ, दीनबंधु रघुनाथ ॥ २७ ॥

खल बधि, तुरत फिरे रघुबीरा । सोह चाप कर, कटि तूनीरा ॥
 आरत गिरा, सुनी जब सीता । कह लछिमन सन परम सभिता ॥
 जाहु बेगि, सकट अति भ्राता । लछिमन बिहसि कहा, सुनु माता ! ॥
 भृकुटि - बिलास सृष्टि लय होई । सपनेहुँ संकट परइ कि सोई ॥
 मरम बचन जब सीता बोला । हरि-प्रेरित लछिमन-मन डोला ॥
 बन - दिसि - देव सौँपि सब काहू । चले जहाँ रावन - ससि - राहू ॥
 सून - बीच दसकंधर देखा । आवा निकट जती कें बेषा ॥
 जाकें डर सुर - असुर डेराहीं । निसि न नीद, दिन अन्न न खाहीं ॥
 सो दससीस स्वान की नाई । इत-उत चितइ चला भड़िहाई ॥
 इमि, कुपंथ पग देत खगेसा । रह न तेज तन, बुधि-बल लेसा ॥
 नाना बिधि करि कथा सुहाई । राजनीति, भय, प्रीति देखाई ॥
 कह, सीता ! सुनु जती गोसाई । बोलेउ बचन दुष्ट की नाई ॥
 तब रावन निज रूप देखावा । भई सभय, जब नाम सुनावा ॥
 कह सीता, धरि धीरजु गाढ़ा । आइ गयउ प्रभु, रहु खल ! ठाढ़ा ॥
 जिमि हरिबधुहि छुद्र सस चाहा । भअेसि कालवस निसिचर-नाहा ॥
 सुनत बचन, दससीस रिसाना । मन महुँ चरन बंदि, सुख माना ॥

सो०—क्रोधवंत तब रावन, लीन्हिसि रथ बंठाड ।

चला गगनपथ आतुर, मयें, रथ हाँकि न जाइ ॥ २८ ॥

हा जग - एक बीर ! रघुराया । केहि अपराध बिसारेहु दायी ॥
 आरति - हरन सरन - सुखदायक । हा ! रघुकुल - सरोज - दिननायक ॥
 हा लछिमन ! तुम्हार नहि दोसा । सो फलु पायउं कीन्हैउं रोसा ॥
 बिबिध बिलाप करति वैदेही । भूरि कृपा प्रभु, दूरि सनेही ॥
 बिपति मोरि को प्रभुहि सुनावा । पुरोडास चह रासभ खावा ॥

भवानाकर्णयतु हे रघुवीर ! दयामय ! । चर्मनस्य कुरङ्गस्य वर्ततेऽतीव सुन्दरम् ॥
विधायास्य वधं नस्मान् मत्स्यसन्धायुत ! प्रभो ! । चर्म चानयतादित्थं वंदेही समभाषत ॥
जानन्नपि समान् हेतूस्ततो रघुकुलाधिपः । कार्यं विधातुं देवानामुदतिष्ठन्मुदाविवृतः ॥
दृष्ट्वा मृगं परिकरमवधनात् स्वकटो ततः । चापे करतलप्राप्तेऽथोजयद् रुचिरं शरम् ॥
सबोधनं भाषते स्म मुमित्रानन्दनं प्रभुः । बन्धो ! वनेऽस्मिन् बहवो विचरन्ति निशाचराः ॥
तस्माद् विदेहनन्दिन्या विधेहि परिणोपनम् । कृत्वा बुद्धिविवेकाभ्यां विचारं बलकालयोः ॥
मृगः प्रभुं समालोक्य व्यधत्त प्रपलायनम् । अन्वधावदधीशोऽपि सज्जीकृतशरासनः ॥
नेतीति ब्रुवते वेदा ध्यायन्नाप्नोति यं शिवः । कुरङ्गं कपटाकारं स एवाद्यान्वधावत ॥
समीपमेव कदाचित् स पुनर्दूरं पलायत । कदाचित् प्रकटो जातः प्रच्छन्नोऽभूत् कदापि च ॥
प्रकटोऽपि विलीनोऽपि कुर्वन्नानाविधं छलम् । नयति स्मानया रीत्या स दूरं रघूनायकम् ॥
ततो रामोऽनुसन्धाय प्राक्षिपत् कठिनं शरम् । स्पृष्ट एव शरे घोरमाक्रुश्य न्यपतद्भुवि ॥
अभिघ्नानं लक्ष्मणस्य प्रथमं समुदीर्य सः । स्मरति स्म ततः पश्चान्मनस्येव रघूत्तमम् ॥
परित्यजन्नसौ प्राणांस्तनुं प्राकटयन्नजाम् । अस्मरच्च स्नेहयुक्तं नायकं रघुसन्ततेः ॥
प्रियत्वं परिविज्ञाय मानसं तस्य सुस्थितम् । नस्मै गतिं ददाति स्म सुबोधो मुनिदुर्लभाम् ॥

सुमौघवर्षं विबुधा अकुर्वन् गाथा अगायंश्च विभोर्मुणानाम् ।

यदस्त्रपायाप्यददात् पदं स्वं दरिद्रबन्धू रघुबंशनाथः ॥ २७ ॥

रघुवीरः खलं हत्वा परावर्तत तत्क्षणम् । शरासनं तस्य हस्ते कट्यां तूणोऽप्यराजताम् ॥
आर्ता गिरं शृणोति स्म यदा जनकनन्दिनी । सयुता परया भीत्या लक्ष्मणं समभाषत ॥
विधेहि त्वरया यानं बन्धुस्ते परमापदि । विहस्य लक्ष्मणोऽब्रूत तां हे मातर्निशामय ॥
यद्भ्रुकुटिविलासेन जायते जगतां लयः । स एव स्वप्नकालेऽपि पतितः स्यात् किमापदि ॥
किन्तु सीता यदाऽब्रूत वचनं मर्मभेदकम् । हरिणा प्रेरितं चित्तं लक्ष्मणस्याभवच्चलम् ॥
सर्वमेव स्थापयित्वा वनदिग्देवतासु सः । अयाद् यन्नाभवद् राहुर्विधो रावणरूपिणः ॥
तदन्तरे समालोक्य शून्यं दिङ्मितकन्धरः । यतिवेषधरस्तस्याः सन्निकृष्टं समागमत् ॥
सुरास्तथासुरा भीता अभवन् यस्य भीतितः । रात्रौ निद्रां नालभन्त नादन्नन्नं दिने तथा ॥
सारमेयेण सदृशः स एवाशामिताननः । अयात् पात्रस्थचौर्याय वीक्षमाण इतस्ततः ॥
इत्थं कुमार्यो चरणे निहिते हे खगाधिप ! । तेजोमनीषाशक्तीनां लेशोऽप्यङ्गं न तिष्ठति ॥
रचयित्वा बहुविधाः शोभनाकारिकाः कथाः । अदर्शयन्महीपालनीतिं प्रीतिं भयं तथा ॥
सीता वक्ति स्म यन्नाय ! संन्यासिज् शृणुताद्भवान् । यदुक्तवान् भवानस्ति यथा दुष्टस्तथा वचः ॥
ततो दिक्सम्मितमुखो निजं रूपमदर्शयत् । स यदाऽश्रावयन्नाम तदा सा सभयाऽभवत् ॥
परं धैर्यं समाश्रित्य वदति स्म विदेहजा । यत् प्रभुः प्राप्त एवास्ति रे दुष्ट ! त्वं स्थितो भव ॥
यथा क्षुद्रः शशः कोऽपि काङ्क्षेन्मृगपतेर्वधूम् । काङ्क्षित्वा मां तथा रक्षोनाथ ! कालवशोऽभवः ॥
इमा गिरो निशम्यैव रुष्टो जातो दशाननः । किन्तु चित्ते पदे तस्याः प्रणम्यान्वभवत् सुखम् ॥

ततो हरिस्तङ्ख्यमुखो रुषाक्तः प्रगूह्य तामासयति स्म याने ।

आकाशमार्गेण तथाऽऽतुरोऽयाच्छक्तो भयान्नोदयितुं न यानम् ॥ २८ ॥

व्यलपत् सा त्रिलोक्येकवीर हा रघुनायक ! । केनागसा मयि दयां त्रिस्मृति नीतवान् भवान् ॥
अतिप्रणाशनकर ! शरणागतसौख्यद ! हा राघवकुलाकारसरोजदिननायक ! ॥
हा लक्ष्मण ! त्वदाधारं दूषणं नैव वर्तते । यो मया विहितो रोषस्तस्येदं फलमाप्नवम् ॥
व्यलपद् विविधाकारमित्थं जनकनन्दिनी । ऐशी कृपा तु दूरेऽस्ति स्नेहीशोऽपि स दूरगः ॥
इमां मदीयां विपदं श्रावयिष्यति कः प्रभुम् । समीहते पुरोडाशमत्तुं वैशाखनन्दनः ॥

सीता क बिलाप सुनि भारी । भए चराचर जीव दुखारी ॥
 गीधराज, सुनि आरत बानी । रघुकुल - तिलक - नारि पहिचानी ॥
 अधम निसाचर लीन्हें जाई । जिमि मलेछ-बस कपिला गाई ॥
 सीते पुत्ति ! करसि जनि त्रासा । करिहउँ जातुधान कर नासा ॥
 धावा क्रोधवन्त खग कैसैं । छुटइ पवि, परवत कहूँ जैसैं ॥
 रे रे दुष्ट ! ठाढ़ किन होही । निर्भय चलैसि, न जानैहि मोही ॥
 आवत देखि कृतांत - समाना । फिरि दसकंधर, कर अनुमाना ॥
 की मैनाक, कि खगपति होई । मम बल जान, सहित-पति सोई ॥
 जाना, जरठ जटायू एहा । मम कर-तीरथ छाँड़िहि देहा ॥
 सुनत गीध, क्रोधातुर धावा । कह, सुनु रावन ! मोर सिखावा ॥
 तजि जानकिहि कुसल गृह जाहू । नाहि त अस होइहि बहुबाहू ॥
 राम - रोष - पावक अति घोरा । होइहि सकल सलभ कुल तोरा ॥
 उत्तर न देत दसानन जोधा । तबहि गीध, धावा करि क्रोधा ॥
 धरि कच, बिरथ कीन्ह, महि गिरा । सीतहि राखि गीध पुनि फिरा ॥
 चोचन्ह मारि बिदारसि देही । दंड एक, भइ मुरुछा तेही ॥
 तब सक्रोध निसिचर खिसिआना । काढैसि परम कराल कृपाना ॥
 काढैसि पंख, परा खग धरनी । सुमिरि राम करि अदभुत करनी ॥
 सीतहि जान चढ़ाइ बहोरी । चला उताइल, त्रास न थोरी ॥
 करति बिलाप जाति नभ सीता । व्याघ-बिबस जुनु मृगी सभिता ॥
 गिरि पर बैठे कपिन्ह निहारी । कहि हरि नाम, दीन्ह पट डारी ॥
 ओहि बिधि सीतहि सो लै गयऊ । बन असोक महँ राखत भयऊ ॥

दो०—हारि परा खल, बहु बिधि, भय अरु प्रीति देखाइ ।

तब असोक पादप - तर, राखिसि जतन कराइ ॥ २९ (क) ॥

नवाह्नपारायण, छठा विश्राम

जैहि बिधि कपट-कुरंग सँग, धाइ चले श्रीराम ।

सो छवि, सीता राखि उर, रटति रहति हरिनाम ॥ २९ (ख) ॥

रघुपति अनुजहि आवत देखी । बाहिज चिता कीन्हि बिसेषी ॥
 जनकसुता परिहरिहु अकेली । आयहु तात ! बचन मम पेली ॥
 निसिचर-निकर फिरहि बन माहीं । मम मन, सीता आश्रम नाहीं ॥
 गहि पद-कमल, अनुज, कर जोरी । कहैउ, नाथ ! कछु मोहि न खोरी ॥
 अनुज - समेत गए प्रभु तहवाँ । गोदावरि - तट आश्रम जहवाँ ॥
 आश्रम देखि जानकी - हीना । भए बिकल, जस प्राकृत दीना ॥
 हा ! गुनखानि ! जानकी ! सीता । रूप - सील - व्रत - नेम - पुनीता ॥
 लछिमन समुझाए बहु भांती । पूछत चले, लता - तरु - पांती ॥
 हे खग ! मृग ! हे मधुकर-श्रेणी ! । तुम्ह देखी सीता मृगनैनी ॥
 खंजन, सुक, कपोत, मृग, मीना । मधुप - निकर, कोकिला प्रबीना ॥
 कुंदकली, दाड़िम, दामिनी । कमल, सरद-ससि अहिभामिनी ॥
 बरुन - पास, मनोज - धनु, हंसा । गज, केहरि निज सुनत प्रसंसा ॥

श्रुत्वा विदेहनन्दिन्याः सुतीक्ष्णं परिदेवनम् । चराचराः समे जीवा अभवन् दुःखसंयुताः ॥
 गृध्रराजः समाकर्ष्य दुःखपूर्णं मरस्वतीम् । रघ्वन्ववायतिलकनारीं पर्यचिनोत् तदा ॥
 आलोक्यञ्जीयमानां कव्यादेनाधमेन ताम् । स्लेच्छस्य निचतां यातां कपिलां सुरभिं यथा ॥
 आश्वासयत् स यत् सीते ! पुत्रि ! त्रासमुपैहि मा । निशीथिनीचरस्यास्य करिष्यामि विनाशनम् ॥
 तमुद्दिश्य रूपायुक्ताः खगोऽधावत् ततस्तथा । शतकोटिर्यथा धावेत् समुद्दिश्य महीधरम् ॥
 सोऽब्रूत रे रे दुष्ट ! त्वं कुतो भवसि न स्थितः । विवर्जितः साधवसेन यासि किर्वेत्सि नैव माम् ॥
 तं कृतान्तप्रतीकाशमायान्तमवलोक्य च । परवृत्त्यानुमाति स्म ककुष्परिमिताननः ॥
 किमयं गिरिराट्पुत्रः किं वाऽञ्जीशो विहायसाम् । स तु जानाति मे शक्तिं निजाधीशसमन्वितः ॥
 ततोऽब्रूत स बुद्धोऽयं जटायुः स्वविरो मया । त्यक्ष्यत्ययं पाणितीर्थे मदीये स्वं कलेवरम् ॥
 श्रुत्वैवेतद् धावति स्म गृध्रस्तं प्रति रोषयुक् । अत्रापि शृणु मम शिक्षणं हे दशानन ! ॥
 विदेहजां परित्यज्य सभद्रं भवनं व्रज । नो चेद् भविष्यतीत्यं हे बहुबाहुसमन्वित ! ॥
 यद् घोरे परमे रामरोपरूपविभावसौ । अन्ववायः समग्रस्ते शलभत्वं प्रयास्यति ॥
 भटो दिक्कम्मितमुखः प्रददाति स्म नोत्तरम् । तं प्रत्यधावद् गृध्रोऽपि विहाय प्रतिघं ततः ॥
 कचान् गृहीत्वाऽकुम्भं विरथं सोऽपतद् भुवि । मुहुः परावर्तते स्म गृध्रः सुस्थाप्य जानकीम् ॥
 चञ्चुप्रहारैराहत्य तस्य कायं व्यदारयत् । मितं दण्डात्मकालेन स प्राप्नोति स्म कथमलम् ॥
 निशीथिनीचरः कोपसंयुतो विकलस्ततः । निष्कासितं विद्यते स्म खड्गं परमभीतिदम् ॥
 अकर्तयत् पक्षपालि धरण्यां न्यपतत् खगः । अद्भुतानि चरित्राणि स्मरन् रघुकुलेशितुः ॥
 यानमारोप्य स मुहुर्मिथिलाधिपनन्दिनीम् । त्वरया सहितोऽगच्छद् विपुलत्राससंयुतः ॥
 विदधाना विलपन् जानकी नभसाव्रजत् । सभया हरिणी नूनं परं व्याध्रवशं गता ॥
 वसुन्धराध्रोपविष्टान् समालोक्य प्लवङ्गमान् । हरिनाम समुच्चार्य पटं प्रक्षिपति स्म सा ॥
 हृतवाननया रीत्या स विदेहेशनन्दिनीम् । अशोकवाटिकान्तस्तां विदधाति स्म च स्थिताम् ॥

पराजितत्वं व्रजति स्म दुष्टो नानाविधे प्रीतिभये प्रदर्श्य ।
 ततस्तलेऽशोकमहीरुहस्य न्यधत् तां सम्प्रतिपाद्य यतनान् ॥ २९ ॥ (क)
 नवाह्नपारायणे षष्ठो विश्रामः सम्पूर्णः

रीत्या यथा छद्मकुरङ्गपृष्ठे धावन्नयाच्छ्रोत्रघुवंशनाथः ।
 तामेव कान्तिं सुनिधाय चित्तेऽतिष्ठद् रटन्ती हरिनाम सीता ॥ २९ ॥ (ख)
 ऐक्षतानुजमायान्तमितो रघुपतिर्यदा । तदा चिन्तां करोति स्म केवलं बाह्यरूपिणीम् ॥
 वक्ति स्मापि यदैकां त्वमत्यजो मिथिलेशजाम् । ममादेशं तथोल्लङ्घ्य तात ! सम्प्राप्तवानिह ॥
 रात्रिञ्चराणां निकराः परितोऽन्ति कानने । तदेति मानसे मे यदाश्रमे नास्ति जानकी ॥
 ततोऽनुजः पादपद्मे गृहीत्वाञ्जलिपाणिकः । वक्ति स्म यन्नाथ ! कोऽपि मम दोषो न विद्यते ॥
 तत्र व्यधत् गमनमनुजेन युतः प्रभुः । यत्र गोदावरी तीरे आश्रमः स्थितिमानभूत् ॥
 विलोक्य मिथिलाधीशनन्दिनीहीनमाश्रमम् । अभवद् विकलो दीनः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥
 व्यलपत् सोऽथ हा सीते ! गुणानां खनि ! जानकि ! । नियमव्रतशीलेषु रूपे च परिनिष्ठिते ! ॥
 ततः सुमित्रातनयो नानाविधमबोधयत् । लताद्रुमततोः पृच्छन् याति स्म रघुराट् ततः ॥
 हे खगा ! हे मृगाः ! पुष्परसपानरतालयः ! । किं यूयं दृष्टवन्तः स्थ जानकीं मृगलोचनीम् ॥
 खञ्जनाख्याः खगाः कीराः कपोता हरिणाः श्रवाः । मधुव्रतानां निकराः पिकाः कुशलतायुताः ॥
 दाडिमस्य फलं कुन्दकलिका चपला तथा । कमलं शारदः शीतरश्मिभृजगभाभिनी ॥
 पाशः पानीयनाथस्य मरालः कामकार्मुकम् । करिणी हरयश्चाद्य शृण्वन्ति स्वप्रशंसनम् ॥

श्रीफल, कनक, कदलि हरषाहीं । नेकु न संक-सकुच मन माहीं ॥
 सुनु, जानकी ! तोहि बिनु आज । हरषे सकल, पाइ जनु राज ॥
 किमि सहि जात अनख तोहि पाहीं । प्रिया ! बेगि प्रगटसि कस नाहीं ॥
 ओहि बिधि खोजत, बिलपत स्वामी । मनहुँ महा बिरही, अति कामी ॥
 पूरनकाम राम, सुख - रासी । मनुजचरित कर अज अबिनासी ॥
 आगे परा गीधपति देखा । सुमिरत राम-चरन जिन्ह रेखा ॥

दो०—कर - सरोज सिर परसेउ, कृपासिधु रघुबीर ।

निरखि राम-छबिधाम - मुख, बिगत भई सब पीर ॥ ३० ॥

तब कह गीध बचन, धरि धीरा । सुनहु राम ! भंजन - भव - भीरा ॥
 नाथ ! दसानन यह गति कीन्हों । तेहि खल, जनकसुता हरि लीन्हों ॥
 लै दन्तिन दिसि गयउ गीसाई । बिलपति अति, कुररी की नाई ॥
 दरस लागि, प्रभु ! राखेउँ प्राणा । चलन चहत अब, कृपानिधाना ॥
 राम कहा, तनु राखहु ताता । मुख मुसुकाइ, कही तेहि बाता ॥
 जाकर नाम मरत मुख आवा । अधमउ मुकुत होइ, श्रुति गावा ॥
 सो मम लोचन - गोचर आगे । राखों देह, नाथ ! कैहि खांगे ॥
 जल भरि नयन, कहहि रघुराई । तात ! कर्म निज तें गति पाई ॥
 परहित बस जिन्ह के मन-माहीं । तिन्ह-कहुँ जग दुर्लभ कछु नाहीं ॥
 तनु तजि, तात ! जाहु मम धामा । देउ काह, तुम्ह पूरनकामा ॥

दो०—सीता-हरन तात ! जनि, कहहु पिता सन जाइ ।

जौ मैं राम, त कुल-सहित, कहहि दसानन आइ ॥ ३१ ॥

गीध - देह तजि, धरि हरि - रूपा । भूषन बहु, पट - पीत अनूपा ॥
 स्याम गात, बिसाल भुज चारी । अस्तुति करत नयन भरि बारी ॥

छं०—जय राम, रूप अनूप, निर्गुन-सगुन, गुनप्रेरक सही ।

दससीस - बाहु - प्रचंड - चंडन, चंड - सर, मंडन मही ॥

पाथोव - गात, सरोज - मुख, राजीव - आयत - लोचन ।

नित नोमि रामु कृपाल, बाहु बिसाल, भव - भय - मोचन ॥ १ ॥

बलमप्रमेयमनादिमजमबयक्तमेकमगोचरं ।

गोबिंद, गोप, द्वंद्वहर, बिग्यानघन, धरनीधर ॥

जे राम - मंत्र - जपंत - संत - अनंत - जन - मन - रंजन ।

नित नोमि राम, अकाम-प्रिय, कामादि खल-दल-गंजन ॥ २ ॥

जेहि श्रुति, निरंजन, ब्रह्म, व्यापक, बिरज, अज, कहि गावहीं ।

करि ध्यान-ग्यान-विराग-जोग, अनेक मुनि जेहि पावहीं ॥

सो प्रगट करुनाकंद, सोभाबंद, अग - जग मोहई ।

मम हृदय-पंकज-भृंग, अंग अनंग-बहु-छबि सोहई ॥ ३ ॥

भवन्ति हर्षयुक्तानि कदली विल्वहाटके । शङ्कासङ्कोचलेशोऽपि नैतेषामस्ति मानसे ॥
विदेहाघीशतनये ! ऋणुष्वाद्य त्वया विना । नूनं लब्ध्वा राज्यमेव प्रीतानि सकलान्यपि ॥
अक्षान्तिरेषा विधिना केनेयं सट्टयते त्वया । हे प्रिये ! हेतुना केन प्रकटाऽऽशु न जायसे ॥
स्वामीत्वं मार्गमाणस्तां व्यधत् परिदेवनम् । परो वियोगी कामी च नूनं कश्चिद्भवेन्नरः ॥
पूर्णकामः सौख्यराशिर्दधीशो रघुसन्ततेः । अजो नरचरित्राणि व्यदधानाशर्वाजितः ॥
आलोकयत् स पतितं गृध्राणामधिपं पुरः । स्मरन्तं रामचरणौ रेखा आसन् स्थिता ययोः ॥

शोषेऽस्पृशत् तं स्वकराम्बुजाभ्यां रघुप्रवीरोऽम्बुनिधिः कृपायाः ।

रामस्य शोभावसतेः स वक्ष्यं दृष्ट्वाऽभवन्नष्टसमप्रवीडः ॥ ३० ॥

धृत्वा धैर्यं ततो गृध्रः प्रायुनग् भारतीमिमाम् । आकर्णयतु हे राम ! भवभीतिविनाशक ! ॥
हे नाथ ! दिङ्मिमतमुखो व्यधत्तेमां दशां मम । स एवापाहरद् दुष्टो विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
हे स्वामिन् ! सगुहीत्वातामगच्छद्दक्षिणां दिशम् । व्यधत् सा विलपनं परमं कुररी यथा ॥
प्रभो ! भवद्दर्शनार्थमहं रक्षितवानसून् । इमेऽधुनाभिवाञ्छन्ति गन्तुमेव कृपानिधे ! ॥
रामो वक्ति स्म हे तात ! शरीरं रक्षताद् भवान् । वक्ति स्मेमां गिरं सोऽपि मुखेन स्मितसंयुजा ॥
कालधर्मस्य समये यस्य नाम्न्यागते मुखम् । अधमोऽपि भवेन्मुक्त इति गीतवती श्रुतिः ॥
भवान् स एव नयनगोचरो मे पुरः स्थितः । तत् कस्य न्यूनापूर्त्यै स्थापयानि तनुं प्रभो ! ॥
पयसाऽऽपूर्य नयने वक्ति स्म रघुनायकः । गतिं सम्प्राप्तवानस्ति भवांस्तात ! स्वकर्मभिः ॥
येषां चित्तेषु वसतिं करोत्यन्यस्य मङ्गलम् । दुर्लभं वस्तु किमपि तेभ्यो नास्ति महीतले ॥
तात ! त्यक्त्वा तनुं यातु परमं धाम मे भवान् । ददान्यहं किं भवते पूर्णकामः स्थितो भवान् ॥

मा तात ! सीताहरणं ब्रवीतु जनिप्रदं प्राप्य भवान् कदापि ।

यद्यस्मि रामः सकुलः स तर्हि भाषिष्यते रावण एव चेत्य ॥ ३१ ॥

ततस्त्यक्त्वा गृध्ररूपं हरिरूपमधत्त सः । नाना विभूषणैर्युक्तः पीतानुपमवस्त्रवान् ॥
श्यामगात्रः सिन्धुसङ्ख्यविशालभुजसंयुतः । पानीयपूर्णनयनो विदधानोऽभवत् स्तुतिम् ॥

जयत्वहोरघूतम ! स्थितातुला भवत्तनुः भवान् गुणान्वितोऽगुणो गुणैरकश्च वास्तवम् ।

हरिन्मितातनान्वितप्रचण्डदोर्निकृत्तये प्रचण्डमार्गणैर्युतं वसुन्धराविभूषणम् ॥

बलाहकाभविग्रहं सरोजसन्निभाननम् सुरक्तपद्मसन्निभायताक्षियुग्मसंयुतम् ।

कृपालुमर्कसन्ततेः पतिं नमामि सन्ततम् विशालबाहुयुग्मकं जगज्जन्मोतिमोचकम् ॥ १ ॥

अगम्यशक्तिसंयुतं तथादिजन्मवर्जितम् द्वितीयभाववर्जितं नरूपमैन्द्रियात्परम् ।

अवाप्तगोपदार्थकं तथापि गोपरं स्थितं समग्रयुग्महारकं प्रबोधकं महीधरम् ॥

जपावतराममन्त्रका अनन्तसज्जनास्तु ये तदीयचेतसे सदा दवानमेव सम्मदम् ।

नमामि राममन्वहमकामभक्तहार्दकम् मनोभवप्रभृत्यसद्वरुथिनीविनाशकम् ॥ २ ॥

श्रुतिनिरञ्जनात्मकं प्रकथ्य यं परात्परम् समग्रं रजःपरं जनेः पररुचि गायति ।

विधाय धारणाभवं विरागबोधयोगकान् अनेकसङ्ख्यकर्षयो यमाप्तमेव कुर्वते ॥

स एव नेत्रगोचरः कृपाजकन्दरूपवान् द्युतिव्रजो जडाजडं जगद्विमोहयत्यदः ।

मदीयमानसोत्पलद्विरेकरूपिणस्तनी बहुप्रसूनपत्रिणां छविविराजते स्थिता ॥ ३ ॥

जो अगम, सुगम, सुभाव-निर्मल, असम, सम, सीतल सदा ।
 पस्यंति जं जोगी जतन करि, करत मन गो-बस सदा ॥
 सो राम, रमानिवास, संतत दास-बस, त्रिभुवन-धनी ।
 मम उर बसउ सो, समन-संसृति जासु कीरति पावनी ॥ ४ ॥

दो०—अबिरल भगति मागि बर, गोध गयउ हरिधाम ।

तेहि की क्रिया जथोचित, निज कर कीन्ही राम ॥ ३२ ॥

कोमल - चित अति, दीनदयाला । कारन - विनु, रघुनाथ कृपाला ॥
 गोध अधम, खग, आमिष - भोगी । गति दीन्ही, जो जाचत जोगी ॥
 सुनहु, उमा ! ते लोग अभागी । हरि तजि, होहि बिषय-अनुरागी ॥
 पुनि सीतहि खोजत द्रो भाई । चले बिलोकत बन बहुताई ॥
 संकुल - लता - बिटप - घन - कानन । बहु खग-मृग, तहँ गज-पंचानन ॥
 आवत पंथ, कबंध निपाता । तेहि सब कही साप कै बाता ॥
 दुरबासा मोहि दीन्ही सापा । प्रभु-पद पेखि, मिटा सो पापा ॥
 सुनु गंधर्व ! कहउं मैं तोही । मोहि न सोहाइ ब्रह्मकुल-द्रोही ॥

दो०—मन - क्रम - बचन कपट तजि, जो कर भूसुर-सेव ।

मोहि समेत बिरंचि सिव, बस ताकें सब देव ॥ ३३ ॥

सापत, ताड़त, परुष कहंता । बिप्र पूज्य, अस गावहि संता ॥
 पूजिअ बिप्र सील - गुन - हीना । सूद न, गुन - गन - ग्यान - प्रवीना ॥
 कहि निज धर्म, ताहि समुझावा । निज-पद-प्रीति देखि, मन भावा ॥
 रघुपति - चरन - कमल सिरु नाई । गयउ गगन, आपनि गति पाई ॥
 ताहि देइ गति, राम उदारा । सबरी कें आश्रम पशु धारा ॥
 सबरी, देखि, राम गृहँ आए । मुनि के बचन समुझि जियँ भाए ॥
 सरसिज - लोचन, बाहु बिसाला । जटा-मुकुट, सिर उर वनमाला ॥
 स्याम - गौर सुंदर दोउ भाई । सबरी परी चरन लपटाई ॥
 प्रेम - मगन, मुख बचन न आवा । पुनि-पुनि पद-सरोज सिर नावा ॥
 सादर जल लै चरन पखारे । पुनि सुंदर आसन बैठारे ॥

दो०—कंद-मूल-फल सुरस अति, दिए राम कहँ आनि ।

प्रेम - सहित प्रभु खाए, बारंबार बखानि ॥ ३४ ॥

पानि जोरि आगें भइ ठाढ़ी । प्रभुहि बिलोकि प्रीति अति बाढ़ी ॥
 कैहि बिधि अस्तुति करौ तुम्हारी । अधम जाति मैं, जड़मति भारी ॥
 अधम तैं अधम, अधम अति नारी । तिन्ह महेँ मैं मतिमंद, अधारी ॥
 कहू रघुपति, सुनु भामिनि ! बाता । मानउं एक भगति कर नाता ॥
 जाति - पाति - कुल - धर्म - बड़ाई । धन - बल - परिजन - गुन - चतुराई ॥
 भगति - हीन नर सोहइ कैसा । विनु - जल बारिद देखिअ जैसा ॥
 नवधा भगति, कहउं तोहि पाहीं । सावधान सुनु ! घर मन माहीं ॥
 प्रथम भगति, संतन्ह कर संगी । दूसरि, रति मम कथा - प्रसंगा ॥

अगम्यरूपवान् भवन् सुगम्य एव यः स्थितः स्वभावनिर्मलः सदा समोऽसमश्चशीतलः ।
विलोकयन्ति योगिनः प्रकृत्य यत्नसञ्चयम् निजेन्द्रियैर्युतं मनो वशे विधाय यं सदा ॥
स एव राम आलयस्तरङ्गिणीशसन्ततेः स्वदासनिघ्नतां गतस्त्रिविष्टपोश्वरोऽनिशम् ।
स एव मामके हृदि स्थितिं समाचरन् भवेद्यशोऽस्ति यस्य पावनं प्रपञ्चनाशकारकम् ॥४॥
अखण्डभक्तिं वरमाभियाच्य हरेरगारं व्रजति स्म गृध्रः ।
यथोचितं तद्दहनाविकर्म रामो निजाम्यामकरोत् कराभ्याम् ॥ ३२ ॥

अतीव कोमलमना आस्ते दीनदयापरः । अधीशो रघुवंशस्य कृपालुर्हेतुना विना ॥
गृध्रो विहङ्गमो नीचो मांसभोजी तथाऽभवत् । अदात्तस्मा अपि गतिं याचन्ते योगिनोऽपि याम् ॥
ब्रवीति शङ्कर उमे! शृणु! ते दुर्भगा जनाः । हरिं विहाय विषयसमासवता भवन्ति ये ॥
मार्गमाणावुभौ बन्धू ततो जनकनन्दिनीम् । अगच्छतां लोकमानी निविडस्त्वं वनाश्रितम् ॥
तद् वनं सङ्कुलभमूढं वीरुद्भिः पादपैरपि । तत्राभवन् बहुविधा गजाः सिंहा मृगाः खगाः ॥
रामो मार्गं समायान्तं कबन्धं विन्यपातयत् । स स्वीयं शापवृत्तान्तं सकलं समभाषत ॥
मह्यं शापं ददाति स्म दुर्वासोनामको मुनिः । प्रभोः पादो विलोक्याद्य जातोऽहं नष्टपातकः ॥
रामोऽवदद्यद् गन्धर्व! शृणु त्वां कथयाम्यहम् । न मह्यं रोचते द्रोही वसुधादेवसन्ततेः ॥

त्यक्त्वोपधि कर्ममनोवचोभिः कुर्वन्ति भूदेवतसेवनं ये ।
मया सह ब्रह्मशिवप्रधानाः समे सुरास्तस्य वशे भवन्ति ॥ ३३ ॥

शापं यच्छंस्ताडयंश्च ब्रूवाणः परुषं वचः । अस्ति विप्रः समभ्यर्च्य इति गायन्ति साधवः ॥
सद्वृत्तगुणहीनोऽपि पूज्योऽस्ति वसुधासुरः । न शूद्रो ज्ञाननिपुणो गुणवृन्दयुतस्तथा ॥
कथयित्वा निज धर्मं स तं सम्यगबोधयत् । स्वपादयुगे तत्प्रीतिं वीक्ष्यातुष्यच्च मानसे ॥
पादाब्जयो रघुपतेर्नमयित्वा निजं शिरः । निजां गतिं स सम्प्राप्य याति स्म त्रिदशालयम् ॥
सम्प्रदायं गतिं तस्मा उदारो रघुनायकः । निदधाति स्म चरणौ शबर्या आश्रमस्थले ॥
शबरी समवालोक्ष्य रामं निलयमागतम् । मातङ्गस्य मुनेरुक्तीः स्मृत्वा प्राप्नोन्मुदं हृदि ॥
पद्मस्तुत्येक्षणवतो विशालभुजसंयुजोः । जटामुकुटवच्छीर्षं हृद्देशवनमालयोः ॥
भ्रात्रो रम्याकृतियुजोरुभयोः श्यामगौरयोः । पत्सु प्रपत्य शबरी परिवेष्टयति स्म तान् ॥
वदनात् प्रेममग्नाया वचनं नागमद् बहिः । मुहुर्नमयतिस्मासौ पादपद्मेषु मस्तकम् ॥
अक्षालयत् तयोः पादान् पयसादरसंयुतम् । मनोरमासनयुगे तावुपावेशयत् ततः ॥

सुखाद्बु चोच्चैः फलकन्दमूलमानीय रामाय समर्पयत् सा ।

आदत् प्रभुः प्रेमसमन्वितं तत् प्रशंसनं तस्य मुहुर्विधाय ॥ ३४ ॥

कृत्वा करो पुटाकारो साभूत् तस्य पुरः स्थिता । प्रभुं वीक्ष्यागमत् प्रीतिं सा वृद्धिं समुपागताम् ॥
साब्रूत केन विधिना प्रकुर्यां भवतः स्तुतिम् । जडबुद्धिः परा नीचजातियुक्ता तथास्म्यहम् ॥
नीचेष्वतीव नीचा ये तेषु नीचतमाऽबला । तास्वप्यहं मन्दबुद्धिर्वर्ते हे पापशास्त्रव ! ॥
रघुनाथोऽब्रूत वस्तु समाकर्ण्य भामिनि ! । केवलं भक्तितनुकं सम्बन्धं स्वीकरोम्यहम् ॥
जातो पङ्क्तौ विशिष्टत्वे धर्मकर्मणि सन्ततो । कुटुम्बेऽर्थे गुणे शक्तौ चतुरत्वे च सत्स्वपि ॥
भक्त्या विहीनः पुरुषः शोभायुक्तोऽस्ति तादृशः । यादृशो दृश्यते मेघः पानीयेन विवर्जितः ॥
नवप्रकारसंयुक्तां भक्तिं त्वां कथयाम्यहम् । अवधानेन संयुक्ता शृणु चित्ते निधेहि च ॥
वर्तते प्रथमा भक्तिः साधुपुरुषसङ्गतिः । द्वितीया वर्तते भक्तिर्मत्कथावसरे रतिः ॥

दो०—गुर - पदपंकज - सेवा, तीसरि भगति अमान ।

चौथि भगति, मम गुनगन, करइ कपट तजि गान ॥ ३५ ॥

मंत्र - जाप मम, दूढ़ बिस्वासा । पंचम, भजन, सो वेद प्रकासा ॥
छठ, दम-सील-बिरति-बहुकरमा । निरत निरंतर सज्जन - धरमा ॥
सातवें, सम मोहि-मय जग देखा । मोतें संत अधिक करि लेखा ॥
आठवें, जयालाभ संतोषा । सपनेहुँ नहि देखइ परदोषा ॥
नवम, सरल, सब - सन छलहीना । मम भरोस हियें, हरष न दीना ॥
नव - महुँ एकउ जिन्ह केँ होई । नारि - पुरुष सचराचर कोई ॥
सोइ अतिसय प्रिय, भामिनि ! मोरें । सकल प्रकार भगति दूढ़ तोरें ॥
जोगि बृंद - दुरलभ गति जोई । तो कहुँ, आजु सुलभ भइ सोई ॥
मम दरसन - फल परम अनूपा । जीव पाव, निज सहज सरूपा ॥
जनकसुता कइ सुधि भामिनी । जानहि, कहु करिवरगामिनी ॥
पंपासरहि जाहु रघुराई । तहँ होइहि सुग्रीव - मितारि ॥
सो सब कहिहि देव ! रघुबीरा । जानतहँ पूछहु मतिधीरा ॥
बार - बार प्रभु - पद सिरु नाई । प्रेमसहित सब कथा सुनाई ॥

छं०—कहि कथा सकल, बिलोकि हरि-मुख, हृदयें पदपंकज धरे ।
तजि जोग पावक देह, हरिपद-लीन भइ, जहँ नहि फिरे ॥
नर ! बिबिध कर्म, अधर्म, बहु मत सोकप्रद, सब त्यागहु ।
बिस्वास करि, कह दास तुलसी, राम-पद अनुरागहु ॥

दो०—जाति हीन, अघ-जन्म महि, मुक्त कीन्ह असि नारि ।

महामंद मन ! सुख चहसि, ऐसे प्रभुहि बिसारि ॥ ३६ ॥

चले राम, त्यागा बन सोऊ । अतुलित बल, नर-केहरि दोऊ ॥
बिरही इव प्रभु करत बिषादा । कहत कथा अनेक संवादा ॥
लछिमन ! देखु बिपिन कइ सोभा । देखत केहि कर मन नहि छोभा ॥
नारि-सहित सब खग-मृग-वृंदा । मानहुँ, मोरि करत हहि निदा ॥
हमहि देखि मृग - निकर पराहीं । मृगों कहहि, तुम्ह कहें भय नाही ॥
तुम्ह आनंद करहु मृग ! जाए । कंचन - मृग खोजन ए आए ॥
संग लाइ करिनी, करि लेहीं । मानहुँ मोहि सिखावनु देहीं ॥
सास्त्र सुचितित पुनि-पुनि देखिअ । भूप सुसेवित, बस नहि लेखिअ ॥
राखिअ नारि जदपि उर - माहीं । जुबती, सास्त्र, नृपति बस नाही ॥
देखहु तात ! बसंत सुहावा । प्रिया-हीन मोहि भय उपजावा ॥

दो०—बिरह-बिकल, बलहीन मोहि, जानेसि निपट अकेल ।

सहित बिपिन, मधुकर, खग, मदन कीन्ह बगमेल ॥ ३७ (क) ॥

देखि गयउ भ्राता-सहित, तासु दूत सुनि बात ।

उरा कीन्हैउ मनहुँ तब, कटक हटक मनजात ॥ ३७ (ख) ॥

बिटप बिसाल लता अरुझानी । बिबिध बितान दिए जनु तानी ॥
कदलि, ताल, बर धुजा - पत्ताका । देखि, न मोह, धीर मन जाका ॥

गुर्वङ्घ्रिपाथोभवयुग्मसेवा गवं परित्यज्य मता तृतीया ।

आस्ते चतुर्थी मम मा गुणानां वृन्दस्य गानं कपटं विहाय ॥ ३५ ॥

मन्त्रस्य मामकीनस्य जपो विश्वसन् दृढम् । वर्तते पञ्चमी भक्तिः सा या वेदप्रकाशिता ॥
पण्ठी दमः माधु वृत्तं विरक्तिर्वहकर्मतः । निरन्तरं सज्जनानां धर्मे संसक्तता तथा ॥
सप्तमी मन्मथमतिः समदृष्टिश्च विष्टपे । विशिष्टाः सन्ति मत्तोऽपि सज्जना इति वीक्षणम् ॥
अष्टमी वर्तते भक्तिर्यदृच्छालाभतोषणम् । परकीयस्य दोषस्य स्वप्नेऽप्यनवलोकनम् ॥
नवमी सकलेश्योऽपि सारल्यं व्याजवर्जितम् । विश्वासो मयि चित्ते च न हर्षो दीनताऽथवा ॥
एकाप्येतासु नवसु भक्तिर्येषां स्थिता भवेत् । योपितो वा नराः केऽपि भवेयुरचराश्चराः ॥
प्रियास्त एव परमा वर्तन्ते मम भामिनि ! त्वयित्वस्ति दृढाकारा भक्तिः सर्वप्रकारिका ॥
अतो योगिब्रजायापि या गतिर्दुर्लभा स्थिता । त्वदर्थमद्य सुलभा सज्जाता सव वर्तते ॥
फलमेवास्त्यनुपमं परमं दर्शनस्य मे । यदवाप्नोति तनुभाक् स्वरूपं सहजं निजम् ॥
वार्तां विदेहनन्दिन्या इदानीं यदि भामिनि ! । गजेन्द्रगति युवताया वेत्ति तर्हि निरूपय ॥
साब्रत हे रघुपते ! यातु पम्पासरोवरम् । भवतो मित्रता तत्र सुग्रीवेण भविष्यति ॥
रघुवीर ! भवन्तं स सकलं कथयिष्यति । भवान् हे धीरधिपण ! विजानन्नपि पृच्छति ॥
प्रभोः पादयुगे शीर्षं नमयित्वा पुनः पुनः । अश्रावयत् कथां सर्वां प्रियत्वेन समन्वितम् ॥

कथां प्रकथ्य सा समां विलोक्य चाननं हरेः निधाय मानसे निजे तदीयापावपङ्कजे ।
विहाय योगजन्मना धनञ्जयेन विग्रहम् हरेः पदेऽगमत्पत्यं यतोऽस्ति नो निवर्तनम् ॥
नरा अधर्मकर्मणी बहुप्रकार संयुते बहुप्रदं शुचां मतमिदं समं विमुञ्चत ।
प्रतीतिपूर्वकं रघुप्रभोः पदोः प्रियत्वकम् कुरुध्वमित्यमङ्गवीत् तुलस्यनन्यदासकः ॥

या नीचजातिः कलुषप्रसूभूर्नायं तदस्य व्यतरद् विमुक्तिम् ।
किमीहसे चित्त ! सुमन्द ! तोख्यं नोत्वेदृगीशं पथि विस्मृतेस्त्वम् ॥ ३६ ॥

ततो याति स्म रामोऽग्रे त्यक्त्वा तदपि काननम् । आस्तां नरहरी बन्धू अतुल्यबलिनी तथा ॥
प्रभुविरहिणा तुल्यो विषादं समपादयत् । कथास्तथैव संवादान् कथयन् बहुरूपिणः ॥
सोऽब्रूत पश्य सौमित्रे ! शोभां विपिनसंश्रिताम् । इमां समालोक्य कस्य मनो न क्षोभमाप्नुयात् ॥
ब्रजा नारीयुताः सन्ति मृगाणां पक्षिणामपि । निन्दनं विदधानास्ते वर्तन्ते मामकं ध्रुवम् ॥
कुर्वन्त्यावां विलोक्यैव मृगव्यूहाः पलायनम् । मृग्यस्तदा तान् ब्रुवते यदाभ्यां नास्ति वो भयम् ॥
सामान्यमृगसम्भूता यूयं स्थ प्रीतिसंयुताः । इमो तु काञ्चनमृगमन्वेष्टुं समुपागतो ॥
कुर्वन्ति कुञ्जरा देहसंयुक्ताः कुञ्जरीस्तथा । उपदेशं मम कृते नूनं प्रवितरन्ति यत् ॥
शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रविलोक्य पुनः पुनः । सुसेवितोऽपि भूपालो न विज्ञेयः स्थितो वशे ॥
यद्यप्युरस्यपि भवेत् स्थापिता काचिदङ्गना । तथापि युवती शास्त्रं भूमिपालोऽपि नो वशे ॥
समालोक्य हे तात ! वसन्ततुं मनोहरम् । मह्यं प्रियाविहीनाय भयमुत्पादयत्यसौ ॥

तप्तं विद्योगेन बलेन हीनं तथैकलं मां परमं प्रबुध्य ।
वनेन मृङ्गैर्विहगैश्च युवतो व्यधत्त मध्याक्रमणं रतीशः ॥ ३७ ॥ (क)

यदेव मां भ्रातृयुतं विलोक्य दूतो गतः सोऽपि निशम्य वाचम् ।
तदेव नूनं वसन्ति व्यधत्त सेनां स्वकीयां सुनिवेश्य कामः ॥ ३७ ॥ (ख)

पादपेषु त्रिशालेषु संलग्ना निबिडं लताः । विस्तीर्णानि वितानानि विविधान्यासते ध्रुवम् ॥
कदल्यस्तालवृक्षाश्च सुपताका ध्वजोपमाः । वीक्ष्य मुह्यन्ति ते नैतान् येषां घर्मयुतं मनः ॥

बिबिध भाँति फूले तरु नाना । जनु बानैत बने बहु बाना ॥
 कहूँ - कहूँ सुंदर बिटप सुहाए । जनु भट बिलग-बिलग होइ छाए ॥
 कूजत पिक, मानहुँ गज माते । डेक - महोख, ऊँट - विसराते ॥
 मोर - चकोर - कीर, बर बाजी । पारावत - मराल, सब ताजी ॥
 तीतिर - लावक, पदचर - जूथा । बरनि न जाइ मनोज - बरूथा ॥
 रथ गिरि-सिला, दुंदुभी झरना । चातक बंदी, गुन-गन बरना ॥
 मधुकर मुखर भेरि - सहनई । त्रिविध बयारि, बसीठीं आई ॥
 चतुरंगिनी सेन संग लीन्हें । बिचरत सबहि चुनौती दीन्हें ॥
 लछिमन ! देखत काम - अनीका । रहहि धीर, तिन्ह कै जग लीका ॥
 अेहि कै एक परम बल नारी । तैहि ते उबर, सुभट सोइ भारी ॥

दो०—तात ! तोनि अति प्रबल खल, काम, क्रोध अरु लोभ ।

मुनि - बिग्यान - धाम - मन, करहि निमिष महूँ छोभ ॥ ३८ (क) ॥

लोभ कै इच्छा-दंभ बल, काम कै केवल नारि ।

क्रोध कै परुष बचन बल, मुनिबर कहहि बिचारि ॥ ३८ (ख) ॥

गुनातीत सचराचर स्वामी । राम, उमा ! सब अंतरजामी ॥
 कामिन्ह कै दीनता देखाई । धीरन्ह कै मन बिरति दृढ़ाई ॥
 क्रोध, मनोज, लोभ, मद, माया । छूटहि सकल राम कीं दायी ॥
 सो नर इंद्रजाल नहि भूला । जा पर होइ सो नट अनुकूला ॥
 उमा ! कहउँ मैं अनुभव अपना । सत हरि-भजनु, जगत सब सपना ॥
 पुनि प्रभु गए सरोबर - तीरा । पंपा नाम सुभग गंभीरा ॥
 सत - हृदय - जस निर्मल बारी । बांधे घाट मनोहर चारी ॥
 जहँ-तहँ पिअहि बिबिध मृग नीरा । जनु उदार-गृह जाचक-भीरा ॥

दो०—पुरइन-सघन ओट जल, बेगि न पाइअ मर्म ।

मायाछन्न न देखिऐ, जसैं निर्गुन ब्रह्म ॥ ३९ (क) ॥

सुखी मीन सब एकरस, अति अगाध जल माहि ।

जथा धर्मसीलन्ह के, दिन सुख-संजुत जाहि ॥ ३९ (ख) ॥

बिकसे सरसिज नाना रंगा । मधुर, मुखर गुंजत बहु भूंगा ॥
 बोलत जलकुक्कुट कलहंसा । प्रभु बिलोकि, जनु करत प्रससा ॥
 चक्रबाक - बक - खग - समुदाई । देखत बनइ, बरनि नहि जाई ॥
 सुंदर खग - गन - गिरा सुहाई । जात पथिक, जनु लेत बोलाई ॥
 ताल - समीप मुनिन्ह गृह छाए । चहु दिसि कानन बिटप सुहाए ॥
 चंपक, बकुल, कदंब, तमाला । पाटल, पनस, परास, रसाला ॥
 नव पल्लव, कुसुमित तरु नाना । चंचरीक - पटली कर गाना ॥
 सीतल - मंद - सुगंध सुभाऊ । संतत बहइ मनोहर बाऊ ॥
 कुहू - कुहू कोकिल धुनि करहीं । मुनि रव सरस, ध्यान-मुनि टरहीं ॥

दो०—फल भारन नमि बिटप सब, रहे भूमि निअराइ ।

पर-उपकारी पुरुष जमि, नवहि सुसंपति पाइ ॥ ४० ॥

विविधा विविधाकारं पुष्पिताः सन्ति पादपाः । धनुर्धरा इमे नूनं नानाविन्यासधारिणः ॥
वक्त्रं वक्त्रं चन्द्ररूपा विराजन्ते महीरुहाः । नूनं पृथक् पृथक् भूत्वा निवासं कुर्वन्ते भटाः ॥
कुञ्जन्तः कोकिलाः सन्ति नूनं मत्ता मतङ्गजाः । प्रायोऽञ्जनवका उष्ट्रा महोष्ठा वेशरास्तथा ॥
चूकोरा बहिणः कीरा वर्तन्ते वरवाजिनः । पारावता मरालाश्च सकला वाहिलकोद्भवाः ॥
तित्तिरा लावकाः पादचारिसैन्यत्रजा ध्रुवम् । इत्थं सेना मन्मथस्य प्रवक्तुं नैव शक्यते ॥
गिरेः शिला रथाः सन्ति निर्झरा आनकाः स्थिताः । चातका गुणमन्दोहवर्णिनो बन्दिनां गणाः ॥
शब्दयुक्ता मधुकरा भेर्यः श्वासनिनादिकाः । प्रकारत्रयवान् वातो दूतकर्मा समागतः ॥
विधाय स्वेन संयुक्तां पृतनां चतुरङ्गिणीम् । आह्वयन् सकलान् योद्धुं विचरन् वर्तते स्मरः ॥
सोमित्रे! समवालोक्ष्य कामस्येयमानीकनीम् । तिष्ठन्ति धीरा गण्यन्ते त एवोर्ग्या भटोत्तमाः ॥
केवलं योषिदेवास्य वर्तते परमं बलम् । ततो भवेदुद्धृतो यः स एव सुभटः परः ॥

तात ! त्रयोऽपि प्रबला अतीव खला मनोजप्रतिघो च लोभः ।

विज्ञानधाम्नामपि तापसानां विक्षोभयन्ति क्षण एव चेतः ॥ ३८ ॥ (क)

लोभोऽस्ति सेचछोपधिशक्तियुक्तः स्त्रीमात्रशक्त्या सहितोऽस्ति कामः ।

कठोरवाक्शक्तियुतोऽस्ति कोप इत्थं विचार्यं ब्रूवते मुनीशः ॥ ३८ ॥ (ख)

वक्तीशो यद् गुणातीतश्चेतनाचेतनाधिपः । तथा समान्तर्यामित्वयुतो रामोऽस्ति हे शिवे ॥
दीनतां कामिलोकस्य स इत्थं समदर्शयत् । विरवितं धीरलोकस्य मानसेऽद्भययत् तथा ॥
मनोजन्मा रुष्टभावो लोभो माया मदस्तथा । इमे सर्वेऽपि नश्यन्ति रामस्यैवानुकम्पया ॥
मायेन्द्रजाले सम्मग्नो जायते न स मानवः । स नटो जायते यस्मिन्नानुकूल्येन संयुतः ॥
स्वकीयानुभवं शैलराजजे ! कथयाम्यहम् । सत्या हरेर्भक्तिरेव स्वप्नोऽस्ति सकलं जगत् ॥
तीरे सरोवरस्येशो गमनं व्यदधात् ततः । पम्पेतिनामधेयस्य गभीरस्यापि मञ्जुनः ॥
साधुचित्तप्रतीकाशमुदकं तस्य निर्मलम् । चत्वारो निमिता घट्टास्तस्मिन्नासम्मनोहराः ॥
यत् तत्र पिबन्ति स्म पानीयं विविधा मृगाः । याचकानां सङ्कुलत्वमुदाराणां गृहेषु नु ॥

गुप्तस्य सान्द्रैबिसिनीपलाशं न जायते स्माशु जलस्य मर्म ।

मायाभिगुप्तं प्रविलोक्यते न यथा परब्रह्म गुणविहीनम् ॥ ३९ ॥ (क)

मीनाः समानं सुखिनः समेऽपि तत्राभवन् केऽतिगभीररूपे ।

यथैव धर्माचरणा मनुष्याः सुखेन युक्ता गमयन्त्यहानि ॥ ३९ ॥ (ख)

नानावर्णानि पद्मानि प्राप्तवन्ति विकासनम् । मधुरं मुखरा भृङ्गा नैके कुर्वन्ति गुञ्जनम् ॥
पानीयकुक्कुटा राजहंसाश्च निनदङ्कराः । प्रभुं समालोक्य नूनमाचरन्ति प्रशंसनम् ॥
समूहश्चक्रवाकानां बकानां चान्यपक्षिणाम् । विलोक्यते रम्यरूपं प्रवक्तुं तु न शक्यते ॥
मञ्जु पक्षिसमूहस्य भारती सुविराजते । गच्छतां पथिकानां सा करोत्याकारणां ध्रुवम् ॥
सरोवरस्य निकटे रचिता मुनिभिर्मृगाः । तान् सर्वतः काननस्य शाखिनः सन्ति राजिताः ॥
हरिप्रियास्तमालाश्च बकुला हेमपुष्पकाः । पाटलाः कण्टकिफला रसालाः किशुकादयः ॥
नाना महीरुहा नूतनैर्दलैः पुष्पैश्च संयुताः । मधुव्रतानां निकराः कुर्वन्ते तेषु गायनम् ॥
स्वभावादेव शैत्येन युतो मन्दः सुगन्धवान् । मनोहरत्वसंयुक्तो वातो वाति निरन्तरम् ॥
समाचरन्ति निनदं पिकव्राताः कुहकुह । तेषां तं सरसं श्रुत्वा ध्यानं जहति तापसाः ॥

द्रुमाः समग्राः फलपौष्कलेन स्थिता धरासन्ननिजाग्रभागाः ।

परोपकाराः पुरुषा यथैव नमन्ति लब्ध्वा विपुलां विभूतिम् ॥ ४० ॥

देखि राम अति रुचिर तलावा । मज्जनु कीन्ह, परम सुख पावा ॥
 देखी सुंदर तरुवर - छाया । बैठे अनुज-सहित रघुराया ॥
 तहँ पुनि सकल देव, मुनि आए । अस्तुति करि, निज धाम सिधाए ॥
 बैठे परम प्रसन्न कृपाला । कहत अनुज-सन कथा रसाला ॥
 बिरहवंत भगवंतहि देखी । नारद-मन भा सोच बिसेषी ॥
 मोर साप करि अंगीकारा । सहत राम, नाना दुख - भारा ॥
 ऐसे प्रभुहि बिलोकउँ जाई । पुनि न बनिहि अस अवसरु आई ॥
 यह बिचारि नारद कर-बीना । गए जहाँ प्रभु सुख-आसीना ॥
 गावत रामचरित मृदु बानी । प्रेम-सहित बहु भाँति बखानी ॥
 करत दंडवत लिए उठाई । राखे बहुत बार उर लाई ॥
 स्वागत पूँछि, निकट बँठारे । लछिमन, सादर चरन पखारे ॥

दो०—नानाबिधि बिनती करि, प्रभु प्रसन्न-जियँ जानि ।

नारद बोले बचन तब, जोरि सरोरुह-पानि ॥ ४१ ॥

सुनहु उदार सहज रघुनायक । सुंदर, अगम, सुगम, वरदायक ॥
 देहु एक बर, मागउँ स्वामी । जद्यपि जानत अंतरजामी ॥
 जानहु मुनि, तुम्ह मोर सुभाऊ । जन-सन कबहुँ कि करउँ दुराऊ ॥
 कवन बस्तु असि प्रिय मोहि लागी । जो, मुनिवर ! न सकहु तुम्ह मागी ॥
 जन - कहूँ कछु अदेय नहि मोरें । अस विस्वास तजहु जनि भोरें ॥
 तब नारद बोले हरषाई । अस बर मागउँ, करउँ ढिठाई ॥
 जद्यपि प्रभु के नाम अनेका । श्रुति कह अधिक एक तैं एका ॥
 राम सकल नामन्ह ते अधिका । होउ नाथ अघ-खग-गन-बधिका ॥

दो०—राका-रजनी भगति तव, राम-नाम सौइ सोम ।

अपर नाम, उडगन बिमल, बसहुँ भगत-उर-व्योम ॥ ४२ (क) ॥

एवमस्तु मुनि सन कहैउ, कृपासिधु रघुनाथ ।

तब नारद, मन हरष अति, प्रभु-पद नायउ माथ ॥ ४२ (ख) ॥

अति प्रसन्न रघुनाथहि जानी । पुनि नारद बोले मृदु बानी ॥
 राम ! जबहि प्रेरैउ निज माया । मोहैहु मोहि सुनहु रघुराया ॥
 तब बिबाह मै चाहउँ कीन्ह । प्रभु कहि कारन करै न दीन्ह ॥
 सुनु मुनि ! तोहि कहउँ सहरोसा । भजहिजे मोहि, तजिसकल भरोसा ॥
 करउँ सदा तिन्ह कै रखवारी । जिमि बालक राखइ महतारी ॥
 गह सिमु-बच्छ, अनल-अहि घाई । तहँ राखइ जननी अरगाई ॥
 प्रौढ़ भएँ तेहि सुत पर माता । प्रीति करइ नहि पाछिलि बाता ॥
 मोरें प्रौढ़ तनय - सम ग्यानी । बालक सुत-सम दास अमानी ॥
 जनहि मोर बल, निज बल ताही । दुहु कहँ काम-क्रोध रिपु आही ॥
 यह बिचारि पंडित मोहि भजहीं । पाओहुँ ग्यान, भगति नहि तजहीं ॥

दो०—काम-क्रोध-लोभादि-मद, प्रबल मोह के धारि ।

तिन्ह महँ अति दारुन दुखद, मायारूपी नारि ॥ ४३ ॥

राम आलोक्य परमं मञ्जुलं तत् सरोवरम् । मञ्जनं विदधाति स्म प्राप्नोति स्म परं सुखम् ॥
तत्तमस्य रम्यस्यच्छायां कृत्वाक्षिमार्गगाम् । अनुजेन समायुक्तो रघुनाथ उपाविशत् ॥
ततस्तत्र समागच्छन् मुनयो विबुधास्तथा । स्तुतिं विधाय यान्ति स्म स्वीयं स्वीयं निकेतनम् ॥
उपविष्टोऽनुकम्पालुः परमप्रीतिसंयुतः । अनुजं प्रति वक्ति स्म कथा रससमन्विताः ॥
भगवन्तं समालोक्य विप्रयोगेन संयुतम् । विशिष्टरूपिणी चिन्ता नारदस्य मनस्यभूत् ॥
यत् प्रदत्तं मया शापं संविधायोररीकृतम् । नानाविधानां दुःखानां भारं संसहेत प्रभुः ॥
प्रगत्यैतादृशेशस्य दर्शनं करवाण्यहम् । एतादृशस्त्ववसरः पुनर्नैव मिलिष्यति ॥
इत्थं विचार्य देवर्षिर्वीणां कृत्वा स्वपाणिगाम् । अगच्छत् तत्र यत्रासीदुपविष्टः प्रभुः सुखम् ॥
रामस्य चरितं गायन् मृदुलाकारया गिरा । प्रेम्णा समन्वितं नानाप्रकारैरुपवर्ण्य तत् ॥
दण्डप्रणामं कुर्वन्तं समुदस्थापयत् प्रभुः । अस्थापयच्च सुचिरं समायोज्य निजोरसा ॥
स्वागतप्रश्नपूर्वं तमुपावेशदन्तिके । अक्षालयत् तस्य पादौ लक्ष्मणः सादरं ततः ॥

नानाप्रकारं विनयं विधाय विज्ञाय देवं मुदितञ्च चित्ते ।

देवर्षिरब्रूत वचस्तदानीं संयोज्य हस्तौ कमलोपमौ स्वौ ॥ ४१ ॥

शृणोतु सहजोदार ! रघुसन्ततिनायक ! । सुगमागमसत्कान्तिवरदाता स्थितो भवान् ॥
ददात्वेकं वरं मह्यं याचेऽहमधिनायक ! । अन्तर्यामितया सर्वं भवाञ्जानाति यद्यपि ॥
रामोऽभ्यभाषत मुने ! जानासि प्रकृतिं मम । करोमि किं गुप्तभावं कदापि स्वजनान् प्रति ॥
एतादृशं वस्तु किन्तद् वर्तते मत्कृते प्रियम् । यद् याचितुं न शक्नोषि त्वं हे मुनिगणोत्तम ! ॥
अदेयं मम भक्तेभ्यो न किञ्चिदपि वर्तते । विश्वायामीदृशाकारं मा विस्मृत्यापि सन्त्यज ॥
ततः प्रसन्नहृदयो नारदस्तमभाषत । एतादृशं वरं याचे धूष्टतां विदधाम्यहम् ॥
नामधेयान्यनेकानि वर्तन्ते यद्यपि प्रभोः । श्रुतिर्वक्त्यधिकान्येव प्रत्येकं तानि चान्यतः ॥
तथापि तेभ्यः सर्वेभ्यो रामनामाधिकं भवेत् । भवेच्च तत् पापपक्षिगणार्थं अधिकः प्रभो ! ॥

राकात्रिधामा भवतोऽस्ति भवितः सोमोऽस्तु तस्यामपि रामनाम ।

अन्यानि नामानि च भानि भूत्वा भक्तामलोरस्त्रिदिवे वसन्तु ॥ ४२ ॥ (क)

स्तादेतदित्थं मुनिमभ्यवोचत् कृपाम्बुधी राघववंशनाथः ।

ततोऽस्तिमुत्स्वान्तयुतः सुरर्षिः प्रभोः पदोरानयत् स्वशीर्षम् ॥ ४२ ॥ (ख)

परमप्रीतिसंयुक्तं विज्ञाय रघुनायकम् । पुनर्मृदुलया वाण्या देवर्षिः समभाषत ॥
भवान् निजाश्रितां मायां हे राम ! प्रैरयद् यदा । अकरोदपि मां मूढं शृणोतु रघुनायक ! ॥
तदा स्वकीयमुद्वाहं कर्तुमिच्छामधारयम् । किन्तु नासाधयत् केन हेतुना तद् भवान् प्रभो ! ॥
रामोऽब्रूत शृणु मुने ! सहर्षस्त्वां ब्रवीम्यहम् । सम्परित्यज्य सकला आकाङ्क्षा ये भजन्ति माम् ॥
रक्षणं सर्वदेवाह तेषां सुविदधाम्यहम् । सुविद्यते बालकस्य रक्षणं जननी यथा ॥
अग्निं वाऽहिं यदाऽऽधाव्यगृह्णाति शिशुवत्सकः । तदा ततः पृथक् कृत्वा जननी तत्र रक्षति ॥
प्रौढे जातेऽपि जननी तस्मिन्निजतनूद्भवे । प्रीतिं करोति भावस्तु पूर्वरूपो न जायते ॥
मत्प्रौढपुत्रसदृशो वर्तते बोधसंयुतः । मद्बालपुत्रसदृशो दासो मानविर्वर्जितः ॥
दासे बलं मामकीनं स्वबलं बोधसंयुते । द्वाभ्यामपि कृते कामः कोपश्च परिपन्थिनी ॥
सुधीयुक्ता विचार्येदं कुर्वन्ति भजनं मम । प्राप्यापि बोध्युक्तत्वं भक्तिं नैव त्यजन्ति ते ॥

मनोजडलोभमदादिरूपा मोहस्य सेनातिबलेन युक्ता ।

दुःखप्रदास्तीव भयानका च तत्रास्ति मायातनुधारिणी सा ॥ ४३ ॥

सुनु मुनि ! कह पुरान-श्रुति-संता । मोह-बिपिन कहूँ नारि बसंता ॥
 जप - तप - नेम जलाश्रय - झारी । होइ ग्रीषम सोपइ सब नारी ॥
 काम - क्रोध - मद - मत्सर भेका । इन्हहि हरषप्रद वरषा एका ॥
 दुर्बासना कुमुद - समुदाई । तिन्ह कहें सरद सदा सुखदाई ॥
 धर्म सकल सरसीरुह - वृंदा । होइ हिम, तिन्हहि दहइ सुख-मंदा ॥
 पुनि ममता-जवास बहुताई । पलुइ नारि-सिसिर-रितु पाई ॥
 पाप - उलूक - निकर - सुखकारी । नारि, निविड - रजनी - अंधिआरी ॥
 बुधि, बल, सील, सत्य, सब मोना । बनसी-सम त्रिय कहहि प्रबीना ॥

दो०—अवगुन-मूल, सूलप्रद, प्रमदा सब दुख-खानि ।

ताते कीन्ह निवारन, मुनि ! मैं यह जियें जानि ॥ ४४ ॥

मुनि रघुपति के बचन सुहाए । मुनि-तन पुलक, नयन भरि आए ॥
 कहहु, कवन प्रभु कै असि रीती । सेवक पर ममता अरु प्रीती ॥
 जे न भजहि अस प्रभु, भ्रम त्यागी । ग्यान-रंक नर, मंद, अभागी ॥
 पुनि सादर बोले मुनि नारद । सुनहु राम ! विग्यान-विसारद ॥
 संतन्ह के लच्छन रघुबीरा । कहहु नाथ ! भव-भंजन-भीरा ॥
 सुनु मुनि ! संतन्ह के गुन कहऊँ । जिन्ह ते मैं उन्ह कें बस रहऊँ ॥
 षट - बिकार - जित, अनघ, अकामा । अचल, अकिंचन, सुचि, सुखधामा ॥
 अमितबोध, अनीह, मितभोगी । सत्यसार, कवि, कोविद, जोगी ॥
 सावधान, मानद, मदहीना । धीर, धर्म-गति, परम-प्रवीना ॥

दो०—गुनागार, संसार - दुख, - रहित बिगत - संदेह ।

तजि मम चरन-सरोज, प्रिय, तिन्ह कहूँ, देह न गेह ॥ ४५ ॥

निज-गुन श्रवन सुनत सकुचाहीं । पर-गुन सुनत, अधिक हरषाहीं ॥
 सम, सीतल, नहि त्यागहि नीती । सरल सुभाउ, सबहि-सन प्रीती ॥
 जप - तप - व्रत - दम - संजम - नेमा । गुरु - गोविंद - बिप्र - पद - प्रेमा ॥
 श्रद्धा - क्षमा - मयत्री - दाया । मुदिता, मम पद प्रीति अमाया ॥
 बिरति - विवेक - बिनय - विग्याना । बोध जथारथ वेद-पुराना ॥
 दंभ - मान - मद करहि न काऊ । भूलि न देहि कुमारग पाऊ ॥
 गावहि, सुनहि, सदा मम लीला । हेतु-रहित परहित-रत-सीला ॥
 मुनि ! सुनु साधुन्ह के गुन जेते । कहि न सकहि सारद-श्रुति तेते ॥

छं०—कहि सक न सारद, सेष, नारद सुनत, पद-पंकज गहे ।

अस दोनबंधु, कृपाल, अपने भगत-गुन निज मुख कहे ॥

सिरु नाइ बारहि बार चरनन्हि, ब्रह्मपुर नारद गए ।

ते धन्य ! तुलसीदास, आस बिहाइ, जे हरि-रंग रेंए ॥

दो०—रावनारि - जसु पावन, गावहि, सुनहि जे लोग ।

राम-भगति दूढ़ पावहि, बिनु बिराग, जप, जोग ॥ ४६ (क) ॥

दीप-सिखा-सम जुबति-तन, मन ! जनि होसि पतंग ।

भजहि राम, तजि काम-मद, करहि सदा सतसंग ॥ ४६ (ख) ॥

मासपारायण, बाईसवां विश्राम

तृतीय सोपान अरण्यकाण्ड सम्पूर्ण

मुने ! शृणु वदन्तीत्थं पुराणश्रुतिसाधवः । यन् मोह विपिनायास्ति स्त्री वसन्तस्वरूपिणी ॥
जलाश्रयाञ्च जपतपोनियमाकारधारकान् । स्त्रीग्रीष्मरूपिणी भूत्वा शोषयत्यखिलानपि ॥
कामक्रोधमदेर्व्यादिदोषा दूर्ध्वरूपिणः । हर्षप्रदायिन्येतेभ्यः स्त्री वर्षाकालरूपिणी ॥
कुमुदानां समुदया वर्तन्ते दुष्टवासनाः । तदर्थं शरदेपास्ति सर्वदा सुखदायिनी ॥
वर्तन्ते सकला धर्माः सरसीरुहसञ्चयाः । भूत्वा हिमतुर्दहति तानेषा मन्दसौख्यदा ॥
तथापि ममत्तरूप्यवसानां कदम्बकम् । स्त्रीरूपं शिशिरं प्राप्य भजते हरिताकृतिम् ॥
पापोलूकसमूहाय सौख्यस्य प्रविधायिनी । स्त्री वर्तते घनतमः परिपूर्णा निशीथिनी ॥
धीशक्तिशीलसत्याद्या मीनाः सन्त्यखिला इमे । वदन्ति निपुणा लोका बडिंशेन समां स्त्रियम् ॥

मूलप्रदा दुर्गणमूलरूपा सर्वस्य दुःखस्य खनिस्तथा स्त्री ।
ततो निषेधं कृतवान् मुने ! ते कृत्वा विचारं हृदयेऽहमेतम् ॥ ४४ ॥

निशम्य रघुनाथस्य रम्याकारां सरस्वतीम् । मुनी रोमाञ्चिततनुर्जलपूर्णाक्षिकोऽभवत् ॥
स चित्तेऽनूत कस्यास्ति रीतिरेतादृशी प्रभोः । ईदृश्यो ममताप्रीती भवेतां यस्य सेवके ॥
ये भ्रमं सम्परित्यज्य भजेयुर्नदृशं प्रभुम् । वर्तन्ते ते नरा मन्दा दुर्भंगा ज्ञाननिर्धनाः ॥
नारदो मुनिरनूत पुनरादरसंयुतम् । भवाञ्च शृणोतु हे राम ! हे विज्ञानविशारद ! ॥
हे वीर ! रघुवंशस्य साधूनां लक्षणानि मे । भवान् ब्रवीतु हे नाथ ! भवभीतिविनाशक ! ॥
रामोऽनूत शृणु मुने ! गुणान् साधुश्रितान् ब्रूवे । यैरेव तेषामायत्तभावमङ्गीकरोम्यहम् ॥
ते वशीकृतपण्डोपा अपापाः कामवर्जिताः । अकिञ्चनाः स्थितप्रज्ञाः पूतात्मानः सुखालयाः ॥
अनीहा अमितज्ञाना मिताहारसमन्विताः । कवयः सत्यसन्निष्ठाः कोविदा योगिनस्तथा ॥
अवधानेन संयुक्ता मानदा मदवर्जिताः । धैर्ययुक्ता धर्मबोधक्रिययोरति शिक्षिताः ॥

गृहा गुणानां भवदुःखशून्याः सन्देहमुक्ताश्च भवन्ति सन्तः ।
विहाय पादाब्जयुगं मदीयं तेषां प्रियं नैव वपुर्न गेहम् ॥ ४५ ॥

भवन्ति सङ्कोचवन्तस्ते शृण्वन्तो निजान् गुणान् । गुणान् परेषां शृण्वन्तो भवन्त्यधिकमुद्युताः ॥
समानाः शीतला नीतेस्त्यागं कुर्वन्ति नैव ते । ऋजुस्वभावसंयुक्ताः स्निह्यन्त्यखिलदेहिषु ॥
जपे व्रते सनियमे दमे तपसि संयमे । गुरुगोविन्दवसुधादेवपत्सु च हादिनः ॥
वर्तन्ते तेषु मित्रत्वं दया श्रद्धा सहिष्णुता । मुदिता मामकीनाङ्घ्रिप्रीतिः कैतववर्जिता ॥
विरक्तभावो विनयः सविज्ञाना विवेकिता । यथार्थबोधो वेदानां वेदव्यासगिरां तथा ॥
दम्भं मानं मुदं वा ते धारयन्ति कदापि न । विस्मृत्यापि कुवर्तन्यां चरणं स्थापयन्ति न ॥
गायन्ति चाकर्णयन्ति मम लीला निरन्तरम् । विनैव हेतुमपरकल्याणरतिशीलिनः ॥
मुने ! शृणु गुणाः सन्ति यावन्तः सश्रिताः सतः । शक्नुवन्ति न तान् वक्तुं शारदा श्रुतयस्तथा ॥

गुणान् न वक्तुमीश्वरा महीशवेदशारदाः इवं निशम्य नारदोऽग्रहीतु प्रभोः पदाम्बुजे ।
इदम्प्रकारतो दयामयः स दीनबान्धवः निजाननेन चाब्रवीतु स्वकीयभवतगान् गुणान् ॥
नतं विधाय मस्तकं मुहुस्तदीयपादयोः स्वयम्भुवो निकेतनं सुरषिरव्रजत् ततः ।
तुलस्यनन्ददासको ब्रवीति ते कृताथिनः विहाय ये स्पृहाः स्थिता रमेशरागरञ्जिताः ॥
पूतं यशोदिग्वदनाहितस्य शृण्वन्ति गायन्ति च ये मनुष्याः ।
ते रामभक्तिं सुबुद्धां लभन्ते विरचितयोगादिधजपविनैव ॥ ४६ ॥ (क)
दीपाचिराभास्ति तनुर्युवत्यास् तस्यां मनो ! हे भव मा पतङ्गः ।
रामं भजानङ्गमदो विहाय सत्सङ्गमप्याचर सर्वदेव ॥ ४६ ॥ (ख)

मासपारायणे द्वाविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

अरण्यकाण्डात्मकं तृतीयं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

किष्किन्धाकाण्ड

कुन्देन्दोवरसुन्दरावतिबली विज्ञानधामाबुधो
शोभाढ्यो वरधन्विनौ श्रुतिनुतौ गोविप्रवृन्दप्रियो ।
मायामानुषरूपिणो रघुवरो सद्धर्मवधौ हितौ
सीतान्वेषणतत्परो पथिगतौ भक्तिप्रदौ तौ हि नः ॥ १ ॥

ब्रह्माभोधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाव्ययं
श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा ।
संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं
धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ॥ २ ॥

सो०—मुक्ति-जन्ममहि जानि, ग्यान-खानि, अघ-हानि कर ।

जहँ बस संभु-मवानि, सो कासी सेइअ कस न ? ॥

जरत सकल सुरवृंद, बिषम गरल जेहि पान किय ।

तेहि न भजसि मन मंद ! को कृपाल संकर-सरिस ? ॥

आगे चले बहुरि रघुराया । रिष्यमूक पर्वत निअराया ॥
तहँ रह सचिव-सहित सुग्रीवा । आवत देखि अतुल-बल-सीवा ॥
अति सभित कह, सुनु हनुमाना ! । पुरुष - जुगल बल - रूप - निधाना ॥
घरि बटु - रूप, देखु तैं जाई । कहँसु जानि जियँ, सयन बुझाई ॥
पठए बालि होहि मन - मैला । भागौ तुरत, तजौ यह सैला ॥
बिप्र-रूप घरि, कपि तहँ गयऊ । माथ नाइ, पूछत अस भयऊ ॥
को तुम्ह स्यामल - गौर - सरीरा । छत्री-रूप फिरहु बन, बीरा ? ॥
कठिन भूमि, कोमल - पद - गामी । कवन हेतु बिचरहु बन, स्वामी ! ॥
मृदुल, मनोहर, सुंदर गाता । सहत दुसह बन - आतप - बाता ॥
को तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ । नर - नारायन, की तुम्ह दोऊ ॥

दो०—जग - कारन, तारन - सब, भंजन धरनी - नार ।

को तुम्ह अखिलभुवन-पति, लोन्ह मनुज-अवतार ? ॥ १ ॥

कोसलैस दसरथ के जाए । हम पितु-वचन मानि, बन आए ॥
नाम राम-लछिमन दोउ भाई । संग नारि, सुकुमारि, सुहाई ॥
इहाँ हरी निसिचर बेदेही । बिप्र ! फिरहि हम खोजत तेही ॥
आपन चरित कहा हम गाई । कहहु बिप्र ! निज कथा बुझाई ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

किष्किन्धाकाण्डम्

कुन्देन्दीवरसुन्दरावतिबलो विज्ञानधामात्मको
शोभादयो वरधन्विनी श्रुतिनुतो गोविप्रवृन्दप्रियो ।
मायामर्त्यतनू हितो रघुवरो सद्धर्मवर्मात्मको
सीतान्वेषणतत्परो पथिगतो नः स्तां स्वमवितप्रदो ॥ १ ॥

श्रुत्यम्भोधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाध्ययं
श्रीमच्छम्भुशुभोत्तमाननविधौ संशोभितं सर्वदा ।
संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं
धन्यास्ते कृतिनः पिवन्ति सततं ये रामनामामृतम् ॥ २ ॥

परिज्ञाय सुवर्तेर्जनुर्भूतघात्रां खनि बोधरत्नस्य पापापहन्त्रीम् ।
शिवो यत्र चार्या निवासं विधत्तः कथं तां न सेवेत काशीं शरीरो ॥
सुरा येन दग्धा भवन्ति स्म सर्वे विषं पीतवांस्तत् करालं स्वयं यः ।
कुतो मन्द ! हे चित्त ! तं सेवसे न दयालुः क आस्ते समः शङ्करेण ॥

पुनरग्रे गच्छति स्म रघूणामधिनायकः । समीप एव सम्प्राप्त ऋष्यमूको घराघरः ॥
तत्र वासं करोति स्म सुग्रीवः सचिवैः सह । अतुल्यबलमर्यादावायान्तो प्रविलोभय तो ॥
अतिभीतो भाषते स्म शृणु हे पवनात्मज ! । इमौ पुमांसौ वर्तेते निधानं बलरूपयोः ॥
त्वं ब्रह्मचारिणो रूपं धृत्वा गत्वावलोकय । विज्ञाय हृदये सर्वं सङ्केतैर्मां प्रबोधय ॥
मालिन्ययुक्तचित्तेन वालिना प्रेषितो यदि । पलायेय क्षणादेव सन्त्यज्यामुं घराघरम् ॥
व्रजति स्म कपिस्तत्र भूमिदेवपुर्धरः । नमयित्वा चोत्तमाङ्गव्यदघात् प्रश्नमीदृशम् ॥
भवन्तो कौ श्यामलेन गौरेण वपुषा युतो । आकारेण क्षत्रियस्य वीरो पर्यटतो वने ॥
वसुमत्यां कठोरायां मृदुपादयुगव्रजौ । हे स्वाभिनी ! विचरतो हेतुना केन कानने ॥
भवतोर्वपुषी रम्ये मृदुले चित्तमोहके । भवन्तो सहतोऽटव्यां दुःसहौ पवनातपो ॥
किं निर्जराणां त्रितये भवन्तो कावपि स्थितौ । उभौ भवन्तावधवा नरनारायणौ स्थितौ ॥

जगन्निवाने जगताञ्च तूष्ये वसुन्धराभारविनाशनाय ।

किं सर्वलोकाधिपती भवन्तो गृहीतवन्तो मनुजावतारम् ॥ १ ॥

रामोऽवदत् कोसलेशदिग्रथस्य स्व आत्मजो । मानयित्वा पितुर्वाचमावां विपिनमागतो ॥
रामलक्ष्मणनामानो भ्रातरो च परस्परम् । आसीन् नारी सहावाभ्यां सुकुमारी सुशोभना ॥
वैदेहीनामधेयां तामत्र रात्रिञ्चरोऽहरत् । भ्रमावो हे भूमिदेव ! तस्या अन्वेषणे रतो ॥
मयाऽस्मदीयं चरितं प्रोक्तमस्ति सविस्तरम् । हे भूमिदेव ! गदतात् कथां स्वीयां सविस्तरम् ॥

प्रभु पहिचानि, परैउ गहि चरना । सो सुख, उमा ! जाइ नहि बरना ॥
 पुलकित तन, मुख आव न बचना । देखत रुचिर वेष कै रचना ॥
 पुनि घोरजु धरि, अस्तुति कीन्हौ । हरष हृदयँ, निज नाथहि चीन्हौ ॥
 मोर न्याउ, मैं पूछा साई ! तुम्ह पूछहु कस नर की नाई ॥
 तव माया-बस फिरउँ भुलाना । ता ते मैं नहि प्रभु पहिचाना ॥

दो०—ओकु मैं मंद, मोहबस, कुटिल-हृदय, अग्यान ।

पुनि प्रभु ! मोहि बिसारेउ, दीनबंधु भगवान ! ॥ २ ॥

जदपि नाथ बहु अवगुन मोरें । सेवक, प्रभुहि परै जनि भोरें ॥
 नाथ ! जीव तव मायाँ मोहा । सो निस्तरइ तुम्हारेहि छोहा ॥
 ता पर मैं रघुबीर दोहाई । जानउँ नहि कछु भजन-उपाई ॥
 सेवक सुत, पति मातु भरोसैं । रहइ असोच, बनइ प्रभु पोसैं ॥
 अस कहि, परैउ चरन अकुलाई । निज तनु प्रगटि, प्रीति उर छाई ॥
 तब रघुपति, उठाइ, उर लावा । निज लोचन-जल सींचि जुड़ावा ॥
 सुनु कपि ! जियँ मानसि जनि ऊना । तैं मम प्रिय, लछिमन ते दूना ॥
 समदरसी मोहि कह सब कोऊ । सेवक - प्रिय, अनन्यगति सोऊ ॥

दो०—सो अनन्य जाकैं असि, मति न टरइ हनुमंत ! ।

मैं सेवक, सचराचर, - रूप, स्वामि भगवन्त ॥ ३ ॥

देखि पवनसुत, पति अनुकूला । हृदयँ हरष, बीती सब सूला ॥
 नाथ ! सैल पर कपिपति रहई । सो सुग्रीव, दास तव अहई ॥
 तेहि - सन नाथ ! मयद्वी कीजे । दीन जानि, तेहि अभय करीजे ॥
 सो सीता कर खोज कराइहि । जहँ-तहँ मरकट कोटि पठाइहि ॥
 ऐहि बिधि, सकल कथा समुझाई । लिए दुओ जन पीठि चढ़ाई ॥
 जब सुग्रीव, राम कहूँ देखा । अतिसय जन्म घन्य करि लेखा ॥
 सादर मिलैउ, नाइ पद माथा । भेटैउ अनुज - सहित रघुनाथा ॥
 कपि, कर मन विचार ऐहि रीती । करिहई बिधि ! मो सन ए प्रीती ॥

दो०—तब हनुमंत उभय दिसि, की सब कथा सुनाइ ।

पावक साखी देइ करि, जोरी प्रीति वृदाइ ॥ ४ ॥

कीन्हि प्रीति, कछु बीच न राखा । लछिमन, राम-चरित सब भाषा ॥
 कह सुग्रीव, नयन भरि बारी । मिलिहि नाथ ! मिथिलेसकुमारी ॥
 मंत्रिन्ह - सहित इहाँ एक बारा । बैठ रहेउँ मैं करत बिचारा ॥
 गगन - पंथ देखी मैं जाता । परबस परी बहुत बिलपाता ॥
 राम ! राम ! हा राम ! पुकारी । हमहि देखि दीन्हैउ पट डारी ॥
 मागा राम, तुरत तेहि दीन्हा । पट उर लाइ, सोच अति कीन्हा ॥
 कह सुग्रीव, सुनहु रघुबीरा । तजहु सोच, मन आनहु घीरा ॥
 सब प्रकार करिहउँ सेवकाई । जेहि बिधि मिलिहि जानकी आई ॥

दो०—सखा - बचन सुनि हरषे, कृपासिंधु बलसौव ।

कारन कवन बसहु बन, मोहि कहहु सुग्रीव ! ॥ ५ ॥

प्रभुं विज्ञाय तत्पादौ धृत्वा स न्यपतत् तयोः । उमे ! तस्य स आनन्दो गदितुं नैव शक्यते ॥
रोमाञ्चिता तनुस्तस्य मुखे वाङ् नैव चागता । रम्यवेषविधिं तस्य केवलं वीक्षते स्म सः ॥
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य तस्य स्तवनमाचरत् । निजं नाथं परिज्ञाय हृदये मुदितोऽभवत् ॥
नाथ ! यत् पृष्ठवानस्मि तदासीन्व्याध्यमेव मे । किन्तु सम्पृच्छति कुतो मानुषेण समो भवान् ॥
भ्रान्तो भ्रमामि भवतो मायाया निघ्नतां गतः । न परिज्ञातवांस्तस्माद् भवन्तमधिनायक ! ॥

मन्दोऽस्मि मोहस्य वशस्तथैको बोधेन हीनोऽहमरालक्षितः ।

देवोऽपि मां व्यस्मरदेव भूयः षड्मासयुग्ं दीनजनस्य बन्धुः ॥ २ ॥

नानाविधा अवगुणा मयि सन्तीश ! यद्यपि । तथापि नैव पतताद् दासोऽयं विस्मृतो प्रभोः ॥
भवतो मायाया जीवो मोहितो वर्तते प्रभो ! । भावत्कर्येव कृपया तस्याः पारञ्च याति सः ॥
तत्रापि कृत्वा शपथं नाथस्य रघुसन्ततेः । न जानामि कमप्येकमहं भजनसाधनम् ॥
निश्चिन्तो वसतो दासः सुतश्चेने तथा प्रसौ । अतः कतंव्यमेवास्ति दासस्येनेन पोषणम् ॥
इत्युक्त्वा विकलो भूत्वा पतति स्म स पादयोः । प्राकाशयन्निजं देहं व्याप्तं प्रेम तथा हृदि ॥
रघ्वीशस्तत् उत्थाप्य स्वोरसा तमयोजयत् । आसिच्याशीतयदपि निजलोचनपाथसा ॥
अब्रूत्तपि शृणु कपे ! माऽऽश्रय न्यूनतां हृदि । त्वं वर्तसे मम स्निग्धो द्विगुणो लक्ष्मणादपि ॥
सकला अपि लोका मां वदन्ति समदर्शिनम् । किन्त्वस्ति दासः स्निग्धो मे सोऽनन्यगतिरैव यत् ॥

अनन्यदासोऽस्ति स एव यस्य घोरिदृशी नैव चला हनूमन् ! ।

यदस्मि दासः परमात्मनाथरूपं जडञ्चाजडमेव सर्वम् ॥ ३ ॥

अनुकूलं समालोक्य पतिं पवननन्दनः । मानसे मुदितो जातस्तस्य बाधाः समा अयुः ॥
अब्रूतापि प्रभो ! शैले वसति प्लवगाधिपः । स सुग्रीवोऽस्ति भवतः कर्ता सेवात्मकमणः ॥
तेन साकं भवान् मैत्रीसम्बन्धं कुरुतात् प्रभो ! । तथा विज्ञाय तं दीनं करोतु भयवर्जितम् ॥
विदेहतनयायाः स कारयिष्यति मार्गणम् । प्रेषयिष्यति कोटीश्च यत्र तत्र वनोकसाम् ॥
इत्यनेन प्रकारेण बोधयित्वा निजां कथाम् । निजं पृष्ठं समारूढो व्यदधात् तावुभाषपि ॥
यदा समालोकते स्म सुग्रीवो रघुनायकम् । निजां जनि मन्यते स्म परमां धन्यतां गताम् ॥
अमिलत् सम्मानयुक्तं नमयित्वा शिरः पदोः । रघुवंशाधिनाथोऽपि सानुजो मिलति स्म तम् ॥
रीत्यानया करोति स्म विचारं मानसे कपिः । हे विधे ! किमयं प्रीतिं विधास्यति मया सह ॥

पक्षद्वयस्यापि ततो हनूमान् कथां परिश्राव्य समग्ररूपाय ।

साक्षिस्वरूपं प्रविधाय वर्हिन तयोर्वृद्धं कारयति स्म हार्वम् ॥ ४ ॥

न किञ्चित् स्यापितं मध्ये ताभ्यां प्रेम तथा कृतम् । सोमित्रिणा कथ्यते स्म रामवृत्तं समं ततः ॥
प्रभाषते स्म सुग्रीवो नीरमापूर्य चक्षुषोः । मिलिष्यत्येव हे नाथ ! कुमारी मिथिलापतेः ॥
स्थलेऽस्मिन्नेव सचिवैः परिवारित एकदा । उपविष्टोऽहमभवं विदधानो विचारणम् ॥
यान्तीमाकाशमार्गेण व्यलोकयमहं तदा । स्थितां परस्य निघ्नत्वे विलापं कुर्वतीं परम् ॥
हा राम ! राम ! रामेति प्रयुज्यातिमयं स्वरम् । अस्मान् दृष्टिगतान् कृत्वा पटं प्रक्षिपति स्म सा ॥
याचते स्मैव तद् रामः सोऽपि दत्ते स्म तत्क्षणम् । उरसा तत् स संयोज्य करोति स्म शुचं पराम् ॥
सम्भाषते स्म सुग्रीवो रघुवीर ! शृणोतु यत् । भवान् शुचं सन्त्यजताद् धैर्यञ्चानयताद् घृदि ॥
सेवकत्वं करिष्यामि प्रकारैः सकलैरपि । यादृशेन विधानेन सीताऽऽगत्याऽमिलिष्यति ॥

निशम्य सख्युर्वचनं प्रहृष्टो बलस्य सोमाम्बुनिधिः कृपायाः ।

कस्माद्विभित्ताद् विपिनालयस्त्वं सुग्रीव ! मां ब्रूह्यववत् स इत्थम् ॥ ५ ॥

नाथ ! बालि अरु मैं द्वी भाई । प्रीति रही, कछु वरनि न जाई ॥
 मय - मुन मायावी तैहि नाऊँ । आवा गो, प्रभु ! हमरें गाऊँ ॥
 अघं राति पुर - द्वार पुकारा । वाली रिपु-बल सहै न पारा ॥
 धावा बालि देखि, सो भागा । मैं पुनि भयसँ मंथु संग लागा ॥
 गिरिवर - गृहां पैठ सो जाई । तब वाली मोहि कहा बुझाई ॥
 परिखेसु मोहि एक पखारार । नहि आभी तब जानैसु पारा ॥
 मास दिवस तहँ रहैसँ खरारी । निमरी अधि-तार तहँ भारी ॥
 बालि हतैसि, मोहि मारिहि आई । सिवा देह तहँ, नलेसँ पलाई ॥
 मंत्रिन्ह, पुर देखा दिनु - सार । दीन्हें मोहि राज वरिआई ॥
 वाली ताहि मारि गृह आवा । देखि मोहि, गियँ सेव बढ़ावा ॥
 रिपु-सम मोहि मारैसि अति भारी । हरि लीन्हैसि मर्मभू अरु नारी ॥
 ताकें भय रघुबीर कृपाला । सकल भवन मैं फिरैलँ विहाला ॥
 इहाँ साप - बस आवत नाही । तदपि समीत रहै न जाहीं ॥
 सुनि सेवक - दुष्य दीनदयाला । फरकि उठी हैं गुजा बिसाला ॥

बो०—सुनु सुग्रीव ! मारिहउँ, बालिहि एकहि क्षण ।

तह्य - रुद्र - सरनागत, गएँ, न उबरिहि प्राण ॥ ६ ॥

जे न मित्र-दुख होहि दुखारी । तिन्हहि दिलोकत पातक भारी ॥
 निज दुख गिरि-सम, रा करि जाना । मित्र क दुख-रज मेरु-समाना ॥
 जिन्ह के अशि मति सहज न आई । ते सठ ! कत ठठि करन मित्ताई ॥
 कुपय निवारि, सुपय चलावा । गुन प्रगटै, अवगुनन्हि दुरावा ॥
 देत - लेत मन संक न धरई । बल-अनुमान, सदा हित करई ॥
 विपति - काल, कर सनगुन नेहा । श्रुति कह, संत-विप्र-गुन एहा ॥
 आगें कह, मृदु वचन बगाई । पाछे अनहित, भल - कुटिआई ॥
 जा कर चित अहि-गति-सप भाई । अस कुपित परिहरैहि भलाई ॥
 सेवक सठ, नृप कृपन, कुनारी । कपटी मित्र, भूत - सम चारी ॥
 सखा ! सोच त्यागहु बल मोरें । सद विधि बटल काज मैं तोरें ॥
 कह सुग्रीव, सुनहु रघुबीरा ! बालि महाबल, अति रघुवीरा ॥
 दंडुभि - अस्थि, बाल देवराज । दिनु - प्रयास रघुनाथ बहाए ॥
 देखि अमित बल, बाढ़ी प्रीती । बालि बधव इन्ह, भइ परतीती ॥
 बार - बार नावइ पद सीमा । प्रभृति जानि, मन हरप कपीसा ॥
 उपजा ग्यान, बचन तब बोला । नाय-कृपा, मन भयउ अलोला ॥
 सुख, संपति, परिवार, बढ़ाई । सब परिहरि करिहउँ सेवकाई ॥
 ए सब राम-भगति के बाधक । कहहि संत, तब पद-अवराधक ॥
 सत्त्व-मित्र, सुख-दुख जग नाही । मायाकृत, परमारथ नाही ॥
 बालि परम हित, जासु प्रसादा । मिलेहु राम ! तुह रामन-विपादा ॥
 सपनैं जेहि मन होइ तराई । जागें समुझत मन सकुचाई ॥
 अब प्रभु ! कृपा करहु ओहि भांती । मय तजि, भजनु करीं दिन-राती ॥
 सुनि विराग - संजुत कपि - वानी । बोले बिहँसि राम धनु-पानी ॥
 जो कछु कहेहु, सत्य सब गोई । सखा ! बचन मम मृषा न होई ॥
 नट - मरकट - इव सबहि नचावन । राम, खगेस ! वेद अस गावन ॥
 लै सुग्रीव संग रघुनाथा । चले चाप-सायक गहि हाथा ॥

सोऽप्यप्रकीर्त्ताय । वाली तथार्हं बान्धवाभूषा । आवयोः साऽभवत् प्रीतिर्या प्रवक्तुं न शक्यते ॥
मयस्य ननुजालोऽग्न्याया गिर्यभित्तवात् ॥ तं बन्धो ! स यमागच्छदस्माकं ग्राममेकदा ॥
अर्धरात्रे पुरद्वारे यं प्रवृत्तं न जानीमः ॥ वाली भवतीति स्म नैव सोऽहं हति स्वविद्विषः ॥
वाल्म्येवात्र तमुद्दिश्य यं न जानीमः ॥ अहं निरगमं श्रयो बन्धोराश्रित्य सङ्गतिम् ॥
स गत्वा प्राविणश् भूमिपतेऽप्यग्नौ बह्वयम् ॥ तस्मात् परिस्मवोऽयं वाली वधनमत्रवीत् ॥
एकपथात्प्रसमय गतीकां कुप्यमानकाम् ॥ प्रत्यये यदि तावन्न तर्हि जानीहि मां हतम् ॥
एकमासमहं तत्र स्थित आसं वानिह ॥ निर्गच्छानि स्म महती धारा लोहितकी ततः ॥
वालिनं हृत्मानसि प्रानयन्मया माया ॥ निर्वर्त्तयि शिलां तत्र निधायार्हं पलायितः ॥
पुरीमपश्यन् सावेलाः स्वागिन् रजितं यत् ॥ यदा सच्छन्ति स्म राज्यं ते मह्यं दृष्टपूर्वकम् ॥
वाली तं प्रणिहत्यैव गमयाति स्म शनिम् ॥ मां समाश्रित्य हृदये भेदभावमवर्धयत् ॥
प्रत्ययिता ममानं मे व्यनमासीत् साऽहम् ॥ हनं शत्रुत गर्वस्य मामकीनं वधमपि ॥
रघुवीरानुकम्पालो ! तदीयात्वं साध्वनाम् ॥ विक्रयोऽहं विष्टेप्य पर्यटं सकलेष्वपि ॥
अत्र शापमवाच न विधत्ते म जानन्निम् ॥ तस्मात् प्राप्तं विष्टे वित्ते भीत्या ममन्वितः ॥
श्रुत्वा दीनानुकम्पालुर्दुःखं सेवकसाध्वनम् ॥ मञ्जात ऊर्ध्वस्फुरितविण्डकटभुजद्वयः ॥

सोऽनृत सुग्रीव ! निवारयैककार्णव हन्तेव च वालिनं तम् ।

विरञ्जिच्छत्रावपि केचछरण्यौ तत्रापि न स्यास्यति जीवितः सः ॥ ६ ॥

ये भवन्ति न मित्रस्य दुःखतो दुःखस्तयुताः । तेषां समालोकेऽपि जायते पातकं महत् ॥
गिरितुल्यं निजं दुःखं गणयेद् रजसा सजम् ॥ रजस्तुल्यं मित्रदुःखं गणयेन्मेरुणा समम् ॥
किन्तु स्वाभाविकीयं धीरैरवाप्ता न वर्तते । ते शठाः महतं कस्मान् मित्रभावं प्रकुर्वते ॥
निवार्य कुत्सितान्मार्गात् सुमार्गे परियोजयेत् ॥ गुणान्प्रकाशितान् क्रुयाद्दोषान् परिनिगूहयत् ॥
दानकर्माणि चादाने शङ्कां कुर्यान्न केचित् । कल्पयामेत् कुर्वन् यथाशक्ति निरन्तरम् ॥
विपत्तिकाले कुर्वीत स्नेहं जतुष्यादिकम् ॥ रक्षेतानुत्तमसुहृद्गुणान् वेदाः प्रचक्षते ॥
पुरो निर्माय निर्माय भाषते मृदुला गिरः । कल्पयाणीः पृष्ठभागे वित्ते वहति भुग्नताम् ॥
हे बन्धो ! मानसं यस्य भुजङ्गगतिरस्ति भवः । ईदृशस्य कुमित्रस्य त्याग एव हितं भवेत् ॥
सूखो दासो भूमिपालः कुपणः कुणटा बभूव ॥ दुष्टश्च कपटी त्येते चत्वारः शूलसन्निभाः ॥
मर्दयशक्तिमस्वध्वां चित्तां सत्यज हे वयो ! साधयिष्यामि ते कार्यं प्रकारैः सकलैरपि ॥
सुग्रीवोऽशापत भवाञ् शृणोतु रघुनायक ! । वाली महानुगतो रणधीरस्तथा महान् ॥
अदर्शयत् स तं तावान् हृदुषेष्वास्थिसञ्चयम् ॥ अविध्य शिपवश्च रघुवीरोतान् विना श्रमम् ॥
तस्यामितं दर्शनं वीक्ष्य स जातो वृद्धहार्दयः । हस्तार्थं वालिननिनि प्रतीत्या संयुतोऽप्यभूत् ॥
पुनः पुनः पादयुग्मे मस्तकं व्याध्राततन् ॥ तं प्रभूं परिधिजाय चित्तेऽहहयत् कपीश्वरः ॥
यदा ज्ञानं समुत्पन्नं प्रायुग्मश्च वक्षस्तदा । तस्मात् भावत्ककपया मञ्जातं मे मनः स्थिरम् ॥
सौख्यं सम्पत्तिमौन्नत्यं परिवारञ्च सामकम् ॥ सतीष्येव परित्यज्य विश्वास्ये दासतामहम् ॥
रामभक्तो बाधकाणि सत्येताणि ज्ञेयानि हि । त्वं वदस्ति भावत्कपदाराधकसाधवः ॥
शत्रूमित्रं सुखं दुःखं द्वन्द्वानीनामि भूवने । ज्ञायाद्भ्यात्येन तन्नि न सति परमार्थतः ॥
वाली त्वतीव कल्याणकर्ता यस्य प्रसन्नतः । प्राप्तो भवानस मां राम ! विषादक्षयकारकः ॥
स्वप्नकालेऽपि मञ्जाते येन साकं रणेऽनुता । जागरे स्मरणे जाते चित्तं सङ्कोचयुग्म भवेत् ॥
इदानीं नाथ ! तादृशीं विदधातु कृपां मयि । त्वत्पदाऽङ्गुलिं यदा कुर्या भवद्भक्तिमहनिशम् ॥
इदं निशम्य वैराग्यसंयुतं वचनं कपेः । धनुष्याणी रघुपतिविहस्य वदति स्म तम् ॥
अभाषथा यत् किमपि सत्यं सकलमेव तत् । किन्तु मिथ्या न भवति कदापि मम भारती ॥
नर्तयत्यखिलावेव रामः कीशान् नटो यथा । वेदा गायन्तीति तादृशं ! इति वक्ति स्म वायसः ॥
गृहीत्वा स्वेन महितं सुग्रीवं रघुनायकः । गमनं विदधाति स्म हस्तगेष्वसामार्गणः ॥

तब रघुपति सुग्रीव पठावा । गजेंसि जाइ निकट बल पावा ॥
 सुनत, बालि क्रोधातुर धावा । गहि कर चरन, नारि समुझावा ॥
 सुनु पति ! जिन्हहि मिलेउ सुग्रीवा । ते द्वौ बंधु तेज-बल-सीवा ॥
 कोसलेस - सुत लछिमन - रामा । कालहु जीति सकहि संग्रामा ॥

बो०—कह बाली, सुनु ! मोर प्रिय ! समदरसी रघुनाथ ।

जौ कदाचि मोहि मारहि, तो पुनि होउ सनाथ ॥ ७ ॥

अस कहि चला महा अभिमानी । तून - समान सुग्रीवहि जानी ॥
 भिरे उभौ, बाली अति तर्जा । मुठिका मारि, महाधुनि गर्जा ॥
 तब सुग्रीव बिकल होइ भागा । मुष्टि-प्रहार बज्र-सम लागा ॥
 मैं जो कहा रघुबीर कृपाला । बंधु न होइ, मोर यहू काला ॥
 एकरूप तुम्ह भ्राता दोऊ । तेहि भ्रम तें नहि मारेउ सोऊ ॥
 कर परसा सुग्रीव - सरीरा । तनु भा कुलिस, गई सब पीरा ॥
 मेली कंठ सुमन के माला । पठावा पुनि बल देइ बिसाला ॥
 पुनि नाना बिधि भई लराई । बिटप - ओट देखहि रघुराई ॥

बो०—बहु छल-बल सुग्रीव कर, हिये हारा भय मानि ।

मारा बालि, राम तब, हृदय माझ सर तानि ॥ ८ ॥

परा बिकल महि, सर के लागें । पुनि उठि बैठ, देखि प्रभु आगें ॥
 स्याम गात, सिर जटा बनाएं । अरुन नयन, सर-चाप चढ़ाएं ॥
 पुनि-पुनि चितइ, चरन चित दीन्हा । सुफल जन्म माना, प्रभु चीन्हा ॥
 हृदयें प्रीति, मुख बचन कठोरा । बोला, चितइ राम की ओरा ॥
 धर्म - हेतु अवतरेहु गोसाईं । मारेहु मोहि व्याध की नाई ॥
 मैं बेरी, सुग्रीव पिआरा । अवगुन कवन, नाथ ! मोहि मारा ॥
 अनुज-बधू, भगिनी, सुत-नारी । सुनु सठ ! कन्या-सम ए चारी ॥
 इन्हहि कुदृष्टि बिलोकइ जोई । ताहि बधे कछु पाप न होई ॥
 मूढ़ ! तोहि अतिसय अभिमाना । नारि-सिखावन करसि न काना ॥
 मम भुज-बल-आश्रित तेहि जानी । मारा चहसि अधम ! अभिमानी ॥

बो०—सुनहु राम ! स्वामी सन, चल न चातुरी मोरि ।

प्रभु ! अजहूँ मैं पापी, अंतकाल गति तोरि ॥ ९ ॥

सुनत राम, अति कोमल बानी । बालि-सीस परसेउ निज पानी ॥
 अचल करी, तनु राखहु प्राणा । बालि कहा, सुनु कृपानिधाना ! ॥
 जन्म-जन्म मुनि जतनु कराहीं । अंत राम कहि आवत नाही ॥
 जासु नाम-बल संकर, कासी । देत सबहि सम-गति अबिनासी ॥
 मम लोचन-गोचर सोइ आवा । बहुरि कि प्रभु ! अस बनिहि बनावा ॥

छं०—सो नयन-गोचर, जासु गुन, नित नेति कहि श्रुति गावहीं ।

जिति पवन, मन-गो निरस करि, मुनि ध्यान कबहुँक पावहीं ॥

मोहि जानि अति अभिमान-बस, प्रभु कहेउ, राखु सरोरही ।

अस कवन सठ, हठि काटि सुरतरु, बारि करिहि बबूरही ॥ १ ॥

प्रहिणोति स्म सुग्रीवं ततो रघुकुलाधिपः । रामशक्तिं प्राप्तवान् स गत्वाऽगजं तदन्तिकम् ॥
श्रुत्वा वाली प्राधावत् कोपवैकल्यसंयुतः । वधूः कराम्भ्यां तत्पादौ गृहीत्वा तमबोधयत् ॥
शृणोतु भर्तः ! सुग्रीवो यो सम्मिलितवान् स्थितः । उभावपि भ्रातरौ तौ सीमा स्तो बलतेजसोः ॥
कोशलेशस्य तनयो तावुभौ रामलक्ष्मणौ । जेतुं समर्थौ वर्तते कालमप्याहवाङ्गणे ॥

अब्रूत वाली प्रियके ! मयाक्ते ! समानदर्शौ रघुवंशनाथः ।

तथापि हन्ता यदि मां कदाचित् तर्ह्येवमेव पुनर्भवेयम् ॥ ७ ॥

इति प्रभाष्य याति स्म महाहङ्कारसंयुतः । तृणेन तुल्यं विज्ञाय शोभनग्रीवया युतम् ॥
अयुध्येतामुभौ वाली तर्जनामकरोत् पराम् । मुष्टिप्रहारमकरोदगजं च महारवम् ॥
ततो विकलतां प्राप्तः सुग्रीवः प्रपलायत । मुष्टिप्रहारो वज्रेण तुल्यस्तेनान्वभूयत ॥
सोऽवोचदनुकम्पालो ! रघुवीर ! समब्रवम् । यन्नायमास्ते बन्धुर्मे कित्वास्ते काल एव मे ॥
रामोऽब्रूतेकरूपी स्थो युवां बन्धू उभावापि । तेनैव संशयेनाह तस्य न व्यदधां वधम् ॥
ततः शोभनकण्ठस्य शरीरं स्पृशति स्म सः । तज्जातं वज्रसदृशं सर्वा पीडाऽगमत् क्षयम् ॥
अमेलयत् तस्य कण्ठे स मालां पुष्पनिर्मिताम् । अप्रेषयच्च भूयस्तं सम्प्रदाय बलं महत् ॥
आयोधनं जायते स्म पुनर्नानाप्रकारकम् । गुप्तो विटपिनः पृष्ठाद् रघुनाथो व्यलोकत ॥

छलं बलञ्चाति विधाय बुद्ध्वा भीतिं परास्तो हृदि रम्यकण्ठः ।

रामोऽब्रूद् वालिनमाविकृष्य बाणं तदानीं तदुरःप्रदेशे ॥ ८ ॥

बाणेन तुदितो वाली पृथिव्यां विकलोऽपतत् । पुनरग्रे वीक्ष्य नाथमुत्थाय समुपाविशत् ॥
श्याममासीत् तस्य गात्रं शीर्षं वद्धाभवज्जटा । अरुणं लोचनयुगं सन्नद्धौ चापसायको ॥
मुहुः स नाथं संवीक्ष्य चित्तमाधत् तत्पादोः । नाथं प्रबुध्य स्वजनिं मुफलां मन्यते स्म च ॥
तस्य चित्तेऽभवत् प्रीतिर्वाक् कठोरा मुखेऽभवत् । रामोऽमुखाक्षियुगलः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
भवान् धर्मस्यैव हेतोरवतीर्णोऽस्ति हे प्रभो ! । प्रहारकर्म वधिकप्रतीकाशो व्यधत् माम् ॥
अहमस्मि भवद्वैरी सुग्रीवोऽस्ति भवत्प्रियः । दोषेण कीदृशाकृत्या प्राहरन्मामधीश्वर ! ॥
रामोऽब्रूतानुजवधूः स्वसा सुतवधूस्तथा । कन्या इमाः समाः सन्ति चतस्रोऽपि शठ ! शृणु ॥
यः कोऽपि कुत्सिताकृत्या दृष्ट्येता अवलोकते । हनने तस्य किमपि कित्त्विषं नैव वर्तते ॥
रे मूढ ! परमाकारा वर्ततेऽहङ्कृतिस्तव । भार्यायाः शिक्षणमपि व्यदधा नैव कर्णयोः ॥
बुद्ध्वाप्येनं मामकीनदोर्गुम्बबलसंश्रितम् । हन्तुमिच्छां करोषि स्म नीच ! गर्वसमन्वित ! ॥

वात्यब्रवीद् राम ! करोतु कर्णे यच्चातुरीशं प्रति मे फलेभ्र ।

अद्यापि पापैः सहितोऽस्मि नाथ ! प्राप्तोऽन्तकाले शरणं भवन्तम् ॥ ९ ॥

रामः कर्णगतां कृत्वा वाचं परमकोमलाम् । अस्पृशद् वालिनः शीर्षं स्वकरेणावदत् तथा ॥
करवै गात्रमचलं त्वं गोपाय निजानसून् । वाली वक्ति स्मानुकम्पानिधान ! शृणुताद् भवान् ॥
समाचरन्ति मुनयो यत्नं जन्मनि जन्मनि । कित्त्वन्ते राम इत्याख्यानं प्राप्नोति तदाननम् ॥
बलाद् यस्यैवाभिधायाः काश्यां हैमवतीपतिः । समेभ्योऽपि समां दत्ते विनाशरहितां गतिम् ॥
स एव वर्तते जातो मामकीनाक्षिगोचरः । ईदृशोऽवसरो देव ! किं कर्तुं शक्यते मुहुः ॥

स एव मेऽक्षिगोचरो गुणान् यदाश्रयान्वितान् ननेत्युदीर्य गायति श्रुतिश्चतुर्विधा सदा ।

विजित्य सानिलं मनो विधाय खञ्जं नीरसम् तपस्विनो बिचिन्तनं कदाप्यवाप्नुवन्ति यम् ॥

विबुध्य मातिरूपिणो मदस्य निघ्नतां गतम् प्रसुर्बपुः सुरक्षितुं मदीयमब्रवीच्च माम् ।

क ईदृशः शठोऽस्ति यो निकृत्य देवपादपम् विनिमिमीत कण्टकिद्रुमोपकाननं ततः ॥

अब नाथ ! करि करना बिलोकहु, देहु जो घर सागड़ें ।
 जेहि जोनि जन्मों कर्म-बस, तहें राम-नय अचुरागड़ें ॥
 यह तनय मम, तम-बिनय-बल, कल्याणप्रद प्रभु ! लीजिए ।
 गहि बांह, सुर-नर-नाह ! आपन दास अंगद कीजिए ॥ २ ॥

दो०—राम-चरन बृढ़ प्रीति करि, बालि कीन्ह तनु त्याग ।

सुमन-माल जिमि कंठ ते, गिरत न जानइ दाग ॥ १० ॥

राम, बालि निज धाम पठावा । नगर-लोग सब व्याकुल धावा ॥
 नाना विधि बिलाप कर तारा । छुटे केस, न देह सभारा ॥
 तारा बिकल देखि रघुराया । दीन्ह ग्यान, हरि लीन्ही माया ॥
 छिति - जल - पावक - गगन - समीरा । पंक-रवित अति नम्र सरीरा ॥
 प्रगट सो तनु, तब आगे सोवा । जीव नित्य, केहि लागि तुम्ह रोवा ॥
 उपजा ग्यान, चरन तब लागी । लीन्हेंस परम भगति कर मागी ॥
 उमा ! दास - जोषित की नाई । सबहि नचावत रामु गोसाई ॥
 तब सुग्रीवहि आयसु दीन्हा । मृतककर्म विधिवत सब कीन्हा ॥
 राम कहा, अनुजहि समुजाई । राज देहु सुग्रीवहि जाई ॥
 रघुपति चरन नाइ करि माथा । अले सकल प्रेरित - रघुनाथा ॥

दो०—लछिमन तुरत बोलाए, पुरजल - विप्र - समाल ।

राजू दीन्ह सुग्रीव कहें, अंगद कहें जूबरान ॥ ११ ॥

उमा ! राम-सम हित जग साही । गुरु-पितु-मातु-बंधु-भ्रभु नाही ॥
 सुर-नर-मुनि सब कै यह रीती । स्वारथ लागि करहि सब प्रीती ॥
 बालि-त्वास व्याकुल दिन-राती । तन बहु जन, चित्तौ जर छाती ॥
 सोइ सुग्रीव कीन्ह कषिराऊ । अति कृपाल रघुवीर-सुभाऊ ॥
 जानतहैं अस प्रभु परिहरही । काहें न विपति-जाल नग परहीं ॥
 पुनि सुग्रीवहि लीन्ह बोलाई । बहु प्रकार नृप-नीति सिखाई ॥
 कह प्रभु, सुनु सुग्रीव ! हरीसा । पुर न जाउँ दस-चारि वरीसा ॥
 गत शीषम, बरपा - रितु आई । रहिहउँ निकट सैल पर छाई ॥
 अंगद-सहित करहु तुम्ह राजू । संतत हृदय धरेहु मम काजू ॥
 जब सुग्रीव, भवन फिर आए । राम, प्रवरपन गिरि पर छाए ॥

दो०—प्रथमहि देवन्ह गिरि-गुहा, राखेंउ रुखिर बनाइ ।

राम कृपानिधि कछु दिन, वास करहिने आइ ॥ १२ ॥

सुंदर बन कुसुमित अति सोभा । गुंजत मधुप-निकर मधु-लोभा ॥
 कंद - मूल - फल - पत्र सुहाए । भए बहुत, जब ते प्रभु आए ॥
 देखि मनोहर सैल अनूपा । रहे तहें अनुज-सहित सुरभूपा ॥
 मधुकर-खग-मृग तनु धरि देवा । करहि सिद्ध-मुनि प्रभु कै सेवा ॥
 मंगलरूप भयउ बन तब ते । कीन्ह निवाम रमापति जब ते ॥
 फटिक-सिला अति सुभ्र सुहाई । मुख-आसीन तहाँ द्वौ भाई ॥
 कहत अनुज सन कथा अनेका । भगति, बिरति, नृपनीति, त्रिवेका ॥

ततोऽधुनेक्षतां प्रणी ! कृपां विधाय यां सवान् करोतु दत्तमेव यं वरं भवन्तमर्थये ।
 भजामि यत्र कुत्र च त्विनि स्वकर्षणां वशो लभेय रामपादयोः प्रियत्वमेव तत्र च ॥
 अयं तनूद्भवो मम विनीतमिच्छितंयुतः मया समः प्रगृह्यतामधीश ! सद्रदायक ! ।
 सुगृह्य बाहुयुग्मकं सुगुणोपपादक ! तर्ह्ये संविधीयतां स्वकीयसेवकोऽङ्गवः ॥

प्रीति नृढां राघवसोमिधाय वाली करोति स्म शरीरहानम् ।

यथा पतन्तीं निजकण्ठतोऽपि प्रसूरापां द्विरदो न वेत्ति ॥ १० ॥

अप्रेययन्निजं धाम धामिनं रघुनायकः । अधाधन् व्याकुला लोका नगर्थाः सकला अपि ॥
 व्यधत्त तारा विविधपदार परिदेवन् ॥ विमुक्ता अणकास्नस्या देहभानञ्च नाभवत् ॥
 तारां वैकल्यसंयुक्तां विनीतम् रघुनायकः । जानं दधानि स्म तस्य मायां पर्यहरत् तथा ॥
 क्षितिः पानीमणिलो गगनञ्च मदागति । इत्येष्टिः पञ्चाधः गृष्टमति नीचं कलेवरम् ॥
 कलेवरं तन्वैतत् मुष्टपक्षि पुरस्त्रव । कीदोऽस्मि नित्यमन्तत् कस्मै रोदन क्रियते त्वया ॥
 इत्थं ज्ञानं यदोत्पन्नं मास्मृत् नतपदे तदा । प्राचित्रा वरमाप्नोच्च भवितं परमरूपिणीम् ॥
 शिवो वक्ति शिवे ! दाकनिपिनामवलामिव । नर्तयत्यस्त्रितामेव रामः स्वामित्वसंयुतः ॥
 सुग्रीवाय ददाति स्म तत् आनां रघूत्तमः । यथाविधि करोति स्म स सर्वा मृतकक्रियाम् ॥
 रामोऽनुजं बोधयित्वा प्रयुतविन सभ भारतीम् । यत् कृत्वा नमनं राज्यं सुग्रीवाय समर्पय ॥
 कृत्वा नतानि गोर्पाणि रघुनाथस्य पादयोः । सकला अपि यान्ति स्म रघ्वीशप्रेरितास्ततः ॥

सौमित्रिराकारयति स्म सर्वान् पौरान् क्षणाद् भूसिबुधव्रजञ्च ।

अदात् सुकण्ठाय जहोपतिस्वं सुबाधिपत्यञ्च ततोऽङ्गदाय ॥ ११ ॥

शिवो वक्ति शिवे ! रामममो जयति स्वकृत् । गुरुः पिता प्रसूवंधुरधीशो वास्ति कोऽपि न ॥
 रीतिरेपैवास्ति नर्धमुरात्तत्पदेवनाम् । यन् सर्वेऽपि प्रकुर्वन्ति प्रीतिं स्वार्थेन हेतुना ॥
 यो वालिनः साध्वसेन व्याकुलोऽसुगृहनिष्ठम् । नाज्ञाव्रणस्तदेहश्चिन्तासन्दग्धमानसः ॥
 तमेव विदधाति स्म सुग्रीवं कपिभूपतिम् । तस्यासीवानुकम्पालुः स्वभावो राघवेशितुः ॥
 एतादृशमम् नाथ जानतोऽपि त्यजन्ति ये । कुतो जाले विपत्तीनां ते नरा निपतन्ति न ॥
 आह्वानं विदधाति स्म सुग्रीवस्य पुनः पथः । उपादिशद् बहुविधं नीतिं वसुमतीपते ॥
 प्रभुर्वक्ति स्म कीशेण ! सुग्रीव ! त्वं निजमय । न गमिष्यामि नगरं कमप्यद्वाञ्छतुर्दश ॥
 अयात् समाप्तिं ग्रीष्मर्तुर्वर्षतुश्च । समीप एव वत्स्यामि स्थितो वसुमतीधरे ॥
 विधेहि त्वं राज्यकार्यगङ्गदेव ममन्वितः । तथा कार्यं मामकीनं निधेहि हृदये सदा ॥
 यदा परावर्तते स्म गम्भ्रीको निकेतनम् । रामो धामं विधत्ते स्म प्रवर्षणमहीधरे ॥

गुहां सुरा सुवरगां गुरैव विधाय रम्याकृतिमासयन्त ।

यदेत्य रामः कल्पामिधानं कान्यप्यहान्यत्र निवत्स्यतीति ॥ १२ ॥

मनोरम कुमुदितनतिगोभान्वितं वनम् । मधुलोभेन मधुपनिकरा गुञ्जनान्विताः ॥
 कन्दमूलानि पर्णानि सुन्दराणि फलान्यपि । पुष्कलानि भवन्ति स्म यदारभ्यागतः प्रभुः ॥
 औषम्यहीनं सम्प्रेक्ष्य मञ्जुलं वसुधाधरम् । निवासं व्यदधाद् देवभूपोऽनुजसमन्वितः ॥
 धृत्वा तनूभृङ्गपक्षिपशूनां स्वनिवासाः । सिद्धास्तथर्षयः सेवां नाथस्य समपादयन् ॥
 जायते स्म तदारभ्य तद् वनं मङ्गलाकृति । यदारभ्याकरोत् तत्र निवास कमलापतिः ॥
 एका रम्या स्फाटिकस्य शिलासीत् परमोज्ज्वला । उपविष्टावभवतां तस्यां बन्धू उभावपि ॥
 अनुजं प्रति वक्ति स्म कथा नानाप्रकारिणाः । भवितव्यवसुधापालनीतिविवेकगाः ॥

बरषा - काल मेघ नभ छाए । गरजत लागत परम सुहाए ॥

दो०—लछिमन ! देखु मोर-गन, नाचत बारिद पेखि ।

गृही विरति-रत हरष जस, बिष्णुमगत कहूँ देखि ॥ १३ ॥

घन घमंड नभ गरजत घोरा । प्रिया-हीन डरपत मन मोरा ॥
 दामिनि-दमक रह न घन माहीं । खल कै प्रीति जथा थिर नाहीं ॥
 बरषहि जलद, भूमि निअराएँ । जथा नवहि बुध, विद्या पाएँ ॥
 बूंद-अघात सहहि गिरि कैसेँ । खल के बचन, संत सह जैसेँ ॥
 छुद्र नदी, भरि चलीं तोराई । जस थोरेहुँ धन, खल इतराई ॥
 भूमि परत भा ढाबर पानी । जनु जीवहि माया लपटानी ॥
 समिटि-समिटि जल भरहि तलावा । जिमि सदगुन सज्जन पहि आवा ॥
 सरिता-जल जलनिधि महुँ जाई । होइ अचल जिमि जिव हरि पाई ॥

दो०—हरित भूमि तृन-संकुल, समुक्षि परहि नहि पंथ ।

जिमि पाखंड-बाद तेँ, गुप्त होहि सदग्रंथ ॥ १४ ॥

दादुर - धुनि चहु दिसा सुहाई । बेद पढ़हि जनु बटु-समुदाई ॥
 नव पल्लव भअे बिटप अनेका । साधक-मन जस मिले बिबेका ॥
 अर्क - जवास पात - बिनु भयऊ । जस सुराज, खल-उद्यम गयऊ ॥
 खोजत, कतहुँ मिलइ नहि धूरी । करइ क्रोध, जिमि धरमहि दूरी ॥
 ससि-संपन्न, सोह महि कैसेँ । उपकारी कै संपति जैसेँ ॥
 निसि तम घन, खद्योत बिराजा । जनु दंभिन्ह कर मिला समाजा ॥
 महाबूष्टि चलि फूटि किआरीं । जिमि सुतंत्र भएँ बिगरहि नारीं ॥
 कृषी निरावहि चतुर किसाना । जिमि बुध तजहि मोह-मद-माना ॥
 देखिअत चक्रवाक खग नाहीं । कलिहि पाइ जिमि धर्म पराहीं ॥
 ऊषर बरषइ, तृन नहि जामा । जिमि हरिजन हियँ, उपजन कामा ॥
 बिबिध जंतु-संकुल महि भ्राजा । प्रजा बाढ़ जिमि पाइ सुराजा ॥
 जहँ-तहँ रहे पथिक यकि नाना । जिमि इन्द्रियगन उपजें ग्याना ॥

दो०—कबहुँ प्रबल बह मारत, जहँ-तहँ मेघ बिलाहि ।

जिमि कपूत के उपजें, कुल - सद्धर्म नसाहि ॥ १५ (क) ॥

कबहुँ दिवस महँ निबिड़ तम, कबहुँक प्रगत पतंग ।

बिनसइ-उपजइ ग्यान जिमि, पाइ कुसंग-सुसंग ॥ १५ (ख) ॥

बरषा बिगत, सरद-रितु आई । लछिमन ! देखहु परम सुहाई ॥
 फूलें कास सकल महि छाई । जनु बरषाँ, कृत प्रगत बुढ़ाई ॥
 उदित अगस्ति पंथ-जल सोषा । जिमि लोभहि सोषइ संतोषा ॥
 सरिता-सर निर्मल जल सोहा । संत-हृदय जस गत-मद-मोहा ॥
 रस-रस सूख सरित-सर-पानी । ममता त्याग करहि जिमि ग्यानी ॥
 जानि सरद - रितु, खंजन आए । पाइ समय, जिमि सुकृत सुहाए ॥
 पंक न रेनु, सोह असि धरनी । नीति-निपुन नृप कै जसि करनी ॥
 जल संकोच, बिकल भई मीना । अबुध कुटुंबी जिमि घनहीना ॥

वृष्टिकाले वारिवाहा व्याप्नुवन्ति स्मपुष्करम् । गर्जनं विदधानास्ते प्रत्ययन्ताति शोभनाः ॥

रामोऽवदत्तलक्ष्मण ! पश्य केकिवृन्दं पयोदेक्षणनृपरवत्तम् ।

गृही प्रमोदेत विरक्षितरक्षतो यथा विलोक्याच्युतभक्तिनिष्ठम् ॥ १३ ॥

अतीव घोरं गर्जन्ति वारिवाहा नभस्तले । भययुक्तं जायते च प्रियाहीनं मनो मम ॥
न स्थिरा जायते दीप्तिश्चञ्चलाया बलाहके । प्रीतिः स्थिरा जायते न यथा खलजनाश्रिता ॥
वर्षा कुर्वन्ति जलदा आगत्य निकषा महीम् । समवाप्य यथा विद्यां जायन्ते कवयो नताः ॥
तथा सहन्ति विन्दूनामाघातं वसुधाधराः । यथा गिरो दुर्जनानां सोढाः कुर्वन्ति साधवः ॥
बहन्ति क्षुद्रसरितो भित्त्वा तीरे प्रपूरिताः । भवन्ति गविणो दुष्टाः स्वल्पयैव श्रिया यथा ॥
भूम्यां पतितमेवास्ति पानीयं मलसंयुतम् । नूनं वेष्टयति स्मैव मायाऽऽत्मानं शरीरिणम् ॥
सञ्चितं सञ्चितं पाथः पूर्णं जातं जलाशये । आगच्छन्ति यथा साधुं निकषा शोभना गुणाः ॥
अचलत्वं याति नद्याः पयः प्राप्य पयोनिधिम् । अचलत्वं यथा याति जीवः प्राप्य रमापतिम् ॥

तृणैः प्रपूर्णा हरितास्ति भूमिर् न जायते मार्गततिस्ततश्च ।

पाखण्डवादेन भवन्ति गुप्ता ग्रन्था मनोज्ञाकृतयो यथैव ॥ १४ ॥

दर्दुराणां रवो दिक्षु चतसृष्वपि भासते । नूनं वेदं पठन्नास्ते द्विजबालकसंहतिः ॥
महीरुहेष्वनेकेषु सञ्जाताः पल्लवा नवाः । साधकानां मानसेषु विवेको मिलितो यथा ॥
सञ्जातावर्कयवसो छदनैर्वर्जितौ तथा । यथा सुशोभने राज्ये खला उद्यमवर्जिताः ॥
अन्विष्टोऽपि क्वचिदपि पांशुर्नैवोपलभ्यते । क्रुधा दूरीकृतो धर्मो यथा नैवोपलभ्यते ॥
तथैव शोभते सस्यसम्पन्ना सागराम्बरा । यथैव शोभते सम्पत् पुरुषस्योपकारिणः ॥
राल्पबन्धकारे निबिडे शोभन्ते ज्योतिरिङ्गणाः । समाजो दम्भयुक्तानामस्ति सम्मिलितो ध्रुवम् ॥
विभिन्नान्यालवालानि जायन्ते तीव्रवर्षणात् । स्वतन्त्रताया जायन्ते विभिन्नाः प्रमदा यथा ॥
स्वच्छीकुर्वन्ति सस्यानि कृषकाश्चातुरीयुताः । परित्यजन्ति विद्वांसो मोहमानमदान् यथा ॥
न दृष्टिपथमायान्ति चक्रवाका विहङ्गमाः । न दृष्टिपथमायाति धर्मः प्राप्य कलिं यथा ॥
ऊषरे जायते वृष्टिः किन्तु घासो न जायते । यथा न जायते कामो हरिभक्तस्य मानसे ॥
भ्राजते जन्तुभिर्नानाप्रकारैः सङ्कुला मही । यथा प्रजाऽऽप्तवा सद् राज्यं भ्राजते वृद्धिमागता ॥
वसति पथिकाः श्रान्ता यत्र तत्र प्रकुर्वते । यथेन्द्रियगणो बोधे जात एकत्र तिष्ठति ॥

कदाचिदेति प्रबलो नभस्वान् वीताः पयोदा अपि यत्र तत्र ।

यथा कुपुत्रे जननं प्रयाते नश्यन्ति धर्मा रुचिराः कुलस्थ ॥ १५ ॥ (क)

तमः कदाचिद् दिवसेऽतिघोरं भानुः कदाचिद् भवति प्रकाशः ।

बोधो यथा नश्यति जायते च लब्ध्वा कुसङ्गञ्च मनोज्ञसङ्गम् ॥ १५ ॥ (ख)

गतो वर्षाभिधानर्तुः शरदाद्युत्तरागतः । परमं शोभनममुं दृष्टिगं कुरु लक्ष्मण ! ॥
काशैर्विकसितैः सर्वा छादितास्ति वसुंधरा । प्रकटां कृतवाभ्रान् वर्षतुं वृद्धतां निजाम् ॥
अशोषयन्मार्गवारि भूत्वोदितमगस्त्यभम् । यथैव लोभं नयति सन्तोषः परिशुष्कताम् ॥
सरितां सरसीनाञ्च निर्मलं वारि शोभते । शोभते साधुहृदयं नष्टमोहमदं यथा ॥
सरितां सरसीनाञ्च शुष्यत्यम्भः शनैः शनैः । यथा प्रबोधयुक्तानां ममता परिशुष्यति ॥
सम्परिज्ञाय शरदमागताः खञ्जनाः खगाः । आगच्छन्ति सुपुण्यानि सम्प्राप्य समयं यथा ॥
पङ्केन हीना रेण्वा च शोभते धरणी तथा । नीतिर्नपुण्ययुक्तस्य नृपस्य चरितं यथा ॥
मीना वैकल्यसंयुक्ता न्यूनत्वादम्भस्तथा । यथा घनस्य न्यूनत्वादं बोधहीनाः कुटुम्बिनः ॥

बिनु घन निर्मल सोह अकासा । हरिजन इव, परिहरि सब आसा ॥
कहुँ - कहुँ बूझि सारदी थोरी । कोउ ओक पाव भगति जिमि मोरी ॥

दो०—चले हरषि, तजि नगर, नृप, तापस, बनिक, भिखारि ।

जिमि हरिभगति पाइ, भ्रम, तजहि आश्रमी चारि ॥ ६ ॥

सुखी भीन जे नीर अगाधा । जिमि हरि-सरन न एकउ बाधा ॥
फूलें कमल, सोह सर कैसा । निर्गुन-ब्रह्म सगुन भअैं जैसा ॥
गुजत मधुकर मुखर अनपा । सुंदर खग-रव नाना रूपा ॥
चक्रवाक - मन दुख निसि पेखी । जिमि दुर्जन, पर-संपति देखी ॥
चातक रटत, तृषा अति ओही । जिमि सुख लहइ न संकरद्रोही ॥
सरदातप, निसि - ससि अपहरई । सत-दरस जिमि पातक टरई ॥
देखि इंदु, चकोर-समुदाई । चितवहि, जिमि हरिजन हरि पाई ॥
मसक-दंस बीते हिम-त्रासा । जिमि द्विज-द्रोह किए कुल-नासा ॥

दो०—भूमि - जीव - संकुल रहे, गए सरद - रितु पाइ ।

सदगुर मिलें जाहि जिमि, संसय - भ्रम - समुदाइ ॥ १७ ॥

बरषा गत, निर्मल रितु आई । सुधि न तात ! सीता कै पाई ॥
एक बार कैसेहुँ सुधि जानौ । कालहु जीति निमिष महँ आनौ ॥
कतहुँ रहउ, जौ जीवति होई । तात ! जतन करि आनउँ सोई ॥
सुग्रीवहुँ सुधि मोरि बिसारी । पावा राज, कोस, पुर, नारी ॥
जहि सायक मारा मैं बाली । तेहि सर हतौँ मूढ़ कहँ काली ॥
जामु कृपा छूटहि मद-मोहा । ता कहँ, उमा ! कि सपनेहुँ कोहा ॥
जानहि यह चरित्र मुनि ग्यानी । जिन्ह रघुवीर-चरन रति मानी ॥
लछिमन क्रोधवंत प्रभु जाना । धनुष चढ़ाइ, गहे कर बाना ॥

दो०—तब अनुजहि समुझावा, रघुपति करुनासीव ।

भय देखाइ लें आवहु, तात ! सखा सुग्रीव ॥ १८ ॥

इहाँ पवनसुत हृदयें बिचारा । राम - काजु सुग्रीव बिसारा ॥
निकट जाइ, चरनन्हि सिर नावा । चारिहु बिधि तेहि कहि समुझावा ॥
सुनि, सुग्रीव परम भय माना । बिषय, मोर हरि लीहैउ ग्याना ॥
अब मारुतसुत ! दूत-समूहा । पठवहु जहँ-तहँ बानर-जूहा ॥
कहहु, पाख महँ आव न जोई । मोरें कर, ता कर बध होई ॥
तब हनुमंत बोलाए दूता । सब कर करि सनमान बहूता ॥
भय, अरु प्रीति, नीति देखराई । चले सकल चरनन्हि सिर नाई ॥
अेहि अवसर लछिमन पुर आए । क्रोध देखि, जहँ-तहँ कपि धाए ॥

दो०—धनुष चढ़ाइ कहा तब, जारि करउ पुर छार ।

ब्याकुल नगर देखि तब, आयउ बालिकुमार ॥ १९ ॥

चरन नाइ सिर, बिनती कीन्ही । लछिमन अभय बांह तेहि दीन्ही ॥
क्रोधवंत लछिमन सुनि काना । कह कपोस अति भय-अकुलाना ॥

घनैर्विहीनं गगनं निर्मलं शोभते तथा । हरेर्जनः समाशाभिर्विहीनः शोभते यथा ॥
स्वल्पैव शारदीवृष्टिर्भवत्यस्ति क्वचित् क्वचित् । लभते मामकीं भक्तिं कश्चिदेकः क्वचिद् यथा ॥

हृष्टा नृपा यान्ति पुरं विहाय तपस्विनो मिक्षुजनाश्च वंश्याः ।

यथा हरेर्भक्तिमवाप्य खेदं चत्वार एवाश्रमिणस्त्यजन्ति ॥ १६ ॥

ते मीना बाधया हीना येऽगाधे मलिले स्थिताः । यथेते श्रीशणरणं कापि बाधा न जायते ॥
विकासमाप्तेः कमलैः कामारः शोभते तथा । निर्गुणं ब्रह्म सगुणं जातं सच्छोभते यथा ॥
गुञ्जन्ति मुखराः पुष्पलिह ओपम्यवर्जितम् । नानारूपा रवा रम्या अन्येषामपि पक्षिणाम् ॥
चक्रवाकस्य मनसि दुःखं वीक्ष्य तमस्विनीम् । यथा मनसि दुष्टस्य दुःखं वीक्ष्यान्यसम्पदम् ॥
चातको रटने रक्तस्तृष्णा तस्य परा स्थिता । यथा द्रोही शङ्करस्य प्राणी न लभते सुखम् ॥
तापं शरज्जन्यमिन्दुर्विनष्टं कुरुते निशि । विनष्टं कुर्वते पापं साधवो वीक्षिता यथा ॥
चकोराणां समुदयः पीयूषांशुं विलोकते । समवाप्य विलोकन्ते हरिं हरिजना यथा ॥
हिमन्नासाद् गता नाशं मशका दंशका अपि । यथा कृते द्विजद्रोहे नाशं गच्छति सन्ततिः ॥

व्याप्ता अभूवन् भुवि जन्तवो ये यान्ति स्म नाशं शरदं त आप्त्वा ।

यान्त्येव नाशं सुगुराववाप्ते शङ्काश्रमाणां निकरा यथैव ॥ १७ ॥

वर्षतु रगमच्चैष निर्मलतुः समागतः । किन्तु हे तात ! सीताया वार्ता बुद्ध्या न कापि नो ॥
कथञ्चिदप्येकवारं तस्या वार्ता लभेय चेत् । निमेष एव जित्वाहं कालमप्यानयानि ताम् ॥
स्थिता भवतु कुत्रापि यदि सा जीवती स्थिता । तर्हि तात ! ध्रुवं यत्नं कृत्वाऽऽज्ञेयामि तामहम् ॥
विस्मृति नीतवानस्ति सुग्रीवोऽपि दशां मम । प्राप्तवान् राज्यकोशौ स पुरं सीमन्तिनीमपि ॥
अहं येनैव बाणेन कृतवान् बालिनो वधम् । श्वोऽहं तेनैव बाणेन तस्यापि करवं वधम् ॥
यस्यानुकम्पया मोहो मदश्चेतो विनाशनम् । उमे ! स्वप्नेऽपि किं तस्य कोप इत्याह शङ्करः ॥
इदं चरित्रं जानन्ति त एव मुनयो बुधाः । रघुवीरस्य पदयोर्वरस्ति स्वीकृता रतिः ॥
यदा प्रभुं कोपयुक्तं विजानाति स्म लक्ष्मणः । तदा सज्यं धनुः कृत्वा गूह्णाति स्म करेशरान् ॥

ततोऽनुजातं समबोधयत् स सीमा दयाया रघुवंशनाथः ।

प्रदर्श्य भीतिं तमिहानय त्वं हे तात ! मित्रं शुभकण्ठवन्तम् ॥ १८ ॥

इतो महत्सुतश्चित्ते विचारमकरोदमुम् । यद् रामकार्यं सुग्रीवो विस्मृति नीतवान् स्थितः ॥
समीपे तस्य गत्वा स व्यदधात् कं नतं पदोः । चतुर्भिरप्युपायैस्तं कथयित्वाभ्यबोधयत् ॥
आकर्ण्य शोभनग्रीवो मन्यते स्म परं भयम् । अब्रूतापि मम ज्ञानं हृतवान् विषयव्रजः ॥
इदानीं दूतनिकरान् प्रेषयानिलसम्भव ! । स्थितानि सन्ति यूथानि यत्र यत्र वनोक्तसाम् ॥
निर्देशं देहि यद् यो न पक्षात् प्रत्यागमिष्यति । भविष्यति वधस्तस्य मामकेनैव पाणिना ॥
ततः समाह्वयद् दूतान् नभस्वत्तनुसम्भवः । प्रविधाय समग्राणामधिकाधिकमादरम् ॥
भीतिं प्रीतिं तथा नीतिं सकलानप्यदर्शयत् । नमयित्वा पदोः कानि निरयुः सकला अपि ॥
एतस्मिन्नेव समये समयात्लक्ष्मणः पुरम् । तस्य कोपं वीक्ष्य कीशा अघ्रावन् यत्र तत्र च ॥

धनुः समाकृष्य तदाऽब्रवीत् स दग्ध्वा पुरं भस्ममयं विधास्ये ।

ततः पुरं व्याकुलमाविलोक्य प्राप्तोऽभवद् बालिकुमारकस्तम् ॥ १९ ॥

पदोः कं नमयित्वा स क्षमाप्रार्थनमाचरत् । अभयं समदात् तस्मै हस्तमुत्थाय लक्ष्मणः ॥
साक्षान्निशम्य कर्णाभ्यां लक्ष्मणं कोपसंयुतम् । व्याकुलः परया भीत्या कपीशः समभाषत ॥

सुनु हनुमंत ! संग ले तारा । करि बिनती समुझाउ कुमारा ॥
 तारा - सहित जाइ हनुमाना । चरन बंदि, प्रभु-सुजस बखाना ॥
 करि बिनती, मंदिर ले आए । चरन पखारि, पलंग बैठाए ॥
 तब कपीस, चरनन्हि सिरु नावा । गहि भुज, लछिमन कंठ लगावा ॥
 नाथ ! विषय-सम मद कछु नाही । मुनि-मन मोह करइ छन माहीं ॥
 सुनत बिनोत बचन, सुख पावा । लछिमन, तेहि बहुबिधि समुझावा ॥
 पवनतनय सब कथा सुनाई । जेहि बिधि गए दूत-समुदाई ॥

दो०—हरषि चले सुग्रीव तब, अंगदादि कपि-साथ ।

रामानुज आगे करि, आए जहं रघुनाथ ॥ २० ॥

नाइ चरन सिरु, कह कर जोरी । नाथ ! मोहि कछु नाहिन खोरी ॥
 अतिसय प्रबल देव ! तव माया । छुटइ, राम ! करहु जौ दाया ॥
 विषय-बस्य सुर-नर-मुनि स्वामी ! । मैं पावँर, पसु, कपि, अति कामी ॥
 नारि-नयन-सर जाहि न लागा । घोर क्रोध-तम-निसि जो जागा ॥
 लोभ-पाँस जेहि गर न बँधाया । सो नर तुम्ह-समान रघुराया ! ॥
 यह गुन साधन तें नहि होई । तुम्हरी कृपा पाव कोइ कोई ॥
 तब रघुपति बोले मुसुकाई । तुम्ह प्रिय मोहि, भरत-जमि भाई ॥
 अब सोई जतनु करहु मन लाई । जेहि बिधि सीता कै सुधि पाई ॥

दो०—अँहि बिधि होत बतकही, आए बानर-जूथ ।

नाना बरन सकल दिस, देखिअ कीस-बरूथ ॥ २१ ॥

बानर - कटक, उमा ! मैं देखा । सो मूरख जो करन चह लेखा ॥
 आइ राम-पद नावहि माथा । निरखि बदन, सब होहि सनाथा ॥
 अस कपि एक न सेना माहीं । राम-कुसल जेहि पूछी नाही ॥
 यह कछु नहि प्रभु कइ अधिकाई । बिस्वरूप, व्यापक, रघुराई ॥
 ठाढ़े जहँ-तहँ आयसु पाई । कह सुग्रीव सबहि समुझाई ॥
 राम - काजु, अरु मोर निहोरा । बानर - जूथ ! जाहु चहुँ ओरा ॥
 जनकमुता कहँ खोजहु जाई । मास दिवस महँ आबहु भाई ! ॥
 अवधि मेटि जो बिनु सुधि पाएँ । आवइ, बनिहि सो मोहि मराएँ ॥

दो०—बचन सुनत सब बानर, जहँ-तहँ चले तुरंत ।

तब सुग्रीवें बोलाए, अंगद, नल, हनुमंत ॥ २२ ॥

सुनहु नील ! अंगद ! हनुमाना ! । जामवंत ! मतिधीर सुजाना ॥
 सकल सुभट मिलि दच्छिन जाहू । सीता-सुधि पूँछेहु सब काहू ॥
 मन-क्रम-बचन सो जतन बिचारेहु । रामचंद्र कर काजु सँवारेहु ॥
 भानु पीठि, सेइअ उर आगी । स्वामिहि सब भाव, छल त्यागी ॥
 तजि माया, सेइअ परलोका । मिटहि सकल भवसंभव सोका ॥
 देह घरे कर यह फलु, भाई ! । भजिअ राम, सब काम बिहाई ॥
 सोइ गुनग्य सोई बड़भागी । जो रघुबीर - चरन - अनुरागी ॥
 आयसु मागि, चरन सिरु नाई । चले हरषि सुमिरत रघुराई ॥
 पाछें पवनतनय सिरु नावा । जानि काज, प्रभु निकट बोलावा ॥

हे वातसूनो ! त्वं तारां विधाय स्वेन संयुताम् । गत्वा सम्प्रार्थ्य भूमीशकुमारं शान्ततां नय ॥
तारया सहितो गत्वा ततः पवननन्दनः । नत्वा पादौ तस्य नाथयशो रम्यमवर्णयत् ॥
विधाय प्रार्थनां राजभवनं स तमानयत् । प्रक्षाल्य पादौ पर्यङ्के समुपावेशयच्च तम् ॥
कपीशोऽनमयत् पादयुगले मस्तकं ततः । गृहीत्वा लक्ष्मणस्तस्य करो कण्ठ अयोजयत् ॥
सुग्रीवोऽब्रूत विषयतुल्यः कोऽपि मदोऽस्ति न । यो मुनीनामपि मनो विमोहयति तत्क्षणम् ॥
श्रुत्वैवैतत् तस्य नम्रं वचनं सुखमन्वभूत् । प्राबोधयच्च तं नानाप्रकारैर्लक्ष्मणस्ततः ॥
नभस्वतस्तनूजातोऽश्रावयत् तां समां कथाम् । विधिना येन यान्ति स्म सन्देशहरसञ्चयाः ॥

ततः सुकण्ठश्चलति स्म हर्षयुतोऽङ्गदाविप्लवगेः समेतः ।

विधाय रामानुजमग्रतःस्थं समागमद् यत्र रघूत्तमोऽब्रूत् ॥ २० ॥

तत्पदोर्नमयित्वा कं साञ्जलिर्वदति स्म सः । यत् कश्चिदप्यधीशान् ! मम दोषो न विद्यते ॥
अतीव प्रबला माया भावत्का वर्तते प्रभो ! । तदेव सा नाशमेति यदैव दयते भवान् ॥
वर्तन्ते विषयाधीना नृदेवमुनयः प्रभो ! । अहन्त्वतीव काम्यस्मि प्लवगः पामरः पशुः ॥
न विदुश्च विदधति स्म यं योषित्रेवमार्गणः । घोरकोपान्धकाराक्तरात्रो योजागरान्वितः ॥
लोभरूपेण पाशेन ग्रीवा येन न बन्धिता । स नरो भवता तुल्यो भवानेव रघूद्वह ! ॥
केवलं साधनैरेव न लभ्यन्ते गुणा इमे । कश्चित् कश्चिदवाप्नोति भवदीयानुकम्पया ॥
स्मितं कृत्वा ततोऽब्रूत रघूणामधिनायकः । हे भ्रातस्त्वं वर्तसे मे प्रियो भरतसन्निभः ॥
तमेव यत्नमधुना कुरु संयोज्यमानसम् । विधिना येन जानक्या वार्ता चिद्विषया भवेत् ॥

वार्ता तयोरित्थमभूच्चलन्ती समागमन् कीशगणास्तदेव ।

अनेकवर्णाः सकलामु दिक्षु कंशा वरूया नयनाध्वनीनाः ॥ २१ ॥

शिवो वक्ति शिवे ! दृष्टा मया सा वानरी चमूः । स मूर्ख एव यस्तस्या वर्णनं कर्तुमीहते ॥
आगत्य रामपदयोर्नमयन्ति स्म कानि ते । मुखं रामस्य वीक्ष्यापि जाताः सर्वे सनायकाः ॥
ईदृशः कोऽपि नैवासीत् पृतनायां प्लवङ्गमः । य रघूणामधिपतिः कुशलं पृच्छति स्म न ॥
वर्तते नैव वैशिष्ट्यमेतत् किञ्चिदपि प्रभोः । यतो रघूणामधिपो विश्वरूपश्च पूरकः ॥
प्राप्यादेशं स्थिता जाता यत्र तत्र समेऽपि ते । ततः सुकण्ठः सकलान् प्रबोध्य समभाषत ॥
रामस्य वर्तते कार्यं प्रार्थना मम वर्तते । यत् कीशनिकरा ! यूयं यात दिक्षु चतसृषु ॥
अन्वेषयत गत्वा तां विदेहाधिपनन्दिनीम् । प्रत्यागच्छत मासान्तदिनान्तरपि बान्धवाः ! ॥
तस्या वार्तामलङ्घ्यापि समतीत्यवधिञ्च यः । परावर्तेत निहतो भविष्यति मयैव सः ॥

श्रुत्वेव वाचं सकलाः प्लवङ्गाः क्षणाद् व्रजन्ति स्म च यत्र तत्र ।

आह्वानकर्माण्यकरोत् सुकण्ठो तदाङ्गवं वातसुतं नलादीन् ॥ २२ ॥

अब्रूतापि शृणुत हे नलाङ्गदमरुत्सुताः ! । जाम्बवन्धीरमतिकाः ! शोभनज्ञानसंयुताः ॥
सम्मिल्य सर्वे सुभटाः ककुभं दक्षिणामित । सकलानपि वैदेह्याः समाचारञ्च पृच्छत ॥
विचारयत तद्यत्नं मनसा कर्मणा गिरा । कार्यं रघुकुलेशस्य कुरुष्वं सफलं तथा ॥
पृष्ठेन सेव्यः सप्ताश्वो वह्निः सेव्यस्तथोरसा । किन्तु स्वामी समैर्भावैः सेव्यः सन्त्यज्य कैतवम् ॥
विहाय मायां प्राप्तव्यः परो लोकः सुसाधनैः । विनाशं येन गच्छेयुः सर्वे शोका भवोद्भववाः ॥
इदमेव फलं देहधारणस्यास्ति बान्धवाः । रामस्य भजनं कार्यं कामांस्त्यक्त्वा समानपि ॥
स एव गुणवेत्तास्ति स एव परभाग्यवान् । योऽनुरागेण सहितो रघुवीरस्य पादयोः ॥
याचित्वा शासनं कानि नमयित्वा पदेषु ते । हर्षयुक्ताश्चलन्ति स्म स्मरन्तो रघुनायकम् ॥
हनुमान् सर्वतः पश्चादकरोन्मस्तकं नतम् । कार्यं विचार्य तं रामः स्वस्य पार्श्वं समाह्वयत् ॥

परसा सीस सरोरुह - पानी । करमुद्रिका दीन्ह जन जानी ॥
बहु प्रकार सीतहि समुझाअहु । कहि बल-विरह, बेगि तुम्ह आअहु ॥
हुनुमत, जन्म सुफल करि माना । चलेउ हृदय धरि कृपानिधाना ॥
जद्यपि प्रभु जानत सब बाता । राजनीति राखत, सुरवाता ॥

दो०—चले सकल बन खोजत, सरिता, सर, गिरि, खोह ।

राम-काज लयलीन मन, बिसरा तन कर छोह ॥ २३ ॥

कतहुँ होइ निसिचर सैं भेटा । प्राण लेहि अँक - एक चपेटा ॥
बहु प्रकार गिरि-कानन हेरहि । कोउ मुनि मिलइ, ताहि सब घेरहि ॥
लागि तृषा, अतिसय अकुलाने । मिलइ न जल, घन गहन भुलाने ॥
मन हनुमान कीन्ह अनुमाना । मरन चहत सब विनु जल-पाना ॥
चढ़ि गिरि-सिखर, चहुँ दिसि देखा । भूमि-बिबर अँक कौतुक पेखा ॥
चक्रबाक, वक, हंस उड़ाहीं । बहुतक खग प्रविसहिं तैहि माहीं ॥
गिरि ते उतरि पवनसुत आवा । सब कहूँ लै सोइ बिबर देखावा ॥
आगें कै हनुमंतहि लीन्हा । पेटे बिबर, विलंबु न कीन्हा ॥

दो०—दीख जाइ उपवन बर, सर बिगसित बहु कंज ।

मंदिर एक रुचिर तहुँ, बैठि नारि तप-पुंज ॥ २४ ॥

दूरि ते ताहि सबन्हि सिरु नावा । पूछें, निज वृत्तांत सुनावा ॥
तैहि तब कहा, करहु जल-पाना । खाहु सुरस, सुंदर फल नाना ॥
मज्जनु कीन्ह, मधुर फल खाए । तासु निकट पुनि सब चलि आए ॥
तैहि सब आपनि कथा सुनाई । मैं अब जाव जहाँ रघुराई ॥
मूदहु नयन, बिबर तजि जाहू । पैहहु सीतहि, जनि पछिताहू ॥
नयन मूदि, पुनि देखिहि बीरा । ठाढ़े सकल सिंधु कें तीरा ॥
सो पुनि गई, जहाँ रघुनाथा । जाइ कमल-पद नाअसि माथा ॥
नाना भाँति बिनय तैहि कीन्ही । अनपायनी भगति प्रभु दीन्ही ॥

दो०—बदरीबन कहूँ सो गई, प्रभु-अग्या धरि सीस ।

उर धरि राम-चरन जुग, जे बंदत अज-ईस ॥ २५ ॥

इहाँ बिचारहि कपि मन माहीं । बीती अवधि, काज कछु नाहीं ! ॥
सब मिलि कहहि परस्पर बाता । बिनु सुधि लएँ करब का भ्राता ? ॥
कह अंगद, लोचन भरि बारी । दुहुँ प्रकार भइ मृत्यु हमारी ॥
इहाँ न सुधि सीता कै पाई । उहाँ गएँ मारिहि कपिराई ॥
पिता बधे पर मारत मोही । राखा राम, निहोर न ओही ॥
पुनि-पुनि अंगद कह सब पाहीं । मरन भयउ, कछु संसय नाहीं ॥
अंगद = बचन सुनत कपि बीरा । बोलि न सकहि, नयन बह नीरा ॥
छन अँक सोच-मगन होइ रहे । पुनि अस बचन कहत सब भए ॥
हम सीता कै सुधि लीन्हें बिना । नहि जँहें जुबराज प्रबीना ! ॥
अस कहि लवनसिंधु-तट जाई । बैठे कपि सब दर्भ डसाई ॥
जामवंत, अंगद - दुख देखी । कहीं कथा - उपदेस बिसेषी ॥

अस्पृशन्मस्तकं तस्य स्वसरोरुहाणिना । अयच्छदपि विज्ञाय स्वदासं करमुद्रिकाम् ॥
अमापतापि वैदेहीं बोधयानेकरीतिभिः । बलं वियोगञ्चाभाष्य क्षिप्रमेव त्वमेहि च ॥
मन्यते स्म निजं जन्म सुफलं वातनन्दनः । कृपानिधानं हृदये सुस्थाप्य चलति स्म च ॥
प्रभुः समग्रमेवार्थं परिजानाति यद्यपि । तथापि रक्षति क्षमाभृन्नीति विबुधरक्षकः ॥

अन्वेषयन्तः सकला वनेषु सरित्तरस्स्वद्विगुहासु चायुः ।

रामस्य कार्यं सुविलीनमासीत् तेषां मनः प्रेम तनोः स्मृतं न ॥ २३ ॥

यदि कश्चित् कदाचिच्च क्रव्यादो मिलितोऽभवत् । एकेनैव चपेटेन तस्यासूनहरन् समे ॥
नानाप्रकारैरचलानपश्यन् विपिनान्यपि । कश्चिन्मुनिश्चैन्मिलिततमेवावेष्टयन् समे ॥
तावदेव तृडुत्पन्ना तैऽतिव्याकुलतामयुः । न लभ्यते स्म पानीयं विभ्रान्तास्ते घने वने ॥
चित्तेऽनुमानमकरोल्लक्षणैः पवनात्मजः । यत् समे मर्तुमिच्छन्ति जलपानेन वर्जिताः ॥
आरुह्य भूभृच्छिखरं सर्वदिक्षु स ऐक्षत । स ऐक्षतैकमाश्चर्यमेकस्मिन् विवरे भुवः ॥
चक्रवाका वका हंसा अप्युड्डयनमाचरन् । तथा तस्मिन् विशन्ति स्म नैकसङ्ख्या विहङ्गमाः ॥
धराधरादवारुह्य समेत पवननन्दनः । सकलानपि सङ्गृह्यादर्शयद् विवरञ्च तत् ॥
विधाय सकला अग्रे पवमानतनूद्भवम् । अविशन् विवरे तस्मिन् विलम्बं नाचरन्स्तथा ॥

गत्वा वराराममलोकयन्ते तथा सरोऽनेकमुफुलपद्मम् ।

एकं मनोमोहकमीशगेहं तत्रासितां स्त्रीञ्च तपस्समूहम् ॥ २४ ॥

दूरादेव समे तस्यै नमयन्ति स्म मस्तकम् । पृष्टाः स्वकीयं वृत्तान्तं ते तामश्वावयन्नपि ॥
ततः सा तान् ब्रवीति स्म कुरुष्वं पानमम्भसः । खादतानेकसुरससुन्दराणि फलान्यपि ॥
ततोऽमज्जन्तथाखादन् फलानि मधुराणि ते । आगच्छन्नपि सर्वं तां निकषा तदनन्तरम् ॥
अश्वावयत् तान् सकलां कथां सा निजसङ्गताम् । अवृत्ताप्यधुना यत्र रघुराट् तत्र गाम्यहम् ॥
निमीलयत नेत्राणि यान त्यक्त्वा दरीमिमाम् । जानकीं प्राप्स्यथावश्यं यात चिन्ताशुचौ च मा ॥
ततो वीरास्त आमीत्य दृशोऽपश्यन् पुनर्यदा । तदापश्यन् समुद्रस्य तीर एव स्थितान् समान् ॥
सापि तन्नैव याति स्म यत्रासीद् रघुनायकः । यात्वा चानमयच्छीर्षं तस्य पादसरोजयोः ॥
नानाप्रकारसंयुक्तां प्रार्थनां कुरुते स्म सा । प्रभुस्तस्य ददाति स्म भक्तिमप्यनपायिनीम् ॥

ततः प्रयाता बदरीवनं सा धृत्वोत्तमाङ्गे रघुनाथशिष्टिम् ।

धृत्वा च रामस्य पदे स्वचित्ते याम्यां प्रणामं कुरुतोऽजशवौ ॥ २५ ॥

इतो विचारयन्ति स्म स्वचेतसि बलीमुखाः । अवधिव्यत्ययात् किन्तु कार्यं किमपि नाभवत् ॥
सर्वे मिलित्वाभाषन्त स्वविचारं परस्परम् । अगृहीत्वा समाचारं बान्धवाः! किं करिष्यते ॥
नेत्रयोर्जलमापूर्य वदति स्माङ्गदस्ततः । द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां मरणं जातमस्ति नः ॥
अत्र सीताविषयिणी वार्ता लब्धास्ति नैव नः । गमने विहिते तत्र कपीशो निहनिष्यति ॥
हते पितर्येव घातमकरिष्यत् स मामकम् । अरक्षत् किन्तु रामो मामुपकारोऽत्र तस्य न ॥
अङ्गदः सकलानेव भाषते स्म पुनः पुनः । अस्माकं मरणं जातं नास्ति कोऽप्यत्र संशयः ॥
कपिवीरा अङ्गदस्य शृण्वन्ति स्म सरस्वतीम् । नाशकनुवन् भाषितुं तेषां दृग्भ्योऽब्रह्मजलम् ॥
चिन्तामग्ना भवन्ति स्म त एकक्षणमात्रकम् । पुनरेतादृशां वाचं प्रयुञ्जन्ति स्म ते समे ॥
अज्ञात्वा मिथिलाधीशमुताया वृत्तकं वयम् । नैव तत्र परेष्यामो हे प्रवीण युवाधिप ! ॥
इत्थं समाभाष्य गत्वा तीरं लवणवारिधेः । कुशानामास्तृतिं कृत्वा सकला अप्युपाविशन् ॥
जाम्बवान् समवालोच्य दुःखमङ्गदमाश्रितम् । युक्तां विशिष्टोपदेशैः कथां तं समभाषत ॥

तात ! राम कहँ नर जनि मानहु । निर्गुन ब्रह्म, अजित, अज, जानहु ॥
हम सब सेवक अति बड़भागी । संतत सगुन - ब्रह्म - अनुरागी ॥

दो०—निज इच्छाँ प्रभु अवतरइ, सुर-महि-गो-द्विज लागि ।

सगुन-उपासक संग तहँ, रहहि मोच्छ सब त्यागि ॥ २६ ॥

अहि बिधि कथा कहहि बहु भाँती । गिरि - कंदराँ सुनी संपाती ॥
बाहेर होइ, देखि बहु कीसा । मोहि अहार दीन्ह जगदीसा ॥
आजु सबहि कहँ भच्छन करऊँ । दिन बहु चले अहार बिनु मरऊँ ॥
कबहुँ न मिल भरि-उदर अहारा । आजु दीन्ह बिधि एकहि बारा ॥
डरपे, गोघ-बचन सुनि काना । अब भा मरन, सत्य हम जाना ॥
कपि सब उठे गोघ कहँ देखी । जामवंत - मन सोच बिसेषी ॥
कह अंगद, बिचारि मन माहीं । धन्य जटायू-सम कौउ नाही ॥
राम-काज-कारन तनु त्यागी । हरिपुर गयउ परम बड़भागी ॥
सुनि खग, हरष-सोक-जुत बानी । आवा निकट, कपिन्ह भय मानी ॥
तिन्हहि अभय करि, पूछेसि जाई । कथा सकल, तिन्ह ताहि सुनाई ॥
सुनि संपाति, बंधु कै करनी । रघुपति-महिमा बहुबिधि बरनी ॥

दो०—मोहि ले जाहु सिधुतट, देउँ तिलांजलि ताहि ।

बचन सहाइ करबि मैं, पंहहु, खोजहु जाहि ॥ २७ ॥

अनुज-क्रिया करि सागर - तीरा । कहि निज कथा, सुनहु कपिबीरा ! ॥
हम द्वौ बंधु, प्रथम तरुनाई । गगन गए रबि-निकट उड़ाई ॥
तेज न सहि सक, सो फिर आवा । मैं अभिमानी, रबि निअरावा ॥
जरे पंख अति तेज अपारा । परेउँ भूमि, करि घोर चिकारा ॥
मुनि अँक नाम चंद्रमा ओही । लागी दया देखि करि मोही ॥
बहु प्रकार तेहि ग्यान सुनावा । देह-जनित अभिमान छड़ावा ॥
वैताँ, ब्रह्म मनुज-तनु धरिही । तासु नारि निसिचर-पति हरिही ॥
तासु खोज पठइहि प्रभु दूता । तिन्हहि मिलेँ, तँ होब पुनीता ॥
जमिहहि पंख, करसि जनि चिता । तिन्हहि देखाइ देहेसु तँ सीता ॥
मुनि कइ गिरा सत्य भइ आजू । सुनि मम बचन, करहु प्रभु-काजू ॥
गिरि त्रिकूट-ऊपर बस लंका । तहँ रह रावन, सहज असंका ॥
तहँ असोक उपवन जहँ रहई । सीता बैठि सोच-रत अहई ॥

दो०—मैं देखउँ, तुम्ह नाही, गोघहि दृष्टि अपार ।

बूढ़ भयउ न त करतैउँ, कछुक सहाय तुम्हार ॥ २८ ॥

जो नाघइ सत जोजन सागर । करइ सो राम-काज, मति-आगर ॥
मोहि बिलोकि, धरहु मन घीरा । राम-कृपाँ कस भयउ सरीरा ॥
पापिउ जा कर नाम सुमिरहीं । अति अपार भवसागर तरहीं ॥
तासु दूत तुम्ह, तजि कदराई । राम हृदयँ धरि, करहु उपाई ॥
अस कहि, गरुड़ ! गोघ जब गयऊ । तिन्ह कै मन अति बिसमय भयऊ ॥
निज-निज बल सब काहँ भाषा । पार जाइ कर संसय राखा ॥

हे तात! मैव मन्यस्व रघुवंशाधिपं नरम् । जानीहि निर्गुणं ब्रह्म जन्महीनं तथाऽजितम् ॥
वयं सर्वे सेवकाः स्मो यद्वाभाग्यसमन्विताः । यत् सन्ततं गुणवति ब्रह्मणि प्रीतिमाश्रिताः ॥

निजेच्छयाऽवातरति प्रभुनः सुरस्थिरामोद्विजरक्षणार्थम् ।
साकारममताः सह तत्र वासं कुर्वन्ति हात्वा सकला विमुक्ताः ॥ २६ ॥

अभाषन्तानेकरूपाः कथा रीत्यानया समेताः शृणोति स्म सम्पातिः शिलोच्चयगुहास्थितः ॥
बहिरेत्यैक्षत बहून् क्रीडानव्रतं च स्वयम् । अस्ति मे दत्तवानेतमाहारज्जगदीश्वरः ॥
सर्वेषामपि चैतेषां करिष्याम्यद्य भक्षणम् । अनेके दिवसा याता विनाहारमहं म्रिये ॥
कदापि लभ्यते नैवाहारो जठरपूर्तिक । एकस्मिन्नेव कालेऽद्य दत्तवान् पुष्कलं विधिः ॥
गृध्रस्योक्तिमिमांश्रुत्वा ते भीताः समचिन्तयन् । मृतिजाताधुना सत्यमित्यस्माभिरवागतम् ॥
गृध्रं विलोक्य सकला उदतिष्ठन् वलीमुखाः । किन्तु जाम्बवतश्चित्ते चिन्ताभूत् सविशेषका ॥
कृत्वा विचारं मनसि ब्रवीति स्माङ्गदस्ततः । जटायुषा समः कोऽपि कृतकृत्यो न वर्तते ॥
रामकार्यनिमित्तेन परित्यज्य कलेवरम् । गच्छति स्म हरेल्लोकमुत्तमोत्तमभाग्यवान् ॥
हर्षशुभजनितां वाचं निशम्येमां विहङ्गमः । समीपमायात् कीशास्तु मन्यन्ते स्मागतं भयम् ॥
विधाय भयहीनांस्तान् गत्वा पार्श्वे स पृष्ठवान् । श्रावयन्ति स्म तं सर्वे कथां तां सकलामपि ॥
सम्पातिः कर्णं कृत्वा चरितं वान्धवस्य तत् । रघुनाथस्य माहात्म्यं नानाविधमवर्णयत् ॥

सोऽब्रूत तान् मां नयताब्धितोरं तस्मै प्रदास्यामि तिलाञ्जलिं यत् ।

वाचा करिष्यामि सहायतां वस् तां प्राप्स्यथान्वेषयथाधुना याम् ॥ २७ ॥

समुद्रस्य तटे कृत्वा सोऽनुजस्योत्तरक्रियाम् । अब्रूत स्वकथां कीशवीराः शृणुत मे कथाम् ॥
आवामास्व उभौ बन्धू श्रितौ नूतनयौवनम् । उड्डीय खेऽकुर्व यानं समीपे द्वादशात्मनः ॥
तेजः सोढुं न शक्तः स परावृत्त्यागमत् ततः । अहं गर्वी द्वादशात्मबहुसामीप्यमाप्तवान् ॥
पक्षी दग्धो ममाभूतामत्यपारेण तेजसा । विधाय चीत्कृति घोरापतं वसुधातले ॥
चन्द्रमानामकस्तत्र वसति कृतवान् मुनिः । स मां विलोक्यानुकम्पाभरपूर्णस्थिति गतः ॥
अश्रावयत् स मां नानाप्रकारैर्बोधभारतीम् । अमोचयच्छाभिमानं मम देहसमुद्भवम् ॥
त्रेतायुगे ब्रह्म देहं धारयिष्यति मानवम् । निशीथिनीचरपतिस्तस्य पत्नी हरिष्यति ॥
तस्या अन्वेषणे दूतान् प्रेषयिष्यत्यघोश्वरः । तेषु गम्मिलितेषु त्वं पूतरूपो भविष्यसि ॥
उत्पत्स्यतः पक्षपाल्यौ मैव चिन्तां कुरुष्व च । तेभ्यः प्रदर्शय सुतां मिथिलानगरीपते ॥
सा भारती मुनेस्तस्य प्राप्ता सत्यस्वरूपताम् । श्रुत्वेदानीं मम वचः कार्यं प्रकुस्त प्रभोः ॥
लङ्कापुरी त्रिकूटस्य पर्वतस्योपरि स्थिता । सहजं शङ्कया हीनो रावणस्तत्र वासकृत् ॥
तत्ताप्यशोकाभिधानमुद्यानं यत् वर्तते । तत्रोपविष्टा चिन्तायां रतास्ति जनकात्मजा ॥

अहं प्रपश्यामि तु तां न यूयं गृध्रस्य दृष्टिर्भवति प्रदूरा ।

बुद्धोऽस्मि नो चेदकरिष्यमेव सहायतां कामपि युष्मदीयाम् ॥ २८ ॥

य उल्लङ्घयितुं शक्तः सागरं शतयोजनम् । स एव शेवधिर्बुद्धे रामकार्यं करिष्यति ॥
मामाविलोक्य हृदये समाश्रयत धीरताम् । रामचन्द्रस्य कृपया कीदृगं जातं वपुर्मम ॥
स्मृत्या यस्याभिधानस्य किल्बिषेषु रता अपि । तरन्त्यपारं परमं संसारात्मकसागरम् ॥
तस्यैव दूता यूयं स्थ तत् परित्यज्य भीरुताम् । रामं निधाय स्वीयेषु चित्तेषु कुरुतोद्यमम् ॥
वक्ति काकस्ताक्ष्यं! गृध्र इत्थं प्रोच्य यदागमत् । तदा तेषां मनस्यासीदतीवाश्चर्यभावना ॥
स्वीयं स्वीयं बलं सर्वैरपि तत्र प्रभाषितम् । किन्तु तैः पारगमने संशयः प्रकटीकृतः ॥

जरठ भयउँ अब, कहइ रिछेसा । नहि तन रहा प्रथम बल-लेसा ॥
जबहि त्रिविक्रम भए खरारी । तब मैं तरुन रहेउँ, बल भारी ॥

दो०—बलि बाँधत प्रभु बाढ़ेउ, सो तनु बरनि न जाइ ।

उभय धरी महँ दोन्हों, सात प्रदच्छिन घाइ ॥ २९ ॥

अंगद कहइ, जाउँ मैं पारा । जियँ संसय कछु, फिरती बारा ॥
जामवंत कह, तुम्ह सब लायक । पठइअ किमि, सबही कर नायक ॥
कहइ रीछपति, सुनु हनुमाना ! । का चुप साधि रहेहु बलवाना ? ॥
पवन - तनय, बल पवन - समाना । बुधि - विवेक - विग्यान - निधाना ॥
कवन सो काज कठिन जग माहीं । जो नहि होइ तात ! तुम्ह पाहीं ॥
राम - काज - लागि तव अवतारा । सुनतहि भयउ पर्वताकारा ॥
कनक-बरन तन तेज बिराजा । मानहुँ अपर गिरिन्ह कर राजा ॥
सिंहनाद करि बारहि बारा । लीलहि नावउँ जलनिधि खारा ॥
सहित सहाय रावनहि मारी । आनउँ इहाँ त्रिकूट उपारी ॥
जामवंत ! मैं पूँछउँ तोही । उचित सिखावनु दीजहु मोही ॥
अतना करहु तात ! तुम्ह जाई । सीतहि देखि, कहहु सुधि आई ॥
तब निज भुज-बल राजिवनैना । कौतुक लागि संग कपि-सेना ॥

छं०—कपि-सेन संग, सँघारि निसिचर, रामु, सीतहि आनिहूँ ।

त्रैलोक - पावन सुजसु, सुर - मुनि - नारदादि बखानिहूँ ॥

जो सुनत, गावत, कहत, समुझत, परमपद नर पावई ।

रघुबीर - पद - पाथोज - मधुकर, वास तुलसी गावई ॥

दो०—भव-भेषज रघुनाथ-जसु, सुनिहूँ जे नर अरु नारि ।

तिन्ह कर सकल मनोरथ, सिद्ध करहि त्रिसिरारि ॥ ३० (क) ॥

सो०—नीलोत्पल तन स्याम, काम-कोटि-सोभा-अधिक ।

मुनिअ तामु गुन-ग्राम, जामु नाम अध-खग-बधिक ॥ ३० (ख) ॥

मासपारायण, तेईसवाँ विश्राम

चतुर्थ सोपान किष्किन्धाकाण्ड सम्पूर्ण

ऋक्षेशोऽब्रूत यदहमिदानीं वृद्धतां गतः । प्राचीनबललेशोऽपि वर्तते न कलेवरे ॥
यदा त्रिविक्रमो जातो भगवान् खरशान्तवः । तदाहमासं तरुणः पर्याप्तिबलसंयुतः ॥

वधनन् बलिं वृद्धिमगात् तथेशो यथा तवङ्गं गदितुं न शक्यम् ।

घटीद्वयेऽहं कृतवांस्तदानीं प्रदक्षिणा अद्रिमिताः प्रधाव्य ॥ २९ ॥

अङ्गदो भाषते स्माहं व्रजिष्यामि परं तटम् । परावृत्तो किन्तु किञ्चित् संशयो मम चेत्तसि ॥
वक्ति स्म जाम्बवान् यत् त्वं योग्यः सकलरीतिभिः । किन्तु कस्मात् प्रेषणीयः सर्वेषामपि नायकः ॥
ऋक्षेशोऽब्रूत हे वाततनूद्भव ! निशामय । कस्मान्मोनं समाश्रित्य स्थितोऽसि बलसंयुतः ॥
पवनस्य सुतोऽसि त्वं बले च पवनोपमः । शेषध्विर्वर्तसे वृद्धेस्त्वं प्रबोधविवेकयोः ॥
किं वर्तते तत् कठिनं कार्यं वसुमतीतले । यस्य सिद्धिस्तवया तात ! सम्प्राप्तुं नैव शक्यते ॥
रामकार्यस्यैव हेतोरवतारस्तव स्थितः । इति श्रुत्वैव मञ्जुनाथो वातजः पर्वताकृतिः ॥
स्वर्णवर्णतनूमान् स तेजस्तस्य व्यराजत । नूनमन्यो नवीनोऽभूत् स सुमेरुगिरीश्वरः ॥
वारम्बारं सिंहनादं कृत्वा स समभाषत । उल्लङ्घयामि आराब्धिं लीलयेव पुरःस्थितम् ॥
रावणं सूदयित्वाहं सहायकसमन्वितम् । आनेष्याम्यत्र चोत्पाद्य त्रिकूटं धरणीधरम् ॥
कर्तव्यं कर्म पृच्छामि त्वामहं भल्लुकाधिप ! । कर्तव्यस्योपदेशं मां भाषस्वौचित्यसंयुतम् ॥
जाम्बवानब्रवीत् तात ! गत्वा तत्रेदमाचर । यत् मीतां प्रेक्ष्य चागत्य स्थितिं तस्या निरूपय ॥
आनेष्यति ततस्तां स्वदोर्बलेनाम्बुजेक्षणः । केवलं कौतुकाय स्यात् साकं वानरवाहिनी ॥

विधाय कीशवाहिनीं स्वसङ्गयानकारिकाम् निहत्य राक्षसान् प्रभुविदेहजां ग्रहीष्यति ।
समस्तलोकपावकं यशस्तदीयकं सुरैः सुरभिमुख्यतापसैः समैरपि प्रगास्यते ॥
विधाय यत् स्वकर्णगं प्रगीतमीरितं तथा प्रबुद्धमुत्तमं पदं प्रमोः प्रयाति मानवः ।
रघूत्तमाङ्घ्रिपङ्कजद्वयद्विरेफरूपकः तुलस्थनभ्यदासकः सदैव यत् प्रगायति ॥

प्रवीषधं रामयशो नरा ये नार्यश्च कर्णागतमाचरन्ति ।

मनोरथान् सर्वतनूस्तदीयान् करोति सिद्धांस्त्रिशिरोविपक्षः ॥ ३० ॥ (क)

स्थितो नीलपद्मोपमो यस्य देहश्छविर्व्यस्य मारीयकोटिप्रकृष्टा ।

गुणव्यूह आकर्णनीयस्तदीयः स्थिताघद्विजे व्याध आख्या यदीया ॥ ३० ॥ (ख)

मासपारायणे त्रिविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

किष्किन्धाकाण्डात्मकं चतुर्थं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

सुन्दरकाण्ड

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणोन्नसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुहं मायामनुष्यं हरिं
बन्धेऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडावणिम् ॥ १ ॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं क्रुद्ध मानसं च ॥ २ ॥

अतुलितबलधामं हेमशैलाभवेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिप्रियभक्तं वासजातं नमामि ॥ ३ ॥

जामवंत के बचन सुहाए । सुनि, हनुमंत-हृदय अति भाए ॥
तब-लगि मोहि परिखेहु तुम्ह भाई ! । सहि दुख कंद-मूल-फल खाई ॥
जब-लगि आवौ सीतहि देखी । होइहि काजु, मोहि हरष बिसेषी ॥
यह कहि, नाइ सबन्हि कहूँ माया । चलेउ हरषि, हियँ धरि रघुनाथा ॥
सिधु - तीर अँक भूधर सुंदर । कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥
बार-बार रघुबीर सँभारी । तरकैउ पवनतनय बल-भारी ॥
जैहि गिरि चरन देइ हनुमंता । चलेउ सो गा पाताल तुरंता ॥
जिमि अमोघ रघुपति कर बाना । एही भाँति चलेउ हनुमाना ॥
जलनिधि रघुपति-दूत बिचारी । तँ मैनाक ! होहि श्रमहारी ॥

दो०—हनूमान, तैहि परसा, कर पुनि कोन्ह प्रनाम ।

राम-काजु कीन्हें बिनु, मोहि कहाँ बिश्राम ? ॥ १ ॥

जात पवनसुत देवन्ह देखा । जानै कहूँ बल - बुद्धि - बिसेषा ॥
सुरसा नाम अहिन्ह कै माता । पठइन्हि, आइ कही तैहि बाता ॥
आजु सुरन्ह मोहि दीन्ह अहारा । सुनत बचन कह पवनकुमारा ॥
राम-काजु करि, फिरि मै आवौ । सीता कइ सुधि, प्रभुहि सुनावौ ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

सुन्दरकाण्डम्

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं कैवल्यशान्तिप्रदं
ब्रह्मेशानफणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायाननुष्यं हरि
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं नृपालचूडामणिम् ॥ १ ॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदये मदीये
सत्यं वदामि च मवानखिलान्तरात्मा ।
मक्तिं वदतु रघुपुङ्गव ! निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरुतान्मनश्च ॥ २ ॥

अतुलितबलमेहं हेमशैलामदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामप्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिवरभवतं वातजातं नमामि ॥ ३ ॥

शिरः सुशोभना ऋक्षराजजाम्बवतोदिताः । श्रुता रोचन्ते स्म गन्धवाहस्य तनुजन्मने ॥
सोऽब्रूत बान्धवास्तावत् प्रतीक्षा क्रियतां मम । सोऽदवा दुःखं भक्षयित्वा कन्दान् मूलफलानि च ॥
यावत् परागमिष्यामि समालोक्य विदेहेजाम् । भविष्याति ध्रुवं कार्यं विशिष्टा मुद् यतोऽस्ति मे ।
इत्युक्त्वा सकलेभ्योऽपि नमयित्वा निजं शिरः । स्थापयित्वा रघुपतिं चित्ते प्रमुदितोऽचलत् ॥
आसीदेकस्तटे सिन्धोः सुन्दरो घरणीघरः । आरोहत् तस्य शिखरं कूर्दित्वा कीतुकेन सः ॥
रघ्वन्ववायवीरस्य स्मृतिं कृत्वा पुनः पुनः । बलेन महता तस्मादुदप्लवत वातजः ॥
उपरि क्षमाभृतो यस्य पदं कृत्वा मरुत्सुतः । चलति स्म क्षणादेव पातालं विशति स्म सः ॥
अमोघरूपश्चलति बाणो रघुपतेर्यथा । तथैव गन्धवाहस्य कलेवरभवोऽचलत् ॥
अयं रघुपतेर्दूत इति सञ्चिन्त्य सागरः । अब्रूत गोत्रं मैनाक ! भवास्य श्रमहारकः ॥

हस्तेन वातस्य सुतोऽस्पृशत् तं कृत्वा प्रणामं मुहुरब्रवीच्च ।

यावन्न कुर्यां रघुनाथकार्यं तावत् कुतो विश्रमणं भवेन्मे ॥ १ ॥

देवा अवालोकयन्त गच्छन्तं वातनन्दनम् । विशिष्टां परिविज्ञातुं तस्य शक्तिं तथा धियम् ॥
भुजङ्गमानां जननीं सुरसेत्यभिधावतीम् । तेऽप्रेषयन् सापि वातसुतमेत्यावद्वचः ॥
अद्य मत्स्यं दत्तवन्तः सन्त्याहारं दिवोकसः । श्रुत्वा तस्या वचनमवदद् वातनन्दनः ॥
रामस्य कार्यं कृत्वाहं भविष्यामि परागतः । सीताविषयिणीं वार्तां श्रावयिष्याम्यधीश्वरम् ॥

तब तब बदन पैठिहुँ आई । सत्य कहउँ मोहि जान दे, माई ! ॥
 कबनेहुँ जतन देइ नहि जाना । अससि न मोहि, कहेउ हनुमाना ॥
 जोजन भरि तेहि बदन पसारा । कपि, तनु कीन्ह दुगुन विस्तारा ॥
 सोरह जोजन मुख तेहि ठयऊ । तुरत पवनसुत बत्तिस भयऊ ॥
 जस - जस सुरसा बदन बढ़ावा । तासु दून कपि रूप देखावा ॥
 सत जोजन तेहि आनन कीन्हा । अति लघु रूप पवनसुत लीन्हा ॥
 बदन पइठि पुनि बाहेर आवा । मागा बिदा, ताहि सिरु नावा ॥
 मोहि सुरन्ह जेहि लागि पठावा । बुधि-बल-मरमु तोर मैं पावा ॥

दो०—राम-काजु सबु करिहहु, तुम्ह बल-बुद्धि-निधान ।

आसिष देइ गई सो, हरषि चलेउ हनुमान ॥ २ ॥

निसिचरि एक सिंधु महुँ रहई । करि माया नभु के खग गहई ॥
 जीव - जंतु जे गगन उड़ाहीं । जल बिलोकि तिन्ह कै परिछाहीं ॥
 गहइ छाह, सक सो न उड़ाई । अहि विधि सदा गगनचर खाई ॥
 सोइ छल हनुमान कहैं कीन्हा । तासु कपटु कपि तुरतहि चीन्हा ॥
 ताहि मारि, मारुतसुत बीरा । बारिधि पार गयउ मतिधीरा ॥
 तहाँ जाइ देखी बन - सोभा । गुंजत चचरीक मधु-लोभा ॥
 नाना तरु फल-फूल सुहाए । खग-मृग-बृंद देखि मन भाए ॥
 सैल बिसाल देखि अँक आगें । ता पर धाइ चढ़ेउ भय त्यागें ॥
 उमा ! न कछु कपि कै अधिकाई । प्रभु-प्रताप, जो कालहि खाई ॥
 गिरि पर चढ़ि लंका तेहि देखी । कहि न जाइ, अति दुर्ग बिसेषी ॥
 अति उत्तंग जलनिधि चहु पासा । कनक - कोट कर परम प्रकासा ॥

छं०—कनक-कोट बिचित्र, मनि-कृत सुंदरायतना घना ।

चउहट्ट, हट्ट, सुबट्ट, बीथीं, चार पुर, बहु बिधि बना ॥

गज-बाजि-खचर-निकर पवचर-रथ-बरुथन्हि को गन ? ।

बहुरूप बिसिचर-जूथ, अतिबल सेन, बरनत नहि बने ॥ १ ॥

बन, बाग, उपबन, बाटिका, सर, कूप, बापीं सोहहीं ।

नर - नाग - सुर - गंधर्व - कन्या - रूप मुनि-मन मोहहीं ॥

कहुँ माल देह बिसाल सैल-समान अतिबल गर्जहीं ।

नाना अखारेन्ह भिराँह बहुबिधि एक-एकन्ह तजहीं ॥ २ ॥

करि जतन, मट कोटिन्ह, बिकट तन, नगर चहुँ बिसि रच्छहीं ।

कहुँ महिष, मानुष, घेनु, खर, अज, खल निसाचर भच्छहीं ॥

अहि लागि तुलसीदास इन्ह की कथा कछु अँक है कही ।

रघुबीर-सर-तीरथ, सरीरन्हि त्यागि, गति पैहाँह सही ॥ ३ ॥

दो०—पुर रत्नवारे देखि बहु, कपि मन कीन्ह बिचार ।

अति लघु रूप घरों निसि, नगर करों पइसार ॥ ३ ॥

तत एव समागत्य प्रवेक्ष्यामि तवाननम् । सत्यं वदामि हे मातर्गन्तुमाज्ञां प्रदेहि मे ॥
यदा केनाप्युपायेन गन्तुमाज्ञापयन्न सा । तदा मरुत्सुतोऽब्रूत न भक्षयसि मां कुतः ॥
अवर्धयन्मुखं सा स्वमेकयोजनसम्मिताम् । मरुत्सुतोऽकरोत् स्वीयां तनुं द्विगुणविस्तृताम् ॥
मुखं मितं साकुरुत पङ्क्त्युद्विक्कसङ्ख्ययोजनैः । वातजस्तत्क्षणादेव द्वाविण्दयोजनोऽभवत् ॥
सुरसा वृद्धिमनयत् तनुं स्वीयां यथा यथा । वातजस्तद्विगुणितां तनुं स्वीयामदर्शयत् ॥
सावर्धयत् तनुं स्वीयां षतयोजनसम्मिताम् । अघत्त रूपमत्यल्पं सहसा पवनात्मजः ॥
स प्रविश्य मुखं तस्या आयाद्बहिरपि क्षणात् । नमयित्वा च कं तस्यै गन्तुमाज्ञामयाचत ॥
साब्रूत यत् परिज्ञातुं देवैः सम्प्रेषितास्म्यहम् । तत् त्वदीयं शक्तिबुद्धिममं ज्ञातं मयाधुना ॥

करिष्यसेऽशेषमघीशकार्यमास्ते निधिः शक्तिमनीषयोस्त्वम् ।

इत्याशिषं सा प्रवितीर्य याता प्रीत्या युतोऽयात् पवनात्मजोऽपि ॥ २ ॥

काचिदेका यातुधानी वसति स्म पयोनिधौ । असति स्माश्रित्य मायां खगान् गगनचारिणः ॥
जीवा उदडयन्ताम्रे ये केऽपि सलिलोपरि । प्रतिबिम्बं वीक्ष्य तेषां पतितं सर्वतोमुखे ॥
प्रतिबिम्बमश्नुत्सात् सा न त उड्डयितुं शक्ताः । अनेन विधिना नित्यमखादद् व्योमचारिणः ॥
तदेव विदधाति स्मच्छलं सा वातजं प्रति । हनुमांस्तच्छलं तस्या विजानाति स्म तत्क्षणम् ॥
पवमानसुतो वीरः कृत्वा तस्या निषूदनम् । मतिधीरो गच्छति स्म परं पारं पयोनिधेः ॥
तत्र गत्वा वीक्षते स्म शोभां विपिनसम्भवाम् । आसन् मधुव्रतास्तत्र गुञ्जन्तो मधुलोभतः ॥
नाना तरुवशोभन्त फलानि कुसुमानि च । मृगाणां पक्षिणां द्वादं वीक्ष्य चित्ते समैन्मुदम् ॥
एकं विशालं धरणीधरं वीक्ष्य पुरःस्थितम् । तदूर्ध्वदेशमारोहद् धावित्वा भयवर्जितः ॥
शिवो वक्ति शिवे! नास्ति कपेः कापि विशेषता । प्रभोः प्रताप एवायं यः कालमपि खादति ॥
तमारुह्य गिरि लङ्कानगरीं स समैक्षत । दुर्गं तदतिवैशिष्ट्ययुक्तं वक्तुं न शक्यते ॥
तदतीवोन्नतं तस्य चतुर्दिक्षु पयोनिधिः । सुवर्णनिर्मितस्तस्य प्राकारोऽति प्रकाशितः ॥

सुवर्णशालकोऽभवद् विचित्ररत्नमण्डितः तदन्तरालयाः स्थिताः प्रभूतकाश्च शोभनाः ।
चतुष्पथानि चापणा यनोरमायनान्यपि तदित्यमास्त सा पुरी बहुप्रकारनिर्मिता ॥
गजान् ह्याश्च वेसरान् पदातिसैन्यसंहतिम् रथोत्तमांश्च कः शको विधातुमङ्कसङ्गतान् ।
अनेकरूपकौणपव्रजातिशक्तिसंयुता वरुथिनी न शक्यते विधातुमुक्तिगोचरा ॥ १ ॥

वनानि कृत्रिमाटवीसनिष्कृतद्रुवाटिकाः जलाशयाः सकूपकाः पुरे छवि समाश्रयन् ।
नृनागदेवगायकत्रिविष्टपौकसां सुताः स्वरूपतो व्यमोहयन् मनस्तपस्विनामपि ॥
ववचिन्महोदरोपमं विशालमङ्गमाश्रिताः अतीवशक्तिसंयुताः सगर्जनाश्च मल्लकाः ।
अनेकमल्लभूमिषु बहुप्रकारयोधनाः परस्परं प्रतर्जनं समाचरन् समेऽपि ते ॥ २ ॥

अनेकयत्नपूर्वकमनेककोटिसङ्ख्यकाः भयङ्कराङ्गका भटा अपान् पुरीं समन्ततः ।
ववचिच्च बाह्विद्विषो नरांस्तथैव शृङ्गिणीः खरांस्तथैव बस्तकान् खलालपा अभक्षयन् ॥
अनेन हेतुना त्विमां तुलस्यनन्यदासकः कथामतीव लाघवाकृतिं श्रितां न्यरूपयत् ।
यवर्कसन्ततीशितुः कलम्बरूपतीर्थके तनुं विहाय ते ध्रुवं गति परां गताः स्थिताः ॥ ३ ॥

विलोक्य पुर्यां अवकाननेकान् चित्तेऽकरोद् वातसुतो विचारम् ।

अत्यल्परूपं प्रविधाय रात्रौ पुर्यां प्रवेशात्मविधिं विधास्ये ॥ ३ ॥

मसक - समान रूप कपि धरी । लंकहि चलैउ, सुमिरि नरहरी ॥
 नाम लंकिनी एक निसिचरी । सो कह, चलैसि मोहि निदरी ॥
 जानेहि नहीं मरमु, सठ ! मोरा । मोर अहार जहाँ लगि चोरा ॥
 मुठिका एक महाकपि हनी । रुधिर नमत, धरनीं डनमनी ॥
 पुनि संभारि उठी सो लंका । जोरि पानि, कर बियन संसका ॥
 जब रावनहि ब्रह्म वर दीन्हा । चलत बिरंचि कहा, मोहि चीन्हा ॥
 बिकल होसि तैं कपि कै मारे । तब जानैसु, निसिचर संघारे ॥
 तात ! मोर अति पुन्य बहूता । देखैउ नयन राम कर दूता ॥

दो०—तात ! स्वर्ग-अपवर्ग-सुख, धरिअ तुला अंक अंग ।

तूल न ताहि सकल मिलि, जो सुख लव-सतसंग ॥ ४ ॥

प्रविसि नगर कीजे सब काजा । हृदय राखि, कोसलपुर - राजा ॥
 गरल सुधा, रिपु करहि मित्ताई । गोपद सिंधु, अनल सितलाई ॥
 गरुड ! सुमेरु रेनु - सम ताही । राम-कृपा करि, चितवा जाही ॥
 अति लघु रूप धरेउ हनुमाना । पैठा नगर, सुमिरि भगवाना ॥
 मंदिर-मंदिर प्रति करि सोघा । देखे जहँ-तहँ अगनित जोघा ॥
 गयउ दसानन - मंदिर माहीं । अति बिचित्र, कहि जात सो नाहीं ॥
 सयन किए देखा कपि तेही । मंदिर महुँ न दीखि वैदेही ॥
 भवन एक, पुनि दीख सुहावा । हरि-मंदिर तहँ भिन्न बनावा ॥

दो०—रामायुध अंकित गूह, सोभा बरनि न जाइ ।

नव तुलसिका-वृंद तहँ, देखि हरष कपिराइ ॥ ५ ॥

लंका, निसिचर-निकर निवासा । इहाँ कहाँ सज्जन कर बासा ! ॥
 मन महुँ तरक करैं कपि लागा । तेहीं समय बिभीषनु जागा ॥
 राम-राम तेहि सुमिरन कीन्हा । हृदय हरष, कपि सज्जन चीन्हा ॥
 ओहि सन हठि करिहउं पहिचानी । साधु तैं होइ न कारज-हानी ॥
 बिप्र - रूप धरि, वचन सुनाए । सुनत बिभीषन, उठि तहँ आए ॥
 करि प्रनाम, पूछी कुसलाई । बिप्र ! कहहु निज कथा बुझाई ॥
 की तुम्ह हरि-दासन्ह महुँ कोई । मोरें हृदय प्रीति अति होई ॥
 की तुम्ह रामु-दीन-अनुरागी । आयहु मोहि करन बड़भागी ॥

दो०—तब हनुमंत कही सब, राम-कथा, निज नाम ।

सुनत जुगल तन पुलक, मन, मगन सुमिरि गुनग्राम ॥ ६ ॥

सुनहु पवनसुत ! रहनि हमारी । जिमि दसनन्हि महुँ जीभ बिचारी ॥
 तात ! कबहुँ मोहि जानि अनाया । करिहहि कृपा भानुकुल-नाया ॥
 तामस - तनु, कछु साधन नाहीं । प्रीति न पद-सरोज मन माहीं ॥
 अब मोहि भा भरोस, हनुमंता ! । बिनु हरिकृपा मिलहि नहि संता ॥
 जौ रघुबीर अनुग्रह कीन्हा । तो तुम्ह मोहि दरसु हठि दीन्हा ॥
 सुनहु बिभीषन ! प्रभु कै रीती । करहि सदा सेवक पर प्रीती ॥
 कहहु, कवन मैं परम कुलोना । कपि चंचल, सबहीं बिधि हीना ॥
 प्रात लेइ जो नाम हमारा । तेहि दिन, ताहि न मिले अहारा ॥

मणकेन समं स्वल्पं रूपं कृत्वा मरुत्सुतः । याति स्म लङ्कानगरीमानीय नृहरि स्मृतौ ॥
आसीदेका यातुधानी लङ्किकनीत्यभिधायुता । साब्रूत मामनादृत्य सञ्चार कुरुषे कथम् ॥
रहस्यं मामकीनं त्वं किं न जानासि रे शठ ! । यावन्तश्चौर्यनिरतास्तावन्तो मम भोजनम् ॥
इति श्रुत्वा हनुमान् मुष्टिना तामताडयत् । वमन्ती रुधिरं भूम्यामुल्लुण्ठय पतिताभवत् ॥
उदतिष्ठत् समाश्रित्य सात्मानं लङ्किकनी पुनः । साञ्जलिर्मयसंयुक्ता प्रायुनग् विनयं वचः ॥
वरं दशमुख्यायादाद् यदा कमलसम्भवः । तदा गमनकाले मामवदच्चिह्नमपीदृशम् ॥
विकलत्वं प्राप्स्यसि त्वं कथिता ताडिता यदा । तदा जानीहि यन्नाशं यातुधाना गता इति ॥
हे तात ! वर्तते पुण्यमत्यन्तमधिकं मम । यदहं कृतवत्यस्मि दूतं रामस्य नेत्रगम् ॥

स्वर्जं सुखं मोक्षमवञ्च तात ! तुलैकभागे सकलं धूतञ्चेत् ।

तत्सर्वमामित्य भवेन्न तुल्यं सुखेन सत्सङ्गलवोद्भवेन ॥ ४ ॥

प्रविश्य नगरं कार्यं विदधातु समं भवान् । अवीशं कोशलपुरो निधाय हृदये निजे ॥
काकोवक्तिविषं तस्मै सुधारियाति मित्रताम् । समुद्रो गोखुरसमो वह्निर्भवति शीतलः ॥
हे ताक्ष्य ! तस्मै भवति सुमेरु रेणुना समः । प्रविधायानुकम्पां यं दृष्टवान् रघुनायकः ॥
अतीवालपं समाश्रित्य रूपं पवननन्दनः । प्रभुं स्मृतौ समानीय प्रवेशमकरोत् पुरे ॥
व्यघत्तान्वेषणमसौ तस्याः सद्मनि सद्मनि । भटांश्च गणनातीतान् यत्र तत्र व्यलोकत ॥
दिवसस्मितमुखस्यापि प्रासादे गतिमाचरत् । स प्रासादोऽत्यद्भूतोऽभूद् गदितुं नैव शक्यते ॥
शयानं तं पश्यति स्म पवमानतनूद्भवः । प्रासादेकिन्तु नापश्यद् विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
तत एकं दृष्टवान् स आलयं शोभनाकृतिम् । पृथग् विनिमित्तस्तत्र भवति स्मालयो हरेः ॥

रामायुधैरङ्कित आलयः स शोभा तदीया वचसामगम्या ।

तस्मिन्तुलस्या निकरं नवीनं वीक्ष्यामवत् प्रीतमनाः कपोशः ॥ ५ ॥

निवासो वर्तते लङ्का निकषात्मजसंहतेः । कथं साधुजनस्यात्र वसतिः स्थितिशालिनी ॥
इत्थं तर्कं विधत्ते स्म चित्ते पवननन्दनः । तस्मिन्नेव क्षणे त्यक्तनिद्रो जातो विभीषणः ॥
राम रामेत्यभिधयायाः स उच्चारणमाचरत् । तं साधुपुरुषं ज्ञात्वा स जातः प्रीतमानसः ॥
हठं कृत्वानेन साकमेनं परिचिनोम्यहम् । पुरुषेण सता कापि कार्यहानिनं जायते ॥
विप्रस्य रूपमास्थाय वाचं श्रावयति स्म सः । श्रुत्वंवोत्याय तत्रैवागच्छति स्म विभीषणः ॥
विधाय प्रणतिं तस्मै कुशलं पृच्छति स्म तम् । अब्रूतापि द्विज ! कथां स्वां विबोध्य प्रभाषताम् ॥
भवान् हरेः सेवकानां मध्ये किं कोऽपि वर्तते । भवन्तं वीक्ष्य मे चित्ते परमं प्रेम जायते ॥
अथवा किं भवान् राम आस्ते दीनानुरागवान् । समागतोऽस्ति मां कतुं महाभाग्यसमन्वितम् ॥

ततो हनूमान् वदति स्म रामकथां समां नाम तथा स्वकीयम् ।

श्रुत्वोन्नयोर्वर्धं विकासिरोम चित्तं गुणौघस्मरणे निमग्नम् ॥ ६ ॥

विभीषणोऽब्रूत वातसुत ! वासं शृणोतु मे । करोति रसना वासं दीना दन्तव्रजे यथा ॥
कदाचित् तात ! विज्ञाय मां नाथेन विवर्जितम् । किं नाथो भानुवंशस्य करिष्यति कृपां मयि ॥
साधनं नास्ति किमपि तामसेऽस्मिन् कलेवरे । न चास्ति प्रेम मनसि रामपादारविन्दयोः ॥
इदानीं मम जातोऽस्ति विश्वासः पवनात्मज ! । हरेः कृपां त्रिना साधुपुरुषा न मिलन्ति यत् ॥
अनुग्रहं विहितवान् यदा रघुकुलोत्तमः । तदा मे दत्तवानस्ति दर्शनं सहठं भवान् ॥
सोऽब्रूत यत् प्रभो रीतिं शृणुताद् भो विभीषण ! । स मेवानरिते प्रीतिं विदधाति निरन्तरम् ॥
वदतादस्यहं कीदृक् परमः सुकुलोद्भवः । अहन्तु चञ्चलः कीशो हीनः सकलरीतिभिः ॥
अस्माकं नामधेयं यो वदेत् प्रातरनेहसि । तस्मिन् दिवस आहारं स नैव समवाप्नुयात् ॥

दो०—अस मैं अधम, सखा ! सुनु, मोह पर रघुवीर ।

कीन्हों कृपा, सुमिरि गुन, भरे बिलोचन नीर ॥ ७ ॥

जानतहूँ अस स्वामि बिसारी । फिरहि ते काहे न होहि दुखारी ॥
 ओहि बिधि कहत राम-गुन-ग्रामा । पावा अनिर्वाच्य विश्रामा ॥
 पुनि सब कथा बिभीषन कही । जेहि बिधि जनकसुता तहूँ रही ॥
 तब हनुमंत कहा, सुनु भ्राता ! । देखी चहुँ जानकी माता ॥
 जुगुति, बिभीषन सकल सुनाई । चलेउ पवनसुत, बिदा कराई ॥
 करि सोइ रूप गयउ पुनि तहूँवा । बन असोक, सीता रह जहूँवा ॥
 देखि मनहि महुँ कीन्ह प्रनामा । बैठेहि बीति जात निसि-जामा ॥
 कस तनु, सीस जटा ओक बेनी । जपति हृदय रघुपति-गुन-श्रेनी ॥

दो०—निज पव नयन दिऐ, मन, राम-पद-कमल लोन ।

परम दुखी मा पवनसुत, देखि जानकी दीन ॥ ८ ॥

तह - पल्लव महुँ रहा लुकाई । करइ बिचार, करी का भाई ? ॥
 तेहि अवसर रावनु तहूँ आवा । संग नारि, बहु किए बनावा ॥
 बहु बिधि खल सीतहि समुझावा । साम - दान - भय - भेद देखावा ॥
 कह रावनु, सुनु सुमुखि ! सयानी ! । मंदोदरी आदि सब रानी ॥
 तव अनुचरीं करउँ पन मोरा । एक बार बिलोकु, मम ओरा ॥
 तृन धरि ओट, कहति बैदेही । सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥
 सुनु दसमुख ! खद्योत - प्रकासा । कबहुँ कि नलिनी करइ बिकासा ॥
 अस मन समुझ, कहति जानकी । खल ! सुधि नहि रघुवीर-बान की ॥
 सठ ! सूने हरि आनेहि मोही । अधम ! निलज्ज ! लाज नहि तोही ॥

दो०—आपुहि सुनि खद्योत-सम, रामहि मानु-समान ।

पुरुष बचन सुनि, काढ़ि असि, बोला अति खिसिआन ॥ ९ ॥

सीता ! तैं मम कृत अपमाना । कटिहुँ तव सिर कठिन कृपाना ॥
 नाहि त, सपदि मानु मम बानी । सुमुखि ! होति न त जीवन-हानी ॥
 स्याम - सरोज - दाम - सम सुंदर । प्रभु-भुज-करि-कर-सम दसकंधर ! ॥
 सो भुज कंठ, कि तव असि घोरा । सुनु सठ ! अस प्रवान पन मोरा ॥
 चंद्रहास ! हर मम परिताप । रघुपति - बिरह - अनल - संजात ॥
 सीतल निसित बहसि बर धारा । कह सीता, हर मम दुख भारा ॥
 सुनत बचन पुनि मारन धावा । मयतनया कहि नीति बुझावा ॥
 कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई । सीतहि बहुबिधि त्रासहु जाई ॥
 मास दिवस महुँ कहा न माना । तौ मैं मारबि काढ़ि कृपाना ॥

दो०—मवन गयउ बसकंधर, इहाँ पिसाचिनि - बंद ।

सीतहि त्रास देखावाहि, घरहि रूप बहु मंद ॥ १० ॥

त्रिजटा नाम राच्छसी एका । राम-चरन - रति - निपुन - बिबेका ॥
 सबन्ही बोलि सुनावेसि सपना । सीतहि सेइ करहु हित अपना ॥
 सपनें बानर लंका जारी । जातुघान - सेना सब मारी ॥

ईदृक्प्रकारोऽस्म्यधमो वयस्य ! शृणोतु मद्यप्यरुणान्वयेशः ।

कृतानुकम्पोऽस्ति विचिन्त्य रामगुणान् हनूमाञ्जलपूर्णनेत्रः ॥ ७ ॥

सोऽब्रूत ये प्रबुध्यापि विस्मृत्यैतादृशं प्रभुम् । विषयाननुधावन्ति कथं ते स्युनं दुःखिनः ॥
हृत्थं रामगुणग्रामं कथयन्तावुभावपि । सम्प्राप्तवन्तो विश्रामं वर्णनातीतरूपिणम् ॥
ततो विभीषणोऽब्रूत सकलामपि तां कथाम् । यथा रीत्या यया तत्रावसज्जनकनन्दिनी ॥
ततो हनूमान् वक्ति स्म हे बान्धव ! निशामय । जानकीं मातरं द्रष्टुमभिलाषयुतोऽस्म्यहम् ॥
अश्रावयत् तद्विषयां युक्तिं सर्वा विभीषणः । आपृच्छ्य तं निरगमत् पवमानतनूद्भवः ॥
पुनारूपं तदेवात्पं गृहीत्वा तत्र सोऽगमत् । यत्नाशोकवने वासं करोति स्म विदेहजा ॥
विलोक्य तां मनस्येव तस्यै प्रणतिमाचरत् । आसीनाया एव तस्या यान्ति स्म प्रहरा निशः ॥
जटैकवेणीसहितमस्तका कृशविग्रहा । रघुनाथगुणश्रेणी जपन्ती हृदये तथा ॥

दर्ष्टि दधानां निजपादयुगे रामाङ्घ्रिपाथोजविलीनचित्ताम् ।

दीनामिति प्रेक्ष्य विदेहपुत्रीं जातोऽस्ति दुःखी पृषदश्वसूनुः ॥ ८ ॥

महीरुहपलाशेषु स आत्मानमगूहयत् । व्यदधाच्च विचारं यद्बन्धो ! किं करवाण्यहम् ॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र समायाद् दिङ्मिताननः । कृतसीमन्तिनीसङ्गो विहितानेकवेषकः ॥
खलः स नानाविधिभिर्वैदेहीं प्रत्यबोधयत् । अवदंशयत् सामदाने साध्वसं भिन्नतामपि ॥
रावणोऽब्रूत सुमुखि ! चातुरीसहिते शृणु । मन्दोदरीप्रधाना मे महिषीः सकला अपि ॥
सेविकास्ते विद्यास्यामि प्रतिज्ञेयं स्थिता मम । केवलं त्वेकवारं त्वं मामुद्दिश्य विलोकय ॥
तूष्णं जवनिकां कृत्वा वदति स्म विदेहजा । स्मृतावानीय परमं स्नेहिनं कोशलाधिपम् ॥
आकर्ण्य दशग्रीव ! खद्योतस्य प्रकाशतः । किं विकासं कुमुदिनी कदाचिदपि गच्छति ॥
पुनरब्रूत वैदेही जानीहीत्थं स्वचेतसि । रे दुष्ट ! किं न स्मरसि रघुवीरस्य सायकम् ॥
अरे शठ ! त्वं शून्ये मां हृत्वा त्वानीतवानसि । रे नीच ! लज्जया हीन ! किं लज्जा वर्तते न ते ॥

आकर्ण्य खद्योतसम् स्वमेव रघुप्रवीरं मिहिरेण तुल्यम् ।

श्रुत्वा कठोरोक्तिमसि प्रगृह्य तीव्रेण कोपेन युतोऽवदत् ताम् ॥ ९ ॥

अवमानं मामकीनं कृतवत्यसि जानकि ! । कर्तयिष्यामि मूर्धानं तवानेन द्वांसिना ॥
नो चेन्मदीयं वचनं द्रुतमङ्गीकृतं कुरु । अन्यथा रम्यवदने ! प्राणहानिर्भविष्यति ॥
सीताब्रवीद् योऽस्ति नीलपद्ममालाभसुन्दरः । भुजः कुञ्जरशुण्डाभः प्रभोर्दिङ्मितकन्धर ! ॥
स भुजो वा द्ढोऽस्तिस्ते मम कण्ठे पतिष्यति । इयं सत्या प्रतिज्ञा म इत्याकर्ण्य हे शठ ! ॥
परितापं मामकीनं चन्द्रहास ! निवारय । रघुवंशेशविरहवैश्वानरसमुद्भवम् ॥
घारांस्वकीयां वहसि शीतलां निशितां वराम् । तन्मदीयं दुःखभारं हरेत्यब्रूत जानकी ॥
श्रुत्वैवेति वचो हन्तुमधावत् पुनरप्यसौ । तदा मयस्य तनया प्रोच्य नीतिमबोधयत् ॥
ततः सर्वा यातुधानीराह्य वदति स्म ताः । यात्वा त्रासयतानेकैर्विधिभिर्जनकात्मजाम् ॥
मासान्तवारं यावन् मे वचो नाङ्गीकरिष्यति । तर्ह्येनामसिमुत्कृष्य विद्यास्याम्यसुवर्जिताम् ॥

प्रोच्येत्ययाद् रावण आलयं स्वं रात्रिञ्चरीणां निकुरम्बमत्र ।

अवदंशयत् त्रासमिलाप्रसूतां घृत्वाऽऽकृतोर्मातिकाकरीरनेकाः ॥ १० ॥

तास्वेका त्रिजटानाम्नी वर्तते स्म निशाचरी । सा रामपादरतिका विवेकनिपुणा तथा ॥
आहूय सर्वाः स्वप्नं स्वमश्रावयदथाब्रवीत् । विधाय सेवां सीतायाः स्वीयं कुरुत मङ्गलम् ॥
स्वप्ने व्यपश्यं यल्लङ्कां दग्धवान् कोऽपि वानरः । हतवानपि सम्पूर्णां यातुधानवरूथिनीम् ॥

खर-आरूढ़, नगन दससीसा । मुंडित सिर, खंडित भुज बीसा ॥
 अहि विधि, सो दन्तिन दिसि जाई । लंका मनहुँ विभीषन पाई ॥
 नगर फिरी रघुवीर - दोहाई । तब प्रभु, सीता बोलि पठाई ॥
 यह सपना मैं कहउँ पुकारी । होइहि सत्य, गएँ दिन चारी ॥
 तासु बचन सुनि, ते सब डरीं । जनकसुता के चरनन्हि परीं ॥

दो०—जहँ-तहँ गई सकल तब, सीता कर मन सोच ।

मास दिवस बीते मोहि, मारिहि निसिचर पोच ॥ ११ ॥

त्रिजटा सन बोलीं कर जोरी । मातु ! बिपति-संगिनि तैं मोरी ॥
 तजौ देह, कर बेगि उपाई । दुसह बिरहु, अब नहि सहि जाई ॥
 आनि काठ, रचु चिता बनाई । मातु ! अनल पुनि देहि लगाई ॥
 सत्य करहि मम प्रीति, सयानी ! । सुनै को श्रवन, सूल-सम वानी ? ॥
 सुनत बचन, पद गहि समुझाअसि । प्रभु-प्रताप-बल-सुजसु सुनाअसि ॥
 निसि न अनल मिल, सुनु सुकुमारी ! । अस कहि, सो निज भवन सिधारी ॥
 कह सीता, बिधि भा प्रतिकूला । मिलिहि न पावक, मिटिहि न सूला ॥
 देखिअत प्रगट गगन अंगारा । अवनि न आवत एकउ तारा ॥
 पावकमय ससि सवत न आगी । मानहुँ मोहि जानि हतभागी ॥
 सुनहि बिनय मम, बिटप असोका ! । सत्य नाम कर, हर मम सोका ॥
 नूतन किसलय अनल-समाना । देहि अग्नि, जनि करहि निदाना ॥
 देखि परम बिरहाकुल सीता । सो छन कपिहि, कलप-सम बीता ॥

सो०—कपि करि हृदयें बिचार, दीन्हि मुद्रिका डारि तब ।

जनु असोक अंगार, दीन्ह हरषि, उठि कर गहैउ ॥ १२ ॥

तब देखी मुद्रिका मनोहर । राम-नाम-अंकित अति सुंदर ॥
 चकित चितव मुदरी पहिचानी । हरष - बिबाद हृदयें अकुलानी ॥
 जीति को सकइ अजय रघुराई । माया तैं असि रचि नहि जाई ॥
 सीता, मन बिचार कर नाना । मधुर बचन बोलेउ हनुमाना ॥
 रामचंद्र - गुन बरनै लागा । सुनतहि, सीता कर दुख भागा ॥
 लागीं सुनै श्रवन-मन लाई । आदिहु तैं सब कथा सुनाई ॥
 श्रवनामृत जौहि कथा सुहाई । कही, सो प्रगट होति किन, भाई ! ॥
 तब हनुमंत निकट चलि गयऊ । फिरि बैठी, मन बिसमय भयऊ ॥
 राम - दूत मैं, मातु जानकी ! । सत्य सपथ करनानिधान की ॥
 यह मुद्रिका, मातु ! मैं आनी । दीन्हि राम, तुम्ह कहैं सहिदानी ॥
 नर-बानरहि संग कहू कैसें ? । कही कथा, भइ संगति जैसें ॥

दो०—कपि के बचन सप्रेम सुनि, उपजा मन बिस्वास ।

जाना मन-क्रम-बचन यह, कृपासिंधु कर दास ॥ १३ ॥

हरिजन जानि, प्रीति अति गाढ़ी । सजल नयन, पुलकावलि बाढ़ी ॥
 बूझत बिरह-जलधि हनुमाना । भयहु तात ! मो कहूँ जलजाना ॥
 अब कहूँ कुसल, जाउँ बलिहारी । अनुज-सहित सुख-भवन खरारी ॥
 कोमलचित, कृपाल, रघुराई । कपि ! कैहि हेतु धरी निठुराई ? ॥

शङ्कुकर्णं समाकुण्डो नग्नो दिक्सम्मिताननः । क्षुरकर्मकृतकचः कृतहस्तदशद्वयः ॥
ईदृग्विधः सोऽन्तकस्य दिशमुद्दिश्य गच्छति । नूनं सम्प्राप्तवानस्ति लङ्काराज्यं विभीषणः ॥
नगर्था रामचन्द्रस्य जयदङ्का व्यनद्यत । सीतामाहूतवानस्ति ततो रघुकुलाधिपः ॥
विधाय घोषणामेष स्वप्नोऽस्तः कथयाम्यहम् । चतुर्विधेषु वारेषु सत्य एव भविष्यति ॥
श्रुत्वोक्तिमेतां तस्यास्ता भीता जाताः ममा अपि अपतंश्च विदेहेशतनुजायाः पदद्वये ॥

ता यत्र तत्रायुरथो समग्रा हृद्यास्त चिन्ता जनकात्मजायाः ।

मासान्तवारे व्यतियात एव नीचोऽक्षयो मां निहनिष्यतीति ॥ ११ ॥

करो कृत्वा पुटाकारौ साञ्जत विजटां प्रति । हे मातर्वर्तसे त्वं मे विपत्तिसहचारिणी ॥
त्यक्ष्यामि देहं तस्मै त्वमुपायं शीघ्रमाचर । विरहो दुस्सहो जातो न सोढुं शक्यतेऽधुना ॥
विधाय काष्ठानयनं चितां विरचितां कुरु । मातस्ततः पर तस्यां संयोजय विभावसुम् ॥
कुरु मद्रिषयां प्रीतिं सत्यां हे चातुरीयुते ! । क आकर्णयताद् वाच कर्णाभ्यां शूलसन्निभाम् ॥
श्रुत्वेति वाचं तत्पादौ गृहीत्वा सा व्यबोधयत् । प्रभोः प्रतापं सुयशो बलमश्रावयत् तथा ॥
विभावसुर्लभ्यते न निशि हे सुकुमारिके ! । सम्भाष्येत्यं गच्छति स्म सा स्वकीयं निकेतनम् ॥
सीताऽवदद् विधासा मे यातोऽस्ति प्रतिकूलताम् । न लप्स्यते बृहद्भानुः शूलो नाशं न यास्यति ॥
व्योम्यङ्गारा विलोक्यन्ते स्पष्टास्तारास्वरूपिणः । एकापि तारा वसुधातलमायाति किन्तु न ॥
वैश्वानरं न स्रवति वैश्वानरमयो विधुः । नूनं मां सम्परिज्ञाय नष्टभाग्यसमन्विताम् ॥
अशोकपादप ! मम प्रार्थनां कर्णगां कुरु । कुरु सत्यं स्वाभिधानं मम शोकं निवारय ॥
नूतनास्ते किसलया वर्तन्ते पावकोऽयमाः । पावकं देहि कुरु मा पूर्वापरविचारणाम् ॥
दृष्ट्वा विदेहतनुजामतीव विरहाकुलाम् । व्यतीतोऽभूद् वातजस्य स क्षणः कल्पसन्निभः ॥

निजे मानसे वातपुत्रो विचार्य तदग्रेऽक्षिपन्मुद्रिकां तां तदानीम् ।

अशोकोऽददाञ्जनमङ्गारमेवं प्रनोदोत्थिता साऽग्रहीत् तां स्वहस्ते ॥ १२ ॥

ततः समालोकिते स्म सा मनोहरमुद्रिकाम् । अङ्कितामभिधेयेन रामस्यातीव सुन्दरीम् ॥
चकिता सवीक्षते स्म मुद्रिकां परिचीयताम् । प्रसन्नताविषादाभ्यां मनस्याकुलतामगात् ॥
वर्तते कः शको जेतुमजेयं रघुनायकम् । ईदृशीयं विरचितुं मायया नैव शक्यते ॥
इत्थं सीता बहुविधं विचारं मानसकरोत् । भारती मधुराकारां प्रायुङ्कत हनुमानपि ॥
आरब्ध संवर्णयितुं गुणान् रघुकुलेशितुः । श्रुत्वा एव सीताया दुःख प्रभावमाचरत् ॥
कर्णौ मनश्च संयोजय श्रोतुमारभत स्म सा । सोऽप्यादितः समारभ्याश्रावयत् सकलां कथाम् ॥
साञ्जत कथिता येन रम्या कर्णसुधा कथा । स हे बन्धो ! भवसि न प्रकटं केन हेतुना ॥
ततस्तस्याः सन्निकर्षं याति स्म पवनान्तमजः । दृष्ट्वा पराङ्मुखी साऽस्त जाता विस्मितमानसा ॥
सोऽब्रूत मातर्वैदेहि ! रामदूतः स्थितोऽस्म्यहम् । सत्यं वदामि शपथो वर्तते करुणानिधेः ॥
हे मातर्मुद्रिकामेतामहमेव समानयम् । राम एतामभिज्ञानं भवत्यं मे प्रदत्तवान् ॥
अब्रूत सा ब्रूहि सङ्गो नरवानरयोः कथम् । सतां कथां तथाब्रूत यथा सङ्गोऽभवत् तयोः ॥

आकर्ण्य कीशस्य वचः सहार्दं विश्वासमाप्नोन्नजमानसे सा ।

अबोधि वाचकर्मनोभिरेष दासोऽनुकम्पाजलधेस्तथेति ॥ १३ ॥

ज्ञात्वा हरिजनं तस्मिन् प्रीतिर्दृढतमाऽभवत् । सजले नयने तस्या तनू रोमाञ्चिता तथा ॥
साञ्जत हे वातसूनो ! मज्जन्त्या विरहोदघो । मम जातोऽसि हे तात ! जलयानस्वरूपकः ॥
त्वय्यहं स्वां निक्षिपामि कुशलं कथयाधुना । समन्वितस्यानुजेन खरारेः सुखसद्मनः ॥
मृदुचित्तोऽनुकम्पालुर्वर्तते रघुनायकः । तत् केन हेतुना तेन धृता निष्ठुरता कपे ! ॥

सहज बानि, सेवक - सुखदायक । कबहुँक सुरति करत रघुनायक ? ॥
 कबहुँ नयन मम सीतल ताता ! होइहहि निरखि स्याम मृदुगाता ॥
 बचनु न आव, नयन भरे बारी । अहह नाथ ! हौं निपट बिसारी ॥
 देखि परम बिरहाकुल सीता । बोला कपि, मृदु बचन बिनीता ॥
 मातु ! कुसल प्रभु अनुज-समेता । तव दुख-दुखी सुकृपा-निकेता ॥
 जनि जननी ! मानहु जियँ ऊना । तुम्ह ते प्रेमु राम कें दूना ॥

दो०—रघुपति कर संदेसु अब, सुनु जननी ! धरि धीर ।

अस कहि कपि गदगद भयउ, भरे बिलोचन नीर ॥ १४ ॥

कहेउ राम, बियोग तव, सीता ! । मो कहुँ सकल भए विपरीता ॥
 नव - तरु - किसलय मनहुँ कृसानू । कालनिसा-सम निसि, ससि, भानू ॥
 कुबलय-बिपिन कुंत-वन-सरिसा । बारिद, तपत तेल जनु बरिसा ॥
 जो हित रहे, करत तेइ पीरा । उरग-स्वास-सम त्रिविध समीरा ॥
 कहेह तें कछु दुख घटि होई । काहि कहीं, यह जान न कोई ॥
 तत्व प्रेम कर मम अरु तोरा । जानत प्रिया ! एकु मनु मोरा ॥
 सो मनु सदा रहत तोहि पाहीं । जानु प्रीति-रसु, अंतनेहि माहीं ॥
 प्रभु - संदेसु सुनत बेदेही । मगन-प्रेम, तन सुधि नहि तेही ॥
 कह कपि, हृदयँ धीर धरु माता ! । सुमिरु राम, सेवक - सुखदाता ॥
 उर आनहु रघुपति - प्रभुताई । सुनि मम बचन, तजहु कदराई ॥

दो०—निसिचर-निकर पतंग-सम, रघुपति-बान कूसानु ।

जननी ! हृदयँ धीर धरु, जरे निसाचर जानु ॥ १५ ॥

जौं रघुबीर होति सुधि पाई । करते नहि बिलंबु रघुराई ॥
 राम - बान - रवि उएँ जानकी ! । तम - बरुथ कहूँ जातुधान की ॥
 अबहि मातु ! मैं जाउँ लवाई । प्रभु-आयसु नहि, राम-दोहाई ॥
 कछुक दिवस, जननी ! घरु धीरा । कपिन्ह-सहित अइहहि रघुबीरा ॥
 निसिचर मारि, तोहि लै जैहहि । तिहुँ पुर नारदादि जसु गैहहि ॥
 हैं सुत ! कपि सब तुम्हहि समाना । जातुधान अति भट बलवाना ॥
 मोरे हृदय परम संदेहा । सुनि, कपि प्रगत कीन्हि निज देहा ॥
 कनक - भूषराकार सरीरा । समर भयंकर, अतिबल - बीरा ॥
 सीता मन भरोस तब भयऊ । पुनि लघु रूप पवनसुत लयऊ ॥

दो०—सुनु माता ! साखामृग, नहि बल-बुद्धि बिसाल ।

प्रभु-प्रताप तें गरुड़हि, खाइ परम लघु ब्याल ॥ १६ ॥

मन संतोष, सुनत कपि - बानी । भगति - प्रताप - तेज - बल - सानी ॥
 आसिष दीन्हि, रामप्रिय जाना । होहु तात ! बल-सील-निधाना ॥
 अजर, अमर, गुननिधि सुत ! होहु । करहु बहुत रघुनायक छोहु ॥
 करहु कृपा प्रभु, अस सुनि काना । निभर प्रेम - मगन हनुमाना ॥
 बार - बार नाअेसि पद सीसा । बोला बचन, जोरि कर कीसा ॥
 अब कृतकृत्य भयउँ मैं माता ! । आसिष तव अमोघ बिरुधाता ॥
 सुनहु मातु ! मोहि अतिसय भूखा । लागि देखि सुंदर फल रूखा ॥

व्यसनं सहजं तस्य दासमोक्षप्रदायिता । स रघूणामघीशो मे किं करोति स्मृतिं क्वचित् ॥
हे तात ! नेत्रे मे शीते किं कदापि भविष्यतः । वीक्ष्याङ्गानि तदीयानि श्यामलानि मृदूनि च ॥
नायाद् वचो मुखात् तस्या जाते नेत्रेऽम्बुपूरिते । साब्रूतहा प्रभो ! मां किं व्यस्मरत् सर्वथा भवान् ॥
दृष्ट्वा विदेहतनुजामतीव विरहाकुलाम् । प्रायुङ्क्त हनुमान् वाचं मृदुलां विनयान्विताम् ॥
मातः ! सकुणलो देवो निजानुजसमन्वितः । भवत्या एव दुःखेन दुःखो स सुदयालयः ॥
मन्यतां न्यूनतां मैव जननि ! स्वीयचेतसि । रामस्य द्विगुणं प्रेम भवत्प्रेम्णोऽधिकं स्थितम् ॥

रामस्य सन्देशमितः शृणोतु संश्रित्य धैर्यं भवती जनुर्वे ! ।

प्रोच्येत्यभूद् रुद्धगलो हनुमान् पानीयसम्पूर्णवितोचनश्च ॥ १४ ॥

रामः सन्दिष्टवानस्ति यत् सीते ! विरहे तव । विपरीतानि जातानि सकलान्यपि मत्कृते ॥
नूनं विटपिनां नूतनाः पल्लवाः सन्ति पावकाः । कालरात्रिसमा रात्रिर्दिवाकरसमः शशी ॥
अरण्यान्यरविन्दानां कुन्तारण्यसमान्यपि । वृष्टिमुष्णस्य तैलस्य नूनं कुर्वन्ति वारिदाः ॥
येऽभूवन् हितकर्तारस्तेऽपि कुर्वन्ति पीडनम् । त्रिविधः पवमो जातः पन्नगाशनसन्निभः ॥
किञ्चिन्न्यूनत्वमाप्नोति दुःखं प्रकथनादपि । किन्तु कं कथयान्येतत् परिजानाति कोऽपि न ॥
तत्त्वं प्रीतेर्मदीयायास्त्वदीयायास्तथैव तत् । हे प्रिये ! संविजानाति केवलं मामकं मनः ॥
त्वामेव निकषा वासं विधत्ते तन्मनः सदा । एतेनैव विजानीहि रसं प्रीतिं समाश्रितम् ॥
समाकर्ष्यैव सन्देशं प्रमोरेनं विदेहजा । प्रीतौ न्यमज्जत् कारीर्यं भानं तस्या न चाभवत् ॥
हनुमानवदन्मातर्धैर्यं श्रयतु मानसे । भवती दासमुखदं राममानयतु स्मृतौ ॥
प्रभुत्वं रघुनाथस्य समानयतु मानसे । श्रुत्वा मदीयं वचनं तथा त्यजतु भीरुताम् ॥

रक्षःसमूहाः शलभं समाना रामस्य बाणा दहनोपमाश्च ।

मातर्धृतिं धारयतु स्वचित्ते जानातु रक्षोनिकरांश्च दग्धान् ॥ १५ ॥

यदि वार्तामजानिष्यद् भवत्या रघुविक्रमी । विलम्बमकरिष्यन्न तर्हि सोऽर्ककुलाधिपः ॥
उदिते रामबाणात्मद्वादशात्मनि जानकि ! । शक्नोति किं क्वचित् स्थातुं रक्षःसैन्यात्मक तमः ॥
इदानीमेव हे मातर्नयानि भवतीमितः । किन्तु प्रभोर्नास्ति शिष्टो रामस्य शपथो मम ॥
अहानि कानिचिद् धैर्यं श्रयताद् भवती प्रसो ! । रघुवीरो वनोकोभिः साकमन्त्रागमिष्यति ॥
अस्त्रपानां वधं कृत्वा भवतीं सङ्ग्रहीष्यति । त्रिलोक्यामपि ग्रास्यन्ति नारदप्रमुखा यशः ॥
साब्रूत सुत ! सर्वेऽपि कीशाः सन्ति त्वया समाः । किन्त्वस्त्रपाः परे वीराः सन्ति शक्तियुता अपि ॥
परमः संशयस्तस्माज्जायते मम मानसे । श्रुत्वा प्राकटयद् देहं वास्तवं स्वं मरुत्सुतः ॥
तस्य देहो जायते स्म हेमभूमिधराकृतिः । भयस्य जनको अन्ये वीरः परबलान्वितः ॥
उत्पद्यते स्म विश्वासः सीताया मानसे ततः । वातात्मजोऽपि सञ्जातो लघुरूपधरः पुनः ॥

मातः ! शृणोतु प्लवगेषु न स्तः शक्तिर्मनोषा च विशालरूपा ।

प्रभोः प्रतापाद् विहगेशमत्तुं शक्तोऽस्त्यतीवाल्पतनुर्भुजङ्गः ॥ १६ ॥

सन्तोषमन्वभूच्चित्ते शृण्वन्ती सा वचः कपेः । भक्तिप्रतापतेजोभिर्बलेनापि सुमिश्रिताम् ॥
रामप्रियं तं विज्ञाय तस्मै दत्ते स्म चाशिषम् । यत् त्वं हे तात ! सत्त्वस्य शीलस्यापि निधिर्भव ॥
सूतो ! जरामृत्युहीनस्तथा गुणनिधिर्भव । त्वय्यर्कसन्ततेनायिः करोतु परमां कृपाम् ॥
नाथः कृपां करोत्वित्थं कृत्वैव श्रुतिगं वचः । निमग्नः परमप्रेम्णि भवति स्म मरुत्सुतः ॥
मुहूर्तं करोति स्म स्वं कं तस्याः पदद्वये । करो कृत्वा पुटाकारो वक्ति स्म च मरुत्सुतः ॥
इदानीं कृतकृत्यत्वं सम्प्राप्तोऽस्मि जनिप्रदे ! । आशीर्भवत्या विख्याता वर्तते सफलात्मिका ॥
हे मातराकर्णयतान् मम क्षुत् परमात्मिका । जातास्ति संवीक्ष्य रम्यफलानेतान् महीरुहान् ॥

सुनु सुत ! करहि बिपिन रखवारी । परम सुभट रजनीचर भारी ॥
तिन्ह कर भय, माता ! मोहि नाही । जौ तुम्ह सुख मानहु मन याही ॥

दो०—देखि बुद्धि-बल-निपुन कपि, कहैउ जानकी, जाहु ।

रघुपति-चरन हृदयें छरि, तात ! मधुर फल खाहु ॥ १७ ॥

चलेउ नाइ सिरु, पैठेउ वागा । फल खाअसि, तरु तोरैं लागा ॥
रहे तहाँ बहु भट रखवारे । कछु मारेसि, कछु जाइ पुकारे ॥
नाथ ! एक आवा कपि भारी । तेहि असोक - वाटिका उजारी ॥
खाअसि फल, अरु बिटप उपारे । रच्छक मदि - मदि महि डारे ॥
सुनि, रावन पठए भट नाना । तिन्हहि देखि गजैउ हनुमाना ॥
सब रजनीचर कपि संघारे । गए पुकारत कछु अधमारे ॥
पुनि पठयउ तेहि अच्छकुमारा । चला, संग लै सुभट अपारा ॥
आवत देखि, बिटप गहि तर्जा । ताहि निपाति, महाधुनि गर्जा ॥

दो०—कछु मारेसि, कछु मवेसि, कछु मिलअसि धरि धूरि ।

कछु पुनि जाइ पुकारे, प्रभु ! मकंठ बल-भूरि ॥ १८ ॥

सुनि सुत - बध लंकेस रिसाना । पठअसि मेघनाद बलवाना ॥
मारसि जनि सुत ! बांधेसु ताही । देखिअ कपिहि, कहाँ कर आही ॥
चला इंद्रजित अतुलित जोधा । बंधु-निधन सुनि, उपजा क्रोधा ॥
कपि देखा, दारुन भट आवा । कटकटाइ गर्जा अरु धावा ॥
अति बिसाल तरु एक उपारा । बिरथ कीन्ह लंकेस - कुमारा ॥
रहे महाभट ताके संग । गहि-गहि कपि, मदैइ निज अंगा ॥
तिन्हहि निपाति, ताहि सन बाजा । भिरे जुगल, मानहुँ गजराजा ॥
मुठिका मारि, चढ़ा तरु जाई । ताहि एक छन मुख्या आई ॥
उठि बहोरि, कीन्हिसि बहु माया । जीति न जाइ प्रभंजन-जाया ॥

दो०—ब्रह्म-अस्त्र तेहि साँधा, कपि मन कीन्ह बिचार ।

जौ न ब्रह्म-सर मानउँ, महिमा सिटइ अपार ॥ १९ ॥

ब्रह्मवान कपि कहुँ तेहि मारा । परतिहुँ बार कटकु संघारा ॥
तेहि देखा, कपि मुरुछित भयऊ । नागपास बांधेसि, लै गयऊ ॥
जासु नाम जपि, सुनहु भवानी ! । भव - बंधन काटहि नर ग्यानी ॥
तासु दूत कि बंध तरु आवा । प्रभु कारज लागि, कपिहि बंधावा ॥
कपि-बंधन सुनि, निसिचर घाए । कौतुक - लागि, सभाँ सब आए ॥
दसमुख - सभा दीखि कपि जाई । कहि न जाइ कछु, अति प्रभुताई ॥
कर जोरें सुर, दिसिप, बिनीता । भृकुटि बिलोकत सकल समीता ॥
देखि प्रताप, न कपि - मन संका । जिमि अहिगन महुँ गरुड़ असंका ॥

दो०—कपिहि बिलोकि दसानन, बिहसा कहि दुबाव ।

सुत-बध-मुरति कीन्ह पुनि, उपजा हृदयें विषाद ॥ २० ॥

कह लंकेस, कवन तै कीसा ! । कैहि कें बल घालेहि बन खोसा ? ॥

साब्रूत सूतो ! शृणु यदिदं रक्षन्ति काननम् । सुवीराः परमा भीमरूपिणो रजनीचराः ॥
सोऽब्रूत हे प्रसो ! तैम्यो मम भीतिर्न विद्यते । मन्यते यर्हि भवती स्वकीये मानसे सुखम् ॥

दृष्ट्वा कपीशं मतिशक्तिदक्षं विदेहजाऽऽज्ञापयति स्म गन्तुम् ।

निधाय चित्ते रघुनाथपादौ हे तात ! मिष्टानि फलानि खाद ॥ १७ ॥

स तां प्रणम्य शिरसा विनशति स्मोपकानने । फलान्यखादत् प्रारब्ध समुच्छेदं पलाशिनाम् ॥
नानाविधा आसते स्म योद्धारस्तत्र रक्षणः । हताः केचित् तेन केचिदाह्वयन्ति स्म रावणम् ॥
वदन्ति स्मापि सम्प्राप्तो नाथ ! कोऽपि कपिमंहान् उच्छिन्नं कृतवानस्ति वनं सोऽशोकनामकम् ॥
आदत् फलानि सम्भग्नान् व्यदधात् स पलाशिनः । पातन् सम्मृद्य सम्मृद्य वसुधायामपातयत् ॥
निशम्य दिङ्मिमतमुखः प्राहिणोद बहुलान् भटान् । हनूमांस्तान् समालोक्य विदधाति स्म गर्जनम् ॥
मरुसुतो निहन्ति स्म सकलान् रजनीचरान् । आह्वयन्तो ब्रजन्ति स्म केचिदधमूताः पतिम् ॥
कुमारमक्षनामानं ततः प्रेषयति स्म सः । भटैरसङ्ख्यैः सहितः प्रातिष्ठत् स कुमारकः ॥
आयान्तं वीक्ष्य हनुमान् गृहीत्वा द्रुमतर्जयत् । तं निपात्य करोति स्म गर्जनां स महारवाम् ॥

कांश्चिन् न्यहन् कांश्चिदमर्दयत् स प्रगृह्य धृत्या समयोजयच्च ।

न्यवेदयन् केचिदधीशमेत्य प्रभो ! स कीशः परशक्तियुक्तः ॥ १८ ॥

कुमारस्य वधं श्रुत्वा लङ्केशः कोपसंयुतः । अप्रेषयत् समायुक्तं शक्त्या जलदनिस्वनम् ॥
तमब्रूतापि हे पुत्र ! मा मारय बधान तम् । दृश्योऽस्माभिर्मर्कटः स कुवत्योऽन्न समागतः ॥
सुलनारहितो योद्धा चलति स्म सुरेशजित् । निघ्नं बन्धुसम्बद्धं समाकर्ण्य प्रजातरुट् ॥
मरुसुतो यदापश्यदागतं दारुणं भटम् । कृत्वा कटकटाशब्दमकरोद् गर्जधावने ॥
एकमत्यन्तविपुलं समुत्पाद्य महीरुहम् । व्यधत् तेन विरथं लङ्कापतिकुमारकम् ॥
अभवंस्तेन सहिता योद्धारोऽति विशङ्कटाः । मुहुर्गृहीत्वा हनुमांस्तान् स्वाङ्गेन समर्दयत् ॥
निपात्य तान् युध्यते स्म तेन साकं मरुसुतः । तावृभो समयुध्येतां मतङ्गजवरो ध्रुवम् ॥
प्रहृत्य तं मुष्टिना द्रुं गत्वारोहन्मरुसुतः । तमेकक्षणपर्यन्तं प्रमीला पर्यवेष्टयत् ॥
ततः पुनः समुत्थाय बह्वीर्माया व्यधत् सः । तथापि जेतुं नाशक्नोत् स प्रभञ्जननन्दनम् ॥

विध्यस्त्रसन्धानमसौ व्यधत् व्यचारयच्चेतसि वातसूनुः ।

न मानयेयं यदि वेधमस्त्रं नश्येदपारो महिमास्य तर्हि ॥ १९ ॥

स प्राक्षिपद् ब्रह्मबाणं प्रभञ्जनतनुद्भवे । पतनस्यापि काले स न्यहन् राक्षसवाहिनीम् ॥
स यदाऽऽलोकयञ्जातो वातसूनुः प्रमीलितः । तदा निबध्य नागीयपाशेन नयति स्म तम् ॥
शिवो वक्ति शृणु शिवे ! जपित्वा यस्य नामकम् । कतंयन्ति ज्ञानयुक्ताः पुरुषा भवबन्धनम् ॥
किं कदापि समायाति दूतस्तस्यापि बन्धनम् । किन्तु देवस्य कार्यार्थं स्वं हनुमानबन्धयत् ॥
श्रुत्वा बन्धं हनुमतो धावन्ति स्म निशाचराः । कोतुकेनागता द्रष्टुं संसदं सकला अपि ॥
गत्वापश्यन्मरुसूनुर्दशवक्त्रस्य संसदम् । तस्याः परा श्रीर्गदितुं न किञ्चिदपि शक्यते ॥
तस्यां सुराश्च दिक्पाला नञ्जाः साञ्जलिपाणयः । ऐक्षन्त तस्य भ्रुकुटीः सभयाः सकला अपि ॥
तत्प्रतापं वीक्ष्य शङ्कां नाघत्त हृदि मारुतः । अतिष्ठदपि निश्शङ्को यथा ताक्ष्यः फणिब्रजे ॥

दशाननो वीक्ष्य मरुत्तनूजं दुर्माय्य हासं व्यदधाद् विशिष्टम् ।

पुनश्च संस्मृत्य वधं सुतस्य जातः समुत्पन्नविषादचित्तः ॥ २० ॥

लङ्काधीशो भाषते स्म यत् त्वं को वर्तसे कपे ! । बलेन कस्य विपिनं समुत्पाद्य व्यनाशयः ॥

की धौं श्रवन सुनेहि नहि मोही ? । देखउँ अति असंक, सठ ! तोही ॥
 मारे निसिचर कोहि अपराधा । कहू सठ ! तोहि न प्रान कइ बाधा ॥
 सुनु रावन ! ब्रह्मांड - निकाया । पाइ जासु बल बिरचति माया ॥
 जाके बल बिरचि - हरि - ईसा । पालत - सृजत - हरत, दससीसा ! ॥
 जा बल सीस धरत सहसानन । अंडकोस - समेत गिरि - कानन ॥
 घरइ जो बिबिध देह सुरवाता । तुम्ह से सठन्ह सिखावनु - दाता ॥
 हर - कोदंड कठिन जेहि भंजा । तेहि समेत नृप-दल-मद गंजा ॥
 खर, दूषन, तिसिरा अरु बाली । बधे सकल अतुलित बलसाली ॥

दो०—जाके बल लथलेस तें, जितेहु चराचर झारि ।

तासु दूत में जाकरि, हरि आनेहु प्रिय नारि ॥ २१ ॥

जानउँ मैं तुम्हारि प्रभुताई । सहसवाहु - सन परी लराई ॥
 समर, बालि सन करि जसु पावा । सुनि कपि-बचन, बिहसि बिहरावा ॥
 खायउँ फल, प्रभु ! लागी भूखा । कपि-सुभाव तें तोरेउँ रूखा ॥
 सब कें देह परम प्रिय स्वामी ! मारहि मोहि कुमारग-गामी ॥
 जिन्ह मोहि मारा, ते मैं मारे । तेहि पर बाँधेउँ तनयें तुम्हारे ॥
 मोहि न कछु बाँधे कइ लाजा । कीन्ह चहउँ निज प्रभु कर काजा ॥
 बिनती करउँ जोरि कर रावन ! सुनहु, मान तजि, मोर सिखावन ॥
 देखहु तुम्ह, निज कुलहि बिचारी । भ्रम तजि भजहु भगत-भय-हारी ॥
 जाके डर अति काल डेराई । जो सुर-असुर-चराचर खाई ॥
 तासों बयर कबहुँ नहि कीजे । मोरे कहें जानकी दीजे ॥

दो०—प्रनतपाल रघुनायक, करुनासिधु खरारि ।

गएँ सरन प्रभु राखिहैं, तव अपराध बिसारि ॥ २२ ॥

राम - चरन - पंकज उर धरहू । लंका अचल राजु तुम्ह करहू ॥
 रिषि पुलस्ति-जसु बिमल मयंका । तेहि ससि महुँ जनि होहु कलंका ॥
 रामनाम-बिनु गिरा न सोहा । देखु बिचारि, त्यागि मद-मोहा ॥
 बसन-हीन नहि सोह, सुरारी ! सब भूषन - भूषित बर नारी ॥
 राम - बिमुख संपति - प्रभुताई । जाइ रही, पाई बिनु पाई ॥
 सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाहीं । बरषि गएँ पुनि तबहि सुखाहीं ॥
 सुनु दसकंठ ! कहउँ पन रोपी । बिमुख राम, तासा नहि कोपी ॥
 संकर सहस, बिष्णु, अज तोही । सकहि न राखि राम कर द्रोही ॥

दो०—मोहमूल बहु-सूल-प्रद, त्यागहु तम-अभिमान ।

भजहु राम रघुनायक, कृपासिधु भगवान ॥ २३ ॥

जदपि कही कपि, अति हित-बानी । भगति-बिबेक-बिरति-नय-सानी ॥
 बोला बिहसि महा अभिमानी । मिला हमहि कपि गुर बड़ ग्यानी ॥
 मृत्यु निकट आई खल ! तोही । लागेसि अघम ! सिखावन मोही ॥
 उलटा होइहि, कह हनुमाना । मतिभ्रम तोर, प्रगट मैं जाना ॥
 सुनि कपि-बचन बहुत खिसिआना । बेगि न, हरहु मूढ़ कर प्राना ॥

समार्कणितवान्न त्वं मां कर्णाभ्यां कदापि किम् । विलोकयामि परमं निश्शङ्कं त्वामहं शठ ! ॥
 किरूपेणापराधेन यातुधानानमारयः । वद हे शठ ! किं नास्ति प्राणनाशभयं तव ॥
 सोऽमृतं शृणु दिग्बल ! ब्रह्माण्डानां समूहकान् । निर्माति माया सम्प्राप्य बलं यं समुपाश्रितम् ॥
 बलेन यस्य पाथोजविष्टरो हरिश्शङ्करी । सृष्टि रक्षां विनाशञ्च कुर्वन्ति दशकन्धर ! ॥
 बलेन यस्य सर्पेशो निदध्नाति स्वमस्तके । ब्रह्माण्डनिकरं युक्तं गिरिभिः काननैरपि ॥
 दधाति नाना देहान् यः परित्राता दिवोकसाम् । शठेभ्यस्त्वत्समानेभ्यः शिक्षणस्य प्रदायकः ॥
 यो विखण्डितवान् गौरीपतेर्मूर्त्तं शरासनम् । सर्वभूपव्रजमदं तेन साकमचूर्णयत् ॥
 खरं दूषणनामानं त्रिशीर्षं बालिनं तथा । अहन् समग्रानप्येतानतुल्यबलशालिनः ॥

यदीयशक्तेर्लवमात्रतोऽपि चराचरं त्वं जितवान् समग्रम् ।

हृत्वाऽऽनयो यस्य बधूं प्रियाञ्च तस्यैव सन्देशहरः स्थितोऽस्मि ॥ २१ ॥

प्रभुत्वं तावकमहं नीतवान् बोधकर्मताम् । सहस्रबाहुना साकमभवत् तव सङ्गरः ॥
 सङ्गरं बालिना साकं विद्यायालभथा यशः । श्रुत्वेति मारुतस्योक्तिं विहस्य स उपेक्षत ॥
 मारुतोऽमृत जाता मेक्षुत् फलान्यादमीशितः ! । कपिस्वभावाद् वृक्षांश्च नीतवान् भग्नतामहम् ॥
 प्रियोऽस्ति परमं देहः सर्वेभ्योऽप्यस्त्रपेश्वर ! । कुमारगामिनो हन्तुं प्रारभन्त तथापि माम् ॥
 य आरभन्त मां हन्तुमहं तानहं तदा । तनूद्भवस्तावकीनो बध्नाति स्म तथापि माम् ॥
 कापि जातस्य बन्धस्य न लज्जा वर्तते मम । अहं स्वीयस्य नाथस्य कार्यं कर्तुं स्पृहां श्रितः ॥
 करौ कृत्वा पुटाकारौ प्रार्थये हे दशानन ! । त्यक्त्वा गर्वं मामकीनमुपदेशं निशामय ॥
 कृत्वा विचारं स्वीयस्य कुलस्य त्वं विलोकय । भ्रमं हात्वा भवतभीतिहारकं श्रीपतिं भज ॥
 भयाद् यस्य स कालोऽपि भवत्यति भयान्वितः । योऽस्ति देवान् यातुधानान् सकलञ्च चराचरम् ॥
 तेन साकं शत्रुभावं कदाचिदपि मा कुरु । मदीयाद् वचनात् तस्मै प्रत्यर्पय विदेहजाम् ॥

प्रणम्रपालो रघुसन्ततीशः सिन्धुर्दयाया अहितः खरस्य ।

त्वां पास्यतीशः शरणं त्वयीते विस्मृत्य मन्तून् सकलांस्त्वदीयान् ॥ २२ ॥

रामस्य पादपानीयरुहे धारय चेतसि । लङ्कानगर्यां राज्यञ्च कुरुष्वचलतां गतम् ॥
 यशो मुनेः पुलस्त्यस्य सुधांशुर्मूलवर्जितः । तस्मिन् सुधांशो भव मा त्वं कलङ्कस्वरूपकः ॥
 विना रामस्याभिधानं भारती नैव शोभते । मदमोहो परित्यज्य विचार्य त्वं विलोकय ॥
 हे निर्जरारे ! वस्त्रेण विहीना नैव शोभते । भूषिता भूषणैः सर्वैरपि काचिद् वराबला ॥
 रामात् परागाननस्य सम्पत्तिः प्रभुता तथा । भवतो विलयं याते प्राप्तेऽप्यप्राप्ततां गते ॥
 यासां नदीनां मूलानि सजलानि भवन्ति न । वृष्ट्यां गतायां जायन्ते ताः शुष्कास्तत्क्षणात् पुनः ॥
 प्रतिज्ञापूर्वकं वच्मि शृणु हे दशकन्धर ! । रामात् परागाननस्य दाता कोऽपि न विद्यते ॥
 सहस्राणि महेशानां विष्णूनां वेधसामपि । रामद्रोहस्य कर्तारं त्वां पातुं शक्नुवन्ति न ॥

मोहात्ममूलं बहुशूलदञ्च तमःस्वरूपं विजहीहि गर्वम् ।

भजस्व रामं रघुसन्ततीशं दयोर्दध पड्विधभाग्यवन्तम् ॥ २३ ॥

यद्यप्यमृतं हनुमान् भारतीं परमां हिताम् । भक्त्या विवेकवैराग्यनीतिभिश्च विमिश्रिताम् ॥
 महाभिमानसंयुक्तो विहस्य वदति स्म सः । यदस्मभ्यं प्राप्त एष कपिः परगतिर्गुरुः ॥
 रे नीच ! मृत्युः सम्प्राप्तो निकटे तव वर्तते । रे दुष्ट ! शिक्षां दातुं मे प्रवृत्तो जायसे यतः ॥
 हनुमानब्रवीत् सर्वं विपरीतं भविष्यति । धीभ्रमस्तेऽभवदिति प्रत्यक्षं ज्ञातवानहम् ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाचं याति स्म स परां रुषम् । वक्ति स्मापि कुतोऽस्यासून् नापाहरत वेगतः ॥

सुनत, निसाचर मारन धाए । सचिवन्ह-सहित बिभीषनु आए ॥
नाइ सीस, करि बिनय बहुता । नीति-बिरोध, न मारिअ दूता ॥
आन दंड कछु करिअ, गोसाईं ! । सबहीं कहा, मंत्र भल भाई ! ॥
सुनत, बिहसि बोला दसकंधर । अंग - भंग करि, पठइअ बंदर ॥

दो०—कपि कै ममता पूंछ-पर, सबहि कहउँ समुझाइ ।

तेल बोरि पट, बाँधि पुनि, पावक देहु लगाइ ॥ २४ ॥

पूँछहीन बानर तहँ जाइहि । तब सठ, निज नाथहि लइ आइहि ॥
जिन्ह कै कीन्हिसि बहुत बड़ाई । देखउँ मैं तिन्ह कै प्रभुताई ॥
बचन सुनत, कपि मन मुसुकाना । भइ सहाय सारद, मैं जाना ॥
जातुधान सुनि रावन - बचना । लागे रचैं मूढ़ सोइ रचना ॥
रहा न नगर बसन-धृत-तेला । बाढ़ी पूँछ, कोन्ह कपि खेला ॥
कोतुक कहँ आए पुरबासी । मारहि चरन, करहि बहु हाँसी ॥
बाजहि ढोल, देहि सब तारी । नगर फेरि, पुनि पूँछ प्रजारी ॥
पावक-जरत देखि हनुमंता । भयउ परम लघुरूप तुरंता ॥
निबुकि चढ़ैउ कपि कनक-अटारी । भई सभीत निसाचर - नारीं ॥

दो०—हरि-प्रेरित तेहि अवसर, चले मरुत उनचास ।

अट्टहास करि गर्जि, कपि बड़ि लाग अकास ॥ २५ ॥

देह बिसाल, परम हरुआई । मंदिर तें मंदिर चढ़ घाई ॥
जरइ नगर, भा लोग बिहाला । झपट-लपट बहु कोटि कराला ॥
तात ! मातु ! हा ! सुनिअ पुकारा । अहि अवसर को हमहि उवारा ? ॥
हम जो कहा, यह कपि नहि होई । बानर - रूप धरैं सुर कोई ॥
साधु-अवग्या कर फलु ऐसा । जरइ नगर अनाथ कर जैसा ॥
जारा नगर निमिष अंक माहीं । एक बिभीषन कर गूह नाहीं ॥
ताकर दूत, अनल जेहि सिरिजा । जरा न सो, तेहि कारन गिरिजा ! ॥
उलटि-पलटि लंका सब जारी । कूदि परा पुनि सिंधु - मञ्जारी ॥

दो०—पूँछ बुझाइ, खोइ श्रम, धरि लघु रूप बहोरि ।

जनकसुता कै आगें, ठाढ़ भयउ कर जोरि ॥ २६ ॥

मातु ! मोहि दीजे कछु चीन्हा । जैसैं रघुनायक मोहि दीन्हा ॥
चूड़ामनि उतारि तब दयऊ । हरष - समेत पवनसुत लयऊ ॥
कहेहु तात ! अस मोर प्रनामा । सब प्रकार प्रभु पूरनकामा ॥
दीन - दयाल बिरिदु संभारी । हरहु नाथ ! मम संकट भारी ॥
तात ! सक्रमुत - कथा सुनायेहु । बान-प्रताप प्रभुहि समुझायेहु ॥
मास दिवस महं नाथु न आवा । तो पुनि मोहि जियत नहि पावा ॥
कहु कपि ! केहि बिधि राखौ प्राना । तुम्हह तात ! कहत अब जाना ॥
तोहि देखि सीतलि भइ छाती । पुनि मो कहुं सोइ दिनु सो राती ॥

दो०—जनकसुतहि समुझाइ करि, बहु बिधि धोरजु दीन्ह ।

चरन-कमल सिरु नाइ कपि, गवनु राम पहि कीन्ह ॥ २७ ॥

श्रुत्वैवेति वचो हन्तुमधावन् रजनीचराः । आयाद् विभीषणस्तत्र तावन् मन्त्रिसमन्वितः ॥
प्रणम्य कं चरणयोः प्रार्थयति वदति स्म सः । विरुद्धं वर्तते नीतेः सन्देशहरमारणम् ॥
अतोदण्डः कण्ठिचन्दयः कर्तव्योऽस्य कृते प्रभो ! । सकला अप्यभाषन्त मन्त्र एषोऽस्ति सुन्दरः ॥
श्रुत्वैवेति वचोऽब्रूत विहस्य दशकन्धरः । विधाय भङ्गमङ्गानां प्रेषणीयः प्लवङ्गमः ॥

पुच्छेऽस्ति कीशस्य ममत्वमुच्चैः सम्बोध्य सर्वानपि वो वदामि ।

वासांसि तैलाक्ततनूनि कृत्वा विवेष्ट्य चाग्निः परिदीपनीयः ॥ २४ ॥

गमिष्यति यदा तत्र कीशः पुच्छेन वर्जितः । आनेष्यतीह सङ्गृह्य स्वीयं नाथं तदा शठः ॥
सोऽब्रूत वातजं यस्य प्रशंसामकरोर्बहु । अहं तस्य स्वामिभावं करिष्ये निजदृष्टिगम् ॥
श्रुत्वैवेति वचश्चित्ते स्मितं वातात्मजोऽकरोत् । यद् बुद्धवानहं जाता भारत्यद्य सहायिका ॥
यातुधानाः समाकर्ष्य रावणस्य सरस्वतीम् । कतुं तामेव रचनामारभन्ताज्जातयुताः ॥
नावशिष्टानि वासांसि घृतं तैलं तथा पुरे । पुच्छं वृद्धिमयात् खेलां करोतिस्म मरुत्सुतः ॥
कौतुकार्थं समागच्छन् नगरस्य निवासिनः । प्रहरन्ति स्म चरणैर्हंसन्ति स्म च तं बहु ॥
काहलान् वादयन्ति स्म सकलास्तालिका अपि । भ्रामयित्वा पुरे पश्चात् पुच्छं प्राज्वलयन्पि ॥
अग्निं प्रज्वालितं वीक्ष्य नमस्वत्तनुसम्भवः । परमेणात्परूपेण युवतोऽजायत तत्क्षणात् ॥
आकुञ्च्याट्टालिकाः स्वर्णकृता आरोहति स्म सः । जायन्ते स्म भिया युक्ताः सीमन्तिन्यश्च रक्षसाम् ॥

अबुर्हुरिप्रेरणया तदानीमेकोनपञ्चाशपि प्रवाताः ।

कृत्वाट्टहासं हनुमानगर्जन् वृद्धिं गतः संपृशति स्म नाकम् ॥ २५ ॥

देहोऽतीव विशालोऽभूत् तस्य स्फूर्तिमयः परम् । आरुह्य धावति स्मासौ मन्दिरान्मन्दिरान्तरम् ॥
अजायत पुरी दग्धा विकला अभवञ्जनाः । आक्रामन् सहसा ज्वालाः कराला बहुकोटयः ॥
आक्रन्दः श्रूयते स्मासौ हा पितर्हा जनिप्रदे ! । अस्मिन्नवसरेऽस्माकमुद्धारं कः करिष्यति ॥
अवदाम वयं नैष भवेत् कोऽपि प्लवङ्गमः । किन्तु प्लवङ्गमस्तनुविबुधः कोऽपि वर्तते ॥
सज्जनस्यापमानस्य वर्तते फलमीदृशम् । यद् दृश्यते पुरी नाथवर्जितस्य पुरी यथा ॥
निमेष एव सकलां पुरीं निर्दग्धवानयम् । विभीषणस्यैव गेहं नैव निर्दग्धवानयम् ॥
योऽनलं निरमात् तस्य दूतः पवननन्दनः । ततोऽसौ नाभवद् दग्धः शिवे ! ववतीति शङ्करः ॥
निर्दह्य लङ्कां सकलां प्रतिलोमानुलोम च । कूर्दनं विदधाति स्म स पानीयनिधौ ततः ॥

पुच्छं श्रमञ्च प्रविधाय शान्तं लघु स्वरूपं परिगृह्य भूयः ।

अग्रे विवेहाधिपवेहजायाः स्थितोऽभवत् साञ्जलिपाणिद्युग्मः ॥ २६ ॥

अब्रूतापि प्रसो ! किञ्चिदभिज्ञानं ददातु मे । यादृशं रघुसन्तत्या अधिपो मे प्रदत्तवान् ॥
ततः समुत्तार्य चूडामणिं तस्मा अदत्त सा । अगृह्णात् प्रीतिसहितस्तं नभस्वत्तनूदभवः ॥
साऽब्रूतेति ब्रूहि तात ! तं प्रणामं निवेद्य मे । यद्यप्यस्ति प्रभुः पूर्णकामः सकलरोतिभिः ॥
स्मृत्वा दीनानुकम्पालुरित्येतद् विरुद्धं भवान् । हृतां करोतु हे नाथ ! विपत्तिं महतीं मम ॥
कथां श्रावय हे तात ! देवाधिपसुताश्रिताम् । नाथं तदीयबाणस्य प्रतापमपि बोधय ॥
मासान्तदिवसाभ्यन्तो नाथ एष्यति नो यदि । तर्हि न प्राप्स्यति पुनः स मामसुसमन्विताम् ॥
वद हे हनुमन् ! केन विधिना स्थापयान्यसून् । यतस्त्वमपि हे तात ! गमनाय प्रभाषसे ॥
त्वामालोक्यास्ति सञ्जातं मानसं मम शीतलम् । पुनर्मह्यं तदेवास्ति दिनं सैव क्षपास्ति च ॥

प्रबोध्य वैदेहमहीशजातामनेकधा धैर्यमवाच तस्यै ।

प्रणम्य तत्पादसरोजयोः कं रामस्य पार्श्वं हनुमानगच्छत् ॥ २७ ॥

चलत, महाधुनि गर्जेसि भारी । गर्भ सर्वहि, सुनि निसिचर-नारी ॥
 नाधि सिंधु अहि पारहि आवा । सबद किलिकिला कपिन्ह सुनावा ॥
 हरषे सब, बिलोकि हनुमाना । नूतन जन्म कपिन्ह तब जाना ॥
 मुख प्रसन्न, तन तेज बिराजा । कीन्हैसि रामचंद्र कर काजा ॥
 मिले सकल अति भए सुखारी । तलफत मीन, पाव जिमि वारी ॥
 चले हरषि रघुनायक पासा । पूछत-कहत नवल इतिहासा ॥
 तब मधुबन - भीतर सब आए । अंगद - संमत मधु-फल खाए ॥
 रखवारे जब बरजन लागे । मुष्टि-प्रहार हनत, सब भागे ॥

दो०—जाइ पुकारे ते सब, बन उजार जुबराज ।

सुनि सुग्रीव हरष, कपि, करि आए प्रभु-काज ॥ २८ ॥

जौ न होति सीता-सुधि पाई । मधुबन के फल सकहि कि खाई ॥
 अहि बिधि, मन बिचार कर राजा । आइ गए कपि, सहित-समाजा ॥
 आइ सबन्हि, नावा पद सीसा । मिलेउ सबन्हि अति प्रेम कपीसा ॥
 पूछी कुसल, कुसल पद देखी । रामकृपां भा काजु बिसेषी ॥
 नाथ ! काजु कीन्हैउ हनुमाना । राखे सकल कपिन्ह के प्राना ॥
 सुनि, सुग्रीव बहुरि तैहि मिलेऊ । कपिन्ह-सहित रघुपति पहि चलेऊ ॥
 राम, कपिन्ह जब आवत देखा । किए काजु, मन हरष बिसेषा ॥
 फटिकसिला बैठे द्वा भाई । परे सकल कपि चरनन्हि जाई ॥

दो०—प्रीति - सहित सब भेटे, रघुपति करुना - पुंज ।

पूछी कुसल, नाथ ! अब, कुसल देखि पद-कंज ॥ २९ ॥

जामवंत कह, सुनु रघुराया ! । जापर नाथ ! करहु तुम्ह दाय ॥
 ताहि, सदा सुभ कुसल निरंतर । सुर-नर-मुनि प्रसन्न ता ऊपर ॥
 सोइ बिजई, बिनई, गुनसागर । तासु सुजसु त्रैलोक - उजागर ॥
 प्रभु कीं कृपा, भयउ सबु काजु । जन्म हमार सुफल भा आजु ॥
 नाथ ! पवनसुत कीन्हि जो करनी । सहसहुँ मुख न जाइ सो बरनी ॥
 पवनतनय के चरित सुहाए । जामवंत रघुपतिहि सुनाए ॥
 सुनत, कृपानिधि-मन अति भाए । पुनि हनुमान हरषि हियँ लाए ॥
 कहहु तात ! केहि भाँति जानकी । रहति, करति, रच्छा स्वप्रान की ? ॥

दो०—नाम पाहरू, दिवस-निसि, ध्यान तुम्हार कपाट ।

लोचन निज पद जंत्रित, जाहिँ प्रान केहिँ बाट ॥ ३० ॥

चलत मोहि चूड़ामनि दीन्ही । रघुपति, हृदयँ लाइ सोइ लीन्ही ॥
 नाथ ! जुगल लोचन भरि बारी । बचन कहें कछु जनककुमारी ॥
 अनुज-समेत गहेहु प्रभु-चरना । दीनबंधु, प्रनतारति - हरना ॥
 मन - क्रम - बचन चरन - अनुरागी । केहिँ अपराध नाथ ! हौं त्यागी ? ॥
 अवगुन एक मोर मैं माना । बिछुरत, प्रान न कीन्ह पयाना ॥
 नाथ ! सो नयनन्हि को अपराधा । निसरत प्रान, करहिँ हठि बाधा ॥
 बिरह अग्नि, तनु तूल, समीरा । स्वास, जरइ छन माहिँ सरीरा ॥

गच्छन् स विदधाति स्म गर्जनां तीव्रनिस्वनाम् । यां निशम्य स्रवन्ति स्म गर्भा रात्रिञ्चरस्त्रियाम् ॥
लङ्घयित्वा क्षारसिन्धुमेतत्पारं समागमत् । अश्रावयत् किल किलाशब्दं शाखामृगांस्तथा ॥
हनुमन्तं समालोक्य जाताः सर्वे मुदान्विताः । ततोऽमन्यन्तापि जन्म नूतनं स्वं प्लवङ्गमाः ॥
मुखं प्रसन्नं तस्यासीत् तनौ तेजो व्यराजत । रामकार्यं स कृतवानित्यजानन् समेऽपि ते ॥
अभवंस्ते मिलित्वा तमत्यन्तं सुखसंयुताः । वैकल्यसंयुता मीना मिलित्वा सलिलं यथा ॥
सन्निधिं रघुनाथस्य यागन्ति स्म मुदिताः समे । पृच्छन्तोऽपि वदन्तस्त इतिहासान् नवान् नवान् ॥
ततो मधुवनस्यान्तरागच्छन् सकला अपि । सम्मत्या बालिजस्यादन् मधुराणि फलानि ते ॥
यदा न्यषेधन् संरक्षकर्मसम्पादने रताः । मुष्टिप्रहारान् व्यदधुर्यस्ते सर्वे पलायिताः ॥

गत्वा त उच्चैरवदन् समेऽपि वनं विनष्टं कुरुते युवा राट् ।

श्रुत्वा सुकण्ठो मुदितोऽभवद् यत् कृत्वेशकार्यं कपयः समेताः ॥ २८ ॥

वार्तां जनकनन्दिन्या एतेऽलप्स्यन्त नो यदि । नाभविष्यंस्तिहि श्रवता मधुद्यानफलादने ॥
अनेन विधिना चित्ते प्लवगेशो व्यचारयत् । प्लवगाः सज्जया युवतास्तावदेव समागमन् ॥
समागत्य पदोस्तस्यानभयन् कानि ते समे । कपीशः परया प्रीत्या मिलति स्म समानपि ॥
पृष्टाः शिवं तेऽवदंस्तं शिवं वीक्ष्य भवत्पदे । कार्यं विशिष्टं सञ्जातमास्ते रामानुकम्पया ॥
कार्यं विहितवानास्ते हनुमानेव हे प्रभो ! । प्लवगानामशेषाणामसून् रक्षितवांस्तथा ॥
इति कृत्वा श्रुतिगतं पुनरप्यमिलत् स तम् । तथाचलद् रघुपतेः पार्श्वं सर्वे समन्वितः ॥
समीक्षते स्म रघुराडायातान् प्लवगान् यदा । कृतकार्याञ्जयाते स्म विशिष्टप्रीतियुग्मनाः ॥
उपविष्टावभवतां बन्धू तौ स्फटिकोपले । गत्वा समेऽपि प्लवगा अपतंस्तत्पदद्वये ॥

प्रीत्या समेतो मिलति स्म सर्वान् पुञ्जो दयाया रघुवंशनाथः ।

पृष्टाश्च शं ते न्यगदन्नघीश ! शं साम्प्रतं वीक्ष्य भवत्पदाब्जे ॥ २९ ॥

जाम्बवानवदद् भानुवंशेश ! शृणुताद् भवान् । यद् भवान् कुरुते यस्मिन्ननुकम्पामधीश्वर ! ॥
शुभं तस्य सदैवास्ति कुशलञ्च निरन्तरम् । सुरा नरास्तापसाश्च तस्मिन् प्रीतिसमन्विताः ॥
स एव विजयी नम्रो जायते गुणसागरः । मनोरमं यशस्तस्य त्रिषु लोकेषु जायते ॥
सञ्जातं सकलं कार्यं प्रभोरेवानुकम्पया । अस्माकमद्य जननं सञ्जातं फलसंयुतम् ॥
हे नाथ ! पवमानस्य सुतः कर्म व्यधत्त यत् । तत् सहस्रैरपि मुखैर्गदितुं नैव शक्यते ॥
चरितानि मनोज्ञानि तनयस्य नभस्वतः । अश्रावयद् रघुपति भल्लूकानामधीश्वरः ॥
अनुकम्पानिधिः श्रुत्वा चित्तेऽति मुदितोऽभवत् । अयोजयत् स्वोरसा च पुनः पवननन्दनम् ॥
अब्रूतापि ब्रूहि तात ! विधिना केन जानकी । निवासं कुरुते स्वेषामसूनां रक्षणं तथा ॥

सोऽब्रूत नाम प्रहरी निशाहं ध्यानं तथास्ते भवतः कवाटम् ।

तस्या दृष्टौ स्वाङ्घ्रिनिधन्त्रिते च सृत्या कया यान्त्वसवस्तदीयाः ॥ ३० ॥

केशपाशमणिं मह्यं चलते यच्छति स्म सा । रघुनाथो गृहीत्वा तमुरसा समयोजयत् ॥
सोऽब्रूत भूयो हे नाथ ! दृशावापूर्य वारिणा । प्रायुतन् भारतीः काश्चिद् विदेहाधिपनन्दिनी ॥
यत् सानुजस्य नाथस्य गृहाणाङ्घ्री तथा वद । भवानास्ते दीनबन्धुः प्रणतार्तिनिवारणः ॥
वाक्कर्महृदिर्भवंतः पादयोरनुरागिणी । तथापि मन्तुना केन नाथ ! मामत्यजद् भवान् ॥
अङ्गीकरोम्येकमेव दूषणं स्वाश्रितं त्वहम् । सञ्जात एव विरहे न प्रातिष्ठन् ममासवः ॥
नाथ ! किन्त्वपराधः स वर्तते मम चक्षुषोः । कुरुतः सहठं बाधां यन् मेऽसूनां विनिर्गमे ॥
वियोगोऽग्निस्तनुस्तूलः श्वासश्चास्ते समीरणः । तनुः संयोग एतस्मिन् दह्येत क्षणमात्रतः ॥

नयन सखहि जलु, निज हित-लागी । जरै न पाव देह - विरहागी ॥
सीता कै अति बिपति बिसाला । बिनाहि कहें भलि, दीनदयाला ! ॥

दो०—निमिष-निमिष कहनानिधि, जाहि कलप-सम बीति ।

बेगि चलिअ प्रभु ! आनिअ, भुज-बल खल-दल जीति ॥ ३१ ॥

सुनि सीता-दुख, प्रभु सुख-अयना । भरि आए जल राजिव-नयना ॥
बचन-कार्य-मन मम गति जाही । सपनैहुँ वृजिअ बिपति कि ताही ॥
कह हनुमंत, बिपति प्रभु ! सोई । जब तव सुमिरन-भजन न होई ॥
केतिक बात प्रभु ! जातुधान की । रिपुहि जीति, आनिबी जानकी ॥
सुनु कपि ! तोहि समान उपकारी । नहि कोउ सुर-नर-मुनि-तनुधारी ॥
प्रति-उपकार करौ का तोरा । सनमुख होइ न सकत मन मोरा ॥
सुनु सुत ! तोहि उरिन मैं नाहीं । देखेउं करि बिचार मन माहीं ॥
पुनि-पुनि कपिहि चितव सुरदाता । लोचन नीर, पुलक अति गाता ॥

दो०—सुनि प्रभु-बचन, बिलोकि मुख, गात हरषि हनुमंत ।

चरन परेउ प्रेमाकुल, त्राहि ! त्राहि ! भगवंत ! ॥ ३२ ॥

बार-बार प्रभु चहइ उठावा । प्रेम-मगन तेहि उठव न भावा ॥
प्रभु-कर-पंकज कपि के सीसा । सुमिरि सो दसा, मगन गौरीसा ॥
सावधान मन करि पुनि संकर । लागे कहन कथा अति सुंदर ॥
कपि उठाइ प्रभु हृदय लगावा । कर गहि, परम निकट बैठावा ॥
कहु कपि ! रावन-पालित लंका । केहि बिधि दहेउ दुर्ग अति बंका ? ॥
प्रभु प्रसन्न, जाना हनुमाना । बोला बचन, बिगत-अभिमाना ॥
साखा मृग कै बड़ि मनुसाई । साखा तें साखा पर जाई ॥
नाधि सिंधु, हाटकपुर जारा । निसिचरगन बधि, बिपिन उजारा ॥
सो सब तव प्रताप रघुराई ! नाथ ! न कछु मोरि प्रभुताई ॥

दो०—ता कहूं प्रभु ! कछु अगम नहि, जा पर तुम्ह अनुकूल ।

तव प्रभावं बड़वानलहि, जारि सकइ खलु तुल ॥ ३३ ॥

नाथ ! भगति अति सुखदायनी । देहु, कृपा करि अनपायनी ॥
सुनि प्रभु, परम सरल कपि-बानी । एवमस्तु तब कहैउ, भवानी ! ॥
उमा ! राम-सुभाउ जेहि जाना । ताहि भजनु तजि, भाव न आना ॥
यह संबाद, जासु उर आवा । रघुपति-चरन-भगति सोइ पावा ॥
सुनि प्रभु-बचन, कहाहि कपिवृंदा । जय-जय-जय कृपालु ! सुखकंदा ॥
तब रघुपति कपिपतिहि बोलावा । कहा, चले कर करहु बनावा ॥
अब बिलंबु केहि कारन कीजे ? । तुरत कपिन्ह कहूं आयसु दीजे ॥
कोतुक देखि, सुमन बहु बरषी । नभ तें भवन चले सुर हरषी ॥

दो०—कपिपति बेगि बोलाए, आए जूयप - जूय ।

नाना बरन अतुल बल, वानर - भालु - बरुथ ॥ ३४ ॥

प्रभु-पद-पंकज नावहि सीसा । गर्जेहि भालु महाबल, कीसा ॥

किन्तु स्नायतो वारि स्वहिताय विलोचने । ततो न शक्यते दग्धं तनुविरहवह्निना ॥
विदेहपुत्र्याः परमं विशाला वर्तते विपत् । दीनानुकम्पिन् ! रुचिरा भवेत् सा वर्णनं विना ॥

प्रत्येकमेव क्षण एति तस्याः कल्पेन तुल्यः करुणानिधान ! ।

यात्वीश ! लघ्वानयतात् तथा तामसच्चमूं बाहुबलेन जित्वा ॥ ३१ ॥

निशम्य दुःखं सीतायाः सुखस्य निलयः प्रभुः । जलप्रपूर्णनयनसरोरुहयुगोऽभवत् ॥
अन्नदीदप्यहं यस्या गतिर्विकायमानसः । तस्याः स्वप्नेऽपि जायेत किं बोधविषया विपत् ॥
प्रभाषते स्म हनुमान् सैवापद् वर्तते प्रभो ! । स्मृतिभक्ती न जायेते यद् भवद्विषये यदा ॥
का नाम वर्तते रक्षोन्निकराणां कथा प्रभो ! । भवान् प्रत्ययिनो जित्वा समानेष्यति जानकीम् ॥
रामोऽब्रूत शृणु कपे ! त्वत्तुल्य उपकारकः । न कोऽपि वर्तते देवो ना मुनिर्वा वपुर्धरः ॥
तव प्रत्युपकारं तु करवाणि किमात्मकम् । मनोऽपि मे न शक्नोति भवितुं त्वत्पुरः स्थितम् ॥
शृणु पुत्र ! न शक्नोमि प्राप्तुं त्वदृणमुक्तताम् । कृत्वा विचारं मनसि समालोकितवानहम् ॥
पुनः पुनर्वीक्षते स्म सुरन्नाता मरुस्तुतम् । नीरपूर्णक्षणोऽतीव रोमाञ्चिततनुस्तथा ॥

श्रुत्वेशितुर्वाचमवेक्ष्य वक्त्रं गात्रं तथायात् प्रमदं हनूमान् ।

प्रेमाकुलः पादयुगोऽपतच्च पाहीश ! पाहीति वदंस्तदीये ॥ ३२ ॥

तमुत्थापयितुं नाथो वाञ्छति स्म पुनःपुनः । प्रेममग्नाय तस्मै न तदोत्थानमरोचत ॥
आसीत् प्रभोः पाणिपदममुत्तमाङ्गे हनूमतः । तस्याः स्थितेः स्मरञ्जातः प्रेममग्न उमापतिः ॥
उमापतिः सावधानं विधाय स्वमनः पुनः । आरब्ध सङ्कीर्तयितुं परमं रुचिरां कथाम् ॥
प्रभुः कपि समुत्थाप्य हृदयेनाभ्ययोजयत् । उपावेशयदत्यन्तं समीपे सकरग्रहम् ॥
अब्रूतापि ब्रूहि कीश ! लङ्कां रावणपालिताम् । तथात्यनुपमं दुर्गं तस्या रीत्या कयाऽदहः ॥
प्रभुं प्रसन्नं विज्ञाय नभस्वत्तनुसम्भवः । प्रयुनक्ति स्म वचनमभिमानविवर्जितम् ॥
शाखागुणैस्तदेव मनुष्यत्वं महाकृति । शाखां गच्छति शाखाया एकस्या अपरं स यत् ॥
यदहं सिन्धुमुल्लङ्घ्य दग्धवान् हाटकीं पुरीम् । निहत्य रक्षोन्निकरं तथा विध्वस्तवान् वनम् ॥
सकलोऽप्यस्ति स भवत्प्रतापो रघुनायक ! । मदीयं नास्ति किमपि प्रभुत्वमधिनायक ! ॥

नैवास्त्यशवयं किमपीश तस्मै यस्मिन् भवानस्त्यनुकूलतावान् ।

भवत्प्रतापाद् वडवाकृशानुं तूलोऽपि दग्धं खलु शक्तियुक्तः ॥ ३३ ॥

नाथ ! मह्यं निजं भक्तिमत्सौख्यप्रदायिनीम् । विवर्जितामपायेन दत्तां कृत्वा कृपां भवान् ॥
निशम्य नाथः परमं सरलं वचनं कपेः । एवमस्तिवति वक्ति स्म तदा हे गिरिराजजे ! ॥
उमे ! येनास्ति विदितः स्वभावो राघवेशितुः । भजनेन विना तस्मा अन्यो भावो न रोचते ॥
संवादोऽयं यस्य चित्ते स्थितिशीलः प्रजायते । स एव प्राप्तवानस्ति भक्ति रघ्वीशपादयोः ॥
नाथस्य वचनं श्रुत्वा कपिवृन्दमभाषत । सुखकन्दानुकम्पालो ! त्रिवारं जयताद् भवान् ॥
ततो रघूणामधिप आह्वयत् प्लवगाधिपम् । अन्नवीदपि यानस्य सामग्रीं परियोजय ॥
अधुना हेतुना केन विलम्बः प्रविधीयताम् । प्लवङ्गमेभ्य आदेशस्तत्क्षणदेव दीयताम् ॥
दृष्ट्वा लीलामिमां कृत्वा बहुलं पुष्पवर्षणम् । यान्ति स्म विबुधाः प्रीता गगनात् स्वनिकेतनम् ॥

अथाह्वयत् कीशपतिः सवेगं चमूपतीनां निकराः समायुः ।

अनेकवर्णतुलशक्तिमन्तो वारास्तथा मर्कटमल्लुकानाम् ॥ ३४ ॥

प्रभोः पादाम्भोजयुग्मे नमयन्ति स्म मस्तकम् । ऋक्षा महाबलाः कीशाः प्रकुर्वन्ति स्म गर्जनाम् ॥

देखी राम, सकल कपि-सेना । चितइ कृपा करि राजिव-नैना ॥
 रामकृपा-बल पाइ कपिदा । भए पच्छजुत मनहुं गिरिदा ॥
 हरषि राम तब कीन्ह पयाना । सगुन भए सुंदर सुभ नाना ॥
 जासु सकल मंगलमय कीती । तासु पयान सगुन, यह नीती ॥
 प्रभु - पयान जाना बैदेहीं । फरकि बाम अँग जनु कहि देहीं ॥
 जोइ - जोइ सगुन जानकिहि होई । असगुन भयउ रावनहि सोई ॥
 चला कटक, को बरनै पारा ? । गर्जहि बानर - भालु अपारा ॥
 नख - आयुध, गिरि - पादपधारी । चले गगन महि इच्छाचारी ॥
 केहरिनाद भालु - कपि करहीं । डगमगाहि दिग्गज, चिक्करहीं ॥

छं०—चिक्करहि दिग्गज, डोल महि, गिरि लोल, सागर खरभरे ।
 मन हरष सभ गंधर्व - सुर - मुनि - नाग - किनर, दुख टरे ॥
 कटकटहि मर्कट बिकट भट बहु, कोटि कोटिन्ह धावहीं ।
 जय राम प्रबल प्रताप, कोसलनाथ - गुन - गन गावहीं ॥ १ ॥
 सहि सक न भार, उदार अहिपति बार - बारहि मोहई ।
 गह वसन पुनि - पुनि कमठ पृष्ठ कठोर, सो किमि सोहई ॥
 रघुबीर - रुचिर - प्रयान - प्रस्थिति जानि परम सुहावनी ।
 जनु कमठ-खर्पर सर्पराज सौं लिखत अबिचल पावनी ॥ २ ॥

बो०—ओहि विधि जाइ कूपानिधि, उतरे सागर तीर ।

जहँ-तहँ लागे खान फल, भालु बिपुल, कपि बीर ॥ ३५ ॥

उहाँ निसाचर रहहि ससंका । जब तें जाति गयउ कपि लंका ॥
 निज - निज गृह सब करहि बिचारा । नहि निसिचर-कुल केर उबारा ॥
 जासु दूत - बल बरनि न जाई । तेहि आएँ पुर कवन भलाई ! ॥
 दूतिन्ह सन सुनि, पुरजन - बानी । मंदोदरी अधिक अकुलानी ॥
 रहसि जोरि कर, पति-पग लागी । बोली बचन, नीति - रस - पागी ॥
 कंत ! कष हरि सन परिहरहु । मोर कहा अति हित, हियँ धरहु ॥
 समुझत जासु दूत कइ करनी । सर्वाहि गर्भ रजनीचर - धरनी ॥
 तासु नारि, निज सचिव बोलाई । पठवहु कंत ! जो चहहु भलाई ॥
 तब कुल-कमल-बिपिन दुखदाई । सीता सीत - निसा - सम आई ॥
 सुनहु नाथ ! सीता विनु दोन्हें । हित न तुम्हार, संभु - अज कीन्हें ॥

बो०—राम-बान अहिगन-सरिस, निकर-निसाचर भेक ।

जब लगि प्रसत न तब लगि, जतनु करहु तजि टेक ॥ ३६ ॥

श्रवन सुनी सठ ता करि बानी । बिहसा जगत-बिदित अभिमानी ॥
 सभय सुभाउ नारि कर साचा । मंगल महुँ भय, मन अति काचा ॥
 जौ आवइ मर्कट - कटकाई । जिअहि बिचारे निसिचर खाई ॥
 कंपहि लोकप जाकीं त्रासा । तासु, नारि सभौ बड़ि हासा ॥
 अस कहि, बिहसि ताहि उर लाई । चलेउ सभाँ ममता अधिकाई ॥
 मंदोदरी हृदय कर चिता । भयउ कंत पर बिधि बिपरीता ॥

रघुनाथः पश्यति स्म सकलां वानरीं चमूम् । कृपां कृत्वाब्जदूतस्यां दृष्टिं प्रासारयत् ततः ॥
कपिश्रेष्ठा बलं प्राप्य कृपया राघवेणितुः । नूनं महीधरश्रेष्ठा अभवन् पक्षसंयुताः ॥
प्रस्थानं कृतवान् रामस्ततो मुदितमानसः । शकुनान्यभवन्नाना सुन्दराणि शुभानि च ॥
कीर्तिर्यदीया सकलस्वःश्रेयसमयी स्थिता । प्रस्थाने तस्य शकुनपुञ्जं नीतिरियंस्थिता ॥
विजानाति स्म नाथस्य प्रस्थानं जनकात्मजा । स्फुरन्त्यङ्गानि वामानि कथयन्ति स्म तां ध्रुवम् ॥
यद् यद् विदेहनन्दिन्यै शकुनं समजायत । रावणायापशकुनं तत् सर्वं समजायत ॥
प्रवक्तुं कः समर्थोऽस्ति चलन्तीं राघवीं चमूम् । असङ्ख्या वानरा ऋक्षाः प्रकुर्वन्ति स्म गर्जनम् ॥
नखायुधा वसुमतीधरपादपवारिणः । चलन्ति स्म स्वकीयेच्छाचारिणो भुवि खेतया ॥
अकुर्वन् सिंहनिनदं भल्लूका वानरा अपि । अभवन्नस्थिरा आशागजाश्चीत्कृतिमाचरन् ॥

सचीव्रवा दिशां गजाश्चलत्वमेद् वसुधरा वसुधराधराश्चलाः समाकुलाः पयोधराः ।
प्रसन्नमानसाः समे सुरा द्युलोकगायकाः हयाननविभोगिनो गता व्यथेति बोधिनः ॥
कटकटद्वरा महाभटाः प्लवङ्गकोटयः परप्लवङ्गकोटयः समाचरन् द्रुतं गतम् ।
महाबलप्रतापवान् रघुप्रभुर्जयतिवदम् वदन्त एव तद्गुणव्रजप्रगायकाः समे ॥१॥
तवीयमारधारणे न शक्त आस्त सर्पराट् उदारतायुतोऽपि संस्ततः स मोहमन्मुहुः ।
स्वकीयदन्तसञ्चयैः पुनः पुनः स कामठम् कठोरपृष्ठमाददंस्तथा सुकान्तिमाप्तवान् ॥
रघुप्रवीरसंश्रितां विनिर्गमोत्तमस्थितिं प्रबुध्य सर्वतोऽधिकं सुशोभनस्वरूपिणीम् ।
ध्रुवं भुजङ्गमेश्वरो मनोज्ञकूर्मपृष्ठकेस्थिरात्मिकाञ्च पावनीं लिखन् स्थितोऽभवत् सताम् ॥२॥

गत्येतिरीत्या करुणानिधानमवातरत् सिन्धुतटे परस्मिन् ।

अतुं प्रवृत्ता अपि यत्र तत्र फलान्यनेके कपिभल्लवीराः ॥ ३५ ॥

रात्रिञ्चरास्ततस्तत्र वसन्ति स्म ससाध्वसाः । यत आरभ्य सन्दट्य लङ्कां याति स्म वातजः ॥
विचारं व्यदधुः सर्वे स्वीये स्वीये निकेतने । यदिदानीं नास्ति किञ्चिद् रक्षःकुलसुरक्षणम् ॥
यस्य सन्देशवाहस्य बलं वक्तुं न शक्यते । तस्मिन् पुरं समायाते किमाकारं हितं भवेत् ॥
वाचः सन्देशहर्त्रीभ्यः श्रुत्वा नगरवासिनाम् । मन्दोदरी गच्छति स्म विकलत्वं पराकृति ॥
पुटीकृतकरा पत्युः पादयोः प्रणताभवत् । सुनीतिरससम्पृक्तं वचनं प्रायुनक् तथा ॥
रमेशं प्रति हे कान्त ! विरोधं त्यजताद् भवान् । उक्तिं ममातीव भद्रां निदधातु स्वचेतसि ॥
विचारमेव सम्पाद्य यस्य दूतस्य कर्मणाम् । स्तुतगर्भाः प्रजायन्ते रजनीचरयोषितः ॥
भवानाह्वय सचिवान् स्वकीयांस्तस्य योषितम् । परायापयतात् कान्त ! यदि वाञ्छति मङ्गलम् ॥
भवत्सन्तानारविन्दवनदुःखप्रदायिका । सीता शीतर्तुरजनीसमानास्ति समागता ॥
निशामयतु हे नाथ ! विना सीतासमर्पणम् । हितं न शक्यं भवतः कृतेऽपीशेन वेधसा ॥

रामस्य बाणाः फणिवृन्दतुल्या निशाचरा मेकसमूहतुल्याः ।

ग्रसन्ति यावन्न भवांस्तु तावद्धठं विहायाचरतादुपायम् ॥ ३६ ॥

तस्याः सरस्वतीमेतां निशम्य श्रवणैः शठः । लोकप्रसिद्धोऽभिमानी विहासं कुरुते स्म सः ॥
वक्ति स्मापि स्वभावोऽस्ति सत्यं भीतियुतः स्त्रियाम् । शुभेऽपि मन्यसे भीतिमत्यपक्वं मनस्तव ॥
अनीकिनी वानराणां भागमिष्यति चेदिह । निशीथिनीचरा दीना भक्षयिष्यन्ति तर्हि ताम् ॥
साध्वसाद् यस्य कम्पन्ते लोकानां पालका अपि । तस्य पत्नी समीरेप उपहासो महान् स्थितः ॥
प्रभाष्येति विहस्यापि युनक्ति स्मोरसा सताम् । प्रदर्श्य ममताधिक्यं चलति स्म सभां प्रति ॥
इतो मन्दोदरी चिन्तां करोति स्म स्वमानसे । यत् कान्ते विपरीतत्वं सम्प्राप्तो वर्तते विधिः ॥

बैठेउ सभां, खबरि असि पाई । सिधु-पार सेना सब आई ॥
बूझैसि सचिव, उचित मत कहूँ । ते सब हँसे, मष्ट करि रहूँ ॥
जितेहु सुरासुर तब श्रम नाही । नर-बानर कहि लेखे माहीं ॥

दो०—सचिव, बंद, गुर, तीनि जौं, प्रिय बोलहि भय आस ।

राज, धर्म, तन, तीनि कर, होइ बेगिहीं नास ॥ ३७ ॥

सोइ रावन कहूँ बनी सहाई । अस्तुति करहि सुनाइ-सुनाई ॥
अवसर जानि, बिभीषनु आवा । भ्राता-चरन सीसु तैहि नावा ॥
पुनि सिर नाइ, बैठ निज आसन । बोला बचन, पाइ अनुसासन ॥
जो कृपाल ! पूछिहु मोहि बाता । मति-अनुरूप कहउँ हित, ताता ! ॥
जो आपन चाहै कल्याना । सुजसु, सुमति, सुभ गति, सुख नाना ॥
सो परनारि - लिलार गोसाई ! । तजउ चउथि के खंद कि नाई ॥
चोदह भुवन एक पति होई । भूतद्रोह तिष्टइ नहि सोई ॥
गुन-सागर नागर नर जोऊ । अलप लोभ, भल कहइ न कोऊ ॥

दो०—काम, क्रोध, मद, लोभ, सब, नाथ ! नरक के पंथ ।

सब परिहरि, रघुबीरहि, भजहु, भजहि जैहि संत ॥ ३८ ॥

तात ! राम नहि नर - भूपाला । भुवनेस्वर, कालहु कर काला ॥
ब्रह्म, अनामय, अज, भगवंता । व्यापक, अजित, अनादि, अनंता ॥
गो - द्विज - धेनु - देव - हितकारी । कृपासिंधु मानुष - तनु - धारी ॥
जन-रंजन, भंजन - खल - ब्राता । वेदधर्म - रच्छक सुनु भ्राता ! ॥
ताहि बयर तजि, नाइअ माथा । प्रनतारति - भंजन रघुनाथा ॥
देहु नाथ ! प्रभु कहूँ बैदेही । भजहु राम, बिनु-हेतु सनेही ॥
सरन गएँ, प्रभु ताहु न त्यागा । विस्व-द्रोह-कृत-अघ जैहि लागा ॥
जासु नाम त्रय - ताप - नसावन । सोइ प्रभु प्रगट, समुझु जियँ रावन ! ॥

दो०—बार-बार पद लागउँ, बिनय करउँ दसतीस ! ।

परिहरि मान, मोह, मद, भजहु कोसलाधीस ॥ ३९ (क) ॥

मुनि पुलस्ति निज सिष्य सन, कहि पठई यह बात ।

तुरत सौं मैं प्रभु सन कही, पाइ सुअवसर तात ! ॥ ३९ (ख) ॥

माल्यवंत अति सचिव सयाना । तासु बचन मुनि, अति सुख माना ॥
तात ! अनुज तव, नीति-बिभूषन । सो उर घरहु, जो कहत बिभीषन ॥
रिपु - उतकरष कहत सठ दोऊ । दूरि न करहु, इहाँ हइ कोऊ ॥
माल्यवंत गृह गयउ बहोरी । कहइ बिभीषनु पुनि कर जोरी ॥
सुमति-कुमति सब कैं उर रहहीं । नाथ ! पुरान-निगम अस कहहीं ॥
जहाँ सुमति, तहाँ संपति नाना । जहाँ कुमति, तहाँ बिपति निदाना ॥
तव उर कुमति बसी बिपरीता । हित अनहित, मानहु रिपु प्रीता ॥
कालराति निसिचर - कुल केरी । तैहि सीता पर प्रीति घनेरी ॥

दो०—तात ! चरन गहि मागउँ, राखहु मोर दुलार ।

सीता देहु राम कहूँ, अहित न होइ तुम्हार ॥ ४० ॥

समायामुपविष्टः स वार्तां सम्प्राप्तवानिमाम् । यत् सिन्धोः पारमायाता सकला राघवीचमूः॥
सचिवान् पृच्छति स्मासी यत् प्रवृत्तोचितं मतम् । समेऽहसन्नवोचंश्च ते मोनं श्रयताद् भवान्॥
सुरामुरान् विजितवान् न जातो भवतः श्रमः । नराणां वानराणाञ्च तर्हि का गणना मता ॥

मन्त्री चिकित्सानिपुणो गुरुश्च मियोऽथ लोमाद् ब्रूवते प्रियं चेत् ।

राज्यं तनुर्धर्म इति त्रयस्य सञ्जायते क्षिप्रतरं विनाशः ॥ ३७ ॥

सैषा स्थितिर्जायते स्म लङ्कापुर्या अधीणितुः । श्रावयित्वा श्रावयित्वा तं स्तुवन्ति स्म मन्त्रिणः॥
विदित्वावसरं तत्र समागच्छद् विभीषणः । बान्धवस्य पदद्वन्द्वेऽनमयन् मस्तकं तथा ॥
मस्तकं नमयन् सोऽनु समुपाविशदासने । आज्ञां तदोयां सम्प्राप्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम्॥
हे कृपालो ! यतो मन्त्रममुं मां पृष्ठवान् भवान् । अतो हे तात ! कल्याणं कथयामि यथामति ॥
यो देहधारी कल्याणं स्वकीयमभिवाञ्छति । सुयशः सुमति भद्रगति नाना सुखं तथा ॥
स्वामिन् ! स परकीयायाः सीमन्तिन्याललाटकम् । परित्यजतु गाणेशतियेश्चन्द्रमसं यथा ॥
चतुर्दशानां लोकानामेक एव पतिर्यदि । द्रोहं सम्पाद्य भूतेभ्यः सोऽपि न स्थितिमान् भवेत्॥
गुणानां सागरो योऽस्ति नरश्चतुर एव च । यद्यल्पलोभी सस्याच्चेत् कोऽपि तं नोत्तमं वदेत्॥

हे नाथ ! कामो मदकोपलोभाः समेऽपि मार्गा नरकस्य सन्ति ।

त्यक्त्वा समानेव भवानुपास्तां रामं सुलोकाः समुपासते यम् ॥ ३८ ॥

रामो न वर्तते तात ! केवलं नरभूपतिः । पतिः समग्रलोकानां कालस्याप्यभिकालकः ॥
अनामयमजं ब्रह्म षड्विधैश्वर्यनायकः । अजितो व्यापकोऽनादिरन्तेन रहितस्तथा ॥
धेनूनां भूमिदेवानां देवानां हितकारकः । उदन्वाननुकम्पाया गृहीतमनुजाकृतिः ॥
जनानां रञ्जको दुष्टसमूहानां विभञ्जकः । भ्रातः ! शृणोतु यत् सोऽस्ति रक्षको वेदधर्मयोः॥
वैरं तं प्रति सन्त्यज्य स्व कं नमयताद् भवान् । यस्माद् रघूनामधिपः प्रणतार्तिविभञ्जनः ॥
हे नाथ ! प्रभवे दत्ताद् विदेहाधिपनन्दिनीम् । भजतादपि रघ्वीशं स्नेहिनं हेतुना विना ॥
जहाति नेशस्तमपि शरणं तं गते सति । विश्वद्रोहकृतं पापं सम्प्राप्तं यं शरीरिणम् ॥
यस्याभिधानं तापानां त्रयाणामपि नाशनम् । प्रकटोऽस्ति स एवेशो हृदीत्यं वेत्तु रावण ! ॥

मुहुर्भवत्पादयुगं स्पृशामि सम्प्रार्थये दिङ्मिशतोर्षयुक्त ! ।

मानं मदं मोहमपि प्रहाय संसेवतां कोशलराज्यनाथम् ॥ ३९ ॥ (क)

शिष्येण नैजेन मुनिः पुलस्त्यः प्रोच्याहिनोन्मन्त्रममुं मदारान् ।

अणादवोचं तमहं भवन्तं हे तात ! लब्ध्वावसरं मनोजम् ॥ ३९ ॥ (ख)

अतीव चतुरस्तत्र माल्यवान् सचिवोऽभवत् । स तस्य वचनं श्रुत्वान्वभवत् परमं सुखम् ॥
हे तात ! भवदीयोऽनुजातो नीतिविभूषणः । विभीषणो यद् वदति तद् दधातु निजे हृदि ॥
अब्रूत रावणः शत्रोस्तर्कं वदतः शठो । इमो यः कुस्ते दूरं स कोऽपीह स्थितोऽस्ति किम्॥
तत्पश्चान्माल्यवान् मन्त्री परावर्तत मन्दिरम् । करौ कृत्वा पुटाकारी ततोऽब्रूत विभीषणः ॥
वसतो हृदि सर्वेषां सुमतिः कुमतिस्तथा । इत्थं वदन्ति श्रुतयः पुराणान्यपि हे प्रभो ! ॥
यत्रास्ति सुमतिस्तत्र सम्पन्नानाविधा स्थिता । यत्रास्ति कुमतिस्तत्र परिणामे विपत् स्थिता ॥
विपरीता भवन्ति कुमतिर्वर्तते स्थिता । मन्यतेऽतो भवान् भद्रमभद्रमहितं प्रियम् ॥
या वर्तते कालरात्रिरन्ववायाय रक्षसाम् । तस्यां विदेहनन्दिन्यां प्रेमास्ति भवतो घनम्॥

हे तात ! याचेऽङ्घ्रियुगं गृहीत्वा स्नेहं भवान् रक्षतु मामकीनम् ।

वदातु सीतां रघुनायकाय किमप्यभद्रं भवतो न भावि ॥ ४० ॥

बुध - पुरान - श्रुति - संमत बानी । कही बिभीषन नीति बखानी ॥
 सुनत, दसानन उठा रिसाई । खल ! तोहि निकट मृत्यु अब आई ॥
 जिअसि सदा सठ ! मोर जिआवा । रिपु कर पच्छ मूढ़ ! तोहि भावा ॥
 कहसि न खल ! अस को जग माहीं । भुज-बल जाहि जिता मैं नाहीं ? ॥
 मम पुर बसि, तपसिन्ह पर प्रीती । सठ ! मिलु जाइ तिन्हहि कहू नीती ॥
 अस कहि, कीन्हैसि चरन-प्रहारा । अनुज गहे पद बारहि - बारा ॥
 उमा ! संत कइ इहइ बड़ाई । मंद करत, जो करइ भलाई ॥
 तुम्ह पितु-सरिस भलेहि मोहि मारा । रामु भजें, हित नाथ ! तुम्हारा ॥
 सचिव संग लै नभ-पथ गयऊ । सबहि सुनाइ कहत अस भयऊ ॥

दो०—रामु सत्यसंकल्प प्रभु, सभा कालवस तोरि ।

मैं रघुबीर-सरन अब, जाउँ, देहु जनि खोरि ॥ ४१ ॥

अस कहि चला बिभीषनु जबहीं । आयूहीन भए सब तवहीं ॥
 साधु-अवग्या तुरत, भवानी ! । कर कल्याण अखिल कै हानी ॥
 रावन जबहि बिभीषन त्यागा । भयउ बिभव-विनु तबहि अभागा ॥
 चलैउ हरषि रघुनायक पाहीं । करत मनोरथ बहु मन माहीं ॥
 देखिहउँ जाइ चरन-जलजाता । अरुन, मृदुल, सेवक-सुखदाता ॥
 जे पद परसि तरी रिपिनारी । दंडक - कानन - पावनकारी ॥
 जे पद जनकसुताँ उर लाए । कपट - कुरंग - संग घर धाए ॥
 हर - उर - सर - सरोज पद जेई । अहोभाग्य ! मैं देखिहउँ तेई ॥

दो०—जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि, भरतु रहे मन लाइ ।

ते पद आजु बिलोकिहउँ, इन्ह नयनन्हि अब जाइ ॥ ४२ ॥

अहि बिधि करत सप्रेम बिचारा । आयउ सपदि सिधु अहि पारा ॥
 कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा । जाना कौउ रिपु-दूत बिसेषा ॥
 ताहि राखि, कपीस पहि आए । समाचार सब ताहि सुनाए ॥
 कह सुग्रीव, सुनहु रघुराई ! । आवा मिलन दसानन - भाई ॥
 कह प्रभु, सखा ! बूझिए काहा । कहइ कपीस, सुनहु नरनाहा ! ॥
 जानि न जाइ निसाचर-माया । कामरूप केहि कारन आया ॥
 भेद हमार लेन सठ आवा । राखिअ बाँधि, मोहि अस भावा ॥
 सखा ! नीति तुम्ह नीकि बिचारी । मम पन सरनागत - भयहारी ॥
 सुनि प्रभु-बचन, हरष हनुमाना । सरनागत - बच्छल भगवाना ॥

दो०—सरनागत कहूँ जे तजहि, निज अनहित अनुमानि ।

ते नर पाबैर, पापमय, तिन्हहि बिलोकत हानि ॥ ४३ ॥

कोटि बिप्र-बध लागहि जाहू । आएँ सरन, तजउँ नहि ताहू ॥
 सनमुख होइ जीव मोहि जबहीं । जन्म-कोटि-अघ नासहि तबहीं ॥
 पापवंत कर सहज सुभाऊ । भजनु मोर तेहि भाव न काऊ ॥
 जौ पै दुष्टहृदय सोइ होई । मोरें सनमुख आव कि सोई ॥
 निर्मल मन जन, सो मोहि पावा । मोहि कपट-छल-छिद्र न भावा ॥

सरस्वतीं बुधजनपुराणश्रुतिसम्पत्ताम् । विभीषणो भाषते स्म नीतिवर्णनपूर्वकम् ॥
श्रुत्वाव कोपसंयुत उदतिष्ठद् दणाननः । अबोचदपि रे दुष्ट ! मृत्युस्त्वां निकषाऽऽगतः ॥
उज्जीवितो मयैव त्वं सदासि शठ ! जीवितः । तथापि रे मूढ ! तुभ्यं पक्षोऽरेव रोचते ॥
कुतो रे खल ! न ब्रूषे यत् त्रिलोक्यां क ईदृशः । दोर्वलेन स्वकीयेन यं नैव जितवानहम् ॥
वसन् पुर्यां मदीयायां स्नेही त्वं तापसी प्रति । शठ ! तौ मिल गत्वा त्वं वद नीतिञ्च तौ प्रति ॥
इत्थमाभाष्य तस्मिन् स प्रहारमकरोत् पदा । अनुजातस्तस्य पादौ गृह्णाति स्म पुनः पुनः ॥
शिवो वक्ति शिवे ! साधोरिदमेवास्ति गौरवम् । यत्तं प्रति करोत्यज्ञोऽशुभं स कुरुते शुभम् ॥
सोऽब्रूत पित्रा सदृशो यद्यपि प्राहरद् भवान् । तथापीश ! भवद्भद्रं वर्तते रामसेवने ॥
इत्युक्त्वाऽथात् स सचिवान् गृहीत्वा भगनायने । श्रावयित्वा समानेव भाषते स्मेदृशं वचः ॥

रामः प्रभुः सत्यमनोरथोऽस्ति भवत्समा कालवशा तथास्ते ।

पद्येधुनाहं शरणं रघूणां दीरं न दोषं प्रवदातु मह्यम् ॥ ४१ ॥

यदैव कथयित्वेति निरगच्छद् विभीषणः । अभवन्नायुषा हीनास्तदैव सकला अपि ॥
शिवो वक्ति शिवे ! साधोरवज्ञा तदनेहसम् । कल्याणानां समग्राणामपि प्रकुरुते क्षयम् ॥
यदैव व्यजहादाशामितवक्तो विभीषणम् । तदैव भाग्यरहितः सोऽभूद् वैभववर्जितः ॥
स गच्छति स्म मुदितो रघुनायकसन्निधिम् । मनोरथान् बहुविधान् विदधानः स्वमानसे ॥
यत् प्रगत्याहमीक्षिष्ये पदेपाथोजन्मनी । अरुणे मृदुले सेवारतसौख्यप्रदायके ॥
सीमन्तिनी तापसस्यातरत् संस्पृश्य ये पदे । ये पदे दण्डकारण्यपावनत्वविधायके ॥
ये पदे स्थापितवती वर्तते जनकात्मजा । अधावतां भुवि व्याजकुरङ्गेण सहैव ये ॥
ये पदे गिरिजाधीशचित्तकासारपुष्करे । त एवाद्याहमीक्षिष्ये परमं भाग्यमस्ति मे ॥

ययोः पदोः पादुकयोः स्वचेतः संयोज्य कंकयितनूज आस्ते ।

पदे त एवाद्य विलोकयिष्ये दुःश्याममूश्यामधुनैव गत्वा ॥ ४२ ॥

विदधानोऽनया रीत्या विचारं प्रेमसंयुतम् । आगच्छति स्म त्वरितं तीरमेतदुदन्वतः ॥
आलोकयन् यदा कीशा आगच्छन्तं विभीषणम् । तं ते विशिष्टमविदुर्दत्तं कमपि विद्विषः ॥
तं संस्थाप्य समागच्छंस्ते कीशेश्वरसन्निधिम् । अश्रावयन् समाचारं तं तथा सकला अपि ॥
ऐत्याभाषत सुग्रीवः शृणोतु रघुनायक ! । मिलितुं प्राप्तवानस्ति दिङ्मिताननबान्धवः ॥
रघुनाथो ब्रवीति स्म त्वं किं जानासि हे सखे ! । कपीश्वरो ब्रवीति स्म शृणोतु नरनायक ! ॥
न शक्यते संविदितुं माया रात्रिञ्चराश्रिता । न जाने हेतुना केन कामरूपी समागतः ॥
प्रतीयते यद् भेदं नः संज्ञातुं शठ आगतः । अतो वद्ध्वा स्थापनीय इति मह्यं प्ररोचते ॥
प्रभुरब्रूत हे मित्र ! सम्यङ् नीतिं व्यचारयः । सन्धास्ति मम यन्नाशयं शरणागतसाधवसम् ॥
निशम्यैमां प्रभोर्वाचं मोदते स्म मरुत्सुतः । यदस्ति भगवान् कीदृक् शरणागतवत्सलः ॥

कुर्वन्ति हातं शरणागतं ये स्वीयाहितस्थानुमिति विधाय ।

ते पामराः पापमयाश्च लोकास्तेषां विलोकेऽप्यहितं जनानाम् ॥ ४३ ॥

यस्मिन् पापं समायातं विप्रकोटिवधोद्भवम् । सोऽपि चेच्छरणं प्राप्तो न त्यजामितमप्यहम् ॥
यदैव मम साम्मुख्यं समायाति वपुर्धरः । तदैवेति लयं तस्य पापं कोटिजनुर्भवम् ॥
प्रकृतिः सहजैवास्ति पापयुक्तस्य देहिनः । यत् तस्मै रोचते नैव कदापि भज्जनं मम ॥
अभवत्पश्यदसौ यहि दोषसंयुतमानसः । मामकीनं सम्मुखत्वमागमिष्यदसौ किमु ॥
यो देही निर्मलमना भवत्याप्नोति मामसौ । रोचन्ते मे न कपटं प्रमादो निकृतिस्तथा ॥

भेद लेन पठवा दससीसा । तबहुँ न कछु भय-हानि कपीसा ! ॥
जग महुँ सखा ! निसाचर जेते । लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ॥
जौं सभौत आवा सरनाई । रखिहउं ताहि, प्राण की नाई ॥

दो०—उभय भाँति तेहि आनहु, हँसि कह कृपानिकेत ।

जय कृपाल कहि, कपि चले, अंगद - हनू - समेत ॥ ४४ ॥

सादर तेहि आगें करि बानर । चले जहाँ रघुपति करुनाकर ॥
दूरिहि ते देखे द्वौ भ्राता । नयनानंद - दान के दाता ॥
बहुरि राम छविधाम बिलोकी । रहेउ ठटुकि अँकटक पल रोकी ॥
भुज प्रलंब, कंजारुन लोचन । स्यामल गात, प्रनत-भय-मोचन ॥
सिध कंध, आयत उर सोहा । आनन अमित-मदन-मन मोहा ॥
नयन नीर, पुलकित अति गाता । मन धरि धीर, कही मृदु बाता ॥
नाथ ! दसानन कर मैं भ्राता । निसिचर-बंस-जनम, सुरवाता ! ॥
सहज पापप्रिय तामस देहा । जथा उलूकहि तम पर नेहा ॥

दो०—श्रवन सुजसु सुनि आयउं, प्रभु ! मंजन-भव-भोर ।

त्राहि, त्राहि, आरति-हरन, सरन-मुखद रघुवीर ! ॥ ४५ ॥

अस कहि, करत दंडवत देखा । तुरत उठे प्रभु हरष बिसेषा ॥
दीन बचन सुनि, प्रभु मन भावा । भुज बिसाल गहि, हृदय लगावा ॥
अनुज - सहित मिलि ढिग बैठारी । बोले वचन भगत - भयहारी ॥
कहु लंकेश ! सहित - परिवारा । कुसल, कुठाहर बास तुम्हारा ॥
खल - मंडली बसहु दिनु-राती । सखा ! धरम निवहइ कैहि भाँती ? ॥
मैं जानउं तुम्हारि सब रीती । अति नय-निपुन, न भाव अनीती ॥
बढ़ भल बास नरक कर ताता ! । दुष्ट - संग जनि देइ बिधाता ॥
अब पद देखि कुसल रघुराया ! । जौं तुम्ह कीन्हि जानि जन दायी ॥

दो०—तब लगि कुसल न जीव कहुं, सपनेहुं मन विश्राम ।

जब लगि भजत न राम कहुं, सोक-धाम तजि काम ॥ ४६ ॥

तब लगि हृदय बसत खल नाना । लोभ - मोह - मच्छर - मद - माना ॥
जब लगि उर न बसत रघुनाथा । धरें चाप - सायक, कटि भाथा ॥
ममता तरुन-तमी अंधिआरी । राग - द्वेष उलूक सुखकारी ॥
तब लगि बसति जीव मन माहीं । जब लगि प्रभु-प्रताप-रवि नाहीं ॥
अब मैं कुसल, मिटे भय भारे । देखि राम ! पद-कमल तुम्हारे ॥
तुम्ह कृपाल जा पर अनुकूल । ताहि न व्याप त्रिविध भव-सूला ॥
मैं निसिचर अति अधम सुभाऊ । सुभ आचरनु कीन्ह नहि काऊ ॥
जासु रूप, मुनि-ध्यान न आवा । तेहि प्रभु हरषि हृदय मोहि लावा ॥

दो०—अहोभाग्य मम अमित अति, राम-कृपा-सुख-पुंज ।

देखेउं नयन, बिरंचि-सिव-सेव्य जुगल पद-कंज ॥ ४७ ॥

सुनहु सखा ! निज कहउं सुभाऊ । जान भुसुंडि, संभु, गिरिजाऊ ॥

यदि प्रहितवानेन भेदं ज्ञातुं दशाननः । तयाप्यास्ने कापि नैव भीर्हानिर्वा कपीश्वर ! ॥
पृथिव्यां सन्ति यावन्तो हे मुखे ! रजनीचराः । निमेष एव सौमित्रिर्हन्तुं शक्नोति तावतः ॥
यदि प्राप्तोऽस्ति जरणमसौ भीतिसमन्वितः । प्राणानामिव तस्याहं करिष्ये तर्हि रक्षणम् ॥

स्थितिद्वयेऽध्यानय तं त्वमित्थं प्रहस्य वक्ति स्म गूहं दयायाः ।

निगद्य यत् स्याद् विजयी कृपालुरेदङ्गदप्राणजयुक् कपीशः ॥ ४४ ॥

समादरेण सहितं तं पुरस्कृत्य वानराः । चलन्ति स्माभवद् यत्र रघुनाथो दयाकरः ॥
स उभावपि बन्धू तो दूरादेव व्यलोकत । आनन्दकर्मदानस्य लोचनाभ्यां समर्पको ॥
ततः समालोक्य रामं सुपमाया निकेतनम् । स्थितः स पक्ष्मणी रुद्ध्वा स्तब्धः सन् निनिमेषदक् ॥
बाहू प्रलम्बो तस्यास्तां नयने जलजारुणे । प्रणतानां साध्वसस्य नाशनं श्यामलं वपुः ॥
सिहस्कन्धोपमो स्कन्धो शोभितं वक्ष आयतम् । मुखं सङ्ख्यातीतकाममनोमोहविधायकम् ॥
वीक्ष्येत्यं तद्दृष्टो साम्बू अतिरोमाञ्चितं वपुः । स चित्ते धैर्यमाश्रित्य प्रायुनङ् मृदुलां गिरम् ॥
हे नाथ ! वर्ते दिक्सङ्ख्यमुखयुक्तस्य बान्धवः । रजनीचरवंशे मे जननं सुररक्षक ! ॥
पापप्रियं स्वभावान्मे शरीरं तामसं तथा । भवत्यलूकशकुनिरन्धकारप्रियो यथा ॥

श्रुत्वा श्रुतिभ्यां सुयशः समेतो वर्ते प्रभो नाशक ! जन्मभीतेः ।

अतिघ्न ! मां पातु पुनश्च पातु प्राप्ताङ्घ्रिसौह्यप्रद ! राघवेश ! ॥ ४५ ॥

इत्युक्त्वा दण्डनमनं कुर्वन्तं तं व्यलोकत । उदतिष्ठत् क्षणादेव मुद्विशेषी प्रभुस्तदा ॥
आकर्णिता गिरो दीना रुचिता चेतसे प्रभोः । सतं गृहीत्वा बाहुभ्यां पृथुभ्यां वक्षसायुनक् ॥
मिलित्वानुजयुक्तस्तमुपवेश्य स्वसन्निधौ । प्रायुनङ् वचनं भक्तसाधवसानां विनाशकः ॥
लङ्काधीशान ! भाषस्व परिवारसमायुजः । स्वस्य क्षेमं यतो वासो वर्तते तव कुस्थले ॥
दिवानिशं दुर्जनानां मण्डले कुरुषे स्थितिम् । तत् केन विधिना धर्मं सम्पादयसि हे सखे ! ॥
अहं रीतिं तावकीनां जानामि सकलामपि । आस्सेऽतिनिपुणो नीतावनीतिस्ते न रोचते ॥
हे तात ! नरके वासः कदाचिद् वर्तते वरम् । विधाता दुष्टसङ्गं तु प्रयच्छतु कदापि मा ॥
सोऽब्रूत हे रघुपते ! क्षेमं दृष्ट्वाऽधुना पदे । यद् भवान् स्वजनं ज्ञात्वा दयां विहितवान् मयि ॥

क्षेमं न तावत्तनुधारिणोऽस्ति स्वप्नेऽपि नास्ते मन आप्तशान्ति ।

रामस्य सेवां कुरुते न यावच्छोकस्य गेहं प्रविहाय कामम् ॥ ४६ ॥

तावन्निवासं कुर्वन्ति हृदि नानाविधाः खलाः । लोभो मोहो मत्सरित्वं मदोऽहङ्कारिता तथा ॥
यावन्न वासं कुरुते हृदये रघुनाथकः । धूतकोदण्डविशिखहस्तस्तूणकटिस्तथा ॥
ममतातरुणा गाढध्वान्तास्ते तापसी क्षपा । रागद्वेषादिरूपेभ्य उलूकेभ्यः सुखप्रदा ॥
सा तावत् कुरुते वासं हृदये तनुधारिणाम् । रघुनाथप्रतापको यावत् प्राप्नोति नोदयम् ॥
इदानीं कुशली वर्ते नष्टास्तीव्रा भियो मम । हे राम ! समबालोक्य भवदीये पदाम्बुजे ॥
कृपालो ! वर्तते यस्मिन्नानुकूल्ययुतो भवान् । न तं ग्रसन्ति त्रिविधा अपि शूला भवोद्भवाः ॥
अतीव नीचप्रकृतिर्वर्तेऽहं रजनीचरः । कदापि भद्राचरणं न सम्पादितवानहम् ॥
तापसानामपि ध्याने यदीयं रूपमेति न । स प्रभुः प्रीतियुक्तः सन्नुरसा मामयोजयत् ॥

ममाति सौभाग्यमसीममास्ते सौख्यानकम्पाचय ! राघवेश ! ।

दूग्ध्यां यतोऽपश्यमहं विरञ्चिगिरीशसेव्यं पदपद्मयुगम् ॥ ४७ ॥

रामोऽब्रूत शृणु सखे ! वदामि प्रकृतिं स्विकाम् । जानन्ति काकभ्रूशूण्डिगिरीशो गिरिजा च याम् ॥

जौ नर होइ चराचर-द्रोही । आवै समय, सरन तकि मोही ॥
 तजि मद-मोह-कपट-छल नाना । करउँ सद्य तैहि साधु-समाना ॥
 जननी, जनक, बंधु, सुन, दारा । तनु, धनु, भवन, सुहृद, परिवारा ॥
 सब कै ममता-ताग बटोरी । मम पद मनहि बाँध बरि डोरी ॥
 समदरसी इच्छा कछु नाही । हरष-सोक-भय नहि मन माहीं ॥
 अस सज्जन मम उर बस कैसें । लोभी-हृदय बसइ धनु जैसें ॥
 तुम्ह सारिखे संत प्रिय मोरें । धरउँ देह, नहि आन निहोरें ॥

दो०—सगुन-उपासक, परहित-निरत, नीति-दृढ़-नेम ।

ते नर प्रान-समान मम, जिन्ह कैं द्विज-पद-प्रेम ॥ ४८ ॥

सुनु लंकेस ! सकल गुन तोरें । तातें तुम्ह अतिसय प्रिय मोरें ॥
 राम-बचन सुनि बानर-जूथा । सकल कहहि, जय कृपा-बख्था ॥
 सुनत बिभीषनु प्रभु कै बानी । नहि अघात श्रवनामृत जानी ॥
 पद-अंबुज गहि बारहि-बारा । हृदय समात न प्रेमु अपारा ॥
 सुनहु देव ! सचराचर स्वामी ! । प्रनतपाल उर अंतरजामी ! ॥
 उर कछु प्रथम बासना रही । प्रभु-पद-प्रीति-सरित सो बही ॥
 अब कृपाल ! निज भगति पावनी । देहु सदा सिव-मन-भावनी ॥
 'एवमस्तु' कहि प्रभु रनधीरा । मागा तुरत सिंधु कर नीरा ॥
 जदपि सखा ! तव इच्छा नाही । मोर दरसु अमोघ जग माहीं ॥
 अस कहि, राम तिलक तैहि सारा । सुमन-वृष्टि नभ भई अपारा ॥

दो०—रावन-क्रोध-अनल निज, स्वास-समीर प्रचंड ।

जरत बिभीषनु राखेउ, दीन्हैउ राजु अखंड ॥ ४९ (क) ॥

जो संपति सिव रावनहि, दीन्हि दिऐ दस माथ ।

सोइ संपदा बिभीषनहि, सकुचि दीन्हि रघुनाथ ॥ ४९ (ख) ॥

अस प्रभु छाड़ि, भर्जहि जे आना । ते नर, पसु बिनु-पूँछ-बिषाना ॥
 निज जन जानि, ताहि अपनावा । प्रभु-सुभाव कपि-कुल-मन भावा ॥
 पुनि सर्वग्य सर्व-उर-बासी । सर्वरूप, सब-रहित, उदासी ॥
 बोले बचन नीति-प्रतिपालक । कारन मनुज, दनुज-कुलघालक ॥
 सुनु कपीस ! लंकापति ! बीरा । केहि बिधि तरिअ जलधि गंभीरा ? ॥
 संकुल-मकर-उरग-झष-जाती । अति अगाध दुस्तर सब भांती ॥
 कह लंकेस, सुनहु रघुनायक ! । कोटि-सिंधु-सोषक तव सायक ॥
 जद्यपि, तदपि नीति असि गाई । बिनय करिअ सागर सन जाई ॥

दो०—प्रभु ! तुम्हार कुलगुर जलधि, कहिहि उपाय बिचारि ।

बिनु प्रयास सागर तरिहि, सकल भालु-कपि-धारि ॥ ५० ॥

सखा ! कही तुम्ह नीकि उपाई । करिअ, दैव जौ होइ सहाई ॥
 मंत्र न यह लछिमन-मन भावा । राम-बचन सुनि, अति दुख पावा ॥
 नाथ ! देव कर कवन भरोसा ? । सोषिअ सिंधु, करिअ मन रोसा ॥
 कादर-मन कहै एक अधारा । दैव-दैव आलसी पुकारा ॥

यो देहधारी भवति चराचरविरोधकृत् । सोऽपि मेशरणं वाञ्छन् सभयो मामुपैति चेत् ॥
विजहाति तथा नाना मोहं शाठ्यं छलं मदम् । तर्हि तत्क्षणमेवाहं कुर्वे तं साधुना समम् ॥
जन्मदात्री जन्मदाता बन्धुस्तनुभवः प्रिया । कलेवरं धनं गेहं परिवारस्तथा सुहृत् ॥
एषां समेषां ममतातन्तून् सम्परिगृह्य यः । करोति सुगुणं तेन मनो बध्नाति मत्पदोः ॥
समानदर्शी सकलकामनाभिर्विवर्जितः । हर्षशोकादिसकलदोषवर्जितमानसः ॥
एतादृक् सज्जनश्चित्ते मामकीने तथा स्थितः । यया वसति सम्पत्तिर्लोभयुक्तस्य मानसे ॥
साधवस्त्वत्प्रतीकाणां मम स्नेहस्य भाजनम् । तदन्येषु कृपां कर्तुं न गृह्णामि कलेवरम् ॥

उपासका ये सुगुणस्य युक्ताः परोपकारे नियमे यमे च ।

ते प्राणतुल्या मम सन्ति मर्त्याः प्रेम्णा युता विप्रपदेषु ये च ॥ ४८ ॥

शृणु लङ्केश ! वर्तन्ते त्वद्युक्ताः सकला गुणाः । वर्तसे तत एव त्वं मदीयः परमः प्रियः ॥
कृत्वा स्वकर्णां वाचं रामस्य प्लवगव्रजाः । सर्वेऽप्यवोचञ्जयतादनुकम्पाव्रजः प्रभुः ॥
स्वकर्णां विधायैव प्रभोर्वाचं विभीषणः । कर्णामृतं तां विज्ञाय नैति स्माकण्ठतर्पणम् ॥
पुनः पुनरगृह्णात् स तस्य पादाम्बुजद्वयम् । प्रेमाभवत् पारवर्जं नामान्मनसि तत् ततः ॥
सोऽब्रूत शृणुताद् देव ! चराचरजगत्पते ! । चित्ताभ्यन्तरयायिन् ! हे प्रणतव्राणकारक ! ॥
पूर्वं मनसि मे काचिद् वासना स्थितिर्मत्यभूत् । प्रभुपादप्रीतिध्रुवां सेदानीं विलयं गता ॥
इदानीमनुकम्पालो ! पावनीं भक्तिमात्मनः । ददातु नित्यं रुचिरां गिरिजाघीशचेतसे ॥
एवमेवास्त्विति प्रोच्य रणधीरो रघूत्तमः । याचते स्म क्षणादेव सलिलं क्षारनीरघैः ॥
अभाषतापि हे मित्र ! नास्त्येषा तव कामना । परन्तु वर्तते लोके दर्शनं सफलं मम ॥
इत्युक्त्वा राजतिलकमकरोत् तस्य राघवः । सञ्जाता सुमनोवृष्टिरपारा गगनात् तदा ॥

कोपानले दिङ्मितमस्तकस्य स्वकीयनिःश्वाससमीरदीप्ते ।

विभीषणं दीप्ततनुं भवन्तमपाददाद् राज्यमखण्डमस्मै ॥ ४९ ॥ (क)

यां रावणाय श्रियमीश्वरोऽदात् कृत्तेषु दिवसम्भितमस्तकेषु ।

श्रियन्तु तामेव विभीषणाय सङ्कोचयुक्तो रघुनायकोऽदात् ॥ ४९ ॥ (ख)

एतादृशं प्रभुं हित्वा येऽन्यं प्रभुमुपासते । ते नराः सन्ति पशवः पुच्छशृङ्गविर्वजिताः ॥
तं स्वकीयं जनं मत्वा यदङ्गीकृतवान् प्रभुः । स्वभावोऽयं कीशवृन्दचेतोभ्योऽरोचत प्रभोः ॥
ततः सकलविज्ञाता सकलाभ्यन्तरस्थितः । सर्वरूपः सर्वहीन ओदासीन्यं समाश्रितः ॥
प्रयुनक्ति स्म वचनं नयस्य प्रतिपालकः । सकारणनराकारो दानवान्वयमारकः ॥
आकर्ण्यतां कपीशान ! वीर ! लङ्कापते ! तथा । तरणीयः कया रीत्यापाघोऽब्धिरिति चिन्त्यताम् ॥
मकरैररुगैर्मनैः सङ्कुलो बहुजातिभिः । अतीवापाघ एवोऽस्ति दुस्तरः सर्वरीतिभिः ॥
लङ्कापतिर्भाषते स्म शृणोतु रघुनायक ! । यद्यपीषुः कोटिसिन्धुशोषको भवतः स्थितः ॥
तथापि नीतिरेषैव वर्तते परिकीर्तिता । यत् प्रगत्य प्रार्थनीयो भवता क्षारसागरः ॥

प्रभो ! भवद्वंशगुरुः समुद्रो विचार्य यत्नं प्रवदिष्यतीह ।

तरिष्यति क्षारधिमप्रयासं प्लवङ्गभल्लूकचमूः समग्रा ॥ ५० ॥

हे सखे ! त्वं रम्यरूपमुपायं प्रोक्तवानसि । कार्योऽयमेव भवति यदि देवं सहायकम् ॥
अरोचत न मन्त्रोऽयं सुमित्राजस्य चेतसे । रामस्य वाचं श्रुत्वा स परमं दुःखमन्वभूत् ॥
अब्रूतापि प्रभो ! कोऽस्ति विश्वासो देवसंश्रितः । शोष्यतां भवता सिन्धुः कृत्वा कोपं स्वमानसे ॥
देवमस्त्येक आधारः सभयस्यैव चेतसः । देव देवेति भाषन्त आलस्येन समन्विताः ॥

राम - कृपा अतुलित बल तिन्हहीं । तृन - समान लैलोकहि गनहीं ॥
 अस मैं सुना श्रवन दसकंधर ! । पदुम अठारह जूथप बंदर ॥
 नाथ ! कटक महेँ सो कपि नाहीं । जो न तुम्हहि जीतै रन माहीं ॥
 परम क्रोध मीजहि सब हाथा । आयसु पै, न देहि रघुनाथा ॥
 सोषहि सिधु-सहित जष-ब्याला । पूरहि न त भरि कुधर बिसाला ॥
 मदि गर्द मिलवाहि दससीसा । ऐसैइ बचन कहहि सब कीसा ॥
 गर्जहि, तर्जहि, सहज, असंका । मानहुँ ग्रसन चहत हहि लंका ॥

दो०—सहज सूर, कपि-भालु सब, पुनि सिर पर प्रभु राम ।

रावन ! काल-कोटि कहूँ, जीति सकहि संग्राम ॥ ५५ ॥

राम - तेज - बल - बुधि - बिपुलाई । सेष सहस सत, सकहि न गाई ॥
 सक सर एक सोषि सत सागर । तव भ्रातहि पूंछेउ नय-नागर ॥
 तासु बचन सुनि सागर पाहीं । मागत पंथ, कृपा मन माहीं ॥
 सुनत बचन बिहसा दससीसा । जौं असि मति, सहाय-कृत कीसा ॥
 सहज भीरु कर बचन दूढ़ाई । सागर सन ठानी मचलाई ॥
 मूढ़ ! मृषा का करसि बड़ाई । रिपु - बल - बुद्धि - थाह मैं पाई ॥
 सचिव, समीत बिभीषन जाकें । विजय-विभूति कहाँ जग ताकें ? ॥
 सुनि खल-बचन, दूत रिस बाढ़ी । समय बिचारि, पत्रिका काढ़ी ॥
 रामानुज दीन्ही यह पाती । नाथ ! बचाइ जुड़ावहु छाती ॥
 बिहसि, बाम कर लीन्ही रावन । सचिव बोलि, सठ लाग बचावन ॥

दो०—बातन्ह मनहि रिझाइ सठ, जनि घालसि कुल खोस ।

राम-बिरोध न उबरसि, सरन बिष्नु, अज, ईस ॥ ५६ (क) ॥

की तजि मान, अनुज इव, प्रभु-पद-पंकज-मृंग ।

होहि कि राम-सरानल, खल ! कुल-सहित पतंग ॥ ५६ (ख) ॥

सुनत, समय मन, मुख मुसुकाई । कहत दसानन सबहि सुनाई ॥
 भूमि परा, कर गहत अकासा । लघु तापस कर बाग-बिलासा ॥
 कह सुक, नाथ ! सत्य सब बानी । समुझहु छाड़ि प्रकृति अभिमानी ॥
 सुनहु बचन मम, परिहरि क्रोधा । नाथ ! राम सन तजहु बिरोधा ॥
 अति कोमल रघुवीर-मुभाऊ । जद्यपि अखिल लोक कर राऊ ॥
 मितत, कृपा तुम्ह पर प्रभु करिही । उर, अपराध न एकउ धरिही ॥
 जनकसुता रघुनाथहि दीजे । अतना कहा मोर, प्रभु ! कीजे ॥
 जब तेहि कहा देन वेदेही । चरन-प्रहार कीन्ह सठ तेही ॥
 नाइ चरन सिर, चला सो तहाँ । कृपासिधु रघुनायक जहाँ ॥
 करि प्रनामु, निज कथा सुनाई । राम-कृपा आपनि गति पाई ॥
 रिषि अगस्ति कीं साप भवानी ! । राछस भयउ, रहा मुनि ग्यानी ॥
 बंदि राम - पद बारहि - बारा । मुनि, निज आश्रम-कहुँ पगु धारा ॥

दो०—बिनय न मानत जलधि जड़, गए तीन दिन बीति ।

बोले राम सकोप तब, मय बिनु होइ न प्रीति ॥ ५७ ॥

रामस्य कृपया तेषु बलमौपम्यवर्जितम् । लोकांस्त्रीनपि मन्यन्ते साम्ययुक्तांस्तृणेन ते ॥
अहमेवं स्वकर्णाभ्यां श्रुतवान् हे दशानन ! । यत् सेनेषाः सन्ति कीशा वसुदिकपदमसङ्ख्यकाः ॥
कोऽपि प्लवङ्गमो नाथ ! सेनायां स न वर्तते । भवन्तं समरे जेतुं यः समर्थो न वर्तते ॥
संस्पृशन्ति करं मर्वे कोपेन परमेण ते । परन्तु दत्ते नादेशं रघूनामधिनायकः ॥
वदन्ति शोषयिष्यामः सिन्धुं मीनाहिसङ्कुलमानो चेत् तं पूरयिष्यामः प्रक्षिप्याद्रीन् विशङ्कटान् ॥
सम्मद्य योजयिष्यामः पांसौ दिङ्मिमतकन्धरम् । प्रयुञ्जन्तीदृशा वाचः सकला अपि वानराः ॥
गर्जन्ति ते तर्जयन्ति स्वभावादेव निर्भयाः । लङ्कापुरीं सङ्ग्रसितुमभिलाषयुताः स्थिताः ॥

वीराः प्रकृत्याखिलकीशमल्लाः पुनश्च मूर्ध्नि प्रभुरस्ति रामः ।

दिवसङ्ख्यशीर्षान्वित ! कालकोटीरपि प्रजेतुं समरे शकास्ते ॥ ५५ ॥

रामस्य तेजो धिषणां बलं विपुलतां तथा । गातुं शक्तान् वर्तन्ते शेपालक्षाधिका अपि ॥
शक्तः शोषयितुं सिन्धुशतमेकेषुणाऽस्ति सः । तथाप्यपृच्छद् भवतो बन्धुं नीतिविशारदः ॥
सरस्वतीं समाकर्ण्य तस्य क्षारपयोनिधिम् । याचते सरणिं किन्तु तस्य चित्ते दया स्थिता ॥
श्रुत्वेति दूतवचनं व्यहसद् दिङ्मिमताननः । अब्रूतापीदृशी धीस्तत् कृता कीशाः सहायकाः ॥
स्वभावमीरोर्वचनं प्रमाणं प्रतिगृह्य सः । कतुं निश्चितवान् सिन्धुं प्रति बालकचापलम् ॥
मूढ ! किं व्यर्थमेव त्वं कुरुष्व तत्प्रशंसनम् । रिपोर्बलस्य बुद्धेश्च गाधता विदिता मया ॥
यदीयः सचिवो भीतिसंयुतोऽस्ति विभीषणः । संसारे तस्य विजयो विभूतिश्च कुतः स्थितौ ॥
खलस्येति वचः श्रुत्वा दूत एधितकोपवान् । कालं ज्ञात्वोचितं दृश्यां विदधाति स्म पत्निकाम् ॥
अब्रूत दत्तवान् रामस्यानुजः पत्निकामिमाम् । हे नाथ ! वाचयित्वैनां शीतलं कुरुतादुरः ॥
विहस्य वामहस्तेनागृह्णात् तां दिङ्मिमताननः । शठो मन्त्रिणमाह्वारभयत् तेन वाचनम् ॥

मनः प्रसाद्योक्तिभिरेव मूढ ! मा नाशय त्वं स्वकुलं निरर्थम् ।

न पास्यसे रामविरोधकृत् त्वमजेशविष्णूज् शरणं गतोऽपि ॥ ५६ ॥ (क)

यथानुजो वा प्रविहाय गर्वं भव प्रभोः पादपयोजमङ्गलः ।

भवाथवा रामशरानले त्वं रे दुष्ट ! सन्तानयुतः पतङ्गः ॥ ५६ ॥ (ख)

श्रुत्वैवेतत् भीतियुक्त आननेऽदर्शयत् स्मितम् । अभाषतापि सकलाञ्च श्रावयन् दिङ्मिमताननः ॥
यथोर्व्यां पतितः कोऽपि गृह्णीयात् पाणिना नभः । वाग्विलासान् करोत्येष तथैव लघुतापसः ॥
शुकोऽवदन्नाथ ! सत्यामन्त्रयां भारतीं समाम् । परिजानातु सन्त्यज्य प्रकृतिं गर्वसंयुताम् ॥
विहाय कोपं वचनं मदीयं शृणुताद् भवान् । विरोधं त्यजतान्नाथ ! रघूनामधिपं प्रति ॥
वर्तते रघुनाथस्य स्वभावोऽतीव कोमलः । यद्यप्यस्ति स सर्वेषां भुवनानामधीश्वरः ॥
प्रभुर्मिलित एवानुग्रही भावी भवत्यसौ । एकमप्यपराधञ्च हृदये नैव धास्यति ॥
ददातु रघुनाथाय विदेहाधिपनन्दिनीम् । एतदेव मम प्रोक्तं विदधातु भवान् प्रभो ! ॥
इत्थं यदा ब्रवीति स्म स दातुं जनकात्मजाम् । तदा तस्मिन् करोति स्म चरणप्रहृतिं शठः ॥
नमयित्वा शिरस्तस्मै तत्र प्रचलति स्म सः । यत्नाभवत् कृपासिन्धू रघूनामधिनायकः ॥
विधाय तस्मै प्रणतिं कयामश्रावयत् स्विकाम् । रघुनाथस्य दयया गतिं प्राप्नोत् तथा निजाम् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! कुम्भजन्मतापसशापतः । सोऽभूद् रात्रिञ्चरः किन्तु पूर्वमासीद् बुधो मुनिः ॥
रघुनाथस्य चरणौ प्रणम्य स पुनः पुनः । मुनिः पादोनिधत्ते स्म समुद्दिश्य स्वमाश्रमम् ॥

नामन्यतान्धिविनयं जडात्मा व्यतीतमासीद् दिवसत्रयञ्च ।

रामोऽवदत् कोपयुतस्तदानीं प्रीतिः स्थिति नंति विनैव मोतिम् ॥ ५७ ॥

लछिमन ! बान सरासन आनु । सोषौं बारिधि बिसिख-कृसानु ॥
 सठ सन बिनय, कुटिल मन प्रीती । सहज कृपन सन सुंदर नीती ॥
 ममेता - रत सन ग्यान - कहानी । अति लोभी सन बिरति बखानी ॥
 क्रोधिहि सम, कामिहि हरि-कथा । ऊसर बीज बएँ फल जथा ॥
 अस कहि, रघुपति चाप चढ़ावा । यद् मत लछिमन के मन भावा ॥
 संधानेउ प्रभु बिसिख कराला । उठी उदधि-उर-अंतर ज्वाला ॥
 मकर - उरग - शेष - गन अकुलाने । जरत जंतु जलनिधि जब जाने ॥
 कनक-थार भरि मनि-गन नाना । बिप्र-रूप आयउ, तजि माना ॥

दो०—काटेहि पइ कदरी फरइ, कोटि जतन कोउ सींच ।

बिनय न मान, खगेस ! सुनु, डाटेहि पइ नव नीच ॥ ५८ ॥

सभय सिंधु, गहि पद प्रभु केरे । छमहु नाथ ! सब अवगुन मेरे ॥
 गगन, समीर, अनल, जल, धरनी । इन्ह कइ नाथ ! सहज जड़ करनी ॥
 तव प्रेरित मायाँ उपजाए । सृष्टि-हेतु सब ग्रंथनि गाए ॥
 प्रभु आयसु जेहि कहँ, जस अहई । सो तेहि भाँति रहें सुख लहई ॥
 प्रभु ! भल कीन्ह मोहि सिख दीन्ही । मरजादा पुनि तुम्हरी कीन्ही ॥
 ढोल, गवार, सूद, पसु, नारी । सकल ताड़ना के अधिकारी ॥
 प्रभु-प्रताप मैं जाब सुखाई । उतरिहि कटक, न मोरि बड़ाई ॥
 प्रभु - अग्या अपेल श्रुति गाई । करौं सो बेगि, जो तुम्हहि सोहाई ॥

दो०—सुनत बिनोत बचन अति, कह कृपाल मुमुकाइ ।

जेहि बिधि उतरें कपि-कटक, तात ! सो कहहु उपाइ ॥ ५९ ॥

नाथ ! नील-नल कपि द्वौ भाई । लरिकाईं रिषि - आसिष पाई ॥
 तिन्ह केँ परस किएँ, गिरि भारे । तरिहहि जलधि, प्रताप तुम्हारे ॥
 मैं पुनि उर धरि, प्रभु-प्रभुताई । करिहउँ बल - अनुमान सहाई ॥
 ओहि बिधि नाथ ! पयोधि बँधाइअ । जेहि, यह सुजसु लोक तिहुँ गाइअ ॥
 ओहि सर, मम उत्तर-तट-बासी । हतहु नाथ ! खल नर, अघ-रासी ॥
 सुनि कृपाल, सागर-मन-पीरा । तुरतहि हरी, राम रनघोरा ॥
 देखि राम - बल - पौरुष भारी । हरषि पयोनिधि भयउ सुखारी ॥
 सकल चरित कहि प्रभुहि सुनावा । चरन बंदि, पाथोधि सिधावा ॥

छं०—निज भवन गवनेउ सिंधु, श्रीरघुपतिहि यह मत भायऊ ।

यह चरित, कलिमल-हर, जयामति, दास तुलसी गायऊ ॥

सुख-भवन, संभय-समन, दवन-बिषाद, रघुपति-गुन-गना ।

तजि सकल आस-मरोस, गावहि, सुनहि, संतत सठ मना ! ॥

दो०—सकल सुमंगल - दायक, रघुनाथक - गुन - गान ।

सादर सुनिहि ते तरहि भव-सिंधु बिना जलजान ॥ ६० ॥

मासपारायण, चौबीसवाँ विश्राम

पञ्चम सोपान सुन्दरकाण्ड समाप्त

सुमित्रानन्दन ! शरं तथा कार्मुकमानय । अहं कृशानुवाणेन शोषयानि पयोनिधिम् ॥
शठं प्रति विनम्रत्वं स्नेहिता कुटिलं प्रति । स्वभावसिद्धं कृपणं प्रति नीतिमनोरमा ॥
कथा विज्ञानविषया ममतानिरत प्रति । वैराग्यस्य प्रवचनं लोभिनं परमं प्रति ॥
शमः सरोपं वैकुण्ठकथा कामरतं प्रति । तथैवोपरमेदिन्यामुप्त बीजं भवेद् यथा ॥
इत्थमुक्त्वा रघुपतिर्व्यधत्त सगुणं धनुः । इदं मतं रोचते स्म सुमित्राजस्य चेतसे ॥
सन्दधाति स्म विशिखं करालं रघुनायकः । अग्निज्वालोत्तिष्ठते स्म हृदि क्षारपयोनिधेः ॥
मकरोरगमत्स्यानां गणा वैकल्यमाप्नुवन् । यदा जन्तून् दृश्यमानान् जानाति स्म पयोनिधिः ॥
स्वर्णपात्रे मणिगणान् प्रपूर्यानेकरूपिणः । विप्ररूपधरो गर्वं त्यक्त्वा तत्र समागमत् ॥

भवेन्निकृता कदली फलाढ्या सिक्ता तु केनापि न यत्नकोट्या ।

नाम्रं न मन्येत शूण द्विजेश ! नम्रो भवेत् तर्जनयैव नीचः ॥ ५८ ॥

पयोनिधिर्भीतियुक्तः प्रगृह्य चरणौ प्रभोः । अब्रूत नाथ ! क्षमतां सर्वानवगुणान् मम ॥
नभो नभस्वाननलः सलिलं धरणी तथा । एषामास्ते प्रकृत्यैव क्रिया जडतनुः प्रभो ! ॥
भवत्प्रेरणयैतानि माया समुद्रपादयत् । सृष्टिहेतोरिति ग्रन्था अगायन् सकला अपि ॥
यादृक्स्वरूपवान् यस्मा आदेशो वर्तते प्रभोः । स वर्तमानस्तेनैव विधिना प्राप्नुते सुखम् ॥
प्रभुर्विहितवान् रम्यं यन्मे शिक्षां वितीर्णवान् । भवानेवास्ति जीवानां मर्यादां कृतवान् परम् ॥
भेरी ग्रामस्थितिरतः शूद्रः पशुरथाङ्गना । एते समे ताडनाया अधिकारित्वमाश्रिताः ॥
अहं प्रभोः प्रतापेन यदि प्राप्स्यामि शुष्कताम् । उत्तरिष्यति सेनापि तर्हि नो मे विशेषता ॥
अनुत्पलङ्घ्या प्रभोराज्ञा वेदा इत्थमवर्णयन् । तद् रोचते यद् भवते तदेवाशु करोम्यहम् ॥

अतीव नम्रं वचनं निशम्य स्मित्वा समब्रूत दयालुरधिम् ।

यस्मात् तरेत् कौशबलं विधानाद् ब्रवीतु हे तात ! तमेव यत्नम् ॥ ५९ ॥

हे नाथ ! प्लवगो नीलो नलश्च भ्रातराबुभौ । बाल्यकाले प्राप्तवन्तावाशीर्वादं तपस्विनः ॥
ताभ्यां कृते सति स्पर्शं गुरवोऽपि महीधराः । तरिष्यन्ति प्रतापेन भवतो मां पयोनिधिम् ॥
अहं पुनः स्वहृदये निधाय प्रभुतां प्रभोः । करिष्यामि सहायत्वमनुसृत्य स्वकं बलम् ॥
तेनैवानेन विधिना बध्यतां नीरधिः प्रभो ! । भावत्कमेतत्सुयशस्त्रिलोक्यां येन गीयताम् ॥
शरेणानेन वसत उत्तरे मामके तटे । खलान् नरान् पापराशीन् भवान् मारयतात् प्रभो ! ॥
श्रुत्वा तामनुकम्पालुः पीडां सिन्धोर्हृदि स्थिताम् । अहरत् तत्क्षणादेव रामः समरधैर्यवान् ॥
समबालोक्य रामस्य महती बालपौरुषे । प्रसन्नचेता उदधिः सञ्जातः सुखसंयुतः ॥
तेषां समग्रं चरितं प्रभाष्याश्रावयत् प्रभुम् । प्रणम्य च पदे क्षारपानीयनिधिरव्रजत् ॥

स्वकीयमालयं ततः समव्रजत् पयोनिधिः प्ररोचते स्म तन्मतं रघूत्तमाय सन्निधे ।

इदं चरित्रमाहरं कलिभिताखिलेनसाम् यथामति प्रगीतवांस्तुलस्यनन्यदासकः ॥

सुखस्य सद्म संशयप्रणाशकर्मकारकः विषादशान्तिकारकः प्रभुं धितो गुणव्रजः ।

विहाय सर्वलालसाः समान् विनिर्भरास्तथा मनः ! शठ ! प्रकीर्तय तथा सर्वैव तं शूण ॥

समग्रसन्मङ्गलदानकर्ता गुणानुवादो रघुनायकस्य ।

शृण्वन्त्यम् सादरमेव ये ते तरन्ति पोतेन विना भवाधिम् ॥ ६० ॥

मासपारायणे चतुर्विंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

सुन्दरकाण्डात्मकं पञ्चमं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

लंकाकाण्ड

रामं कामारिसेव्यं भयभयहरणं कालमत्तेभसिहं
योगीन्द्रं ज्ञानगम्यं गुणनिधिमजितं निर्गुणं निर्विकारम् ।
मायातीतं सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मदूदकदेवं
वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम् ॥ १ ॥

शङ्खेन्द्राभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्मम्बिरं
कालव्यालकरालमूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषोघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
नौमोड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्वर्पहं शङ्करम् ॥ २ ॥

यो ददाति सतां शम्भुः कंवलयमपि दुर्लभम् ।
खलानां वण्डकृद्योऽसौ शङ्करः शं तनोतु मे ॥ ३ ॥

बो०—लव, निमेष, परमानु, जुग, वरष, कल्प, सर चंड ।
भजसि न मन ! तेहि राम को, कालु जासु कोवंड ॥

सो०—सिधु-बचन सुनि राम, सचिव बोलि, प्रभु अस कहैउ ।
अब बिलंबु कहि काम, करहु सेतु, उतरं कटक ॥

सुनहु मानुकुल-केतु ! जामवंत कर जोरि कह ।
नाथ ! नाम तव सेतु, नर चढ़ि भवसागर तरहि ॥

यह लघु जलधि तरत कति बारा । अस सुनि, पुनि कह पवनकुमारा ॥
प्रभु - प्रताप बड़वानल भारी । सोषैउ प्रथम पयोनिधि - बारी ॥
तव - रिपु - नारि - रुदन - जल - धारा । भरेउ बहोरि भयउ तेहि बारा ॥
सुनि अति उकुति पवनसुत केरी । हरषे कपि रघुपति तन हेरी ॥
जामवंत बोले दोउ भाई । नल - नीलहि सब कथा सुनाई ॥
राम - प्रताप सुमिरि मन माहीं । करहु सेतु, प्रयास कछु नाहीं ॥
बोलि लिए कपि - निकर बहोरी । सकल सुनहु बिनती कछु मोरी ॥
राम - चरन - पंकज उर धरहु । कोतुक एक भालु - कपि करहु ॥
घावहु मर्कट - बिकट - बरूथा । आनहु बिटप - गिरिन्ह के जूथा ॥
सुनि कपि - भालु, चले करि हूहा । जय रघुबीर प्रताप - समूहा ॥

बो०—अति उत्तंग गिरि-पावप, लोलीहि लेहि उठाइ ।
आनि बेहि नल - नीलहि, रचहि ते सेतु बनाइ ॥ १ ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

लङ्काकाण्डम्

रामं कामारिसेव्यं भवन्नयहरणं कालमत्तेर्भसिहं
योगीन्द्रं ज्ञानगम्यं गुणनिधिनजितं निर्गुणं निविकारम् ।
मायातीतं सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मवन्देकदेवं
वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम् ॥ १ ॥

शङ्खाब्जाभमतीवमुन्दरतनुं शार्दूलचर्मम्बरं
कालध्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कुप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
नोमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शङ्करम् ॥ २ ॥

ददाति यः शिवः सद्भ्यः कौवलयमपि दुर्लभम् ।
खलानां दण्डकुट्टं योऽसौ शङ्करः शं तनोतु मे ॥ ३ ॥

लवो निमेषः परमाणुरब्दकल्पौ युगं यस्य शराः प्रचण्डाः ।
कस्मात्तं रामं परिषेवसे तं मनो ! यदीयं धनुरस्ति कालः ॥
समुद्रस्थं वाचं निशम्यैव रामः प्रभुर्मन्त्रिणोऽब्रूत इत्थं प्रहूय ।
विलम्बोऽधुनास्ते निमित्तेन केन विघत्तं च सेतुं चमूरत्तरेच्च ॥
समानकसन्तानकेतो ! शृणोतु पुटाकारहस्तोऽवदज्जाम्बवांस्तम् ।
अधोशान ! भावस्कनामात्मसेतुं समारुह्य लोका भवार्थि तरन्ति ॥

अमुं त्वन्निधं लघुं ततुं कियान् कालोऽस्त्यपेक्षितः । इति श्रुत्वा ब्रवीति स्म पुनः पवननन्दनः ॥
प्रभोः प्रतापो वडवावहिरस्ति महातनुः । स पूर्वमेव पाथोद्येः पाथः शोषितवानभूत् ॥
किन्तु भावत्कारिनारोरोदनोदकधारया । पुनः स पूर्णतां यातः क्षारतामप्ययात् पुनः ॥
अत्युक्षितमेतामाकर्ण्य पवमानतनूजनेः । रघुनाथतनुं वीक्ष्य कीशा हर्षमुपागमन् ॥
जाम्बवान् विदधासि स्म हूतिं बान्धवयोर्द्वयोः । नलनीलावुभौ सर्वा कथां श्रावयति स्म ताम् ॥
तथाभाषत संस्मृत्य प्रतापं रामगं हृदि । विघत्तं सेतुमायासः कोऽपि वां न प्रविष्यति ॥
आकारयत् स कीशानामनेकान् निकरांस्ततः । अब्रूतापि शृणुत मे कामप्यभ्यर्थनां समे ॥
निधत्तोरस्सु नैजेषु रामस्य चरणाम्बुजे । ऋक्षाः कीशाश्च सर्वेऽपि विघत्तकं कुतूहलम् ॥
वरुथा विकटा यूयं प्लवगानां प्रधावत । पादपानां शिखरिणामप्यानयत सञ्चयान् ॥
श्रुत्वा कीशाश्च भल्लूकाहूहेत्युच्चार्य निर्गताः । वदन्तो रघुवीरस्य प्रतापीधो जयत्विति ॥

अत्युन्नतान् भूमिधरान् द्रुमानप्युत्थापयन्ति स्म समेऽपि खेलात् ।

नलाय नीलाय समार्पयंस्त आनीय तौ चाकुरुतां सुसेतुम् ॥ १ ॥

सैल बिसाल आनि कपि देहीं । कंदुक - इव नल - नील ते लेहीं ॥
 देखि सेतु - अति - सुंदर - रचना । बिहसि, कृपानिधि बोले बचना ॥
 परम रम्य, उत्तम, यह धरनी । महिमा अमित, जाइ नहि बरनी ॥
 करिहुँ इहाँ संभु - थापना । मोरे हृदय परम कल्पना ॥
 सुनि, कपीश बहु दूत पठाए । मुनिबर सकल, बोलि लं आए ॥
 लिंग थापि, बिधिवत करि पूजा । सिव-समान प्रिय, मोहि न दूजा ॥
 सिव-द्रोही मम भगत कहावा । सो नर सपनेहुँ मोहि न पावा ॥
 संकर - बिमुख भगति चह मोरी । सो नारकी, मूढ़, मति थोरी ॥

बो०—संकरप्रिय, मम द्रोही, सिवद्रोही मम दास ।

ते नर, करहि कल्प भरि, घोर नरक महुँ बास ॥ २ ॥

जे रामेस्वर - दरसनु करिहहि । ते तनु तजि, मम लोक सिधरिहहि ॥
 जो गंगाजलु आनि चढाइहि । सो साजुज्य मुक्ति नर पाइहि ॥
 होइ अकाम जो छल तजि सेइहि । भगति मोरि तेहि संकर देखिहि ॥
 मम कृत सेतु जो दरसनु करिही । सो बिनु श्रम भवसागर तरिही ॥
 राम-वचन सब के जिय आए । मुनिबर निज-निज आश्रम आए ॥
 गिरिजा । रघुपति कै यह रीती । संतत करहि प्रनत पर प्रीती ॥
 बाँधा सेतु नील - नल नागर । राम-कृपा, जसु भयउ उजागर ॥
 बूझि, आनहि बोरहि जेई । भए उपल, बोहित - सम तेई ॥
 महिमा यह न जलधि कइ बरनी । पाहन-गुन, न कपिन्ह कइ करनी ॥

बो०—श्रीरघुबीर - प्रताप ते, सिधु तरे पाषाण ।

ते मतिमंद जे राम तजि, मर्जहि जाइ प्रभु आन ॥ ३ ॥

बाँधि सेतु अति सुदृढ़ बनावा । देखि, कृपानिधि के मन भावा ॥
 चली सेन, कछु बरनि न जाई । गर्जहि मर्कट - भट - समुदाई ॥
 सेतुबंध - ढिग चढ़ि रघुराई । चितव कृपाल सिधु - बहुताई ॥
 देखन कहुँ प्रभु करुना - कंदा । प्रगट भए सब जलचर - वृंदा ॥
 मकर, नक्र, नाना ज्ञष, ब्याला । सत जोजन तन, परम बिसाला ॥
 अइसेउ एक, तिन्हहि जे खाहीं । एकन्ह के डर तेपि डेराहीं ॥
 प्रभुहि बिलोकिहि, टरहि न टारे । मन हरषित, सब भए सुखारे ॥
 तिन्ह की ओट न देखिअ बारी । मगन भए हरि - रूप निहारी ॥
 चला कटकु, प्रभु - आयसु पाई । को कहि सक कपिल-बिपुलाई ॥

बो०—सेतुबंध मह भीर अति, कपि नम-पंथ उड़ाहि ।

अपर जलचरन्ह कपर, चढ़ि-चढ़ि पारहि आहि ॥ ४ ॥

अस कौतुक बिलोकि द्वी भाई । बिहंसि चले कृपाल रघुराई ॥
 सेन - सहित उतरे रघुबीरा । कहि न जाइ कपि-जुथप-भीरा ॥
 सिधु - पार प्रभु डेरा कीन्हा । सकल कपिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा ॥
 खाहु जाइ फल - मूल सुहाए । सुनत भालु कपि जहँ-तहँ घाए ॥
 सब तरु फरे राम-हित-लागी । रितु अरु कुरितु, काल-गति त्यागी ॥
 खाहि मधुर फल, बिटप हुआवहि । लंका - सम्मुख सिखर चलावहि ॥

प्लवगा अददुस्ताभ्यामानीय महतो गिरीन् । गृह्णीतः स्म नलो नीलस्तथा तान् कन्दुकानिव ॥
समवालोक्त्य परमां रुचिरां सेतुनिर्मितिम् । निधानमनुकम्पाया विहस्य प्रायुनग् वचः ॥
इयं वसुमती रम्या चोत्तमाऽतीव वर्तते । माहात्म्यमस्या अमितं गवितुं नैव शक्यते ॥
स्थापनां प्रविधास्येऽत्र गिरिराजसुतापते । सङ्कल्पोऽयं महाकारो वर्तते मम मानसे ॥
श्रुत्वेत्यप्रेषयद् दूताननेकान् प्लवगाधिपः । ते समग्रान् मुनिवरानानयन् हूतिपूर्वकम् ॥
शिवलिङ्गं स्थापयित्वा कृत्वा सविधि चार्चनम् । रामोऽवदत् प्रियो मेऽन्यो नास्ति शङ्करसन्निभः ॥
शिवद्रोहस्य कर्ता यो मम भक्तः प्रकथ्यते । स्वप्नकालेऽपि स नरः समवाप्नोति नैव माम् ॥
विमुखो गिरिजेशाद् यो मदीयां भक्तिमिच्छति । स वर्ततेऽल्पमतिमान् मोहग्रस्तश्च नारकी ॥

शम्भुप्रियाः किन्तु विरोधिनी मे दासाश्च मे शम्भुविरोधिनी ये ।

आकल्पमेवाप्नुवते नरास्ते घोरस्वरूपे नरके निवासम् ॥ २ ॥

ये रामेश्वरलिङ्गस्य करिष्यन्त्यवलोकनम् । ते शरीरं परित्यज्य गमिष्यन्ति पदं मम ॥
पानीयार्पयिष्यन्ति सुमनस्सरितो जलम् । ते नराः समवाप्स्यन्ति मुक्तिं सायुज्यनामिकाम् ॥
विहाय कपटं येऽमुं सेविष्यन्ते निरीहिनः । भक्तिमद्विषयां तेभ्यो गिरिजेशः प्रदास्यति ॥
मन्त्रिमितस्य सेतोये आचरिष्यन्ति दर्शनम् । भवाम्बुधिं तरिष्यन्ति ते विनैव परिश्रमम् ॥
हृद्भ्योऽरोचन्त सर्वेषामपि रामस्य ता गिरः । ततो मुनिवराः स्वं स्वमाश्रमस्थानमागमन् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! रीतिरेषास्ते राघवेशितुः । यदसौ प्रणते प्रीतिं विदधाति निरन्तरम् ॥
नलो नीलश्च चतुरो व्यधत्तां सेतुबन्धनम् । यशः समुज्ज्वलमभूद् रामस्य कृपया तयोः ॥
ये प्रस्तराः स्वान् मज्जन्ति मज्जयन्त्यपरानपि । त एव प्रस्तरा जातास्तदाम्भोयानसन्निभाः ॥
न वर्तते निगदितो महिमाऽयं पयोनिधेः । न गुणः प्रस्तराणां वा चमत्कारः श्रितः कपीन् ॥

प्रतापतः श्रीरघुनायकस्य सिन्धौ शिला अप्यगमन् प्लुतत्वम् ।

ते मन्दधोका रघुनायकं ये हात्वा प्रगत्यान्यमिनं मजन्ति ॥ ३ ॥

तो सेतुं रचयित्वा तिसृद्वंदं कुरुतः स्म तम् । सोऽरोचतानुकम्पाया निधेः स्वान्ताय वीक्षितः ॥
सेनाऽचलत् सा किमपि प्रवक्तुं नैव शक्यते । तस्यां प्लवगवीराणां व्रजा गर्जनमाचरन् ॥
प्रतीरं सेतुबन्धस्यारुह्य राघववंशराट् । कृपालुर्दण्डमारब्ध पयोराशे विशालताम् ॥
अनुकम्पाकन्दनायसमालोकनहेतवे । प्रकटत्वं व्रजन्ति स्म सर्वेऽप्यम्बुचरव्रजाः ॥
अनेके मकरा नका विसाराश्च भुजङ्गमाः । शतयोजनपर्यन्तबहुविस्तृतदेहिनः ॥
एतादृशाः केचिदन्ये य एतान् खादितुं शकाः । तेऽप्यभ्याम्भोचरभयाद् भवेयुर्भयसंयुताः ॥
प्रभुं पश्यन्तोऽपसारं नाश्रयन्प्रसारिताः । प्रमोदितान्तःकरणाः सर्वेऽपि सुखिनोऽभवन् ॥
नीतं तिरोधानितां तैर्नावालोक्त्यत पुष्करम् । रामरूपं वीक्ष्य याताः सर्वेऽप्यनन्दमग्नताम् ॥
समवाप्य प्रभोराजां निरगच्छदनीकिनी । वैपुल्यं कपिसेनाया वक्तुं को वर्तते शकः ॥

जनोघ आसीदति सेतुबन्धे ततः खसृत्पयोवपत् प्लवङ्गाः ।

आरुह्य चारुह्य परे कबन्धचरानगच्छन्नपरं प्रतीरम् ॥ ४ ॥

ईदृशं कोतुकमुभो भ्रातरो समपश्यताम् । कृत्वा विहासं याति स्म कृपालु रघुनायकः ॥
रघुवीरः पृतनया सहितोऽतरदम्बुधिम् । कपिसेनातदीशानां बन्दं वक्तुं न शक्यते ॥
पारेऽपरस्मिन्नम्भोर्ध्वंसति व्यदधात् प्रभुः । सर्वेभ्योऽपि प्लवङ्गेभ्य आदेशमददात् तथा ॥
यद् गत्वा फलमूलानि शोभनान्युपभुञ्जत । श्रुत्वा वेदं यत्र तत्राधावन्नुक्षवलीमुखाः ॥
सकला अपि रामस्य सेवायै शाखिनोऽफलन् । ऋतूनां कुत्सिततूनां गतिं त्यक्त्वाप्यनेहसः ॥
आदन् फलानि स्वादूनि तथा वृक्षानचालयन् । अक्षिपन् गिरिशृङ्गाणि लङ्कानगरसम्मुखम् ॥

जहँ-कहुँ फिरत निसाचर पार्वहि । घेरि सकल, बहु नाच नचावहि ॥
 दसनन्हि काटि नासिका - काना । कहि प्रभु-सुजसु, देहि तब जाना ॥
 जिन्ह कर नासा-कान निपाता । तिन्ह रावनहि कही सब बाता ॥
 सुनत श्रवन, बारिधि - बंधाना । दसमुख बोलि उठा अकुलाना ॥

दो०—बाँधयो बननिधि! नीरनिधि! जलधि! सिंधु! बारीस ! ।

सत्य तोयनिधि! कंपति ! उदधि ! पयोधि ! नदीस ! ॥ ५ ॥

निज बिकलता बिचारि बहोरी । बिहँसि गयउ गृह, करि भय भोरी ॥
 मंदोदरीं सुन्यो, प्रभु आयो । कौतुकहीं पाथोधि बँधायो ॥
 कर गहि पतिहि, भवन निज आनी । बोली परम मनोहर बानी ॥
 चरन नाइ सिरु, अंचलु रोपा । सुनहु बचन पिय ! परिहरि कोपा ॥
 नाथ ! बयरु कीजे ताही सों । बुधि-बल सकिअ जीति जाही सों ॥
 तुम्हहि - रघुपतिहि अंतर कैसा । खलु खद्योत - दिनकरहि जैसा ॥
 अति बल मधु-कंटभ जेहि मारे । महावीर दितिमुत संधारे ॥
 जेहि बलि बाँधि सहसभुज मारा । सोइ अवतरैउ हरन महि-भारा ॥
 तासु बिरोध, न कीजिअ नाथा ! । काल - करम - जिव जाकें हाथा ॥

दो०—रामहि सौंपि जानकी, नाइ कमल-पद साथ ।

सुत कहें राज समर्पि, बन, जाइ, अजिअ रघुनाथ ॥ ६ ॥

नाथ ! दीनदयाल रघुराई । बाघउ सनमुख गए न खाई ॥
 चाहिअ करन, सो सब करि बीते । तुम्ह सुर - असुर - चराचर जीते ॥
 संत कहँहि असि नीति, दसानन ! । चौथेंपन जाइहि नृप कानन ॥
 तासु भजन कीजिअ तहें, भर्ता । जो कर्ता, पालक, संहर्ता ॥
 सोइ रघुबीर प्रनत - अनुरागी । भजहु नाथ ! ममता सब त्यागी ॥
 मुनिबर जतनु करहि जेहि लागी । भूप, राजु तजि होहि बिरागी ॥
 सोइ कोसलाधीस रघुराया । आयउ करन तोहि पर दाया ॥
 जौ पिय ! मानहु मोर सिखावन । सुजसु होइ तिहुँ पुर अति पावन ॥

दो०—अस कहि, नयन नीर भरि, गहि पद, कंपित गात ।

नाथ ! भजहु रघुनाथहि, अचल होइ अहिबात ॥ ७ ॥

तब रावन, मयसुता उठाई । कहै लाग खल निज प्रभुताई ॥
 सुनु तैं प्रिया ! बूथा भय माना । जग जोधा को मोहि समाना ? ॥
 बरुन, कुबेर, पवन, जम, काला । भुज-बल जितेउँ सकल दिगपाला ॥
 देव, दनुज, नर, सब बस मोरें । कवन हेतु उपजा भय तोरें ॥
 नाना बिधि तेहि कहैसि बुझाई । सभाँ बहोरि, बैठ सो जाई ॥
 मंदोदरीं हृदयें अस जाना । काल - बस्य उपजा अभिमाना ॥
 सभाँ आइ, मंत्रिन्ह तेहि बूझा । करब कवन बिधि रिपु सैं जूझा ? ॥
 कहँहि सचिव, सुनु निसिचर-नाहा ! । बार-बार प्रभु ! पूछहु काहा ? ॥
 कहहु, कवन भय करिअ बिचारा । नर - कपि - भालु अहार हमारा ॥

दो०—सब के बचन श्रवन सुनि, कह प्रहस्त कर जोरि ।

नीति-बिरोध न करिअ प्रभ ! मंत्रिन्ह-मति अति थोरि ॥ ८ ॥

भ्रमतो यत्र तत्रैवाप्नुवन् यदि निशाचरान् । आवेष्ट्य तर्हि सकलास्तान् यथेष्टमनर्तयन् ॥
आच्छिद्य दशनैस्तेषां नासिकाः श्रवणान्यपि । उक्त्वा प्रभोर्यशो रम्यमन्वमन्यन्त तानितुम् ॥
छिद्यानि येषामभवन् नासिकाः श्रवणान्यपि । ते प्राप्याश्रावयन् सर्वं समाचारं दशाननम् ॥
श्रवणैः स्वैर्निशम्यैव पानीयनिधिवन्धनम् । विकलत्वं समाश्रित्य भाषते स्म दशाननः ॥

वयधत्त वद्धं वनधि पयोधि पानीर्याधि शम्बरधि जलेशम् ।

किं सत्यमेवाम्बुनिधि स वाधि पाथोनिधि वारिनिधि नदीशम् ॥ ५ ॥

निजवैकल्यस्य भूयो विचारं प्रविधाय सः । विहस्य भीतिं विस्मृत्य गच्छति स्म निकेतनम् ॥
मन्दोदरी शृणोति स्म यदा राममुपागतम् । कोतुकेनावद्धवन्तं सर्वतोमुखधि तथा ॥
करो गृहीत्वा भर्तारमानयत् स्वानिकेतनम् । अतीव रुचिराकारां प्रायुनग् भारतीयं तथा ॥
नमयित्वा तदङ्घ्र्योः क प्रसार्याञ्चलमब्रवीत् । प्रिय ! कोपं परित्यज्य शृणुताद् वचनं भवान् ॥
हे नाथ ! तस्मा एव प्रविधेया तेन शत्रुता । येन यः शक्यते जेतुं बलेन च मनीषया ॥
भवतीशे रघूणाञ्च खल्वास्ते तादृगन्तरम् । यादृग् भवति खद्योते दिवसाधिपती तथा ॥
हतवान् योऽस्ति बलिनावसुरो मधुकैटभौ । महावीरौ दितेर्देहसम्भवौ सममारयत् ॥
यो बलिं बद्धवानाशाशतबाहुममारयत् । स एव वसुधाभारं हर्तुमस्यवतीर्णवान् ॥
हे नाथ ! नैव क्रियतां तं प्रति प्रतिकूलता । सन्ति यस्य करे कालः कर्म जीवः सभान्यपि ॥

समर्घ्यं रामाय विदेहपुत्रौ पादाब्जयुग्मे प्रणम्य शीर्षम् ।

प्रदाय राज्यं तनुसम्भवाय वनं प्रगत्यार्चतु राघवेशम् ॥ ६ ॥

नाथ ! दीनानुकम्पालुर्दत्तं रघुनायकः । न खादति मृगेन्द्रोऽपि शरणं समुपागतम् ॥
यत् कर्तव्यं वर्तते स्म तत् सर्वं कृतवान् भवान् । भवान् विजितवान् देवानसुरांश्च चराचरम् ॥
नीतिं प्रकथयन्त्येतां साधवो दिङ्मितानन ! । यच्चतुर्थे वयसि भूपालको विपिनं ब्रजेत् ॥
हे भर्तस्तत्र तस्यैव भजनं कुरुताद् भवान् । कर्ता पाता च हर्ता यः सर्वेषामपि वर्तते ॥
स एव चास्ति प्रणतस्नेहीरघुकुलाधिपः । हे नाथ ! सर्वा ममतां हात्वा तं भजताद् भवान् ॥
यस्यैव प्राप्तये यत्नान् कुर्वन्ति मुनिनायकाः । राज्यं विहाय भूपाला भवन्ति च विरागिणः ॥
स एव कोशलाधीशो रघुसन्ततिनायकः । कृपां भवत्याचरितुं वर्ततेऽत्र समागतः ॥
शिक्षामिमां मम भवान् मन्यते यदि हे प्रिय ! । तर्हि त्रिलोक्यां सुयशः परं पूतं भविष्यति ॥

प्रोच्येति सम्पूर्णं जलं दृशोश्च प्रकम्पिताङ्गा चरणौ प्रगृह्य ।

साञ्जत नाथार्चयताद् रघूणां नाथं मम स्यादचलं सुमाग्यम् ॥ ७ ॥

दशाननो मयसुतां समुदस्थापयत् ततः । आरब्धापि प्रवक्तुं तां स्वकीयां प्रभुतां खलः ॥
शृणु प्रिये ! निरर्थं त्वमास्ते गतवती भयम् । मया समानो लोकेषु वर्तते कोऽपरो भटः ॥
वरुणं गुह्यकाधीशं यमं कालं समीरणम् । सकलानपि दिङ्नाथान् दोशशक्त्या जितवानहम् ॥
विबुधा दानवा मर्त्या वशे मे सकला अपि । साध्वसं हेतुना केन समुत्पन्नमिदं तव ॥
प्रबोध्य नाना विधिभिरिदं कथयति स्म ताम् । प्रगत्य संसदं भूयस्तत्रोपविशति स्म सः ॥
मन्दोदरी स्वहृदय एतत् सम्पूर्णबुध्यत । पत्यो गर्वोऽस्ति सञ्जातः कालनिघ्नत्वहेतुना ॥
इतः संसदमागत्य सचिवान् पृच्छति स्म सः । यत् केन विधिना युद्धं करवाणि रिपून् प्रति ॥
सचिवा अवदन् रक्षोनायाकर्णयताद् भवान् । किमर्थं पृच्छति भवानधीशान ! पुनः पुनः ॥
वदतात् किं साध्वसं तत् कार्या यस्य विचारणानराः प्लवङ्गा भल्लूका अस्माकं भोजनं स्थितम् ॥

भुत्वा श्रुतिभ्यां वचनं समेषां संयोज्य हस्तावववत् प्रहस्तः ।

नीतेविरोधो न विधेय ईश स्वल्पोपलब्ध्या सचिवाः समेताः ॥ ८ ॥

कहहि सचिव सठ ठकुरसोहाती । नाथ ! न पूर आव जेहि भांती ॥
 बारिधि नाधि एक कपि आवा । तामु चरित मन महुँ सबु गावा ॥
 छुषा न रही तुम्हहि तब काह । जारत नगर, कस न धरि खाह ॥
 सुनत नीक, आगें दुख पावा । सचिवन अस मत प्रभुहि सुनावा ॥
 जेहि बारीस बँधायउ हेला । उतरैउ सेन - समेत सुबेला ॥
 सो भनु मनुज, खाब हम भाई ! । बचन कहहि सब गाल फुलाई ॥
 तात ! बचन मम सुनु अति आदर । जनि मन गुनहु मोहि करि कादर ॥
 प्रिय बानी जे सुनहि जे कहहीं । ऐसे नर - निकाय जग अहहीं ॥
 बचन परम हित, सुनत कठोरे । सुनहि, जे कहहि, ते नर प्रभु ! थोरे ॥
 प्रथम बसीठ पठउ, सुनु नीती । सीता देइ, करहु पुनि प्रीती ॥

दो०—नारि पाइ फिरि जाहि जौ, तो न बढ़ाइअ रारि ।

नाहि त सन्मुख समर-महि, तात ! करिअ हठि मारि ॥ ९ ॥

यह मत जौ मानहु प्रभु ! मोरा । उभय प्रकार सुजसु जग तोरा ॥
 सुत सन कह दसकंठ रिसाई । असि मति सठ ! कहि तोहि सिखाई ॥
 अबहीं ते उर संसय होई । बेनुमूल सुत ! भयहु घमोई ॥
 सुनि पितु-गिरा परुष अति घोरा । चला भवन, कहि बचन कठोरा ॥
 हित मत तोहि न लागत कैसे । काल - बिबस कहुँ भेषज जैसे ॥
 संध्या समय जानि दससीसा । भवन चलेउ निरखत भुज बीसा ॥
 लंका - सिखर - उपर आगारा । अति बिचित्र तहँ होइ अखारा ॥
 बैठ जाह तैहि मंदिर रावन । लागे किनर गुन - गन गावन ॥
 बाजहि ताल, पखाउज, बीना । नृत्य करहि अपछरा प्रबीना ॥

दो०—सुनासोर सत सरिस सो, संतत करइ बिलास ।

परम प्रबल रिपु सीस पर, तछपि सोच न त्रास ॥ १० ॥

इहां सुबेल - सैल रघुबीरा ! उतरे सेन-सहित अति भीरा ॥
 सिखर एक उत्तंग अति देखी । परम रम्य, सम, सुभ्र बिसेषी ॥
 तहँ तरु-किसलय-सुमन सुहाए । लछिमन रचि निज हाथ डसाए ॥
 ता पर रुचिर मृदुल मृगछाला । तैहि आसन आसीन कृपाला ॥
 प्रभु कृत सीस कपीस - उछंगा । बाम-दहिन दिसि चाप-निषंगा ॥
 दुहुँ कर - कमल सुधारत बाना । कह लंकेस मंत्र, लगि काना ॥
 बड़भागी अंगद - हनुमाना । चरन-कमल चापत बिधि नाना ॥
 प्रभु - पाछें लछिमन बीरासन । कटि निषंग, कर बान सरासन ॥

दो०—अेहि बिधि, कृपा रूप-गुन, -धाम रामु आसीन ।

धन्य ते नर अेहि ध्यान जे, रहत सदा लयलीन ॥ ११ (क) ॥

पूरब दिसा बिलोकि प्रभु, देखा उवित मयंक ।

कहत सबहि, देखहु ससिहि, मृगपति-सरिस असंक ॥ ११ (ख) ॥

पूरबदिस - गिरिगुहा - निवासी । परम - प्रताप - तेज - बल - रासी ॥
 मत्त - नाग - तम - कुंभ - बिदारी । ससि - केसरी गगन - बनचारी ॥

स्वामिप्रसादिकां वाचं वदन्ति सचिवाः शठाः । ईदृग्वाग्मिरधीशान ! नैव पूतिर्मविष्यति ॥
आयादुल्लङ्घ्य पाथोधिमेक एव प्लवङ्गमः । तस्य वृत्तं मनस्येव गायन्ति सकला अपि ॥
भवत्सु कोऽपि क्षुद्युक्तो नाभूत् तस्मिन्नेहसि । पुरीं दहन्तं तं कोऽपि धृत्वा नाभक्षयत् कुतः ॥
यत् सुन्दरं श्रूयमाणं परिणामं तु दुःखदम् । श्रावितं वर्तते नाथं तदेतत् सचिवैर्मतम् ॥
यो हेलयैव पानीयनिधेर्बन्धनमाचरत् । अवातरत् सुवेलान्द्रो तथा सैन्यसमन्वितः ॥
तं नर भक्षयिष्यामः किं वयं ब्रूत बान्धवाः ! । सर्वे प्रीढि समाश्रित्य प्रयुञ्जन्ति सरस्वतीम् ॥
शृणोतु तात ! वचनं ममात्यादरसंयुतम् । तथा मां मनुतां मैव चित्ते भीतिसमन्वितम् ॥
सरस्वतीं ये रुचिरां शृण्वन्ति कथयन्ति च । एतादृशा नरा लोके वर्तन्ते निकरारमकाः ॥
श्रवणे कठिनं किन्तु परमं मङ्गलं वचः । ये शृण्वन्ति च भाषन्ते तेऽल्पाः सन्ति नराः प्रभो ! ॥
नीतिं शृणोतु प्रथमं दूतं प्रेषयताद् भवान् । दत्त्वा सीतां ततः प्रीतिं कुरुताद् राघवं प्रति ॥

परंति चेत् प्राप्य स घोषितं स्वां कलिं समृद्धं कुरुताम् तर्हि ।

युद्धस्थले सम्मुखमेव नो चेत् कृत्वा हठं तात ! करोतु घातम् ॥ ९ ॥

सामकीनं मतमिदं मंस्यते चेद् भवान् प्रभो ! । द्विधापि सुयशो लोके भवदीयं भविष्यति ॥
रुष्टो भूत्वा दशग्रीवस्तनुजातमभाषत । ईदृशीं धिषणां कस्त्वामास्ते शिक्षितवान् शठ ! ॥
इतः प्रभृत्येव चित्ते जायते मम संशयः । वेणुमूलेऽसि सञ्जातः सुत ! तन्नाशकः कृमिः ॥
निशम्य परमं घोरं परुषं वचनं पितुः । इदं कठोरं वचनं प्रयुज्यायात् स मन्दिरम् ॥
तथा हितं मम मतं भवते नैव रोचते । प्राप्ताय कालनिघ्नत्वमगदं नैव रोचते ॥
विज्ञाय सन्ध्यासमयं दिक्सङ्ख्यासम्मिताननः । भुजानां विण्णति पश्यन् गच्छति स्म निकेतनम् ॥
लङ्कानगर्याः शिखर आसीदेकं निकेतनम् । रङ्गभूमिरभूत् तत्र परवैचित्र्यसंयुता ॥
उपाविशत् तत्र गत्वा दशग्रीवो निकेतने । आरभन्त गुणग्रामगायनं किन्नरव्रजाः ॥
समवाद्यन्त तालानि वल्लक्यो मुरजा अपि । नृत्यं समाचरन्ति स्म प्रवीणाप्सरसस्तथा ॥

स देवताधीशशतैः समानं भुङ्क्ते स्म भोगान् विषयाश्च नित्यम् ।

स्थितोऽमवद् द्विट् परशक्तिमान् के चिन्तामये नामवत्तां तथापि ॥ १० ॥

इतः सुवेलधरणीधरे रघुकुलाधिपः । अवातरदनीकिन्या वृन्देन महतां वृतः ॥
विलोक्य तस्मिञ्छिखरमेकं परममुन्नतम् । शुभ्र विशेषरूपेण समञ्चातीव सुन्दरम् ॥
तत्र द्रुमाणां रम्याणि पर्णानि कुसुमानि च । प्रास्तारयत् स्वहस्ताभ्यां लक्ष्मणो रचनायुतम् ॥
प्रास्तारयत् तदुपरि सुवर्मं मृदु राङ्गवम् । तस्मिन्नेवानुकम्पालुरासने विश्रमन्नभूत् ॥
उत्सङ्गे प्लवगेशस्य शीर्षं निहितवान् प्रभुः । चापेषुधी स्थितावास्तां वामदक्षिणभागयोः ॥
बाणान् सुस्थापयन्नासीत् करपद्मयुगेन सः । युक्त्वा कर्णेन लङ्केशो मन्त्रणां विदधन्नभूत् ॥
अतीव भाग्यसंयुक्तावल्ङ्गदो हनुमानपि । समवाहयतां पादकमले बहुरोतिभिः ॥
प्रभोः पृष्ठे सुमित्रायाः सुतो वीरासनः स्थितः । कटिस्थितेषुधिः पाणिस्थिताशुगशरासनः ॥

रोत्यानया रूपकृपागुणानां वासो रघूणामधिपः समास्त ।

धन्या नरास्ते सततं वसन्ति ध्यानेऽस्य ये सन्ति सदा विलीनाः ॥ ११ (क) ॥

प्रभुः सुरेशस्य दिशं विलोक्य विलोक्य तत्रोदितमोषधीशम् ।

ब्रूते स्म सर्वान् परिपश्यतेमं निशङ्कमिन्दुं मृगनाथतुल्यम् ॥ ११ (ख) ॥

विहितप्राक्कुवभूमिधरगङ्गह्वरसुस्थितिः । पुञ्जो विशालवपुषां प्रतापबलतेजसाम् ॥
कृत्वा मत्तान्धकारात्मद्विपकुम्भविदारणम् । विचरन् वर्तते व्योमविपिने शशिकेसरी ॥

बिधुरे नभ मुकुताहल तारा । निसि सुंदरी केर सिगारा ॥
 कह प्रभु, ससि महँ मेचकताई । कहहु काहु, निज-निज मति भाई ॥
 कह सुग्रीव, सुनहु रघुराई ! । ससि महँ प्रगट भूमि कै झाई ॥
 मारेउ राहु ससिहि, कह कोई । उर महँ परी स्यामता सोई ॥
 कोउ कह जब बिधि रति-मुख कीन्हा । मार भाग ससि कर हरि लीन्हा ॥
 छिद्र सो प्रगट ह्दु-उर माहीं । तेहि मग देखिअ नभ-परिछाहीं ॥
 प्रभु कह, गरल, बंधु ससि केरा । अति प्रिय निज उर दीन्ह बसेरा ॥
 बिष-संजुत कर-निकर पसारी । जारत बिरहवंत नर-नारी ॥

दो०—कह हनुमंत, सुनहु प्रभु ! ससि तुम्हार प्रिय दास ।

तब मूरति, बिधु-उर बसति, सोई स्यामता अजास ॥ १२ (क) ॥

नवाह्नपारायण, सातवाँ विश्राम

पवनतनय के बचन सुनि, बिहँसे रामु सुजान ।

दच्छिन दिसि अवलोकि प्रभु, बोले कृपानिधान ॥ १२ (ख) ॥

देखु बिभीषन ! दच्छिन आसा । घन घमंड, दामिनी बिलासा ॥
 मधुर-मधुर गरजइ घन घोरा । होइ वृष्टि जनि उपल कठोरा ॥
 कहत बिभीषन, सुनहु कृपाला ! । होइ न तड़ित, न बारिद-माला ॥
 लंका - सिखर - उपर आगारा । तहँ दसकंधर देख अखारा ॥
 छन्न मेघडंबर सिर धारी । सोइ जनु जलद-घटा अति कारी ॥
 मंदोदरी - श्रवन - ताटंका । सोइ प्रभु ! जनु दामिनी दमंका ॥
 बाजहि ताल - मृदंग बनूपा । सोइ रव मधुर, सुनहु सुरभूपा ! ॥
 प्रभु मुसुकान, समुझि अभिमाना । चाप चढ़ाइ बान संधाना ॥

दो०—छत्र, मुकुट, ताटक तब, हते एकहीं बान ।

सबकें देखत महि परे, मरभु न कोऊ जान ॥ १३ (क) ॥

अस कौतुक करि राम-सर, प्रबिसेउ आइ निषंग ।

रावन-सभा ससंक सब, देखि महा रसभंग ॥ १३ (ख) ॥

कंप न भूमि, न मरुत बिसेषा । अस्त्र-सस्त्र कछु नयन न देखा ॥
 सोचहि सब निज हृदय-मझारी । असगुन भयउ भयंकर भारी ॥
 दसमुख देखि, सभा भय पाई । बिहसि बचन कह, जुगुति बनाई ॥
 सिरउ गिरे संतत सुभ जाही । मुकुट परे कस असगुन ताही ? ॥
 सयन करहु निज-निज गृह जाई । गवने भवन सकल, सिर नाई ॥
 मंदोदरी सोच उर बसेऊ । जब ते श्रवनपूर महि खसेऊ ॥
 सजल नयन, कह जुग कर जोरी । सुनहु प्रानपति ! बिनती मोरी ॥
 कंत ! राम - बिरोध परिहरहू । जानि मनुज, जनि हठ, मन धरहू ॥

दो०—बिस्वरूप रघुबंस-मनि, करहु बचन बिस्वासु ।

लोक कल्पना बेद कर, अंग-अंग प्रति जासु ॥ १४ ॥

विक्षिप्ता गगने तारा मुक्तानिकरसन्निभाः । अलङ्कारचयाः सन्ति रजनीमुन्दरीं धिताः ॥
प्राभापत प्रभुः सर्वान् यत् कलानिधिनौलताम् । अनुसृत्य धियं स्वां स्वां प्रवर्णयत बान्धवाः ॥
रम्यकण्ठो भाषते स्म शृणोतु रघुनायक । प्रकटा वर्तते भूमेश्छाया कुमुदबान्धवे ॥
कोऽप्यभाषत यद् राहू रजनीशमताडयत् । स एवाङ्कः श्यामवर्णः पतितो वर्तते हृदि ॥
कश्चिदब्रूत यद् ब्रह्माऽकरोद् रत्याननं यदा । तदा चन्द्रमसः सारभागं परिगृहीतवान् ॥
छिद्रं तदेव प्रकटं सुधांशोरसि स्थितम् । यस्यान्तर्मागतो व्योम्नश्छाया समवलोक्यते ॥
प्रभुरब्रूत गरलं बन्धुरसि निशापतेः । अतिप्रियाय तस्मै तद् वासं स्वोरसि दत्तवान् ॥
स एष विषसंयुक्तान् प्रसार्य किरणान् निजान् । वियोगिनो नरान् नारीरपि दग्धान् करोति तैः ॥

मरुत्सुतोऽब्रूत विभो ! शृणोतु प्रियोऽस्ति दासो भवतः सुधांशुः ।

स्थिता प्रवन्मूर्तिरुरस्यमुष्य प्रतीयते श्यामलतास्य सैव ॥ १२ (क) ॥

नवाहनपारायणे सप्तमो विश्रामः

निशम्य वाचः पवनात्मजस्य रामो विहासं व्यदधात् सुबोधः ।

प्रभुः समालोक्य च दक्षिणांशं निधिः कृपाया अमिमाषते स्म ॥ १२ (ख) ॥

दक्षिणां दिशमुद्दिश्य विलोक्य विभीषण ! । आडम्बरं पयोदानां विलासान् विद्युतस्तथा ॥
मधुरं मधुरं घोरा घनाः कुर्वन्ति गर्जनम् । मा भवेद् भीतिजनकमुपलानां प्रवर्षणम् ॥
विभीषणो भाषते स्म कृपालो ! शृणुताद् भवान् । चपला वर्तते नेयं न वा जलधरावलिः ॥
लङ्कानगर्याः शिखर एकमास्ते निकेतनम् । ईक्षमाणो रङ्गभूमिं तत्रास्ते दशकन्धरः ॥
जलदाडम्बरं छत्रं धृतवानस्ति मस्तके । तदेव कृष्णा परमं जलदानां घटा ध्रुवम् ॥
मन्दोदर्याः, कर्णयुग्मे ताटङ्कयुगलं स्थितम् । नूनं विद्योतते विद्युत् तदेव युगलं प्रभो ! ॥
वाद्यन्ते मुरजास्ताला अपि साम्यविवर्जिताः । स एव निनदो रम्यः श्रूयते सुरभूपते ! ॥
ज्ञात्वा गवं रावणस्य करोति स्म प्रभुः स्थितम् । विधाय कार्मुकं सज्यं सन्दधाति स्म सायकम् ॥

छत्रं किरीटं भुतिभूषणे च तदाच्छिन्तन् केवलपत्रिणा सः ।

अष्टानि पश्यत्सु समेषु तानि को कोऽपि तन्मर्म न बुध्यते स्म ॥ १३ (क) ॥

कृत्वेदमाश्चर्यमिषुः प्रभोः स प्रविष्टवान् प्राप्य निषङ्गमेव ।

भीता समा रावणसंसदासीद् विलोक्य तीव्रं रसभञ्जनं तत् ॥ १३ (ख) ॥

न विद्यते भूमिकम्पो न विशिष्टोऽनिलोऽथवा । न शस्त्राणि न वास्त्राणि दुग्भिर्दुष्टानि कान्यपि ॥
कथमेतदिति स्वीये चित्ते सर्वेऽप्यचिन्तयन् । इदं कुशकुनं जातं वर्ततेऽति भयानकम् ॥
भयं प्राप्तं समालोक्य सर्वा दिक्सम्मितावनः । विहस्य युक्तिमारच्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
मूढनीं निपातोऽपि यस्य सन्ततं शुभदायकः । मुकुटानां तस्य पातः कुनिमित्तं भवेत् कथम् ॥
स्वापं कुरुत सङ्गृत्य स्वीयं स्वीयं निकेतनम् । ततः कं नमयित्वा ते सर्वेऽपि स्वालयानयुः ॥
तदारभ्याकरोच्चिन्ता मन्दोदर्या हृदि स्थितिम् । कर्णपूरे यदारभ्य पततः स्म महीतले ॥
करो कृत्वा पुटाकारो सतोयनयनावदत् । असूनां नाथ ! विनयमाकर्णयतु मे भवान् ॥
परित्यजतु हे कान्त ! विरोधं राघवं प्रति । तं परिज्ञाय मनुजं मा दधातु हठं हृदि ॥

विश्वासमेवाचरताममोक्तौ यद् विश्वरूपो रघुवंशरत्नम् ।

लोकान् समग्रानपि कल्पयन्ति प्रत्येकमङ्गे श्रुतयो यदीये ॥ १४ ॥

पद् पाताल, सीस अज-धामा । अपर लोक अँग-अँग विश्रामा ॥
 भृकुटि-बिलास भयंकर काला । नयन दिवाकर, कच घन-माला ॥
 जासु घान अस्विनीकुमारा । निसि अरु दिवस निमेष अपारा ॥
 श्रवन दिसा दस, वेद बखानी । मारुत स्वास, निगम निज बानी ॥
 अधर लोभ, जम दसन कराला । माया हास, बाहु दिगपाला ॥
 आनन अनल, अबुपति जीहा । उतपति - पालन - प्रलय - ससीहा ॥
 रोम - राजि अष्टादस भारा । अस्थि सैल, सरिता नस-जारा ॥
 उदर उदधि, अघगो जातना । जगमय प्रभु का बहु कलपना ॥

दो०—अहंकार सिव, बुद्धि अज, मन ससि, चित्त महान ।

मनुज बास सचराचर, रूप राम भगवान ॥ १५ (क) ॥

अस बिचारि सुनु, प्रानपति ! प्रभु सन बयर बिहाइ ।

प्रोति करहु रघुबीर-पद, मम अहिवात न जाइ ॥ १५ (ख) ॥

बिहंसा नारि-वचन सुनि काना । अहो ! मोह-महिमा बलवाना ॥
 नारि - सुभाउ सत्य सब कहहीं । अवगुन आठ सदा उर रहहीं ॥
 साहस, अनूत, चपलता, माया । भय, अबिवेक, असौच, अदाया ॥
 रिपु कर रूप सकल तैं गावा । अति बिसाल भय मोहि सुनावा ॥
 सो सब प्रिया ! सहज बस मोरें । समुझि परा प्रसाद अब तोरें ॥
 जानिउं प्रिया ! तोरि चतुराई । ऐहि बिधि कहहु मोरि प्रभुताई ॥
 तब बतकही गूढ़ मृगलोचनि ! । समुझत सुखद, सुनत भय-मोचनि ॥
 मंदोदरि मन महुं अस ठयऊ । पियहि काल-बस मतिभ्रम भयऊ ॥

दो०—ऐहि बिधि करत बिनोद बहु, प्रात प्रगट दसकंध ।

सहज असंक लंकपति, सभाँ गयउ मद्-अंध ॥ १६ (क) ॥

सो०—फूलह-फरइ न बेत, जबहि सुधा बरषाहि जलद ।

मूरख हृदयें न चेत, जौं गुर मिलहि बिरचि-सम ॥ १६ (ख) ॥

इहाँ प्रात जागे रघुराई । पूछा मत, सब सचित्र बोलाई ॥
 कहहु बेगि का करिअ उपाई ? । जामवंत कह, प्रद सिर नाई ॥
 सुनु सबंग्य ! सकल उर-बासी ! । बुधि-बल-तेज-धर्म-गुन-रासी ! ॥
 मत्र कहउं, निज मति-अनुसारा । दूत पठाइअ बालिकुमारा ॥
 नीक मंत्र, सब के मन माना । अंगद सन कह कृपानिधाना ॥
 बालितनय ! बुधि-बल-गुन-धामा । लंका जाहु, तात ! मम कामा ॥
 बहुत बुझाइ तुम्हहि का कहऊं ? । परम चतुर, मैं जानत अहऊं ॥
 काजु हमार, तासु हित होई । रिपु सन करहु बतकही सोई ॥

सो०—प्रभु-अग्या घरि सीस, चरत बंदि, अंगद उठेउ ।

सोइ गुन-सागर, ईस ! राम ! कृपा जा पर करहु ॥ १७ (क) ॥

स्वयंसिद्ध सब काज, नाथ ! मोहि आदर दियउ ।

अस बिचारि जुबाराज, तन पुलकित, हरषित हियउ ॥ १७ (ख) ॥

चरणौ यस्य पातालं मस्तकं ब्रह्मणः पदम् । अन्ये लोकाश्च वर्तन्ते प्रत्यङ्गं यस्य संश्रिताः ॥
 ध्रुवकुटयोर्विभ्रमो यस्य कालो भीतिप्रदायकः । दिवाकरोऽस्ति नयनं घनानामावलिः कक्षाः ॥
 चिकित्सको देवतानां वर्तते यस्य नासिका । निशीथिन्यो वासराश्च यस्यापारा निमेषकाः ॥
 दशसङ्ख्या दिशः कर्णान् यस्य वेदाः प्रचक्षते । पवमानः श्वासरूपो वेदाः स्वीया सरस्वती ॥
 लोभ ओष्ठोऽधरो यस्य यमो भीतिप्रदो रदः । माया हासो हरिपाला वर्तन्ते यस्य बाहवः ॥
 अग्निर्मूखं वारिनाथो रसना यस्य वर्तते । उत्पत्तिः पालनं नाशः समीहा यस्य वर्तते ॥
 वनस्पतिसमूहोऽष्टादशधा रोमसहतिः । वसुन्धराभृतोऽस्थीनि सरितो घमनीव्रजः ॥
 अब्धिस्तुन्दस्तीव्रबाधा निम्नगानीन्द्रियाणि च । एवं विश्वमयो राम इतः का कल्पनाऽधिका ॥

यस्येश्वरोऽहङ्कृतिरब्जजश्चिद् विधुर्मनो माधव एव चित्तम् ।

चराचरात्मा भगवान् स रामो नारे शरीरे कृतवान्निवासम् ॥ १५ (क) ॥

विचार्यं चेत्थं शृणुतादसूनां पते ! प्रभुं प्रत्यरितां विहाय ।

करोतु हावं रघुनायकाङ्ग्रयोर् मा यातु नाशं मम रम्यभाग्यम् ॥ १५ (ख) ॥

श्रुत्वा कर्णेभिरं पत्न्या विहासं कुरुते स्म सः । ब्रवीति स्माप्यहो ! मोहमहिमा बलवान् स्थितः ॥
 स्वभावं योषितः सत्यं ब्रुवते सकला अपि । वसन्ति हृदये तस्या अष्टाववगुणाः सदा ॥
 ऋताभावः साहसार्थ्यभावश्चपलता छलम् । भयं विवेकहीनत्वमशोचमदया तथा ॥
 अरातेविश्वरूपत्वं प्रगीतं वर्तते त्वया । साध्वसं परमं तीव्रं तद्भवं श्रावितञ्च माम् ॥
 प्रिये ! स्वभावात् सकलमपि तन्मे वशे स्थितम् । इदं तव प्रसादेन परिबुद्धं मयाऽधुना ॥
 प्रिये ! परिविजानामि चातुर्यं त्वां समाश्रितम् । त्वमनेनैव विधिना ब्रवीषि प्रभुतां मम ॥
 तव वाचः सन्ति गुढा हे कुरङ्गविलोचने ! । सुखप्रदा ज्ञायमानाः श्रूयमाना भयापहाः ॥
 ततो मन्दोदरी चित्ते निश्चयं व्यदधादमुम् । यत्पतिः कालनिघ्नत्वाज्जातोऽस्ति भ्रान्तधीयुतः ॥

रीत्यानया चाचरतो विनोदं दशाननस्य प्रकटं प्रभातम् ।

लङ्कापतिर्नीरहितः स्वभावान् मदान्ध एति स्म समानिकायम् ॥ १६ (क) ॥

नलो युज्यते नैव पुष्पः फलंश्च सुधां वर्षति कीरदो यद्यपीह ।

न मन्दस्य चित्ते भवत्येव बोधो मिलेद् यद्यपि ब्रह्मतुल्यो गुरुस्तम् ॥ १६ (ख) ॥

उदतिष्ठदितः प्राता रघूणामधिनायकः । समाहूय पृच्छति स्म सचिवान् सकलान् मतम् ॥
 वदत त्वरितं कोऽत्र समुपायो विधीयताम् । जाम्बवान्नमयित्वा कं पादयोर्वदति स्म तम् ॥
 शृणोतु सर्वविज्ञान ! सकलस्वान्तवासकृत् ! । राशे ! गुणानां घर्मस्य धिषणाबलतेजसाम् ॥
 समन्वासुप्तं धिषणां निजां मन्त्रं वदाम्यहम् । इतः सम्प्रेषणीयोऽस्ति वालिनस्तनुसम्भवः ॥
 सर्वेषामपि चित्तेभ्यः सुमन्त्रोऽयं व्यरोचत । निधानमनुकम्पाया अङ्गदं समभाषत ॥
 गुणशक्तिमनीषाणां धाम ! हे वालिदेहज ! । तात ! कार्यं विधातुं मे लङ्कां प्रति गतिं कुरु ॥
 बोधयिस्वा बहुविधं कर्तव्यं त्वां वदानि किम् । वर्तसेऽतीव चतुरस्त्वमित्थं पर्यवैम्यहम् ॥
 यया सम्पत्स्थिते कार्यं मम तस्य हितं भवेत् । विवेहि वातां तामेव त्वं तेनारातिना सह ॥

प्रभोः क्लृप्तं के निधाय प्रणम्य पदे वालिजातः समुत्तिष्ठते स्म ।

ब्रवीति स्म चेशास्ति सोऽब्धिर्गुणानां भवान् राम यस्मिन् विधत्तेऽनुकम्पाम् ॥ १७ (क) ॥

स्वयं सिद्धमेवास्ति कार्यं समग्रं तथाप्यादरं दत्तवान् महामीशः ।

विचार्येति जातो युवा राट् प्रसन्नमना हृष्टरोमालिसम्पूर्णवेहः ॥ १७ (ख) ॥

बंदि चरन, उर धरि प्रभुताई । अंगद चलेउ सबहि सिर नाई ॥
 प्रभु - प्रताप उर, सहज असंका । रन - बाँकुरा बालिसुत बंका ॥
 पुर पैठत, रावन कर बेटा । खेलत रहा, सो होइ गै भेटा ॥
 बातहि-बात करष बढ़ि आई । जुगल अतुल बल, पुनि तरुनाई ॥
 तेहि अंगद कहूँ लात उठाई । गहि पद पटकैउ भूमि भवाई ॥
 निसिचर-निकर देखि भट भारी । जहँ-तहँ चले, न सकहि पुकारी ॥
 एक-एक सन मरमु न कहहीं । समुझि तासु बध, चुप करि रहहीं ॥
 भयउ कोलाहल नगर-मझारी । आवा कपि, लंका जेहि जारी ॥
 अब धौं कहा करिहि करतारा ! । अति सभित सब करहि विचारा ॥
 बिनु पूछें मगु देहि दिखाई । जेहि बिलोक, सोइ जाइ सुखाई ॥

दो०—गयउ समा-वरवार तब, सुमिरि राम-पद-फंज ।

सिंह-ठवनि इत-उत चितव, धीर, बीर, बल-पुंज ॥ १८ ॥

तुरत निसाचर एक पठावा । समाचार रावनहि जनावा ॥
 सुनत, बिहँसि बोला दससीसा । आनहु बोलि, कहाँ कर कीसा ॥
 आयसु पाइ, दूत बहु घाए । कपिकुंजरहि बोलि लै आए ॥
 अंगद दीख दसानन बैसैं । सहित-प्राण कज्जलगिरि जैसैं ॥
 भुजा बिटप, सिर सृंग-समाना । रोमावली, लता जनु नाना ॥
 मुख, नासिका, नयन अरु काना । गिरि - कंदरा, खोह अनुमाना ॥
 गयउ सभा, मन नेकु न मुरा । बालितनय अतिबल बाँकुरा ॥
 उठे सभासद कपि कहूँ देखी । रावन - उर भा क्रोध बिसेधी ॥

दो०—जथा मत्त-गज-जूथ महूँ, पंचानन चलि जाइ ।

राम-प्रताप सुमिरि मन, बैठ सभा, सिर नाइ ॥ १९ ॥

कह दसकंठ, कवन तैं बंदर ? । मैं रघुबीर - दूत, दसकंधर ! ॥
 मम जनकहि तोहि रही मितार्ई । तव हित कारन आयउँ भाई ! ॥
 उत्तम कुल, पुलस्ति कर नाती । सिव - विरंचि पूजेहु बहु भांती ॥
 बर पायहु, कोन्हैहु सब काजा । जीतेहु लोकपाल, सब राजा ॥
 नृप-अभिमान, मोह-बस किबा । हरि आनिहु सीता जगदंबा ॥
 अब सुभ कहा सुनहु तुम्ह मोरा । सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा ॥
 दसन नहुहु तृन, कंठ कुठारी । परिजन-सहित संग निज नारी ॥
 साहर जनकसुता करि आगें । अेहि बिधि चलहु, सकल भय त्यागें ॥

दो०—प्रनतपाल रघुबंसमनि, त्राहि-त्राहि अब मोहि ।

आरत गिरा सुनत प्रभु, असय करंगो तोहि ॥ २० ॥

रे कपिपोत ! बोलु संभारी । मूढ़ ! न जानेहि मोहि मुरारी ॥
 कहु निज नाम, जनक कर, भाई ! । केहि नातें मानिए मितार्ई ? ॥
 अंगद नाम, बालि कर बेटा । तासों कबहुँ भई ही भेटा ? ॥
 अंगद - बचन सुनत सकुचाना । रहा बालि बानर, मैं जाना ॥
 अंगद ! तहीं बालि कर बालक । उपजेहु बंस-अनल कुल-घालक ! ॥
 गर्भ न गयहु, व्यर्थ तुम्ह जायहु । निज मुख तापस-दूत कहायहु ॥

नत्वा पादौ तथा तस्य प्रभृतां न्यस्य मानसे । सर्वेभ्यो नमयित्वा कमङ्गदो व्यदधाद् गतिम् ॥
हृन्म्यस्तेषां प्रतापः स स्वभावाद् भयवर्जितः । रणधीरस्तथा वीरो वालिनस्तनुसम्भवः ॥
यदेव सोऽविशत्लङ्कां त रावणमुतोऽमिलत् । क्रीडन्नासीत् तदेवाभूत् तदीयस्तेन सङ्गमः ॥
वार्तायामेव सम्प्राप्ता विवादस्तोत्रतां तयोः । अतुल्यशक्ती तरुणावप्यास्तां तावभी यतः ॥
स उत्थापयति स्मार्द्धिं समुद्दिश्याङ्गदं निजम् । गृहीत्वाङ्घ्रिं भ्रामयित्वाऽपातयद् भुवि सोऽपि तम् ॥
रात्रिञ्चराणां निकरास्तं विलोक्य महाभटम् । यत्र तत्र पलायन्त कतुं हृतिञ्च नाशकन् ॥
एकेऽन्यान् प्रति तन्मर्मं समभाषन्त नैव ते । विज्ञायापि वधं तस्य मोनमेव समाश्रयन् ॥
कोलाहलो जायते स्म समग्रेऽपि पुरे तदा । यत् स एवागतः कीशो यो लङ्कां दग्धवान् पुरा ॥
न जानीमो विधाता किं करिष्यत्यधुना पुनः । इत्थं विचारयन्ति स्म सर्वेऽप्यतिभयान्विताः ॥
अपृष्टा अपि ते तेन पदवीं समदर्शयन् । यं यमालोकते स्मासौ शुक्तामगमत् स सः ॥

अगान्महीपालसभां ततः स संस्मृत्य रामस्य पदाब्जयुगमम् ।

इतस्ततः सिंहगतिः प्रपश्यन् धीरो भटः शक्तिसमूहकम् ॥ १८ ॥

प्राहिणोत् तत्क्षणादेव स एकं रजनीचरम् । स गत्वाऽश्रावयत् सर्वं वृत्तं दिक्सम्मिताननम् ॥
श्रुत्वाैव दिङ्मिमतमुखो विहस्य वदति स्म तम् । आहूयानय यत् कीशः कुत्रत्य इति दृश्यताम् ॥
आदेशं प्राप्य बहवोऽधावन् सन्देशवाहकाः । आनयन्ति स्म चाहूय ते प्लवङ्गमकुञ्जरम् ॥
दिवसङ्ख्यासम्मितमुखं तथालोकयताङ्गदः । यथैव कज्जलमहीधरं प्राणसमन्वितम् ॥
भुजाः कानि च तुल्यानि शाखाभिः शिखरैरपि । रोमावलिवन्तं ते स्म नूनं बहुविधा लताः ॥
मुखानि नासिकास्तस्य श्रोत्राणि नयनानि च । वसुधराधरगुहा अभवन् कन्दरास्तथा ॥
दूतः सङ्कोचरहितमनाः समगमत् सभाम् । वालिनस्तनयोऽतीवबलवानद्भुतो भटः ॥
समवालोक्य तं कीशमुदतिष्ठन् सभासदः । मानसे दशवक्त्रस्य विशिष्टां रुडजायत ॥

मत्तद्विपानां निकरे यथैव मृगाधिपो याति मयेन होनः ।

स्मृत्वा स्वचित्ते रघुराट्प्रतापं यात्वा सभां कं प्रणमय्य चास्त ॥ १९ ॥

दिवसम्मिताननोऽब्रूत कोऽसि त्वं रे प्लवङ्गम ! । सोऽब्रूत रघुवीरस्य दूतोऽहं हे दशानन ! ॥
जनकेन मदीयेन त्वदीया मित्रताभवत् । अतस्तव हितायाहमन्नायातोऽस्मि बान्धव ! ॥
सत्कुलोऽसि पुलस्त्यस्य सुतस्य तनुसम्भवः । शिवं पश्चासनमपि त्वं नानाचितवानसि ॥
ताभ्यां वरान् प्राप्य सर्वकार्याणि समपादयः । जितवांश्चासि लोकानां पालकान् भूमिपानपि ॥
किन्तु भूपत्वगर्वेण मोहनिज्जतयाऽथवा । हत्वा समानीतवांस्त्वं सीतां भुवनमातरम् ॥
इदानीं मम भद्राणि वचनानि निशामय । मर्षयिष्यति येनेशस्तव मन्त्रून् समानपि ॥
रदेषु स्थापय तृणं बध्नीहि परशुं गले । कृत्वा परिजनान् नारीरपि स्वीयान् स्वसङ्गतान् ॥
विधायाग्रे गामिनीञ्च सादरं जनकात्मजाम् । विहाय सकलां भीतिमनेन विधिना चल ॥

प्रणम्यपालादणवशरत्न ! सम्पातु सम्पात्वधुना भवान् माम् ।

श्रुत्वाैव चेवं वचनं तवात् करिष्यति त्वामभयं परेशः ॥ २० ॥

रावणोऽब्रूत रे कीशपोत ! ब्रूहि ससंयमम् । मूढ ! नैव विजानासि मां देवपरिपन्थिनम् ॥
भ्रातर्वंदाभिधानं स्वं स्वकीयजनकस्य च । मित्रता कतमेनेह सम्बन्धेन प्रमन्यताम् ॥
सोऽब्रूताङ्गद इत्याख्या ममाहं वालिनः सुतः । तेन साकमभूदेव कदाचित् तव सङ्गमः ॥
वाचं श्रुत्वाैवाङ्गदस्य स सङ्कोचं समाश्रयत् । अब्रूताहं कपि वालिनामानं स्मृतवानिति ॥
त्वमेव वालिनस्तस्य वर्तसे तनयोऽङ्गद ! । उत्पन्नो वर्तसे वंशज्वलनस्त्वं कुलक्षय ! ॥
नाशं यातः कुतो न त्वं गर्भे व्यर्थं गतो जनिम् । स्ववक्त्रेणैव यद् दूतो मुनेरित्यसि भाषितः ॥

अब कहू कुसल, बालि कहँ अहई ? । बिहँसि, वचन तब अंगद कहई ॥
 दिन दस गएँ, बालि पहि जाई । बूझहु कुसल, सखा उर लाई ॥
 राम - बिरोध कुसल जसि होई । सो सब तोहि सुनाइहि सोई ॥
 सुनु सठ ! भेद होइ मन ताकै । श्रीरघुबीर हृदय नहि जाकै ॥

दो०—हम कुल-पालक, सत्य तुम्ह, कुल-पालक वससीस ! ।

अंधउ, बधिर, न अस कहँहि, नयन-कान तब बीस ॥ २१ ॥

सिव - बिरंचि - सुर - मुनि - समुदाई । चाहत जासु चरन - सैवकाई ॥
 तासु दूत होइ, हम कुल बोरा । अइसिहुँ मति, उर बिहर न तोरा ॥
 सुनि कठोर बानी कपि केरी । कहत दसानन नयन तरेरी ॥
 खल ! तव कठिन बचन सब सहऊँ । नीति - धर्म मैं जानत अहऊँ ॥
 कह कपि, धर्मसीलता तोरी । हमहुँ सुनी कृत पर-व्रिय-चोरी ॥
 देखी नयन दूत - रखवारी । बूझि न मरहु धर्म-व्रत-धारी ॥
 काल-नाक बिनु भंगिनि निहारी । छमा कीन्हि तुम्ह, धर्म बिचारी ॥
 धर्मसीलता तव जग जागी । पावा दरसु, हमहु बड़भागी ॥

दो०—जनि जल्पसि जड़ जंतु कपि, सठ ! बिलोकु मम बाहु ।

लोकपाल-बल-बिपुल-ससि, प्रसन-हेतु सब राहु ॥ २२ (क) ॥

पुनि तम-सर मम कर-निकर, कमलन्हि पर करि बास ।

सोभत भयउ मराल इव, संभु-सहित कैलास ॥ २२ (ख) ॥

तुम्हरे कटक माझ, सुनु अंगद ! । मो सन भिरिहि कवन जोधा ? बढ ॥
 तव प्रभु नारि - बिरह बलहीना । अनुज तासु दुख-दुखी, मलीना ॥
 तुम्ह - सुग्रीव कूलद्रुम दोऊ । अनुज हमार, भीरु अति सोऊ ॥
 जामवंत मंत्री अति बूढ़ा । सो कि होइ अब समरारूढ़ा ॥
 सिलिप - कर्म जानहि नल - नीला । है कपि एक महां बलसीला ॥
 आवा प्रथम, नगर जेहि जारा । सुनत बचन, कह बालिकुमारा ॥
 सत्य बचन कहू निसिचर-नाहा । साँचेहुँ कीस कीन्ह पुर दाहा ! ॥
 रावन - नगर, अल्प कपि दहई । सुनि अस बचन, सत्य को कहई ? ॥
 जो अति सुभट सराहेहु रावन ! । सो सुग्रीव केर लघु धावन ॥
 चलइ बहुत, सो बीर न होई । पठवा खबरि लेन हम सोई ॥

दो०—सत्य ? नगर कपि जारेउ, बिनु प्रभु-आयसु पाइ ।

फिरि न गयउ सुग्रीव पहि, तेहि भय रहा लुकाइ ॥ २३ (क) ॥

सत्य कहहि बसकंठ ! सब, मोहि न सुनि कछु कीह ।

कोउ न हमारे कटक अस, तो सन लरत जो सोह ॥ २३ (ख) ॥

प्रोति-बिरोध समान सन, करिअ, नीति असि आहि ।

जो मृगपति बध मेडुकन्हि, भल कि कहइ कोउ ताहि ॥ २३ (ग) ॥

जद्यपि लघुता राम कहूँ, तोहि बधेँ, बड़ दोष ।

तवपि कठिन, बसकंठ ! सुनु, छत्र-जाति कर रोष ॥ २३ (घ) ॥

इदानीं कुशलं ब्रूहि वालिनः कुलं स स्थितः । ततः कृत्वा विहसनमङ्गदः प्रायुनग् वचः ॥
गते दिनानां दशके गत्वा त्वं वालिसन्निधिम् । सखायमुरसा योवत्वा परिजानीहि तस्य शम् ॥
कृते रामस्य विद्वेषे जायते यादृशं हितम् । समग्रमेव तत् स त्वां कारयिष्यति कर्णगम् ॥
शृणु रे शठ ! तस्यैव चित्तं भेदः समाश्रयेत् । रघुवीरः श्रियायुक्तो यस्य चित्ते न संवसेत् ॥

सत्यं कुलध्वंसविधायकोऽहं दशानन ! त्वञ्च कुलस्य पाता ।

वदन्ति नेत्यं वधिरास्तथान्धा युक्तोऽसि दूषकर्णदशद्वयेन ॥ २१ ॥

जिवज्जहादयो देवा मुनीनां निकरास्तथा । वाञ्छन्ति यस्य चरणद्वयस्य परिवेषणम् ॥
प्राध्वंसयं कुलमहं तस्य दूतो भवन्नपि । इत्यस्यां धियि सत्यां ते हृदयं किं न दीर्यते ॥
कपेः कठोरं वचनं विधाय निजकर्णगम् । चक्षुषि कृत्वा वक्राणि ब्रवीति स्म दशाननः ॥
खल ! सर्वाग्ररूपां भारतीं ते सहाय्यहम् । यतो हेतोर्नीतिधर्मौ परिजानन्नहं स्थितः ॥
पुनः प्लवङ्गमोऽब्रूत त्वदीयां धर्मशीलताम् । श्रुतवानहमप्यस्मि परस्त्रियमचोरयः ॥
दूतसंरक्षणञ्च त्वमपश्यः स्वविलोचनः । इत्थं धर्मव्रतधरो निमज्ज्य म्रियसे न किम् ॥
समालोक्य स्वभगिनीं कर्णनासाविवर्जिताम् । क्षान्तान् विहितवानास्ते धर्ममेव विचार्य नः ॥
प्रसिद्धा वर्तते लोके त्वदीया धर्मशीलता । दर्शनं ते प्राप्तवांस्तन्महाभाग्ययुतोऽस्म्यहम् ॥

सोऽब्रूत मा जल्प जडाङ्ग ! कीश ! शठ प्रवीक्षस्व भुजान् मदीयान् ।

समग्रलोकेशमहाबलेन्दोर् प्रासाय ये चन्द्रतुदस्वरूपाः ॥ २२ (क) ॥

तथा नभोरूपसरोवरे मे करीषपद्मेषु विधाय वासम् ।

मरालतुल्यः सुविराजितोऽब्रूतः कैलासभूभृद् गिरिशेन युक्तः ॥ २२ (ख) ॥

शृण्वङ्गद ! वदापि त्वं यत् सेनायां तवास्ति कः । भटो यो वर्तते शक्तः प्रतियोद्धुं मया सह ॥
तव स्वामी चास्ति पत्न्या वियोगाद् बलवर्जितः । तस्यानुजस्तस्य दुःखाद् दुःखी वैकल्यवांस्तथा ॥
त्वं सुग्रीवश्च वर्तथे नदीतीरस्थितौ द्वौ । मामकीनोऽनुजो योऽस्ति सोऽस्ति भीरुत्वसंयुतः ॥
जाम्बवान् सचिवोऽतीव वृद्धत्वेन युतः स्थितः । सोऽधुना किं रणारूढो भवितुं वर्तते शकः ॥
नलो नीलश्च जानीतः केवलं शिल्पिनः क्रियाम् । किन्त्वेक आस्ते परमबलशीलः प्लवङ्गमः ॥
य आदावत्र सम्प्राप्तो दग्धवान्नगरीमिमाम् । इति श्रुत्वा तद्वाचं प्राब्रवीद् वालिसम्भवः ॥
राक्षसाधिपते ! सत्यं वचनं त्वं प्रभाषसे । सत्यमेवास्ति कृतवान् नगर्यां बहनं कपिः ॥
रावणस्यापि नगरीमल्पः कीशः प्रदग्धवान् । इति वाचं समाकर्ण्य कः सत्यां मनुतामिमाम् ॥
हे रावण ! त्वं प्राशंसो यमुक्त्वाऽस्तिमहाभटम् । स त्वास्ते रम्यकण्ठस्य सेवको लघुघ्रावकः ॥
चलनं कुर्वते योऽस्ति स वीरो नैव वर्तते । वयं प्रेषितवन्तस्तं वार्ताज्ञानाय केवलम् ॥

कीशः पुरीं किं व्यवहत् स सत्यं प्रमोरलब्धं तथा निवेशम् ।

परैरथ सुग्रीवमुपैक्ष मूयो मन्ये स तद्भीतिघशो निगूढः ॥ २३ (क) ॥

ब्रवीषि सर्वं वक्ष्यन्न ! सत्यं श्रुत्वा न रोषो मम जायते च ।

अस्मद्बले कोऽपि न आस्त ईदृग् राजेत यस्त्वां प्रति युवध्यमानः ॥ २३ (ख) ॥

प्रोतिबिरोधश्च समं समानः कार्यावियं नीतिरुपस्थितास्ते ।

वर्षाजनिं हन्ति मृगाधिपश्चेत् किं कोऽपि भाषेत सुमद्रकं तम् ॥ २३ (ग) ॥

रामो व्रजेद् यद्यपि लाघवं ते वषे तथा दोषमपि प्रभूतम् ।

तथापि विवक्षन् । निशामय त्वं रोषोऽस्ति भीमोऽस्ति महोपजातेः ॥ २३ (घ) ॥

बो०—बक्र-उक्ति-धनु, बचन-सर, हृदय दहोउ रिपु, कीस ।

प्रतिउत्तर सङ्गसिन्ह मनहु, काढ़त भट दससीस ॥ २३ (क) ॥

हंसि बोलेउ दसमोलि तब, कपि कर बड़ गुन एक ।

जो प्रतिपालइ, तासु हित, करइ उपाय अनेक ॥ २३ (च) ॥

धन्य कीस, जो निज प्रभु-काजा । जहँ-तहँ नाचइ परिहरि लाजा ॥
नाचि - कूदि, करि लोग - रिझाई । पति - हित करइ धर्म-निपुनाई ॥
अंगद ! स्वामिभक्त तव जानी । प्रभु-गुन कस न कहसि ओहि भाँती ? ॥
मैं गुन - गाहक परम सुजाना । तव कटु रटनि करउँ नहि काना ॥
कह कपि, तव गुन - गाहकताई । सत्य, पवनसुत मोहि सुनाई ॥
बन बिघसि, सुत वधि, पुर जारा । तदपि न तोहि कछु कृत अपकारा ॥
सोइ बिचारि तव प्रकृति सुहाई । दसकंधर ! मैं कीन्हि ठिठाई ॥
देखेउं बाइ, जो कछु कपि भाषा । तुम्हरे लाज न रोष न माखा ॥
जौ असि पति, पितु खाए कीसा । कहि अस बचन, हँसा दससीसा ॥
पितहि खाइ, खातेउं पुनि तोही । अबहीं समुझि परा कछु मोही ॥
बालि - बिमल - जस - भाजन जानी । हतउँ न तोहि, अधम अभिमानी ! ॥
कहु रावन ! रावन जग केते ? मैं निज श्रवन सुने, सुनु जेते ॥
बलिहि जितन अक गयउ पताला । राखेउ बाँधि सिमुन्ह, हयसाला ॥
खेलहि बालक, मारहि जाई । दया लागि, बलि दीन्ह छोडाई ॥
एक बहोरि सहसभुज देखा । घाइ घरा, जिमि जंतु विसेषा ॥
कोतुक लागि भवन लँ आवा । सो पुलस्ति मुनि जाइ छोड़ावा ॥

बो०—एक कहत मोहि सकुच अति, रहा बालि कीं काँख ।

इन्ह महें रावन तैं कवन ? सत्य बदहि, तजि माख ॥ २४ ॥

सुनु सठ ! सोइ रावन बलसीला । हरगिरि जान जासु भुज-लीला ॥
जान उमापति जासु सुराई । पूजेउं जेहि सिर सुमन चढ़ाई ॥
सिर - सरोज निज करन्हि उतारी । पूजेउं अमित बार त्रिपुरारी ॥
भुज - बिक्रम जानहि दिगपाला । सठ ! अजहँ जिन्ह के उर साला ॥
जानहि दिग्गज उर - कठिनाई । जब - जब भिरउँ जाइ बरिआई ॥
जिन्ह के दसन कराल न फूटे । उर लागत मूलक - इव टूटे ॥
जासु चलत डोलति इमि धरनी । चढ़त मत्त गज, जिमि लघु तरनी ॥
सोइ रावन जग - विदित प्रतापी । सुनैहि न श्रवन अलीक-प्रलापी ॥

बो०—तेहि रावन कहें लघु कहसि, नर कर करसि बखान ।

रे कपि ! बरब ! खब ! खल, अब जाना तव ग्यान ॥ २५ ॥

सुनि अंगद सकोप कह बानी । बोलु सँभारि, अधम अभिमानी ! ॥
सहसबाहु - भुज गहन अपारा । दहन अनल - सम जासु कुठारा ॥
जासु परसु - सागर - खर - धारा । बूड़े नृप अगनित बहु बारा ॥
तासु गर्ब जेहि देखत भाषा । सो नर क्यों ? दससीस अभागा ! ॥
राम मनुज कस ? रे सठ बंगा ! । धन्वी कामु ? नदी पुनि गंगा ? ॥

वक्रोक्षितचापोदगतवाक्कलम्बरदाहयत् स्वान्तमरेः प्लवङ्गः ।

प्रत्युक्तिसन्देशचर्यैर्ध्रुवं स भटो दशास्यो निरकासयत् तान् ॥ २३ (ङ) ॥

विहस्य ववित स्म तदा दशास्यो यदस्ति कीशस्य गुणोऽयमेकः ।

यः पाति तं तस्य हितं विधत्ते प्रकारबाहुल्ययुतैरुपायैः ॥ २३ (च) ॥

प्लवङ्गो वर्तते धन्यो यः कार्याय निजेशितुः । विहाय लज्जां कुरुते यत् तत्रापि नर्तनम् ॥
कृत्वा नृत्यं कूर्दनञ्च कृत्वा लोकाश्च मुदयुगान् । हितं करोति नाथस्य तस्येदं धर्मकोशलम् ॥
वर्ततेऽङ्गद ! ते जातिः स्वामि प्रवित्तसमन्विता । ततः कुतो न रूपे त्वमेवं नाथाश्रितान् गुणान् ॥
अहं गुणप्राहकोऽस्मि तथा परमबोधवान् । रटनं कटु ते तस्मात् कर्णगं न करोम्यहम् ॥
अन्नवीदङ्गदः सत्यां गुणप्राहकतां तव । तनयः पवमानस्य परिश्रावयति स्म माम् ॥
नाशयित्वा वनं पुत्रं हत्वा पुरमदीपयत् । तथाप्यकृतयत्किञ्चित्त्वदीयापकृतिस्त्वसौ ॥
इति ज्ञातुस्तवाहञ्च विचार्य प्रकृतिं शुभाम् । घृष्टतां कृतवानस्मि दिक्सङ्ख्यासम्मिताननः ॥
यत् किञ्चिदवदत् कीशस्तदेत्याहं व्यलोकयम् । यत् ते न लज्जा रोषो वा न वाऽऽयासोऽपि वर्तते ॥
यतः कीश ! तवैषां धीरादस्त्वं पितरं ततः । इति प्रयोज्य वचनं प्राहसद् दिङ्मिताननः ॥
सोऽब्रूतात्त्वा स्वपितरं त्वामप्यात्स्यं मुनिश्चितम् । किन्त्विदानीमन्यदेव मम बुद्धौ समागतम् ॥
ज्ञात्वा त्वां वालिनः पूतयशसो हेतुतां गतम् । न त्वां निहतवानस्मि नीच ! गर्वसमन्वित ! ॥
वद रावण ! भूलोके कियन्तः सन्ति रावणाः । यावतो निजकण्ठिभ्यां श्रुतवानस्मि ताञ् शृणु ॥
एकः प्रगतवानासीत् पातालं विजितुं बलिम् । तं वदध्वाऽस्यापयन् वाजिशालायां शिशवस्तदा ॥
खेलन्तो बालका गत्वा मुहुस्तं समताडयन् । ततो व्यधत्त तं मुक्तमनुभूय दयां बलिः ॥
पुनरन्यं पश्यति स्म सहस्रभुजवान् नृपः । धावित्वा भुवि तं जन्तुविशेषमिव चाग्रहीत् ॥
हेतुना कौतुकेनैव निजं भवनमानयत् । तं पुलस्त्यमुनिगत्वा व्यदधान्मुक्तिसंयुतम् ॥

यत्तेऽस्ति सङ्कोचयुतोऽहमेकं वदंश्चिरं त्वास्त स वालिकुक्षौ ।

त्वमेषु कोऽसीति दशास्ययुक्त ! विहाय तापं वद सत्यमेव ॥ २४ ॥

सोऽब्रूताहं स एवास्मि बलवान् रावणः शठ ! । जानाति यस्य दोर्लीलां गङ्गाधरधराधरः ॥
जानाति यस्य शूरत्वं स उभाया अधीश्वरः । यस्मा अहं कपुष्पाणि समर्प्यं समपूजयम् ॥
स्वकरैः स्वकपद्मानि समुच्छिद्य पुनः पुनः । असङ्ख्यवारं त्रिपुरसूदनं समपूजयम् ॥
विक्रमं मम बाहूनां विजानन्ति दिगीश्वराः । अद्यापि येषां हृदयं शूलितं विदधाति यः ॥
उरसः कठिनत्वं मे जानन्त्याशामतङ्गजाः । यदा यदाऽहं सहठं गत्वा प्राकरवं मृधम् ॥
तदा तदापि नाकुर्वन् चिह्नं येषां दृढा रदाः । अपि त्वुरोभे प्राप्यैव मूलका इव खण्डिताः ॥
यस्मिंश्चलति भूरेषा जायते चलिता तथा । आरोहति गजे मत्ते स्वल्पाकारा तरिर्यथा ॥
स एव वर्तेऽहं लोकप्रतिबुद्धपरक्रमः । अरे मिथ्याप्रलापिन् ! किं श्रुतवानसि नैव माम् ॥

ब्रूषे तमाशामुखमल्पमेव तथा प्रशंसां कुरुषे नरस्य ।

रे नीच ! रे बर्बर ! खवं ! कीश ! बोधोऽधुनास्ते विदितो मया ते ॥ २५ ॥

निशम्यैनां गिरं कोपसमवेतोऽङ्गदोऽब्रवीत् । संयम्य स्वं प्रभाषस्व नीच ! गर्वसमन्वित ! ॥
सहस्रबाहुदोरूपवनस्यापाररूपिणः । दहनायामवद यस्य कुठारोऽनलसन्निभः ॥
धारायां तीव्ररूपायां यस्य स्वधितिवानिधेः । असङ्ख्यावसुधापाला नैकवारं निमज्जिताः ॥
तस्यापि गर्वो व्यदधाद् यं वीक्ष्यैव पलायनम् । रे दशग्रीव ! कस्मात् स वर्तते केवलं नरः ॥
उदण्ड ! रे बोधहीन ! रघुराणं मनुजोऽस्ति किम् । किं मीनकेतनो धन्वी किं गङ्गा चास्ति निम्नगा ॥

पसु सुरधेनु ? कल्पतरु लूखा ? । अन्न दान ? अरु रस पीयूषा ? ॥
 बेनतेय खग ? अहि सहसानन ? । चितामनि पुनि उपल ? दसानन ! ॥
 सुनु मतिमंद ! लोक बैकुंठा ? । लाभ कि रघुपति-भगति अकुंठा ? ॥

बो०—सेन-सहित तव मान मथि, बन उजारि, पुर जारि ।

कस रे सठ ! हनुमान कपि ? गयउ जौ तव सुत मारि ॥ २६ ॥

सुनु रावन ! परिहरि चतुराई । भजसि न कृपासिधु रघुराई ॥
 जौ खल भअसि राम कर द्रोही । ब्रह्म-रुद्र सक राखि न तोही ॥
 मूढ़ ! बृषा जनि मारसि गाला । राम-वयर अस होइहि हाला ॥
 तव सिर-निकर कपिन्ह के आगें । परिहहि धरनि, राम-सर लागें ॥
 ते तव सिर कंदुक-सम नाना । खेलिहहि भालु-कीस चौगाना ॥
 जबहि समर कोपिहि रघुनायक । छुटिहहि अति कराल बहु सायक ॥
 तब कि चलिहि अस गाल तुम्हारा । अस बिचारि, भजु राम उदारा ॥
 सुनत बचन, रावन परजरा । जरत महानल, जनु धृत परा ॥

बो०—कुंभकरन-अस बंधु मम, सुत प्रसिद्ध सकारि ।

मोर पराक्रम नहि सुनेहि, जितेउं चराचर झारि ॥ २७ ॥

सठ ! साखामृग जोरि सहाई । बाँधा सिधु, इहइ प्रभुताई ॥
 नाघहि खग अनेक बारीसा । सूर न होहि ते, सुनु, सब, कीसा ! ॥
 मम भुज-सागर बल-जल पूरा । जहें बूड़े बहु सुर-नर सूर ॥
 बीस पयोधि अगाध अपारा । को अस बीर जो पाइहि पारा ? ॥
 दिगपालन्ह मैं नीर भरावा । भूप-सुजस खल ! मोहि सुनावा ॥
 जौ पै समर-सुभट तव नाथा । पुनि-पुनि कहसि जासु गुन-गाथा ॥
 तो बसीठ पठवत केहि काजा ? । रिपु सन प्रीति करत नहि लाजा ॥
 हरगिरि-मथन निरखु मम बाहु । पुनि सठ कपि ! निज प्रभुहि सराहु ॥

बो०—सूर कवन रावन-सरिस, स्वकर काटि जेहि सीस ।

हुने अनल अति हरष-बहु, -बार, साखि गौरीस ॥ २८ ॥

जरत बिलोकेउं जबहि कपाला । बिधि के लिखे अंक निज भाला ॥
 नर कें कर आपन वध बाँची । हंसै जानि बिधि-गिरा असाँची ॥
 सोउ मन समुझि त्रास नहि मोरें । लिखा बिरंचि जरठ-मति-भोरें ॥
 आन बीर-बल, सठ ! मम आगें । पुनि-पुनि कहसि लाज-पति त्यागें ॥
 कह अंगद, सलज्ज जग माहीं । रावन ! तोहि समान कोउ नाही ॥
 लाजवंत तव सहज सुभाऊ । निज मुख, निज गुन, कहसि न काऊ ॥
 सिर अरु सैल-कथा चित रही । ताते बार बीस तें कही ॥
 सो भुजबल राखेहु उर घाली । जीतेहु सहसबाहु, बलि, बाली ॥
 सुनु मतिमंद ! देहि अब पूरा । काटै सीस कि होइअ सूर ॥
 इंद्रजालि कहुं कहिअ न बीरा । काटइ निज कर सकल सरीरा ॥

बो०—जरहि पतंग मोह-बस, भार बहहि खर-बूंद ।

ते नहि सूर कहावहि, समुझि देख, मतिमंद ! ॥ २९ ॥

कामधुक् पशुरास्ते किं किं कल्पद्रुमंहीरुहः । किमन्नं वर्तते दानं पीयूषं वर्तते रसः ॥
किं वैनतेयः शकुनिः सहस्रास्योऽस्ति पन्नगः । किञ्च चिन्तामणिर्ग्रावा वर्तते? दिङ्मिमतानन! ॥
शृणु ब्रूहि च रे मूढ! किं वैकुण्ठोऽस्ति विष्टपम् । दृढा भवती रघुपते: किं लाभ इतरोपमः ॥

सेनायुतं तेऽभिनिनाशय गवं वनं समुत्पाद्य पुरीं प्रदाह्य ।

स किं हनूमान् कपिरस्ति दुष्ट ! निहत्य ते पुत्रमितोऽगमब् यः ॥ २६ ॥

चतुरत्वं विहाय त्वं शृणु रावण ! शंस च । न भजस्यनुकम्पाब्धि कुतो रघुकुलाधिपम् ॥
चेद् भविष्यासि रे दुष्ट ! राघवद्रोहकारकः । न शक्यतस्तर्हि पातुं त्वां ब्रह्मा शङ्करस्तथा ॥
अज्ञतायुक्त! रे! व्यर्थं मा प्रशंसां कुरु स्विकाम् । एषा रामविरोधेन भविष्यति दशा तव ॥
पुरः प्लवङ्गमाना ते मस्तकानां समूहकाः । निकृता रामविशिखैः पतिष्यन्ति महीतले ॥
तेरनेकैस्तावकीनैः शिरोभिः कन्दुकोपमैः प्लवङ्गमास्तथा भल्लाः खेलिष्यन्त्यश्वकन्दुकम् ॥
रघूणामधिपो युद्धे यदा रुष्टो भविष्यति । निर्यास्यन्ति तदा चापात्रैकेऽतिकठिनाः शराः ॥
किं तदापि तवैषा वाक् प्रगल्भा निस्सरिष्यति । विचार्येत्यमुदारस्य रामस्य भजनं कुरु ॥
इति श्रुत्वैव वचनं ज्वलितोऽतीव रावणः । नूनं प्रज्वलिते तीव्रेवह्नौ निपतितं घृतम् ॥

सोऽन्नत ईदृक् कलशश्रुतिर्मे बन्धुः सुतश्चेन्नरिपुः प्रसिद्धः ।

आकर्ण्यस्त्वं न पराक्रमं मे चराचरञ्चाजयमेव सर्वम् ॥ २७ ॥

अरे ! शठ ! सहायत्वं संयोज्य प्लवगैः कृतम् । पयोनिधिं बद्धवान् स तस्यैवैव स्थितेशिता ॥
उल्लङ्घितं प्रकुर्वन्ति सिन्धुं नैके विहङ्गमाः । किन्तु सर्वेऽपि ते शूरा न भवन्ति कपे! शृणु ॥
प्रत्येकं मे बाहुरास्ते बलवाः पूरितोऽम्बुधिः । यस्मिन्निमग्ना अभवन्त्रैके शूराः सुरा नराः ॥
एते विणतिसङ्ख्याका अगाधापारसिन्धवः । क ईदृशोऽस्ति वीरो य एतेषां पारमाप्नुयात् ॥
दिक्पालैरप्यहं नीरं पूरितं समकारयम् । अश्वावयस्त्वं तु दुष्ट ! सुयशो मां महीभृताम् ॥
यदि त्वदीयो नाथोऽस्ति सुभटः समराङ्गणे । यदीयानां गुणानां त्वं गाथां ब्रूषे पुनः पुनः ॥
तर्हि केन निमित्तेन दूतान् सम्प्रहिणोति सः । कुर्वन् रिपुं प्रति स्नेहं किं नानुभवति त्वणाम् ॥
शिवाद्रिलोलनकरो भुजो मम विलोक्य । ततः प्रशंसां स्वेशस्य कुरु रे शठ ! मर्कट ! ॥

कः शौर्यवान् रावणतुल्य आस्ते निकृत्य येन स्वकरैः स्वकानि ।

दूतानि वह्नौ सपरप्रमोदमनेकवारं गिरिशोऽत्र साक्षी ॥ २८ ॥

प्रज्वलन्ति कपालानि वीक्षमाणोऽभवं यदा । विधातृलिखितान् वर्णान् प्रैक्षे भालेष्वहं तथा ॥
तदा विज्ञाय मनुजपाणिभावं वधं निजम् । विधातृलिखितं भित्त्या ज्ञात्वा हासं समाचरम् ॥
स्मृत्वा तदपि चित्ते मे साधवसं नैव वर्तते । जाने यज्जरो धाताऽलिखत तच्छ्रेमुषीध्रमात् ॥
रे मूढ ! परवीरस्य बलं त्वं मम सम्मुखम् । पुनः पुनः कथयसि त्यक्त्वा लज्जां स्थितिं तथा ॥
बद्धदस्तं ब्रवीति स्म यत्लोके लज्जया युतः । न कोऽपि वर्तते तुल्यस्त्वया हे दिङ्मिमतानन! ॥
लज्जसमायुक्ततास्ते सहजा प्रकृतिस्तव । कमपि स्वमुखेन त्वं न ब्रवीषि स्वकान् गुणान् ॥
ककर्तृनाद्रिवहनकथा ते हृदये स्थिता । ततो विणतिवारं त्वं तस्या वर्णनमाचरः ॥
तं भुजानां बलं चित्ते न्यदधाः परिगोपितम् । अजयो दिक्शतभुजं येन त्वं बलिवालिनो ॥
शृणु रे घीमान्धयुक्त ! तव वाचाधुनास्त्वलम् । किं कोऽपि शूरो भवति केवलं भूजकर्तृनैः ॥
न कोऽपि मग्नये वीरसिन्द्रजालविधायकम् । समग्रमपि देहं स निजं कृन्तति यद्यपि ॥

ज्वलन्ति मोहस्य वशाः पतङ्गा वहन्ति मारं निकराः खराणाम् ।

ते नैव शूराः कथिता भवन्ति विज्ञाय पश्येत्युपलब्धिमान् ॥ २९ ॥

अब जनि बतबढ़ाव, खल ! करही । सुनु मम बचन, मान परिहरही ॥
 दसमुख ! मैं न बसीठी आयउँ । अस बिचारि रघुबीर पठायउँ ॥
 बार-बार अस कहइ कृपाला । नहि गजारि-जसु, बधैं सुकाला ॥
 मन महैं समुझि बचन प्रभु केरे । सहैउँ कठोर बचन, सठ ! तेरे ॥
 नाहि त, करि मुख-भंजन तोरा । लै जातैउँ सीतहि बरजोरा ॥
 जानेउँ तव बल अधम ! सुरारी ! । सूने हरि आनिहि परनारी ॥
 तैं निसिचर-पति गर्व बहूता । मैं रघुपति-सेवक कर दूता ॥
 जौ न राम-अपमानहि डरऊँ । तोहि देखत अस कौतुक करऊँ ॥

दो०—तोहि पटक महि, सेन हति, चौपट करि तव गाउँ ।

तब जुबतिन्ह-समेत सठ ! जनकसुतहि लै जाउँ ॥ ३० ॥

जौ अस करौ, तदपि न बड़ाई । मुअेहि बधैं नहि कछु मनुसाई ॥
 कोल, काम-बस, कृपिन, बिमूढ़ा । अति दरिद्र, अजसी, अति बूढ़ा ॥
 सदा रोगबस, संतत क्रोधी । बिष्नु-बिमुख, श्रुति-संत-बिरोधी ॥
 तनु-पोषक, निदक, अध-खानी । जीवत सब-सम चौदह प्राणी ॥
 अस बिचारि, खल ! बधउँ न तोही । अब जनि रिस उपजावसि मोही ॥
 सुनि, सकोप कह निसिचर-नाथा । अधर दसन दसि, मीजत हाथा ॥
 रे कपि अधम ! मरन अब चहसी । छोटे बदन, वात बड़ि कहसी ॥
 कटु जल्पसि, जड़ कपि ! बल जाकैं । बल-प्रताप-बुधि-तेज न ताकैं ॥

दो०—अगुन, अमान, जानि तेहि, दोह पिता बनबास ।

सो दुख, अरु जुबती-बिरह, पुनि, निसि-दिन मम त्रास ॥ ३१ (क) ॥

जिन्ह के बल कर गर्व तोहि, अइसे मनुज अनेक ।

छाहि निसाचर दिवस-निसि, मूढ़ ! समुझ तजि टेक ॥ ३१ (ख) ॥

जब तेहि कीन्ह राम कै निदा । क्रोधवन्त अति भयउ कपिदा ॥
 हरि-हर-निदा सुनइ जो काना । होइ पाप गोघात-समाना ॥
 कटकटान कपिकुंजर भारी । दुहुँ भुजदंड तमकि महि मारी ॥
 डोलत घरनि, सभासद खसे । चले भाजि भय-मारुत-प्रसे ॥
 गिरत सँभारि उठा दसकंधर । भूतल परे मुकुट अति सुंदर ॥
 कछु तेहि लै निज सिरन्हि सँवारे । कछु अंगद, प्रभु-पास पबारे ॥
 आवत मुकुट देखि, कपि भागे । दिनहीं लूक परन, बिधि ! लागे ॥
 की रावन, करि कोप चलाए । कुलिस चारि, आवत अति घाए ॥
 कह प्रभु हँसि, जनि हृदयें डेराहू । लूक न असनि, केतु नहि राहू ॥
 ए किरीट दसकंधर केरे । आवत बालितनय के प्रेरे ॥

दो०—तरकि पवनसुत कर गहे, आनि धरे प्रभु-पास ।

कौतुक देखहि मासु-कपि, बिनकर-सरिस प्रकास ॥ ३२ (क) ॥

उही सकोपि दसानन, सब सन कहत रिसाइ ।

घरहु कपिहि, धरि मारहु, सुनि अंघब मुसुकाइ ॥ ३२ (ख) ॥

अरे खल ! विवादस्य वृद्धि माकुरु सम्प्रति । शृणु मे वचनं यत् त्वमभिमानं परित्यज ॥
 दिग्वक्त्र ! नाहमायातः सन्ध्यर्थं दूतसन्निभः । प्रेषितो रघुवीरेण विचार्येत्यमहं परम् ॥
 कथयत्यनुकम्पालुः पुनः पुनरिदं वचः । यद् यशो जायते नैव गजारेजम्बुके हते ॥
 नाथस्य तस्य वचसः स्मृति सम्पाद्य मानसे । ववांसि सोढवानस्मि तव क्रूराणि रे शठ ! ॥
 नो चेदहं संविधाय त्वदीयं मुखभञ्जनम् । अनेष्यं हठसंयुक्तं विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
 बलं तव तदेवाव रे नीच ! विवृधाहित ! । विजनस्थानतोऽन्यस्य पत्नीं हत्वाऽऽनयो यदा ॥
 त्वं रात्रिञ्चरनाथोऽसि परमवैयुतस्तथा । अहन्तु रघुनाथीयदाससन्देशवाहकः ॥
 भयं नानुभवेयं चेदहं रामापमानजम् । त्वयि पश्यत्येव तर्हि कुर्यां कौतुकमीदृशम् ॥

प्रक्षिप्य कौ त्वां पृतनां निहत्य नीत्वा विनाशं वसतिं त्वदीयाम् ।

रे प्राकृत ! त्वत्तरुणोसमेतां विदेहभूपालसुतां नयेयम् ॥ ३० ॥

यद्यपीदं समं कुर्यां महत्त्वं न तथापि मे । वधे कृते मृतस्यैव पुरुषार्थोऽस्ति कोऽपि न ॥
 कोलः कामपराधीनः कृपणोऽतीवमोदयवान् । अतिनिर्धनतायुक्तोऽप्यशः स्थविरः परः ॥
 सदा रोगपराधीनः सन्ततं कोपसंयुतः । पराङ्मुखो रमाधीशाद् वेदसाधुविरोधकृत् ॥
 पोषकः स्वतनोरेव निन्दकः खनिरेनसाम् । इमे शवोपमाः सर्वे चतुर्दश शरीरिणः ॥
 इत्थं विचार्य रे दुष्ट ! न करोमि वधं तव । इदानीं मयि कोपस्य समुत्पत्तिं विधेहि मा ॥
 इति श्रुत्वा कोपयुक्तोऽवदद् रात्रिञ्चराधिपः । अधरं दशनैर्दष्ट्वा परिसम्मर्दयन् करो ॥
 इदानीं रे नीच कीश ! मरणं त्वं समीहसे । यतो मुखेन स्वल्पेन भाषसे महतीं कथाम् ॥
 जड ! कीश ! यदीयेन बलेन कटु जल्पसि । तस्मिन् बलं प्रतापो वा धीस्तेजो वा न वर्तते ॥

विज्ञाय तं मानगुणौघहीनं तस्मै पिताऽवाद् विपिने निवासम् ।

तद्दुःखमास्ते युवतीवियोगोऽप्यास्तेऽनिशं तस्य भयं पुनर्मत् ॥ ३१ (क) ॥

येषां बलेनान्ति तवामिमान एतादृशास्त्रैकविधान् मनुष्यान् ।

अर्हनिशं रात्रिचरा अवन्ति तन्मूढ ! बुध्यस्व विहाय सन्ध्याम् ॥ ३१ (ख) ॥

स इत्थं विदधाति स्म यदा रामस्य निन्दनम् । तदा प्लवङ्गमाघीशोऽभवत् परमकोपवान् ॥
 श्रीशगौरीशयोनिन्दां स्वश्रुत्याऽऽकर्णयन्ति ये । ते कित्तिवर्षं प्राप्नुवन्ति गोहत्याजन्त्यतश्चिभम् ॥
 तीव्रं कटकटाशब्दं व्यदधात् कपिकुञ्जरः । अधट्टयद् दहं भूमौ भूजदण्डावुभावपि ॥
 धरणिर्दोलिता जाताऽपतन् येन सभासदः । पलायन्तापि सङ्ग्रस्ता भयरूपनभस्वता ॥
 निपतन् सावधानः सन्नूततिष्ठद् दशाननः । न्यपतन् भूतले तस्य किरीटा अतिमुन्दराः ॥
 तेषु कांश्चिद् गृहीत्वा स न्यदधान्निजमूर्धसु । कांश्चिच्च प्राक्षिपद् रामसमीपे वालिनन्दनः ॥
 आयातो वीक्ष्य मुकुटान् पलायन्त प्लवङ्गमाः । व्यचारयन्नपि दिवाप्युल्कापातोऽस्ति किं विधे ! ॥
 अथवा रावणेनाति कोपेन परिचालिताः । वज्राश्चत्वारः एवै ते समायात्यतिवेगतः ॥
 प्रभूर्हस्तिवाऽवोचत् तान् भयं श्रयत मा हृदि । नेम उल्का न वा वज्राः केतवो राहवोऽथवा ॥
 किरीटादशसङ्ख्याकाः शिरोयुक्तस्य खल्विमे । आगच्छन्तः सन्ति वालितनुसञ्जातनोदिताः ॥

वातात्मजः सप्ततमग्रहीत् तांश्चानीय पत्युः सविधे न्यधत् ।

ऐक्षन्त तत् कौतुकमृक्षकीशाः ते भानुतुल्यद्युतिमन्त आसन् ॥ ३२ (क) ॥

तत्र प्रवृष्टो दशसङ्ख्यशीर्षो रोषेण युक्तं वदति स्म सर्वान् ।

गृह्णीत कीशं निहत प्रगृह्य श्रुत्वाङ्गवोऽपि स्मितमाचरत् तत् ॥ ३२ (ख) ॥

बेहि बधि, बेगि सुभट सब घावहु । खाहु भालु-कपि जहँ-जहँ पावहु ॥
 मकंठहीन करहु महि जाई । जितत धरहु तापस द्वी भाई ॥
 पुनि सकोप बोलेउ जुबराजा । गाल बजावत तोहि न लाजा ॥
 मरु गर काटि, निलज कुलघाती ! । बल बिलोकि, बिहरति नहि छाती ॥
 रे त्रिय-चोर ! कुमारग-गाभी ! । खल ! मल-रासि ! मंदमति-कामी ! ॥
 सन्यपात जल्पसि दुर्बादा । भभेसि कालबस, खल ! मनुजादा ॥
 याको फलु पावहिगो आगें । बानर-भालु चपेटन्ह लागें ॥
 रामु मनुज, बोलत असि बानी । गिरहि न तव रसना, अभिमानी ! ॥
 गिरिहहि रसना, संसय नाही । सिरन्हि-समेत समर-महि माहीं ॥

सो०—सो नर क्यों दसकंध, बालि बध्यो जौहि एक सर ।

बोसहुँ लोचन अंध, धिग तव जन्म, कुजाति ! जड़ ! ॥ ३३ (क) ॥

तव सोनित कौं प्यास, तृषित राम-सायक-निकर ।

तजउं तोहि तैहि त्रास, कटु-जल्पक निसिचर अधम ! ॥ ३३ (ख) ॥

मैं तव दसन तोरिबे लायक । आयसु मोहि न दीन्ह रघुनायक ॥
 असि रिस होति, दसउ मुख तोरौं । लंका गहि, समुद्र महुँ बोरौं ॥
 गूलरि-फल-समान तव लंका । बसहु मध्य तुम्ह जंतु असंका ॥
 मैं बानर, फल खात न बारा । आयसु दीन्ह न राम उदारा ॥
 जुगुति सुनत, रावन मुसुकाई । मूढ़ ! सिखिहि कहँ बहुत झुठाई ॥
 बालि न कवहुँ गाल अस मारा । मिलि तपसिन्ह, तैं भभेसि लबारा ॥
 साँचेहुँ मैं लबार भुजबीहा ! । जौं न उपारिउं तव दस जीहा ॥
 समुझि राम-प्रताप, कपि कोपा । सभा-माझ, पन करि, पद रोपा ॥
 जौं मम चरन सकसि, सठ ! टारी । फिरहि रामु, सीता मैं हारी ॥
 सुनहु सुभट सब, कह दससीसा । पद गहि, धरनि पछारहु कीसा ॥
 इंद्रजीत आदिक बलवाना । हरषि उठे जहँ-तहँ भट नाना ॥
 झपटहि करि बल बिपुल उपाई । पद न टरइ, बैठहि सिरु नाई ॥
 पुनि उठि झपटहि सुर-आराती । टरइ न कीस-चरन भेहि भाँती ॥
 पुरुष कुजोगी जिमि, उरगारी ! । मोह-बिटप नहि सकहि उपारी ॥

दो०—कोटिन्ह मेघनाद - सम, सुभट उठे हरषाइ ।

झपटहि, टरै न कपि-चरन, पुनि बैठहि सिरु नाइ ॥ ३४ (क) ॥

भूमि न छाँड़त कपि-चरन, देखत रिपु-मद माग ।

कोटि बिघ्न ते संत कर, मन जिमि नीति न त्याग ॥ ३४ (ख) ॥

कपि-बल देखि, सकल हियँ हारे । उठा आपु, कपि कें परचारे ॥
 गहत चरन, कह बालिकुमारा । मम पद गहँ, न तोर उबारा ॥
 गहसि न राम-चरन, सठ ! जाई । सुनत फिरा, मन अति सकुचाई ॥
 भयउ तेजहत, श्री सब गई । मध्य दिवस जिमि ससि सोहई ॥
 सिंघासन बैठेउ सिरु नाई । मानहुँ संपति सकल गँवाई ॥
 जगदात्मा प्रानपति रामा । तामु बिमुख, किमि लह बिश्रामा ? ॥
 उमा ! राम की भृकुटि-बिलासा । होइ बिस्व, पुनि पावइ नासा ॥

सोऽब्रूत हत्वाऽमुं क्षिप्रं सुभटा! धावताऽखिलाः! । ऋक्षान् कपींस्तथात्तापि यत्र यत्नोपलप्स्यथ ॥
गत्वा घरित्रीं कुशत प्लवङ्गमविवर्जिताम् । प्रगृह्णीतापि बन्धू तो जीवन्तावेव तापसो ॥
अवदत् तं कोपयुक्तो युवराजोऽङ्गदस्ततः । यद् व्यर्थं भाषमाणस्य तव लज्जा न वर्तते ॥
छित्त्वा गर्लं म्रियस्व त्वं निर्लज्ज! कुननाशक! । बलं विलोक्यापि मे ते हृदयं न विदीर्यते ॥
अरे सीमन्तिनीचोर! कुमार्गगतिकारक! । खल! राशे! कित्बिषाणां कामिन्! मन्दचिदन्वित! ॥
दुर्वादं जल्पसि त्वं रे! सन्निपातेन हेतुना । प्राप्तोऽसि कालनिघ्नत्वं नोच! मानुषभक्षक! ॥
कर्मणोऽस्य प्राप्स्यसि त्वं भविष्यत्समये फलम् । योजितासु चपेटासु त्वयि भल्लैश्च वानरैः ॥
रामो मनुष्य इत्येतां भारतीं वदतस्तव । कुतः पतन्ति नो जिह्वा अरे गर्वसमन्वित! ॥
संशयो वर्तते नात्र यत् पतिष्यन्ति तावकाः । त्वदीयमूर्धभिर्युक्ता रसनाः समरावनो ॥

दशग्रीव! कस्मात् स आस्ते मनुष्यो न्यहन्नेकमात्रेषुणा वालिनं यः ।

दृशां दिग्द्वयेनापि युक्तस्तस्त्वमन्धः कुजाते! जड स्वर्जनिं वसन्ते धिक् ॥ ३३ (क) ॥

तृषा शोणितस्य त्वदीयस्य युक्ताः स्थिताः सन्ति रामस्य पुञ्जः शराणाम् ।

ततश्चासतस्त्वामहं सन्त्यजामि त्रियामाचर! प्राकृत! क्रूरजल्प! ॥ ३३ (ख) ॥

वर्ते लोटयितुं शक्तस्त्वदीयान् रदनानहम् । किन्त्वाज्ञां दत्तवान्नास्ति मह्यं रघुकुलाधिपः ॥
ईदृग् रुडास्ते वक्त्राणि भञ्जयानि दशापि ते । तथा लङ्कां समागृह्य भञ्जयानि सरिस्पतो ॥
आस्ते त्वदीया लङ्केयमौदुम्बरफलं यथा । यस्यां यूयं निवसथ जन्तवो भयवर्जिताः ॥
कीणोऽहं तद् विलम्बो न फलस्यैतस्य भक्षणे । आज्ञां मे दत्तवान्नास्ति किन्तुदारो रघूत्तमः ॥
युक्तिमेतामङ्गदस्य श्रुत्वाऽकुतः स स्मितम् । अब्रूताप्यज्ञ! कस्मात् त्वं मिथ्योक्तिं समशिक्षथाः ॥
अकरोन्न कदापीत्थं वाली स्वात्मप्रशंसनम् । मिलित्वातापसो त्वं तु जातो वाचालतायुतः ॥
सोऽब्रूत विंशतिभुज! सत्यं वाचलतायुतः । उत्पाटयानि यदि न दशापि रसनास्तव ॥
कृत्वा रामप्रतापस्य स्मृतिं कृत्वा रुषं तथा । कृत्वा प्रतिज्ञां न्यदधात् सभायां चरणं निजम् ॥
अब्रूताप्यसि शक्तश्चेत् पादं चालयितुं मम । तर्हि रामो निवृत्तः स्यात् सीतां संहतवानहम् ॥
दशग्रीवो भाषते स्म सुदीराः! शृणुताखिलाः । पादमस्य गृहीत्वामुं कीशं क्षिपत भूतले ॥
मेघनादप्रधानास्ते ततो बलसमन्विताः । उदतिष्ठन् बहुविधा हृष्टा वीरा इतस्ततः ॥
बलं प्रयोज्य बहुधा यत्नं कृत्वा समाक्रमन् । पादो न चालितः सर्वरूपविष्टं सकानति ॥
सुरविद्वेषकर्तार आक्रमन्ते पुनः पुनः । न चालितोऽभवत् पादः प्लवगस्य तथैव तैः ॥
न शक्यते चालयितुं मोहशास्त्री कुयोगिना । हे सर्पारोऽब्रवीदित्थं काकभ्रूशुण्डिरीशविम् ॥

इन्द्रारितुल्यः परकोटिसङ्ख्यैः समुत्थितं प्रीतिपुतैः सुवीरैः ।

क्रान्तञ्च नाभूच्चलितं पदं तत् तदोपविष्टं सशिरोऽवनामम् ॥ ३४ (क) ॥

अहातगोश्रं पदमीक्षमाणस्यारेमंदोऽमूद् द्रवितस्तथैव ।

यथा मनः साधुजनस्य विघ्नकोट्यापि खिन्नं न जहाति नीतिम् ॥ ३४ (ख) ॥

कपेर्बलं समालोक्य सर्वे हृदि पराजिताः । रावणः कपिनाऽहूत उदतिष्ठत् स्वयं ततः ॥
तं पदं परिगृह्णन्तमब्रवीद् वालिनन्दनः । ग्रहणान्मम पादस्य नोद्धारस्ते भविष्यति ॥
गत्वा रामस्य चरणी न गृह्णासि कुतः शठ! । श्रुत्वा परावर्ततासो परसङ्कोचसंयुतः ॥
अभूत् स नष्टतेजस्कः सर्वश्रीवर्जितस्तथा । यथा मध्यन्दिनगतः शोभते रजनीकरः ॥
गत्वा च नमयित्वा कं सिंहासन उपाविशत् । हापयित्वा ध्रुवं सर्वस्वरूपामपि सम्पदम् ॥
सर्वेषां जगतामात्मा प्राणानामधिपस्तथा । सम्प्राप्नुते किं विश्रामं यस्तस्माद्विमुखः स्थितः ॥
शिवो ब्रूते शिवे! रामस्य भ्रूकुट्योर्विलासनात् विश्वं प्रजायते भूयः प्राप्नोति च विनाशनम् ॥

तून ते कुलिस, कुलिस तून करई । तामु दूत-पन, कहू किमि टरई ? ॥
 पुनि कपि कही, नीति बिधि-नाना । मान न, ताहि कालु निअराना ॥
 रिपु-मद-मथि, प्रभु-सुजसु सुनायो । यह कहि चल्थो बालिनृप-जायो ॥
 हतौ न खेत खेलाइ-खेलाई । तोहि, अवहि का करौ बड़ाई ॥
 प्रथमहि तामु तनय, कपि मारा । सो सुनि, रावन भयउ दुखारा ॥
 जातुधान अंगद - पन देखी । भय-ब्याकुल सब भए बिसेषी ॥

बो०—रिपु-बल धरषि, हरषि कपि, बालितनय बल-पुंज ।

पुलक सरीर, नयन जल, गहे राम-पद-कंज ॥ ३५ (क) ॥

साँझ जानि दसकंधर, भवन गयउ बिलखाइ ।

मंदोदरी रावनहि, बहुरि कहा समुझाह ॥ ३५ (ख) ॥

कंत ! समुझि मन, तजहु कुमतिही । सोह न समर तुम्हहि रघुपतिही ॥
 रामानुज लघु रेख खचाई । सोउ नहि नाघहु, असि मनुसाई ॥
 पिय ! तुम्ह ताहि जितब संग्रामा । जाके दूत केर यह कामा ॥
 कौतुक सिंधु नाधि, तब लंका । आयउ कपि-केहरी असंका ॥
 रखवारे हति, बिपिन उजारा । देखत तोहि अच्छ तेहि मारा ॥
 जारि सकल पुर, कोहैसि छारा । कहाँ रहा बल - गर्ब तुम्हारा ॥
 अब पति ! मृषा गाल जनि मारहु । मोर कहा कछु हृदय बिचारहु ॥
 पति ! रघुपतिहि नृपति जनि मानहु । अग-जग-नाथ, अतुलबल जानहु ॥
 बान-प्रताप, जान मारीछा । तामु कहा नहि मानैहि नीचा ॥
 जनक-सभाँ अगनित भूपाला । रहे तुम्हउ, बल अतुल विसाला ॥
 भंजि धनुष, जानकी बिआही । तब संग्राम जितेहु किन ताही ? ॥
 सुरपति-सुत जानइ बल थोरा । राखा जिअत, आखि गहि फोरा ॥
 सूपनखा कै गति तुम्ह देखी । तदपि हृदय नहि लाज बिसेषी ॥

बो०—बधि बिराघ-खर-दूषनहि, लीलां हत्यो कबंध ।

बालि एक सर मारचो, तेहि जानहु दसकंध ! ॥ ३६ ॥

जैहि जलनाथ बंधायउ हेल । उतरे प्रभु दल-सहित सुबेला ॥
 काहनीक दिनकर-कुलकेतू । दूत पठायउ तव हित-हेतू ॥
 सभा माझ जैहि तव बल मथा । करि-बरूथ महँ मृगपति जथा ॥
 अंगद-हनुमत अनुचर जाके । रन - बाँकुरे बीर अति बाँके ॥
 तेहि कहँ पिय ! पुनि-पुनि नर कहहु । मुधा मान - ममता - मद बहहु ॥
 अहह कंत ! कृत राम-बिरोधा । काल-बिबस-मन उपज न बोधा ॥
 काल, दंड गहि काहु न मारा । हरइ धर्म - बल - बुद्धि - बिचारा ॥
 निकट काल जैहि आवत साईं ! तेहि भ्रम होइ तुम्हारिहि नाईं ॥

बो०—बुइ सुत मरे, बहेउ पुर, अजहुँ पूर पिय ! देहु ।

कृपासिंधु रघुनाथ भजि, नाथ ! बिमल जसु लेहु ॥ ३७ ॥

नारि-बखन सुनि बिसिख-समाना । सभाँ गयउ उठि, होत बिहाना ॥
 बैठ जाइ सिंघासन फूली । अति अभिमान, त्रास सब भूली ॥

तृणं विधत्ते कुलिशं कुलिशं यस्तृणं तथा । तस्य दूतस्य सन्धा किं चलेत् क्वापीति संवद ॥
ततः कपिर्बहुविधां नीतिं तं समभाषत । किन्तु नामन्यत स तां मृत्युस्तं निकषा यतः ॥
प्रमथ्यारमंदं तं सोऽश्रावयन्नायसद्यशः । तथेदं वचनं प्रोच्य निरगाद् भूपवालिजः ॥
न यावत् त्वां हनिष्यामि खेलयित्वा मुहुरणे । तावत् प्रशंसनं स्वीयं विदधाम्यधुनैव किम् ॥
स कपिः पूर्वमेवाहन् रावणस्य तनूद्भवम् । त समाचारमाकर्ण्य सोऽभवद् दुःखसंयुतः ॥
अङ्गदस्य प्रतिज्ञां तां सफलां वीक्ष्य राक्षसाः । सर्वेऽपि व्याकुला जाता विशिष्टं साध्वसात् तदा ॥

कपिविनाशयारिवलं प्रसन्नो बलस्य पुञ्जो नृपवालिपुत्रः ।

रोमाञ्चिताङ्गो जलपूर्णनेत्रोऽग्रहीत् स रामस्य पदाब्जयुग्मम् ॥ ३५ (क) ॥

विज्ञाय सायं समयं दशास्य ओदास्ययुवतो भवनं गतोऽभूत् ।

मन्वोदरी तं पुनरप्यनेकरूपं प्रबोध्येति समस्यधत् ॥ ३५ (ख) ॥

विचार्य चित्ते हे कान्त ! कुमतिं त्यजताद् भवान् । युद्धं रघ्वीशेन साकं भवदीयं न शोभते ॥
रेखा रामस्यानुजेन लघ्वी विलिखिताभवत् । न शक्तस्तामपि क्रान्तुं भवतः पौरुषं त्विदम् ॥
किं भवान् हे प्रियतम ! तं सङ्ग्रामे विजेष्यते । वर्तते यस्य सन्देशहरस्याचरणं त्विदम् ॥
उल्लङ्घ्य कौतुकेनाब्धिर स लङ्कां भवदीयकाम् । शङ्काहीनः समागच्छद् बलीवदनकेसरी ॥
रक्षाकर्तुं न विनाश्यासावुच्छिन्नमकरोद्वनम् । वीक्षमाणे च भवति सुतमक्षममारयत् ॥
प्रज्वाल्य नगरीं सर्वा नीतवान् भस्मरूपताम् । भवतो बलजो गर्वस्तदा कुत्र गतोऽभवत् ॥
इदानीं नाथ ! मा मिथ्या करोत्वात्मप्रशंसनम् । ममोक्त्या किमपि स्वीये चित्ते चिन्तयताद् भवान् ॥
पते ! रघुपतिं मैव मन्यताम् नृपमात्रकम् । चराचरेशमनुबलं तं परिबुध्यताम् ॥
प्रतापं बुद्धवान् नीचो मारीचस्तस्य पत्तिणः । मन्यते स्म भवान्नैव तदीयामपि भारतीम् ॥
असङ्ख्या भूमिपा आसन् सभायां मिथिलापतेः । आसीद् भवानप्यतुलपृथुशक्तिसमन्वितः ॥
स प्रभज्य धनुस्तत्र सीतायाः पाणिमग्रहीत् । तदा तं हेतुना केन जितवान्न भवान् रणे ॥
सुराधीशस्य तनयः स्वयं जानाति तद्बलम् । यं गृहीत्वाऽक्षि संस्फोट्य जीवन्तं स व्यमुञ्चत ॥
भवता वर्तते शूर्पणखाया गतिरीक्षिता । तथापि कापि लज्जा न जायते भवतो हृदि ॥

हत्वा विराधं खरदूणषी यो न्यहन् कबन्धञ्च सुलीलयैव ।

एकेषुणा वालिनमप्यहन् यो जानातु तं हे वशसङ्ख्यकण्ठ ॥ ३६ ॥

अबध्नाद् यो हेलयैव क्षारं स्तोतस्विनीपतिम् । सुवेलाद्री सैन्ययुवतः प्रभुस्तरति स्म यः ॥
समन्वितः करुणया वासवेशकुलध्वजः । हिताय भवतः स्वीयं दूतमप्रेषयत् तथा ॥
सभाया मध्यमागत्य योऽमध्नाद् भवतो बलम् । मध्यमेत्येभवन्दस्य तन् मध्नाति हरिर्यथा ॥
वातजन्माङ्गदमुखा वर्तन्ते यस्य सेवकाः । रणे पराक्रमयुता अत्यन्तं सुभटास्तथा ॥
प्रभाषते प्रिय ! भवांस्तं मनुष्यं पुनः पुनः । ममतां मदभानो च धारयत्यर्थवजितम् ॥
हा कान्त ! भवता रामविरोधो वर्तते क्रुतः । कालाधीनस्य भवतश्चित्ते बोधो न जायते ॥
दण्डं गृहीत्वा कमपि कालो नयति न क्षयम् । विचारबलधीधमास्तस्यासौ नयति क्षयम् ॥
हे नाथ ! यस्य निकटे कुरुते काल आगतिम् । मिथ्याधीर्जायते तस्य भवतो जायते यथा ॥

नष्टो सुतो दग्धमभूत् पुरञ्च पापात् प्रियाद्यापि विरम्यतां तत् ।

कृपालुरध्वीश्वरभक्तिपूर्वं स्वामिन् ! यशो निर्मलमाप्यताञ्च ॥ ३७ ॥

कृत्वा स्वकर्णगं पत्न्या वचनं विशिखोपमम् । प्रभाते जात एवासौ चलति स्म सभां प्रति ॥
सम्प्राप्योपाविशत् सिंहासने प्रौढिप्रदर्शकः । परमेणाभिमानेन विस्मृत्य सकलं भयम् ॥

इहाँ राम अंगदहि बोलावा । आइ चरन-पंकज सिर नावा ॥
 अति आदर समीप बैठारी । बोले बिहंसि कृपाल खरारी ॥
 बालितनय ! कौतुक अति मोही । तात ! सत्य कहु, पूछउं तोही ॥
 रावनु जातुधान - कुल - टीका । भुज-बल अतुल जासु जग लीका ॥
 तासु मुकुट तुम्ह चारि चलाए । कहहु तात ! कवनी बिधि पाए ? ॥
 सुनु सबंग्य ! प्रनत - सुखकारी । मुकुट न होहि, भूप गुन चारी ॥
 साम, दान अरु दंड - बिभेदा । नृप-उर बसहि नाथ ! कह वेदा ॥
 नीति - धर्म के चरन सुहाए । अस जियँ जानि, नाथ पहि आए ॥

दो०—धर्महीन, प्रभु-पद - बिमुख, काल-बिबस दससीस ।

तेहि परिहरि, गुन आए, सुनहु कोसलाधीस ! ॥ ३८ (क) ॥

परम चतुरता श्रवन सुनि, बिहँसे रामु उदार ।

समाचार पुनि सब कहे, गढ़ के बालिकुमार ॥ ३८ (ख) ॥

रिपु के समाचार जब पाए । राम, सचिव सब निकट बोलाए ॥
 लंका बाँके चारि दुआरा । कैहि बिधि लागिअ, करहु बिचारा ॥
 तब कपीस, रिच्छेस, बिभीषन । सुमिरि हृदयँ दिनकर-कुल-भूषन ॥
 करि बिचार, तिन्ह मंत्र दृढ़ावा । चारि अनी कपि-कटकु बनावा ॥
 जथाजोग सेनापति कीन्हे । जूथप सकल बोलि तब लीन्हे ॥
 प्रभु - प्रताप कहि सब समुझाए । सुनि, कपि सिघनाद करि घाए ॥
 हरषित राम-चरन सिर नावहि । गहि गिरि-सिखर, बीर सब धावहि ॥
 गर्जहि - तर्जहि भालु - कपीसा । जय रघुबीर कोसलाधीसा ॥
 जानत परम दुर्ग अति लंका । प्रभु-प्रताप कपि चले असंका ॥
 घटाटोप करि, चहुँ दिसि घेरी । मुखहि निसान बजावहि भेरी ॥

दो०—जयति राम, जय लछिमन, जय कपीस सुघोष ।

गर्जहि सिघनाद कपि, भालु महाबल - सौँव ॥ ३९ ॥

लंका भयउ कोलाहल भारी । सुना दसानन अति अहँकारी ॥
 देखहु बनरन्ह केरि ढिठाई । बिहँसि, निसाचर-सेन बोलाई ॥
 आए कीस काल के प्रेरे । छुधावत सब निसिचर मेरे ॥
 अस कहि, अट्टहास सठ कीन्हा । गृह बैठे, अहार बिधि दीन्हा ॥
 सुभट ! सकल चारिहुँ दिसि जाहू । धरि-धरि भालु-कीस सब खाहू ॥
 उमा ! रावनहि अस अभिमाना । जिमि टिटिभ खग सूत उताना ॥
 चले निसाचर आयसु मागी । गहि कर भिडिपाल, बर साँगी ॥
 तोमर, मुद्गर, परसु प्रचंडा । सूल, कृपान, परिष, गिरिखंडा ॥
 जिमि अरुनोपल-निकर निहारी । धावहि सठ खग मांस-अहारी ॥
 चौब-मंग-दुख तिन्हहि न सूसा । तिमि घाए मनुजाद अबूसा ॥

दो०—नानायुध - सर - चाप - धर, जातुधान बलबीर ।

कोट - कँगूरन्ह चढ़ि गए, कोटि - कोटि रनघोर ॥ ४० ॥

कोट-कँगूरन्ह सोहहि कैसे । मेरु के संगनि जनु घन बैसे ॥

रघुनाथो वालिसूनोराज्ञानं व्यदधादितः । स एतानमयच्छीर्षं प्रभोः पादसरोजयोः ॥
उपवेश्य स्वनिकटे परमेणादरेण तम् । विहस्य प्रायुनग् वाचं कृपालुः खरशासनवः ॥
हे वालितनुमञ्जात ! ममास्ते कोतुकं परम् । अतोयत् तात ! पृच्छामि तत् सत्यं त्वं निरूपय ॥
यो रावणो यातुधानकुलस्य तिलकं स्थितम् । यस्यातुलाया दोषशक्तेः प्रभावो जगति स्थितः ॥
किरीटास्तस्य चत्वारस्त्वया परिविचालिताः । तात ! भाषस्व ते केन विघ्नोपगतास्त्वया ॥
सोऽब्रूत शृणुतात् सर्वबोध ! प्रणतसीढ्यद ! । ते किरीटा न वर्तन्ते चत्वारः सन्ति राङ्गुणाः ॥
सामदाने भेददण्डाविति सागरसङ्ख्यकाः । वसन्ति राट्चित्त इत्थं वदन्ति श्रुतयः प्रभो ! ॥
इमे मनोरमाः पादा वर्तन्ते नौतिधर्मयोः । इत्थं विचार्य हृदये प्रभोः सन्निधिमागताः ॥

यद् धर्मनाथाङ्घ्रिपराङ्मुखोऽसौ कालस्य निघ्नश्च ककुब्जितास्यः ।

तत् तं विहायायुरिमे भवन्तं गुणा अयोधेश ! भवाङ्गुणोतु ॥ ३८ (क) ॥

श्रुत्वा श्रुतिभ्यामतिचातुरीं तां व्यधत् हासं रघुराङ्गुदारः ।

वृत्तान्तजातं वदति स्म सर्वं दुर्गस्य वाल्यङ्गमवस्ततश्च ॥ ३८ (ख) ॥

वृत्तान्तजातमहितगतं विज्ञातवान् यदा । तदाऽऽह्वयत् प्रभुः सर्वामात्यान् पार्श्वं तथावदत् ॥
यद् द्वारः सन्ति विकटा लङ्काया अब्धिसङ्ख्यकाः । केन विघ्ना विचारयत साम्प्रतम् ॥
ततः कपीनां भल्लानाञ्चेशावपि विभीषणः । संस्मृत्य हृदये भास्वदन्ववायस्य भूषणम् ॥
विचारं प्रविधायापि व्यदधुर्मन्त्रनिश्चयम् । अकुर्वन् कपिसेनायास्तथा व्यूहचतुष्टयम् ॥
यथायोग्यमकुर्वन्त तांस्तांस्ते बाहिनीपतीन् । आह्वयश्च ततः सर्वानपि तान् बाहिनीपतीन् ॥
प्रभोः प्रतापं सकलान् प्रभाष्योपादिशन् पुनः । निशम्य कपयोऽधादन् कृत्वा केसरिगर्जनम् ॥
नमयन्ति स्म ते सर्वे हृष्टाः कं रामपादयोः । धावन्ति स्म समे वीरा शृङ्गाण्यागृह्य भूभृताम् ॥
अगर्जश्चातर्जयस्ते भल्लकप्लवगोत्तमाः । रघुवीरः कोसलेशो जयत्विति गिरं श्रिताः ॥
जानन्तोऽपि पुरीं लङ्कां दुर्गमत्यन्तदुर्जयम् । कीशाः प्रभोः प्रतापेन प्रचलन्ति स्म निर्भयाः ॥
संविधाय घटाटोपमावेष्ट्य सकला दिशः । ढक्काभेर्यादिवाद्यानि वादयन्तो निजाननैः ॥

रामो जयो स्यादथ लक्ष्मणश्च जयो भवेत् कीशपतिः सुकण्ठः ।

मृगेन्द्रनादैरवदन्नवभ्रवलस्य सीमाः प्लवगाश्च भल्लाः ॥ ३९ ॥

लङ्कापुर्यां जायते स्म तीव्रः कोलाहलस्तदा । अश्रुणोदतिगर्वीं स्वानब्रूतापि दशाननः ॥
विलोकयत् धृष्टत्वं प्लवङ्गमसमाश्रितम् । ततो विहस्य रजनीचरसेनां स आह्वयत् ॥
पुनरब्रूत यत् कीशाः प्राप्ताः कालेन नोदिताः । राक्षसा मामकीनाश्च वर्तन्ते क्षुत्समन्विताः ॥
इदं प्रभाष्य व्यदधादट्टहासं स बालिशः । यद् वसद्भ्यो मेह एवाऽऽहारं नो दत्तवान् विधिः ॥
सर्वे सुवीरा व्रजत हरित्सु सकलास्वपि । खादत प्लवगान् भल्लान् घृत्वा घृत्वा समानपि ॥
शिवो वक्ति शिवे ! जातो रावणो गर्ववांस्तथा । खं रोद्धुं गर्ववाञ्छेत उत्तानष्टिट्टिभो यथा ॥
गृहीत्वाज्ञां व्रजन्ति स्म ते सर्वे रजनीचराः । गृहीत्वा पाणिषु वरान् भिन्दिपालांस्तथा शलान् ॥
तोमरान् मुद्गरानुप्रकर्मकर्तुन् परश्वधान् शूलान् कृपाणान् परिधान् खण्डान् वसुमतीभृताम् ॥
विलोक्यारुणवर्णानां प्रस्तराणां कदम्बकम् । मूढा मांसाहारशीलाः खगा धावन्ति तत् प्रति ॥
तेनानुभूयते दुःखं चञ्चुनाशसमुद्भवम् । तथा धावन्ति स्म बोधरहिता रजनीचराः ॥

नानायुधा बाणधनुर्धराश्च सशक्तिका रात्रिचरप्रवीराः ।

समारुह्यावरणस्य कूटान् घीराः समीके परकोटिसङ्ख्याः ॥ ४० ॥

त आवरणकूटेषु स्थिता वीरा विराजिताः । विराजिता ननु घनाः सुवर्णशिखरिस्थिताः ॥

बाजहि ठोल - निसान जुझाऊ । सुनि धुनि, होइ भटन्हि-मन चाऊ ॥
 बाजहि भेरि, नफोरि अपारा । सुनि, कादर-उर जाहि दरारा ॥
 देखिन्ह जाइ कपिन्ह के ठट्टा । अति बिसाल-तनु भालु सुभट्टा ॥
 घावहि, गर्नहि न अवघट घाटा । पबंत फोरि करहि गहि बाटा ॥
 कटकटाहि कोटिन्ह भट गर्जहि । दसन ओठ काटहि, अति तर्जहि ॥
 उत रावन, इत राम दोहाई । जयति-जयति-जय परी लराई ॥
 निसिचर सिखर - समूह ढहावहि । कूदि धरहि कपि, फेरि चलावहि ॥

छ०—धरि कुधर-खंड, प्रचंड मकंठ-भालु गढ़ पर डारहीं ।
 मपटहि, चरन गहि पटक महि, भजि चलत, बहुरि पचारहीं ॥
 अति तरल तरुन प्रताप तरपहि, तमकि गढ़ चढ़ि-चढ़ि गए ।
 कपि-भालु चढ़ि मंदिरन्ह जहँ-तहँ राम-जसु गावत भए ॥

बो०—एकु-एकु निसिचर गहि, पुनि कपि चले पराइ ।

ऊपर आपु, हेठ भट, गिरहि धरनि पर आइ ॥ ४१ ॥

राम-प्रताप प्रबल कपिजूथा । मर्दहि निसिचर सुभट - बरूथा ॥
 चढ़े दुगं पुनि जहँ-तहँ वानर । जय रघुबीर - प्रताप - दिवाकर ॥
 चले निसाचर - निकर पराई । प्रबल पवन जिमि घन-समुदाई ॥
 हाहाकार भयउ पुर भारी । रोवहि बालक, आतुर नारी ॥
 सब मिलि देहि रावनहि गारी । राज करत ओहि मृत्यु हँकारी ॥
 निज दल बिचल सुनी तेहि काना । फेरि सुभट लंकेस रिसाना ॥
 जो रन-बिमुख सुना मै काना । सो मै हतब कराल कृपाना ॥
 सर्वसु खाइ, भोग करि नाना । समरभूमि भअ बल्लभ प्राना ॥
 उग्र बचन सुनि, सकल डेराने । चले क्रोध करि सुभट लजाने ॥
 सन्मुख मरन बीर कै सोभा । तब तिन्ह तजा प्रान कर लोभा ॥

बो०—बहु आयुध-धर सुभट सब, गिरहि पचारि-पचारि ।

व्याकुल किए भालु कपि, परिघ-त्रिसूलन्ह मारि ॥ ४२ ॥

भय-आतुर कपि भागन लागे । जद्यपि, उमा ! जीतिहहि आगे ॥
 कोउ कह, कहँ अंगद-हनुमंता ? । कहँ नल-नील-दुबिद बलवंता ? ॥
 निज दल बिकल, सुना हनुमाना । पच्छिम-द्वार, रहा बलवाना ॥
 मेघनाद तहँ करइ लराई । टूट न द्वार, परम कठिनाई ॥
 पवनतनय - मन भा अति क्रोधा । गर्जेउ प्रबल-काल-सम जोधा ॥
 कूदि लंक-गढ़ ऊपर आवा । गहि गिरि, मेघनाद कहँ धावा ॥
 भंजेउ रथ, सारथी निपाता । ताहि हृदय महुँ मारैसि लाता ॥
 दुसरें सूत बिकल तेहि जाना । स्यंदन घालि तुरत गृह आना ॥

बो०—अंगद सुना, पवनसुत, गढ़ पर गयउ अकेल ।

रनबाँकुरा बालिसुत, तरकि चढ़ेउ कपि खेल ॥ ४३ ॥

जुद्ध बिरुद्ध क्रुद्ध द्वौ बंदर । राम-प्रताप सुमिरि उर अंतर ॥

वाद्यन्ते स्मानका ढक्काश्चानीकोत्साहदायकाः । श्रुत्वा येषां रवं वीरा जाता उत्साहिचेतसः ॥
वाद्यन्ते स्मासङ्ख्यरूपास्तद्भेर्यः पणवा अपि । श्रुत्वा येषां रवं भीता अभवन् दीर्णमानसाः ॥
ते गत्वैक्षन्त कीशानां भल्लानाञ्च कदम्बकम् । आसन् सुवीरास्तेऽतीवविशालतनुधारिणः ॥
येऽधावन्नृच्चनीचादिघट्टान् नागणयन् भटाः । गृहीत्वाद्रोस्तथा भित्त्वा व्यदधुः पदवीरपि ॥
अकुर्वन्ते कटकटाशब्दं नादं तथा भटाः । अकर्तयन् रदैरोष्ठानकुर्वन्ति तर्जनम् ॥
रावणस्तत्रशरणं श्रीरामः शरणं त्विह । त्रिवारं जयतादित्यं प्रोच्य सर्वैरयुध्यत ॥
रान्निष्चराः क्षिपन्ति स्म समूहान् वसुधाभृताम् । अगूहणन् प्लवगाः पश्चात् तान् पराचालयन्पि ॥

प्रगृह्यान्निभागान् प्रचण्डाः प्लवङ्गास्तथर्क्षाः क्षिपन्ति स्म दुर्गोऽन्नपेषु ।
समाक्रम्य पादान् गृहीत्वाऽक्षिपन्तान् रसायां पलायन्त चातर्जयन्त ॥
अतीवास्थिरास्तीव्रतेजस्विनश्च लघूत्पत्य दुर्गं गृहांश्चाधिकुटाः ।
प्लवङ्गास्तथर्क्षा यशो राघवस्य प्रगातुं प्रवृत्ताः समे यत्र तत्र ॥

प्रत्येकमेवात्रपमाप्रगृह्य कीशाः पलायन्त ततः समे ते ।

ऊर्ध्वं स्थिताः स्वे भटमस्त्रपन्तु नीर्चविधायीऽऽगतवन्त उर्व्याम् ॥ ४१ ॥

प्रवलानां प्लवङ्गानां यूथा रामप्रतापतः । मर्दयन्ति स्मास्त्रपानां सुभटानां समूहकान् ॥
ततो दुर्गे यन्न तत्र समारोहन् प्लवङ्गमाः । प्रतापभानू रघुराड्जयत्वित्यवदस्तथा ॥
तथा ब्रजा राक्षसानामारभन्त पलायनम् । यथा प्रबलवातेन क्षिप्ता वारिधरब्रजाः ॥
हाहाकारो जायते स्म नगरे तीव्ररूपवान् । रुदन्ति स्मातुरा बालाः सकला योषितस्तथा ॥
प्रायुञ्जन्नपशब्दान् दिग्बक्त्रायाऽऽमित्य ते समे । यच्छासनं प्रकुर्वाणो मृत्युमेषोऽस्ति हूतवान् ॥
निजं बलं विचलितं स्वश्रोत्रैः श्रुतवान् यदा । लङ्कापतिः परावर्त्य सुवीरान् कुपितोऽवदत् ॥
श्रोष्यामि यमहं युद्धस्थलाद् विमुखां गतम् । स्वयमेव हनिष्यामि तमहं भीषणासिना ॥
खादित्वा मम सर्वस्वं भुक्त्वा भोगान् बहून्पि । असवो वः प्रिया जाता इदानीं समरावनौ ॥
उन्नामिमां तस्य वाचं श्रुत्वा भीताः समे भटाः । लज्जिता अगमन् भूयो युद्धं कर्तुं रुषान्विताः ॥
युद्धेऽरेः सम्मुखे मृत्युः शोभा वीरस्य वर्तते । इत्थं विचार्य ते लोभमत्यजन् प्राणसंश्रितम् ॥

नानायुधास्ते सुभटाः समेऽपि हृत्वा च हृत्वा व्यदधुः समीकम् ।

कीशाश्च भल्लान् विकलानकुर्वन्नाहत्य सर्वान् परिधंस्त्रिशूलैः ॥ ४२ ॥

ततो भयातुराः कीशा आरभन्त पलायनम् । जेष्यन्ति यद्यप्यग्रे ते शिवे! वक्तीति तां शिवः ॥
कोऽप्यब्रूताङ्गदः कुत्र कुत्रास्तेऽनिलनन्दनः । नलनीलो स्थितौ कुत्र कुत्रास्ते द्विविदस्तथा ॥
यदाशृणोद् विकलतां प्राप्तवत्तत्स्वकं बलम् । अभवत् पश्चिमद्वारि स बली वातजस्तदा ॥
युध्यमानोभेषनादस्तत्राभूद् वातजं प्रति । न भिद्यते स्म तद् द्वारं काठिन्यमभवन्महत् ॥
ततोऽतीव क्रुध्यति स्म चित्ते पवननन्दनः । गर्जनं विदधाति स्म स वीरः कालसन्निभम् ॥
लङ्कादुर्गोर्ध्वमागच्छत् कूर्दनं प्रविधाय सः । गृहीत्वाद्विमघावच्च समुद्दिश्याम्बुदध्वनिम् ॥
अभञ्जयद् रथं तस्य व्यदधात् सारथि व्यसुम् । प्रहारं निजपादेन तस्योरस्यकरोत् तथा ॥
विज्ञाय तं विकलतासंयुतं सारथिः परः । निधाय स्यन्दनेऽन्यस्मिस्तत्क्षणं गृहमानयत् ॥

यदा शृणोदङ्गद एकमेव दुर्गं गतं गन्धवहाङ्गजातम् ।

रणाग्रणीर्वालिसुतः कपिः स उप्लुत्य खेलोपममारुहत् तत् ॥ ४३ ॥

युद्धे विरुद्धोऽञ्जातावरेर्द्धविपि वानरौ । विधाय स्मरणं रामप्रतापस्य स्वमानसे ॥

रावन-भवन चढ़े द्वौ धाई । करहि कोसलाघोस - दोहाई ॥
 कलस-सहित गहि भवनु ढहावा । देखि, निसाचरपति भय पावा ॥
 नारिवृंद कर पीटहि छाती । अब दुइ कपि आए उतपाती ॥
 कपिलोला करि तिन्हहि डेरावहि । रामचंद्र कर सुजसु सुनावहि ॥
 पुनि कर गहि, कंचन के खंभा । कहैन्हि करिअ उतपात अरंभा ॥
 गर्जि परे रिपु-कटक-मझारी । लागे मर्दे भुज-बल भारी ॥
 काहुहि लात, चपेटन्हि केहू । भजहु न रामहि, सो फल लेहू ॥

दो०—एक-एक सों मर्दाहं, तोरि चलावहि मुंड ।

रावन आगें परहि ते, जनु फूटहि दधि-कुंड ॥ ४४ ॥

महा-महा मुखिआ जे पावहि । ते पद गहि, प्रभु-पास चलावहि ॥
 कहइ बिभीषनु तिन्ह के नामा । देहि राम तिन्हहू निज घामा ॥
 खल, मनुजाद, द्विजामिष भोगी । पावहि गति, जो जाचत जोगी ॥
 उमा ! राम मृदुचित करुनाकर । बयर-भाव सुमिरत मोहि निसिचर ॥
 देहि परम गति सो जियँ जानी । अस कृपाल को ? कहहु भवानी ! ॥
 अस प्रभु सुनि, न भजहि भ्रम त्यागी । नर मतिमंद, ते परम अभागी ॥
 अंगद अह हनुमंत प्रबेसा । कीन्ह दुर्ग, अस कह अवधेसा ॥
 लंका द्वौ कपि सोहहि कैसें । मर्याहि सिधु, दुइ मंदर जैसें ॥

दो०—भुज-बल रिपु-दल दलमलि, देखि दिवस कर अंत ।

कूदे जुगल बिगत-श्रम, आए जहें भगवंत ॥ ४५ ॥

प्रभु-पद-कमल सीस तिन्ह नाए । देखि सुभट, रघुपति मन भाए ॥
 राम, कृपा करि जुगल निहारे । भए बिगतश्रम परम सुखारे ॥
 गए जानि अंगद - हनुमाना । फिरे भालु - मर्कट - भट नाना ॥
 जातुधान प्रदोष - बल पाई । घाए करि दससीस - दोहाई ॥
 निसिचर-अनी देखि कपि फिरे । जहँ-तहँ कटकटाइ भट भिरे ॥
 द्वौ दल प्रबल पचारि-पचारी । लरत सुभट, नहि मानहि हारी ॥
 महाबीर निसिचर सब कारे । नाना बरत, बलीमुख भारे ॥
 सबल जुगल दल, समबल जोधा । कोतुक करत, लरत करि क्रोधा ॥
 प्राबिट - सरद - पयोद घनेरे । लरत मनहुँ मारुत के प्रेरे ॥
 अनिप अकंपन अह अतिकाया । बिचलत सेन कीन्हि इन्ह माया ॥
 भयउ निमिष महँ अति अघिआरा । वृष्टि होइ रुधिरापल - छारा ॥

दो०—देखि निबिड़ तम दसहुँ दिसि, कपिदल मयउ खमार ।

एकहि एक न देखई, जहँ-तहँ करहि पुकार ॥ ४६ ॥

सकल भरमु रघुनायक जाना । लिए बोलि अंगद-हनुमाना ॥
 समाचार सब कहि समुझाए । सुनत कोपि कपिकुंजर घाए ॥
 पुनि कृपाल हँसि चाप चढ़ावा । पावक सायक सपदि चलावा ॥
 भयउ प्रकास, कतहुँ तम नाहीं । ग्यान उदयें जिमि संसय जाहीं ॥
 भालु-बलीमुख पाइ प्रकासा । घाए हरष बिगत-श्रम-दासा ॥
 हनुमान - अंगद रत गाजे । हाँक सुनत, रजनीचर भाजे ॥

उभावाकृतां कृत्वा घावनं दिङ्मुखालयम् । जयकारं कोसलाधिपतेरकृतां तथा ॥
गृहीत्वाऽकृतां भग्नमालयं कलशान्वितम् । तयोरिदं कर्म वीक्ष्य भीतोऽभूद् रक्षसां पतिः ॥
करैर्वृन्दानि नारीणामुरांभि समताडयन् । अत्रुवन्नपि यत् प्राप्तावधुनोत्पातको कपी ॥
त्रिधाय प्लावणीं लीलां तावभीषयतां समाः । तथाश्रावयतां रम्यं यशो रघुकुलेशितुः ॥
ततो हिरण्मयास्तम्भान् प्रगृह्य निजपाणिभिः । अवोचतां यदुत्पात आरभ्यो वर्ततेऽधुना ॥
प्रगज्यं शत्रुसेनाया मध्य आपततामुभी । आरभेताञ्च महता दोर्बलेनाभिमर्दनम् ॥
तावमर्दयतां काश्चित्पादैः काश्चित्च दोस्तैः । अत्रूतामपि रामस्याभवतेः फलमवाप्नुत ॥

अमर्दयेतामपरं परेण विच्छिद्य तो व्यक्षिपतां शिरांसि ।

तान्यापतन् विश्वदनाग्रभागे कुण्डानि दहन् ननु खण्डितानि ॥ ४४ ॥

महतो महतो यान् यान् प्रमुखांस्ताववाप्नुताम् । तांस्तान् पादेषु चागृह्याक्षिपतां रामसन्निधौ ॥
विभीषणो भापते स्म तेषां नामपदान्यपि । रामस्तेभ्योऽपि दत्ते स्म स्वकीयं परमं पदम् ॥
खला नरादना विप्रमांसभोगा निशाचराः । इता गति तां याचन्ते यां गतिं योगशीलिनः ॥
शिवो वक्ति शिवे! रामो मृदुचित्तो दयाकरः । वैरभावेनापि रात्रिञ्चराः कुर्वन्ति मे स्मृतिम् ॥
इत्थं विचार्य हृदये तेभ्योऽदात् परमां गतिम् । दयालुरीदृक् कोऽन्योऽस्ति वद हे गिरिराजजे! ॥
ये श्रुत्वापीदृशं नार्थं भ्रमं त्यक्त्वा भजन्ति न । ते नरा मन्दमतिकास्तथा सन्त्यतिदुर्भगाः ॥
अयोध्येषो ब्रवीति स्म यद् दुर्गे सम्प्रवेशनम् । कृतवन्तो बालिपुत्रनभस्वत्तनुसम्भवो ॥
लङ्कायां प्रविराजते तथैवेतो प्लवङ्गमो । कुरुतो मन्यन् सिन्धोर्यथा द्वौ मन्दराचलो ॥

रिपोर्बलं दोर्बलतो विसर्द्य समाप्तिमालोक्य च वासरस्य ।

उत्कूर्ततः स्म श्रमवर्जितौ तौ यातः स्म यत्रेश्वर आस्त रामः ॥ ४५ ॥

तौ प्रभोः पादकमलयुग्मेऽनमयतां शिरः । सुवीरोतो वीक्ष्य चित्ते रघवीशो मुदितोऽभवत् ॥
रामो विधायानुकम्पां तावुभौ समवैक्षत । सञ्जातो तौ च विगतश्रमो सुखयुतो परम् ॥
ज्ञात्वाङ्गदहनून्मन्तौ परावर्तनमाश्रितौ । परावर्तन्त भल्लूककपिवीराः समेऽपि ते ॥
यानुधानास्तु सम्प्राप्य प्रदोषानेहसो बलम् । घोषयन्तो दशास्यस्य जयं घावनमाचरन् ॥
विलोक्य राक्षसीं सेनां परावर्त्यत वानरैः । वीरैः कटकटैर्युक्त्वा यत्नतत्राभ्ययुध्यत ॥
उभे दले अतिबले आहूयाहूय तद्गतैः । अयुध्यतोत्तमेर्वीरैर्नामन्यत पराजयः ॥
महावीराः कृष्णवर्णाः समेऽपि रजनीचराः । बलीमुखास्तु विपुलकाया विविधवर्णिनः ॥
उभे सैन्ये बलयुते भटाश्च समशक्तिकाः । कौतुकं समकुर्वन्तेऽयुध्यन्तामर्षपूर्वकम् ॥
नूनं वर्पन्तु शरदोर्बहुसङ्ख्याः पयोधराः । प्रेरिताः पवमानेन प्राकुर्वन् प्रविदारणम् ॥
अकम्पनोऽतिकायश्च सेनाया अधिनायको । सेनां विचलितां वीक्ष्य मायामतनुतामुभी ॥
निमेष एव सञ्जातं तिमिरं परमं महत् । आरभ्यत तथा वृष्टी रुधिरपलभस्मनाम् ॥

अन्धं तमो वीक्ष्य समस्तविक्षु क्षोभोऽभवद् वानरसैनिकानाम् ।

एकोऽपरं नाशकदीक्षितुञ्च ह्रीति निजानां व्यवधुः समेऽपि ॥ ४६ ॥

जानाति स्म समं ममं रघुणामधिनायकः । आह्वयद् बालितनयं नभस्वत्तनयं तथा ॥
स समग्रं समाचारं बोधयित्वाभ्यभाषत । निशम्यैवाधावतां तौ प्लवङ्गममतङ्गजौ ॥
ततः कृपालुर्व्यदधादारूढज्यं निजं धनुः । समीरमितविशिखममुञ्चदपि तत्क्षणम् ॥
अभूत् प्रकाशः सर्वत्र तमः कुत्ताप्यभून्न च । यथा ज्ञानोदये जाते नास्ते कुत्रापि संशयः ॥
समवाप्य प्रकाशं तं भल्लूकाः प्लवगा अपि । अधावन् हर्षसंयुक्ता भयत्रासविर्बजिताः ॥
हनूमान् बालिपुत्रश्चाकृतां गर्जनां रणे । तयोर्हृति निशम्यैव पलायन्त तमीचराः ॥

भागत भट, पटकहि धरि घरनी । करहि भालु-कपि अद्भूत करनी ॥
गहि पद, डारहि सागर माहीं । मकर-उरग-झष धरि-धरि खाहीं ॥

दो०—कछु मारे, कछु घायल, कछु गढ़ चढ़े पराइ ।

गर्जहि मालु - बलीमुख, रिपुदल - बल बिचलाइ ॥ ४७ ॥

निसा जानि कपि चारिउ-अनी । आए जहाँ कोसला - घनी ॥
राम, कृपा करि चितवा सबही । भए बिगतश्रम बानर तबही ॥
उहाँ दसानन सचिव हँकारे । सब सन कहैसि, सुभट जे मारे ॥
आघा कटकु कपिन्ह संधारा । कहहु बेगि, का करिअ बिचारा ॥
माल्यवंत अति जरठ निसाधर । रावन - मातु - पिता मंत्रीबर ॥
बोला बचन नीति अति पावन । सुनहु तात ! कछु मोर सिखावन ॥
जब ते तुम्ह सीता हरि आनी । असगुन होहि, न जाहि बखानी ॥
बेद-पुरान जासु जसु गायो । राम-बिमुख काहुं न सुख पायो ॥

दो०—हिरन्याच्छ भ्राता - सहित, मधु - कैटभ बलवान ।

जोहि मारे, सोई अवतरैउ, कृपासिधु भगवान ॥ ४८ (क) ॥

मासपारायण, पचीसवाँ विश्राम

कालरूप खल - बन - दहन, गुनागार घनबोध ।

सिव-बिरंचि जोहि सेवहि, तासों कवन बिरोध ? ॥ ४८ (ख) ॥

परिहरि बयर देहु बैदेही । भजहु कृपानिधि परम सनेही ॥
ताके बचन बान - सम लागे । करिआ मुह करि जाहि अभागे ! ॥
बूढ़ भवेसि न त मरतेउ तोही । अब जनि नयन देखावसि मोही ॥
तेहि अपने मन अस अनुमाना । बध्यो चहत ओहि कृपानिधाना ॥
सो उठि गयउ कहत दुर्बादा । तब सकोप बोलेउ घननादा ॥
कोतुक प्रात देखिअहु मोरा । करिहउ बहुत, कहीं का थोरा ॥
सुनि सुत-बचन भरोसा आवा । प्रीति - समेत अंक बैठावा ॥
करत बिचार, भयउ भिनुसारा । लागे कपि पुनि चहुँ दुआरा ॥
कोपि कपिन्ह दुर्घट गढ़ घेरा । नगर कोलाहलु भयउ घनेरा ॥
बिबिधायुध - धर निसिचर घाए । गढ़ ते पबंत - सिखर ढहाए ॥

छं०—बाहे महीधर-सिखर कोटिन्ह, बिबिध विधि गोला चले ।

घहरात जमि पबिपात, गर्जत जुनु प्रलय के बादले ॥

मकंद बिकट भट जुटत, कटत, न लटत तन, जर्जर भए ।

गहि सेल तेहि गढ़ पर चलावोहि, जहँ सो तहँ निसिचर हए ॥

दो०—मेघनाव, सुनि श्रवन अस, गढ़ पुनि छँका आइ ।

उतरयो बीर दुर्ग तें, सन्मुख चलयो बजाइ ॥ ४९ ॥

कहँ कोसलाधीस द्वी भ्राता । धन्वी सकल - लोक - बिख्याता ? ॥

कहँ नल - नील - द्विविद - सुग्रीवा । अंगद - हनूमंत बलसीवा ? ॥

गृहीत्वा धावतो वीरांस्तान् क्षिपन्ति स्म भूतले । इत्थं भल्लास्तथा कीशा अद्भुतं कृत्यमाचरन् ॥
ते तान् गृहीत्वा पदयोरक्षिपन् लवणाम्बुधौ । गृहीत्वा तत्र तानादन् विसारमकरोरगाः ॥

केचिद्धताः केऽपि पराहताश्च पलाय्य दुर्गोर्ध्वमिताश्च केऽपि ।

भल्लैश्च कीर्णविहिता प्रगर्जा विचालनं वरिचलस्य कृत्वा ॥ ४७ ॥

प्लवगानां चतस्रोऽपि सेना ज्ञात्वाऽऽगतां निशम् । आयुस्तन्नाभवद् यत्र कोसलानामधीश्वरः ॥
रामो विधायानुकम्पां सकलान् समवैक्षत । कीशा नष्टश्रमा जातास्तदेव सकला अपि ॥
तत्र दिवसस्मितमुखः सचिवान् स्वान् सभाह्वयत् । अश्रावयच्च तान् सर्वान् सुभटान् ये रणे हताः ॥
सोऽब्रूत प्लवगैरर्घं कटकं मे विनाशितम् । इदानीं त्वरितं ब्रूत क उपायो विधीयताम् ॥
तेष्वासीन्माल्यवान् नाम्ना परमो जरटोऽस्त्रपः । य आसीत् प्रवरो मन्त्री रावणस्य प्रसोः पितुः ॥
स प्रायुनग् वचो नीतिसम्बद्धमतिपावनम् । यन्निशामय हे तात ! मदीयं प्रतिबोधनम् ॥
यदारभ्यानयो हृत्वा त्वं विदेहेशनन्दिनीम् । कुनिमित्तानि जायन्ते शक्यन्ते नाभिभाषितुम् ॥
यशो यस्य प्रगायन्ति वेदा व्यासगिरस्तथा । न सुखं लब्धवान् कोऽपि तस्माद् रामात् पराङ्मुखः ॥

हिरण्यनेत्रः सहितोऽग्रजेन बलेन युवतो मधुकंटभो च ।

विनाशिता येन स एव ईश आस्तेऽवतीर्णो जलधिर्दयायाः ॥ ४८ (क) ॥

मासपारायणे पञ्चविंशतितमो विश्रामः

यः कालरूपः खलकाननाग्निर्गुणालयो ज्ञानघनात्मरूपः ।

यमचतः शम्भुसरोजजातो युवतः स्थितस्तं प्रति को विरोधः ॥ ४८ (ख) ॥

त्यक्त्वा विरोधं देहि त्वं तस्मै जनकनन्दिनीम् । भजापि परमस्नेहसंयुतं तं दयानिधिम् ॥
रावणेनेषु सद्दृशस्तद्वाग्व्यूहोऽन्वभूयत । सोऽब्रूत दुर्भग ! मुखं कृष्णं सम्पाद्य निर्व्रज ॥
जातोऽसि प्रवयास्तत् त्वां निरसुं न करोम्यहम् । कदापीतः परं त्वं मे मा भवेक्षणगोचरः ॥
श्रुत्वेत्थं सोऽनुमाति स्म स्वकीये हृदये ततः । अनुकम्पानिधिरमुं प्रणिहन्तुं समीहते ॥
दुर्वचांसि प्रयुञ्जान उत्थाय चलति स्म सः । ततः कोपेन संयुक्त इन्द्रजित् समभाषत ॥
मदीयं कौतुकं प्रातः सकलैरपि दृश्यताम् । बहु कर्म करिष्यामि किं वदान्यधुनाल्पकम् ॥
सुतस्येमां गिरं श्रुत्वा विश्वस्तोऽभूद् दशाननः । स उपावेशयत् स्वाङ्के तं स्नेहेन समन्वितम् ॥
विचारं कुर्वतां तेषामुषस्समय आगतः । कीशा उपस्थिता जाताः पुद्गरिषु चतुर्ध्वपि ॥
आवृतो दुर्गमो दुर्गः कोपं कृत्वा प्लवङ्गमैः । कोलाहलस्तीव्ररूपो नगरे समजायत ॥
नानाविधायुधधरा अधावन् रजनीचराः । उर्वीधराणां शृङ्गाणि प्राक्षिपन्नपि दुर्गतः ॥

महीध्रशृङ्गकोटयस्तमोचरं विमोचिताः अनेकसङ्ख्यरूपकाः प्रचालिताश्च गोलकाः ।

त आसत स्वनान्विता ध्रुवं पथिप्रपातनम् भटैः कृता प्रगर्जना ध्रुवं भवान्तवारिदः ॥

महाभटैः प्लवङ्गमैः कृतं मृषं विखण्डितम् स्थितेऽपि जर्जराङ्गके न हातमेव साहसम् ।

प्रगृह्य तैर्धराधराः प्रमोचिताश्च दुर्गके परन्तु राक्षसैः स्थितं पुरं यत्र सुस्थितम् ॥

यदाश्रुणोदिन्द्रजयो श्रुतिभ्यां कीर्णः पुनर्वेष्टितमस्ति दुर्गम् ।

अवाहह्व वीर्ययुतः स दुर्गात् तेषां पुरः सानकनावमैच्च ॥ ४९ ॥

स पृष्टवान् कुत्र बन्धू स्तः कोशलपती उभौ । समस्तलोकविख्यातो तौ शरासनधारिणौ ॥
वर्तन्ते कुत्र सुग्रीवो द्विविदो नलनीलकौ । बलसीमस्वरूपौ तावज्जदो हनुमानपि ॥

कहाँ बिभीषनु भ्राताद्रोही ? । आजु सबहि, हठि मारउं ओही ॥
 अस कहि, कठिन बान संधाने । अतिसय क्रोध श्रवन लगि ताने ॥
 सर-समूह सो छाड़ै लागा । जनु सपच्छ धावहि बहु नागा ॥
 जहँ-तहँ परत देखिअहि बानर । सम्मुख होइ न सके तेहि अवसर ॥
 जहँ-तहँ भागि चले कपि-रीछा । बिसरी सबहि जुद्ध कै ईछा ॥
 सो कपि - भालु न रन महँ देखा । कीन्हैसि जेहि न प्रान अवसेषा ॥

दो०—दस-दस सर सब मारेसि, परे भूमि कपि बीर ।

सिंहनाद करि गर्जा, मेघनाद बलधीर ॥ ५० ॥

देखि पवनसुत कटक बिहाला । क्रोधवन्त जनु धायउ काला ॥
 महासैल अेक तुरत उपारा । अति रिस मेघनाद पर डारा ॥
 आवत देखि, गयउ नभ सोई । रथ-सारथी-तुरग सब खोई ॥
 बार - बार पचार हनुमाना । निकट न आव, मरमु सो जाना ॥
 रघुपति-निकट गयउ घननादा । नाना भाँति करैसि दुर्वादा ॥
 अस्त्र-सस्त्र, आयुध सब डारे । कौतुकीं प्रभु काटि निवारे ॥
 देखि प्रताप, मूढ़ खिसिआना । करै लाग माया बिधि-नाना ॥
 जिमि कोउ करै गरुड़ सँ खेला । डरपावै गहि स्वल्प सपेला ॥

दो०—जासु प्रबल माया-बस, सिव-विरंचि, बड़-छोट ।

ताहि दिखावइ निसिचर, निज माया-मति छोट ॥ ५१ ॥

नभ चढ़ि, बरष बिपुल अंगारा । महि ते प्रगट होहि जलधारा ॥
 नाना भाँति पिसाच - पिसाची । मारु-काटु-धुनि बोलहि नाची ॥
 बिष्टा, पूय, रुधिर, कच, हाड़ा । बरसइ कबहुँ उपल बहु छाड़ा ॥
 बरषि घूरि, कीन्हैसि अँधिआरा । सूझ न आपन हाथ - पसारा ॥
 कपि अकूलाने माया देखे । सब कर मरन बना अेहि लेखे ॥
 कौतुक देखि, राम मुसुकाने । भए सभित सकल कपि, जाने ॥
 एक बान काटी सब माया । जिमि दिनकर हर तिमिर-निकाया ॥
 कृपादृष्टि कपि - भालु बिलोके । भए प्रबल रन, रहहि न रोके ॥

दो०—आयसु मागि राम पहि, अंगदादि कपि साथ ।

लछिमन चले क्रुद्ध होइ, बान-सरासन हाथ ॥ ५२ ॥

छतज नयन, उर - बाहु बिसाला । हिमगिरि-निभ तनु, कछु अेक लाला ॥
 इहाँ दसानन सुभट पठाए । नाना अस्त्र - सस्त्र गहि घाए ॥
 भूधर - नख - बिटपायुध - धारी । घाए कपि 'जय राम' पुकारी ॥
 भिरे सकल जोरिहि सन जोरी । इत-उत जय-इच्छा नहि थोरी ॥
 मुठिकन्ह, लातन्ह, दातन्ह काटहि । कपि जयसील, मारि पुनि डाटहि ॥
 मारु - मारु, धरु - धरु, धरु - मारु । सीस तोरि, गहि भुजा उपारु ॥
 असि रव पूरि रही नव - खंडा । धावहि जहँ - तहँ रंड प्रचंडा ॥
 देखाहि कौतुक नभ सुर-बंदा । कबहुँक बिसमय, कबहुँ अनंदा ॥

दो०—रुधिर गाड़ भरि-भरि जम्प्यो, ऊपर घूरि उड़ाइ ।

जनु अंगार-रासिन्ह पर, मृतक धूम रह्यो छाड़ि ॥ ५३ ॥

विभीषणः स्थितः कुत्र भ्रातृद्रोहविधायकः । अद्याहं सहठं हन्मि सर्वानितोस्तु निश्चितम् ॥
इत्युक्त्वाऽयोजयदसौ विशिखांस्तीव्ररूपिणः । आकर्षयद् धनुः कर्णपर्यन्तमतिकोपतः ॥
स आरब्ध कलम्बानां समूहानां विमोचनम् । नूनं ते बहवो नागा धावन्तः पक्षसंयुताः ॥
निपतन्तो यत्र तत्र दृश्यन्ते स्म प्लवङ्गमाः । स्थातुं तस्य पुरः केऽपि नासंस्तस्मिन् क्षणे शकाः ॥
यत्र तत्र पलायन्त भल्लुकाः प्लवगाः अपि । अभिलाषा समीकस्य सर्वेषामपि विस्मृता ॥
स प्लवङ्गोऽथवा भल्लो दृश्यते स्म न संयुगे । यमसौ न करोति स्म प्राणमात्रावशेषितम् ॥

प्रत्येकमाहन् दशभिः शरैः स सर्वेऽपतन् को प्लवगात्मवीराः ।

अगर्जदाचर्य मृगेन्द्रनादमम्भोदनादो बलवांश्च धीरः ॥ ५० ॥

नभस्वत्तनयो वीक्ष्य सेनां विकलतां गताम् । अधावत् क्रोधसंयुक्तः काल एव स्वयं ध्रुवम् ॥
विशालमेकमद्रि स क्षणादेवोदपाटयत् । प्राक्षिपच्चातिरोषेण पाकशासनजेतरि ॥
अद्रिमायान्तमालोक्याकाश उड्डयते स्म सः । रथः सारथिरश्वाश्च सर्वं तस्य विनाशितम् ॥
पवमानस्य तनय आह्वयत् तं पुनः पुनः । किन्तु नैन्निकषा तं स ज्ञाततद्बलमर्मकः ॥
ततोऽगाद् रघुनाथस्य समीपं स घनध्वनिः । प्रायुनग् बहुरूपाणि दुष्टानि वचनान्यपि ॥
अस्त्राणि शस्त्राण्यपि सोऽक्षिपत् तस्मिन् समान्यपि । प्रभुस्तु कौतुकेनैव कर्तयित्वा न्यवारयत् ॥
प्रभोः प्रतापमालोक्य स मूढः कुपितोऽभवत् । आरब्ध विस्तारयितुं माया नानाविधास्तथा ॥
यथा गरुत्मता साकं कोऽपि क्रीडां समाचरेत् । तं भीषयत् तथाऽऽगृह्य स्वल्पं शिशुभुजङ्गमम् ॥

यत्तीव्रमायावशगाः समेऽपि गिरीशविद्याविपराध्यनीचाः ।

अदर्शयद् रात्रिचरस्तमेव मायां स्वकीयामतितुच्छबुद्धिः ॥ ५१ ॥

स उच्चैर्नभ आरुह्याङ्गारान्नैकानवर्षयत् । भूमितः प्रकटा जाता नैका धाराश्च वारिणः ॥
पिशाचकाः पिशाच्यश्च नानाविधवपुर्धराः । सन्त्यध्वन्यभाषन्त मारयाऽऽकर्तयेति च ॥
स विष्ठापूरुधिरकचास्थीभ्यश्च वर्षयत् । कदाचिच्चोपलान्नानाकृतिकानक्षिपत् तथा ॥
ततो धूलिं विनिक्षिप्य प्रासारयदसौ तमः । तदैक्ष्यत न केनापि स्वहस्तोऽपि प्रसारितः ॥
विलोक्य तस्य तां मायां कीशा विकलतामयुः । व्यचारयन् यदित्यं तु सर्वेषां मरणं स्थितम् ॥
इदं कौतुकमालोक्याकरोद् रघुपतिः स्मितम् । सोऽजानाद् यत् समे कीशा वर्तन्ते भयसंयुताः ॥
एकेनैवेषुणा सर्वा तां मायां स व्यखण्डयत् । विखण्डयत्यन्धकारपटलं भास्करो यथा ॥
अपश्यच्च कृपादृष्ट्या कपीनृभान् समानपि । ते तथा प्रवला जाता न रुद्धा रोधिता अपि ॥

संयाच्य शिष्टिं रघुनायकं तां प्राप्याङ्गवादिप्लवगैः समेतः ।

क्रुद्धः सुमित्रातनुसम्भवोऽयात् चापं तथेषुं करयोगृहीत्वा ॥ ५२ ॥

तस्यास्तां नयने रक्ते वक्षोबाहु विशालकम् । तनुहिमाचलसमा किञ्चिद्भ्रूवितमतायुता ॥
इतश्चाप्रेषयत्प्लवङ्गापतिर्वीरान् परान् बहून् । नानाविधास्तशस्त्राणि गृहीत्वा तेऽचलन् द्रुतम् ॥
वसुन्धराधरनखविटपायुधधारिणः । अधावन् कपयोऽप्युक्त्वा जयताद् रघुराडिति ॥
युग्मं युग्ममयुध्यस्ते राक्षसाः कपयः समे । नासीदत्रापि तत्रापि स्वल्पा विजयकामना ॥
प्राहरन् मृष्टिभिः पादैर्दशनैः समकर्तयन् । तान् निहत्यातज्यंश्च जयशीलाः प्लवङ्गमाः ॥
जहि प्रजहि गृह्णीष्व गृह्णीष्व द्विः पुनर्जहि । सन्त्रोदयं कं भुजयुगं प्रगृह्योत्पाटयस्व च ॥
इत्येवापूर्यत रवो भूवर्षेषु नवेष्वपि । अधावन् यत्र तत्रापि कबन्धा भीतिकारकाः ॥
कौतुकं तदलोकन्त गगनाद् देवतागणाः । कदाचिद् विस्मयस्तेषां कदाचित् प्रमदोऽभवत् ॥

गतेषु रक्षतं भरितञ्च गाढं तस्योपरि प्रोत्पतितं रजश्च ।

अङ्गारराशौ मृतदेहधूम आच्छादितोऽवर्तत एव नूनम् ॥ ५३ ॥

घायल बीर बिराजहि कैसे । कुसुमित किसुक के तरु जैसे ॥
 लछिमन - मेघनाद द्वौ जोधा । भिरहि परसपर करि अति क्रोधा ॥
 एकहि एक सकइ नहि जीती । निसिचर छल-बल करइ अनीती ॥
 क्रोधवत तब भयउ अनन्ता । भंजैउ रथ - सारथी तुरन्ता ॥
 नाना विधि प्रहार कर सेवा । राच्छस भयउ प्रान - अवसेषा ॥
 रावन - सुत निज मन अनुमाना । संकठ भयउ, हरिहि मम प्राना ॥
 बीरघातिनी छाड़िसि सांगी । तेजपुंज लछिमन - उर लागी ॥
 मरुछा भई सक्ति के लागें । तब चलि गयउ निकट, भय त्यागें ॥

दो०—मेघनाद-सम कोटि सत, जोधा रहे उठाइ ।

जगदाधार सेष किमि, उठै, चले बिसिआइ ॥ ५४ ॥

सुनु गिरिजा ! क्रोधानल जासू । जारइ भुवन - चारिदस आसू ॥
 सक संग्राम जीति को ताही । सेवहि सुर-नर अग-जग जाही ॥
 यह कोतूहल जानइ सोई । जा पर कृपा राम कै होई ॥
 संघ्या भइ, फिरि द्वौ बाहनी । लगे संभारन निज-निज अनी ॥
 व्यापक, ब्रह्म, अजित, भुवनेस्वर । लछिमन कहाँ, बूझ करुनाकर ॥
 तब लागि लै आयउ हनुमाना । अनुज देखि प्रभु अति दुख माना ॥
 जामवंत कह, बैद सुषेना । लंकाँ रहइ को पठई लेना ? ॥
 घरि लघु रूप गयउ हनुमन्ता । आनैउ भवन - समेत तुरन्ता ॥

दो०—राम - पदारविंद सिर, नायउ आइ सुषेन ।

कहा नाम गिरि-औषधी, जाहु पवनसुत ! लेन ॥ ५५ ॥

राम - चरन - सरसिज उर राखी । चला प्रभंजनसुत बल भाषी ॥
 उहाँ दूत अँक मरमु जनावा । रावनु कालनेमि - गृह आवा ॥
 दसमुख कहा मरमु तेहि सुना । पुनि-पुनि कालनेमि सिर धुना ॥
 देखत तुम्हहि नगर जेहि जारा । तासु पंथ को रोकन पारा ॥
 भजि रघुपति, करु हित आपना । छाँड़हु नाथ ! मृषा जल्पना ॥
 नीलकंज - तनु सुंदर स्यामा । हृदयँ राखु लोचनाभिरामा ॥
 मैं - तैं - मोर मूढ़ता त्यागू । भहा-मोह-निसि सूतत, जागू ॥
 काल - ब्याल कर भच्छक जोई । सपनेहुँ समर कि जीतिअ सोई ? ॥

दो०—सुनि बसकंठ रिसान अति, तेहि मन कीन्ह बिचार ।

राम-दूत कर मरौं बरु, यह खल रत-मल-भार ॥ ५६ ॥

अस कहि चला, रचिसि मग माया । सर, मंदिर, बर बाग बनाया ॥
 मारुतसुत देखा सुभ आश्रम । मुनिहि बूझि जल पियौं, जाइ श्रम ॥
 राच्छस कपट - बेष तहँ सोहा । मायापति - दूतहि चह मोहा ॥
 जाइ पवनसुत नायउ माथा । लाग सो कहै राम - गुन - गाथा ॥
 होत महा रन रावन - रामहि । जितिहहि राम, न संसय या महि ॥
 इहाँ भएँ मैं देखउँ भाई ! ग्यानदृष्टि-बल मोहि अधिकाई ॥
 मागा जल, तेहि दीन्ह कमंडल । कह कपि, नहि अघाउँ थोरें जल ॥
 सर मज्जन करि, आतुर आवहु । दिच्छा देउँ, ग्यान जेहि पावहु ॥

आहताः सुभटा आसंस्तथैव सुविराजिताः । यथैव सुविराजन्ते पुष्पिताः किंशुकद्रुमाः ॥
लक्ष्मणो मेघनादश्च योद्धारौ तावुभावपि । विधाय परमं कोपं युध्यतः स्म परस्परम् ॥
नाभुच्छकस्तयोः कोऽपि विजेतुमितरेतरम् । तत्राप्यष्टलबलमनीतिञ्च समाश्रयत् ॥
ततोऽनन्तो जायते स्म प्रतिघेन समन्वितः । सोऽभञ्जयत क्षणादेव तस्य स्यन्दनसारथी ॥
शेषस्तस्मिन् करोति स्म प्रहारं बहुरीतिभिः । प्राणमात्रावशेषोऽभूत् तदानीं रजनीचरः ॥
स्वमनस्यनुमाति स्म रावणस्य तनूद्भवः । यदिदानीं प्राप्तमास्त मदीयप्राणसङ्कटम् ॥
ततः शक्तिं प्राक्षिपत् स धीरविध्वंसकारिणीम् । अस्पृणल्लक्ष्मणस्योरः सा तेजःपुञ्जरूपिणी ॥
तया शक्त्याभिसंस्पृष्टो जायते स्म स मूर्च्छितः । ततस्त्यक्तभयस्तस्य समीपं प्राप्तवानसौ ॥

मेघस्वनाभाः शतकोटिसङ्ख्या वीरास्तमुत्थापयितुं प्रवृत्ताः ।

उत्थापितः स्याज्जगदाश्रयः किं खिन्नात्सलज्जा विमुखा अगुस्ते ॥ ५४ ॥

शिवो ब्रूते शृणु शिवे ! यस्य कोपविभावसुः । करोति भस्मसादाशु भुवनानि चतुर्दश ॥
को वर्तते शक्तियुक्तो जेतुं तं प्रविदारणे । सेवन्ते यं सुरा मर्त्या जगत् सर्वं चराचरम् ॥
इमां लीलां विजानातुं स एवास्तेऽर्हतायुतः । जायतेऽनुग्रहो यस्मिन् रघुवंशशिरोमणेः ॥
सन्ध्याकालोऽभवदितः परावृत्तं बलद्वयम् । बलाघोशी बलं स्वं स्वमारभेतां समीक्षितुम् ॥
व्यापकब्रह्मरूपोऽसावजितो भूवनेश्वरः । दयानिधिः पृच्छति स्म यदास्ते कुत्र लक्ष्मणः ॥
तावदेव गृहीत्वा तमानयत् पवनात्मजः । अनुजं वीक्ष्य परमं दुःखमन्वभवत् प्रभुः ॥
ऋक्षेशोऽभूत् लङ्कायां सुषेणो वैद्य आस्थितः । तमानेतुं प्रेषणीयः क इत्थं प्रविचार्यताम् ॥
ततो धृत्वा रूपमल्पमगच्छत् पवनात्मजः । क्षणादेवानयदपि तमालयसमन्वितम् ॥

सुषेण एत्यानमयत् स्वशीर्षं रामस्य पादात्मसरोजयुग्मे ।

नामौषधेर्भूमिभूतस्तथोदत्त्वाऽवोचद् व्रजानेतुमहो मरुज्ज ! ॥ ५५ ॥

रामपादाम्बुजयुगं निधाय निजमानसे । स्वकीयं बलमाभाष्य प्रभञ्जनसुतोऽचलत् ॥
व्यज्ञापयदिवं ममं कोऽप्येकः प्रणिधिस्त्वितः । श्रुत्वा रावण आगच्छत् कालनेमेनिकेतनम् ॥
दशग्रीवोऽवदन्ममं समग्रमपि सोऽशृणोत् । कालनेमिस्ततः क स्वं पुनः पुनरताडयत् ॥
अब्रूताप्यदहद् यो नः पुरीं भवति पश्यति । कस्तस्य पदवीं रोद्धुं वर्तते शक्तिसंयुतः ॥
भजताद् रघुवंशेशं कुरुताम्बुजलं स्वकम् । हे नाथ ! त्यजतादर्थविहीनं जल्पनं भवान् ॥
नीलारविन्दसदृशरम्यश्यामकलेवरम् । विलोचनाभिरामञ्च निदध्यातु स्वमानसे ॥
अहं त्वमित्याकृतिकां मूढतां त्यजताद् भवान् । महामोहनिशीथिन्यां सुप्तो जागरितोऽस्तु च ॥
कालव्यालस्यापि योऽस्ति भक्षणस्यविधायकः । स किं स्वप्नेऽपि भवता भविष्यति रणे जितः ॥

श्रुत्वा दशास्योऽतिरुषाग्वितोऽभूत् स चेतसीत्थं व्यदधाद् विचारम् ।

रामस्य दूतस्य करेण मृत्युं प्रैम्येष दुष्टोऽस्ति रतोऽघपुञ्जे ॥ ५६ ॥

इत्युक्त्वा हृदि सोऽगच्छन्मार्गे मायां व्यधत् च । सरोवरं देवसदृशं रम्योद्यानं तथाकरोत् ॥
अपश्यदाश्रमं रम्यं वातजोऽचिन्तयत् तथा । मुनिपृष्ट्वा जलं पीत्वा भविष्यामि गतश्रमः ॥
विराजितोऽभवत् तत्र राक्षसपञ्चलवेषधृक् । मायाघीशस्यापि दूतं म मोहयितुमैहत ॥
तं प्राप्यानमयच्छीर्षं पवमानस्य नन्दनः । गाथां गुणानां रामस्य वक्तुमारभते स्म सः ॥
यज्जायमानोऽस्ति महान् रामरावणयो रणः । रामो जेष्यत्यत्र कोऽपि संशयो नैव वर्तते ॥
अत्रैव तिष्ठंस्तत्रस्य सर्वं पश्यामि बान्धव ! । बोधदृष्टेः परमकं बलमास्ते स्थिरं मयि ॥
सोऽयाचताम्बु तं सोऽपि प्रदत्ते स्म कमण्डलुम् । मरुसुतोऽवदत् स्वल्पवारा तृप्तिर्न मे भवेत् ॥
सोऽब्रूत् सारसि स्नात्वा त्वरयैवागतिं कुरु । ततो दास्यामि ते दीक्षां येन बोधमवाप्स्यसि ॥

दो०—सर पंठत कपि-पद गहा, मकरोँ तब अकुलान ।

मारी, सो धरि दिख्य तनु, चली गगन, चढ़ि जान ॥ ५७ ॥

कपि ! तब दरस भइउँ निष्पापा । मिटा तात ! मुनिबर कर सापा ॥
मुनि न होइ, यह निसिचर घोरा । मानहु सत्य बचन, कपि ! मोरा ॥
अस कहि गई अपछरा जबहीं । निसिचर-निकट गयउ कपि तबहीं ॥
कह कपि, मुनि ! गुरदछिना लेहू । पाछें हमहि मंत्र तुम्ह देहू ॥
सिर लंगूर लपेटि पछारा । निज तनु प्रगटेसि मरती बारा ॥
राम - राम कहि, छाडेसि प्राणा । सुनि, मन हरषि चलेउ हनुमाना ॥
देखा सैल, न औषध चीन्हा । सहसा कपि उवारि गिरि लीन्हा ॥
गहि गिरि, निसि नभ धावत भयऊ । अवधपुरी ऊपर कपि गयऊ ॥

दो०—देखा भरत बिसाल अति, निसिचर मन अनुमानि ।

बिनु फर सायक मारैउ, चाप श्रवन लगि तानि ॥ ५८ ॥

परेउ मुरुछि महि लागत सायक । सुमिरत राम - राम रघुनायक ॥
सुनि प्रिय बचन, भरत तब धाए । कपि-समीप अति आतुर आए ॥
बिकल बिलोकि कीस, उर लावा । जागत नहि, बहु भाँति जगावा ॥
मुख मलीन, मन भए दुखारी । कहत बचन, भरि लोचन बारी ॥
जेहि बिधि, राम-बिमुख मोहि कीन्हा । तेहि पुनि यह दारुन दुख दीन्हा ॥
जौ मोरें मन, बच, अरु काया । प्रीति राम-पद-कमल अमाया ॥
तो कपि होउ बिगत श्रम - सूला । जौ मो पर रघुपति अनुकूला ॥
सुनत बचन, उठि बैठ कपीसा । कहि जय-जयति कोसलाधीसा ॥

सो०—लीन्ह कपिहि उर लाइ, पुलकित तनु, लोचन सजल ।

प्रीति न हृदयें समाइ, सुमिरि राम रघुकुल-तिलक ॥ ५९ ॥

तात ! कुसल कहू सुखनिधान की । सहित अनुज अरु मातु जानकी ॥
कपि सब चरित समास बखाने । भए दुखी, मन महुँ पछिताने ॥
अहह दैव ! मैं कत जग जायउँ ? । प्रभु के एकहु काज न आयउँ ॥
जानि कुअवसर, मन धरि धीरा । पुनि कपि सन बोले बलबीरा ॥
तात ! गहर होइहि तोहि जाता । काजु नसाइहि होत प्रभाता ॥
चहु मम सायक सैल - समेता । पठवौ तोहि जहँ कृपानिकेता ॥
सुनि, कपि - मन उपजा अभिमाना । मोरें भार चलिहि किमि बाना ? ॥
राम - प्रभाव बिचारि बहोरी । बंदि चरन, कह कपि कर जोरी ॥

दो०—तब प्रताप उर राखि प्रभु, जंहउँ नाथ ! तुरंत ।

अस कहि आयसु पाइ पद, बंदि चलेउ हनुमंत ॥ ६० (क) ॥

भरत-बाहुबल, सैल, गुन, प्रभु-पद-प्रीति अपार ।

मन महुँ जात सराहत, पुनि-पुनि पवनकुमार ॥ ६० (ख) ॥

उहाँ राम, लखिमनहि निहारी । बोले बचन मनुज अनुसारी ॥
अर्ध राति गइ, कपि नहि आयउ । राम उठाइ अनुज उर लायउ ॥
सकहु न दुखित देखि मोहि काऊ । बंधु ! सदा तव मृदुल सुभाऊ ॥

सरो विशत्येव कपो तदर्द्धिन्न व्यग्राग्रहीत् कापि तदेव नक्रो ।

हता च तेनाङ्गमवाप्यदिव्यमारुह्य यानं व्रजति स्म नाकम् ॥ ५७ ॥

सावदत् कीश ! जाताहं निष्पाता तव दर्शनात् । हे तात ! मुनिवर्षेण दत्तः शापः क्षयं गतः ॥
अयं मुनिर्नास्ति किन्तु घोरो रात्रिञ्चरः स्थितः । भारती मम मन्यस्व सत्यरूपां प्लवङ्गम ! ॥
यदेव स्वर्वधूरित्यमाभाप्य व्यवधाद् गतिम् । तदैवायाद् वातपुत्रो रजनीचरसन्निधिम् ॥
कपिः प्राभापत मुने ! गृह्णानु गुरुदक्षिणाम् । भक्तं प्रयच्छतु भवांस्तदनन्तरमेव मे ॥
ततः पुच्छेन तच्छीर्षमावेष्ट्य प्राक्षिपच्च तम् । ममयेमरणस्यासौ देहं प्राकटयन्निजम् ॥
हे राम ! राम ! प्रोच्येति प्राणान् गन्त्यजति स्म सः । श्रुत्वा नित्ते हर्षयुक्तो चलति स्मानिलात्मजः ॥
ऐक्षताद्रि परं तत्रोषधि पर्यचिनोन्न सः । महमोत्पाट्य तस्मात् तं गिरि पर्यग्रहीत् कपिः ॥
गिरि गृहीत्वा क्षणदाकालेऽध्ववद् विहायसि । उपर्ययोध्यापुर्याः स करोति स्म गति ततः ॥

यदा व्यपश्यद्भरतो महाङ्गं तं राक्षसं चेतसि सोऽनुमाय ।

कालेन वर्जं क्षिपति स्म वाणं चापं समाकृष्य श्रुतेः समीपम् ॥ ५८ ॥

णराहतोऽपतद् भूमौ मूर्च्छितोऽनिलनन्दनः । उच्चारयन् राम राम रघुवंशेशितस्तथा ॥
श्रुत्वा प्रियं तद् वचनमधावद् भरतस्तदा । कपेः समीपम्यन्तमातुरः सन् समागमत् ॥
कपि विकलमालोक्य स्वोरसा तमयोजयत् । नानाविधं जागरितो नाजागस्तु तथापि सः ॥
भरतो म्लानवदनो दुःखयुक्तोऽप्यभूत् ततः । प्रायुनग् वचनं वारि पूरयित्वा स्वनेत्रयोः ॥
अहं येन विधात्रास्मि कृतो रामात् पराङ्मुखः । तेनैव दाहणाकारं दुःखं दत्तमिदं पुनः ॥
यदि चित्तेन वचसा कायेनापि मदीयका । प्रीतिः कपटहीनास्ति रामपादारविन्दयोः ॥
यदि चास्त्यनुकूलत्वयुतो मयि रघुप्रभूः । भवतात् तर्हि कीशोऽयं विगतश्रमशूलकः ॥
श्रुत्वैवेति वचस्तस्योदतिष्ठत् कीशनायकः । उक्त्वाऽधीश कोसलानां जयताञ्जयतादिति ॥

समायोज्य कीशं स वक्षस्थलेन समुद्भिन्नरोमा सबावृक् तथाभूत् ।

अमातप्रमुत्स्वान्त आसीत् स रामं परिस्मृत्य रघवः स्यात्समालभूषाम् ॥ ५९ ॥

प्रतिपादय हे तात ! कुशलं सुखशेवधेः । समन्वितस्यानुजेन जनन्या सीतया तथा ॥
कपिश्वरित्रं सकल समासेनाभ्यवर्णयत् । श्रुत्वा दुःखी स हृदये पश्चात्तापं तथान्वभूत् ॥
हा देव ! प्राप्तवाञ्छजन्म कुतोऽहं धरणीतले । नोपयोगं यतः प्राप्तः कार्ये कस्मिन्नपि प्रभोः ॥
ततो ज्ञात्वा कुशलं तं धैर्यमाश्रित्य मानसे । पुनः कपि भाषते स्म शौर्यवान् बलवांश्च सः ॥
गमने तव हे तात ! विलम्बो भविताधुना । कार्यहानिश्च भविता सञ्जाते दिवस्तानने ॥
अत आरोह मे बाणं साकमेतेन भूभृता । त्वां प्रेषयामि तन्नैव यत्रास्ते करुणालयः ॥
श्रुत्वा वाचमिमां कीशो जातगर्वमना अभूत् । यन्मदीयेन भारेण चलिष्यति शरः कुतः ॥
ततो रामप्रभावस्य प्रविधाय विचारणम् । नत्वा पादौ तस्य वाचं प्रायुनक् साञ्जलिः कपिः ॥

नाथेश ! सुस्थाप्य सवस्त्रतापं चित्ते व्रजिष्याम्यरमेव तत्र ।

प्रोच्येति शिष्टि समवाप्य पादौ नत्वाऽचलद् गन्धवहस्य सूनुः ॥ ६० (क) ॥

शीलं गुणं दोर्बलमोशपावानन्तारमहार्दं भरतस्य तद्वत् ।

स्तुवन् मनस्येव पुनः पुनश्च गतिं करोति स्म समीरसूनुः ॥ ६० (ख) ॥

तत्र रामः समालोक्य सुमित्रातनुसम्भवम् । प्रयुनक्ति स्म वचनं तथा कोऽपि नरो यथा ॥
अर्धरात्रं गतं किन्तु नाधुनाप्यागतः कपिः । इत्युक्त्वा नुजमुत्थाप्यायोजयत् स्वोरसा प्रभूः ॥
अब्रूतापि क्वापि मां त्वं द्रष्टुं शक्तो न दुःखितम् । बन्धो ! सदैव प्रकृतिस्तवास्ते कोमलाकृतिः ॥

मम हित लागि, तजेहु पितु-माता । सहेहु बिपिन हिम-आतप-बाता ॥
 सो अनुराग कहाँ अब भाई ! । उठहु न सुनि मम बच-बिकलाई ॥
 जो जनतेउँ बन बंधु - बिछोहू । पिता - बचन मनतेउँ नहि ओहू ॥
 सुत - बित - नारि - भवन - परिवारा । होहि जाहि जग बारहि - बारा ॥
 अस बिचारि जियं, जागहु ताता ! । मिलइ न जगत सहोदर भ्राता ॥
 जथा पंख - बिनु खग अति दीना । मनि-बिनु फनि, करिबर कर-हीना ॥
 अस मम जिवन बंधु बिनु - तोही । जौं जड़ दैव जिआवै मोही ॥
 जेहउँ अवध कौन मुहु लाई ? । नारि - हेतु प्रिय भाइ गँवाई ॥
 बर अपजस सहतेउँ जग माहीं । नारि-हानि बिसेष छति नाहीं ॥
 अब अपलोकु सोकु सुत ! तोरा । सहिहि निठुर कठोर उर मोरा ॥
 निज जननी के एक कुमारा । तात ! तासु तुम्ह प्रान-अघारा ॥
 सौंपैसि मोहि तुम्हहि गहि पानी । सब बिधि सुखद परम हित जानी ॥
 उतरु काह देहउँ तेहि जाई ? । उठि, किन मोहि सिखावहु भाई ! ॥
 बहु बिधि सोवत सोच-बिमोचन । स्रवत सलिल राजिव-दल-लोचन ॥
 उमा ! एक अखंड रघुराई । नर - गति भगत - कृपाल देखाई ॥

सो०—प्रभु-प्रलाप सुनि कान, बिकल भए बानर-निकर ।

आइ गयउ हनुमान, जिमि करुना महँ बीर रस ॥ ६१ ॥

हरषि राम भेटेउ हनुमाना । अति कृतग्र्य प्रभु परम सुजाना ॥
 तुरत बैद तब कीन्ह उपाई । उठि बैठे लछिमन हरषाई ॥
 हृदयं लाइ प्रभु भेटेउ भ्राता । हरषे सकल भालु-कपि-ब्राता ॥
 कपि पुनि बैद तहां पहुँचावा । जेहि बिधि तबहि ताहि लइ आवा ॥
 यह वृत्तांत दसानन सुनेऊ । अति बिषाद पुनि-पुनि सिर धुनेऊ ॥
 व्याकुल कुंभकरन पहि आवा । बिबिध जतन करि ताहि जगावा ॥
 जागा निसिचर देखिअ कैसा । मानहुँ कालु देह धरि बैसा ! ॥
 कुंभकरन बूझा, कहु भाई ! । काहे तव मुख रहे सुखाई ? ॥
 कथा कही सब तेहि अभिमानी । जेहि प्रकार सीता हरि आनी ॥
 तात ! कपिन्ह सब निसिचर मारै । महा - महा जोधा संधारे ॥
 दुर्मुख, सुरिपु, मनुज - अहारी । भट अतिकाय, अकंपन भारी ॥
 अपर महोदर आदिक बीरा । परे समर महि सब रनधीरा ॥

बो०—सुनि वसकंधर - बचन तब, कुंभकरन बिलखान ।

जगदंबा हरि आनि अब, सठ ! चाहत कल्यान ॥ ६२ ॥

भल न कीन्ह तैं, निसिचर-नाहा ! । अब मोहि आइ जगाओहि काहा ? ॥
 अजहूँ, तात ! त्यागि अभिमानी । भजहु राम, होइहि कल्याना ॥
 हैं, दससीस ! मनुज रघुनायक । जाके हनुमान - से पायक ॥
 अहह बंधु ! तैं कीन्हि खोटाई । प्रथमहि मोहि न सुनाओहि आई ॥
 कीन्हैहु प्रभु-बिरोध तेहि देव-क । सिव-बिरचि-सुर जाके सेवक ॥
 नारद मुनि मोहि ग्यान जो कहा । कहतेउँ तोहि, समय निरबहा ॥
 अब भरि अंक भेटु मोहि, भाई ! । लोचन सुफल करौ मैं जाई ॥
 स्याम गात, सरसीरुह - लोचन । देखीं जाइ ताप - द्वय - मोचन ॥

अजहास्त्वं ममैवार्थं पितरं जननीं तथा । हिमातपौ तथा वातं विपिनेऽसहया अपि ॥
बन्धो ! स तावकीनोऽनुरागः कुत्साप्यतेऽधुना । वैकल्यपूर्णा वाचं मे श्रुत्वा नोत्तिष्ठसे कुतः ॥
भाविनं यद्यजानिष्यं वियोगं बन्धुतो वने । नाकरिष्यं पितुर्वचि स्वीकृतां तर्हि तामपि ॥
सुतो वित्तं धर्मपत्नी परिवारो गृहं तथा । जायन्ते च विलीयन्ते संसारेऽस्मिन् पुनः पुनः ॥
इदं विचार्य हृदये तात ! जागरितो भव । यत्नयते न संसारे मुहुर्भ्राता सहोदरः ॥
विहङ्गमोऽतीव दीनः पक्षपालीं विना यथा । मणिं विना फणधरः करिश्चरः करं विना ॥
हे बान्धव ! विना त्वां मे जीवनं वर्तते तथा । त्वां विनैव जडं दैवं यदि मां जीवयिष्यति ॥
कीदृच्छं मुखं गृहीत्वाहं पत्स्येऽयोध्यापुरीं प्रति । पत्न्यर्थं हापयित्वैव भ्रातरं प्रियतायुतम् ॥
अकरिष्यं वरं सोढमयशो वसुधातले । न जाताऽऽसीत् क्षतिः कापि विणिष्टा स्त्रीविनाशने ॥
इदानीमेतदयशः शोकरञ्च सुत ! तावकम् । सहिष्यते निष्ठुरं च कठोरं मम मानसम् ॥
वर्तेश्च स्वप्रसारेक एव देहसमुद्भवः । हे तात ! तस्य प्राणानामाश्रयो वर्तसे तथा ॥
गृहीत्वा जननीं हस्तं त्वां न्यासं मे समर्पयत् । विज्ञाय मां सर्वरीत्या सुखदं परमं हितम् ॥
विधाय गमनं तस्या अहं दास्ये किमुत्तरम् । कुत उत्थाय बोधं मे न प्रयच्छसि बान्धव ! ॥
व्यधत्तेत्यं बहुविधं शोकं शोकविमोचनः । तस्याब्जदलतुल्याक्षियुगादस्रवदम्बु च ॥
शिवो वक्ति शिवे ! खण्डहीन एको रघुप्रभुः । गतिं नरस्य भक्तानुकम्पालुः समदर्शयत् ॥

निशम्य श्रुतिभ्यां प्रभोस्तं प्रलापं व्रजन्ति स्म कीशव्रजा व्याकुलत्वम् ।

हनुर्मास्तवाऽऽयाद् यथा वीरनामा रसोऽभ्येति कारुण्यपूर्णप्रसङ्गे ॥ ६१ ॥

मुदा समन्वितो राम आलिङ्गद्वातनन्दनम् । यतः स प्रभुरास्तेऽतिकृतज्ञश्चतुरः परः ॥
उपायं तत्क्षणादेव विधत्ते स्म भिषक् ततः । उत्थायोपाविशत् प्रीतियुक् सुमित्रातनूदभवः ॥
प्रभुभ्रातिरमागृह्य स्वीरसा सममेलयत् । सर्वेऽपि मुदिता जाता भल्लूकप्लवगव्रजाः ॥
अप्रेषयद् वातसूनुस्तत्रैव भिषजं ततः । तेनैव विधिना येन तं समानीतवान् पुरा ॥
दिक्सम्मिताननो वृत्तमिदमाकर्णयद् यदा । परमेण विषादेनाताडयत् स्वशिरो मुहुः ॥
स व्याकुलः कुम्भकर्णसमीपे व्यदधाद् गतिम् । तथा जागरितं तं स व्यदधाद् बहुरीतिभिः ॥
तथा जागरितो रात्रिञ्चरः स समदर्शयत् । यथोपविष्टो दृश्येत कालो देहधरो ध्रुवम् ॥
कुम्भकर्णो भाषते स्म यद् भ्रातः ! प्रतिपादय । वदनानिर्वदयानि कुतो यातानि शुष्कताम् ॥
ततोऽभिमानी सोऽब्रुवत् कथां तां सकलामपि । यया रीत्यापहृत्यासावानयन् मिथिलेशजाम् ॥
पुनरब्रुवत् यत् तात ! कीशैः सर्वेऽस्त्रपा हताः । महान्तश्च महान्तश्च योद्धारोऽपि विनाशिताः ॥
दुर्मुखो देवताशत्रुर्मानुषादनकारकः । अतिकायोऽकम्पनश्च योद्धारो विपुलाकृती ॥
महोदरप्रभृतयः पराक्रमयुताः परे । पातिताः समरक्षोण्यां रणघोराराः समेऽपि ते ॥

ततो दशास्यस्य वचो निशम्य दुःखान्वितोऽभावत् कुम्भकर्णः ।

हृत्वा जगन्मातरमानयस्त्वं मम शठ ! प्राचयसेऽधुनापि ॥ ६२ ॥

निशाचरेण ! रुचिरं नेदं त्वं कृतवानसि । अकरोरधुनाऽऽगत्य मां प्रजागरितं कुतः ॥
हे तात ! सम्परित्यज्य सम्प्रत्यप्यभिमानिताम् । रामं भजस्व तेनैव भविष्यति हितं तव ॥
किं वर्तते रघुपतिर्मनुजो हे दशानन ! । नभस्वन्नन्दनसमा वर्तन्ते यस्य सेवकाः ॥
हा हा बन्धो ! त्वमकरोः कर्म कैतवसम्प्लुतम् । यत् पूर्वमेव मां प्राप्य कर्म नाश्रावयः स्वकम् ॥
नाथ ! त्वमकरोस्तस्य विरोधं परमेशितुः । शिवाम्बुजोद्भवमुखा विबुधा यस्य सेवकाः ॥
उपदेशं नारदरिषदाद् बोधस्य यस्य मे । तुभ्यं तमेवादास्यं तु कालस्तस्य गतोऽधुना ॥
इदानीमङ्कमारोप्य बन्धो ! योजय बक्षसा । अहञ्च गत्वा सुफले करवाणि निजेऽक्षिणी ॥
श्यामवर्णाकृतिधरं सरसीरुहलोचनम् । विलोकयानि सङ्गत्य तापत्रयमोचिचनम् ॥

दो०—राम-रूप-गुन सुविरत, मगन भयउ छन एक ।

रावन मागेउ कोटि घट, मद अरु महिष अनेक ॥ ६३ ॥

महिष खाइ, करि मदिरा पाना । गर्जा बज्जाघात - समाना ॥
कुंभकरन, तुमंद रन - रंगा । चला दुर्ग तजि, सेन न सगा ॥
देखि बिभीषनु आगें आयउ । परैउ चरन, निज नाम सुनायउ ॥
अनुज उठाइ, हृदय तैहि लायो । रघुपति-भक्त जानि मन भायो ॥
तात ! लात रावन मोहि मारा । कहत परम हित मंत्र बिचारा ॥
तैहि गलानि रघुपति पहि आयउ । देखि दीन, प्रभु के मन भायउ ॥
सुनु सुत ! भयउ कालबस रावन । सो कि मान अव परम सिखावन ॥
धन्य धन्य तै ! धन्य बिभीषन ! । भयहु, तात ! निमिचर-कुल-भूपन ॥
बंधु ! वंस तै कीन्ह उजागर । भजेहु राम सोभा-सुख-सागर ॥

दो०—बचन-कर्म-मन कपट तजि, भजेहु राम रनधीर ।

जाहु, न निज पर सूक्ष मोहि, भयउ कालबस वीर ! ॥ ६४ ॥

बंधु - बचन सुनि, चला बिभीषन । आयउ जहँ त्रैलोक - बिभूषन ॥
नाथ ! भूधराकार सरीरा । कुंभकरन आवत रनधीरा ॥
अतना कपिन्ह सुना जब काना । किलकिलाइ धाए बलवाना ॥
लिए उठाइ बिटप अरु भूधर । कटकटाइ डारहि ता ऊपर ॥
कोटि-कोटि गिरि-सिखर प्रहारा । करहि भालु-कपि अक-अक बारा ॥
मुरघो न मनु, तनु टरघो न टारघो । जिमि गज अर्क-फलनि को मारघो ॥
तब मास्तसुत मुठिका हन्यो । परघो धरनि, व्याकुल सिर धुन्यो ॥
पुनि उठि तैहि मारेउ हनुमंता । घुमिंत भूतल परैउ तुरंता ॥
पुनि नल-नीलहि अवनि पछारेसि । जहँ-तहँ पटक-पटक भट डारेसि ॥
चली बलीमुख सेन पराई । अति भय-लसित, न कोउ समुहाई ॥

दो०—अंगदादि कपि मुरुछित, करि, समेत सुग्रीव ।

काँख दाबि कपिराज कहँ, चला अमित बलसौव ॥ ६५ ॥

उमा ! करत रघुपति नरलीला । खेलत गरुड़ जिमि अहिगन मीला ॥
भृकुटि - भंग जो कालहि खाई । ताहि कि सोहइ ऐसि लराई ? ॥
जग - पावनि कीरति बिस्तरिहहि । गाइ-गाइ भवनिधि नर तरिहहि ॥
मुहछा गइ, मास्तसुत जागा । सुग्रीवहि तब खोजन लागा ॥
सुग्रीवहु कै मुहछा बीती । निबुकि गयउ तैहि मृतक-प्रतीती ॥
काटैसि दसन नासिका काना । गरजि अकास चलेउ, तैहि जाना ॥
गहेउ चरन, गहि भूमि पछारा । अति लाघव उठि, पुनि तैहि मारा ॥
पुनि आयउ प्रभु पहि बलवाना । जयति-जयति-जय कृपानिधाना ॥
नाक - कान काटे जियँ जानी । फिरा क्रोध करि, भइ मन रलानी ॥
सहज भीम, पुनि बिनु-श्रुति-नासा । देखत, कपि-दल उपजी वासा ॥

दो०—जय - जय - जय रघुवंस - मनि, धाए कपि वै हूह ।

एकहि बार तामु पर, छाड़ैन्हि गिरि, तरु-जूह ॥ ६६ ॥

रामस्य रूपं गुणसंहतिञ्च स्मरन् क्षणं प्रेम्णि स मग्न आसीत् ।

आनाययत् कीटिघटान् दशास्थो मद्यस्य तद्वन्महिषाननेकान् ॥ ६३ ॥

वाहद्विषः प्रभक्ष्यामो मद्यपानं विधाय च । वज्राघातेन सदृशं विदधाति स्म गर्जनम् ॥
दुर्मदः समरोत्माहपरिपूरितमानसः । सेनया रहितो दुर्गं त्यक्त्वा निगतिमाचरत् ॥
तमवालोक्ष्य तस्याग्रे समागच्छद् विभीषणः । निपत्य तस्य पदयोः स्वाख्यां श्रावयति स्म तम् ॥
उत्थाप्य सोऽनुजं स्वीयवक्षसा गमयोजयत् । ज्ञात्वा रघवीशभक्तं तं चित्ते प्रमुदितोऽभवत् ॥
विभीषणोऽवदत्तात् ! पदाऽहन् मां दशाननः । अत्युत्कृष्टं भाषमाणं विचारं मञ्जलं तथा ॥
ग्लान्या तयैव प्राप्तोऽहं रघुनाथस्य सन्निधिम् । दृष्टो दीन इति ज्ञातो रुचितः प्रभवे हृदि ॥
कुम्भकर्णोऽवदद् वत्स ! कालनिघ्नोऽस्ति रावणः । स उत्तमामयधुना किं शिक्षा स्वीकुरिष्यति ॥
हे विभीषण ! धन्यस्त्वं धन्यो धन्यश्च वर्तसे । जातोऽसि तात ! रजनोचरवंशविभूषणम् ॥
बन्धो ! त्वं कृतवानास्ते कुलमुज्ज्वलतायुतम् । यद् राममभजः कान्तेः सुखस्यापि पयोनिधिम् ॥

वाक्कर्मचित्तं प्रविहाय दम्भं मजस्व रामं रणधैर्यवन्तम् ।

न स्वः परो जायत एव कालवशोऽस्म्यहं वीर ! गतिं श्रयस्व ॥ ६४ ॥

बन्धोर्वचनमाकर्ण्य व्रजति स्म विभीषणः । तत्रागच्छच्च यत्रासीद् विष्टपद्मयभूषणम् ॥
सोऽब्रूत नाथ ! वसुधाधराकारवपुर्धरः । रणधीरः कुम्भकर्णो विदधाति समागतिम् ॥
यदैवाकर्णयन्नेतन्निजैः कर्णैः प्लवङ्गमाः । कृत्वा किलकिलाशब्दमधावन् बलसंयुताः ॥
अमृष्टंस्ते समुत्पाद्य शाखिनो भूभृतस्तथा । रदै रदान् विनिष्पिप्य तस्योपरि समक्षिपन् ॥
परकोट्यधिकानन्ताधरकूटप्रहारकान् । प्रकुर्वन्ति स्म युगपद् भल्लूकाः प्लवगा अपि ॥
न तन्मनो हतोत्साहं चालितं नाचलद् वपुः । तथा यथा न चलति गजोऽर्कफलताडितः ॥
मुष्टिना प्राहरद् वाततनुजस्तदनन्तरम् । सोऽपतद् व्याकुलो भूमौ शिरश्चाताडयत् स्वकम् ॥
प्राहरत् पुनरुत्थाय स नभस्वत्तनूद्भवम् । न्यपतत् तत्क्षणादेव स भूमौ घूर्णनं श्रितः ॥
ततो नलं तथा नीलं प्राक्षिपत् स महोत्तले । यत्र तत्र भटानन्यानप्यागृह्य समक्षिपत् ॥
पलायनं श्रिता याता प्लवगानामनीकिनी । त्रासितास्ते तीव्रभीत्या तत्पुरः कोऽपि नागमत् ॥

सूक्ष्मीं श्रितानङ्गवमुख्यकीशान् विधाय सोऽनुत्तमकण्ठयुक्तान् ।

कक्षे निजे रम्यगलं निगूह्य याति स्म सोऽनन्तबलस्य सोमा ॥ ६५ ॥

वक्त्रीश आर्ये ! रघुराट् करोति स्म नृवर्तनम् । यथा करोति खगराट् सर्पानामित्य खेलनम् ॥
केवलं भ्रूविभङ्गेन यः कालमपि खादति । किमीदृशं मृधं तस्मै शोभाया जनकं भवेत् ॥
विस्तारयिष्यत्येतेन स कीर्तिं लोकपावनीम् । गात्वा गात्वा मनुष्या यां तरिष्यन्ति भवाम्बुधिम् ॥
इतो मोहे गते वातसूनुर्जागरितोऽभवत् । ततोऽन्वेषयितुं रम्यकण्ठमारभताप्यसौ ॥
नष्टः सुग्रीवस्य मोहः सुग्रीवस्तदनन्तरम् । कक्षादपासरत् कुम्भकर्णोऽबुध्यत तं मृतम् ॥
ततोऽच्छिन्नदसो दद्भिस्तस्य नासां श्रुती तथा । गजित्वैच्च व्योमसृत्वा ततस्तेनाभ्यबुध्यत ॥
गृहीत्वा चरणौ तेन पृथिव्यां पोथितोऽप्यभूत् । ततोऽतिलाघवेनासावृत्थाय प्राहरद् रिपुम् ॥
ततोऽसौ बलवानीशपाश्वमैदवदत् तथा । निधिर्दयाया जयताज्जयताज्जयतादिति ॥
ज्ञात्वाचित्ते रिपुश्च स्वं कर्तितं श्रुतिनासिकम् । परावर्तत सामर्षश्चित्ते ग्लानिं तथाऽगमत् ॥
भीमः स सहजं भूयो विगतश्रुतिनासिकः । अतो वीक्ष्यैव तं कीशसेनोत्पन्नभयाभवत् ॥

मणौ रघोरस्तु जयी त्रिवारं प्रोच्येत्यधावन् कपयः सशब्दम् ।

समक्षिपंस्ते युगपत् समेऽपि तस्मिंस्तरुणां कुमृताञ्च वारान् ॥ ६६ ॥

कुंभकरन रन - रंग - बिरुद्धा । सन्मुख चला, काल जनु क्रुद्धा ॥
 कोटि-कोटि कपि, धरि-धरि खाई । जनु टीड़ी गिरि - गुहाँ समाई ॥
 कोटिन्ह गहि, सरीर - सन मर्दा । कोटिन्ह मीजि मिलव महि गर्दा ॥
 मुख - नासा - श्रवनन्हि की बाटा । निसरि पराहिं भालु-कपि-ठाटा ॥
 रन - मदमत्त निसाचर दर्पा । बिस्व ग्रसिहि जनु, बेहि विधि अर्पा ॥
 मुरे सुभट सब, फिरहि न फेरे । सूझ न नयन, सुनिहि नहि टेरे ॥
 कुंभकरन कपि - फौज बिडारी । सुनि धाई रजनीचर - धारी ॥
 देखी राम, बिकल - कटकाई । रिपु - अनीक नाना विधि आई ॥

दो०—सुनु सुग्रीव ! बिभीषन, अनुज सँभारेहु संन ।

मैं देखउँ खल - बल - दलहि, बोले राजिवनैन ॥ ६७ ॥

कर सारंग साजि कटि - भाथा । अरि-दल दलन चले रघुनाथा ॥
 प्रथम कीन्हि प्रभु धनुष - टँकोरा । रिपु-दल बधिर भयउ सुनि सोरा ॥
 सत्यसंघ छाँड़े सर लच्छा । कालसर्प जनु चले सपच्छा ॥
 जहँ - तहँ चले बिपुल नाराचा । लगे कटन भट बिकट पिसाचा ॥
 कटहि चरन - उर - सिर - भुजदंडा । बहुतक बीर होहि सत खंडा ॥
 घुमि - घुमि घायल महि परहीं । उठि सँभारि सुभट पुनि लरहीं ॥
 लागत बान, जलद जिमि गाजहि । बहुतक, देखि कठिन सर, भाजहि ॥
 रुंड प्रचंड, मुंड - बिनु धावहि । धरु-धरु मारु-मारु धुनि गावहि ॥

दो०—छन महँ प्रभु के सायकन्हि, काटे बिकट पिसाच ।

पुनि रघुबीर-निषंग महँ, प्रबिसे सब नाराच ॥ ६८ ॥

कुंभकरन मन दीख बिचारी । हति छन-माझ निसाचर-धारी ॥
 भा अति क्रुद्ध महाबल बीरा । कियो मृगनायक - नाद गँभीरा ॥
 कोपि महीधर लेइ उपारी । डारइ जहँ मर्कट - भट भारी ॥
 आवत देखि सैल, प्रभु, भारे । सरन्हि काटि रज-सम करि डारे ॥
 पुनि धनु तानि, कोपि रघुनायक । छाँड़े अति कराल बहु सायक ॥
 तनु महँ प्रबिसि निसरि सर जाहीं । जिमि दामिनि घन माझ समाहीं ॥
 सोनित स्रवत सोह तन कारे । जनु कज्जल - गिरि गेरु-पनारे ॥
 बिकल बिलोकि, भालु - कपि घाए । बिहँसा, जबहि, निकट कपि आए ॥

दो०—महानाद करि गर्जा, कोटि - कोटि गहि कीस ।

महि पटकइ गजराज इव, सपथ करइ वससीस ॥ ६९ ॥

भागै भालु - बलीमुख - जथा । बृकु बिलोकि जिमि मेष - बरुथा ॥
 चले भागि कपि-भालु, भवानी ! । बिकल पुकारत आरत बानी ॥
 यह निसिचर दुकाल - सम अहई । कपिकुल - देस परन अब चहई ॥
 कृपा - बारिधर राम खरारी । पाहि - पाहि प्रनतारति - हारी ॥
 सकरुन बचन सुनत, भगवाना । चले सुधारि सरासन - बाना ॥
 राम, सेन निज पाछे घाली । चले सकोप महा बलसाली ॥
 खँचि धनुष, सर सत संधाने । छूटे तीर सरीर समाने ॥
 लागत सर, धावा रिस - भरा । कुंभर डगमगत, डोलति घरा ॥

तेषां विरुद्धः समररङ्गयुक्तो घटश्रवाः । अचलत् सम्मुखं तेषु नूनं कालो रुषान्वितः ॥
कोटीः कोटीश्च कीशानां धृत्वा धृत्वाप्यभक्षयत् । तेऽविशंस्तन्मुखं नूनं शलभा गिरिकन्दरम् ॥
प्रगृह्य कोटीः कीशानां स्वतन्वा समपेयत् । विमर्द्य कोटीः पाणिभ्यां भूकणेषु व्यमेलयत् ॥
तस्याननासिकायाः कर्णयोरपि मार्गतः । विनिस्सृत्य पलायन्त भल्लशाखा मृगव्रजाः ॥
मत्तो रणमदेनासौ राक्षसां दर्पवानभूत् । प्रसितुं सकलं विश्वं तस्मै नूनमदाद् विधिः ॥
सुभटा विमुखाः सर्वे प्रेरिता अपि नोन्मुखाः । न शक्ता वीक्षितुं नेत्रैर्नाश्रुण्वञ् श्राविता अपि ॥
अस्तव्यस्तां विहितवान् कीशसेनां घटश्रवाः । इति श्रुत्वा घावति स्म रजनीचरवाहिनी ॥
यदा रामो वीक्षते स्म विकलां निजवाहिनीम् । रिपोश्च वाहिनीं नानाप्रकारां समुपागताम् ॥

विधत्त कर्णेऽनुज ! रम्यकण्ठ ! विभीषण ! त्वञ्च सुपात सेनाम् ।

पश्यामि दुष्टस्य बलं चमूञ्च प्रावोचदित्थं सरसीरुहाक्षः ॥ ६७ ॥

करे शाङ्गं सज्जयित्वा कटिदेशे निपङ्गकम् । अरेश्चमूं दलयितुं याति स्म रघुनायकः ॥
टनत्कारं करोति स्म धनुषः प्रथमं प्रभुः । निशम्य तस्त्वनं शत्रुवाहिनी बधिराऽभवत् ॥
सत्यप्रतिज्ञो विशिखान्मुञ्चत्लक्षसङ्ख्यकान् । नूनं ते चलिताः पक्षसंयुताः पवनाशनाः ॥
यत्र तत्र प्रचलिता आसन् बहुविधाः शराः । प्रजायन्ते स्म यैश्छिन्ना असुरा विकटा भटाः ॥
छिन्नानि तेषां वक्षांसि दोर्दण्डाः कानि चाङ्घ्रयः । वीरा अनेके सञ्जाताः खण्डरूपाः शताधिकम् ॥
आसन् सम्भ्रम्य सम्भ्रम्य पतिता आहता भुवि । अयुध्यन्तोत्थाय भूयः स्थिरास्तेषूत्तमा भटाः ॥
अगर्जन्नाहता बाणैरनेके वारिदा यथा । अनेके तु पलायन्त बाणान् वीक्ष्यैव कर्कशान् ॥
देहाः प्रचण्डाकृतयोऽघावन् मुण्डविर्वज्रिताः । आक्रोशश्चाऽऽधर धर तथा मारय मारय ॥

प्रभोः शरास्तत्क्षणमेव सर्वानकर्तयन् भीमतनून् पिशाचान् ।

पुनश्च ते राघववीरतूणे सर्वे शराः संव्यदधुः प्रवेशम् ॥ ६८ ॥

कुम्भकर्णः स्वहृदये विचार्य समवैक्षत । यदस्ति हतवान् रामः क्षण एवास्रपी चमूम् ॥
वीरो महाबली तेन सोऽभूत् परमकोपवान् । करोति स्म च गम्भीरं मृगनायकगर्जनम् ॥
विधाय कोपमुत्पाट्यागृह्णाद् वसुमतीधरान् । तत्राक्षिपच्च यत्रासन् प्लवङ्गममहाभटाः ॥
विशालांस्तान् गिरीन् वीक्ष्य समयातो रघूत्तमः । छित्त्वा पतन्तिभिर्धूलितुल्यांस्तान् समकारयत् ॥
पुनर्धनुः समाकृष्य कुपित्वा रघुनायकः । अनकसङ्ख्यानत्यन्तं करालानक्षिपच्छरान् ॥
शराः प्रविश्य तस्याङ्गमदृष्टा निरयुस्तथा । प्रवि यावद् यथाऽदृष्टा निर्यान्ति तडितो मुहुः ॥
कृष्णात् संहननात् तस्य स्रवद् रक्तं व्यराजत । गैरिकोत्स्रजो नूनं स्रवन् कज्जलपर्वतात् ॥
तं वीक्ष्य विकलं भल्ला अघावन् कपयस्तथा । व्यहसत् स यदेवायुस्ते भल्लाः कपयस्तथा ॥

कृत्वा महानादमसावगर्जत् कोटीः कपीनां परिगृह्य शश्वत् ।

ता अक्षिपत् को गजराजतुल्यो दशास्यबद्धं शपथं व्यधत् ॥ ६९ ॥

पलायतेदं संवीक्ष्य भल्लकीशकदम्बकम् । यथा पलायते वीक्ष्य वृकं मेषकदम्बकम् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! भल्लाः परायुः प्लवगा अपि । विकला आर्तभारत्या विदधानाः समाह्वयम् ॥
तेऽवदन् दुष्कालतुल्य आस्तेऽयं रजनीचरः । बाञ्छत्याक्रमितुं देशं प्लवङ्गव्रजरूपिणम् ॥
कृपारूपोदकधर ! हे राम ! खरशाव्रव ! पातु पातु भवानस्मान् प्रणतार्तिनिवारणम् ॥
भगवांस्तन्निशम्यैव करुणाजनकं वचः । धनुःकुलम्बो सन्नद्धो कृत्वा प्रस्थानमाचरत् ॥
स्वपृष्ठभागे सेनां स्वां विधाय रघुनायकः । अग्रेऽगमत् कोपयुक्तो महाबलविराजितः ॥
सन्दधाति स्म स शतं शरानाकृष्य कार्मुकम् । शरा निरगमस्तस्य शरीरं प्राविशंस्तथा ॥
शरीराहत एवासावघावत् कोपपूरितः । तदा शैला विचलिता घरा दोलायिता तथा ॥

लीन्ह एक तेहि सैन उपाटी । रघुकुलतिलक भुजा सोइ काटी ॥
 धावा बाम बाहु गिरि धारी । प्रभु सोउ भुजा काटि महि पारी ॥
 काटें भुजा सोह खल कैसा । पच्छहीन मंदर गिरि जैसा ॥
 उग्र बिलोकनि प्रभुहि बिलोका । ग्रमन चहत मानहुँ त्रैलोका ॥

दो०—करि चिक्कार घोर अति, धावा बदन पसारि ।

गगन सिद्ध - सुर त्रासित, हा - हा - हेति पुकारि ॥ ७० ॥

सभय देव कहनानिधि जान्यो । श्रवन - प्रजंत सरासनु तान्यो ॥
 बिसिख-निकर निसिचर-मुख भरेऊ । तदपि महाबल भूमि न परेऊ ॥
 सरन्हि भरा मुख सन्मुख धावा । काल - दोन सजीव जनु आवा ॥
 तब प्रभु कोपि तीव्र सर लीन्हा । धर ते भिन्न तासु सिर कीन्हा ॥
 सो सिर परेउ दसानन आगें । बिकल भयउ जिमि फनि, मनि त्यागें ॥
 धरनि घसइ धर धाव प्रचंडा । तब प्रभु, काटि कीन्ह दुइ खंडा ॥
 परे भूमि जिमि नभ तें भूधर । हेठ दावि कपि-भालु-निसाचर ॥
 तासु तेज प्रभु - बदन समाना । सुर-मुनि सर्वाहि अचंचल माना ॥
 सुर दुंदुभी बजावहि, हरपहि । अस्तुति करहि, सुमन बहु बरपहि ॥
 करि बिनती सुर मकल सिधाए । तेही समय देवरिषि आए ॥
 गगनोपरि हरि - गुन - गन गाए । रुचिर वीररस प्रभु-मन भाए ॥
 बेगि हतहु खल, कहि, मुनि गए । राम समर महि सोभत भए ॥

छं०—संग्राम-भूमि बिराज रघुपति अतुल-बल कोसल-धनी ।

श्रमबिदु मुख, राजीव-लोचन, अगन तन सोनित-फनी ॥

भुज जुगल फेरत सर सरासन, भालु-कपि चहु दिसि बने ।

कह दास तुलसी, कहि न सक छबि सेष, जेहि आनन घने ॥

दो०—निसिचर अधम मलाकर, ताहि दीन्ह निज धाम ।

गिरिजा ! ते नर संवसति, जे न भर्जहि श्रीराम ॥ ७१ ॥

दिन के अंत फिरीं द्वी अनी । समर भई सुभटन्ह श्रम घनी ॥
 राम - कृपा कपिल - बल बाढा । जिमि तून पाइ लाग अति डाढा ॥
 छोर्जहि निसिचर दिनु अरु राती । निज मुख कहें सुकृत जेहि भाँती ॥
 बहु बिलाप दसकंधर करई । बंधु-सीस पुनि-पुनि उर धरई ॥
 रोवहि नारि हृदय हति पानी । तासु तेज-बल बिपुल बखानी ॥
 मेषनाद तेहि अवसर आयउ । कहि बहु कथा, पिता समुझायउ ॥
 देखेहु कालि मोरि मनुसाई । अबहि बहुत का करौ बड़ाई ॥
 इष्टदेव सैं बल - रथ पायउ । सो बल, तात ! न तोहि देखायउ ॥
 ओहि बिधि जल्पत भयउ बिहाना । चहुँ दुआर लागे कपि नाना ॥
 इत कपि-भालु काल-सम बीरा । उत रजनीचर अति रनघीरा ॥
 लरहि सुभट निज-निज जय-हेतु । बरनि न जाइ समर, खगकेतु । ॥

दो०—मेषनाद साधामय, रथ चढ़ि गयउ अकास ।

गजेँड अट्टहास करि, मइ कपि-कटकहि त्रास ॥ ७२ ॥

स एकं शैलमुत्पाट्यागृह्णादेकेन बाहुना । तमेव चाच्छिनद् बाहुं तिलकं रघुसन्ततेः ॥
वामेन बाहुनाऽऽगृह्य भूभृन् घावति स्म म । प्रभुस्तमपि सञ्छिद्य बाहुं भूमावपातयत् ॥
बाहौ निकृते दृष्टः स तथा शोभान्वितोऽभवत् । यथा विहीनः पक्षाभ्यां मन्दरो वसुधाधरः ॥
उग्रेण दृष्टियुग्मेन स समालोकयत् प्रभम् । ममीहते स्म प्रसितुं लोकानां त्रितयं ध्रुवम् ॥

विधाय चीत्कारमतीव घोरं स घावति स्माननमाप्रसार्य ।

हे त्रासितास्तेन सुराश्च सिद्धा हा हा तथा हा स्वनमारभन्त ॥ ७० ॥

यदा दयानिधिर्देवान् भीतियुक्तानबुध्यत । आकर्षयत् तदा कर्णपर्यन्तं स्वशरासनम् ॥
राक्षसस्य मुखं बाणव्यूहेनापूरयत् तथा । तथापि नापतद् भूमौ स महाबलसंयुतः ॥
शरापूरितवक्त्रोऽसावधावत् सम्मुख प्रभोः । नूनं सजीवः कालात्मा तूण एव समागमत् ॥
ततस्तीव्रं शरं कोपसंयुतः प्रभुरग्रहीत् । तथा तस्य शिरस्तस्य शरीरादकरोत् पृथक् ॥
दिवसम्मितोत्तमाङ्गस्य पुरस्तत् पतितं शिरः । तद् वीक्ष्य सोऽमृद् विकलो यथाहिर्हापिते मणौ ॥
इतोऽधावत् कवचं तद् धरणी नमिता यतः । ततः प्रभूः कर्तयित्वाऽकरोत् खण्डद्वयात्म तत् ॥
तद् भूमौ पतितं भूमिधरयुग्मं यथा खतः । मर्दयित्वा निजाघस्ताद् भल्लकीशनिशाचरान् ॥
तदीयं निर्गतं तेजः प्राविशद् वदनं प्रभोः । देवैस्तपस्विभिः सर्वैरप्याश्चर्यममन्यत ॥
अवादन्य प्रीतियुक्ता दुन्दुभोस्त्रिदशलयाः । स्तुतिं समाचरन्नानावर्षयन् कुसुमानि च ॥
स्तुतिं विधाय सकलाः सुराः प्रस्थानमाचरन् । तस्मिन्नेव क्षणे तत्र देवभिः समुपागमत् ॥
ऊर्ध्वं ख एवागायत् स गुणानां निकरं हरेः । रम्यः स वीररसदधिचत्तायारोचत प्रभोः ॥
भवान् खलं हन्तुं शीघ्रमिति प्रोच्योगमन् मुनिः । अभूत् सङ्ग्राममेदिन्यां रामः शोभासमन्वितः ॥

रणक्षितौ व्यराजत रघोः कुलस्य नायकः युतः प्रहातसाम्यवद्बलेन कोसलेश्वरः ।

श्रमाम्बुबिन्दवो मुखे सरोजलोचनेऽरुणे तनौ च तस्य शोणिताः कणा अयुः समाश्रयम् ॥

स दीर्युगेन सायकं धनुश्च पर्यचालयत् अनेकमल्लवानराः समन्तो विराजिताः ।

तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति तच्छवीरणे शको न शेष आननन्नजोऽपि यस्य वर्तते ॥

मलाकरो रात्रिचरोऽधमो यः स्वधाम तस्मा अपि दत्तवान् यः ।

वक्षतीश आर्ये ! जडबुद्धयस्ते श्रीराममर्चन्ति न तं नरा ये ॥ ७१ ॥

ततो जाते दिनस्यान्ते न्यवर्तत चमूद्वयम् । तद्दिनाजोसुवीराणां जायते स्म श्रमो महान् ॥
रामस्य कृपया कीशसेनैधितबलाभवत् । अत्यन्तमेधितबलस्तृणं प्राप्य यथाऽनलः ॥
निशीथिनीचरा आसन् क्षीयमाणा दिवानिशम् । यथा पुण्यं क्षीयमाणं भवति स्वमुखोदितम् ॥
बहुरूपं विजपनं करोति स्म दशाननः । मुहुर्वन्धोऽस्तमाङ्गं निदधाति स्म चोरसि ।
स्वोरः प्रताड्य स्वकरैः प्ररुदन्ति स्म योषितः । वर्णयित्वा तस्य तेजो बलञ्च विपुलाकृति ॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र मेघनादः समागमत् । असान्त्वयत् स्वपितरमुक्त्वा बहुविधाः कथाः ॥
अब्रूत मेघनादः श्वः पुमर्थो मे विलोक्यताम् । इदानीमेव किं कुर्यां प्रशंसामधिकां निजाम् ॥
इष्टदेवादावाप्तौ यो मया बलरयो पुरा । अद्यावधि मया तात ! भवते दर्शितो न तो ॥
इत्थं प्रजल्पतस्तस्य प्रातःकालोऽभ्यजायत । कीशा नानाविधा टासु चतसृष्वपि सङ्गताः ॥
इतो वीराः कालतुल्या मल्लूकाः कपयस्तथा । ततोऽत्यन्तं युद्धधीरा अभूवन् रजनीचराः ॥
युध्यन्ते स्मोत्तमा वीराः स्वस्वसञ्जयहेतुना । हे खगेश ! न शक्यः स गदितुं वर्तते रणः ॥

मायामयं स्यन्दनमद्वेष्टाव आरुह्य याति स्म पयोदमार्गम् ।

कृत्वाट्टहासं परिगर्जति स्म व्रस्तामवद् येन चमूः कपीनाम् ॥ ७२ ॥

सक्ति, सूल, तरवारि, कृपाना । अस्त्र - सस्त्र, कुलिसायुध नाना ॥
 डारइ परसु, परिध, पापाना । लागेउ वृष्टि करै बहु बाना ॥
 दस दिसि रहे बान नभ छाई । मानहुँ मघा मेघ - झरि लाई ॥
 घर-घर-मारु सुनिअ धुनि काना । जो मारइ तेहि कोउ न जाना ॥
 गहि गिरि-तरु अकास कपि धावहि । देखहि तेहि न, दुखित फिरि आवहि ॥
 अवघट - घाट, बाट, गिरि - कंदर । गाय-बल कीन्हैसि सर-पंजर ॥
 जाहि कहाँ, व्याकुल भअ बंदर । सुरपति - बंदि परे जनु मंदर ॥
 मारुतमुत, अंगद, नल, नीला । कीन्हैसि बिकल सकल बलसीला ॥
 पुनि लछिमन, सुग्रीव, बिभीषन । सरन्हि मारि, कीन्हैसि जर्जर तन ॥
 पुनि रघुपति सँ जूझै लागा । सर छाँड़इ, होइ लागहि नागा ॥
 ब्याल - पास - बस भए खरारी । स्वबस, अनंत, एक, अविकारी ॥
 नट-इव कपट-चरित कर नाना । सदा स्वतंत्र, एक भगवाना ॥
 रन सोभा - लगि प्रभुहि बँधायो । नागपास, देवन्ह भय पायो ॥

दो०—गिरिजा ! जासु नाम जपि, सुनि काटहि भव-पास ।

सो कि बंध तर आवइ, व्यापक, बिस्व-निवास ॥ ७३ ॥

चरित राम के सगुन, भवानी ! । तर्कि न जाहि बुद्धि-बल-बानी ॥
 अस बिचारि, जे तय्य बिरागी । रामहि भजहि, तर्क सब त्यागी ॥
 व्याकुल कटकु कीन्ह घननादा । पुनि भा प्रगट, कहइ दुर्बादा ॥
 जामवंत कह, खल रहु ठाढ़ा । सुनि करि, ताहि क्रोध अति बाढ़ा ॥
 बूढ़ जानि, सठ ! छाँड़ेउ तोही । लागेसि अधम ! पचारै मोही ॥
 अस कहि, तरल त्रिसूल चलायो । जामवंत कर गहि, सोइ धायो ॥
 मारिसि मेघनाद कै छाती । परा भूमि घुमि त सुरघाती ॥
 पुनि रिसान, गहि चरन फिरायो । महि पछारि, निज बल देखरायो ॥
 बर - प्रसाद सो मरइ न मारा । तब गहि पद लंका पर डारा ॥
 इहाँ देवरिषि गरुड़ पठायो । राम-समीप सपदि सो आयो ॥

दो०—खगपति सब धरि लाए, माया - नाग - बरुथ ।

माया - बिगत भए सब, हरषे बानर - जूथ ॥ ७४ (क) ॥

गहि गिरि - पादप - उपल - नख, घाए कीस रिसाइ ।

चले तभीचर बिकलतर, गढ़ पर चढ़े पराइ ॥ ७४ (ख) ॥

मेघनाद कै मुरछा जागी । पितहि बिलोकि, लाज अति लागी ॥
 तुरत गयउ गिरिबर कंदरा । करौ अजय मख, अस मन धरा ॥
 इहाँ बिभीषन मंत्र बिचारा । सुनहु, नाथ ! बल अतुल उदारा ॥
 मेघनाद मख करइ अपावन । खल, मायावी, देव - सतावन ॥
 जौ प्रभु ! सिद्ध होइ सो पाइहि । नाथ ! बेगि पुनि जीति न जाइहि ॥
 सुनि रघुपति अतिसय सुख माना । बोले अंगदादि कपि नाना ॥
 लछिमन-संग जाहु सब भाई ! । करहु बिधंस जय कर जाई ॥
 तुन्ह लछिमन ! मारेहु रन ओही । देखि सभय सुर, दुख अति मोही ॥
 मारेहु तेहि बल - बुद्धि - उपाई । जेहि छोजै निसिचर, सुनु भाई ! ॥

शक्तीः शूलाश्चन्द्रहासान् लघुरूपधरांश्च तान् । अस्त्रं शस्त्रं वज्रमुख्यमायुधं बहुरूपकम् ॥
परश्वधं परिधकं प्राक्षिपत् प्रस्तरांस्तथा । नानाप्रकारविशिखवर्षणारम्भमाचरत् ॥
आकाशे छादिता आसन् बाणा दिक्षु दशस्वपि । नूनं मघावारिवाहा वर्षधाराकराः स्थिताः ॥
ध्वनिः कर्णधरं धर जहीत्याकणितोऽभवत् । योऽहंस्तमपि विज्ञातुं शक्तः कोऽपि न चाभवत् ॥
गुहीत्वाद्रीन् पादपांश्च व्योम्यधावन् प्लवङ्गमाः । अनवालोक्ष्य तं किन्तु परावर्तन्त दुःखिताः ॥
घट्टानुच्चावचान् मार्गान् गिरीणां कन्दरांस्तथा । मायाबलेन विशिखपञ्जराण्यकरोदसौ ॥
तदानीं कुत्र यामेति कीणा विकलतां गताः । नूनमिन्द्रस्य कारायां पतिता वसुधाभृतः ॥
स वाततनयं वालितनयं नलनीलकौ । व्याकुलानकरोन् सर्वापि तान् बलसंयुतान् ॥
ततः सुमित्रातनयं रम्यकण्ठविभीषणौ । व्यधत्ताहत्य विशिखैर्जराङ्गसमन्वितान् ॥
तत आरभतानीकं रघुवंशाधिपं प्रति । स यान् बाणानाक्षिपत् ते सर्वा भूत्वा समस्पृशन् ॥
खरस्यारिर्गच्छति स्म सर्पाशस्य निघ्नताम् । स्ववशोऽनन्त एकाकी विकाररहितोऽपि सन् ॥
करोति नाना चरितं कापटं स नटो यथा । भगवानद्वितीयः सन् मदा स्वातन्त्र्ययुक्तथा ॥
नागपाशेनेन आजिशोभायै स्वमबन्धयत् । किन्तु तेनाभवन् भीतिसंयुता अमृतान्धसः ॥

उमे ! जपित्वा मुनयो यदीयामाख्यां विक्रान्तंति सवात्मपाशम् ।

बन्धं वजेत् किं स जगन्निवासो व्यापीत्यपर्णां वदति त्रिनेत्रः ॥ ७३ ॥

सगुणानि चरित्राणि रामस्य गिरिराजजे ! बलेन वृद्धेर्वाण्याश्च न शक्यन्ते प्रतिक्रियन्ते ॥
इत्थं विचार्य ये तत्त्वज्ञा विरागसमन्विताः । विहाय सर्वास्तर्कास्ते भजन्ति रघुनायकम् ॥
इतः मेनां करोति स्म विकलां वारिदध्वनिः । पुनः स प्रकटो भूत्वा प्रयुनक्ति स्म दुर्वचः ॥
जाम्बवांस्त भापते स्म रे खल ! त्वं स्थितो भव । इति श्रुत्वा जायते स्म सोऽन्यन्तर्धितकोपवान् ॥
वक्ति स्मापि परिज्ञाय त्वावृद्धं त्यक्तवानहम् । इदानीं कुरुष्व नोच ! ममैवाह्वानमाहवे ॥
इत्युक्त्वाञ्जालयदसौ त्रिशूलं तेजसान्वितम् । अभ्यधावज्जाम्बवांश्च तमेवागृह्य पाणिना ॥
स प्राक्षिपत् तमुरसि जयिनस्त्रिविधेशितुः । परिभ्रम्य स गीर्वाणहन्ता क्षितितलेऽपतत् ॥
पुनः रूढोऽभ्रामयत् तं पादावागृह्य जाम्बवान् । अक्षिपच्च भूवीत्थं स्वबलं तस्माददर्शयत् ॥
मारितोऽपि मृतो नाभूत् स वरस्य प्रतापतः । ततोऽक्षिपज्जाम्बवांस्तं लङ्कायां साङ्घिनग्रहम् ॥
अप्रेषयदितो देवमुनिविहगनायकम् । स आगच्छत् क्षिप्रमेव रामचन्द्रस्य सन्निधिम् ॥

अमक्षयत् तान् सकलान् प्रगृह्य मायाकपीनां निकरान् खगेशः ।

विमुक्तमायाः सकलाः कपीनां वारा अभूवन् प्रमदेन युक्ताः ॥ ७४ (क) ॥

धृताश्मसूक्ष्मखशाखिनस्ते रोषेण युक्ताः प्लवगा अधावन् ।

अत्याकुला रात्रिचरा द्रुताश्च प्रद्रुतप वुर्गञ्च समारुहन्ते ॥ ७४ (ख) ॥

मूर्च्छां दिवस्पतिजितो विनाशमगमद् यदा । तदा पितरमालोक्य सोऽन्वभूत् परमां त्रपाम् ॥
अयाच्च तत्क्षणादेव स शैलोत्तमकन्दरम् । निधाय चित्ते यत् कुयमिज्यत्वप्रदं मखम् ॥
विभीषणो मन्त्रमन्त्राचिन्तयत् प्रावदत्तथा । शृणोत्वतुल्यबलवन्नोदाययुत ! हे प्रभो ! ॥
कुर्वन्नास्ते मेघनादो मखमेकमपावनम् । खलो मायायुतो नाकनिवासित्रासकारकः ॥
अधीश्वर ! यदि भवेदसौ सिद्धिमुपेतवान् । क्षिप्रं प्रविजितो नैव भवेत् तर्हि स हे प्रभो ! ॥
इति श्रुत्वा रघुपतिरत्यन्तं सुखमन्वभूत् । अब्रवीदप्यङ्गदादीन् बहुसङ्ख्यान् प्लवङ्गमान् ॥
यूयं हे भ्रातरः ! सर्वे यात सौमित्रिणा सह । यात्वा च तस्य यागस्य समाचरत नाशनम् ॥
हे लक्ष्मण ! त्वं सङ्ग्रामे कुरु तस्य विनाशनम् । देवान् भीतियुतान् वीक्ष्य परमं दुःखवानहम् ॥
तं मारय तथा शक्त्या प्रज्ज्ञया यतनेन च । यथा रात्रिञ्चरो नष्टः स्यादित्थं शृणु बान्धव ! ॥

जामवंत, सुग्रीव, बिभीषन । सेन - समेत रहेहु तीनिउ जन ॥
जब रघुबीर दीन्ह अनुसासन । कटि निषंग कसि, साजि सरासन ॥
प्रभु-प्रताप उर धरि रनधीरा । बोले घन इव गिरा गँभीरा ॥
जौ तेहि आजु बधैं बिनु आवौ । तौ रघुपति-सेवक न कहावौ ॥
जौ सत संकर करहि सहाई । तदपि हतउँ, रघुबीर - दोहाई ॥

दो०—रघुपति-चरन नाइ सिर, चलैउ तुरंत अनंत ।

अंगद, नील, मयंद, नल, संग सुभट हनुमंत ॥ ७५ ॥

जाइ, कपिन्ह सो देखा बैसा । आहुति देत रुधिर अरु भैंसा ॥
कीन्ह कपिन्ह सब जग्य बिधंसा । जब न उठइ, तब करहि प्रसंसा ॥
तदपि न उठइ, धरैन्हि कच जाई । लातन्हि हति-हति, चले पराई ॥
लै त्रिसूल धावा, कपि भागे । आए जहँ रामानुज आगे ॥
आवा परम क्रोध कर मारा । गर्ज घोर रव बारहि - बारा ॥
कोपि मरुतसुत - अंगद धाए । हति त्रिसूल उर, धरनि गिराए ॥
प्रभु कहैं छाँडैसि सूल प्रचंडा । सर हति, कृत अनंत जुग खंडा ॥
उठि बहोरि मारुति, जुवराजा । हतहि कोपि तेहि, घाउ न बाजा ॥
किरे बीर, रिपु मरइ न मारा । तब धावा, करि घोर चिकारा ॥
आवत देखि, क्रुद्ध जनु काला । लछिमन छाड़े विसिख कराला ॥
देखैसि आवत पवि-सम बाना । तुरत भयउ खल अंतरधाना ॥
बिबिध वेष धरि करइ लराई । कबहुँक प्रगट, कबहुँ दुरि जाई ॥
दखि अजय रिपु, डरपे कीसा । परम क्रुद्ध तब भयउ अहीसा ॥
लछिमन मन अस मंच दृढ़ावा । अहि पापिहि मैं बहुत खेलावा ॥
सुमिर कोसलाधीस - प्रतापा । सर संघान कीन्ह, करि दापा ॥
छाड़ा बान, माझ उर लागा । मरती बार कपटु सब त्यागा ॥

दो०—रामानुज कहैं ? रामु कहैं ? अस कहि छाँडैसि प्रान ।

धन्य ! धन्य ! तब जननी, कह अंगद-हनुमान ॥ ७६ ॥

बिनु प्रयास हनुमान उठायो । लंका-द्वार राखि पुनि आयो ॥
तासु मरन सुनि सुर - गधर्बा । चढ़ि बिमान, आए नभ सर्वा ॥
बराषि सुमन, दुंदुभी बजावहि । श्रीरघुनाथ-बिमल-जसु गावहि ॥
जय अनंत ! जय जगदाधारा ! । तुम्ह प्रभु ! सब देवन्हि निस्तारा ॥
अस्तुति करि सुर - सिद्ध सिधाए । लछिमन, कृपासिधु पहि आए ॥
सुत - बध सुना दसानन जबहीं । मरुछित भयउ, परैउ महि तबहीं ॥
मंदोदरी रुदन कर भारी । उर - ताड़न, बहु भाँति पुकारी ॥
नगर - लोग सब ब्याकुल - सोचा । सकल कहहि दसकंधर पोचा ॥

दो०—तब दसकंठ, बिबिधि बिधि, समुझाई सब नारि ।

नस्वर रूप-जगत सब, देखहु हृदय बिचारि ॥ ७७ ॥

तिन्हहि ग्यान उपदेसा रावन । आपुन मंद कथा सुभ - पावन ॥
पर - उपदेस कुसल बहूतेरे । जे आचरहि, ते नर न घनेरे ॥
निसा सिरानि, भयउ भिनुसारा । लगे भालु - कपि चारिहुँ द्वारा ॥

हे जाम्बवन् ! हे रुचिरकण्ठयुक्त ! विभीषण ! । त्रयोऽपि यूयं सानीका एतेन सह तिष्ठत ॥
यदानुशासनमिदं रघुवीरः प्रदत्तवान् । तदा तूष्णं कटौ बद्ध्वा सज्यं कृत्वा शरासनम् ॥
प्रभोः प्रतापं स्वहृदि स्थापयित्वा जिघ्र्येवान् । गभीरां मेघसदृशीं प्रायुतङ्गं भारतीमसौ ॥
अहृत्वेव तमद्याहं परायास्यामि चेद् रणात् । न भाषितो भविष्यामि तर्हि रामस्य सेवकः ॥
साहाय्यं तस्य गिरिशतमप्याचरिष्यति । शपामि रघुवीरेण तं हनिष्यामि तर्ह्यपि ॥

उक्त्वेति कं स्वं प्रणमय्य रामपदोः क्षणादेव निरंदनन्तः ।

सहाङ्गदो नीलनलौ भयन्दपुलाः सुवीरा हनुमांश्च तेन ॥ ७५ ॥

प्लवङ्गमास्तत्र गत्वा तमासीनं व्यलोकयन् । आहूतीः सम्प्रयच्छन्तं रवतस्याश्वद्विषामपि ॥
प्लवङ्गमाः समं यार्गं तमकुर्वन् विनाशितम् । तथापि नोदतिष्ठत स प्रशंसन्ति स्म तं तदा ॥
तथाप्यनुत्थितं प्राप्य तेऽमृष्टंस्तस्य कुन्तलान् । आहृत्याहृत्य पादेस्तं यान्ति स्म सपलायनम् ॥
भूत्वा त्रिशूल्यधावत् स पलायन्त प्लवङ्गमाः । आयुश्चाग्रेऽभवद् यत्र रघुनाथानुजः स्थितः ॥
तन्नागमत् स कोपेन परमेण पराहतः । पुनः पुनरगर्जच्च कृत्वा शब्दं भयानकम् ॥
कृत्वा कोपं धावतः स्म हनुमान्ज्जदस्तथा । आहृत्य तौ त्रिशूलेन वक्षस्युर्व्यामिपातयत् ॥
ततोऽसौ लक्ष्मणे नाथे प्रचण्ड शूलमक्षिपत् । अनन्तो विशिखं क्षिप्त्वाऽकरोत् तं खण्डयुग्मकम् ॥
उत्थाय भूयो हनुमान् युवराजोऽज्जदस्तथा । तमाहतः स्म सामर्षी सोऽभवत् किन्तु नाहतः ॥
मारितोऽपि मृतो नाभूद् रिपुर्वीराः परागमन् । ततः स धोरं चीत्कारं कृत्वा धावनमाचरत् ॥
क्रुद्धकालप्रतीकाशं समायान्तं विलोक्य तमाकरालान् विशिखान् क्षिप्तान् विदधति स्म लक्ष्मणः ॥
आलोकयद् यदा वज्रनिमानागच्छतः शरान् । स खलस्तत्क्षणादेवाभूदन्तर्धानमाश्रितः ॥
विधाय विविधान् वेषान् सङ्ग्राममकरोदसौ । कदाचित् प्रकटो जातः कदाप्यन्तर्हितोऽभवत् ॥
विपक्षमजितं वीक्ष्य प्लवगा आश्रयन् भयम् । ततोऽति कोपयुक्तोऽभूद् भुजगानामधीश्वरः ॥
व्यघ्रस्तं लक्ष्मणो मन्त्रमेतं चित्ते दृढाकृतिम् । यदेनं पापिनमहं बहुकालमखेलयम् ॥
विधाय कोसलेशस्य प्रतापं स्मरणागतम् । विधाय दर्पं वाणं स समघत्ताक्षिपत् तथा ॥
क्षिप्तो बाणोऽविशन्मध्यं मेघनादस्य वक्षसः । मृतेः काले जहाति स्म कपटं सर्वमप्यसौ ॥

रामानुजः कुत्र च कुत्र राम इति प्रमाण्य त्यजति स्म सोऽसून् ।

धन्यास्ति धन्या जननी तवेत्यमवोचतामङ्गदवातजातो ॥ ७६ ॥

विना प्रयासं हनुमास्तमुदस्थापयत् ततः । निधाय लङ्काद्वारे च परावर्तनमाचरत् ॥
निशम्य तस्य निधनं गन्धर्वा नाकवासिनः । विमानानि समारुह्य ख आयुः सकला अपि ॥
विधाय वृष्टिं पुष्पाणां दुन्दुभीन् समवाद्यन् । अगायन् रघुनाथस्य श्रीमतो विमलं यशः ॥
अनन्त ! जयतालोकाधारश्च जयताद् भवान् । प्रभो ! समेषां देवानामुद्धारं कृतवान् भवान् ॥
स्तुतिं कृत्वेति विबुधाः सिद्धाश्च व्यदधुर्गतिम् । लक्ष्मणोऽपि समागच्छत् कृपासागरसन्निधिम् ॥
यदेव श्रुतवान् पुत्रवधं दिक्मम्मिताननः । तदेव मूर्च्छितो जातः पतितोऽभूच्च भूतले ॥
मन्दोदरी करोति स्म रोदनं विपुलाकृति । सवक्षस्ताडनं नानाविधमाहूय तं तथा ॥
शोकेन व्याकुला जाताः सर्वे नागरिका जनाः । दशग्रीवं वदन्ति स्म पामरं सकला अपि ॥

ततो दशास्यो विविधैः प्रकारैरबोधयत् ता अबलाः समग्राः ।

यत्तेश्वरं सर्वजगत्स्वरूपं सम्पश्यतेत्यं प्रविचार्य चित्ते ॥ ७७ ॥

ताभ्यो ज्ञानस्योपदेशमयच्छद् दिङ्मिताननः । स्वयं स मन्दस्तद्वाचस्त्वभवन् पावनाः शुभाः ॥
परोपदेशे कुशला भवन्ति बहुसङ्ख्यकाः । किन्त्वाचरन्ति ये तत्ते न सन्ति बहवो नराः ॥
इतस्त्रियामायाताभूत् प्रातःकालः समागतः । ऋक्षाः कीशाश्चाब्धिसङ्ख्यद्वारेषु समयूयुजन् ॥

सुभट बोलाइ, दसानन, बोला । रन-सन्मुख जा कर मन डोला ॥
 सो अबहीं बर जाउ पराई । संजुग - बिमुख भएँ न भलाई ॥
 निज भुज-बल मैं बयर बढ़ावा । देहुँ उतर, जो रिपु चढ़ि आवा ॥
 अस कहि मरुत-वेग रथ साजा । बाजे सकल जुझाऊ बाजा ॥
 चले बीर सब अतुलित बली । जनु कज्जल के आँधी चली ॥
 असगुन अमित होहि तेहि काला । गनइ न, भुज-बल-गर्व बिसाला ॥

छं०—अति गर्व, गनइ न सगुन-असगुन, सर्वाहि आयुध हाथ ते ।

भट गिरत रथ ते, बाजि-गज चिक्करत, साजहि साथ ते ॥

गोमाघ, गोघ, कराल, खर, रव, स्वान बोलहि अति घने ।

जनु कालदूत उलूक बोलहि बचन परम भयावने ॥

दो०—ताहि कि संपति सगुन, सुभ, सपनेहुँ मन विश्राम ।

भूत-द्रोह रत, मोहबस, राम-बिमुख, रति-काम ॥ ७८ ॥

चलेउ निसाचर - कटक अपारा । चतुरंगिनी अनी बहु धारा ॥
 विविध भाँति बाहन - रथ - जाना । विपुल बरन पताक-ध्वज नाना ॥
 चले मत्त गज - जूथ घनेरे । प्राबिट - जलद मरुत जनु प्रेरे ॥
 बरन - बरन बिरदैत - निकाया । समर - सूर, जानहि बहु माया ॥
 अति बिचित्र बाहिनी बिराजी । बीर बसंत सेन जनु साजी ॥
 चलत कटक, दिगसिधुर डगहीं । छुमित पयोधि, कुधर डगमगहीं ॥
 उठी रेनु, रवि गयउ छपाई । मरुत थकित, बसुधा अकुलाई ॥
 पनव - निसान घोर रव बाजहि । प्रलय समय के घन जनु गाजहि ॥
 भेरि, नफीरि, बाज सहनाई । मारू राग सुभट - सुखदाई ॥
 केहरि - नाद बीर सब करहीं । निज-निज बल-पौरुष उच्चरहीं ॥
 कहइ दसानन, सुनहु सुभट्टा ! । मर्दहु भालु - कपिन्ह के ठट्टा ॥
 ही मारिहुँ भूप द्वौ भाई । अस कहि, सन्मुख फौज रंगाई ॥
 यह सुधि, सकल कपिन्ह जब पाई । घाए करि रघुबीर - दोहाई ॥

छं०—घाए बिसाल, कराल मर्कट-भालु काल-समान ते ।

मानहुँ सपच्छ उड़ाहि सूधर-बृंद नाना बान ते ॥

नख, दसन, सेल, महाद्रुमायुध; सबल, संक न मानहीं ।

जय राम ! रावन-मत्तगज, मृगराज-सुजसु बखानहीं ॥

दो०—बुहु दिसि जय-जयकार करि, निज-निज जोरी जानि ।

भिरे बीर, इत रामहि, उत रावनहि बखानि ॥ ७९ ॥

रावनु रथी, विरथ रघुबीरा । देखि बिभीषन भयउ अधीरा ॥
 अधिक प्रीति, मन भा संदेहा । बंदि चरन, कह सहित सनेहा ॥
 नाथ ! न रथ, नहि तेन पद - ताना । केहि विधि जितव बीर-बलवाना ? ॥
 सुनहु सखा ! कह कृपानिधाना । जेहि जय होइ सो स्यंदन आना ॥
 सौरज, धीरज तेहि रथ - चाका । सत्य, सील दूढ़ ध्वजा-पताका ॥
 बल, बिवेक, दम, परहित, धीरे । छमा, कृपा, समता-रजु जोरे ॥

आहूय सुभटानाशामितवक्त्रोऽभ्यभापत । यद् यस्य चित्तं युद्धाग्रे लोलतामुपयास्यति ॥
 वरं यत् सोऽधुनापीतो भवतु प्रपलायितः । युद्धाद् विमुक्ततां याते भविष्यति न तस्य शम् ॥
 स्वदोर्बलेनैव वरं वृद्धिं सन्नीतवानहम् । दास्येऽरये चोत्तरं य इहाक्रमणमाचरत् ॥
 इत्याभाष्य मरुद्वेगं रथं म समसज्जयत् । युद्धवाद्यानि सर्वाणि वादिताभ्यभवन्तदा ॥
 वीरा बलेन सहिताः प्रातिष्ठन्त समेऽपि ते । प्रभञ्जनाः कञ्जलस्य नूनं प्रस्थानमाचरन् ॥
 कुनिमित्तान्यसङ्ख्यानि तस्मिन्नवसरेऽभवन् । किन्तु नागणयत् तानि पृथुदोर्बलगर्ववान् ॥
 न मन्यते स्म ते असौ शुभाशुभे परस्मयात् स्त्रुतानि चायुधानि तत्प्रवीरहस्तवृन्दतः ।
 च्युता भटा रथव्रजा पलायिता हया गजाः विहाय तत्तच्चमूं तदा विधाय चीत्कृतिरुवनिम् ॥
 तदा समाचरन् रवं जयानकात्मकं शिवाः खरास्तथैव गृध्रका अनेक सङ्ख्यकुक्कुराः ।
 ध्रुवं यस्य दूतका उलूकनामकाः खगाः महाभयस्य कारकाः प्रकुर्वन्ते स्म निःस्वनम् ॥

किं तस्य सम्पत् सुनिमित्तकानि स्वप्नेऽपि शान्तिश्च मनस्युपेयुः ।

यो मोहनिधनः समजीवधैरी रामात् पराक् कामरतिश्च देही ॥ ७८ ॥

अपारा वाहिनी रात्रिञ्चराणां चलति स्म सा । चतुरङ्गयुता नानाविधव्यूहसमन्विता ॥
 बहुरूपाणि यानानि वाहनानि रथास्तथा । तस्यां नानावर्णयुक्ताः पताका बहवोऽवजाः ॥
 मदवन्तश्चलन्ति स्म गजानां बहवो व्रजाः । नूनं प्रावृद्धारिवाहाः पवनप्रेरणांविताः ॥
 नानावर्णाः प्रशंसार्हा आसन्तत्र भटव्रजाः । ये युद्धशूरा विविधमायाविज्ञानसंयुताः ॥
 अत्यद्भुतस्वरूपा सा वाहिनी समशोभत । वीरो वसन्तस्तां सेनां सज्जितां कृतवान् ध्रुवम् ॥
 तस्यां व्रजन्त्यां सेनायां दिग्गजा लोलतामयुः । समुद्राः क्षुब्धतां याता अचलाश्चलतामयुः ॥
 तदुत्थितेन रजसा रविरन्तर्हितोऽभवत् । अभवत् पवनो रुद्धो वसुधा विकलाऽभवत् ॥
 घोरशब्दमवाद्यन्त पणवाः पटहा अपि । समगर्जनं वारिवाहा नूनं प्रलयकालिकाः ॥
 तूर्येषु मुखवाद्येषु भेरीष्वपि नदन्नभूत् । मृधप्रवर्तको रागः सुवीरसुखदायकः ॥
 नादं पाञ्चाननं वीरा अकुर्वन् सकला अपि । बलं स्वं स्वं पौरुषञ्चाकुर्वन्ते स्वमुखोद्गतम् ॥
 रावणोऽन्नत सुभटाः ! कुरुतेदं स्वकर्णम् । यन्मर्दयत भल्लानां प्लवगानामपि व्रजान् ॥
 अहं हनिष्यामि भूपकुमारो भ्रातरावुभौ । इत्युक्त्वाचालयत् सेनां स्वीयां सरिपुसम्मुखम् ॥
 यदा समाचारमेतं लभन्ते स्म प्लवङ्गमाः । तदा घ्रावन्ति स्म कृत्वा रघुवीरजयारवम् ॥

विशालभीममर्कटास्तथैव भल्लसञ्चयाः समेऽपि कालसन्निभाः समाचरन् प्रधावनम् ।

उदापतन् सपक्षका महीधरव्रजा ध्रुवम् अनेकवर्णसंयुताः समेऽपि ते स्थितिं श्रिताः ॥

नखा रदा धरा ब्रुमास्तदायुधानि चासत बलेन संयुतैः समैर्न मन्यते स्म साध्वसम् ।

वशास्यमत्तहस्तिनः कृते हरे रघुप्रभोः जयारवं प्रभाष्य ते शुभं यशोऽभ्यवर्णयन् ॥

जयं स्वमुच्चार्य दलद्वयस्य भटाः प्रतिद्वन्द्वमटं प्रबुद्ध्य ।

प्रावर्तयन् युद्धमितस्तु रामं ततो दशग्रीवमपि प्रशस्य ॥ ७९ ॥

दशाननं रथारूढं रघुवीरं रथं विना । विलोक्याघीरतायुक्तो जायते स्म विभीषणः ॥
 अधिकप्रीतितस्तस्य मानसे संशयोऽभवत् । रामस्य चरणौ नत्वा सोऽब्रवीत् प्रीतिसंयुतम् ॥
 न सन्ति नाथ ! भवतो रथो देहाङ्घ्रिरक्षके । तज्जेष्यति कया रीत्या भवांस्तं बलिन भटम् ॥
 कृपानिघिस्तमवदद् यन्निशामय हे सखे ! । प्रजायते जयो येन सोऽन्य एव रथः स्थितः ॥
 रथस्य तस्य चक्रे द्वे वर्तते शौर्यधीरते । सत्यं शीलञ्च वर्तते दृढे ध्वजपताकके ॥
 बलं दमः परहितं विवेकस्तस्य घोटकाः । क्षमाकृपासमत्वात्मरज्जा ये सन्ति योजिताः ॥

ईस - भजनु मारथी सुजाना । बिरति चर्म, संतोष कृपाना ॥
 दान परसु, बुधि मक्ति प्रचंडा । बर विग्यान कठिन कोदंडा ॥
 अमल - अचल मन त्रोन - ममाना । सम, जम, नियम, सिलीमुख नाना ॥
 कवच अभेद बिप्र - गुर - पूजा । ऐहि सम, विजय-उपाय न दूजा ॥
 सखा ! धर्ममय अस रथ जाकैं : जीतन कहँ, न कतहुँ रिपु ताकैं ॥

दो०—महा अजय संसार-रिपु, जीति सकइ सो बीर ।

जाकैं अस रथ होइ दृढ़, सुनहु, सखा मतिधीर ! ॥ ८० (क) ॥

सुनि प्रभु-बचन बिभीषन, हरषि गहे पद-कंज ।

ऐहि मिस मोहि उपदेसैहु, राम ! कृपा - सुख - पुंज ॥ ८० (ख) ॥

उत पचार वसकंधर, इत अंगद - हनुमान ।

लरत निसाचर, भालु-कपि, करि निज-निज प्रभु-आन ॥ ८० (ग) ॥

सुर, ब्रह्मादि, सिद्ध, मुनि नाना । देखत रन, नभ चढ़े विमाना ॥
 हमहू उमा ! रहे तेहि संगी । देखत राम - चरित रन - रंगा ॥
 सुभट समर-रस दुहु दिसि माते । कपि जयसील, राम-बल ताते ॥
 एक-एक सन भिरहि, पचारहि । एकन्ह एक मदि, महि पारहि ॥
 मारहि, काटहि, धरहि, पछारहि । सीस तोरि, सीसन्ह सन मारहि ॥
 उदर बिदारहि, भुजा उपारहि । गहि पद, अवनि पटक भट डारहि ॥
 निसिचर-भट महि गाड़हि भालू । ऊपर ढारि देहि बहु बालू ॥
 बीर बलीमुख जुद्ध - विरुद्धे । देखिअत बिपुल, काल जनु क्रुद्धे ॥

छं०—क्रुद्धे कृतांत - समान कपि, तन लवत सोनित, राजहीं ।

मर्वैहि निसाचर-कटक-भट, बलवंत घन-जिमि गाजहीं ॥

मारहि चपेटिन्ह डाटि, दातन्ह काटि, लातन्ह मीजहीं ।

चिक्करहि मकंट-भालु, छल-बल करहि, जौहि खल छीजहीं ॥ १ ॥

घरि गाल फारहि, उर बिदारहि, गल अँतावरि मेलहीं ।

प्रह्लादपति जनु बिबिध तनु घरि, समर-अंगन खेलहीं ॥

घरु, मारु, काटु, पछारु, घोर गिरा गगन महि भरि रही ।

जय राम ! जो तृन ते कुलिस कर, कुलिस ते कर तृन सही ॥ २ ॥

दो०—निज दल बिचलत देखैसि, बीस भुजाँ वस चाप ।

रथ चढ़ि चलेउ दसानन, फिरहु-फिरहु, करि दाप ॥ ८१ ॥

धायउ परम क्रुद्ध दसकंधर । सन्मुख चले हूह दै बंदर ॥

गहि कर पादप, उपल, पहारा । डारैन्ह ता पर एकहि बारा ॥

लागहि सैल बज्र तन तासू । खंड-खंड होइ फूटहि आसू ॥

चला न, अचल रहा रथ रोपी । रन-दुर्मंद रावन अति कोपी ॥

इत-उत झपटि-झपटि कपि जोधा । मदै लाग, भयउ अति क्रोधा ॥

चले पराइ भालु - कपि नाना । त्राहि, त्राहि, अंगद ! हनुमाना ! ॥

ईशस्य भजनं तस्य सारथिश्चातुरीयुतः । वैराग्यं वर्तते चर्म सन्तोषः करवालकः ॥
दानं परश्वधो बुद्धिः शक्तिरस्त्रीप्रस्वरूपिणी । वरं विज्ञानमास्ते तत्कठिनं विशिखासनम् ॥
अचञ्चलं निर्मलञ्च मनस्तूणीरसन्निभम् । शमो यमाः सनियमा बहुसङ्ख्याः शिलीमुखाः ॥
पूजा गुरुणां विप्राणामभेद्यं कवचं स्थितम् । विजयोपाय एतेन तुल्योऽन्यो नैव वर्तते ॥
सखे ! धर्ममयो यस्य वर्तते रथ ईदृशः । विजेयस्तस्य कुत्रापि वर्तते कोऽपि नाहितः ॥

संसाररूपं रिपुमत्यजेयं जेतुं समर्थः स षटः स्थितोऽस्ति ।
ईदृग् बृढो यस्य रथोऽस्त्यधीनो निशामय त्वं मतिधीर ! मित्र ! ॥ ८० (क) ॥
विभीषणो वाचमिमां निशम्य प्रभोः पदाब्जे मुदितोऽभ्यगूहणात् ।
अन्नूत चंतन्मिषतो भवान् मामुपादिशद् राम ! कृपासुखौघ ! ॥ ८० (ख) ॥
तत्राहवयव् दिग्वदनस्ततोऽरीनितोऽङ्गदो गन्धवहात्मजश्च ।
कीशर्क्षरक्षोभिरयुधवत स्वस्वनाथनामाद्यभिधाय सर्वैः ॥ ८० (ग) ॥

विषयादयः सुपर्वाणो नैके सिद्धास्तथर्षयः । विमानानि समारुह्यापश्यन् सङ्ख्यं विहायसः ॥
शिवो वक्ति शिवे ! तस्मिन् समाजेऽहमपि स्थितः । पश्यन् रामस्य चरितं युद्धोत्साहसमाश्रितम् ॥
मत्ता युद्धरसेनासन् सुभटाः पक्षयोरपि । रामस्य बलतः कीणा जयशीलाः समासत ॥
अयुध्यन्तैक एकैस्तान् सङ्ग्रामायाहवयवत्रपि । अन्येऽन्यांश्चाभिसम्मयं वसुधायामपातयन् ॥
अमारयंस्ते प्राच्छिन्दन्मयगूहणत्रपोषयन् । शिरांमि द्रोष्टयित्वा न्यास्तैरेव प्राहरन्नपि ॥
व्यदारयंस्ते तुन्दानि भुजान् समुदपाटयन् । प्रगृह्य पादयोर्वीरानवन्यामक्षिपन् क्षणात् ॥
ऋक्षा रात्रिञ्चरभटान् बालुकायां न्यवेशयन् । बालुकां विपुलां तेषामुपरि प्राक्षिपन्नपि ॥
वीरा बलीमुखा युद्धे विरुद्धाः परिपन्थिनाम् । समालोकयन्ते स्म नूनं नैके काला रुषान्विताः ॥
कृतान्तसाम्यमाश्रिता रुषान्विताः प्लवङ्गमाः स्रवच्छरीरशोणिताः समाश्रयन्त कान्तताम् ।
नरादवाहिनीमटान् प्रशवितकानमर्दयन् समाचरंश्च गर्जनं यथैव पायसां धराः ॥
विधाय तर्जनं समे चपेटपातमाचरन् प्रकर्तयं दम्भिरङ्घ्रिभिः प्रचूर्णितानकुर्वन् ।
प्रकुर्वन्ते स्म चीत्कृतिं प्लवङ्गमर्क्षकाश्छलं बलञ्च यं विनाशिता भवेयुरेव ते खलाः ॥
प्रगृह्य तत्कपोलकान् व्यदारयन्सुरांसि च तदन्त्रमुत्कृतं गले स्वकीयकेऽभ्ययोजयन् ।
समेऽपि ते विराजिता ध्रुवं नृसिंहकेशवाः अनेकरूपधारिणो रणाङ्गणेऽभिखेलिनः ॥
धर प्रणाशय क्षिप प्रकर्तयेति भीतिवः रवः प्रपूरितोऽभवद् विहायसि क्षितौ तथा ।
रघूत्तमो जयी भवेत् करोति यस्तृणं पवि पवि करोति यस्तृणं ध्रुवं समैरितोरितम् ॥

निजं बलं वीक्ष्य चलं प्रगृह्य दोदिवद्वेपे दिङ्मितसङ्ख्यचापान् ।

रथं समारुह्य निरेत् सगर्वः परेत चंतेति वदन् दशास्यः ॥ ८१ ॥

अधावत् परमं रुढो दिवसङ्ख्यासम्मिताननः । सम्मुखं चाचलन् हूहशब्दं कृत्वा प्लवङ्गमाः ॥
करैः प्रगृह्य ते वृक्षानुपलान् वसुधाधरान् । एकस्मिन्नेव समये तस्योपरि समक्षिपन् ॥
संस्पृश्यैव तन् तस्य पवितुल्यां धराधराः । खण्डखण्डात्मतां प्राप्यक्षणादेव विचूर्णिताः ॥
नाचलत् स रथं तत्र स्थापयित्वा स्थिरोऽभवत् । अतीव कुपितः काष्ठामितास्यो रणदुर्मदः ॥
प्रक्षिप्येतस्ततः कीशवीरान् प्रोच्य च दुर्वचः । सम्मर्दयितुमारब्ध यतोऽभूदति कोपवान् ॥
पलायनं कुर्वन्ते स्म भल्लूकाः प्लवगा अपि । वदन्तः पातमापातं हे बालिपवनात्मजौ ! ॥

पाहि, पाहि, रघुबीर गोसाईं ! । यह खल खाइ काल की नाई ॥
तेहि देखे, कपि सकल पराने । दसहुँ चाप सायक संधाने ॥

छं०—संधानि धनु सर-निकर छाड़ैसि, उरग जिमि उड़ि लागहीं ।
रहै पूरि सर धरनी-गगन, दिसि-बिदिसि कहँ कपि भागहीं ॥
भयो अति कीलाहल, बिकल कपि-दल-मालु बोलहि आतुरे ।
रघुबीर करुनासिधु, भारत - बंधु, जन - रच्छक हरे ॥

दो०—निज दल बिकल देखि, कटि कसि, निषंग-धनु हाथ ।

लछिमन चले क्रुद्ध होइ, नाइ राम-पद साथ ॥ ८२ ॥

रे खल ! का मारसि कपि-भाल ? । मोहि बिलोकु, तोर मैं काल ॥
खोजत रहेउँ तोहि सुतधाती ! । आजु निपाति जुड़ावउँ छाती ॥
अस कहि छाड़ैसि बान प्रचंडा । लछिमन किए सकल सत खंडा ॥
कोटिन्ह आयुध रावन डारे । तिल-प्रवान करि, काटि निवारे ॥
पुनि निज बानन्ह कीन्ह प्रहारा । स्यंदनु भंजि, सारथी मारा ॥
सत - सत सर मारे दस भाला । गिरि-सृंगन्ह जनु प्रबिसहि ब्याला ॥
पुनि सत सर मारा उर माहीं । परेउ धरनि-तल, सुधि कछु नाहीं ॥
उठा प्रबल पुनि, मुरुछा जागी । छाड़िसि, ब्रह्म दीन्हि जो सांगी ॥

छं०—सो ब्रह्म - दत्त प्रचंड सक्ति, अनंत - उर लागी सही ।

परयो बीर बिकल, उठाव दसमुख, अतुल बल-महिमा रही ॥

बह्माण्ड-भवन बिराज जाकें, एक सिर, जिमि रज-कनी ।

तेहि चह उठावन मूढ़ रावन, जान नहि त्रिभुवन-धनी ॥

दो०—देखि पवनसुत धायउ, बोलत बचन कठोर ।

आवत कपिहि, हन्यो तेहि, मुष्टि प्रहार प्रघोर ॥ ८३ ॥

जानु टेकि, कपि भूमि न गिरा । उठा सँभारि बहुत रिस भरा ॥
मुठिका एक ताहि कपि मारा । परेउ सेल, जनु बज्र - प्रहारा ॥
मुरुछा गे, बहोरि सो जागा । कपि-बल बिपुल सराहन लाग ॥
घिग-घिग मम पोरुष ! घिग मोही ! । जो तैं जितत रहेसि सुरद्रोही ! ॥
अस कहि, लछिमन कहँ कपि ल्यायो । देखि, दसानन बिसमय पायो ॥
कह रघुबीर, समुझु जियँ भ्राता ! । तुम्ह कृतांत-भच्छक, सुर-व्राता ॥
सुनत बचन, उठि बैठ कृपाला । गई गगन सो सकति कराला ॥
पुनि कोदंड - बान गहि घाए । रिपु-सन्मुख अति आतुर आए ॥

छं०—आतुर बहोरि बिभंजि स्यंदन, सूत हति, ब्याकुल कियो ।

गिरयो धरनि दसकंधर बिकलतर, बान सत वेद्यो हियो ॥

सारथी दूसर घालि रथ, तेहि तुरत संका ले गयो ।

रघुबीर-बंधु प्रताप-पुंज, बहोरि प्रभु-चरनन्हि नयो ॥

दो०—उहाँ दसानन जागि करि, करे लाग कछु जय ।

राम-बिरोध बिजय चह, सठ हठ-वस अति अग्य ॥ ८४ ॥

पातु पातु भवांश्चास्मान् रघुवीराधिनायक ! । कालेन तुल्यो दुष्टोऽयं वर्ततेऽस्मान् प्रभक्षयन् ॥
इत्थं पलायमानांस्तानीक्षते स्म कपीन् यदा । सन्दधाति स्म चापेषु दशस्वपि स सायकान् ॥

धनुर्विधाय संहतं स बाणवृन्दमक्षिपत् भुजङ्गमोपमाः शरास्त उत्प्लुति समाचरन् ।
प्रपूरिताः शराः क्षितौ तथा विराड्धनुः पदे विविक्षु दिक्षु तत् क्व नु व्रुताः स्युरेव मर्कटाः ॥
अतीव तीव्ररूपवान् प्रजायते स्म निःस्वनः अवोचदातुराकुला प्लवङ्गमल्लवाहिनी ।
दयाम्बुधे ! रघूत्तम ! प्रपीडितस्य बान्धव ! स्वकीयलोकरक्षणप्रवृत्तियुक्त ! हे हरे ! ॥

स्वमाकुलं वीक्ष्य बलं निबध्य तूणं कटो हस्तगृहीतचापः ।

दुष्टो निरैल्लक्ष्मण आनमय्य कं पादयुग्मे रघुनायकस्य ॥ ८२ ॥

तं प्राप्यान्नत रे दुष्ट ! हंसि भल्लान् कपींश्च किम् । वर्तेऽहं तावकः कालो मामेव प्रविलोक्य ॥
रावणोऽन्नत पुत्रघ्न ! स्थितस्त्वां मार्गयन्नहम् निपात्य त्वामद्य नैजं शीतयिष्यामि मानसम् ॥
इति प्रभाष्य विशिखान् प्रचण्डान् क्षिपति स्म सः । शतं खण्डान् करोति स्म लक्ष्मणः सकलानपि ॥
शस्त्राप्यनेककोटीनि प्राक्षिपद् दिङ्मिताननः । कृत्वा तिलप्रमाणानि लक्ष्मणस्तान्यवारयत् ॥
प्रहारमकरोत् तस्मिन् सौमित्रिः सायकैः पुनः । भञ्जयित्वा रथं तस्य सारथिं समनाशयत् ॥
प्राक्षिपद् दशभालेषु तस्य बाणान् शतं शतम् । ते बाणाः प्राविशन्नृनं व्यालाः कूटेषु भूभृताम् ॥
ततो वक्षःस्थले तस्य प्राक्षिपत् स शतं शरान् । अपतद् रावणो भूमितले निश्चेतनेन्द्रियः ॥
मूर्च्छायामपयातायामुदतिष्ठत् परो बली । तां शक्तिमक्षिपत् तस्मिन् प्रायच्छद् दयां प्रजापतिः ॥

सरोजजन्मनापिता प्रचण्डतां समश्रिता प्रशक्तिरास्त योजिता भुजङ्गमेशवक्षसि ।

स विषलवोऽपतद् भटः क्षितौ दशास्य आयतः तदुत्थितावतुल्यतद्वलस्तवो निरर्थकः ॥

समग्रविश्वमन्दिरं सुशोभया समन्वितम् यदीय उत्तमाङ्गके स्थितं रजःकणो यथा ।

तदुत्थितिं समैहत तमोऽन्वितो दशाननः न बुद्धवान् जगत्त्रयीप्रभुत्वसंश्रयात्मकम् ॥

इदं समालोक्य सुतोऽनिलस्याधावद् वदन् कर्कशभारती तम् ।

स प्राहरत् कीशमुपेतमेव मुष्टिप्रयोगेण सुभीतिदेन ॥ ८३ ॥

स आश्रयत् क्षितौ जानुमपतत् किन्तु न स्वयम् । उदतिष्ठत् सावधानः पूर्णः परमया रुषा ॥
सम्प्राहन्मुष्टिनैकेन प्लवङ्गस्तमनन्तरम् । तथाऽपतत् स वज्राभिप्रहतो भूधरो यथा ॥
मूर्च्छायामपयातायां सोऽभूज्जागरितः पुनः । कीशस्य भव्यशक्तेश्चारभतापि प्रशंसनम् ॥
धिग् धिगास्ते पौरुषं मे तथा मामपि धिक् स्थिता । तथाप्यरे सुरद्रोहि ! स्त्वं जीवन्नेव वर्तसे ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं कीश आनयद् रामसन्निधिम् । समालोक्येदमाश्चर्यं प्राप्तवान् दिङ्मिताननः ॥
रघुवीरोऽन्नत बन्धो ! हृदये प्रविचारय । यत् त्वमास्ते सुरत्राता कालस्यापि प्रभक्षकः ॥
इति श्रुत्वैव तद्वाचमुदतिष्ठद् दयामयः । साकरालात्मिका शक्तिरप्यगच्छद् विहायसम् ॥
पुनर्बाणान् धनुरपि गृहीत्वा धावति स्म सः । आयाति स्मापि परमत्वरया शत्रुसम्मुखम् ॥

प्रभज्य सत्वरं रथं निहत्य सारथिं तथा व्यधत्त विषलवं पुनः स दिङ्मिताननान्वितम् ।

वशाननोऽपतत् क्षितावतीव विषलवस्तदा प्रविद्धतामुरस्थले गतः शतैः पतित्रिभिः ॥

ततोऽन्यसारथिश्च तं रथे तदग्न्यतापुते निवेश्य तत्क्षणं पुरेऽनयत् समुद्रवेष्टिते ।

प्रतापपुञ्जराघवप्रवीरबान्धवः पुनः विधाय पार्श्वं आगतिं प्रभोः पवह्वयेऽनमत् ॥

ककुमुल्लो जागरितश्च मोहाद् यागं कमप्यारभते स्म तत्र ।

ऐच्छज्जयं रामविरोधकः सन् हठस्य निघ्नोऽतिजडः शठश्च ॥ ८४ ॥

इहाँ बिभीषन सब सुधि पाई । मपदि जाइ रघुपतिहि सुनाई ॥
 नाथ ! करइ रावन अँक जागा । सिद्ध भएँ, नहि मरिहि अभागा ॥
 पठवहु, नाथ ! बेगि भट बंदर । करहि बिधंस, आव दसकंधर ॥
 प्रात होत, प्रभु सुभट पठाए । हनुमदादि, अंगद, सब घाए ॥
 कोतुक कूदि चढ़े कपि लंका । पैठे रावन - भवन असंका ॥
 जग्य करत जबहीं सो देखा । सकल कपिन्ह भा क्रोध बिसेषा ॥
 रन ते, निलज ! भाजि गूह आवा । इहाँ आइ बक-ध्यान लगावा ॥
 अस कहि, अंगद मारा लाता । चितव न सठ, स्वार्थ मन राता ॥

छं०—नहिँ चितव जब, करि कोप कपि, गहि दसन, लातन्ह मारहीं ।
 धरि केस, नारि निकारि वाहैं, तेसतिदीन पुकारहीं ॥
 तब उठैउ क्रुद्ध कृतांत-सम, गहि चरन, बानर डारई ।
 ओहि बीच कपिन्ह बिधंस कृत, मख देखि मन महैं हारई ॥

दो०—जग्य बिधंसि, कुसल कपि, आए रघुपति पास ।

चलेउ निसाचर क्रुद्ध हौंड, त्यागि जिवन कै आस ॥ ८५ ॥

चलत होहि अति असुभ भयंकर । बैठहि गीध, उड़ाइ सिरन्ह पर ॥
 भयउ कालबस, काहु न माना । कहैसि बजावहु जुद्ध - निसाना ॥
 चली तमीचर - अनी अपारा । बहु गज, रथ, पदाति, असवारा ॥
 प्रभु - सन्मुख घाए खल कैसें । सलभ-समूह अनल कहैं जैसें ॥
 इहाँ देवतन्ह अस्तुति कीन्ही । दारुन बिपति हमहि ओहि दीन्ही ॥
 अब जनि, राम ! खेलावहु एही । अतिसय दुखित होति बैदेही ॥
 देव - बचन सुनि, प्रभु मुसुकाना । उठि रघुवीर सुधारे बाना ॥
 जटा - जूट दृढ़ बाँधे माथे । सोहहि सुमन बीच-बिच गाथे ॥
 अरुन - नयन, बारिद - तनु - स्यामा । अखिल - लोक - लोचनाभिरामा ॥
 कटितट परिकर कस्यो निषंगा । कर कोदंड कठिन सारंगा ॥

छं०—सारंग कर सुंदर निषंग, सिलीमुखाकर कटि कस्यो ।

भुजवंड पीन, मनोहरायत उर धरासुर - पद लस्यो ॥

कह दास तुलसी, जबहिँ प्रभु सर-चाप कर फेरन लगे ।

ब्रह्मांड, दिगज, कमठ, अहि, महि, सिंधु, भूधर उगमगे ॥

दो०—सोमा देखि, हरषि सुर, बरषहिँ सुमन अपार ।

जय जय जय करुनानिधि ! छबि-बल गुन-आगार ॥ ८६ ॥

एहीं बीच निसाचर - अनी । कसमसात आई अति घनी ॥
 देखि चले सन्मुख कपि - भट्टा । प्रलयकाल के जनु घन - घट्टा ॥
 बहु कृपान - तरवारि चमकहि । जनु दहैं दिसि दामिनीं दमंकहि ॥
 गज - रथ - तुरग - चिकार कठोरा । गर्जहि, मनहुँ बलाहक घोरा ॥
 कपि - लंगूर बिपुल नभ छाए । मनहुँ इंद्रघनु उए सुहाए ॥
 उठइ धूरि, मानहुँ जलधारा । बान-बुंद भै बृष्टि अपारा ॥

अजानात् तत् समं वृत्तमस्मिन् पक्षे विभीषणः । स तत्क्षणं रघुपतिं सम्प्राप्याश्रावयत् तथा ॥
हे नाथ! विदधानोऽस्ति यागमेकं दधानः । तस्मिन् सिद्धे भाग्यहीनः स भविष्यति नो हतः ॥
अतः प्रेषयतां चायं ! क्षिप्रं वीरान् प्लवङ्गमान् । विध्वंसयन्तु ते यागं येनाघातुं स रावणः ॥
जात एवोपसि श्रेष्ठान् भटान् प्रेषयत् प्रभुः । अधावन् मातुवपुर्जाताङ्गदमुखाः समे ॥
उत्प्लुत्य लङ्कामारोहन् कौतुकेनैव वानराः । प्रात्रिशत्रुपि निश्शङ्का रावणस्य निकेतनम् ॥
तं यागं विदधानं ते यदेव प्रव्यलोकयन् । अभवन् सकलाः कीशा विशिष्टक्रोधसंयुताः ॥
अरे त्रपाविरहित ! गृहमाया रणाद् दूतः । अत्रागत्य वक्तव्यं त्वं सम्पादितवानसि ॥
इत्युक्त्वा व्यदधातुं पादप्रहारं वालिनन्दनः । परं शठः स नापश्यद् यत् स्वार्थरतमानसः ॥

त

यदा न पश्यति स्म स प्लवङ्गमा रुषान्विताः प्रगृह्य ददमिरेव तं पदप्रहारमाचरन् ।
तदीययोषितस्तदा प्रगृह्य कुन्तलेषु तं गृहाद् वह्निगताः कृता अतीव दीनमारुवन् ॥
ततः स उत्थितोऽभवत् कृतान्ततुल्यक्रोधवान् प्रगृह्य वानरान् पदे व्यधत् भूमिपातितान् ।
तदन्तरे वलीमुखं विनाशितं मखं निभम् विलोक्य चित्त एव स पराजितोऽभवत् तदा ॥

विनाश्य यागं कुशलेन युवता आयुः प्लवङ्गा रघुनाथपार्श्वम् ।

रात्रिञ्चरः कोपसमन्वितोऽयाद् विहाय बेहस्यितसंश्रिताशाम् ॥ ८५ ॥

अतिभीदानि तद्याने कुनिमित्तानि चासत् । उड्डीयोड्डीय दाक्षाय्यास्तत्कवन्द उपाविशन् ॥
किमप्यमन्यत न तद् यतः कालवशोऽभवत् । आदिशत् स्वान् युद्धवाद्यं यूयं वादयतेति च ॥
अपाररूपा प्रातिष्ठद् रजनीचरवाहिनी । तस्यां नैके गजरथा पदगाः सादिनस्तथा ॥
ते प्रभोः सम्मुखं दुष्टा आचरन् धावनं तथा । यथा पतङ्गनिकर आचरत्यग्निस्समुखम् ॥
इतो दिवौकसः स्तोत्रमकुर्वन् राघवेशितुः । यदेष दारुणाकारा विपदो नः प्रदत्तवान् ॥
इदानीं हे राम ! मैत्रं परिखेलयताद् भवान् । भवती वर्ततेऽत्यन्तं दुःखिनी जनकात्मजा ॥
श्रुत्वेति वाचं देवानां सुमन्दमहसत् प्रभुः । उदतिष्ठदगृह्णाच्च रघुवीरः कलम्बकान् ॥
जटाजूटं दृढाकारमुत्तमाङ्गं स बद्धवान् । तन्मध्यमध्यप्रथितपुष्पाणि रुचमाश्रयन् ॥
अरुणाक्षो वारिवाहश्यामवर्णवपुर्धरः । अभिरामः समग्राणा लोकानां नेत्रसंहतेः ॥
कटिभागे परिकरमबद्धादिषुधि तथा । करे गृहीतवाज् शाङ्गनामकं कठिनं धनुः ॥

विधाय शाङ्गकामुकं स्वकीयपाणिमुस्थितम् मनोजवानशेर्वाधि कटौ निषङ्गमासयत् ।
भुजद्वयात्मदण्डकौ तदीयकौ सुपुष्टिकौ उरो मनोहरायतं द्विजाङ्घ्रिचिह्नशोभितम् ॥
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति परक्षणे प्रभुः धनुः शरांश्च हस्तगान् प्रचालितत्वमानयत् ।
तदैव विश्वगोलकं ककुब्जरीन्द्रकच्छपाः धराब्धिमूधराहयः समान्ययुश्चलात्मताम् ॥

तस्यैक्य शोभां मुदिता अमर्त्याः पुष्पाण्यपारं समवर्षयन्त ।

जयी जयी द्विः करुणानिधिः स्तात् कान्तेर्गुणानाञ्च बलस्य सद्म ॥ ८६ ॥

अस्मिन्नेवान्तरे रात्रिञ्चराणां सा पताकिनी । सङ्घट्टनं प्रकुर्वाणा परमं निविडाऽगमत् ॥
तां वीक्ष्य सम्मुखं तस्या आययुः प्लवगा भटाः । नूनं प्रलयकालस्य वारिदानां कदम्बकम् ॥
कृपाणकाः कृपाणाश्च बहुरूपाः प्रकाशिताः । नूनमाशासु दशसु सौदामिन्यः प्रकाशिताः ॥
गजा रथास्तुरङ्गाश्च निःस्वनन्ति स्म कर्कशम् । नूनं बलाहका धोरमाचरन्ति स्म गर्जनम् ॥
पुच्छाः कपीनां विपुलाव्याप्ता आसन् विहायसि । सुरेशचापा उदिता नूनमासन् सुशोभिताः ॥
अभूत् समुत्थिता घूलिर्जलधाराभवद् ध्रुवम् । वृष्टिः कलम्बविन्दूनामपारतनुकाभवत् ॥

दुहुं दिसि पबंत करहि प्रहारा । बज्रपात जनु बारहि - बारा ॥
 रघुपति कोपि बान झरि लाई । घायल भै निसिचर - समुदाई ॥
 लागत बान, वीर चिक्करहीं । घुमि-घुमि जहँ-तहँ महि परहीं ॥
 स्रवहि सैल जनु निर्झर भारी । सोनित-सरि कादर - भयकारी ॥

छं०—कादर - भयंकर, रुधिर - सरिता चली परम अपावनी ।

दौउ फूल दल; रथ रेत; चक्र अवर्त; बहति भयावनी ॥

जलजंतु गज, पदचर, तुरग, खर, विविध बाहन, को गने ? ।

सर, सक्ति, तोमर, सर्प; चाप तरंग; चर्म कमठ घने ॥

दो०—धीर परहि, जनु तीर-तरु, मज्जा बहु बह फेन ।

कादर देखि डरहि तहँ, सुभटन्ह के मन चैन ॥ ८७ ॥

मज्जहि भूत, पिसाच, बैताला । प्रमथ, महा झोटिग कराला ॥
 काक, कंक लै भुजा उड़ाहीं । एक तँ छीनि, एक लै खाहीं ॥
 एक कहहि, ऐसिउ सौंघाई । सठहु ! तुम्हार दरिद्र न जाई ॥
 कहँरत भट - घायल तट गिरे । जहँ-तहँ मनहुँ अर्धजल परे ॥
 खैचहि गीध आंत तट भए । जनु बंसी खेलत चित दए ॥
 बहु भट बहहि, चढ़े खग जाहीं । जनु नावरि खेलहि सरि माहीं ॥
 जोगिनि भरि-भरि खप्पर संचहि । भूत - पिसाच - बधू नभ नंचहि ॥
 भट - कपाल करताल बजावहि । चामुंडा नाना विधि गावहि ॥
 जंबुक - निकर कटकट कटुहि । खाहि, हुआहि, अघाहि, दपटुहि ॥
 कोटिन्ह रुंड - मुंड - बिनु डोल्लहि । सीस परे महि, जय-जय वोल्लहि ॥

छं०—बोल्लहि जो जय-जय मुंड, रुंड प्रचंड सिर बिनु धावहीं ।

खप्परिन्ह खग अलुञ्जि जुञ्जहि, सुभट भटन्ह दहावहीं ॥

बानर निसाचर - निकर मर्वहि, राम - बल - दर्पित भए ।

संग्राम-अंगन सुभट सोवहि, राम सर-निकरनिह हए ॥

दो०—रावन हवयें बिचारा, भा निसिचर - संघार ।

मैं अकेल, कपि-भालु बहु, माया करौ अपार ॥ ८८ ॥

देवन्ह प्रभुहि पयादें देखा । उपजा उर अति छोभ बिसेषा ॥
 सुरपति निज रथ तुरत पठावा । हरष सहित, मातलि लै आवा ॥
 तेज - पुंज रथ दिव्य अनूपा । हरषि चढ़े कोसलपुर - भूपा ॥
 चंचल तुरग मनोहर चारी । अजर-अमर-मन-सम गतिकारी ॥
 रथारूढ़ रघुनाथहि देखी । घाए कपि, बलु पाइ बिसेषी ॥
 सही न जाइ कपिन्ह कै भारी । तब रावन माया बिस्तारी ॥
 सो माया रघुबीरहि बांची । लछिमन, कपिन्ह, सो मानी सांची ॥
 देखी कपिन्ह निसाचर - अनी । अनुज - सहित बहु कोसलधनी ॥

छं०—बहु राम-लछिमन देखि, मर्कट-भालु मन अति अपडरे ।

जनु चित्र-लिखित, समेत-लछिमन, जहँ सो तहँ चितवहि खरे ॥

पक्षद्वयस्यापि वीराः प्रहरन्ति स्म पर्वतैः । पुनः पुनर्जायते स्म नूनं कुलिशपातनम् ॥
रघुनाथो रूपं कृत्वा बाणवर्षणमाचरत् । रात्रिञ्चराणां निकरो जायते स्म समाहृतः ॥
द्विपुभिः प्रहता एव चीत्कारं व्यदधुर्भटाः । तथा सम्भ्रम्य सम्भ्रम्य यत्र तत्रापतन् भुवि ॥
तेषां रक्तं नूनमद्रिप्रस्रुता त्रिपुला अराः । इत्थं रक्तनदी तत्रावहद् भीरुभयावहा ॥

स्वभावभीरुभीतिदा तथास्त्रवारिधारिणी सरिद् व्यघत्त निर्गममतीव पोत्यवजिता ।
यदीयरोधसी उभे दले रथाश्च बालुकाः रथाङ्गवारिविभ्रमाऽवहद् भयानकं वा ॥
पवातिहस्तिघोटकखरादिबाहनव्रजः अगण्यनकरूपवान् यदम्बुजन्तुसञ्चयः ।
कलम्बशक्तितोमरस्वरूपियद्भुजङ्गमाः धनूषि चर्मसञ्चयस्तथा यदूर्मिकच्छपाः ॥

वीराः पतन्ति स्म नु तीरवृक्षा मज्जैव बह्वी वहति स्म फेनः ।

वीक्ष्येति भीता अमवन्नशूराः प्रवीरचेतांसि सुखीनि तत्र ॥ ८७ ॥

भूताः पिशाचा वेताला यस्यां स्नानं समाचरन् । प्रमथा भीषणाकारमहाक्षोटिङ्गका अपि ॥
काकाश्विल्लास्तथाऽऽगृह्य भुजानुदडयन्त च । एकेऽन्येषामाननेभ्यो हत्वा तान् समभक्षयन् ॥
केचिद् वदन्ति स्म चान्यानेतस्मिन्नपि सोलभे । न विनश्यति दारिद्र्यं योष्माकीणमरे शठाः ॥
आहताः पतिता वीरा विक्राशन्ति स्म तत्तटे । तेऽभवन् यत्रतत्रैव जलाघंपतिता ध्रुवम् ॥
आकर्षयन्ति स्म गृध्रा अन्त्राणि तटसञ्चिताः । आक्रोडन् बाडशैर्नूनं धीवरा दत्तचेतसः ॥
नैके वीरा वहन्ति स्म तानारूढाः खगा अपि । नूनं तस्यां स्ववर्त्यां ते नौकाकीडां समाचरन् ॥
प्रपूर्णापूर्वं योगिन्यः खर्पराणि समीहयन् । स्त्रियो भूतपिशाचानामाकाशे नृत्यमाचरन् ॥
अवाद्यन् हस्ततालवाद्यं भटकपालकैः । चामुण्डा गायनमपि प्राकुर्वन् बहुरीतिभिः ॥
शवानकर्तयत् फेरुव्रजः कटकटारवम् । आदन्नकुर्वन् हूकारं सन्तृप्यान्यानभाययन् ॥
भ्रमन्ति स्म विना कानि कबन्धाः कोटितोऽधिकाः । जयकारं वदन्ति स्म कानि भूपतितानि च ॥

जयेत्यभीक्ष्णशोऽवदन् शिरांसि वेहतः पृथक् विना शिरः प्रचण्डकाः समव्रवन् कबन्धकाः ।
खर्गनिकृत्तमूर्धसु परस्परं व्यगृह्यत भटेः प्रकृष्टकोटिकर्मटाः परे निपातिताः ॥
विवेहेजितुर्बलात् प्रगविताः प्लवङ्गमाः निशीथिनीचरव्रजं प्रमदितं समाचरन् ।
रणाङ्गणे विवेहजापतेः शरैः प्रहारिताः प्रकृष्टकोटिका भटाः सुनिव्रितत्वमाचरन् ॥

अचिन्तयच्चेतसि दिङ्मितास्यो रात्रिञ्चराणामभवद् विनाशः ।

एकोऽहमुक्षाः कपयोऽप्यनेके मायामपारां विवधानि तस्मात् ॥ ८८ ॥

रघुनाथं यदा देवा अपश्यन् पादचारिणम् । तेषां चित्तेऽभवत् क्षोभः परमं तीव्ररूपवान् ॥
तत्क्षणमादेव देवेशोऽप्रेषयत् स्यन्दनं निजम् । तस्मान्तीतं करोति स्म मातलिहर्षसंयुतः ॥
तेजःपुञ्जाकृति दिव्यमद्वितीयञ्च तं रथम् । आरोहत् प्रीतियुक्तः सन्नयोध्याया महीपतिः ॥
तस्मिन् संयोजिता रम्याश्चत्वारश्चञ्चला हयाः । अजरा अमरा चित्तगतितुल्यां गतिं श्रिताः ॥
रथारूढं समालोक्य रघुसन्ततिनायकम् । अघावन् कपयो लब्ध्वा विशिष्टाकृतिमद् बलम् ॥
यदा न सोढुमशक्तं प्रहारं कपिभिः कृतम् । तदा व्यस्तारयन्मायां दिवसङ्ख्यासम्मिताननः ॥
साऽकरोन्मोहितं नैव केवलं रघुनायकम् । किन्त्वमन्यन्त तां सत्यां लक्ष्मणः कपयस्तथा ॥
अपश्यन् प्लवगाः सेनां रक्षसां तत्र च स्थितान् । निजानुजसमायुक्ताननेकान् रघुनायकान् ॥

विलोक्य रामलक्ष्मणाननेकसङ्ख्ययान्वितान् अतीवभीतिमाभयन् हृदि प्लवङ्गमल्लकाः ।
सलक्ष्मणा निजस्थले स्थिताः समं व्यलोकयन् समेऽपि चित्रनिमिता इव स्थिरत्वमाभिताः ॥

निज सेन चकित बिलोकि, हँसि, सर-चाप सजि कोसलधनी ।

माया हरी, हरि निमिष महुँ, हरषी सकल मर्कट-अनी ॥

दो०—बहुरि राम सब - तन चितड, बोले वचन गँसीर ।

द्वंदजुद्ध देखहु सकल, श्रमित भए अति बीर ॥ ८९ ॥

अस कहि, रथ रघुनाथ चलावा । बिप्र - चरन - पंकज सिरु नावा ॥
तब लंकेस क्रोध उर छावा । गर्जत - तर्जत सन्मुख धावा ॥
जीतेहु जे भट संजुग माहीं । मुनु तापस ! मैं तिन्ह सभ नाहीं ॥
रावन नाम, जगत जस जाना । लोकप जाके बंदीखाना ॥
खर, दूषन, बिराध, तुम्ह मारा । बधेहु व्याध-इव बालि बिचारा ॥
निसिचर - निकर - सुभट संधारेहु । कुभकरन - घननादहि मारेहु ॥
आजु बयरु सबु लेउं निबाही । जौ रन, भूप भाजि नहि जाही ॥
आजु करउं, खलु ! काल हवाले । परेहु कठिन रावन के पाले ॥
मुनि दुर्बचन, कालवस जाना । बिहँसि, बचन कह कृपानिधाना ॥
सत्य ! सत्य ! सब तव प्रभुताई । जल्पसि जनि देखाउ मनुसाई ॥

छं०—जनि जल्पना करि, सुजसु नासहि, नीति सुनहि, करहि छसा ।

संसार महं पूरुष त्रिविध, पाटल, रसाल, पनस - समा ॥

ऐक सुमनप्रद; ऐक सुमनफल; ऐक फलइ केवल लागहीं ।

ऐक कहहि; कहहि, करहि अपर; ऐक करहि, कहत न बागहीं ॥

दो०—राम-वचन सुनि बिहँसा, मोहि सिखावत ग्यान ।

बयरु करत नहि तब डरे, अब लागे प्रिय प्रान ॥ ९० ॥

कहि दुर्बचन, क्रुद्ध दसकंधर । कुलिस-समान लाग छाँड़ै सर ॥
नानाकार सिलीमुख धाए । दिसि अरु बिदिसि गगन महि छाए ॥
पावक - सर छाँड़ेउ रघुबीरा । छन महुँ जरे निसाचर-तीरा ॥
छाड़िसि तीव्र सक्ति खिसिआई । बान - संग प्रभु फेरि चलाई ॥
कोटिन्ह चक्र, त्रिसूल पबारै । विनु प्रयास, प्रभु काटि निवारै ॥
निफल होहि रावन - सर कैसे । खल के सकल मनोरथ जैसे ॥
तब सत बान सारथी मारेसि । परेउ भूमि, जय राम ! पुकारेसि ॥
राम, कृपा करि सूत उठावा । तब प्रभु परम क्रोध कहूँ पावा ॥

छं०—भओ क्रुद्ध, जुद्ध - बिरुद्ध रघुपति, त्रोन - सायक कसमसे ।

कोबंड - धुनि अति चंड सुनि, मनुजाद सब मारत प्रसे ॥

मंदोदरी - उर कंप, कंपति कमठ, सू, मूधर, त्रसे ।

चिक्करहि दिग्गज दसन गहि महि, देखि कौतुक मुर हँसे ॥

दो०—तानेउ चाप श्रवन लगि, छाँड़े बिसिख कराल ।

राम - मारगन - गन चले, लहलहात जुनु ब्याल ॥ ९१ ॥

चले बान, सपच्छ जुनु उरगा । प्रथमहि हतेउ सारथी-तुरगा ॥
रथ बिभंजि, हति केनु पताका । गर्जा अति, अंतर बल थाका ॥

विलोक्य चित्रनिघ्नतां श्रितां निजामनीकिनीम् विहस्य कोसलेश्वरो विधाय चापगं शरम् ।
निमेष एव छद्म तत् समं हरिर्व्यनाशयत् समापि वानरी चमूः प्रमोदसंयुताऽभवत् ॥

रामस्ततो वीक्ष्य तनूः समेषां स्वानम्यवोचद् वचनं गभीरम् ।

द्वन्द्वं रणं पश्यत सर्व एव वीरा यतः श्रान्ततमाः स्थ यूयम् ॥ ८९ ॥

इत्युक्त्वाऽचालयत् सूतद्वारा रघुपती रथम् । नमयित्वा शिरः पूर्वं विप्रपादाब्जसंहतो ॥
लङ्केश्वरस्य हृदये कोपो व्याप्तोऽभवत् ततः । गर्जनं परान्तर्जयंश्च सोऽधावद् रामसम्मुखम् ॥
सोऽब्रूत ये रणे वीरा वर्तन्ते विजितास्त्वया । तैः समो नैव वर्तेऽहमित्याकर्ण्य तापस ! ॥
मम रावणइत्याख्या जगज्जानाति मे यशः । वन्दीगृहे यस्य बद्धा वर्तन्ते लोकपालकाः ॥
त्वं वर्तसे निहतवान् विराधं खरदूषणी । वराकं वालिनं व्याघसमानो हतवानसि ॥
त्वं वर्तसे संहृतवान् रात्रिञ्चरभटव्रजम् । कुम्भकर्णं मेघनादमपि मारितवानसि ॥
अद्य वैरस्य सर्वस्य प्रतीकारं करोम्यहम् । यदि रे भूप ! सङ्ग्रामं त्यक्त्वा नैव पलायसे ॥
समर्पयामि कालस्य हस्ते त्वामद्य रे खल ! । पतितोऽसि कठोरस्य दिङ्मुखस्याभिसम्मुखम् ॥
श्रुत्वा दुर्वचनं तस्य ज्ञात्वा कालवशञ्च तम् । प्रविहस्यानुकम्पाया निधानं प्रायुनग् वचः ॥
सत्यं सत्यं वर्तते ते प्रभुत्वं सर्वमौरितम् । किन्त्विदानीं जल्प मैव पौरुषं स्वं प्रदर्शय ॥

विधाय जल्पनं निजं यशो न नाशयाधुना क्षमस्व नीतिमेव ते श्रवस्तु योजयाम्यहम् ।
वसुन्धरातले स्थितास्त्रिभेदसंयुता नराः स्थलाम्बुजाम्रकण्टकिप्रसूतिभूरुहोपमाः ॥
प्रसूनदास्तु केचन फलप्रसूनदाः परे तदन्यके तु केवलं फलप्रदायिनः स्थिताः ।
वदन्ति केचिदन्यके वदन्ति च प्रकुर्वन्ते तदन्यके प्रकुर्वन्ते वदन्ति नैव किन्तु ते ॥

रामोक्तिमाकर्ण्य विहस्य तं स प्राब्रूत बोधं प्रददासि किं मे ।

कुर्वन् विरोधं न तदासि भीतो जाता इवानोमसवः प्रियास्ते ॥ ९० ॥

उक्त्वा दुर्वचनं रोषसंयुतो दशकन्धरः । क्षेप्तुमारभते स्मापि विशिखान् कुलिशैः समान् ॥
नानाप्रकारसंयुक्ता धावन्ति स्म शिलीमुखाः । व्याप्ता भवन्ति स्म दिक्षु विदिक्षु व्योम्नि को तथा ॥
रघुवीरो वीतिहोत्रसायकं प्राक्षिपत् ततः । येन क्षणादेव दग्धा रात्रिञ्चरशिलीमुखाः ॥
रुष्टो भूत्वा प्राक्षिपत् स शक्ति तीव्रस्वरूपिणीम् । परावृत्तां करोति स्म शरेण सह तां प्रभुः ॥
चक्राणाञ्च त्रिशूलानां कोटीः प्रक्षिपति स्म सः । किन्तु प्रभुः खण्डयित्वा विनायासं न्यवारयत् ॥
दशाननस्य विशिखा निष्फला अभवन्स्तथा । यथा मनोरथा दुष्टदेहिनः सकला अपि ॥
ततो बाणशतेनासौ प्राहरद् रामसारथिम् । रामो जयत्विति प्रोच्य न्यपतत् स महीतले ॥
रामो दयां विधायोदस्थापयत् सारथिं निजम् । अमर्षं परमाकारं समवाप्नोत् ततः प्रभुः ॥

रणे रुषान्वितोऽभवद् रिपोविरुद्धमोश्वरः शराश्च तूणसंस्थिताः समुत्सुका इतुं बहिः ।
निशम्य चापनिर्गतं परं प्रचण्डमारवम् समेऽपि भीतिवाततः प्रपीडिता निशाचराः ॥
मनः प्रकम्पितं तदा सुमन्दतुन्दयोषितः मयेन संयुतास्तथा महीमहीध्रकच्छपाः ।
रदः प्रगृह्य मेदिनीं समारुवन् दिशां गजाः विलोक्य नाथकोतुकं विवोक्तस्तथाऽहसन् ॥

श्रुत्यन्तमाक्रुध्य शरासनं स्वममुञ्चदोशो विशिखान् करालान् ।

प्रभोः शराणां निकरोऽभ्यगच्छन्नूनं तरङ्गायितसर्पवारः ॥ ९१ ॥

शराश्चलन्ति स्म पक्षसंयुता उरगा ध्रुवम् । ते पूर्वमेव घ्नन्ति स्म तुरगान् सारथि तथा ॥
ध्वंसयित्वा रथं केतुं पताका अप्यभञ्जयन् । ततोऽत्यन्तमगर्जत् स किन्त्वन्तः श्रान्तशक्तिकः ॥

तुरत आन रथ चढ़ि, खिसिआना । अस्त्र-सस्त्र छाँड़ैसि विधि-नाना ॥
 बिफल होहि सब उद्यम ताके । जिमि परद्रोह-निरत मनसा के ॥
 तब रावन दस सुल चलावा । बाजि चारि महि मारि गिरावा ॥
 तुरग उठाइ, कोपि रघुनायक । खैचि सरासन छाँड़े सायक ॥
 रावन - सिर - सरोज - बनचारी । चलि रघुवीर सिलीमुख धारी ॥
 दस - दस बान, भाल दस मारे । निसरि गए चले रुधिर-पनारे ॥
 स्रवत रुधिर, धायउ बलवाना । प्रभु पुनि कृत धनु सर संधाना ॥
 तीस तीर रघुवीर पवारे । भुजन्हि समेत सीस महि पारे ॥
 काटतहीं, पुनि भए नबीने । राम बहोरि भुजा-सिर छीने ॥
 प्रभु बहु बार बाहु - सिर हुए । कटत, झटिति पुनि नूतन भए ॥
 पुनि-पुनि प्रभु काटत भुज-सीसा । अति कौतुकी कोसलाधीसा ॥
 रहे छाइ नभ, सिर अरु बाहू । मानहुँ अमित केतु अरु राहू ॥

छं०—जनु राहु-केतु अनेक नभ-पथ, स्रवत सोमि, धावहीं ।
 रघुवीर - तीर प्रचंड लागहि, भूमि गिरन न पावहीं ॥
 ओक-एक सर, सिर-निकर छेदे, नभ उड़त इमि सोहहीं ।
 जनु कोपि दिनकर-कर-निकर, जहँ-तहँ बिधुंतुद पोहहीं ॥

दो०—जिमि-जिमि प्रभुहर तामु सिर, तिमि-तिमि होहि अपार ।

सेवत विषय बिबर्ध जिमि, नित-नित नूतन मार ॥ ९२ ॥

दसमुख देखि सिरन्ह कै वाढ़ी । बिसरा मरन, भई रिस गाढ़ी ॥
 गजैउ मूढ़ महा अभिमानी । धायउ दसहु सरासन तानी ॥
 समरभूमि दसकंधर कोप्यो । बरषि बान रघुपति-रथ तोप्यो ॥
 दंड एक, रथ देखि न परैऊ । जनु निहार महुँ दिनकर दुरैऊ ॥
 हाहाकार सुरन्ह जब कीन्हा । तब प्रभु कोपि कारमुक लीन्हा ॥
 सर निवारि, रिपु के सिर काटे । ते दिसि-बिदिसि गगन महि पाटे ॥
 काटे सिर, नभ - मारग धावहि । जय-जय धुनि करि भय उपजावहि ॥
 कहँ लछिमन, सुग्रीव, कपीसा ? कहँ रघुवीर कोसलाधीसा ? ॥

छं०—कहँ रामु ? कहि सिर-निकर धाए, देखि मकंठ भजि चले ।
 संधानि धनु रघुबंसमनि, हँसि सरन्हि सिर बेधे भले ॥
 सिर-मालिका कर कालिका गहि, बूंद-बूंदन्हि बहु मिलीं ।
 करि रुधिर-सरि मज्जनुं, मनहुँ, संग्राम-बट पूजन चलीं ॥

दो०—पुनि दसकंठ क्रुद्ध होइ, छाँड़ी सक्ति प्रचंड ।

चली बिभीषन - सन्मुख, मनहुँ काल कर दंड ॥ ९३ ॥

आवत देखि सक्ति अति घोरा । प्रनतारति - भंजन पन मोरा ॥
 तुरत बिभीषन पाछें मेला । सन्मुख राम सहेउ सोइ सेला ॥
 लागि सक्ति, मुरुछा कछु भई । प्रभु-कृत खेल, सुरन्ह बिकलई ॥
 देखि बिभीषन प्रभु - श्रम पायो । गहि कर गदा, क्रुद्ध होइ धायो ॥

तत्क्षणं स समारुह्य रथमन्यं रुषान्वितः । नानाविधानि शस्त्राणि तथास्त्राप्यक्षिपत् प्रभो ॥
अभवस्तस्य विकला उद्यमाः सकला अपि । यथा परद्रोहरक्तमानसस्य भवन्ति ते ॥
अक्षिपद् दशसङ्ख्याकांस्त्रिशूलान् रावणस्ततः । चतुरोऽपि ह्यांस्तैश्च प्रहत्यापातयत् क्षितौ ॥
उत्थाप्य तुरगान् कोपं विधाय रघुनायकः । शरासनं गमाकृष्य क्षिपति स्म शिलीमुखान् ॥
दशाननोत्तमाङ्गात्मसरोजवनचारिणी । रघुवीरैरितशिलीमुखानामावलिनिरैत् ॥
तस्य भाले दश दश मार्गगानक्षिपत् प्रभुः । भित्त्वा ते निरयू रक्तप्रणाल्योऽपि प्रवाहिताः ॥
लोहिते स्मृत पद्मासावधावद् बलसंयुतः । प्रभुर्व्यधत् भूयोऽपि शरं धनुषि संहितम् ॥
रघुवीरोऽक्षिपत् त्रिणत्सङ्ख्यापरिमितानिपून् । साकं भुजानां विण्मत्यादिवकान्युव्यमिपातयत् ॥
कृत्तेष्वेव नवीनानि तान्यासत् समान्यपि । अकर्तयत् पुनरामो भुजांस्तान् तानि कानि च ॥
अनेकवारं भगवान् बाहून् कानि तथाच्छिनत् । निकृत्तानि क्षणादेव नूतनाभ्यभवन् पुनः ॥
पुनः पुनश्छिनत्ति स्म भुजान् कानि तथा प्रभुः । यतोऽतिकौतुकयुतो वर्तते कोसलेश्वरः ॥
आकाशे छादितान्यासन् मस्तकानि भुजा अपि । सङ्ख्यातीता नूनमासन् राहवः केतवस्तथा ॥

अनेकराहवो नभःसृतो च केतवो ध्रुवम् परिलवात्मशोणिताः प्रधावनं समाचरन् ।
रघुप्रवीरनोदितप्रचण्डरूपिभिः शरैः प्रताडितानि तानि न क्षितौ प्रपातमाप्नुवन् ॥
तदैकबाणयोजिता तदुत्तमाङ्गसंहतिः नभस्युदाप्लुतिं गता छविं तथा समाश्रिता ।
यथा ध्रुवं दिवाकरप्रभाश्रितं कदम्बकम् विधुन्तुवान् नियोजितान् व्यधत् यत्र तत्र च ॥

यथा यथा तस्य शिरांस्यवृश्चत् प्रभुस्तथा तान्यमवन्नसङ्ख्यम् ।

प्रसेव्यमाने विषये यथैव नूतो भवत्यन्वहमेव कामः ॥ ९२ ॥

स्वमूर्ध्ना वृद्धिमालोक्य दिक्सम्मितमुखान्वितः । मरणं व्यस्मरद् युक्तोऽभवत् तीव्रात्मया रुषा ॥
मूढो महाभिमानी स विदधाति स्म गर्जनम् । धावति स्मापि दिक्सङ्ख्यामितानाकृष्य कार्मुकान् ॥
सङ्ग्रामभूमौ कोपेन युक्तोऽभूद् दशकन्धरः । प्रवर्ष्येपून् रघुपते रथमाच्छादयत् ततः ॥
दण्डात्मकालपर्यन्तं रथो नैव व्यलोक्यत । नीहारान्तर्हितो जातो नूनं दिवसनायकः ॥
हाहाकारं यदा नाकवासिनः समकुर्वत । तदा प्रभू रूपं कृत्वा पर्यगृह्णाच्छरासनम् ॥
निवार्य शत्रोर्विशिखांस्तस्य शीर्षाप्यकर्तयत् । तैर्दिशो विदिशो व्योम वसुधामप्यपूरयत् ॥
मूर्धनिः कर्तिता व्योमसूत्या धावनमाचरन् । कृत्वा जयजयारावं भयमप्युदपादयन् ॥
तथोक्त्वा लक्ष्मणः कुत कीशेशः सुगलः क्व च । रघुवीरः कुत्र चास्ति कोसलानामधीश्वरः ॥

एव राम इत्युदीर्य स शिरोव्रजोऽभ्यधावत् विलोपय तं पलायत कदम्बकं वनोक्तसाम् ।
विधाय संहतं धनुर्दिनेशवंशसन्मणिः विहस्य कव्रजं शरैर्व्यधत् सुष्ठु छण्डितम् ॥
प्रगृह्य कल्लजः करे प्रभूतसङ्ख्यकालिकाः अवाप्य वृन्दवृन्दतां रणस्थलश्रितास्ततः ।
विधाय रक्तनिम्नगावगाहनं ध्रुवं समाः रणं वटं समचितुं गतिक्रियां समाश्रयन् ॥

भूत्वा दशास्यः पुनरेव रुष्टः शक्तिं प्रचण्डावयवाममुञ्चत् ।

विभीषणस्योन्मुखमृच्छति स्म दण्डो नु कालस्य करे स्थितः सा ॥ ९३ ॥

विलोक्य तां महाघोरां शक्तिमागमने रताम् । विचार्य यन्मे सन्धास्ति प्रणतातिविभञ्जनम् ॥
तस्मिन्नेव क्षणे कृत्वा स्वपृष्ठस्थं विभीषणम् । भूत्वा तत्सम्मुखं रामः शक्तिं तामसहृत् स्वयम् ॥
शक्तेः प्रहारे काचित् तं मूर्च्छास्थितिरुपागमत् । प्रभृविहितवान् खेलं वैकल्यं विवुधास्त्वयुः ॥
प्राप्तश्रमं समालोक्य रघुनाथं विभीषणः । अधावत् कोपयुक्तः सन् परिगृह्य गदां करे ॥

रे कुभाग्य ! सठ ! मंद - कुबुद्धे ! । तैं सुर, नर, मुनि, नाग-बिरुद्धे ॥
सादर सिव कहूँ सीस चढ़ाए । एक - एक के कोटिन्ह पाए ॥
तेहि कारन, खल ! अब लगि बाँच्यो । अब तव कालु, सीस पर नाच्यो ॥
राम-बिमुख सठ ! चहसि संपदा । अस कहि हनेसि माझ उर गदा ॥

छं०—उर-माझ गदा-प्रहार धोर, कठोर, लागत सहि परचो ।
बस बदन सोनित लवत, पुनि संभारि धायो रिस भरचो ॥
द्वौ भिरे अतिबल मल्लजुड, बिरुद्ध ओकु - एकहि हनै ।
रघुबीर-बल-दर्पित बिभीषनु, घालि नहि ता कहूँ गनै ॥

बो०—उमा ! बिभीषनु रावनहि, सन्मुख चितव कि काउ ।
सो अब भिरत काल-ज्यों, श्रीरघुबीर - प्रभाउ ॥ ९४ ॥

देखा श्रमित बिभीषनु भारी । धायउ हनुमान गिरि धारी ॥
रथ, तुरंग, सारथी निपाता । हृदय-माझ तेहि मारैसि लाता ॥
ठाढ़ रहा, अति कंपित गाता । गयउ बिभीषनु जहूँ जनत्ताता ॥
पुनि रावन कपि हतेउ पचारी । चलेउ गगन कपि पूँछ पसारी ॥
गहिसि पूँछ, कपि सहित उड़ाना । पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना ॥
लरत अकास, जुगल सम जोधा । एकहि - एकु हनत करि क्रोधा ॥
सोहहि नभ, छल-बल बहु करहीं । कज्जलगिरि - सुमेरु जनु लरहीं ॥
बुधि-बल निसिचर परइ न पारचो । तब मारुतसुत प्रभु संभारचो ॥

छं०—संभारि श्रीरघुबीर, धोर पचारि कपि रावनु हन्यो ।
सहि परत, पुनि उठि लरत, देवन्ह जुगल कहूँ जय-जय भन्यो ॥

हनुमंत संकट देखि, मर्कट - भालु क्रोधातुर चले ।

रनमत रावन सकल सुभट प्रचंड भुजबल दलमले ॥

बो०—तब रघुबीर पचारे, धाए कीस प्रचंड ।

कपि-बल प्रबल देखि तेहि, कीन्ह प्रगट पाषंड ॥ ९५ ॥

अंतरधान भयउ छन एका । पुनि प्रगटे खल रूप अनेका ॥
रघुपति - कटक भालु-कपि जेते । जहँ-तहँ प्रगट दसानन तेते ॥
देखे कपिन्ह अमित दससीसा । जहँ-तहँ भजे भालु अरु कीसा ॥
भागे बानर, घरहि न धीरा । ताहि-ताहि ! लछिमन ! रघुबीरा ! ॥
दहँ दिसि धावहि कोटिन्ह रावन । गर्जहि घोर, कठोर, भयावन ॥
डरे सकल सुर, चले पराई । जय के आस तजहु अब, भाई ! ॥
सब सुर जिते एक दसकंधर । अब बहु भए, तकहु गिरि-कंदर ॥
रहे बिरंचि, संभु, मुनि ग्यानी । जिन्ह-जिन्ह प्रभु-महिमा कछु जानी ॥

छं०—जाना प्रताप तैं रहे निर्भय, कपिन्ह रिपु माने फुरे ।
चले बिचलि मर्कट-भालु सकल, कृपाल पाहि ! भयातुरे ॥
हनुमंत, अंगद, नील, नल, अतिबल लरत रनबाँकुरे ।
मर्दहि दसानन कोटि - कोटिन्ह, कपट - भू - भट अंकुरे ॥

अनृत चारे ! कुविधे ! कुमते ! मन्द ! रे गठ ! । कृतवानसि विद्वेषं देवाहिमुनिमानुषैः ॥
शिरांसि दत्तवानास्ते सादरं त्रिपुरारथे । अतः प्रत्येकमेव त्वं शिरःकोटीरवाप्तवान् ॥
जीवितोऽद्यावधि खल ! त्वं तेनैवासि हेतुना । इदानीं किन्तु ते कालो नृत्यस्नास्ते शिरस्सुते ॥
पराङ्मुखः सन् रामात् त्वं गठ ! वाञ्छामि सम्पदः । इत्युक्त्वा प्राहरत् तं स गदया वक्षसोऽन्तरे ॥

गदाप्रहारके महाकठोरके स्वचक्षुषि प्रजात एव सोऽसुरोऽपतद् वसुधरातले ।
दशभ्य एव शोणितं मुखेभ्य आसृतं ततः स सावधानतां श्रितो दधान्वितोऽभ्यधावत् ॥
उभावपि प्रशक्तिकौ युयुमयुद्धमाश्रितौ विरुद्धौ परस्परं प्रहारकारिणौ स्थितौ ।
रघूत्तमस्य शक्तितो भवान्वितो विभीषणः न मय्यते स्म तं तदा कणादिकात्पमप्यहो ॥
वक्षतीश आर्य ! पुरतो व्यपश्यत् क्वचिद् दशाभ्यं नु विभीषणोऽग्रे ।

एतर्हि कालेन समः स एव प्रभोर्महिम्नाऽप्रजतो व्यगृह्णात् ॥ ९४ ॥

विभीषणं समालोक्य परमां श्रान्ततां गतम् । अधावन्नास्तमुतः प्रगृह्य वसुधाभृतम् ॥
स तेन स्यन्दनं बाहान् सारथिञ्च न्यपातयत् । लत्ताप्रहारश्मकरोद् रावणस्य च वक्षसि ॥
स्थित एव स किन्त्वासीत् तत्तनूरतिकम्पिता । विभीषणोऽगमत् तत्र यत्नासीज्जनरक्षकः ॥
तत आहूय दिग्बलः प्राहरद्वातनन्दनम् । स प्रसार्य निजं पुच्छमगच्छद् वरं वंचुधम् ॥
अगृह्णात् स कपेः पुच्छं तदयुवतः स उदापतत् । पुनः परावृत्त्य तीव्रबलोऽयुध्यत मारुतिः ॥
युद्ध्यमानाबुभौ वीरो गगने समशक्तिकौ । प्रहारं विदधात स्म कोपं कृत्वा परस्परम् ॥
छलं बलञ्च बहुधा कुर्वीणी व्योम्यराजताम् । कञ्जलाद्रिः मुमेष्वच नूनमाचरतां मृधम् ॥
यदा बुद्ध्या बलेनापि नापतत् पातितोऽल्पः । तदा नभस्वत्तनयो व्यधत् स्मरण प्रभोः ॥

रघुप्रभोः श्रियायुजः स्मृतिं विधाय धैर्यवान् प्रहूय दिङ्मिताननं कपिः प्रहारमाचरत् ।
प्रपत्य भूतले पुनः समुत्थितो मृधे रतौ जयो जयो भवत्विति हृष्याय भाषितं सुरैः ॥
विलोक्य सङ्कटं गतं नभस्वतस्तनूद्वयम् प्लवङ्गमाश्च मल्लका अमर्षसंयुता अयुः ।
समीकमत्त उत्तमान् भटान् समान् दशाननः प्रचण्डबोर्वलाभिजाद् व्यधत् कुट्टितक्षितान् ॥

वीरो रघूणां तत आह्वयत् तं तं प्रत्यधावन् कपयः प्रचण्डाः ।

दृष्ट्वा कपीनां प्रबलं बलं तद् व्यधत्त भायां प्रकटात्मिकां सः ॥ ९५ ॥

स एकक्षणपर्यन्तमन्तर्धानं समाश्रयत् । पुनः प्राकटयन्नानाविधरूपाणि दुर्जनैः ॥
यावन्तो रघुनाथस्य मेनायामुक्षवानराः । तावन्त एव प्रकटा यत्र तत्र दशाननाः ॥
अवालोकन्त कपयो दशप्रीयानसङ्ख्यकान् । तदैव ते भल्लकाश्च यत्र तत्र परागमन् ॥
प्लवङ्गमाः पलायन्त न ते धैर्यं समाश्रयन् । अवदेष्वच धायतां नस्त्रायतां रामलक्ष्मणौ ! ॥
अधावन् दिक्षु दशमु दिङ्मितामननकोटयः । अगर्जन्तपि घोरराम कठोर भयकारकम् ॥
भीताः सर्वे पलायन्त सुरा उक्त्वा उदं वचाः । यत् नरित्यज्यतामात्रा जयस्यते हि बान्धवाः ! ॥
एकेनैव जिता आसन् दणप्रीयेण निर्जराः । इदानीं बहवो जाताः श्रीयतां तद् गिरेर्गुहा ॥
तत्रासन् केवलं ब्रह्मा शिवो दीधृगतपंगः । यैः किञ्चित्सुपरिजातो महिमा राघवेणितुः ॥

प्रभोः प्रतापमाविर्दस्त एव निर्मयाः स्थिताः प्लवङ्गमास्तु शात्रवं यथार्थरूपमाविबन् ।
प्रभूय चञ्चला अयुः समेऽपि भल्लकाचराः प्रमाप्य यत् कृपाभय ! प्रपातु नो मयातुरान् ॥
हनुमदङ्गदो नलस्तथैवनीलनामकः महाबला रणाप्रगाः समाचरन् रणक्रियाम् ।
अमर्दयन् दशाननान् प्रकोटिकोटिसङ्ख्यकान् छलात्ममेदिनीभवान् भटान् नचाङ्कुरोपमान् ॥

दो०—सुर - बानर देखे बिकल, हँस्यो कोसलाधीस ।

सजि सारंग एक सर, हते सकल दससीस ॥ ९६ ॥

प्रभु छन महुँ माया सब काटी । जिमि रबि उएँ जाहि तम फाटी ॥
रावनु एकु देखि, सुर हरषे । फिरे, सुमन बहु प्रभु पर बरषे ॥
भुज उठाइ रघुपति कपि फेरे । फिरे एक - एकन्ह तब टेरे ॥
प्रभु - बलु पाइ, भालु-कपि धाए । तरल तमकि संजुग महि आए ॥
अस्तुति करत देवतन्हि देखे । भयउँ एक मैं इन्ह के लेखे ॥
सठहु ! सदा तुम्ह मोर मरायल । अस कहि, कोपि गगन पर धायल ॥
हाहाकार करत सुर भागे । खलहु ! जाहु कहँ मोरें आगे ? ॥
देखि बिकल सुर, अंगद धायो । कूदि, चरन गहि भूमि गिरायो ॥

छं०—गहि भूमि पारचो, लात मारचो, बालिसुत प्रभु पहि गयो ।

संसारि उठि, दसकंठ घोर - कठोर रव गर्जत भयो ॥

करि दाप, चाप चढ़ाइ दस, संधानि सर बहु बरषई ।

किअँ सकल भट धायल, भयाकुल देखि, निज बल हरषई ॥

दो०—तब रघुपति रावन के, सीस, भुजा, सर, चाप ।

काटे, बहुत बड़े पुनि, जिमि तीरथ कर पाप ॥ ९७ ॥

सिर-भुज बाढ़ि देखि रिपु केरी । भालु-कपिन्ह रिस भई घनेरी ॥
मरत न मूढ़, कटेहुँ भुज-सीसा । धाए कोपि भालु भट कीसा ॥
बालितनय, माहति, नल, नीला । बानरराज, दुबिद बलसीला ॥
बिटप - महीधर करहि प्रहारा । सोइ गिरि-तरुगहि, कपिन्ह सो मारा ॥
एक, नखन्हि रिपु बपुष बिदारी । भागि चलहि अँक लातन्ह मारी ॥
तब नल-नील सिरन्हि चढ़ि गयऊ । नखन्हि लिलार बिदारत भयऊ ॥
रुधिर देखि, बिषाद उर भारी । तिन्हहि धरन कहँ भुजा पसारी ॥
गहे न जाहि, करन्हि पर फिरहीं । जनु जुग मधुप कमल-वन चरहीं ॥
कोपि कूदि, द्वी धरेसि बहोरी । महि पटकत भजे भुजा मरोरी ॥
पुनि सकोप दस धनु कर लीन्हे । सरन्हि मारि धायल कपि कीन्हे ॥
हनुमदादि मुरुछित करि बंदर । पाइ प्रदोष हरष दसकंधर ॥
मुरुछित देखि सकल कपि बीरा । जामवंत धायउ रनघोरा ॥
संग भालु भूधर तरु धारी । मारन लगे पचारि पचारी ॥
भयउ क्रुद्ध रावन बलवाना । गहि पद, महि पटकइ भट नाना ॥
देखि भालुपति निज - दल - घाता । कोपि माझ-उर मारेसि लाता ॥

छं०—उर लात-घात प्रचंड लागत, बिकल रथ ते महि परा ।

गहि भालु बीसहुँ कर, मनहुँ, कमलन्हि बसे निसि मधुकरा ॥

मुरुछित बिलोकि, बहोरि पद हति, भालुपति प्रभु पहि गयो ।

निसि जानि, स्यंदन घालि तेहि, तब सूत जतनु करत भयो ॥

दो०—मुरुछा बिगत भालु - कपि, सब आए प्रभु पास ।

निसिचर सकल रावनहि, घेरि रहे अति त्रास ॥ ९८ ॥

मासपारायण, छब्बीसवाँ विश्राम

सुरान् कर्पीश्चाकुलितान् विलोक्य राट् कोसलानां हसनं व्यधत् ।

शाङ्गे समायोज्य च ब्रानमेकं सर्वानहंस्तांश्छलजान् दशास्यान् ॥ ९६ ॥

क्षण एव समा माया प्रभुणा सा विनाशिता । यथा विनाश्यते ध्वान्तमुदितेनैव भानुना ॥
एकलं रावणं दृष्ट्वा विबुधा हर्षमाप्नुवन् । परावृत्त्यावर्षयंश्च नाना पुष्पाणि ते प्रभो ॥
भुजमुत्थाप्य रघुराट् सम्परावर्तयन् कपीन् । परस्परं तदाऽऽहूय ते परावृत्तिमाचरन् ॥
प्रभोर्वलं प्राप्य भल्ला अधावन् प्लवगा अपि । द्रुतमेवोत्प्लुत्य जग्यवसुमत्यां समागमन् ॥
विलोक्य रामं स्तुवतो देवान् दिक्सम्मिताननः । व्यचारयद् यज्जातोऽहमेक एषां कृतेऽधुना ॥
रे शठाः ! सततं यूयं जाताः स्य प्रहृता मया । इत्युक्त्वा स रूपा युक्तोऽधावद् विबुधवर्त्मनि ॥
हाहाकारं प्रकुर्वाणा अधावन् नाकवासिनः । सोऽब्रूत मत्पुरः कुत्र करिष्यथ गतिं खलाः ! ॥
विबुधान् वीक्ष्य विकलानधावद् बालिनन्दनः । उत्प्लुत्याङ्घ्री गृहीत्वा तं वसुधायामपातयत् ॥
प्रगृह्य तं निपात्य भूतले प्रहृत्य चाङ्घ्रिणा प्रभोः समीपमङ्गदो गतिक्रियां समाचरत् ॥
स सावधानतां गतः समुत्थितोऽभवत् तथा कठोरघोरनिःस्वनं व्यधत् गर्जनक्रियाम् ॥
विधाय दपितां दश धनूषि सज्जितानि च शरान् विधाय सहिताननेकधाभ्यवर्षयत् ॥
भटान् समान् व्रणैर्युतान् व्यधत् भीसमन्वितान् बलं विलोक्य चात्मनः प्रसन्नतां समागमत् ।

ततोऽच्छिनद् दिग्बदनस्य मूर्ध्नां भुजाञ् शरांश्चापगणांश्च रामः ।

ते किन्तु वृद्धिं मुहुरेव याता यथैव तोषेषु कृतान्यधानि ॥ ९७ ॥

वृद्धिं समालोक्य शत्रोर्भुजानां शिरसामपि । अतीव रोषिता जाता मल्लकाः प्लवगा अपि ॥
वदन्तो म्रियते नैष मूढः खण्डितदोशिशराः । अधावन् कोपसंयुक्ता भटा भल्लवनौकसाम् ॥
बालिसूनुर्वातसूनुर्नलो नीलाभिधानवान् । द्विविदो वानराघीश इत्याद्या बलशालिनः ॥
तं प्राहरन् विटपिभस्तथा वसुमतीधरैः । सोऽपि तरेव तरुभिः शलैश्च प्राहरत् कपीन् ॥
केचित् कीशाः संविदार्य नखरैर्विद्विषो वपुः । अन्ये चाङ्घ्रिभिराहत्य तमकुर्वन् पलायनम् ॥
तत आरोहतां तस्य शिरांसि नलनीलको । तथा तस्य ललाटानामारभेतां विदारणम् ॥
वीक्ष्य रक्तमभूत् सोऽतिविषादग्रस्तमानसः । प्रासारयद् भुजौ स्वीयौ प्रग्रहीतुमुभावपि ॥
नास्तां गृहीतो तौ किन्तु तत्करेष्वाटतां तथा । कमलानां वने नूनमाटतां मधुपावुभौ ॥
कोपं कृत्वा समुत्पत्यागृह्येतां तेन तौ ततः । क्षिप्यमाणौ भूवि भुजान् सम्पीड्याद्रवतामुभौ ॥
पुनः सकोपोऽगृह्णात् स दिक्कोदण्डानि पाणिषु । व्यधत् व्रणसंयुक्तान् प्रहृत्य विशिखः कपीन् ॥
हनुमत्प्रमुखान् कीशान् कृत्वा सम्प्राप्तकश्मलान् । प्रदोषकालं सम्प्राप्य प्रसन्नोऽभूद् दशाननः ॥
विलोक्य मूर्च्छां सम्प्राप्तान् प्लवङ्गमभटान् समान् । जाम्बवान् समरे धीरो विदधाति स्म धावनम् ॥
आसन् भल्लास्तेन साकं तरुभूधरधारिणः । समाहूयाहूय तं तैः प्रहर्तुं प्रारभन्त ते ॥
अभवत् कोपसंयुक्तो बलवान् दिङ्मत्ताननः । गृहीत्वाङ्घ्रिपु कुम्भिन्यामक्षिपद् विविधान् भटान् ॥
ऋक्षनाथः समालोक्य स्वबलस्य विनाशनम् । पादेन प्राहरत् तस्य वक्षोदेशे रुषान्वितः ॥
पदप्रहारमापितः प्रचण्डमेव वक्षसि प्रभूय विषलघोऽपतद् रथात् स मेदिनीतले ।
गृहीततद्वशद्वयप्रवेष्टबन्धमल्लकाः ध्रुवं निशि द्विरेफकाः सरोरुहवज्रेऽवसन् ॥
विलोक्य कश्मलं गतं पुनः पदा प्रहृत्य तम् तदर्क्षनायकोऽग्रजद् रघूत्तमस्य सन्निधिम् ।
प्रबुध्य रात्र्यनेहसं निधाय तं रथे ततः प्रबोधनाय सारथिः प्रयत्नपुञ्जमाचरत् ॥

मोहे प्रयाते कपयस्तथर्क्षाः सर्वेऽपि रामस्य समीपमायुः ।

सर्वेऽल्पास्तत्र मिया महत्या युक्ता दशास्यं समवेष्टयन्त ॥ ९८ ॥

मासपारायणे षड्विंशतितमो विश्रामः

तेही निसि सीता पहि जाई । त्रिजटा कहि सब कथा सुनाई ॥
 सिर-भुज-बाढ़ि सुनत रिपु केरी । सीता - उर भइ तास घनेरी ॥
 मुख मलीन, उपजी मन चिता । त्रिजटा सन बोली तब सीता ॥
 होइहि कहा ? कहसि किन माता ! । केहि बिधि मरिहि विस्व-दुखदाता ॥
 रघुपति-सर सिर कटैहुँ न मरई । बिधि बिपरीत चरित सब करई ॥
 मोर अभाग्य जिआवत ओही । जेहि हौं हरि-पद-कमल-बिछोही ॥
 जेहि कृत कपट कनकमृग झूठा । अजहुँ सो देव मोहि पर रूठा ॥
 जेहि बिधि मोहि दुख दुसह सहाए । लछिमन कहुँ कटु बचन कहाए ॥
 रघुपति-बिरह सविष सर भारी । तकि-तकि मार बार बहु मारी ॥
 ऐसेहुँ दुख जो राख मम प्राणा । सोइ बिधि ताहि जिआव न आना ॥
 बहु बिधि कर बिलाप जानकी । करि-करि सुरति कृपानिधान की ॥
 कह त्रिजटा, सुनु राजकुमारी ! । उर - सर लागत मरइ सुरारी ॥
 प्रभु ताते उर हतइ न तेही । ओहि के हृदय बसति बैदेही ॥

छं०—ओहि के हृदय बस जानकी, जानकी-उर मम बास है ।

मम उदर भुजन अनेक, लागत बान, सब कर नास है ॥

सुनि बचन, हरष-बिषाद मन अति, देखि, पुनि त्रिजटाँ कहा ।

अब मरिहि रिपु ओहि बिधि, सुनहि सुंदरि ! तजहि संसय महा ॥

दो०—काटत सिर होइहि बिकल, छुटि जाइहि तब ध्यान ।

तब रावनहि हृदय महुँ, मरिहहि राम सुजान ॥ ९९ ॥

अस कहि, बहुत भाँति समुझाई । पुनि त्रिजटा निज भवन सिध्दाई ॥
 राम - सुभाउ सुमिरि बैदेही । उपजी विरह - बिषा अति तेही ॥
 निसिहि, ससिहि निदति बहु भाँती । जुग-सम भई, सिराति न राती ॥
 करति बिलाप मनहि - मन भारी । राम - बिरह जानकी दुखारी ॥
 जब अति भयउ विरह उर दाहू । फरकैउ बाम नयन अरु बाहू ॥
 सगुन बिचारि, धरी मन धीरा । अब मिलिहहि कृपाल रघुबीरा ॥
 इहाँ अर्धनिसि रावनु जागा । निज सारथि सन खोजन लागा ॥
 सठ ! रनभूमि छड़ाइसि मोही । धिग-धिग अधम ! मंदमति ! तोही ॥
 तेहि पद गहि, बहु बिधि समुझावा । भोरु भएँ रथ चढ़ि पुनि धावा ॥
 सुनि आगवनु दसानन केरा । कपि दल खरभर भयउ घनेरा ॥
 जहँ - तहँ भूधर - बिटप उपारी । घाए कटकटाइ भट भारी ॥

छं०—घाए जौ मर्कट बिकट भालु कराल कर भूधर धरा ।

अति कोप करहि प्रहार, मारत भजि चले रजनीचरा ॥

बिचलाइ दल बलवंत कीसन्ह, घेरि पुनि रावनु लियो ।

चहुँ दिसि चपेटन्ह मारि नखन्हि, बिदारि तनु, ब्याकुल कियो ॥

दो०—देखि महा मर्कट प्रबल, रावन कीन्ह बिचार ।

अंतरहित होइ निमिष महुँ, कृत माया विस्तार ॥ १०० ॥

छं०—जब कीन्ह तेहि पापंड । सजे प्रगट जंतु प्रचंड ॥

बैताल, भूत, पिताच । कर धरें धनु-नाराच ॥ १ ॥

निशि तस्यामेव गत्वा निकषा जनकात्मजाम् । अश्वावयत् तां त्रिजटा प्रवर्ण्य सकलां कथाम् ॥
श्रुत्वा वृद्धि विपक्षस्य भुजानां शिरसामपि । अतीव त्रस्तहृदया सञ्जाता जनकात्मजा ॥
मुखं मलिनतां प्राप्तं चित्ते चिन्ताऽभवत् तथा । ततो विदेहतनया त्रिजटां समभाषत ॥
कस्माद् ब्रूयेन हे मातः ! किमिदानीं भविष्यति । मरिष्यते कया रीत्या विश्वदुःखप्रदायकः ॥
रघ्वीशेपुच्छिन्नकोऽपि पञ्चत्वं न व्रजत्ययम् । कुर्वन्नास्ते विधिः सर्वं चरित्रं प्रातिकूल्यवत् ॥
कुर्वदास्ते ममाभाग्यमेव तं प्राणसंयुतम् । हरेः पदाम्भोजयुग्माद् यद् वियुक्तां व्यधत्त माम् ॥
मिथ्याललहिरण्यात्मकुरङ्ग यत् समाचरत् । अद्यापि तद् भागधेयं मय्यास्ते शेषसंयुतम् ॥
यो विधाता दुःसहानि मया दुःखान्यसाहयत् । अभाषयन्मां सौमित्रि प्रति कट्वीगिरं तथा ॥
रघुनाथविद्योगात्ममहासविपमार्गणैः । यो मां हत्वा नैकवारं वीक्ष्य वीक्ष्य निहन्ति च ॥
एतादृशेऽपि दुःखे यो ममासून् परिरक्षति । स एव रक्षन्नास्ते तं विधाता न ततः परः ॥
इत्थं सीता करोति स्म विलापं बहुरीतिकम् । कृत्वा कृत्वानुकम्पाप्रनिधानविषयां स्मृतिम् ॥
त्रिजटा ब्रूत यत् भूमिपाल पुत्रि ! निशामय । वक्षसीपो स्पृष्ट एव सुरद्वेष्टा मरिष्यति ॥
किन्तु प्रभूस्तमुरसि ततस्तं हन्ति नेपुणा । यतो वसति वंदेही तदन्तस्तस्य मानसे ॥

विचारयत्यसाविदं यदस्य चित्त आसिता विदेहजास्ति मानसे तदीयके मम स्थितिः ।
ममोदरे च वर्तते जगत्कदम्बकं ततः कलम्बसंस्पृशो भवेत् समस्य तस्य सङ्क्षयः ॥
श्रुतोक्तिमंक्ष्यमाधिकप्रसन्नखिन्नमानसाम् विदेहनन्दिनीं पुनर्जटात्रिकाभ्यभाषत ।
मरिष्यतीह यद्रिपुः प्रकारतो विवक्षितात् मनोरमे ! निशामय प्रहाय तीव्रसंशयम् ॥

कृतेषु केषु व्यथितो यदा स्याद् ध्यानं तवामुष्य भवेद् विनष्टम् ।

तदैव रामः परबोध आशामुखं प्रहर्तोरसि सायकेन ॥ ९९ ॥

इत्थं प्रभाष्य विविधप्रकारमुपदिश्य ताम् । स्वमालयं प्रति ततस्त्रिजटा व्यदधाद् गतिम् ॥
स्मृत्वा स्वभावं रामस्य विदेहाधिपनन्दिनी । सम्प्राप्तोत्पत्तिपरमविप्रयोगव्यथाभवत् ॥
यामिन्यां यामिनीनाथं बहुधा निन्दति स्म सा । वक्तिस्मयद् युगसमा जाता रात्रिर्न याति च ॥
मनस्येव करोति स्म परमं परिदेवनम् । रामस्य विप्रयोगेन दुःखिता जनकात्मजा ॥
यदा विरहदाहोऽभूत् तस्या मनसि दारुणः । तदैव प्रास्फुरत् तस्या वामलोचनबाहुकम् ॥
विचार्य शकुनं चित्ते सा धीरत्वं समाश्रयत् । रघुवीरोऽनुकम्पालुर्यदिदानीं मिलिष्यति ॥
इतोऽर्धरात्रेऽलभत जागति दिङ्मिताननः । स्वसारथिं प्रति समाक्रोशमारभतापि सः ॥
अरे शठ ! रणक्षोणिं मां सन्त्याजितवानसि । धिग्धिगास्ते त्वां धिगास्ते नीच ! मन्यरघीयुत ! ॥
स रावणस्य चरणौ गृहीत्वाऽशिक्षयद् बहु । जात एवोषसि रथमारुह्य पुनरभ्यगात् ॥
विधाय कर्णगां वार्तां दशसङ्ख्याननागतेः । तीव्रा विश्वभ्रता जाता सेनायां काननोक्तसाम् ॥
यतस्ततः समुत्पाट्य भूधरान् वसुधाह्वान् । दन्तान् कटकटाय्यापि धावन्ति स्म महाभटाः ॥
प्रधाविताः प्लवङ्गमास्तथैव भल्लकाश्च ये विशालकाः करालका गृहीतपाणिपर्वताः ।
परां रुषं विधाय ते प्रहारमाचरन् समे प्रताडिताः पराब्रवन् समे निशीथिनीचराः ॥
विधाय शक्तिसंयुतां रिपोरनीकिनीं चलाम् पुनश्च पर्यवेष्टयन् दशाननं प्लवङ्गमाः ।
समन्ततश्चपेटकेविधाय तस्य ताडनम् नखैर्विदार्य तत्तनुं तमाकुलं समाचरन् ॥

विलोदय कीशानतिशक्तियुक्तान् व्यचारयद् दिङ्मत्तवक्त्रयुक्तः ।

अन्तर्हितः सन् क्षण एव काले व्यधत्त मार्यां परिविस्तृताञ्च ॥ १०० ॥

यदा निमितां सोऽकरोच्छाम्बरीं ताम् तदा जन्तवः प्रादुरासन् प्रचण्डाः ।

पिशाचास्तथा भूतवेतालकाद्या धनुर्बाणसन्वोहसंयुक्तहस्ताः ॥ १ ॥

जोगिनि गहें करबाल । ओक हाथ मनुज-कपाल ॥
 करि सद्य सोनित पान । नार्चहि, करहि बहु गान ॥ २ ॥
 घर मारु, बोल्हि घोर । रहि पूरि धुनि चहुँ ओर ॥
 मुख बाढ़, धार्वाहि खान । तब लगे कीस परान ॥ ३ ॥
 जहं जाहि मर्कट भागि । तहें बरत देखहि आगि ॥
 भअे बिकल बानर-मालु । पुनि लाग बरषे बालु ॥ ४ ॥
 जहें-तहें थकित करि कीस । गर्जेउ बहुरि दससीस ॥
 लछिमन - कपीस - समेत । भअे सकल बीर अचेत ॥ ५ ॥
 हा राम ! हा रघुनाथ ! । कहि, सुभट मीजहि हाथ ॥
 ओहि बिधि सकल बल तोरि । तौहि कीन्ह कपट बहोरि ॥ ६ ॥
 प्रगटेसि बिपुल हनुमान । धाए गहे पाषाण ॥
 तिन्ह रामु घेरे जाइ । चहुँ दिसि बरथ बनाइ ॥ ७ ॥
 मारहु, धरहु, जनि जाइ । कटकटहि पूँछ उठाइ ॥
 वहुँ दिसि लंगूर बिराज । तौहि मध्य कोसलराज ॥ ८ ॥

छं०—तौहि मध्य कोसलराज, सुंदर स्याम तन सोभा लही ।
 जनु इंद्रधनुष अनेक की, बर बारि तुंग तमालही ॥
 प्रभु देखि, हरष-विषाद उर, सुर बदत जय-जय-जय करी ।
 रघुबीर एकहि तीर कोपि, निमेष महुँ माया हरी ॥ १ ॥
 माया बिगत कपि-मालु हरषे, बिटप-गिरि गहि, सब फिरे ।
 सर-निकर छाड़े, राम रावन बाहु-सिर पुनि महि गिरे ॥
 श्रीराम - रावन - समर - चरित, अनेक कल्प जौ गावहीं ।
 सत सेष-सारव, निगम, कबि, तैउ तदपि पार न पावहीं ॥ २ ॥

बो०—ताके गुनगन कछु कहे, जड़मति तुलसीदास ।

जिमि निज बल अनुरूप ते, माछी उड़इ अकास ॥ १०१ (क) ॥

काटे सिर-भुज बार बहु, मरत न भट लंकेस ।

प्रभु क्रीड़त, सुर, सिद्ध, मुनि, व्याकुल देखि कलेस ॥ १०१ (ख) ॥

काटत बढ़हि सीस - समुदाई । जिमि प्रति लाभ, लोभ अधिकारी ॥
 मरइ न रिपु, श्रम भयउ बिसेषा । राम विभीषन-तन तब देखा ॥
 उभा ! काल मर जाकीं ईछा । सो प्रभु जन कर प्रीति-परीछा ॥
 सुनु सरबग्य ! चराचर-नायक ! । प्रनतपाल ! सुर-मुनि-सुखदायक ! ॥
 नाभिकुंड पीयूष बस याकें । नाथ ! जित रावनु बल ताकें ॥
 सुनत बिभीषन-बचन कृपाला । हरषि, गहे कर बान कराला ॥
 असुभ होन लागे तब नाना । रोवहि खर, सूकाल, बहु स्वाना ॥
 बोलहि खग जग - आरति - हेतू । प्रगट भए नभ जहं - तहें केतू ॥

तथा योगिनीयोषितः खड्गहस्ताः प्रगृह्णान्यहस्तेषु नाराः करोटीः ।
 नवीनोद्भवं शोणितं ताः प्रपीय चयं नृत्यगं गीतगं प्रारभन्त ॥ २ ॥
 वदन्ति स्म घोरं धराऽमारयेति स्वनोऽय प्रपूर्णाऽभवत् सर्वविभु ।
 प्रसार्याननं खादितुं ता अघावन् प्लवङ्गास्तदानीं पलायन्त सर्वे ॥ ३ ॥
 पलायन्त ते मर्कटा यत्र यत्र उवलद्वल्लिमालोक्यस्तत्र तत्र ।
 प्लवङ्गक्षकाः प्राप्नुवन् व्याकुलत्वम् ततो वालुकावृष्टिमारब्ध रक्षः ॥ ४ ॥
 कपीन् यत्र तत्र प्रणीय श्रमावतान् अगर्जत् पुनर्दिङ्मितास्योद्ययुक्तः ।
 समेताः प्लवङ्गेशरामानुजाम्याम् भटा मूर्च्छिताः सर्वे एवामवन्ते ॥ ५ ॥
 समुच्चार्य हा राम ! हा राघवेश ! अकुर्वन् भटा हस्तसम्मर्दमेव ।
 अदोरीतितः सर्वशक्तं प्रखण्ड्य पुनः शाम्बरीं सन्तनोति स्म चंषः ॥ ६ ॥
 समाकासयन्नैकवातप्रजातान् समे तेऽभ्यधावञ् शिलाः सम्प्रगृह्य ।
 त आवेष्टयन्नैतय रध्वन्वयेशं वरूथं विधाय स्वकीयं समन्तात् ॥ ७ ॥
 हतैनञ्च गूहणीत यात्वेष्ट नेति व्यधोचन् सपुच्छोत्थमापिष्य दन्तान् ।
 समन्ताद् व्यराजन्त पुच्छानि तेषां तथा मध्यगः कोसलानामधीशः ॥ ८ ॥

तदीयमध्यसंस्थितं रघूत्तमस्य मेचकम् मनोहरं वपुस्तयाऽभवत् सुकान्तिसंयुतम् ।
 ध्रुवं महेन्द्रकामुर्कुर्वरं प्रवेष्टनं कृतम् यदर्थमेव स द्रुमस्तभाल एष संस्थितः ॥
 प्रभुं विलोक्य सम्मदप्रखेदयुक्तमानसाः सुराः प्रमुर्जयत्विति त्रिवारमभ्युदरयन् ।
 रघूत्तमोऽपि रुड्युतस्त्वनभ्यपत्त्रिणा तदा क्षणान्त एव शाम्बरीं समामपि व्यनाशयत् ॥ १ ॥
 यदैव शाम्बरी गता समेऽपि कीशमल्लकाः मुदा युता द्रुमान् गिरीन् प्रगृह्य युद्धसम्मुखाः ।
 शरव्रजं समक्षिपद् दशानने रघूत्तमः भुजाः शिरांसि तस्य यत् पुनर्नहीतलेऽपतन् ॥
 रमेशरावणाश्रितं चरित्रमाजिगं यदि अनेककल्पसम्मितं विधेयुरेव वर्णितम् ।
 तथापि नान्तमानुयुः शतं भुजङ्गमाधिपाः गिरामधीश्वरी श्रुतिव्रजस्तथा कविव्रजः ॥ २ ॥

किञ्चिद् गुणौघं चरितस्य तस्य वक्ति स्म मन्दस्तुलसीकदासः ।

यथा स्वशक्तेरनुरूपमेव ख उत्प्लुति संविद्धाति नीला ॥ १०१ (क) ॥

अनेकवारं कभुजं निकृत्तं मृतो न लङ्केशमटस्तथापि ।

अक्रीडदीशो मुनिसिद्धदेवास्तत्त्वलेशमैश्यासत खेदयुक्ताः ॥ १०१ (ख) ॥

कृत्तमेव तदेति स्म वृद्धि मूर्धकदम्बकम् । प्रतिलाभं यथा लोभ आप्नोति प्रचुराकृतिम् ॥
 यदा न भ्रियते स्मारिविशिष्टा श्रान्तताभवत् । तदा विभीषणस्याङ्गं रघुनाथो व्यलोकयत् ॥
 वक्तीश आर्य ! कालोऽपि भ्रियते यस्य वाञ्छया । गूहणाति स्म स एवेशः परीक्षां भक्तहार्दगाम् ॥
 सोऽब्रूत शृणुतात् सर्वबोध ! चिज्जडनायक ! प्रणततानकरण ! सुरषिसुखदायक ! ॥
 नाभिकुण्डेऽस्य पीयूषं निवासं कृतवत् स्थितम् । तस्यैव बलतो जीवन् वर्तते रावणः प्रभो ! ॥
 विभीषणस्य वचनं निशम्यैव दयाभयः । गूहणाति स्म प्रसन्नः सन् करालान् सायकान् करे ॥
 अशुभानि भवन्ति स्म नाना तस्मिन्नेहसि । रुदन्ति स्म खरा नाना श्वानो गोमायवस्तथा ॥
 शकुना आरवन्ति स्म जगदार्तिनिमित्तकाः । अभवन् प्रकटा धूमकेतवो यत्र तत्र खे ॥

दस दिसि दाह होन अति लागा । भयउ परब विनु रवि-उपरागा ॥
मंदोदरि - उर कंपति भारी । प्रतिमा सर्वहि नयन-मग बारी ॥

छं०—प्रतिमा रुदाहि, पविपात नभ, अति वात बह, डोलति मही ।

बरषाहि बलाहक रुधिर, कच, रज, असुम अति, सक को कही? ॥

उतपात अमित बिलोकि, नभ सुर बिकल, बोलहि जय-जए ।

सुर समय जानि, कृपाल रघुपति, चाप - सर जोरत भए ॥

दो०—खैचि सरासन श्रवन लगि, छाड़े सर ओकतीस ।

रघुनायक सायक चले, मानहुं काल फनीस ॥ १०२ ॥

सायक एक, नाभि - सर सोषा । अपर लगे भुज-सिर करि रोषा ॥

लै सिर - बाहु चले नाराचा । सिर-भुज-हीन, रुंड महि नाचा ॥

धरनि घसइ, घर घाव प्रचंडा । तव सर हति प्रभु कृत दुइ खंडा ॥

गजे'उ भरत घोर रव भारी । कहाँ रामु ? रन हतौ पचारी ! ॥

डोली भूमि गिरत दसकंधर । छुभित सिंधु, सरि, दिग्गज, भूधर ॥

धरनि परेउ द्वौ खंड बढ़ाई । चापि भालु - मर्कट - समुदाई ॥

मंदोदरि आगें भुज - सीसा । धरि, सर चले जहाँ जगदीसा ॥

प्रबिसे सब निषंग महुं जाई । देखि सुरन्ह दुंदुभीं बजाई ॥

तासु तेज समान प्रभु-आनन । हरषे देखि संभु - चतुरानन ॥

जय - जय धुनि पूरी ब्रह्मांडा । जय रघुवीर प्रबल - भुजदंडा ॥

बरषाहि सुमन देव - मुनि - वृंदा । जय कृपाल ! जय जयति मुकुंदा ! ॥

छं०—जय कृपा-कंद मुकुंद द्वंद-हरन सरन-सुखप्रद प्रभो ! ।

खल-दल-बिदारन, परम कारन-कारुणीक सदा बिभो ॥

सुर सुमन बरषाहि हरष, संकुल बाज दुंदुभि गहगही ।

संग्राम अंगन राम अंग - अनंग बहु सोभा लही ॥ १ ॥

सिर जटा-मुकुट, प्रसून बिच-बिच अति मनोहर राजहीं ।

जनु नीलगिरि पर तड़ित-पटल-समेत उडुगन भ्राजहीं ॥

भुजदंड सर - कोवंड फेरत, रुधिर - कन तन अति बने ।

जनु रायमुनीं तमाल पर, बैठीं बिपुल सुख आपने ॥ २ ॥

दो०—कृपादृष्टि करि वृष्टि प्रभु, अमय किए सुरबंद ।

भालु, कीस, सब हरषे, जय सुखधाम मुकुंद ! ॥ १०३ ॥

पति - सिर देखत मंदोदरी । मुरुछित बिकल धरनि खसि परी ॥

जुबति - बृंद रोवत उठि धाई । तेहि उठाइ रावन पहि आई ॥

पति-गति देखि ते करहि पुकारा । छूटे कच, नहि बपुष सभारा ॥

उर ताड़ना करहि बिधि नाना । रोवत करहि प्रताप बखाना ॥

तव बल नाथ ! डोल नित धरनी । तेज-हीन पावक, ससि, तरनी ॥

सेष-कमठ सहि सकहि न भारा । सो तनु भूमि परेउ भरि छारा ॥

बरुन, कुबेर, सुरेस, समीरा । रन-सन्मुख धरि काहुं न धीरा ॥

अत्यन्तमभवद् दाहस्तदा दिक्षु दशस्वपि । दिवाकरस्योपरागो विना पवऽभ्यजायत ॥
मन्दोदर्या हृदि महाकारः कम्पोऽभ्यजायत । प्रतिमाः स्त्रावयन्ति स्म वारि लोचनमार्गतः ॥

पुरस्थमूर्तयोऽरुदन् दिवोऽपतंश्च वज्रकाः प्रभञ्जनोऽवहत् तदा वसुंधरा च कम्पिता ।
अवर्षयन् बलाहकाः कचान् रजश्च शोणितम् अमङ्गलं समग्रकं प्रवक्तुमस्ति कः शकः ॥
विलोक्य सीमवर्जितां कहेतुमंहति सुराः जयी जयीश्वरोऽस्त्विति प्रकम्पिताः समञ्चवन् ।
प्रबुध्य भीयुतान् सुरान् दयामयो रघुप्रभुः व्यधत्त कार्मुके तदा शरव्रजं सुसंहितम् ॥

कर्णान्तमाकृष्य धनुः शरान् स त्रिशन्मितानेकयुतान् व्यमुञ्चत् ।

शराश्चलन्ति स्म रघुप्रभोस्ते भुजङ्गमेशा ननु कालरूपाः ॥ १०२ ॥

एकः शरस्तस्य नाभिकासारं समशोषयत् । अन्ये त्रिशच्छरा रुष्टा अस्पृशंस्तत्कदोर्ब्रजम् ॥
तत्कदोर्ब्रजमागृह्य प्रचलन्ति स्म ते शराः । तस्य रुण्डं नृत्यति स्म भुवि दोर्मूर्धवर्जितम् ॥
प्रचण्डं तस्य तद् रुण्डमधावद् भूष्य सन्नता । ततः प्रभुः शरं क्षिप्त्वाऽकरोत् खण्डद्वयात्म तत् ॥
अत्रियमाणस्तीव्रशब्दमगर्जदवदच्च सः । वर्तते कुत्र रामस्तमाहूय प्रहणानि तम् ॥
दशग्रीवे निपतति प्राकम्पत वसुंधरा । क्षुब्धा उदधयो नद्यो दिग्गजा भूभृतस्तथा ॥
प्रसार्य तत् खण्डयुग्मं सोऽपतद् वमुधातले । अवमर्द्य प्लवङ्गानां भल्लानाञ्च कदम्बकम् ॥
मन्दोदर्याः पुरस्तस्य भुजान् कानि निधाय ते । विशिखाः प्राचलंस्तत्र यत्नासीज्जगदीश्वरः ॥
गत्वा प्रवेशञ्चाकुर्वन् सर्वे रामस्य तूणके । इदं विलोक्य विबुधा दुन्दुभीन् समवादयन् ॥
विलीनमभवत् तेजो रावणस्य प्रभोर्मूर्खे । वीक्ष्येदं मुदितो जातो गिरीशचतुराननो ॥
ब्रह्माण्डपूरितः शब्दो जयताज्जयतादिति । रघुवीरः प्रबलदोर्दण्डोऽस्तु विजयीति च ॥
सुराणां तापसानाञ्च वृन्दं पृष्ठाप्यवर्षयत् । अवदच्च मुकुन्दोऽनुकम्पालुस्त्रिभवेज्जयी ॥

जयी भवान् भवेत् प्रभो ! मुकुन्द ! युग्महारक ! समाश्रिताङ्घ्रियुग्मकप्रजासुखप्रदायक !
खलव्रजप्रदारक ! समग्रकारणोत्तम ! निरन्तरं दयामय ! समग्रविश्वपूरक ! ॥
इति प्रभाष्य मुव्युताः सुराः सुमान्यवर्षयन् प्रवाह्यते स्म दुन्दुभिव्रजोऽतितीव्रनिःस्वनः ।
रणाङ्गणे रघूत्तमप्रतीकसङ्कदम्बकम् अनेकमीनकेतनाश्रितां छविं समर्जयत् ॥ १ ॥
रघूत्तमस्य मस्तके जटाकिरीटमास्थितम् यदन्तरान्तरेऽलसत् सुमव्रजोऽतिकान्तिमान् ।
धराधरेऽसिते ध्रुवं तडित्समूहसंयुतम् अभूत् विशेषराजितं मनिमित्तं कदम्बकम् ॥
स बाहुदण्डसंयुजो धनुशरौ समाटयत् तनो च तस्य शोणिताः कणा अतीव शोभिताः ।
तमालके महीरुहेऽरुणद्विजव्रजो ध्रुवम् उपाविशत् सुखे निजे निमग्नतां समाश्रितः ॥ २ ॥

विधाय वृष्टिं स्वदयात्मवृष्टे रामोऽकरोद् भीरहितं सुरोद्यम् ।

प्रीता अवोचन् सकलर्क्षकीशा जय्यस्तु सौख्यायतनं मुकुन्दः ॥ १०३ ॥

मन्दोदरी विलोक्यैव स्वभर्तुः शीर्षसंहतिम् । विकला मूर्च्छिता भूत्वा न्यपतद् वमुधातले ॥
समुत्थायाधावदेव रुदतीनां स्त्रियां व्रजः । तां समुत्थाप्य चागच्छद् दशग्रीवस्य सन्निधिम् ॥
पश्युर्गतिं समालोक्य समाक्रोश्यारुदन् समाः । कचा विमुक्तास्तासां तानास्मरन् वपुषां तथा ॥
अताडयंस्ताः स्वोरांसि प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । रुदत्यो वर्णनं तस्य प्रतापस्याचरंस्तथा ॥
सावदन्नाथ ! बलतस्तवाकम्पत भूः सदा । तवाग्रे वह्निचन्द्रार्का आसंस्तेजोविवर्जिताः ॥
सोढुं नाशकतां भारं यस्य सर्वशकच्छपी । वपुस्तदेव पतितं भूमौ धूलिविमिश्रितम् ॥
जलाघीशो घनाघीशः सुराघीशः समीरणः । कोऽप्येषु धैर्यवान्नाभूत् सङ्ग्रामे तव सम्मुखम् ॥

भुजबल जितेहु काल-जम साई ! । आजु परेहु अनार्थ की नाई ॥
जगत बिदित तुम्हारि प्रभुताई । सुत-परिजन-बल बरनि न जाई ॥
राम - बिमुख अस हाल तुम्हारा । रहा न कौउ कुल रोवनिहारा ॥
तव बस बिधि-प्रपंच सब, नाथा ! । सभय दिसिप नित नार्वाहि माथा ॥
अब तव सिर - भुज जंवुक खाहीं । राम-बिमुख यह अनुचित नाहीं ॥
काल-बिबस पति ! कहा न माना । अग-जग-नाथु, मनुज करि जाना ॥

छं०—जान्यो मनुज करि, दनुज-कानन-दहन पावक हरि स्वयं ।

जेहि नमत सिव, ब्रह्मादि, सुर, पिय भजेहु नहि करुनामयं ॥

आजन्म ते परद्रोह - रत, पापोधमय तव तनु अयं ।

तुम्हह दियो निज धाम, राम नमामि, ब्रह्म, निरामयं ॥

दो०—अहह ! नाथ ! रघुनाथ-सम, कृपासिंधु नहि आन ।

जोगि - बृंद दुलभ गति, तोहि दीन्हि सगवान ॥ १०४ ॥

मंदोदरी - बचन सुनि काना । सुर, मुनि, सिद्ध, सबन्हि सुख माना ॥
अज, महेस, नारद, सनकादी । जे मुनिवर परमारथवादी ॥
भरि लोचन रघुपातिहि निहारी । प्रेम-मगन, सब भए सुखारी ॥
रुदन करत देखीं सब नारी । गयउ बिभीषनु, मन दुख भारी ॥
बंधु-दसा बिलोकि दुख कीन्हा । तब प्रभु अनुजहि आयसु दीन्हा ॥
लछिमन तेहि बहु बिधि समुझायो । बहुरि बिभीषन प्रभु पहि आयो ॥
कृपादृष्टि प्रभु ताहि बिलोका । करहु क्रिया, परिहरि सब सोका ॥
कीन्हि क्रिया प्रभु-आयसु मानी । बिधिवत देस-काल जियं जानी ॥

दो०—मंदोदरी आदि सब, वेइ तिलांजलि ताहि ।

भवन गई रघुपति - गुन, - गन बरनत मन साहि ॥ १०५ ॥

आइ बिभीषन पुनि सिर नायो । कृपासिंधु तब अनुज बोलायो ॥
तुम्ह, कपीस, अंगद, नल, नीला । जामवंत, माहति नयसीला ॥
सब मिलि जाहु बिभीषन साथ । सारेहु तिलक, कहेउ रघुनाथा ॥
पिता-बचन मैं नगर न आवउँ । आपु सरिस कपि-अनुज पठावउँ ॥
तुरत चले कपि सुनि प्रभु-बचना । कीन्ही जाइ तिलक की रचना ॥
सादर सिंहासन बैठारी । तिलक सारि, अस्तुति अनुसारी ॥
जोरि पानि सबहीं, सिर नाए । सहित बिभीषन प्रभु पहि आए ॥
तब रघुबीर बोलि कपि लीन्हे । कहि प्रिय बचन सुखी सब कीन्हे ॥

छं०—किअ सुखी, कहि बानी सुधा-सम, बल तुम्हारें रिपु हयो ।

पायो बिभीषन राज तिहें पुर, जसु तुम्हारो नित नयो ॥

मोहि सहित सुभ कीरति तुम्हारी, परम प्रीति जो गाइहैं ।

संसार - सिंधु अपार पार, प्रयास बिनु नर पाइहैं ॥

दो०—प्रभु के बचन श्रवन सुनि, नहि अघाहि कपिपुंज ।

बार - बार सिर नार्वाहि, गर्हाहि सकल, पदकंज ॥ १०६ ॥

स्वामिस्त्वं जितवानासीर्यमंकालञ्चदोर्वलात् । किन्त्वद्य सन्निपतितो वर्तसे नाथहीनवत् ॥
प्रभुता तावकीनासीत् सर्वविष्टपविश्रुता । अशक्यवर्णना शक्तिस्त्वत्पुत्रपरिवारयोः ॥
रामात् परागाननस्य वर्तते त इयं दशा । कुले रोदनकर्तापि शिष्टः कश्चिन्न वर्तते ॥
तवाधीना वर्तते स्म सृष्टिः सर्वापि वेधसः । नमयन्ति स्म शीर्षाणि दिक्पालाः सभयाः सदा ॥
गोमायवोऽधुनाऽदन्ति तव कानि भुजानपि । वर्ततेऽनुचितं नेदं विमुखस्य रघूत्तमाद् ॥
स्वीकरोपि स्म नोक्तं नः पते ! कालवशे स्थितः । चराचराधिनाथञ्च विजानासि स्म मानवम् ॥

स्वयं हरिं दनूबन्धवज्राटवीप्रदाहकम् धनञ्जयं प्रबुद्धवानमूर्तदेहधारिणम् ।
नमन्ति यं सदाशिवो विधातृमुख्यदेवताः दयामयस्य तस्य नाकरोस्त्वमर्चनं प्रिय ! ॥
इयं तनुस्त्वदीयका जनुःप्रभृत्यवर्तत पराहितप्रसक्तिका तथाघसङ्घरूपिणी ।
तथापि यः समारपयत् स्वकं पवं कृते तव नमामि राममामयप्रवर्जितं परात्परम् ॥

अहो प्रभो ! राघववंशनाथसमोऽनुकम्पानिधिरस्ति नान्यः ।

यो योगिवृन्दस्य कृतेऽपि दुःखैः प्राप्यां गतिं ते भगवानयच्छत् ॥ १०४ ॥

श्रुतिभिः प्रसमाकर्ण्य मन्दोदर्याः सरस्वतीम् । मन्यन्ते स्म सुखं सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः ॥
प्रजापतिः पार्वतीशो नारदः सनकादयः । तपस्विनां वरा ये च परमार्थप्रभाषकाः ॥
वीक्ष्याऽऽलोचनसन्तोषं रघुसन्ततिनायकम् । अजायन्त प्रेममग्नाः सकलाः सुखिनस्तथा ॥
रोदनं कुर्वतीः सर्वाः समवालोक्ष्य योषितः । तीव्रदुःखमनास्तासां निकटेऽयाद् विभीषणः ॥
दशां समालोक्य बन्धोः स दुःखं सममन्यत । शिष्टिं सम्प्रददाति स्म स्वानुजाय ततः प्रभुः ॥
उपदेशं बहुविधं तस्मै दत्ते स्म लक्ष्मणः । ततो विभीषणः पार्श्वमायाद् रघुकुलेशितुः ॥
पर्यपश्यत् कृपादृष्ट्या तं रघ्वन्वयनायकः । अब्रूतापि सम शोकं त्यक्त्वान्त्येष्टिक्रियां कुरु ॥
स्वीकृत्य स प्रभोः शिष्टिं तां क्रियां समपादयत् । देशं कालञ्च हृदये विचार्य विधिपूर्वकम् ॥

मन्दोदरीमुख्यसमाबलास्तास्तस्मै

तिलाम्बञ्जलिमाप्रदाय ।

अयुर्गृहांश्चेतसि वर्णयन्त्यो ग्रामं गुणानां रघुनायकस्य ॥ १०५ ॥

विभीषणः पुनश्चैत्यानमयन्मस्तकं निजम् । ततोऽनुकम्पापायोधिरनुजातं समाह्वयत् ॥
त्वमधीशः प्लवङ्गानामङ्गदो नलनीलकौ । जाम्बवान् वाततनय इति नीतिविचक्षणाः ॥
यूयं सर्वेऽपि सम्मित्य प्रयात सविभीषणाः । दत्तास्मै राजतिलकमित्यब्रूत रघुप्रभुः ॥
पितुर्वाक्येन नगरमागन्तुं न शकोऽस्म्यहम् । प्रेषयामि स्वसदृशान् प्लवगाननुजं तथा ॥
इति श्रुत्वा प्रभोर्वचं तत्क्षणं कपयोऽचलन् । गत्वा च तैलकी सर्वा सामग्रीं समपादयन् ॥
सिंहासने उपावेश्य तमादरसमन्वितम् । विधाय तिलकं सर्वे स्तुतिं तस्य समाचरन् ॥
बद्धाञ्जलिं मस्तकानि सर्वेऽप्यनमयन्तथा । विभीषणेन सहिताः प्रभोः पार्श्वं समागमन् ॥
तदनन्तरमाहूय रघुवीरः प्लवङ्गमान् । प्रियं वचनमाभाष्याकरोत् सर्वान्सुखान्वितान् ॥

समान् सुधागिरं प्रभुः प्रभाष्य मोविनोऽकरोत् यदेष शात्रवो मया बलेन वोऽस्ति मारितः ।
विभीषणेन चाजिता सुवर्णपुर्महेशिता ततोऽस्ति भावि वो यशः सदानवं जगत्त्रये ॥
इयं सुकीर्तिरीदृशी मदावतयुधमदाभिता प्रगास्यते जनेश्च येः प्रपूर्णहार्दसंयुतम् ।
अयं भवात्मवारिधिरस्त्वपाररूपवानपि परिश्रमं विनैव तंशरीरिभिस्तरिष्यते ॥

प्रमोहिरं स्वश्रुतिमिनिशम्य तृप्तिं न याता निकराः कपीनाम् ।

पुनः पुनस्तेऽनमयन् शिरांसि समेऽभ्यगृह्णन्श्च तदङ्घ्रियुगमम् ॥ १०६ ॥

पुनि प्रभु बोलि लियउ हनुमाना । लंका जाहु, कहैउ भगवाना ॥
 समाचार जानकिहि सुनावहु । तासु कुसल ले तुम्ह चलि आवहु ॥
 तब हनुमंत नगर महँ आए । सुनि निसिचरी - निसाचर धाए ॥
 बहु प्रकार तिन्ह पूजा कीन्ही । जनकसुता देखाइ पुनि दीन्ही ॥
 दूरिहि ते प्रनाम कपि कीन्हा । रघुपति - दूत जानकों चीन्हा ॥
 कहहु तात ! प्रभु कृपानिकेता । कुसल अनुज - कपि - सेन - समेता ॥
 सब बिधि कुसल कोसलाधीसा । मातु ! समर जीत्यो दससीसा ॥
 अबिचल राजु बिभीषन पायो । सुनि कपि-बचन, हरष उर छायो ॥

छं०—अति हरष मन, तन पुलक, लोचन सजल, कह पुनि-पुनि रमा ।
 का देउ तौहि, त्रैलोक महँ कपि ! किमपि नहि बानी-समा ॥
 सुनु मातु ! मैं पायो अखिल-जग-राजु आजु न संसयं ।
 रन जीति रिपुदल, बंधु - जुत पस्यामि राममनामयं ॥

दो०—सुनु सुत ! सदगुन सकल तव हृदय बसहुँ, हनुमंत ! ।

सानुकूल कोसलपति, रहहुँ समेत अनंत ॥ १०७ ॥

अब सोइ जतन करहु तुम्ह, ताता ! । देखौं नयन स्याम-मृदु गाता ॥
 तब हनुमान राम पहि जाई । जनकसुता कै कुसल सुनाई ॥
 सुनि संसेसु भानुकुलभूषन । बोलि लिए जुबराज, बिभीषन ॥
 मास्तसुत के संग सिधावहु । सादर जनकसुतहि लै आवहु ॥
 तुरतहि सकल गए जहँ सीता । सेवहि सब निसिचरीं विनीता ॥
 बेगि बिभीषन तिन्हहि सिखायो । तिन्ह बहु बिधि मज्जन करवायो ॥
 बहु प्रकार भूषन पहिराए । सिबिका रुचिर साजि, पुनि ल्याए ॥
 ता पर हरषि चढ़ी बैदेही । सुमिरि राम सुखधाम सनेही ॥
 बेतपानि रच्छक चहु पासा । चले सकल, मन परम हुलासा ॥
 देखन भालु - कीस सब आए । रच्छक कोपि निवारन धाए ॥
 कह रघुबीर, कहा मम मानहु । सीतहि, सखा ! पयादें आनहु ॥
 देखहुँ कपि जननी की नाहँ । बिहसि कहा रघुनाथ गोसाईं ॥
 सुनि प्रभु-बचन, भालु-कपि हरषे । नभ ते सुरन्ह सुमन बहु बरषे ॥
 सीता प्रथम अनल महँ राखी । प्रगट कीन्हि चह अंतर-साखी ॥

दो०—तेहि कारन करनानिधि, कहे कछुक दुर्बाद ।

सुनत जातुधानीं सब, लागीं करे बिषाद ॥ १०८ ॥

प्रभु के बचन, सीस धरि सीता । बोली मन-क्रम-बचन पुनीता ॥
 लछिमन ! होहु धरम के नेगी । पावक प्रगट करहु तुम्ह बेगी ॥
 सुनि लछिमन, सीता कै बानी । बिरह-बिबेक - धरम-निति - सानी ॥
 लोचन सजल, जोरि कर दोऊ । प्रभु सन कछु कहि सकत न ओऊ ॥
 देखि राम-रुख लछिमन धाए । पावक प्रगटि काठ बहु लाए ॥
 पावक प्रबल देखि बैदेही । हृदयं हरष, नहि भय कछु तेही ॥
 जौ मन-बच-क्रम मम उर माहीं । तजि रघुबीर आन गति नाहीं ॥
 तो कृसानु ! सब कै गति जाना । मो कहुँ होउ श्रीखंड - समाना ॥

व्यदधात् तत आहूतं नमस्वत्तनयं प्रभू । तमब्रवीच्च भगवान् लङ्कां प्रति गतिं कुरु ॥
समाचारं श्रावय त्वं विदेहाधिपनन्दिनीम् । प्रगृह्य कुशलं तस्याः परावर्तनमाचर ॥
ततो नगरमागच्छन् नमस्वत्तनुमम्भवः । तन्निशम्यैव राक्षस्यः प्राधावन् राक्षसास्तथा ॥
ते तस्य पूजां व्यदधुः प्रकारैर्वहुसङ्ख्यकैः । ततश्चादर्शयंस्तस्मै विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
दूरादेवाकरोत् तस्यै प्रणामं वातनन्दनः । तञ्च पर्यचिनोद्दूतं रघुनाथस्य जानकी ॥
अब्रवीदपि हे तात ! ब्रूहि नाथः कृपानिधिः । मानुजः सहितः कीणसेनया कुशली नु किम् ॥
सोऽब्रूत कुशली सर्वरीतिभिः कोमलेश्वरः । हे मातृजितवानस्ति स रणे दिङ्मितामनम् ॥
विभीषणोऽचलं राज्यं वर्तते परिलब्धवान् । श्रुत्वा हनुमतो वाचं सा व्याप्तप्रीतिमानसा ॥

हृदि प्रसन्नता परा तनी च रोमहर्षणम् सवारि तद्वशोर्युगं रमाववत् पुनः पुनः ।
वदानि तेऽद्य वस्तु किं यतस्त्वदुक्तिसाम्यवत् जगत्त्रयेऽपि न स्थितं किमप्यहो प्लवङ्गम ! ॥
स उक्तवाञ्छृणोतु हे प्रसोऽद्य लब्धवानहम् समग्रविश्वराज्यकं न कोऽपि संशयोऽत्र च ।
यतोऽहमाजिमध्यगं विजित्य शत्रुवाहिनीम् विलोकयाम्यनामयं सवान्धवं रघूत्तमम् ॥

अब्रूत सा पुत्र ! शृणु त्वदन्तर्वसन्तु सर्वे सुगुणा हनूमन् ! ।

अनन्तयुक्तः सततानुकूलस्त्वयीश्वरस्तिष्ठतु कोसलानाम् ॥ १०७ ॥

तमेव यत्नं हे तात ! साम्प्रतं त्वं समाचर । पश्यानि दृग्भ्यां येनाहं श्यामलं मृदुलं वपुः ॥
ततो हनुमान् सम्प्राप्य रघुनाथस्य सन्निधिम् । अश्रावयत् क्षेमवत्तं सुताया मिथिलेशितुः ॥
सन्देशं तं समाकर्ण्य भानुवंशविभूषणम् । आहूतो विदधाति स्म युवराजविभीषणो ॥
अभाषतापि व्रजतं साकं मारुतसूनुना । तथादरेणानयतं विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
सर्वे ते तत्क्षणमयुर्यन्तासीज्जनकात्मजा । तां सेवन्ते स्म राक्षस्यो विनीताः सकला अपि ॥
विभीषणः क्षिप्रमेव परिबोधयति स्म ताः । ताश्च नानाविधं स्नानं कारयन्ति स्म सीतया ॥
आरोपयन्ति स्म भूषास्तया नानाविधाः पुनः । आनयन्ति स्म रुचिरां सज्जितां शिबिकां ततः ॥
आरोहति स्म तां प्रीता विदेहाधिपनन्दिनी । स्मृत्वा स्नेहयुतं रामं परानन्दनिकेतनम् ॥
चतुर्दिक्षु स्थिता आसन् रक्षका वेत्तपाणयः । परमोल्लाससहितमानसा अचलन् सभे ॥
तां द्रष्टुं सकला भल्ला आययुः प्लवगा अपि । तान्निवारयितुं रुष्टा अधावन् रक्षका अपि ॥
रघुवीरोऽप्यकथयद् यन्मन्यस्व वचो मम । समानय सखे ! पादचारिणीं जनकात्मजाम् ॥
ततश्च परिपश्येयुः कीशास्तां जननीसमाम् । अभाषत विहस्येत्यं प्रभू रघुकुलाधिपः ॥
श्रुत्वा गिरं प्रभोर्भल्लाः कपयश्च मुदाग्विताः । अवर्षयन् प्रसूनानि बहूनि स्वर्गतः सुराः ॥
प्रथमं निहिता यासीदनले जनकात्मजा । अन्तर्दामी प्रकटितां कतुं कामयते स्म ताम् ॥

कृपानिधानं तत एव हेतोर्वचांसि कान्यप्यववत् कटूनि ।

श्रुत्वेव सर्वा अपि रात्रिचर्यः समारभन्तानुभवं व्यथायाः ॥ १०८ ॥

स्वीकृत्य शिरसा वाचं प्रभोजनकनन्दिनी । मनसा कर्मणा वाचा पवित्रा प्रायुनग् वचः ॥
हे लक्ष्मण ! भव त्वं मे धर्मस्यार्थं सहायकः । पावकं प्रकटाकारं क्षिप्रमेव समाचर ॥
निशम्य लक्ष्मणो वाचं सुताया मिथिलेशितुः । वियोगसद्बोधनोतिधर्मैरभिविमिश्रिताम् ॥
सवारिलोचनयुगः करो संयोज्य स स्थितः । किन्तु वक्तुं प्रभुं किञ्चित् समर्थः सोऽपि नाभवत् ॥
रामस्य भावं संवीक्ष्य प्राधावल्लक्ष्मणस्ततः । पावकं प्रकटं कृत्वा काष्ठपुच्छं समानयत् ॥
प्रदीप्तं पावकं वीक्ष्य विदेहाधिपनन्दिनी । चित्ते हृष्टाऽभवत् तस्या भयं किमपि नाभवत् ॥
साब्रूत यदि चित्ते मे मनसा कर्मणा गिरा । रघुप्रवीरादन्यस्य निवासो नैव विद्यते ॥
तर्हि सर्वविचाराणां परिज्ञाता घनञ्जयः । प्रजायतां मम कृते श्रीखण्डसमतायुतः ॥

छं०—श्रीखंड-सम, पावक प्रवेस कियो, सुमिरि प्रभु, मैथिली ।
 जय कोसलेस महेस - बंदित - चरन रति अति निर्मली ॥
 प्रतिबिंब अरु लौकिक कलंक, प्रचंड पावक महुँ जरे ।
 प्रभु-चरित काहुँ न लखे, नभ सुर, सिद्ध, मुनि, देखहि खरे ॥ १ ॥
 धरि रूप पावक, पानि गहि, श्री सत्य श्रुति जग-बिदित जो ।
 जिमि छोरसागर इंदिरा, रामहि समर्पी आनि सो ॥
 सो राम-बाम-विभाग राजति, रुचिर अति सोभा भली ।
 नव-नील-नीरज-निकट मानहुँ कनक-पंकज की कली ॥ २ ॥

दो०—बरषाहि सुमन हरषि सुर, बाजहि गगन निसान ।
 गावहि किनर, सुरबधू नाचहि चढ़ीं बिमान ॥ १०९ (क) ॥
 जनकसुता - समेत प्रभु, सोभा अमित अपार ।
 देखि भालु-कपि हरषे, जय रघुपति ! सुख-सार ! ॥ १०९ (ख) ॥

तब रघुपति - अनुसासन पाई । मातलि चलेउ चरन सिंह नाई ॥
 आए देव सदा स्वारथी । बचन कहाहि जनु परमारथी ॥
 दीन - बंधु ! दयाल रघुराया ! । देव ! कीन्हि देवन्ह पर दाया ॥
 बिस्व-द्रोह-रत यह खल, कामी । निज अध गयउ कुमारगामी ॥
 तुम्ह समरूप, ब्रह्म, अविनासी । सदा एकरस, सहज उदासी ॥
 अकल अगुन, अज, अनघ, अनामय । अजित, अपोषसक्ति, करुणामय ॥
 मीन, कमठ, सूकर, नरहरी । वामन, परसुराम, बपु धरी ॥
 जब-जब नाथ ! सुरन्ह दुखु पायो । नाना तनु धरि तुम्हई नसायो ॥
 यह खल, मलिन, सदा सुरद्रोही । काम-लोभ-मद-रत अति कोही ॥
 अधम-सिरोमनि तव पद पावा । यह हमरें मन बिसमय आवा ॥
 हम देवता परम अधिकारी । स्वारथ-रत प्रभु-भगति बिसारी ॥
 भव - प्रवाहैं संतत हम परे । अब प्रभु ! पाहि सरन अनुसरे ॥

दो०—करि बिनती सुर-सिद्ध सब, रहै जहँ-तहँ कर जोरि ।

अति सप्रेम, तन पुलकि, बिधि अस्तुति करत बहोरि ॥ ११० ॥

छं०—जय राम ! सदा सुखधाम हरे ! । रघुनायक सायक-चाप धरे ! ।
 भव-वारन-वारन सिंह प्रभो ! । गुन-सागर, नागर, नाथ ! बिभो ! ॥ १ ॥
 तन काम अनेक अनूप छबी । गुन गावत सिद्ध, मुनींद्र, कबी ॥
 जसु पावन, रावन नाग महा । खगनाथ जथा करि कोप गहा ॥ २ ॥
 जन-रंजन, भंजन सोक-भयं । गतक्रोध, सदा प्रभु ! बोधमयं ॥
 अवतार उदार, अपार, गुनं । महि-भार - विभंजन, ग्यानधनं ॥ ३ ॥
 अज, व्यापकमेकमनावि सदा । करुणाकर, राम ! नमामि मुदा ॥
 रघुवंस-बिमूषन ! दूषन - हा । कृत भूष बिभीषन, दीन रहा ॥ ४ ॥
 गुन-ग्यान-निधान, अमान, अजं । नित राम ! नमामि बिभुं, विरजं ! ॥
 भुजवंड प्रचंड, प्रताप बलं । खलबुंद-निकंद महा-कुसलं ! ॥ ५ ॥

प्रवेशनं घनञ्जये व्यधत्त चन्दनोपमे स्मृति विधाय राघवीं विदेहनाथनन्दिनी ।
 अदम्यशुद्धतद्वर्तिश्रितेशवन्दिताङ्घ्रिकः जयेन कोसलेश्वरो युतोऽस्त्विति प्रभाष्य सा ॥
 ततः प्रतिप्रतीकं कलङ्ककश्च लौकिकः प्रचण्डपावकान्तरे प्रवधतामवाप्नुताम् ।
 प्रमोश्चरित्रमीदृशं न कोऽपि सम्प्रबुद्धवान् नभःस्थिता व्यलोक्यस्तपस्विसिद्धदेवताः ॥ १ ॥
 विधाय पावकस्तनुं प्रगृह्य तां श्रियं करे श्रुतौ ममग्रविष्टपे प्रथासमन्विताऽस्ति या ।
 तथा सुयोज्य तामसो रघूत्तमाय दत्तवान् यथा पुरा प्रवत्तवान् पयोधिरम्बुजालयाम् ॥
 असी विराजिता रघुप्रवीरचामभागगा तवीयमञ्जुलद्युतिः परं मनोहराभवत् ।
 नवीननीलनीरजप्रसवितमाश्रितो ध्रुवम् सुवर्णपङ्कजोद्भवो धिराजते स्म कोरकः ॥ २ ॥

पुष्पाण्यवर्ण्यन्त सुरैः सहषेढेका अवद्यन्त सुपदमार्गे ।
 किम्पूरुषा गानरता विमानस्थिता अनृत्यन् विबुधस्त्रियश्च ॥ १०९ (क) ॥
 प्रभोविदेहेशसुतायुतस्य विलोक्य शोभाममितामपाराम् ।

भल्लाः प्लवङ्गा मुदिता अवोचन् यत् सौख्यसारो रघुराङ्गजयो स्यात् ॥ १०९ (ख) ॥

ततोऽनुशासनं प्राप्य नाथस्य रघुसन्ततेः । नमयित्वा शिरस्तस्य पादयोर्मतिलिः परैत् ॥
 निरन्तरं रताः स्वार्थं आगच्छंस्त्रिदिवीकसः । प्रायुञ्जन् वचनं नूनं परमार्थविचिन्तकाः ॥
 दीनबन्धोऽनुकम्पालो ! रघूणामधिनायक ! । कृतवाननुकम्पां हे देव ! देवगणे भवान् ॥
 अयं विश्वद्रोहलग्नः कामी दुर्जनतायुतः । कुमार्गगामी स्वेनैव पापेन क्षयमाप्तवान् ॥
 भवान् समानरूपोऽस्ति ब्रह्म नाशविवर्जितः । उदासीनः स्वभावेन सदैकरसरूपवान् ॥
 अकलो गुणहीनोऽजोऽनामयः पापवर्जितः । अमोघशक्तिरजितोऽनुकम्पामय एव च ॥
 मात्स्यं कौर्मं स्ताब्धरोमं नारसिहात्मकं तथा । वामनीयं भाग्वीयं शरीरं धृतवान् भवान् ॥
 यदा यदेव हे नाथ ! सुरा दुःखमवाप्नुवन् । भवतैव क्षामितं तत् प्रगृह्य विपुलास्तनूः ॥
 अयं खलो मलयुतः सुरद्रोहकरः सदा । रतः कामे मदे लोभे परमामर्षसंयुतः ॥
 शिरोमणिश्च नीचानामाप्तवान् भवतः पदम् । अस्माकं मानसमिदमाश्चर्यं समुपागतम् ॥
 वयं देवाः परपदस्याधिकारेण संयुताः । वर्तमहे रताः स्वार्थे विस्मृत्य भजन प्रभोः ॥
 भवप्रवाहे पतिताः सततं स्म वयं ततः । इदानीं शरणं प्राप्तानस्मान् सम्पाहिहे प्रभो ! ॥

स्तुत्वेति सिद्धा अमराः समेऽपि स्थिता निबद्धाञ्जलि यत्र तत्र ।

ततोऽतिहार्वात् पुलकाचिताङ्गः स्तुतिं प्रमोरारभते स्म धाता ॥ ११० ॥

जयी स्तात् सदा राम ! सौख्यस्य धाम ! हरे ! राघवेशेषुकोदण्डधारिन् ।
 प्रभो ! तिह ! संसारहस्तिप्रदार ! गुणाब्धे ! विभो ! चातुरीयुक्त ! नाथ ! ॥ १ ॥
 अनेकस्मरान्नाद्वितीयप्रभाङ्ग ! गुणव्यूहकव्यषिसिद्धेन्द्रगीत ! ।

यशः पूत ! दिग्बक्त्रचण्डद्विजिह्वं भवानग्रहीद् रुद्रयुतस्ताक्षर्यतुल्यः ॥ २ ॥
 जनानन्ददो भञ्जकः शोकमोक्षयोः सदा नष्टकोपः प्रभुर्वोदरूपः ।

अपारो गुणैरस्ति भव्योऽवतारो रसामारहर्ता तथा बोधघुञ्जः ॥ ३ ॥
 भवान् व्यापकोऽनादिनित्योऽज एको दयायाः खने ! राम हृष्टो नमामि ।

विभूषे ! रघोर्बूषणध्वंसकर्तः ! कृतोर्वीशदिग्बक्त्रदीनानुजात ! ॥ ४ ॥
 गुणज्ञानशेषव्यमानाप्रसूते ! विभो ! राम ! नित्यारजस्क ! प्रवन्दे ।

भवद्दोःप्रतापप्रशक्ती प्रचण्डे भवान् दुष्टवन्दक्षयेऽतिप्रवीणः ॥ ५ ॥

बिनु कारन दीन-दयाल-हितं । छविधाम नमामि रमा-सहितं ॥
 भवतारन, कारन-काज-परं । मन-संभव दारुन दोष - हरं ॥ ६ ॥
 सर - चाप मनोहर त्रोन धरं । जलजारुन लोचन, भूपवरं ॥
 सुख-मंदिर, सुंदर, श्रीरमनं । मद, मार, मुधा ममता-समनं ॥ ७ ॥
 अनवद्य, अखंड, न गोचर-गो । सबरूप सदा, सब होइ न गो ॥
 इति बेद बवंति, न वंतकथा । रबि - आतप भिन्नमभिन्न जथा ॥ ८ ॥
 कृतकृत्य बिभो ! सब बानर ए । निरखंति तवानन सादर ए ॥
 धिग जीवन देव-सरीर, हरे ! । तव भक्ति बिना भव भूलि परे ॥ ९ ॥
 अब दीनदयाल दया करिऐ । मति मोरि बिभेदकरी हरिऐ ॥
 जेहि ते बिपरीत क्रिया करिऐ । दुख सो सुख मानि सुखी चरिऐ ॥ १० ॥
 खल-खंडन, मंडन-रम्य-छमा । पदपंकज - सेवित - संभु - उमा ॥
 नृपनाथक बे बरदानमिवं । चरनांबुज प्रेमु सदा सुभवं ॥ ११ ॥

बो०—बिनय कीन्ह चतुरानन, प्रेम पुलक अति गात ।

सोभासिधु बिलोकत, लोचन नहीं अघात ॥ १११ ॥

तहि अवसर दसरथ तहं आए । तनय बिलोकि, नयन जल छाए ॥
 अनुज-सहित प्रभु, बंदन कीन्हा । आसिरवाद पितरुं तव दीन्हा ॥
 तात ! सकल तव पुन्य प्रभाऊ । जीत्यों अजय निसाचर-राऊ ॥
 मुनि सुत-बचन, प्रीति अति बाढ़ी । नयन सलिल, रोमावलि ठाढ़ी ॥
 रघुपति, प्रथम-प्रेम अनुमाना । चितइ पितहि, दीन्हैउ दृढ़ ग्याना ॥
 ताते, उमा ! मोच्छ नहि पायो । दसरथ भेद - भगति मन लायो ॥
 सगुनोपासक मोच्छ न लेही । तिन्ह कहूं राम भगति निज देहीं ॥
 बार-बार करि प्रभुहि प्रनामा । दसरथ हरषि गए सुरधामा ॥

बो०—अनुज-जानकी-सहित प्रभु, कुसल कोसलाधीस ।

सोभा देखि, हरषि मन, अस्तुति कर सुर-ईस ॥ ११२ ॥

छं०—जय राम ! सोभा - धाम । दायक प्रनत - विश्राम ॥
 धृत त्रोन - वर - सर - चाप । भुजदंड प्रबल प्रताप ॥ १ ॥
 जय दूषनारि, खरारि । मर्वन निसाचर - धारि ॥
 यह दुष्ट मारेउ नाथ ! । भअे देव सकल सनाथ ॥ २ ॥
 जय हरन धरनी - भार ! । महिमा उदार अपार ॥
 जय रावनारि ! कृपाल ! । किअे जातुधान बिहाल ॥ ३ ॥
 लंकेस अति बल गर्ब । किअे बस्य सुर, गंधर्ब ॥
 मुनि, सिद्ध, नर, खग, नाग । हठि, पंथ सब कैं लाग ॥ ४ ॥
 परद्रोह - रत अति दुष्ट । पायो सो फलु पापिष्ट ॥
 अब सुनहु दीन - दयाल ! । राजीव - नयन बिसाल ॥ ५ ॥

विना कारणं दीनशंघुग् दयालो ! द्युतेधमि ! वन्दे ससीतं भवन्तम् ।
जगत्तारकः कार्यबीजातिभिन्नो हृदुद्भूतदुर्बन्धवोषप्रहर्ता ॥ ६ ॥
भवान् रम्यचापेषुतुर्णः समेतः सरोजारुणक्षो महीपालधर्यः ।
सुखस्यालयः सुन्दरः श्रीविहारो भवानङ्गसत्पान्यमोहप्रणाशः ॥ ७ ॥
अनिन्द्यो भवान् खण्डहीनोऽक्षदूरः समाकारवान् संस्तदाकारभिन्नः ।
वदन्तीति वेदाः कथा दन्तिका न रवित्विदुसं लोकभिन्नोऽप्यभिन्नः ॥ ८ ॥
इमे पूर्णकृत्या विभो ! सर्वकीशाः समानं भवद्वक्त्रभीक्षन्त एते ।
हरे ! धिग् अनुर्वेदवेहं तथा नो भवदमक्तिहीना भवासक्तिमग्ना ॥ ९ ॥
विधत्तां दयां दीनवात्सल्य ! चाद्य मति भेदिकां मे विनष्टां विधत्ताम् ।
ययाहं क्रियां सिन्नरूपां करोमि व्यथां सोढयमामत्य मोदी क्षमामि ! ॥ १० ॥
भवान् दुष्टनाशो महीरम्यमूपा शिवोर्माचिताङ्घ्रिस्वरूपाब्जयुग्मः ।
वरं राट्पतेऽमुं प्रवत्ताद् यदस्तु सदा भद्रभावत्कपादाब्जहार्वम् ॥ ११ ॥
चतुर्मुखोऽस्तौदिति राघवेशं प्रेम्णातिरोमान्वितगात्रयुक्तः ।
तस्येक्षमाणस्य सुधासमुद्रं न तृप्तिमेति स्म दृशां समूहः ॥ १११ ॥

तस्मिन्नवसरे तत्र दिक्स्थन्दन उपागमत् । विलोक्य तनयं सोऽभूद् व्याप्तवारिविलोचनः ॥
तस्मै प्रणाममकरोदनुजेन युतः प्रभुः । ताभ्यां ततः सम्प्रायच्छदाशीर्वाद् जनिप्रदः ॥
रामोऽवदद् भवत्पुण्यप्रतापोऽयं समः पितः ! । यदजेयोऽपि विजितो रात्रिञ्चरपतिर्मया ॥
श्रुत्वेति सूनोर्वाचं स जातोऽत्येधितहार्दवान् । तस्य नेत्रे पयःपूर्णं तनू रोमाञ्चिताभवत् ॥
व्यचारयत्पुरा प्रेम रघुवंशाधिनायकः । समालोक्य च ताताय दृढ ज्ञान समापयत् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! तस्मान्नैव मुक्तिमवाप्तवान् । यस्माद् दशरथो भेदभक्ति चित्ते समाश्रयत् ॥
न मुक्तिं प्रतिगृह्णन्ति सगुणोपासका जनाः । तेभ्यो दत्ते निजां भक्तिं रघुवंशाधिनायकः ॥
प्रणामं रघुनाथाय विनिवेद्य पुनः पुनः । दिक्स्थन्दनः प्रसन्नः सन्नयात् सुरनिकेतनम् ॥

सीतानुजाभ्यां सहितस्य भद्रयुतप्रभोः कोसलसुमिभर्तुः ।
विलोक्य शोभां मनसि प्रसन्नः स्तुतिं करोति स्म सुराधिनाथः ॥ ११२ ॥
द्युतेरालयो राम आस्तां जयावतः प्रपन्नश्रमाभावदानप्रसवतः ।
धृतश्रेष्ठतूणीरकोदण्डबाणः प्रकृष्टप्रतापाक्तवोर्दण्डयुक्तः ॥ १ ॥
जयेनान्वितः स्ताद् भवान् दूषणारे ! खरारे ! त्रियामाचरानीकिनीघ्न ! ।
अहन् दुष्टमेतं भवान् हे प्रभो ! यत् सनाथाः प्रजाताः समे निर्जरास्तत् ॥ २ ॥
महीभारविध्वंसक ! स्ताज्जयावतो भवानन्तहीनोच्चमाहात्म्ययुक्त ! ।
जयो स्ताद् भवान् रावणारे ! कृपालो ! भवान् राक्षसान् व्याकुलान् संव्यधत् ॥ ३ ॥
अतीवाभिमानी स्वशक्तेर्दशास्यः सुरान् देवगानांश्च निघ्नान् व्यधत् ।
मुनीनां नृसिद्धद्विजिह्वद्विजानां समेषां सूतो बाधकोऽभूद्धठेन ॥ ४ ॥
परद्रोहुरक्तोऽतिदौर्जन्ययुक्तः फलं प्राप्तवान् सोऽघसन्वोहनिष्ठः ।
कृपालोऽयंहीनेऽधुना शंभुणोतु विशालाम्बुजातप्रतीकाशनेत्र ! ॥ ५ ॥

मोहि रहा अति अभिमान । नहि कोउ मोहि समान ॥
 अब देखि प्रभु - पद - कंज । गत मान प्रद - दुखपुंज ॥ ६ ॥
 कोउ ब्रह्म निर्गुन ध्याव । अव्यक्त जेहि श्रुति गाव ॥
 मोहि भाव कोसल - भूप । श्रीराम ! सगुन सरूप ॥ ७ ॥
 बंदेहि - अनुज - समेत । मम हृदय करहु निकेत ॥
 मोहि जानिए निज दास । दे भक्ति, रमानिवास ! ॥ ८ ॥

छं०—दे भक्ति रमानिवास, त्रास - हरन सरन - सुखदायक ।
 सुखधाम राम ! नमामि काम - अनेक - छबि रघुनायक ॥
 सुरबंद-रंजन द्वंद-भंजन, मनुज तनु अतुलितबल ।
 ब्रह्मावि - संकर - सेव्य राम ! नमामि करुना - कोसल ॥

दो०—अब करि कृपा, बिलोकि मोहि, आयसु देहु कृपाल ! ।

काह करौ, सुनि प्रिय बचन, बोले दीनदयाल ॥ ११३ ॥

सुनु सुरपति ! कपि-भालु हमारे । परे भूमि निसिचरन्हि जे मारे ॥
 मम हित लागि तजे इन्ह प्राणा । सकल जिआउ सुरेस सुजाना ! ॥
 सुनु खगेस ! प्रभु के यह बानी । अति अगाध जानहि मुनि ग्यानी ॥
 प्रभु सक त्रिभुवन मारि-जिआई । केवल सकहि दीन्हि बड़ाई ॥
 सुधा बरषि, कपि - भालु जिआए । हरषि उठे, सब प्रभु पहि आए ॥
 सुधावृष्टि भै दुहु दल ऊपर । जिए भालु-कपि, नहि रजनीचर ॥
 रामाकार भए तिन्ह के मन । मुक्त भए, छूटे भय-बंधन ॥
 सुर-अंसिक सब कपि अरु रीछा । जिए सकल रघुपति कीं ईछा ॥
 राम - सरिस को दीन - हितकारी । कीन्हे मुकुत निसाचर झारी ॥
 खल, मल - घाम, काम - रत रावन । गति पाई जो मुनिवर पाव न ॥

दो०—सुमन बरषि सब सुर चले, चढ़ि-चढ़ि रुचिर बिमान ।

देखि सुअवसर, प्रभु पहि, आयउ संभु सुजान ॥ ११४ (क) ॥

परम प्रीति, कर जोरि जुग, नलिन-नयन भरि बारि ।

पुलकित तन, गदगद गिरां, बिनय करत त्रिपुरारि ॥ ११४ (ख) ॥

छं०—मामभिरक्षय रघुकुल नायक ! । धृत बर चाप रुचिर कर सायक ॥

मोह-महा-घन-पटल-प्रमंजन । संसय-बिपिन-अनल, सुर-रंजन ॥ १ ॥

अगुन, सगुन, गहनमंदिर, सुंदर । भ्रम-तम प्रबल प्रताप दिवाकर ॥

काम-क्रोध-मद-गज-पंचानन । बसहु निरंतर जन-मन-कानन ॥ २ ॥

बिषय-मनोरथ-पुंज कंज-बन । प्रबल तुषार उदार पार मन ॥

भव-बारिधि मंदर परमं वर । बारय, तारय संसृति दुस्तर ॥ ३ ॥

स्याम गात, राजीव बिलोचन । दीनबंधु प्रनतारति-मोचन ॥

अनुज-जानकी-सहित निरंतर । बसहु राम नृप ! मम उर-अंतर ॥ ४ ॥

मुनिरंजन, महि-मंडल-मंडन । तुलसिदास-प्रभु, त्रास-बिखंडन ॥ ५ ॥

अहं तीव्रगर्वेण युक्तोऽभवं यन् न कोऽपि स्थितो वर्तते मत्समानः ।
इदानीं विलोक्य प्रभोः पादपद्मे गतो दुःखपुञ्जस्य दातामिमानः ॥ ६ ॥
हृदा निर्गुणं ब्रह्म गृह्णन्ति केचित् प्रगायन्ति वेदा यदव्यक्तरूपम् ।
परं भाति मह्यं प्रियः कोसलेशो गुणाक्तः सख्योऽभितदमीश्वरामः ॥ ७ ॥
विदेहेशपुत्र्यानुजेनापि युक्तो भवान् मानसं मे स्वगेहं करोतु ।
विजानातु मां गोप्यकं स्वीयमेव तथा हे रमादास ! भक्तिं ददातु ॥ ८ ॥

रमानिदास ! साध्वसप्रणाशकर्मकारक ! प्रपन्नसौख्यदायक ! ददातु भक्तिमात्मिकाम् ।
करोमि राम ! वन्दनं सुखस्य हे निकेतन ! अनेककामकान्तिमञ्जुरघोः कुलस्य नायक ! ॥
सुरोद्यसौख्यदायक ! तूडादियुगममञ्जक ! मनुष्यदेहधारक ! तुलापरप्रशक्तिक ! ।
सरोजजादिभिस्तथा महेश्वरेण सेवित ! करोमि राम वन्दनं सवत्कृते दयामृदो ! ॥

कृत्वा कृपां मामधुना विलोक्य मह्यं कृपालो ! प्रददातु शिष्टिम् ।
कुर्यां किमिदं रुचिरं तदुक्तिं श्रुत्वावदद् दीनदयासुरीशः ॥ ११३ ॥

शृणु देवाधीश ! भल्ला मदोयाः कपयश्च ये । रात्रिञ्चरैर्विनिहताः पतिताः सन्ति भूतले ॥
एतैर्ममार्थं वर्तन्ते परित्यक्ता निजासवः । तत् सुबोध ! सुरेश ! त्वमेनान्सर्वान् प्रजीवय ॥
काको वक्ति शृणोस्वीश ! वीनां रामस्य वासियम् । आसीदगाधा परमं ज्ञेया बोधयुतषिभिः ॥
रामस्त्रिलोकी शक्नोति हन्तुं जीवयितुं तथा । कित्वादात् केवलं ज्येष्ठमानमाखण्डलाय सः ॥
वर्षयित्वा सुधां सोऽप्यजीवयत् कपिभल्लकान् । सर्वेऽप्युत्थायते प्रीता आगच्छन् सन्निधिप्रभोः ॥
दलद्वयस्योपरि सा सुधावृष्टिरजायत । कीशभल्ला जीविताश्च किन्तु नैव निशाचराः ॥
रामाकाराण्यन्तकाले तन्मनांस्यभवन यतः । ते मुक्ता अभवन्तेषां विच्छिन्नं भवबन्धनम् ॥
सुरांशा अभवन् सर्वे भल्लकाः कपयस्तथा । जाताः सर्वे रघुपतेरिच्छया जीवितास्ततः ॥
रामेण सदृशः कोऽस्ति दीनकल्याणकारकः । यो राक्षसानपि समानकरोन्मुवितभागिनः ॥
खलो भल्लस्य निलयो रतः कामे च रावणः । सोऽप्याप्नोत् तां गतिं यां न प्राप्नुवन्ति मुनीश्वराः ॥

प्रवर्ष्य पुष्पाणि सुराः समेऽपुरारुह्य शशवत् सुविमानजातम् ।
रम्यं क्षणं वीक्ष्य तमीशपार्श्वं सुरम्यबोधो गिरिजेश आयात् ॥ ११४ (क) ॥
अतीव हार्वेन निबध्य पाणी पयः प्रपूर्याम्बुजलोचनेषु ।
रोमाञ्चिताङ्गो गलरुद्धवाक्च स्तोति स्म रामं त्रिपुरासुरारिः ॥ ११४ (ख) ॥

रघोः सन्ततेरीश ! पांताद् भवान् मां गृहीतोत्तमेष्वासरम्येषुहस्तः ।
महामोहरूपाभ्रपुञ्जप्रवातः सुरानन्दवः संशयारण्यवह्निः ॥ १ ॥
भवान् निर्गुणः सन् गुणोत्कृष्टगेहं भ्रमध्वान्ततीव्रप्रतापो विवस्वान् ।
मदामर्षकामद्विपार्थं भृगेन्द्रः सदा दासचित्ताटवीवासवान् स्तात् ॥ २ ॥
भवार्थस्पृहोघाज्जवन्याः क्षयाय महाङ्गं हिमं हृत्परस्तादुवारः ।
भवाब्धेर्भवान् मन्दरस्तीव्रभीष्मो दुरुत्तारसंसारतारस्तथा स्तात् ॥ ३ ॥
अशुभलाङ्ग ! हे पद्मसुत्याक्षियुक्त ! प्रपन्नातिविध्वंसकृद् ! दीनबन्धो ! ।
ससीतानुजो रामभूपाल ! नित्यं भवान् मे हृदन्तिवासं विधत्ताम् ॥ ४ ॥
मुनिप्रीतिदो मूमिभूषा मयधनः प्रसूर्दासमूर्तेस्तुलस्यास्तथास्ते ॥ ५ ॥

बो०—नाथ ! जबहि कोसलपुरी, होइहि तिलक तुम्हार ।

कृपासिंधु ! मैं आउब, देखन चरित उबार ॥ ११५ ॥

करि बिनती जब संभु सिधाए । तब प्रभु-निकट बिभीषनु आए ॥
नाइ चरन सिरु, कह मृदु बानी । बिनय सुनहु, प्रभु सारंगपानी ! ॥
सकुल, सदल, प्रभु ! रावन मारचो । पावन जस त्रिभुवन बिस्तारचो ॥
दीन, मलीन, हीन-मति जाती । मो पर कृपा कीन्ह बहु माँती ॥
अब जन-गृह पुनीत, प्रभु ! कीजे । मज्जनु करिअ, समर श्रम छोजे ॥
देखि कोस, मंदिर, संपदा । देहु, कृपाल ! कपिन्ह कहूँ मुदा ॥
सब बिधि, नाथ ! मोहि अपनाइअ । पुनि मोहि-सहित अवधपुर जाइअ ॥
सुनत बचन मृदु, दीनदयाला । सजल भए, द्वौ नयन बिसाला ॥

बो०—तोर कोस-गृह मोर सब, सत्य बचन सुनु भ्रात ! ।

भरत-दसा सुमिरत मोहि, निमिष कल्प-सम जात ॥ ११६ (क) ॥

तापस-बेष, गात कृस, जपत निरंतर मोहि ।

देखौं बेगि, सौ जतनु कह, सखा ! निहोरउँ तोहि ॥ ११६ (ख) ॥

बीतैं अवधि जाउँ जौं, जितत न पावउँ बीर ।

सुमिरत अनुज-प्रीति प्रभु, पुनि-पुनि पुलक सरीर ॥ ११६ (ग) ॥

करैहु कल्प भरि राजु तुम्ह, मोहि सुमिरेहु मन माहि ।

पुनि मम धाम पाइहहु, जहाँ संत सब जाहि ॥ ११६ (घ) ॥

सुनत बिभीषन, बचन राम के । हरषि गहे पद कृपाधाम के ॥
बानर - भालु, सकल हरषाने । गहि प्रभु-पद, गुन बिमल बखाने ॥
बहुरि बिभीषन भवन सिधायो । मनि-गन, बसन बिमान भरायो ॥
लै पुष्पक, प्रभु आगें राखा । हँसि करि कृपासिंधु तब भाषा ॥
चढ़ि बिमान, सुनु, सखा बिभीषन ! । गगन जाइ बरषहु पट-भूषन ॥
नभ पर जाइ बिभीषन तबही । बरषि दिए मनि-अंबर सबही ॥
जोइ जोइ मन भावइ, सोइ लेहीं । मनि मुख मेलि, डारि कपि देहीं ॥
हँसे रामु श्री - अनुज - समेता । परम कौतुकी कृपानिकेता ॥

बो०—मुनि जेहि ध्यान न पावहि, नेति-नेति कह बेद ।

कृपासिंधु सोइ कपिन्ह सन, करत अनेक विनोद ॥ ११७ (क) ॥

उमा ! जोग, जप, दान, तप, नाना मख, व्रत, नेम ।

राम कृपा नहिं करहिं तसि, जसि निष्केवल प्रेम ॥ ११७ (ख) ॥

भालु - कपिन्ह पट-भूषन पाए । पहिरि-पहिरि रघुपति पहि आए ॥
नाना जिनस देखि सब कीसा । पुनि - पुनि हँसत कोसलाघीसा ॥
चितइ सबन्हि पर कीन्ही दाया । बोले मृदुल बचन रघुराया ॥
तुम्हरेँ बल मैं रावनु मारचो । तिलक बिभीषन कहूँ पुनि सारचो ॥
निज-निज गृह अब तुम्ह सब जाहू । सुमिरेहु मोहि, डरपहु जनि काहू ॥
सुनत बचन प्रेमाकुल बानर । जोरि पानि बोले सब सादर ॥

यदा प्रभो ! कोसलराजधान्यां श्रितो भवन्तं भविताऽभिषेकः ।

तदा समेष्यामि कृपापयोधे ! उदारलीलाम्बवलोकनाय ॥ ११५ ॥

यदा स्तुतिं विधायेत्यमगाद् गिरिसुनापतिः । विभीषणस्तदाऽगच्छद् रघुनाथस्य सन्निधिम् ॥
नमयित्वा तदङ्घ्रयोः क प्रायुनङ् मृदुलां गिरिम् हे शाङ्गराणे ! हे नाथ ! शृणोतु प्रार्थनां भवान् ॥
सकुलं सदलं काष्ठामुखं निहतवान् प्रभो ! । कृतवान् विस्तृतं स्वीयं त्रिलोक्यां पावनं यशः ॥
यद्यप्यहं मर्त्यो दीनो हीनधीजातिसंयुतः । भवांस्तथापि कृतवान् मयि नानाविधां कृपाम् ॥
इदानीमस्य दासस्य गृहं पावयतात् प्रभो ! । विधाय मञ्जनं युद्धश्रमं क्षपयतात् तथा ॥
कृत्वा निरीक्षणं कोणवेषमनां सम्पदामपि । प्रयच्छतात् प्रभो देन प्लवगेभ्यः कृपामय ! ॥
सर्वैः प्रकारैर्मां स्वीयं विधत्तामपि हे प्रभो ! । मया समन्वितोऽयोध्यानगरीं गच्छतात् ततः ॥
तस्य दीनदयालुस्तां श्रुत्वाैव मृदुलां गिरिम् । अभवद् वारिसहितविशालनयनद्वयः ॥

सोऽश्रूत सर्वे तव कोशगेहे समेति बन्धो ! शृणु सत्यवाचम् ।

स्मृत्वा दशां तां भरतस्य किन्तु क्षणोऽपि मे कल्पसमः प्रयाति ॥ ११६ (क) ॥

तपस्विवेषं कृशगात्रयुक्तं मां सञ्जपन्तं सततं तमेव ।

पश्येय येनाशु तमेव यत्नं कुर्वित्यहो मित्र ! निवेदये त्वाम् ॥ ११६ (ख) ॥

यास्याम्यहं यद्यवधि व्यतीत्य तं वीरमाप्स्याम्यनुमियुतं न ।

स्मृत्वानुजग्रीतिमिमां सरोमहर्षाङ्गयुक्तो मुहुरास्त नाथः ॥ ११६ (ग) ॥

सोऽश्रूत चाकल्पमिदं कुरु त्वं राज्यं तथा संस्मर मां स्वचित्ते ।

ततो मदोर्यं पदमाप्स्यसि त्वं सन्तः समग्रा अपि यान्ति यत्र ॥ ११६ (घ) ॥

विभीषणो निशम्यैव रामस्यैतां सरस्वतीम् । पदे दयामन्दिरस्य प्रभो देन युतोऽग्रहीत् ॥
प्लवङ्गमास्तथा भल्ला मुदिताः सकला अपि । प्रारभन्तामलगुणगानमागृह्य तत्पदे ॥
ततो विभीषणोऽगच्छत् स्वं महोपनिकेतनम् । वसनैर्मणिपुञ्जैश्च विमानं पर्यपूरयत् ॥
तत् पुष्पकं समानीयास्थापयत् सम्मुखं प्रभो ! । ततो हसित्वानुकम्पासिन्धुस्तं समभाषत ॥
सखे ! विभीषण ! शृणु त्वं समारुह्य पुष्पकम् । खे प्रगत्य पटव्रातं भूषणान्यपि वर्षय ॥
तस्मिन्नेव क्षणे गत्वा विहायसि विभीषणः । अवर्षयत् सर्वमेव वासीभूषामणिव्रजम् ॥
रुचितं यद् यच्च यस्यै प्रागृह्णात् तत् तदेव सः । मणीन् निधाय वदने प्लवगास्तान् समत्यजन् ॥
रामोऽहसत् तत् संवीक्ष्य श्रीसौमित्रिसमन्वितः । परमं कोतुकपुतः कृपाया मन्दिरं तथा ॥

ध्यानेऽधियन्ति व्रतिनोऽपि यं न वदन्ति वेदा अपि नेति नेति ।

दयार्णवः कोशगर्णः स एव व्यधत्त नानाविधिकं विनोदम् ॥ ११७ (क) ॥

वधतीश आर्ये ! बहुदानयोगतपोव्रतेऽयानियमेर्मल्लेश्च ।

करोति रामो न तथानुकम्पां प्रेम्णा त्वनग्येन यथा करोति ॥ ११७ (ख) ॥

भल्लाः कीशाश्च वस्त्राणि भूषणान्यप्यवाप्तुवन् । परिधाय मुहूर्तानि समायू रामसन्निधिम् ॥
नानाजातीन् समालोक्य सकलांस्तान् प्लवङ्गमान् । पुनः पुनः समहसत् कोसलानामधीश्वरः ॥
स सर्वांस्तान् समालोक्य तेषु संव्यदधाद् दयाम् । प्रायुनक् च गिरं मृद्वीं रघुसन्ततिनायकः ॥
युष्माकमेव सत्त्वेन दशग्रीवममारयम् । व्यदधां राजतिलकं विभीषणगतं ततः ॥
इदानीं यात सर्वेऽपि यूयं स्वस्वनिकेतनम् । मां संस्मरत कस्माच्च नैव श्रयत साध्वसम् ॥
श्रुत्वाैव वचनं तस्य वानराः प्रेमविकलवाः । बद्धवाञ्जलिमभाषन्त सादरं सकला अपि ॥

प्रभु ! जोइ कहहु, तुम्हहि सब सोहा । हमरें होत बचन सुनि मोहा ॥
 दीन जानि कपि किए सनाथा । तुम्ह लैलोक - ईस रघुनाथा ! ॥
 सुनि प्रभु-बचन, लाज हम मरहीं । मसक कहूं खगपति-हित करहीं ॥
 देखि राम - रुख, वानर - रोछा । प्रेम - मगन, नहि गृह कै ईछा ॥

बो०—प्रभु-प्रेरित कपि-भालु सब, राम-रूप उर राखि ।

हरष-विषाद-सहित चले, विनय विविध विधि साधि ॥ ११८ (क) ॥

कपिपति, नील, रीछपति, अंगद, नल, हनुमान ।

सहित बिभीषन अपर जे, जूथप कपि बलवान ॥ ११८ (ख) ॥

कहि न सकाहू कछु प्रेमबस, सरि-सरि लोचन बारि ।

सन्मुख चितवाहै राम-तन, नयन निमेष निवारि ॥ ११८ (ग) ॥

अतिसय प्रीति देखि रघुराई । लीन्है सकल विमान चढ़ाई ॥
 मन महूँ बिप्र-चरन सिर नायो । उत्तर दिसिहि विमान चलायो ॥
 चलत बिमान, कोलाहल होई । जय रघुवीर ! कहइ सब कोई ॥
 सिंहासन अति उच्च मनोहर । श्री - समेत प्रभु बैठे ता पर ॥
 राजत राम, सहित - भामिनी । मेरु - सृंग जुनु घन - दामिनी ॥
 रुचिर बिमामु चलेउ अति आतुर । कीन्हो सुमन - बृष्टि, हरषे सुर ॥
 परम सुखद चलि त्रिविध बयारी । सागर, सर, सरि, निर्मल बारी ॥
 सगुन होहैं सुंदर चहुं पासा । मन प्रसन्न, निर्मल नभ-आसा ॥
 कह रघुवीर, देखु रन सीता ! लछिमन इहाँ हत्यो इंद्रजीता ॥
 हनुमान - अंगद के मारे । रन महि परे निसाचर भारे ॥
 कुंभकरन, रावन द्यो भाई । इहाँ हते सुर - मुनि - दुखदाई ॥

बो०—इहाँ सेतु बाँध्यों, अरु, थापेउं सिव-सुखधाम ।

सीता - सहित कृपानिधि, संभुहि कीन्ह प्रनाम ॥ ११९ (क) ॥

जहँ-जहँ कृपासिंधु बन, कीन्ह वास - विश्राम ।

सकल बेलाए जानकिहि, कहे सबन्हि के नाम ॥ ११९ (ख) ॥

तुरत बिमान तहाँ चलि आवा । दंडक - बन जहँ परम सुहावा ॥
 कुंभजादि मुनिनायक नाना । गए रामु सब कें अस्थाना ॥
 सकल रिषिन्ह सन पाइ असीसा । चित्रकूट आए जगदीसा ॥
 तहँ करि मुनिन्ह केर संतोषा । चला बिमानु तहाँ ते चोखा ॥
 बहुरि राम जानकिहि देखाई । जमुना कलि-मल-हरनि सुहाई ॥
 पुनि देखो सुरसरी पुनीता । राम कहा, प्रनाम करु सीता ! ॥
 तीरथ - पति पुनि देखु प्रयागा । निरखत जन्म-कोटि-अघ भागा ॥
 देखु परम पावनि पुनि बेनी । हरनि-सोक, हरि-लोक-निसेनी ॥
 पुनि देखु अवधपुरी अति पावनि । त्रिविध-ताप, भव-रोग नसावनि ॥

बो०—सीता-सहित अवध कहूँ, कीन्ह कृपाल प्रनाम ।

सजल नयन, तन पुलकित, पुनि-पुनि हरषित राम ॥ १२० (क) ॥

प्रभो ! यद् वक्ति तत् सर्वं भवते शोभतेतमाम् । किन्तु श्रुत्वा भवद्वाचं जाता मोहयुता वयम् ॥
विज्ञायास्मान् कपीन् दीनान् व्यदधात्तायसंयुतान् । रघुनाथ ! भवानास्ते विष्टपत्रयनायकः ॥
श्रुत्वा प्रभोरिमा वाचस्त्रपया संश्रियामहे । मणका अपि किंवापि हितं कुर्वन्ति वीशितुः ॥
रामस्य दृष्टिमालोक्य प्लवगा मल्लका अपि । प्रेममग्ना निजागारयानेच्छाहीनतामयुः ॥

ईशानुशिष्टाः समकीशभरला रामस्य रूपं हृदये निधाय ।

हर्षेण खेदेन युता अगच्छन् प्रमाद्य नानाविधिकं स्तवञ्च ॥ ११८ (क) ॥

कीशाधिनाथो नलमल्लनाथो वाल्यात्मजो नीलसमीरपुत्रो ।

युक्तास्तथान्येऽपि विभीषणेन यूथाधिनाथाः सखलाः प्लवङ्गाः ॥ ११८ (ख) ॥

नाशवनुवन् प्रेमवशाः प्रचवतुं समेऽपि कं दृक्षु मुहुः प्रपूर्य ।

व्यलोकयन् रामतनुं पुरस्तान् निरुध्य नेत्रेषु निमेषपातम् ॥ ११८ (ग) ॥

तेषां सातिशयां प्रीतिं विलोक्य रघुनायकः । आरोहयत् तान् सकलान् विमानं पुष्पकाभिधम् ॥
मनस्येव स विप्राणां पादिष्वनमयच्छिरः । अचालयच्चोत्तरस्यां दिशि यानं नभस्सरम् ॥
कोलाहलो जायते स्म तस्मिन् याने प्रगच्छति । रघुवीरो विजयतामिति प्राकथयन् समे ॥
सिंहासनमतीवोच्चमासीत् तस्मिन् मनोहरम् । श्रिया समन्वितस्तस्मिन्नपुष्पविष्टोऽभवत् प्रभुः ॥
भामिन्या सहितो रामो वर्तते स्म विराजितः । नूनं सुमेरुशृङ्गस्थो घनः सोदामिनीयुतः ॥
मनोहरं विमानं तच्चलति स्म परं द्रुतम् । कुर्वन्ति स्म मुदा युक्ताः पुष्पवृष्टिं दिवौकसः ॥
अतीव सुखदो वातो रूपत्रययुतोऽवहत् । सिन्धुकासारसरितामभवद् वारि निर्मलम् ॥
प्राजायन्त निमित्तानि सुन्दराणि समन्ततः । मनांसि मुदितान्यासन् खं दिशो विमलानि च ॥
रघुवीरोऽब्रूत सीते ! रणभूमिं विलोक्य । दिवौकोनायकजितं लक्ष्मणो हतवानिह ॥
समीरसूनुना वालिसूनुना च विनाशिताः । रणभूमौ निपतिता विशाला अस्त्रपा इमे ॥
कुम्भकर्णो रावणश्च भ्रातरौ तांभवावपि । जवर्ततां हतावत्र सुरतापसदुःखदौ ॥

अबन्धयं सेतुमिह प्रमोदगेहस्य शम्भोर्व्यदधां प्रतिष्ठाम् ।

प्रोच्येत्यनुकोशनिधिः ससीतो रामेश्वराय प्रणतिं व्यधत् ॥ ११९ (क) ॥

यत्रैव यत्रैव बने कृपाब्धिर्वासं तथा विश्रमणं व्यधत् ।

अदर्शयत् तत् सममेव सीतामब्रूत नामानि तथा समेषाम् ॥ ११९ (ख) ॥

विमानं तत्क्षणादेव तस्मिन् स्थाने समागमत् । यत्रासीत् परमं रम्यं विपिनं दण्डकाभिधम् ॥
यत्र चासन् कुम्भजातमुखा नैके मुनीश्वराः । रामः समेषां स्थानेषु व्यधत् गमनक्रियाम् ॥
सर्वेभ्योऽपि तपस्विभ्यः सम्प्राप्याशिसरस्वतीम् । चित्रकूटं समागच्छन् जगतामधिनायकः ॥
तत्रत्यानां तापसानां विधाय परितोषणम् । चलति स्म विमानं तत् ततः क्षीप्र्यसमन्वितम् ॥
अदर्शयत् ततो रामो विदेहाधिपतन्दिनीम् । यमुनां सरितं रम्यां कलिकल्मषनाशिनीम् ॥
ततोऽवालोकयत् पूतरूपिणीं देवतापणाम् । रामोऽवदत् कुरु नति हे विदेहनृपात्मजे ! ॥
ततः पश्य प्रयागं त्वं तीर्थानामधिनायकम् । पावानि जन्मकोटीनां क्षीयन्ते यस्य दर्शनात् ॥
परमं पावनाकारां त्रिवेणीमवलोक्य । शोकापहारिणीं शाङ्गिलोकसोपानरूपिणीम् ॥
ततोऽवलोकयाद्योध्यानगरीमतिपावनीम् । तापत्रयभवाकाररोगविध्वंसकारिणीम् ॥

सीतायुतः कोसलराजधान्यं कृपालुरीशः प्रणतिं व्यधत् ।

सवारिनेत्रः पुलकाचिताङ्गः पुनः पुनर्मोदयुतश्च रामः ॥ १२० (क) ॥

दो०—पुनि प्रभु आइ त्रिवेनी, हरषित मञ्जनु कीन्ह ।

कपिन्ह-सहित, बिप्रन्ह कहूँ, दान विविध बिधि दीन्ह ॥ १२० (ख) ॥

प्रभु हनुमंतहि कहा बुझाई । धरि वटु - रूप अवधपुर जाई ॥
भरतहि कुसल हमारि सुनाओहु । समाचर लै तुम्ह चलि आओहु ॥
तुरत पवनसुत गवनत भयऊ । तब प्रभु भरद्वाज पहि गयऊ ॥
नाना बिधि मुनि, पूजा कीन्हो । अस्तुति करि, पुनि आसिष दीन्हो ॥
मुनि-पद बंदि, जुगल कर जोरी । चढ़ि विमान, प्रभु चले वहोरी ॥
इहां निषाद सुना, प्रभु आए । नाव - नाव कहूँ ? लोग बोलाए ॥
सुरसरि नाघि, जान तब आयो । उतरेउ तट, प्रभु - आयसु पायो ॥
तब सीता पूजी सुरसरी । बहु प्रकार पुनि चरनन्हि परी ॥
दीन्हि असीस, हरषि मन, गंगा । सुंदरि ! तब अहिवात अभंगा ॥
सुनत, गुहा धायउ प्रेमाकुल । आयउ निकट परम-सुख-संकुल ॥
प्रभुहि - सहित बिलोकि बैदेही । परेउ अवनि, तन सुधि नहि तेही ॥
प्रीति परम बिलोकि रघुराई । हरषि उठाइ लियो उर लाई ॥

छं०—लियो ह्वयँ लाइ कृपानिधान, सुजान, रायँ, रमापती ।

बंठारि परम समीप, बूझी कुसल, सो कर बिनती ॥

अब कुसल पद-पंकज बिलोकि, बिरंचि-संकर-सेष जे ।

सुखधाम, पूरनकाम राम ! नमामि राम ! नमामि ते ॥ १ ॥

सब भांति अधम निषाद सो, हरि, भरत-ज्यो उर लाइयो ।

मतिमंद तुलसीदास, सो प्रभु, मोह बस, बिसराइयो ॥

यह रावनारि - चरित्र पावन, राम - पद रतिप्रद सदा ।

कामादिहर, बिग्यानकर, सुर, सिद्ध, मुनि गार्वाहि मुदा ॥ २ ॥

दो०—समर-विजय रघुबीर के, चरित, जे सुनहि सुजान ।

बिजय, बिबेक, बिभूति, नित तिन्हहि देहि भगवान ॥ १२१ (क) ॥

यह कलिकाल मलायतन, मन ! करि देखु बिचार ।

श्रीरघुनाथ-नाम तजि, नाहिन आन अधार ॥ १२१ (ख) ॥

मासपारायण, सत्ताईसवाँ विश्राम

षष्ठ सोपान लङ्काकाण्ड सम्पूर्ण

ततस्त्रिवेणीमुपगत्य नाथः स्नानं व्यधत्त प्रमदेन युक्तः ।

साकं प्लवङ्गः पृथिवीसुरेभ्यो दानान्ययच्छद् बहुरूपवन्ति ॥ १२० (ख) ॥

प्रभुः प्रबोध्याकथयन्नस्यत्तनुसम्भवम् । गच्छापोध्यापुरी धृत्वा स्वरूपं ब्रह्मचारिणः ॥
अस्मद्विषयकं श्रेयं भरतेन श्रुतं कुतः । ममाचारं गृहीत्वा न त्वं विधेहि परागतिम् ॥
अगमत् तत्क्षणादेव नभस्वत्तनुसम्भवः । भरद्वाजस्य सविधे व्यदधाद् गमनं प्रभुः ॥
नानाप्रकारैरकरोन्मुनिस्तरय ममर्चनम् । विधाय स्तवनं तस्मा आशीर्वादमदात् तथा ॥
कृत्वा करो पुटाकारी प्रणम्य चरणी मुनेः । विमानं पुनरागच्छ प्राचलद् रघुनायकः ॥
यदा निपादराजोऽन्नाशृणोन्नाथं समागतम् । नीनौरिति प्रकथयन्नाहतानकरोज्जनान् ॥
तदेवोल्लङ्घ्य विबुधनदीं यानं समागतम् । अवातरत् तथा नीरे प्रभोः प्राप्यानुशासनम् ॥
अपूजयत् ततो देवनदीं जनकनन्दिनी । नानाविधं ततस्तस्याः पादग्रमेऽपतत् तथा ॥
आशीर्वादमदाद् गङ्गा तस्यै मुदिनमानया । सोभायं तावकीन स्यादखण्डतनु सुन्दरि ॥
प्रभवागतिं निशम्यैवाधावत् प्रेमाकुलो गुहः । प्रभोः निकटमागच्छदतीव सुखसङ्कुलः ॥
युक्तं विदेहनन्दिन्या विलोक्य रघुनन्दनम् । स भूमावपतद् देहस्मृतिमानपि नाभवत् ॥
परमां प्रीतिमालोक्य तदीयां रघुनायकः । तमुत्थाप्य मुदा युक्त उरसा समयोजयत् ॥

सुबोधनायको रमापतिः कृपानिधानकम् प्रगृह्य तं निजोरसः सुयोगमापयत् तथा ।
ततो विधाय तं परमुपोषविष्टमात्मनः अपृच्छदेव मङ्गलं स नम्रवाचमब्रवीत् ॥
भवत्पदाम्बुजेऽधुना प्रवीक्ष्य मङ्गलो स्थितः य आदिजीवपार्वतीपतिप्रसेवनीयके ।
प्रमोदधाम ! राम हे प्रपूर्णकायनान्वित ! भवन्नतिं करोम्यहं करोमि राम ! चानतिम् ॥ १ ॥
निषाद एव योऽधमः सैरपि प्रकारकः हरिस्तम्ययोजयन्निजोरसानुजोपमम् ।
तुल्यनन्यदासको ब्रवीति मन्दधीरहं समस्मरं न नायकं गतोऽस्मि मोहनिघ्नताम् ॥
दशाननाभिधातिनश्चरित्रमेतदुज्ज्वलम् रतेः प्रदायकं सदा विदेहजेशपावयोः ।
मनोजमुख्यदूषणप्रणाशकं विबोधदम् अमर्त्यसिद्धतापसाः प्रवर्णयन्ति मुद्युताः ॥ २ ॥

शृण्वन्ति ये वृत्तमिवं सुबोधा रघुप्रवीराजिसुसज्जयावतम् ।

तेभ्यो विवेकं विजयं विभूतीरपि प्रदत्ते भगवानजस्रम् ॥ १२१ (क) ॥

कालः कलेरेष मलस्य गेहमित्थं विचार्यामिविपश्य चित्त ! ।

श्रीरामनाम प्रविहाय चास्मिन् न वर्तते कोऽपि समाश्रयोऽन्यः ॥ १२१ (ख) ॥

मासपारायणे सप्तविंशतितमो विश्रामः

लङ्काकाण्डात्मकं षष्ठं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

उत्तरकाण्ड

केकीकण्ठाभनीलं सुरवरविलसद्विप्रपादाब्जचिह्नं
 शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ।
 पाणौ नाराचचापं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
 नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं पुष्पकारुढरामम् ॥ १ ॥
 कोसलेन्द्रपदकञ्जमञ्जुली कोमलावजमहेशवन्दितौ ।
 जानकीकरसरोजलालितौ चिन्तकस्य मनभृङ्गसङ्गिनौ ॥ २ ॥
 कुन्दइन्दुदरगौरसुन्दरं अम्बिकापतिमभीष्टसिद्धिदम् ।
 कारुणिककलकञ्जलोचनं नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥ ३ ॥

दो०—रहा एक दिन अवधि कर, अति आरत पुर-लोग ।

जहँ-तहँ सोचहि नारि-नर, कृस तन राम-बियोग ॥

सगुन होहि सुंदर सकल, मन प्रसन्न सब-केर ।

प्रभु-आगवन जनाव जनु, नगर रम्य चहुँ फेर ॥

कौसल्यादि मातु सब, मन अनंद अस होइ ।

आयउ प्रभु श्री-अनुज-जुत, कहन चहत अब कोइ ॥

भरत-नयन-भुज दच्छिन, फरकत बारहि-बार ।

जानि सगुन, मन हरष अति, लागे करन बिचार ॥

रहेउ एक दिन अवधि अधारा । समुझत, मन दुख भयउ अपारा ॥

कारन कवन ? नाथ नहि आयउ । जानि कुटिल कियों मोहि बिसरायउ ॥

अहह ! धन्य लछिमन बड़भागी । राम - पदारबिंदु - अनुरागी ॥

कपटौ, कुटिल, मोहि प्रभु चीन्हा । ताते नाथ, संग नहि लीन्हा ॥

जौ करनी समुझै प्रभु मोरी । नहि निस्तार कलप सत कोरी ॥

जन - अवगुन प्रभु मान न काऊ । दीनबंधु अति मृदुल सुभाऊ ॥

मोरे जियं भरोस दूढ़ सोई । मिलिहहि राम, सगुन सुभ होई ॥

बीतै अवधि रहहि जौ प्राणा । अधम कवन जग मोहि समाना ? ॥

दो०—राम - बिरह - सागर - महँ, भरत भगन-मन होत ।

बिप्र-रूप धरि पवनसुत, आइ गयउ जनु पोत ॥ १ (क) ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

उत्तरकाण्डम्

केकीकण्ठाभनीलं सुरवरविलसद्विप्रपादाञ्जचिह्नं
शोभादयं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ।
चापेषुत्रातर्पाणि कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
नीमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं राममारुहयानम् ॥ १ ॥
कोसलेन्दुमृदुपादपङ्कजे कोमले विधिमहेशवन्दिते ।
जानकीकरसररोजलालिते चिन्तकाश्रितमनोऽलिसङ्गिनी ॥ २ ॥
कुन्दचन्द्रदरगौरसुन्दरमम्बिकापतिममोष्टसिद्धिदम्
कान्तकञ्जनयनं दयामयं नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥ ३ ॥

एकोऽवशिष्टोऽवधिवासरोऽभूत् पौरा अतीवोत्कलिकायुताश्च ।
अचिन्तयन् यत्र च तत्र रामवियोगदम्भाः पुरुषाः स्त्रियश्च ॥
क्षणाभ्रमित्तान्यभवन् वराणि मनांसि मुद्वन्ति तथा समेषाम् ।
पूः सर्वरम्येति समैरसूचि नूनं समेतो रघुनायकस्य ॥
तथाऽभवत् कोसलजादिसर्वजनिप्रदानां हृदये प्रमोदः ।
यथा नु कोऽपीच्छति वक्तुमेव यत् सानुजः श्रियुत ईश आयात् ॥
परिस्फुरन्तो भरतस्य बाहुद्वक् चापसव्यो बहुवारमास्ताम् ।
इदं निमित्तं शुभमाकलय्य सोऽचिन्तयच्छाधिकहृष्टचेताः ॥

आधारात्मावधेरेकमवशिष्टं दिनं त्विति । विचार्यैवापारदुःखमानसो भरतोऽभवत् ॥
व्यचारयत् स केनैव हेतुना नागमत् प्रभुः । विज्ञाय मां कुटिलतायुक्तं विस्मृतवान् स किम् ॥
अहो हन्त ! महाभाग्यसंयुतो लक्ष्मणः स्थितः । योऽनुरागेण संयुक्तो रामपादारविन्दयोः ॥
मां तु पर्यन्ततोदीशः कुटिलं छलसंयुतम् । तत एवाकरोन्नेव नाथो मां निजसङ्गिनम् ॥
यदि प्रभुर्मे चरितं सावधानं विलोकयेत् । तर्हि मे निष्कृतिर्न स्यात् कल्पकोटिशतैरपि ॥
सेवकानामवगुणान् मन्यते क्वापि न प्रभुः । परं मृदुस्वभावोऽसौ दीनबन्धुश्च वर्तते ॥
विश्वासो दृढरूपो मे मानसे भवतीदृशः । यन्मिलिष्यति रामः सुनिमित्तोद्यः प्रजायते ॥
यातेऽवधौ यदि मम प्राणाः स्थास्यन्ति रक्षिताः । अविध्यत्यधमस्तर्हि कः संसारे मया समः ॥

पयोनिधौ रामवियोगरूप आसीन्नमज्जद् भरतस्य चित्तम् ।
प्रगृह्य विप्रस्य तनुं हनूमानुपागमत् पोतमुपागमन् ॥ १ (क) ॥

बो०—बंठे देखि कुसासन, जटा-मुकुट, कूस गात ।
राम-राम-रघुपति जपत, स्रवत नयन-जलजात ॥ १ (ख) ॥

देखत हनुमान अति हरषेउ । पुलक गात, लोचन जल बरषेउ ॥
मन - महँ बहुत भाँति सुख मानी । बोलैउ श्रवण सुधा-सम बानी ॥
जासु बिरहँ - सोचहु दिन - राती । रटहु निरंतर गुन - गन - पाँती ॥
रघुकुल - तिलक सुजन - सुखदाता । आयउ कुसल, देव - मुनि - दाता ॥
रिपु रन जीति, सुजस सुर गावत । सीता-सहित-अनुज प्रभु आवत ॥
सुनत बचन, बिसरे सब दूखा । तृपावत जिमि पाइ पियूषा ॥
को तुम्ह तात ! कहाँ ते आए ? । मोहि परम प्रिय बचन सुनाए ॥
मारुत - सुत मैं कपि, हनुमाना । नामु मोर, सुनु कृपानिधाना ! ॥
दीनबंधु रघुपति - कर किकर । सुनत, भरत भेटेउ उठि सादर ॥
मिलत प्रेम नहि हृदयँ समाता । नयन स्रवत जल, पुलकित गाता ॥
कपि ! तव दरस सकल दुख बीते । मिले आजु मोहि राम विरीते ॥
बार - बार वृञ्जी कुसलाता । तो कहूँ देउँ काह, सुनु भ्राता ! ॥
ओहि संदेस - सरिस जग माहीं । करि बिचार देखेउँ, कछु नाहीं ॥
नाहिन तात ! उरिन मैं तोही । अब प्रभु-चरित सुनावहु मोही ॥
तब हनुमंत नाइ पद माथा । कहे सकल रघुपति-गुन-गाथा ॥
कहु कपि ! कबहुँ कृपाल गोसाईं । सुमिरहि मोहि दास की नाई ॥

छं०—निज दास-ज्यों रघुवंसभूषन, कबहुँ सम सुमिरन करचो ? ।
सुनि भरत-बचन बिनीत अति, कपि पुलकि तन, चरनन्हि परचो ॥
रघुबीर, निज मुख जासु गुन-गन कहत, अग-जग-नाथ जो ।
काहे न होइ बिनीत परम पुनीत सद्गुन-सिंधु सो ॥

बो०—राम प्रान-प्रिय नाथ ! तुम्ह, सत्य बचन मम तात ! ।
पुनि-पुनि मिलत भरत, सुनि, हरष न हृदयँ समात ॥ २ (क) ॥

सो०—भरत-चरन सिन्हा नाइ, तुरित गयउ कपि राम-पहि ।
कहो कुसल सब जाइ, हरषि चलेउ प्रभु, जान चढ़ि ॥ २ (ख) ॥

हरषि, भरत कोसलपुर आए । समाचार सब गुरहि सुनाए ॥
पुनि मंदिर महँ बात जनाई । आवत नगर कुसल रघुराई ॥
सुनत सकल जननीं उठि धाई । कहि प्रभु-कुसल, भरत समुझाई ॥
समाचार पुरबासिन्ह पाए । नर अरु नारि हरषि सब धाए ॥
दधि, दुर्वा, रोचन, फल - फूला । नव तुलसी - दल, मंगल - मूला ॥
भरि - भरि हेम - थार भामिनी । गावत चलि सिंधुरगामिनी ॥
जे जैसेहि, तैसेहि उठि धावाहि । बाल - बद्ध कहँ संग न लावाहि ॥
ओक-एकन्ह कहँ बूझहि, भाई ! । तुम्ह देखे दयाल रघुराई ॥
अवधपुरी, प्रभु आवत जानी । भई सकल सोभा कै खानी ॥
बहइ सुहावन तिबिध समीरा । भइ सरजू अति निर्मल नीरा ॥

बो०—हरषित गुर, परिजन, अनुज, सूसुर-बृंद-समेत ।
चले भरत, मन प्रेम अति, सन्मुख कृपानिकेत ॥ ३ (क) ॥

कुशासनासीनमसावपश्यज्

जटाकिरीटं

कुशगात्रयुक्तम् ।

हे राम ! रामेश ! रघोः कुलस्य जपन्तमित्थं स्रवदब्जद्वयम् ॥ १ (ख) ॥

तं विलोक्यैव हनुमानतीव मुदितोऽभवत् । रोमाञ्जिताङ्गः सलिलं नयनाभ्यामवर्षयत् ॥
सुखं प्रकारैर्विविधैरनुभूय स्वचेतसि । सरस्वतीं प्रायुनक् स श्रवणाभृतसन्निभाम् ॥
चिन्ताग्रस्तो भवान् यस्य विप्रयोगे दिवानिशम् । तथा रटत्यहोरात्रं यद्गुणग्रामगवलिम् ॥
रघुवंशस्य तिलकं सज्जनानन्ददायकः । अस्त्यागतः सकुशलं सुरतापसरक्षकः ॥
विजिताजिरिपुर्गीयमानदेवसुकीर्तिमान् । वर्तते प्रभुरागच्छन् सीतानुजसमन्वितः ॥
श्रुत्वैवैतद्वचः सोऽमूढं विस्मृताखिलदुःखवान् । यथा कोऽपि सुग्रां लब्ध्वा तृष्णया परिपीडितः ॥
सोऽब्रूत तात ! कोऽसि त्वं कुतश्चासि समागतः । यः समाश्रावयोऽतीव प्रियाणि वचनानि माम् ॥
असावब्रूत मरुतस्तनुजोऽहं प्लवङ्गमः । नाम मे हनुमांश्चेति शृणोत्वित्थं कृपानिधे ! ॥
दीनबन्धो रघुपतेः किङ्करोऽपि स्थितोऽस्म्यहम् । इति श्रुत्वैव भरतोऽमिलदुःखाय सादरम् ॥
मिलनावसरे प्रेम न मातं तस्य चेतसि । नेत्रे जाते स्रवन्नीरे तनू रोमाञ्जिताभवत् ॥
अब्रूतापि कपे ! सर्वं दुःखं यातं त्वदीक्षणात् । त्वद्रूपेणास्ति मिलितो राम एव प्रियोऽद्य माम् ॥
ततोऽपृच्छत् स कुशलं तं रामस्य पुनः पुनः । अब्रूतापि शृणु भ्रातस्तुभ्यं प्रत्यर्पयाणि किम् ॥
एतत्सन्देशमदृशमस्मिन् वसुमतीतले । नान्यत् किञ्चिदिति प्रेक्षे विधायाहं विचिन्तनम् ॥
न मुक्तिं यामि हे तात ! कदापि त्वदृणादहम् । मां परिश्रावय पुनः साम्प्रतं चरितं प्रभोः ॥
हनुमान् नमयित्वा कं स्वं तत्पदयुगे ततः । गुणानां रघुनाथस्य गाथां सर्वाभिभाषत ॥
भरतोऽब्रूत किं कीश ! क्वापि नाथः कृपामयः । दासस्मृतिप्रतीकाणां विदधाति स्मृतिं मम ॥

द्युरत्नवंशभूषणं स्वदासतोत्पसंयुजो मम स्मृतिं कदापि किं व्यधत् कर्मतायुताम् ।
निशम्य कैकयीजनेः प्रभूतनम्रभारतोम् कपिः प्रहृष्टरोमवांस्तदङ्घ्रियुग्ममपह्रीत् ।
व्यचारयच्च रघ्विनश्चराचराधिपोऽस्ति यः निजाननेन वक्षितं स यदाश्रितं गुणव्रजम् ।
कुतः स नैव सम्भवेदतीवपूततायुतः विनम्रतासमन्वितस्तथैव सद्गुणोदधिः ।

कीशोऽब्रुवन्नाथ ! भवानधीशप्राणप्रियो वाङ् म श्रुतास्ति तात ! ।

आश्लिष्यदेवं भरतो मुहुस्तच्चित्ते न माति स्म तवा प्रमोदः ॥ २ (क) ॥

तदङ्घ्रिद्वये प्राणमयं स्वशीर्षं क्षणाद् रामपार्श्वं हनूमानगच्छत् ।

प्रगत्यावदच्चाखिलं क्षेमवृत्तं प्रभुः प्राचलत् प्रीत आरुह्य यानम् ॥ २ (ख) ॥

भरतः प्रीत आगच्छदयोध्यानगरीमितः । अश्रावयत् तथाचार्यं समाचारं समात्मकम् ॥
अप्रेषयत् समाचारं तं ततो राजमन्दिरे । यदागच्छन्नस्ति भद्रयुतो रघुपतिः पुरीम् ॥
श्रुत्वैवोत्थाय सकला अधावज् जननप्रदाः । क्षेमं प्रभोः समाभाष्य भरतोऽबोधयच्चताः ॥
सम्प्राप्यामुं समाचारं नगरस्य निवासिनः । नरा नार्यश्च मुदिता अधावन् सकला अपि ॥
कुसुमानि फलव्रातं दूर्वा गोरोचनं दधि । दलानि शुभमूलानि तुलस्या नोत्थयवन्ति च ॥
प्रपूर्वापूर्वं हैमेषु भोज्यपात्रेषु योषितः । गायन्त्यो गजनीकाशगतिशीलाः समव्रजन् ॥
यस्यां दशायां येऽभूवन्नुत्थाय प्राद्ववंस्तथा । बालकं जरठं वापि नाकुर्वन् सहयायिनम् ॥
एके परान् परे चान्यान् पर्यपृच्छंश्च बान्धवाः ! । किं यूयं दृष्टवन्तः स्य कृपालुं रघुनायकम् ॥
अयोध्या परिविज्ञाय समायातन्ति निजाधिपम् । सर्वासामपि शोभानां निधानं समजायत ॥
समीरणो मनोहारी रूपत्रययुतोऽबहत् । अतीव निर्मलजला सज्जाता सरयूनदी ॥

आचार्यकोटुम्बिकबन्धुविप्रवन्देन युक्तः सहितो मुवा च ।

प्रगाढहार्वं भरतोऽनुकम्पानिकेतनस्यासिमुखं समृच्छत् ॥ ३ (क) ॥

दो०—बहुतक चढ़ीं अटारिन्ह, निरखहि गगन बिमान ।

देखि, मधुर सुर हरषित, करहि सुमंगल गान ॥ ३ (ख) ॥

राका-ससि रघुपति, पुर-सिधु, देखि हरषान ।

बढ़यो कौलाहल करत जनु, नारि तरंग-समान ॥ ३ (ग) ॥

इहाँ भानुकुल - कमल - दिवाकर । कपिन्ह देखावत नगर मनोहर ॥
सुनु कपीस ! अंगद ! लंकेसा ! । पावन पुरी, रुचिर यह देसा ॥
जद्यपि सब वैकुंठ बखाना । वेद - पुरान - बिदित, जगु जाना ॥
अवधपुरी-सम प्रिय नहि सोऊ । यह प्रसंग जानइ कोऊ कोऊ ॥
जन्मभूमि मम पुरी सुहावनि । उत्तर दिसि बह सरजू पावनि ॥
जा मज्जन ते बिनहि प्रयासा । मम समीप नर पावहि बासा ॥
अति प्रिय मोहि इहाँ के बासी । मम घामदा पुरी सुखरासी ॥
हरषे सब कपि, सुनि प्रभु वानी । धन्य अवध ! जो राम बखानी ॥

दो०—आवत देखि लोग सब, कृपासिधु भगवान ।

नगर निकट प्रभु प्रेरैउ, उतरैउ भूमि बिमान ॥ ४ (क) ॥

उतरि कहैउ प्रभु पुष्पकहि, तुम्ह कुबेर-पहि जाहु ।

प्रेरित राम चलैउ सो, हरषु-बिरहु अति ताहु ॥ ४ (ख) ॥

आए भरत - संग सब लोग । कस तन श्रीरघुबीर - बियोगा ॥
वामदेव, बसिष्ट मुनिनायक । देखे, प्रभु महि धरि धनु सायक ॥
घाइ धरे गुर - चरन - सरोरुह । अनुज-सहित अति पुलक तनोरुह ॥
भेंटि कुसल बूझी मुनिराया । हमरें कुसल तुम्हारिहि दाया ॥
सकल द्विजन्ह मिलि नायउ माथा । धर्म - धुरंधर रघुकुलनाथा ॥
गहे भरत पुनि, प्रभुपद - पंकज । नमत जिन्हहि सुर-मुनि-संकर-अज ॥
परे भूमि, नहि उठत उठाए । बर करि, कृपासिधु उर लाए ॥
स्यामल गात रोम भए ठाढ़े । नव - राजीव - नयन जल बाढ़े ॥

छं०—राजीवलोचन लवत जल, तन ललित पुलकावलि बनी ।

अति प्रेम हृदयें लगाइ अनुजहि, मिले प्रभु त्रिभुवन-धनी ॥

प्रभु मिलत अनुजहि सोह, मो पहि, जाति नहि उपमा कही ।

जनु प्रेम अरु सिंगार तनु धरि, मिले, बर सुषमा लही ॥ १ ॥

बूझत कृपानिधि कुसल भरतहि, बचन बेगि न आवई ।

सुनु सिवा ! सो सुख बचन-मन ते, भिन्न, जान जो पावई ॥

अब कुसल कौसलनाथ ! आरत जानि, जन वरसन दियो ।

बूझत बिरह-बारीस कृपानिधान ! मोहि कर गहि लियो ॥ २ ॥

दो०—पुनि प्रभु हरषि, सत्रुहन भेटे हृदयें लगाइ ।

लछिमन-भरत मिले तब, परम प्रेम दोउ भाइ ॥ ५ ॥

अद्वान् समारुह्य वधूकदम्बं विमानमग्रे प्रविलोकते स्म ।

विलोक्य हृष्टं मधुरस्वरेण तथा करोति स्म सुमद्वगानम् ॥ ३ (ख) ॥

रघूत्तमं पूर्णविधुं विलोक्य पुरात्मसिन्धुव्रंजति स्म हर्षम् ।

कोलाहली संतलमते स्म वृद्धिं स्रयोघस्तदूमिषज एव नूनम् ॥ ३ (ग) ॥

इनो विवस्वत्सन्तानसरोजन्मदिवाकरः । अदर्शयत् पुरी रम्यां प्लवगानब्रवीदपि ॥
यूयं शृणुत कीशेशलङ्केणो ! वालिसम्भव ! । पावनेयं पुरी दशस्तथायं रुचिराकृतिः ॥
वैकुण्ठलोकः सकलैर्यद्यप्यस्ति प्रवर्णितः । विश्रुतो वेदशास्त्रेषु जगत्प्रविदितस्तथा ॥
स प्रियोऽस्ति न मे तावानयोध्या यावतीप्रिया । रहस्यं मामकमिदं कोऽपि कोऽप्येव बुध्यते ॥
इयं जननभूमिर्मे नगर्यतिमनोरमा । बहुत्युत्तरदिश्यस्याः पावनी सरयूतदी ॥
कृतेऽवगाहने यस्यामायासकरणं विना । शरीरिणः प्राप्नुवन्ति वसति मम सन्निधौ ॥
रोचन्ते परमं मह्यमेतत्पुर्वासिनो जनाः । सुखराशिर्नगरेषा मदीयपददायिनी ॥
इति श्रुत्वा प्रभोर्वाचं सर्वे कीशा अयुर्मुदम् । अवदन्नप्ययोध्यास्ति धन्या यां गीतवान् प्रभुः ॥

आगच्छतः सर्वजनानपश्यव् यदा कृपाब्धिर्भगवांस्तदैव ।

नाथोऽनुदत् पुस्तविधे विमानमवारुहत् तच्च विमानमुर्वाम् ॥ ४ (क) ॥

ईशोऽवरुह्याभ्यवदद् विमानं तद् याहि यक्षेश्वरसन्निधि त्वम् ।

रामेण नुन्नं तदयात् प्रसन्नं खिन्नं परं रामवियोगतश्च ॥ ४ (ख) ॥

भरतेन सहैवायुर्जनास्ते सकला अपि । कुशाङ्गा विप्रयोगेन श्रीरघूत्तमसम्भवात् ॥
वामदेववसिष्ठादीन् मुनीशानैक्षतेश्वरः । तदैव स निधायोर्व्यां कामुर्कं विशिखानपि ॥
अघावत् पर्यगृह्णाच्च गुरोः पादसरोरुहे । अतिरोमाञ्चिततनूरनुजेन समन्वितः ॥
उत्थाप्यालिङ्ग्य कुशलमपृच्छत् मुनीश्वरः । मोऽनूत नोऽस्ति कुशलं यदस्ति भवतो दया ॥
मिलित्वा सकलान् विप्रांस्तेभ्यश्चानमयच्छिरः । रघोरभिजनस्याधिनाथो धर्मधुरन्धरः ॥
ततोऽभ्यगृह्णाद् भरतः प्रभोश्चरणपङ्कजे । अमरा मुनयो घाता शङ्करोऽपि नमन्ति ये ॥
स नोदतिष्ठत् पतितो भूमावुत्थापितोऽपि सन् । बलात् कृपाब्धिरुत्थाप्यायोजयत् तं निजोरसा ॥
शरीरं श्यामलं तस्य रोमाञ्चितमजायत । एधिताम्बुयुते तस्य नवराजीवलोचने ॥

सरोजतुल्यलोचने खलत्पयस्समन्विते तनुश्च तस्य मञ्जुला प्रहृष्टरोमसंयुता ।
अवघ्राहार्दतोऽनुजं प्रमेत्य नैजवक्षसा व्यधत् चोपगूहितं जगत्त्रयाधिपः प्रभुः ॥
निजानुजामिलत्प्रभोश्छविः प्रजायते स्म या तथा युतां समानतां न वक्तुमस्मि शक्तिमान् ।
ध्रुवं प्रगृह्य विप्रह्मं प्रियत्वशृङ्गदोरसो सुसङ्गतौ तथा द्युतिं वरां समाश्रितावुभौ ॥ १ ॥
अपृच्छदेव केकयीमुतं कृपानिधिः शिवं परन्तु तन्मुखाद् वचो द्रुतं न निर्गतं बहिः ।
शिवो ब्रवीति हे शिवे ! तद्विहितहृत्परं सुखम् स एव तत् प्रबुध्यते करोति लब्धमेव यः ॥
ततोऽववत् स शं मम ततोऽस्ति कोसलेश्वर ! जनं प्रबुध्य दुःखितं भवानदत्त वरानम् ।
भवद्वियोगसागरे व्रजन्तमेव मज्जनम् भवान् प्रगृह्य पाणिना व्यधत् मां सुरक्षितम् ॥ २ ॥

ततः प्रभू हृष्टमना अरिघ्नं निजोरसाऽऽयोज्य समभ्यलिङ्गत् ।

अनन्तरं लक्ष्मणकेकयीजी प्रेम्णा परेणामिलताञ्च बन्धू ॥ ५ ॥

भरतानुज लछिमन पुनि भेटे । दुसह बिरह - संभव दुख भेटे ॥
 सीता - चरन भरत सिर नावा । अनुज - समेत परम सुख पावा ॥
 प्रभु बिलोकि हरषे पुरबासी । जनित-बियोग बिपति सब नासी ॥
 प्रेमातुर सब लोग निहारी । कौतुक कीन्ह, कृपाल खरारी ॥
 अमित रूप प्रगटे तेहि काला । जथाजोग मिले सबहि कृपाला ॥
 कृपादृष्टि रघुबीर बिलोकी । किए सकल नर-नारि विसोकी ॥
 छन महि सबहि मिले भगवाना । उमा ! मरम यह काहुं न जाना ॥
 अहि बिधि सबहि सुखी करि रामा । आगे चले सील - गुन - धामा ॥
 कोसल्यादि मातु सब धाई । निरखि बच्छ, जनु धनु लवाई ॥

छं०—जनु धेनु, बालक बच्छ तजि गृह, चरन बन परबस गई ।

बिन-अंत, पुर-रुख, स्रवत थन, हुंकार करि धावत भई ॥

अति प्रेम, प्रभु सब मातु भेटों, बचन मृदु बहु बिधि कहे ।

गइ बिषम बिपति बियोग-भव, तिन्ह हरष-सुख अगनित लहे ॥

दो०—भेटेउ तनय सुमित्राँ, राम-चरन-रति जानि ।

रामहि मिलत कैकई, हृदयं बहुत सकुचानि ॥ ६ (क) ॥

लछिमन सब मातन्ह मिलि, हरषे आसिष पाइ ।

कैकइ कहें पुनि-पुनि मिले, मन कर छोभु न जाइ ॥ ६ (ख) ॥

सामुन्ह सबनि मिली बैदेही । चरनन्हि लागि हरषु अति तेही ॥
 देहि असीस वृद्धि कुसलाता । होइ अचल तुम्हार अहिवाता ॥
 सब रघुपति - मुखकमल बिलोकहि । मंगल जानि, नयन-जल रोकहि ॥
 कनक - थार आरती उतारहि । बार-बार प्रभु-गात निहारहि ॥
 नाना भाँति निछावरि करहीं । परमानंद हरष उर भरहीं ॥
 कोसल्या पुनि - पुनि रघुबीरहि । चितवति कृपासिंधु रनधीरहि ॥
 हृदयं बिचारति बारहि - वारा । कवन भाँति लंकापति मारा ! ॥
 अति सुकुमार जुगल मेरे बारे । निसिचर सुभट महाबल भारे ! ॥

दो०—लछिमन अरु सीता-सहित, प्रभुहि बिलोकति मातु ।

परमानंद-मगन मन, पुनि-पुनि पुलकित गातु ॥ ७ ॥

लंकापति, कपीस, नल - नीला । जामवंत, अंगद सुभसीला ॥
 हनुमदादि सब बानर बीरा । घरे मनोहर मनुज - सरीरा ॥
 भरत - सनेह - सील - व्रत - नेमा । सादर सब बरनहि अति प्रेमा ॥
 देखि नगरबासिन्ह कै रीती । सकल सराहहि प्रभु-पद-प्रीती ॥
 पुनि रघुपति सब सखा बोलाए । मुनि-पद लागहु सकल सिखाए ॥
 गुर बसिष्ट कुलपूज्य हमारे । इन्ह-की कृपाँ, दनुज रन मारे ॥
 ए सब सखा, सुनहु मुनि ! मेरे । भए समर - सागर कहँ बेरे ॥
 मम हित लागि, जम्म इन्ह हारे । भरतहु ते मोहि अधिक पिआरे ॥
 सुनि प्रभु - बचन मगन सब भए । निमिष-निमिष उपजत सुख नए ॥

लक्ष्मणस्तत आश्लिष्टं व्यदधाद् भरतानुजम् । इत्थं विरहदुःखस्य विनाशं समपादयत् ॥
 सीतायाः पादयुगले भरतोऽनमयच्छिरः । प्रमोदं परमं प्राप्नोदनुजेन समन्वितः ॥
 प्रभुं समालोक्य हर्षमाप्नुवन् पुरवासिनः । तद् वियोगसमुत्पन्ना विनष्टा सकला विपत् ॥
 समालोक्य जनान् सर्वान् स्वकीयप्रेमविकलवान् । कृपामयः खररिपुः कौतुकं व्यदधादिवम् ॥
 असङ्ख्यरूपी प्रकटोऽभूत् स तस्मिन्नेहसि । अमिलच्च यथायोग्यं सबन्धेन कृपामयः ॥
 रघुवीरः समालोक्य कृपामयदृशा तदा । नरान् नारीश्च सकलान् क्षीणशोकान् समाचरत् ॥
 अमिलत् क्षण एकस्मिन्नेव तान् भगवान् समान् । नाजानात् कोऽपि मर्मेशे ! वक्तव्यमामिति शङ्करः ॥
 इत्थं सर्वानेव रामो विधाय सुखसंयुतान् । पुरोगामी जायते स्म गुणसच्चरितालयः ॥
 धावन्ति स्म समा एव कौसल्याद्या जनिप्रदाः । नवप्रसूता माहेत्यो यथा वीक्ष्य स्ववत्सकान् ॥
 ध्रुवं नवप्रसूतयो विहाय वत्सकान् गृहे वशाः परस्य धेनवो वनं प्रति प्रतिष्ठिताः ।
 तथा दिनक्षये पुरं प्रति प्रधावने रताः स्रवत्स्तनैः समन्विता ह्रमारवेण संयुताः ॥
 अतीव हार्दतः प्रभुः समामिलत् समाः प्रसूः वचश्च मार्दवान्वितं बहुप्रकारमब्रवीत् ।
 गता लयं भयानका विपद् वियोगसम्भवा समेऽपि हर्षमाप्नुवन् सुखञ्च सोमवर्जितम् ॥

ततः सुमित्राऽमिलदङ्गजातं विज्ञाय रामाङ्घ्रिमुहाद्वन्तम् ।

बहुत्रपा केकयभूमिपालसुताऽमिलद् राघववंशरत्नम् ॥ ६ (क) ॥

आमिल्य सर्वा जननीः समाप्यः प्राप्याशिषं लक्ष्मण आस्त हृष्टः ।

पुनः पुनः केकयजां मिलित्वाप्यासीन्न नष्टाकुलतामनाः सः ॥ ६ (ख) ॥

अमिलत् सकलाः श्वश्रूविदेहाधिपनन्दिनी । तासां पदानि वन्दित्वा सातिमोदयुताभवत् ॥
 अकुर्वन् कुशलप्रश्नमयच्छन्नाशिषञ्च ताः । यत्तावकीनं सोभाग्यं विनाशरहितं भवेत् ॥
 विलोकन्ते स्म सकला रघुपत्याननाम्बुजम् । रुन्धन्ति स्माम्बु दृक्ष्वेव विज्ञाय समयं शुभम् ॥
 सौवर्णभोज्यपात्रस्थमारार्तिक्य समाचरन् । पुनः पुनः रघुपतेः शरीरं प्रव्यलोकयन् ॥
 निक्षेपणविधिं नानाप्रकारयुतमाचरन् । हर्षं परं प्रमोदञ्च हृदयेऽपूरयन्नपि ॥
 पुनः पुनः कोसलेशुसुता रघुकुलाधिपम् । अनुकम्पासलिलधि रणधीरं समैक्षत ॥
 पुनः पुनः स्वहृदये विचारं व्यदधाच्च सा । यदेष केन विधिना न्यहन् लङ्कापुरीपतिम् ॥
 इमो मम कुमारो स्तः परमं सुकुमारको । राक्षसाः सुभटास्तीव्रपरशक्तियुताः स्थिताः ॥

सलक्ष्मणं मैथिलजासमेतं रामं जनुर्दा प्रविलोकते स्म ।

तस्या मनोऽभूत् परमोदमग्नं रोमाञ्चितं गात्रममून् मुहुरश्च ॥ ७ ॥

ततो लङ्कापतिः कीशनायको नलनीलको । जाम्बवानङ्गदोऽप्येते शुभशीलसमन्विताः ॥
 हनुमत्प्रमुखाश्चापि प्लवङ्गमभटाः परे । धारयन्ति स्म रश्मिरं शरीरं मानुषीयकम् ॥
 भरतस्य प्रेम शीलं व्रतानि नियमानपि । सादरं परमप्रेम्णा वर्णयन्ति स्म ते समे ॥
 व्यवहारं समालोक्य नगरस्य निवासिनाम् । प्रशंसन्ति स्म तत्प्रीतिं रामाङ्घ्रिविषयां समे ॥
 आकारयत् ततो नाथो रघूणां सकलान् सखीन् । अशिक्षयच्च सकलान् नमताङ्घ्रियुगं मुनेः ॥
 गुरुर्वसिष्ठः सम्पूज्य आस्ते सर्वकुलस्य नः । दानवा निहताः सङ्ख्य एतस्यैवानुकम्पया ॥
 तञ्चाब्रूत शृणोत्वैते सखायो मे समे मुने ! । इमे मम कृते जाताः पोताः समरसागरे ॥
 अहापयन्निमे स्वीयं जीवनं मम कारणात् । भरतादपि वर्तन्ते प्रीतिपात्राण्यमी मम ॥
 श्रुत्वा प्रभोरिमा वाचः प्रीतिमग्नाः समेऽभवन् । सुखानि समजायन्त नूतनानीत्थं प्रतिक्षणम् ॥

दो०—कोसल्या के चरनन्हि, पुनि तिन्ह नायउ माथ ।

आसिष दोन्हे हरषि, तुम्ह, प्रिय मम, जिमि रघुनाथ ॥ ८ (क) ॥

सुमन-वृष्टि नभ संकुल, भवन चले सुखकंद ।

चढ़ी अटारिन्ह देखिहि, नगर-नारि-नर-वृंद ॥ ८ (ख) ॥

कंचन - कलस बिचित्र सँवारे । सबहि धरे सजि निज-निज द्वारे ॥

बंदनवार, पताका, केतू । सबन्हि बनाए मंगल - हेतू ॥

बीथीं सकल सुगंध सिचाई । गजमनि रचि, बहु चौक पुराई ॥

नाना भाति सुमंगल साजे । हरषि नगर निसान बहु बाजे ॥

जहँ - तहँ नारि निछावरि करही । देहि असीस, हरष उर भरही ॥

कंचन थार आरतीं नाना । जुबतीं सजें करहि सुभ गाना ॥

करहि आरती आरतिहर केँ । रघुकुल-कमल-बिपिन-दिनकर केँ ॥

पुर - सोभा - संपति - कल्याण । निगम - सेष - सारदा बखाना ॥

तेउ यह चरित देखि ठगि रहहीं । उमा ! तासु गुन, नर किमि कहहीं ॥

दो०—नारि कुमुदिनी, अवध सर, रघुपति-बिरह दिनेस ।

अस्त भएँ बिगसत भई, निरखि राम-राकेस ॥ ९ (क) ॥

होहि सगुन सुभ बिबिधि बिधि, बाजहि गगन निसान ।

पुर-नर-नारि सनाथ करि, भवन चले भगवान ॥ ९ (ख) ॥

प्रभु जानी कैकई लजानी । प्रथम तासु गृह गए, भवानी ! ॥

ताहि प्रबोधि बहुत सुख दीन्हा । पुनि निज भवन गवन हरि कीन्हा ॥

कृपासिंधु जब मंदिर गए । पुर - नर - नारि सुखी सब भए ॥

गुर बसिष्ट द्विज लिए बुलाई । आजु सुधरी - सुदिन - समुदाई ॥

सब द्विज देहु हरषि अनुसासन । रामचंद्र बैठहि सिंघासन ॥

मुनि बसिष्ट के बचन सुहाए । सुनत सकल बिप्रन्ह अति भाए ॥

कहहि बचन मृदु, बिप्र अनेका । जग - अभिराम राम - अभिषेका ॥

अब मुनिबर ! बिलंब नहि कीजै । महाराज कहँ तिलक करीजै ॥

दो०—तब मुनि कहेउ सुमंत्र सन, सुनत चलेउ हरषाइ ।

रथ अनेक, बहु बाजि-गज, तुरत सँवारे जाइ ॥ १० (क) ॥

जहँ-तहँ धावन पठइ पुनि, मंगल ब्रह्म मगाइ ।

हरष-समेत बसिष्ट-पद, पुनि सिरु नायउ भाइ ॥ १० (ख) ॥

नवाह्नपारायण, आठवाँ विश्राम

अवधपुरी अति रुचिर बनाई देवन्ह सुमन - वृष्टि झरि लाई ॥

राम कहा सेवकन्ह बुलाई । प्रथम सखन्ह अन्हवावहु जाई ॥

सुनत बचन, जहँ - तहँ जन घाए । सुग्रीवादि तुरत अन्हवाए ॥

पुनि कहनानिधि, भरतु हँकारे । निज कर राम, जटा निरुआरे ॥

अन्हवाए प्रभु तीनिउ भाई । भगत - बछल - कृपाल रघुराई ॥

ततः समे तेऽनमयन् स्वकानि पदद्वये कोसलराजपुत्र्याः ।

सादात् प्रसन्नाऽऽशिवमन्त्रवीच च यूयं प्रिया मे रघुनाथतुल्यम् ॥ ८ (क) ॥

खे सङ्कुलाभूत् कुसुमाभिवृष्टिः सुखस्य कन्दश्चलति स्म गेहम् ।

आरुह्य चादृष्टानवलोकते स्म पौराबलापूरुषसंहतिस्तम् ॥ ८ (ख) ॥

कलशा हैमरचिता त्रिचित्राः समलङ्कृताः । सुरम्याः स्थापिताः सर्वद्वारेषु स्वस्ववेश्मनाम् ॥
पताकाः केतवः पर्णसंयुता रज्जवस्तथा । शुभेन कारणेनासन् सकलैरपि निर्मिताः ॥
सुगन्धवद्द्रवेणासन् सिञ्चिता वीथयः समाः । पूर्णानि द्विपमुक्ताभिश्चत्वरणि बहून्पि ॥
पदार्था विविधा रम्यभद्रकाः परिनिर्मिताः । ढक्काश्च नानाऽनाद्यन्त नगरे हर्षपूर्वकम् ॥
निक्षेपणविधि नार्यो यत्र तत्र समाचरन् । अयच्छत्राणिषो मोदं प्रपूर्य निजमानसे ॥
आरात्रिकं स्वर्णभोज्यपात्रेषु बहुरीतिकम् । सज्जयित्वा युवतयोऽकुर्वन् गानं शिवात्मकम् ॥
आरात्रिकमकुर्वन्ता अतिक्षयविधायिनः । रघुमन्ततिपाथोजविपिनस्य विवस्वतः ॥
पुरस्य शोभां सम्पत्ति कल्याणञ्च तदाभवम् । वर्णयन्ति श्रुतिगणः शेषो वाग्देवता तथा ॥
भवन्ति चकितास्तेऽपि वीक्ष्येदं चरितं परम् । वक्तीश आर्ये ! तत् तर्हि वर्णयेयुः कथं नराः ॥

नार्यः कुमुद्वत्य इनो रमेशवियोगरूपः सरसी त्वयोध्या ।

तस्मिन् गतेऽस्तं रघुनाथचन्द्रं विलोक्य यान्ति स्म समा विकासम् ॥ ९ (क) ॥

शुभो निमित्तव्रज आस्त लोके ढक्का अनाद्यन्त च देवमार्गे ।

कृत्वा सनाथान् पुरमर्त्यनारीनिकेतनं स्वं भगवानगच्छत् ॥ ९ (ख) ॥

शिवो वक्ति प्रभुर्ज्ञात्वा कैकेयीं लज्जयान्विताम् । याति स्म सर्वप्रथमं तस्या एवालयं शिवे ! ॥
तां बोधयित्वा प्रायच्छद् विपुलाकारकं सुखम् । ततो हरिविघ्नते स्म गमनं स्वालयं प्रति ॥
अयाद् यदानुकम्पायाः सागरः स्वं निकेतनम् । तदा पौरा नरा नार्यः समेऽपि सुखिनोऽभवन् ॥
गुरुर्वसिष्ठ आह्वानं व्यदधाद् भूसुपर्वणाम् । अब्रूताप्यद्य सुघटी मुदिनादिब्रजः स्थितः ॥
सर्वे भूमिसुपर्वणो हृष्टा यच्छन्तु शासनम् । येन सिंहासने रामचन्द्र आसीनतां ब्रजेत् ॥
मुनेर्वसिष्ठस्य वाचो रम्याकारसमन्विताः । सकलेभ्यो भूसुरेभ्यः प्रारोचन्ताभिकणिताः ॥
तेऽनेके भूसुरा मृद्वीं प्रयुञ्जन्ति स्म भारतीम् । रामचन्द्रस्याभिषेको वर्तते लोकसुन्दरः ॥
इदानीं हे मुनिवर ! मा विलम्बो विधीयताम् । महाराजस्य राज्यीयं तिलकं प्रविधीयताम् ॥

मुनिर्ब्रवीति स्म ततः सुमन्त्रं श्रुत्वं मुद्वांश्चलति स्म सोऽपि ।

स्थाननेकान् बहुवाजिनागानसज्जयत् तत्क्षणमेव गत्वा ॥ १० (क) ॥

सम्प्रेष्य दूतानपि यत्र तत्र चानाथ्य मद्रङ्करणान् पदार्थान् ।

प्रीतो वसिष्ठस्य पदद्वये स आगत्य सूयोऽनमयत् स्वशीर्षम् ॥ १० (ख) ॥

नवाह्नपारायणे अष्टमो विश्रामः

अयोध्यानगरी रम्यमतीवालङ्कृताभवत् । देवा अकुर्वन् पुष्पाणां वर्षणञ्च निरन्तरम् ॥
रामचन्द्रः समाहूय सेवकान् प्रायुनग् वचः । प्रगत्य सर्वप्रथमं संस्थापयत् मे सखीन् ॥
श्रुत्वं वचनं दासा अघावन् यत्र तत्र च । अकुर्वन्नपि सुग्रीवप्रमुखानवगाहितान् ॥
आह्वयत् केकयीसूनुमनुकम्पानिधिस्ततः । अशोध्यज्जटास्तस्य स्वकराभ्यां रघूत्तमः ॥
ततो बन्धुव्रयमपि स्नापितं व्यदधात् प्रभुः । अनुकम्पालुरधिपो रघूणां भक्तवत्सलः ॥

भरत - भाग्य प्रभु - कोमलताई । सेष कोटि सत सकहि न गाई ॥
पुनि, निज जटा राम बिबराए । गुर - अनुसासन मागि, नहाए ॥
करि मज्जन, प्रभु भूषन साजे । अंग, अनंग देखि सत लाजे ॥

दो०—सासुन्ह सादर जानकिहि, मज्जन तुरत कराइ ।

बिष्य बसन, बर-भूषन, अंग-अंग सजे बनाइ ॥ ११ (क) ॥

राम-बाम-दिसि सोभति, रमा रूप-गुन-खानि ।

देखि मातु सब हरषी, जन्म सुफल निज जानि ॥ ११ (ख) ॥

सुनु खगेस ! तेहि अवसर, ब्रह्मा-सिव-मुनिबृंद ।

चढ़ि बिमान आए सब, सुर, देखन सुखकंद ॥ ११ (ग) ॥

प्रभु बिलोकि, मुनि-मन अनुरागा । तुरत दिव्य सिंघासन मागा ॥
रबि-सम तेज, सो बरनि न जाई । बैठे राम, द्विजन्ह, सिरु नाई ॥
जनकसुता - समेत रघुराई । पेखि, प्रहरषे मुनि - समुदाई ॥
बेदमंत्र तब द्विजन्ह उचारे । नभ सुर-मुनि जय-जयति पुकारे ॥
प्रथम तिलक बसिष्ट मुनि कीन्हा । पुनि सब बिप्रन्ह आयसु दीन्हा ॥
सुत बिलोकि हरषी महतारी । बार - बार आरती उतारी ॥
बिप्रन्ह दान बिबिधि विधि दीन्हे । जाचक सकल भजाचक कीन्हे ॥
सिंघासन पर त्रिभुवन - साई । देखि सुरन्ह दुंदुभी बजाई ॥

छं०—नभ दुंदुभी बाजहि बिपुल, गंधर्व - किनर गावहीं ।

नार्चाहि अपछरा-बृंद, परमानंद सुर - मुनि पावहीं ॥

भरतादि अनुज, बिभीषणांगद, हनुमदादि-समेत ते ।

गहें छत्र, चामर, व्यजन, धनु, असि, चर्म, सक्ति बिराजते ॥ १ ॥

श्री-सहित दिनकर - बंस - भूषन, काम-बहु-छबि सोहई ।

नव अंबुधर - बर - गात, अंबर पीत, सुर-मन मोहई ॥

मुकुटांगदादि बिचित्र भूषन, अंग - अंगन्हि प्रति सजे ।

अंमोज-नयन बिसाल उर-भुज, धन्य नर निरखंति जे ॥ २ ॥

दो०—वह सोभा, समाज-मुख, कहत न बनइ खगेस ! ।

बरनहि सारव-सेष-श्रुति, सो रस जान महेस ॥ १२ (क) ॥

मिन्न-मिन्न अस्तुति करि, गअे सुर निज-निज धाम ।

बंदी-बेष बेद तब, आए जहें श्रीराम ॥ १२ (ख) ॥

प्रभु सर्वग्य कीन्ह अति, आदर कृपानिधान ।

लखैउ न काहें मरम कछु, लगे करन गुन-गान ॥ १२ (ग) ॥

छं०—जय सगुन-निर्गुन-रूप, रूप अनूप, भूप-सिरोमने ।

दसकंधरादि प्रचंड निसिचर, प्रबल लल भुज-बल हने ॥

भाग्यं कैकय्यात्मजस्य नाथस्य मृदुतां तथा । शबनुवन्ति न संवक्तुं शेषकोटिशतान्यपि ॥
अशोधयत् ततः स्वीया जटा रघुकुलाधिपः । समवाप्य तथाऽऽचार्यशासनं स्नानमाचरत् ॥
स्नानं कृत्वा भूयणानि पर्यधत्त रघूत्तमः । अनेकशतकन्दर्पास्तदङ्गं वीक्ष्य लज्जिताः ॥

श्वश्वः समानं मिथिलेशपुत्रीं क्षणादकुर्वन् विहितावगाहाम् ।

दिव्यानि वस्त्राणि वरा विभूषाः प्रत्यङ्गमुत्कृष्टमघापर्यञ्च ॥ ११ (क) ॥

वामे विभागे रघुनायकस्याराजव् रमा रूपगुणाकरात्मा ।

तां वीक्ष्य हृष्टाः सकला जनन्यो जनुः स्वकीयं सफलं प्रबुध्य ॥ ११ (ख) ॥

काकोऽवदद् वीश ! शृणोतु तस्मिन् क्षणे विधीशानतपस्विद्वन्दम् ।

आरुह्य यानानि सुरास्तथापुः समेऽपि मुत्कन्दविलोकनाय ॥ ११ (ग) ॥

रघुनाथं समालोक्य प्रेममग्नं मुनेर्मनः । आनाययत् तत्क्षणं स दिव्यं सिंहासनं ततः ॥
रवितुल्यं तस्य तेजस्तत् प्रवक्तुं न शक्यते । नमयित्वा द्विजेभ्यः कं रामस्तस्मिन्नुपाविशत् ॥
विदेहराजतनयासमेतं रघुनायकम् । समालोक्याभवत् प्रीतिसंयुता मुनिसंहतिः ॥
ततः परं वेदमन्त्रान् भूदेवा उदचारयन् । जयताञ्जयतादिस्थमवदन् खे सुरर्षयः ॥
सकलादौ वसिष्ठर्षिर्व्यधत्त तिलकं प्रभोः । ततोऽन्यसर्वविप्रेभ्योऽदात् तदर्थञ्च शासनम् ॥
जनन्यो वीक्ष्य तनयमभवत् प्रीतिसंयुताः । आरात्रिक्यं तथा पर्यञ्चमयस्ताः पुनः पुनः ॥
स भूसुरेभ्यो विविधप्रकारं दानमार्पयत् । याचकान् सकलानेवायाचकानकरोत् तथा ॥
सिंहासनसमासीनं त्रिलोक्या अधिनायकम् । समवालोक्ष्य विबुधा दुन्दुभीन् समवादयन् ॥

सुराग्र्ये सुवादिता अनेकसङ्ख्यकानकाः अमर्त्यगायका ह्याननारच गानमाचरन् ।
सुपर्वयोषितां गणो व्यधत्त नर्तनक्रियाम् परं प्रमोदमानुवन् विबोक्तस्तथर्षयः ॥
समेऽपि कैकयीसुतप्रधानकानुजाः क्रमात् विभीषणाङ्गदानिलप्रजातमुख्यसंयुताः ।
गृहीतवन्त आतपत्रचामरे प्रवातकम् धनुः कृपाणचर्मकप्रशक्तिका विराजिताः ॥ १ ॥

रमायुतार्कसन्ततिप्रभूषणस्य विण्हे अनेकसङ्ख्यमम्यच्छविर्विराजिताभवत् ।
नवाम्बुवाभगात्रके तदीयके स्थितः पटः सुपीतवर्णको मनः सुपर्वणां व्यमोहयत् ॥
प्रतिप्रतीकमद्भुतस्वरूपवांस्तदीयके किरीटकाङ्गदाविको विभूषणवज्रोऽलसत् ।
तदीयमब्जद्वयुगमुरोभुजं विशालकम् विलोकयन्ति ये प्रभुं नरा स्त एव सूक्ष्मवाः ॥ २ ॥

काकोऽवदद् वीश ! न शक्यते सा गातुं रुचिस्तत्सुखसंहती च ।

वाक्शेषवेदाः सततं वदन्ति तज्जन्यमोदं शिव एव वेत्ति ॥ १२ (क) ॥

पृथक् पृथक् तत्स्तवनं विधाय स्वस्वालयं देवगणा अगच्छन् ।

वेदास्ततो बन्दिजनात्मवेषास्तत्रागमन् यत्र रघूत्तमोऽभूत् ॥ १२ (ख) ॥

व्यधत्त तेषां परमात्ममानं निधिः कृपाया अधिपः समञ्जः ।

न कोऽपि वेत्ति स्म तदीयमर्म ते तद्गुणोद्गायनमारभन्त ॥ १२ (ग) ॥

जयी भवेद् गुणान्वितो गुणैर्विद्वजितो भवान् अतुल्यरूप ! भूमिभृच्छिरोमणिस्वरूपक ! ।
दशास्यमुखदुर्जनप्रचण्डशक्तिमत्तरान् निशाचरान् भवानहन् स्वकीयबाहुजाद् बलात् ॥

अवतार नर, संसार-मार विभंजि, दाहन दुख दहे ।
जय प्रनतपाल, दयाल, प्रभु ! संयुक्त-सक्ति ! नमामहे ॥ १ ॥

तव विषम मायाबस सुरासुर-नाग-नर-अग-जग हरे ! ।
भव-पंथ भ्रमत अमित दिवस-निसि काल कर्म-गुननि-भरे ॥
जे नाथ करि करुना बिलोके त्रिविधि दुख ते निर्वहे ।
भव-खेद-छेदन-दच्छ ! हम कहूं रच्छ, राम ! नमामहे ॥ २ ॥

जे ग्यान-मान-बिमत्त, तव भव-हरनि भक्ति न आदरी ।
ते पाइ सुर-दुर्लभ पदादपि, परत हम देखत हरी ! ॥
बिस्वास करि, सब आस परिहरि, दास तव जे होइ रहे ।
जपि नाम तव, बिनु भ्रम तरहि भव, नाथ ! सो समरामहे ॥ ३ ॥

जे चरन सिव-अज-पूज्य, रज सुभ परसि मुनिपतिनी तरी ।
नख-निर्गता, मुनि-बंदिता, त्रैलोक-पावनि सुरसरी ॥
ध्वज-कुलिस-अंकुस-कंज-जुत, बन फिरत कंटक किन लहे ।
पद-कंज-द्वंद ! मुकुंद ! राम ! रमेस ! नित्य भजामहे ॥ ४ ॥

अव्यक्त, मूलमनादि-तरु, त्वच चारि निगमागम भने ।
षट् कंध, साखा पंच-बीस, अनेक पर्न-सुमन घने ॥
फल जुगल बिधि कटु-मधुर, बेलि अकेलि जेहि आश्रित रहे ।
पल्लवत, फूलत, नवल नित संसार-बिटप ! नमामहे ॥ ५ ॥

जे ब्रह्म अजमद्वैतमनुभवगम्य मन पर ध्यावहीं ।
ते कहहुं, जानहुं, नाथ ! हम तव सगुन-जस नित गावहीं ॥
करुनायतन प्रभु ! सदगुनाकर ! देव ! यह बर मागहीं ।
मन-बचन-कर्म बिकार तजि, तव चरन हम अनुरागहीं ॥ ६ ॥

दो०—सबके देखत बेदन्ह, बिनती कीन्ह उदार ।

अंतर्धान भए पुनि, गए ब्रह्म - आगार ॥ १३ (क) ॥

बैनतेय ! सुनु, संभु तब, आए जहें रघुबीर ।

बिनय करत गवगद गिरा, पूरित पुलक सरीर ॥ १३ (ख) ॥

छं०—जय राम, रमारमनं, समनं । भवताप-मयाकुल, पाहि जनं ॥

अवधेस ! सुरेस ! रमेस ! बिभो ! । सरनागत मागत, पाहि प्रभो ! ॥ १ ॥

वससीस-बिनासन-बीसभुजा । कृत-द्वारि महा-महि-भूरि-रुजा ! ॥

रजनीचर-बृंद पतंग रहे । सर पावक-तेज प्रचंड दहे ॥ २ ॥

महिमंडल-मंडन चारुतरं । घृत - सायक - चाप - निषंग - बरं ॥

भव-भोह-महा-ममता-रजनी । तमपुंज, विवाकर - तेज - अनी ॥ ३ ॥

नरावतारवान् भवान् कुमारनाशपूर्वकम् भयङ्करं व्यथास्रजं प्रदाहितं समाचरत् ।
प्रपन्नपाल ईश्वरो दयामयो जयेद् भवान् स्वशक्तियुक्तरूपिणे समाचराम वन्दनम् ॥ १ ॥

हरे ! भवद्बुरुहचिद्वशत्वकारणात् समे सुरासुरा भुजङ्गमा नरा जडाश्च चेतनाः ।
गुणक्रियोघविष्टकैः प्रपूरिता भवायने दिवानिशं निरन्तरं परिभ्रमं श्रयन्ति ते ॥
तदेषु यान् भवान् कृपां विधाय संव्यलोकयत् त एव मुवितमानुषान् त्रिभेददुःखतः प्रभो !
भवद्यथाविनाशनप्रवीण ! राम ! तद् भवान् प्रपातु नः प्रणामकान् क्रियामहे भवत्कृते ॥ २ ॥

प्रबोधजन्यगर्वतो विमत्तभावमाश्रिताः अमानयन् न ये भवत्समर्चनं भवापहम् ।
अवाप्य देवदुर्लभं परं ततोऽपि तेऽपतन् इदं वयं स्वदृष्टिगं समाचराम हे हरे ! ॥
परन्तु विश्वस्य संविहाय सर्वकामनाः भवत्प्रबद्धसेवकाः प्रभूय संवसन्ति ये ।
प्रजप्य ते भवद्दृश्यं भवं तरन्त्ययस्मृतः अधीश ! तद्भवद्गतां स्मृतिं वयं क्रियामहे ॥ ३ ॥

भवत्पदद्वयञ्च यद् गिरीशपद्मजाचितम् सुमद्रयद्वजःस्पृशेर्मुनिप्रियातरत् तथा ।
नखाद् यदाश्रितान्निरेतू तपस्विबृन्दवन्दिता जगत्त्रयस्य पावनी दिव्यकसां तरङ्गिणी ॥
यदस्ति वज्रवारिजधजाङ्कुशप्रचिह्नितम् यदाप्तवद् वनाटनप्रसङ्गिकण्टकैः किणान् ।
भवत्पदाब्जयुग्मकं तदर्चयाम सन्ततम् मुकुन्द ! राम ! हे पयोजनुनिवासिनोपते ! ॥ ४ ॥

श्रुतिव्रजः पुराणसंहतिश्च यं द्रुमश्रुवन् प्रकृत्यमिष्यमूलकमनादिमन्त्रिकल्ककम् ।
रसप्रकाण्डसंयुतं सुपञ्चविंशशास्त्रिनम् अनेकपर्णसंयुतं प्रसूनपुञ्जसङ्कुलम् ॥
कटुप्रमिष्टभेदवत्फलद्वयेन संयुतम् स्वमात्रकाश्रयंकलत्रतत्पुपाश्रयात्मकम् ।
सदैव परलवान्वितं प्रफुल्लितं नवीनकम् नमाम तं वयं जगन्महीरुहस्वरूपिणम् ॥ ५ ॥

वदन्ति जन्मवर्जितं परं प्रभुं मनःपरम् तथैव केवलानुभूतनुं विचिन्तयन्ति ये ।
वदन्तु ते विदन्तु च प्रभो ! वयं तु केवलम् भवद्गुणान्वितं यशः प्रवर्णयाम सन्ततम् ॥
वयानिकेतन ! प्रभो ! सूरूपवद्गुणाकर ! समाचराम भिक्षितममुं वरं वयं विभो ! ।
यदस्तु नो नुरागिता विकारहानपूर्वकम् भवत्पदद्वये मनोवचः क्रियाकदम्बकैः ॥ ६ ॥

पश्यत्सु सर्वेऽपि सर्ववेदाः समाचरन् स्तोत्रमुदारमित्थम् ।
ततश्च गुप्ता अभवन् समे ते तथाऽगमन्नम्बुजजन्मलोकम् ॥ १३ (क) ॥

काकोऽवदद् वीश ! शृणोतु शम्भुरायात् तदा यत्र रघूत्तमोऽभूत् ।
सगद्गदोक्ति स्तवनं व्यथत रोमाञ्चपूर्णङ्गयुतस्तथाऽस्त ॥ १३ (ख) ॥

जयो स्ताद् भवान् राम ! लक्ष्मीनिवास ! जनं भ्याकुलं पातु भूमारहतः ।
अयोधेश ! देवेश ! लक्ष्मीश ! नाथ ! प्रपन्नं प्रभो ! पात्विति प्रार्थयेऽहम् ॥ १ ॥

द्विविक्सङ्ख्यदोदिङ्मुखध्वंसकारिन् ! कृतोर्वीमहासर्वदुःखप्रणाश ! ।
अभूवन् पतङ्गा य एवास्त्रपास्ते भवद्वाणवह्निप्रतापेन दग्धाः ॥ २ ॥

महीमण्डलातीवरम्यप्रभूषा भवान् सन्ध्यातोकृष्टचापेषुतूणः ।
महामोहमायामदाकाराराध्यास्तमो हन्तुमर्कप्रभापुञ्ज आस्ते ॥ ३ ॥

मनजात-किरात निपात किए । मृग-लोग-कुभोग सरेन हिए ॥
 हति, नाथ ! अनाथनि पाहि हरे ! बिषया-बन पावरं भूलि परे ॥ ४ ॥
 बहु रोग-बियोगन्हि लोग हए । भवदंघ्रि - निरादर के फल ए ॥
 भवसिधु अगाध परे नर ते । पदपंकज - प्रेम न जे करते ॥ ५ ॥
 अति दीन, मलीन, दुखी नितहीं । जिन्ह के पद-पंकज प्रीति नहीं ॥
 अवलंब भवंत कथा जिन्ह के । प्रिय संत-अनंत सदा तिन्ह के ॥ ६ ॥
 नहि राग, न लोभ, न मान-मदा । तिन्ह के, सम बैभव वा बिपदा ॥
 अहि ते तव सेवक होत मुदा । मुनि त्यागत जोग-भरोस सदा ॥ ७ ॥
 करि प्रेम निरंतर नेम लिए । पद-पंकज सेवत सुद्ध हिए ॥
 सम मानि निरादर-आदरही । सब संत सुखी बिचरंति मही ॥ ८ ॥
 मुनि-मानस-पंकज-मृग भजे । रघुबीर महा रनधीर अजे ॥
 तव नाम जपामि, नमामि हरी । भव - रोग - महागद - मान अरी ॥ ९ ॥
 गुन - सील - कृपा - परमायतन । प्रनमामि निरंतर श्रीरमन ॥
 रघुनंद ! निकंदय द्वंद्वघन । महिपाल ! बिलोक्य दीन जन ॥ १० ॥
 दो०—बार - बार बर मागउँ, हरषि देहु श्रीरंग ! ।
 पद-सरोज अनपायनी, भगति, सदा सतसंग ॥ १४ (क) ॥
 बरनि, उमापति, राम-गुन, हरषि गए कैलास ।
 तब प्रभु कपिन्ह दिवाए, सब बिधि सुखप्रद बास ॥ १४ (ख) ॥

सुनु खगपति ! यह कथा पावनी । त्रिविध ताप भव - भय - दावनी ॥
 महाराज - कर सुभ अभिषेका । सुनत लहहि नर बिरति-बिवेका ॥
 जे सकाम नर सुनिहि, जे गावहि । सुख-संपति नाना बिधि पावहि ॥
 सुर-दुर्लभ, सुख-करि जग - माहीं । अंतकाल रघुपति-पुर जाहीं ॥
 सुनिहि बिमुक्त, बिरत अरु बिषई । लहहि भगति-गति संपति नई ॥
 खगपति ! राम - कथा मैं बरनी । स्वमति-बिलास वास-दुख-हरनी ॥
 बिरति - बिवेक - भगति - दूढ़ - करनी । मोह - नदी कहँ सुंदर तरनी ॥
 नित नव मंगल कोसलपुरी । हरषित रहहि लोग सब कुरी ॥
 नित नई प्रीति रामपद - पंकज । सबके, जिन्हहि नमत सिव-मुनि-अज ॥
 मंगन बहु प्रकार पहिराए । द्विजन्ह दान नाना बिधि पाए ॥

दो०—ब्रह्मानंद-मगन कपि, सबके प्रभु-पद प्रीति ।

जात न जाने दिवस तिन्ह, गए मास षट बीति ॥ १५ ॥

बिसरे गृह सपनेहुँ सुधि नाही । जमि परद्रोह संत - मन - माहीं ॥
 तब रघुपति सब सखा बोलाए । आइ सबन्हि सादर सिरु नाए ॥
 परम प्रीति समीप बैठारे । भगत - सुखद मृदु बचन उचारे ॥
 तुम्ह अति कीन्ह मोरि सेवकाई । मुख पर केहि बिधि करौ बड़ाई ? ॥

स्मरव्याध आपातयन् नृन् कुरङ्गान् कुमोगात्मबाणेन चाविध्य चित्तम् ।
 हरे ! पातवनाथान् प्रमो ! तं निहत्य प्रपञ्चाटवीघ्नान्तिसंयुक्तवीनान् ॥ ४ ॥
 बहुव्याधिदुःखैर्हतास्सन्ति जीवा भवत्पादरीढाफलं त्वेतदास्ते ।
 निपातं गतास्ते भवाब्धावगाधे भवत्पादपदमद्वये ये न सक्ताः ॥ ५ ॥
 दरिद्रा मलाक्ताः सदा दुःखिनस्ते न ये सन्ति भावत्कपादाञ्जरक्ताः ।
 भवत्सङ्गतां ये कथां संश्रयन्ते प्रियास्सन्ति तेभ्यः सदा सत्परेशाः ॥ ६ ॥
 न मानो मदो रागलोभो च तेषु विषद्वंभवे तुल्यमाने च तेभ्यः ।
 मुदाऽतो भवद्दासतां यान्ति नित्यम् विहायाश्रयं योगिकं योगरक्ताः ॥ ७ ॥
 विधायानुरागं सदा सप्रतं ते पदाब्जे हृदा पूतकेनार्चयन्ति ।
 समौ ते विदित्वा सुमानापमानो क्षितौ सर्वसन्तः सुखाक्ता अटन्ति ॥ ८ ॥
 भजेऽहं मुनिस्वान्तपाथोजभृङ्ग ! त्वज्याजिसदधीर ! चेश्वाकुवीर ! ।
 भवद्द्वाजपी हे हरे ! चानमामि भवव्याधितोषधारे ! स्मयस्य ॥ ९ ॥
 गुणोत्कृष्टवृत्तानुकम्पासुगेह ! त्वहं सम्प्रवन्दे सदा श्रीविहार ! ।
 रघुप्रीतिकृद् ! युगपुञ्जं क्षिणोतु जनं दीनमालोकतां भूमिपाल ! ॥ १० ॥
 अमुं वरं शश्वदहं प्रयाचे प्रीतो भवान् यच्छतु हे रमेश ! ।
 अपायहीनास्तु पदाब्जभक्तितथास्तु मे सज्जनसङ्गतिश्च ॥ १४ (क) ॥
 गात्वेति रामस्य गुणान् गिरीशः कैलासमेति स्म मुदा समेतः ।
 ततः प्रभूर्दापयति स्म वासं सर्वैः प्रकारैः सुखं कपिभ्यः ॥ १४ (ख) ॥

शृणोतु वीश ! सर्वेषां पावनीयं कथा स्थिता । तापत्रयभवोदभूतभयविध्वंसकारिणी ॥
 महाराजस्य हितकृदभिषेकस्य वर्णनम् । श्रुत्वा नराः प्राप्नुवन्ति विवेकं विरतिं तथा ॥
 नराः सकामाः सन्तो ये शृण्वन्त्यभिवदन्ति च । लभन्तेऽनेकरूपाणि सुखान्यैश्वर्यमेव च ॥
 भुक्त्वा सुखानि विबुधदुर्लभानीह ते नराः । अन्तकाले रघुपतेरालयं संव्रजन्ति च ॥
 शृण्वन्ति जीवन्मुक्ता ये विरक्ता भोगिनस्तथा । लभन्ते ते क्रमाद् भक्तिं गतिं नूतनसम्पदम् ॥
 खगेश ! रामचन्द्रस्य कथां वर्णितवानहम् । यथास्वधीविलसनं त्रासदुःखविनाशिनीम् ॥
 भक्तिवैराग्यसद्बोधदृढताप्रविधायिनीम् । मोहरूपतरङ्गिण्यास्तरणायोत्तमां तरिम् ॥
 ततो नित्यमयोध्यायां नवभद्रजोऽभवत् । सर्ववर्गजना आसन् प्रमोदेन समन्विताः ॥
 प्रीतिर्नूतनाऽऽस्त सर्वेषां नित्यं रामपदाब्जयोः । ये वन्दन्त उमाघोशः पद्मजस्तापसास्तथा ॥
 वस्तुभूषा नैकरूपाः पर्यधाप्यन्त याचकैः । समवाप्यन्त विविधदानानि धरणीसुरैः ॥

समेऽपि मग्नाः परमात्ममोदे रामाङ्घ्रिहार्देन युताः प्लवङ्गाः ।

यातोऽपि घस्त्रान्न समेऽभ्यजानन् व्यतीतमासीदिति मासषट्कम् ॥ १५ ॥

व्यस्मरंस्ते गृहं स्वीयं न स्वप्नेऽपि तदस्मरन् । यथा सन्तो न नयन्ति परद्रोहं स्वमानसे ॥
 ततो रघुणामधिप आह्वयत् सकलान् सखीन् । आगत्यानमयन् कानि सकला अपि सादरम् ॥
 समुपावेशयत् सर्वान् सपरप्रीतिं सन्निधौ । भक्तसौख्यप्रदो वाच मृदुलामुदचारयत् ॥
 यूयं विहितवन्तः स्थ सेवकत्वं परं मम । करवाणि कथा रीत्या युष्मदग्रे प्रशंसनम् ॥

ताते मोहि तुम्ह अति प्रिय लागे । मम हित-लागि भवन सुख त्यागे ॥
 अनुज, राज, संपति, वंदेही । देह, गेह, परिवार, सनेही ॥
 सब मम प्रिय नहि तुम्हहि समाना । मृषा न कहउँ, मोर यह बाना ॥
 सबकें प्रिय सेवक, यह नीती । मोरें अधिक दास पर प्रीती ॥

दो०—अब गृह जाहु सखा सब, भजेहु मोहि वृद्ध नेम ।

सदा सबंगत, सबंहित, जानि करेहु अति प्रेम ॥ १६ ॥

सुनि प्रभु-वचन, मगन सब भए । को हम, कहाँ, विसरि तन गए ॥
 अकटक रहे, जोरि कर आगे । सकहि न कछु कहि, अति अनुरागे ॥
 परम प्रेम तिन्ह कर, प्रभु देखा । कहा बिबिधि बिधि ग्यान विसेषा ॥
 प्रभु सन्मुख कछु कहन न पारहि । पुनि-पुनि चरन-सरोज निहारहि ॥
 तब प्रभु भूषन - बसन मगाए । नाना रंग अनूप सुहाए ॥
 सुग्रीवहि प्रथमहि पहिराए । बसन भरत निज हाथ बनाए ॥
 प्रभु - प्रेरित लछिमन पहिराए । लंकापति रघुपति - मन भाए ॥
 अंगद बैठ रहा, नहि डोला । प्रीति देखि, प्रभु ताहि न बोला ॥

दो०—जामवंत - नीलादि सब, पहिराए रघुनाथ ।

हियें धरि राम-रूप सब, चले नाइ पद माथ ॥ १७ (क) ॥

तब अंगद उठि, नाइ सिर, सजल-नयन कर जोरि ।

अति विनीत बोलेउ वचन, मनहुं प्रेम-रस बोरि ॥ १७ (ख) ॥

सुनु सबंग्य ! कृपा-सुख-सिधो ! । दीन - दयाकर ! आरत - बंधो ! ॥
 मरती बेर नाथ ! मोहि बाली । गयउ तुम्हारेहि कोंछें घाली ॥
 असरन - सरन ! बिरदु - संभारी ! । मोहि जनि तजहु, भगत-हितकारी ! ॥
 मोरें तुम्ह प्रभु - गुर - पितु - माता । जाउँ कहाँ तजि पद-जलजाता ? ॥
 तुम्हहि बिचारि कहहु नरनाहा ! । प्रभु तजि, भवन काज मम काहा ? ॥
 बालक ग्यान - बुद्धि - बल - हीना । राखहु सरन, नाथ ! जन दीना ॥
 नीचि टहल गृह के सब करिहउँ । पदपंकज बिलोकि, भव तरिहउँ ॥
 अस कहि, चरन परेउ, प्रभु पाहीं । अब जनि नाथ ! कहहु गृह जाही ॥

दो०—अंगद-वचन विनीत सुनि, रघुपति कहनासीव ।

प्रभु उठाइ, उर लायउ, सजल - नयन - राजीव ॥ १८ (क) ॥

निज उर-माल-बसन-मनि, बालितनय पहिराइ ।

बिदा कोन्हि भगवान तब, बहु प्रकार समुझाइ ॥ १८ (ख) ॥

भरत, अनुज - सोमिति - समेता । पठवन चले भगत - कृत चेता ॥
 अंगद - हृदयें प्रेम नहि थोरा । फिरि-फिरि चितव राम की ओरा ॥
 बार - बार कर दंड - प्रनामा । मन अस, रहन कहहि मोहि रामा ॥
 राम - बिलोकनि, बोलनि, चलनी । सुमिरि-सुमिरि सोचत, हंस मिलनी ॥
 प्रभु - रुख देखि, बिनय बहु भाषी । चलेउ हृदयें पद - पंकज राखी ॥
 अति आदर सब कपि पहुँचाए । भाइन्ह - सहित भरत पुनि आए ॥

अतीव रुचिता यूयं वर्तध्वे मत्कृते ततः । यतो भद्राय मे पर्यत्यजतागारसौख्यके ॥
अनुजा राज्यसम्पत्ती विदेहाधिपनन्दिनी । शरीर मामकं गेहं परिवारः सुहृज्जनाः ॥
सर्वाण्येतानि मे नैव प्रियाणि स्थ प्रिया यथा । प्रभापे नैव मिथ्येति स्वभावो वर्तते मम ॥
नियमोऽयं वर्तते यत् सर्वेभ्यः सेवकाः प्रियाः । किन्त्वस्ति परमा प्रीतिर्मदीया मम सेवके ॥

तद् यात गेहं सकलाः सखायो मां ममजध्वं सद्व्रतञ्च ।

सर्वत्रयं सर्वहितञ्च नित्यं विज्ञाय हार्दं परमं विधत् ॥ १६ ॥

प्रभोर्वचनमाकर्ण्य प्रेममग्नाः समेऽभवन् । के वयं स्मः कुत्र चेति व्यस्मरन् स्ववपूष्यपि ॥
निनिमेषदृशो रामपुरो बद्ध्वाञ्जलि स्थिताः । परमणानुरागेण किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशकन् ॥
तेषां हार्दं समुत्कृष्टं विलोक्य रघुनायकः । तेभ्यो विनिष्टं बोधं च नानाविधमुपादिशत् ॥
नाशकनुवंस्ते किमपि वक्तुमग्रे रघुप्रभोः । पुनः पुनः समैक्षन्त तस्य पादसरोरुहे ॥
आनायतत् ततो भूषा वसनानि तथा प्रभुः । नानावर्गान्यतुल्यानि युवतानि परशोभया ॥
रम्यग्रीवेण तान्यादौ सर्वतः पर्यधापयत् । भरतो निजपाणिभ्यां वस्त्राणि समयोजयत् ॥
प्रेरितो रघुनाथेन लक्ष्मणः पर्यधापयत् । लङ्केशेन तदालोक्य रामोऽभूत् प्रीतिमानसः ॥
आसीन एवासीद् वालिसूनुर्न चलितोऽभवत् । तस्यातिप्रेमसंवीक्ष्य नाह्वयत् तं रघूत्तमः ॥

ऋक्षेशनीलप्रमुखान् समग्रान् व्यभूषयद् राघववंशनाथः ।

रामस्य रूपं हृदये निधायाचलन् समे कं प्रणमय्य चाङ्घ्रयोः ॥ १७ (क) ॥

ततोऽङ्गदः प्रोत्थित आनमय्य कं साम्बुनेत्रो विहिताञ्जलिः सन् ।

अतीव नम्रां गिरमभ्यवोचत् कृत्वा ध्रुवं प्रेमरसे निमग्नाम् ॥ १७ (ख) ॥

कृपासुखाब्धे ! सर्वज्ञ ! समाकर्णयताद् भवान् । दीनानुकम्पाकर ! हे व्यथितप्राणिबान्धव ! ॥
पञ्चत्वप्राप्तिसमये वाली मामघिनायक ! । भवतोऽङ्के विनिक्षिप्य व्यदधाद् गमनक्रियाम् ॥
स्मृत्वा प्रतिज्ञां शरणहोनेभ्यः शरणप्रद ! । मा परित्यजताद् भक्तकल्याणकर ! मां भवान् ॥
भवान् मे प्रभुराचार्यो जनको जननी तथा । कुत्र गच्छानि सन्त्यज्य भवतः पादपङ्कजे ॥
नरनाथ ! भवानेन विचार्य प्रतिभाषताम् । यत् त्यक्त्वेषं वर्तते किं कर्तव्यं भवनेन मे ॥
बालकं बोधघिषणाशक्तिभिः परिवर्जितम् । दासं मां दीनतायुक्तं शरणे स्थापयस्त्विन ! ॥
नीचामपि समां सेवां करिष्ये गैहिकीमहम् । वीक्ष्य भावत्कपादाब्जे तरिष्यामि भवं तथा ॥
हृत्युक्त्वा पादपतितः सन्नभूतेश ! पातु माम् । मा भाषताञ्च 'भवनं याहीति' रघुनाथ ! माम् ॥

श्रुत्वाङ्गदस्येति वचो विनीतं सीमा दयाया रघुवंशनाथः ।

उत्थाप्य तं वत्सगतं व्यधत् प्रभुस्तथामूत् सपयोऽक्षिपद्मः ॥ १८ (क) ॥

स्वोरःस्रजं वस्त्रमणिप्रभूषा आरोप्य बाल्यङ्गभवस्य देहे ।

प्रास्थापयत् तं भगवांस्तदानीं दत्त्वा च तस्मै बहुरीति बोधम् ॥ १८ (ख) ॥

कैकेयीनन्दनः शत्रुघ्नलक्ष्मणसमन्वितः । भक्तकर्म स्मरन् प्रस्थापयितुं तं समव्रजत् ॥
अनल्पप्रेमसम्पूर्णमानसो वालिनन्दनः । परावृत्य परावृत्यापश्यद् रघुपतिं प्रति ॥
पुनः पुनः स व्यदधात् प्रणामं दण्डसन्निभम् । चित्ते व्यचारयदपि यन्मां स्थातुं वदेत् प्रभुः ॥
रामस्य वीक्षणं शब्दप्रयोगं गमनं तथा । विहस्य मिलनं स्मृत्वा स्मृत्वा च विकलोऽभवत् ॥
किन्तु वीक्ष्य प्रभोर्भावमुक्त्वा नम्र वचो बहु । तस्य पादाब्जयुगलं निधाय हृदि सोऽचलत् ॥
परमादरसंयुक्तं प्रस्थाप्य सकलान् कपीन् । भ्रातृभ्यां सहितो भूय आगच्छत् कैकेयीसुतः ॥

तब सुग्रीव - चरन, गहि नाना । भाँति, बिनय कीन्हे हनुमाना ॥
दिन दस, करि रघुपति-पद सेवा । पुनि तब चरन देखिहउँ देवा ॥
पुन्य - पुंज तुम्ह पवनकुमारा । सेवहु जाइ कृपा - आगारा ॥
अस कहि, कपि सब चले तुरंता । अंगद कहइ, सुनहु हनुमंता ॥

बो०—कहेहु बंडवत प्रभु सैं, तुम्हहि कहउँ कर जोरि ।

बार-बार रघुनायकहि, सुरति कराओहु मोरि ॥ १९ (क) ॥

अस कहि चलैउ बालिसुत, फिरि आयउ हनुमंत ।

तासु प्रीति प्रभु सन कहौ, मगन भए मगवंत ॥ १९ (ख) ॥

कुलिसहु चाहि कठोर अति, कोमल कुसुमहु चाहि ।

चित्त खगेस ! राम कर, समुझि परइ कहु काहि ? ॥ १९ (ग) ॥

पुनि कृपाल लियो बोलि निषादा । दीन्हे भूषन - बसन - प्रसादा ॥
जाहु भवन, मम सुमिरन करैह । मन - क्रम - बचन धर्म अनुसरैह ॥
तुम्ह मम सखा भरत-सम भ्राता । सदा रहैहु पुर आवत - जाता ॥
बचन सुनत, उपजा सुख भारी । परैउ चरन, भरि लोचन बारी ॥
चरन - नलिन उर धरि, गृह आवा । प्रभु - सुभाउ परिजनन्हि सुनावा ॥
रघुपति - चरित देखि पुरबासी । पुनि-पुनि कहँहि धन्य सुखरासी ॥
राम - राज बैठें, त्रैलोका । हरषित भए, गए सब सोका ॥
बयर न कर काहू - सन कोई । राम - प्रताप बिषमता खोई ॥

बो०—बरनाश्रम निज-निज धरम, निरत, बेद-पथ लोग ।

चलहि, सदा पावहि सुखहि, नहि भय-सोक, न रोग ॥ २० ॥

दैहिक, दैविक, भौतिक तापा । राम-राज नहि काहुहि व्यापा ॥
सब नर करहि परस्पर प्रीती । चलहि स्वधर्म-निरत श्रुति-नीती ॥
चारिउ चरन धर्म जग - माहीं । पूरि रहा, सपनेहुँ अघ नाहीं ॥
राम - भगति - रत नर अरु नारी । सकल परम गति के अधिकारी ॥
अल्पमृत्यु नहि कवनिउ पीरा । सब सुंदर, सब बिरज सरीरा ॥
नहि दरिद्र, कौउ दुखी, न दीना । नहि कौउ अबुध, न लच्छनहीना ॥
सब निर्दभ धर्मरत पुनी । नर अरु नारि चतुर, सब गुनी ॥
सब गुनग्य, पंडित, सब ग्यानी । सब कृतग्य, नहि कपट-सयानी ॥

बो०—राम-राज, नमगेस ! सुनु, सचराचर जग माहि ।

काल - कर्म - सुसाध - गुन, - कृत बुख काहुहि नाहि ॥ २१ ॥

भूमि सप्त सागर मेखला । एक भूप रघुपति कोसला ॥
भुअन अनेक रोम - प्रति जासू । यह प्रभुता कछु बहुत न तासू ॥
सो महिमा समुझत प्रभु केरी । यह बरनत हीनता घनेरी ॥
सोउ महिमा, खगेस ! जिन्ह जानी । फिरि ओहि चरित तिन्हहुँ रति मानी ॥
सोउ जाने - कर फल यह लीला । कहहि महा मुनिबर दमसीला ॥

ततः सुरम्यकण्ठस्य गृहीत्वा चरणद्वयम् । नानाप्रकारं विनयं विधायान्नूत वातजः ॥
दशवासरपर्यन्तं कृत्वा रामाङ्घ्रिसेवनम् । पुनर्द्रक्ष्यामि हे देव ! भवतश्चरणद्वयम् ॥
सोऽभाषतासि त्वं पुण्यपुञ्जो हे वातनन्दन ! । गतिं श्रयित्वानुकम्पावेश्मनः सेवनं कुरु ॥
इत्युक्ते तेन तत्कालमचलन् कपयः समे । अङ्गदोऽभाषत शृणु त्वं हे पवननन्दन ! ॥

बद्ध्वाञ्जलिं त्वां विनिवेदये यद् ब्रवीहि दण्डप्रणतिं प्रभुं मे ।

पुनः पुनः कारय मे स्मृतिञ्च रघुक्षितोशान्वयनायकेन ॥ १९ (क) ॥

प्रोच्येत्ययाद् वालिशरीरजातस्ततः परावर्तत वातजातः ।

स्नेहं तदीयं प्रभुमब्रवीच्च निमग्नतामैद् भगवांश्च तस्मिन् ॥ १९ (ख) ॥

काकोऽबदद् वीश ! पवेः कठोरतरं प्रसूनावतिकोमलञ्च ।

रामस्य चित्तं किमिहास्ति शक्यं केनापि विज्ञातुमिति ब्रवीतु ॥ १९ (ग) ॥

निषादमनुकम्पालुराहूतं व्यदधात् ततः । प्रादात् प्रसादरूपाणि विभूषा वसनानि च ॥
अब्रूतापि गृहं याहि तत्र मे स्मरणं कुरु । मनसा कर्मणा वाचा धर्मानुसरणं कुरु ॥
त्वं वर्तसे मम सखा भ्राता च भरतोपमः । गमनागमनं कुर्वन्नयोध्यायां सदा भव ॥
श्रुत्वा प्रभोर्भारतीं स उत्पन्नातिसुखोऽभवत् । पदद्वयेऽपतदपि प्रपूर्णजललोचनः ॥
प्रभोः पादाम्बुजे चित्ते निधाय गृहमागमत् । परिवारजनान्श्रावयच्छीलमधीशितुः ॥
रघुनाथस्य चरितं विलोक्य पुरवासिनः । पुनः पुनरबोचन् यत् सुखराशिरयं कृती ॥
रामे सिंहासनासीने सञ्जाते भुवनत्रयम् । प्रसन्नमभवत् तस्य शोकाः सर्वे लयं गताः ॥
न कोऽपि केनचिदपि साकं वैरं समाचरत् । सर्वेषामपि वैषम्यं लीनं रामप्रतापतः ॥

स्वस्वेष्टवर्णश्रमधर्मरक्ता जनाः सदाऽऽम्नायसृतावगच्छन् ।

निरन्तरं सौख्यमवाप्नुवंश्च तेषां न मीतिर्न रजो न शोकः ॥ २० ॥

शारीरिका नैयतिकाः सन्तापा भौतिका अपि । रामराज्येन कमपि व्याप्नुवन्ति स्म देहिनम् ॥
प्रकुर्वन्ति स्म सर्वेऽपि नराः प्रीतिं परस्परम् । वेदोक्तनीतिनिरताः स्वोयं धर्मं समाचरन् ॥
धर्मश्चतुर्भिरचरणैर्युक्तो व्याप्तोऽभवद् भुवि । किल्बिषं स्वप्नकालेऽपि नाभवत् स्थितिसंयुतम् ॥
नरा नार्योऽप्यवर्तन्त रामभक्तिपरायणाः । परमाया गतेः सर्वे एवासन्नधिकारिणः ॥
नाल्पायुष्यभवंमृत्युर्न च कापि व्यथाभवत् । सर्वेऽप्यासन् रम्यदेहास्तथा रोगविवर्जिताः ॥
न कोऽप्यासीद् द्रव्यहीनो दुःखी वा दीनतायुतः । अबुधोऽपि न कोऽप्यासीद् बालक्षणविवर्जितः ॥
सर्वेऽपि दम्भरहितास्तथा धर्मपरायणाः । नरा नार्यः समेऽप्यासंश्चतुरा गुणसंयुताः ॥
सर्वेऽपि गुणवेत्तारः पण्डिता ज्ञानिनः समे । सर्वे कृतज्ञाः कपटचातुरीपरिवर्जिताः ॥

शृणोतु पक्षीश्वर ! रामराज्ये सचेतनाचेतनसर्वलोके ।

गुणस्वभावाखिलकर्मकालः कृता यथा कस्यचिदप्यमूत्र ॥ २१ ॥

ऋषिसङ्ख्याकपाथोधिमेखलासहितक्षितेः । एक एव महीपालोऽस्त्ययोध्यायां रघूत्तमः ॥
नाना ब्रह्माण्डानि सन्ति प्रत्येकं लोम्नि यद्गते । तस्यार्थे नाधिका काचिदियं सर्वमहीशिता ॥
तत् संविज्ञाय माहात्म्यं रघुवंशशिरोमणेः । मयानुभूयते तीव्रा हीनतैत्तप्रवर्णने ॥
यैरपीदं परिज्ञातं माहात्म्यं विहंगाधिप ! । मन्यते तैरप्यभीक्ष्णमेतस्मिन् चरिते रतिः ॥
एतल्लीलानुभूतिस्तद्बोधस्यापि फलं स्थितम् । वदन्तीत्यं मुनिवरा महान्तो दमकारकाः ॥

राम - राज कर सुख - संपदा । बरनि न सकइ फनीस, सारदा ॥
सब उदार, सब पर - उपकारी । बिप्र - चरन - सेवक नर - नारी ॥
एकनारि - व्रत - रत सब झारी । ते मन-बच-क्रम पति-हितकारी ॥

दो०—बंड जतिन्ह कर, भेद-जहँ नर्तक-नृत्य-समाज ।

जीतहु मनहि, सुनिअ अस, रामचंद्र के राज ॥ २२ ॥

फूलहि-फरहि सदा तरु-कानन । रहहि एक सँग गज - पंचानन ॥
खग - मृग सहज बयल बिसराई । सबन्हि परस्पर प्रीति बढ़ाई ॥
कूर्जहि खग - मृग नाना वृंदा । अभय चरहि बन, करहि अनंदा ॥
सीतल - सुरभि पवन बह मंदा । गुंजत अलि लै चलि मकरंदा ॥
लता - बिटप मार्गे मधु चवहीं । मनभावतो धेनु पय सवहीं ॥
ससि - संपन्न सदा रह धरनी । त्वेताँ भइ कृतजुग के करनी ॥
प्रगटीं गिरिन्ह बिबिधि मनि-खानी । जगदातमा भूप जग जानी ॥
सरिता सकल वहाँह बर बारी । सीतल, अमल, स्वादु सुखकारी ॥
सागर निज मरजादाँ रहहीं । डारहि रत्न तटन्हि, नर लहहीं ॥
सरसिज - संकुल सकल तड़ागा । अति प्रसन्न दस दिसा-विभागा ॥

दो०—बिधु महि पूर मयूखन्हि, रबि तप, जेतनेहि काज ।

मागें बारिद देहि जल, रामचंद्र के राज ॥ २३ ॥

कोटिन्ह बाजिमेध प्रभु कीन्है । दान अनेक द्विजन्ह कहं दीन्है ॥
श्रुति - पथ - पालक धर्म - धुरंधर । गुनातीत, अरु भोग पुरंदर ॥
पति - अनुकूल सदा रह सीता । सोभा - खानि, सुसील, विनीता ॥
जानति कृपासिंधु - प्रभुताई । सेवति चरन - कमल मन लाई ॥
जद्यपि गृहँ सेवक - सेवकिनी । बिपुल सदा सेवा - बिधि गुनी ॥
निज कर गृह - परिचरजा करई । रामचंद्र - आयसु अनुसरई ॥
जैहि बिधि कृपासिंधु सुख मानइ । सोइ कर श्री सेवा-बिधि जानइ ॥
कौसल्यादि सासु गृह माहीं । सेवइ सबन्हि, मान-मद नाहीं ॥
उमा ! रमा, ब्रह्मादि - बंदिता । जगदंबा संततमर्निदिता ॥

दो०—जासु कृपा-कटाच्छु, सुर, चाहत, चितव न सोइ ।

राम - पदारविंद - रति, करति सुभावहि खोइ ॥ २४ ॥

सेवहि सानुकूल सब भाई । राम-चरन रति अति अधिकाई ॥
प्रभु - मुख - कमल बिलोकत रहहीं । कबहुँ कृपाल हमहि कछु कहहीं ॥
राम करहि भ्रातन्ह पर प्रीती । नाना भाँति सिखावहि नीती ॥
हरषित रहहि नगर के लोग । करहि सकल सुर-दुर्लभ भोगा ॥
अहनिमि बिधिहि मनावत रहहीं । श्रीरघुबीर - चरन - रति चहहीं ॥
दुइ सुत सुंदर सीताँ जाए । लव - कुस बेद - पुरानन्ह गाए ॥
दोउ बिजई, बिनई, गुन - मंदिर । हरि-प्रतिबिंब मनहुँ, अति सुंदर ॥
दुइ - दुइ सुत सब भ्रातन्ह केरे । भए रूप - गुन - सील घनेरे ॥

रामराज्यात् समुद्भूतं प्रमोदं सम्पदं तथा । गदितुं शक्नुतो नैव फणिराजोक्तिदेवते ॥
तस्मिन्नुदाराः सर्वेऽपि परोपकृतिकारकाः । पुरुषा योषितोऽप्यासन् भूदेवपदसेवकाः ॥
एकनारीव्रतरताः पुरुषाः सकला अपि । नार्योऽपि कर्मवाक्चित्तैः पतिक्षेमविधायिकाः ॥

दण्डो यतीनां कर एव भेदो यत्राभवन्नर्तकनृत्यवृन्दम् ।

जयारवोऽश्वयत हृज्जयार्थमित्यास्त नान्यत्र च रामराज्ये ॥ २२ ॥

पुष्पिताः फलिताश्चासन् सततं तरवो वने । मध्वैकत्रावसंश्च नागाः पञ्चानना अपि ॥
खगा मृगाश्च विस्मृत्य स्वाभाविकविरोधिताम् । ते पारस्परिकं प्रेम सकला अप्यवर्धयन् ॥
निकूजन्ति स्म विहगा नानाविधमृगव्रजाः । अभयं विचरन्ति स्म हृष्यन्ति स्म च कानने ॥
शीतलः सुरभिर्मन्दो वहति स्म समीरणः । गृहीत्वा मधु यातारो गुञ्जन्ति स्म मधुव्रताः ॥
लता द्रुमा अपि मधु च्यावयन्ति स्म याचिताः । परिसंस्त्रावयन्ति स्म यथेच्छं धेनवः पयः ॥
सदैव सस्यसम्पन्ना जायते स्म वमुन्धरा । त्रेतायुगे जायते स्म स्थितिः सत्ययुगोद्भवः ॥
शैलाः प्रकटयन्ति स्म मणीनां विविधाः खनीः । विजाय जगदात्मानं सञ्जातं वसुधाधिपम् ॥
वहन्ति स्म वरं वारि स्रोतस्विन्यः समा अपि । शीतलं विमलं स्वादु मुखस्य प्रविधायकम् ॥
मर्यादायां स्वकीयायां तिष्ठन्ति स्म पयोधयः । मणीस्तटे क्षिपन्ति स्म तान् लभन्ते स्म मानवाः ॥
भवन्ति स्माब्जसम्पूर्णास्तडागाः सकला अपि । अतीव दशदिग्भागा जायन्ते स्म मुदन्विताः ॥

करैर्महीं पूरयति स्म सोमः कृत्यानुसारं तपति स्म भास्वान् ।

संयाचिताः कं ददते स्म मेघा राज्ये रघूणामधिनायकस्य ॥ २३ ॥

अनेककोटीस्तुरगमेधानामकरोत् प्रभुः । विप्रेभ्योऽदाच्च दानानि युवतानि बहुरीतिभिः ॥
रामोऽस्ति वेदमार्गस्य पालो धर्मधुरन्धरः । गुणत्रयपरः सौख्यभोगे विबुधनायकः ॥
अनुकूला वर्तते स्म पत्युर्जनकनन्दिनी । शोभाया आकरो रम्यशीला विनयशालिनी ॥
जानाति स्मानुकम्पाया निधेः सम्प्रभुतामसौ । सेवते स्म च पादाब्जयुग्मं संयोज्य मानसम् ॥
गृहे वर्तन्ते स्म दासा दासिका अपि यद्यपि । सेवाविधाने परमं दक्षा अपि सदैव ते ॥
परिचर्यां करोति स्म स्वपाणिभ्यां तथापि सा । करोति स्मानुसरणमाज्ञाया राघवेशितुः ॥
येनैव विधिना सौख्यममन्यत दयानिधिः । तमेव संव्यधत् श्रीः सेवाविधिमवेदयतः ॥
कौसल्याप्रमुखाः श्वश्र्वो या वर्तन्ते स्म वेश्मनि । असेवत समास्ताः सा मदमानविवर्जिता ॥
शिवो वक्ति शिवे ! सीता विध्यादिसुरवन्दिता । जगतां जननी सर्वदेवानिन्दितरूपिणी ॥

कृपाकटाक्षं प्रिबुधा धदीयं वाञ्छन्ति सा किन्तु न वीक्षते तान् ।

संवाकरोत् प्रेम पदाब्जयुग्मे रामस्य सन्त्यज्य परं स्वभावम् ॥ २४ ॥

सानुकूल्या असेवन्त बान्धवाः सकला अपि । रामस्य पादशोक्तेषामत्याधिक्ययुता रतिः ॥
ते व्यलोकन्त सततं प्रभोर्मुखसरोरुहम् । यत् कृपालुः किमपि नः कदाचित् कथयिष्यति ॥
बान्धवेषु परां प्रीतिं व्यधत् रघुनायकः । नानाप्रकारसयुक्तानोति तिष्ठेय उपदिशत् ॥
आसन् प्रमोदसंयुक्ता नगरस्य निवासिनः । अपत्यदुर्लभान् भोगानभुञ्जन् सकला अपि ॥
अहर्निशं प्रार्थयन्त ते सरोजभवं तथा । ऐच्छन् रतिं श्रीयुक्तस्य रघुवीरस्य पादयोः ॥
विदेहाधिपनन्दिन्या जातो द्वौ सुन्दरो सुतो । नाम्ना लवकुशावित्थं वेदा व्यासगिरोऽवदन् ॥
द्वावप्यास्तां विजयिनो विनीतो गुणमन्दिरे । नूनं तौ परमे रम्ये प्रतिबिम्बे रमापतेः ॥
सर्वेषामपि बन्धूनां जातो द्वौ द्वौ तनूद्भवौ । अतीव रूपसम्पन्नौ गुणशीलसमन्वितौ ॥

दो०—ग्यान - गिरा - गोतीत अज, माया - मन - गुन - पार ।

सोइ सच्चिदानन्द-घन, कर नर-चरित उदार ॥ २५ ॥

प्रातकाल सरऊ करि मज्जन । बैठहि सभाँ, संग द्विज, सज्जन ॥
बेद - पुरान बसिष्ट बखानहि । सुनहि राम, जद्यपि सब जानहि ॥
अनुजन्ह - संजुत भोजन करहीं । देखि, सकल जननीं सुख भरहीं ॥
भरत - सनुहन दोनउ भाई । सहित - पवनसुत उपवन जाई ॥
बूझहि बैठि राम - गुन - गाहा । कह हनुमान, सुमति अवगाहा ॥
सुनत बिमल गुन, अति सुख पावहि । बहुरि-बहुरि करि बिनय, कहावहि ॥
सबके गृह-गृह होहि पुराना । राम-चरित पावन बिधि नाना ॥
नर अरु नारि राम - गुन - गानहि । करहि, दिवस-निसि जात न जानहि ॥

दो०—अवधपुरी - बासिन्ह कर, सुख - संपदा - समाज ।

सहस सेष नहि कहि सकहि, जहं नृप राम विराज ॥ २६ ॥

नारदादि, सनकादि, मुनीसा । दरसन - लागि कोसलाधीसा ॥
दिन प्रति सकल अजोड्या आवहि । देखि नगर बिरागु बिसरावहि ॥
जातरूप - मनि - रचित अटारी । नाना रंग रुचिर गच ढारी ॥
पुर चहुँ पास कोट अति सुंदर । रचे कंगूरा रंग - रंग - बर ॥
नवग्रह - निकर अनीक बनाई । जनु घेरी अमरावति आई ॥
महि बहुरंग - रचित गच - काँचा । जो बिलोकि, मुनिवर-मन नाचा ॥
धवल - घाम ऊपर नभ चुंबत । कलस मनहुँ रवि-मसि-दुति निदत ॥
बहु मनि-रचित झरोखा भ्राजहि । गृह-गृह प्रति मनि-दीप विराजहि ॥

छं०—मनि-दीप राजहि, भवन भ्राजहि, देहरीं विद्रुम-रची ।

मनि खंभ, मीति, बिरंचि बिरची, कनक-मनि-मरकत-खची ॥

सुंदर मनोहर मंदिरायत, अजिर रुचिर फटिक रचे ।

प्रति द्वार-द्वार कपाट-पुरट बनाइ बहु बज्रन्हि खचे ॥

दो०—चार चित्रसाला गृह, - गृह - प्रति लिखे बनाइ ।

राम-चरित जे निरख मुनि, ते मन लेहि चौराइ ॥ २७ ॥

सुमन - बाटिका सबहि लगाई । विविध भाँति करि जतन बनाई ॥
लता ललित बहु जाति सुहाई । फूलहि सदा बसंत कि नाई ॥
गुंजत मधुकर मुखर मनोहर । मारुत त्रिविधि सदा बह सुंदर ॥
नाना खग बालकन्हि जिआए । बोलत मधुर, उड़ात सुहाए ॥
मोर, हंस, सारस, पारावत । भवननि पर सोभा अति पावत ॥
जहँ-तहँ देखहि निज परिछाहीं । बहु बिधि कूजहि, नृत्य कराहीं ॥
सुक - सारिका पढ़ावहि बालक । कहहु राम, रघुपति जन-पालक ॥
राज - दुआर सकल बिधि चारु । बीथीं, चौहट, रुचिर बजारु ॥

छं०—बाजार रुचिर, न बनइ बरनत, बस्तु बिनु - गथ पाइए ।

जहं सूप रमानिवास, तहें की संपदा, किमि गाइए ? ॥

परोऽस्ति यो बोधचिदिन्द्रियेभ्यो मायागुणस्वान्तपरोऽप्यजन्मा ।

स एव सच्चित्परमप्रमोदघनश्चरित्रं कुरुते स्म नारम् ॥ २५ ॥

रामः सरथवां सम्पाद्य मञ्जनं वासरानने । आस्ते स्म संसदि महीदेवसाधुसमन्वितः ॥
वसिष्ठः सम्भाषते स्म वेदान् व्यासवर्चांसि च । रामचन्द्रः शृणोति स्म सर्वं वेत्ति स्म यद्यपि ॥
भोजनं प्रभुनक्ति स्म सोऽनुजैः परिसंयुतः । मोदपूर्णा भवन्ति स्म वीक्ष्येत्थं मातरः समाः ॥
भरतोऽरिनिहन्ता च बान्धवो युगलात्मकौ । गत्वोद्यानानि पवनतनुजातसमन्वितौ ॥
तत्रासीनौ पृच्छतः स्म गाथा रामगुणाश्रिताः । अवगाह्य सुमत्या ता ब्रूते स्म पवनारमजः ॥
परं सुखं प्राप्नुतः स्मो निशम्य विमलान् गुणान् । परिभाषयतः स्मापि प्रार्थ्य तेन पुनः पुनः ॥
भवन्ति स्म पुराणानि सर्वेषामपि वेश्मसु । नानाविधानि पूतानि रामस्य चरितानि च ॥
गायन्ति स्म गुणान् रामश्रितान् नार्यो नरा अपि । न जानन्ति स्म तन्मग्ना यातो वारान् क्षपा अपि ॥

सम्पत्सुखीघं रघुराजधानीनिवासकर्मश्रयिणां प्रवक्तुम् ।

सहस्रशेषा अपि नैव शक्ता रामोऽधिराड् यत्र विराजते स्म ॥ २६ ॥

मुनीशानाः सरोजन्मसुताद्याः सनकादयः । विधातुं दार्शनं कर्म कोसलानामघीशितुः ॥
प्रतिवासरमागच्छन्नयोर्ध्यां सकला अपि । नगरीं समवालोच्य वैराग्यं व्यस्मरन्नपि ॥
आसन्नट्टालिकास्तस्यां हेमरत्नविनिर्मिताः । ताः कुट्टिमोर्वीसहिता नानावर्णमनोरमाः ॥
अतीवरम्यः प्राकारः परितो नगरीं स्थितः । शृङ्गाणि नानावर्णानि वराण्युपरितस्य च ॥
नवसङ्ख्यग्रहैर्नूनं संविनिर्मय वाहिनीम् । समागत्य सुराधीशनगरी परिवारिता ॥
महीतले नैकवर्णरचितं रत्नकुट्टिमम् । यद् विलोक्याचरन्त्यं मुनीनामपि मानसम् ॥
उच्चैर्धवलधामानि चुम्बन्ति स्म नभस्तलम् । अनिन्दन् कलशास्तेषां नूनं भानुविधुद्युतिम् ॥
गवाक्षा द्योतिता आसन् नानामणिविनिर्मिताः । व्यराजन्त प्रदीपाश्च मणीनां प्रतिमन्दिरम् ॥

विराजिताः सुरत्नजाः प्रदीपका गृहान्तरे प्रकाशितश्च देहलीव्रजः प्रवालनिर्मितः ।

मणिप्रगोलसंश्रयास्तथा सुवर्णमित्तयः हरिन्मणिप्रपूरिता ध्रुवं कृताः स्वयम्भुवा ॥

अतीव सुन्दरा मनोहरा विशालका गृहाः तदङ्गणव्रजः कृतो मनोजशुक्लरत्नकैः ।

प्रतिप्रवेशकं तथा कपाटवृन्दमुत्कृतम् सुवर्णपट्टनिर्मितमनेकहोरकंश्चितम् ॥

प्रत्यालयं सुन्दरचित्रशाला यास्वङ्कित रामचरित्रवृन्दम् ।

ऋषिप्रधानैरपि वीक्षितं यन् मनांसि तेषामपि संव्यमुष्णात् ॥ २७ ॥

पुष्पाणां वाटिकास्तत्रागोपायन् सकला अपि । नानाप्रकारसंयुक्ता यत्नपूर्वं विनिर्मिताः ॥
नानाजातिधुता रम्याः प्रशोभन्ते स्म वीरुधः । पुष्पपूर्णा अजायन्त वसन्तसदृशं सदा ॥
अकुर्वन् गुञ्जनं रम्यं मुखरा मधुपालिनः । भेदन्नयुतो रम्यः पवनः सर्वदाऽवहत् ॥
बाला अपालयन्नानाभेदयुक्तान् विहङ्गमान् । येऽकुर्वन् कूजनं मञ्जु रम्यमुड्डयनं तथा ॥
मयूरा मानसावासाः कपोताः सारसा अपि । भवनेषु स्थिताः शोभां परमां समवाप्नुवन् ॥
यत्र तत्र समालोक्य प्रतिबिम्बं स्वसम्भवम् । कूजनं नर्तनमपि व्यदधुर्बहुरीतिकम् ॥
कीरद्विजान् सारिकाश्च पाठयन्ति स्म बालकाः । यद् ब्रूत रघुवंशेश! हे राम! जनपालक! ॥
राजद्वारः सर्वरीत्या भवन्ति स्म मनोरमाः । रुचिरा आपणाः शृङ्गाटकवीथिव्रजा अपि ॥

अनेकसुन्दरापणा अशक्यवर्णनाः स्थिताः अमूल्यमेव यत्र च पदार्थवृन्दमाप्यत ।

रमानिवास एव सूपतिस्तु यत्र सुस्थितः समीशिता प्रमाप्यतां कथञ्च तत्र सुस्थिता ॥

बंठे बजाज, सराफ, बनिक, अनेक मनहुं कुबेर ते ।

सब सुखी, सब सचचरित, सुंदर, नारि-नर-सिसु-अरठ जे ॥

दो०—उत्तर दिसि सरजू बह, निर्मल जल गंधीर ।

बांधे घाट मनोहर, स्वल्प पंक नहिं तीर ॥ २८ ॥

दूरि फराक रुचिर सो घाटा । जहुं जल पिअहिं बाजि-गज-ठाटा ॥
पनिघट परम मनोहर नाना । तहाँ न पुष्प करहिं अस्नाना ॥
राजघाट सब बिधि सुंदर बर । मज्जहिं तहाँ बरन चारिउ नर ॥
तीर-तीर देवन्ह के मंदिर । चहुं दिसि तिन्ह के उपवन सुंदर ॥
कहुं-कहुं सरिता-तीर उदासी । बसहिं ग्यान-रत मुनि-संग्यासी ॥
तीर-तीर तुलसिका सुहाई । बृंद-बृंद बहु मुनिन्ह लगाई ॥
पुर-सोभा कछु बरनि न जाई । बाहेर नगर, परम रुचिराई ॥
देखत पुरी, अखिल अघ भागा । बन, उपवन, बापिका, तड़ागा ॥

छं०—बापों, तड़ाग, अनूप कूप, मनोहरायत सोहहीं ।

सोपान सुंदर, नीर निर्मल, देखि, सुर-मुनि मोहहीं ॥

बहु रंग कंज, अनेक खग कूजहिं, मधुप गुंजारहीं ।

आराम रम्य, पिकादि खग-रव, जनु पथिक हंकारहीं ॥

दो०—रमानाय जहं राजा, सो पुर बरनि कि जाइ ? ।

अनिमादिक सुख-संपदा, रहीं अवध सब छाइ ॥ २९ ॥

जहुं-तहुं नर रघुपति-गुन गावहिं । बैठि परसपर इहइ सिखावहिं ॥
भजहु प्रनत-प्रतिपालक रामहि । सोभा-सील-रूप-गुन-धामहि ॥
जलज-बिलोचन स्यामल-गातहि । पलक नयन-इव सेवक-दातहि ॥
धृत-सर रुचिर चाप-तूनीरहि । संत-कंज-बन-रबि रनधीरहि ॥
काल कराल ब्याल खगराजहि । नमत राम अकाम, ममता-जहि ॥
लोभ-मोह मृगजूथ-किरातहि । मनसिज-करि-हरि-जन सुखदातहि ॥
संसय-सोक-निबिड़-तम-भानुहि । दनुज-गहन-घन-दहन-कसानुहि ॥
जनकसुता-समेत रघुबीरहि । कस न भजहु भंजन-भव-भीरहि ॥
बहु बासना-मसक-हिम-रासिहि । सदा एकरस, अज, अबिनासिहि ॥
मुनि-रंजन, भंजन-महि-भारहि । तुलसिदास के प्रभुहि उदारहि ॥

दो०—अहि बिधि नगर-नारि-नर, करहिं राम-गुन-गान ।

सानुकूल सब पर रहहिं, संतत कृपानिधान ॥ ३० ॥

जब ते राम-प्रताप खगेसा ! उदित भयउ अति प्रबल दिनेसा ॥
पूरि प्रकास रहेउ तिहुं लोका । बहुतेन्ह सुख, बहुतन मन सोका ॥
जिन्हहिं सोक, ते कहउ बखानी । प्रथम अविद्या-निसा नसानी ॥
अघ-उलूक जहं-तहाँ लुकाने । काम-क्रोध-कैरव सकुचाने ॥
बिबिध कर्म-गुन-काल-सुभाऊ । ए चकोर सुख लहहिं न काऊ ॥
मत्सर-मान-मोह-मद-चोरा । इन्ह कर हुनर, न कवनहुं ओरा ॥

उपाविशन् वणिग्जनाः सुवर्णरत्नवाससाम् अनेकसङ्ख्यका ध्रुवं समेऽपि ते घनाधिपाः ।
समे सुखान्विताः समे सुवृत्तका मनोरमाः नराः स्त्रियश्च बालका जरायुतास्तथैव ये ॥

विश्वयुत्तरस्यां सरयूगंभीरावहन् मलामावयुताम्बुयुक्ता ।

घट्टा निबद्धा रुचिराश्च यस्यां न स्वल्पमप्यास्त तटे च पङ्क्तम् ॥ २८ ॥

आस्त किञ्चिद्दूर एव स घट्टो रम्यरूपवान् । यथेच्छमपिबद् वारि यस्मिन्मन्त्रश्वगजप्रजः ॥
जलाहरणघट्टाश्च नानाऽऽसन्नति सुन्दराः । न केऽपि पुरुषास्तत्राचरन्ति स्मावगाहनम् ॥
राजघट्टो वरो रम्यः प्रकारैः सकलैरपि । चतुर्वर्णा अपि नरा अकुर्वन्तत्र मञ्जनम् ॥
देवानामालयास्तत्र वर्तन्ते स्म तटे तटे । अभितस्तान् रम्यरूपा आरामा अभवन्तथा ॥
कुत्रचित् कुत्रचिन्नद्यास्तीरे मध्यस्थतायुताः । जानरवतास्तपस्सवता यतयो वासमाचरन् ॥
तीरे तीरे चास्त रम्यं तुलस्या वृन्दवन्दकम् । नानाप्रकारसंयुक्तं मुनिभिः परिकल्पितम् ॥
प्रगातुं नैव शक्याऽऽस्ते पुरः किञ्चिदपि द्युतिः । रम्यता परमाकारा पुरो बहिरपि स्थिता ॥
पुरीं वीक्ष्यैव पापानि पलायन्तेऽखिलान्यपि । तस्यामासन् वनारामास्तडागा वापिका अपि ॥

तडागकूपवापिकास्तुलाविवर्जिताः समाः मनोहरा विशालतासमन्विता विराजिताः ।
मनोरमाधिरोगेहणव्रजं जलञ्च निर्मलम् विलोक्य यद्गतं सुरास्तपस्विनश्च मोहिताः ॥
अनेकवर्णसंयुतो यदन्तरम्बुजव्रजः प्रकूजनाः खगा मधुव्रताः सगुञ्जनाः स्थिताः ।
मनोज्ञकृत्रिमाटवीकदम्बकं समावृणत् पिकप्रधानपक्षिणां रवंश्च नूनमध्वगान् ॥

रमापतिर्धनं वसुधेशः शक्या कथं सा नगरी प्रगातुम् ।

सुखानि सम्पन्नवहोऽणिमाद्याः समान्ययोध्यापुरि पूरितानि ॥ २९ ॥

अगायन् यत्र तत्रापि नरा रघुपतेर्गुणान् । इदमेवोपादिशंश्च समासीनाः परस्परम् ॥
सर्वे यूयं भजत भो ! रामं प्रणतपालकम् । शोभासद्वृत्तरूपाणां गुणानाञ्च निकेतनम् ॥
अम्बुजोपमदृग्युग्मं श्यामलाङ्गसमन्वितम् । पद्मणी दृग्युगस्येव दासानामभिरक्षकम् ॥
प्रगृहीतमनोहारितूणीरशरसायकम् । रणधीरं सज्जनाम्भोरुहकाननभास्करम् ॥
कालरूपकरालाशीविषपत्ररथेश्वरम् । रामं नमत निष्कामं ममताहानकारकम् ॥
लोभमोहात्महरिणकदम्बककिरातकम् । मनोभवात्मद्विरदसिहं भक्तसुखप्रदम् ॥
शोकसन्देहनिबिडतमोर्ध्वसदिवाकरम् । दनुजन्ममहारण्यदाहकर्मविभावसुम् ॥
रघुवीरं विदेहक्षमापालपुत्रीसमन्वितम् । कस्माद् भजत यूयं न भवभीतिविभञ्जकम् ॥
हिमपुञ्जं नैकरूपवासनामशकभयम् । सर्वदैकरसं जन्मरहितं नाशवर्जितम् ॥
मुनीनां रञ्जकं विश्वम्भरामारविभञ्जकम् । औदार्यवन्तं तुलसीदासस्य परिपालकम् ॥

रीत्यानया रामगुणानगायन् समेऽपि पीराः पुरुषाः स्त्रियश्च ।

तथानुकूल्येन समन्वितोऽभूत् सदैव सर्वेषु निधिः कृपायाः ॥ ३० ॥

काकोऽवदद् वीश ! रामप्रतापाख्यो यतः क्षणात् । अतीव प्रबलाकार उदितोऽभूद् दिवाकरः ॥
ततः क्षणात् स्वेन लोकत्रयं द्योतोऽभ्यपूरयत् । मोदो बहूनां चेतस्सुबहूनाञ्चास्त दुःखिता ॥
येषां चेतस्स्वास्त दुःखं तान् प्रवर्ण्य वदाम्यहम् । अविद्यायामिनी सर्वप्रथमं विलयं गता ॥
पापोलका यत्र तत्र गुप्तरूपत्वमाश्रयन् । सङ्कोचं कामकोपस्वरूपाणि कुमुदान्ययुः ॥
नानाविधानि कर्माणि स्वभावसमयो गुणाः । एते चकोराः कुत्रापि नालभन्त सुखं तदा ॥
अहङ्कारो मदो मोहो मत्सरोऽपीह तस्कराः । कुत्राप्येषां कुशलता प्रसृता नाभवत् तदा ॥

धरम - तड़ाग ग्यान - बिग्याना । ए पंकज बिकसे बिधि नाना ॥
सुख - संतोष - बिराग - बिबेका । बिगत-सोक ए कोक अनेका ॥

दो०—यह प्रताप-रवि जाकें, उर जब करइ प्रकास ।

पछिले बाढ़िहि, प्रथम जे, कहे तें पार्वहि नास ॥ ३१ ॥

भ्रातन्ह-सहित रामु अेक बारा । संग परम प्रिय पवनकुमारा ॥
सुंदर उपबन देखन गए । सब तरु कुसुमित, पल्लव नए ॥
जानि समय सनकादिक आए । तेज - पुंज गुन - सील सुहाए ॥
ब्रह्मानंद सदा लयलीना । देखत बालक, बहुकालीना ॥
रूप धरें जनु चारिउ बेदा । समदरसी, मुनि, बिगत-बिभेदा ॥
आसा-बसन, ब्यसन यह तिन्हहीं । रघुपति-चरित होइ, तहें सुनहीं ॥
तहाँ रहे सनकादि, भवानी ! जहँ घटसंभव मुनिबर ग्यानी ॥
राम-कथा मुनिबर बहु बरनी । ग्यान-जोनि, पावक जिमि अरनी ॥

दो०—देखि राम मुनि आवत, हरषि दंडवत कीन्ह ।

स्वागत पूंछि, पीत पट, प्रभु बैठन कहें दीन्ह ॥ ३२ ॥

कीन्ह दंडवत तीनिउं भाई । सहित-पवनसुत सुख अधिकाई ॥
मुनि, रघुपति-छवि अतुल बिलोकी । भए मगन, मन सके न रोकी ॥
स्यामल गात, सरोरुह-लोचन । सुंदरता - मंदिर, भव - मोचन ॥
अेकटक रहे, निमेष न लावहि । प्रभु कर जोरें सीस नवावहि ॥
तिन्ह कै दसा देखि रघुबीरा । सवत नयन जल, पुलक सरीरा ॥
कर गहि प्रभु, मुनिबर बैठारे । परम मनोहर वचन उचारे ॥
आजु घन्य मैं, सुनहु मुनीसा । तुम्हरें दरस जाहि अघ-खीसा ॥
बड़े भाग पाइब सतसंगा । बिनिहि प्रयास होहि भव-भंगा ॥

दो०—संत - संग अपबर्ग-कर, कामी भव - कर पंथ ।

कहाँहि संत कबि-कोबिद, श्रुति, पुरान, सदग्रंथ ॥ ३३ ॥

मुनि प्रभु-वचन, हरषि मुनि चारी । पुलकित तन अस्तुति अनुसारी ॥
जय भगवंत ! अनंत, अनामय । अनघ, अनेक, एक, कलनामय ॥
जय निर्गुन, जय-जय गुनसागर ! । सुख-मंदिर, सुंदर, अति नागर ॥
जय इंदिरा - रमन, जय - भूधर ! । अनुपम, अज, अनादि, सोभाकर ॥
ग्यान - निधान, अमान, मानप्रद । पावन सुजस, पुरान-वेद बढ ॥
तग्य, कृतग्य, अग्यता - भंजन । नाम अनेक, अनाम, निरंजन ! ॥
सर्व, सर्वगत, सर्व - उरालय । बससि सदा, हम कहें परिपालय ॥
द्वंद - बिपति - भव - फंद - बिभजय । हृदि बसि राम, काम-मद-गंजय ॥

दो०—परमानंद, कृपायत्न, मन - परिपूरन - काम ।

प्रेम - भगति अनपायनी, देहु हमहि श्रीराम ! ॥ ३४ ॥

देहु भगति, रघुपति ! अति पावनि । त्रिविधि-ताप, भव-दाप-नसावनि ॥
प्रनत - काम, सुरधेनु, कलपतरु । होइ प्रसन्न दीजे, प्रभु ! यह बरु ॥

ज्ञानविज्ञानमुख्यानि तडागे धर्मरूपिणि । पद्मान्यनेकभेदानि विकासमगमंस्तदा ॥
सुखसन्तोषवैराग्यविवेकतनुधारिणः । इमे कोवा नैकरूपा नष्टशोकास्तदाभवन् ॥

असौ प्रतापात्मरविः प्रकाशं यदेव येषां हृदि याति तेषाम् ।

यान्त्येव पश्चाद् गदिताः प्रवृद्धिं नाशं तथावो गदिताश्च सर्वे ॥ ३१ ॥

समन्वितो भ्रातृभिः स्वैरेकवार रघूत्तमः । विधाय सङ्गिनं वाततनयं परमं प्रियम् ॥
प्रविलोकयितुं रम्यमुद्यानं गतिमाचरत् । तत्र सर्वेऽपि तरवः पुष्पिता नृत्पल्लवाः ॥
विज्ञायावसरं रम्यमागच्छन् सनकादयः । तेजःपुञ्जा मनोहारिगुणशीलसमन्विताः ॥
निरन्तरं सन्निमग्ना आनन्दे परमात्मनि । वीक्ष्यमाणा बालरूपाश्चिरकालोद्भवाः परम् ॥
नूनं मूर्तिधरा वेदा अधिसङ्ख्यासमन्विताः । परित्यक्तविभेदास्ते मुनयः समदर्शिनः ॥
दिग्रूपवसनान्तेषामेतद् व्यसनमस्ति यत् । शृण्वन्ति ते तत्र रामवृत्तं यत्रैव गीयते ॥
वक्तीश आर्य ! तत्रैव पुरासन् सनकादयः । यत्र ज्ञानी मुनिवरो न्यवसद् घटसम्भवः ॥
कथा अनेका रामस्य तान् मुनीशोऽभ्यवर्णयत् । यो ज्ञानहेतुरभवद् वह्निहेतुर्यथाऽरणिः ॥

रामो मुनीनाम्रजतो विलोचय तेभ्योऽकरोद् दण्डनति प्रसन्नः ।

सम्पृच्छ्य शं पीतपटं स्वमीशः प्रास्तारयच्चासयितुं ततस्तान् ॥ ३२ ॥

त्रयोऽपि भ्रातरस्तेभ्यो व्यदधुर्दण्डसन्नतिम् । हनुमत्सहिताः सौख्यं परमन्वभवन्नपि ॥
मुनयो वीक्ष्य रामस्य तुलनारहितां हृतिम् । जातास्तस्यामेव मग्ना मनो रोद्धुं न चाशकन् ॥
ते श्यामलाङ्गे सरसीरुहलोचनसंयुते । निकेतने रम्यताया भवमीचनकारके ॥
अभवन् सुस्थिरदृशोऽपातयन्त्रैव पक्ष्मणी । प्रभुश्च साङ्गजलिस्तेभ्योऽनमयन्मस्तकं निजम् ॥
प्रेममग्नदशां तेषां विलोक्य रघूनायकः । स्वतः योद्गभवद् रोमाञ्चिततनुस्तथा ॥
प्रभुः प्रगृह्य तत्पाणीनासयत् तान् मुनीश्वरान् । रुचिराकारां भारतीमुदचारयत् ॥
शृण्वन्तु हे मुनिवरा ! अद्याहं धन्यतां गतः । भवतां दर्शनेनैव यान्ति पापानि सङ्क्षयम् ॥
महता भागधेयेन सतां सङ्गोऽभिलष्यते । यया विनैव यत्नेन भवभङ्गः प्रजायते ॥

सङ्गः सतामस्ति विमुक्तिमार्गः संसारमार्गोऽस्ति च कामिसङ्गः ।

इत्थं वदन्ति श्रुतयः पुराणसदृग्रन्थसन्तः कवयो बुधाश्च ॥ ३३ ॥

श्रुत्वा प्रभोगिरं प्रीता मुनयस्तेऽब्धिमङ्ख्यकाः । प्रारभन्त स्तुतिं तस्य रोमाञ्चितकलेवराः ॥
जयताद् भगवान् दोषरहितोऽन्तविवर्जितः । अनघोऽनेकतायुक्तोऽद्वितीयः करुणामयः ॥
जयतान्निर्गुणः शश्वज्जयताद् गुणमागरः । सुखस्य निलयो रम्यः परचातुर्यसंयुतः ॥
जयताद् रमणो लक्ष्म्या जयताद् वसुधाधरः । उपमारहितोऽनादिरजनिश्चाकरो हृतेः ॥
निधिवीधस्य मानेन रहितो रम्यमातदः । मुयशो भवतो वेदा वदन्ति व्यासवागपि ॥
भवान् कृतज्ञस्तत्त्वज्ञस्तमोभञ्जनकारकः । भवन्नामस्वनेकेषु सत्स्वनामा निरञ्जनः ॥
सर्वः सर्वगतः सर्वमानसालयवासकृत् । अस्मान्निरन्तरमतः परिपालयताद् भवान् ॥
द्वन्द्वानि विपदः पाशं भवजं कृन्तताद् भवान् । राम ! चित्ते न्युष्य काममदोनाशयताच्च नः ॥

कृपालयानुत्तममोदरूपो भवान् प्रपूर्णाखिलकामचेताः ।

तत् प्रेमभक्ति स्थिररूपयुवतां श्रीराम ! दत्तां कुरुताद् भवान् नः ॥ ३४ ॥

अतीव पावनीं भक्तिं ददातु रघूनाथ ! नः । तापत्रयभवक्लेशविनाशप्रविधायिनीम् ॥
प्रणतेच्छापूर्तिदेवघेनो ! कल्पतरो ! प्रभो ! भवान् प्रसन्नतायुक्तो वरमेनं ददातु नः ॥

भव - बारिधि - कृंभज रघुनायक । सेवत सुलभ, सकल सुखदायक ॥
 मन - संभव दारुन - दुख - दारय । दीनबंधु ! समता बिस्तारय ॥
 आस - दास - इरिषादि - निवारक । बिनय - बिबेक - बिरति-विस्तारक ॥
 भूप - मोलि - मनि ! मंडन - धरनी । देहि भगति, संसृति-सरि-तरनी ॥
 मुनि - मन - मानस - हंस निरंतर । चरन-कमल, बदित अज-संकर ॥
 रघुकुल - केतु, सेतु - श्रुति - रच्छक । काल - करम - सुभाउ - गुन - भच्छक ॥
 तारन - तरन, हरन सब दूषन । तुलसिदास-प्रभु, त्रिभुवन-भूषन ॥

दो०—बार-बार अस्तुति करि, प्रेम-सहित सिर नाइ ।

ब्रह्म-भवन सनकादि गे, अति अभीष्ट बर पाइ ॥ ३५ ॥

सनकादिक बिधि-लोक सिधाए । भ्रातन्ह राम-चरन सिर नाए ॥
 पूछत प्रभुहि, सकल सकुचाहीं । चित्तवर्हि सब मारुतमुत पाहीं ॥
 सुनी चहहि प्रभु-मुख कै बानी । जो सुनि होइ सकल भ्रम-हानी ॥
 अंतरजामी प्रभु सभ जाना । बूझत, कहहु काह ? हनुमाना ! ॥
 जोरि पानि, कह तब हनुमंता । सुनहु दीनदयाल भगवंता ! ॥
 नाथ ! भरत कछु पूछन चहहीं । प्रस्न करत, मन सकुचत अहहीं ॥
 तुम्ह जानहु, कपि ! मोर सुभाऊ । भरतहि मोहि कछु अंतर काऊ ? ॥
 सुनि प्रभु-बचन, भरत गद्गे चरना । सुनहु नाथ ! प्रनतारति-हरना ! ॥

दो०—नाथ ! न मोहि संदेह कछु, सपनेहुँ सोक न मोह ।

केवल कृपा तुम्हारिहि, कृपानंद - संदोह ! ॥ ३६ ॥

करउँ कृपानिधि एक ढिठाई । मैं सेवक, तुम्ह जन-सुखदाई ॥
 संतन्ह कै महिमा, रघुराई ! । बहु बिधि बेद-पुरान्ह गाई ॥
 श्रीमुख तुम्ह पुनि कीन्ह बड़ाई । तिन्ह पर प्रभुहि प्रीति अधिकाई ॥
 सुना चहउँ, प्रभु ! तिन्ह कर लच्छन । कृपासिधु, गुन-ग्यान-विचच्छन ॥
 संत - असंत - भेद बिलगाई । प्रनतपाल ! मोहि कहहु बुझाई ॥
 संतन्ह के लच्छन सुनु, भ्राता ! । अगनित श्रुति-पुरान-बिख्याता ॥
 संत-असंतन्हि कै असि करनी । जिमि कुठार - चंदन - आचरनी ॥
 काटइ परसु मलय, सुनु भाई ! । निज गुन, देइ सुगंध बसाई ॥

दो०—ताते सुर-सीसन्ह चढ़त, जग-बल्लभ श्रीखंड ।

अनल दाहि पोटत घनहि, परसु-बवन, यह दंड ॥ ३७ ॥

बिषय - अलंपट, सील - गुनाकर । पर-दुख दुख, सुख, सुख देखे पर ॥
 सम, अभूतरिपु. बिमद, बिरागी । लोभामरष - हरष - भय त्यागी ॥
 कोमलचित, दीनन्ह पर दाया । मन-बच-क्रम मम भगति अमाया ॥
 सबहि मानप्रद, आपु अमानी । भरत ! प्रान-सम मम ते प्रानी ॥
 बिगत - काम, मम नाम - परायन । सांति, बिरति, बिनती, मुदितायन ॥
 सीतलता, सरलता, मयत्री । द्विजपद - प्रीति, धर्म जनयत्री ॥
 ए सब लच्छन बसहि जासु उर । जानेहु तात ! संत संतत फुर ॥
 सम-दम-नियम-नीति नहि डोलहि । पुरुष बचन कबहुँ नहि बोलहि ॥

रघुनाथ ! भवानास्ते भववारिधिकुम्भजः । सेवायां सुलभः सर्वविघ्नसौख्यप्रदायकः ॥
भवान् विनाशं नयताच्चित्तजा दारुणा व्यथाः । विस्तारं नयतात् साम्यभावं नो दीनबान्धव ! ॥
ईर्ष्यात्रासैन्द्रियाशानां निवारणकरो भवान् । विस्तारको विरागस्य नम्रभावविवेकयोः ॥
भूमिपालशिरोरत्न ! वसुमत्या विभूषण ! । ददातु भक्तिमस्मभ्यं संसृत्यात्मनदीतरिम् ॥
हे हंस ! तापसमनोमानसानिषवासकृत् ! । वन्दिते विधिश्च भूभ्यां भवतः पादपङ्कजे ॥
भवान् पाता वेदसेतोः केतुश्च रघुसन्ततेः । कालकर्मस्वभावानां गुणानामपि भक्षकः ॥
भवांस्तीर्णस्तारकश्च सर्वदूषणनाशकः । भूपा त्रयाणां लोकानां तुलसीदासनायकः ॥

द्वयं मुहुस्संस्तवनं विधाय प्रेम्णा समेतं शिर आनमय्य ।

विधेरगारं सनकादयोऽयुः सम्प्राप्य रामाद् वरमत्यमोष्टम् ॥ ३५ ॥

समव्रजन् विघ्नेर्लोकं मुनयः सनकादयः । भ्रातरोऽनमयञ् शीर्षं रामस्य चरणद्वये ॥
प्रभुं प्रष्टुं सभेऽप्यासन् सङ्कोचेन समन्विताः । अतोऽवालोकयन् सर्वे नमस्वत्तनुसम्भवम् ॥
प्रभोमुं खान्निस्सरन्ती श्रोतुमैच्छन्त ते गिरम् । यां श्रुत्वा प्राप्नुयुर्नाशं सन्देहाः सकला अपि ॥
अन्तर्यामी प्रभुः सर्वं प्रसङ्गं पर्यवुध्यत । अभापतापि वातास्ति केति ब्रूहि मरुसुत ! ॥
सम्पुटीकृतपाणिः संस्ततोऽब्रूत मरुसुतः । अहो दीनानुकम्पालो ! भगवञ् ! शृणुताद् भवान् ॥
हे नाथ ! भरतः किञ्चित् प्रष्टुं समभिवाञ्छति । किन्तु प्रश्नस्य करणे ससङ्कोचमनाः स्थितः ॥
रामोऽभाषत वेत्सि त्वं स्वभावं मे मरुसुत ! । न कोऽपि भेदो मध्येऽस्ति भरतस्य तथा मम ॥
श्रुत्वा प्रभोरिमां वाचमगृह्णाद् भरतः पदे । अब्रूतापि शृणोत्वैव ! प्रणतानि निवारण ! ॥

हे नाथ ! शङ्का मम कापि नास्ति न कापि चिन्तास्ति न वास्ति मोहः ।

भवत्कृपामात्रत एव सर्वमिदं कृपानन्दसमूह रूप ! ॥ ३६ ॥

धष्टतां विदधाम्येकामहं हे करुणानिधे ! । यतोऽस्मि भवतो दासो भवान् दाससुखप्रदः ॥
महिमा सज्जनानां हे रघुसन्ततिनायक ! । प्रकारैर्वहुभिर्वेदैः पुराणैरपि वर्णितः ॥
तेषां प्रशंसां कृतवाञ् श्रीमुखेन भवानपि । प्रेमापि परमाकारं भवतस्तेषु वर्तते ॥
अहं तेषां लक्षणानि श्रोतुमिच्छामि हे प्रभो ! । भवानस्ति कृपासिन्धुगुणज्ञानविचक्षणः ॥
भेदं पृथक् पृथक् कृत्वा तत् सतामसतामपि । प्रबोध्य मां कथयताद्भवान् प्रणतपालक ! ॥
रामोऽब्रूत शृणु भ्रातर्लक्षणानि सतामिह । असङ्ख्यानि प्रसिद्धानि वेदेषु व्यासगीष्णु च ॥
साधूनामप्यसाधूनां तादृशी वर्तते क्रिया । चन्दनद्रुः कुठारश्च यादृशी कुरुतः क्रियाम् ॥
कुठारः कुन्तति तर्हं चान्दनं शृणु बान्धव ! । किन्त्वसौ स्वगुण दत्त्वा त करोति सुगन्धितम् ॥

ततः कमारोहति देवतानां प्रियोऽस्ति लोकस्य च गन्धसारः ।

प्रवाह्य बह्नौ वदने घनेन प्रताड्यतेऽयं परशोस्तु दण्डः ॥ ३७ ॥

विषयालम्पटाः सन्ति ये सद्वृत्तगुणाकराः । दुःखं सुखञ्च परमं वीक्ष्य दुःखसुखान्विताः ॥
समा अभूतरिपवो विमदा रागवर्जिताः । सत्यव्रतलोभप्रतिषाध्वसप्रीतिका अपि ॥
दीनानुकम्पानिरता मृदुतायुक्तमानसाः । विशुद्धभक्तिं कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्मम ॥
सर्वादरप्रदातारः स्वयं मानविर्वाजिताः । ते प्राणिनो हे भरत ! मम प्राणसमाः प्रियाः ॥
भवन्ति ते कामहीना मदभिख्यापरायणाः । शान्तिवैराग्यविनयप्रमोदानां तथालयाः ॥
ते शीततां सरलतां सर्वविग्रहिमित्रताम् । धर्मजन्मप्रदां विप्रपादप्रीतिञ्च संश्रिताः ॥
सर्वाण्येतानि चिह्नानि येषां हृदि वसन्ति च । हे तात ! तान् संविद्धि त्वं सततं सत्यसज्जनान् ॥
शमाद् दमात् सनियमान्नीतेरपि चलन्ति न । कदापि न प्रब्रूवते परुषं वचनञ्च ये ॥

दो०—निदा-अस्तुति उभय सम, ममता मम पद-कंज ।

ते सज्जन मम प्रानप्रिय, गुन-मंदिर, सुख-पुंज ॥ ३८ ॥

सुनहु असंतन्ह केर सुभाऊ । भूलेहुँ संगति करिअ न काऊ ॥
तिन्ह कर सग सदा दुखदाई । जिमि कपिलहि घालइ हरहाई ॥
खलन्ह-हृदयँ अति ताप बिसेषी । जरहि सदा पर-संपति देखी ॥
जहं कहुँ निदा सुनिहि पराई । हरषहि, मनहुँ परी निधि पाई ॥
काम - क्रोध - मद - लोभ - परायन । निदय, कपटी, कुटिल, मलायन ॥
बयर अकारन सब काहू सों । जो कर हित, अनहित ताहू सों ॥
झूठइ लेना, झूठइ देना । झूठइ भोजन, झूठ चबेना ॥
बोलीहि मधुर बचन, जिमि मोरा । खाइ महा अहि, हृदय कठोरा ॥

दो०—पर-द्रोही, पर-दार-रत, पर-धन, पर-अपवाद ।

ते नर पाँवर पापमय, देह धरे मनुजाद ॥ ३९ ॥

लोभइ ओढ़न, लोभइ ड़ासन । सिस्नोदर-पर, जमपुर दास न ॥
काहू की जौं सुनिहि बड़ाई । स्वास लेहि, जनु जूड़ी आई ॥
जब काहू कै देखिहि बिपती । सुखी भए, मानहुँ जग-नृपती ॥
स्वारथ - रत, परिवार - बिरोधी । लंपट-काम-लोभ, अति क्रोधी ॥
मातु-पिता-गुर-बिप्र न मानहि । आपु गए, अरु घालहि आनहि ॥
करहि मोह-बस द्रोह परावा । संत-संग, हरि-कथा न भावा ॥
अवगुन - सिधु, मंदमति, कामी । वेद - बिदूषक परधन - स्वामी ॥
बिप्र - द्रोह, पर - द्रोह बिसेषा । दंभ - कपट जियँ, धरे सुवेषा ॥

दो०—ऐसे अधम मनुज खल, कृतजुग-त्रेतां नाहि ।

द्वापर कछुक, बृंद बहु, हौइहहि कलिजुग माहि ॥ ४० ॥

परहित-सरिस धर्म नहि, भाई ! । पर - पीड़ा - सम नहि अधमाई ॥
निर्नय सकल पुरान - वेद कर । कहेउं तात ! जानहि कोबिद नर ॥
नर - सरीर धरि, जे पर-पीरा । करहि, ते सहहि महा भव-भीरा ॥
करहि मोह-बस नर अघ नाना । स्वारथ - रत परलोक नसाना ॥
कालरूप तिन्ह कहँ मै । भ्राता ! । सुभ अरु असुभ कर्म-फल-दाता ॥
अस बिचारि, जे परम सयाने । भजहि मोहि, संसृत-दुख जाने ॥
त्यागहि कर्म सुभासुभ - दायक । भजहि मोहि सुर-नर-मुनि-नायक ॥
संत - असंतन्ह के गुन भाषे । ते न परहि भव, जिन्ह लखि राखे ॥

दो०—सुनहु तात ! माया-कृत, गुन अरु दोष अनेक ।

गुन यह, उभय न देखिअहि, देखिअ सो अबिवेक ॥ ४१ ॥

श्रीमुख-बचन सुनत सब भाई । हरषे, प्रेम न हृदयँ समाई ॥
करहि बिनय अति बारहि-बारा । हनूमान - हियँ हरष अपारा ॥
पुनि रघुपति, निज मंदिर गए । अहि बिधि चरित करत नित नए ॥
बार-बार नारद मुनि आवहि । चरित पुनीत राम के गावहि ॥
नित नव चरित देखि मुनि जाहीं । ब्रह्मलोक सब कथा कहाही ॥

निन्दा स्तुतिश्चेति युगं विदन्ति समं मदङ्घ्र्यवज्जममत्ववन्तः ।

ते सज्जनाः प्राणसमाः प्रिया मे सुखस्य पुञ्जा निलया गुणानाम् ॥ ३८ ॥

असज्जनानां प्रकृतिमिदानीं परिकर्षय । परिविस्मृत्यापि तेषां सङ्गः कार्यः कदापि न ॥
तेषां सङ्गः सर्वदेव वर्तते दुःखदायकः । यथा कुजातिगोसङ्गः कपिलागोविनाशनः ॥
खलानां मानसस्तीव तीव्रस्तापोऽभिवर्तते । दग्धा भवन्ति ते नित्यं विलोक्य परसम्पदम् ॥
यत्र कुत्रापि शृण्वन्ति ते यदा परगहंणाम् । पतितश्रीलाभवन्तो नून हृष्यन्ति ते तदा ॥
मदलोभामर्षकामपरमासक्तिसंयुताः । निन्दयाच्छलिनो यक्ताः मन्दिराणि मलस्य च ॥
सर्वानपि प्रत्यहेतुविद्वेषपरिसंयुताः । कुर्वन्ति तस्याप्यहितं हितं तेषां करोति यः ॥
मिथ्यैव ते प्रगृह्णन्ति मिथ्यैव ददते तथा । मिथ्यैव भोजनं तेषां मिथ्याल्पाहार एव च ॥
उच्चारयन्ति ते क्रूरचित्ता रम्यां गिरं तथा । यथा महाहीनं सम्भक्ष्य मयूराः क्रूरचेतसः ॥

तेऽन्यद्बुहोऽन्यप्रमदारतास्ते

तथान्यसम्पत्त्यपवादरक्ताः ।

ते पापराः पापमया मनुष्या रात्रिञ्चरा मानवमूर्तिमन्तः ॥ ३९ ॥

लोभप्रावरणा लोभास्तरणेन ममन्विताः । शिश्नोदरातिनिरता यमपुस्त्रासवजिताः ॥
प्रशसां यदि शृण्वन्ति कदाचित् कस्यचिच्च ते । तथा श्वसन्ति ते तर्हि नूनं शीतज्वरादिताः ॥
यदा कस्यापि विपदं कुर्वन्ति निजदृष्टिगाम् । तदा भवन्ति सूखिनो नूनं जाता महीश्वराः ॥
स्वार्थ एव रताः स्वीयपरिवारविरोधिनः । कामलोभवशा भोगासक्ता अतिरुषान्विताः ॥
न मानयन्ति पितरौ गुरु भूमिसुरानपि । स्वयं नाशं प्राप्नुवन्ति नाशयन्ति परानपि ॥
मोहनिधनाः प्रकुर्वन्ति परान् प्रति विरोधिताम् । न तेष्यो रोचते साधुसङ्गो हरिकथाऽथवा ॥
दोषाणां वारिनिधयः कामिनो मन्दधीयुताः । परकीयघनस्येशा आम्नायपरिदूषकाः ॥
परारितारताः किन्तु विशिष्टं भूसुरारयः । धृतहृद्दम्भपाखण्डा धृतसुन्दरवेषकाः ॥

एतादृशा नीचखला मनुष्यास्त्रेतायुगे सत्ययुगे च नव ।

केचित् क्वचिद् द्वापरके स्थिताः स्युः कलौ भविष्यन्ति बहुवजाढ्याः ॥ ४० ॥

हे बन्धो ! परकल्याणसमो धर्मोऽस्ति नापरः । परपीडासमा नीचव्यक्तित्ताप्यस्ति नापरा ॥
वेदानां व्यासवाचाञ्च सर्वेषामपि निर्णयम् । अन्नं त्वां तात ! चैनं जानन्ति विबुधा जनाः ॥
प्राप्यापि नरदेहं ये कुर्वन्ति परपीडनम् । ते सहस्तेऽतीवतीव्रा विपदं जननात्मिकाम् ॥
कुर्वन्ति नाना पापानि वशा मोहस्य मानवाः । नाशयन्ति परं लोकं भवन्तः स्वार्थतत्पराः ॥
अहं तेषां कृते कालरूपवानस्मि बान्धव ! । दाता फलानां भद्राणामभद्राणाञ्च कर्मणाम् ॥
इत्थं विचार्य येऽतीव चातुर्येण समन्विताः । ते संसृति दुःखरूपां परिज्ञाय भजन्ति माम् ॥
अतः कर्माणि सन्त्यज्य भद्राभद्रप्रदानि ते । भजन्ति मां सुरनरतापसानामघीश्वरम् ॥
सतां तथाऽसतामेतान् गुणान् यान् गीतवानहम् । तानिमान् ये ज्ञातवन्तस्ते पतन्ति न संसृताः ॥

हे तात ! मायाविहिता अनेके दोषा गुणाश्चेति निशामय त्वम् ।

गुणोऽस्त्यनालोकनमेतदीयं दोषोऽस्त्यनालोकनमेतदीयम् ॥ ४१ ॥

इमां गिरं निशम्यैव श्रीमूखाद् बान्धवाः समे । प्रमोदिनोऽभवन्तेषां चित्ते प्रीतिरमान्न च ॥
अकुर्वन् परमाकारां प्रार्थनां ते पुनः पुनः । हनुमानप्यनन्तात्महर्षपूर्णमना अभूत् ॥
ततो रघूनामधिपोऽयात् स्वकीयं निकेतनम् । अकरोच्चापनया रीत्या नित्यं लीला नवाकृतीः ॥
पुनः पुनरयोध्यायां समायाति स्म नारदः । गायति स्मापि रामस्य पावनं चरितव्रजम् ॥
नवीनानि चरित्राणि विलोक्य प्रत्यहं मुनिः । ब्रह्मलोकमयात् तत्रागायच्च सकलां कथाम् ॥

मुनि, बिरंचि अतिसय सुख मानहि । पुनि-पुनि, तात ! करहु गुन-गानहि ॥
 सनकादिक नारवहि सराहहि । जयपि ब्रह्म-निरत मुनि आहहि ॥
 सुनि गुन-गान समाधि बिसारी । सादर सुनिहि परम अधिकारी ॥

दो०—जीवनमुक्त ब्रह्मपर, चरित सुनिहि तजि ध्यान ।

जे हरि-कथां न करहि रति, तिन्ह के हिय पाषान ॥ ४२ ॥

एक बार रघुनाथ बोलाए । गुर, द्विज, पुरबासी, सब आए ॥
 बैठे गुर, मुनि, अरु द्विज, सज्जन । बोले बचन भगत-भव-भजन ॥
 सुनहु, सकल पुरजन ! मम बानी । कहउँ न कछु ममता उर आनी ॥
 नहि अनीति, नहि कछु प्रभुताई । सुनहु, करहु, जो तुम्हहि सोहाई ॥
 सोइ सेवक, प्रियतम मम सोई । मम अनुसासन मानै जोई ॥
 जौ अनीति कछु भाषौ, भाई ! । तौ मोहि बरजहु, भय बिसराई ॥
 बड़ें भाग मानुष - तनु पावा । सुर-दुर्लभ सब ग्रंथन्हि गावा ॥
 साधन-धाम, मोच्छ कर द्वारा । पाइ, न जेहि परलोक सँवारा ॥

दो०—सो परत्र दुख पावइ, सिर धुनि-धुनि पछिताइ ।

कालहि, कर्महि, ईस्वरहि, मिथ्या दोष लगाइ ॥ ४३ ॥

बेहि तन कर फल बिषय न भाई ! । स्वर्गउ स्वल्प, अंत दुखदाई ॥
 नर-तनु पाइ, बिषयें मन देहीं । पलटि सुधा, ते सठ बिष लेहीं ॥
 ताहि कबहुँ भल कहइ न कोई । गुंजा ग्रहइ, परस-मनि खोई ॥
 आकर चारि, लच्छ चोरासी । जोनि, भ्रमत यह जिव अबिनासी ॥
 फिरत सदा माया कर प्रेरा । काल - कर्म - सुभाव - गुन घेरा ॥
 कबहुँक करि कहना नर-देही । देत ईस, बिनु-हेतु सनेही ॥
 नर-तनु भव - बारिधि कहूँ वेरो । सन्मुख मरुत अनुग्रह मेरो ॥
 करनधार सदगुर, दृढ़ नावा । दुर्लभ साज, सुलभ करि पावा ॥

दो०—जो न तरै भवसागर, नर, समाज अस पाइ ।

सो कृत-निदक मंदमति, आत्माहन-गति जाइ ॥ ४४ ॥

जौ परलोक - इहां सुख चहहू । सुनि मम बचन, हृदयें दृढ़ गहहू ॥
 सुलभ, सुखद मारग यह, भाई ! । भगति मोरि पुरान-श्रुति गाई ॥
 ग्यान अगम, प्रत्यह अनेका । साधन कठिन, न मन कहूँ टेका ॥
 करत कष्ट बहु, पावइ कोऊ । भक्तिहीन मोहि प्रिय नहि सोऊ ॥
 भक्ति सुतंत्र, सकलसुख - खानी । बिनु सतसंग न पावहि प्राणी ॥
 पुन्यपुंज - बिनु मिलिहि न संता । सतसंगति संसृति कर अंता ॥
 पुन्य, एक जग महुँ, नहि दूजा । मन-क्रम-बचन बिप्र-पद-पूजा ॥
 सानुकूल तेहि पर मुनि-देवा । जो तजि कपटु, करइ द्विज-सेवा ॥

दो०—औरउ एक गुपुत मत, सबहि कहउँ कर जोरि ।

संकर-भजन बिना नर, भगति न पावइ मोरि ॥ ४५ ॥

कहहु भगति-पथ कवन प्रयासा । जोग न मख-जप-तप-उपवासा ॥
 सरल सुभाव, न मन कुटिलाई । जथा - लाभ संतोष सदाई ॥

निशम्य तानि लोकेणः परमं सुखमन्वभूत् । तमब्रूतापि हे तात ! मुहुर्गयि गुणान् प्रभोः ॥
अकुर्वन् नारदमुनेः प्रशंसां सनकादयः । मुनयस्ते परब्रह्मनिरताः सन्ति यद्यपि ॥
श्रुत्वा तद्गुणगानं ते विस्मृतस्वसमाधयः । अशृण्वन्तस्तु सन्ति यत्ते तस्य श्रेष्ठाधिकारिणः ॥

जीवन्निमुवताः परतत्त्वनिष्ठाः शृण्वन्ति यां ध्यानविहानपूर्वम् ।

रतिं श्रिता ये न हरेः कथायां तस्यां ध्रुवं प्रस्तरचेतसस्ते ॥ ४२ ॥

एकस्मिन् काल आहूता नाथेन रघुसन्ततेः । गुरुभूमिसुराः पौरा आगच्छन् सकला अपि ॥
गुरुमुनिजना विप्राः सन्तश्चोपाविशन् यदा । प्रायुनग् भारतीयं भक्तजन्ममृत्युविभञ्जकः ॥
सर्वेऽपि पौराः शृण्वन्तु भवन्तो मम भारतीम् । नैवानोय स्वहृदये ममतां प्रवदाम्यहम् ॥
नैवानीतिवर्ततेऽत्र न काचित् प्रभुताथवा । शृण्वन्तिवमां तत् कुर्वन्तु तथा यद् रोचते ततः ॥
स एव मे सेवकोऽस्ति स मे प्रियतमोऽस्ति च । य एव सम्पालयति मदीयमनुशासनम् ॥
यदि हे बान्धवा ! काञ्चिदनीतिं प्रवदान्यहम् । भवन्तो मां वर्जयन्तु तर्हि विस्मृत्य साध्वसम् ॥
परेण भागधेयेन प्राप्तास्ते मानुषी तनुः । सर्वैर्ग्रन्थैर्गीतमास्ते यदिय सुरदुर्लभा ॥
साधनानां गेहमेषा द्वारं मोक्षपदस्य च । एनां सम्प्राप्यापि येन परलोको न साधितः ॥

स दुःखमाप्नोति परत्र पश्चात्तपत्यभीक्ष्णं स्वशिरः प्रताड्य ।

काले तथा कर्मयुते परेश आरोपयत्यात्मगतांश्च दोषान् ॥ ४३ ॥

बान्धवा ! विषया अस्यास्तनोर्नैव फलं स्थितम् । स्वर्भोगोऽपि स्वल्प एव तथान्ते दुःखदायकः ॥
प्राप्यापि नृवपुर्भोगाऽऽसक्तं कुर्वन्ति ये मनः । सुधां दत्त्वा प्रगृह्णन्ति विषं तत्प्रति ते शठाः ॥
कदापि कोऽपि तं देहधारिणं न वरं वदेत् । गुञ्जां गृह्णाति यो हापयित्वा स्पर्शाभिघ्नमणिम् ॥
अब्धिसङ्ख्याधिकाशीतिरुल्लसद्भूषाकयोनिषु । भ्रमन् भवति जीवोऽयं विनाशेन विवर्जितः ॥
परिभ्रमन् वर्ततेऽसौ मायया प्रेरितः सदा । प्रकृत्या कालकर्मभ्यां गुणैरपि विवेष्टितः ॥
कदाचित् करुणां कृत्वा दत्ते नरकलेवरम् । तस्मै हेतुं विना स्नेहकारकः परमेश्वरः ॥
मानुषं वर्म पोतोऽस्ति संसारात्मपयोनिधेः । मामकोऽनुग्रहस्तस्मा अनुकूलः समीरणः ॥
सद्गुरुः कर्णधारोऽस्ति पोतस्यास्य दृढाकृतेः । इत्थं दुर्लभसज्जामप्ययत्नादेव आप्तवान् ॥

तरेन्नरो यो न भवात्मसिन्धुमिमां समामप्युपलभ्य सज्जाम् ।

असौ कृतघ्नो मतिमान्द्युक्तो गतिं तथेत्यात्मविनाशकर्तुः ॥ ४४ ॥

यदि सौख्यं समीहन्ते भवन्तोऽत्र परत्र च । तर्हि श्रुत्वा भारतीं मे स्थापयन्तु दृढं हृदि ॥
सुलभा सुखदा चास्ते मम भक्तेरियं सृतिः । वेदेस्तथा व्यासगीर्भर्मम भक्तिः प्रकीर्तिता ॥
बोधोऽस्त्यगम्यस्तत्प्राप्तौ प्रत्यूहा बहवस्तथा । कठिना तस्य ससिद्धिस्तस्मिन्निश्चिन्ताश्रयश्च न ॥
सोढ्वापि कष्टनिकरं तं सम्प्राप्नोति कोऽपि यः । सोऽपि भक्तिविहीनश्चेन्न मह्यमभिरुचते ॥
भक्तिः स्वतन्त्रा सर्वेषां सुखानामाकरस्तथा । सत्सङ्गतिं विना देही नैव प्राप्नोति तां परम् ॥
विना पुण्यकदम्बेन लभ्यन्ते नैव साधवः । करोति संसृतेरन्तं साधुपुरुषसङ्गतिः ॥
एकमेवास्ति संसारे पुण्यमन्यत्र वर्तते । यद् विप्रपादयोरर्चा मनसा कर्मणा गिरा ॥
तस्मिन् जायन्तेऽनुकूला मुनयो विबुधा अपि । करोति विप्रपादार्चां कष्टं प्रविहाय यः ॥

सुगुप्तमन्यच्च मतं समग्रान् कृत्वा करो सम्पुटितो ब्रवीमि ।

अर्चां विना क्षमाधरसूनुमर्त्तुर्नरो न भक्तिं लभते मदीयाम् ॥ ४५ ॥

वदन्तु यद् भक्तिमार्गे प्रयासः कीदृशः स्थितः । नेच्छितोऽत्रोपवासो वा तपोयोगो जपो मखः ॥
अपेक्षितान्यत्र साधुः स्वभावो निश्चलं मनः । यदुच्छालाभसन्तोषभावना च निरन्तरम् ॥

मोर दाम कहाइ, नर-आसा । करइ, तौ कहहु कहा बिस्वासा ? ॥
 बहुत कहउँ का कथा बढ़ाई ? ऐहि आचरन-बस्य मैं, भाई ! ॥
 बैर न बिग्रह, आस न त्रासा । सुखमय ताहि सदा सब आसा ॥
 अनारंभ, अनिकेत, अमानी । अनघ, अरोष, दच्छ, बिग्यानी ॥
 प्रीति सदा सज्जन - संसर्गा । तृप्त-सम बिषय-स्वर्ग-अपवर्गा ॥
 भगति-पच्छ हठ, नहि सठताई । दुष्ट तर्क सब दूरि बहाई ॥

दो०—मम गुन-ग्राम-नाम रत, गत-ममता-मद-मोह ।

ता कर सुख सोइ जानइ, परानंद संदोह ॥ ४६ ॥

सुनत सुधा-सम बचन राम के । गहे सबनि पद कृपाधाम के ॥
 जननि, जनक, गुर, बंधु हमारे । कृपानिधान, प्राण ते प्यारे ॥
 तनु, धनु, धाम, राम ! हितकारी । सब बिधि तुम्ह प्रनतारति-हारी ॥
 असि सिख तुम्ह-बिनु देइ न कोऊ । मातु-पिता स्वारथ-रत ओऊ ॥
 हेतु-रहित जग जुग उपकारी । तुम्ह, तुम्हार सेवक, असुरारी ! ॥
 स्वारथ-मीत सकल जग माहीं । सपनेहुँ, प्रभु ! परमारथ नाहीं ॥
 सब के बचन प्रेम - रस - साने । सुनि, रघुनाथ हृदय हरषाने ॥
 निज-निज गृह गअे आयसु पाई । बरनत प्रभु बतकही सुहाई ॥

दो०—उमा ! अवधवासी नर, -नारि कृतारथ - रूप ।

ब्रह्म, सच्चिदानंद - धन, रघुनायक जहं भूप ॥ ४७ ॥

एक बार बसिष्ट मुनि आए । जहाँ राम सुखधाम सुहाए ॥
 अति आदर रघुनायक कोन्हा । पद पखारि, पादोदक लीन्हा ॥
 राम ! सुनहु, मुनि कह कर जोरी । कृपासिंधु ! विनती कछु मोरी ॥
 देखि-देखि आचरन तुम्हारा । होत मोह, मम हृदय अपारा ॥
 महिमा अमिति वेद नहि जाना । मैं कैहि भाँति कहउँ, भगवाना ! ॥
 उपरोहित्य कर्म अति मंदा । वेद-पुरान-सृमृति कर निंदा ॥
 जब न लेउँ मैं, तब बिधि मोही । कहा, लाभ आगे सुत तोही ॥
 परमातमा ब्रह्म नर - रूपा । होइहि रघुकुल - भूषण भूपा ॥

दो०—तब मैं हृदय बिचारा, जोग, जग्य, ब्रत, दान ।

जा कहूँ करिअ, सो पंहुँ, धर्म न ऐहि सम आन ॥ ४८ ॥

जप, तप, नियम, जोग, निज धर्मा । श्रुति - संभव नाना सुभ कर्मा ॥
 ग्यान, दया, दम, तीरथ-सज्जन । जहँ लगि धर्म कहत श्रुति-सज्जन ॥
 आगम, निगम, पुरान अनेका । पढ़े-सुने कर फल, प्रभु ! एका ॥
 तव पदपंकज - प्रीति निरंतर । सब साधन कर यह फल संदर ॥
 छूटइ मल कि मलहि के छोएँ । घृत कि पाब कोइ बारि बिलोएँ ॥
 प्रेम-भगति-जल-बिनु, रघुराई ! । अभिअंतर - मल कबहुँ न जाई ॥
 सोइ सबंग्य, तग्य, सोइ पंडित । सोइ गुन-गूह, बिग्यान-अखंडित ॥
 दच्छ, सकल लच्छन - जुत सोई । जाकेँ पद - सरोज रति होई ॥

प्रोच्य स्वस्मिन् दासतां मे नर आशां करोति चेत् । भवद्भिश्च्यतां तर्हि विश्वासस्तस्य को मयि ॥
अधिकं विस्तरं कृत्वा कां कथां प्रवदान्यहम् । हे बान्धवा ! वशेऽस्यैवाचरणस्य स्थितोऽस्म्यहम् ॥
यो वैरं विग्रहं वाऽपि वासाशे वा करोति न । तस्मै सुखमयाः सन्ति ककुभः सकला अपि ॥
योऽनारम्भी गृहामक्तिर्वजितो मानवजितः । अनघः कोपरहितो दक्षो विज्ञानसंयुतः ॥
निरस्तरं सज्जनानां मज्जतो प्रीतिसंयुतः । भोगं स्वर्गं तथा मोक्षं मन्यमानस्तृणोपमम् ॥
भक्तिपक्षस्याग्रहेण संयुतः शाठ्यवर्जिनः । दूरप्रवाहिताशेषदोषसम्पूर्णतर्कः ॥

रतो मदीये सगुणीघनाग्नि ममत्वहीनो मवमोहहीनः ।

जानाति तत् तस्य सुखं स एव प्राप्नोत्तमानन्दसमूहरूपः ॥ ४६ ॥

निशम्य सुधया तुल्यामिमां रामस्य भारतीम् । दयालयस्य चरणावगृह्णन्नवदन्नपि ॥
भवान् माता पितास्माकमाचार्यो बान्धवस्तथा । प्राणेष्योऽभि प्रियतमो वर्तते हे कृपानिधे ! ॥
भवानास्तेऽस्माकमर्थो देहो गेहं हितावहः । हे राम ! प्रणतातिघ्नः प्रकारैः सकलैरपि ॥
भवदन्यः कोऽपि शिक्षां दातुं शक्तोऽस्ति नेदृशीम् । कथञ्चित् पितरो शक्तौ तो स्वार्थनिरतो परम् ॥
हेतुं विनैव संसार उपकारस्य कारकौ । द्वावेव स्तो भवान् भक्तो भवतश्चासुराहित ! ॥
सर्वेऽपि स्वार्थसुहृदः सन्त्यन्ये जगतीतले । स्वप्नेऽपि परमार्थो न विद्यते तेषु हे प्रभो ! ॥
वाचो निशम्य सर्वेषामिमाः प्रेमरसाप्लुताः । प्रसन्नचेता अभवद् रघूणामधिनायकः ॥
प्रभोराज्ञां प्राप्य सर्वेऽगमन् स्वान् स्वान् गृहांस्ततः । प्रवर्णयन्तः संवादं प्रभोस्तं सुमनोहरम् ॥

वक्षतीश आर्ये ! सकला अयोध्यानारीनराः सन्ति कृतार्थरूपाः ।

सच्चित्तप्रभोदः परतत्त्वरूपो यत्रास्ति भूपो रघुवंशनाथः ॥ ४७ ॥

मुनिर्वसिष्ठ आगच्छत् तत्रैकस्मिन्नेहसि । विराजितोऽभवद् यत्र रामः सुखनिकेतनम् ॥
व्यघत्तातीव सम्मानं तदीयं रघुनायकः । प्रक्षाल्य तस्य चरणी चरणोदकमग्रहीत् ॥
साञ्जलिमु निरब्रूत हे राम ! शृणुताद् भवान् । मदीयां प्रार्थनां काञ्चिदनुकम्पापयोनिधे ! ॥
समालोक्य समालोक्य चरितं भवदीयकम् । अपाररूपो मोहो मे मानसे सम्प्रजायते ॥
न वेदैरपि विज्ञातो भवतो महिमाऽमितः । तर्हि हे भगवन् ! रीत्या कयासौ भाष्यतां मया ॥
पौरोहित्या क्रियातीवनीचतापरिसंयुता । वेदैः पुराणैः स्मृतिभिरपि सास्ति विगर्हिता ॥
यदाभवमगृह्णानस्तदा मामवदद् विधिः । भविष्यत्समये लाभो भविष्यत्यनया सुत ! ॥
यतः परब्रह्मरूपः परमात्मा नराकृतिः । भूषणं रघुवंशस्य महीपालो भविष्यति ॥

तदा स्वचित्तेऽकरवं विचारं यद् योगयज्ञव्रतदानकर्म ।

यवर्थमेव क्रियते तमेव लप्स्येऽन्यधर्मोऽस्त्यनया न तुल्यः ॥ ४८ ॥

जपस्तपस्या नियमा योगो धर्मः स्वकीयकः । वेदप्रोक्तानि भद्राणि कर्माणि विविधानि च ॥
ज्ञानं दया दमः स्नानं तीर्थेषु सकलैष्वपि । यावन्त एते प्रोच्यन्ते धर्मा वेदैश्च साधुभिः ॥
तेषां बहूनां तन्त्राणां श्रुतिव्यासगिरां क्रमात् । कृतेः पाठश्चवणयोश्चैकमेव फलं प्रभो ! ॥
यद् भवत्पादपाथोजयुग्मे प्रीतिर्निरन्तरम् । सर्वेषां साधनानाञ्च फलमेतन्मनोहरम् ॥
किं क्षालितो मलेनैव मलो याति विनाशनम् । सम्प्राप्नोति धृतं कोऽपि किं तोयस्याभिमन्यनात् ॥
रघुसन्तत्यधीशान ! प्रेमभक्तिजलं विना । विनाशमन्तःकरणमलो याति कदापि न ॥
स एव पण्डितः सर्ववेत्ता तत्त्वप्रबोधकः । स एव च गुणागारः पूर्णविज्ञानवांस्तथा ॥
दक्षः सुलक्षणैः सर्वैः संयुतोऽस्ति स एव च । रतिर्यस्यास्ति भवतः पादपाथोजयुग्मे ॥

बो०—नाथ ! एक बर मागउँ, राग ! कृपा करि देहु ।

जन्म-जन्म प्रभु-पद-कमल, कबहुँ घटे जनि नेहु ॥ ४९ ॥

अस कहि, मुनि बसिष्ट गृह आए । कृपासिंधु के मन अति भाए ॥
हनुमान, भरतादिक भ्राता । सग लिए सेवक - सुखदाता ॥
पुनि कृपाल पुर-वाहेर गए । गज-रथ-तुरग मगावत भए ॥
देखि, कृपा करि, सकल सराहे । दिए उचित जिन्ह-जिन्ह तेइ चाहे ॥
हरन-सकल-श्रम प्रभु श्रम पाई । गए जहाँ सीतल भवै राई ॥
भरत दीन्ह निज बसन डसाई । बैठे प्रभु, सेवहि सब भाई ॥
मारुतसुत तब मारुत करई । पुलक वपुष, लोचन जल भरई ॥
हनुमान - सम नहि बड़भागी । नहि कोउ राम-चरन-अनुरागी ॥
गिरिजा ! जासु प्रीति - सेवकाई । बार-बार प्रभु निज मुख गाई ॥

बो०—तेहि अवसर मुनि नारद, आए करतल बोन ।

गावन लगे राम-कल, -कीरति सदा नबोन ॥ ५० ॥

मामवलोक्य पंकज - लोचन । कृपा-विलोकिनि, सोच-बिमोचन ॥
नील-तामरस-स्याम, काम-अरि । हृदय-कंज-मकरद-मधुप, हरि ! ॥
जातुधान - बरुथ - बल - भंजन । मुनि-सज्जन-रंजन, अध-गंजन ॥
भूसुर - ससि नव वृंद - बलाहक । असरन - सरन, दीनजन - गाहक ॥
भुज-बल विपुल भार-महि खंडित । खर - दूषन - विराध - बध - पंडित ॥
रावनारि, सुखरूप, भूपवर । जय दसरथ-कुल-कुमुद-मुधाकर ॥
सुजस पुरान - बिदित - निगमागम । गावत सुर-मुनि-संत-समागम ॥
कारुणीक व्यलीक - मद - खंडन । सब विधि कुसल कोसला-मंडन ॥
कलमल - मथन नाम, ममताहन । तुलसिदास-प्रभु ! पाहि प्रनत जन ॥

बो०—प्रेम - सहित मुनि नारद, बरनि राम-गुन-ग्राम ।

सोमासिंधु हृदय धरि, गए जहाँ विधि-धाम ॥ ५१ ॥

गिरिजा ! सुनहु बिसद यह कथा । मैं सब कही, मोरि मति जथा ॥
राम-चरित सत कोटि अपारा । श्रुति - सारदा न बरनै पारा ॥
राम अनंत, अनंत गुनानी । जन्म - कर्म अनंत नामानी ॥
जल-सीकर, महि-रज गनि जाहीं । रघुपति-चरित न बरनि सिराहीं ॥
बिमल कथा हरि-पद-दायनी । भगति होइ मुनि अनपायनी ॥
उमा ! कहिउं सब कथा सुहाई । जो भुसुंड़ि खगपतिहि सुनाई ॥
कछुक राम-गुन कहेउं बखानी । अब का कहौं, सो कहहु, भवानी ! ॥
मुनि सुभ कथा, उमा हरषानी । बोली अति बिनीत मृदु बानी ॥
घन्य, घन्य, मैं घन्य, पुरारी ! । सुनेउं राम-गुन भव-भय-हारी ॥

बो०—तुम्हरी कृपा, कृपाधन ! अब कृतकृत्य, न मोह ।

जानेउं राम - प्रताप, प्रभु ! चिदानंद संदोह ॥ ५२ (क) ॥

नाथ ! तवानन-ससि खवत, कथा-सुधा-रघुबीर ।

अवन-पुटन्हि मन पान करि, नहि अघात, मतिघोर ! ॥ ५२ (ख) ॥

याचे वर केवलमेतमीश ! ददातु हे राम ! दयां विधाय ।

प्रत्युद्भवं नाथपदाब्जगुग्मस्मेहः कदापि क्षयमाप्नुयात् ॥ ४९ ॥

मुनिर्वसिष्ठ इत्युक्त्वा समागच्छत् स्वर्गान्तरम् । स नीचे स्म परम मानसाय दयाम्बुधेः ॥
ततो नभस्वत्तनयं बान्धवान् भर्यादिकान् । व्यदधात् स्वेन महितान् दाससौख्यप्रदायकः ॥
अगच्छदनुकम्पालुप्तत्वध्वान् पुरतो वरिः । गत्रान् रथान् घोटकांश्च समानीतान् कारयत् ॥
वीक्ष्यानुकम्पां मम्पाद्य प्राणसत् सकलानाम् । ये वै यद्यत् समेहस्तादात्तेभ्य उचितंसमम् ॥
सर्वश्रमक्षयकरः समवाप्य श्रमं प्रभुः । तत्रागन्तुं यत् यत्र गीतमाश्रयणं स्थितम् ॥
प्रास्तारयत् स्ववसनवासिन् क्रीड्यीमुतः । आसन्नमिमम् प्रभुः सर्वे तमसेवन्त बान्धवाः ॥
समीरं विदधाति स्म मर्षीरस्य सुतस्तदा । रोमाञ्चिन्नतनुः पूरयति स्माम्बु च चक्षुषोः ॥
वक्तीश आर्ये ! हनुमत्समोऽन्यो नातिभाग्यवान् । न चास्ति तत्सर्वः कोऽपि रामपादानुरागवान् ॥
सेवकत्वं तथा प्रेम यदीयं गिरिराजजे ! । गीतवान् स्वमुखेनैव रघुनाथः पुनः पुनः ॥

समागमत् तत्क्षणमेव तत्र विध्यात्मजविः करसङ्घिवीणः ।

आरब्ध गातुञ्च रघूत्तमस्य कीर्ति कलां नित्यनवीनरूपाम् ॥ ५० ॥

सरोजतुल्यनयन ! विलोकयतु मां भवान् । अनुकम्पापूर्णदृष्टिपातशोकविमोचन ! ॥
हरे ! नीलाम्बुजश्यामशरीरो वर्तते भवान् । तथा कामारिहृदयसरोजमधुषट्पदः ॥
यातुधानानीकिनीनां बलस्य ध्वंसको भवान् । पापप्रभञ्जकः साधुतपस्विजनरञ्जकः ॥
महीविवुधसस्यार्थं नूतनोऽम्बुधरो भवान् । अनाश्रयाश्रयो दीनजनस्वीकरणे रतः ॥
भुजसारक्षपितभूमहाभारः स्थितो भवान् । विराटस्य वधस्य ज्ञः खरदूषणयोरपि ॥
रावणारे ! सुखाकार ! वसुमत्यधिपोत्तम ! । भवनाद् दिग्गन्धकुन्कुमुदेन्दो ! जयो भवान् ॥
वेदतन्त्रपुराणेषु ख्यातं रम्यं भवद्वयः । गायन्ति देवा मुनयः साधूनां निकरा अपि ॥
भवान् दयालुरननमदध्वंसविधायकः । सम्प्ररीतिकुशलः कोसलानां विभूषणम् ॥
कलिदोषप्रमथनममत्वघ्नाभिधानवान् । प्रभो ! तुलस्यादासस्य भवान् पात्वानतं जनम् ॥

सप्रेम देवषिरिति प्रगाथ ग्रामं गुणानां रघुनायकस्य ।

निधाय चित्ते द्युतिसिन्धुमीशं तत्रैवभूद् यत्र विरञ्जितलोकः ॥ ५१ ॥

वक्तीशः शृणु हे गौर ! विशदेयं कथा मया । समग्ररूपा कथिता यादृशी मतिरस्ति मे ॥
शतकोट्यधिकानन्तं रामस्य चरितं स्थितम् । श्रुत्यो वाग्देवता च न शक्ता अस्य वर्णने ॥
रामोऽनन्तो गुणाः सन्ति तस्यानन्तस्वरूपाः । जन्मतर्माभिधानानि तस्यान्तरहितानि च ॥
शक्याः सत्यभिसङ्ख्यातुं भूरजोजलविन्दवः । समापयितुं पेतानि तु शक्यन्ते प्रवर्ण्य न ॥
कथेयं विमलाकारा हरिधामप्रदायिनी । श्रुत्वेमां जायते देही रामीयाचलभक्तिमान् ॥
उमे ! सुशोभनामेतां सकलामवदं कथाम् । अथावयद् यां भ्रूणुण्डिविहङ्गानामधीश्वरम् ॥
वर्णयित्वाऽवदं काञ्चिद् गुणान् रामाश्रितानहम् । ददानीं किंवदानित्वां तन्मां ब्रूहि गिरीशजे ! ॥
इति श्रुत्वा शुभकथां गिरिजा मुदिताऽभवत् । प्रायुक्तं चातिविनयसंयुतां मृदुलां गिरम् ॥
धन्या धन्यास्म्यहं धन्या विपुरासुरनाशक ! । यदशृण्वं गुणान् राममाश्रितान् भवभीहरान् ॥

कूपालयेतर्हि भवत्कृपातः सम्पन्नकृत्यास्मि विनष्टमोहा ।

प्रतापमज्ञासिषमीश्वरस्य रामस्य चिन्मोदसमूहमूर्तः ॥ ५२ (क) ॥

भवन्मुखेन्दू रघुनायकस्य कथामुधां स्तावयति प्रभो हे ! ।

श्रवःपुटाभ्यां सम मानसं तां पीत्विति तृप्ति तु न धीरबुद्धे ! ॥ ५२ (ख) ॥

राम-चरित जे सुनत अघाहीं । रस-बिसेष जाना तिन्ह नाहीं ॥
 जीवनमुक्त महामुनि जेऊ । हरि-गुन सुनिहि निरंतर तेऊ ॥
 भव-सागर चह पार जो पावा । राम-कथा ता कहँ दृढ़ नावा ॥
 बिषहन्ह कहँ पुनि हरि-गुन-ग्रामा । श्रवन-सुखद अरु मन-अभिरामा ॥
 श्रवनवंत अस को जग माहीं । जाहि न रघुपति-चरित सोहाहीं ॥
 ते जड़ जीव निजात्मक-घाती । जिन्हहि न रघुपति-कथा सोहाती ॥
 हरिचरित्र-मानस तुम्ह गावा । सुनि मै, नाथ ! अमिति सुख पावा ॥
 तुम्ह जो कही यह कथा सुहाई । कागभसुंडि गरुड़ - प्रति गाई ॥

दो०—बिरति-ग्यान-बिग्यान-दृढ़, राम-चरन अति नेह ।

बायस-तन रघुपति-मगति, मोहि परम संदेह ॥ ५३ ॥

नर सहस्र-महँ सुनहु, पुरारी ! । कोउ अँक होइ धर्म-व्रतधारा ॥
 धर्मसील कोटिक महँ कोई । विषय-बिमुख बिराग-रत होई ॥
 कोटि बिरक्त - मध्य श्रुति कहई । सम्यक ग्यान सकृत् कोउ लहई ॥
 ग्यानवंत कोटिक महँ कोऊ । जीवनमुक्त सकृत् जग सोऊ ॥
 तिन्ह सहस्र महँ सब सुख-खानी । दुर्लभ ब्रह्म - लीन बिग्यानी ॥
 धर्मसील, बिरक्त अरु ग्यानी । जीवनमुक्त, ब्रह्मपर प्रानी ॥
 सब ते सो दुर्लभ, सुरराया ! । राम-भगति-रत, गत-मद-माया ॥
 सो हरिभगति, काग किमि पाई ? । बिस्वनाथ ! मोहि कहहु वुझाई ॥

दो०—राम-परायन, ग्यान-रत, गुनागार, मति-धीर ।

नाथ ! कहहु केहि कारन, पायउ काक-सरीर ? ॥ ५४ ॥

यह प्रभु-चरित पवित्र सुहावा । कहहु कृपाल ! काग कहँ पावा ? ॥
 तुम्ह केहि भाँति सुना, मदनारी ! । कहहु, मोहि अति कौतुक भारी ॥
 गरुड़ महाग्यानी, गुन-रासी । हरि-सेवक, अति निकट निवासी ॥
 तेहि, केहि हेतु काग सन जाई । सुनी कथा, मुनि-निकर बिहाई ? ॥
 कहहु, कवन विधि भा संबादा । दोउ हरिभगत, काग-उरगादा ? ॥
 गोरि-गिरा सुनि सरल, सुहाई । बोले सिव सादर, सुख पाई ॥
 घन्य सती ! पावन मति तोरी । रघुपति-चरन प्रीति नहि थोरी ॥
 सुनहु परम पुनीत इतिहासा । जो सुनि सकल लोक-भ्रम-तासा ॥
 उपजइ, राम-चरन बिस्वासा । भवनिधि तर नर, बिनहि प्रयासा ॥

दो०—ऐसिअ प्रसन्न बिहंगपति, कीन्हि काग सन जाइ ।

सो सब सादर कहिहउँ, सुनहु, उमा ! मन लाइ ॥ ५५ ॥

मैं जिमि कथा सुनी भवमोचनि । सो प्रसंग सुनु, सुमुखि ! सुलोचनि ! ॥
 प्रथम दच्छ - गूह तव अवतारा । सती नाम तब रहा तुम्हारा ॥
 दच्छ - जग्य तव भा अपमाना । तुम्ह अति क्रोध, तजे तब प्राणा ॥
 मम अनुचरन्ह कीन्ह मख-भंगा । जानहु तुम्ह सो सकल प्रसंगा ॥
 तब अति सोच भयउ मन मोरें । दुखी भयउँ बियोग, प्रिय ! तोरें ॥
 सुंदर बन, गिरि, सरित, तड़ागा । कौतुक देखत फिरउँ बैरागा ॥

ये रामस्य चरित्राणि शृण्वन्तो यान्ति तर्पणम् । ते तदीयं न जानन्ति विशिष्टं सर्वतो रसम् ॥
जीवन्मुक्तिर्मापि प्राप्ता ये महान्तस्त्वपस्विनः । तेऽपि शृण्वन्ति सततं रमापतिगतान् गुणान् ॥
भवाम्बुधेः पारमाप्तुं यः कश्चिदपि वाञ्छति । तस्मै कथा रघूपतेर्वर्तते तरणिदुर्गा ॥
विपयिभ्यः शरीरिभ्यो गुणधायो हरेः पुनः । सुखस्य दाता तर्णेभ्यो मानसेभ्यश्च मञ्जुलः ॥
महीतले वर्तते कः श्रवःपरिममन्वितः । रोन्वते न चरित्राणि यस्मै रघुकुलेशितुः ॥
निजात्मघातिनः सन्ति ते भडा देहधारिणः । कथा न रोचते येभ्यो रघुभूपकुलेशितुः ॥
हे नाथ ! रामचरितमानसं गीतवान् भवान् । निशम्य तदिदं सोख्यमसीमं प्राप्तवत्यहम् ॥
भवान् मां प्रोक्तवानेतद् यदिमां शोभनां कयाम् । काकभ्रूशुण्डिरुद्गीतवान् विहङ्गाधिपं प्रति ॥

विरागविज्ञानसयुक्प्रबोधवृद्धस्तथा

रामपदातिहारी ।

श्रीरामभक्तोऽपि कथं स काकतनाविर्यं मे परमास्ति शङ्का ॥ ५३ ॥

शृणोतु त्रिपुरारारे ! नृसहस्रसमूहके । जायते कोऽप्येक एव धर्मव्रतधरो नरः ॥
धर्मव्रतधराणाञ्च कोटिसङ्ख्यासमूहके । कोऽप्येव भोगविमुखो विरागनिरतस्तथा ॥
श्रुतिर्वदति यद् रागहीनकोटिसमूहके । कोऽप्येक एव लभते ज्ञानं सम्यक्प्रकारकम् ॥
समन्वितानां ज्ञानेन कोटिसङ्ख्यासमूहके । कोऽप्येक एव भवति जीवन्मुक्तो महीतले ॥
तेषां सहस्रसङ्ख्यानामप्यशेषमुदां खनिः । विज्ञानवान् ब्रह्मलीनो दुर्लभो वर्तते नरः ॥
धर्मशीलो विरागेण युक्तो बोधसमन्वितः । जीवन्मुक्तः परब्रह्मतत्परश्च शरीरवान् ॥
एतेषु सर्वेष्वप्यास्ते दुर्लभः स सुराधिप ! । यो रामभक्तिनिरतो नष्टमायामदस्तथा ॥
तां भक्तिं श्रीपतेः काको विधिना केन लब्धवान् । तत् सर्वं हे विश्वनाथ ! मां प्रबोध्य प्रभाषताम् ॥

रामे परो ज्ञानरतो गुणानां गेहं तथा धीरमतिभ्रूशुण्डिः ।

कस्मान्निमित्ताद् बलिपुष्टदेहं प्राप्नोत् प्रभो ! तच्च सुभाषतां माम् ॥ ५४ ॥

इदं सुशोभनाकारं पवित्रं चरितं प्रभोः । प्राप्तवान् कुत्र काकोऽमाविति वक्तुं कृपामय ! ॥
मदनारे ! कथमिदं समाकणितवान् भवान् । एतच्च वदतादास्ते परमं कौतुकं मम ॥
विनतायास्तनूजस्तु गुणपुञ्जो महाबुधः । हरेर्दामस्तस्य पाश्वरं परस्मिन् कुस्ते स्थितिम् ॥
स केन हेतुना गत्वा तस्य काकस्य सन्निधिम् । त्यक्त्वा तपस्विनिकरमाकर्णयदिमां कथाम् ॥
वदतात् केन विधिना संवादश्चाभवत् तयोः । यतो द्वावपि भक्तौ स्तोहरेस्तौ काकवीश्वरी ॥
निशम्य गौर्याः सरलां शोभनाञ्च सरस्वतीम् । अनुभूय सुखं शम्भूः प्रायुनक् सादरं वचः ॥
धन्यासि हे मति ! मतिः पावना वर्तते तव । यतोऽनल्पास्ति ते प्रीती रघूनाथस्य पादयोः ॥
निशामयेतिहासं त्वमतीव विमलाकृतिम् । यं निशम्यैति सर्वेषां लोकानां संशयः क्षयम् ॥
रामस्य पादयुगले विध्यासः सम्प्रजायते । तथा तरत्यनायासं नरः संसारवारिधिम् ॥

प्रश्नोद्यमेतादृशमेव पूर्वं भ्रूशुण्डिमेत्य व्यदधात् खगेशः ।

वक्ष्यामि तं सर्वमपि प्रसङ्गं संयोज्य चित्तं शृणु शाङ्करि ! त्वम् ॥ ५५ ॥

अहं यथा कथामेतां श्रुतवान् भवमोचनीम् । आकर्णय प्रसङ्गं तुं सुवक्त्रे ! सुविलोचने ! ॥
तावकीनोऽवतारोऽभूत् पुरा दक्षस्य मन्दिरे । सतीति नामधेयं ते तस्मिन्नवसरेऽभवत् ॥
दक्षप्रजापतेर्यागेऽजायतानादरस्तव । ततस्त्वमतिकोपेन स्वीयान् प्राणान् समत्यजः ॥
मामकीना अनुचरा यागस्य ध्वंसमाचरन् । प्रसङ्गं तमिमं सर्वं त्वं परिज्ञातवत्यसि ॥
ततोऽति शोको हृदये मदीये समजायत । त्वदीयेन वियोगेनाभवं दुःखसमन्वितः ॥
तदा रम्यादवीभूभूतरितां सरसामपि । कौतुकं सम्प्रेक्षमाणो वैराग्येण युतोऽभ्रमम् ॥

गिरि सुमेर - उत्तरदिसि दूरी । नील - सैल अँक सुंदर भूरी ॥
तामु कनकमय सिखर सुहाए । चारि चार मोरे मन भाए ॥
तिन्ह पर अँक-अँक बिटप बिसाला । बट - पीपर - पाकरी - रसाला ॥
सैलोपरि सर सुंदर सोहा । मन - सोपान देखि मन मोहा ॥

दो०—सीतल, अजल, मधुर जल, जलज बिपुल बहुरंग ।

कूजत कलरव हंसगन, गुंजत संजुल भृंग ॥ ५६ ॥

तेहि गिरि रुचिर बसइ खग भोई । तामु नास कल्पांत न होई ॥
माया - कृत गुन - दोष अनेका । मोह - मनोज आदि अविवेका ॥
रहे व्यापि समस्त जग माहीं । तेहि गिरि निकट कबहुँ नहि जाहीं ॥
तहँ बसि, हरिहि भजइ जिमि कागा । सो सुनु, उमा ! सहित अनुरागा ॥
पीपर-तर-तर ध्यान नो धरई । जाप-जग्य पाकरि-तर करई ॥
आब - छाँह कर मानस - पूजा । तजि हरि-भजनु, काजु नहि दूजा ॥
बर-तर कह हरि - कथा - प्रसंगा । आवहि, सुनहि अनेक बिहंगा ॥
राम-चरित बिचित्र विधि नाना । प्रेम-सहित कर सादर गाना ॥
सुनहि सकल मति - विमल मराला । बसहि निरंतर जे तेहि ताला ॥
जब मैं जाइ सो कौतुक देखा । उर उपजा आनंद विसेषा ॥

दो०—तब कछु काल सराल-तनु, धरि, तहँ कीन्ह निवास ।

सादर सुनि रघुपति-गुन, पुनि आयउँ कैलास ॥ ५७ ॥

गिरिजा ! कहेउँ सो सब इतिहासा । मैं जेहि समय गयउँ खग-पासा ॥
अब सो कथा सुनहु जेहि हेतू । गयउ काग पहि, खगकुल-केतू ॥
जब रघुनाथ कीन्ह रन-कीड़ा । समुजत चरित, होति मोहि ब्रीड़ा ॥
इंद्रजीत-कर आपु बँधायो । तव नारद मुनि गरुड पठायो ॥
बंधन काटि, गयो उरगादा । उपजा हृदय प्रचंड बिषादा ॥
प्रभु-बंधन समुजत बहु भाँती । करत विचार उरग-आराती ॥
व्यापक, ब्रह्म, बिरज, बागोसा । नाया - मोह - पार परमीसा ॥
सो अवतार, सुनेउँ, जग-माहीं । देखेउँ सो प्रभाव कछु नाहीं ॥

दो०—भव-बंधन ते छूटहि, नर, जपि जाकर नाम ।

खबं निसाचर बाँधेउ, नागपास सौइ राम ॥ ५८ ॥

नानाभाति मनहि समुझावा । प्रगट न ग्यान, हृदय भ्रम छावा ॥
खेद-खिन्न मन, तर्क बढ़ाई । भयउ मोहबस तुम्हरिहि नाई ॥
व्याकुल गयउ देवरिषि-पाहीं । कहेमि जो संसय निज मन माहीं ॥
सुनि, नारदहि लागि अति दाया । सुनु, खग ! प्रबल राम कै माया ॥
जो ग्यानिन्ह कर चित अपहरई । वरिभाई बिमोह-मन करई ॥
जेहि बहु बार नचावा मोही । सोइ व्यापी, बिहंगपति ! तोही ॥
महामोह उपजा उर तोरें । मिटिहि न बेगि कहें, खग ! मोरें ॥
चतुरानन पहि जाहु खगेसा ! । सोइ करेहु जेहि होइ निदेसा ॥

दो०—अस कहि चले देवरिषि, करत राम-गुन-गान ।

हरि-माया-बल बरनत, पुनि-पुनि परम सुजान ॥ ५९ ॥

सुमेरोरप्युत्तरस्यां दिशि दूरस्थानस्थितः । आस्त एकोऽतीव रम्यो भूधरो नीलनामकः ॥
तपनीयमयाः कटासन्स्थासन् तान्वितसंयुताः । मेघविध्रमद्भ्रष्टास्तेऽनीवारोचन्त मम चेतसे ॥
तेषु प्रत्येकमेवासीद् विनालाकारवान् द्रुमः । स्वघोषः पिप्पलाभिख्यः पर्कट्याख्यो रसालकः ॥
शीलस्योर्ध्वविभागेऽभूत् सर एका मनोहरम् । रत्नमोपावृत्तिरस्य वीक्ष्य स्यान्मोहितो नरः ॥

तस्याम्बु शीतं यथुरज्यं युक्लमनेकवर्णानि च पङ्कजानि ।

तस्मिन् कलं हंसगणा अकूञ्चन् मनोरमं भृङ्गगणा अगुञ्जन् ॥ ५६ ॥

तस्मिन्नेव गिरौ रम्ये वर्मति कुरुते स्म विः । विनाशः काकवेस्तस्य कल्पान्तेऽपि न जायते ॥
मायाविरचिता नैकरूपा दोषा गुणा आराः । अविद्वेकास्तथा मोहमन्मथप्रमुखाः समे ॥
ये व्याप्नुवन्ति संपारं सकलाकारसंयुतम् । न कदापि न गच्छन्ति निकषा तं महीधरम् ॥
तस्मिन् वसन् यथा काको भजनं कुरुते हरेः । तद्वन्म ! शृणु सर्वं त्वमनुरागतमन्विता ॥
पिप्पलोर्वीरुहस्याधो भवति ध्यानवानसौ । पङ्कटीरुहस्याधो जपधनं करोति सः ॥
सच्छायायां रसालस्य कुरुते मानसार्धदम् । कार्यं तस्यास्ति न परं सन्त्यज्य भजनं हरेः ॥
हरेः कथाप्रसङ्गान् स वटस्याधः प्रभापते । आयाति नत्र शृण्वन्ति तथा तान् बहवः खगाः ॥
स रामस्य चरित्राणि प्रकारैर्वह्न्यङ्कुरकैः । गायति प्रेमसहितं तथाऽऽदरसमन्वितम् ॥
शृण्वन्ति निर्मलधियस्तांति हृसाः समेऽपि ते । ये निवासं प्रकुर्वन्ति तस्मिन् सरसि सन्ततम् ॥
अहं यदा तत्र गत्वा कौतुकं तद् व्यलोकयम् । तदाऽऽनन्दविशेषो मे चित्ते समुदितोऽभवत् ॥

धृत्वा ततो हंसवधं शरीरं तत्रैव किञ्चित् समयं स्थितोऽहम् ।

गुणान् समाकर्ण्य रघूत्तमस्य कैलासशैलं पुनरागतोऽहम् ॥ ५७ ॥

इतिहासं तमखिलं प्रावदं गिरिराजने ! । यथा यस्मिंश्च समयेऽगच्छ काकस्य सन्निधिम् ॥
शृण्विदानीं तेन बद्धां कथां येनैव हेतुना । ध्वजः खगकुलस्यायात् काकभ्रूणुण्डिसन्निधिम् ॥
यदा व्यधत्त सङ्ग्रामलीलां रघुकुलाधिपः । क्रियतेऽनुभवस्वापो यामभिस्रमरता मया ॥
देवराजजिता बद्धमात्मानं नमपादयत् । विहङ्गमाधिपं तत्र नारदोऽप्रेषयत् तदा ॥
उरगादः कर्तयित्वा बन्धनं तद् वदागमन् । तदा प्रचण्ड उत्पन्नो विषादस्तस्य मानसे ॥
भुजङ्गमकुलारातिः स्मृत्वा नायस्य बन्धनम् । कर्तुं नारमतानेकप्रकारकविचारणाम् ॥
यो व्यापकः परब्रह्म विरजस्को गिरौ पतिः । अतीतो मोहमायाभ्यां सर्वेषां परमः पतिः ॥
आकर्ण्य यज्जगति स एवास्त्यवतीर्णवान् । किन्तु प्रभावं कमपि न तस्याहं व्यलोकयम् ॥

यस्याभिधानं परिजप्य लोका अवन्ति मुक्ता भवरूपवन्धात् ।

तमेव रामं व्यवधानिबद्धं नागेन पाशेन तमोचरोऽल्पः ॥ ५८ ॥

ततः प्राबोध्यद् वीशः स्वं मनोबहुरीतिभिः । बोधः प्रकाशितो नाभूत् पर व्याप्नोद् भ्रमो मनः ॥
खेदेन खिन्नः संवध्यं तर्कान् स निजमानये । तथाभवन्मोहनिघ्नो यथा त्वमभवः पुरा ॥
अगमद् व्याकुलो भूत्वा स गोवाणपिसन्निधिम् । तमब्रूतापि तां शङ्कां या तस्य हृदये स्थिता ॥
निगम्य नारदोऽतीव दयाद्रोऽभूत् तदाब्रवीत् । शृणोतु वीश ! रामस्य मायाऽस्तेऽतिबलान्विता ॥
ज्ञानिनामपि चेतांति करोत्यपहृतानि या । विमोहमुत्पादयति तेषां चेतस्सु या हठात् ॥
या मामपि करोति स्म नैकवारं प्रनतितम् । सैव वेष्टितवत्यस्ति भवन्तं खगनायक ! ॥
महामोहः समुत्पन्नो वर्तते स्रजतो हृदि । मदीयाद् वचनाद् वीश ! न स नङ्क्ष्यति तत्क्षणम् ॥
तस्माद् वीश ! भवान् यातु समीपे परमेष्ठिनः । आज्ञा या प्राप्स्यते तस्मात् तामेव कुरुतादपि ॥

प्रोच्येति यानं व्यवधात् सुरविः श्रीरामचन्द्रस्य गुणान् प्रगायन् ।

रमेशमायाबलमीरयश्च पुनः पुनः सुतनबोधयुक्तः ॥ ५९ ॥

तब खगपति, बिरचि पहि गयऊ । निज संदेह सुनावत भयऊ ॥
 मुनि बिरंचि, रामहि सिरु नावा । समुझि प्रताप, प्रेम अति छावा ॥
 मन महुँ करइ विचार बिधाता । माया-वस कवि, कोबिद, ग्याता ॥
 हरि - माया कर अमिति प्रभावा । विपुल बार जेहि मोहि नचावा ॥
 अग-जगमय जग मम उपराजा । नहि आचरज, मोह-खगराजा ॥
 तब बोले बिधि गिरा सुहाई । जान महेस राम - प्रभुताई ॥
 ब्रैतये ! संकर पहि जाहू । तात ! अनत पूछहु जनि काहू ॥
 तहँ होइहि तब संसय-हानी । चलेउ बिहंग, सुनत बिधि-बानी ॥

दो०—परमातुर बिहंगपति, आयउ तब मो-पास ।

जात रहैउ कुबेर-गृह, रहिहु, उमा ! कैलास ॥ ६० ॥

तेहि मम पद सादर सिरु नावा । पुनि आपन संदेह सुनावा ॥
 मुनि ता करि बिनती मृदुबानी । प्रेम-सहित मैं कहेउ, भवानी ! ॥
 मिलेहु गरुड, मारग महँ मोही । कवन भाँति समुझावौ तोही ? ॥
 तबहि होइ सब संसय भगा । जब बहु काल करिअ सतसंगा ॥
 सुनिअ तहाँ हरिकथा सुहाई । नाना-भाँति मुनिन्ह जो गाई ॥
 जेहि महुँ आदि-मध्य-अवसाना । प्रभु - प्रतिपाद्य, राम भगवाना ॥
 नित हरि-कथा होत जहँ भाई ! । पठवउँ तहाँ, सुनहु तुम्ह जाई ॥
 जाइहि सुनत सकल संदेहा । राम-चरन होइहि अति नेहा ॥

दो०—बिनु सतसंग न हरि-कथा, तेहि बिनु मोह न भाग ।

मोह गएँ बिनु, राम-पद, होइ न दृढ़ अनुराग ॥ ६१ ॥

मिलहि न रघुपति बिनु-अनुराग । किएँ जोग-तप-ग्यान-बिराग ॥
 उत्तरदिसि सुंदर गिरि-नीला । तहँ रह काकभुसुंडि सुसीला ॥
 राम-भगति-पथ परम प्रवीना । ग्यानी, गुन-गृह, बहु-कालीना ॥
 राम-कथा सो कहइ निरंतर । सादर सुनहि विविध बिहंगबर ॥
 जाइ सुनहु तहँ हरिगुन भूरी । होइहि मोह-जनित दुख दूरी ॥
 मैं जब तेहि सब कहा बुझाई । चलेउ हरषि मम पद सिरु नाई ॥
 ताते, उमा ! न मैं समुझावा । रघुपति-कृपा, भरमु मैं पावा ॥
 होइहि कीन्ह कबहुँ अभिमाना । सो खोवै चह कृपानिधाना ॥
 कछु तेहि ते पुनि मैं नहि राखा । समुझइ खग, खगही कै भाषा ॥
 प्रभु-माया बलवंत, भवानी ! । जाहि न मोह, कवन अस ग्यानी ? ॥

दो०—ग्यानी, भगत - सिरोमनि, त्रिसुवनपति कर जान ।

ताहि मोह माया, नर, पाबेर करहि गुमान ॥ ६२ (क) ॥

मासपारायण, अट्ठाईसवाँ विश्राम

सिव-बिरंचि कह्ये मोहह, को है बपुरा आन ? ।

अस जिये जानि, भजहि मुनि, मायापति भगवान ॥ ६२ (ख) ॥

ततो विहङ्गमाधीशोऽगमत् पार्श्वं प्रजापतेः । व्यग्रत्वं तं प्रति स्वीयं सन्देहं श्रावितं तथा ॥
श्रुत्वा तस्य वचो वेधा रामायानमयच्छिरः । प्रतापं तस्य विज्ञाय जातोऽतिव्याप्तहार्दवान् ॥
चित्त आरभत स्वीये विचारं कमलोद्भवः । यद् वशाः सन्ति मायायाः कविकोविदबोधिनः ॥
वर्तते हरिमायायाः प्रभावः सीमवर्जितः । या मामपि करोति स्म नैकवारं प्रनतितम् ॥
यद्यप्युत्पादितं विश्वं मयैव चिदचिन्मयम् । अतः खगेशस्य मोहे नाश्चर्यं वर्तते मम ॥
ततः सुशोभनां वाचं प्रायुनक् कमलासनः । यद् विजानाति रामस्य महिमानं महेश्वरः ॥
अतो हे विनतासूनो ! शङ्करं निकषा व्रज । हे तात ! प्रष्टुमेतत् त्वं कुत्राप्यन्यत्र मा व्रज ॥
तत्रैव तव सन्देहो गमिष्यति परिक्षयम् । श्रुत्वैवेति विधेर्वाचं प्राचलद् विनतासुतः ॥

अत्यातुरः पत्नरथाधिनाथस्ततः समायान्मम सन्निकर्षम् ।

व्रजंस्तदासं धनदालयं त्वमुमे ! च कलासगिरो स्थिताऽभूः ॥ ६० ॥

असावनमयत् पादयुग्मे मे सादरं स्वकम् । तथा स्वकीयं सन्देहं श्रावितुं व्यदधात् ततः ॥
श्रुत्वा विनयसम्पूर्णां मृदुलां तस्य भारतीम् । समन्वितोऽनुरागेण प्रावदं तमहं शिवे ! ॥
मध्येमार्गं मिलितवान् वर्तसे मां खगाधिप ! । करवाणि कया रीत्या तदहं ते प्रबोधनम् ॥
भविष्यति समग्राणां सन्देहानां क्षयस्तदा । यदा सङ्गः सज्जनानां बहुकालं विधास्यते ॥
श्रोष्यते च यदा तत्र मञ्जुला सा हरेः कथा । मुनिभिः परिगीता या प्रकारेण बहुसङ्ख्यकैः ॥
यस्यामादौ मध्यभागे समाप्तावपि वर्तते । प्रतिपाद्यः प्रभू रामः षड्विधैश्वर्यसंयुतः ॥
हे बन्धो ! प्रत्यहं यत्र कीर्यते श्रीहरेः कथा । तत्रैव त्वां प्रेषयामि तत् प्रगत्य निशामय ॥
श्रुतायामेव तस्यां ते नङ्क्ष्यन्त्यखिलसंशयाः । परमं प्रेम रामस्य पादयोश्च भविष्यति ॥

हरेः कथा सत्समिति विना न नाशोऽस्ति मोहस्य तथा विना न ।

मोहप्रणाशेन विना न रामपदानुरागो भवति प्रगाढः ॥ ६१ ॥

न मिलत्यनुरागेण विना रघुकुलाधिपः । कृतेऽपि योगे तपसि वैराग्ये बोधने तथा ॥
उत्तरस्यां दिशि मनोहारी नीलाभिधो गिरिः । तत्रैव काकभ्रशुण्डिरास्ते कृतनिकेतनः ॥
स रामभक्तेरयने परमः कुशलः स्थितः । ज्ञानयुक्तो गुणगूहं बहुकालशरीरवान् ॥
निरन्तरं स रामस्य कथां समभिभाषते । अनेकसङ्ख्या विहगास्तां शृण्वन्ति च सादरम् ॥
तत् तत्र गत्वा रामस्य गुणानां निकरं शृणु । तेन ते मोहजनितं दुःखं नष्टं भविष्यति ॥
इत्यहं तं यदा सर्वं परिबोध्य समब्रवम् । तदा स नमयित्वा मे पदोः कं मुदितोऽचलत् ॥
हे शिवे ! तत् एवाहं तस्मै बोधं न दत्तवान् । यतो रामस्य कृपया तस्य मम प्रबुद्धवान् ॥
वचिद् गवं स कृतवान् भविष्यति कदापि च । ऐच्छत् तं खण्डितं कर्तुमनुक्रोशस्य शैवधिः ॥
तेनापि हेतुना किञ्चिदहमस्थापयं न तम् । यतो विहङ्गमस्यैव भाषां वेत्ति विहङ्गमः ॥
प्रभोर्माया वर्ततेऽतिबला हे गिरिराजजे ! । सा यं न मोहयेत् कः स वर्तते ज्ञानसंयुतः ॥

यो ज्ञानवान् भवतशिरःस्थरत्नं यानञ्च लोकत्रयनायकस्य ।

तञ्चाकरोन्मोहितमोशमाया तथाप्यनर्थं कुनराः सगर्वाः ॥ ६२ (क) ॥

मासपारायणे अष्टाविंशतितमो विश्रामः

यदेशपादमावपि मोहितो सा करोति कस्तहि परोऽस्ति दीनः ।

ज्ञात्वेति चित्ते मुनयो भजन्ति मायापतिं षड्विधमाग्यवन्तम् ॥ ६२ (ख) ॥

गयउ गरुड़, जहँ बसइ भुसुंड़ा । मति अकुंठ, हरि-भगति अखंडा ॥
 देखि सैल, प्रसन्न मन भयऊ । माया, मोह, सोच सब गयऊ ॥
 करि तड़ाग मज्जन-जलपाना । बट - तर गयउ हृदय हरषाना ॥
 बृद्ध-बृद्ध बिहंग तहँ आए । सुनै राम के चरित सुहाए ॥
 कथा अरंभ करै सोइ चाहा । तेही समय गयउ खगनाहा ॥
 आवत देखि सकल, खगराजा । हरषउ बायस-सहित समाजा ॥
 अति आदर खगपति कर कीन्हा । स्वागत पूछि, सुआसन दीन्हा ॥
 करि पूजा, समेत अनुरागा । मधुर बचन तब बोलेउ कागा ॥

दो०—नाथ ! कृतारथ भयउँ में, तव दरसन, खगराज ! ।

आयसु देहु सौं करौं अब, प्रभु ! आयहु कहि काज ? ॥ ६३ (क) ॥

सदा कृतारथ-रूप तुम्ह, कह मृदु बचन खगेस ।

जेहि कै अस्तुति सादर, निज मुख कीन्हि महेस ॥ ६३ (ख) ॥

सुनहु तात ! जेहि कारन आयउँ । सो सब भयउ, दरस तव पायउँ ।
 देखि परम पावन तव आश्रम । गयउ मोह, संसय, नाना भ्रम ॥
 अब श्रीराम - कथा अति पावनि । सदा सुखद, दुख-पुंज-नसावनि ॥
 सादर, तात ! सुनावहु मोही । बार-बार बिनवउँ, प्रभु ! तोही ॥
 सुनत गरुड़ कै गिरा बिनीता । सरल, सुप्रेम, सुखद, सुपुनीता ॥
 भयउ तामु मन परम उछाहा । लाग कहै रघुपति-गुन-गाहा ॥
 प्रथमहि अति अनुराग, भवानी ! । रामचरित - सर कहैसि बखानी ॥
 पुनि नारद कर मोह अपारा । कहैसि बहुरि रावन - अवतारा ॥
 प्रभु - अवतार कथा पुनि गाई । तब सिसु-चरित कहैसि मन लाई ॥

दो०—बालचरित कहि बिबिधि बिधि, मन महँ परम उछाह ।

रिषि - आगवन कहैसि, पुनि श्रीरघुबीर - बिबाह ॥ ६४ ॥

बहुरि राम - अभिषेक - प्रसंगा । पुनि नृप-बचन राज-रस-भंगा ॥
 पुरबासिन्ह कर बिरह-बिषादा । कहैसि राम - लछिमन - संबादा ॥
 बिपिन - गवन, केवट - अनुरागा । सुरसरि उतरि, निवास प्रयागा ॥
 बालमीक - प्रभु - मिलन बखाना । चित्रकूट जिमि बसे भगवाना ॥
 सचिवागवन नगर, नृप - मरना । भरतागवन, प्रेम, बहु बरना ॥
 करि नृप - क्रिया, संग पुरबासी । भरत गए जहँ प्रभु सुखरासी ॥
 पुनि रघुपति बहु बिधि समुझाए । लै पादुका अवधपुर आए ॥
 भरत-रहनि, सुरपति-सुत-करनी । प्रभु अरु अत्रि-भेंट पुनि बरनी ॥

दो०—कहि घिराघ-बध, जेहि बिधि, वेह तजी सरभंग ।

बरनि सुतीछन-प्रीति पुनि, प्रभु-अगस्ति-सतसंग ॥ ६५ ॥

कहि दंडक - वन - पावनताई । गोध-मइती पुनि तेहि गाई ॥
 पुनि प्रभु पंचवटी कृत बासा । भंजी सकल मुनिन्ह की वासा ॥
 पुनि लछिमन - उपदेस अनूपा । सूपनखा जिमि कीन्हि कुरुपा ॥
 खर - दूषन - बध बहुरि बखाना । जिमि सब मरमु दसानन जाना ॥

ततो वीशोऽगमत् तत्र यत्र भ्रूणुण्डिरावसत् । अकुण्ठधीयुतोऽखण्डहरिभक्तियुतस्तथा ॥
 वीशस्तं शैलमालोक्याभवन्मुदितमानसः । तस्य मायामोहचिन्ता इति सर्वं लयं गतम् ॥
 सम्पाद्य सरसि स्नानं जलपानं विधाय च । तलप्रदेशं न्वप्रोद्यद्गुह्यस्य मुदितोऽगमत् ॥
 अभवन्तत्र सम्प्राप्ता वृद्धा वृद्धाविहङ्गमाः । श्रोतुं रम्यचरित्राणि नाथस्य रघुसन्ततेः ॥
 काले यस्मिन्नेव कतुं कथारम्भं स ऐहत् । काले तस्मिन्नेव तत्र प्राप्तोऽभूत् खगनायकः ॥
 आयान्तं समवालोक्त्य सर्वाऽपि खगनायकम् । जातो भ्रूणुण्डिसहितः स समाजो मुदन्वितः ॥
 स काकः खगनाथस्य व्यधत् परमादरम् । पृष्ट्वा रम्यागतिमदात् तस्मै सुन्दरमासनम् ॥
 अनुरागेण सहितं प्रविधाय तदचनम् । प्रायुनग् रुचिराकारां गिरं स तदनन्तरम् ॥

हे नाथ ! जातोऽस्मि कृतार्थरूपो भवत्समालोकनतः खगेश ! ।

मां शास्त्रिदानीं करवाण्यहं तद् वक्तव्यं हेतोः कुत आगतोऽस्ति ॥ ६३ (क) ॥

प्रायुङ्क्त वाचं मृदुलां खगेशो भवान् सदेवास्ति कृतार्थरूपः ।

यस्य प्रशंसां व्यदधान्निजेन मुखेन मानेन युतं महेशः ॥ ६३ (ख) ॥

शृणोतु तात ! येनाहं कारणेन समागतः । जातं तत् सर्वमाप्तञ्च भवतो दर्शनं मया ॥
 आश्रमं समवालोक्त्य भवतोऽतीव पावनम् । विनष्टसर्वविविधशङ्कामोहभ्रमोऽभवत् ॥
 श्रीरामस्य कथां सम्प्रत्यतिपावनरूपिणीम् । सदैव सुखदां दुःखपुञ्जनाशविधायिनीम् ॥
 मां श्रावयतु हे तात ! भवानादरसंयुतम् । हे प्रभो ! प्रार्थनामेतामेव कुर्वे पुनः पुनः ॥
 इति श्रुत्वा खगेशस्य गिरं विनयसंयुताम् । सरलां सुप्रेमयुक्तां सुखदामतिपावनीम् ॥
 उत्पन्नपरमाकारोत्साहसंयुतमानसः । गुणगाथां रघुपतेर्वक्तुमारभताप्यसौ ॥
 हे शैलराजतनये ! प्रथमं सोऽतिहादतः । प्रवर्ण्य रामचरितमानसाख्यं सरोऽवदत् ॥
 ततो मोहं पारवर्जं विबुधैरपिसमाश्रितम् । दिक्खण्डख्यामितवक्त्रस्य समुत्पत्तिततोऽवदत् ॥
 स रामस्यावतारस्य कथां प्रावर्णयत् ततः । शैशवं चरितं तस्यावदत् संयोज्य मानसम् ॥

उत्साहमापूर्य मनस्यतीव नानाविधं बालचरित्रमुक्त्वा ।

अवर्णयत् कौशिकतापसेति श्रीरामचन्द्रोपयमं ततश्च ॥ ६४ ॥

ततो रामस्याभिषेकप्रसङ्गं पर्यभाषत । भङ्गं राजरसस्यापि भूपस्य वचनात् ततः ॥
 विप्रयोगं विषादञ्च नगरस्य निवासिनाम् । रामलक्ष्मणसवादमप्यसौ समभाषत ॥
 रामस्वारण्यगमनं कैवर्तस्यानुरागिताम् । उत्तीर्य देवसरितं प्रयागे वसति प्रभोः ॥
 रामवाल्मीकिमिलनप्रसङ्गं समवर्णयत् । तच्च नाथश्चित्रकूटे वसति व्यदधाद् यथा ॥
 सचिवागमनं पुर्या मृति दिग्गर्भपतेः । भरतस्यागतिं प्रेम तस्य चावर्णयद् बहु ॥
 यथा भूपस्यान्त्यकर्म कृत्वा पौरसमन्वितः । भरतोऽगात् तत्र यत्र सुखपुञ्जोऽभवत् प्रभुः ॥
 ततो यथा रघुपतिर्वह्नुधा तमबोधयत् । आनयत् स यथायोध्यान्गरीं तस्य पादुके ॥
 भरतस्य स्थितिं जिष्णुसुतस्याचरणं यथा । प्रञ्जलिमिलनञ्चेति सर्वं स समवर्णयत् ॥

उक्त्वा विराधस्य वधं यथा चात्यजत् स्वदेहं शरभङ्गविप्रः ।

सुतीक्ष्णहारं प्रमकुम्भजन्मसत्सङ्गवृत्तञ्च ततोऽभ्यधत् ॥ ६५ ॥

वनस्य दण्डकाख्यस्य पावनत्वमभाषत । ततः स मित्रतां रामगृधयोः समवर्णयत् ॥
 ततो यथा पञ्चवट्यां निवासं कृतवान् प्रभुः । सकलानां तापसानां भीति भञ्जितवानपि ॥
 ततोऽद्वितीयं भगवान् लक्ष्मणं समुपादिशत् । अकारयद् यथा शूर्पणखां कुत्सितरूपिणीम् ॥
 अहन् खरं दूषणञ्च तत् सर्वं समवर्णयत् । तथा यथा समं मम पर्यजानाद् दशाननः ॥

दसकंधर - मारीच - बतकही । जेहि बिधि भई, सो सब तेहि कही ॥
 पुनि माया - सीता कर हरना । श्रीरघुवीर - बिरह कछु बरना ॥
 पुनि प्रभु गीघ-क्रिया जिमि कीन्ही । बधि कबंध, सवरिहि गति दीन्ही ॥
 बहुरि बिरह बरनत रघुवीरा । जेहि बिधि गए सरोवर - तीरा ॥

दो०—प्रभु-नारद-संवाद कहि, मारुति-मिलन-प्रसंग ।

पुनि सुग्रीव-मिताई, बालि-प्राण कर भंग ॥ ६६ (क) ॥

कपिहि तिलक करि, प्रभु कृत, सैल प्रवरषन-बास ।

बरनन वर्षा-सरद अरु, राम-रोष, कपि-त्रास ॥ ६६ (ख) ॥

जेहि बिधि कपिपति कीस पठाए । सीता-खोज सकल दिसि धाए ॥
 बिबर प्रवेस कीन्ह जेहि भांती । कपिन्ह बहोरि मिला संपाती ॥
 सुनि सब कथा समीरकुमारा । नाघत भयउ पयोधि अपारा ॥
 लंका कपि प्रवेस जिमि कीन्हा । पुनि सीतहि धीरजु जिमि दीन्हा ॥
 बन उजारि, रावनहि प्रबोधी । पुर दहि, नार्धउ बहुरि पयोधी ॥
 आए कपि सब, जहँ रघुराई । बदेही की कुसल सुनाई ॥
 सेन - समेति जथा रघुवीरा । उतरे जाइ बारिनिधि - तीरा ॥
 मिला बिभीषन जेहि बिधि आई । सागर - निग्रह - कथा सुनाई ॥

दो०—सेतु बांधि, कपि-सेन जिमि, उतरी सागर-पार ।

गयउ बसीठी बीरबर, जेहि बिधि बालिकुमार ॥ ६७ (क) ॥

निसिचर - कीस - लराई, बरनिसि बिबिधि प्रकार ।

कुंमकरन - घननाद कर, बल - पौरुष - संघार ॥ ६७ (ख) ॥

निसिचर-निकर-भरन बिधि नाना । रघुपति - रावन - समर बखाना ॥
 रावन - बध, मंदोदरि - सोका । राज बिभीषन, देव असोका ॥
 सीता - रघुपति - मिलन बहोरी । सुरन्ह कीन्हि अस्तुति कर जोरी ॥
 पुनि पुण्यक चढ़ि कपिन्ह-समेता । अवध चले प्रभु कृपा-निकेता ॥
 जेहि बिधि राम, नगर निज आए । बायस बिसद चरित सब गाए ॥
 कहेसि बहोरि राम - अभिषेका । पुर - बरनत, नृपनीति अनेका ॥
 कथा समस्त भुसुंड बखानी । जो मैं तुम्ह सन कही, भवानी ! ॥
 सुनि सब राम - कथा, खगनाहा । कहत बचन, मन परम उछाहा ॥

सो०—गयउ मोर संदेह, सुनेउ सकल रघुपति-चरित ।

भयउ राम-पद-नेह, तब प्रसाद बायस-तिलक ! ॥ ६८ (क) ॥

मोहि भयउ अति मोह, प्रभु-बंधन रन महँ निरखि ।

चिदानंद - संबोह, राम बिकल कारन कवन ॥ ६८ (ख) ॥

देखि चरित अति तर-अनुसारी । भयउ हृदय मम संसय भारी ॥
 सोइ भ्रम अब हित करि मैं माना । कीन्ह अनुग्रह कृपानिधाना ॥
 जो अति आतप व्याकुल होई । तर - छाया - सुख जानइ सोई ॥
 जौ नहि होत मोह अति मोही । मिलतेउं तात ! कवन बिधि तोही ? ॥

वार्तालापश्च मारीचपञ्चद्विगुणवक्त्रयोः । रीत्या ययाऽभूत् तत् सर्वमभ्यधत्त स तं प्रति ॥
मायामैथिलभूपालमुताया हरणं ततः । वियोगं श्रीरघुपतेरपि किञ्चिदवर्णयत् ॥
गृध्रस्योत्तरकर्मणो यया रीत्याऽकरोत् ततः । हत्वा कबन्धकव्यादं शवयौ समदाद् गतिम् ॥
ततो यथा रघुपतिः प्रवदन् विप्रयोगकम् । अयात् पम्पासरस्तीरं तत् सर्वं समवर्णयत् ॥

संवादमुक्त्वा प्रमदेवमुन्योस्तथा हनूमन्मिलनप्रसङ्गम् ।
ततश्च सुग्रीवसुहृत्त्ववृत्तमवर्णयद् वाल्यमुनाशयुक्तम् ॥ ६६ (क) ॥
राज्येऽभिषिच्य प्लवगं यथेशः प्रवर्षणाद्रो व्यवधानिवासम् ।
वर्षाशरव्वर्णनमीशकोपः सुग्रीवभीश्चेत्यगदत् समग्रम् ॥ ६६ (ख) ॥

अप्रेषयद् यया रीत्या प्लवगान् प्लवगाधिपः । अधावन् दिक्षु सर्वासु सीतां मार्गयितुञ्च ते ॥
यया रीत्या प्रवेशं तेऽकुर्वन् विलविशेषके । सम्पातिश्चामिलत् कीशांस्तत् सर्वं सोऽवदत् ततः ॥
सम्पातितः कथां सर्वां निशम्यानिलनन्दनः । अपाररूपं पाथोधि यथा समुदलङ्घयत् ॥
यथा प्रवेशं कृतवाँलङ्कायामनिलात्मजः । सीतायै दत्तवान् धैर्यं तत् सर्वञ्चावदत् ततः ॥
वनमुत्पाट्य सम्पाद्य रावणस्य प्रबोधनम् । प्रदाह्य नगरीं भूयः पाथोधिमुदलङ्घयत् ॥
सर्वेऽपि कीशास्तत्रायुर्यत्नाभूद् रघुनायकः । अश्रावयंश्च वैदेहमुतायाः कुशलं यथा ॥
ततो यया रघुपतिर्वर्हयित्वा समन्वितः । गत्वावातरदन्यस्मिन् प्रतीरे लवणोदधेः ॥
विभीषणः समागत्य विधिना येन चामिलत् । यया च निग्रहो वार्धेस्तामप्यश्रावयत् कथाम् ॥

निर्माय सेतुं पृतना कपीनामवातरत् सिन्धुतटे यथैव ।
वालयङ्गजो वीरवरो यथा च दूतोऽगमत् तत् सममब्रवीत् सः ॥ ६७ (क) ॥
ततश्च सङ्ख्यं कपिर्नर्ततानां नानाप्रकारं समवर्णयत् सः ।
तथा च कुम्भश्रवसन्ननादसमाश्रितान् सत्त्वपुमर्थनाशान् ॥ ६७ (ख) ॥

मरणं नैकरूपाया रजनीचरसंहतेः । रणञ्च रघुनाथाशामुखयोः समवर्णयत् ॥
दिवसम्मिताननवधं शोकं मन्दोदरीकृतम् । विभीषणस्य राज्याप्तिं देवशोकस्य सङ्क्षयम् ॥
मिलनं मैथिलसुतारघुवंशेशयोस्ततः । अमरं रघुनाथस्य साञ्जलिं विहितां स्तुतिम् ॥
ततः पुष्पकमारुह्य प्लवङ्गमयुतो यथा । प्रभुः कृपालयोऽयोध्यां प्रत्ययात् तदवर्णयत् ॥
विधिना येन च पुरीं रघुनाथः समागमत् । तत्सर्वमेव चरितं काकोऽगायत् सविस्तरम् ॥
ततो रामस्य राज्याभिषेकं स समभाषत । पुरीं भूपालनीतिञ्च नानाविधमवर्णयत् ॥
ववतीश आर्ये ! तां सर्वां कथां भृशुण्डिरब्रवीत् । त्वां प्रति प्रावदमहं यां हे शैलाधिपात्मजे ॥
निशम्य सकलां रामकथां विहगनायकः । परमानन्दितमनाः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥

गतः संशयो मे क्षयं यच्चरित्रं समग्रं समाकर्णयं रटिवनस्य ।
प्रजातञ्च रामाङ्घ्रिहर्षं ममास्ते प्रसादाद् भवत्संश्रितात् काकवयं ! ॥ ६८ (क) ॥
महान् मोह उत्पन्न आसीन्ममान्तः समालोक्य बन्धं रणे स्वाधिपस्य ।
चिदानन्दसन्दोहरूपोऽस्ति रामः कुतो हेतुतः सोऽपि खेवोति बुद्ध्वा ॥ ६८ (ख) ॥

अतीव नुश्चरित्रेण तुल्यं वीक्ष्य प्रभोस्तु तत् । मम चित्तेऽस्ति सञ्जातः संशयस्तीव्ररूपवान् ॥
तमेव संशयं मन्येऽधुना किन्तु हितावहम् । कृपानिधिर्भवानित्थं कृपां विहितवान् मयि ॥
य आतपेन तीव्रेण जातोऽस्ति व्याकुलत्ववान् । स एव परिजानाति वृक्षच्छायादोऽभव सुखम् ॥
नाभविष्यद् यदि मम मोहस्तीव्रस्वरूपवान् । अमिलिष्यं कया रीत्या भवन्तं तात ! तत्सर्वम् ॥

सुनतेउँ किमि हरि-कथा सुहाई ? । अति बिचित्र बहु बिधि तुम्ह गाई ॥
निगमागम - पुरान - मत एहा । कहहि सिद्ध-मुनि, नहि संदेहा ॥
संत बिबुद्ध मिलहि परि तेही । चित्तवहि राम कृपा करि जेही ॥
राम - कृपा तव दरसन भयऊ । तव प्रसाद सब संसय गयऊ ॥

दो०—मुनि बिहंगपति बानी, सहित - विनय - अनुराग ।

पुलक गात, लोचन सजल, मन हरषेउ अति काग ॥ ६९ (क) ॥

ओता सुमति, सुसोल, सुचि, कथा-रसिक हरि-दास ।

पाइ उभा ! अति गोप्यमपि, सज्जन करहि प्रकास ॥ ६९ (ख) ॥

बोलेउ काकभसुंड बहोरी । नभग-नाथ-पर प्रीति न थोरी ॥
सब बिधि, नाथ ! पूज्य तुम्ह मेरे । कृपापात्र रघुनायक केरे ॥
तुम्हहि न संसय, मोह, न माया । मो पर, नाथ ! कीन्हि तुम्ह दाया ॥
पठइ मोह-मिस खगपति ! तोही । रघुपति दीन्हि बड़ाई मोही ॥
तुम्ह निज मोह कही खग-साई ! । सो नहि कछु आचरज गोसाई ! ॥
नारद - भव - बिरंचि - सनकादी । जे मुनिनायक, आतमबादी ॥
मोह, न अंध कीन्ह कैहि केही ? । को जग, काम लचाव न जेही ? ॥
तृस्ना, केहि न कीन्ह बोराहा ? । केहि कर हृदय क्रोध नहि दाहा ? ॥

दो०—ग्यानी, तापस, सूर, कवि, कोविद, गुन-आगार ।

केहि कै लोभ, बिडंबना, कीन्हि न ओहि संसार ? ॥ ७० (क) ॥

ओ-मद बक्र न कीन्ह केहि, प्रभुता बधिर न काहि ? ।

मृगलोचनि के नैन-सर, को अस, लाग न जाहि ? ॥ ७० (ख) ॥

गुन-कृत सन्यपात नहि केही ? । कोउ न मान-मद तजेउ निवेही ॥
जोबन-ज्वर, केहि नहि बलकावा ? । ममता केहि कर जस न नसावा ? ॥
मच्छर काहि कलंक न लावा ? । काहि न सोक-समीर डौलावा ? ॥
चिता-साँपिनि को नहि खाया ? । को जग, जाहि न व्यापी माया ? ॥
कीट - मनोरथ, दारु - सरीरा । जेहि न लाग घुन, को अस घीरा ? ॥
सुत - बित - लोक - ईषना तीनी । केहि कै मति इन्ह कृत न मलीनी ? ॥
यह सब माया कर परिवारा । प्रबल, अमिति, को बरनै पारा ? ॥
सिव - चतुरानन जाहि डैराहीं । अपर जीव केहि लेखे माहीं ? ॥

दो०—व्यापि रहेउ संसार महुँ, माया-कटक प्रचंड ।

सेनापति कामादि, भट, वंस - कपट - पाषंड ॥ ७१ (क) ॥

सो दासी रघुबीर कै, समुझै मिथ्या सोपि ।

छूट न राम-कृपा-बिनु, नाथ ! कहउँ पद रोपि ॥ ७१ (ख) ॥

जो माया सब जगहि नचांवा । जासु चरित, लखि काहुँ न पावा ॥
सोइ प्रभु भू-बिलास खगराजा ! । नाच नटी-इव सहित-समाजा ॥
सोइ सच्चिदानंद - धन रामा । अज, बिग्यान-रूप, बल-धामा ॥

अश्रोष्यञ्च कया रीत्या रमणीयां हरेः कथाम्। अगायद् यां भवान् नाना रीत्याऽत्यद्भुतरूपिणीम्॥
वेदशास्त्रव्यासवाचामेतदेव मतं स्थितम्। सिद्धर्षयश्चैतदेव क्षुवतेऽन्न न संशयः॥
मिलन्ति पूताः सुजनास्तमेव तनुधारिणम्। रामो विधायानुकम्पां यं सम्परिनिरीक्षते॥
भवतो दर्शनं जातं रामस्यैवानुकम्पयां। भवत्प्रसादात् सर्वोऽपि सशयो मे क्षयं गतः॥

निशम्य वाचं विहगाधिपस्य प्रेम्णा तथा नम्रतया समेताम्।

रोमाञ्जिताङ्गः सजलाक्षियुवतो भ्रूशुण्डिकाकः परमोदचेताः॥ ६९ (क) ॥

श्रोतारमाप्त्वा सुमतिं सुशीलं रमेशभवतं रसिकं कथयाम्।

सन्तोऽस्ति गोप्यञ्च समाचरन्ति प्रकाशितं हे गिरिराजपुत्रि !॥ ६९ (ख) ॥

पुनश्च काकभ्रूशुण्डिः प्रयुनक्ति स्म भारतीम्। यतस्तस्याभवत् प्रीतिरधिकैव खगाधिपे॥
हे नाथ ! मम पूज्योऽस्ति विधानैः सकलैर्भवान्। अस्ति पात्रं कृपायाश्च नाथस्य रघुसन्ततेः॥
मोहो माया संशयश्च न सन्ति भवति स्थिताः। हे नाथ ! कृतवानास्ते कृपालुत्व भवान् मयि॥
भवन्तमत्र सम्प्रेष्य वीश ! मोहक्षयच्छलात्। महत्तां दत्तवानास्ते मह्यं रघुकुलाधिपः॥
यत् खगेश्वर ! मां स्वीयं मोहमश्रावयद् भवान्। तत् स्वामिन्। वर्तते नैव किमप्याश्वर्यकारकम्॥
नारदो गिरिजाधीशो विरञ्चिः सनकादयः। आत्मतत्त्वप्रवेत्तारो ये चान्ये मुनिनायकाः॥
तेषु कं जनं मोहो नाकरोदन्धतायुतम्। स वर्तते कः संसारे कामः प्रानर्तयन्न यम्॥
तृष्णा न विदधाति स्म कमुन्मादसमन्वितम्। न करोति स्म कोपश्च मानसं कस्य दाहितम्॥

शौर्यान्वितो बोधयुतस्तपस्वी कविर्मनीषी गुणमन्विरं वा।

लोमोऽकरोद् यस्य विडम्बनां न क ईदृशोऽस्मिन् वसुधातलेऽस्ति॥ ७० (क) ॥

सम्पन्नमदः कं व्यदधान्न वक्रं न स्वामिता कं बधिरं व्यधत्।

क ईदृशश्चास्ति न यं मृगाक्ष्या अक्ष्यात्मबाणा व्यदधुर्न विधम्॥ ७० (ख) ॥

कं नाक्रामत् सन्निपातो गुणत्रयसमुद्भवः। न चेदृशः कोऽपि मानमदावस्पृशतां न यम्॥
कं पराधीनतायुक्तं नाकरोद् योवनज्वरः। ममता कस्य यशसो व्यदधान्न विनाशनम्॥
मत्सरः कं न कृतवान् कलङ्केन समन्वितम्। कं नाकरोद् विचलितं शोकरूपः समीरणः॥
चिन्तास्वरूपिणी व्याली भक्षितं व्यदधान्न कम्। यं व्याप्नोन्नैव माया स ईदृशः कोऽस्ति भूतले॥
मनोरथो दारुकीटः शरीरं दाह वर्तते। यो नैतत्कीटसङ्गस्तशरीरः कः स धैर्यवान्॥
पुत्रसम्पल्लोकबद्धा इत्येतास्तस्मै ईषणाः। कृतवत्यो न धिषणां कस्य मालिन्यसंयुताम्॥
मायायाः परिवारोऽयं वर्तते सकलात्मकः। अपारमेनं प्रबलं कः शक्तोऽस्ति प्रभाषितुम्॥
भवतो भीतिसंयुक्तो यस्माद् गिरिशपद्मजो। तर्हि का गणनाऽन्येषां जीवानां तत्पुरः स्थिता॥

जगत् समं व्याप्तवदस्ति मायां समाश्रितं सैन्यमतीव भीमम्।

संश्लेश्वराः काममुखा विकाराः पाल्शङ्खदम्भोपधयो मटाश्च॥ ७१ (क) ॥

सा सेविकाऽऽस्ते रघुनायकस्य ज्ञाता तु मिथ्येव च वर्तमाना।

सङ्क्षीयते रामकृपां विना न ससन्धमेतत् प्रवदामि नाथ !॥ ७१ (ख) ॥

समग्रमेव संसारं या करोति प्रनर्तितम्। न कोऽपि यस्याश्चरितं वीक्षितुं शक्तिमानभूत्॥
रामस्य भ्रूविलासेन सैव हे खगनायक !। नटीव कुस्ते नृत्यं स्वसमाजसमन्विता॥
स एव वर्तते रामः सच्चिदानन्दमात्रकः। अजन्मा परबोधात्मा बलस्यापि निकेतनम्॥

व्यापक, व्याप्य, अखंड, अनंता । अखिल अमोघसक्ति, भगवंता ॥
 अगुन, अदभ्र, गिरा - गोतीता । सबदरसी, अनवद्य, अजीता ॥
 निर्मम, निराकार, निरमोहा । नित्य निरंजन, सुख - संदोहा ॥
 प्रकृति-पार, प्रभु, सब उर-बासी । ब्रह्म, निरीह, विरज, अबिनासी ॥
 इहाँ मोह कर कारन नाही । रवि-सन्मुख तम कवहुँ कि जाहीं ? ॥

दो०—भगत-हेतु भगवान प्रभु, राम, धरेउ तनु-भूप ।

किए चरित पावन परम, प्राकृत-नर-अनुरूप ॥ ७२ (क) ॥

जथा अनेक बेष धरि, नृत्य करइ नट कोइ ।

सोइ-सोइ भाव देखावइ, आपुन होइ न सोइ ॥ ७२ (ख) ॥

असि रघुपति - लीला उरगारी ! । दनुज-विमोहनि, जन-सुखकारी ॥
 जे मति-मलिन, बिषय-बस, कामी । प्रभु पर मोह धरहि इमि, स्वामी ! ॥
 नयन-दोष जा कहें जब होई । पीत बरन ससि कहूँ, कह सोई ॥
 जब जेहि दिसि-भ्रम होइ, खगेसा ! । सो कह, पच्छिम उयउ दिनेसा ॥
 नीकारूढ़ चलत जग देखा । अचल मोह-बस आपुहि लेखा ॥
 बालक भ्रमहि, न भ्रमहि गृहादी । कहहि परस्पर मिथ्याबादी ॥
 हरि-बिषइक अस मोह, बिहंगा ! । सपनेहुँ नहि अग्यान - प्रसंगा ॥
 मायाबस, मतिमंद, अभागी । हृदयँ जमनिका बहुबिधि लागी ॥
 ते सठ, हठ-बस संसय करहीं । निज अग्यान राम - पर धरहीं ॥

दो०—काम - क्रोध - मद - लोभ - रत, गृहासक्त, दुखरूप ।

ते किमि जानहि रघुपतिहि, मूढ़, परे तम-कूप ॥ ७३ (क) ॥

निर्गुन-रूप सुलभ अति, सगुन, जान नहि कोइ ।

सुगम-अगम नाना चरित, सुनि, मुनि-मन भ्रम होइ ॥ ७३ (ख) ॥

सुनु, खगेस ! रघुपति - प्रभुताई । कहउँ जथामति कथा सुहाई ॥
 जेहि बिधि मोह भयउ, प्रभु ! मोही । सोउ सब कथा सुनावउँ तोही ॥
 राम - कृपा - भाजन तुम्ह ताता ! । हरि-गुन-प्रीति मोहि सुखदाता ॥
 ताते नहि कछु तुम्हहि दुरावउँ । परम रहस्य मनोहर गावउँ ॥
 सुनहु राम कर सहज सुभाऊ । जन-अभिमान न राखहि काऊ ॥
 संसृत - मूल, सूलप्रद नाना । सकल सोक - दायक अभिमाना ॥
 ताते करहि कृपानिधि दूरी । सेवक पर ममता अति भूरी ॥
 जिमि सिसु-तन बन होइ गोसाई ! । मातु चिराव कठिन की नाई ॥

दो०—जवपि प्रथम दुख पावइ, रोवइ ताल अधीर ।

व्याधि-नास-हित जननी, गनति न सो सिसु-पीर ॥ ७४ (क) ॥

तिमि रघुपति निज दास कर, हरहि मान, हित लागि ।

तुलसिदास, ऐसे प्रभुहि, कस न मजहु, भ्रम त्यागि ! ॥ ७४ (ख) ॥

राम - कृपा, आपनि जड़ताई । कहउँ, खगेस ! सुनहु मन लाई ॥
 जब-जब राम भनुज-तनु धरहीं । भक्त - हेतु लीला बहु करहीं ॥

व्यापको व्याप्यरूपश्च खण्डहीनोऽन्तर्वर्जितः । अमोघशक्तिः सम्पूर्णः षड्विधैश्वर्यसंयुतः ॥
तत्परश्चेन्द्रियपरो निर्गुणोऽदभ्ररूपवान् । अनवद्योऽजितः सर्वसन्दर्शनविधायकः ॥
निर्ममो मोहहीनोऽसौ मायिकाकारवर्जितः । निरञ्जनो नित्यरूपः सुखसन्दोहरूपवान् ॥
परः प्रकृतितः सर्वमानसावासकः प्रभुः । ईहाहीनः परब्रह्म विरजा नाशवर्जितः ॥
अत्र रामस्य विषये मोहहेतुर्न विद्यते । किं कदापि तमो गन्तुं शक्नोत्यभिमुखं रवेः ॥

रामः परेशो भगवानगृह्णाव् भक्तार्थमेव क्षितिपालदेहम् ।

अतीव पूतं चरितव्रजञ्च समाचरत् प्राकृतमत्यंतुल्यम् ॥ ७२ (क) ॥

अनेकभेदं परिगृह्य वेषं यया नटः कोऽपि करोति नृत्यम् ।

तं तञ्च मावं प्रकटीकरोति प्रजायते किन्तु स एव नैव ॥ ७२ (ख) ॥

एतादृशेवास्ति लीला रघवीशस्य खगाधिप ! । विमोहिनी दानवानां भक्तानां सुखकारिणी ॥
ये सन्ति कामिनो भोगवशा मलिनबुद्धयः । स्वामित्रेतादृशं मोहं प्रभावारोपयन्ति ते ॥
यदा पीतादिदोषाक्तनेत्रो यः कोऽपि जायते । तदा सुधांशुमपि स पीतवर्णं प्रभाषते ॥
हे खगेश ! यदा यस्य दिग्भ्रमः परिजायते । तदा स वक्ति यद् मानुःप्रतीच्यामुदितोऽधुना ॥
नौकाढः स्वयं गच्छञ्जगद् गच्छद् विलोके । मोहस्य निघ्नः सन्वेत्ति स्वं स्थिरत्वं समाश्रितम् ॥
भ्रमन्ति बालका वृत्तं न भ्रमत्यालयादिकम् । किन्त्वन्योन्यं प्रभाषन्ते ते मिथ्यावादिनं तदा ॥
रमेशस्यापि विषये मोहोऽस्तीदृक् खगाधिप ! । अज्ञानस्य प्रसङ्गस्तु तस्मिन् स्वप्नेऽपि न स्थितः ॥
ये मन्दधिषणा मायावशाः सद्भाग्यवर्जिताः । येषां चित्ते यवनिकाः प्रसृताः सन्त्यनेककाः ॥
हृठस्य निघ्नाः सन्तस्ते जायन्ते संशयान्विताः । अज्ञानञ्च स्वीयमीशे राम आरोपयन्ति ते ॥

ये कामकोपस्मयलोभरक्ता गृहे प्रसक्ता अपि दुःखरूपे ।

कथं रघूनामधिपं विदन्तु ते ह्वान्तकूपे पतितास्तु मूढाः ॥ ७३ (क) ॥

गुणप्रहीणं परमं सुलभ्यं रूपं गुणावतं तु न वेत्ति कोऽपि ।

नैकं चरित्रं सुगमागमञ्च भुत्वर्षयो आन्तहृदो भवन्ति ॥ ७३ (ख) ॥

भवान् शृणोतु हे वीश ! रघवीशस्य समर्थताम् । तत्कथां शोभनाकारो कथयामि यथामति ॥
मोहो ममापि सञ्जातो विधिना येन हे प्रभो ! । भवन्तं तामपि कथां सकलां श्रावयाम्यहम् ॥
भवान् रामानुकम्पायाः प्राप्तं हे तात ! वर्तते । रमेशगुणहादंश्च ततो मे सुखदायकः ॥
अतः किमपि नैवाहं विदधामि सुगोपितम् । गायामि रुचिराकारं रहस्यं परमं तथा ॥
रामस्य सहसम्भूतं स्वभावं शृणुताद् भवान् । क्वापि गर्वं भक्तचित्ते न स्थातुं सोऽनुमन्यते ॥
यतोऽस्ति गर्वः शूलानां विविधानां प्रदायकः । मूलं संसारस्य सर्वशोकानामपि दायकः ॥
अत एव जनाद् दूरं तं करोति कृपानिधिः । तस्यास्ति ममतास्तीव विपुला सेवके यतः ॥
यथा यदि शिशोर्देहे व्रणः कोऽपि प्रजायते । तर्हि माता कठोरेवच्छेदितं विदधाति तम् ॥

आवो स यद्यप्युपयाति दुःखं बालस्तथा रोदिति धर्महीनः ।

माता परं व्याधिविनाशनार्थं न चिन्तयत्येव शिशोर्घर्षां ताम् ॥ ७४ (क) ॥

तथा स्वदासस्य हिताय रामो विनाशयत्येव तदीयगर्वम् ।

तद् वक्ति दासस्तुलसीवृशेः कुतोऽर्च्यते न भ्रमहानपूर्वम् ॥ ७४ (ख) ॥

रघुनाथस्यानुकम्पां स्वकीयां जडतामपि । कथयाम्यधुना वीश ! शृणोत्वैकाग्रमानसः ॥
यदा यदा रघुपतिगृह्णाति भुजाकृतिम् । भक्तानां कारणज्ञानाविधा लीलाः करोति च ॥

तब-तब अवधपुरी में जाऊँ । बालचरित बिलोकि हरषाऊँ ॥
जन्म - महोरसव देखउँ जाई । बरष पाँच तहँ रहउँ लोभाई ॥
इष्टदेव मम बालक रामा । सोभा-बपुष कोटि-सत कामा ॥
निज प्रभु-बदन निहारि-निहारी । लोचन सुफल करउँ, उरगारी ! ॥
लघु बायस-बपु धरि हरि-संगा । देखउँ बालचरित बहु रंगा ॥

दो०—लरिकाई जहँ-जहँ फिरहि, तहँ-तहँ संग उड़ाउँ ।

जूठनि परइ अजिर महँ, सो उठाइ करि खाउँ ॥ ७५ (क) ॥

एक बार अतिसय सब, चरित किए रघुबीर ।

सुमिरत प्रभु-लीला सौइ, पुलकित भयउ सरीर ॥ ७५ (ख) ॥

कहइ भसुंड, सुनहु खगनायक ! । राम - चरित सेवक - सुखदायक ॥
नृप - मंदिर सुंदर सब भाँती । खचित कनक-मनि नाना जाती ॥
बरनि न जाइ रुचिर अँगनाई । जहँ खेलहि नित चारिउ भाई ॥
बालबिनोद करत रघुराई । बिचरत अजिर जननि-सुखदाई ॥
मरकत मृदुल कलेवर स्यामा । अंग-अंग प्रति छबि बहु कामा ॥
नव राजीव - अरुन मृदु चरना । पदज रुचिर नख, ससि-दुति-हरना ॥
ललित अंक कुलिसादिक चारी । नूपुर चारु मधुर रवकारी ॥
चारु पुरट मनि - रचित बनाई । कटि किकिनि कल मुखर सुहाई ॥

दो०—रेखा त्रय सुंदर उदर, नाभी रुचिर गँभीर ।

उर आयत भ्राजत बिबिधि, बाल-बिभूषन-चौर ॥ ७६ ॥

अरुन पानि, नख, करज मनोहर । बाहु बिसाल, बिभूषन सुंदर ॥
कंध बाल-केहरि, दर ग्रीवा । चारु चिबुक, आनन छबि-सीवा ॥
कलबल बचन, अधर अरुनारे । दुइ-दुइ दसन, बिसद-बर बारे ॥
ललित कपोल, मनोहर नासा । सकल सुखद ससि-कर-सम हासा ॥
नील - कंज लोचन भव - मोचन । भ्राजत भाल, तिलक गोरोचन ॥
बिकट भृकुटि, सम श्रवन सुहाए । कुंचित कच, मेचक छबि छाए ॥
पीत, झोनि झगुली तन सोही । किलकनि, चितवनि, भावति मोही ॥
रूप - रासि नृप - अजिर - बिहारी । नार्चाहि निज प्रतिबिब निहारी ॥
मोहि सन करहि बिबिधि बिधि क्रीड़ा । बरनत, मोहि होति अति क्रीड़ा ॥
किलकत मोहि धरन जब धावहि । चलउँ भागि, तब पूष देखावहि ॥

दो०—आवत निकट हँसहि प्रभु, भाजत, रुदन कराहि ।

जाउँ समीप गहन पद, फिरि-फिरि चितइ पराहि ॥ ७७ (क) ॥

प्राकृत सिसु-इव लोला, देखि भयउ मोहि मोह ।

कवन चरित्र करत प्रभु, चिवानंद-संदोह ॥ ७७ (ख) ॥

अतना मन आनत खगराया ! । रघुपति - प्रेरित व्यापी माया ॥
सो माया न दुखद मोहि काहीं । आन जीव-इव संसृत नाहीं ॥
नाथ ! इहाँ कछु कारन आना । सुनहु, सो सावधान हरिजाना ॥

तदा तदा प्रगच्छामि कोसलानां पुरीमहम् । तस्य बालचरित्राणि पश्यामि प्रीतमानसः ॥
समवालोक्तं कुर्वे तस्य जन्ममहोत्सवम् । तत्र वर्षान् पञ्च यावन्नवसामि प्रलोभितः ॥
दृष्टदेवो वर्तते मे रामो बालवपुर्धरः । आस्ते यदीये वपुषि शतकोटिस्मरच्छविः ॥
स्वप्नोः समवालोक्त्य समवालोक्त्य चाननम् । लोचने सुफले कुर्वे हे विहङ्गमनायक ! ॥
गृहीत्वा लघुकाकीयवपू रामेण सङ्गतः । पश्यामि बालचरितं तदीयं बहुरीतिकम् ॥

स बाल्यकालेऽटति यत्र यत्र समुत्प्लवे तत्र च तत्र तद्युक् ।

त्यक्तं तदुच्छिष्टमथाजिरस्थमहं समागृह्य च मक्षयामि ॥ ७५ (क) ॥

पराधिका आचरदेकवारं लीलाः समा राघववंशनाथः ।

इत्थं स्मरन्नेव निजेशलीला रोमाञ्जिताङ्गो भवति स्म काकः ॥ ७५ (ख) ॥

काकभ्रूशुण्डिरव्रूत यच्छृणोतु खगाधिप ! । आस्ते रामस्य चरितं सेवकेभ्यः सुखप्रदम् ॥
अयोध्येऽस्य भवनं सुन्दरं सर्वरीतिभिः । सुवर्णनिर्मितं नानाविधरत्नाचितं तथा ॥
तस्याङ्गणस्य रम्यस्य कर्तुं शक्यं न वर्णनम् । प्रत्यहं यत्र खेलन्ति बान्धवाः सिन्धुसङ्ख्यकाः ॥
आचरन्नेकदा बालविनोदान् मातृसौख्यदान् । अजिरे विचरन्नासीद् रघूसन्ततिनायकः ॥
आसीन्मरकतश्यामं मृदु तस्य कलेवरम् । प्रत्यङ्गं नैककामानां कान्तिराच्छादिताभवत् ॥
मृदुलो तस्य चरणौ नवाम्बुजसमाहणौ । रुचिराश्चरणाङ्गुल्यो विधुकान्तिहरा नखाः ॥
तले वज्रादि चिह्नानि चत्वारि रुचिराणि च । आस्तां चरणयो रम्ये नूपुरे रुचिरारवे ॥
कट्यां काञ्ची रत्नपूर्णा तपनीयमयी स्थिता । सुशोभिता या रुचिरस्वनवत्किङ्किणीयुता ॥

रेखात्रयं राजितमास्त तुन्दे नाभिर्गभीरा रुचिरास्त तस्य ।

उरो विशालं विविधानि बालयोग्यानि भूषा वसनानि चासन् ॥ ७६ ॥

करो रक्ती मनोहारिरूपाश्च करजा नखाः । बालोविशालयो रम्या विभूषा अपि राजिताः ॥
स्कन्धौ बालहरिस्कन्धतुल्यौ ग्रीवा दरोपमा । सुन्दरं चिबुकं कान्तिसीमैवासीत् तदाननम् ॥
लुप्तवर्णपदा तस्य वाग् रक्तमधरद्वयम् । शुक्लौ रम्यौ स्वल्परूपौ रदावूर्ध्वमधस्तथा ॥
कपोलौ ललितौ नासा रम्याकारसमन्विता । हासः कलानिधिसमः सकलेभ्यः सुखप्रदः ॥
नीलाम्बुजसमे नेत्रे भवबन्धनमोचने । ललाटे तिलकं कान्तियुक्तं गोरोचनाकृतम् ॥
भ्रुकुटी विकटे कर्णौ समौ मञ्जुलरूपिणौ । कुञ्जिताः श्यामलाः केशा आच्छादित्युतिसंयुताः ॥
पीतवर्णं सूक्ष्मसूत्रं शोभते कञ्चुकं तनौ । किलारावो वीक्षणं मे व्यरोचेतां तदीयके ॥
रूपराशिर्महीभर्तुरजिरे विहृतेः करः । विलोक्यप्रतिबिम्बं स्वं विदधाति स्म नर्तनम् ॥
मामुद्दिश्य करोति स्म स क्रीडाबहुरीतिकाः । वर्णनं कुर्वतस्ता मे जायते महती लषा ॥
मां ग्रहीतुं यदाधावत् स किलारावमाचरन् । द्रवन् यदाऽभवञ्चाहं तदाऽपूपमदर्शयत् ॥

मथ्यागते पार्श्वमिनोऽहसत् स पलायिते रोदनमाचरच्च ।

पादौ ग्रहीतुं निकटे यदाऽगां पलायते स्माऽसकृदोक्षमाणः ॥ ७७ (क) ॥

विलोक्य तां प्राकृतबालतुल्यां लीलां तदा मे भवति स्म मोहः ।

लीलामिमां कां विदधान आस्ते चिन्मोदसन्दोहमयोऽधिनाथः ॥ ७७ (ख) ॥

मयैतस्मिन्नेव चित्त आनीतवति वीश्वर ! । मां संव्याप्तवती माया रघुवंशेशनोदिता ॥
किन्तु सा मे न दुःखस्य दायिनी समजायत । न चान्यजीवसदृशं संसृतेः प्रविधायिका ॥
हे नाथ ! वर्तते किञ्चिदन्यदेवात्र कारणम् । शृणुतात्सावधानः संस्तद्भवान्हरिवाहन ! ॥

ग्यान अखंड एक सीताबर । माया - बस्य जीव सचराचर ॥
जौ सब के रह ग्यान एकरस । ईस्वर-जीवहि भेद कहहु कस ? ॥
माया - बस्य जीव अभिमानी । ईस - बस्य माया गुन - खानी ॥
परबस जीव, स्वबस भगवंता । जीव अनेक, एक श्रीकंता ॥
मुघा भेद जद्यपि कृत माया । बिनु हरि, जाइ न कोटि उपाया ॥

दो०—रामचंद्र के भजन बिनु, जो चह पद निर्वान ।

ग्यानवंत अपि सो नर, पसु बिनु-पूछ-बिषान ॥ ७८ (क) ॥

राकापति षोडस उअहि, तारागन - समुदाइ ।

सकल गिरिन्ह दब लाइअ, बिनु रबि राति न जाइ ॥ ७८ (ख) ॥

ऐसेहि, हरि-बिनु-भजन खगेसा ! । मिटइ न जीवन्ह केर कलेसा ॥
हरि-सेवकहि न व्याप अविद्या । प्रभु-प्रेरित व्यापइ तेहि विद्या ॥
ताते, नास न होइ दास कर । भेद-भगति बाढ़इ बिहंगवर ! ॥
भ्रम तैं चकित राम मोहि देखा । बिहंसे, सो सुनु चरित विसेषा ॥
तेहि कोतुक कर मरमु न काहूँ । जाना अनुज, न मातु-पिताहूँ ॥
जानु-पानि धाए मोहि धरना । स्यामल गात, अरुन कर-चरना ॥
तब मैं भागि चलेउँ, उरगारी ! । राम, गहन कहूँ भुजा पसारी ॥
जिमि-जिमि दूरि उड़ाउँ अकासा । तहूँ भुज-हरि देखउँ निज पासा ॥

दो०—ब्रह्मलोक लगि गयउँ मैं, चितयउँ पाछ उड़ात ।

जुग अंगुल कर बीच सब, राम भुजहि मोहि, तात ! ॥ ७९ (क) ॥

सत्तावरन भेद करि, जहाँ लगें गति मोरि ।

गयउँ, तहाँ प्रभु-भुज निरखि, व्याकुल भयउँ बहोरि ॥ ७९ (ख) ॥

मूदेउँ नयन, वसित जब भयउँ । पुनि चितवत कोसलपुर गयउँ ॥
मोहि बिलोकि, राम मुमुकाहीं । बिहँसत तुरत गयउँ मुख माहीं ॥
उदर माझ, सुनु, अंज-राया ! । देखेउँ बहु ब्रह्मांड - निकाया ॥
अति बिचित्र तहूँ लोक अनेका । रचना अधिक एक ते एका ॥
कोटिन्ह चतुरानन - गोरीसा । अगनित उडगन - रवि - रजनीसा ॥
अगनित लोकपाल - जम - काला । अगनित भूधर - भूमि विसाला ॥
सागर-सरि-सर-बिपिन अपारा । नाना भाँति सृष्टि - बिस्तारा ॥
सुर-मुनि-सिद्ध - नाग - नर - किनर । चारि प्रकार जीव सचराचर ॥

दो०—जो नहि देखा, नहि सुना, जो मनहूँ न समाइ ।

सो सब अवभुत देखेउँ, बरनि कवन बिधि जाइ ! ॥ ८० (क) ॥

एक-एक ब्रह्मांड महूँ, रहउँ वरष सत एक ।

अहि बिधि देखत फिरउँ मैं, अंड-कटाह अनेक ॥ ८० (ख) ॥

लोक-लोक-प्रति भिन्न बिधाता । भिन्न बिष्णु-सिव-मनु-दिसिन्नाता ॥
नर, गधर्ब, भूत, बेताला । किनर, निसिचर, पसु, खग, ब्याला ॥
देव - दनुजगन नाना जाती । सकल जीव तहूँ आनहि भाँता ॥

अखण्डज्ञानरूपोऽस्ति तथैको जानकीपतिः । किन्तु मायावशाः सन्ति समेजीवाश्चराचराः॥
यद्येकरसरूपैव समेषामपि चिद् भवेत् । तर्हि जीवेशयोर्भेदः कइत्थं वदताद् भवान् ॥
जीवा अधीना मायायाः सन्त्यहङ्कारसंयुताः । गुणाकरस्वरूपा सा चास्तेऽधीना परेशितुः ॥
आस्ते जीवः पराधीनः स्वाधीनो भगवान् स्थितः । जीवा अनेके वर्तन्ते एक एव रमापतिः ॥
भेदो यद्यपि मिथ्यैव मायायास्ति विनिर्मितः । हरिर्भवति विना यत्नकोट्यापि क्षीयते न सः ॥

विनापि भवति रघुमायकस्य निर्वाणरूपं पदमीहते यः ।

नरः स बोधेन सन्नितोऽपि चतुष्पदः पुच्छविषाणहीनः ॥ ७८ (क) ॥

राकापतिश्चेदुदितः प्रपूर्णा गणेन मानां सहितोऽपि रात्रौ ।

दवाग्निरादीप्यत चेच्च सर्वभूतं नश्येन्न तु सा विनार्कम् ॥ ७८ (ख) ॥

एवमेव खगाधीश ! विना भवति रमापतेः । विनाशिताखिलक्लेशा न जायन्ते शरीरिणः॥
अविद्या ग्रसते नैव रमाधीशस्य सेवकम् । व्याप्ताभवति तं विद्या रमाधीशेन नोदिता ॥
अतएव विनाशो न सेवकस्य प्रजायते । वृद्धिं याति च भेदाक्ता भवितस्तस्य खगाधिप ! ॥
ततो रामोऽलोकयन्मां भ्रमेण चकितं यदा । व्यहसत् तद् विशेषात्म चरितं शृणुताद् भवान् ॥
रहस्यं कोऽपि नाजानात् कौतुकस्यास्य सत्परः । अनुजानां त्रयं मातृत्रयं वा जन्मदायकः ॥
स जानुपाणिगमनोऽधावत् प्रग्रहणाय मे । श्यामलावयवो रक्ततलपाणिपदद्वयः ॥
प्रपलाय्य ततोऽगच्छमहं हे भूजगाहित ! । प्रासारयद् भुजौ स्वीयो रामः प्रग्रहणाय मे ॥
अहमुड्डयनं व्योम्नि करोमि स्म यथा यथा । तथा तथा हरिर्भुजौ पश्यामि स्म स्वपाश्वंगौ ॥

ब्रह्मालयं यावदगां तथान्वपश्यं यदोड्डीनसमाश्रितोऽहम् ।

युग्माङ्गुलीको भवति स्म पूर्णो हे तात ! मद्रामभुजावकाशः ॥ ७९ (क) ॥

प्रमेद्य सप्तावरणानि यावद् गतिर्भ्रमासीदगमञ्च तावत् ।

तत्रापि वीक्ष्येशभुजौ स्वपृष्ठे तीव्राकुलत्वेन युतोऽहमासम् ॥ ७९ (ख) ॥

अहं यदाऽभवं भीतो नयने स्वे न्यमीलयम् । अपश्यं पुनरुन्मील्य यदयोध्यां गतोऽस्म्यहम् ॥
मां विलोक्य करोति स्म स्मितं रघुकुलाधिपः । विहसत्येव तस्मिन्स्तु तन्मुखान्तरह गतः ॥
शृणोतु हे खगाधीश ! तदीयोदरमध्यगान् । अनेकसङ्ख्यान् ब्रह्माण्डनिकरान् पर्यलोकयम् ॥
तेष्वतीवाद्भुताकारा लोका बहव आसन् । अभवद् रचना तेषामेकस्या अपरोत्तमा ॥
अपश्यं ब्रह्मणां कोटीगिरिजास्वामिनामपि । अनन्तसङ्ख्यान् खगणान् दिनाधीशान् कलानिधीन् ॥
अनन्तसङ्ख्यान् शमनान् कालान् लोकाभिरक्षकान् । अनन्तसङ्ख्यान् भूभागान् विशालान् भूधरानपि ॥
अपारान् वनकासारसरोसरिदपास्पतीन् । नाना प्रकारसंयुक्तं विस्तारं सृष्टिकर्मणः ॥
सुरान् सिद्धान् मुनीन् नागान् मनुजान् किन्नरानपि । प्रकाराणां चतुष्पष्ट्या युताञ् जीवांश्चराचरान् ॥

यन्नेक्षितं न श्रुतमस्ति यच्च यत्रास्ति शक्यं हृदयेऽपि मातुम् ।

द्व्यलोकयं तत् सममद्भुतात्म रीत्या कया शक्यमिहास्ति गातुम् ॥ ८० (क) ॥

प्रत्येकमेवाण्डकटाहकेऽहं सभाचरं वर्षशतकवासम् ।

रीत्याऽनयाऽऽटं परिवीक्षमाणो ब्रह्माण्डरूपान् विविधान् कटाहान् ॥ ८० (ख) ॥

प्रत्येकमेव ब्रह्माण्डे भिन्ना आसन् पितामहाः । तत्र भिन्नाः पार्वतीशा मनवः पालका दिशाम् ॥
भिन्ना मनुष्या गन्धर्वा भूता वेतालकास्तथा । किम्पूरुषा यातुधानाः पशुपक्षिभुजङ्गमाः ॥
देवानां दनुजानाञ्च गणा विविधजातयः । भिन्नभिन्ना एव तत्राभूवन् सर्वेऽपि देहिनः ॥

महि, सरि, सागर, सर, गिरि नाना । सब प्रपंच तहँ आनइ आना ॥
 अंडकोस-प्रति-प्रति निज रूपा । देखेउँ जिनस अनेक अनूपा ॥
 अवधपुरी प्रति भुवन निनारी । सरजू भिन्न, भिन्न नर-नारी ॥
 दसरथ - कोसल्या, सुनु ताता ! । बिबिध रूप भरतादिक भ्राता ॥
 प्रति - ब्रह्मांड राम - अवतारा । देखेउँ बालबिनोद अपारा ॥

दो०—मिन्न-मिन्न मैं दीख सबु, अति विचित्र, हरिजान ! ।

अगनित भुवन फिरैउं, प्रभु, -राम न देखेउँ आन ॥ ८१ (क) ॥

सोइ सिमुपन, सोइ सोभा, सोइ कृपाल रघुबीर ।

भुवन-भुवन देखत फिरैउं, प्रेरित मोह-समीर ॥ ८१ (ख) ॥

ध्रमत मोहि ब्रह्मांड अनेका । बीते मनहुँ कल्प सत एका ॥
 फिरत-फिरत निज आश्रम आयउं । तहँ पुनि रहि कछु काल गवाईउं ॥
 निज प्रभु-जन्म अवध सुनि पायउं । निर्भर-प्रेम हरषि उठि घायउं ॥
 देखेउँ जन्म महोत्सव जाई । जेहि बिधि प्रथम कहा मैं गाई ॥
 राम-उदर देखेउँ जग नाना । देखत बनइ, न जाइ बखाना ॥
 तहँ पुनि देखेउँ राम सुजाना । मायापति कृपाल भगवाना ॥
 करेउँ बिचार बहोरि - बहोरी । मोह-कलिल व्यापित मति मोरी ॥
 उभय घरी महँ मैं सब देखा । भयउं भ्रमित, मन मोह-विसेषा ॥

दो०—देखि कृपाल बिकल मोहि, बिहँसे तब रघुबीर ।

बिहँसतहीं मुख - वाहेर, आयउं, सुनु मतिधोर ! ॥ ८२ (क) ॥

सोइ लरिकई मो सन, करन लगे पुनि राम ।

कोटि माँति समुझावउं, मनु न लहइ बिश्राम ॥ ८२ (ख) ॥

देखि चरित यह, सो प्रभुताई । समुझत देह - दसा बिसराई ॥
 घरनि परेउं, मुख आव न बाता । त्राहि - त्राहि आरत - जन - दाता ॥
 प्रेमाकुल प्रभु मोहि बिलोकी । निज भाया-प्रभुता तब रोकी ॥
 कर-सरोज प्रभु मम सिर धरेऊ । दीनदयाल सकल दुख हरेऊ ॥
 कीन्ह राम मोहि बिगत-बिमोहा । सेवक - सुखद, कृपा - संदोहा ॥
 प्रभुता प्रथम विचारि-बिचारी । मन महँ होइ हरष अति भारी ॥
 भगत-बछलता प्रभु कै देखी । उपजी मम उर प्रीति बिसेषी ॥
 सजल नयन, पुलकित कर जोरी । कीन्हिउँ बहु बिधि बिनय बहोरी ॥

दो०—सुनि सप्रेम मम बानी, देखि दीन निज दास ।

बचन सुखद, गंभीर, मृदु, बोले रमानिवास ॥ ८३ (क) ॥

काकभसुंडि ! मागु बर, अति प्रसन्न मोहि जानि ।

अनिमाविक सिधि, अपर रिधि, मोछ, सकलसुख-खानि ॥ ८३ (ख) ॥

ग्यान - बिवेक - बिरति - बिग्याना । मुनि-दुर्लभ गुन जे जग नाना ॥
 आजु देउं सब, संसय नाही । मागु, जो तोहि भाव मन माहीं ॥
 सुनि प्रभु-बचन, अधिक अनुरागेउं । मन अनुमान करन तब लागेउं ॥

नानाविधा महीसिन्धुसरित्कासारपर्वताः । अन्योऽन्य एव तत्रासीत् प्रपञ्चोऽस्मात् समोऽप्यसौ ॥
प्रत्येकमेव ब्रह्माण्डे रूपं स्वीयमहं तदा । व्यलोकयं पदार्थाश्च विविधानुपमापरां ॥
सरस्वयोध्ये प्रत्येकं ब्रह्माण्डे भिन्नरूपिके । अत्रत्येभ्यो भिन्नभिन्नान् योषितः पुरुषानपि ॥
शृणोतु तात ! यदहं कीशल्या दिग्गथास्तथा । भरतप्रमुखान् बन्धूनप्यपश्यं पृथग्विधान् ॥
रामचन्द्रस्यावतारान् प्रतिब्रह्माण्डगोलकम् । तस्यापारान् बालकीयान् विनोदांश्च व्यलोकयम् ॥

अत्यद्भुतं तत् सममेव भिन्नं भिन्नं व्यपश्यं कमलेशयान ! ।

आटं तथानन्तजगत्सु किन्तु नालोकयं भिन्नमधीशरामम् ॥ ८१ (क) ॥

तदेव बाल्यं सुषमां तथा तां तमेव रघ्वन्वयपं कृपालुम् ।

पश्यन्नहं मोहसमीरनुन्नः प्रत्येकमेवाण्डकटाह आटम् ॥ ८१ (ख) ॥

नानाप्रकारयुक्तेषु ब्रह्माण्डेष्वटतो मम । कल्पाव्यतीता अभवन् शतसङ्ख्यासमन्विताः ॥
अटश्चाटन्नहं स्वीयमाश्रमं पुनरागमम् । तत्र वासं प्रकुर्वाणः कालं किञ्चिदयापयम् ॥
आकर्णयमयोध्यायां जातं स्वेशजनुर्यदा । मुदितः प्रेमसम्पूर्ण उत्थाय द्रुतिमाचरम् ॥
व्यलोकयं तत्र गत्वा जनुर्बद्धं महोदसवम् । भवते तं यया रीत्या पूर्वं श्रावितवानहम् ॥
जगन्ति नानाभेदानि रामतुन्दे व्यलोकयम् । ईक्षितुं यानि शक्यन्ते न तु वर्णयितुं क्वचित् ॥
व्यलोकयं तत्र भूयो रामं सद्बोधशालिनम् । मायेशमनुकम्पालं षड्विधैश्वर्यसंयुतम् ॥
ततः पुनः पुनस्तत्र विचारं कृतवानहम् । किन्तु मोहात्मपङ्केन व्याप्तासीच्छ्रेयुषी मम ॥
घटीद्वयमिते काले सकलं तद् व्यलोकयम् । आसं मोहविशेषेण तदा भ्रमितमानसः ॥

वीक्ष्याकुलं मामकरोद् विहासं तदा कृपालू रघुवंशवीरः ।

तस्मिन् हसत्येव विशेषमायां मुखाद् बहिर्धीरमते ! शृणोतु ॥ ८२ (क) ॥

तदेव बाल्यं व्यदधात् पुनश्च साकं मया राघववंशनाथः ।

प्राबोधयं स्वीयमनः प्रकारकोट्या परं शान्तिमुपैन्न तन्मे ॥ ८२ (ख) ॥

चरितं वीक्ष्य तस्येदं संस्मृत्य प्रभुताञ्च ताम् । अहं विस्मारितस्वीयकलेवरदशोऽभवम् ॥
सर्वसहायामपतं नायाद् वाङ् मे मुखाद् बहिः । कथञ्चिदन्नवं ज्ञातुं ज्ञातुं ज्ञातार्तदेहिनाम् ॥
अधीश्वरः समालोक्य ततो मां प्रेमविकलवम् । प्रभावं स्वीयमायाया अकरोदवरोधितम् ॥
अस्थापयन्मस्तके मे प्रभुः स्वीयं कराम्बुजम् । अहरन्मम तद् दुःखं सर्वं दीनदयामयः ॥
रामो मां सर्वथा क्षीणविमोहं समपादयत् । सुखप्रदः सेवकेभ्यः कृपासन्दोहरूपवान् ॥
प्रथमां प्रभुतां तस्य विचार्याह विचार्य च । अभवं जातपरमविपुलामोदमानसः ॥
विधाय लोचनगतां भक्तवत्सलतां प्रभोः । उत्पादितविशिष्टात्मप्रीतियुङ्मानसोऽभवम् ॥
सवारिनयनो हृष्टरोमा भूत्वा कृताञ्जलिः । व्यदधां प्रार्थनां नानाप्रकारैः सहितां मुहुः ॥

निशम्य वाचं मम हार्दयुक्तां मां स्वीयदासं परिवीक्ष्य दीनम् ।

प्रायुङ्क्त वाचं सुखदां गभीरां मृदुत्ययुक्ताञ्च रमानिवासः ॥ ८३ (क) ॥

भ्रूशुण्डिका ! प्रतिबुद्ध्य मोदयुतं परं मां वरमावृणोष्व ।

सौक्ष्म्यादिसिद्धीरपराः समृद्धोः समग्रसौख्यस्य खनिञ्च मोक्षम् ॥ ८३ (ख) ॥

ज्ञानं विवेको वैराग्यं तत्त्वज्ञानं परे गुणाः । जगत्पनेके वर्तन्ते ये केऽपि मुनिदुर्लभाः ॥
अथ तत् सर्वमेवाहं दास्याम्यत्र न संशयः । यद् रोचते ते मनसे सर्वमेव वृणीष्व तत् ॥
प्रभोर्वाचं निशम्याहमिति स्नेहरतोऽभवम् । व्यदधामनुमानस्यारम्भं स्वीये मनस्यथ ॥

प्रभु कह देन सकल मुख सही । भगति आपनी देन न कही ॥
 भगति - हीन गुन सब सुख ऐसे । लवन - बिना बहु बिजन जैसे ॥
 भजन-हीन सुख कवने काजा ? । अस विचारि, बोलैउँ, खभराजा ! ॥
 जौ प्रभु ! होइ प्रसन्न बर देह । मो पर करहु कृपा अरु नेह ॥
 मन-भावत बर मागउँ स्वामी । तुम्ह उदार, उर - अंतरजामी ॥

दो०—अबिरल भगति विसुद्ध तव, श्रुति-पुरान जो गाव ।

जैहि खोजत जोगीस मुनि, प्रभु-प्रसाद कोउ पाव ॥ ८४ (क) ॥

भगत-कल्पतरु ! प्रनत-हित, कृपासिधु, सुख-धास ! ।

सोइ निज भगति मोहि प्रभु, देहु दया करि, राम ! ॥ ८४ (ख) ॥

एवमस्तु कहि, रघुकुलनायक । बोले बचन परम सुखदायक ॥
 सुनु बायस ! तैं सहज सयाना । काहे न मागवि अस वरदाना ? ॥
 सब सुख-खानि भगति तैं मागी । नहिं जग कोउ तोहि-सम बड़भागी ॥
 जो मुनि कोटि जतन नहिं लहहीं । जे जप-जोग-अनस तन दहहीं ॥
 रीझैउँ देखि तोरि चतुराई । मागेहु भगति मोहि अति भाई ॥
 सुनु बिहंग ! प्रसाद अव मोरें । सब सुम गुन बसिहहि उर तोरें ॥
 भगति, ग्यान, विग्यान, विरागा । जोग, चरित, रहस्य, विभाषा ॥
 जानब तैं सबही कर भेदा । मम प्रसाद, नहिं साधन-खेदा ॥

दो०—माया-संभव भ्रम सब, अव न व्यापिहहि तोहि ।

जानेसु ब्रह्म, अनादि, अज, अगुन, गुनाकर मोहि ॥ ८५ (क) ॥

मोहि भगत प्रिय संतत, अस विचारि, सुनु काग ! ।

कार्य-बचन-मन मम पद, करेसु अचल अनुराग ॥ ८५ (ख) ॥

अब सुनु, परम बिमल मम बानी । सत्य, सुगम, निगमादि बखानी ॥
 निज सिद्धांत सुनावउँ तोही । सुनु मन धरु, गव तजि, भजु मोही ॥
 मम माया - संभव संसारा । जीव चराचर विविध प्रकारा ॥
 सब मम प्रिय, सब मम उपजाए । सद्य ते अधिक भनुज मोहि आए ॥
 तिन्ह महँ द्विज, द्विज महँ श्रुतिधारी । तिन्ह महँ निगम-धरम-अनुसारी ॥
 तिन्ह महँ प्रिय विरक्त, पुनि ग्यानी । ग्यानिहु ते अति प्रिय बिग्यानी ॥
 तिन्ह ते पुनि मोहि प्रिय निज दासा । जैहि गति मोरि न दूसरि आसा ॥
 पुनि-पुनि सत्य कहउँ तोहि पाहीं । मोहि सेवक-सम प्रिय कोउ नाहीं ॥
 भगति-हीन विरंचि किन होई । सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई ॥
 भगतिवंत अति नीचउ प्राणी । मोहि प्रानप्रिय, असि मम बानी ॥

दो०—सुचि, सुसील, सेवक, सुमति, प्रिय कहु काहि न लाग ।

श्रुति-पुरान कह नीति असि, सावधान सुनु, काग ! ॥ ८६ ॥

एक पिता के बिपुल कुमारा । होहि पृथक गुन-सील-अचारा ॥
 कोउ पंडित, कोउ तापस, ग्याता । कोउ धनवंत, सूर, कोउ दाता ॥
 कोउ सबैग्य, धर्मरत कोई । सब पर पितहि प्रीति सम होई ॥

यत् प्रब्रवीति स्म नाथः प्रदातुं सकलं सुखम् । किन्तु दातुं स्वभक्ति मे प्रब्रवीति स्म नैव माम् ॥
भक्त्या हीना गुणाः सर्वे मूखञ्च सकलं तथा । अनेकानि व्यञ्जनानि लवणेन विना यथा ॥
कस्मै प्रयोजनायास्ते भजनेन विना सुखम् । इत्थं विचार्याकथयं प्रभुं हे खगनायक ! ॥
प्रभो ! यदि प्रसन्नः सन् प्रददाति वरं भवान् । अनुकम्पां तथा स्नेहं विदधाति ममोपरि ॥
तर्हि हे नाथ ! याचेऽहं मनसे रुचितं वरम् । भवानुदारश्चित्तान्तर्गमनं कुरुते यतः ॥

स्थिरां विशुद्धां सपुराणवेदा गायन्ति भक्ति भवदाभितां याम् ।

या मृग्यते योगितपस्विवर्यैश्चाप्नोति यां कोऽपि भवत्प्रसादात् ॥ ८४ (क) ॥

हे भक्तकल्पद्रुम ! नम्रभद्र ! कृपापयोधे ! सुखधाम ! राम ! ।

तामेव भक्ति प्रददातु नैर्जी मह्यं कृपापूर्वमहो ममेश ! ॥ ८४ (ख) ॥

एवमस्त्विति सम्भाष्य रघुवंशस्य नायकः । भारतीं प्रयुनक्ति स्म परमं सुखदायिकाम् ॥
शृणु हे वायस ! प्रज्ञायुक्तोऽसि त्वं स्वभावतः । तदीदृशं वरं कस्मात् कारणात्ताभ्ययाचथाः ॥
खनिं सुखानां सर्वेषां भक्तिमेवाभ्ययाचथाः । तत् त्वया सदृशः कोऽपि न महाभाग्यवान् भुवि ॥
तेऽपि यां न प्राप्नुवन्ति मुनयो यत्नकोटिभिः । ये दहन्ति शरीरं स्वं जपयोगहुताशने ॥
तावकीनां चतुरतां विलोक्य मुदितोऽस्म्यहम् । यत् त्वं तामेव मे भक्तिमकरोरभियाचिताम् ॥
समाकर्णय हे पक्षिन्धुना मे प्रसादतः । वासं करिष्यन्ति चित्ते तव सर्वे शुभा गुणाः ॥
भक्ति ज्ञानं सविज्ञानं विषयासक्तिशून्यताम् । योगं लीला ममैतेषां विभागान् ममसंयुतान् ॥
सर्वेषामपि चैतेषां भेदान् सम्परिवेत्स्यसि । न भविष्यति सामग्रीकष्टं ते मत्प्रसादतः ॥

मायाप्रसूताः सकला भ्रमास्त्वां न संविधास्यन्त्यधुनाभिभूतम् ।

जानीहि मां ब्रह्म खनिं गुणानामनाद्यजन्मागुणसंयुतञ्च ॥ ८५ (क) ॥

भक्ताः प्रियाः सन्ति सदा म इत्थं कृत्वा विचारं शृणु वायस ! त्वम् ।

कायेन वाचा मनसापि हार्दं स्थिरत्वयुक्तं कुरु पादयोर्मे ॥ ८५ (ख) ॥

इदानीं शृणु मे वाणीमतिवैमल्यसंयुताम् । सत्यां सारल्यसंवेद्यां वेदादिपरिकीर्तिताम् ॥
विदधामिश्रावितं त्वां प्रति सिद्धान्तमात्मनः । श्रुत्वा चित्ते स्थापयित्वा सर्वं त्यक्त्वा च मां भज ॥
उत्पादितोऽयं संसारो वर्तते मम मायया । यस्मिंश्चराचरा जीवा वर्तन्ते बहुरीतिकाः ॥
प्रिया मदीयाः सर्वेऽपि सर्वेऽप्युत्पादिता मया । मनुजा अति रोचन्ते मह्यं तेषु समेष्वपि ॥
तेभ्यो भूमिसुरास्तेभ्यो ये पुनर्वेदधारकाः । तेभ्यो वेदोक्तधर्मस्याचरणे सङ्गतास्तु ये ॥
तेभ्यो वैराग्ययुक्ता मे प्रियास्तेभ्योऽपि बोधिनः । बोधिभ्योऽपि प्रियतरा वर्तन्ते मे विबोधिनः ॥
तेभ्योऽपि मे प्रियतमो वर्तते मम सेवकः । यस्मै गतिर्मदीयैव मदन्याशा न विद्यते ॥
पुनः पुनः सत्यमेतत् त्वां प्रति प्रवदाम्यहम् । यत् सेवकेन तुल्यो मे कोऽपि प्रियतमोऽस्ति न ॥
यदि पद्मासनोऽपि स्यान् मद्भक्त्या परिवर्जितः । तर्हि सोऽपि परैर्जीवैः समो मम भवेत् प्रियः ॥
भक्त्या समन्वितोऽतीव नीचोऽपि तनुधारकः । प्राणप्रियो वर्तते म इत्यास्ते मम घोषणा ॥

शुचिः सुशीलः सुमतिश्च दासः कस्मै प्रियः स्यान्न वदेति तात ! ।

वदन्ति नीति सपुराणवेदा इमां शृणु ध्वाङ्क्ष ! समाहितः सन् ॥ ८६ ॥

पितुरेकस्य कस्यापि जायन्ते बहवः सुताः । भिन्नभिन्नगुणाचारशीलैरपि समन्विताः ॥
जायते पण्डितः कोऽपि तेष्वृषिः कोऽपि बोधवान् । कोऽपि सम्पत्तिमान् वीरः कोऽपि दाता प्रजायते ॥
जायते कोऽपि सर्वज्ञः कोऽपि धर्मरतस्तथा । तेषु सर्वेष्वपि प्रेम समानं जायते पितुः ॥

कोउ पितु-भगत वचन-मन-कर्मा । सपनेहुँ जान न दूगर धर्मा ॥
 सो सुत प्रिय पितु प्रान-समाना । जलपि सो सब भाँति अयाना ॥
 बेहि बिधि जीव चराचर जेते । सिजग - बेज - नर - असुर - समेने ॥
 अखिल विश्व यह मोर उपाया । सब पद मोहि मरानरि दया ॥
 तिन्ह महँ जो परिहरि मदन-याया । जेँ मोहि सब-वच अरु काया ॥

दो०—पुरुष नपुंसक, नारि नर, जीव चराचर कोइ ।

सर्व भाव भज, कष्ट तजि, मोहि परम प्रिय सोइ ॥ ८७ (क) ॥

सो०—सत्य कहउँ खग ! तोहि, कुछि सेवक मम प्रानप्रिय ।

अस विचारि, भजु मोहि, परिहरि आस-करोख सब ॥ ८७ (ख) ॥

कबहुँ काल न व्यापिहि तोही । मुमिरेसु, भजेसु निरंतर मोही ॥
 प्रभु-बचनामृत सुनि न अपाऊँ । तनु पुनकित, मन अति हरषाऊँ ॥
 सो सुख जानइ मन अरु काना । नहि रचना पाँहि जाइ बखाना ॥
 प्रभु-सोभा-सुख जानहि नयना । कहि किमि सकहि, तिन्हहि नहि बयना ॥
 बहु बिधि मोहि प्रबोधि, सुख देई लगे करन सिमु-कौतुक तेई ॥
 सजल नयन, कछु मुख करि लखा । बिताइ यातु, लागी अति भूखा ॥
 देखि मातु, आतुर उठि धाई । कहि मृदु वचन, लिए उर लाई ॥
 गोद राखि, कराव पय-पाना । रघुपति-चरित ललित कर गाना ॥

सो०—जेहि सुख लागि पुरारि, बहुत देख छत, भिज, सुखद ।

अवधपुरी-नर-नारि, तेहि सुख कहुँ संतत खगन ॥ ८८ (क) ॥

सोई सुख-लवलेस, जिन्ह वारक सपनेहुँ कहैउ ।

ते नहि गनहि, खगेस ! ब्रह्मसुखहि, सज्जन-सुनति ॥ ८८ (ख) ॥

मैं पुनि अवध रहेउँ कछु काला । देखेउँ बालबिनोद रसाला ॥
 राम - प्रसाद भगति - वर पायउँ । प्रभु-पद वंदि, निजाश्रम आयउँ ॥
 तब ते मोहि न व्यापी भाषा । जब ते रबुनायक अपनाया ॥
 यह सब गुप्त चरित मैं गाया । हरि-पायाँ जिमि मोहि नचावा ॥
 निज अनुभव अब कहउँ, खगेसा ! । बिनु-हरिभगत न जाहि कलेसा ॥
 रामकृपा - बिनु, सुनु खगराई ! । जानि न जाइ राम - प्रभुताई ॥
 जानें बिनु, न होइ परतीती । बिनु-परतीति, होइ नहि प्रीती ॥
 प्रीति-बिना, नहि भगति द्विदाई । जिमि, खगपति ! जल कै चिकनाई ॥

सो०—बिनु-गुर होइ कि ग्यान, ग्यान कि होइ विराग-बिनु ? ।

गार्वाहि वेद-पुरान, सुख कि सहिअ हरि-भगति-बिनु ? ॥ ८९ (क) ॥

कोउ बिधान कि पाय, सास ! सहज-संतोष-बिनु ? ।

चलै कि जल-बिनु नाव, कोटि जलद पछि-पछि मरिअ ? ॥ ८९ (ख) ॥

बिनु-संतोष न काम नसाहीं । काम अछत, सुख सपनेहुँ नाहीं ॥
 राम-भजन-बिनु मिटाई कि कामा ? । चल-विहीन तरु कबहुँ कि जामा ? ॥
 बिनु-बिग्यान कि समता आवइ ? । कोउ अवकास कि नभ-बिनु-पावइ ? ॥

यदि तेषु पितुर्भक्तः कोऽपि प्रतिकर्मवानसीः । जानात न च वेत्यन्यं धर्मं स्वप्नेऽप्यतः परम् ॥
तर्ह्यसौ जायते प्राणपतीनामः शिवः शिवः । शब्देन च सति सर्वाभी रीतिभिर्मूर्ख एव सः ॥
रीत्यानयैव ये केऽपि भक्तिं जीवाण्यमाचराः । शिवोऽसौ । इवमनुजनिशाचरसमन्विताः ॥
तैः समेतं समं विश्वं मय्येवोत्पादितं स्थितम् । स्वप्नेषु समेष्वस्ति समानैव दया मम ॥
तेषु यो देहधारी मन्त्रयज्जन्मं तथा कृतम् । इह न बाङ्गमोभ्याञ्च भजनं कुरुते मम ॥

पुमान् महेश्वरिः कर्तुं नो वा सक्तः कोऽपि शिवः स पुरोश्चरो यः ।

एवमस्मात् कृतं नो भजतु नारायणः सर्वैः न ज्ञास्ते परमः शिवो मे ॥ ८७ (क) ॥

खग ! त्वां वृत्तिरस्यस्तत्पुमान् भक्तः शिवः सः शिवस्तुल्यः शिवो मे ।

विचार्येति भक्तिं सर्वेषां भुक्त्वा शिवस्य शिवसत्कामासु समभान् ॥ ८७ (ख) ॥

कदाचिदपि कालस्त्वां प्राप्तं न । परिपन्थि । प्रसन्नोऽसौ मामकीनां तथा भक्तिं निरन्तरम् ॥
इत्थं श्रुत्वा प्रसोर्वाणीभुवां जातो न तर्पयन् । निजाञ्च न ज्ञोऽस्वभवं परं हर्षं स्वमानसे ॥
तत् सुखं परिजानन्ति मानसं श्रवणं तथा । न यतंत निनादितुं शक्यं रसनया तु तत् ॥
सुखं तत् प्रभुशोभां जानीतो बभूव लोचनं । किन्तु तेऽप्यनु तोषयन्तु कथं यन्नास्ति वाक्तयोः ॥
इत्थं प्रबोध्य मां नाना सम्प्रदायं सुखञ्च मे । तामेव संशयीं लीनां कर्तुमारभते स्म सः ॥
नयने सजले कृत्वा किञ्चिद् स्पर्शं मुखं तथा । प्रसूयिष्यामि यत्तु यत्तु परोपस्थितेति ताम् ॥
तं विलोक्यातुरोत्थायाथावन् तत्परिवेष्टे प्रभुः । मृदुलपुष्पसुधाप्यायोजयत् तं निजोरसा ॥
निधायान्दकेऽकारमच्च तं पयःपानं यत्कम् । तथाऽगाधं रघुपतेर्भीला लालित्यसंयुताः ॥

पुरारिः शिवो शेषलोकोऽप्यनूह्यमहसर्गं सुखस्य प्रजातापि यस्मै ।

अयोध्यापुरोस्थो नरा योषितश्च सुखे मस्तिङ्गता अजायन्त तस्मिन् ॥ ८८ (क) ॥

अवाप्तोऽस्ति धैः स्वप्नकालेऽपि तस्य सुखस्याति सुखमोऽपि लेशः सकृच्च ।

सुखं ब्रह्मबोधोद्भवं यज्यते न भुङ्क्ते भुक्तः सज्जनस्तेः खगेश ! ॥ ८८ (ख) ॥

किञ्चित्समयपर्यन्तमयोध्यायां ततोऽवसन् । समवालोक्त्यं बाललीला रसमयीः प्रभोः ॥
अवाप्तवं वरं भक्तिरूपं रामप्रसादतः । प्रसोस्तस्य पदे नत्वा प्रत्यागाञ्च निजाश्रमम् ॥
तत एवारभ्य माया व्याप्ताऽसूक्ष्म कदापि भान् । अगहीतुं स्वीय इति मां यत आरभ्य रघ्विनः ॥
अहमेतद् गुप्तरूपं चरितं शीतवान् वसम् । यदा रत्नापनेर्माया व्यदधान्मां प्रनतितम् ॥
सम्प्रत्यनुभवं स्वीयं कथयामि खगाधिप ! । यत् यान्ति लयं क्लेशा रमेशभजनं विना ॥
भवान् शृणोतु हे वीश ! रामस्य गुणयाचना । तस्य परमेष्ठत्वं परिजातुं न शक्यते ॥
विना तस्य परिज्ञानं तद्विषयाभी न ज्ञायते । विना तदीयविश्वासं तस्मिन् प्रीतिर्न जायते ॥
प्रीतिं विना जायते न भक्तिर्दृढानुस्मृता । यदा निरुपगता वारिजा दृढा न खगाधिप ! ॥

विनाचार्यमेव प्रबोध्यो भवेत् किं विरागं विना वापि किं स्यात् प्रबोधः ।

प्रगायन्ति वेदास्तथा व्यासवाग् भूतं किमाप्यं सुखं श्रीशक्तिं विनैव ॥ ८९ (क) ॥

अहो तात ! किं कोऽपि शान्तिं लभेत स्वभावोद्भूतां तोषयितुं विनैव ।

किमभ्यो विना याति नौर्यत्नकोटीः सत्ताश्रित्य मृत्पथीयतेऽपि प्रखिद्य ॥ ८९ (ख) ॥

न विना परितोषेण विलयं यान्ति कामनाः । सुखं स्वप्नेऽपि न भवेत् कामनासु सतीषु च ॥
किं कामना लयं यान्ति रामस्य भजनं विना । स्वल्पं विनापि किं भूमिरुहः कुत्रापि जायते ॥
विना तत्त्वस्य बोधेन किमायाति समानता । अवकाशमवाप्नोति किं कोऽपि गगनं विना ॥

श्रद्धा-बिना धर्म नहि होई । बिनु महि, गंध कि पावइ कोई ? ॥
 बिनु तप, तेज कि कर बिस्तारा ? । जल बिनु, रस कि होइ संसारा ? ॥
 सील कि मिल, बिनु-बुध-सेवकाई ? । जिमि बिनु-तेज, न रूप, गोसाई ! ॥
 निजसुख-बिनु, मन होइ कि थीरा ? । परस कि होइ बिहीन-ममीरा ? ॥
 कवनिउ सिद्धि कि बिनु-बिस्वासा ? । बिनु-हरिभजन न भव-भय-नासा ॥

दो०—बिनु-बिस्वास भगति नहि, तेहि बिनु द्रव्हि न रामु ।

राम-कृपा-बिनु सपनेहुँ, जीव न लह विश्रामु ॥ ९० (क) ॥

सो०—अस बिचारि मतिधीर, तजि कुतर्क, संसय सकल ।

भजहु राम-रघुबीर, करुनाकर, सुंदर, सुखद ॥ ९० (ख) ॥

निजमति-सरिस, नाथ ! मैं गाई । प्रभु-प्रताप-महिमा, खगराई ! ॥
 कहेउं न कछु, करि जुगुति बिसेषी । यह सब मैं निज नयनहि देखी ॥
 महिमा - नाम - रूप - गुन - गाथा । सकल अमित अनंत रघुनाथा ॥
 निज-निज मति मुनि हरि-गुन गावहि । निगम-सेष-सिव पार न पावहि ॥
 तुम्हहि आदि, खग-मसक-प्रजंता । नभ उड़ाहि, नहि पावहि अंता ॥
 तिमि रघुपति - महिमा अवगाहा । तात ! कबहुँ कौउ पाव कि थाहा ? ॥
 रामु काम-सत-कोटि-सुभग-तन । दुर्गा कोटि-अमित अरि-मदन ॥
 सक्र कोटि-सत-सरिस बिलासा । नभ सत-कोटि अमित अवकासा ॥

दो०—मरुत कोटि-सत-बिपुल बल, रबि सत-कोटि प्रकास ।

ससि सत-कोटि सुसीतल, समन सकल भव-त्रास ॥ ९१ (क) ॥

काल कोटि-सत-सरिस अति, दुस्तर, दुर्गं, दुरंत ।

धूमकेतु सत-कोटि-सम, दुराधरष भगवंत ॥ ९१ (ख) ॥

प्रभु अगाध सत-कोटि पताला । समन-कोटि-सत-सरिस कराला ॥
 तीरथ-अमित-कोटि-सम पावन । नाम अखिल अघ पूग-नसावन ॥
 हिमगिरि-कोटि अचल रघुबीरा । सिधु-कोटि-सत-सम गंभीरा ॥
 कामधेनु - सत - कोटि - समाना । सकल काम - दायक भगवाना ॥
 सारद - कोटि - अमित - चतुराई । बिधि-सत-कोटि सृष्टि-निपुनाई ॥
 बिष्णु - कोटि - सम पालनकर्ता । रुद्र - कोटि - सत - सम सहर्ता ॥
 धनद - कोटि - सत - सम धनवाना । माया - कोटि प्रपंच - निधाना ॥
 भार - धरन सत - कोटि - अहीसा । निरवधि, निरुपम, प्रभु, जगदीसा ॥

छं०—निरुपम, न उपमा आन राम-समान रामु, निगम कहै ।

जिमि कोटि-सत-खद्योत-सम, रबि, कहत अति लघुता लहै ॥

ओहि भांति, निज-निज मति-बिलास, मुनीस हरिहि बखानहीं ।

प्रभु भाव-गाहक, अति कृपाल, सप्रेम सुनि सुख मानहीं ॥

दो०—रामु अमित-गुन-सागर, थाह कि पावइ कोइ ? ।

संतन्ह-सन जस किछु सुनेउं, तुम्हहि सुनायउं सोइ ॥ ९२ (क) ॥

श्रद्धां विना जायते न धर्मः स्थित्या समन्वितः । किं कोऽपि लब्धुं शक्नोति गन्धमन्यत्र भूमितः ॥
विस्तारः किं भवेत् तेजःसंश्रितस्तपसा विना । किं जलेन विना लोके रसो भवितुमर्हति ॥
किं शीलं शक्यते लब्धुं ज्ञदासत्वं विना तथा । यथा तेजो विना रूपं न लब्धुं शक्यते प्रभो ! ॥
आत्मानन्दं विना शक्यं किं स्थिरं भवितुं मनः । उत्पन्नो भवितुं शक्यः किं स्पर्शः पवनं विना ॥
किं विश्वासं विना सिद्धिः सम्प्राप्तुं कापि शक्यते ! । एवं विना हरेर्भक्तिं न भवेद् भवभीक्ष्यः ॥

भक्तिर्भवेद् विश्वसिति विना न तथा विना न द्रवते च रामः ।

कृपां विना श्रीरघुनायकस्य स्वप्नेऽपि शान्तिं लभते न जीवा ॥ ९० (क) ॥

विचार्येति हे धीरबुद्धे ! विहाय कुतर्कास्तथा संशयान् सर्वरूपान् ।

भज क्षमेशरघ्वन्वयाधीशरामं दयायाः खानि सौख्यदं रम्यरूपम् ॥ ९० (ख) ॥

हे नाथ ! धिषणां स्वीयामनुसृत्य प्रगीतवान् । हे खगानामधीशान ! महिमानं प्रभोरहम् ॥
युक्तेर्विशेषमाश्रित्य न किमप्युक्तवानिह । इदं सर्वं लोचनाभ्यां स्वीयाभ्यां दृष्टवानहम् ॥
महिमा नामधेयानि रूपाणि गुणगाः कथाः । सर्वमेतदनन्तस्य प्रभोः सीमान्तवर्जितम् ॥
गायन्ति मुनयः श्रीशगुणान् स्वस्वमनीषया । तेषां पारं लभन्ते न वेदशेषेश्वरा अपि ॥
खगा भवन्तमारभ्य मशकान्तमशेषकाः । उड्डयन्ते खे तु पारं तस्य न प्राप्नुवन्ति ते ॥
तथागाधोऽस्ति महिमा नाथस्य रघुसन्तते । तान् ! तस्य तलं प्राप्तुं किं कश्चिदपि शक्नुयात् ॥
रामोऽस्ति कोटिशतकस्मरमञ्जुलमूर्तिमान् । अनन्तकोटिदुर्गाभिः सदृशं शत्रुमदनः ॥
विलासास्तस्य मघवश्शतकोटिगतसमाः । अवकाशः सीमवर्जः शतकोटिखतसमः ॥

बलाधिकः कोटिशतानिलाभं प्रकाशवान् कोटिशतार्कतुल्यम् ।

सुशीतलः कोटिशतेन्दुतुल्यं भवाखिलत्रासहरश्च सोऽस्ति ॥ ९१ (क) ॥

तुल्यः स कालः शतकोटिसङ्ख्येर्दुरन्तदुर्गः परदुस्तरश्च ।

ऐश्वर्यवान् कोटिशतात्मधूमकेतवामदुर्धर्षणरूपयुक्तः ॥ ९१ (ख) ॥

रामोऽगाधोऽस्ति सदृशं पातालशतकोटिभिः । करालरूपः सदृशं नियन्तृशतकोटिभिः ॥
स पावनोऽस्ति सदृशं तैथिकानन्तकोटिभिः । तस्य नामास्त्यशेषाघसमूहानां विनाशकम् ॥
रामः स्थिरोऽस्ति सदृशं महीधरपकोटिभिः । गाम्भीर्ययुक्तः सदृशं सिन्धूनां शतकोटिभिः ॥
सदृशं वर्तते कामधेनूनां शतकोटिभिः । दाता सकलकामानां षड्विधैश्वर्यवान् प्रभुः ॥
चातुर्ययुक्तः सदृशं शारदानन्तकोटिभिः । सदृशं सृष्टिनिपुणो विद्योनां शतकोटिभिः ॥
स्थितेर्विधाता सदृशं वैकुण्ठाधिपकोटिभिः । संहारकोऽस्ति सदृशं रुद्राणां शतकोटिभिः ॥
धनयुक्तोऽस्ति सदृशं धनेशशतकोटिभिः । सदृशं कोटिमायाभिः प्रपञ्चानां निधिः प्रभुः ॥
भारस्य धर्ता सदृशं शेषाणां शतकोटिभिः । जगदीशः प्रभुः सत्यं सीमासादृश्यवर्जितः ॥

समानताविवर्जितो न कापि तस्य तुल्यता श्रुतिर्ब्रवीति रामसन्निभोऽस्ति राम एव यत् ।

यथा खल्वद्विजोपमा प्रदीयते रवेर्यदि प्रयाति तर्हि लाघवं रविः समोक्तिकारणात् ॥

इतोव नैजनेजधीविलाससंश्रयं गताः तपस्विनायका हरि सुवर्णितं प्रकुर्वन्ते ।

प्रभुस्तु भावसङ्ग्रहो परं कृपामयस्तथा निशम्य तत् सहार्दकं ततश्च मन्यते सुखम् ॥

रामो गुणाधिगमितताविहीनः किं कोऽपि शक्नोति तदन्तमाप्तुम् ।

मया श्रुतं यत्किमपीह सद्भ्यः कृतं भवत्कर्णगतं तदेव ॥ ९२ (क) ॥

सो०—भाव-वस्य भगवान्, सुख-निधान, कल्याण-भवन ।

तजि ममता-मद-मान, भजिअ सदा सोता-रवन ॥ ९२ (ख) ॥

सुनि भुसुंडि के वचन सुहाए । हरपित खगपति पंख फुलाए ॥
नयन नीर, मन अति हरषाना । श्रीरघुपति-प्रताप उर आना ॥
पाछिल मोह समुझि पछिताना । ब्रह्म अनाद, मनुज करि माना ॥
पुनि-पुनि काग-चरन सिख नावा । जानि राम-सम, प्रेम बढ़ावा ॥
गुर-बिनु भव-निधि तरइ न कोई । जौं बिरंचि-संकर-सम होई ॥
संसय-सर्प ग्रसेउ मोहि, ताता ! । दुखद लहरि, कुतर्क बहु बाता ॥
तव सरूप, गारुड़ि रघुनायक । मोहि जियायउ जन-सुखदायक ॥
तव प्रसाद, मम मोह नसाना । राम - रहस्य अनूपम जाना ॥

दो०—ताहि प्रसंसि बिबिधि बिधि, सोस नाइ, कर जोरि ।

बचन बिनीत सप्रेम मृदु, बोलेउ गरुड़ बहोरि ॥ ९३ (क) ॥

प्रभु ! अपने अविवेक ते, बूझउं, स्वामी ! तोहि ।

कृपासिधु ! सादर कहहु, जानि दास निज मोहि ॥ ९३ (ख) ॥

तुम्ह सर्वग्य, तग्य, तम-पारा । सुमति, सुसील, सरल-आचारा ॥
ग्यान - बिरति - बिग्यान - निवासा । रघुनायक के तुम्ह प्रिय दासा ॥
कारन कवन देह यह पाई ? । तात ! सकल मोहि कहहु बुझाई ॥
राम-चरित-सर सुंदर, स्वामी ! । पायहु कहाँ ? कहहु, नभगामी ! ॥
नाथ ! सुना मैं अस सिव पाहीं । महा-प्रलयहुँ नास तव नाहीं ॥
मुधा बचन नहि ईस्वर कहई । सोउ मोरें मन संसय अहई ॥
अग-जग-जीव नाग-नर-देवा । नाथ ! सकल जगु काल-कलेवा ॥
अंड-कटाह-अमित, लय-कारी । कालु सदा दुरतिक्रम भारी ॥

सो०—तुम्हहि न व्यापत काल, अति कराल, कारन कवन ? ।

मोहि सौ कहहु कृपाल, ग्यान-प्रभाव कि जोग-बल ? ॥ ९४ (क) ॥

दो०—प्रभु ! तव आश्रम आएँ, मोर मोह-भ्रम भाग ।

कारन कवन ? सो नाथ ! सब, कहहु सहित-अनुराग ॥ ९४ (ख) ॥

गरुड़-गिरा सुनि हरषेउ कागा । बोलेउ, उमा ! परम अनुरागा ।
धन्य-धन्य तव मति ! उरगारी ! । प्रस्न तुम्हारि मोहि अति प्यारी ॥
सुनि तव प्रस्न सप्रेम सुहाई । बहुत जनम कै सुधि मोहि आई ॥
सब निज कथा कहउं मैं गाई । तात ! सुनहु सादर मन लाई ॥
जप-तप-मख-सम-दम-व्रत-दाना । बिरति - बिबेक - जोग - बिग्याना ॥
सब कर फल रघुपति-पद-प्रेमा । तेहि बिनु, कोउ न पावइ छेमा ॥
ओहि तन राम-भगति मैं पाई । ताते मोहि ममता अधिकाई ॥
जेहि तैं कछु निज स्वारथ होई । तेहि पर ममता कर सब कोई ॥

सो०—पन्नगारि ! असि नीति, श्रुति-संमत, सज्जन कहहि ।

असि नीचहु सन प्रीति, करिअ, जानि निज परम हित ॥ ९५ (क) ॥

वशो भावनायाः पडैश्वर्यवान् स निधानं सुखस्यानुकम्पानिकायः ।

ममत्वं मदं ज्ञानमप्याविहाय सदा जानकीशोऽर्चनीयोऽस्ति तस्मात् ॥ ९२ (ख) ॥

निशम्य काकभ्रूणुण्डेभरितीः शोभया युताः । प्रमत्तः मन् खगाधीशः पक्षपालिमफुल्लयत् ॥
सवारिनयनो जातः सोऽतिप्रीतमनास्तथा । प्रतापं श्रीरघुपतेरानयन्निजमानसे ॥
पूर्वमोहं परिस्मृत्य पश्चात्तापं समाचरत् । यदनादि ब्रह्म मर्त्यं इत्यहं परिबुद्धवान् ॥
स शिरोऽनमयत् स्वीयं मुहुः काकस्य पादयोः । मत्वा तं रामसदृशं तस्मिन् प्रीतिमवर्धयत् ॥
गुरुं विना न तरति कोऽपि संसारसागरम् । यद्यपि स्यात् स सदृशो ब्रह्मणा गिरिशेन वा ॥
विचार्येत्यवदत् ताताप्रसन्नां संशयोरगः । महान् कुतर्कोमिवार आगच्छन् मयि दुःखदः ॥
विषवैद्यो जानकीशो भवदाकारधारकः । दाता जनेभ्यः सोऽख्यानामकरोन्मां प्रजीवितम् ॥
मम मोहो गतो नाशं भवदीयप्रसादतः । अजानामद्वितीयञ्च रहस्यं जानकीपतेः ॥

प्रशस्य तं नैकविधं स्वशीर्षं नतं विधायाञ्जलिमाप्रवधय ।

वचो विनीतं मृदु हार्दयुक्तं प्रायुङ्क्त भूयो विहगाधिनाथः ॥ ९३ (क) ॥

निजाविवेकेन विश्वो ! भवन्तं पृच्छामि किञ्चित् परशयितुम् ! ।

कृपांमुद्धे ! वक्तुं तदुत्तरं मां ज्ञात्वा स्वदासं सुविचारपूर्वम् ॥ ९३ (ख) ॥

तमःपारः सर्वबोधस्तत्त्वबोधः स्थितो भवान् । सुमनीषः सुचरितः सरलाचारसंयुतः ॥
ज्ञानवैराग्यविज्ञानमन्दिरं वर्तते भवान् । रघुवंशाधिनाथस्य वर्तते सेवकः प्रियः ॥
प्राप्तवान् हेतुना केन भवानेतत् कलेवरम् । एतत् सर्वं बोधयित्वा वदतात् तात् ! मां प्रति ॥
हे स्वामिन् ! रामचरितमानसं सुन्दरं सरः । एतत् कृत्वाप्तवानित्यं वदतान्मां न भ्रूषणम् ! ॥
हे नाथ ! श्रुतवानेतदस्मि शैलसुताधिपात् । यन्महाप्रलयानेहस्यपि नास्ति भवत्क्षयः ॥
कदापि मिथ्या वचनं प्रयुनक्ति न शङ्करः । तदेव एव हृदये वर्तते मम संशयः ॥
जीवाश्चराचरा नागा भनुजा अमृतान्धसः । सर्वमेतज्जगत् कालप्रातराशोऽस्ति हे प्रभो ! ॥
अनन्ताण्डकटाहानां विनाशस्य विधायकः । निरन्तरं तीव्ररूपः कालोऽस्ति दुरतिक्रमः ॥

प्रसत्येष कालो भवन्तं न कस्मान्निमित्तावतीव प्रचण्डस्वरूपः ।

तदाख्यातु मां ज्ञानसामर्थ्यमेतद् बलं योगिकं वा किमास्ते कृपालो ! ॥ ९४ (क) ॥

मथ्यागते नाथ ! भवन्निवासं मोहभ्रमौ मेऽद्य पलायितौ स्तः ।

प्रभो ! निमित्तं स्थितिम् किमत्र ब्रवीतु सर्वं सहितानुरागम् ॥ ९४ (ख) ॥

शिवो वक्ति शिवे ! श्रुत्वा गिरमेतां खगेशितुः । प्रसन्नोऽभूदब्रवीच्च काकोऽतिस्नेहसंयुतम् ॥
धन्या धन्यास्ति भवतो मतिर्हं भुजगाहित ! । भवता विहिताः प्रश्ना इमेऽरोचन्ते मे परम् ॥
निशम्य भवतः प्रश्नान् प्रेमयुक्तान् मनोहरान् । जातोऽस्म्यनेकजनुषां स्मरणेन समन्वितः ॥
अहं गात्वा वर्णयामि स्वकीयां सकलां कथाम् । सादरं सावधानञ्च तात् ! तां शृणुताद् भवान् ॥
जपस्तपः शमदमो गजो दानं व्रतं तथा । रागवर्जितता योगो विवेकः सविबोधकः ॥
फलमेपां समग्राणां प्रेमास्ते रामपादयोः । क्षेमं प्राप्तुं न शक्नोति तद् विना कोऽपि देहवान् ॥
रामस्य भक्तिः सम्प्राप्ता मयास्मिन्नेव विग्रहे । तस्मादस्मिन् वर्तते मे ममता सर्वतोऽधिका ॥
येन किञ्चिदपि स्वार्थो वस्तुना साध्यते निजः । तस्मिन् कुर्वन्ति ममतां सकला अपि देहिनः ॥

इयं नीतिराम्नायसम्मत्युपेता तथा सज्जनैरुच्यते पद्मगारे ! ।

यदत्यन्तनीचेन साकञ्च कार्यं प्रियत्वं परिज्ञाय सं स्वीयमग्रम् ॥ ९५ (क) ॥

सो०—पाट कीट तें होइ, तेहि तें पाटंवर रुचिर ।

कृमि पालइ सबु कोइ, परम अपावन प्राण-सम ॥ ९५ (ख) ॥

स्वारथ सांच जीव कहुं एहा । मन-कम-वचन राम-पद नेहा ॥
सोइ पावन, सोइ सुभग सरीरा । जो तनु पाइ, भजिअ रघुबीरा ॥
राम-बिमुख, लहि बिधि-सम देही । कबि-कोबिद न प्रसंसहि तेही ॥
राम-भगति, अहि तन उर जामी । ताते मोहि परम प्रिय स्वामी ! ॥
तजउं न तन, निज इच्छा मरना । तन-बिनु, वेद भजन नहि बरना ॥
प्रथम मोहूँ मोहि बहुत बिगोवा । राम-बिमुख सुख कवहुं न सोवा ॥
नाना जनम, कर्म पुनि नाना । किए जोग-जप-तप-मख-दाना ॥
कवन जोनि, जनमेउं जहूँ नाही । मै, खगेस ! भ्रमि-भ्रमि जग माहीं ॥
देखेउं करि सब करम गोसाईं ! । सुखी न भयउं अबहि की नाई ॥
सुधि मोहि, नाथ ! जनम बहु केरी । सिव-प्रसाद मति मोहूँ न घेरी ॥

दो०—प्रथम जन्म के चरित अब, कहउं, सुनहु बिहगेस ! ।

सुनि प्रभु-पद-रति उपजइ, जातें मिटहि कलेस ॥ ९६ (क) ॥

पुरुष कल्प एक प्रभु, जुग कलिजुग मल-मूल ।

नर अरु नारि अधर्म-रत, सकल निगम-प्रतिकूल ॥ ९६ (ख) ॥

तेहि कलिजुग कोसलपुर जाई । जन्मत भयउं सूद्र-तनु पाई ॥
सिव-सेवक मन, क्रम अरु बानी । आन देव - निदक अभिमानी ॥
धन - मद - मत्त परम बाचाला । उग्रबुद्धि, उर दंभ बिसाला ॥
जदपि रहेउं रघुपति-रजधानी । तदपि न कछु महिमा तब जानी ॥
अब जाना मै अवध-प्रभावा । निगमागम - पुरान अस गावा ॥
कवनेहुँ जन्म अवध बस जोई । राम-परायन सो परि होई ॥
अवध - प्रभाव जान तब प्राणी । जब उर वसहि रामु-धनुपानी ॥
सो कलिकाल कठिन, उरगारी ! । पाप-परायन सब नर-नारी ॥

दो०—कलिमल ग्रसे धर्म सब, लुप्त भए सदग्रंथ ।

बंभिन्ह निज मति कल्पि करि, प्रगट किए बहु पंथ ॥ ९७ (क) ॥

मए लोग सब मोह-बस, लोभ ग्रसे सुभ कर्म ।

सुनु हरिजान ! ग्यान-निधि, कहउं कछुक कलिधर्म ॥ ९७ (ख) ॥

बरत-धर्म नहि आश्रम चारी । श्रुति-बिरोध-रत सब नर-नारी ॥
द्विज श्रुति-वेचक, भूप प्रजासन । कोउ नहि मान निगम-अनुसासन ॥
मारग सोइ, जा कहूँ जोइ भावा । पंडित सोइ, जो गाल बजावा ॥
मिथ्यारंभ दंभ - रत जोई । ता कहूँ संत कहइ सब कोई ॥
सोइ सयान, जो परधन-हारी । जो कर दंभ, सो बड़ आचारी ॥
जो कह झूठ-मसखरी जाना । कलिजुग सोइ गुनवंत बखाना ॥
निराचार जो श्रुति-पथ त्यागी । कलिजुग सोइ ग्यानी, सो बिरागी ॥
जाकें नख अरु जटा बिसाला । सोइ तापस प्रसिद्ध कलिकाला ॥

प्रसूतोऽस्ति कोशस्तु कोशियकीटात् ततो रम्यकोशियमुज्जायते च ।

अतः कीटमापान्ति सर्वेऽप्यतीवापवित्रं तमात्मासुसादृश्ययुक्तम् ॥ ९५ (ख) ॥

स्वार्थोऽयमेव सत्यात्मा वर्तते देहधारिणः । यद्वाक्कर्ममनोभिः स्यात् तस्नेहो रामपादयोः ॥
मनोरमं पावनञ्च तदेवास्ति कलेवरम् । यत् प्राप्य रघुवीरस्य भजनं प्रविधीयते ॥
यो रामविमुखश्चेत् स विद्याभां लभते तनुम् । न तर्ह्यपि प्रशंसन्ति कवयो विबुधाश्च तम् ॥
अस्यामेव तनो रामभवितर्म स्वान्त उद्गता । अतस्तनुरियं मह्यं परमं रोचते प्रभो ! ॥
स्वेच्छामृत्यो सत्यपीमां तनुं परिजहामि न । विना तनुं न भजनमिति वेदैः प्रवर्णितम् ॥
पूर्वं मां व्यदधान्मोहः परमं दुर्दशां गतम् । सुखेनाप्तवान्स्वापमहं रामात् पराङ्मुखः ॥
नानाविधानि कर्माणि व्यदधां बहुजन्मसु । योगं जपांस्तपश्चर्या यज्ञदानमुखानि च ॥
किन्तच्छरीरं यस्मिन्न जन्माहुमुपलब्धवान् । भ्रमन् भ्रमंश्च जगति हे खगानामधीश्वर ! ॥
प्रभो ! व्यलोक्य कृत्वा कर्माणि सकलान्यपि । किन्तिवदानीन्तनसम नामवं सुखसंयुतः ॥
वर्तते मे स्मृतिनिधे ! बहूनामपि जन्मनाम् । यतो मोहो नाविशन्मे मति शम्भोः प्रसादतः ॥

तेषादिजन्मप्रतिपादितानि वृत्तानि वच्मोह शृणोतु वीश ! ।

प्रश्रुत्य यानि प्रभुपादहादं प्रजायते क्लेशपरिक्षयश्च ॥ ९६ (क) ॥

पुरेककल्पे युगमास्त तिष्यं मूलं मलानां विहगाघिनाथ ! ।

यस्मिन् समे स्त्रीपुरुषा अधर्मलग्नास्तथा वेदविरोधिनश्च ॥ ९६ (ख) ॥

तस्मिन् युगे तिष्यनास्मि गत्वाऽयोध्यापुरीमहम् । समुत्पन्नोऽभवं प्राप्य शूद्रजातिकलेवरम् ॥
तस्मिन्नासं शङ्करस्य दासो वाक्कर्ममानसैः । तदन्यदेवनिन्दायाः कर्ताहिङ्कारसंयुतः ॥
सम्पन्नदेन मत्तोऽहमतिवाचालतायुतः । उग्रधीसंयुतश्चित्ते दम्भं विपुलमाश्रितः ॥
यद्यप्यहं रघुपते राजधान्यां तदावसम् । तथापि तस्या माहात्म्यं न किञ्चिदपि बुद्धवान् ॥
किन्तिवदानीमयोध्यायाः प्रभावं बुद्धवानहम् । यतो वेदाः पुराणानि शास्त्राणीत्यमवर्णयन् ॥
यद् यो वसत्ययोध्यायां कस्मिंश्चिदपि जन्मनि । अवश्यमेव भवति स रघ्वीशपरायणः ॥
तदैव जीवोऽयोध्यायाः प्रभावं परिवुध्यते । कोदण्डपाणिर्वसति रामस्तन्मानसे यदा ॥
स तिष्यकालः कठिन आसीद् विहगनायक ! । नरा नार्यः समेऽप्यासंस्तस्मिन् पापपरायणाः ॥

ग्रस्ताः समे तिष्यमलेन धर्मा ग्रन्था मनोज्ञा अभवन् विलुप्ताः ।

दम्भान्वितैः स्वीयधिया प्रकल्प्य प्रकाशिता नैकविधाश्च मार्गाः ॥ ९७ (क) ॥

जनाः समे मोहवशा अमूवन् लोभोऽविशत् कर्म शुभं समग्रम् ।

अयान ! हे बोधनिधे ! शृणोतु तिष्यस्य धर्मान् प्रवदामि कांश्चित् ॥ ९७ (ख) ॥

तिष्ये धर्मो न वर्णानां न वा चत्वार आश्रमाः । रता विरोधे वेदानां पुरुषा योषितः समे ॥
वेदविक्रयिणो विप्रा महीपालाः प्रजाशनाः । मन्यते कश्चिदपि न वेदानामनुशासनम् ॥
यो यस्मै रोचते मार्गः स एवास्ति तदीयकः । प्रभाषते यः सप्रौढि स एव सकलार्थवित् ॥
मिथ्यारम्भस्य कर्ता यस्तथा दम्भरतोऽस्ति यः । तमेव साधुरस्तीति भाषन्ते सकला अपि ॥
परद्रव्यं हरति यः स एव चतुरो जनः । दम्भं विनिर्माति यः स सदाचारसमन्वितः ॥
प्रभाषते सत्यभिन्नमुपहासञ्च वेत्ति यः । स एव गुणसंयुक्तो युगे तिष्येऽभिभाष्यते ॥
आचारहीनो यो वेदमार्गं सन्त्यक्तवांश्च यः । स एव वर्तते ज्ञानी विरक्तश्च कलौ युगे ॥
यस्य दीर्घा नखाः सन्ति विशालत्वयुता जटाः । स एव तापस इति प्रसिद्धोऽस्ति कलौ युगे ॥

दो०—असुभ बेष - मूषन धरें, मच्छामच्छ जे खाहि ।

तेइ जोगी, तेइ सिद्ध नर, पूज्य ते कलिजुग माहि ॥ ९८ (क) ॥

सो०—जे अपकारी-चार, तिन्ह कर गोरव, मान्य तेइ ।

मन-क्रम-बचन लबार, तेइ बकता कलिकाल महुं ॥ ९८ (ख) ॥

नारि-बिबस नर सकल गोसाई ! नाचहि नट-मकट की नाई ॥
सूद्र, द्विजन्ह उपदेसहि ग्याना । मेलि जनेऊ, लेहि कु-दाना ॥
सब नर काम-लोभ-रत, क्रोधी । देव - बिप्र - श्रुति - संत - बिरोधी ॥
गुन - मंदिर सुंदर पति त्यागी । भर्जहि नारि पर-पुरुष अभागी ॥
सोभागिनी बिभूषन - हीना । बिधवन्ह के सिंगार नबीना ॥
गुर-सिष बधिर-अंध का लेखा । एक न सुनइ, एक नहि देखा ॥
हरइ सिष्य-धन, सोक न हरई । सो गुर घोर नरक महुं परई ॥
मातु-पिता बालकन्ह बोलावहि । उदर भरै, सोइ धर्म सिखावहि ॥

दो०—ब्रह्मज्ञान-बिनु नारि-नर, कहहि न दूसरि बात ।

कोड़ी लागि लोभ-बस, करहि बिप्र-गुर-घात ॥ ९९ (क) ॥

बादहि सूद्र द्विजन्ह सन, हम तुम्ह ते कछु घाटि ? ।

जानइ ब्रह्म सो बिप्रबर, आंखि देखावहि डाटि ॥ ९९ (ख) ॥

पर - त्रिय - लंपट, कपट - सयाने । मोह - द्रोह - ममता - लपटाने ॥
तेइ अभेदबादी, ग्यानी नर । देखा मैं चरित्र कलिजुग कर ॥
आपु गए अरु तिन्हहू घालहि । जे कहुं सतमारग प्रतिपालहि ॥
कल्प-कल्प भरि ओक-ओक नरका । परहि, जे दूषहि श्रुति, करि तरका ॥
जे बरनाधम तेलि, कुम्हारा । स्वपच, किरात, कोल, कलवारा ॥
नारि मुई, गृह - संपति नासी । मूढ़ मुड़ाइ होहि संन्यासी ॥
ते बिप्रन्ह सन आपु पुजावहि । उभय लोक निज हाथ नसावहि ॥
बिप्र निरच्छर, लोलुप, कामी । निराचार, सठ, वृषली-स्वामी ॥
सूद्र करहि जप-तप-व्रत नाना । बैठि बरासन, कहहि पुराना ॥
सब नर कल्पित करहि अचारा । जाइ न बरनि अनीति अपारा ॥

दो०—भए बरन - संकर कलि, भिन्नसेतु सब लोग ।

करहि पाप, पावहि दुख, भय-रज-सोक-बियोग ॥ १०० (क) ॥

श्रुति-संमत हरि-भक्ति-पथ, संजुत-बिरति-बिबेक ।

तेहि न चलहि नर मोह-बस, कल्पाहि पंथ अनेक ॥ १०० (ख) ॥

छं०—बहु दाम सँवारहि धाम जती । बिषया हरि लीन्हि, न रहि बिरती ॥

तपसी धनवंत, दरिद्र गृहो । कलि-कौतुक, तात ! न जात कहो ॥ १ ॥

कुलवंति निकारहि नारि सती । गृह आनहि चेरि, निबेरि गती ॥

सुत मानहि मातु-पिता तब लौ । अबलानन दीख नहीं जब लौ ॥ २ ॥

ससुरारि पिआरि लगी जब तैं । रिपुरूप कुटुंब भए तब तैं ॥

नृप पाप-परायन, धर्म नहीं । करि दंड, बिडंब प्रजा नितहीं ॥ ३ ॥

अभद्रवेषाभरणान्विता ये भक्ष्याण्यभक्ष्याणि च भक्षयन्ति ।

त एव तिष्ठे युग आर्चनीया योगे रताः सिद्धिमिताश्च मर्त्याः ॥ ९८ (क) ॥

परानर्थकारिक्रियासंयुता ये त एव प्रपूज्या गुरुत्वञ्च तेषाम् ।

असत्याश्रिता ये मनोवाक्क्रियाभिः कलौ सन्ति वधृतृत्वयुक्तास्त एव ॥ ९८ (ख) ॥

हे नाथ ! सर्वे पुरुषा नारीविवशतां गताः । नृत्यन्ति नोदितास्ताभिर्नटमर्कटसन्निभम् ॥
शूद्राः शासति चात्यर्थं ज्ञानं वसुमतीसुरान् । गूढणन्ति च कुदानानि संयोज्य ब्रह्मसूत्रकम् ॥
सर्वे नराः कामलोभरताः कोपसमन्विताः । सुपर्वधरणीदेवश्रुतिसाधुविरोधिनः ॥
सम्परित्यज्य भर्तारं गुणागारं मनोरमम् । सेवन्ते पुरुषं भिन्नं नार्यो भाग्यविवर्जिताः ॥
सौभाग्यवत्यो महिला विभूषणविवर्जिताः । धवहीनाः प्रकुर्वन्ति शृङ्गारं नित्यनूतनम् ॥
अन्धस्य बधिरस्येव सम्बन्धो गुरुशिष्ययोः । एकोऽवलोकयति न न शृणोति तथा परः ॥
शिष्यस्य हरति द्रव्यं शोकं हरति किन्तु न । स गुरुः समवाप्नोति पतनं घोरनारके ॥
बालस्य हृतिं कुरुतो जननी जनकस्तथा । तमेव धर्मं ब्रूतश्च येनोदरभरो भवेत् ॥

न ब्रह्मबोधादपरां वदन्ति वातां पुमांसो महिलाश्च तिष्ठे ।

कपदिकालोभवशात् परन्तु गुरुं द्विजातिञ्च विनाशयन्ति ॥ ९९ (क) ॥

सहायजातैर्विवदन्ति शूद्रा न्यूना भवद्भ्यो न वयं क्वचिद् यत् ।

यो ब्रह्म जानाति वरः स विप्र इत्थं प्रधर्ष्यापि दूशाऽऽक्षिपन्ति ॥ ९९ (ख) ॥

येऽन्यस्त्रीलम्पटाश्छद्मकर्मचातुर्यसंयुताः । मोहद्रोहममत्वेषु लग्नत्वेन युतास्तथा ॥
अभेदवादिनः सन्ति सबोधा अपि ते नराः । अपश्यमीदृक् चरितमेतद्धर्मयुजः कलेः ॥
स्वयं विनाशं प्राप्तास्तान् नाशयन्ति परानपि । कुर्वन्ति रक्षाचरणे ये कुत्रापि सतां सृतेः ॥
पतन्ति ते कल्पकल्पं प्रत्येकमपि नारके । विधायकुत्सितांस्तर्कान्मायान् दूषयन्ति ये ॥
वर्णाधमा ये कलशकारास्तैलिकजातयः । श्वपचाः कोलकरणकिरातप्रमुखा अपि ॥
पत्न्यां मृतायां गेहस्य द्रव्ये वापि क्षयं गते । विधाय मुण्डनं स्वीयं परिव्राजो भवन्ति ये ॥
ते कारयन्ति धरणीविबुधैः स्वीयमर्चनम् । लोकद्वयं नाशयन्ति तथा स्वेनैव पाणिना ॥
विप्राः निरक्षराः कामवशा लोलुपतायुताः । शठा आचाररहिता वृषलीस्वामिनस्तथा ॥
शूद्राः कुर्वन्ति विविधजपव्रततपःक्रियाः । पुराणानि प्रभाषन्त उपविश्य वरासने ॥
स्वेच्छाकल्पितमाचारं कुर्वन्ति सकला नराः । अनीतेः पारहीनाया अशक्यं वर्णनं स्थितम् ॥

कलौ युगे सर्वजनास्तु वर्णसाङ्कर्यवन्तश्च्युतसेतवश्च ।

कुर्वन्ति पापं भयरोगशोकवियोगदुःखानि तथाप्नुवन्ति ॥ १०० (क) ॥

यो मार्गं आस्ते श्रुतिसम्मतः श्रोनाथस्य भक्तेः सविरचितबोधः ।

तस्मिन्नरा यान्ति न मोहनिघ्ना मार्गानेकानपि कल्पयन्ति ॥ १०० (ख) ॥

विमूढ्यतेऽतिसम्पदा यतिव्रजैर्निकेतनम् हुता विरक्तिरैन्द्रियैर्न सा स्थिति समाश्रिता ।
तपस्विनो धनान्विताः कुटुम्बिनोऽर्थवर्जिताः प्रभो ! कलेः कुतूहलं न शक्यते प्रमाषितुम् ॥ १ ॥
सुवंशजां सतीं स्त्रियं बहिर्गतां प्रकुर्वते प्रहातशोलका जना गुहाप्तसेविकाः स्थिताः ।
सुताः समर्चयन्ति तत्क्षणं स्वजन्मदायको न यत्क्षणं विलोक्यते स्वयोषिदाननन्तु तैः ॥ २ ॥
प्रियापितुर्गृहं प्रियं यतः क्षणात् प्रजायते ततः क्षणात् कुटुम्बिनो भवन्ति शत्रुरुपिणः ।
महोश्वरा अघे रता न धर्ममाचरन्ति ते प्रजाः प्रदण्ड्य सन्ततं प्रकुर्वन्ते विडम्बनाम् ॥ ३ ॥

धनवंत-कुलीन, मलीन अपी । द्विज-चिन्ह जनेउ, उधार तपी ॥
 नहि मान पुरान, न बेदहि जो । हरि-सेवक संत सही कलि सो ॥ ४ ॥
 कवि-बृंद, उदार दुनी न सुनी । गुन-दूषक-ब्रात, न कोऽपि गुनी ॥
 कलि बारहि-बार दुकाल परं । बिनु-अन्न दुखी सब लोग मरं ॥ ५ ॥

दो०—सुनु खोस ! कलि कपट, हठ, दंभ, द्वेष, पाषंड ।

मान, मोह, मारादि मद, व्यापि रहे ब्रह्मांड ॥ १०१ (क) ॥

तामस धर्म करहि नर, जप-तप-व्रत-मख-दान ।

देव न बरषाहि धरनीं, बए न जामहि धान ॥ १०१ (ख) ॥

छं०—अबला कच-भूषन, भूरि छुधा । धनहीन दुखी, ममता बहुधा ॥
 सुख चाहि मूढ़, न धर्म-रता । मति थोरि, कठोरि, न कोमलता ॥ १ ॥
 नर पीड़ित-रोग, न भोग कहीं । अभिमान, बिरोध अकारन हीं ॥
 लघु जीवन संबतु पंच-दसा । कलपांत न नास, गुमानु असा ॥ २ ॥
 कलिकाल बिहाल किए मनुजा । नहि मानत कवी अनुजा-तनुजा ॥
 नहि तोष, बिचार, न सीतलता । सब जाति-कुजाति भए मगता ॥ ३ ॥
 इरिषा, परषाच्छर, लोलुपता । भरि पूरि रही, समता-बिगता ॥
 सब लोग बियोग-बिसोक हए । बरनाश्रम - धर्म - अचार गए ॥ ४ ॥
 दम-दान-दया नहि जानपनी । जड़ता, परबंचनताति धनी ॥
 तनु-पोषक नारि-नरा सगरे । परनिदक जे, जग मो बगरे ॥ ५ ॥

दो०—सुनु, व्यालारि ! काल कलि, मल-अवगुन-आगार ।

गुनउ बहुत कलिजुग कर, बिनु-प्रयास निस्तार ॥ १०२ (क) ॥

कृतजुग, त्रेतां, द्वापर, पूजा, मख, अरु जोग ।

जो गति होइ, सो कलि, हरि, -नाम ते पावहि लोग ॥ १०२ (ख) ॥

कृतजुग सब जोगी, बिग्यानी । करि हरि ध्यान, तरहि भव प्रानी ॥
 त्रेतां, विविध जग्य नर करहीं । प्रभुहि समर्पि कर्म, भव तरहीं ॥
 द्वापर, करि रघुपति-पद-पूजा । नर, भव तरहि, उपाय न दूजा ॥
 कलिजुग, केवल हरि-गुन-गाहा । गावत नर, पावहि भव-थाहा ॥
 कलिजुग, जोग न जग्य, न ग्याना । एक अधार राम - गुन - गाना ॥
 सब भरोस तजि, जो भज रामहि । प्रेम - समेत गाव गुन - ग्रामहि ॥
 सोइ भव तर, कछु संसय नाही । नाम-प्रताप प्रगट कलि माहीं ॥
 कलि कर एक पुनीत प्रतापा । मानस पुन्य होहि, नहि पापा ॥

दो०—कलिजुग-सम जुग आन नहि, जौ नर कर बिस्वास ।

गाइ राम-गुन-गन बिमल, भव तर बिनहि प्रयास ॥ १०३ (क) ॥

प्रगट चारि पद धर्म के, कलि महुं एक प्रधान ।

जेन - केन बिधि दीन्हें, दान, करइ कल्याण ॥ १०३ (ख) ॥

ससम्पदोऽधमा अपि प्रकृष्टवंशजा मताः द्विजस्य लक्ष्मसूत्रकं विवस्त्रता तपस्विनः ।

न धैः श्रुतिः प्रमन्यते पुराणमेव वा जनैः त एव सत्यसाधवो रमेशसेवकाः कलौ ॥ ४ ॥

कवित्वसंयुजो भुवि श्रुता न तत्समर्चकाः गुणप्रदूषकव्रजा गुणान्विता न केऽपि तु ।

कुकाल एति तिष्ठ्यके षडोत्तिमान् पुनः पुनः विनाऽन्नमेति पञ्चतांसमो व्यथान्वितोजनः ॥ ५ ॥

शृणोतु हे पक्षयुतेश ! तिष्ठे दम्भो हठाडम्बरशत्रुताद्याः ।

मोहो मदाहङ्कृतिकामघुष्या व्याप्ता विकाराः सममण्डगोलम् ॥ १०१ (क) ॥

कुर्वन्ति धर्मं सतमो मनुष्या जपं तपो दानमल्लव्रतादि ।

पृथग्वां सुरा अम्बु न वर्षयन्ति नोत्तं भवत्यङ्कुरवच्च धान्यम् ॥ १०१ (ख) ॥

स्त्रियः कचात्मसूषणा अतिक्षुधा समन्विताः धनप्रहीणतायुता ममत्वतीव्रताव्यथाः ।

जडाः सुखेच्छया युताः परं न धर्मसङ्गताः कठोरदध्नबुद्धयो मृदुत्ववर्जितास्तथा ॥ १ ॥

दजा प्रपीडिता नरा न सोऽयमस्ति कुत्रचित् विनैव कारणं जना विरोधितोऽस्मिमानिनः ।

स्थितिदिग्बिदकाऽथवा शिवाननाब्दिकालिका परन्त्वकल्पसङ्क्षयक्षयो नु गर्वं ईदृशः ॥ २ ॥

नरं व्यधत्त विचलवं कलेः स एष दिष्टकः न कोऽपि मन्यतेऽधुना स्वसारमात्मजां तथा ।

न तुष्टिरस्ति कुत्रचिन्न वा विचारशान्तते सुजातयः कुजातयः समेऽपि याचनारताः ॥ ३ ॥

असूयिता कठोरवाक् सुतीव्रलोभिता तथा समेषु सर्वथा स्थिताः क्षयं गता समानता ।

हताः समेऽस्ति शोकतो वियोगतोऽपि मानवाः क्षयं गतं सर्वर्णकाश्रमीयधर्मकर्म च ॥ ४ ॥

दमो दया प्रदानिता ज्ञता च नास्ति देहिषु अबोधितान्यवञ्चने स्थितेऽस्ति तीव्रतां श्रिते ।

नराः स्त्रियश्च वर्त्मणः प्रपोषणे रताः समे विगर्हयन्ति ये परान् विसृत्त्वा महीतले ॥ ५ ॥

भुजङ्गमारै ! शृणुताद् यदास्ते कालः कलिर्दोषयुताघगेहम् ।

तस्मिन् गुणोऽप्यस्ति महत्तमोऽयं यन्मुक्तिरत्रास्ति विना प्रयासम् ॥ १०२ (क) ॥

त्रेताकृतद्वापरनामकेषु युगेषु या पूजनयज्ञयोगैः ।

भवेद् गतिस्तां समवाप्नुवन्ति लोकाः कलौ श्रौपतिदेवनाम्ना ॥ १०२ (ख) ॥

सत्ये युगे समे योगयुक्ता विज्ञनिनस्तथा । ध्यात्वा हरिं भवाम्भोघितरन्ति तनुधारिणः ॥

त्रेतायुगे नैकरूपान् यज्ञान् कुर्वन्ति मानवाः । समर्प्येणाय कर्माणि तरन्ति भवसागरम् ॥

द्वापरे प्रविधायार्चा रघुनाथस्य पादयोः । नरास्तरन्ति संसारं कोऽप्युपायोऽस्ति नापरः ॥

कलौ युगे केवलं श्रीनाथीयगुणगाः कथाः । गात्वा नरा आप्नुवन्ति तलपारे भवाम्बुधेः ॥

कलौ युगे न योगोऽस्ति न यज्ञो न विबोधिता । एक एवाधार आस्ते श्रीरामगुणगायनम् ॥

रामं भजति यो हात्वा विष्वासान् सकलानपि । गायति प्रेमसहितं तद्गुणानां कदम्बकम् ॥

भवं स एव तरति नास्ति कोऽप्यत्र संशयः । प्रतापस्तदभिख्यायाः प्रकटोऽस्ति कलौ युगे ॥

अयमेकः प्रतापोऽस्ति पावनात्मा महान् कलेः । यत् तस्मिन् मानसं पुण्यं जायते कित्विषन्तु न ॥

करोति विश्वासमभुं नरश्चेन्नास्ते युगं तिष्ठ्ययुगाममन्यत् ।

गात्वा शुचिं रामगुणोद्यमस्मिन् भवं तरत्यश्रममेव मर्त्यः ॥ १०३ (क) ॥

ख्यातानि चत्वारि पदानि धर्मस्यैकं वरं तेषु तथास्ति तिष्ठे ।

दानं प्रदत्तं तु यया कयापि रीत्या करोत्येव हितं प्रदातुः ॥ १०३ (ख) ॥

नित जुग - धर्म होहि सब केरे । हृदय, राम-माया के प्रेरे ॥
 सुद्ध सत्व, समता, विग्याना । कृत-प्रभाव, प्रसन्न मन जाना ॥
 सत्व बहुत, रज कछु रति-कर्मा । सब विधि सुख, वेता कर धर्मा ॥
 बहु रज, स्वल्प सत्व, कछु तामस । द्वापर धर्म, हरष-भय मानस ॥
 तामस बहुत, रजोगुन धोरा । कलि प्रभाव, बिरोध चहुँ ओरा ॥
 बुध, जुग-धर्म जानि मन माहीं । तजि अधर्म, रति धर्म कराहीं ॥
 काल-धर्म नहि व्यापहि ताही । रघुपति-चरन प्रीति अति जाही ॥
 नट-कृत बिकट कपट, खगराया ! । नट-सेवकहि न व्यापइ माया ॥

दो०—हरि-माया-कृत दोष-गुन, बिनु हरि-भजन न जाहि ।

भजिअ राम, तजि काम सब, अस बिचारि मन माहि ॥ १०४ (क) ॥

तेहि कलिकाल बरष बहु, बसेउँ अवध, बिहगैस ! ।

परैउ दुकाल बिपति-बस, तब मैं गयउँ बिदेस ॥ १०४ (ख) ॥

गयउँ उजेनी, सुनु उरगारी ! । दीन, मलीन, दरिद्र, दुखारी ॥
 गएँ काल, कछु संपति पाई । तहँ पुनि करउँ संभु-सेवकाई ॥
 बिप्र एक बेदिक सिव - पूजा । करइ सदा, तेहि काजु न दूजा ॥
 परम साधु, परमारथ - बिदक । संभु-उपासक, नहि हरि-निदक ॥
 तेहि सेवउँ मैं कपट-समेता । द्विज दयाल, अति नीति-निकेता ॥
 बाहिज नम्र देखि मोहि, साई ! । बिप्र पढ़ाव पुत्र की नाई ॥
 संभु-मंत्र मोहि द्विजवर दीन्हा । सुभ उपदेस बिबिध विधि कीन्हा ॥
 जपउँ मंत्र सिव-मंदिर जाई । हृदय दंभ, अहमिति अधिकाई ॥

दो०—मैं खल, मल-संकुल-मति, नीच जाति, बस-मोह ।

हरिजन-द्विज देखे जरउँ, करउँ बिहनु कर द्रोह ॥ १०५ (क) ॥

सो०—गुर नित मोहि प्रबोध, दुखित, देखि आचरन मम ।

मोहि उपजइ अति क्रोध, दंभिहि नीति कि भावई ? ॥ १०५ (ख) ॥

एक बार गुर लोन्ह बोलाई । मोहि नीति बहु भाँति सिखाई ॥
 सिव-सेवा कर फल, सुत ! सोई । अबिरल भगति राम-पद होई ॥
 रामहि भजहि, तात ! सिव-धाता । नर पावँर के केतिक बाता ॥
 जासु चरन, अज-सिव अनुरागी । तासु द्रोहं सुख चहसि, अभागी ! ॥
 हर कहँ हरि-सेवक गुर कहँऊ । सुनि, खगनाथ ! हृदय मम दहेऊ ॥
 अधम जाति मैं बिद्या पाएँ । भयउँ जथा अहि दूध पिआएँ ॥
 मानी, कुटिल, कुभाष्य, कुजाती । गुर कर द्रोह करउँ दिन-राती ॥
 अति दयाल गुर, स्वल्प न क्रोधा । पुनि-पुनि मोहि सिखाव सुबोधा ॥
 जेहि ते नीच बड़ाई पावा । सो प्रथमहि हति, ताहि नसावा ॥
 धूम अनल-संभव सुनु, भाई ! । तेहि बुझाव घन - पदवी पाई ॥
 रज, मग - परी निरादर रहई । सब कर पद-प्रहार नित सहई ॥
 मरुत उड़ाव, प्रथम तेहि भरई । पुनि नृप-नयन-किरीटन्हि परई ॥
 सुनु खगपति ! अस समुझि प्रसंगा । बुध नहि करहि अधम कर संग ॥
 कबि-कोबिद गावहि असि नीती । खल सन कलह न भल, नहि प्रीती ॥

युगधर्माः प्रजायन्ते सदैवाखिलमानसे । नोदिता मिथिलाधीशतनयाभर्तृमायया ॥
शुद्धं सत्त्वं समानत्वं विबोधपरियुक्तता । चित्ते मोदश्चेति सत्यप्रभावं बुध्यतां भवान् ॥
सत्त्वं बहु रजः किञ्चिद् रतिर्वहुषु कर्मसु । सुखं सर्वविधञ्चेति धर्मस्वेतायुगाश्रितः ॥
सत्त्वं स्वल्पं बहु रजस्तमः किञ्चित्स्वरूपकम् । चित्ते हर्षो भयञ्चेति धर्मो द्वापरसंश्रितः ॥
तमोऽस्ति विपुलाकारं रजः स्वल्पस्वरूपकम् । विरोधः सर्वदिक्ष्वेष प्रभावस्तिष्यसंश्रितः ॥
युगधर्मानिमान् स्वीयचित्ते विज्ञाय पण्डिताः । अधर्मं सम्परित्यज्य धर्मं विदधते रतिम् ॥
न व्याप्नुवन्ति तं कालगता धर्माः शरीरिणम् । योऽस्ति स्नेहेन संयुक्तो रघुनाथस्य पादयोः ॥
नटेन विहितं छद्मं विकटं खगनायक ! । परन्तु तन्न व्याप्नोति मायात्मनटसेवकम् ॥

दोषा गुणाश्चेश्वरमाययैव कृता न गच्छन्ति विना तदचर्म ।

इत्थं विचार्याखिलकामहानपूर्वं समर्थो रघुवंशनाथः ॥ १०४ (क) ॥

हे वीश ! तस्मिन् कलिकाल आसं वसन्नयोध्यापुरि नेकवर्षान् ।

दुर्मिक्षमेत् तत्र कदाचिदापदवशो विदेशं निरगां ततोऽहम् ॥ १०४ (ख) ॥

शृणोतु हे खगपते ! गत उज्जयिनीमहम् । दीनो मलयुतो दुःखदारिद्र्याभ्यां समन्वितः ॥
किञ्चिच्च समये याते काञ्चित् सम्प्राप्य सम्पदम् । तन्नेवारब्धवान् सेवां ततोऽहं गिरिजापतेः ॥
तत्राभूद् वैदिकः कश्चिदेको वसुमतीसुरः । शम्भोः सदाकरोदर्चा तस्यान्यत् कार्यभास्त न ॥
उत्कृष्टकोटिकः साधुः स आसीत् परमार्थवित् । शम्भोरुपासकः किन्तु न रमेशस्य निन्दकः ॥
अहं सेवामकरवं तस्य कैतवसंयुतः । विप्रस्त्वतीवानुकम्पामयो नीतिगृहं तथा ॥
बहिर्नम्रत्वसंयुक्तं समवालोक्त्य मां प्रभो ! । अपाठयन्मां पुत्रेण तुल्यं स धरणीसुरः ॥
मह्यं विप्रोत्तमोऽयच्छन् मन्त्रं गिरिसुतापतेः । उपादिशच्च कल्याणं प्रकारैर्बहुभिर्युतम् ॥
अहं जपामि स्म मन्त्रं गत्वा शम्भोनिक्तेतनम् । दम्भोऽहङ्कारश्च वृद्धिमयातां मम मानसे ॥

खलो मलव्याप्तमतिनिकृष्टजात्युद्भवो मोहवशं गतः सन् ।

भक्तान् हरेर्भूमिसुरांश्च वीक्ष्य दग्धोऽमवञ्चाद्रुहमिन्दिरेशम् ॥ १०५ (क) ॥

गुरुः प्रत्यहं मे प्रबोधं व्यधत्त तथाभून्ममाचारमालोक्य दुःखी ।

समुत्पन्न आसीत् ततो मेऽस्ति कोपः सदम्भाय नीतिः क्वचिद् रोचते किम् ॥ १०५ (ख) ॥

एकवारं समाहूतं विदधाति स्म मां गुरुः । मह्यं शिक्षयति स्मापि नीतिं बहुविधामिमाम् ॥
गङ्गाधरस्य सेवाया एतदेव फलं सुत ! । यत् स्यादविरला भक्ती रघुनाथस्य पादयोः ॥
हे तात ! रामं भजतः शिवपदमभाववापि । पामरस्य मनुष्यस्य वातःऽस्ते तर्हि कीदृशी ॥
शिवः पाथोजजन्मापि स्नेहिनी यस्य पादयोः । तस्मै प्रदृष्ट्य रे भाग्यहीन ! सौख्यं समीहसे ॥
गुरुर्ममावदद् गौरीपति श्रीशस्य सेवकम् । तां तस्य वाच श्रुत्वाऽऽसं दग्धचित्तः खगाधिप ! ॥
निकृष्टजातिः सम्प्राप्य विद्यां लब्ध्वा तथाऽभवम् । यथा सम्पादितः पीतदुग्धो भवति कुण्डली ॥
अभिमानी छली नीचजातिः कुत्सितभाग्यवान् । गुरुं प्रति प्रतिदिनमहं द्रोहं समाचरम् ॥
नाल्पमप्यकरोत् कोपं कृपालुः परमो गुरुः । मां सुन्दरतमं बोधं पुनः पुनरुपादिशत् ॥
यस्मादुत्तमतां लब्धां करोति प्राकृतो जनः । तमेव हत्वा सर्वादी विदधाति विनाशितम् ॥
भ्रातः ! शृणोतु यद् धूमो वीतिहोत्रात् प्रजायते । पयोदपदवीं लब्ध्वा तमेव शमयत्यसौ ॥
पतितं सद् रजो मार्गं वसत्यादरवर्जितम् । पादप्रहारं सर्वेषां सहते च निरन्तरम् ॥
यदा वातोत्पातितं तदादौ व्याप्नोति तं तदा । ततः पतति भूपानां नेत्रेषु मुकुटेषु च ॥
शृणोतु हे खगपते ! प्रसङ्गस्यास्य वेदिनः । समाचरन्ति न बुधाः सज्जति नीचदेहिनः ॥
गायन्त्येतादृशीं नीतिं कवयः कोविदा अपि । स्नेहो वा कलहो वापि नास्ति साधुः खलं प्रति ॥

उदासीन नित रहिअ गोसाईं ! । खल परिहरिअ स्वान की नाई ॥
मैं खल, हृदयें कपट - कुटिलाई । गुर, हित कहइ, न मोहि सोहाई ॥

दो०—एक बार हर-मंदिर, जपत रहैउं सिव-नाम ।

गुर आयउ, अभिमान तैं, उठि नहिं कीन्ह प्रनाम ॥ १०६ (क) ॥

सो दयाल, नहिं कहैउ कछु, उर न रोष-लवलेस ।

अति अध गुर-अपमानता, सहि नहिं सके महेस ॥ १०६ (ख) ॥

मंदिर माझ भई नभबानी । रे हतभाग्य, अग्य, अभिमानी ! ॥
जद्यपि तव गुर कैं नहिं क्रोधा । अति कृपाल-चित, सम्यक-बोधा ॥
तदपि साप, सठ ! देहउं तोही । नीति-बिरोध सोहाइ न मोही ॥
जौं नहिं दंड करौं, खल ! तोरा । भ्रष्ट होइ श्रुतिमारग मोरा ॥
जे सठ, गुर सन इरिषा करहीं । रौरव नरक कोटि जुग परहीं ॥
त्रिजग-जोनि पुनि धरहिं सरीरा । अयुत जन्म भरि पावहिं पीरा ॥
बैठ रहेसि अजगर-इव पापी । सर्प होहि, खल ! मल मति व्यापी ॥
महा-बिटप-कोटर महुं जाई । रहु अधमाधम ! अधगति पाई ॥

दो०—हाहाकार कीन्ह गुर, दारुन सुनि सिव-साप ।

कंपित मोहि बिलोकि अति, उर उपजा परिताप ॥ १०७ (क) ॥

करि दंडवत सप्रेम, द्विज, सिव-सन्मुख कर जोरि ।

बिनय करत गदगद स्वर, समुझि घोर गति मोरि ॥ १०७ (ख) ॥

छं०—नमामोशमोशान - निर्वाणरूपं । विभुं व्यापकं ब्रह्म-वेदस्वरूपं ॥

निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं । चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहं ॥ १ ॥

निराकारमोकारमूलं तुरीयं । गिराग्यानगोतीतमीशं गिरीशं ॥

करालं महाकालकालं कृपालं । गुणागार - संसारपारं नतोऽहं ॥ २ ॥

तुषारात्रि-संकाश-गौरं गभीरं । मनोभूत - कोटि - प्रभा - श्रीशरीरं ॥

स्फुरन्मोलिकल्लोलिनी-चारु गंगा । लसद्भालबालेन्दु कंठे भुजंगा ॥ ३ ॥

चलत्कुंडलं भ्रु-सुनेत्रं विशालं । प्रसन्नाननं नीलकंठं दयालं ॥

मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालं । प्रियं शंकरं सर्वनाथं भजामि ॥ ४ ॥

प्रचंडं प्रकूटं प्रगल्भं परेशं । अखंडं अजं भानुकोटिप्रकाशं ॥

त्रयःशूल-निर्मूलनं शूलपाणिं । भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यं ॥ ५ ॥

कलातीत-कल्याण-कल्पान्तकारी । सदा सज्जनानन्ददाता पुरारी ॥

चिवानंद-संदोह, मोहापहारी । प्रसीद, प्रसीद, प्रभो ! मन्मथारी ॥ ६ ॥

न यावद् उमानाथ-पादारविन्दं । भजंतीह लोके परे वा नराणां ॥

न तावत्सुखं शान्ति, सन्तापनाशं । प्रसीद प्रभो ! सर्वभूताधिवासं ॥ ७ ॥

न जानामि योगं जपं नैव पूजां । नतोऽहं सदा, सर्वदा, शंभु तुभ्यं ॥

जरा-जन्म-दुःखोप-तातप्यमानं । प्रभो ! पाहि, आपन्नमामोश ! शंभो ! ॥ ८ ॥

हे प्रभो ! तं प्रति भवेत् सदोदासीनतायुतः । सारमेयेण सद्गुणं दुर्जनं सम्परित्यजेत् ॥
वासं खलो मे मनसि चास्तां कीटित्यर्कतवे । अभाषत गुरुभद्रं न मह्यं तदरोचत ॥

गङ्गाधरस्यालय एकदाऽहं तस्याभिधानं प्रजपन्नमूचम् ।
तवागमत् तत्र गुरुः परन्तु प्रोत्थाय तस्मै कृतवान् नति न ॥ १०६ (क) ॥
न किञ्चिदज्ञत वयामयः स स्वल्पोऽपि रोषो न तदीयचित्ते ।
अघं महद् गुर्वपमानजन्यं महेश्वरः सोढुममूच शक्तः ॥ १०६ (ख) ॥

सञ्जाता मन्दिरस्यान्तस्तदा व्योमसरस्वती । रे क्षीणभाग्य ! वैधेय ! अभिमानसमन्वित ! ॥
यद्यप्यमर्ष उत्पन्नो वर्तते न गुरो तव । यतः सोऽत्यनुकम्पालुमानसस्तत्त्वबोधवान् ॥
तथापि शापं दास्यामि तुभ्यं वैधेयतायुत ! । नीतेविरोधो रुचितो न मह्यं जायते यतः ॥
यदि दण्डं न दास्यामि तुभ्यं हे खलतायुत ! । मदीयो वैदिको मार्गस्तर्हि नष्टो भविष्यति ॥
ईर्ष्यावृत्तिं प्रकुर्वन्ति ये मूर्खाः स्वगुरुं प्रति । रोरवे नरके कोटियुगानि निपतन्ति ते ॥
शरीरं परिगृह्णन्ति तिर्यग्योनिषु ते पुनः । दिक्सहस्राब्दपर्यन्तं पीडामनुभवन्ति च ॥
उपविष्टोऽभवः पापिन् ! सर्पतुल्यं गुरोः पुरः । तस्मात् सर्पो भव त्वं ते मतिर्व्याप्तमला स्थिता ॥
कृत्वा प्रवेशं कस्यापि महावृक्षस्य कोटरे । अघमाघम ! रे ! वासं कुरु प्राप्याधमां गतिम् ॥

निशम्य तं दारुणमीशशापं हाहाकरोति स्म गुरुर्मदीयः ।
मां कम्पयुक्तं प्रविलोक्य जातमुतोन्नतापान्वितमानसः सः ॥ १०७ (क) ॥
कृत्वा द्विजो दण्डनति सहायं पुरः शिवस्याञ्जलिमारचय्य ।
अस्तौच्छिवं गद्गदया गिरा स बुद्ध्वा गतिं मे बहुघोररूपाम् ॥ १०७ (ख) ॥
नमामीशमीशान ! निर्वाणरूपं विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपम् ।
निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहम् ॥ १ ॥
निराकारमोङ्कारमूलं तुरीयं वचोज्ञानगोऽतीतमीशं गिरीशम् ।
करालं महाकाल ! कालं कृपालुं गुणानार ! संसारपारं नतोऽहम् ॥ २ ॥
तुषाराग्निसङ्काशगौरं गमौरं मनोमूलकोटिप्रभाश्रीशरीरम् ।
स्फुरन्मौलिकल्लोलयुक्चारुगङ्गां लसद्भालबालेन्दुकण्ठाहिसङ्गम् ॥ ३ ॥
चलत्कुण्डलं भ्रूसुनेत्रं विशालं प्रसन्नाननं नीलकण्ठं दयालुम् ।
मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालं प्रियं शङ्करं सर्वनाथं भजामि ॥ ४ ॥
प्रचण्डं प्रकण्ठं प्रगल्भं परेशमखण्डं त्वजं भानुकोटिप्रकाशम् ।
त्रिधा शूलनिर्मूलनं शूलपाणिं भजेऽहं भवानीपति भावगम्यम् ॥ ५ ॥
कलातीत ! कल्याण ! कल्पान्तकारिन् ! सदासज्जनानन्द ! त्रिपुरारे ! ।
चिदानन्द सन्बोह ! मोहापहारिन् मुहुः स्तात् प्रसन्नः प्रभो ! मन्मथारे ! ॥ ६ ॥
न यावच्छिवानाथपादारविन्दं भजन्तीह लोके परस्मिन् च जीवाः ।
न तावत् सुखं तापहानिश्च शान्तिः प्रसन्नोऽस्त्विनः सर्वमूलाधिवास ! ॥ ७ ॥
न जानामि योगं जपं नैव पूजां भवन्तं सदा सर्वदेशान ! वन्दे ।
जराजन्मदुःखोद्यतातप्यमानं प्रभो ! पातु मां प्राप्तमीदृशे ! शम्भो ! ॥ ८ ॥

श्लोक—रुद्राष्टकमिव प्रोक्तं, विप्रेण हरतोषये ।

ये पठन्ति नरा भवत्या, तेषां शम्भुः प्रसीवति ॥ ९ ॥

दो०—सुनि बिनती सबग्य सिव, देखि बिप्र-अनुरागु ।

पुनि मंदिर नभबानी, भइ, द्विजवर ! बर मागु ॥ १०८ (क) ॥

जौं प्रसन्न, प्रभु ! मो पर, नाथ ! दीन पर नेहु ।

निज-पद-भगति देख, प्रभु ! पुनि दूसर बर वेहु ॥ १०८ (ख) ॥

तब माया-बस जीव जड़, संतत फिरइ झुलान ।

तेहि पर क्रोध न करिअ प्रभु, कृपासिंधु भगवान ! ॥ १०८ (ग) ॥

संकर ! दीनवयाल ! अब, ओहि पर होहु कृपाल ।

साप-अनुग्रह होइ जेहि, नाथ ! थोरैहीं काल ॥ १०८ (घ) ॥

ओहि कर होइ परम कल्याण । सोइ करहु अब, कृपानिधान ! ॥

बिप्र-गिरा सुनि परहित सानी । 'एवमस्तु' इति भइ नभबानी ॥

जदपि कीन्ह ओहि दारुन पापा । मैं पुनि दीन्ह कोप करि सापा ॥

तदपि तुम्हारि साधुता देखी । करिहुँ ओहि पर कृपा बिसेषी ॥

छमासील जे पर उपकारी । ते द्विज मोहि प्रिय जथा खरारी ॥

मोर श्राप, द्विज ! व्यर्थ न जाइहि । जन्म सहस अवस्य यह पाइहि ॥

जनमत-मरत दुसह दुख होई । ओहि स्वल्पउ नहि व्यापिहि सोई ॥

कवनेउँ जन्म मिटिहि नहि ग्याना । सुनहि सूद्र ! मम बचन प्रवाना ॥

रघुपति-पुरी जन्म तब भयऊ । पुनि तैं मम सेवा मन दयऊ ॥

पुरी-प्रभाव, अनुग्रह मोरें । राम-भगति उपजिहि उर तोरें ॥

सुनु मम बचन सत्य अब, भाई ! । हरितोषन-व्रत, द्विज-सैवकाई ॥

अब जनि करहि बिप्र-अपमाना । जानैसु संत अनंत-समाना ॥

इंद्र-कुलिस, मम सूल बिसाला । कालदंड, हरि-चक्र कराला ॥

जो इन्ह कर मारा नहि मरई । बिप्र-द्रोह-पावक सो जरई ॥

अस बिबेक राखेहु मन माहीं । तुम्ह कहैं जग दुर्लभ कछु नाहीं ॥

औरउ एक आसिषा मोरी । अप्रतिहत गति होइहि तोरी ॥

दो०—सुनि सिव-बचन, हरषि गुर, एवमस्तु इति भाषि ।

मोहि प्रबोधि गयउ गृह, संभु-चरन उर राखि ॥ १०९ (क) ॥

प्रेरित-काल, बिधि-गिरि, जाइ भयउँ मैं ब्याल ।

पुनि प्रयास-बिनु तो तनु, तजैउँ, गएँ कछु काल ॥ १०९ (ख) ॥

जोइ तनु धरउँ, तजउँ पुनि, अनायास, हरिजान ।

जिमि नूतन पद पहिरइ, नर परिहरइ पुरान ॥ १०९ (ग) ॥

सिवं राखी श्रुति-नीति, अरु, मैं नहि पावा बलेस ।

ओहि बिधि धरैउँ बिबिधि तनु, ग्यान न गयउ, लगेस ! ॥ १०९ (घ) ॥

त्रिजग-देव-नर जोइ तनु धरऊँ । तहैं-तहैं राम-भजन अनुसरऊँ ॥

एक सूल मोहि बिसर न काऊ । गुर कर कोमल सील-सुभाऊ ॥

रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं विप्रेण हरतुष्टये ।
 ये पठन्ति नरा भवत्या तेषु शम्भुः प्रसीवति ॥ ९ ॥
 स्तुतिं शिवोऽशेषचिदाश्रुणोत् तां तर्पयन् स्नेहमिलासुरस्य ।
 ततो नमोवाक् तदगार आसीद् यद् भूसुरश्चेष्ट ! वरं वृणोष्व ॥ १०८ (क) ॥
 सोऽनूत नाथास्ति यदि प्रसन्नो मयि प्रभो ! हार्दमवोदरिद्रे ।
 तर्हीश ! वत्तान्निजपादमर्क्ति पुनर्द्वितीयञ्च वरं वदातु ॥ १०८ (ख) ॥
 भावत्कमायावश एष जीवो जडो भ्रमन्नस्ति सदा भ्रमावतः ।
 तस्मिन् भवान् सा कुरुतादमर्षं कृपाम्बुधे ! षड्विधमाग्य ! नाथ ! ॥ १०८ (ग) ॥
 दीनानुकम्पिन्नधुनानुकम्पामस्मिस्तथा संविदधातु शम्भो ! ।
 शापात् परः स्वल्पक एव काले यथा प्रभोऽस्मिन् भवतात् प्रसादः ॥ १०८ (घ) ॥

येनैतदीयं परमस्वरूपं मङ्गलं भवेत् । तदेव कुरुतात् सम्प्रत्यनुकम्पानिधे ! भवान् ॥
 श्रुते द्विजस्य वचने परभद्रमुमिश्रिते । एवमस्त्विति सञ्जाता तदा व्योमसरस्वती ॥
 यद्यप्यसौ विहितवान् क्लिप्तं दारुणाकृति । अहं विधाय प्रतिघं शापमस्मै प्रदत्तवान् ॥
 तथापि समवालोक्त्य साधुतां त्वां समाश्रिताम् । अस्मिन्कृपां करिष्यामि वैशिष्ट्येन समन्विताम् ॥
 ये क्षमाशीलसम्पन्नाः परोपकृतिसंयुताः । ते भूसुराः प्रियाः सन्ति मह्यं खररिपुयंथा ॥
 हे धरित्रीसुर ! व्यर्थं मम शापो न यास्यति । अयं सहस्रं अनुषामवश्यं परिलप्स्यते ॥
 जायते दुस्सहं दुःखं यज्जन्ममरणोद्भवम् । अल्पस्वरूपमपि तन् नैनं व्याप्तं भविष्यति ॥
 बोधो नङ्क्ष्यति नैतस्य कस्मिंश्चिदपि जन्मनि । हे शूद्र ! शृणु मे वाचं प्रमाणसहितामिमाम् ॥
 तव जन्माभवत् पुण्यां रघुभूपकुलेशितुः । ततश्च मम सेवायां स्वमानसमयोजयः ॥
 तस्याः पुण्याः प्रभावेण कृपया च मदीयया । रामस्य भक्तिस्त्वच्चित्ते समुत्पत्तिं गमिष्यति ॥
 भ्रातर्निशामयेदानीं वाचं मे सत्यरूपिणीम् । यद् भूसुराणां सेवैव व्रतं श्रीपतितोषकम् ॥
 अतः परं मा विधेहि भूसुराणां तिरस्क्रियाम् । विजानीहि सतोऽनन्तस्योपम्येन समन्वितान् ॥
 पुरुहूतस्य कुलिशं त्रिशूलो मामको महान् । कालस्य दण्डः श्रीशस्य चक्रं परभयङ्करम् ॥
 इत्येतैरपि पञ्चत्वं नीतोऽपि म्रियते न यः । सोऽपि प्रजायते दग्धो विप्रद्रोहकृशानुना ॥
 एतादृशं विवेकं त्वं निधेहि निजमानसे । लोके कोऽपि पदार्थस्ते न भविष्यति दुर्लभः ॥
 आशीर्वादो मामकीन एषोऽन्योऽपि स्थितोऽस्ति यत् । प्रतिघातेन रहिता भविष्यति गतिस्तव ॥

श्रुत्वा शिवस्योक्तिमिमां प्रसन्नो गुरुर्मवतिवत्यमिति प्रभाष्य ।
 प्रबोध्य मां स्वालयमन्नजञ्च शिवस्य पादौ हृदये निधाय ॥ १०९ (क) ॥
 प्रणोवितोऽहं समयेन गत्वा विन्ध्याचलं पन्नगदेह आसम् ।
 पुनश्च किञ्चित् समये व्यतीतेऽस्यजं प्रयासेन विनैव देहम् ॥ १०९ (ख) ॥
 यमेव देहं धृतवानहं तं विना श्रमं पर्यजहामयान ! ।
 यथा नरः कोऽपि जहाति जीर्णं वस्त्रं प्रगृह्णात्यपरं नवीनम् ॥ १०९ (ग) ॥
 आम्नायनीति गिरिशोऽप्यरक्षववाप्तवं क्लेशमहं तथा न ।
 रीत्याऽनयाज्जेकतनूरगृह्णां ज्ञानं लयं नैन् मम हे खगेश ! ॥ १०९ (घ) ॥

तिर्यग्देवमनुष्येषु यत् किमप्यदधां वपुः । तत्र तत्तानुसृतवान् भजनं राघवेशितुः ॥
 एकं शूलमहं किन्तु कुत्रापि व्यस्मरं न यत् । गुरोर्मृदुं शीलयुक्तं स्वभावं न समार्चयम् ॥

चरम देह, द्विज कै मैं पाई । सुर-दुर्लभ पुरान-श्रुति गाई ॥
 खेलउं तहूँ बालकन्ह मीला । करउं सकल रघुनायक-लीला ॥
 प्रौढ़ भएँ मोहि पिता पढ़ावा । समझउं, सुनउं, गुनउं, नहि भावा ॥
 मन ते सकल वासना भागी । केवल राम-चरन लय लागी ॥
 कहु खगेस ! अस कवन अभागी । खरी सेव, सुरधेनुहि त्यागी ? ॥
 प्रेम-मगन मोहि कछु न सोहाई । हारेउ पिता पढ़ाइ-पढ़ाई ॥
 भए कालबस जब पितु-माता । मैं बन गयउं, भजन जनसाता ॥
 जहँ-जहँ बिपिन, मुनीस्वर पावउं । आश्रम जाइ-जाइ सिर नावउं ॥
 बूझउं तिन्हहि राम-गुन-गाहा । कहहि, सुनउं हरषित, खगनाहा ! ॥
 सुनत फिरउं हरिगुन-अनुवादा । अब्याहत गति संभू-प्रसादा ॥
 छटी त्रिविधि ईषना गाढ़ी । एक लालसा उर अति बाढ़ी ॥
 राम-चरन-बारिज जब देखौं । तब निज जन्म सफल करि लेखौं ॥
 जेहि पूँछउं, सोइ मुनि अस कहई । ईस्वर सर्व-भूतमथ अहई ॥
 निर्गुन मत नहि मोहि सोहाई । सगुन ब्रह्म-रति उर अधिकाई ॥

वो०—गुर के बचन सुरति करि, राम-चरन मनु लाग ।

रघुपति-जस गावत फिरउं, छन-छन नव अनुराग ॥ ११० (क) ॥

मेरु-सिखर बट-छायाँ, मुनि लोमस आसीन ।

देखि, चरन सिर नायउं, बचन कहैउं अति दीन ॥ ११० (ख) ॥

सुनि मम बचन बिनीत-मृदु, मुनि कृपाल, खगराज ! ।

मोहि सादर पूँछत भए, द्विज ! आयहु कोहि काज ? ॥ ११० (ग) ॥

तब मैं कहा, कृपानिधि, तुम्ह सबंग्य, सुजान ।

सगुन ब्रह्म-अधराधन, मोहि कहहु, मगवान ! ॥ ११० (घ) ॥

तब मुनीस रघुपति-गुन-गाथा । कहे कछु सादर, खगनाथा ! ॥

ब्रह्मग्यान-रत मुनि विग्यानी । मोहि परम अधिकारी जानी ॥

लागे करन ब्रह्म-उपदेसा । अज, अद्वैत, अगुन, हृदयेसा ॥

अकल, अनीह, अनाम, अरूपा । अनुभव-गम्य, अखंड, अनूपा ॥

मन-गोतीत, अमल, अबिनासी । निबिकार, निरवधि, सुख-रासी ॥

सो तैं, ताहि तोहि नहि भेदा । बारि-बीचि-इव गावहि बेदा ॥

बिबिधि भाति मोहि मुनि समुझावा । निर्गुन मत मम हृदय न आवा ॥

पुनि मैं कहैउं नाइ पद सीसा । सगुन-उपासन कहहु, मुनीसा ! ॥

राम-भगति-जल मम मन मीना । किमि बिलगाइ, मुनीस प्रबीना ! ॥

सोइ उपदेस कहहु करि दाया । निज नयनन्हि देखौं रघुराया ॥

भरि लोचन बिलोकि अवधेसा । तब सुनिहउं निर्गुन-उपदेसा ॥

मुनि पुनि कहि हरिकथा अनूपा । खंडि सगुन मत, अगुन निरूपा ॥

तब मैं निर्गुन मत कर दूरी । सगुन निरूपउं करि हठ भूरी ॥

उत्तर-प्रतिउत्तर मैं कीन्हा । मुनि-तन भए क्रोध के चीन्हा ॥

सुनु प्रभु ! बहुत अवग्या किए । उपज क्रोध ग्यानिन्ह के हिए ॥

अति संघरषन जौं कर कोई । अनल प्रगट चंदन ते होई ॥

अन्तिमं भूमिदेवस्य देहं सम्प्राप्तवानहम् । वेदैः पुराणैरपि यो वर्णितो देवदुर्लभः ॥
तस्मिन् देहे बालकान् सम्मिल्य खेलान् यदाचरम् । सकला रघुनाथस्य लीला एव समाचरम् ॥
अतीतबाल्यकालं माऽपाठयज् जननप्रदः । पठते शृण्वते चिन्तयतेऽरोचत तन्न मे ॥
सर्वाः पलायिता जाता वासना मम मानसात् । दृढोऽनुरागः सञ्जातः केवलं रामपादयोः ॥
हे वीश ! वदतादीदृक् कोऽस्ति भाग्यविवर्जितः । कामधेनुं परित्यज्य यः प्रसेवेत गर्दभीम् ॥
न मह्यं प्रेममग्नत्वात् किमप्यन्यदरोचत । पिता पराजितो जातो मां प्रपाठ्य पुनः पुनः ॥
कालप्रभक्षितावास्तां प्रसूताती यदा मम । भजनाय जनत्रातुरगच्छं विपिनं प्रति ॥
विपिने यत्र यत्राहमाप्नवं मुनिनायकान् । तत्र तत्राश्रमांस्तेषां गत्वा ताञ्छिरसाऽनमम् ॥
अपृच्छं तानहं गाथा रघुनाथगुणाश्रिताः । तेऽवदन् प्रीतचित्तोऽहं श्रुतवान् खगनायक ! ॥
इत्थं शृण्वन्नटन्नासं रमेशगुणकीर्तनम् । अव्याहतगतिः शैलसुताभर्तुः प्रसादतः ॥
नाशं प्राप्ता गाढरूपा ईषणास्त्रिविधा अपि । एकैव वासना चित्ते परमां वृद्धिमाश्रिता ॥
यदा द्रक्ष्यामि रामस्य चरणाम्भोरुहद्वयम् । तदैव मंस्ये यज्जातं जननं सफलं मम ॥
मुनि कमपि यं पृष्ठवान् स इत्थमभाषत । यद् वर्तते सर्वभूतस्थितः परम ईश्वरः ॥
मह्यं निर्गुणसिद्धान्तो नाजायत रुचिप्रदः । सगुण ब्रह्मणि रतिश्चित्ते समधिकाऽभवत् ॥

अहं परिस्मृत्य गुरोर्वचस्तद् रामाङ्घ्रिसंयोजितचित्त आसम् ।

यशः प्रगायन् रघुनाथकस्य प्रतिक्षणं नूतनहार्य आसम् ॥ ११० (क) ॥

सुमेरुकूटे वटपादपीयच्छायोपविष्टो मुनिलोमशोऽभूत् ।

तं संविलोकयानमयं शिरः स्वमतीव दीनां गिरमग्नवञ्च ॥ ११० (ख) ॥

गिरं विनीतां मृदुलां मदीयां श्रुत्वा खगाधीश ! मुनिः कृपालुः ।

मां पृष्ठवानादरसंयुतं यत् प्राप्तो भवान् विप्र ! कुतो निमित्तात् ॥ ११० (ग) ॥

ततोऽवदं यत् समबोध आस्ते भवान् विवेकी च निधे ! कृपायाः ।

गुणान्वितब्रह्मसमर्चनस्य विधिं भवान् मां भगवन् ! ब्रवीतु ॥ ११० (घ) ॥

ततो गाथा रघुपतेर्गुणानां मुनिनायकः । कश्चिन्मामादरयुतमब्रवीत् खगनायक ! ॥

विज्ञानवान् मुनिर्ब्रह्मज्ञानतत्परतायुतः । मां परिज्ञाय परमं ब्रह्मज्ञानाधिकारिणम् ॥

ब्रह्मज्ञानोपदेशस्य प्रारम्भं व्यदधात् स यत् । तद् ब्रह्माजं गुणद्वैतहीनं सर्वहृदीरकम् ॥

अकलं कामनाहीनमाख्यारूपविवर्जितम् । केवलानुभवज्ञेयमखण्डं साम्यवर्जितम् ॥

चित्तेन्द्रियपरं नाशमलाभ्यामपि वर्जितम् । विकाररहितं राशिः सुखस्यावधिर्वर्जितम् ॥

तदेव त्वं स्वयि तथा तस्मिन् भेदो न विद्यते । यथोमिवारिणोरित्थं श्रुतिभिः परिप्रणीयते ॥

इत्थं विधानैर्बहुभिर्मुनिर्मां समुपादिशत् । किन्तु निर्गुणसिद्धान्तो नागच्छन्मम मानसे ॥

नमयित्वा शिरः स्वं तत्पादयोरवदं पुनः । सगुणोपासनां ववतु भवान् मां मुनिनायक ! ॥

जातो मम मनो मीनो रामभक्त्यात्मवारिणि । कथं पृथक् ततस्तत् स्यात् प्रवीण ! मुनिनायक ! ॥

तथोपदेशं कुरुताद् भवान् कृत्वा कृपां मयि । यथा स्वकीयनेत्राभ्यां पश्यानि रघुनाथकम् ॥

आनेत्रतृप्तिं द्रक्ष्यामि रघुवंशस्य नायकम् । उपदेशं निर्गुणस्य श्रोष्यामि तदनन्तरम् ॥

अद्वितीयां हरिकथां श्रावयित्वा पुनर्मुनिः । सगुणं खण्डितं कृत्वा प्रावदन्निर्गुणं मतम् ॥

निर्गुणस्य मतस्याहं ततः सम्पाद्य खण्डनम् । हठं विधाय परमं प्रावदं सगुणं मतम् ॥

उत्तरं पर्यकथयं प्रतिप्रश्नोत्तरं तथा । तेन कोपस्य चिह्नानि प्रादुरासन् मुनेस्तनो ॥

हे प्रभो ! शृणुतात् तीव्रे विहिते स्वावमानने । ज्ञानिनोऽपि प्रजायन्त उत्पन्नामर्षमानसाः ॥

यदि कश्चित् प्रकुरुते तीव्रां सङ्घर्षणक्रियाम् । तर्हि प्रसूतो भवति कृशानुरुचन्दनादपि ॥

दो०—बारंबार सकोप मुनि, करइ निरूपन ग्यान ।

मैं अपने मन बैठ तब, करउं बिबिधि अनुमान ॥ १११ (क) ॥

क्रोध कि द्वैतबुद्धि-बिनु, द्वैत कि बिनु-अग्यान ? ।

मायाबस परिछिन्न जड़, जीव कि ईस-समान ? ॥ १११ (ख) ॥

कबहुं कि दुख, सः कर हित ताकें ? । तेहि कि दरिद्र, परस-मनि जाकें ? ॥
 परद्रोही की होहि निसंका ? । कामी पुनि कि रहहि अकलंका ? ॥
 बंस कि रह द्विज-अनहित कीन्हें ? । कर्म कि होहि स्वरूपहि चीन्हें ? ॥
 काहु सुमति कि खल-संग जामी ? । सुभ गति पाव कि परत्रिय-गामी ? ॥
 भव कि परहि परमात्मा-बिंदक ? । सुखी कि होहि कबहुं हरि-निंदक ? ॥
 राजु कि रहइ नीति बिनु जानें ? । अघ कि रहहि हरिचरित बखानें ? ॥
 पावन जस कि पुन्य-बिनु होई ? । बिनु-अघ अजस कि पावइ कोई ? ॥
 लाभु कि किछु हरि-भगति समाना ? । जेहि गावहि श्रुति-संत-पुराना ॥
 हानि कि जग ओहि सम किछु भाई ! । भजिअ न रामहि नर-तनु पाई ? ॥
 अघ कि पिसुनता-सम कछु आना ? । धर्म कि दया-सरिस, हरिजाना ! ॥
 ओहि बिधि अमिति जुगुति मन गुनऊं । मुनि - उपदेस न सादर सुनऊं ॥
 पुनि-पुनि सगुन पछ मै रोपा । तब मुनि बोलेउ बचन सकोपा ॥
 मूढ़ ! परम सिख देउं, न मानसि । उत्तर-प्रतिउत्तर बहु आनसि ॥
 सत्य-बचन बिस्वास न करही । बायस-इव सबही ते डरही ॥
 सठ ! स्वपछ तव हृदयें बिसाला । सपदि होहि पछ्छी चंडाला ॥
 लीन्ह श्राप मै सीस चढ़ाई । नहि कछु भय, न दीनता आई ॥

दो०—तुरत भयउं मैं काग तब, पुनि मुनि-पद सिख नाइ ।

सुमिरि राम रघुबंस-मनि, हरषित चलेउ उड़ाइ ॥ ११२ (क) ॥

उमा ! जे राम-चरन-रत, बिगत-काम-मद-क्रोध ।

निज प्रभुमय देखाहि जगत, केहि सन करहि बिरोध ॥ ११२ (ख) ॥

सुनु खगेस ! नहि कछु रिषि-दूषन । उर - प्रेरक रघुबंस - बिभूषन ॥
 कृपासिंधु मुनि-मति करि भोरी । लीन्ही प्रेम-परिच्छा भोरी ॥
 मन-बच-क्रम मोहि निज जन जाना । मुनि-मति पुनि फेरी भगवाना ॥
 रिषि मम महत - सीलता देखी । राम-चरन बिस्वास बिसेषी ॥
 अखि बिसमय पुनि-पुनि पछिताई । सादर मुनि मोहि लीन्ह बोलाई ॥
 मम परितोष बिबिधि बिधि कीन्हा । हरषित राममंत्र तब दीन्हा ॥
 बालकरूप राम कर ध्याना । कहैउ मोहि मुनि कृपानिधाना ॥
 सुंदर, सुखद, मोहि अति भावा । सो प्रथमहि मैं तुम्हहि सुनावा ॥
 मुनि मोहि कछुक काल तहें राखा । रामचरितमानस तब भाषा ॥
 सादर मोहि यह कथा सुनाई । पुनि बोले मुनि गिरा सुहाई ॥
 रामचरित-सर गुप्त सुहावा । संभु - प्रसाद, तात ! मैं पावा ॥
 तोहि निज-भगत राम कर जानी । ताते मैं सब कहैउ बखानी ॥
 राम-भगति जिन्ह के उर नाही । कबहुं न तात ! कहिय तिन्ह पाहीं ॥
 मुनि मोहि बिबिधि भांति समुझावा । मैं सप्रेम मुनि-पद सिख नावा ॥

व्यधत्त बोधस्य निरूपणं स मुनिर्मुहुः कोपसमन्वितः सन् ।

तदोपविष्टोऽहमपि स्वचित्ते समाचरं नैकविधानुमानम् ॥ १११ (क) ॥

कोपो भवेद् द्वैतधियं विना किं सा किं प्रजायेत विनाप्यविद्याम् ।

मायावशः सोमयुतो जडश्च जीवः परेशेन समो भवेत् किम् ॥ १११ (ख) ॥

किं कदापि भवेद् दुःखं सर्वेषां भद्र ईहिते । यस्य पार्श्वे स्पर्शरत्नं स किं स्याद् दैन्यसंयुतः ॥
भवेयुः शङ्कया हीनाः किं परद्रोहकारिणः । भवेयुः कामिनः किञ्च कलङ्केन विवर्जिताः ॥
कृते विप्राहिते किं स्यात् सन्ततिः परिरक्षिता । आत्मस्वरूपे ज्ञातेऽपि भवेत् सासक्ति कर्म किम् ॥
किं कस्यापि समुत्पन्ना सुमतिर्दुष्टसङ्गतेः । शुभां गतिं प्राप्नुयात् किं कोऽपि भोक्ता परस्त्रियः ॥
किं पतेयुर्भवाम्बोधी वेत्तारः परमात्मनः । सुखिनः किं प्रजायेरन् कदापि हरिनिन्दकाः ॥
किं कस्यापि विना नीतिबोधं राज्यं स्थितं भवेत् । किं पापानि स्थितानि स्युश्चरिते वर्णिते हरिः ॥
किं पुण्येन विनापि स्यात् कस्यचित् पावनं यशः । प्राप्नुयादयशः कोऽपि क्लिब्वेषेण विनापि किम् ॥
रमेशभक्त्या सदृशः किं लाभः कोऽपि वर्तते । यां गायन्ति समे वेदाः सन्तो व्यासगिरस्तथा ॥
भ्रातरेतेन सदृशो हानिः काप्यस्ति किं भुवि । यत् प्राप्य मानुषं देहं रघ्वीशो न समर्च्यते ॥
पिणुनत्वेन सदृशं क्लिब्वेषं परमस्ति किम् । दयया सदृशोऽन्यो किं धर्मोऽस्ति हरिवाहन ॥
रीत्याऽनयाऽनन्तयुक्तीरहं चित्ते व्यचारयम् । नाकर्णयं चोपदेशं मुनेरादरसंयुतम् ॥
यदा सगुणसिद्धान्तं समबोचं पुनः पुनः । तदा मुनिः कोपयुक्तः प्रायुनग् भारतीमिमाम् ॥
रे मूढ ! परमां शिक्षां ददे ते मन्यसे न ताम् । विदधास्युत्तरं नानाविधं प्रत्युत्तरं तथा ॥
विश्वासं न प्रकुरुषे सत्येऽपि वचने मम । वायसेन समं भीतियुक्तोऽसि सकलादपि ॥
शठ ! त्वदीये चित्तेऽस्ति स्वपक्षस्याग्रहो महान् । अतस्त्वं भव चाण्डालपक्षी लघुतरे क्षणे ॥
मुनेः शापं स्वशिरसि निधायान् गृहीतवान् । न मां समागता काचिद् भीतिर्वा दीनभावना ॥

क्षणवहं वायसदेह आसं मुनेः पदोः कं तत आनमय्य ।

संस्मृत्य रामं रघुवंशरत्नं प्रीतोऽगमं प्रोड्डयन् विधाय ॥ ११२ (क) ॥

वक्षतीश आर्ये ! प्रभुपादरक्ता ये क्षीणरुक्काममदाश्च सन्ति ।

पश्यन्ति ते रामनिजेशपूर्णं जगत् ततः केन समं विदग्ध्युः ॥ ११२ (ख) ॥

सोऽब्रूत शृणुताद्वीश ! मुनेर्दोषो न कोऽप्यभूत् । यतोऽस्ति रघ्वलङ्कारः प्रेरकः सर्वचेतसाम् ॥
प्रभुः कृपाया उदधिविस्मर्यं घ्रिषणां मुनेः । मामकीनस्य हार्दस्य परीक्षां समपादयत् ॥
मनोवाक्कर्मभिर्दासं स्वकीयं परिवुध्य माम् । मुनेर्मनीषां भूयोऽपि भगवान् पर्यवर्तयत् ॥
यदा मुनिर्मम महत्तुल्यां प्रकृतिमैक्षत । विशिष्टरूपं विश्वासं तथा रामस्य पादयोः ॥
तदाऽस्ति विस्मययुतः पश्चात्तप्त्वा पुनः पुनः । अकरोन्मुनिराहूतं मामादरसमन्वितम् ॥
व्यधत्त परितोषं मे प्रकारानेकतायुतम् । ततः प्रमोदयुक्तो मां राममन्त्रमुपादिशत् ॥
रामस्य बालरूपस्य ध्यानस्य विधिमब्रवीत् । निधानमनुकम्पायास्तपोनिष्ठान्वितः स माम् ॥
सुखस्य दायकं रम्यं तदरोचत मे परम् । तत् पूर्वमेवाकरवं भवतः कर्णयोगतम् ॥
किञ्चित्समयपर्यन्तं मां तत्रास्थापयन्मुनिः । ततः श्रीरामचरितमानसं समवर्णयत् ॥
श्रावयित्वा कथामेतां मामादरसमन्वितम् । मां प्रति प्रायुनग् रम्यरूपां वाचं पुनर्मुनिः ॥
गुप्तं श्रीरामचरितमानसाख्यमिदं सरः । प्राप्तवानस्मि हे तात ! शङ्करस्य प्रसादतः ॥
भवन्तं रामचन्द्रस्य 'स्वीयं भक्तं' प्रबुद्धवान् । अतः सर्वं वर्णयित्वा परिभाषितवानहम् ॥
भक्ती रघुकुलेशस्य येषां चित्ते न वर्तते । कदापि हे तात ! तेषामग्रे नेदं प्रभाष्यताम् ॥
प्रबोधमददान् मह्यं मुनिर्नानाप्रकारकम् । स्वशिरोऽनमयं प्रेमयुक्तमङ्घ्र्योमुनिरहम् ॥

निज कर-कमल परसि मम सीसा । हरषित आसिष दीन्ह मुनीसा ॥
राम-भगति अबिरल उर तोरें । बसिहि सदा प्रसाद अब मोरें ॥

दो०—सदा राम-प्रिय होहु तुम्ह, सुभ-गुन-मवन, अमान ।

कामरूप, इच्छा - मरन, ग्यान - बिराग - निधान ॥ ११३ (क) ॥

जैहि आश्रम तुम्ह बसब पुनि, सुमिरत श्रीभगवंत ।

व्यापिहि तहं न अबिद्या, जोजन एक प्रजंत ॥ ११३ (ख) ॥

काल - कर्म - गुन - दोष - सुभाऊ । कछु दुख तुम्हहि न व्यापिहि काऊ ॥
राम-रहस्य ललित बिधि नाना । गुप्त - प्रगट इतिहास - पुराना ॥
बिनु श्रम, तुम्ह जानब सब सोऊ । नित नव नेह राम - पद होऊ ॥
जो इच्छा करिहहु मन माहीं । हरि - प्रसाद कछु दुर्लभ नाहीं ॥
सुनि मुनि-आसिष, सुनु मतिधीरा ! ब्रह्मगिरा भइ, गगन गँभीरा ॥
एवमस्तु तव बच, मुनि ग्यानी ! यह मम भगत कर्म-मन-बानी ॥
सुनि नभगिरा हरष मोहि भयऊ । प्रेम - मगन, सब संसय गयऊ ॥
करि बिनती मुनि - आयसु पाई । पद-सरोज पुनि-पुनि सिरु नाई ॥
हरष-सहित जैहि आश्रम आयउ । प्रभु-प्रसाद दुर्लभ बर पायउ ॥
इहाँ बसत मोहि, सुनु, खग-ईसा ! बीते कलप सात अरु बीसा ॥
करउ सदा रघुपति - गुन - गाना । सादर सुनिहि बिहंग सुजाना ॥
जब - जब अवधपुरी रघुबीरा । धरहि भगत-हित मनुज-सरीरा ॥
तब-तब जाइ राम-पुर रहऊ । सिसुलीला बिलोकि सुख लहऊ ॥
पुनि उर राखि राम - सिसुरूपा । निज आश्रम आवउ, खगभूपा ! ॥
कथा सकल मैं तुम्हहि सुनाई । काग-देह जैहि कारन पाई ॥
कहिउ, तात ! सब प्रस्न तुम्हारी । राम-भगति-महिमा अति भारी ॥

दो०—ताते यह तन मोहि प्रिय, भयउ राम-पद नेह ।

निज प्रभु दरसन पायउ, गए सकल संवेह ॥ ११४ (क) ॥

मासपारायण, उन्तीसवाँ विश्राम

भगति-पच्छ हठ करि रहैउ, दीन्ह महारिषि साप ।

सुनि-दुर्लभ बर पायउ, देखहु भजन-प्रताप ॥ ११४ (ख) ॥

जे असि भगति जानि परिहरहीं । केवल ग्यान - हेतु श्रम करहीं ॥
ते जड़ कामधेनु गहूँ त्यागी । खोजत आकु फिरहि पय-लागी ॥
सुनु खगेस ! हरि-भगति बिहाई । जे सुख चाहहि, आन उपाई ॥
ते सठ, महासिधु बिनु-तरनी । पैरि पार चाहहि, जड़-करनी ॥
सुनि भुसुंड़ के बचन, भवानी ! बोलेउ गरुड़, हरषि मृदु बानी ॥
तव प्रसाद, प्रभु ! मम उर माहीं । संसय, सोक, मोह, भ्रम नाहीं ॥
सुनेउ पुनीत राम - गुनग्रामा । तुम्हरी कृपा लहेउ विश्रामा ॥
एक बात, प्रभु ! पूँछउ तोही । कहहु बुसाइ, कृपानिधि ! मोही ॥

स्वकीयपाणिपद्मेन संस्पृश्य मम मस्तकम् । प्रसन्न आशिषमदान्मुनीनामधिनायकः ॥
निरन्तरा रामभक्तिस्त्वदीये मानसे सदा । वासं करिष्यत्यधुना मामकीनप्रसादतः ॥

प्रियः सदा त्वं भव रघ्विनस्य गर्वेण हीनः सुगुणोद्यसदम् ।

यथेच्छरूपो निजकाममृदुनिधिः प्रबोधस्य विरक्ततायाः ॥ ११३ (क) ॥

यत्राश्रमे स्थास्यसि च स्मरंस्त्वं षड्भाग्यवन्तं रमया समेतम् ।

व्याप्ता भविष्यत्यथ न स्थलं तव गध्यतिपुमावधिकं त्वविद्या ॥ ११३ (ख) ॥

कालकर्मस्वभावेभ्यो गुणेभ्यो दूषणादपि । जातं दुःखं न किञ्चित् त्वां क्वापि व्याप्तं करिष्यति ॥
रामचन्द्रस्य ललितं रहस्यं बहुरीतिकम् । पुराणेष्वितिहासेषु गुप्तं प्रकटरूपकम् ॥
प्रयासेन विनैव त्वं सर्वं तत् परिवेत्स्यसि । नित्यं नवीनः स्नेहोऽस्तु तव रामस्य पादयोः ॥
करिष्यसि स्वहृदये यां काञ्चिदपि कामनाम् । सा कापि दुर्लभा रामप्रसादान्न भविष्यति ॥
हे धीर बुद्धे ! शृणुतादाशीर्वादे श्रुते मुनेः । गम्भीरा ब्रह्मणो वाणी प्रादुरासीद् विहायसि ॥
ज्ञानिन् मुने ! सत्यरूपा स्तादित्यं ते सरस्वती । अयं भक्तो वर्तते मे कर्मणा मनसा गिरा ॥
श्रुत्वा विहायोवाचं तां प्रमोदेन समन्वितः । प्रेममग्नस्तथाऽभूवं सर्वे मे संशया गताः ॥
विधाय प्रार्थनां शिष्टिप्राप्य तस्मात्तपस्विनः । प्रणम्य शिरः स्वीयं मुहुस्तस्य पदाब्जयोः ॥
आगच्छमाश्रममिममहं प्रीतिसमन्वितः । रघुनाथप्रसादेन लब्धवान् दुर्लभं वरम् ॥
शृणोतु हे खगाधीश ! निवासं कुर्वतोऽत्र मे । सप्तविंशतिसङ्ख्याका कल्पाः क्षयमुपागमन् ॥
गुणानां रघुनाथस्य गानं कुर्वन् सदा स्थितः । चतुराः पक्षिणश्चैतच्छृण्वन्तः सादरं स्थिताः ॥
अयोध्यायां पुरि यदा यदा रघुकुलाधिपः । गृह्णाति मानुषं देहं भक्तमङ्गलकारणात् ॥
तदा तदैव रामस्य पुरीं तत्र वसाम्यहम् । तदीयां शैशवीं लीलां समालोक्य सुखं लभे ॥
पुनर्निधाय हृदये शिशुरूपं रघुप्रभोः । आगच्छाम्याश्रमं स्वीयं हे खगानामधीश्वर ! ॥
इत्थं श्रावितवानस्मि कथां तां सकलामहम् । सम्प्राप्तवान् काकदेहं यथा येन च हेतुना ॥
भवतः सकलान् प्रश्नानुत्तरैः समयोजयम् । रामस्य भक्तेर्महिमा वर्तते परमं महान् ॥

इवं वपुर्मे प्रियमस्ति यस्माद् रामाङ्घ्रिहावं म इहैव जातम् ।

अवाप्तव्यं दर्शनमात्मशास्तुः क्षीणाः समेऽत्रैव च संशया मे ॥ ११४ (क) ॥

मासपारायणे एकोनत्रिंशत्तमो विश्रामः

कृत्वा हठं संश्रितभक्तिपक्ष आसं ततो मामशपन्महर्षिः ।

ततोऽस्मि चाप्तषिदुरापकामो विलोक्यतां तद् भजनप्रतापः ॥ ११४ (ख) ॥

परित्यजन्ति ज्ञात्वापि भक्तिमेतादृशीं तु ये । परिश्रमं कुर्वन्ते च केवलं ज्ञानकारणात् ॥
ते जडाः सम्परित्यज्य कामधेनुं गृहस्थिताम् । अटन्ति मार्गयन्तोऽर्कपादपं दुग्धकारणात् ॥
भवाञ्छृणोतु हे वीश ! हरिभक्तिविहाय ये । उपायेन तदग्नयेन सुखं प्राप्तुं सकामनाः ॥
ते शठा जडकर्माणो महाम्भोधि विना तरिम् । दोष्यां तीर्त्वा परं पारं यातुं सन्ति सकामनाः ॥
शिवो वक्ति शिवे ! श्रुत्वा भ्रूशुण्डेभरितीमिमाम् । प्रसन्नः सन् गिरं मृदवीं प्रायुनग् विहगाधिपः ॥
प्रभो ! भवत्प्रसादेन मम चेतसि सम्प्रति । न वर्तन्ते शोकमोही सन्देहो भ्रान्तता तथा ॥
समाकर्णितवानस्मि रामीयं गुणसञ्चयम् । प्राप्तवांश्चास्मि विश्रामं भवदीयानुकम्पया ॥
भवन्तमेकं विषयं पृच्छाम्येतर्हि हे प्रभो ! । कृपानिधे ! तं वदतात् भवान् सम्परिबोध्य माम् ॥

कहहि संत - मुनि - बेद - पुराना । नहि कछु दुर्लभ ग्यान-समाना ॥
 सोइ, मुनि ! तुम्ह सन कहैउ गोसाईं । नहि आदरैहु भगति की नाई ॥
 ग्यानहि - भगतिहि अंतर केता ? । सकल कहहु, प्रभु कृपा-निकेता ! ॥
 मुनि उरगारि-बचन सुख माना । सादर बोलैउ काग सुजाना ॥
 भगतिहि-ग्यानहि नहि कछु भेदा । उभय हरहि भव-संभव खेदा ॥
 नाथ ! मुनीस कहहि कछु अंतर । सावधान सोउ सुनु, बिहंगबर ! ॥
 ग्यान, बिराग, जोग, बिग्याना । ए सब पुरुष, सुनहु हरिजाना ! ॥
 पुरुष - प्रताप प्रबल सब भांती । अबला अवल सहज जड़ जाती ॥

बो०—पुरुष त्यागि सक नारिहि, जो विरक्त, मति-धीर ।

न-तु कामी बिषयाबस, विमुख जौ पद-रघुबीर ॥ ११५ (क) ॥

सो०—सोउ मुनि ग्याननिधान, मृगनयनी बिधु-मुख निरखि ।

बिबस होइ, हरिजान, नारि बिष्णु-माया प्रगट ॥ ११५ (ख) ॥

इहाँ न पच्छपात कछु राखउँ । वेद - पुरान - संत - मत भाषउँ ॥
 मोह न नारि, नारि कै रूपा । पन्नगारि ! यह रीति अनूपा ॥
 माया-भगति, सुनहु तुम्ह, दोऊ । नारि-वर्ग, जानइ सब कोऊ ॥
 पुनि रघुबीरहि भगति पिआरी । माया खलु नर्तकी बिचारी ॥
 भगतिहि सानकूल रघुराया । ताते, तेहि डरपति अति माया ॥
 राम - भगति निरुपम, निरुपाधी । बसइ जासु उर सदा अबाधी ॥
 तेहि बिलोकि माया सकुचाई । करि न सकइ कछु निज प्रभुताई ॥
 अस बिचारि, जे मुनि बिग्यानी । जाचहि भगति सकल सुख-खानी ॥

बो०—यह रहस्य रघुनाथ कर, बेगि न जानइ कोइ ।

जो जानइ रघुपति-कृपां, सपनेहुं मोह न होइ ॥ ११६ (क) ॥

ओरउ ग्यान-भगति कर, भेद सुनहु, सुप्रबीन ! ।

जो सुनि होइ राम-पद, प्रीति सदा अविछीन ॥ ११६ (ख) ॥

सुनहु तात ! यह अकथ कहानी । समुझत बनइ न जाइ बखानी ॥
 ईस्वर - अंस जीव अबिनासी । चेतन, अमल, सहज सुख-रासी ॥
 सो मायाबस भयउ गोसाईं ! बँध्यो कीर - मरकट की नाई ॥
 जड-चेतनहि ग्रंथि परि गई । जदपि मृषा, छूटत कठिनई ॥
 तब ते जीव भयउ संसारी । छूट न ग्रंथि, न होइ सुखारी ॥
 श्रुति - पुरान बहु कहैउ उपाई । छूट न, अधिक-अधिक अरुझाई ॥
 जीव-हृदयें तम-मोह बिसेषी । ग्रंथि छूटि किमि, परइ न देखी ॥
 अस संजोग ईस जब करई । तबहुं कदाचित सो निरुअरई ॥
 सात्त्विक श्रद्धा, धेनु सुहाई । जौ हरि-कृपां हृदयें बस आई ॥
 जप-तप-व्रत-जम-नियम अपारा । जे श्रुति कह सुभ धर्म-अचारा ॥
 तेइ तृन हरित चरै जब गाई । भाव-बच्छ सिधु पाइ पैन्हाई ॥
 नोइ निवृत्ति, पाव बिस्वासा । निर्मल मन अहीर, निज दासा ॥
 परम धर्ममय-पय दुहि भाई ! अवटै अनल अकाम बनाई ॥

वदन्ति सन्तो मुनयो वेदा व्यासगिरस्तथा । यद् वर्तते न किमपि दुर्लभं ज्ञानसन्निभम् ॥
ज्ञानं तदेव स मुनिर्भवन्तं प्रोवतवान् प्रभो । किन्तु भक्तिरयथा नैव तत्सम्मानितवान् भवान् ॥
ज्ञानाद् भक्तेस्तथा भक्तेर्ज्ञानस्य कियदन्तरम् । सर्वं कथयतान्मह्यं दयाया गेह ! हे प्रभो ! ॥
श्रुत्वेति वचनं सर्पविद्विषः सुखमन्वभूत् । अब्रवीच्च सुबोधोऽसौ काक आदरसंयुतम् ॥
अन्तरं नास्ति किमपि ज्ञानभक्तयोः परस्परम् । उभे विनष्टं कुरुतः खेदं संसारसम्भवम् ॥
किन्त्वोश ! ब्रुवते किञ्चिन् मुनीशानास्तदन्तरम् । शृणोतु सावधानः सन् भवांस्तद् विहगाधिप ! ॥
योगो ज्ञानं विरागित्वं विज्ञानञ्चाखिलं त्विदम् । वर्तते पुरुषात्मेति शृणोतु हरिवाहन ! ॥
पुरुषस्य प्रतापोऽस्ति प्रबलः सर्वरीतिभिः । मायाऽबलाऽबला जन्मजडा चास्ति स्वभावतः ॥

स्त्रीत्यागशक्ताः पुरुषास्त एव ये रागहीना मतिर्घर्ययुक्ताः ।

न किन्तु ये कामरताः खनिष्ठाः पराङ्मुखा रघ्वधिपात् तथा ये ॥ ११५ (क) ॥

परं धीनिधानर्षयस्तेऽपि वीक्ष्य मृगाक्ष्याः शशाङ्कप्रतीकाशवक्त्रम् ।

तदायत्ततां यान्ति हे विष्णुयान ! स्थिता स्पष्टरूपा वधूर्विष्णुमाया ॥ ११५ (ख) ॥

न कञ्चिदस्मिन् विषये पक्षपातं दधाम्यहम् । कथयामि मतं वेदव्यासवाकसाधुसम्मतम् ॥
न नारी रूपमन्यस्या नार्या दृष्ट्वा विमुह्यति । रीतिरेषाऽस्त्यनुपमा हे भुजङ्गमशास्त्र ! ॥
भवान् शृणोतु यन्माया भक्तिश्चेत्पुत्रे अपि । नारीवर्गगते इत्थं जानन्ति सकला अपि ॥
तयोश्च रघुवीराय भक्तिः प्रियतरा स्थिता । माया निश्चितरूपेण वराकी नर्तकी स्थिता ॥
अनुकूलः परं भक्तेर्वर्तते रघुनायकः । तस्या मायाऽधिकं भीतिसंयुता जायते ततः ॥
अद्वितीया रामभक्तिरुपाधिपरिवर्जिता । अबाधं सततं यस्य हृदये कुरुते स्थितिम् ॥
तं समालोक्य भवति माया सङ्कोचसंयुता । तस्मिन् स्वप्रभूतां स्थापयितुं शक्ता न जायते ॥
इत्थं विचार्य ये सन्ति विज्ञानसहितर्षयः । खनि सुखानां सर्वेषां याचन्ते भक्तिमेव ते ॥

एतद् रहस्यं रघुनायकस्य शरीरवान् कोऽपि न वेत्ति शीघ्रम् ।

यो वेत्ति रामस्य कृपात एतत् स्वप्नेऽपि तं सङ्ग्रसते न मोहः ॥ ११६ (क) ॥

ज्ञानस्य भवतेरपरञ्च भेदं शृणोतु पर्याप्तपटुत्वयुक्त ! ।

श्रुत्वा यदङ्घ्र्यो रघुनायकस्य निरन्तरा प्रीतिरनारतं स्यात् ॥ ११६ (ख) ॥

हे तात ! शृणुतादेतां कथां दुश्शकवर्णनाम् । इयं शक्यास्ति विज्ञातुं न तु शक्या प्रभाषितुम् ॥
जीवोऽस्ति परमेशांशो विनाशेन विवर्जितः । चेतनो निर्मलो राशिः सुखस्यापि स्वभावतः ॥
अजायतासौ मायाया अधीनः प्रभूतायुत ! । अजायत प्रबद्धोऽपि सदृशं कीरमकंटैः ॥
जडचेतनयोर्मध्ये ग्रन्थिरित्थमजायत । यद्यप्येषोऽस्ति मिथ्यैव काठिन्यं त्वस्य मोचने ॥
तदारभ्याभवज्जीव एष संसारितां गतः । नास्यायं मोचयते ग्रन्थिर्नायं भवति मुद्युतः ॥
कथिता बहवो यत्ना वेदैर्व्यासगिरा तथा । न मोचयतेऽयं ग्रन्थिस्तु बद्धते चाधिकाधिकम् ॥
विशिष्टं मोहतमसाग्रस्तं जीवस्य मानसम् । कथं मोचयेत् स ग्रन्थिर्यतो दृश्यत एव न ॥
विदधति कदापीशो यदानीं योगमीदृशम् । ततः कदाचिदेवायं ग्रन्थिर्विस्रस्यते तदा ॥
धेनुः सुशोभनाकारा श्रद्धा सत्त्वगुणान्विता । हृद्यागत्य स्थितिं कुर्यात् कृपया कमलापतेः ॥
तपोव्रतजपाः सङ्ख्यातीताः सनियमा यमाः । ये केऽपि धर्मा आचारा अपि वेदप्रकीर्तिताः ॥
यदा धेनुर्हरितकतृणान्येतानि सा चरेत् । पाययेत् समवाप्यापि वत्सं भावात्मकं शिशुम् ॥
निवृत्त्याख्या पादरज्जुः पात्रं विश्वासरूपकम् । तद्दोहको गोप आस्ते स्ववशं निर्मलं मनः ॥
रीत्याऽनयोत्कृष्टधर्मपयः सन्दुह्य बान्धव ! । कुर्यान्निष्कामभावाग्नौ प्रताप्य घनरूपवत् ॥

तोष मरुत, तब छमां जुड़ावै । धृति-सम-जावनु देइ जमावै ॥
मुदितां मथे बिचार-मथानी । दम अधार, रजु सत्य सुबानी ॥
तब मथि काढ़ि लेइ नवनीता । बिमल, बिराग, सुभग, सुपुनीता ॥

दो०—जोग अगिनि करि प्रगट तब, कर्म-सुभासुभ लाइ ।

बुद्धि सिरावै ग्यान-घृत, समता-मल जरि जाइ ॥ ११७ (क) ॥

तब बिग्यानरूपिनी, बुद्धि, बिसद घृत पाइ ।

चित्त-दिआ भरि धरै दूढ़, समता दिअटि बनाइ ॥ ११७ (ख) ॥

तीनि अवस्था, तीनि गुन, तेहि कपास तें काढ़ि ।

तूल-तुरीय सेंवारि पुनि, बाती करै सुगाढ़ि ॥ ११७ (ग) ॥

सो०—अेहि बिधि लेसै दीप, तेज-रासि, बिग्यानमय ।

जातहि जासु समीप, जरहि मदादिक सलस सब ॥ ११७ (घ) ॥

सोऽहमस्मि इति वृत्ति अखंडा । दीप-सिखा सोइ परम प्रचंडा ॥

आतम - अनुभव - सुख सुप्रकासा । तब भव-मूल भेद-भ्रम नासा ॥

प्रबल अबिद्या कर परिवारा । मोह आदि तम मिटइ अपारा ॥

तब सोइ बुद्धि पाइ उंजिआरा । उर-गृह बैठि ग्रथि निरुआरा ॥

छोरन ग्रंथि पाव जौ सोई । तब यह जीव कृतारथ होई ॥

छोरत ग्रंथि जानि, खगराया ! बिघ्न अनेक करइ तब माया ॥

रिद्धि-सिद्धि प्रेरइ बहु, भाई ! बुद्धिहि लोभ दिखावैहि आई ॥

कल-बल-छल करि जाहि समीपा । अचल-बात बुझावैहि दीपा ॥

होइ बुद्धि जौ परम सयानी । तिन्ह-तन चितव न, अनहित जानी ॥

जौ तेहि बिघ्न, बुद्धि नहि बाधी । तो बहोरि सुर करहि उपाधी ॥

इंद्री-द्वार झरोखा नाना । तहँ-तहँ सुर बैठे करि थाना ॥

आवत देखहि बिषय-बयारी । ते हठि देहि कपाट उघारी ॥

जब सो प्रभंजन उर-गृह जाई । तबहि दीप-बिग्यान बुझाई ॥

ग्रंथि न छूटि, मिटा सो प्रकासा । बुद्धि बिकल भइ बिषय-बतासा ॥

इंद्रिन्ह-सुरह न ग्यान सोहाई । बिषय - भोग पर प्रीति सदाई ॥

बिषय-समीर बुद्धि कृत मोरी । तेहि बिधि दीप को बार बहोरी ॥

दो०—तब फिर जीव बिबिधि बिधि, पावइ संसृति-बलेस ।

हरि-माया अति दुस्तर, तरि न जाइ, बिहगेस ! ॥ ११८ (क) ॥

कहत कठिन, समुझत कठिन, साधत कठिन बिबेक ।

होइ घृणाछर न्याय जौ, पुनि प्रत्यह अनेक ॥ ११८ (ख) ॥

ग्यान - पंथ कृपान कै धारा । परत खगेस ! होइ नहि बारा ॥

जो निबिघ्न पंथ निबंहीं । सो कैवल्य परम - पद लहई ॥

अति कुलंभ, कैवल्य परम-पद । संत-पुरान-निगम-आगम बद ॥

राम भजत सोइ मुकुति गोसाईं ! अनइच्छित आवइ बरिआई ॥

जिमि थल-बिनु जल रहि न सकाई । कोटि भांति कोउ करै उपाई ॥

क्षमास्तोषवातेन शीतलं विदधीत तत् । स्थिरमेकत्र कुर्यात् तद् योक्त्वा शमदमो दधि ॥
विचारो मन्थदण्डोऽस्ति स्थितं तन्मुदिताघटे दमोऽस्ति स्तम्भआधारो रज्जुः सत्या शुभा च वाक् ॥
ततो निर्मथ्य गृह्णीयान्नवनीतं समुद्धृतम् । विमलं सुन्दरं पूतं परं वैराग्यरूपकम् ॥

योगाग्निमादीप्य शुभाशुभात्मकर्मेन्धनं सम्परियोज्य तस्मिन् ।

यदा भवेद् मसम सप्तत्वकिट्टं प्रशीतयेज् ज्ञानघृतं सुमत्या ॥ ११७ (क) ॥

विज्ञानधीस्तद् विशदस्वरूपयुक्तं ततो ज्ञानघृतं सुलभ्य ।

प्रपूर्य पात्रं हृदयं निदध्यान् निर्माय साम्याश्रयमत्र गाढम् ॥ ११७ (ख) ॥

निष्कास्य चावस्थगुणत्रयात्मकार्पासतस्तुर्यतदात्मतूलम् ।

विधाय तन्निर्मलरूपयुक्तं कुर्वीत वर्ति सुदृढां ततश्च ॥ ११७ (ग) ॥

विदध्यात् प्रदीप्तं प्रदीपं विबोधस्वरूपं त्वदोरोतितो दीप्तिराशिम् ।

गता एव पार्श्वे यदीये सप्तेऽपि पतङ्गा मदाद्याः प्रदग्धा भवेयुः ॥ ११७ (घ) ॥

सोऽहमस्मीति या वृत्तिरखण्डाकारधारिणी । सैव दीपशिखाऽतीव प्रचण्डाकारिका स्थिता ॥
यदात्मानुभवानन्दप्रकाशः प्रसृतो भवेत् । तदा संसारस्य मूलं भेदभ्रान्तिर्विनश्यति ॥
मोहादिप्रबलाकाराविद्याकोटुम्बिकोद्भवः । अपाररूपवानन्धकारोऽपि व्रजति क्षयम् ॥
तदात्मानुभवस्याप्त्वा प्रकाशं सैव शेमुपी । संस्रंसयति तं ग्रन्थिमुपविश्य हृदालये ॥
यदि संस्रंसयितुं ग्रन्थिं तं सा शक्ता भवेन्मतिः । अयं जीवो भवेत् तर्हि कृतार्थत्वेन संयुतः ॥
संस्रंसमानं परिज्ञाय तं ग्रन्थिं हे खगाधिप ! करोति विविधाकारान् विघ्नान् माया तदन्तरे ॥
ऋद्धीः सिद्धीश्च बहुलाः सा प्रेरयति बान्धव ! ताः समागत्य शेमुख्ये लोभं कुर्वन्ति दर्शितम् ॥
ता यान्ति जीवं निकषा कृत्वा बलकलोपधीन् । दशावातेन कुर्वन्ति दीपं निर्वापितं तथा ॥
यदि स्याद् धिषणातीवचतुरत्वसमन्विता । अहितास्तर्हि ता ज्ञात्वा नालोकयति तत्तनुम् ॥
इत्थं यदि न तद्विघ्नैर्धिषणा बाधिता भवेत् । तर्हि विघ्नान् प्रकुर्वन्ति भूयोऽपि त्रिविक्रमः ॥
वर्तन्त इन्द्रियद्वारगवाक्षा नैकरूपिणः । तेषु तेषु निजं स्थानं कृत्वाऽऽसीना दिविक्रमः ॥
यदैव ते समायान्तं पश्यन्ति विषयानिलम् । उद्धाटितं विदधते क्वाटं हठपूर्वकम् ॥
यदैव सोऽनिलो याति हृदयात्मनिकेतनम् । निर्वाप्यते तदैवैष विज्ञानमयदीपकः ॥
ग्रन्थिनं संसितो जातः प्रकाशोऽपि क्षयं गतः । मनीषा विकला जाता विषयात्मसमीरणात् ॥
इन्द्रियेभ्यस्तदीशेभ्यो न ज्ञानमभिरोचते । यतो विषयभोगेषु तेषां प्रीतिः सदा स्थिता ॥
विषयात्मसमीरेण विक्षिप्ता विहिता मतिः । तद् भूयो ज्ञानदीपं तं कस्तथैव प्रदीपयेत् ॥

ततः पुनर्नैकविधान् भवस्य ष्लेशानवाप्नोति शरीरधारी ।

माया हरैरस्त्यति दुस्तरा तत्र तीर्यते सा सहजं खगेश ! ॥ ११८ (क) ॥

विवेक आस्ते कठिनोऽभिभाष्ये प्रबोधकर्मण्यथ साधने च ।

घृणाक्षरन्यायसमं भवेच्चेत् तत्रापि विघ्ना बहवो भवन्ति ॥ ११८ (ख) ॥

ज्ञानस्य सरणिधारा वर्तते खड्गसश्रया । अस्यां पाते विलम्बो न जायते हे खगाधिप ! ॥
इमां निर्वाहयति यः सरणिं विघ्नवर्जितम् । स एव जीवो लभते कैवल्यं परमं पदम् ॥
वर्तते दुर्लभतमं कैवल्यं परमं पदम् । इत्थं वदन्ति निगमागमव्यासोक्तिसाधवः ॥
सापि मुक्तिरक्षीशान ! भजनाद् राघवेशितुः । अनिच्छाविषयाप्येति सबलावजिताकृतिः ॥
यथा स्थातुं न शक्नोति क्वापि वारिस्थलं विना । कोटीष्वथ प्रयत्नानां विहितास्वपि केनचित् ॥

तथा मोच्छ-सुख, सुनु खगराई ! । रहि न सकइ हरि-भगति बिहाई ॥
 अस बिचारि हरि-भगत सयाने । मुक्ति निरादर, भगति लुभाने ॥
 भगति करत बिनु जतन-प्रयासा । संसृति - मूल अबिद्या नासा ॥
 भोजन करिअ तृप्ति-हित लागी । जिमि सो असन पचवै जठरागी ॥
 असि हरि-भगति सुगम सुखदाई । को अस मूढ़, न जाहि सोहाई ? ॥

दो०—सेवक-सेव्य-भाव-बिनु, भव न तरिअ, उरगारि ! ।

भजहु राम-पद-पंकज, अस सिद्धांत बिचारि ॥ ११९ (क) ॥

जो चेतन कहै जड़ करइ, जड़हि करइ चैतन्य ।

अस समर्थ रघुनाथकहि, भजहि जीव, ते धन्य ॥ ११९ (ख) ॥

कहेउँ ग्यान-सिद्धांत बुझाई । सुनहु भगति-मनि कै प्रभुताई ॥
 राम - भगति चिंतामनि सुंदर । बसइ, गरुड़ ! जाके उर-अंतर ॥
 परम प्रकास - रूप दिन - राती । नहि कछु चहिअ दिआ-धूत-बाती ॥
 मोह-दरिद्र निकट नहि आवा । लोभ-बात नहि ताहि बुझावा ॥
 प्रबल अबिद्या-तम मिटि जाई । हारिह सकल सलभ-समुदाई ॥
 खल कामादि निकट नहि जाहीं । बसइ भगति जाके उर माहीं ॥
 गरल सुधासम, अरि हित होई । तेहि मनि-बिनु, सुख पाव न कोई ॥
 व्यापहि मानस - रोग न भारी । जिन्ह के बस सब जीव दुखारी ॥
 राम-भगति-मनि उर-बस जाके । दुख-लवलेस न सपनेहुं ताके ॥
 चतुर-सिरोमनि तेइ जग माहीं । जे मनि-लागि सुजतन कराहीं ॥
 सो मनि जदपि प्रगट जग अहई । राम-कृपा-बिनु नहि कोउ लहई ॥
 सुगम उपाय पाइवे केरे । नर हतभाग्य देहि भटभरे ॥
 पावन पबंत वेद - पुराना । राम - कथा रुचिराकर नाना ॥
 मर्मो सज्जन, सुमति-कुदारी । ग्यान-बिराग-नयन, उरगारी ! ॥
 भाव-सहित खोजइ जो प्राणी । पाव भगति-मनि सब-सुख-खानी ॥
 मोरें मन, प्रभु ! अस बिस्वासा । राम ते अधिक, राम कर दासा ॥
 राम सिंधु, घन सज्जन धीरा । चंदन-तरु हरि, संत समीरा ॥
 सब कर फल हरि-भगति सुहाई । सो बिनु संत न काहुं पाई ॥
 अस बिचारि जोइ कर सतसंगा । राम-भगति तेहि सुलभ बिहंगा ॥

दो०—ब्रह्म पयोनिधि, मंदर, ग्यान, संत सुर आहि ।

कथा-सुधा मथि काढ़िह, भगति-मधुरता जाहि ॥ १२० (क) ॥

बिरति चर्म, असि ग्यान, मद, -लोभ-मोह रिपु मारि ।

जय पाइअ सो हरि-भगति, देखु खगेस ! बिचारि ॥ १२० (ख) ॥

पुनि सप्रेम बोलेउ खगराऊ । जौ कृपाल ! मोहि ऊपर भाऊ ॥
 नाथ ! मोहि निज सेवक जानी । सप्त प्रश्न मम कहहु बखानी ॥
 प्रथमहि कहहु, नाथ ! मतिधीरा ! । सब ते दुर्लभ कवन सरीरा ? ॥
 बड़ दुख कवन, कवन सुख भारी ? । सीउ संछेपहि कहहु बिचारी ॥
 संत - असंत - मरम तुम्ह जानहु । तिन्ह कर सहज सुभाव बखानहु ॥
 कवन पुन्य श्रुति-बिदित बिसाला ? । कहहु, कवन अथ परम कराला ? ॥

तथा मोक्षसुखं नाथ खगानां शृणुताद् भवान् । स्यात्तुं शक्नोति न त्यक्त्वा भक्तिं रघुकुलेशितुः ॥
इत्थं विचार्य चतुरा भक्ता रघुकुलेशितुः । भक्तिप्रलोभिताः सन्तो मुक्तिं कुर्वन्त्यनादताम् ॥
तद्भक्तौ क्रियमाणायां विना यत्नप्रयासकौ । संसृतेर्मूलमज्ञानं श्रयति ध्वंसकर्मात् ॥
यथा तृप्तेनिमित्तेन भोजनं प्रविधीयते । भुक्तं तत् पाचयत्यग्निरोदयोऽस्मच्छमं विना ॥
इत्थं स्वयं सौख्यदात्री सुगमा भक्तिरीशितुः । न रोचेतद्दृशः कोऽस्ति मूढत्वेन युतो नरः ॥

भवो विना सेव्यकसेवकत्वं शक्यो न तत् भुजगाभिधातिन् ! ।

समर्च्यतां रामपदाब्जयुग्मं सिद्धान्तमेनं प्रविचार्य तस्मात् ॥ ११९ (क) ॥

यश्चेतनं जाड्ययुतं करोति जडञ्च चेतन्यसमेततावत् ।

संशक्तमित्थं रघुनायकं ये भजन्ति जीवा सफलास्त एव ॥ ११९ (ख) ॥

इत्थं ज्ञानस्य सिद्धान्तं प्रतिपादितवानहम् । शृणोत्विदानीं माहात्म्यं भक्तिरूपमणेश्वरान् ॥
रामस्य भवती रुचिररूपश्चिन्तामणिः स्थिता । सा यस्य हृदयस्यान्तर्वस्युरगशात्रव ! ॥
स जायतेऽति प्रकाशमयरूपो दिवानिशम् । तस्मै नापेक्षितं किञ्चित् प्रदोषघृतवर्तिषु ॥
मोहरूपं दरिद्रत्वं नागच्छति तदन्तिकम् । न निर्वापयितुं शक्तस्तं लोभात्मा समीरणः ॥
अज्ञानात्मातिबलवत्तमो याति क्षयं ततः । सर्वः पराजीयते च मदादिशलभव्रजः ॥
न व्रजन्ति खलाः कामप्रमुखास्तस्य सन्निधिम् । करोति वसतिं भक्तिर्मानसे यस्य देहिनः ॥
विषं सुधासमं तस्मै शत्रुमिदञ्च जायते । सुखं कश्चिदवाप्नोति न तेन मणिना विना ॥
न व्याप्नुवन्ति तं रोगा मानसास्ते भयङ्कराः । येषां वशाः समे जीवा जायन्ते दुःखसंयुताः ॥
रामभक्तिमणिर्यस्य मानसे कुरुते स्थितिम् । सूक्ष्मोऽपि दुःखलेशो न तस्य स्वप्नेऽपि जायते ॥
त एव सन्ति चतुरशिरोरत्नानि भूतले । सुप्रयत्नान् विदधते ये भक्तिमणिलब्धये ॥
यद्यप्यसौ मणिलोके वर्तते सुप्रकाशितः । तथाप्याप्नोति तं कोऽपि न रामस्य कृपां विना ॥
उपायाः सन्ति सुगमास्तन्मणिप्राप्तिकारकाः । हृतभाग्या नराः किन्तु कुर्वन्ते तांस्तिरस्कृतान् ॥
वेदास्तथा पुराणानि पावनाः पृथिवीधराः । श्रीरामस्य कथास्तेषु बहवो रुचिराकराः ॥
साधवस्तद्ग्रहस्यज्ञाः सुमनीषा खनिव्रकम् । ज्ञानं वैराग्यमित्येते नयने भुजगाहित ! ॥
प्रेम्णा समेतं यो देहि कुरुते तस्य मार्गणम् । स भक्तिमणिमाप्नोति तं समग्रसुखाकरम् ॥
प्रभो ! मदीये हृदये आस्ते विश्वास ईदृशः । यद् वर्ततेऽधिको रामादपि रामस्य सेवकः ॥
रामोऽस्ति सागरो मेघाः सज्जना धैर्यसंयुताः । हरिस्तद्वचनस्य सन्तो वातस्वरूपिणः ॥
सकलानां साधनानां फलं भक्तिः शुभा हरेः । सतो विना न सम्प्राप्ता सा केनापि शरीरिणा ॥
इत्थं विचार्य साधूनां सङ्गतिं विदधाति यः । सुलभा वर्तते तस्मै भवती रामस्य हे खग ! ॥

वेदाः पयोधिर्मथनाग्निरास्ते ज्ञानं तथा साधव आदितेयाः ।

निर्मथ्य कुर्वन्ति बहिर्गतां ये कथासुधां भक्तिरसोऽस्ति यस्याम् ॥ १२० (क) ॥

ज्ञानासिनाऽरीन् मदलोभमोहान् हत्वा विरक्त्या फलकेन युक्ता ।

प्राप्नोति या सञ्जयमीशभक्तिः सेतीक्षतां सम्प्रविचार्य दीश ! ॥ १२० (ख) ॥

अब्रवीत् प्रेमसंयुक्तं पुनर्विहगनायकः । यत्कृपालो ! मयि स्नेहो वर्तते भवतो यदि ॥
अहो प्रभो ! तर्हि नैजं सेवकं परिबुध्य माम् । उत्तरैर्योजयतु मे प्रश्नान् सप्त सवर्णनम् ॥
प्रथमं वदतान्नाथ ! हे धीरमतिसंयुत ! । सकलापेक्षया देहः को दुर्लभतमः स्थितः ॥
किं सर्वतोऽधिकं दुःखं किं सुखं सर्वतोऽधिकम् । विचार्य तदपि ब्रूतां भवान् सङ्क्षेपपूर्वकम् ॥
जानाति मर्मं साधूनामसाधूनां तथा भवान् । स्वभावं सहजं तेषां प्रतिपादयतात् ततः ॥
प्रसिद्धं सर्ववेदेषु किं पुण्यं सर्वतोऽधिकम् । वदतात् किमर्थं तद् यत् करालं सर्वतोऽधिकम् ॥

मानस-रोग कहहु समुझाई । तुम्ह सबंग्य, कृपा अधिकाई ॥
तात ! सुनहु सादर अति प्रीती । मैं संछेप कहउँ यह नीती ॥
नर-तन-सम नहि कवनिउ देही । जीव चराचर जाचत तेही ॥
नरक - स्वर्ग - अपवर्ग - निसेनी । ग्यान-बिराग-भगति-सुभ-देनी ॥
सो तनु धरि, हरि भर्जहि न जे नर । होहि बिषय-रत मंद मंदतर ॥
काँच-किरिच बदलें ते लेहीं । कर ते डारि परस-मनि देहीं ॥
नहि दरिद्र-सम दुख जग माहीं । संत-मिलन-सम सुख जग नाहीं ॥
पर-उपकार बचन-मन-काया । संत सहज सुभाउ, खगराया ! ॥
संत सहहि दुख पर-हित लागी । परदुख-हेतु असंत अभागी ॥
भूर्ज-तरु-सम संत कृपाला । पर-हित निति सह बिपति बिसाला ॥
सन-इव खल पर-बंधन करई । खाल कढ़ाई, बिपति सहि मरई ॥
खल बिनु-स्वारथ पर-अपकारी । अहि-मूषक-इव, सुनु उरगारी ! ॥
पर संपदा बिनासि नसाहीं । जिमिससि हति, हिम-उपल बिलाहीं ॥
दुष्ट-उदय जग आरति-हेतू । जथा प्रसिद्ध अधम ग्रह केतू ॥
संत-उदय संतत सुखकारी । बिस्व-सुखद, जिमि इंदु-तमारी ॥
परम धर्म, श्रुति-बिदित अहिसा । पर-निंदा-सम अध न गरीसा ॥
हर-गुर-निंदक दादुर होई । जन्म सहस्र पाव तन सोई ॥
द्विज-निंदक बहु नरक भोग करि । जग जनमइ बायस-सरीर धरि ॥
सुर-श्रुति-निंदक जे अभिमानी । रौरव नरक परहि ते प्राणी ॥
होहि उलूक संत-निंदा-रत । मोह-निसा-प्रिय, ग्यान-भानु-गत ॥
सब कै निंदा जे जड़ करहीं । ते चमगादुर होइ अवतरहीं ॥
सुनहु तात ! अब मानस रोगा । जिन्ह ते दुख पावहि सब लोगा ॥
मोह, सकल व्याधिन्ह कर मूला । तिन्ह ते पुनि उपजहि बहु सूला ॥
काम बात, कफ लोभ अपारा । क्रोध पित्त, नित छाती जारा ॥
प्रीति करहि जौ तीनिउ भाई । उपजइ सन्यपात दुखदाई ॥
बिषय मनोरथ दुर्गम नाना । ते सब सूल, नाम को जाना ॥
ममता दादु, कंडु इरषाई । हरष-बिषाद गरह बहुताई ॥
पर-सुख देखि, जरनि सोइ छई । कुष्ट दुष्टता, मन-कुटिलई ॥
अहंकार अति दुखद डमरुआ । दंभ-कपट-मद-मान नेहरुआ ॥
तृप्ता उदरवृद्धि अति भारी । त्रिबिधि ईषना तरुन तिजारी ॥
जुग-बिधि उबर मत्सर-अबिबेका । कहँ लगि कहीं कुरोग अनेका ॥

बो०—एक व्याधि-बस नर मरहि, ए असाधि बहु व्याधि ।

पीड़िह संतत जीव कहूँ, सो किमि लहै समाधि ? ॥ १२१ (क) ॥

नेम, धर्म, आचार, तप, ग्यान, जग्य, जप, दान ।

भेषज पुनि कोटिन्ह नहि, रोग जाहि, हरिजान ! ॥ १२१ (ख) ॥

अहि बिधि, सकल जीव जग रोगी । सोक-हरष-भय-प्रीति-बियोगी ॥
मानस-रोग कछुक मैं गाए । हहि सब कैं, लखि बिरलेन्ह पाए ॥
जाने ते छीजहि कछु पापी । नास न पावहि जन-परितापी ॥
बिषय-कुपथ्य पाइ, अंकुरे । मुनिहु हृदय, का नर बापुरे ॥

वदतान्मानसान् रोगान् मां प्रबोधनपूर्वकम् । भवान् सर्वज्ञोऽनुकम्पा महती भवतो मयि ॥
 सोऽब्रूत तात ! शृणुतादतिप्रेमादरान्वितम् । अहं नीतिमिमां वच्मि सङ्क्षेपेण समन्वितम् ॥
 मनुष्यदेहसदृशः कोऽपि देहो न विद्यते । सर्वे चराचरा जीवाः कुर्वन्ते तस्य पाचनाम् ॥
 स्वर्गनारकमोक्षाणामयमास्तेऽधिरोहिणी । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां मङ्गलानां प्रदायकः ॥
 तमेतं देहमाप्त्वापि हरिं नार्चन्ति ये नराः । नीचातिनीचविषयभोगरक्ता भवन्ति च ॥
 ते काचखण्डान् गृह्णन्ति नराः स्पर्शमणिं प्रति । कुर्वन्ति सम्परित्यक्तं करात् स्पर्शमणितथा ॥
 न लोके वर्तते दुःखं दारिद्र्येण समं परम् । सुखं न वर्तते लोके साधुसङ्गमसन्निभम् ॥
 परोपकारो मनसा शरीरेण तथा गिरा । सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति सतां हे खगनायक ! ॥
 सन्तः सहन्ते दुःखानि परदुःखनिमित्ततः । असन्तो भाग्यरहिताः परदुःखनिमित्ततः ॥
 सन्तः कृपालवो भूर्जपृथिवीरुहसन्निभाः । तीव्रापदः सहन्तेऽन्यकल्याणाय निरन्तरम् ॥
 बन्धनं कुर्वन्तेऽन्येषां दुर्जनाः शणसन्निभम् । स्वचर्मोच्छेद्य विपदः सोढ्वा गच्छन्ति पञ्चताम् ॥
 खला भवन्ति स्वार्थेन विनान्यस्यापकारकाः । भुजङ्गमूषकनिभं शृणुतादुरगाहित ! ॥
 जायन्ते ते स्वयं नष्टा नाशयित्वान्यसम्पदम् । यथा सस्यं नाशयित्वा नाशं यान्ति हिमोपलाः ॥
 आर्तेनिमित्तं संसारे वर्तते दुर्जनोदयः । यथा प्रसिद्धनीचात्मकेत्वभिख्यग्रहोदयः ॥
 सुखस्य कारको नित्यं वर्तते सज्जनोदयः । यथा विश्वस्य सुखदः सुधांशुतपनोदयः ॥
 'अहिंसा परमो धर्मः' सर्ववेदप्रथान्वितः । परनिन्दाप्रतीकाशं महत् पापं न विद्यते ॥
 गिरीशाचार्यनिन्दायाः कर्ता भवति दर्दुरः । सहस्रजन्मपर्यन्तं तामैव लभते तनुम् ॥
 विप्राणां निन्दको भुक्त्वा नाना निरययातनाः । शरीरं बलिपुष्टस्य गूहीत्वा लभते जनुम् ॥
 निन्दन्ति ये सुरान् वेदानपि गर्वसमन्विताः । पतन्ति ते रौरवाख्ये नरके तनुधारिणः ॥
 रताः सज्जननिन्दायां दिवाभीता भवन्ति ते । मोहरात्रिः प्रिया येभ्यो गतो ज्ञानदिवाकरः ॥
 निन्दां कुर्वन्ति सर्वेषामपि ये जडतान्विताः । जायन्तेऽजिनपत्त्रायाः शरीरं परिगृह्य ते ॥
 शृणोतु मानसान् रोगान् भवान् हे तात ! सम्प्रति । येभ्यो लभन्ते दुःखानि देहिनः सकला अपि ॥
 रोगाणां सर्वरूपाणां मूलं मोहोऽस्ति संस्थितः । भवन्ति तेभ्य उत्पन्नाः शूला बहुविधाः पुनः ॥
 कामो वातो लोभ आस्ते कफः पारिवर्जितः । करोति हृदयं दग्धं कोपः पित्तं निरन्तरम् ॥
 यद्येते प्रीतिसंयुक्ता भवन्ति भ्रातरस्तनयः । प्रजायते सन्निपातस्तर्हि दुःखस्य दायकः ॥
 ये सन्ति दुर्गमा नाना विषयाणां मनोरथाः । समेऽपि ते सन्ति शूलास्तेषां नामानि वेत्ति कः ॥
 ममता दहुरोगोऽस्ति चेष्या कण्डुस्वरूपिका । हर्षो विषादश्चेत्येते कण्ठरुग्बहुतात्मकैः ॥
 दाहो योऽन्यसुखं वीक्ष्य स एवास्ति क्षयामयः । दुष्टत्वं मनसो वक्रभावश्च शिवन्नरुक् स्थिता ॥
 अहङ्कारो महादुःखदायको ग्रन्थिजामयः । कपटो मदमानो सदम्भो नाडीरुगात्मकाः ॥
 तृष्णा जठरवृद्धयारमा रोगोऽस्ति परमो महान् । त्रिविधा ईषणा नूत्नास्त्रिजारीनामिका रुजः ॥
 अविवेको मत्सरश्च प्रकारद्वयवाञ्छ्वरः । कियत्पर्यन्तमित्येतान् कुरोगान् निगदान्यहम् ॥

एकस्य रोगस्य वशा स्त्रियन्ते नरा असाध्या विविधा इमे तु ।

जीवान् सवन्ते परिपीडयन्ति तदाप्नुयादेष कथं समाधिम् ॥ १२१ (क) ॥

साचारधर्मो नियमाः सयज्ञा ज्ञानं तपोदानजपप्रधानम् ।

संषज्यमास्ते बहुकोटिसङ्ख्यं तेनोक्तारोगास्तु न यान्त्ययान् ॥ १२१ (ख) ॥

रीत्यानया समे जीवा लोके सन्त्यामयान्विताः । शोकहर्षभयप्रीतिवियोगव्यथितास्तथा ॥
 केचित् प्रवर्णिता इत्थमामया मानसा मया । सर्वेष्वपि स्थितास्त्वेताञ्जानन्ति विरला जनाः ॥
 ज्ञाताः सन्त इमे पापाः क्षीयन्ते किञ्चिदामयाः । जनसन्तापिनः किन्तु नाशं यान्ति न सर्वथा ॥
 कुपथ्यं विषयं प्राप्य भवन्त्यङ्कुरिता इमे । मुनीनामपि हृत्पूर्वो पुरः के पामरा जनाः ॥

राम - कृपा नासहि सब रोगा । जौं ओहि भाँति बनै संजोगा ॥
 सदगुर बैद, बचन बिस्वासा । संजम यह, न बिषय कै आसा ॥
 रघुपति - भगति सजीवन - मूरी । अनूपान, श्रद्धा मति पूरी ॥
 ओहि बिधि भलैहि सो रोग नसाहीं । नाहि त जतन कोटि नहि जाहीं ॥
 जानिअ तब मन बिरज, गोसाईं ! । जब उर बल बिराग अधिकाई ॥
 सुमति-छुधा बाढ़इ नित नई । बिषय - आस दुर्बलता गई ॥
 बिमल-ग्यान-जल जब सो नहाई । तब रह राम-भगति उर छाई ॥
 सिव-अज सुक-सनकादिक-नारद । जे मुनि ब्रह्म-बिचार-बिसारद ॥
 सब कर मत, खगनायक ! एहा । करिअ राम - पद - पंकज नेहा ॥
 श्रुति - पुरान सब ग्रंथ कहाहीं । रघुपति-भगति-बिना सुख नाहीं ॥
 कमठ - पीठ जामहि बरु बारा । बंध्या-सुत बरु काहुहि मारा ॥
 फूलहि नभ बरु बहुबिधि फूला । जीव न लह सुख हरि-प्रतिकूला ॥
 तृषा जाइ बरु मृगजल - पाना । बरु जामहि सस-सीस बिषाना ॥
 अंधकार बरु रबिहि नसावै । राम-बिमुख, न जीव सुख पावै ॥
 हिम ते अनल प्रगट बरु होई । बिमुख-राम, सुख पाव न कोई ॥

दो०—बारि मथैं घृत होइ बरु, सिकता ते बरु तेल ।

बिनु-हरि-भजन न भव तरिअ, यह सिद्धांत अपेल ॥ १२२ (क) ॥

मसकहि करइ बिरचि, प्रभु, अजहि मसक ते हीन ।

अस बिचारि, तजि संसय, रामहि भजहि प्रवीन ॥ १२२ (ख) ॥

श्लोक—विनिश्चितं वदामि ते, न अन्यथा वचांसि मे ।

हरि नरा भजन्ति येऽतिदुस्तरं तरन्ति ते ॥ १२२ (ग) ॥

कहेउँ, नाथ ! हरि-चरित अनूपा । व्यास-समास स्वमति-अनुरूपा ॥
 श्रुति-सिद्धांत इहइ उरगारी ! । राम भजिअ, सब काज बिसारी ॥
 प्रभु रघुपति तजि, सेइअ काही । मोहि-से सठ पर ममता जाही ॥
 तुम्ह बिग्यारूप, नहि मोहा । नाथ ! कीन्हि मो पर अति छोहा ॥
 पूछिहु राम - कथा अति पावनि । सुक-सनकादि-संभु-मन-भावनि ॥
 सत - संगति दुर्लभ संसारा । निमिषदंड - भरि एकउ बारा ॥
 देखु गरुड़ ! निज हृदय बिचारी । मैं रघुबीर - भजन - अधिकारी ॥
 सकुनाधम, सब भाँति अपावन । प्रभु मोहि कीन्ह बिदित जगपावन ॥

दो०—आजु धन्य, मैं धन्य अति, जद्यपि सब बिधि हीन ।

निज जन जानि, राम मोहि, संत-समागम दीन ॥ १२३ (क) ॥

नाथ ! जयामति भाषेउँ, राखेउँ नहि कछु गोइ ।

चरित - सिंधु - रघुनायक, याह कि पावइ कोइ ? ॥ १२३ (ख) ॥

सुमिरि राम के गुन-गन नाना । पुनि-पुनि हरष भुंछि सुजाना ॥
 महिमा निगम नेति करि गाई । अतुलित बल-प्रताप प्रभुताई ॥
 सिव-अज-पूज्य चरन - रघुराई । मो पर कृपा परम मृदुलाई ॥
 अस सुभाउ कहूँ सुनउँ न देखउँ । केहि खगेस ! रघुपति-सम लेखउँ ॥

यदि रामस्य कृपया भवेत् संयोग ईदृशः । तर्हि नाशं ब्रजन्त्येत आमयाः सकला अपि ॥
सद्गुरोर्भिषजो वाचि विश्वासः स्थितिमाप्नुयात् । विषयाशा भवेन्नेति संयमः स्थितिमाप्नुयात् ॥
भवती रघुपतेरस्ति मूलं सञ्जीवनात्मकम् । श्रद्धापूर्णा तथा बुद्धिरनुपानं स्थिति श्रितम् ॥
संयोगेनेदृशेनैव रोगा नश्यन्ति नाम ते । अन्यथा यत्कोट्यापि न विनाशं ब्रजन्ति ते ॥
तदा मनो विजानीयात्त्रीरोगं प्रभृतायुत ! । यदा चित्ते विरागित्वबलं वृद्धिमवाप्नुयात् ॥
वृद्धि गच्छेन्नित्यनूत्ना क्षुत् सुबुद्धिस्वरूपिणी । नश्येत्तथा दुर्बलता विषयाशास्वरूपिणी ॥
नीरुद्धमना यदा स्नाति सोऽमलज्ञानवारिणि । रामभक्तिस्तस्य चित्तं तदा व्याप्ता प्रजायते ॥
गङ्गाधरोऽब्जजशुकौ नारदः सनकादयः । येऽन्ये च मुनयो ब्रह्मसञ्चिन्तनविशारदाः ॥
तेषां समेषामप्यास्ते मतमेतत् खगाधिप ! । यत् स्नेहः संविधातव्यो रामस्य पदपद्मयोः ॥
वदन्ति श्रुतयो व्यासगिरो ग्रन्थास्तथा समे । विना भक्ति रघुपतेनं लभ्यं वर्तते सुखम् ॥
पृष्ठे कदाचित् कर्मस्य केशानामुद्गमो भवेत् । बन्ध्यासुतोऽपि कमपि कामं हन्या च्छरीरिणम् ॥
कामं कदाचित् फुल्लानि स्युर्नाना कुसुमानि खे । किन्तु जीवो रमाधीशाद् विमुखो नाप्नुयात् सुखम् ॥
मृगाम्भसोऽपि पानेन कदाचित् तृड् लय ब्रजेत् । कामं कदाचिच्छनकके जायेतां विषाणके ॥
कदाचिदन्धकारोऽपि कुर्याद् भानुं विनाशितम् । परन्तु विमुखो रामाज् जीवो न सुखमाप्नुयात् ॥
कामं भवेत् प्रकटितः कदाचिदनलो हिमात् । परन्तु विमुखो रामान्न कोऽपि सुखमाप्नुयात् ॥

कामं घृतं स्यात् सलिलामिमन्यात् तैलञ्च कामं सिकतामिमन्यात् ।
भवो न तीर्येत विनेशभक्ति सिद्धान्त एषोऽस्त्यविखण्डनीयः ॥ १२२ (क) ॥
प्रभुविधत्ते मशकं विरञ्चि विधि विधत्ते मशकाच्च हीनम् ।
द्वयं विचार्य प्रविहाय शङ्का भजन्ति रामं पुरुषाः प्रवीणाः ॥ १२२ (ख) ॥
विनिश्चितं वदाम्यहं न सन्ति मे निरोऽन्यथा ।
हरिं नरा भजन्ति ये सुदुस्तरं तरन्ति ते ॥ १२२ (ग) ॥

नाथ ! सादृश्यरहितं हरेश्चरितमब्रवम् । अनुसृत्य निजं प्रज्ञां समासव्याससंयुतम् ॥
अयमेवास्ति वेदानां सिद्धान्त उरगाहित ! । यत् सर्वं कर्म विस्मृत्य सेवनीयो रघूत्तमः ॥
प्रभुं रघुपतिं त्यक्त्वा सेवनीयोऽस्ति कः परः । ममता वर्तते यस्य मादृशे शठतायुते ॥
भवान् विज्ञानरूपोऽस्ति तन् मोहो भवतोऽस्ति न । हे नाथ ! कृतवानास्ते भवान् मयि परां कृपाम् ॥
यत् पृष्ठवान् भवान् रामकथामत्यन्तपावनाम् । शुकगरीशसनकप्रधानस्वान्तरोचनीम् ॥
वर्तते दुष्प्रापणीयो लोके सञ्जनसङ्गमः । निमेषसम्मितो दण्डसम्मितोऽप्येकदा तथा ॥
हे वीश ! हृदये स्वीये प्रविचार्यालोकताम् । वर्तेऽहमधिकारी किं भवते रघुकुलेशितुः ॥
शकुनेष्वधमः सर्वविधानैरस्म्यपावनः । मां लोकपावन इति प्रसिद्धं कृतवान् प्रभुः ॥

अद्यास्मि धन्योऽहपतीव धन्यो यद्यप्यशेषविधिभिः प्रहीणः ।
रामः परिज्ञाय निजं जनं सामदाय यतः साधुसमागमं मे ॥ १२३ (क) ॥
ययामति प्राब्रवमेतवीश ! निगूहितञ्च व्यदधां न किञ्चित् ।
सिन्धुश्चरितं रघुनाथकस्य शक्नोति ? लब्धुं तलमस्य कोऽपि ॥ १२३ (ख) ॥

नानाविधान् गुणगणान् स्मृत्वा रघुकुलेशितुः । सुबोधयुक्तो भ्रशुण्डिर्मुदितोऽभूत् पुनः पुनः ॥
सोऽवदद् यस्य महिमा वेदेनैतीति वर्णितः । अद्वितीयाः सन्ति यस्य प्रतापबलनाथताः ॥
यस्य रघ्वीशस्य पादौ शिवब्रह्मसमचितौ । तस्य मय्यनुकम्पास्ति मृदुता सर्वतोऽधिका ॥
न शृणोमीदृशं क्वापि स्वभावं लोकयेऽपि न । तत् कं रघुपतेस्तुल्यं गणयानि खगाधिप ! ॥

साधक, सिद्ध, विमुक्त, उदासी । कवि, कोविद, कृतग्र्य, संन्यासी ॥
जोगी, सूर, सुतापस, ग्यानी । धर्म-निरत, पंडित, बिग्यानी ॥
तरहि न बिनु सेएँ मम स्वामी । राम नमामि, नमामि, नमामी ॥
सरन गएँ मो-से अध-रासी । होहि सुद्ध, नमामि अबिनासी ॥

बो०—जासु नाम भव-भेषज, हरन घोर त्रय-सूल ।

सो कृपाल मोहि तो पर, सदा रहउ अनुकूल ॥ १२४ (क) ॥

सुनि भूसुंडि के बचन सुभ, देखि राम-पद-नेह ।

बोलेउ प्रेम-सहित गिरा, गरुड़ बिगत-संदेह ॥ १२४ (ख) ॥

मैं कृतकृत्य भयउँ तव बानी । सुनि रघुबीर-भगति-रस-सानी ॥
राम-चरन नूतन रति भई । माया-जनित बिपति सब गई ॥
मोह-जलधि बोहित तुम्ह भए । मो कहँ, नाथ ! बिबिध सुख दए ॥
मो पहिँ होइ न प्रति-उपकारा । बंदउँ तव पद, बारहि-बारा ॥
पूरन - काम, राम - अनुरागी । तुम्ह-सम तात ! न कोउ बड़भागी ॥
संत, बिटप, सरिता, गिरि, धरनी । पर-हित-हेतु सबन्ह कै करनी ॥
संत - हृदय नवनीत - समाना । कहा कबिन्ह, परि कहै न जाना ॥
निज परिताप द्रवइ नवनीता । पर-दुख द्रवहि संत सुपुनीता ॥
जीवन - जन्म सुफल मम भयऊ । तव प्रसाद, संसय सब गयऊ ॥
जानेहु सदा मोहि निज किकर । पुनि-पुनि, उमा ! कहइ बिहंगवर ॥

बो०—तासु चरन सिरु नाइ करि, प्रेम-सहित मतिधीर ।

गयउ गरुड़ बैकुंठ तब, हृदयें राखि रघुबीर ॥ १२५ (क) ॥

गिरिजा ! संत-समागम - सम, न लाभ कछु आन ।

बिनु-हरिकृपा न होइ सो, गावहि बेद-पुरान ॥ १२५ (ख) ॥

कहेउँ परम पुनीत इतिहासा । सुनत श्रवन, छूटहि भव-पासा ॥
प्रनत - कल्पतरु, करुना - पुंजा । उपजइ प्रीति राम - पद - कजा ॥
मन-क्रम-बचन-जनित अध जाई । सुनिहि जे कथा श्रवन-मन लाई ॥
तीर्थाटन - साधन - समुदाई । जोग - बिराग - ग्यान - निपुनाई ॥
नाना कर्म, धर्म, व्रत, दाना । संजम, दम, जप, तप, मख नाना ॥
भूत - दया, द्विज - गुर - सेवकाई । बिद्या, बिनय, बिबेक, बड़ाई ॥
जहँ लगि साधन बेद बखानी । सब कर फल हरि-भगति, भवानी ॥
सो रघुनाथ - भगति श्रुति गाई । राम - कृपाँ काहँ अँक पाई ॥

बो०—मुनि-बुल्लभ हरि-भगति, नर, पार्वहि बिनहि प्रयास ।

जे यह कथा निरंतर, सुनिहि मानि बिस्वास ॥ १२६ ॥

सोइ सबंग्य, गुनी, सोइ ग्याता । सोइ महि-मंडित, पंडित, दाता ॥
धर्म - परायन सोइ कुल-जाता । राम-चरन जाकर मन राता ॥
नीति-निपुन सोइ परम सयाना । श्रुति-सिद्धांत नीक तेहि जाना ॥
सोइ कवि-कोविद, सोइ रनघोरा । जो छल छाड़ि, भजइ रघुबीरा ॥

ये सन्ति साधकाः सिद्धाविमुक्तामध्यसंस्थिताः । कवयः कोविदाः कर्मज्ञातारो यतयस्तथा ॥
योगिनो ज्ञानिनः शौर्ययुक्ताः परमतापसाः । पण्डिता धर्मनिरता विज्ञानेन समन्विताः ॥
एतेषु केऽपि मे नाथमसेवित्वा तरन्ति न । तं नमामीदृशं रामं नमामि च नमाम्यहम् ॥
भरणं यस्य सम्प्राप्ता मादृशा अधराशयः । भवन्ति शुद्धास्तं नाशरहितं प्रणमाम्यहम् ॥

नामास्ति संसृत्यगदो यदीयं धोरात्मशूलत्रयनाशकञ्च ।

कृपामयः सोऽविरतं मयि स्तात् तथा भवत्पय्यनुकूलतावान् ॥ १२४ (क) ॥

भ्रूयुण्डिवाचं शुभदां निशम्य विलोक्य रामस्य पदोश्च हावम् ।

प्रायुङ्क्त वाचं प्रियतासमेतां विनष्टशङ्को विहगाधिनाथः ॥ १२४ (ख) ॥

कृतकृत्योऽस्मि सञ्जातः श्रुत्वा भावत्कभारतीम् । रघुभूपालसन्ताननाथभक्तिरसाप्लुताम् ॥
सञ्जाता मे रामपादविषया नूतना रतिः । सर्वा मायोत्पादिता मे विपत्तिविलयं गता ॥
तत्तुं मोहात्मजलधि मह्यं पोतो भवानभूत् । नाना सुखानि हे नाथ ! भवान् मह्यं प्रदत्तवान् ॥
मया प्रत्युपकारो न कर्तुं शक्यो भवत्कृते । भवदीयं पदद्वन्द्वं प्रणमामि पुनः पुनः ॥
भवानास्ते पूर्णकामो रामप्रेमसमन्वितः । न महाभाग्यवान् कोऽपि हे तात ! भवता समः ॥
सन्तो विटपिनो नद्यः पर्वता धरणी तथा । एषां समेषां कर्माणि सन्त्यन्यहितहेतवे ॥
नवनीतेन सद्दृशं वर्तते हृदयं सताम् । इत्यभाषन्त कवयो नाजानन् गदितुं परम् ॥
हैयङ्गवीनं ब्रवति स्वकीयपरितापतः । किन्तु ब्रवन्त्यन्यदीयाद् दुःखात् सन्तोऽतिपावनाः ॥
सुकले समजायेतां मदीये जन्मजीवने । भावत्केन प्रसादेन संशयः सकलो गतः ॥
मां विजानातु सततं स्वकीयं किङ्करं भवान् । इत्यब्रवीन्मुहुर्वीश इति वक्ति शिवः शिवाम् ॥

ततः पदोस्तस्य कमानमथ प्रेम्णा युतं धीरविद्या समेतः ।

वैकुण्ठलोकं समगात् खगेशो निधाय वित्ते रघुवंशवीरम् ॥ १२५ (क) ॥

गिरीशजे ! साधुसमागमेन समः परः कोऽपि न लाभ आस्ते ।

न जायते रामकुपां विना स वेदैः पुराणैरपि गीयतेऽवः ॥ १२५ (ख) ॥

इतिहासं परं पूतं त्वाममुं प्रोक्तवानहम् । कर्णाभ्यां श्रुत एवास्मिच्छिद्यते भवबन्धनम् ॥
प्रणतानां कल्पवृक्षे करुणापुञ्जरूपिणि । रामस्य पादकमलयुग्मे प्रीतिः प्रजायते ॥
तेषां पङ्काः क्षयं यान्ति मनोवाक्कर्मभिः कृताः । ये शृण्वन्ति कथामेतां योजयित्वा श्रुती मनः ॥
तीर्थाटनप्रधानानां साधनानां कदम्बकम् । योगे विरक्तो ज्ञाने च नैपुण्यपरियुक्तता ॥
नानाविधानि कर्माणि धर्मा दानव्रतानि च । जपस्तपो मखा नानाप्रकाराः संयमो दमः ॥
भूतानुकम्पा विप्राणां सेवकत्वं गुरोरपि । विद्या विनययुक्तत्वं तथा वृद्धिविवेकगा ॥
इत्थं यावत्साधनानि श्रुतयः समवर्णयन् । तेषां समेषामप्यास्ते फलं भक्तिर्हरेरुमे ॥
किन्तु तां श्रुतिसङ्गीतां भक्ति रघुकुलेशितुः । कोऽप्येक एव बहुषु रामस्य कृपयाऽऽप्तवान् ॥

भक्तिं हरेस्तापसदुर्लभां ते नरा विनाऽऽयासमवाप्नुवन्ति ।

विधाय विश्वासमिमां कथां ये स्वकर्णनां सन्ततमाचरन्ति ॥ १२६ ॥

स एव सकलज्ञोऽस्ति गुणवान् ज्ञानवानपि । स एव वर्तते भूमेर्भूषा दाता च पण्डितः ॥
स एव धर्मनिरतः सन्तानपरिरक्षकः । यस्य चित्तं रामपादयुगलप्रीतिसंयुतम् ॥
स एव नीतिनिपुणः स एव चतुरः परः । स एव श्रुतिसिद्धान्तं सम्यग्रूपेण बुद्धवान् ॥
स एव कोविदः कर्ता काव्यस्य रणधैर्यवान् । रघुवीरं भजति यः सम्परित्यज्य कैतवम् ॥

धन्य देस सो जहं सुरसरी । धन्य नारि पतिव्रत अनुसरी ॥
 धन्य सो भूपु, नीति जो करई । धन्य सो द्विज, निज धर्म न टरई ॥
 सो धन धन्य प्रथम गति जाकी । धन्य पुन्य-रत, मति सोइ पाकी ॥
 धन्य घरी सोइ, जब सतसंगा । धन्य जन्म द्विज-भगति अभंगा ॥

दो०—सो कुल धन्य, उमा ! सुनु, जगत-पूज्य, सुपुनीत ।

श्रीरघुबीर - परायन, जेहि नर उपज बिनीत ॥ १२७ ॥

मति - अनुरूप कथा मैं भाषी । जद्यपि प्रथम गुप्त करि राखी ॥
 तब मन प्रीति देखि अधिकारि । तब मैं रघुपति - कथा सुनाई ॥
 यह न कहिअ सठही, हठसीलहि । जो मन लाइ न सुन हरि-लीलहि ॥
 कहिअ न लोभहि, क्रोधिहि, कामिहि । जो न भजइ सचराचर-स्वामिहि ॥
 द्विज-द्रोहिहि न सुनाइअ कबहुँ । सुरपति-सरिस होइ नृप जबहुँ ॥
 राम-कथा के तेइ अधिकारी । जिन्हु कैं सत-संगति अति प्यारी ॥
 गुर-पद-प्रीति, नीति - रत जेई । द्विज - सेवक अधिकारी तेई ॥
 ता कहँ यह बिसेष सुखदाई । जाहि प्रानप्रिय श्रीरघुराई ॥

दो०—राम-चरन-रति जो चह, अथवा पद-निर्वाण ।

भाव-सहित सो यह कथा, करउ श्रवण-पुट पान ॥ १२८ ॥

राम-कथा, गिरिजा ! मैं बरनी । कलिमल-समनि, मनोमल-हरनी ॥
 संसृति - रोग सजीवन मूरी । राम-कथा गावहि श्रुति, सूरी ॥
 ओहि महँ रुचिर सप्त सोपाना । रघुपति - भगति केर पंथाना ॥
 अति हरि-कृपा जाहि पर होई । पाउ देइ ओहि मारग सोई ॥
 मन - कामना - सिद्धि नर पावा । जे यह कथा, कपट तजि, गावा ॥
 कहहि, सुनिहि, अनुमोदन करहीं । ते गोपद-इव भवनिधि तरहीं ॥
 सुनि सब कथा, हृदय अति भाई । गिरिजा बोली गिरा सुहाई ॥
 नाथ - कृपा, मम गत संदेहा । राम-चरन उपजेउ नव नेहा ॥

दो०—मैं कृतकृत्य भइउ अब, तव प्रसाद, बिस्वैस ! ।

उपजी राम - भगति बूढ़, बीते सकल कलेस ॥ १२९ ॥

यह सुभ संभु - उमा - संवादा । सुख - संपादन, समन - बिषादा ॥
 भव - भंजन, गंजन - संदेहा । जन-रंजन, सज्जन-प्रिय एहा ॥
 राम - उपासक जे जग माहीं । ओहि सम प्रिय तिन्हु कैं कछु नाहीं ॥
 रघुपति - कृपां जयामति गावा । मैं यह पावन चरित सुहावा ॥
 ओहि कलिकाल न साधन दूजा । जोग-जय - जप - तप-व्रत-पूजा ॥
 रामहि सुमिरिअ, गाइअ रामहि । संतत सुनिअ राम-गुन-भामहि ॥
 जासु पतितपावन बड़ बाना । गावहि कबि-श्रुति-संत-पुराना ॥
 ताहि भजहि, मन ! तजि कुटिलाई । राम भजैं, गति कोहि नहि पाई ? ॥

छं०—पाई न कोहि गति, पतित-पावन राम भजि, सुनु सठ मना ! ।

गनिका, अजामिल, व्याघ्र, गोध, गंजादि खल तारे घना ॥

स देशो वर्तते धन्यो यत्रास्ति सुरनिम्नगा । सा नारी वर्तते धन्या या पातिव्रत्यचारिणी ॥
महीपालो वर्तते स धन्यो न्यायं करोति यः । स विप्रो वर्तते धन्यः स्वधर्मं न जहाति यः ॥
तद् धनं वर्तते धन्यं यस्यास्ति प्रथमा गतिः । धन्या पक्वा च धिषणा सा पुण्यनिरतास्ति या ॥
आस्ते धन्या घटी सैव यस्यां स्यात् सत्समागमः । धन्या सैव जनिर्यस्यां विप्रभक्तिरखण्डिता ॥

उमे ! शृणु त्वं कुलमस्ति धन्यं तल्लोकपूज्यं परपावनञ्च ।

यस्मिन्नरो जन्म लभेत नम्रः श्रीराघवाधीशपरायणश्च ॥ १२७ ॥

इत्थं सम्प्रोक्तवानस्मि कथामेतां यथामति । यद्यप्यादौ गुप्तरूपां कृत्वेमां न्यदधामहम् ॥
यदा त्वदीये हृदये परां प्रीतिं व्यलोकयम् । अश्रावयं तदा तुभ्यं कथां रघुपतेरिमाम् ॥
शठेभ्यो हठशीलेभ्यस्तेभ्यश्चेयं न कथ्यताम् । येन शृण्वन्ति पद्मेणलीलां संयोज्य मानसम् ॥
लोभिभ्यः कोपयुक्तेभ्यः कामिभ्योऽपि न कथ्यताम् । तेभ्योऽपि नैव चिदचित्स्वामिनं न भजन्ति ये ॥
द्रुह्यते भूमिदेवेभ्यः श्रावणीया कदापि न । यद्यप्यसौ भवेद् देवराजतुल्यो महीपतिः ॥
त एव सन्ति पात्राणि कथाया राघवेशितुः । येभ्यः सङ्गः सज्जनानां वर्तते परमं प्रियः ॥
गुरुपादप्रीतियुक्ता ये च नीतिपरायणाः । विप्राणां सेवका ये च पात्राण्यस्यास्त एव तु ॥
तस्मै विशेषरूपेण सुखदेयं कथा स्थिता । श्रीराघवान्वयाधीशो यस्मै प्राणप्रियः स्थितः ॥

रामाङ्घ्रियुग्मे रतिभीहते यो निर्वाणरूपं पदमीहते वा ।

स प्रेमयुक्तं कुरुतात् कथाया अस्याः स्वकर्णात्मपुटेन पानम् ॥ १२८ ॥

अहं वर्णितवानस्मि कथां रामस्य शैलजे ! । कलिपापप्रशमनीं मनोमलविनीशिनीम् ॥
संसाररोगनाशाय मूलं सञ्जीवनात्मकम् । कथां रामस्य गायन्ति श्रुतयः सूरयस्तथा ॥
अस्यां सोपानानि सप्तरुचिराणि समासते । वर्तन्ते यानि पन्थानो भक्ते रघुकुलेशितुः ॥
यस्मिन् सञ्जायतेऽतीव कृपा पद्मालयापतेः । स एव निदध्यात्यस्मिन्नयने चरणी निजौ ॥
मनोरथानां सिद्धिं ते प्राप्तां कुर्वन्ति मानवाः । ये गायन्ति कथामेतां सम्परित्यज्य कैतवम् ॥
इमां वदन्ति शृण्वन्ति ये कुर्वन्त्यनुमोदिताम् । ते गोप्पदेन सदृशं तरन्ति भवसागरम् ॥
श्रुता कथेयं सकला तस्यै परमरोचत । प्रायुङ्क्त शोभनां वाचं सा ततः शैलराजजा ॥
नाथस्य कृपया नाशं गता मे संशयाः समे । रामस्य पादयोः स्नेहो नवीन उदजायत ॥

कृतार्पतां लब्धवती स्थिताहमेतहि विश्वेश ! भवत्प्रसादात् ।

बृढास्ति जाता मम रामभक्तिः क्लेशाः समग्रा अपि मे विनष्टाः ॥ १२९ ॥

संवादोऽयं शुभः शम्भुगिरिराजतनूजयोः । सुखसम्पादनः शोकविनाशनविधायकः ॥
भञ्जको भवबन्धस्य सन्देहानां प्रगञ्जनः । भक्तानां रञ्जकः साधुजनप्रेमसमाश्रयः ॥
लोके ये केऽपि वर्तन्ते सीताभर्तृरूपासकाः । एतत्तुल्यं प्रियं तेभ्यः किमप्यन्यन्न विद्यते ॥
अगायं रघुनाथस्य कृपयाऽहं यथामति । पावनं तस्य चरितमेतत् कान्तस्वरूपकम् ॥
विद्यते कलिकालेऽस्मिन्नापरं मुक्तिसाधनम् । योगयज्ञव्रततपोजपसम्पूजनादिकम् ॥
रामस्यैव स्मृतिः कार्या रामस्यैव प्रगायनम् । श्रवणीयश्च सततं रामस्यैव गुणव्रजः ॥
पतितानां पावनत्वं यत्प्रतिज्ञा महाकृतिः । इति गायन्ति सद्देवपुराणकवयः समे ॥
हे मनः! स्वां कुटिलतां सम्परित्यज्य तं भज । रामस्य भजनं कृत्वा गतिं सम्प्राप्तवान् न कः ॥

गतिं न कोऽस्ति लब्धवान् प्रसेध्य नीचपावनम् विदेहजापतिं त्विदं शृणु त्वमज्ञ ! मानस ! ।

असारयत् स योषितं विपण्यगामजामिलम् गजेन्द्रगृध्रलुब्धकप्रधानदुर्जनान् बहून् ॥

आमीर, जमन, किरात, खस, स्वपचादि, अति अधरूप जे ।
कहि नाम बारक तेऽपि पावन होहि, राम ! नमामि ते ! ॥ १ ॥

रघुवंस - भूषन - चरित यह, नर कहहि, सुनहि, जे गावहीं ।
कलिमल, मनोमल घोड़, बिनु-भ्रम, राम-धाम सिधावहीं ॥

सतपंच चौपाई मनोहर, जानि जो नर उर धरै ।

वारन अबिद्या - पंच - जनित बिकार श्रीरघुवर हरै ॥ २ ॥

सुंदर, सुजान, कृपानिधान, अनाथ पर कर प्रीति जो ।

सो एक राम, अकाम - हित, निर्वानप्रद - सम आन को ? ॥

जाकी कृपा लवलेस ते, भक्तिमंद तुलसीदासहू ।

पायो परम विश्रामु, राम - समान प्रभु नाहीं कहै ॥ ३ ॥

दो०—मो-सम दीन, न दीन-हित, तुम्ह-समान रघुबीर ! ।

अस बिचारि, रघुवंसमनि ! हरहु बिषम भव-भीर ॥ १३० (क) ॥

कामिहि नारि पिआरि जिमि, लोभिहि प्रिय जिमि दाम ।

तिमि, रघुनाथ ! निरंतर, प्रिय लागहु मोंहि राम ! ॥ १३० (ख) ॥

श्लोक—यत्पूर्वं प्रमृणा कृतं सुकविना श्रीशम्भुना दुर्गमं
श्रीमद्रामपदाब्जभक्तिमनिशं प्राप्त्यै तु रामायणम् ।

मत्वा तद्रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमःशान्तये

माषाबद्धमिवं चकार तुलसीदासस्तथा मानसम् ॥ १ ॥

पुण्यं पापहरं सदा शिवकरं विज्ञानभक्तिप्रदं

मायामोहमलापहं सुविमलं प्रेमान्बुधुरं शुभम् ।

श्रीमद्रामचरित्रमानसमिवं ममत्यादवाहन्ति ये

ते संसारपतङ्गघोरकिरणैर्दहन्ति नो मानवाः ॥ २ ॥

मासपारायण, तीसवाँ विश्राम

नवाह्नपारायण, नवाँ विश्राम

सप्तम सोपान उत्तरकाण्ड सम्पूर्ण

श्वपाकभिल्लबल्लवाः खसाः पुलिन्दयावनाः तथातिपापरूपिणः परेऽपि येऽधमाः स्थिताः ।
 समेऽपि तेऽभिधानकं सकृन्निगद्य यस्य च भवन्ति पावना अहं नमामि राममीदृशम् ॥ १ ॥
 इदं चरित्रकं रघोः कुलस्थ भूषणस्य ये वदन्ति वर्णयन्ति सस्वरं निशामयन्ति च ।
 कलेर्मलं मनोमलं विधाय सम्प्रधावितम् यिना परिश्रमं परं स्रजन्ति रामधाम ते ॥
 नरोऽत्रिसङ्ख्यया मिताः सुकोशसङ्ख्ययाथवा चतुष्पदा मनोहरा दधाति हृद्यवैश्य यः ।
 तदीयपञ्चमीषणाज्ञतोद्भवान् विकारकान् रघूत्तमः श्रिया युतः करोति नाशमापितान् ॥ २ ॥
 मनोरमः सुबोधवान् कृपानिधानरूपवान् करोति नाथवर्जिते जने प्रियत्वमेव यः ।
 स एक एव वर्तते परस्तु तत्समोऽस्ति कः अकामवान् हितप्रदस्तथैव सुवित्तायकः ॥
 यदीययातिसूक्ष्मया पराल्पयानुकम्पया जडात्मघोसमन्वितस्तुलस्यनश्यदासकः ।
 अवाप्तवान् स्थितः परां श्रमक्षयात्मशान्ताताम् तदस्ति कोऽपि नापरः प्रभू रघूत्तमोपमः ॥ ३ ॥

दीनो न मादृग् रघुवीर ! दीनहितो भवत्तोत्ययुतो न कोऽपि ।
 विचार्य चेत्थं रघुवंशरत्न ! क्षिणोतु तीव्रां भवभीं मदीयाम् ॥ १३० (क) ॥
 यथा प्रिया कामिजनाय योषित् प्रियो यथा लोमिजनाय चार्थः ।
 मह्यं सदा हे रघुवंशनाथ ! प्रियो भवानस्तु तथैव राम ! ॥ १३० (ख) ॥

यत् पूर्वं प्रभुणा कृतं सुकविना श्रीशम्भुना दुर्गमं
 श्रीमद्भारामपदाम्बुजाविरततत्सकस्यापि रामायणम् ।
 मत्वा तद् रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमः शान्तये
 भाषाबद्धमिदं व्यधत्त तुलसीदासस्तथा मानसम् ॥ १ ॥
 पुण्यं पापहरं सदा शिवकरं विज्ञानभक्तिप्रवं
 मायामोहमलापहं सुविमलं प्रेमाभुषुरं शुभम् ।
 श्रीमद्भारमचरित्रमानसमिदं भवत्यावगाहन्ति ये
 दह्यन्ते न भवार्कघोरकिरणैः कुत्रापि ते मानवाः ॥ २ ॥

मासपारायणे त्रिशत्तमो विश्रामः

नवाह्नपारायणे नवमो विश्रामः

उत्तरकाण्डात्मकं सप्तमं सोपानं सम्पूर्णम्

कुलेष्टदेवादि तनू
 सर्वसाधकसन्मनू ।
 वन्दे सीतारघुपती
 मतिर्मेऽस्तवमला सती ॥

श्रीरामायणजी की आरती

आरति श्रीरामायनजी की ।
कीरति कलित ललित सिय पी की ॥

गावत ब्रह्मादिक मुनि नारद ।
बालमीक बिग्यान बिसारद ॥

मुक सनकादि सेष अरु सारद ।
बरनि पवनसुत कीरति नीकी ॥ आरति० ॥

गावत वेद पुरान अष्टदस ।
छओ सास्त्र सब ग्रंथन को रस ॥

मुनि जन धन संतन को सरबस ।
सार अंस संमत सबही की ॥ आरति० ॥

गावत संतत संभु भवानी ।
अरु घटसंभव मुनि बिग्यानी ॥

व्यास आदि कबिबर्ज बखानी ।
कागभुसुंडि गरुड़ के ही की ॥ आरति० ॥

कलि मल हरनि बिषय रस फीकी ।
सुभग सिंगार मुक्ति जुबती की ॥

दलन रोग भव मूरि अमी की ।
तात मात सब बिधि 'तुलसी' की ॥ आरति० ॥

आरात्रिकम्

(लय-त्रिताल)

वन्दे जय हे भगवन् ! रामायणमूर्ते ! ।

कीर्तिकलित ! ललिताकृतिमन् सीताधिपमूर्ते ! ॥

यद् गायन्ति द्रुहिणाद्यमरा अमरर्षिः ।

आदिकविर्वाल्मीकिर्बोधज्ञवरर्षिः ॥

सनकाद्या भुजगेशो वाणी च शुकरर्षिः ।

जय मारुतिगीतप्रचुरोत्तमकीर्ते ! ॥ वन्दे० ॥

यद् गायन्ति श्रुतयो व्यासोक्तिः सकला ।

षट् शास्त्राणि च यस्मिन् सर्वग्रन्थकला ॥

मुनिजनधनमेतत् सत्सम्पत् सकला ।

जय हे सारतनो ! समसम्मतमूर्ते ! ॥ वन्दे० ॥

यद् गायन्त्यनिशं गिरिजा तज्जानिः ।

घटजो भूसुरवर्यो बोधस्यापि खनिः ॥

व्यासादिकवीशप्रोक्ताभिजनिः ।

जय हे वीशभुशुण्डिस्वान्तस्थितिपूर्ते ! ॥ वन्दे० ॥

भोगरसन्यूनं कलिकल्मषहरणम् ।

मुक्तेर्योषित आस्ते रम्यालङ्करणम् ॥

भवरुदलनं सौधव्रततेर्यच्चरणम् ।

सर्वं तुलसीमातापितरौ सन्मूर्ते ! ॥ वन्दे० ॥

श्रीराम-पञ्चायतन

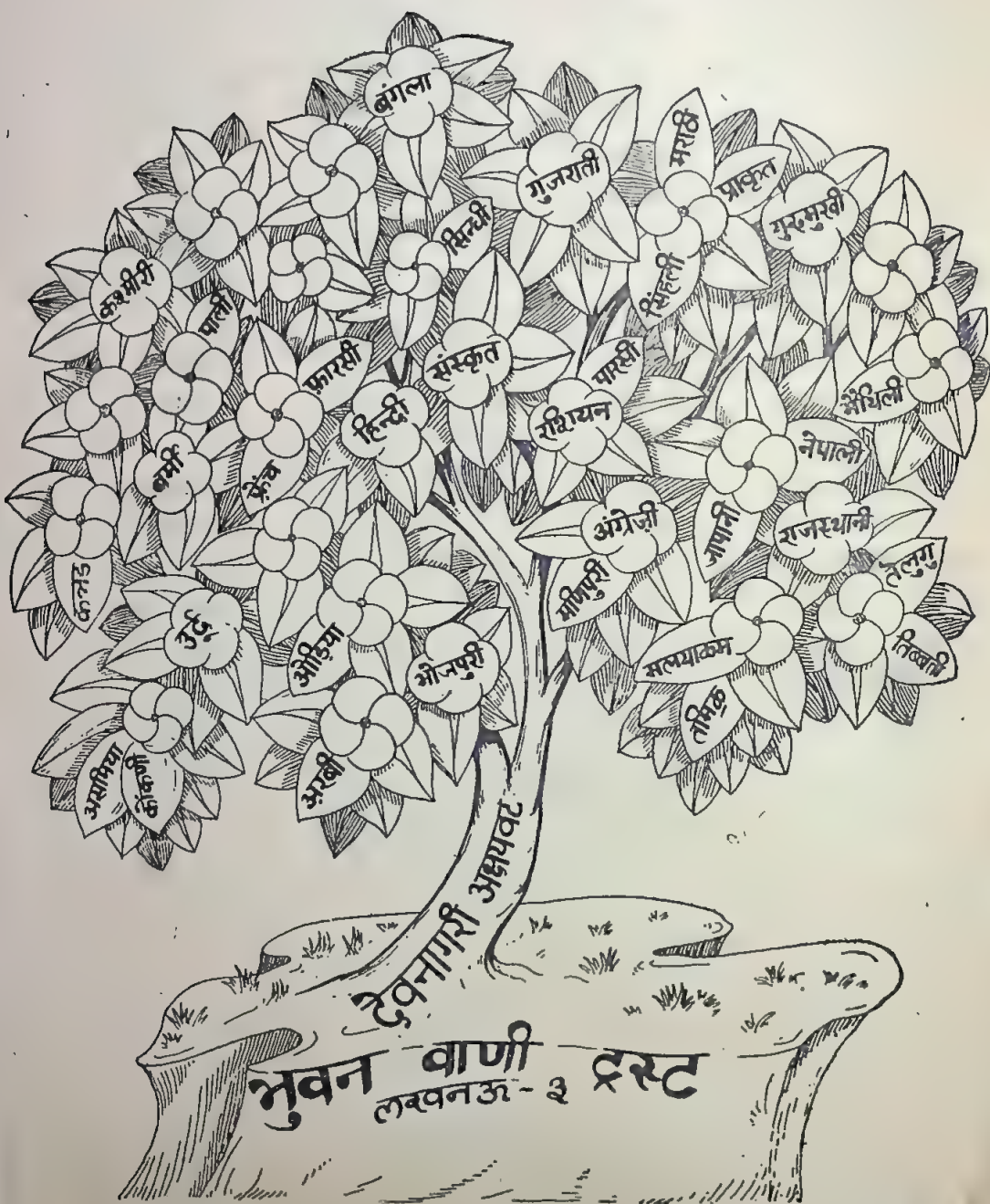

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३२५	२१	समुख्यन्	संमुख्यन्	४१७	३४	वयं त्विदानीं	वयं त्विदानीं
३२७	१३	वाङ्मातृहितञ्च	वाङ् मातृहितञ्च	४४५	१३	चाचलद्वनम्	चाचलद्वनम्
„	१९	वदताव्	वदतात्	४८१	१४	अब्रूतापि	अब्रूत शृणु
„	२०	करवाण्यहम्	करवाण्यहम्			शृणु कपे !	हे कीश...
„	३१	विजाययति	विजापयति	४९९	१७	विधायकीश	विधाय कीश...
„	३२	रघुनघ्न !	रघुनन्दन !	५२१	१४	पाहोश !	पात्मीश !
„	३८	भवान्	भवान्			पाहोति	पाताच्च
३२९	१	सम्प्लुतं	सम्प्लुतं	५५५	३१	ब्रूषे	ब्रूषे
„	८	भवद्यशो	भवद्यशो-	५७१	२३	कोतुक	कोतुकं
		निर्मल...	निर्मल...	५९७	८	व्यदधातं	व्यदधात्
„	१५	निरन्तरम्	निरन्तरम्	६८५	१४	त्रय	त्रयं
„	१८	कृत्वा	कृत्वा	„	२७	...सङ्ख्यान् शम	...सङ्ख्यान्
३३३	३२	शैला	शैलाः				शमनान्
३३९	१४	श्रुती	श्रुती	७०५	३०	चिदानन्द	चिदानन्द-
३९३	„	...युङ्मीलति...	युङ् मीलति...			सन्दोह	सन्दोह
				७१९	२४	देहि	देही

‘ प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी ।

सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ॥ ’

प्रतिष्ठाता— पद्मश्री नन्दकुमार अबस्थी

शुद्धिपत्र

रामचरितमानस

[रामचरितमानस एवं मानसभारती के मुद्रण का शुद्धिपत्र पाठकों के सम्मुख प्रस्तुत है। बहुत सावधानी रखने पर भी हम इस दोष से बच नहीं पाये, इसका हमें खेद है। महीन टाइप और छपते समय अनुस्वार-मात्रादि के टूट जाने से शुद्ध भी अशुद्ध हो गया। कभी-कभी दृष्टि के प्रमाद से भी अशुद्धियाँ रह गयीं। मानसभारती में कहीं-कहीं विद्वान् अनुवादक ने परिमार्जन भी उचित समझा है। इससे अनुवाद श्रेष्ठतर हो उठा है। पाठकों को इन विषयताओं से कभी-कभी असुविधा अवश्य होगी। तदर्थ हम विनत होकर अमाप्रार्थी हैं। —प्रकाशक]

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४४	७	सञ्जन	सञ्जन	२२८	५	माना	नाना
४६	१२	सादर	सारद	२२८	१७	लोकिक	लौकिक
५०	१	सादर	सारद	२४०	६	म	मैं
६०	४	रजनि	रंजनि	२७२	९	पानि, पानि	पानि
७०	६	अयउ	मयउ	२८०	३४	सन	मन
७२	१०	सच्चिदानंद	सच्चिदानंद	२८४	२५	प्रतिकल	प्रतिकूल
७४	२२	सन	तन	२९०	१२	चार	चार
८०	२३	सोइ	सोई	२९२	२८	चंदबदनि	चंदबदनि
८०	३३	गह	गृह	२९४	१२	सारथी	साथरी
८२	८	कह	कर	३००	२	नृपमदिर	नृपमदिर
९२	३३	छूटि	छूटि	३०२	२९	नामा	बामा
११०	१७	सुध	सुधा	३१०	१२	जबि	जनि
११८	२२	लाज	लाज	३१२	५	माया	माया
१२८	७	तत्त्व	तत्त्व	३२०	१२	मुनि	मनि
१५१	३०	सुरमपा	सुरभूपा	३२८	९	हंसिनि	हंसिनि
१७४	९	परतु	परंतु	३३२	३५	पुन्यपंज	पुन्यपंज
१९२	५	आवा	आवा	३४६	५	खड	खंड
१९८	२०	पावकु	पावकु	३४६	८	तारि	नारि
२०४	३७	कसे	कसे	३४६	११	अरसि	अहसि
२२०	५	मै	मं	३५०	९	ततु	तनु

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५८	१९	काजु	काजू	४९०	१९	जहि	जहि
३९२	३	अका	अंका	५०४	५	बियन	बिनय
४००	११	मगू	मंगू	५०४	५	संसका	ससंका
४०२	१३	हरौ	करौ	५२०	३०	कपिवंदा	कपिवुंदा
४०२	१३	असमजस	असमंजस	५४८	२८	मन्न	मंत्र
४०४	१	अतरजामी	अंतरजामी	५६४	२७	छुधावत	छुधावंत
४१४	३	अग	अंग	५८०	३७	जह	जूह
४२०	१४	धरम	धरम	५८८	२७	गधर्वा	गंधर्वा
४३०	१५	मखिआ	मुखिआ	६०२	३०	संग्राम	संग्राम
४३४	३४	प्रम	प्रेम	६५८	१५	पेंछन	पूँछन
४३८	१०	राजीबायत	राजीवायत	६६२	७	भजन	भंजन
४४६	२२	लचि	चलि	६६४	३२	संदर	सुंदर
४५०	२७	समुसाई	समुसाइ	६८४	३५	गधर्ब	गंधर्ब
४५२	१८	पचवटी	पंचवटी	६८४	३६	भांता	भांती
४५६	१२	रुड	रुंड	७०८	२५	उपदशा	उपदेशा
४७२	२८	प्रससा	प्रसंसा	७१६	१५	ग्रयि	ग्रंथि
४९०	१०	सत	संत	७२४	२४	कजा	कंजा

मानस-भारती

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३७	२२	छन्दः प्रमाणिका	छन्दः	४५	१	भारणी	भारती
		नास्ति छन्दस्यत्र	प्रमाणिका	"	९	त्यवः	त्यमी
		प्रयोजितम्	छन्दस्यस्ति	"	१५	दुष्टा	दुष्टाः
		प्रायः	प्रयोजितम्	"	३७	त्यक्त्वा	त्यक्त्वा
				४७	९	काला	व्याला
३९	६	ब्जे क्षणो	ब्जेक्षणो	"	२१	छला ये च	छलात्मानः
X	११	पराग	रजोऽह	"	२४	अतिवर्धयति	कथा
X	"	सुर्चि	हचिमद्			कथा	तदातिवर्धेत
४३	२०	तिश्वाप्नु	तिश्वाप्नु	४९	७	कीति	कीर्ति
"	३०	मात्रान्	रूपान्	४९	३२	विधे मोमि	विधेनीमि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४९	३३	इन्द्रमृते	इन्द्रुः सुधा	८७	२५	हिमांचलात्	हिमाचलात्
५३	९	नाङ्ग्री याम्यां	नो तत्पादान्	"	२६	शैलेशनन्दिन्या	शैलेशनन्दिन्याः
		मताः	ययोः	८९	२	मध्यस्थ	मस्याश्च
"	२१	तथाऽन्ये च	तथा न्यस्मिन्	८९	२१	कदा किं प्रभवन्ति	स्त्रियः किं
५५	१७	अगम्यमपि	अगम्यमपि			नार्यः	प्रभवः कदापि
५७	४	त्यदः	त्यय	९१	२०	सम्प्राप्य शिरा	संप्राप्यास्था-
"	४२	अयम्	अयः			नत्वेशपादयोः	प्येशाङ्गयोः
५९	२	गम्यते	गम्य ते				स्वकं शिरः
"	११	प्राशस	प्राशंस	९१	२७	आनम्य	आनाम्य
"	१३	प्रभुस्तु स्मरते	शतशः	९५	३	सुखस्या	सुखञ्चा
		शतम्	स्मरति प्रभुः	९५	६	सम्पुटी	संयुतो
"	१४	जघ्ने	प्राहन्	९७	३१	करिष्यथोपहासं	मविष्यथो-
"	"	कुत्सित	कुत्सितं				पहास्याः
"	१७	स्वं	स्वः	१०३	१	तदावसो	तवामुतो
"	२४	मन्यन्तो	मन्वाना	१०३	२	तनं	तनुं
"	३२	जानं	जानां	"	२०	देवगणान	देवगणान्
६३	१४	नेकाश्च	नेके च	"	२६	रूप	रूपं
६५	१	सञ्जीव	सञ्चित्य	"	२९	प्रशंसितं	प्रशंसितुं
"	९	सत्	च	१०५	२२	उरसं	उरसा
"	"	तत्	हि	"	२७	प्रापयितं	प्रापयितुं
"	१५	न्त्यदः	न्यहो	१०७	३४	आनन	आननं
६७	२२	अनेकाः	अनेके	१०९	१४	विषम	विषमं
"	३५	वर्षतु	वर्षतुं	"	१९	तर्हि चेद्	तस्य जाता
६९	३	पायसः	पायसः			ब्रह्म किं	कथं
"	१८	सादर	सादरं	१११	२३	तथाति	तथापि
७१	५	राया	रेणा	"	२४	कर्ण	कर्ण
"	३५	तस्मै	तेन	"	३६	कीर्ति	कीर्ति
"	३६	परावर्तव्	परागच्छव्	११३	१०	वचांसिच	वचांसि च
७३	११	स्विद्यान्	स्वियत्	११७	१	शृणु	कुरु
"	३५	सुखधामा	सुखधाम	"	५	सद्गुणा नाम	सद्गुणाख्या-
७७	२३	महोस्थितः	महान् स्थितः			रूपं कथेति	कथा आकृतिश्च
८७	२४	व्रत	व्रतं	"	६	त्वं	सं

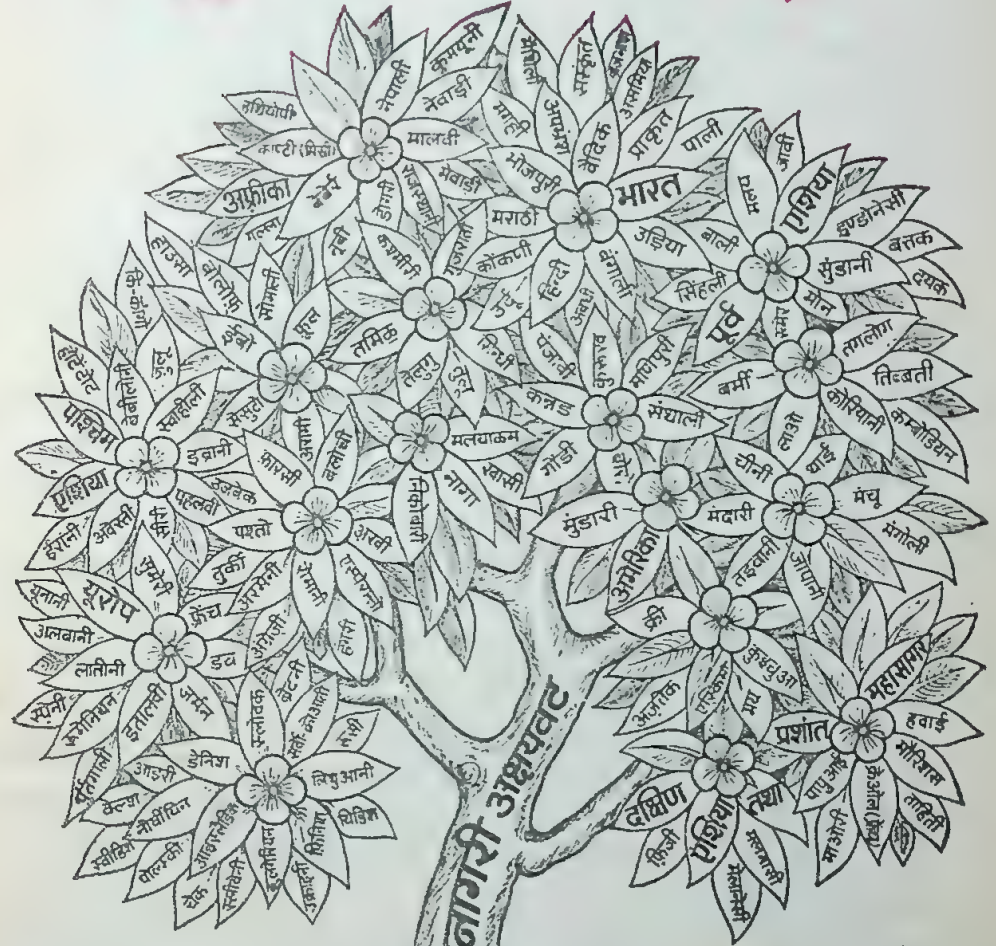
पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११७	२४	वितस्तार	व्यस्तारयत्	१३७	२९	द्विगुणं	बहुशो
"	२६	कणो	कणौ	"	३२	समाजं	सामग्रीं
"	३१	दुःख समन्वितान्	दुःख- समन्वितान्	"	"	सङ्गतम्	सङ्गताम्
१२१	२९	असङ्ख्येया	असङ्ख्येया	"	३३	विध्याचलीये	विन्ध्याचलस्य
"	३२	कथ	कथं	"	३४	राहु गूढ	राहुं गूढं
१२३	२३	सुरषि	सुरषि	१३९	२६	स्व वशं	स्ववशं
१२५	३१	शिरे स्थाप्य	शिरोगं	"	३४	भ्रुत्वानुरागोऽति	भ्रुत्वाति-
		हवीति हृष्यन्	प्रविधाय हृष्यन्	१४७	५	सत्य	सत्यं
१२५	३१	प्रभुमुर्हस्तव	हृदि प्रभुः सं	"	१२	मेर्वाभिधूलिश्च धूलिः	सुमेरुश्च
१२७	७	विशेषं हर्षं	विशिष्टानन्व	"	३३	मगमद	मगमद्
"	११	युवामुभावेव	उभावपि युवां	१५३	३१	यस्मै	यस्मिन्
१२९	६	त्वति दया	त्वतिदया	"	३२	अहोरात्र	अजलञ्च
"	७	स्पष्टं	तिस्पष्टं	१५५	७	तयोरेवंत्य	तयोः सम्प्राप्य
"	१०	चित्तेऽति दुःखं	चित्तेऽतिदुःखं	"	१८	सपोज्य	संयोज्य
"	२९	रितीत्यं	रपीत्यं	"	१९	मनोरम	मनोरमं
"	३८	शोभन्तो	शोभमानो	१५९	२०	उद्धृत्यमान	उद्धृत्यमाण
		हृष्टपुष्टो च	हृष्टपुष्टो	१६५	१८	बिभेति स्माति	तत्राबिभेच्च
१३१	३	देव! वासेभ्यः	वास कल्पद्रुः			मारीचात्	मारीचात्
		कल्पद्रुः	कामगव्यस्ति			सुबाहोरपि	सुबाहोरपि
		कामगौर्भवान्	देव मोः !	"	२२	तत्र सः	तत्र सः
"	९	प्रभवे रोचते	प्रभवेऽरोच-			द्वावेव	द्वावपि
		स्माति	तातोव	१६७	६	ध्यातरावपि	ध्यातरोऽपि
"	२८	तृप्ति नामन्यतां	अमन्यतां			क्वाति घोराः	क्वातिघोराः
		परम्	सुतर्पणम्	"	९	द्वावेव तनयो तो	तनयो तो
१३३	३४	अमुं	अवः	"	२७	द्वावपि	द्वावपि
१३५	१०	सोऽपात् प्रजाः	सोऽपादति			इव	इवं
		श्रोतविद्या नतोऽति	श्रोतविद्योः	१६९	३	माषितं	माषितुं
		प्रजाश्च		"	१२	मनोमयो	मनोऽभिधो
"	१७	सप्तैव	सप्तापि	"	१६	य ईप्सितोऽति	य ईप्सितः
"	"	स्मृतान्	स्मृतान्			चेतसे	परं हृदे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६९	२८	तदा वनोद्यान	उद्यानवाट्यश्च	१८९	१०	कुर्याति	कुर्यात्
		सुपुष्पवाट्यो	वनानि येषु	"	१५	प्रत्यङ्गं	निवेशितानि
		येषु	तदा			सुनिविष्टानि	प्रत्यङ्गं
"	३२	सर्वं	सर्व-	१९१	२	नोदस्थायत	नोदस्थायत
		वस्तून्यादाय	वस्तून्यादाय	"	२१	यद्यजानिष्यं	यदि चाज्ञास्यं
"	३३	वीथ्यश्चव	वीथ्यश्चापि	१९३	५	स्म	स
१७१	५	त्रिलोक्या	विलोक्या	१९७	२	सूकरा	कच्छपा
"	२१	द्वावेव	द्वौ चापि	"	११	दिविषदाः	दिविषदः
"	३७	मञ्जवेक	सुन्दर	"	१८	रवन्ति स्म	रवन्ति स्म
१७३	३	विदेहपुरी	विदेहपुरीं	"	"	युवतोस्त्रियः	युवसुस्त्रियः
"	८	क्षणात्	क्षणात्	"	३३	यच्छती	यच्छन्ती
"	१५	परिकरद्वये	परिकरद्वयम्	२०३	१०	वाञ्छत्यु-	प्रवाञ्छत्यु-
"	१६	शरीरयो	शरीरयोः			ङ्ङयितुं चंव	ङ्ङाययितुं
"	५९	तदवलो-ताम्	तवमिपश्यताम्	"	३८	ऐक्षो	इक्षोर्
"	३२	पुष्पशरस्य	पुष्पशरस्य	२०५	११	प्रतिघा	प्रतिघो
१७५	७	हित्वा सन्धां	विवाहयिष्यति	२०७	१४	मिति	मित
		तर्ह्यनेन साकं	हठात् तर्हि	"	२८	परशुणा	परशुना
		तां परिणेष्यति	सन्धां	"	३२	ततः सरोषस्	सरोषहासस्
			विहाय ताम्	२११	१८	लि	वि
"	१५	भूर्यति पर्वपुण्यम्	भूर्यपि	"	३३	भवत खलंस्	क्रीडारतो
			पूर्वपुण्यम्			वर्तते स्म	
"	२५	बभूव मोक्षोऽति	मुत् तत्र	२१३	५	स्मेतात्	स्मेतान्
		च तत्र तत्र	तत्रापि तनुर्बभूव	२१७	१३	प्रसव्यं	प्रसव्यं
"	३५	रोमञ्चिणो-	रोमाञ्चिनो-	"	२३	न्येव	एव
		ऽतीव	ऽतीव	"	"	विग्रहाणि	विग्रहास्तु
१७९	१२	विश्व-	विश्वविजयस्यैव	२१९	१६	श्रेयोमयाः	श्रेयोमयानि
		विजयस्यैव				सौख्यमयास्तथैव	प्रमुदन्वितानि
"	१७	प्रज्ज्वलते स्म	प्रज्ज्वलति स्म			प्रदायिनोऽमीष्ट	प्रदायकानीष्ट
१८१	१७	समय	समयं	२२१	२०	मवमवसद्	मवसद्
"	२२	सा चित्ते	शोचन्ती	"	२६	पुत्रान्	पुत्रो
		परिशोचती	सा स्वचेतसि	"	"	मच्छिवत्	मच्छिनत्
"	३६	युतस्मिता	स्मितान्विता	"	"	वर्णमणा	वर्णमणा
१८५	२५	उभावेव	उभावपि	२२३	६	भूति	भूति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२२९	१०	मुपाविश्यत	मुपावेश्यत	२७१	७	बलिपशुर्घासिं	तृणं बलिपशुर्
"	११	उपाविश्य	उपावेश्य	२७५	२५	सत्त्वं	सत्त्वं
"	१४	विलोषयो	विलोषयो	२७९	४	करण	करणं
"	२७	देवसासमं	देवतासमं	"	३२	दुष्टं	ब्रष्टुं
२३३	२३	तत्प्रशालाक्रमं	तत्प्रशाला-	२८१	१३	पूर्णा	पूर्वं
		भाषतः स्म	क्रमोवती	"	२०	शास्ति	शिष्टि
			अमृताम्	२८५	१३	प्रतिबिम्ब	प्रतिबिम्बं
"	२५	हृष्टरोमे च	हृष्टरोमा-	"	२३	नक्ष्यन्ति	नक्ष्यन्ति
		चित्ते प्रहृष्टे	ञ्चित्तो	२८७	११	प्रशास्ति	प्रशिष्टि
			प्रीतचित्तो	"	१४	ब्रुवत्य	ब्रुवत्य
२३५	१३	शास्ति	शिष्टि	"	१९	वनितास्था	वनितास्तथा
२३७	१५	शास्ति	शिष्टि	२८९	१६	उरसि	मनसि
"	१६	कोतुकस्व	कोतुकस्य	२९१	३	संयुतम्	संयुताम्
"	२६	वैकशिकात्मकः	वैकशिकात्मकः	"	३७	शास्ति	शिष्टि
२४५	३	रामस्ततः	रामः समा-	२९३	१३	परिलक्ष्यसे	लक्षयिष्यसि
		समापृच्छन्	पृच्छमानः	२९३	२९	यः शीणि	यो मूर्ध्नि
"	३३	उरस्सु	मनस्सु	"	३६	विधना	विधिना
"	३६	स्माप्ति	स्माप्ति	"	३८	सदयं	सदनं
२४७	३४	नि प्रोद्यन्त	न्यवाद्यन्त	२९५	२१	कुर्वन्त्याः	कुर्वन्त्याः
२५१	३	रामचन्द्र	रामचन्द्रं	"	३८	विधमुखं	विधुमुखं
"	१४	यथार्चनम्	तथार्चनम्	२९९	३२	शास्ति	शिष्टि
"	२५	प्राप्तवान्नु	प्राप्तवान्	"	३३	प्रशास्ति	प्रशिष्टि
		पारसम्	स्पर्शकं ननु	३०१	३३	महीमृते	महीमृते
"	२७	जनस्य	जनस्यः	३०९	३३	शीणि	शीर्षे
२५३	२५	उपवेशयवङ्के	उपावेश-	३११	६	...धर्मं नैव	...धर्ममत्यजतां
			यवङ्के			समत्यजन्	तु न
२५९	१६	तरङ्गिण्य	तरङ्गिण्यः	"	३०	दवाम्येति	दवामीति
२६५	२	शयन	शयनं	३१३	१२	हलापयित्वा	हापयित्वा
"	३१	कुटिला कापि	किराती	"	१३	ह्लेषाम्	ह्लेषाम्
		मिल्लिनी	कुटिलाशया	३१९	२८	विवधन्तो	प्रकुर्वाणो
"	"	न्विमम्	न्विमम्	"	३७	संस्थिवा	संस्थिता
२६५	३७	कुञ्जोरसि	कुञ्जाह्वि	३२१	११	प्रेना	प्रेमा
२६७	२५	वत्त	वत्तं	३२३	३	सङ्कोचेन	सङ्कोचेन

॥ ग्रामे-ग्रामे सभा कार्या, ग्रामे-ग्रामे कथा शुभा ॥

भुवनग्रन्थ-गाथा भुवनसन्त-वाणी

भाषा-सुमन-पल्लवित उपजा, भारत में तरु एक अनूप ।
'देवनागरी-अक्षयवट' का देखो कैसा भव्य स्वरूप ॥

विश्व-वाङ्मय से निःसृत अणुजित भाषाई धारा ।
पहन नागरी-पट सबने अब मूलतः भ्रमण विचारा ॥

भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-२०

प्रतिष्ठाता - पद्मश्री नन्दकुमार अवस्थी

विश्वभाषा सेतु संस्थान

Bridge of The World Languages

महोदय,

इन सभी विविध भाषाई ग्रन्थों में मूलपाठ उन भाषाओं की विशिष्ट ध्वनियों सहित प्रायः नागरी लिपि में देते हुए हिन्दी में अनुवाद दिया गया है। ताकि सारा विश्व-साहित्य, अपने निजी क्षेत्रों में अपनी निजी लिपि में पढ़ा जाय, और शेष धरातल में नागरी लिपि में पढ़ा जाकर हिन्दी अनुवाद के द्वारा समझ लिया जाय। सम्पूर्ण सेट मँगवा कर 'विश्वभाषा सेतु' की स्थापना कीजिये। [Literature of all the World-Languages should be read & flourish, in their own scripts, in their respective regions; whereas they may be universally available in their original phonetics through the Nagri script all over the World. Please have the complete set and establish the Unique bridge of the World Languages]

ताज़ी विज्ञप्ति

१ धरातल मात्र के प्राचीन बहुभाषाई वाङ्मय का हिन्दी अनुवाद सहित नागरी लिप्यन्तरण सीमोत्कर्ष पर पहुँच चुका है।

२ विश्वज्ञान का कोश— 'संस्कृत भाषा', जो समाज और शासन, दोनों की उपेक्षा के फलस्वरूप लोपोन्मुख हो रही है, उसको घर-घर पहुँचाने का सहज उपक्रम, यह नया स्तम्भ आरम्भ हो चुका है।

३ मानव मात्र का ज्ञानस्रोत वेद, जिसको हम 'उसके कस्टोडियनों' ने ही विरूपित कर दिया है, उसको शाश्वत रूप में प्रस्तुत करना, इस तृतीय स्तम्भ में वेग से यह कार्य आरम्भ है।

४ और सानुवाद लिप्यन्तरण का प्रयोग, श्रेष्ठ भारतीय सदाचार के बहुभाषाई गद्य साहित्य पर भी अब आरम्भ हुआ है। ऋषि बंकिम के व्यंग्यात्मक (सरकास्टिक) निबन्ध-संग्रह 'लोकरहस्य' का नागरी लिप्यन्तरण और हिन्दी अनुवाद यन्त्रस्थ है। इसी शृंखला में दो-एक कार्य— दो साहित्य-पुष्प १ गुजस्तः लखनऊ और २ शरीफ़जादः, उर्दू में पहले भी प्रकाशित हो चुके हैं।

नन्दकुमार अवस्थी (पद्मश्री)

मुख्यन्यासी सभापति, भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-२०

‘ प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी ।
 सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ॥ ’
 आज एकजुट एकमञ्च पर जगे विश्व के ग्रंथ अनन्त ।
 सुख-समृद्धि-सत्कर्म जगाने को जम गये भारती सन्त ॥

तो
र
ण
हा
र
की
ऊँ
चाई

२४
फ़ि
ट

पा
श्व
स्त-
म्भों
पर
वि
वि
ध
भा
षा
ई
अ
क्ष
र

विविध भाषाई सानुवाद लिप्यन्तरण-ग्रन्थ

मूलपाठ नागरी लिपि में, हिन्दी अनुवाद सहित :—

			पृष्ठसंख्या	मूल्य
१	तैलुगु	रंगनाथ रामायण (१३वीं शती)	१३३६	१४०'००
२	"	मौल्ल रामायण (१४वीं शती)	३०८	५०'००
३	"	पोतन्नकृत महाभागवतम् (१३वीं शती)		
		प्रथमखण्ड (स्कंध-१-४)	८५६	१००'००
४	"	" " द्वितीयखण्ड (स्कंध-५-६)	८२८	१००'००
५	"	" " तृतीयखण्ड (स्कंध-१०-१२)	६२०	१२०'००
६	कन्नड	रामचन्द्र चरित पुराणम् (अमिनव पम्प- विरचित) जैन सम्प्रदाय (११वीं शती)	६६०	८०'००
७	"	तौरवे रामायण नरहरि कुमार वाल्मीकिकृत (१६वीं शती)	१४००	१५०'००
८	"	वत्तलेश्वर (कौशिक) रामायण (कार्याधीन)		
९	"	महाभारत कुमार व्यास कृत	"	
१०	मलयाळम	महाभारत (एल्लुत्तच्छन् कृत) १५वीं शती	१२१६	१३०'००
११	"	अध्यात्म रामायण, उत्तर रामायण (एल्लुत्तच्छन् कृत) १५वीं शती	७५२	८०'००
१२	"	तुळ्ळल् कथकळ लोकनृत्य-काव्य का नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी अनुवाद प्रथम खण्ड	६७२	१३०'००
१३	"	" " " " द्वितीय खण्ड	८७२	१२०'००
१४	बंगला	कृत्तिवास रामायण आदि, अयोध्या, अरण्य, किष्किन्धा, सुंदरकांड (१५वीं शती)		
		सानुवाद नागरी लिप्यं	६२४	८०'००
१५	"	" " लंकाकांड "	४८८	७०'००
१६	"	" " उत्तरकांड "	६२४	४०'००
१७	"	लोकरहस्य (बंकिम) नागरी लिप्यं, हिन्दी गद्यानु (ग्रन्थस्थ)		
१८	कश्मीरी	रामावतार चरित (प्रकाशराम कुर्णग्रामी कृत) १८वीं शती	"	६०'००
१९	"	लल्लुव्यद १४वीं शती (आदि कबयित्री लल्लुव्यद के वाक्य) नागरी लिप्यं हिन्दी गद्य, संस्कृत पद्यानुवाद	१२०	२५'००

२०	तमिल	कम्ब रामायण (६वीं शती) बालकांड-लेखन तथा उच्चारण दोनों पद्धतियों पर तमिल पाठ का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद ६५२ ८०'००
२१	"	" " अयोध्या-अरण्यकांड (") १०२४ १२०'००
२२	"	" " किष्किंधा-सुन्दरकांड (") १०१६ १२०'००
२३	"	" " युद्धकांड-पूर्वाध्याय (") १०१६ १२०'००
२४	"	" " युद्धकांड-उत्तरार्ध (") ८४० १००'००
२५	"	तिरुक्कुडल तिरुवळुवर (२००० वर्ष प्राचीन) लिप्यं एवं गद्य-पद्यानुवाद ३५२ ५०'००
२६	"	सुब्रह्मण्य भारती (भारदियार कविवेहळ) तमिलनाडु के राष्ट्रकवि सुब्रह्मण्य भारती के संपूर्ण पद्य-साहित्य का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी गद्य-पद्य अनुवाद ११०८ १४०'००
२७	"	शिलप्पदिहारम् (२००० वर्ष प्राचीन) हिन्दी अनुवाद, नागरी लिप्यन्तरण ७००
२८	"	मणिमेखलै " " " ५००
२९	फारसी	सिर्रे अकबर (शाहजादः दाराशिकोह कृत उपनिषद्-भाष्य प्रथम खण्ड) ईश. केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, श्वेताश्वतर २८० ५०'००
३०	"	रामायण मुल्ला मसीही (जहाँगीर-काल) (विचाराधीन)
३१	"	मस्नवी मानवी मौलाना रुम छः जिल्दों में नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद (विचाराधीन)
३२	उर्दू	गुजश्तः लखनऊ (मौ० अब्दुल हलीम शरर कृत) नवाबी काल का अवध का साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक इतिहास ३१६ ४०'००
३३	"	शरीफजादः (डॉ० रुस्वा कृत) १३६ २०'००
३४	उर्दू-नागरी	विश्वनागरी उर्दू-हिन्दी कोश (परिवर्द्धित नागरी लिपि में छप रहा है)

१५ गुरमुखी

		श्री गुरुग्रन्थ साहिब गुरुवाणी मूलपाठ नागरी पृष्ठ	मूल्य
		लिपि में तथा सर्वप्रथम	
		हिन्दी अनुवाव	
		(पहली सेंची)	६६८ ५०'००
३६	"	" " " (दूसरी सेंची)	६६२ ५०'००
३७	"	" " " (तीसरी सेंची)	६६४ ५०'००
३८	"	" " " (चौथी सेंची)	८०० ५०'००

३९	"	श्री दशम गुरुग्रन्थ साहिब गुरुगोबिन्दसिंह	
		प्रणीत नागरी लिप्यं०	
		हिन्दी अनुवाव सहित	
		(प्रथम सेंची) ८२०	५०'००
४०	"	" " " " (द्वितीय सेंची) ७०४	५०'००
४१	"	" " " " (तृतीय सेंची) ७३६	५०'००
४२	"	" " " " (चतुर्थ सेंची) ७५२	५०'००
४३	"	श्रीजपुजी सुखमनी साहिब—मूलपाठ एवं	

लवाजः दिलमुहम्मद

कृत अनुवाव

(नागरी में) १६४ १५'००

४४	"	श्री सुखमनी साहिब (मूल गुदका)	
		पाठ के लिए २४०	४'००
४५	"	माई गुरुदास जी के वारां ज्ञान रतनावली	
		नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी	
		अनुवाव ७०४	६०'००

४६ " " " के कवित्त-सबैये " (छप रही है)

४७ मराठी श्रीराम-विजय (पं० श्रीधर कृत) १७वीं शती

राम-कथा १२२८ १५०'००

४८ " श्रीहरि-विजय (") १७वीं शती

कृष्ण-कथा १००४ १२०'००

४९ " भावार्थ रामायण—सन्त एकनाथ कृत (१६वीं शती)

प्रथम खण्ड (यन्त्रस्थ)

५० " " " द्वितीय खण्ड "

५१	नेपाली	भानुभक्त रामायण	मूल एवं हिन्दी अनुबाव	पृष्ठ ३४४	मूल्य ४०'००
५२	राजस्थानी	रुक्मणी मंगल (पद्म भगत विरचित) १६वीं शती	२५२	४०'००	
५३	सिन्धी	सिन्ध की त्रिवेणी (सामी, शेख, सचल की वाणी)	४०८	४०'००	
५४	गुजराती	गिरधर रामायण (१६वीं शती)	१४६०	१५०'००	
५५	"	प्रेमानन्द रसामृत (ओखाहरण, नल-दमयंती, सुदामा-चरित आख्यान)	५०४	६०'००	
५६	"	नरसी रो माहेरो (कार्याधीन)			
५७	असमिया	माधव कंदली रामायण (१४वीं शती)	६४६	१२०'००	
५८	"	श्री शंकरदेव कीर्तन घोषा	३४८	५०'००	
५९	ओड़िआ	रामचरितमानस (मूलपाठ ओड़िआ लिपि में तथा ओड़िआ गद्य-पद्य अनुबाव)	१४६४	१००'००	
६०	"	बंदेहीश बिल्लास (उपेन्द्रभंज कृत) राम पर अद्वितीय आलंकारिक ग्रन्थ १८वीं शती	१०००	१२०'००	
६१	"	बिलंका रामायण सिद्धेश्वर परिडा (सारळादास कृत) १७वीं शती	६५२	८०'००	
६२	"	विचित्र रामायण	६८८	८०'००	
६३	"	जगमोहन (दण्डी) रामायण बलरामदास कृत (१६वीं शती) (कार्याधीन)			
६४	"	महाभारत सारळादास कृत	"		
६५	मैथिली	चन्द्रा रामायण हिन्दी अनु० सहित मूलपाठ	६००	८०'००	

६६	संस्कृत	मानस-भारती (तुलसी रामचरितमानस मूलपाठ तथा पंक्ति-अनुपंक्ति संस्कृत पद्यानुवाद)	पृष्ठ ७४४	मूल्य ६०.००
६७	"	अद्भुत रामायण सहस्रकण्ठ रावण का जानकी द्वारा वध हिन्दी अनुवाद सहित	२४४	३०.००
६८	"	वाल्मीकि रामायण मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद माहात्म्य, बाल०, अयोध्याकाण्ड	१००८	१२०.००
६९	"	" अरण्य, किष्किन्धा, सुन्दरकाण्ड (यन्त्रस्थ)		
७०	"	" संका, उत्तरकाण्ड	"	
७१	"	श्रीमद्भगवद्गीता मूल पाठ एवं हिन्दी गद्यानुवाद तथा बुवाजा विलमुहम्मद, लाहौर (गोल्ड मेडलिस्ट) का उर्दू पद्यानुवाद नागरी लिपि में, (कार्याधीन)		
७२	"	महाभारत (आदिपर्व) मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद	१४८२	१८०.००
७३	"	" (सभापर्व)	८००	
७४	वैदिक	ऋग्वेद मूल मंत्र, साम्बय, पदच्छेद, हिन्दी शब्दार्थ, पद्यानुवाद, गद्य टिप्पणी, व्याख्या आदि (यन्त्रस्थ)		
७५	"	यजुर्वेद (शुक्ल) "	"	"
७६	"	सामवेद "	"	"
७७	"	अथर्ववेद "	"	"
७८	"	कृष्णयजुर्वेद "	"	(विचाराधीन)
७९	प्राकृत	पउम चरियं (विमलसूरि कृत) प्राकृत मूल पाठ, हिन्दी पद्यानुवाद सहित (यन्त्रस्थ)		
८०	पारसी	जरथुश्त्र गाथा (कार्याधीन)		
८१	कोंकणी	ख्रीस्त पुराण (मूल तथा हिन्दी अनुवाद) (विचाराधीन)		

८२	अरबी	कुर्आन शरीफ अरबी, नागरी दोनों लिपियों में पृष्ठ मूल्य मूलपाठ, हिन्दी अनुवाद एवं टिप्पणी सहित (ल.कि.घ.) १०२४ ६०.००
८३	"	" " (केवल मुअर्रा-मूलपाठ नागरी- अरबी लिपियों में) (ल.कि.घ.) ५२० ३०.००
८४	"	" " (केवल हिन्दी अनु० सटिप्पण) ५३० ३०.००
८५	"	तफ़सीर माजिदी कुर्आन शरीफ का मौलाना अब्दुल् माजिद दर्यावादी कृत भाष्य पहली जिल्द (पार: १-५) ५१२ ६०.००
८६	"	कौरानिक कोश (पठनक्रम से) (ल.कि.घ.) १६२ २०.००
८७	"	सहीह बुखारी शरीफ हिन्दी अनुवाद पहली जिल्द (पार: १-५) ५८० ६०.००
८८	"	" " (पार: ६-१०) ५६२ ६०.००
८९	"	" " (पार: ११-३०) छप रही है
९०	"	जादें सफ़र (प्रामाणिक हवीस प्र० खण्ड) ३३६ ३५.००
९१	हिब्र	द होली बाइबिल् (ओल्ड टैस्टमेंट्) मूलपाठ हिब्रू प्रथम खण्ड तथा नागरी लिपि में, अंग्रेजी अनु० १ उत्पत्ति का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी २ निर्गमन अनुवाद । सांस्कृतिक, ऐतिहासिक टिप्पणी । (छप रही है)
९२	ग्रीक	द होली बाइबिल् (निव टैस्टमेंट्) मूलपाठ ग्रीक तथा प्रथम खण्ड नागरी लिपि में, अंग्रेजी अनुवाद का १ मत्ती के अनुसार नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी २ मरकुस अनुवाद । सांस्कृतिक, ऐतिहासिक टिप्पणी । (छप रही है)
९३	"	इलियड् (होमर् कृत) } नागरी लिप्यन्तरण, (कार्याधीन)
९४	"	ओडिसी (" ") } हिन्दी गद्यानुवाद
९५	षाणी सरोवर	—बहुभाषाई त्रैमासिक पत्र (वार्षिक शुल्क) १५.००

Bhuvan Grantha-Gatha, Bhuvan Santa-Vani

Assemblies Village to Village; Discourses Pious.

TRANSLITERATION WITH TRANSLATION

Grame Grame Sabha Karya, Grame Grame Katha Shubha

Multi Languages Books published—Transliterated in
Nagri script & Translated in Hindi:-

			Pages	Price
1	Telugu	Ranganath Ramayan (13th Centy.)	1336	Rs. 140·00
2	„	Molla Ramayan (14th Centy.)	308	Rs. 50·00
3	„	Potanna Mahabhogawatamu by Potanna (13th Centy.)	Skandha—1-4 856	Rs. 100·00
4	„	„ („)	Skandha—5-9 828	„ 100·00
5	„	„ („)	Skandha—10-12 920	„ 120 00
6	Kannad	Ramachandra Charit Puranam by Abhinava Pamp Nagachandra (11th Centy.)	Jain Faith 690	„ 80·00
7	„	Torway Ramayan (16th Centy.)	1400	„ 150·00
8	„	Vattaleshwar Text and Hindi trans.	(In process)	
9	„	Mahabharat by Kumar Vyas	„	„
10	Malayalam	Mahabharat by Eduttachhan (15th Centy.)	1216	Rs. 130·00
11	„	Adhyatma Ramayan & Uttar Ramayan („)	752	Rs. 80·00
12	„	Tullal Kathakal vol. 1 Text in Nagri, Trans. in Hindi.	972	„ 130·00
13	„	„ vol. 2	„ 872	„ 120·00

14	Bengali	Krittivas Ramayan (15th Centy.) Adi, Ayodhya, Aranya, Kishkindha, Sundarkanda 624	Rs. 80·00
15	"	" " Lankakanda 488	Rs. 70·00
16	"	" " Uttarakanda 324	Rs. 40·00
17	"	Lokrahasya by Bankim Chandra Nagri Translit. and Hindi Translation (In Press)	
18	Kashmiri	Ramavatar Charita by Prakashram Kuryagrami (18th Centy.) 488	Rs. 60·00
19	"	Lalla Dyad (14th Centy.) by Lalla, The first Kashmiri poetess 120	Rs. 25·00
20	Tamil	Kamba Ramayan Balkand (9th Centy.) 652	Rs. 80·00
21	"	" Ayodhya-Aranya (") 1024	" 120·00
22	"	" Kishkindha-Sundar (") 1016	" 120·00
23	"	" Yuddhkanda Purvardh (") 1016	" 120·00
24	"	" " Uttarardh (") 840	" 100·00
25	"	Tirukkural by Tiruvalluvar. (2000 yrs. old) Translit. and Trans. in Prose and Poetry 352	Rs. 50·00
26	"	Subrahmanya Bharati's Poetic Literature 1108	" 140·00
27	"	Chilappadiharam (2000 Year. Old) 700	
28	"	Mani Mekhlai " 500	
29	Persian	Sirre Akbar (Upanishad Commentary) — Darashikoh vol. I Ish, Kena, Katha, Prashna, Mundaka, Mandukya, Tattariya, Aitareya, Shwetashwatar 280	Rs. 50·00
30	"	Ramayan Mulla Masihi (Jahangir Period) (In process)	
31	"	Masnavi Maulana Room Nagri Translit. and Hindi Translation 6 vols. (In process)	

32	Urdu	Guzashta Lucknow—Maulana Abdul Halim Sharar in Nagri Script.	316	Rs. 40·00
33	"	Sharifzada by Mirza Ruswa of Umrao Jan Ada fame	136	Rs. 20·00
34	Urdu-Nagri	Vishva Nagri Urdu Hindi Kosh (Vishva-Nagri script) (In process)		
35	Gurmukhi	Shri Guru Grantha Sahab (Vol. 1)	968	Rs. 50·00
36	"	" " " (, II)	992	" 50·00
37	"	" " " (, III)	964	" 50·00
38	"	" " " (, IV)	800	" 50·00
39	"	Shri Dasham Guru Grantha Sahab (by Guru Govind Singh ji) vol. I	820	Rs. 50·00
40	"	" " " " " II	704	" 50·00
41	"	" " " " " III	736	" 50·00
42	"	" " " " " IV	752	" 50·00
43	"	Shri Japuji Sukhmani Sahab by Khwaja Dil Mohammed	164	Rs. 15·00
44	"	Shri Sukhmani Sahab (Text only) Pocket Size	240	Rs. 4·00
45	"	Bhai Guru Das Ji ke waran	704	" 60·00
46	"	" " ke kavitta—Savaiye		(In Press)
47	Marathi	Shri Rama Vijaya by Sridhar (17th Centy.)	1228	Rs. 150·00
48	"	Shri Hari Vijaya by Sridhar (17th Centy.)	1004	Rs. 120·00
49	"	Bhavarth Ramayan Sant Eknath (16th Centy.) vnl, I		(In press)
50	"	" " " " " vol, II		"

51	Nepali	Bhanubhakta Ramayana	344	Rs. 40'00
52	Rajasthani	Rukminimangal by Padam Bhagat (16th Centy.)	252	Rs. 40'00
53	Sindhi	Sindh Ki Triveni (Sami, Shah & Sachal)	408	Rs. 40'00
54	Gujrati	Girdhar Ramayan (19th Centy.)	1460	Rs. 150'00
55	"	Premananda Rasamrit (Okhaharan, Nal-Damayanti, Sudama Charitra)	504	Rs. 60'00
56	"	Narsi Ro Mahero (In process)		
57	Assamese	Madhava Kandali Ramayan (14th Centy.)	946	Rs. 120'00
58	"	Shri Shankar Deo Ghosha Text and Hindi trans.	348	" 50'00
59	Oriya	Ramacharit Manas in Oriya script, with Oriya poetic and prose translations.	1464	Rs. 100'00
60	"	Baidehish Bilas by Upendra Bhanja (18th Centy.)	1000	Rs. 120'00
61	"	Bilanka Ramayan by Siddheshwar Parida by Sarla Das 17th Centy.	652	" 80'00
62	"	Bichitra Ramayan	688	" 80'00
63	"	Jagmohan (Dandi) Ramayan by Balramdas (16th Centy.)	(In process)	
64	"	Mahabharat by Sarla Das		"
65	Maithili	Chandra Ramayan Text and Trans,	600	80'00

66	Sanskrit	Manas Bharati (Tulsi Ramacharita Manas Hindi text along with line to line Sanskrit poetic translation.)	744	Rs. 60'00
67	"	Adbhut Ramayan (Thousand headed Ravan subdued by Sita)	244	Rs. 30'00
68	"	Valmiki Ramayan Text & Hindi Poetic Translation	1008	" 120'00
69	"	" " vol. II	"	(In Press)
70	"	" " " III	"	"
71	"	Shrimad Bhagwadgita Text; Hindi Prose and Nagri Translit. of Urdu Poetic Translation by Khwaja Dil Mohammad of Lahore (Gold Medalist)		
72	"	Mahabharat (Adi Parva) Text & Hindi Poetic Trans.	1482	Rs. 180,00
73	"	" (Sabha Parva)	800	(In press)
74	Vaidic	Rigveda Text, Prose order, word meaning, Poetic Translation with prose commentary & footnotes.		(In press)
75	"	Yajurveda (Shukla)	" "	"
76	"	Samveda	" "	"
77	"	Atharvaveda	" "	"
78	"	Krishna Yajurveda	" "	(In process)
79	Prakrit	Paum Chariyam by Vimala Suri— Text and Hindi Poetic Trans.		(In press)
80	Parsi	Zarthusthra Gatha	(In Process)	
81	Kokani	Khrishta Purana (Text with Hindi Translation)	(In Process)	

	Arabic	Quran Sharif	text in Arabic and Nagri Scripts, with Hindi translation (L.K.G.) 1024	Rs. 60-00
83		Quran Sharif	Only Text in Arabic & Nagri scripts (L.K.G.) 520	Rs. 30-00
84	"	"	Only Hindi Translation (") 530	Rs. 30-00
85	"	Tafsir Majidi	(Very authentic commentary on Quran) (Vol I —Paral to 5) (") 512	Rs. 60-00
86	"	Qauranic Kosh	In recitation order of the Holy Quran with Elementary Arabic Grammer (") 192	Rs. 20-00
87	"	Sahih Bukhari Sharif	Para 1-5 Hindi Trans. 580	Rs. 60-00
88	"	"	Para 6-10 592	" 60-00
89	"	"	(Para 11-30) In press	
90	"	Zade Safar	Islamic Hadith vol. I 336	Rs. 35.00
91	Hebrew	The Holy Bible Vol. I 1. Genesis 2. Exodus	(Old Testament) Hebrew text in original Hebrew as well as in Nagri script; English translation in Nagri script along with Hindi translation. Cultural & Historical notes (In Press)	
92	Greek	The Holy Bidle Vol. I 1. According to Matthew 2. According to Mark	(New Testament) Greek text in original Greck as well as in Nagri script; English translation in Nagri script along with Hindi translation. Cultural and Historical notes (In Press)	
93	"	Iliad	(by Homer) Text in Nagri Script and Trans. in Hindi prose	
94	"	Odessy	" " " "	
95	Vani Sarovar	Multi-Languages Quarterly. Yearly Subs. Rs. 15-00		

श्री _____

BOOK-POST

Ph. 74780

सूचीपत्र (CATALOGUE)

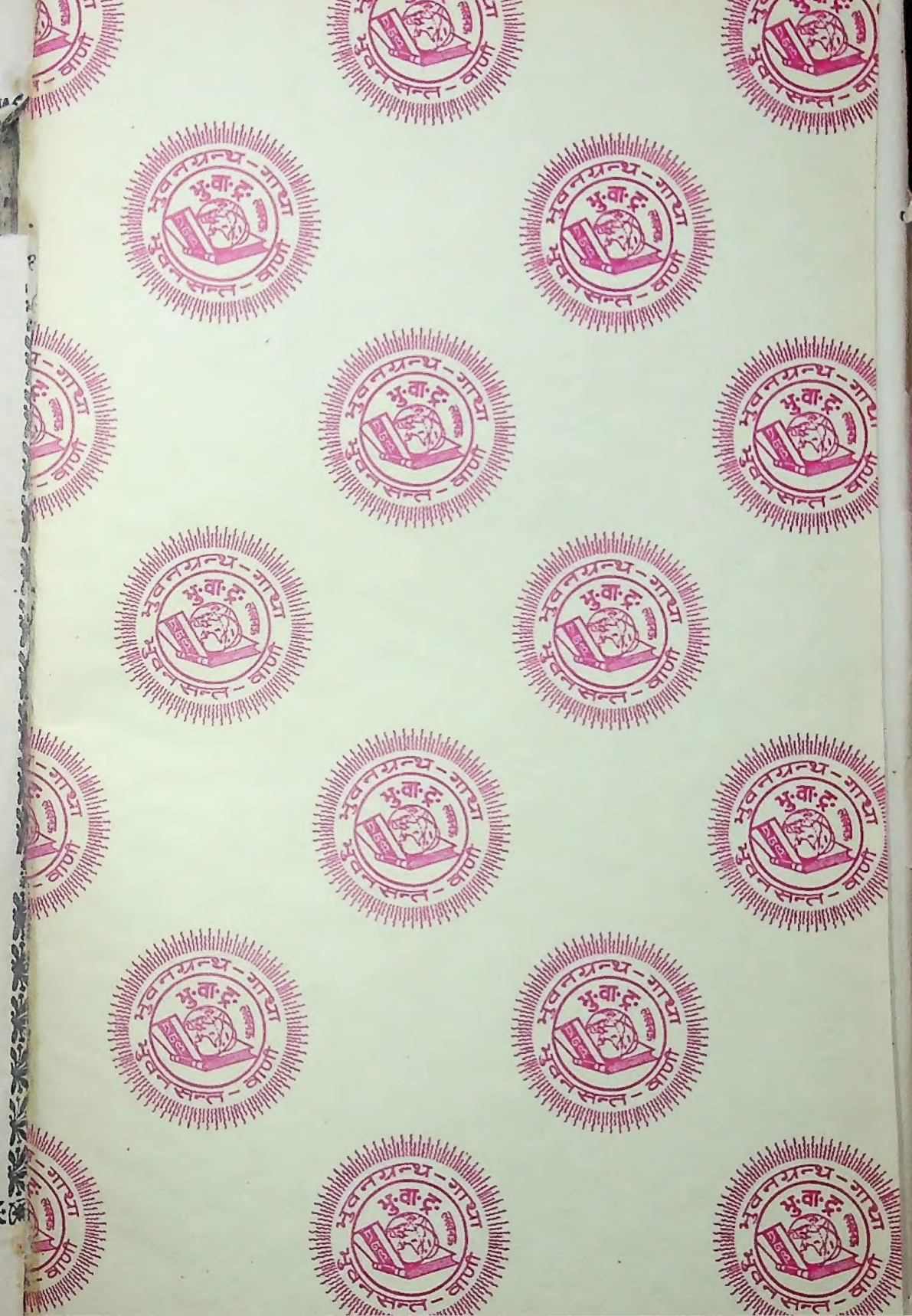
भुवन वाणी ट्रस्ट (पंजीकृत)

मौसम बाग (सीतापुर रोड), लखनऊ-२२६०२०

3-7-1988

Bhuvan Vani Trust (Regd.)

MAUSAM BAGH (SITAPUR ROAD), LUCKNOW-22

यन्त्रस्थ तथा कार्याधीन चल रहे
सानुवाद लिप्यन्तरित ग्रंथ :-

अनुमानित पृष्ठ

१	मराठी—संत एकनाथ भावार्थ रामायण	३०००
२	ओड़िया—जगमोहन रामायण बलरामदासकृत	४०००
३	” महाभारत, शारळादास कृत	४०००
४	फ़ारसी—सिरें अब्बर खण्ड-२-३	६००
५	” मुल्ला मसीही रामायण	५००
६	” शाहनामा फ़िरदौसी	१५००
७	” मसूनी मानवी (मोलाना रूम)	८०००
८	” गुलिस्ताँ—बोस्ताँ	८००
९	नागरी उर्दू-हिन्दी-विश्वनागरी उर्दू-हिन्दी कोश	१२००
१०	कन्नड—वत्तलेश्वर (कोशिक) रामायण	१०००
११	” महाभारत कुमार व्यास कृत	१०००
१२	अरबी—बुखारी शरीफ पार: ११-३०	३०००
१३	” क़ौरानिक कोश वर्णानुक्रम (ल.कि.घ.)	३००
१४	” तफ़सीर माजिदी— नागरी लिपि में क़ुर्आन का मूल पाठ व अनुवाद तथा बृहत् भाष्य पार: ६-३० (ल.कि.घ.)	६०००
१५	हिब्रू—बाइबिल् ओल्ड टेस्टमेण्ट् }	
१६	ग्रीक— ” न्यू टेस्टमेण्ट् }	
	मूल हिब्रू, अरामी, ग्रीक, उनका तथा अंग्रेज़ी अनु० का नागरी-लिप्यन्तर तथा हिन्दी अनुवाद	३०००
१७	” इलियड् (होमर कृत)	५००
१८	” ओडिसी (होमर कृत)	५००
१९	उर्दू—मसियः मीर अनीस	१६००
२०	कोंकणी—खीस्त पुराण (मूल तथा हिन्दी अनु०)	१०००
२१	संस्कृत—बास्मीकि रामायण (मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद)	
	खण्ड-२, ३	३५००
२२	” महाभारत (मूल तथा हिन्दी ”)	१५०००
२३	” समस्त वेद, पुराण आदि (”)	

भुवन वाणी ट्रस्ट

मोसम बाग (सीतापुर रोड), लखनऊ-२२६०२०